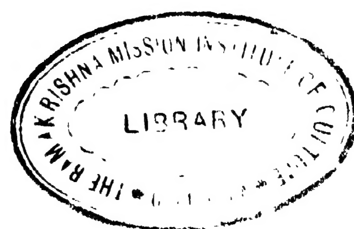

शब्दकल्पद्रुमः ।

अर्थात्

एतद्देशस्थमनुष्याणां बोधाय संस्कृतभाषया सङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तद्भिन्न-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तद्रूपाभिधेय-
वर्जित-तत्तच्छब्दप्रयोगोत्थित-वे[illegible]शास्त्र-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-छन्दःप्रभृतिनाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
अत्युत्कृष्टवस्त्वादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरण-
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसम्बलित-
सम्प्रशस्तपरिशिष्टेन च साकम् ।

श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन च श्रीहरि[illegible]ुना

नागराक्षरैः

पुनः प्रकाशितः ।

प्रथमः क[illegible]

[illegible]कलिकाता-राजधान्यां

[illegible]मुद्रितोऽभूत् । शकाब्दाः [illegible] ।

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA. BY THE LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB, BAHADUR, K. C. S. I., OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris, dated 5th May, 1835.

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

Extract of a letter from His Excellency W. Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of Denmark, dated 10th May, 1854, *Danish Legation.*

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin, dated 26th March, 1858.

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma. It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal, dated 7th July, 1836.

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopædical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking; while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I., vol. 2nd Ap. P. LXIII.

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopædical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fullerton; and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain, and Ireland, dated 6th April, 1845.

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned old sepa- gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopedique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interpretation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tires, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheusement restriente par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—La systeme de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificience des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en feraint usage, on n'y reussit jamais completment, et il vaudrait meux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'enterprise de Radhakant Deb est, au reste, d' autant plus meritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l' Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms; the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, *p.* 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1848.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Couper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, *P. XXXVIII.*

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the Sabdakalpadruma, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The Sabdakalpadruma must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, *Pt.* 2, *P.* 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient [illegible]ation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well pursuaded that a work to which *you* have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The Sabdakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopædical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryáya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Práyaschitta* analogous in form and nature to that on *karmavipáka* which we mentioned above: we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'eprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appellé, Monsieur, a faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la litterateur Indienne par la publication de votre Sabda Kalpa Druma, veritable trezor philologique, philosophique et religeux de l'Inde. * * * mais, j'ai deja pu voir parle examen rapide de plusieurs articles etendus, tels que *Prayaschitta Brahmana et autres*, quelle riche instruction contien cet ouvrage què est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consaire leurs veilles à rebut honorable de popular-iser la belle langue et la litterateur interessante de leurs pères.

Translation.

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * * .

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta, Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet homage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte ; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau pre-sent que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile Sabdakalpadruma. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulierès, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and grati-tude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful Sabdakalpa-druma. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms ; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18th December, 1849, *quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February,* 1849.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says: "Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr. Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars ; tell him, I beg you, that his Sabdakalpadruma shall be a "*Namayasdruma.*"

Ditto. Dated Paris 20th March, 1859.

Your very valuable work, the Sabdakalpadruma, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimo-nies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * . You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you : *Exergiste monumen-tum œre perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with ष will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844.

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bháshá-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable Sabdakalpadruma. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, *viz.*, to send me a copy of your Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generousity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A. Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha, dated Lahore, 9th June, 1852.

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated 7th August, 1852.

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an in exhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1855.

The Sabdakalpadruma will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Worterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburgh, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol. 1, 1855.

Radhakanta's Sabdakalpadruma, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse zahl von unedirten indischen wörterbuchern und von commentaren zu diesen wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Arch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflauzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakanta's Sabdakalpadruma, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — **1847.** ***Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol.* 17, *Part I, P.* 331.**

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Sanhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30*th March,* 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

तथा च श्रुतिः यावदस्मिँल्लोके पुण्यपुण्येन कर्म्मणा श्रूयते तावदयं स्वर्गे लोके वसतीति।

Extract of a letter from Dr. Chütz dated Bielefeld, 21*st October,* 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19*th March,* 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

India Office, 28*th July,* 1859.

Sir,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,
Sir,
Your most obedient humble servant,
CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908.

अत्रत्य पाठशालायां हालसाहेब् समीपे भवदीयं मयास्मं समस्तप्राचीनकोशगणातिवर्त्तिनम् अशेषशास्त्रविषय-संग्रहमनोहरं कोशमवलोकयम् सम्यक् परिचित मुद्रित वङ्गाक्षरतयाच हालसाहेबेन तदालोचनाय नियोजितः प्रथमं सप्तमकाण्डमुखोपन्यस्त मुखबन्धनाभिधप्रकरणं यथातथम् अपाठम् तत्रच श्रीमतां भवताम् एतत्कोशसमर्पणविषयं सततवर्द्धमान औदार्य्यातिशयम् उपलभ्य एतत्कोशप्राप्त्युत्कण्ठितचेता इमं वर्णदूतं भवत् सविधे प्रस्थापयम् ॥

Translation.

I have seen in this College, with Mr. Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras*. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal* Messenger.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

द्वैतध्वान्तविनाशमेकविलसत् सिद्धान्तरत्नप्रदम् ।
प्राविन्दं खलु नाम्नमेव वितरां श्रीशब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरिताभिरचितं शब्दकल्पद्रुमग्रन्थं दृष्ट्वं दृष्ट्वं अस्माकम् अस्याः सदोमण्डलपण्डितानाञ्च भूयोभूयोऽवधिका परमतुष्टिर्जायते श्रुत्वा तमपि आलोक्य अस्माभिः तैश्च नानादर्शनपरिशीलितजन्यम् अवगन्तव्यम् ।

Translation.

Myself and the Panditas of my *Sabha* have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tubingen, 14th March, 1859.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859.

यावच्चन्द्रदिवाकरौ क्षितितले क्षेमात्मना राजत-
स्तावद्देववरस्य कीर्त्तिरतुला कल्पद्रुमात् स्थास्यति ।
राधाकान्त नृपस्य भूपसुमणे र्भूमण्डले सम्मुदा
जीयाद्वै सह पुत्रपौत्रसहितः श्रीशेन संरक्षितः ॥

धनात् सर्व्वं सर्व्वे न च धनयुताः पण्डितगणाः ।
कथं तेषां सर्व्वं विदितमिह स्यात् पुस्तक शतात् ॥
सुधासारं प्राप्ताः सुगमविधिना यस्य कृतितः ।
चिरं राधाकान्तो जयतिह विशेषान्नरपतिः ॥

Translation.

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by *Srisa*, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

CALCUTTA:—PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS, 1886.

शब्दकल्पद्रुमः ।

अर्थात्

एतद्देशप्रचलितसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम् ।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितश्च ।

प्रथमः काण्डः ।

स्वरवर्णः ।

कलिकाता-राजधान्यां

बाप्तिष्टमिसनयन्त्रे मुद्रितः । ७१ नं॰ पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दाः १८०८ ।

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No. 24. Lower Circular Road. Calcutta: Price for Subscribers in India, Rs. 10. and Countries out of India £ 1. 10 s. for this volume.

श्रीजगदीशो जयति ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्महे शिवं सत्यं सर्व्वसर्व्वार्थसाधकम् ।
द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्याप्नोत्यशेषपिष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताख्यं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ।
अरुणोदयवेलेव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इयमुन्मीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
चात्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयैवादावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
सिद्धचारणगन्धर्व्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
जयत्यमरभाषेयमासंसाराद् युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्व्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्व्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोषाः सहस्रशः ।
पूर्व्वाचार्य्यकृताः शस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्य्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्व्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसंक्षिप्तजटिलाश्छन्दोबद्धा दुरन्वयाः ।
विनाचार्य्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्व्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्य्यकालेऽभीप्सितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरः सर्व्वकोषेष्वन्धैर्यथा जनैः ।
दृष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्व्वाधिगम्यं निर्म्मातुं कोषं सर्व्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्त्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
सएवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
यैः सर्व्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्म्ममे ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्य्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्व्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरवं गतः ॥२३॥
दंष्ट्रादण्डेन दैत्यारिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधौ ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुदधीधरत् ॥२४॥

कली तु वरचीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
उद्धृत्याऽनन्तकालाब्धेर्दैवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
न दृष्टं न श्रुतं क्वापि तद्धि शास्त्रं बुधैर्भुवि ।
यन्नैवोद्धृतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
वेदानुद्धृतवान् पूर्व्वं मत्स्यरूपी जनार्द्दनः ।
असौ त्वशेषशास्त्राणि विप्लुतानि समन्ततः ॥२७॥
सुराः समेता दितिजैर्ममन्थुः क्षीरनीरधिम् ।
एकएव ममन्थाऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥२८॥
सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
कौस्तुभाख्यमपां सारं शौरेरेव हि भूषणम् ।
कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः ।
अशेषाणान्तु लोकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
समुद्रोद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः ।
श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः ।
सर्व्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महौषधम् ॥३५॥
सर्व्वेषामेव धर्म्माणामाश्रमाणां च सर्व्वशः ।
कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
जीविकामर्ज्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्म्मशालिनः ।
क्षत्रिया वैश्यशूद्राश्च ये चान्ये वर्णसङ्कराः ॥३७॥
कर्म्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
रागिभिर्वीतरागैश्च सर्व्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदातृभिः ।
उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीतृभिः ॥३९॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक् ।
संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्व्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
औषधीनामशेषाणां गुणपर्य्यायसंग्रहाः ।
नानाभाषाप्रचलिता आख्याश्चैवाऽत्र दर्शिताः ॥४
इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्व्वमतानुगम् ॥४२॥
आश्चर्य्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
अहो कोऽपि यशोराशिः कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥
मन्दभाग्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधाः ।
विहीना अपि शौर्य्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४
तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥१
नानादेवार्च्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
उपदेवकथाश्चित्रा ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
व्रतोपवासनियमा वलिहोमजपादयः ।
पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥४७॥
एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
नवद्वीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
नामाऽपि तस्याऽस्य तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४
एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
यदयं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तीश्च रक्षति ॥५०॥
पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१
सोऽनर्घ्यं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुलं निजम् ।
अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थे न्ययोजयत् ॥५२॥
अस्य कोषमहासिन्धोर्बहोः कालात् परं नृपः ।
स प्रपेदे परं पारं भवाब्धेरिव निर्म्ममः ॥५३॥
सोऽशेषकोषरत्नं स्वकोषं त्यागिनां वरः ।
अमूल्यं वातरमूल्यं विना विक्रीणो महाशयाः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकृतेरतुलं फलम् ।
विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
आमेरिकाख्यायूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
धीरेन्द्राय नरेन्द्राय ये यथासन् तदा भुवि ।
तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मेघाः शस्यमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥
वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्द्धते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
महाबङ्गसमाजस्य तद्वंशोऽद्यापि कीर्त्यते ।
अविसंवादितं सर्व्वैश्चूडामणिरिति क्षितौ ॥६१॥
एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववंशं यशसा नृपः ।
अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥
गते बहुतिथे कालेऽकारि कोषेऽत्र दुर्लभे ।
वरदाकान्तमिश्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्कने यत्नः ॥६३॥
मुद्रां नीतेऽथाऽविकले शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
गुणांश्चाऽजनि नश्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने यत्नः ॥६५॥
अतः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा स्वत्वं यथाविधि ।
प्रवृत्ता दुष्करे कार्य्ये वयं सत्कार्य्यगौरवात् ॥६६॥
बङ्गाक्षरैरितः पूर्व्वं कोष एष प्रकाशितः ।
तेनाऽसौ सुखपाठ्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।
सर्व्वत्राद्रियते प्रायः सर्व्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
सर्व्वेषां बोधसौकर्य्यमतोऽस्माभिर्विधित्सुभिः ।
अधुनैर्नागरैर्वर्णैरेष कोषः प्रकाश्यते ॥६९॥
शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
जन्मभूमिं प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।
अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहृता ॥७२॥
मुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
सयत्नं सेव्यते सर्व्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरेधते ।
पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥७६॥
प्रकृतीर्थाश्रमसरिद्देशारण्यमहीभृताम् ।
सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥७८॥
अदृष्टपूर्व्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि बहूनि च ।
इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
वेष्टनाकारचिह्नाभ्यां व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
अनुचिन्त्य द्वयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
अस्माकं ग्राहकाणां च खण्डशोऽयं प्रकाश्यते ॥८१॥
परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

कल्पवितसमासानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।
प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्व्वमेतद्विवेक्ष्यते ॥८४॥
द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।
ग्रन्थप्रचारविरहादन्धकारइव स्थिताः ॥८५॥
पाश्चात्त्यविदुषां ज्ञानापूर्व्वालोकेन तेऽधुना ।
दिने दिने प्रकाशन्ते याथार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥
सार्थप्रमाणास्ते सर्व्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।
दीयन्ते बुधसाहाय्याद्विजयमनुसारतः ॥८७॥
कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणायोद्धृतानि च ।
मूलातिरिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥
तेऽपि सर्व्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।
यथाज्ञानं यथाशाम सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥
शब्दाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्व्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥
स्वशक्तिकाष्ठामाश्रित्य तथाप्यस्माद्दशैर्जनैः ।
परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥
इयेष मुद्राङ्कयितुं स राजा नागराक्षरैः ।
पुनरेव स्वकं कोषं सर्व्वभोगविधित्सया ॥९२॥
परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।
निर्म्माणे सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥९३॥
दुर्व्विलासात्तु दैवस्य हस्तलेखाश्च तेऽखिलाः ।
कीटैः कवलिता हन्त ! नाशमापुरशेषतः ॥९४॥
चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।
संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्करणं पुनः ॥९५॥
अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।
पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपस्येच्छानुसारतः ॥९६॥
शब्दकल्पद्रुमस्रष्टुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।
पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्य्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥
देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभो ! ।
वंशावलीं तस्य राज्ञो धारां भागीरथीमिव ॥९८॥
हे विश्ववासिनः सर्व्वे सन्तो विद्यानुरागिणः ! ।
सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥९९॥
करुणाकणया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।
सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥
भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनान्तरैः ।
भक्तवाञ्छाप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

कलिकाता ।
७१, पाथुरियाघाटा ष्ट्रीट् ।
शकाब्दाः १८०८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसोः
तदनुजस्य च
श्रीहरिचरण वसोः ।

मुखबन्धनं ।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कीर्त्तितः ।
उपासकानां कार्य्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्य्यो गणेशो विष्णुरेव च ।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
राजाबाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवकः ॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् बहुयत्नतः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्व्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं । तस्यैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तल्लिप्सवो स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्व्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरणादि-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं । किन्त्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्र्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाथ-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आह्निकतत्त्व-धृतश्रुतौ,—

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंख्यकासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गीर्व्वाणवाणी । अतः सर्व्वोत्कृष्टा सर्व्वत्र समरूपा सर्व्वजनमान्या च । देवर्षिभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्य्यायनानार्थ-युक्त-बहुविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्-ग्रन्थीयैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्णक्रमणाभावात् प्रयोजनीय-पर्य्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करी । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-षडक्षर-पर्य्यन्त-कान्तादि-क्षान्तशब्द-निबद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्णयोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समग्र-शब्दार्थयोर्लाभाभावः । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परोपकाराय पठद्दशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्य्यन्तं बहुतरपरिश्रमैः धीरवर-निकर-साहाय्यैरेतद्देशप्राप्य-समस्तकोष-वेद-वेदान्तवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-छन्दोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्त्रागम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य्य-गोस्वामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहञ्च संगृह्य सकलशब्द-धात्वर्थानामनायासेन लाभार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डात्मक-बृहत्कोषं स्वीयकोष-व्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेण नानादिग्देशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो बन्धुवर्गेभ्यो याचकेभ्यश्च दत्तवान् ॥

ग्रन्थस्य नामकारणं ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-र्भवत्येव । मत्कृतमर्त्त्यीय-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रहकर्त्तृभिरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं । तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य तद्रूपकत्वात् [illegible] संज्ञां कृतवान् ॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

अतः परमस्मदीयैतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमञ्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च झटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्व्विकाकारादि-क्षकारान्त-पञ्चाशद्वर्णानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्व्वं । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताक्षरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्ष्यं । पदसाधने तेषामन्त्याक्षराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तत्तच्छब्दोपरि विन्यस्ताः । अनुस्वार-विसर्गयोः षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयादि-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्थलाभिषिक्तान् चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान् । येषां धातूनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थाने बिन्दुयुक्तमथवा शून्यमास्ते । तदनन्तरं पृथक्-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धात्वर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तरं

ाया: देशभाषाश्च तथा प्रत्येक-धात्वर्थानन्तरं तट्टीका धातुदीपिकोक्तव्याख्यापदादीनि विहितानि सर्व्वशेषे तेषां प्रमाणानि तदभावे तत्प्रयोगाः
ाद्युत्पत्ति-र्लिखिता ॥

ामालायां च वर्ग्य-जकारान्तःस्थयकारौ मूर्द्धन्य-णकार-दन्त्यनकारौ वर्ग्यवकारान्तःस्थवकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यषकारदन्त्यसकाराः सन्ति ।
-वर्णादि-शब्दानां धातूनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्व्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान्। वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः। विशेषतो वकार-
ोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्त्तते । किन्तु मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशधृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति ।

"उदूटौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः। अन्तःस्थं तं विजानीयात्तदन्यो वर्ग्य उच्यते" ॥

त्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति। इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोष्ठ्यदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा बङ्ग-प्रयली-
भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णन्तु रवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान्॥

ान-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसङ्ग्रहो न कृतः शब्दमात्रसंग्रहः कृतः। किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः। अतएवाहं सर्व्वोत्तम-
-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१७५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान्। तत्र १९२ अकारान्त-
४ आकारान्त-धातवः। १८ इकारान्त-धातवः। २५ ईकारान्त-धातवः। ३३ उकारान्त-धातवः। १३ ऊकारान्त-धातवः। २१ ऋकारान्त-
१६ ॠकारान्त-धातवः। ६ एकारान्त-धातवः। २५ ऐकारान्त-धातवः। ५ ओकारान्त-धातवः। ५८ ककारान्त-धातवः। २१ खकारान्त-
२७ गकारान्त-धातवः। २० घकारान्त-धातवः। ५० चकारान्त-धातवः। १८ छकारान्त-धातवः। ७२ जकारान्त-धातवः। ३ झकारान्त-
७१ टकारान्त-धातवः। २३ ठकारान्त-धातवः। ७६ डकारान्त-धातवः। १ ढकारान्त-धातुः। ५० णकारान्त-धातवः। ३१ तकारान्त-
१८ थकारान्त-धातवः। ७८ दकारान्त-धातवः। ३० धकारान्त-धातवः। २८ नकारान्त-धातवः। ६४ पकारान्त-धातवः। १५ फकारान्त-
४५ बकारान्त-धातवः। ३८ भकारान्त-धातवः। ३३ मकारान्त-धातवः। ३१ यकारान्त-धातवः। ४२ रान्त-धातवः। ८३ लकारान्त-
८ वकारान्त-धातवः। ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः। ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः। ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः। ५० हकारान्त-धात
सौत्र-धातवः सन्ति। एषां मध्ये संख्याया एकष्टकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति। सौत्र-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः।
-धातुगणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत्। तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश। अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते। यथा,—

भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि-चुरादयः ॥

ास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका॥ उक्तगणे वोपदेव-विप्रेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-
ृतवान्। किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान्॥

सांकेतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं।

पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिर्लिखितः। तस्यान्तिम-शब्दादेर्व्वर्णं व्यक्षर-
भागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत्। तद्दृष्टिमात्रेण यदक्षर-पर्य्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठारूढ़ो भूतस्तद्बोधो भविष्यति। तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन
॥

स्य सङ्केतः "पुं"। स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेपः "स्त्री"। क्लीवलिङ्गस्य चिह्नं "क्ली"। वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् त्रिलिङ्गस्य लक्ष्म "त्रि"। एवम-
-देशस्य "व्य" इत्यक्षरस्य ग्रहणं कृतं॥

स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-बहुवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपंक्तिशेषे एका क्षुद्र-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता॥
-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्व्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता। भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (॥) विन्यस्तं।
चिह्नस्य व्यतिक्रमो जातः॥
र्थक-द्वि-त्र्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं "}" दत्तं॥
समाप्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्व्वञ्च पुष्पाकारचिह्नं (*) कृतं। एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-
॥

प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्य्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामङ्कपातः कृतः। तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकत्वेन गणयित्वा तत्पर्य्याये द्व्यादि-
पिताः॥

न-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिख्यन्ते॥
ु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः। यथा भक्ष भक्ष क नाशने इति॥
वादि-कर्म्मेट्। आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्म्मणि च विहिताया निष्ठाया वा इड्डित्यर्थः। यथा इमिंदा जेते भावादिके वेति
ादितं तेन। प्रमिन्नः प्रमेदितः सः। भावादिकर्म्मभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इम् इत्यर्थः। यथा आदित इति मिन्नः मिन्नवान्॥

इ:—नुम्वान्। वदिङ् स्तुत्यभिवादयोः। अतएवेदितो नुम् वन्दते विष्णुः ॥

इर्—वा आङ्वान्। च्युतिर् क्षरणे इरितस्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

ई:—अनिडुनिष्ठः। दीपीङ् यृ दीपने। नेमडीश्वीति दीप्तः दीप्तवान् ॥

उ:—क्त्वावेट्। चमु भक्षणे। पु क्त्विउदित इम् इति चमित्वा चान्त्वा ॥

ऊ:—वेट्कः। यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः। षिधू शिवे शास्त्रे। वेमूदिदिति असेधीत् असैत्सीत् ॥

ऋ:—चङ्यह्रस्वः। चङि ञेः परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान्। यथा ढौकृङ् गत्यां। ञ्यङुङस्य इत्यत्र ऋदिद्वर्जनात् अडुढौकत् ॥

ॠ:—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्त्तते। कणॄ आर्त्तस्वरे। भ्राज भ्रासेति अचीकणत्। अचकाणत्। येषां सप्तम-स्वरानुबन्धः कैश्चित् पठ्यते कैश्चि पठ्यते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः ॥

ऌ:—अङ्वान्। चौगमॢ गत्यां। शास्ॡद्युत्पुषादेरिति अगमत् ॥

ए:—सिचि अवृद्धिः। सिचि ञ्यांविहितसौ। ए कट् वृतौ वृषि। हयादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐ:—यजादिः स्यात्। यजै ञौ देवार्चने। व्ययग्रहेति जिः इयाज। ग्रहस्वपाद्योरिति इज्यात् ॥

ओ:—निष्ठातनः। निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः। रुजो औ भङ्गे। ल्वाद्योदिदिति रुग्णः रुग्णवान् ॥

औ:—अनिट्। औ गमॢ गत्यां। वसेरस्येत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

क:—चुरादिः। गणत्क संख्याने। चुर्भ्यो ञिर्व्वेति गणयति ॥

कि:—चुरादिर्व्वा। पक्षे गणान्तरनियमाभावात् भ्वादिरित्यर्थः। युज कि संयमे योजयति योजति। यद्यपि चुरादिभ्यो ञिर्व्विकल्प्यते तथाप न्येषामनुरोधादिदमुक्तं। अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो ञिर्नित्यः। तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति। स्वमते तु चुर्भ्यो ञिर्व्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्य स्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो ञिर्नित्यः। अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

ग:—क्र्यादिः। डु क्री ञ ग द्रव्यपर्य्यये। दिवसुतुदेति क्रीणाति ॥

गि:—प्वादिरपि। अपिशब्दात् क्र्यादिश्च। पू ञ गि शोधे। प्वादेः स्व इतिह्रस्वः पुनाति। अपूः स ल्वादिः। पूवर्ज्जितः स प्वादिर्ल्वादिश्च स्यात् लू ञगि छिदि लुनाति। ल्वाद्योदिदिति लूनः लूनवान्। कॄगॄज्या ग्लाहाल्वादेरिति लूनिः ॥

घ:—रुदादिः। रुधिर रुद रोदे। रुद्भ्योऽयोरस्त्येम इति रोदिति। रुदाद्यस्तीति ईम् अरोदीत् ॥

ङ:—तङ्वान् कर्त्तरि। कर्त्तरि वाच्ये तङ्वान् आत्मनेपदी। एध ङ वृद्धौ। नवशः पसे इति एधते ॥

ण:—ज्वलाद्यः। ज्वल ज्म चलत्विषोः। दुनीभूज्वलाद्येति णः ज्वालः। पक्षे पचादित्वादन् ज्वलः। एवं कुच ज रोधपर्क्ककौटिल्यलेखने। दुनीभ ज्वलाद्येति णः कोचः। पक्षे कॄगॄज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

भ:—ज्वलाद्यः। इति केचित् ॥

ञ:—आत्मने। आत्मने आत्मार्थं फलवति कर्त्तर्य्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः यज ञौ देवार्च्चायां यजते यजमानः यजति याजकः चुरादेस्तु स्वार्थविहित-ञेर्ञकारेण ञित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वम ञक् वितर्के इत्यादे ञानुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

ञि:—अद्यक्तः। अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् स अद्यक्तः। ञि ष्ठा स्थाने। शार्थेच्छार्थञीच्छीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

टु:—अथुः। टु ङ वेप चलने। ट्वितोऽथुरिति वेपथुः ॥

ठ:—फणादिः। इति केचित् ॥

डु:—त्रिमगयुतः। डु ञ द ु हृतौ। ड्वितस्त्रिमे इति कृत्रिमं ॥

ण:—फणादिः। फण ण निस्नेहे। त्र फल भजेति फेणतुः पफणतुः फेणिथ पफणिथ ॥

त:—अदन्तः। अदन्तानां पृथग्वर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामङ्घादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः।

द:—तनादिः। तन दु ञ विस्तृतौ। तनभ्यः ड्विति तनोति। सेर्लुक् तथासोरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः। वनतनाद्यनिमामिति प्रतत्य

ध:—रुधादिकः। रुधिर्धौ ञि ञ आवृतौ। दिवसु तुदेति रुणद्धि ॥

न:—स्वादिः। षु ञ्ण सन्धाक्लेदपीडमन्थे। दिवसु तुदेति सुनोति ॥

प:—मुषादिः। मुषच्छ ञ प ञौ मोचे। मुषाद्धोमुषामिति मुञ्चति ॥

भ:—शमादिः। शमुभिर्य शमे। यन्योशमादीति शाम्यति ॥

मि:—घटादिः। मिचिञमोर्दीर्घो वा। दीर्घो दीर्घवान्। घट य म ङ चेष्टे। ञौञमोस्तुर्घस्येति अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटं। मिचि ह्रस्वः मोऽनुवर्त्तते। मिचि ञौ ह्रस्वः ह्रस्ववान्। घटादि जनोति घटयति ॥

मि:—वा। मिचि ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते। फण मि ण गतौ। वा चम यम फणेति फणयति फाणयति ॥

ादयः । दिवु जिगीषेत्यादौ । दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

देकः । वेदेष्वेव प्रयुज्यन्ते न तु भाषायामित्यर्थः । गार्लिस्तुतौ जम्मनि । जगाति ॥

ादादिकः । अशूौ भसे । लुगस्योऽपः अत्ति ॥

ह्वादिः । ह्वादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाददादित्वसूचकानुबन्धो न कृतः । अथवा लुः श्नपादिश्च लिङ्गादिरित्येकं वाक्यं । लु लि एतदुभयानुबन्धौ धातू क्रमात् श्नपादिह्वादीलः । चकारस्तोभयत्र सम्बन्धाददादौ चेत्यर्थः । ह्वादिः पृथक्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

"ह्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः" ॥ इति ।

हलि होमेऽदने । ह्वादौ रे हिः जुहोति ।

श्नपादिश्च । चकाराददादिश्च । श्नमते श्नपादेः प्रयोजनं नास्ति । दरिद्रातीत्यादौ श्नपादित्वादजादौ सार्व्वधातुके । आयुदात्तत्वमिति वोपदेवः ॥

तादिः । वृत ङ व त्तु वर्त्तने । वृद्भ्योनेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्स्यति विवृत्सति । आत्मनेपदे तु वर्त्तिष्यते विवर्त्तिषते । अन्यत्र विवर्त्तिषा विवृत्सा ॥

ुदादिकः । तुदौ ञ श व्यथे । दिवसुतुदेति तुदति ॥

कुटादिश्च । चकारात् तुदादिश्च । कुटां गुणो ङिन्निति इति नियमात् कुट श्न कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । णू श्न स्तवने इत्यादीनां अनुवीदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वादुव् च ॥

ादङ्वान् । आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थं ह्रदिति विशेषणं । श्नमते तूभयत्र ङ एवं । डु ञौ श पच पाके । भीषि चिक्रीतीति पचा ॥

जक्षादिः । जक्ष च लु च भक्षहासयोः । द्विरुक्त जक्षादीति द्विसंज्ञायां शवत्वस्य श्निदचोऽदेरिति न नुण् जक्षत् । क्लीबे जक्षतीत्यत्र हेः अनुर्नुम् इति जक्षति जुषन्ति । आख्यातिकेऽन्तोऽन्तो द्वेरिति जक्षति । अनुस् सिद्देरिति अजक्षुः । इति धातुदीपिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं ।

सर्व्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणोक्ताभिधानं । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽव्ययवर्गः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भूपुराद्रिवनौषधिसिंहाः । ततो नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रवर्गाः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित् कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निघ्न-सङ्कीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंग्रहवर्गस्य योगं कृत्वा कोषं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान् । इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकोषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तयद्यत्कोषादितः शब्दादयः संगृहीतास्तेषां संज्ञाः पश्चाल्लिख्यन्ते ॥

सिंहकृतं ..	.. नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुरुषोत्तम देवकृतः ..	.. त्रिकाण्डशेषः ..	.. १५
पालकृतः ..	.. नानार्थसंग्रहः ..	२	तत्कृता ..	.. हारावली ..	.. १६
ंहकृता ..	.. नानार्थध्वनिमञ्जरी ..	३	भावमिश्रकृतः ..	.. भावप्रकाशः ..	.. १७
ाक्षितकृता ..	.. शब्दचन्द्रिका	४	मथुरेशपण्डितकृता ..	.. शब्दरत्नावली ..	.. १८
राचार्य्यकृतः ..	.. पर्य्यायनानार्थकोषः ..	५	महेश्वरवैद्यकृतः ..	.. विश्वप्रकाशः ..	.. १९
धिनाथकृता ..	.. नानार्थरत्नमाला ..	६	मेदिनीकरवैद्यकृतः ..	.. नानार्थशब्दकोषः	.. २०
ासविद्यावागीशकृता	.. धातुदीपिका	७	रामेश्वरशर्म्मकृता ..	.. शब्दमाला ..	.. २१
यकविकृता ..	.. नाममाला	८	रत्नमालाकारवैद्यकृता	.. आयुर्वेदार्थबोधितपर्य्यायरत्नमाला	२२
दासशाश्वतकृतः	.. सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः	९	वोपदेवविप्रकृतः ..	.. कविकल्पद्रुमः ..	.. २३
ंहकाश्मीरपण्डितकृतः	.. निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्टः	१०	श्रीनन्दनभट्टाचार्य्यकृतं	.. वर्णाभिधानं ..	.. २४
याणदासकविराजकृतः	.. राजवल्लभः ..	.. ११	श्रीरामशर्म्मकृतः ..	.. उणादिकोषः ..	.. २५
ाभदत्तद्विजकृतः	.. भूरिप्रयोगः ..	.. १२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृते	उणादिवृत्ती ..	२६।२७
ोत्तमदेवकृतः ..	.. एकाक्षरकोषः ..	.. १३	हलायुधभट्टकृता ..	.. अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः ..	.. द्विरूपकोषः .. .	.. १४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	.. अभिधानचिन्तामणिः	. २९

अप्राप्तकोषनामानि ।

एतद्भिन्नानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये बहुकोषाणां प्रयोगप्रमाणानि अमरटीकाधृतानि ादत्तानि । एवं विश्वमेदिनीकोषे तत्तत्कोषाभिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरितत्वेन [illegible] ीनकोषाणां शब्दाः एतत्कोषान्तर्गता भूताः ।

विश्वधृतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र	१	वाचस्पति	४	मङ्गल	७	भागुरिरचितकोषाः	१०
कात्यायन	२	व्याडि	५	शुभाङ्क	८		
साहसाङ्क	३	विश्वरूप	६	बोपालित	९		

मेदिनीधृतप्राचीनकोषाः ।

उत्पलिनी	१	रन्तिदेव	७	गङ्गाधर	१३	चन्द्र	१९
शब्दार्णवः	२	रत्नाकरनामाङ्कर	८	वाभट	१४	विक्रमादित्य	२०
संसारावर्त्तः	३	गोवर्द्धन	९	माधव	१५	गोमिरचितकोषाः	२१
नाममालाख्यः	४	रभसपाल	१०	धर्म्म	१६	पाणिनिपदानुशासनञ्च	२२
वररुचि	५	रुद्र	११	तारपाल	१७		
शाश्वत्	६	अमरदत्त	१२	वामन	१८		

एतदन्ये बलहट्टप्रभृतिकृतकोषाः सन्ति ॥

लब्धालब्धामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषस्य भूरिप्रामाणिकः व्युत्पादकश्च । तस्मात् बहुतरटीकाकारैस्तस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलब्धटीकानां प्रमाणानि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृन्नामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

क्षीरस्वामी	१	माधवी	११	कोलाहलाचार्य्यः	२१	कृता व्याख्यासुधीः	३०
सुभूतिः	२	मधुमाधवी	१२	शबरस्वामी	२२	अच्युतोपाध्यायकृतव्याख्या-प्रदीपः	३१
हट्टचन्द्रः	३	सर्व्वानन्दः	१३	रामतर्कवागीशः	२३	मथुरेशविद्यालङ्कारकृता सारसुन्दरी	३२
कलिङ्गः	४	अभिनन्द	१४	नयनानन्दः	२४	नारायणचक्रवर्त्तिकृता पदार्थ-कौमुदी	३३
कोङ्कटः	५	मल्लिनाथः	१५	विद्याविनोदः	२५	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत-त्रिकाण्डविवेक	३४
सर्व्वधरः	६	रायमुकुटमणिः	१६	रघुनाथचक्रवर्त्ती	२६	भरतमल्लिककृता मुग्धबोध सम्मता टीका	३५
राजदेवः	७	नीलकण्ठः	१७	व्याख्यामृतः	२७		
गोवर्द्धनः	८	श्रवणः	१८	टीकासर्व्वस्वः	२८		
द्राविड़ः	९	भगीरथः	१९	सन्देहभञ्जिका	२९		
भोजराजः	१०	जयादित्यः	२०	रामाश्रमापरनामभानुदीक्षित-			

एतद्भिन्ना अपि टीका वर्त्तन्ते ॥

अत्राहृतविषयवृन्दं शब्दसिन्धुदुस्तरत्वञ्च विज्ञापयामि ।

कोषगणातिरिक्तनानाशास्त्रीयशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाड्दर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मनिरूपण-वेदाङ्गविद्यादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिकछान्दसिकसूत्रवृत्तिभाष्यानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिबन्धादयः । श्रौतस्मार्त्तयज्ञमलमासादि-लक्षणदायभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोद्वाहतिथितत्त्वजन्माष्टमीदुर्गोत्सवाष्टादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्युपवासनिर्णयतडागभवनवृषोत्सर्गव्रतप्र-तिष्ठापरीक्षाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाह्निकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्म्मविपाकदानदशयाचाधिकरणदत्तकव्यवस्था-दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णतत्त्वषट्कर्म्मस्नानतर्पणपूजामुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिध्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेवदानवतीर्थावतारमदनदीक्षा-प्रभेदपीठपर्वतनदनदीराजनीतिवर्णाश्रमधर्म्मवर्णसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादानानिधिरत्नाद्युत्पत्तिसृष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । ज्यौतिषिक-सैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्त्तुपक्षवर्षायनजातफलाकालग्रहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्वरोदयगणिताङ्कक्षेत्र-व्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलभूगोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशारीरस्थानरोगनिदानपूर्वरूपसम्प्राप्त्युपशयचिकित्सौषधद्रव्यगुणपाचनजारणमा-रणपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्म्मपञ्चवीत्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वरतालजयतानमानग्रामश्रुतिमूर्च्छनारागरागिणीत-त्पत्नीशार्य्यागानसमयभुक्तगमकनायकनायिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुग्रन्थीयनीतिदण्डनगरीवास्तुराजगृहविग्रहसामान्यासनोपकरणालङ्कारास्त्र-यात्रायुक्तयः तथा चतुष्पदद्विपदनिष्पदयानोद्देशाः । पत्रकौमुदीयपत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्रश-स्तिप्रकरणादीनि । कुलाचार्य्यादिग्रन्थीयब्राह्मणवैद्यकायस्थानामुत्पत्तिवंशगोत्रप्रवरपर्य्यायश्रोत्रियकुलीनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्ग्रन्थनामानि बाहुल्यभिया नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं अमरकोषटीकाधृतश्लोके ।

यश्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ । नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम्।

…स्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्व्वं प्राप्त्यभावेन न संगृहीताः। अथवा भ्रमवशात् पतिताः। एवं …स्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि। एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्य्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं। एवं …न्तरणकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्खलनं जातं। एवं अकाराद्यादिवर्ग्यवकारादिपर्य्यन्तधातूनां तत्तट्टीकाधृतपदोदाहर-णपुरा न लिखिताः। एतत्सर्व्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि। अतःपरमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तका-…शब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च दत्त्वा एतन्मुखबन्धं प्रथमकाण्डस्य पूर्व्वं योजयित्वा …ह्वने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति। किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या …गा ममान्तिके बहुशः प्रार्थयन्ते। किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विमनाऽस्मि। यद्यपि कश्चित् विपश्चित् विषयो स्वीयलाभार्थं मत्कृतैतद्ग्रन्थाधिकारं यथारीति गृहीत्वा अस्मिन् कर्म्मणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्नास्तीति॥

शाके वह्निसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, याते स्वाम्यमिताब्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः।
काण्डैः सप्तभिरन्वितो भगवतोऽनुकोशतः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् क्षम्यतां साधुभिः॥

अथ सर्व्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोनविंशतिपद्यानि।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम्।
तथात्मतत्त्वैकरूपमवाङ्मनसगोचरम्॥
सर्व्वातीतं सर्व्वगतं चिदेकरसमेव च
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम्॥
सर्व्वग्रहमपाणिञ्च सर्व्वेषां दर्शकं तथा।
अचक्षुषमपि श्रोत्रहीनं श्रोतारकं पुनः॥
अचिन्त्यमपि सर्व्वज्ञं सर्व्वेषाञ्च नियामकम्।
सर्व्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम्॥ १॥
तथौपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम्॥ २॥
कथयन्त्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः॥ ३॥
क्लेशकर्म्मविपाकाशयापरामृष्टमेव यं।
निर्म्माणकायमास्थाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम्॥
तथानुग्राहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः॥ ४॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम्॥
महापाशुपताः सर्व्वे श्रुवन्ति सततं भुवि। ५।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम्॥ ६। ७॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः। ८।
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्व्वज्ञमिति सौगताः॥ ९। १०॥
निरावरणमित्येव प्रलपन्ति दिगम्बराः। ११।
यमुपास्यत्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम्॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्व्वाकाः प्रवदन्ति यं।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च॥ १२। १३॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते। १४।
शिल्पिनो विश्वकर्म्मेति यं भणन्ति सुनिश्चितम्॥ १५॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम्। १६।
सौरास्तेजोमयं सूर्य्यं गाणपत्या गणेश्वरम्॥ १७। १८॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम्॥ १९॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्य्याद्या द्वैतवादिनः।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्त्तिं यमाहुर्भक्तवत्सलम्॥ २०॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम्।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम्॥ २१॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः।
गोस्वामिनो नन्दसूनुं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं॥ २२॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम्।
श्रीराधाकान्तदेवेन राज्ञानिश्रयत्नतः।
शब्दादीन्यवशिष्टानि संगृह्य बहुशास्त्रतः।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना॥

अथ ग्रन्थप्रतिष्ठानवश्लोकाः।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले।
येषामेव हि शब्दार्थपर्य्यायाणां तथैव च॥
प्रमाणानां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः।
पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च॥
न संग्रहोऽभवत् पूर्व्वग्रन्थे कारणकूटतः।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम्॥

तथा वेदनिघण्टाख्यः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
वैदिकानाञ्च शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
तस्याच देशे विरलप्रचारत्वेन तद्धृतः ।
पर्य्यायशब्दसन्दोहः केनापि कोषकारिणा ॥
न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुष्प्रापोऽश्रुत एव च ।
प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्प्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
येषां स्थितानां शब्दानां पर्य्यायान् परिशिष्टगान् ॥
करिष्याम्यत्र निबधे हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
तथा सङ्ख्या विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दकम् ।
तत्पर्य्यायस्य बोधस्य चाभावान्नात्र गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४२४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१
२	हिरण्यनामानि.. ..	१५
३	अन्तरीक्षनामानि ..	१६
४	साधारणनामानि ..	६
५	रश्मिनामानि.. ..	१५
६	दिङ्नामानि	८
७	रात्रिनामानि.. ..	२३
८	राव्युषनामानि ..	१६
९	अहर्नामानि	१२
१०	मेघनामानि	३०
११	वाङ्नामानि	५७
१२	उदकनामानि ..	१००
१३	नदीनामानि	३७
१४	अश्वनामानि	२६
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०
१६	ज्वलतिकर्म्माणः ..	११
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११

इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	कर्म्मनामानि	२६
२	अपत्यनामानि ..	१५
३	नृनामानि	२५
४	बाहुनामानि	२२
५	अङ्गुलिनामानि ..	२२
६	कान्तिकर्म्माणः ..	१८
७	अन्ननामानि	२८
८	अत्तिकर्म्माणः ..	१०
९	बलनामानि	२८
१०	धननामानि	२८
११	गोनामानि	९
१२	क्रुध्यतिकर्म्माणः ..	१०
१३	क्रोधनामानि.. ..	११
१४	गतिकर्म्माणः.. ..	१२२
१५	क्षिप्रनामानि.. ..	२६
१६	अन्तिकनामानि ..	११
१७	संग्रामनामानि ..	४६
१८	व्याप्तिकर्म्माणः ..	१०
१९	बधकर्म्माणः	३३
२०	वज्रनामानि	१८
२१	ऐश्वर्य्यकर्म्माणः ..	४
२२	ईश्वरनामानि ..	४

इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥

तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	बहुनामानि	१२
२	ह्रस्वनामानि.. ..	११
३	महन्नामानि	२५
४	गृहनामानि	२२
५	परिचरणकर्म्माणः ..	१०
६	सुखनामानि	२०
७	रूपनामानि	१६
८	प्रशस्यनामानि ...	१०
९	प्रज्ञानामानि.. ..	११
१०	सत्यनामानि	६
११	पश्यतिकर्म्माणः ..	८
१२	उत्तराणि पदानि सर्व्वपदसमाम्नानाय ..	९
१३	उपमानामानि ..	१२
१४	अर्चतिकर्म्माणः ..	४४
१५	मेधाविनामानि ..	२४
१६	स्तोतृनामानि.. ..	१३
१७	यज्ञनामानि.. ..	१५
१८	ऋत्विङ्नामानि ..	८
१९	याच्ञाकर्म्माणः ..	१७
२०	दानकर्म्माणः	१०
२१	अध्येषणाकर्म्माणः ..	४
२२	स्वपितिकर्म्माणः ..	२
२३	कूपनामानि	१४
२४	स्तेननामानि	१४
२५	निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि..	६
२६	दूरनामानि	५
२७	पुराणनामानि ..	६
२८	नूतननामानि.. ..	६
२९	द्विश उत्तराणि नामानि	२६
३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि	२४

इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ॥

चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	जहा इत्यादिपदानि	६२
२	सस्निमित्यादिपदानि	८४
३	आशुशुक्षणिरित्यादिपदानि	१३२

इति वेदनिघण्टौ चतुर्थाध्यायः ॥

पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	अग्निरित्यादिपदानि	३
२	द्रविणोदा इत्यादिपदानि	१३
३	अश्व इत्यादिपदानि..	३६
४	वायुरित्यादिपदानि ..	३२
५	श्येन इत्यादिपदानि..	३६
६	अश्विनावित्यादिपदानि	३१

इति वेदनिघण्टौ पञ्चमाध्यायः ॥

अथ ग्रन्थस्यानुक्रमणिकादिलेखनाभावकारणं वृत्तद्वयम् ।

ग्रन्थस्यानुक्रमणिका साङ्केताक्षरलक्ष्म च । परिशिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
पूर्व्वं सप्तमकाण्डीयमुखबन्धे प्रकीर्त्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयान्मया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्मीकभक्षणजन्यमनस्तापनिवारणहेतुपद्यपञ्चकानि ।

इदानीं परिशिष्टीयवङ्गलादर्शपत्रिकाः ।
वल्मीकालयसमुत्पन्नवल्मीकगणभक्षिताः ॥
अतस्तद्गतशब्दानां नाभवन्मुद्रयाङ्कनम् ।
तद्धेतुतं तदा ग्रन्थबाहुल्यं समजायत ॥
किन्तु सांप्रतमादर्शनाशजन्यो मनोगतः ।

तापो जामातृदौहित्रगणैरेव निवारितः ॥
यतस्ते परिशिष्टीयशब्दैरन्यैश्च संयुतम् ।
देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
मुद्राङ्कितं प्रकुर्व्वन्ति यत्नेनातिशयेन च ।
तस्य प्रकाशाल्लोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्वंशवर्णनश्लोकाः।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेरंशरूपकः।
कायस्थानां कुले देववंशस्योद्भवहेतुकः॥
मुरशिदाबादनगराधस्ते स्वजनपालकः।
कर्णसुवर्णनामधेयसमाजे वासकारकः॥
सदा हरिपदाम्भोजयुगलध्यानकारकः।
मौद्गल्यगोत्रजातानामेष बीजाभिधानकः॥ १॥
तस्य दुर्गावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः। २।
तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विघ्नेश्वरः सुतः॥ ३। ४॥
सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः। ५।
खानोपाधिस्तत्तनयः पीताम्बर इति स्मृतः॥
अष्टभ्रशालिशालिकाङ्कान्यपीताम्बरेति च।
विख्यातो भुवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च॥ ६॥
पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्मात् कुरुनन्दनः। ७। ८।
चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्दशनिवासिनः॥
प्रथमः शिवदासाख्यश्चौखण्डिख्यातिसंयुतः।
मणुयीनामके देशे वासस्तेन सदा कृतः॥
नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः।
कृतचौदपुरावासो नित्यानन्देन पूरितः॥
चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि रायेत्युदाहृतः।
तालायामकृतावासश्चतुर्भुजपदाश्रितः॥
चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरकृतालयः।
सदा श्रीनाथचरणाम्भोजार्चनपरायणः॥ ९॥
नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः॥१०॥
चण्डीवरस्तस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः॥ ११॥
तस्मात् परमानन्दः परमानन्ददायकः॥ १२॥
काशीनाथश्च विजयावल्लभस्तत्कुमारकः।
ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः। १३।
विजयावल्लभात्तस्मात् कृष्णानन्दो द्विजार्चकः॥ १४॥
रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्त्तितः। १५।
विद्याधरस्तस्य सूनू रायेतिख्यातिमागतः॥
आदौ बाजरायामवासी निताड़ावासकृत्ततः। १६।
तस्यात्मजो हरिहरो जातो हरिहराश्रितः॥ १७॥
षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः।
ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता॥
द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो लक्ष्मणो मतः।
देवीदासस्तुरीयोऽभूत् मजुमदार उपाधितः॥
परोपकारनिरतः सदा बन्धुभिरादृतः।
मुड़ागाछादिदेशानां कानुनगोपदमागतः॥
स च तस्मिन् जनपदे कर्णसुवर्णसमाजतः।
उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्युतः॥
दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः।
षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः॥ १८॥
देवीदासमजुमदारतनयाः षट् प्रजाश्रिताः।
गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्जितः॥
चण्डीचरणसंज्ञस्तु मध्यमश्चण्डिकार्चकः।
तृतीयः पुण्डरीकाक्षः लक्ष्मणाख्यस्तुर्यकः॥
महावज्जङ्गतो यो हि पदे पैत्र्ये नियोजितः।
सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः॥
कामारपोलग्रामान्तर्वासस्तेन विनिर्मितः।
कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो बहुभिर्ज्ञातिभिर्वृतः॥
मुड़ागाछाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे स्वधिष्ठितः।
स च केशवरायस्य क्षत्रियस्य विशेषतः॥
अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः।
तद्देशाधिपते राज्ये नवाबेन नियोजितः॥
अप्राप्तव्यवहारांश्च तद्राज्यशासने रतः।
अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्त्तेति कीर्त्तितः॥ १९॥
तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः।
धार्म्मिकाः कर्म्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः॥
ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्यं पदं प्राप्तः कृतश्रमः।
महावज्जङ्गतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः॥
राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः।
अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः॥ २०॥
रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः।
रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः॥
तृतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः।
रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः॥
बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां वरः।
एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावमुपागतः॥ २१॥
मध्यमो रामचरणो गुणैर्बहुभिरन्वितः।
व्यवहर्त्तोपाधियुक्तो गोविन्दपुरसंस्थितः॥
स च हिजलीतमोलिप्तमहिषादलदेशतः।
लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः॥
कटकादिप्रदेशस्य महावज्जङ्गतस्ततः।
देवानीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् बहुमानितः॥
बहुलैर्वर्गिभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः।
संग्रामं तुमुलं कृत्वा रणमध्ये निपातितः॥ २२॥
देवामरामचरणव्यवहर्त्तमहाशयात्।
समुत्पन्नास्त्रयः पुत्रा अशेषकुशलालयात्॥

श्यवहारोपाधियुक्तो रामसुन्दर आदिम: ।
विद्यानिधिरदामेन नवबीप: स चापिम: ॥
पञ्चकोटाधिदेशे सोऽभवदथसत्तम: ।
माणिक्यचन्द्रदेवस्य मध्यम: पुरुषोत्तम: ॥
अङ्कर्षिधरचीचन्द्रमाणे हिजरिहायने ।
दिल्लीश्वरप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभक्षणे ॥
फर्मानगामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
मन्सबानां सहस्रं सादिपञ्चशतमेव च ॥*॥
कनिष्ठो नवकृष्णाख्यदेवो जातो गुणाकर: ।
आसीत् किलकिलारूपामरावत्यां पुरन्दर: ॥
रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्य: पण्डिताश्रय: ।
कुलशीलादिसम्पन्नो गोष्ठीपतिमहाशय: ॥
रसेषुसिन्धुशुभ्रांशुमाने इंरेजिहायने ।
कोम्पानिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
सोऽभवत् कारणं तेषां बङ्गराज्यस्य शासने ।
तत: किलकिलापुर्य्यां वाणिज्यकार्य्यसाधने ॥
स्थितान् इंरेजनिचयान् नवाबो बलमाश्रित: ।
सेराजद्दौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्तत: ॥
अथ तत्परवर्षे तु कर्णेल् क्लाइव् महाबल: ।
आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहित: किल ॥
योद्धुं ययौ नवाबेन सार्द्धं स्वबलसंवृत: ।
गत्वा पलाशिग्रामे स युद्धं कृत्वाजयत् तत: ॥
धरणीरसवाजीन्दुमित इंरेजिवत्सरे ।
कासमालीखाननामा नवाबोऽभूत्तत: पुरे ॥
स एवेंरेजपक्षीयान् प्रधानराजपूरुषान् ।
निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
मेजर् आदम् तत: शीघ्रं सार्द्धं तेनैव मुन्सिना ।
गत्वा ऊदयनालायां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
विजित्य बलवन्तं तं नवाबं सेनया सह ।
निष्कण्टकमिदं राज्यं कृतवान् स भयापह: ॥
बाणर्तुसिन्धुशशभृन्मितइंरेजिवत्सरे ।
भूत्वा गवर्णरो लार्ड क्लाइव् किलकिलापुरे ॥
समेत्य मुन्सिना सार्द्धं परामृश्य च विस्तरं ।
जाफरालीखानसंज्ञं नवाबं मतिमत्तरं ॥
बङ्गदेशस्य च सुबाहारं कृत्वा तत: परं ।
मोजफ्फर्जङ्गनामानमतिबुद्धिमतां वरं ॥
तं नीयेबसुबाहारं चकार गुणसागरं ।
पञ्चविंशतिलक्षन्तु मुद्राणां कृतवान् स्थिरं ॥
तयोर्व्ययार्थं प्रत्यब्दं तत: क्लाइव् गुणाकर: ।
तेनैव मुन्सिना सार्द्धं दिल्लीं गत्वा च सत्वर: ॥
शाहालम्बादशाहेन नवाबेन च धीमता ।
सुजाद्दौला नामकेन स सन्धिमकरोत् सदा ॥
अङ्काब्धिचन्द्रभूमाने हिजरिसंवत्सरे तत: ।
शीघालस्य द्वितीयाह्ने नवकृष्णाय तोषत: ॥
श्रीशाहालम्बादशाहो फरमानाख्यलिपिं मुदा ।
दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
सहस्रपञ्चकस्यैव मन्सबानां हि सादिनां ।
सहस्रत्रितयं वीर्य्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
उत्तमं शिबिकायानं झालरेण सुशोभितं ।
नुकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं तोगेतिनामितं ॥
राजबाहादुरोपाधिं मानवृद्धियशस्करं ।
कृपया दत्तवानस्मै बहुमानपुर:सरं ॥
सुजाद्दौला नवाबस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूभृते ॥
महाराजेन्द्रबाहादुरोपाधिं मानवृद्धिम: ।
दापयामास शाहालम् बादशाहसमीपत: ॥
तत: स सहितो लार्ड क्लाइवेन महात्मना ।
काशीधाम समागम्य बभूवासौ महामना: ॥
महाराजोपाधिकश्रीबलवन्ताह्वयेन च ।
सिंहेन हि सुबे वाराणस्या: सुनियमं स च ॥
कृत्वा विश्वेश्वरस्याग्रे नाट्यमन्दिरमध्यत: ।
नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तित: ॥
तत: पाट्नानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
श्रीतावरायेण सह सुबे वेहारकस्य च ॥
कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि स: ।
कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालस: ॥
ततस्तुष्टमना: क्लाइव् कोम्पानेर्दत्तवान् पदं ।
देवानीसंज्ञकं तस्मै राज्ञे बहुलमानदं ॥
रसर्तुसिन्धुभूमाने इंरेजिहायने पुन: ।
शाहालम्बादशाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मन: ॥
समीपत: फरमानाख्यलिपिमानीय यत्नत: ।
तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमत: ॥
यत्रासीदं विलिखितं दिल्लीशेन सता स्वयं ।
मन्सबानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टयं ॥
सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्मै प्रदत्तवान् ।
एवं सुवर्णघटितं पदकञ्च ददौ महान् ॥
यत्र बुद्धिरपारस्वभावश्चासीति वर्णितं ।
इंरेजकोम्पानिकर्मीत्तमरूपेण साधितं ॥
पश्चात्तो बादशाहस्य समीपात् सननामकं ।
सप्तग्रामीयपिके चैव कटमजनकृत्वे ॥

राजोपाधेस्तथा बाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
भूपालनवकृष्णाभिधानबाहादुराय च ॥
हातुं दयाभवत् लार्ड क्लाइवस्य महामतेः ।
तग्‌मथा सहितं चिह्नं कोम्पानेस्तन्महीभृते ॥
दत्तं तथा दशविधं खेलातं वस्त्ररूपकं ।
किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारञ्च मौक्तिकं ॥
फलकं करवालञ्च दण्डं चामरमुत्तमं ।
मयूरपुच्छव्यजनं घटीयन्त्रं मनोरमं ॥
हस्त्यश्वं भल्लरैर्युक्तं शिविकायानमेव च ।
लार्ड क्लाइव् ददौ राज्ञे मदा हितकराय च ॥
एवं सिपाइसंज्ञानां नृणां तद्द्वारपालने ।
आज्ञां दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वरासने ॥
हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुरं प्रेरितवांस्ततः ।
हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्बहुदीनैश्च संवृतः ॥
स च राजा रौप्यमुद्रां चिपन् मार्गेति हर्षतः ।
विवेश स्वं पुरं रम्यं सर्व्वलोकैः प्रशंसितः ॥
समुद्ररसवाजीन्दुमाने हरेर्जिहायने ।
स लार्ड क्लाइवो मेस्तर् वार्लेष्टाय महात्मने ॥
राज्यभारं समर्प्याथ स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
चकार च महाराजो देवानीकर्म्म पूर्व्ववत् ॥
तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
अनेकलक्षमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
ततः कोम्पानिसंक्रान्तं कर्म्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभून्महामतिः ॥
अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्म्माणार्थं प्रयाचितः ।
मूल्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
वसुसिन्धुमुनिक्षौणीमाने हरेर्जिहायने ।
सुतानुट्यादिकं ग्रामं प्राप्तवानिह पत्तने ॥
तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
प्रजा भूता हि बहुला एतन्नगरवासिनः ॥
समुद्रवसुभूमीन्दुमाने वङ्गाख्यकाब्दके ।
हेष्टिंस् गवर्णरस्याक्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
देशे तस्य महाराजं साजाश्रोलीतिनामके ।
कार्य्ये नियोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
राज्यस्य शासनस्यैवं राज्ञो राज्यास्तथैव च ।
समयविषयस्यैव सुन्दरं नियमं स च ॥
कृत्वा राजकरान् सर्व्वानादाय बहुकष्टतः ।
खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
एवं रसवसुक्षौणीन्दुमे वङ्गाख्यवत्सरे ।
महाराजाधिराजो यस्तेजश्चन्द्रेतिसंज्ञितः ॥
चतुःसप्ततिसाहस्राधिकाष्टलक्षमुद्रिकाः ।
तथा सप्तशतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
करं कृत्वा महाभागो महाराजबहुयत्नतः ।
राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
ततो गवर्णरस्यैव ह्यनुमत्यनुसारतः ।
खालिसासंज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिबाधितः ॥
क्रमशः क्रमशश्चैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्षतः ।
आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
रामर्षिशशिभूमाने वङ्गसंवत्सरे स च ।
श्रीमद्राधावल्लभस्य सेवनार्थं चिराय च ॥
दत्तवान् वल्लभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुदा ।
श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्व्वदा ॥
आनरपुरेतिख्यातायां परगणायां प्रयत्नतः ।
चारग्रामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
तथायद्वीपतः श्रीमद्गोपीनाथं मनोहरं ।
विग्रहं वल्लभपुरात् श्रीराधावल्लभं परं ॥
एवञ्च खड्दहग्रामात् श्रीश्यामसुन्दराह्वयं ।
श्रीमन्नन्ददुलालाख्यं शाँड्वनाग्रामतः स्वयं ॥
स्वकं पुरं समानीय स राजा बहुयत्नतः ।
विधिबोधितरूपेण चिरं संसेव्य संयतः ॥
नानाविधानलङ्कारान् मुक्तावज्रविभूषिताम् ।
तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांश्च ताम् ॥
पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाहूयाथ पण्डिताम् ।
दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रिताम् ॥
श्रीमद्गोपीनाथसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोत्सराधनं वरं ॥
बेहालाग्राममारभ्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
स स्वव्ययेन पन्थानं कृतवान् सर्व्वतः समं ॥
तथा स्वकीयपुरतः पुरोऽतिशयविस्तृतं ।
चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
नेत्राम्बराब्धिभूमाने शकसंज्ञकहायने ।
कुलाचार्य्यान् बुधगणांश्चानीय स्वनिकेतने ॥
स च द्वाविंशपर्य्यायिमुख्यानां बहुयत्नतः ।
कुलीनानामेकयायीमकरोद्भूरिदानतः ॥
आलयाम्बरपक्षेन्दुमानेऽसौ वङ्गवत्सरे ।
विहाय देहमगमत्पादाम्भोजयुगं हरेः ॥ २२ ॥
रामसुन्दरदेवस्य राधव्यातियुतस्य च ।
अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ।
ब्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
गोपीमोहनदेवस्य तनीयो भुवि विश्रुतः ।
भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्थो निरपत्योऽभूद्देवो गोलोकमोहनः।
कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः॥ * ॥
माणिक्यचन्द्ररायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः।
ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागुणः॥
गोपीकृष्णाख्यदेवस्तु कनिष्ठो देवतार्चकः।
शुद्धाचारः कृती दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः॥ २२ ॥
पुत्रावुभौ महाराजनवकृष्णस्य चाग्रिमः।
गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्यः स च दक्षिमः॥
कौन्सेलाध्यक्षजान् दृष्टे विलघाभिधानकस्य च।
एवमादिमजेम्रेल् जान् कार्णकस्य तथैव च॥
गवर्णरमेक्फार्शनस्य देवानीसंज्ञकं पदं।
स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदं॥
तथाच मत्स्यविपणेर्व्वर्त्मार्थं बहुमूल्यकं।
कोम्पानये ददौ स्थानं सर्व्वेषां हितकारकं॥
अङ्केन्दुपञ्चभूमाने वङ्गसंज्ञकहायने।
पौत्रोद्वाहार्थमाहूय स तु यत्नात् शुभे दिने॥
कुलाचार्य्यान् कुलीनांश्च गृहीत्वा तत्सुसम्मतिं।
कनिष्ठषड्भ्रातृजयोः कुलयोश्चिरसंस्थितिं॥
कृतवानथ मात्रा स तुलापुरुषदानकं।
कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्व्वकं॥
ततश्च मातृकृत्ये स सुवर्णदानसागरं।
कृत्वा ददौ द्विजाग्र्येभ्यस्तानाहूय च सादरं॥
रामाग्निनागभूमाने इंरेजाब्दे स मानदं।
गवर्णरस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं॥
राजबाहादुरोपाधिं सुवर्णाम्बरसप्तकं।
अनेकरत्नघटितं शिरोभूषणयुग्मकं॥
तथा सन्मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं।
शक्तिषट्सङ्ख्यपत्तीनां शिविकागमनार्थकं॥
आज्ञाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि बहुसम्मानपूर्व्वकं।
चिरमाध्यादिरहितः कृत्वा राज्यमकण्टकं॥
वह्निवेदाब्धिशशभृन्माने वङ्गाख्यहायने।
सौरचैत्रे शुक्लपक्षस्यैकादश्यां तिथौ दिने॥
अर्द्धं नारायणक्षेत्रेऽन्यार्द्धं कारणजीवने।
देहस्याधायात्मजनैर्गीयमाने जनार्द्दने॥
भावयन्निष्टदेवस्य रूपं हृदयसंस्थितं।
शान्तः स महीपालः संप्राप्तोऽथ सृतोऽमृतं॥ * ॥
कनिष्ठो राजकृष्णाख्य शौरेयो गुणिमानकृत्।
राजायगण्यो मान्यश्च वदान्यो गानशास्त्रवित्॥
स च पञ्चोर्द्ध्वसंख्यपर्य्यायाणां महात्मनां।
कुलीनानामिकयार्थी कृतवान् गुणशालिनां॥
तथा कुलप्रदीपाख्यं कुलजातं प्रयत्नतः।

कुलीनानन्दजनकं चकार कीर्त्तिलाभतः॥
यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं।
तथा राज्ञा कृतश्चेति जनाः कुर्व्वन्ति कीर्त्तनं॥
रामाग्निवसुशुभ्रांशुमाने इंरेजिवत्सरे।
गङ्गातीरे ध्यानपूर्वं सृतोऽगात् हरिमन्दिरे॥ २३॥
कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुशीलकौ।
राजनारायणाख्यानश्रीनारायणदेवकौ॥ * ॥
व्रजमोहनदेवस्याप्युभौ पुत्रौ तयोः परः।
धार्म्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः॥ * ॥
गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च।
तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिसात्त्विकः स च॥
श्रीलगोकुलकृष्णस्तु मध्यमो गुणसागरः।
वाङ्गालबेङ्क नायेवदेवानीकर्म्मतत्परः॥
गोपेन्द्रकृष्णगोपेशकृष्णौ सन्तानवर्ज्जितौ।
तृतीयकतुरीयौ च वाल्ये देहान्तरं गतौ॥ २४ ॥
वाणाम्बरर्षिभूमानसमायां शकभूपतेः।
गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः॥
श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत।
वङ्गविद्यां तथां हिन्दीं पारसीमारवीं ततः॥
इंरेजीं संस्कृतञ्चैवाधीतवान् सोऽतियत्नतः।
तथा चतुर्धरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतः॥
सर्व्वाग्रमान्यस्य गोष्ठीपतेर्म्मौलिकराजतः।
सिंहेत्युपाधियुक्तस्य प्रपौत्रीं स उपायत॥
गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्य्यादिसम्मतः।
वङ्गेलण्डफ्रान्सजर्म्मान्डेन्मार्कादिप्रदेशतः॥
रुषियामेरिकासंज्ञदेशानाञ्चैव मध्यतः।
विद्यादिविषयाणान्तु सभानां सभ्यतामितः॥
एवं धर्म्मसभायाश्च तथान्यासां सभापतिः।
बभूव बहुसम्मानपूर्व्वकं स महामतिः॥
स चाणाग्नीभशशभृन्मित इंरेजिवत्सरे।
प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे॥
गवर्णरस्यैवेच्छातो माजिष्ट्रेटीयकं पदं।
यद्देवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं॥
मुन्यग्निनागभूमाने ऐंरेजाब्दे तु पैतृकं।
राजोपाधिश्च कौन्सेलात् वसनं भूषणादिकं॥
मानवर्द्धनपत्रेण सहितं बहुमूल्यकं।
तथा गवर्णरस्यैव सभायामादिपीठकं॥
प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यल्लोके मानदायकं।
अङ्कवेदाब्धिभूमाने वङ्गाब्दे विधिपूर्व्वकं॥
गयातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पथिमध्यतः।
सुरश्चिदावादनगरे श्रीमवावसभाङ्गतः॥

सम्मानितः स च समादरं तत्समीपतः ।
राजार्हं हैमवसनं सप्तकं सप्तरूपतः ॥
हीमाख्यपक्षिपुच्छेन युक्तं युग्मं किरीटकं ।
कुण्डलं मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ॥
यत् सदा भूपतीनां हि भूरिसम्भ्रमवर्द्धकं ।
प्राप्तवांस्तत्तु दुष्प्राप्यं बहुसम्मानपूर्व्वकं ॥
अथेन्दुरसपक्षाङ्कमाने वङ्गाब्दहायने ।
पौषोद्वाहोपलक्षेण सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
समाहूय कुलाचार्य्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
कायस्थानां चतुर्विंशपर्य्यायाणां तथैव च ॥
सुमुख्यानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
एवं षड्भ्रातृजातानामेकयायीं चकार सः ॥
तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि मुद्रितं ।
कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
पाठशालाध्यापनाय ग्रन्थनिर्म्माणहेतुतः ।
स्कुलबुक् सोसाइटीनाम या सभास्मिन् प्रदेशतः ॥
स तदर्थं नीतिकथा वांलाशिक्षादिपुस्तकं ।
कृतवान् हेक्मते आम्जार् तूर्णायुर्व्वेदवाचकं ॥
पुस्तं पारस्यभाषात इंरेजीभाषया पुनः ।
अनुवाद्य ग्रेटबृटन्देशे राज्ञो महात्मनः ॥
स च रायल् एसियाटिक् समाजे प्रेरयत्ततः ।
तत्र मुद्राङ्कितं कृत्वा तत्शतं परिमाणतः ॥
अनुवादकसान्निध्ये तस्यैव दर्शनार्थतः ।
कृपया प्रेषयामासुस्तत्सदस्याः प्रयत्नतः ॥
तथाऽऽ व्ययायासकालसम्पादनीयकं ।
शब्दकल्पद्रुमाख्याभिधानस्य सप्तकाण्डकं ॥
परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभवदर्पिता ।
यत्प्राप्यालोक्य सन्तुष्टाः सर्व्वदेशीयपण्डिताः ॥
प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिकं ।
विशेषतो दिनेमारराज्येशोहेमहारकं ॥
स्वीयास्यचित्रसंयुक्तपदकोत्तमधारकं ।
प्रीत्या संप्रेषयामास राज्ञोऽर्घ्यं मानदायकं ॥
पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिश्रमात् ।
निर्म्माय मुद्रितं तेन प्रदानार्थं बहुव्ययात् ॥ २४ ॥
अथैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
सङ्क्षेपेण च तद्राज्ञो लोकविस्मयकारणं ॥
नागवेदाष्टभूमाने इंरेजाब्दे हि वैरिणा ।
टाकीग्रामनिवासेन केनचित् ख्यातमुन्सिना ॥
दुष्टेनाभीष्टसिद्ध्यर्थं दण्डपारुष्यसंज्ञके ।
विवादस्य पदे साध्यजनानां मान्यनाशके ॥
कारितो मिथ्याभियोगस्तस्य निर्दोषभूभृतः ।
कुरलीग्रामस्थ मेजिष्ट्रेट् नामकेनाविचारतः ॥
पोलिससुपरिण्टेनडेण्टसंज्ञकस्य समीपतः ।
क्रुधा तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
तेन सेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
सोऽपि तैर्बहुधा चेष्टां कृतवान् तद्दमार्थतः ॥
किन्तु सेशन्जजाख्यस्य प्राड्विवाकस्य धीमतः ।
अतिसूक्ष्मविचारेण राजा निर्दोषतां गतः ॥
तस्माद्विपक्षपक्षाणां क्रूराणाञ्च विशेषतः ।
तेषामुद्यमभङ्गेन लज्जाधिक्यमजायत ॥
तेन सर् हरबर्ट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
स्नेहेनाक्लिष्टहृदयः सदयश्चातिसत्वरः ॥
आह्वानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
स चानीय स्वभवने तस्य सम्मानपूर्व्वकं ॥
सान्त्वयित्वा जयाशंसी धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
एवं गवर्णरो जेनरेल् लार्डउक्लौसिरात्मवान् ॥
स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
तद्राज्ञो दक्षिणं हस्तं गृहीत्वातिप्रयत्नतः ॥
लार्डेन च तथा लेडी केनिङ्गेन महोत्सुकः ।
साक्षात् तं कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
पूर्व्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
उद्योगजन्यदोषस्याप्यकरोत् क्षालनं स च ॥
स तु मुन्सी पुनरपि दण्डपारुष्यवादतः ।
फरासडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
राजकृष्णस्य नृपतेर्जाता वसुमिताः सुताः ।
शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
रूपवान् गुणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्म्मिको मानवोत्तमः ॥
इंरेजीभाषया सोऽपि महानाटकनामकं ।
तथा रसलसेत्याख्यमिंरेजानाञ्च पुस्तकं ॥
वङ्गीयभाषया चैवानुवादमकरोत्ततः ।
राजबाहादुरोपाधिं प्राप्तो गवर्णमेण्टतः ॥
देवीकृष्णोऽतिसरलो देवभक्तस्तृतीयकः ।
अपूर्व्वगुणसंयुक्तोऽपूर्व्वकृष्णस्तु तूर्यकः ॥
देवान् कुरुर् नामधेयं ग्रन्थं स चोर्दुभाषया ।
निर्म्माणं कृतवान् सोऽपि निजायासव्ययेच्छया ॥
ततो माधवकृष्णस्तु सुशीलः पुण्यवाञ्छकः ।
पञ्चमो देवताभक्तः सोऽद्य वर्त्तते संस्थितः ॥
[illegible] च सेनाजपञ्चविंशतिनामकं ।
ग्रन्थं पारस्यभाषातोऽनुवादं यत्नपूर्व्वकं ॥
षष्ठः कमलकृष्णस्तु दैवे पैत्रे सदा रतः ।
कार्य्ये बहुगुणोपेतस्तथा पण्डितमण्डलः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्म्मितं ।
श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास सोत्सुकः ।
बहुवित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
नरेन्द्रकृष्णेतिसंज्ञो यः सुतः स तु सत्तमः ।
रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् बभूव सदाशयः ।
यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
तेन देवान् सोप्फकाख्यं पुस्तकञ्चोर्दुभाषया ।
निर्म्माय मुद्रितं तच्च कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
गयाधामन्यतः सोऽपि पुत्त्रहीनोऽस्ततं गतः ।
चन्द्रेषुपक्षभूमाने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदान्वितैः ।
स्वपर्य्यायकुलीनानामेकयायी कृता च तैः ॥२४॥
श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
त्रयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
धार्म्मिकः सत्यवादी च कर्म्मदक्षश्च सत्तमः ।
यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिसमन्वितः ।
मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिरादृतः ॥
एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
तत्र यानस्याधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
त्रयः सहोदराः सर्व्वे प्रत्येके लेभिरे समं ॥२५॥
जाताः पुत्रास्त्रयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूभृतः ।
तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
बभूव यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितः ।
श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
श्रीमदानन्दकृष्णो यशस्वीज्येष्ठः स च स्मृतः ।

श्रीयुतापूर्व्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्तस्य देहतः ॥
त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
श्रीमद्व्रजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥२५॥
राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णनामेदानीं मृतः स च ॥
श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
गवरन्मेण्टस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
अध्यक्षोऽभूत्तत्र कर्म्मनिर्व्वाहकरणेन हि ॥
तस्मै गवर्णरो लार्डहार्डिञ्जः कृपयान्वितः ।
रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
ततो मुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् बहुभाग्यतः ॥
तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लब्धवानयं ।
राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमागतः स्वयं ॥२५॥
गोपालकृष्णदेवस्य पुत्रास्चत्वार एव तु ।
श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्व्वेषामग्रजः स तु ॥
श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनन्दिवर्द्धनः ॥२५॥
श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
तथा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
श्रीमद्गिरीन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
एवं श्रीयुतदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
सञ्जातश्च श्रीव्रजेन्द्रनारायणेतिसंज्ञितः ॥२६॥
श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
श्रीमद्धरेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।
श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णोऽप्यजातः सरसिजाननः ॥२६॥
जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
श्रीमत्तारणकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः स्मरधरोपमः ॥२६॥
इत्येकाधिकषड्विंशपुरुषाम्नातिनिर्म्मला ।
देववंशावली या सा समाप्ता मौक्तिकातुला ॥

वर्णमाला।

नागरी।	English.	বাঙ্গালা।	ଓଡ଼ିଆ।
अ	a	অ	ଅ
आ (ा)	á	আ (া)	ଆ (ା)
इ (ि)	i	ই (ি)	ଇ (ି)
ई (ी)	í	ঈ (ী)	ଈ (ୀ)
उ (ु)	u	উ (ু)	ଉ (ୁ)
ऊ (ू)	ú	ঊ (ূ)	ଊ (ୂ)
ऋ (ृ)	ṛi	ঋ (ৃ)	ଋ (ୃ)
ॠ (ॄ)	ṛí	ৠ (ৄ)	ୠ (ୄ)
ऌ (ॢ)	lṛi	ঌ (ৢ)	ଌ (ୢ)
ॡ (ॣ)	lṛí	ৡ (ৣ)	ୡ (ୣ)
ए (े)	e	এ (ে)	ଏ (େ)
ऐ (ै)	ai	ঐ (ৈ)	ଐ (ୈ)
ओ (ो)	o	ও (ো)	ଓ (ୋ)
औ (ौ)	au	ঔ (ৌ)	ଔ (ୌ)
ं	n or m	ং	ଂ
ः	ḥ	ঃ	ଃ
क	k	ক	କ
ख	kh	খ	ଖ
ग	g	গ	ଗ
घ	gh	ঘ	ଘ
ङ	ṅ	ঙ	ଙ
च	c'	চ	ଚ
छ	c'h	ছ	ଛ
ज	j	জ	ଜ
झ	jh	ঝ	ଝ
ञ	ñ	ঞ	ଞ
ट	ṭ	ট	ଟ
ठ	ṭh	ঠ	ଠ
ड	ḍ	ড	ଡ
ढ	ḍh	ঢ	ଢ
ण	ṇ	ণ	ଣ
त	t	ত	ତ
थ	th	থ	ଥ
द	d	দ	ଦ
ध	dh	ধ	ଧ
न	n	ন	ନ
प	p	প	ପ
फ	ph	ফ	ଫ
ब	b	ব	ବ
भ	bh	ভ	ଭ
म	m	ম	ମ
य	y	য	ଯ
र	r	র	ର
ल	l	ল	ଲ
व	v	ব	ବ
श	ś	শ	ଶ
ष	sh	ষ	ଷ
स	s	স	ସ
ह	h	হ	ହ
क्ष	ksh	ক্ষ	କ୍ଷ

शब्दकल्पद्रुमः।

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति। इति व्याकरणं॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"दक्षतः कुण्डली भूत्वा कुञ्चिता वामतो गता।
ततोर्द्ध्वसङ्गता रेखा दक्षोर्द्ध्वा तासु शङ्करः॥
विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा।
अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रं॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

"शृणु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा॥
पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमान्॥
विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी"।

इति कामधेनुतन्त्रं॥ अस्य पर्य्यायः।

"अः श्रीकण्ठो मातृकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः"।

इति वीजवर्णाभिधानं॥ अन्यच्च।

"अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः।
पूर्णोदरी वृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियम्वदः॥
महाशाखी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतं।
कीर्त्तिर्निवृत्तिर्व्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत्॥
ब्रह्मा वामाद्यजो ह्रस्वः करसुः प्रणवाद्यकः"।

प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।

"ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशी वासिनी वियत्॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिर्घिरंशिनी।
अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी"॥

इति वर्णाभिधानतन्त्रं॥

अ, व्य, अभावः। अल्पः। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (नञोऽयमकारः षड्विधान् नञर्थान् बोधयति। यथा,—

"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः"॥

इति। सादृश्ये यथा—अब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः। अन्यत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटभिन्न इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अल्पोदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधनं धर्म्मधनं, धर्म्मधनम् अप्रशस्तधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—अधर्म्मः परापकारः, परापकारः धर्म्मविरोधी इत्यर्थः।)

अः, पुं, (अतति सर्व्वं व्याप्नोति इति अततेर्डः) विष्णुः। इति मेदिनी।

"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।
मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः"॥

इति दुर्गादासधृतवचनं। (क्ली। ब्रह्म। यथा,—अ इ उ ए ओ ओम् कलाश्च मूलं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अग्निपुराणम्।)

अऋणी, [न्], त्रि, (न ऋणी, नञ्समासः। अत्र अशब्दो न नञ्जातः, तथात्वे अनृणी इत्येव स्यात्। अपितु स्वप्रकृतिरेव ततश्च अज्मात्रनिपातनात् नात्र सन्धिरिति ज्ञेयम्।) अनृणी। अऋणयुक्तः। अधारी। यथा,—

"दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः।
अऋणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते"॥

इति महाभारतं।

अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्पद्रुमः। तालव्योपधः। विभाजन इति भाज त् क तु पृथक्कृत्यां इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति धनं वणिक्। इति दुर्गादासकृतधातुदीपिका॥

अंशः, पुं, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्म्मणि घञ्।) विभाजनं। तत्पर्य्यायः। भागः २। वण्टकः ३। इत्यमरः॥ विभागः ४ भक्तिः ५। इति जटाधरः॥ अंसशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि। अंशांस त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदर्शनात्। स्कन्धः। इति विद्याविनोदादयः॥ (वस्त्वेकदेशः। रिक्थविभागः। चतुर्थभागः। भाज्याङ्कः। रविमूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—

"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः"॥

इति महाभारतम्। वृत्तस्य षष्ठ्यधिकत्रिशततम-भागः। यदुवंशीयः नृपविशेषः, यथा,—ततः कुरुवत्सः ततश्च अनुरथः ततः पुरुहोत्रो जज्ञे ततश्च अंश इति।)

अंशकं, क्ली, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अंशकः, पुं, (अवश्यमंशं हरति इति अंशं हारीति कन्।) ज्ञातिः। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अल्पांशः। अल्पार्थे कन्।)

अंशभाक्, [ज्], त्रि, (अंशं भजते इति अंश + भज् + ण्विः।) अंशी। (दायादः) यथा। बौधायनः।

"वनन्तीश्वनिवङ्गाश्च त्रयो वर्णा द्विजातयः।
प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणं"॥
निरङ्कास्तु न कुर्व्वीरन्नंशभाक् तत्र सेतुवत्।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥

अंशलः, त्रि, (अंशः प्रशस्तस्कन्धः अस्ति अस्य इति अंश + लच्।) अंसलः। बलवान्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (प्रशस्तस्कन्धविशिष्टः)

अंशी, [न्], त्रि, (अंशोऽस्यास्तीति अंश + इनि।) अंशयोग्यः। वण्टकविशिष्टः। भागी। यथा याज्ञवल्क्यः।

"विभागश्चेत् पिता कुर्य्यात् स्वेच्छया विभजेत् सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः"॥

इति। सति तु पितरि सार्व्वज्ञानधिकारात् पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रत्वोपरमे तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वं॥

अंशुः, पुं, (अंशयति इति अंश विभाजने। मृगय्वादित्वात् कुः।) किरणः॥ प्रभा॥ इति मेदिनी॥ वेशः॥ इति धरणी॥ सूत्रादिसूक्ष्मांशः। इति हेमचन्द्रः॥ लेशः॥ सूर्य्यः॥ इति विश्वः॥ (ऋषिविशेषः। लतावयवः। सोमलतावयवः। भागः।)

अंशुकं, क्ली, (अंशून् कायति। कै शब्दे। आतइति कः। यद्वा अंशुभिः काशते। काश दीप्तौ। अन्येष्वपीति डः।) वस्त्रमात्रं॥ सूक्ष्मवस्त्रं॥ उत्तरीयवस्त्रं॥ इति मेदिनी॥ शुक्लवस्त्रं॥ इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (अधोवस्त्रं।) पत्रं। तेजपात इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

अंशुधरः, पुं, (अंशूनां धरः। धरति इति धरः॥ पचाद्यच्।) सूर्य्यः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

अंशुमत्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलानि अस्याः। अंशुमानिव फलानि अस्याः इति वा। अजादित्वात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः॥

अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। मतुप् ङीप् च। अंशुमत्याः फलं मूलञ्च अंशुमती। अनुदात्तादेश्चेति अञ्। फलपाकमूलेषु इति लुपि युक्तवद्भावः।) शालपर्णीवृक्षः॥ इत्यमरः॥ (परदेवता।)

अंशुमान् [त्] पुं, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति। तदस्यास्तीति मतुप्।) सूर्य्यः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ असमञ्जपुत्रः सूर्य्यवंशीयराजविशेषः॥ यथा।

"सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान्।
दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः"॥

ति रामायणे बालकाण्डे ४० सर्गः ॥ सूर्य्यवंशी-
समञ्जोराजपौत्रः । यथा,—
'ततश्चकारासमञ्जा गङ्गानयनकारणं ।
लक्षवर्षं तपस्तप्त्वा ममार कालयोगतः ॥
दिलीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ययौ लोकान्तरं नृपः ॥
अंशुमांस्तस्य पुत्रोऽभूद्गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः ॥
भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः" ॥
यादि ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥
विश्वव्यापिप्रकाशः परमात्मा ।) अंशुयुक्ते त्रि ॥
ामकताया अवयवविशिष्टः ।)
माली, [न्] पुं, (अंशूनां माला अस्ति अस्य
ति । व्रीह्यादित्वात् इनिः ।) सूर्य्यः । इति
ाकाण्डशेषः ॥ (आदित्य इवांशुमाली चचार,
ति विष्णुपुराणम् ।)
ः, पुं, (अंशुः विद्याज्योतिः अस्ति अस्य ।
ति । अंशु + लच् ।) आश्वलयमुनिः । इति
ाकाण्डशेषः ॥
स्कः, पुं, (अंशुरेव वस्त्रं यस्य सः ।) सूर्य्यः ।
ति जटाधरः ॥
त्, क विभाजने । अंशकरणे । इति कवि-
ल्पद्रुमः ॥ दन्त्योपधः । विभाजन इति भाज
ा तु पृथक्कृत्यां इत्यस्य रूपं । अंसयति
सापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥
पुं, क्ली, (अंस्यते समाहन्यते । अंस समा-
ते । घञ् । यद्वा अमति अम्यते वा भारा-
ना । अम गतौ । अमेः सन् ।) स्कन्धः । इत्य-
रः ॥ विभागी पुं । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥
न्यत् सर्व्वम् अंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
ूटः पुं, (अंसे स्कन्धे कूटइव इति ।) ककुद् ।
ाँड़ेर झुँट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥
ः, त्रि, (अंसोऽस्यास्तीति । वत्सांसाभ्यां काम-
े इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः ॥
[स्] क्ली, (अमति गच्छति प्रायश्चि-
ादिना । अम गत्यादिषु । अमेः हुक् च
ति असुन् हुगागमश्च । अमति गच्छति
ोऽनेन वा । अहेरसुना सिद्धे अमेरसुनि
इति मा भूदिति अमेः हुक् चेति सूत्रं ।
ा च—
"स्यान्मध्योऽन्त्यचतुर्थत्वमंहसोरंहसस्तथा" ।
ति द्विरूपकोषः । एवञ्च 'दत्ताधाः सिद्धसत्त्वे-
ंदधतु चयः शीघ्रमंहोविघातम्' इति सूर्य्य-
तके पाठः अनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति
दन्ति ।) पापं । इत्यमरः ॥ (दुःखं । विघ्नः ।
धर्म्मत्यागः ।)
तिः, स्त्री, (हन्ति दुरितमनया । हन्तेरंहच
ति क्तिः ।) दानं । इत्यमरः ॥ रोगः ॥ त्यागः ।
ति मेदिनी ॥
ी, स्त्री, (हन्तेरंह च इति क्तिः, भक्त्यादित्वात्
ीष् ।) दानं । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अंहितिः, स्त्री, (अहन् + क्तिः । अंहादेशः इडागमश्च ।)
दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
अंह्रिः, पुं, (अहि + क्रिन् । बंहादयश्च इति उणा-
दिसूत्रम् ।) पादः ॥ वृक्षमूलं । इत्यमरः ॥
अंह्रिपः, पुं, (अंह्रिभिः पिबति इति । पा पाने,
सुपोति योगविभागात् कः । वृक्षः । इति
हलायुधः ॥
अंह्रिस्कन्धः, पुं, (अंह्रिः पादः । तस्य स्कन्ध इव ।)
गुल्फः । (कुर्च्चशिरः ।) इति हेमचन्द्रः ॥
अक, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ न अकयति अकति सर्पः । इति दुर्गा-
दासः ॥
अक, इ क लक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः । लक्ष्म
चिह्नयुक्तकरणं । इ क अङ्कयति वस्त्रं रजकः ।
नोपधपाठेऽपि ञेर्नित्यत्वाद्धस्वत्वेऽपोऽनित्य-
त्वात् प्राप्तौ यगादौ अङ्क्यते इत्यादौ सिद्धे इदित्
पाठस्वरादेर्ञेरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन अङ्कतीत्यपि
स्यात् । तथाच वोपदेवः ।
"सिद्धे नित्यञिजन्तत्वान्नित्यनुत्वे कितामिदित् ।
ञिजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुम्विधिःक्वचिदिति" ॥
अस्यार्थः । कितां कानुबन्धानां नित्यञिजन्तत्वा-
न्नित्यञन्तत्वान्नित्यनुत्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे
इदित् इदनुबन्धकरणं ञिचो ञेरनित्यत्वबोधार्थं ।
किन्तु अनुम्विधिर्नकाराभावः क्वचिदपि न दृष्टः ।
इति दुर्गादासः ॥
अक, इ ङ गत्यां । लक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
इ अङ्क्यते । ङ अङ्कते पुण्यतीर्थेषु हंसयुग्मान्यभ-
ङ्कितः । इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥
अकं, क्ली, (न कं सुखं । तद्विरुद्धं वा । नञ्समासः ।
नञः न लोपः ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ॥
अकचः, पुं, (नास्ति कचः केशः यस्य सः ।) केतु-
ग्रहः । इति हारावली ॥ वाच्यलिङ्गन्तु केशशून्ये ॥
अकथ्यः, त्रि, (न कथ्यः । नञ्समासः ।) अकथ-
नीयः । अवक्तव्यः ॥
अकनिष्ठः, पुं, (न कनिष्ठः नञ्समासः ।) बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (बहूनि शतसहस्राणि यावद-
कनिष्ठानां देवानां सन्निपतितान्यभूवन् इति ललि-
तविस्तरः ।) कनिष्ठभिन्ने वाच्यलिङ्गः ॥
अकनिष्ठगः, पुं, (अकनिष्ठ + गम् + डः ।) बुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अकम्पितः, पुं, (न कम्पितः । नञ्समासः ।)
बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कम्प-
रहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (असंदिग्धान् स्वरान् ब्रूया-
दविकृष्टानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रातिशा-
ख्यवचनम् ।)
अकरणिः, स्त्री, (न + कृञ् अनि ।) आक्रोश-
विशेषः । शापः । यथा तस्याकरणिरेवास्तु ।
इत्यमरः ॥
अकरा, स्त्री, (न + कृञ् + अच् । स्त्रियां ङीप् ।)
आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाच्यलिङ्गस्तु
करहिते ॥
अकरुणः, त्रि, (नास्ति करुणा यस्य इति ।) करुणा-
शून्यः । निर्दयः । अकृपः । यथा,—
"रघोर्वंशे कुलसुमकरुण समुत्सारयति कः" ।
इति महानाटकं ॥
अकर्कशः, त्रि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्क-
श्यरहितः । कोमलः । इति हेमचन्द्रः । (अकर्कशा
अपरुषा । इति ललितविस्तरः ।)
अकर्णः, त्रि, (नास्ति कर्णौ यस्य सः ।) कर्णरहितः ।
यथा,—
"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" ।
इति श्रीधरस्वामिकृतस्तुतिः ।) बधिरः । इति
हेमचन्द्रः ॥
अकर्त्तनः, पुं, (न + कृत् + ल्युट् ।) वामनः । खर्व्वः ।
इति जटाधरः ॥
अकर्त्तव्यं, त्रि, (न + कृञ् + तव्य । न कर्त्तव्यं । नञ्-
समासः ।) अकरणीयं । अकरणार्हं । अकार्य्यं ।
यथा,—
"अविरोधी भवाब्धौ च सर्व्वमङ्गलमङ्गलं ।
विरोधी नाशवीजञ्च सर्व्वोपद्रवकारणं ॥
अकर्त्तव्यो विरोधश्च दारुणैः क्षत्रियैः सह" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २८ अध्यायः ॥
अकर्त्ता, [ऋ] त्रि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) अका-
रकः । यथा,—
"चातुर्व्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म्मविभागशः ।
तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययं" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः ॥
(कर्म्मनिर्लिप्तः साङ्ख्योक्तः पुरुषः । कुकर्म्मकारी ।)
अकर्म्म, [न्] क्ली, (न कर्म्म । नञ्समासः ।) अक-
रणीयकार्य्यं । यथा,—
"किं कर्म्म किमकर्म्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥
कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः ।
अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः ॥
कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।
१८ श्लोकाः ॥ (अप्रशस्तं कर्म्म । कर्म्माभावः ।
दुष्कर्म्म ।)
अकर्म्मण्यं, त्रि, (न कर्म्मणि साधुः । न + कर्म्मन्
+ यत् । कर्म्मायोग्यं । कार्य्यानर्हं । निष्क-
र्म्मण्यं । अकेजुया इति भाषा । यथा,—
"षष्ठिरष्टातिकायाश्च तिथेर्विकृमले परे
अकर्म्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अकर्म्मा, [न्] त्रि, (नास्ति कर्म्म यस्य ; बहु-
व्रीहिः । कार्य्याक्षमः । निष्कर्म्मा । कार्य्यानुप-
युक्तः ॥ (क्रियामन्दः । कुकर्म्मा । स्वेच्छाचारी)
अकर्म्मान्वितः, त्रि, (कर्म्मणा अन्वितः न भव-
तीति । न + कर्म्मन् + अन्वितः ।) कुकर्म्मान्वितः ।
अकर्म्मविशिष्टः । दुष्कर्म्मयुक्तः ॥
अकल्कनः, त्रि, (नास्ति कल्कनं दम्भः यस्य सः ।
न + कल्कन ।) दम्भरहितः । सत्यशीलः । शील-

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः॥ (शाठ्यरहितः। सरलः।) अकल्कन इत्यपि पाठः।

अकल्का, स्त्री, (नास्ति कल्कः अन्धकारमालिन्यं यस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका॥ वाच्यलिङ्गस्तु कल्करहिते॥ (शाठ्यशून्यः। दम्भशून्यः। सरलः। निर्म्मलः।)

अकल्पितः, त्रि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।) कल्पनारहितः। अकाल्पनिकः। अकृत्रिमः। अरचितः। (सत्यः। प्रकृतः। अवितथः।)

अकल्यः, त्रि, (न कल्यः सुस्थः। नञ्समासः।) रोगी॥ (यथा,—

"अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान्।
... ... नाकारयेन्नृपः"॥

इति मिताक्षराधृतवचनम्॥ असमर्थः। यथा,—

"अकल्यः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे"।

इति भागवते।) कल्यो निरामयः तत्र नञ्समासः॥

अकल्याणं, क्ली, (न कल्याणं। नञ्समासः।) अमङ्गलं। अशुभं॥ (त्रि। कल्याणरहितः।)

अकस्मात्, व्य, अतर्कितं। हठात् १। तत्पर्य्यायः। सहसा २ सद्यः ३ सपदि ४ तत्क्षणे ५ एकपदे ६। इति हेमचन्द्रः॥ नञ्समस्तकिम्शब्दस्य पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं। इति केचित्॥

अकारणं, त्रि, (नास्ति कारणं यस्य सः। न+कारणं।) कारणशून्यं। निर्हेतु। अनिमित्तं। यथा,—

"कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे,
न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणम्"।

इति श्रीभागवतं॥ (कारणं विना। कारणाभावः। यथा,—"कारणसामान्ये द्रव्यकर्म्मणां कर्म्माकारणमुक्तम्"। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगुणोत्पन्नगुणः, पुं, (विना कारणगुणं उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारणगुण+उत्पन्न+गुण।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते विभुनिष्ठविशेषगुणाः, यथा,—बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्म्मः ७ अधर्म्मः ८ भावना ९ शब्दः १०।

("अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः"॥

इति भाषापरिच्छेदे। अकारणेति कारणगुणपूर्व्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः। आत्मादेः कारणाभावात्।) इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

अकार्पण्यं, क्ली, (न कार्पण्यम्। नञ्समासः।) कृपणतारहितं। यथा,—

"लोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना।
अकृच्छ्रेणापि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्"॥

इत्यत्रिवचनम्॥

अकार्य्यं, क्ली, (न कार्य्यम्। नञ्समासः।) कार्य्याभावः। अकृतं। अकर्म्म। (दुष्कर्म्म। कुकार्य्यम्।) यथा,—

किमकार्य्यं कदर्य्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनां"।

इति श्रीभागवतं॥

अकालः, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा। नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः। यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकालः। यथा,—गुरोरस्तात् प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्यास्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे पञ्चदशाहः। गुर्व्वादित्ययोगे स्थितिकालः दशत्रिंशद्दिनादिः।

सिंहे गुरोः स्थितिकालः सम्वत्सरस्थूलः। अस्य विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं प्राप्यते तदैवं भाव्यं। वक्रिगुरौ अष्टाविंशतिदिनं। पूर्व्वराश्यावनागतातिचारिगुरौ एकवर्षः। अयमेव लुप्तसम्वत्सरः। पूर्व्वराशिगन्तातिचारिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिनं। नीचस्थगुरोः स्थितिकालः संवत्सरस्थूलः। राहुयुक्तगुरोः स्थितिसमयः एकाब्दः स्थूलः। भृगोर्म्महास्तात् प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्य महास्ते द्विसप्ततिदिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे दशाहः। एतत्त्रयं शौक्राख्यमुच्यते॥ भृगोः पादास्तात् प्राक् वृद्धत्वे दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः। तस्योदयात् परं बालत्वे दिनत्रयं। एतत्त्रयं वशात्समुदितं। मलमासे मासमेकं॥ भानुलङ्घितमासे क्षयमासे च तदेव॥ भूकम्पाद्यद्भुते सप्ताहः॥ पौषादिचतुर्मासे एकदिनचरणाश्रितवर्षणे तद्दिनं। दिनद्वयचरणाश्रितवर्षणे दिनत्रयं। दिनत्रयचरणाश्रितवर्षणे सप्ताहः॥ दक्षिणायने षण्मासाः॥ श्रीहरिशयने चतुर्मासः॥ चन्द्रसूर्य्यग्रहणे कर्म्मविशेषे एकत्रिसप्तदिनानि॥ इति ज्योतिषतत्त्वं॥

अकालजः, त्रि, (अकाले जायते इति। अकाल+जन+ड। अकालजातः। असमयोत्पन्नः। अपूर्णकालोद्भवः। यथा,—

"अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं"॥

इति राजवल्लभः॥

अकालजलदोदयः, पुं, कुज्झटी। इति शब्दमाला॥ अकाले मेघानामुदयः॥ यथा रघुवंशे—

"यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः"॥

अकालमेघोदयः, पुं, (अकाले यः मेघानाम् उदयः।) कुज्झटी। इति शब्दमाला॥ अकाले मेघानामुदयः॥

अकिञ्चनः, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मयूरव्यंसकादित्वात् बहुव्रीहिसमासः।) दरिद्रः। नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—'अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदाम्' इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकिञ्चन+तल्।) अकिञ्चनस्य भावः। सा तु परिग्रहत्यागरूपयमविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

अकिल्विषः, त्रि, (नास्ति किल्विषं यस्य। बहुव्रीहिः।) किल्विषशून्यः पापरहितः। यथा,—

"न मां दोषेण सुग्रीव गन्तुमर्हस्यकिल्विषं"।

इति रामायणं॥

अकीर्त्तिः, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।) अयशः। यथा,—

"अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्म्मरणादतिरिच्यते"॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः॥

अकीर्त्तिकरं, त्रि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति इति। यद्वा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्समासः।) अयशस्करं। यथा,—

"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं।
अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्ज्जुन"॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः॥

अकुतोभयः, त्रि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सः। मयूरव्यंसकादिगणान्तर्गतः। न+कुतः+भयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः। यथा। इच्छतामकुतोभयमिति भक्तिरसामृतसिन्धुः॥

अकुप्यं, क्ली, (न कुप्यं, कुप्यादन्यदित्यर्थः। नञ्समासः।) स्वर्णं। रूप्यं इति हलायुधः॥ यथा—कृत्स्नकुप्यं वसु वासवोपमः'। इति भारविः)॥

अकूपार, पुं, (न कूपारः। नञ्समासः। कुं पृथिवीं पिपर्त्ति इति कूपारः। पृ पालनपूरणयोः। कर्म्मणि अण्। अन्येषामपीति दीर्घः।) समुद्रः। इत्यमरः॥ कूर्म्मराजः। पाषाणादिः। इति मेदिनी॥ कमठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अकूर्चः, पुं, (नास्ति कूर्चः कैतवं यस्य। बहुव्रीहिः।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः। कैतवशून्ये त्रि। (दम्भशून्ये)।

अकृतं, त्रि, (न+कृ+क्त।) न कृतं। अनिष्पादितं। यथा,—

"कालातीतन्तु यत् कुर्य्यादकृतन्तद्विनिर्द्दिशेत्"

इति स्मृतिः॥ (नित्यः। प्रमाणाविषयः। (क्ली) मोक्षः। कारणं। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः। यथा—"अपां निम्नदेशगमनादिलक्षणा प्रकृतिः सा न केनचित्कृता"।)

अकृतज्ञः, त्रि, (न+कृत+ज्ञा+क। न कृतज्ञः इति नञ्समासः।) कृतघ्नः। हितानभिज्ञः। उपकाराभागी। उपकारहन्ता। यथा,—

"भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः।
आत्मारामाः पूर्णकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः"॥

इति श्रीभागवतं॥

अकृतित्वं, क्ली, (न+कृतिन्+त्व।) अक्षमता। अपटुता। कर्म्माकुशलत्वं। अयोग्यत्वं॥

अकृती, [न्] त्रि, (न+कृती। नञ्समासः।) कर्म्माक्षमः। कार्य्याकुशलः। क्रियानुपयुक्तः।

अकृत्रिमं, त्रि, (करणात् जातः कृत्रिमः। स न भवतीति नञ्समासः।) अकारणजं। अजन्यं। सिद्धं। अकरणजातं। यथा दक्षः।

"चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वं॥ ०॥ किञ्च। कात्यायनः।

"पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्।

बोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनं" ॥
भावोक्तं अकृत्रिमं। इति व्यवहारतत्त्वं ॥
ाक्रियोत्पन्नः। नैसर्गिकः। अयत्नकृतः। यथा,—
'तदकृत्रिमसौहार्द्दमापत्स्वपि न मुञ्चति"।
ते हितोपदेशः।)
:, त्रि, (नास्ति कृपा यस्य सः।) कृपाशून्यः।
र्द्दयः। अकरुणः। यथा,—
'वनजौ वनजौ कृशस्त्विरामी सकृपोऽकृपः"।
प्रभुतुष्टुबाचार्य्यः ॥
णः, त्रि, (न कृपणः। नञ्समासः।) कार्पण्य-
हितः। दीनताशून्यः। यथा,—
'महद्वा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते।
कुलेऽप्यकृपणो राम संभूतः सर्व्वकामदे" ॥
ते रामायणं ॥ (पुष्कलः। बहुलः। यथा,—
'भूयस्यां नवपल्लवैरकृपणैर्वतिष्ठ यामो वयम्"।
ते वैराग्यशतके।
ाकर्म्मा, [न्] त्रि, (न कृष्णं मलिनं कर्म्म
य सः। न+कृष्ण+कर्म्मन्।) दुष्कर्म्मरहितः।
ष्पापः। शुद्धाचारः। अकृष्णं निष्पापत्वात्
क्लं कर्म्मास्य। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
:, त्रि, (नास्ति केशो यस्य। अल्पः अप्रशस्तो
केशो यस्य सः।) केशरहितः। अल्पकेश-
ः अप्रशस्तकेशविशिष्टः ॥
वं, क्ली, (न कैतवम्। नञ्समासः।)
तवाभावः। अकपटता। अधूर्त्तता। अवञ्चना॥
टः, पुं, (न+कुट+भावे घञ्।) गुवाकः।
ते त्रिकाण्डशेषः ॥
विदः, त्रि, (न कोविदः। नञ्समासः।) अप-
तः। मूर्खः ॥
टिल्यं, क्ली, (न+कौटिल्यं। नञ् समासः।)
टिल्याभावः। सरलता ॥
स्त्री, (अकं दुःखं कायति गृह्णाति इति
शब्दे।) माला। इति शब्दरत्नावली ॥
त्रि, (अक्नोर्गतौ क्तः। अक्तपरिमाणस्य
यक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यात-
त्। अनक्ति अज्यते वा। अञ्जू व्यक्त्यादौ।
ञ्जिघृसिभ्यः क्तः इति औणादिकः क्तः।)
ः ॥ गतः ॥ व्यक्तः ॥ अन्ज व्यक्तिगतिम्रक्षणे
स्मात् कर्म्मणि क्तः। यथा,—
हिक्काश्वासातुरे पूर्व्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते"।
ते चक्रदत्तः। (स्त्रियां अक्ता इति पदं रात्रि-
चकम् वेदे प्रसिद्धम्।)
स्त्री, रात्रिः। अनक्ति प्रतिदिनं गच्छति
तुः। अञ्जू धञ्जि व्यक्तिगतिम्रक्षणे बाहुल-
त् तुः अविदितामिति नलोपः। वेदप्रसुर-
ोगोऽयं ॥ (आयुधं। किरणः। कान्तिः।
त्रं। स्रोतः। अञ्जनघृतं। एते अर्थाः
दकग्रन्थे प्रसिद्धाः।)
ादः, त्रि, (न क्रव्यादः। नञ् समासः।)
ांसभक्षकः। यथा,—
क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं।
अक्रव्यादान् वत्सतरीमुक्षं हत्वा तु कृष्णलं" ॥

इति मानवे ११ अध्याये १३२ श्लोकः ॥

अक्रमः, त्रि, (न क्रमः। नञ् समासः। नास्ति क्रमो यस्य इति वा।) क्रमरहितः। व्यतिक्रमः। यथा,—

"अक्रमाच्छेफलो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढ़धीः"।

इति माधवकरः ॥ (क्रमाभावः। क्रमविपर्य्ययः। यथा,—'इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः' इति शृङ्गार-शतकम्।)

अक्रान्ता, स्त्री, (न+क्रम्+क्त+आप्।) वृहती। इति कार्य्यविडलमाला ॥ अनाक्रान्ते त्रि ॥

अक्रियः, त्रि, (नास्ति क्रिया यस्य। अप्रशस्ता वा क्रिया यस्य।) अक्रियान्वितः। कुकर्म्म-विशिष्टः। क्रियारहितः। यथा 'अक्रियत्वाच्च सर्व्वदा'। इति चरकः ॥ (निश्चेष्टः। स्पन्द-रहितः। कर्म्मत्यागी। यथा,—

"अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्य्यं कर्म्म करोति यः।
स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः" ॥

इति गीतायाम्।) (स्त्री। क्रियाभावः। क्रिया-त्यागः। अयथाक्रिया। यथा,—

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्व्वकर्म्मिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया" ॥

इति कात्यसङ्कलितः।)

अक्रूरः, पुं, (क्रौर्य्यवान् क्रूरः, स न भवति इति अक्रूरः। यद्वा क्रूर इति भावप्रधानो निर्द्देशः। न विद्यते क्रौर्य्यम् इति अक्रूरः।) गान्दिनीपुत्रः। श्रीकृष्णपितृव्यः। तस्य पिता श्वफल्कः। (तस्य-माता गान्दिनी।) इति श्रीभागवतं ॥ क्रूरताशून्ये त्रि ॥ (सरले। यथा,—

"स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम्"।

इति मनुः। पुंसि विष्णुः। यथा,—

"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः"।

इति भारते।)

अक्रोधः, पुं, (न क्रोध इति नञ् समासः। नास्ति क्रोधो यस्य इति वा।) क्रोधश्चित्तविकारः तद्वि-परीतः। स तु आश्रमिणां दशधर्म्मान्तर्गतधर्म्मः। इति जटाधरः ॥ (यथाह मनुः—

"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्" ॥

इति।) वाच्यलिङ्गस्तु क्रोधरहितव्यक्तौ ॥

अक्लान्तः, त्रि, (न+क्लम्+क्त। न क्लान्त इति नञ्समासः।) क्लान्तिरहितः। अनवसन्नः। अम्लानः ॥

अक्लिका, स्त्री, नीलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

अक्लिष्टकर्म्मा, [न्] त्रि, (अक्लिष्टम् अनायाससाध्यं कर्म्म यस्य। बहुव्रीहिः।) अक्लेशेन कर्म्मकर्त्ता। यथा,—

"दूतोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः"।

इति रामायणं।

अक्लेशं, क्ली, (न क्लेश इति नञ् समासः।) क्लेशा-भावः। यथा,—

"यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयं" ॥

इति मानवे ४ अध्याये ३ श्लोकः ॥ क्लेशाभाववति त्रि ॥

अक्लेशः, त्रि, (नास्ति क्लेशो यस्य इति बहुव्रीहिः।) क्लेशशून्यः। अनायासः। अकष्टः ॥

अक्ष, न ऊ व्याप्तौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः। न अक्ष्णोति धनं लोकः। व्याप्नोति राशीकरोति वा इत्यर्थः। ऊ आक्षिष्टां। आष्टां। इति दुर्गादासः।

अक्ष, ऊ व्याप्तौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः। अक्षति धनं लोकः। व्याप्नोति राशीकरोति वा इत्यर्थः। ऊ आक्षिष्टां। आष्टां। इति दुर्गादासः॥

अक्षं, क्ली, (अक्ष्णोति अक्षति वा अश्यते वा अनेन अच् वा अक्षू व्याप्तौ। पचाद्यच् घञ् वा। अ-श्नुते अत्यर्थं अशू व्याप्तौ। अशेर्देवने इति सो वा।) इन्द्रियं। (यथा विष्णुपुराणे,—

"शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः" ॥)

सौवर्च्चलं। तुत्थं। इति मेदिनी। (चक्षुः। यथा रामायणे,—

"सर्व्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः"। इति।)

अक्षः, पुं, कर्षपरिमाणं। (यथा,—

"ते षोड़शाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयं"।)

पाशकः। (अक्षैरक्षान् वा दीव्यति। इति सिद्धान्तकौमुदी।) (पाशक्रीड़ा। यथाह मनुः)—

'मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः'।)

कलिद्रुमः। इत्यमरः। (विभीतकवृक्षः। यथा छान्दोग्ये—यथा वै द्वे आमलके द्वे कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिमनुभवति।) ज्ञातार्थं। शकटः। व्यव-हारः। रुद्राक्षः। इन्द्राक्षः। सर्पः। चक्रं। इति मेदिनी। (चक्रधारणदारुभेदः। यथा,—

"छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिमुखागते।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च" ॥)

आत्मा। रावणपुत्रः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रा-मायणे—'निशम्य राजा समरे सहोत्सुकं
कुमारमक्षं प्रसमैक्षताथ वै'।)

जातान्धः। गरुड़ः। इति शब्दरत्नावली। (शिवः। यथा भारते—

"अक्षश्च रथयोगी च सर्व्वयोगी महाबलः"।

इति) संस्कृतपलभा। यथा,—

"चन्द्राग्निनिघ्ना पलभाहृता च
तस्याववधिः स्यादिह दक्षिणोक्षः"।

इति भास्वती ॥

"प्रभा शरघ्ना स्वतुरीययोगा-
दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः"।

इति जातकार्णवः—

"दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत् प्रभा।
शङ्कुच्छाया हृते त्रिज्ये विषुवत् कर्णभाजिते।
लम्बाक्षज्ये तयोश्चापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा"।

इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥

अक्षकः, पुं, (अक्ष+क) तिनिशवृक्षः। इति रत्नमाला।

अक्षक्रीड़ा, स्त्री, (अक्षैः या क्रीड़ा) द्यूतक्रीड़ा पाशकक्रीड़ा । यथा । अक्षक्रीड़ायां व्यासयुधिष्ठिरसंवादः प्रचरति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ तद्विवरणं चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यं ॥ * ॥ कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि तत्क्रीड़ाविधिर्यथा । ब्रह्मपुराणे,—
"शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरं ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्" ।
द्यूतञ्चाप्राणिभिः क्रीड़नं । यथा मनुः,—
"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ दशमीद्वादश्योस्तत्करणनिषेधो यथा । स्मृतिः,—
"शाकं माषं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने ।
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत्" ॥
कूर्म्मपुराणे,—
"कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम् ।
द्यूतक्रीड़ां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनं ॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्" ।
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ * ॥ अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अक्षजः पुं, (अक्ष + जन् + ड) वज्रं । इति पुरुषोत्तमः । अक्षिज इति क्वचित् पाठः । (विष्णुः । यथा भागवते,—
"जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः" ।

अक्षतं, क्ली, (क्षण् हिंसायां । नपुंसके भावे क्तः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना णलोपः ।) लाजाः । नपुंसकं । इति मेदिनी ।

अक्षतः, त्रि, (न + क्षण् + क्त) अहिंसितः । इति मेदिनी । अखण्डितः । इति शब्दरत्नावली । (यथाह मनुः,—
"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु स्थानेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्" ॥)

अक्षतः, पुं, यवः । इति मेदिनी । (यथा आश्वलायनगृह्यसूत्रे,—
"अक्षतसक्तूनां नवं कलसं पूरयित्वा" ।)
शस्यमात्रं । इति अमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥

अक्षताः पुं भू म्नीति स्वामी ॥ (न क्षताः येषां ते इति अक्षताः । मुकुटस्तु अमरव्याख्यानावसरे लाजाः पुं भूम्नितेऽक्षतमिति पठित्वा कर्म्मणि क्तः । क्षतं खण्डितं । न क्षतमक्षतमिति विग्रहः नित्यपुंलिङ्गाः नित्यबहुवचनान्ताश्च लाजा अक्षतमिति व्याचख्यौ ॥ केचित्तु अखण्डतण्डुला अक्षतमित्याहुः ॥)

अक्षता स्त्री, कर्कटशृङ्गी । काँकड़ाशृङ्गी इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुरुषसंसर्गरहिता स्त्री । स्मृतिः ॥ यथाह याज्ञवल्क्यः—
"अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः" ।

अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः । अक्ष + दृश् + ण्वुल् ।) व्यवहारद्रष्टा व्यवहाराणां अष्टादशानामृणादानादिविवादानां द्रष्टा निर्णेता । धर्म्माध्यक्ष इत्यर्थः । इत्यमरः तट्टीका च ॥ जज् इति इंराजीयभाषा ॥

अक्षदृक्, (श्) पुं, (अक्ष + दृश् + क्विप् ।) अक्षदर्शकः । (व्यवहारस्य ज्ञाता ।)

अक्षदेवी, (न्) त्रि, (अक्षैर्दीव्यति । दिव् क्रीड़ादौ । सुपीति णिनि ।) द्यूतक्रीड़ाकारकः । इत्यमरः ॥

अक्षद्यूः, पुं, (अक्षैर्दीव्यति । दिव् क्रीड़ादौ । अक्ष + दिव् + क्विप् + ऊठ् ।) अक्षक्रीड़कः । इति व्याकरणं ॥

अक्षधरः पुं, (अक्ष + धृ + अच् ।) शाखोटवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

अक्षधूर्त्तः पुं, (अक्षेषु धूर्त्तः । सप्तमी शौण्डैरिति समासः ।) द्यूतक्रीड़कः । तत्पर्य्यायः । धूर्त्तः २ अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्यूतकृत् ५ । इत्यमरः ॥ जुयारी इति भाषा ॥

अक्षधूर्त्तिल पुं, (अक्ष + धुर् + तिल् ।) वृषः । इति हारावली ॥

अक्षपाटकः पुं, (अक्ष + पाट + वुन् ।) धर्म्माध्यक्षः । इति जटाधरः ॥ जज् इति भाषा ॥

अक्षपादः पुं, (अक्ष + पाद ।) तार्किकः । तत्पर्य्यायः । नैयायिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षपीड़ा स्त्री, (अक्ष + पीड़ा ।) यवतिक्ता लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अक्षमः त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य सः ।) क्षमारहितः । क्षमाशून्यः । (असमर्थः ।)
"विष्णुसेवी च श्वपचो वंशानां कोटिमुद्धरेत् ।
हरेरभक्तो विप्रश्च स्वञ्च रक्षितुमक्षमः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ३३ अध्यायः ॥

अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्समासः ।) अक्षान्तिः । ईर्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये—
"अतिपातितकालसाधना
स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी ।
जनवन्न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपनेतुमर्हति" ॥

अक्षमाला स्त्री, (अक्षाणां माला ।) अक्षसूत्रं । वशिष्ठपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथाह मनुः—
"अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा" ।
अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादिक्षकारान्तवर्णमाला रुद्राक्षमाला च । यथा गौतमीये,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता जपकर्म्मसु ।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः" ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अन्यत् मालाशब्दे वर्णमालाशब्दे च द्रष्टव्यं ॥

अक्षयः त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य सः । बहुव्रीहिः ।) क्षयरहितः । अव्ययः । कल्पान्तस्थायी । यथा—
"अक्षराणि यथान्याङ्करमराञ्छिरशानिव ।
कल्पान्तस्थानकल्पान्तस्थानमन्या नाशवर्ज्जितः" ॥
इति मीमांसककारिका ॥ अपि च । भविष्यपुराणे ।
"चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनपरो नरः ॥
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनां ।
तत् पुण्यं सफलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ पापपुण्याक्षयजनकयोगविशेषः । यथा ज्योतिषे,—
"सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च बृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म्मसञ्चयः ।
षष्टिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयं" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अनन्तः । अक्षयकालाभिमानी । अः वासुदेवः तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मविष्णुः ।)

अक्षयतृतीया स्त्री, (अक्षया या तृतीया तिथिः ।) वैशाखशुक्लतृतीया । सा तु सत्ययुगाद्या । तत्र स्नानदानादावक्षयफलं । इति । स्मृतिः । यथा,—
"वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता,कृत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ विवरणं तु वैशाखशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा ।) वारतिथिघटितयोगविशेषः । यथा,—
"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया" ॥
इति भविष्यपुराणम् ॥

अक्षरः पुं, (न क्षरति । क्षर सञ्चलने । पचाद्यच् । यद्वा । अश्नुते । अशू व्याप्तौ । अशेः सरः ।) शिवः । विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । यथा महाभारते,—
"विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च" ॥
इति ।) (अजः । जीवः ।)

अक्षरं क्ली, (न क्षरति इति व्युत्पत्त्या ।) ब्रह्म । (अविनाशि निर्व्विशेषं प्रणवाख्यं ब्रह्म । कूटस्थः नित्यः आत्मा । यथा,—
"क्षराविरुद्धधर्म्मत्वादक्षरं ब्रह्म भण्यते ।
कार्य्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते ॥
यत्किञ्चिद्वस्तु लोकेऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतं ।
प्रमाणस्य च तत्सर्व्वमक्षरे प्रतिषिध्यते ॥
यदप्रबोधात् कार्पण्यं ब्राह्मण्यं यत्प्रबोधतः ।
तदक्षरं प्रबोद्धव्यं यथोक्तेश्वरवर्त्मना" ॥
अकारादिक्षकारान्तैकपञ्चाशद्वर्णः । इति मेदिनी ॥ अस्योत्पत्तिकारणं । यथा बृहस्पतिः,—
"षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढ़ान्यतः पुरा" ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥ तच्च पञ्चविधं । यथा,—
"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुण्डिका घुर्णसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः" ।
इति वाराहीतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् मुद्राशब्दे वर्णशब्दे च द्रष्टव्यं ॥ गगनं । धर्म्मः । तपस्या ॥

अपामार्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ मोक्षः । इत्यमरः ॥
...नर्णं । इति वेदप्रयोगः ।
...रः त्रि, (न क्षरतीति ।) अक्षरणीयः । अच्युतः । यथा,—

"तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" ॥

इति वेदान्तसारधृता श्रुतिः ॥
अपि च ।

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ॥ क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिलाराशिः पर्व्वतइव देहेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचञ्चुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चञ्चुप् ।) लेखकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

अक्षरचणः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चणप् ।) लिपिकरः । इत्यमरः । मुन्शी इति भाषा ॥

अक्षरचुञ्चुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चुञ्चुप् ।) अक्षरचञ्चुः । लेखकः । इत्यमरः ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी उत्पादिका ।) लेखनी । कलमः । यथा,—
"लेखन्यक्षरजननी वर्णमाला मसिप्रसूः" ।
इति हारावलीति केचित् ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक ।) लिपिकरः । इति हेमचन्द्रः ॥
("लेखकेऽक्षरपूर्व्वाः स्युश्चणजीवकचुञ्चवः" । इति हेमचन्द्रः ॥)

अक्षरजीविकः पुं, (अक्षरैर्जीविका यस्य सः ।) कायस्थः ।
"लेखकः स्याल्लिपिकरः कायस्थोऽक्षरजीवकः" ॥
इति हलायुधः । अक्षरजीविनि त्रि ॥

अक्षरतूलिका स्त्री, (अक्षराणां तूलिका लेखनसाधनमित्यर्थः ।) लेखनी । इति जटाधरः ॥

अक्षरविन्यासः पुं, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः । लिखनं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अक्षरमुखः पुं, (अक्षराणि मुखे मुखाग्रे यस्य सः ।) शिष्यः । छात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंस्थानं क्ली, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः ।) लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ॥

अक्षवती स्त्री, (अक्षाः पाशकाः सन्ति अस्याम् इति मतुप् । लोकात् स्त्रीत्वं ।) द्यूतक्रीडा । पाशाखेला इति भाषा । इत्यमरः । (यथा महाभारते,—
"पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम्" ।)

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटः परिसरः ।) मल्लभूमिः । तत्पर्य्यायः । नियुद्धभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ कुस्ति आखड़ा इति भाषा ॥

अक्षवित् [द्] त्रि, (अक्षं व्यवहारं द्यूतं वा वेत्ति इति विदः क्विप् ।) द्यूतज्ञः । व्यवहारज्ञः ॥

अक्षसूत्रं क्ली, (अक्षाणां सूत्रं माला ।) अक्षमाला । जपमाला । इति जटाधरः । यथा—
"पाणौ कार्म्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः" ।
इति महावीरचरिते ।)

अक्षाग्रकीलकः पुं, (अक्षस्य नाभिच्छेद्यकाष्ठस्य अग्रे अन्ते बन्धनार्थं कीलकः ।) शकटचक्रपुरोवर्त्तिकीलकः । तत्पर्य्यायः । अणिः २ । इत्यमरः ॥ अणी ३ आणिः ४ । इति भरतः ॥ आकारखिल् इति भाषा ॥

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमूष् सहने । दिवादिः । अस्यानिलात् क्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ्समासः ।) पराभ्युदयासहिष्णुत्वं । भार्य्यादेः परदर्शनायासहिष्णुत्वं । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । ईर्ष्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्षा ३ असूया ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
("अक्षान्तिसारसर्व्वस्वं दुर्व्वाससमवेहि माम्" । इति विष्णुपुराणे ।)

अक्षारलवणं क्ली, (न क्षारलवणम् इति नञ्समासः ।) हविष्यान्नविशेषः । मद्यादिवर्ज्यमिति ख्यातं । यथा । "अशौचादिभक्ष्यगोक्षीरगोघृतधान्यमुद्गतिलयवसैन्धवसामुद्रलवणप्रभृतिकं क्षारनिर्मितात् लवणात् भिन्नमक्षारलवणं मतं" । इदं मतन्तु स्मार्त्तस्य । रत्नाकरमतं । यथा—

"गोक्षीरं गोघृतं चैव धान्यमुद्गयवास्तिलाः ।
सामुद्रं सैन्धवञ्चैवमक्षारलवणं मतं" ॥

इति नारायणबन्द्यघटीयशुद्धिकारिका ॥
(यथाह मनुः—

"मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतं ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते" ॥)

अक्षि क्ली, (अश्नुते अनेन । अशू व्याप्तौ संघाते च । अशेर्णिदिति क्सिः । यद्वा । अक्षति । अक्षू व्याप्तौ । इन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुर्गोलकः । इति केचित् ॥

अक्षिकः पुं, रञ्जनद्रुः । आच् इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

अक्षिकूटकः पुं, (अक्षि + कूटक ।) चक्षुस्तारा ॥

अक्षिगतः त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खेदकृदित्यर्थः ।) द्वेष्यः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज ।) पुट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्ली, नेत्रौषधम् ।)

अक्षिवः पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गतिबन्धनयोः । आतोऽनुपेति कः ।) शोभाञ्जनवृक्षः । सामुद्रलवणे क्ली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षिविकूणितं क्ली, (अक्षि + वि + कूण + भावे क्त ।) कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीकः पुं, रञ्जनद्रुः । आच् इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

अक्षीवं क्ली, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति वा । क्षीव मदे । पचाद्यच् ।) समुद्रलवणं । इत्यमरः ।

अक्षीवः त्रि, (न क्षीवति माद्यति इति न + क्षीव + अच् ।) अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीवः पुं, शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः ॥

अक्षुण्णः त्रि, (न क्षुण्ण इति नञ्समासः ।) अक्षोदितः । अचूर्णितः । इति क्षुदधात्वर्थदर्शनात् । अच्छिन्नः । यथा । अक्षुण्णं मरिचम् । इति चूड़ाकरङ्के पशुपतिः ॥

अक्षुब्धः त्रि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षुभधातोः क्तप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्धः अक्षुब्ध इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अक्षेमं क्ली, (न क्षेमम् इति नञ्समासः ।) अमङ्गलं । यथा—

"किन्नु तेषां गृहे क्षेममक्षेमं किन्नु साम्प्रतम् ।
कथन्ते किन्नु सद्वृत्ता दुर्वृत्ताः किन्नु मे सुताः" ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

अक्षोटः पुं, (अक्ष्णोति । अक्षू व्याप्तौ संघाते च । बाहुलकादोटः ॥ अक्षस्येव उटाः पर्णानि अस्य इति वा ।) अक्षोड़वृक्षः । स च पर्व्वतजपीलुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आखरोट् इति हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

"पीलुः शैलभवोऽक्षोटः कर्परालश्च कीर्त्तितः ।
अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोड़ः पुं, (अक्ष्णोति इति अक्ष + ओड़प्रत्ययः ।) पर्व्वतोत्पन्नपीलुवृक्षः । तत्पर्य्यायः । कर्परालः २ कन्दरालः ३ आक्षोड़ः ४ अक्षोटः ५ आक्षोटः ६ । इत्यमरः तट्टीका च ॥

अक्षोड़कः पुं, (अक्षोड़ एव इति स्वार्थे कन् ।) पर्व्वतोत्पन्नपीलुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभः पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः । नास्ति क्षोभो यस्येति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । आलानं २ शृङ्खः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षौरिभं क्ली, क्षुरिकर्म्मविहितनक्षत्रं । यथा,—

"उत्तराचित्रयाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाश्विभे ।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान् नरः ॥
चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति ताराया्श्च विशेषतः ।
अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने" ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अक्षौहिणी स्त्री, (ऊहः समूहः अस्ति अस्या इति इनिः । अक्षाणाम् ऊहिनी । पूर्व्वपदादिति णत्वम् । अक्षादूहिन्यामिति वृद्धिः ।) सेनाविशेषः । तद्यथा । २१८७० हस्तिनः । २१८७० रथाः । ६५६१० घोटकाः । १०९३५० पदातयः । समुदायेन २१८७०० ।
तथा चोक्तं ।
"अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्याष्टभिः शतैः ।

संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ॥
एवमेव रथानान्तु सङ्ख्यानं कीर्त्तितं बुधैः ।
पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्‌शतानि दशैव तु ।
सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथ्यैस्तुरङ्गमैः ।
नृणां शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु ।
शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः" ।
इत्यमरभरतौ ॥ (अक्षौहिण्योपरिमाणं । यथा महाभारते आदिपर्व्वणि,—
"अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्व्वमेव यथायथम् ॥
अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्व्वं हि विदितं तव" ॥
सौतिरुवाच ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥
अक्षौहिण्याः प्रसङ्ख्याता रथानां द्विजसत्तमाः ।
सङ्ख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्द्दिशेत् ॥
ज्ञेयं शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह सङ्ख्यया ॥
एतामक्षौहिणीं प्राहुः सङ्ख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यथा कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधनाः" ॥

अक्ष्णं क्ली, (अश्नुते । अशू व्याप्तौ संघाते च । ब्रुत्यभ्यां क्सः ।) कालः । इत्युणादिकोषः ॥

अखट्टः, पुं, पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पियाशाल इति भाषा ॥

अखट्टिः, पुं, असद्व्यवहारः । आखुटि इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अखण्डः, त्रि, (न खण्ड्यते इति । खडि भेदने घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्डरहितः । पूर्णः । इत्यमरः ॥ ("अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्" इति शाकुन्तले ।)

अखण्डनः, पुं, (नास्ति खण्डनं विच्छेदो यस्य सः ।) कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखण्डितर्त्तुः, त्रि, (न खण्डितः ऋतुरस्य इति । बहुव्रीहिः ।) अवन्ध्यफलदायिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखातं, क्ली, पुं, (न खातं नञ्समासः । खातभिन्नम् इत्यर्थः ।) देवखातं । अकृत्रिमजलाशयः । इत्यमरः ॥ अखातमिति स्वामी ॥ पुंसि यथा,—अखातो देवखातश्च इत्यमरदत्तः ॥

अखाद्यं, त्रि, (न खाद्यं । अप्रशस्तं विरुद्धं वा खाद्यम् ।) भोक्तुमनर्हं । अभक्ष्यं ॥

अखिलं, त्रि, (न खिलम् अस्य । न+खिल ।) सर्व्वं । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रहतं स्थानं । तत् न भवति इति अप्रहतस्थानं ।)

अख्यातः, त्रि, (न ख्यातः विरुद्धार्थे वा नञ् ।) अख्यातिविशिष्टः । अप्रतिष्ठितः ॥ अप्रसिद्धः ।

अग, न वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ न अगयति अगति सर्पः । इति दुर्गादासः ॥

अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ गत्वा इ अङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ॥

अगः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति अन्येष्वपि इति वा डः । न गोऽप्राणिषु इति पाक्षिकोऽप्रकृतिभावः ।) पर्व्वतः । वृक्षः । सर्पः । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरीसृपः ।)

अगच्छः, पुं, (न+गच्छ ।) वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अगजं, क्ली, (अग+जन्+ड ।) शिलाजतु । इति रत्नमाला ॥ पर्व्वतजाते त्रि ॥ (गिरिजाते ।)

अगण्यं, त्रि, (न गण्यं । नञ् समासः ।) अगणनीयं । अगणेयं । अगणितव्यं । यथा,—
"गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभिरिति भारविः" ।

अगदः, पुं, (गदविरुद्धः । न गदः अस्मात् इति वा ।) औषधं । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदोक्ताष्टशाखान्तर्गतशाखाभेदः । यथा,—
"औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः" ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति" । इति मनुः ।) नीरोगे त्रि । इति रत्नमाला ॥

अगदङ्कारः, पुं, (अगदम् अरोगं करोति इति । अगद+कृ+अण् । मुमागमः ।) वैद्यः । इत्यमरः ॥

अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न+गम+अच् । पचाद्यच् ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ पर्व्वतः । न गच्छतीत्यगमः ॥

अगम्यं, त्रि, (न गम्य इति । न+गम्+यत् ।) अगन्तव्यं । अगमनीयं । गमनायोग्यं । यथा,—
"अगम्या साभवत्तत्र यथाभूत् स महारथः" ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अगम्या, स्त्री, अमैथुनार्हा नारी । गम्यागम्याविवरणं यथा, यम उवाच,—
"या या गम्या ह्यगम्या च निबोध कथयामि ते ।
स्वस्त्री गम्या च सर्व्वेषामिति वेदनिरूपिता ॥
अगम्या च तदन्या वा इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्व्वं विशेषं शृणु सुन्दरि ! ॥
अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्रकामिनी ॥
अत्यगम्या च निन्द्या च लोके वेदे प्रतिष्ठिते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गच्छेद् ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
तत्समं ब्राह्मणी चापि कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवं ।
यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥
स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः ।
विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणं ॥
तत् पितॄणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ।
कोटिजन्मार्ज्जितं पुण्यं सन्ध्यार्च्चातपसार्ज्जितं ॥
द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः ।
ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भोजी वृषलीपतिः ॥
हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवं ।
गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूं ॥
सुतां पुत्त्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सति ।
सोदरभ्रातृजायाञ्च भगिनीभ्रातृकन्यकां ॥
शिष्याञ्च शिष्यपत्नीञ्च भागिनेयस्य कामिनीं
भ्रातृपुत्त्रप्रियाञ्चैवात्यगम्यामाह पद्मजः ॥
एतास्वेकामनेकां वा यो व्रजेन्मानवाधमः ।
स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
अकर्म्मार्होऽपि सोऽस्पृश्यो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च महापापी सुदुष्करं" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अगरी, स्त्री, (न+गॄ+अच्+ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अगर्हितः, त्रि, (न गर्हितः । नञ्समासः) अनिन्दितः । यथा,—
"ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः" ॥
इति मानवे ९ अध्याये १०९ श्लोकः ॥

अगरु, क्ली पुं, (न गरुः दुर्भरः अस्मात् इति ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अगस्तिः, पुं, (विन्ध्याख्यम् अगम् अस्यति इति अगस्तिः । अस्यतेः क्तिच् । बाहुलकात् तिर्वा ।) वकवृक्षः । अगस्त्यमुनिः । इति मेदिनी ॥ यथा वैद्यके,—
"अगस्तिः पित्तकफजित् चतुर्थकहरो हिमः ।
रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्यायनिवारकः" ॥

अगस्तिद्रुः, पुं, वकपुष्पवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अगस्त्यः, पुं, (अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभ्नाति वा । स्त्यै संघाते । आतोऽनुपसर्गे इति कः । अग+स्त्यै+क ।) वकपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मित्रावरुणयोः पुत्त्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्य्यायः । कुम्भसम्भवः २ मैत्रावरुणिः ३ । इत्यमरः ॥ अगस्तिः ४ पीताब्धिः ५ वातापिद्विट् ६ आग्नेयः ७ और्व्वशीयः ८ आग्निमारुतः ९ घटोद्भवः १० इति हेमचन्द्रः ॥ (तदुत्पत्तिर्यथा वाल्मीकिये,—
"तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतत् वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः ॥
बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भूतवृषिसत्तमः ॥
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्याप्रासो महातपाः ॥
मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि महीयते" ॥

अगस्त्योदयः, पुं, (अगस्त्यस्य नक्षत्रस्य उदयः शरत्काले गगने आविर्भावः ।) आकाशे नक्षत्ररूपेण अगस्त्यमुनेरुदयः । स तु सौरभाद्रस्य सप्त-

दशादिने भवति। अस्यार्घ्यदानं तन्मासीयशेष-दिनत्रये कर्त्तव्यं। यथा,—
"अगस्त्यार्घ्यदानं सौरेण सिंहराशौ विधानात्"।
यथा ब्रह्मवैवर्त्ते,—
"अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः।
अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय गौड़देशनिवासिनः" ॥
यथा भीमपराक्रमे।
"यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्व्वान् कामान् लभेत सः" ॥
यथा नारसिंहे।
"शङ्खे तोयं विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतं।
मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते" ॥
प्रार्थनन्तु।
"आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" ॥
गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं। विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षिणाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्गकर्तृधर्म्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पत्न्यर्घ्यमन्त्रस्तु।
"लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मित्रावरुणिवल्लभे" ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥ (अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति इत्यागमः। तथा च रघौ,—
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः।
गाधः, त्रि, (नास्ति गाधः स्थितिरत्र। नञोऽस्त्यर्थानामिति बहुब्रीहिः।) अतिगभीरः। अतलस्पर्शः। इत्यमरः ॥ (अतिगम्भीरः। दुर्बोधाशयः।)
गाधं, क्ली, छिद्रं। इति मेदिनी ॥
गाधजलः, पुं, (अगाधं जलं यस्मिन्। बहुब्रीहिः।) ह्रदः। इत्यमरः ॥ त्रि। अपरिच्छेद्यजलविशिष्टः।)
गारं, क्ली, (अगान् ऋच्छति। ऋ गतौ। कर्म्मण्यण्।) आगारं। गृहं। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च"।
इति। 'खलात् क्षेत्रादगाराद्वा' इति मनुः।)
गिरः, पुं, (अग+इर।) अग्निः ॥ सूर्य्यः ॥ राक्षसः ॥ इति जटाधरः ॥
गुः, पुं, (नास्ति गौः किरणो यस्य सः। बहुब्रीहिः।) राहुग्रहः इति दीपिका ॥ किरणरहिते त्रि ॥
गुरु, क्ली, (न गुरु दुर्भरः अस्मात् इति। बहुब्रीहिः।) शिंशपावृक्षः ॥ कालागुरु। स्वनामप्रसिद्धसुगन्धिकाष्ठविशेषः। अगर इति ख्यातः। अस्य पर्य्यायः। वंशिकं १ राजार्हं २ लोहं ३ क्रमिजं ४ जोङ्गकं ५। इत्यमरः ॥ प्रवरं ६ कृष्णं ७ लोहाख्यं ८ लघु ९। इति रत्नमाला ॥ शीतकं १० वर्णप्रसादनं ११ अनार्य्यकं १२ असारं १३ क्रमिजग्धं १४ काष्ठकं १५। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः। तिक्तत्वं। उष्णत्वं। कटुत्वं। लेपे रूक्षत्वं। व्रणकफवायुवान्तिमुखरोगनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥ अगुरुर्वा पुंसीति वोपालितः ॥ पुमान् इति सर्व्वानन्दः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः। यथा,—
अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा।
वंशिकं क्रमिजञ्चापि क्रमिजग्धमनार्य्यकं ॥
अगुरूष्णं कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलं।
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अगुरुः, त्रि, (न गुरुः। नञ् समासः।) गुरुभिन्नः। लघुः। इति मेदिनी ॥
अगुरुशिंशपा, स्त्री, शिंशपावृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
अगूढ़गन्धं, क्ली, (न गूढ़ः अत्युत्कटः गन्धः यस्य। बहुब्रीहिः।) हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः ॥
अगोचरः, त्रि, (न गोचरः। नञ् समासः।) इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयः ॥ अज्ञातः। यथा,—
"अगोचरहतं श्वाढ़्मृदितं मांसमुत्सृजेत्"।
इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरचरित्रविचित्रिताय इति शृङ्गारशतके।)
अगौकाः [स्] पुं, (अगः ओकः यस्य सः। बहुब्रीहिः।) शरभः। सिंहः। पक्षी। इति मेदिनी ॥ (त्रि। पर्व्वतवासी।)
अग्नायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे वृषाकप्यग्निकुसितेत्यादिसूत्रेण अग्निशब्दस्यैकारादेशो ङीप् च।) अग्निभार्य्या। इत्यमरः ॥ त्रेतायुगं। इति जटाधरः ॥ ('अग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया' इत्यमरः।)
अग्निः, पुं, (अङ्गयन्ति अग्र्यं जन्म प्रापयन्ति इति व्युत्पत्त्या हविः प्रक्षेपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यौपासनाख्येषु षड्मिषु। यद्वा अङ्गति ऊर्द्ध्वं गच्छति इति। अगि गतौ। अङ्गेर्नलोपश्चेति निः नलोपश्च।) तेजःपदार्थविशेषः। आगुन इति भाषा। धर्म्मस्य वसुभार्य्यायां जातः प्रथमोऽग्निः। तस्य पत्नी स्वाहा। पुत्रास्त्रयः पावकः १ पवमानः २ शुचिः ३। षष्ठमन्वन्तरे अग्नेर्वसोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः। एतेभ्यः पञ्चचत्वारिंशदग्नयो जाताः। सर्व्वे मिलित्वा एकोनपञ्चाशदग्नयः। इति पुराणं ॥ अस्य पर्य्यायः। वैश्वानरः १ वह्निः २ वीतिहोत्रः ३ धनञ्जयः ४ कृपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः ७ तनूनपात् ८ तनूनपाः ९ वर्हिःशुष्मा १० वर्हिः ११ शुष्मा १२ कृष्णवर्त्मा १३ शोचिष्केशः १४ उषर्बुधः १५ आश्रयाशः १६ आशयाशः १७ बृहद्भानुः १८ कृशानुः १९ पावकः २० अनलः २१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः २४ शिखावान् २५ शिखी २६ आशुशुक्षणिः २७ हिरण्यरेताः २८ हुतभुक् २९ हव्यभुक् ३० दहनः ३१ हव्यवाहनः ३२ सप्तार्चिः ३३ दमुनाः ३४ दमूनाः ३५ शुक्रः ३६ चित्रभानुः ३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अप्पित्तं ४०। इत्यमरस्तट्टीका च ॥ वृषाकपिः ४१ शुक्रवाचः ४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरणिः ४५ अगिरः ४६ पाचनः ४७ विश्वप्साः ४८ छागवाहनः ४९ कृष्णार्चिः ५० शुक्रवारः ५१ उदर्चिः ५२ भास्करः ५३ वसुः ५४ शुष्मः ५५ हिमारातिः ५६ तमोनुत् ५७ सुशिखः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अपपारिकः ६० सर्व्वदेवमुखः ६१। इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य गुणाः। वायुकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं। आमाशयाजनकत्वं। रक्तपित्तप्रकोपकत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ अपिच।
"अग्नेर्दुर्द्धर्षता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम्।
शोको रोगो लघुस्तैक्ष्ण्यं सततञ्चोर्द्धभासिता" ॥
इति मोक्षधर्म्मः ॥ • ॥
अथ कर्म्मविशेषेऽग्नेर्नामानि। यथा,—
"लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः" १।
लौकिके नवगृहप्रवेशादौ।
"अग्नेस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते २।
पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः ४ ॥
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्म्मणि ६।
नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाथ चूड़ायां ९ व्रतादेशे समुद्भवः १०"।
व्रतादेशे उपनयने।
"गोदाने सूर्य्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निरुच्यते १२"।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे। केशान्ते समावर्त्तने।
"वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४"।
विसर्गे साग्निकर्त्तव्यकर्म्मविशेषे।
"चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम १५ धृतिरग्निस्तथापरे १६"।
चतुर्थ्यां विवाहान्ते चतुर्थीहोमे। अपरे धृतिहोमादौ।
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८"।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादौ।
"लक्षहोमे च वह्निः स्यात् १९ कोटिहोमे हुताशनः २०।
पूर्णाहुत्यां मृड़ो नाम २० शान्तिके वरदस्तथा २२ ॥
पौष्टिके बलदश्चैव २३ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २४।
वश्यर्थे शमनो नाम २५ वरदानेऽभिदूषकः २६ ॥
कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रव्यादोऽमृतभक्षणे २८" ॥
इति गोभिलपुत्रकृतसंग्रहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं। यथा,—
"पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः।
छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः" ॥
इत्यादित्यपुराणं ॥ * ॥ अथ होमीयाग्नेः शुभलक्षणानि। यथा,—
"अर्चिष्मान् पिण्डितशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य्यसिद्धये" ॥
इति वायुपुराणं ॥ * ॥ वैद्यकमते अग्निस्त्रिधा भौमः १ दिव्यः २ उदर्य्यः ३ तत्राद्यः काष्ठेन्धनप्रभवः ऊर्द्ध्वज्वलनस्वभावः पचनस्वेदादिसमर्थश्च।

द्वितीय उपरतेऽग्नौ पञ्चमूलकमाध्योये [illegible] ।
तृतीय उपरतेऽग्नौ पञ्चमूलकमाध्योये भुक्त्वा-
दयस्तु रुचादिवर्द्धनकामग्निनिमित्तं विधुरादिषु ।
इति विभवद्भिरत्रोपरि कर्त्तव्यमग्निर्वा ॥*॥
अपिच,—
"मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः" ॥
तस्य कार्य्यं यथा,—
"विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समावस्थामेरक्षिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते" ॥
इति माधवकरः ॥ अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्म-
क उच्यते । स तु आहाराभावे शोणितादीन् धा-
तून् पाचयित्वा आशु मारयति । इति रक्षितः ॥*॥
(देहजन्याग्नेः नादोत्पादकत्वं यथा सङ्गीतदर्पणे,—
"आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्त्यते बुधैः ॥
नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते"
अग्नेः सर्व्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
"त्वमग्ने सर्व्वदेवानां शरीरान्तरगोचरः ।
त्वं साक्षी मम देहस्थस्त्राहि मां देवसत्तम" ।
यथा च भारते,—
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च ।
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ॥
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये ।
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥
अस्य सर्व्वप्रथमाराध्यत्वं ऋग्वेदस्य सर्व्वप्रथमसूक्ते
उक्तं यथा,—"अग्निमीळे पुरोहितम्" । इत्यादि ।
विष्णुः । सूर्य्यः ।) अग्निकोणाधिपतिः । इत्यमरः ।
चित्रकवृक्षः । रक्तचित्रकः । भल्लातकः । निम्बुकः ॥
पित्तं । स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ।
अग्निकः, पुं, (अग्नि + सादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोप-
नामरक्तवर्णकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निकणः, पुं, (अग्नेः कणः । अग्नि + कण ।) अग्नि-
कणा । स्फुलिङ्गः । इत्यमरः ॥
अग्निकारिका, स्त्री, (अग्नि + कारिका ।) अग्नि-
कार्य्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निकार्य्यं, क्ली, (अग्नि + कार्य्यं ।) अग्नावग्नेर्वा कार्य्यं ।
हविर्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनं । तत्पर्य्यायः ।
अग्नीन्धनं २ अग्नीध्रा ३ अग्निकारिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्व्वका-
ग्निज्वालनं । अग्नौ सायं प्रातः समिद्धोमाद्यनुष्ठानं ।
यथा—
"उपनीय गुरुः शिष्यं [illegible]
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च" ॥
इति मनुः ।)
अग्निकाष्ठं, क्ली, (अग्नि + काष्ठं ।) अगुरु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निकुक्कुटः, पुं, (अग्नेः कुक्कुटइव ।) ज्वलदग्नि-
तृणोल्का । जलन्त नुड़ा इति ख्यातः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अग्निकोणः, स्त्री, (अग्नेः अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
कोणं ।) पूर्व्वदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरग्निः ।
इति ज्योतिषं ॥ यथा हलायुधधृतं,—
"अत्त्वेव तीर्थं कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्व्वाह्णेऽप्यथवा प्राग्देशे श्राद्धं पूर्व्वदक्षिणे" ।
पूर्व्वदक्षिणे अग्निकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
अग्निक्रीड़ा, स्त्री, (अग्निभिः क्रीड़ा ।) अग्निखेला ।
खधूपादित्यागः । आतसवाजीति ख्याता ॥
अग्निगर्भः, पुं, (अग्निः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य सः ।)
अग्निजारवृक्षः । सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (शमीवृक्षः । त्रि । अग्नियुक्तगर्भविशिष्टः ।
यथा,—"अग्निगर्भां शमीमिव" । इति शाकुन्तले ।)
अग्निगर्भा, स्त्री, (अग्निः गर्भे यस्याः सा ।)
महाज्योतिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शमीवृक्षः ।)
अग्निचित्, पुं, (अग्निं चितवान् स्वयम् इति चि
चयने । अग्नौ चेरिति क्विप् तुगागमश्च ।)
अग्निहोत्री । साग्निकः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे—
"विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित्" ।)
अग्निजः, पुं, (अग्नि + जन् + ड ।) अग्निजारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्निजातमात्रे ।)
अग्निजातः, पुं, (अग्नेः जातः । अग्नि + जन् + क्त ।)
अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि । अग्नि-
जातमात्रे ।)
अग्निजारः, पुं, (अग्नि + जार, अग्निं जठराग्निं जार-
यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति जृ कर्म्म-
ण्यण् इति पाणिनिसूत्रं) औषधविशेषः । अस्य
पर्य्यायः । अग्निनिर्य्यासः २ अग्निगर्भः ३ अग्निजः
४ वड़वाग्निमलः ५ जरायुः ६ अर्णवोद्भवः ७
अग्निजातः ८ अग्निजालः ९ सिन्धुफलः १० ।
अस्य गुणाः ! कटुत्वं । उष्णत्वं । कफवायुसन्निपा-
तस्थूलातिशीतरोगनाशित्वं । पित्तप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निजालः, पुं, (अग्नि + जाल ।) अग्निजारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
अग्निज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्नेः
ज्वाला इति वा ।) जलपिप्पली । धातकी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निशिखा ॥
(लाङ्गलिकी ।)
अग्निजिह्वा, स्त्री, (अग्नेः जिह्वा ।) लाङ्गली-
वृक्षः । विषलाङ्गला इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अग्नेः काल्यादिसप्तार्च्चिंषि । इति
मन्त्रभद्रः ॥ अग्नेः सप्तजिह्वा । तासां नामा-
दिकं तन्त्रनिघण्टे मन्त्रं ॥ (योगविशेषः ।
यथा,—
"सप्तम्यादितिथयः सोमवारादिभिर्युताः ।
अग्निजिह्वाः सप्त योगा मङ्गलेष्वतिगर्हिताः" ॥
इति । योगशास्त्रे ।)
अग्निदमनी, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य दमनी ।)
क्षुपविशेषः । अस्य पर्य्यायः । वह्निदमनी २
वड़कण्टका ३ वल्लिकण्टारिका ४ क्षुद्रफला
५ क्षुद्रवला ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकण्टारिका
८ मर्त्तेन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्याः गुणाः ।
कटुत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । वातकफगुल्म-
शीहनाशित्वं । रुचिकरत्वं । अग्निदीपनत्वं । हृद्य-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
अग्निदीपनः, त्रि, (अग्नेः जठरानलस्य दीपनः ।)
अग्निवर्द्धकः । जठराग्निकारकौषधविशेषः । यथा
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"पारदामृतलवङ्गगन्धकं,
भागयुग्मसदृशेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
तिन्तिड़ीफलरसेन मर्द्दितम् ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो,
रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु शशकानुमानतः,
सद्य एव जठराग्निदीपनः" ।
"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुड़ेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी" ॥
इति च भावप्रकाशः ॥
अग्निदीप्ता, स्त्री, (अग्नि + दीप्ता) महाज्यो-
तिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । वह्नि-
ज्वलितः । यथा,—"नापि कर्ण्णाकारफलकैः
बाणैः नापि विषाक्तैः नाप्यग्निदीप्तफलकैः" इति
कुल्लूकभट्टः ।)
अग्निदेवा, स्त्री, (अग्निः देवः अधिष्ठाता देवता
अस्या इति) कृत्तिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, अग्निदेवः अग्निरूपो देवः । अग्निः देवः
अस्य इति विग्रहे त्रि । अग्निपूजकः ।)
अग्निनिर्य्यासः, पुं, अग्निजारवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अग्निप्रस्तरः, पुं, अग्निजनकपाषाणः ! चकमकीर
पाथर इति भाषा ॥
अग्निवर्द्धनं, क्ली, (अग्नेः जठरानलस्य वर्द्धनं वृद्धि-
कारकम् ।) जठराग्निवृद्धिकारकम् । यथा,—
"जीरकं रुचिकृत् सर्य्यं गन्धाढ्यं कफवातनुत् ।
पाके च कटुतीक्ष्णोष्णं लघुपित्ताग्निवर्द्धनम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥
अग्निभं, क्ली, (अग्निरिव भाति इति । अग्नि +
भा + क ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निभूः, पुं, (अग्नेर्भवतीति । अग्नि + भू + क्विप् ।)
कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (पुरा किल तारका-
सुरेण उत्पीड़ितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

अग्निस्तद्यं स्ववीजं वह्निमुखे क्षिप्तं। तेन अग्निना कृत्तिकासु क्षिप्तं। ताश्च देवागतगर्भरक्षार्थं शरवनं प्रविश्य प्रसूताः। तेन अग्निभूरिति कार्त्तिकेयः। अग्ने क्ली। इति वेदपुराणे॥ यथाह मनुः,—

"अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"॥

अग्निभूतिः, पुं, (अग्नि+भू+क्तिन्।) बौद्धभेदः। सच शेषजैनाचार्य्यशिष्यः। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निमणिः, पुं, सूर्य्यकान्तमणिः। इति जटाधरः॥

अग्निमन्थः, पुं, (अग्निं मथ्नाति इति। मन्थ विलोडने। कर्म्मणि अण्।) गणिकारिकावृक्षः। इत्यमरः॥ (यथा वैद्यके,—

"अग्निमन्थः श्वयथुहृत् वीर्य्योष्णः कफवातहृत्।
पाण्डुनुत् कटुकस्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः"॥

अग्निमन्थकुसुमशाकस्तु—

"अग्निमन्थभवशाकसुनीता
सम्पराग्रमुदके सुसाधिता।
तप्ततप्तघृतयुक्तपाचिता
हिङ्गुना जनितवासवासिता"॥

अपिच—

"अग्निमन्थोऽथ वृषश्च त्रिदोषशमनः सरः।
आध्मानच्छर्द्दिहा शोथचक्षूरोगविषापहः"॥)

अग्निमारुतिः, पुं, (अग्नौ जठराग्निविषये मारुतिः हनूमान् इव। तस्य जठराग्नौ वातापिप्रभृतयो राक्षसाः भस्मीभूता आसन्। इत्यसौ अग्निमारुतिरुच्यते) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निमुखः, पुं, (अग्निः मुखं यस्य, बहुव्रीहिः।) देवता। ब्राह्मणः। इति मेदिनी॥ चित्रकवृक्षः। भल्लातकः। इति विश्वः॥ (क्ली। अग्नेः पञ्चसु मुखेषु।)

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निरिव मुखं यस्याः। बहुव्रीहिः।) भल्लातकी (भेला)। इत्यमरः॥ लाङ्गलिकी। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निरक्षणं, क्ली, (अग्नेः रक्षणम्। षष्ठीतत्पुरुषः।) अग्न्याधानं। अग्निहोत्रं। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निरजाः, [स्] पुं, (अग्नेः रजः स्फुलिङ्ग इव॥) इन्द्रगोपाख्यकीटः। इति हेमचन्द्रः॥ (क्ली— अग्निवीर्य्यं। स्वर्णं)।

अग्निरुहा, स्त्री, मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निवर्द्धकः, त्रि, (अग्निं जठरानलं वर्द्धयति इति) अग्नि+वृध्+णवुल्।) अग्निवृद्धिकारकौषधादिः। आग्नेयः। इति वैद्यकं॥

अग्निवल्लभः, पुं, (अग्नेः वल्लभः उद्दीपकत्वात् प्रियः।) सालवृक्षः। रालः। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः।) धूमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (छागः)।

अग्निवाहुः, पुं, (अग्नेः वाहुरिव।) धूमः। इति जटाधरः॥ (प्रियव्रतपुत्रः। स्वायम्भुवमनुपुत्रः।)

अग्निविद्, पुं, (अग्निं वेत्ति इति विदः क्विप्।) अग्निचित्। अग्निहोत्री। इति हेमचन्द्रः॥ (अग्निसंस्कारज्ञः।)

अग्निवीजं, क्ली, (अग्निः वीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत्। अग्नेः स्वर्णस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—

"अपामग्नेश्च संयोगात् हेमं रूप्यञ्च निर्बभौ।
तस्मात् तयोः स्वयोन्येव निर्यैको गुणवत्तरः"॥)

स्वर्णं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अग्निवीर्य्यं, क्ली, (अग्नेः वीर्य्यं सार इव।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रि, अग्नितुल्यप्रभे)।

अग्निशिखं, क्ली, (अग्नेरिव शिखा केशरः अस्य।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः॥ कुङ्कुमं। कुसुम्भपुष्पं। इति मेदिनी॥ (लाङ्गलिवृक्षः)।

अग्निशिखः, पुं, (अग्नेरिव शिखा रक्तवर्णः केशरः अस्य।) कुसुम्भवृक्षः। कुङ्कुमं। दीपः। वाणः। इति शब्दरत्नावली॥

अग्निशिखा, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशरः अस्याः।) लाङ्गलिकीवृक्षः। विषलाङ्गला इति भाषा। वृक्षविशेषः। तस्य पर्य्यायः। विशल्या १ अनन्ता २ फलिनी ३ शक्रपुष्पी ४। इत्यमरः॥ (अग्नेः शिखा।) ज्वाला। आगुनेर शिष इति भाषा॥

अग्निशेखरं, क्ली, (अग्नेरिव शेखरं केशरः अस्य।) कुङ्कुमं। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निष्टोमः, [पुं, (अग्नीनां स्तोमः। अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षः।) यज्ञविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य विधिः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमनामकयागविशेषस्य गुणविकारोऽग्निष्टोमो नाम। तस्य कालो वसन्तः। तत्राधिकारी अधीतवेद आहिताग्निश्च। द्रव्यं सोमः। देवता इन्द्रवाय्वादयः। ऋत्विजः षोडश। तेषाञ्च चत्वारो गणाः। होतृगणः १ अध्वर्य्युगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृगणः ४। एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः। तत्र होतृगणे होता १ प्रशास्ता २ अच्छावाकः ३ ग्रावस्तोता ४। अध्वर्य्युगणे अध्वर्य्युः १ प्रतिप्रस्थाता २ नेष्टा ३ उन्नेता ४। ब्रह्मगणे ब्रह्मा १ ब्राह्मणाच्छंसी २ अग्नीध्र ३ पोता ४। उद्गातृगणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्त्ता ३ सुब्रह्मण्यः ४। स च पञ्चाहसाध्यः। प्रथमदिने दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठानं। तत्र द्वितीयदिवसे प्रायणीययागः सोमलताक्रयणं। ततो द्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सायंकाले च प्रवर्ग्योपसन्नामकयागानुष्ठानं। चतुर्थदिवसे प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानं। तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पितृपितामहप्रपितामहानां मध्ये केनापि वेदो नाधीतोऽग्निष्टोमो वा न कृतः स दुर्ब्राह्मणो भवति। तस्य दौर्ब्राह्मण्यपरिहारायाश्विनपशुः कर्त्तव्यः। यस्य यजमानस्य पितृपितामहप्रपितामहानां मध्ये केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपानविच्छेददोषपरिहारार्थमैन्द्राग्नपश्वनुष्ठानं कर्त्तव्यं। इत्थं त्रयाणां पशूनां युगपदालम्भपक्षे एकस्मिन्नेव यूपे त्रयाणां पशूनां बन्धनं। इत्थं पशुत्रयानुष्ठानं चतुर्थदिवसे एकस्मिन्नेव दिने वा तृतीयभागे उत्थाय प्रयोगारम्भः कार्य्यः। तत्र पात्रासादनं। पात्राणि च ग्रहाश्चमसाः स्थाल्यश्चेति। तत्र ग्रहपात्राणि विलक्षणाकृतीनि उलूखलाकाराणि। ऊर्द्ध्वपात्राणि चमसपात्राणि तावत्परिमितान्येव तिर्य्यगायतीनि शोभनचतुरस्रविशिष्टानि धारणार्थदण्डयुक्तानि। स्थाल्यो मार्त्तिक्यः। तत आरभ्य सोमलताकण्डनेन सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य यथाक्रममेव होमः कर्त्तव्यः। तत्र सूर्य्योदयानन्तरं आग्नेयपशुयागः कर्त्तव्यः। एवमुक्थ्यपर्य्यायान्ते कृते प्रातःसवनसमाप्तिः। ततो माध्यन्दिनसवनं। तत्र दक्षिणादानं। दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः। ततस्तृतीयसवनं। इत्थं प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अग्निष्टोमः प्रधानयागः। इतरेऽङ्गयागाः। तृतीयसवनसमाप्युत्तरमवभृथयागः। उदके वरुणदेवताकपुरोडाशहोमः। तदनन्तरमनुबन्ध्या पशुयागः तत्र गौः पशुः। तस्य कलिनिषिद्धत्वात् तस्य च नित्यत्वात् तत् स्थाने आमीक्षायागः। तत उदयनीया तत उदवसानीया। सा च पञ्चमदिवसे यावद्रात्रि कर्त्तव्या। तत्समाप्तावग्निष्टोमयागसमाप्तिः। इत्यग्निष्टोमयागीयपदार्थकलसूची॥

अग्निष्ठः, पुं, (अग्नौ तिष्ठतीति। अग्नि+स्था+कः) लौहमयतण्डुलादिभर्जनपात्रं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कड़ा इति भाषा)।

अग्निसखः, पुं, (अग्नेः सखा इति समासे राजाहःसखिभ्यष्टच् इति समासान्तष्टच्।) वायुः वायुसखोऽग्निरिति दर्शनात्॥

अग्निसन्दीपनं, त्रि, (अग्नेः सन्दीपनम्। सम्+दीप्+ल्युट्।) वह्निवर्द्धकौषधादि। यथा,—

"एला त्वङ्नागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःपञ्चषडुत्तरा॥
द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं"॥

इति भावप्रकाशः॥

अपि च।

"अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणं"।

इति राजवल्लभः॥

अग्निसम्भवः, पुं, (अग्निः सम्भवो यस्य सः। अग्नि+सम्+भू+अप्।) अरण्यकुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कार्त्तिकेयः। त्रि। अग्निसमुत्पन्नः

अग्निसहायः, पुं, (अग्नेः जठरानलस्य सह... उद्दीपकः। कपोतमांसस्य अग्निवर्द्धकत्वात् वनकपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अग्नेः सह... बन्धुः। वायुः।)

अग्निसारं, क्ली, (अग्नेरिव सारः बलं यस्य...) रसाञ्जनं। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निस्तम्भनं, क्ली, (अग्नेः स्तम्भनम्। षष्ठीतत्... पुरुषः।) मन्त्रौषधिद्वारा अग्नेर्दाहिकाशक्ति... निवारणं। तद्यथा,—

"माषूरस्य वसां ... वसौका ... "

हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमं ॥
मातुरस्य स्थाने मातुषस्य इति वा पाठः ॥१॥
मण्डूकीरसमादाय शरमूले निधापितं ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमं ॥२॥
वायसी उदरं स्थाप्य मण्डूकवसया सह ।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेदग्नौ ॥
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमं ॥३॥
रक्तपाटलमूलन्तु अवष्टभ्य मूलकैः ।
दिव्यं स्तम्भयते क्षिप्रं पयःपिण्डं जलान्तकं ॥४॥
मुस्तीतक्रा वचा कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ॥
चर्व्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ।५।
गोरोचनां भृङ्गराजं चूर्णयित्वा घृतं समं ॥
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा" ।६।
ओमग्नं अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

अग्निष्वात्ताः, पुं, (अग्निना सुष्ठु यथा स्यात् एवम् आत्ताः भक्षिताः, श्रौतस्मार्त्ताग्निदग्धा इत्यर्थः । मन्वादिस्मृतिषु मूर्द्धन्यषकारवान् एव पाठः । मूर्द्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुत्त्रपितृगणविशेषः । नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं । इति शब्दमाला,—
"विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः" ॥
इति मनुः ।

अग्निहोत्रं, क्ली, (अग्नये होत्रम् अत्र इति बहुव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं । माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये विशेषोऽयं । तदग्नौ यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः सायं हवनं । तदग्निना यागकर्त्तुर्दाहश्च । इति स्मृतिः ॥ तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यानां कृतदारपरिग्रहाणां काणत्वान्धत्वबधिरत्वपङ्गुत्वादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वसन्तग्रीष्मशरत्सु अग्न्याधानं विहितं । अग्नयस्त्रयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाग्निः २ आहवनीयः ३ । एषामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः स्थापनं । तेष्वग्निषु सायंकाले प्रातःकाले चाग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होमस्य नामधेयं । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म्मणीति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । तत्र द्रव्याणि दश । पयः १ दधि २ यवागूः ३ घृतं ४ ओदनः ५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः १० । सम्प्रति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्यवागवा च होम-शिष्टाचारप्रसिद्धः । तत्र एक ऋत्विक् नित्यं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवागूद्रव्येण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाग्निहोत्रहोमः आरम्भप्रभृति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमदिने पूर्व्वोक्तानां दशानां द्रव्याणां मध्ये सम्प्रति प्रचलद्रूपाणाञ्च मध्ये येन द्रव्येण प्रथमाग्निहोत्रहोमः कृतः तेनैव द्रव्येण यावज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमश्च यस्मिन् दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायंकाले आरम्भणीयः । तत्र कृतहोमे सूर्य्यो देवता सायंकाले अग्निर्देवता । आधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः कर्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिवाक्यं । तत्र षड्यागाः । पौर्णमास्यां त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागास्त्रयो यागाः । अमावस्यायामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्त्रयः । तत्रामायां कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्णमास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नामधेयं । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति द्वन्द्वः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पाच्तरमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्शशब्दस्याल्पाच्कत्वात् पूर्व्वनिपातः । दर्शपूर्णमासावपि यावज्जीवं कार्य्यौ । तत्रापि त्रयाणां वर्णानामुपरि लिखितान्धत्वाद्यधिकारप्रतिबन्धकीभूतदोषसम्बन्धाभाववतां कृताग्निधानानां सपत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्व्वण्यारम्भः प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राकृतसोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरोडाशयागः आज्येनोपांशुयाजयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राग्नपुरोडाशयागः । कृतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामाग्नेयपुरोडाशयागः आज्येनोपांशुयाजयागः अग्नीषोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्य्युः १ ब्रह्मा २ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्म्मकर्त्ता अध्वर्य्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्म्मकर्त्ता ब्रह्मा । ऋग्वेदकर्म्मकर्त्ता होता । अग्नीत्तु प्रायशोऽध्वर्य्योरेवानुयायी तत्प्रेरितकर्म्मकर्त्ता । पुरोडाशो व्रीहितण्डुलैर्यवतण्डुलैर्वा कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रवद्येन द्रव्येणारम्भः कृतस्तेनैव द्रव्येण यावज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छैव नियामिकेत्यादिदिङ्मात्रमिदं । इति यजुर्वेदः ॥*॥ यज्ञाग्निसञ्चयः । तत्पर्य्यायः । अग्न्याधानं २ अग्निरक्षणं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निहोत्रः, पुं, अग्निः । घृतं । इति मेदिनी ॥

अग्निहोत्री, [न्] पुं, (अग्निहोत्रम् अस्यास्तीति । अत इनिठनाविति इनिः ।) अग्निहोत्रयागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । अग्निवित् २ आहिताग्निः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्निचित् ४ । इत्यमरः ॥ साग्निकः ५ । इति पुराणं ॥
("अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्" ॥
इति मनुः ।)

अग्नीध्रः, पुं, (अग्नि + इन्ध + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः । तस्य कर्म्माग्निरक्षणं । इत्यमरः ॥ (अग्निद्वारा वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । काम्यायां प्रियव्रतात् उत्पन्नो नृपभेदः । स्वायम्भुवमनुपुत्त्रो राजभेदः ।)

अग्नीध्रा, स्त्री, अग्निकार्य्यं । हविर्द्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्नीन्धनं, क्ली, (अग्नौ इन्धनम् । अग्नि + इन्ध् + करणे ल्युट् ।) अग्निकार्य्यं । हविर्द्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
"अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्य्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात् कुर्य्यात् कृतोपनयनो द्विजः" ॥

अग्न्यस्त्रं, क्ली, (अग्निमयम् अस्त्रम् । कर्म्मधारयः ।) आग्नेयास्त्रं । अग्निघटितास्त्रं । वन्दूककामान इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, क्ली, (अग्नेः आधानं । अग्नि + आ + धा + ल्युट् ।) श्रुतिविहिताग्निसंस्कारः । अग्निरक्षणं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधारकुण्डं । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादिषु अग्निविकारः । धूमकेतूल्कापातादिः । अग्निनिष्ठोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्नेर्दाहशक्तिनिवारणं । तत्पर्य्यायः । उपाहितः २ । इत्यमरस्तट्टीका च ॥

अग्रं, क्ली, (अग्यते अगति वा । अग कुटिलायां गतौ ऋज्रेन्द्रेति साधु ।) उपरिभागः । आगा इति भाषा । अस्य पर्य्यायः । शिरः२ शिखरं ३ । इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरिमाणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥ (भिक्षाविशेषः । ग्रासचतुष्टयम् । "ग्रासप्रमाणा भिक्षास्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्" ॥ इति स्मृतेः ।)

अग्रः, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं । अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्रे गण्यः । गणसङ्ख्याने, यत् ।) अग्रगणनीयः । यथा,—
"श्रमनभवनयाने यद्भवानग्रगण्यः" ।
इति महानाटकं ॥

अग्रगामी [न्] त्रि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र + गम् + णिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पुं, (अग्रे जात इति सप्तम्यां जनेः डः ।) ज्येष्ठभ्राता । तत्पर्य्यायः । पूर्व्वजः २ अग्रियः ३ । इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—
"सर्व्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः" ।)
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रे जाते त्रि ॥

अग्रजङ्घा, स्त्री, (अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् (कर्म्मधारयः । अथवा जङ्घाया अग्रं षष्ठीतत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्घा । जङ्घाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न] पुं, (अग्रे जन्म यस्य स बहुव्रीहिः,) (जन् + भावे मनिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥
"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्म्माण्यग्रजन्मनः" ॥
मनुः । ज्येष्ठभ्राता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातकः, पुं, (अग्रे जातं जन्म यस्य स बहुव्रीहिः, (जन् + भावे क्तः) ब्राह्मणः । समासान्त कः इति शब्दरत्नावली ॥

अग्रजातिः, पुं, (अग्रे जातिर्जन्म यस्य सः) (जन् + भावे क्तिन्) ब्राह्मणः। इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रणीः, त्रि, (अग्रे नीयतेऽसौ अग्र + नी + क्विप् अग्रग्रामाभ्याञ्च इति पाणिनिसूत्रेण णत्वं।) (वह्नौ च पुं, यथा चाख्यायग्रणीत्वं तथामिभ्रब्दे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम्) अग्रिमः। श्रेष्ठः। इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रतः, [स्] (अग्रे अग्र + सप्तम्यर्थे तस् अव्ययं) अग्रे। प्रथमे। तत्पर्य्यायः। पुरतः २ पुरः ३। इत्यमरः ॥

अग्रतःसरः, त्रि, (अग्रतः अग्रे सरति गच्छति यः सः अग्रतः + सृ + टः। स्त्रियां ङीप् अग्रतःसरी) (पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः इति पाणिनिसूत्रम्) अग्रगामी। इत्यमरः ॥

अग्रदानी, [न्] पुं, (अग्रे दानं प्रेतोद्देशेन तिलाद्यर्पणं ग्राह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अग्र + दान + विद्यमानार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः। स च प्रेतसम्प्रदानकषड़ङ्गतिलादिद्रव्यग्राही। यथा,—

"लोभी विप्रश्च शूद्राणामग्रे दानं गृहीतवान्।
ग्रहणे मृतदानानामग्रदानी बभूव सः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥ तत्पर्य्यायः। आग्रहारिकः २। इति स्मृतिः ॥

अग्रपर्णी, स्त्री, (अग्रे पर्णं पत्रं यस्याः सा जातित्वात् ङीप्) अजलोमाक्षुपः। इति रत्नमाला ॥ आलकुशी इति केचित् ॥

अग्रमांसं, क्ली, (अग्रं प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अग्र + मन् + स। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) हृदयं। इत्यमरः ॥ उदरमध्यवर्त्तिमांसवर्द्धनरूपरोगविशेषः। इति वैद्यकं ॥

अग्रयाणं, क्ली, (अग्रं प्रथमं याणं सेनागमनं) नासीरं। सेनाग्रगमनं। इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रलोहिता, स्त्री, (अग्रमग्रभागः लोहितं रक्तवर्णं यस्याः सा बहुव्रीहिः) चिल्लीशाकं। इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्रवीजः, पुं, (अग्रं शाखाग्रं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः बहुव्रीहिः। कलम इति भाषायाम्) वीजाग्रहक्षमात्रं। स च कुरण्टादिः। इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रसन्धानी, स्त्री, (अग्रे फलभोगात्पूर्व्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्य्यमनया अग्र + सम् + धा + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपञ्जिका। जीवानां शुभाशुभकर्म्मलिखितं यमस्य पुस्तकं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्रसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छति अग्र + सृ + टः।) अग्रेसरः। अग्रगामी। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—"अग्रेसरो जघन्यानां"।) इति भट्टिकाव्ये।

अग्रहः, पुं, (नास्ति ग्रहः गार्हस्थ्याश्रमस्वीकारो यस्य सः बहुव्रीहिः। वानप्रस्थे। नास्ति ग्रहो ज्ञानं यस्य सः।) ज्ञानशून्ये च। वानप्रस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। अगृह इति पाठे गार्हस्थ्याश्रमबहिर्भूतः ॥

अग्रहायणः, पुं, (हायनस्य वर्षस्य अग्रः। हस्व-

दीर्घयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च।) मासविशेषः। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—"हायनस्याग्रोऽग्रहायणः निपातनात् परनिपातनत्वञ्च"। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्य्यायः आग्रहायणिके जातफलं तत्कृत्यञ्च मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥

अग्राह्यं, त्रि, (न ग्राह्यं ग्रहणीयं ग्रह + कर्म्मणि। ण्यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीयं। ग्रहणायोग्यं यथा,—

"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं।
सालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रतां" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अग्रिमः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + डिमच्) प्रधानं। उत्तमः। इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः। अग्रजः। इति जटाधरः ॥

अग्रिमा, स्त्री, (अग्रे भवा अग्र + डिमच्) लवणीफलं। लोणा इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका ॥

अग्रियं, त्रि, (अग्रे भवम् अग्र + घ) प्रधानं। इत्यमरः ॥

अग्रियः, पुं, (अग्रे भव अग्र + घ) अग्रजः। ज्येष्ठभ्राता। इत्यमरः ॥

अग्रीयं, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + छ) प्रधानं। इत्यमरः ॥ अग्रजे पुं,। इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

अग्रुः, स्त्री, (अङ्ग्यते ज्ञायते गम्यतेऽनया अगि + क्रु ऊङुत इति स्त्रियां वा ऊङ्। निपातनात् नलोपः।) अङ्गुलिः। वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥

अग्रेगाः, पुं, अग्रगामी। इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अग्रेगूः, पुं, (अग्रे गच्छति यः अग्रे + गम् + क्विप् ऊङगमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवार्त्तिकेन मलोपः अकारस्य ऊकारः।) अग्रगामी। इत्युणादिवृत्तिः ॥

अग्रेदिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्य्यं स्यति इन्द्रियदौर्ब्बल्यात् त्यजति दिधि + सो + अब्बुदृनकूजम्बुकाम्बुककेलूकर्कन्धूदिधिषु इत्युणादिसूत्रेण कु षत्वञ्च दिधिषुः पुनर्भूर्योषित् अग्रे गणनीया दिधिषुः द्विरूढ़ा स्त्री यस्य सः बहु॰ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति पाणिनिसूत्रेण अलुक् पुनर्भूविवाहकारिणि जने) द्विरूढ़ैव यस्य कुटुम्बिनी स द्विजः। द्विज इत्युपलक्षणं। दिधिषुः परपूर्व्वाग्रे दिधिषुस्तत्पुरःशिकः। इति सामान्येन नाममालादर्शनात्। द्वितीयवारविवाहितपुत्रादिमती गृहिणीरं स्वामी इति भाषा। इत्यमरः ॥

अग्रेदिधिषुः, स्त्री, (प्रागनूढ़ज्येष्ठभगिन्याः प्रागूढ़कनिष्ठभगिन्यां। अग्रे प्रथमे ज्येष्ठायां भगिन्यां विद्यमानायां गणनीया दिधिषुः ज्येष्ठा विवाहकालासहनरूपधैर्य्यलोपकारिणीति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च।) अविवाहितज्येष्ठभगिनीसत्त्वे अग्रे विवाहिता कनिष्ठा। यथा,—

"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा।
सा चाग्रे दिधिषुर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषुः स्मृता" ॥

इति देवलः। दिधिषूर्दीर्घोकारान्तोऽपि ॥

अग्रेवणं, क्ली, (वनस्याग्रे राजदन्तादित्वात् परनिपातः अलुक्। वनं पुरगे आदित्वात् णत्वम्।) वनस्याग्रभागः। इति शब्दमाला ॥

अग्रेसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छतीति अग्रे + सृ + टः।) अग्रे गमनकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। पुरोगः २ प्रष्ठः ३ अग्रतःसरः ४ पुरःसरः ५। इत्यमरः॥ अग्रगामी ६ अग्रसरः ७ अग्रगः ८ पुरोगमः ९ पुरोगामी १०। इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रेसरिकः, त्रि, (अग्रेसरणं गमनम् अग्रे + सृ + भावे अप् अग्रेसरे गमने प्रसृतः अग्रेसर + ठन् अग्रगामिनि।) अग्रगामी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्र्यः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + यत्।) प्रधानं। उत्तमः इत्यमरः। ज्येष्ठभ्रातरि पुं इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

अघ इ ङ गतौ (अघि गतौ कर्म्मणि लट् ते इदितो नुम् धातोरिति पाणिनिसूत्रेण नुम् अङ्घ्यते। कर्त्तरि लट् ते अङ्घते)। निन्दायां। आरम्भे। जवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः। इ अङ्घ्यते। ङ अङ्घते वायुर्वेगेन गच्छतीत्यर्थः। जवे एव कैश्चित् पठ्यते। इति दुर्गादासः ॥

अघ व् क तत्क्षतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्क्षतिः पापक्षतिः। अघयति व्याधः। कर्म्मणोऽर्थमध्यपाठादकर्म्मकोऽयं। तथा च,—

"धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रिया" ॥

इति गोयीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्म्मणा उपसङ्ग्रहादित्यर्थः। क्रमेणोदाहरणानि। नदी वहति क्षरतीत्यर्थः। अघयति व्याधः। भवति घटः। आस्ते जनः। इति दुर्गादासः ॥

अघं, क्ली, (अघ पापकरणे दुरां अघयति अघ + णिच् + अच्।) पापं। दुःखं। व्यसनं। इत्यमरः॥

अघमर्षणं, त्रि, (अघं पापं मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्म्माक्षमत्वात् सह्यतेऽनेन अघ + मृष् + करणे ल्युट्।) पापनाशनं। सर्व्वपापध्वंसिजप्यं। इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे द्रुपदादिवेत्यादि) अश्वमेधयज्ञावभृथस्नानमन्त्रः। वैदिकसन्ध्यान्तर्गतमन्त्रकरणकाघ्रातजलप्रक्षेपरूपपापनाशकक्रियाविशेषः। इति स्मृतिः ॥ तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,—

"षड़ङ्गन्यासमाचर्य्य वामहस्ते जलं ततः।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः ॥
शिववायुजलपृथ्वीवह्निवीजैस्त्रिधा पुनः।
अभिमन्त्र्य च मूलेन सप्तधा तत्त्वमुद्रया ॥
निःक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्ध्नि शेषं दक्षे निधाय च।
इड़याकृष्य देहान्तःक्षालितं पापसञ्चयं ॥
कृष्णवर्णं तदुदकं दक्षनाड्या विरेचयेत्।
दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापरूपं विचिन्त्य च ॥
पुरतो वज्रपाषाणे निक्षिपेदस्त्रमुच्चरन्" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अघवान्, [त्] त्रि, (अघं पापं विद्यतेऽस्य अघ + मतुप्) अघविशिष्टः। पापी ॥

अघासुरः, पुं, (अघनामा असुरः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यमपदलोपश्च) अघनामासुरः। स च कंसराजसेनापतिः। इति श्रीभागवतं॥

अघो, [स्] अ, सम्बोधनं। यथा अघो वत्स इति वोपदेवः॥

अघोरः, पुं, (न घोरः सौम्यरूपः "या ते रुद्र! शिवा तनुरघोरा पापनाशिनी" इति वेदः।) महादेवः। इति शिवचतुर्द्दशीव्रतपूजायां॥ अतिभयानके अभयानके च त्रि॥

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्त्तिर्यस्याः। अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतुर्द्दशी। यथा,—

"भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्द्दशी।
तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवं"॥

इति स्मृतिः॥

अघोषः, त्रि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र बहुव्रीहिः शब्दशून्ये, न अल्पः घोषः शब्दो यत्र बहुव्रीहिः अल्पध्वनियुक्ते। तथाहि,—

"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः"॥

इति स्मरणात्।) आभीरशून्यदेशादिः। शब्दरहितः। अल्पध्वनियुक्तः। कलापादिव्याकरणस्य संज्ञाविशेषे पुं। स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्णाः शषसाश्च॥

अघ्न्यः, पुं, (न हन्ति विनाशयति स्रष्टृत्वात् न+हन्+कर्त्तरि यक्। निपातनात् साधु।) ब्रह्मा। इत्युणादिकोषः॥

अघ्न्या, स्त्री, (न हन्यते या हन्+कर्म्मणि यक् स्त्रियामाप्। पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनाम् इति वेदः। "अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि"॥ इति निषेधात्।) स्त्रीगवी। इत्यमरः॥

अङ्क त् क पदे। लक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ कण्ठ्यवर्गाद्योपधः। पदं सङ्ख्यासंख्यानं। लक्ष्म चिह्नयुक्तक्रिया। तथा च,—

"अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तृव्यापारलक्षणा।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु"॥

इति वोपदेवः॥

"अङ्कयत्यरिसैन्यानि युधि एकेषु शायकैः"।

इति हलायुधः॥ अङ्कयति अङ्कापयति। इति दुर्गादासः॥

अङ्कः, पुं, (अङ्कयति चिह्नयति, अङ्क+अच्) चिह्नं। (स्वनामकाङ्कं निचखान शायकं इति रघुवंशे।) क्रोडं। (अपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकं। इति विष्णुपुराणे॥) रूपकविशेषः। अपराधः। रेखा। विभूषणं। समीपं। स्थानं। नाटकांशः। इति मेदिनी॥ (प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः। भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः॥ अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः। इति साहित्यदर्पणे) चित्रयुद्धं। इति विश्वः॥ शरीरं। इत्युणादिकोषः॥ नवसङ्ख्या। इति ज्योतिषं॥ (कुम्भकारायां ...अङ्कः चक्रे। स्त्री। कलिङ्गदेशे। भाग्ये। एको हि

दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः। इति कुमारसम्भवे।)

अङ्गतिः, पुं, (अच्यते पूज्यतेऽसौ अन्च+कर्म्मणि अति न्यङ्क्वादीनाञ्च इति पाणिनिसूत्रेण चस्य कः। वायुपक्षे अङ्गति गच्छति इति व्युत्पत्त्या) ब्रह्मा। अग्निः। अग्निहोत्री। इति विश्वः॥ वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अङ्कनं, क्ली, (अङ्क+णिच् भावे ल्युट्) सङ्ख्यासंख्यानं। चिह्नयुक्तीकरणं। आँकन् दागन इति भाषा। चिह्नकरणं। यथा पराशरसंहितायां।

"अन्यत्राङ्कनलक्ष्माभ्यां वाहनिर्मोचने कृते।
सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः"॥

अङ्कनं त्रिशूलादिचिह्नकरणं। लक्ष्म स्थिरचिह्नकरणं। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥

अङ्कपालिका, स्त्री, (अङ्कपालि+स्वार्थे कः स्त्रियामाप्।) आलिङ्गनं। इति शब्दमाला॥

अङ्कपाली, स्त्री, (अङ्केन क्रोडेन पालयति अङ्क+पा+अलि स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्कपालिः।) आलिङ्गनं। धात्री। वेदिकाख्यगन्धद्रव्यं। तस्य नामान्तरं कोटिः। इति मेदिनी॥

अङ्कलोड्यः, पुं, (अङ्केन लोड्यतेऽसौ लोड़+ण्यत्) चिञ्चोटकवृक्षः। चैँचुको इति भाषा। चिञ्चोड़मूल इति केचित्॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वं। अजीर्णकारित्वं। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

अङ्कितः, त्रि, (अङ्क+क्त।) लाञ्छितः। चिह्नितः। इति व्याड़िः॥

अङ्की, स्त्री, (अङ्कः+स्त्रियां ङीप्।) अङ्कः। मृदङ्गविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

अङ्कुरः, पुं, (अङ्क+उरच्) वीजोद्भवः। नूतनोत्पन्नतृणादिः। (दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा। इति शाकुन्तले। अस्य पर्य्यायः। अभिनवोद्भिद् २। इत्यमरः॥ उद्भेदः ३ प्ररोहः ४ (चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः॥ इति कुमारसम्भवे।) अङ्कूरः ५। इति राजनिर्घण्टः। रोहः ६, अङ्गुरः ७। इति हेमचन्द्रः॥ जलं। रक्तं। लोम। इति मेदिनी॥

अङ्कुरकः, पुं, (अङ्क्यते तृणादिभिर्निर्म्मीयतेऽसौ अङ्क+उरच् ततः स्वार्थे क) नीड़ः। पक्षिवासस्थानं। इति शब्दमाला॥

अङ्कुशः, पुं स्त्री, (अङ्क्यते हस्तिचालनार्थमाहन्यतेऽनेन अङ्क+उशच्।) हस्तिचालनार्थलौहमयवक्रायास्त्रं। डाङ्कश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सृणिः २। इत्यमरः॥ सृणिः ३। इति तट्टीका॥ अङ्कुषः ४। इत्युणादिकोषः॥ (रामायणे,—

"उष्ट्रान् हयान् खरान् नागान् अङ्कुशकशाङ्कुशैः॥
कस्मात् अङ्कुशा भल्लाः पाशपाशा गदास्तथा"॥)

अङ्कुशदुर्धरः, पुं, (अङ्कुशेन दुर्ध्रियते दुर्द्धन्यतेऽसौ दुर्+धृ+कर्म्मणि खल्।) दुरन्तहस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अङ्कुशी, स्त्री, (अच्यते आराध्यतेऽसौ बौद्धविशेषैः अङ्क+उशच् स्त्रियां ङीप्। न्यङ्क्वादीनाञ्च इति चस्य कः।) जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेवतान्तर्गतदेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्कूरः, पुं, (अङ्क+खर्ज्जूरादित्वात् ऊरच् वा उरच्) अङ्कुरः। अभिनवोद्भिद्। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्कूषः, पुं स्त्री, (अङ्क्यते हस्तिचालनार्थमाहन्यतेऽनेन अङ्क+ऊषच् करणे) अङ्कुशः। इत्युणादिकोषः॥

अङ्कोटः, पुं, (अङ्क+ओटच्) अङ्कोठवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अङ्कोठः, पुं, (अङ्क्यतेऽनुभूयतेऽसौ अङ्क+ओठच्) वृक्षविशेषः। आकोड़ इति ख्यातः। धलआँकुड़ा इति केचित्। अस्य पर्य्यायः। निकोचकः २। इत्यमरः॥ निकोठकः ३ निकोचकः ४। इति भरतः॥ अङ्कोलकः ५ कोधः ६ नेदिष्ठः ७ दीर्घकीलकः ८। इति जटाधरः॥ अङ्कोटः ९ रामठः १०। इति रत्नमाला॥ कोठरः ११ रेची १२ गूढ़पत्रः १३ गुप्तस्नेहः १४ पीतसारः १५ मदनः १६ गूढ़वल्लिका १७ पीतः १८ ताम्रफलः १९ दीर्घकीलः २० गुणाढ्यकः २१ कोलकः २२ लम्बकर्णः २३ गन्धपुष्पः २४ रोचनः २५ विशालतैलगर्भः २६। अस्य गुणाः। कटुत्वं। स्निग्धत्वं। विषलूतादिदोषनाशित्वं। कफवायुहारित्वं। सूतशुद्धिकारित्वं। रेचकत्वञ्च॥ * ॥ तत्फलगुणाः। शीतलत्वं। स्वादुत्वं। श्लेष्मनाशित्वं। गुरुत्वं। बलकारित्वं। धातुपोषकत्वं। विरेचकत्वं। वातपित्तदाहक्षयदुष्टरक्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्कोलः, पुं, (अङ्क्यतेऽनुभूयतेऽसौ अङ्क+ओलच्) अङ्कोठवृक्षः। आकोड़ यस्य प्रसिद्धिः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अङ्कोलकः, पुं, (अङ्कोल+स्वार्थे कः) अङ्कोठवृक्षः। इति जटाधरः।

अङ्कोलिका, स्त्री, आलिङ्गनं। इति शब्दमाला॥

अङ्कोल्लसारः, पुं, (अङ्कोल्लस्य सारः बल्कीलवत् स्थिरांशः।) स्थावरविषप्रभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्क्यः, पुं, (अङ्क्यते वाद्यते हरीतक्याकृतिर्वाद्यविशेषः यः। अङ्क+ण्यत्।) हरीतक्याकृतिमृदङ्गः। पाखओयाज इति भाषा। इत्यमरः॥ तदुक्तं,—

"सार्द्धतालत्रयायामश्चतुर्द्दशाङ्गुलाननः।
हरीतक्याकृतिर्यः स्यादङ्क्योऽङ्के स हि वाद्यते॥

इति भरतः॥ (अपराधिविशेषाणां ललाटादिषु राज्ञा अङ्कनीयः। मनुः,—

"प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्वाणाः सर्व्वे वर्णा यथोदितं।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसं"॥)

अङ्ग, स् क पदे। (अङ्गयति चेष्टयति अङ्ग+णिच् अच्।) लक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः। पदं सङ्ख्यासंख्यानं। लक्ष्म चिह्नयुक्तक्रिया। तथा च।

अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तृव्यापारलक्षणा।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु॥

इति वोपदेवः। अङ्गयति अङ्गापयति, इति दुर्गादासः॥

अङ्ग, व्य सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
"अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूं" ।
पुनरर्थः ।)

अङ्गं, क्ली, शरीरादेरेकदेशः । अंग इति हिन्दी-भाषा । तत्पर्य्यायः । अवयवः २ प्रतीकः ३ अपघनः ४ । इत्यमरः ॥ गात्रं । (शृङ्गारतिलके,—
"अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता" ।)
अप्रधानं । (साहित्यदर्पणे,—
"एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्व्वे कार्य्यनिर्वहणेऽद्भुतं" ॥
उपायः । इति मेदिनी ॥ (अङ्ग्यते विषयो बुध्यते अनेन अङ्ग+करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मनः । अङ्गं मनसि काये चेत्यभिधानान्तरदर्शनात् । यथा । "हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिरिति माघः" ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु" ॥
शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ ज्योतिषं ५ छन्दः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्षणं यथा । तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति तदीयप्रधानफलाजनकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्व-टीका ॥

अङ्गः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनीकारमते नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं । देश-विशेषः । यथा,—
"वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते ॥
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ (अयञ्च देशः सरय्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र महादेवस्य हुङ्कारेण कामस्य अङ्गत्यागात् अयं अङ्गनाम्ना ख्यातः । यथा रामायणे,—
"अनङ्ग इति विख्यातस्ततःप्रभृति राघव ।
स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह" ॥

अङ्गः, त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग+अर्श आद्यच् तथा मेदिन्यां अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूम्नि-नीवृति । क्लीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके इति मेदिनी ।) अङ्गविशिष्टः । निकटः । इति मेदिनी ॥

अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह+भावे अप् । अङ्गानां रोगादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना । इति वैद्यकं ॥

अङ्गजं, क्ली, (अङ्गे जायते अङ्ग+जन्+सप्तम्यां जनेर्ड इति पाणिनिसूत्रेण डः कर्त्तरि) रक्तं । इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाच्यलिङ्गं ॥

अङ्गजः, पुं, पुत्रः । केशः । कामः । मदः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ मदस्थाने गदः । इति काचिन्मेदिनी ॥ (स्त्रीणां यौवने सात्त्विकभावविशेषः । यथा साहित्यदर्पणे,—
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

अङ्गजा, स्त्री, कन्या । अङ्गाज्जात इत्यकात् स्त्रियामाप् ॥

अङ्गणं, क्ली, (अङ्ग्यते गम्यते अत्र+अधिकरणे ल्युट् पृषोदरादित्वात्सत्वम्) अङ्गनं । चत्वरं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंससंयुक्तमेतत्तिष्ठति तेऽङ्गणे ।)

अङ्गतिः, पुं, (अङ्ग्यते सेवार्थं गम्यते अगि+कर्म्मणि अति । ब्रह्मणि विष्णौ अग्नौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः । अग्निः । अग्निहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निहोत्रिपक्षे तु कर्त्तरि अति । अङ्ग्यते गम्यते ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाहने ।)

अङ्गदं, क्ली, (अङ्गं द्यति व्यथयति अङ्ग+दो+कः उपपदसमासः) केयूरं । ताड़ वाजू इत्यादि भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
"धूयमानैश्च वासोभिः शुभ्रैरङ्गदभूषणैः" ।)

अङ्गदः, पुं, (अङ्गं द्यति युद्धकाले अवखण्डयति अङ्ग+दो+कर्त्तरि कः) कपिभेदः । स च वालिनामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
"कुमुदं पञ्चदशभिर्जाम्बवन्तञ्च सप्तभिः ।
अशीत्या वालिनः पुत्रमङ्गदं बिभिदे शरैः" ॥

अङ्गदा, स्त्री, अङ्गं देहं ददाति स्वस्वामिनि समर्पयति या अङ्ग+दा+कर्त्तरि कः स्त्रियामाप्) दक्षिण दिग्हस्तिभार्य्या । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अङ्गनं, क्ली, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चत्वरं २ अजिरं ३ । इत्यमरः ॥ अङ्गणं ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गणं । (रामायणे,—
"महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयं" ।)
५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥

अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति अङ्गात् कल्याणे इति नः । कामिनी । सुन्दराङ्गी स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः" ।)
सार्व्वभौमनाम्न उत्तरदिग्गजस्य पत्नी । इत्यमरः ॥ वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनराशयः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गनानां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रियश्च अशोकपुष्पेण स्वीयमङ्गमलङ्कुर्व्वन्ति इति लोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणदिक्पत्न्याः प्रियः इतिव्युत्पत्त्या तत्स्वामिनि) अशोकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते संश्लिष्यतेऽनेन अङ्ग+पा+अलिः) आलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्त्रियां ङीप् वेदिकाख्यगन्धद्रव्ये ।)

अङ्गमर्द्दः, पुं, (अङ्गं मर्द्दयति यः अङ्ग+मर्द्द+कर्म्मण्यण् उपपदसमासः ।) अङ्गमर्द्दनकारकभृत्यः । तत्पर्य्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गमर्द्दकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्द्दी ४ । इति हलायुधः ॥

अङ्गमर्द्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्द्दकः संवाहकः षष्ठीतत् ।) अङ्गमर्द्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गमर्द्दी [न्] पुं, अङ्गं साधु मर्द्दयति संवाहयति यः अङ्ग+मर्द्द+णिनि ।) अङ्गमर्द्दः । इति हलायुधः ॥

अङ्गरक्तः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स बहुव्रीहिः वाहिताग्न्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्व्वं वा निपात्यते ।) वृक्षविशेषः । गुण्डारोचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । पिकाक्षः २ रोचनी ३ लघुपचकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काम्पिल्लः ५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८ । इत्यमरः ॥

अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग+रक्ष+णिनि ।) अङ्गत्राणं । साँजोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जालिका २ जालप्राया ३ आयसी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमलङ्क्रियतेऽनेन रञ्ज+करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति नलोपो-हृद्धिश्च । अङ्गस्य रागः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गात्ररञ्जनं । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्य्यायः । विलेपनं २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—
"स्नानानि चाङ्गरागांश्च माल्यानि विविधानि च" ।)

अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग+राज्+क्विप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोमपादश्च रामायणे,—
"सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥
अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।
स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः" ॥

अङ्गलोद्यः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोद्यते छिद्यतेऽसौ लोडि+कर्म्मणि यत् अङ्गेन लोद्यः तृतीयातत् पुरुषः । अङ्गलोद्य इति पाठे अङ्गेन तद्-वृत्तस्थितचिह्नविशेषेण लोद्यः अनुमेयः धातूनामनेकार्थत्वादत्र लोडिधातुरनुमानार्थः ।) चिञ्चाट-कतृणं । इति रत्नमाला ॥ अङ्गलोद्य इति च पाठः ॥

अङ्गवः, पुं, अङ्गे स्वदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् लीनमिव भवति अङ्ग+वा+कर्त्तरि कः । शुष्कफलं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गविकृतिः, पुं, (अङ्गानां विकृतिर्व्विकारो यस्मात् बहुव्रीहिः ।) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि+क्षिप्+भावे घञ् । अङ्गस्य विक्षेपः एकस्थानादन्यस्थाने चालनं षष्ठीतत्पुरुषः अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । अङ्गचालनरूपनृत्यं । इत्यमरः ॥

अङ्गवैकृतं, क्ली, (विकृति+प्रज्ञादिभ्यश्च इति स्वार्थे अण् अङ्गस्य वैकृतम्) आकारः । इङ्गितं । इति जटाधरः

अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा षष्ठीतत् । सम्+कृ+भावे घञ् संपर्य्युपेभ्यः इत्यादिना इति सुट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोद्वर्त्तनादिः । इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रं । इत्यन्ये ॥ स्वेदादिकृतदौर्गन्ध्यहरणाय चन्दनादिना उद्वर्त्तनानुलेपनादिः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । परिकर्म्म २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्म्म २ इति क्वचित् पाठः ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्थानादन्यस्थाने

चालनं षष्ठीतत्पुरुषः ।) अङ्गानां स्थानात् स्थानान्तरनयनं । तत्पर्य्यायः । अङ्गविक्षेपः २ । इत्यमरः ॥ अङ्गहारः ३ । इति तट्टीका ॥ स्थिरहस्तपर्य्यस्तकादिको हात्रिंशत्प्रकारः । इति मधुः ॥ हस्तिकभ्रमरादिद्वात्रिंशद्रूपः । इति रायः । अङ्गुल्यादिविन्यासविशेषरूपः । इति कौमुदी ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानि क्रियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग + हृ + इञ् अगादिभ्यश्च इति पाणिनिसूत्रेण अधिकरणे इञ् । रङ्गभूमिः, नृत्यभूमिश्च ।) अङ्गहारः । इति भरतधृतहड्डचन्द्रः ॥

अङ्गहीनः, त्रि, (अङ्गेन हीनः रहितः तृतीया तत्पुरुषः । हा + कर्म्मणि क्तः ।) अवयवरहितः । अङ्गहानिविशिष्टः । (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
"कालकर्म्मात्मवीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥)
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत्" ॥
इति स्मृतिः ॥ कामदेवे पुंलिङ्गः ॥

अङ्गाधिपः, पुं, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठीतत्पुरुषः ।) अङ्गदेशाधिपतिः । स च कर्णः । इति भूरिप्रयोगः ॥

अङ्गारः, पुं, क्ली, (अगि + आरन् इदितो नुम्धातोरिति नुम् ।) दग्धकाष्ठखण्डं । तत्तु निरग्नि साग्नि च । कयला आङ्गरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलातं २ उल्मूकं ३ । इत्यमरः ॥ आलातं ४ उल्मूकं ५ । इति तट्टीका ।
("घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्" ।)

अङ्गारः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णमङ्गं यस्य स बहुव्रीहिः पृषोदरादित्वात् साधु ।) मङ्गलग्रहः । इति मेदिनी ॥ हिलावली । इति वैद्यकं ॥

अङ्गारकः, पुं, (अङ्गार + स्वार्थे कः ।) मङ्गलग्रहः इत्यमरः,—
("धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ।
अङ्गारको यमश्चैव सर्व्वरोगापहारकः" ॥
इति वराहपुराणम् ।) (रामायणे,—
"दिवीव ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोर्महत् ।
कौशलानाञ्च नक्षत्रं ज्येष्ठा मैत्राग्निदैवतं ।
आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे" ॥)
अङ्गारः । कुरुण्टकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ भृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारतैलं, क्ली, (अङ्गारेण पक्वं तैलं शाकपार्थिवादित्वात् समासः । मध्यपदलोपश्च) स्वनामख्यातपक्वतैलं । तस्य पाकप्रकारो गुणाश्च ।
यथा,—
"मूर्व्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥
आरनालाढ़केनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तैलमङ्गारकं नाम सर्व्वज्वरविमोक्षणं" ॥
इति सुखबोधः ॥

अङ्गारकमणिः, पुं, (रक्तवर्णत्वादङ्गारकवत् मणिः अथवा अङ्गारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः । मणिकं भास्करे देवं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे इत्यादिवाक्यात् तत्कृतानिष्टप्रतिकाराय प्रवालरागोत्पत्तेः तत्प्रियत्वं ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारकुष्ठकः, पुं, (अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन्) हिलावली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्य्यन्तेऽत्र धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अङ्गाराणां धानी ततः स्वार्थे कः । पक्षे अङ्गारधानी ।) अङ्गारधारणपात्रं । आङ्गटा इति ख्याता । साँजाल इति केचित् । तत्पर्य्यायः । अङ्गारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४ । इत्यमरः ॥

अङ्गारपरिपाचितं, क्ली, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि + पच् + स्वार्थे णिच् ततः कर्म्मणि क्तः ।) अङ्गारपक्वं । शूलविद्धाङ्गारदग्धमांसं । काबाब इति ख्यातं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गारपर्णः, पुं, (अङ्गारवत् पर्णं पत्रं यस्य स बहुव्रीहिः । वर्गभेदे । सोऽस्यास्ति ततः अर्शं आद्यच् तत्स्वामी) चित्ररथगन्धर्व्वः । इति महाभारतं ॥

अङ्गारपुष्पः, पुं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः बहुव्रीहिः ।) इङ्गुदीवृक्षः । जियापुता । इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥

अङ्गारमञ्जी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जी मञ्जरी यस्याः सा बहुव्रीहिः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः ।) करञ्जविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी ॥

अङ्गारवल्लरी, स्त्री, करञ्जविशेषः । इत्यमरः ॥ भार्गी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म्मधारयः । गुञ्जालता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्लिका ।) महाकरञ्जः । भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटं । शकट + स्त्रियां ङीप् अल्पार्थे शकटी । अङ्गारस्य शकटी षष्ठीतत्पुरुषः । आङ्‌टा इति भाषा । धुनाची इति) अङ्गारधानिका । इत्यमरः ॥

अङ्गारिः, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत इन् ठनाविति ठन् तस्य इ कः पृषोदरादित्वात् कलोपः) अङ्गारधानिका । इति जटाधरः ॥

अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार + इवार्थे कन् स्त्रियां टाप्) इक्षुकाण्डं । पलाशकलिका । इति मेदिनी ॥ (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां टाप् इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपात्रम् ।)

अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप् ।) अङ्गारधानिका । भास्करत्यक्ता दिक् । (सूर्य्यत्यक्ततया अङ्गारवत् रक्तवर्णा दिक् ।) इति मेदिनी ॥

अङ्गारितं, क्ली, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार + क्विप् ततः क्तः ।) पलाशकलिकोद्गमः । (अङ्गारं करोति अङ्गार + णिच् कर्म्मणि क्तः । मत्वर्थे इतच् वा दग्धप्रायकाष्ठं) दग्धे त्रि । इति विश्वः ।

अङ्गिका, स्त्री, कञ्चुकः । काँचली इति ख्याता । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिरा, [स्] पुं, (अङ्गति ब्रह्मणो मुखाग्निःसरति अगि गतौ + असू इरन् च) मुनिविशेषः । स च ब्रह्मणो मुखाज्जातः । तस्य भार्य्या कर्द्दममुनिकन्या श्रद्धा । पुत्रः उतथ्यः १ बृहस्पतिः २ । कन्या सिनीवाली १ कुहूः २ राका ३ अनुमतिः ।४। इति श्रीभागवतं ॥

अङ्गी, [न्] त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन् ।) अङ्गविशिष्टः । अवयवी । यथा येनाङ्गेनाङ्गी विकृतो भण्यते तस्मादङ्गाङ्ग त्रि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ प्रधानं । मुख्यः । यथा । "यद्यङ्गी स्यात्तत्रान्तरे" । इति अभिकारः ॥

अङ्गीकारः, पुं, (अङ्गीति अत्यन्तं तत्पूर्व्वकात् कृ + घञ्) स्वीकारः । तत्पर्य्यायः । सम्वित् २ आगूः ३ प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रवः ६ संश्रवः ७ अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १० । इत्यमरः ॥

अङ्गीकृतं, त्रि, (अङ्गीति अत्यन्तं तत्पूर्व्वकात् कृ + कर्म्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्य्यायः । ऊरीकृतं २ उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीर्णं ६ विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १० उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३ । इत्यमरः ॥

अङ्गुरिः, स्त्री, (अगि गतौ + उ णिच् रलयोरेकत्वस्मरणात् लस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्ग + उणिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुरीयः, पुं, क्ली, (अङ्गुरेरिदं तत्र भवं वा अङ्गुरि + छः तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । आङ्गटी इति भाषा । अङ्गुलौ भवं अङ्गुलीयं गहादित्वात् लस्य रः । इति भरतः ॥ (यथा रामायणे,—
"ददौ चास्य तदा प्रीतः स्वनामाङ्काभिचिह्नितं ।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः" ॥)

अङ्गुरीयकं, क्ली, पुं, (स्वार्थे कः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥ रामायणे,—
"रामनामाङ्कितञ्चेदं पश्य देव्यङ्गुरीयकं" ।

अङ्गुलः पुं, (अङ्ग + उन् अङ्गौ हस्ते लीयते अङ्गु + ली + डः) हेमचन्द्रः ॥ अङ्गुली ॥ इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अष्टयवपरिमाणं । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (अष्टसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति भास्कराचार्य्योक्तेः न० ।) (यथा रामायणे,—
"न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरं" ।)

अङ्गुलिः, स्त्री, (अङ्ग + उलिच्) करशाखा । आङ्गुल इति भाषा । (यथा मनुः,—
"कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे देवं पित्र्यं तयोरधः" ।)
गजकर्णिका । हस्तिशुण्डाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गुष्ठः । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गुलितोरणं क्ली, (अङ्गुलेः तोरणं बहिर्द्वारमिव षष्ठीतत्पुरुषः) चन्दनादिद्वारा ललाटे कृतोऽर्द्धचन्द्रः । इति हारावली ॥

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलेः मुदं अवश्यया धारयितु-र्हर्षं राति ददाति या अङ्गुलिमुद् + रा + कर्त्तरि कः) नामाङ्कोर्म्मिका। प्रभुनाम्ना स्वनाम्ना वा अङ्कितमङ्गुरीयकं। छापेर आङ्गुटी मोहरखोदा आङ्गुटी इति भाषा। इत्यमरः॥

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्वार्थे कः) अङ्गुलिमुद्रा। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अङ्गुलिमोटनं, स्त्री, (अङ्गुल्योर्म्मोटनं मर्द्दनं यस्मिन् तत् बहुव्रीहिः) अङ्गुलिद्वयमर्द्दनजातशब्दः। आङ्गुलमट्काण इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रक्ष्वेडटी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्फोटी ३ अङ्गुलिसन्देशः ४। इति हारावली॥ मुचुटी ५। इति जटाधरः॥ मुचुटीतु मुष्टिपर्य्याये हेमचन्द्रेण लिखिता।

अङ्गुलिसन्देशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्देशः मोटनं षष्ठीतत्पुरुषः सम् + दिश + भावे घञ्) अङ्गुलिमोटनं। इति हारावली॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उलिच् स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्गुलिः) शरीरावयवविशेषः। आङ्गुल इति भाषा। (रामायणे,—
"कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर्मम स राक्षसः॥
व्यालाङ्गुलीभिर्भग्नवान् विक्षभ्यः स हताशनः"॥)
तत्पर्य्यायः। करशाखा २। इत्यमरः॥ (अङ्गुलिः ३ अङ्गुरिः ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुलः ६।) इति तट्टीका॥ सा क्रमेण पञ्चधा, यथा—अङ्गुष्ठः १ तर्ज्जनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-जटाधरौ॥ हस्तिशुण्डाग्रं। इति मेदिनी॥

अङ्गुलीकः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्यां कायते निधीयते-ऽसौ अङ्गुली + कै + घञर्थे कर्म्मणि कः) अङ्गुलीयकं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अङ्गुलीपञ्चकं, स्त्री, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः द्विगुसमासः राजदन्तादित्वात् पञ्चशब्दस्य पर-निपातः) हस्तस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुष्ठः १ प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका ५। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गुलीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्या अयं तत्र भवो वा अङ्गुली + छ तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं। इत्यमरटीका॥

अङ्गुलीयकं, स्त्री पुं, (अङ्गुलीय + स्वार्थे कः) अङ्गुलिभूषणं। आङ्गुटी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऊर्म्मिका २। इत्यमरः॥ अङ्गुरीयकं ३ अङ्गुरीयः ४ अङ्गुलीयः ५। इति तट्टीका॥ करा-रोटः ६ अङ्गुलीकः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पुंसि प्रमाणं। अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः। इति भट्टिः॥

अङ्गुलीसम्भूतः, पुं, (अङ्गुल्यां सम्भूतः जातः सप्तमी-तत्पुरुषः) नखः। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गुष्ठः, पुं, (अङ्गौ हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति यः अङ्गु + कर्त्तरि कः अम्बाम्बगोभू इत्यादिना षत्वम्) वृद्धाङ्गुलिः। इत्यमरः। वुड़ो आङ्गुल इति भाषा। (मनुः,—
"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते"।)

अङ्घ्रः, पुं, (अङ्गति गच्छति अगि + ऊरन्) अङ्कुरः। वाकः। इत्युणादिकोषः॥

अङ्घः, [स्] स्त्री, (अच्यते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अघि + सर्व्वधातुभ्योऽसुन् इति असुन्) अंहः। पापं। इत्युणादिकोषः॥ (सूर्य्यशतके,—
"विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्घोविघातं"।)

अङ्घ्रिः, पुं, (अङ्घ्यते गच्छत्यनेन अघि + करणे इक्) अङ्घ्रिः। इति विश्वः॥

अङ्घ्रिः, पुं, (अङ्घ्यते गच्छत्यनेन अघि + करणे रिः) पादः। (सूर्य्यशतके,—"शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्"।) वृक्षमूलं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अङ्घ्रिनाम, [न्] स्त्री, (अङ्घ्रिरूपेण नमते नवाद्या-कर्षणेन कल्पते यत् अङ्घ्रि + नम् + अन् णिच्) वृक्षमूलं। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्घ्रिनामकः, पुं, (अङ्घ्रिनाम + स्वार्थे कः) वृक्ष-मूलं। इत्यमरः॥

अङ्घ्रिपः, पुं, (अङ्घ्रिणा पिबति अङ्घ्रि + पा + ड) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्घ्रिपर्णी, स्त्री, (अङ्घ्रिवत् पर्णं पत्रं यस्याः सा बहुव्रीहिः स्त्रियां ङीप्) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति ख्याता। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अङ्घ्रिवल्लिका, स्त्री, (अङ्घ्रिवत् वल्लिः उपमिति-कर्म्मधारयः। स्वार्थे कः) चित्रपर्णीवृक्षः। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः॥ अस्या रूपान्तरं अङ्घ्रि-वल्लिः अङ्घ्रिवल्ली॥

अच इ पूजायां। इति कविकल्पद्रुमः॥ इ अ-ञ्चते। अञ्चु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो यः स एवायं। इदित् पाठः पूजायां नलोपाभावात्। उदनुबन्धाभावश्च लुधवसपशार्थाश्चेत्यादिना क्ता-प्रत्ययस्य निष्ठायाश्च नित्येड्विधानात्। इति दुर्गा-दासः॥

अच इ ञ गतौ। श्लिष्टोक्तौ। इति कविकल्प-द्रुमः॥ इ अञ्चते। ञ अचति अचते। इति दुर्गादासः॥

अच उ ञ गतौ श्लिष्टोक्तौ। इति कविकल्प-द्रुमः॥ अचति अचते। उ अचित्वा (उदितो वा, इतीड़भावपक्षे) अक्त्वा। श्लिष्टोक्तिरव्यक्त-शब्दः। इति दुर्गादासः॥

अचण्डी, स्त्री, (चड़ि कोपने पचाद्यच् इदित्त्वात् नुम् स्त्रियां ङीप् न चण्डी नञ्समासः) सुशीला गौः। शान्त गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः सुकरा २। इत्यमरः॥ अकोपना स्त्री॥

अचलः, पुं, (चलति यः चल् + पचाद्यच् न चलः नञ्समासः) पर्व्वतः। (रामायणे,—
"आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलं"।)
कीलकः। इति मेदिनी॥ अकम्पे त्रि॥ (ध्रुवः, स्थिरः। यदुक्तं,—
"न स्वरूपात् न सामर्थ्यात्
नच ज्ञानादिकात् गुणात्।
चलनं विद्यते यस्ये-
त्यचलः कीर्त्तितोऽच्युतः"॥
अविकारी, कूटस्थः)।

अचलकीला, स्त्री, (अचलः सुमेरुपर्व्वतः कीलः स्तम्भस्वरूपो यस्याः सा बहुव्रीहिः। कीलो

मेढौ द्वयोः ज्वाला इति मेदिनी) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥

अचलत्विट्, [ष्] पुं, (अचला स्थिरा त्विट् यस्य सः बहुव्रीहिः) कोकिलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अचलभ्राता, [ऋ] पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः। स तु शेषजैनाचार्य्यस्य एकादशशिष्यान्तर्गतः। इति हेमचन्द्रः॥

अचला, स्त्री, (न चला नञ्समासः) पृथिवी। इति मेदिनी॥ यथा रामायणे,—
"पृथिवीमपि कामं तं ससागरवनाचलां"।

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी द्युतिः कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति त्रि-काण्डशेषः॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी प्रभा कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति हेम-चन्द्रः॥

अचिररोचिः, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्ति-र्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति जटाधरः॥

अचिरा, स्त्री, (अचिं ज्ञानोपदेशं राति ददाति या अचि + रा + कर्त्तरि क उपपदसमासः अच् + भावे इक्) अर्हतां मातृविशेषः। इति हेम-चन्द्रः॥

अचिरांशुः, स्त्री, (अचिराः क्षणस्थायिनः अंशवः किरणा प्रभाः यस्याः सा बहुव्रीहिः।) विद्युत्। इति हलायुधः॥ अचिरात् व्य अचिरं। शीघ्रं। अविलम्बं। यथा,—
"अचिरादुपकर्त्तुराचरे-
दथवात्मौपयिकीमुपक्रियां"।
इति नैषधं॥

अचिराभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी आभा दी-प्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति हारावली॥

अचेतनः, त्रि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य स बहु-व्रीहिः) चेतनारहितः। चैतन्यशून्यः। अज्ञानः। यथा,—
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु"।
इति मेघदूतकाव्यं॥ सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरि-न्द्रियमचेतनं। इति चरकः॥

अचैतन्यं, स्त्री, (न चैतन्यं चेतना नञ्तत्पुरुषः निश्चेतना। चेतनाभावः। अज्ञानं। यथा,—
"अचैतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत्।
न जानन्त्यपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवलं"॥
इति चैतन्यचन्द्रामृतं॥ तद्वति त्रि॥

अच्छं, व्य, (न छ्यति सम्मुखत्वात् दृष्टिं नाच्छो-ति न छो + घञर्थे कः नञ्तत्पुरुषः) आभिमुख्यं साम्मुख्यं। इति मेदिनी॥

अच्छः, त्रि, (न छ्यति निर्म्मलत्वात् दृष्टिं नाच्छो-ति नञ् + छो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्वच्छः निर्म्मलः। इत्यमरः॥ (अमरुशतके, अच्छकपोल-मूलगलितैः)।

अच्छः, पुं, (न छ्यति निर्म्मलत्वात् दृष्टिं नाच्छो-ति न + छो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्फटिक भल्लूकः। इति मेदिनी॥

अच्छमल्लः, पुं, (अच्छा निर्म्मला मल्ला मल्लाखीव मल्ला यस्य सः बहुव्रीहिः यथा—मेदिन्यां मल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके ग्रामभेदे पुनर्द्वयोः) भालूकः। इत्यमरः। तट्टीकाकारमते अच्छो भल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ॥

अच्छा, स्त्री, (अः विष्णुश्छाद्यते आच्छाद्यतेऽनया, छो + करणे अङ्। अस्य विष्णोः छा आच्छादनं षष्ठीतत्पुरुषः। अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीयकोषे।) विष्णोराच्छादनं। इति मुग्धबोधव्याकरणं॥

अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति छिद्रं यत्र बहुव्रीहिः) छिद्ररहितं। दोषाभावविशिष्टं। यथा शातातपपराशरौ।—

"अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः। प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं"॥

इति श्राद्धतत्त्वं॥

अच्छिद्रावधारणं, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषरहितकर्म्मणः अवधारणं निश्चयः) दोषरहितकर्म्मनिश्चयः। तज्ज्ञापकवाक्यं। यथा,—

ततः कर्म्मसमाप्तावच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। तथाच शातातपपराशरौ।—

"अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः। प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं"॥

इति श्राद्धतत्त्वं॥

अपि च। वशिष्ठः।

"ततः शान्तिं प्रकुर्व्वीत अवधारणवाचनं"। अवधारणं अच्छिद्रावधारणं। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ तद्वाक्यं यथा,—अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ मत्कृतैतदमुककर्म्माच्छिद्रमस्तु॥

अच्छिन्नं, त्रि, (छिद + कर्म्मणि क्तः न छिन्नं नञ्समासः) छेदरहितं। अकर्त्तितं। यथा गर्गः,—

"श्रुत्वा पुत्रस्य वै जन्म स्नात्वा वेदोदिताः क्रियाः। अच्छिन्ननालं पश्येत् दत्त्वा रक्तं फलान्वितं"॥

इति शुद्धितत्त्वं॥

अपि च। शङ्खः।

"अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः। हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः"॥

अच्छिन्नसंशयः फलोपायेतिकर्त्तव्यतासु निश्चयशून्यः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥

अच्युतः, पुं, (न च्यवते स्वरूपतो न गच्छति यः स्थिर इति यावत्। च्यु + कर्त्तरि क्तः न च्युतः नञ्समासः। पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गीत्यमरः) विष्णुः। इत्यमरः॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तन्नावतीर्णाच्युतदत्तहस्ताः।) स्थिरे त्रि॥ सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति छान्दोग्योपनिषत्।

अच्युताग्रजः, पुं, (अच्युतस्य अग्रजः) बलरामः। इत्यमरः॥ इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥

अच्युतावासः, पुं, (आवसते वासः क्रियतेऽत्र आ + वस् + अधिकरणे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः। 'अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः' इति भगवद्गीतायाम्।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अज क्षेपे। गतौ।, इति कविकल्पद्रुमः॥ अजति। इति दुर्गादासः॥

अज इक भासि (अजि दीप्तौ चुरा इदित्वान्नुम्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ इक अञ्जयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

अजः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ् + जन् + अन्येष्वपि दृश्यत इति कर्त्तरि डः उपपदसमासः।) ("न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन। क्षेत्रज्ञः सर्व्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः"॥ इति भारते।

"योमामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्"। इति भगवद्गीतायाम्।) ब्रह्मा। विष्णुः। शिवः। कामदेवः। सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स च रघुराजपुत्त्रः दशरथपिता च। मेषः। इति ज्योतिषं॥ माक्षिकधातुः। इति हेमचन्द्रः॥ जन्मरहिते वाच्यलिङ्गः। छागः। इति मेदिनी॥ तत्परीक्षा। यथा,—

"गन्धवर्णविभेदेन वराणान्तु गणत्रयं। तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवत्सत्रयं बलौ॥ ये कृष्णाः शुचयश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च। देवजातिभिरत्युक्त्यास्ते सर्व्वार्थोपसिद्धये॥ ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः। ये शुक्लाश्च मस्तान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः॥ यो मोहादथवाज्ञानादवलिमन्यं प्रयच्छति। वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्"॥ इति युक्तिकल्पतरुः॥

अजकर्णः, पुं, (अजस्य छागस्य कर्णवत् पत्रं यस्य सः) असनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ यथा वैद्यके।

("अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति। कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्"॥)

अजकर्णकः, पुं, (अजकर्णः + स्वार्थे कः) शालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अजकवः, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च द्वन्द्वः तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरवधे प्रीणयत्यनेन अज क + वा + करणे कः। "कः प्रजापतिरुद्दिष्टः को वायुरिति शब्दित" इत्येकाक्षरीयकोषे) शिवधनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अजकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा) वनयवानी। तत्पर्य्यायः। अजमोदा २। खराश्वा ३ कारवी ४। इति रत्नमाला॥ उग्रगन्धा ५। इत्यमरः॥ क्षुपविशेषः। बबरी इति हिन्दीभाषा॥ इति मदनविनोदः॥ तिलौणि इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायः। वस्तगन्धा ३ खरपुष्पा ४ अविगन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगर्भा ७ ब्राह्मी ८ पूतिमयूरिका ९। अस्या गुणाः। कटुत्वं। उष्णत्वं। वातगुल्मोदररोगवर्णव्रणार्त्तिशूलनाशित्वं। पीता चेदव्रणे हिता। इति राजनिर्घण्टः॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धः षष्ठीतत्पुरुषः तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् ठस्येक इति ठस्य इकः) वर्व्वरीवृक्षः। इत्यमरः॥ बावरि इति भाषा।

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अजगरः, पुं, (अजं गिरति ग्रसते यः गृ + पचाद्यच् अजस्य गरः षष्ठी तत्पुरुषः) स्वनामख्यातबृहत्सर्पः। तत्पर्य्यायः। शयुः २ वाहसः ३। इत्यमरः॥

अजगवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गो त्रिपुरासुरवधे गीतं षष्ठी तत्पुरुषः। तादृशं गीतं वाति सम्भावयति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपदसमासः। "गन्धगीतश्च गौर्बेव गूश्च धेनुः सरस्वती" इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाकः। शिवधनुः। इत्यमरः॥ तस्य रूपान्तरं। अजकवं। अजकावं। अजीकवं। अजगावं॥

अजगावं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गो गीतं षष्ठी तत्पुरुषः। तादृशं गीतमवति सम्पादयति इत् अजग + अव + कर्म्मण्यण् उपपदसमासः) शिवधनुः। इति शब्दमाला॥

अजजीविकः, पुं, (अजः जीविका जीवनोपायो यस्य सः) अजाजीवी। छागपालकः। तत्पर्य्यायः। जाबालः २। इति हेमचन्द्रः॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्या रूपान्तरं। अजडा। अज्झटा॥

अजडा, स्त्री, (अजडां जाड्याभावं सम्पादयति या अजडा + करोत्यर्थे णिच् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः। आलकुशी इति भाषा॥ इति राजनिर्घण्टः॥

अजथ्या, स्त्री, (अजानां समूहः अज + थ्यन् स्त्रियां टाप् अजसमूहः। तद्गमनागावर्णत्वात्) स्वर्णयूथिका। इति दीक्षितः॥

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्डः काष्ठमस्याः सा स्त्रियां ङीप्। ब्रह्मदण्डीत्यस्य काष्ठेन यज्ञविधानात्।) ब्रह्मदण्डीवृक्षः इति राजनिर्घण्टः॥

अजनकः, त्रि, (न जनकः नोत्पादकः नञ्समासः। जनयति जन् + णिच् ण्वुल्) अनुत्पादकः। अजन्मदः। अस्रष्टा। अकारकः॥

अजननिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे नञ्यनिरिति सूत्रेण निन्दायां भावे अनिः। तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मराहित्यं। उत्पत्त्यभावः। अकरणिः। शापः। यथा। अजननिरस्तु तस्य। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

अजन्यं, स्त्री, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन् णिच् यत्) उत्पातः। शुभाशुभसूचकभूकम्पादिः। इत्यमरः॥ अजननीये त्रि॥

अजपः, पुं, (अप्रशस्तं जपति पठति यः। जप् + पचाद्यच् न जपः नञ्समासः।) असदध्येता। कुपाठकः। इति हेमचन्द्रः॥ (अजं पाति रक्षति यः + अज + पा + कर्त्तरि क उपपदसमासः) छागपालकः। यथा,—

"सोमधीर्वामरूपाभ्यां जायते ह्यजपा वने"। इति चरकः।

अजपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्य्यतेऽसौ अपितु श्वास-

प्रश्वासयोर्गमनागमनाभ्यां सम्पाद्यते जप् + घ-ञर्थे कः स्त्रियां टाप् नजपा नञ्समासः।) हंसमन्त्रः। यथा,—
"वियदर्द्धेन्दुललितसदादिसर्गसंयुतः।
अजपाख्यो मनुः प्रोक्तो ह्यक्षरः सुरपादपः"॥*॥
अस्य देवतार्द्धनारीश्वरमूर्त्तिः। यथा,—
"उद्यद्भानुस्फुरिततड़िदाकारमूर्द्धाम्बिकेशं
पाशाभीतिं वरदपरशुं संदधानं कराब्जैः।
दिव्याकल्पैर्नवमणिमयैः शोभितं विश्वमूलं
सौम्याग्नेयं वपुरवतु नश्चन्द्रचूड़ं त्रिनेत्रं"॥
इति तन्त्रसारः॥ * ॥ स्वाभाविकनिःश्वासप्रश्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः।
तथाच दक्षिणामूर्त्तिसंहितायां।
"अथ वक्ष्ये महेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः।
मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते॥
श्रीगुरोः कृपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा।
उच्छ्वासनिःश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत्॥
उच्छ्वासैरेव निःश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयं।
तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः॥
नाभेरुच्छ्वासनिःश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः।
षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाड़िका मता॥
षष्टिनाड्या ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः।
एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि॥ •
जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं परां।
उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं॥
विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनी"॥
अन्यच्चापि।
"षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिं।
एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा"॥*॥
सन्ध्यावन्दनहीना। इति महाभारतं॥

अजभक्षः, पुं, (अजानां भक्षः खाद्यः षष्ठीतत्पुरुषः। भक्ष + कर्म्मणि घञ्।) वर्व्वूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अजमीढ़ः, पुं, (अजः छागः यज्ञे मीढ़ः सिक्तो यत्र सः तद्देशाधिपः अजमीढ़ + अण् संज्ञापूर्ब्बकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः।) राजा युधिष्ठिरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः सा) यवानिका। तत्पर्य्यायः। उग्रगन्धा २ ब्रह्मदर्भा ३ यवानिका ४॥ इत्यमरः। यमानी द्विविधा।
एका क्षेत्रयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता।
अपरा यमानीत्येव ख्याता। अविशेषात् द्वयोरपीति सुभूतिः॥ केचित्तु अजमोदादित्रयं वनयमान्यां। ब्रह्मदर्भादित्रयं यमान्यामित्याहुः। उग्रगन्धाजमोदाख्या ख्यातक्षेत्रयमानिकेति। यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिकेति च रत्नमाला॥ इति भरतः॥ * ॥ वैद्यके तु वनयमानी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। खराश्वा २ वस्तमोदा ३ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धदला ६ हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शिखिमोदा १० मोदाढ्या ११ वह्निदीपिका १२ ब्रह्मकोशी १३ विशाखी १४ हयगन्धा १५ उग्रगन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ विशल्या १९। अस्या गुणाः। कटुत्वं। उष्णत्वं। रूक्षत्वं। रुचिकारित्वं। कफवायुशूलाध्मानारुचिजठरामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ यमानी। यथा,—
"अजमोदा खराश्वा च मयूरो दीप्यकस्तथा।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तकः॥
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत्।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः॥
नेत्रामयकृमिच्छर्द्दिहिक्कावस्तिरुजो हरेत्"॥*॥
अथ खुरासानीयवानीनामगुणाः।
"पारसीययवानी तु यवानीसदृशी गुणैः।
विशेषात् पाचनी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरुः"॥
इति भावप्रकाशः॥

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या। मुद् + णिच् ण्वुल् स्त्रियां टाप्। अजस्य मोदिका षष्ठीतत्पुरुषः) यवानी। इति वैद्यकं॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्य्ये च) भेकः। इति शब्दरत्नावली॥ न सन्ति जम्भा दन्ता अस्य॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नञ्समासः।) पराजयः। यथा,—
"सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ"।
इति भगवद्गीता॥ राढ़देशप्रसिद्धनदविशेषः॥

अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि + कर्म्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नञ्समासः।) विजया। भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

अजय्यं, त्रि, (जेतुमशक्यं जि + कर्म्मणि "क्षय्य जय्यौ शक्यार्थे इति यत्" न जय्यं नञ्समासः।) जेतुमशक्यं। अजेयं। इति मुग्धबोधव्याकरणं॥ (यथा रघुवंशे,—"रामामजय्योऽजनि पुण्डरीकः"।)

अजरः, त्रि, (जॄ + भावे अङ् गुणः स्त्रियां टाप्, नास्ति जरा जीर्णावस्था यस्य सः) जरारहितः। वार्द्धक्यशून्यः। यथा,—
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्"।
इति हितोपदेशः॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा।) जीर्णफञ्जीलता। वृद्धदारकप्रभेदः। स्थूलकन्या। घृतकुमारीति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

अजर्य्यं, क्ली, (न जीर्य्यति जॄ + कर्त्तरि अजर्य्यं सङ्गतमिति सूत्रेण यत्। तेन सङ्गतमार्य्येण रामाजर्य्यं कृतमिति भट्टिः) सङ्गतं। सौहार्द्दं। इति हेमचन्द्रः॥ अजरार्थे त्रि॥ (यथा रघुवंशे,—
"मृगरजस्य जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध"।

अजलम्बनं, क्ली, (अज इव लम्ब्यते कृष्णवर्णत्वात् ज्ञायतेऽसौ लम्ब + कर्म्मणि ल्युट्) स्रोतोञ्जनं। इति शब्दचन्द्रिका॥

अजलोमा, [न्] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मञ्जरी यस्य सः) वृक्षविशेषः। शुकशिम्बा। शूकाशिम्बी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। शिखी २ केशी ३ महाकच्छा ४ अग्रपर्णी ५। इति रत्नमाला॥

अजशृङ्गी, स्त्री, (अजस्य छागस्य शृङ्गमिव फलं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) वृक्षविशेषः। गाड़रशिङ्गी मेढ़ाशिङ्गी। इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। विषाणी २। इत्यमरः॥ विषाणिका ३ चक्षुःश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्व्वी ६ मेषावधी ७ आवर्त्तिनी ८। इति रत्नमाला॥ मेषशृङ्गी ९ वर्त्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्या १२ तिक्तदुग्धा १३ पुत्रशृङ्गी १४ कर्णिका १५। अस्या गुणाः। कटुत्वं तिक्तत्वं। कफार्शःशूलशोथश्वासहृद्रोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं। चक्षुर्हितकारित्वञ्च॥ तत्फलस्य गुणाः। तिक्तत्वं। उष्णत्वं। कटुत्वं कफवायुनाशित्वं। जठरानलरुचिकारित्वं। हृद्यत्वं। लवणाम्लरसत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा सुश्रुते,—
"अजगन्धाश्वगन्धा च काला सरलया सह।
एकैषिकाजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहृत्"॥

अजस्रं, क्ली, (नञ् + जस् + नमिकम्पिस्म्यजस इत्यादिना र नञ्समासः) निरन्तरं। सततं। इत्यमरः। (यथा रघुवंशे, "अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे"।)

अजहत्स्वार्था, स्त्री, (न जहत् न त्यजन् स्वार्थो यां वृत्तिं यद्वा न जहती स्वार्थं या लक्षणा सा।) लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः। उपादानलक्षणा। स्वीयार्थात्यागिनी लक्षणा। यथा। कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरुषे लक्षणा इत्यलङ्कारशास्त्रं॥

अजहल्लिङ्गः, पुं, (न जहत् लिङ्गं यं शब्दं यद्वा न जहत् लिङ्गं यः शब्दः इति।) विशेषणभूतोऽपि स्वलिङ्गात्यागी शब्दः। इति व्याकरणं॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति शुकान्, अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारि वेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च इति पाणिनिसूत्रेण चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थात् शः हित्वं नञ्तत्, स्त्रियां टाप्) शूकशिम्बी। इत्यमरटीकायां स्वामी भरताद्ये च॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते न + जन् + कर्त्तरि ड नञ् समासः। अथ नञ्शब्दः शिरश्चालने। आद्याशक्तिपक्षे नञ्निर्धार्य्यः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां नमाम इति सांख्यतत्त्वकौमुद्यां।) छागी। इत्यमरः॥ माया आद्या शक्तिः। इति पुराणं॥ ("अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः"—इति श्वेताश्वतरोपनिषद्॥) ओषधिभेदः। (यथा सुश्रुते,—
"अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा"।)

अजागरः, पुं, (न जागरयति देवतेन लोकं निद्रापयति यः, जागृ + णिच् कर्त्तरि अच्...

नोडितृच् इति शुद्धः ततः पचाद्यच् नञ्समासः।) भङ्गराजकुम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ जागरणरहिते त्रि॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीयते अत्युत्कटगन्धतया त्यज्यतेऽसौ अज्+इञ् अजादिभ्यश्च इति कर्म्मणि इञ्। अजेन आजिः तृतीया तत्। स्त्रियां वा ङीप्) श्वेतजीरकः। कृष्णजीरकः। काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजव्यवसायेन आजीवति सम्यक् प्राणान् धारयति यः, आ+जीव+पचाद्यच् अजेन आजीवः तृतीयातत्पुरुषः) जावालः। छागोपजीवी। इत्यमरः॥

अजातः, त्रि, (जन्+कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्समासः।) अजन्मविशिष्टः। अनुत्पन्नः। यथा। अजातपक्षा इव मातरं खगाः। इति श्रीभागवतं॥ (यथा दायभागे,—
"ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः।
वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपोविगर्हितः"॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्व्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा महाभारते,—
"अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्"।)
(शिवः। काशीपुत्त्रः। शमीकपुत्त्रः।)(यथा हरिवंशे,
"श्यामपुत्त्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत्।
जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः।
अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः"॥)
(विम्बिसारपुत्त्रः स च शाक्यमुनिसमकालीनः॥)

अजातारिः, पुं, (अजातः सर्व्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः अरिः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः। इति भूरिप्रयोगः॥

अजातौल्वलिः, पुं, (अजया उपजीवी तौल्वलिः मुनिविशेषः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च। तुल्वलस्यापत्यं तुल्वल+अत इञिति इञ्) अजोपजीविमुनिविशेषः। इति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयसमासे सुपद्मव्याकरणं॥ तुल्वलस्यापत्यं तौल्वलिः अजोपजीवी चासौ तौल्वलिश्चेति। इति तट्टीका॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन हृष्यर्थमद्यते भक्ष्यतेऽसौ अद्+कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी खाद्या षष्ठीतत्पुरुषः) क्षुद्रदुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिवच्छवत् यथास्थानमारोहियं नयति प्रापयति। आ+नी+कृत्यल्युटो बहुलमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत्। अजश्छागे हरिब्रह्मशानुस्मरहरे कवे इति मेदिनी) उत्तमघोटकः। तत्पर्य्यायः। हयोत्तमः २ वाताश्वजातः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आजानेयः ४ कुलीनः ५। इत्यमरः॥ निर्भये त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अजान्त्री, स्त्री, (अजस्य अन्त्रमिव देहवन्धनमिव पत्रं वृन्ताकारमञ्जरी यस्याः सा गिरगौरादित्वात् ङीष्) वृक्षविशेषः। नीलवर्णवोला इति भाषा तत्पर्य्यायः। नीलवृन्ता २ नीलपुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ छगलान्त्री ६ अन्तःकोटरपुष्पी ७। इति रत्नमाला॥ वत्सान्त्री। वृद्धदारकः। इति राजनिर्घण्टः॥

अजापालकः, त्रि, (अजानां पालकः रक्षकः षष्ठीतत्पुरुषः) अजाजीवी। छागरक्षकः। इति शब्दरत्नावली॥

अजितं, त्रि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः। जि+कर्म्मणि क्तः) अनिर्जितं। इति हेमचन्द्रः॥ अतिपराजितञ्च॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजित ऐश्वर्य्येण। "वेधाः शार्ङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः शङ्कर्षणोऽच्युत" इति सहस्रनाम पर्य्याये।) विष्णुः। बुद्धः। तीर्थङ्करजैनविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ शिवः। इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः॥

अजिनं, क्ली, (अजति धूल्यादि आवृणोति यत् अज्+कर्त्तरि इनन् बाहुल्यात् अजेर्व्यघञ् पोश्च इति नवी आदेशः) (अजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि चेति कुमारसम्भवे) चर्म्म। ब्रह्मचार्य्यादिधार्य्यकृष्णसारादित्वक्। इत्यमरः॥ जिनभिन्ने वाच्यलिङ्गं।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म्म पत्रं पक्षो यस्याः सा) चर्म्मचटिका। चामचिका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। जतुका २। इत्यमरः॥ जतूका ३। इति तट्टीका।

अजीनपत्री, स्त्री, (अजीनं चर्म्म पत्रं यस्याः सा गौरादित्वात् ङीष्) जतुका। इति राजनिर्घण्टः॥

अजिनयोनिः, पुं, (अजिनानां चर्म्मणां योनिः आकरः षष्ठीतत्पुरुषः। योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिणः। इत्यमरः॥

अजिरं, क्ली, (अजति•गच्छन्ति•सरति यत्र अज+अधिकरणे किरच्। उठान इति भाषा। अजति गच्छति यः इति वायुः। अजतिं गच्छति छायाभङ्गुरमिति यावत् इति शरीरं। अजन्ति इन्द्रियाणि गच्छन्त्यत्र इति व्युत्पत्त्या विषयः।) चत्वरं। (यथा विष्णुपुराणे,—
"पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटजाजिरे"।)
वायुः। शरीरं। मण्डूकः। विषयः। इति मेदिनी॥

अजिह्मं, त्रि, (जिहि वक्रतायां जिहि+मक् न जिह्मं नञ्समासः) अवक्रं। सरलं॥ इत्यमरः॥ भेके पुं। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः,—
"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां"।)

अजिह्मगः, पुं, (अजिह्मं सरलं गच्छति यः अजिह्म+गम्+डः उपपदसमासः) वाणः। इत्यमरः॥ अवक्रगे वाच्यलिङ्गः॥ (यथा रामायणे,—
"ते तस्य कायं निर्भिद्य रक्तपुङ्खा अजिह्मगाः।
निष्पेतुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः॥
न छविञ्च तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरं।
नानिर्भिन्नं न चाध्वस्तमपि सूक्ष्ममजिह्मगैः"॥)

अजिह्वः, पुं, (नास्ति जिह्वा यस्य सः) भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जिह्वारहिते त्रि॥

अजीर्णं, क्ली, (जॄ+क्तः, न जीर्णं नञ्समासः) अपाकः। तत्पर्य्यायः। वायुगण्डः २ अन्तर्वमिः ३ पक्तानाशः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अथाजीर्णस्य विप्रकृष्टं निदानमाह। अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च। कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य॥ सन्धारणात् मूत्रमलपुरीषादीनां। स्वप्नविपर्य्ययात् दिवाशयनाद्रात्रौ जागरणात्। लघु चापीत्यपिशब्दात् स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि॥*॥ अन्यच्च।
"ईर्षाभयक्रोधपरिप्लुतेन
लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीड़ितेन।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमान-
मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति"॥
परिप्लुतेन व्याप्तेन। उक्तकारणेभ्योऽतिमात्रभोजनं विशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णञ्च बहुव्याधीनां कारणमित्याह।
"अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि"॥
अनात्मवन्तः अबुद्धिमन्तः। रोगानीकस्य विसूच्यादेः। मूलं कारणं॥*॥ अन्यच्च।
"प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां।
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति"॥
तद्विनाशाद्विनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति रोगसंघात इत्यर्थः। यद्वा तत् अजीर्णं आशात् भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्त्तते इत्यर्थः॥*॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह।
"ग्लानिर्गौरवमाटोपो भ्रमो मारुतमूढ़ता।
विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं"॥
मारुतमूढ़ता वायोरवरोधः। विबन्धः मलाप्रवृत्तिः॥*॥ सन्निकृष्टकारणैः सहितानजीर्णस्य भेदानाह।
"आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः"।
त्रिभिरित्येकशो न तु मिलितैः।
"अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः"॥
केचित् सुश्रुतादयः॥ रसशेषतः भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पच्यते। भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्वः स रसशेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं नत्वामाजीर्णं॥*॥ नन्वामाजीर्णाद्रसशेषस्य को भेद उच्यते। आमं मधुरतागतमपक्वं अन्नमेव। रसशेषस्तु भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्व इति भेदः। अजीर्णं पञ्चमं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च। निर्दोषं गौरवभ्रमशूलादिदोषाजनकं। दिनपाकि च आहारोऽहोरात्रेण पाकं यातीति स्वभावः। यत्तु मात्राकालसात्म्यादिदोषाद्दिनान्तरे पाकं याति तद्दिनपाकि। अतएव याममध्ये न भोक्तव्यमिति वचनं,—
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं"।
प्राकृतं अविकारकं। प्रतिवासरं प्रतिदिनभावि। भुक्तं यावन्नजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते। एतदभिधानस्य प्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वशयन-

प्रियपत्न्यादिसेवनादिकं। न चात्राहारस्य निषेधः। प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यतीति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ॥*॥ आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—
"तत्रामे गुरुतोत्क्लेशः शोथो गण्डाक्षिकूटगः।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते" ॥
गुरुता उदराङ्गयोः। उत्क्लेशः उपस्थितं वमनमिव। अक्षिकूटोऽक्षिपुटकः। अविदग्धः अनम्लो निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—
"विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छापित्ताच्च विविधा रुजः।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते" ॥
विविधा रुजः शोषचोषदाहादयः ॥*॥ विष्टब्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—
"विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीड़नं" ॥
वातवेदनाः तोदभेदादयः॥ स्तम्भो गात्राणां। मोहो मूर्च्छा ॥ * ॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,
"रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे" ॥ * ॥
एतस्य उपद्रवानाह,—
"मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः।
उपद्रवा भवन्त्येते मृतिश्च रसशेषतः" ॥ * ॥
अतिशयितेभ्यः आमाद्यजीर्णेभ्यो विसूच्यादिरोगानाह,—
"आमं विदग्धं विष्टब्धमित्यजीर्णं यदीरितं।
विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका" ॥
यात्र यथासङ्ख्यं तदा विष्टब्धाद्विलम्बिका भवितुमर्हति। सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतोऽजीर्णाद्विसूच्यादित्रयोत्पत्तिः ॥ * ॥ विसूच्यादिनिरुक्तिमाह,—
"सूचीभिरिव गात्राणि तदुत्सन्तिष्ठतेऽनिलः।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्व्विसूचीति निगद्यते" ॥*॥
विसूच्या निदानमाह,—
"न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः।
मूढ़ास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः" ॥
विदितागमाः ज्ञातायुर्व्वेदाः ॥*॥ विसूच्या लक्षणमाह,—
"मूर्च्छाविसारौ वमथुः पिपासा
शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः" ॥
उद्वेष्टनं हस्तपादयोः। शिरसो भेदः शिरःशूलं ॥
विसूच्या उपद्रवानाह,—
"निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता।
अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः" ॥
अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशादयः उपद्रवाः सर्व्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः। विसूच्याः पञ्च दारुणा विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः ॥ * ॥ अलसकलक्षणमाह,—
"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥
वातवर्चो निरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु" ॥
आनह्यते आध्मायते। प्रताम्येत् ग्लायति। परिकूजति आर्त्तनादं करोति। कुक्षौ अजीर्णेन निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं गच्छतीत्यर्थः। काश्यपश्चाह,—
"नाधो याति न चाप्यूर्द्ध्वमाहारो न च पच्यते।
कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्ततोऽसावलसः स्मृतः" ॥
विसूच्यलसयोररिष्टमाह,—
"यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञः
छर्द्यर्द्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः।
क्षामस्वरः सर्व्वविमुक्तसन्धि-
र्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय" ॥
सर्व्वविमुक्तसन्धिः सर्व्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः सन्धयो यस्य सः ॥ * ॥ विलम्बिकाया लक्षणमाह,—
"दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्यां
प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यत्र।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सा-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः" ॥
भृशदुश्चिकित्स्यां प्रत्याख्यायोपचरणीयम्। इयमसाध्यैवेति जेज्जटः ॥ * ॥ जीर्णस्याहारस्य लक्षणमाह,—
"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितं।
लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणं" ॥*॥
अथ चिकित्सा,—
"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुड़ेन वा।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥
गुड़ेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां
पथ्यां तृतीयामथ दाड़िमं वा।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्च्चो विवन्धेषु च नित्यमद्यात्॥
व्योषं दन्ती त्रिवृच्चित्रं कृष्णामूलं विचूर्णितं।
तच्चूर्णं गुड़संमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुड़ाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनं।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहं ॥
सर्व्वचूर्णसमो गुड़ो देयः। केचित्तु द्विगुणं गुड़ं दत्त्वा गुटिकां कुर्व्वन्ति। रेचकोऽयं योगः। गुड़ाष्टकम् ॥ * ॥ दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चास्तनक्षोण। समाहारदमिकरं पाचनचूर्णानामन्नं परमं ॥ चौषधमित्यध्याहार्य्यं,—
"तत्रामे वमनं कार्य्यं विदग्धे लङ्घनं हितं।
विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥
वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कणासिन्धुवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिराम्भसा ॥
लवणञ्च सरावमात्रं। वचा कर्षार्द्धमिता। सैन्धवं कर्षार्द्धमितं। द्वयोश्चूर्णंयुतेन जलेन पीतेन। "कणादिकल्कं वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते" इत्यनेनान्वयः ॥ * ॥
"धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनं ॥
भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का
तदाभयां नागरसैन्धवाभ्यां।
विचूर्णितां शीतजलेन भुक्त्वा
भुञ्जीत भक्तं मितमन्नकाले ॥
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं
दंदह्यते हृच्च गलश्च यस्य।
द्राक्षां सितामाक्षिकसम्प्रयुक्तां
लिह्वाभयां चातिसुखं लभेत ॥
त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठरेऽग्निं वातरोगांश्च हन्ति" ॥
अजमोदात्र यवानी। अन्तःसंमार्ज्जनत्वात्। जीरके द्वे शुक्लं कृष्णञ्च। धरणमत्र माषं। तेन समधरणं धृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुण्ठ्यादीनां भागाः सप्त। तत्राष्टमो भागो हिङ्गुनः। हिङ्ग्वष्टकम् ॥ * ॥
"शुद्धं सूतं गन्धकञ्च पलमानं पृथक् पृथक्।
हरीतकी च त्रिफला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धूत्थं त्रिपलं मतं।
चतुष्पला च विजया मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥
भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्रेचयेदपि।
अजीर्णारिः ॥ * ॥
"द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करञ्जं लवणानि च।
सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी कृमिघ्नं हिङ्गु पौष्करं॥
शटी दार्व्वी त्रिवृन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा।
वृक्षाम्लं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥
अम्लवेतसमम्लीका यवानी देवदारु च।
अभयातिविषा श्यामा हपुषारग्वधं समं ॥
तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः।
क्षाराणि लौहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितं ॥
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत्।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्दिवसत्रयं ॥
दिनत्रयन्तु शुक्तेन तथार्द्रकरसेन च।
अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभं ॥
उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान्।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च प्लीहानं गुदजानि च॥
उदराण्यन्त्रवृद्धिञ्च अष्ठीलां वातशोणितं।
प्रणुदत्युल्वणान्दोषान्नष्टमग्निं प्रदीपयेत्॥
द्वौ क्षारौ सर्ज्जिका यवक्षारश्च। लवणानि पञ्च। वृक्षाम्लं विषाम्बिल इति लोके। श्रेयसी हरीतकी। उपकुञ्चिका मगरैला। अम्लवेतसाभावे चुक्रं दातव्यं। श्यामा साउद। मुष्ककः मोष इति लोके। कोकिलाक्षः कोइलषा इति लोके। वह्निमुखचूर्णं ॥ * ॥
"कुष्ठार्कचित्रकैरण्डवरुणं लघुमर्कटं।
तिलापामार्गकदलीपलाशं शिंशिपी तथा ॥
गृहीत्वा ज्वालयेदेतत् प्रस्थं भस्माढकस्य तत्।
जलाढके विपक्तव्यं यावत् पादावशेषितं ॥
समधनं विनिःक्षाय चक्रप्रस्थमात्रकं पुनः।
मनं निर्धूमकठिनं कर्षचूर्णीकृतं पुनः ॥
[illegible] ।

पृथगर्द्धपलैरेभिश्चूर्णितैस्तत् विमिश्रयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छोषयेत् पुनः ।
शीतोदकेन तच्चूर्णं पिबेत् प्रातर्हि मात्रया ॥
तस्मिन् जीर्णेऽन्नमश्नीयाद्यूषैर्मांसरसैः रसैः ।
इक्षुरसैः सलवणैः सुखोष्णैर्वह्निदीपनैः ॥
एतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
तत्रानुपानं शस्तं हि तक्रं वा भोजनं हितं ॥
मन्दाग्न्यर्शोविकारेषु वातश्लेष्मामयेषु च ।
सर्व्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च ॥
अश्मर्य्यां शर्कारायाञ्च विण्मूत्रानिलरोगिषु ।
वैश्वानरक्षारः ॥ * ॥
"सामुद्रं लवणं ग्राह्यमष्टकार्षमितं बुधैः ।
सौवर्च्चलं पञ्चकर्षं विडसैन्धवधान्यकं ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकं ।
तालीशं केशरं चव्यमम्लवेतसकं तथा ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकं ॥
दाडिमं स्याच्चतुःकर्षं त्वगेले चार्द्धकर्षके ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्व्वं लवणं भास्कराभिधं ॥
भक्षयेच्छाणमात्रं तत्तक्रमस्तुककाञ्जिकैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयं ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरं ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषञ्च हृद्रुजं ॥
अश्मरीं शर्कराञ्चापि पाण्डुरोगं क्रमीनपि ।
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ॥
हिताथ सर्व्वलोकानां भास्करेणैतदीरितं ।
हन्यात् सर्व्वाण्यजीर्णानि भुक्तमात्रमसंशयं ॥
निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्यके कुर्व्वन्ति" ॥
अथ दाडिमस्य बीजानां चूर्णं कर्षचतुष्टयमितं देयं । भास्करलवणचूर्णं ॥*॥ सैन्धवं समूलमगधा चव्यानलनागरं पथ्या । क्रमवृद्धि मग्निवृद्धौ वड़वानलनामचूर्णं स्यात् ॥ वड़वानलचूर्णं ॥ * ॥ पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जविल्वाग्निभिः सितातुल्यैः । वड़वानल इव जरयति बहुगुर्व्वपि भोजनं चूर्णं द्वितीयं वड़वानलचूर्णं ॥ * ॥
"एलात्वङ्नागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःपञ्च षडुत्तरं ॥
द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं" ॥
समशर्करचूर्णं ॥ * ॥
"हरीतकं सायकं त्रिफलायाः पलत्रयं ।
पलत्रयं च्यूषणस्य सितायाश्च चतुःपलं ॥
अम्लता शतपुष्पी च तथा कृष्णापराजिता ।
आसां चूर्णं समादाय पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥
भावयेदेकतः सर्व्वं भृङ्गराजरसेन तु ।
सभाविकमिदं चूर्णं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥
विलिहन् मधुसर्पिर्भ्यां मन्दाग्नेः कफसा नरः ।
मुच्यते प्लीहरोगात् गुदरोगात् सजाठरात् ॥
[illegible]
न चात्र परिहारोऽस्ति भोजनं सर्व्वकामिकं ॥
[illegible]
[illegible]

अजीर्ण

निरन्तरप्रयोगेण जायते नात्र संशयः ।
ज्वालामुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णे रसाः,—
"त्रिपलं गन्धकं शुद्धं पलमेकन्तु पारदं ।
मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथक् ॥
संचूर्ण्य सर्व्वं संमिश्र्य द्रावयित्वाग्नियोगतः ।
सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ॥
पुनः संचूर्ण्य तत्सर्व्वं लोहपात्रे निधाय च ।
जम्बीरस्य रसं तत्र पूतं पलशतं क्षिपेत् ॥
चुल्ल्यां निवेश्य तत्पात्रात् मृदुना वह्निना पचेत् ।
रसे तस्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ॥
पञ्चकोलकषायस्य पृथक् सर्व्वितस्य च ।
भावनास्तत्र दातव्याः पञ्चाशत्संख्यया शनैः ॥
भृष्टटङ्कनचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
मरिचेनापि तुल्येन तदर्द्धेन विडेन च ॥
भावयेत् सप्तधा तस्य चणकाम्लजलेन च ।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥
रसः क्रव्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय बहुमांसाशिने पुरा ॥
भक्षयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसं ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिबेत्तक्रं ससैन्धवं ॥
अतीवगुरु यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
तत्सर्व्वं जीर्य्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥
शूलं गुल्मञ्च विष्टम्भं प्लीहानमुदरं तथा ।
रसः क्रव्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः"
क्रव्यादो रसोऽजीर्णे ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रसरत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥
"क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभं ।
सर्व्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा शिग्रुजा जटा ॥
एतत् सर्व्वं जयाशिग्रुवह्निमार्कवजैर्द्रवैः ।
भावयेत्त्रिदिनं घर्म्मे ततो लघुपुटे क्षिपेत् ॥
सप्तधार्द्रद्रवैर्घृष्टो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुड़नागरं ॥
हन्त्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीमग्निमार्द्दवं ।
श्लेष्महृल्लासवमनमालस्यमरुचिं जवात्" ॥
पञ्चकोलं,—
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरं । जयाच विजया । मार्कवो भृङ्गराजः । लघुपुटे गजपुटे । आर्द्रमार्द्रकं । निष्कः टङ्कः । ज्वालानलो रसोऽजीर्णे ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
"टङ्कणं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विषात् ।
कपर्द्दः स्वर्ज्जिकाक्षारौ मागधी विश्वभेषजं ॥
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमितोषणं ।
जम्बीराम्लैर्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः ॥
विसूचीशूलवाताग्निवह्निमान्द्यप्रशान्तये" ।
क्षारोयवक्षारः । अग्निकुमारो रसो विसूच्याद्यजीर्णे ॥*॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"शुद्धसूतं गन्धकञ्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च त्रिफला नागरं क्षिपकः स्मृतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धूत्थं त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥
पुटानि सप्त देयानि [illegible] पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः [illegible] ॥

अजीर्ण

भक्षयेद्द्विगुञ्जं भक्तं पाचयेद्रेचयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥ * ॥
" पारदामृतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं
तिन्तिड़ीफलरसेन मर्द्दितं ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
सङ्ग्रह ग्रहणि कुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु चणकानुमानतः
सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥
पाराभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धकभाग १ मरिचभाग ८ जायफलभाग २ । रामवाणरसोऽजीर्णे ॥ * ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
" पलं चिञ्चाक्षारः पलपरिमितं पञ्चलवणं द्वयं सम्यक् पिष्टं भवति लघु निम्बुफलरसैः । ततस्तं तस्मिन् पलपरिमितं शङ्खशकलं क्षिपेद्यावत् सप्त द्रवति तदनेनैव विधिना ॥ पलप्रमाणं कटुकत्रयञ्च पलार्द्धमानेन च हिङ्गुभागः । विषं पलद्वादशभागयुक्तं तावांस्तथा गन्धक एव चोक्तः—
"बदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत् सर्व्वदा सा स्यात् सर्व्वाजीर्णप्रशान्तये ॥
सर्व्वोदरेषु शूलेषु विसूच्यां विविधेषु च ।
अग्निमान्द्येषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता" ॥
शङ्खवटी अजीर्णे ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
"भुगर्कचिञ्चापामार्गरम्भातिलपलाशजान् ।
लवणान् भिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
लवणानि पृथक् पञ्च ग्राह्याणि पलमात्रया ।
स्वर्ज्जिका च यवक्षारष्टङ्कणं त्रितयं पलं ॥
सर्व्वं त्रयोदशपलं सूक्ष्मचूर्णं विधाय तु ।
निम्बूफलरसे प्रस्थसंमिते तत् परिक्षिपेत् ॥
तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वह्नौ प्रताप्य तु ।
वाराग्निर्व्वापयेत् सप्त सर्व्वं द्रवति तद्यथा ॥
नागरं त्रिपलं ग्राह्यं मरिचञ्च पलद्वयं ।
पिप्पली पलमाना स्यात् पलार्द्धं भृष्टहिङ्गुनः ॥
ग्रन्थिकं चित्रकं चापि यवानी जीरकं तथा ।
जातीफलं लवङ्गञ्च पृथक् कर्षद्वयोन्मितं ॥
रसोगन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनःशिला ॥
एतानि कर्षमात्राणि सर्व्वं संचूर्ण्य मिश्रयेत् ।
शरावार्द्धेन चुक्रेण संघोष्य वटिकाञ्चरेत् ॥
माषप्रमाणां सा वैद्यैः [illegible] वटी स्मृता ॥
सर्व्वाजीर्णप्रशमनी सर्व्वशूलनिवारिणी ।
विसूचयलसकादीनां [illegible] नाशिनी" ॥
[illegible] वटिका अजीर्णे ॥ * ॥
"टङ्कणकणामृतानां सहिङ्गुनागं समभागाः ।
मरिचस्य भागयुगलं निम्बुनीरैर्वटी कार्य्या ॥
वटिका कषायसहशीमेका द्वे वा समश्नीयात् ।

सवरमजीर्णसंशान्त्यै वङ्गसेनो कथयत्ये" ॥
अजीर्णकण्टको रसः ॥ * ॥
"जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विसूचिकां ।
सतैलं कारवेल्लाम्बु विधुनोति विसूचिकां ॥
वालमूलस्य निःक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विसूचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धनः ॥
विल्वनागरनिःक्वाथो हन्याच्छर्द्दिविसूचिकां ।
विल्वनागरकैडर्य्यक्वाथस्तद्धिको गुणैः" ॥
कैडर्य्यं कट्फलम्,—
"व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।
छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता
हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन" ॥
मातुलुङ्गी मधुकर्कटी । अनुभूतमिदम्,—
"अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
अम्लस्य लालया पिष्टान्यञ्जनाद्‌घ्नन्ति सूचिकां ॥
विसूच्यामतिवृद्धायां तप्तं दधिसमं जलं ।
नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणत्राणाय योजयेत् ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठै-
रम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ।
उद्वर्त्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं
तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि" ॥
त्वक् तैलम् ॥ * ॥
"कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः शुक्तं तैलं तु तत्कृतं ।
विसूच्या मर्दनं तेन खल्लीशूलनिवारणम्" ॥
कुष्ठतैलम् ॥ * ॥
"पिपासायां तथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ * ॥
उत्क्लेशलक्षणम्,—
"उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकष्ठीवनेरितं ।
हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्द्दिशेदिति ॥
तक्रण्वामरुम्मुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः" ॥
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कम् ॥ * ॥
"तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं
सक्षारमार्त्तिं जठरे निहन्यात् ।
स्वेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णै-
रुष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥
विलम्बिकालसकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।
अतएवैतयोरुक्तं पृथक् नेह चिकित्सितम् ॥
तद्धुक्तं गुरुस्निग्धशाकमन्दहिमस्थिरैः ।
अन्नपानैर्भयेच्छाग्निं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥
वातुद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पींषि ।
संसेवेतयवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिष्कां ।
अथवा पित्तहरणं पावकं प्रतिभोजनं ॥
क्षमामाचिवद्धिपकञ्च पयोदद्याद्विरेचनं ।
यत् किञ्चित् मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनं ।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा" ॥
चिततण्डुलं चितकमलं छागीक्षीरेण पायसं
पिबेत् । भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादशदिवसाद्भस्म-
कितो भवेत् ॥ * ॥ अथ विशिष्टद्रव्याजीर्णे विशि-
ष्टपाचनद्रव्यमाह,—

"अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवं ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतं ॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ।
नारिकेलफलतालवीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
क्षीरमाम्र सहकारपाचनं
चारमज्जनि हरीतकी हिता ॥
मधूकमालूरकपादनानां
पक्वखर्ज्जूरकपित्थकानां ।
पाकाय पेयं पिचुमर्दवीजं
घृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयं ॥
खर्ज्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विश्वौषधं कुत्र च भद्रमुस्तं ।
यष्याह्ववोधिद्रुफलेषु शीतं
श्रूद्ध तथा वार्य्युषितं प्रणीतं ॥
तण्डुलेषु पयसः पयो हितं
दीप्यकन्तु चिपिटे कषायितं ।
यष्टिका दधिजलेन जीर्य्यते
कर्कटी च सुमनेषु जीर्य्यते" ॥
सुमनेषु गोधूमेषु । जीर्य्यते कथ्यते ।
"गोधूममाषहरिमन्थसतीलमुद्ग-
पाको भवेत् झटिति मातुलपुत्रकेण ।
खण्डञ्च खण्डयति माषभवं त्वजीर्णं
तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णं" ॥
मातुलपुत्रकः धत्तूरफलं ।—
"कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलत्थश्चाविलम्बितं ।
दध्नो जलेन जीर्य्यन्ति वैदलाः काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि क्षणरान् सैन्धवं पचेत् ।
माषेण्डरी निम्बमूलं पायसं मुद्गयूषकैः" ॥
वटीवेशवाराश्लवङ्गेन फेणीशमं पर्पटः शिग्रुवीजेन
याति । कणामूलतो लड्डुकापूपशष्कुलीविपाको
भवेच्छष्कुली मण्डयोश्च ॥ वेशवारः वेगर इति
लोके । तद् यथा ।—
"च हो निशाहिङ्गुलवङ्गकैला-
धान्याकजीरार्द्रकनागराणि ।
यस्तोषणं सैन्धवपूर्णमन्ने
यथोचितं संस्कृतये प्रणीतम्" ॥ इति ॥
शष्टा शष्टकः पानकविशेषः ।* मण्डः माण्डे
इति लोके ।—
"किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांस
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥
आममाम्रफलं मीने तद्वीजं पिशिते हितं ।
कूर्म्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ
कपिञ्जलानां पिशितानि भुक्त्वा ।
काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टं ॥
कपोतो घवनः पाण्डुः ।
"शाकानि सर्व्वाण्यपि यान्ति
पाकं क्षारेण सद्यस्तिलपाचनेन ।
मधूकसिद्धार्थकवालुकानां
नागविसारक्वथितेन पाकः" ॥
मधूकं चेचूव इति लोके । नागधी खदिरः ।
"पटप्लिकाकेमुककारवेल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानां ।
उपोदिकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता" ॥
मेघरवः चवराई इति लोके ।—
"विपच्यते सूरणकं गुडेन
तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्य्यति कोरदूषात्
कसेरुपाकः किल नागरेण ॥
लवणस्तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाथकात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिकात्तैलं ॥
क्षीरं जीर्य्यति तक्रेण तद्दध्यं कोशमण्डकात् ।
माहिषं माषिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि" ॥
मण्डकः माण्डे इति लोके,—
"रसाला जीर्य्यति व्योषात् खण्डं नागरभक्षणात्
सिता नागरमुस्तेन तथेक्षुश्चार्द्रकारसात् ।
जरामिरागैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रणीतं ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्णो भवेत् क्षारगणस्तथाम्लैः" ॥
इरा मदिरा ।
"तप्तं तप्तं हेम वा तारमश्मो
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्या-
त्तत्र क्षौद्रं मद्ययुक्तं विशेषात्" ॥
तत्र तोयाजीर्णे । इति जठराग्निविकाराजीर्ण-
विसूचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव-
प्रकाशः ॥
अजीवः, त्रि, (नास्ति जीवः आत्मा यस्य स बहुव्रीहिः)
मृतः । अवसन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनञ्यनि
रिति सूत्रेण अनिः) जीवनाभावः । अकरणिः ।
शापः । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति
मुग्धबोधं ॥
अजुगुप्सितः, त्रि, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्सित
नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—
"उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्देवपूर्व्वकं" ॥
इति मानवे ३ अध्याये २०९ श्लोकः ॥
अजेयः, त्रि, (न जेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्व्वक
जिधातोः कर्म्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतव्यः । अ-
जयनीयः । यथा ।—
"अजेयश्च संग्रामे ममापि हि भविष्यति" ।
इति स्कान्दे काशीखण्डे २१ अध्यायः ।
अज्येष्ठवृत्तिः, पुं, (ज्येष्ठस्य वृत्तिः आचरणं षष्ठी
तत्पुरुषः नास्ति ज्येष्ठवृत्तिः ज्येष्ठाचरणं यस्य
सः बहुव्रीहिः) ज्येष्ठवृत्तिरहितः । ज्येष्ठस्य पितृ-
वदवर्त्तमानत्वात् । यथा,—

"यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत्" ॥
इति मानवे ९ अध्याये ११० श्लोकः ॥
यो ज्येष्ठोऽनुजेषु पितृवद्वर्त्तेत स पितेव मातेव अगर्हणीयो भवति। यः पुनस्तथा न वर्त्तेत स मातुलादिवदर्च्चनीयः। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः।

अजैकपात्, [द्] पुं, (अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो यस्य सः बहुव्रीहिः अलोपः) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः। इति शब्दमाला ॥ (हरिवंशे,—
"अजैकपादहिर्ब्रध्न स्त्वष्टा रुद्रश्च भारत।
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः" ॥)

अजैकपादः, पुं, (अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो यस्य सः विकल्पे अलोपः) रुद्रविशेषः। इति जटाधरः ॥ छन्दोऽनुरोधादसन्धिरपि विष्णुपुराणे चन्द्रकलापप्रस्तावे अजएकपादिति ॥ (यथा भारते।—
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः।
वैवस्वतश्च सावित्रोहरोरुद्रा इमे स्मृताः")

अज्जुका, स्त्री, (अर्ज्जयति नायकादर्थमुपार्ज्जयति या अर्ज्जि+समिक स इति बाहुलकादुकन् रस्य ज) नाट्योक्तौ वेश्या। इत्यमरः ॥ (एसा अज्जु आ हि अ एन किम्पि आलिहन्ती चिट्ठदि मृच्छकटिके।)

अज्झटा, स्त्री, (करट इति वत् उज्झति सर्व्वदोषान् नाशयति या उज्झ+कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप् पृषोदरादित्वात् उकारस्य अः। यद्वा, अदव्ययमाश्चर्य्ये अत् आश्चर्य्यकारी झटः सङ्घातोऽस्याः। अत्ति क्विप् झटति झटसंघाते अच्। ,टाप्। अज्ञातौ झटा च वा ॥
("अम्लं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम्।
चक्षुष्यं सर्व्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम्" ॥
इति सुश्रुते।) भूम्यामलकी। इत्यमरः ॥

अज्झलं, क्ली, उज्झति अस्त्रं वारयति या उज्झ+कर्त्तरि अलच् पृषोदरादित्वात् उकारस्य अकारः) फलकं। ढाल इति ख्यातं। इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, अङ्गारः, कोकिलः।)

अज्ञः, त्रि, (ज्ञा+कर्त्तरि कः नञः नञ्समासः।) जड़ः। मूर्खः। इत्यमरः। (यदुक्तं,—
"अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदं" ॥
यथा काष्ठेऽपक्वं दारं तथा विप्रोऽनृचोऽपक्वः।
इदं शरणमज्ञानां।
"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥")

अज्ञानं, क्ली, (ज्ञा+भावे ल्युट् नञ्ज्ञानं नञ्समासः) विपरीतज्ञानं। तत्पर्य्यायः। अविद्या २ अहम्मतिः ३। इत्यमरः ॥ वह्निपुराणे तस्य प्रथमं पञ्चप्रकारत्वमाह अवर्ग। यथा। तमः १ मोहः २ महामोहः ३ तामिस्रं ४ अन्धतामिस्रं ५। इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसद्भ्यामनिर्व्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्किञ्चित्। ज्ञानरहिते त्रि ॥ (यथा मनुः—
अज्ञानात् वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति।
अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं।
अज्ञानात् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥)

अञ्चतिः, पुं, (अञ्चति गच्छति यः अञ्च+कर्त्तरि अति) वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्चलः, पुं, (अञ्चति प्रान्तभागं गच्छति अञ्च+अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः। आँचल इति भाषा। इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे।—
"ऊवः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलोभाति" ॥

अञ्चितः, त्रि, (अञ्च+कर्म्मणि क्तः नाञ्चेः पूजायामिति नलोपाभावः) पूजितः। इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे।—
"उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां
तपोवनावृत्तिपथं गताभ्यां ॥)

अञ्चितभ्रूः, स्त्री, (अञ्चिते उत्कृष्टे भ्रुवौ यस्याः सा बहुव्रीहिः) सुन्दरभ्रूयुक्तनारी। इति स्त्रीपर्य्याये राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जनं, क्ली, (अनृज+भावे ल्युट्, कज्जले तु गम्यमाने करणे ल्युट्) म्रक्षणं। गमनं। व्यक्तीकरणं। इत्यनट् प्रत्ययान्तानृजधात्वर्थः। कज्जलं। तत्तु षड्विधं। यथा,—
"सौवीरं जाम्बलं तुत्थं मयूरश्रीकरं तथा।
दर्व्विका नीलमेघश्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥
तल्लक्षणानि यथा"—
"स्वच्छरूपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसं ॥
घृष्ट्वा निगाद्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन साध्यादौ दीपवर्त्तिना।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता॥
सर्व्वाभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्व्विकाञ्जनं।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा।
आप्नुवन्ति महातोषं षड्भिरेभिः सदाञ्जनैः ॥
विधवा नाञ्जनं कुर्य्यात् महामायार्थमुत्तमं।
नादत्ते तदञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाहृतं ॥
न मृत्पात्रे योजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनं।
न पूजाफलमाप्नोति मृत्पात्रविहिताञ्जनैः॥
चतुर्व्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनं।
तस्माद्द्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः" ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ अस्य गुणः। तारानैर्म्मल्यकारित्वं। निर्म्मलचन्द्रतुल्यनिराकुलदृष्टिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ सौवीराञ्जनं। रसाञ्जनं। अञ्जिः। मसी। इति हेमचन्द्रः ॥ अग्निः इति त्रिकाण्डः॥ आलङ्कारिकभाषया व्यञ्जनाख्यवृत्तिः। यथा,—
"अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनं ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥

अञ्जनः, पुं, (अनक्ति प्रतीच्यां दिशि रक्षकत्वेन प्रकाशते यः अनृज+कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्हस्ती। अञ्जयति रेखया शुभाशुभे सूचयति अनृज+णिच्+ल्युट्) जेष्ठी। जेठी इति भाषा। इति विश्वमेदिन्यौ, (दिवा नतु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनं। विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ इति आगमः)।

अञ्जनकेशी, स्त्री, (अञ्जनवत् केशोयस्याः सा बहुव्रीहिः स्त्रियां ङीप् यत्संयोगेन केशस्य कृष्णता भवेत्) हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्यं। इत्यमरः ॥

अञ्जना, स्त्री, (अनक्ति स्वकान्त्या शोभते अनृज+युच् कर्त्तरि) वानरीविशेषः। सा च हनूमन्माता। इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
"अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपेः।
अभिशापक्षयाज्जाता पुनश्च दिवि चारिणी" ॥)

अञ्जनाधिका, स्त्री, (अञ्जनात् कज्जलादधिका कृष्णवर्णा) अञ्जनिका। इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जनावती, स्त्री, (अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अतिकृष्णवर्णत्वात् अञ्जन+मतुप् स्त्रियां ङीप्) मतौ च बह्वचोऽञ्जनाजरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीकनामदिग्गजभार्य्या। इत्यमरः ॥

अञ्जनिका, स्त्री, (अञ्जनम् अञ्जनवत् वर्णोविद्यतेऽस्याः सा अञ्जन+अर्शआद्यच् स्त्रियां टाप् स्वार्थे कः।) ज्येष्ठीविशेषः आँजनाइ इति। आञ्जिना इति च भाषा. तत्पर्य्यायः। अञ्जनाधिका २ हालिनी ३ हलाहलः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुद्रमूषिका। इति जटाधरः ॥

अञ्जनी, स्त्री, (अनक्ति चन्दनकुङ्कुमादिभिः शोभते अनृज+कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां ङीप्) लेप्यनारी। चन्दनादिलेपनयोग्या। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ कटुकावृक्षः। कालाञ्जनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

अञ्जलिः, पुं, (अनृज+अलि अवशाञ्जलिपुटपेयमिति वेणीसंहारनाटके) हस्तसम्पुटः। आँजला इति भाषा। कुड़वपरिमाणं। इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे। न प्रमातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते। क्रियतां मे दया भद्रे मयाऽयं रचितोऽञ्जलिः) ॥

अञ्जलिका, स्त्री, (अञ्जलि+स्वार्थे क) बालमूषिका। इति जटाधरः ॥ अञ्जनिका। इति च पाठः ॥

अञ्जलिकारिका, स्त्री, (अञ्जलेः कारिका) लज्जालुलता। इति राजनिर्घण्टः ॥ पुत्तलिका। इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जसः, त्रि, (अञ्ज+असच्) अवक्रः। ऋजुः ॥ इति हेमचन्द्रः।

अञ्जसा अ (अञ्जं गतिं विलम्बम्वा स्यति नाशयति अञ्ज+सो+कर्त्तरि का) द्रुतं, शीघ्रं, यथार्थं, प्रह्वतं, इत्यमरः। (यथामनुः,—
"आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुं।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतं" ॥)

अञ्जिः, पुं, (अनृज+इन्। तिलकादिचिह्नम्) प्रेषणिकः। प्रेरकः। इत्युणादिकोषः ॥

अञ्जिष्ठः, पुं, (अनक्ति स्वतेजोभिर्जगत् प्रकाशयति

अञ्ज + इठ ।) मूर्खः । इत्युणादिकोषः ॥

अञ्जीरं, क्ली, (अञ्ज + भावे इन् स्त्रियां वा ङीप् अञ्जीम् अभिकारित्वादि गुणं राति ददाति अञ्जी आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अञ्ज + ईरम्) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः । आँजिर + इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । मञ्जुलं २ काकोडुम्बरिकाफलं ३ । अस्य गुणाः । शीतलत्वं । स्वादुत्वं । गुरुत्वं । वायुपित्तरक्तक्रिमिशूलमुखपीडाकफमुखवैरस्यनाशित्वं । अभिकारित्वञ्च । वनाञ्जीरं तस्मादल्पगुणं । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥

अटनं, क्ली, (अट् + भावे ल्युट्) भ्रमणं । (यथा सर्व्वस्वत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां मास्व भिक्षाटनं । इति घटकर्परः ॥)

अटनिः, स्त्री, (अटति तया गच्छति यत्र अट् + अधिकरणे अनि) धनुरग्रभागः । धनुकेर ऊल् इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥

अटनी, स्त्री, (अटनि + स्त्रियाम्वा ङीप्) अटनिः । धनुष्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते । भ्रमद्गुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलं) ॥

अटरूषः, पुं, पतत्यनेन वासकवृक्षः । इत्यमरः ॥

अटरूषः, पुं, (अटति मृत्युपार्श्वे पतत्यनेन अट + पचाद्यर्थे कः । अटं कासाख्यरोगं रोषति नाशयति रुष् + कर्त्तरि कः । अथवा रूष् + कर्त्तरि कः अटस्य रूषो वा षष्ठीतत्पुरुषः । वासकः कासनाशक इति वैद्यके) वासकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अटविः, स्त्री, (अटति वाऽरण्ये गच्छति यत्र अट् + अधिकरणे अवि पश्चाद्गति वनं व्रजेदिति ।) वनं । इति रायमुकुटः ॥

अटवी, स्त्री, (अटवि + स्त्रियां ङीप्) वनं । इत्यमरः । (यथा रामायणे । आगत्तांश्चैव मार्गांश्च कान्तारांश्चाटवीस्तथा) ॥

अटा, स्त्री, (अट् + भावे अङ् ततष्टाप्) पर्य्यटनं । भ्रमणं । इति रत्नकोषः नीलकण्ठश्च ॥

अटाट्या, स्त्री, (भृशं पुनःपुनः अटनं भ्रमणम् अट् + लुपिसदिचरिजपिजभिदहदशगृभ्यो भावगर्हायामित्यादिना यङ् + भावे अः । स्त्रियां टाप्) पर्य्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनःपुनर्भ्रमणं । अतिशयभ्रमणं । इति व्याकरणं ॥) अट्ट क तीक्ष्णे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टद्वयान्तः । क अट्टयति । एकटकार इति रामः ॥ तीक्ष्णमल्पीभावः । इति दुर्गादासः ॥

अट्ट ङ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्गाद्योपधः । ङ अट्टिट्टिषते दन्त्यवर्गाद्योपधः । ङ अतिट्टिषते । दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । ङ अद्दितिषते खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

अट्टं, क्ली, (अट्ट + अच्) शुष्कं । भक्तं । अन्नं । इति मेदिनी भूरिप्रयोगश्च ॥

अट्टः, पुं, (अट्टते स्वकं अग्रमतिक्रम्य यत्र स्वर्गे गच्छति अट्ट + अधिकरणे घञ्) क्षौमः । इत्यमरः ॥ हर्म्याग्रविभवं । इति भरतः ॥ प्राकाराग्रस्थितरणगृहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातगृहविशेषः । इति कोट्टटः ॥ प्राकारमध्यपञ्चोपरि शाला । इति केचित् ॥ हर्म्म्यादिवातकुटिका । इति केचित् ॥ मध्यपोपरि हर्म्म्यपृष्ठं । इति केचित् ॥ प्राकारधारणार्थोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्टः । इति भट्टः ॥ अतिशयः । इति मेदिनी ॥ हट्टः इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टट्ट अ (वीप्सायाद्विर्वचनम् शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वमस्य अट्टट्टहासमशिवं शिवदूती चकार हेति चण्डी) अत्युचं । इति जटाधरः ॥

अट्टनं (क्ली) चक्रफलाख्यं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अट्टहासः, पुं, महत्तरो हासः । शब्दयुक्तहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवीगणादोभिः साट्टहासं मुहुर्मुहुः ॥ त्र्यम्बकस्याट्टहासः ॥ मेघदूते) ॥

अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिशयं हासकः अतिश्वेतपुष्पत्वात् हास्यकारीव द्वितीयातत् पुरुषः) कुन्दपुष्प वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिशयं हसति अट्ट + हस + णिनि उपपद समासः) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालः, पुं, (अट्टवत् प्रासादगृहवत् अलति भवति अल + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥

अट्टालकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादगृहवत् अलति भवति अल् + अच् स्वार्थे कन्) उपरितनगृहं । अट्टालिकोपरि गृहं । तत्पर्य्यायः । क्षौमः २ अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) राजगृहं । तत्पर्य्यायः ।, नृपागारं २ हर्म्म्यं ३ सौधं ४ धवलागारं ५ । इति जटाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अटिलाट्टालिकादिभ्यो देशेभ्यः ।)

अट्टालिकाकारः, पुं, (अट्टालिकां करोति यः अट्टालिका + कृ + अण् उपपद समासः प्रासादकारकः) शूद्रागर्भे चित्रकारैरुत्पन्नजातिविशेषः । तस्य कर्म्म गृहनिर्म्माणादि । राज इति थेकार इति च भाषा ।

"कुलटायाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्य्यतः ।
वभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः" ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥

अट्या, स्त्री, (अटनम् अट् + भावे क्यप् स्त्रियां टाप् समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्य्यटनं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा,—

"तीर्थ्याभिमं यथाख्या च कामजो दशको गणः" ।

इति मनुः ॥

अठ इ ङ गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्म्मणि) अण्ठ्यते ङ अण्ठते ।इति दुर्गादासः ॥

अठ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । अठति । इति दुर्गादासः ॥

अड ष ज भाषौ (आदिं सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ष बैदिकः । न अड्नोति । इति दुर्गादासः ॥

अड उद्यमे । (आदिं सेट् परं ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अडति लोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥

अड्ड अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्गतृतीयोपधः । (आदिं सेट् परं अड्ड + सन् अट् तिप्) अडिड्डिषति । क्विपि संयोगान्तलोपे अड् । अभियोगः समाधानं । अड्डति पक्षं विद्वान् । अभि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।

अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अण य ङ जीवने । प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ य ङ अण्यते जनो दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अणकः, त्रि, (अण् + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः अधमः । इत्यमरः ॥

अणव्यं, क्ली, (अणोः सूक्ष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अणु + यत्) आणवीनं (अणोः, सूक्ष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अण् + घञ् तस्य इनः आदिवृद्धिश्च)। अणधान्योत्पादकक्षेत्रं । इति रायमुकुटः ॥

अणिः, पुं, स्त्री (अणति शब्दायते अण् + इन् स्त्रियां वा ङीप्) अक्षाग्रकीलकः । रथचक्राग्रस्थितकीलः । इत्यमरः ॥ अश्रिः । सूच्याद्यग्रभागः सीमा । इति मेदिनी ॥ तस्य रूपान्तरं । अणी आणिः (अणति शब्दायते अण् + इञ्, अजादिभ्यश्च इति इञ्, आजि इति वत्)। इत्यमरटीका ॥

अणिमा [न्] पुं, (अणु + भावे इमनिच । अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वं वशित्वञ्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्) अणोर्भावः । अणुत्वं । सूक्ष्मता इति व्याकरणं । अष्टविधैश्वर्य्यमध्ये ऐश्वर्य्यविशेषः इत्यमरः ॥ यत्प्रभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय सर्व्वत्र विचरन्ति केनचिदपि न लक्ष्यन्ते । इति तट्टीका ॥

("अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" ॥
इति आगमः ।)

अणीयः, [स्] त्रि, अतिशयेन अणुः अणु + ईयसुन् अत्यल्पं । अतिसूक्ष्मं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,—

"प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं" ॥)

अणु, त्रि, (अणति सूक्ष्मत्वं गच्छति अण् + उन् अवश्यमक्षपाद्यवः इत्यमरः) सूक्ष्मं । सूक्ष्मं । इति मेदिनी ॥

अणुः, पुं, (अण् + उन्) लेशः । व्रीहिविशेषः सूक्ष्मधान्यं । चिना इत्यादि भाषा । इत्यमरः (यथा मनुः । न महीयात् सूक्ष्मं…)

अणुकः, त्रि, (अणुमंशः अणु + स्वार्थिक…

प्रकारार्थे कन् । अणुप्रकारे, अणुशब्दार्थे चीनादिधान्ये) चतुरः । निपुणः । अल्पः । क्लीबः । इति मेदिनी ॥

अणुभा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीप्तिर्य्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अणुरेवती, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अणुव्रीहिः, पुं, (अणुः सूक्ष्मः व्रीहिः, कर्म्मधारयः, चीनादि ।) सूक्ष्मधान्यं । तत्पर्य्यायः । प्रसातिका २ । इति रत्नमाला ॥

अण्डं, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्विप् अमं संयोगं डयन्ते गच्छन्त्यनेन अम्+डी+ करणे डः । पुंस्त्वेऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे । "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति" मनुः ।) पक्ष्यादिप्रादुर्भावककोषः । अण्डा । डिम् । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पेशी २ कोषः ३ । इत्यमरः ॥ पेशिः ४ कोशः ५ पेशीकोषः ६ । इति तट्टीका ॥ डिम्बः ७ । इति मेदिनी ॥ मत्स्यपक्षिकूर्म्माण्डानां गुणाः,—

("नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुपाकरसानि च । वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरूण्यण्डानि पक्षिणाम्" ॥ इति वैद्यके ॥)

स्वादुत्वं । कटुपाकित्वं । रुचिशुक्रकारित्वं । वातश्लेष्मनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ मुष्कः । वीर्य्यं । इति विश्वः ॥ मृगनाभिः । इति केचित् ॥

अण्डकः, पुं, (अण्ड+स्वार्थे कन्) अण्डकोषः । इति हेमचन्द्रः ॥

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः सा बहुव्रीहिः, स्त्रियां ङीप् ।) अजान्त्रीवृक्षः । नीलराम्ना । नीलवुह्ना इति ख्याता । इति काचिद्रत्नमाला ॥ अन्तःकोठरपुष्पी इत्यपि पाठः ॥

अण्डकोशः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, षष्ठीतत् ।) अण्डकोषः । इत्यमरटीका ॥

अण्डकोषः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोषः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) स्वनामख्यातशरीरावयवविशेषः । तत्पर्य्यायः । मुष्कः २ वृषणः ३ । इत्यमरः ॥ अण्डं ४ पेलं ५ अण्डकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीजपेशिका ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीमा ८ । इति जटाधरः ॥ फलकोषकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलं १० । इति रामायणं ॥ कोषकोषकमुष्काण्डवृषणा अण्डकोषकः । सीमा च पेलसीमानौ फलमित्यपि कुत्रचित् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डकोषकः, पुं, (अण्डकोष+स्वार्थे कन्) अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डजः, पुं, (अण्डे जायते अण्ड+जन्+कर्त्तरि, ड उपपदसमासः) पक्षी । सर्पः । मत्स्यः । कृकलासः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अण्डजातमात्रे त्रि । इत्यमरः ॥

("अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः । यानि चैवम्प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च" । इति मनुः ।)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड+जन्+कर्त्तरि ड, उपपदसमासः, स्त्रियां टाप् ।) मृगनाभिः । कस्तूरी । इति विश्वमेदिनीहेमचन्द्राः ॥

अण्डालुः, पुं, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड+मत्वर्थे आलुच्) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अण्डीरः, पुं, (अण्ड+मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टसामर्थ्यवान् ।) पुरुषः । शक्तः । इति मेदिनी ॥

अण्वी, स्त्री, (अणु+वोतोगुणवचनादिति पक्षे ङीप्) अङ्गुलिः । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे । ज्ञेया ॥

अत, इ बन्धने (इदित्वात् नुम् भ्वादिं सेट् परं) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अन्तीति बन्धे । शेषो दीर्घादिरित्यन्यः । अतएव अन्थते ईन्थते । स्वमते तु अन्त्यते इन्त्यते । छन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अत ई बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

अत सातत्यगते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सातत्यगतं नैरन्तर्य्येण भ्रमणं प्रापणञ्च । अतति वायुः । अतति सूर्य्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

अतः, [स्] व्य, (एतस्मात्, एतद्+एतदोऽशिति पञ्चम्यर्थे तस् एतद्शब्दस्य अशादेशः) कारणं । अपदेशः । निर्द्देशः । इति विश्वः ॥

अतएव, व्य, (एतद्+तस् पञ्चम्यर्थे तस् । एतदः अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव । एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—

"अतएव महेशानि रलयोः समता भवेत्" ।

इति सारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ अतएव पं । इति वोपदेवः ॥

अतटः, पुं, (तट्यते आहन्यते जलेन इति तट्+घञर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य बहुव्रीहिः) पर्व्वतस्योच्चस्थानं । तत्पर्य्यायः । प्रपातः २ भृगुः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा शाकुन्तले । मनोरथानामतटप्रपातः ॥)

अतर्कः, पुं, (तर्क्यतेऽनेन तर्क+घञर्थे कः । तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य स बहुव्रीहिः) अहेतुकः । शुष्कतर्कपरः । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अतलं, स्त्री, (नास्ति तलं गाधभागो यस्य तत् बहुव्रीहिः । अतलस्पर्शमिति व्युत्पत्त्यर्थः ।) प्रथमखण्डपातालं । भूरिप्रयोगः ॥

अतलस्पर्शः, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शो यस्य स बहुव्रीहिः ।) अगाधः । अतिगभीरः) इत्यमरः ॥

अतलस्पृक् [श्] त्रि, (न तलं गाधभागः नञ्समासः, तत् स्पृशति यः अतल+स्पृश्+कर्त्तरि क्विन् अतलस्पर्शकारी । कर्म्मणि क्विन् तत् स्पृश्यते येन ।) अतलस्पर्शः । तत्पर्य्यायः । अस्थाघ२ अस्थागं३ अस्ताघं ४ अगाधं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतसः, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत्+कर्त्तरि असच्, स्त्रियां ङीष् ।) (अतसीवृक्षविशेषः) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ आत्मा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ वल्कलनिर्म्मितवस्त्रं । अस्त्रं । यथा—"अतसः क्षौमं प्रहरणं वायुश्चेति धातुवृत्तौ" माधवः ॥

अतसी, स्त्री, (अत्+असच्, स्त्रियां ङीप् ।) क्षुद्रपुष्पक्षुपवृक्षभेदः । मसिना इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । पार्व्वती २ उमा ३ क्षौमी ४ रुद्रपत्नी ५ सुवर्च्चला ६ । इति रत्नमाला ॥ पिच्छिला ७ देवी ८ मदगन्धा ९ मदोत्कटा १० क्षुमा ११ हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४ । अस्या गुणाः । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातहारित्वं । श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । अस्यास्तैलस्य गुणाः । मधुरत्वं । पिच्छिलत्वं । मदगन्धित्वं । कषायत्वं । वायुकफकासनाशित्वं ॥ स्वादुत्वं । उष्णत्वं । अम्लत्वं । पाके कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥ यथा,—

"अतसी नीलपुष्पी च पार्व्वती स्यादुमा क्षुमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः ।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ शणवृक्षः । इत्यमरटीका ॥

अति, व्य, प्रशंसा । (अत्+इ । पूजायां । अतिरतिक्रमणे चेति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनिसूत्रम् ।) प्रकर्षं । लङ्घनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अतिशयं । क्रान्तं । पूजनं । असम्भावना । इति दुर्गादासः । प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतोऽयं ॥

अतिकथः, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुगतिप्रादय इति समासः । कथनायोग्यं ।) अश्रद्धेयः । नष्टः । इति मेदिनी ॥ नष्टधर्म्मः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्म्मधारयः ।) अपार्थवाक्यं । व्यर्थभाषणं । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥

अतिकन्दकः, पुं, (अतिरिक्तः कन्दो मूलं यस्य कप्) हस्तिकन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिकेशरः, पुं, (अतिरिक्ताः केशराः किञ्जल्काः यस्य सः ।) कुब्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिक्रमः, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम् +भावे घञ् वृद्ध्यभावः) क्रमोल्लङ्घनं । तत्पर्य्यायः । अतिपातः २ (अति पत्+भावे घञ्) उपात्ययः ३ पर्य्यायः ४ । अभिक्रमः । रणे शत्रून् प्रति अभीतयोधादेर्गमनं । इत्यमरः ॥

अतिक्रान्तः, त्रि, (अति+क्रम्+कर्त्तरि क्तः) कृतातिक्रमः । कृतक्रमोल्लङ्घनः । राजानमतिक्रान्ता अतिराजी । इति वोपदेवः ॥ अतीतः । यथा । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । इति रक्षितः ॥

अतिक्रामकः, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता । क्रमोल्लङ्घकः । अतिपूर्व्वक्रमधातोः कर्त्तरि णकः ॥

अतिगण्डः, पुं, (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे ।) विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये षष्ठयोगः । तत्र जातफलं ।

"कलिप्रियो वेदविनिन्दकश्च
धूर्त्तः कृतघ्नो मनदोषयुक्तः ।

सरोमदेहः पुरुषोऽतिदीर्घः
प्रकाण्डगण्डस्त्वतिगण्डजन्मा" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः ।) भूतृणं । चम्पकः । मुद्गरवृक्षः । गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगर्व्वितः ।)

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अतिगन्ध + मत्वर्थे आलु । अतिशयितगन्धयुक्ते) पुत्रदात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगर्व्वितः, त्रि, (अति अधिको गर्व्वः कर्म्मधारयः सोऽस्य जातः अतिगर्व्व + इतच् ।) महाहङ्कृतः । अतिशयगर्व्वयुक्तः । तत्पर्य्यायः । समुन्नद्धः २ । इति हलायुधः ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुहामतिक्रान्ता कुगतिप्रादीति समासः ।) पृश्निपर्णीविशेषः । चुदचाकुलिया इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ गुहातिक्रामके त्रि ॥

अतिचरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण स्वस्थानमतिक्रम्य चरति गच्छतीव अति चर + कर्त्तरि अच् स्त्रियां टाप् ।) पद्मचारिणीवृक्षः । स्थलपद्मिनी । इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टश्च ॥

अतिचारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर + भावे घञ् ।) शीघ्रगमनं । अतिक्रम्य गमनं । कुजादिपञ्चग्रहाणां राशिभोगकालासमाप्तौ राश्यन्तरगमनं । तत्र पूर्व्वराशिगमने वक्रातिचारः । परराशिगमने अतिचारः । एतौ गुरोश्चेदकालो भवति । गुरुस्तु यदि पुनः पूर्व्वराशिं नायाति तदा महातिचारः । तेन लुप्तसम्वत्सरो भवति । ग्रहाणां स्वभोग्यमानराशावपि वक्रातिचारौ भवतः ॥ तत्र नाकालः । इति स्मृतिज्योतिषे ॥

अतिच्छत्रः, पुं, (छाद्यते आच्छाद्यतेऽनेन छद + णिच् + करणे ष्ट्रन् । अतिक्रान्तश्छत्रम् इति व्युत्पत्त्या छत्रातिक्रमकारी ।) भूतृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलतृणविशेषः । अरण्यवर्णकुल्याखाड़ा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ छत्रा । काटछाति । भुँइछाति । पोयालछाति इति ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिच्छत्रकः, पुं, (अति + छत्र + स्वार्थे कन्) छत्रवृक्षः । छातारियाविष इति ख्यातः । तस्य मूले पत्रे वचाकारः कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥ भूतृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिच्छत्रा, स्त्री, (छत्रमतिक्रान्ता, अत्यादय इति समासः ।) अवाक्पुष्पी । मौरी इति ख्याता । इत्यमरः ॥ शताह्वा । शलुफा इति प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ॥ (छत्रातिछत्रे लाङ्गलीं जटिलां ब्रह्मचारिणीं ॥ इति सुश्रुते ॥)

अतिजवः, त्रि, (अतिशयितो जवो वेगो यस्य सः ।) अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (दवयदतिजवेन प्राप्तमुर्व्वीविभागं ॥ इति भट्टिकाव्ये) ॥ तत्पर्य्यायः । जङ्घालः २ । इत्यमरः ॥ जङ्घिलः ३ अतिबलः ४ । इति तट्टीका ॥

अतिजागरः, पुं, (जागृ + भावे घञ् अतिशयितो जागरो जागरणं यस्य सः । अतिजागरणयुक्ते त्रि ।) नीलक्रौञ्चः । कालवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिडीनं, क्ली, (डी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्तं डीनं गमनं कर्म्मधारयः ।) पक्षिणां प्रचण्डगमनं । इति महाभारतं ॥

अतितीव्रा, स्त्री, (अतिशयेन तीव्रा) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथिः, पुं, कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः । इति मेदिनी ॥ कोपः । इति विश्वः ॥

अतिथिः, त्रि, (अतति सातत्येन गच्छति न तिष्ठति अत् + इथिन्) अज्ञातपूर्व्वगृहागतव्यक्तिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ अतिथ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृहागतः ४ । इत्यमरः ॥ स्त्रीलिङ्गे आवेशिकी ५ अतिथी ६ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ आगान्तुः ७ । इति हट्टचन्द्रः । प्रघूर्णः ८ अभ्यागतः ९ प्राघूर्णिकः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ प्राघुणिकः ११ । इति विश्वः ॥ प्राघुणः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः प्रोच्यते बुधैः ॥ * ॥ तस्य निवर्त्तने गृहस्थस्य दोषः यथा,—

"अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति" ॥

इति पुराणं ॥ * ॥ तस्य ग्रहणकालः । "ततो गोदोहमात्रन्तु कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्ध्वं वा यदृच्छया" ॥ इति विष्णुपुराणं ॥ * ॥ गोदोहकालश्च मुहूर्त्ताष्टमभागः । यथा । "आचम्य च ततः कुर्य्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनं । मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुद्दीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्" ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ तस्य मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । "प्रिय वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः" ॥ इति शातातपः ॥ * ॥ तस्य वेदादयो न प्रष्टव्याः ।

"स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वापि तथा कुलं ।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही" ॥

इति विष्णुपुराणं ॥ * ॥ तस्य देशादौ पृष्टे दोषः ।

"देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा योऽन्नं प्रयच्छति ।
न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति" ॥

इति स्मृतिः ॥ * ॥ अतिथये शक्त्यनुसारेण दातव्यं ।

"भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः" ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ भिक्षादिलक्षणं ।

"ग्रासप्रमाणा भिक्षास्यादग्रं ग्रासचतुष्टयं ।
अग्राच्चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः" ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अतिथिपूजनं, क्ली, (अतिथेः पूजनं सेवा षष्ठीतत्पुरुषः ।) अतिथिसेवा । आतिथ्यक्रिया । तत्पर्य्यायः । नृयज्ञः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदानं, क्ली, (दा + भावे ल्युट्, अत्यन्तं दानं स्वसामर्थ्यंसपूर्व्वकपरस्वत्वोत्पत्तिः, कर्म्मधारयः ।) बहुदानं । अपरिमितदानं । यथा,—

"अतिदाने बलिर्बद्धः अतिमाने च कौरवाः ।
अतिरूपे हृता सीता सर्व्वमत्यन्तगर्हितम् ॥"

इति चाणक्यः ॥

अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिश् + क्तः । अन्यधर्म्माणामन्यत्रारोपणमतिदेशः यथा,—"तिङ्शित् सार्व्वधातुकमित्यातिदेशिकसूत्रम् ।) अतिदेशविशिष्टः । यथा,—"न समानगोत्रां भार्य्यां विन्देतेत्यनेन शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते" इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधं नत्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेः । इत्युद्वाहतत्त्वं ।

अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विचित्रवर्णतय आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ण्यत् । रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिश् + भावे घञ्) अन्य धर्म्मस्यान्यत्र आरोपणं । यथा,—"इणवदिकः इत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥ कारिका यथा,—

"प्रकृतात् कर्म्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्म्मसु ।
धर्म्मोऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते" ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रातिदेशः । १ यथा,—"नित्येन तुल्यं शेषं स्या इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः" । १ । कार्य्यातिदेशः २ यथा,—"अप्रयाजास्ताः इत्यत्र कार्य्ये निषेधेन दर्शपौर्णमासधर्म्मातिदेशः" । २ । निमित्तातिदेशः ३ यथा,—"विकृतौ मौद्गचरुया व्रीहिकार्य्यकारिणि मुद्गे व्रीहिकार्य्यनिमित्तत्व धर्म्माः प्रोक्षणादयः कल्प्यन्ते" । ३ । व्यपदेशातिदेशः ४ यथा,—"मासमग्निहोत्रं जुहो इत्यत्र माससाध्यायनाख्ययागे अग्निहोत्रपदव्य देशात् अग्निहोत्रधर्म्मातिदेशः" । ४ । "रूपातिदेशः" ५ यथा,—"यजमानाङ्गिष्ठो यूपः इ त्र यूपे यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजम धर्म्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः" । इति श्रा विवेकटीकायां श्रीकृष्णः ॥

अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादीतिसमासः । गोस्त्रियो सर्जनस्येति ह्रस्वः ।) अतीतनौकं । नावमतिक्रा नावोत्तीर्णं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्ग अतिनौः इति रूपं ॥

अतिपतनं, क्ली, (अति + पत् + भावे ल्युट्) अत्य अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपन्थाः [न्] पुं, (अत्युत्कृष्टः पन्थाः कर्म्मधार अतेः पूजार्थत्वान्न समासान्तप्रत्ययः ।) सन्मा सुपथः । इत्यमरः ॥

अतिपत्रः, पुं, (अतिवृहत् पत्रं यस्य सः ।) हस्तिकन्दवृक्षः । शाकवृक्षः । इति राजनिर्घ

अतिपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) क्रमः । उपात्ययः । पर्य्ययः । इत्यमरः ॥ (शाकुन्तले—न चेदन्यकार्य्यातिपातः) ॥

अतिपातकं, क्ली, (अतिदुष्टतया अन्यत् पा पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नवविधपा गुरुतरपातकं । तत् त्रिविधं पुंसां मातृगु

स्नुषागमनगर्व्यं । श्रियाश्च पुत्रमित्रजनतुरकमन-
जन्यं । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबलः, त्रि, (अतिशयितं बलं यस्य सः बहु-
व्रीहिः ।) प्रबलः । अतिशयबलवान् । महाबल-
विशिष्टः । इति मेदिनी ॥ (विजृम्भमाणोऽतिबलः
प्रत्यबुध्यत राक्षसः ॥ इति रामायणम्) ॥

अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बलं यस्याः सा बहु-
व्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—
"महाया द्वे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा" ।
इत्यादि रामायणे ।) पीतबला । पीतवर्णवाटियाला
इति ख्याता । पिटारकी । इति मदनविनोदः ॥
गुरुशकरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः ।
बलिका २ बल्या ३ विकङ्कता ४ वाट्यपुष्पिका ५
घण्टा ६ शीता ७ शीतपुष्पा ८ भूरिबला ९
वृष्यगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।
वातकृमिनाशित्वं । दाहतृष्णाविषच्छर्द्दिक्लेदोप-
शमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारगः, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि ड, उपपदसमासः ।) (खरः ।
अश्वतरः । गर्द्दभात् वडवायाजातः अश्वभेदः ।) खे-
सरः । खचर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अतितभीः, पुं, (अतिबिभेत्यस्याः अति भी + अपा-
दाने क्विप् ।) वज्रज्वाला । इति हलायुधः ॥

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिशयिता भूमिर्म्मर्य्यादा
कर्म्मधारयः,अतिमर्य्यादा ।) आधिक्यं । यथा । प्राप्य
मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्तनभरः सुरतस्येति
माघः ॥ अतिशयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्यः, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल
+ यत् ।) बिल्ववृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अतिशय-
मङ्गलजनके त्रि ॥

अतिमर्य्यादः, त्रि, (मर्य्यादामतिक्रान्तः प्रादि-
समासः ।) अतिशयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
शये स्त्री ॥

अतिमात्रं, स्त्री, (मात्रामल्पमतिक्रान्तं प्रादि-
समासः ।) अतिशयः । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः ॥
(यथा शाकुन्तले । अतिमात्रलोहितनलौ बाहू
घटोत्क्षेपणात् ॥)

अतिमुक्तः, (पुं) माधवीलता । इत्यमरः ॥ तिनिश-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्तः, त्रि, (अतिशयेन मुक्तः निर्व्वाणमुक्तिं गतः
अति + मुच् + कर्त्तरि क्तः, निर्व्वाणमुक्तिविशिष्टः ।)
निष्फलः । निःसङ्गः । इतिविश्वमेदिन्यौ ॥ प्राप्त-
निर्व्वाणः ॥

अतिमुक्तकः, पुं, (मुच् + भावे क्त, अतिशयेन मुक्तं
बन्धनशैथिल्यं यस्य सः बहुव्रीहिः, कप् ।) तिनिश-
वृक्षः । इत्यमरः । तिन्दुकवृक्षः । पुष्पवृक्षविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । पुण्ड्रकः २ मल्लिनी ३ भ्रमरा-
नन्दा ४ कामुककान्ता ५ । तस्य गुणाः । कषायत्वं ।
शीतत्वं । अमवाशित्वं । पित्तदाहज्वरोन्माद-
हिक्काच्छर्द्दिनिवारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कर्णिकारान् कुरबकान् चम्पकानतिमुक्तकान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) मूर्व्वा-
लता । रास्ना । क्षीतवङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, त्रि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्तः । श्रेष्ठे भिन्ने
शून्ये च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिकः । अतिशयितः । तत्पर्य्यायः । समधिकः २ ।
इत्यमरः ॥

अतिरेकः, त्रि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
श्रेष्ठत्वे च ।) अतिशयः । यथा,—
"सम्पूर्णे तूभयोर्व्वर्षमतिरेके परेऽहनि" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तोरोगः व्याधिः अति रुज् +
भावे घञ् ।) क्षयव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमशः, पुं, (अतिशयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोमन् + मत्वर्थे श) वनच्छागलः । इति
हारावली ॥ वृहत्वानर इति केचित् ॥ अति-
शयलोमयुक्ते त्रि ॥

अतिलोमशा, स्त्री, (अतिशयितं लोम अतिलोमन् +
मत्वर्थे श, स्त्रियां टाप् ।) नीलबुह्रा । इति रत्न-
माला ॥

अतिवर्त्तुलः, पुं, (अतिशयितो वर्त्तुलः कर्म्मधारयः ।)
कलायविशेषः । वाँटुला कड़ाइ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः खतीलशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अतिवादः, पुं, (अति + वद् + भावे घञ् ।) अभि-
वादः । परुषोक्तिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
("अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥ मनुः ।)

अतिविकटः, पुं, (अतिशयितो विकटः भीषणः)
दुष्टहस्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिकराले त्रि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विषमतिक्रान्तं यया बहुव्रीहिः ।) वृक्षविशेषः ।
आतइच । आतैच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विश्वा
२ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६
शृङ्गी ७ महौषधं ८ । इत्यमरः ॥ काश्मीरा ९
श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११
भङ्गुरी १२ भङ्गुरा १३ विरूपा १४ श्यामकन्दा
१५ विषरूपा १६ वीरा १७ माद्री १८ श्वेत-
वचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
गुणाः । पाचकत्वं । ग्राहित्वं । दोषनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफपित्तज्वरामा-
तिसारकासविषच्छर्द्दिनाशित्वञ्च ।
"त्रिविधातिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथारुणा ।
रसवीर्य्यविपाकेषु निर्व्विशेष गुणाधिका" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
"विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा ॥
विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अतिविस्रब्धनवोढ़ा, स्त्री, (अतिविस्रब्धा अति-
प्रश्रययुक्ता नवोढ़ा प्रणयिनी नायिका इति यावत्
कर्म्मधारयः ।)स्वीयान्तर्गतमध्यनायिकाभेदः । तस्याः
लक्षणं । नायकातिशयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा ।
सधैर्य्यसापराधनायके वक्रोक्तिः । अधैर्य्यसापरा-
धनायके परुषवाक् । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टिः, स्त्री, (अतिशयेन वृष्टिः वर्षणं ।) अति-
शयवृष्टिः । ईतिविशेषः । स तु महद्वर्षणरूपः
शस्यनाशमुत्पातः । यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड़ेता ईतयः स्मृताः ॥
इति पराशरः ॥

अतिवेलं, स्त्री, (वेलां मर्य्यादां कूलं वा अतिक्रान्तं
प्रादिसमासः, ह्रस्वः ।) अतिशयिते त्रि । इत्यमरः ॥
(जलमतिवेलं पयोराशेः ॥ नीतिमाला) ।

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथायातना कर्म्मधारयः ।
व्यथ + भावे अङ् स्त्रियां टाप् ।) अतिशययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिशयेन व्याप्तिर्व्यापनं ।)अतिशय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिलक्षणे धूमवान् वह्नि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ ख्यावच्छिन्न-
प्राक्कालावच्छेदेन रविसंक्रमणमात्रराशीयरवि-
संयोगविशिष्टवृत्तिमत्त्वाकत्वं मलमासत्वं
भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवारणाय औत्पातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मलमासतत्त्वटीका ॥
मुख्यफलजनकव्यापारजनकत्वे सति मुख्यफला-
जनकत्वं अङ्गत्वं घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं
इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिशक्तिता, स्त्री, (अतिशयिता शक्तिः कर्म्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य बहुव्रीहिः, तस्य भावः तल् स्त्रियां
टाप्) विक्रमः । महाबलं । इत्यमरः ॥

अतिशक्तिभाक् [ज्] पुं, (अतिशयिता शक्तिः कर्म्म
साधनसामर्थ्यं कर्म्मधारयः । तां भजते अतिशक्ति
+ भज् + कर्त्तरि ण्विः, उपपदसमासः ।) अति-
शयशक्तिविशिष्टः । अतिसमर्थः । सवीर्य्यमतिशक्ति-
भाक् । इत्यमरः ॥

अतिशयः, पुं, (अति + शी + अच्) अधिकः । तत्-
पर्य्यायः । भरः २ अतिवेलं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५
अतिमात्रं ६ उद्गाढ़ं ७ निर्भरं ८ तीव्रं ९
एकान्तं १० नितान्तं ११ गाढ़ं १२ वाढ़ं १३
दृढ़ं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्य्यादः १५ उत्-
कर्षः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ बलवत् १७ सुष्ठु १८
किमुत १९ स्व २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
व्ययवर्गे अमरः ॥ अतिरिक्तः २३ समधिकः २४ ।
इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमरः ॥

अतिशयनं, स्त्री, (अति + शी + भावे ल्युट्) अति-
शयः । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(शयनमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
शयनम् ।)

अतिशायनं, स्त्री, (अति शी + स्वार्थे णिच् भावे

ल्युट् ।) अतिशयनं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आधिक्यं । प्रकर्षः । प्रशंसा ।)

अतिशोभनः, त्रि, (अतिशोभते अति + शुभ + कर्त्तरि ल्युः ।) अतिशयशोभायुक्तः । अतिप्रशस्तः । श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥

अतिसर्ज्जनं, क्ली, (अतिशयेन सर्ज्जनं दानं अति + सृज् + भावे ल्युट्) अतिशयदानं । तत्पर्य्यायः । विलम्भः २ । इत्यमरः ॥ दानं । वधः । इति मेदिनी ॥ (विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात् ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकं ॥ इति कुमारसम्भवे ॥)

अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मलं द्रवीकृत्य सरति निःसारयति अति + सृ + व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यमिति वार्त्तिकसूत्रेण कर्त्तरि घञ् वृद्धिः दीर्घश्च ।) बहुद्रवमलनिःसरणरोगः । तत्पर्य्यायः । आमगन्धिः २ उदरामयः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अतीसारः ४ । इति वैद्यकं ॥ * ॥ तस्य निदानं ।

"गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्य्ययैः ॥
जलाभिरमणैर्व्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते" ॥

संप्राप्तिर्यथा,—

"संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः
शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः ।
सरत्यतीवातिसारं तमाहु-
र्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥
एकैकशः सर्व्वशश्चापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः" ॥ * ॥

पूर्व्वरूपं यथा,—

"हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥"

इति माधवकरः ॥ अथ सामान्यातिसारस्य चिकित्सामाह ।

"आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः ।
अतोऽतिसारे सर्व्वस्मिन्नामं पक्वञ्च लक्षयेत् ॥

क्रमश्चिकित्सा । तत्रामपक्वयोर्लक्षणं ।

"संसृष्टमात्रैर्दोषैस्तु न्यस्तमप्सु निमज्जति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितं ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।
लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्द्दिशेत् ॥
न च संग्राहणं दद्यात् पूर्व्वमामातिसारिणे ।
अकाले संगृहीतो हि विकारान् कुरुते बहून् ॥
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोभगन्दरान् ।
शोथं पाण्ड्वामयं प्लीहगुल्ममेहोदरज्वरान् ॥
शिशुभक्ष्यः स्थविरस्यश्च वातपित्तात्मकश्च यः ।
क्षीणधातुबलस्यापि बहुदोषोऽतिविस्रुतः ॥
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत् ।
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयते तथा शमयेत् ॥

लङ्घनमेव दोषदुःखपिपासायां दोषपाकार्थं षडङ्गविधिनाऽऽशृतं योगचतुष्टयमाह,—

"धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारिणे ।
ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ॥
मुस्तोदीच्यशृतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे ।
हितं लङ्घनमेवादौ पूर्व्वरूपेऽतिसारिणः ॥
कार्य्यं वानशनस्यान्ते प्रद्रवं लघुभोजनं ।
पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः ॥
आमातीसारनाशाय क्वाथमेभिः पिबेन्नरः ।

पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"पाठाहिङ्गुवचमोदोग्रापञ्चकोलाब्दजं रजः ।
उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवं ॥"

पाठादिचूर्णं ॥ * ॥

"हरीतकीं सातिविषां हिङ्गु सौवर्च्चलां वचां ।
सैन्धवञ्चापि संपिष्य पाययेदुष्णवारिणा ॥
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शाम्यति ।
न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥"

चिकित्सति अपनयति । हरीतक्यादिकल्कः ॥ * ॥

"वत्सकातिविषा विल्वमुस्तबालकजं शृतं ।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित् ॥"

वत्सकादिक्वाथः ॥ * ॥

"एरण्डरससंपिष्टं पक्वमामञ्च नागरं ।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं ॥"

नागरस्य पुटपाकः कल्कश्च ॥ * ॥

"धान्यबालकविल्वाब्दनागरैः पाचितं जलं ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं नित्यसेवितं ॥"

धान्यपञ्चकं ॥ * ॥

"पित्ते धान्यचतुष्कन्तु शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि ।
रक्तेऽपि पित्तसाधर्म्याद्धितं धान्यचतुष्टयं ॥"

धान्यचतुष्कं ॥ इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥ * ॥

"सलोध्रं धातकीविल्वं मुस्ताम्रास्थिकलिङ्गकं ।
पिबेन्माहिषतक्रेण पक्वातीसारनाशनं ॥"

लोध्रादिचूर्णं ॥ * ॥

"अम्बष्ठा धातकी लोध्रं समङ्गा पद्मकेशरं ।
मधुकारलुविल्वञ्च पक्वातीसारहा गणः ॥"

अरलुः श्योणाकः । पाठादिगणः ॥ * ॥

"समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमेव च ।
शाल्मलीवेष्टको लोध्रो दाड़िमद्रुफलत्वचौ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गु च ।
मधूकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः ।
ते योगा उपयोज्याः स्युः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥"

समङ्गाच लज्जालुः । शाल्मलीवेष्टको मोचरसः । दाड़िमस्य द्रुमफलयोस्त्वचौ । प्रियङ्गोर्गन्धकत्वमत्र फले वर्त्तमानत्वात् शृङ्गवेरमत्र शुण्ठी । दीर्घवृन्तः श्योणाकः तस्य त्वक् । समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि ॥

"कच्चटजम्बूदाड़िमशृङ्गाटकपत्रविल्ववर्हिष्ठं । जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं बध्नात्" ॥ कच्चटं चवराई शाकस्य भेदः । कच्चटादिभिश्चतुर्भिः पत्रशब्दः सम्बध्यते । वर्हिष्ठं बालकं गङ्गाधरक्वाथः ॥ * ॥

"मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः ।
चूर्णं मथितसमेतं हरति गङ्गाप्रवाहमपि" ॥

अरलुः श्योणाकः । मथितं निर्ज्जलं दधि वस्त्रपूतं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

"मुस्तावत्सकबीजं मोचरसो विल्वधातकीलोध्रं ।
गुड़मथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं बध्नात्" ।

द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

"मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोध्रबालकैः ।
विल्वमोचरसाभ्याञ्च पाठेन्द्रयववत्सकैः ॥
आम्रबीजसमङ्गातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः ।
मधुतण्डुलपानीयपीतैर्नश्येत् प्रवाहिका ॥
सर्व्वेऽतिसारा ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः ।
वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं बध्नाद्गङ्गाम्बुवाहिनीं ॥"

समङ्गा लज्जालुः । वृद्धगङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

अङ्कोटमूलकल्कः तण्डुलपयसा समाक्षिकः पीतः सेतुरिव वारिवेगं झटिति बध्नात्यतीसारं" ॥

अङ्कोठकल्कः ॥ * ॥

"कुटजत्वक्तुलामार्द्रां द्रोणनीरे पचेत् भिषक् ।
पादशेषं शृतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ॥
लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।
मुस्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं ॥
निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दर्व्वीं प्रलिम्पति
जलेन छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ॥
घोरान् सर्व्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्
असृग्दरं समस्तञ्च तथार्शांसि प्रवाहिकां ॥"

कुटजावलेहः ॥ * ॥

"कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलं ॥
नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं नृणां ।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥
पाठा पिष्टा च गोदध्ना तथा मध्यत्वगाम्रजा ।
अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हन्त्युदरे धृता ॥ * ।

अथ वातातिसारस्य लक्षणं ।

"अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।
शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्य्यते" ॥

अरुणमीषद्रक्तं । शकृत् पुरीषं । सरुक्शब्दो गुदे । तत्साहचर्य्यात् रुगपि गुदे बोद्धव्या ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा ।

"वचा चातिविषा मुस्तं वीजानि कुटजस्य च ।
श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातिसारशान्तये" ॥ *

अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं ।

"पित्तात् पीतं नीलमसृक् दुर्गन्धि हरितं सृतं ।
गुदपाकतृषामूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्त्तते" ॥ * ॥

तस्य चिकित्सा ।

"विल्वशक्रयवाम्भोदबालकातिविषाकृतः ।
कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवं" ॥

विल्वादिक्वाथः ॥ * ॥

"रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचं ।
धातकीशृङ्गवेरञ्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुल्वणं ।
अर्शांसि सशोणितकं शूलमाशु निवारयेत् ॥

रसाञ्जनादिचूर्णं ॥ * ॥ अथ पित्तातिसारे

रक्तातीसारस्य संप्राप्तिमाह,—
"पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके।
तदोपजायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्बणः ॥*॥"
तस्य चिकित्सा।
वत्सकस्य फलमात्रा दाडिमफलकस्य वा त्वक् च।
तदयुगलं पलमानं विपचेदष्टांशसम्मिते तोये॥
अष्टमभागं शेषं क्वाथं मधुनापि पिबेत् पुरुषः।
रक्तातिसारमुल्बणमतिशयितं नाशयेन्नियतं॥
कुटजदाडिमक्वाथः॥ * ॥
"कुटजातिविषा मुस्तं बालकं लोध्रचन्दनं।
धातकी दाडिमं पाठा क्वाथमेषां समाक्षिकं॥
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलामसंयुते।
कुटजादिकषायोऽयं सर्व्वातीसारनाशनः॥"
चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिक्वाथः॥ * ॥
"गुडेन भक्षयेद्बिल्वं रक्तातीसारनाशनं।
आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगहरं परं॥"
बिल्वं सुस्विन्नं बालबिल्वगर्भं शीतं तत्स्वेदनोदकं चानुपेयं। गुडबिल्वं॥ * ॥
"जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु कुट्टयेत् पल्लवान् नवान्।
संगृह्य स्वरसं तेषां अजाक्षीरेण योजयेत्॥"
तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनं।
जम्ब्वादिस्वरसः॥ * ॥
"निष्क्वाथ्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः
सम्यक् पलद्वितयमम्बुचतुःशरावे।
तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं
क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः॥
प्रक्षिप्य माषकानष्टौ मधुनस्तच्च शीतले॥
रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यं क्षिप्रमाप्नुयात्"॥
कुटजक्षीरं॥ * ॥
"पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग् जयेत्।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः॥"
शतावरीकल्कस्तद्घृतञ्च॥ * ॥
"गोदुग्धनवनीतन्तु मधुना सितया सह॥
लीढ़ं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं"॥
नवनीतावलेहः॥ * ॥
"पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना।
रक्तातिसारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत्"॥
चन्दनमत्र श्वेतं। चन्दनकल्कः॥ * ॥
"विरेकैर्बहुभिर्यस्य गुदं पित्तेन दह्यते।
पच्यते वा तयोः कार्य्यं सेकप्रक्षालनादिकं"॥
आदिशब्देन लेपादिग्रहः।
"पटोलयष्टीमधुकक्वाथेन शिशिरेण हि।
गुदप्रक्षालनं कार्य्यं तेनैव गुदसेचनं॥
दाहे पाके हितं छागीदुग्धं सक्षौद्रशर्करं।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने॥
गुदस्य दाहपाकयोः।
"गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमं।
अतिप्रवाहणात् भवती भवेद्यदि गुदव्यथा।
स्निग्धं मूषकमांसेन तदा संस्वेदयेद्गुदं॥
अथ गोधूमचूर्णस्य संनीतस्य तु वारिणा।
कल्कस्य कोमलं कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्गुदं॥
(गुदभ्रंशे) गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहाभ्यक्तं प्रवेशयेत्।
प्रविष्टं स्वेदयेन्मन्दं मूषकस्यामिषेण हि॥"
मूषकस्यामिषेण काञ्जिकेनोत्स्विन्नेन एरण्डपत्रादिस्थापितेन स्वेदयेत्।
"मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत्।
गुदभ्रंशाभिधो व्याधिः प्रशाम्यति न संशयः॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लक्षारनागरसंयुतं।
घृतं विपक्वं पातव्यं गुदभ्रंशगदापहं॥
चाङ्गेरी चतुष्पत्रा अम्ललोणिका तस्याः स्वरसः कोलस्य क्वाथः दध्यम्लं दधिरूपमम्लं एतत्त्रयं मिलितं घृताच्चतुर्गुणं। क्षारनागरयोः कल्कः। चाङ्गेरीघृतं॥ * ॥
"कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्कराम्बितं।
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः॥
पद्मिनीपत्रं पुरइनिपत्रं तत्संशोष्य संचूर्ण्य शर्करायुक्तं खादेत्। अयन्तु गुदभ्रंशोऽतीसारं विनापि भवति। ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः। अत्र तु गुदस्य दाहपाकव्यथाप्रसङ्गात् भ्रंशोऽपि लिखितः। चिकित्सा तूभयत्र तुल्यैव॥ * ॥ अथ श्लेष्मातिसारस्य लक्षणं॥
"श्वेतं स्निग्धं घनं विस्रं शीतलं मन्दवेदनं।
गौरवारुचिसंयुक्तं श्लेष्मणा साय्यते शकृत्॥
विस्रं स्यादामगन्धि यत्॥*॥ अथ तस्य चिकित्सा।
"श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनं।
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः॥
चव्यश्चातिविषा कुष्ठं बालबिल्वं सनागरं।
वत्सकत्वक्फले पथ्या हर्द्दिश्लेष्मातिसारनुत्"॥
चव्यादिक्वाथः॥ * ॥
"हिङ्गु सौवर्च्चलं व्योषमभयातिविषा वचा।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषां श्लेष्मातिसारनुत्॥"
हिङ्ग्वादिचूर्णं॥ * ॥
"कृमिघ्नवचाबिल्वपेशीधान्याककट्फलं।
एषां क्वाथं भिषग्दद्यात् अतीसारे बलासजे"॥
विडङ्गादिक्वाथः॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां लक्षणानि चिकित्सा च।
"द्विदोषलक्षणैर्विद्यादतीसारं द्विदोषजं।
तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विमिश्रा च निगद्यते॥
कट्फलं मधुकं लोध्रत्वक् दाडिमफलस्य च।
सतण्डुलजलं चूर्णं वातपित्तातिसारनुत्"॥
वातपित्तातिसारे॥ * ॥
"चित्रकातिविषा मुस्तं बालबिल्वं सनागरं।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत्"॥
वातश्लेष्मातिसारे॥*॥
"मुस्ता सातिविषा मूर्व्वा वचा च कुटजः समाः।
एषां कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मातिसारनुत्"॥
पित्तश्लेष्मातिसारे। अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षणं।
"तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
वर्च्चः कुर्य्यान्नैकरूपं तृषार्त्तः।
सर्व्वोद्भूते सर्व्वलिङ्गोपपत्तिः
कृच्छ्रोऽसाध्यो बालवृद्धाबलानां"॥
अथ तस्य चिकित्सा॥ * ॥
"पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः।
पाठाभूनिम्बवर्हिष्ठकुटजत्वक्फलैः शृतं॥
सर्व्वजं हन्त्यतीसारं ज्वरञ्चापि तथा वमिं।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं वापि सुदुस्तरं॥
पञ्चमूल्यत्र सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी।
वाते पुनर्व्वलाद्ये च सा योज्या महती मता"॥
वर्हिष्ठं बालकं। पञ्चमूल्यादिक्वाथः॥ * ॥
"अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितं।
चतुःसमेयं गुटिका स्यात्त्रिदोषातिसारनुत्॥
आमातिसारमानाहं सविबन्धं विसूचिकां।
कामीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलं"॥
चतुःसमो मोदकः॥ * ॥
"तत्कालात्तकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा।
पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां॥
सूत्रेण बद्धां गोधूमपिष्टेन परिवेष्टितां।
लिप्ताञ्च घनपङ्केन निर्द्दहेद्गोमयाग्निना॥
अङ्गारवर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत्।
ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत्॥
उक्तः कृष्णात्रिपुत्रेण पुटपाकस्तु कौटजः।
जयेत् सर्व्वानतीसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान्
कुटजपुटपाकः॥ * ॥
"कुटजत्वक्कृतः क्वाथो वस्त्रपूतो घनीकृतः।
स लीढ़ोऽतिविषायुक्तः स्यात्त्रिदोषातिसारनुत्॥
इन्द्रयवाष्टमांशेन क्वाथादतिविषारजः।
प्रक्षिपेदा चतुर्थांशमिति केचिद्वदन्ति हि"॥
कुटजावलेहः॥ * ॥
"पलमङ्कोठमूलस्य पाठां दार्व्वीञ्च तत्समां।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्॥
छायाशुष्कांश्च तान् कुर्य्यात्तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना।
पेषयित्वा प्रदद्यात्तं पानाय गदिने भिषक्॥
वातपित्तकफोद्भूतान् द्वन्द्वजान् सान्निपातिकान्।
हन्यात् सर्व्वानतीसारान् वटकोऽयं प्रयोजितः"॥
अङ्कोठवटकः॥ * ॥ अथागन्तुजस्य शोकातिसारस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह।
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशं॥
निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा
निर्गन्धं वा गन्धवच्चातिसारः।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः॥
अयमर्थः। तैस्तैर्भावैर्बन्धुवित्तक्षयादिभिः शोचतः शोकं कुर्व्वतः। जन्तोः प्राणिनः। वाष्पोष्मा वाष्पः शोकजदेहोष्मणा जनितं नेत्रनासागलादिषु जलं तेन सहितः उष्मा शोकजं देहतेजः। स कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य जठराग्निं मन्दीकृत्य। वाष्पसहितत्वादुष्मणापि वह्नेर्मन्दीभाव इति भदोषः। वह्नेर्मन्दीभावादेव अल्पाशनस्येति जन्तोर्विशेषणं। ततस्तस्य जन्तोः रक्तं क्षोभयेत् स्थानाच्चालयेत्। इति संप्राप्तिः॥ अथ लक्षणं। तच्च रक्तं अधस्तात् गुदात् काकणन्तीप्रकाशं गुञ्जाफलसदृशं विड्विमिश्रं गन्धवच्च। अविट् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत्। शोकोत्पन्नोऽतिसारः अतिमात्रं दुश्चिकित्स्यः। शोकाप-

नोदनं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्त्तुमशक्य-त्वात् । एषोऽतिसारः वैद्यैः कष्टः कष्टेन साध्यः । प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः ॥ * ॥ अथागन्तुजत्वेन साम्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षण-मत्रैवाह ।

"भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मलं यदा ।
तदातिसार्य्यते तन्तु क्षिप्रमुष्णजलप्लवं ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं ।
न भयोपशमाच्छम्मे यस्मिन् स्यात् स भयात् स्मृतः॥

प्लवत इति प्लवं जले प्लवमानं । ननु भयाति-सारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव । यत आह । भयेन क्षोभिता दूषिता दोषा मलं दूषयन्ति । तन्मलमतिसरति । अत्र पूर्व्वमेव दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

"रागद्वेषभयात् ये च ते स्युरागन्तवो गदाः" ।

इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य त्वयमर्थः । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-कफा अतीसारणाय क्षोभिताः सञ्चालिताः न दूषिता भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भ-वात् । अतिसर्त्तुं चलिता वातपित्तकफा मलं दूषयन्ति तत् सर्व्वं वातपित्तकफमलं भयेनैवाति-सार्य्यते । पश्चाद्वातसम्बन्धो भयाद्वायुरिति वच-नात् । अतएव भयातिसारे वातहर्य्येव क्रिया कथितेति समाधिः ॥ * ॥ अथ तयोश्चिकित्सा ।

"भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ।
तयोर्व्वातहरी कार्य्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया" ॥

वातातिसारवत् वातातिसारलक्षणौ । तयो-श्चिकित्सा च हर्षणाश्वासनपूर्व्विका वातहरी कार्य्या ॥ * ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह । 32776

"अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तो-
दोषाः कोष्ठे धातुसंघान् मलांश्च ।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥

अन्नं भुक्तं तदजीर्णं चेति कर्म्मधारये अन्नाजीर्णं तस्मात् प्रद्रुता उपद्रुताः । क्षोभयन्तः चाल-यन्तः । नैकशः इत्यत्र नाकादित्वान्नाक्षरविप-र्य्ययः । नन्वामेन दोषा दूष्यन्ते गुर्व्वादिभक्ष्य-णादिभिरिव ते चातीसारमुत्पादयन्ति । नत्वाम-मेवातीसारमुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि दोषज एव किमर्थमयं पृथगुच्यते । उच्यते । आ-मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं सम्प्राप्तिपूर्व्वको लक्षणविशेषः पृथगुक्तः । कः स चिकित्साविशेष-स्तमाह । अतिसारेषु सर्व्वेष्वेव संग्राहकमौषध-मुक्तमामातीसारे तु ग्राहकं विरुद्धं । यत उक्तं ।

"नामे संग्राहकं विद्यादतीसारे कदाचन ।
संगृहीतो यथादामो विकारान् कुरुते बहून्" ॥

इति । यथाक्लेषजवचनात् । विकारान् ग्रहण्या-नाहशूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन् ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा ।

"पथ्यातिविषा शुण्ठी विश्वहिङ्गुवचाम्बुदाः ।
पिबकैश युता एषां क्वाथ आमातिसारनुत्" ॥

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्व्वमुक्तैव ॥ * ॥

"शोथघ्नीन्द्रयवाः पाठा विडङ्गातिविषा घनाः ।
क्वथिताः सोषणाः पीताः शोथातिसारनाशनाः" ॥

शोथघ्नी पुनर्नवा । उषणं मरिचं । सशोथाती-सारे ॥ * ॥

"आम्रास्थिमध्यमालूरफलक्वाथः समाक्षिकः ।
शर्करासहितो हन्यात् छर्द्यतीसारमुल्वणं ॥"

मालूरफलं विल्वफलं ।

"कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं तृष्णादाहं ज्वरं भ्रमं" ॥

छर्द्यतीसारे ॥ * ॥

"दध्ना ससारेण समाक्षिकेण
भुञ्जीत निःसारकपीड़ितस्तु ।
सुतप्तकुप्यक्वथितेन चापि
क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन" ॥

निःसारकः निढ़ाह्वो इति लोके । सुतप्तकुप्य-क्वथितेन । सुतप्तसुवर्णरजततरलोहनिर्व्वापण-क्वथितेन । भुञ्जीत पथ्यमिति शेषः ॥ निःसा-रके ॥ * ॥

"दीप्ताग्निर्निष्पुरीषो यः सार्य्यते फेनिलं शकृत् ।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठीं दधि तैलं पयो घृतं ॥
बला विश्वाशृतं क्षीरं गुड़तैलानुयोजितं ।
दीप्ताग्निं पाययेत् प्रातः सुखदं वर्चसक्षये" ॥

पुरीषक्षये ॥ * ॥

"तुलां संकुट्य विल्वस्य पचेत् पादावशेषितं ।
सक्षीरं साधयेत्तैलं श्लक्ष्णपिष्टैरिमैः समैः ॥
विल्वं सधातकीकुष्ठं शुण्ठी रास्ना पुनर्नवा ।
देवदारु वचा मुस्तं लोध्रमोचरसान्वितं ॥
एभिर्न्निहन्ति निगा पक्वं ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ।
विल्वतैलमिति ख्यातमत्रिपुत्रेण भाषितं ॥
ग्रहण्यर्शोऽधिकारे ये स्नेहाः समुपदर्शिताः ।
प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां तुल्यहेतुता" ॥

त्रयाणां ग्रहण्यर्शोऽतिसाराणां । विल्वतैलं ॥ * ॥ अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकाव्याधेः संप्राप्ति-पूर्व्वकलक्षणमाह ।

"वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" ॥

अस्यायमर्थः । अहिताशनस्य अतिशयेन वातल-भक्ष्यभोजिनः । प्रवृद्धो वायुः प्रवाहतः कण्ठ-कूजनेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः । निचितं सञ्चितं । बलासं कफं । मलाक्तं पुरी-षयुक्तं अल्पं । बहुशः वारंवारं । अधस्तात् गुदमार्गेण । नुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-णा वैद्याः । तां प्रवाहिकां । प्रवदन्ति कथ-यन्ति ॥ * ॥

तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।

"प्रवाहिका वातकृता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च ।
सरक्तिका शोणितसम्भवाच्च
ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मताश्च" ॥

तत्र रूक्षप्रभवा वातजा । स्नेहप्रभवा कफजा । तु शब्दात्तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च । तासा-मतीसारवदाहिशेष लिङ्गं क्रमं चामविपक्वताम् । क्रमं चिकित्सां ॥ * ॥ तस्याश्चिकित्सामाह ।

"विल्वपेशी गुड़ं लोध्रं तैलं मरिचसंयुतं ।
लीढ़्वा प्रवाहिकाक्रान्तः सत्वरं सुखमाप्नुयात्" ॥

विल्वादिरवलेहः ॥ * ॥

"धातकीवदरीपत्रकपित्थरससमाक्षिकं ।
सलोध्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्व्वाहिकार्द्दितः" ॥

एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । निर्व्वाहिका प्रवाहिका । धातक्यादिः ॥ * ॥ अथ असाध्या-तिसारिणोलक्षणमाह ।

"पक्वजाम्ववसंकाशं यकृत्खण्डनिभं तनु ।
घृततैलवसामज्जवेसवारपयोदधि ।
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभं ॥
कुणपं सक्तदालोक्य नातिसारमुपक्रमेत् ।
तृष्णादाहारुचिश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनं" ॥
संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं ।
प्रलापयुक्तञ्च भिषक् वर्ज्जयेदतिसारिणं ॥ संमूर्च्छा सकलेन्द्रियमनसां स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुर-वस्थाविशेषः । संमोहः विकलमतित्वं ।

"असंवृतगुदं क्षीणं शूलाध्मानैरुपद्रुतं ।
गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥
असंवृतगुदं गुदसंवरणाक्षमं ।
गुदे पक्वे गतोष्माणं गुदपाकारम्भके पित्ते विद्यमानेऽपि शीतगात्रं नष्टाग्निं वा ।

"श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीड़ितं ।
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥
शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकं ।
छर्द्दिमूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ॥
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रपाको मूत्रनिग्रहः ।
पुरीषस्योष्णतातीव मरणायातिसारिणां ॥
अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।
मांसाग्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥
बाले वृद्धे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः ।
अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु" ॥

एतैर्लिङ्गैः पर्व्वोक्तैः पक्वजाम्ववसंकाशत्वादिभिः ॥ * ॥ अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं ।

"यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः" ॥

उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निवृत्त उदरामयो-ऽत्रातिसारः ॥ * ॥ अथातीसारिणो वर्ज्जनीया-न्याह ।

"स्नानावगाहनाभ्यङ्गगुरुस्निग्धादिभोजनं ।
व्यायाममग्निसन्तापमतीसारी विवर्ज्जयेत्" ॥

स्नानमुद्धृतजलेन । अवगाहनं नद्यादौ । इत्यती-साराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अतिसारकी, [न्] त्रि, (अतिसार + स्वार्थे कन् ततो मत्वर्थे इन्) सातिसारः । अतिसाररोग-युक्तः । उदरामयी । इत्यमरः ॥

अतिसाम्या, स्त्री, (साम्यं समतामतिक्रान्ता स्वादु-रीति समासः "अनुष्ट्यबभ्युक्ता" इति वाक्य ।)

लतायष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः शीतलत्वादयो मधुयष्टिवत् ॥ (यष्टिमधु इति भाषा ।)

अतिच्छत्रः, त्रि, (छत्रमतिक्रान्तः अत्यादीति समासः) जटाधरः ॥ अतिच्छत्रा, स्त्री, (अतिशयितं छत्रं यस्याः) अतिसूक्ष्मविस्तारः । तत्पर्य्यायः । स्मरः २ । इति जटाधरः ॥

अतिहसितं, क्ली, (अतिशयेन हसितं हास्यं हस् + भावे क्तः ।) अतिशयहास्यं । इति जटाधरः ॥ (ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः ॥ "मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पनमवहसितं । अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितं" ॥ इति साहित्यदर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हासः हास्यम् अति + हस् + भावे घञ् ।) सप्रबन्धहासः । तत्पर्य्यायः । अनुस्यूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीतं, त्रि, (अति + इण् + क्तः) भूतकालः । तत्र तिस्रो घी टी ठी विभक्तयो भवन्ति । यथा भवद्भूतभव्ये विग्रहः कार्य्यः । कार्य्याः क्रियत्सिखस्लिखः क्रमाद्वर्त्तमानातीतभविष्यत्सु कालेषु स्युः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ तस्य लक्षणादि यथा । वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं । लङ्लुङोरतीतत्वं । लिट्क्तक्तवत्वोः परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च । लुङोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमश्च । कुतश्चिद्वैगुण्यात् क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः । क्तक्तवत्वोरतीतत्वं । इति सारमञ्जरी ॥

अतीतः, त्रि, (अति इण् कर्त्तरि क्तः ।) गतः । भूतः । अतिक्रान्तः । यथा,—

"न नष्टं मृगसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे" ।

इति वैद्यकपरिभाषा ॥ सङ्गीतशास्त्रमते मानप्रभेदः ॥

अतीन्द्रियं, त्रि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति समासः ।) अप्रत्यक्षं । प्रत्यक्षाविषयं । इन्द्रियागोचरं । इन्द्रियाग्राह्यं । इत्यमरः ॥

("योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः" । इति मनुः ।

"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो

बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः" । इति रघुवंशे ॥)

अतीव, व्य, (अति इव अवधारणे प्रादिसमासः, अवधृतातिशये अत्यन्तातिशये च ।) अतिशयः । इत्यमरः ॥

("अहं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्यातीवमब्रवं" ॥ इति रामायणे ॥)

अतीसारः, पुं, अतिसाररोगः । इति वैद्यकं ॥

अतुलः, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं यस्य सः ।) तिलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । तुलनारहिते त्रि ॥

("राजतेजःप्रभावेन श्रिया चातुलया तथा" ॥ इति रामायणे ॥)

अतुल्यं, त्रि, (न तुल्यं सदृशं नञ्समासः ।) निस्तुल्यं । अनुपमं । असाम्यं । असदृशं । यथा,—

"अतुल्यमहता साकं मम रामेण विग्रहः" ।

इति भट्टिः ॥

अतुष्टिकरं, त्रि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि + कृ + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रियां ङीप् अतुष्टिकरी ।) सन्तोषाजनकं । यथा मनुः,—

"अनिर्दशाहं प्रेतान्नं अतुष्टिकरमेव च" ॥

इत्याह्निकतत्त्वं ।

अतृप्तिः, स्त्री, (तृप् + भावे क्तिन् न तृप्तिः सन्तोषः नञ्समासः । बहुव्रीहौ तु तृप्तिरहितः असन्तोषकरः ।) तृप्त्यभावः । अपरितुष्टिः । अन्नाभिलाषः । यथा,—

"उच्चाट्यप्रतिमः प्रवेशदहनं काङ्क्षातिशा रसा ।

वर्णः पाण्डुविवर्जितः क्षयितता कार्श्याग्निमित्तस्य वै"

इति रक्षितः ॥ अतृप्ते त्रि ॥

अतेजः, [स्] क्ली, (न तेजः तेजोविरोधितमः नञ्समासः ।) छाया इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजोरहिते त्रि ॥

अत्कः, पुं, शरीरावयवः । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥

अत्कः, त्रि, (अतति सततमनित्यतया विकारं गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् + कन्) पथिकः । मार्गः । इत्युणादिकोषः ॥

अत्ट ङ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गाद्योपधः । ङ अतिट्टिषते । इति दुर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं स्नेहं संभजति अत् + तक् स्त्रियां टाप् ।) माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अत्ता मातायजस्रसा । इति नानार्थकोषः ॥ प्राकृतभाषायां श्वश्रूः । इति साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्म्मणि सम्बध्यतेऽनया, अत् करणे क्तिन् माता च ।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली ।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति + स्वार्थे कन्) अत्तिका । नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ।

अत्नुः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत् + नुः कर्त्तरि न वायुः सततगन्ता पथिकः ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

अत्यः, पुं, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि यत्, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविशते इति न्यायात् अन्यथा हलन्तात् ण्यति आत्व इति स्यात् द्रुतगामी अश्वः ।) अश्वः । वैदिकशब्दोऽयं ॥

अत्यन्तं, क्ली, (अन्तं सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति समासः ।) अतिशयः । यथा । अत्यन्तं कठिनौ तथापि हृदयानन्दाय वक्षोरुहौ । इति गरहरिकविः ॥

अत्यन्तकोपनः, त्रि, (अत्यन्तं कोपनः क्रोधशीलः द्वितीयातत्, कुप् + कर्त्तरि युच् ।) अतिशयक्रोधी । तत्पर्य्यायः । चण्डः २ । इत्यमरः ॥

अत्यन्तगामी, [न्] त्रि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति अत्यन्त + गम् + णिनि उपपदसमासः ।) अतिशयगमनशीलः । अतिशीघ्रगमनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । अत्यन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तः सुकुमारः, पुं, (अत्यन्तः सुकुमारः कर्म्मधारयः ।) कङ्गुनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिकः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + ठन् ठस्येक इति ठस्य इकः अति सातिशयमन्तिकं कर्म्मधारयः, अतिनिकटम् ।) अतिशयभ्रमणकर्त्ता । अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तीनः, त्रि, (अन्तस्यात्ययः अव्ययीभावसमासः । अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुषः । जर्म्मौ परस्परेण लभत्यन्तीनतमुखये इति भट्टिः ।) भृशगामी । अतिशयगमनशीलः । इत्यमरः ॥

अत्यम्लं, क्ली, (अत्यन्तः अम्लोरसः फलपत्रादौ यस्य सः ।) वृक्षाम्लं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेँतुल इति भाषा ॥

अत्यम्लपर्णी, स्त्री, (अत्यम्लं पर्णं पत्रं यस्याः सा जातित्वात् ङीप् ।) लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । तीक्ष्णा २ कण्डुरा ३ वल्लिसूरणः ४ करवल्ली ५ वयस्था ६ अरण्यवासिनी ७ । अस्या गुणाः । तीक्ष्णाम्लत्वं । श्लीपदशूलविनाशित्वं । वातहारित्वं । अग्निदीप्तिकारित्वं । गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यम्ला, स्त्री, (अत्यन्तः अम्लरसो यस्याः सा स्त्रियां टाप्) वनबीजपूरः । मधुरलेवु । मधुटावा इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥

अत्ययः, पुं, (अति + इण् + भावे अच् ।) मृत्युः । अतिक्रमः । दण्डः । दोषः । कृच्छ्रं । इत्यमरः ॥

("जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

इति मनुः ॥)

अत्यर्थं, क्ली, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः ।) अतिशयः । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥ ("लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया" । इति रामायणे ॥)

अत्यल्पं, त्रि, (अत्यन्तमल्पं मनाक् ।) यत्किञ्चित् । अतिसूक्ष्मं । तत्पर्य्यायः । अल्पिष्ठं २ अल्पीयः ३ कणीयः ४ अणीयः ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिरस्कारः । आ + कृ + भावे घञ् ।) अतिशयितः । आकारो देहः कर्म्मधा । उरुदेहः । अतिशयितः आकारो यस्य सः तद्विशिष्टः ।) न्यक्कारः । तिरस्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचारं, क्ली, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः ।) विरुद्धाचरणं । आचारमतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासनिष्पन्नं ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचित आचारः कर्म्मधा ।) अनुचिताचारः । असत्कृताचरणं । आचारोल्लङ्घनं । अन्यायः । (अति अनुचितः आचार आचरणं यस्य सः अन्यायाचरणकारी ।)

अत्याज्यं, त्रि, (त्यक्तुं न शक्यं अति त्यज् + शक्यार्थे ण्यत्, कुलाभावः ।) त्यागानर्हं । अवर्जनीयं । अत्यजनीयं । यथा, यत्तु पतितसंसर्गगमनस्य बधुत्वं प्रायश्चित्तविवेकाद्युक्तिकल्पं तदत्याज्यपरं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अत्याणः, पुं, (अति अत्यायमेव आ चतुर्दिक्षु अणति भूषति अति + आ + अण + कर्त्तरि अच् । जाजचिता इतिभाषा) रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्याशा, स्त्री, (अतिशयेन आशा) अतिशयाशा । अत्यन्तस्पृहा । अत्यन्ताभावनीयवाञ्छा । यथा,—
"अत्याशाभिहतामतावगणनाम् धन्यावनौ ता-
मितामोयतामंचित्तु यामोऽस्मि मम तद्दुःखैर्मनो दूयते" । इत्युद्भटः ॥

अत्याहारी [न्] त्रि, अतिपूर्व्वाङ्पूर्व्वहृधातोः कर्त्तरि णिन् प्रत्ययनिष्पन्नः । अतिशयाहारकर्त्ता । बह्वाशी । अपरिमितभोजी ॥

अत्याहितं, क्ली, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्तं विधीयतेऽत्र अति आ + धा + क्तोऽधिकरणे "क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्च" इति सूत्रेण क्त अधिकरणे) महाभीतिः । अतिशयभयं । जीवानपेक्षि कर्म्म । जीवनाशाशङ्कितसाहसकर्म्म । इत्यमरः ॥ (अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म्म कुर्य्यात् । इति रामायणं ।)

अत्युक्तिः, स्त्री, (अतिशयेन उक्तिः कथनम् अति + वच् + भावे क्तिन्) आरोपितकथनं । अतिशयोक्तिः । असम्भवोक्तिः । अलङ्कारविशेषः । यथा ।
"अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णनं ।
त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः" ॥
इति चन्द्रालोकः ॥

अत्यूहः, पुं, (अतिशयेन ऊहते रवजनितशब्दावबोधकं यथा तथा शब्दायते यः अति + ऊह + कर्त्तरि अच् । अतिशयितः ऊहस्तर्कः प्रादीति समासः, अतितर्कः) कालकण्ठः । दात्यूहपक्षी । इति मेदिनी ॥ अतिशयवितर्कः ॥ (अत्यूहा नीलिकायां स्त्री कालकण्ठखगे पुमान् ॥ इति मेदिनी ॥)

अत्यूहा, स्त्री, (अतिशयितः ऊहः पुष्पोत्कर्षेण तर्को यस्याः सा स्त्रियां टाप्) नीलिका । शेफालिका । इति मेदिनी ॥

अत्र, व्य, एतद् + सप्तम्यर्थे त्रल् एतच्छब्दस्य अशादेशः) एतस्मिन् । एखाने इति भाषा । एतच्छब्दस्य सप्तम्याद्यादेशे रूपोऽयं । (अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ॥ इति शाकुन्तले ॥)

अत्रभवान्, [त्] त्रि, (एतद् + "इतराभ्योऽपीति" प्रथमार्थे त्रल् अत्र अयं भवान् कर्म्मधारयः ।) पूज्यः । श्लाघ्यः । मान्यः । नाटकेऽस्य प्रचुरप्रयोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मृगमत्रभवतः शराहतिं सर्व्वथामनुयाति सायकाः ॥ इति भारविः ॥)

अत्रिः, पुं, (अत्ति स्म एकमब्भक्षेणैव सर्व्वमेव ब्रह्माण्डं भीतवान् अद् + कर्त्तरि त्रिन् दस्य तः ।
"मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
प्रचेताः मानसाः पुत्राः वशिष्ठश्चेति सप्त ते" ॥
इति) सप्तर्षिमध्ये ऋषिविशेषः । स च ब्रह्मणश्चक्षुषो जातः । तस्य भार्य्या कर्दममुनिकन्या अनसूया । पुत्राः दत्तः १ दुर्व्वासाः २ चन्द्रश्च ३ । इति श्रीभागवतं । (यथा मनुः,—
"मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ [illegible] पुलहं क्रतुं ।
प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च" ॥)

अत्रिजातः, पुं, (अत्रेर्नेत्रात् जातः पञ्चमीतत्पुरुषः ।) चन्द्रः । द्विजन्मा । यथा,—
"अत्रिजातस्य या मूर्त्तिः शशिनः सज्जनस्य च ।
न सा पैत्राभिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च" ॥
इति त्रिविक्रमभट्टः ॥

अत्रिदृग्जः, पुं, (अत्रेः दृक् चक्षुः सप्तमीतत्पुरुषः तस्या जातः अत्रि दृश् + जन् + ड उपपदसमासः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्रिनेत्रजः, (पुं,) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥

अत्रिनेत्रप्रसूतः, पुं, (अत्रिनेत्रात् प्रसूतः पञ्चमीतत्पुरुषः) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

अत्रिनेत्रभूः, पुं, (अत्रिनेत्रात् भवति यः अत्रिनेत्र + भू + कर्त्तरि क्विप्) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अत्रिभारद्वाजिका, स्त्री, अत्रिश्च भरद्वाजश्च द्वन्द्वः तयोः स्त्रीपुंसयोर्म्मैथुनात् जाता अत्रि भरद्वाज + "द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनयोरिति" वुन् तस्य अकः स्त्रियां टाप्) अत्रिभारद्वाजी विवाहः । इति शब्दरत्नावली ॥

अथ, व्य, (अर्थ + ड पृषोदरादित्वात् रस्य लोपः ।) मङ्गलं । अनन्तरं । आरम्भः । प्रश्नः । कार्त्स्न्यं । इत्यमरः ॥ अधिकारः । संशयः । विकल्पः । समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ॥ इति रघुवंशे ॥)

अथकिं (अथं पूर्व्वोक्तं वाक्यं कयते स्वीकरोति अथ + कु + डिम् पृषोदरादित्वात् वस्य लोपः । अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ।) व्य, स्वीकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

अथर्व्व [न्] क्ली, (अथ लोकमङ्गलाय अर्व्व्यते प्रयुज्यते यत् अथ + अर्व्व + कर्म्मणि वनिप् शकन्ध्वादित्वात् पररूपं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अथर्व्वणः, पुं, (अथर्व्व विद्यतेऽस्य न प्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अथर्व्वणिः, पुं, (अथर्व्ववेदं नयति ज्ञानविषयं प्रापयति अथर्व्वन् + नी + कर्त्तरि क्विप् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः) अथर्व्ववेदज्ञब्राह्मणः । पुरोहितः । इति मेदिनी ॥

अथर्व्वा [न्] पुं, (अथ लोकमङ्गलाय अर्व्वति वेदविशेषं प्रक्षौति अथ + अर्व्व + वनिप् शकन्ध्वादित्वात् पररूपं) ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ (ऋग्यजुःसामपंक्तिरथर्व्वैव वेदः ॥ इति भारविः) ॥

अथो, व्य, (अर्थ + डो पृषोदरादित्वात् रलोपः) मङ्गलं । आनन्तर्य्यं । समुच्चयः । प्रश्नः । आरम्भः । कार्त्स्न्यं । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ॥
("त्रिवेदी रत्नत्रयो विद्या धर्म्मः प्रैषं सुभाषितं ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्व्वतः" ॥
इति मनुः ॥)

अद इ बन्धे । (भ्वादिं-[illegible] इदित्) इति कविकल्पद्रुमः । [illegible] ॥

अद अदो भक्षणे (अदादिं-[illegible]) इति कविकल्पद्रुमः । [illegible] । मवाक्यमनिशमिति न्यायात् [illegible] अदत्तीत्यपीति वररुचिः । इति दुर्गादासः ॥

अदः [स्] त्रि, (न दस्यते अनु इदमाया अनुचितवत् क्षिप्यते अत्र न + दस् + आङ्प्रस्तात् क्विप् नि-पातनात् ।) एतत् । पुरोवर्त्ति । अद इति भाषा । परं । परोक्षभूतं । इति मेदिनी । ओइ इति भाषा ।

अदत्तं, त्रि, (न दत्तम् उत्सृष्टं नञ्समासः नञश्च अप्राशस्त्ये यथा नारदीयायां ।
"तत् साहय्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति ।) अन्यायेन दत्तं । यथा । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं । षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं ।
"अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितं ।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति ॥
अयमर्थः । भयेन वन्दिग्राहादिभ्यो दत्तं । क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्य्यातनायान्यस्मै दत्तं । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेगेन दत्तं । उत्कोचेन कार्य्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तं । परिहासेनोपहासेन दत्तं । एकः स्वमर्थमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदनीयमत्तेन । उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन । अपवर्जितं दत्तं । तथायं मदीयमिदं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तं । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽयमित्युक्ते दत्तं । धर्म्मं करिष्यामीति धनं याचमानाय द्यूतादिविनियुक्तानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि [illegible]-मदत्तमित्युच्यते । [illegible] । [illegible] दत्तस्याप्यदत्तत्वं धर्म्मकार्य्यं व्यतिरिक्तविषयम् ।
"सुखेनार्त्तेन वा दत्तं श्राविंतं धर्म्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः" ।
इति कात्यायनस्मरणात् । [illegible]-प्रत्यादानमकृत्वा [illegible] [illegible] ।
तथोक्तं नारदेन ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
अदेयदायको दण्ड्यस्तथा [illegible]" ॥
इति मिताक्षरा ॥ [illegible] अदत्ता । इति [illegible] ॥

"नन्वदत्तां मर्त्त्यौ पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति"

इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्सृष्टा नञ्समासः, नञत्र निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।

अदनं, क्ली, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्षणं । भोजनं । इति हेमचन्द्रः ॥

("इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं ।

आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा" ॥

इति मनुः ।)

अदभ्रः, त्रि, (दम्भ + रक् । दभ्रमल्पं नदभ्रं नञ्समासः ।) प्रचुरः । बहुः । इत्यमरः ॥ (अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहाति निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ इति किरातार्ज्जुनीयं ॥)

अदर्शनं, क्ली, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) दर्शनाभावः । (अदर्शनञ्च ते वीर भूयो मां तापयिष्यति ॥ इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट्यगोचरं । तत्पर्य्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः । (व्याकरणमते लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,— "विरतिषु प्रत्ययादेरदर्शनम्" । इति ।)

अदलः, पुं, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल् + घञर्थे कन् ।) हिज्जलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दलरहिते त्रि ॥

अदला, स्त्री, (नास्ति दलं पत्रं यस्याः सा ।) घृतकुमारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा + तृच् ।) कृपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—

"अदाता पुरुषस्त्यागी स्वधनं त्यज्य गच्छति" ।

इति प्राचीनाः ॥

("कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।

मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता" ॥

इति मनुः ॥)

अदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्लेशासहिष्णुः । अकृतवाह्येन्द्रियनिग्रहः । इति पुराणं ॥

अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नञो दाञो डितिरिति शाकटायनोक्तेर्डितिप्रत्ययान्तो वा । अदनाददितिः वा ।) दक्षप्रजापतिकन्या । सा काश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिः । अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितेर्नन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [श्] त्रि, (नास्ति दृक् चक्षुर्यस्य सः ।) दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ॥

अदृश्यं, त्रि, (दृश् + कर्म्मणि क्यप् न दृश्यं, नञ्समासः ।) अदर्शनीयं । अदृष्टव्यं । "यथा,— कन्यान्तरेऽतिकोमला त्रिभुवनख्यातापाप्यदृश्या जनैः" । इत्युद्भटः ।

अदृष्टं, क्ली, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अग्निजलादिद्वारा जातं भयं । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीयसंस्कारः । भाग्यं । यथा । "अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिं ॥ इति नैषधं ॥ तच्च आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाश्यं । भोगनाश्यञ्च । धर्म्माधर्म्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्म्मस्तु स्वर्गादिकारणं । गङ्गास्नानयागादिजन्यः । कर्म्मनाशाजलादिस्पर्शनाश्यश्च । अधर्म्मस्तु नरकादिकारणं । प्रायश्चित्तादिनाश्यश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अकृतदर्शनः । अवीक्षितः । "अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता" । इति रसतरङ्गिण्यां भानुदत्तः ॥

अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य, अदृष्ट मतुप् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला दृष्टिः । कुत्सिता दृष्टिः । सरोषवक्रदृष्टिः । कुटिलचक्षुः । असौम्याक्षि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः । इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः । नञत्र विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमातृकः, पुं, (देवो वृष्टयम्बु माता मातृतुल्यो यत्र सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।) देवमातृकभिन्नदेशः । नदीमातृकदेशः । यथा । (वितन्वति क्षेममदेवमातृकाः ॥ इति भारविः ॥)

अद्मः, पुं, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्म्मणि मन् ।) घृतं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

अट्ट उ अतिक्रमे बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । (अट्टितुं अतिक्रमितुमिच्छति—अट्ट् + सन् + लट् ते ।) उ अट्टिटिषते । इति दुर्गादासः ॥

अद्ड, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । (अड्डितुं अभियोक्तुमिच्छति अद्ड् + सन् + लट् तिप् ।) अड्डिडिषति । क्विपि संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं । अड्डुति पक्षं विद्वान् । अभि समन्तात् योगोऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्धा, व्य, (अतं सततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत् + धा + क्विप् ।) यथार्थं । तत्पर्य्यायः । तत्त्वं २ अञ्जसा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ॥ इति रघुः ।)

अद्भुतं, क्ली, अपूर्व्वं । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ आश्चर्य्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥

अद्भुतं, त्रि, (अततीति अत् + क्विप् आकस्मिकार्थमयं तथा भाति-भा + डुतच् ।) आश्चर्य्यं । तत्पर्य्यायः । इद्धं २ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथाद्भुतं । अद्भुतसागरे आथर्व्वणाद्भुतवचनं । प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति । तेन आपज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्व्वस्वभावप्रच्यवो देवकर्तृकोऽद्भुत इति ॥ एवञ्च बुधोदयपर्व्वप्रभृत्यादीनां गणितागतत्वेन प्राकृततामपि यदुत्पातत्वं तद्बोध्यं ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ॥

"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः ।

नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥

ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः ।

ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च" ॥

तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः ॥ नोत्पातं दर्शयेदिति ॥ * ॥ तत्र वेलानक्षत्रमण्डलनिरूपणं । यथा दीपिकायां ॥

"प्राक्दित्रिचतुर्भागेषु द्युनिशोरद्भुतेषु सर्व्वेषु ।

अनिलाग्निशक्रवरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभेषु ॥

वेलामण्डलं ॥ * ॥

"अर्य्यमादिचतुष्कचन्द्रतुरगादितयेषु वायुर्भवेत् ।

देवेज्यासविशाखयाम्ययुगले पित्र्यद्वये चानलः॥

विश्वादित्रयधातृमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः ।

सर्पोपान्त्यमृगान्त्यमूलयुगलेष्वानेष्वपामीश्वरः ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदुष्करः ।

सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ॥

सवरुणमरुन्मिश्रः शक्रस्तथाग्निसमायुतः ।

फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाम्बुयुतोऽम्बुपः ॥

यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तद्देवताश्रया ।

तथा शान्तिद्वयं कार्य्यं मण्डलद्वयगाद्भुते" ॥ * ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यं आन्तरीक्षं निबोध मे ।

उल्कापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ॥

गन्धर्व्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा ।

एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्द्दिशेत्॥

चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजं ।

जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितं ॥

भौमश्चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते ।

नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ॥

दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव च ॥ * ॥

शीतोष्णाता विपर्य्यासश्चर्तूनां रिपुजं भयं ॥

पुष्पे फले च विकृते राज्ञो मृत्युं तथादिशेत् ।

अकालप्रभवा नार्य्यः कालातीताः प्रजास्तथा ॥

विकृताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा चयः ॥

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत्॥*॥

प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।

अर्कोदयेऽर्काभिमुखश्वारावो भयं दिशेत् ॥

उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।

ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥

गृध्रः काकः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।

चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ॥

गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।

षड्भिर्मासैस्तथा वर्षान्मृत्युः स्याद्गृहमेधिनः ॥

पलाशः पुलस्य वा मृत्युर्दैवमथापि विनश्यति ।

ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ॥

गृहीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत् ।

मांसाशीनि समादाय श्मशानाद्दूरभवायसाः ॥

श्वा श्मशानोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।

विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ॥

चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ।
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकं तथा ॥
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ।
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्” ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।
“अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतं ।
अनृतौ तु दिवावृष्टिर्वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
निरभ्रे वाथ रात्रौ वा श्वेतं याम्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्व्वनगरं तथा ।
परचक्रभयं विद्यात् देशोपद्रवमेव च” ॥
भासो वनकुक्कुटः ॥ कंसनिधनसूचने हरिवंशः,—
“वक्रमङ्गारकश्चक्रे चित्रायां घोरदर्शनः ।
चलत्यपर्व्वणि मही गिरीणां शिखराणि च” ॥ * ॥
वाणोत्पाते स एव ।
“दक्षिणां दिशमास्थाय धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
वक्रमङ्गारकश्चक्रे कृत्तिकासु भयङ्करः” ॥ * ॥
ज्योतिश्चिन्तामणौ ।
“त्यक्ताशौचविवेकतत्त्ववसुधा लोकाः क्षुधापीडिताः ।
विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता बङ्गाश्रिनो दुःखिताः ।
चौरी मन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा मही
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा द्वैवेज्यराज्ञोर्युतौ ॥
रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः ।
धान्यहिरण्यत्वकफलकुसुमाद्ये वर्षिते भयं विद्यात् ॥
अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमुपयाति तन्नगरं ।
उपलं विना जलधरैर्विकृता वा यदा प्राणिनो दृष्ट्या ॥
छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामीतिसंजननं” ॥ * ॥
बुधकौशिकसम्वादे ।
“पल्ल्याः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे ।
शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्य्यमेव च ।
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनं ॥
नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनं ।
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ॥
धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसञ्चयः ।
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनं ॥
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनं ।
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ॥
जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् ।
उर्व्वोस्तु वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसंक्षयः ॥
वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं नियतं भवेत् ।
पल्ल्याः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ॥
व्यत्यासाच्च फलञ्चैव तद्वदेवं प्रजायते ।
पल्ल्याः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनं ॥
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्य्यये ।
पतनानन्तरञ्चैवारोहणं यदि जायते ॥
पतने फलमुत्सृज्य रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ।
आरोहणाच्चोर्द्धवक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनं ॥
भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवं ।
स्पृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत् ॥
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्य्यादर्कावलोकनं ।
पल्लीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके ।

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चामृतं सपल्लवं ॥
पञ्चवृक्षकषायञ्च निःक्षिप्यावाहयेत् ततः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा ग्रहान् ।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्भिः खादिरैः शुभैः ।
तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकं” ॥
पल्ली गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्र्यम्बकमन्त्रः ।
इति विद्याकरः ॥ * ॥ गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्व्वन्ति न ते यान्ति पराभवं ।
ये तु न प्रतिकुर्व्वन्ति क्रियया श्रद्धयान्विताः ॥
दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” ॥ * ॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारः । अन्यथा
दोषः । इत्याह मत्स्यपुराणं,—
“भिन्नमङ्गलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वयं कार्य्यं निमित्ते सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयं । अन्यथा
वेलामङ्गलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् साधारण-
शान्तिश्च निर्विषया स्यात् । अतएवोक्तं योगि-
याज्ञवल्क्येन,—
“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमक्षतैः शुचिः ॥
हन्तुकामश्च नृपतेर्घृतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्या शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्व्वसु नित्यशः ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्ता होमकर्म्मणि ।
प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारके ॥ * ॥
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे कृच्छ्रादीन्युक्तानि ।
यथा,—
“कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणं ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे ॥ * ॥
मार्कण्डेयपुराणं ।
“दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभं ॥
परस्पराभिवादश्च ग्रहदोषेषु जायते” ॥
तथा,—
“तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ॥
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ।
भूदोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्याभिवन्दनं ॥
कुर्य्यात् होमं तथा दानं श्राद्धं क्रोधविवर्जनं ।
अद्रोहं सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याच्च पण्डितः ॥
वर्जयेदुष्टवीं वाचमतिवादांस्तथैव च ।
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्व्वपीडासु मानवः ॥
एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यनेकशः” ॥ * ॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ताः । यथा,—
“आकाशाद्देवतानाञ्च देवादीनाञ्च सौहृदात् ।
पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
ते च सर्व्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकि-
कौषधमन्त्रादयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादयः
चैत्यहारादौ क्षेत्रपालदेवतापूजा च । तथा-
चापस्तम्बः । स्त्रीभ्योऽवरवर्णेभ्यो धर्म्मशेषान्

प्रतीयादित्येके इति । धर्म्मशेषान् श्रुतिस्मृति-
सदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायाः ।
भूदोहश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य
दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः पुष्पलेन ख्यातो ग्रामस्य
वृक्षः । तथा च वाणोत्पाते हरिवंशः,—
“अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले ।
अर्च्चितः सर्व्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनां ॥”
उषतीमकल्याणीं । अतिवादश्च पूज्यमतिक्रम्य
भाषणं ॥ * ॥ मत्स्यपुराणं,—
“काकस्यैकरवश्रावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको मैथुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
श्येनो गृहपतेस्त्वर्धननाशस्तथैव च ॥ * ॥”
वराहसंहितायां,—
श्रीकामुको रतिमांसलुब्धो
भीतो कृशार्त्तः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
र्दोषः समुत्पद्यत आकराणां ॥ * ॥
अद्भुतशान्तिमाह मात्स्ये,—
“गृहे पक्षिविकारेषु कुर्य्याच्चामरतर्पणं ।
देवाः कपोता इति वा जप्तव्यं सप्तभिर्द्विजैः ॥
गावश्च देया विविधा द्विजानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते पापमुपैति शान्तिं
मृगैर्द्विजैर्वा विनिवेदितं यत् ॥”
द्विजैः पक्षिभिः । अपिवा अन्यैरपि ॥ * ॥ भुज-
बलभीमे ।
“एको वृषस्त्रयो गावः सप्ताश्वा नव दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः ॥ * ॥”
मत्स्यपुराणं ।
“अङ्के दक्षिणभागे तु शस्तं विस्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाञ्छनं पिटकं चैव ज्ञेयं विस्फूर्जितं तथा ।
विपर्य्ययेण विहितं सर्व्वं स्त्रीणां फलं तथा” ॥ * ॥
अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्य्यं सुवर्णेन च
तर्पणं स्यात् । शङ्खः । “दुःस्वप्नानिष्टदर्शनादौ घृतं
हिरण्यञ्च दद्यात्” इति । मात्स्ये ।
“नमस्ते सर्व्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
कवे सर्व्वार्थसिद्ध्यर्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥
एवं शुक्रोदये कुर्व्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ बृहस्पते ।
क्रूरग्रहैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्वभ्युदयेषु च ॥
कुर्व्वन् बृहस्पतेः पूजां सर्व्वान् कामान् समश्नुते” ॥
वैष्णवामृते व्यासः ।
“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ।
महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरिः” ॥
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा”

इति ॥ * ॥ छन्दोगपरिशिष्टं । अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्य्यासु गमने यमजजनने विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासचिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्रामणे एषामेव ज्ञियमाणे गृहद्वारारोहणे वाद्भुतेषु कल्पवृक्षेन विधिनाग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अद्भुताय अग्नये स्वाहा सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्य्याय मृत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थालीपाकवृतान्य दिति ॥ * ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः।

"रक्तपादः कपोताख्यः अरण्यौकाः शुकच्छविः।
स चेच्छालां विशेच्छालामग्नीपन्नं भजेद्यदि ॥
अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्भमादिषु"।

कल्पवृक्षेन विधिना गृह्योक्तेन। प्रायश्चित्ताः ज्याहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्था सप्ताज्याहुतीः। अद्भुताय अग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः। तत्र स्थालीपाकेतिकर्त्तव्यतायां पायसचरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात्। छन्दोगपरिशिष्टं। पश्चात् घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति। गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति। तथाचोक्तं,—

"गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते।
न ततोऽन्यद्वरं यस्मात् तस्माद्गौर्वरमुच्यते" ॥ * ॥

छन्दोगपरिशिष्टं। यस्त्वेषामन्यतममापन्नः प्रायश्चित्तं न कुर्य्यात् तस्य गृहपतेर्म्मरणं सर्व्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्म्मापवर्गे वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति। अपवर्गे समाप्तौ। वामदेव्यगानं शान्तिः कर्त्तव्या आवृत्तिप्रकरणसमाप्त्यर्थो। वार्हस्पत्ये। शमयन्त्यासन्नात् कम्पादिकृतं निमित्तमात्रेव। अतिवर्षणोः पवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि ॥ * ॥. वराहः।

ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातांस्तानृतुस्वभावकृतान्।
ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥

तथा च मत्स्यपुराणं।

"वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः।
परिवेशरजोधूमरक्तार्कास्तमयोदयाः ॥
द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ * ॥
तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलं।
अनग्निज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिराकुलं ॥
रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभः क्षुब्धार्णवोपमं।
सरितामम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ * ॥
शक्रायुधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कविरोहणं।
कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां वृद्ध्यूर्द्ध्वं भवनप्लवाः।
पतनञ्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहं" ॥

हरिवंशे वर्षावर्णनायां,—

"क्वचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीन्ध्राभरणं क्वचित्"।

इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ध्रोद्गमो न भयावहः ॥ * ॥

"दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्व्वविमानाद्भुतदर्शनं।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥
गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्व्वतसानुषु।
शस्यवृद्धिरसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥*॥
शीतानीलतुषारत्वं नर्द्दनं मृगपक्षिणां।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी॥-
दिशो धूमान्धकाराश्च शलभा वनपर्व्वताः।
उच्चैः सूर्य्योदयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनं।
कृष्णाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरं ॥
चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिणां।
पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्त्तौ शुभावहाः।
ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः" ॥*॥
उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत्।
स्त्रियो यत्र प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥
पूर्व्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान्।
नादेशिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥*॥

वृहस्पतिः,—

"ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये मृषां।
श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥

विनेया दण्डनीयाः। इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अद्भुतः, पुं, शृङ्गारादिनवरसानां मध्ये रसविशेषः। तस्य स्थायिभावो विस्मयः। देवता गन्धर्व्वः। वर्णः पीतः। आलम्बनं लोकातीतवस्तु। उद्दीपनं तद्गुणमहिमा। अनुभावाः स्तम्भस्वेदरोमाञ्चगद्गदस्वरविभ्रमनेत्रविकाशादयः। अस्य व्यभिचारिभावाः वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षादयः। इति साहित्यदर्पणं ॥

अद्भुतस्वनः, पुं, (अद्भुतः अतिशयितः स्वनः शब्दो यस्य सः।) महादेवः। इति त्रिकाण्डशेषः। (अद्भुतः स्वन इति कर्म्मधारये आश्चर्य्यशब्दः)।

अद्भुतसारः, पुं, (अद्भुतः अतिकठिनः सारः स्थिरांशो यस्य सः।) खदिरसारः॥ इति केचित् ॥

अद्मनिः, पुं, (अत्ति भक्षयति सर्व्वान् अदेर्मुट् चेत्यनिः।) अग्निः। इत्युणादिकोषः ॥

अद्मरः, त्रि, (अद् भक्षणे, सृघस्यदः क्मरच्।) भक्षकः। भक्षणपरः। इत्यमरः॥

अद्य व्य, (सद्यपरुत् परार्य्यैषम इति इदमोऽश्भावो द्यश्च निपात्यते ॥) वर्त्तमानदिनं। आजि इति भाषा। इत्यमरः ॥

अद्यतनः, पुं, (सायञ्चिरमित्यादिना ट्युट्युलौ तुट्च॥) कालविशेषः। स च भाष्यमते दुर्गसिंहमते च पूर्व्वरात्रिशेषदण्डचतुष्टयावधिकपररात्रिसार्द्धयामपर्य्यन्तः। पूर्व्वरात्रिशेषार्द्धावधिपररात्रिप्रथमार्द्धपर्य्यन्तो वा। भर्त्तृहरिक्रमदीश्वरमते पूर्व्वरात्रिशेषप्रहरावधिपररात्रिप्रथमप्रहरपर्य्यन्तः। अद्य जातवस्तुनि. त्रि ॥

अद्यश्वीनं, त्रि, (अद्य श्वस् + ख तस्य ईन टिश्चलोप।) आसन्नमरणादि। अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीनं मरणं। इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं॥

अद्यश्वीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + "अद्यश्वीनावष्टब्धे" इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिलोपश्च स्त्रियां टाप्।) आसन्नप्रसवा अद्य श्वो वा सूते अद्यश्वीना-गौः इति संक्षिप्तसारपरिशिष्टं।

अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अवधिः सीमा यस्य तत्।) अद्यारभ्य। आजि हइते। इति भाषा। वर्त्तमानदिवसपर्य्यन्तं। आजि नागाद इति भाषा ॥

अद्रिः, पुं, (अदिशदीति क्रिन् ॥) सूर्य्यः। पर्व्वतः। वृक्षः। इत्यमरः॥ परिमाणविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (शाखी। मानभेदः। सप्ताङ्कः। पर्व्वतमूषिका ॥)

अद्रिकर्णी, स्त्री, (पर्व्वतमूषिकायाः कर्णवत् पुष्पमध्यस्थपत्रं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्।) अपराजिता। इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रिकीला, स्त्री, (अद्रयः कीलाः स्तम्भवत् यस्या सा पृथिवी।) भूमिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अद्रिजं, क्ली, (अद्रौ जातं इति जनेर्डः।) शिलाजतु इति रत्नमाला ॥ पर्व्वतजातवस्तुनि त्रि ॥

अद्रिजा, स्त्री, (अद्रेर्जाता इति जनेर्ड ततष्टाप्, पार्व्वती।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥ सैंहलीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रितनया, स्त्री, (अद्रेः तनया।) पार्व्वती। यथा—एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मेति काव्यप्रकाशः ॥ (अथैनमद्रेस्तनया शुशोच ॥ इति रघुः ॥)

अद्रिनन्दिनी, स्त्री, (अद्रेर्नन्दिनी। पार्व्वती।) दुर्गा॥ हिमालयाद्रिजातत्वात् ॥

अद्रिभिद्, पुं, (अद्रीन् पर्व्वतान् भिनत्ति अद्रि + भिद् + क्विप् तुक्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अद्रिभूः, पुं, (त्रि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्विप्। पर्व्वतजातमात्रे।) आखुकर्णलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रिराजः, पुं, (अद्रीनां राजा इति समासे राजाह॥ सखिभ्यष्टच्।) हिमालयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः।

अद्रिसारः, पुं, (अद्रेः सारः स्थिरांशः।) लौहः। इति रत्नमाला ॥

अद्रीशः, पुं, (अद्रेः ईशः) शिवः। हिमालयः। इति धरणी ॥

अद्वयः, पुं, (नास्ति द्वयं द्वित्वं यस्य।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा। अद्वैतवादी।)

अद्वयवादी, [न्] पुं, (अद्वयं सर्व्वमेव चित्स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अद्वय + वद् + णिनि। वैदान्तिकः।) बुद्धः। इत्यमरः ॥

अद्वारं, क्ली, (अप्रशस्तं प्रवेशायोग्यं द्वारं।) द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशः। यथा—

"अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेश्म वावृतं।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥"

इति मानवे ४ अध्याये ७३ श्लोकः॥ प्राचीराद्यावृतं ग्रामं गृहञ्च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिलङ्घनं कृत्वा न विशेत्। रात्रौ च वृक्षमूलावस्थानं दूरतस्त्यजेत्। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ द्वाररहिते त्रि ॥

अद्वितीयः, त्रि, (न विद्यते द्वितीयं यस्य।) द्वितीयरहितः। (सदेव सौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं इति श्रुतेः।) अतुल्यः। यथा,—एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म। इति वेदान्तः॥ नचाश्वि-

नेयः सन्धि नाद्वितोयः । इति नैषधं ॥

अद्वैतः, त्रि, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः । द्वित + स्वार्थे अण् न द्वैतः । द्वितीयरहितः ।) एकः । यथा,— यदद्वैतं ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुभा । इति श्रीचैतन्यचरितामृतं ॥

अद्वैतः, पुं, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः तृतीयातत्, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ततोभिन्नः नञ्समासः ।) द्वैतरहितः विष्णुः । यथा,—

"विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्व्वगं प्रभुं ।
प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयं ॥"

इति गारुड़े २३८ अध्यायः ॥ * ॥ शिवावतारविशेषः । यथा,—

"नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥*॥"

तत्पित्रादिविवरणं यथा,—

"महादेवस्य मित्रं यः कुवेरो गुह्यकेश्वरः ।
कुवेरपण्डितः सोऽद्य जनकोऽस्य विदांवरः ॥
पुरा कुवेरः कैलासे सिध्यसाध्यनिषेविते ।
जजाप परमं मन्त्रं शैवं श्रीशिववल्लभः ॥
ततो दयालुर्भगवान् वरं वृणिवति सोऽब्रवीत् ।
ततः कुवेरो वरयामास त्वं मे सुतो भव ॥
प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेशः सदाशिवः ।
जन्मजन्मान्तरे पुत्र प्राप्स्यामि पुत्रतां तव ॥
इति प्राप्य वरं कष्टं कियन्तं कालमास्थितः ।
कार्य्यादीशवशात् सोऽद्याद्वैतस्य जनकोऽभवत् ॥
योगमाया भगवती गृहिणी तस्य साम्प्रतं ।
सीतारूपेणावतीर्णा श्रीनाम्नी तत्प्रकाशतः ॥
तस्य पुत्रोऽच्युतानन्दः कृष्णचैतन्यवल्लभः ।
श्रीमत्पण्डितगोस्वामिशिष्यप्रिय इति श्रुतं ॥
यः कार्त्तिकेयः प्रागासीदिति जल्पन्ति केचन" ।

इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥

अद्वैतवादी, [न्] त्रि, (अद्वैतं "चिदेव सत्यं नान्यत् किञ्चन" इति वदति, अद्वैत + वद् + णिनि उपपदसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,— ब्रह्मैव सत्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरोपितं । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिर्जीवश्चापि पर्य्यवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति । अत्र प्रमाणं शारीरिकसूत्रस्य शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यतट्टीकाकल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादि ॥

अधः [स्] व्य, (अधरस्य अधादेशः ततः असिच् ।) तलं । नीचं । अधोभागः । यथा,—

"लोकानुपर्य्युपर्य्यास्तेऽधोऽधोऽध्यधि च माधवः" ।

इति वोपदेवः ॥ पातालं । योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधःपुष्पी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पुष्पं यस्याः । अधस् + पुष्प + ङीप् ।) गोजिह्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ तृणविशेषः । हेठाञ्जली । चोरखड़िका । भाँटुइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवाक्पुष्पी २ मधुरिका ३ भ्रमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अधःक्षिप्तः, त्रि, (अधः अधोभागे क्षिप्तः पतितः ।) अधस्त्यक्तवस्तु । इति जटाधरः ॥

अधमः, त्रि, (अव पालने + अम, वस्य धादेशः ।) न्यूनः । निन्दितः । अपकृष्टः । तत्पर्य्यायः । निकृष्टः २ प्रतिकृष्टः ३ अर्व्वा ४ रेफः ५ याप्यः ६ अवमः ७ कुत्सितः ८ अवद्यः ९ कुपूयः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ । इत्यमरः ॥ रेपः १४ अरमः १५ आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ (याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । इति मेघदूते) ॥

अधमः, पुं, (अव पालने + अम, वस्य धादेशः ।) उपपतिभेदः । तस्य लक्षणं । भयदयालज्जाशून्यत्वं । कामक्रीड़ाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्याविचारकत्वञ्च । इति रसमञ्जरी ॥

अधमभृतकः, त्रि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे कन् ।) (अधमः । निकृष्टः । भृतकः । भृत्यः ।) अधमभृत्यः । नीचदासः । दौवारिकभारवाहकादयः ॥

अधमर्णः, त्रि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्यदेयविषये अधमः निन्दितः राजदन्तादित्वात् परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यदेयत्वेन विद्यते यस्य ।) ऋणगृहीता । ऋणी । इत्यमरः ॥ खातक इति भाषा ।

("अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितं ॥
अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्" ॥

इति मनुः ।) ॥

अधमर्णिकः, त्रि, (अधममवश्यदेयत्वेन निन्दितं ऋणं । तदेव दातृत्वेन विद्यते अस्य । अधमर्ण + अत इनिठनाविति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्णः । यथा,—

"गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरं ॥"

इति मिताक्षरा ॥

("यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकं" ॥

इति मनुः ।) ॥

अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्वीयाद्यन्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारिप्रियतमे अहितकारित्वं । अस्याः क्रिया अधमा । अस्या निष्कारणकोपत्वात् चण्डीति नाम । इति रसमञ्जरी ॥

अधमाङ्गं, क्ली, (अधमम् अङ्गं कर्म्मधारयः ।) पादः । चरणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अधरं, क्ली पुं, (न ध्रियते कामुकस्य धैर्य्यं न तिष्ठति यत्र, न + धृ + पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति अधिकरणे घः ।) अरागारं । रतिगृहं । योनिरिति यावत् । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥

अधरः, पुं, (न ध्रियतेऽसौ धृ + अच् ततो नञ्समासः ।) मुखावयवविशेषः । नावो ठोँट । इति भाषा । ओष्ठः । उपर ठोँठ । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रदनच्छदः २ दशनवासः ३ । इत्यमरः ॥ परन्तु द्वयोरपि ओष्ठाधरप्रयोगः यथा । रदनच्छदौ दशनवाससी उभयत्र वर्त्तेते तथा ओष्ठाधरावपि उभयत्रेति नयनानन्दः ॥ रायमुकुटोऽप्याह उपरिवर्त्ती अधोवर्त्ती च ओष्ठः अधरोऽप्येवं । पुरुषस्य रक्ताधरः प्रशस्तः । यथा,—

"पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकोऽधरजिह्वा च सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥"

स्त्रियास्तु यथा,—

"पाटलावर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभूः ।
सीमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रियो भवेत् ॥
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधव्यकलहप्रदः ।
मसृणो मत्तकाशिन्यास्त्वोत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥"

इति सामुद्रकं ॥

अधरः, त्रि, (न धरः नञ्समासः । नीचः ।) अधः । तलं । हीनः । अपकृष्टः । इति मेदिनी ॥ हीनवादी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा शाकुन्तले । पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं ।) ॥

अधरतः, व्य, [स्] (अधर + तसिल् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति हलायुधः ॥

अधरमधु, क्ली, (अधरस्य मधु षष्ठीतत् ।) वक्त्रासवः । अधरामृतं । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधरस्तात् व्य, अधरतः । इति हलायुधः ॥

अधरस्मात्, व्य, (अधर + अस्ताति विकल्पे अधरस्य अधादेशः ।) अधस्तात् । अधरात् । दिग्वाचकशब्दात् दिग्देशकालवाच्ये प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्थाने तात् प्रत्ययोभवति । इति व्याकरणं ॥

अधरा, स्त्री, (न धरा नञ्समासः ।) अधोदिक् । इति व्याकरणं ॥ नीचा । यथा । अधराथ कृता ययैव सा । इति नैषधं ॥

अधरात्, व्य, अधरतः । अधरेण । अधरस्तात् । इत्यमरटीका ॥

अधरामृतं, क्ली, (अधरस्य अमृतम् ।) अधरसुधा । यथा,—

"सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण
हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निं ।
नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा
ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २९ अध्यायः ॥

अधरीणः, त्रि, (अधरःकृतः तिरस्कृतः अधर + ख तस्य ईन ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति जटाधरः ॥

अधरेण, व्य, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा अधर + एनप् ।) अधोदिग्देशकालाः । [illegible] दिग्देशकाले । इति व्याकरणं ॥

अधरेद्युः, [स्] व्य, ([illegible] एद्युस् ।) अधरदिवसः । [illegible] [illegible] ॥

अधर्म्मः, पुं, ([illegible] + मनिन् [illegible] समासः, [illegible] ।) [illegible] तु [illegible] । इति [illegible]

अपराधः । श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—

"अधर्म्मेणैधते राजन् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥"

इति महाभारतम् ।

("अधर्म्मिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते" ।
इति महाभारतं ॥)

अधर्म्मी, [न्] त्रि, (अधर्म्मः पापं विद्यतेऽस्य ।) अधार्म्मिकः । अधर्म्मात्मा । अधर्म्मशब्दादस्त्यर्थे इन् ॥

अधश्चरः, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।) चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि त्रि ॥

अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः । अधस् + चुर + अच् + स्वार्थे अण्) नीचचौरः । सिँदालचोर इति भाषा । इति केचित् ॥

अधस्तात् व्य, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः । इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्ताद् वयमपि रताः स्तेषु पर्णोटजेषु । इति उत्तरचरितं ।) (तथा "निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दाहप्रतीच्छकौ" ॥ इति मनुः ।) पश्चाद्भागः । इत्यमरटीका ॥ रतिगृहं । भगं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, पुं, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा + क्विप्; तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग + वा + कः ।) (अपामार्गः । इति चीरस्वामी ।) धामार्गववृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अधार्म्मिकः, त्रि, (धर्म्मं चरति । धर्म्म + ठक् । न धार्म्मिकः ।) अधर्म्मी । अधर्म्मात्मा । पापी । तत्पर्य्यायः । आधार्म्मिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—

"यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।
अधार्म्मिकः स्याद्वृषलः अवकीर्णी व्रतव्रती" ॥

इति जटाधरः ॥ अतो नाधार्म्मिके व्रसेद्ग्रामे । इति कुल्लूकभट्टश्च ॥

अधि व्य, (न धीयते धार्य्यते । नञ् + धा + कि ।) प्रादिविंशत्युपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधिकारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥

अधिः, पुं, आधिः । मनःपीड़ा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अधिकं, क्ली, (अधि + स्वार्थे कन् ।) काव्यालङ्कारभेदः । तस्य लक्षणं । अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥ इति कुवलयानन्दे अप्पयदीक्षितः ॥

अधिकः, त्रि, (अध्यारूढ़ एव अधि + स्वार्थे कन् ।) अतिरिक्तः । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । (पुमान् पुंसोऽधिके [illegible] स्त्रियाः । इति मनुः ।)

अधिकरणं, [illegible] ।) एककर्म्मो[illegible] क्रियते [illegible] यत्र । [illegible]

"विषयो विशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं" ॥

विषयो विचारार्हवाक्यं । विशयोऽस्यायमर्थो न वेति संशयः । पूर्व्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासः । निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्य्यनिश्चयः । एवं क्रमेण विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थाद्विचारोऽस्मिन्ननेनेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मीमांसा । सा च द्विधा कर्म्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति । कर्म्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म्ममीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्रसिद्धा पूर्व्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेदविचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते । इत्यश्च मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्व्वकनिर्णयपरमिति । यत्तु अधिक्रियते विचारोऽस्मै इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त इत्युदीच्येनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरणचरमावयवत्वेनाधिकरणाङ्गत्वात् अधिकरणत्वानुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायावयवत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तथेहापीति सुधीभिर्भाव्यं । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—

"विषयोऽविषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं" ॥

विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्व्वीत इत्यादि संयोगपृथक्त्वाधिकरणादेः । एवं विषयो निश्चयस्तद्भिन्नस्तद्विरोधी वा अविषयः संशयः । तदुक्तं,—

"विशब्दस्य विशेषार्थः सिनोतिर्बन्धनार्थकः ।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽर्थनियामकः" ॥

नियामकः कोटिनिश्चायकतया विशेषदर्शनात्मकव्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । एवमेव न्यायगुरुन्यायवागीशभट्टाचार्य्यचरणाः ॥ अन्ये तु विशये इति विपूर्व्वस्य शेतेः संशयार्थकत्वमालोच्य तालव्यमध्यपाठं वदन्तः विशयः संशयः इति व्याचक्षते तन्न विपूर्व्वशेतेः संशयार्थकत्वे मानमनुसन्धेयं । संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः । पूर्व्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतर्कोपन्यासेन सिद्धान्तविरुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृतसिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्धसंशयापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्धविचार्य्यवाक्यतात्पर्य्यावधारणं । कर्म्ममीमांसाधिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिश्रादिभिर्बहुधा विवृतानि । इति चन्द्रशेखरकृततत्त्वसम्बोधिनी ॥ * ॥ [illegible] आधारः कर्म्मकारकं । तच्चतुर्व्विधं । [illegible] यथा [illegible] कालिन्द्यां रेमे । [illegible] २ यथा दिवि देवाः । कानने रेमे । विषयः ३ यथा शास्त्रे निपुणः । कौशलः ॥ व्याप्तिः ४ यथा तिलेषु तैलं । सर्व्वत्र स्थितः ॥ * ॥

अधिकर्द्धिः, त्रि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्यस्य सः ।) अतिशयसम्पत्तियुक्तः । तत्पर्य्यायः । समृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्म्मिकः, पुं, (अधिकृत्य हट्टं कर्म्मणि प्रभवति अधिकर्म्मन् + ठन् नस्य इक) हट्टाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ हाटेर दारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गं, क्ली, (अङ्गादधिकं मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।) सकञ्चुकाः मध्ये यद्बध्नन्ति तत् । कञ्चुकादिदार्ढ्यार्थं शूरैर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि । तत्पर्य्यायः । सारसनं २ । इत्यमरः ॥ विंशत्यङ्गुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशिष्टे त्रि ॥ (यथा मनुः ।—

"नोद्वहेत् कपिलां कन्यां .
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं" ॥)

अधिकारः, पुं, (अधि + कृ + घञ् ।) राजादीनां चामरधूननच्छत्रधारणादिव्यापारः । तत्पर्य्यायः । प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकरणं । यथा नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मिताक्षरा ॥ स्वामित्वं । यथा "सर्व्वे स्युरधिकारिणः" इति स्मृतिः ॥ अधिकृतदेशादिः । यथा निजाधिकारः भिन्नाधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ॥ (यथा मनुः ।—

"तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्" ॥)

अधिकारी, [न्] त्रि, (अधिकरोति अधि + कृ + नन्द्यादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधिपतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति स्मृतिः ॥ यथा,—

"इष्टापूर्त्ते द्विजातीनां धर्म्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके" ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥ अपिच ।

"स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि" ।

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥ वेदान्तमते विधिवदधीतवेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्म्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥ धनाधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ श्रीमूर्त्त्यादीनां वेशकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [न्] पुं, (अधिकरोति अधि + कृ + नन्द्यादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधिगताखिलवेदार्थनितान्तनिर्म्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिकृतः, पुं, (अधि + कृ + क्तः ।) अध्यक्षः । आयव्ययावेक्षकः ॥ इत्यमरः ॥ (आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः । इति शाकुन्तले ।) कृताधिकारश्च्ये वाच्यलिङ्गः ।

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् वृद्ध्यभावः ।) आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूढ़ा पर्व्वतोपरिभागम् अधि + त्यकन् स्त्रियां टाप् ।) पर्व्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका ॥ अमरकोषः । यथा रघुवंशे,—"अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लं" ॥)

अधिपः, त्रि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क ।) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवंशे —अथ प्रजानामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पुं, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + डति ।) प्रभुः । स्वामी । इति हलायुधः ॥ (यथा रघुवंशे । "वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसां" ॥)

अधिभूः, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्विप ।) स्वामी । प्रभुः । इत्यमरः ॥

अधिमासः, पुं, (मासात् रविसंक्रान्तिमासादधिक मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।) रविसंक्रान्तिद्वयमध्यवर्त्तिचान्द्रमासः । रविसंक्रान्तिशून्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः । तत्पर्य्यायः । अधिकमासः २ असंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलिम्लुचः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमांसकः, पुं, (अधिकं मांसं यत्र सः, समासान्तः कः ।) दन्तरोगविशेषः । यथा,—

"दन्तवक् पश्चिमे दन्ते
महान् शोथो महान् रुजः ।
लालास्रावी कफकृता
विज्ञेयः सोऽधिमांसकः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

अधिरथः, पुं, (रथमधिरूढ़ः अत्यादीति समासः ।) कर्णपिता । स तु सूतजातिः । तस्य कर्म्म सारथ्यं । यथा । विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव । इति महाभारतं ॥ (यथा हरिवंशे । "सत्यकर्म्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै । यः कर्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णस्तु सूतजः" ॥)

अधिराज्यभाक्, पुं, (अधिकं राज्यं कर्म्मधारयः, तत् भजते अधिराज्य + भज् + ण्वि उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभाक् । इति महाभारतं ।

अधिराट्, [ज्] पुं, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्विप् ।) सम्राट् । चक्रवर्त्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा रघुवंशे । इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।)

अधिरोहिणी, स्त्री, (अधिरोहः आरोहणं तदेव साधनत्वेन विद्यतेऽस्य अधि + रोह + इन् स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरोहणी इति पाठे अधिरुह्यते अनया अधि + रुह + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वंशकाष्ठादिनिर्म्मितारोहणमार्गः । सिँड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निःश्रेणिः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरोहणी इत्यपि पाठः ॥

अधिवचनं, क्ली, (अधि + वच् + ल्युट् । पक्षपातेन कथनं । "अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं" इति माधवाचार्य्यः ।) नाम । संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवासः, पुं, (अधि + वस् + घञ् ।) निवासः । धूपनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्द्रव्याणि । मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्व्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ स्वस्तिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं१३ रोचना १४ श्वेतसर्षपः १५ स्वर्णं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्षपस्थाने सिद्धान्नं क्वचिच्च चामरस्थाने । तत्रानुष्ठानं । ᳲदुर्गापूजादोलयात्रायागादौ पूर्व्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्म्मणि तद्दिने पूर्व्वाह्णे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पश्चाद्भूमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूर्व्वोक्तक्रमेण वारत्रयं स्पर्शयेत् । द्रव्यविशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्व्वेदोक्तमन्त्रास्त्रयोविंशतिद्रव्याणि च यथा । तैलहरिद्रां गृहीत्वा,—

"ॐ कोसि कतमोसि कस्मै त्वा काय त्वा सुश्लोकः सुमङ्गलः सत्यराजन् । अनया तैलहरिद्रया अस्य शुभाधिवासनमस्तु । एवं सर्व्वत्र" । १ ।

गन्धं गृहीत्वा,—

"ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीं । ईश्वरीं सर्व्वभूतानां तामिहोपाह्वये श्रियं" ।२।

महीं गृहीत्वा,—

"ॐ भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्रीं पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं माहिꣳसीः" । ३ ।

पुनर्गन्धेन गन्धद्वारामिति ।

शिलां गृहीत्वा,—

"ॐ प्रपर्व्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः ता आववृत्र नधरा गुदक्ता अहिं बुध्न्यमनुरीयमाणाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि" । ४ ।

धान्यं गृहीत्वा,—

"ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्यं" । ५ ।

दूर्व्वां गृहीत्वा, —

"ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परिएवानो दूर्व्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च" । ६ ।

पुष्पं गृहीत्वा,—

"ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तं इष्णन्निषाण मुम्म इषाण सर्व्वलोकम्म इषाण" । ७ ।

फलं गृहीत्वा,—

"ॐ याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वꣳहसः" । ८ ।

दधि गृहीत्वा,—

"ॐ दधिक्राव्णोऽकार्षं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायुꣳषितारिषत्" । ९ ।

घृतं गृहीत्वा,—

"ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि" । १० ।

स्वस्तिकं गृहीत्वा,—

"ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो रिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु" । ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—

"ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमीय पतयन्तु घृतस्य धारा अरुषोण वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्म्मिभिः पिन्नमानः" । अत्र "वातप्रमीय पतयन्ति जह्वा" । इत्यपि पठन्ति । १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा,—

"ॐ प्रतिश्रुत्काया अर्त्तनं घोषाय भयमन्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूकꣳ शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं क्रोशाय तूणवध्मवरस्पराय शङ्खध्वं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपं" । १३ ।

कज्जलं गृहीत्वा,—

"ॐ समिद्धोऽञ्जन कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्नमानः वाजीवहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षिप्रियमासधस्थं" । १४ ।

रोचनां गृहीत्वा,—

"ॐ युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः रोचन्ते रोचना दिवि" । १५ ।

सिद्धान्नं गृहीत्वा,—

"ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्रदातारं तार्य्यऊर्जं नो धेहि द्विपदे शं चतुष्पदे । सिद्धान्नमत्र आतपतण्डुलाः" । १६ ।

काञ्चनं गृहीत्वा, —

"ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधारः पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम । १७ ।"

रजतं गृहीत्वा,—

"ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनं" । १८ ।

ताम्रं गृहीत्वा,—

"ॐ असौ यस्ताम्रोऽरुण उतबभ्रुः सुमङ्गलः ये चैनꣳ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैषाꣳ हेलइमहे" । १९ ।

सिद्धार्थं गृहीत्वा,—

"ॐ रक्षोहणो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनो बलयामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौ वलगहना उपधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवास्थ" ।२०।

दर्पणं गृहीत्वा,—

"ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवोयाति भुवनानि पश्यन्" । २१ ।

दीपं गृहीत्वा,—

"ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये नि होता सत्सि बर्हिषि" । २२ ।
सर्व्वद्रव्ययुक्तकलशकं गृहीत्वा,—
"ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्व्वेदीयदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ * ॥ सामवेदिनामधिवासमन्त्रास्तत्तद्द्रव्याणि च यथा । प्रथमं गन्धेन,—
"ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन्" । १ ।
"ॐ महित्रीणामवरस्तु द्युक्षमित्रस्यार्यम्णः दुराधर्षं वरुणस्य" । २ ।
इति मह्या ।
पुनर्गन्धेन,—
"ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि" । ३ ।
"ॐ वित्वदापो न पर्व्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः तत्वागिरः ।। सुष्टुतयो वाजयन्त्या जिन्नगिर्व्वाहो जिग्युरश्वाः" । ४ ।
इति शिलया ।
"ॐ धानावन्तं करम्भिणं मपूपवन्तमुक्थिनं इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः" । ५ ।
इति धान्येन ।
"ॐ जज्ञायथा मपूर्व्व्या मघवन् वृत्रहत्याय । तत्पृथिवी मप्रथयस्तदस्तभ्ना उतो दिवम्" । ६ ।
इति दूर्व्वया ।
"ॐ पवमान व्यश्नुहि रश्मिभिर्व्वाजसातमः । दधत्स्तोत्रे सुवीर्य्यम्" । ७ ।
इति पुष्पेण ।
"ॐ इन्द्रनरोने मधिता हवन्ते यत्पार्य्या युनजते धियस्ताः शूरो नृषाता श्रवसश्च कामत्वा गोमति व्रजे भजात्वन्नः" । ८ ।
इति फलेन ।
"ॐ दधिक्राव्नोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायुंषि तारिषत्" । ९ ।
इति दध्ना ।
"ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्म्मणा विष्कभितेऽजरे भूरिरेतसा" । १० ।
इति घृतेन ।
"ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः उतस्वराजोऽश्विना" । ११ ।
इति स्वस्तिकेन ।
"ॐ सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावा पशुमप्सु गृभ्णते" । १२ ।
इति सिन्दूरेण ।
"ॐ वसुन्धयो वसूनां यो राया मानेता य इडानां सोमो यः सुक्षितीनां" । १३ ।
इति शङ्खेन ।
"ॐ अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते" । १४ ।
इति कज्जलेन ।
"ॐ आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत वसूनि जातो जनिमान्योजसा प्रतिभागन्नदीधिमः" । १५ ।
इति रोचनया ।
"ॐ प्रणीउषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवस्तुवे वा मश्विना बृहत्" । १६ ।
इति सिद्धार्थेन ।
"ॐ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधा मयासिषं" । १७ ।
इति काञ्चनेन ।
"ॐ यद्वर्च्चो हिरण्यस्य यद्वा वर्च्चो गवामुत । सत्यस्य ब्रह्मणो वर्च्चस्तेन मा संसृजामसि" । १८ ।
इति रौप्येण ।
"ॐ रम्भहांसि सूर्य्य वडादित्य महां असि महस्ते सतो महिमापनिष्ट मह्ना देवमहां असिः" । १९ ॥
इति ताम्रेण ।
"ॐ मनज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं । यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवाः स इह मादयन्ता मों प्रतिष्ठ" । २० ।
इति दीपेन ।
"ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं पावाय दिव्यं तोदिवि" । २१ ।
इति दर्पणेन ।
"ॐ उदसलोकानरोचय प्रभभूतमरोचय छोइ इमान् लोकानरोचय छोइ विश्वभूतमरोचय । छोहा रेवात्र धर्म्मो ज्योतीषि" । २२ ।
इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्रं पूर्व्वोक्तसर्व्वद्रव्यस्थापितैकपात्रं । इति सामवेदीयदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

अधिवासनं, क्ली, (अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट् ।) अधिवासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरणं । इत्यमरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्याः शुभाधिवासनमस्तु ॥ इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥)

अधिविन्ना, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि + विद् + कर्म्मणि क्तः स्त्रियां टाप् ।) अध्यूढ़ा । प्रथमविवाहिता स्त्री । कृतानेकविवाहस्वामिनः आपेक्षिकप्रथमोढ़ा भार्य्या । इत्यमरः ॥ ("अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं" ॥ इति मनुः ।)

अधिश्रयणी, स्त्री, (अधि श्रियते पच्यतेऽत्र अधि + श्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) चुल्ली । इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।

अधिष्ठानं, क्ली, (अधितिष्ठतेऽत्र अधि + स्था + अधिकरणे ल्युट् ।) नगरं । चक्रं । प्रभावः । अध्यासनं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे,—
"यद्भयात् सम्परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
कैलासं पर्व्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः" ॥)

अधिक्षिप्तः, त्रि, (अधि + क्षिप् + कर्म्मणि क्तः ।) प्रतिक्षिप्तः । इत्यमरः ॥ प्रेरितः । इति भरतः ॥ प्रणिहितः । स्थापितः । कुत्सितः । भर्त्सितः । इति मेदिनी ॥

अधीतः, त्रि, (अधि + इङ् + कर्म्मणि क्तः ।) कृताध्ययनः । पठितः । यथा,—
"अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे" ।
इति स्मृतिः ॥ पठितशास्त्रं । पाठे क्ली ॥

अधीतिः, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे क्तिन् ।) अध्ययनं । पठनं । इति जटाधरः ॥

अधीती, [न्] त्रि, (अधीतमनेन अधीत + इन् ।) अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याकरणं ॥

अधीनः, त्रि, (इनं प्रभुमधिगतः अत्यादीति समासः ।) परवशः । तत्पर्य्यायः । निघ्नः २ आयत्तः ३ अस्वच्छन्दः ४ गृह्यकः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—
"त्वदधीनं खलु देहिनां सुखं" ॥)

अधीरः, त्रि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः ।) चञ्चलः । इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा नागानन्दे,—
"निर्व्याजं विधुरेष्वधीर इति
मां येनाभिधत्ते भवान्" ॥)

अधीरा, स्त्री, (न धीरा स्थिरस्थायिनी, नञ्समासः ।) विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थायां मध्याप्रगल्भनायिकयोर्भेदः ॥ तस्या लक्षणं । अव्यक्तकोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीरायाः परुषवाक् कोपप्रकाशिका ॥ प्रौढ़ाधीरायास्तर्ज्जनताड़नादिकं कोपप्रकाशं । सा द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । इति रसमञ्जरी ॥

अधीशः, त्रि, (अधिक ईशः कर्म्मधारयः ।) अधिपतिः । प्रभुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
"चन्द्रे मण्डलसंस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीशः ॥)

अधीश्वरः, त्रि, (अधिक ईश्वरः कर्म्मधारयः ।) प्रणताशेषसामन्तः । महाराजः । चक्रवर्त्ती । इत्यमरः ॥

अधुतं, त्रि, अकम्पितं । धुञ्कम्पने इत्यस्मात् कर्म्मणि क्तः, पश्चान्नञ्समासः । दीर्घमध्योऽपि ॥

अधुना, व्य, (अस्मिन् काले इदमुशब्दस्य रूपमिति निपातनात् ।) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्प्रति । इत्यमरः ॥

अधुनातनं, त्रि, (अधुना भवम् अधुना + ट्यु तुट् च ।) इदानीन्तनं । वर्त्तमानकालवर्त्ति । एतत्कालीनं । इति व्याकरणं ॥

अधृतः, पुं, (धृ क्तः, न धृतः नञ्समासः ।) विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः । अकृतधारणवस्तुनि त्रि ॥

अधृष्टः, त्रि, (धृष् + क्तः, न धृष्टः नञ्समासः ।) सलज्जः । तत्पर्य्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ शारदः ३ अप्रतिभः ४ । इति जटाधरः ॥ शालीनः ५ । इत्यमरः ॥

अधृष्यः, त्रि, (धृष् + कर्म्मणि क्यप् ।) प्रगल्भः । अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—
"भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनां ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" ॥)

अधृष्या, स्त्री, (न + धृष् + संज्ञायां क्यप् । यस्यां

स्थाने पराभवो न भवति तादृशी नदी।) नदी-विशेषः। इति मेदिनी ॥

अधैर्य्यः, त्रि, (नास्ति धैर्य्यं यस्य सः।) धीरतासून्यः। धैर्य्याभावे क्ली। यथा,—
"धैर्य्याधैर्य्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये"।
इति भानुभट्टः ॥

अधोऽंशुकं, क्ली, (अधः नीचदेशस्थम् अंशुकं वस्त्रं, कर्म्मधारयः।) परिधानवस्त्रं। इत्यमरः ॥

अधोघण्टा, स्त्री, (अधः अधोदेशादारभ्य घण्टेव फलं यस्याः सा।) अपामार्गः। इति रत्नमाला ॥

अधोजिह्विका, स्त्री, (अल्पा जिह्वा कन् स्त्रियां टाप्, अधः अधरा जिह्विका कर्म्मधारयः।) तालु-मूलस्थक्षुद्रजिह्वा। इति हारावली ॥ आल्जिव इति भाषा।

अधोभुवनं, क्ली, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोकः कर्म्मधारयः।) पातालं। इत्यमरः ॥

अधोमर्म्म, [न्] क्ली, (अधः अधरं मर्म छिद्रं।) गुह्यद्वारं। इति हेमचन्द्रः ॥

अधोमुखः, त्रि, (अधोमुखं यस्य सः।) अधोवदनः। पातालमुखः। तत्पर्य्यायः। अवाङ्मुखः २। इत्यमरः ॥ अवाचीनः ३। इति जटाधरः ॥ अधो-मुखनक्षत्रगणो यथा,—
"अश्लेषवह्नियमपित्र्यविशाखयुक्तं
पूर्व्वत्रयं शतभिषा च नवाप्युडूनि।
एतान्यधोमुखगणानि शुभानि नित्यं
विद्यार्थ्यभूमिखननेषु च शोभितानि" ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः।

अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, स्त्रियां टाप्।) गोजिह्वावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अधोवायुः, पुं, (अधः अधरः वायुः कर्म्मधारयः।) अपानवायुः। यथा,—
"क्षुतेऽधोवायुगमने ज्टम्भणे जपमुत्सृजेत्"।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदयं ॥

अधोक्षजः, पुं, (अधः ज्ञातृत्वाभावात् हीनम् अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानं यस्य सः। अक्षात् इन्द्रियात् जायते अक्ष+जन् ड, पञ्चमीतत्।) विष्णुः। इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते। अधो न क्षीयते जातु यस्मा-त्तस्मादधोक्षजः।)

अध्यग्नि, क्ली, (अग्नेः समीपे अव्ययीभावः।) विवाह-काले अग्निसमीपे स्त्रियै दत्तं धनादि। यथा,—
"विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्त्तितं" ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥

अध्यण्डा, स्त्री, (अधिकमण्डं वीजं यस्याः सा, स्त्रियां टाप्) कपिकच्छुः। इत्यमरः ॥ आल्कुशी इति भाषा। भूम्यामलकी। इति रत्नमाला ॥

अध्ययनं, क्ली, (अधि+इङ्+भावे ल्युट्।) गुरुमुखा-दानुपूर्व्वीश्रवणं। पठनं। ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मा-न्तर्गतमिदं। इति शब्दरत्नावली ॥

अध्यवसायः, पुं, (अधि+अव+सो+भावे घञ्।) उत्साहः। इत्यमरः ॥ कर्म्मसु सुकरः प्रत्ययः। इति मधुः ॥ कर्म्मसु दृढ़यत्नकारको भावः। इति रमानाथः ॥ कर्म्मसु प्रत्ययः इति नयनानन्दः ॥ अशक्ये बलोद्यमः। इति केचित् ॥ उद्योगोद्यमौ चात्र। इति भरतः ॥

अध्यशनं, क्ली, (अधिकमशनं भोजनं कर्म्मधारयः।) अजीर्णे भोजनं। यथा। अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते। इति भावप्रकाशः ॥

अध्यक्षः, पुं, (अध्यश्नोति समन्तात् व्याप्नोति अधि+अक्ष्+अच्।) (कृत्नधारणादि व्यवहारे-ष्वधिकृतः। व्यापकः।) क्षीरिकावृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

अध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-समासः।) प्रत्यक्षः। इन्द्रियजन्यज्ञानं।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ॥
इति कुमारसम्भवे।) अधिकृतः।
आयव्ययादिनिरीक्षकः। इत्यमरः ॥

अध्यापकः, त्रि, (अधि+इङ्+णिच्+ण्वुल्।) अध्यापनकर्त्ता। पाठगुरुः। अध्यापयिता। तत्प-र्य्यायः। उपाध्यायः २। इत्यमरः ॥

अध्यापनं, क्ली, (अधि+इङ्+णिच्+भावे ल्युट्।) पाठनं। विद्यादानं। ब्राह्मणानां षट्कर्म्मान्तर्गत-कर्म्मेदं। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्म्माण्यग्रजन्मनः" ॥)

अध्यायः, पुं, (अधि+इङ्+भावे घञ् अध्ययनम्।) वेदपुराणादिपरिच्छेदः। ग्रन्थसन्धिः। तन्नामान्त-राणि यथा। सर्गः। वर्गः। परिच्छेदः। उद्घातः। अङ्कः। संग्रहः। उच्छ्वासः। परिवर्त्तः। पटलः। काण्डं। स्थानं। प्रकरणं। पर्व्व। आह्निकं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्कन्धः। स्तवकः। उल्लासः। पादः। उद्योतः। विरचनं। इत्याद्यपि ॥
यदुक्तम्।
("सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च ॥
स्थानं प्रकरणं चैव पर्व्वोल्लासाह्निकानि च।
पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिताः ॥")

अध्यारूढ़ः, त्रि, (अधि+आङ्+रुह्+क्तः।) समारूढ़ः। कृतारोहणः। अभ्यधिकः। अति-शयः। इति मेदिनी ॥

अध्यारोपः, पुं, (अधि+आ+रुह्+णिच्भावे अच्।) वस्तुन्यवस्त्वारोपः। सच्चिदानन्दानन्ताद्वयब्रह्मणि अज्ञानादिसकलजड़समूहस्यारोपणमित्यर्थः। अ-सर्पभूतरज्जौ सर्पारोपवत्। इति वेदान्तसारः ॥

अध्यावाहनिकं, क्ली, (अध्यावाहनं पितृगृहात् स्वामिगृहागमनं तत्काले लब्धं अध्यावाहन+लब्धार्थे ठन् तस्य इकः। अधि+आ+वह्+णिच् ल्युट्।) स्त्रीधनविशेषः। यथा,—
"यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात्।
अध्यावाहनिकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं ॥"
इति दायभागे कात्यायनः ॥

अध्याहरणं, क्ली, (अधि+आ+हृ+भावे ल्युट्।) अध्याहारः। तर्कणं। ऊहनं। इति शब्द-रत्नावली ॥

अध्याहारः, पुं, (अधि+आ+हृ+भावे घञ्।) तर्कः। ऊहः। इत्यमरः ॥ अस्पष्टार्थस्य शब्दा-न्तरेण स्पष्टीकरणं। आकाङ्क्षासमापकपदानु-सन्धानं। वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनं। युक्तिप्राप्तस्य पदान्तरमुदाहृत्य व्यक्तीकरणं। इति तट्टीका ॥

अध्युष्टः, त्रि, (अधि+वस्+क्तः, आगमशास-विधेरनित्यात् इड़ागमाभावः। कृत्तद्धितसमा-साश्च अभिधाननियामका इति प्रसिद्धेः।) सार्द्ध-त्रिसङ्ख्या। ३ ॥ साड़े तिन इति भाषा। यथा,—
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं।
इति आनन्दलहरी ॥

अध्युष्ट्रः, पुं, (उष्ट्रमधिगतः प्रादिसमासः।) उष्ट्र-युक्तरथः। उष्ट्रवाह्यप्रेङ्खा। इति हारावली ॥

अध्युढ़ः, पुं, (अधि+वह्+क्तः।) महेश्वरः। इति मेदिनी ॥ (अधिरोपितः। समृद्धः। अभ्युदय-शाली।)

अध्युढ़ः, त्रि, (आधिक्येन वृद्धिं गतः अधि+वह्+क्तः।) अधिकवृद्धियुक्तः। समृद्धः। इति धरणी ॥

अध्यूढ़ा, स्त्री, (अधि+वह्+कर्म्मणि क्तः, स्त्रियां टाप्।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका। कृतानेकविवाहस्य प्रथमोढ़ा स्त्री। इत्यमर-मेदिनीकरौ ॥

अध्येषणा, स्त्री, (अधि+इष्+णिच्+भावे युच, स्त्रियां टाप्।) याच्ञा। इति हेमचन्द्रः ॥ आराध्य-स्यादरपूर्व्वकं कर्म्मणि नियुक्तकरणं। गुर्व्वादेः सत्कारपूर्व्वकं क्वचिदर्थे नियोजनं। तत्पर्य्यायः। सनिः २। इत्यमरः ॥ सनी ३। इति तट्टीका ॥

अध्वगः, पुं, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन्+गम्+डः, उपपदसमासः।) पथिकः। इत्यमरः ॥ उष्ट्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥ खेसरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ खचर इति भाषा।

अध्वगभोग्यः, पुं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-यासलभ्यफलत्वात्, तृतीयातत्पुरुषः।) आम्रा-तकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अध्वगा, स्त्री, (अध्वन्+गम्+डः, उपपदसमासः। स्त्रियां टाप्।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन्+जन्+डः, उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्।) स्वर्णुलीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वनीनः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन्+ख तस्य ईन।) पथिकः। इत्यमरः ॥

अध्वन्यः, त्रि, (अध्वनि साधः अध्वन्+यत्।) पथिकः। इत्यमरः ॥ (अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमखिलां रात्रिं तथा क्रन्दितं ॥ इति अमरुशतकं ॥)

अध्वरः, पुं, (अध्वानं सन्मार्गं राति ददाति अध्वन्+रा+कः उपपदसमासः।) यज्ञः। वसुभेदः सावधानः। इति मेदिनी ॥ ("तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं"। इति रघुवंशे।)

अध्वरथः, पुं, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः। पथरथः। अध्वगमनोपयुक्तरथः। तत्पर्य्यायः। परियानिकः २। इति हेमचन्द्रः ॥

अध्वर्युः, पुं, (अध्वरं यज्ञं यौति सम्पादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्विप्, पृषोदरादित्वात् तुम्भावः रस्याकारलोपः, होमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेदवेत्ता। इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—
"विवाहयज्ञे वितते ऽत्र यूय-
मध्वर्यवः पूर्व्ववृता मयेति" ।)

अध्वशल्यः, पुं, (अध्वनि पथि शल्यमिव आचरति सकण्टकतया अध्वशल्य + क्विप् ततोऽच् ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वा [न्] पुं, (अत्ति गमनेन बलं नाशयति, अद् + बाहुल्यात् क्वनिप्, पृषोदरादित्वात् दकारस्य धः ।) पन्थाः । कालः । संस्थानं । अवस्कन्दः । इति मेदिनी ॥ शास्त्रं । स्कन्धः । इति च पाठान्तरं ॥ अध्वगमनजन्यगुणाः । मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य्यनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥

अध्वान्तशात्रवः, पुं, (अध्वान्तस्य वर्त्मसीमायाः शात्रवः शत्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) श्योनाकवृक्षः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन ष लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ष लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अन ङ य प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ य ङ अन्यते । इति दुर्गादासः ॥

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न अंशुमत् कोषान्तर्व्वर्त्तितया सूर्य्यकिरणशून्यं फलं यस्याः सा ।) अंशुमत्फला । कदली । इति जटाधरः ॥

अनः [स्] क्ली, (अनिति जीवत्यनेन जीविकोपायत्वात् अन् + असुन् ।) शकटं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,—
"होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनःक्रये" ।)
अन्नं । इत्युणादिकोषः ॥ जननी । जन्म । जन्मी । इति कोषान्तरं ॥

अनकः, त्रि, (अन् + अच् + कुत्सायां कन् ।) अणकः । अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अनगारः, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृहस्थाश्रमशून्यः ।) ऋषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ अगारशून्ये वाच्यलिङ्गः ॥

अनग्निः, पुं, (नास्ति श्रौतः स्मार्त्तो वा अग्निर्यस्य सः ।) श्रौतस्मार्त्तकर्म्महीनः ॥ इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ (अनाहिताग्निर्ब्राह्मणः । यथाह मनुः,
"अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः" ॥)

अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः ।) अपापः । निर्म्मलः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले—
"अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं" ॥)

अनङ्गं, क्ली, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।) आकाशं । मनः । इति मेदिनी ।

अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कायो यस्य सः ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी । "अनङ्गो मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि" ॥) अङ्गरहिते वाच्यलिङ्गः ॥

अनङ्गकं, क्ली, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्, ततः स्वार्थे कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्दरत्नावली ॥

अनङ्गासुहृत् [द्] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असुहृत् शत्रुः शिवललाटाग्निना तद्देहभस्मीकरणात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनच्छः, त्रि, (न अच्छः निर्म्मलः ।) आविलः । अनिर्म्मलः । इत्यमरः ॥

अनञ्जनं, क्ली, (नास्ति अञ्जनं समूर्त्तिप्रकाशो यस्य तत्, निराकारत्वात्, अन्ज + भावे ल्युट् ।) आकाशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अञ्जनशून्ये त्रि ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—
"नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः" ।)

अनडुज्जिह्वा, स्त्री, (अनडुहो वृषभस्य जिह्वेव जिह्वा पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गोजिह्वावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनडुही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् ङीष् पक्षे आम् ।) अनड्वाही । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति भाषा ।

अनड्वान्, [डुह्] पुं, (अनडुह् + प्रथमैकवचनम् ।) वृषः । एँड़े इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गौः २ भद्रः ३ बलीवर्द्दः ४ दम्यः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७ बली ८ उक्षा ९ ककुद्मान् १० ऋषभः ११ वृषभः १२ वृषः १३ धुर्य्यः १४ धुरीयः १५ धौरेयः १६ शाक्वरः १७ शिववाहनः १८ रोहिणीरमणः १९ वोढ़ा २० गोनाथः २१ सौरभेयकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः,—
"अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम्" ॥)

अनड्वाही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् ङीष्, आमागमश्च आमभावपक्षे केवलं ङीष् ।) अनडुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति भाषा ।

अनद्यः, पुं, (अद् + कर्म्मणि ण्यत् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः, न अद्यः अप्रशस्तखाद्यः, नञ्समासः, नञत्र अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्म्मणि क्तः, न अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः । गतभिन्नः प्राप्तभिन्नः ।) अनवगतः । यथा,—"अरे विद्वन्मन्या ह्यनधिगतवेदार्थविभवाः" । इति भगवद्वाक्यमिति प्रामाणिकाः ॥

अनध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादिसमासः, प्रत्यक्षः तद्भिन्नः नञ्समासः ।) अप्रत्यक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अध्यक्षभिन्नः ॥

अनन्तं, क्ली, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।) आकाशं । इत्यमरः ॥ अभ्रकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनन्तः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि भागवते "लोके नष्टे द्विपरार्द्धावसाने भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः" ।) विष्णुः । इति मेदिनी ॥ बलदेवः । अनन्तजिन्नाम जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ शेषनागः । इत्यमरः ॥ वासुकिः । इति शब्दमाला ॥ सिन्दुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा यस्य सः ।) अन्तरहितः । अनवधिः । अशेषः । असीमः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा कुमारसम्भवे ।—"अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य" ।)

अनन्तजित्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्विप्, अनन्तो नाम जित् जयी बौद्धविशेषः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) जिनानां चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतचतुर्द्दशजिनः । तत्पर्य्यायः । अनन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्ततीर्थकृत्, पुं, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि शास्त्राणि कर्म्मधारयः, तानि कृतवान् अनन्ततीर्थ + कृ + क्विप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजित् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनन्तजित् नाम जिनः ॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।) अनवकाशं । अन्तररहितं । तत्पर्य्यायः ॥ अव्यवहितं २ संसक्तं ३ अपटान्तरं ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ पश्चादर्थे क्ली ॥ (पश्चात् । ततःपरं । यथा रघुवंशे,—"पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्" ॥)

अनन्तविजयः, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे अप्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन विजयः विजयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुषः ।) युधिष्ठिरराजस्य शङ्खः । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनन्तवीर्य्यः पुं, (अनन्तमसीमं वीर्य्यं तेजो यस्य सः ।) भाविकल्पे जिनानां चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतत्रयोविंशतीर्थकरजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठीतत्पुरुषः ।) भाद्रशुक्लचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य व्रतं । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,—
"अनन्तव्रतमेतद्धि सर्व्वपापहरं शुभं ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापं प्रणश्यति" ॥ * ॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्ज्यकालमाह ज्योतिषे,—
"गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ ।
वक्रिजीवाष्टविंशेऽह्नि गुर्व्वादित्ये दशाहिके ॥
पूर्व्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
प्राग्राशिगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
कन्याद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेऽब्दे मलिम्लुचे ।
भानुलङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ ॥
पौषादिकचतुर्म्मासे चरणाङ्कितवर्षणे ।
एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥
तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः ।
विद्यारम्भकर्णवेधौ चूड़ोपनयनोद्वहान् ॥
तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्षणं ।
परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे ॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्व्वर्ज्जयन्ति हि ॥
द्वात्रिंशद्दिवसाश्चास्ते जीवस्य भार्गवस्य च ।
द्वासप्ततिर्म्महत्यस्ते पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥
अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकबालते ।
पक्षं वृद्धो महास्ते तु भृगुर्बालो दशाहिकः ॥
पादास्ते तु दशाहानि वृद्धोबालो दिनत्रयं" ॥ * ॥

"मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे"।
ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां ॥
चतुर्द्दश्यामर्च्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्"।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्नव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येति वाच्यं। पूर्व्वाह्णो वै देवानामिति श्रुत्यादिभिः पूर्व्वाह्णे दैवकृत्यविधानात्। विध्यसमभिव्याहृतार्थवादेन तद्बाधायोगात् किन्तु तस्यैव गौणकालबोधकं तत्। कालमाधवीयेऽप्येवं। भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्नो नोक्तः। यथा,—

"कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यै र्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
चतुर्द्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि।
यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥
कृत्वा पूपद्वयं तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितं।
स्वयमेकन्तु भुञ्जीत करे बद्धा सुडोरकं ॥
चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विलेपितं।
सुविन्यस्तं विष्णुनामप्रतिग्रन्थिसमन्वितं।
चतुर्द्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च" ॥ * ॥

पूजाडोरकबन्धनमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—

"अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते" ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा।
"अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं सुस्थमानसैः"।
इत्यर्द्धं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखितमिति ॥ * ॥ तथा,—

"पापोऽहं पापकर्म्माहं पापात्मा पापसम्भवः।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्व्वपापहरो भव ॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितं।
यत्तवाङ्घ्रियुगाब्जाग्रे मूर्द्धा मे भ्रमरायते" ॥

इत्याभ्यां नमस्कुर्य्यात्। अनन्तकथामप्यत्र शृण्वन्ति। इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ * ॥ अथ प्रयोगः। आचम्य स्वस्तिवाच्य सङ्कल्पं कुर्य्यात्,— "अद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे चतुर्द्दश्यां तिथावारभ्य अमुकगोत्रः श्रीअमुकः धनधान्यपुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा चतुर्द्दशवर्षपर्य्यन्तं भगवदनन्तभट्टारकपूजाचतुर्द्दशग्रन्थियुक्तडोरकरमूलबन्धनकथाश्रवणब्राह्मणसंप्रदानकातपसिततण्डुलप्रस्थद्वयघटितपूपार्द्धोपकल्पनतदर्द्धात्मकर्त्तृकभोजनरूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य सूक्तं पठेत् ॥ * ॥ ततो गुण्डिकया अष्टदलपद्मं निर्म्माय तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दिक्षु ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक्पालशिवदुर्गालक्ष्मीनारायणपूजां कृत्वा शक्रं ध्यायेत्,—"ॐ महेन्द्रं मत्तैरावतस्कन्धस्थं सहस्रनयनोज्ज्वलं। मणिकाञ्चनघटितनानालङ्कारभूषितं वज्रहस्तं शच्यन्वितं देवगन्धर्व्वगणैर्वृतं मुनिगणैः स्तूयमानं" ॥ एवं ध्यात्वा महेन्द्राय नमः एवं क्रमेण संपूज्य प्रणमेत्,—

"ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबलः।
ऐरावतगजारूढः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते" ॥

ततो वृहत्पात्रे जलं संस्थाप्य कुशं दत्त्वा समुद्रमावाहयेत्,—
ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाह्य समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥
ततो भूतशुद्ध्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं ध्यायेत्,—

"ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेशं गरुड़ध्वजं।
शुक्लवर्णं चतुर्बाहुं नागयज्ञोपवीतिनं ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं।
श्रिया वाण्या च संश्लिष्टं किरीटादिसमुज्ज्वलं ॥
फणाशतसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपस्तुतं" ॥

एवं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य।
आं हृदयाय नमः एवं षड़ङ्गानि विन्यस्य पुनर्ध्यात्वावाहयेत्।

"ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां वाहनान्वित।
गन्धर्व्वादिगणोपेत सान्निध्यमिह कल्पय" ॥

ततः पूजयेत्।
पाद्यं गृहीत्वा,—

"ॐ पाद्यं गृहाण देवेश सुरासुरमनोहरं।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते" ॥

अर्घ्यं गृहीत्वा,—

"अर्घ्यं गृहाण देवेश सुगन्धिकुसुमान्वितं।
दूर्व्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वमूर्त्तये" ॥

आचमनीयं गृहीत्वा,—

"ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भवं प्रभो।
भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पन्नगाधिप" ॥

एवं मधुपर्कं पुनराचमनीयं स्नानीयं वस्त्रयुग्मञ्च दद्यात् ॥ * ॥

गन्धः,—

"ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः।
यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यतां" ॥

पुष्पं,—

"ॐ पुष्पं गृहाण भोऽनन्त सुगन्धिद्रव्यमुत्तमं।
पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुशलं कुरु सर्व्वदा" ॥

धूपः,—

"ॐ धूपोऽयं ते महाभाग दशाङ्गोऽगुरुणा सह।
मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यतां सुरनायक" ॥

दीपः,—

"ॐ दीपं गृहाण भोऽनन्त जाज्ज्वल्यमानमद्भुतं।
त्वं गृहाण सदा देव रक्ष मां घोरसागरात्" ॥

यज्ञोपवीतं,—

"ॐ ऋग्यजुःसाममन्त्रेण त्रिवृत्तं पद्मयोनिना।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवानघ" ॥

नैवेद्यं,—

"ॐ नानाभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्द्दशफलैर्युतं।
भक्त्या सम्पादितं देव सपूपं गृह्यतां विभो" ॥*॥

ततो बलभद्रं संपूज्य स्तुतिं कुर्य्यात्,—

"ॐ बलभद्रं महात्मानं हलिनं लाङ्गलायुधं।
कादम्बरीमदोन्मत्तं नमामि बलदेवकं" ॥

ततः आवरणदेवताः पूजयेत्।
ॐ गणेशाय नमः। एवं लोकपालेभ्यः। नवग्रहेभ्यः। अष्टवसुभ्यः। एकादशरुद्रेभ्यः। द्वादशादित्येभ्यः। अनन्तादिनागेभ्यः। मत्स्यादिदशावतारेभ्यः। मासेभ्यः। ऋतुभ्यः। वत्सरेभ्यः। धर्म्माय। अधर्म्माय। ज्ञानाय। अज्ञानाय। वैराग्याय। अवैराग्याय। ऐश्वर्य्याय। अनैश्वर्य्याय। शिवाय। दुर्गायै। पृथिव्यै। गङ्गायै। यमुनायै। महालक्ष्म्यै। सरस्वत्यै। गरुड़ाय। शङ्खाय। चक्राय। गदायै। पद्माय। कौस्तुभाय। सूर्य्यमण्डलाय। सोममण्डलाय। वह्निमण्डलाय। वायुमण्डलाय। सर्व्वेभ्यो देवेभ्यः। सर्व्वाभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥

ततः स्तुतिं पठेत्,—

"ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नं समभ्युद्धर वासुदेव।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥
नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
हृदिस्थं सर्व्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिगं।
सर्व्वपापहरं देवं प्रणमामि जनार्द्दनं ॥
अनन्तरूपेण बिभर्षि पृथ्वीं
अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः।
अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः
अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रहृष्टः ॥
प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं।
सृष्टिस्थितिविनाशानां कर्त्तारं प्रणमाम्यहं ॥
राक्षसानामरिं नौमि नौमि दैत्यविमर्द्दकं।
जगतां हितकर्त्तारं नौमि पङ्करुहेक्षणं ॥
जन्मजन्मकृतं यच्च बाल्ययौवनवार्द्धके।
वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हलायुध ॥
भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्च्चितं।
यथोद्दिष्टामिमां पूजां परिपूर्णां कुरुष्व मे ॥
पापोऽहं पापकर्म्माहं पापात्मा पापसम्भवः।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्" ॥

ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं समर्पयेत्।

"ॐ इदं डोरमनन्ताख्यं चतुर्द्दशगुणात्मकं।
सर्व्वदेवमयं विष्णो स्वकरे धारयाम्यहं" ॥

ततो भोज्यमुत्सृजेत् ॥ * ॥
ततः कथां शृणुयात्।
यथा,—

अरण्यवासमुषितो युधिष्ठिरस्तपो वशी।
प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन कृष्णेन परमात्मना ॥
कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाप्रियं।
विशेषेण च गोविन्दं पप्रच्छ च युधिष्ठिरः ॥*॥

युधिष्ठिर उवाच।

केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं।
निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥*॥

श्रीकृष्ण उवाच।

अस्ति व्रतमनन्ताख्यं यत्कृतं सुरसद्मनि ।
इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयतः शृणु ॥
शुक्लपक्षे चतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संज्ञितः ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तस्तक्षकः स्मृतः ॥
परमात्मोत्तमं वापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जनार्द्दन ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदित्यगतिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
कलाकाष्ठामुहूर्त्तादिदिनरात्रिव्यवस्थया ।
पक्षो मास ऋतुर्व्वर्षं युगकल्पव्यवस्थया ॥
सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ।
दानवानां विनाशाय वसुदेवतनूद्भवं ॥
अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ।
ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्व्वव्यापिनमीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
पूर्व्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमं ॥ * ॥

यधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानश्च तस्य किं ॥
केन वा तत्कृतं पूर्व्वं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्व्वं बहु विस्तार्य्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

आसीत्पुरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् शीलवान् विजितेन्द्रियः ॥
पत्नी तस्याभवद्दीक्षा सती सत्यव्रते स्थिता ।
चारित्रशीलसम्पन्ना सुरूपा भृगुवंशजा ॥
तस्याः कालेन संजाता दुहिता सर्व्वलक्षणा ।
शीला नाम्ना सुशीला सा वर्द्धते पितृवेश्मनि ॥
माता तस्यास्तु कालेन ज्वरदाहप्रपीड़िता ।
समागत्य नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ॥
कृतं सुमन्तुना तस्याः कर्म्म यत् पारलौकिकं ।
ततः सुमन्तुः संत्यज्य दुःखं शोकं क्रमात् पुनः ।
नापत्नीको गृही धर्म्मं कर्त्तुमर्हति वै क्वचित् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा विवाहोत्सुकमानसः ॥
देवलस्य मुनेः कन्यां कर्कशां परिणीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःशीला.सदा निष्ठुरभाषिणी ॥
कोपना प्रतिकूला च निर्लज्जा कलहप्रिया ।
अदक्षा गृहकृत्येषु दक्षा भोजनकर्म्मणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा रुष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
सा तु शीला पितुर्गेहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
करोति सखिभिः सार्द्धं शिशुक्रीड़ामनुत्तमां ।
गृहान्तरस्थलद्वारदेहलीतोरणादिषु ॥
चतुरङ्गकवर्णैश्च रक्तपीतसितासितैः ।
स्वस्तिकं पद्मशङ्खौ च मण्डयन्ती पुनः पुनः ॥
कुर्व्वन्ती प्रत्यहं बाला देवतातिथिपूजनं ।
गृहकृत्ये सदा दक्षा पितुरत्यन्तवल्लभा ॥
कालेन कियता विप्रस्तां दृष्ट्वा यौवनोद्गतां ।
कस्मै देया मया कन्या इति चिन्तान्वितोऽभवत् ॥

ततो देववशात्तत्र कौण्डिन्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्म्मतत्परः ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतपाः सुधीः ।
अस्मै भाग्यवशाच्छीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां शुभे दिने ।
कन्यामलङ्कृतां साध्वीं शीलां चन्द्रनिभाननां ॥
गृह्योक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म्म समाप्य समये मुनिः ॥
सुमन्तुः कर्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
सफलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तुं भर्त्सयामास कर्कशैर्व्वचनैः पतिं ।
अलङ्कारं समानीय स्वकीयञ्चापि बन्धनं ॥
निक्षिप्य निभृते स्थाने कर्कशान्यगृहं ययौ ।
सुमन्तुश्चातिदीनात्मा लज्जितश्चाभवत्तदा ॥
यत्किञ्चिदर्थयोग्यञ्च द्रव्यमानीय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्य्य पुनः पुनः ॥
ततो विवाहं निर्व्वर्त्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
गोयाने तां समारोप्य शीलामादाय वै ययौ ॥
ततः सा पथि गच्छन्ती शीला चन्द्रनिभानना ।
मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे ॥
ददर्श शीला नारीणां समूहं व्रतचारिणां ।
पुंसां वृन्दञ्च तत्रैव रक्तपीताम्बरासनं ॥
चतुर्द्दश्यामर्चयन्तं भक्त्यानन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादरं ॥
विनयावनता साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते कार्य्यं भवतीभिस्तदुच्यतां ॥ * ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
आराधिते महेन्द्रे.च ध्वजाकारासु यष्टिषु ॥
नत्वा सरसि यः स्नात्वा अनन्तार्च्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं वारिवाजसमन्वितं ॥
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनं ।
अतसीपुष्पसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणं ॥ •
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गं विविधायुधधारिणं ।
एह्येहि भगवन् कृष्ण तव यज्ञः प्रवर्त्तते ॥
वारिधान्यां तथानन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
मण्डले पुष्पनैवेद्यं धूपवस्त्रानुलेपनं ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
पिष्टकार्थं व्रीहिचूर्णं यवगोधूमयोश्च वा ॥
एतेषां प्राप्यते यत्तु तद्ग्राह्यं प्रस्थसंज्ञितं ।
अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य कुङ्कुमाक्तं सुडोरकं ॥
चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
पुमांस्तु दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्व्वर्त्त्य पूजां देवस्य पूपं भुक्त्वा यथासुखं ।
विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा प्रणम्य च यथासुखं ॥
शीला श्रुत्वा वचस्तासां यथा ताभिरुदाहृतं ।
व्रतं चकार सा बाहौ बद्ध्वा डोरकमुत्तमं ॥
पूपप्रस्थञ्च सा कृत्वा भुक्त्वा चैव तथैव च ।

पुनर्जगाम तेनैव गोरथेन समन्विता ॥
तेनानन्तप्रसादेन गृहं गोधनसङ्कुलं ।
तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णं नानारत्नैर्विभूषितं ।
वराश्रमसमालक्ष्मनहिषैर्गोधनान्वितं ॥
शीला च मणिकाञ्चीभिर्मुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी शीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिमा यथा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वह्निकुण्डं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विशेषोषात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ।
शीलायाः करमूले च बद्धमेव प्रयत्नतः ।
पप्रच्छ क्रोधवचसा भृकुटीकुटिलं मुखं ॥
किमिदं डोरकं हस्ते बद्धा मार्य्येऽत्र तिष्ठसि ।
प्रमेयः कस्य देवस्य दुर्ब्बुद्धे ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥

शीलोवाच ।

अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं शुभं ।
करे बद्धं विधानेन शृणु मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाद् यस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविपुलं धनं ।
न जानासि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
शीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत् ।
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न श्रुतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वाकृष्य कुपितो भुजाड्डोरमनन्तकं ।
क्षिप्तं ज्वालाकुले वह्नौ निर्भर्त्स्य बहुधा प्रियां ॥
ततः सा संभ्रमात् शीला हाहा कृत्वा प्रधाविता ।
वह्नेः सूत्रं समादाय क्षीरमध्ये ततोऽक्षिपत् ॥
ततस्तया करे वामे पुनर्बद्धं सुडोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
न कैश्चित् वर्ण्यते लोकैः सोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चक्षुर्निद्रां तथैव च ॥
शून्यानि गृहरूपाणि दग्धानि वह्निना क्वचित् ।
निरीक्ष्य स्वपुरं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ शीला विवर्णा सा दुःखिता पतिदोषतः ।
विचचार पुरीं सर्व्वां शून्यागारसमन्वितां ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिरुत्तमा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र यास्यामि दुर्म्मतिः ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिसङ्कुलं ।
व्रतस्यान्वेषणं कर्त्तुं पादौ द्रष्टुं तथा हरेः ॥
विकलः स ययौ मार्गे जनजन्तुविवर्ज्जिते ।
तत्रापश्यच्च तं वृक्षं फलपुष्पसमन्वितं ॥
वर्ज्जितं पक्षिसङ्घातैः कीटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्वचिद्दृष्टो महाद्रुम ॥
स चोवाच महावृक्षो नानन्तं वेद्मि भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे तृणमध्ये सवत्सिकां ॥
तृणमध्ये प्रधावन्ती न खादति न जिघ्रति ।
हे महाधेनुके ब्रूहि किमनन्तस्त्वयेक्षितः ॥
सवत्सा तमुवाचाथ नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे वृषश्रेष्ठं वने स्थितं ॥
तमपृच्छदयं विप्रः अनन्तो वीक्षितस्त्वया ।
वृषभस्तमुवाचेदं विषमं शाद्वलं प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरीदृशी ।
ततो व्रजन् ददर्शाग्रे गर्द्दभं कुञ्जरं तथा ॥

नानामायाप्रचरन्तं मदगर्व्वेणदर्पितं ।
स तं दृष्ट्वा द्विजोऽपृच्छदनन्तं दृष्टवान् किमु ॥
प्रत्युत्तरमुवाचेदं नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
ततो व्रजन् ददर्शाग्रे रम्यं पुष्करिणीद्वयं ॥
अन्योन्यजलसंघातैर्व्वीचिभिरुपशोभितं ।
शुभैः कुमुदकह्लारैः कमलोत्पलशोभितं ॥
भ्रमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारण्डवैर्युतं ।
तमपृच्छत् द्विजोऽनन्तो भवतीभ्याञ्च लक्षितः ॥
पुष्करिण्यावूचतुस्तं न जानीवो हरिं क्वचित् ।
निपपात ततो विप्रो हाहा कृत्वा वदन् भुवि ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विभुं ॥*॥
ततः कृपालुहृदयो देवेशो देवपूजितः ॥
तत्स्थानाद्भगवान् विष्णुर्द्विजप्रत्यक्षमागतः ।
वृद्धब्राह्मणरूपेण प्रोवाच वचनं द्विजं ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्यज दुःखं सुखी भव ।
अनन्तं दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
ब्राह्मणं तं समादाय पातालवर्त्मना पुरीं ।
तां पुरीं दर्शयामास ततश्चान्तर्दधे द्विजः ॥
स तां ददर्श कौण्डिन्यः पुरीं त्रैलोक्यदुर्ल्लभां ॥
दिव्यनारीनरैर्युक्तां मणिरत्नविभूषितां ॥
सुवर्णरचितां सर्व्वां वेष्टितां तक्षकादिभिः ।
तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तकं ॥
विश्वरूपं जगन्नाथं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनं ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं गरुडध्वजं ॥
दक्षिणे विलसल्लक्ष्मीं वामे क्रीड़त्सरस्वतीं ।
सप्तफणासमायुक्तं दिव्यसिंहासनेस्थितं ॥
एवं रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भक्त्या स्तुतिः कृता ।
जगाम भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
अज्ञानेन मया देव यत् कृतं पापकर्म्मणा ।
तत्सर्व्वं कृपया शंस क्षमस्व मधुसूदन ॥ * ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुतिं श्रुत्वा जनार्द्दनः ।
प्रसन्नो भगवान्देवश्चानन्तोऽनन्तरूपधृक् ॥
कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूसुर ॥*॥
अनन्त उवाच ।
तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्रेष्ठ भक्त्या तव विशेषतः ।
वरं गृहाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्यज विस्मयं ॥ * ॥
कौण्डिन्य उवाच ।
स्वकर्म्मफलभोगेन यां यां योनिं व्रजाम्यहं ।
तस्यां तस्यां हृषीकेश हरिभक्तिर्दृढ़ास्तु मे ॥
अतिप्रमादान्मोहाद्वा यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
तदागः क्षम्यतां नाथ प्रणमामि पुनः पुनः ॥
श्रुत्वानन्तस्तु तद्वाक्यं ददौ तस्मै वरत्रयं ।
दारिद्र्यनाशनं धर्म्मं विष्णुलोकं तथाक्षयं ॥*॥
कौण्डिन्य उवाच ।
पूर्णो मनोरथो देव मम चाद्य विशेषतः ।
किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
कश्चूतः को वृषः का गौः किन्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
कः खरः कुञ्जरः को वा को वा वृद्धद्विजोत्तमः ॥

कृपया कथयस्वाद्य पथि दृष्टो मया विभो ।
श्रीअनन्त उवाच ।
यस्त्वाम्रवृक्षो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्व्वितः ।
उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
तेन कर्म्मविपाकेन वृक्षत्वं प्राप्य तिष्ठति ।
वृषभो यस्त्वया दृष्टो लोभकर्म्मकृतः पुरा ॥
दत्तं पर्य्युषितं द्रव्यं स्वादु भुक्तं स्वयं यतः ।
वृषभत्वं समासाद्य ततस्तिष्ठति निर्ज्जने ॥
विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्फलां शस्यवर्ज्जितां ।
तेनासौ गोत्वमासाद्य तृणमध्ये प्रधावति ॥
धर्म्माधर्म्मौ विजानीयाद्यत्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
गर्द्दभोऽज्ञानसम्पन्नः कुञ्जरो मदगर्व्वितः ॥
ब्राह्मणोऽसावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
एतत्ते कथितं सर्व्वं गच्छ विप्र निजाश्रमं ॥
पुनः समृद्धिस्ते विप्र भविष्यति न संशयः ।
भुक्त्वा भोगांश्च विपुलान् संप्राप्स्यसि महत् पदं ॥
इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
कौण्डिन्योऽपि गृहं गत्वा करोति व्रतमुत्तमं ॥
अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षाणाञ्च चतुर्द्दश ।
शीलया सह धर्म्मात्मा सुखं भुक्त्वा मनोरथान् ॥
विष्णुलोकं समासाद्य रराज शीलया सह ।
अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनैव पार्थिव ॥
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिं ।
एवमेवं हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतानृप ॥
पुत्त्रपौत्त्रधनैर्युक्ता भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
विष्णुलोकमवाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ” ॥ .
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतं समाप्तं ॥

अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति शब्दमाला ॥

अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अन्तो यस्याः सा ।) पार्व्वती । पृथिवी । अग्निशिखावृक्षः । श्यामालता । दूर्व्वा । पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी । गुडुची । इति मेदिनी ॥ यवासः । श्वेतदूर्व्वा । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनन्तमूलं । तत्पर्य्यायः । गोपवल्ली २ कारोणा ३ सुगन्धा ४ भद्रवल्लिका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ । इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शारिवा १० उत्पलशारिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-पञ्चश्यामलतायां नागजिह्वायां इति केचित् । गोप्यादित्रयं श्यामलतायां अनन्तोत्पलशारिवेति द्वयं अनन्तमूले इति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तस्या गुणाः । सन्तापनाशित्वं । रक्त-पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अनन्यगतिकः, त्रि, (नास्ति अन्या गतिः यस्य । समासान्तः कः ।) शरणान्तररहितः । एकाश्रयः । “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके यथारुचि तथा कुरु प्रिय तथापि नान्यं भजे” । इत्युद्भटः ॥

अनन्यजः, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्मात् सः अनन्यो विष्णुः, तस्मात् जात इति, अनन्य + जन् + ड ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥

अनन्यवृत्तिः, त्रि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।) एकमात्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । एकतानः २ एकाग्रः ३ एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्र्यः ६ एकायनगतः ७ । इत्यमरः ॥

अनपायी, [न्] त्रि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य इति, न + अपाय + इनि ।) निश्चलः । अपाय-शून्यः । अनश्वरः । यथा,— “अनपायिभिरस्माभिर्गुणमायाश्च गृहे प्रभो” । इति श्रीभागवतं ॥ (“अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी” । इति कुमारे ॥)

अनभिज्ञः, त्रि, (अभि जानाति इति अभिज्ञः, अभि + ज्ञा + कः, न अभिज्ञ इति नञ्समासः ।) मूर्खः । प्रज्ञारहितः । बुद्धिहीनः । यथा,— “धिक् त्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान्” इति भ्रमराष्टकं ॥

अनभिलाषः, पुं, (न अभिलाष इति नञ्समासः ।) अरुचिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (त्रि, नास्ति अभिलाषो यस्य इति समासे अभिलाष-शून्यः ।)

अनमः, पुं, (नमति प्रणमति इति नमः, नम् + पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनमितम्पचः, त्रि, (मितं परिमितं पचति इति, मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमितम्पचः, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-समासः ।) मितम्पचः । कृपणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अनम्बरः, पुं, ((नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।) बौद्धविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गो-लाध्यायः ॥

अनयः, पुं, (अयः शुभावहो विधिस्तद्भिन्नः नञ्-समासः ।) दैवं । अशुभं । व्यसनं । विपद् । इति मेदिनी ॥ (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विहता मतिः” । इति रामायणे ।)

अनर्गलं, त्रि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।) निरर्गलं । प्रतिबन्धकरहितं । तत्पर्य्यायः । अवाधं २ उच्छृङ्खलं ३ उद्दाम ४ नियन्त्रितं ५ निरङ्कुशं ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“ततः परं तेन मखाय यज्वना
तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
इति रघुवंशे ।)

अनर्थकं, क्ली, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समासान्तः कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्य्यायः । अबद्धं २ । इत्यमरः ॥ अबध्यं ३ । इति तट्टीका ॥

अनलः, पुं, (नास्ति अलः बहुदाह्यवस्तुदहनेऽपि तृप्तिर्यस्य सः, कृत्तिकानक्षत्रे, वसुरे भगवति वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ॥ चित्रकः । रक्तचित्रकः । भल्लातकः । पित्तं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वह्नेः प्रभेव प्रभा यस्याः

सा ।) ज्योतिष्मतीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया स्त्रीतत् ।) अग्निभार्य्या । आग्नेयी । इति जटाधरः ॥

अनलिः, पुं, (अनिति अन् + पचाद्यच् अनः तन्मधुपानेन जीवनधारयिता अलिः भ्रमरो यत्र सः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनवधानं, क्ली, (न अवधानं मनोयोगः नञ्समासः ।) चित्तस्याविक्षेपः । अमनोयोगः । अप्रणिधानं । इति हलायुधः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो यस्य सः, तस्य भावः ततस्तल् स्त्रियां टाप् ।) मनोयोगशून्यता । चित्तस्यानन्यविषयाभावत्वं । कार्य्ये अनवहितत्वं । तत्पर्य्यायः । प्रमादः २ । इत्यमरः ॥
"कर्त्तव्याकरणं यत्र समर्थस्य क्वचिद्भवेत् ।
उच्यते हितयं तत्र प्रमादोऽनवधानता"॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अनवरः, त्रि, (न अवरः, नञ्समासः ।) अकनिष्ठः । अन्यूनः । श्रेष्ठः । प्रधानः । यथा,—
"सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत" ।
इति विराटपर्व्व ॥

अनवरतं, क्ली, (अव + रम् + भावे क्तः, नास्ति अवरतं विरतिर्यत्र तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्य्यायः । सततं २ अनारतं ३ अश्रान्तं ४ सन्ततं ५ अविरतं ६ अनिशं ७ नित्यं ८ अजस्रं ९ प्रसक्तं १० आसक्तं ११ अनद्धं १२ । इति जटाधरः ॥ तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥
("अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरकर्म्मा" ।
इति शाकुन्तले ।)

अनवराद्ध्यः, त्रि, (अवरमर्द्ध, कर्म्मधारयः, तत्र भवः, अवरार्द्ध + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः । प्रधानः । इत्यमरः ॥

अनवलम्बः, त्रि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य सः ।) अवलम्बनशून्यः । निराश्रयः । यथा,—
"न परं पथि पक्षपातिता-
नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा" ।
इति नैषधं ॥

अनवसरः, त्रि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य सः ।) निरवकाशः । अवसराभावे पुं । यथा,—
"अतर्क्यैश्वर्य्ये त्वय्यनवसरदुःस्था हतधियः" ।
इति महिम्नः स्तोत्रं ॥

अनवस्करं, त्रि, (अव अधोवर्त्मना कीर्य्यते क्षिप्यते अव + कृ + अप्, "वर्च्चस्कोऽवस्कर इति सुडागमः" नास्ति अवस्करो मलं यस्य तत् ।) निर्म्मलं । शोधितं । इत्यमरः ॥

अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे अङ्, न अवस्था अवस्थानं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं । अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गत्वं । यथा,—
"घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति स्यात्" । इति तार्किकाः ॥ उपमाद्योपपादकयोरविश्रान्तिः । इति मीमांसकाः । दशाभावः । स्थित्यभावः ॥
("एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी" ।
इति काव्यप्रकाशे ।)

अनवस्थानः, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य सः ।) वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये त्रि ॥ (चञ्चलः । अव्यवस्थितः ।)

अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्समासः ।) चापल्यं । चाञ्चल्यं । अस्थिरता । अधैर्य्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अनशनं, क्ली, (अश् भावे ल्युट्, न अशनं भोजनं, नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि ॥ (प्रायोपवेशनं । "तदहमनशनं कृत्वा प्रातः प्राणानुत्सृजामि" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अनश्वरं, त्रि, (नश् + कर्त्तरि वरच् न नश्वरं, नञ्समासः ।) सनातनं । नित्यं । ध्रुवं । शाश्वतं । इति हेमचन्द्रः ॥
("मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे" ।
इति वैराग्यशतके ।)

अनसूया, स्त्री, (असु कण्ड्वादित्वात् यक् + भावे अ, स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूयाभावः । तस्या लक्षणं यथा बृहस्पतिः ।
"न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता" ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अत्रिमुनिपत्नी । इति गारुडे २९ अध्यायः ॥ कर्द्दममुनिकन्या । इति श्रीभागवतं ॥ असूयाशून्ये त्रि ॥

अनहंवादी, [न्] त्रि, (अहमिति गर्व्वं वदति यः, अहं + वद् + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्समासः । अहमित्यव्ययं ।) गर्व्वरहितः ।
"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते" ।
इति श्रीभगवद्गीता । अनहंवादी गर्व्वरहितः । इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अनहङ्कृतिः, स्त्री, (न अहङ्कृतिः अहङ्कारः नञ्समासः ।) अहङ्काराभावः । तत्पर्य्यायः । अशोचः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि नास्ति अहङ्कृतिः यस्य इति समासे अहङ्कारशून्यः ।)

अनक्षः, त्रि, अक्षिहीनः । अन्धः । न विद्येते अक्षिणी यस्य इत्यर्थे अ प्रत्ययः । [illegible]भिन्नः ॥

अनक्षरं, क्ली, (न सन्ति प्रशस्तानि अक्षराणि यत्र तत् ।) दुर्व्वचनं । इति भरतः ॥ अवचनार्हं । इति मधुः ॥ गालिप्रभृति । गुणाक्षेपकदोषाविष्कारिवाक्यं । इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । अवाच्यं २ । इत्यमरः ॥

अनक्षि, क्ली, (अप्रशस्तमक्षि नेत्रं, नञ्समासः ।) कुत्सितचक्षुः । तत्पर्य्यायः । असौम्याक्षि २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाकुलः, त्रि, (न आकुलः नञ्समासः ।) स्थिरः । एकाग्रः । अव्याकुलः । अव्यग्रः । इति जटाधरः ।
("अनाकुलाऽविक्लवा च सुसम्भ्रान्ता च मे मतिः" ।
इति रामायणे ।)

अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रमितुमयोग्या कण्टकव्याप्तत्वात्, नञ्समासः ।) कण्टकारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अनाक्रमणविशिष्टे त्रि ॥

अनागतं, त्रि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनायातं । अनुपस्थितं । अज्ञातं । यथा—
("तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतं" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।)
"अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा" ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्रीपुष्पविकाशनं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु + अण् ।) अप्राप्तऋतुका । अरजस्का । तत्पर्य्यायः । गौरी २ नग्निका ३ । इत्यमरः ॥

अनाचारः, पुं, (न कुत्सित आचारः नञ्समासः । नञत्र अप्राशस्त्ये अभावार्थे तु आचाराभावः ।) कदाचारः । अशुद्धाचारः । श्रुतिस्मृतिविरुद्धकर्म्मकरणं । यथा,—
"सर्व्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूलचर्व्वणं" ॥
इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अनातपः, पुं,(आङ् + तप् + अच्, आतपस्य रौद्रस्याभावः नञ्समासः ।) रौद्राभावः । छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि छायाविशिष्टे ।
"खल्वाटोदिवसेश्वरस्य किरणैःसन्तापिते मस्तके ।
वाञ्छन् देशमनातपं विधिवशात् विल्वस्य मूलं गतः" ॥ इति नीतिशतके ।)

अनातुरः, त्रि, (न आतुरः रोगी नञ्समासः ।) अरोगी । यथा,—
"तेषामनातुराः पूर्व्वं वातलाद्याः सदातुराः" ।
इति चरकः । ("भेजे धर्म्ममनातुरः" । इति रघुवंशे ।)

अनाथः, त्रि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।) प्रभुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
"वना वना वनाथवत् सजीवना वनाभवत्" ।
इति नलोदयः ।
("नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे" ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनादरः, पुं, (आ + दृ + भावे अप्, न आदरः नञ्समासः ।) निरादरः । तत्पर्य्यायः । परिभवः २ परिभावः ३ तिरस्क्रिया ४ रीढ़ा ५ अवमानना ६ अवज्ञा ७ अवहेलं ८ असूक्षणं ९ । इत्यमरः ॥ असुक्षणं १० असुर्क्षणं ११ असूर्क्षणं १२ । इति भरतः ॥ ("गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरः" । इति पञ्चतन्त्रं ।)

अनादिः, त्रि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य सः ।) आदिरहितः । उत्पत्तिशून्यः । स्वयम्भूः । यथा,—
"अनादिरादिर्गोविन्दः सर्व्वकारणकारणं" ।
इति ब्रह्मसंहिता ॥

अनादृतः, त्रि, (आ + दृ + कर्म्मणि क्तः, न आदृतः नञ्समासः ।) निरादरः । अवज्ञातः । अवमानितः । इति हेमचन्द्रः ॥

("सर्व्व तस्यादृता धर्म्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः" ॥
इति मनुः ।)

अनामकं, क्ली, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अनं जीवनं आमयति, रोगयुक्तं करोति, अम् + णिच् + ण्वुल् अनस्य आमकं षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्शोरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मलमासे पुं । इति मलमासतत्त्वं ॥ दुर्नामके निर्नामके च त्रि ।

अनामयं, क्ली, (आ + अम् + भावे घञ्, आमं रुग्णावस्थां याति प्राप्नोत्यनेन, आम + या क, आमयस्य अभावः अव्ययीभावः ।) रोगाभावः आरोग्यं । इत्यमरः ॥
("ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयं" । इति मनुः ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥

अनामा, [न्] पुं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधनतया अप्रशस्तं नाम यस्य सः । अनया अङ्गुल्या शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नं इति पुराणे ।) अनामिकाङ्गुली । इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधनतया प्रशस्तं नाम यस्याः सा । स्त्रियां डाप् ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) कनिष्ठामध्यमयोर्मध्यवर्त्त्यङ्गुली । इत्यमरः ॥ ("वक्षान्तानामिकाकेशनखरोमदशास्पृशः" । इति सुश्रुते ॥)

अनायत्तः, त्रि, (आ + यत् + क्तः, न आयत्तः नञ्समासः ।) अवशीभूतः । अनधीनः । यथा,—
"एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।"
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, पुं, (आ + यस् + घञ् ततो नञ्समासः।) अक्लेशः । तस्य लक्षणं यथा । वृहस्पतिः ॥
"शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कुर्व्वीत अनायासः स उच्यते" ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ श्रमव्यतिरेकः । यत्नाभावः । यथा,—
"अनायासेन मरणं विना दैन्येन जीवनं ।
अनाराधितगोविन्दचरणस्य कथं भवेत्" ॥
इति प्रामाणिकाः ॥

अनायासकृतं, त्रि, (अनायासेन अक्लेशेन कृतं तृतीयातत्पुरुषः ।) अनायासेन यत् क्रियते स्म तत् । विना यत्नेन कृतं । तत्पर्य्यायः । फाण्टं २ । इत्यमरः ॥

अनारतं, क्ली, (आ + रम् + क्तः, ततो नञ्समासः।) अनवरतं । सततं । नित्यं । इत्यमरः ॥
("अनारतं तेन पदेषु लम्भिताः ।
विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः" ॥
इति किरातार्ज्जुनीये ।)

अनारम्भः, पुं, (आ + रभ् + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।) आरम्भाभावः । यथा,—
"न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते" ।
इति भगवद्गीता ॥

अनार्जवं, क्ली, (ऋजोर्भावः ऋजु + भावे अण्, ततो नञ्समासः ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऋजुत्वाभावः ॥

अनार्य्यः, त्रि, (ऋ + ण्यत्, न आर्य्यः श्रेष्ठः, नञ्समासः ।) अश्रेष्ठः । यथा,—
"अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्ज्जुन" ।
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनार्य्यकं, क्ली, (नास्ति आर्य्यो यत्र देशे तादृशार्य्यावर्त्तभिन्नदेशे भवं अनार्य्य + कन् ।) अगुरुकाष्ठं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनार्य्यजं, क्ली, (नास्ति आर्य्यो यत्र देशे तादृशार्य्यावर्त्तभिन्नदेशे जायते यत्, अनार्य्य + जन् + ड, उपपदसमासः ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्य्यतिक्तः, पुं, (अनार्य्यप्रियश्चासौ तिक्तश्चेति शाकपार्थिवादिः ।) भूनिम्बः । इत्यमरः ॥ चिराता इति भाषा ।

अनालोचितः, त्रि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अवधारितः ।) अकृतालोचनः । इतिकर्त्तव्यतयानवधारितः । अविवेचितः । यथा,—
"किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा" ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, त्रि, (न आविलः, नञ्समासः ।) आविलशून्यः । निर्म्मलः । इति हलायुधः ॥ (स्वच्छः, स्वास्थ्यकरः ।)
("पद्मगन्धि शिवं वारि सुखं शीतमनाविलं" ।
इति रामायणे ।
"जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलम्" ।
इति मनुः ।)

अनावृतः, त्रि, (आ + वृ + कर्म्मणि क्तः न आवृतः, नञ्समासः ।) आवरणशून्यः । अनाच्छादितः । यथा । "अनावृतत्वादवहिरन्तरं न ते" । इति श्रीभागवतं ॥

अनावृष्टिः, स्त्री, (न आवृष्टिर्वर्षणं, नञ्समासः ।) ईतिविशेषः । वर्षणाभावः । इति स्मृतिः ॥ शुका इति भाषा ।
("अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः" ॥
इति प्रसिद्धम् ।)

अनाश्यः, त्रि, (पाणिनिमते तु नश् + णिच् कर्म्मणि यत् ततो नञ्समासः।) नाशायोग्यः । नशधातोर्ण्यति नञ्समासः ॥

अनासिकः, त्रि, (नास्ति नासिका यस्य सः ।) नासिकारहितः । तत्पर्य्यायः । विखः २ विखुः ३ विग्रः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, क्ली, (आ + हन् + क्तः नास्ति आहतं छेदो यस्य तत् ।) तन्त्रोक्तषट्चक्रान्तर्गतचतुर्थचक्रं । तत्तु हृदयस्थकादिठान्तवर्णयुक्तोद्यदादित्यसन्निभद्वादशदलपद्माकारं । तन्मध्ये अयुतसूर्य्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति । इति तन्त्रसारः ॥

अनाहतं, त्रि, (आ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति आहतानि छेदक्षालनभोगा यस्य तत् ।) नूतनवस्त्रं । छेदक्षालनभोगरहितवस्त्रं । इत्यमरः ॥ अगुणितं । इत्यशुद्धं ॥ अक्षताघातं ॥ (अक्षतः । आघातरहितः । अक्षुब्धः । तन्त्रोक्तषट्चक्रान्तर्गतचतुर्थचक्रं, तत् तु हृदयस्थकादिठान्तवर्णयुक्तोद्यदादित्यसन्निभद्वादशदलपद्माकारं, तन्मध्ये अयुतसूर्य्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति ।
"शब्दो ब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते ।
अनाहताख्यं तत्पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्तितं" ॥

अनाहारः, पुं, (आ + हृ + भावे घञ् ततो नञ्समासः ।) भोजनाभावः । यथा,—
"कृतावगाहाहारतया भयेनेति" चरकः ॥

अनाहूतः, त्रि, (आ + ह्वे + कर्म्मणि क्तः ततो नञ्समासः ।) अकृताह्वानः । अनिमन्त्रितः । यथा,—
"अनाहूतैरेव प्रचुरगुणलोभेन भवतः" ।
इत्युद्भटः ॥ कृष्णमध्योऽपि यथा—
"अनाहूता अप्यभियान्ति सौहृदं" ।
इति श्रीभागवतं ॥

अनिगीर्णः, त्रि, (नि + गॄ + क्तः ततो नञ्समासः ।) अनुक्तः । यथा,—
"विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्" ।
इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, त्रि, (इष् + कर्त्तरि उ विन्दुरिच्छुरिति सूत्रेण निपातनात् साधु ।) अनिच्छाविशिष्टः । अनाकाङ्क्षी । अस्पृहः । इच्छतीति इच्छुः ततो नञ्समासः ॥

अनित्यः, त्रि, (नि + त्यप् ततो नञ्समासः ।) नश्वरः । अस्थायी । जन्यवस्तु । यथा,—
"धर्म्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये ।
जीवो नित्यो हेतुरस्यास्त्वनित्यः" ।
इति महाभारते भारतसावित्री ॥

अनिन्दितः, त्रि, (निदि + कर्म्मणि क्तः ततो नञ्समासः ।) निन्दारहितः । अगर्हितः । तत्पर्य्यायः । प्रशस्यः २ साधुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नॄणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्"॥
इति मनुः ॥)

अनिपुणः, त्रि, (न निपुणः पटुः नञ्समासः ।) अप्रवीणः । अविज्ञः । अपटुः । यथा,—
"यः शास्त्रादिष्वनिपुणः श्रद्धावान् स तु मध्यमः"
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, पुं, स्त्री, (नास्ति निमिषः निमेषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य सः ।) देवता । मत्स्यः । इत्यमरः (निमेषरहितः । स्थिरदृष्टिः । सावधानः । अप्रमत्तः ।
"सुरेषु नापश्यदवैत्ततादृशो-
न्नृपे निमेषं निजसम्मुखे सति" ।
इति नैषधे ।)

अनिमिषाचार्य्यः, पुं, (अनिमिषाणां देवानां आचार्य्यो गुरुः षष्ठीतत् ।) वृहस्पतिः । देवगुरुः । इति शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, पुं, (नास्ति निमेषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य सः ।) देवता । मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनियतं, त्रि, (नि + यम् + क्तः, न नियतं नञ्समासः ।) अनित्यं । अस्थायि । यथा,—
"रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः" ।

इति साहित्यदर्पणे ॥ "रिष्टं त्रिविधं मुनयो नियतमनियतं योगजञ्च"। इति ज्योतिषं ॥

अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः।) नियमाभावः। अनिश्चयः। अनिर्द्धारः। यथा,—
"गुरुश्चैव पादानां शेषेष्वनियमो मतः"।
इति छन्दोमञ्जरी ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अनिराकृतः, त्रि, (निर्+आ+कृ कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः।) अनिवारितः। यथा,—
"अनिराकृततापसम्पदं
फलहीनां सुमनोभिरुज्झितां"।
इति माघः ॥

अनिरुद्धं, क्ली, (नि+रुध्+भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं यस्मात् तत्।) सन्दानं। पश्वादिबन्धनरज्जुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽसौ नि+रुध्+कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः।) कामदेवपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। उषापतिः २ ब्रह्मसूः ३ विश्वकेतुः ४। इत्यमरः ॥ स तु भगवतश्चतुर्व्यूहान्तर्गतादिव्यूहः। तस्मात् सृष्टिर्भवति यथा,—
"तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलामृतात्मकं।
तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्रितं ॥
सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥
विद्यासहायवान् देवो विश्वक्सेनो हरिः प्रभुः।
अप्स्वेव शयनश्चक्रे निद्रायोगमुपागतः ॥
जगतश्चिन्तयन् सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः"।
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥

अनिरुद्धः, त्रि, (नि+रुध्+कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः।) रोधशून्यः। अप्रतिबद्धः। चरः। इति विश्वः ॥

अनिरुद्धपथं, क्ली, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पन्था यत्र सः।) आकाशं। इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्धवर्त्म ॥

अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्त्रस्य भाविनी पत्नी, षष्ठीतत्।) उषा। सा च कामपुत्त्रपत्नी। बाणराजकन्या। इति शब्दरत्नावली ॥

अनिर्णयः, पुं, (निर्+नी+भावे अच्, ततो नञ्समासः।) अनिर्द्धारः। अनिश्चयः। निर्पूर्व्वकनीञ्धातोरलि नञ्समासः ॥

अनिर्धारितः, त्रि, (निर्+धृ+णिच् कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः।) अकृतनिर्धारणः। अनिश्चितः। यथा। "अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य पूर्व्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं"। इति रोगपूर्व्वरूपलक्षणे रक्षितः ॥

अनिर्म्मलः, त्रि, (न निर्म्मलः परिष्कृतः नञ्समासः।) मलिनः। आविलः। अपरिष्कृतः। निर्म्मलाभावे क्ली ॥

अनिर्म्माल्या, स्त्री, (निर्+मल्+ण्यत् स्त्रियां टाप्, ततो नञ्समासः।) पृक्कानामकौषधिः। इति शब्दरत्नावली ॥

अनिर्व्वचनीयः, त्रि, (निर्+वच्+कर्म्मणि अनीयः, ततो नञ्समासः।) निर्व्वचनायोग्यः। अनिर्व्वाच्यः। वाक्यागम्यः। यथा, "सदसद्भ्यामनिर्व्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्किञ्चिदिति वदन्ति"। इत्यज्ञानलक्षणे वेदान्तसारः ॥

अनिर्व्वाहः, पुं, (निर्+वह्+भावे घञ्, ततो नञ्समासः।) निर्व्वाहाभावः। अनिष्पत्तिः। असङ्गतिः। यथा। मुख्यार्थबाधे तद्योगे इति कारिकायां मुख्यार्थस्यान्वयबाधोऽपि तात्पर्य्यविषयस्यान्वयस्य मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेणानिर्व्वाह एव। इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अनिर्व्विस्पः, त्रि, (निर्+विद्+क्तः, ततो नञ्समासः।) निर्व्वेदशून्यः। वत्रे निर्व्विसमानस इत्यत्र निर्व्विसं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका तद्भिन्नः अविरक्तः विषयासक्त इति यावत् ॥ निर्व्विसोतिममत्वेन इत्यत्र निर्व्विसो दुःखितः इति देवीमाहात्म्यटीका तद्भिन्नः अदुःखितः ॥ बहुव्रीहौ तु अतिदुःखितः ॥

अनिर्वृतिः, स्त्री, (नि निर्वृतिः, स्वाच्छन्द्यं, नञ्समासः।) निर्वृत्यभावः। दरिद्रता। यथा।
"अनिर्वृतिनिशाचरी मम गृहान्तरालं गता"।
इत्युद्भटः ॥

अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन्+इलच्।) वायुः। इत्यमरः ॥ वसुविशेषः। इति मेदिनी ॥ (शरीरस्थप्राणादिवायुः। वातरोगः। स्वातिनक्षत्रं।)

अनिलघ्नकः, पुं, (अनिलं वातरोगं हन्ति इति, अनिल+हन्+टक्+स्वार्थे कन्।) विभीतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलसखः, पुं, (अनिलस्य सखा इति राजाहःसखिभ्यष्टच् इति समासान्तः टच्।) अग्निः। इति हेमचन्द्रः ॥

अनिलान्तकः, पुं, (अनिलस्य अन्तकः।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलामयः, पुं, (अनिलः वात एव आमयः रोगः, रूपकसमासः।) वातरोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिर्लोचितः, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समासः, निर्+लोचि+क्त।) अनालोचितः। अविवेचितः। यथा,—
"अनिर्लोचितकार्य्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा"।
इति माघः ॥

अनिशं, क्ली, (निशा रात्रिः, उपचारात् व्यापाराहित्यम्, नास्ति निशा यस्मिन् तत्, क्रियाविशेषणत्वे अस्य क्लीवत्वं, द्रव्यविशेषणत्वे तु त्रिलिङ्गत्वं।) अनवरतं। सततं। इत्यमरः ॥ ("निजमैक्षि मन्दमनिशं निशितैः कृशितं शरीरमशरीरशरैः"। इति माघे।)

अनिश्चितः, त्रि, (निर्+चि+कर्म्मणि क्तः, न निश्चित इति नञ्समासः।) निश्चयरहितः। अनिरूपितः। अनिर्णीतः। यथा, "कवय आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः"। इति श्रीभागवतं ॥

अनिष्टः, त्रि, (इष्+कर्म्मणि क्तः, न इष्ट इति नञ्समासः।) अनभिलषितः। अवाञ्छितः। यथा, "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्"। इति साहित्यदर्पणे ॥

अनिष्टा, स्त्री, (इष्+क्त,+टाप्, नञ्समासः।) नागबला। इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिष्णातः, त्रि, (नि+स्ना+कर्त्तरि क्तः, न निष्णात इति नञ्समासः।) अकुशलः। अप्रवीणः। अनभिज्ञः। अदक्षः। निपूर्व्वात् स्नाल शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अनिष्पन्नः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि+स्ना+कर्त्तरि क्तः, निनदीभ्यां स्नातेः कौशले इति षत्वं, ततो नञ्समासः।) निष्पत्तिरहितः। असमाप्तः। असम्पूर्णः। निर्पूर्व्वकपदधातोः कर्म्मणि क्ते निष्पन्नः पश्चान्नञ्समासः ॥

अनिक्षुः, पुं, (इक्षुसदृशः नञ्समासः, नञत्र सादृश्ये।
"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः"॥
इति कारिकायां।)
इक्षुविशेषः। आनाखु। खाकड़ा इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। इक्षुतुल्या २ इक्षुरालिका ३ इक्षालिका ४। इति रत्नमाला ॥

अनीकः, पुं, क्ली, (नास्ति नीः स्वर्गप्रापको यस्मात्। कप्, अर्द्धर्चादित्वात् पुंस्त्वं क्लीवत्वञ्च।) युद्धं, सैन्यं। इति मेदिनी ॥

अनीकस्थः, पुं, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक+स्था+कर्त्तरि कः, उपपदसमासः।) रणगतः। संग्रामस्थः। हस्तिशिक्षाविचक्षणः। राजरक्षकः। चिह्नं। वीरमर्द्दलकः। इति मेदिनी ॥ जयढाक इति भाषा।

अनीकिनी, स्त्री, (अनीको रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन अस्या इति, अनीक+इनि+स्त्रियाम्।) सैन्यसंख्याविशेषः। तद्यथा। ६५६१ अश्वाः। २१८७ हस्तिनः। १०९३५ पदातयः। २१८७ रथाः। समुदायेन सप्तत्यधिकाष्टशताधिकसहस्राधिकायुतद्वयं। २१८७० अक्षौहिणीदशमांशेयं। इत्यमरभरतौ ॥

अनीचदर्शी, [न्] पुं, (नीचात् नीचकार्य्यात् अन्यत्, नञ्समासः, तदेव विद्यतेऽस्य अनीच+इन्, तादृशसत्कर्म्मशालिजनवत् पश्यति अनीची+दृश+णिनि, उपपदसमासः।) बुद्धभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनीतिः, स्त्री, (न नीतिः, नञ्समासः।) दुर्नीतिः। अन्यायः। अत्याचारः। यथा,—
"विष्टयो व्यतिपाताश्च ये चान्येऽनीतिसम्भवाः"।
इति वामनपुराणं ॥

अनीशः, पुं, (नास्ति ईशः नियन्ता यस्य सः।) विष्णुः। इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः॥ ईश्वरभिन्ने त्रि। यथा,—
"अनीशो वा कुर्य्याद्भुवनजनने कः परिकरं"।
इति पुष्पदन्तः ॥

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः। अस्यार्थाः। पश्चात्। सादृश्यं। लक्षणं। वीप्सा। इत्थम्भावः। भागः।

हीनः। सहार्थः। आयामः। समीपं। परिपाटी। इति मेदिनी॥ पुनरर्थः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

अनुकः, त्रि, (अनु कामयते, अनु+कन्। कामुकः। कामी। इत्यमरः॥

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु+कम्प्+भावे अः, स्त्रियां टाप्।) दया। कृपा। इत्यमरः॥ ("भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते"। इति रघुवंशे।)

अनुकम्प्यः, त्रिः (अनुकम्पामर्हतीति अनुकम्पा+अर्हार्थे यत्। अथवा अनु+कम्प् णिच्+कर्म्मणि यत्।) तरस्वी। वेगवान्। इति हारावली॥ कृपायोग्यः। दयापात्रं।
"अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति"।
इति काव्यप्रकाशः॥
("दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्यां"।)
इति कुमारसम्भवे।)

अनुकरणं, स्त्री, (अनु+कृ+ल्युट्।) अनुकारः। सदृशीकरणं। व्याकरणमते तत् द्विविधं। यत्रार्थरहितकेवलशब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानुकरणं १। यत्रार्थविशिष्टस्य सदृशकरणं तदर्थानुकरणं २। इति गोयीचन्द्रटीकोपरि विद्यालङ्कारटीप्पनी॥

अनुकर्षः, पुं, (अनुकृष्यते स्वसम्बन्धेन चक्रेण, अनु+कृष+घञ्।) रथाधःस्थितकाष्ठं। इत्यमरः॥ रथेर तला इति भाषा। रथस्याधस्तनभागे यद्दारुधारणकाष्ठं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्टकाम्भं यत्र चक्रं तदनुकर्षशब्दवाच्यं। इति भरतः। आकर्षणं। इति मेदिनी॥

अनुकर्षणं, स्त्री, (अनु+कृष्+भावे ल्युट्।) अवकर्षणं। आकर्षणं। इति मेदिनी॥

अनुकर्षा, [न्] पुं, (अनु+कृष्+अन्।) अनुकर्षः। रथाधःस्थितकाष्ठं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

अनुकल्पः, पुं, (अनुकल्प्यते गौणत्वेन विधीयते, अनु+कृप्+णिच्+अच्।) मुख्यकल्पादधमः। गौणकल्पः। मुख्यस्यानापन्नप्रतिनिधिः। यथा, "व्रीह्यभावे नीवारैर्यजेत"। इत्यमरभरतौ॥
("प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते।
न साम्परायिकं तस्य दुर्म्मतेर्विद्यते फलं"॥
इति मनुः।)

अनुकामीनः, त्रि, (कामस्य इच्छायाः सदृशं, सादृश्यार्थे अव्ययीभावः, ततो गच्छतीत्यर्थे खः तस्य ईनः।) कामगामी। स्वेच्छागमनशीलः। इत्यमरः॥

अनुकारः, पुं, (अनु+कृ+घञ्।) सदृशीकरणं। सदृशरूपवेशभाषाद्याविष्करणं। तत्पर्य्यायः। अनुहारः २। इत्यमरः॥ उपमा ३। इति हेमचन्द्रः॥
("भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्व्विधः"।
इति साहित्यदर्पणे।)

अनुकूलः, त्रि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल+करोत्यर्थे णिच् पचाद्यच्।) अप्रतिकूलः। दक्षिणः। सहायः। यथा, "मयानुकूलेन नभस्वतेरितं"। इति श्रीभागवतं॥

अनुकूलः, पुं, (अनुकूलयति केवलस्वपत्नीं सुखयति, अनुकूल+करोत्यर्थे णिच् अच्।) पतिभेदः। तस्य लक्षणं।
"सदा पराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति स्वस्त्र्यनुरक्तत्वं"। इति रसमञ्जरी॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—
"एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः। किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वसिमियता मन्यामहे दुःस्थितं"।)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल+भावे तल् स्त्रियां टाप्।) आनुकूल्यं। तत्पर्य्यायः। दाक्षिण्यं २। इति हेमचन्द्रः॥ (अनुग्रहः। दया। प्रसादः। "सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां प्रथममेकरसामनुकूलतां"। इति उत्तरचरिते।)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल+स्त्रियां टाप्।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अनुक्रमः, पुं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः।) यथाक्रमं। तत्पर्य्यायः। आनुपूर्व्वी २ परिपाटी ३ आवृत् ४ पर्य्यायः ५। इत्यमरः॥ प्रतिसंक्रमणं। अनुक्रमणिका। यथा,—
"द्वादशे तु पुराणोक्तसर्व्वार्थानुक्रमः कृतः।
प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः"॥
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां श्रीधरस्वामी॥
("कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्"
इति याज्ञवल्क्यः।)

अनुक्रमणिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परिपाट्या आरभ्यतेऽनया, अनु+क्रम+करणे ल्युट्, स्त्रियां ङीप्, ततः स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्।) भूमिका। ग्रन्थादेर्मूखबन्धः। पुराणादेरुक्तविवरणस्य संक्षेपेण पुनः कथनं। इति पुराणं॥
("अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्व्वणाम्"।
इति महाभारते।)

अनुक्रोशः, पुं, (अनु+क्रुश्+घञ्।) करुणा। दया। इत्यमरः॥ ("सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या"। इति मेघदूते।)

अनुगः, त्रि, (अनुगच्छति, अनु+गम्+डः।) पश्चाद्गामी। अनुचरः। अनुसरः। तत्पर्य्यायः। अन्वक् २ अन्वक्षः ३ अनुपदः ४। इत्यमरः॥ सेवकः ५। दासः ६। इति हलायुधः॥
("येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत"।
इति महाभारते।)

अनुगतः, त्रि, (अनुगच्छति अनु+गम्+कर्त्तरि क्तः।) अनुगः। आश्रितः। अधीनः। पश्चाद्गतः। यथा,—
"आगच्छद् यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः।
विमानवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदा"॥
इति रामायणं॥ नियतः। यथा, "न च तदनुगतमेव अभिधावलम्बने नापि तस्य भावात्"। इति पञ्चमोल्लासे काव्यप्रकाशकारः॥

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अव्ययीभावः अनुगु+खः, तस्य ईनः।) गोपः। गोरक्षकः। गोः पश्चात् यथेष्टगामी। इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं।

अनुगमः, पुं, (अनु+गम्+भावे अप्।) पश्चाद्गमनं। उपसर्पणं। यथा,—
"कृते तु दीयते गत्वा त्रेतायामाहृताय वै।
द्वापरे याचमानाय कलौ त्वनुगमान्विते"॥
इति स्मृतिः॥ न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमकं तस्य क्रिया॥

अनुगमनं, स्त्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु+गम्+भावे ल्युट्।) सहगमनं। यथा, "अष्टौ लोकपाला आदित्यचन्द्रानिलाग्न्याकाशभूमिजलहृदयावस्थितान्तर्यामिपुरुषयमदिनरात्रिसन्ध्याधर्म्माः! यूयं साक्षिणो भवत ज्वलच्चितारोहणेन भर्तृशरीरानुगमनमहं करोमि"। इति शुद्धितत्त्वं॥

अनुगामी, [न्] त्रि, (अनुगच्छति, अनु+गम्+णिनि।) कामंगामी। इति हेमचन्द्रः॥ सहचरः २। पश्चाद्गामी ३। यथा,—
"दृष्ट्वा श्रियमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीं"।
इति रामायणं॥

अनुग्रहः, पुं, (अनु+ग्रह्+अप्।) दुःखदूरकरणेच्छा। अनिष्टवारणपूर्व्वकेष्टसाधनं। तत्पर्य्यायः। अभ्युपपत्तिः २। इत्यमरः॥
("विजयोन्मत्तनिःस्वानामकुत्सापूर्व्वकं हि यत्।
पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः"॥
इत्युक्तलक्षणा दारिद्र्यादिजनितदुःखहरणेच्छा।
("महाननुग्रहो मे स्यादाश्रमस्य महात्मना"।
इति रामायणे।)

अनुचरः, त्रि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति, अनु+चर+ट।) सहचरः। सहायः। इत्यमरः॥ दासः। इति हलायुधः॥ ("अनुचरेण धनाधिपतेरथो"। इति भारविः।
"पैतृकं वाञ्छतो राज्यं पार्थस्यानुचरा वयं"।
इति रामायणं।)

अनुच्छिष्टः, त्रि, (उत्+शिष्+क्त, नञ्समासः।) उच्छिष्टभिन्नः। पवित्रः। इति हलायुधः॥
("लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा"।
इति रघुवंशे।)

अनुजं, स्त्री, प्रपौण्डरीकनामसुगन्धिद्रव्यं। इति राजनिर्घण्टः॥

अनुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते, अनु+जन्+ड।) कनिष्ठभ्राता। तत्पर्य्यायः। जघन्यजः २ कनिष्ठः ३ यवीयान् ४ अवरजः ५। इत्यमरः॥ कनीयान् ६ यविष्ठः ७। इति जटाधरः। जघन्यः ८। इति शब्दरत्नावली॥

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु+जन्+ड+स्त्रियां टाप्।) कनिष्ठा भगिनी। यथा,—
"भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं मया"।
इति तिथ्यादितत्त्वं॥

अनुजीवी, [न्] त्रि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + णिनि ।) दासः । तत्पर्य्यायः । सेवकः २ अर्थी ३ । इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति हलायुधः ॥ ("अनुजीविना पराधिकारचर्चा न कर्त्तव्या" । इति हितोपदेशः ।)

अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे अङ् ।) आज्ञा । अनुमतिः । यथा, "गाम्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुरुशिष्ययोरन्तरा व्यपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्" । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अनुतरं, क्ली, (अनुतीर्य्यते नदी उत्तीर्य्यते अनेन, अनु + तॄ + अप् ।) आतरः । तरपण्यं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पारानी कड़ी । इति भाषा ।

अनुतर्षः, पुं, (अनु + तृष् + भावे घञ् ।) तृष्णा । अभिलाषः । मद्यपानपात्रं । इति मेदिनी ॥

अनुतर्षणं, क्ली, (अनु + तृष् + करणे ल्युट् ।) चषकः । सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥

अनुतापः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् ।) पश्चात्तापः । इत्यमरः ॥ पस्तान इति भाषा ।
("चिरसम्मोहशयनादुत्थितस्य य आत्मनः ।
हाहाकारोऽनुतापः स्यात् स्वकर्म्मस्मृतिसम्भवः"॥
इति सद्भावे ।)
("ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि" ॥
इति मनुः ।)

अनुत्तमः, त्रि, (नास्ति उत्तमः उत्कृष्टो यस्मात् सः ।) श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥
("श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्" ।
इति मनुः ।) नञ्समासे तु अधमः ॥

अनुत्तरं, त्रि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न उत्तरं इति नञ्समासो वा ।) मुख्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठं । प्रतिजल्पविवर्जितं । प्रत्युत्तरहीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥ अधः । दक्षिणदिक् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ प्रत्युत्तराभावे क्ली । यथा, "भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरात्" । इति नैषधं ॥

अनुदग्रः, त्रि, (नास्ति उदग्रं उन्नतं यस्मात्, न उदग्रः इति वा ।) अनुच्चः । बहुव्रीहौ तु अनुच्चः ॥

अनुदात्तः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः इति नञ्समासः ।) वेदगाने नीचस्वरः । यथा, "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः" । इति शब्दरत्नावली ॥
("उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः" इति पाणिनिः ।)

अनुदारः, त्रि, (न उदार इति नञ्समासः नास्ति उदारो यस्मात् इति वा ।) अतिशयदाता । अदाता । अतिमहान् । अमहान् । अनुगतदारः । यथा, "यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्च" । इति मम्मटभट्टः ॥

अनुदिनं, क्ली, (दिने दिने इति वीप्सायामव्ययीभावः ।) प्रतिदिनं । प्रत्यहं । यथा,—
"पारावत खलु शिलाकणमात्रभोगी
कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः" ।
इति श्रीचैतन्यदेवः ॥

अनुद्रुतं, क्ली, (अनु + द्रु + क्त ।) तालविशेषः । स तु द्रुतार्द्धं मात्राचतुर्थभागो वा । यथा,—
"अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयं द्रुतार्द्धञ्चाप्यनुद्रुतं" ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते त्रि । यथा,—
"अनुद्रुतः संयति येन केवलं
बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रतां" ।
इति माघः ॥

अनुधावनं, क्ली, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् ।) पश्चाद्धावनं । अनुसन्धानं । यथा,—
"तस्मिन् कुरङ्गशावाक्षी मुञ्चचित्तं निवारय ।
न तन्मनस्तवाधीनं वृथा तत्रानुधावनं" ॥
इत्युद्भटः ॥

अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् ।) विनयः ।
("कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे-
र्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्" ।
इति रघुवंशे ।) तत्पर्य्यायः । प्रणिपातः २ प्रणतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । क्रोधोपनयः ।
"एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा" ।
इति रामायणे ।)

अनुपदं, क्ली, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु + पद् + पचाद्यच् ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (व्य, पदस्य पश्चात् इति अव्ययीभावे अन्वक् । अनन्तरं । अव्यवहितोत्तरकालं ।
"अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशत्
दर्भपाटिततलेन पाणिना" ।
इति रघुवंशे ।)

अनुपदी, [न्] त्रि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन् ।) अन्वेष्टा । अन्वेषणकर्त्ता । इति हलायुधः ॥

अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं बद्धा इत्यर्थे खः तस्य ईनः स्त्रियां टाप् ।) पदायतोपानत् । इत्यमरः ॥ बुट् इत्यादिभाषा ।

अनुपमः, त्रि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः ।) उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्व्वोत्कृष्टः । सादृश्यरहितः ।
"बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं मम" ।
इति रामायणे ।)

अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा ।) कुमुदनामदिग्गजयोषा । इत्यमरः ॥ सुप्रतीकनामदिग्गजस्त्री । "भवेदनुपमा सुप्रतीकिन्यां स्त्री त्रिषूत्तमे" । इति मेदिनी ॥

अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुरूपः त्रैराशिकेन पातः । पाटिगणितोक्तेन त्रैराशिकेन युक्तः संख्यापातः ।) पश्चात्पतनं । पूर्व्वाङ्कपातानुसारेण अपराङ्कपातः । यथा,—
"पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्
तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किं ।
चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या
युक्तं निरस्तं परिधेः प्रमाणं" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

अनुपातकं, क्ली, (पातयति नरकं प्रेरयति, पत् + णिच् + ण्वुल् । पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं प्रादिसमासः । वेदनिन्दादिजन्यपापविशेषः । तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—"यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्व्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति" ।) महापातकसदृशपापविशेषः ।
तत् पञ्चत्रिंशत्प्रकारं, यथा,—

समुत्कर्षे मिथ्यावचनं	१
तत् द्विविधं । आत्मगामि ।	
असूयापूर्व्वकपरगामि च ।	
राजगामि पैशुन्यं	१
पितुर्मिथ्यादोषकथनं	१
एतत्त्रयं ब्रह्महत्यासमं ॥	३
वेदत्यागः । स तु अधीतवेदविस्मरणं ।	१
वेदनिन्दा	१
कौटसाक्ष्यं	१
तद्द्विविधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनञ्च ।	
सुहृद्वधः	१
स तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रवधः ।	
ज्ञानपूर्व्वकाभ्यासेन गर्हितान्नस्य अर्थात् अन्त्यजान्नस्य भक्षणं	१
ज्ञानपूर्व्वकाभ्यासेन गर्हिताद्यस्य अर्थात् छत्राकादेर्भक्षणं	१
एतत् षड्विधं सुरापानसमं ॥	६
निक्षेपहरणं	१
नरहरणं	१
अश्वहरणं	१
रजतहरणं	१
भूमिहरणं	१
हीरकहरणं	१
मणिहरणं	१
एतानि सप्त स्वर्णस्तेयसमानि ॥	७
सपिण्डस्त्रीगमनं	१
कुमारीगमनं	१
अन्त्यजागमनं	१
सख्युः स्त्रीगमनं	१
औरसेतरपुत्रस्त्रीगमनं	१
पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनं	१
एतानि षट् विमातृगमनसमानि ॥	६
मातृष्वसृगमनं	१
पितृष्वसृगमनं	१
श्वश्रूगमनं	१
मातुलानीगमनं	१
शिष्यस्त्रीगमनं	१

भगिनीगमनं	१
आचार्य्यभार्य्यागमनं	१
शरणागतागमनं	१
राज्ञीगमनं	१
प्रव्रजितागमनं	१
धात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्णोत्तमागमनं	१
एतानि त्रयोदश गुर्व्वङ्गनागमनसमानि ॥	१३

इति प्रायश्चित्तविवेकसङ्ग्रहः ॥ ३५

अनुपानं, क्ली, (अनु + पा + कर्म्मणि ल्युट् ।) औषधाङ्गपेयविशेषः । औषधेन सह तत्पश्चादा पीयते यत् । यथा,—
"अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान्" ।
इति वैद्यकं ॥

अनुपुष्पः, पुं, (पुष्पमनुगतः तत्पुष्पविकसनेनैव तत्प्रकाशात् प्रादिसमासः ।) शरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण वर्णानामासः न्यासः, अनु + प्र + अस् + घञ् ।) तुल्यवर्णविन्यासः । यथा,—"वर्णसाम्यमनुप्रासः" इति काव्यप्रकाशः ॥
"वर्णावृत्तिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते" ।
इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ("वर्णसाम्यरूपः शब्दालङ्कारविशेषः, अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स तु पञ्चविधः, छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः श्रुत्यनुप्रासोऽन्त्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति । अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्" । इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुप्लवः, पुं, (अनु साहित्येन प्लवते गच्छति, अनु + प्लु + पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥ ("सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्" । इति रघुवंशे ।)

अनुबन्धः, पुं, (अनु + बन्ध + यथासम्भवं भावादौ घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । आदिशब्देन प्रत्ययागमादेशाः । विनश्वरः । उच्चरितप्रध्वंसी इत्संज्ञको वर्णः ॥ मुख्यानुयायिशिशुः । विवाहामन्त्रणयाचादिषु मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः । मुख्यानुयायी शिशुश्चेति दयं स्वतन्त्रमिति स्वामी । प्रकृतस्यानुवर्त्तनं । प्रक्रान्तस्य अविवर्त्तनं । इत्यमरभरतौ ॥ दोषोत्पादे यथा,—
"अनुबन्धं बुद्ध्वास्य दण्डो विधीयतामिति" ।
विनश्वरे यथा । औट् टकारानुबन्धे लोपः ॥ प्रकृतस्यानुवर्त्तने यथा । भोक्तुमनुबन्धः कृतः । शिशौ यथा । "बालकानुबन्धेन यात्राभङ्गो माभूत्" । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ * ॥ बन्धः । इति मेदिनी ॥ आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ लेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ वेदान्तमते अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते वातादिदोषाणामप्राधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबध्यते अतिनिश्वासेन व्याप्रियतेऽनया, अनु + बन्ध + करणे घञ्, ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) हिक्का । तृष्णा । इति मेदिनी ॥
("अनुबन्धः शिशौ दोषे पादे मुख्यानुयायिनि ।
विनश्वरे प्रकृत्यादौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने ॥
अनुबन्धी तु हिक्कायां तृष्णायामपि योषिति" ।
इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु + बुध् + णिच् + भावे अच् ।) गन्धोद्दीपनं न्यूनपूर्व्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्व्वसौगन्ध्योत्पादनं । तत्पर्य्यायः । प्रबोधनं २ । इत्यमरः ॥ पश्चाद्बोधः ॥

अनुभवः, पुं, (अनु + भू + भावे अप् ।) स्मृतिभिन्नज्ञानं । अनुमानादि । धारावाहिज्ञानं । तत्पर्य्यायः । उपलम्भः २ इत्यमरः ॥

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू + णिच् करणे अच् ।) प्रभावः । कोषदण्डजं तेजः । सतां मतिनिश्चयः । सतां अभिप्रायस्य निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि । भावबोधकः । रत्यादिसूचकगुणक्रियादिः । स च लोचनचातुर्य्यभ्रूक्षेपमुखरागादिरूपः । एवमन्यत्रापि । इत्यमरभरतौ ॥ (स्थिरता । निर्द्धारः । अवश्यम्भाविता । तेजः । यथा,—
"नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः" ।
इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवनं अनु + भू + क्तिन् ।) अनुभवः । सा चतुर्व्विधा । प्रत्यक्षं १ अनुमितिः २ उपमितिः ३ शाब्दबोधः ४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुभूताद्यविस्मृतिः, स्त्री, (अनुभूतादीनि व्याकरणादीनां पदपदार्थप्रभृतीनि न विस्मर्य्यन्तेऽनया, न + वि + स्मृ + करणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनुभूतानां स्मृतानाञ्च अविस्मृतिर्यस्मात् स भावनाख्यसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्म्मकारी, [न्] त्रि, (अनुमतमनुज्ञातं कर्म्म कर्म्मधारयः, तत्करोति यः अनुमतकर्म्म + कृ + णिनि उपपदसमासः ।) लिखितपत्राद्यनुसारेण कर्म्मकर्त्ता । आज्ञया कार्य्यकर्त्ता च ॥ इति व्यवहारकाण्डं ॥ अर्की इति आरवी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् । कलाहीनत्वेऽपि पूर्णिमाविहितयागादिकरणाय अनुज्ञायतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।) सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनेन्दुकला पूर्णिमा । चतुर्दशीयुक्ता पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥
("कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः" ॥
इति मनुः ।)

अनुमरणं, क्ली, (अनु + मृ + भावे ल्युट् ।) पश्चान्मरणं । भर्त्तरि मृते तत्पादुकादिकमादाय ज्वलच्चितारोहणपूर्व्वकं स्त्रिया मरणं । यथा—
"देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयं । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेत् जातवेदसं" ॥
इति ब्रह्मपुराणं ॥ आपस्तम्बा निषेधमाह, स्मृतिः ।
"पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति" ।
सहमरणं । मृतभर्त्रा सह ज्वलच्चितारोहणपूर्व्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—
"भर्त्रनुमरणं काले याः कुर्व्वन्ति तथाविधाः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्व्वाः पूता भवन्ति ताः" ।
इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अङ् ।) अनुमितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, क्ली, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमितिकरणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्य्यायः । अनुमा २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्पुरुषः ।) तर्कः । ऊहः । इति हलायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभवविशेषः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यज्ञानं यथा,—"धूमदर्शनाद्वह्निमान् पर्व्वत इत्याकारज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्याः कारणं व्याप्तिज्ञानं" । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुमोदितं, त्रि, (अनु + मुद् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतानुमोदनं । अनुमतं । यथा,—
"भवता यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितं" ।
इति श्रीभागवतं ॥
("गान्धर्व्वेण विवाहेन बह्व्योऽथ मुनिकन्यकाः । श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः" ॥
इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न्] त्रि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु + या + णिनि ।) सदृशः । पश्चाद्गामी यथा । मुख्यानुयायिनि शिशावित्यनुबन्धशब्दे अमरः ॥

अनुयुक्तः, पुं, (अनु + युज् + क्तः ।) भृतकाध्येता इति महाभारतं । (अभियुक्तः । निन्दितः । जिज्ञासितपदार्थः । कृतप्रश्नः ।)

अनुयोक्ता, [तृ] पुं, (अनु + युज् + तृच् ।) भृतकाध्यापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रश्नकर्त्ता ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रश्नः । इत्यमर

अनुयोगकृत्, पुं, (अनुयोगं प्रश्नविषयसन्देहं छिनत्ति, अनुयोग + कृत् + क्विप् ।) आचार्य्यः इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, क्ली, (अनु + युज् + णिच् + ल्युट् ।) प्रश्न इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोज्यं, त्रि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु + युज् + प्रश्नार्थे ण्यत् ।) निन्दार्हः । अनुपूर्व्व निन्दार्थयुजधातोः कर्म्मणि यप्रत्ययः ॥ (प्रष्टव्य जिज्ञास्यः ।
"ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि इति मनुः ।)

अनुरक्तः, त्रि, (अनु + रन्ज + कर्त्तरि क्तः ।) आसक्तः । अनुरागयुक्तः । यथा,—
"अनुरक्तो गुणान् ब्रूते विरक्तो दूषणानि च" इत्युद्भटः ॥

अनुरञ्जनं, क्ली, (अनु + रन्ज + भावे ल्युट्।) अनुरागः। हर्षजननं। यथा,—विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवरेति जयदेवः॥ (प्रीतिजननं। आह्लादनं। आराधनं। "युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यात्तस्मात् यशो यत् परमं धनं वः"। इति उत्तरचरिते।)

अनुरतः, त्रि, (अनु + रम् + कर्त्तरि क्तः।) अनुरागविशिष्टः। प्रीतः। अनुरक्तः। अनुपूर्व्वरमधातोः कर्त्तरि क्तः॥
("धर्म्मानुरतमत्यर्थं शान्तं सूनृतभाषिणम्"।
इति भारते)॥

अनुरतिः, स्त्री, (अनु + रम् + भावे क्तिन्।) अनुरागः। इति हेमचन्द्रः॥

अनुरागः, पुं, (अनु + रन्ज + भावे घञ्।) प्रीतिः। आसक्तिः। तत्पर्य्यायः। रतिः २ रागः ३ अनुतिः ४। इति हेमचन्द्रः॥
("कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन"।
इति शाकुन्तले।)

अनुरागी, [न्] त्रि, (अनु + रन्ज + कर्त्तरि घिनुण् कुत्वं निपातनात् नलोपश्च।) अनुरागविशिष्टः। अनुरक्तः। इति शब्दरत्नावली॥

अनुराधा, स्त्री, (राधां विशाखामनुगता, कुगतिप्रादयइति सूत्रेण समासः।) सप्तदशनक्षत्रं। तस्या रूपं। सर्पाकृतिसप्ततारामयं। इति कालिदासः। "बलिनिभताराचतुष्टयात्मकं"। इति दीपिकाटीका॥ अस्या अधिदेवता मित्रः। तत्र जातफलं। यथा,—
"सत्कीर्त्तिकान्तिश्च सदोत्सवः स्या-
ज्जेता रिपूणाञ्च कलाप्रवीणः।
स्यात्सम्भवे यस्य किलानुराधा
सम्पत्प्रमादौ विविधौ भवेतां॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

अनुरूपः, त्रि, (रूपमनुगतः प्रादिसमासः।) तुल्यरूपः। सदृशः। यथा,—
"देवानामनुरूपा हि चरन्त्येते महीतले"।
इति रामायणं॥ (तुल्यगुणः। योग्यः।
"तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः"।
इति रघुवंशे।)॥

अनुरोधः, पुं, (अनु + रुध् + घञ्।) आराध्यादेरिष्टसम्पादनं। उपरोधः। ("तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि वधूं जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गतः"। इति उत्तरचरिते।) तत्पर्य्यायः। अनुवर्त्तनं २। इत्यमरः॥

अनुलापः, पुं, (अनु वारं वारं लपनं, अनु + लप् + भावे घञ्।) पुनः पुनः कथनं। पुनरुक्तिः। इत्यमरः॥

अनुलेपनं, क्ली, (अनु + लिप् + भावे ल्युट्।) गात्रे गन्धद्रव्यादिलेपनं। तद्द्रव्यञ्च। तस्य गुणाः। प्रीत्योजःसुखवृद्धिकारित्वं। घर्म्मदौर्गन्ध्यतन्द्रातापश्रमनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ("निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः"। इति ऋतुसंहारे।)

अनुलोमः, पुं, (अनुपूर्व्वात् लोमशब्दात् अच्, प्रत्यन्ववेति अच्।) यथाक्रमं। अविलोमः। यथा,—
"वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका"।
इति तन्त्रसारे नारदवचनं॥ (क्रमानुगतः। अनुकूलः।
"जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः"।
इति शिशुपालवधे।)

अनुलोमजः, त्रि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः, अनुलोम + जन + डः, उपपदसमासः)। अनुलोमजातः। अप्रतिलोमजः। यथा। ब्राह्मणात् क्षत्रियागर्भजातः। क्षत्रियात् वैश्यायां जातः। इत्यादि उत्तमादधमायां जातः। यथा,—
"सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः।
अन्योऽन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः"॥
इति मनुः॥

अनुवत्सरः, पुं, (अनुकूलोवत्सरः, दानादिविशेषाय।) वर्षः। इति हेमचन्द्रः॥ संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवत्सरविशेषः। अस्मिन् वर्षे धान्यदाने महाफलं। शकाब्दात् पञ्चभिर्हृते यः शेषस्तिष्ठति तेन एकादिक्रमेण सं-परि-इदा-अनु-उदा-पूर्व्वकवत्सरसंज्ञका वत्सरा भवन्ति। इति मलमासतत्त्वं॥

अनुवर्त्तनं, क्ली, (अनु + वृत् + भावे ल्युट्।) अनुरोधः। इत्यमरः॥ व्याकरणमते पूर्व्वलक्षणस्थितपदादेरनुवृत्तिः॥ (पश्चाद्गमनं। अनुसरणं। "इदानीं तदाज्ञानुवर्त्तनं उचितम्"। इति हितोपदेशः।)

अनुवाकः, पुं, (अनूच्यते अनु + वच् + घञ्, कुत्वं।) ऋग्यजुःसामसमूहः। इत्यमरः॥ वेदविशेषः। इति सुभूतिः॥ ("जेतुं जैत्रानथ खलु जपन् सूक्तसामानुवाकान्"। इति महावीरचरिते।)

अनुवादः, पुं, (अनु + वद + घञ्।) कुत्सितार्थवाक्यं। इति शब्दरत्नावली॥ पुनरुक्तिः। उक्तस्य पुनःकथनं। यथा,—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः"॥
इति शुद्धितत्त्वटीका॥ वाचारम्भनमात्रं। यथा,—
"विनानुवादं न च तन्मनीषितं
सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान्"।
इति श्रीभागवतं॥

अनुवासनं, क्ली, (अनु + वास + सौरभ्ये भावे ल्युट्।) स्नेहनं। धूपनं। इति हेमचन्द्रः॥ स्नेहवस्तिः। यथा,—
"अथानुवासनं स्नेहवस्तिधूपनयोरपि"।
इति मेदिनी॥
"द्विधा वस्तिः परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनं।
कषायाद्यैर्निरूहः स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनं"॥
इति वैद्यकं॥

अनुवृत्तिः स्त्री, (अनु + वृत् + क्तिन्।) अनुवर्त्तनं। अनुरोधः। इति। हेमचन्द्रः। व्याकरणमते,—
"पूर्व्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिः"। तत्पर्य्यायः। अधिकारः २। सा त्रिविधा यथा,—
"सिंहावलोकिताख्यश्च मण्डूकप्लुतिरेव च।
गङ्गास्रोत इति ख्यातः अधिकारास्त्रयो मताः"॥
सिंहावलोकितो यथा। वावगोर्दान्ते इत्यस्मात् दान्त इति पदस्य ऋच्छगित्यन्तेषूपस्थितिः॥ मण्डूकप्लुतिर्यथा। टा भिस् ङे ङसीत्यस्मात् अत इति पदस्य आक्तिमभवीत्यत्रोपस्थितिः॥ गङ्गास्रोतो यथा। लेः सि औ जसित्यस्मात् लेरिति पदस्य तद्धितपर्य्यन्तेषूपस्थितिः॥ इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (अनुवर्त्तनं। अनुसरणं। अनुमोदनं। अनुरञ्जनं।
"अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्यतं
तवानुवृत्तिं न च कर्त्तुमुत्सहे"।
इति कुमारसम्भवे। अनुकरणं। "यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा"। इति साहित्यदर्पणे।
"कान्तानुवृत्तिचातुर्य्यमपि अनुशिक्षितं वत्सेन"।
इति उत्तरचरिते।)

अनुव्रजनं, क्ली, (अनु + व्रज + भावे ल्युट्।) अनुव्रज्या। गृहागतानां शिष्टानां गमनसमये कियद्दूरपर्य्यन्तपश्चाद्गमनरूपशिष्टाचारः। आग बाड़ान इति भाषा। यथा,—
"आयान्तमग्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुव्रजेत्"।
इति तन्त्रसारे निगमकल्पद्रुमः॥

अनुशयः, पुं, (अनु + शी + भावे अच्, शयं हस्तमनुगतः प्रादिसमासः, हस्तानुगते त्रि।) दीर्घद्वेषः। पूर्व्ववैरता। अनुतापः। इत्यमरः। ("अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः"। "अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम्"। इति शाकुन्तले।) द्वेषः। अनुबन्धः। इति मेदिनी॥ (क्रोधः। पश्चात्तापादिकारणात् विप्रतिपत्तिः। यथा,—
"क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः"।
इति मनुः।)

अनुशयाना, स्त्री, (अनु + शी + शानच्, अनुतापकर्त्तरि त्रि।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं। इष्टहानिजनितानुतापवती। सा त्रिधा। वर्त्तमानसङ्केतस्थानविघट्टनेन १ भाविसङ्केतस्थानाभावशङ्कया २ स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थाने भर्त्तुर्गमनानुमानेन ३। इति रसमञ्जरी॥

अनुशयी, स्त्री, (अनुशय्यते अनुतप्यतेऽनया, अनु + शी + अच्, गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्ररोगान्तर्गतपादरोगविशेषः। तस्य लक्षणं।
यथा,—
"गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थितां।
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीं"॥
इति माधवकरः॥ तच्चिकित्सा यथा,—
"हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः"।
इति भावप्रकाशः॥

अनुशयी, [न्] त्रि, (अनु + शी + इनि।) दग्धवत्प्राणमैश्वरणमूले शेते यः। यथा। "यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा"। इति श्रीभागवतं॥ (अत्यर्थमासक्तः। अनुरक्तः। पश्चात्तापयुक्तः। अनुशोचनपरः।)

अनुशरः, पुं, (अनुशृणाति हिनस्ति, अनु + शॄ + पचाद्यच्।) राक्षसः। इति शब्दमाला॥

अनुशासनं, स्त्री, (अनु + शास् + भावे ल्युट्।) आदेशः। आज्ञा। यथा,—
"इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनं"।
इति श्रीभागवतं ॥ व्युत्पादनं। यथा नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः॥ (उपदेशः। नियोगकरणं।
"अहिंसयैव भूतानां कार्य्यं श्रेयोनुशासनम्"।
इति मनुः।)

अनुशीलनं, स्त्री, (अनु पौनःपुन्येन शीलनमभ्यासः, अनु + शीलि + भावे ल्युट्।) पुनःपुनरभ्यासः। मुहुः सेवनं। यथा,—
"आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा"।
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः॥

अनुशोचनं, स्त्री, (अनु + शुच् + भावे ल्युट्।) अनुशोचना। तत्पर्य्यायः। मन्युः २ शोकः ३ शुक् ४। इति जटाधरः॥

अनुषङ्गः, पुं, (अनु + सन्ज + भावे घञ्।) कारुण्यं। दया। इति हलायुधः॥ एकत्रान्वितपदस्यान्यत्रान्वयः। यथा। कोषोबलञ्चापहृतमित्यादौ बलान्वितापहृतस्य कोषेऽन्वयः॥ न्याये उपनयस्यायम्पदस्य निगमनेऽनुषङ्गः। यथा। वह्निव्याप्यधूमवांश्चायं तस्माद्वह्निमान्॥ प्रसङ्गः। अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः। यथा,—
"नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिं"।
इति स्मृतिः॥

अनुष्टुप्, [भ्] स्त्री, (अनु सततं स्तुभ्यतेऽनया, अनु + स्तुन्भ + क्विप् षत्वं।) सरस्वती। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टाक्षरपदं छन्दः। सा तु समार्द्धसमविषमवृत्तभेदेन त्रिधा तत्र शेषस्य प्रायिकप्रयोगः। तस्य लक्षणं।
"पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः।
गुरु षष्ठन्तु पादानां शेषेष्वनियमो मतः"॥
इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्याः प्रस्ताराः २५६। इति पिङ्गलः॥

अनुष्ठानं, स्त्री, (अनु + स्था + भावे ल्युट्)। कर्म्मारम्भः। करणं। यथा,—
"कृता श्रीभवदेवेन कर्म्मानुष्ठानपद्धती"।
(उपपादनं। व्यवस्थापनं। उपयोगिता। आनुरूप्यं। कार्य्यकरणं। अभ्यासः। अनुशीलनं। चर्चा।
"उपपत्तिपरित्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहितैः"।
इति राजतरङ्गिणी।
"अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रित"।
इति मनुः। शास्त्रविहितकर्त्तव्यादिसम्पादनम्।
"किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति"।
इति उत्तरचरिते।)

अनुष्णं, स्त्री, (न उष्णं, नञ्समासः।) उत्पलं। इति राजनिर्घण्टः॥

अनुष्णः, त्रि, (न उष्णः, नञ्समासः।) अलसः। इत्यमरः॥ उष्णभिन्नः। शीतलः। बहुव्रीहौ तु अनुष्णः॥

अनुष्णवल्लिका, स्त्री, (अनुष्णा शीतला वल्लीव, कर्म्मधारयः।) नीलदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

अनुसन्धानं, स्त्री, (अनु + सम् + धा भावे ल्युट्।) अन्वेषणं। चेष्टा। इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलादिति काव्यप्रकाशः॥

अनुसारः, पुं, (अनु + सृ + भावे घञ्।) अनुसरणं। अनुयानं। अनुक्रमः। यथा,—
"अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः"।
इति वैद्यकसुखबोधः॥

अनुहार,पुं, (अनु + हृ + घञ्।) अनुकारः। सदृशीकरणं। सदृशरूपवेशभाषाद्याविष्करणं। इत्यमरः॥ उपमा। इति हेमचन्द्रः॥
("तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः"।
इति साहित्यदर्पणे।)

अनुक्षणं, स्त्री, (क्षणे क्षणे वीप्सायामव्ययीभावः।) प्रतिक्षणं। सर्व्वदा। अनवरतं। क्षणशब्दस्य वीप्सार्थानुपसर्गेणाव्ययीभावसमासः॥

अनूकं,स्त्री, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्क्वादीनाञ्च इति कुत्वम्।) कुलं। वंशः। शीलं। स्वभावः। इति मेदिनी॥

अनूकः,पुं, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्क्वादीनाञ्च इति कुत्वम्।) गतजन्म। पूर्व्वजन्म। इति मेदिनी॥ (वंशः। कुलं। स्वभावः। शीलं।
"अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्यात् गतजन्मनि"।
इति मेदिनी।)

अनूचानः, पुं, (अनु + ब्रु + लिट् तस्य कानच्।) साङ्गवेदविचक्षणः। शिक्षादिषडङ्गसहितवेदवेत्ता। इत्यमरः॥
("इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः"।
इति कुमारसम्भवे।
"ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योऽनूचानः स नो महान्"।
इति मनुः।)

अनूचानः, त्रि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच्। वेदस्यानुवचनं कृतवान्, उपेयिवानित्यादिना साधु।) विनीतः। सविनयः। इति मेदिनी॥ (साङ्गवेदविचक्षणः।
"अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणे"।
इति मेदिनी॥
शिक्षाकल्पादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,
"इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः"।
इति कुमारसम्भवे।
"ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योऽनूचानः स नो महान्"।
इति मनुः)॥

अनूढः, त्रि, (वह + कर्म्मणि क्तः संप्रसारणं ततो नञ्समासः।) अविवाहितः। आइबड़ इति भाषा। यथा,—
"परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्"।
इत्यमरः॥

अनूद्यं, त्रि, (अनु + वद् + क्यप् संप्रसारणं।) अनुवाद्यं। अनुवदनीयं। अवदनीये कृत्समर्थं। इति संक्षिप्तसारव्याकरणं॥

अनूनं,त्रि (न ऊनं, नञ्समासः।) अखण्डं। समग्रं। पूर्णं। इति जटाधरः॥ (अहीनः। अन्यूनः।
"इमामनूनां सुरभेरवेहि"। इति रघुवंशे।)

अनूनकं,त्रि, (न ऊनं, नञ्समासः, ततः स्वार्थे कन्।) सकलं। पूर्णं। अखण्डं। इत्यमरः॥

अनूपं, त्रि, (अनुगता आपोऽत्र, समासान्त अप्, अस्य उत्वं।) जलबहुलदेशः। जलप्लावितस्थानं। तत्पर्य्यायः। जलप्रायं २। इत्यमरः॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वं। स्निग्धत्वं। वातश्लेष्मकारित्वं। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ एतद्देशीयजलगुणाः। गुरुत्वं॥ घनत्वं। पिच्छिलत्वं। मधुरत्वं। श्लेष्मजनकत्वं। स्निग्धत्वं। अग्निनाशित्वं। प्रमेहगलगण्डश्लीपदच्छर्द्दिप्रभृतिरोगकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

अनूपः, पुं, (अनुगता आपोऽत्र, प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्योवाचोत्तरपदलोपश्चेति बहुव्रीहिः) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जलप्रायः। जलबहुलः। बह्वम्बुयुक्तः। "अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्"। इति मेदिनी॥)

अनूपजं, स्त्री, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप + जन् + डः उपपदसमासः।) आर्द्रकं। इति राजनिर्घण्टः॥

अनूपदेश, पुं, (अनूपः जलप्रायः देशः कर्म्मधारयः।) जलप्रायदेशः। तस्य लक्षणं यथा,—
"नदीपल्वलशैलाद्यफुल्लोत्पलकुलैर्युतः।
हंससारसकारण्डचक्रवाकादिसेवितः॥
सरोवराहमहिषरुरोहिकुलाकुलः।
प्रभूतद्रुममुख्याढ्यो नानाशस्यफलान्वितः॥
अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषितः।
अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्ममयार्त्तिमान्"॥
इति भावप्रकाशः॥

अनूरुः, पुं, (नास्ति ऊरू यस्य सः।) सूर्य्यसारथिः। अरुणः। इत्यमरः॥ (ऊरुहीनः।)॥

अनूरुसारथिः, पुं, (अनूरुः अरुणः सारथिः रथचालको यस्य सः।) सूर्य्यः। यथा,—
"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः"।
इति माघः॥

अनृजुः त्रि, (न ऋजुः सरलः, नञ्समासः।) असरलः। शठः। इत्यमरः॥
("न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः"।
इति मनुः।)

अनृणी, [न्] त्रि, (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि ऋणी, नञ्समासः।) अऋणी। अधारी। यथा,—
"एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेत्"॥
इत्याह्निकतत्त्वं॥ ऋणाभावविशिष्टः। यथा यक्ष उवाच।
"को मोदते किमाश्चर्य्यं कः पन्थाः का च वार्त्तिका।
वद मे चतुरः प्रश्नान् मृता जीवन्तु बान्धवाः"॥
युधिष्ठिर उवाच।
"पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते॥
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये।
शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्य्यमतःपरं॥
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणं।

धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्य्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
मासर्त्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" ॥
इति मुद्राङ्कितमहाभारते वनपर्व्वणि ३१२ अध्यायः ॥ अपि च ।
"देवानामन्धयो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः" ।
इत्यादि शुद्धितत्त्वं ।

अनृतं, क्ली, (न ऋतं नञ्समासः ।) कृषिः । मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकेष्वनृतं न पापजनकं । यथा,—
"विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि" ॥
इति महाभारते कर्णपर्व्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवचनं ॥

अनेकं, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एकत्वातिरिक्तसंख्यानं तद्विशिष्टञ्च । बहु । यथा,—
"अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं" ।
इति भारविः ॥

अनेकजः, पुं, (अनेकं जायते, अनेक + जन् + डः उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुजाते त्रि ॥

अनेकधा, व्य, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेकप्रकारं । बहुधा । यथा,—
"पाटीसूत्रोपमं वीजं गूढ़मित्यवभासते ।
नास्ति गूढ़मगूढ़ानां नैव षोढ़ेत्यनेकधा" ॥
इति लीलावती ॥ अनेकवारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ॥

अनेकपः, पुं, (अनेकाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति, अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हस्ती इत्यमरः ॥

अनेकाश्रितगुणः, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीयाश्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः कर्म्मधारयः ।) बहुनिष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १ विभागः २ द्वित्वपृथक्त्वादिः ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
("संयोगश्च वियोगश्च सङ्ख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः" ।
इति भाषापरिच्छेदे ।)

अनेड़मूकः, त्रि, (नास्ति एड़ः वधिरः मूकः वाक्शक्तिरहितश्च यस्मात् सः ।) धूर्त्तः । शठः । श्रुतिवाग्विहीनः । इति मेदिनी ॥ काला बोबा इति भाषा ।

अनेहाः, [स्] पुं, (न हन्यते, न + हन् + असुन् पृषोदरादित्वात् हन् स्थाने एहादेशः, ततः सौकृते अनङादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ॥
("तथ्यस्त्वस्यानिके ब्रोहस्मिन्नानेहःप्रतीक्षिता:" ।
इति राजतरङ्गिणी ।)

अनैक्यं, क्ली, (न एक भावे ष्यञ् ।) ऐक्याभावः । अनेकता । एकस्य भावः ऐक्यं पश्चान्नञ्समासः ॥

अनो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अनोकहः, पुं, (अनसः शकटस्य अकं गमनं षष्ठीतत्, तत् हन्ति अनोक + हन् + डः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥
("एकातपत्रं गिरिनिर्झराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्च उ गतिपूजनयोः । इति मुग्धबोधे वोपदेवः ॥

अन्च उ पूजने । गमने । श्लिष्टोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ अञ्चित्वा अक्त्वा । श्लिष्टोक्तिरव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अन्च क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरिह विशेषणं । क अञ्चयति बुद्धिं सुधीः । विशिनष्टीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अन्ज उ ध न्नि व्यक्तौ । गतौ । म्रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ अञ्जिष्यति अङ्क्ष्यति । ध अनक्ति । न्नि अक्तोक्ति । व्यक्तिः स्फुटीकरणं ।
"शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतां" ।
इति माघः ॥ अनक्ति गात्रं तैलेन जनः । इति दुर्गादासः ॥

अन्तं, क्ली, (अम् + तन् ।) स्वरूपं । स्वभावः । इति मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ॥

अन्तं, क्ली, पुं, (अम् + तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । जघन्यं २ चरमं ३ अन्त्यं ४ पाश्चात्यं ५ पश्चिमं ६ । इत्यमरः ॥

अन्तः, पुं, (अम् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूपः । प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्तः, त्रि, (अम् + तन् ।) अन्तिकः । निकटः । इति मेदिनी ॥ अतिमनोहरः । इति विश्वः ॥

अन्तःकरणं, क्ली, (अन्तर्मध्यवर्त्ति करणं ज्ञानसाधनं, कर्म्मधारयः, कृ + करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं । धीन्द्रियं । तत्पर्य्यायः । मनः २ चित्तः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्य्यभेदान्नामचतुष्टयं, यथा,—
"मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।
संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी" ॥
इति वेदान्तः ॥ (अस्योत्पत्तिर्यथा,—"मिलितैस्तैः अन्तःकरणमेकं स्यात्" इति । तैः पञ्चभूतस्थसत्त्वांशैर्मिलितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)
"धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्तःकुटिलः, पुं, (अन्तरभ्यन्तरे कुटिलः वक्रः ।) शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणे त्रि ॥

अन्तःपुरं, क्ली, (अन्तर्मध्यवर्त्ति पुरं गृहं, कर्म्मधारयः ।) राज्ञः स्त्रीगृहं । तत्पर्य्यायः । अवरोधनं २ अवरोधः ३ शुद्धान्तः ४ । इत्यमरः ॥ अन्तःपुरादयो राजदारेष्वपि तात्स्थ्यात् वर्त्तन्ते । यथा । "शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे" । इति नैषधम् । इति भरतः ॥ "दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा" । इत्यभिज्ञानशकुन्तलम् ॥

अन्तःपुराध्यक्षः, पुं, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तल्लक्षणं यथा,—
"वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अन्तःसत्वा, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी सारो वा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भल्लातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तरुदरमध्ये सत्त्वं प्राणी यस्याः सा ॥

अन्तःस्वेदः, पुं, (अन्तः मध्ये स्वेदः मदजलं यस्य सः ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तकः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करोत्यर्थे णिच् ततो एवुल् ।) यमः । इत्यमरः ।
("ऋषिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्त्तुं किमुतान्यहिंस्राः" । इति रघुवंशे ।)

अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त + गम् + डः, उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
"वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्त्रियो विजयी भवेत्"
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं ॥ मृतः । अन्तं नाशं गच्छतीति ॥

अन्ततः, [स्] व्य, (अन्त + तस् ।) सम्भावना । अवयवः । पक्षम्यर्थः । शासनं । इति विश्वः ॥
(शेषादारभ्य । प्रान्तभागेन । अग्रभागेन ।
"वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः"
इति मनुः ।)

अन्तर, व्य, (अम् + अरन् तुड़ागमश्च ।) मध्यं । प्रान्तं । स्वीकारः । इति विश्वः ॥

अन्तरं, क्ली, (अन्तं राति ददाति, अन्त + रा + कः, उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परिधानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः । मध्यं । अन्तरात्मा । छिद्रं । आत्मीयः । विना । वहिः । इत्यमरः ॥ सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी च ॥* अवकाशे यथा । "मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यं" । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा । "निरन्तराभ्यन्तरवातवृष्टिषु" ॥ परिधाने यथा । अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्द्धौ यथा, "पर्व्वतान्तरितो रविः" ॥ भेदे यथा,—
"यदन्तरं सर्षपशैलराजयो-
र्यदन्तरं वायसवैनतेययोः" ।
इति रामायणं ॥ तादर्थ्ये यथा । त्वामन्तरेण कृतं गृहीतं त्वदर्थमित्यर्थः ॥ छिद्रे यथा । "प्रहरेदन्तरे रिपुं" ॥ आत्मीये यथा । "अयमत्यन्तरो मम" ॥ विनार्थे यथा । "हरे लतालोकनमन्तरेण" ॥ वहिरर्थे यथा । अन्तरे चण्डालस्ता वाह्या इत्यर्थः ॥ अवसरे यथा । "अथान्तरे च कुलटा कुलवर्त्मपातेत्यादि" ॥ मध्ये यथा । "आवयोरन्तरे जाताः पर्व्वताः परितो द्रुमाः" ॥ सदृशे

यथा "हकारस्य घकारोऽन्तरतमः"। इति भरतः॥

अन्तरङ्गः, त्रि, (अन्तः सदृशं अङ्गं यस्य सः।) आत्मीयः। स्वसम्पर्कः। यथा,—

"चरमगिरिकुरङ्गी शृङ्गकण्डूयनेन
स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्गः"।

इति कालिदासः॥

अन्तरा,व्य, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभागलोपः।) वर्ज्जनं। विना। यथा,— ("न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्म्मिकं राममन्तरा"। इति रामायणे।) मध्यं। निकटं। इति मेदिनी॥

अन्तरापत्या, स्त्री, गर्भिणी। अन्तरे उदरमध्ये अपत्यं यस्याः सा॥

अन्तरायः, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति, अन्त + इन् + अच्, षष्ठीतत्पुरुषः।) विघ्नः। इत्यमरः॥

("स चेत् स्वयं कर्म्मसु धर्म्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः"।

इति रघुवंशे।)

अन्तरालं, क्ली, (अन्तरा मध्यं लाति, अन्तरा + ला + कः।) मध्यप्रदेशः। अभ्यन्तरं। इत्यमरः॥ ("मुकुरन्तरालभुवमस्तगिरिः सवितुश्च योषिदमिमीत दृशा"। इति माघः। "उदेति भानुर्गगनान्तराले"। इति पद्यमाला।)

अन्तरालकं, क्ली, (अन्तराल + स्वार्थे कन्।) अभ्यन्तरं। इति राजनिर्घण्टः॥

अन्तरितं, त्रि, (अन्तरं इतं प्राप्तं द्वितीयातत्, अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर + तारकादित्वात् इतच्।) अन्तर्द्धानप्राप्तं। व्यवहितं। तत्पर्य्यायः। प्रहृतं २। इति त्रिकाण्डशेषः। व्यवकलिताङ्कः। वाकि इति भाषा। इति लीलावती॥

अन्तरिक्षं, क्ली,(अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत्,पृषोदरादित्वात् ऋकारस्य इकारः। अन्तरीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः।) अन्तरीक्षं। आकाशं। इति छान्दसं। इत्यमरटीकायां पुरुषोत्तमजातरूपसुभूतिरायादयः॥ ("अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्"। इति मनुः।)

अन्तरीपं, क्ली, पुं, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तत्,समासान्तः अः, द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इति अपईदादेशः।) द्वीपं। इत्यमरः॥

अन्तरीयं, क्ली, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तर् + छः तस्य ईयः।) अधोवस्त्रं। परिधानवस्त्रं। इत्यमरः॥

("नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रं आच्छादयति जानुनी।
अन्तरीयं प्रशस्तं तत् अच्छिन्नमुभयोस्तयोः"॥

इत्येवं लक्षणं)

अन्तरीक्षं, क्ली, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत्, पृषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः।) गगनं। इत्यमरः॥ अभ्रकधातुः। इति राजनिर्घण्टः॥

अन्तरीक्षजलं, क्ली, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जलं षष्ठीतत्।) आकाशजलं। दिव्योदकं। इति राजनिर्घण्टः॥

अन्तरे, व्य (अन्तरेति अन्तर + इण् + विच् तस्य लोपः।) मध्यं। अभ्यन्तरं। इत्यमरः॥

अन्तरेण, व्य (अन्तरेति अन्तर + इण + णः तस्य नेत्वं पृषोदरादित्वात्।) मध्यं। विना। व्यतिरेकः। इत्यमरः॥

अन्तर्गडुः, त्रि, (अन्तर्मध्ये गडुः ग्रीवाप्रदेशजातगलमांसपिण्डमिव निरर्थकः।) निरर्थकः। वृथा। इति हेमचन्द्रः॥ ("काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रशस्यते"। इति साहित्यदर्पणे।)

अन्तर्गतं, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणात् गतं, अथवा अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम्।) विस्मृतं। मध्यप्राप्तं। इति हेमचन्द्रः॥ ("अन्तर्गतशवे ग्रामे"। इति मनुः। "सागरान्तर्गताः केचित् केचित् पर्व्वतमाश्रिताः"। इति रामायणम्। आभ्यन्तरः। हृदयमध्यस्थितः। अन्तःकरणस्थः। "अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं"। इति शाकुन्तले।

"आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः"॥

इति मनुः।)

अन्तर्गृहं, क्ली, (गृहस्य मध्ये, अव्ययीभावः।) गृहमध्यं। इति नानार्थकोषशब्दार्थे अमरः॥ घरेर भितर इति भाषा। (वाराणसीस्थे सप्तावरणवति स्थानविशेषे।

"अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति।
वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति॥
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गृहे विनश्यति"।

इति काशीमाहात्म्यम्।)

अन्तर्जठरं, क्ली, (जठरस्य उदरस्य मध्ये अव्ययीभावः।) कुक्षिमध्यं। कोष्ठं। इत्यमरः॥

अन्तर्दधनं, क्ली, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियतेऽनेन, अन्तर् + दध् + करणे ल्युट्।) सुरावीजं। इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्तर्दाहः, पुं, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्तापः।) कोष्ठसन्तापः। शरीराभ्यन्तरज्वाला। इति राजनिर्घण्टः॥

अन्तर्द्धा, स्त्री, (अन्तर्द्धानं, अन्तर् + धा + भावे अङ् स्त्रियां टाप्।) अन्तर्द्धानं। इत्यमरः॥

अन्तर्द्धानं, क्ली, (अन्तर्धानं, अन्तर् + धा + भावे ल्युट्।) आच्छादनं। इति शब्दरत्नावली॥ तत्पर्य्यायः। अन्तर्द्धा २ व्यवधा ३ अन्तर्द्धिः ४ अपवारणं ५ अपिधानं ६ तिरोधानं ७ पिधानं ८ छदनं ९। इत्यमरः॥ ("अन्तर्द्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोतज्ञता तथा" इति याज्ञवल्क्यः।)

अन्तर्द्धिः, पुं, (अन्तर्द्धानम् अन्तर् + धा + भावे कि।) अन्तर्द्धानं। इत्यमरः॥

अन्तर्द्वारं, क्ली, (अन्तर्गृहमध्यस्थं द्वारं।) प्रकोष्ठद्वारं। इति भरतः॥ गृहाभ्यन्तरद्वारं। गृहाभ्यन्तरप्रकोष्ठादिद्वारं जालद्वारं वा। इति स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। प्रच्छन्नं २। इत्यमरः॥ पक्षद्वारं खड़्किकाद्वारं। यथा,—

"प्रच्छन्नमन्तर्द्वारञ्च पक्षद्वारं तदुच्यते"।

इति शवरस्वामी॥

अन्तर्भूतः, त्रि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर् + भू + कर्त्तरि क्तः।) गुणीभूतः। अन्तःस्थः। अन्तरस्थः। अन्तर्गतः। यथा,—

"स एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः"।

इति पद्मपुराणे माघमाहात्म्यं॥

अन्तर्म्मनाः, [स्] त्रि, (वाह्यव्यापारशून्यतया अन्तर्गमनः चेतो यस्य सः।) दुर्म्मनाः। विमनाः। व्याकुलचेताः। इत्यमरः॥

अन्तर्यामी, [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति स्वस्वकार्य्येषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर् + यम् + णिच् + उपपदसमासः।) अन्तःकरणनियामकः। तत्पर्य्यायः। आत्मा २ जीवः ३ पुरुषः ४ पुद्गलः ५ ईश्वरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ विशुद्धसत्वप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्यं। इति वेदान्तसारः॥ मनोगतज्ञे त्रि॥

("अन्तराविश्य भूतानि योविभर्त्त्यात्मकेतुभिः।
अन्तर्यामीश्वरः साक्षात् पातु नो यद्वशे स्फुटम्"।

अन्तर्वंशिकः, पुं, (वंशः स्वावलम्बनयष्टिर्विद्यतेऽस्य, वंश + ठक् तस्य इकः, अन्तः नृपान्तःपुरे वंशिकः यष्टिधारी नियुक्तः पुरुषः।) अन्तःपुराधिकृतः। अन्तःपुराध्यक्षः। इत्यमरः॥

अन्तर्व्वत्नी, स्त्री, (अन्तर्गर्भमध्यस्थमपत्यं विद्यतेऽस्याः, अन्तर् + मतुप्, अन्तर्व्वत्पतिवतोर्नुक् इति ङीप्नुगागमौ।) गर्भिणी। इत्यमरः॥

("तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती।
सुतावसूत सम्पन्नौ कोषादण्डाविव क्षितिः"॥

इति रघुवंशे।)

अन्तर्व्वमिः, पुं: (अन्तः कुक्षिमध्यात् वमयति उद्गारयति अन्तर् + वम् + णिच् + इक् कृष्यादिभ्य इति बाहुल्यात् इक्।) अपाकः। अजीर्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अन्तर्व्वाणिः, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणे वाणी शास्त्रविहिता वाक् यस्य सः, कृत्सः।) शास्त्रवित्। शास्त्रज्ञः। इत्यमरः॥

अन्तर्व्विगाहनं, क्ली, (अन्तर्मध्ये विगाहनं प्रवेशः, अन्तर् + वि + गाह् + ल्युट्।) प्रवेशनं। इति हेमचन्द्रः॥

अन्तर्व्वेदी, स्त्री, (अन्तः पृथ्वीमध्यस्थतया वेदीव। अन्तर्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदिर्यत्र देशे सः।) ब्रह्मावर्त्तदेशः। गङ्गायमुनयोर्म्मध्यदेशः। आप्रयागहरिद्वारपर्य्यन्तदेशः। दोयाव इति पश्चिमदेशे ख्याता। तत्पर्य्यायः। शशस्थली २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अन्तर्हासः, पुं, (अन्तरव्यक्तोहासः हास्यं।) अव्यक्तहासः। गूढ़हास्यं। तत्पर्य्यायः। उद्धर्षनं २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तद्वति त्रि॥ ("ततोऽन्तर्हासविकासमुखः स तदुचितमाचचार"। इति पञ्चतन्त्रं "सान्तर्हासं कथितमसकृत् पृच्छतश्च त्वया मे" इति मेघदूतम्।)

अन्तर्हितं, त्रि, (अन्तर् + धा + क्तः ।) लुक्कायितं । गुप्तं । तत्पर्य्यायः । संवीतं २ रुद्धं ३ आवृतं ४ संवृतं ५ पिहितं ६ छन्नं ७ स्थगितं ८ अपवारितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ ("अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा" । इति शाकुन्तले ।)

अन्तवासी, [न्] पुं, (अन्तेऽध्येतुमध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।) अन्तेवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयनं शी + भावे क्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः । श्मशानं । इति मेदिनी ॥

("अन्तशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने" । इति मेदिनी ।)

अन्तावशायी, [न्] पुं, (अन्ते नीचजातितया ग्रामसीमायामवशेते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्तिः, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बध्यतेऽसौ, अन्त + करोत्यर्थे णिच् + इक् । अन्तिकेतिपाठे स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे व्य । यथा । "मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरन्तिमात्रोः" । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, त्रि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये क्ली । इति धरणी ॥ ("अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं" । "स्वनसि मृदुकर्णान्तिकचरः" । इति शाकुन्तले । "ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्" । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, त्रि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तम ।) अतिनिकटः । तत्पर्य्यायः । नेदिष्ठः २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तितमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाट्याय अभिनेतृसामीप्यमस्याः अस्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । अत्तिका २ अत्तिका ३ । इति तट्टीका । चुल्ली । शातलानामौषधं । इति मेदिनी ॥ चामारकषा इति ख्याता ।

("अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्याञ्च नाट्योक्त्या कथ्यतेऽन्तिका" ॥ इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, पुं, (अन्तिकस्य आश्रयः अवलम्बनं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) निकटाश्रयः । समीपस्थावलम्बनं । तत्पर्य्यायः । उपघ्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, त्रि, (अन्त + डिमच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

("अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः । सकृत् दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे" ॥ इति हितोपदेशः ।) अतिनिकटः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्तेवासी, [न्] पुं, (अन्ते विद्यामध्येतुमध्यापकसमीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया ग्रामप्रान्ते वसति शयवासेत्यलुक्, अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः ।

("कृशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः" । इति महावीरचरिते ।

"तात ! प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते" । इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्तस्थायिनि त्रि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, क्ली, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दशसागरसंख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥ द्वादशलग्नं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यः, त्रि, (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शेषोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः । चरमः । शेषः ।

"असह्यपीड़ं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे" । इति रघुवंशे ।)

अन्त्यः, पुं, (अन्ते भवः अन्त + यत् ।) मुस्ता । इति मेदिनी ॥ मुता घास इति भाषा । म्लेच्छः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, पुं, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + डः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्तजातयः । यथा,—

"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड़ एव च । कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः" ॥ इति यमवचनं ॥ जघन्यजे त्रि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] पुं, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्रियविशां जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥

("प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः" । इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, पुं, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथापस्तम्बः ।

"अन्तजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनि । स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्य्यात्तत्र विशोधनं ॥ चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनं । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥ यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनिर्दिशेत् । तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते" ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यभं, क्ली (अन्त्यं शेषस्थितं भं नक्षत्रं कर्म्मधारयः ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, पुं, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्म्मधारयः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] पुं, (अन्त्यः सन् अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।) चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—

"चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैवं सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः" ॥ इति अङ्गिराः ॥ (निषादस्त्रियां चण्डालजातो मुद्गापरास इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

"निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं । श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम्" ॥ इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म्मधारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहादिरूपः । यथा,—

"सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिपद्धतिः" । इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञायां स्मार्त्तभट्टाचार्य्यः ॥ तत्प्रयोगो दाहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्डप्रमाणं पिण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तण्डुलप्रसृतिद्वयं त्रिः प्रक्षाल्य ऐशान्यां दिशि सुखिन्नं पचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गुलोच्छ्रायां दक्षिणाप्लवां पिण्डिकां कृत्वा तदुपरि रेखां कृत्वा दर्भानास्तीर्य्य तिलान् प्रक्षिप्य । ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व इत्यास्तीर्णकुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । ततस्तिलमधुघृतादिमिश्रं तप्तपिण्डं गृहीत्वा अद्यामुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मणः एतत् प्रथमपिण्डं पूरकं इत्यवने जनस्थाने दद्यात् । ततः पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते ऊर्णातन्तुमयं वासः । ततः आममृण्मयपात्रे जलाञ्जलिं पिण्डसमीपे स्थापयेत् । गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् । बाष्पपर्य्यन्तं पिण्डं पर्य्युपतिष्ठेत् । ततः पिण्डादिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्यकृतचूड़ोपनयनानां अनूढ़कन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनेति शेषः । एवं कृतचूड़ानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्डदानं । उपनयनकाले आगते त्वकृतोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले आगते ऊढ़स्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं । रात्रावाचम्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानुः त्रिकाष्ठिकोपरि मृण्मयपात्रे उदकं तथा पात्रान्तरे क्षीरं निधाय प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं दशरात्रं फलभूयस्त्वार्थमिति । द्वितीयपिण्डादिषु द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीयपिण्डे मृण्मयपात्रद्वये जलाञ्जलिद्वयं । तृतीयादिपिण्डे पात्रादिवृद्धिः । येन पञ्चपञ्चाशत् पात्राण्यञ्जलयश्च तावन्ति । त्र्यहाशौचप्रथमदिने पिण्डानां त्रयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये त्रयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चमं वा कल्पः । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ । द्वितीयतृतीययोस्त्रयस्त्रयः । पञ्चाहाशौचे तु प्रथमपञ्चमदिनयोरेकैकशः पिण्डः । द्वितीयचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ । तृतीये चत्वारः । षड़हाशौचे द्वितीयचतुर्थदिनयोस्त्रयस्त्रयः । शेषेष्वेकैकः । सप्ताहाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषेष्वेकैकः । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्द्वौ द्वौ । शेषेष्वेकैकः । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने द्वौ । शेषेष्वेकैकः । पक्षिणीसद्यःशौचयोस्तु

आद्यद्वितीयदिनयोः पञ्च पञ्च पिण्डाः। द्वादशाहाद्यशौचे नवदिनेषु नवपिण्डाः। शेषदिने दशमः। सद्यःशौचैकाहत्र्यहयोरेकाह एव दशपिण्डाः। अशौचान्तमध्ये पिण्डो देयः रात्रावपि ॥ * ॥

गङ्गाम्भस्यस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु। ततः स्नात्वाचम्य उदङ्मुखः कुशत्रयजलान्यादाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य्य अद्यामुकेत्यादि अमुकस्य एतदस्थिसमसंख्यकवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गाधिकरणकमहीयमानत्वकामोऽमुकस्यैतान्यस्थिखण्डानि गङ्गायां प्रक्षिपामीति सङ्कल्प्यापसव्यं कृत्वास्थीनि पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां दिशं पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्म्मराजायेति वदन् जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्त्वास्थि प्रक्षिपेत्। ततो मज्जनं कृत्वोत्थाय सूर्य्यं दृष्ट्वा दक्षिणामुत्सृजेत्। इति शुद्धितत्त्वं ॥ * ॥ किञ्च शातातपः।

"जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृण्मये"।

पारस्करः। मृण्मये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः। प्रेतात्र स्नाहीत्युदकं पिब चेदं क्षीरं। इदं रात्रात्रिति गौड़ाः। गारुड़े तु।

"अपक्वे मृण्मये पात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयम्"।

इत्युक्तं। हेमाद्रौ पाद्मे तु दशाहमुक्तं।

"तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलं।
सर्व्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनं" ॥

देवजानीये कारिकायां।

"तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितं।
कुर्य्यात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रञ्च मार्त्तिकं ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमुष्टिञ्च निर्व्वपेत्।
नामगोत्रेण सम्बुध्य धरिण्यां पितृयज्ञवत्" ॥

इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

अन्त्रं, क्ली, (अन्त्यते कायः सम्बध्यतेऽनेन अति बन्धने करणे ष्ट्रन्।) पुरीतत्। इत्यमरः ॥ आँत्ड़ी (आँत् इति भाषा। आँत् इति ख्यातः देहबन्धको नाड़ीभेदः।

उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः।
अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेत् ॥

इति वैद्यकम्।)

अन्त्रवृद्धिः, स्त्री, पुं, (अन्त्रजन्या वृद्धिः, शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च।) रोगविशेषः। तन्निदानादि यथा,—

"वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः।
धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥
क्षोभणैः क्षोभितान्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा।
पवनो द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा"।

धारणं उपस्थितस्य वेगस्य। ईरणं अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणं।

"विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनं"।

अन्यानि क्षोभणानि च बलवद्विग्रहकठोरधनुराकर्षणादीनि। तैः क्षोभितः संदूष्य सञ्चालितः पवनः यदा क्षुद्रान्त्रावयवं द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। तदा वंक्षणसन्धिस्थः सन् वंक्षणसन्धौ ग्रन्थिरूपं श्वयथुं कुर्य्यात् इत्यर्थः ॥ * ॥ उपेक्षिताया अन्त्रवृद्धेरवस्थामाह।

"उपेक्ष्यमाणस्य मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक् स्तम्भवतीञ्च कुर्य्यात्।
स पीड़ितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

उपेक्ष्यमाणस्य वृद्धिमित्यर्थः। मुष्कवृद्धिं मुष्कवृद्धिं। आध्मानरुक् स्तम्भवतीं कुर्य्यात्। तत्राध्मानमुदरे रुक् वृषणयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद्युक्तां कुर्य्यात् इत्यर्थः। भोजोऽप्याह।

"अन्त्रं द्विगुणमादाय वातो नयति वंक्षणं।
वंक्षणात्तद्रुजा युक्तां फलकोष्यां प्रपद्यते" ॥

स मुष्कवृद्धिः। अन्तः उदरे प्रध्मापयन् आगमनमार्गमुच्छूनं कुर्व्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ असाध्यमाह।

"यस्यान्त्रावयवश्लिष्टान्मुष्कयोर्व्वातसञ्चयात्।
स्यादन्त्रवृद्धिः सोऽसाध्यो वातवृद्धिसमाकृतिः" ॥

स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह। वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव ब्रध्नमाह।

"अत्यभिष्यन्दिगुर्व्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात्।
करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वंक्षणसन्धिषु ॥
ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत्" ॥ * ॥

अथ वृद्धेश्चिकित्सा।

"वृद्धावत्यासनं मार्गमुपवासं गुरूणि च।
वेगाघातं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥
वातवृद्धौ पिबेत् स्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनं।
सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरण्डसम्भवं ॥
गुग्गुल्वेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीं ॥
पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिमुपाचरेत्।
जलौकाभिर्हरेद्रक्तं वृद्धौ पित्तसमुद्भवे ॥
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलं ॥
क्षीरपिष्टप्रलेपेन दाहशोथरुजापहं ॥
त्रिकटुः त्रिफलाक्वाथं सक्षारं लवणं पिबेत्।
विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफवृद्धिविनाशनं ॥
लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं स्वेदनं रूक्षमेव च।
परिषेकोपनाहौ च सर्व्वमुष्णमिहेष्यते ॥
मुहुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत्।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं ॥
शीतमालेपनं सर्व्वं सर्व्वं पित्तहरं तथा।
पित्तवृद्धिक्रमं कुर्य्यादामे पक्वे च रक्तजे ॥
स्वेदोमेदः समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना।
शिरो विरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥
संशोध्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत्।
सीवन्याः पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्व्रीहिमुखेन वै ॥
मुष्कशोथमगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षणः"।

व्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण। अगच्छन्त्यां असत्यां ॥

"तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धं पयोन्वितं।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागवधगोक्षुरैः।
पटोलेन वृषेणापि विधिना विहितं कृतं ॥
ववुतैलेन संयुक्तमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति"।

रास्नादिक्वाथः ॥ * ॥

"गन्धर्व्वहस्ततैलेन हरेणापि युतं पिबेत्।
विशालामूलजं चूर्णं वृद्धिं हन्यान्न संशयः" ॥

विशाला इन्द्रवारुणी ॥ * ॥

"वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः।
शिग्रुत्वक्सर्षपैः पिष्टैः शोथश्लेष्मानिलापहः ॥
शुद्धसूतं द्विधागन्धं मृतान्येतानि योजयेत्।
लोहं रङ्गं तथा ताम्रं कांस्यञ्चाथ विशोधितं ॥
तालकं तुत्थकं वापि तथा शङ्खं वराटकं ॥
त्रिकटु त्रिफला चव्यं विड़ङ्गं वृद्धदारकं ॥
कर्चूरं मागधीमूलं पाठां सहवुषां वचां।
एलावीजं देवकाष्ठं तथा लवणपञ्चकं ॥
एलादिसमभागानि चूर्णयेदथ कारयेत्।
कषायेण हरीतक्या वटिकां टङ्कसम्मितां ॥
एकां तां वटिकां यस्तु निगिलेद्वारिणा सह।
अण्डवृद्धिरसाध्योऽपि तस्य नश्यति सत्वरं" ॥

वृद्धिवाधिका वटी ॥ * ॥ अथ ब्रध्नस्य चिकित्सा।

"भृष्टस्वेरण्डतैलेन सम्यक् कल्कोऽभयाभवः।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥
अजाजीहवुषाकुष्ठं गोमेदवदरान्वितं।
काञ्जिकेन तु संपिष्टं तल्लेपो ब्रध्नजित् परः" ॥

गोमेदं पत्रं। तथा च निर्घण्टौ धन्वन्तरिः।

"पत्रं हलाक्वयं रामं गोमेदं वसनाक्वयं"।

इतिवृद्धिब्रध्नधिकारः। इति भावप्रकाशः ॥

अन्दिका, स्त्री, (अन्दति नाट्याय ज्येष्ठभगिनीत्वं सम्बध्नाति, अदिं + ण्वुल् स्त्रियां टाप्। नाट्योक्तौ ज्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकायां।) अन्तिका। चुल्ली। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ चुला इति भाषा।

अन्दुः, स्त्री, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे उण्बाहुलकात्।) हस्तिनिगड़ः। आँदुया इति भाषा। स्त्रीपादभूषणं। इति हेमचन्द्रो भूरिप्रयोगश्च ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा।

अन्दुकः, पुं, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे उण्, ततः स्वार्थे कन्।) हस्तिपादबन्धनशृङ्खलः। तत्पर्य्यायः। निगड़ः २। इत्यमरः ॥ पादालङ्कारविशेषः। तत्पर्य्यायः। पादकटकः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्दूः, स्त्री, (अन्द्यते वध्यतेऽनेन, अदि + उण् ततः ऊङुत इति स्त्रियां ऊङ्।) हस्तिपादवन्धनलौहनिगड़ः। आन्दुया इति भाषा। स्त्रीपादभूषणं। मल गुजरी इत्यादि भाषा। इति मेदिनी ॥ (निगड़ः। शृङ्खला। वन्धनरज्जुः। अन्दः स्त्रियां स्यान्निगड़े प्रभेदे भूषणस्य च। इति मेदिनी।)

अन्दूकः, पुं, (अन्दू + स्वार्थे कन्, पृषोदरादित्वात् पक्षे केऽण्या इति ह्रस्वाभावः। स्वार्थिकप्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति इति पुंस्त्वमन्यथा अन्दूका इति स्यात्।) अन्दुः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अन्धत् क वृक्च्याये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु अन्धवृधि

विघाते सुरादि चेट्।) दृष्युपघातः। दृष्टिरहितीभावः। तेनाकर्म्मकोऽयं। सत्ताजीवनदर्पदीप्तिश्रमक्रीडाभिवासच्छायावृद्धिध्यानभोगक्षितिजरालज्जाप्रमादोदये। मोहे खोटनवेगवृद्धदहनत्यागे तिरोधानादिके मुक्तिखेदपलायनभ्रमयाके ग्लानौ स्रुतौ मज्जने॥ दृष्टौ जागरणोत्थवर्जगमनोत्पादे मृतौ संशये व्याप्तौ मन्दगतौ च निपतने चेष्टाक्षुधौ रोदने। दुःस्त्रौ द्रावणतौ च सिद्धिविरलौ दर्पोपवेशे बले कम्पोद्वेगनिमेषभङ्गयत्नादौ धातवोऽकर्म्मकाः॥ दीर्घव्याप्तिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः। वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्म्मकाः॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः। तद्भावेऽकर्म्मकाः सुखदत् कल्यां सकर्म्मकाः॥ इति। अन्धयति अन्धापयति दुःखः। इति दुर्गादासः॥

अन्धं, क्ली, (अन्ध + अच्।) अन्धकारः। ("सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा"। इति उत्तरचरिते।) जलं। इति मेदिनी।

अन्धः, त्रि, (अन्ध + अच्।) चक्षुर्हीनः। आन्धा आँधला इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। अदृक् २। इत्यमरः। ("वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः"। इति साहित्यदर्पणे।
"अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः"।
इति मनुः।)

अन्धः, [स्] क्ली, (अन्ध + असुन्।) अन्नं। इत्यमरः॥

अन्धकः, पुं, (अन्ध + ण्वुल्।) देशभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ नृपभेदः।
("सुदंष्ट्रं च सुचारुं च कृष्णमित्यन्धकास्त्रयः"। इति हरिवंशे।) असुरभेदः। इति महाभारतं॥
("स ब्रजत्यन्धकवृन्दादनन्योऽपि हि भारत।
तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः"।
इति हरिवंशे।) मुनिविशेषः। इति याज्ञवल्क्यः॥ (दृष्टिहीनः। चक्षुर्हीनः।
"अन्धकः कुब्जकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी।
त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्म्मणि स्थिते"॥
इति पञ्चतन्त्रे।)

अन्धकरिपुः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशकतया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः।) शिवः। इत्यमरः॥ श्लेषकाव्यादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्य्याग्निचन्द्रेषु च वर्त्तते॥

अन्धकारः, पुं, क्ली, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध + कृ + अण्।) तेजःसामान्याभावः। आँधार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ध्वान्तं २ तमिस्रं ३ तिमिरं ४ तमः ५। इत्यमरः॥ ("अथान्धकारं गिरिगह्वराणां"। इति रघुवंशे।) भूच्छायं ६। इति राजनिर्घण्टः॥ महान्धकारे अन्धतमसं ७ सर्व्वव्यापकान्धकारे सन्तमसं। ८ क्षीणान्धकारे अवतमसं ९। इत्यमरः॥ अस्य गुणाः। भयवृद्धितेजोऽवरोधकारित्वं। तिक्तत्वं। कर्म्माधिकारत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

अन्धकासुहृद्, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्, नाशकतया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः।) शिवः। इति हेमचन्द्रः॥

अन्धकूपः, पुं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + करोत्यर्थे णिच् + पचाद्यच्, तादृशः कूपः।) सान्धकारकूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आँधुया पातकुया इति भाषा।
("मज्जत्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे।
अन्धकूपे निरालम्बच्छिन्नरज्जुर्यथा घटः"॥
इति सद्भावे।)

अन्धतमसं, क्ली, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं तमः कर्म्मधारयः, समासान्त अच्।) निविडान्धकारं। इत्यमरः॥
("प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः"।
इति शिशुपालवधे।)

अन्धतामसं, क्ली, (तम एव तामसं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्।) निविडान्धकारं। महान्धकारं। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अन्धतामिस्रं, क्ली, (तमिस्रैव तामिस्रं, स्वार्थे अण्, अन्धं निविडं तामिस्रं कर्म्मधारयः।) निविडान्धकारमयनरकविशेषः। पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्गताज्ञानविशेषः। देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः। इति भागवते,—
("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकविशेषः" स च निविडान्धकारमयः। "तस्यां धर्म्मपत्न्यामन्धतामिस्रमभ्यध्यायत्"। इति महावीरचरिते।)

अन्धमूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविघाते, अन्ध + भावे घञ्, अन्धं दृष्टिविघातं मुष्णाति तत्सेवनेन नाशयति, मुष + ण्वुल् पृषोदरादित्वात् दीर्घः स्त्रियां टाप्।) देवताडवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्धाहिः, पुं, स्त्री. (अन्धः अहिः सर्प इव।) मत्स्यभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुँचिया इति ख्यातः।

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + ण्वुल् स्त्रियां टाप्।) द्यूतविशेषः। रात्रिः। इति मेदिनी॥ सर्षपी। इति हेमचन्द्रः॥ स्त्रीविशेषः। चक्षूरोगविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

अन्धुः, पुं, (अन्ध + उण्।) कूपः। इत्यमरः॥

अन्धुलः, पुं, (अन्ध + उलच्।) शिरीषवृक्षः इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्ध्रः, पुं, (अन्धयति गीतेन मृगान् अन्धवत् करोति, अन्ध + कर्त्तरि रः।) व्याधः। मृगयाजीवी। इति कश्चित् संग्रहकारः। (वैदेहिकात् कारावरस्त्रियां जातो जातिविशेषः, स तु सततं ग्रामबहिर्वासी मृगयाजीवी च।
"कारावरनिषादात् तु चर्म्मकारः प्रसूयते।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ"॥
इति मनुः।)

अन्नं, क्ली, (अद् + कर्म्मणि क्तः।) सिद्धतण्डुलं। यथा,—
"शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते।
आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतं"॥

इति आह्निकतत्त्वधृतवशिष्ठवचनं॥ तत्पर्य्यायः। भक्तं २ अन्धः ३ भिस्सा ४ ओदनं ५ दीदिविः ६। इत्यमरः॥ भिस्सा ७। इति तट्टीका॥ कूरं ८। इति राजनिर्घण्टः॥ अष्टं ९ कशिपुः १० जीवातुः ११। इति जटाधरः॥ कूरं १२ आपूपिकं १३ जीवनिः १४ प्रसादनं १५। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अस्य गुणाः। तुष्टिपुष्टिप्रीतिपुष्टिधातिन्द्रियबलकारित्वं। गुरुत्वं। क्षुधाक्षयरोगश्रमकार्श्यनाशित्वञ्च॥ * ॥ नवान्नगुणाः। श्लेष्मकारित्वं। स्वादुत्वं। सुस्निग्धत्वं। दुर्ज्जरत्वं। गुरुत्वञ्च॥ * ॥ पुराणान्नगुणाः। विरसत्वं। रूक्षत्वं। पथ्यत्वं। अग्निकारित्वञ्च॥ * ॥ उष्णान्नगुणाः। प्रशंसनीयत्वं। हृद्यत्वं। अग्निकारित्वं। वायुश्लेष्मनाशित्वं। रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च॥ * ॥ अत्युष्णान्नगुणाः। बलनाशित्वं॥ * ॥ शीतशुष्कान्नयोर्गुणाः। दुर्ज्जरत्वं॥ * ॥ अतिक्लिन्नान्नगुणाः। ग्लानिकारित्वं। * ॥ तण्डुलाल्पितान्नगुणाः। दुर्ज्जरत्वं॥ * ॥ जलधौतसद्योऽन्नगुणाः। शीघ्रपाकित्वं। हिमत्वं। लघुत्वञ्च॥ * ॥ रात्रिस्थितजलयुक्तान्नगुणौ। त्रिदोषकोपकारित्वं। रूक्षत्वञ्च॥ * ॥ भृष्टतण्डुलान्नगुणौ। लघुत्वं। अग्निप्रदीपनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ धान्यं। इति राजनिर्घण्टः॥ विष्णुः। इति, तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं॥ अदनीयद्रव्यमात्रं॥ अन्नसाधनं यथा,—
"सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्।
तद्भक्तं प्रस्रुतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतं"॥
तद्गुणाः।
"भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु।
अधौतमसृतं शीतं गुर्व्वरुच्यं कफप्रदं"॥
इति भावप्रकाशः॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
"वारिदस्तृप्तिमायाति सुखमक्षय्यमन्नदः"॥
अन्नस्य प्रजापतिर्देवता। अक्षयसुखप्राप्तिः फलं। प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहणं। इति शुद्धितत्त्वं॥ अपि च,
"ब्रह्महत्याकृतं पापं अन्नदानात् प्रणश्यति।
अन्नदः पापकर्म्मापि पूतः स्वर्गे महीयते"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ * ॥ अथ प्रजापतिदैवतान्नदानावर्णः। तत्र अन्नदानस्तुतिः। ब्रह्मपुराणे।
"अन्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्चर्यं परं।
तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पितृमानवाः॥
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परां गतिं।
सर्व्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेहाधिकं शुभं"॥
तथा,—
"अन्नमूर्ज्जस्करं लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नरः।
सतां पन्थानमाश्रित्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥
महाभारते।
"अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप"॥
तथा,—
"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च।
कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वल्लिषु लोकेषु पाण्डव"॥
आग्नेयपुराणे। अन्नस्तुत्यनन्तरं।
"तस्मादन्नं सदा देहि श्रद्धया नृपसत्तम।

ब्रह्महत्यादिकं पापं अन्नदस्य प्रणश्यति" ॥
तथा,—
"अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं बलपुष्टिविवर्द्धनं ॥
सर्व्वमन्नस्य दानेन भवतीति विनिश्चयः ।
महाकाशनचित्राणि सेवितान्यप्सरोगणैः ॥
अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुरालये ।
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला दिव्यरूपाद्यलङ्कृताः ॥
हृष्टपुष्टजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चाग्रतः ।
हस्त्यश्वरथयानैश्च क्रीड़मानाश्च ते नराः" ॥
पद्मपुराणे ।
"आपर्व्वतनदी वापी पृथिवी सर्व्वकामदा ।
विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्व्वदा ।
क्षुधिते यः प्रयच्छेत अन्नं श्रद्धासमन्वितः ।
ब्रह्मणो भवने स वै ब्रह्मणा सह मोदते ॥
चान्द्रवारुणलोकाश्च याम्याः कौवेरकास्तथा ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च सर्व्वे चान्ने प्रतिष्ठिताः ॥
ददत् कन्यामलङ्कृत्य हस्त्यश्वञ्च महाधनं ।
अन्नदानस्य चैतानि कलां नार्हन्ति षोड़शीं" ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"यावतो ग्रसते ग्रासान् विद्वान् विप्रः सुसंस्कृतः ।
अन्नप्रदस्य तावन्तः क्रतवः परिकीर्त्तिताः" ॥ * ॥
अथान्नदानधर्म्माः । यमः ।
"आदरेण च भक्त्या च यदन्नमुपदीयते ।
तत् प्रीणयति पात्राणि मान्यतं मानवर्ज्जितं ॥
दुर्लभस्तु मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ।
मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥
योऽन्नं बहुमतं भुङ्क्ते यश्चान्नं नावमन्यते ।
यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
प्रीतितोऽन्नञ्च यो दद्यात् गृह्णीयात् योऽभिपूज्य च ।
प्रीतितोऽन्नमयमश्नाति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
यो दद्याद्विप्रियेणान्नं यश्चान्नं नाभिनन्दति ।
तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतं" ॥ * ॥
अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।
कूर्म्मपुराणे ।
"गृहस्थायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।
आममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिं" ॥
अन्नदानेन पक्वान्नदानेन फलं नाप्नोति ।
इति गृहस्थायामान्नदानेन यादृशं फलं तादृशं पक्वान्नदानेन नाप्नोतीत्यर्थः । गृहस्थस्यामान्नदाने सति तस्य पचनसम्पत्तेः ॥ * ॥
अथ सामान्यान्नदानं नन्दिपुराणे ।
"अन्नाद्भूतानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणः ।
न तस्य पात्रादिविधिर्व्विना श्राद्धं प्रकीर्त्तितः" ॥
तथा,—
"अपि कीटपतङ्गानां शुनां चाण्डालयोनिनां ।
दत्त्वान्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
बान्धवेभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं पुत्रेभ्योऽन्नं प्रयच्छतः ।
दीनान्धकृपणानाञ्च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
ग्रासमात्रं नरो दत्त्वा अन्नानामन्नसम्भवे ।
स्वर्गे वसेत् समानान्तु शतं भोगैर्म्मनोरमैः ॥
ग्रासे ग्रासे फलं ह्येतद्विधिवत् परिकीर्त्तितं ।
एतदेवायने प्रोक्तं द्विगुणं पुण्यगौरवं ॥
अन्नं विना ह्यथाकृत्य दत्त्वान्नं देशकालतः ।
फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्व्वभावसमन्वित" ॥
सर्व्वभावसमन्वित इति सम्बोधनं । अत्र यजमानः प्राणिमात्रेभ्यो गृहीतोदपूर्णताम्रपात्रः उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् । तद्यथा । ॐ नन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्रान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तदवधि यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः स्वगृहे अन्यत्र वा भक्तशालां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं देयं । अतएव धार्म्मिकास्ताम्रपट्टविलिखितां भूमिं समुपकल्प्य आचन्द्रार्कस्थायिनीं भक्तशालां ददाति ॥ * ॥
वायुपुराणे ।
"क्षिप्रमन्युष्णमक्लिष्टं दद्यादन्नं बुभुक्षिते ।
सव्यञ्जनं सदा स्निग्धं भक्ष्यं सत्कृत्य यत्नतः" ॥
क्षिप्रमतिथिप्राप्त्यनन्तरमेव । अक्लिष्टमनुपहतं । भक्ष्यमप्रतिषिद्धं ।
"तस्यादित्यसङ्काशं विमानं हंसवाहनं ।
अन्नदो लभते तिस्रः कल्पकोटीस्तथैव च ॥
अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।
अन्नाज्जीवति त्रैलोक्यं त्रैलोक्यस्येह तत्फलं" ॥
बुभुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्व्ववत् संकल्प्य दद्यात् । ॐ वायुपुराणोक्तान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं बुभुक्षितेभ्यः सव्यञ्जनं स्निग्धमन्नं दास्ये । एवं सङ्कल्प्य बुभुक्षितानन्विष्य तेभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् ॥ * ॥
महाभारते ।
"श्रान्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायम्भुवं महत् स्थानं स गच्छति नराधिप" ॥
श्रान्ताय क्षुधितायान्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ स्वायम्भुवस्थानप्राप्तिकामोऽहं श्रान्ताय क्षुधितायान्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकाले श्रान्तं क्षुधितमनुसन्धायान्नं तस्मै दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
"सकृद्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोति ह्येवमाह पराशरः" ॥
अभीष्टसमये सद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्योऽन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तसङ्कोचरान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं सकृद्योऽन्नं दास्ये । ततः प्रभृति अभिमतकाले सकृद्यो ब्राह्मणादिभ्योऽन्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
"यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्व्वाय तस्य पुण्यफलं महत्" ॥
अपरिक्लिष्टमनुपहतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं श्रान्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्व्वायान्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकालमध्वगमन्विष्य यथोक्तमन्नं तस्मै दद्यात् । अत्राध्वनि वर्त्तते इति शब्दनिर्द्देशात् पथि गच्छते पथिकाय वर्त्मनि कुटीं कृत्वा तत्तले चान्नं दद्यात् ॥ * ॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"मृष्टान्नं मानवो दत्त्वा मृष्टान्नार्थिनि काङ्क्षितं ।
अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" ॥
मृष्टं संस्कृतं । सव्यञ्जनमन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य तदर्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तमृष्टान्नाकाङ्क्षिगोचरमृष्टान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति मृष्टान्नार्थिभ्यो मृष्टमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य मृष्टान्नार्थिनोऽनुसन्धाय तेभ्यो यथाशक्ति मृष्टान्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथान्नदानप्रकरणे ।
"सहस्रपरिवेशस्तु नरकान्तु न गच्छति ।
विमानेनार्कवर्णेन स्वर्गलोके महीयते" ॥
सहस्रपरिवेशः सहस्राय मनुष्येभ्योऽन्नप्रदः ॥ यथासम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसहस्रपरिवेशनफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो व्यञ्जनादिसहितमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिनैः सहस्रं मनुष्यान् भोजयेत् । देवलः ।
"कृत्वापि पातकं कर्म्म यो दद्यादन्नमीप्सितं ।
ब्राह्मणानां विशेषेण स निहन्त्यात्मनस्तमः" ॥
विशेषेण इत्यभिधानात् अब्राह्मणेऽपि फलमेतद्भवत्येव । एवञ्च सामान्येनान्नदानमिदं । ईप्सितमित्यर्थिनं स्पृष्ट्वा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य तेभ्यः पूर्व्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुखनानावर्णेभ्य आत्मीयतमःक्षयकामोऽहं यथासम्भवं ईप्सितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुपस्थितेभ्य ईप्सितमन्नं दद्यात् । इत्यादि बल्लालसेनकृतदानसागरे अन्नदानावर्त्तः ॥

अन्नः, पुं, (अनित्यनेन अन+नन्, अद्यते इति अद्+क्तः वा ।) सूर्य्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अन्नः, त्रि, (अनित्यनेन अन+नन् ।) भुक्तः । खादितः । इति मेदिनी ॥

अन्नकोष्ठकः, पुं, (कोष्ठमिव, कोष्ठ+कन् अन्नस्य तण्डुलादेः कोष्ठकः रक्षणस्थानं ।) तण्डुलादिरक्षणस्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ गोला कला इत्यादि भाषा ।

अन्नगन्धिः, पुं, (अन्नस्येव अपक्वतया गन्धोयस्य सः । उपमानाच्च इति पाणिनिसूत्रेण इः समासान्तः ।) उदरामयरोगः ।' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पूर्णं यस्याः सा राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वनामख्यातदेवीविशेषः तन्मन्त्रादि यथा,—
"माया हृद्भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ठयुगलं मनुः सप्तदशाक्षरः" ॥
कल्पे च ।
"प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशाक्षरी ।
अन्नप्रदा मोक्षदा च तदा विभवदायिनी ॥
मायाद्या च यदा देवी तदा सा सकलेष्टदा ।
श्रीवीजाद्यायदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ॥
वाग्वीजाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी ।
कामाद्या च यदा विद्या सर्व्वकामप्रदायिनी ॥
तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
माया श्रीयुग्मवीजाद्या सदा विभवदायिनी ॥

श्रीमाया तु भुवनीशाद्या सर्व्वसम्पत्तिपूरकी" ॥ * ॥ अस्याः पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय हृत्पद्मस्य केशरेषु मध्येषु च भुवनेश्वरीपीठमन्वन्तं पीठशक्तींश्चास्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः। मुखे पङ्क्तिच्छन्दसे नमः। हृदि अन्नपूर्णायै देवतायै नमः। तत्रैव।

"एतेषां मन्त्रराशीनां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः।
पङ्क्तिः छन्दः समाख्यातं देवता चान्नपूर्णिका" ॥

ततः कराङ्गन्यासौ। क्रीँ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। क्रीँ हृदयाय नमः। इत्यादि सर्व्वत्र मायावीजेन कुर्य्यात्। तथा च निबन्धे।

अङ्गानि मायया कुर्य्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत्।

कल्पे च।

"यद्वीजाद्या भवेद्विद्या तद्वीजेनाङ्गकल्पना" ॥*॥। ततो ध्यानं।

"रक्तां विचित्रवसनां नवचन्द्रचूड़ा-
मन्नप्रदाननिरतां स्तनभारनम्रां।
नृत्यन्तमिन्दुसकलाभरणं विलोक्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहर्न्त्रीं" ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। ततः सामान्योक्तपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरीमन्त्रोक्तजयादिपीठमन्वन्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत। यथा केशरेष्वग्निकोणे क्रीँ हृदयाय नमः। नैर्ऋते क्रीँ शिरसे स्वाहा। वायव्ये क्रीँ शिखायै वषट्। ऐशान्यां क्रीँ कवचाय हुँ। मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट्। चतुर्दिक्षु क्रीँ अस्त्राय फट्। अष्टदलेषु पूर्व्वादिषु ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै चामुण्डायै महालक्ष्म्यै प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत्। तत्रैव।

"दलेषु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्याः क्रमशः सुधीः"। स्मृतस्य प्रणवश्चतुर्द्दशस्वरो विन्दुयुक्तः ॥ कालिकापुराणे मन्त्रस्य सेतुकरणे उक्तत्वात्। तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयित्वा धूपादि विसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरणजपः षोड़शसहस्रसङ्ख्यः। तथा च।

"यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुयुग्मसहस्रकं।
साज्येनान्नेन जुहुयात्तद्दशांशमनन्तरं" ॥

अयं मन्त्रः प्रणवादिरष्टादशाक्षरः। मायादिः श्रीवीजादिश्च। तथा मायां विना प्रणवादिः कामादिः श्रीवीजादिः वाग्भवादिश्च सप्तदशाक्षरः। कवचे तथा प्रतिपादनात्। विशेषस्तु यद्यद्वीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना ॥ * ॥

अथान्नपूर्णास्तोत्रं।

"नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवल्लभे।
नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
नमो मायागृहीताङ्गि नमः शङ्करवल्लभे।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
महामाये शिवधर्म्मपत्नीरूपे हरप्रिये।
वाञ्छादात्रि सुरेशानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
उद्यद्भानुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते।
चन्द्रचूड़े महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
विचित्रवसने देवि अन्नदाननरतेऽनघे।
शिवनृत्यकृतामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
साधकाभीष्टदे देवि भवदुःखविनाशिनि।
कुचभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
षट्कोणपद्ममध्यस्थे षड़ङ्गयुवतीमये।
ब्रह्माण्यादिस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चन्द्रकृतापीड़े सर्व्वसाम्राज्यदायिनि।
सर्व्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्राद्यर्च्चितपादाब्जे रुद्रादिरूपधारिणि।
सर्व्वसम्पत्प्रदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥
प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं।
तस्य चान्नसमृद्धिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
यस्मै कस्मै न'दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन।
प्रकाशात् कार्य्यहानिः स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत्" ॥

इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ * ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

"कथितास्त्वान्नपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्ल्लभाः।
कृपया कथिताः सर्व्वा श्रुतास्चाधिगता मया ॥
साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहं" ॥

ईश्वर उवाच।

"शृणु पार्व्वति वक्ष्यामि सावधानावधारय।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
ब्रह्मविद्यास्वरूपञ्च महदैश्वर्य्यदायकं।
पाठनाद्धारणान्मर्त्यस्त्रैलोक्यैश्वर्य्यभाग्भवेत् ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः।
छन्दो विराड़न्नपूर्णा देवता सर्व्वसिद्धिदा ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः।
क्रीँ नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः।
अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैषा सप्तदशाक्षरी ॥
पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता भुवनत्रये।
विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
पात्वन्नपूर्णा सर्व्वाङ्गं रत्नकुम्भान्नपात्रदा।
श्रीवीजाद्या तथा चैषा द्विरन्ध्राणां तथा मुखं ॥
प्रणवाद्या भ्रुवौ पातु कण्ठं वाग्वीजपूर्व्विका।
कामवीजादिका चैषा हृदयन्तु महेश्वरी ॥
तारं श्रीँ क्रीँ नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः।
माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
नाभिमेकोनविंशार्णा पायान्माहेश्वरी सदा।
तारं माया रमा कामः षोड़शार्णास्ततःपरं ॥
शिरःस्था सर्व्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या।
करौ पादौ सदा पातु रमा कामोद्भवस्तथा ॥
ध्वजश्च सर्व्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या।
अन्नपूर्णा महाविद्या क्रीँ पातु भुवनेश्वरी ॥
शिरः श्रीँ क्रीँ तथा क्लीञ्च त्रिपुटा पातु मे गुदं।
षड्दीर्घभाजा वीजेन षड़ङ्गानि पुनन्तु मां ॥
इन्द्रो मां पातु पूर्व्वे च वह्निकोणेऽनलोऽवतु।
यमो मां दक्षिणे पातु नैर्ऋत्यां निर्ऋतिश्च मां ॥
पश्चिमे वरुणः पातु वायव्यां पवनोऽवतु।
कुवेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
ऊर्द्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तौ यथाक्रमात्।
वज्राद्याश्चायुधाः पान्तु दशदिक्षु यथाक्रमात् ॥
इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं।
यद्धृत्वा पठनाद्देवाः सर्व्वैश्वर्य्यमवाप्नुयुः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारणाद्यतः।
सृजत्यवति हन्त्येव कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
पुष्पाञ्जल्यष्टकं देव्यै मूलेनैव पठेत्ततः।
युगायुतकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
प्रीतिमन्योन्यतः कृत्वा कमला निश्चला गृहे।
वाणी वक्त्रे वसेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्य्याविधिः स्मृतः।
भूर्ज्जे विलिख्य गुलिकां स्वर्णस्थां धारयेद्यदि ॥
कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ सोऽपि सर्व्वतपोमयः।
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्गात्रं प्राप्य पार्व्वति।
माल्यानि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशयः" ॥

इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसंवादे अन्नपूर्णाकवचं समाप्तं। इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ तस्याः स्तुत्यन्तरं यथा। ॐ नमोऽन्नपूर्णायै।

"ॐ नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्य्यरत्नाकरी
निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी।
प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१॥
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराड़म्बरी
मुक्ताहारविलम्बमानविलसद्वक्षोजकुम्भान्तरी।
काश्मीरागुरुवासिताङ्गरुचिरी काशीपुराधीश्वरी।
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥२॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्म्मैकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी।
सर्व्वैश्वर्य्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥३॥
कैलासाचलकन्दरालयकरी गौरी उमा शङ्करी
कौमारी निगमार्थगोचरकरी ओँकारवीजाक्षरी।
मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥४॥
दृश्यादृश्यविभूतिभावनकरी ब्रह्माण्डभाण्डोदरी
लीलानाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञानदीपाङ्कुरी।
विश्वाधीशमनःप्रमोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥५॥
गुर्व्वी सर्व्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेश्वरी
नारीनीलसमानकुन्तलधरी नित्यान्नदानेश्वरी।
सर्व्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥६॥
आदिक्षान्तसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करी
काश्मीरा त्रिपुरेश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्कुरी शर्व्वरी।
कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥७॥
चन्द्रार्कानलकोटिपूर्णवदना बालार्कवर्णेश्वरी
चन्द्रार्काग्निसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी।
मालापुस्तकपाशकाङ्कुशधरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥८॥

दर्व्वीपाकसुवर्णरत्नघटिका दक्षे करे संस्थिता
वामे चारुपयोधरी रसभरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी फलप्रदकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥९॥
सर्व्वज्ञानकरी महाभयहरी माता कृपासागरी
दाक्षानन्दकरी निरामयकरी विश्वेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षान्मोक्षकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१०॥
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्ध्यर्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
इति श्रीशङ्कराचार्य्यविरचितमन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ क्वचित् पुस्तके शङ्कराचार्य्यस्थाने वेदव्यास इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, क्ली, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन् तत् । अन्न + प्र + अश + भावे ल्युट् ।) षष्ठे मासि अष्टमे वा बालकस्य पञ्चमे मासि सप्तमे वा बालिकायाः प्रथमान्नभक्षणरूपसंस्कारः । इति स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । ततः आज्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहुयात् । ततः पञ्चप्राणानां होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वर्त्य मन्त्रेण कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्म्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—
"ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्य्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" ॥
षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्यचिन्तामणौ ।
"अन्नस्य प्राशनं कार्य्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥
द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्व्वसु ।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणं" ॥
भुजबलभीमे ।
"षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे ।
प्राजेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैरामैयाश्वतिपित्र्यभैश्च नितरामन्नादिभक्षं शुभं" ॥
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथाचापि तिथ्यादिविशुद्धं विवर्ज्जयेत् ।
"वृषद्वन्द्वधनुर्म्मीनकन्यासमेऽन्नभक्षणं ।
त्रिकोणाष्टकयुक्तास्यशशा वदन्तपापकं ॥
दुष्टः शशधरो लग्नात् षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणे" ।
मार्कण्डेयः ।
"देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्कगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः ।
कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्बालन्तु तं न्यसेत् ॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्व्वशः ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अन्नमयकोषः, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विकारार्थे मयट् । "आनन्दमयोऽभ्यासादिति" शारीरकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति वेदान्तसारः ॥

अन्नमलं, क्ली, (अन्नस्य मलं षष्ठीतत्पुरुषः ।) मद्यं । यथा,—
"सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अन्नविकारः, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठीतत्पुरुषः ।) शुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणितमांसादिपरिणामजस्वरमधातुः । रेतः ।)

अन्नादः, पुं, (अन्नमत्ति भुङ्क्ते अन्न + अद + अण् । विष्णुरन्नमन्नखादकश्च जगदभिन्नतया, तथाहि श्रुतौ "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय इत्यादि शङ्करभाष्ये । "यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च" ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तरि त्रि ॥ (परान्नभोजनकारी ।)

अन्यः, त्रि, (अन् + बाहुल्यात् यः ।) असदृशः । इति मेदिनी ॥ परः ।
("चातकतापशरण्यो जलधरभिन्नो भवे भवेत्कोऽन्यः" । इति नीतिमाला ।
"सोऽयमन्येन वेगाद्धुद्दामेन
द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः" ।
इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्य्यायः । भिन्नः । २ अन्यतरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः ६ । इत्यमरः ॥ विलक्षणः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः ८ । नेमः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

अन्यत्, व्य, (अन् + बाहुल्यात् यत् ।) इतरं । भिन्नं । यथा देवदत्त आयातोऽन्यद्यज्ञदत्तः ।
"अन्यदेवास्य गाम्भीर्य्यमन्यद्धैर्य्यं महीयते" ।
इत्यादौ तु क्लीवलिङ्गप्रथमैकवचनान्तान्यशब्दस्वीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यं ।

अन्यतः, [स्] व्य, (अन्य + "सर्व्वविभक्तिभ्यस्तसिलिति" तसिल् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—
"एकतो हि धिगमूमगुणज्ञा-
मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः" । इति नैषधं ॥

अन्यतमः, त्रि, (अन्य + डतमच् ।), भिन्नतमः । बहूनां मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥ अनेकेर मध्ये एक इति भाषा ।
("एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम्" ॥
इति मनुः ।) न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः ॥

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + डतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः भिन्नतरः । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
("अधर्म्मेण च यः प्राह यश्चाधर्म्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति" ॥
इति मनुः ।) न्यायमते द्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः ॥

अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपातनात् एद्युसादेशः ।) अन्यतरदिने । दिनद्वययोरेकतरदिने । इत्यमरः ॥

अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + त्रल् ।) वर्ज्जनं । विना । यथा,—
"अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेत्" ।
इति प्राचीनाः । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिमरणं विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।
"अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः" ।
इति काव्यप्रकाशः । (कार्य्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
"मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्म्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः" ॥
इति मनुः ।
विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।
"योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" ॥
इति मनुः ।)

अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे थाल् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याकरणं ॥
("स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा" ।
इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अयथायथम् ।
"अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्य्युः कार्य्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्य्यात् तान् सहस्रञ्च दण्डयेत्" ॥
इति मनुः ।)

अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।) कार्य्याव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वे सति कार्य्यानुत्पादकत्वं । सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्य्यं प्रति कारणस्य पूर्व्ववर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्य्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥ यस्य स्वातन्त्र्येण अन्वयव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु कारणमादायान्वयव्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तितां गृहीत्वैव यस्य यत्कार्य्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्य्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटादिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्य्यजनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्य्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्य्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा कुलालपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्व्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति रासभादिः ॥ ५ ॥ इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अन्यदा, व्य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) कालान्तरे । अन्यसमये । यथा,—
"अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव" ॥
इति माघः ॥
अन्यपुष्टः, पुं, (अन्यया स्वमातृभिन्नया पुष्टः ।) कोकिलः । यथा,—
"अप्यन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानाः" ।
इति कुमारसम्भवे ॥
अन्यपूर्व्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्व्वो यस्याः सा ।) पौनर्भवा कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवाहिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—
"सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः" ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" ।
इत्युद्वाहतत्त्वं ॥
अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् बिभर्त्ति पालयति अन्य + भृ + क्विप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कोकिलः ।)
अन्यभृतः, पुं, (अन्यया स्वमातृभिन्नया भृतः पालितः तृतीयातत्पुरुषः ।) कोकिलः । इति हलायुधः ॥
("कलमन्यभृतासु भाषितं
कलहंसीषु मदालसं गतं" । इति रघुः ।)
अन्यमनस्कः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्यस्मिन् मनो यस्य स इति बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थितकार्य्येऽनवहितहृदयः । अस्थिरः । चञ्चलचित्तः ।)
अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यया योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।) अन्यपुष्टः । परैधितः । अन्येन प्रतिपालितः । इति जटाधरः ॥
अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्व्वस्वीकृतवाक्यात् भिन्नं वदति,अन्य + वद् + णिनि उपपदसमासः ।) इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥
अन्यशाखकः,पुं, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य सः, समासान्तः कः ।) स्ववेदशाखामुत्सृज्यापरशाखाश्रयकर्म्म कुर्व्वाणः । तत्पर्य्यायः । शाखारण्डः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
अन्यादृक्, [श्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +, दृश् + क्विन्, उपपदसमासः । "दृक् दृश्वतुषु" इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
अन्यादृशः, त्रि, (अन्यइव पश्यति अन्य + दृश् + कञ् आलश्च ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं, तस्मादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अनौचित्यं । अयुक्तिः । यथा,—
"अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतं" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥
अन्याय्यः, त्रि, (न्यायादनपेतः, न्याय + अनपेतार्थे यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः । यथा,—वृद्यर्थसत्त्वे अवृद्धकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्यधिकरणमालायां माधवाचार्य्यः ॥ (असङ्गतः । गर्हितः । धर्म्मविरुद्धः । यक्तिविरोधी । "न्याय्यं सन्नेच्छते कर्त्तुमन्याय्यं वा करोति यः" । इति कात्यायनसंहिता ।)
अन्यूनः, त्रि, (न न्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतारहितः । सम्पूर्णः । इति जटाधरः ॥
अन्येद्यु, [स्] व्य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात् सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नहनि । दिवसान्तरे । अन्यदिने । इत्यमरः ॥
("अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः" ।
इति रघुवंशे ।)
अन्योदर्य्यः, पुं स्त्री, (अन्यस्याः स्वमातृभिन्नविमातुरुदरे जातः अन्योदर + यत् एकपितृकः भिन्नमातृको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—
"अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत्" ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमातृजः ।)
अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः पूर्व्वपदात्परः सुश्च ।) उभयतः । तत्पर्य्यायः । इतरेतरं । २ परस्परं । ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
("अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलैः"
इति उत्तरचरिते ।)
अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्यमाश्रयति, अन्योन्य + आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं । स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वं । अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्घटजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत । इति जगदीशः ॥
अन्वक्[च्] त्रि, (अनु पश्चात् अञ्चति गच्छति अनु + अञ्च + क्विन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनुपदं । पश्चात् । "तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थां अन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः" । इति रघुवंशे ।)
अन्वयः, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥
("तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः" ।
इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।
"रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्" ।
इति रघुवंशे ।
"काश्यदेव्यभिधा सूरवधूः शुद्धान्वया" ॥
इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः पुत्रपौत्रादयः ।
"मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः" ।
इति नारदः ।
"स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" ।
इति मनुः ।) पदानां परस्पराकाङ्क्षा योग्यता च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्धः । इति रामतर्कवागीशः ॥
अन्ववायः, पुं, (अनु + अव + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ ("कथमेकान्ववायोऽयमस्माकं" । इति शाकुन्तले ।)
अन्वष्टका, स्त्री, (अष्टौ परिमाणान्यस्याः, अष्टन् + कन्, इत्वाभावः, अष्टकामनुगता प्रादिसमासः ।) ष्वष्टकापश्चात्तिथिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघफाल्गुनाश्विनमासानां कृष्णनवमी । तत्र सामीनां मातृकश्राद्धं । इति श्राद्धविवेकः ॥ तत्र साग्निककर्त्तव्यमातृपक्षश्राद्धं । यथा शङ्खः ।
"पित्रादित्रिकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रतिद्विजाः ।
स्त्रीणामेव तु तदस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते" ॥
एतच्चान्वष्टकाश्राद्धं साग्निमात्रेण कर्त्तव्यं ।
तथा च विष्णुः । अन्वष्टकास्वष्टकावद्गौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्व्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थं । न चाग्नौ करणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं । प्रकृतीभूतश्राद्धविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण बाधात् । शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्बाधवत् । न वा लौकिकाग्नौ होमः ।
"न पैतयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते" ।
इति मनुवचनेन निषेधात् । श्राद्धचिन्तामणावप्येवं । इति श्राद्धतत्त्वं ॥
अन्वक्षः, त्रि, (अनु + अक्ष + पचाद्यच् । अक्षमिन्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रत्यक्षे, अनुगते अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥
अन्वाधिः, पुं, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु + आ + धा + कि ।) एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु तेन पुरुषान्तरे अमुष्मिन् स्वामिनि त्वं दास्यसीति निक्षिप्तं तत् । इति विवादार्णवसेतुः ॥ कार्य्येषु वाचनेन अमुष्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य यत् समर्पितं तत् । इति हलायुधः ॥ यथा,—
"अर्थमार्गणकार्य्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यास्त्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते" ॥
इति कात्यायनः । पुनर्बन्धकः । पश्चान्मानसी व्यथा । अनुपूर्व्वकस्य आधिशब्दस्य इत्यर्थद्वयमपि सम्भवति ॥
अन्वाधेयं, क्ली, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्पणीयं, अनु + आ + धा + कर्म्मणि यत् ।) विवाहानन्तरपितृमातृभर्त्तृकुललब्धस्त्रीधनं । यथा,—
"विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्त्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्वाधेयं तदुक्तन्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथा" ॥
इति कात्यायनः,—
अन्वासनं, क्ली, (अनु + आस् + ल्युट्) सेवनं । अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ । शिल्पादिगृहं । इति हलायुधः ॥ (अनुवासनं ॥

पश्चात् तापः।)

अन्वाहार्य्यं, क्ली, (प्रतिमाससमाहरणीयं, अनु+आ+हृ+ण्यत्।) मासिकश्राद्धं। इत्यमरः॥ तत्तु प्रत्यमावास्याविहितं पार्व्वणश्राद्धं अकृतसपिण्डीकरणस्य वत्सरान्ते प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति केचित्। इति भरतः॥ गोभिलगृह्योक्तकर्म्मणामाद्यश्राद्धं। तदन्ताङ्गदक्षिणा च। यथा,—
"यत् श्राद्धं कर्म्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत्।
अमावास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः"॥
इति गोभिलगृह्यं॥

अन्वाहार्य्यकं क्ली, (प्रतिमाससमाहरणीयं, अनु+आ+हृ+ण्यत्, ततः स्वार्थे कन्।) अन्वाहार्य्यं। यथा,—
"पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकं"।
इति मनुः॥

अन्वाहितं, त्रि, (अनु+आ+धा+कर्म्मणि क्त।) यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनापि पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितं तत्। इति मिताक्षरा॥
("याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः"।
इति याज्ञवल्क्यः,—
"एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु"॥
इति नारदः।) गच्छित द्रव्य ताहार स्वामिके दिते अन्यहस्ते अर्पणकरा इति भाषा॥

अन्वितः, त्रि, (अनु+इण्+क्त।) युक्तः। मिलितः। इति जटाधरः॥ कृतान्वयपदादिः। यथा,—
"पदार्थान्तरैरन्वितानां सङ्केतो गृह्यते"।
इति काव्यप्रकाशः॥
(पदानां योग्यताकाङ्क्षादिरूपान्वयसहितः। परस्परं सम्बद्धः।
"वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः"॥
इति साहित्यदर्पणे।)

अन्विष्टः, त्रि, (अनु+इष्+क्त।) अन्वेषितः। कृतान्वेषणः। इत्यमरः॥ ("यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः"। इति कुमारसम्भवे।)

अन्वीतः, त्रि, (अनु+इङ् गतौ+कर्त्तरि क्तः।) अन्वितः। युक्तः। इति जटाधरः॥

अन्वेषणं, क्ली, (अनु+इष्+ल्युट्) अन्वेषणा। अनुसन्धानं। यथा। "सुग्रीवो राममित्रं का जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहं"। इति महानाटकम्। ("दोषान्वेषणमेव मत्सरयुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः"। इत्युद्भटः।)

अन्वेषणा, स्त्री, (अनु+इष्+णिच्+भावे युच् तस्य अनः, ततः टाप्।) तर्कादिना यथाबोधितधर्माद्यन्वेषणं। अन्वेषणमात्रं। तत्पर्य्यायः परीष्टिः २ पर्य्येषणा ३ गवेषणा ४। इत्यमरः॥

अन्वेषितः, त्रि, (अनु+इष्+णिच्+कर्मणि क्त।) कृतान्वेषणः। तत्पर्य्यायः॥ गवेषितः। २ अन्विष्टः। ३ मार्गितः। ४ मृगितः। ५ इत्यमरः॥ ६ परीष्टः। ७ पर्य्येषितः। इति अन्वेषणापर्य्याये परीष्टिपर्य्येषणापदस्य दर्शनात्॥

अन्वेष्टा, (ष्टृ) त्रि, (अनु+इष्+तृच्।) अन्वेषणकर्त्ता। तत्पर्य्यायः॥ अनुपदः २। इति हेमचन्द्रः॥ ("अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशोमही"। इति नलोपाख्यानं।)

अप, व्य, (न पाति, न+पा+ड "चादयोऽसत्त्वे" इति निपातसंज्ञया स्वरादिनिपातमव्ययमिति अव्ययम्।) उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः। अनादरः। भ्रंशः। असाकल्यं। वैरूप्यं। त्यागः। नञर्थः। इति दुर्गादासः॥ अपकृष्टार्थः। वर्ज्जनार्थः। वियोगः। विपर्य्ययः। विकृतिः। चौर्य्यं। निर्द्देशः। हर्षः। इति मेदिनी॥

अपः, [स्] क्ली, (आप्+असुन्, पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) यज्ञकर्म्म। इत्युणादिकोषः।

अपकर्म्म, क्ली, (अपकृष्टं कर्म्म।) दुष्क्रिया। मन्दकर्म्म। अपकृष्टार्थापोपसर्गेण कर्म्मशब्दस्य कर्म्मधारयसमासः।

अपकारः, पुं, (अप+कृ+भावे घञ्।) द्रोहः। अनुपकारः। मन्दकरणं। इति हलायुधः। (अनिष्टसाधनं। असद्व्यवहारः। अत्याचारः। द्वेषः।
"उपकर्त्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः"।
इति माघः।)

अपकारगीः, [र्] स्त्री, (अपकारेण गीः वाक्यं।) अपकारवाक्यं। भर्त्सनं। इत्यमरः।

अपकारी, [न्] त्रि, (अपकरोति, अप+कृ+णिनि।) अपकारकः। द्रोहकः। यथा,—
"अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि"॥
इत्युद्भटः। (अहितकारी। अनिष्टसाधकः। पीड़कः। दुर्वृत्तः। कुकर्म्मकारी।
"किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा"।
इति पञ्चतन्त्रम्।)

अपकृष्टं, त्रि, (अप+कृष्+क्तः।) जघन्यं। तत्पर्य्यायः। अधमं। २ निकृष्टं। ३ अणकं। ४ गर्ह्यं। ५ अवद्यं। ६ काण्डं। ७ कुत्सितं। ८ प्रतिकृष्टं। ९ याप्यं। १० रेपः। ११ अवमं। १२ ब्रुवं। १३ खेटं। १४ पापं। १५ अपशब्दं। १६ कुपूयं। १७ चेलं। १८ अर्व्वणं। १९। इति हेमचन्द्रः।

अपक्रमः, पुं, (अप+क्रम+भावे घञ्, "नोदात्तोपदेशे मान्तस्येत्यादिना वृद्धिनिषेधः"।) पलायनं। इत्यमरः।

अपक्रिया, स्त्री, (अप्+कृ+भावे श।) द्रोहः। अपकारः। इति हेमचन्द्रः॥ (विपरीतप्रयोगः।
"चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया"।
इति माघः।)

अपक्रोशः, पुं, (अप्+क्रुश्+भावे घञ्।) निन्दनं। जुगुप्सनं। भर्त्सनं। इति शब्दरत्नावली।

अपक्वः, त्रि, (न पच्यते, पच्+कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः।) पक्वभिन्नः। काँचा इति भाषा। यथा,—
"तैले विपर्य्ययं विद्यात् पक्वे चापक्व एव च"।
इति वैद्यकपरिभाषा। तत्पर्य्यायः। २ असिद्धं। ३ आमं। ४ अशृतं। इति रत्नमाला।
("अपक्वे लवणं दद्यात् पक्वे दद्यात् मरीचकम्"॥
इति आप्तवाक्ये।)

अपगतः, त्रि, (अप+गम्+कर्त्तरि क्तः, अपयाते पलायिते च।) मृतः। इति हेमचन्द्रः। गतः। दूरीभूतः। यथा,—"तापोनापगतस्तृषा न च कृशा धूलौ न धौता तनोः" इत्यादि वह्नाकसेनः।

अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप+गम्+कर्त्तरि डः, स्त्रियां टाप्।) आपगा। नदी। इत्यमरटीकायां भरतः। (स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः।)

अपघनः, पुं, (अपहत्य मिलित्वा वियुज्यते, अप+हन्+"अपघनोऽङ्ग"-मिति पाणिनिसूत्रेण अप् हस्थाने घ।) अवयवः। अङ्गं। इत्यमरः। ("हृणिभिरपघनैर्घर्घरव्यक्तघोषान्"। इति सूर्य्यशतके।)

अपघातः, पुं, अपहननं। अपकृष्टार्थापोपसर्गात् हनधातोर्भावे घञ् हस्य घः नस्य तः। अपकृष्टमृत्युफलकव्यापारः। अपहन्यते इति व्युत्पत्त्या अपपूर्व्वक हनधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

अपचयः, पुं, (अप+चि+भावे अच्। अपहरणं।) क्षतिः। हानिः। तत्पर्य्यायः। अपहारः २। इत्यमरः॥ (पूजा सम्मानना। क्षयः। "देहस्यापचयोमतौ निविशते गाढ़ो गृहेषु ग्रहः"। इति शान्तिशतके।) [पूजितः। इत्यमरः।

अपचायितः, त्रि, (अप+चाय+कर्म्मणि क्तः।)

अपचारः, पुं, (अप+चर्+भावे घञ्, अपथ्यसेवनं।) अहिताचरणं। यथा, "योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः"।
इति माधवकरः।
("कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः।
असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा"॥
इति माघः।)

अपचितः, त्रि, (अप+चाय+पूजार्थे कर्म्मणि क्तः। अपचितश्चेति पाणिनिसूत्रेण पक्षे चायस्थाने चिभावः। अप+चि+क्तः।) हीनः। व्ययितः। अवयवाद्यपचययुक्तः। क्षीणः। कृशः। "अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं"। इति शाकुन्तले।

अपचितिः, स्त्री, (अप+चि+भावे क्तिन्। हानिः। व्ययः। पूजा। निष्कृतिः। इति मेदिनी। (क्षयः। ध्वंसः। सम्मानना।
"अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां"।
इति रामायणे।)

अपच्छायः, त्रि, (अपगता छाया यस्मात् सः। देवः। उपदेवः। निष्प्रभः। अपगता छाय यस्मात् इति बहुव्रीहौ ह्रस्वः। (अपकृष्टच्छाया विशिष्टः। पिशाचादिः।
"अजाखुरं खुरोत्सर्गं मार्ज्जनीरेणुवर्ज्जनैः।
दीपखट्वापच्छायेव त्यज्यते निर्धनोजनः"।)

अपञ्चीकृतं, क्ली, (अपञ्चात्मकं पञ्चात्मकं कृतं, पञ्च+अभूततद्भावे च्वि कृ+क्तः, ततो नञ्समासः सूक्ष्मभूतं। पञ्चीकृतभिन्नाकाशादिपञ्चभूतं। इति वेदान्तसारः।

("पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं" ॥
इति पञ्चदश्यां ।)

अपटान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्करिण्या इति यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-समासः ।) आसन्नं । संसक्तं ।) अपदान्तरं । अव्यवहितं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः, गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेमचन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्द्दा । इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, त्रि, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधितः । रोगी । इत्यमरः । पटुतारहितः । कार्य्याक्षमः । यथा,—
"सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्युद्भुतं" ।
इत्यमरुकविः ॥

अपतर्पणं, क्ली, (अप + तृप् + भावे ल्युट् । लङ्घनं । रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अपगतं तर्पणं तृप्त्यभावो यस्य तत् । गतलोभः । तृप्तिशून्यः ।)

अपत्यं, क्ली, (न पतति वंशो यस्मात्, पत + बाहुल्यात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्त्रः । कन्या । तत्पर्य्यायः । २ सन्तानः । ३ तोकं । ४ सन्ततिः । ५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।
("अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते") ।
इति हितोपदेशे ।
"महीभृतः पुत्त्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिं" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्सेवनेन ददाति, अपत्य + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।) गर्भदात्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य गर्भाभिःसारणस्य पन्था मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं । योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रुः, पुं, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । काँकड़ा । इति भाषा ।

अपत्रपः, त्रि, (अप + त्रप् + भावे अच् ।) त्रपारहितः । निर्लज्जः । अपगता त्रपा यस्येति बहुव्रीहौ आकारस्य ह्रस्वः ॥ ("सापत्रपः कुलगुरुर्विहितस्त्वया नः" । इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाशीला । लज्जाशून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्यमरः । लज्जामात्रं । इति रत्नकोषः ।

अपत्रपिष्णुः, त्रि, (अप + त्रप् + शीलार्थे कर्त्तरि इष्णुच् ।) स्वभावसत्रपः । लज्जाशीलः । इत्यमरः । लाजुक इति भाषा ।

अपथं, क्ली, त्र, (न प्रशस्तः पन्थाः मार्गः, नञ्समासः । नास्ति पन्थाः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् । प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपन्थाः । मार्ग एव यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति शब्दरत्नावली । (विमार्गः । कुपथः । असन्मार्गः । साधुविगर्हितः पन्थाः । "अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः" । इति रघुवंशे ।
"न कश्चित् वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, त्रि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्युक्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।) पथ्यभिन्नं । अहितं । यथा,—
"यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां" ।
इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदानं, क्ली, (अप + दैप् शोधने भावे ल्युट्, विद्यमानार्थे अण् आयाच् । अथवा अपदायति परिशुध्यत्वेन कर्म्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे ल्युट् ।) अवदानं । वृत्तं कर्म्म । वृत्तिः प्रवर्त्तनं सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्म्मणि वृत्तिः सर्व्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
("गणयत्यपदानसम्मितां
भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमां" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरः, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र सः ।) अव्यवहितः । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्नपदे क्ली । (सन्निकर्षः । सान्निध्यं । सामीप्यं । नैकट्यं ।)

अपदिशं, क्ली, व्य, (दिशोर्मध्ये, अव्ययीभावः, समासान्त अच् ।) दिक्कोणः । दिशोर्मध्यं । तत्पर्य्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।
("क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां" ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिश् + घञ् । स्थानं ।) निमित्तं । शरणं । स्वरूपाच्छादनं । तत्पर्य्यायः । २ व्याजः । ३ लक्ष्यं । इत्यमरः । परानिष्टकारिभिन्नशठता । इति महाभारतटीका । (ख्यातिः । कीर्त्तिः । छलं ।
"रत्नापदेशात्मनिहोमधेनो-
र्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्" ।
इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, पुं, (अपध्वस्यतेऽनेन, अपध्वनस् + करणे घञ्, अपध्वंसो जातीनां भिन्नतासम्पादकः सङ्करस्तस्माज्जायते, अपध्वंस + जन् + ड, उपपदसमासः ।) वर्णसङ्करः । यथा,—
"शूद्रायान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः" ।
इति मनुः । (प्रतिलोमजातः । भिन्नवर्णसङ्गमजातः । करणादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्तः, त्रि, (अप + ध्वनस् + क्तः ।) परित्यक्तः । निन्दितः । चूर्णीकृतः । इति मेदिनी । (अतिदुराचारः ।) परित्यक्तः । "अपध्वस्तः परित्यक्ते निन्दिते ऽप्यवचूर्णिते" । इति मेदिनी ।

अपनयनं, क्ली, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खण्डनं । दूरीकरणं । यथा,—"इति श्रीशाम्बपुराणे रोगापनयने श्रीसूर्य्यवक्त्रविनिर्गतस्तवराजः समाप्तः" इति ।
("नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रं" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, क्ली, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं । दूरीकरणं । यथा,—"मानापनोदनविनोदनते गिरीशे" । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरीकरोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाहुल्यात् ल्युटि ।) खण्डकः । दूरीकारकः ।
"यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः ।
तथाघमर्षणं जप्यं सर्व्वपापापनोदनं" ।
इति मनुः ।)

अपन्थाः, [थिन्] पुं, (न पन्थाः, नञ्समासः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् अच् अनभावः ।) अपथं । इत्यमरः ।

अपपात्रितः, त्रि, (अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य सः, येन जनेन भुक्तं भोजनपात्रमस्पृश्यं भवतीति यावत् चण्डालादिः, अपपात्रः कृतः, अपपात्र + करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उत्कटदोषैर्ज्ञातिभिर्भिन्नोदकीकृतः । यथा,—"अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते" । इति शुद्धितत्त्वे शङ्खलिखितौ ।

अपभ्रंशः, पुं, (अप + भ्रन्स् + घञ् ।) ग्राम्यभाषा । अपभाषा । तत्पर्य्यायः । अपशब्दः २ । इत्यमरः ॥ पतनं । यथा,—
"अत्यारूढ़िर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" ।
इत्यभिज्ञानशकुन्तलं ॥ (अधः पतनं । ध्वंसः । अधोगतिः ।)

अपमः, पुं, (अपकृष्टतया मीयते, अप + मा + घञर्थे कः ।) क्रान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

अपमानं, क्ली, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः । अमर्य्यादा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः ।
"स्यादवज्ञा परीहारः परिहारः पराभवः ।
अपमानं परिभवस्तिरस्कारस्तिरस्क्रिया ।
अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।
क्षेपो निकारधिक्कारौ पर्य्यायः स्यादनादरे" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अप्रकाश्यत्वं यथा,—
"अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत्" ॥
इति चाणक्यः ॥
("अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।
स्वकार्य्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्य्यध्वंसो हि मूढ़ता") ॥

अपमित्यकं, क्ली, (अपमित्य प्रमानं स्वीकृत्य गृह्यते, अप + मेङ् प्रणिमाने + क्त्वा तस्य ल्यप्, "अपमित्ययाचिताभ्याञ्च" इत्यस्मिन्नर्थे आख्याने ठक्, ततः कन् ।) ऋणं । इति हलायुधः ॥

अपमृत्युः, पुं, (अपकृष्टः रोगेण विना मृत्युः मरणं

कर्म्मधारयः।) अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—
"अपमृत्युभयं नास्ति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्"।
इति देवीमाहात्म्यकीलकं॥ यत्तु शुद्धितत्त्वे प्रोक्तं पक्षिमत्स्यमृगदंष्ट्रिशृङ्गिनखिपतनानशनवह्निविषबन्धजलप्रवेशाम्बुखातादिजन्यमरणं तदेवापमृत्युरिति सुधीभिर्विभाव्यं॥

अपयानं, क्ली, (अप + या + भावे ल्युट्) पलायनं। इत्यमरः॥ प्रमाणं। प्रस्थानं। "मानस्य द्रुतमपयानमाश्रितस्य"। इति माघः।)
"अपयानेऽपि च भवान् समर्थो लघुविक्रमः"।
इति रामायणे।

अपरं, क्ली, (न पूर्य्यते, पृ + अप् ततो नञ्समासः।) हस्तिपश्चाद्भागः। गजान्त्यजङ्घादिभागः। इति मेदिनी॥

अपरः, त्रि, (न पृणाति प्रीणयति, पृ + पचाद्यच्, ततो नञ्समासः।) अन्यः। इतरः। अर्व्वाचीनः। इति मेदिनी॥

अपरत्वं, क्ली, (अपरस्य भावः भावे त्व।) न्यायमते तत् द्विविधं। दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं यथा। अल्पसूर्य्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायिकारणं दिक्संयोगः॥ कालिकं यथा॥ अल्पसूर्य्यपरिस्पन्दज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायिकारणं कालपिण्डसंयोगः। तदुभयं अपेक्षाबुद्धिजन्यं। अपेक्षाबुद्धिनाशादेव तदुभयोर्नाशः। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

अपरतिः, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन्।) निवृत्तिः विरतिः। इति हेमचन्द्रः॥ (अपगता रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रीतिरहितः। अपकृष्टा रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुत्सितप्रीतियुक्तः।)

अपरपक्षः, पुं, (अपरः शेषः पक्षः अथवा अपरः शुक्लादितरः पक्षः, कर्म्मधारयः।) कृष्णपक्षः। स तु पितृपक्षः। यथा, पूर्व्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितृणामिति श्रुतिः॥ पक्षौ पूर्व्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ। इत्यमरः॥ मनुः। अथ आद्यमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यदहर्व्वा सम्पद्यते। इति श्राद्धतत्त्वम् *॥

अपररात्रः, पुं, (रात्रेः अपरः शेषावयवः, एकदेशिसमासः, अच् समासान्तः "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंस्त्वं।) रात्रिशेषः। तत्पर्य्यायः। उषः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अपरस्परं, त्रि, (अपरे च परे च द्वन्द्वः, अपरस्पराः क्रियासातत्ये" इति सुडागमः, क्रियावतां बाहुल्ये।) क्रियासातत्यं। कर्म्मनिरन्तरता। इत्यमरः॥

अपरा, स्त्री, (न पूर्य्यतेऽस्मात्, पृ + अपादाने अप्, ततो नञ्समासः।) जरायुः। इति मेदिनी॥ पश्चिमदिक्। इति हेमचन्द्रः॥

अपराङ्गं, क्ली, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, षष्ठीतत्पुरुषः।) गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः। यथा अगूढमपरस्याङ्गमिति भरतमुनिः॥ अस्यार्थः। अपरस्य रसादेर्वाच्यार्थीभूतस्य वा, वाच्यस्याङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा। इति काव्यप्रकाशः॥ तन्निवोदाहरणं।
"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः"॥ अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गमिति॥

अपराङ्मुखः, पुं, (परा + अञ्च + क्विन्, पराक् मुखं यस्य सः, ततो नञ्समासः।) अविमुखः। संमुखीभूतः। यथा,—
"आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः"॥
इति मानवे ७ अध्याये ८९ श्लोकः॥

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्समासः।) शिवः। विष्णुः। ऋषिविशेषः। अनिर्ज्जिते त्रि। इति मेदिनी॥

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयन्तीवृक्षः। अश्मन्तपर्णी। इति मेदिनी॥ स्वल्पफला। विष्णुक्रान्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ शेफाली। शमीभेदः। शङ्खिनी। क्षुपभेदः। इति वैद्यकं॥ स्वनामख्यातपुष्पलताविशेषः। शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा। तस्याः पर्य्यायः। आस्फोता २ गिरिकर्णी ३ विष्णुक्रान्ता ४। इत्यमरः॥ आस्फोटा ५। इति तट्टीका॥ गवाक्षी ६ अश्वखुरी ७ श्वेता ८ श्वेतभण्डा ९ गवादनी १०। इति रत्नमाला॥ अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका १३ गर्द्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्यन्दा १६ भद्रा १७ सुपुष्पी १८ विषहन्त्री १९ नगपर्य्यायकर्णी २० अश्वक्षुरादिखुरी २१। अस्या गुणाः। हिमत्वं। तिक्तत्वं। पित्तोपद्रवविषदोषनाशित्वं। चक्षुर्हितत्वं। त्रिदोषशमताकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शोथकासनाशित्वं। कण्ठहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता। मोक्षार्थं विजयार्थञ्च पूर्व्वोक्तविधिना नरैः। नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता। ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी"॥ इति स्कान्दे।)

अपराद्धपृषत्कः, त्रि, (अपराद्धः लक्ष्यात् च्युतः पृषत्कोवाणो यस्य सः।) लक्ष्यच्युतशायकः। यस्य वाणो लक्ष्यात् च्युतः सः। इत्यमरः॥
("कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत्। अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्यात् यश्च्युतसायकः"॥ इत्यमरः।)

अपराधः, पुं, (अप + राध् + भावे घञ्।) अकार्य्यादिदोषः। तत्पर्य्यायः॥ आगः २ मन्तुः ३। इत्यमरः॥ स च द्वात्रिंशद्विधो यथा। आगमे।
"यानैर्व्वा पादुकैर्व्वापि गमनं भगवद्गृहे। देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः॥ उच्छिष्टे वाप्यवाशौचे भगवद्दर्शनादिकं। एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणं॥ पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम्। शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च॥ उच्चैर्भाषा मिथोजल्पो रोदनानि च विग्रहः। निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम्। कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः। अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम्॥ शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं। तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणं॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके। पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनं॥ गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्त्तिताः"॥ *॥
वाराहे।
"द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्त्यन्ते वसुधे मया। वैष्णवेन सदा ते तु वर्ज्जनीया प्रयत्नतः॥ ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मयोदितान्। सर्व्वधर्म्मपरिभ्रष्टाः पच्यन्ते नरके चिरं॥ राजान्नभक्षणञ्चैकमापद्यपि भयावहं। ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः परं सुकृतनाशनः॥ तथैव विधिमुल्लङ्घ्य सहसा स्पर्शनं हरेः। द्वारोद्घाटो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं॥ पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्मन्दिरायोपसर्पणं। कुक्कुरोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽच्युतार्च्चने॥ तथा पूजनकाले च विडुत्सर्गाय सर्पणं। श्राद्धादिकमकृत्वा च नवान्नस्य च भक्षणं॥ अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनः। अकर्म्मण्यप्रसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा॥ अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा। स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च॥ रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं। परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुच्यापानमारुतं॥ क्रोधं कृत्वा श्मशानञ्च गत्वा भुक्त्वाप्यजीर्णभुक्। भक्षयित्वा क्रोडमांसं पिण्याकं जालपादकं॥ तथा कुसुम्भशाकञ्च तैलाभ्यङ्गं विधाय च। हरेः स्पर्शो हरेः कर्म्मकरणं पातकावहं॥ *॥
किञ्च तत्रैव।
मम शास्त्रं बहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते। मुक्त्वा च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते॥ मद्यपस्तु समासाद्य प्रविशेद्भवनं मम। यो मे कुसुम्भशाकेन प्रापणं कुरुते नरः॥ अपि च।
"मम दृष्टेरभिमुखं ताम्बूलं चर्व्वयेत्तु यः। कुरुवकपलाशस्थैः पुष्पैः कुर्य्यान्ममार्च्चनं॥ ममार्च्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः। पाठाशनोपविष्टो यः पूजयेद्वा निरासनः॥ वामहस्तेन मां धृत्वा स्नापयेद्वा विमूढधीः। पूजापर्य्युषितैः पुष्पैः ष्ठीवनं गर्व्वकल्पनं॥ तिर्य्यक् पुण्ड्रधरो भूत्वा यः करोति ममार्च्चनं। याचितैः यत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्च्चनं॥ अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं। अवैष्णवस्य पक्वान्नं यो मह्यं विनिवेदयेत्॥ अवैष्णवेषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः। अपूजयित्वा विघ्नेशं सम्भाष्य च कपालिनं। नरः पूजान्तु यः कुर्य्यात् अपनख नखाम्भसा। अमौनी धर्म्मकामाङ्गो मम पूजां करोति यः॥

शेषाः परेऽपि बहवोऽपराधाः सदसंमतैः।
आचारैः शास्त्रविहितनिषिद्धातिक्रमादिभिः” ॥*॥

अथापराधशमनं।

“संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत्।
अनयोस्तीर्थयोरेकं यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनितानपराधान् जहाति सः”।

स्कान्दे।

“अहन्यहनि यो मर्त्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत्।
द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते” ॥

अत्र कार्त्तिकमाहात्म्ये।

“तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनं।
द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥

तत्रैवान्यच्च।

“द्वादश्यां जागरे विष्णोर्यः पठेत्तुलसीस्तवं।
द्वात्रिंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः” ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

अपराह्णः, पुं, (अह्नः अपरः एकदेशिसमासः, समासान्तः टच्, अह्नःस्थाने अह्नादेशः।) शेषं अह्नः। दिनशेषभागः। इत्यमरः। (“रामाणां रमणीयतां विदधति ग्रीष्मापराह्णागमे” इति अमरुशतके। “तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते”। इति मनुः।) विकाल इति भाषा। तस्य भेदाः। द्विधा विभक्तदिनस्य शेषभागः ॥ त्रिधा विभक्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशद्दण्डदिनमाने विंशतिदण्डात् परं दशदण्डं यावत्। पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः। स तु अष्टादशदण्डात् परं षड्दण्डं यावत्। इति श्रुतिस्मृती ॥

अपराह्णतनं, त्रि, (अपराह्णे भवम् सप्तम्येकवचनान्त अपराह्ण + ट्यु तुट् च, “सकालतनेषु कालनाम्न इति” पक्षे अलुक्।) अपराह्णभववस्तु। अपराह्णजातं। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपराह्णेतनं, त्रि, (अह्नोऽपरः एकदेशिसमासः, तत्र भवम् अपराह्णे + ट्यु तुट् च, “सकालतनेषु कालनाम्न” इति पक्षे अलुक्।) अपराह्णतनं। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिकलितः, त्रि, (परि + कल् + कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः।) अज्ञातः। अदृष्टः। यथा,—

“अपरिकलितपूर्व्वः कश्चमत्कारकारी
स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्य्यपूरः।
अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य यं लुब्धचेताः
सरभसमुपभोक्तुं कामये राधिकेव” ॥

इति ललितमाधवः ॥

अपरिच्छदं, त्रि, परिच्छदशून्यं। परिपूर्व्वच्छदधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिच्छिन्नं, त्रि, (परि + छिद + क्त ततो नञ्समासः।) परिच्छेदरहितं। असीम। वहिरन्तरशून्यं। यथा,—“किञ्च परिच्छिन्नस्य गीडे बह्वादेरिव प्रवेशो भवेत् तव त्वनावृतत्वात् अपरिच्छिन्नत्वेन वहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः”। इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरिपक्वं, त्रि, परिपाकरहितं। किञ्चित्पक्वं। परिपूर्व्वपचधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्वे चस्य च कत्वे परिपक्वं ततो नञ्समासः ॥

अपरिमितं, त्रि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्समासः।) परिमाणरहितं। मानतुलासंख्याशून्यं। यथा,—“अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्व्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुवनेतरथा”। इति श्रुत्यध्यायः।

अपरिम्लानः, पुं, (परि + म्ला + क्त तस्य नत्वं, ततो नञ्समासः।) रक्तम्लानवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लानिरहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (नूतनः। अपरिशुष्कः। निर्म्मलः।)

अपरिष्कारः, पुं, (“संपर्य्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति” सुडागमः।) परिष्काराभावः। अनिर्म्मलत्वं। तद्वति त्रि। परिपूर्व्वकृधातोर्भावे घञि नञ्समासः।

अपरिष्कृतं, त्रि, अमार्जितं। अनिर्म्मलं। अभूषितं। अनलङ्कृतं। परिपूर्व्वकृधातोः कर्म्मणि क्ते नञ्समासः। यथा,—

“मलपूतिसमायुक्तश्लेष्मविण्मूत्रपिच्छिलं।
रेतोनिष्ठीवमानाभिः स्रवद्भिरपरिष्कृतं” ॥

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहार्य्यं, त्रि, (परि + हृ + कर्म्मणि ण्यत्, ततो नञ्समासः।) अपरिहरणीयं। अत्याज्यं। यथा,

“जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूपं, त्रि, (अपकृष्टं रूपं कर्म्मधारयसमासः।) अपकृष्टरूपं। विकृतरूपं। अपोपसर्गेण रूपशब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्म्मधारयसमासे क्ली ॥ लोके तु आश्चर्य्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] व्य, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य एद्युशादेशः)। अपरेऽह्नि। अपरदिने। इत्यमरः ॥ (“पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै” इति स्मृतिः।)

अपर्णा, स्त्री, (नास्ति पर्णं तपस्यायां पर्णभक्षणवृत्तिर्व्वा यस्याः सा, टाप्।) दुर्गा। इत्यमरः ॥

(“स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः”। इति कुमारसम्भवे।)

पत्रशून्ये त्रि ॥

अपर्य्याप्तं, त्रि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः।) पर्य्याप्तिशून्यं। असीम। असमर्थं। यथा,—

“अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं।
पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपर्य्युषितं, क्ली, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः।) अपूतं। सद्योभवं। यथा नारसिंहे,—

“अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः।
स्वीयारामोद्भवैर्व्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरिं” ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

अपर्व्वदण्डः, पुं, (अपर्व्वः पर्व्वरहितः ग्रन्थिशून्य इति यावत् दण्डः कर्म्मधारयः।) रामशरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अपलं, क्ली, (अपलाति अपराक्रमणं स्वकाति येन, अप + ला + करणे क। नास्ति पलं मांसं यस्य सः, मांसशून्यं।) कीलकं। इति शब्दमाला ॥ पलशून्ये त्रि ॥

अपलपनं, क्ली, अपलापः। अपोपसर्गात् लपधातोर्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु अप + लप् + भावे ल्युट्।)

अपलापः, पुं, (अप + लप् + भावे घञ्।) सतोऽप्यसत्त्वेन कथनं। ज्ञातस्य गोपनं। तत्पर्य्यायः। २ निह्नुतिः। ३ अपह्नुतिः। ४ अपह्नवः। ५ निह्नवः। इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम। इति। मेदिनी ॥

अपलाषिका, स्त्री, (अप + लष् + भावे ण्वुल्।) तृष्णा। इति हेमचन्द्रः ॥

अपवनं, क्ली, (अपकृष्टं कृत्रिमत्वात् अल्पत्वाच्च वनं कर्म्मधारयः।) उपवनं। कृत्रिमवनं। इति हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, पुं, (अपव्रियन्ते लोकाः सम्भज्यन्तेऽत्र, अप + वृ + “ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च” इति अप्, ततः स्वार्थे कन्, अथवा अप + वृ + कादिभ्यः संज्ञायां वुन् तस्य अकः।) अन्तर्गृहं। तत्पर्य्यायः। २ गर्भागारं ३ वासौकः ४ शयनास्पदं। इति हेमचन्द्रः ॥ (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्त्तते तत्प्रभा वहिः”।)

अपवर्गः, पुं, (अपवृज्यते संसारः मुच्यतेऽनेन, अप + वृज् + घञ् कुत्वं।) मोक्षः। त्यागः। क्रियावसानसाफल्यं। कर्म्मफलं। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ क्रियान्तः। कार्य्यसमाप्तिः। इति जटाधरो रत्नावली च ॥ पूर्णता। इति धरणी ॥ (निर्व्वाणं। मुक्तिः। “अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्म्मयोर्गतौ” इवि रघुवंशे। समाप्तिः। शेषः। अवसानं। “क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः”। इति भारविः।)

अपवर्ज्जनं, पुं, (अप + वृज् + भावे ल्युट्।) दानं। मोक्षः। त्यागः। इति मेदिनी ॥

अपवादः, पुं, (अप + वद + भावे घञ्।) आज्ञा। निन्दा। तत्पर्य्यायः। अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ उपक्रोशः ६ जुगुप्सा ७ कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं। “लोकापवादाद्भयं” इति नीतिशतके। “देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः”। “हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि”। इति उत्तरचरिते। आज्ञा। अनुमतिः। आदेशः। “ततोऽपवादेन पताकिनीपतेश्चचाल निर्ह्रादवती महाचमूः”। इति भार-

वि: ।) विश्वासः । इति मेदिनी ॥ विशेषः । बाधकः । यथा,—
"क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" ।
इति कलापपरिशिष्टं ॥ रज्जुविवर्त्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्त्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं। तदुक्तं ।
"सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः ।
अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त्त इत्युदाहृतः" ॥
अस्य फलं । आभ्यां अध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वम्पदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति । इति वेदान्तसारः ॥

अपवारणं, क्ली, (अप + वृ + णिच् भावे ल्युट् ।) व्यवधानं। अन्तर्द्धानं। इत्यमरः ॥

अपवारितं, त्रि, (अप + वृ + णिच्, कर्म्मणि क्तः ।) अन्तर्हितं। इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, त्रि, (पू + इत्रच्, ततो नञ्समासः ।) पवित्रतारहितं। अशुद्धं। यथा,—
"अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः"॥
इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्धः। अनिर्म्मलः। दूषितः। मलिनः।
"अपवित्रमिदं कर्म्म कृतं मोहान्धया तया" ।
इति रामायणे। "यदेष सारमेयोऽपवित्रः स्कन्धारूढ़ो नीयते" । इति पञ्चतन्त्रे।)

अपविद्धः, त्रि, (अप + व्यध् + क्तः ।) प्रत्याख्यातः । निराकृतः। इति हेमचन्द्रः॥ (त्यक्तः। प्रतिक्षिप्तः।
"कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवं ।
अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः" ॥
इति कुमारसम्भवे। चूर्णीकृतः। दलितः।
"मर्दिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः" ।
इति रामायणे ।)

अपविद्धपुत्रः, पुं, (अपविद्धः पुत्रः, कर्म्मधारयः,) द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः। स तु पोषणाद्यसमर्थमातापितृभ्यां त्यक्तः तयोरन्यतरमरणे अन्यतरेण वा त्यक्तः अनन्तरं अन्येन गृहीत्वा पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—
"मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" ॥
इति मनुः ॥

अपविषा, स्त्री, (अप अपगतं विषं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) निर्व्विषीतृणं। इति राजनिर्घण्टः ॥

अपशदः, पुं, (अप + शद् + कर्त्तरि अच्। अपसद इति पाठे अप + सद् + अच् ।) अपसदः । नीचः इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप असंस्कृतः शब्दः, कर्म्मधारयः ।) असंस्कृतशब्दः । अशास्त्रीयशब्दः । लौकिकशब्दः । ग्राम्यभाषा । तत्पर्य्यायः । अपभ्रंशः २ । इत्यमरः ॥
("तएव शक्तिवैकल्यात् प्रमादालसतादिभिः ।
अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" ॥
इति हरिवंशे ।)
"आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृतः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितं" ॥
इति दण्डी ॥

अपशुक्[च्] पुं, (शुच् + भावे क्विप्, अपगता शुक् शोको यस्य सः ।) आत्मा । यथा। "क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनापशुघ्नात्" । इति श्रीभागवतं ॥

अपशोकः, पुं, (अपगतः शोको यस्मात् सः ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("शोकरहितः । दुःखहीनः ।
"हरप्रीतिकरो वृक्षो ह्यशोकः शोकनाशनः ।
दुर्गाप्रीतिकरोऽसि त्वं मामशोकं सदा कुरु" ॥
देवीपूजापद्धतिः ।)

अपष्ठं, क्ली, (अप + स्था + कः, अम्बाम्बगोस्थ्याप- इत्यादिना षत्वं।) अङ्कुशाग्रं। इति हेमचन्द्रः ॥

अपष्ठु, व्य, (अप + स्था + "अपदुःसुभ्यः स्थः कुः, इति कु, सुषमादित्वात् षत्वम्।) निरवद्यं । विपरीतं। शोभनं। इति शब्दमाला ॥

अपष्ठुः, पुं, (अप + स्था + कु, सुषमादित्वात् षत्वं ।) कालः । वामे त्रि। इति मेदिनी ॥ (समयः। असत्यः । विरुद्धार्थः। प्रतिकूलः । विपरीतः ।
"तव धर्म्मराज इति नाम कथमिदमपष्ठु पठ्यते ।
भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः।" इति माघः । वामः । दक्षिणेतरः ।)

अपष्ठुरं, त्रि, (अप + स्था + कुरच्, सुषमादित्वात् षत्वं ।) प्रतिकूलं। इति हेमचन्द्रः ॥

अपष्ठुलं, त्रि, (अप + स्था + कुरच्, रस्य लत्वं ।) प्रतिकूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, पुं, (अपसीदति अपकृष्टत्वं प्राप्नोति, अप + सद् + पचाद्यच् ।) नीचः । इतरलोकः। इत्यमरः ॥
("विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः" ॥
इति मनूक्ते अनुलोमवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्करभेदे मूर्द्धावसिक्तादौ पुं स्त्री ।)

अपसरः, पुं, (अप + सृ + भावे अच् ।) अपसरणं। स्थानात् स्थानान्तरगमनं । अपोपसर्गात् गत्यर्थसृधातोर्भावे अल्प्रत्ययः ॥
("निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषं" ।
इति मनुः ।)

अपसर्ज्जनं, क्ली (अप + सृज + भावे ल्युट् ।) मोक्षः। परित्यागः । दानं । इति भूरिप्रयोगः ॥ (वधः । हत्या । परिवर्ज्जनं ।)

अपसर्पः, त्रि, (अपसर्पति, अप + सृप् + कर्त्तरि अच् ।) चरः । हरकरा इति प्रसिद्धः । इत्यमरः ॥ (गूढ़चरः । स्पशः ।
"यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।
चारश्च गूढ़पुरुषश्चाप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु" ॥
इत्यमरः ।
"सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं
पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः" ।
इति रघुवंशे ।)

अपसव्यं, व्य, (अप + सव् + बाहुल्यात् अवि ।) प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा । पितृतीर्थं । यथा।
"प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यं अपसव्यं वा तेन पितृभ्यो निदधाति" । इति श्राद्धतत्त्वे भट्टभाष्यधृतगृह्यं ॥

अपसव्यं, क्ली, (सव्यादपक्रान्तं, "निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या" इति समासः ।) अपसव्यं । पितृतीर्थं । इति श्राद्धतत्त्वे भट्टभाष्यधृतगृह्यं ॥

अपसव्यः, त्रि, (सव्यादपक्रान्तः, "निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या" इति समासः ।) शरीरदक्षिणभागः। प्रतिकूलः। इति मेदिनी ॥ (विपरीतः।
"वाता मण्डलिनस्तीव्रमपसव्यं प्रचक्रमुः" ।
इति रामायणे ।)

अपस्करः, पुं, (अपकीर्य्यते, अप + कृ + अप्, "अपस्करो रथाङ्गमिति" पाणिनिसूत्रेण सुड़ागमः ।) रथाङ्गं। तच्च अक्षयुगचक्रादि । इत्यमरः॥ गुह्यद्वारं । विष्ठा । इति धरणी ॥

अपस्नातः, त्रि, (अपकृष्टत्वेन स्नातः अमङ्गलार्थत्वात्, अप + स्ना + कर्त्तरि क्तः ।) मृतमुद्दिश्यकृतस्नानो जनः । इत्यमरः ॥ ("अपस्नातस्नानिष्पीड़ितमौलिरेव भवनमाजगाम" इति हर्षचरिते ।) संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति स्वामी ॥

अपस्नानं, क्ली, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृतस्नानं। मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अपवित्रस्नानं। स्नानावशिष्टजलेन स्नानं। स्नानोदकं। स्नानावशिष्टं जलं।
"उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" ।
इति मनुः ।)

अपस्मारः, पुं, (अपस्मर्य्यते पूर्व्वकृतं विस्मर्य्यतेऽनेन, अप + स्मृ + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अङ्गविकृतिः २ लालाधः ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
तस्य सामान्यरूपं ।
"तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्व्विधः" ॥*॥
तस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिः ।
"चिन्ताशोकादिभिः क्रुद्धा दोषा हृत्स्रोतसि स्थिताः।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्व्वते" ॥ * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं । यथा,—
"हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढ़ता
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ" ॥ * ॥
वातिकस्य रूपं ।
"कम्पते प्रदशेत् दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात्" ॥ *
पैत्तिकस्य रूपं ।
"पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ॥
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः" ॥ *
श्लैष्मिकरूपं ।
"शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः।
पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात्"॥
त्रिदोषजरूपं ।

"सर्व्वैरेभिः समस्तैश्च लिङ्गैर्व्वेद्यस्त्रिदोषजः" ॥ * ॥
असाध्यलक्षणं ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥*॥
अरिष्टलक्षणं ।
"प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवं ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत्" ॥*॥
तस्य वेगकालः ।
"पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्व्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरं ॥
देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः" ॥
इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
"तैलेन लशुनः सेव्यः पयसा च शतावरी ।
ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्व्वापस्मारभेषजं ॥ * ॥
चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथवापि तैः ।
गोमूत्रपिष्टैः सर्व्वाङ्गलेपैः शाम्यत्यपस्मृतिः" ॥
सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः ॥ * ॥
"शिग्रुकट्वङ्गकिणिहीनिम्बत्वग्रसपाचितं ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितं" ॥
कट्वङ्गः शोणपाठा । किणिही चिरिचिरा ॥ * ॥
"निर्गुण्डीभववन्दाकनावनस्य प्रयोगतः ।
उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ॥ * ॥
मनोह्वा तार्क्ष्यविष्ठा वा शकृत् पारावतस्य च ।
अञ्जनाद्धन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः" ॥
मनोह्वा मनःशिला । तार्क्ष्यो गरुडः । शकृत् विष्ठा ॥ * ॥
"यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः ।
अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद्ध्रुवं" ॥
वचा घुरवच् ॥ * ॥
"कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं च पिबेत् त्र्यहं" ॥
त्र्यहमिति एतस्य पानाद्दिवसत्रयेणैवापस्मारोपशमो भवतीत्यभिप्रायः ॥ * ॥
"ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतं ।
पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरं परं" ॥
एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोघृतं प्रस्थमितं वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीणां समुदितानां कुडवमितानां कल्केन प्रस्थमितब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् । ब्राह्मीघृतं ॥ * ॥
"कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनं" ॥
कुष्माण्डकघृतं ॥ * ॥
"द्वौ कीटमेषौ विधिवदानीय रविवासरे ।
कण्ठे भुजे वा संधार्य्य जयेदुग्रामपस्मृतिं" ॥
अयन्तु कीटो नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति ॥*॥
"शिशुकुलजलाजाजीलशुनव्योषहिङ्गुभिः ।
वस्तमूत्रे घृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ" ॥
जलं वालकं । अजाजी जीरकः । वस्तः छागः । नावनं नस्यं ॥ * ॥ इत्यपस्माराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अपहारः, पुं, (अप + हृ + भावे घञ् ।) अपचयः । हानिः । इत्यमरः ॥ अपहरणं । चौर्य्यं । संगोपनं । धनस्वाम्यनुपयोगिव्ययः । इति दायभागः ॥ (विनाशः ।
"कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता" ।
इति रामायणे । स्तेयं । यद्वान्यापहारादिकं कर्म्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलात्कृतं तत्साहसं स्यात् ।
इति कल्लूकभट्टः । निह्नवः । "कथं वा आत्मनः अपहारं करोमि" । इति शाकुन्तले ।)

अपहारकः, त्रि, (अप + हृ + ण्वुल् ।) अपहारी । अपहरणकर्त्ता । यथा,—
"परापवादनिरतः परद्रव्यापहारकः" ।
इति पुराणं ॥
("द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः" ॥
"अन्नहर्त्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्रं पङ्गुतामश्वहारकः" ॥
इति मनुः । चौरः ।
"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः" ।
इति मनुः ।)

अपहासः, पुं, (अप + हस् + भावे घञ् ।) अकारणहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपह्नवः, पुं, (अप + ह्नु + भावे अप् ।) अपलापः । स्नेहः । इति मेदिनी ॥
("ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्" ॥
इति मनुः ।)

अपह्नुतिः, स्त्री, (अप + ह्नु + भावे क्तिन् ।) अपलापः । अपह्नवः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपमेयासत्यकरणपूर्व्वकोपमानसत्यताव्यवस्थापिकालङ्कृतिः । तस्या लक्षणं ।
"प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः" ।
उदाहरणं ।
"अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये ।
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ॥
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिशिरे ।
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि" ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥
("प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः" ।
गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥
यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपह्नुतिः" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अपांनाथः, पुं, (अपां नाथः अलुक्समासः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपांनिधिः, पुं, (निधीयतेऽत्र, नि + धा + अधिकरणे किः, अपां निधिः आधारः ।) समुद्रः । वारांनिधिः इति दर्शनात् ॥

अपांपतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्पतिरित्यमरटीकोक्तत्वात् ॥

अपांपित्तं, क्ली, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकवृक्षः । वह्निसंज्ञक इत्यमरटीकोक्तत्वात् ॥

अपाक्, [च्] त्रि, (अप + अञ्च + क्विन्, नलोपः ।) दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्य्यायः । अपाचीनं २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अपाकः, पुं, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।) पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
"अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणं" ॥
इति माधवकरः ॥ पाकाभावविशिष्टे त्रि । यथा,—
"गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
मनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं" ॥
इति माधवकरः ॥

अपाकशाकं, क्ली, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्समासः, अपाकः शाको यस्य तत् ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपाङ्गः, पुं, (अपाञ्चति वक्रं गच्छति चक्षुर्यत्र, अप + अञ्च + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । चक्षुःकोणः ।
("चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं" ।
इति शाकुन्तले । "कुवलयदृशां लोललोलैरपाङ्गैः" ।
इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः ॥ अङ्गहीने त्रि । इति मेदिनी ॥

अपाङ्गकः, पुं, (अपकृष्टमङ्गं यस्य समासान्तः कः ।) अपामार्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ आंपां इति भाषा । अङ्गहीने त्रि ॥

अपाङ्गदर्शनं, क्ली, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं तृतीयातत्पुरुषः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अपाची, स्त्री, (अप + अञ्च + क्विन्, स्त्रियां ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति हलायुधः ॥

अपाचीनं, त्रि, (अपाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं, अपाच् खः तस्य ईनः ।) अपागतं । दक्षिणदिग्भववस्तु । विपर्य्यस्तं । विपरीतं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अपाच्यं, त्रि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिणदिक् ततो भवार्थे यत्प्रत्ययः ॥ पचनायोग्यं । पचधातोः कर्म्मणि ण्यति पाच्यं पश्चान्नञ्समासः ॥

अपाटवं, क्ली, (पटोर्भावः पटु + भावे अण्, नास्ति पाटवं पटुता यत्र तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ अपटुता । जड़ता । पटोर्भावः पाटवं ततो नञ्समासः ॥

अपात्रं, क्ली, (कुत्सितं पात्रं अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।) कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । "अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे" । इति मलमासतत्त्वं ॥ (योग्यताहीनं । निन्दितं । विद्यातपोहीनं । दानादियोग्यताहीनं ।
"विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
यशसे न न धर्म्माय जायेतानुशयाय तु" ॥
इति कथासरित्सागरे ।)

अपात्रीकरणं, क्ली, (अनपात्रं अपात्रं कुत्सितपात्रं क्रियतेऽनेन, अपात्र + च्वि + कृ + करणे ल्युट् ।) नवविधपापमध्ये पापविशेषः । तच्चतुर्विधं ।

निन्दितधनादानं १ वाणिज्यं २ शूद्रसेवनं ३ असत्यभाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
("निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं" ॥
इति मनुः ।)

अपादानं, क्ली, (अपादीयते विश्लिष्यतेऽस्मात्, अप + आ + दा + ल्युट् ।) यस्माद्वस्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलनं भवति तत् । षट्कारकमध्ये पञ्चमकारकं । तन्नैकादशार्थे पञ्चमी स्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा वृक्षात् पर्णं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात् बिभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगुप्सते धीरः ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात् पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्म्मात् प्रमाद्यति मोघः ५ । यत आदानं । यथा भूपात् धनमादत्ते विप्रः ६ । यतो भूः । यथा पितुः पुत्त्रो जायते ७ । यतस्त्राणं । यथा व्याघ्रात् गां रक्षति गोपः ८ । यतो विरामः । यथा जपाद्विरमति विप्रः ९ । यतोऽन्तर्द्धिः । यथा गुरोरन्तर्द्धत्ते शिष्यः १० । यतो वारणं । यथा यवेभ्यो गां वारयति ११ । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

अपानं, क्ली, (अपनयति मलादि निःसारयति, अप + अन् + णिच् + पचाद्यच् ।) मलद्वारं । तत्पर्य्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुह्यं ४ । गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ तनुह्रदः ६ । मार्गः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, पुं, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति, अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥ अवाग्गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्ती वायुः । इति वेदान्तसारः ॥
("अधोनयत्यपानस्तु आहारञ्च नृणामधः ।
मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्यते" ॥
इत्युक्तलक्षणोऽवाग्गमनवान् कृकाटिकापृष्ठपार्श्वपायूपस्थवर्त्तिवायुः । गुदस्थवायुः ।)
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः । पापशून्यः । यथा,—
"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्यक्ता ममाश्रमसमीपतः" ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, पुं, (अपामृज्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन, अप + आ + मृज् + करणे घञ् ।) वृक्षविशेषः । आपां इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शैखरिकः २ धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्पर्णी ५ कीशपर्णी ६ किणिही ७ खरमञ्जरी ८ । इत्यमरः ॥ शैखरेयः ९ अधामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति तट्टीका ॥ क्षवमञ्जरी १२ प्रत्यक्पुष्पी १३ वारमध्यः १४ अधोघण्टा १५ शिखरी १६ इति रत्नमाला ॥ दुर्ग्रहः १७ अध्वशल्यः १८ काण्डीरकः १९ मर्कटी २० दुरभिग्रहः २१ वाशिरः २२ मयूरकपुच्छी २३ कपटी २४ मर्कटपिप्पली २५ कटुमञ्जरिका २६ अघाटः २७ चारकः २८ पाण्डुकण्टकः २९ नालाकण्टः ३० कुञ्जः ३१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शःकण्डूदरामयविषरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवर्द्धनत्वं । छेदकारित्वं । स्रंसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥ तत्फलगुणाः । रसे स्वादुत्वं । पाके दुर्ज्जरत्वं । विष्टम्भित्वं । वायुकारित्वं । रूक्षत्वं । रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्ग ओषधीनां सर्व्वासामेक इद्वशीति अथर्व्ववेदः ।)

अपाम्पतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्पतिरित्यमरेणोक्तत्वात् ॥

अपाम्पित्तं, क्ली, (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तदुत्पन्नत्वात् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकवृक्षः । वह्निसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।

अपायः, पुं, (अप + इन् + भावे अच् ।) विश्लेषः । इति रामतर्कवागीशः ॥ चलनं । इति दुर्गादासः ॥ विनाशः । यथा,—
"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्" । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, क्ली, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अवारं । नद्यादेरर्व्वाक्पारं । इति हलायुधः ॥ असीमे त्रि ॥

अपावृतं, त्रि, (अप + आ + वृ + आच्छादने क्तः ।) पिहितं । आवृतं । स्वतन्त्रं । स्वाधीनं । इति मेदिनी ॥ (उद्घाटितं । अनावृतं । अपसारितावरणं ।
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं" ।
इति गीता ।)

अपावृत्तं, त्रि, (अप + आ + वृत् + क्तः ।) लुठितं । इति हेमचन्द्रः ॥ लोटा । गड़ागड़ि इति भाषा । (अन्तरितं । परावृत्तं । निवृत्तं ।
"प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्" ।
इति महाभारते ।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप + आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गणावरणं । सामियाना । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्तालम्बः २ प्रग्रीवः ३ मत्तवारणः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्ये त्रि ॥ (चन्द्रातपः । निराश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।
"ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते" ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, पुं, (अप + आ + सन्ज + घञ् ।) उपासङ्गः । तूणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अपासनं, क्ली, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं । इत्यमरः ॥

अपास्तं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरस्तं । यथा । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेलामात्रं निषिध्यते इति मैथिलमतमपास्तं । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अपाक्षं, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमपगतमनुगतमिति यावत्, प्रादिसमासः । अपकृष्टमक्षि चक्षुः कर्म्मधारयः, अच् समासान्तः । अपगतमक्षि चक्षुः कर्म्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रत्यक्षं । इति त्रिकाण्डशेषः । कुत्सितचक्षुः । लोचनशून्यं । एतावर्थौ व्युत्पत्तिलब्धौ ॥

अपि व्य, (न पिबति पिनतौ क्विप्, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः । आहरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं । समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । शङ्का । युक्तपदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिन्यौ । ("अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" इति पाणिनिसूत्रम्) ॥

अपिगीर्णं, त्रि, (अपि + गॄ + कर्म्मणि क्तः ।) स्तुतं । वर्णितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छिलः, त्रि, (न पिच्छिलः नञ्समासः ।) पैच्छिल्याभावविशिष्टः । पिच्छिलताशून्यः । यथा ।
"प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलं" ।
इति माधवकरः ॥ (परिष्कृतः । अमलिनः । निर्मलः । गाढः ।)

अपितु व्य, (अपि + तु ।) यद्यर्थं । यद्यपि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपिधानं, क्ली, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । अन्तर्द्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । "द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।
"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशनं" ।
इति रामायणे ।)

अपिनद्धं, त्रि, (अपि + नह् + कर्म्मणि क्तः, अस्य वालोपे पिनद्धञ्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । आमुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ पिनद्धः ४ । इत्यमरः ॥

अपीतः, पुं, (पा + कर्म्मणि क्तः । न पीतः, नञ्समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अकृतपाने च त्रि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसं, क्ली, (अपीनाय अस्थूलत्वाय सीयते कल्पते, अपीन + सो + कर्म्मकर्त्तरि कः । पीनसात् रोगविशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः । इति रभसः ॥ तद्रहिते त्रि ॥

अपीच्यं, त्रि, अतिसुन्दरं । यथा,—
"अपीच्यदर्शनं शश्वत् सर्व्वलोकनमस्कृतं ।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं" ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमग्रभागो यस्याः सा, टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (त्रि, लाङ्गूलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्, न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।) मुक्तिः । कैवल्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—
"हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः" ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तरि अचि तु पुनर्जन्मशून्यः मुक्त इति यावत् ।)

अपुष्पफलदः, पुं, (अपुष्पं, पुष्पं विना फलं ददाति

अपुष्पफल + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।) पनसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पव्यतिरेकजातफलवृक्षमात्रं । (अचेतुफलदातरि त्रि)

अपूपः, पुं, (न पूयते विशीर्य्यति, न + पूय + पः, यलोपः ।) पिष्टकः । इत्यमरः ॥ गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("वृथाकृसरसं यावं पायसापूपमेव च" ।
इति मनुः ।)

अपूप्यः, पुं, (अपूपाय हितः "विभाषा हविरपूपादिभ्यः" इति पाणिनिसूत्रेण यत् ।) गोधूमचूर्णं । इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मनःप्रीतिं पूर्णां करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि ल्युट्, स्त्रियां ङीप् ततो नञ्समासः ।) शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्व्वं, क्ली, (नास्ति पूर्व्वं पूर्व्वकालभवं दृष्टं यस्य तत् ।) कर्म्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्य्यायः । अनुशयः २ नियोगः ३ अतिशयः ४ कार्य्यं ५ प्रयोगः ६ । इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्व्वं १ समुदायापूर्व्वं २ उत्पत्त्यपूर्व्वं ३ अङ्गापूर्व्वं ४ । येन स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्व्वं । अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनोः संहत्यफलापूर्व्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्व्वद्वयं कल्पनीयं । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तित्वेन संघातासम्भवात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्व्वाणि कल्पनीयानि । तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवात् अङ्गापूर्व्वाणि कल्पनीयानि । तत्र त्वयं विभागः । इत्यधिकरणमाला ॥

अपूर्व्वं, त्रि, (नास्ति पूर्व्वं यस्य, न पूर्व्वः नञ्समासः।) आश्चर्य्यं । यथा,—
"अपूर्व्वेयं हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुरूपिणी ।
यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति" ॥
इति उद्भटः ॥ पूर्व्वदिग्देशकालभिन्नं ॥

अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेतः राक्षस इव पातकं यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीष् ।) तुलसीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेयं, त्रि, (पा + कर्म्मणि अर्हाद्यर्थे यत् ।) पानायोग्यं । अपानीयं । यथा,—"मद्यमपेयमदेयमग्राह्यं" । इति तिथ्यादितत्त्वे उशनःसूत्रं ॥
("जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं" ।)
("यैः कृतः सर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान्" ॥
इति मनुः ।)

अपेक्षणीयं, त्रि, (अप + ईक्ष + कर्म्मणि अनीयर् ।) अपेक्षायोग्यं । अपेक्ष्यं । अपेक्षितव्यं । यथा,—
"आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः" । इति नवरत्नमध्ये शङ्कुः ॥

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईक्ष + भावे अ, स्त्रियां टाप् ।) कार्य्यनिमित्तयोरन्योन्याभिसम्बन्धः । इति स्वपप्रटीकायां विष्णुमिश्रः ॥ आकाङ्क्षा । यथा,—
"या प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" । इति वेदान्तटीकायां वाचस्पतिमिश्रः ॥ (आकाङ्क्षा । अभिलाषः । आशा ।
"अपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेतः क्षपयति" । इति शान्तिशतके । प्रयत्नः । अनुरागः । सम्मानना ।
"अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदपेक्षया ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्" ॥
इति मनुः । पर्य्यालोचनं । विचारः । अनुचिन्तनं ।
"सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः" ।
इति रघुवंशे ।
"न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय" ।
इति मेघदूते ।)

अपेक्षाबुद्धिः, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धिः । नानैकत्वावगाहिबुद्धिः । अयमेकः अयमेक इत्याकारबुद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥
("अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" इति
"अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः"
इति च भाषापरिच्छेदे ।)

अपोगण्डः, त्रि, (अपकृष्टकर्म्मणि वेदविहितकार्य्यादन्यकर्म्मणि गण्डः उद्यतः, गडि उद्यमे + पचाद्यच्, निपातनात् अपशब्दस्याकारस्य उकारः, अपसि कर्म्मणि गण्डः अतिभीरुत्वात् त्याज्यः ।) स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । पोगण्डः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शिशुः । वलिभः । त्रिवलियुक्तः । इति मेदिनी ॥ अतिभीरुः । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥ द्वे स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविंशत्यङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादौ जने वर्त्तते इत्यर्थः । विकलं स्वभावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अपकृष्टं गच्छति अपोगण्डः । नाप्नोति गमेर्डः निपातनात् पस्य पोभावः ।
"अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके" ।
इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिलोपे पोगण्डोऽपि । पोगण्डो विकलाङ्गे स्यादिति हलायुधः ॥ पोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति तट्टीकायां भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्याः सा, स्त्रियां टाप्, पृषोदरादित्वात् दिर्घ्वं ।) उपोदिका । पूतिकाशाकं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपोहः, पुं, (अप + ऊह + भावे घञ् ।) अपगत-ऊहः । वितर्काभावः । शुश्रूषाद्यष्टधाधीगुणान्तर्गतषष्ठगुणः ।
("शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः") ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ अतथाकृत्तिः । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अप्नः, [स्] क्ली, (आप्यते स्वर्गो लभ्यतेऽनेन, आप + करणे असुन् ह्रस्वः ।) यज्ञकर्म्म । इत्युणादिकोषः ॥

अप्नुः, पुं, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् + कर्म्मणि नुः ह्रस्वः ।) शरीरं । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥ ("अथास्मै द्वितीये यामाऽर्त्तिं शृणोति" । इति शतपथब्राह्मणः ।)

अप्नः, [स्] क्ली, (आप् + असुन् नुट् ह्रस्वश्च ।) जलं । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अप्पतिः, पुं, (अपां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वरुणः । इत्यमरः ॥ समुद्रः । अपाम्पतिरिति दर्शनात् ॥

अप्पित्तं, क्ली, (अपां पित्तमिव ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ चित्रकवृक्षः । वह्निसंज्ञकत्वात् ॥

अप्रकटः, त्रि, (न प्रकटः व्यक्तः नञ्समासः ।) अव्यक्तः । अप्रकाशः । यथा,—
"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते" ।
इति भागवतामृते पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं लीलाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाण्डः, पुं, (नास्ति प्रकृष्टः काण्डः स्कन्धो यस्य सः ।) काण्डरहितवृक्षः । स तु झिण्टिकादिः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः ।) प्रकाशाभावः । तत्पर्य्यायः । अनाक्ष्किं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुप्तः ; अप्रकाशितः । गूढः ।
"द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः" ॥
इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचाद्यच् । अन्धकारावृतः । अदृश्यः ।
"प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः" ।
इति रघुवंशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोषितः ।
"यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्" ॥
इति मनुः । रहसि । परोक्षं ।
"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तम्मन्युमृच्छति" ॥
इति मनुः ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥

अप्रकृष्टः, पुं, (न प्रकृष्टः नञ्समासः ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे त्रि ॥

अप्रखरः, त्रि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः ।) प्राखर्य्यरहितः । अतीक्ष्णः । तद्धर्म्मे क्ली । खं रातीति कः खरः प्रकृष्टः खरः प्रखरस्ततो नञ्समासः । (मृदुः । शान्तः ।)

अप्रगुणः, त्रि, (न प्रकृष्टो गुणो धैर्य्यरूपो यस्य सः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः ।) व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकरः, त्रि, (प्रति करोति विश्वासं नोत्पादयति प्रति + कृ + कर्त्तरि अच्, न प्रतिकरः ततो नञ्समासः ।) विश्वस्तः । विश्वासपात्रं । इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्षः, त्रि, अप्रतियोगी । विपक्षशून्यः । नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

अप्रतिभः, त्रि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगल्भः । नास्ति प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा यस्य सः । इति प्रतिभान्वितशब्दार्थे भरतः ॥ (मृदुः । लज्जाशीलः । हतज्ञानः ।) (स्त्रियां उत्तरस्याप्रतिपत्ति-

रूपो निग्रहस्थानविशेषः, उत्तरार्हे परोक्तं बुद्धापि यत्रोत्तरामेये. उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्रतिभानिग्रहस्थानम् ।)

अप्रतिरथं, क्ली, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थत्वेन यस्य तत् ।) यात्रा। सामवेदः। मङ्गलं। इति भूरिप्रयोगत्रिकाण्डशेषौ ॥ (युद्धार्थयानं। युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलं।
"यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विदुः" ॥
इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य सः ।) योद्धा इति भूरिप्रयोगः ॥ तुल्ययोद्धृरहितः। इति पुराणं ॥
("दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय"।
इति शाकुन्तले।
"एतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः"।
इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक्। अतुल्या कथा। तत्पर्य्यायः। सङ्गिका २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अप्रतिष्ठः, त्रि, अप्रतिष्ठितः। प्रतिष्ठारहितः। नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति बहुव्रीहौ ह्रस्वः। यथा। हयशीर्षपञ्चरात्रीयसङ्कर्षणकाण्डे।
"सर्व्वसूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः।
फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते" ॥
इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वं ॥
("अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः"।
इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुलं, क्ली, (प्रकृष्टतुलाया अभावः, अव्ययीभावः ।) प्रकृष्टपरिमाणाभावः। अमिर्तितिरिति लोकप्रसिद्धिः। प्रकृष्टतुलारहिते त्रि। नास्ति प्रकर्षा तुला यस्य धनादेः धनादेर्यस्य वा ॥

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततोनञ्समासः। नास्ति प्रत्ययः विश्वासो यस्य वा) (सन्देहः। संशयः।
"बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः" ॥
इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययाभावः। अविश्वासः। यथा "दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानां"। इति श्रीशिक्लनः।

अप्रत्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतः प्रादिसमासः, न प्रत्यक्षः नञ्समासः ।) प्रत्यक्षशून्यः। इन्द्रियागोचरः। तत्पर्य्यायः। अतीन्द्रियः २। इत्यमरः। ("किन्तु तस्य बलशोऽहं भ्रातृरूपस्य वैरिणः। अप्रत्यक्षं च मे वीर्य्यं समये तव राघव" ॥)
प्रत्यक्षाभावे क्ली ॥

अप्रधानं, क्ली, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्यरहितं। तत्पर्य्यायः। अप्राग्र्यं २ उपसर्ज्जनं ३। इत्यमरः ॥ वाच्यलिङ्गोऽप्ययं। इति भरतः ॥

अप्रमत्तः, त्रि, (प्र + मद + क्तः, ततोनञ्समासः ।) अवधानविशिष्टः। सावधानः। यथा,—
"पापात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः"।
इति वोपदेवः ॥

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + घञ्, ततो नञ्समासः) प्रयोगाभावः। अनुल्लेखादिः। यथा। "उक्तार्थानामप्रयोगः"। इति दुर्गादासः ॥

अप्रलम्बं, क्ली, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ्समासः ।) अविलम्बं। शीघ्रं। इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि। (सत्वरः। विलम्बरहितः। झटिति ।)

अप्रशस्तं, त्रि, (प्र + शनस् + क्तः, नञ्समासः ।) असत्। अश्रेष्ठं। अविहितं। यथा,—
"अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्"।
इति तिथ्यादितत्त्वे पराशरः ॥ (मूत्रपुरीषादिकं।
"अप्रशस्तन्तु कृत्वाप्सु मासमासीत भक्ष्यभुक्"।
इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, त्रि,(प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) आविलं। अनच्छं। इति शब्दरत्नावली ॥ अतुष्टं। यथा,—
"त्वयि प्रसन्ने परशर्म्मभिः किं
त्वय्यप्रसन्ने परशर्म्मभिः किं"।
इति प्राचीनाः ॥ (अतुष्टः। अप्रफुल्लः। विषण्णः। विरक्तः। प्रतिकूलः। "अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः"। इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, त्रि, (प्र + सिध् + क्तः; नञ्समासः ।) प्रसिद्धतारहितं। अविख्यातं। यथा,—
"लिङ्गं सामर्थ्यं रूढ़िगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं"।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ ("अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म्म" इति कुमारसम्भवे।)

अप्रस्तुतं, त्रि, (न प्रस्तुतं नञ्समासः।) अप्रक्रान्तं। प्रकरणाप्राप्तं। यथा,—"अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया"।
इति काव्यप्रकाशः ॥ अप्रशंसितं। प्रपूर्व्वस्तुत्यर्थस्तुधातोः कर्म्मणि क्ते नञ्समासः ॥
"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्" ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः। सा च अप्राकरणिकस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपः। तस्या लक्षणं। "अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया। सा च कार्य्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति"।
"तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा" ॥
आद्याया उदाहरणं यथा,—
"याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते नो कार्य्यातितरां कृशासि कथयत्येवं सवाष्पे मयि। लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः" ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥ इतरासां उदाहरणानि बाहुल्यान्नोक्तानि ॥

अप्रहतं, त्रि, (न प्रहन्यते स्म, प्र + हन् + क्तः, नञ्समासः ।) अकृष्टभूमिः। खिला भूमिः। इत्यमरः ॥ (वस्त्रभेदः। तल्लक्षणं तथा,—
"ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्नधारितं।
निर्णेजकाक्षालितं चाप्रहतं वास उच्यते" ।
इति ।)

अप्राग्र्यं, त्रि, (प्राग्र्यः प्रधानं नञ्समासः।) अप्रधानं। इत्यमरः ॥

अप्राचीनं, त्रि, अपुरातनं। नव्यं। प्राचीनतरदिग्जातं। प्राग्भवं प्राचीनं ततो नञ्समासः ॥

अप्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + कर्म्मणि क्तः, नञ्समासः ।) अलब्धः। यथा। "अप्राप्तप्रापको विधिः"। इति सङ्क्षिप्तकौमुदी दुर्गादासश्च। (अनधिगतः।
"अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः"।
इति भाषापरिच्छेदे। अनुपस्थितः। अनागतः। न्यूनवयाः। अप्राप्तकालः।
"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि" ॥
इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहार, पुं,(अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।) व्यवहारानभिज्ञः। अप्राप्तवयस्कः। नावालग् इति आरवी भाषा। यथा,—
"अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्ज्जितं।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च" ॥
इति दायतत्त्वधृतकात्यायनवचनं ॥ किञ्च।
"गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः।
बाल आषोड़शाद्वर्षात् पोगण्डोऽपि निगद्यते ॥
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते" ॥
इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनं ॥

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ्समासः ।) अप्रापणं। अलाभः। तद्वति त्रि। यथा,—
"तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका"।
इति काव्यप्रकाशकारः ॥

अप्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समासः ।) अप्रापणीयम्। अप्राप्तव्यं। प्रपूर्व्वादापधातोः कर्म्मणि ये नञ्समासः ॥

अप्रामाणिकः, त्रि, (प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाण + ठक् तस्य इकः, नञ्समासः) प्रमाणानभिज्ञः। प्रमाणासिद्धः। प्रामाण्यरहितः। यथा। "अतोऽविभक्तार्जितत्वमात्रेण धनस्य साधारणत्वाभिधानमप्रामाणिकं"। इति दायभागः ॥

अप्रामाण्यं, क्ली, (प्रमाणस्य भावः, प्रमाण + भावे ष्यञ्, नञ्समासः।) प्रामाण्याभावः। यथा,—
"अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः"।
इति पदाङ्कदूतं ॥

अप्रियं, त्रि, (प्री + कर्त्तरि कः, नञ्समासः ।) अनभीष्टं। अनीप्सितं। अप्रीतिकरं। अहृद्यं। यथा,— [इति पुराणं ॥
"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं"।

अप्रियवचः, क्ली, (अप्रियं अप्रीतिकरं वचः वाक्यं कर्म्मधारयः ।) निष्ठुरवाक्यं। इति पारुष्यशब्दार्थे भरतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकानां, नञ्समासः ।) शृङ्गीमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्रीतिकरी नारी ।)

अप्रीतं, त्रि, प्रीतिरहितं। असन्तुष्टं। प्रीञर्थ-प्रीधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः।

अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव पातकं प्रादिसमासः, गौरादित्वात् ङीष्।) अ-पेतराक्षसी। तुलसी। इति रत्नमाला॥

अप्सरसः, स्त्री, (अद्भ्यः समुद्रजलेभ्यः सरन्ति उद्-गच्छन्ति, अप्+सृ+असुन्।) स्वर्व्वेश्याः। उर्व्वशी-मेनकाद्याः। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः॥ ("अप्सु निर्मथनादेव रसात् तस्माद् वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्" ॥)

अप्सरा, स्त्री, स्वर्व्वेश्या। इति शब्दरत्नावली। ("स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि"। इति शब्दार्णवे।)

अफलः, त्रि, (नास्ति फलं कर्म्मोत्पन्नं धर्म्मोत्पन्नं वा यस्य सः।) विफलः। निष्फलः। इति हेमचन्द्रः॥ फलकाले अनुत्पन्नफलकवृक्षः। तत्पर्य्यायः। बन्ध्यः२ अवकेशी ३। इत्यमरः॥ भावुकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अफला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्याः सा।) भूम्यामलकी।

अफेनं, क्ली, (निन्दितं फेनं निर्य्यासो यस्य तत्।) वृक्षनिर्य्यासविशेषः। आफिं इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। खसखसरसं २ निफेनं ३ अहिफेनकं ४ अस्य गुणाः। सन्निपातनाशित्वं। शुक्रबलमोह-कारित्वञ्च॥ तच्च चतुर्व्विधं। एकं श्वेतवर्णं। अन्नजीर्णताकारकत्वान्नाम जारणं। द्वितीयं कृष्ण-वर्णं। मृत्युकारकत्वान्नाम मारणं। तृतीयं पीतवर्णं। वयःस्तम्भनकारकत्वान्नाम धारणं। चतुर्थं कर्व्वुर-वर्णं। मलसारकत्वान्नाम सारणं। इति राज-निर्घण्टः॥ (त्रि, फेनरहितः। "अनुष्णाभिरफेना-भिरद्भिस्तीर्थेन धर्म्मवित्"। इति मनुः।)

अब इ उ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ इ अम्बते। उ अम्बते अम्बां पुत्रः। इति चतुर्भुजः दुर्गादासश्च॥

अबद्धं, त्रि, (बन्ध+क्तः, नञ्समासः।) प्रकृतानु-पयोगिवचनं। समुदायार्थशून्यवाक्यं। अनर्थक-कथा। इत्यमरः॥
("जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां।
द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि॥
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा।
राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः" ॥
इत्याद्यस्य विषयः। अनियन्त्रितः। स्वाधीनः। मुक्तः।) बन्धनशून्यः॥

अबद्धकं, त्रि, (बन्ध+क्तः, नञ्समासः, स्वार्थे कन्।) समुदायार्थशून्यवाक्यं। इति शब्दरत्नावली॥

अबद्धमुखः, त्रि, (न बद्धं नञ्समासः, अबद्धं यथा-भिलाषकथनेन अप्रतिबद्धं मुखं यस्य सः।) अ-प्रियवादी। दुर्म्मुखः। इत्यमरः॥ (स्त्रियां वा ङीप् अबद्धमुखी अबद्धमुखा।)

अबध्यं, त्रि, (हन्तुमयोग्यं हन्+अर्हार्थे कर्म्मणि यत्, "हनोवा बधश्च" इति बधादेशे। बधम-र्हति इति बध्यः, न बध्यः, नञ्समासः।) अन-र्थकवाक्यं। बधायोग्यं। इति मेदिनी॥ ("अबध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि"। इति स्मृतिः। बधदण्डायोग्ये ब्राह्मणे च,
"बधः सर्व्वस्वहरणं पुरान्निर्व्वासनाङ्कने"।
"तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः।
अविशेषेण सर्व्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः॥
बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति" ॥
इति मिताक्षरायां।)

अबन्ध्यः, त्रि, (बन्ध+ण्यत्, न बन्ध्यः अफलः नञ्-समासः।) सफलः। फलकाले फलयुक्तवृक्षः। तत्पर्य्यायः। फलेग्रहिः २। इत्यमरः॥ फल-ग्रहिः ३। इति तट्टीका॥ अमोघफलोदयः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ ("इयेष सा कर्त्तुमबन्ध्य-रूपतां"। इति कुमारसम्भवे। "याच्यमानां-सिताबन्ध्यप्रार्थनं"। "कर्म्मभिरप्यबन्ध्यैः"। इति रघुवंशे।)

अबलं, त्रि, (नास्ति बलं सामर्थ्यं यस्य तत्।) बल-रहितं। दुर्व्वलं। यथा। "अबलस्वकुलाशिनो झसान्"। इति नैषधं॥

अबलः, पुं, (नास्ति बलं यस्य सः, स्वयभङ्गुरत्वात् तस्य तथात्वं।) वरुणवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अबला, स्त्री, (नास्ति बलं यस्याः सा।) नारी। इत्यमरः॥ ("तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी"। इति मेघदूते।)

अबाधं, त्रि, (नास्ति बाधा यस्य तत्।) बाधशून्यं। अनिवारितं। तत्पर्य्यायः। निरर्गलं२। इत्यमरः। अनर्गलं ३ उच्छृङ्खलं ४ उद्दाम ५ अनियन्त्रितं ६ निरङ्कुशं ७। इति हेमचन्द्रः॥ बाधा पीड़ा तया हीनञ्च॥ (अङ्कशास्त्रे त्रिभुजांशविशेषः। अस्फु-टत्वं। अविस्पष्टता। जटिलीभावः।)

अबिन्धनः, पुं, (आप एव इन्धनमुद्दीपनसाधनं यस्य सः।) वाड़वाग्निः। इति सन्देहभञ्जिका॥ ("अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति"। इति रघुवंशे।)

अबोधः, पुं, (बुध+भावे घञ्, नञ्समासः।) अज्ञानं। यथा। "निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः"। इति भारविः॥ बहुव्रीहौ त्रि॥ (अज्ञानः। मूढ़ः॥ अनभिज्ञः। हतबुद्धिः। किङ्कर्त्तव्यविमूढ़ः।)

अब्जं, क्ली, (अप्सु जायते, अप्+जन+कर्त्तरि डः, उपपदसमासः।) पद्मं। इति मेदिनी॥ दशा-र्व्वुदसंख्या। शतकोटिः। इति लीलावती॥

अब्जः, पुं, (अद्भ्यः जायते, अप्+जन्+डः।) चन्द्रः। धन्वन्तरिः। निचुलवृक्षः। इति मेदिनी॥

अब्जः, पुं, क्ली, (अद्भ्यः जायते, अप्+जन+डः।) शङ्खः। इति मेदिनी॥ (जलभवशुक्तिमुक्तादिकं।) "अब्जमश्ममयञ्चैव राजतञ्चानुपस्कृतं"। "अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्व्वेष्वश्ममयेषु च"। इति मनुः।)

अब्जजः, पुं, (अब्जात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते, अब्ज+जन्+कर्त्तरि डः।) ब्रह्मा। इति त्रि-काण्डशेषः॥

अब्जभोगः, पुं, (अब्जस्य पद्मस्य भोग इव शरीर-मिव भोगो यस्य सः।) पद्मकन्दः। इति शब्द-चन्द्रिका॥

अब्जयोनिः, पुं, (अब्जं विष्णुनाभिपद्ममेव योनि-रुत्पत्तिस्थानं यस्य सः।) विधाता। ब्रह्मा। इत्य-मरः॥

अब्जवाहनः, पुं, (अब्जमिव शङ्खवत् शुभ्रं वाहनं वृषो यस्य सः।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अब्जहस्तः, पुं, (अब्जं पद्मं हस्ते यस्य सः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

अब्जिनी, स्त्री, (अब्जानां समूहः, अब्ज+पुष्करादि-त्वात् इनि, स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। इति राजनिर्घण्टः॥ पद्मसमूहः। पद्मलता। पद्मयुक्त-देशः। इति नलिनीशब्दटीकायां भरतः॥

अब्जिनीपतिः, पुं, (अब्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

अब्दः, पुं, (अबति सीमानं रक्षति अब+"अमा-दय" इति दन्। मेघपर्व्वतविशेषपक्षे तु अपो ददाति, अप्+दा+कर्त्तरि कः।) वत्सरः। मेघः। मुस्ता। इति मेदिनी॥ पर्व्वतविशेषः। इति विश्वः॥

अब्दसारः, पुं, (अब्दस्य मुस्तायाः सारः मूल-निर्य्यासः।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

अब्धिः, पुं, (आपो जलानि धीयन्तेऽत्र, अप्+धा+अधिकरणे किः, उपपदसमासः।) समुद्रः। इत्यमरः॥

अब्धिकफः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य कफ इव कफाकार-तया तस्य तादृशत्वं।) समुद्रफेनः। तत्पर्य्यायः। डिण्डीरः २। फेनः ३। इत्यमरः॥

अब्धिजौ, पुं, (अब्धौ जायेते अब्धि+जन+कर्त्तरि डः, उपपदसमासः।) अश्विनीकुमारौ। द्विवचना-न्तोऽयं शब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

अब्धिद्वीपा, स्त्री, (अब्धिसंख्याता लवणादिसप्त-संख्याता द्वीपा यस्याः सा।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अब्धिनगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य सन्निहिता नगरी।) द्वारकापुरी। इति त्रिकाण्डशेषः।

अब्धिनवनीतकः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव, षष्ठीतत्पुरुषः।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

अब्धिफेनः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य फेनः, षष्ठीतत्पुरुषः।) समुद्रफेनः। इति राजनिर्घण्टः॥

अब्धिमण्डूकी, स्त्री, (अब्धिं समुद्रं मण्डयति, अब्धि+मण्ड+ऊक, स्त्रियां ङीष्।) मुक्तास्फोटः। शुक्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ झिनुक इति भाषा॥

अब्धिशयनः, पुं, (अब्धौ प्रलये समुद्रे शेते, शी+बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (नारायणोऽपि प्रलये अब्धौ शेते, यदुक्तं,—
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः"।
इति मनुः।)

अब्ध्यग्निः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य अग्निः, षष्ठीतत्पुरुषः।) वड़वानलः। इति हेमचन्द्रः॥

अभक्षः, पुं, (अपो भक्षयति, अप+भक्ष+शिलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः इति कर्त्तरि णः, उपपदसमासः।) सर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अभ्रं, क्ली, (अपो बिभर्त्ति, अप् + भृ + कर्त्तरि कः ।) मेघः । इत्यमरः । मुस्ताटकं । अभ्रकधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्रमातङ्गः, पुं, (अभ्रस्य, मेघस्य अधिपः मातङ्गः शाकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) ऐरावतः । इत्यमरः ॥

अभ्रिः, स्त्री, (अपः नौकामध्यजलापनयनाय बिभर्त्ति धारयति, अप् + भृ + क्तिः ।) काष्ठकुद्दालः । नौकामध्यजलापनयनार्थंकुद्दालाकृतिकाष्ठं । इत्यमरः ॥ (यज्ञादिक्षेत्राणां समष्टीकरणमात्रं । तीक्ष्णाग्रो लोहदण्डः ।
"अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पलालभारकं षण्ढे सैसकञ्चैकमाषकं" ॥
इति मनुः ।)

अभ्रियं, त्रि, (अभ्रे मेघे भवं, अभ्र + घ तस्य इय ।) मेघोद्भववस्तु । इत्यमरः ॥

अब्रह्मचर्य्यकं, क्ली, (ब्रह्मचर्य्यविरोधि, विरोधे नञ्समासः । ततः स्वार्थे कन् ।) मैथुनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्रह्मचर्य्यशून्ये त्रि ॥

अब्रह्मण्यं, क्ली, (ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्म्मणि अहिंसादौ साधु, ब्रह्मन् + यत्, नञ्समासः ।) नाट्योक्तौ नायं वध्य इत्याकारोक्तिः । अवध्यघोषणा । तत्पर्य्यायः । अवध्योक्तिः २ । इत्यमरः ॥ ("नेपथ्ये अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्त्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडनमब्रह्मण्यमुद्घोषितं" ।
इति उत्तरचरिते । वेदविरुद्धं अतिनिन्दितं कर्म्म । निरतिशयव्यसनशोकादिप्रकाशोक्तिरियं ।)

अभ इ उ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अम्भ्यते । उ अम्भते । इति दुर्गादासः ॥

अभयं, क्ली, (भयस्याभावः इत्यव्ययीभावः, यद्वा नास्ति भयं यस्मात् तत्, हरीतक्यां दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ।) वीरणमूलं । इत्यमरः ॥ भयाभावः । ("दातः परतरो धर्म्मो नृपाणां यद्रणार्ज्जितं" ।
विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा" ।
इति याज्ञवल्क्यः ।
"योदत्त्वा सर्व्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः" ॥
इति मनुः ।)
"प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥ भयरहिते त्रि । इति विश्वः ॥

अभयडिण्डिमः, पुं, (अभयाय स्वयोद्धृभयाभावाय डिण्डिमः ।) युद्धढक्का । सङ्ग्रामपटहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा ।) हरीतकी । इत्यमरः ॥ चम्पादेशजातपञ्चशिरा हरीतकी । सा नेत्ररोगे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (दुर्गा ।)

अभक्ष्यं, त्रि, (भक्ष + कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समासः । अभक्षणीयं । अखाद्यं । यथा,—
"अधार्म्मं चर्म्म मे सद्भिः करिष्यन्ति किमक्षिभिः ।
अभक्ष्यं चैव मे मांसं त्वादृशैर्मृगचारिभिः" ॥
इति रामायणं ॥ (भोजनायोग्यं वस्तु, भक्षणाय मन्वादिभिः शास्त्रकारैः निषिद्धं द्विजातिभिः वर्ज्जनीयं वस्तु । तानि च यथा, लशुनगृञ्जनपलाण्डुकवकानि मैथि शूलकन्दशाकानि । विड्वराहजातानि तण्डुलीयादीनि च । लोहितवृक्षनिर्य्यासः । छेदनोद्भववृक्षनिर्य्यासः । शेलुफलं । गव्यं । पेयूषञ्च । देवाद्युद्देशेन आत्मार्थं पक्वाः कृसरसंयावपायसापूपाः । असंस्कृत पशुमांसं । नैवेद्यार्थमन्नानि निवेदनात् प्राक् । हवींषि च होमात् प्राक् इत्यादि ।)

अभाजनं, क्ली, (न भाजनं, नञ्समासः ।) अपात्रं । अयोग्यं । यथा,—
"दीधीवेवीट्समः कश्चित् गुणवृद्ध्योरभाजनं ।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते" ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥ पात्ररहिते त्रि ॥

अभावः, पुं, (भू + भावे घञ्, नञ्समासः ।) मरणं । असत्ता । इति विश्वमेदिनौ ॥
"अस्ति पुत्त्रो वशे यस्य भृत्योभार्य्या तथैवच ।
अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले" ॥
इति चाणक्यः ।
("अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
साग्न्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः" ॥
इति मनुः ।) द्रव्यादिषट्कभिन्नः । स द्विविधः । संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ भावशून्यः भावः स्थायिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्रं ॥

अभावनीयः, त्रि, अचिन्तनीयः । चौरादिकचिन्तनार्थभूधातोः कर्म्मण्यनीये नञ्समासः ॥

अभाषणं, क्ली, (भाष + ल्युट्, नञ्समासः ।) अकथनं । मौनं । इत्यमरः ॥

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + कि ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः । समन्तात् । उभयार्थः । वीप्सा । इत्थम्भावः । धर्षणं । इति दुर्गादासः ॥ अभिलाषः । आभिमुख्यं । इति मेदिनी ॥ चिह्नं । इति वोपदेवहेमचन्द्रौ ॥

अभिकः, त्रि, (अभिकामयते इति अनुकाभिकेति साधुः ।) कामी । कामुकः । इत्यमरः ॥

अभिक्रमः, पुं, (अभि + क्रम + घञ् । नोदात्तेति वृद्ध्यभावः । अभिक्रम्यते कर्म्मणा प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कर्म्मारब्धफले प्रारम्भे च ।) अभीतयोधादेर्युद्धे शत्रुसम्मुखगमनं ।
आरोहणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिख्या, स्त्री, (अभि + ख्या + अङ् ।) नाम । शोभा । कीर्त्तिः । इति मेदिनी ॥ आख्यानं । इति शब्दरत्नावली ॥ (शोभा । सौन्दर्य्यं । रमणीयता । [इति रघुवंशे ।
"काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः" ।
"तामप्यभिख्यां स्फुरितैरचक्षुदासममलावण्यफलोऽधरोष्ठः" ।
इति कुमारसम्भवे । यक्षः ॥)

अभिग्रस्तः, त्रि, (अभि + ग्रस् + कर्म्मणि क्तः ।) [illegible] । [illegible] अमरः ।
(अभियुक्तः ।)

अभिग्रहः, पुं, (अभि + ग्रह + भावे अप् ।) अभियोगः । इत्यमरः ॥ अवष्टम्भनं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं । आभिमुख्येन युद्धादिस्वकृतिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ गौरवं । अभिग्रहणं । इति मेदिनी ॥ लुट् इति भाषा । (चौर्य्यकरणं ।)

अभिग्रहणं, क्ली, (अभि + ग्रह + भावे ल्युट् ।) अभिहारः । इत्यमरः ॥ चौर्य्यकरणं । सम्मुखे हरणं । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (साहसं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं ।)

अभिघातः, पुं, (अभि + हन् + भावे घञ् ।) खड्गादिभिरभिहननं । आघातः । यथा,—
"अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः" ।
इति माधवकरः ॥ मन्त्रादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्व्वस्थितचतुर्थद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णाः क्रमेण परस्थितवर्गैकैकद्वित्रिवर्णयुक्ताः । तत्र स्त्री । यथा—
"अभिघातं स्यात् पूर्व्वं वेदद्वित्र्येकवर्णश्चेत् ।
नगवर्गाणां परतो धरणीचन्द्रद्विरामाख्याः" ॥
इति केरलग्रन्थः ॥ (प्रहारः । अभिहननं । आघातः ।
"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य" ।
इति वेणीसंहारे । सङ्घर्षणं । संमर्द्दः । पीडनं । क्लेशदानं । शोकक्षोभः ।
"सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।
शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च" ॥
इति मनुः । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघाती, [न्] पुं, (आभिमुख्येन हन्ति, अभि + हन् + णिनि ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (विपक्षः । आक्रमणकारी ।
"एकदा न विगृह्णीयात् बहून् राजाभिघातिनः ।
सदर्पोऽप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नश्यति ध्रुवं" ॥
इति हितोपदेशे । पीडाजनकः । आघातकारी ।
"सुव्यवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना" ।
इति रामायणे । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघारः, पुं, (अभि घार्य्यते समन्तात् क्षरति सिच्यते, अभि + घृ क्षरणे णिच् + अप् ।) घृतं इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिचरः, पुं, (आभिमुख्येन सेवायै चरति, अभि + चर् + ट ।) दासः । भृत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिचारः, पुं, (आभिमुख्येन शत्रुवधार्थं चारः कार्य्यकरणं अभि + चर + भावे घञ् ।) हिंसाकर्म्म । इत्यमरः ॥ अथर्व्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमारणोच्चाटनादिहिंसात्मककर्म्म । इति भरतः ॥ मारणादि[illegible]विशेषः स षड्विधः । मारणं १ मोहनं २ स्तम्भनं ३ विद्वेषणं ४ उच्चाटनं ५ वशीकरणं ६ । इति तन्त्रसारः ॥ [illegible] ॥ इति [illegible] विवेकः ॥ [illegible] मारणं इति [illegible] ॥ [illegible],—

"हिंस्रौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च"। इति मनौ ११ अध्यायः ॥ * ॥ अथाभिचारः। "ॐ विकटे रूपिणि चण्डिके वैरिणममुकं देहि देहि स्वाहा"। इति खड्गमभिमन्त्र्य खड्गमन्त्रांश्च पठित्वा खड्गं संपूज्य छागादिकममुकोऽसि इति वैरिणाम्नाभिमन्त्र्य रक्तसूत्रेण त्रिधा मुखं बद्ध्वा वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा।

"ॐ अयं स वैरी यो द्वेष्टि तमिमं पशुरूपिणं।
विनाशय महादेवि स्फ्रें स्फ्रें खादय खादय" ॥

इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्पं दत्त्वा बलिमन्त्रं पठित्वा बलिं संपूज्य अद्याश्विने मासि महानवम्यां अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अमुकशत्रुनाशाय इमं छागं महिषं वा अमुकदैवतं भगवत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं सम्प्रददे। इत्युत्सृज्य ओं क्रूं फट् इति छित्त्वा मूलं पठित्वा एतद्रुधिरं दुर्गायै नमः। इति रक्तं शिरश्च दत्त्वा अष्टाङ्गमांसैर्होमं मूलमन्त्रेण कुर्य्यादिति तन्त्रसारः ॥

अभिचारी, [न्] त्रि, (अभिचरति शत्रुबधार्थं कर्म्म करोति, अभि + चर + णिनि।) अभिचारकर्त्ता। तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी। अभिपूर्व्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥

अभिजनः, पुं, (अभिजायतेऽत्र, अभि + जन् + आधारे घञ्, वृद्ध्यभावः।) ख्यातिः। जन्मभूमिः। कुलश्रेष्ठः। वंशः। इति मेदिनी ॥ (अन्वयः।
"अभिजनतपोविद्यावीर्य्यक्रियातिशयैर्निजैः"।
इति महावीरचरिते।
"कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्म्मणः"।
इति रामायणे।)

अभिजातः, त्रि, (अभिजन् + भावे क्तः, अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः।) सुन्दरः। न्याय्यः। इति विश्वः ॥ कुलजः। कुलीनः। बुधः। पण्डितः। इत्यमरः ॥ (श्रेष्ठवंशोद्भवः।
"जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिनां वशी" ॥
इति रघुवंशे।
"न संस्थितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नापहृतं वदेत्।
सङ्कीर्णे नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतं" ॥
इति मनुः। उचितः। उपयुक्तः। योग्यः। सुरूपः। मनोहरः। मान्यः। पूज्यः। धन्यः। श्लाघ्यः। भगवान्। समृद्धः।)

अभिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्विप्।) दिवसस्याष्टममुहूर्त्तं। कुतपकालइति प्रसिद्धं ॥ यथा,—
"अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं" ॥
इति मत्स्यपुराणं ॥ नक्षत्रविशेषः। तत्तु तारकात्रयात्मकशृङ्गाटकाकृति। उत्तराषाढ़ायाः शेषपञ्चदशदण्डाः श्रवणायाः प्रथमदण्डचतुष्टयं एतद्ध्नविंशतिदण्डात्मकमभिजिद्भवति ॥ इति ज्योतिषं ॥ तत्र जातफलं।
"अतिसुललितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
ननु भवति विनीतश्चारुकीर्त्तिः सुवेशः।
द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाक्शानवः स्यादभिजिति यदि सूतिर्भूपतिः स्ववंशे" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अभिज्ञः, त्रि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि + ज्ञा + कर्त्तरि कः।) प्रवीणः। निपुणः। विज्ञः। इत्यमरः ॥ (बोद्धा। दक्षः। कुशलः।
"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः"।
"अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्द्दिनेष्वभिसारिकाः"।
इति कुमारसम्भवे।)

अभिज्ञानं, क्ली, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा + करणे ल्युट्।) चिह्नं। इति हेमचन्द्रः। (अङ्कः। लक्षणं।
"एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः"।
इति मेघदूते। स्मृतिः। ज्ञानभेदः।
"एवमुक्तस्तु रामेण हनूमान् वानरर्षभः।
पूर्व्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः संप्रत्यभाषत" ॥
इति रामायणे। सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं। स्मरणार्थमङ्गुरीयादिकं चिह्नं। "अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः"। इति भट्टिकाव्ये।)

अभितः, [स्]व्य, (अभि + तसिल्।) शीघ्रं। साकल्यं। आभिमुख्यं। उभयतः। "अङ्गान्ययासीदभितः प्रधानं"। इति भट्टिकाव्ये।) समीपं। इति मेदिनी ॥

अभिधर्षणं, क्ली, (अभि + धृष् + भावे ल्युट्।) रक्षःपिशाचभूतादेरभिषङ्गः। इति महाभारतं ॥ सर्व्वतोभावेन धर्षणञ्च ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्, स्त्रियां टाप्।) नाम। इति हेमचन्द्रः ॥ न्यायमते शब्दशक्तिः। मीमांसामते विधिसमवेतविधिव्यापारीभूतपदार्थः। तस्या लक्षणं। "स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते"। इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र "सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा"। इति साहित्यदर्पणं ॥ (आख्या। आह्वा। अभिधानं। नामधेयं।)

अभिधानं, क्ली, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा + करणे ल्युट्।) नाम। इत्यमरः ॥ कथनं। यथा। "तवाभिधानाद्व्यथते नताननः"। इति भारविः ॥ शब्दकोषः। यथा। "कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकं"। इति वोपदेवः ॥ (आख्या। नामधेयं।
"आख्याह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च"।
इत्यमरः। "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः"। इति साहित्यदर्पणे। उक्तिः। उल्लेखः। निर्द्देशः।)

अभिधेयं, क्ली, अभिधानं। नाम। ("इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः" इति वोपदेवः।) अभिधीयते अनेनेति करणे यः ॥

अभिधेयं, त्रि, (अभि + धा + कर्म्मणि यत्।) अभिधागम्यं। वाच्यं। प्रतिपाद्यं। यथा। "इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः"। इति वोपदेवः ॥

अभिध्या, स्त्री, (अभि + ध्यै + अङ् + टाप्।) परस्वे विषयस्पृहा। इत्यमरः ॥ परद्रव्ये जिहीर्षा। दोषचिन्तापूर्व्वकं परस्वे लिप्सा इत्येके। विषयप्रार्थना। इति स्वामी। विषयस्य लाभस्य स्पृहा विषयस्पृहा विषयेन चौर्य्यादिना स्पृहा इति तृतीयासमासः इत्यन्ये। विषयिस्पृहेतिपाठे परस्वविषये विषयितया स्पृहा जिहीर्षामात्रं। इति कश्चित् इति कौमुदी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अभिलाषः। इति रायमुकुटः ॥

अभिनन्दनः, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि + णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः। चतुर्थस्तीर्थकरजिनोऽयं। इति हेमचन्द्रः ॥ सर्व्वतोभावेनानन्दजनके त्रि ॥

अभिनयः, पुं, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः प्रकाश्यतेऽनेन अभि + नी + करणे अच्।) हृद्गतक्रोधादिभावाभिव्यञ्जकः। अङ्गुल्यादिना व्यक्तीकृतमनःकार्य्यं। तत्पर्य्यायः। व्यञ्जकः २। इत्यमरः ॥ दृश्यकाव्यं। रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणं। स चतुर्व्विधः। आङ्गिकः १। वाचिकः २। आहार्य्यः ३। सात्त्विकः ४। इति साहित्यदर्पणं ॥ ("तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपा बुधाः शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम्"। इति उत्तरचरिते।)

अभिनवः, त्रि, (अभि + नु + भावे अप्।) नूतनः। इत्यमरः ॥
("अभिनवमधुलोलुपस्त्वं
तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम्"।
इति शाकुन्तले।)

अभिनवोद्भित् [द्] पुं, (अभिनवं यथातथा उद्भिनत्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव + उत् + भिद् + कर्त्तरि क्विप्।) अङ्कुरः। इत्यमरः ॥

अभिनिर्मुक्तः, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्य्येण निर्मुक्तः।) सूर्य्यास्तकालशायी। यस्मिन् सुप्ते सूर्य्योऽस्तं याति सः। इत्यमरः ॥
("सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः।
प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा" ॥
इति मनुः।)

अभिनिर्याणं, क्ली, (शत्रुमभिलक्षीकृत्य निर्य्याणं निर्गमः।) विजिगीषोः प्रयाणं। यात्रा। इत्यमरः ॥ (जिगीषया गमनं।
"यत्नेनयाभिनिर्य्याणं स्मृतं तदभिषेणनम्"।
इति हलायुधः।)

अभिनिवेशः, पुं, (अभि + नि + विश् + भावे घञ्।) मनःसंयोगविशेषः। मनोनिवेशः। आवेशः। शास्त्रादौ प्रवेशः। तत्पर्य्यायः। निबन्धः २। इति हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यभयजनकाविद्याविशेषः ॥ (आग्रहः। अवश्यमिदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपोऽध्यवसायः। दृढ़सङ्कल्पः।
"इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशं"।
इति रघुवंशे।
"अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा"।

इति कुमारसम्भवे। आसक्तिः। अनुरागः। अभिलाषः। "बलीयान् खलु मेऽभिनिवेशः"। इति शाकुन्तले।)

अभिनिष्टानः, पुं, (अभि + नि + स्तन् + घञ्, अभि-निसः स्तनः शब्दसंज्ञायां इति षत्वं।) विसर्गः। अक्षरं। इति मेदिनी॥

अभिनीतः, त्रि, (अभि + नी + क्तः।) युक्तः। न्याय्यः। अतिसंस्कृतः। प्रशस्तो भूषितो वा। अमर्षी। क्रोधनः अक्षमावान् वा। इत्यमरः॥ ("अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधीः।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः"।
इति महाभारते। विज्ञः। धीरः।
"स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरत्यये।
मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्त्तुमर्हसि"।
इति रामायणे।)

अभिनेता, [ऋ] त्रि, (अभि + नी + कर्त्तरि तृच्।) अभिनयकर्त्ता। केचो संयोयाला इत्यादि भाषा। इति नाटकप्रसिद्धं॥

अभिपन्नः, त्रि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः।) अपराद्धः। अपराधवान्। व्यापद्गतः। प्राप्तविपत्तिः। अभिग्रस्तः। शत्रुणाक्रान्तः। इत्यमरः॥ (स्वीकृतः। अङ्गीकृतः। अभिभूतः। पीड़ितः।
"दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दाः।
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति"।
"दृष्टिर्दोषाभिपन्ना"। इति सुश्रुते।)

अभिप्रायः, पुं, (अभि + प्र + इन् + भावे अच्।) इच्छाविशेषः। तत्पर्य्यायः। आशयः २ छन्दः ३। इत्यमरः॥ आकूतं ४ भावः ५। इति जटाधरः। (अभिसन्धिः। हृद्गतो भावः।
"दुर्य्योधन ममाप्येतत् हृदि संपरिवर्त्तते।
अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विवृणोम्यहं"।
इति महाभारते। [इति मनुः।)
"तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्"।

अभिप्रेतं, त्रि, (अभि + प्र + इन् + क्तः।) अभिप्रायविषयीभूतं। अभीष्टं। यथा,—
"कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये।
पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप"॥
इति भविष्यपुराणं॥ (वाञ्छितः। सम्मतः।)

अभिभवः, पुं, (अभि + भू + भावे अप्।) गर्व्वनाशः। परिभवः। पराभवः। इति शब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च॥ (पराजयः। तिरस्कारः।
"रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः"।
इति रघुवंशे।
"बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदं"।
इति हितोपदेशे।)

अभिभूतः, त्रि, (अभि + भू + क्तः।) आगरहितः। तत्पर्य्यायः। इतिकर्त्तव्यतामूढः २ विहस्तः ३ व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विक्लवः ६ विह्वलः ७। इति जटाधरः॥ पराभूतः। भग्नदर्पः। तत्पर्य्यायः। आत्तगर्व्वः २। इति जटाधरः॥ आत्तगन्धः ३। इत्यमरः॥ अभिहतः ४। इति तट्टीका॥

("दैत्याभिभूतस्य युवामवोढ़ं
मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम्"।
इति भट्टिः।)

अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन्।) अनादरः। अवज्ञा। इति शब्दरत्नावली। (पराभवः। पराजयः। मानभङ्गः। निकारः।
"अभिभूतिभयादसूनतः
सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः"।
इति भारविः।)

अभिमतं, त्रि, (अभि + मन् + कर्म्मणि क्तः।) इष्टं। सम्मतं। यथा,—
"अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहु-
स्तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः"।
इति भट्टिः॥ (हृद्यः। प्रियः। हृदयङ्गमः।
"स माधवेनाभिमतेन सख्या
रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः"।
इति कुमारसम्भवे।
"अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो-
रुजमावहन्नभिमतो मे"॥
इति शाकुन्तले।)

अभिमन्त्रणं, क्ली, (अभि + मन्त्र + करणे ल्युट्।) आह्वानं। आकारणं। इति हेमचन्द्रः॥ डाकन् इति भाषा। (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं। यथा,—
"दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्"।
इति याज्ञवल्क्यः।)

अभिमन्थः, पुं, (अभि मथ्यते चक्षुः पीड्यतेऽनेन, अभि + मन्थ + करणे घञ्।) चक्षूरोगः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अधिमन्थ इति वैद्यके पाठः। तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि।
"वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावतां।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः॥
उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्म्मथ्यते तथा।
शिरसोऽर्द्धञ्च तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः"॥
स तु चतुर्विधः। यथा। "हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधिमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वै वातिकः संनिहन्यान्मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव"॥ इति माधवकरः॥

अभिमन्युः, पुं, (अभिमन्यते युद्धार्थं, अभि + मन् + युच्, निपातनात् अनादेशाभावः।) अर्ज्जुनपुत्त्रः। स तु सुभद्रागर्भजातः। इति महाभारतं॥

अभिमरः, पुं, (अभिम्रियतेऽस्मात्, अभि + मृ + अप्) युद्धं। बधः। स्वसैन्यभय। इति विश्वमेदिन्यौ॥ बन्धनं। इति जटाधरः॥ (संहारः। समरः। अवरोधः। स्वपक्षाद्भयं। सङ्केतस्थलनिर्गमः। प्राणनिरपेक्षो यो द्रव्य हेतोः व्याड़ हस्तिनं वा योधयति सः अभिमरः इत्येके।)

अभिमर्द्दः, पुं, (अभि + मृद् + भावे घञ्।) अवमर्द्दः। पीड़नं। सम्परायः। युद्धं। इति मेदिनी॥ (शत्रुकृतपीड़नं। विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनं। "कृतोऽभिमर्द्दः कुरुभिः प्रसह्य"। इति महाभारते।)

अभिमातिः, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच्।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः॥

अभिमानः, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ्।) अर्थादिना दर्पः। तत्पर्य्यायः। अहङ्कारः २ गर्व्वः ३ ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्रार्थना ७ हिंसा ८ हननं ९। इत्यमरभरतौ॥ स्मयः १० अवलेपः ११ दर्पः १२ अवष्टम्भः १३ टङ्कः १४। इति जटाधरः॥ अपि च।
"गर्व्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृतिः।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानश्चित्तसमुन्नतिः।
अहङ्कारस्य पर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते"॥
इति शब्दरत्नावली॥

अभिमानितं, क्ली, (अभिमानः जातोऽस्य, अभिमानः + इतच्। अभिमान्यतेऽत्र, अभि + मन् + णिच् + आधारे क्तः।) सुरतं। मैथुनं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अभिमानयुक्ते त्रि॥ (गर्व्वः। मदः। दर्पः।)

अभिमानी, [न्] त्रि, (अभिमन्यते, अभि + मन् + णिनि।) अभिमानयुक्तः। अभिमानग्रस्तः। यथा,—
"कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपितः सोऽभिमानी"। इति वेणीसंहारः॥

अभिमायः, त्रि, (मायामविद्यामधिगतः, प्रादिसमासः।) इतिकर्त्तव्यतामूढ़ः। अभिभूतः। इति जटाधरः॥

अभिमुखं, त्रि, (अभिगतो मुखं। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति समासः।) सम्मुखं। इति जटाधरः॥

अभियातिः, पुं, (युद्धार्थमभिमुखं यातिः गमनं, अभि + या क्तिच्।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः॥

अभियाती, [न्] पुं, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि + या + भावे क्तः; इनि।) शत्रुः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

अभियुक्तः, त्रि, (अभि + युज् + क्तः।) तत्परः। परकर्तकरुद्धः। इति मेदिनी॥
("उद्दामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः"।
इति उत्तरचरिते।
"अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्धितमात्मनः।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह"।
इति हितोपदेशे।) स्मृतिशास्त्रमते अभियोगविषयीभूतः। आसामी इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३। यथा,—
"अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवं।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः"॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः॥

अभियोक्ता, [ऋ] त्रि, (अभि + युज् + कर्त्तरि तृच्।) अभियोगकर्त्ता। विवादकर्त्ता। फरियादी इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। वादी २ अर्थी ३। यथा,—
"अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्य्यशक्त्यनुरूपतः"॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः॥

अभियोगः, पुं, (अभि + युज् + भावे घञ्।) अप-

राधादियोजनं। अन्येन विरोधे स्वार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं। आडास नालिश इति ख्यातः। यथा,—
"अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्"।
इति याज्ञवल्क्यः॥ युद्धार्थाह्वानं। इति रायमुकुटः॥ अपकारकरणेच्छापूर्व्वकाक्रमणं। तत्पर्य्यायः। अभिग्रहः २। इत्यमरः॥ उद्योगः। इति हेमचन्द्रः॥
("स प्रापदप्राप्तपराभियोगं
नरेन्द्रगुप्तं नगरं मङ्क्षतात्"।
इति कुमारसम्भवे।)

अभिरामः, त्रि, (अभिरमते मनोऽत्र, अभि + रम् + आधारे घञ्।) रुचिरः। सुन्दरः। इति हेमचन्द्रः॥ (मनोहरः। मनोज्ञः। रमणीयः। आनन्दकरः।
"मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः"।
इति रघुवंशे।)

अभिरूप, पुं, (अभिलक्ष्यं रूपमस्य।) पण्डितः। इति हेमचन्द्रः॥ कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

अभिरूपः, त्रि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभिरूप + णिच् + अच्।) मनोहरः। पण्डितः। इति मेदिनी॥ ("इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोः विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषद्"। इति शाकुन्तले।)

अभिलापः, पुं, (अभिलप्यते मानसं कर्म्म कथ्यतेऽनेन, अभि + लप् + करणे घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सङ्कल्पाङ्गवाक्यं। यथा। "काम्याभिलापसहितः कुशतिलजलत्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थः"। इति प्रक्रमाधिकरणं॥ (वचनं। कथनं। वाक्यं।
"तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च।
सविकल्पकसंवेद्यः"। इति साहित्यदर्पणे।)

अभिलावः, पुं. (अभि + लू + भावे घञ्।) छेदनं। इत्यमरः॥

अभिलाषः, पुं, (अभि + लष + भावे घञ्।) लोभः। तत्पर्य्यायः। इच्छा २ आकाङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ तृट् ६ वाञ्छा ७ लिप्सा ८ कामः ९ तर्षः १० मनोरथः ११। इत्यमरः॥ काङ्क्षा १२ कान्तिः १३ रुक् १४ रुचिः १५ दोहदः १६ अभिलासः १७। इति शब्दरत्नावली॥ श्रद्धा १८ तृष्णा १९ मतिः २० छन्दः २१। इति जटाधरः॥ ("भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः"। इति शाकुन्तले। "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे"। इति रघुवंशे।) सक्तमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी॥

अभिलाषी, [न्] त्रि, (अभि + लष् + णिनि।) अभिलाषयुक्तः। यथा,—
"जलाभिलाषी जलमाददानां
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्"।
इति रघुवंशे॥

अभिलाषुकः, त्रि, (अभि + लष् + शीलार्थे उकञ्।) अभिलाषयुक्तः। तत्पर्य्यायः। लुब्धः २ गृध्नुः ३ गर्द्धनः ४ तृष्णक् ५। इत्यमरः॥ लोभी ६ विलासविभवासः ७। इति जटाधरः॥
("जयमत्रभवान् नूनमरातिष्वभिलाषुकः"।
इति भारविः।)

अभिलासः, पुं, (अभि + लस् + भावे घञ्।) अभिलाषः। इच्छा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

अभिवादः, पुं, (अभि + वद + भावे घञ्।) अप्रियवाक्यं। तत्पर्य्यायः। पारुष्यं २। इत्यमरः॥ (वन्दना। प्रणतिः। प्रणामः।
"अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्"॥
इति मनुः।)

अभिवादकः, त्रि, (अभि + वद् + णिच् + ण्वुल्।) वन्दनशीलः। तत्पर्य्यायः। वन्दारुः २। इत्यमरः॥ अप्रियवक्ता। पारुष्यार्थाभिपूर्व्ववदेः कर्त्तरि णकः॥ (प्रणामकारी। अभिवादनकारी।
"आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः"।
इति नलोपाख्यानं।)

अभिवादनं, क्ली, (अभिमुखीकरणाय वादनं नामोच्चारणपूर्व्वकनमस्कारः, अभि + वद् + णिच् भावे ल्युट्।) नामोच्चारणपूर्व्वकनमस्कारः। अभिवादये भो अमुकशर्म्माहमित्येवंरूपः। तत्तु पादस्पर्शपूर्व्वकनमस्कारः। तत्पर्य्यायः। पादग्रहणं २। इत्यमरः॥
("अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलं"॥
इति मनुः।)

अभिव्याप्तिः, स्त्री, (अभि + वि + आप् + भावे क्तिन्।) सर्व्वत्रावस्थानं। सर्व्वतोवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। संमूर्च्छनं २। इत्यमरः॥

अभिशपनं, क्ली, (अभि + शप् + भावे ल्युट्।) मिथ्याभिशंसनं। अभिशापः। अभिपूर्व्वशपधातोर्भावेऽनट्॥

अभिशप्तः, त्रि, (अभि + शप् + क्तः।) प्राप्ताभिशापः। शापग्रस्तः। यथा,—
"न नामग्रहणं कुर्य्यात् क्षपणस्य गुरोस्तथा।
भार्य्याया अभिशप्तस्य जनकस्य विशेषतः"॥
इति मेघदूतटीका॥
("न क्रुध्यत्यपि शप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्ज्जयन्"।
इति रामायणे। "अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्तः फलमेतदन्वभूत्"। इति कुमारसम्भवे।)

अभिशस्तः, त्रि, (अभि + शन्स + क्तः।) परस्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितः। मैथुनं प्रति आहूतः। इति केचित्। उपपन्नपातकः। इति केचित्। मिथ्यादूषितमात्रं। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। वाच्यारितः २ क्षारितः ३। इत्यमरः॥ (प्राप्तापवादः। अभिपकृष्टः।
"वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा।
नाग्निर्ददाह रोमाणि सत्येन जगतः स्पृशः"॥
इति मनुः। विनिन्दितः। विगर्हितः। पातककर्त्ता। [इति मनुः।)
"पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी"।

अभिशस्तिः, स्त्री, (अभि + शन्स + भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः॥ ("स्यमन्तकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिशस्तिविशुद्धम् अवाप"। इति विष्णुपुराणे।) याच्ञा। इत्यमरः॥

अभिशापः, पुं, (अभि + शप् + घञ् वृद्धिः।) स्वर्णस्तेयं त्वया कृतमित्यादिमिथ्यादूषणं वाक्यं। मिथ्यापवादः। तत्पर्य्यायः। मिथ्याभिशंसनं २। इत्यमरः॥ क्रोधात् द्विजादिभिर्दुःखाभिधारणं। इति पुराणं॥ ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानां अनिष्टाभिशंसनं। इति विजयरक्षितः॥
("यस्याभिशापात् दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषधः"।
इति नलोपाख्याने।)

अभिषङ्गः, पुं, (अभि + सन्ज + घञ् उपसर्गादिति षः।) पराजयः। आक्रोशः। शपथः। इति मेदिनी॥ मिथ्यापवादः। इति मथुरानाथः॥ आलिङ्गनं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ सर्व्वतोभावेन सङ्गः। इति हलायुधः॥ भूताद्यावेशः। यथा,—
"अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः"।
इति माधवकरः॥ (पराभवः। परिभूतिः।
"जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः"।
इति रघुवंशे।
"तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणां"।
इति कुमारसम्भवे। शोकः। दुःखं। "अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत्"। इति रघुः।)

अभिषवः, पुं, (अभि + सु + अप्, णत्वः षत्वञ्च।) यज्ञः। स्नानं। मद्यसन्धानं। तत्तु चिरस्थापित मदोत्पादकद्रव्यं। इति मेदिनी॥ यज्ञस्नानं सोमलतापानञ्च। तत्पर्य्यायः। सूत्या २ सवनं ३। इत्यमरः॥
("भवेदभिषवः स्नाने मद्ये सन्धानयज्ञयोः"।
इति मेदिनी)

अभिषवं, क्ली, काञ्जिकं। इति हलायुधः॥ काँजि इति भाषा।

अभिषुतं, क्ली, (अभि + सु + क्तः षत्वं।) काञ्जिकं। इत्यमरः॥

अभिषेकः, पुं, (अभि + सिच् + भावे घञ्।) स्नानं। इति त्रिकाण्डशेषः॥
("एकदा सोऽभिषेकार्थमाजगाम महानदीं"।
इति विष्णुपुराणे।
"निर्वृत्तपर्य्यन्यजलाभिषेकां।
वासोवसानामभिषेकयोग्यं"।
इति कुमारसम्भवे।)
अथ ७दोलयात्राभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। शीतलजलं १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्धं ४ दधि ५ घृतं ६ कुशोदकं ७ शङ्खोदकं ८ चन्दनोदकं ९ कुङ्कुमोदकं १० फलोदकं ११ पुष्पोदकं १२ चन्दनपिष्टामलकयुवर्त्तनं १३ सुगन्धिजलं १४ तेनाष्टवारस्नानं तत्र द्वितीयसप्तमाष्टमवारेषु दुग्धघृत-

मधुयोजनं। गन्धोदकं १५। तेन पञ्चधा स्नानं। तीर्थजलं १६ गङ्गोदकं १७ वल्मीकतोयं १८ सर्व्वौषधिजलं १९ सहस्रधाराजलं २० घटोदकं २१ केषाञ्चिन्मते अष्टोत्तरशतघटोदकं। इति उत्कलखण्डं ॥ * ॥ अथ वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तानि ८दुर्गापूजाभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। पिष्टामलकीयुक्तहरिद्रा १। तथा दर्पणप्रतिविम्बे देवीमुद्दिश्य यथाक्रमं वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा स्नापयेत्। शुद्धजलं २ शङ्खजलं ३ गङ्गाजलं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा— गोमूत्रं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुशोदकं ११ पञ्चामृतं १२ शिशिरोदकं १३ मधु १४ पुष्पोदकं १५ इक्षुरससागरोदके १६ सर्व्वौषधिमहौषधिजलं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्णोदकं २१ सहस्रधाराजलं २२ अष्टकलसोदकं यथा। व्योमगङ्गाम्बुपूर्णाद्यकलसः २३ मेघतोयपूर्णद्वितीयकलसः २४ सारस्वततोयपूर्णतृतीयकलसः २५ सागरोदकपूर्णचतुर्थकलसः २६ पद्मरेणुमिश्रितजलपूर्णपञ्चमकलसः २७ निर्झरोदकपूर्णषष्ठकलसः २८ सर्व्वतीर्थाम्बुपूर्णसप्तमकलसः २९ शुद्धजलपूर्णाष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतिषु द्रव्याणां व्युत्क्रमपुनरुक्त्याधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरिक्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते। यथा। नदी १ नारिकेल २ रत्न ३ वृष्टि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अगुरु ७ स्वर्ण ८ रजत ९ गोरोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दूर्व्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्य १९ तिल २० ह्रद २१ पुष्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटचतुष्टय २६—जलानि। शीतलजलञ्च २७॥ तिलतैलं १ गन्धतैलं २॥ नदीकूल १ वराहदन्त २ वेश्याद्वार ३ राजद्वार ४ वृषशृङ्ग ५ वल्मीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवद्वार ९ गङ्गा १०—मृत्तिकाः॥ गजदन्त ११ नद १२ उभयकूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ त्रिपथ १६—मृत्तिका इति केचित्॥ पञ्चामृतं प्रत्येकं सर्व्वौषधिमहौषधी पृथक्॥ पञ्चकषायाः प्रत्येकं॥ पञ्चामृतातिरिक्तमधुघृतदुग्धानि॥ उद्वर्त्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित्॥ तैलहरिद्रा इति केचित्॥ गन्धपिष्टपञ्चशस्यचूर्णमिति केचित्॥ कालीपुराणदेवीपुराणोक्तपद्धतिष्वपि तथा। तासां मध्ये पूर्व्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते। यथा। प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ माणिक्य ५ वैदूर्य्य ६ पद्म ७ कह्लार ८ कुमुद ९ खण्ड १० अलक्त ११ वापी १२ रक्तचन्दन १३ नानातीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितण्डुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि॥ पञ्चतीर्थमृत् १॥ विष्णुतैलं १॥ उद्वर्त्तनद्रव्यं तैलहरिद्रायुक्तामलकी १॥ * ॥ अथ वृहन्नन्दिकेश्वरदेवीकालीपुराणपद्धत्युक्ताष्टकलसस्नानकालीनरागिणी रागवाद्यानि॥

पुं। रागरागिण्यौ। वाद्यं।

वृं। मालसी १ मङ्गलोत्सवः		१
दें। वाराड़ी १ इन्द्रविजयः		१
कां। मालवः १ विजयः		१
वृं। देवकीरी २ भुवनविजयः		२
दें। मालवगौड़ः २ मङ्गलविजयः		२
कां। ललिता २ दुन्दुभिः		२
वृं। वाराड़ी ३ विजयः		३
दें। मालवः ३ देवोत्सवः		३
कां। विभाषा ३ दुन्दुभिः		३
वृं। देशालः ४ राजाभिषेकः		४
दें। देशालः ४ घनतालः		४
कां। भैरवी ४ वंशी		४
वृं। धानुषी ५ मधुरी		५
दें। मालवी ५ मधुकरः		५
कां। कोड़ा ५ इन्द्राभिषेकः		५
वृं। भैरवी ६ करतालः		६
दें। भैरवी ६ ढक्का		६
कां। वाराड़ी ६ शङ्खः		६
वृं। गुञ्जरी ७ वंशी		७
दें। वसन्तः ७ शङ्खः		७
कां। वसन्तः ७ पञ्चशब्दः		७
वृं। वसन्तः ८ पञ्चशब्दः		८
दें। कोड़ा ८ मृदङ्गः		८
कां। धानुषी ८ विजयः		८

अथ देवप्रतिष्ठाभिषेकद्रव्याणि। नदी १ नद २ सागर ३ निर्झर ४-मेघजलानि ५ पञ्चामृतं ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वखुर ८ गजदन्त ९ पर्व्वत १० कुश ११ वल्मीकमृत्तिकाः १२ तिलतैलं १३ घृतं १४ पञ्चकषायोदकं १५ आम्र १६ चम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिलकल्कैः क्षालिततण्डुलविल्वपत्रामलकचूर्णान्यतममार्ज्जनद्रव्यं २४ उष्णोदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टोत्तरशतकुम्भाः तदर्द्धं वा विंशतिर्व्वा एको वा २७। वेदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकषष्ट्यधिकशतत्रयतोलकमितेन जलेन पृथक् पृथक् घटेन द्रव्यमालोड्य कार्य्यं॥ अशक्तौ तु। वल्मीकमृत्तिका। गोमयं। शुष्कगोमयं। भस्मयुक्तपरिमितजलं। गन्धयुक्तजलञ्च। इति देवप्रतिष्ठातत्त्वं॥ * ॥ अथ राजाभिषेकद्रव्याणि। मृगचर्म्मास्तीर्णालङ्कृतस्वर्णभद्रासनं १ गङ्गायमुनासङ्गमजलं २ यावत्पुण्यनदीजलं ३ पूर्व्वमुखनदीजलं ४ पश्चान्मुखनदीजलं ५ तिर्य्यङ्नदीजलं ६ सर्व्वसमुद्रजलं ७ क्षीरिवृक्षप्रवालयुक्तपद्मोत्पलविमिश्रितालङ्कृतकाञ्चनपूर्णकुम्भाः ८ वृषभः ९ रोचना १० घृतं ११ मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ पुण्यतीर्थमृत्तिका १५ पुण्यतीर्थजलं १६ मङ्गलद्रव्यं १७ मणिदण्डश्वेतचामरव्यजनं १८ माल्यभूषितश्वेतच्छत्रं १९ श्वेतवृषः २० श्वेताश्वः २१ महागजवरः २२ वराभरणभूषिताष्टकन्याः २३ सर्व्ववादित्राणि २४ अलङ्कृतवन्दी २५। इति वाल्मीकिरामायणे अयोध्याकाण्डं॥ * ॥ अथ राजाभिषेकविधिः। पुरोहितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्ध्यर्थं परदिनेऽभिषेके कर्त्तव्ये पूर्व्वदिने गणेशमातृकापूजनपुण्याहवाचननान्दीप्रभृति पूर्व्वाङ्गं कुर्य्यात्। राजा राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्य्यात्। परदिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गलस्नानौ राज्ञीराजानौ मणिकाञ्चनपृथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमण्डपमध्ये व्याघ्रचर्म्माच्छादितासने उपवेशयेत्। ततः पूर्व्वोत्तरनीचां वेदीं कृत्वा तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य घृताक्ताः पलाशाश्वत्थशमीसमिधो वैदिकैर्म्मन्त्रैर्जुहुयात्। तत औडुम्बरस्रुवेण वैदिकमन्त्रैर्घृताज्जलीर्जुहुयात्। ततः सर्व्वतोभद्रमण्डपे स्थापितस्वर्णरजतताम्रमृण्मयकलसस्थसर्व्वौषधिपल्लवैलालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसंवासितपुण्यनदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विग्भिः सह गृहीत्वा तूर्य्यघोषैर्मङ्गलपाठैः राजसूयवाजपेयमहाभिषेकोक्तसूक्तमन्त्रैः सस्त्रीकं राजानं प्राङ्मुखं मूर्द्ध्नि कन्याभिः सहाभिषिञ्चेत्। ततोऽमात्यादयः सर्व्वे अभिषिञ्चेयुः। ततः पुरोहितमन्त्रिसामन्तप्रकृतिपुरुषा अलङ्कृताभिः कन्याभिः सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृतराज्ञीराज्ञोर्ल्ललाटे कुङ्कुमागुरुकस्तूर्य्यादिद्रव्यैस्तिलकं दद्युः। ततो राज्ञो मूर्द्ध्नि किरीटं दत्त्वा छत्रचामरादिराजचिह्नद्रव्याणि समुपकल्पयेयुः। ततो दुन्दुभिस्वस्तिपुण्याहचतुर्व्वेदघोषैः संकुलक्रमागतनाम्ना अमुक त्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुमलाजाक्षतादि विकिरेयुः। ततो वन्दिनो मागधाश्च स्तुतिं कुर्य्युः। ततो ब्राह्मणा आशिषं कुर्य्युः। ततः अमात्यादयः राज्ञे उपायनानि दत्त्वा नमस्कुर्य्युः। इति महाभारतादयः॥ * ॥

अभिषेणनं, क्ली, (सेनया अभियानम्। सेनाशब्दात् णिच्, ल्युट्। उपसर्गात् सुनोतीति षत्वम्।) शत्रुं प्रति सेनासहितगमनं। सेनया सह करणभूतया वा विजिगीषोः शत्रोरभिमुख्येन गमनं। इत्यमरभरतौ॥ ("यत् सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्"। इत्यमरः।)

अभिष्टुतं, त्रि, (अभि+स्तु+कर्म्मणि क्तः।) वर्णितं। स्तुतं। इत्यमरः॥ ("अभिष्टुतो विश्वसृजा प्रसूनैः"। इति भागवतपुराणे।)

अभिष्यन्दः, पुं, (अभि+स्यन्द+घञ्। "अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" इति षत्वं।) अतिवृद्धिः। आस्रावः।
"अलकामतिवाह्येव वसतिं वसुसम्पदाम्।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम्"॥
इति कुमारसम्भवे।) चक्षूरोगविशेषः। इति मेदिनी॥ तस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च। यथा,—
"उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च॥
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च

च्छर्द्दिर्विघातादश्मनातियोगात् ॥
प्रवाततथाग्निनिषेवणाच्च
विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः" ॥
स च चतुर्व्विधः । यथा,—
"वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्व्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥
निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः
कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति" ॥
इति माधवकरः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—
"द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
शिरे गते द्वे बहुधा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्षणोत्सादनलेपनादीन्
पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति" ॥
प्रोक्षणं सेचनं । उत्सादनं उद्वर्त्तनं ।
"मलोष्णसंघट्टनपीड़नाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेन्मदावृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि" ॥
मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ताः शिरानयनानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥
"चक्षुष्याः शालयो मुद्गा यवा मांसन्तु जाङ्गलं ।
पश्चिमांसं विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकं ॥
पटोलकर्कोटककारवेल्ल-
फलानि सर्पिःपरिपाचितानि ।
तथैव वार्त्ताकुफलं नवीनं
कृषोहितः स्वादु तथापि तिक्तः ॥
कट्वम्लगुर्व्वतीक्ष्णोष्णमावनिष्पावमैथुनं
मद्यवल्लूरपिण्याकमत्स्यशाकविरूढ़कं ।
विदाहीन्यन्नपानानि न हितान्यक्षिरोगिणः ॥
सेक आश्चोतनं पिण्डी विड़ालस्तर्पणं तथा ।
पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्कैर्नेत्रमुपाचरेत्" ॥ * ॥
तत्र सेकविधिः । तत्र सेकविधिः ।

"सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्मिन्नयने हितः ।
मीलितास्यस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलः ॥
स चापि स्नेहनो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
लेखनस्तु कफे कार्य्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
षड्भिर्वाचां शतैः स्नेहे चतुर्भिस्तु रोपणे ।
तैस्त्रिभिर्लेखने कार्य्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥
निमेषोन्मेषणे पुंसामङ्गुल्याच्छोटिका तथा ।
गुर्व्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः" ॥
छोटिका तुटकी इति लोके ।
"सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे" ।
स यथा,—
"एरण्डदलमूलत्वक्‌शृतमाजं पयो हितं ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिष्यन्दनाशनं ॥
पथ्याधात्र्यामलखसखसवल्कलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
कृत्वा पोटलिकां तामह्निफेनोत्थद्रवेणाक्तां ॥
निदधीत लोचने स्यात् सर्व्वाभिष्यन्दसंक्षयः शीघ्रं ।
योगोऽयमश्विभिरुक्तो जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥
भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहं ।
आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहं ॥
त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।
कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः" ॥ * ॥
अथाश्चोतनविधिः ।
"क्षायत्तीरद्रवस्नेहविन्दूनां यत्तु पातनं ।
द्व्यङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्चोतनञ्च तत् ॥
विन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दश विन्दवः ॥
स्नेहने द्वादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ।
उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्व्वत्रैवैष निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं ।
कफे तिक्तोष्णरूक्षं स्यात् क्रमादाश्चोतनं हितं ॥
आश्चोतनानां सर्व्वेषां मात्रा स्याद्वाक्शतोन्मिता ।
ततः परं लोचनाभ्यां भेषजाय नयो मतः ॥
अश्चोतनं न कर्त्तव्यं निशायां केनचित् क्वचित्" ।
तद्यथा,—
"विल्वादिपञ्चमूलेन वृहत्येरण्डशिग्रुभिः ।
क्वाथ आश्चोतने कोष्णो वाताभिष्यन्दनाशनः ॥
त्रिफलाश्चोतनं नेत्रे सर्व्वाभिष्यन्दनाशनं" ॥ * ॥
अथ पिण्डीविधिः ।
"उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन संबद्धाभिष्यन्दव्रणनाशिनी ॥
स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरुक्तो बुधैरयं" ॥
सा यथा,—
"एरण्डपत्रमूलत्वग्भिर्निर्म्मिता वातनाशिनी ।
धात्री विरचिता पित्ते शिग्रुपत्रकृता कफे ॥
निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तश्लेष्महरी भवेत् ।
शुण्ठी निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥
धार्य्या नेत्रेऽभिलश्लेष्मशोथकण्डूव्यथापहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा" ॥
"पथ्याधात्र्यामलखसखसवल्कलकल्कोऽह्निफेनजलयुक्तः ।
तेन विरचिता पिण्डी शमयति सकलानभिष्यन्दान्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥
अभिष्यन्दिरमणं, क्ली, (अभिष्यन्दः प्रधाननगरस्थानिस्रष्टा तत्सन्निधाने स्थापनं स एव विद्यतेऽत्र इति, रमतेऽत्र रम+आधारे ल्युट्, ततः कर्म्मधारयः।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्पर्य्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥
अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि+सम्+तप्+णिच्+आधारे अच्।) युद्धं । इति हलायुधः ॥
("जन्यं स्यादभिसन्तापः संमदो विग्रहस्तथा" ।
इति हलायुधः ।)
अभिसन्धानं, क्ली, (अभि+सम्+धा+भावे ल्युट्।)
वञ्चनं । प्रतारणं । इति हेमचन्द्रः ॥
("पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितं ।
जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्मामेव बभूव तत्" ॥
इति रघुवंशे ।)
अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धानं अभि+सम+धा+भावे किः ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—
"पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां,
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" ॥
इति वह्निस्तवः ॥
("अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरं ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" ॥
इति कुमारसम्भवे ।)
अभिसम्पातः, पुं, (अभिसम्पात्यते योद्धा यत्र, अभि+सम्+पत्+आधारे घञ्।) युद्धं । इत्यमरः ॥
अभिसरः, पुं, (आभिमुख्येन सरति, अभि+सृ+पचाद्यच्।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
("राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा साभिसरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्" । इति हर्षचरिते ।)
अभिसर्ज्जनं, क्ली, (अभि+सृज्+भावे ल्युट्।)
दानं । बधः । इति धरणी ॥
अभिसारः, पुं, (अभि+सृ+आधारे घञ्।) बलं । युद्धं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्रीपुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्थलगमनं । इत्यलङ्कारशास्त्रं ॥ ("रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेशं" । इति गीतगोविन्दे । "एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने" । इति साहित्यदर्पणे ।)
अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्द्दिष्टसंकेतस्थानं गच्छति या, अभि+सृ+ण्वुल्, स्त्रियां टाप्।) स्वीयादिषोड़शनायिकामध्ये अष्टावस्थाविशिष्टायनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । सङ्केतस्थले स्वयं गमनकर्त्री एवं प्रियगमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूपभूषणं । शङ्का । बुद्धिनैपुण्यं । कपटसाहसादिः । सा त्रिविधा । दिवाभिसारिका १ ज्योत्स्नाभिसारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रसमञ्जरी ॥

("कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका" इत्युक्तलक्षणा कान्तप्रार्थनया स्वयं संकेतस्थानगामिनी स्वस्थाने वा कान्तानयनकारिणी नायिका। यदुक्तं दर्पणकारैः।
"अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका" ॥)

अभिहारः, पुं, (अभि + हृ + घञ्।) चौर्य्यं। सम्मुखे हरणं। तत्पर्य्यायः। अभिग्रहणं २। इत्यमरः॥ सन्नहनं। कवचधारणं। अभियोगः। अपचिकीर्षयाभिगम्याक्रमणं। इति मेदिनी॥ (साहसं। अपहरणं।
"यस्याभिहारं कुर्य्याच्च स्वयमेव नराधिपः"।
इति महाभारते।)

अभिहितं, त्रि, (अभि + धा + कर्म्मणि क्तः।) उक्तं। कथितं। इत्यमरः॥
("अर्थिनाभिहितोयोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा।
सम्भोजिनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः"॥
इति मनुः।)

अभीकः, पुं, (अभि + कन्, "अनुकाभिकाभीकाः कामयिता" इति पाणिनिसूत्रम्।) कविः। इति मेदिनी॥ स्वामी॥ इति हलायुधः॥ (पतिः। कामुकः। कामी।
"ददृशे पर्णशालायां राक्षस्याभीकयाथ सः"।
इति भट्टिकाव्ये।
उत्सुकः। क्रूरः। निष्ठुरः। निर्भयः। निःशङ्कः।
("अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ"।
इति मेदिनी।)

अभीकः, त्रि, (अभि + कन्।) कामुकः। क्रूरः। उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली॥

अभीप्सितं, त्रि, (अभ्याप्तुं प्राप्तुमिष्टं, अभि + आप् + सन् कर्म्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं। इत्यमरः॥
("मेने मेनापि तत्सर्व्वं पत्युः कार्य्यमभीप्सितं"।
इति कुमारसम्भवे।)

अभीरः, पुं, (अभीरयति गा अभिमुखीकृत्य गोष्ठं नयति, अभि + ईर + णिच् + अच्।) आभीरः। गोपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अभीरुः, पुं, (भी + कर्त्तरि शीलार्थे क्रुः ततो नञ्समासः।) भैरवः। यथा,—
"अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपो योगिनीपतिः"।
इति वटुकभैरवस्तवः॥ निर्भये त्रि॥ (निर्भीकः। भयहीनः। निःशङ्कः। "स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः"। इति मनुः।)

अभीरुः, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्रु शीलार्थे, नञ्समासः।) शतमूली। इत्यमरः॥

अभीरुपत्री, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्रु शीलार्थे, नञ्समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असंकुचितपत्रत्वात् तस्यास्तथात्वं, न भीरूणि पत्राणि यस्याः सा, स्त्रियां ङीप्।) शतमूली। इत्यमरः॥

अभीशुः, पुं, (अभितः श्यति सुखं तनूकरोति, अभि + शो + कु, पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रग्रहः। वागडोर इति भाषा। ("स्थिरा वसन्तु नेयोरश्चो अस्मा स एवां सुसंस्कृता अभीशवः"। इति ऋक्। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः॥ किरणं। इति हलायुधः॥

अभीशुः, स्त्री, (अभितः अश्नुते व्याप्नोति, अभि + अश् + कर्त्तरि उन्, पृषोदरादित्वात् अलोपो दीर्घः।) अङ्गुलिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः॥

अभीषङ्गः, पुं, (अभि + सन्ज घञ्, दीर्घः।) आक्रोशः। इत्यमरः॥

अभीषुः पुं, (अभि + इष् + उ।) किरणः। इत्यमरः॥ कामः। अनुरागः। इति शब्दरत्नावली॥

अभीष्टं, त्रि, (अभि + इष् + कर्म्मणि क्तः।) वाञ्छितं। तत्पर्य्यायः। अभीप्सितं २ हृद्यं ३ दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं ६। इत्यमरः॥
("प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा"।
इति हितोपदेशः।
"अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन् पितुरत्यन्तवल्लभः"।
इति विष्णुपुराणं।)

अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।) रेणुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका॥
("ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्यप्यथ द्विजा।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी॥
ताम्बूल्यां कटुकाभीष्टा देवाभीष्टा रत्नाश्रया"।
इति शब्दचन्द्रिका।)

अभीक्ष्णं, क्ली, (क्षणमभिगतं, प्रादिसमासः पृषोदरादित्वात् दीर्घः अलोपश्च।) भृशं। नित्यं। तद्युक्तक्रिययोऽस्त्रि। इति मेदिनी॥ (पुनः पुनः। शश्वत्। अविरतं। निरन्तरं। "उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैरभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमः"। इति माघः॥
"इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनोऽपि
न ज्ञातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीं"।
इति भट्टिकाव्ये।)

अभीक्ष्णं, व्य, (अभि + क्ष्णु तेजने डमु, पृषोदरादित्वात् दीर्घः "स्वरादिनिपातमव्ययम्" इति अव्ययं।) पुनः पुनः। अनारतं। इत्यमरः॥

अभुक्तः, त्रि, (भुज् + भावे क्तः अर्श आद्यच् विद्यमानार्थे, नञ्समासः, वा भुज + कर्म्मणि क्तः, नञ्समासः।) उपवासी। यथा,—
"अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणानपि जीर्य्यति"।
इति वैद्यकं॥ अकृतभोजनं वस्तु॥ (भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम्। 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि'। इति पुराणम्।)

अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) स्थानाभावः। अनाधारः। आश्रयाभावः। यथा। "अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियाम्" इति माघः॥ "नाभूदभूमिः स्मरशायकानाम्" इति नैषधं॥

अभेदः, त्रि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः। अविशेषः। यथा,—"अभेदः शिवरामयोः" इति पुराणं॥ (तादात्म्यम्।
"काकः कृष्णः पिकः कृष्णः कोभेदः पिककाकयोः।
वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः"॥
इति नीतिरत्ने। "भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्धस्तद्विपर्य्ययौ"। इति साहित्यदर्पणे।)

अभेद्यं, क्ली, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे ण्यत् नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः॥ अभेदनीयवस्तुनि त्रि। यथा,—
"अच्छेद्यान्यनेकरूपाणि तथाभेद्यञ्च दंशनं"।
इति देवीमाहात्म्यं॥

अभोजनं, क्ली, (भुज + भावे ल्युट्, नञ्समासः।) भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—
"अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनं।
रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः"॥
इति वैद्यकं॥ (अनशनं।
"वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं"॥
इति मलमासतत्त्वं।)

अभ्यग्रं, त्रि, (अभिमुखमग्रं यस्य तत्।) समीपं। निकटं। इत्यमरः॥

अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अन्ज घञ् कुत्वं।) तैलमर्दनं। तत्पर्य्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः। यथा,—
"तैलमत्स्यं यदङ्गेषु न च स्याद्वाङ्गतर्पणं।
सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्त्तितः॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्"॥
इत्यायुर्व्वेदः॥ * ॥ अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं कफवातनाशित्वं। धातुपुष्टिजनकत्वं। त्वग्बलप्रदत्वञ्च॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं पादरोगनाशित्वञ्च॥ पादगते द्वे शिरे चक्षुषि सम्बद्धे ततः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः करणीयः॥ कफग्रस्तकृतभेदवमनाजीर्णिभिर्नाभ्यङ्गः करणीयः। इति राजवल्लभः॥ * ॥ अपरञ्च।
"मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतं।
स्रोतोभिस्तर्पयेद्बाह्न स चाभ्यङ्ग उदाहृतः"॥
तत्पर्य्यायः। अभ्यञ्जनं २। इति शुद्धितत्त्वधृत यजुर्व्वेदः॥ आभां इति भाषा।

अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अञ्च + अच्, पृषोदरादित्वात् साधुः।) तिलकल्कः। इति ऋग्वेदिश्राद्धप्रयोगः

अभ्यञ्जनं, क्ली, (अभि + अन्ज + कर्म्मणि ल्युट्।) तैलं। इति हेमचन्द्रः॥ अभ्यङ्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तैलादिना शिरःसहितदेहमर्द्दनम्।
"भोजनाभ्यञ्जनाद्दानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः॥
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति"।
इति मनुः।)

अभ्यन्तरं, क्ली, (अन्तरमभिगतं प्रादिसमासः मध्यं। तत्पर्य्यायः। अन्तरालं २। इत्यमरः अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति राजनिर्घण्टः॥
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ"
इति भगवद्गीता।)

अभ्यमितः, त्रि, (अभि + अम् + क्तः।) रोगी। इत्यमरः॥

अभ्यमित्रीणः, पुं, (अमित्रस्याभिमुख्यं अव्ययीभाव समासः, अलङ्गामीत्यधिकारे अभ्यमित्र + तस्य ईनः।) अभ्यमित्र्यः। इत्यमरः॥

("हरामि रामसौमित्री मृगी भूत्वा मृगयुवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रीणो यथेष्टं लङ्क सन्ततु" ॥
इति भट्टिः ।)

अभ्यमित्रीयः, पुं, (अमित्रस्य शत्रोराभिमुख्यं अव्ययीभावः, अभ्यमित्रमलङ्गामीत्यधिकारे अभ्यमित्र + छ तस्य ईयः ।) अभ्यमित्र्यः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्र्यः, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्व्ववत् यत् ।) स्वसामर्थ्यवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्त्ता । युद्धस्थले शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्य्यायः । अभ्यमित्रीयः २ अभ्यमित्रीणः ३ । इत्यमरः ॥
("तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।
मारीचोऽनुनयंश्चासादभ्यमित्र्यीभवामि ते" ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्णं, त्रि, (अभि + अर्द् + क्तः, आविदूर्ये इड्भावः णत्वञ्च ।) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः । निकटवर्त्ती । "तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बाधते यथासन्ने । तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः" । इति रत्नावली । "उत्पन्नां सैनिकाः न कैश्चिदाश्रमाभ्यर्णभूमयः परिक्रामन्ताम्" । इति महावीरचरिते । समीपं । सन्निधानं । अन्तिकं । "अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया" । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवकर्षणं, क्ली, (अभि + अव + कृष् + भावे ल्युट् ।) शल्यादेरुत्पाटनं । तत्पर्य्यायः । निर्हारः २ । इत्यमरः ॥

अभ्यवस्कन्दः, पुं, (अभि + अव + स्कन्द + घञ् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः । तत्पर्य्यायः । अभ्यासादनं २ प्रघातः ३ धाटी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवस्कन्दनं, क्ली, (अभि + अव + स्कन्द + भावे ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः । शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहारः, पुं, (अभि + अव + हृ + भावे घञ् ।) भक्षणं । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवहृतं, त्रि, (अभि + अव + हृ + क्तः ।) भुक्तं । खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसनं, क्ली, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यासकरणं । पौनःपुन्येन करणं चिन्तनञ्च । यथा,—
"स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके" । इति मेदिनी ॥ (अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणं । पुनःपुनः व्यावर्त्तनम् ।
"विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" ।
इति रघुः ।
"स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते" ।
इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (असु उपतापे हिंसायाञ्च, कण्ड्वादित्वात् यक् + भावे अ स्त्रियामाप् ।) असूया । गुणेषु दोषारोपणं । यथा । "चैत्रस्य दानं तामसं" । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("अनिर्वृतं भूतिषु गूढवैरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयम्" । इति भट्टिकाव्ये" । ईर्ष्या । विद्वेषः । औद्धत्यादन्यगुणर्द्धीनामसहिष्णुता ।

"केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः" ।
इति कुमारसम्भवे ॥
"प्रत्यासन्नत्वयि करवधि स्यादनल्पाभ्यसूयः" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, क्ली, (अभि + आ + काङ्क्ष + भावे क्तः, इदित्वान्नुम् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछादावोया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, क्ली, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।) मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः ।शतं मे धारयसीत्यादि मिथ्योद्भावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ "स च ज्ञातपूर्व्वगृहागतः" इति श्रीधरस्वामी ॥
"बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, पुं, (अभि + आ + गम् + अप् ।) समीपं । मारणं । युद्धं । वैरं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥ (घातः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपं । अन्तिकं । सन्निधानं ।
"अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके" ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखागमनं । उपस्थितिः ।
"का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते" ।
इति रघुवंशे ।)

अभ्यागारिकः, त्रि, (अभ्यागारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृतः, ठन् तस्य इकः ।) कुटुम्बव्यापृतः । पुत्रदारादिपोषणव्यग्रः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, क्ली, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।) आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति रायमुकुटः ॥

अभ्यान्त, त्रि, (अभि + आ + अम + कर्त्तरि क्तः इड्भावः, पक्षे अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥

अभ्यामर्दः, पुं, (अभ्यामृद्यतेऽत्र, अभि + आ + मृद् + आधारे घञ् ।) संग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याशः, त्रि, (आभिमुख्येनाश्यते व्याप्यतेऽनेन, अशू व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अभ्यासः, पुं, (आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते, असु क्षेपे कर्म्मणि घञ् ।) अभ्यसनं । आवृत्तिः । इति मेदिनी ॥ शराभ्यासः । तत्पर्य्यायः । खुरली २ योग्या ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपे त्रि । इत्यमरः । चित्तस्यैकस्मिन्नभ्यन्तरे वाह्ये वा प्रतिमादावालम्बने सर्व्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥ यथा,—
"अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय" ।
इति भगवद्गीताटीकायां नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादनं, क्ली, (अभि + आ + सद + णिच् + ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः । शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, पुं, (अभि + आ + हृ + भावे घञ् ।) अभिहारः । चौर्य्यं । इत्यमरटीका ॥ (अभिग्रहणं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, क्ली, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट् ।) गौरवं । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेरुत्थानं । यथा,—
"यदा यदा च धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥ (ख्यातिः । कीर्त्तिः । यशः । गौरवेणोत्थानादिना प्रत्युद्गमनं । "अलमलमभ्युत्थानेन, ननु सर्व्वस्याभ्यागतो गुरुरिति भवानेवास्माकं पूज्यः" । इति नागानन्दः ।
"नाभ्युत्थानं क्रिया यत्र नालापा मधराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्ये न गम्यते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।
"नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः" ॥
इति रघुवंशे । सूर्य्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उत् + इन् + अच् ।) इष्टलाभः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे श्राद्धतत्त्वं ॥ सर्व्वतोभावेनोदयः । अर्थाद्धनजनादिवृद्धिः । यथा,—
"राजन्नभ्युदयोऽस्तु वल्लनकवे हस्ते किमास्ते तव श्लोकः कस्य कवेरमुष्य क्षतिनस्तत् पठ्यतां पठ्यते । किन्त्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्चामरान्दोलनादुद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझणत्कारः त्वया वार्य्यतां" ॥ इत्यस्य पूर्व्वार्द्धं वल्लनकविकर्णाटराजयोर्वाक्यं शेषार्द्धं कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।
"विपदि धैर्य्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः" । इति हितोपदेशे । पराक्रमः । वीर्य्यं । प्रभावः । "यद्वाऽऽदशाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीराः" । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, त्रि, (अभि + उत् + इन् + क्तः ।) यस्मिन् सुप्ते सूर्य्य उदेति सः । सूर्य्योदयकालशायी । इत्यमरः ॥ उदयप्राप्तः । यथा,—
"माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं पतन्तं पुनीमहे" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अभितः सर्व्वतः उदतिशयेन इतं गतं प्रातर्विहितं कर्म्मास्मादिति व्युत्पत्त्या सूर्य्योदयकाले निद्रया अननुष्ठिततत्कालोचितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगतः, त्रि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्वीकृतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥
("प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं" ॥
इति महाभारते । समीपागतः । अन्तिकसमागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । सिद्धान्ततया निरूपितः । सदृशीभूतः । सन्निकृष्टः ।)

अभ्युपगमः, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे अप् ।) स्वीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिज्ञा । "प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः" । इति रत्नावली । अनुमतिः । अनुमोदनं ।

"सर्व्वदोषानभिव्यङ्क्ताद्याम्नायसमतां गताः ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाणं पुण्यपापयोः" ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पद + क्तिन् ।) अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अनिष्टनिवारणपूर्व्वका-भीष्टसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । "तदर्ह-स्याभ्युपपत्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्" । इति शाकुन्तले । रक्षा । परित्राणं ।
"कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्" ।
इति मनुः ।)

अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण + भावे अच् ।) अङ्गीकारः । स्वीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपायः । यथा । "तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इहाभ्युपायः" । इति काव्यप्रकाशः ॥ (कौशलं ।
"अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्" ।
"निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतं" ।
"निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु" ॥
इति महाभारते ।)

अभ्युपायनं, क्ली, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपायनं । उपढौकनद्रव्यं । यथा,—
"तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः" ।
इति श्रीभागवतं ॥

अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण् + कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
"अहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः" ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतः ।
"मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ अभि + उष् + बाहुल्यात् कर्म्मणि कः ।) अभ्यूषः । पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्यूषः, पुं, (अभि + ऊष + बाहुल्यात् कर्म्मणि कः ।) पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्धपाकयवसर्ष-पादिः । वह्निना ईषद्दग्धः चुट चुट शब्दवान् इति केचित् ॥ दरदग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पर्य्यायः । आपक्वं २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४ अभ्योषः ५ । इति भरतः ॥ * ॥ पोलिका । रोटी इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुरुत्वं । रोचकत्वं । बलकारित्वं । श्लेष्मवृद्धिजनकत्वं । पित्त-रक्तप्रदायित्वञ्च ॥ * ॥ अङ्गारकृतायास्तस्या गुणाः । अग्निदीपनत्वं । वायुवृद्धिकारित्वं । लघुत्वं । बलकारित्वञ्च ।
"सा स्नेहयुक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता" ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्वं । यथा,—
"आपक्वमवपक्वं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिके ।
अभ्यूषोऽभ्योष इत्येते ईषत्पक्वयवादिषु" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्योषः, पुं, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ, अभि + ऊष + कर्म्मणि घञ् ।) अभ्यूषः । इत्यमरटी-कायां भरतः ॥

अभ्र गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ओष्ठवर्गचतु-र्थोपधः । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।

अभ्रं, क्ली, (अपोबिभर्त्ति इति अप + भृ + क ।) मेघः । आकाशं । स्वर्णं । अभ्रकधातुः । इति मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-लक्षणगुणाः ।
"पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतं ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृतां ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकं ॥
तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
गगनाद्दलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्व्विधं ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णन्तु गदेषु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधं ।
मुञ्चत्यग्नौ विनिःक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयं ॥
अज्ञानाद्भक्षणात्तस्य महाकुष्ठप्रदायकं ।
दर्दुरं त्वग्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिं ॥
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
नागन्तु नागवद्वह्नौ फुत्कारं परिमुञ्चति ॥
तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् ॥
सर्व्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् ।
अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्वं गुणाधिकं ॥
दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्वमल्पगुणप्रदं" ॥ * ॥
मारिताभ्रगुणाः ।
"अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हन्यात्त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठं
प्लीहोदरग्रन्थिविषकृमींश्च ॥
"रोगान् हन्ति द्रढ़यति वपुर्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रं" ॥*॥
अशोधिताभ्रदोषाः ।
"पीड़ां विधत्ते विविधां नराणां
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदञ्च शोथं ।
हृत्पार्श्वपीड़ाञ्च करोत्यशुद्ध-
मभ्रं ह्यसिद्धं गुरुतापदं स्यात्" ॥ * ॥
अस्य शोधनविधिर्यथा ।
"कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्लजैर्द्रवैः ॥
भावयेदष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति" ॥ * ॥
तस्य मारणं यथा ॥
"कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोधयित्वाथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरैर्दिनं खल्ले चक्राकारञ्च कारयेत् ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
पुनर्म्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयं ।
म्रियते नात्र सन्देहः प्रयोज्यं सर्व्वकर्म्मसु ॥
तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लौहपात्रे विपाचयेत् ।
घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्व्वयोगेषु योजयेत्" ॥ * ॥
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।
"पादांशसलिलं युक्तमभ्रं बद्धाथ कम्बले ।
त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् ।
तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अभ्रंलिहः, पुं, (अभ्रं लेढि स्पृशति, अभ्र + लिह् कर्त्तरि खश्, मुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनि (मेघस्पर्शी । अत्युच्चः ।
"अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः" ॥
इति मेघदूते ।)

अभ्रकं, क्ली, (अभ्र गतौ + ण्वुल्, तस्य अक स्वनामख्यातधातुः । आभ इति भाषा । तत्प-र्य्यायः । गिरिजं २ अमलं ३ । इत्यमरः गिरिजामलं ४ गौर्य्यामलं ५ । इति स्वामि गिरिजावीजं ६ गरजध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः शुभ्रं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ व्योम १० अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रं १२ भृङ्गं १३ अम्बरं १४ अन्तरीक्षं १५ आकाशं १६ बहु-पत्रं १७ खं १८ अनन्तं १९ गौरीजं २० गौरी-जेयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । रसायनत्वं । स्निग्धत्वं बलवर्णाग्निवर्द्धकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं । बल्यत्वं । कुष्ठमेहत्रिदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तच्चतु-र्व्विधं यथा,—
"श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
चातुर्व्विध्यं चातिभिन्नक्रियार्हं ।
श्वेतं तारे काञ्चने पीतरक्ते
नीलं व्याधिव्यग्रमग्र्यं गुणाढ्यं" ॥
इति मदनविनोदः ॥
("अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः ।
अनयोर्म्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनं" ॥
इति चक्रदत्तः ।)

अभ्रङ्कषः, पुं, (अभ्रमाकाशं कषति गच्छति धातूना-मनेकार्थत्वात् अभ्र + कष् + खच् + मुम् ।) वायुः इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शी । अत्युन्नतः । अभ्रं-लिहः ।
"सर्व्वङ्कषयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः ।
आदायाभ्रङ्कषं प्रायान्मङ्गलं फलशालिनं" ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्रपिशाचः, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव । तस्य छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं । राहुग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे पिशाच इव इवार्थे कन् । राहुग्रहः । इति हारावली ॥

अभ्रपुष्पं, क्ली, (अभ्रं मेघ एव पुष्पं जलरूपफल-निदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं । जलं । यथा,—
"अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं
सार्थिना विमुखता यदभाजि" । इति नैषधं ।

अभ्रपुष्पः, पुं, (अभ्रमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य सः ।) वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥

अभ्रमः, त्रि, (न भ्रमः भ्रान्तिः, नञ्समासः ।) (भ्रमाभावः ।) भ्रमरहितः । अभ्रान्तः । नास्ति भ्रमो यस्येति बहुव्रीहिः ॥

अभ्रमांसी, स्त्री, (अभ्रमिव जटायां मांसमस्याः सा गौरादीत्वात् ङीष् ।) आकाशमांसीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जटामांसी ।)

अभ्रमातङ्गः, पुं, (अभ्रस्य मेघस्य अधिष्ठाता मातङ्गः, शाकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) ऐरावतः । इन्द्रहस्ती । इत्यमरः ॥ (स च समुद्रजातः पूर्व्वदिङ्नागः ।)

अभ्रमाला, स्त्री, (अभ्राणां माला श्रेणी, षष्ठीतत्पुरुषः ।) मेघश्रेणी । मेघसमूहः । इति हलायुधः ॥ (घनघटा । कादम्बिनी ।)

अभ्रमुः, स्त्री, (न भ्राम्यति, भ्रम + उञ्, नञ्समासः, मान्तत्वात् वृद्ध्यभावः ।) ऐरावतस्त्री । सा पूर्व्वदिग्हस्तिनी । इत्यमरः ॥

अभ्रमुप्रियः, पुं, (अभ्रमोः पूर्व्वदिक्हस्तिन्याः प्रियः ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (अभ्रमातङ्गः ।)

अभ्रमुवल्लभः, पुं, (अभ्रमोः वल्लभः प्रियः ।) ऐरावतहस्ती । इत्यमरः ॥

अभ्ररोहं, क्ली, (अभ्रात् मेघात् रोहः जन्म यस्य तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नत्वात् तथात्वं ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्रवाटिकः, पुं, (अभ्रस्येव वाटी वक्रता यस्याः सा, समासान्तः कः, ह्रस्वः ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्रान्तः, त्रि, (भ्रम् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) भ्रान्तिशून्यः । यथा ।
"आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्"
इत्यत्र "यतोऽभ्रान्तबुद्धयः" । इति चरकटीकाकारः ॥ (यथार्थज्ञानयुक्तः । भ्रमशून्यः । स्थिरश्च ।)

अभ्रिः, स्त्री, (अपो बिभर्त्ति, नौकामार्ज्जनार्थं धारयति, अप् + भृ + कर्त्तरि किः ।) काष्ठकुद्दालः । नौकामार्ज्जनार्थकुद्दालाकृतिकाष्ठं । इत्यमरः ॥ (तीक्ष्णाग्रो लोहदण्डः ।
"अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः" ।
इति मनुः ।)

अभ्रियः, त्रि, (अभ्रे भवः, अभ्र + घ तस्य इय ।) अभ्रोद्भववस्तु । तत्पर्य्यायः । मेघभवः २ । इत्यमरः । (घनसम्भूतः । विद्युत् । मेघजलं । वज्रं । कुज्झटिं ।)

अभ्री, स्त्री, (अभ्रति मलं गच्छति अभ्र + इन्, कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) काष्ठकुद्दालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्रेषः, पुं, (भ्रेषृ चलने + घञ्, नञ्समासः ।) उचितः । न्यायः । इत्यमरः ॥

अभ्रोत्थं, क्ली, (अभ्रात् मेघात् उत्तिष्ठति उद्भवति, अभ्र + उत् + स्था + क ।) वज्रं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम क रोगे । स आमयति व्याधिर्लोकं । इति दुर्गादासः ॥

अम गतौ । भजने । शब्दे । अमति । इति दुर्गादासः ॥

अम्, व्य, (अम् + क्विप्, स्वरादित्वादव्ययत्वमस्य ।) शीघ्रता । अल्पं । इति व्याडिः ॥

अमं, त्रि, (अम् + भावे घञ्, मान्तत्वान्न वृद्धिः, अमो रोगो विद्यते यस्मात्, अर्श आद्यच्, प्रायेण अपक्वफलभक्षणेन रोगोत्पत्तेस्तस्य तथात्वं ।) अपक्वफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥ रोगे पुं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अमङ्गलं, क्ली, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत् ।) अशुभसूचकं । तद्यथा, —
"सार्द्धं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभाण्डैरलङ्कृतैः ।
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥
ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ।
मुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदन्तीञ्च दिगम्बरां ॥
छायावस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ।
मुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताञ्च कुट्टिनीं ॥
पतिपुत्त्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ।
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनं ॥
कुचेलमतिरूक्षाङ्गं नग्नं काषायवासिनं ।
अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ॥
चितां दग्धशवं भस्म निर्व्वाणाङ्गारमेव च ।
सर्पञ्चाजगरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषं ॥
श्राद्धपात्रञ्च पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा ।
देवलं वृषवाहञ्च शूद्रश्राद्धान्नभोजिनं ॥
शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकं ।
कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणं ॥
शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ।
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणं ॥
दक्षिणे च शृगालञ्च कुर्व्वन्तं भैरवं रवं ।
कपर्द्दकञ्च क्षौरञ्च छिन्नकेशं नखं मलं ॥
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनं ।
अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणं ॥
मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरघातिनं ।
पुंश्चलीपतिपुत्त्रञ्च पुंश्चल्योदनभोजिनं ॥
देवताशुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणं ।
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलं ॥
पितृमातृविरक्तञ्च द्विजाश्वत्थविघातिनं ।
सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनं ॥
विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं दृतं विश्वासघातकं ।
गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकं ॥
जीवानां घातकञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्द्दयं ।
व्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं नपुंसकं ॥
गलितव्याधिगात्रञ्च काणं वधिरमेव च ।
पुच्छं छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा ॥
छिन्नं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्द्दभं तथा ।
मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कांस्यनं वृषवाजिनं ॥
भस्माकारं रक्तवृष्टिं वाणीञ्च वज्रपातनं ।
हरञ्च सूकरं मग्नं ग्रेणं मद्यञ्च भल्लुकं ॥
मार्य्यञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गर्द्दभं तथा ।
अग्रदानिब्राह्मणञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनं ॥
वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं तुषमेव च ।
कुवार्त्तां मृतवार्त्ताञ्च विप्रशापञ्च दारुणं ॥
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ।
मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरं ॥
वामाङ्गस्पन्दनं देहनाथं राज्ञो बभूव ह ।
तथापि राजा निःशङ्को दृष्ट्वा दृष्टममङ्गलं" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥

अमङ्गलः, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) एरण्डवृक्षः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अमङ्गलः, त्रि, (न मङ्गलः, नञ्समासः ।) मङ्गलशून्यः । अकुशलः । यथा । "अमङ्गलं रूपमिदं दधत् कथं" । इति विदग्धमोदतरङ्गिणी ॥ मङ्गलाभावे क्ली । यथा । "अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं" । इति कुमारसम्भवः ॥

अमङ्गल्यः, त्रि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल + यत् ततो नञ्समासः ।) अमङ्गलजनकः । यथा,—
"अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं" ।
इति पुष्पदन्तः ॥ (अशुभकरः । अशिवसूचकः ।
"देवि! मैवममङ्गल्यवादिनी भव" । इति नागानन्दः ।)

अमण्डः, पुं, (नास्ति मण्डो मण्डावच्छिन्नं भूषा वा यस्य सः ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ (मण्डहीनभक्तादि । भूषणहीनश्च ।)

अमतः, पुं, (अम् रोगे + अतच्, अथवा मन् + भावे क्तः, नास्ति मतमभिप्रायो यत्र सः । अथवा मन् + कर्म्मणि क्तः, नञ्समासः ।) रोगः । मृत्युः । कालः । इत्युणादिकोषः ॥

अमतिः, पुं, (अम् + अति ।) कालः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ दुष्टे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
"अमतिः पुंसि काले च दुष्टे हिमकरेऽपि च" ।
इति शब्दरत्नावली । अबुद्धिः । अज्ञानं । अनभिसन्धिः ।
"भुक्त्वातोऽन्नतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहं ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च" ॥
इति मनुः ।)

अमत्रं, क्ली, (अमति भुङ्क्तेऽन्नमत्र, अम् भोजने आधारे अत्रन् ।) पात्रं । अस्य भाषा अमिर्त्ति । इत्यमरः ॥ (भाजनं । स्थानं । भोजनपात्रं ।)

अमत्सरः, पुं, अन्यशुभद्वेषाभावः । अत्र नञ्समासः ॥ मात्सर्य्यरहिते त्रि । अत्र बहुव्रीहिसमासः ॥

अमनिः, स्त्री, (अमति यात्यत्र, अम + आधारे अनि ।) वर्त्म । पन्थाः । इत्युणादिकोषः ॥

अमन्दः, पुं, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्दभिन्ने त्रि । यथा ।
"पृष्ठभ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयनान्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ।" इति श्रीभागवतं ॥ (भीषणः । घोरः । अतिगभीरः ।
"वाग्गुञ्जद्दिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरम्
ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन्" ।
इति उत्तरचरिते । प्रचुरः । बहुलः । अनल्पः ।

"कणत्कनककिङ्किणीझणझणायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्द्दिनद्विरदवारिदैरावृतः" ॥
इति उत्तरचरिते। "आनन्दममन्दमिमं कुवलय-
दललोचने ददासि त्वं"। इति काव्यप्रकाशः।
अजड़ः। कुशलः। उद्योगी।)

अममः, पुं, (नास्ति ममेत्यभिमानो गृहादिषु यस्य।) भाविजिनविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ ममताशून्ये त्रि। (संसारमायारहितः। विषयासक्तिशून्यः।
"अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः"॥
इति मनुः।)

अमरः, पुं, (मृ+कर्त्तरि अच् नञ्समासः।) देवः। इत्यमरः॥
("विबभौ देवशङ्काशो वज्रपाणिरिवामरैः"।
इति महाभारते।
"फलं कर्म्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना"।
इति शान्तिशतके।)
कुलिशवृक्षः। अस्थिसंहारवृक्षः॥ इति मेदिनी॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ मृत्युरहिते त्रि। यथा,—
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्"।
इति हितोपदेशः॥ अमरसिंहः। स चादिशाब्दिकः नामलिङ्गानुशासननामककोषकारः विक्रमादित्यराजसभीयनवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषश्च। यथा,—
"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना पिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः॥
इति कविकल्पद्रुमः॥
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य"॥
इति नवरत्नं॥ स एव बौद्धमतावलम्बीति केचित्॥

अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर+जन्+डः।) दुर्गदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालस्कन्धः। पत्रतरुः।)

अमरदारुः, पुं, (अमराणां दारुः, षष्ठीतत्पुरुषः।) देवदारुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अमरद्विजः, पुं, (अमरपूजकोद्विजः शाकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च।) देवलब्राह्मणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (देवाजीवः। देवपूजकः।)

अमरपुष्पकः, पुं, (अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य समासान्तः कः।) काशतृणं। इति रत्नमाला॥ केश्या। इति भाषा।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्णं पुष्पं यस्याः सा-जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, स्वार्थे कन्।) अधःपुष्पीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अमररत्नं, क्ली, (अमराणां रत्नमिव।) स्फटिकः। इति राजनिर्घण्टः॥

अमरवल्लरी, स्त्री, (अमरा छेदनेऽपि न म्रियमाणा वल्लरी वल्ली।) आकाशवल्ली। इति वैद्यकं॥

अमरा, स्त्री, (न म्रियते मृ+कर्त्तरि अच्, नञ्समासः।) दूर्व्वा। गुडूची। इन्द्रपुरी। स्थूणा। जरायुः। इति मेदिनी॥ इन्द्रवारुणीवृक्षः॥ वटीवृक्षः। महानीलीवृक्षः। गृहकन्या। घृतकुमारी इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥ नाभिनाला। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अमराद्रिः, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्व्वतः, देवालयत्वात् तस्य तथात्वं।) सुमेरुः। इति जटाधरः॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर+मतुप् मस्थाने व दीर्घश्च।) इन्द्रनगरी। इत्यमरः॥ अमराः सन्ति अस्यामिति मोरुभपादिति वतुः नाम्न्यस्त्यर्थे इति दीर्घः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। पूषभासा २ देवपूः ३। इति जटाधरः॥ महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुरपुरी ६। इति शब्दरत्नावली॥ तद्दर्शनं यथा। शिवशर्म्मोवाच।
"रमयन्ती मनोऽतीव केयं कस्येयमीशितुः।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी पूरनुत्तमा"॥
गणावूचतुः।
"शिवशर्म्मन् महाभाग सुतीर्थफलितद्रुम।
लोकोऽत्र रमते विप्र सहस्राक्षपुरी त्वियं॥
तपोबलेन महता निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा।
दिवापि कौमुदी यस्याः सौधश्रेणीश्रियं श्रयेत्॥
यदा कलानिधिः क्वापि दर्शेऽदृश्यत्वमावहेत्।
तदा स्वप्रेयसीं ज्योत्स्नां सौधेष्वेषु निगूहयेत्॥
यदच्छभित्तौ वीक्ष्य स्वमन्ययोषिद्विशङ्किता।
मुग्धानाशु विशेषिन्नमपि स्वां चित्रशालिकां॥
हर्म्येषु नीलमणिभिर्न्निर्म्मितेष्वत्र निर्भयं।
स्वनीलिमानमाधाय तमोऽहःस्वपि तिष्ठति॥
चन्द्रकान्तशिलाजालस्रुतमत्रामलं जलं।
तत्र चादाय कलसैर्न्नेच्छन्त्यन्यजलं जनाः॥
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न च ते पश्यतो हराः।
चेलान्यलङ्कृतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽर्पयेत्॥
गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः।
यतो जानाति सर्व्वेषां चिन्तां चिन्तामणिर्द्रुतं॥
सूपकारा न सन्त्यत्र रसकर्म्मविचक्षणाः।
दुग्धे सर्व्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशं॥
कीर्त्तिरुच्चैःश्रवा यस्य सर्व्वतो वाजिराजिषु।
रत्नमुच्चैःश्रवास्त्वत्र हयानां पौरुषाधिकः॥
ऐरावतो दन्तिराजश्चतुर्द्दन्तोऽत्र राजते।
द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोज्ज्वलः॥
तरुरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं सोर्व्वशी त्विह।
नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपां॥
त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता।
प्रतीक्षते सावसरं सेवायै प्रत्यहं त्विह॥
स्वर्गेष्विन्द्रपदादन्यन्नविशिष्येत किञ्चन।
यद्यत् त्रैलोक्यमैश्वर्य्यं न तत्तुल्यमनेन हि॥
अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत्।
किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत्॥
अर्चिष्मती संयमनी पुण्यवत्यमरावती।
गन्धवत्यलकेशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः॥
अयमेव सहस्राक्षस्त्वयमेव दिवस्पतिः।
शतमन्युरयन्देवो नामान्येतानि नामतः॥
सप्तापि लोकपाला ये त इमं समुपासते।
नारदाद्यैर्मुनिवरैरयमाशीर्भिरीड्यते॥
एतत्स्थैर्य्येण सर्व्वेषां लोकानां स्थैर्य्यमिष्यते।
पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितं॥
मनुजा दनुजा दैत्यास्तपस्युग्रसंयमाः।
गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि महेन्द्रपदलिप्सवः॥
सगराद्या महीपाला वाजिमेधविधायकाः।
शतयज्ञो महायत्नं शक्रैश्वर्य्यं जिहीर्षवः॥
निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजां॥
असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महीभुजः।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजन्त्यपि ते द्विजाः॥
तुलापुरुषदानादिमहादानानि षोड़श।
ये यच्छन्त्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीं॥
अक्लीववादिनो धीराः संग्रामेष्वपराङ्मुखाः।
विक्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः॥
इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः।
यायजूका वसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः॥
एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा।
इमामर्च्चिष्मतीं वीक्ष्य वीतिहोत्रपुरीं शुभां"॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः॥

अमर्त्यः, पुं, (न मर्त्त्यः, इति नञ्समासः।) देवता, इत्यमरः॥ (मरणधर्म्मरहितः। अक्षयः। अविनश्वरः।)

अमर्त्यभुवनं, क्ली, (अमर्त्त्यानां देवानां भुवनं वासस्थानं।) स्वर्गः। इति हलायुधः॥

अमर्षः, पुं, (मृष+भावे घञ्, नञ्समासः। नास्ति मर्षः क्रोधो यस्य, त्रि, क्रोधशून्यः।) क्रोधः। इत्यमरः॥
("कच्चित्पितृवधामर्षात् पुनर्नोत्पादयिष्यति"।
इति रामायणे। अक्षमा। असहिष्णुता। इष्टघाते असहिष्णुत्वं।
"यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः"॥
इति भगवद्गीता।)

अमर्षणः, त्रि, (मृष्+बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट् नञ्समासः।) क्रोधी। इत्यमरः॥ (क्रोधनः। कोपनस्वभावः। अतिसंक्रुद्धः। प्रकोपितः।
"रघोवरष्टम्भमयेन पत्त्रिणा
हृदि क्षतोगोत्रभिदप्यमर्षणः"।
इति रघुवंशे। असहनः। असहिष्णुः॥ परकृतापमानादेरसहनशीलः।
"गत्वा ह्रदे वासुदेवेन सार्द्धं
अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे"। इति महाभारते।
"अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं
पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः"। इति रघुवंशे।

अमलं, क्ली, (नास्ति मलं यस्य तत्।) अभ्रधातुः निर्म्मले त्रि। इति मेदिनी॥

अमला, स्त्री, (नास्ति मलं यस्याः सा, अथवा अ+मलच् स्त्रियां टाप्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी सातलावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूम्यामलकी इत्यमरः॥ नाभिनाला। इति त्रिकाण्डशेषः

अमत्वः, पुं, (अम गतिरोगादौ अत्वच् ।) कालः । निर्बोधः । रोगः । इत्युणादिकोषः ॥ ("अमतो वाणिजे काले रोगभेदे पुमानयं" । इति अमरः ।)

अमा, अ,, (न मा + का सरादित्वादव्ययं ।) सहार्थं । निकटं । इत्यमरः ॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिनत्ति, मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोड़शकला । तथा च स्कान्दपुराणीयप्रभासखण्डे ।

"अमा षोड़शभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी" ॥

अस्यार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोड़शभागेन परिमिता आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या स्रक्सूत्रवत् सर्व्वानुस्यूता अमा नाम्नी महाकला प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः ॥ (सह । साद्धं । समीपं । निकटं । अन्तिकं ।)

अमांसः, त्रि, (नास्ति मांसं यस्य सः ।) दुर्ब्बलः । इत्यमरः ॥ अल्पमांसयुक्तः । मांसरहितश्च ॥ (कृशः । क्षीणकायः । निरामिषभक्ष्यवस्तु ।)

अमात्यः, पुं, (अमा सह विद्यते, अमा + त्यप् ।) मन्त्री । इत्यमरः ॥ तत्परीक्षा । यथा,—

"शान्तो विनीतः कुशलः सत्कुलीनः शुभान्वितः ।
शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद्भूमिभुजामिह" ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

("भृता हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सततं भृतं ।
मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान्" ॥
इति महाभारते ।)

अमाननं, स्त्री, (मन् + णिच् + भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) अनादरः । न्यक्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥

("अनुच्छिदानं कृतपूर्व्वनाशन-
ममाननं दुश्चरितानुकीर्त्तनं ।
कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृति-
र्विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणं" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्, नञ्समासः ।) दुःखं । पीड़ा । व्यथा । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ आमनस्यं आमानस्यमपि पाठः ॥

अमान्यः, त्रि, (मन् + कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समासः ।) अमाननीयः । अनादृत्यः । मान्यशब्दस्य नञा समासः ॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्य्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अमावस्या । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्य्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अमायिकः, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इक ।) मायारहितः । माया विद्यते यस्य स मायिकः ततो नञा समासः ॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा + वस + अधिकरणे गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावास्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा + वस + आधारे ण्यत् स्त्रियां टाप् ।) कृष्णपक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्चदशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोभिलः ॥ परः सन्निकर्षश्च उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन एकराश्यवच्छेदेन सहावस्थानरूपः । इति रघुनन्दनः ॥ तत्पर्य्यायः । अमावास्या २ । दर्शः ३ । सूर्य्येन्दुसङ्गमः ४ । इत्यमरः ॥ पञ्चदशी ५ । इति स्मृतिः ॥ अमावसी ६ । अमावासी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमामसी ८ । अमामासी ९ । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ सा दृष्टेन्दुकला सिनीवाली १० । नष्टेन्दुकला च कुहूः ११ । इत्यमरः ॥ तद्व्यवस्थादि यथा । अथामावस्या । सा च प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात् । वराहपुराणे चाण्डालशपथे ।

"यद्यहन्त्वप्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः" ॥

अतोऽत्र स्नानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्पितृकेणापि स्नातव्यम् ।

"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनं ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत्" ॥

इति वचनं रागप्राप्तस्नाननिषेधकं ।

"भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु" ॥

इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च ॥ * ॥ पैठिनसिः । "न पर्व्वसु तैलं क्षौरं मांसमभ्युपेयात् नामावास्यायां हरितमपि छिन्द्यात्" । इति ॥ * ॥

"पुष्ये तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमायाञ्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलं" ॥

अत्र दहत्याजन्मदुष्कृतमिति ज्योतिषे पाठः ॥ * ॥ व्यासः ।

"अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी" ॥
"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्" ॥

सिनीवाली चतुर्द्दशीयुक्तामावास्या व्यक्तापि प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिष्टविधौ न युग्मादरः निरवकाशत्वेन संशयायोगात् । एतच्च मौनमरुणोदयकालमारभ्य स्नानपर्य्यन्तं । न तु स्नानकालमात्रे ।

तच्च,

"उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने ।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्" ॥

इति स्कान्देन तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात् । उच्चारे पुरीषोत्सर्गे ॥ * ॥ स्मृतिः ।

"करतोयाजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुहूः ।
अरुणोदयवेलायां सूर्य्यग्रहशतैः समा" ॥

स्नानमन्त्रः ।

"करतोये सदानीरे सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते ।
पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्यं पापं हर करोद्भवे" ॥

पौण्ड्रान् देशविशेषान् ॥ * ॥ मरीचिः ।

"मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः" ॥

अत्र ।

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः" ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ भाद्रामावास्याया उपादानं ।

"वार्षिकांश्चतुरो मासान्नाहरेत् कुशमृत्तिकाः ।
आददीत त्वभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनं" ॥

इति संवत्सरप्रदीपधृतशिवरहस्यीयस्यापवादकमिति ॥ विद्याकरधृतं ।

"सङ्क्रान्त्यावत्सरं यावत् शुद्धिः स्यादिन्दुवर्हिषां ।
ततः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्म्मणि" ॥ * ॥

संवत्सरप्रदीपे ।

"अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।
कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोड़शपिण्डकं" ॥

तत्प्रमाणप्रयोगौ षोड़शीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ अमावास्यायामपि मलमासे श्राद्धाभावमाह कौथुमिः ।

"संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्त्रयोदशः ।
तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्य्यादिन्दुसंक्षये" ॥

सम्वत्सरप्रदीपे ।

"एकराशिस्थिते सूर्य्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शश्राद्धं तदादौ स्यान्न परत्र मलिम्लुचे" ॥

यत्तु ।

"जातकर्म्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
मलमासेऽपि तत्कार्य्यं व्यासस्य वचनं यथा" ॥

इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरं ॥ * ॥ अमावास्याश्राद्धकालमाह छन्दोगपरिशिष्टं ।

"पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः" ॥

पिण्डानां पितृणां अन्वाहार्य्यं श्राद्धं मासैकतृप्तिजनकं यत्तत्तथा । तथा च मनुः ।

"पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः" ।

राजनि चन्द्रे । शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं । एतादृग्व्युत्पत्तेः साग्निनिरग्निसाधारणत्वात् वक्ष्यमाणकात्यायनोक्तरीत्या क्षीणत्वभिताव्युमानाभेदः साधारणः ॥ * ॥ यत्तु,—

"पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकं" ॥

इति मनुवचनं तत्साग्निः पिण्डपितृयज्ञं निर्व्वर्त्त्य मासानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्व्वीतेतिक्रमविधायकं । अत्रानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं । तथा च ।

"लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागे परिप्रती ।
अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते" ॥

चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्तक्षये

तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव श्राद्धविवेकः । अतएव तथैवामावास्याव्यतिरिक्तकृष्णपक्षविहितपार्व्वणश्राद्धे यथाकालमिति वचनात् व्यवस्थेत्युक्तं । तत्र साग्निकर्त्तव्यत्वाविशेषितामावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्यवस्था साग्निनिरग्निसाधारणीत्यवगम्यते । एवञ्चामावास्यायां मृताहनिमित्तक औरसक्षेत्रजपुत्रकर्त्तव्यपार्व्वणे क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु यथाकालमित्यनेन । एतद्व्यक्तं मलमासतत्त्वे ॥ * ॥ यत्तु दशममुहूर्त्तस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि श्राद्धे तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थ एवेति वासरतृतीयांशाभिधानं साग्निपरमेवेति परिशिष्टप्रकाशोक्तं तन्न युक्तं । पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितृणां इति श्रुत्या तन्मुहूर्त्तस्य मनुष्यकर्म्माङ्गत्वेन बोधनादेव श्राद्धे परित्यागः । एतच्छ्रुतिमूलकमेव वासरस्य तृतीयांश इत्युक्तं । वासरस्य तृतीयांशे त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपैकमुहूर्त्त आपद्यपि वर्ज्जनीय इत्यर्थः । तेन ।

"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परं ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु" ॥

इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुहूर्त्तत्रये आपदि मुहूर्त्तद्वयमभ्यनुज्ञातं अतिशब्दस्वरसात् । "त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्व्वा दर्शा च बह्वृचैः" । इति हारीतवचनाच्च । तेन पूर्व्वदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रलाभे परदिने वासरस्य तृतीयांशालाभे पूर्व्वदिने एव श्राद्धं । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेलामात्रं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं । सर्व्वकर्म्मसु स्नानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थः । इति श्राद्धविवेकः ॥ तेनापत्तौ तस्यामपि तत्करणं । अतएव पराशरः ।

"दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्" ॥

इति ॥ * ॥ दर्शद्वैधे कुत्र श्राद्धमित्याह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

"यदा चतुर्द्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते" ॥

चतुर्द्दशीयामं चतुर्द्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्द्दशीनिर्द्देशोऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा अमावास्याचतुर्द्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं कृत्स्नं किञ्चिन्न्यूनं वा अनुपूरयेत् अथानुपूरयेदित्यभिधानात् तुरीययामस्य पादोनदण्डद्वयान्यूनप्रथममुहूर्त्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते । एतेन प्रहरत्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतुर्द्दशी प्रतीयते । ततश्चोभयवासरीयतृतीयांशसम्बन्धिपञ्चधाविभक्तापराह्णमुहूर्त्तयोर्मुहूर्त्तान्यूनदर्शलाभे द्वैधं न त्वेकदिनमात्रे तल्लाभे । तत्र पूर्व्वोक्तेन वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव द्वैधानुदयात् । अतो यद्दिने वासरतृतीयांशे तादृशदर्शलाभस्तत्रैव श्राद्धं । मुहूर्त्तोनतिथेस्तु कर्म्मानर्हत्वान्न द्वैधावसरः । तथा च भविष्ये ।

"व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी" ॥

इति । अत्र च प्रागुक्तजावालिवचनोक्ता मुहूर्त्तात्मिका घटिका ग्राह्या योग्यत्वात् न त्वेकदण्डात्मिका वक्ष्यमाणरौहिणादिग्रहणे तथा दृष्टत्वाच्च । ततश्च पूर्व्वोक्तद्वैधे तद्दिवसीयचतुर्द्दश्यपेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनकालव्यापिनी न तु पूर्व्वापरदिवसीययावच्चतुर्द्दश्यपेक्षया अनुपस्थितेः । एवं स्तम्भितावर्द्धमानयोरपि । तदैव पूर्व्वदर्श एव श्राद्धं । स्वोक्तचन्द्रक्षयानुरोधात् । यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतुर्द्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्णीयकिञ्चिन्न्यूनमुहूर्त्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्व्वदिने श्राद्धं न तु मुख्यापराह्णीयमुहूर्त्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयश्चतुर्द्दश्यष्टमयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्य्यन्तमिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव श्रवणात्तिथिद्वैधे खण्डविशेषो नियम्यते कर्म्मणि खण्डान्तरव्युदासाय । एवञ्च यत्र पूर्व्वापरदिने वासरतृतीयांशीयमुख्यापराह्णे मुहूर्त्तोनदर्शलाभस्तत्रापि पूर्व्वदिन एव श्राद्धं वासरतृतीयांशचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरसात् । त्रिमुहूर्त्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्व्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने तृतीयांशमुहूर्त्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् श्राद्धम् । अन्यथा,—

"यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्" ।

इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥

अथ "यत्र पूर्व्वाह्णे श्राद्धं तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्व्वीत" इति गोभिलविरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव ।

"यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि" ॥

"यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्व्वीत" इति यद्गोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रायिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहूपरं तच्च वर्द्धमानापक्षे नियतं । क्षीणास्तम्भितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च "यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्व्वीत" इति श्रुतिरेतत्समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्द्धमानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र क्षयपक्षणा कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तायुक्ता ।

"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि" ।

इति विरोधात् । क्षीण इति कात्यायनेन मया यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायकम् । अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा इति यद्गोभिलसूत्रान्तरं तदर्थम् । "यदहस्त्वेव" इत्यादि द्वितीयसूत्रप्राप्ततिथेः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्तिरित्यत आह स एव ।

"यथोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्द्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्व्वपेत्" ।

दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्द्दश्यां श्राद्धाय पूर्व्वसूत्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सत्यममावास्याविषयं । इदं पुनरित्थम्भूतचतुर्द्दशीविषयमिति श्राद्धविवेकः । तत् किममावास्यावच्चतुर्द्दशीत्यत्राह अमावास्यां प्रतीक्षेत उभयतिथिप्राप्तौ श्राद्धायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र पूर्व्वदिने दिवा सार्द्धमुहूर्त्तमात्रे अमावास्या परदिने च सार्द्धदशममुहूर्त्तमात्रे तत्र चोभयदिने श्राद्धयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्त चतुर्द्दश्यन्ते निर्व्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये साग्निनिरग्न्योर्व्विशेषमाह कालमाधवीये जाबालिः ।

"अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्म्मता" ।

आदिशब्दादनुपनीतशूद्रयोर्ग्रहणं ॥ * ॥ क्षयमाह कात्यायनः ।

"अष्टमेऽंशे चतुर्द्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः" ॥

चतुर्द्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमाः क्षीणः चतुर्थभागोनकलावशिष्टो भवति । "अचेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते" इत्यादिस्वरसात् । अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्त्तायां तेन अमावास्यायाः सप्तमे यामे कृत्स्नक्षय इत्यवगम्यते । "ततश्चान्त्यकलावयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति" श्राद्धविवेकः । उत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्धः । तेन विनाशस्यानन्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह स एव ।

"आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः" ॥

आभ्यामिति ल्यब्लोपे पञ्चमी इमे प्राप्येत्यर्थः । चन्द्रचारविदो ज्योतिर्व्विदः । अत्र पौर्णमास्यान्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र वीजं ब्रह्मपुराणीयतिथिकृत्यं । तथा च श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मपुराणं ।

"पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्व्वदा" ।

अत्र कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित् तिथौ श्राद्धविधानादमावास्यापि लभ्यत इति ॥ * ॥ को विशेष इत्यत्राह स एव ।

"अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-
मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति" ॥

अत्र मासद्वये अमावास्यायां चतुर्थभागोनकलावशिष्टः चतुर्थभागोना या कला तयावशिष्टः कलाभागमात्रमात्रः आद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते । अर्थात् चतुर्द्दश्यष्टमयामे क्षयारम्भ इति । तदन्त एव अमावास्याद्ययाम एव क्षयं कृत्स्नमेति । अत्र-

स्यामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः। तेन मार्गशीर्षज्यैष्ठयोरुभयदिने चन्द्रक्षयलाभे यद्यपि यदा चतुर्द्दशीयाममिति वचनात् पूर्व्वदिने एव श्राद्धं प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति। क्षतृक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि परत्रापराह्नलाभे श्राद्धं अन्यथैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात्॥ * ॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव। यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यद्यत्तस्मिंस्तृतीयया परिवृष्यो नोपजायेत। यष्ठो मासः। तृतीयया मात्रया चतुर्थभागोनकलया परिवृध्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिकन्यूनकलयेति। तेन मलमासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्द्दश्यन्तयामादि दर्शसप्तमयामपर्य्यन्तं क्षय इति। मलमासयुताब्दस्तु एकस्मान्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्दस्तृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यम्भावादिति ॥ * ॥ चन्द्रक्षयानुबद्धं क्षीणापक्षमुपसंहरति स एव।

"एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपराह्ने च दद्यात्"।

एवं चारं गतिविशेषं॥ * ॥ स्तम्भितायां व्यवस्थामाह स एव।

"सम्मिश्रा या चतुर्द्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित्।
खर्व्वितां तां विदुः केचिदुपेध्वमिति चापरे"॥

क्षीणायाः पूर्व्वमुक्तत्वात् ।वर्द्धमानायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् अस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वं। खर्व्वितां नीचां पितृलोकप्रापणानर्हां केचित् यजुर्व्वेदिनः। अपरे ऋग्वेदिनः तामेव उपेध्वमुपगच्छत श्राद्धायेति शेषः। उपेध्वमित्यत्र गताध्वामितिपाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्वा अनयेति गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः। "तस्माच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छात उभयादरं कुर्व्वन्ति" इति कात्यायनस्वरसः॥ * ॥ व्यक्तमाह लघुहारीतः।

"त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्व्वा दर्शा च बह्वृचैः।
कुहूरध्वर्य्युभिः कार्य्या यथेष्टं सामगीतिभिः"॥

अत्र त्रिमुहूर्त्तत्वुपादानात् स्तम्भितायाः पूर्व्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि बह्वृचानां श्राद्धं। न तु मुख्यापराह्नलाभादपि परदिने। सामगानां तत्राप्यनियमः। एतादृश्विषय एव उभयत्रापराह्नालाभेऽपीयं व्यवस्थेति श्राद्धविवेकः॥ मुख्यापराह्नस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात्॥ ॥ * ॥ वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः।

"वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि।
यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्"॥

यामांस्त्रीनिति पूर्व्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्द्दश्यपेक्षया। अथैवं वासरतृतीयांशानुरोधेन श्राद्धविधानात् कथममावास्याश्राद्धे पर्य्युदस्तरात्र्यादीतरकालपरिग्रहः। सत्यं। तिथिद्वैधे क्षीणादिभेदेन स्वल्पविशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांशापेक्षा अन्यथोभयदिने वासरतृतीयांशाप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्तेः। प्रागुक्तनिरग्न्यादेः कुतपमृते अस्य निर्व्विषयतापत्तेश्च अतः पर्य्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रहः। यदा तु पूर्व्वापरस्वल्पयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तथैव सायाह्नमुहूर्त्तद्वयपर्य्युदस्तेतरकालकुतपादिमुहूर्त्तपञ्चकरौहिणादिमुहूर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयांशीयापराह्नमुहूर्त्तद्वयकालाः। यथाक्रममापत्सामान्यप्रशस्तप्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयाः। एवमखण्डतिथावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्व्वोक्तत्वात्।

"सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्"।

इति मत्स्यपुराणात्।

"रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते"॥

इति मनुवचनाभ्यां।

"ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते"॥

इति मत्स्यपुराणान्मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थः। ततस्तेनैव।

"अपराह्ने तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं"॥

इत्युक्तं। "पूर्व्वाह्नो वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणां अपराह्नः पितॄणां"। इति श्रुतिः। वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायनवचनं।

"सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्"

इत्येषामेकवाक्यत्वात् वासरतृतीयांशीयापराह्नमुहूर्त्तद्वयस्य लाभः। इति तिथ्यादितत्त्वं॥

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वासो यत्र, गौरादित्वात् ङीष्।) अमावस्या। इति शब्दरत्नावली॥

अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वसतो यत्र तिथौ सा, अमा + वस + आधारे ण्यत्, स्त्रियां टाप्। णित्वात् वृद्धिः।) अमावसीतिथिः। इत्यमरः॥

अमित्रः, पुं, (अमरोगे इत्रच्।) शत्रुः। इत्यमरः॥ (रिपुः। विपक्षः। शत्रुमक्षीयः। प्रतिकूलः।

"मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि लक्ष्मण"॥

इति रामायणे।)

अमिषं, क्ली, (अम् रोगे कर्म्मणि इषन्) लौकिकसुखं। इत्युणादिकोषः॥ छलाभावः॥ (न मिषश्छलं नञ्समासः, छलनाभावः। नास्ति मिषश्छलं यस्य तत्, छलशून्यः।)

अमी, [न्] त्रि, (अम् रोगे + भावे घञ्, मान्तत्वात् वृद्ध्यभावः, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन्।) रोगी। यथा। अम्ययं। इति वोपदेवः॥

अमीवं, क्ली, (अम + वन्, ईड़ागमः।) पापं। दुःखं। यथा,—

"तं त्वाहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहं।
आपृच्छे शापनिर्म्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन्"॥

इति श्रीभागवतं॥

("न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यामीवं दशानन।
जीवितुं शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव दुर्म्मतिः"॥

इति रामायणे।)

अमुकं, त्रि, बुद्धिस्थत्वोपलक्षिततत्तद्धर्म्मावच्छिन्नं। स्वस्वव्यक्तिविशेषधर्म्मपुरस्कारेण वक्तव्यवाचकं। फलना इति भाषा। अदस्शब्दस्य अकि कृते सोरौत्वाभावे अकोऽकारस्य उत्वे अमुक इति भवति अमुक इत्यागमिकं। इति क्रमदीश्वरः॥ यथा,—

"अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः"।

इति श्राद्धतत्त्वं॥ (अभिवादये इति शब्दोच्चारणानन्तरं अमुकनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्। इति कुल्लूकभट्टः।

"संनिवेश्यं प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत् स्वयम्।
मतं मेऽमुकपुत्त्रस्य अमुकस्य महीपते"॥

इति नारदः।)

अमुक्तं, क्ली, (मुच् + क्तः, न मुक्तः विरोधे नञ्समासः।) छुरिकाविशेषः। इति हलायुधः॥ हातछुरी इति भाषा। मुक्तिरहिते अत्यक्ते च त्रि॥ (अप्राप्तमोचनः। अस्वतन्त्रः।

"अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा"।

इति साहित्यदर्पणे।

"अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषसमुद्भवैः"।

इति महाभारते। खड्गादिकं। यदुक्तम्,—

"खड्गादिकममुक्तञ्च नियुद्धं विगतायुधम्"।

इति।)

अमुत्र, व्य, (अमुष्मिन् अदस् + त्रल् उत्वमत्वे।) जन्मान्तरं। परलोकः। इत्यमरः॥ (अमुष्मिन् इत्यर्थस्य वाचकः।

"अनेनैवार्भकाः सर्व्वे नगरेऽमुत्र भक्षिताः"।

इति कथासरित्सागरे। भवान्तरे। जन्मान्तरे।

"तथैव यः क्षमाकाले क्षत्त्रियो नोपशाम्यति।
अप्रियः सर्व्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति"।
"इच्छद्भिः सततं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं"॥

इति महाभारते।)

अमुष्यपुत्त्रः, पुं, स्त्री, (अमुष्य पुत्रः निपातनात् अलुक् समासः।) प्रख्यातवंशोद्भवः। कुलीनः। इति जटाधरः॥

("स्यादामुष्यायणश्चार्य्योऽमुष्यपुत्त्रो महाकुलः"।

इति जटाधरः।)

अमूर्त्तः, त्रि, (मूर्च्छ + क्तः, नञ्समासः।) मूर्त्तभिन्नः। मूर्त्तिरहितः। यथा। सुज्ञाना अमूर्त्तत्वादिति वोपदेवः॥ न्यायमते। आकाशं। कालः। दिक्। आत्मा। एषां सामान्यगुणाः संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वं ३ संयोगः ४ विभागः ५। आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः। कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेषगुणाः। बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ भावनाख्यसंस्कारः ७ धर्म्मः ८ अधर्म्मः ९। इति भाषापरिच्छेदः॥ (रूपहीनः। आकृतिरहितः। वायुः। अन्तरीक्षञ्च। यदुक्तं,—

"सन्निवेश्यो नेत्रदृश्यो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते।
क्षित्यम्बग्नित्रयं मूर्त्तममूर्त्तं त्वितरद्वयं"॥ इति।
"क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च।
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी"॥

इति भाषापरिच्छेदः।)

अमूदृशः, त्रि, (पाणिनिमते तु, अमुमिव पश्यति, अदस् + दृश् + कञ्, दृश्याने आत्वे कृते वतः

अमृ
अमृ

ऊनमत्ते।) एवंप्रकारः। एतद्रूपः। इति मुग्धबोधं ॥ यथा,—"अमूदृशो तत् कविवन्दिवर्णितैः"। इति नैषधं ॥

अमूलकं, त्रि, मूलरहितं। प्रमाणशून्यं। नास्ति मूलं यस्येति बहुव्रीहौ स्वार्थे कप्रत्ययः ॥

अमूला, स्त्री, (नास्ति मूलं शिफा यस्याः सा, स्त्रियां टाप्।) अग्निशिखावृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूलरहिते त्रि। इति मुग्धबोधं ॥

अमृणालं, क्ली, (मृणालतुल्यं सादृश्ये नञ्समासः, तस्य मृणालसदृशकोमलत्वात् तथात्वं।) वीरणमूलं। इत्यमरः ॥

अमृतं, क्ली, (मृ+भावे क्तः, नास्ति मृतं मरणं यस्मात् तत्, तत्पायिनां मरणाभावात् तस्य तथात्वं।) समुद्रोद्भवदेवभक्ष्यामरत्वजनकद्रव्यविशेषः। यदा पृथुराजभयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा देवा इन्द्रं वत्सं कृत्वा हिरण्मयपात्रे अमृतरूपपयोऽदूदुहन् तत्तु दुर्व्वाससः शापात् समुद्रमध्यं गतं पश्चात् समुद्रमथने अमृतपूर्णकलसं गृहीत्वा धन्वन्तरिरुत्थितः। इति भारतभागवते ॥ तत्पर्य्यायः ॥ पीयूषं २ सुधा ३। इत्यमरः ॥ पेयूषं ४। इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ * ॥ निर्जरं ५। समुद्रनवनीतकं ६। इति शब्दरत्नावली ॥ जलं। घृतं ॥ यज्ञशेषद्रव्यं ॥ अयाचितवस्तु ॥ मुक्तिः। इति मेदिनी ॥ दुग्धं। औषधं। विषसामान्यं। वत्सनाभः। पारदः। इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्नं। धनं। स्वर्णं। भक्षणीयद्रव्यं। हृद्यं। स्वादुद्रव्यं। इति हेमचन्द्रः ॥

अमृतः, पुं, (मृ+कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः।) धन्वन्तरिः। देवता। इति मेदिनी। वाराहीकन्दः। वनमुद्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः। अतिहृद्यः। इति भरतधृतव्याड़िः ॥ (आत्मा, यथा महाभारते,—

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तादमृतः परः।
अमृतान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" ॥

सूर्य्यः ॥ सुरपतिरिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः ॥) मरणरहिते त्रि। यथा। "अमृते जारजः कुण्डः"। इत्यमरः ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुस्वादुर्जटा यस्याः सा।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी नदीव।) ज्योत्स्ना। इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिण्यः दीधितयो यस्य सः।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥ ("अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजति तापममुष्य"। इति नैषधे।)

अमृतफलं, क्ली, पुं, (अमृतमिव स्वादु फलं।) पारावतवृक्षः। पटोलः। इति राजनिर्घण्टः ॥ नासपाती। इति पारस्य भाषा। यथा। अथामृतफलं यद्दृढकसातकाविलप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति प्रसिद्धं।

"अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु शीन् हरेद्दोषान्।
देशेषु सुद्गलानां बहुलं तल्लभ्यते लोकैः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् स्वादु फलं यस्याः सा, स्त्रियां टाप्।) द्राक्षा। आमलकी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (लघुखर्ज्जूरीवृक्षः। फलविशेषः। नासपाती। इति पारस्यभाषा।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोगनाशकत्वात् तथात्वं।) गुडूची। इति रत्नमाला ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् स्वादुः रसो यस्याः सा, स्त्रियां टाप्।) कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पक्वान्नविशेषः ॥ सा च

"तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं यष्टिपिष्टकं।
शुभ्रमीषद्दधियुतं मर्द्दयेद्दृढपाणिना ॥
एवं समुद्धृतं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितं।
ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्रितं निस्तुषैस्तिलैः ॥
विधायापूपकं तेन तम्बिकायां घृते पचेत्।
ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशे।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम्+भू+भावे अप्, अमृतस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत् सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा, स्त्रियां टाप्।) गुडूची। इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारजः, पुं, (अमृतस्य सारः तस्मात् जायते, अमृतसार+जन्+डः, उपपदसमासः।) गुड़ः। तवराजोद्भवखण्डः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसूः, पुं, (अमृतं सुधांर सूते, अमृत+सू+क्विप्, उपपदसमासः।) (अमृतान् देवान् सूते, अमृत+सू+क्विप्, उपपदसमासः।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः ॥ देवमातरि स्त्री। अमृतानां देवानां सूः प्रसूतिः ॥ .

अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदरः सोदर्य्यः तस्य एकस्थानादुत्पन्नत्वात् तथात्वं।) घोटकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैःश्रवा अश्वः।

"सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डरस्तथा"।
इति भारते।)

अमृतस्रवा, स्त्री, (स्रवति इति स्रु+अप्। स्त्रियां टाप्। अमृतस्य स्रवा षष्ठीतत्पुरुषः।) रुदन्तीवृक्षः। लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। रुदन्तिका २ उपवल्लिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५। अस्या गुणाः। पथ्यत्वं। ईषत्तिक्तत्वं। रसायनत्वं। व्रणनाशित्वं। विषकुष्ठामकामलाश्वयथुजयकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

("उक्तामृतस्रवा पथ्या ईषत्तिक्ता रसायनी।
व्रणघ्नी विषकुष्ठामं कामलां श्वयथुं जयेत्" ॥
इति राजनिर्घण्टः।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा।) गुडूची। मदिरा। इन्द्रवारुणी। ज्योतिष्मती। गोरक्षदुग्धा। अतिविषा। रक्तत्रिवृत्। दूर्व्वा। आमलकी। हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः ॥ तुलसी। इति शब्दमाला ॥ पिप्पली। इति मेदिनी ॥ चम्पादेशजश्यामलमांसा हरीतकी। सा विरेचने प्रशस्ता। इति राजवल्लभः ॥ (सूर्य्यदीधितिविशेषाः।

("सौरीभिरिव नाड़ीभिरमृताख्याभिरम्मयः"।
इति रघुवंशे।)

अमृतान्धः, [स्] पुं, (अमृतमन्धः अन्नमिव तृप्तिकारं यस्य सः।) देवता। इत्यमरः ॥ (अमृतं सुधा अन्धो भक्ष्यं यस्य सः।)

अमृताफलः, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) पटोलः। इति द्रव्याभिधानं ॥

अमृताशनः, पुं, (अमृतं अश्नाति भुङ्क्ते, अश+बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट्। अमृतस्य अशनः, षष्ठीतत्पुरुषः।) देवता। इति हलायुधः ॥

अमृताष्टकं, क्ली, (अमृताप्रभृति अष्टकं यस्य तत्।) हरितक्याद्यष्टद्रव्यं। यथा,—

"अमृता कटुकारिष्टपटोलघनचन्दनं।
नागरेन्द्रयवञ्चैतदमृताष्टकमीरितं ॥
क्वथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहं।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दितृष्णादाहनिवारणं" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्गं, क्ली, (अमृतस्येव आसङ्गो यस्य तत्।) तुत्थविशेषः। तत्पर्य्यायः। कर्परिकातुत्थं २ अञ्जनं ३। इति हेमचन्द्रः ॥

अमृताहरणः, पुं, (अमृतमाहरति, मातृदास्यापनयनार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति, आ+हृ+कर्त्तरि ल्युट्, ततः षष्ठीतत्पुरुषः।) गरुड़ः। इति हारावली ॥ ("पुरा किल गरुड़ो मातुर्विनतायाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्व्वदेवान् विनिर्जित्य सोमरक्षकच्छेदनयन्त्रादिकञ्चातिक्रम्य स्वर्गादमृतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्"। इति पौराणिकी कथा। महाभारतस्यादिपर्व्वणि।

"श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आहरामृतमोजसा।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर! ॥
इत्युक्तो गरुड़ः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुं ॥
.. ..
स चक्रं क्षुरपर्य्यन्तमपश्यदमृतान्तिके।
परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयं ॥
ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्।
.. ..
अच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥
समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली।
उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्य्यवान् ॥
... ...
एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च।
द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुड़ेन महात्मना" ॥)

अमृताह्वं, क्ली, (अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते, ... +ह्वे+कः, तस्य तुल्यस्वादत्वात् तथात्वं।) लघुबिल्वफलाकृतिखोरासानदेशजनासपातीनामफलं। तत्पर्य्यायः। रुचिफलं २। अस्य गुणाः। गुरुत्वं। वातनाशित्वं। स्वादुत्वं। अम्लत्वं। रुचिशुक्रकारित्वञ्च ॥ तत्तरुफलगुणाः। रुच्यत्वं। सुस्वादुत्वं। त्रिदोषनाशित्वञ्च। तत् सुश्रुते

वळुलं लभ्यते। इति भावप्रकाशः॥

मृतोत्पन्नं, क्ली, (अमृतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्ण-त्वात्।) खर्परीतुत्थं। इति राजनिर्घण्टः॥

मृतोत्पन्ना, स्त्री, (अमृतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा, "जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति निष्ठायाः परनिपातः"।) मक्षिका। इति राज-निर्घण्टः॥

मृतोद्भवं, क्ली, (अमृतं विषमिव उद्भवति अस्या-वर्णत्वात्, उद्+भू+अप्।) तुत्थं। खर्परीतुत्थं। इति राजनिर्घण्टः॥

मेधाः, [स्] पुं, (नास्ति मेधा यस्य सः, समा-सान्तः असिच्।) मूढः। मूर्खः। इति हेमचन्द्रः॥ ("नमः समस्मात् पूर्व्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम्। सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे"। इति वोपदेवः।)

मेध्यं, क्ली, (न मेध्यं पवित्रं विरोधे नञ्समासः।) पुरीषं। इति शब्दरत्नावली॥ अपवित्रे त्रि॥ (अपवित्रं। मलमूत्रादिकं वस्तु।
"नाग्निं मुखेनोपधमेत् नग्नां नेक्षेत च स्त्रियं।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत्"॥
इति मनुः।)

अमोघः, त्रि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः।) सफलः। अव्यर्थः। इति मेदिनी॥ नदविशेषे पुं। इति शब्दरत्नावली॥ (इष्टफलप्रदः। अवन्ध्यः। अविफलः।
"यदमोघमपामन्तरुप्तं वीजमज त्वया"।
इति कुमारसम्भवे।
"अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः"।
इति रघुवंशे।

अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः।) पाटलिवृक्षः। विड़ङ्गं। इत्यमरः॥ हरीतकी। इति मेदिनी॥

अम्ब गतौ। (इति कविकल्पद्रुमः।) ओष्ठवर्गशेषो-पधः। अम्बति। इति दुर्गादासः॥

अम्बकं, क्ली, (अम्बति नक्षत्रपर्य्यन्तं गच्छति, अम्ब+ण्वुल्। वा अम्ब्यते भूगर्भे प्राप्यते, अम्ब+कर्म्म-णि घञ् स्वार्थे कन्।) नेत्रं। इति हेमचन्द्रः॥
"आसीनमासन्नशरीरपात-
स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श"।
इति कुमारसम्भवे।) ताम्रं। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बरं, क्ली, (अबि शब्दे+भावे घञ्, अम्बः शब्दस्तं राति आदत्ते अम्ब+रा+कः।) वस्त्रं। ("एवमुक्ता सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा"। इति रामायणे।)
आकाशं। ("दावाग्निः कथमम्बरे" इति साहि-त्यदर्पणे।) कार्पासः। सुगन्धद्रव्यविशेषः। इति विश्वः॥ अभ्रधातुः। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बरिषं, क्ली, (अम्ब्यते पच्यतेऽत्र, अबि+अरिष वा दीर्घः निपातनात्।) भर्ज्जनपात्रं। भाजना खोला। इति भाषा। इत्यमरटीकायां रमा-नाथः॥

अम्बरीषं, क्ली, (अबि+गतौ+कर्म्मणि घञ्, अम्बा ईर्षा यस्मात् तत्, सिंहवत् पृषोदरादि-त्वात् रवर्णविपर्य्ययेण साधु।) भ्राष्ट्रः। भर्ज्जन-पात्रं। इत्यमरः॥ युद्धं। इति मेदिनी॥

अम्बरीषः, पुं, (अम्ब्यते पच्यते अत्र, निपातनात् साधुः।) विष्णुः। शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ किशोरः। भास्करः। नृपभेदः। स तु सूर्य्य-वंशीयनाभागराजपुत्रः।
("भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः।
नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्म्मिकः॥
अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्"॥
इति हरिवंशे।) नरकभेदः॥ आम्रातकवृक्षः। अनुतापः। इति मेदिनी॥

अम्बष्ठः, पुं, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा+स्था+कः, आम्बाम्बेति षत्वं, ङ्यापोः संज्ञाछन्द-सोर्बहुलमिति ह्रस्वः, असवर्णाजातत्वात् तस्य तथात्वं।) देशविशेषः। विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नः। इति मेदिनी॥ अयं चिकित्सावृत्तिः वैद्य इति ख्यातः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ हस्तिपकः। यथा,—
"अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्राम मा चिरं"।
इति श्रीभागवतं॥ कायस्थजातिविशेषः। इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः॥

अम्बष्ठकी, स्त्री, (अम्बष्ठं कायति स्वग्रहणार्थ-माह्वयति, अम्बष्ठ+कै+कः, गौरादित्वात् ङीष्।) लताविशेषः। आकनादि निमुखी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पाठा २ अम्बष्ठा ३ कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाष्ठीला ६ वरा ७ तिक्ता ८ प्राचीना ९ एकोशिका १० वृका ११। इति रत्नमाला॥ विद्धकर्णी १२ स्थापनी १३ श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्तिका १७। इत्यमरः॥ अविद्धकर्णी १८ अविद्धकर्णा १९। इति तट्टीका॥ अम्बष्ठिका २० यूथिका २१ विद्धकर्णिका २२ दीपनी २३ तिक्तपुष्पा २४ वृह-त्तिक्ता २५ शिशिरा २६ वृकी २७ मालती २८ देवी २९ वृत्तपर्णी ३०। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्या गुणाः। अतीसारशमनत्वं। लघुत्वं। त्रिदोष-नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ तिक्तत्वं। गुरुत्वं। उष्णत्वं। वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वं। भग्नसन्धानकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बष्ठा, स्त्री, (अम्बायां मातरि स्वोत्पत्तिस्थाने इति यावत्, तिष्ठति, अम्बा+स्था+कः, अम्बेत्यादिना षत्वम् पूर्व्ववत् ह्रस्वः, स्त्रियां टाप्।) क्षुप-विशेषः। अम्बाड़ा इति ख्याता। अस्याः पर्य्यायः। बालिका २ बाला ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५ अम्बिका ६ अम्बा ७ माचिका ८ दृढवल्का ९ मयूरिका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२ श्रेयसी १३ मुखवाचिका १४ छिन्नपत्री १५ भूरि-मल्ली १६। अस्या गुणाः। कषायत्वं। अम्लत्वं। कफकण्ठरोगवातरोगवलाशनाशित्वं। वम्यनिला-रित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥०॥ पाठा। चाङ्गेरी। यूथिका। इत्यमरमेदिनीकारौ॥

अम्बष्ठिका, स्त्री, (अम्बष्ठा+संज्ञायां कन्, स्त्रियां टाप्।) अम्बष्ठा। आकनादि इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥ शाखणी। वामनहाटी इति प्रसिद्धा। इति रत्नमाला॥

अम्बा, स्त्री, (अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यते, अबि गतौ+घञ्, स्त्रियां टाप्।) जननी। इति शब्दरत्नावली॥
"अम्ब! यत्त्वमिदं प्रात्थ प्रशमाय वचो मम"।
"नान्यदस्त्रमभीप्सामि स्थानमम्ब स्वकर्म्मणा"।
इति विष्णुपुराणे।)
नाट्योक्तौ सैव। इत्यमरः॥ पाण्डुराजमातुः स्वसा। इतिमहाभारतं॥ अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः। दुर्गा। इति केचित्॥

अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्दं लाति गृह्णाति, अम्बा+ला+कः, उपपदसमासः, ह्रस्वे अतइत्वं स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप्।) माता। इति शब्द-रत्नावली॥ अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ पाण्डु-राजमाता। इति भारतं॥ (काशीराजस्य कनि-ष्ठा दुहिता सा च विचित्रवीर्य्यपत्नी।
"अम्बालिका च राजेन्द्र! राजकन्या यवीयसी।
अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे॥
"भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्म्मणा"।
इति महाभारते।)

अम्बिका, स्त्री, (अम्बा+स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप्।) दुर्गा।
"ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः।
आशीर्भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्"॥
इति कुमारसम्भवे। माता। इति मेदिनी॥ जैनदेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ कटुकीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ काशीराजस्य मध्यमादुहिता। विचित्रवीर्य्यस्य पत्नी। धृतराष्ट्रस्य माता।
"अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वथ मध्यमा।
अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे॥
भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्म्मणा"।
इति महाभारते।)

अम्बिकेयः, पुं, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं पुमान्, अम्बिका+ठक् तस्य इयः, वृद्ध्यभावः।) गणेशः। कार्त्तिकेयः। धृतराष्ट्रराजः॥ अम्बि-काया अपत्यमित्यर्थे ज्ञेयः॥

अम्बिकेयकः, पुं, (अम्बिकेय+स्वार्थे कन्।) गणेशः। इति जटाधरः॥

अम्बु, क्ली, (अबिशब्दे उण्।) वालानामौषधिः। इत्यमरः॥ वाला इति भाषा। जलं ("मुक्ता म-णालपटली भवता निपीतान्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि"। इति भामिनीविलासे। "अम्बुज-मम्बुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु"। इत्युद्भटः। "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं"। इति काव्यप्रकाशे।)

अम्बुकण्टकः, पुं, (अम्बुनि जले कण्टक इव, सादृ-श्यार्थे कन्।) कुम्भीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुकिरातः, पुं, (अम्बुनि जले किरातः व्याध इव।) कुम्भीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुकीशः पुं, (अम्बुनि कीशः वानर इव।) शिशु-

मारजम्तुः। इति हेमचन्द्रः॥ शुशुक इति भाषा।

अम्बुकूर्म्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म्म इव)। शिशुमारः। इति हेमचन्द्रः॥

अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य।) छोलङ्गवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अम्बुचामरं, क्ली, (अम्बुनः चामरमिव।) शैवालं। इति जटाधरः॥ शेयाला इति भाषा।

अम्बुजं, क्ली, (अम्बुनि जायते, अम्बु+जन्+डः।) पद्मं। इति मेदिनी॥ "इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन"। इति शृङ्गारतिलके। "अम्बुजमम्बुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु"। इत्युद्भटः।) वज्रं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुजः, पुं, (अम्बुसमीपे जातः।) हिज्जलवृक्षः। इत्यमरः॥ (निचुलवृक्षः॥
"अम्बुजं कमले क्लीवं हिज्जले तु पुमानयं"।
इति शब्दरत्नावली।
"अम्बुजो निचुले पुंसि कमले तु नपुंसकं"।
इति मेदिनी।)

अम्बुजन्म, [न्] क्ली, (अम्बुनो जन्मास्य।) पद्मं। इति राजनिर्घण्टः॥ (सारसविहङ्गः॥ शङ्खः। त्रि, जलजातः। सलिलोद्भवः।)

अम्बुतालः, पुं, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठां गच्छति अम्बु+तल+अच्।) शैवालं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने+कः।) मेघः। इति रत्नमाला॥ ("सदा मनोज्ञाम्बुदनादसोत्सुकम्"। इति ऋतुसंहारे। "शशाक निर्व्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः"। इति रघुवंशे।) मुस्तकं। यथा। "कणीसविश्वानलदं सहाम्बुदं"। इति वैद्यकं॥

अम्बुधिः, पुं, (अम्बूनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु+धा+कर्म्मण्यधिकरणे किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ ("रे चाञ्चल्ययुजो मृगाः श्रितनगाः कल्लोलमालाकुलामेतामम्बुधिगामिनीं व्यवसिताः सङ्गाहितुं वा कथम्"। इति भामिनीविलासे। "सुरासुराश्च गन्धर्व्वाः क्षोभयामासुरम्बुधिम्"। इति रामायणे।)

अम्बुधिस्रवा, स्त्री, (अम्बुधि+स्रु+अप्, स्त्रियां टाप्।) गृहकन्या। घृतकुमारी इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बुपः, पुं, (अम्बूनि जलानि पाति पिबति वा, अम्बु+पा+कः।) चक्रमर्द्दकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (जलेश्वरः। वरुणः।) शतभिषाख्यं नक्षत्रं। त्रि, जलपानकारी।)

अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बूनि पत्रे यस्याः सा।) उच्चटावृक्षः। इति रत्नमाला॥

अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बूनि प्रसादयति स्वच्छतां नयति अम्बु+प्र+सद+णिच्+अण्, उपपदसमासः।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ निर्म्मली इति ख्यातः।

अम्बुप्रसादनं, क्ली, (अम्बूनि प्रसादयति, प्र+सद णिच्+ल्युट्।) कतकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु बिभर्त्ति, अम्बु+भृ+क्विप्।) मेघः। मुस्तकं। इत्यमरः॥ समुद्रः। इति केचित्॥

अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे अल्पजले जायते, जन+डः) शम्बूकः। शामुक इति हेमचन्द्रः॥ इति भाषा।

अम्बुरः, पुं, (अम्बु+उरन्।) द्वाराधःकाष्ठं। इति हेमचन्द्रः॥ गोवराट् इति भाषा।

अम्बुरुहा, स्त्री, (अम्बुनि रोहति, अम्बु+रुह+कः, ततष्टाप्।) स्थलपद्मिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तदर्थं वाचयति सूचयति, वच्+णिच्+अण्, उपपदसमासः, ङीप्।) ऋतुमती पृथ्वी। यथा,—
"यद्वारे यत्काले मिथुनसंक्रमणं भूतं तद्वाराभ्यन्तरे तावत्कालावधि विंशत्यादिदण्डाधिकदिनत्रयमम्बुवाची। तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्य्यं। सर्पभयोपशमनाय दुग्धं पेयं"। इति कृत्यतत्त्वं॥ * ॥
अपिच। ज्योतिषे।
"रजोयुक् क्ष्माम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ।
तस्यां पाठो वीजवापो नाहिभीर्दुग्धपानतः॥
मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्ज्जयेत् त्रीण्यहानि।
यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य वीजं
न भवति फलभागी शस्यचाण्डालपाकः" ॥
रजोयुक् क्ष्मा ऋतुमती पृथ्वी। मत्स्यसूक्ते।
"धरण्यामृतुमत्याञ्च भूमिकम्पे तथैव च।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः" ॥
ज्योतिषे।
"यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत्।
अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः" ॥
इदन्तु प्रायिकं। इति तिथ्यादितत्त्वं॥*॥ अन्यच्च।
"यदार्द्रां समादाय भानोर्म्मन्मथगामिता।
पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत्॥
काम्यनैमित्तिकञ्चैव यात्रां मन्त्रक्रियान्तथा।
ऋतुमत्यां न कुर्व्वीत पूर्व्वसङ्कल्पितादृते॥
न कुर्य्यात् खननं भूमेः सूच्यग्रेणापि शङ्करि।
वीजानां वपनञ्चैव चतुर्व्विंशतियामकं॥
प्रमादाद्वपनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत्।
कृष्णं कुर्य्यात् तत्फलाच्च खननात्तिलकाञ्चनं" ॥
इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ५८ पटलः॥*॥ अपरञ्च।
"रवौ रुद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः।
तस्माद्दिनत्रयं यावत् वीजवापं परित्यजेत्॥
चत्वारिंशत्त्रिंशत्रिकषड्भागयुतो रविर्यदा भवति।
तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवर्क्षपादस्थितो यावत्॥
दिग्भागसून्यलिप्तो गणितेन भवति रविर्यदा सार्द्रः।
स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयार्द्रायां" ॥
"न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणं।
कृषाणां वाहनञ्चैव वीजानां वपनं तथा" ॥
इति राजमार्त्तण्डः॥ * ॥ अथ पाकनिषेधो यथा,—
"यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा।
अम्बुवाचीदिने नैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत्॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
भक्ष्यं नैव कर्त्तव्यं चाण्डालान्नसमं स्मृतं" ॥
इति संवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यं॥

अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, व +णिनि ङीप्।) पाटलावृक्षः। इति जटाधरः

अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा गौरादित्वात्, ङीष्।) पाटलावृक्षः। इति राज निर्घण्टः॥

अम्बुवाहः, पुं, (अम्बूनि वहति, अम्बु+वह्+अ उपपदसमासः।) मेघः। इति रत्नमाला ("विश्वाभिवारसमार्पितजीवितोऽयं चातकि किमु सखे भवताम्बुवाहः"। इति भामिनी विलासे। "विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्त त्वन्तमिवाम्बुवाहं"। इति भारविः।) मुस्तकं मेघनामा इत्यमरेणोक्तत्वात्॥

अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनि वहति स्थानान्त नयति, अम्बु+वह+णिनि, उपपदसमास ङीप्।) काष्ठाम्बुवाहिनी। काष्ठादिनिर्म्मितच्छिन्न यनौकाञ्चतिजलसेचनी। इत्यमरटीकायां मथु रानाथः॥

अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्म्मधारय मध्यपदलोपश्च।) जलवेतसः। तत्पर्य्यायः। परि व्याधः २ विदुलः ३ नादेयी ४। इत्यमरः॥

अम्बुशिरीषिका, स्त्री, (अम्बुनि अल्पः शिरीष अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम्।) जलशिरीषवृक्षः तत्पर्य्यायः। शिरीषिका २ टिण्टिणिका दुर्ब्बला ४ वारिशिरीषिका ५। अस्या गुणाः त्रिदोषविषकुष्ठार्शोनाशित्वं। इति भावप्रकाशः

अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु+सृप णिनि, उपपदसमासः।) जलौकाः। इ त्रिकाण्डशेषः॥ जोँक् इति भाषा।

अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बूनि सिच्यन्ते अनया, अम्बु सिच्+करणे ल्युट्, ङीप्।) अम्बुवाहिनी नौकाजलसेचनपात्रं। इत्यमरटीकायां मथुर नाथः॥

अम्बूकृतं, त्रि, (अनम्बु अम्बु सम्पद्यमानं कृतं, अम्बु कृ+क्त, अभूततद्भावे च्विः।) श्लेष्मकणनिर्ग सहितवाक्यं। तत्पर्य्यायः। सनिष्ठीवं २। इत मरः॥ सथूत्कारं ३। इति हेमचन्द्रः॥ (स ष्ठीवमुखरावः। "दधति कुहरभाजामत्र भल्ल यूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि"। इ उत्तरचरिते।)

अम्ब्लः, पुं, (अबि शब्दे क्तः।) अम्लरसः। इ त्यादिकोषः॥ अम्बल। टक इति च भाषा।

अम्भः, [स्] क्ली, (आप्यते, आप्+असुन्।) ज बालनामौषधं। इत्यमरः॥ लग्नादितश्चतुर्थराशि इति ज्योतिषं॥ (अङ्कशास्त्रे चतुर्थसंख्या वैदिकच्छन्दोभेदः।)

अम्भःसारं, क्ली, (अम्भसां सारं।) मुक्ता। इ राजनिर्घण्टः॥ अम्भस्सारमपि पाठः॥

अम्भःसूः, पुं, (अम्भांसि सूते, सू+क्विप्।) धूम इति हेमचन्द्रः॥ अम्भस्सूरिति च पाठः॥

अम्भोजं, क्ली, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड ।) पद्मं। इति शब्दरत्नावली ॥ सारसपक्षी। पुष्कराह्व इत्यमरटीकासारात्। चन्द्रे पुं। यथा। "पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतं"। इति श्रीभागवतं ॥ जलजाते त्रि ॥

अम्भोजन्मजनिः, पुं, (अम्भोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मे जनिः जन्म यस्य सः।) ब्रह्मा। यथा,—
"अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्"।
इति श्रीभागवतं ॥

अम्भोजयोनिः, पुं, (अम्भोजं नारायणनाभिपद्मं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः।) ब्रह्मा। यथा,—
"सदनमुपगतोऽहं पूर्व्वमम्भोजयोनेः" ॥
इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इनि ततः ङीप्।) पद्मलता। पद्मसमूहः। पद्मयुक्तदेशः। इति शब्दरत्नावली। (पद्मिनी। नलिनी। "अम्भोजिनीवननिवासविलासहेतुं हंसस्य हन्तुमपराऽपि तां विधाता"। इति नीतिशतके।)

अम्भोदः, पुं, (अम्भो जलं ददाति, अम्भस् + दा + कः।) मेघः। मुस्तकं। इति शब्दरत्नावली ॥ (जलदानकर्त्तरि, त्रि।)

अम्भोधरः, पुं, (अम्भः जलं धरति, धृ + अच्।) मेघः। ("सशीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरः"। इति ऋतुसंहारे।) मुस्तकं। इति शब्दरत्नावली ॥

अम्भोधिः, पुं, (अम्भांसि धीयन्ते अत्र, धा + आधारे किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली ॥
("अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया।
धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः" ॥
इति साहित्यदर्पणे।
"सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगाः"।
इति माघः।)

अम्भोधिवल्लभः, पुं, (अम्भोधेः वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः।) प्रवालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भोनिधिः, पुं, (अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र, अम्भस् + नि + धा + किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥
("असूत सा नागवधूपभोग्यं
मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यं"।
इति कुमारसम्भवे। विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अम्भांसि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, नारायणस्य सर्व्वाश्रयत्वात्। "अम्भोनिधिरनन्तात्मा"। इति महाभारते।)

अम्भोराशिः, पुं, (अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात्।) समुद्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भोरुहं, क्ली, (अम्भसि रोहति, अम्भस् + रुह + कः।) पद्मं। ("आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहां"। इति भामिनीविलासे।) सारसपक्षी। इत्यमरः ॥

अम्मयं, त्रि, (अपां विकारादि, अप् + मयट्।) जलविकारं। फेनादि। इत्यमरः ॥ जलमये त्रि। यथा,—
"न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः" ॥
इति श्रीभागवतं ॥
("सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः"।
इति रघुवंशे।)

अम्रः, पुं, (अमति सौरभेण दूरं गच्छति, अम + रन्।) आम्रवृक्षः। फले क्लीवं। इति शब्दरत्नावली ॥

अम्रातः, पुं, (अम्लं रसं सर्व्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति, अम्ल + अत + अण् वा लस्य रत्वं, पक्षे अम्लातः।) आम्रातकवृक्षः ॥ इति शब्दमाला ॥

अम्रातकः, पुं, (अम्लं रसं सर्व्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अम्र + अत + अण् + स्वार्थे कन्।) आम्रातकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("आम्राम्रातकजम्बूत्वक् कषाये विपचेद्बुधः।
यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्त्वा ग्रहणीं जयेत्" ॥
इति शार्ङ्गधरः॥)

अम्लं, क्ली, (अम + क्त।) तक्रं। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लः, पुं, (अम + क्त।) षड्रसमध्ये रसविशेषः। टक इति भाषा। तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्लः। इति सुश्रुतः। अस्य गुणाः। शाकवद्दोषकारित्वं। हृद्यत्वं। रुच्यग्निरक्तमांसकारित्वं। शीतलत्वं। वायुनाशित्वं। स्निग्धोष्णत्वं। कटुरसतोऽधिकोष्णवीर्य्यत्वं। जिह्वोद्वेगकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति। अपि च। प्रीत्यग्निपटुताकारित्वं। प्रपाचनत्वं। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तदतिशयभक्षणगुणाः। पाचकत्वं। पित्तश्लेष्मवान्तिक्लेदकारित्वं। लघुत्वं। उष्णत्वं। वहिःशीतत्वं। वायुनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ भ्रान्तितुष्टिकफपाण्डुदोषकार्श्यकासकारित्वं। इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वति त्रि। इत्यमरः ॥ * ॥ अम्लवेतसः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदाह वाभटः ॥ "अम्लः क्षालयते मुखम्।
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः।
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः॥
उष्णवीर्य्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः।'
करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनम् ॥
सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्य्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमं।
कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान्" ॥'
हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,—
"जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनैर्म्मल्यकारी,
बीभत्सं वा जनयति तथा वातरोगापहारी।
कण्डूकुष्ठक्षतरुजकरो लोलितः शोफिने स्यादम्लः प्रोक्तः पवनशमनोऽस्रक्प्रकोपं तनोति" ॥
सुश्रुतश्चाह॥"अम्लो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठ-विदाही वहिःशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति। सएवंगुणोप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्ष-नयन-सम्मीलन-रोमसंवेजनकफविलयन-शरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षताभिहत-दग्ध-दष्ट-भग्न-शून-प्रच्युतावमूत्रित-विसर्पित-छिन्न भिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरोहृदयञ्चेति"॥०॥
"अम्लोरसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं बृंहयति, ऊर्ज्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं बर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संस्रावयति, भुक्तमपकर्षयति, क्लेदं जनयति, प्रीणयति। लघुरुष्णः स्निग्धश्च ॥ सएवंगुणोऽप्येकएवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमीलयति अक्षिणी, संवीजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीण-क्षत-कृशदुर्ब्बलानां श्वयथुमापादयति। अपि च क्षताभिहत-दष्ट-दग्ध-भग्न-शून--च्युतावमूत्रित-परिसर्पित-मर्द्दित-च्छिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरोहृदयञ्च"॥ इति चरकः॥)

अम्लकः, पुं, (अल्पोऽम्लः अल्पार्थे कन्।) लकुचवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ (लकुचशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

अम्लकाण्डं, क्ली, (अम्लं काण्डं यस्य।) लवणतृणं। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लकेशरः, पुं, (अम्लः केशरो यस्य।) मातुलुङ्गः। वीजपूरः। इति रत्नमाला॥(टावालेबु इति भाषा।)

अम्लचूडः, पुं, (अम्ला चूडा शिखा यस्य।) अम्लशाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लजम्बीरः, पुं, (अम्लो जम्बीरः।) अम्लनिम्बूकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लनायकः, पुं, (अम्लं रसं नयति, नी + ण्वुल्।) अम्लवेतसः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लनिशा, स्त्री, (अम्लरसे निःशेषेण शेते, अम्ल + नि + शी + ड + स्त्रियां टाप्।) शटी। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लपञ्चफलं, क्ली। अम्लरसयुक्तपञ्चप्रकारफलं। तद्यथा। कोलं १ दाड़िमं २ वृक्षाम्लं ३ चुक्रिका ४ अम्लवेतसं ५ ॥ मतान्तरे। जम्बीरं १ नारङ्गं २ अम्लवेतसं ३ तिन्तिड़ीकं ४ वीजपूरं ५। इति राजनिर्घण्टः ॥
("कोलञ्च दाड़िमञ्चैव वृक्षाम्लं चुक्रिका तथा।
अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफलं स्मृतम्" ॥
"जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतसं पुनः।
तिन्तिड़ीकं वीजपूरमम्लपञ्चफलं स्मृतम्" ॥)

अम्लपत्रः, पुं, (अम्लं पत्रं यस्य।) अश्मन्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लपत्री, स्त्री, (अम्लं पत्रं यस्याः सा, ङीप्।) पलाशीलता। क्षुद्राम्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्लपूरं, क्ली, (अम्लेन अम्लरसेन पूर्य्यते, पूर + कर्म्मणि घञ्।) वृक्षाम्लं। इति राजनिर्घण्टः॥

अम्लफलं, क्ली, (अम्लं फलं यस्य।) वृक्षाम्लं। इति राजनिर्घण्टः ॥ तेंतुल इति भाषा।

अम्लफलः, पुं, (अम्लं फलं यस्य सः।) आम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लभेदनः, पुं, (अम्लार्थं भिद्यतेऽसौ, अम्ल + भिद + कर्म्मणि ल्युट्।) अम्लवेतसः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लरुहा, स्त्री, (अम्लाय रोहति, अम्ल + रुह् +

क ।) मालवदेशजनागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सुतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पित्तोद्रेककरत्वं । अग्निबलसुखामोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । मदकारित्वं । गुल्माध्मानविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“नाम्ना याऽम्लवल्ली सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनुत् पित्तोद्रेककरा सुदीपनकरी बल्या सुखामोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी श्रेया सदा वल्लभा गुल्माध्मानविबन्धजित् च कथिता सा मालवे तु स्थिता” ।)

अम्ललोणिका, स्त्री, (अम्लं रसं लाति गृह्णाति अम्ललः तम् ऊनयति हीनयति, अम्लल + ऊन + ण्वुल्, णत्वम् ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । आमरुल । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्बष्ठा ५ । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं । ग्रहणीरोगे हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वस्त्रादिलग्नलौहचिह्नकषायरागनाशकगुणोऽप्यस्ति । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ क्षुद्राम्लिकाशब्दे द्रष्टव्यौ । तत्पर्य्यायगुणाः ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः” ॥

क्वचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली, इति च पाठः ।

“चाङ्गेरी दीपनी रुच्या लघूष्णा कफवातनुत् ।
पित्तलाम्ला ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(“दीपनी चोष्णवीर्य्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शोहिता च सा” ॥
इति चरकः ॥

“चाङ्गेरी कफवातघ्नी वह्निकृद् ग्रहणी हिता” ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“चाङ्गेर्य्यम्लाग्निदीपनी” ।
“ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः” ॥
इति च वाभटः ॥

“ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता ।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी” ॥
इति सुश्रुतश्च ।)

अम्ललोणी, स्त्री, अम्ललोणिका । चाङ्गेरी । इत्यमरटीका ॥

अम्लवती, स्त्री, (अम्लो रसो विद्यतेऽस्याः, अम्ल + मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमरुल । इति भाषा ।

अम्लवर्गः, पुं, (अम्लानां अम्लरसप्रधानानां वर्गः ।) अम्लगणः । यथा । चाङ्गेरी । लकुचं । अम्लवेतसं । जम्बीरकं । वीजपूरकं । नागरङ्गं । दाड़िमं । कपित्थं । अम्लं । वीजाम्लकं । अम्बष्ठा । करमर्दकं । निम्बूकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मतान्तरे यथा,—

“आम्र आम्रातको धात्री लकुचं च कपित्थकं ।
नारङ्गं द्विविधा जम्बूः करमर्दं प्रियारकं ॥
दाड़िमं पार्व्वती द्राक्षा द्विधा वदरतूदकं ।
वीजपूरं च जम्बीरं निम्बुलीकाम्लवेतसं ॥
वृक्षाम्लं हरिमन्थश्च चाङ्गेरीत्यम्लवर्गकः” ॥)

“अम्लवेतसजम्बीरलकुचाम्लचणकाम्लकाः ।
नागरङ्गं तिन्तिड़ी च चिञ्चापत्रञ्च निम्बुकं ॥
चाङ्गेरी दाड़िमञ्चैव करमर्द्दस्तथैव च ।
एष अम्लगणः प्रोक्तो वेतसाम्लं सदोत्तमम्” ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥

“दाड़िमामलकमातुलुङ्गाम्रातक-कपित्थ-करमर्द्द-वरकोल-प्राचीनामलक-तिन्तिड़ीक-कोशाम्र-भव्य-पारावत-वेत्रफल-लकुचाम्ल-वेतस-दन्तशठ-दधि-तक्र-सुरा-शुक्त-सौवीरक-तुषोदक-धान्याम्ल-प्रभृतीनि समासेनाम्लोवर्गः” ॥ इति सुश्रुतश्च ॥)

अम्लवल्ली, स्त्री, (अम्लरसवती वल्ली ।) त्रिपर्णिकानामकन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवाटिका, स्त्री, (अम्लस्य वाटिका स्थानमिव ।) नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अम्लत्वं । तिक्तत्वं । रूक्षत्वं । उष्णत्वं । मुखपाककारित्वं । विदाहपित्तरक्तप्रकोपकारित्वं । विष्टम्भदातृत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—

“स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता
रूक्षा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपिनी च
विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च” ॥)

अम्लवास्तूकं, क्ली, (अम्लरसान्वितं वास्तूकं शाकभेदः ।) चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवीजं, क्ली, (अम्लस्य वीजं कारणं ।) वृक्षाम्लं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवृक्षं, क्ली, (अम्लरसो वृक्षे यस्य ।) वृक्षाम्लं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेँतुल इति भाषा ।

अम्लवेतसः, पुं, स्वनामप्रसिद्धः अम्लरसवृक्षविशेषः । चुकाशाक इति ख्यात इति केचित् । अम्लकुचाइ इति ख्यात इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अम्लः २ वेधी ३ रसाम्लः ४ आम्लवेतसः ५ वेतसाम्लः ६ अम्लसारः ७ शतवेधी ८ वेधकः ९ भीमः १० भेदनः ११ भेदी १२ राजाम्लः १३ अम्लभेदनः १४ अम्लाङ्कुशः १५ रक्तसारः १६ फलाम्लः १७ अम्लनायकः १८ सहस्रवेधी १९ वीराम्लः २० गुल्मकेतुः २१ वराभिधा २२ शङ्खद्रावी २३ मांसद्रावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ । इति रत्नमाला ॥ चुक्रः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फलगुणाः । अत्यम्लत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायुकफार्शःश्रमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागमांसलौहसूचीद्रवकारित्वं । चणकाम्लवत् गुणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ आनाहरोगनाशित्वं । तत्पक्वफलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

“स्यादम्लवेतसश्चुक्रः शतवेधी सहस्रजित् ।
अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं लघु दीपनं ॥
हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तलोहितदूषणं ।
रूक्षं विण्मूत्रदोषघ्नं प्लीहोदावर्त्तनाशनं ॥
हिक्कानाहारुचिश्वासकासाजीर्णवमिप्रणुत् ।
कफवातामयध्वंसि छागमांसद्रवत्वकृत् ॥
चणकाम्लगुणं श्रेयं लौहसूचीद्रवत्वकृत्” ।
इति भावप्रकाशः ॥

(“अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनन्त्वम्लवेतसम्” ॥
इति च चरकः ॥)

अम्लशाकं, क्ली, (अम्लः शाको यस्य तत् ।) वृक्षाम्लं। चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

अम्लशाकः, पुं, (अम्लः शाको यस्य सः ।) अम्लद्रव विशेषः । तत्पर्य्यायः । शाकाम्लं २ शुक्ताम्लं ३ अम्लचुक्रिका ४ चिञ्चाम्लं ५ अम्लचूड़ः ६ चिञ्चासारः ७ । अस्य गुणाः । अतिशयाम्लत्वं । वातनाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करामिश्रितस्यास्य गुणाः । दाहपित्तकफार्त्तिनाशित्वं इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—

“अम्लशाकस्त्वतीवाम्लो वातघ्नः कफदाहनुत् ।
साम्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्त्तिनुत्” ॥)

अम्लसारं, क्ली, (अम्लरस एव सारः यस्य तत् । काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लसारः, पुं, (अम्लरस एव सारः यस्य सः । अम्लवेतसः । निम्बूकः । हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लहरिद्रा, स्त्री, (अम्लरसयुक्ता हरिद्रा ।) शटी इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लाङ्कुशः, पुं, (अम्लं अङ्कुशाकारं अग्रं यस्य । अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लातकः, पुं, (न म्लायति, म्लै + तन् स्वार्थे कन् नञ्समासः ।) अम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः अस्य गुणपर्य्यायौ राजतरुणीशब्दे ज्ञेयौ ॥

अम्लानः, पुं, (म्लै + क्तः ततो नञ्समासः ।) महा सहावृक्षः । इत्यमरभरतौ ॥ आँयला इ ख्यातः ।

अम्लानः, त्रि, (म्लै + क्तः, न म्लानः नञ्समासः म्लानिरहितः । यथा,—

“अम्लानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापरां” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्वच्छः । परिष्कृतः निर्म्मलः । उज्ज्वलः । प्रसन्नः । विशदः । प्रत्यग्रः अपर्य्युषितः । अशुष्कः ।)

अम्लानिनी, स्त्री, (अम्लानानां पद्मानां समूह इनि ।) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्ड शेषः ॥

अम्लिका, स्त्री, (अम्लैव, स्वार्थे कन् ।) तिन्तिड़ी इत्यमरः ॥ पलाशीलता । श्वेताम्लिका । क्षुद्र म्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लोद्गारः । इ मेदिनी ॥ [इति वाभट

(“दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं” ।
“अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः”
इति चरकः ।
“अम्लिकायाः फलं पक्वं तद्वद्भेदि तु केवलं” ॥
इति सुश्रुतः ।)

अम्लिकावटकः, पुं, (अम्लिकाया वटकः ।) अम्लिकां खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले मग्नवटकः । अम्लवड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । वह्निकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
("अम्लिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः ।
अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्व्वैरेतेऽपि च समन्विताः" ॥)

अम्लीका, स्त्री, अम्लिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अम्लोटकः, पुं, (अम्लं उटं पत्रं यस्य सः ।) अश्मन्तकवृक्षः । अम्लकुचाइ इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥

अय ङ गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) ङ अयते । इति दुर्गादासः ॥

अयः, पुं, (एति सुखमनेन, इण + करणे अच् ।) शुभावहविधिः । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमरः ॥ (कल्याणदायकं दैवं ।
"स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः" ।
इति रघुवंशे । नरकभेदः । अयःपानमप्यत्र । इति वैद्यकरत्नेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयः,[स्] क्ली,(इणगतौ, असुन् ।)लौहं । इत्यमरः ॥ (गुडूच्यादिलौहं ॥
"अयःप्रदाता बलवीर्य्यधाता,
रोगापहर्त्ता मदनस्य कर्त्ता ।
अयःसमानं न हि किञ्चिदस्ति,
रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां" ॥ * ॥
"गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रयसमन्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्ववातहरं परं" ॥)

अयनं, क्ली, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,—
"ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ पन्थाः । सूर्य्यस्य उत्तरदक्षिणदिग्गमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासाः उत्तरायणं । श्रावणादिषण्मासाः दक्षिणायनं । इत्यमरः ॥ गमनं । गत्यर्थायधातोर्भावेऽनट् ॥ रविसंक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु ।
"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुला मेषे गोलमध्ये तथापराः" ॥
मृगो मकरः । गोलो राशिचक्रं । देवीपुराणे,
"यावद्विंशकला भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।
निरंशे भास्करे वृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने" ॥
तत्र स्नानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा मात्स्ये ।
"अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।"
इत्यादि ।
"अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्य्यगतिविशेषः । यथा,—
"मृगसंक्रान्तितः पूर्व्वं पञ्चात्तारादिगान्तरे ।
एकवर्षं चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवं ।
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनं" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अयनांशः, पुं, (अयनस्य अंशः भागः ।) सूर्य्यगतिविशेषस्य भागः । अथायनांशलग्नसाधनं ।
"लग्नं लग्नान्तरं कृत्वा अयनांशैः प्रपूरयेत् ।
खानलैर्हरते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने" ॥
अस्यार्थः । लग्नं रामोगवेदैरित्याद्युक्तं लग्नान्तरं कृत्वा यथा मेषलग्नं ३ । ४७ लग्नान्तरं वृषलग्नं ४ । १७ अत्रान्तरेण द्वयोराधिक्येन ३० त्रिंशत्पलं तच्चायनांशैः पूरयेत् ॥ अयनांशस्तु जातकार्णवोक्तः । यथा,—
"शाकमेकाब्धिवेदोनं द्विः कृत्वा दशभिर्हरेत् ।
लब्धं हीनञ्च तत्रैव षष्ट्यामास्त्वायनांशकाः" ॥
इति । लब्धस्थाने लब्धेन इति पाठः सिद्धान्तरहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहे सम्भवात् ऊनविंशतिसंख्यकाः । ते च पुनःखानलैः ३० त्रिंशता हरेत् । भागलब्धिस्तु ऊनविंशतिः १९ । तच्च मेषलग्ने मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिकदण्डचतुष्टयात्मकं मेषलग्नं भवति । एवं वृषादिकमूह्यं । किन्तु लग्नान्तरेण यत्राधिकं लभ्यते तत्राधिकं लग्नं भवति । एवं यत्र लग्नान्तरेण हानिस्तत्र लग्नेऽपि हानिरिति निष्कर्षः ॥ * ॥ इदानीं स्पष्टज्ञानार्थं पद्येन लिख्यते । बाणवेदो ४ । ५-ऽष्टवेदैः श्रुति ४ । ४८-रिभनयनैरिन्द्रियं ५ । २८ -खाम्बुनेषु ५ । ४०-र्बाणो वेदानलैः ५ । ३४ -खाग्निभिरिषु ५ । ३०-रिषुरङ्गाग्निने ५ । ३६ -षुःकुवेदै ५ । ४१-र्बाणोनागेन्दुभिस्तु ५ । १८ श्रुतिरपि रसरामै ४ । ३६-र्गुणाः सप्तबाणैः ३।५७ रामोऽश्वाङ्किस्तु ३।४७-सिद्धान्तजमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥ एतच्च तमोलिप्तादिदेशीयं प्रागुक्तायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्केन वेदो ४ । ९ मेषः स्यात् वसुवेदैः सुखं ४।४८.वृषः । मुनियुग्मैः शरो ५।२७ द्वन्द्वः व्योमाब्धिबाणा ५ । ४०-कर्कटः॥ वेदरामैः शरः ५ । ३४ सिंहः कन्याङ्गयुग्मपञ्चकः ५ । २९ । तुला ऋषिरामपञ्च ५ । ३७-वृश्चिकः खाब्धिपञ्चकः ५ । ४० । नवचन्द्रबाणा ५ । १९— धनुर्वेदरामैः सुखं ४ । ३४ मृगः । वसुपञ्चत्रयः ३ । ५८ कुम्भः ऋषिवेदत्रयो ३ । ४७ झषः ॥ * ॥ शक्रवेदश्च ४ । ६ मेषो नवसुखसुख ४-४९ । -गौर्मृत्युयुग्मैः शिवाख्यो ५ । २८ द्वन्द्वोऽङ्काप्यितबाणो ५।३९ हिमकरभवनो रामरामैः कलम्बः ५ । ३३ । सिंहः कन्याजरामैरिषु ५ । ३१-रिषजसुखाग्नीषु ५ । ३४-यूकोऽलिपृथ्वी ५ । ४१ वेदैशास्योऽष्टपृथ्वीस्मरहरमुख ५ । १८ -कोदण्डमाऊर्वराद्याः ॥ बन्धू रामश्च वेदो ४ । ३४ रविसुतभवनः पर्व्वतैः पञ्चरामः ३ । ५७ कुम्भो मीनश्च भुङ्क्ते गिरिसुखदहनं ३ । ४७ प्रत्यहं प्रक्रमेण । अस्तं यामिन्यराशावनुदिनमवसाद्यञ्च राजीवनाथो यद्यातिस्म द्रुतं स्यादुदयमनुदिवाराश्रमाऊर्वराद्याः ॥ * ॥ लग्नं लग्नान्तरं कृत्वेति प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा । वेदोऽङ्कै ४ । ९-रिभवेदैः श्रुति ४ । ४८-रिषुरिभपक्षैः ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो रामानलै ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षै ५ । २९ रिषुः सप्तरामैः ५ । ३७ बाणाः शून्याब्धिने ५।४० -षुर्दृतिभि ५ । १८-रिषुगुणैरब्धि ४ । ३५-रष्टेषु-बाणी ३ । ५८ रामोऽश्वाङ्किस्तु ३ । ४७ सिद्धान्तजमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥
"चैत्रस्यैकादशाहे तु विषुवारम्भणं यदा ।
तदैतल्लग्नमानं हि ज्ञेयमन्यत्र साधनात्" ॥
इति ज्योतिषसंग्रहः ॥ (गतिः । गमनं । मार्गः ।
"अगस्त्यचिह्नादयनात् समीपं
दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते" ।
इति रघुवंशे । स्थानं । भूमिः । समरसमारम्भकाले योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्व्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानं । सेनासन्निवेशविशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गः ।
"अयनेषु च सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व्व एव हि" ॥
इति भगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानं ।
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः" ॥
इति मनुः । गृहं । वसतिः । वासस्थानं । शास्त्रं । भावसाधनो ग्रन्थः ।
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षड़ेव तु ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ कथ्यते ।
ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते" ॥
इति कूर्म्मपुराणे ।)

अयानयीनः, पुं, शारः । यथा । अनुपदसर्व्वान्नायानयं बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानयः स्थलविशेषः । तन्नेयः । अयानयीनः शारः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अयन्त्रितः, त्रि, (न यन्त्रितः, नञ्समासः ।) अबाधः । अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्त्रितः । अनियमितः । स्वाधीनः ।
"सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी" ॥
इति मनुः ।)

अयस्कान्तः, पुं, (अयसः कान्तः रमणीयः ।) लौहविशेषः । कान्तलोह इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । कान्तलोहं २ कान्तं ३ लौहकान्तकं ४ कान्तायसं ५ कृष्णलोहं ६ महालोहं ७ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । पाण्डुशोथकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनुत्तमत्वञ्च । स चतुर्व्विधः । भ्रामकः १ चुम्बकः २ रोमकः ३ स्वेदकः ४ । एते रसायने उत्तरोत्तरगुणिनः ।
"क्रमेण दार्ढ्याङ्गकान्तिकार्ष्ण्यागीरोगदायिनः" ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चुम्बकप्रस्तरोऽप्ययं । (चुम्बक

इति ख्यातः प्रस्तरभेदः । चुम्बकपाथर इति भाषा ।
"उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्" ॥
इति कुमारसम्भवे ।)
("ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं समाहरेत्" ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयस्कारः, पुं, (अयोविकारं करोति, कृ + अण् उपपदसमासः ।) प्रजङ्घायः । जङ्घाग्रभागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अयस्करोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अयाः, [स्] पुं, (इन् + असुन् ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

अयाचकः, त्रि, (याच + ण्वुल्, ततो नञ्समासः ।) याच्ञारहितः । यथा । "यदि भवति स दाता याचकायाचकेषु" । इत्युद्भटः ॥ (भिक्षापराङ्मुखः । प्रार्थनाविमुखः ।)

अयाचितं, त्रि, (याच् + क्तः, नञ्समासः ।) याच्ञां विना लब्धवस्तु । अप्रार्थितं । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थितं । " अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं" । इति कुमारसम्भवे । "अमृतं स्यादयाचितं" । इति मनुः । "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः" । इति स्मृतिः ।)

अयाचितः, पुं, (याच् + क्तः, ततो नञ्समासः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । उपवर्षः २ हलभृतिः ३ हतकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयानं, क्ली, स्वभावः । इति हारावली ॥ अगमनं । गत्यर्थयाधातोर्भावेऽनट् ततो नञ्समासः॥

अयि, व्य, प्रश्नः । (इण + इन् ।) अनुनयः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥ अनुरागे । ("अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियं" । इति उत्तरचरिते । "अयि घनोरु ! पदानि शनैः शनैः" । इति वेणीसंहारे । "अयि जीवितनाथ ! जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः" । इति कुमारसम्भवे ।)

अयुक्छदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त छदा अस्य ।) सप्तपर्णवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयुक्तं, त्रि, (युज् + क्तः, नञ्समासः ।) अमिश्रितं । अनुचितं । यथा,—
"अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा" ।
इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहितः । अनियोजितः । यथा,
"अयुक्तचारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते" ।
इति रामायणे । सर्व्वदा विषयासक्तचित्ततया कर्त्तव्येष्वनवहितः ।
"पराधमन्त्री विषयेषु सक्तवान्,
न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।
अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,
विपन्नराज्यो न चिरात् विपत्स्यसे" ॥
इति रामायणे ।)

अयुग्मच्छदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त छदा अस्य ।) विषमच्छदः । सप्तपर्णवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (छातिम इति ख्यातः सप्तच्छदवृक्षः ।
"अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं ।
नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां
भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः" ॥
इति किरातार्ज्जुनीये ।)

अयुतं, क्ली, (न युतं, नञ्समासः ।) दशसहस्रसंख्या । इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहाजार इति भाषा । ("नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं" । इति रामायणे ।)

अयुतः, त्रि, (न युतः, नञ्समासः ।) अमिश्रितः । अयुक्तः । यथा । अपृथग्भावोऽयुतसिद्धिः । इति चरकटीका ॥ (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः । संयोगरहितः । पुंसि स्वनामख्यातः राधिकस्य पुत्रः स च क्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इण + एच् ।) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः । स्मरणं । इति मेदिनी ॥ सम्बोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । "अये कान्ते मुग्धे-चटुलनयने चन्द्रवदने" । इत्युद्भटः । "अये कथं तातसारथिरश्वसेनः" । इति वेणीसंहारे ।)

अयोगः, पुं, (युज् + घञ्, नञ्समासः ।) विश्लेषः । विधुरः । कूटः । कठिनोद्यमः । इति मेदिनी ॥ वमनविरेचनादीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिर्व्वा । यथा,—
"योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।
अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्तनं" ॥
इति वैद्यकं ॥ ("तत्रासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगोऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः"॥ इति माधवकरकृतरोगविनिश्चयग्रन्थे विजयरक्षितः ॥
"त्रीण्यायतनानीति अर्थानां कर्म्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः ॥ सर्व्वशोऽदर्शनमयोगः अतिसूक्ष्मातिश्लिष्टातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टबीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं । मिथ्यायोगः" ॥ इति चरकः ॥) योगो ध्यानं तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च ॥ (विच्छेदः । मिथः संरूढगाढ़ानुरागयोर्नायकनायिकयोर्गुरुजनपराधीनतया दैवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्यादर्शनरूपदशाविशेषः, यदुक्तं दशरूपादर्शे ।
"तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।
पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसङ्गमः" ॥
अयञ्च पूर्ब्बराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।
"श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढ़रागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्ब्बरागः स उच्यते" ॥)

अयोगवः, त्रि, (अयइव कठिना गौर्वाणी यस्य सः, अच् । अयोगं दुष्टयोगं वाति वा + कः ।) वैश्यकन्यायां शूद्रादुत्पन्नसन्तानः । इति जटाधरः ॥
("शूद्रादयोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥
इति मनुः ।
शूद्रात् वैश्यायां जातः प्रतिलोमजः सङ्कीर्णवर्णः ।
"प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनं ।
सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे" ॥
इति मनुः ।)

अयोगुड़ः, पुं, (अयसा निर्म्मितो गुड़ः पिण्डः ।) लौहगुलिका । यथा,—
"वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा ।
पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुड़ाः" ॥
इति चरकः ॥

अयोग्रं, क्ली, (अयोऽग्रे मुखे यस्य तत् ।) मुषलं । इत्यमरः ॥

अयोघनः, पुं, (अयांसि हन्यन्ते ताड्यन्तेऽनेन, हन + अप् + घनादेशश्च ।) एकीभूतलौहपुञ्जः । हातुड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लौहकूटं २ । इति हेमचन्द्रः ॥
("अयोघनेनाय इवाभितप्तं
वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे" ।
इति रघुवंशे ।
"कुरु करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरश्च कुरुष्व मे" ।
इति नैषधं ।)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धुमशक्या, युध + ण्यत्, नञ्समासः ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अयोद् इति प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । साकेतं २ कोशला ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरकोशला ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,—
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
श्रीरामधनुरग्रस्था अयोध्या सा महापुरी" ॥
इति भूतशुद्धितन्त्रं ॥ * ॥ तद्वर्णनं यथा,—
"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्म्मिता स्वयम् ॥
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥
तान्तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।
पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥
कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणां ।
सर्व्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्व्वशिल्पिभिः ॥
सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभां ।
उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलां ॥
बधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्व्वतः पुरीं ।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं शालमेखलां ॥
दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां ।
वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥
सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्म्मभिरावृतां ।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभितां ॥
प्रासादैः रत्नविकृतैः पर्व्वतैरिव शोभितां ।
कूटागारैश्च सम्पूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीं ॥

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युतां ।
सर्व्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभितां ॥
गृहगाढ़ामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशितां ।
शालितण्डुलसम्पूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकां ॥
दुन्दुभीभिर्म्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमां ॥
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृतां ॥
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरं ।
शब्दवेध्यञ्च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥
सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥
तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥
तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां
द्विजोत्तमैर्व्वेदषड़ङ्गपारगैः ।
सहस्रदैः सत्यरतैर्म्महात्मभि-
र्म्महर्षिकल्पैरृषिभिश्च केवलैः" ॥
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ * ॥
"तस्यां पुर्य्यामयोध्यायां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः ।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्म्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
बलवान्निहतामित्रो मित्रवान् विजितेन्द्रियः ।
धनैश्च सञ्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
यथा मनुर्म्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥
तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्म्मात्मानो बहुश्रुताः ।
नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥
नाल्पसन्निचयः कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥
कामी वा न कदर्य्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥
सर्व्वे नराश्च नार्य्यश्च धर्म्मशीलाः सुसंयताः ।
मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥
नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ।
नामृष्टो न न लिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ।
नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्करः ॥
स्वकर्म्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥
नास्तिको नानृतो वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते क्वचित् ॥
नाषड़ङ्गविदत्रास्ति नाव्रतो नासहस्रदः ।
न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥
वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥
दीर्घायुषो नराः सर्व्वे धर्म्मं सत्यञ्च संश्रिताः ।
सहिताः पुत्त्रपौत्त्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
क्षत्त्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्त्रमनुव्रताः ।
शूद्राः स्वकर्म्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥
योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणां ।
सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केशरिणामिव ॥
काम्बोजविषये जातैर्व्वाह्लीकैश्च हयोत्तमैः ।
वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥
विन्ध्यपर्व्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्व्वतोपमैः ॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥
भद्रैर्मन्द्रैर्म्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ।
भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्म्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ॥
नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ।
सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥
तां सत्यनामां दृढ़तोरणार्गलां
गृहैर्व्विचित्रैरुपशोभितां शिवां ।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
शशास वै शक्रसमो महीपतिः" ॥
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ युद्धायोग्ये त्रि ॥

अयोमलं, क्ली, (अयसो मलमिव ।) लौहमलं । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मण्डूरं २ लौहकिट्टं ३। तस्य गुणाः ।
"शतोर्द्धमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवर्षकं ।
अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमं ॥
यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टञ्चापि तद्गुणं" ।
इति वैद्यकं ॥
(अस्य शोधनमारणं यथा,—
"दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्म्मलमायसन्तु,
गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ।
विचूर्ण्य लीढ़ं मधुना चिरेण,
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अरं, क्ली, (इयर्त्ति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) शीघ्रं । चक्राङ्गं । चाकार पाकि इति भाषा । शीघ्रगे त्रि । इति मेदिनी ॥

अरः, पुं, (ऋ + अच् ।) जिनानां कालचक्रस्य द्वादशांशः । स तु अवसर्पिण्याः षष्ठभागः ॥ जिनानामष्टादशतीर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरकः, पुं, (अ + ऋकन् ।) शैवालं । इति हारावली ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरगधः, पुं, आरग्वधवृक्षः । सोँदालि इति ख्यातः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादयः आरग्वधशब्दे ज्ञेयाः ।)

अरघट्टः, पुं, (अरं शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ, अर + घट्ट + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरौ ॥ (कूपात् जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रभेदः । कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलककाष्ठभेदः । "स कदाचिद्दायादैस्तर्जितोऽरघट्टघटिकामारुह्य कूपात् क्रमेण निष्क्रान्तः" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरघट्टकः, पुं, (अरघट्ट + स्वार्थे कन् ।) महाकूपः । तत्पर्य्यायः । पादावर्त्तः २। इति हेमचन्द्रः ॥

अरजाः, [स्] स्त्री, (रन्ज + असुन्, नलोपः नञ्समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हेमचन्द्रः ॥ रजोगुणरहिते त्रि ॥ (निर्म्मलः । धौतः । परिष्कृतः ।)

अरटुः, पुं, (अरं शीघ्रं अटति, अट् + उन् ।) अरलुवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अरणिः, पुं, (ऋ + अनि ।) गणिकारिकावृक्षः । इति मेदिनी । सूर्य्यः । इति काशीखण्डं ॥

अरणिः, पुं, स्त्री, (ऋ + अनि ।) निर्म्मन्थ्यदारु । अग्निसाधनीभूतकाष्ठं । घर्षणद्वाराग्निजनककाष्ठं । इत्यमरः ॥ (अग्निमन्थनकाष्ठं । अग्न्युत्पादनाय यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण घृष्यते, तदरणिनामकं काष्ठं ।
"विपक्षवक्षोऽरणिमन्थनोत्थः
प्रतापवह्नेरिव धूमलेखा" ।
इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)

अरणी, स्त्री, अरणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
("विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षाऽपि मथिताऽपि च ।
प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम्" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरणीकेतुः, पुं, (अरणी केतुरस्य सः ।) अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यं, क्ली, (अर्य्यते मृगैः, ऋ गतौ, अर्त्तेर्निच्चेति अन्यः ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्डकादिकं नवारण्यं । यदुक्तं,—
"दण्डकं सैन्धवारण्यं जम्बुमार्गञ्च पुष्करं ।
उत्पलावर्त्तकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलं ॥
हिमवानर्व्वुदश्चैव नवारण्यं विमुक्तिदं" ।)

अरण्यः, पुं, कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो रैवतस्य मनोः पुत्त्रः । यदुक्तं हरिवंशे,—
"अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् कृती ।
रैवतस्य मनोः पुत्त्राः पञ्चमस्यैतदन्तरं" ।)

अरण्यकदली, स्त्री, (अरण्यस्यैव कदली, षष्ठीतत्पुरुषः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)

अरण्यकार्पासी, स्त्री, (अरण्ये कार्पासी, सप्तमीतत्पुरुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्य्यायः । वनजा २ भारद्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । अस्या गुणाः । हिमत्वं । रूक्षत्वं । व्रणशस्त्रक्षतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यकुलत्थिका, स्त्री, (अरण्यस्य कुलत्थिका, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनकुलथी इति भाषा ।

अरण्यकुसुम्भः, पुं, (अरण्यस्य कुसुम्भः, षष्ठीतत्-

पुरुषः।) वनकुसुम्भः। तत्पर्य्यायः। कौसुम्भः २ अग्निसम्भवः ३। अस्य गुणाः पाके कटुत्वं। श्लेष्मनाशित्वं। अग्निवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अरण्यघोली, स्त्री, (अरण्यजा घोली, कर्म्मधारयः।) वनघोली। पत्रशाकविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

अरण्यचटकः, पुं, (अरण्यस्य चटकः, षष्ठीतत्पुरुषः।) वनचटकः। तत्पर्य्यायः। धूसरः २ भूमिशयः ३। अस्य गुणाः। शीतत्वं। लघुत्वं। शुक्रवृद्धिकारित्वं। बलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
"चटकाख्यं तु शीतं लघु वृष्यं बलप्रदं।
तद्वदारण्यचटकं तत्तूष्णं लघुपथ्यदम्"॥)

अरण्यजार्द्रका, स्त्री, (अरण्ये जायते या, अरण्य+जन्+ड, अरण्यजा आर्द्रका, कर्म्मधारयः।) वनार्द्रका। इति राजनिर्घण्टः॥ वन आदा इति भाषा। अस्य गुणपर्य्यायौ ऐन्द्रशब्दे द्रष्टव्यौ॥

अरण्यजीरः, पुं, (अरण्यस्य जीरः, षष्ठीतत्पुरुषः।) वनजीरः। इति राजनिर्घण्टः॥ वनजीरा इति भाषा।

अरण्यधान्यं, क्ली, (अरण्यस्य धान्यं, षष्ठीतत्पुरुषः।) नीवारः। इति राजनिर्घण्टः॥ उड़ी धान इति भाषा।

अरण्यमक्षिका, स्त्री, (अरण्यस्य मक्षिका, षष्ठीतत्पुरुषः।) दंशः। इति शब्दरत्नावली॥ डाँश इति भाषा।

अरण्यमुद्गः, पुं, (अरण्यस्य मुद्गः, षष्ठीतत्पुरुषः।) मकुष्ठकः। इति राजनिर्घण्टः॥ वनमुग इति भाषा। (अस्य गुणाः मुकुष्ठकशब्दे द्रष्टव्याः।)

अरण्यवायसः, पुं, (अरण्यस्य वायसः, षष्ठीतत्पुरुषः।) द्रोणकाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दाँड़ काक इति भाषा।

अरण्यवासिनी, स्त्री, (अरण्ये वसति या, अरण्य+वस्+णिनि, स्त्रियां ङीप्।) अत्यम्लपर्णी लता। इति राजनिर्घण्टः॥

अरण्यवास्तूकः, पुं, (अरण्यस्य वास्तूकः, षष्ठीतत्पुरुषः।) वनवास्तूकः। इति राजनिर्घण्टः॥ वन वेतो इति भाषा। अस्य गुणपर्य्यायौ कुणञ्जरशब्दे द्रष्टव्यौ॥

अरण्यशालिः, पुं, (अरण्यभवः शालिः, कर्म्मधारयः मध्यपदलोपश्च।) नीवारः। वनधान्यं। इति राजनिर्घण्टः॥

अरण्यसूरणः, पुं, (अरण्यजातः सूरणः, कर्म्मधारयः।) वनसूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥ वन-ओल इति भाषा।

अरण्यश्वा, [न्] पुं, (अरण्ये श्वेव हिंस्रः।) वृकः। इति हेमचन्द्रः॥ नेकड़े वाघ इति भाषा।

अरण्यषष्ठी, स्त्री, (अरण्याय गन्तुं षष्ठी, चतुर्थीतत्पुरुषः।) ज्यैष्ठशुक्लषष्ठी। वाँटाषष्ठी इति भाषा। यथा राजमार्त्तण्डे,—
"ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता।
व्यजनैककराश्चास्यामटन्ति विपिने स्त्रियः॥
तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभां"॥
कन्दं सूरणादि। मूलं तदितरत्। इति तिथ्यादितत्त्वं॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्य+आनुक्+स्त्रियां ङीष्। महत् अरण्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवरुणेति सूत्रस्थेन हिमारण्ययोर्महत्त्वइति वार्त्तिकेन अरण्यशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष्।) महावनं। इत्यमरः॥ ("अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामारण्यानी"। इति हितोपदेशे।)

अरतत्रपः, पुं, स्त्री, (अरता विरता त्रपा यस्य।) कुक्कुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ रतलज्जे त्रि॥ (नास्ति रते शृङ्गारे त्रपा लज्जा यस्य सः।)

अरतिः, पुं, (ऋ+अति।) क्रोधः। इत्युणादिकोषः॥

अरतिः, स्त्री, (रम्+क्तिन्, नञ्समासः।) अनवस्थितचित्तत्वं। इति रक्षितः॥ क्रीड़ाभावः। इति कार्त्तिकः॥ रतिविरहः। रतिशून्ये त्रि॥ (विरक्तिः। प्रीतिविरहः। अनुरागराहित्यं। उत्साहहीनता। उद्यमाभावः। उद्योगराहित्यं। निश्चेष्टता। सुखाभावः। दुःखं। क्लेशः। औत्सुक्यं। उद्वेगः। इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभावः। यदुक्तं,—
"स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो यानवस्थितिः।
अरतिः सा तु विज्ञेया"। सुस्थताभावः। अस्वास्थ्यं।
"श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः"।
इति सुश्रुते।)

अरत्निः, पुं, (ऋ+कत्निः, रत्निः बद्धमुष्टिकरः, स नास्ति यस्य।) विस्तृतकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः। कूर्परः। इति मेदिनी॥ ("एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः"। इति रामायणे। कफोणिः। हस्तः। करतलपार्श्वः। बद्धमुष्टिहस्तः। कील, घुसी इत्यादि भाषा।
"यदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरत् विलपिष्यतः।
तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना"॥
इति महाभारते।)

अरन्धनं, क्ली, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ्।) पाकाभावः। तत्तु कन्यासंक्रान्त्यां कृतञ्चेत् वृद्धारन्धनं कथ्यते। सौरभाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृतञ्चेत् इच्छारन्धनमित्युच्यते। इति लोकप्रसिद्धं। तत्र प्रमाणं।
"कर्क्कान्नमद्यात् सिंहाहे सिंहान्नं सिंहकन्ययोः।
मनसाशेषनागेभ्यो दत्त्वा सर्व्वं निशोषितं"॥
इत्याचारमार्त्तण्डधृतवचनं॥

अरमः, त्रि, (न रम्यतेऽत्र, आधारे घञ्।) अवमः। अधमः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (नीचः। निकृष्टः। हीनः।)

अररं, त्रि, (ऋ+अरच्।) कवाटं। इत्यमरः॥ करीरकोषः। आच्छादनं। इति विश्वः॥ (पुंसि चर्म्मकर्त्तनच्छुरिकाभेदः। यत्नाङ्गं। युद्धं। रणः।)

अररिः, पुं, क्ली, (ऋच्छति ऋ+विच्, अरमियर्त्ति ऋ इनि।) कपाटं। इति हेमचन्द्रः॥

अरुषः, पुं, (ऋ+अष।) शत्रुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (अस्त्रभेदः। खगाम-ख्यातोऽसुरभेदः।)

अररे, व्य, (अरं शीघ्रं राति, रा+कै।) त्वरान्वितसम्बुद्धिः। शीघ्रसम्बोधनं। इति शब्दरत्नावली॥ (शीघ्रं प्रत्युत्तरलाभेच्छया कृते अतिशयतया सम्बोधने।
"अरे विकारसम्बोधे अररे त्वरयान्विते"।
इति शब्दरत्नावली।)

अरलुः, पुं, (अरं लाति, ला+कु, ऋ+अव+रस्य लः।) श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः॥ शोनागाछ इति भाषा।

अरविन्दं, क्ली, (अराकाराणि दलानि तत्सादृश्यात् अराः, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद+श।) पद्मं। सारसपक्षी। इत्यमरः॥ ताम्रं। रक्तकमलं। नीलोत्पलं। इति राजनिर्घण्टः॥ ("उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्"। इति कुमारसम्भवे।
"अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलं।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्"॥
इति साहित्यदर्पणे।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द+इनि, ङीप्।) नलिनी। इति शब्दरत्नावली॥ पद्मसमूहः। पद्माकरः। इति रत्नमाला॥

अरसिकः, त्रि, (रसं वेत्ति, रस+ठन्, नञ्समासः।) अरसज्ञः। अविदग्धः। यथा। "अरसिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख"॥ इत्युद्भटः॥

अराजकः, त्रि, (नास्ति राजा यत्र सः, कप्।) राजशून्यदेशादिः। यथा,—
"चौरप्रायं जनपदं हीनसत्वमराजकं"।
इति श्रीभागवतं॥ (नियन्तृहीनः। शासनकर्तृरहितः।
"अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा।
उद्वृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै"॥
इति महाभारते।)

अराजकः, पुं, (नास्ति राजा यत्र सः कप्।) राजशून्यदेशादिः। यथा,—
"अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वतो विद्रुते भयात्।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः"॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा+क्तिच्, नञ्समासः।) शत्रुः। इत्यमरः॥ ("अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः"।
इति साहित्यदर्पणे।
"अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति।
तत्प्रभावेण तस्याशु वशं गच्छन्त्यरातयः"॥
इति पञ्चतन्त्रे।)

अरालं, त्रि, (ऋ+विच्, अरमालाति, आ+ला+क।) कुटिलं। वक्रं। इत्यमरः॥ ("अरालैः स्वाभाव्यादलिकलभकश्रीभिरलकैः"।
इति आनन्दलहरी।)

अरालः, पुं, (ऋ + विच्, अरमालाति, आ + ला + क।) सर्ज्जरसः। मत्तहस्ती। इति मेदिनी॥ वक्रहस्तः। इति शब्दरत्नावली॥

अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) असती। कुलटा। इति शब्दरत्नावली॥

अरिः, पुं, (ऋ + इन्।) शत्रुः। इत्यमरः॥ ("उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा"। इति हितोपदेशे। [इति मनुः।)
"अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च"।
चक्रं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खदिरभेदः। तत्पर्य्यायः। सन्दानिका २ दाली ३ खदिरपत्रिका ४। अस्य गुणाः। कषायत्वं। कटुत्वं। तिक्तत्वं। रक्तार्त्तिपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अरित्रं, क्ली, (ऋच्छत्यनेन, ऋ + इत्र।) कर्णः। हालि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। केनिपातकः२। इत्यमरः॥ कोनिपातः ३। इति भरतः॥ ("लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितः"। इति माघः।)

अरिन्दमः, त्रि, (अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दमयति, दम् + अन्तर्भूतण्यर्थे खच् मुम्, उपपदसमासः।) शत्रुदमनकारकः। इति मुग्धबोधव्याकरणं।
("यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम।
सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव"॥
"ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्व्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः।
सुरङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः"॥
इति महाभारते।)

अरिमर्दः, पुं, (अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्नाति, मृद + अण्, उपपदसमासः।) कासमर्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रि, शत्रुमर्द्दनकारी।)

अरिमेदः, पुं, (अरेर्विट्खदिरस्येव मेदः सारः यस्य सः।) वृक्षविशेषः। गूइया वावला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। इरिमेदः २ रिमेदः ३ गोधास्कन्दः ४ अरिमेदकः ५ अहिमारः ६ पूतिमेदः ७ अहिमेदकः ८ विट्खदिरः ९। अस्य गुणाः। कषायत्वं। उष्णत्वं। तिक्तत्वं। भूतविनाशित्वं। शोथातिसारकासविषवैसर्पनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तदौषधं यथा,—
"तुलां धृतां नीलसहाचरस्य,
द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद्यथावत्।
पूर्व्वा चतुर्भागरसे तु तैलं,
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः॥
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानां।
तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन,
स्थैर्य्यं द्विजानां विदधाति सद्यः"॥ * ॥
महासहचरं तैलं॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥)

अरिष्टं, क्ली, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्समासः।) सूतिकागृहं। ("अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा"। इति रघुवंशे।) अशुभं। तक्रं। मरणचिह्नं। (यदुक्तम्,
"रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते।
तल्लक्षणमरिष्टं स्याद् रिष्टमप्यभिधीयते"॥)
शुभं। इति मेदिनी॥ उपद्रवः। तत्पर्य्यायः। उपलिङ्गः १ उपसर्गः २ अजन्यं ३ ईतिः ४ उत्पातः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (मद्यं। यथा। द्राक्षारिष्टं। दशमूलारिष्टं। बब्बूलारिष्टं।
"अरिष्टं लघुपाकेन सर्व्वतश्च गुणाधिकम्।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः"॥
इति वैद्यके।)
("मरणचिह्नार्थे लक्षणं यथा। नियतमरणख्यापकलिङ्गं॥ इति माधवसंगृहीतरोगविनिश्चयग्रन्थटीकाकृद्विजयरक्षितः॥ * ॥ तत्र प्रकृतवर्णोऽर्द्धशरीरे विकृतवर्णोऽर्द्धशरीरे द्वावपि वर्णौ मर्य्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा यद्येवं सव्यदक्षिणविभागेन यद्येवं पूर्व्वपश्चिमविभागेन यद्युत्तराधरविभागेन यद्यन्तर्व्वहिर्विभागेनातुरस्यारिष्टमिति विद्यात्"॥ इति चरकः।
"शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत्।
तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे"॥
इति च सुश्रुतः॥)

अरिष्टः, पुं, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्समासः।) लशुनः। निम्बः। फेनिलवृक्षः। काकः। कङ्कपक्षी। इति मेदिनी। वृषभासुरः। इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी॥ मद्यविशेषः। इक्षुविकारसहिताभयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादिभूरिभेषजक्वाथादिसंस्कारवान् अरिष्टोऽभिधीयते। इति सुश्रुतटीका॥ अस्य गुणाः। अर्शःशोथग्रहणीकफरोगनाशित्वं। इति राजवल्लभः॥
("द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्संहितं भवेत्।
आसवारिष्टभेदैस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितं॥
यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः।
अरिष्टः क्वाथसिद्धः स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितं"॥
इति शार्ङ्गधरः॥ गुणोऽस्य यथा चरकेणोक्तः॥
"शोकार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान्।
हन्त्यरिष्टः कफकृतान्रोगान् रोचनदीपनः॥ * ॥
दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः।
भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत्॥
त्रिफलाया दलानाञ्च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः।
रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत्॥
तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेत् मासार्द्धं घृतभाजने।
तन्मात्रया पिबेन्नित्यं अर्शोभ्योऽपि प्रमुच्यते॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनं॥
दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः"॥
इति दन्त्यरिष्टः। इति चरकः॥
"अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः।
बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः॥
दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः।
शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः"॥
इति सुश्रुतश्च॥)

अरिष्टकः, पुं, (अरिष्ट एव स्वार्थे क।) फेनिलवृक्षः, इति शब्दरत्नावली॥ रीठाकरञ्ज इति ख्यातः। अरिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र॥ रिठा इति भाषा। (अस्य गुणा यथा,—
"अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहजिद्गर्भपातनः"।
इति। एतत्फलचूर्णैर्हि कुतपानां नेपालदेशीयकम्बलानामित्यर्थः प्रक्षालनात् शुद्धिर्भवतीति शास्त्रविदां मतम्। यदुक्तं मनुना,
"कौषेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः"॥ इति।)

अरिष्टतातिः, त्रि, (अरिष्ट + तातिल्।) क्षेमङ्करः। शुभङ्करः। इति भूरिप्रयोगः॥ (स्त्री, शुभाशंसनं। सौभाग्यबुद्धिः। कुशलातिशय्यं। "तदत्रभवता निष्पन्नाशिषां काममरिष्टतातिमाशास्महे"। इति महावीरचरिते।)

अरिष्टदुष्टधीः, त्रि, (अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य।) आसन्नमरणसूचितलक्षणेन दूषितबुद्धिः। मरणकुबुद्धियुक्तः। तत्पर्य्यायः। विवशः २। इत्यमरः॥

अरिष्टनेमिः, पुं, (अरिष्टस्य नेमिः, षष्ठीतत्पुरुषः।) जिनानां चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतद्वाविंशतितीर्थङ्करः। इति हेमचन्द्रः॥ (विनतागर्भसम्भूतः स्वनामख्यातः कश्यपमुनिपुत्त्रः, यथा हरिवंशे,
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः।
अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः"॥
वृष्णेः प्रपौत्रश्चित्रकस्य पुत्त्रः स्वनामख्यातो राजा, यथा, हरिवंशे,
"चित्रकस्याभवन् पुत्त्राः पृथुर्विपृथुरेव च।
अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ।
अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्म्मा धर्म्मभृत्तथा"॥
स्वनामख्यातः प्रजापतिः। यथा रामायणे,
आदिकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन्।
दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिस्तथैव च।
कश्यपश्च महाभागस्तेषामासीदपश्चिमः"॥)

अरिष्टसूदनः, पुं, (अरिष्टं तन्नामानमसुरं सूदयति यः, अरिष्टस्य सूदनः नाशक इति वा।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शुभाशुभनाशके त्रि॥ (कृष्णः। स खलु माथुरे कल्पे अरिष्टनामानमसुरं सूदितवान्।)

अरिष्टा, स्त्री, (अरिष्ट + स्त्रियां टाप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ कट्की इति भाषा। (स्वनामख्याता कश्यपपत्नी, सा हि सर्व्वान् गन्धर्व्वान् जनयामास। यथा,—
"अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्व्वानमितौजसः"॥
इति हरिवंशे।)

अरुः, [स्] पुं, (ऋ + उसि।) सूर्य्यः। इत्युणादिकोषः॥ रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

अरुः, [स्] पुं, क्ली, (ऋ + उस्।) व्रणं। क्षतं। इत्यमरः॥

अरुः, [स्] क्ल, (ऋ + उसि।) मर्म्म। सन्धिस्थानं। इत्युणादिकोषः॥

अरुचिः, पुं, (न रुचिर्यत्र सः।) रोगभेदः। स च सत्यभिलाषेऽभ्यवहारासामर्थ्यरूपः। इति रक्षितः॥ तत्पर्य्यायः। अरोचकः २ अश्रद्धा ३ अनभिलाषः ४। इति राजनिर्घण्टः॥
("दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्य्ययाच्च,

भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढ़ं ।
गात्रे रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति" ॥

इति सुश्रुतः । अलङ्कारशास्त्रोक्तदशविधस्मरदशामध्ये परिगणितो वस्तुवैराग्यरूपः स्मरदशाविशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—
"अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः ।
अधृतिर्वस्तुवैराग्यं सर्व्वत्राऽरागिता धृतिः" ॥

अरुजः, पुं, (रुजति, रुज् + क, नञ्समासः ।) आरग्वधवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सोँदालि इति भाषा । (स्वनामख्यातदानवविशेषः ।
"प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्लादो गगनप्रियः ।
अनुह्लादो हरिहरौ वराहः संहरोऽरुजः" ॥
इति हरिवंशे ।)

अरुणं, क्ली, (ऋ + उनन् ।) कुङ्कुमं । सिन्दूरं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणः, पुं, (ऋ + उनन् ।) सूर्य्यसारथिः । स तु विनतापुत्रः गरुड़ज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्य्यायः । सूरसूतः २ अनूरुः ३ काश्यपिः ४ गरुड़ाग्रजः ५ सूर्य्यः । अर्कवृक्षः । अव्यक्तरागः । ईषद्रक्तवर्णः । इत्यमरः । सन्ध्यारागः । शब्दरहितः । कपिलवर्णः । कुष्ठभेदः । अरुणगुणविशिष्टे तु वाच्यलिङ्गः । इति मेदिनी ॥ पुन्नागवृक्षः । गुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्णयुक्तः । कृष्णमिश्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।
"कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे" ।
इति रामायणे ।)

अरुणकमलं, क्ली, (कृष्णसर्पइत्यादिवत् नित्यकर्म्मधारयः ।) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणलोचनः, पुं, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः ।) पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणसारथिः, पुं, (अरुणः गरुड़ाग्रजः सारथिर्यस्य सः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रियां टाप् ।) अतिविषा । श्यामा । मञ्जिष्ठा । त्रिवृता । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवारुणी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुण्डितिका । इति रत्नमाला ॥

अरुणात्मजः, पुं, (अरुणस्य आत्मजः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) जटायुपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुणावरजः, पुं, (अरुणस्य अवरजः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गरुड़ः । इति हेमचन्द्रः ॥
("अरुणावरजं श्रीमानारुरोह रणे हरिः ।
सुवर्णं स्वेन वपुषा सुपर्णं खेचरोत्तमम्" ॥
इति हरिवंशे ।)

अरुणोदयः, पुं, (अरुणस्य बालादित्यस्य उदयो यत्र सः ।) सूर्य्योदयात् पूर्व्वं मुहूर्त्तद्वयकालः । यथा,—
"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥ (यदुक्तं,—
"रजनीशेषयामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः" । इति ।
"नृन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताड़ोऽरुणोदये" ।
इति मनुः ।)

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पुण्यविशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी । माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलं ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा" ॥

कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्य्यग्रहणफलं स्नानजं सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति न्यायात् । तेन बहुशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र बहुशतसूर्य्यग्रहणानां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गेणान्वयात् कालानां स्नानानां तत्फलानामपि बहुशतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्णासप्तम्यां पूर्व्वापरयोर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी तत्र पूर्व्वदिने तत्काले स्नानं ।
"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥
त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयं ।
नाड़ीना तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ॥

इति कालमाधवीयधृतब्रह्मवैवर्त्तीयेन पूर्व्वस्य तत्कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्म्माङ्गत्वेन इतरस्य चेतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण तत्कालमारभ्याह्निककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभ एव स्नानं ।
"व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" ॥
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्त्तं श्राद्धयोग्यकालानुरोधादिति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दण्डरूपा । परवचने नाड़ीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्य्योदयात् प्रागपि प्रातःस्नानविधानात् तत्रैव माघसप्तम्याख्यगुणफलविधिर्लाघवादित्याहुस्तच्चिन्त्यं । प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वं इति जैमिनिसूत्रेण प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरुरत्नाकरयोः ।
"य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ" ॥
इति । विष्णुस्मृतौ । "यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः" । इति नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणान्तराम्नानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः । किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति ॥ * ॥ अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तककाम्यस्नानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानं । "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया" ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये" ॥
इति मनुवचनेनैकदाजस्रस्नाननिषेधात् ।
"धर्म्मविन्नाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः" ॥
इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देशकालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति श्राद्धचिन्तामणिः ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्यं इति न्यायेन फलं बोध्यं । तत्तु इक्षुक्षीरगुड़ादिमाधुर्य्यभेदवन्निर्द्देष्टुमशक्यं ।
"पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्" ॥
इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचन प्रागर्द्धं कार्त्तिकमलमासाब्दविषयं ।
"देशकालाश्रमक्षेत्रद्रव्यदातृमनोगुणाः ।
सुक्ष्मस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः" ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकदा नानास्नानं ।
"विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः" ।
इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । "तीर्थभेदे तन्त्र प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च" । अतएव गङ्गावाक्यावली तीर्थचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे त्र्यहस्नाने क्रोड़ कृतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्कल्प पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं तद्युक्तं तदा सङ्क स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्त्र्यहफ कामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ स परिपाटीमाह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । स वदरपत्राणि समार्कपत्राणि च शिरसि निधा
"यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोकञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी" ।
इत्युच्चार्य्य स्नायादितिशेषः । रोकं छिद्रं । ति कृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गकत्वात् माकरी मकरार्कारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरं ।
"तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्द्दिशेत्
इति ब्रह्मपुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।
"यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्द्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलं" ।
अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं । यथा
"महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।
तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥
माघमासे तु सप्तम्यां रथ्याख्यायान्तु वर्ज्जयेत्
द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां प्रक पातभरण्यामिति कल्पतरुः ॥ अत्र महानवम्य साहचर्य्याच्चान्द्रत्वं प्रतीयते । अतएव चतु मन्वन्तरादिगणने क्वापि न रथ्युल्लेखः । य भविष्यमत्स्ययोः ।
"अश्वयुक् शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथ
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा
आषाढ़स्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः" ।
अत्र अमावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः-पुनस्तथापदोपादानात् । उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकीर्त्तनाच्च । अत्र कामधेनौ तृतीया चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति लिखितं । अत्र पाठद्वैधे श्रीपतिरत्नमालायां । "अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वादश्यूर्ज्जे मधौ तृतीया च" । इति पाठाच्चैत्रतृतीयैव ग्राह्या । श्रीदत्तोऽप्येवं । माघसप्तम्यामाङ्गत्वं सौरागमेऽपि ।
"अर्कपत्रैः सबदरैर्दूर्व्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्वै माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्रायोदस्तिदर्शनात्" ॥
अष्टाङ्गविधिना ।
"योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य्य भानोर्मूर्द्ध्नि निवेदयेत् ।
ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतं" ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
"अष्टाराशिविशेषेण यत्कर्म्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्यत्रापि दृश्यते" ॥ * ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले" ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
"सप्तसप्तिवहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥
सप्तिरश्वः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अरुणोपलः, पुं, (अरुणः उपलः, कर्म्मधारयः ।) रक्तवर्णमणिविशेषः । चुनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पद्मरागः २ लोहितकः ३ लक्ष्मीपुष्पः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्तुदः, त्रि, (अरूंषि मर्म्माणि तुदति, तुद् + खश् + मुम् च ।) मर्म्मपीड़कः । तत्पर्य्यायः । मर्म्मस्पृक् २ । इत्यमरः ॥ (परुषः । कठोरः । श्रवणकटुः । "माकन्दं मकरन्दतुन्दिलममुं गाहस्व काकः स्वयं कर्णारुन्तुदमन्तरेण रणितं त्वां मन्महे कोकिलं" । इति भामिनीविलासे । मर्म्मपीड़ाकरः । हृदयग्रन्थिरूपमर्म्मस्थानस्पर्शकारी । यथा,
"नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्म्मधीः" ।
इति मनुः ।
"तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म्म शान्तं प्रतापवत्" ।
इति माघः ।
"अरुन्तुदमिवालानमनिर्व्वाणस्य दन्तिनः" ।
इति रघुवंशे ।)

अरुन्धती, स्त्री, (न रुन्धती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्पर्य्यायः । अक्षमाला २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा कर्दममुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥ आकाशे सप्तर्षिमध्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्या उदयः । गतायुषस्तां न पश्यन्ति । (यदुक्तं,—
"दीपनिर्व्वाणगन्धञ्च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीं ।
न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः" ॥
यथा च सुश्रुते,—
"न पश्यति स नक्षत्रं यश्च देवीमरुन्धतीं ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषं" ॥)
सप्तपदीगमनानन्तरं जामाता मन्त्रं पाठयन् वधूं तां दर्शयति च ॥

अरुन्धतीजानिः, पुं, (अरुन्धती जाया यस्य सः, निङ् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्धतीनाथः, पुं, (अरुन्धत्या नाथः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुष्कः, पुं, (अरुर्म्मर्म्मस्थानं कायति पीड़यति, कै + क ।) भल्लातकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

अरुष्करं, क्ली, (अरुः करोति अरु + कृ + ट, उपपदसमासः षत्वं ।) भल्लातकफलं । इति हेमचन्द्र ॥

अरुष्करः, पुं, (अरुः करोति, अरुः + कृ + ट, षत्वं उपपदसमासः ।) भल्लातकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

अरुष्करः, त्रि, (अरुः करोति, अरुः + कृ + ट, षत्वं, उपपदसमासः ।) व्रणकरः । क्षतकारकः । इति मेदिनी ॥

अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह + क, नञ्समासः ।) भूधात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला इति ख्याता ।

अरूपः, त्रि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यः । यथा । "अरूपवातातीसारादाविवारुण्यं" । इति रक्षितः ॥ कुत्सितरूपः ।
("इमामरूपामसतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्" । इति रामायणे ।)

अरूषः, पुं, (ऋ + ऊषन् ।) सर्पविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

अरे, व्य, (ऋ + ए ।) नीचसम्बोधनं । इति हेमचन्द्रः ॥ ओरे इति भाषा । अपाकृतिः । असूया । इति मेदिनी ॥ (रोषाह्वाने । अपकृतौ । "अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्" । इति शान्तिशतके । "अरे अनुष्णन् ! निरपराधराजकुलकदन महापातकिन् अशिष्टविकृतचेष्ट !" इति महावीरचरिते ।)

अरेरे, व्य, (अरे + वीप्सायां द्विरुक्तिः ।) अधमसम्बोधनं । इति जटाधरः ॥ सक्रोधाह्वानं । इति शब्दमाला ॥

अरोकः, त्रि, (रुच् + घञ्, नञ्समासः ।) निष्प्रभः । दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्छिद्रम्तद्रहितश्च ॥

अरोचकः, पुं, (न रोचयति प्रीणयति, रुच् + णिच् + ण्वुल्, नञ्समासः ।) रोगविशेषः । अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
"वातादिभिः शोकभयातिलोभ-
क्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः
कषायवक्त्रोऽस्य मतोऽनिलेन ॥
कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रं ।
माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
विबद्धसम्बन्धयुतं कफेन" । इति माधवकरः ॥

अरोचका न भोजने रुचिरुत्पादयन्तीत्यरोचका आमयाः पञ्च वातादिभेदैः ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह । परिहृष्टदन्तः अम्लरसादिनेव परिहृष्टो दन्तो यत्र सः । तथा कषायवक्त्रः । कषायरसं वक्त्रं यत्र सः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
"कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रं" ।
कट्वम्लमित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य लक्षणं ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह । लवणञ्च वक्त्रं कफजलक्षणेन पठनीयः । यतो विदग्धः श्लेष्मा लवणभावमुपैति ।
"माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
स्निग्धत्वदौर्गन्ध्ययुतं कफेन" ।
पैच्छिल्यं मुखस्याभ्यन्तरे । स्निग्धत्वं वहिः ॥ * ॥ आगन्तुजमाह ।
"अरोचके शोकभयातिलोभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारुचिञ्च
त्रिदोषजे नैकरसम्भवेच्च" ॥
क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरशनरूपयोर्ग्रहणं । स्वाभाविकं । अविकृतरसं ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह । नैकरसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन मुखे विकृतिमभिधायान्यदेशे विकृतिमाह ।
"हृच्छूलपीड़नयुतं पवनेन पित्तात्
तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकं ।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजड़ताभिरथापरञ्च" ॥
हृच्छूलपीड़नयुतं हृदि शूलेन पीड़नं तेन युतं । चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । बहुभिस्त्रिभिर्दोषैः । बहुरुजं उक्तवातादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वं । जड़ता शून्याङ्गता । अपरं आगन्तुजं । भक्तद्वेषाभक्तच्छन्दौ चरकसुश्रुताभ्यामरोचकत्वेनैव संगृहीतौ ॥ * ॥ वृद्धभोजस्त्वेषां लक्षणानि पृथगाह ।
"प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु" ॥
आस्वादते अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति । तदन्नं मिष्टं न लगति इति यावत् ।
"चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनं ।
द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥
कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तनिरोधतः ।
यत्र नान्ने भवेच्छ्रद्धः सोऽभक्तच्छन्द उच्यते" ॥ * ॥
अथारोचकस्य चिकित्सा ।
"भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणं ।
रोचनं दीपनं वह्नेर्जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥ १ ॥
शृङ्गवेररसञ्चापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहं ॥ २ ॥
मत्स्यण्डिका सिता शीतवारिणा वस्त्रगालिता ।

एलालवङ्गकर्पूरमरिचैरवचूर्णिता ॥
पानकस्यास्य गण्डूषं धारयित्वा मुखे मुहुः ।
अरुचिं नाशयत्येव पित्तं प्रशमयेत्तथा” ॥
अम्लिकापानं ॥ ३ ॥
“राजिका जीरको भृष्टौ भृष्टं हिङ्गु सनागरं ।
सैन्धवं दधि गोः सर्व्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्यान्मुखवल्लभा ।
तक्रमेतद्भवेत् सद्यो रोचनं वह्निवर्द्धनं” ॥
तक्रं ॥ ४ ॥
“गव्यमावर्त्तितं दुग्धं निबद्धं दधि माहिषं ।
एकीकृत्य पटे घृष्टं शुभ्रशर्करया समं ॥
एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्वितं ।
नाम्ना शिखरिणी कुर्य्यात् रुचिं सकलवल्लभा ॥
शिखरिणी ॥५॥
द्वे पले दाड़िमादष्टौ खण्डाच्छोषपलत्रयं ।
त्रिसुगन्धिपलञ्चैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
तच्चूर्णं मात्रया भुक्तमरोचकहरं परं ।
दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” ॥
दाड़िमादिचूर्णं ॥ ६ ॥
“लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं
नतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकं ।
जलं सकृष्णागुरुभृङ्गकेसरं
कणा सविश्वा नलदं सहैलया ॥
तुषारजातीफलवंशरोचना-
सिताभ्रभागाः सकलं विचूर्णितं ।
सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं
बलप्रदं वृष्यतमग्निदोषजित् ॥
उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं
सकासहिक्कारुचियक्ष्मपीनसं ।
ग्रहण्यतीसारमुरःक्षतं तृषां
तथा प्रमेहानखिलान्निहन्ति हि” ॥
कक्कोलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं बालकं । भृङ्गं त्वक् । नलदमुशीरं । तुषारः कर्पूरः । लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(“यवागूः पञ्चकोलस्य कुलत्थाढ़क्ययूषकं ।
मुद्गयूषेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
सहिङ्गुयूषयाष्टाच्च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
अगस्तिद्रुमवत् श्रेष्ठं भोजनारोचकेष्वपि ॥
कारवेल्लं पटोलञ्च पलाण्डुः सुरसा शठी ।
लवणं धान्यकं श्रेष्ठं प्रशस्तञ्च कटुत्रिकं ॥
शठीसर्षपवास्तूकं शतपुष्पा यमानिका ।
तुण्डीरकस्य मूलानां शाकं श्रेष्ठं प्रशस्यते ॥
गोधूमपुलिका श्रेष्ठा भृङ्गाङ्गारैररोचके ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजयेद्भिषगुत्तमः” ॥
इति हारीतोक्तपथ्यादिनियमः ॥ * ॥
“अरुचौ कवलो ग्राह्यो धूमाः समुखधावनाः ।
मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाश्वासनानि च ॥
कुष्ठसौवर्च्चलाजाजी शर्करामरिचं विड़ं ।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनं ॥
लोध्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजं ।
आर्द्रदाड़िमनिर्य्यासाच्चाजाजी शर्करायुतः ॥
सतैलमाक्षिकाश्चैते चत्वारः कवलग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्व्वजान् ॥
कारवी मरिचाजाजी द्राक्षावृक्षाम्लदाड़िमं ।
सौवर्च्चलं गुड़ं क्षौद्रं सर्व्वारोचकनाशनं ॥
वस्तिः समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
कुर्य्याद्धृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे” ॥
इति चरकोक्तास्यचिकित्सा । सनिदानलक्षणा चिकित्साप्याह ॥ * ॥ सुश्रुतः ।
“दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्य्ययाच्च,
भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढ़ं ।
नान्नेऽभिरुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
हृच्छूलपीड़नयुतं विरसाननत्वं,
वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
हृद्दाहचोषबहुता मुखतिक्तता च,
मूर्च्छा सतृड् भवति पित्तकृते तथैव ॥
कण्डूगुरुत्वकफसंस्रवसादतन्द्राः,
श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
सर्व्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि,
रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
संरागशोकभयविप्लुतचेतसस्तु,
चिन्ताकृतो भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च” ॥*॥
चिकित्सा यथा,—
“वाते वचाम्बु वमनं कृतवान् पिबेच्च,
स्नेहैः सुराभिरथवोष्णजलेन चूर्णं ।
कृष्णाविड़ङ्गयवभस्महरेणुभार्गी,
रास्नैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणां ॥
पित्ते गुड़ाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
स्नेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
राजद्रुमाम्बुमधुना तु सदीप्यकं स्यात् ॥
चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव,
सर्व्वैश्च सर्व्वकृतमेवमुपक्रमेत ॥
द्राक्षापटोलविड़वेत्रकरीरनिम्ब-
मूर्व्वाभयाक्षवदरामलकेन्द्रवृक्षैः ।
वीजैः करञ्जनृपवृक्षभवैश्च पिष्टै-
र्लेहं पचेत् सुरभिमूत्रयुतं यथावत् ॥
मुस्तां वचां त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च,
भार्गीञ्च कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
मूत्रेऽविजे द्विरदमूत्रयुते पचेद्वा,
पाठामृणामतिविषां रजनीञ्च मुख्यां ॥
मण्डूकिमर्कममृताञ्च सलाङ्गलाख्यां,
मूत्रे पचेत्तु मतिमस्य विधानविद्वा ।
एताश्च सन्ति चतुरो लिहतस्तु लेहान्,
गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयांश्च ॥
सात्म्यान् स्वदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्,
पानानि मूलफलषाड़वरागयोगान् ।
अद्यादसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
र्भुञ्जीत वापि लघुरुच्यमनःसुखानि ॥
आस्थापनं विधिवदत्र विरेचनञ्च,
कुर्य्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
[illegible] रजनीत्रिफलायुतानि,
चूर्णीकृतानि कटुमूत्रविमिश्रितानि ॥
सुखायुतानि विविधैर्मुखधावनार्थ-
मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ।
मुस्तादिराजतरुवर्गसंस्कृतैः,
क्षारैर्नयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ॥
मूत्रासवैर्गुड़कृतैश्च तथारिष्टैः,
धारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
स्यादेवमेव कफवातकृते विधिश्च,
शान्तिं गते कृतमुचि प्रशमाय तस्य ॥
इष्टाभिघातभयशोककृतेऽन्तरग्नौ,
भावान् भवाय वितरेत् खलु प्रत्यरूपान् ।
अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय,
पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तं ॥
दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं,
यद्यत् प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु ॥*॥
रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्वाथेन भावयेत् ।
जम्बीरस्य रसैर्वापि आर्द्रकस्य रसेन वा ॥
मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मज्जरसैर्बुधः ।
पश्चाद्विशोष्य सर्व्वांस्तान् टङ्गणञ्चावचारयेत् ।
देवपुष्पं बाणमितं रसपादं मृतामृतं ।
माषमात्रञ्च तत् सर्व्वं नागरेण गुड़ेन वा ॥
सर्व्वारोचकशूलार्त्तिमामवातं सुदारुणं ।
सोऽयं निवारयत्याशु केशरी करिणं यथा” ॥
सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

अर्क, क, तापे । (चुरादि उभयपदी सेट् ।) स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ एककाकारः प्रकृतिः पञ्चाङ्केफनिमित्तकत्वं विभाषया वक्तव्यं । तेन च अर्कयति अर्क्कायति एवं सर्व्वत्र । इति दुर्गादासः ॥

अर्कः, पुं, (अर्च + कर्म्मणि घञ्, कुत्वम् ।) सूर्य्यः । इन्द्रः । ताम्रं । स्फटिकः । इति मेदिनी ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठभ्राता । इति दक्षादिनाथः ॥ लक्षणया रविवारः । इति ज्योतिषं ॥ वृक्षविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकाण्डकः ५ विक्षीरः ६ क्षीरी ७ खर्ज्जुघ्नः ८ शीतपुष्पकः ९ जम्भलः १० क्षीरपर्णी ११ विकीरणः १२ सदापुष्पः १३ सूर्य्याह्वः १४ आस्फोतकः १५ तूलफलः १६ शुकफलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वसुकः १८ आस्फोतः १९ गणरूपः २० मन्दारः २१ अर्कपर्णः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेतार्कपर्य्यायः । अलर्कः १ राजार्कः २ प्रतापसः ३ गणरूपी ४ ॥ * ॥ अथ रक्तार्कपर्य्यायः । विस्फोरः १ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका ४ दिव्यपुष्पिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । अग्निकारित्वं । वातशोथव्रणार्शःकुष्ठक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफदोषनाशित्वं । तीक्ष्णत्वञ्च । अस्य क्षीरगुणाः । क्रिमिदोषव्रणनाशित्वं । कुष्ठार्शउदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
“श्वेतार्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः स चालर्कः प्रतापनः ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोतः प्रकीर्त्तितः ॥
अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् ।
निहन्ति प्लीहगुल्मार्शःश्लेष्मोदरशकृत्कृमीन् ॥
शुक्लार्ककुसुमं वृष्यं लघु दीपनपाचनं ।
अरोचकप्रसेकार्शःकासश्वासनिवारणं ॥
रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं
कुष्ठक्रिमिघ्नं कफनाशनञ्च ।
अर्शो विषं हन्ति च रक्तपित्तं
संग्राहि गुल्मे श्वयथौ हितं तत् ॥
क्षीरमर्कस्य तिक्तोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु ।
कुष्ठगुल्मोदरहरं श्रेष्ठमेतद्विरेचनं" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निर्य्यासविशेषः । आरक
इति आरवीभाषा । तस्य विधिर्यथा,—
"द्रव्यकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।
तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥
पृथक् द्वन्द्वे सन्निपाते सङ्करेऽसाध्यरोगिणि ।
क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा तु विनाशकाः ॥
आद्ये गुणा गुणाः सर्व्वे द्वितीयञ्च ततो लघु ।
तृतीयं शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थं नातिदोषकृत् ॥
पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यःप्रकाशकं ।
पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चाननोऽब्रवीत् ।
वर्षाणान्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहर्निशं मया ।
सम्पूर्णो नैव जायेत कल्पोऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥
पुंवारे पुष्यनक्षत्रे च दिवार्को यस्तु निर्म्मितः ॥
रमणीषु प्रदातव्यो विलोमात् पुंसु योजयेत् ॥
लोहचूर्णं गैरिकञ्च खटिका भस्ममृत्तिका ।
मृत्तिकास्थिभवं चूर्णं काचं कीकसजं रजः ॥
एतानि समभागानि सर्व्वतुल्या च मृत्तिका ।
अंशुनीया पञ्चमूत्रैः खराश्वमहिषोद्भवैः ॥
गजाजसम्भवाभ्याञ्च घटितं तद्विशोषयेत् ।
यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा संमर्दयेत्ततः ॥
लघुहस्तः कुलालोऽस्य कुर्य्याद्यन्त्रं सुनिर्म्मलं ।
यथेष्टां स्थालिकां कुर्य्यात् अङ्गुलप्रान्तसारिकां ॥
पृथुबुध्नोदराकारां द्व्यङ्गुलोत्सेधवेष्टनीं ।
सारिकान्ते तु परिधिं त्र्यङ्गुलोत्सेधशोभितां ॥
विनिर्माणाय सार्य्यन्ते यथा शिल्पविनिर्म्मितां ।
छिद्रं कृत्वा नलं दद्यादूर्जस्तुल्यसमं बुधः ॥
सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्य्यात् पिधानकं ।
अर्द्धनिम्बफलसमं परिधिं तस्य चान्ततः ॥
वेदाङ्गुलं मस्तकोर्द्धं कार्य्यं तोयस्य धारणे ।
समर्था तत्र नलिका कुर्य्यात्तोयविमोचनीं ॥
तस्यैवान्तरतो लेप्या जीर्णास्थ्नां मृत्तिकाम्बुना ।
अथवा श्वेतकाचं तु सर्व्वदोषापनुत्तये ॥ * ॥
अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये ।
शिलाजतुस्थले कुर्य्यात् दीर्घगर्त्तं मनोहरं ॥
निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसञ्चयं किंचतुष्पदां ।
सर्पिंसारं महासारं मृद्सारं सवणानि च ॥
गन्धकोद्भवकं वीर्यं नानामूत्राणि तत्र वै ।
एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिकां ॥
कदाचूर्णीं तदूर्द्धन्तु कुर्य्याद्वल्मीकिकां शुभां ।
शिवशर्म्माकृते सर्व्वमेकीभूतं दृढाश्मवं ॥
ततो निष्काश्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्म्ममेत् ।
प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदग्रदूषणं ॥
महाविषस्य संयोगात्तस्य भङ्गं प्रजायते ।
सूचीविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
तत्र क्षिप्तं सूक्ष्मविषं पात्रं कार्ष्ण्यं प्रजायते ।
एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिकं ॥
विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्य्यात् पात्रन्तु लोहजं ।
स्वर्णजं रौप्यजं वापि कुर्य्यात् पात्रमकल्मषं ॥
अथवा ताम्रजं कुर्य्यादन्तर्व्वङ्गविलेपितं ।
पात्रन्तु बुद्ध्वा कुर्व्वीत कषायो न भवेद्रसः ॥
द्रव्यान्तरस्य संयोगादर्कं तैलञ्च गर्भतः ।
सर्व्वेषां निःसरत्येव पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
अनश्मार्कस्तथा तैलं गन्धतालादिसम्भवं ।
वेधकं सर्व्वधातूनां देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
यत्तैलकरणे दक्षश्चार्कनिःसारणे क्षमः ।
तत्तत्सेवाकरो नित्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥
कुत्सितार्कस्तु यामेन द्वियामाभ्यान्तु मध्यमः ।
त्रिभिर्यामैर्भवेच्छ्रेष्ठः स एवार्कस्तु सिद्धिदः ॥
द्रव्यादधिकसौगन्ध्यं यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते ।
जीर्णास्थिपात्रसङ्क्रान्तो द्रव्यवर्णः प्रदृश्यते ॥
शङ्खकुन्देन्दुधवलोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
जिह्वोपरिगतः स्वादं दद्याद्द्रव्यभवन्तु यः ॥
तमेवार्कं विजानीयादन्यज्ज्ञेयं रसादिवत् ।
कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं पुष्पादिभिः सुधीः ॥
गुणार्थं पश्चात् सेवेत ह्यन्यथापगुणो भवेत् ।
दुर्गन्धं भक्षयेदर्कं यदि मोहात् कथञ्चन ॥
तदास्य जायते ग्लानिर्व्वान्तिरालस्यकं तृषा ।
तद्दोषस्य विनाशाय कुर्य्याद्वान्तिमतन्द्रितः ॥
दीपोद्गमप्रसूनानां पिबेदर्कपलं जनः ।
चम्बेल्यर्कपलं वापि प्रशस्तार्त्तौ मालतीभवं ॥ * ॥
अर्कनिष्काशनार्थाय क्रमाज्ज्ञेयाः षडग्नयः ।
धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्मन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
विज्वालो यो धमशिखो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥
ससारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति ।
तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवं ॥
द्वाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योऽग्निर्दीपाग्निरुच्यते ।
चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्त्तितः ॥
अर्द्धाङ्किताभ्यां द्वाभ्यान्तु मध्यमाग्निरुदाहृतः ।
अर्द्धैस्तैः पञ्चभिः प्रोक्तः खराग्निः सर्व्वकर्म्मसु ॥
मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
प्रसरन्ति यदा ज्वालाः स भडाग्निरुदीरितः ॥
सार्द्धयामञ्च यामञ्च याममेकं मुहूर्त्तकं ।
मुहूर्त्तमात्रमित्येवमर्कार्थं वह्नयः स्मृताः ॥ * ॥
जीर्णास्थिपात्रे गृह्णीयादर्कं वा काचसम्भवे ।
पाषाणसम्भवे पात्रे कांस्यजेऽथ हिमस्थले ॥
पिबेदर्कमनिर्व्वाणं पीत्वा ताम्बूलभक्षणं ।
कुर्य्यादमुक्ततान्मूले लवङ्गं भक्षयेत्ततः ॥
मर्दनादिषु सर्व्वत्र द्रव्यतैलं प्रयोजयेत् ।
अर्क एव प्रयोक्तव्यो भक्ष्ये न तु मर्दने ॥
ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्ताः सर्व्वे तेऽर्कसमाश्रिताः ।
सेवेतार्कं प्रिये तस्माद्राजा परमधार्म्मिकः ॥
स्वस्थेऽपि वा रोगिणे वा याचतेऽर्कन्तु येन वा ।
ज्ञात्वा तल्लक्षणं दद्यादन्यथा मृत्युदा भवेत् ॥ * ॥
वर्णस्वराणां प्रमितिं दूतोक्तस्य तु कारयेत् ।
प्रश्नैर्युक्ता त्रिगुणिता त्रिभिर्भागं समाहरेत् ॥
एकशेषे गुणाः शीघ्रं द्विशेषे वर्द्धते गदः ।
त्रिशेषे मरणं वाच्यं स्वार्थं वाचयते यदि ॥
अर्कं तदैतत् विज्ञाय दद्यादर्कं न चान्यथा ।
गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्य्यते ॥
नपुंसकान्यैकत्वात्तु स्वरा एकादश प्रिये ।
वर्णास्तत्सङ्ख्यका ज्ञेयाः कठपाद्याश्च तत्तथैं ॥
एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्कान् प्रविन्यसेत् ।
रसाक्षयो हगं वेदाः पर्व्वता ऋतवः कलाः ॥
वह्नयः पृथिवी शून्यं चन्द्रमा इति च क्रमात् ।
विज्ञाय जीवं दूतस्य नामाङ्काक्षरयोजनं ॥
एवमेवातुरे कृत्वा द्वयोरङ्कावशेषितं ।
कृत्वाङ्कयोगं गदिनोऽधिके शेषे शुभं भवेत् ॥
समशेषे दीर्घरोगः न्यूनशेषे च तन्मृतिः ।
एतद्विचार्य्य दातव्यमन्यदप्यौषधं बुधैः ॥
चमत्कृतयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्कं विमोहितः ।
जायते स्वयशस्तस्य यथा मम मते सति" ॥
इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
घृतकं प्रथमं ॥ * ॥
"अथातः संप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि ।
पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्य्यान्निष्काशनं भिषक् ॥
अत्यन्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
आर्द्रं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं वल्कलं भवेत् ॥
पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ॥
रसवच्चूर्णयेत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ॥
द्विगुणे निःक्षिपेत्तोये छायायां स्थापयेच्च तत् ।
यावच्छुष्कं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥
ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्व्वद्रव्यसमं भिषक् ।
कृत्वाष्टप्रहरं तत्तु सूर्य्यचन्द्रकरैरलं ॥
संपूज्य गणपतिं सूर्य्यं भैरवं कुलदेवतां ।
निःक्षिपेदर्कयन्त्रे तत् क्षिप्रास्यार्कं समाहरेत् ॥
वर्षाधिकन्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।
चन्दनादीनि सर्व्वाणि अत्यन्तकठिनानि च ॥
कीटैर्भुक्तं घुणैर्युक्तं यच्च गन्धविवर्ज्जितं ।
रहितं स्वरसेनापि नार्ककर्म्मणि योजयेत् ॥
यथार्कसंस्थितं द्रव्यं कुर्य्याद्भोक्तुस्तथा वपुः ।
अर्कं तद्गुणभैषज्यं तस्मात् संयोजयेत् प्रिये ॥ * ॥
यवान्यजाजीत्रिकटुभूनिम्बादिकमौषधं ।
ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं शृणु ॥
द्विगुणं निःक्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।
अष्टप्रहरिकं तत्र कुर्य्यात् पर्य्यायमेककं ॥
रक्षेत् द्रव्यं द्विगुणितं दृष्ट्वा देशे तु कौतुकं ।
पश्चात् दत्त्वार्कयन्त्रे तत् अर्कनिष्काशयेच्छनैः ॥*॥
आर्द्रद्रव्यं द्विधाप्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
सदुग्धं शुष्करसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
वालुकं सार्षपं शाकं निर्गुण्डीरक्तमार्षकं ।
धत्तूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥
एषां नाणान् पूर्व्वविधा विंशांशं निःक्षिपेज्जलं ।

मुहूर्त्तमुष्णे संस्थाप्य स्नाप्योऽर्को विबुधोत्तमैः ॥
पश्चात्तन्तु शतांशेन तुल्यतोयेन सेचयेत् ।
दद्यात् घटीमकर्करां ततोऽर्कं स्रावयेच्छनैः ॥
वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रमथ्यन्तु नीरसं ।
विंशांशं निःक्षिपेत्तोयं जलं चर्म्मे च धारयेत् ॥
ततो निर्व्वापयेदर्कं क्रमशश्चाग्निनोक्तवत् ।
तद्दुग्धन्तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
वातघ्नाश्चसेहुण्डक्षीरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
खण्डानि तेषां कृत्वाथ निःक्षिपेत् पुष्कले जले ॥
दिनत्रयञ्च निर्व्वाप्य तोयादीषच्च कुट्टयेत् ।
यदा न दृश्यते दुग्धं दद्यात्तोयं रसांशकं ॥
निर्व्वापयेच्छनैरर्कं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
दुग्धिकार्कक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
जले चतुर्गुणे दद्यात्तान् चर्म्मे विनिवेशयेत् ।
यावज्जलस्योष्णता स्यात् ततो यन्त्रे विनिःक्षिपेत् ॥
आदावीषच्चूर्णयित्वा षष्ठांशजलसंयुतं ।
एवं द्रव्यं लक्षयित्वा स्वयुक्त्यार्कं विनिर्हरेत् ॥
खण्डीकृत्य च आमानां फलानां मृदुकायिनां ।
सरसानाञ्च गृह्णीयादर्कं तोयेन वर्ज्जितं ॥ * ॥
काष्ठोडुम्बरिकादीनां आमानां दार्ढ्यभागिनां ।
कृत्वा खण्डानि खण्डानि अशीत्यंशं प्रदापयेत् ॥
पृथक् पृथक् च तुवरीं सर्ज्जिक्षारञ्च सैन्धवं ।
दत्त्वा विमर्दयेत् सर्व्वं चत्वारिंशांशकं जलं ॥
क्षिप्त्वा तत्सकलं चर्म्मे यामार्द्धेनोष्णता भवेत् ।
ततो यन्त्रे तु तद्दत्त्वा गृह्णीयादर्कमुत्तमं ॥
अतिपक्वफलानान्तु वीर्य्यतश्चार्कमाहरेत् ।
पुष्पार्कार्थं षोडशांशं जलं पुष्पेषु दापयेत् ॥
बकुलारफलादीनि चिञ्चिकादीनि यानि च ।
क्षेप्याण्युष्णोदके तानि बुद्बुलत्वस्य शान्तये ॥
ततश्चत्वारिंशदंशं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
तेषामर्कमथ द्रावद्रव्यार्कोपाय उच्यते ॥
द्रवद्रव्योत्क्षेपणान्यै प्रोच्यते चापकल्पना ॥ * ॥
पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
शतपत्रप्रसूनैर्व्वा जात्युत्थैर्मालतीभवैः ।
गुलाबपारिजातैश्च केतकीजैः समाचरेत् ॥
दुग्धे दध्नि रसे तक्रे क्षौद्रे तैले च सर्पिषि ।
मूत्रादौ देहतोये च चम्बेल्यादिपिधानकं ॥ * ॥
काञ्चपाषाणसत्वस्य कृतं यन्त्रमनुत्तमं ।
निर्व्वापयेत् सर्व्वथार्कं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
अथवा सम्भवं द्रव्यं दध्नस्तु नवनीतकं ।
वर्षदक्षीजलस्योक्ता मधूच्छिष्टन्तु सर्पिषः ॥
गोकण्ठकन्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किण्वकं ।
तैलस्य तस्य पिण्याकं सर्व्वं घृतसमन्वितं ॥
यन्त्रे दत्त्वा द्रवद्रव्यं यथोक्ताग्नीनिवेशनं ।
तथा स्थलं स्थापयित्वा द्रवैर्यन्त्रं प्रपूरयेत् ॥
आच्छाद्यं सारकैः पूर्व्वं स्थाली दद्यादधोमुखीं ।
तथा चाकर्षितः सर्व्वो द्रवः फेनं परित्यजेत् ॥ * ॥
दुर्गन्धिर्यो भवेदर्कस्तं कुर्य्यात् सुचिगन्धकं ।
सर्व्वेषामेव मांसानां दुर्गन्धानाञ्च सर्व्वशः ॥
घृताभ्यक्ता हिङ्गुजीरमेथिका राजिका कृता ।
नवीनायां हण्डिकायां दद्यात् द्रव्यं पुनः पुनः ॥
तत्र दद्यात्तदर्कन्तु यथा दुर्गन्धतां व्रजेत् ।

तथा पुनः पुनः कार्य्यं जायते गन्धवारकं ॥
आयाति रोचको गन्धो भवेत्तद्वह्निदीपनं ॥ * ॥
सर्व्वेष्वर्कप्रयोगेषु गन्धपाषाणवासना ।
अर्काणान्तु प्रशस्ता ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
सर्व्वेषु वातरोगेषु मल्लिकाद्यादिवासना ॥
मल्लिकाद्यस्तथा रालं निर्य्यासः सर्ज्जकस्य च ।
कृष्णागुरुः कदम्बश्च मल्लिकाद्यादिपञ्चकं ॥
सर्व्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवासना ।
सर्व्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासनं ॥
चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धवालुकी ।
एलाकर्चूरगोक्षुराः सप्तैते चन्दनादयः ॥
जटामांसी नखं पत्री लवङ्गं तगरं रसः ।
शिलाया गन्धपाषाणः सप्त मांस्यादिका अमी ॥
वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्ककं ।
नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रहपिशाचकाः ॥
पञ्चांशद्गन्धपाषाणात् तावन्मल्लिकगुग्गुलुः ।
चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती ॥
त्रिभागः सर्ज्जकः सारस्तावदेव हि रालकं ।
उशीरं तु द्विभागं स्यात् घृतभ्रष्टं नखं समं ॥
कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
एष दशाङ्गधूपस्तु रुद्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
पलाण्डुलशुनादीनां निर्गन्धीकरणं शृणु ।
उत्पाद्यान्तर्व्विषं सम्यक् तक्रमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
पर्य्यायमेकमत्यम्लमध्येऽस्मिन् विरसे सति ।
दद्यान्निर्व्वाप्यान्यतक्रं कुर्य्यात्तच्चाष्टमांशकं ॥
द्रोणपुष्पीरसेऽप्येवं मूर्व्वापत्ररसेऽपि वा ।
त्रिपर्य्यायोत्तरं तत्तु रसोनं क्षालयेत् सुधीः ॥
हरिद्राराजिकातोये स्थाप्यं पर्य्यायमेककं ।
उष्णोदकेन संक्षाल्य पर्य्यायं वासयेत्ततः ॥
सहस्रपत्रीपुष्पैर्व्वा अभावे पल्लवैरपि ।
आलोडयेद्दशांशेन पञ्चांशेन च मस्तुना ॥
युक्तं कृत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
ततो निर्व्वापयेदर्क जात्यादिकपिधानितं ॥
अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
को जानाति रसोनस्य ह्यर्कोऽयमिति भूतले ॥
एकतः सर्व्वद्रवार्का मांसार्कस्तु तथैकतः ।
मया स्वर्गे गृहीतस्तु प्राप्तं तत्र च नामृतं ॥
तदा प्रोक्तं शिवस्याग्रे मम धिग् जीवितं प्रभो ।
नीता वाथ प्रभुक्ता वा सुधा देवैर्मया श्रुतं ॥
न दृष्टा तत्र देवेश शिरश्छेदं करोम्यहं ।
ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मां प्रति सोऽब्रवीत् ॥
दत्तं मया समस्तं ते देवावध्यत्वमेव च ।
किन्ते कार्य्यन्तु सुधया सुधातोऽधिकरोचनं ॥ * ॥
संप्रवक्ष्यामि मांसार्कं मद्यस्यार्कं तथैव च ।
ऋष्याणां विजयादीनां लभ्यते यैः सुखं महत् ॥
मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं मृदुलं कठिनं घनं ।
तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्त्रान्निर्व्वापयेच्छनैः ॥
मृदुलं यद्भवेन्मांसं चत्वारिंशांशकं पटुः ।
स्थूलखण्डीकृते तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छनैः ॥
षष्ठांशेनाष्टगन्धेन तद्विलोड्य च निःक्षिपेत् ।
रसमिश्रोरष्टमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
जातीपत्रं लवङ्गञ्च त्वगेला नागकेशरं ।

मरिचं मृगनाभिश्च विदुर्गन्धाष्टकं त्विदं ॥
कार्य्यं पुष्पपिधानाद्यमर्कं निर्व्वापयेत्ततः ।
जायतेऽसौ महास्वादुः सुधासमरसः प्रिये ॥
दृढमांसस्य खण्डानि लघून्येव प्रकल्पयेत् ।
दद्याच्च तुवरीं तत्र लवङ्गं प्रोक्तया दिशा ॥
क्षालयेद्दारनालेन त्रिवारं कोष्णवारिणा ।
क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदर्कन्तु पूर्व्ववत् ॥
दृढमांसस्य खण्डानि कुर्य्यादतिलघूनि च ।
आलोड्य शुक्तमात्रेण क्षालयेत् पयसा पुनः ॥
सप्तवाराणि लवणं चयेत् पूर्व्ववदेव हि ।
तद्दत्त्वा यन्त्रमध्ये तु हरेत् पूर्व्ववदर्ककं ॥
सर्ज्जिक्षारं यवक्षारं श्वेतक्षारञ्च टङ्कणं ।
सौभाग्यक्षारकं लौरक्षारं शङ्खभवं तथा ॥
अर्कसेहुण्डपालाशक्षारञ्च तुवरी तथा ।
अपामार्गभवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ॥
लवणाष्टकमेतच्च सैन्धवञ्च सुवर्च्चलं ।
विड़ं समुद्रसंजातं उद्भिदं रोमकं गड़ं ॥
कृत्वा सर्व्वाणि चैकत्र निम्बुनीरेण भावयेत् ।
एकविंशतिवाराणि काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥
नखांशनिम्बुरसकैः सर्व्वमार्द्रीकृतञ्च तत् ।
अधःसच्छिद्रपीठरीं मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ॥
मृत्कर्पटसमायुक्तां सच्छेदमिं यथाविधि ।
तस्याग्रे कूपिका योज्या दीर्घकण्ठा मनोहरा ।
सा कूपिका तले स्थाप्या मेलयेच्च द्वयोर्म्मुखं ।
जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ॥
अग्नयः क्रमतो देया यामं यामञ्च पञ्च च ।
अनेनैव प्रकारेण क्षाराणां समुद्भवः ॥
दद्यादस्थीनि मांसानि शङ्खशुक्त्यादिकान्यपि ।
सर्व्वाण्यपि विलीयन्ते शङ्खद्रावे न संशयः ॥ * ॥
पारावताजचटकशशसूकरटिट्टिभाः ।
क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्व्वे मांसेषु मृदुलाः स्मृताः ॥
मृगरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शल्लकिसम्बराः ।
एते कठिनमांसाः स्युः पक्षिणो जलचारिणः ॥
गजकुम्भीरघण्टाद्याः सुगन्धा वर्क्वरादयः ।
गोधा गोऽश्वालुलापाद्याः घनमांसाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मद्यं परिकीर्त्तितं ।
तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि शटितं तत् समुद्धरेत् ॥
तत्रासनाशित्वर्थमष्टगन्धं प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वोक्तैर्धूपयेद्धूपैर्ज्जायते गन्धवर्ज्जितं ॥
अर्द्धं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽष्टगन्धकः ।
तुषोदकैर्यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ॥
सौवीरन्तु यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
गोधूमैरपि सौवीरं जायते सद्यमादकं ॥
आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
धान्याम्लं शालिपृथुकादिकोद्रवादिकृतं भवेत् ॥
शुक्ताक्षीराजिकायुक्तैः स्यान्मूलककन्दकैः ।
सर्षपस्वरसैर्व्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥
कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
एकीकृत्य कृतोऽर्को यत्तच्छुक्तमभिधीयते ॥
यत्रौषधानुसंसिद्धो योऽर्कस्तत् क्षारदिकं ।
अरिष्टकमुणाकेन सर्व्वतश्च गुणाधिकं ॥
शालिपिष्टकसिद्धाद्विकृतौ योऽर्कः सुरा तु सा ।

पुनर्नवाश्रियामिश्रैर्विहिता वारुणी सुरा ।
इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः शीधुः पक्वरसश्च सः ।
आमैस्तैरेव यः सिद्धः स च शीतरसः स्मृतः ॥
यवाद्याभ्यां भवेन्मद्यं तामसं राजसप्रियं ।
मध्वाद्यास्यासवन्तु तदूर्द्धं सात्विकं भवेत् ॥
सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकं ।
तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्राञ्च मदिरा चरेत् ॥
भङ्गादिमत्तव्यथायां भवानीपादयोगतः ।
अर्कं निष्कासयेद्धीमान् बोधकः स्यान्मदस्य सः ॥
धुस्तूरादिकबीजानि तप्तं पयसि निःक्षिपेत् ।
कण्ठशोषविबन्धादिरहितोऽर्को भवेत् सखि” ॥
इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रशतकं द्वितीयं ॥ * ॥

“अथातः संप्रवक्ष्यामि केवलार्कगुणान् प्रिये ।
हरीतक्याः शूलश्लेष्मकामलानाहनाशनः ॥
विभीतकस्य तृट्छर्दिकफकासविनाशनः ।
आमलस्य त्रिदोषास्रपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
पिप्पल्याः श्वासकासामवातार्शोज्वरशूलहृत् ।
मरीचस्य कृमीन् श्वासं हरेत् सर्व्वान् गदानपि ॥
ग्रन्थिकस्य प्लीहगुल्मकफवातोदरापहः ।
चव्यार्कोऽत्यन्तरुचिकृत् विशेषाद्‌गुदजापहः ॥
अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माग्निमान्द्यनुत् ।
चित्रकस्याग्निकृत् कासग्रहणीकृमिशोथहा ॥
यवान्याः पाचनो रुच्यो दीपनः शुक्रशूलहृत् ।
अजमोदोद्भवो वातकफहा वस्तिशोधनः ॥
पारसीकयवान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
जीरकस्य तु संग्राही गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
कृष्णजीरस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्द्यतिसारजित् ।
कारव्या बलकृत् स्वर्को ज्वरघ्नः पाचनः सरः ॥
धान्यार्कस्य तृषादाहवमिश्वासत्रिदोषहृत् ।
शोथज्वरानिलश्लेष्मत्रयाशूलाक्षिरोगहृत् ॥
मिश्रेयाया वह्निमान्द्ययोनिशूलकृमीन् हरेत् ।
ज्वालामरीचकस्यापस्मारभूतत्रिदोषहृत् ॥
मेथिकायाः श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ।
वनमेथ्याः सर्व्वरोगान् हरेत् कुञ्जरवाजिनां ॥
चन्द्रसूरस्य हिक्कासृग्वातहृत् पुष्टिवर्द्धनः ।
हिङ्गुनः पाचनो रुच्यः कृमिशूलोदरापहः ॥
वचाया वह्निवमिकृत् विबन्धाध्मानशूलहृत् ।
पारसीकवचायास्तु भूतोन्मादबलं हरेत् ॥
कुलिञ्जनस्य स्वरकृत् हृत्कण्ठमुखशोधनः ।
स्थूलग्रन्थिभवच्चार्को विशेषात् कफकासनुत् ॥
द्वीपान्तरवचायास्तु हरेच्छूलं फिरङ्गकं ।
हपुषाया हरेत् प्लीहं विषं मोहञ्च दारुणं ॥
हपुषायाः समीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् ।
विडङ्गस्योदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥
तुम्बुरोर्गुल्मताध्मानकासप्लीहकृमीन् हरेत् ।
वंशरोचनजस्तृष्णाश्वासकासज्वरान् हरेत् ॥
समुद्रफेनजः शीतो लेखनः कफहृत् सरः ।
जीरकोत्थः शुक्रकफबलकृच्छीतलः समः ॥
कार्पासः पित्तदाहास्रकासक्षयापहः ।
महामेदोद्भवोऽर्कस्तु बलकृच्च कफापहः ॥
मेदोद्भवोऽर्कः शीतो रक्तपित्तक्षयप्रणुत् ।

काकोल्याः शुक्रदः शीतः पित्तशोषज्वरापहः ॥
क्षीरकाकोलिकाजातो बृंहणो दाहवातहा ।
ऋद्ध्या बल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ।
वृद्ध्या गर्भप्रदः शीतः कासवातक्षयापहः ॥
मधुयष्ट्याः केशकरः स्वर्य्यः पित्ताग्निलास्रजित् ।
जलयष्ट्या विषच्छर्दितृष्णाग्लानिक्षयापहः ॥
कम्पिल्लस्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
आरग्वधस्य पित्तास्रवातोदावर्त्तशूलहृत् ॥
कट्व्या मेहश्वासकासकृमिकुष्ठज्वरापहः ।
भूनिम्बस्य तृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत् ॥
भङ्गाया वस्तुपित्तास्रकृमिवीसर्पकुष्ठनुत् ।
मदनोत्थः छर्द्दनेन चातुर्थज्वरकादिहृत् ॥
रास्नोद्भवः समीरास्रवातशूलोदरापहः ।
नागभिन्नोद्भवो भोगिलुताद्याखुविकारहृत् ॥
माचिकाजस्तु पित्तास्रपक्वातीसारहा लघुः ।
तेजस्विन्याः श्वासकासकफहृद्वह्निदीपनः ॥
ज्योतिष्मत्या वाग्मिकरो वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदः ।
कुष्ठस्य हन्ति वातास्रकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥
पौष्करस्यारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
हेमाह्वाया रेकवान्तिकरः कण्डूविनाशनः ॥
शट्या हरेदूर्द्ध्ववातहिक्काटृष्णाक्षयज्वरान् ।
कट्फलोत्थः श्वासकासप्रमेहार्शोऽरुचीन् हरेत् ॥
भार्ग्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।
पाषाणभेदजो योनिरोगकृच्छ्राश्मगुल्महा ॥
धातकीजस्तृषासारविषकृमिविसर्पजित् ।
मञ्जिष्ठाजो विषश्लेष्मरक्तातीसारकुष्ठहा ॥
कुसुम्भजो वर्णकरो रक्तपित्तकफापहः ।
लाक्षाजः कृमिवीसर्पव्रणोरःक्षतकुष्ठहा ॥
हरिद्राया मेहशोथत्वग्दोषव्रणपाण्डुनुत् ।
आरण्यकहरिद्रायाः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥
कर्पूरकहरिद्रायाः सर्व्वकण्डूविनाशनः ।
दार्व्या विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥
रसाञ्जनोद्भवो नेत्रविकारव्रणदोषहृत् ।
वाकुच्याः कृमिविष्टम्भपाण्डुशोथकफापहः ॥
प्रपुन्नाटस्य हन्त्येव कण्डूदद्रुविषानिलान् ।
विषाजो दीप्तिकृत् पाके कफपित्तातिसारहा ॥
लोध्रजः शीतलो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
वृहत्पत्रोद्भवो नेत्र्योदरातीसारशोथहृत् ॥
भल्लातकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरकृमिव्रणान् ।
गुडूच्या दीपनो ग्राही कासपाण्डुज्वरापहः ॥
ताम्बूल्या मुखदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहः ॥
वैल्वः श्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ॥
गम्भारीजो भ्रमतृष्णाशूलार्शोविषदाहहृत् ।
पाटल्याश्छर्द्दिशोथास्रतृट्श्लेष्मारुचिदाहहा ॥
अग्निमन्थोद्भवः शोथकृमिपाण्डुबलासनुत् ।
श्योनाकजस्तु गुल्मार्शःकृमिहृद्रुचिदीप्तिकृत् ॥
शालिपर्ण्याः वातकृमिज्वरच्छर्द्यतिसारहा ।
पृश्निपर्ण्या ज्वरश्वासरक्तातीसारदाहजित् ॥
वार्त्ताक्या ज्वरवैरस्यमलारोचकशूलहा ।
कण्टकार्य्या गर्भकरः पाचनः कफकासहा ॥
गोक्षुरस्याश्मरीमेहकृच्छ्रमूत्रानिलवातहा ।
जीवन्त्याः सारहृन्मेहदोषत्रितयनाशनः ॥

मुद्गपर्ण्याः शोथदाहग्रहण्यर्शोऽतिसारहृत् ।
माषपर्ण्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वरास्रजित् ॥
चक्राङ्कुजोद्भवः शूलशिरःपीडोदरापहः ।
बकुलोत्थो भ्रमश्वासकासकुष्ठाममारुतान् ॥
मन्दारजो वातकुष्ठकण्डूव्रणविषापहः ।
अर्कार्कः प्लीहगुल्मार्शःश्लेष्मोदरकृमीन् हरेत् ॥
स्नुहीजो लेपतो हन्याद्‌व्रणशोथोदरव्रणान् ।
सातलोत्थः कफानाहपित्तोदावर्त्तशोथहा ॥
लाङ्गल्या लेपतो हन्यात् शोफार्शोव्रणगर्जितः ।
करवीरोद्भवो नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहः ॥
चक्राणोत्थस्तु विषवत् भक्ष्यते लेपने सुखद् ।
धत्तूरजो हरेत् लोमयूकाकृमिविषादिकं ॥
वासोद्भवो ज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ।
पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् ॥
निम्बजो भ्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमिप्रणुत् ।
महानिम्बोद्भवो गुल्ममूषिकाविषनाशनः ॥
पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदकृमिप्रणुत् ।
काञ्चनारो गण्डमालागुदभ्रंशव्रणापहः ॥
कोविदारस्तु पित्तास्रप्रदरक्षयकासहा ।
शोभाञ्जनार्को रुचिकृत् शुक्रलो ग्राहिदीपनः ॥
मधुशिग्रूद्भवो हन्यात् विद्रधिश्वयथुक्रिमीन् ।
शिग्रुजो विषहृन्मेध्यो नस्येनाशु शिरोमयहृत् ॥
गिरिकर्ण्याः कुष्ठशूलशोथव्रणविषापहः ।
सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलशोथाममारुतान् ॥
निर्गुण्ड्यर्को हरेज्जन्तुव्रणकुष्ठारुचीन् लघुः ।
कौटजो दीपनः शीतः कफतृष्णामकुष्ठजित् ॥
कारञ्जः कफगुल्मार्शोव्रणक्रिमिविषापहः ।
घृतकारञ्जको भेदी वातार्शःकृमिकुष्ठजित् ॥
करञ्ज्या वमिवातार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहजित् ।
उच्चटार्कः केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
गुञ्जाया हरते श्वासमुखशोषभ्रमज्वरान् ।
कपिकच्छूद्भवो वृष्यो बृंहणो वाजिकर्म्मकृत् ॥
मांसरोहिण्युद्भवस्तु वृष्यो दोषत्रयापहः ।
चिञ्चः कुर्य्याद्धातुपुष्टिं तत्क्षणान्मारयेज्जनान् ॥
पुस्तकान्तरे चेल्हुरिति च पाठः ॥
कण्टकार्य्या दीपनः श्लेष्मशोथोदरजं हरेत् ।
वेतसो हरते दाहं शोथार्शोयोनिरुग्व्रणान् ॥
जलवेतसजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
इज्जलार्कस्तु हरते चराचरविषं स्फुटं ॥
अङ्कोठकस्य शूलामशोथग्रहविषापहः ।
बलार्को ग्राही वातास्रपित्तास्रक्षतनाशनः ॥
अतिपूर्व्वबलार्कस्तु मूत्रातीसारनाशनः ।
महाबलार्को हरते कृच्छ्रं वातानुलोमनः ॥
नागपूर्व्वबलार्कस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ।
लक्ष्मणार्कन्तु सेवेत बन्ध्यापि लभते सुतं ॥
स्वर्णवल्याः शिरःपीडात्रिदोषान् हन्ति दुग्धदः ।
कार्पासार्कः कर्णसंस्थः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
वंशजः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् ।
नलार्को वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥
पाठ्या जयेत् ज्वरच्छर्द्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः ।
श्वेतदूर्वोद्भवो रेची पित्तार्शोदरापहः ॥
शरपुङ्खोद्भवः प्लीहान् गुल्मव्रणविषापहः ।

जवासजो मदभ्रान्तिपित्ताकक्षकुष्ठकासजित् ॥
मल्लिजोऽत्यन्तबलकृत् शीघ्रमोहानिलार्त्तिजित् ।
अपामार्गभवश्छर्दिकफमेदोऽनिलापहः ॥
आरक्तापामार्गभवो धातुस्तम्भनकारकः ।
कोकिलाक्षभवः शीघ्रं सेकाच्छोफाग्निवारयेत् ॥
अखिलं वारिकायास्तु भग्नसन्धानकृच्छिवे ।
कुमारिकाया उत्थोऽग्निदग्धविस्फोटकान् जयेत् ॥
पुनर्नवायाः श्वेतायाः सर्व्वनेत्रामयापहः ।
पुनर्नवाया रक्ताया ग्राही पित्तास्रनाशनः ॥
प्रसारिण्या वातहरो हृद्यः सन्धानकृत् सरः ।
बारिवाया वह्निमान्द्यकासामविषनाशनः ॥
भृङ्गराजस्य रक्तोऽर्कः केश्यस्त्वच्यः शिरोऽर्त्तिहृत् ।
शङ्खपुष्पीलतायास्तु अर्कः पित्तकफान्तकः ॥
त्रायन्त्यर्कः शूलविषविलेपीज्वरनाशनः ।
मूर्व्वाया मोहहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहः ॥
कासमार्घा नेत्रहितश्छर्दिहृद्रोगनाशनः ।
काकनासाभवो वामी शोथार्शःश्वित्रकुष्ठहृत् ॥
काकजङ्घोद्भवो हन्यात् ज्वरकण्डूविषक्रिमीन् ।
नागिन्यास्तु हरेच्छूलयोनिदोषवमिक्रिमीन् ॥
मेषशृङ्ग्याः श्वासकासश्लेष्माक्षिशूलहा ।
हंसपाद्या हन्ति शूलभूतरक्तविषव्रणान् ॥
सोमवल्ल्यास्त्रिदोषघ्नः क्षीरहृच्च रसायनः ।
आकाशवल्ल्याः शीतोऽर्कः पित्तश्लेष्मामनाशनः ॥
पातालगरुडीजातोऽर्को हृद्यः पवनापहः ।
वन्दाकजोद्भवोऽर्कस्तु विषरक्षोग्रहापहः ॥
वटपत्रीभवश्चोष्णो योनिमूत्रगदापहः ।
हिङ्गुपत्र्या विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहः ॥
वंशपत्र्याः पाचनोष्णो हृद्वस्तिगदसंघहृत् ।
मत्स्याक्ष्यर्को ग्राहिशीतकुष्ठपित्तकफास्रजित् ॥
सर्पाक्ष्या रोपणः सर्पवृश्चिकोन्दुरदंशहृत् ।
शङ्खपुष्प्या विषहरः स्मृतिकान्तिबलाग्निदः ॥
अर्कपुष्प्याः क्रमिश्लेष्ममेहपित्तविकारजित् ।
लज्जालुकाया भगरुग्रक्तपित्तातिसारहृत् ॥
अलम्बुषासम्भवोऽर्कः क्रमिपित्तकफापहः ।
दुग्धिकायाः कफहरो वृष्यस्तम्भी क्रिमिप्रणुत् ॥
भूम्यामलक्याः कासतृष्णाकफपाण्डुक्षतापहः ।
ब्राह्म्या बुद्धिप्रदश्चार्कः षण्मासाभ्यासतः कविः ॥
अम्लमण्डुकिका पाण्डुविषशोथज्वरान् हरेत् ।
द्रोणपुष्प्या ज्वरश्वासकामलाशोथजन्तुजित् ॥
सूर्य्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिरुक्क्रमिपाण्डुताः ।
बन्ध्याकर्कोटिकाजातः सर्पदर्पव्रणापहः ॥
मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगुल्मोदरापहः ।
देवदाल्याः शूलगुल्मश्लेष्मार्शोवातजित् परः ॥
धत्तूरजो ग्राहिहिमो वह्निकृद्व्रणदाहहा ।
गोजिह्वाया मेहकासव्रणसारज्वरापहः ॥
नागपुष्प्याः सर्पविषसर्व्वग्रहनिवारणः ।
वेतसारो मूत्रघाताश्मरीयोन्यनिलार्त्तिजित् ॥
हिलमोच्या वह्निरुचिकृदर्शःकुष्ठक्रमिप्रणुत् ।
कौकुन्दरो ज्वरं रक्तं मुखशोषं कफं हरेत् ॥
सुदर्शनार्कश्चाप्युग्रः कफशोथास्रवातजित्" ।
इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायामौषधार्क-
विधानं तृतीयशतकं ॥ • ॥ अतःपरं नानौषध-
विधानं चतुर्थशतकं । नानारोगनिवारणार्थं
पञ्चमशतकं । विस्फोटकनिवारणार्थं षष्ठशतकं ।
क्षुद्ररोगादेर्निवारणं सप्तमशतकं । कार्म्मणं ना-
माष्टमशतकं । नवसंख्या नवमशतकं । धातु-
शुद्धिर्दशमशतकं । एतत् सर्व्वं अर्कप्रकाशे
रावणमन्दोदरीसंवादे अस्ति बाहुल्यभिया न
लिखितं ॥
("अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्तातुम्ब्याश्च पल्लवाः ।
करञ्जो वत्समूत्रञ्च वेपनं श्रेष्ठमंशसा" ॥
इति चक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥ • ॥
"अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीराके-
न्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणा ता-
पसवृक्षश्चेति" । इति अर्कादिगणः ॥
"अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
क्रिमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः सा, कम् + क्तः स्त्रियां टाप् ।) आदित्त-भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊड़्ऊड़िया इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

अर्कचन्दनं, क्ली, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्-पुरुषः ।) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)

अर्कजौ, पुं, (अर्काज्जायेते यौ, अर्क + जन् ड, पञ्चमीतत्पुरुषः ।) अश्विनीकुमारौ । नित्यद्विव-चनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कर्णराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः । सावर्णिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याञ्च स्त्री । इति महाभारतं ।•

अर्कनन्दनः, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्कपत्रः, पुं, (अर्कः सूर्य्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य सः ।) आदित्यपत्रवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्य्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः सा ।) वृक्षविशेषः । इश्वेर मूल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुनन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहा ४ । इति रत्नमाला ॥

अर्कपर्णः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्णमस्य सः ।) अर्क-वृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ।)

अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः पादपः ।) निम्बवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् कप् ।) वृक्षभेदः । अर्कऊली ऊलीपुष्पश्चेति ख्याता । तत्पर्य्यायः । पयस्या २ सूर्य्यवल्ली ३ सितपर्णी ४ । इति रत्न-माला ॥

अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका ।
अर्कपुष्पी क्रमिश्लेष्ममेहपित्तविकारजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणाः कुटुम्बिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीणाति, प्री + क, अर्कस्य प्रिया इति वा ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अर्कबन्धुः, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ।) गौतमः । स च इक्ष्वाकुकुलोद्भवशाक्यवंशीयबुद्धः । इत्यमरः ॥

अर्कबान्धवः, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + स्वार्थे अण्, अर्कस्य बान्धवः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कबन्धुः इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आदित्यभक्तावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊड़्-ऊड़िया इति ख्याता ।

अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषधराणां दुःसहं मूलं यस्याः सा ।) अर्कपत्रा । इति रत्नमाला ॥ इश्वेर मूल इति भाषा ।

अर्करेतोजः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतस् + जन् + ड, उपपदसमासः ।) सूर्य्यपुत्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । रेवन्तः २ गुह्यकः ३ हयवाहनः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कवल्लभः, पुं, (अर्कस्य वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) बन्धूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धूकवृक्ष-शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

अर्कवेधं, क्ली, (अर्केण विध्यते, अर्क + व्यध + पचाद्यच् ।) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ।)

अर्कव्रतं, क्ली, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आ-रोग्यसप्तम्यादि सूर्य्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्य्यस्य जलशोषणवत्प्रजाकरग्रहणं । यथा,—
"अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करान्राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्" ॥
इति मनुः ।

अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्रः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अनुकूला, चतुर्थी-तत्पुरुषः ।) आदित्यभक्तावृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ ऊड़्ऊड़िया इति ख्याता । (अस्याः विशेष आदित्यभक्ताशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

अर्काश्मा, [न्] पुं, (अर्कस्य अनुगतः अश्मा, मध्य-पदलोपी कर्म्मधारयः ।) अर्कोपलः । (चुनि इति ख्यातः प्रस्तरभेदः ।) सूर्य्यकान्तमणिरिति यावत् । इति हलायुधः ॥

अर्काह्वः, पुं, (अर्केण आह्वयते यः, अर्क + आ + ह्वे + अप् ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति भाषा ।

अर्कोपलः, पुं, (अर्कस्यानुगत उपलः, कर्म्मधारयः ।) सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चुनि इति ख्यातो रत्नभेदः । स्फटिकमणिः । "अर्का-

पनोज्ज्वलितवह्निभिरह्नि तप्तात्तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः" । इति माघः ।)

अर्गलं, क्ली, स्त्री, (अर्गं+कलच्, कुत्वम् ।) कपाटबन्धककाष्ठविशेषः । इत्यमरः । अडूका तवला इत्यादि भाषा ।

("तलम्भूमेन्द्रसुतपातितार्गला
निमिलिताक्षीव भियामरावती" ।

इति काव्यप्रकाशे ।

"तां सत्यगर्भां दृढतोरणार्गलां
महद्भिर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां" ।

इति रामायणे ।

"अथानपोढार्गलमप्यगारं" । इति रघुः । प्रतिबन्धः । प्रत्यवायः । अन्तरायः ।

"ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः" ।

इति रघुवंशे ।)

कल्लोले च । इति मेदिनी ॥ देवीमाहात्म्यपाठस्यादौ पाठ्यस्तोत्रविशेषः ॥ यथा

मार्कण्डेय उवाच ।

"ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गामाहात्म्यमुत्तमं ।
शीघ्रं सिद्ध्यति तत्सर्व्वं कथयस्व महाप्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः ॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षते नित्यं चण्डिका त्रितयं दिशेत् ॥
अर्गलं हृदये यस्य स वागर्गलवाक् सदा ।
कीलकं हृदये यस्य वश्यकीलितमानसः ॥
कवचं हृदये यस्य स वज्रहृदयः खलु ।
ब्रह्मणा निर्म्मितं पूर्व्वं विनिश्चित्यापि चेतसा" ॥

इत्यादि । तदाद्यश्लोको यथा,—

"जय त्वं देवि चामुण्डे जय भूतापहारिणि ! ।
जय सर्व्वगते देवि ! कालरात्रि नमोऽस्तु ते" ॥

तस्य शेषश्लोको यथा,—

"इदं स्तोत्रं पठित्वा च महास्तोत्रं पठेन्नरः ।
सप्तशतीं समाराध्य वरमाप्नोति सम्पदं" ॥

इत्यर्गलास्तोत्रं ॥

अर्गलिका, स्त्री, (लघ्वर्गला, अर्गला गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रार्गला । इति हेमचन्द्रः ॥ खिल इति भाषा ।

अर्घ, मूल्ये, (भ्वादि—परं—सकं सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्घति गां गोपः । इति दुर्गादासः । ("परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अर्घः, पुं, (अर्घ+घञ् ।) मूल्यं ।

("कुर्य्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत्" ।
"मणिमुक्ताप्रवालानां लौहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम्" ॥

इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः ॥ अयं शब्दः सामगानां सर्व्वाभिलापे सयकादौ नपुंसकलिङ्गेनैव प्रयोज्यः अन्यवेदिनां निर्व्विकारः पुंलिङ्गेन प्रयोज्यः । इति आह्निकतत्त्वं । (दूर्व्वाक्षतसर्षपपुष्पादिविरचितो देवब्राह्मणादिसम्मानार्थः पूजोपचारभेदः । "अये वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवार्घेण मामुपतिष्ठते" । इति उत्तरचरिते ।

"स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै" ।

इति मेघदूते ।

"दूर्व्वासर्षपपुष्पाणां दत्वार्घं पूर्णमञ्जलिम्" ।

इति याज्ञवल्क्यः ।)

अर्घीशः, पुं, (अर्घोऽस्त्यस्य इति अर्घी, तेषु ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्घ्यं, त्रि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ+ण्यत्, न्यङ्क्वादीनाञ्चेति कुत्वं, अर्घमर्हतीति इति पादार्घाभ्याञ्चेति यत् वा ।) पूजनयोग्यं । पूज्यं । इति मेदिनी ॥

अर्घ्यं, तत् पूजार्थदूर्व्वाक्षतचन्दनपुष्पमिश्रितवारि । इत्यमरः ॥

("अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः,
स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा" ।

इति कुमारसम्भवे ।

"अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं,
सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः" ।

इति रघुवंशे ।) अर्घार्थजलम् इति अमरटीकायां भरतः ॥ तत्तु सामान्यविशेषभेदेन द्विविधं । तत्राद्यस्य क्रमः । स्ववामे त्रिकोणवृत्तभूविम्बं विलिख्याधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्य्याङ्कुशमुद्रया मन्त्रेण सूर्य्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य प्रणवमष्टधा दशधा वा जपेत् ॥ अन्यस्य क्रमः । स्ववामे त्रिकोणमण्डलं कृत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्खं प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतदूर्व्वादि तत्र निःक्षिप्य विमलजलेन विलोममातृकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकायां वह्निमण्डलपूजा शङ्खे सूर्य्यमण्डलपूजा जले सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्कुशमुद्रया सूर्य्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य मन्त्रेण स्वहृदयाद्देवतां तत्रावाह्य कूर्च्चमन्त्रेणावगुण्ठ्यास्त्रमन्त्रेण गालिनीमुद्रां प्रदर्श्य मन्त्रेण तज्जलं वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य, गन्धपुष्पाभ्यां देवतां संपूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रयाच्छाद्य मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्यास्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे निःक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥

अर्घ्या, स्त्री, (अर्घ+यत् ।) अरण्यावमुक्षितपीतवर्णकक्षुद्रमधु । तस्य गुणाः । चक्षुरायुर्हितकारित्वं । आमवातकफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्च्च, क, पूजे । (चुरादि—सक—सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्च्चयति । गोवर्द्धनस्त्विममात्मनेपदिनं मत्वा विभ्राजसे मकरकेतनमर्च्चयन्तीत्यादि स्खलितमित्याह । इति दुर्गादासः ॥

अर्च्च, ज, पूजे । (भ्वादि—सक—सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ज अर्च्चति अर्च्चते । इति दुर्गादासः ॥

अर्च्चकः, त्रि, (अर्च्चति, अर्च्च+ण्वुल् ।) पूजकः । अर्च्चनाकारकः । यथा,—

"अर्च्चकस्य तपोयोगात् अर्च्चनस्यातिशायनात् ।
आभिरूप्याच्च विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

("ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् गुरुदेवद्विजार्च्चकः" ।

इति मनुः ।)

अर्च्चनं, क्ली, (अर्च्च+भावे ल्युट् ।) पूजनं । यथा,—

"धनधान्यकरं नित्यं गुरुदेवद्विजार्च्चनं" ।

इति राजवल्लभः ॥ पूजाद्रव्ये च । यथा,—

"अर्च्चकस्य तपोयोगात् अर्च्चनस्यातिशायनात्" ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अर्च्चना, स्त्री, (अर्च्च+युच्, टाप् ।) पूजा । इति जटाधरः ॥ गुरुदेवद्विजानां नित्यार्च्चनागुणाः । स्वर्गयश-आयुर्धनधान्यकारित्वं । अलक्ष्मीपापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्च्चा, स्त्री, (अर्च्च+आधारे अङ् ।) पूजा । प्रतिमा । इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । "अर्च्चा चेत् विधितस्ते यद् तदा किं मोक्षलाभक्षमैः" ॥ इति शिवशतके ।)

अर्च्चिः, स्त्री, (अर्च्च+इन् ।) अग्निशिखा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

("आसीदासन्ननिर्व्वाणप्रदीपार्च्चिरिवोषसि" ।

इति रघुवंशे ।)

अर्च्चिः, [स्] स्त्री, क्ली, (अर्च्च+इसि ।) अग्निशिखा । किरणः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥ अयं शब्दः सान्त इदन्तश्च ॥ ("कृष्णार्च्चिषा हैमपङ्कश्रियमिव निचयैरर्च्चिषामादधानः" । "विरम विरम वह्ने मुञ्च धूमाकुलत्वं प्रकटयसि किमुच्चैरर्च्चिषां चक्रवालम्" । इति रत्नावली ।)

अर्च्चितः, त्रि, (अर्च्च+कर्म्मणि क्तः ।) पूजितः । इत्यमरः ॥ (पूजाविधिना सम्मानितः ।

"वेश्मन्येवं कृते तत्र गत्वा तान् परमार्च्चितान्" ।
"अर्च्चितास्त नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ" ।

इति महाभारते ।)

अर्च्चिष्मान्, [त्] पुं, (अर्च्चींषि विद्यन्तेऽस्य, अर्च्चिस्+मतुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूर्य्यः । अर्च्चिःशब्दात् अतिशये मतुप्प्रत्ययः ॥ (त्रि, दीप्तः । तेजोविशिष्टः । प्रभावान् ।) (स्वनामख्यातो देवर्षिभेदः । यदुक्तं, हरिवंशे,

"अर्च्चिष्मांस्तम्बवश्चैव भारिष्ठ वदतां वरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसाम्बिताः" ।)

अर्च्च्यः, त्रि, (ऋच्+स्तुतौ ण्यत्, अर्च्च+यत् वा ।) अर्च्चनीयः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

("मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं,
तमर्च्च्यमारादभिवर्त्तमानम्" ।

इति रघुवंशे ।)

अर्ज्ज, अर्ज्जने । (भ्वादि—परं—सकं सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्ज्जनमलब्धस्य लाभः । यद्वार्ज्जति यः स्थिरमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

अर्ज्ज, क संस्कारे (चुरादि—उभं—सकं—सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्ज्जयति किमपि लोकः संस्करोतीत्यर्थः । प्रतियत्ने प्राञ्चः । अर्ज्जयति धनं परिजनः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

अर्ज्जकः, पुं, (अर्ज्जयति, अर्ज्ज + ण्वुल्।) श्वेतपर्णासः। वावुइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्वेतच्छदः २ गन्धपत्रः ३ पाला ४ कुठेरकः ५। इति शब्द-चन्द्रिका॥ वर्व्वरीभेदः। आवबलाइ इति मध्यिमदेशे ख्यातः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रतुलसी २ क्षुद्रपर्णः ३ मुखार्ज्जकः ४ उग्रगन्धः ५ जम्बीरः ६ कुठेरः ७ कठिञ्जरः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वं। उष्णत्वं। कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वं। रुचि-कारित्वं। सुखप्रसवकारकत्वञ्च। इति राजनि-र्घण्टः॥ सामान्यतुलसी। इति रत्नमाला॥ ("अर्ज्जका लघवो रूक्षाः स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः। कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्ज्जकभूस्तृणाः"॥ इति सुश्रुतस्य॥)

अर्ज्जकः, त्रि, (अर्ज्जयति, अर्ज्ज + ण्वुल्।) उपार्ज्जन-कर्त्ता। यथा। "अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्यांशद्वय-मभिधायार्ज्जकस्यांशद्वयमभिहितं"। इति दाय-भागः॥

अर्ज्जनं, क्ली, (अर्ज + ल्युट्।) उपार्जनं। स्वत्वहेतु-भूतो व्यापारः। यथा। अर्ज्जनं स्वत्वहेतुभूतो व्यापारः अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्ध-मिति दायभागः॥ ("अर्जयितृव्यापारोऽर्जनमिति जीमूतवाहनः"। "स्वामित्वजनकव्यापारत्वम्" इति महेश्वरः"। "स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वम् इति। श्रीकृष्णः। "पितृनिधनकालीनं वा जीवनमेव पुत्रस्यार्ज्जनं भविष्यति"। इति दायभागः। "अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे"। इति पञ्चतन्त्रे। "द्रव्यार्जनस्य नाशस्य मित्रामित्रस्य चार्जनम्"। इति मनुः।)

अर्जुनं, क्ली, (अर्ज + उनन्।) तृणं। नेत्ररोगः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ तस्य लक्षणं। "एको यः शशरुधिरोपमस्तु विन्दुः शुक्लस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति"। इति माधवकरः॥ ("नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं विन्दुः शशलोहितलो-हितः" इति वाभटस्य।)

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उनन्।) पाण्डुराजस्य तृतीय-पुत्रः। स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः। तत्पर्य्यायः। फाल्गुनः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीभत्सुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सव्यसाची ९ धनञ्जयः १०। इति विराटपर्व्व। पार्थः ११ शक्रनन्दनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७ सुभद्रेशः १८ गुडाकेशः १९ बृहन्नलः २०। इति जटाधरः॥ ऐन्द्रिः २१। इति भूरिप्रयोगः॥*॥ स्वनामख्यातवृक्षविशेषः। आजन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नदीसर्जः २ वीरतरुः ३ इन्द्रद्रुः ४ ककुभः ५। इत्यमरः॥ शम्बरः ६ पार्थः ७ चित्रयोधी ८ धनञ्जयः ९ वैरान्तकः १० किरीटी ११ गाण्डीवी १२ शिवमल्लकः १३ सव्यसाची १४ कर्णारिः १५ करवीरकः १६ कौन्तेयः १७ इन्द्र-सूनुः १८ वीरद्रुः १९ कृष्णसारथिः २० पृथाजः २१ फाल्गुनः २२ धन्वी २३। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"ककुभोऽर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्त्तितः।
इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः॥
ककुभः शीतलो भग्नक्षतक्षयविषास्रजित्।
मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। क्षतभग्नरक्त-स्तम्भनमूत्रकृच्छ्ररोगे पथ्यत्वं। इति राजवल्लभः॥ कषायत्वं। उष्णत्वं। व्रणशोधनत्वं। कफपित्तश्रम-तृष्णार्त्तिनाशित्वं। वायुरोगप्रकोपकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—

"अर्ज्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं दद्याद्धृदामये"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥) कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनः। माहिष्मती नाम पुरी तस्य राजधान्यासीत्, स खलु भुजवीर्य्येण सप्तद्वीपां धरामजयत्। योगाद् बाहुसहस्रञ्च लब्धवान्।

"तस्य बाहुसहस्रन्तु युध्यतः किल भारत!।
योगात् योगेश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया॥
तेनेयं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपर्व्वता।
ससमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता॥
तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्तयज्ञशतानि वै।
प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय"॥
"योऽर्ज्जुनेनार्ज्जनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना"।

इति महाभारते।) मयूरः। मातुरेकसुतः। इति मेदिनी॥ श्वेतवर्णः। तद्वति त्रि। इत्यमरः॥

अर्ज्जुनध्वजः, पुं, (अर्ज्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, रथ-केतुभूतः, सततं तत्रावस्थानात्।) हनूमान्। इति हेमचन्द्रः॥

अर्ज्जुनी, स्त्री, (अर्ज्ज + उनन्, गौरादित्वात् ङीष्।) गवी। करतोयानदी। कुट्टनी। उषा। इति विश्वमेदिन्यौ॥

अर्ज्जुनोपमः, पुं, (अर्ज्जुनः स्वनामख्यातः वृक्षः उपमा यस्य सः।) वृक्षभेदः। शेगुन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। महापत्रः २ शाकवृक्षः ३ अनीलः ४ अर्णः ५। इति शब्दचन्द्रिका॥ शाकाख्यः ६ खरपत्रः ७। इति रत्नमाला॥

अर्णः, पुं, (अर्त्तेः नः।) शाकवृक्षः। इति शब्द-चन्द्रिका। अक्षरं। इत्यागमः॥ वर्णः। यथा,—

"वर्णोऽक्षरं रश्मिरर्णः स्वरास्तु कथिता अचः।
व्यञ्जनानि हलो वर्णाः कादयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः"॥

इति वीजवर्णाभिधानं॥

अर्णः, [स्] क्ली, (ऋच्छति, ऋ गतौ उदके नुट् चेत्यर्त्तेरसुन् तस्य च नुट्।) जलं। इत्यमरः॥

अर्णवः, पुं, (अर्णांसि जलानि सन्त्यस्मिन्, अर्णसो-लोपश्चेति वः सलोपश्च।) समुद्रः। इत्यमरः॥ ("अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः"। इति रघुवंशे।)

अर्णवजः, पुं क्ली, (अर्णवात् जायते, अर्णव + जन + ड, उपपदसमासः।) समुद्रफेनः। इति रत्नमाला॥ (समुद्रफेनशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयं॥)

अर्णवमन्दिरः, पुं, (अर्णवः मन्दिरमिव यस्य सः।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः॥

अर्णवोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मात्, उद् + भू + अपा-दाने अप्, अर्णवः उद्भवो यस्य सः।) अग्निजार-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अग्निजारशब्दे-ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः॥) (चन्द्रः। अमृतं।)

अर्णोदः, पुं, (अर्णांसि ददाति, दा + क।) मुस्तकः। मेघः। इति राजनिर्घण्टः॥

अर्णोभवः, पुं, (अर्णसि जले भवति, अर्णस् + भू + अप्, उपपदसमासः।) शङ्खः। इति राज-निर्घण्टः॥

अर्त्तगलः, पुं, (आर्त्तइव गलति, गल + अच्, पृषो-दरादित्वात् वा ह्रस्वः।) आर्त्तगलः। नील-झिण्टिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (नीलझिण्टि-शब्देऽस्य गुणो ज्ञातव्यः॥)

अर्त्तनं, क्ली, (ऋत + ल्युट्, पक्षे इयङभावः।) जुगुप्सा। निन्दा। इत्यमरः॥

अर्त्तिः, स्त्री, (अर्द् + क्तिन्।) पीड़ा। धनुरग्रभागः। इत्यमरः॥ (पीड़ार्थे उदाहरणं यथा,—

"चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानां,
शुण्ठ्यम्बुना कफसमीरणसम्भवासु।
हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्त्तिविसूचिकासु
पेयस्तथा यवरसेन च विड्विबन्धे॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥)

अर्त्तिका, स्त्री, (ऋत + ण्वुल्।) अन्तिका। नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अर्थ त् क ङ याचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ ङ अर्थयते अर्थापयते। प्रार्थयत्यल्पमूल्यानीत्यादौ प्रार्थनं प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं करोति इति णौ परस्मैपदं। इति दुर्गादासः॥

अर्थः, पुं, (अर्थ + घञ्।) विषयः। याच्ञा। धनं। कारणं। वस्तु। शब्दप्रतिपाद्यः। निवृत्तिः। प्रयोजनं। इति मेदिनी॥ प्रकारः। इति हेम-चन्द्रः॥ (धनार्थे यथा,—

"अर्थेन बलवान् सर्व्वः अर्थाद्भवति पण्डितः"।

इति हितोपदेशे। अयञ्च त्रिवर्गस्यान्तर्गतः।

"कस्यार्थधर्म्मौ वद पीड़यामि
सिन्धोस्तटावोघइव प्रवृद्धः।" इति कुमारसम्भवे।
"तमसोलक्षणं कामो राजसस्त्वर्थ उच्यते
सत्त्वस्य लक्षणं धर्म्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरं"॥

इति मनुः। शब्दप्रतिपाद्यः। शब्दानामभिधेयः।

"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये"।

इति रघुवंशे। अभिधेयं। अलङ्कारशास्त्रादौ अर्थस्त्रिविधः, वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्।) याच्ञा। भिक्षा। इत्यमरः॥

अर्थपतिः, पुं, (अर्थानां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः।) कुवेरः। राजा। इति मेदिनी॥ ("अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः"। "स नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्"। इति रघुवंशे।)

अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, षष्ठी-तत्पुरुषः।) वृद्धिजीविका। इत्यमरः॥ इदे देया वाढ़ी देया इत्यादि भाषा।

अर्थवादः, पुं, (अर्थस्य यथार्थस्य स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद्+करणे घञ्।) स्तुतिः। प्रशंसा। इति हेमचन्द्रः॥ स तु त्रिविधः। गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३। यथा,—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः"॥
इति भट्टः॥ तत्त्वसम्बोधिनीमते सप्तविधः। स्तुत्यर्थवादः १ फलार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परकृतिः ५ पुराकल्पः ६ मन्त्रः ७। एषामुदाहरणानि अत्युक्तत्वात् न लिखितानि॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यं। यथा। "अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः" सोऽपि त्रिविधः। गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात्। यथा—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः"॥
इति॥ अयमर्थः। विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्कथनरूपत्वात्। यथा "यजमान स्वस्तरः" इति। अत्र स्वस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः। अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः। यथा नान्तरीक्षेऽग्निश्चेतव्यः अग्निर्हिमस्य भेषजं इत्यादि च। अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः। तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः। यथा इन्द्रो वृत्रहन्नित्यादि। सोऽपि द्विविधः। स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च। यथा,—
"सन्ध्यामुपासते ये च" इत्यादि स्तुत्यर्थवादः।
"स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान्॥
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः"।
इत्यादि निन्दार्थवादः। इति श्राद्धविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥ * ॥
"प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं"।
इति वेदान्तसारः॥ तद्विवरणं यथा। अथार्थवादाधिकरणं। तत्रार्थवादाश्च बहुधा श्रूयन्ते ते किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्व्वपक्षसूत्रं। आम्नायस्य प्रवर्त्तकत्वं तदर्थमेव तदवतारादिति। अस्यार्थः। आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्त्तकत्वं विधेये इति शेषः। तदर्थं वेदाभिधानात्। तच्च प्रवर्त्तकत्वं कार्य्यताज्ञानद्वारैव तद्विना प्रवृत्त्यभावात्। अतः सिद्धार्थकानां स्तुत्यर्थवादानां कार्य्यतावाचकपदाभावात् न कार्य्यताधीजनकत्वं। अतोऽप्रामाण्यमेव। अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्त्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पनं कृतविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तसूत्रं। विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति। अस्यार्थः। अर्थवादानां स्तुतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः। तथा च विधेयप्रशस्त्यावेव तेषां तात्पर्यं तत्रैव प्रामाण्यं यत्परशब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे स्तुत्यादौ तत्र तात्पर्य्याभावात्। तर्हि यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादेः स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्याह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः। अस्यार्थः। भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्य्यबोधकेन विधिना इति यावत्। समाम्नायः पाठः कार्य्य इति शेषः। ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापूरकत्वेन कार्य्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं। यथा। लिखिष्यमाणयूपाहवनीयवाक्यानां यूपाहवनीयपरिचयाय कार्य्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं। तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन।
"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं।
अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदं"॥
इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं। अन्यथा यूपादिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधिवाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं। यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं। यथा "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ।
"सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संशितव्रताः।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"॥
इत्याद्यर्थवादानां॥ अतो नित्ये कर्म्मणि फलश्रुतिरर्थवादएव सोऽपि रुच्युत्पादनपरः। अतोऽत्र कार्य्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक्। इति धर्मदीपिका॥

अर्थवान्, [त्] पुं, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ+मतुप्+मस्य वः।) पुरुषः। इति राजनिर्घण्टः॥ अर्थविशिष्टे त्रि॥ (ऐश्वर्य्यशाली। "तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन"। इति रघुवंशे। अभिधेययुक्तः। सार्थकः।
"करोति यः सर्व्वजनातिरिक्तां
सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः"।
इति किरातार्जुनीये। "अर्थवान् खलु मे राजशब्दः"। इति शाकुन्तले।)

अर्थविज्ञानं, क्ली, (अर्थस्य विज्ञानं, षष्ठीतत्पुरुषः।) शुश्रूषाद्यष्टधीगुणान्तर्गतगुणविशेषः। शब्दार्थज्ञानं। इति हेमचन्द्रः॥
("शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः"॥)

अर्थव्ययज्ञः, त्रि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा+क।) धनव्ययप्रकारवित्। (किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः।) तत्पर्य्यायः। सकुलः २। इति हेमचन्द्रः॥

अर्थशास्त्रं, क्ली, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, षष्ठीतत्पुरुषः।) चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं। तत्पर्य्यायः। दण्डनीतिः २। इत्यमरः॥ यथा,—
"बृहस्पतिप्रभृतिभिः प्रणीतस्त्वार्थशास्त्रकं।
तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र श्रेयौ नयानयौ"॥
इति शब्दरत्नावली॥ अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः। यथा विष्णुपुराणं।
"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ * ॥ धर्म्मशास्त्रेणार्थशास्त्रस्य बाध्यत्वं यथा॥
"स्मृत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनं।
परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्"॥
अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य। यदाह,—
"अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः॥
इत्यनयोर्धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्म्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते। ततश्चार्थशास्त्रस्य त्रिपुरुषीयेतरपरत्वेन सङ्कोचः"।
इति मलमासतत्त्वं॥

अर्थसिद्धकः, पुं, (अर्थात् सिद्धः, अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः।) सिन्धुवारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अर्थागमः, पुं, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुषः।) धनागमः। तत्पर्य्यायः। आयः २। इति हलायुधः॥
("अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्य्या प्रियवादिनी च।
वश्यश्च पुत्त्रोऽर्थकरी च विद्या
षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्"॥
इति हितोपदेशे।)

अर्थिकः, पुं, (अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थे कन्।) वैतालिकः। निद्राणस्य राजादेर्जागरयिता। इति हेमचन्द्रः॥

अर्थी, [न्] त्रि, याचकः। सहायः। सेवकः। विवादी। इति विश्वः॥ धनी। अर्थो विद्यतेऽस्येति इन्॥

अर्थ्यं, क्ली, (अर्थ+यत्।) शिलाजतु। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ अर्थहिते त्रि॥

अर्थ्यः, त्रि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्थादनपेतः, धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्ययः।) पण्डितः। धनवान्। न्याय्यः। इत्यमरभरतौ। याच्यः। याचनार्थकार्थधातोः कर्म्मणि यः॥ (अर्थयुक्तः। उदरार्थयुक्तः।
"अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः"।
इति रघुवंशे।
"वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे"।
इति कुमारसम्भवे।)

अर्द याचनागतियाचनेषु। (गतौ, सकं पीडायां अकं भ्वादि परं सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ याचना ताडनं। अर्दति पुत्रं पिता। "शरणं नार्दति घातकोऽपि"। न याचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

अर्द न वधे। (चुरां-उभं-सकं-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ न अर्दति अर्दते। "रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीत्"। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

अर्द क वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ क अर्दयति। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

अर्दनं, क्ली, (अर्द+ल्युट्।) याचनं। पीडनं। हननं। गमनं। अर्दधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः॥
("हनस्वेति तदोवाच वर्णं परवणार्दनम्"।
इति रामायणे।)

अर्दना, स्त्री, (अर्द + युच्, टाप्।) याच्ञा। भिक्षा। इत्यमरः। (यातना। बधः। हिंसा। गतिः।)

अर्दनिः, पुं, (अर्द + अनि।) अग्निः। याच्ञा। रोगः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

अर्दितं, क्ली, (अर्द + क्तः।) वायुव्याधिविशेषः। तस्य (निदानपूर्व्वरूपसम्प्राप्तिपूर्व्वकं)लक्षणमाह(सुश्रुतः)।

"उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च।
हसतो जृम्भतो भारादिषमाच्छयनादपि॥
शिरोनासौष्ठचिवुकललाटेक्षणसन्धिजः।
अर्द्दयित्वानिलो वक्त्रमर्द्दितं जनयत्यतः॥
वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते।
शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम्॥
ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना॥
(यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलं।
वायुरूर्द्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः॥)
तमर्द्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः"॥
तस्यासाध्यलक्षणञ्चाह॥
"क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः।
न सिध्यत्यर्द्दितं वाढ़ं त्रिवर्षं वेपनस्य च॥*॥

भावप्रकाशेऽप्येयं व्याख्या॥ व्याहरतः वदतः। कठिनानि पूगफलादीनि। विषमाच्छयनासनादिति पाठान्तरे। विषमाच्छयनासनात् ग्रीवादिवैपरीत्येन शयनादासनाच्च। अर्द्दयति पीड़यति। जनयेत्तत इति पाठान्तरे। ततस्तदनन्तरं अर्द्दितं जनयेत्। अर्द्दिते जाते किं स्यात्तदाह। वक्रीभवतीत्यादि। अपवर्त्तते वक्रीभवति। चलति कम्पते। वाक्सङ्गः वाङ्निरोधः। नेत्रादीनामित्यादिशब्देन भ्रूगण्डनासिकादीनां ग्रहणं। वैकृतं वेदनास्फुरणवक्रत्वादि। ग्रीवेत्यादि यस्मिन् पार्श्वे अर्द्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना॥ अनिमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः। प्रसक्तं प्रकर्षेण लग्नं अव्यक्तञ्च भाषितुं शीलं यस्य। तस्य अर्द्दितं न सिध्यति त्रिवर्षं अतीतवर्षत्रयं। अथवा त्रयाणां चक्षुर्नासामुखानां वर्षः स्रावो यत्र तत्। वेपनस्य कम्पनशीलस्य च। वाढ़मतिशयेन न सिध्यति इत्यन्वयः। गाढ़मित्यर्थे च स एवार्थः॥*॥

(चरकश्चाह।
"अतिवृद्धः शरीरार्द्धमेकं वायुः प्रपद्यते।
यदा तदोपशोष्यासृक् बाहुं पादञ्च जानु च॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्द्धे मुखं जिह्वां करोति च।
वक्रीकरोति नासाभ्रूललाटाक्षिहनुस्तथा॥
ततो वक्त्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकं।
स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षवथुश्च निगृह्यते॥
दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सज्जति चास्य वाक्।
दन्ताश्चलन्ति बाध्येते श्रवणौ भिद्यते स्वरः॥
पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डकम्।
अर्द्धे तस्मिन् मुखार्द्धे वा केवले स्यात्तदर्द्दितं"॥*॥

वाभटश्चाह।
"शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात्।
उत्त्रासवक्त्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात्॥
विषमादुपधानाच्च कठिनानाञ्च चर्व्वणात्।
वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्द्ध्वमास्थितः॥
वक्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितं।
ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्सङ्गस्तब्धनेत्रता॥
दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः।
गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते॥
निष्ठीवः पार्श्वतोयायादेकस्याक्ष्णो निमीलनं।
जत्रोरूर्द्ध्वं रुजा तीव्रा शरीरार्द्धेऽधरेऽपि वा॥
तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथ चापरे"॥*॥

हारीतसंहितायामप्युक्तं।
"सन्तापदाहशोषाश्च मूर्च्छापित्तान्वितोमरुत्।
शैत्यं शोथोऽरुचिर्जाड्यं वातश्लेष्मसमन्वितं॥
यो द्वन्द्वजाश्रितो धीरास्तं साध्यं मारुतं विदुः।
केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः॥
वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते।
वैकृत्यं नयनानाञ्च विसंज्ञो वेदनातुरः॥
ग्रीवायां गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना।
तमर्द्दितमिति प्राहुर्वातव्याधिविचक्षणाः॥
लालास्रावोऽथ शोषश्च हनुग्राहो विरस्यता।
दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनार्द्दितमेव च॥
पीताङ्गं सज्वरं तृष्णा पित्तजे मोह एव च।
शोफस्तम्भोऽस्य भवति कफोद्भूतेऽथवार्द्दिते"॥*॥)

"वातात्पित्तात्कफाच्च स्यात् त्रिविधं तत्समासतः।
लालास्रावो व्यथा कम्पः स्फुरणं हनुवाग्ग्रहः॥
ओष्ठयोः श्वयथुः शूलश्चार्दिते वातजे भवेत्।
पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने॥
गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके"॥*॥

(अथ तस्य चिकित्सामाह सुश्रुतः॥ अर्द्दितातुरं बलवन्तमुपकरणवन्तञ्च वातव्याधिविधानेनोपचरेद्वैशेषिकैश्च मस्तिष्कशिरोवस्तिनस्यधूपोपनाहस्नेहनाड़ीस्वेदादिभिः। ततः सहस्रं महापञ्चमूलं काकोल्यादिं विदारिगन्धादि सौदकानूपमांसं तथैवौदकन्दांश्च संहृत्य द्विगुणोदके क्षीरद्रोणे निक्वाथ्य पादावशिष्टमवतार्य्य परिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरग्नावधिश्रयेत् ततस्तैलं क्षीरानुगतमवतार्य्य शीतीभूतमभिमथ्नीयात्तत्र यः स्नेहः उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधसहक्षीरयुक्तं विपचेदेतत् क्षीरतैलमर्द्दितातुराणां पानाभ्यङ्गादिधूपयोज्यं॥ तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितर्पणमिति॥*॥ चरकस्तु॥

"अर्द्दिते नावनं मूर्द्ध्नि तैलं तर्पणमेव च॥
नाड़ीस्वेदोपनाहाश्च आनूपपिशितैर्हिताः"॥*॥

वाभटश्च॥
"अर्द्दिते नावनं मूर्द्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणं।
सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते शिराव्यधः"॥*॥

हारीतसंहितायां।
"अर्द्धं पलं रसोनस्य हिङ्गुसैन्धवजीरकैः।
सौवर्च्चलेन संयुक्तं तथैव कटुकत्रिकं॥
घृतेन संयुतं भक्षेन्मासमेकं दिने दिने।
निहन्ति वातरोगांश्च अर्द्दितञ्च प्रतानकं"॥*॥

चक्रपाणिसंग्रहे॥
"रसोनं नवनीतेन प्राश्यं हन्त्यर्दितं ध्रुवं।
अर्द्दिते नवनीतेन खादेन्माषशष्कुलीं नरः॥
क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत्।
स्नेहाभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः।
अर्द्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकं"॥*

भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संगृहीतं तदेवत्।
"स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलहन्ति च।
उपनाहाश्च शस्यन्ते स्वेदनं वक्त्रयोऽर्द्दिते"॥
वस्तिरत्र शिरोवस्तिरेव।
"दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा।
बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितं॥
पिष्टं माषकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्द्दिती।
क्षीरं मांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत्॥
अर्दिते पित्तजे शीतान् लेपांश्चैव विनिर्द्दिशेत्
घृतवस्तिप्रसेकाश्च क्षीरसेकं तथैव च॥
जिह्मीभूताननो मूको दाहवान् योऽर्द्दिती भवेत्
कुर्य्यात् प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीं॥
श्लेष्मभागे क्षयं नीते वृंहणैः समुपाचरेत्।
अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनञ्च प्रशस्यते॥
रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं
खादेन्नरो योऽर्द्दितरोगयुक्तः।
तस्यार्द्दितं नाशमुपैति शीघ्रं
वृन्दं घनानामिव वायुवेगात्"॥ इति।

अर्द्दितः, त्रि, (अर्द्द + क्तः।) याचितः। इत्यमरः हिंसितः। इति मेदिनी॥ गतः। पीड़ितः। इ शब्दरत्नावली॥

अर्द्धं, क्ली, (ऋध् + घञ्।) समानांशः। समभागः इत्यमरः॥ आधा इति भाषा। समभागेऽर्द्धश पुमान् क्लीवञ्च। अर्द्धशब्दः पुंलिङ्गः खण्डपर्य्या एव विभागीकृत्य वण्टितस्य तुल्यवण्टिते च क्लीवमेवेति केचित्। अर्द्धो रूपभेदात् भा पुंसि। तथा वस्त्रार्द्धो नगरार्द्धः उपचारात्तु भा वति वाच्यलिङ्गः। यथा अर्द्धा शाटी अर्द्धः कम्ब अर्द्धं वस्त्रं। इति माधवी॥ असमपरिभाग त्त्रिलिङ्गोऽर्द्धइत्यनुन्यासः। समप्रविभागेऽ शब्दो नपुंसक एव नान्यलिङ्गः। इति भागवृत्ति इति भरतः॥

अर्द्धः, पुं, (ऋध् + घञ्।) एकदेशः। तत्पर्य्यायः भित्तं २ शकलं ३ खण्डं ४। इत्यमरः॥ ("पञ्च र्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व्वकायम्" इति शाकुन्तले।
"सर्व्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः।
अर्द्धेन कुरुते कार्य्यं सर्व्वनाशो हि दुःसहः"॥
इति पञ्चतन्त्रं।)

अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्धं गङ्गायाः, एकदेशतत्पुरुषः कावेरी नदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अर्द्धगुच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः।) चतुर्वि शतिगुच्छकहारः। इति हेमचन्द्रः॥ चब्बिशनर दाना इति भाषा।

अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धं चन्द्रस्य।) नखक्षतं। बा विशेषः।
("चतुर्भिरर्द्धचन्द्रैश्च जघान चतुरो हयान्"। इति रामायणे।) गलहस्तः। ("हृगालाः स र्द्धचन्द्रं दत्वा निःसारिताः"। इति पञ्चतन्त्रे गलाटिपी यस्य प्रसिद्धिः। इति मेदिनी॥ चन्द्रक

चन्द्रखण्डं । इति हेमचन्द्रः ॥ मयूरपुच्छेर चाँद इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रा, स्त्री, (अर्द्धं चन्द्रस्य, अर्द्धचन्द्र+टाप् ।) कृष्णत्रिवृत् । इत्यमरः ॥ काल तेउड़ी इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रिका, स्त्री, (अर्द्धचन्द्र+स्वार्थे कन्, अत इत्वे टाप् ।) कर्णस्फोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्द्धचोलकः, पुं, क्षुद्रचोलकः । इति हारावली ॥ काँचली इति भाषा ।

अर्द्धजाह्नवी, स्त्री, (अर्द्धं जाह्नव्याः ।) कावेरी नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धतिक्तः, पुं, (अर्द्धः असम्पूर्णस्तिक्तः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

अर्द्धनारीशः, पुं, (अर्द्धाङ्गे या नारी पार्व्वतीरूपा तस्या ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य ध्यानं यथा,—

"नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तं ।
अर्द्धाम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धनारीश्वरः, पुं, (अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः ।) उमामहेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।
अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अपि च ।

"अजेशः सर्व्वसोमेशस्तथा लाङ्गलिदारुकौ ।
अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढ़िदण्डिनौ" ॥

इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥ * ॥ अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

"अग्निसंवर्त्तकादित्यरानिलौ षष्ठबिन्दुमत् ।
चिन्तामणिरिति ख्यातं वीजं सर्व्वसमृद्धिदं" ॥

अग्नीरेफः । संवर्त्तकः क्षकारः । आदित्यो मकारः । र रेफः । अनिलो यकारः । औ स्वरूपं । षष्ठस्वर ऊकारः ॥ प्रपञ्चसारे । "अनलकयमरेफप्राणसत्यान्तवामश्रुतिहिमरुचिखण्डैर्म्मण्डितो मन्त्रराजः" । इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः । रँ क्षँ मँ रँ यँ औँ ऊँ । इति मन्त्रः । अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । यथा शिरसि कश्यपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः । हृदि अर्द्धनारीश्वराय देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात् । रं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । क्षं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । मं मध्यमाभ्यां वषट् । मं अनामिकाभ्यां हुँ । रं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । यं करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च निबन्धे । "रेफादिवर्णकैः षड्भिः कुर्य्यादङ्गानि षट् क्रमात्" । ततो ध्यानं ।

"नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तं ।
अर्द्धाम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं" ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत । यथा । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च रं इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पत्रेषु पूर्व्ववत् वृषभादीन् पूजयेत् । पत्राग्रेषु पूर्व्वादितः ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीं इन्द्राणीं चामुण्डां महालक्ष्मीञ्च पूजयेत् । तद्बहिः इन्द्रादीन् वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । तथा च ।

"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रमित्थं मन्त्री विचिन्तयन् ।
अयुतं मधुरासिक्तैर्जुहुयात्तिलतण्डुलैः" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धपारावतः, पुं, (अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव ।) चित्रकण्ठकपोतः । तित्तिरिपक्षी । इति मेदिनी ॥

अर्द्धमाणवः, पुं, द्वादशयष्टिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ बारोनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धरात्रः, पुं, (अर्द्धं रात्रेः, अर्द्धं नपुंसकमित्येकदेशी समासः, अहःसर्व्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेरिति समासान्तोऽच्प्रत्ययः, रात्र्यह्नाहाः पुंसि इति नियमात् पुंस्त्वम् ।) रात्र्यर्द्धभागः । दुइप्रहर रात्रि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशीथः २ । इत्यमरः ॥ निशम्पातः ३ अवसरालयः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुप्तजनः ५ । इति जटाधरः ॥ रात्र्यष्टमसुहूर्त्तः । स तु रात्रिमध्यदण्डद्वयात्मकः । सम्पूर्णार्द्धरात्रोऽप्ययं । महानिशा । सा तु सार्द्धप्रहरानन्तरं सार्द्धतृतीयप्रहरपर्य्यन्तं । इति स्मृतिः ॥
("मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्" ।
"मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा" ॥
इति मनुः ।)

अर्द्धर्चः, पुं, स्त्री, (अर्द्धं ऋचः समासान्तः अप्रत्ययः ।) अर्द्धऋक् । ऋग्नामकवैदिकमन्त्रार्द्धभागः । इत्यमरः ॥

अर्द्धलक्ष्मीहरिः, पुं, (अर्द्धं लक्ष्म्या आकारे, अर्द्धं च हरेः, तादृशो हरिः ।) विष्णुः । यथा । गौतमीये,—

"ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकं" ॥

अस्य मन्त्रादि यथा,—

"तारं नमः पदं ब्रूयाद्वरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनोऽयममन्त्रोऽयं प्रोक्तो वसुवर्णः परः" ॥

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिस्नानान्तं कर्म्म कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्य्यात् । तद्यथा गौतमीये,—

"केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ दिवम्मृज्य द्वाभ्यां मृज्यान्मुखं ततः ॥
एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् ।
स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ॥
एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत्" ॥

केशवादयस्तु केशव-नारायण-माधव-गोविन्द-विष्णु-मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषीकेश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्कर्षण-वासुदेव-प्रद्युम्न-अनिरुद्ध-पुरुषोत्तमाधोक्षज-नृसिंहाच्युत-जनार्द्दनोपेन्द्र-हरिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु ओम् केशवाय नमः । इत्यादि । तथा च ।

"सचतुर्थिनमोऽन्तैश्च नामभिर्व्विन्यसेत् सुधीः"

ततः सामान्यार्घ्यादिमातृकान्यासान्तं कर्म्म विधाय केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्य्यात् । अस्य ऋष्यादिन्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्द्धलक्ष्मीहरये देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

"ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकं" ॥

ततो ध्यानं ।

"उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं
पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टं ।
नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं,
विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिं" ॥

इत्यादि । इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धवीक्षणं, क्ली, (अर्द्धमसम्पूर्णं वीक्षणम् ।) अपाङ्गदर्शनं ॥ कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धशनं, क्ली, (अर्द्धमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अर्द्ध+अश+ल्युट् ।) अर्द्धाशनं । अर्द्धभोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धसफरः, पुं, (अर्द्धः सफरः ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः । दाँड़िका माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दण्डपालः २ । इति हारावली ॥

अर्द्धहारः, पुं, (ऋध-वृद्धौ+अच्, अर्द्धः सम्पन्नः हारः ।) चतुःषष्टियष्टिकहारः । इत्यमरः ॥ चौषट्टिनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धाशनं, क्ली, (अर्द्धमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अर्द्ध+अश+ल्युट् ।) अर्द्धभोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धासनं, क्ली, (अर्द्धमासनस्य ।) स्नेहदानं । अकुत्सनं । इति धरणिः ॥ (उपवेशनार्थमासनार्द्धदानरूपः स्नेहव्यञ्जकः सम्मानभेदः । यथा,— "अर्द्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ" । इति रघुवंशे । "मम हि दिवौकसां समक्षम् अर्द्धासनोपवेशितस्य" । इति शाकुन्तले ।)

अर्द्धेन्दुः, पुं, (अर्द्धमिन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । गलहस्तः । नखचिह्नं । अतिप्रौढ़स्त्रीयोन्यङ्गुलियोजनं । इति मेदिनी ॥ अर्द्धचन्द्रबाणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धोदयः, पुं, (अर्द्धस्य समृद्धस्य पुण्यस्य उदयो यत्र ।) योगविशेषः । स च रविवारव्यतीपातश्रवणानक्षत्रैर्युक्ता चेत् पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा भवति । यथा । पाद्मात्तनिर्णयामृते ।

"अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेन्माघपौषयोः।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्य्यग्रहैः समः॥
अत्र सूर्य्यपर्व्वशताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ पाठः। तथा।
"दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन।"
स्कन्दपुराणे।
"अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सर्व्वं गङ्गासमं जलं।
शुद्धात्मानो द्विजाः सर्व्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः॥
यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं मेरुसन्निभं"॥
शिवविष्णुस्नानप्रशस्तकालोऽपि। वृहन्नारदीयं।
"अर्द्धोदये च पूष्यार्के हस्तार्के रोहिणीबुधे"।
इति तिथ्यादितत्त्वं॥

अर्द्धोरुकं, क्ली, (अर्द्धमूरोः अर्द्धोरु, तत्र कायते, कै + क।) उत्तमस्त्रीणां अर्द्धोरुपर्य्यन्तं चेलनाकारपरिधेयवस्त्रं। तत्पर्य्यायः। चण्डातकं २। इत्यमरः॥

अर्पणं, क्ली, (ऋ + णिच् + ल्युट्।) प्रापणं। समर्पणं। यथा,—
"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं"॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ९ अध्यायः। (स्थापनं। न्यासः।
"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्"।
इति रघुवंशे। स्वत्वत्यागः। परित्यागः।
"अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये"।
इति साहित्यदर्पणे।)

अर्पिसः, पुं, (ऋ + णिच् + इसन्।) हृदयं। इत्युणादिकोषः॥ (अग्रमांसः।)

अर्ब्ब, हिंसे। (भ्वादि-परं-सकं-सेट्।) गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ अर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

अर्ब्बुदः, पुं, क्ली, (अर्ब्ब + क्विप्, तस्मै उदेति, उद् + इण + ड।) दशकोटिसंख्या। रोगविशेषः। मांसकीलः। मांसपुरुषः। आव् इति भाषा। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरो मेदिनी च॥ तस्य निदानलक्षणे।
"गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
मनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं॥
कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं
तमर्ब्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति"।
महान्तं ग्रन्थ्यपेक्षया चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य तत् चिरवृद्ध्यपाकं। अपाकमिति ग्रन्थेः सकाशादस्य भेदज्ञापकं। अत्यगाधं दूरानुप्रविष्टं॥*॥
निदानपूर्व्वकाणि विशिष्टानि लक्षणान्याह।
"वातेन पित्तेन कफेन वापि
रक्तेन मांसेन च मेदसा च।
तज्जायते तस्य च लक्षणानि
ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति"॥
ग्रन्थेः समानानि वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकमेदोजानां ग्रन्थीनां लक्षणैर्व्वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकमेदोजानामर्ब्बुदानां लक्षणानि तुल्यानि भवन्ति॥*॥ रक्तार्ब्बुदमाह।
"दोषप्रदुष्टे रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीड्य ततस्त्वपाकं।
सस्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिं॥
स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु।
रक्तक्षयोपद्रवपीड़ितत्वात्
पाण्डुर्भवेदर्ब्बुदपीड़ितस्तु"॥
दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य संहतीकृत्य मांसासृजोः सर्व्वेष्वर्ब्बुदेषु दूष्यत्वं रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः। एवं मांसार्ब्बुदे विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या। ततो मांसपिण्डमुन्नह्यति उद्गतं करोति। अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणं ईषत्पाकश्च एकदेशपाकेन। रक्तक्षयोपद्रवपीड़ितत्वात्। रक्तक्षयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः। तैः पीड़ितत्वात्। अर्ब्बुदपीड़ितः रक्तार्ब्बुदपीड़ितः॥*॥ मांसार्ब्बुदस्य संप्राप्तिमाह
"मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे
मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्ण-
मपाकमश्मोपममप्रचाल्यं"॥
मांसं प्रदुष्टं वातेन। अवेदनं वेदनारहितं ईषद्वेदनं वा। अपाकं पाकरहितं ईषत्पाकं वा। अश्मोपमं पाषाणवत् कठिनं। अप्रचाल्यं स्थिरं। यद्यपि रक्तमांसार्ब्बुदयो रक्तमांसयोर्हेतुत्वेनोक्तिः तथापि रक्तजे पित्तं मांसजे वायुरारम्भकः॥ * ॥ निदानमाह।
"प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ़-
मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य"।
मांसाशनाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैव भवति इत्यर्थः॥ *॥ असाध्यमाह।
"मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमाहुः
साध्येष्वपीमानि विवर्जयेच्च।
संप्रस्रुतं मर्म्मसु यच्च जातं
स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं"॥
साध्येष्वपि वातजादिष्वपि। इमानि वक्ष्यमाणानि संप्रस्रुतादीनि॥ * ॥ अपरासाध्यमाह।
"यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्व्वजाते
ज्ञेयं तदध्यर्ब्बुदमर्ब्बुदज्ञैः॥
यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा
द्विरर्ब्बुदं तच्च भवेदसाध्यं"॥ * ॥
अर्ब्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह।
"न पाकमायाति कफाधिकत्वा-
न्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु।
दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च तेषां
सर्व्वार्ब्बुदान्येव निसर्गतस्तु"।
ग्रथनात् ग्रन्थिरूपत्वात्। नन्वपक्वां कफमेदसोराधिक्येऽपि पाको दृश्यते तथात्र कथं न पाक इत्याह निसर्गात् स्वभावात्॥ * ॥
अथार्ब्बुदस्य चिकित्सा।
"ग्रन्थ्यर्ब्बुदानां न यतो विशेषः
प्रदोषहेत्वाकृतिदोषदुष्टैः।
अतश्चिकित्सेद्भिषगर्ब्बुदानि
विधानविद्ग्रन्थिचिकित्सितेन॥
हरिद्रा-लोध्र-पत्तङ्ग-गृहधूम-मनःशिला।
मधुप्रगाढ़ो लेपोऽयं मेदोऽर्ब्बुदहरः परः॥१॥
मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च।
शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्ब्बुदापहः॥२॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलितं बद्धं वटस्य पत्रेण। अध्यस्थिसप्तरात्रात् महदप्युपशान्तिमर्ब्बुदं गच्छेत्॥३॥
शिग्रुमूलकयोर्ब्बीजं रक्षोघ्नं सुरसां यवं।
तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्पेदर्ब्बुदशान्तये॥४॥
रक्षोघ्नं सर्षपं। सुरसां तुलसीं। यवं इन्द्रयवं। अश्वरिपुं करवीरं। इत्यर्ब्बुदाधिकारः। इति भावप्रकाशः॥

अर्ब्बुद, पुं, (अर्ब्ब + उदच्।) पर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी॥

अर्भः, पुं, (ऋ + भ।) बालकः। इति हेमचन्द्रः। (प्रभाहीनः। मलिनः। शिष्यः। छात्रः। शिशिरः। शाकशस्यादिकं।)

अर्भकः, पुं, (अर्भ एव, स्वार्थे कन्।) शिशुः। इत्यमरः॥
("अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः"।
इति रघुवंशे।) मूर्खः। कृशः। इति मेदिनी॥ स्वल्पः। सदृशः। इत्युणादिकोषः॥

अर्म्मं, क्ली, पुं, (ऋ + मन्।) चक्षूरोगविशेषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥ तच्च पञ्चविधं। प्रस्तार्य्यर्म्म १ शुक्लार्म्म २ रक्तार्म्म ३ मांसार्म्म ४ स्नायर्व्वर्म्म ५। एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि। वैद्यके नान्तक्लीवलिङ्गोऽयं शब्दः॥

अर्म्मणः, पुं, (ऋ + बाहुलकात् मन्।) द्रोणपरिमाणं। इति वैद्यकपरिभाषा॥

अर्य्यः, पुं, (ऋ + यत्।) स्वामी। वैश्यः। इत्यमरः॥ श्रेष्ठे त्रि। इति तट्टीकायां भरतः॥ (त्रि, उत्कृष्टः। न्याय्यः। प्रभुः।

अर्य्यमा, [न्] पुं, (अर्य्यं श्रेष्ठं मिमीते, मा + कनिन्।) सूर्य्यः।
("प्रोषितार्य्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव"।
इति माघः।
"सूर्य्योऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः"॥
इति महाभारते। कश्यपात् दक्षकन्यया दित्या जातो द्वादशादित्यमध्ये परिगणितः ख्यात आदित्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—
"मारीचात् कश्यपाज्जातास्ते दित्या दक्षकन्यया।
तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह॥
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत!॥
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च।
अंशोभगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः"॥)
अर्कवृक्षः। इत्यमरः॥ पितृदेवविशेषः। इति मेदिनी॥

अर्य्या, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप् ।) वैश्यस्त्रीजातिः । इत्यमरः ॥

अर्य्याणी, स्त्री, (अर्य्य + आनुक् + ङीप् ।) वैश्यस्त्रीजातिः । इत्यमरः ॥

अर्य्यी, स्त्री, (अर्य्य + ङीप् ।) वैश्यपत्नी । इत्यमरः ॥ वैश्यस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥

अर्व्व बधे । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) अर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥ अन्तःस्थवकारान्तोऽयं ॥

अर्व्वती, स्त्री, (अर्व्व + बाहुलकात् वनिप् + ङीप् ।) घोटकी । इति हलायुधः ॥ कुट्टनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्व्वा, [न्] पुं, (ऋ + वनिप् ।) घोटकः । इत्यमरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ॥ कुत्सिते त्रि । इत्यमरः ॥

अर्व्वाक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अञ्चति, अन्च + क्विन्, पृषोदरादित्वात् अर्व्वादेशः ।) पूर्व्वकालतः पश्चात् । तत्पर्य्यायः । अवरः २ । इत्यमरः ॥ निकटं । इति भरतः । अर्व्वाच् इति केचित् ॥

अर्व्वाचीनः, त्रि, (अर्व्वाग्भवः, खः ।) पश्चाज्जातः । विपर्य्यस्तं । इति धरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अधोभागस्थितः । अवरदेशगतः ।
("यदूर्द्ध्वं पृथिव्या अर्व्वाचीनमन्तरीक्षात्" ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अर्श, स्त्री, (ऋश + अच् ।) अर्शोरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ (बलिकाकारः गुह्यस्थरोगभेदः ।)

अर्शः, [स्] क्ली, (ऋ + असुन्, शुट् ।) स्वनामख्यातपायुरोगः । तत्पर्य्यायः । दुर्नामकं २ । इत्यमरः ॥ दुर्नाम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्कुरः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामकं ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा । अथार्शोऽधिकारः । तत्रार्शसः सन्निकृष्टनिदानान्याह ।

"पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये" ॥

केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रित्याह । शोणितादिति । सहजानि शरीरेण सह जातानि । सङ्ख्यामाह । षट्प्रकाराणीति । गुदवलित्रये सार्द्धचतुरङ्गुलं गुदस्य मानं तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलयः शङ्खावर्त्तनिभा उपर्य्युपरि सन्ति । तासां नाम प्रवाहिणी विसर्जनी संवरणी चेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्द्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धैकाङ्गुलमाना द्वितीया । तृतीया च तावती । उक्तञ्च ।

"अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ॥
सार्द्धैकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिताः" ॥ * ॥

अथ वातार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।

"कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनं ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म्म च ।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्व्वातार्शसां मतः" ॥

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं । पैष्ट्यादिमद्यमस्य वातसमकत्वात् । आतपस्तूष्णवीर्य्योऽप्युद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपे हेतुः वातार्शसां । नन्वर्शांसि सर्व्वाणि त्रिदोषजानि । यतआह ।

"पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवः" ॥ इति ।

तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्तदाधिक्याद्व्यपदेशभेद इति न दोषः । अतएव अग्रे वक्ष्यते । पित्तोल्वणानामिति तथाच चरकः ।

"अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसां" ॥

इति ॥ * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृष्टनिदानमाह ।

"कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधोमद्यमसूयनं
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं यत् तत् सर्व्वं पानभोजनं ।
पित्तोल्वणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसां" ॥

उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजनस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अग्न्यातपप्रभा अग्न्यातपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेजस्विद्रव्यस्य दीप्तिः प्रभा । अशिशिरो देशो मरुः । असूयनं परसम्पत्तिद्वेषः । पानभोजनं पीयत इति पानं । भुज्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ ॥ * ॥ अथ कफार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।

"मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः ॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां" ॥

अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।

"सर्व्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं" ।

जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि अर्शांसि तेषां सर्व्वो हेतुः । पृथग्वातपित्तकफार्शोहेतुः । त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजैः सहजार्शोभिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्व्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः । उक्तञ्च ।

"द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्" ॥

इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणादृद्धो वायुः शैत्याच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्धयते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं वर्द्धयते । श्लेष्मा च शैत्याद्वायुं द्रवत्वात् पित्तं वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणात्त्रयो दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजव्यपदेश इति न दोषः ॥ * ॥ अथार्शसां पूर्व्वरूपमाह ।

"विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥
ग्रहणीदोषपाण्डर्त्तीः शङ्का चोदरस्य च ।
पूर्व्वरूपाणि निर्द्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये" ॥

दौर्बल्यमावल्यं । आटोपः गुड़गुड़ाशब्दः । अभिवृद्धये उत्पत्तये ॥ * ॥ अथार्शसां संप्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।

"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः" ॥

त्वङ्मांसपदेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते । चिकित्सायां रक्तस्रावणोपदेशात् । अपानं गुदं । आदिशब्दान्नासानेत्रनाभिमेढ्रादिष्वपि कुर्वन्ति ॥ * ॥ अथ वातार्शोलक्षणमाह ।

"गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥
मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
बिम्बीकर्कन्धुखर्ज्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥
तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं ।
सरुक्फेनपिच्छानुगतं विड्बद्धमुपवेश्यते ॥
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च" ॥

बह्वनिलाः वातोल्वणाः । गुदाङ्कुराः अर्शांसि । चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा व्यथाविशेषः चरचराव इति लोके तदन्विताः । श्यावारुणाः श्यावा धूम्रवर्णाः । अरुणा ईषद्रक्ताः । स्तब्धाः कठिनाः । विशदाः अपिच्छिलाः । परुषाः गोजिह्वावत् स्पर्शे कर्कशाः । खराः कर्कोटकफलवत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । बिम्बादिफलसन्निभाः आकृत्या । अत्र विकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धनीयं ।

"कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः ।
सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिड़काश्रिताः" ॥

तैरार्त्त इति अर्शोभिः पीड़ितः । तैरार्त्तो विड्उपवेश्यत इत्यार्त्तस्य प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मतार्थत्वात् । ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविड्वर्त्तिरूपं । पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः । बद्धं संहतं । विट्शब्दो नपुंसकेऽप्यस्ति । उपवेश्यते त्यज्यते । अतएव वातार्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः । अष्ठीला नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावद्वातव्याधिविशेषः ॥ * ॥ अथ पित्तार्शोलक्षणमाह ॥

"पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥
शुष्कजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्त्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृष्णामूर्च्छारतिप्रदाः ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्च्चसः ।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः" ॥

पित्तोत्तराः पित्तोल्वणाः । तनु अघनं । श्लथाः लम्बिनः । सन्निभाः आकृत्या । पाको गुदस्य । सोष्माणः उष्णस्पर्शाः । हरित्श्यामवर्णं । पीतं हरितालवर्णं । हारिद्रं हरिद्रावर्णं । आदिशब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं ॥ * ॥ अथ केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्तार्शोलक्षणमाह ।

"रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्कप्रपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्त्तते ।
तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसां ॥
कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्यं यदि चाधिकं ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणं ॥
शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलं ।
यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलं ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणं ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः" ॥
गदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररोहादिसदृशाः । दुःखै रोगैः । त्वक्पारुष्याम्बुशीतप्रार्थनादिभिः । कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः ॥ ० ॥ रक्तजस्यापि वातोल्वणस्य लक्षणमाह ॥ तत्र रक्तार्शसि । अनुबन्धः उल्वणत्वं । रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षं द्रव्यं । पित्तोल्वणस्य तु लक्षणं ।
"रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः"। इत्यादिनैवोक्तं । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ ॥*॥ कफोल्वणस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्रं । स्तिमितमार्द्रचर्म्मावगुण्ठितमिव ॥*॥ अथ श्लेष्मार्शोलक्षणमाह ।
"श्लेष्मोल्वणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्पन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥
पिच्छिलास्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥
वङ्क्षणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लैब्याग्निमार्द्दवच्छर्द्दिरामप्रायविकारदाः ॥
वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः" ॥
उत्पन्नाः उन्नताः । उपचिताः स्थूलाः । स्निग्धाः सस्नेहाः । स्थिरा निश्चलाः । पिच्छिलाः कफारब्धत्वात् । स्तिमिताः आर्द्रवस्त्रगुण्ठिता इव । श्लक्ष्णा मसृणस्पर्शाः । करीरो वंशाङ्कुरः । पनसास्थिगोस्तनाः तदाकृतयः । वङ्क्षणानाहिनः वङ्क्षणयोरानाहकारिणः । पाय्वादिष्वाकर्षणवत् पीडाकारिणः । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं । शिरोजाड्यं शिरसो भाराक्रान्तत्वमिव । क्लैब्यं स्त्रीष्वनिच्छा । अत्र छर्द्दिशब्दः सान्त आर्षत्वात् । आमप्रायविकारदाः आमबहुला व्याधयोऽतीसारग्रहण्यादयः तान् ददाति ॥ * ॥ अथ द्वन्द्वजार्शोलक्षणमाह ।
"हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्यात् द्वन्द्वोल्वणानि च" ॥*॥ अथ त्रिदोषार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणमाह ।
"सर्व्वैः सर्व्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च"। सर्व्वैर्लक्षणैर्वातपित्तश्लेष्मार्शोलक्षणैः प्रागुक्तैः । सर्व्वात्मकानि सान्निपातिकान्यर्शांस्याहुः । तथा तरेव लक्षणैः सहजानि चार्शांस्याहुः ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे सहजार्शोलक्षणं पृथगाह ।
"अर्शांसि सहजातानि दारुणानि भवन्ति हि ।
दुर्दर्शनानि पाण्डूनि परुषाण्यरुणानि च ॥
अन्तर्म्मुखानि तैरार्त्तः क्षीणः क्षीणस्वरो भवेत् ।
क्षीणानलः क्षीणरेताः शिरासन्ततविग्रहः ॥
अल्पप्रजः क्रोधशीलः सन्तताध्मानगान्वितः ।
शिरोऽक्षिकर्णनासासु रोगी क्लेशप्रसेकवान्" ॥ * ॥
अथ सुखसाध्यार्शोलक्षणमाह ।
"वाह्यायान्तु वलौ जातान्येकदोषोल्वणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च" ॥
वाह्यायां वलौ संवरण्यां । न चिरोत्पतितानि अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । एतानि लक्षणानि मिलितानि सुखसाध्यत्वबोधकानि ॥ * ॥ अथ कष्टसाध्यार्शोलक्षणमाह ।
"द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च" ॥
द्वितीयायां वलौ विसर्जन्यां । परिसंवत्सराणि परिगतः संवत्सरो येषां तानि । अतिक्रान्तसंवत्सराणि इति यावत् । एतानि प्रत्येकं कष्टसाध्यलक्षणानि ॥ * ॥ अथासाध्यार्शोलक्षणमाह ।
"सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिं ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्" ॥
अभ्यन्तरां वलिं प्रवाहिणीं । एतान्यपि प्रत्येकमसाध्यलक्षणानि ।
"शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्वये ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा" ॥
यद्यायुषः शेषो वर्त्तते चिकित्सायाश्चत्वारः पादास्ते यथा । वैद्यवचनकारी धनवानुदारो जितेन्द्रियो रोगी । १ । शास्त्रे कर्म्मणि च कुशलो वैद्यः । २ । अनलस आप्तः प्रियः परिचारकः । ३ । नवं रसवीर्य्यादियुक्तमौषधं । ४ । एषां समन्वये संयोगे सति दीप्तकायाग्नेः पुरुषस्य । तानि अर्शांसि । याप्यन्ते चिकित्सया । अतोऽन्यथा प्रत्याख्येयानि न चिकित्स्यानीत्यर्थः ॥ * ॥ अथार्शोऽरिष्टमाह ।
"हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥
असाध्यः सन्निहितमरणो बोद्धव्यः । अर्शसः अर्शोरोगयुक्तः । एतन्मिलितमरिष्टलक्षणं ।
"हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्द्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः ।
तृष्णा गुदास्यपाकश्च निहन्युर्गुदजातुरं ॥
गुदस्य यदास्यमोष्ठदेशस्तस्य पाकः । हृत्पार्श्वशूलादिसमस्तं व्यस्तं चारिष्टलक्षणं ॥
"तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितं ।
शोथातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि" ॥*॥
अथ मेढ्रादिजार्शोलक्षणमाह ।
"मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च" ॥
यथास्वं यथात्मीयलक्षणं । न चात्रोक्तनिदानपूर्व्वरूपसंप्राप्तिलक्षणयुक्तं । तत्र नाभ्यर्शःपदं तु मांसाङ्कुरसाम्यात् । गण्डूपदः किञ्चुलकः ॥ * ॥ अत्र मांसाङ्कुरसाम्यादत्राधिकारे चर्म्मकीलस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
"व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः" ॥
चर्म्मा इति लोके । खरं कर्कशं ॥ * ॥ तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह ।
"वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता" ॥
सवर्णता शरीरसमानवर्णता ॥ * ॥ अथ सामान्यतः अर्शश्चिकित्सा ।
"यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः" ॥
अर्शसैः अर्शोरोगयुक्तैः ।
"शालियष्टिकगोधूमयवान्नानि घृतैः सह ।
अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥
कन्दैर्व्वार्त्ताकुमूलोत्थै रसैर्मांसरसेन वा ।
जीवन्त्युपोदिकाशाकैस्तण्डुलीयकवास्तुकैः" ॥१॥
कन्दोऽत्र सूरणः । अत्र मूलं मूलकं ।
"अन्यैश्च सृष्टविण्मूत्रमरुद्भिर्वह्निदीपनैः ।
अर्शांसि भिन्नवर्चांसि हन्याद्वातातिसारवत् ॥
सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनं ।
न प्ररोहन्ति गदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥
तक्राभ्यासोऽर्शसैः कार्य्यो बलवर्णाग्निवृद्धये ।
स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु सम्यक् चलति यद्रसः ॥
तेन पुष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्णश्च जायते ।
वातश्लेष्मविकाराणां शतञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥
मृल्लिप्तं शौरणं कन्दं पक्त्वाग्नौ पुटपाकवत् ।
अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ २ ॥
चिरिविल्वाग्निसिन्धूत्थनागरेन्द्रयवारलून् ।
तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यसृजा सह" ॥
चिरिविल्वः करञ्जः तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या । अरलुः श्योनाकः । करञ्जादिचूर्णं ॥ ३ ॥
"लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत्तच्चिकित्सकः ॥ ४ ॥
पिप्पलीसैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
स्नुग्दुग्धमर्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान् हरेत् ॥५॥
हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितं ।
एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः" ॥
जालिनी कटुतुरइ इति लोके ॥ ६ ॥
"असितानां तिलानान्तु पलं शीतजलेन तु ।
खादतोऽर्शांसि शाम्यन्ति दृढा दन्ता भवन्ति हि ॥७॥
शस्त्रैर्व्वाथ जलौकोभिः प्रोञ्छनकठिनार्शसः ।
शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरेत् प्रायः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
कासीसं सैन्धवं कृष्णा शुण्ठी कुष्ठञ्च लाङ्गली ।
शिलाभिदश्वमारश्च दन्तीजन्तुघ्नचित्रकं ॥
तालकं कुनटी स्वर्णक्षीरी चैतैः पचेद्भिषक् ।
तैलं स्नुह्यर्कपयसा गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥
एतदभ्यक्ततोऽर्शांसि क्षारेणैव पतन्ति हि ।
क्षारकर्म्मकरं चैतन्न च संदूषयेद्वलिं" ॥
कासीसं कौषीस इति लोके । लाङ्गली करयारी

इति लोके। भिलाभित् पाषाणभेदः। अश्ममारः कनेल इति लोके। स्वर्णक्षीरी चोक इति लोके। वृहत्कासीसाद्यं तैलं ॥ ९ ॥

"शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं
चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात्।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य
गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु" ॥

तद्यथा। एलाच सूक्ष्मा ग्राह्या। यत आह मदनपालः।

"एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत्"।

इत्यादि। तस्या बीजभागः १ तजभागः २ दलं पत्रं। यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः।

"तमालपत्रकं पत्रं स्यात् पलाशं दलाह्वयम्"।

इति तस्य भागः ३। नागो नागकेशरं। यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः।

"नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेशरम्" ॥

इत्यादि। तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरिभागः ६ शुण्ठीभागः ७ चिनिभागः २८। समशर्करचूर्णं ॥ १० ॥

"त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च।
पिप्पल्याः कुड़वार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च ॥
तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च।
द्विपलं पिप्पलीमूलमर्द्धकर्षञ्च पत्रकात् ॥
सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षञ्च त्वङ्मृणालयोः।
गुड़ात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
अक्षप्रमाणगुटिका प्राणदा चेति सा स्मृता।
पूर्व्वं भक्ष्यञ्च पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलं ॥
मद्यं मांसरसं यूषं क्षारतोयं पिबेदनु।
हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि सहजान्यस्रजानि च ॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च।
पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे उरोरोगे गलग्रहे ॥
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च।
कृमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्त्तिनां तथा ॥
छर्द्यतीसाररोगाणां कामलाहिक्किनां तथा।
शुण्ठीस्थानेऽभया देया हृद्ग्रहे पित्तजे गदे ॥
प्राणदेयं सितां दत्त्वा गुड़मानाच्चतुर्गुणां।
अस्रपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपाने प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलं।
पलद्वयं त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयं ॥
फलाम्लधान्याम्लरसाश्च शस्ता
मद्यं मदद्रोगिणि चानुपानं।
इष्टो रसक्षारहिमाम्बु पित्ते
उष्णाम्बुयूषौ कफजे विदध्यात् ॥
गण्डूषमात्रमादेयं मृदौ क्रूरे च पञ्च वा।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य वा" ॥

इति प्राणदा गुटिका ॥ ११ ॥

"त्रिकत्रयं वचा हिङ्गु पाठाक्षारौ निशाद्वयं।
चव्यतिक्ता कलिङ्गानि शताह्वा लवणानि च ॥
ग्रन्थिविल्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
चूर्णं विड़ालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा।
एरण्डतैलयुक्तं वा लिह्याच्चूर्णमिदं नरः ॥
हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि श्वासशोथभगन्दरान्।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरं ॥
हिक्कां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सकामलं।
आमवातमुदावर्त्तमन्त्रवृद्धिं गुदक्रिमीन् ॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा भिषग्भिर्ये प्रकीर्त्तिताः।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्व्वानाशु नाशयेत् ॥
महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसां।
अप्रजानाञ्च नारीणां हितमेतद्धि भेषजं ॥

त्रिकत्रयं त्रिफलात्रिकटुत्रिसुगन्धीनि। क्षारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च। लवणानि पञ्च। ग्रन्थिः पिप्पलीमूलं। विड़ालपदकं कर्षं। विजयचूर्णं ॥ १२ ॥

"मरिचमहौषधचित्रकसूरण-
भागा यथोत्तरं द्विगुणाः।
सर्व्वसमो गुड़भागः
सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठर-
मुन्मूलयति शूलगुल्मगदान्।
निःशेषयति श्लीपद-
मर्शांसि विनाशयत्याशु" ॥

तद्यथा। मरिचभागः १ शुण्ठीभागः २ चिताभागः ४ सूरणभागः ८ गुड़भागः १५। लघुसूरणमोदकः ॥१३॥

"षोड़शसूरणतोऽंशा वह्नेरष्टौ महौषधस्याथ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥
त्रिफला कणा समूला तालीशारुष्करकृमिघ्नानां।
भागा महौषधसमा दहनांशतालमूली च ॥
भागः सूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्व्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं ॥
द्विगुणेन गड़ेन यतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः।
गुरुवृष्यभोज्यनिरतैरितरेषूपद्रवं कुर्य्यात् ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्व्वमगस्त्यस्य योगराजेन।
भीमस्य मारुतेरपि महाशनौ येन तौ जातौ ॥
अग्निबलमात्रहेतुर्न केवलं सूरणो महावीर्य्यः।
हन्ता शस्त्रक्षाराग्नलैर्विनाप्यर्शसामेषः ॥
श्वयथुश्लीपदगदहृद्ग्रहणीश्च वाफानिलोद्भुतां।
नाशयति वलीपलितं मेधां कुरुते जरां हरते ॥
हिक्कां कासं श्वासं सराजरोगान् प्रमेहांश्च।
प्लीहानञ्च तथोग्रं हन्यादाशु रसायनं पुंसां" ॥

एषां भागो यथा। सूरणभागः १६ चिताभागः ८ सोठिभागः ४ मरिचभागः २। हररे वहेरा अवरा। पीपर पिपरामूल। तालीशं तालीशपत्रं। अरुष्करं भल्लातकं। तदसद्भावे रक्तचन्दनं। विड़ङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमूली मूषली तस्याः भागः ८ विधाराभागः १६ तजभागः २ एलाइचकोटीवीजभागः २ गुड़भागः ४। ७२। वृहच्छूरणो मोदकः ॥ १४ ॥

"त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी।
गवाक्षीमुस्तविश्वाह्वविड़ङ्गानि हरीतकी ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात्।
वृद्धदारात् पलान्यष्टौ सूरणस्य तु षोड़श ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितं।
पूतं तु तं रसं भूयः क्वाथेभ्यः त्रिगुणं गुड़ं ॥
लौहं पचेत् पुनस्तावद्यावद्दर्व्वीप्रलेपनं।
अवतार्य्य ततः पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
त्रिवृत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान्।
एलात्वङ्मरिचं चापि नागाह्वं चापि षट्पलं ॥
दात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत्।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाशिनः" ॥

तेजोवती तेजवती तेजवल्कल इति च।
कन्दः सूरणः।

"हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि तथा सर्व्वोदराण्यपि।
गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकं ॥
दीपयेदनलं मन्दं यक्ष्माणं चापकर्षति।
आढ्यवाते प्रतिश्याये पीनसेऽयं हितो मतः ॥
भवन्त्यनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः।
दीर्घायुषः प्रजननाः वलीपलितवर्ज्जिताः ॥
गुड़ः श्रीबाहुशालोऽयं रसायनवरो मतः।
दुर्नामान्तकरो ह्येष वृष्यो वारसहस्रशः ॥
यावद्दर्व्वीप्रलेपः स्याद्यावद्वा तण्डुली भवेत्।
तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न स्रवते गुड़ः ॥
क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यति।
एष पाकः समस्तानां गुड़ानां परिकीर्त्तितः ॥
सार्द्धं पलं पलञ्चार्द्धं भक्षयेद्गुड़खण्डयोः।
श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा"।

बाहुशालो गुड़ः ॥ १५ ॥

"तिला भल्लातकं पथ्या गुड़श्चेति समांशकं।
दुर्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहं ॥
पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुदद्रुवजापहा।
गुदजान्नाशयत्याशु भक्षिता सगुड़ाभया" ॥१६॥*॥

"प्रणम्य शङ्करं रुद्रं दण्डपाणिं महेश्वरं।
जीविताररोगमन्विच्छन्नारदोऽपृच्छदीश्वरं ॥
सुखोपायेन हे नाथ शस्त्रक्षाराग्निभिर्व्विना।
चिकित्सामर्शसां स्तृणां कारुण्यात्त्वमर्हसि ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया।
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं शङ्करोऽवदत् ॥
पाषाणवप्रादिलोहानामादायान्यतमं शुभं।
कृत्वा निर्म्मलमादौ तु कुनट्या माक्षिकेण च ॥
पत्तूरमूलकल्केन लिम्पेद्रसयुतेन च"।

कुनटी मनःशिला। माक्षिकं सुवर्णमाक्षिकं। पत्तूरं वकम इति लोके। शालिञ्चा इति रसेन्द्रचिन्तामणौ। रसः पारदः।

"वह्नौ निःक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत्।
ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफलाया रसेन वा" ॥

सारः काष्ठसारः। शालाङ्गारेण इति रसेन्द्रचिन्तामणौ पाठः।

"ततो विध्माय गलितं शङ्कुनोर्द्धं समुत्क्षिपेत्।
त्रिफलाया रसे पूते तदाक्षिप्य तु निर्व्वपेत् ॥
न सम्यग्गालितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः।
ध्मातं निर्व्वापयेत्तस्मिन् लौहं तत् त्रिफलारसे ॥
यल्लौहं न मृतं तत्र पाच्यं भूयोऽपि पूर्व्ववत्।
मारणाच्च मृतं यच्च तच्चतुष्कमलोहवत् ॥
ततः संशोध्य विधिवत् चूर्णयेल्लोहभाजने।
लौहेनैव तथा वत्स दृषदा सूक्ष्मचूर्णितं ॥

कृत्वा लोहमये पात्रे मार्द्दे वा छिद्ररन्ध्रके ।
रसैः पञ्चोपमं कृत्वा तं पचेन्मृदुनाग्निना ॥
पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।
त्रिफलाभृङ्गराजभृङ्गानां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
माणकन्दकभल्लातवह्नीनां शूरणस्य च ।
हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च” ॥
भृङ्ग भङ्गरिया । केशराजः भृङ्गराज इति हिः ।
कुलिशं सुहीक्षीरं ।
“पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोड़शिकं पलं ।
तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥
अष्टभागावशिष्टे तु रसे तस्याः पचेद्बुधः ।
अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥
ताम्रे वा लोहदर्व्या तु चालयेद्विधिपूर्व्वकं ।
ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोर्द्धे च सर्पिषि ॥
मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात् पाकमाज्यतः ।
आरभेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
भ्रामरं घृतसंयुक्तं विलिह्यादक्षिकक्रमात् ।
वर्द्धमानानुपानञ्च गव्यक्षीरेण संयुतं ॥
गव्याभावे त्वजायाश्च स्निग्धद्रव्यादिभोजनं ।
सद्योवह्निकरञ्चैव भस्मकञ्च नियच्छति ॥
हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
गुल्माह्निपाण्डुरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकं ॥
शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमववाङ्कक ।
श्वयथुं रुधिरस्रावं दुर्नामानं विशेषतः ॥
बलकृद्धृंहणञ्चैव कान्तिदं स्वरवर्द्धनं ।
शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिवर्द्धनं ॥
आयुष्यं श्रीकरञ्चैव वयस्तेजस्करं शुभं ।
स्त्रीणां पुत्रजननं वलीपलितनाशनं ॥
दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
अनेनार्शांसि दह्यन्ते यथा तूलञ्च वह्निना ॥
सौकुमार्य्याल्पकायत्वात् मद्यसेवी यथा नरः ।
जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनैः मद्य दापयेत्” ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थाने यदा तृतीयचरण-
स्थाने जीर्णे मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
“लावतित्तिरवर्त्तीरमयूरशशकादयः ।
चटकः कलविङ्कश्च वर्त्तका हरितालकः ॥
श्येनकश्च कपोतश्च वनविष्किरकादयः ।
पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलकं शुभं ॥
वर्त्तीरः वगेरा इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
कलविङ्को गृहचटकः । वर्त्तका वटई इति लोके ।
हरितालकः हरिताल इति लोके । विष्किरा-
वर्त्तकादयः ।
“मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
मत्स्यराजा इमे प्रोक्ता हितमर्शोय देहिने ॥
वृन्ताकस्य फलं शस्तं पटोलं वृहतीफलं ।
प्रलम्बाभीरुवेत्राग्रं तालकल्तकुलीयकं” ॥
प्रलम्बा लम्बालावुः । अभीरुः शतावर्य्याः पत्रशाकं ।
तालकः देवदाली । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
“जीमूतको देवताड़ो वृत्तकोशो गरा गरी ।
प्रोक्ताखुविषहृद्वेणी देवदाली च ताड़कः ॥
देवदाली रसे तिक्ता कषायैःशोथपाण्डुताः”
नाशयेदित्यादि ॥

“वालूकं धान्यशाकञ्च केमुकं चक्रवर्त्तनं” ।
चक्रवर्त्तनं चकवतशाकं ।
“नारिकेलञ्च खर्ज्जूरं दाड़िमं लवलीफलं ।
शृङ्गाटकञ्च पक्वाम्रं द्राक्षा तालफलानि च ।
जातीकोषं लवङ्गञ्च पूगं ताम्बूलपत्रकं ॥
हितान्येतानि वस्तूनि लोहमेतत् समश्नतां ।
गाम्भीयाम्लकुचं कोलं कर्कन्धुवदराणि च ।
जम्वीरं वीजपूरञ्च तिन्तिड़ीं करमर्द्दकं” ॥
कोलं क्षुद्रवदरं । कर्कन्धुवदराणि महान्ति ।
“आनूपानि च मांसानि शकरं पुण्ड्रकानपि ।
हंससारसदात्यूहशुकक‌ङ्कबलाकिकाः ॥
माणकन्दकरीराणि कतकञ्च कलिङ्गकं ।
कुष्माण्डकञ्च कर्कोटं केमुकञ्च विशेषतः ॥
कटुकं कालशाकञ्च कशेरुं कर्कटीं तथा ।
ककारादीनि सर्व्वाणि द्विदलानि च वर्जयेत् ॥
शङ्करेण समाख्यातश्चूर्णराजोऽनुकम्पया ।
जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवं ॥
स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्य्येति वायुना ।
पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमब्रुवं ॥
ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
वर्ज्जनीयाः स्वधर्म्मेण भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥
मुनिरसपिष्टविड़ङ्गं मुनिरसलीढ़ं चिरस्थितं घर्मे ।
द्रावयति लोहदोषान् वह्निर्नवनीतपिण्डमिव” ॥
मुनिरगस्तिः ।
“काले मलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिरुद्गारे ।
अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥
कृमिरिपुचूर्णं लीढ़ं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।
क्षपयत्यचिराच्छितयं लोहाजीर्णोद्भवं शूलं” ॥
वङ्गसेनस्य अगस्तेः ।
“जीर्णे लोहे पतति चूर्णं भुञ्जीत सिद्धसाराख्यं ।
लोहव्यापन्नश्यति विवर्द्धते जाठरो वह्निः” ॥
तद्यथा,—
“पथ्यासैन्धवशुण्ठीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
त्रिवृतो भागौ निम्बू भाव्यं तत् सिद्धसाराख्यं” ॥
“भवेद्यद्यतिसारस्तु दुग्धं पीत्वा तं जयेत् ।
गुञ्जाद्वादशकादूर्द्धं वृद्धिरस्य भयप्रदा” ॥
शङ्करप्रणीतं लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥१७॥*॥
अथ रक्तार्शसां चिकित्सा ।
“रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्ववद्भिषक् ।
दुष्टास्रे निगृहीते स्युः शूलानाहास्रगामयाः ॥
चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः क्व-
थिताः । रक्तार्शसां प्रशमना दार्व्वीत्वगुशीरनिम्बा
वा” ॥ चन्दनमत्र रक्तचन्दनं । चन्दनादिक्वाथः ॥१॥
नवनीततिलाभ्यासात् २ । केसरनवनीतशर्करा-
भ्यासात् ३ । दधिसरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
शाम्यन्ति रक्तावहाः ॥
“दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहयुतः सरः” ।
मथितं सररहितं निर्ज्जलं वस्त्रपूतं दधि ।
सपद्मकेसरं क्षौद्रं नवनीतं नवं लिहन् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शाः सुखीभवेत् ॥ ५ ॥
पयसा शृतेन यूषैः सतीनमुद्गाढ़कीमसूराणां ।
ओदनमद्यादर्शैर्मधुरै रौषधसुगन्धैश्च ॥ ६ ॥

समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ।
सिद्धं छागीपयो दद्याद् गुदजे शोणितात्मके” ।
समङ्गा लज्जालुः । मोचाह्वो मोचरसः । तिरीटो
लोध्रः । चन्दनमत्र रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
“भावितं रजनीचूर्णं स्नुहीक्षीरैः पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढ़ं सूत्रं छिनत्त्यर्शोभगन्दरं” ॥
क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
“नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।
क्रियामर्शःसु कुर्व्वीत तत्र तत्र यथोदितां ॥
चर्म्मकीलन्तु संछिद्य दहेत् क्षारेण चाग्निना ।
वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युत्कटकासनं ॥
यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्ज्जयेत्” ।
इत्यर्शोऽधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
अर्शसः, त्रि, (अर्शस् + अस्त्यर्थे अच् ।) अर्शोरोग-
युक्तः । इत्यमरः ॥
(“हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्शसम्” ।
इति मनुः ।
“अन्नपानौषधं सर्व्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसाम् ।
हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः” ॥
इति भावप्रकाशः ।)
अर्शसानः, पुं, (ऋ + असानच्, सुट् ।) अग्निः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (“अर्श-
सानाय शचूणां हिंसित्रे” । इति वेदभाष्यम् ।)
अर्शी, [न्] त्रि, (अर्शमस्त्यस्य, अर्श + इनि ।)
अर्शोरोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
अर्शोघ्नः, पुं, (अर्शो हन्ति, अर्श + हन् + ट ।)
ओलः । तत्पर्य्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ । इत्य-
मरः ॥ सूरणः ४ । इति तट्टीका ॥ ओल इति
भाषा । (अर्शोरोगविनाशकः ।
“अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्” ।
इति सुश्रुते ।)
अर्शोघ्नी, स्त्री, (अर्शस् + हन् + ट + ङीप् ।) ताल-
मूली । इति मेदिनी ॥
अर्शोहितः, पुं, (अर्शसि हितः, सेवनेन तन्नाशक-
त्वात् ।) भल्लातकः । इति त्रिकाण्डशेषः । भेला
इति भाषा ।
अर्ह योग्यत्वे । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) पूजने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्हति विप्रो वेदं पठितुं ।
सकर्म्मकोऽपि ।
“यज्ञदानतपांस्यस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीं” ।
इति दुर्गादासः ॥
(“अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति” ।
इति मनुः ।
“हिमाण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्” ।
इति रघुवंशे ।
“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति” ।
इति मनुः ।)
अर्ह क पूजने । (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्हयति । इति दुर्गादासः ।
(“रामार्पितासनं अरुमर्कपाणिः” । इति भट्टि-
काव्ये ।)

अर्हः, पुं, (अर्ह + अच् ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हः, त्रि, (अर्ह + अच् ।) योग्यः । उपयुक्तः । यथा,—
"तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् सबान्धवान्"।
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अर्हणा,स्त्री,(अर्ह + युच् + टाप् ।) पूजा । इत्यमरः॥
("अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे" ।
इति रघुवंशे ।)

अर्हन्, [त्] पुं, (अर्हः प्रशंसायां शतृ ।) क्षपणकः । बुद्धः । इति मेदिनी ॥ शेषस्य पर्य्यायः । जिनः २ पारगतः ३ त्रिकालवित् ४ क्षीणाष्टकर्म्मा ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ शम्भुः ८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्प्रभुः ११ तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४ स्याद्वादी १५ अभयदः १६ सार्व्वः १७ सर्व्वज्ञः १८ सर्व्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेवः २१ बोधिदः २२ पुरुषोत्तमः २३ वीतरागाप्तः २४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्हन्, (त्) त्रि, (अर्ह + शतृ ।) पूज्यः । मान्यः । इति मेदिनी ॥ स्तुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
("यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते"।
इति कुमारसम्भवे ।
"त्वमर्हतामग्रसरः स्मृतोऽसि नः" ।
इति शाकुन्तले ।)

अर्हन्तः, पुं, (अर्ह + बाहुलकात् झच् ।) बुद्धः । क्षपणकः । मान्ये त्रि । इति जटाधरः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हितः, त्रि, (अर्ह + क्त ।) पूजितः । इत्यमरः ॥

अल ऋ वारणपर्य्याप्तिभूषासु (भ्वादिं-उभं-सकं ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋ अलति अलते पापं गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्य्याप्तिः सामर्थ्यं ।
"पर्य्याप्तन्तु यथेष्टं स्यात् शक्ते शक्तौ निवारणे" ।
इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जनं भूषयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अलं, क्ली, (अल + अच् ।) वृश्चिकपुच्छकण्टकः । इति हेमचन्द्रः । बिछार हुल इति भाषा । हरितालं । इति रत्नमाला अमरटीका च ॥

अलं, व्य, भूषणं । पर्य्याप्तिः । वारणं । निरर्थकं । शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं । यथा,—
"सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि चेत्" । इति लीलावती ॥

अलकः, पुं, क्ली, (अलति भूषयति मुखं, अल + वुन् ।) भङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः चोदचूर्णं तस्य कुन्तलाश्चूर्णकुन्तलाः तद्धि तत्र न्यस्यते इत्यन्ये । अलति भूषयति मुखं इत्यलकं । इति भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति सुभूतिः । इति सारसुन्दरी । तत्पर्य्यायः । चूर्णकुन्तलः २ । इत्यमरः ।
("कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं
स्तनेषु हारा अलकेष्वशोकः" ।
इति ऋतुसंहारे ।
"हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं" ।
इति मेघदूते ।)

अलकः, पुं, (अल + वुन् ।) अलर्कः । क्षिप्तकुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्य्याप्नोति, अल + वुन्, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ नन्दा चेति इति इति कर्म्मधारयः ।) कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षीयगङ्गा । इति शब्दमाला ॥ "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन तु ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषध-हेमकूट-हिमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठन्ती भारतमपि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" । इति श्रीभागवतं ॥
(हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गया सह मिलिता स्वनामख्याता नदी । गङ्गैव देवलोके अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,--
"देवेषु गङ्गा गन्धर्व्व ! प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ।
तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनेति भारतं ।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने" ॥
इति भागवतपुराणे ।)

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः सा।) कुवेरपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री + क ।) वृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

अलका, स्त्री, (अल + वुन् + टाप् ।) कुवेरनगरी । इत्यमरः ॥ अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्का कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठीतत्पुरुषः।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलक्तः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्वं ।) वृक्षनिर्य्यासविशेषः । लाहा । गौ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्ता ७ । इति भरतः । अरक्तः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९ यावकः १० अलक्तकः ११ रक्तः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १३ क्रमिः १४ वरवर्णिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।
"लाक्षा पलङ्कषालक्ती यावो वृक्षामयो जतु ।
लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा लघुः॥
अनुष्णा कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत् ।
व्रणोरःक्षतवीसर्पक्रमिकुष्ठगदापहा ॥
अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशनः" । •
इति भावप्रकाशः ॥*॥ लाक्षारसः । आलता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलक्तकः २ जतुरसः ३ रागः ४ निर्भर्त्सनं ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पद्या ८ चक्रवर्त्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कफवातरोगव्रणदोषनाशित्वं । कण्ठरोगशमनत्वं । वर्ण्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलक्तकः, पुं, (अलक्त एव, अलक्तः स्वार्थे कन् ।) निर्भर्त्सनं । अलक्तः । इति हलायुधो शब्दावली च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः" । इति कुमारसम्भवे।
"पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिलःसिद्धाङ्गनानाङ्गतैः"
इति नागानन्दे ।)

अलगर्द्दः, पुं, (लगति स्पृशति, क्विप्, लग्, अर्द्दयति, अर्द्द + अच्, अर्द्दः, लग् चासौ अर्द्दश्चेति इति लगर्द्दः, नञः सन् पीड़क इत्यर्थः, निर्व्विषत्वात् तद्भिन्नः ।) जलसर्पः । जलबोड़ा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सविषो जलव्यालभेदः । विलकेउटिया इति भाषा, "तत्र सविषाः कृष्णाः कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधाः सामुद्रिका गोनन्दाः चेति" । सुश्रुते।)

अलगर्द्धः, पुं, (अलं गृध्यति इति गृध + अच्, पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलव्यालः । इत्यमरः ॥ केउटिया इति ख्यातः । जलबोड़ा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥

अलङ्करणं, क्ली, (अलम् + कृ + भावे ल्युट् ।) भूषणं। इति शब्दरत्नावली ॥

अलङ्करिष्णुः,त्रि, (अलम् + कृ + इष्णुच् ।) अलङ्कारकर्त्ता । भूषणशीलः । इति रघुणाथचक्रवर्त्यादयः ॥ तत्पर्य्यायः । मण्डनः २ । इत्यमरः ॥ अलङ्कर्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ अलङ्कारयुक्तार्थकः । इति सारसुन्दर्य्यादयः ॥ तत्पर्य्यायः । अलंकर्त्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५ भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्त्ता, [ऋ] त्रि, (अलम् + कृ + तृच् ।) अलङ्करिष्णुः । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्म्मीणः, त्रि, (अलं समर्थः कर्म्मणे, खः ।) कार्य्यकुशलः । कर्म्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + कृ + भावे घञ् ।) भूषणं । तत्पर्य्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥*॥ अथालङ्कारयुक्तिः । तत्रादौ रत्नादिनमुच्यते ।
"रैवतश्चिधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।
गुरुशुक्रबुधस्याह्नि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥
अश्विन्यामपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।
उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥
शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तथा ।
कङ्कणं वालकञ्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात् ॥
प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः ।
पद्मरागश्च वज्रञ्च विजयो गोविदाक्षाञ्च ॥
मुक्ता वैदूर्य्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् ।
आदित्यादिदशानां सर्व्वसम्पत्तिदायकाः ॥
सुवर्णेनापि घटना सर्व्वेष्वासुप्रयुज्यते ।
प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥
प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।
तस्य प्रधानभूतत्वादित्याह भृगुनन्दनः ॥
सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः ।
अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमं" ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ मणिविशेषाणां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ काव्यालङ्कारः । स द्विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ । तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्म्मः । इति काव्यादर्शः ॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं । वैचित्र्यञ्च भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत् शब्दार्थशोभातिशयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थिरधर्म्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं दण्डि-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-चन्द्रालोकोज्ज्वल-नीलमणि-काव्यचन्द्रिका-कुवलयानन्द-सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्थेषु ज्ञेयं । अलङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदाहरणानि चन्द्रालोकधृतानि तदतिरिक्तानि साहित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
अक्रमातिशयोक्तिः—१	“अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतुकार्य्ययोः॥१	“आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च पराश्चते” ॥ १
अतद्गुणः—२	“सङ्गतानुगुणासङ्गीकारमाहुरतद्गुणं” । २	“चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रज्यसि” ॥ २
अत्यन्तातिशयोक्तिः—३	“अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्य्ये हेतुप्रशक्तिजे” । ३	“यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्म्मिका” ॥ ३
अत्युक्तिः—४	“अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णनं” । ४	“त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ ४
अधिकं—५	“अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं” । ५	“ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ॥ ५
अनन्वयः—६	“उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः” । ६	“इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः” ॥ ६
अनुकूलं—७	“अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् । ७	“कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षतं । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ ७
अनुगुणः—८	“प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” । ८	“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां” ॥ ८
अनुज्ञा—९	“दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” । ९	“मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयैव कृतं हरे । नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ॥ ९
अनुप्रासः—१०	“अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” । १०	“आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे भ्रमरान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ १०
अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणोदाहरणे उक्ते ।	“अनेकस्यैकधा साम्यसकृदाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास इष्यते” ॥	“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्-कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः । नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” ॥
अपरे यथा, वृत्त्यनुप्रासः—		
श्रुत्यनुप्रासः—	“उच्चार्य्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैतत् श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥	“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः” ॥
अन्त्यानुप्रासः—	व्यञ्जनञ्चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु । आवर्त्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादनुप्रासः स एव तत्” ॥	“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभविलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पं” ॥
लाटानुप्रासः—	“शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्य्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः” ॥	“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते । पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियं” ॥
अनुमानं—११	“अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात्” । ११	“जानीमहेऽस्याः किल सारसाक्ष्या विराजतेऽन्तःप्रियवक्त्रचन्द्रः । तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गेष्वापाण्डुता कुड्मलताक्षिपद्मे” ॥ ११
अन्योन्यं—१२	“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं” । १२	“त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया” ॥ १२
अपह्नवातिशयोक्तिः—१३	“रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्य्याध्यवसानतः । यद्यपह्नुतिगर्भत्वं सैव सापह्नवा मता” । १३	“त्वत्सूक्तिषु सुधा, राजन् भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ॥ १३
अप्रस्तुतप्रशंसा—१४	“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया” । १४	“एकः कृती स कृत्येषु योऽन्यं शक्रान्न याचते” ॥ १४
अभिधाहेतुः—१५	“अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह” । १५	“तारुण्यविलासः । इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्त्वध्यवसायमूलोऽयमलङ्कारः” ॥ १५
अर्थान्तरन्यासः—१६	“उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः” । १६	“हनूमानब्धिमतरत् दुष्करं किं महात्मनां ॥ गुणवद्वस्तुसंसर्गात् याति स्वल्पोऽपि गौरवं । पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्य्यते” ॥ १६
अर्थापत्तिः—१७	“दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते । क्वचित् प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्यापतनं । क्वचित् अप्राकरणिकात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ” । १७	“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः” ॥ “विललाप सवाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरतां । अतितप्तमयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणां” ॥ १७

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
अल्पं ——— १८	"अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता" । १८	"मणिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते" ॥ १८
अवज्ञालङ्कृतिः ——— १९	"ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्कृतिस्तु सा"। १९	"स्वल्पमेवाम्बु लभते पान्थः प्राप्यापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः" ॥ १९
असङ्गतिः ——— २० तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	"विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्य्यहेत्वोरसङ्गतिः । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥ अन्यत् कर्त्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा" । २०	"विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना । अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाकृथाः । गोत्रोद्धारप्रवृत्तो हि गोत्रोद्धारं पुराकरोः" ॥ २०
असदर्थनिदर्शना ——— २१	"अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययासत्सदर्थयोः"।अस्यार्थः। कस्यचित् किञ्चित् क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया-परान् प्रति असतः सतो वार्थस्य बोधनंवर्णनं ।२१	"नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये पुनः" ॥ २१
असम्भवः ——— २२	"असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनं" । २२	"को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति" ॥ २२
आवृत्तिदीपकं ——— २३ तत् त्रिविधं। पदावृत्तिः। अर्थावृत्तिः। उभयावृत्तिः।	"त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं" । २३	"वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्व्वरी॥ उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः"॥ २३
आक्षेपः ——— २४ अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	"आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ॥ आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते"।२४	"चन्द्र सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखं । नायं दूति तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः । गच्छ गच्छसि चेत्कान्त तत्रैव स्याज्जनिर्म्मम"॥ २४
उत्प्रेक्षा ——— २५ सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तूत्प्रेक्षा। हेतूत्प्रेक्षा। फलोत्प्रेक्षा। तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा। परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधे। एवमुत्प्रेक्षा षड्विधा।	"सम्भावनाः स्यदुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मता । उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे" । २५	"धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशालिनां । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥ रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवं । त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्व्वैरायते शशी ॥ मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः । प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति" ॥ २५
उत्तरं ——— २६	"किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं" । २६	"यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रेयं सुतरां सरित्" ॥ २६
उदात्तं ——— २७	"उदात्तमृद्धिरचितं श्लाघ्यमार्ल्योपलक्षणं" । २७	"सासौ यत्राभवद्युद्धं तव धूर्ज्जटिनाऽर्ज्जुन" ॥ २७
उपमा ——— २८	"उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः" । २८	"हंसीव भूपतेः कीर्त्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते" ॥ २८
उपमेयोपमा ——— २९	"पर्य्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता" । २९	"धर्म्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म्म इव त्वयि" ॥ २९
उल्लासः ——— ३०	"एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि" । ३०	"अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः । निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्धाटीश्वरियोषितः ॥ तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं ॥ लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः" ॥ ३०
उल्लेखः ——— ३१ लक्षणभेदेन स द्विविधः ।	"बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते । एकोनबहुधोल्लेखोऽप्यसौ विषयभेदतः" । ३१,	"स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वद्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः । गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने" ॥ ३१
एकावली ——— ३२	"गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणीरेकावली मता" । ३२	"नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भशासनौ । दोःस्तम्भौ जानुपर्य्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ । जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः" ॥ ३२
कारकदीपकं ——— ३३	"क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकं" । ३३	"गच्छत्या गच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति" ॥ ३३
कारणमाला ——— ३४ सा पूर्व्वपूर्व्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	"गुम्फः कारणमाला स्याद्यथा प्रक्रान्तकारणैः"। ३४	"नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥ भवन्ति नरकाः पापाः पापं दारिद्र्यसम्भवं । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव" ॥ ३४
काव्यलिङ्गं ——— ३५	"समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं" । ३५	"जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः" ॥ ३५
काव्यार्थापत्तिः ——— ३६	"कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते" । ३६	"स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहां" ॥ ३६
कैतवापह्नुतिः ——— ३७	"कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निह्नवे पदैः" । ३७	"निर्यान्ति स्मरनाराचा कान्तादृक्पातकैतवात्" ॥ ३७
गूढोक्तिः ——— ३८	"गूढोक्तिरन्योद्देश्या गीर्यदन्यं प्रति कथ्यते" । ३८	"वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः" ॥ ३८
चपलातिशयोक्तिः ——— ३९	"चपलातिशयोक्तिस्तत्पौर्वापर्य्यव्यतिक्रमः" । ३९	"अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा" ॥ ३९
चित्रं ——— ४०	"पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते" । ४०	"मारमासुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा । मात्तधूर्त्तममावासा सा वामा मेऽस्तु मारमा" ॥ ४०

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
चित्रकाव्यमनेकविधं यथा। पद्म-चक्र-धनुः-खड्ग-नागपाश-कवाट-नौका-बन्धाः। अश्वगति-त्रिपदी-गोमूत्रिकादयः।		
छेकापह्नुतिः —— ४१	"छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निह्नवे"। ४१	"प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्तः किं न हि नूपुरः"॥ ४१
तद्गुणः —— ४२	"तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः"। ४२	"पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा"॥ ४२
तुल्ययोगिता —— ४३		
सा त्रिधा।		
प्रथमा यथा ——	"वर्ण्यानामितरेषां वा धर्म्मैक्यं तुल्ययोगिता"।	"सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च।
		त्वदङ्गमार्द्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते।
		मालतीशशभृल्लेखा कदलीनां कठोरता॥
द्वितीया यथा ——	"हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता।	प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया॥
तृतीया यथा ——	गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता"। ४३	लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि"॥ ४३
दीपकं —— ४४	"वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्म्मैक्यं दीपकं बुधाः"। ४४	"मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः"॥ ४४
दृष्टान्तः —— ४५	"चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः"। ४५	"त्वमेव कीर्त्तिमान्राजन् विधुरेव हि कान्तिमान्"॥ ४५
निदर्शना —— ४६	"वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना।	"या दातुः सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कता॥
सा त्रिधा।	पदार्थगर्भामप्यन्ये वदन्त्यन्यां निदर्शनां॥	त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः॥
	अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययासत्सदर्थयोः"। ४६	नश्यद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः"॥ ४६
निरुक्तिः —— ४७	"निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं"। ४७	"ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान्"॥ ४७
परिकरः —— ४८	"अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणे"। ४८	"सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः"॥ ४८
परिकराङ्कुरः —— ४९	"साभिप्रायविशेष्यश्चेद्भवेत् परिकराङ्कुरः"। ४९	"चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः"॥ ४९
परिणामः —— ५०	"परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना"। ५०	"प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्ष्यते मदिरेक्षणा"॥ ५०
परिवृत्तिः —— ५१	"परिवृत्तिर्व्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्म्मिथः"। ५१	"ययावेकं शरं मुक्त्वा कटाक्षान् स रिपुस्त्रियाः"॥ ५१
परिसंख्या —— ५२	"परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रणा"। ५२	"स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवां"॥ ५२
पर्य्यस्तापह्नुतिः —— ५३	"अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्य्यस्तापह्नुतिस्तु सा"। ५३	„नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखं"॥ ५३
पर्य्यायः —— ५४	"पर्य्यायो यदि पर्य्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः।	"पद्मं मुक्त्वा गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा॥
स द्विविधः।	"एकस्मिन् यस्यानेकं वा पर्य्यायः सोऽपि सम्मतः"॥ ५४	अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराजनि"॥ ५४
पर्य्यायोक्तं —— ५५	"पर्य्यायोक्तं तु गम्यस्य वचोभङ्ग्यन्तराश्रयः।	नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ॥
तत् द्विविधं।	पर्य्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनं"॥ ५५	यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह"॥ ५५
पिहितं —— ५६	"पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितं"। ५६	"प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्"॥ ५६
पुनरुक्तवदाभासः —— ५७	"आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनं।	"भुजङ्गकुण्डलीव्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः।
	पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः"॥ ५७	जगन्त्यपि सदा पायादव्याच्चेतोहरः शिवः"॥ ५७
पूर्ब्बरूपः —— ५८	"पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्ब्बरूपमुदाहृतं।	हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसासितः॥
स द्विविधः।	पूर्ब्बावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि"॥ ५८	दीपे निर्व्वापितेऽप्यासीत् काञ्चीरत्नैर्महर्महः"॥ ५८
प्रतिवस्तूपमा —— ५९	"वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता"। ५९	"तापेन भ्राजते सूर्य्यः शूरश्चापेन राजते"॥ ५९
प्रतिषेधः —— ६०	"प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्तनं"। ६०	"न द्यूतमेतत् कितवाक्रीड़नं निशितैः शरैः"॥ ६०
प्रतीपं —— ६१	"प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनं।	"तल्लोचनसमं पद्मं तद्वक्त्रसदृशो विधुः।
तल्लक्षणभेदेन पञ्चविधं। न तु नामभेदेन।	अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत्॥	अलं गर्व्वेण ते वक्त्रकान्त्या चन्द्रो भवादृशः।
	वर्ण्योपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः।	कः क्रौर्य्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः।
	वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिर्वचश्च तत्॥	मिथ्यावादो हि मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजं।
	प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्यते"। ६१	दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना"॥ ६१
प्रत्यनीकं —— ६२	"प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः"। ६२	"जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ"॥ ६२
प्रस्तुताङ्कुरः —— ६३	"प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः"। ६३	"किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकाढ्यया"॥ ६३
प्रहर्षणं —— ६४	"उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्व्विना यत्नं प्रहर्षणं।	"तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका॥
तत् त्रिविधं।	वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं॥	दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः॥
	यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभः फलस्य तत्"॥ ६४	निध्यञ्जनौषधीमूलं खनतासादितो निधिः"॥ ६४
प्रौढ़ोक्तिः —— ६५	"प्रौढ़ोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं"। ६५	"कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः"॥ ६५
भाविकं —— ६६	"भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनं"। ६६	"अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः"॥ ६६
भाषासमावेशः —— ६७	"शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि।	"गुञ्जन्मणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे।
	वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते"॥ ६७	विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसार-
		समीरे"॥ ६७

अल अथालङ्कारनामानि	अल तल्लक्षणानि	अल तदुदाहरणानि
भेदकातिशयोक्तिः —— ६८	"भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनं" । ६८	"अन्यदेवास्य गाम्भीर्य्यमन्यद्धैर्य्यञ्च भूपतेः" ॥ ६८
भ्रान्तापह्नुतिः —— ६९	"भ्रान्तापह्नुतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे" । ६९	"तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किमु सखे स्मरः" ॥ ६९
भ्रान्तिमान् —— ७०	"स्यात् स्मृतिर्भ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयं" । ७०	"अयं प्रमत्तो मधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजं" ॥ ७०
मालादीपकं —— ७१	"दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते" । ७१	"स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः" ॥ ७१
मिथ्याध्यवसितिः —— ७२	"किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं" ।७२	"मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत् खस्रजं वहन्" ॥ ७२
मीलितं —— ७३	"मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते" । ७३	"रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे" ॥ ७३
मुद्रा —— ७४	"सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः" । ७४	"नितम्बगुर्व्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा" ॥ ७४
यथासंख्यं —— ७५	"यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः" । ७५	"शत्रुं मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जय" ॥ ७५
यमकं —— ७६	"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते" । ७६	"नवपलाशपलाशवनं पुरःस्फुटपरागपरागतपङ्कजं । मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः" ॥ ७६
युक्तिः —— ७७	"युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्म्मगुप्तये" । ७७	"त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्यां धनुः पौष्पं करेऽलिखत्" ॥७७
रत्नावली —— ७८	"क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः" । ७८	"चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्व्वज्ञस्त्वं महीपते" ॥ ७८
रूपकं —— ७९ तत् द्विविधं । अभेदरूपकं । ताद्रूप्यरूपकञ्च । तच्च समन्यूनाधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं । समाभेदरूपकं । न्यूनाभेदरूपकं । अधिकाभेदरूपकं । समताद्रूप्यरूपकं । न्यूनताद्रूप्यरूपकं । अधिकताद्रूप्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।	"विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत्" । "रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः" ॥७९	"अयं हि धूर्ज्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् । अयमास्ते विना शम्भुस्तार्त्तीयिकं विलोचनं ॥ शम्भुर्व्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टितां । अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता । अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते" ॥ ७९
रूपकातिशयोक्तिः —— ८०	"रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्य्याध्यवसानतः" । अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखनं विना विषयिवाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं तत्पूर्व्वकं विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसानं तस्मिन् सति रूपकातिशयोक्तिः" । ८०	पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः" ॥८०
ललितं —— ८१	"प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनं" । ८१	"ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति" ॥ ८१
लुप्तोपमा —— ८२ सा चाष्टधा । वाचकलुप्ता । धर्म्मलुप्ता । उपमानलुप्ता । धर्म्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता । वाचकोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानवाचकलुप्ता ।	"वर्ण्योपमानधर्म्माणामुपमावाचकस्य च । एकद्वित्र्यनुपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा" ॥ ८२	"तड़िद्गौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्म्मम । कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥ यत् त्वया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः । तदेतत् काकतालीयमवितर्क्कितसम्भवं" ॥ ८२
लेशः —— ८३	"लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं" । ८३	"अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । "शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलं" ॥ ८३
लोकोक्तिः —— ८४	"लोकप्रवादानुकृतिं लोकोक्तिरिति कथ्यते" । ८४	'सहस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने" ॥ ८४
वक्रोक्तिः —— ८५	"वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपूर्व्वार्थप्रकल्पनं" । ८५	"मुञ्च मानं दिनं प्राप्तं नेह नान्दी हरान्तिके" ॥८५
विकल्पः —— ८६	"विरोधे तुल्यबलयोर्व्विकल्पालङ्कृतिर्म्मता" । ८६	"सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः" ॥८६
विकस्वरः —— ८७	"यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः" ।८७	"स न जिग्ये महान्तो हि दुर्द्धर्षाः सागरा इव" ॥ ८७
विचित्रं —— ८८	"विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया" । ८८	"नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिं" ॥८८
विधिः —— ८९	"सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाहुर्व्विध्यलङ्कृतिं" । ८९	"पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्" ॥८९
विनोक्तिः —— ९० लक्षणभेदेन सा द्विविधा ।	"विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते" ॥९०	"विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पदं । विना खलैर्व्विभात्येषा राजेन्द्र भवतः सभा" ॥ ९०
विभावना —— ९१ अस्या लक्षणान्युदाहरणानि च षट् ।	"विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्य्यजन्म चेत् । हेतूनामसमग्रत्वे कार्य्योत्पत्तिश्च सा मता ॥ कार्य्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके । अकारणात् कार्य्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ॥ विरुद्धात् कार्य्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना । कार्य्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना" ॥९१	"अपलाक्षारसासिक्तं रक्तं ते चरणद्वयं । अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्ज्जगज्जयति मन्मथः ॥ नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गमः । शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतः ॥ शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति तां । यशःपयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव" ॥ ९१
विरोधः —— ९२ स दशधा ।	"जातिश्चतुर्भिर्ज्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः । क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यत्-द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः" ॥ ९२	"तव विरहे मलयमरुद्दावानलः शशिरुचोऽपि शोषमणिः । हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः ॥ सन्ततमुसलासङ्गाद्दूरतरगृहकर्म्मघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

अथ अथालङ्कारनामानि	अथ तल्लक्षणानि	अथ तदुदाहरणानि।
		कठिनाः सति भवति कराः सरोजकुमाराः। अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः। स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव॥ वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः। राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलो भवेत्॥ नयनयुगासेचनकं मानससृत्यापि दुष्प्रापं। रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे" ॥ ९२
विरोधाभासः——————९३	"आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते"। ९३	"विनापि तन्वि हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ"॥९३
विवृतोक्तिः——————९४	"विवृतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि"। ९४	"वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति स सूचनं" ॥ ९४
विशेषः——————९५ स त्रिविधः।	"विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं। विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते॥ किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः"। ९५	"गते सूर्य्येऽपि दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः। अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्व्वदिक्ष्वपि सैव मे॥ त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणं" ॥ ९५
विशेषोक्तिः——————९६	"कार्य्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे"। ९६	"हृदि स्नेहक्षयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि" ॥ ९६
विषमं——————९७ तत् त्रिविधं।	"विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयोः। विरूपकार्य्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतं॥ अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्"। ९७	"क्वेयं शिरीषमृद्वङ्गी क्व तावृङ्मदनज्वरः। कीर्त्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका॥ भक्ष्याशया हि मञ्जूषां दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षितः" ॥ ९७
विषादनं——————९८	"इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनं"। ९८	"दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावन्निर्व्वाण एव सः" ॥ ९८
व्याघातः——————९९ स द्विविधः।	"स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्। सौकार्य्येण निबद्धापि क्रियाकार्य्यविरोधिनः"। ९९	"यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मरः। दया चेद्बाल इति मय्यपरित्यज्य एव ते" ॥ ९९
व्याजनिन्दा——————१००	"निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते"।१००	"विधे स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः" ॥१००
व्याजस्तुतिः——————१०१ स द्विविधः।	"उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः"।१०१	"कः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवं॥ साधु दूति पुनः साधु कर्त्तव्यं किमतः परं। यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि" ॥ १०१
व्याजोक्तिः——————१०२	"व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनं"। १०२	"सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा" ॥ १०२
व्यतिरेकः——————१०३	"व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः"। १०३	"शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः"॥१०३
शुद्धापह्नुतिः——————१०४	"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नवः"। १०४	"नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहं"॥१०४
श्लेषः——————१०५ स च त्रिविधः। प्रकृतानेकविषयः १ अप्रकृतानेकविषयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविषयः ३।	"नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रयः"। १०५	"सर्व्वतो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्॥ अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा हतशक्तिना। उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः" ॥ १०५
सदर्थनिदर्शना——————१०६	"विभावनं सम्पदानां फलं सुहृदनुग्रहः"। १०६	"उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियं" ॥ १०६
सन्देहः——————१०७	"स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयं"।१०७	"पङ्कजं वा सुधांशुर्व्वेत्यस्माकन्तु न निर्णयः" ॥ १०७
समं——————१०८ तत् त्रिविधं।	"समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः। सारूप्यमपि कार्य्यस्य कारणेन समं विदुः। विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थः कर्त्तुमुद्यमः"। १०८	"स्वानुरूपं कृतं पद्महारेण कुचमण्डलं॥ नीचप्रवणता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता॥ युक्तो वारणलाभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः" ॥ १०८
समाधिः——————१०९	"समाधिः कार्य्यसौकर्य्यं कारणान्तरसन्निधेः"। १०९	"उत्कण्ठिता च कुलटा जगामास्तञ्च भानुमान्" ॥१०९
समासोक्तिः——————११०	"समासोक्तिःपरिस्फूर्त्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्"।११०	"अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः" ॥ ११०
समुच्चयः——————१११ स द्विविधः।	"बहूनां युगपद्भाजां भावगुम्फः समुच्चयः। अहं प्रथमिकाभाजामेककार्य्यान्वयोऽपि सः"।१११	"नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तव द्विषः॥ लं शीलं वयो विद्या धनञ्च मदयत्यमुं" ॥ १११
सम्बन्धातिशयोक्तिः——————११२ लक्षणभेदेन सा द्विधा।	"सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनं। योगेप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते"। ११२	"सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलं। त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे" ॥ ११२
सम्भावनं——————११३	"सम्भावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये"। ११३	"यदि शेषोऽभवद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव" ॥ ११३
सहोक्तिः——————११४	"सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः"। ११४	"दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह" ॥११४
सामान्यं——————११५	"सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः"। ११५	"मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्च्चिताः। अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिका अभिसारिकाः" ॥११५
सारः——————११६	"उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते"। ११६	"मधुरं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः"॥११६
सूक्ष्मं——————११७	"सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञे तरसाकूतचेष्टितं"। ११७	"मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत्"। ११७
लोकोक्तिः——————११८	"लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता"।११८	"भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरणं सखे" ॥ ११८
स्वभावोक्तिः——————११९	"स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं"।११९	"कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैः सलीक्ष्यते" ॥ ११९

अथालङ्कारनामानि

भ्रान्तिमान् ——— १२०
हेतुः ——— १२१
स द्विविधः ।
हेत्वपह्नुतिः ——— १२२

तल्लक्षणानि

"स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयं" ।१२०
"हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।
हेतुर्हेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते" । १२१
"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नवः ।
स एव युक्तिपूर्ब्बश्चेदुच्यते हेत्वपह्नुतिः" । १२२

तदुदाहरणानि

"पङ्कजं पश्यतः कान्ता मुखं मे गाहते मनः" ॥१२०
"असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवां ॥
लक्ष्मीविलासो विदुषां कटाक्षा वेङ्कटप्रभोः" ॥१२१
"नेन्दुस्तीव्रो न निश्यर्कः सिन्धोरौर्व्वोऽयमुत्थितः" ॥ १२२

अलङ्क्रिया, स्त्री, (अलम् + कृ + भावे श ।) भूषितकरणं । तत्पर्य्यायः । भूषा २ । इत्यमरः ॥

अलङ्कृतः, त्रि, (अलम् + कृ + कर्म्मणि क्तः ।) अलङ्कारयुक्तः । तत्पर्य्यायः । भूषितः २ प्रसाधितः ३ परिष्कृतः ४ मण्डितः ५ । इत्यमरः ॥ ("अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम्" । इति महाभारते ।)

अलञ्जरः, पुं, (अलम् + जॄ + अच् ।) मृण्मयबृहज्जलधरपात्रं । जाला इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । अलिञ्जरः २ मणिकं ३ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अलतिः, पुं, (अल + बाहुलकात् अतिच् ।) गीतविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

अलन्धूमः, पुं, (अलमत्यर्थं धूमः ।) धूमसमूहः । इति जटाधरः ॥

अलम्, व्य, भूषणं । पूर्णता । सामर्थ्यं । निषेधः । इत्यमरः ॥ निरर्थकं । इति भरतः ॥

अलम्बुषः, पुं, (अलं पुष्णाति, पुष + क, पृषोदरादित्वात् षस्य बः ।) प्रहस्तः । वमनं । राक्षसविशेषः ॥ इति मेदिनी ॥ (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां सहायः स्वनामख्यातो राक्षसः ।
"सात्यकिश्चापि संक्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।
अलम्बुषं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनां बली" ॥
इति महाभारते ।)

अलम्बुषा, स्त्री, (अलं पुष्णाति, पुष + क, षस्य बः, ततः स्त्रियां टाप् ।) मुण्डीरी । स्वर्गवेश्याभेदः । इति मेदिनी ॥
("अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सुरूपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा" ॥
इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरेखादिः ॥ लज्जालुभेदः । तत्पर्य्यायः । खरत्वक् २ मेदः ३ गला ४ । अस्या गुणाः । लघुत्वं । स्वादुत्वं । क्रिमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भावप्रकाशस्य ॥
"अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफला नागरा मृताः ।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णन्तु तत्समं ॥
पिबेन्मस्तुसुरातक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयत्यामवातं सशोथं वातशोणितं ॥
त्रिकजानूरुसन्धिस्थं ज्वरारोचकनाशनं ।
पथ्याश्चधात्र्यस्त्रिफला भागवृद्धावयं क्रमः" ॥ * ॥
अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥
"अलम्बुषा गोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडूची नागरञ्चेति समभागानि कारयेत् ॥
काञ्जिकेन तु तत्पेयं विड़ालपदमात्रकं ।
आमवाते प्रवृद्धे च योगोऽयममृतोपमः ॥ * ॥
अपरालम्बुषाद्यं चूर्णं ॥ * ॥ इति च भावप्रकाशे ॥)

अलर्कः, पुं, (अलमर्क्कतेऽर्च्यते वा, अर्क + अच्, अर्च + घञ् वा ।) क्षिप्तकुक्कुरः । ("आलर्कं विषमिव सर्व्वतः प्रसृप्तम्" । इति उत्तरचरिते ।) श्वेतार्कवृक्षः । श्वादा आकन्द इति भाषा ।
(अस्य पर्य्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा—
"अलर्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबालार्कः प्रतापसः ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोटः प्रकीर्त्तितः ॥
अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् ।
निहन्ति प्लीहगुल्मार्शःश्लेष्मोदरशकृत्क्रिमीन् ॥
अलर्ककुसुमं वृष्यं लघु दीपनपाचनं ।
अरोचकप्रसेकार्शःकासश्वासनिवारणम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
"दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शाः कण्डूक्लेदान्वितान्तराः" ।
अङ्गुल्योऽलस मित्याङ्गः ॥ इति वाभटः ॥)
तत्पर्य्यायः । प्रतापसः २ राजार्कः ३ गणरूपी ४ । इति रत्नमालामरौ ॥ शूकराकाराष्टपादतीक्ष्णदन्तसूच्याकृतिलोमजन्तुविशेषः । दंशनामासुरो भृगुशापात् अयं जन्तुर्भूत्वा कर्णस्योरुं भित्त्वा परशुरामदृष्टिपातात् शापमुक्तः पूर्व्वरूपो बभूव । इति महाभारते राजधर्म्मे ॥
("ददर्श रामस्तं चापि क्रिमिं शूकरसन्निभं ।
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतं ॥
रोमभिः संनिरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ।
सोऽब्रवीदहमासं प्रागदंशो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात ! भृगोस्तुल्यवया इव ।
सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्य्यामपहरं बलात् ॥
महर्षेरभिशापेन क्रिमिभूतोऽपतं भुवि" ।
स्वनामख्यातो नृपतिः ।
"शैव्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ।
अलर्कश्चक्षुषी दत्वा जगाम गतिमुत्तमाम्" ॥
इति रामायणे । स्वनामख्यातः काशिराजः, स हि वत्सराजस्य पुत्रः सन्नतेश्च पिता, यथा हरिवंशे,—
"वत्सपुत्त्रस्त्वलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ।
अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
तस्यासीत् सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः" ।)

अलले, व्य, पिशाचभाषायां सम्बोधनं । तत्पर्य्यायः । अले २ अलेले ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

अलवालं, क्ली, (लवमालाति, ला + क, ततो नञ्समासः ।) आलवालं । वृक्षमूले जलधारणार्थकृतालिः । चारमादा इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अलवालकं, क्ली, (अलवाल एव, अलवाल + स्वार्थे कन् ।) आलवालं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलसः, त्रि, (न लसति व्याप्रियते, लस + अच् ।) आलस्ययुक्तः । आल्स्या इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मन्दः २ तुन्दपरिमृजः ३ आलस्यः ४ शीतकः ५ अनुष्णः ६ । इत्यमरः ॥ शीतलः ७ कुण्ठः ८ मुखनिरीक्षकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रियामन्दः । क्रियाजड़ः । अवश्यकर्त्तव्येषु अप्रवृत्तिशीलः । "अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनं । प्रमदेव वृद्धपतिं नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मीः" । इति हितोपदेशे ।)

अलसः, पुं, (लस + अच्, ततो नञ्समासः ।) वृक्षविशेषः । पादरोगभेदः । इति मेदिनी ॥ पाँकुइ इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
"क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ ।
दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत्" ॥
अलसं कादुइ इति लोके । अथ तस्य चिकित्सा ।
"पादौ सिक्तारनालेन लेपनं त्वलसे हितं ।
पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलैः ॥
तुद्रास्वरससिद्धेन कटुतैलेन लेपयेत् ।
ततः कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत्" ॥
अवधूलयेत् ।
"करञ्जवीजं रजनी कासीसं पद्मकं मधु ।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ ("दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शाः कण्डूक्लेदान्वितान्तराः । अङ्गुल्योऽलसमित्याङ्गः" ॥ इति वाभटः ॥)

अलसकः, पुं, (न लस्यति अनेन, लस + करणे वुन् ।) उदररोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ तस्य रूपं ।
"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥
वातवर्च्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ तु यस्य च" ॥
तन्त्रान्तरे ।
"प्रयाति नोर्द्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः" ॥
अस्य लक्षणं चिकित्सा च अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥ (अलसकमुपदेक्ष्यामः । दुर्ब्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्ष-

शीतमुष्णाम्लमेवेन सद्यस्तपानमनिलप्रपीड़ितं श्ले-ष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न बहिर्मुखी भवति । ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यान्याम-प्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि । अति-मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्य्यग्गा-गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेव दोष-मामविषमित्याचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्ग-त्वात् । तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोप-क्रमत्वाच्चेति । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूत-मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सलवणमुष्णवारि । ततः स्वेदनवर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् । इति चरकः ॥)

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः, स्त्रियां टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥ हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणे यस्याः सा ।) स्त्री-विशेषः । सा अलसदृष्टियुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

अलक्षणं, क्ली, (लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं, विरोधे नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लक्षणं । मन्दचिह्नं । ("आचारात् धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम्"। इति मनुः ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥

अलक्ष्मीः, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञत्र विरोधे ।) नरक-देवता । तत्पर्य्यायः । निर्ऋतिः २ । इत्यमरः ॥ कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-कर्णिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवी ५ इति पाद्मोत्तरखण्डं ॥ तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे द्रष्टव्यं ॥ * ॥ दीपान्विताममावास्यायां तस्याः पूजा-विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-पूजनं । इत्याचार्य्यचूड़ामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-पुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा ध्यायेत् ।

"अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां द्विभुजां कृष्णवस्त्रपरीधानां लौहाभरणभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितां गृह-सम्मार्ज्जनीहस्तां गर्दभारूढ़ां कलहप्रियां" । इति ध्यात्वा विमुखेन "ॐ अलक्ष्म्यै नमः" इत्यनेन निर्म्माल्येन कृष्णपुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

"(ॐ)अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनी ।
सुखरात्रौ मया दत्तां गृह्ण पूजाञ्च शाश्वतीं ॥
दारिद्र्यकलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी ।
याहि शत्रोर्गृहे नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि सर्व्वदा ।
पुत्त्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि" ॥
ततः शूर्पवाद्येन सीमान्ते तां विसृजेत् ।
इति तत्त्वचन्द्रिका ॥ * ॥ किञ्च,—
"एवं गते निशीथे तु नारी च स्वगृहाङ्गनात् ।
अलक्ष्मीश्च वहिष्कार्य्या अमन्त्रश्च यथाविधि" ॥
इति तत्त्वतन्त्र्यांवद्धतब्रह्मपुराणं ॥ * ॥
"एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्धलोचने ।
तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः ॥
निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गनात्" ॥
इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नधृतभविष्यपुराणं ॥

अलातं, क्ली, (ला + क्त, नञ्समासः ।) अङ्गारः । इत्यमरः ॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठः ।
"कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्वाणालातलाघवम्" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अलाबुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लबि ऊणित् नलो-पश्च वृद्धिः ।) लताविशेषः तत्फलञ्च । लाउ इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४ तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ आलाबुः ८ एलाबुः ९ लाबुः १० लाबुका ११ । इत्यमरः तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलाबुः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

"अलाबुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनं" ।
इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुरु-पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाड़ी-गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं ॥ मलभेदकत्वं । वात-श्लेष्मकारित्वं । रूक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("वर्च्चोभेदीन्यलाबूनि रूक्षशीतगुरूणि च" ।
इति चरकश्च ।
"अलाबुर्भिन्नविट्का तु रूक्षागुर्व्वतिशीतला" ।
इति च सुश्रुतः ॥)

अलारं, क्ली, (अरार्य्यते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिः, पुं, स्त्री, (अलति दंशे समर्थो भवति यः, सः, अल + इन् ।) भ्रमरः ।

("अलिपङ्क्तिरनेकशस्तया,
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता" ।

इति कुमारसम्भवे ।
"अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय" ।
इति रघुवंशे ।) वृश्चिकः । इत्यमरः ॥ काकः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति मेदिनी ॥ (वृश्चिकराशिः ।)

अलिकं, क्ली, (अल्यते भूष्यते, अल + कर्म्मणि इकन् ।) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्कुलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः, तृतीयातत्पुरुषः ।) कुब्जकवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

अलिगर्द्दः, पुं, (अलिरिव वृश्चिक इव गृध्नोति, गृध् + अच् ।) जलसर्पः । आलाध इति ख्यातः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्वा, स्त्री, (अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा, ।) जिह्वो-परि क्षुद्रजिह्वा । आलजिव इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्विका, स्त्री, (अलिजिह्वा एव स्वार्थे कन्; टाप् ।) अलिजिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिञ्जरः, पुं, (अल + इन, अलिं सामर्थ्यं जरयति जणाति वा, अलि + जृ + अच, पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मृदादिनिर्म्मितजलाधारविशेषः । जा इति ख्यातः । इत्यमरः ॥

("उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभं" ॥
इति महाभारते ।)

अलिदूर्व्वा, स्त्री, (अलिरिवाकारेण दूर्व्वा ।) माल दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भूष्यते, अल + कर्म्मणि बाहुलकात् किन्दच् ।) वहिर्द्वारसंलग्नचतुर कृत्रिमभूमिः । तत्पर्य्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः वहिर्द्वारप्रकोष्ठः ४ आलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृ द्वारपिण्डकः । अलिन्दः नान्तोति अलञ्ज् इ ऋत्वादिः । यस्याममलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः स्वार्थे ष्णे आलिन्दो दीर्घादिरपि ।

"गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणःप्रघणस्तथा" ।
इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक आलिन्द इति ह इह तूभयमेव श्लेषादिति साम्भः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥*॥ अन्यत्र ।
"प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।
गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयं ॥
आलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि"
इति शब्दरत्नावली ॥

("मुक्ताफलनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनां ।
यस्याममलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥"

इति माघः ।)

अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप बाहुलकात् कर्म्मणि वुन् ।) भ्रमरः । कोकिलः कुक्कुरः । इति मेदिनी ॥ (वृश्चिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्वृश्चिक इव पत्रमस्य कपि अत इत्त्वम् ।) वृश्चिकाख्यक्षुपः । इ राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्णी, स्त्री, (अलिरिव पर्णमस्याः, ङीप् वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, क्ली, (अलीनां प्रियं षष्ठीतत्पुरुषः रक्तोत्पलं । रक्तपद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, षष्ठीतत्पुरुषः पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिरिव मक्कते, मक्क + अच पृषोदरादित्वात्कलोपः ।) भेकः । कोकिलः भ्रमरः । पद्मकेशरः । मधूकवृक्षः । इति मेदिनी

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद + णि + अच् ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः

अलिम्बकः, पुं, (न + लिपि + वुन्) पद्मकेशरः भेकः । भ्रमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली (कुक्कुरः । मधूकवृक्षः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, व + णिच् + णिनि + ङीप् ।) केविकापुष्पं । इ राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न्] पुं, (अलं वृश्चिकपुच्छस्थकण्टकं विद्य तेऽस्य इनि ।) भ्रमरः ।

("मलिनिमालिनि माधवयोषिताम्"। इति माघः।) वृश्चिकः। इति मेदिनी॥

अलीकं, क्ली, (अल + ईकन्।) अप्रियं। ("तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति"। इति रामायणे।) मिथ्या। इत्यमरः॥ ("जातेऽलीकनिमीलिते नयनयोः"। इति अमरुशतके।) स्वर्गः। इति मेदिनी॥ ललाटं। इति हेमचन्द्रः॥

अलीकं, त्रि, (अल + ईकन्।) मिथ्या। अप्रियं। अल्पं। इति शब्दरत्नावली॥

अलीकमत्स्यः, पुं, अङ्गारखिन्नतिलतैलभृष्टमाषपिष्टं। तत्र प्रमाणं राजनिर्घण्टे यथा।

"माषपिष्टिकया लिप्तनागवल्लीदलैर्म्मृदुत्।
तत्तु संखेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामङ्गारकोपरि॥
ततो भिन्नाश्रितं खण्डं तिलतैलेन भर्ज्जयेत्।
अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः॥
तं हन्ताकभटित्रेण वास्तूकेन च भक्षयेत्॥"

अलुः, स्त्री, (अल + उन्।) आलुः। क्षुद्रकलसी। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अलुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः, नञ्समासः।) लोभरहितः। यथा मनुः।

"एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः। स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः"॥

"एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टधृतपाठः।" इति व्यवहारतत्त्वं॥

("अलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिवृतः"। इति कादम्बरी।)

अले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं। इति शब्दरत्नावली॥

अलेले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं। इति शब्दरत्नावली॥

अलोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ्।) लोभाभावः। यथा,—

"इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्म्मस्याष्टविधः स्मृतः"॥
इति महाभारतं॥

अलोभी, [न्] त्रि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न लोभी इति नञ्समासः।) लोभशून्यव्यक्तिः। नास्ति लोभो यस्य इति बहुव्रीहिसमासादिन्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

अलोहितं, क्ली, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात् इति वा।) रक्तपद्मं। इति रत्नमाला॥

अलौकिकः, त्रि, (लोके विदितः, लोक + ठक् ततो नञ्समासः।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः। अमानुषिकः। लोकातीतः। यथा,—

"अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे
न यानि नामानि समुल्लिलेख।
विलोक्य तैस्तद्धुना प्रचार-
मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य"॥
इति त्रिकाण्डशेषद्वितीयश्लोकः॥

("उपसंहर विश्वात्मन्नदोरूपमलौकिकम्"। इति भागवतपुराणम्।)

अल्पं, त्रि, (अल् + प।) किञ्चित्। तत्पर्य्यायः। ईषत् २ मनाक् ३ स्तोकं ४।

("अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः"। इति मनुः।) क्षुल्लकं ५ सूक्ष्मं ६ दभ्रं ७ कृशं ८ तनुः ९ तनूः १० त्रुटिः ११ त्रुटी १२ मात्रा १३ लवः १४ लेशः १५ कणः १६ कणी १७ कणिका १८ अणुः १९ सूक्ष्मं २०। इत्यमरः॥ क्षुद्रं २१ क्षुल्लकं २२ खुल्लं २३ कणा २४। इति शब्दरत्नावली। (अतिसामान्यः।

"अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्"।
इति रघुवंशे। संक्षिप्तं। अदीर्घं।
"अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं,
स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः"।
इति पञ्चतन्त्रम्।)

अल्पकः, पुं, (अल्प एव, अल्प + स्वार्थे कन्।) यवासवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः॥

"यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः।
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तासृक्कुष्ठकासजित्॥
तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः।
यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा"॥
इति भावप्रकाशः।) (स्वल्पपरिमितः। किञ्चित्।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीड़ां तदा सन्धिं समाश्रयेत्"॥
इति मनुः।)

अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केश इव पत्रमस्याः सा।) भूतकेशीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अल्पगन्धं, क्ली (अल्पो गन्धो यस्य तत्।) रक्तकैरवं। इति रत्नमाला॥

अल्पतनुः, त्रि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य।) खर्व्वः। दुर्ब्बलः। अल्पास्थियुक्तः। क्षुद्रदेहवान् तत्पर्य्यायः। पृश्निः २। इत्यमरः॥

अल्पपत्रः, पुं, (अल्पं पत्रं यस्य सः।) क्षुद्रपत्रतुलसी। इति रत्नमाला॥

अल्पपद्मं, क्ली, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं।) रक्तपद्मं। इति रत्नमाला॥

अल्पप्रमाणकः, पुं, (अल्पं प्रमाणमस्य, वा कन्।) चेलानं। इति रत्नमाला॥ चेलो चेला तरमूज इति ख्यातः। खरमूज इति केचित्।

अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति ख्यातः शाकः, कर्म्मधारयः।) शाकविशेषः। क्षुद्रनटिया इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः तण्डुलीयः २। इत्यमरः॥ (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः।)

अल्पसरः, [स्] क्ली, (अल्पं क्षुद्रं सरः, कर्म्मधारयः।) क्षुद्रसरोवरः। डोवा गेड़े इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वेशन्तः २ पल्वलं ३। इत्यमरः॥

अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्पं संक्षिप्तं आयुर्जीवनकालो यस्य सः।) छागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अचिरजीविते त्रि॥ (अदीर्घजीवी।

"दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च"।
इति मनुः।)

अल्पिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प + इष्ठन्। अत्यल्पं। इत्यमरः॥ [अत्यल्पं। इत्यमरः॥

अल्पीयः, [स्] (अतिशयेन अल्पः, अल्प ईयसुन्।)

अल्लः, पुं, (अल् + क।)
अल्ला, स्त्री, (अल + क, स्त्रियां टाप्।) } परमेश्वरः।

एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते। यथा। "ॐ अस्मल्लां इल्ले मित्रावरुणौ दिव्यानि धत्ते। इलल्ले वरुणो राजा पुनर्द्दुः। हयामि मित्रो इल्लां इल्लल्लेति इल्लाल्लां वरुणो मित्रो तेजस्कामाः। होतारमिन्द्रो होतारमिन्द्रो महासुरिन्द्राः। अल्लो ज्येष्ठं श्रेष्ठं परमं पूर्णं ब्रह्माणमल्लां अल्लोरसुर महमदरकं वरस्य अल्लो अल्लां आदल्लाबुकमेककं। अल्लां बुकं। निखातकं। अल्लो यज्ञेन हुतहुत्वः अल्ला सूर्य्यचन्द्रसर्व्वनक्षत्राः अल्लो ऋषीणां सदिव्या इन्द्राय पूर्ब्बं माथापरमन्त अन्तरिक्षाः। अल्लो पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते इल्लल्ले वरुणो राजा पुनर्द्दुः। इल्लाकवर इल्लाकवर इल्लल्लेति इल्लाल्लाः इल्ला इल्लल्ला अनादिस्वरूपा अथर्व्वणी शाखा हूँ ह्रीं जनान् पशून् सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु फट्। असुरसंहारिणी ॐ अल्लो रसुरमहमदरकं वरस्य अल्लो अल्लां इल्लल्लेति इल्लल्लः"। इत्याथर्व्वणसूक्तं।

अल्ला, स्त्री, (अल्यते इत्यल्, क्विप्, अले भूषायै लाति गृह्णाति, ला + क।) नाट्योक्तौ माता। इति वोपदेवः॥ (अथर्व्ववेदे अल्लाल्लेत्यादिख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः।)

अव रक्षणे। (यथायथं सकं-अकं-च, भ्वादिं-परं-सेट्।) गतौ। कान्तौ। स्पृहायामिति यावत्। प्रीतौ। तृप्तौ। द्युतौ। शोभायामिति यावत्। श्रुतौ। आकर्णने इति यावत्। प्राप्तौ। श्लेषे। आलिङ्गने इति यावत्। अर्थने। याच्ञायामिति यावत्। वेशे। प्रवेशे इति यावत्। भावे। सत्तायामिति यावत्। वृद्धौ। गृहे। आदाने इति यावत्। बधे। सामर्थ्ये। अवगमे। हृतौ। करणे इति यावत्। कामे। इच्छोत्पादने इति यावत्। (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमः तट्टीका च॥) "अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ तृप्तौ द्युतौ श्रुतौ। प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ गृहे बधे। सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतौ"। ऊनविंशतिरर्थाः। कान्तिरिच्छा। द्युतिः शोभा। काम इति अन्तर्भावितण्यर्थत्वादिच्छोत्पादना इति भेदः। श्लेष आलिङ्गनं। सामर्थ्यं शक्तिः। रक्षणे प्रसिद्धोऽयं। प्रीतौ तु। "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी"। इति रघुः॥ अन्यत्र विरलप्रयोगः। केचित्तु स्तुति-भाग-गृह-काम-धृतीर्न पठित्वा क्रिया-श्रवण-दहन-भावानाहुः। अवति। इति दुर्गादासः॥

अव, अ, (अव + अच्।) उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः। निश्चयः। असाकल्यं। अनादरः। इति दुर्गादासः॥ आलम्बनं। विज्ञापनं। व्यापनं। शुद्धिः। अल्पं। परिभवः। नियोगः। पालनं। इति शब्दरत्नावली॥

अवकटं, क्ली, (अव + स्वार्थे कटच् ।) वैरूप्यं । अवात् कुटारश्च वैरूप्ये चकारात् कटच । इति गोयीचन्द्रकृतवचनं ॥

अवकरः, पुं, (अव + कृ + अप् ।) सम्मार्ज्जन्यादिभिःक्षिप्तधूल्यादिः । जञ्जाल इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । सङ्करः २ । इत्यमरः ॥ अवस्करः ३ । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥ सङ्कारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ("अवकरनिकरं विकिरति तत् किं कृकवाकुरिव हंसः" । इति नीतिशतके ।)

अवकलितः त्रि, (अव + कल + क्त ।) दृष्टः । इति धरणी ॥

अवकाशः, पुं, (अव + काश + घञ् ।) अवस्थानदेशः । फाँक इति यावत् । अवसरः । व्याप्तिरहितस्थानं । इत्यन्तरशब्दटीकायां भरतः ॥

("न खलु तन्वोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्" ।
इति रत्नावलीनाटिकायाम् ।)
अपि च ।
"एवञ्च षड़शीत्यादिष्वप्यवकाशमलभमानं" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।
"अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा" ॥
इति मानवे ३ अध्याये २०७ श्लोकः ॥ (प्रशस्तप्रदेशः ।
"अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे" ।
इति रामायणे । शय्यादिसञ्चयस्थानं । अवस्थानं । स्थितिः ।
"अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" ।
इति रघुवंशे ।)

अवकीर्णः, त्रि, (अव + कॄ + क्त ।) अवचूर्णितः । तत्पर्य्यायः । अवध्वस्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (विस्तृतः । प्रसृतः । विक्षिप्तः ।
"भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णं
राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि" ।
इति नागानन्दे । उल्लङ्घितः । अतिक्रान्तः ।)

अवकीर्णी, [न्] त्रि, (अवकीर्णमनेन अव + कॄ + क्त + इनि, अवकीर्णं ध्वस्तं व्रतमिति शेषः, अस्यास्तीति ।) क्षतव्रतः । स्त्रीसंसर्गादिना त्यक्तनियमव्यक्तिः । इत्यमरजटाधरौ ।
("कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे" ॥
इति मनुः ।)

अवकुटारं, क्ली, (अव + स्वार्थे अतिशये वा कुटारच् ।) वैरूप्यं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणस्य परिशिष्टं ॥ (अवाचीनत्वं । वैपरीत्यं ।)

अवकृष्टः, त्रि, (अव + कृष् + क्त ।) बहिष्कृतः । दूरीकृतः । तत्पर्य्यायः । निष्काशितः २ । इत्यमरः ॥ निःसारितः ३ । इति जटाधरः ॥ निर्गमितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (बहिष्कारितः । निर्गलितः । आकृष्टः ।
"एकाकिनापि हि मया रभसावकृष्ट-
निस्त्रिंशदीधितिसटाभरभासुरेण" ।
इति नागानन्दे । नीचः । निकृष्टः ।
"प्रतिकर्त्तुं प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते" ।
इति रामायणे । हीनजातीयः ॥ नीचजातीयः । अपकृष्टवर्णः ।
"चान्द्रायणं चरेत् सर्व्वानवकृष्टान् निहत्य तु" ।
इति याज्ञवल्क्यः । गृहादिसम्मार्ज्जकोदकवाहादिः कर्म्मकरः ।
"पणौ देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः" ॥
इति मनुः ।)

अवकेशी, [न्] त्रि, (अवच्युतं कं सुखं यस्मात्, अवकं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य, अवक + ईश + णिनि ।) फलकालेऽप्यनुत्पन्नफलकवृक्षादिः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । बन्ध्यः २ अफलः ३ ॥

अवक्तव्यं, त्रि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः ।) वचनायोग्यं । अकथनीयं । न वक्तव्यं अवक्तव्यमिति नञ्समासनिष्पन्नं । यथा,—
"असम्भाव्यं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते" ।
इति चाणक्यः ॥

अवक्रयः, पुं, (अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन, अव + क्री + अच् ।) क्रयसाधनद्रव्यं । मूल्यं । इत्यमरः ॥ (राजग्राह्यं द्रव्यं । वणिग्भिः शुल्कस्थाने प्रतिभाण्डमधिपतये देयं !
"विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश" ।
इति याज्ञवल्क्यः । एतावत्कालमुपयोगार्थं भाण्डवस्त्राश्वादिर्म्मया दीयते मह्यं च युष्माभिरेतावद्धनं देयमित्येवंविधं भाटकं । भाड़ा इति भाषा ।)

अवगणितं, त्रि, (अव + गण + कर्म्मणि क्त ।) अवज्ञातं । अवमानितं । इत्यमरः ॥ (तिरस्कृतं ।
"आयासेनालसाङ्गोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्दनानां,अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्तिमेतां तवैव" । इति नागानन्दः ।)

अवगण्डः, पुं, (अव + गम + ड, डकारस्य नेत्वम् ।) गण्डस्थव्रणः । वयस्फोड़ा इति यावत् । तत्पर्य्यायः । वरण्डः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवगतं, त्रि, (अव + गम + क्त ।) ज्ञातं । तत्पर्य्यायः । बुद्धं २ बुधितं ३ मनितं ४ विदितं ५ प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७ । इत्यमरः ॥ प्रमितं ८ मतं ९ प्रतीतं १० । इति जटाधरः ॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन् ।) ज्ञानसामान्यं । इति जटाधरः ॥ (बोधमात्रं । अपगमः । अपसरणम् ।)

अवगथः, त्रि, (अव + गा + कर्त्तरि थ, निपातनात् ह्रस्वः ।) प्रातःस्नातः । प्रातःस्नायी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवगादः, पुं, (अव + गद + घञ् ।) जलद्रोणी । नौकाजलसेचनकाष्ठपात्रं । इति हलायुधः ॥

अवगाहः, पुं, (अव + गाह + घञ् ।) स्नानं । स्नानगृहं । इति वोपदेवः ॥०
("प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षमवारिसञ्चयः" ।
इति ऋतुसंहारः ।)

अवगाहनं, क्ली, (अव + गाह + भावे ल्युट् ।) वा...
कारणं । तत्पर्य्यायः । अवगाहः २ वगाहः...
मज्जनं ४ ("कन्दर्पबाणानलैर्दग्धानामवगाहना...
विधिना रम्यं सरो निर्म्मितम्" । इति शृङ्गा...
तिलके ।) निमज्जनं ५ । डुब दिया नाओ...
इति भाषा । शिरःस्नानं । अम्भसि मज्जनं । यथा...
अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामङ्गुलीभिर...
च्छाद्य कुर्य्यात् ।
"अङ्गुलीभिः पिधायैवं श्रोत्रदृङ्नासिमामुखं ।
निमज्जेत प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदघमर्षणं" ॥
इति समुद्रकरधृतात् । अशक्तौ तु वारत्र...
मेवावगाहनं ।
"नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विज...
निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः"
इति वामनपुराणात् । इत्याह्निकाचारतत्त्वं...
अन्यत् स्नानशब्दे द्रष्टव्यं ॥*॥ श्राद्धीयब्राह्मण...
श्राद्धकर्त्तुरपि अवगाहनस्नानकर्त्तव्यत्वं । यथा...
भिलः । "स्नातान् शुचीन् आचान्तान्" इत्या...
स्नातान् अवगाहितान् न तु मन्त्रादिस्नातान् ।
स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः । इति श्रा...
तत्त्वं ॥

अवगीतं, क्ली, (अव + गै + क्त ।) निर्व्वादः...
लोकापवादः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (गीतादि...
निन्दाख्यापनम् । असाधुगीतं । अशोभनगानं...

अवगीतः, त्रि, (अव + गै + क्त ।) ख्यातगर्ह...
निन्दितः । इत्यमरः ॥ ("विधुरं किमतः...
परैरवगीतां गमिते दशामिमाम्" । इ...
भारविः ।) दृष्टः । इति मेदिनी ॥ मुहुर्दृष्ट...
इति विश्वः ॥

अवगुण्ठनं, क्ली, (अव + गुण्ठ + ल्युट् ।) योषान...
वरकसरन्ध्रवस्त्रं । स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं । घोम्...
इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥ मुद्राविशेष...
("अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि" ।
इति साहित्यदर्पणे । "जादे ! मुहुत्तअं मा ल...
अवणइस्सं दाव दे अवगुण्ठणम्" । इति श...
न्तले ।) मुद्राविशेषः ।
तथा च तन्त्रसारे ।
"सव्यहस्तकृता मुष्टिदीर्घाधोमुखतर्ज्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता मता" ॥
धूल्यादिमत्त्वं ॥

अवगुण्ठिका, स्त्री, (अवगुण्ठयति आवृणोति,...
+ गुण्ठ + ण्वुल्, स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम्...
अवगुण्ठनं । स्त्रीमुखावरकवस्त्रं । इति शब्दर...
वली ॥

अवगुण्ठितं, त्रि, (अव + गुण्ठ + क्त ।) चूर्णि...
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुँड़ा करा इति भाषा ।

अवगोरणं, क्ली, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट्...
ताड़नार्थदण्डादीनामुद्यमः इति श्राद्धं ॥...
रिवार निमित्ते ठेङ्गा उठान इति भाषा । य...
प्रायश्चित्तविवेके । "दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव...
यथा तन्मात्रीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि ...
यत इत्युक्तं । ननु दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तद...

तिनोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य कथं सिद्धिः।
याह मनुः।
वगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने। अव-
र्य्य ब्राह्मणताड़नार्थं दण्डमुद्यम्य प्रतयातना-
नकं यत् पापमुत्पादितं तत्क्षयकामः कृच्छ्र-
जापत्यव्रतं चरेत्। तदुक्तं संयुधिकरणे। शंयोः
जापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन
तयातनाभिहिता। तथा च श्रुतिः। शंयुः
जापतिः प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवानां
विर्वहन् आशिषोऽयाचत। देवाश्चावगोरणे
तयातनाश्चित्याशिषोऽददतेति। शास्त्रदीपि-
दौ दर्शपौर्णमासप्रकरणे। देवा वै शंयुं वार्ह-
त्यमब्रुवन् हव्यं नो वहेति किं मे प्रजाया इति
ऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत्
निहन्यात् तं सहस्रेण यो लोहितमकरोत्
वतः पांसून् व्यनक्ति तावतः परिवत्सरान् स
र्गालोकं न प्रविशेत्। तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न
न्यात् न लोहितं कुर्य्यात् इति"। इतिहासा-
कं ब्राह्मणञ्च। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥
ग्रहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ्।) वृष्टिरोधः।
अनावृष्टिः।
वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्"।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे"॥
ति रघुवंशे।) प्रतिबन्धकः। हस्तिललाटं। इति
दिनी॥ गजसमूहः। इति हारावली॥ स्वभावः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यदुक्तं,—
"तौ स्थास्यतस्ते नृपतेर्निदेशे
परस्परावग्रहनिर्विकारौ"।
ति मालविकाग्निमित्रनाटकम्।) ज्ञानविशेषः।
ति हेमचन्द्रः॥ शापः। इत्यमरटीकायां भर-
दयः॥ (ग्रहणं। स्वीकारः। हरणं। अपसारणं।
रोधः। अवरोधः।
"स रोचयामास परैश्च बन्धं
प्रसह्य रक्षोभिरवग्रहञ्च"।
ति रामायणे। अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं
पाठकाले किञ्चित्कालमवसानम्। अनादरः।
न्दासूचकवाक्यप्रयोगः।)
ग्रहणं, स्त्री, (अव + ग्रह + भावे ल्युट्।) प्रति-
धः। अनादरः। इति मेदिनी॥
ग्राहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ्।) ग्रहदोषादि-
न्यवृष्टिव्याघातः। सुको इति भाषा। तत्प-
र्यायः। वृष्टिविघातः २ अवग्रहः ३। इत्यमरः॥
स्तिललाटं। शापः। इति तट्टीका॥ (यथा,—
अवग्राहस्ते भूयात्"।)
घट्टः, पुं, (अव + घट्ट + आधारे घञ्।) भूरन्ध्रं।
र्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
घातः, पुं, (अव + हन् + घञ्।) आघात-
शेषः। तण्डुलादिकरणं। इति हेमचन्द्रः॥
ड़ान यस्य प्रसिद्धिः। यथा। चरुविधौ विघा-
दवाजपेयी। शास्त्रावधारणवेलायां हि यत्र
योजनाभावादिविषयकमेव तदुपादानादिलोपः
[illegible]

तदनुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो
जायते तदा प्राक् तन्निश्चयाच्छास्त्रप्रापितः पदार्थो
नियमापूर्व्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव। अतएव प्रकृता-
वपि आलस्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुलादिषु
गृहीतेष्ववघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः।
"घाते न्यूने तथा छिन्ने सान्नाय्ये मान्त्रिके तथा।
यत्र मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः"॥
सान्नाय्ये हविषि मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ
तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः।
इति शुद्धितत्त्वं॥ (अपमृत्युः)॥
अवचक्रारः, त्रि, अवचनस्थः। कथार अवाध्य इति
भाषा। न वचः करोतीत्यर्थे वचःशब्दपूर्व्वक-
कृधातोः टप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
अवचूर्णितं, त्रि, (अव + चूर्ण + कर्म्मणि क्त।)
चूर्णीकृतद्रव्यं। गुँड़ा करा इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
अवध्वस्तः २ अपध्वस्तः ३। इत्यमरः तट्टीका च॥
अवचूलः, पुं, (अवनता चूड़ा यस्य, वा डस्य लः।)
ध्वजाग्रबद्धाधोमुखवस्त्रं। इति हेमचन्द्रः॥
अवचूलकं, स्त्री, (अवचूलमिव इवार्थे कन्, संज्ञायां
वा कन्।) चामरं। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अवच्छिन्नं, त्रि, (अव + छिद् + क्त।) अवच्छेदकता-
निरूपकं। विशिष्टं। इति न्यायभाषा। अवच्छे-
दाश्रयः। यथा। प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधि-
करण्यं व्याप्तिः। इति सिद्धान्तलक्षणचिन्तामणिः॥
("जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि।
बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम्॥
साभासबुद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि"।
इति अध्यात्मरामायणे।)
अवच्छुरितं, स्त्री, (अव + छुर + भावे क्त।) महा-
हास्यं। इत्यमरटीकायां भरतः॥
अवच्छुरितकं स्त्री, (अवच्छुरितमेव, स्वार्थे कन्।)
महाहास्यं। इति शब्दरत्नावली॥
अवच्छेदः, पुं, (अव + छिद् + भावे घञ्।) परि-
च्छेदः। एकदेशः। विशेषणत्वं॥
("शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः"।
इति साहित्यदर्पणम्।)
अवच्छेदकं, त्रि, (अवच्छिनत्ति, अव + छिद् +
ण्वुल्।) न्यायमते अव्याप्यवृत्त्यधिकरणसम्बन्धैक-
देशः। इतरव्यावर्त्तकः। विशेषणं। अवच्छिद्यते-
ऽनेनेति यथा। अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्व-
रूपसम्बन्धविशेषः तदाश्रयावच्छेदकः। इति-
न्यायशास्त्रं॥
अवच्छेदकत्वं, स्त्री, (अवच्छेदकस्य भावः, भावार्थे त्व।)
स्वरूपसम्बन्धविशेषः। यथा। घटकत्वावच्छेदकत्वं
स्वरूपसम्बन्धविशेषः। इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शि-
रोमणिः॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वं। यथा। अव-
च्छेदकत्वञ्च इहानतिरिक्तवृत्तित्वं। तेन विशिष्ट-
स्यासत्त्वेपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः। इति
सामान्यनिरुक्तौ शिरोमणिः॥ अन्यूनानतिरिक्त-
[illegible]

नतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं। वह्नित्वं न घटवृत्ति
तादृशप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्ति अतश्चाव
तार्णतार्णेति। इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशः॥
अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं पारिभाषिकं।
यथा। तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामा-
न्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकतत्त्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं।
इति अवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणिः॥ अव्याप्य-
वृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा-
श्रयावच्छेदकः। तथावच्छेदकत्वं इह शिखरिणि
नितम्बे ऊताशनो न शिखरे इत्यादिप्रतीति-
बलात् कुत्रचिदव्याप्यवृत्त्यधिकरणदेशविशेषादि-
दार्णी गोष्ठे गौर्नतु गृहे इत्यादिप्रतीतिबलात्
कुत्रचित् देशवृत्तितायाः काले कुत्रचित् काल-
वृत्तिताया देशे अप्यस्ति। इति न्यायशास्त्रं॥
अवच्छेदावच्छेदः, पुं, व्यापकत्वं। इति न्यायभाषा॥
अवज्ञा, स्त्री, (अव + ज्ञा + अङ्।) अनादरः।
अवहेला। इत्यमरः॥ ("आत्मन्यवज्ञां शिथिली-
चकार"। इति रघुवंशे।)
अवज्ञातं, त्रि, (अव + ज्ञा + क्त।) अवमानितं। अना-
दृतं। तिरस्कृतं। इत्यमरः॥
"अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते"।
इति महाभारते।)
अवज्ञानं, स्त्री, (अव + ज्ञा + भावे ल्युट्।) अवज्ञा।
यथा अवज्ञानं अवज्ञा आतो अन्तःश्रङ्गेरिति
डः। सम्पादित्वात् क्विविति मधुः। तन्मते
गोपावद्रूपं। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अवमानः।
तिरस्कारः। अनादरः।
"ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः"।
इति रघुवंशे।)
अवटः, पुं, (अव + अटन्।) खिलं। गर्त्तः। कूपः।
("रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्म्मः सनातनः।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः"॥
इति रामायणे।) कुहकजीवी। इति विश्व-
मेदिन्यौ॥
अवटिः, पुं, (अव + अटि।) गर्त्तः। इति हलायुधः॥
अवटीटः, त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,
नतार्थे नासायाः टीटादेशः अर्शआदित्वादच्।)
नतनासिकः। खाँदा छेपड़ानेको यस्य प्रसिद्धिः।
तत्पर्य्यायः। अवनाटः २ अवभ्रटः ३। इत्यमरः॥
अवटुः, पुं, स्त्री, (अव + टीक + मितद्र्वादित्वात् डुः।)
ग्रीवापश्चाद्भागः। इत्यमरः॥ घाड़ इतिख्यातः।
कूपः। गर्त्तः। इति हेमचन्द्रः॥ वृक्षभेदः। इत्यु-
णादिकोषः॥
अवडङ्कः, पुं, (अवगतो डङ्कः शब्दो यस्मात्।) डङ्कः
इति जटाधरः। कस्यचिन्मते अवडङ्ग इति पाठः॥
अवडीनं, स्त्री, (अव + डी + भावे क्त।) पक्षिणाम-
धोगमनं। पक्षिणामवरोहणं। इति जटाधरः॥
अवतंसः, पुं, स्त्री, (अव + तन्स + घञ्।) कर्णपूरः।
कर्णभूषणं।
("तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः
स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः"।

इति कुमारसम्भवे ।) शेखरः । शिरोभूषणं । तत्पर्य्यायः । वतंसः २ उत्तंसः ३ । इत्यमरः ॥ मुकुटं ४ मकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ शेखरं ८ उष्णीषकः ९ कौटीरकं १० कोटीरं ११ किरीटं १२ चूड़ामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरोमणिः १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्य्यायः । वतंसः २ कर्णपूरः ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उत्तंसः ६ दन्तपत्रं ७ कर्णकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अवतमसं, क्ली, (अवततं व्याप्तं तमः, प्रादिसमासः, अच् ।) अल्पान्धकारः । इत्यमरः ॥
("अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गमेन
प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः" ।
इति माघः ।)

अवतारः, पुं, (अव + तॄ + करणे घञ् ।) अवतरणं । पुष्करिण्यादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपानपद्धतिः । प्रस्तावना । आभासः । उपक्रमणिका । यथा । "दूरे गुणप्रथितवल्लकथावतारः" । इति शान्तिशतके ।) देवानां विशेषतोविष्णोर्मर्त्त्यलोकेऽन्तरेण पूर्णांशावेशरूपेण पृथिव्यामवतरणं । अवतारास्त्वसंख्येयाः तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः ३ नरनारायणौ ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७ ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्म्मः ११ धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ नृसिंहः १४ वामनः १५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८ बलरामः १९ कृष्णः २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥ इति श्रीभागवते ॥ यथा,—
"सएव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितं ॥
द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगतां महीं ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः शौकरं वपुः ॥
तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्म्यं कर्म्मणां यतः ॥
तुर्य्ये धर्म्मकला सर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥
पञ्चमः कपिलोनाम सिद्धेशः कालविप्लुतं ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥
षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥
ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरं ॥
अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः ।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्वाश्रमनमस्कृतं ॥
ऋषिभिर्य्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।
दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः ॥
रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुं ॥
सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलं ।
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥
धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥
चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितं ।
ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा ॥
पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपं ॥
अवतारे षोड़शमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीं ॥
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्य्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्य्याण्यतः परं ॥
एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरत् भरं ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां ।
बुद्धोनाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्वनिधेर्द्विजाः ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसःस्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्व्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥
एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृड़यन्ति युगे युगे" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ (दशअवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥)
(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—
"अनच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ।
इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,—
"भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणाप्रार्थितः पुरा ।
स एव जातो भवने कौशल्यायां तवानघ" ॥
इति अध्यात्मरामायणे ।

अवतारणं, क्ली, (अव + तॄ + णिच् + ल्युट् ।) भूतादिग्रहः । वस्त्राञ्चलं । अर्च्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्द्धादध आनयनं । यथा,—
"क्रियतां यदि शक्तोषि गङ्गाया अवतारणं" ।
इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, त्रि, (अव + तॄ + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरणविशिष्टः । प्रादुर्भूतः । जलादौ कृतावरोहः । यथा । ज्योतिषे ।
"नीलग्रीव शुभग्रीव सर्व्वकामफलप्रद ।
पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमोऽस्तु ते" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अवतोका, स्त्री, (अवपतितं तोकमस्याः सा ।) पतद्गर्भा गौः । तत्पर्य्यायः । अवद्गर्भा २ । इत्यमरः ॥ गावड़ागाइ । गावफेला गाइ । इति भाषा ॥

अवदंशः, पुं, (अव + दन्श + घञ् ।) सुरापानरुचिजनकचर्व्वणद्रव्यं । गजर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भक्षणं २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४ रोचकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवदातः, पुं, (अव + दै + क्तः ।) श्वेतवर्णः । पीतवर्णः । इत्यमरः ॥

अवदातं, त्रि, (अव + दै + क्तः ।) शुक्लगुणविशिष्टं । ("कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातैः" ॥ इति ऋतुसंहारे । पीतवर्णयुक्तं । निर्म्मलं ।
"तत्त्वं शमेन विदुषां करुणावदाते
श्रद्धावतां हृदि पदं स्वयमादधाति" ।
इति शान्तिशतके ।) मनोज्ञं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ।

अवदानं, क्ली, (अव + दो + ल्युट् ।) वृत्तं कर्म्म प्रशस्तमथच निर्व्यूढ़ं कर्म्म । ये कर्म्मे प्रशंसा सकले प्रशंसा करे सेइ सामानकर्म्म इति भाषा तत्पर्य्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः तट्टीका च खण्डनं । इति मेदिनी ॥
("विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः
सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः" ।
इति कुमारसम्भवे ।) वीरणमूलमिति स्वामी (पराक्रमः । वीर्य्यं । यथा,—
"नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः
प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्" ।
इति रघुवंशे ।)

अवदारणं, क्ली, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + दृ + णि करणे ल्युट् ।) खनित्रं । खन्ता इति ख्यात इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—
"अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्य्यते" ।
इति रामायणे । अव + दृ + भावे ल्युट् ।)

अवदाहं, क्ली, (अवशमितोदाहो येन तत् ।) वीरणमूलं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

अवदाहेष्टं, क्ली, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् वीरणमूलं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अवदाहेष्टकापथं, क्ली, उशीरं । खस् इति भाषा इति भरतः ॥

अवदीर्णं, त्रि, (अव + दृ + क्त ।) द्रवीभूतघृतादि तत्पर्य्यायः । द्रुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ् ।) दुग्धं । इ त्रिकाण्डशेषः ॥

अवद्यं, त्रि, (न वदति परं गुणं, अवद्यपण्यवर्य्याधमा रेफाः कुत्सिते इति वदेर्नञि कर्त्तरि यत् ।) अध कुत्सितं । गर्हितं । निकृष्टं । इत्यमरः ॥

अवद्यं, क्ली, अनिष्टं । इति वोपदेवः ॥ पापं । इ पाणिनिः ॥("उदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः इति रघुवंशे ।)

अवधानं, क्ली, (अव + धा + ल्युट् ।) मनोयोग तत्पर्य्यायः । समाधानं २ प्रणिधानं ३ समा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, क्ली, (अव + धृ + णिच् + ल्युट् ।) नि यः । यथा । "हि हेतावधारणे" । इत्यम

अवधारितः, त्रि, (अव + धृ + णिच् + क्त ।) कृता वधारणः । यथा ।
"त्वया सुमुखि किं प्रोक्तं न मया ह्यवधारितं
विवेचय महाभागे सन्देहो वर्त्तते खलु" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्याय

अवधार्य्यः, त्रि, (अव + धृ + ण्यत् ।) अवधारणी अवपूर्व्वकधृधातोर्ण्यत् प्रत्ययेन निष्पन्नः । धार्य्यः ॥

अवधिः, पुं, (अव + धा + कि ।) अवधानं । सीमा । कालः । ("अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते" इति भारविः ।) बिलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अवधीर, त्, क, अवज्ञायां । (अदन्त + चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) अवधीरयति । अवधीरयत् साधुमसाधुः । इति दुर्गादासः ॥

अवधूतः, पुं, (अव + धू + क्तः ।) ब्रह्मज्ञाश्रमी । तद्विधानं सन्न्यासिशब्दे द्रष्टव्यं । तद्भेदा यथा । देव्युवाच ।
"द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा ।
किमिदं श्रूयते चित्रमवधूताश्चतुर्विधाः ॥
एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वतः कथय प्रभो ।
चतुर्विधावधूतानां लक्षणानि विशेषतः ॥
सदाशिव उवाच ।
ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः ।
गृहाश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये ॥
पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः ।
शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्च्चिते ॥
ब्रह्मावधूतः शैवाश्च स्वाश्रमाचारवर्त्तिनः ।
विदध्युः सर्व्वकर्म्माणि मत्प्रदीरितवर्त्मना ॥
विना ब्रह्मार्पितञ्चैते तथा चक्रार्पितं विना ।
निषिद्धमन्नं तोयञ्च न गृह्णीयुः कदाचन ॥
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणां ।
प्रागेव कथितो धर्म्म आचारश्च वरानने ॥
स्नानं सन्ध्यासनं पानं दानञ्च दाररक्षणं ।
सर्व्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रे १४ उल्लासः ॥*॥ अन्यच्च ।
शङ्कर उवाच ।
"शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत् ।
वीरस्य मूर्त्तिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः ॥
यद्रूपं कथितं सर्व्वं सन्न्यासधारणं परं ।
तद्रूपं सर्व्वकर्म्माणि प्रकुर्य्याद्वीरवल्लभं ॥
दण्डिनो मुण्डनं चामावास्यायामाचरेद्यथा ।
तथा नैव प्रकुर्य्यात्तु वीरस्य मुण्डनं प्रिये ॥
असंस्कृतं केशजालमुक्ताजटिकचोज्वयं ।
अस्थिमाला विभूषा वा रुद्राक्षानपि धारयेत् ॥
दिगम्बरो वा वीरेन्द्रश्चाथ वा कौपिनी भवेत् ।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गः कुर्य्याद्भस्माङ्गभूषणं" ॥
इति निर्व्वाणतन्त्रे १४ पटलः ॥*॥ अपिच ।
"नरकरोटिं विधार्य्यैव काण्डदण्डं तथा प्रिये ।
परशुञ्चाजिनञ्चैव कौपीनं धारयेत् सदा ॥
खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वालकूपकवासको ।
कपाले धारयेच्चक्रं चन्दनाद्यैर्व्विशेषतः ॥
ईषत् पिङ्गलकं वस्त्रं धारयेत् सर्व्वदा सुत" ।
सुत इति शिवस्य सम्बोधनं ।
सदर्शनाख्यं कवचं तत्तु संधारयेद्बुधः ॥
विपश्चीं कपिलञ्चैव मनुष्चिरिणमकर्मरान् ।
वादयन् डमरुं योगी यश्च कुलाश्रमे स्थितः" ॥
इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥*॥ अपरञ्च ।
"क्षमा दानं तपो ध्यानं कालभावेन शैवके ।
शिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलनायकः ॥
एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः ।
संविदासेवनं कुर्य्यात् सदा कारणसेवनं ॥
भवेत् साक्षात् स पुरुषः शम्भुरूपो न संशयः" ।
इति निर्व्वाणतन्त्रं ॥*॥ किञ्च ।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ।
कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"निर्व्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः ।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः ॥
स्वरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सहलोकवान् ।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्व्वाणतां व्रजेत् ॥
त्रिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः ।
पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं" ॥*॥
दशनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानीमपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरणार्थं संज्ञाकथनगर्भं लक्षणविशेषमाह ।
"अवधूतस्य चाख्यानं शृणुष्व पर्व्वतात्मजे ।
वनारण्ये भारती च गिरिश्च पुरिरेव च ॥
एकस्थाने तु संस्थित्य इष्टध्यानादिकञ्चरेत् ।
यो मन्त्रदानं तपसा सवनः परिकीर्त्तितः ॥
ध्वस्तकेशो जटाजूटः सदा वातुलवद्भवेत् ।
अन्तर्योगी महावीरोऽरण्यसंज्ञश्च शैलजे ॥
नानाशास्त्रेषु यो विज्ञो नानाकर्म्मविशारदः ।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चावलां ॥
स एव भारतीवीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः ।
सदोर्द्ध्वबाहुर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ॥
सर्व्वत्र समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः ॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्त्तितः ॥
नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु ।
भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्य्याद्यत्नेन पूजनं ॥
देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
अन्तर्यागेषु यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥
अवधूताश्रमे देवि ! यस्य भक्तिः सुनिश्चला ।
तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्ध्यति भूतले ॥
अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत् ।
शक्तितः पञ्चतत्त्वानि यत्नेनैव निवेदयेत् ।
अशक्तः परमेशानि भक्तितः परितोषयेत्" ॥
इति निर्व्वाणतन्त्रं ॥ * ॥ अपि च ।
"भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णविभेदतः ।
पूर्णः परमहंसाख्यः परिव्राड़परः स्मृतः ॥
कृतावधूतसंस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्ब्बलः ।
तदा लोकालये तिष्ठन्नात्मानं स तु शोधयेत् ॥
रक्षन् स्वजातिचिह्नञ्च कुर्व्वन् कर्म्माणि कौलवत् ।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमं" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रं ॥ * ॥ अपि च ।
"अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः ।
अवधूती शिवादेवी अवधूताश्रमं शृणु ॥
चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान् ।
अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चिताश्रुगः ॥
सचेलश्चापि दिग्वासा विधियोगविचारवान् ।
सदारः सर्व्वदारश्चाकृदारो दिगम्बरः ॥
महावधूतो देवेशि द्विवक्त्रः सदाशिवः" ।
इति मुण्डमालातन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥ अवधूतस्य ओम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्म्मसंस्थानमाह ।
"ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन् ।
कुर्य्यात् स्वधर्म्मोचितं कर्म्म सदा वैराग्यमाश्रितः ॥
कुर्व्वन् कर्म्माण्यनासक्तो नलिनीदलनीरवत् ।
यतेतात्मानमुद्धर्त्तुं तत्त्वज्ञानविवेकतः" ॥ * ॥
सर्व्वेषामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्म्मफलमाह ।
"ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म्म समाचरेत् ।
गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्" ॥*॥
तन्मन्त्रक्रियमाणकर्म्मणः सम्पूर्णत्वमपि ।
"जपहोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः ।
ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्युर्न संशयः ॥
किमन्यैर्ब्बहुभिर्म्मन्त्रैः किमन्यैर्भूरिसाधनैः ।
ब्राह्मेणानेन मन्त्रेण सर्व्वकर्म्माणि साधयेत् ॥
सुखसाध्यमबाहुल्यं संपूर्णफलदायकं ।
नास्त्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमम्बिके ॥
पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेदिमं ।
गेहे तस्य महातीर्थं देहः पुण्यमयो भवेत् ॥
निगमागमतन्त्राणां सारात् सारतरो मनुः ।
ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमीरितं ॥
चतुर्व्विधानां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां ।
मन्त्रान्यैः शोधनेनालं स्यादनेनैव शोधितं ॥
पश्यन् सर्व्वत्र तद्रूपं जपंस्तत् सन्महामनुं ।
स्वेच्छाचारः शुद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट् ॥
जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्थचिन्तनात् ।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्थमेनं जपेन्मनुं ॥
त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्व्वकारणकारणं ।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं ॥
युग्मयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा ।
जप्त्वैतस्य महेशानि साधकः सिद्धिभाग्भवेत्" ।
इति मन्त्रप्रशंसा ॥ * ॥ शैवावधूतस्य सर्व्वकर्म्मानधिकारमाह ।
"शैवावधूतसंस्कारविधूताखिलकर्म्मणः ।
नापि दैवे नवा पित्र्ये नार्षे क्वाप्यधिकारिता" ॥*॥
अथ परमहंसः ।
"चतुर्णामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।
त्रयोऽन्ये योगभोगाढ्या मुक्ताः सर्व्वे शिवोपमाः ॥
हंसो न कुर्य्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिग्रहं ।
प्रारब्धमश्नन् विहरेत् निषेधविधिवर्जितः ॥
त्यजेत् स्वजातिचिह्नानि कर्म्माणि गृहमेधिनां ।
तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्कल्पो निरुद्यमः ॥
सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्ज्जितः ।
निर्निकेतस्तितिक्षुः स्यान्निःशङ्को निरुपद्रवः ॥
नार्पणं भक्ष्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणा ।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः ॥
इति ते कथितं देवि ! चतुर्णां कुलयोगिनां ।
लक्षणं सविशेषेण साधूनां नरूपिणां ॥
एतेषां दर्शनात् स्पर्शात् आलापात् परितोषणात् ।
सर्व्वतीर्थफलावाप्तिर्जायते मनुजन्मनां" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रं ॥

अवध्यं, त्रि, (वधमर्हति, यत्, ततो नञ्समासः ।) मारणानर्हं । वधायोग्यं । अनर्थकवाक्यं । इति विश्वमेदिन्यौ । यथा,—

"अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतास्वपि ।"

शत्रुस्त्रीणामवध्यत्वमाह मत्स्यपुराणं ।
"किं त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोषितः" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आत्मन अवध्यत्वं यथा,—
"देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ * ॥ तद्वधे पापं यथा,—
"यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्म्मो नृपतेर्दृष्टो धर्म्मस्तु विनियच्छतः" ॥
इति मानवे ९ अध्याये २४९ श्लोकः ॥

अवध्वंसः, पुं, (अव + ध्वन्स + घञ् ।) परित्यागः । निन्दनं । अवचूर्णनं । इति मेदिनी ॥

अवध्वस्तः, त्रि, (अव + ध्वन्स + क्त ।) परित्यक्तः । निन्दितः । अवचूर्णितः । इति मेदिनी ॥

अवनं, क्ली, (अव + ल्युट् ।) प्रीणनं । इत्यमरः ॥ रक्षणं । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पृहा । तर्पणं । शोभनं । श्रवणं । प्राप्तिः । आलिङ्गनं । याचनं । प्रवेशनं । सत्ता । वृद्धिः । ग्रहणं । वधः । शक्तिः । अवगमनं । कामः । वरणं । एते अवधात्वर्थाः ॥

अवनतं, त्रि, (अव + नम् + क्त ।) नम्रं । नतभागः । नोयां इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवाग्रं २ आनतं ३ नतं ४ । इत्यमरः तट्टीका च ॥ (अधोभूतः । "निखन्नास्ते भूमिं वहिरवनतः प्राणदयितः" । इति अमरुशतके ।)

अवनद्धं, क्ली, (अव + नह् + क्त ।) आनद्धं । मृदङ्गादिवाद्यं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (आबद्धः । आच्छादितः । यथाह मनुः,—
"चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।"
लिप्तः यथा, "स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ।" इति वेणीसंहारनाटकम् ।)

अवनयः, पुं, (अव + नी + भावे अच् ।) अवनायः । निपातनं । अधःपातनं । इति भरतः ॥

अवनाटः, त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः, नतार्थे नासिकाया नाटादेशः अर्श आद्यच् ।) नतनासिकः । खाँदा क्षेपड़ानाकव्यक्ति इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवटीटः २ अवभ्रटः ३ । इत्यमरः ॥

अवनायः, पुं, (अव + नी + घञ् ।) अवनयः । अधोनयनं । इत्यमरः ॥ नीचे फेलान इति भाषा ।

अवनिः, स्त्री, (अव + अनि ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ ("तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः" । इति मेघदूते ।)

अवनी, स्त्री, (अव + अनि + ङीप् ।) पृथ्वी । इति भरतः ॥ आयमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवनीपतिः, पुं, (अवन्याः पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) राजा । इति जटाधरः ॥
("स अवा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ" । इति मत्स्यपुराणे ।)

अवनेजनं, क्ली, (अव + निज् + ल्युट् ।) पिण्डदानार्थं मार्ज्जितकुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्मपुराणम्,—
"सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।
अपसव्येन निक्षिप्य गोत्रनामानुमन्त्रितं ॥
पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनं मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहादीनामप्येवं । इति । पिण्डोपरि जलसेचनं । यथा ब्रह्मपुराणं,—
"ततो दर्भेषु विधिवत् सम्मार्ज्य च करन्ततः ।
प्रक्षाल्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
"तेभ्यः संस्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।
दद्यात्र पितरश्चेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः" ॥
इति च श्राद्धतत्त्वं ॥ (प्रक्षालनं ।
"न कुर्य्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" ।
इति मनुः ।)

अवन्तिः, पुं, (अव + झिच् ।) अवन्तीदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,
"प्राग्ज्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः" ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।
"अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।
एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः" ॥
इति मत्स्यपुराणे ९५ अध्यायः ॥

अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ, बाहुलकात् झिच् ततः स्वार्थे कन्, टाप् ।) उज्जयनीनगरी ।
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" ॥
इति स्कान्दपुराणे ॥

अवन्तिसोमं, क्ली, (अवन्तिषु अभिषुतं सोमं, शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) काञ्जिकं । इत्यमरसिंहः ॥ काँजि इति भाषा । (काञ्जिकशब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः ।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उजेन इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३ पुष्पकरण्डिनी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
"ताम्रपर्णीं समासाद्य शैलार्द्धशिखरोद्धतः ।
अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति" ॥
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यच्च ।
"उत्पन्नोर्कः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
अवन्त्याञ्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुजः" ॥
इति संस्कारतत्त्वधृतमत्स्यपुराणं ॥ अन्यत् पूर्व्वलिखितं ॥ ("प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् ।" इति मेघदूते ।)

अवन्ध्यः, त्रि, (वन्ध्ये साधुरिति वन्ध्यः, वन्ध + यत्, ततो नञ्समासः ।) फलवान् । फलकाले फलयुक्तवृक्षः । तत्पर्य्यायः । फलेग्रहिः २ फलग्रहिः ३ । इत्यमरः ॥
("कर्त्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्याम्" । इति मेघदूते ।)

अवपातः, पुं, (अव + पत् + घञ् ।) रन्ध्रं । गर्त्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ अधःपतनं ॥ (गजादीनां ग्रहणार्थं कृततृणादिना प्रच्छन्नो गर्त्तः । यथा,—
"अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्त्तश्छन्नस्तृणादिना" ।
इति यादवः ।
"रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः
करीव वन्यः परुषं ररास" ।
इति रघुवंशे । नाटकादौ भयादिजनितपलायनसम्भ्रमादिवर्णनेन प्रस्तुतस्य परिवर्त्तः । यथा,—
"अवपातस्तु निष्क्राम-प्रवेश-त्रास-विद्रवैः" ।
इति दशरूपे ।)

अवभृथः, पुं, (अवभ्रियते अनेन, अव + भृ + क्थन् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमाप्तकापरयज्ञः । यज्ञादेर्न्यूनाधिक-दोष-शान्ति-निमित्तक-शेष-कर्त्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषस्नानं । इति भरतः त्रिकाण्डशेषश्च ॥
("ततश्चकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्म्मणा"
इति भारते ।
"भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" ।
इति रघुवंशे ।)

अवभ्रटः, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासिकायाः संज्ञायामिति भ्रटच् । अवभ्रटा नासिका अस्ति अस्य इति अर्श आद्यच् ।) नतनासिकव्यक्तिः । इत्यमरः ॥ खाँदा इति भाषा ।

अवमः, त्रि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्षणादौ, अवद्येति सूत्रेण अवतेः अमः प्रत्ययो निपातितः । अवो भवो वा, अवोधसोर्लोपश्चेति मः ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥
("अनलकानलकानवमां पुरीम्" । इति रघुवंशे ।)

अवमं, क्ली, तिथ्यन्तद्वयस्पृष्टैकदिनवारः । एकदिने एकतिथिर शेष अपरतिथिर आद्यन्तस्पर्श इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं । यथा "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनं । त्रिदिनस्पृक्तिथित्रयस्य स्पर्शनादङ्गः" । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥

अवमतं, त्रि, (अव + मन् + क्त ।) अवज्ञातं । अवमानितं । अनादृतं । इत्यमरः ॥
("सुखं ह्यवमतः शेते सुखञ्च प्रतिबुध्यते" ।
इति मनुः ।)

अवमतिः, पुं, (अवान्तरगता अमात्यादीनां कार्य्येषु मतिर्यस्य ।) स्वामी । ईश्वरः । पतिः । प्रभुः । नेता । इति जटाधरः ॥

अवमर्दः, पुं, (अव + मृद् + घञ् ।) पीड़नं । वधनं । इत्यमरः ॥ शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रेण पीड़नं । इति भरतः ॥
("बलावमर्दस्त्वयि सन्निविष्टो
यथा न गर्हेद्गुरुदारसत्त्वाः" ।
इति रामायणे ।) शत्रुकृतगाढ़प्रहार इति केचित् । पदाक्रमणमिति केचित् ॥

अवमानः, पुं, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अपमानः । अमर्य्यादा । यथा,—
"सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वदा" ॥
इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोकः ॥

"मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते"। इति कल्लूकभट्टः ॥

अवमाननं, क्ली, (अव + मन् + णिच् + ल्युट्।) अपमानः। यथा। अवमाननं अवमानना। मान कि चार्थे अवपूर्व्वः ण्यौचि अशीति अनः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

अवमानना, स्त्री, (अव + मन + णिच् + युच्।) अवज्ञा। अनादरः। इत्यमरसिंहः॥ ("अतोऽवमाननाऽस्माकं मानिना भवता कृता"। इति विष्णुपुराणे।)

अवमानितः, त्रि, (अव + मान + क्त।) कृतापमानः। अवज्ञातः। अनादृतः। इत्यमरः॥ ("विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता"। इति साहित्यदर्पणे।)

अवमान्यः, त्रि, (अव + मन + ण्यत्।) अवमाननीयः। यथा,—

"या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः॥
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्"॥

इति मानवे ९ अध्याये ८२ श्लोकः॥

अवमूर्द्धशयः,त्रि,(अवमूर्द्ध + शी + अच्।) अधोमुखशायी। अवनतो मूर्द्धा अस्येत्यवमूर्द्धः। तथाविधः शेते इत्यवमूर्द्धशयः॥ ("उत्तानशया देवा अवमूर्द्धशया मनुष्याः" इत्युक्तं।)

अवमूर्द्धशायी, [न्] त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + णिनि।) अधोमुखशायी। अवमूर्द्धं यथा स्यात् तथा शयितुं शीलमस्य इत्यर्थे णिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

अवयवः,पुं, (अवयौति इति यु मिश्रणे + पचाद्यच्।) अङ्गं। इत्यमरः॥ ("स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलं"। इति अमरुशतके। उपकरणं। अंशः। एकदेशः। "तेषामवयवान् सूक्ष्मान् षसामप्यमितौजसां"। इति मनुसंहितायां। न्यायमते आरम्भकद्रव्यञ्च, तत् उपादानकारणतया च व्यवह्रियते यदुक्तं,— "अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी"। इति भाषापरिच्छेदे। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमान्यनुमानावयवाश्च।)

अवरः, त्रि, (न व्रियते इति वृञ् वरणे + ग्रहवृ-न्निति अप्।) चरमः। इति मेदिनी। कनिष्ठः। अश्रेष्ठः। यथा,—

"श्रीणेशेन विना शम्भुः पृथक्त्विम्बेन तत्सुनः।
न नाना शम्भुना रामादर्षेणाधोक्षजोऽवरः"॥

इति मुग्धबोधव्याकरणे वोपदेवः॥ निकृष्टः। यथा,—

"दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः"॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ४९ श्लोकः॥

अवरं, क्ली, (वृ + अप् ततो नञ्समासः।) गजाद्यजघनादिदेशः। इत्यमरमेदिन्यौ॥

अवरजः, पुं, (अवर + जन् + ड।) कनिष्ठभ्राता। इत्यमरसिंहः॥ ("अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मां तु लक्ष्मणम्"। इति रामायणे। हीनवंशजातः। "द्वौ सूरावरजौ धीरविश्रपालो निजाख्यया"। इति राजतरङ्गिण्यां॥ शूद्रः। "यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्। तत्सर्व्वमाचरेत् युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः"॥ इति मानवे।)

अवरतः, [स्] अव्य, (अवर + तसिल्।) अवरस्तात्। चरमे। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

अवरतिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्।) विरामः। निवृत्तिः। इत्यमरः॥

अवरवर्णः, पुं, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्म्मधारयः।) शूद्रः। इत्यमरः॥

अवरवर्णकः,पुं,स्त्री,(अवरवर्ण + कन् स्वार्थे।) चतुर्थवर्णः। शूद्रः। इति रत्नावली॥

अवरव्रतः,पुं, (नास्ति वरं यस्मात् तत् अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतं यस्य।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवरस्तात्, अव्य, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्शब्देभ्य इति अस्तातिः।) अवरतः। पश्चात्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः। अवर + टाप्।) दुर्गा। इति विश्वः॥

अवरार्द्ध्यः,त्रि, (अवरार्द्धे भवः इति अवरार्द्ध यत्।) अवरार्द्धभवः। शेषार्द्धजातः। इति केचित्॥

अवरीणं,त्रि, (अवरीयते स्म इति अव + रीङ् स्रवणे क्त।) धिक्कृतं। तिरस्कृतं। निन्दितं। इत्यमरः॥

अवरोधः, पुं, (अव + रुध् + भावे घञ्।) तिरोधानं। (आधारे घञ्।) राजस्त्रीगृहं। राजगृहं। इति विश्वहेमचन्द्रौ॥ ("आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्"। इति रामायणे।) राजदाराः। इति मेदिनी॥

("यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले।
कलिन्दकन्या मथुराङ्गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति"॥

इति रघुवंशे। निरोधः। बाधा। अन्तरायः। आच्छादनं। केदारादिवेष्टनं।)

अवरोधकः, त्रि, (अव + रुध + ण्वुल्।) अवरोधकारकः। अवरोधकर्त्ता। अवपूर्व्वकरुधधातोः णकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ ("सुधन्वा वीर्य्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः"। इति रामायणे।)

अवरोधनं, क्ली, (अवरुध्यते अत्र रुध आवरणे कर्म्मणि ल्युट्।) राज्ञामन्तःपुरं। इत्यमरसिंहः॥ (अव + रुध् + ल्युट् भावे।) रोधकरणं। यथा,—

"कृष्ण त्वदीय-पद-पङ्कज-पञ्जरान्ते
अद्यैव मे विशतु मानस-राजहंसः।
प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः
कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते"॥

इति पाण्डवगीता॥

अवरोधिकः, पुं, (अवरोध + तत्र नियुक्त इति ठक्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः। अवरोधः निवासत्वेन अस्ति अस्य वा ठन्।) राजान्तःपुराध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

अवरोहः, पुं, (अव + रुह् + भावे घञ्।) अवतरणं। आरोहणं। (कर्त्तरि संज्ञायां घञ्।) लतोद्गमः। इति मेदिनी॥ वृक्षमूलादग्रपर्य्यन्तं गता लता। शाखाशिफा। इत्यमरः। वोया नामना इति भाषा॥ ("सुदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः"॥ इति रामायणे।) स्वर्गः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवरोहशाखी, [न्] पुं, (अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः तादृशी या शाखा सा विद्यते अस्य मत्वर्थीय इनिः।) न्यग्रोधः। इति राजनिर्घण्टः॥ (न्यग्रोधशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः॥)

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव + रुह + ण्वुल् + टाप् अत इत्वं।) अश्वगन्धालता। इति राजनिर्घण्टः॥

अवरोही, [न्] पुं, (अव + रुह + णिनि।) वटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वटशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः।)

अवर्णः, पुं, (वर्ण्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो विरोधे नञ्समासः।) निन्दा। परीवादः। इत्यमरसिंहः॥

("सोढुं न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे
आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः"।

इति रघुवंशे।)

अवलग्नः, पुं,क्ली, (अवलग्यते इति अव + लग + क्त। इड्भावः। लस्ज + क्त, वा।) मध्यदेशः। इत्यमरः॥ माजा इति भाषा। ("विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम्"। इति माघः।)

अवलग्नः, त्रि, (अव + लग + क्त।) संलग्नः। संयुक्तः। इति मेदिनी॥

अवलम्बः, पुं, (अव + लवि + अच्।) अवलम्बनं। अवपूर्व्वलम्बधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (आश्रयः।)

अवलम्बनं, क्ली, (अव + लवि + आधारे ल्युट्।) आश्रयः। यथा,—

"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता।
अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभू-
न्नपतिष्यतः करसहस्रमपि"॥

इति माघे ९ सर्गः॥

अवलम्बितं, त्रि, (अव + लवि + क्त।) अविलम्बितं। शीघ्रं। इति जटाधरः॥ अधोलम्बायमानं। कृतावलम्बनं। आश्रितं॥

अवलक्षः, पुं, (अवलक्ष्यते इति अव + लक्ष + घञ्।) वलक्षः। श्वेतवर्णः। (अर्श आदित्वात् अच्।) तद्वति त्रि। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अवलिप्तः, त्रि, (अव + लिप् + क्त।) धनादिगर्व्वितः। यथा,—

"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावशायिभिः"॥

इति मानवे ४ अध्याये ७९ श्लोकः। अवलिप्ता धनादिगर्व्विता इति कुल्लूकभट्टः॥

"अवलिप्तासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममाग्रतः"।

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

अवलिप्तता, स्त्री, (अवलिप्त + तल् भावे ।) अहङ्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्य्यशक्तिः स्थिरे"। इति नीतिशतके ।)

अवलीढं, त्रि, (अव + लिह + क्त कर्म्मणि ।) भक्षितं । यथा मनुः,—
"पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च" ।
इत्यादि । "पतत्रिणावलीढं काकादिना भक्षितं" । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला ।) हेला । अनायासः । यथा,—
"रतिञ्च नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनं ।
कान्तं दृष्ट्वा हिनस्त्येव सोपायेनावलीलया" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।
अपिच ।
"शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया" ॥
इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अवलुण्ठनं, क्ली, (अव + लुठि + भावे ल्युट् ।) लुण्ठनं । लोटा गड़ागड़ी इति भाषा । अवपूर्ब्बकलुठधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलेपः, पुं, (अव + लिप् + भावे घञ् ।) अहङ्कारः । ("दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ॥ सङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवलेपनं, क्ली, (अव + लिप् + ल्युट् भावे ।) विलेपनं । भ्रक्षणं । माखा इति भाषा । अवपूर्ब्बकलिपधातोरनट् प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलेहः, पुं, (अवलिह्यते क्वाथादेः पुनः पाकात् घनीभूततया खाद्यते इति अव + लिह + कर्म्मणि घञ् ।) लेह्यौषधं । तस्य लक्षणं पर्य्यायश्च यथा,—
"क्वाथादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसत्क्रिया ।
सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राक्त इत्युच्यते बुधैः" ॥
("जिह्वालेह्यावलेहिका") इति च वैद्यकपरिभाषा । यथा,—
"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
श्लक्ष्णचूर्णितं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥
एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणं ।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ॥
एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः" ।
तन्त्रान्तरे च उक्तं ।
"अष्टाङ्गं मधुना लिह्यादार्द्रकस्य रसेन वा ।
संमोहं दारुणं हन्यात्तन्द्राकाससमन्वितम्" इति ॥
"सर्व्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ।
शीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतञ्चात्र विरुध्यते" ॥
अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं सर्व्वदा स्वेदो हित उक्तः । तत्राग्निसम्बन्धाद्देहस्योष्णता तिष्ठेदेव । उष्णेण मधुना विरोधः । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।
"उष्णैर्विरुध्यते सर्व्वं विषान्वयतया मधु ।
उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णञ्च तन्निहन्ति यथा विषं" इति ॥
शीतोपचारि क्षौद्रमिति । शीतेनोपचारोऽस्यास्तीति शीतोपचारि । शीतञ्चात्र सन्निपाते विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्द्धजत्रुजरोगहरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत उक्तं चरकेण ।
"ऊर्द्धजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका ।
अधोरोगहरी या सा भोजनात्प्राक् प्रयुज्यते" ।
पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयं ॥
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवानीं प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति लोके । अष्टाङ्गावलेहिका ॥*॥
"छिन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत् ।
विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥
तेनास्य शाम्यति श्वासः कासो मूर्च्छारुचिस्तथा" ॥
इत्यवलेहः ॥*॥ अन्यत् यथा,—
"पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः" ॥
चातुर्भद्रिका ॥*॥
"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये" ॥
अष्टाङ्गावलेहः । इति भावप्रकाशः ॥
("क्वाथस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसत्क्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता ॥
सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुड़ः ।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्व्वत्र निश्चयः ॥
सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहेऽप्सु मज्जनं ।
स्थिरत्वं पीड़िते मुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥
दुग्धमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलकषायकं ।
वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*॥
तदुदाहरणं । यथा,—
"कण्टकारीतुलां नीर-द्रोणे पक्त्वा कषायकं ।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकं ॥
भार्गी रास्ना शठी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधु पलाष्टकं ।
चतुष्पलं तु गोक्षीर्य्याः पिप्पलीनां चतुष्पलं ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े मृण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिश्वासकासानशेषतः ॥*॥
कण्टकार्य्यवलेहः ॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः ॥)

अवलेहनं, क्ली, (अव + लिह् + भावे ल्युट् ।) लेहनं । जिह्वाद्वारा स्वादनं । चाटन् इति भाषा । अवलेहः । अवपूर्ब्बलिहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलोकनं, क्ली, (अव + लुक् + ल्युट् भावे ।) दर्शनं । आलोकनं । इति हेमचन्द्रः ॥
("जलवेलावलोकनकुतूहली" ।
इति नागानन्दे ।)

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक + भावे क्त त ...ऽस्त्यर्थे अच् ।) लोकनाथः । बुद्धः । इति वि... मेदिन्यौ ॥

अवलोकितं, त्रि, (अव + लोक + कर्म्मणि क्त ...) निरीक्षितं । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (... क्त ।) प्रेक्षणक्रियायां, क्ली ॥

अवल्गुजः, पुं, (अवल्गोरशोभनाज्जायते इति ... ल्गु + जन् + ड ।) सोमराजी । इत्यमरः ॥ ... वर्णसोमराजी । बाकुच् यस्य प्रसिद्धिः । ... गुणाः । वायु-कफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं । ... राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाकुची ... द्रष्टव्यं ॥
("अवल्गुजाद्बीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठप्रणाशनम्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)

अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ् ।) आज्ञा । नि... विश्वासः । इति मेदिनी ॥

अवशः, त्रि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्... अवशीभूतः । विवशः । यथा,— ·
"श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यञ्च क्रिया कार्य्या विधानतः"
इति शुद्धितत्त्वं ॥ (क्लीं, अवश्यं । निश्चितम् ...

अवशक्थिकः, त्रि, (अवबद्धे शक्थिनी ये... वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घादयवदृढ़बन्धनपूर्ब्बं... पविष्टः । पाँड़बान्धिया वसा इति भाषा । य... कात्यायनः ।
"आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्ज्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते" ।
आसनारूढ़पादः आसनारूढ़पादतलः । ज... नोर्ज्जङ्घयोः कृतावशक्थिको वस्त्रादिना कृत... जानुजङ्घाबन्धः । इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवशिष्टः, त्रि, (अवशिष्यते इति अव + शि... क्त ।) शेषः । उद्वर्त्तः । अवशेषाश्रयः । यथा...
"वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्ज्जलां तथ...
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवां"
इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवश्यं, व्य, (न वश्यं ।) निश्चयः । तत्पर्य्यायः । नून... निश्चितं २ । इत्यमरः ॥
("अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं ह...
इति मनुः ॥) (न + वश + यत् ।) अनायत्ते ...

अवश्यायः, स्त्री, (अव + श्यै + णः । पृषोदरादि... ह्रस्वः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नाव... (कुज्झटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते शैत्यमापद्यते इति ... गतौ + श्याद्व्यधेति णः । ततो आतो यु... युक् ।) हिमं । इत्यमरः ॥
("अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रक्लिन्नशाद्वला"
इति रामायणे ।) गर्व्वः । इति विश्वप्रका...

अवष्कयणी, स्त्री, वष्कयणी । चिरप्रसूता गौः । ... भरटीकायां सारसुन्दरी ॥

अवष्टब्धं, त्रि, (अवष्टभ्यते स्म, ष्टभि स्तम्भे ...

रोधने वा क्तः। स्तम्भेः अवाच्चेति षः। अवा-
च्चालम्बन इति सूत्रेण आविदूर्य्ये स्तम्भेः षत्व-
विधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपर इति अवष्टम्भो-
वष्टब्धे इत्यत्र मनोरमायां स्थितं।) अविदूरः।
समीपं। अवलम्बितं। आश्रितं। इत्यमरः॥ बद्धः।
रुद्धः। इति भरतः॥ आक्रान्तः। इति मेदिनी॥
ष्टम्भः, पुं, (अव + ष्टम्भु रोधे इति + घञ्।
षत्वञ्च।) स्वर्णं।
("रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः"।
इति रघुवंशे।) स्तम्भः। प्रारम्भः। इति मेदिनी॥
सौष्ठवं। इति हलायुधः॥ (अवलम्बनं। बोधनम्।
निष्पन्दता।)
ष्वाणं, स्त्री, (अव + ष्वन् शब्दे + घञ्। षत्वञ्च।)
भक्षणं। इति हेमचन्द्रः॥
स्, व्य, (अवर + पूर्व्वाधरावराणामित्यसि-
प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन अवरस्य अवादेशश्च।)
व्यतिरेकः। इति केचित्॥
सः, पुं, (अव रक्षणादौ अवति इति अत्यवि-
चमीत्यादिना असच् प्रत्ययः।) राजा। सूर्य्यः।
इति सिद्धान्तकौमुदी॥
सं, स्त्री, (अव + असिच् भावे।) रक्षणं। वैदिक-
शब्दोऽयं॥
सक्थिका, स्त्री, (अवबद्धे सक्थिनी यया बन्ध-
नशाल्या सा, अव + सक्थि + समासे कप्।) खट्टा।
तत्पर्य्यायः। पर्य्यस्तिका २ परिकरः ३ पर्य्यङ्कः ४।
इति हेमचन्द्रः॥ (पर्य्यङ्कबन्धः। वस्त्रादिद्वारा पृष्ठ-
जानु-जङ्घा-द्वयदृढ़बन्धनपूर्व्वकोपवेशनं। यथा,—
"आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते"॥
इति कात्यायनः।
"शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च"॥
इति मनुः।)
सथः, पुं, (अव + सो + क्थन्।) छात्रनिलयः।
इति हेमचन्द्रः॥ पाठशाला चौपाड़ी यस्य
प्रसिद्धिः। ग्रामः। इति शब्दरत्नावली॥ गृहं।
इति हलायुधः॥
सथ्यः, पुं, (अवसथ + यत्।) छात्रवेश्म।
इति हेमचन्द्रः॥ चौपाड़ी इति भाषा॥
सन्नः, त्रि, (अव + सद + क्त।) अवसादप्राप्तः।
विषण्णः। यथा,—
"महिम्नः पारन्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिरः।
अथावाच्यः सर्व्वः स्वमतिपरिणामावधि गृणन्
ममाप्येष स्तोत्रे हर निरपवादः परिकरः"॥
इति पुष्पदन्तकृतशिवस्तोत्रं। अपि च।
"आचारेणावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि"।
इति व्यवहारतत्त्वं॥
सरः, पुं, (अव + सृ + अच्।) प्रस्तावः। मन्त्र-
विशेषः। वर्षणं। इति मेदिनी॥ वत्सरः। वर्षं।
इति हेमचन्द्रः॥ अवकाशः। यथा। "गो-

बधे रक्षा चेद्बहुभिरित्युपदेशेन दक्षवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात्। तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं स्यात्"। इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ (योग्यकालः। क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूपः कालिकोऽवकाशः। यथा,—
"कामस्तु बाणावसरं समीक्ष्य"। इति कुमारे।
शिष्यजिज्ञासानिवृत्त्यावश्यवक्तव्यत्वरूपः सङ्गति-
विशेषः। अनन्तरवक्तव्यत्वम् अवसरः। "उप-
माने ऽवसरसङ्गतिः"। इति जगदीशः।)
अवसर्गः, पुं, (अव + सृज् + घञ्।) स्वेच्छाचारः।
तत्पर्य्यायः। प्रकाम्यं २ स्वाच्छन्द्यं ३ अनुमननं ४।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
अवसर्पः, पुं, (अव + सृप् + अच्।) अपसर्पः। चरः।
इत्यमरटीकायां भरतः॥
अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप + णिन् ङीप्।)
जिनानां कालविशेषः। स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते। इति हेमचन्द्रः॥
अवसव्यं, त्रि, अपसव्यं। दक्षिणं। इति रायमुकुटः॥
अवसादः, पुं, (अव + सद् + घञ्।) अवसन्नता।
तत्पर्य्यायः। विषादः २ सादः ३ विषण्णता ४।
इति हेमचन्द्रः॥ (शेषः। क्षयः। यथा,—
"धैर्य्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः"।
इति किरातार्ज्जुनीये।)
अवसानं, स्त्री, (अव + सो + ल्युट्।) क्रियासमाप्तिः।
शेषः। तत्पर्य्यायः। सातिः २। इत्यमरः॥ विरामः
३। इति जटाधरः॥ मृत्युः।
("पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निष्ठुरै-
रिष्टैर्धनैः पञ्चपदीमनुष्यते"।
इति पञ्चतन्त्रे।) सीमा। इति हेमचन्द्रः॥
अवसायः, पुं, (अव + सो + घञ्।) शेषः। समाप्तिः।
निश्चयः। इति मेदिनी॥
अवसितं, त्रि, (अव + सो + क्त।) परिपक्वमर्दित-
धान्यं। तत्पर्य्यायः। ऋद्धं २। इति भरतमेदिन्यौ॥
ज्ञातं। अवसानगतं। समाप्तं। तत्पर्य्यायः। सितः
२। इत्यमरमेदिन्यौ॥ ("यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्"। इति शाकुन्तले।)
अवसेकिमः, पुं, (अवसेकेन + निर्वृत्तः। अवसेक +
इमनूच।) वटकः। इति हेमचन्द्रः॥ वड़ा इति-
भाषा॥
अवस्कन्दः, पुं, (अव + स्कन्द + अच्।) विजिगीषूणां
निवेशस्थानं। शिविरं। इति हलायुधः॥ अव-
गाहनं। यथा,—
"लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात्
स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च।
कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं
काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त"॥
इति भट्टौ २ सर्गे ११ श्लोकः॥ नद्यामवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र स्नानक्रियायां। इति तट्टीकायां
भरतः॥ (आक्रमणं। यथा,—
"अवस्कन्दभयात् राजा प्रजागरकृतश्रमम्।
दिवासुप्तं समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकम्"॥

इति हितोपदेशः।)
अवस्कन्दनं, स्त्री, (अव + स्कन्द + ल्युट्।) अव-
गाहनं। इति भट्टिः॥ अवतरणं। इति महा-
भारतं॥ अवपूर्व्वस्कन्दधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं॥
अवस्करः, पुं, (अव कीर्य्यते क्षिप्यते इति। अव +
कॄ + अप् + सुट्।) विष्ठा। गुह्यं। इत्यमरमेदिन्यौ॥
संमार्ज्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि। इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः सारसुन्दरी च॥
अवस्तात्, व्य, (अवरस्मिन्, अवरस्मात्, अवरमि-
त्यर्थे अस्तातिः।) अवरे। पश्चात्। शेषे। अन्ते।
इति पाणिनिः॥ ("अवस्तात्स्वर्गलोकं प्रापयन्तः"।
इति शतपथब्राह्मणे।)
अवस्तारः, पुं, (अव + स्तॄ + घञ्।) यवनिकादिः।
कानात् इत्यादि भाषा॥ अवस्तीर्य्यतेऽनेनेति स्तृञ
आच्छादने घञ्॥
अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु। नञ्तत्पुरुषः।) असद्वस्तु।
(यथा,—
"अवस्तुनिर्ब्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः"।
इति कुमारे।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जड़समूहः॥
अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अङ्।) दशा। कालि-
कविशेषः। इत्यमरः॥
"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु ततः परं॥
आषोड़शाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते।
वृद्धस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परं"॥
इति स्मृतिः॥
अवस्थाचतुष्टयं, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टयं। तत्पुरुषः।)
कालकृतचतुर्विधदशा। यथा। "आपञ्चदशवर्षं
बाल्यं। आत्रिंशद्वर्षं कौमारं। आपञ्चाशद्वर्षं यौ-
वनं। पञ्चाशत ऊर्द्ध्वं वृद्धत्वं"। इति वैद्यकशास्त्रे॥
अवस्थानं, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट्।) स्थितिः।
वासः। यथा। "परः सन्निकर्षश्च उपर्य्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकराश्यवच्छेदेन सद्भाव-
स्थानरूपः"। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ (अवस्था।
प्रतिष्ठा। यथा, "कीदृक् ते व्यसनावस्थानम्"।
इति पञ्चतन्त्रं।
"पद्भ्यां दृढ़मवस्थानं स कृत्वा कपिकुञ्जरः"।
इति रामायणं॥)
अवस्थितः, त्रि, (अव + स्था + क्त।) कृतावस्थानः।
अवस्थितिविशिष्टः। स्थितः। यथा।
"यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्त्तराष्ट्राः"।
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोकः॥
अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + क्तिन्।) अवस्थानं।
थाका। इति भाषा। अवपूर्व्वकस्थाधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना॥ (अनुसरणम्। अभ्यासः।)
अवहस्तः, पुं, (अवरं हस्तस्य। एकदेशी तत्पुरुषः।)
हस्तपृष्ठं। इति हेमचन्द्रः॥
अवहारः, पुं, (अव + हृ + घञ्।) चौरः। द्यूत-
युद्धादिविश्रामः। निमन्त्रणं। उपनेतव्यद्रव्यं।

ग्राहनामजलजन्तुः। इति त्रिम्बमेदिन्यौ। धर्म्मान्तरं। इति शब्दरत्नावली॥ (आक्रमणम्। स्वधर्म्मपरित्यागपूर्व्वकधर्म्मान्तरग्रहणम्। प्रत्यर्पणम्।)

अवहारकः, पुं, (अवहार + स्वार्थे कः।) जलजन्तुविशेषः। हाङ्गर इति ख्यातः। जलहस्तीति केचित्। तत्पर्य्यायः। अवग्राहः २ नक्रराजः ३ अवहारः ४। इति शब्दरत्नावली॥ युद्धादिनिवर्त्तके त्रि।

अवहार्य्यः, त्रि, (अव + हृ + ण्यत्।) समर्पणीयः। यथा,—

"आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः।
अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ"॥

इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः॥ (अर्थदण्डयोग्यः। यथा,—

"अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्।
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषं"॥

इति मनुः।

अवहालिका, स्त्री, (अव + हल् + ण्वुल् + टाप्।) प्राचीरं। इति हारावली॥

अवहितं, त्रि, (अव + धा + क्त।) विज्ञातं। अवधानं गतं। इति धरणी॥ (सावधानः। प्रमादरहितः। यथा,—

"तच्छृणुष्वावहितो भूत्वा यद्वृत्तं नन्दने, पुरा"।
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥)

अवहित्था, स्त्री,क्ली, (न बहिस्तिष्ठतीति अवहिः + स्था + क + टाप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) आकारगुप्तिः। रत्यादिसूचकोमुखरागादिराकारः। अङ्गवैकृतमिति वोपालितः॥ भयलज्जादिना तस्य गोपनं। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (तल्लक्षणं, यथा साहित्यदर्पणे,—

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था।
व्यापारान्तरसक्त्यान्यथाभाषण-विलोकनादिकरी"॥ उदाहरणम्। यथा कुमारसम्भवे,—
"एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्व्वती"॥

लज्जावशात् कमलदलगणनाव्याजेन हर्षं जुगोप इत्यर्थः। अनेन अवहित्थाख्यः सञ्चारी भाव उक्तः, तदुक्तं,—

"अवहित्था तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनं"।
इति मल्लिनाथः।)

अवहेलं, क्ली, स्त्री, (अव + हेड् + घञ् डस्य लः, डलयोरैकत्वस्मरणात्।) अनादरः अवज्ञा। इत्यमरः॥

अवहेलनं, क्ली, (अव + हेड् + ल्युट्।) अवहेला अवमानना। इति शब्दरत्नावली॥

अवहेलितं, क्ली, (अव + हेड् + क्त।) अनादरः। अवहेला। तद्विशिष्टे त्रि॥ कृतावहेलनवस्तु। अवहेलं जातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नं॥

अवह्रुतं, क्ली, (अव + ह्रु + क्त।) उपरिक्षतह्रुतं। यथा मनुः,—

"हिवदन्नं नगर्य्यन्नं पतितान्नमवह्रुतं"।
इत्याह्निकतत्त्वं॥

अवाक्, [च्] त्रि, (नास्ति वाक् यस्य सः।) वाक्यरहितः। इत्यमरः॥ बोवा इति भाषा। क्विबन्तवच्धातोर्नञ्समासेऽयं प्रयोगः॥ दक्षिणं। अधोमुखं। एतदर्थयोः अवपूर्व्वान्चधातोः प्रयोगः॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः) शतपुष्पा। शलुफा इति ख्याता। मिश्रेया। इत्यमररत्नमाले॥ मौरी इति भाषा। वृक्षविशेषः। हेठाञ्चली चोरञ्चली चोरखड्की इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अधःपुष्पी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४। इति रत्नमाला॥

अवाक्शिराः, [स्] पुं, (अवाक् अवनतं शिरो यस्य।) अधोमुखः। यथा,—

"अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्विषी नरकं व्रजेत्।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्म्मनिश्चये"॥
इति मानवे ८ अध्याये ९४ श्लोकः॥
("इति ब्रुवति रामेतु लक्ष्मणोऽवाक्शिरास्तदा"
इति रामायणम्॥)

अवाग्रं, त्रि, (अवनतमग्रमस्य।) नम्रं। अवनतं। इत्यमरः॥

अवाङ्, [न्च] त्रि, (अव + अन्च + क्विप्।) नीचवदनः। तत्पर्य्यायः। अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३ अवाचीनः ४ इत्यमर-जटाधरौ॥

("साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत् विब्रुवन्नार्य्यसंसदि।
अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते"॥
इति मनुः।)

अवाङ्मुखं, त्रि, (अवाङ्मुखमस्य।) अधोवदनं। यथा,

"तत् श्रुत्वा स बलः स्नेह-हर्ष-दुःख-त्रपाकुलः।
अवाङ्मुखः प्राप्तकालां तामुवाचाश्रुगद्गदं"॥
इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६३ तरङ्गः॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन्च + क्विप् + ङीप्। दक्षिणाद्दिक्। इति वोपदेवादयः॥ अधोदिक्। इति व्याडिः॥ अधोमुखी॥

अवाचीनं, त्रि, (अवाच्यां भवं। अवाची + ख।) दक्षिणदिग्भववस्तु। अधोमुखः। इति स्वामिजटाधरौ॥

अवाच्यं, क्ली, (न + वच + ण्यत्।) दुर्व्वाक्यं। तत्पर्य्यायः। अनक्षरं २। इत्यमरः॥ वचनानर्हं। अनक्षरं गालि प्रभृति इति मधुः। निन्दितान्यक्षराणि अत्र अनक्षरं अव्ययानामनेकार्थत्वात् नञ् निन्दायां। एवमवाच्यं वक्तुमयोग्यं वचनौ वाचि इत्यस्वाश्लेरिति घ्यण् भुजवचेति कनिषेधः॥ इति भरतः॥

("वाच्यावाच्ये हि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्"।
इति भारते।
"अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव"।
इति रामायणे।)

अवाच्यः, त्रि, (अवाच् + भवार्थे यत्।) अनिन्दितः। इति स्मृतिः॥ अवक्तव्यः। वचनानर्हः। यथा,—

"अनक्षरमवाच्यन्तु वचनार्हं न यद्भवेत्।
एष बन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः॥
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्द्धरः"।

इति शब्दरत्नावली॥ (अवरदेशकालादौ भवः।)

अवाच्यदेशः, पुं, (अवाच्यो देशः।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवादी, [न्] त्रि, (वद + णिन्। न वादी। नञ्तत्पुरुषः।) अविरोधी। अविवादी। अवक्ता। अवदनशीलः। वदधातोर्णिन् प्रत्ययानन्तरं नञ्समासनिष्पन्नः॥

अवाधं, त्रि, (नास्ति वाधा यस्मिन्।) वाधाशून्यं। अनर्गलं। तत्पर्य्यायः। निरर्गलं २। इत्यमरः।

अवाध्यः, त्रि, वाधानर्हः। वाधायोग्यः। अवाधनीयः। अवाधितव्यः। न वाध्यः अवाध्य इति नञ्समासनिष्पन्नः॥

अवानं, त्रि, (अव + अन् + अच्।) शुष्कफलादि। इति शब्दरत्नावली॥

("अवानमश्नुकादष्टमेकमाम्रफलं किल"।
इति भारते।)

अवान्तरं, त्रि, (अवगतमन्तरं मध्यम्। प्रादिसमासः।) प्रधानान्तःपाति। इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थसाधनपरा न भवति। किन्तु वहिर्मुखाणां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्म्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रं। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनं। यथा,—

"पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्।
पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"॥
"अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते"
इति मलमासतत्त्वं॥

अवापितधान्यं, त्रि, (अवापितं अकृतवपनं धान्यम्।) अकृतवपनधान्यं। रोपितधान्यं। रोयाधान इति भाषा। तत् वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्धीनगुणं इति राजवल्लभः॥

अवारं, क्ली, (अव + ऋ + घञ्।) अर्व्वाक्तटं नद्यादेः। पूर्व्वतीरं। इत्यमरः॥ एपार इति भाषा।

अवारपारः, पुं, (अवारं अर्व्वाक्तीरं पारं उत्तरतीरञ्च यस्य।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥

अवारपारीणः, त्रि, (अवारपारे गच्छतीति। अवारपार + ख।) पारगः। नद्यादिपारगतव्यक्तिः इति पाणिनिः॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः स्वार्थे कन् + टाप्।) धन्याकं। धनिया इति भाषा। अवरिका च पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥

अवारितं, त्रि, (न वारितं। नञ्समासः।) अनुल्लङ्घ्यं वारणं। अनिवारितं। यथा,—

"अवारितद्वारतया तिरश्चा-
मन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः।
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेष-
मध्यापयामः परमाणुमध्याः"॥
इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः॥

अवारीणः, त्रि, (अवारं गच्छतीत्यर्थे खः।) पारगः। नदीपारगतः। इति पाणिनिः॥

अवार्य्यं, त्रि, (न वार्य्यं। नञ्समासः) अनिवार्य्यं

अवारणीयं । अवारितव्यं । धारणायोग्यं । यथा,—
"नमस्ते नित्यविलसद्दैन्यावसननिकेतन ।
अवार्य्यवीर्य्यवद्रूपं विष्णोर्यत् प्रणमाम्यहं" ॥
इत्युत्कलखण्डे २७ अध्यायः ॥

अवासाः, [स्] त्रि, (नास्ति वासो यस्य ।) वस्त्र-रहितः । नग्नः । इत्यमरः ॥

अवास्तवं, त्रि, अयथार्थं । मिथ्या । न वास्तवं अवास्तवमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अवाहः, त्रि, परिरक्षकः । अवपूर्व्वकात्रक्षधातोरल् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अविः, पुं, (अव + इन् ।) सूर्य्यः । पर्व्वतः । मेषः । इत्यमरः ॥ [इति मनुः ।)
("अमूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणां" ।
"मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनां ।
गोजावीनां स्त्रियां पुंसां मूत्रवर्ग उदाहृतः" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
नाथः । मूषिककम्बलः । इति मेदिनी ॥ प्राचीरं वायुः । इति दण्डी ॥

अविः, स्त्री, ऋतुमती । इत्यमरः ॥

अविकटः, पुं, (अवीनां मेषाणाम् संघातः । अवि + कटच् ।) मेषसमूहः । इति संक्षिप्तसारपरिशिष्टं ॥ भेड़ारपाल इति भाषा ।

अविकटः, त्रि, अविशालः । अकरालः । अविस्तारः । न विकटः अविकटः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अविकं, क्ली, (अवि + क ।) हीरकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

अविकारी, [न्] त्रि, (न विकारी + नञ्तत्पुरुषः ।) विकाराजनकः । यथा बृहस्पतिः ।
"कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्लरसन्तु यत् ।
अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्" ॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

अविगन्धिका, स्त्री, (अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । ततः स्वार्थे कन् ।) अजगन्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविगीतं, त्रि, (न विगीतम् । नञ्तत्पुरुषः ।) अनिन्दितं । यथा । "नापि मङ्गलं सफलमविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शवत्" । इति मङ्गलवादचिन्तामणिः ॥

अविघ्नः, पुं, (न विघ्नः । नञ्तत्पुरुषः ।) करमर्दकवृक्षः । इत्यमरः ॥ पानिआमला इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥

अविचारः, पुं, (नास्ति विचारो यस्येति ।) अन्यायः । अत्याचारः । विचाररहिते त्रि । (विचाराभावः ।) यथा,—
"अविचारेण सर्व्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
संसारोत्तारणायालमेतद्वेदविदो विदुः" ॥
इति मत्स्यपुराणं ॥

अविचारितः, त्रि, (न विचारितः । नञ्तत्पुरुषः ।) अज्ञातविचारः । अविवेचितः । अविचारशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ ("अतः सर्व्वथाऽविचारितं कर्म्म न कर्त्तव्यम्" । इति पञ्चतन्त्रम् । अविवेचितं सम्यग्विवेचनं विना । यथा,—
"स किं भृत्यः स किं मन्त्री य आदावेव भूपतिम् ।
युद्धोद्योगं स्वभूत्यागं निर्दिशत्यविचारितम्" ॥
इति हितोपदेशः ।)

अविच्छिन्नं, क्ली, (न विच्छिन्नं, नञ्तत् ।) विच्छेदाभाववत् । अनिष्पत्तिमत् । यथा,—
"अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पच्यते ।
अविज्ञातफलं कर्म्म तस्य प्रकरणाकृता" ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अविज्ञः, त्रि, (न विज्ञः । नञ्तत्पुरुषः ।) अप्रवीणः । अनिपुणः । अनभिज्ञः । अशिक्षितः । अकृती । यथा,—
एते सर्व्वे गुणाः कान्त सन्ति कान्ते त्वयि ध्रुवं ।
त्वां न वाञ्छन्ति याः कान्तास्ता अविज्ञाश्च वञ्चिताः"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥

अविज्ञेयं, त्रि, (न विज्ञेयं । नञ्तत्पुरुषः ।) दुर्ज्ञेयं । यथा,—
"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः" ॥
इति मानवे १ अध्यायः ॥

अविडीनं, क्ली, (न विडीनम् । नञ्तत्पुरुषः ।) पक्षिणां आभिमुख्याभिगमनं । इति महाभारतं ॥

अवितं, त्रि, (अव + क्त ।) त्रातं । रक्षितं । इत्यमरः ॥

अवितथं, क्ली, (न वितथम् । नञ्तत्पुरुषः ।) सत्यं । ("अवितथमाह प्रियंवदा" । इति शाकुन्तले ।) तद्विशिष्टे त्रि । इति रत्नावली ॥ (सार्थकं । यथा,—"वत्स ! अवितथैषा तव भारती भवतु" । इति नागानन्दे ।)

अवित्यजः, पुं, क्ली, (न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु इति । न + वि + त्यज + क ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविदूसं, क्ली, (अवेर्मेषस्य दुग्धम् । अवेः दुग्धे सोढ़दूसमरीसचः, इति दूसप्रत्ययः ।) मेषदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेषदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

अविद्धकर्णा, स्त्री, अम्बष्ठा । आकनादि इति ख्याता । इति भट्टराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अविद्धकर्णी, स्त्री, (न विद्धः पर्णरूपः कर्णो यस्याः ।) विद्धकर्णिलता । इति भरतः ॥ (पाठिकाशब्देऽम्बष्ठकीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

अविद्यः, त्रि, (नास्ति विद्या यस्य सः ।) विद्यारहितः । अविद्वान् । विद्याहीनः । यथा,—
"अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः" ।
अपि च । कात्यायनः ।
"नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्" ॥
इति दायतत्त्वं ॥ अन्यच्च ।
"अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा" ॥
इति मानवे ९ अध्याये २०५ श्लोकः ॥

अविद्यमानः, त्रि, (न विद्यमानः । नञ्तत्पुरुषः ।) अवर्त्तमानः । सत्तारहितः । अभावः । यथा नारदः,—
"अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः" ॥
इति दायतत्त्वं ॥

अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्तत्पुरुषः ।) अज्ञानं । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते ॥ (अहङ्कारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी, अयथार्थबुद्धिः । यदुक्तम्,—
"अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणम् ।
यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्" ॥
अन्यच्च,
"सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्व्वन्यायविरोधिनी ।
सहते न विचारं सा तमो यद्वद्दिवाकरम्" ।
अथवा ज्ञानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिः । यथा,—"शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि" । इयञ्च सर्वक्लेशमूलभूता तम इत्युच्यते ।
"अविरोधितया कर्म्म नाऽविद्यां विनिवर्त्तयेत् ।
विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंघवत्" ॥
इति आत्मबोधः ।)

अविधिः, पुं, (न विधिः । नञ्तत्पुरुषः ।) अविधानं । शास्त्राविहितं । यथा,—
"येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकं" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ९ अध्याये २३ श्लोकः ॥
अपि च याज्ञवल्क्यः ।
"वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
अमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्" ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अविनः, पुं, (अव + इनच् ।) यष्टा । यागकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

अविनयः, पुं, (न विनयः । नञ्तत्पुरुषः ।) विनयाभावः । यथा,—
"बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च" ॥
इति मानवे ७ अध्याये ४०।४१ श्लोकौ ॥ (अशिष्टाचारः । यथा,—
"अयमाचारत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यकासु" ।
इति शाकुन्तले ।) अविनीते त्रि ॥

अविनाभावः, पुं, (विना व्यापकं विना न भावः स्थितिः ।) व्याप्तिः । व्याप्यनिष्ठव्यापकनिरूपितधर्म्मः । यथा,—"वह्निमान् धूमात्" इत्यादौ धूमनिष्ठा वह्निनिरूपिता व्याप्तिः ॥ इति न्यायमीमांसयोर्मतं ॥ तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभावः । यथा । केयमाकाङ्क्षा न तावदविनाभावः । नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात् । विमलं जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र नद्यान्वितनद्या अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षतापत्तेश्च । इत्याकाङ्क्षाचिन्तामणिः । अविनाभाव इति । तत्पदार्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः । तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभावस्तत्पदार्थे तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका माथुरी ॥

अविनीतः, त्रि, (न विनीतः । नञ्‌तत्पुरुषः ।) विनयरहितव्यक्तिः । तत्पर्य्यायः । समुद्धतः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
"न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन रावण ! ।
राज्यं पालयितुं शक्यं राज्ञा तीक्ष्णेन वा पुनः" ॥
इति रामायणे । अनियमितः । यथा,—
"नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीड़ितैः" ॥
इति मनुः ।)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता । नञ्‌तत्पुरुषः ।) पुंश्चली । असती । इति हेमचन्द्रः ॥

अविपटः, पुं, (अवि + पटच् ।) अवीनां विस्तारः इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं । कम्बलादिः ॥

अविप्रियः, पुं, (अवि + प्री + क ।) श्यामाकतृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदा न विप्रिय इत्येवं स्यात् तदा ह्रस्वः ।)

अविप्रिया, स्त्री, (अवीनां मेषादीनां प्रिया ।) श्वेतालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविभक्तः, त्रि, (न विभक्तः । नञ्‌तत्पुरुषः ।) अपृथक् । यथा तत्त्वचिन्तामणौ ।
"विभक्ता अविभक्ता वा कुर्य्युः श्राद्धमदैविकं ।
मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना" ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥

अविभाज्यं, त्रि, (न विभाज्यम् । नञ्‌तत्पुरुषः ।) विभागायोग्यं । अथ विभाज्याविभाज्ये । तत्र व्यासः ।
"अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्धनं ।
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालब्धञ्च यद्भवेत्" ॥*॥
विद्याधनमाह कात्यायनः ।
"उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्व्वकं ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ॥
विद्याधनन्तु तत्प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत् ।
शिल्पेष्वपि हि धर्म्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया द्यूतपूर्व्वकं ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं बृहस्पतिः" ॥*॥
यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव मयैतद्देयमिति पणितं यत्रोपन्यासं निस्तीर्य्य लभते तन्न विभाज्यं । शिष्यादध्यापितात् । आर्त्विज्यतः यजमानादृत्विजा लब्धधनं न प्रतिग्रहलब्धं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्किञ्चिद्विद्याप्रश्ने निस्तीर्णेऽपणितं यदि कश्चित् परितोषाद्ददाति । तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यल्लब्धं । वादिनोर्व्वा सन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्‌निरूपणेन यल्लब्धं षष्ठांशादिकं तथा शास्त्रादिप्रशस्तज्ञानं सम्भाव्य यत् प्रतिग्रहादिना लब्धं । तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्यथापि यत्र कुत्रचिदन्योन्यज्ञानविवादे निर्ज्जित्य यल्लब्धं । तथैकस्मिन् देये बहूनामुपस्थिते येन प्रकृष्टात् यल्लब्धं । तथा शिल्पादिविद्यया चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्यल्लब्धं । तथा द्यूतेनापि परं निर्ज्जित्य यल्लब्धं । तत्सर्व्वमविभाज्यमितरैः । तस्माद्यया कयाचिद्विद्यया लब्धमर्ज्जकस्यैव तन्नेतरेषामिति । प्रदर्शनार्थन्तु कात्यायनेन विस्तारितमिति दायभागः ॥ * ॥ नारदः ।
"कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्" ॥
बिभृयादित्येकवचननिर्द्देशान्न बहवः । यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने तस्याधिकारः । अश्रुतो मूर्खः । कल्पतरुमिताक्षरादीपकलिकासु । कात्यायनः ।
"परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते" ॥
अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् ॥ * ॥ अत्र विशेषयति स एव ।
"नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् ।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनं" ॥
तत्रोच्चरितविद्यापदमुभाभ्यां सम्बध्यते तेन समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्ययोः । वैद्येन विदुषा ॥ * ॥ पुनर्व्विशेषयति ।
"कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा ।
शौर्य्यप्राप्तन्तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः" ॥
कुले स्वकुले पितामहपितृव्यादिभ्यः । पितृत एव वा । शिक्षितविद्यानां भ्रातॄणां । यद्विद्याशौर्य्यप्राप्तं धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरुरत्नाकरौ । पुनः कात्यायनः ॥
"द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्त्रवित्तार्ज्जनात् पिता" ।
पुत्त्रवित्तार्ज्जनात् । कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् पुत्त्रार्ज्जितवित्तात् पितुर्द्व्यंशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भ्रातृधनोपघातविषयञ्च । अर्ज्जकस्य तु द्व्यंशित्वं भ्रातृधनोपघाते तु तेषामप्येकांशित्वं वक्ष्यमाणव्यासवचनात् । पितुरर्द्धहरत्वन्तु पितृद्रव्योपघाताद्गुणवत्त्वाद्वेति दायभागः । अनुपघाते पिता द्व्यंशहरः अर्ज्जकत्वात् स्वयमपि द्व्यंशहरः इतरेषाममंशित्वं । भ्रातृद्रव्योपघाते तु तस्याप्येकांश इति द्व्यंशार्द्धांशयोर्भेदकथनं ॥ * ॥ पुनः कात्यायनः ।
"गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितं ।
प्रयोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थन्तु बृहस्पतिः" ॥
प्रयोज्यं यद्यस्य प्रयोजनार्हं पुस्तकादि न तन्मूर्खादिभिः सह पण्डितादिभिर्व्विभजनीयं एवमेव दायभागमदनपारिजातादयः । याज्ञवल्क्यः ।
"पितृभ्यां यच्च यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्" ।
पुत्त्रदुहित्रोर्यदलङ्कारादि दत्तं तत्तस्यैवेति शूलपाण्युपाध्यायाः ॥ नारदः ।
"शौर्य्यभार्य्याधने चोभे यच्च विद्याधनम्भवेत् ।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः" ॥
प्राप्तञ्च सह भार्य्ययेति भरद्वाजवचनात् भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं भार्य्याधनमौद्वाहिकमित्यर्थः । चोभे इत्यत्र हित्वेति पाठे एतत्त्रिकं हित्वान्यद्विभजेदित्यनुवर्त्तते अत एतान्यविभाज्यानीति । न वास्तुविभागो नोदकपात्रालङ्काररोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचाररथ्यानां विभा[illegible] इति प्रजापतिरिति । यस्मिन् वास्तुनि येन स्थ[illegible] स्थानादिकं कृतं अपरेणापि स्थानान्तरे तथा [illegible] स्यात् तदा येन यत् कृतं तत्तस्यैव । अन्य[illegible] प्येवं ॥ * ॥ साधारणधनार्ज्जितेऽपि विशेषम[illegible] व्यासः ।
"साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधं ।
शौर्य्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ।
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः" ।
अत्र भ्रातर इत्युपलक्षणं पितृव्यादयोऽपि बो[illegible] ध्याः । तस्यार्जकस्य । साधारणोपघाते यस्य य[illegible] तोऽंशस्याल्पस्य महतो वा उपघातस्तस्य त[illegible] नुसारेण भागकल्पना कार्य्येति दायभागः । याज्ञवल्क्यः ।
"क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेव च" ।
पितृपितामहागतं बलादन्यैर्हृतं योऽंशान्तरा[illegible] मनुज्ञया उद्धरति तदंशान्तरेभ्यो न दद्यात् ॥ भूमौ तु विशेषयति शङ्खः ।
"पूर्व्वनष्टाञ्च यो भूमिमेक एवोद्धरेत् श्रमात् ।
यथाभागं भजन्त्यन्ये दत्त्वांशन्तु तुरीयकं" ॥
एतद्वचनं स्मृतिमहार्णवकामधेनुपारिजातप्रभृ[illegible] त्यलिखनादयुक्तमेवेति रत्नाकरः । तन्न, दायभा[illegible] मिताक्षराप्रभृतिभिर्दृष्टत्वात् । इति दायतत्त्[illegible]

अविमरीसं, क्ली, (अवि + मरीसच् । अवेर्दु[illegible] मरीसच्प्रत्ययः ।) मेषदुग्धं । इति हेमचन्[illegible]
("तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैरद्यन्तूष्णमाविकं" ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अविमुक्तं, क्ली, (वि + मुच् + क्त । ततो, न विमुक्त[illegible] नञ् तत्पुरुषः ।) वाराणसीक्षेत्रं । यथा,—
"मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्य्यते ।
अस्यानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना ।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरं ॥
आनन्दकन्दवीजानामङ्कुराणि यतस्ततः ।
ज्ञेयानि सर्व्वलिङ्गानि तस्मिन्नानन्दकानने ॥
अविमुक्तमिति ख्यातमासीदित्थं घटोद्भव" ।
इति काशीखण्डे २६ अध्यायः ॥ (मूर्द्धचिबुका[illegible] रालस्थाने च । यथा,—
'एष योऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठि[illegible] इति । "आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मू[illegible] चिबुकान्तराले" । इति च भाष्ये ।)

अविमुक्तः, पुं, (न विमुक्तः । नञ्‌तत्पुरुषः ।) वा[illegible] णसीक्षेत्रं । इति काशीखण्डे । अत्यक्ते त्रि ॥

अविरतं, क्ली, (न विरतम् । नञ्‌तत्पुरुषः ।) सततं । अनवरतं ।
("अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिर्विरहितैरचिरद्युतितेजसा" ॥
इति किरातार्ज्जुनीये ।) तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

अविरलं, त्रि, (न विरलं । नञ्‌तत्पुरुषः ।) विर[illegible] न्तररहितं । तत्पर्य्यायः । निविरीसं २ घनं

निविड़ं ४ निरन्तरं ५ सान्द्रं ६ नीरन्ध्रं ७ बहलं ८ दृढ़ं ९ गाढ़ं १० । इति हेमचन्द्रः ॥

अविरोधः, पुं, (न विरोधः । नञ्तत्पुरुषः ।) विरोधाभावः । यथा,—
"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतजावालवचनं ॥ अपि च ।
"अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहं" ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अविलम्बनं, क्ली, (न विलम्बनम् । नञ्तत्पुरुषः ।) शीघ्रं । अविलम्बितं । इति रायमुकुटः ॥

अविलम्बितं, क्ली, (वि + लबि + क्त । ततो नञ्तत्पुरुषः ।) विलम्बाभावः । तत्पर्य्यायः । शीघ्रं २ त्वरितं ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अरं ६ द्रुतं ७ सत्वरं ८ चपलं ९ तूर्णं १० आशु ११ । इत्यमरः ॥

अविलम्बितः, त्रि, (न विलम्बितः । नञ्समासः ।) त्वरायुक्तः । तत्पर्य्यायः । उच्चण्डः २ । इत्यमरः ॥ अवलम्बितं ३ । यथा,—
"अविलम्बितमुच्चण्डं केऽप्याहुरवलम्बितं" ।
इति जटाधरः ॥

अविला, स्त्री, (अव + इलच् ।) मेषी । भेड़ी । इति हेमचन्द्रः ॥ (नास्ति विलं यत्रेत्यर्थे, त्रि ॥)

अविवादः, पुं, (न विवादः । नञ्तत्पुरुषः ।) विवादाभावः । यथा,—
"यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः" ॥
इति मानवे ८ अध्याये ९२ श्लोकः ॥

अविवादी, [न्] त्रि, (न विवादी । नञ्तत्पुरुषः ।) विवादरहितः । निर्व्विवादी । नञ्पूर्व्वविवादशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अविवाहितः, पुं, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्तत्पुरुषः ।) अनूढ़ः । अकृतोद्वाहः । अकृतोपयमः । अपरिणीतः । अकृतपाणिग्रहः । आइवड़ इति भाषा । नञ्पूर्व्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्तत्पुरुषः ।) विवाहानर्हा । यथा । सुमन्तुः । "मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति" । आपञ्चमादन्येषां मतं । नारदोऽपि ।
"आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया ।
ते च सन्तानिनः सर्व्वे पतिताः शूद्रतां गताः" ॥ * ॥
सर्व्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ताश्चाविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यस्तथाध्यापयितुरेतदेवेति । तास्च यथा । पितृपितामहादीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एवं पितृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एवं मातामहप्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एवं मातृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । बन्धुत्वमात्रोरसत्त्वेऽपि पितृमातामहमातृमातामहप्रभृत्युपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां सप्तमीपञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्येति । एवञ्च पितुर्म्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्त्वे तामादाय सप्तमीपञ्चमीपर्य्यन्तायाः परीहारः । एवं बन्ध्वन्तरेऽप्यूह्यं । बन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्व्वत्र । पूर्व्वतस्तु पितुर्म्मातुश्च मातुलपुत्ररूपबन्धोरपि स्वापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रगणनं सर्व्वसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यथा पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं पितुः प्रमातामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहीभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चाप्ययुक्तः । पितामहीभ्रातृपुत्रबन्ध्वपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रपितामहदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः । वरस्य मातामहापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहित्रीकन्याया मातामहीभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः । मातामहीभ्रातृपुत्रबन्ध्वपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । इति । एवं मातृसपत्नीभ्रातृसन्ततिः पितृमातृसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥ * ॥ असवर्णाया अविवाह्यत्वं यथा । कलौ त्वसवर्णाया अविवाह्यत्वमाह वृहन्नारदीयं ।
"समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणं ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" ॥
इत्यादि । इत्युद्वाहतत्त्वं ॥

अविवेकः, पुं, (न विवेकः । नञ्तत्पुरुषः । नास्ति विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) सदसद्विवेचनाराहित्यं । यथा । "देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच अशोच्यानित्यादि" । इति श्रीभगवद्गीता २ अध्यायस्य ११ श्लोकटीका ॥ तद्वति त्रि ॥ अविमृश्यकारी । यथा,—("सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदाम्पदम्" ॥ इति किरातार्ज्जुनीये ॥ सदसद्विवेकरहितः । यथा,—
"उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि" । इति विष्णुपुराणं ।)

अविवेकी, [न्] त्रि, (न विवेकी । नञ्तत्पुरुषः । विवेकशून्यः । अविवेचकः । यथा । "तस्मादविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो नात्राधिकारिणः") इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
"अस्मिन् प्रसन्ने देवेन्द्रे परमं धाम लभ्यते ।
मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता व्यथा ॥
सर्व्वपापहरो विष्णुः स मया व्यथितः कृतः" ।
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥

अविवेचकः, त्रि, (न विवेचकः । नञ्तत्पुरुषः ।) विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः अविवेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अविशेषः, त्रि, (न विशेषः । नञ्तत्पुरुषः ।) विशेषरहितः । अभेदः । तुल्यः । विशेषाभावे, पुं ॥ विशेषाभावः । यथा,—
"पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवं ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्" ॥
इति श्राद्धतत्त्वं ॥ ("सांख्यादिमतसिद्धानि तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तानि च इदमेतदेवंगुणकर्मिति व्यावृत्ततया नानुभूयन्ते इत्यविशेषाः सूक्ष्माश्चोच्यन्ते" । तथा च विष्णुपुराणे,—
"तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढ़ाश्चाविशेषिणः" ॥
इति ।)

अविश्रान्तः, त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः । अनवरते, क्ली । विपूर्व्वश्रमधातोः क्तप्रत्ययानन्तरं नञ्समासनिष्पन्नः ॥ ("अविश्रान्तं पतद्गुणगणकथाम्रेड़नजड़ा" ॥ इति आनन्दलहर्य्याम् ॥)

अविश्रामं, क्ली, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।) विश्रामराहित्यं । यथा,—
"अविश्रामं वहेत् भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात्" ॥
इति चाणक्यं ॥

अविश्वस्तः, त्रि, (न विश्वस्तः । नञ्तत्पुरुषः ।) विश्वासानर्हः । अकृतविश्वासः । प्रत्ययायोग्यः । यथा,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासात् भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" ॥
इति चाणक्यं ॥
("विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम्" ।
इति भारते ॥)

अविश्वासा, स्त्री, (नास्ति विश्वासो यस्याम् सा ।) चिरप्रसूता गौः । ऊलेनगाइ इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अविषः, पुं, (अव + टिषच् ।) समुद्रः । इति कातन्त्रीयोणादिवृत्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः । रक्षकमात्रे त्रि ।) विषशून्ये त्रि ॥ (यथा,—
"इत्येता अविषा व्याख्याताः" ॥ इति सुश्रुते ॥)

अविषा, स्त्री, (नास्ति विषं यस्याम् ।) निर्व्विषाख्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविषी, स्त्री, (अविष + ङीप् ।) नदी । इत्युणादिवृत्तावुज्ज्वलदत्तः ॥

अविसोढ़ं, क्ली, (अवेर्दुग्धम् । अवि + सोढ़च् ।) मेषदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥

अविस्पष्टं, क्ली, (वि + स्पश + क्त । ततो नञ्समासः ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्य्यायः । क्लिष्टं २ । इत्यमरः ॥
("नाविस्पष्टमधियीत न शूद्रजनसन्निधौ" ॥
इति मनुः ॥ अस्फुटः । यथा,—
"विरुद्धिं काम्यस्य प्रथयतितरां साध्वसवशादविस्पष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाष्पसलिलैः" ॥
इति रत्नावल्याम् ॥)

अवी, स्त्री, (अवत्यात्मानं लज्जया । अव + ई ।) ऋतुमती । इति हेमचन्द्रः ॥

अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अत्र ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
("अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैव विंशकम्" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥) वाच्यलिङ्गस्तु तरङ्गशून्ये ॥

अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
अवीचिमत्, क्ली, (अवीचि + मतुप् ।) }
शेषः । यथा । "वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति । यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायात् गिरिमूर्द्ध्नः संपात्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति"। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

अवीचिमयः, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः । "यः साक्ष्यादौ अनृतं वदति स निरवलम्बेऽवीचिमये अधःशिरा निपात्यते यत्र" । इति श्रीभागवते ॥

अवीरः, त्रि, (नास्ति वीरो यस्य ।) सत्त्वरहितः । निर्व्वीर्य्यः । इति मेदिनी ॥

अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्त्रादिर्यस्याः ।) अजातापत्यविधवा । इति स्मृतिः । निष्पतिसुता । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते यथा,—
"यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजकः ।
मसीजीवी वार्द्धुषिको विषहीनो यथोरगः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेत् ध्रुवं" ॥
इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गणगणिकास्तेनगायनकान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्यान्नभोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
"नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा" ।
"अवर्च्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः"
इत्यादिकञ्चोपक्रम्य ।
'भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहं" ।
"मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव" ॥
इति । अवीरा पतिपुत्त्रविहीना निःसम्बन्धिनी । सम्बन्धिन्यास्तु श्राद्धादिनाभ्यनुज्ञानात् व्यवहारात् धनाधिकाराच्च । इति च प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञवल्क्यः,—
"पत्नी, दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्याः सब्रह्मचारिणः ॥
एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्त्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः" ॥
तथा विष्णुः । अपुत्त्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्त्रपर्य्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा कात्यायनः ।
"भर्त्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥
अपुत्त्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुः" ॥
यथेष्टत इति धर्म्मार्थं । तथा च व्यासः ।
"लोकान्तरस्थं भर्त्तारमात्मानञ्च वराङ्गने ।
तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्म्मपरायणा" ॥
मदनपारिजातधृता स्मृतिः ।
"यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत् पत्युः समीहितं ।
तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया" ॥
भर्त्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव हरिवंशीयपुण्यकव्रतोपाख्याने ॥
"दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति ।
निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे" ॥
तथा वृहन्मनुः,—
"अपुत्त्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च" ॥
तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुषज्य । तच्छब्देन भर्त्तुः परामर्शात् भर्त्तुः कृत्स्नमंशं यावदंशं हरेत् न तु वर्त्तनोचितमात्रं । इति दायतत्त्वं ॥ * ॥ अस्याः पतिश्राद्धाधिकारो यथा । पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राभावे पत्नी । तथा च शङ्खः ।
"पितुः पुत्त्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सहोदरः ॥
भार्य्यापिण्डं पतिर्द्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च ।
श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः" ॥
इत्यादि ॥
"अपुत्त्रा स्त्री यथा पुत्त्रः पुत्त्रवत्यपि भर्त्तरि ।
पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जलमात्रन्तु पुत्त्रिणी" ॥
इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्त्रसद्भावविषयमिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः । इति ॥ * ॥ अस्या भर्त्रादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
"तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः ।
तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकं" ॥
एतत्तु तर्पणं पुत्त्रपौत्त्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः । इति ॥ * ॥ मृतायास्तस्या आद्यश्राद्धादि पञ्चदशश्राद्धं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं । यथा । अत्र सपत्नीपुत्त्रस्य पुत्त्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तन्न ।
"पुत्त्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
पुत्त्रस्य पुत्त्रस्तन्ये भ्रातृपुत्त्रादयोऽपि ये" ॥
इति लघुहारीतवचने एवकारेण अतिदिष्टपुत्त्रनिषेधात् । पुत्त्रेणेति तत्स्वत्वमात्रविवक्षितं ।
"सपिण्डीकरणं तासां पुत्त्राभावे न विद्यते" ।
इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् ।
"यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्त्रस्येतराणि च ।
एकस्यैव तु दातव्यमपुत्त्रायाश्च योषितः" ॥
इति छन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेतत्वपरीहारोक्तत्वाच्च । एवत्पुत्त्राभावे मृतं । ततश्च शिशौ पुत्त्रे अन्येनापि सपिण्डनं । एवं पतिसत्त्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं नास्तीत्युक्तं । इति च शुद्धितत्त्वं ॥

अवेद्यः, पुं, (विद + ण्यत् । ततो, न वेद्यः नञ्समासः ।) गोवत्सकः । इति शब्दचन्द्रिका । बाछुर इतिभाषा । अज्ञेये त्रि ॥ (अविवाह्यः । यथा,—
"व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्म्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥
इति मनुः ।)

अवेलः, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अपलापः । अपह्नवः । इति मेदिनी ॥

अवेला, स्त्री, पूगचर्व्वितं । इति मेदिनी ॥ चिबान गुया इति भाषा । अपराह्णः । इति लोकप्रसिद्धं । वेलाशून्ये त्रि ॥

अवेक्षणं, क्ली, (अव + ईक्ष + ल्युट् ।) अवेक्षा । दर्शनं । यथा । "कृताकृतावेक्षणवत् स्वयं तत्प्रोपवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्" । इति संस्कारतत्त्वं । (तथाच ।
"दूरादवेक्षणं हासः संप्रश्ने सादरो भ्रमम् ।
परोक्षेऽपि गुणश्लाघा स्मरणं प्रियवस्तुषु" ॥
इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः । अनुसन्धानम् । यथा,—
"निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।"
इति रघुवंशे ॥)

अवेक्षा, स्त्री, (अव + ईक्ष + अ + ततष्टाप् ।) प्रत्यवेक्षणं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्य्यायः । प्रतिजागरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धानम् । यथा,—
"अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
रक्षितं वर्द्धयेत् वृद्ध्या वृद्धं दानेन निक्षिपेत्" ।
इति मनुः ।
("यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्तदा" ।
इति रामायणे ।)

अवेक्षितं, त्रि, (अव + ईक्ष + क्त ।) दृष्टं । यथा मनुः ।
"केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ।
भ्रूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया" ॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतावधानः । यथा, रघुवंशे । "स कदाचिदवेक्षितप्रजः" ।)

अवैधं, त्रि, (न वैधं विधित आगतं । नञ्तत्पुरुषः ।) विध्यविषयः । विधिविवर्ज्जितं । विधिप्राप्तभिन्नं । ("अवैधं पञ्चमं कुर्व्वन् राज्ञो दण्डेन शुध्यति" । इति स्मृतिः ॥)

अवोदं, त्रि, (अव + उन्द + घञ् ।) आर्द्रं । इति जटाधरः ॥

अवोधः, त्रि, (नास्ति बोधो ज्ञानं यस्य ।) निर्व्वोधः । अज्ञानः ।

अवोक्षणं, क्ली, (अव + उक्ष + ल्युट् ।) प्रोक्षणविशेषः । कुब्जहस्तेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

"तस्मादङ्गिरसोऽल्पेतद्बादरायण एव च"।
अवोक्ष्य प्रोक्ष्य इति रत्नाकरः॥ मन्यवर्द्धमान-
धृतम्।
"उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्।
न्युब्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्"॥
इति शुद्धितत्त्वम्॥

अब्दः, पुं, (अव + दन्॥ औणादिकोऽयं।) वत्सरः। मेघः। मुस्ता। इति रायमुकुटः सारसुन्दरी च॥ (मुस्तार्थे प्रयोगो यथा,—
"किराताब्दामलाविम्बचन्दनोदीच्यवत्सरैः।
श्योपालिसारश्ममनं विशेषाज्ज्वरनाशनम्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः॥)

अव्यक्तः, पुं, (वि + अन्ज + क्त। ततो नञ्समासः।) विष्णुः। शिवः। कन्दर्पः। इति मेदिनी। मूर्खः इति हेमचन्द्रः। अस्फुटे त्रि॥)

अव्यक्तं, क्ली, प्रकृतिः। आत्मा। इति हेमचन्द्रः। महदादि। परमात्मा। इति मेदिनी॥
("योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ"॥
इति मानवे॥
गणितादौ अज्ञातराश्यादिः। अदृश्यः। साङ्ख्यमते सर्व्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं प्रधानं महदादि।
"महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः"।
इति कठोपनिषद्॥
वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्वापावस्थायां शब्द-प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्व्वर्ज्जितं निर्व्विकारं निराकारं ब्रह्म। परमात्मा, मायोपाधिकं ब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परब्रह्म। यदुक्तम्,—
"अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्"।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्यासावसेयो भावः।
"ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो
बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति"। इति रघुवंशे॥
प्रकृतिः। तथा हि,—"यत् सर्व्वस्य जगतो वीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्त्वं सर्व्वकार्य्यकारणशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिनामवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वटकणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः। सत्त्वादिरूपेण निरूप्यमाणे व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्"।
यदुक्तम्। "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्। सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्"॥ ०॥ सर्व्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम। तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानां"॥ इति सुश्रुतः॥
"अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः।
सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा॥
तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वान्न कुतश्चन।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा"॥ इति।
"अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः"।
इति च॥
"अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं"॥
इति च॥
"अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः"॥
इति च चरकः॥)

अव्यक्तरागः, पुं, (न व्यक्तोऽस्पष्टव्यक्तो रागोऽरुणिमा।) ईषल्लोहितवर्णः। तत्पर्य्यायः। अरुणः २। इत्यमरः॥ ताम्रः ३ गौरः ४। इति जटाधरः॥

अव्यङ्गः, त्रि, (न सन्ति व्यङ्गानि यस्य।) व्यङ्गरहितः। अविकलाङ्गः। यथा,—
"तत आहूय धर्म्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगं।
अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धधूपार्च्चनादिभिः"॥
इति मत्स्यपुराणे ६६ अध्यायः॥

अव्यङ्गा, स्त्री, (अवेर्मेषस्य अङ्गं ष्टङ्गमिव अङ्गं यस्याः।) शूकशिम्बी। इति केचित्॥ अमरकोषे अव्यण्डा इति तट्टीकायां अव्यथा इति च पाठः॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च त्रि॥

अव्यङ्ग्यं, क्ली, (नास्ति व्यङ्ग्यालङ्कारो यस्मिन्।) व्यङ्ग्यालङ्काररहितकाव्यं॥ यथा,—
"सव्यङ्ग्यमुत्तमं काव्यमव्यङ्ग्यमधमं स्मृतं।
किञ्चिद्व्यङ्ग्यसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्त्तितं"॥
इति काव्यचन्द्रिका॥

अव्यञ्जनः, पुं, (नास्ति व्यञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गं, यस्य।) शृङ्गहीनपशुः। इति हलायुधः॥ अस्फुटे त्रि॥ (अनुद्भिन्नरजस्तलाचिह्ना कन्या। यथा,—
"असंप्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका"॥
इति पञ्चतन्त्रे॥)

अव्यण्डा, स्त्री, (न विगतमण्डं वीजमस्याः।) अव्यण्डा इति कुत्रचिदमरकोषे पाठः॥ आलकुशीति भाषा।

अव्यथः, त्रि, (नास्ति व्यथा यस्य सः।) पीड़ारहितः। व्यथाशून्यः। सर्पे पुं। इति मेदिनी॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा। नञ्तत्पुरुषः।) हरीतकी॥ पद्मचारिणी। इत्यमरः॥

अव्यथिः, पुं, अश्वः। सङ्ग्रामे न बिभ्यतीति अव्यथिः। व्यथ भयसञ्चलनयोः सर्व्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः ततो नञ्समासः। वेदप्रयोगोऽयं॥

अव्यथिषः, पुं, (न + व्यथ + टिषच्।) समुद्रः। सूर्य्यः। इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिवृत्तिः॥

अव्यथिषी, स्त्री, (अव्यथिष + ङीप्।) पृथिवी। अर्द्धरात्रं। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

अव्यथ्यः, त्रि, (न + व्यथ + क्यप्।) व्यथाशून्यः। इति पाणिनिः॥

अव्ययं, क्ली, पुं, (न + वि + इण् + अच्।) शब्दविशेषः। तत्परे विभक्तिर्न्न विकृति अतएव लिङ्गवचनाविकृतं। तथाच कातन्त्रे,—
"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्व्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्व्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्"॥
(क्ली, अनाद्यन्तं विकारशून्यं परब्रह्म। यथा,—
"अनाद्यन्तमजं सूक्ष्ममदीर्घमजमव्ययम्।
अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्"॥
इति आत्मबोधे॥)

अव्ययः, पुं, (नास्ति व्ययो यस्य।) विष्णुः।
("नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे।
पुरुषायाप्रमेयाय शाश्वतायाव्ययाय च"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे॥) व्ययरहिते, त्रि। इति मेदिनी॥ (अविनाशी। नित्यपुरुषः। यथा,—
"तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः"॥ इति रघुवंशे।
"सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम्"।
इति मानवे॥)

अव्यर्थः, त्रि, (न व्यर्थः। नञ्तत्पुरुषः।) अमोघः। सफलः। यथा,—
"दुर्निवार्य्यञ्च दुर्द्धर्षमव्यर्थं वैरिघातकम्।
तेजसा चक्रतुल्यञ्च सर्व्वशस्त्रास्त्रघातकम्"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः॥

अव्यवसायवान्, [त्] त्रि, (अव्यवसाय + मतुप्। मस्य वः।) व्यवसायरहितः। अव्यवसायी। तत्पर्य्यायः। शिथिलः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अनुशीलनरहितः।)

अव्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + अङ्। ततो नञ्समासः।) अव्यवसिद्धान्तः। अविधिः। शास्त्रविरुद्धव्यवस्था। इति नञ्समासनिष्पन्ना॥ (चञ्चले। यथा, कुमारे,
"स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थां"॥)

अव्यवस्थितः, त्रि, (न व्यवस्थितः। नञ्समासः।) नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिज्ञः। सिद्धान्तरहितः। यथा,—
"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः"॥
इति हितोपदेशः॥

अव्यवहार्य्यं, त्रि, (वि + अव + हृ + ण्यत्। ततो नञ्समासः।) व्यवहारायोग्यं। अव्यवहरणीयं। यथा। कामतस्त्वाण्डालान्त्यस्त्रीगमने तत्तुल्यतया द्विगुणव्रताचरणे कृतेऽपि न व्यवहार्य्यः। यथा याज्ञवल्क्यः।
"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्।
कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते"॥
पापान्तरेऽप्यव्यवहार्य्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम्।
"शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्"॥
"अत्र च कामतो महापातकादिकर्तृत्वापकर्तुरव्यवहार्य्यत्वदर्शनात् कामतो महत्तरगुणयुक्तशरणागतादिहन्तॄणामव्यवहार्य्यत्वं न तु हीनतरहन्तॄणां अन्यथा विषमशिष्टतापत्तिः स्यात्"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अव्यवहितं, त्रि, (वि + अव + धा + क्त। ततो नञ्तत्पुरुषः।) व्यवधानशून्यं। तत्पर्य्यायः संसक्तं २ अपटान्तरं ३ अपदान्तरं ४। इत्यमरः॥ तट्टीका च। लग्नं ५। इति शब्दरत्नावली॥ ("लिङ्गाधर्षिणाविरहविशिष्टक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकमिष्टेति"॥ इति दीधितिः॥)

अव्यवहृतः, त्रि, (न व्यवहृतः । नञ्तत्पुरुषः ।) अकृतव्यवहारः । इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अव्याजः, पुं, (न व्याजः । नञ्तत्पुरुषः ।) छलाभावः । यथा ।

"इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः
तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" ॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः ।

शीर्ष । यथा । "सेक्तव्यो यदि मारवस्तरुरयं पाथोदपाथोलवैर्व्याजं परिमिव किं चिरयसे काकः परिक्रामति । मूले सिक्तरसे दले विगलिते शीर्षे तथा वल्कले न स्यादस्य परिस्थितेः प्रभुरहो धारापि वारां तव ॥" इत्युद्भटः ॥

अव्याप्यं, त्रि, (न व्याप्यं । नञ्तत्पुरुषः ।) अव्यापनीयं । व्याप्तिरहितं । अनधीनं । यथा । "नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्वसाधनात् । तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति" । इत्युपाधिवादचिन्तामणिः । अपि च,

"अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते" ।

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अव्याप्यवृत्तिः, त्रि, (अव्याप्य सर्व्वावच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य ।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः ।

("अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते" ।

इति भाषापरिच्छेदः ।)

स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगीति यावत् । दैशिककालिकभेदेन स द्विविधः । तत्पर्य्यायः । प्रादेशिकः २ । आत्मनो विशेषगुणाः । बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्म्मः ७ अधर्म्मः ८ भावनाख्यसंस्कारः ९ आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः १० । सामान्यगुणौ संयोग ११ विभागश्च १२ । एते सर्व्वे अव्याप्यवृत्तयः स्युः । इति न्यायभाषा ॥

अव्याहतं, त्रि, (न व्याहतम् । नञ्तत्पुरुषः ।) व्याघातशून्यं । यथा ।

"यस्य विज्ञानममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति" ॥

इति शब्दमाला ॥ किञ्च । विष्णुपुराणम् ।

"अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।
भवत्वेतत् परिणतौ ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।
अन्नं तुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम्" ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (अकुण्ठितं । यथा,—

"वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामव्याहता मतिः" ।

इति मार्कण्डेयपुराणे ।)

अव्याहृतः, त्रि, अकथितः । न व्याहृतः अव्याहृतः नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अश ऊ ङ न (स्वादिं-आत्मं-सकं-वेट् ।) व्याप्तिसंहत्योः । ऊ ङ अशिष्यते अष्टे । न अश्नोति । संहतिः समूहः । इति दुर्गादासः ॥ ("यद्ददाति गयास्थश्च सर्व्वमानन्त्यमश्नुते" । इति याज्ञवल्क्यसंहिता ।)

अश ग (क्र्यादिं-परं-सकं-सेट् ।) भोजने । अश्नात्यन्नं बुभुक्षितः । इति दुर्गादासः ।

अशकुम्भी, स्त्री, (अशा सलिलं स्कुभ्नाति व्याप्नोति इति । अशा + स्कुम्भ + ट + पृषोदरादित्वात् ।) पानीयपृष्ठजः । इति रत्नमाला ॥ पाना इति भाषा ।

अशक्यं, त्रि, (न शक्यम् । नञ्तत्पुरुषः ।) अशकनीयं । असाध्यं । यथा । "अशक्ये अध्यवसायः समर्थना" । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

अशक्तः, त्रि, (न शक्तः । नञ्तत्पुरुषः ।) शक्तिरहितं । असमर्थं यथा । मनुः ।

"बिभृयादिच्छतः सर्व्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः" ॥

इति दायतत्त्वम् ॥

"उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अशत्रुः, पुं, (न + शद + क्रुन् । नञ्तत्पुरुषः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शत्रुरहिते मित्रे च त्रि ॥

अशनं, क्ली, (अश + ल्युट् ।) भक्षणं । अन्नं । इति हेमचन्द्रः ॥ ("शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ॥" इति नागानन्दे ॥

"विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै रसादिभिः ।
मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितं" ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अशनः, पुं, असनवृक्षः । पीतशालवृक्षः । इति रायमुकुटः ॥ (असनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अशनपर्णी, स्त्री, (अशनस्य शालवृक्षविशेषस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातकः ४ असनपर्णी ५ शणपर्णी ६ सनपर्णी ७ शीतः ८ शीतकः ९ अपराजिता १० । माराटी इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥

अशनाया, स्त्री, (अशन + क्यच् ।) भोजनेच्छा । क्षुधा । इत्यमरः ॥

("अन्नादा अशनाया निवर्त्तते पानात्पिपासा" । इति शतपथब्राह्मणे । "च्युताशनायः फलवद्विभूत्या" । इति भट्टौ ।)

अशनायितं, त्रि, (अशनाय + क्त । अशनाया भोजनेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा ।) क्षुधितं । इत्यमरः ॥

अशनिः, पुं, स्त्री, (अश्नाति सङ्घातं करोति । अश + अनिः ।) वज्रं । इत्यमरः । विद्युत् ॥ ("अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा" इति रघुवंशे ।)

अशर्म्म [न्,] क्ली, (न शर्म्म । नञ्समासः । नास्ति शर्म्म यस्मिन् इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) कष्टं । दुःखं ।

("एकौघभूतं तदशर्म्म कृष्णां
विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥"

इति भारविः ॥) तद्विशिष्टे त्रि । इति जटाधरः ॥

अशाखा, स्त्री, (नास्ति शाखा यस्याः ।) मूलीतृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अशितं, त्रि, (अश + क्त ।) भुक्तं । खादितं । व्याप्तं । इति हेमचन्द्रः ॥

("आप एव तदशितं नयन्ते" ।
"तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" ।

इति च छान्दोग्ये उपनिषदि ॥

"अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखं" । इति वाभटः ॥ "यावद् यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति" ॥ इति चरकश्च ॥)

अशितङ्गवीनं, त्रि, (अशिता भोजिता गावो यत्र । अशितगो + ख + निपातनात् मुमागमः ।) आशितङ्गवीनं । पूर्व्वंगवादिचरितक्षेत्रादि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अशित्रः, त्रि, (अश + इत्र ।) चौरः । इत्युणादिकोषः ॥ (चरुः ।)

अशिरं, क्ली, (अश + इर ।) हीरकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

अशिरः, पुं, (अश भोजने + इर ।) अग्निः । राक्षसः । सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री । इत्युणादिकोषः ॥

अशिश्विका, स्त्री, (अशिश्वी + स्वार्थे कन् ।) अनपत्या । कन्यापुत्रविहीना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ आँटकुड़ी इति भाषा ॥

अशिश्वी, स्त्री, (नास्ति शिशुर्यस्याः इति । निपातनात् ङीप् ।) अशिश्विका । इत्यमरः ॥

अशिक्षितं, त्रि, (न शिक्षितं । नञ्समासः ।) शिक्षारहितः । अनिपुणः । अनभिज्ञः । यथा । "यत्र सारथेरकौशल्यात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायां अशिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात्" । इति कुल्लूकभट्टव्याख्यानात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अशीतः, त्रि, (न शीतः । नञ्तत्पुरुषः ।) शीताभावयुक्तः । यथा,—

"अशीतास्तरवो माघे फाल्गुने पशुपक्षिणौ ।
चैत्रे जलचराः सर्व्वे वैशाखे नरवानरौ" ॥

इति पुराणं ॥

अशीतिः, त्रि, (अष्टदशतः परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीभावस्ति प्रत्ययश्च ।) संख्याविशेषः । ८० आशी इति भाषा । यथा मनुः,—

"अशीतिभागं गृह्णीयात्
मासात् वार्द्धुषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात्
सतां धर्म्ममनुस्मरन्" ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥ अपि च ।

"अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अशुद्धं, त्रि, (न शुद्धम् । नञ्तत्पुरुषः ।) अपवित्रं । अकृतशोधनं । अशौचयुक्तं । यथा । शङ्खः,—

"ततः श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
संसुत्स्वाकालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः" ॥
इति ।
"शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा दैवपैत्रयोः ।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति" ॥
इति च शुद्धितत्त्वं ॥ (वर्णाद्यशुद्धियुक्तः ।)
अशुभं, क्ली, (न शुभम् । नञ्तत्पुरुषः । नास्ति शुभं यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव ।) पापं । इति हेमचन्द्रः ॥ अमङ्गलं ।
("न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्" ।
"मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्व्वथा पाण्डुनन्दनाः" ॥
इति च भारते ॥) तद्युक्ते त्रि । यथा,—

"सर्व्वाशुभानां परिमोक्षकारि
सम्पूजनं देववरस्य विष्णोः" ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजातधृतं ।
"अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
दानं कुर्व्वीत कुर्य्याच्च स्नानं सर्व्वौषधीजलैः" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अशून्यशयनव्रतं, क्ली, (न शून्यं शयनं यस्मात्, तत् व्रतम् ।) श्रावणकृष्णद्वितीयाकर्त्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—

"ब्रह्मोवाच ।
भगवन्! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं ।
शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेद्येन तद्वद ॥
भगवानुवाच ।
श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
क्षीरार्णवे सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्व्वान् कामान् समश्नुते ।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुगं ॥
अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्त्तिता ।
तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्म्मन्त्रैर्व्विधानतः ॥
श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्म्मार्थकामद ॥
अग्नयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु ॥
लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्रे तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्व्ववाद्यमयी यतः ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्नीयात्तैलवर्ज्जितं ।
नक्तमक्षारलवणं यावत्तत्स्याच्चतुष्टयं ॥
ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितां ।
दीपान्नभाजनैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणां ॥
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतां ।
अभीष्टोपस्करैर्युक्तां शुक्लपुष्पाम्बरावृतां ॥
सोपधानकविश्रामां फलैर्नानाविधैर्युतां ।
तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्वितां ॥
अव्यङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वकव्रतिने क्वचित् ॥
तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलंकृत्य विधानतः ।
पत्न्यास्तु भाजनं दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितं ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्णीमुपस्करसमन्वितां ।
प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ॥
एवं यस्तु पुमान् कुर्य्यादशून्यशयनं हरेः ।
वित्तशाठ्येन रहितो नारायणपरायणः ॥
न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥
न विरूपं न शोकार्त्तं दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
न पुत्त्रपशुरत्नानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्व्वन्नशून्यशयनं विष्णुलोके महीयते" ॥
इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥

अशृतं, त्रि, (न शृतम् । नञ्तत्पुरुषः ।) अपक्वं । इति रत्नमाला ॥
"तण्डुलात् षोड़शगुणे शृते वाप्यशृते तथा ।
तोये पेयां पचेत्तावद्यावत् सिक्थकनिर्गमः" ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अशेषं, त्रि, (नास्ति शेषो यस्येति ।) शेषरहितं । निःशेषं ॥ सर्व्वं । इत्यमरः ॥
("स्थानं प्राप्स्यस्यशेषाणां जगतामपि पूजितम्" ॥
"अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः" ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अशेषेण । यथा,—

"अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः" ।

इति कुमारे ।
"वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः" ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोकं, क्ली, पारदं । इति मेदिनी ॥ शोकरहिते त्रि ॥

अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात् ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । शोकनाशः २ विशोकः ३ वञ्जुलद्रुमः ४ वञ्जुलः ५ मधुपुष्पः ६ अपशोकः ७ कङ्केल्लिः ८ केलिकः ९ रक्तपल्लवः १० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः १४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७ हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातनः २० पिण्डीपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवद्रुः २३ । अस्य गुणाः शीतलत्वं । हृद्यत्वं । पित्तदाहश्रमापहत्वं । गुल्मशूलोदराध्माननाशित्वं । कृमिकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्य्यायगुणाः ।
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केल्लिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
अशोकः शीतलस्तिक्तो ग्राही वर्ण्यः कषायकः ।
दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य कलिकाभक्षणविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (योषितां सनूपुरचरणप्रहारेण अशोकानां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः । यदुक्तम् ।
"पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमद्यैः" । इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।

"पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः
शोकं जहाति वकुलो मुखशीधुसिक्तः" ।

अपरञ्च ।

"सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताड़नम् ।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्" ॥

कुमारसम्भवे ऽपि ।
"असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः" । इति ॥
"कुसुमं कृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति" ।
इति रघुवंशे ।
"अशोकवल्कलक्काथं शृतं दुग्धं सुशीतलं ।
यथाबलं पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनं' ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥
"अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढ़के विपाचितं ।
तेन पादावशेषेण जीरकेण तथैव च ॥
घृतप्रस्थं पचेदेतत्प्रक्षिप्य च तथापरं ।
तण्डुलाम्बुन्यजाक्षीरं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ॥
केशराजरसस्यापि प्रस्थमेकं भिषग्वरः ।
जीवनीयैः पियालैश्च परूषसरजाञ्जनैः ॥
यष्ट्याह्वाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी ।
तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेतैः पलार्द्धकैः ॥
शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भदत्त्वानुचूर्णितं ।
पुष्यायोगेन तत्पीतं निहन्यात् सर्व्वदोषजं ॥
श्वेतं कृष्णं तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुस्तरं ।
कुक्षिशूलं योनिशूलं पृष्ठशूलञ्च दारुणं ॥
मन्दाग्निमरुचिं पाण्डुं कृशतां श्वासकासिनां ।
अशोकघृतमेतत्तु विख्यातं स्त्रीगदेषु च" ॥ * ॥
अशोकघृतं ॥ * ॥
इति वैद्यकस्नेहमालिकायां ॥)

अशोकः, त्रि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्गः ।) शोकरहितः । यथा,
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (स्वनामख्यातो दशरथस्य मन्त्री । उक्तं रामायणे ।
"धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः ।
अशोको धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत्" ॥
स्वनामख्यातो नृपतिश्च, यथा भारते ।
"अशोको नाम राजाभून्महावीर्य्योऽपराजितः ।
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः" ॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोक इव रोहतीति । अशोक + रुह + णिच् + ङीप् ।) कटुरोहिणी । इत्यमरः ॥ कट्कीति भाषा । ("अशोकरोहिणी-वैजयन्ती-सुवर्च्चला-पुनर्नवा-वृश्चिकाली-ज्योतिष्मती-प्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः" ।
इति सुश्रुते ॥)

अशोकषष्ठी, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या षष्ठी ।) चैत्रस्य शुक्ला षष्ठी । तस्यां षष्ठीपूजा यथा,
"चैत्रे मास्यसिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं समर्च्चयेत् ।
सुखाय पुत्त्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च" ॥
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे १२ पटलः ॥ ० ॥
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।

सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मांस्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ॥
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" ॥
इति स्कान्दपुराणम् ॥

अशोका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःखं यस्याम् ।) कटुकी । इत्यमरः । अर्हतां शासनदेवताभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अशोकारिः, पुं, (अशोकस्य अरिः । कदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशोकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्यां सा । एवम्भूता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । तत्राष्टसङ्ख्याशोककलिकायुक्तजलपानं कर्त्तव्यम् । यथा, अथाशोकाष्टमी स्कान्दे ।
"मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीं ।
पिबेदशोककलिकाः स्नायाल्लौहित्यवारिणि" ॥
अशोकाख्येत्युपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्पानं । फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शोकराहित्यमवगन्तव्यं । लौहित्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसुयोगे तु फलाधिक्यं । आह लिङ्गगरुड़पुराणयोः ।
"अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः" ॥
पानमन्त्रस्तु ।
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ॥
स्त्रीशूद्रकर्त्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विस्तृतमेकादशीतत्त्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यामष्टम्यां भ्रातृद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र स्रोतोजले बुधवारे पुनर्व्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व्वपापक्षयपूर्व्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः स्नायात् । स्नानेतिकर्त्तव्यतां विधाय ।
"ॐ, ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर" ॥
इति पठित्वा स्नायात् ।
केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलं । पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यां पुनर्व्वसुयुक्तायां केवलायां वा शुक्लाष्टम्यां शोकरहितत्वकामः अष्टावशोककलिका अहं पिबामि इति सङ्कल्प्य,—
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ॥
इति पठित्वा विष्णुपदजलमिश्रिता अशोककलिका अष्टौ पिबेत् । स्त्रीशूद्रानुपनीतैरपि मन्त्रः पठनीयः पौराणिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोहो नास्ति प्रकृतेः समवेतार्थत्वात् । इति कृत्यतत्त्वं ॥

अशोचः, पुं, (न शोचः । नञ्समासः ।) शोकाभावः । तत्पर्य्यायः । अनर्हक्षतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अशोच्यं, त्रि, (शुच् + कर्म्मणि ण्यत् । ततो नञ्तत्पुरुषः ।) शोकायोग्यं । अशोचनीयं । यथा,—
"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ॥
(तथा च चाणक्ये,—
"अशोच्यो निर्धनः प्राज्ञोऽशोच्यः पण्डितबान्धवः ।
अशोच्या विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता")

अशौचं, क्ली, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो नञ्तत्पुरुषः ।) शुचित्वाभावः । स्मृतौ तु । वैदिककर्म्मानर्हत्वप्रयोजकीभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदिककर्म्मानर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं । वैदिककर्म्मार्हत्वप्रयोजकसंस्काररूपं शौचं । न चाशौचाभाव एव शुद्धिर्नसंस्कारविशेष इति वाच्यं । अघानां यौगपद्ये त्विति न वर्द्धयेदघानि इत्येताभ्यामशौचे पापपर्य्यायाघपदप्रदर्शनात् अशौचपदस्य यथाभावरूपत्वं । तथा,—
"देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठश्च सर्व्वदा" ॥
इत्यादित्यपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात् शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धितत्त्वं ॥ * ॥ मन्त्रदगुरुमरणे अशौचं यथा,—
"गृहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीग्रहणं कृतं ।
यस्मात्तस्य त्रिरात्रन्तु ब्रह्मविद्याग्रहो यतः ॥
उपनीयाध्यापको यस्तस्मिन्नपि त्रिरात्रकं ।
वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं शिक्षितं यतः ॥
ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।
तस्मिन्मृते चैकरात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥"
इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटलः ॥ अपि च ।
"गुरावुपरते चैव त्र्यहाणि शिष्यसन्ततौ" ।
इति विज्ञानतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् पूर्व्वलिखितं । विहितकर्म्मविरोध्यदृष्टविशेषः । तदनेकविधं तत्र शुद्धितत्त्वोक्ताशौचानि संगृह्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचं १ ॥

जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सम्पूर्णाशौचं । तत्र विप्रस्य दशाहः क्षत्रियस्य द्वादशाहः । वैश्यस्य पञ्चदशाहः । शूद्रस्य मासः ॥ (यथाह मनुः ।
"शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति" ॥)
जनने मरणे च दशमपुरुषपर्य्यन्तं सर्व्वेषां वर्णानां त्र्यहः । चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ॥
जनने मरणे च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तं सर्व्ववर्णानामेकाहः ॥ जन्मनामस्मृतेरभावे स्नानमात्रं ॥
अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं ॥ मातामहमरणे सर्व्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥
मातृष्वस्रीय-पितृष्वस्रीय-मातुलपुत्र-भागिनेयमरणे सर्व्ववर्णानां पक्षिणी ॥
पितामहभगिनीपुत्र--पितामहीभगिनीपुत्र--पितामहीभ्रातृपुत्ररूप-पितृबान्धवत्रयमरणे सर्व्ववर्णानां पक्षिणी ॥
मातामहभगिनीपुत्र-मातामहीभगिनीपुत्र-मातामहीभ्रातृपुत्ररूप-मातृबान्धवत्रयमरणे सर्व्ववर्णानामहोरात्रं ॥
एकग्रामवासिसगोत्रजमरणे सर्व्ववर्णानामहोरात्रं ॥
औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोःपरपूर्व्वभार्य्याप्रसवमरणयोश्च सर्व्ववर्णानां त्रिरात्रं ॥
आचार्य्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां त्रिरात्रं । समानजातीयोत्कृष्टजातीयपुरुषान्तर-संगृहीतस्वभार्य्यामरणे सर्व्वेषां त्रिरात्रं ॥ हीनवर्णोपभुक्तामरणे तु नाशौचं ॥
भगिनीपुत्रगृहे मातृष्वसुर्भ्रातृपुत्रगृहे पितृष्वसुः पैतृष्वस्रीयगृहे मातुलपुत्रस्य जामातृगृहे श्वश्रूश्वशुरयोर्म्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां त्रिरात्रं ॥
श्वश्रूश्वशुरयोः सन्निधिमरणे सर्व्ववर्णानां त्रिरात्रं ॥ श्वश्रूश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्म्मरणे सर्व्वेषां पक्षिणी ॥
श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्व्वेषामहोरात्रं ॥
भगिनी-मातुलानी-मातुल-पितृष्वसृ-मातृष्वसृ-गुर्व्वङ्गना-मातामही-मरणे सर्व्वेषां पक्षिणी ॥
आचार्य्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व्ववर्णानामहोरात्रं ॥ मातृष्वसृपुत्र-पितृष्वसृपुत्र-मातुलपुत्ररूपात्मबान्धवत्रयमरणे सर्व्ववर्णानां पक्षिणी ॥
(तथा च मनुः—
"मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च" ।
प्रथममन्येनोढ़ा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितैवान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितुस्त्रिरात्रं । तत्सपिण्डानामेकरात्रं । तद्द्वितीयपितुर्म्मरणे तथाविधपुत्रयोरपि त्रिरात्रं । तथाविधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्म्मातृजातुक्ताशौचं ॥
दौहित्रमरणे सर्व्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥
पितृमातृमरणे ऊढ़ानां कन्यानां त्रिरात्रं ॥ यदि मातुलमातृष्वसृपितृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहनं करोति तदा सर्व्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥
मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरं मरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं । किन्त्वाचारात् स्नानमात्रं ॥

अथ बालाद्यशौचं ॥२

नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तरे मरणे मातापित्रोरस्पृश्यत्वं युक्तं तदेव स्वजातुक्तजननाशौचं ॥ ज्ञातीनान्त्वशौचं नास्ति ॥
नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रादिसपिण्डानां मातुश्च जननाशौचं ॥ तत्र ब्राह्मणानां दशाहं शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पितुः सचेलं स्नानं । पुत्रमुखदर्शनात्परं पुनः सचेलस्नानं ॥
(तथाच संवर्त्तः,—
"जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते ।

माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः” ॥)
पुत्त्रकन्याजनने ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिककर्म्माधिकारः ।
पुत्त्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरस्नानात् वैदिककर्म्माधिकारः ।
कन्याजनने ब्राह्मण्या मासोत्तरस्नानात् वैदिककर्म्माधिकारः ॥
शूद्रायाः कन्यापुत्त्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं लौकिककर्म्माधिकारः । वैदिककर्म्मणि तु मासोत्तरस्नानात् शुद्धिः ॥
एतत् सर्व्वं कन्यापुत्त्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥
जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ॥
षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे मातापित्रोस्त्र्यहः । सपिण्डानामेकाहः ॥ षण्मासोपरि द्विवर्षपर्य्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्र्यहः । सपिण्डानामकृतचूडे एकाहः । कृतचूडे त्र्यहः ॥
(अत्र मनुः,—
“नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥
ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा वहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव वा ॥”)
द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्य्यन्तमनुपनीतबालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ॥
तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां दशाहः ॥
शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि कृतचूडमरणे द्वादशाहः ॥ द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । क्वापि दैवात् कृतोद्वाहे मासो व्यवह्रियते ॥ षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्र्यशौचं ॥ ३

कन्याया जन्मावधिद्विवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व्ववर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । द्विवर्षोपरि वाग्दानपर्य्यन्तमेकाहः ॥
वाग्दानोत्तरं विवाहपर्य्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले पितृकुले च त्रिरात्रं
(“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः”, इति मनुः ।)
विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलएव सम्पूर्णाशौचं ॥
दन्तजन्मपर्य्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः शौचं ॥
चूडापर्य्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाहपर्य्यन्तं त्रिरात्रं ॥
दत्तकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः शयनासनादिसंसर्गशून्ययोस्त्रिरात्रं । तथाविधबन्धुवर्गाणां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिणान्तु सर्व्वेषां पूर्णाशौचं ॥ एतत्सर्व्वं सर्व्ववर्णसाधारणं ॥

अथ गर्भस्रावाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भस्रावे सर्व्ववर्णस्त्रीणामेवाशौचं । तच्च लौकिकवैदिककर्म्मणोर्गर्भमाससमसङ्ख्यदिनव्यापकं ॥ [इति मनुः ।)
(“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति” ॥
द्वितीयमासावधिगर्भस्रावे माससमसङ्ख्यदिनाधिकादेकदिनात्परं ब्राह्मण्या वैदिककर्म्माधिकारः ॥ क्षत्त्रियाया गर्भमाससमसङ्ख्यदिनाधिकात् दिनद्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्दिनात् ॥
सप्तमाष्टममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं । सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादिसपिण्डानामहोरात्रं । यथेष्टाचरणशीलानां सपिण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्दिनएव मरणे एवं ज्ञेयं ॥ सप्तमाष्टममासजातबालस्य जन्मद्वितीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालकमरणवदशौचं । तच्च बालाद्यशौचे विवृतं ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्राननुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघातिनो नाशौचदाहश्राद्धादि ॥
शास्त्रानुमत्या अनशनादिमृतस्य प्रमादादनशनाशनि-वह्नि-जलोच्चदेशप्रपतन-संग्राम-शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-चण्डाल-चौर-हतस्य च त्रिरात्रं ॥ शृङ्ग्यादिभिः स्त्रिया च क्रीड़ां कुर्व्वतः प्रमदाप्रमादमृतस्य नाशौचादि ॥ नागविप्रियकारित्वेन तद्धतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्धतस्य चौर्य्यदोषेण राज्ञा हतस्य कलहं कृत्वा चाण्डालादैरसमानवर्णैर्हतस्य विप्रादेर्व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वह्नेश्च वा दातुर्म्मरणे पाषण्डाश्रितस्य नित्यपरापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवह्न्यादिशस्त्रोद्बन्धन-जल-गिरि-वृक्षप्रपात-मृतस्य चर्म्मास्थ्यादिमयपात्रनिर्म्मातृविप्रादेर्म्मनुष्यवधस्थानाधिकारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंकर्म्माशक्तनपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य बुद्धिपूर्व्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनो गलत्कुष्ठिनश्च एवंविधपतितानां मरणे च न दाहाशौचादिकं कार्य्यं ॥ तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्य्यात् ॥
(अत्र मनुः,—
“वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्ततोदकक्रिया ॥
पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।
गर्भभर्तृद्रुहाञ्चैव सुरापीनाञ्च योषितां” ॥
इति ।) म्लेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थहतविप्रादेर्दाहाशौचादिकमस्त्येव ॥
कृतप्रायश्चित्तगलत्कुष्ठिनो दाहाशौचादिकं कार्य्यं ॥
शस्त्रेणाभिमुखहतस्य तु सद्यःशौचं दाहादि च ॥
गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धे हतस्याहोरात्रमशौचं ॥
नृपतिरहितयुद्धे लगुड़ादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य च त्रिरात्राशौचं ॥
गोविप्रपालनेऽभिमुखयुद्धहतस्य सद्यः शौचं पराङ्मुखहतस्य तु त्रिरात्रं ॥

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरहतमरणे सर्व्ववर्णानां सप्ताहमध्ये त्र्यहं सप्ताहादूर्द्ध्वं सम्पूर्णाशौचं ॥
लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे त्र्यहमध्ये त्र्यहं त्र्यहादूर्द्ध्वं प्रकृताशौचं ॥
लौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः ॥ पारिभाषिकशस्त्रघातस्तु ।
“पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः ।
पतनानशनप्रायैर्व्वज्राग्निविषबन्धनैः ॥
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” ॥
इति देवीपुराणोक्तः ॥

अथ विदेशस्थाशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाशौचश्रवणे शेषाहोभिः शुद्धिः ॥
(“विगतं तु विदेशस्थं शृणुयात् यो ह्यनिर्द्दशं ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ॥
इति मनुः ।)
अशौचकालोत्तरं विदेशस्थज्ञातिजननश्रवणेऽशौचं नास्त्येव । पुत्त्रजननश्रवणे तु सचेलस्नानात् शुद्धिः ॥ (अत्र मनुराह । • •
“निर्द्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्त्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः” ॥)
सम्पूर्णाशौचिमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां त्रिरात्रेण शुद्धिः । सचेलस्नानादस्पृश्यत्वनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां स्नानेन शुद्धिः ॥ (अत्र मनुः ।
“अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति” ॥)
मातृ-पितृ-भर्तृ-मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुत्त्रपत्न्योरेकाहेन शुद्धिः ॥ द्विवर्षोत्तरश्रवणे स्नानमात्रं ॥
पूर्णाशौचातिक्रमएव विदेशस्थमरणाशौचश्रवणे त्र्यहाशौचं । न खण्डाशौचातिक्रमे ॥ यत्र मरणमात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तत्र श्रवणदिनावधिस्वजात्युक्तमशौचं । खण्डाशौचेऽपि महागुरुनिपाते एकरात्रं ॥

अथाशौचसङ्करः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणाशौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्व्वाशौचकालेन सर्व्ववर्णानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—
“अन्तर्द्दशाहे स्यातान्चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्द्दशं” ॥)
पूर्णजननाशौचान्तदिने पूर्णजननाशौचान्तरपाते पूर्णमरणाशौचान्तदिने पूर्णमरणाशौचान्तरपाते च पूर्णाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥
पूर्णजननाशौचान्तिमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्य्योदयात् पूर्व्वं तत्पाते सूर्य्योदयावधिदिनत्रयेण शुद्धिः ॥
एवं मरणाशौचेऽपि ॥
पूर्व्वोक्तवर्जितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते पूर्व्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥
अशौचनिमित्तान्तदिनकृत्यं क्षौरादिकमेकदेव तद्द्वितीयदिनकृत्यं श्राद्धादिकं तत्परदिने ॥

अत्र तु अशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः स्वपुत्त्रजनने पितृमातृभर्तृमरणे च न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। किन्तु स्वपुत्त्रजननावधि पितृमातृभर्तृमरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ ज्ञातिजननाशौचपूर्व्वार्द्धे स्वपुत्त्रजनने ज्ञातिजननाशौचकालेन शुद्धिः। परार्द्धे चेत् स्वपुत्त्रजननाशौचकालेन शुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पितृमातृभर्तृमरणे पूर्व्वार्द्धे पूर्व्वाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन शुद्धिः ॥

स्वपुत्त्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिजनने पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। किन्तु पूर्व्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

स्वपुत्त्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः स्वपुत्त्रान्तरजनने एवं मातृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः पितृमरणे पितृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्म्मातृमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयवृद्धिः ॥

जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्व्वजातो यदाशौचकालाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन पूर्व्वाशौचनाशः ॥ तन्नाशादेव परार्द्धजातबालस्य मातृपितृव्यतिरिक्तसपिण्डानां पूर्व्वार्द्धजातबालस्य मातापित्रादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः ॥ पूर्व्वजातबालस्य मातापित्रोस्त्वस्पृश्यत्वयुक्तस्वस्वजात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौचद्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्व्वार्द्धजातबालमरणे तन्मातापित्रोः पूर्व्वाशौचकालपर्य्यन्तं अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं। परार्द्धजातबालमरणे तु तज्जननावधि तन्मातापित्रोरङ्गास्पृश्यत्वयुक्तस्वजात्युक्तजननाशौचं। विशेषातिरिक्तसमसंख्यदिवसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः। असमसंख्यदिवसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥

शूद्रेतरायाः पुत्त्रजननप्रयुक्तविंशतिरात्राशौचाभ्यन्तरे पत्युर्म्मरणेऽपि पुत्त्रजननाशौचकालेन शुद्धिः ॥

पूर्व्वोक्तसपिण्डद्वयजननवर्द्धिताशौचमध्ये पितृमातृभर्तृमरणेऽपि वर्द्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन शुद्धिः। एकाहे पूर्णाशौचिसपिण्डद्वयमरणे यावदशौचं तावत् सर्व्वसपिण्डानामस्पृश्यत्वं ॥

सकुल्यपर्य्यायसमानोदकमरणे विद्युदादिमरणेऽपि अशौचं त्रिरात्रं। अङ्गास्पृश्यत्वमेकरात्रं। तेनैतत् त्रिरात्रद्वयं गुरु ॥ विदेशस्थमरणे अर्थात् अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे त्रिरात्राशौचं अङ्गास्पृश्यत्वस्नानापनेयं। अतस्तल्लघु। एषां सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः ॥

विदेशमृतज्ञातित्रिरात्राशौचस्य लघुनः विदेशमृतपितृमातृभर्तृत्रिरात्राशौचेन शुद्धिः ॥

तुल्यत्रिरात्राशौचसन्निपाते पूर्व्वेणैव शुद्धिः ॥

कन्यापुत्त्रयमजोत्पत्तौ सर्व्ववर्णाया मातुर्म्मासेन शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां स्वजात्युक्ताशौचं ॥

तयोरशौचमध्ये एकतरमरणे शूद्राभिन्नमातुः कन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः। न तु पुत्त्रमरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः। न तु परजातमरणात् ॥ शूद्राया यमजोत्पत्तौ प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः। न तु परजातमरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ एवमन्यदूह्यं सुधीभिः ॥

अथ शवानुगमनाद्यशौचं ॥ ८

ब्राह्मणशवानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

क्षत्त्रियशवानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥

वैश्यशवानुगमने ब्राह्मणस्य त्र्यहेन शुद्धिः ॥ शूद्रशवानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रमादात् शूद्रशवानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाहनाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

अनाथब्राह्मणस्य धर्म्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचं ॥

लोभेन सजातीयदाहे स्वस्वजात्युक्ताशौचं ॥

असजातीयशवदहनवहनस्पर्शैः शवजात्युक्ताशौचं॥

स्नेहादसम्बन्धिदाहकविप्रादेस्तद्गृहवासे त्रिरात्रं। अशौचिकुलान्नभोजने तत्तुल्याशौचं ॥ अशौचान्नभोजनं विना तद्गृहवासेऽहोरात्रं ॥

विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरस्नेहेनापि दाहे त्रिरात्रं ॥

चिताधूमसेवने स्नानात् शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः।
"असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥
यदन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति।
अनदन्नन्नमह्नैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥
अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति" ॥)

शूद्रे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वाश्रुनिपातेन विप्रस्य त्रिरात्रं ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपातनेऽहोरात्रं ॥

शूद्रे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालादूर्द्ध्वं मासाभ्यन्तरे तद्गृहेऽश्रुपातने विप्रस्याहोरात्रं सचेलस्नानञ्च ॥

अस्थिसञ्चयनात् पूर्व्वं विप्रगृहे रोदने विप्रस्य एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्रवैश्ययोर्गृहे रोदने विप्रस्य त्र्यहेन शुद्धिः ॥

शूद्रस्तु सर्व्वत्र रोदने नक्तेन शुद्धः ॥

मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रे ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥

अस्थिसञ्चयनकालस्तु पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतुर्थाहः। क्षत्त्रियस्य षष्ठाहः। वैश्यस्य अष्टमाहः। शूद्रस्य दशमाहः ॥ त्र्यहाशौचे सर्व्वेषां द्वितीयाहः ॥

पूर्णाशौचिमरणे ब्राह्मणस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥ क्षत्त्रियस्य षष्ठदिने। वैश्यस्य अष्टमदिने। शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥

सर्व्वस्य खण्डाशौचे त्रिभागकालेनास्पृश्यतानिवृत्तिः। अतीतेऽशौचे सचेलस्नानेनास्पृश्यतानिवृत्तिः।

जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यता नास्ति। पुत्त्रोत्पत्तौ स्नानात् पूर्व्वं पितुर्विमातृणाञ्चास्पृश्यत्वं ॥

सूतिकास्पर्शे पितुर्विमातृणाञ्च सूतिकातुल्यकालास्पृश्यत्वं। अन्येषां स्नानमात्रं ॥

कन्यापुत्त्रयोर्ज्जनने मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वं।

कन्यापुत्त्रयोर्जनने शूद्रायास्त्रयोदशरात्रमस्पृश्यत्वं।

अथ क्षताशौचं ॥ ९

नाभेरूर्द्ध्वमधो वा रुधिरस्रवे सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्म्मण्येकाहः ॥

दन्तरक्तस्रवे सर्व्वत्र कर्म्मण्येकाहः ॥

अथ रजस्वलाशौचं ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि त्रिरात्रमशौचं ॥ त्रिरात्रात् परं सप्तदशाहपर्य्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचाभावः।

अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं ॥

ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्व्यहाशौचं ॥

ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि भर्तृसेवनादिलौकिककर्म्मणि शुद्धा। पञ्चमेऽहनि दैवपैत्रकर्म्मणोः शुद्धा। ("शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा दैवपैत्रयोः। दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति"। इति शुद्धितत्त्वे।)

रजस्वलाया अशौचमध्ये सूतिकास्पर्शे अन्त्यजातिस्पर्शे च त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः। उपवासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥

भर्तृपूरकपिण्डदानकाले यदि रजस्वला भवति तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा पूरकं दद्यात्। किन्तु शुद्ध्युत्तराशौचदिनासत्त्व एवायं विधिः तत्सत्त्वे तु शुद्धया भूत्वा देयं ॥

आब्दिकश्राद्धकालेऽपुत्त्रभार्य्या यदि रजस्वला भवति तदा पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं कुर्य्यात्। (अभिषिक्तक्षत्त्रियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणां गवामयनादियागप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादावशौचाभाव एव। उक्तञ्च मनुना।
"न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम्।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा"।
विष्णुनाप्युक्तम्। "अशौचं न राज्ञां राजकर्म्मणि न व्रतिनां व्रते, न सत्त्रिणां सत्त्रे"। इति

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अश्मः, पुं, पर्व्वतः। मेघः। वैदिकशब्दोऽयं ॥

अश्मकदली, स्त्री, (अश्मा इव कदलीफलं यस्याः) कदलीविशेषः। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः गुणपर्य्यायौ काष्ठकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अश्मकेतुः, स्त्री, (अश्मेव केतुरस्याः।) क्षुद्रपाषाणभेदाख्यः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्मगर्भः, पुं, (अश्मेव गर्भो यस्य।) हरिन्मणिः। मरकतं। इत्यमरः ॥

अश्मगर्भजं, क्ली, (अश्मनो गर्भाज्जायते इति। अश्मगर्भ + जन् + ड।) मरकतं। इति राजनिर्घण्टः ॥ पान्ना इति भाषा ॥ (पुं, पाषाणजो वह्निः।)

अश्मघ्नः, पुं, (अश्मानं पाषाणं हन्ति भिनत्तीति। अ

+हन्+टक् ।) पाषाणभेदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ छायाशुड़ी इति भाषा ॥ अश्मभेदशब्देऽस्य पर्य्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्मजं, क्ली, (अश्मनः प्रस्तराज्जायते इति । अश्मन् +जन+ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं इति राजनिर्घण्टः ॥
("अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥"
इति मनुः ॥ शिलाजत्वर्थे वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहस्याश्मरीरोगचिकित्सायां वक्ष्यते यथा ॥
'अमृता चाश्मजं देयं' ॥)

अश्मजतुकं, क्ली, (अश्मजतु+स्वार्थे कन् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य विशेषविवरणं ज्ञेयं ॥)

अश्मदारणः, पुं, (अश्मानं दारयतीति । अश्म+दृ+णिच्+ल्युट् ।) टङ्कः । पाषाणविदारणास्त्रं । इति जटाधरः ॥ टाँकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्मन्तं, क्ली, (अश्मनः प्रस्तरस्यापि अन्तो भवत्यत्र । शकन्ध्वादिरयं ।) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अनवधिः । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्म्मात् मरुत्वत्यां जातः स्वनामख्यातो मरुद्भेदः । तथा च हरिवंशे ।
"मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत्सुतान् ।"
"अश्मन्तं चित्ररश्मिञ्च तथा निष्कुषितं नृपं ॥")

अश्मन्तकं, क्ली, (अश्मन्त+स्वार्थे कन् ।) चुल्ली । मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मेदिनी ॥ सेज आँधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्मन्तकः, पुं, अश्मन्त+कन् ।) तृणविशेषः । अम्लकुचाइ इतिभाषा । तत्पर्य्यायः । अस्फोटकः २ । इति रत्नमाला ॥ वृक्षविशेषः । आवुटा इति पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्य्यायः । इन्दुकः २ कुराली ३ अम्लपत्रः ४ सूक्ष्मत्वक् ५ नीलपत्रः ६ यमलपत्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुशीतलत्वं । पित्तप्रमेहविदाहतृष्णाविषमज्वरविषार्त्तिच्छर्द्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्मपुष्पं, क्ली, (अश्मनः पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैलजनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्मभालं, क्ली, (अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज चूर्णने । भज+णिच्+अण् । पृषोदरादित्वात् जस्य लत्वम् ।) द्रव्यचूर्णार्थलौहादिपात्रं । तत्पर्य्यायः । लौहभाण्डं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामानदिस्ता इति भाषा ॥

अश्मभित्, [द्,] पुं, (अश्मानं भिनत्तीति । अश्म+भिद्+क्विप् ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ प्रस्तरभेदके त्रि ॥

अश्मभेदः, पुं, (अश्मनो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः ।
"अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः ।
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः ॥
योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च" ।
इति भावप्रकाशः ॥
"एरण्डो विजपूरश्च गोक्षुरं वृहतीद्वयं ।
अश्मभेदस्तथाबिल्व एतन्मूत्रः क्रतः मृतः ॥
एरण्डतैलहिङ्ग्वाढ्यो यवक्षारः ससैन्धवः ।
स्तनकण्ठकटीमेढ्रहृदयोत्थव्यथां जयेत्" ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्मयोनिः, पुं, (अश्मा योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) मरकतमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्मरः, त्रि, (अश्मनोऽयमिति । अश्म+र ।) प्रस्तरसम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुरिया इति भाषा ।

अश्मरी, स्त्री, (अश्मानं राति ददाति या । अश्मन्+रा+क+गौरादित्वात् ङीप् । मूत्रकृच्छ्ररोगो हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।) मूत्रकृच्छ्ररोगः । पातरी इति भाषा । यथा । अथाश्मर्य्यधिकारः । अत्राश्मर्य्याः सन्निकृष्टनिदानं सङ्ख्याञ्चाह ।
"वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजा मता ।
प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्व्वा अश्मर्य्यः स्युर्यमोपमाः" ॥
श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मसमवायिकारणाः । शुक्रजां विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात् । अन्ये तु शुक्राश्मर्य्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्ति । प्रायःशब्दस्तत्र विशेषार्थः । यमोपमाश्चिकित्सां विना ॥ * ॥ सम्प्राप्तिमाह ।
"विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥
पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा शोषमुपनयेत् यदा तदा अश्मरी क्रमेण क्रमशो वर्द्धमाना । यथा गोः पित्तेषु रोचनेवेत्यन्वयः ॥ * ॥ पूर्ब्बरूपमाह ।
"नैकदोषाश्रयाः सर्व्वा अथासां पूर्ब्बलक्षणं ।
वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥
मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः" ।
वस्तः छगलकः ॥ * ॥ सामान्यलक्षणमाह ।
"सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तया मार्गनिरोधने ॥
तद्व्यपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं ।
तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत्" ॥
वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सविच्छेदधारं । तया अश्मर्य्या । मार्गः मूत्रवाहिस्रोतः । तद्व्यपायात् कदाचिद्वायुना अश्मर्य्या मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् । गोमेदकोपमं गोमेदको मणिः किञ्चिल्लोहितस्वच्छः । तत्संक्षोभात् तस्या अश्मर्य्याः सञ्चारात् । घर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते सास्रं सरक्तं मेहेत् । आयासात् प्रवाहणादिजनितात् ॥ * ॥ वातोल्बणामाह ।
"तत्र वाताद्भृशं त्वार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।
मृद्नाति मेहनं नाभिं पीड़यत्यपि सङ्क्वणन् ॥
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्म्मेहति विन्दुशः ।
श्यावारुणाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव" ॥
सङ्क्वणन् आर्त्तनादं कुर्व्वन् नाभिदेशं पीड़यति । शकृत् पुरीषं सानिलं मुञ्चति । मुहुर्व्वारंवारं । विन्दुशः विन्दु विन्दु मेहति मूत्रयेत् । श्यावेत्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अरुणा किञ्चिद्रक्ता । एवं चाश्मर्य्या वर्णाकारकथनं आलक्ष्यायां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रामाण्यख्यापनार्थमाह । चिताकण्टकैरिव वदरीवीजवत् क्षुद्राङ्कुरैर्वेष्टिता ॥ * ॥ पित्तोल्बणामाह ।
"पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्मरी" ॥
दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः । पच्यमान इव क्षारेणेव । उष्मवान् उष्णस्पर्शः ॥ * ॥ कफोल्बणामाह ।
"वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता" ॥
महती कुक्कुटाण्डतुल्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गलशुक्ला ॥
"एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।
आश्रयोपचयाल्पत्वात् ग्रहणाहरणे सुखाः" ॥
एताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्व्वा एवाश्मर्य्यो विशेषतः श्लेष्मसमवायिकारणाः । बालास्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च सुश्रुतेन । प्रायेणैता अश्मर्य्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनस्निग्धशीतगुरुमधुराहारप्रियत्वात् विशेषेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात् महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं निष्कासनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्ब्बकं निष्कासनं तत्र सुखाः सुखदाः । तत्र हेतुमाह । आश्रयोपचयाल्पत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्योपचयः स्थौल्यं तस्याल्पत्वात् ॥ * ॥ शुक्राश्मरीमाह ।
"शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्" ।
अव्ययानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः । तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाणसम्प्राप्तेरसम्भवात् । न तु शुक्राभावो वाच्यः । शुक्रधारणात् वेगात् च्यवमानस्य शुक्रस्य धारणात् ॥ * ॥ शुक्राश्मर्य्याः सम्प्राप्तिमाह ।
"स्थानाच्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ।
शोषयत्युपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी" ॥
अनिलः मैथुनवेगेन स्थानाच्युतं । अमुक्तं मैथुनवेगधारणेन धृतं शुक्रं । मुष्कयोः मेढ्रसहितयोः । मेढ्रवृषणयोरन्तर इति सुश्रुतवचनात् । तेन मेढ्रवृषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य एकीकृत्य शोषयति । तच्छुक्रमश्मरी तथाभूतं शुक्रमेवाश्मरी ॥ * ॥ अस्या लक्षणमाह ।
"वस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी ।
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥
पीड़िते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्य्येव च शर्करा" ।
तस्यां शुक्राश्मर्य्यां । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथमपि विलीयते विलयं याति तदा शुक्रं एति मूत्रमार्गात् प्रवर्त्तते । पीड़िते त्ववकाशेऽस्मिन् तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे स्थाने मेढ्रवृषणयोरन्तरे पीड़िते सति सा

विलीयते अन्तर्लीना भवति ॥ अवस्थाभेदादश्मरी शर्करा सिकता भवतीत्याह । अश्मर्य्येव च शर्करा चकारात् सिकता च भवति । शर्करासिकतयोश्च भेदो महत्त्वाल्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः ॥ कथं अश्मरी शर्करा भवतीत्याह । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते । सा अश्मरी ॥*॥ शर्करायाः पातमवरोधञ्च सहेतुकमाह ।

"अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ।
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान्" ॥

सा अश्मरी । तस्मिन् वायौ । अनुलोमगे मूत्रस्रोतःसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा निरेति पतति । प्रतिलोमगे ऊर्द्ध्वप्रवृत्ते वायौ विबध्यते । तदा मूत्रस्रोतः श्रिता सक्ता लग्ना स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्य्यात् । तानेवोपद्रवानाह ।

"दौर्ब्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिं ।
पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीड़नं वमिं" ॥

दौर्ब्बल्यमिन्द्रियाणां । सदनं अवसन्नत्वं । कार्श्यमङ्गानां । उदरैकदेशे शूलं । उष्णवातं मूत्राघातविशेषं ॥*॥ अश्मरी शर्करा सिकतानामरिष्टमाह ।

"प्रसूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजान्वितं ।
अश्मरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता" ॥

शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वर्थं ॥*॥ अथाश्मर्य्याश्चिकित्सा ।

"शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणभिद्वरुणगोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणः ॥
रामठक्षारलवणचूर्णं क्षिप्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशमायाति निश्चितं ॥
क्वाथः शुण्ठ्यादिनामायं दीपनः पाचनः परं ।
हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कटिरुग्गदमेढ्रजं" ॥

रक्कुष्ठं ।
शुण्ठ्यादिक्वाथः ॥*॥

"एलोपकुल्यामधकाश्मभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवूकैः ।
श्रितं पिबेदश्मजतुप्रगाढ़ं
सशर्करं मूत्रगदेऽश्मरीषु" ॥

उरुवूक एरण्डस्तस्यात्र मूलं । मूत्रगदे मूत्रकृच्छ्रे । एलादिक्वाथः ॥*॥

"कुष्माण्डकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिबेत् ।
वस्तौ मेढ्रे शूलयुक्ते अश्मरीशर्कराञ्जयेत्" ॥*॥
"वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायक्षारसंयुक्तः शर्करां पातयत्यधः" ॥

क्षारो यवक्षारः ॥*॥

"त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं ।
अवीक्षीरेण सप्ताहादश्मरीनाशनं पिबेत्" ॥

अवीर्म्मेषी ॥ * ॥

"वरुणत्वक्कषायस्तु पीतो गुड़समन्वितः ।
अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलञ्च नाशयेत्" ॥ * ॥
'क्वाथो वरुणमूलस्य तस्य कल्केन संयुतः ।
शिग्रुमूलस्य च क्वाथः कटूष्णश्चाश्मरीं हरेत्" ॥*॥
"शृङ्गवेरयवक्षारपथ्याकालीयकान्वितः ।
दधिमण्डो भिनत्त्युग्रामश्मरीमाशु पानतः" ॥

शृङ्गवेरं नागरं ॥ * ॥

"नो जग्धं कृमिभिर्घनं सुतरुणं स्निग्धं सुचिस्थानजं
घस्रे पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं छित्त्वा तुलां ग्राहयेत् ।
संगृह्याशु चतुर्गुणाम्भ्वपि पचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुड़ेन वै दृढ़तरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥
ज्ञात्वैवं घनतां गुड़े परिणते प्रत्येकमेषां पलं
शुण्ठ्यैर्व्वारुकवीजगोक्षुरकणापाषाणभिच्छीतला ।
कुष्माण्डत्रपुषाक्षवीजकुनटीवास्तूकशोभाञ्जनं
द्राक्षैलागिरिजाभयाकृमिहृतां चूर्णीकृतानाक्षिपेत् ॥
पथ्याशी प्रतिवासरं गुड़ममुं योऽक्षप्रमाणं नरः
खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्मर्य्यः पतन्ति द्रुतं" ।

एर्व्वारुकवीजं कर्कटीवीजं । पाषाणभित् छाथाछोड़ीति लोके । शीतला नीलदूर्व्वा । तथाच ।

"नीलदूर्व्वा स्मृता शस्यं शाद्वलं हरितं तथा ।
शतपर्व्वा शीतकुम्भी शीतला वामनी तथा" ॥

इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुनटी धान्यकं । गिरिजं शिलाजतु । कृमिहृत् विड़ङ्गं । वरुणादिगुड़ः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा त्रापुषं वीजं जीरकः शतपुष्पिका ।
धात्रीफलं वदरकं गन्धकञ्च मनःशिला ॥
एतेषां समभागानां चूर्णं टङ्कमितं नरः ।
भक्षयेन्मधुना सार्द्धं पतेत्तस्याश्मरी ध्रुवं" ॥*॥
"पलद्वयमिते कोष्णे कुलत्थस्य शृते तु यः ।
लवणं शरपुङ्खस्य सार्द्धमाषद्वयोन्मितं ॥
क्षिप्त्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममश्मरी ।
शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा" ॥

इत्यश्मर्य्यधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या निरुक्तिमाह भोजः ।

"तुल्यतामश्मना याति तस्मात्तामश्मरीं विदुः" ।

इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्यान्यतमटीकाकृतोक्तं ॥

"पितृमातृकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् ।
अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाश्मरीगदः ॥
मूत्राविष्टौ च पितरौ सुरतं कुरुतो यदि ।
मूत्रेण सहितं शुक्रं च्यवते गर्भसम्भवं ॥
पश्चजस्य स्वदेहस्य स च तत्र प्रजायते ।
मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिषु ॥
सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदस्त्वाल्याद्भवति मानुषे ।
तारुण्ये चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥
विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा ।
शुक्रञ्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीशुक्रं विचिनोति च ॥
पुनश्च मेहने वासः वातेन शोषितञ्च तत् ।
द्वयं दत्तं प्रपद्येत मूत्रद्वारं रुणद्धि च ॥
तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना ।
अण्डसन्धिस्थिता याति शर्करा शस्त्रसाध्यका ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्त्र ! महामते" ।

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

"शुण्ठीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा ।
क्वाथो गुड़यवक्षारयुतश्चाश्मरिनाशनः ॥ १ ॥
गोक्षुरकस्य वीजानां धातुमाक्षिकसंयुतं ।
चूर्णं माक्षिषदुग्धेन पानश्चाश्मरिपातनं" ॥ २ ॥

अस्यां पथ्यानि यथा ॥

"पुराणयष्टिकाशालिरक्तशालकास्तथा ।
श्यामाकः कोद्रवोद्दालो मर्कटीवणधान्यकं ॥
कुलत्थयवगोधूमास्तथाचैवाढ़की भिषक् ।
वातघ्नाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिणां ॥
क्रौञ्चायणानि च मांसानि पथ्यान्यश्मरिणाशने"

इति हारीतः ॥

"विशोषयेद्वस्तिगतन्तु शुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥
कदम्बपुष्पाकृतिरश्मतुल्या
श्लक्ष्णा त्रिपुट्याप्यथवापि मृद्वी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा
मूत्रं रुजां तस्य करोति वस्तौ ॥
ससीवनीमेहनवस्तिशूलं
विशीर्णधारञ्च करोति मूत्रं ।
मृद्गाति मेढ्रं स तु वेदनार्त्तो
मुहुः शकृन्मुञ्चति मेहते च ॥
क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सासृक्
तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।
एषाश्मरी मारुतभिन्नमूर्त्तिः
स्याच्छर्करामूत्रपथात् क्षरन्ती" ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥ * ॥

"क्रिया हिता त्वश्मरिशर्कराभ्यां
कृच्छ्रे तथैवेह कफानिलाभ्यां ।
कार्य्याश्मरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं शृणु कर्म्मसिद्धं ॥
पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा-
पाठाभयाव्योषशठीनिकुम्भाः ।
हिंस्रीखराश्वासितिमारकाभ्या-
मेर्व्वारुकाणां त्रपुषस्य वीजं ॥
उपकुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्लं
स्याद् द्वे बृहत्यौ हपुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदि पक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणान्तैः ॥ १ ॥
शिग्रोस्तु यूषो मृदुमूलकल्का-
द्बिल्वप्रमाणाद्घृततैलभृष्टात् ।
शीतोऽश्मभित्स्याद्दधिमण्डयुक्तः
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ २ ॥
जलेन शोभाञ्जनमूलकल्कः
शृतो हितश्चाश्मरिशर्कराभ्यां ॥ ३ ॥
पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन
हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी तु
शाम्येन्नचेच्छल्यविदुद्धरेत्तां" ॥ ४ ॥

अस्यां वर्ज्जनीयान्याह ।

"व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष्य-
पिष्टान्नवातार्ककरव्यवायान् ।
खर्ज्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्बु
विषं कषायञ्च रसं भजेन्न" ॥

इति च चरकः ॥)
चतस्रोऽश्मर्य्यो भवन्ति । श्लेष्मणा वातेन पित्तेन

शुक्रेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मामूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति। तासां पूर्व्वरूपाणि वस्तिपीड़ारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

"यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलं।
पूर्व्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः" ॥

अथ जातासु नाभि-वस्ति-सेवनी-मेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावन-लङ्घन-प्लवन-पृष्ठ-यानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलिप्याधः परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति। अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यते इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति। अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीड़यति मेढ्रं मृद्गाति वायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति। अश्मरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्य्यो दिवास्वप्न-समशनाध्यशन-शीत-स्निग्ध-गुरु-मधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति। मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्च तिलमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीड़ितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् ॥

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

"अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः।
औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥
तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते।
तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥
घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्तिभिः।
यदि नोपशमं गच्छेत् छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥
कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाध्रुवा।
उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्त्तितः ॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादापृच्छ्य कर्त्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा" ॥

अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत् कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषञ्च तस्योत्सङ्गे निषन्नपूर्व्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्रधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकैर्व्वा ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनावपीड़येदधोनाभेर्यावदश्मर्य्यधः प्रपन्नेति। ततः स्नेहाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय निर्व्वलीकमनायतमविषमञ्च वस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीड़येदङ्गुलिभ्यां यथाग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥

"सचेद्गृहीतशल्ये तु विवृताक्षो विचेतनः।
हतवल्लम्बशीर्षश्च निर्व्विकारो मृतोपमः ॥
न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः।
विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्त्तुं समुपाचरेत् ॥"

इति सुश्रुतः ॥

"अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजयेत्।
अश्मरीं विनिहन्त्याशु मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणं ॥"

॥ * ॥ लौहप्रयोगः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

अश्मरीघ्नः, पुं, (अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति। अश्मरी + हन् + टक्।) वरुणवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्मरीहरः, पुं, (अश्मरीं हरति। अश्मरी + हृ + अच्।) धान्यविशेषः। इति रत्नमाला ॥ दे धान इति ख्यातः।

"वरुणः कफवातघ्नो भेदी चोष्णोऽश्मरीहरः"।

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

अश्मसारः, पुं, क्ली, (अश्मनः सारः।) लौहः। इत्यमरः ॥ ("प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी"। इति साहित्यदर्पणे।)

अश्मीरः, पुं, स्त्री, (अश्मन् + ईर।) अश्मरीरोगः ॥ इत्युणादिकोषः ॥

अश्मोत्थं, क्ली, (अश्मनः उत्तिष्ठति यत्। उत् + स्था + क।) शिलाजतु। इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रं, क्ली, (अश्नुते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश् + रक्।) नेत्रजलं। इत्युणादिकोषः ॥ ("तामप्यश्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं"। इति मेघदूते ॥ "सखीभिरश्रोत्तरमीक्षितामिमाम्"। इति कुमारे ॥) रक्तं। इत्यमरटीका ॥

अश्रद्दधानः, त्रि, (न श्रद्दधानः। नञ्तत्पुरुषः।) श्रद्धाहीनः। यथा देवलः।

"प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता।
नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्म्मकृत्ये प्रयोजनं" ॥

इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अश्रद्धा, स्त्री, (न श्रद्धा। नञ्तत्पुरुषः।) शास्त्रार्थे अदृढ़प्रत्ययः। यथा,—

"विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत्।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढ़स्य दुष्कृतात्मनः" ॥

इति श्राद्धतत्त्वं ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः। यथा श्रुतौ,—

"कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव" ॥
"अश्रद्धया च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम्" ॥

इति गीतायाम् ।)

अश्रद्धेयं, त्रि, श्रद्धानर्हं। आदरायोग्यं। शास्त्रार्थादृढ़प्रत्यययोग्यं। श्रत् शब्दपूर्व्वक धाधातोर्यप्रत्यये पश्चान्नञ्समासेन निष्पन्नं ॥ ("किमनेनाश्रद्धेयव्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिगृहीतेनार्थजातेन"। इति पञ्चतन्त्रे ।)

अश्रपः, पुं, स्त्री, (अश्रं रक्तं पिबति यः। अश्र + पा + ड।) राक्षसः। इत्यमरः ॥

अश्राद्धभोजी, [न्] त्रि, (न श्राद्धभोजी। नञ्तत्पुरुषः।) श्राद्धान्नाभक्षकः। यथा। दुर्गसिंहोऽपि अश्राद्धभोजीत्यस्य सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति न नियमः। तथात्वे व्रतलोपः स्यात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्राद्धी, [न्] पुं, (अश्राद्धमस्त्यस्य। अश्राद्ध + इन्।) श्राद्धपक्षयज्ञशून्यः। यथा मनुः।

"नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकं" ॥

अश्राद्धिनः श्राद्धपक्षयज्ञशून्यस्य। इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

अश्राद्धेयः, पुं, (न श्राद्धेयः। नञ्समासः।) श्राद्धानर्हः। श्राद्धायोग्यब्राह्मणः। यथा। अत्रिकाश्यपौ,—

"पितुर्गेहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब्बलः।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिं" ॥

इत्युद्वाहतत्त्वं ॥

अश्रान्तं, क्ली, (अविद्यमानं श्रान्तमत्र। नञ्समासः) अनवरतं। नित्यं। इत्यमरः ॥ अमरहिते त्रि ॥

अश्रान्तः, त्रि, अमररहितः। यथा। "अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा जिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना। पूर्व्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्तानु मन्दाकिनी यत् प्रासादद्कूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलद्दिवि" ॥ इति नैषधे १ सर्गः ॥

अश्रिः, स्त्री, (अश्नाति अश्नुते वा। अश भोजने अशू व्याप्तौ वा। आश्रीयते प्रहारार्थम्। आङि-श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इञ् स च डित् डित्वात् टिलोप आङो ह्रस्वश्च।) खड्गादेः कोणः। इति हेमचन्द्रः ॥ अस्त्रादेरग्रभागः। इत्यमरः ॥

("स्तनस्य हनुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते"।
इति कुमारे।
"वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाश्रिः कर्त्तव्योऽष्टाश्रिः वै वज्रः"। इति ऐतरेयब्राह्मणे।)

अश्री, स्त्री, अश्रिः। अस्त्रादेरग्रभागः॥ इत्यमरटीका॥

अश्रु, क्ली, (अश्नुते नेत्रमिति। अश्+रक्। यद्वा न श्रयति इति। न+श्रि+डुन्।) चक्षुर्जलं। तत्पर्य्यायः। नेत्राम्बु २ रोदनं ३ अस्रं ४ अस्रं ५ अश्रु ६ वाष्पं ७। इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ। ("अतदेहविसर्ज्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः"। इति रघुवंशे।) लोचं ८। इति जटाधरः॥

अश्रुतं, त्रि, (न श्रुतं। नञ्तत्पुरुषः।) अकृतश्रवणं॥ अनाकर्णितं। अशुना इति भाषा। यथा,—
"श्रुतार्थस्य परित्यागात् अश्रुतार्थस्य कल्पनात्।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥

अश्लेषा, स्त्री, (नास्ति श्लेषो यस्याम्।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनवमनक्षत्रं। अस्य रूपं। चक्राकृतिषड्नक्षत्रात्मकं। इति दीपिका॥ तस्याधिदेवता सर्पः॥ यथा। अश्वि-यम दहन-कमलज-शशि-शूलभृददिति-जीव-फणि-पितरः। इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वं॥ सा केतुग्रहस्य जन्मनक्षत्रं। यथा,—
"विशाखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं।
पुष्या पौष्णं यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्"॥
इति दीपिका॥ सा च अधोमुखगणः। यथा,—
"अश्लेषवह्नियमपित्र्यविशाखयुक्तं
पूर्व्वात्रयं शतभिषा च नवाप्युडूनि।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थ्यभूमिखननेषु च शोभितानि"॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं॥ * ॥ तस्या मस्तकोपरि उदये रात्रिलग्ननिरूपणं यथा,—
"मौलिगे भुजगभे स्वपुच्छके
भङ्गुराङ्गतिनि सप्ततारके।
मारकेलिरसिके तुलोदयात्
निर्यियुर्ज्जलधिखाब्धिलिप्तिकाः"॥ ३। २४।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणं॥ तत्र जातफलं॥
"कृपाटनः स्यादतिदुष्टचेताः
कन्दर्पदर्पापि वृथा जनानां।
सर्पे सदर्पो हि शठार्पितार्थः
कन्दर्पसन्तप्तमना मनुष्यः"॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

अश्लेषाभवः, पुं, (अश्लेषायां भवः।) केतुग्रहः। इति हारावली॥

अश्वः, पुं, (अश्नुते मार्गं व्याप्नोति। अशू व्याप्तौ अशूप्रुषिलटीति क्वन्।) घोटकः। तत्पर्य्यायः। पीतिः २ पीती ३ वीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६ तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाहः ११ अर्व्वा १२ गन्धर्व्वः १३ हयः १४ सैन्धवः १५ सप्तिः १६। इत्यमरः तट्टीका च॥ ("जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनयः"।
इति कुमारे॥
"गच्छन्तमनुच्छलितचामरचारुमश्वम्"॥
इति शिशुपालवधे॥) अश्वेन भ्रमणगुणाः। वातकोपनाङ्गस्थैर्य्यबलाग्निकारित्वं। इति राजवल्लभः॥ पुंजातिविशेषः। तस्य लक्षणं।
"काष्ठतुल्यवपुर्धृष्टो मिथ्याचारश्च निर्भयः।
द्वादशाङ्गुलमेढ्रश्च दरिद्रश्च हयो मतः"॥
इति रतिमञ्जरी॥ (स्वनामख्यातो हर्य्यश्ववंशीयो नृपतिश्चित्रकस्य पुत्रः। यथा,—
"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च।
अश्वग्रीवोऽश्ववाहश्च सुपार्श्वकगवेषणौ॥
अरिष्टनेमिरश्वश्च।" इति हरिवंशे॥ स्वनामख्यातो दानवश्च यथा महाभारते।
"चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत॥
स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्व्वा जकस्तथा"॥)

अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धावृक्षः। इति रत्नमाला॥

अश्वकर्णः, पुं, (अश्वस्य कर्णमिव पत्रमस्य।) शालवृक्षविशेषः। लताशाल इति केचित्॥ तत्पर्य्यायः। जरद्द्रुमः २ तार्क्ष्यप्रसवः ३ शस्यसम्बरणः ४ धन्यः ५ दीर्घपर्णः ६ कुशिकः ७ कौशिकः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वं। तिक्तत्वं। स्निग्धत्वं। "उरोविस्फोटपित्तास्रकण्डुश्वित्रादोषार्त्तिनाशित्वञ्च"॥ इति राजनिर्घण्टः॥
("सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्वङ्कभिराहृताम्"॥
इति रामायणे॥
"अश्वकर्णः कषायः स्याद्व्रणक्लेदककफक्रमीन्।
ब्रध्नविद्रधिवाधिर्य्ययोनिकर्णगदान् हरेत्"॥
इति भावप्रकाशः॥
"बिम्बीफलं साश्वकर्णं खन्यजत् कफपित्तजित्।
ढङ्दाहज्वरपित्ताख्यकासश्वासक्षयापहं"॥
इति सुश्रुतः॥)

अश्वकर्णकः, पुं, (अश्वकर्ण+स्वार्थे कन्।) शालवृक्षः। इत्यमरः॥

अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक+इन्+ङीप्।) अश्विनीनक्षत्रं। इति हेमचन्द्रः॥

अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाकृतिर्यस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यं। इति रत्नमाला॥

अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता। इति राजनिर्घण्टः॥

अश्वखुरी, (स्त्री) अपराजितालता। इति शब्दमाला॥

अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः।) स्वनामख्यातक्षुद्रवृक्षविशेषः। अश्वगन्ध इतिख्याता। तत्पर्य्यायः। हयगन्धा २ वाजिगन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बल्या ५ तुरगगन्धा ६ कम्बुका ७ अश्वावरोहिका ८ कम्बुकाष्ठा ९ अवरोहिका १० वाराहकर्णी ११ तुरगा १२ वनजा १३ वाजिनी १४ हया १५ पुष्टिदा १६ बलदा १७ पुष्टिः १८ पीवरा १९ पलाशपर्णी २० वातघ्नी २१ श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रियकरी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्री २८ अस्या गुणाः। कटुत्वं। उष्णत्वं। तिक्तत्वं। मदगन्धित्वं। बलपुष्टिकारित्वं। वातकासश्वासक्षयव्रणजराव्याधिनाशित्वञ्च। इति रत्नमाला राजनिर्घण्टराजवल्लभाः॥ * ॥
"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया।
वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी"॥
क्वचित्पुस्तके अन्त्यवरदास्थाने वदरीति पाठः।
"अश्वगन्धानिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला"।
इति भावप्रकाशः॥
("यवाश्वगन्धा यष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं हितम्।
शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्येरण्डजीवनैः"॥
इति सुश्रुते॥
"अश्वगन्धाश्व वातघ्नी बल्या वृष्या रसायनी"।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥
"पादकल्कोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत्।
घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनं"॥
॥ * ॥ अश्वगन्धाघृतं॥ * ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥)

अश्वगोयुगं, क्ली, (द्वावश्वौ। द्वित्वे, अश्व+गोयुगच्।) अश्वद्वयं। इति पाणिनिः॥ एक योड़ाघोड़ा इति भाषा।

अश्वगोष्ठं, क्ली, (अश्वानां स्थानं। गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्य इति, अश्व+गोष्ठच्।) अश्वस्थानं। आस्तबल इति आरवीभाषा। यथा,—
"पशुभ्यः स्थानविषटके गोष्ठगोयुगषड्गवं।"
इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं॥
इति मुग्धबोधव्याकरणं॥

अश्वग्रीवः, पुं, (अश्वस्य ग्रीवाइव ग्रीवा यस्य।) विष्णुद्वेष्टासुरविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा भारते।
"अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः"॥
तत्रैव च।
"अश्वग्रीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः"। स्वनामख्यातो हर्य्यश्ववंशीयो नृपतिः स हि चित्रकस्य पुत्रो हर्य्यश्वनरपतेः पौत्रः। यथा हरिवंशे,—
"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च।
अश्वग्रीवोऽश्ववाहश्च सुपार्श्वकगवेषणौ"॥)

अश्वघ्नः, पुं, (अश्वं हन्तीति। अश्व+हन्+टक्।) करवीरपुष्पवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अश्वतरः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः। वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे इति ष्टरच्। अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्व अश्वत्वं च जातिः। तद्वर्त्तित्वजातिधर्म्मेण तनुत्वं अन्यपितृकत्वात्।) अश्वायां गर्द्दभाज्जातः पशुविशेषः। इति स्मृतिः। खच्चर इति भाषा।॥
("हयानश्वतरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान्"।
इति रामायणे॥
"सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा"॥
इति पञ्चतन्त्रे॥)

अश्वतरः, पुं, वेसरः । नागराजविशेषः । इति मेदिनी ॥
(“कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा” ।
“ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ” ॥
इति च महाभारते ॥) गन्धर्व्वविशेषः । पुंवत्सः । इति धरणिः ॥

अश्वत्थः, पुं, (अश्वत्थं जलमस्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्श-आद्यच् । अश्वत्थवत् कामकर्म्मवातेरितनित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन श्वोऽपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयः संसारवृक्षः । श्वः आम्रवटाद्यपेक्षया न स्थिरं तिष्ठति अश्वइव तिष्ठति वा । स्था गतिनिवृत्तौ । पृषोदरादित्वात् पूर्व्वोत्तरपदान्तयोः सकारयोलकारौ सुपिस्थ इति कः ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । पिपर इति पश्चिमदेशीयभाषा । तत्पर्य्यायः । बोधिद्रुमः २ चलदलः ३ पिप्पलः ४ कुञ्जराशनः ५ । इत्यमरः ॥ अच्युतावासः ६ चलपत्रः ७ पवित्रकः ८ शुभदः ९ बोधिवृक्षः १० याज्ञिकः ११ गजभक्षकः १२ श्रीमान् १३ क्षीरद्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्यपुष्पः १८ सेव्यः १९ सत्यः २० शुचिद्रुमः २१ धनुर्वृक्षः २२ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वं । कषायत्वं । शीतलत्वं । कफपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमनकारित्वञ्च ॥ तत्पक्वफलस्य गुणाः । सद्यो योनिदोषहारित्वं । शीतलत्वं । अतिहृद्यत्वं । पित्तरक्तविषार्त्तिदाहच्छर्द्दिशोषारुचिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च ।
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च” ॥
इति चरकः ॥

अश्वत्थदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये सपित्र्ये परिवर्ज्जनीया
ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः” ॥

इति सुश्रुतः ॥)
अथाश्वत्थवन्दनकालमन्त्राः ।
“अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्व्वाह्णे प्रहरद्वये ।
अत ऊर्द्ध्वं न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन ॥
(ॐ) चलत्स्पन्दं सुखस्पन्दं तथा दुःस्वप्नदर्शनं ।
अशुभञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयास्तु मे ॥
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।
त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं दृष्ट्वा लक्ष्मीः प्रवर्त्तते ॥
प्रदक्षिणे भवेदायुः अश्वत्थ नमोऽस्तु ते” ॥
इति स्मृत्यर्थसारे ब्रह्मायुधघृतवचनं ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति विश्वः ॥
“बोधिद्रुः पिप्पलोऽश्वत्थश्चलपत्रो गजाशनः ।
पिप्पलो दुर्ज्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥
गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्ण्यो योनिविशोधनः” ॥*॥
अथ पिप्पलभेदः । गजहड़ु इति हिन्दिभाषा ।
“पारिशोऽन्यः कपीतनः कपिचूतः कमण्डलुः ।
गर्द्दभाण्डः कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥
कपीतनो दुर्ज्जरः स्निग्धः क्रिमिशुक्रकफप्रदः ।
फलेऽम्लमधुरो मूले कषायः स्वादुमज्जकः” ॥*॥
अथ वेजियापिप्पलः ।
“नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥
नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवर उष्णकः ।
कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥*॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—

ऋषय ऊचुः ।
“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
सर्व्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ” ॥

सूत उवाच ॥
“अश्वत्थरूपी भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवं” ॥

ऋषय ऊचुः ।
“कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्व्वज्ञ संशयोऽत्र महान् हि नः” ॥

सूत उवाच ।
“पार्व्वतीशिवयोर्द्देवैः सुरतं कुर्व्वतोः किल ।
वह्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्नः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसेकसुखभ्रंशकम्पमाना तदा रुषा” ॥

पार्व्वत्युवाच ।
“कृमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखं ।
तस्मान्मम सुखभ्रंशात् यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ” ॥

सूत उवाच ।
“एवं सा पार्व्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवतुर्बोधिवटौ मुनीश्वराः ।
बोधिस्त्वयं चार्कदिनं विनैव
न संस्पृशेदर्कजवारयोगात्” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥*॥

ऋषय ऊचुः ।
“अस्पृश्यत्वं कथं जातं सूत बोधितरोः स्वयं ।
स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे” ॥

सूत उवाच ।
“समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेन विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः ।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनं” ॥

लक्ष्मीरुवाच ।
“असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥
विवाह्योद्वाहमां पश्चात् एष धर्म्मः सनातनः ।
तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रामं न कुर्य्या मधुसूदन ॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ॥
आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।
स्थूलोष्ठीं शुक्लवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुं ॥
चञ्चदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहां ।
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमं ॥
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् ।
होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितं ॥
आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साब्रवीदिदं ।”

ज्येष्ठोवाच ।
“नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ॥
नागमिष्ये भो ब्रह्मन् नयस्वान्यत्र मां ध्रुवं” ।

उद्दालक उवाच ।
“कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व मां” ॥

ज्येष्ठोवाच ।
“वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिथीनाञ्च पूजनं ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहं ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहं ॥
दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्म्मम ॥
वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननं ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहं” ॥

सूत उवाच ।
“इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह” ॥

उद्दालक उवाच ।
“अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः आस्यतां त्वया ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः” ॥

सूत उवाच ।
“इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भर्तृत्यागेन दुःखिता ।
ततस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ॥
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा” ।

लक्ष्मीरुवाच ।
“स्वामिन् मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि कृपालो यद्यहं प्रिया” ॥

सूत उवाच ।
“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्” ॥

विष्णुरुवाच ।
“अश्वत्थवृक्षमाश्रित्य सदालक्ष्मीः स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल” ॥
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥ * ॥
वैशाखमासे तस्य सेचनफलं यथा,—
“वैशाखे सिञ्चयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्थरूपिणं ।
चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ॥
गण्डूषमात्रतोयेन कुर्य्याद्योऽश्वत्थसेचनं ।
सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ॥
अश्वत्थमूलं विप्रर्षे यो बध्नाति शिलादिभिः ।
अश्वत्थरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति ॥
अश्वत्थद्रुममालोक्य प्रणामं कुरुते तु यः ।
आयुर्वृद्धिर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते धनसम्पदः ॥

यथाश्वत्थतले विप्र धर्म्मकर्म्म विधीयते।
न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्म्मणि जैमिने॥
तत्र तीर्थानि सर्व्वाणि विष्णोतादीनि जैमिने।
यत्राश्वत्थतरुस्तिष्ठेत् एकोऽपि शाखिनां वरः॥
अश्वत्थपूजको यस्तु स एव हरिपूजकः।
अश्वत्थमूर्त्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो द्विज॥
तस्मान्नाहि द्विजश्रेष्ठ योऽश्वत्थं हन्ति मूढ़धीः।
संसारे नास्ति तत्कर्म्म यत् कृत्वा स च शुध्यति॥
अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्त्तितः।
तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्राता कोऽपि न विद्यते॥
अश्वत्थं पश्यतो विप्र स्पृशतः स्मरतस्तथा।
देहस्थं पातकं तस्य हरेत् प्रणमतो हरिः॥
विष्णोश्चाश्वत्थहन्तारं यः शक्तो न निवारयेत्।
तन्नेत्रयुग्मं वड़िशैर्यमेनोत्पाद्यते स्वयं॥
अश्वत्थच्छेदनं मूढ़ मा कुर्व्विति वदेन्न यः।
तस्य जिह्वां क्षुरिकया स्वयं कृन्तति भास्करिः॥
अश्वत्थशाखामेकां यः स्वल्पामपि निहन्ति यः।
स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः॥
यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुरुस्त्रीगमने च यत्।
सुरापाने तथास्तेये न्यासापहरणे तथा॥
यत्पापं भ्रूणहत्यायां गोहत्यायां द्विजोत्तम।
स्त्रीहत्यायाञ्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा॥
शरणागतहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा।
विश्वासवाक्याकथने परहिंसाविधौ च यत्॥
यत् पापं परनिन्दायां हरिवासरभोजने।
अश्वत्थच्छेदनाद्घोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः॥
विष्णुमूर्त्तेर्जनो मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः।
तत्तुल्यः पातकी कोऽपि न श्रुतः क्षितिमण्डले॥
वदाम्यश्वत्थमाहात्म्यं सर्व्वपापप्रणाशनं।
साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट्॥
तद्भक्तिं कुर्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित्।
अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः॥
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदं"।
इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थसेवनं नाम ११ अध्यायः॥
(अस्थिरस्वरूपः संसारवृक्षः। यथा, गीतायाम्।
"ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्"॥
विस्तरस्तु गीतायाः पञ्चदशेऽध्याये द्रष्टव्यः॥)

अश्वत्थभेदः, पुं, (अश्वत्थस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन्।) स्थालीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अश्वत्था, स्त्री, पूर्णिमातिथिः। इति मेदिनी॥

अश्वत्थामा, [न्,] पुं, (अश्वस्येव स्थाम बलं यस्य। पृषोदरादिवत् सस्य तः। अथवा अश्व इव तिष्ठति युद्धे। अश्व+स्था+मनिन्।) द्रोणाचार्य्यपुत्त्रः। स तु चिरजीवी महारथी च। तत्पर्य्यायः। कृपीसुतः २ द्रौणायनः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ द्रौणिः ४। इति स्मार्त्ताः॥ वृद्ध्यभावे द्रोणिः ५॥ (अयं खलु जात एव अश्व इव ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम। तथा च भारते।
"अनभवत् गौतमीपुत्त्रमश्वत्थामानमेव च।
स जातमात्रो व्यनदत् यथैवोच्चैःश्रवा हयः॥
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत्।
अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम्॥
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति"।)

अश्वत्थी, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्थः। अश्वत्थ+अल्पार्थे ङीप्।) वृक्षविशेषः। पिप्पली इति लोके। तत्पर्य्यायः। लघुपत्री २ पविता ३ ह्रस्वपत्रिका ४ पिप्पलीका ५ वनस्था ६ अश्वत्थिका ७। अस्या गुणाः। मधुरत्वं। कषायत्वं। अस्रपित्तनाशित्वं। विषदाहप्रशमनकारित्वं। गुर्व्विण्या हितकारित्वञ्च॥ इति राजनिर्घण्टः॥

अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृत्या।) गोक्षुरवृक्षः। इत्यमरः॥

अश्वन्तं, क्ली, (अशू-(स्व)-नामन्तो यस्मिन्।) अशुभं। क्षेत्रं। चुल्ली। अनवधि। मृतं। इति हेमचन्द्रः॥

अश्वपालः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व+पाल+कर्म्मणि उपपदे अण् प्रत्ययः।) घोटकरक्षकः। इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गादासः॥ सइस् इति आरवीभाषा। ("दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः" इति रत्नावल्याम्।)

अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्याः।) माषपर्णीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अश्वबालः, पुं, (अश्वस्य बाल इव। काशस्य पुष्पं अश्वबालवत् विभाति।) काशः। केश्या इति भाषा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम्। द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोरिति अश्वमहिष+वुन्।) अश्वमहिषयोर्नित्यवैरं। इति शब्दरत्नावली॥

अश्वमारः | **अश्वमारकः** } पुं, (अश्वं मारयति। अश्व+मृ+णिच्+अण्।) करवीरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ ("लाक्षारेवतकुटजाऽश्वमारकटफलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्यस्त्रायमाणा चेति"। इति सुश्रुते॥
"करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः"।
इति भावप्रकाशः॥
"तत्र शीतकाश्वमारगुञ्जेत्यादि।
सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं॥")

अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य। किन्नरः। इति हलायुधः॥ (स्त्री, किन्नरी। किम्पुरुषस्त्री। यथा कुमारे।
"न दुर्व्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः"॥)

अश्वमेधः, पुं, (अश्वः मेध्यते हिंस्यते यत्र। मेधहिंसने+घञ्।) यज्ञविशेषः। इति जटाधरः॥ यत्र लक्षणविशेषाक्रान्तमश्वं संप्रोक्ष्य कपाले जयपत्रं बद्ध्वा त्यजेत् तद्रक्षार्थं पुरुषविशेषं नियोजयेत् संवत्सरान्ते तस्मिन् आगते सति अथवा केनापि संबद्धे युद्धं कृत्वा तमानीय यथाविधि बधं कृत्वा तद्वपया होमः कर्त्तव्यः। कामनानुसारेण तत्फलं। मोक्षः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च। यथा। आपस्तम्बः।
"राजा सार्व्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व्वभौमः"। इति॥ प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा। विष्णुः।
"अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा।
अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा"॥
अपि च।
"अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे"।
इति विष्णूक्ताश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम्। पापक्षयस्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ ०॥ कलौ तस्य निषेधो यथा बृहन्नारदीये।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ।
महाप्रस्थानगमनं गोमेधञ्च तथा मखं॥
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः"।
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ अन्यच्च। ब्रह्मपुराणम्।
"नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः"।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ ०॥ तत्फलजनककर्म्माणि यथा,—
"वैशाखे मासि यः कुर्य्यात् प्रपां माधवतुष्टये।
दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः"॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः॥
अपि च ब्रह्माण्डे॥
"स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुकामस्य गच्छतः।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्त्यस्य जायते"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अश्वमेधिकः, पुं, (अश्वमेधाय हितः। अश्वमेध+ठक्, ठन् वा।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः। इति जटाधरः॥ (क्लीवलिङ्गे स्वनामख्यातं महाभारतान्तर्गतं चतुर्द्दशपर्व्व। यथा,—
"ततोऽश्वमेधिकं पर्व्व सर्वपापप्रणाशनम्"।
"ततोऽश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्"।)

अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः। अश्वमेध+छ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः। तत्पर्य्यायः ययुः २। इत्यमरः॥ तस्य लक्षणम्।
"कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णमुखो बली।
यस्य पार्श्वावुभावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ॥
पुच्छं विद्युत्प्रतीकाशमुदरं कुन्दसन्निभं।
पादाश्चैव हरिद्वर्णाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ॥
ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भास्करोपमे।
विराजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमया॥
विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रो रजतविन्दुभिः।
यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैःश्रवा यथा॥
यस्य गात्रोद्भवो गन्धो गन्धर्व्वमपि मोहयेत्।
एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञीयः पशुरुच्यते॥
अश्वस्य पालकश्चातिबलवान् पुरुष उच्यते।
पुत्त्रतुल्यः सुहृद्वापि बहुविघ्नः क्रतूत्तमः"॥
इति वाशिष्ठरामायणम्॥

अश्वयुक्, [ज्] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति अश्व+युज्+क्विप्।) अश्विनीनक्षत्रं। इत्यमरः।

अश्वयुक्[ज्] | **अश्वयुजः** } पुं, (अश्विन्या नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्णमासी अस्मिन्।) आश्विनमासः।

{ति शब्दरत्नावली ॥ ("अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्यादिति स्मृतिः" । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । {ति सुश्रुतः ।)

{रक्षः, पुं, (अश्वान् रक्षतीति । अश्व + रक्ष + {अण् ।) घोटकरक्षकः । अश्वपालः । इति जटा-{धरः ॥

{रोधकः, पुं, (अश्वान् रुणद्धि । अश्व + रुध् + {ण्वुल् ।) करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

{लाला, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारोऽस्य ।) सर्प-{विशेषः । तत्पर्य्यायः । वृत्ताहिकः २ ब्रह्मसर्पः ३ । {ति त्रिकाण्डशेषः ॥

{वक्त्रः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ।) किन्नरः । {ति शब्दरत्नमाला ॥

{वडवं, क्ली, अश्ववडवानां समाहारः । अश्ववड-{वयोर्द्वन्द्वे अश्ववडवौ । अश्ववडवानां द्वन्द्वे अश्व-{वडवाः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च । {घोड़ा घुड़ीर समाहारद्वन्द्वसमासे क्लीवलिङ्गेर {एक}वचन हय इतरेतरद्वन्द्वे पुंलिङ्गेर द्विवचन बहु-{व}चन हय इति भाषा ॥

{वहः, पुं, (अश्वेन उह्यते यः सः । अश्व + वह + {अच् ।) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोड़-{स}ओयार इति भाषा ॥

{वारः, पुं, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ + {अण् ।) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोड़सओयार {इ}ति भाषा ॥

("परस्परोत्पीड़ितजानुभागा
दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः" ।

{इ}ति माघे ।)

{वारणः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + णिच् + ल्यु ।) गलकम्बलरहितगोसदृशपशुविशेषः । {त}त्पर्य्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसदृक्षः ४ । {इ}ति हेमचन्द्रः ॥

{विद}वित्, [द्] पुं, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति । {अ}श्व + विद् + क्विप् ।) नलराजः । इति त्रि-{का}ण्डशेषः ॥ (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता {भ}ारते । यथा ।

{"}बाहुकस्समुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
{म}त्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ! ॥
{ऋ}तुपर्णं ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात् ।
{ह}यज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥
{ग}ृहाण त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परं ।
{नि}क्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक" ॥
{बा}हुको बाहुकवेशधारी नलः ।)

{वैद्यः}, पुं, घोटकचिकित्सकः । सालोतरी इति {ह}िन्दिभाषा । अश्वस्य वैद्यः इति षष्ठीतत्पुरुष-{स}मासनिष्पन्नः ॥

{शा}ला, स्त्री, घोटकगृहं । घोड़ार पाइशाल । {आ}स्तावल् इति भाषा । यथा वाजिशाला तु {म}न्दुरा । इत्यमरः ॥ द्वे अश्वावस्थानगृहे । वाजिनो {ऽ}श्वस्य शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च । {इ}ति तट्टीकायां भरतः ॥ ("कोषागारमायुधा-{गा}रमश्वशालां हस्तिशालाञ्च" । इति भारते ।)

अश्वशृगालिका स्त्री, (अश्वशृगालयोर्वैरम् । द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोरिति वुन् ।) अश्वशृगालयो-र्वैरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वषड्गवं, क्ली, (अश्व + षड्गवच् ।) अश्वषट्कं । षड्श्वाः । इति पाणिनिः ॥

अश्वसेननृपनन्दनः, पुं, (अश्वसेनो नृपस्तस्य नन्दनः ।) सनत्कुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वा, स्त्री, (अश्व + टाप् ।) घोटकी । घुड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वामी २ वड़वा ३ । इत्यमरः ॥

अश्वारिः, पुं, (अश्वानामरिः ।) महिषः । इति जटाधरः ॥

अश्वारूढ़ः, पुं, (अश्व आरूढ़ो येन ।) अश्वारोहः । घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । "अश्वारोहास्तु सादिनः" । इत्यमरः ॥ द्वे अश्वारूढ़े । अश्वमारो-हन्ति अश्वारोहाः ढात् अण् । सादयन्ति श्रम-यन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादित्वात् णिन् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अश्वारोहः, त्रि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ + रुह + अण् ।) अश्वपृष्ठस्थितयोद्धा । घोड़सोयार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सादी२ इत्यमरः ॥ अश्ववहः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४ तुरगी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धावृक्षः । अश्ववाहके त्रि । इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धाशब्देऽस्याः गुणा व्याख्याताः ।)

अश्वारोही, [न्] त्रि, अश्वारोहणविशिष्टः । अश्वा-रूढ़ः । अश्वारोहणकर्त्ता । अश्वारोहणशीलः ॥ घोड़सोयार इति भाषा । अश्वमारोढुं शील-मस्येत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अश्वावरोहकः,पुं, अश्वगन्धावृक्षः । इति रत्नमाला ।

अश्वाक्षः, (अश्वस्याक्षीव ।) देवसर्षपवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व + इन् + ङीप् ।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथम-नक्षत्रं । अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशति-तारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्प-र्य्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ॥ सा चन्द्रस्य भार्य्या । नवपादात्मकमेषराशेरादि-चतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकमुखा-कृतितारात्रयात्मकं । अस्या अधिष्ठात्री देवता अश्वारूढ़पुरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्यां जातफलं । "सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्त्वा-न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योषाविभूषात्मज-भूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य" । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मस्तकोपरि उदये कर्कट-लग्नस्य १।३० त्रिंशत्पलाधिकदण्डैको गतो भ-वति । यथा । "तन्वि घोटकमुखाकृतौ त्रिभे मस्तकोर्द्ध्वपथभाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि कर्कटोदयात् निर्गता गगनरत्नलिप्तिका" ॥ इति श्रीकालिदासकृतरात्रिलग्ननिर्णयः ॥

अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानाम-सूर्य्यपत्न्याः यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ । अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्य्यपत्न्याः यमजपुत्रौ । तौ देवचिकित्सकौ । (यथा हरिवंशे,

"विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यामरिन्दम ! ।
तस्य भार्य्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः" ॥
"देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ" ।)

नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं ।

अश्विनीपुत्रौ, पुं, (अश्विन्याः पुत्रौ ।) स्वर्वैद्यौ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ।) अश्विनीपुत्रौ । तयोः पर्य्यायः । स्वर्वैद्यौ २ अश्विनौ ३ दस्रौ ४ नासत्यौ ५ आश्विनेयौ ६ । इत्यमरः । नासिक्यौ ७ गदागदौ ८ । इति जटाधरः ॥ पुष्करस्रजौ ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्विनौ, पुं, (प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः । इनिः । यद्वा, अश्विन्याम् जातौ । सन्धिवेलेत्यणो नक्ष-त्रेभ्यो बहुलमिति लुकि लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक् ॥) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥

("त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वड़वारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" ॥
इति महाभारते ।
"किमश्विनौ सोमरसं पिपासू" ।
इति भट्टौ ।)

("अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
दक्षस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितं ॥
प्रशीर्णा दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
वज्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
चिकित्सितश्च शीतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ।
सोमाभिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्म्मभिर्भिषगुत्तमौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनां ॥
ग्रहास्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ।
धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ॥
प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्नुते ।
सौत्रामण्याञ्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥
अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ।
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥"
इति चरकः ॥

"श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यं । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अश्वीनः, त्रि, एकाश्वकरणकदिनैकगम्यस्थानादिः । आश्विन इत्यमरः ॥ ह्रस्वाभावपक्षे अश्विनः ॥

अश्वीयं, क्ली, (अश्वानां समूहः । अश्व + छ ।) अश्व-वृन्दं । अश्वसमूहः । तत्पर्य्यायः । आश्वं २ । इत्य-मरः ॥

अश्मीयः, त्रि, (अश्माय हितः । अश्म + छ ।) अश्महितकारी ॥ इति मेदिनी ॥ अश्मसम्बन्धीयः ॥

अष ञ (भ्वादिं-उभं-सकं-सेट् ।) दीप्तौ । ग्रहणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ञ अषति अषते । इति दुर्गादासः ॥

अषडक्षीणः, त्रि, (अविद्यमानानि षडक्षीणि यत्र । अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्म्मेति स्वार्थे खः । अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्त्तते । षडक्षीणो सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् ।) यो मन्त्रादिर्द्वाभ्यां क्रियते न तृतीयादीनां गोचरः । इत्यमरः । दुइजने करा मन्त्रणा इति भाषा ॥

अषाढः, पुं, (अषाढया युक्ता पौर्णमासी आषाढी, सा यत्र मासे अण् वा ह्रस्वः । आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । प्रयोजनार्थे अण् ।) आषाढमासः । व्रते पालाशदण्डः । इत्यमरटीकाधृतद्विरूपकोषः ॥

अषाढकः,पुं, (अषाढ + स्वार्थे कन् ।) आषाढमासः । इति शब्दमाला ॥

अष्ट; [न्] त्रि, (अश्नुते अशू व्याप्तौ कन् ।) सप्तनुभ्यां तुट् चेति कनिन् ।) संख्याविशेषः । ८ आट इति भाषा । नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं । इति व्याकरणं ॥ अथाष्टवाचकशब्दाः । योगाङ्गं १ वसुः २ शिवमूर्त्तिः ३ दिग्गजः ४ सिद्धिः ५ ब्रह्मश्रुतिः ६ व्याकरणं ७ दिक्पालः ८ अहिः ९ कुलाद्रिः १० ऐश्वर्य्यं ११ । इति कविकल्पलता ॥

अष्टकः, त्रि, (अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य । अष्टन् + कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट एवाष्टकः स्वार्थे कप्रत्ययः । अष्टसंख्याविशिष्टं यथा,—"गङ्गाष्टकं पठति यः प्रयतः प्रभाते वाल्मीकिना विरचितं सुखदं मनुष्यः" । इति वाल्मीकीयगङ्गाष्टकं ॥ अपि च ।

"अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्द्दनं ।
हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभं" ॥

इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रं ॥

अष्टकर्णः, पुं, (अष्टौ कर्णा यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

अष्टका, स्त्री, (अश्नन्ति पितरोऽस्याम् । अश् + तकन् ।) श्राद्धविशेषः । तिथिभेदः । तद्यथा । गौणचान्द्रपौषमाघफाल्गुनमासीयकृष्णाष्टमी । आश्विनकृष्णाष्टमी च । एतासु श्राद्धमावश्यकं । यथा । आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिसृषु कृष्णाष्टमीषु श्राद्धानि नित्यानि । यथा गोभिलः ।

"अष्टका पौर्णमास्याग्रहायण्यास्तामिस्राष्टमी" ।

इति । ब्रह्मपुराणे ।

"पित्र्यदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः" ।

मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि श्राद्धस्य प्रधानकालरूढ़ेति यावत् । ऐन्द्री नामेन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेवकी च । मांसैः पशोः । तथा च गोभिलः ।

"यद्युवाल्पतरसम्भारः स्यात्तदापि पशुनैव कुर्य्यात्" इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे पशुरपि छाग एव । छागोऽनादेशे पशुः । इति गौतमात् । न च तैष्या ऊर्द्ध्वमष्टम्यां गौः । इति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यं । तदसम्भवे पशुरित्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । तैषी पौषी । वस्तुतस्तु हरिवंशे मृगोऽपि विहितः । यथा,—

"इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
मांसमानय श्राद्धाय मृगं हत्वा महाबलः" ॥

इति । क्रिया वधाभावमाह सएव ।

"अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि" ।

एतदुक्तं ब्रह्मपुराणेऽपि । आरण्यानामगस्त्यप्रोक्षितत्वं वक्ष्यते । पश्वभावे स्थालीपाकेन । यथा गोभिलः । "अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीत" । इति । तद्विधानन्तु ।

"स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्यानुकल्पिकं ।
श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यं । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् । अतएव सातातपः ।

"नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" ।

तस्मादन्नं प्रधानं । पूपादिकन्तूपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं उभयत्र सदेति श्रवणात् । तथा च ।

"नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।
उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् ॥
फलाश्रुतेर्व्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितं" ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रपौषस्य कृष्णाष्टमी पूपाष्टका । गौणचान्द्रमाघस्य कृष्णाष्टमी मांसाष्टका । गौणचान्द्रफाल्गुनस्य कृष्णाष्टमी शाकाष्टका । केषाञ्चिन्मते गौणचान्द्राश्विनस्य कृष्णाष्टमी अष्टकापदवाच्या । तासु क्रमात् पूपमांसशाकैः षाट्पौरुषिकं श्राद्धं कर्त्तव्यं । इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्म्मोत्तरपुराणानि ॥

अष्टकाङ्गं, क्ली, (अष्टकमङ्गमस्य ।)नयपीठी । इति त्रिकाण्डशेषः । पाशार छक् इति भाषा ।

अष्टपात्, [द्], पुं, (अष्टौ पादा यस्य ।) लूता । माकड़सा । इति भाषा । शरभः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टपादः, पुं, (अष्टौ पादा यस्य ।) ऊर्णनाभविशेषः । तत्पर्य्यायः । किन्तनुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः । अन्त्यलोपः । ङीपि पुंवद्भावे संज्ञायां कन् ह्रस्वः ।) लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ छापरमाली इति भाषा ॥

अष्टमः, त्रि, अष्टानां पूरणः । इति व्याकरणं ॥ (तस्य पूरणे डट् । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।) यथा । कात्यायनः ।

"अष्टमेऽंशे चतुर्द्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः" ॥

इति श्राद्धतत्त्वं ॥ अपि च ।

"सावर्णिः सूर्य्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः ।
निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम" ॥

इति देवीमाहात्म्यं ॥

अष्टमङ्गलं, क्ली, (अष्टप्रकारं मङ्गलम् ।) अष्टप्रकारमङ्गलद्रव्यं । तद्यथा,—

"मृगराजो वृषो नागः कलसो व्यजनन्तथा ।
वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलं" ॥

इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ ।

"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशन
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा ष्टमः"

इति शुद्धितत्त्वं ॥

अष्टमङ्गलः, पुं, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि यस्मिन् ।) श्वेतवर्णमुखवक्षःखुरकेशपुच्छयुक्त घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टमङ्गलघृतं, क्ली, (अष्टाभिः मङ्गलजनकद्रव्यैः यद्घृतं ।) अष्टौषधयुक्तपक्वघृतं । यथा,—

"वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
सारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पली घृतमष्टमं ॥
सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्द्दिने दिने ।
दृढ़स्मृतिः कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलं" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अष्टमानं, क्ली, (अष्टौ मुष्टयः परिमाणमस्य ।) कुड़वपरिमाणं । शरावार्द्धं । इति वैद्यकपरिभाषायां (“प्रसृतिभ्यामञ्जलिःस्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः । अष्टमानञ्च स ज्ञेयः", इति शार्ङ्गधरः ॥)

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियामाप्) शुक्तिपरिमाणं । चतुस्तोलकं । इति वैद्यकपरिभाषायां ॥

("स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा"
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरणी । अष्टम + ङीप्) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियारूपा । तदुपलक्षितकालरूपा च । सा च शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या युग्मात् । कृष्णा च सप्तमीयुता यथा निगमः ।

"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः" ॥ ० ॥

भविष्यपुराणे ।

"चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनपरो नरः ॥
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं यज्ञयाजिनां ।
तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति" ॥

ततश्च सततसज्ञयाज्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च फलं । फाल्गुनशुक्लाष्टमीचतुर्द्दश्यादारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमीप्रतिचतुर्द्दश्युपवासव्रतं ॥ ० ॥ कालिकापुराणे ।

"यैषा अजितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च त्रिभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौषेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चार्व्वङ्गी ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्व्वं मेकमक्षरं ॥
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत्" ।
एकमक्षरं शक्तिबीजरूपं ।
"तथाष्टम्यां नवम्याञ्च पूजा कार्य्या विशुद्धये ।
पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकां ॥
यः पूजयेत् सोमवारे शुभैर्दूर्व्वाक्षतैः शिवां ।
सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्" ॥*॥
ज्योतिषे । शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
"कृष्णाष्टमी चतुर्द्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते" ॥
तथा—
"सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च अष्टमी च बृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म्मसञ्चयः ।
षष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयं" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥*॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतं अष्टकाश्राद्धं भीष्माष्टमीकृत्यञ्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यं ॥ महाष्टमीकृत्यं महाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तत्र जातफलं ।

"भूपालतः प्राप्तधनः कृताङ्गः
सुखी कृपालुर्युवतिप्रियश्च ।
चतुष्पदाढ्यो धनधान्ययुक्तः
स्यादष्टमीजो मनुजः सुधीरः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अष्टमूर्त्ति, पुं, (अष्टौ मूर्त्तयो यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याष्टमूर्त्तिनामानि । क्षितिमूर्त्तिः सर्व्वः १ जलमूर्त्तिर्भवः २ अग्निमूर्त्तिः रुद्रः ३ वायुमूर्त्तिरुग्रः ४ आकाशमूर्त्तिर्भीमः ५ यजमानमूर्त्तिः पशुपतिः ६ चन्द्रमूर्त्तिर्म्महादेवः ७ सूर्य्यमूर्त्तिरीशानः ८ । इति तन्त्रशास्त्रं ॥ एताः शरभरूपिशिवस्याष्टपादाः इति कालिकापुराणं ॥ यथा ।
"अष्टमूर्त्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तपोमयः" ।
इति वटुकभैरवस्तोत्रं ॥ तस्याष्टमूर्त्तयो यथा ।
"अथाग्निः रविरिन्दुश्च भूमिरापः प्रभञ्जनः ।
यजमानः खमष्टौ च महादेवस्य मूर्त्तयः" ॥
इति शब्दमाला ॥

("अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" ॥

इति रघुवंशे ॥ तथा कुमारे च ।

"तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं
स्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः" ॥)

अष्टलोहकं, क्ली, अष्टधातुविशेषः । तद्यथा । सुवर्णं १ रजतं २ ताम्रं ३ रङ्गं ४ सीसं ५ कान्तलोहं ६ मुण्डलोहं ७ तीक्ष्णलोहं ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अष्टवर्गः, पुं, (अष्टानां औषधविशेषाणां रविप्रभृतीनां वा वर्गः ।) औषधविशेषाष्टकं । तद्यथा । ऋषभः १ जीवकः २ मेदः ३ महामेदः ४ ऋद्धिः ५ वृद्धिः ६ काकोली ७ क्षीरकाकोली ८ । इति वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणाः । रक्तपित्तशुक्रवायुपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
("जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्बृंहणः शुक्रलो गुरुः ।
भग्नसन्धानकृत् कामबलासबलवर्द्धनः ॥
वातपित्तास्रतृड्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्" ।
इति भावप्रकाशः ॥)
ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेषः । तद्यथा । आदौ रव्यादिसप्तग्रहाणां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधिष्ठितराश्यवधिखादिगलक्ष्मभद इत्यादि दीपिकोक्तवचनाङ्कसंख्यकगृहे रेखां विन्यसेत् तत्र रवेर्द्वादशकोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४९ कुजस्य ३९ बुधस्य ५५ गुरोः ५६ भृगोः ५२ शनेः ३९ राहोः ३९ एतत्संख्यका रेखा देयाः । ततः प्रत्येकगृहस्थरेखाः द्विगुणीकृत्य अष्टाधिकाश्चेत् अष्टभिः शोधयेत् । शेषा रेखाः शुभाः ख्याताः । अष्टोनाश्चेत्तदा विन्दुभिरष्टानां पूरणं कार्य्यं । तत्र विन्दवोऽशुभाः ख्याताः । अष्टौ चेत् तदा विन्दुरेखयोरभावस्तत्र समं परिकीर्त्तितं ॥ तस्य नामगुणाः ।
"जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्बृंहणः शुक्रलो गुरुः ।
भग्नसन्धानकृत् वल्यः शरीरबलवर्द्धनः ॥
वातपित्तास्रतृड्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्" ।
इति भावप्रकाशः ॥*। ज्योतिःशास्त्रोक्तगणनया रेखाविन्दुभ्यां शुभाशुभफलसूचकजन्मकालीनाष्टग्रहसमुदायः । यथा । अथाष्टवर्गः ।
"जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभं" ।
स्वादिनकृत् शुभदः क्षितिपञ्चमसुद्गमगादिकपञ्चगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ विभावरिभर्त्तुरुडङ्कदशेषगतो ३ । ६ । १० । ११ । ऽथ कुजाद्रविवत् १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ सोमसुतात्त्रिशरर्त्तुनवादिषु यातः । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । देवगुरोर्विषयर्त्तुनवेशगतो ५ । ६ । ९ । ११ । ऽथ सुरारिगुरोः समयाचलभास्करयातः । ६ । ७ । १२ । तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत् । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ लग्नगृहात् त्रिकृताङ्गदशादिषु यातः ३ । ४ । ६ । १० । ११ । १२ । रविरेखाः । ४८ । भुजङ्गविलासाभिधानमालादण्डकेनादित्याष्टवर्गः ॥*॥ चन्द्रः शुभोऽर्कात्त्रिकाङ्गाद्रिदन्तावलाशाशिवस्थ । ३ । ६ । ७ । ८ । १० । ११ । ततः स्वात् कुरामर्त्तुगाशाशिवस्थः । १ । ३ । ६ । ७ । १० । ११ । क्ष्माजाद्द्विवह्नीषुषड्गोदिगीशेषु । २ । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । च ज्ञात् कुरामाब्धिबाणागदन्तावलाशाशिवस्थः १ । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ । जीवात् कुदृग्वेदशैलेभकाष्ठाशिवस्थो १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ऽथ शुक्रात्त्रिवेदेषुशैलग्रहाशाशिवस्थः ३ । ४ । ५ । ७ । ९ । १० । ११ । तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामबाणर्त्तुशम्भुस्थितो ३ । ५ । ६ । ११ । ऽथोदयात्त्र्यथवार्त्तुकाष्ठाशिवस्थः । ३ । ६ । १० । ११ । चन्द्ररेखाः । ४९ । कामबाणाभिधानमालादण्डकेन चन्द्राष्टवर्गः ॥*॥ कुजोऽर्काच्छुभो वह्निबाणर्त्तुदिक्शम्भुगो ३ । ५ । ६ । १० । ११ । ऽथेन्दुतो रामकालेशग ३ । ६ । ११ । ततः स्वात् कुदृग्वेदसप्ताष्टदिक्शम्भुगः स्यात् १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानाथपुत्राद्गुणेष्वङ्गरुद्रोपयातः । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो जीवतः कालकाष्ठाशिवार्कोपयातो ६ । १० । ११ । १२ । ऽथ देवारिपूज्यादनेहोगजेशार्कसंस्थः । ६ । ८ । ११ । १२ । ततः सूर्य्यसूनात् कुवेदागनागग्रहाशाशिवस्थो १ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक्शम्भुयातः । १ । ३ । ६ । १० । ११ । कुजरेखाः ३९ । सिंहविलासाभिधानमालादण्डकेन भौमाष्टवर्गः ॥*॥ ज्ञः शुभोऽर्कतः शरर्त्तुगोशिवार्कगो ५ । ६ । ९ । ११ । १२ । ऽथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिक्शिवेश्वरेषु । २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुदृक्कृतागनागगोदशेशगः । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ततः स्वतः कुवह्निपञ्चषट्नवादिकेषु । १ । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्य्यगो ६ । ८ । ११ । १२ । ऽथ शुक्रतः कुनाक्षवह्निवेदपञ्चनागगोशिवेषु । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । ११ पङ्गुतः कुदृक्कृतागनागपञ्चकस्थितो ऽथ । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । लग्नतः क्षितिद्विवेदकालनागदिक्शिवेषु । १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । बुधरेखाः । ५५ । अशोकमञ्जरीसंज्ञकमालादण्डकेन बुधाष्टवर्गः ॥*॥ सुरराजगुरुः शुभदो रवितः कुयमानलवेदनगाष्टकपञ्चगतो १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ विधोर्द्विशराचलगोशिवगो २ । ५ । ७ । ९ । ११ । वसुधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ऽथ बुधात् क्षितियुग्मकृतेषुरसग्रहदिग्गिरिशोपगत १ । २ । ४ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । तदनु स्वत एकयमानलवारिधिपर्व्वतनागदशेशगतो १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ऽथ सिताद्यमपञ्चरसग्रहदिक्शिवगो २ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । रविनन्दनतो दहनेषुरसार्कगत ३ । ५ । ६ । १२ । अथ लग्नगृहात् कुयमाब्धिशरर्त्तुनगग्रहदिग्गिरिशोपगतः १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ९ । १० । ११ । गुरुरेखाः ५६ । कुसुमस्तवकाभिधानमालादण्डकेन बृहस्पतेरष्टवर्गः ॥*॥ भृगुः शुभो रवेर्गजेशसूर्य्यगो । ८ । ११ । १२ । ऽथ चन्द्रतः क्ष्मादिपञ्चकाष्टगोशिवार्कगः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । ११ । १२ । कुजात् त्रिवेदकालगोशिवार्कगो ३ । ४ । ६ । ९ । ११ । १२ । ऽथ बोधनात् त्रिबाणकालरन्ध्रयक्षसंस्थितः । ३ । ५ । ६ । ९ । ११ । गुरोः शराष्टरन्ध्रदिक्शिवेशग । ५ । ८ । ९ । १० ।

११ । ततः ततः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्शिवोपगः १ । ५ । ८ । ९ । १० । ११ । शनेर्गुणाब्धिपञ्चना-गगोदशेशगो । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ लग्नतः कुपञ्चकाष्टगोशिवस्थितः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । ११ । शुक्ररेखाः । ५२ । अनङ्ग-शेखराभिधानमालादण्डकेन भार्गवाष्टवर्गः ॥ * ॥ शुभः पतङ्गर्क्षात् त्र्यायमाम्भोधिशैलाष्टदिक्श-म्भुग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । इन्दुतो रामकालेशगतः । ३ । ६ । ११ । त्र्यासुताद्दिक्-वाणर्त्तुकाष्ठाशिवार्कोपगो । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । १२ । ऽथ ततः कालदन्तावलादिस्थितो । ६ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । जीवतो बाणकालेश-मार्त्तण्डयात । ५ । ६ । ११ । १२ । ततो दैत्य-पूज्यादनेत्रःशिवार्कोपयातः । ६ । ११ । १२ । ततो वीतिहोत्रेषु कालेशयात । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो लग्नतः त्र्याशुगाम्भोधिषड्दिक्महेश स्थितः । १ । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । शनिरेखाः ३९ । मत्तमातङ्गलीलाभिधानदण्डकेन शनैश्चराष्टवर्गः । इति दीपिका ॥ * ॥ राहुः शुभोऽर्काद्भुजवह्नि-वेदर्त्तुरन्ध्रगो । २ । ३ । ४ । ६ । ९ । अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग । १ । ३ । ४ । ६ । ततः कुजा-द्वह्निबाणाङ्गरन्ध्रगतो । ३ । ५ । ६ । ९ । ऽथ बुधाच्छशिपक्षवह्निबाणरन्ध्रग । १ । २ । ३ । ५ । ९ । ततो जीवाद्धस्तबाहुवेदाङ्गरन्ध्रग । ३ । ४ । ६ । ९ । ततः शुक्रात् पक्षवह्निबाणरन्ध्रगत । २ । ३ । ५ । ९ । ततः सौरात् पक्षबाणर्त्तुग । २ । ५ । ६ । ततः ततः शशिवेदबाणरिपुरन्ध्रगो । १ । ४ । ५ । ६ । ९ । ऽथ लग्नाद्वेदरन्ध्र-दिग्रुद्रसूर्य्यगतः । ४ । ९ । १० । ११ । १२ । राहुरेखाः । ३९ । मृगेन्द्रविलासाभिधानदण्डकेन राहोरष्टवर्गः ॥ * ॥ सूर्य्यादेकद्विचतुःसप्ताष्ट-दशैकादशेषु । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । सोमात्त्रिषड्दशैकादशेष । ३ । ६ । १० । ११ । भौमात्त्रिपञ्चषडेकादशेषु । ३ । ५ । ६ । ११ । बुधात् षड्ष्टनवदशैकादशेषु । ६ । ८ । ९ । १० । ११ । गुरोः पञ्चषडेकादशद्वादशेषु । ५ । ६ । ११ । १२ । शुक्रात् षडेकादशद्वादशेषु ६ । ११ । १२ । शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु । ३ । ५ । ८ । १० । ११ । लग्नादेकत्रिचतुःषड्दशकादशेषु । १ । ३ । ४ । ६ । ११ । एवं लग्नरेखाः ३७ ॥ * ॥

"इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विशेषा-
दधिकफलविपाकं जन्मभात्तच्च दद्युः ।
उपचयमृहमित्रस्वोच्चगाः पुष्टमिष्टं
त्वपचयगृहनीचारातिभे नेष्टसम्पत् ॥
यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके ।
तावतीं द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।
अष्टाभिस्तु समो यत्र तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥
रेखा ग्रहाच्छुभे देया विन्दवस्त्वेतरत्र तु ।
रेखाविन्दू समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते ॥
रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं तद्वद्विन्दोरथाशुभम् ।
आरोग्यं मन्दस्तथा श्रेयो भोगो राज्यं भवेत्तथा ॥
मलिनोऽथ विपच्चैव हानिर्मृत्युर्भवेत्तथा ।
ह्यादिरेखा ह्यादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् ॥
रेखायां वत्सरो ज्ञेयः सार्द्धसप्तदिनं समे ।
अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु विन्दुषु" ॥
इत्यायुर्दायः । इत्यष्टवर्गः ॥ * ॥ नन्दी ।
"अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यान्नभश्चरैः ।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः ॥
व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकर्म्मणि ।
अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥
"सततं दिशति नराणां
राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलं ।
भावफलं प्रथमार्द्धे
दृष्टिफलान्यर्द्धभुक्तेषु" ॥
इत्यष्टवर्गार्थकथनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अष्टश्रवाः, [स्] पुं, (अष्टौ श्रवांसि यस्य । चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः प्रतिमुखं द्विकर्णतया तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्टाकपालः, पुं, (अष्टसु कपालेषु संस्कृतः । संस्कृतं भक्ष्य इत्यणोद्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । अष्टनः कपाले हविषीत्यात्वम् ।) यज्ञविशेषः । यत्र अष्टसु कपालेषु पुरोडाशः पक्त्वा हूयते । इति श्रुतिः ॥

अष्टाङ्गार्घ्यः, पुं, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य तादृशोऽर्घ्यः ।) अष्टद्रव्यघटितपूजोपकरणवि-शेषः । यथा,—
"आपः क्षीरं कुशाग्राणि दधि सर्पिः सतण्डुलाः ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्घ्यः प्रकीर्त्तितः" ॥
इति तन्त्रम् ॥
"आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि ।
रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥
अष्टाङ्ग एष अर्घ्यो व भानवे परिकीर्त्तितः" ।
इति काशीखण्डम् ॥

अष्टादश [न्] त्रि, (अष्टाधिका दश ।) अष्टाधिक-दशसंख्या । १८ आठार इति भाषा । नित्यबहु-वचनान्तशब्दोऽयं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा मनुः ।
"अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्" ।)
अथाष्टादशवाचकशब्दाः यथा । द्वीपः १ विद्या २ पुराणं ३ स्मृतिः ४ धान्यं ५ । इति कविकल्पलता ॥
("अगाहताष्टादशतां जिगीषया
नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ।"
इति नैषधे ।
"अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः" ।
इति भारते ॥)

अष्टादशाङ्गः, पुं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन् ।) अष्टादशद्रव्यात्मकपाचनं । स चतुर्व्विधः । दश-मूल्यादिः १ । भूनिम्बादिः २ । द्राक्षादिः ३ । मुस्तादिः ४ । तद्यथा ।
"दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभा ।
भार्गी कुटजवीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिहिक्काश्वासवमीहरः" ॥ १ ॥
"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः ।
तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति" ॥ २ ॥
"द्राक्षामृता शठी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनं ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभं ॥
उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्दञ्च क्वाथं जीर्णज्वरापहः ॥
कासं श्वासञ्च विषमं श्वयथूदरनाशनं ।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतत् स्यात् सन्निपातनुत्" ॥ ३ ॥
मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधं ।
त्रिफला धन्वयासञ्च नीली काम्पिल्लकं त्रिवृत् ।
किराततिक्तकं पाठा बलाकटुकरोहिणी ।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः ॥
मन्यास्तम्भउरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे" ॥ ४ ॥
इति सुखबोधः ॥

अष्टापदं, पुं,क्ली, (अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्येति वा । अष्टनः संज्ञायामिति दीर्घः ।) स्वर्णं । धुस्तूरः । शारीणां फलकः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ पाशार छक् इति भाषा । यथा "धुस्तूरः कनकाह्वयः" । इत्य-मरदर्शनात् । अष्टापदशब्दस्य कनकवाचकत्वाच्च । ("आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः ।"
इति कुमारसम्भवे ॥
"स रामकरमुक्तेन निहतो द्यूतमण्डले ।
अष्टापदेन बलवान् राजा वज्रधरोपमः ॥"
इति हरिवंशे ॥)

अष्टापदः, पुं, (अष्टौ पदानि यस्य ।) शरभः मर्कटः । इति मेदिनी ॥ लूता । चन्द्रमल्ली । क्रिमिः । कैलासपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ कीलकः । इति धरणिः ॥

अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्याः । संख्यासु पूर्व्व-स्येति पादस्यान्तलोपे पादोऽन्यतरस्यामिति ङीपि पादः पत् ॥) चन्द्रमल्ली । इति मेदिनी ॥

अष्टारचक्रवान् [त्] पुं, (अष्टारमष्टकोणं चक्रं विद्यते यस्य । अष्टारचक्र + मतुप् । मस्य वः ।) जिनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-दर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३ शार्दूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्व्वजिनः १६ खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चचीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्ठिः, स्त्री, (अस्यते पृथिव्यां क्षिप्यते इति + अस + क्तिन् । पृषोदरादित्वात् ठत्वम् ।) वीजं । इत्युणादिकोषः ॥ आँठि इति भाषा ।

अष्ठीवान् [त्] पुं, क्ली, (अतिशयितमस्थि यस्मिन् । अस्थि + मतुप् । मस्य वः । आसन्दीवदष्ठीवदिति निपातनादस्थिशब्दस्याष्ठीभावः ।) जानु । इत्य-

मरः ॥ आँड इति भाषा ।

अस भ भावे । (अदां-परं-अकं-सेट् ।) भावः सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । भ अस्ति विष्णुः । इति दुर्गादासः ॥ (वि+अति) । अतिक्रमे । पराभवे । "अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म्मः" इति भट्टौ । (अभि) भागसत्तायाम् । "यदत्र ममाभिस्यात् दीयताम्" । इति पाणिनिः । (आविस्) आविर्भावे ।
"तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्" । इति कुमारे । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे ।
"मद्दाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः" । इति मनुः ।)

अस इ र् य उ क्षेपे । (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्यति । उ असित्वा अस्त्वा । इर् आस्यत् आसीत् । अस्यमानं मद्दागदा इति भट्टौ तान्छील्ये शानः । इति दुर्गादासः ॥
("तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः" । इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभवे ।
"बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहून् जनान्" । इति रामायणे । (वि+अति) उत्ताने ।
"व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" । इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।
वीरानपास्यन्नकस्य कन्या
नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्व्वा" ।
इति रामायणे । (अभि) अभ्यासे ।
"अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः" । इति कुमारे । (नि) निक्षेपे । "न मद्विधो न्यस्यति भारमुग्रम्" । इति भट्टौ । (उप+नि) प्रस्तावे ।
"स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः" । इति किराते । (सं+उप+नि) प्रमाणादिना दृढीकरणे ।
"त्वया च मया समुपन्यस्तेष्वपि मन्त्रेष्ववचनानं वाक्पारुष्यञ्च कृतम्" । इति हितोपदेशे । (प्रति+नि) स्थापने ।
"तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च । रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म्म कठिनं च यत्" ॥ इति रामायणे । (निर्) दूरीकरणे । पराभवे ।
"यशांसि सर्व्वेषुभृतां निरास्थत्" ।
"नागेंद्रदन्ताद्रीव निरास्थत् तलाहताम्" ॥ इति च भट्टौ । (परि) विस्तृतौ । "पर्य्यस्यतीव निचयः सहस्रसंख्यां" । किराते ॥ "ताम्बोष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" । इति कुमारे ॥ पातने च । "दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् सदा" । इति मानवे ॥ (सम्) संयोगे । एकत्र संक्षेपे । यथा,—
"सर्व्वोऽप्यवयवोऽङ्गा समस्यते ।"
"अथयं समर्थेन सह समस्यते ।"
इति च पाणिनिः ॥ इत्यादिः ॥)

अस न् गत्यर्थे । (भ्वादिं-उभं-सकं-सेट् ।) गत्यर्थो दीप्तिग्रहणगतयः । "वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते" । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उत्पाद्य इवास यत्र इत्यादिसिद्धौ अनेकाच्त्वात् सत्ताथोऽयमपीति रमानाथः । अनुप्रयोगादन्यत्रापि परोक्षायामस्तेर्भूभावं केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रदीपः । इति दुर्गादासः ॥

असंख्यः, त्रि, असंख्येयः । संख्यारहितः । अपरिमितः । न विद्यते संख्या यस्येति बहुव्रीहिः । अगणनीयः । यथा,—
"असंख्यं हिपरार्द्धादि पुद्गलात्मात्मनन्तकं" । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।
"शतयोजनविस्तीर्णैः शतस्कन्धसमन्वितैः । असंख्यशाखानिकरैरसंख्यफलसंयुतैः" ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

असंख्यातं, त्रि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।
"अकृत्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितं । असंख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत्" ॥ इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

असंस्कृतः, त्रि, (न संस्कृतः । नञ्समासः ।) संस्काररहितः । यथा । आपस्तम्बः ।
"असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः" । इति शुद्धितत्त्वं । अन्यच्च ।
"असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न श्राद्धमाचरेत् । यदि स्नेहाचरेच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणं विना" ॥ इति ।
"असंस्कृतौ न संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः" ॥ इति च श्राद्धतत्त्वं ॥

असंस्कृतवाक्यं, क्ली, (असंस्कृतं संस्कृतेतरं वाक्यम् ।) संस्कृतेतरभाषा । तत्पर्य्यायः । अपभ्रंशः २ अपशब्दः ३ । इत्यमरटीका ॥

असंस्थानं, क्ली, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न संस्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

असंहतः, पुं, (न संहन्यते येन । न+सम्+हन्+करणे क्त ।) व्यूहविशेषः । स तु सेनानां पृथग्वृत्तिः । इति रायमुकुटादयः ॥ (दक्षः । भोगः । मण्डलः ।) असमूहिते अहते च त्रि ॥

असंहृतः, त्रि, असंलग्नः । संहृतो लग्नः न संहृतः असंहृतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

असकृत्, व्य, (न सकृत् । नञ्समासः ।) पुनः पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ॥
("अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा" । इति साहित्यदर्पणे ।
"असकृद्देशनासन्नकैतान् गुणेन परिचोदयेत्" । इति मानवे ।)

असङ्कल्पितः, त्रि, (न सङ्कल्पितः । नञ्समासः ।) सङ्कल्पाविषयः । यथा । विष्णुपुराणे ।
"कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति" ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥

असङ्कुलः, पुं, (न सङ्कुलः ।) विस्तृतः पन्थाः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्ख्यः, त्रि, सङ्ख्यारहितः । अगणनीयः । स तु द्विपरार्द्धादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्कृतः, त्रि, (न सङ्कृतः । नञ्तत्पुरुषः ।) सङ्कृतिरहितः । नासङ्कृतं प्रयुञ्जीतेति प्रसिद्धिः ॥ यथा । वक्तृत्वं जिज्ञासुमेकाद्युपयन् प्रति सङ्कृतमपि अतादृग्मन्यं प्रति असङ्कृतमिति यं प्रतिपादयितुमानन्दर्य्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं प्रति सङ्कृतिरिति पुरुषविशेषनियमितं सङ्कृतित्वं वाच्यं । इत्यनुमितिग्रन्थीयगदाधरी ॥ अयुक्तः । यथा देवीपुराणे ।
"भवद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्
पूज्या तदा जन्मभसंयुता च ।
असङ्कृता येन दिनद्वयेऽपि
पूज्या परा या भवतीह यत्नात्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (असभ्यः । अशिक्षितः । यथा हितोपदेशे ।
"आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसङ्कृतं वा" ॥)

असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्समासः ।) भ्रष्टा । व्यभिचारिणी तत्पर्य्यायः । पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७. पांशुला ८ । इत्यमरः ॥ दृष्टा ९ दुष्टा १० धर्षिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लञ्जा १२ निशाचरी १३ अपारस्था १४ । इति जटाधरः ॥ ("आबाल्यादसती सती सरघुर्दीं कुन्ती समारोपयत्" । इति धर्म्मविवेके ।)

असतीसुतः, पुं, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) व्यभिचारिणीपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । बान्धकिनेयः २ बन्धुलः ३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ॥
"बन्धुलः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः । तथा बान्धकिनेयस्तु स्यात् कौलकेय इत्यपि ॥ अथ सत्यान्तु भिक्षुक्यां पुत्रो भवति यः पुनः । तत्र कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्मृतः" ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसूनुः कौलटेरश्च बन्धुलः ।
"अपि बान्धकिनेयः स्यात्कौलटेयोऽतिभिक्षुकी । कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयस्तदात्मजः ॥ अपि कौलटिनेयः स्यात्" । इति जटाधरः ॥

असतीसूनुः, पुं, (असत्याः सूनुः ।) कुलटापुत्त्रः । इति जटाधरः ॥

असत्, त्रि, (अस्+शतृ ततो नञ्समासः ।) अविद्यमानं । असाधुः । मूर्खः । ब्रह्मभिन्नवस्तु । इति वेदान्तः । जड़वर्गः । यथा,—
"यच्च किञ्चित् क्वचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके । तस्य सर्व्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे तदा" ॥ इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चेतनवर्गः । असत् जड़वर्गः ।
"तस्य सर्व्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं" । स्तव्येत्यर्थः । इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ॥ निष्फलं । यथा,—
"अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्याये २८ श्लोकः ॥*॥
निन्दितः । यथा,—
"असत्कुलप्रसूता या कान्तं विद्यातुमक्षमा" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डं ॥*॥ अनित्यं । यथा ।
"अध्यागमन्तु असद्ब्रह्मामनिर्व्वचनीयं" । इत्यादि वेदान्तसारः ॥

असत्पथः, पुं, (न सन् पन्थाः ।) मन्दपथः । तत्पर्य्यायः । कुपथः २ कापथः ३ अध्वः ४ दुरध्वः ५ अपथः ६ कदध्वा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्त्म ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

असदध्येता, (ऋ) त्रि, (असत् निषिद्धशास्त्रमधीते इति । असत् + अधि + इङ् + तृच् ।) असदध्ययनशाली । तत्पर्य्यायः । अजपः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

असदृशः, त्रि, (न सदृशः । नञ्तत्पुरुषः ।) अतुल्यः । अनुपमेयः । यद्यसदृशी स्तुतिरिति पुष्पदन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"वित्तशाठ्यमकुर्व्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
कुर्व्वाणो वित्तशाठ्यन्तु लभते ऽसदृशं फलम्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असद्ग्रहः, पुं, (असति अप्राप्ये वस्तुनि ग्रहः आग्रहः ।) असद्भिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकादीनां खोइट आवदार इत्यादिभाषा ।

असनं, क्ली, (अस्यते इति । अस + ल्युट् ।) क्षेपणं । इति मेदिनी ॥ ("इत्यानिरसने विनियोगः" । इति भवदेवः ।)

असनः, पुं, वृक्षविशेषः । पियाशाल इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । महासर्ज्जः २ सौरिः ३ बन्धूकपुष्पः ४ प्रियकः ५ बीजवृक्षः ६ नीलकः प्रियसालकः ८ ।
("प्रियविमानितमानवतीरुषां
निरसनैरसनैरवृथार्थता" ।
इति शिशुपाले ।) अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातापित्तदोषगलदोषरक्तमण्डलनाशित्वं । सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षभेदः । आसन इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । अजकर्णः २ धनेकर्णः ३ महासर्ज्जः ४ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ।
("बीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्ज्जकश्चासनः स्मृतः ॥
बीजकः कुष्ठवीसर्पश्वित्रमेहगुदक्रिमीन् ।
हन्ति श्लेष्मास्रपित्तञ्च त्वच्यः केश्यो रसायनः" ॥
इति भावप्रकाशेऽस्य पर्य्यायगुणौ कथितौ ॥)

असनपर्णी, स्त्री, (असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातः ४ अपराजिता ५ शणपर्णी ६ । इत्यमरः ॥ शीतः ७ शीतकः ८ सनपर्णी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥ ओयान इति सारसुन्दरी ॥

असन्, [न्] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असन्तुष्टः, त्रि, (न सन्तुष्टः । नञ्समासः ।) सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषशून्यः । यथा,—
"असन्तुष्टाः द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः" ।
इति चाणक्यं ॥

असन्नद्धः, त्रि, (न सम्यक् नद्धः स्वकार्य्यक्षमः ।) समुद्धतः । पण्डिताभिमानी । दर्पितः । इति जटाधरः ॥ अक्षतसन्नाहः ॥

असन्मार्गं, क्ली, मार्गहानिः । अमर्य्यादा । अनाहरः । असाधुमार्गं । असच्च तत् मार्गश्चेति कर्म्मधारयसमासनिष्पन्नं ॥

असभ्यः, त्रि, असभासत् । सभानुपयुक्तः । असामाजिकः ॥ न सभ्यः असभ्य इति नञ्समासनिष्पन्नः । खलः । यथा,—
"अयन्त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे
श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत् सुरेश्वर ।
स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं
श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः" ॥
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २० श्लोकः ॥ असभ्यः खलः । समर्पितं कथितं । इति श्रीधरस्वामी ॥

असमः, पुं, (नास्ति समो यस्य ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

असमः, त्रि, विषमः । अतुल्यः । यथा । "इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता" ।
इति कुसुमाञ्जलौ १ स्तवकः ॥

असमञ्जसं, क्ली, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतं । अनुपयुक्तं । तत्पर्य्यायः । दुर्जातं २ दुःसमञ्जं ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("अतिप्रणयादेतन्मयोक्तमसमञ्जसम्" । इति कथासरित्सागरे । (पुं) सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।
"केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्" ।)

असमयः, पुं, (अपकृष्टः समयः । नञ्समासः ।) अकालः । दुःसमयः । यथा,—
"एतान् जनान्न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं बोध्यमसमये काले सर्व्वं प्रसिध्यति" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

असमर्थः, त्रि, (न समर्थः । नञ्समासः ।) अशक्तः । दुर्ब्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्धनानि वा दद्याद् यद्भुक्ताद्द्विगुणं भवेत्" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमवायिकारणं, क्ली, (न समवायि कार्य्येण कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं कारणम् ।) समवायिकारणासन्नकारणं । समवायिकारणे प्रत्यासन्नजनकं । यथा । घटं प्रति कपालद्वयसंयोगः । एतत्कारणं गुणः कर्म्म च । समवायिकारणे प्रत्यासन्न द्वयया ये कारण द्वय । इति न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणन्तु सर्व्वत्र द्रव्ये गुणः गुणे गुणः कर्म्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छेदे ।
"गुणकर्म्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्" ।)

असमानं, त्रि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्यं । विजातीयं । सजातीयभिन्नं । यथा स्मृतिः ।
"समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
असमानं द्वितीयेन धर्म्मराजवचो यथा" ॥
इति शुद्धितत्त्वं ॥

असमाप्तं, त्रि, (न समाप्तं । नञ्तत्पुरुषः ।) समाप्तिरहितं । असम्पूर्णं । अनिष्पन्नं । यथा । स्मृतिः ।
"असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरं" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमीक्ष्यकारी, [न्] त्रि, (समीक्ष्य विविच्य न करोतीति । असमीक्ष्य + कृ + णिनि ।) अविवेचनापूर्व्वककर्म्मकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जाल्मः २ । इत्यमरः ॥ ("उचितमेवैतत् अस्मादसमीक्ष्यकारिणः" । इति हितोपदेशे ।)

असम्बद्धं, त्रि, (न सम्बद्धं परस्पराव्वययुक्तं । नञ्समासः ।) अनर्थकवाक्यं । तत्पर्य्यायः । अबद्धं २ । इति जटाधरः ॥
("असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति" ।
इति मनुः । विशृङ्खलः । अनियमः । यथा भारते ।
"असम्बद्धा महाराज ! तान् निघ्नन्ति ते प्रजाः"
इति ॥)

असम्मतः, त्रि, (न सम्मतः । नञ्समासः । अनभिमतः । तत्पर्य्यायः । प्रत्याख्यः २ । इति हेमचन्द्रः ।
("असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः" ।
इति कुमारे ।)

असम्मानं, क्ली, अमर्य्यादा । अपमानं । सम्यक्मानाभावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

असरः, पुं, (अस्र + अच ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरसोँका इतिख्यातः ।

असहनः, पुं, स्त्री, (न सहनः । नञ्समासः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
"कस्मात् प्राप्य निरङ्कुशामसहनोऽप्यस्मादिति प्रस्तुते" । इति महावीरचरिते ।
"प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ" ।
इति रत्नावल्यां । क्षमारहितम् । यथा, साहित्यदर्पणे ।
"अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" ॥
इति ॥)

असह्यः, त्रि, (न सह्यः । नञ्तत्पुरुषः ।) असहनीयः । असोढव्यः । सहनायोग्यः । यथा,—
"वरं रामशराः सह्या न च वैभीषणं वचः ।
असह्यं ज्ञातिदुर्व्वाक्यं मेघान्तरितरामवत्" ॥
इति महानाटकं ॥ ज्ञातिदुर्व्वाक्यमिव दुःसहो ज्ञातेरिति च पाठः ॥

असाधारणं, त्रि, (न साधारणं सामान्यधर्म्मयुतम् । नञ्समासः ।) साधारणभिन्नं । असामान्यं । विशेषः । न्यायमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुः । यथा वह्निमान् शब्दादित्यादि । यथा । "यत्तु प्रकारे विवक्षिते ... मात्रसमीचीनं ... दृष्टान्तेन तु ..."

प्रातःस्नानाचरणं" इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ किञ्च "असाधारणशरीरव्यापारार्ज्जितं अविरुद्धो दातुमनिच्छन् दद्यात्"। इति दायभागः ॥ अतुल्यं। इति शूद्रवर्गे साधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥

असाध्यं, त्रि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम् ।) असाधनीयं। साधनायोग्यं। अशक्यं। असाधितव्यं। यथा,—

"सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिं।
जायन्तेऽर्शांसि संसृज्य तान्यसाध्यानि निर्द्दिशेत्"॥

इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

"य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामशतात्मकं।
नासाध्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्व्वति"॥

इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मकं स्तोत्रं ॥ ("साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा। घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्"। "अमर्म्मोपहिते देशे शिरासन्ध्यस्थिवर्ज्जिते। विकारो योऽनुपर्य्येति तदसाध्यस्य लक्षणं" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

असाध्वी, स्त्री, (न साध्वी। नञ्समासः।) अपतिव्रता। यथा ज्योतिस्तत्त्वम्,—

"कन्यातुलाष्टम्मिथुने च साध्वी
शेषेष्वसाध्वी धनवर्ज्जिता च।
निम्ध्येऽपि लग्ने द्विपदांश इष्टः
कन्यादिलग्नेष्वपि नान्यभागः" ॥ इति ।

असान्द्रं, त्रि, (न सान्द्रं निविड़ं। नञ्तत्पुरुषः।) अनिविड़ं। विरलं। इति जटाधरः ॥

असाम्प्रतं, अव्य, (न साम्प्रतम् युक्तम्। नञ्तत्पुरुषः।) अयुक्तं। अनुचितं। तथा च कालिदासः।

"विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्"।

इति। कुमारे २। ५५ ॥ ("सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुषलपाणिना"। इति माघे। "अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्"। इति रघौ ८। ६०।)

असारः, पुं, (नास्ति सारो यस्य।) एरण्डवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

असारं, त्रि, (नास्ति सारो यस्य।) साररहितवस्तु। स्थिरांशशून्यं। तत्पर्य्यायः। फल्गु २। इत्यमरः ॥ निःसारं ३ निष्फलं ४। इति शब्दरत्नावली ॥ वाल्कं ५। इति जटाधरः ॥ (यथा—मनुसंहितायां ८। २०३।

"नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्"।
"असारे खलु संसारे चीणि साराणि भावयेत्"।

इति हितोपदेशे ॥

"निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः।"

इति माघे ॥

"बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः।"

इति पञ्चतन्त्रे ॥

"धिगिमां देहभृतामसारताम्।" इति रघुवंशे॥ "अतो विपरीतास्त्वसाराः।" ॥ इति चरकः ॥)

असारं, क्ली, नास्ति सारो यस्य।) अगुरु। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

असाक्षात्, अव्य, (न साक्षात्। नञ्तत्पुरुषः।) अप्रत्यक्षं। अदर्शनं। अगोचरं॥ अतुल्यं। इति साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥

असिः, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरीकरोति या। अस + इन्।) नदीविशेषः। सा च काशीदक्षिणदिक्स्थिता। यथा।

"तस्मात् विश्वेश्वराच्चैव काशीवासेऽत्र कारणं।
असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते ॥
वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने।
असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥
वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्ते-
रुत्सृज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन।
विश्वेशवृक्षमहसि यत् सहसा प्रविश्य
रूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥
स्नातो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु ये त्वं
जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभूच्चिमञ्च।
वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं
प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासनः स्यात्" ॥

इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥

असिः, पुं, (असतीति। अस दीप्तौ इनि।) अस्त्रभेदः। खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। खड्गः २ निस्त्रिंशः ३ चन्द्रहासः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करपालः ८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रबालकः १० भद्रात्मजः ११ रिष्टः १२ ऋष्टिः १३ धाराविषः १४ कौक्षेयः १५ तरवारिः १६ तरवाजः १७ कृपाणकः १८ करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रः २१। इति शब्दरत्नावली ॥ विषसनः २२। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

("पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः।
वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत्" ॥

इति रघुवंशे १२। ४० ॥

"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥"

इति मनौ ७। १९२ ॥) तस्य स्तुतिर्यथा।

"असिर्व्विषसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपालो नमोऽस्तु ते ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा।
नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्द्दनः।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्व्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः।
भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥
इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः।
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥

इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गोत्सवपद्धतिधृतवाराहीतन्त्रं ॥

असिकं, क्ली, (असति दीप्यते यत्। अस् + इकन्।) अधरचिवुकयोर्म्मध्यभागः। इति हेमचन्द्रः ॥

असिक्निका, स्त्री, असिक्नी। दासी। इति जटाधरः ॥ ("गतोगणक्षूयमसिक्निकानां"। इति पाणिनिः।

असिक्नी, स्त्री, (न सिता शुक्लकेशा। छन्दसि क्नमेके इति तस्य क्नः नान्तत्वात् ङीप् च।) अवृद्धान्तःपुरचारिणी प्रेष्या ॥ इत्यमरः ॥ नदी विशेषः। इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरणसुता। यथा हरिवंशे। "असिक्नीमावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः। सुतां सुतपसा युक्ताम्" इति ॥)

असिगण्डः, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप्त इत्यर्थः। असिः गण्डो यस्मिन्।) सुप्तोपधानं। इति जटाधरः ॥ कोटवालिश इति भाषा ॥

असितः, पुं, (न सितः शुक्लः। नञ्समासः।) कृष्णवर्णः। तद्विशिष्टे त्रि। (यथा पुष्पदन्ते ॥

"असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्"।
"चकाशे विनिविष्टेन स सन्ध्येव निशाऽसिता"।

इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ शनिग्रहः। कृष्णपक्षः। इति हलायुधः ॥ (स्वनामख्यातः सूर्य्यवंशोद्भवो भरतपुत्रो राजा। यथा, रामायणे—

"भरतात् तु महातेजा असितो समजायत"।

स्वनामख्यातः कश्चित् व्यासशिष्यो मुनिः। यथा हरिवंशे।

"असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः"।

पर्व्वतभेदः। यथा भारते,—

"तत्र पुण्यहृदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्व्वतः।
बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्व्वतः" ॥)

असिता, स्त्री, (न सिता। असित पलितयोः प्रतिषेधात् वर्णादनुदात्तादिति ङीष् तकारस्य नकारादेशश्च न।) नीलीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ या अवृद्धा महादेवीभिः प्रेष्यते अन्तःपुरे च पुनः पुन चरति सा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ या अवृद्धा युवती कृष्णकेशा प्रेष्या दासी अन्तःपुरे चरति सा इति सारसुन्दरी ॥ (स्वनामख्याता स्वर्वेश्या। यथा हरिवंशे।

"असिता च सुबाहुश्च सुवृत्ता सुमुखी तथा"।)

असिताभ्रशेखरः, पुं, (असितः कृष्णवर्णः अभ्रो मेघ इव शेखरो यस्य।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितार्च्चिः [स्] पुं, (असिता कृष्णा अर्च्चिः शिखा यस्य।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितालुः, पुं, (असितः आलुः।) नीलालुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

असितोत्पलं, क्ली, (असितमुत्पलम्।) नीलोत्पलं। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः।

"उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च" ॥)

असिदंष्ट्रः, पुं, (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य।) जलजन्तुविशेषः। मकर इति ख्यातः। इति शब्दरत्नावली ॥

असिदंष्ट्रकः, पुं, (असिदंष्ट्र + स्वार्थे कन्।) असिदंष्ट्रः। मकरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिद्धं, त्रि, (न सिद्धम्। नञ्समासः।) अपक्वं। असिद्धं। इति रत्नमाला ॥ सिद्धिरहितं ॥ ("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः। न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टो हेतुः। यथा, भाषापरिच्छेदे।

"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा" ॥)

असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः ।) अनिष्पत्तिः । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १ यथा काञ्चनमयपर्व्वतो वह्निमान् इत्यादिः १ । स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्व्वतः काञ्चनमयवह्निमान् इत्यादिः २ । व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा, पर्व्वतो वह्निमान् ज्वलत्वादित्यादिः ३ । (यथा भाषापरिच्छेदे ।

"आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्" ।)

असिधावः, पुं, (असिं धावति निर्म्मलं करोतीति । असि + धाव + अण् ।) शस्त्रमार्ज्जकः । इति जटाधरः ॥ शिकलकर इति भाषा ।

असिधावकः, पुं, (असिधाव + स्वार्थे कन् ।) असिधावकर्त्ता । अस्त्रमार्ज्जकः । इत्यमरः ॥

असिधेनुः, स्त्री, (असिर्धेनुरिव यस्याः । असेर्धेनुसादृश्येन क्षुरिकाया स्तदल्पसादृश्यम् ।) क्षुरिका । इति हलायुधः ॥ छुरी इति भाषा ।

असिधेनुका, स्त्री, (असिर्धेनुका इव यस्याः ।) क्षुरिका । इत्यमरः ॥

असिपत्रः, पुं, (इक्षुपक्षे, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ गुण्ड्रनाम तृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

असिपत्रकः, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिपत्रवनं, क्ली, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य तादृशं वनं ।) नरकविशेषः । "पत्रैर्यत्र विदार्य्यते" । इति मनुः ॥ ("यस्त्विह वै निजपथादनापद्यपगतः पाषण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमानः उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्व्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्म्महा पाषण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते" । इति श्रीभागवते ॥

"असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः ॥
तप्ता सूर्य्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्निदारुणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्रं विभाव्यते ।
पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)

असिपुच्छकः, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य ।) शिशुमारः । इति हारावली ॥

असिपुत्रिका, स्त्री, (असेः पुत्रीव ।) क्षुरिका । इति हलायुधः ॥

असिपुत्री, स्त्री,(असेः पुत्रीव ।) इत्यमरः ॥ क्षुरिका ॥ छुरी इति भषा ।

असिमेदः, पुं, (असिरिव मेदो निर्य्यासो यस्य ।) विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इरिमेदशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

असिहेतिः, पुं, (असिर्हेतिः प्रधानास्त्रं यस्य ।) खड्गधारी योद्धा । तत्पर्य्यायः । नैस्त्रिंशिकः २ । इत्यमरः ॥

असु, क्ली, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) चित्तं । उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥

असुः, पुं, (अस्यन्ते इति । अस् + उ ।) प्राणः पञ्चप्राणेषु बहुवचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥ ("तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति" । इति नीतिशतके । ९९ श्लोकः ।)

असुखं, क्ली, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुसंहितायां १२ । १९ ।
"तौ धर्म्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम्" ॥
तत्रैव ४ । ७० ।
"न कर्म्म निष्फलं कुर्य्यान्नायत्यामसुखोदयम्")

असुधारणं, क्ली, (असूनां धारणं ।) जीवनं । इत्यमरः ॥

असुभृत्, त्रि, (असून् बिभर्त्तीति । असु + भृ + क्विप् ।) प्राणी । जीवः । यथा । "दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः" । इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ८७ अध्याये १४ श्लोकः ॥

असुरः, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति । अस + उरन् । यद्वा न सुरः विरोधे नञ्तत्पुरुषः । यद्वा नास्ति सुरा यस्य सः । सूर्य्यपक्षे असति दीप्यते इति उरन् ।) सुरविरोधी । स तु कश्यपात् दितिगर्भजातः । तत्पर्य्यायः । दैत्यः २ दैतेयः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवः ६ शुक्रशिष्यः ७ दितिसुतः ८ पूर्व्वदेवः ९ सुरद्विट् १० देवरिपुः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥ ("सुराः प्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुराः स्मृताः" ॥ इति रामायणे ।) सूर्य्यः । इति मेदिनी । राहुः इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥

असुररिपुः, पुं, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥

असुरसा, स्त्री, (न विद्यते सु शोभनो रसो यस्याः ।) वर्व्वरी । इति रत्नमाला । वावुइ तुलसी इति भाषा । (वर्व्वरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

असुरा, स्त्री, रात्रिः । रात्रिः । इति मेदिनी ॥

असुराह्वं, क्ली, (असुरस्याह्वा आह्वा यस्य ।) कांस्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

असुरी, स्त्री, (अस् + उरन् + ङीष् ।) राजिका । इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सर्षा इति भाषा ॥ असुरपत्नी ॥ [दरः । इत्यमरः ।

असूर्त्तणं, क्ली, (न + सूर्त्त + ल्युट् ।) अवज्ञा । अना-

असुस्थः, त्रि, (न सुस्थः । नञ्समासः ।) सुखःस्थितिरहितः । रोगी ॥

असूर्त्तणं, क्ली, (न + सूर्त्त + ल्युट्) अवज्ञा । अनादरः । इत्यमरः ॥

असूया, स्त्री, (असू च असूयायाम् । असू + यक् + अ ।) गुणेषु दोषाविष्करणं । परगुणे दोषारोपः । इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
"असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत्" ।
इयञ्च "हर्षासूया विषादाः" । इत्यादिना व्यभिचारिभावमध्येऽपि परिगणिता ॥)

असूर्य्यम्पश्या, स्त्री, (सूर्य्यमपि न पश्यति या । न + सूर्य्य + दृश् + खश् । सत्यपि सूर्य्यदर्शने प्रयोगो भवति । यदा तु सूर्य्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य्येतरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् भवति ।) राजपत्न्यादिः । इति कलापपाणिनी । ("असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीररराय्यते" । इति भट्टिः ॥)

असूर्त्तणम्, असूर्त्तणं, } क्ली, (सूर्त्त आदरे तस्मात् ल्युट् ततो नञ्समासः ।) अनादरः । इत्यमरः ।

असृक्, [ज्] क्ली (न + सृज् + क्विप् ।) रक्तम् । इत्यमरः ॥ ("पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्वपीडायै जलौकसाम्" । इति दृष्टान्तशतकम् ।) कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्कुम्भादि सप्तविंशति योगान्तर्गतषोडशयोगः ॥ तत्र जातफलं ।

"धनी कुरूपः कुमतिर्दुरात्मा
विदेशगामी रुधिरप्रकोपः ।
महाप्रलोभी पुरुषो वलीया-
नसृक् प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः" ।

इति कोष्ठीप्रदीपः । रक्तार्थे यथा, वैद्यके ॥
"रसासृक्मांसमेदोऽस्थि मज्जशुक्राणि धातवः" ।
"तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ।
"वातासृक् पूर्व्वलक्षणं ।" इति माधवकरः ॥
"विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक् प्रदूषणं ।
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनं ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनां ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्" ।
इति वाभटः ॥
"असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः" ।
"तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां यातिपञ्चाशतः क्षयं ॥
मदमूर्च्छा श्रमार्त्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनां ।
निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते" ।
इति सुश्रुतः ॥)

असृक्करः, पुं, (असृक् शोणितं करोतीति । असृक् + कृ + ट ।) शरीरस्थधातुः । इति हेमचन्द्रः । (भुक्तस्याशादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य परिपाकतो रक्तरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः । "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते" । इति सुश्रुतः ॥)

असृक्पः, पुं, स्त्री, (असृक् पिवतीति । असृक् + पा + ड) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

असृग्धरा, स्त्री, (असृक् शोणितं धरतीति । असृज् +धृ+अच् ।) चर्म्म । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

असृपाटी, स्त्री, पुं, (न+सृप्+काट् ।) रक्तधारा इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

असेचनकं, त्रि, (न सिच्यते मनो यस्मिन् । न+सिच् +ल्युट् । संज्ञायां कन् ।) यस्य दर्शनात् तृप्ते रन्तो नास्ति तत् । अत्यन्तप्रियदर्शनं । इत्यमरः । याहाके देखिया तृप्तिर शेष ना हय एमन वस्तु । ("नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं" । इति साहित्यदर्पणे ॥)

असौम्यस्वरः, त्रि, (असौम्यः कठोरः स्वरो यस्य ।) काकवत् मन्दस्वरयुक्तः । तत्पर्य्यायः । अस्वरः२ । इत्यमरसिंहः ॥

असौष्ठवं, क्ली, (न सौष्ठवं । नञ्समासः) अप्रशंसनीयत्वं । अशोभनत्वं । अनातिशय्यं । नञ् पूर्व्वात् सुष्ठुशब्दात् भावे ष्णप्रत्ययः ॥ ("गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं" । इति मालतीमाधवे । अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशाभेदः । यथा साहित्यदर्पणे । "असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः" ॥)

अस्तः,पुं, (अस्यन्त रविकिरणा यस्मिन् । अस्+त ।) अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्य्यायः । चरमक्ष्माभृत् २ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ ("विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्य्यम्" । इति रघुः ।
"सह्यशिखरश्चैव नानातीर्थसमाकुलम् ।
चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्व्वतं" ॥
इति हरिवंशे ।)
लग्नात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्तं, त्रि, (अस्+क्त ।) क्षिप्तं । अवसानप्राप्तं । इति मेदिनी ॥ ("पतिरपास्तसंज्ञा मतिः" । इति मालतीमाधवे ॥ "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यं" । इति माघे ॥ सूर्य्यास्तगमनं । "करजाल मस्तसमयेऽपि सताम्" । इति माघे ॥
तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।
"यमोपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेपि निर्व्वाणालातलाघवम्" ॥)

अस्तं, स्त्री, मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तकः, पुं, (अस्त+कन् ।) मोक्षः । निर्व्वाणं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तम्, अ, (अस्+तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ॥ (राज्यमस्तमितेश्वरम्", इति रघुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम्+अत्+अच्+गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्ताघः, त्रि, (अस्तं गतं अघं मालिन्यं यस्मात् ।) अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ।

अस्ताचलः, पुं, (अस्ताय अचलः । यद्वा अस्तः पश्चिमोऽचलः) अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति शब्दरत्नावली । ("अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि" । इति

अस्ताद्रिः, पुं, (अस्तः पश्चिमोऽद्रिः पर्व्वतः ।) अस्ताचलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्ति, अ, (अस्+श्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्य्यायः सत्त्वं २ । इत्यमरः ॥ असधातोस्तिपि कृतेऽप्येतद्रूपं ॥ (यथा चाणक्ये ।
"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च ।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः" ॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य अस्ति+मतुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, अ, (अस्+तुन् ।) अङ्गीकारः । असूया । पीड़ा । इति विश्वमेदिनी । असधातोः तुपि कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ॥

अस्त्यानं, क्ली, (न स्त्यानं । नञ्समासः ।) भर्त्सनं । निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्रं, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस्+ष्ट्रन् ।) प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । हातियार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ शस्त्रं ४ । इत्यमरः ॥ खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षेपनयोग्यवाणादि । इति रायमुकुटः ॥ ("प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्" । "प्रत्याहृतास्त्रो गिरीशप्रभावात्" । इति च रघुः ॥) तन्निरूपनं यथा,—
"दण्डसाध्यं यतो राज्यं स दण्डः शास्त्रसंश्रितः ।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ॥
अथ गणना ।
"खड्गचर्म्म धनुर्व्वाणौ शल्यभल्लौ तथापरौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तियष्टी तथा परे ॥
परश्वधश्च शूले च परिघश्चैवमादयः ।
अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीभुजा" ॥
वात्स्यस्तु ।
"अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्म्मायं मायिकन्तथा ।
खड्गादिकन्तु निर्म्मायं मायिकं दहनादिकं ॥
दहनोऽथ जलं काष्ठं लोष्ट्रं शब्दादयस्तथा ।
तप्ततैलादिकञ्चैव मायिकस्यास्त्रमुच्यते ॥
खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता ।
अस्त्रात्मनैव निर्द्दिष्टः कवचादिरपीष्यते" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
खड्गचर्म्मादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अस्त्रकण्टकः, पुं, (अस्त्रं कण्टक इव । वाणास्त्रस्य कण्टकाकृतित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्रकारकः,पुं, (अस्त्राणां कारकः ।) अस्त्रनिर्म्माता । शस्त्रनिर्म्मायकः । आयुधकारः । अस्त्रकारी ॥

अस्त्रचिकित्सकः, पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त्र +कित्+स्वार्थे सन्+ण्वुल् ।) शस्त्रवैद्यः ॥ ("छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्म्मसु" । इत्यादि सुश्रुतः ॥)

अस्त्रजित्, स्त्री, (अस्त्रं अस्त्राघातजं व्रणादिकं जयति निवारयति । अस्त्र+जि+क्विप् ।) वृक्षविशेषः । कवाट् वेटु इति ख्यातं । कवाड़वण्टुया इति केचित् । अस्य पर्य्यायः । कवाटवक्रशब्दे द्रष्टव्यः । अस्त्रजित् इति च पाठः । इति रत्नमाला ॥

अस्त्रमार्ज्जः,पुं, (अस्त्रं मार्ष्टि । अस्त्र+मृज्+अण् ।) अस्त्रमार्ज्जकः । शाणकरः । तत्पर्य्यायः । शस्त्रमार्ज्जः २ । असिधावः ३ । असिधावकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्त्रसायकः, पुं, नाराचास्त्रं । समुदयलौहमयवाणः । इति शब्दमाला ॥

अस्त्रागारं, क्ली, (अस्त्राणामागारं ।) अस्त्ररक्षणगृहं । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । आयुधागारं २ । यथा,—
"स्थापना जातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृता ।
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः" ॥
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥

अस्त्रागारः, पुं, अस्त्ररक्षणगृहं । सेलाखाना इति भाषा ॥

अस्थागं, त्रि, (अस्थामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति । अस्था+गम+ड ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थाघं, त्रि, (अस्थामस्थितिं हन्तीति । अस्था+हन+अप् ।) अतलस्पर्शं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थानं, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्त्यं यत्र) अतलस्पर्शं । इति जटाधरः ॥ मन्दस्थले क्ली ॥ ("अस्थाने पतितामतीवमहतामेतादृशी स्यादुतिः" । इति नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्थायं, त्रि, अगाधं । स्थीयते यत्रेत्यधिकरणवाच्ये घञि कृते पश्चादादन्ताद्युन्प्रत्यये स्थायं ततो न स्थायमस्थायमिति नञ्समासनिष्पन्नं । न सम्भवति स्थायः स्थितिर्यत्र इति केचित् ॥

अस्थायी,[न्] त्रि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्थातुं शीलमस्येति शीलार्थे णिनि स्थायी, न स्थायी अस्थायीति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अस्थारं, त्रि, (अस्थामस्थितिं राति । अस्था+रा +ड ।) अतलस्पर्शं । अगाधं । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्थावरं, क्ली, स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । न स्थावरं अस्थावरं इति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अस्थावरं, त्रि, (न स्थावरम् । नञ्समासः ।) स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । इति स्मृतिः ॥

अस्थि, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस्+क्थिन् ।) शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड़ इति भाषा । तत्सङ्ख्यादि शारीरशब्दे द्रष्टव्यं । तत्पर्य्यायः । कीकसं २ कुल्यं ३ मेदोजं ४ । इत्यमरादयः ॥ (अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रकाशे ।
"मेदो यत् स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितं ।
तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्व्वविग्रहे ॥
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवं ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा ह्येतानि सर्व्वथा" ॥
"मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जतः शुक्रसम्भवः" ॥
इति सुश्रुतः ॥
त्रीणि सषष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रेषु त्रीण्येवशतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणि पार्श्वपृष्ठोदरोरःसु । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टिः । एव-

मस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते ॥
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश । पार्ष्ण्यामेकं । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकं । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतर सक्थि-बाहू च व्याख्यातौ ॥ श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकं । कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकं । षट् शिरसि ॥ एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा ।
कपाल-रुचक-तरुण-वलय-नलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरस्सु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु वलयानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥
"मांसान्यत्र निबन्धानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा ।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा"॥
इति च सुश्रुतः ॥) वीजं । इति रायमुकुटः वैद्यकञ्च ॥ आँटी इति भाषा ।

अस्थिकुण्डं, क्ली, (अस्थ्नां कुण्डम् ।) अस्थिपूर्णनरककुण्डविशेषः । यथा,—
"पितॄणां यो विष्णुपदे पिण्डं नैव ददाति च ।
स च तिष्ठत्यस्थिकुण्डे स्वलोमाब्दं महेश्वरि" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अस्थिकृत्, पुं, (अस्थि करोति यः । अस्थि + कृ + क्विप् ।) शरीरस्थमेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेदसोऽस्थि । इति सुश्रुतः ।)

अस्थिजः, पुं, (अस्थ्नो जायते इति । अस्थि + जन + ड ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मज्जशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः ।)

अस्थितुण्डः, पुं, स्त्री, (अस्थीव दारुणं तुण्डं यस्य ।) पक्षी । शब्दमाला ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिधन्वा, [न्] पुं, (अस्थिमयं धनुर्यस्य ।) शिवः ।

अस्थिपञ्जरः, पुं, (अस्थि पञ्जर इव ।) शरीरास्थिसमूहः । तत्पर्य्यायः । करङ्कः २ कङ्कालं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिभक्षः, पुं, स्त्री, (अस्थि भक्षयति । अस्थि + भक्ष + अण् ।) कुक्कुरः । इति हारावली । (पक्षिविशेषः । हाड़गिला इति भाषा ।)

अस्थिभुक् [ज्] पुं,स्त्री, (अस्थि भुङ्क्ते इति । अस्थि + भुज् + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमाली, [न्] पुं, (अस्थिमाला विद्यते यस्य अस्थिमाला + इन्) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
("शूलहस्तोऽस्थिमाली" इति शिवशतके ।)

अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नञ्तत्पुरुषः ।) चञ्चलप्रकृतिः । तत्पर्य्यायः । सङ्कसुकः २ । इत्यमरः । अनिश्चितः । इति स्वामी ॥
("लुब्धः क्रूरोऽवशोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः" ॥ इति हितोपदेशे ।)

अस्थिरमतिः, त्रि, (अस्थिरा मतिर्यस्य ।) चञ्चलबुद्धिः । यथा । "विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं साङ्गिराः" । इति ज्योतिस्तत्त्वे द्विग्रहयोगफलं ॥

अस्थिरविभूतिः, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चञ्चलैश्वर्य्यं । यथा । "अस्थिरविभूतिमैत्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे" । इति ज्योतिस्तत्त्वे राशिफलं ॥

अस्थिविग्रहः, पुं, (अस्थिसारो विग्रहो यस्य ।) भृङ्गिनामकशिवसहचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिशृङ्खला, स्त्री, (अस्थ्नां शृङ्खला योजनकारणम् ।) ग्रन्थिमान् वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हाड़योड़ा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥
"काण्डं त्वग्विरहित मस्थिशृङ्खलाया
माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् ।
संपिष्टं सुतनु ! ततस्तिलस्य तैले
संपक्कं वटकमतीव वातहारि"॥)

अस्थिसंहारः, पुं, (अस्थीनि संहरति योजयति । अस्थि + सं + हृ + अण् ।) वृक्षविशेषः । हाड़स्व हाड़जोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वज्रवल्ली २ ग्रन्थिमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति रत्नमाला ॥ हस्तिशुण्डी ६ वनाग्निका ७ । इति हारावली । अस्य गुणाः । वलास्थिभग्नहितकारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा,—
"ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिशृङ्खला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरो ऽस्थियुक् ॥
उष्णः सरः कृमिघ्नश्च दुर्नामघ्नो ऽक्षिरोगजित् ।
रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥
काण्डं त्वग्विरहित मस्थिशृङ्खलाया
माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धं ।
संपिष्टं सुतनु ततस्तिलस्य तैले
संपक्कं वटकमतीव वातहारि" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
("अस्थिभग्नेऽस्थिसंहारो हितोवल्योऽनिलापहः" इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहरति या । अस्थि + सम् + हृ + अण् + स्त्रियां ङीप्) ग्रन्थिमान् वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ।)

अस्थिसारः, पुं, (अस्थ्नः सारः पाकपरिणामः) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थिस्नेहसञ्चकः, पुं, (अस्थ्नः स्नेहस्तस्य सञ्चकः ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थैर्य्यं, क्ली, अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्यये स्थैर्य्यं न स्थैर्य्यमस्थैर्य्यमिति नञ्समासेन निष्पन्नं ॥ ("अस्थैर्य्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा" । इति वैराग्यशतकम् ॥ २९ श्लोकः ।)

अस्निग्धदारु, क्ली, (अस्निग्धं कठोरं दारु ।) देवकाष्ठं । देवदारुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्पष्टं, त्रि, (न स्पष्टम् । नञ्तत्पुरुषः ।) अव्यक्तं अस्फुटं । यथा । क्लिष्टं । अस्पष्टं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अस्पृहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्समासः ।) इच्छाभावः । यथा,—
"यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्यो ऽत्यल्पवस्तुना ।
परस्याचिन्तयित्वार्थं सास्पृहा परिकीर्त्तिता" ।
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ (नास्ति स्पृहा यस्येति वाक्ये त्रि, स्पृहा रहितः । उदासीनः ।)

अस्फुटं, त्रि, (न स्फुटम् । नञ्समासः ।) अस्पष्टं । अव्यक्तं । क्लिष्टवाक्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्फुटवाक्, [च्] त्रि, (अस्फुटा वाक् यस्य ।) अस्पष्टवक्ता । तत्पर्य्यायः । लोहलः २ । इत्यमरसिंहः ।

अस्मद्, त्रि, आत्मवाची सर्व्वनामशब्दः । अस्य रूपं यथा । अहं, आमि । आवां, आमरा दुइ । वयं, आमरा अनेक । इत्यादि व्याकरणं ॥ एकविंशति विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवां २ वयं ३ । १ । मां ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २ । मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । मह्यं १० आवाभ्यां ११ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १३ आवाभ्यां १४ अस्मत् १५ । ५ । मम १६ आवयोः १७ अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवयोः २० अस्मासु २१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन-बहुवचनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीयैकवचने मा । चतुर्थी-षष्ठ्योरेकवचने मे । आसां द्विवचने नौ । आसां बहुवचने नः । श्लोकपादवाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हा ह एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृश्यर्थधातुयोगे च न स्युः । इति व्याकरणं ॥

अस्मन्तं, क्ली, अश्मन्तं । चुल्ली । इति रायमुकुटः । उनान आखा इति भाषा ॥

अस्रः, पुं, (अस् + रक् ।) कोणः । केशः । इत्यमरः ।

अस्रं, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + र ।) रक्तं अश्रु । इत्यमरः ॥ (रक्तार्थे यथा,—
"पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं जयेत्" ।
इति शार्ङ्गधरः ॥
"क्षीणेऽस्रे मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रूक्षता ।
शैथिल्यञ्च सिराणां स्याद्वातादुन्मार्गगामिता" ।
इति भावप्रकाशः ॥ "अस्रस्राविणो विस्रा" इति
'अस्रुद्धौ बलिनोऽप्यस्रं न प्रस्थात् स्रावयेत्परं" ।
इति वाभटः ॥ * ॥ नेत्रजलार्थे यथा,—
"कुर्य्यात्स्रावं शिराहर्षे तेनाश्रुदीर्णशूलम्" ।
इति वाभटः ॥ * ॥ आलस्यनयने स्रास्ने, इति चरकः ॥)

अस्रकण्ठः, पुं, (अस्रं कण्ठे यस्य ।) वाणः । इति हारावली ॥

अस्रखदिरः, पुं, (अस्रवर्णः खदिरः ।) रक्तखदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ॥)

अस्रजं, क्ली (अस्रात् रक्तात् परिपाकेण जायते यत् । अस्र + जन् + ड ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ।
(मांसशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अस्रपः, पुं, स्त्री, (अस्रं पिबतीति। अस्र+पा+क।) राक्षसः। इत्यमरः॥ ("चिरागमं लघुभुवे चरेऽस्रपे मृदुध्रुवे"। इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः। जलौकाः।)

अस्रपत्रकः, पुं, (अस्रमिव रक्तं पत्रं यस्य। संज्ञायां कन्।) भिण्डातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्रपा, स्त्री, (अस्रं रक्तं पिबति या। अस्र+पा+क+टाप्।) जलौकाः। इति हेमचन्द्रः॥

अस्रफला, स्त्री, (अस्रमिव रक्तं फलं यस्याः।) सल्लकीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्रमातृका, स्त्री, (अस्रस्य रक्तस्य मातेव पोषिका। संज्ञायां कन्। एषा हि शरीरस्थधातूनां श्रेष्ठा।) शरीररसः। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्ररोधिनी, स्त्री, (अस्रं क्षतजरक्तं रुणद्धि या। अस्र+रुध+णिनि+स्त्रियां ङीप्।) लज्जालुलता। इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ॥

अस्रविन्दुच्छदा, स्त्री, (अस्रविन्दुरिव विन्दुः छदे पत्रे यस्याः।) लक्ष्मणा नाम कन्दः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

अस्रार्ज्जकः, पुं, (अस्रानामर्ज्जकः।) श्वेततुलसी। इति रत्नमाला॥

अस्रु, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते। अस्+रु।) चक्षुर्ज्जलं। तत्पर्य्यायः। नेत्राम्बु २ रोदनं ३ अस्रं ४ अश्रु ५। इत्यमरः॥ वास्पं ६। इति शब्दरत्नावली॥ लोचं ७। इति जटाधरः॥ ("श्रुत्वा अस्राम्बुधारां त्यजति"। इति कीचकवधः। "रागास्रुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनं"। इति वाभटः॥)

अस्वच्छन्दः, त्रि, (न स्वच्छन्दः। नञ्समासः।) अधीनः। आयत्तः। इत्यमरः॥

स्वतन्त्रः, त्रि, (न स्वतन्त्रः। नञ्समासः।) परतन्त्रः। पराधीनः। इति जटाधरः॥

स्वप्नः, पुं, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य।) देवता। इत्यमरः॥ (निद्राया अभावार्थे यथा,—
"अस्वप्नः सन्तताहक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले"॥
इति माधवकरः॥
"मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्य्यमस्वप्नं रुक्तता ज्वरं"॥
इति वाभटः॥)

स्वरः, त्रि, (अप्रशस्तः स्वरो यस्य।) मन्दस्वरयुक्तः। तत्पर्य्यायः। असौम्यस्वरः २। इत्यमरः॥
("अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः।
उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम्"॥
इति रामायणे॥)

अस्वाध्यायः, पुं, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं यस्य।) विधिपूर्ब्बकवेदाध्ययनहीनः। तत्पर्य्यायः। निराकृतिः २। इत्यमरः॥ अनध्यायः। अध्ययने निषिद्धदिनं। तद्यथा। चन्द्रसूर्य्यग्रहणदिनानि। तानि तु। ग्रस्तास्ते ३ दिनानि। अन्यत्र १ दिनं। सन्ध्यागर्ज्जने १ दिनं। माघादिमासचतुष्टये गर्ज्जनमात्रे तद्दिनं। निर्घातशब्दे १ दिनं। भूकम्पे १ दिनं। उल्कापाते १ दिनं। महोल्कापाते आकालिकः। एकविंशत्समापनान्तरं १ दिनं। आरण्यकनामकवेदभागसमापनानन्तरं १ दिनं। पञ्चपर्व्वाणि ५ दिनानि। चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। श्रावणशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। एताः प्रतिपदो नित्याः। अन्याः काम्याः। वज्रपाते आकालिकः। विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकालिकः। चतुर्द्दशमन्वन्तराः १४ तिथयः। युगाद्याः ४ तिथयः। माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। चैत्रकृष्णपक्षद्वितीया १ दिनं। कार्त्तिकस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। आषाढस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। फाल्गुनमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। उत्सवदिनानि अनेकानि। अक्षयतृतीया १ दिनं। इति स्मृतिः॥
("कृष्णोऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
कृष्णेतरेऽप्येवमहर्द्विसन्ध्यं।
अकालविद्युत्स्तनयित्नुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु॥
श्मशानयानायतनाहवेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यं"॥ इति सुश्रुतः॥)

अस्वामिकं, त्रि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी यस्मिन्।) स्वामिरहितवस्तु। अकण्टकं। वेयोरिस् इति पारस्य भाषा। यथा। एतच्च अग्रदानं स्वभूमौ अस्वामिकायाञ्च न दद्यात्। अस्वामिकान्याह यमः।
"अटव्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च।
सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः"॥
पुण्या इति विशेषणात् अटव्यो नैमिषाद्याः पर्व्वता हिमालयाद्याः। नद्यो गङ्गाद्याः। तीर्थानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि। वाराणस्याद्यायतनानि च। स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तेष्विति। इति श्राद्धतत्त्वं॥

अस्वामिविक्रयः, पुं, (अस्वामिना अनधिकारिणा कृतो विक्रयः।) अस्वामिकर्त्तृकविक्रयः। यथा सम्प्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते। तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं।
"निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः"॥
इति तत्र किमित्याह।
"स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते।
हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः"॥
स्वं आत्मसम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात्। अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात्। विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थं। अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वात्। अतएवोक्तं। अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिञ्च विनिवर्त्तयेदिति। क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति। तथा हीनात्तद्द्रव्यागमोऽसम्भावितात् रहसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये। वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ कृतः तत्र च क्रेता तस्करो भवति। तस्करवत् दण्डभाक् भवतीत्यर्थः। यथोक्तं।
"द्रव्य मस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्।
प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयात्" इति॥
स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
"नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरं।
देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्"॥
नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं ग्राहयेत् चौरोद्धरणकादिभिः। आत्मविशुद्ध्यर्थ राजदण्डाप्राप्त्यर्थञ्च। अथाविदितदेशान्तरं गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत्। तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्य्येण व्याख्यातं। तदिदमनुपपन्नं। विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। नष्टापहृतमिति नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः। नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत्। देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत्॥*॥
ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमं।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी"॥
यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहृतं अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतृदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति। न पुनरसावभियोज्यः। किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः। यथाह बृहस्पतिः।
"मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते"॥ इति
तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः स्वीयं। द्रव्यमवाप्नोति चौरस्यापराधानुरूपं दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति। अथासौ देशान्तरं गतः तदा योजनसङ्ख्यानयनाथ कालो देयः।
"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूलं वापि समर्पयेत्।
मूलानयनकालश्च देय तत्राध्वसङ्ख्ययेति स्मरणात्॥*॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति। असमाहार्य्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति मनुवचनात्। यदा पुनः साक्ष्यादिभिः द्वैधेन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभाग्भवतीति।
"अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन्।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमञ्च सः"॥
इति स्मरणात्। स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं॥*॥
तल्लिप्सुना किं कर्त्तव्यमित्यत आह।

"आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते" ॥
आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयं तत्स्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः । पूर्व्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रेता चौर्य्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत् । आनेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ * ॥
तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।
"हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान्" ॥
हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णात्यसौ षण्णवतिपणान् दण्डनीयः । तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ * ॥
राजपुरुषानीतं प्रत्याह ।
"शौल्किकैः स्थानपालैर्व्वा नष्टापहृतमाहृतं ।
अर्व्वाक् सम्वत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृपः" ॥
यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्व्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्व्वाक्प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्द्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतञ्च द्रव्यं जनसमूहे मुद्घोष्य यावत् संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्याप्य सम्वत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तं—
"प्रणष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्व्वाक् त्र्यब्दात् हरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्" ॥
इति ॥ तच्छ्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयं । रक्षणनिमित्तं षड्भागादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तं ।
"आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्म्ममनुस्मरन्" ॥ इति ।
तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्चैतत् पुरस्तात् ॥ * ॥
मनूक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह ।
"पणानेकशफे दद्यात् चतुरः पञ्च मानुषे ।
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके" ॥
एकशफे अश्वादौ प्रणष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्व्वत्रानुषज्यते । अजाविकमिति समासनिर्द्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्सावशात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥ इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥

अस्वामी, [न्] त्रि, (न स्वामि अधिकारी नञ्समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । बृहस्पतिः ।
"अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकं ।
सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते" ॥
इति दायतत्त्वं ॥

अस्वाम्यं, क्ली, (न स्वाम्यम् । नञ्समासः ।) स्वामित्वाभावः । यथा देवलः ।
"अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्द्दोषे पितरि स्थिते" ।
इति दायतत्त्वं ॥

अस्वास्थ्यं, क्ली, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहित्यं । स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्यव्ययीभावसमासनिष्पन्नं ॥ (यथा शिशुपालवधे ।
"विरहय्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्द्दिवन्दिवः" ॥
भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च, इति ग्रहणीरोगेऽभिहितं माधवकरेण संगृहीतञ्च । अत्र हि अभुक्तेऽस्वास्थ्यमिति तात्पर्य्यं ॥)

अह इ क भासे । (उभं-चुरां-अकं-सेट् ।) दीप्तिरिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अंहयति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

अह इ ङ गतौ । (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अंह्यते । ङ अंहते । इति दुर्गादासः ॥

अह, व्य, प्रशंसा । क्षेपणं । नियोगः । विनिग्रहः । इति मेदिनी ॥

अहं, त्रि, अस्मद्शब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपं । आमि इति भाषा । यथा आह्निकतत्त्वं,—
"अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्" ॥
(तथा च रघुवंशे १ । ६८ ।
"सोऽहमिज्या विशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः")

अहंयुः, त्रि, (अहंमस्यास्तीति अहंशब्दात् "अहंशुभयोर्युस्" इति युस् ।) अहङ्कारयुक्तः । गर्व्वान्वितः । तत्पर्य्यायः । अहङ्कारवान् २ । इत्यमरः ॥ ("अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः" । इति भट्टिः ।)

अहः [न्], क्ली, दिवा । इत्यमरः ॥

अहःपतिः, पुं, (अह्नः पतिः ।) सूर्य्यः । इत्यमरटीका ॥

अहङ्कारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं + कृ + घञ् ।) अहङ्कृतिः । तत्पर्य्यायः । गर्व्वः २ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ । सात्त्विकाहङ्कारात् इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च जातं । राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि । तामसाहङ्कारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदान्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अहमित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्याज्ञानमुच्यते । इति गौतमसूत्रवृत्तिः । "अहमित्यव्ययं तस्य करणं । अहमिति किरति अचेति वा अहङ्कारः । करोतेः किरतेर्व्वा घञ् । कारप्रत्यय इत्यन्ये" । इत्यमरटीकायां भरतः । मदः ४ स्मयः ५ अवलेपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः । अहङ्कृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मानः १० चित्तसमुन्नतिः ११ । यथा ।
"गर्व्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥
अहङ्कारस्य पर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्कारस्याश्रय आत्मा । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
"अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः" ।
अहङ्कारतत्त्वं । यथाह मनौ, १ । १४ ।
"मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" ।
गर्व्वोन्नत्यम् । यदुक्तं ।
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजममङ्गलम् ।
अश्वाद्रेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तमुन्नतिः" ॥
स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति । तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानो विशेषरूपो व्यष्ट्यहङ्कारः । अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्यहङ्कारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आत्मेति च सर्व्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो योऽहङ्कारः स सर्व्वसाधारणः । आरोपितगुणैरात्मनो महत्त्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति दुरभिमानः । महाकुलप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो नास्ति द्वितीयो मत्समः इत्यभिमानः । आत्मश्लाघनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्व्वोत्कृष्ट इति गर्व्वः ।)

अहङ्कारवान्, त्रि, (अहङ्कारो विद्यतेऽस्य । अहङ्कार + मतुप् । मस्य वः ।) गर्व्वान्वितः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः । अहङ्कारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्व्वितः ४ । इति जटाधरः ॥

अहङ्कारी, [न्] त्रि, गर्व्वयुक्तः । अहङ्कारो विद्यते यस्येति अस्त्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अभिमानी । गर्व्वान्वितः ॥ (दशदशरूपके ॥
"धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चलश्चण्डो विकत्थनः" ।)

अहङ्कृतिः, स्त्री, (अहम् + कृ + क्तिन् ।) अहङ्कारः गर्व्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा [illegible] ।
"युध्यतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्ब्बलो यो बलीयसा" ।)

अहतं, क्ली, (हन् + क्त । ततो नञ्समासः ।) नवाम्बरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्नावल्यौ ॥ (अहतलक्षणं यथा महाभारते,—
"ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्नधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्व्वकर्म्मसु" ॥
"अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैश्चावचैरपि" । इति ।
"अहतानि च वासांसि रथञ्च शुभलक्षणम्" ।
इति रामायणे । अनाहते, त्रि, ॥

अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्त्यत्र, वीप्सायां द्वित्वम् । शौण्डादित्वात् ठन् । ततष्टाप् ।) परस्पराहङ्कारः । इत्यमरः । परस्परं परमपेक्ष्य परस्यापरमपेक्ष्य परस्य योऽहङ्कारोऽहमेव श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः आमि वड़ आमि वड़ वलिया परस्पर अहङ्कार इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

"इत्यहाहमहमहमिकया तयोर्विवदतोः" ।)

अहम्पूर्व्विका, स्त्री, (अहं पूर्व्वं अहं पूर्व्वमिति कथनं यत्र । अहम्पूर्व्व + ठन् + स्वार्थे कन् + ततष्टाप् ।) अहम्पूर्व्वं अग्रे भवामि अहं पूर्व्वं अग्रे भवामि इत्यन्योऽन्यं योधानां धावनक्रिया । इत्यमरः । आमि अग्रे याव वलिया योद्धा दिगेर परस्पर दौड़े धाओया इति भाषा । (यथा किराते,—

"सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमै-
र्जवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" ।)

अहम्मतिः, स्त्री, (अहंप्रधाना मतिर्ज्ञानं ।) अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ॥

अहर्गणः, पुं, (अह्नां गणः) मासः इति हारावली । ग्रहाणां मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-सृष्ट्यवधिग्रन्थसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्याद्यब्दा-वधि वा इष्टकालपर्य्यन्तं परिगणितदिनसमूहः । तत्पर्य्यायः । द्युवृन्दं २ । दिनौघः ३ । द्युगणः ४ । दिनपिण्डः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥

अहर्ज्जरः, पुं, (अहोभिर्लोकान् जरयति । अहन् + जॄ + णिच + अच् । यद्वा अहानि जीर्य्यन्त्य-न्तर्भवन्त्यस्मिन् । अहन् + जॄ + अप् ।) संवत्सरः । यथा । "यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-र्ज्जरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्व्वतः स्वाहा" । इति तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षावल्ली ॥ यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्ज्जरं संवत्सरोऽहर्ज्जरोऽहोभिः परिवर्त्तमानो लोकान् जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्य्यन्ति अन्त-र्भवन्ति इत्यहर्ज्जरः । तञ्च यथा मासा यन्ति एवं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्व्वस्य विधातः मामायन्तु सर्व्वतः सर्व्वदिग्भ्यः । इति शङ्करा-चार्य्यकृतभाष्यम् ॥

अहर्पतिः, पुं, (अह्नः पतिः । पक्षे अहःपतिः ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।

"द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम्" ।)

अहर्ब्बान्धवः } पुं, (अह्नो बान्धवः । अह्नो मणिरिव च ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-वृक्षः ।
अहर्म्मणिः }

अहर्मुखं, क्ली, (अह्नो मुखं ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः ॥

अहल्यः, त्रि, (हलेन कृष्यं । ततो नञ्समासः ।) हलानाकृष्टक्षेत्रादिः । अकृष्टभूमिः ॥

अहल्या, स्त्री, अप्सरोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।

"दिवोदासस्य राजर्षेरहल्या च यशस्विनी ।
शरद्वतस्य दायादमहल्या समसूयत" ॥

गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी ॥ सा च महा-साध्वी । प्रातः काले तस्यानामस्मरणे महापातक-नाशो भवति । यथा पुराणं,—

"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनं" ॥

सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः सतीत्वं नाशितवान् । ततो गौतमशापेन सा पाषाणदेहा बभूव । ततस्त्रेतायुगे श्रीरामचन्द्रस्य पादस्पर्शात् शापात् विमुक्ता सती पुनः पूर्व्वरूपा मानवी भूता । इति रामायणम् ॥

अहस्करः, पुं, (अहः करोति । अहन् + कृ + ट । कस्कादित्वात् सः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्कवृक्षः ॥

अहस्पतिः, पुं, (अह्नः पतिरिव ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । अर्कवृक्षः । अमरे तत्पर्य्याये अर्काह्व इति दर्शनात् ॥

अहह, अव्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ड । पृषोदरादित्वात्मलोपः ।) अद्भुतं । खेदः । परि-क्लेशः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥ (आश्चर्य्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशः ।

"अहह ! महापङ्के पतितोऽसि" ।
"अहह ! तात ! पयास्तव दारुणा" ।

इति महानाटके ॥)

अहहा, अव्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + क्विप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अद्भुतं । खेदं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः । अत्र अहह-शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥

अहार्य्यः, पुं, (हृ + ण्यत् । ततो नञ्समासः ।) पर्व्वतः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

अहार्य्यं, त्रि, (न हार्य्यं । नञ्समासः ।) हर्त्तुमशक्यं । अहर्त्तव्यं । अहरणीयं । इति मेदिनी ॥ ("अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः" "तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" ॥ इति च मनुः ९ । १८९ ।)

अहिः, पुं, (आहन्तीति । आ + हन् + इण् । हन हिंसागत्योः । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इण् । स च डित् । डित्वात् टिलोपः । आङो ह्रस्वश्च ।) वृत्रासुरः । सर्पः । इत्यमरः । सूर्य्यः । पथिकः । राहुः । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥ (सीसकं । राहुः । वप्रः । अश्लेषानक्षत्रं । खलः । "विष-धरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः । यदहिर्नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः" । इति वासवदत्तायाः प्रस्तावनाश्लोकः ॥)

अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । नञ्समासः ।) कुलिक-वृक्षः । कुलेखाड़ा इति ख्याता । अस्या गुणाः । विषरोगशोषनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा रहिते, त्रि ।)

अहिका, स्त्री, (न + हा + डिक् + टाप् ।) शाल्म-लीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । भक्ष्य-त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः छत्रः फणा इव छादकः ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यग्रथः २ । मेष-शृङ्गीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः । चिनि इति भाषा । पुरीविशेषः । इति ज्योतिष-तत्त्वं ॥ तथा ब्रह्ममायूर्यः । "केशवमानर्त्तपुरं पाटलीपुत्रं पुरीमहिच्छत्रां । दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणं" । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान् अहि + जि + क्विप् ।) विष्णुः । कालीयनाग-दमनात् ॥ इन्द्रः । वृत्रासुरनाशात् ॥

अहितः, त्रि, (न हितः । नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ॥

"स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः" ।)

अपथ्यं इति शब्दचन्द्रिका ॥ ("एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृ-त्तान्यभिचारविषादीनि ।" इति सुश्रुते । प्रतिकूलः । अशुभकरः । यथा वैराग्यशतकं । "लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम्" । २५ ॥

"परोऽपि हितवान् बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधं" ॥

इति हितोपदेशः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कार-णतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, नहि सर्व्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्व्वे दोषा-स्तुल्यबलाः । नच सर्व्वाणि शरीराणि व्याधि-क्षमत्वे समर्थानि । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोग-वीर्य्यप्रमाणातियोगात् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते ॥ स एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भी-रानुगतः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती वा भूयान् . कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते इति चरकः ।

"इह खलु यस्माद्द्रव्याणि स्वभावतः संयोगत-श्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि भवन्ति" । "एकान्ताहितानि दहनपचनमारणा-दिषु प्रवृत्तान्यभिचारविषादीनि ।"

"दुग्धस्यैकान्तहिततां विषस्यैकान्ततोऽहितं ।
एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु ॥
एकान्तहिततां विद्धि वत्स ! सुश्रुत ! नान्यथा" ॥
"विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्य्यविपाकतः ।
तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्धिताहितं" ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अहितुण्डिकः, पुं, (अहेः तुण्डं मुखं, तेन दीव्यति यः सः । अहितुण्ड + ठक् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) भिक्षार्थं सर्पखेलकः । तत्पर्य्यायः । व्यालग्राही २ । इत्यमरः ॥ सापुड़े इति भाषा ॥

अहिद्विट्, [ष्] पुं, (अहिं वृत्रासुरं सर्पं वा द्वेष्टि यः । अहि + द्विष् + क्विप् ।) इन्द्रः । गरुड़ः । मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ॥ ("अहिद्विषस्त्वद्भवता निशम्यतां" । इति माघे ।

"एकाहिरक्षार्थमहिद्विषेऽद्य
दत्तो मयात्मेति यथा ब्रवीति" ।

इति नागानन्दे ॥

अहिनकुलता } स्त्री, अहिनकुलयोर्वैरं । नित्य-विरोधितेति यावत् । अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलौ तयोर्भाव इति भावार्थे त-ल्वाकप्रत्यययोः स्त्रियामापा निष्पन्ना ॥
अहिनकुलिका }

अहिपुत्रकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुत्रक इव । सर्पा-कारत्वात् ।) नौकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । पोतः २ तरान्धुः ३ । इति हारावली ॥

अहिपूतनः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत्।
स्विन्ने वा स्नाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा॥
कण्डूयनात्ततः शीघ्रं स्फोटः स्रावश्च जायते।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनं"॥*॥
तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
"तत्र संशोधनैः पूर्व्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत्।
त्रिफलाखदिरक्वाथैर्व्रणानां क्षालनं हितं॥
शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपः कार्य्योऽहिपूतने"॥ इति
(हरिविलासयटीकाकृता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं।
"दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च।
कण्डूदाहरुजावद्भिः पिडकैश्च समाचितः॥
अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दारुणः"॥
इति सनिदानलक्षणसम्प्राप्तिकं चिकित्सितं वाग्भटेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
"मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः।
ताम्रोव्रणोऽन्तःकण्डूमान् जायते भूर्य्युपद्रवः॥
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽहिपूतनं।
पृष्ठारुंदकुन्दन्ष केचिच्च तमनामिकं"॥*॥
चिकित्सा।
"तत्र धात्र्याः पयःशोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः। १
घृतशीतश्च शीताम्बु-युक्तमन्तरपानकं। २
सक्षौद्रलाक्षाशीतेन व्रणं तेन च लेपयेत्। ३
त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्-क्वाथ-परिषेचितं॥ ४
कासीस-रोचना-तुत्थ-मनोह्वालरसाञ्जनैः। ५
लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत्॥ ६
सुमनःपत्रयवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः। ७
सारिवाशङ्खनाभिभ्यामञ्जनस्य त्वचोऽथवा"॥८॥*॥
चक्रपाणिसंग्रहे तु॥
"पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितं।
पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनां"॥
पटोलाद्यघृतं॥*॥)
अहिफेनं, क्ली, (अहेः सर्पस्य फेनं गरलमिव।
अत्युग्रत्वात्।) अफेनं। इति राजनिर्घण्टः॥ आफिं
इति भाषा। (अस्य पर्य्यायमाह भावप्रकाशकारः।
"उक्तं खसखसक्षीरमाफूकमहिफेनकं"।
अस्य कार्य्यमाह शार्ङ्गधरः।
"पूर्व्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकञ्च गच्छति।
व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवं"॥
अपरञ्चाफेनशब्दे आफूकशब्दे च ज्ञातव्यं॥)
अहिब्रध्नः, पुं, (अहिः ब्रध्ने यस्य।) शिवः।
("अजैकपादहिर्ब्रध्नः पिनाकी चापराजितः"।
इति हरिवंशे।) रुद्रविशेषः॥ इति जटाधरः॥
(यथा हरिवंशे।
"सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्म्ममे।
महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती॥
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रास्च भारत"। इति।)
अहिब्रध्नदेवता, स्त्री, (अहिब्रध्नो रुद्रोऽधिष्ठात्री
देवता यस्याः।) उत्तरभाद्रपदनक्षत्रं। इति ज्योतिःशास्त्रं॥

अहिभयं, क्ली, (अहेः सर्पतुल्यखलपक्षात् सर्पाद्वा
भयं।) राज्ञां स्वपक्षोद्भवभयं। इत्यमरः॥ सर्पभयं॥
अहिभयदा, स्त्री,(अहेर्भयं यति खण्डयतीति। अहि-
भय+दो+क) भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥
(भूम्यामलकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या॥)
अहिभुक्, [ज्] पुं, (अहिं भुङ्क्ते। अहि+भुज्+
क्विप्।) गरुडः। मयूरः॥ इत्यमरः॥ नाकुली।
गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः॥
अहिमर्द्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्द्दनं भवत्यस्याः।) गन्ध-
नाकुलीनाम कन्दविशेषः॥ इति राजनिर्घण्टः॥
अहिमारः, पुं, (अहिं मारयति यः सः। अहि+
मृ+णिच्+अण्।) अरिमेदवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥
अहिमेदकः, पुं, (अहिं मेदयति स्पर्शमात्रेण गल-
यति यः सः।) अरिमेदवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः। (अरिमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)
अहिलता, स्त्री, (अहिरिव लता। दीर्घाकारत्वात्।)
गन्धनाकुली। ताम्बूली। इति राजनिर्घण्टः॥
अहीरणिः, पुं, (अहीन् ईरयति दूरीकरोति।
अहि+ईर+अणि।) द्विमुखसर्पः। इति त्रि-
काण्डशेषः॥
अहे, व्य, क्षेपः। वियोगः। इति शब्दमाला॥
अहेरुः, स्त्री, (न हिनोति। हि गतौ बाहुलकादुः।
ततो नञ्समासः।) शतमूली। इत्यमरः॥
अहो, व्य, (न+हा+डो।) धिगर्थः। शोकः।
करुणार्थः। विषादः। सम्बोधनं। प्रशंसा।
विस्मयः। पदपूरणं। असूया। वितर्कः। इति
मेदिनी॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे॥
"अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्ता नराधिपः"।
"अहो मधुरमासां दर्शनं"। इति शाकुन्तले
प्रथमाङ्के।)।
अहोरात्रः, पुं, (अहश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः।
रात्राह्नाहाः पुंसि। अहः सर्व्वैकदेशे टच् इति
टच्।) दिवानिशं। स तु सूर्य्योदयद्वयपरिच्छिन्न-
त्रिंशन्मुहूर्त्तात्मककालः। इत्यमरः॥ मनुष्याणां
मासेन पित्रोऽहोरात्रो भवति। मनुष्याणामेक-
वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति। द्विसहस्रगुणित-
मानुष्यचतुर्युगमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति।
तत्र मनुष्यमानेन ८६४००००००० वर्षा भवन्ति॥
अहोवत, व्य (अहो च वत च।) अनुकम्पा। खेदः।
सम्बोधनं। इति विश्वमेदिनी॥
("अहोवतासिस्पृहणीयवीर्य्यः"। इति कुमारे।
"अहोवत! कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नोऽस्मि"।
इति शाकुन्तले। [इति गीता॥)
"अहोवत! महत्पापं कर्त्तुं व्यवसिता वयम्"।
अह्नाय, व्य, (ह्न ङ अपनयने। बाहुलकाद्भावे घञ्।
वृद्धिः। पृषोदरादित्वात् ह्रस्व यः। ततो नञ्-
समासः।) झटिति। द्रुतं। इत्यमरः॥
(अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज"। इति कुमारे।
"अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्"। इति रघौ।
"स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा

मूर्च्छन् मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय
वः"। इति काव्यप्रकाशे।)
अह्रीकः, पुं, (नास्ति ह्रीर्लज्जा यस्य।) बौद्धः। क्षप-
णकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अह्वला, स्त्री, (न+ह्वल+अच्।) भल्लातकवृक्षः।
इति शब्दचन्द्रिका॥ भेला इति भाषा।

आ

आ, आकारः। द्वितीयस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं
कण्ठः। स च दीर्घः प्लुतश्च भवति।
"आकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खज्योतिर्म्मयं प्रिये।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये।
पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली"॥
इति कामधेनुतन्त्रे॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—
"अकारकृपमासाद्य दक्षकोडायता त्वधः।
ब्रह्मादयस्तथा शक्तिस्तास तिष्ठन्ति नित्यशः"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रं। तस्य नामानि यथा—
"आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः।
क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तकौ॥
प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इभेश्वरः।
प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वात्मक गजात्मकः॥
पितामहो द्विठान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः।
द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो वियत्।
स्वरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी"॥
इति वर्णाभिधानं॥
आ, व्य, स्मृतिः। यथा। "आज्ञातं सजटायुरेषः"।
वाक्यं। यथा। "आ एवं मन्यसे"। इत्यमरः।
(पूर्व्वं नैवं मंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः।)
अनुकम्पा। (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति।)
समुच्चयः। इति मेदिनी॥ (यथा, देवेभ्यश्च पितृ-
भ्यश्च आ।) क्वचित् निषिद्धसन्धिवर्णः। आशब्दो
योऽत्रा न सन्धीयते स इत्यर्थः। इति भरतः।
("आ एवं तत्त्वमर्य्यादा आ एवं तत्कृतं मया"।
इति मुग्धबोधम्।)
आं, व्य, एवं। स्वीकारः। इत्यमरः॥
आः, पुं, महेश्वरः। इति पुरुषोत्तमः॥ पितामहः।
वाक्यं। यथा अग्निपुराणे एकाक्षराभिधाने।
"आ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादाः पितामहवाक्ययोः।
सीमायामथवाव्ययं आ भवेत् सङ्क्रोधपीडयोः"।
आः, [स्] व्य, कोपः। यथा। आः पापदुर्म्मुख।
("आः किमेतदिति क्रोधादाभाष्य महिषासुरः"।
इति मार्कण्डेयपुराणम्।)
"आः पापे दुर्विनीते महास्वेते"। इति काद-
म्बरी।) पीडा। यथा आः शीतं। इत्यमरभरतौ।
स्मृतिः। स्पर्द्धा। तत्त्वतं। इति शब्दरत्नावली।
आकम्पितं, त्रि, (आकम्प्यते स्म। आङ्+कपि+
क्त।) कम्पविशिष्टं। तत्पर्य्यायः। वेल्लितं २
प्रेङ्खितं ३ आधूतं ४ आधूतं ५ चलितं ६ इत्यमरः।
कम्पितं ७ धुतं ८ आधूतं ९ विधुतं १० धूतं ११
प्रकम्पितं १२। इति शब्दरत्नावली॥
("अशोकशाखाकम्पितपुष्पमञ्जरी"। इति रघौ।

"आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वातैः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः" ।
इति ऋतुसंहारे ॥)
आकरः, पुं, (आकीर्य्यन्ते धातवोऽत्र । आङ् + कॄ + अप् । यद्वा आकुर्व्वन्ति संघीभूय कुर्व्वन्ति व्यवहारमत्रेति वा । आ + कृ + घ ।) धातुरत्नादेरुत्पत्तिस्थानं । तत्पर्य्यायः । खनिः २ इत्यमरः ॥
("आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" ।
इति हितोपदेशः ।
"शैलेन्द्रो हिमवान् नाम धातूनामाकरो महान्"
इति रामायणम् ।) समूहः ।
("शब्दाकरकरग्राममर्थमङ्गलमङ्गलम्" ।
इति कविकल्पद्रुमः ।) श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥
आकर्णनं, क्ली, (आ + कर्ण + ल्युट् ।) श्रवणं ॥
("मुदा तदाकर्णनतत्परोऽभूत्" । इति नैषधे ।)
आकर्षः, पुं, (आकृष्यते इति । आ + कृष + घञ् ।) पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षक्रीडा । पाशा खेला इति भाषा । सारिफलकः । इत्यमरः ॥ छक इति भाषा । (यथा महाभारते ।
"आकर्षस्ते वाक्फलः सुप्रणीतो
हृदि प्रौढ़ो मन्त्रपदः समाधिः" ।
इन्द्रियं । धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥ आकृष्यते अनेन । आँकुशी इति भाषा । यथा । "आकर्ष इव स्वा आकर्षस्वः" । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ आकर्षतुल्य इति ज्ञापनार्थइव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्तः । निकषोपलः ।)
आकर्षणं, क्ली, (आ + कृष् + ल्युट् ।) आकर्षः । बलादानयनं । टानन् इति भाषा । यथा,—
"सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः ।
केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि" ॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
तन्त्रोक्तकर्म्मविशेषद्वारा योषाद्यानयनं । यथा । अथाकर्षणं ।
"आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः ।
यदुक्तं त्रैपुरे तन्त्रे यदुक्तं भूतडामरे ॥
श्रीवीजं मान्मथं वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत् ।
प्रथमं प्रणवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥
अमुकीति पदं दत्त्वा आकर्षय द्विधा पदं ।
स्वाहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकं ॥
षट्कोणमष्टपत्त्रं लिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः ।
षट्कं कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितं ॥
षड्दीर्घभाक्स्वरेणैव नादविन्दुविभूषितं ॥
रक्तपुष्पाक्षतधूपादिनैवेद्यैः प्रपूज्य तां ।
भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां ।
बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहां ॥
पद्मञ्च दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके ।
मन्त्रस्यास्य प्रभावेन रम्भामपि तथोर्व्वशीं ॥
आकर्षयेन्न सन्देहः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥
भूर्जपत्त्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवारिणा ॥
काश्मीरागुरुकस्तूरीरोचनामिश्रितेन च ।
अनामारक्तमिश्रेण कमलाक्षीमनुं लिखेत् ॥
ॐ क्रीं कमलाक्षि अमुकीमाकर्षयाकर्षय ॐ फट् ॥
इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं ततः पुनः ।
तद्भूर्जपत्त्रमादाय गुलिकां कारयेत् सुधीः ॥
तेनैवं साध्यपादोत्थमृत्तिकापङ्कवेष्टितां ।
गोविन्दं तेजसा भागोर्वेष्टयेत् त्रिकटुकैः पुनः ॥
प्रतिमां स्त्रीनिभां कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तदोदरे ।
गुलिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं ॥
तावृशाभिमुखो भूत्वा निर्जने निशि साधकः ।
ततस्तद्गतचित्तश्च तावत् कालं जपेन्मनुं ।
यावदायाति सन्तप्ता मदनानलविग्रहा ॥*॥
अथान्यत् कथयाम्यत्र रूपाकर्षणहेतवे ।
देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥
अथ मन्त्रं महेशान्यास्तारमादौ ततस्त्रपां ।
पञ्चशायकवीजञ्च दत्त्वाथ भुवनेश्वरीं ॥
मोहिनीति च नामान्ते फट्कारं पुनरालिखेत् ।
स्वाहान्तमन्त्रमुद्धृत्य मध्यवीजेन कारयेत् ॥
षड्ङ्गान् दीर्घयुक्तायैश्चक्रेऽष्टदलके यजेत् ।
प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कर्णोदरे ॥
मन्त्रारजनरक्तेन पूर्व्वमन्त्रपदं यतं ।
मोहिनीं पद्मकिञ्जल्के स्तम्भिनीं स्तम्भिनीं तथा ॥
वशङ्करीं कुलेशीञ्च ततो वै विश्ववासिनीं ।
आकर्षिणीं ततः क्लिन्नामर्च्चयेदष्टपत्रके ॥
गन्धपुष्पादिधूपाद्यैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।
लक्षजप्येन सर्व्वेषां शीघ्रमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥
क्रीं कालिकायै धीमहि
तन्नः कालि प्रचोदयात् ।
ॐ आकर्षिणी वज्रधारिणी
ॐ फट् स्वाहा अमुकीमाकर्षय ॥
प्रणवं पूर्व्वमुद्धृत्य उग्रवेगी ततः परं ।
नितम्बिनी वह्निजाया विद्या परमदुर्लभा ॥
सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य पञ्चमूर्त्यैन ताम्बूलं समानीय आमन्त्रारावद्वये नैवेद्यं कृत्वा कन्याष्टोत्तरशततुलस्या मूलमन्त्रपठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताड़िते सति सा समायाति" । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीशकृतषट्कर्म्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥
आकर्षणी, स्त्री, (आकृष्यते अनया । आ + कृष + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) फलपुष्पाद्याकर्षकवक्रयष्टिकाविशेषः । आँकुशी इति भाषा ॥
आकलनं, क्ली, (आ + कल + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा । परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी ॥ ("सेवामि सानुनयमाकलनाय यन्ता" । इति माघः ।)
आकल्पः, पुं, (आ + कृप् + घञ् ।) वेशः । इत्यमरः ॥ कल्पनं । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेशार्थे यथा रघौ,—
("अक्षतकविधिसर्व्वाङ्गीणमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं सा प्रपेदे" ।
"लोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्" । इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
कल्पपर्य्यन्ते च, यथा,—"आकल्पं नरकं भुङ्क्ते" ।
इति स्मृतिः ।)
आकल्पकः, पुं, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।
ग्रन्थिः । उत्कण्ठा । हर्षः । इति मेदिनी ॥
आकषः, पुं, (आकष्यते यत्र, आ + कष + अच् ।) प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कष्टिपातर इति भाषा ।
आकस्मिकं, त्रि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + ठञ् ।) अकस्मादुद्भवं । हठाज्जातं ॥ ("आकस्मिकप्रत्ययभाजां च देवीं वाचमनुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत्" । इति उत्तररामचरितम् ॥)
आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्ष + अच् + टाप् ।) इच्छा । अभिलाषः । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तुस्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।
"आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा" ।
अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा मदाकृते,—
"नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु" ।)
न्यायमते । यत्पदमृते यत्पदान्वयबोधो न भवति तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्य्यवसानविरहः । इत्यालङ्कारिकाः ॥
आकायः, पुं, (आङ् + चि + घञ् ।) निवासः । इति वोपदेवः ॥
आकारः, पुं, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गितं । अभिप्रायानुरूपचेष्टाविष्करणं । संकेत ठार इत्यादि भाषा । आकृतिः । मूर्त्तिः । इत्यमरः ॥
("तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढ़ाकारेङ्गितस्य च" ।
इति रघौ १ । २० ।
"आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च" ।
इति हितोपदेशे सुहृद्भेदे । मूर्त्तिः । "आकारसदृशप्रज्ञः" । इति रघौ १ । १५ ।)
आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्यादिसूचको मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्गवैकृतमिति वोपालितः ॥ गुप्तिर्गोपनं । आकारस्य भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवहित्था २ । इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाञ्चादेराच्छादनात् अवहिःस्थितिरवहित्था । इति सारसुन्दरी ॥
("भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था" ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)
आकारगोपनं, क्ली, (आकारस्य गोपनं ।) आकारगुप्तिः । रत्यादिसूचकमुखरागादिगोपनं । इति हेमचन्द्रः ॥
आकारणं, क्ली, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।) आह्वानं । इत्यमरः । डाकन इति भाषा ।
("तेन मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः" ।
इति पञ्चतन्त्रम् ।)
आकालिकं, त्रि, (समानकालौ आद्यन्तौ यस्य । "आकालिकडाद्यन्तवचने" इति समानकालस्याकालादेशः । इकट् प्रत्ययश्च निपातनात् । यद्वा अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) सद्यध्वंसि । इति भरतः ॥ समानकालीनजन्मविनाशशाली । इति संक्षिप्तसारः ॥ अकालसम्भवं । आरम्भकालात् तत्सजातीयकालस्थायि । निमित्तं कालमारभ्य परेद्युर्यावत्कालः स एव कालस्तावदकाल-

त्त्र भवः। इति तिथितत्त्वं ॥ (यथा मनौ ४।१०५
("एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि"।
"तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ता-
माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्" ॥
इति कुमारसम्भवे ३। ३४ ॥)

आकालिकप्रलयः, पुं, (आकालिकः प्रलयः।) प्रलयविशेषः। स्वायम्भुवमन्वन्तरे कपिलशापेन अकाले जगत्प्लावनं। तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

"आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः।
तत् शृण्वन्तु महाभागा वाराहं लोकसंक्षयं ॥
यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा।
तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्व्वपापप्रणाशनं" ॥

श्रीकपिल उवाच।

"स्वायम्भुव मनुश्रेष्ठ ब्रह्मरूप महामते।
ममैकमीप्सितार्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
जगत् सर्व्वं तवैवेदं त्वया च परिपालितं।
त्वया सर्व्वं जगत् सृष्टं त्वमेव जगतां पतिः ॥
तन्मे देहि रहःस्थानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
पुण्यं पापहरं रम्यं ज्ञानप्रभवमुत्तमं ॥
अहं हि सर्व्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शिवान्।
उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
अज्ञानसागरे मग्नमधुना सकलं जगत्।
ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्त्रयं" ॥

श्रीमनुरुवाच।

"यदि त्वयाखिलजगद्धितार्थं ज्ञानदीपिकां।
चिकीर्षुणा तपः कार्य्यं किं स्थानार्थनया तव ॥
देवागाराणि तीर्थानि क्षेत्राणि सरितस्तथा।
बहूनि पुण्यभाञ्ज्यत्र तिष्ठन्ति कपिल! क्षितौ ॥
तेषामेकतमं त्वद्योदासाद्य कुरुषे तपः।
स्थानं ब्रह्मन् तपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं" ॥

कपिल उवाच।

"त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात्।
स्थानं मया प्रार्थितं ते त्वं मां क्षिपसि हेतुभिः ॥
अस्माम्बन्ते वचो मेऽद्य प्रार्थनायां विकत्थनं।
यत्त्वं वदसि तस्मात्त्वं फलमेतदवाप्नुहि ॥
इदं त्रिभुवनं सर्व्वं सदेवासुरमानुषं।
हतप्रहतविध्वस्तमचिरेण भविष्यति ॥
न चिरात् द्रक्ष्यसि मनो! जलपूर्णं जगत्त्रयं।
हतप्रहतविध्वस्तं तव गर्व्वविनाशनं ॥
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः।
अन्तर्दधे जगामापि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
कपिलस्य वचः श्रुत्वा विषण्णवदनो मनुः।
भावीति प्रतिपद्याशु मनुर्नोवाच किञ्चन ॥
विशालां वदरीं यातो गङ्गाद्वारान्तिकं मनुः।
प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनः।
आराधयामास हरिं जगत्कारणकारणं ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने।
इति जप्यं प्रजपतो मनोः स्वायम्भुवस्य तु ॥
प्रससाद जगन्नाथः केशवो न चिरादथ।
ततः क्षुद्रभक्षो भूत्वा दूर्व्वादलसमप्रभः ॥
कर्पूरकलिकाकुम्भतुल्यनेत्रयुगोज्ज्वलः।
तपस्यन्तं महात्मानं मनुं स्वायम्भुवं मुनिं ॥
आससाद तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः।
उवाच च महात्मानं मनुं स्वायम्भुवं तदा ॥
अम्भोनिधे महाभाग भीतं मां त्रातुमर्हसि।
नित्यं युद्धे जितं मत्स्यैर्विशालैर्भक्षितुं प्रति ॥
अथ प्रभूतैर्विपुलैर्द्राविताः पृथुरोमभिः।
प्राणाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरणं मुनिं ॥
प्राप्तोऽहं यद्यनुक्रोशो मयि मां परिपालय।
इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्वायम्भुवस्ततः ॥
अलिञ्जरे तोयपूर्णे न्यधाद्विपुलभोगिनि।
स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वर्द्धमानो दिने दिने ॥
सामान्यरोहितप्रायदेहोऽभूत्नचिरादथ।
दशघटजलपूर्णं प्रत्यहं स महात्मा
मलिकमसति कुर्व्वन् वर्द्धयामास मत्स्यं।
स च सुविषदनेत्रो मत्स्यराजोऽचिरेण
मलिकसलिलमध्ये लोमशः पीनदेहः" ॥
इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

"ततस्तथा पीनतनुं दृष्ट्वा मत्स्यं मनुः स्वयं।
गृहीत्वा पाणिना फुल्लनलिनीं सरसीं ययौ ॥
तत्सरस्तत्र विपुलं पुण्ये नारायणाश्रमे।
एकयोजनविस्तीर्णं सार्द्धयोजनमायतं ॥
नानामीनगणोपेतं शीतामलजलोत्करं।
तदासाद्य सरो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
पालयामास सुतवत् कृपया परया युतः।
सोऽचिरेणैव कालेन पीनो वैसारिणोऽभवत् ॥
न समस्तत्र सरसि वृहत्काये द्विजोत्तमाः।
स एकदा महामत्स्यः पूर्व्वापरतटद्वये ॥
शिरःपुच्छे निधायाशु तुङ्गदेहः समुच्छ्रितः।
स्वायम्भुवं महात्मानं चुक्रोश त्राहि मामिति ॥
तं तथा स मनुर्ज्ञात्वा क्रोशन्तं मीनपुङ्गवं।
आससाद तदा मत्स्यं जग्राह च करेण तं ॥
न शक्नोम्यहमुद्धर्तुं पृथुरोमाणमद्भुतं।
इति सञ्चिन्तयन्नेवं प्रोद्दधार करेण तं ॥
भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्द्दनः।
स्वायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ॥
ततः कराभ्यामुद्धृत्य स्कन्धे धृत्वाथ तं मनुः।
निनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
यथेच्छमत्र वर्द्धस्व न कोऽपि त्वां हनिष्यति।
अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
इत्युक्त्वा स महाभागः सर्व्वप्राणभृतांवरः।
लघुत्वं चिन्तयंस्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान्।
सर्व्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ॥
तं पूर्णकायमालोक्य व्यतीत्याम्भः समुच्छ्रितं।
शृङ्गैः शिराभीरचितं मानसाचलसन्निभं ॥
वन्धन्तं सागरं सर्व्वं देहाभोगावलीकृतं।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
ततः पप्रच्छ तं साम्ना मत्स्यं स्वायम्भुवो मनुः।
विचिन्त्य लघिमानञ्च पश्यन्मूर्त्तिं तदाद्भुतां" ॥

श्रीमनुरुवाच।

"न त्वां मत्स्यमहं मन्ये कस्त्वं मे वद सत्तम!।
महत्त्वं लघिमानन्ते चिन्तयन् सुमहत्तम ॥
त्वं ब्रह्मा ह्यथवा विष्णुः शम्भुर्व्वा मीनरूपधृक्।
न चेद्गुह्यं महाभाग तन्मे वद महामते" ॥

श्रीमत्स्य उवाच।

"आराध्योऽहं त्वया नित्यं यो हरिः स सनातनः
तवेष्टकामसिद्ध्यर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः शान्तेन मूर्त्तिना।
तत्करिष्येऽद्य तां मूर्त्तिमिमां विद्धि मनो मम"

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

"इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरमिततेजसः।
ज्ञात्वा प्रत्यक्षतो विष्णुं मनुस्तुष्टाव केशवं" ॥

श्रीमनुरुवाच।

"नमस्ते जगदव्यक्तपरावरपते हरे।
पावकादित्यशीतांशुनेत्रत्रयधराव्यय ॥
जगत्कारण सर्व्वज्ञ जगद्धाम हरे पर।
सुरौघ परमेशान नारायण सुरेश्वर" ॥
इत्यादिस्तोत्रं।

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

"स्वायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपधृक्।
वासुदेवस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः" ॥

श्रीभगवानुवाच।

"तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य भक्त्या चापि स्तुतो मुहुः
सपर्य्यया तथानेन वरं वरय सुव्रत।
इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारणा ॥
वरयाभीप्सितान्कामान् लोकानां वा हितञ्च यत्

मनुरुवाच।

"यदि देयो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत्
तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि शृणुष्व मे।
शशाप कपिलः पूर्व्वं मदर्थे भुवनत्रयं।
हतप्रहतविध्वस्तं सकलं ते भविष्यति ॥
येनेयमुद्धृता पृथ्वी येनेयं परिपालिता।
संहरिष्यति यस्त्वेनां तेऽधुना प्लावयन्निमां ॥
ततोऽहं दीनहृदयस्त्वामेव शरणं गतः।
न यथेदं त्रिभुवनं जलप्लुतं भविष्यति ॥
हतप्रहतविध्वस्तं तथा त्वं देहि मे वरं"।

श्रीभगवानुवाच।

"न मत्तः कपिलो भिन्नस्तथा न कपिलादहं।
यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ॥
तस्माद्यदुदितं तेन तत् सत्यं नान्यथा भवेत्।
करिष्ये तत्र साहाय्यं स्वायम्भुव निबोध तत् ॥
हतप्रहतविध्वस्ते तोयमग्ने जगत्त्रये।
न चिरादेव तत्तोयं शोषयिष्यामि वै मनो ॥
यावज्जलप्लवस्तावत् यथा कार्य्यं त्वया मनो।
तन्मे निगदितं तथ्यं शृणुष्वावहितोऽधुना ॥
सर्व्वयज्ञियकाष्ठौघैरेका नौका विधीयतां।
तामहं ढ़ढयिष्यामि यथा नो भिद्यते जलैः ॥
दशयोजनविस्तीर्णां त्रिंशद्योजनमायतां।
धारिणीं सर्व्वबीजानां भुवनत्रयवर्द्धिनीं ॥
सर्व्वयाज्ञिकवल्कानां भूरिवल्कलतन्तुभिः।
नवयोजनदीर्घान्तु व्यामत्रयसुविस्तृतां ॥
कुरु स्वयं मनो तूर्णं दृढतीमीरितां वटीं।
जगद्धात्री जगन्माया लोकमाता जगन्मयी ॥

द्रढ़यिष्यति तां रज्जुं न त्रुट्यति यथा तथा ।
सर्व्वाणि वीजान्यादाय सवेदान् सप्त वै ऋषीन् ॥
तस्यां नावि निमग्नस्त्वं वर्त्तमाने जलप्लवे ।
दृष्टेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
स्मृतोऽहं तूर्णमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ शृङ्गेण त्वं मां ज्ञास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रहतविध्वस्तं इतं स्याद्भुवनत्रयं ।
तावत् एकेन तां नावं वोढ़ाहं नात्र संशयः ॥
जलप्लवे तु संपूर्णे शृङ्गे मम च तां तरिं ।
त्वं तया वटिकया तुर्णं सदा नेष्यसि वै दृढ़ं ॥
बद्धायां नावि मे शृङ्गे दैवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जलं ॥
ततः शुष्केषु तोयेषु प्रोन्नमे शिखरे गिरेः ।
हिमाचलस्य बद्धा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्यं तावत्तु शोषये जलं ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
शृङ्गेण श्यामलेनैव त्वं मां ज्ञास्यसि पुष्करे ।
पुनः सृष्टिं ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभाम्ऋद्धिमवाप्स्यसि सनातनीं ।
अहमाराधितो येन जप्येन भवता मनो ॥
सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्तोषयति तेन मां" ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्स्यरूपेण नमस्कृतः ।
अन्तर्द्दधे जगन्नाथो लोकानुग्रहकारकः ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्द्धानं गते हरौ ।
यथोक्तं हरिणा पूर्व्वं नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्व्वयाज्ञियवृक्षौघान् छित्त्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्वेन कारयामास नावं दृढ़तरां ततः ॥
तेषां वल्कसमुद्भूतसूत्रसंघैर्वटीरिकां ।
पूर्व्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः कालेन महता वृत्तं युद्धं महाद्भुतं ।
विष्णोर्य्यवराहस्य सरभस्य हरस्य च ॥
ततो जलप्लवे भूते विध्वस्ते भुवनत्रये ।
तथा रज्ज्वा तरिं बद्धा वीजान्यादाय सर्व्वशः ॥
वेदान्दषीन् तथा सप्त दक्षं चादाय वै मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्ने चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सशृङ्ग इव पर्व्वतः ॥
उद्दीप्तश्चैकशृङ्गेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिराद्यत्रास्ते स मनुर्हरिः ॥
तरिमावह्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावद्यावज्जलं तोयं तावत् शृङ्गे तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापन्ने शृङ्गे बद्धा तरिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं दैववत्सरान् ॥
स्वयं नावमवष्टभ्य दधार परमेश्वरः ।
योगनिद्रा जगद्धात्री समासीद्वटीरिका ॥
ततः शनैः शनैस्तोये शोषं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं हिमवत् शृङ्गमुन्नमं तोयमध्यतः ॥
दिताहवैर्येजनानामुच्छ्रितस्य हिमप्रभोः ।
पञ्चाशत्तु सहस्राणि शृङ्गं तत्तस्य चोच्छ्रितं ॥
तस्मिन् शृङ्गे ततो नावं बद्धा मत्स्यात्मधृक् हरिः ।
जगाम शीघ्रमायाशु जनानां जगतां पतिः ॥

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्रातांश्च शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शापेन कृतोऽप्याकालिको लयः ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
इति वः कथितं सर्व्वं यथावत् द्विजसत्तमाः" ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥

आकालिकी, स्त्री, (अकाल + ठञ् + ङीप् ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥

आकाशः, पुं, स्त्री, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्य्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु शून्यः । तत्पर्य्यायः । द्योः २ द्यौः ३ अभ्रं ४ अभ्रं ५ व्योम ६ पुष्करं ७ अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरीक्षं १० अन्तरिक्षं ११ गगनं १२ अनन्तं १३ सुरवर्त्म १४ खं १५ वियत् १६ विष्णुपदं १७ विहायः १८ । इत्यमरः ॥ नाकः १९ अनङ्गः २० नभसं २१ मेघवेश्म २२ महाविलं २३ । इति जटाधरः ॥ मरुद्वर्त्म २४ मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टपं २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते अस्य सामन्यगुणाः सङ्ख्यादिपञ्च । विशेषगुणः शब्दः । स तु नित्यः अशरीरी च । अस्येन्द्रियं कर्णः । सत्वेकः किन्तु उपाधिभेदेन नाना भवति ।
("शब्दः श्रोत्रेन्द्रियश्चापि छिद्राणि च विविक्तता ।
वियतः कथिता एते गुणागुणविचारिभिः" ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।
"आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः" ॥)
वेदान्तमते स जन्यः ॥

आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।) स्वर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रिव्रतकथायां,—
"आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगणनादिते ।
त्रैगुण्यललितैश्चामरवद्भिरुपवीजिते" ॥
("नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे" ।
इति रघौ १ । ७८ ।
"उभौ यदि व्योम्नि पृथग् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्" । इति माघः ।)

आकाशजननी [न्] पुं, (आकाशमार्गस्य जननी ।) प्रगण्डीमध्यस्थितजनानां वाह्यार्थदर्शनार्थानि क्षुद्रच्छिद्राणि । यद्वारा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते । इति राजधर्म्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)

आकाशदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानो दीपः ।) कार्त्तिकमासे भगवदुद्देशेन नभसि दत्तप्रदीपः । यथा । कार्त्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामृते पुष्करपुराणे ।
"तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मांसमेकं हरिं प्रति ॥
महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्" । इति तद्विधिश्च हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
"दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
यूपाकृतिं यज्ञियवृक्षदाव-
मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्द्ध्नि ॥
यवाङ्गुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये
विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु
याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी ॥
तत्कर्णिकायान्तु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ ।
निवेद्य धर्म्माय हराय भूम्यै
दामोदरायाप्यथ धर्म्मराजे ॥
प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पृष्टभ्यः
प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः" । इति ।
अपरार्के त्वन्यो मन्त्रो यथा,—
"दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥
इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्त्तिकमाहात्म्यं ॥

आकाशप्रदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।) तुलायां दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्प्रदानाकाशदीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
"तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
ॐदामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकं ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः" ॥

आकाशमांसी, स्त्री, (आकाशजाता मांसी ।) सूक्ष्मजटामांसी । केदारे उत्पत्तिरस्याः । तत्पर्य्यायः । निरालम्बा २ खसम्भवा ३ शैवाली ४ सूक्ष्मपत्री ५ गौरी ६ पर्व्वतवासिनी ७ अश्ममांसी ८ । अस्या गुणाः । हिमत्वं । शोथव्रणनाड़ीरोगनाशित्वं । लूतागर्द्दभकज्वालाहारित्वं । वर्णकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने मूलमस्याः । ङीप् ।) कुम्भिका । इति हारावली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्याः गुणा द्रष्टव्याः ।)

आकाशरक्षी [न्] पुं, (आकाशे उच्चस्थाने स्थितः सन् रक्षति यः । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रगण्डीस्थितप्रणिधिः । दुर्गवहिःप्राचीरोपरिस्थितचरः । इति राजधर्म्मः ॥

आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्युच्चशिखत्वात् ।) लताविशेषः । आकाशवेल अमरवेल इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । खवल्ली २ दुःस्पर्शा ३ व्योमवल्लिका ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । कटुत्वं । पित्तनाशित्वं । शुक्रवर्द्धकत्वं । रसायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
"आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिलाक्ष्यामयापहा ॥
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी" ।
इति भावप्रकाशः ॥

आकाशवाणी, स्त्री, (आकाशाद्भवा वाणी।) अशरीरिणी वाक्। दैववाणी। इति पुराणं॥

आकाशसलिलं, क्ली, (आकाशात्पतितं सलिलं जलं।) दिव्योदकं। इति राजनिर्घण्टः॥

आकिञ्चनं, क्ली, (अकिञ्चनस्य दरिद्रस्य भावः। अकिञ्चन + ष्यञ्।) अकिञ्चनता॥

आकीर्णं, त्रि, (आङ् + कॄ श विक्षेपे + क्तः।) व्याप्तं। तत्पर्य्यायः। संकीर्णं २ सङ्कुलं ३। इत्यमरः। समाकीर्णं ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुवंशे। प्रथमसर्गे ५० श्लोकः।
"आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः"॥)
जनादिभिर्निरवकाशं। इति भरतः॥

आकुञ्चनं, त्रि, (आङ् + कुचि + ल्युट्।) न्यायमते पञ्चप्रकारकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। सङ्कोचः॥ (प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनं। नमनं। वक्रतासम्पादनं। यथा। भाषापरिच्छेदे।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च"॥)

आकुलं, त्रि, (आङ् + कुल + कः।) व्याकुलं। तत्पर्य्यायः। व्यस्तं २ अप्रगुणं ३। इत्यमरः॥ (यथा शाकुन्तले। "विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिष्ठितमाकुला"॥)

आकूतं, क्ली, (आङ् + कूङ् + क्तः) अभिप्रायः) आशयः। इति हेमचन्द्रः॥ (तात्पर्य्यं। इच्छा। यथा साहित्यदर्पणे। २य परिच्छेदे।
"हस्तमेवार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितं"। इति
"हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः"॥
इति शाकुन्तले।)

आकृतिः, स्त्री, (आक्रियते इयं गौरयं अश्वः इति व्यज्यतेऽनया। आङ् + कृ + क्तिन्।) रूपं। शरीरं। जातिः। इति मेदिनी॥ (यथा शाकुन्तले प्रथमाङ्के।
"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां"॥
न्यायमते सामान्यं, जातिः। "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या"। इति न्यायसूत्रम्। जातिलिङ्गमित्याख्या यस्याः जातेर्गोत्वादेर्हि सास्नादिसंस्थानविशेषो लिङ्गम्। तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्तित्वम्। जातिद्रव्यासमवायिकारणतावच्छेदिकालिङ्गं धर्म्मो यस्याः सा इत्यर्थः इति कश्चित्॥)

आकृतिच्छत्रा, स्त्री, (आकृत्या छत्रमिव या।) घोषातकीवृक्षः। श्वेतघोषा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ (घोषकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः।)

आकृष्टं, त्रि, (आङ् + कृष् + कर्म्मणि + क्तः।) कृताकर्षणं। आकर्षितं॥ (प्रलोभितः, मुग्धः। यथा हितोपदेशे। "ततो लोभाकृष्टेन केनचित् पान्थेनालोचितं"॥ इति)

आकोकेरः, पुं, मकरराशिः। इति ज्योतिस्तत्त्वं॥

आक्रन्दः, पुं, (आङ् + क्रन्द + घञ् + अच् वा।) रोदनं। यथा रामायणे।
("तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्भ्रान्तलोचनः"।)
आह्वानं। मित्रं। दारुणयुद्धं। भ्राता। इति मेदिनी॥ध्वनिः (यथा रामायणे।
"तत्रैव निशि नागानामाक्रन्दः श्रूयते महान्"॥)
नाथः। पार्ष्णिग्राहात् परो राजा। इति धरणिः। (यथा मानवे ७। २०७।
"पार्ष्णिग्राहञ्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले"।)

आक्रमः, पुं, (आङ् + क्रम् + अच्।) आक्रमणं। तत्पर्य्यायः। अधिक्रमः २ क्रान्तिः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (अधिरोहः। व्याप्तिः। विक्षेपः। अधिगमः। प्राप्तिः। अधिकारः॥)

आक्रमणं, क्ली, (आङ् + क्रम् + ल्युट्।) आक्रमकरणं। ("यः पृष्ठवर्त्ती नृपतिः देशाक्रमणाद्याचरति"। इति कुल्लूकभट्टः।) व्यापनं॥ (अतिवर्त्तनं। यथा, रामायणे।
"कण्टकाक्रमणक्लान्ता वनमद्य गमिष्यति"।
आरोहणम्। यथा रामायणे।
"न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे"।)

आक्रान्तः, त्रि, (आङ् + क्रम + क्त) कृताक्रमणः। अधिक्रान्तः। आक्रमविशिष्टः। इति हलायुधः॥ (अभिभूतः। पराभूतः। वशीभूतः। यथा मनुः—
"न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः"।)

आक्रीड़ः, पुं, (आङ् + क्रीड़ + घञ्।) राजोपवनं। राज्ञः साधारणं वनं। इत्यमरः॥ (केलीकाननं, लीलास्थानं। यथा, रामायणे।
"आक्रीड़ालङ्कृतं स्फीतं सुविभक्तं सुसंस्कृतं"।
तथा च कुमारे। २। ६७।
"आक्रीड़पर्व्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु"।
कुरुत्यामन्टपपुत्त्रः स्वनामख्यातः पौरवः"॥
यथा हरिवंशे।
"दुष्मन्तस्य तु दायादः कुरुत्यामः प्रजेश्वरः।
कुरुत्यामादथाक्रीड़स्त्वारन्तस्य चात्मजाः"॥)

आक्रोशः, पुं, (आङ् + क्रुश + घञ्।) क्रोधाकर्त्तव्यनिश्चयः। तत्पर्य्यायः। आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३ शापः ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रामायणे।
"आक्रोशं मम मातुश्च प्रमार्ज्ज पुरुषर्षभ" इति।)

आक्रोशनं, क्ली, (आङ् + क्रुश् + ल्युट्।) अभिशापः। तत्पर्य्यायः। अभिषङ्गः २ अभीषङ्गः ३। इत्यमरः॥

आक्षपाटिकः, पुं, (अक्षपटे नियुक्तः। अक्षपट + ठक्।) अक्षदर्शकः। धर्म्माध्यक्षः। इति जटाधरः॥

आक्षपादः, पुं, (अक्षपाद + अण्।) नैयायिकः। इति भूरिप्रयोगः॥

आक्षारणा, स्त्री, क्ली, (आङ् + क्षर + णिच् + युच्।) मैथुनं प्रति आक्रोशः। इत्यमरः॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः परपुरुषनिमित्तं स्त्रिया वा दूषणं। यथा "कृतागम्यागमनस्त्वं स्थानान्तरं गच्छ"। इति भरतः॥ छेनालि अपवाद इति भाषा॥

आक्षारितं, त्रि, (आङ् + क्षर + णिच् + क्त।) परस्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं। अपवादग्रस्तं। इत्यमरः॥

आक्षिकः, पुं, आच्छुकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ आचेर गाछ इति भाषा। (द्यूतनिमित्तः। पाशक्रीड़ाविषयकः। अत्र अक्षैर्दीव्यति जितो वा इति अक्ष + ठञ्। यथा मानवे। ८।१५९॥
"प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च यत्।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुत्त्रो दातुमर्हति"॥
("पित्तश्लेष्मप्रशमनञ्च वातिकञ्चाक्षिकीफलं।
मधुराम्लविपाकञ्च वातपित्तहरञ्च तत्"॥
इति चरकः॥
"आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः"।
इति सुश्रुतः॥)

आक्षीव, पुं, (आङ् + क्षीव + अच्।) अक्षीवः। शोभाञ्जनवृक्षः। इति रायमुकुटः॥

आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षिप् + घञ्।) अपवादः। इत्यमरः॥ भर्त्सनं। (यथा—नीतिशतके।४२॥
'क्षान्त्येवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः सन्तः साश्चर्य्यचर्य्या जगति बहुमता कस्यनाभ्यर्थनीयाः'
आकर्षणं।
("नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं।
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः"॥
इति कुमारे। ७। ९५। विन्यासः। स्थापनं।
"कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे।
तस्याः कपोले परभागलाभात्"।
इति कुमारे। ७। १७ अपहरणं। यथा,—
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां"। १। १४ कुमारे।
उपस्थितिः। यथा साहित्यदर्पणम्।
"मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये"।
इति।) काव्यालङ्कारः। इति मेदिनी॥ (अलङ्कारप्रकरणे विशेषो द्रष्टव्यः।)

आक्षेपकः, पुं, (आङ् + क्षिप् + ण्वुल्।) निन्दाकारः। व्याधः। इति मेदिनी॥ वातरोगविशेषः। तस्य कारणलक्षणे। निदाने यथा—
"यदा तु धमनीः सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः।
तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः॥
मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः"।

आक्षोटः, पुं, (अक्षोट एव स्वार्थे अण्।) अक्षोटवृक्षः। पर्व्वतजपीलुवृक्षः। इति शब्दरत्नावली। ("वातामाभिषुकाक्षोटमकूलकनिकोचकाः।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा सोरुमाणा बलप्रदाः।
वातघ्ना वृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः"।
इति चरकः॥)

आक्षोड़ः, पुं, आक्षोटवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

आक्षोदनं, क्ली, (आङ् + क्षुद् + ल्युट्।) मृगया। इत्यमरः॥

आखण्डलः, पुं, (आङ् + खण्ड + कलच्।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा कुमारसम्भवे। तृतीयसर्गे ११।
"आखण्डलः काममिदं बभाषे"।)

आखनिकः, पुं, (आङ् + खन + इकन्।) चौरः। उन्दुरः। शूकरः इति मेदिनी॥ (खनित्रादिं खननसाधनद्रव्यं। खननकर्त्ता।)

आखातं, पुं, क्ली, (आङ् + खन् + क्त।) अखातं। देवखातं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

आखुः, पुं, (आङ् + खन + कुः।) मूषिकः। इत्यमरः। (यथा नीतिशतके। "कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः"।) शूकरः। चौरः।

इति हेमचन्द्रः ॥ देवताड़वृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (आखुमांसगुणा यथा,—
("आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं यत्तैले पाच्यं द्रवति नितरं यावदेतन्न सम्यक्।
तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना,
हन्ति क्रीड़ाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

आखुकर्णी, स्त्री (आखोः कर्णमिव पत्रमस्याः। आखुकर्ण+ङीप्) लताविशेषः। मूषाकाणी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। द्रवन्तिका २ द्रवन्ती ३ चित्रा ४ सुवर्णी ५ उन्दुरकर्णी ६ न्यग्रोधी ७ मूषककर्णी ८ वृश्चिककर्णी ९ बहुकर्णिका १० माता ११ भूमिचरी १२ चण्डा १३ शम्बरी १४ बहुपादिका १५ प्रत्यक्श्रेणी १६ वृषा १७ पुत्त्रश्रेणी १८ अद्रिभूः १९। अस्या गुणाः। कटुत्वं उष्णत्वं। कफपित्तहरत्वं। सारकत्वं। आनाहज्वरशूलनाशित्वं। परमपाचकत्वं। इति राजनिर्घण्टः ॥
"आकुपर्णी आकुकर्णी कर्णिका भूदरीभवा।
आखुकर्णी कटुस्तिक्ता कषाया शीतला लघुः ॥
विपाके कटुका मूत्रकफामयकृमिप्रणुत्"।
इति भावप्रकाशः ॥

आखुगः, पुं, (आखुना गच्छति यः। गणेशस्य मूषिकवाहनत्वात् तथात्वं।) गणेशः। इति हेमचन्द्रः ॥

आखुपर्णिका, स्त्री, (आखोः कर्णमिव पर्णमस्याः।) लताविशेषः। इति रत्नमाला ॥ इन्दुरकाणी इति भाषा। (आखुपर्णीशब्दे आखुकर्णीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः।)

आखुपर्णी, स्त्री, (आखोः कर्णमिव पर्णमस्याः।) आखुपर्णिका। इति रत्नमाला ॥
"मुस्ताखुपर्णीफलदारुशिग्रु-
क्वाथः सकृष्णा कृमिशक्रकल्कः।
मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
कृमीन्निहन्यात् कृमिजांश्च रोगान्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः।
"आखुपर्णीकिशलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः।
पक्त्वा पूपलिकां खादेद्धान्याम्लञ्च पिबेदनु" ॥
इति वाभटः ॥ गुणादयोऽन्येऽस्या आखुकर्णीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

आखुपाषाणः, पुं, पाषाणभेदः। आखुपाषाणनामोऽयं लोहसंकरकारकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुभुक् [ज्] पुं, (आखून् भुङ्क्ते यः। आखु+भुज्+क्विप्) विड़ालः। इत्यमरः ॥

आखुरथः, पुं, (आखुः रथो वाहनं यस्य।) गणेशः। इति हलायुधः ॥

आखुविषहा, स्त्री, (आखोर्विषं हन्ति या।) देवताड़वृक्षः। इति जटाधरः ॥ देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

आखेटः, पुं, (आङ्+खिट्+घञ्) मृगया। इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा। ("सुभगाखेटभूमित्वं"। कथासरित्सागरे १५। १२०।

आखेटकः, पुं, (आङ्+खिट्+ण्वुल्।) मृगया। इति शब्दरत्नावली ॥ यथा पञ्चतन्त्रे।
"आखेटकस्य धर्म्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम्।
नृपञ्चाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र मृगानिव" ॥)

आखेटशीर्षकं, क्ली, कुट्टिमभेदः। इति शब्दरत्नावली सुड़ङ्ग इति भाषा। (यदुक्तं।
"कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखेटशीर्षकं।
इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः"।)

आखेटिकः, पुं, (आखेटे मृगयायां कुशलः। आखेट+ठक्।) मृगयाकुशलकुक्कुरः। तत्पर्य्यायः। आखेटिकः २ विश्वकद्रुः ३। इति हारावली ॥ (मृगयाकर्त्ता। त्रासजनकः। भयङ्करः। मृगयुः। व्याधः।)

आखोटः, पुं, (आख+उट्।) फलवृक्षविशेषः। आखरोट् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पार्व्वतीयः २ फलस्नेहः ३ गुड़ाशयः ४ कोरेष्टः ५ कन्दरालः ६ मधुमज्जा ७ वृत्तच्छदः। अस्य गुणाः। मधुरत्वं। बलकारित्वं। स्निग्धत्वं। उष्णत्वं। वातपित्तनाशित्वं। रक्तदोषप्रशमनत्वं। शीतलत्वं। कफकोपनत्वं। इति राजनिर्घण्टः ॥ (आक्षोड़शब्दे चाक्षोटशब्दे चास्य गुणादिकं ज्ञेयं ॥)

आख्या, स्त्री, (आङ्+ख्या+अङ्+टाप्) नाम। संज्ञा। इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १। २६।
"उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम"।

आख्यातं, त्रि, (आङ्+ख्या+क्तः) कथितं। उक्तं। इत्यमरः ॥ (प्रथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः।) व्याकरणोक्तधातूत्तरविहिततिङ्प्रत्ययादि ॥

आख्यानं, क्ली, (आङ्+ख्या+ल्युट्) कथनं। यथा
"कथितं सर्व्वमाख्यानं ब्रह्मपुत्त्र यथागमं।
देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निशामय" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

आख्यायिका, स्त्री, (आङ्+ख्या+ण्वुल्। टाप्।) उपलब्धार्थकथा। इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास इति ख्याता ॥ (आख्यायिकालक्षणं। यथा,—
"प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्"
इति च साहित्यदर्पणे।
"आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनं"

आगः, [स्] क्ली, पापं। अपराधः। इत्यमरः ॥ (यथा शिशुपालवधे ३य सर्गे १०८ श्लोकः।
"सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया"।)

आगतं, त्रि, (आङ्+गम्+क्तः।) आयातं। उपस्थितं ॥ (लब्धः। प्राप्तः यथा, हितोपदेशे।
"आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्य्यात् यथोचितम्"।)

आगन्तुः, त्रि, (आङ्+गम्+तुन्।) अतिथिः। इत्यमरः ॥ आगमनशीलः। अनियतः ॥ ("अकस्मादागन्तुना सह विश्वासो न युक्तः"। इति हितोपदेशः। आकस्मिकरोगादि। यथा,
"आगन्त्वपि शरीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तोभावा दुःखमुत्पादयन्ति"। इति सुश्रुतः।
निजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणद्वैविध्यादागन्तुशब्दोऽयमामयस्यान्यतरकारणवाची। तद्यथा,—
"द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात्"। "मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनाभिचाराभिशापाभिषङ्गवधबन्ध-पीड़न-रज्जु-दहन-मन्त्राशनि-भूतोपसर्गादीनि"।
"आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति"।
उदाहरणं। "तत्रागन्तवश्छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहार-वध-बन्धन-व्यथन-पीड़नादिभिर्व्वा। भल्लातक-पुष्पफलरसात्मगुप्तासूककृमिसूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणैर्व्वा विषिणाम् ॥ सविषाविषप्राणिदंष्ट्रविषाणनखनिपातनैर्व्वा।
सागरविषवात-हिम-दहन-संस्पर्शनैर्व्वा शोथाः समुपजायन्ते" ॥ इति चरकेणोक्तं ॥

आगन्तुकं, त्रि, (आगन्तु+स्वार्थे कन्) आहार्य्यं। अनित्यस्थायि। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अज्ञातकुलशीलादिर्नवागतः पुरुषः। यथाः
"त्वया च मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुकः पुरस्कृतः"। इति हितोपदेशे ॥ अतिथिः। अज्ञातस्वामिकः पश्वादिः। यथा याज्ञवल्क्ये ॥
"महोक्षोत् सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः।
पालो येषां तु ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः" ॥
आकस्मिकक्षतादिरोगः। यथा, सुश्रुते।
"शलस्थल आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमितिरूपं तत् द्विविधं, शारीरमागन्तुकं च"। इति ॥)

आगमं, क्ली, (आङ्+गम+अच्।) तन्त्रशास्त्रं। अस्यार्थः। यथा तन्त्रशास्त्रं ॥
"आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतञ्च गिरिजानने।
मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते" ॥ इति
(एतल्लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां तथार्च्चनं।
साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्म्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः" ॥ इति
यथा रघुवंशे। १०। २६ ॥
"बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः")

आगमः, पुं, (आ+गम्+अच्।) शास्त्रमात्रं।)
("आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः"।
इति किराते। ५। २२।) आगमनं। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः। यथा, नीतिशतके ७३ श्लोके। "नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च"। इति। प्राप्तिः। उपार्जनम्।
"नाधर्म्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्त्तते"।
इति मनुः ॥)
साक्षिपत्रादिः। इति व्यवहारमातृका ॥ प्रकृतिप्रत्ययानुपघाति कार्य्यं। इति व्याकरणं ॥ (शास्त्रज्ञानं। श्रुतवत्ता। यथा,
"आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः"।
इति रघुवंशे १म सर्गे १५। यथा च रघौ १४। ८०।
"तामर्पयामास च शोकदीनां
तदागमप्रीतिषु तापसीषु" ॥)

आगमनं, क्ली, आङ्पूर्ब्बगमधातोरनट्प्रत्ययान्तस्य रूपमिदं। आसा इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे।
"रामस्त्वासन्नदेशत्वात् भरतागमनं पुनः"।
स्त्रीसङ्गमः। यथा,—
"अन्यागमनपापस्य पापः पृच्छन् स निष्कृतिं"।
इति राजतरङ्गिणी।)

आगमावर्त्ता, स्त्री, वृश्चिकालीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

आगमितं, त्रि, (आ+गम+णिच्+क्त) अधीतं। पठितं। इति जटाधरः॥ (यापितं प्रापितं।)

आगाधं, क्ली, (अगाध एव। स्वार्थे अण्।) अगाधं। अतिगभीरं इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

आगान्तुः, त्रि, आगन्तुकः। अतिथिः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥ (अभ्यागतः। आगन्तुः।)

आगामी, [न्] त्रि, (आङ्+गम्+णिन्। भविष्यत्कालः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, हितोपदेशे। "भो यजमान! आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम्"।)

आगारं, क्ली, (आग+ऋ+अण्) गृहं। इत्यमरटीका॥ (यथा मनुः।
"आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत्।)

आगुः, [र्] स्त्री, आगूः। प्रतिज्ञा। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

आगूः, स्त्री, (आ-गमेः क्विपि गमः क्वावित्यन्तलोपे ऊङ्गमादीनामित्यूकारादेशः।) प्रतिज्ञा। इत्यमरः॥

आग्नीध्रं, क्ली, (अग्निमिन्धे, इन्धीदिप्तौ, क्विप्, नलोपः। अग्नीधः स्थानं; अग्नीधः शरणे रन्। तत्रस्थितत्वात् ऋत्विगप्याग्नीध्र उच्यते) अग्नीध्रं। होत्गृहं। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ आग्नेय्या अग्नीध्रमुपतिष्ठते इत्यत्र आग्नीध्रं मण्डपमित्याख्यानदर्शनात्। धनद्वारा वरणीयऋत्विजि पुं॥ (स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्द्दशपुत्रमध्ये परिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः। यथा हरिवंशे।
"आग्निध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यसवलः पुत्र एव च॥
मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः"।
प्रियव्रतनृपपुत्रः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो नृपतिः। यदुक्तं,—
"अग्नीध्रो नाम नृपतिर्जम्बुनाथो मनोः कुले।
तज्जातो नृपसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भरतादयः"॥
प्रियव्रतस्य राज्ञः दशपुत्रमध्येपरिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः। यदुक्तम् विष्णुपुराणे २।१॥
"प्रियव्रतसुताः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु॥
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान् द्युतिमांस्तथा।
मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च॥
ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत्"॥८

आग्नेयं, क्ली, (अग्निर्द्देवता यस्य।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः॥ देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ रक्तं। इति हेमचन्द्रः॥ घृतं। इति पाणिनिः॥

आग्नेयः, पुं, (अग्निर्द्देवतास्य अण्। अग्निनोक्तं पुराणं यदाग्नेयं वेदसम्मितमित्युक्तलक्षणे महापुराणभेदे वह्निपुराणे च। अग्निदेवताके द्रव्यमात्रे च त्रिं। अग्नियोषिति स्वाहायाम् अग्निदेवताकायामृचि च। आग्नेयव्रतं। यथा मनौ ९।३१०।
"दुष्टसामन्तहिंस्रस्य तदाग्नेयव्रतं स्मृतम्"।)
अगस्त्यमुनिः। इति पाणिनिः॥ अग्निसम्बन्धीये त्रि

आग्नेयी, स्त्री, (आग्नेय+ङीप्।) अग्निकोणं॥ स्वाहा। इति जटाधरः॥

आग्रयणं, क्ली, नवशस्येष्टिः। यथा,—
"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः"॥
इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टेः।
"श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः।
प्रणयष्टुं युज्यतेऽवश्यं न त्वनाग्रयणात्ययः"॥
इति कालान्तरदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथा इति।
आग्रयणं नवशस्येष्टिः। इति मलमासतत्त्वं॥

आग्रहः, पुं, (आङ्+ग्रह+अप्) अनुग्रहः। आसक्तिः। आक्रमः। ग्रहणं। इति मेदिनी॥ (प्रसादः, अभिनिवेशः, आसङ्गः, यथा,
"इत्याग्रहात् वदन्तं तं स पिता तत्र नीतवान्"॥
इति कथासरित्सागरे २५।९९।)

आग्रहायणः, पुं, मार्गशीर्षमासः। इति रायमुकुटः॥

आग्रहायणिकः, पुं, (आग्रहायण्या मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी अस्मिन्। आग्रहायणी+ठक्) अग्रहायणमासः। मतभेदे वत्सराद्यमासोऽयं। अस्मिन् मासे वृश्चिकराशिस्थो रविः। तत्पर्य्यायः। मार्गशीर्षः २ सहाः ३ मार्गः ४। इत्यमरः॥ आग्रहायी ५ अलकः ६ सहः ७ मार्गशिरः ८। इति शब्दरत्नावली॥ अग्रहायणसम्बन्धिनि त्रि।

आग्रहायणी, स्त्री, (अग्रे हायनमस्याः। मतभेदे मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः। प्रज्ञाद्यण्। पूर्व्वपदादिति णत्वं। गौरादित्वात् ङीष्) मृगशिरोनक्षत्रं। इत्यमरः॥ अग्रहायणमासस्य पौर्णमासी॥

आघट्टकः, पुं, (आङ्+घट्ट+वुन्। ततः स्वार्थे कः) रक्तापामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥

आघाटः, पुं, (आङ्+घट्+घञ्) सीमा। इति हेमचन्द्रः॥ अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥

आघातः, पुं, (आङ्+हन्+घञ्) बधस्थानं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हननं। छेदनं। चोट कोप इत्यादि भाषा॥ (यथा साहित्यदर्पणे। "पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमद्यैः"॥)

आघातनं, क्ली, (आङ्+हन्+स्वार्थे णिच्+ल्युट्) बधस्थानं। इति हारावली॥ हननं॥

आघारः, पुं, (आङ्+घृ+घञ्) घृतं। इति हेमचन्द्रः। ऋग्वेदिनां स्रुवेण चतुराज्यं स्रुचि दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नेर्वायव्यकोणादारभ्याग्नेयीं यावदविच्छिन्नघृतधारादानं। पुनः स्रुवेण चतुराज्यं स्रुचि दत्त्वा इन्द्रं ध्यात्वाग्नेर्नैर्ऋतकोणादारभ्य ऐशानीं यावदविच्छिन्नघृतधारादानं। इति कालेसिः॥ यजुर्वेदिनान्तु स्रुवेण मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकपूर्व्वोक्तक्रमेण घृतधारादानं। इति पशुपतिः॥

आघूर्णितं, त्रि, (आङ्+घूर्ण+क्त) घूर्णितनेत्रादिः घूराण इति भाषा। यथा, देवीमाहात्म्ये।
"आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे"।

आघ्राणं, क्ली, (आङ्+घ्रा+ल्युट्) तृप्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ गन्धग्रहणं। सोँका इति भाषा। "भेदशां गन्धाघ्राणतः।" इति कथासरित्सागरे १३।१६।)

आघ्रातः, त्रि, (आङ्+घ्रा+क्त) शिङ्घितः। आक्रान्तः। इति मेदिनी॥ तृप्तः। इति हेमचन्द्रः (घ्राणविषयीकृतः। यथा, नागानन्दे। "नीतं किं न निशा शशाङ्कधवला नाघ्रातमिन्दीवरं।)

आघ्र्यं, क्ली, पीतवर्णदीर्घतुण्डषट्पदसन्निभमाक्षिकोत्पन्नमधु। अस्य गुणाः। अतिशयचक्षुर्हितकारित्वं। कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ यथा, भावप्रकाशः॥
"मधूकवृक्षा निर्यासं जरत्वार्ध्याख्यमोद्भवाः।
स्रवन्त्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः
आर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः"॥
("आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं।
कषायं कटुपाके च बल्यं तिक्तमवातकृत्"।
इति सुश्रुतः॥)

आङ्, अ, उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः। ईषत् यथा आपिङ्गलः। अभिव्याप्तिः। यथा आजन्म ब्रह्मचारी। सीमा। यथा आसमुद्रक्षितीशानां इति रघौ १ म सर्गे। धातुयोगजः। यथा आरो हति। इत्यमरभरतौ॥ समन्तात्। ग्रहणं प्रत्याहृत्तिः। इति दुर्गादासः॥

आङ्गं, क्ली, (अङ्गस्य इदं। अङ्ग+अण्) कोमलाङ्गं इति त्रिकाण्डशेषः॥

आङ्गारं, क्ली, (अङ्गार+अण्) अङ्गारसमूहः इति रायमुकुटः॥

आङ्गिकः, त्रि, (अङ्ग+ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावव्यञ्जकभ्रूक्षेपादिः। इत्यमरः॥ मार्दङ्गिकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा साहित्यदर्पणे।
"भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्त्विकस्तथा"।)

आङ्गिरसः, पुं, (अङ्गिरस्+अण्) बृहस्पतिः इत्यमरः। (यथा मनुः। २।१५१।
"अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्"॥)

आचमनं, क्ली, (आङ्+चम्+ल्युट्) वैधकर्म्मारम्भात् पूर्व्वं वारत्रयजलपानानन्तरं यथाक्रमाद्दाङ्गस्पर्शरूपशुद्धिजनकक्रिया। तत्पर्य्यायः। उपस्पर्शः २। इत्यमरः॥ आचमः ३ शुचिप्रणीः ४ इति शब्दरत्नावली॥ तद्विधानं यथा॥
"त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखं।
संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन त्रिभिरास्यमुपस्पृशेत्॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै।
सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्।

ऋचो यजूंषि सामानि त्रिः पिबन् प्रीणयेत् क्रमात्।
अथर्व्वाङ्गिरसौ पूर्व्वं द्विः प्रमार्ज्या नयेन्मुखं॥
इतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाक्रमं।
खं मुखं नासिके वायुं नेत्रे सूर्य्यं श्रुती दिशः॥
प्राणग्रन्थिमथो नाभिं ब्रह्माणं हृदयं स्पृशेत्।
रुद्रं मूर्द्धानमालभ्य प्रीणात्यथ शिखामृषीन्॥
बाहू यमेन्द्रवरुणकुबेरवसुधानलान्।
अभ्युक्ष्य चरणौ विष्णुमिन्द्रविष्णुकरद्वयं॥
वासुकिप्रमुखान् नागान् जलं क्षिपति यत् क्षितौ।
येऽन्तरा बिन्दवो यान्ति भूतग्रामञ्च तैर्द्विज॥
अग्निवायुसूर्य्येन्द्रा गिरयोऽङ्गुलिपर्व्वसु।
गङ्गाद्याः सरितस्तासु या रेखाः करमध्यगाः॥
तले सोमः सतीर्थश्च स्मृतोऽतः पावनः करः।
इति गारुड़े २१५ अध्यायः॥*॥
अन्यच्च। अथाचमनं। पराशरः। यथा,—
"कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः।
निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत्"॥
आपस्तम्बः। यथा,—
"दत्वैवमद्भिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक्।
हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः"॥
आजान्विति अध्वश्रमादिना तत्पर्य्यन्तमशौचे
आजङ्घात इति हारीतोक्तं सामान्यतः।
"कृत्वोपवीतं सव्यांशे वाङ्मनःकायसंयतः"॥*॥
शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम्।
"गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः।
जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत्"॥
याज्ञवल्क्यः। यथा,—
"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्"।
अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः॥
भविष्यपुराणे। यथा,—
"समौ तु चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखोऽन्टप!"।
आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः। यथा,—
"शिखां बद्ध्वा वसित्वा तु निर्णिक्ते वाससी शुभे।
तूष्णीं भूत्वा समादाय नोद्गच्छन् विलोकयन्"॥*॥
शाखागवरोधे तु मनुः। यथा,—
"कायत्रैदशिकाभ्यान्तु न पित्र्येण कदाचन"।
मार्कण्डेयः। यथा,—
"सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियां।
नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्"॥
उदकग्रहणे परिमाणमाह भरद्वाजः। यथा,—
"आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् करं।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः"॥
याज्ञवल्क्यः॥ यथा,—
"अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदः।
हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासङ्ख्यं द्विजातयः॥
शुद्ध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः"।
अन्ततः ओष्ठप्रान्ते। प्रचेताः॥
"अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा।
हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्व्वाद्भिराचमेत्"॥
चतुर्व्वेति भावशुद्ध्यपेक्षया॥*॥
आचमनप्रकारमाह दक्षः।
"प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितं।
संहत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखं॥
संहृत्य तिसृभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै॥
सर्व्वाभिस्तु शिरोदेशं बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्"।
पुनःपुनरिति घ्राणादीनां गोलकद्वयाभिप्रायेण।
इति श्रीदत्तः॥*॥
वीक्षणानुष्णयोरपवादमाह यमः।
"रात्रावनीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः।
उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनां"॥*॥
मुखमार्जनानन्तरं व्यासः। "वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत्" इति सामवेदिक्रमः। यजुर्व्वेदिनान्तु गोतमः। "पादौ चाभ्युक्षयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्ध्नि दद्यात् उदकविन्दून्"॥*॥
इन्द्रियस्पर्शे विशेषमाह मनुः। "खानि चैव स्पृशेदद्भिः" इति। नाभिस्पर्शे व्यासः। यथा,—
"ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत्"।
इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये। यथा,—
"यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति दानव।
वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति मानवः"॥*॥
जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थञ्च जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमाह पैठीनसिः॥ "अन्तरुदके आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वहिरुदके आचान्तो वहिरेव शुद्धः स्यात् तस्मादन्तरेकं वहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्व्वत्र पूतो भवति" इति॥*॥ जलमात्रे जानोरूर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्नाचमनमाह विष्णुः। यथा,—
"जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्।
अधस्ताच्छतकृत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति"॥
हारीतः। यथा,—
"आर्द्रवासा जले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपं।
शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपं"॥*॥
आचमननिषेधे देवलः। यथा,—
सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः।
उष्णीषी वापि नाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः॥
न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन्।
न हसन् नैव संजल्पन्नात्मानञ्चैव वीक्षयन्॥
केशान्नीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करं"॥
आत्मानं हृदयं। तथा व्यासः।
"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्"॥
मरीचिः। यथा,
"न वहिर्जानु त्वरया नासनस्थो न चास्थितः।
न पादुकास्थो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः॥
भुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन।
जानुभ्यामूर्द्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्यति"॥
शाण्डायनः। यथा,
"स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनं।
प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्"॥*॥
द्विराचमननिमित्तानि॥
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च"॥
ब्रह्मपुराणं॥ यथा,
"होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत् सकृत्"॥*॥
अथाचमननिमित्तानि॥
"निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने।
उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्युपहतस्य च॥
सन्देहेषु च सर्व्वेषु शिखां बद्ध्वा तथैव च।
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत्॥
उष्ट्रवायससंस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनां"॥
हारीतः। यथा,
स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसम्भाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तुकाम आचामेत्॥*॥
अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः। यथा,
"क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्"॥
वृद्धशातातपः।
"व्रतकर्म्मणि निष्ठीवे दन्तश्लिष्टे तथानृते।
क्षुते पतितसंलापे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्"॥
मार्कण्डेयपुराणम्॥ यथा,
"कुर्य्यादालम्भनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्।
कुर्व्वीतालभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च॥
यथाविभवतो ह्येतत् पूर्व्वाभावे ततः परम्"॥*॥
आचमने जलाधारनिषेधमाह। उशनाः॥ यथा,
"कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्"॥
इति गोपालपञ्चाननकृताचारनिर्णयः॥
"आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करं।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः"॥
इति भारद्वाजः॥
"अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः॥
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः"॥
इति याज्ञवल्क्यः॥
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः"॥
इति मनुः॥
"स्त्रियास्त्रैदशिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः"॥
इति मिताक्षरा॥
आचमनकः, पुं, (आचमन + वुन्।) निष्ठीवनपात्रं। पिकदान डावर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रोण्ठः २ कटकोलः ३ पतद्ग्रहः ४। इति हारावली॥ ("कोणस्थिताङ्गानचकिताचमनकवाहिनि"। इति हर्षचरिते॥)

आचमनीयं, क्ली, (आचम्यतेऽनेन । आङ्+चम्+अनीयर् ।) मुखप्रक्षालनार्थंजलं । तद्दानविधिर्यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥
"दद्यादाचमनीयन्तु सुगन्धिबहुलैः शुभैः ।
कर्पूरवासितैर्व्वापि तथागुरुसुधूपितैः ॥
यथा तथा सुगन्धैर्व्वा प्रसन्नैः फेनवर्ज्जितैः ।
तत्तैजसेन पात्रेण शुक्लेनाथ प्रदापयेत् ॥
उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्ज्जितं ।
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ॥
केवलं तोयमात्रेण तदा दद्यान्नमिश्रितं ।
वासितन्तु सुगन्ध्याद्यैः कर्त्तव्यं यदि लभ्यते ॥
आयुर्ब्बलं यशोवृद्धिं प्रदायाचमनीयकं ।
लभते साधको नित्यं कामांश्चैव यथेप्सितान्" ॥

आचरणं, क्ली, (आङ्+चर्+ल्युट्) आचारः । व्यवहारः ॥ ("अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः" । इति नैषधे ।)

आचरितं, त्रि, (आङ्+चर्+क्तः) कृताचरणं । ("जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याचरिता द्विजैः" । इति काशीखण्डे ।) व्यवहृतं ॥ (यदुक्तं ।
"दारपुत्त्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनं ।
यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते" ॥
एतत्तु पारिभाषिकं ॥)

आचान्तः, त्रि, (आङ्+चम्+क्तः) कृताचमनः । यथा । बौधायनः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्त भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च" ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ।

आचामः, पुं, (आङ्+चम्+घञ्) आचमनं । इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥ (भक्षणं । पानं । यथा, काव्यप्रकाशे ।
"चकोर्य्य एव निपुणाश्चन्द्रिकाचामकर्म्मणि" ॥)

आचारः, पुं, (आङ्+चर्+घञ्) व्यवहारः । तत्पर्य्यायः । चरित्रं २ चरितं ३ चारित्रं ४ चरणं ५ वृत्तं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्नानाचमनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६९ श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः । व्यवहारः ॥ स तु विचारः । यथा बृहस्पतिः ।
"आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोऽभिधेयो जितः पूर्ब्बं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते" ॥
इति व्यवहारतत्त्वं ॥ चरित्रं । एतद्विवरणं सदाचारशब्दे द्रष्टव्यं ॥ (रघुः । २ । १० । "आचारलाजैरिव पौरकन्याः" ।)

आचारवर्ज्जितः, त्रि, (आचारेण वर्ज्जितः ।) आचारवहिर्भूतः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थितः । नियमरहितः ।)

आचारी, स्त्री, (आङ्+चार+ङीष्) हिलमोचिका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेलञ्चा इति ख्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिलमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

आचार्य्यः, पुं, (आङ्+चर्+ण्यत् ।) वेदाध्यापकः । वैदिकमन्त्रव्याख्याकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । मन्त्रव्याख्याकृत् २ । इत्यमरः ॥ द्रोणाचार्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते" ॥
इति मानवे २ । १४० ॥
(ततोऽनन्तरमाचार्य्यं परीक्षेत । तद्यथा,—
"पर्य्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्म्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्व्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमित्येवंगुणो ह्याचार्य्यः सुक्षेत्रमार्त्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्त्तृवच्चाप्रमत्तस्ततस्तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढ़तायामभिधानसौष्ठवस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः प्रयतेत सम्यक्" । इति चरकः ॥)

आचार्य्या, स्त्री, (आचार्य्य+टाप् ।) मन्त्रव्याख्याकर्त्री । इत्यमरसिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापनकर्त्री ।)

आचार्य्याणी, स्त्री, (आङ्+चर्+ण्यत्+ङीष्+आनुक् ॥) आचार्य्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा महावीरचरिते ॥
"त्र्यम्बकं देवमाचार्य्यमाचार्य्याणीञ्च पार्व्वतीं" ॥)

आचितं, क्ली, (आङ्+चि+क्त ।) दशभारपरिमाणं । इत्यमरः । २५ मोन इति भाषा ॥

आचितः, पुं, (आङ्+चि+क्त ।) शाकटो भारः । इत्यमरः । एक गाड़िर वोझा इति भाषा ॥ द्युतपलं । इति मेदिनी ॥

आचितः, त्रि, (आङ्+चि+क्तः) संगृहीतः । छन्नः । इति मेदिनी ॥ (एकत्र सन्निवेशितः, आकीर्णः, व्याप्तः, ग्रथितः, गुम्फितः । यथा भारविः ।
"कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ" ॥ यथा रघुवंशे ।
"अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती" ।)

आच्छुकः, पुं, वृक्षविशेषः । आच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रञ्जनद्रुः २ पत्नीकः ३ पत्रिकः ४ आत्रिकः ५ । इति रत्नमाला ॥

आच्छन्नं, त्रि, (आङ्+छद्+क्तः ।) आच्छादितं । आवृतं । यथा । "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनं" । इत्यमरः ॥
("पङ्कपांशुजलाच्छन्नं सुव्यक्तं दस्युविद्रुतं" । इति हितोपदेशः ॥)

आच्छादः, पुं, (आङ्+छद्+घञ् ।) वस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

आच्छादनं, क्ली, (आङ्+छद्+ल्युट् ।) वस्त्रं । इत्यमरः ॥ संपिधानं । अपवारिमाणं । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । ५९ ॥
"तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः" ॥)

आच्छादितं, त्रि, (आङ्+छद्+णिच्+क्तः) कृताच्छादनं । आवृतं । ढाका इति भाषा ।

आच्छुरितं, क्ली, (आङ्+छुर+क्तः) सशब्दहास्यं । नखवाद्यं । इति धरणिः ॥ आहतं । (यथा कथासरित्सागरे ।
"न सेहे कञ्चुकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः"

आच्छुरितकं, क्ली, (आङ्+छुर+भावे क्तः । ततः स्वार्थे कन्) सोल्लासहासः । इत्यमरः ॥ शस्त्रनखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ

आच्छोदनं, क्ली, (आङ्+छिद्+ल्युट् । ततः पृषोदरादित्वात् इत ओत् ।) मृगया । इत्यमरः ॥

आछ, इ, आयामे । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इत्यादौ हित्वाभावः प्रक्रि... भ्रमनिरासार्थः । इ आञ्छ्यते । आयामो दीर्घीकरणं । आञ्छति कटं शिल्पी । इति । दुर्गादास...

आजं, क्ली, (अज+अण् । अजसम्बन्धी छागस्य दु... मांसादिः) घृतं । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्यके ।
"गव्यमाजं तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् ।
अतो धातुविवृद्ध्यर्थमाजं मांसं प्रशस्यते" ॥)
(तथाच रामायणे । २ । ९१ । ६७ ।
"आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयः" ।
घृतार्थे—गव्यादिघृतभेदेन यदुक्तं तत्सर्व्वं घृ...शब्दे ज्ञातव्यं किन्त्वाजशब्दव्युत्पत्त्या दुग्धादि यदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदर्श्यते ॥
"आजं दधि भवेच्चोष्णं क्षयवातविनाशनं ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनं ॥
विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं ।
शस्तं कार्श्यापहं प्रोक्तं वातपित्तनिवर्हणं" ।
इति हारीतसुश्रुतौ ॥
"नातिशीतं गुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलं ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणं" ।
इति चरको वाभटश्च ॥
"गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितं ।
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः" ।
"दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहं ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ॥
विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं" ॥
"आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।
कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु" ।
इति च सुश्रुतः ॥)

आजकं, क्ली, (अज+वुञ्) अजसमूहः । छागे... पाल इति भाषा । इत्यमरः ॥

आजकारः, पुं, (आज+कृ+अण्) शिववृषः इति शब्दरत्नावली ॥

आजगवं, क्ली, (अजगव+प्रज्ञाद्यण्) शिवधनुः इति हेमचन्द्रः ॥

आजन्मसुरभिपत्रः, पुं, (आ जन्मनः सुरभीणि पत्राणि यस्य सः) मरुवकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आजानेयः, पुं, स्त्री, (अज्+घञ्+आज+आनेय...) कुलीनाश्वः । श्रेष्ठघोटकः । इत्यमरः ॥ "शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः" ॥ इत्यश्वतन्त्रं

आजिः, स्त्री, (अज्+इण्) । युद्धं । समानभूमिः

इत्यमरकोषमेदिन्यौ। व्याप्तं। इति हेमचन्द्रः॥ (युद्धार्थे यथा,—“आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य”। इति रघुः।७।४२।) आक्षेपः। इति शब्दरत्नावली॥

आजीवः, पुं, (आङ्+जीव+घञ्।) जीविका। इत्यमरः॥ (“वक्तमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे”॥ इति रामायणे।)

आजुः, [र्] स्त्री, (आङ्+जुर्+क्विप्।) आजूः। विष्टिः। इति स्वामी॥

आजूः, स्त्री, (आ+जुंगतौ+क्विप् दीर्घश्च।) वेतनं विना कर्म्मकारः। वेगार इति भाषा। इत्यमरः॥ (यदुक्तम्, “हठादमृतिकः क्लेशो विष्टिराजूश्च कीर्त्त्यते”।)

आज्ञप्तः, त्रि, (आ+ज्ञा+णिच्+क्त।) आज्ञाप्राप्तः। यथा, देवीमाहात्म्यम्।
“आज्ञप्तास्ते ततो दैत्याश्चण्डमुण्डपुरोगमाः।
चतुरङ्गबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः”॥

आज्ञा, स्त्री, (आङ्+ज्ञा+अङ्+टाप्।) आदेशः। तत्पर्य्यायः। अववादः २ निर्देशः ३ निदेशः ४ शासनं ५ शिष्टिः ६। इत्यमरः॥ (“तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञां”। इति कुमारे। ३। २२।
“पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत्” इति रघौ। १२। ७।)

आज्ञाकारी, [न्] त्रि, (आज्ञा+कृ+णिन्।) आज्ञया कर्म्मकारी। आज्ञावहः। आज्ञानुवर्त्ती॥

आज्ञाचक्रं, क्ली, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठचक्रम्। तथा च तन्त्रे,—“आज्ञानामाम्बुजं तद्धिमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं हक्षाभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवपुर्नेत्रपत्रं सुशुभ्रं। तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता॥ एतत् पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्”॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः॥

आज्ञापकः, त्रि, (आङ्+ज्ञा+णिच्+ण्वुल्।) आज्ञाकर्त्ता।

आज्ञापत्रं, (आज्ञायै पत्रं।) क्ली आदेशलिपिः। निदेशलिखनं। हुकुमनामा इति पारस्यभाषा॥

आज्ञापनं, क्ली, (आङ्+ज्ञापि+ल्युट्।) विज्ञापनं। जानान इति भाषा॥

आज्ञप्तः, त्रि, (आङ्+ज्ञापि+क्त।) आज्ञप्तिविशिष्टः। लब्धाज्ञः। आज्ञाप्राप्तः॥

आज्यं, क्ली, (आङ् सूर्य्यात् अज्यते संस्कार्य्यामिति क्यप्।) घृतं। इत्यमरः॥ श्रीवासः। इत्यजयपालः॥ (यागक्रियासाधनं तैलदुग्धादिकमपि आज्यशब्देनोच्यते। यदुक्तं यज्ञसङ्ग्रहे।
“घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकं।
आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते”॥
यथा रघुवंशे। ७।२०। “तमर्पिता भोजपतेः पुरोधाः हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः”॥)

आज्यभागः, पुं, (आज्यस्य भागः) ऋग्वेदिनां अग्नेरुत्तरभागे जुहोत्याग्निसम्प्रदानकाहुत्याहुतिः तद्दक्षिणभागे सोमसम्प्रदानकाहुतिश्च। इति कालेशिः।
यजुर्वेदिनान्तु अग्नेरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादिप्राच्यन्तघृतधारा। इति पशुपतिः॥

आञ्जनेयः, पुं, (अञ्जनाया अपत्यं, अञ्जना+ढक्।) अञ्जनानामवानरीपुत्रः। स तु हनूमान्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा महानाटके।
“उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं
यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः।
आदाय तेनैव ददाह लङ्कां
नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयं”॥)

आञ्जिनेयः, पुं, (आञ्जन+ढक्+इट्।) जन्तुविशेषः। आजनाइ इति ख्यातः। इति शब्दमाला॥

आटिः, पुं, (आङ्+अट+इन्।) पक्षिविशेषः। शराखि इति ख्यातः। इत्यमरः॥

आटीकनं, क्ली, (आङ्+टीक्+ल्युट्।) वत्सानां गमनं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आटीकरः, पुं, (आटीक+र।) वृषः। इति भूरिप्रयोगः॥

आटोपः, पुं, (आङ्+टुप्+घञ्।) दर्पः। इति हेमचन्द्रः॥ वायुजन्य-उदरगुड़गुड़ाशब्दः। इति वैद्यकं॥ (गर्व्वः, सम्भ्रमः, संरम्भः। यथा-पञ्चतन्त्रे
“विषं भवतु मावाभूत् फटाटोपो भयङ्करः”।
यथा शिशुपालबधे। ‘साटोपमुर्व्वीमनिशं नदन्तः’।
“आटोपहृल्लासवमीगुरुत्व-
स्तैमित्यमावाहकफप्रसेकैः”।
इति माधवकरः॥)

आड़म्बरः, पुं, (आङ्+दम्+वरच्। ततः द स्थाने ड। आड़म्ब्यते इवि क्षेपे घञ् भावे वा। आड़म्बं राति रमयति वा आतोऽनुपेति कः। मूलविभुजेति वा कः। आड़म्बयति वा बाहुलकादरन्।) पटहः। तूर्य्यरवः। गजेन्द्रगर्जनं। इत्यमरः॥ आरम्भः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्ष्म। दर्पः। इति मेदिनी॥ क्रोधः। इति स्वामी॥ हर्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (आयोजनं। एकत्र सन्निवेशः, यथा, भामिनीविलासे। “धातः किं नु विधौ विधातुमुचितो धाराधराड़म्बरः”॥ युद्धं। रवार्थे यथा,
“असारस्य पदार्थस्य प्रायेणाड़म्बरो महान्।
नहि तादृक्ध्वनिः स्वर्णे यथा कांस्ये प्रजायते”॥)

आड़िः, स्त्री, (आङ्+अड़+इन्।) शरालिपक्षी। इत्यमरः॥ स्वनामख्यातमत्स्यविशेषः। अस्याः गुणाः। गुरुत्वं। स्निग्धत्वं। वातश्लेष्मप्रकोपनत्वं। अतिबलशुक्रमेधाभिवृद्धिकारित्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ (विश्वामित्रशापेन वशिष्ठो महर्षिराड़िपक्षिरूपतां गतः इति पौराणिकी कथा॥ यथा मार्कण्डेयपुराणे आड़िवकयुद्धे,—
“श्रुत्वा शापं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः।
त्वमप्याड़िर्भवस्वेति प्रतिशापमयच्छत॥
आड़िं सोऽप्युन्नतग्रीवो बकः पक्षामताड़यत्”॥)

आड़ूः, पुं, (अल शब्दे। अनेकार्थेभ्यः।) उडुपः। भेला माड़ इत्यादि भाषा। इत्युणादिकोषः।

आढ़कं, क्ली, (आ समन्तात् ढौक्यते ढौक्यते वा ढौक गतौ अच् घञ् वा पृषोदरादिः। परिमाणविशेषः। आढ़ा इति भाषा। यथा,—
“शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्योजनमायतं।
आढ़कस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्त्तितं”॥
अपि च॥
“त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं।
विंशयोजनगम्भीरमाढ़कं परिकीर्त्तितं”॥
इति गणपतिभट्टः। इति ज्योतिस्तत्त्वं॥

आढ़कः, पुं, क्ली, चतुःप्रस्थपरिमाणं। आड़ी इति भाषा। इत्यमरः॥ द्रोणचतुर्थभागः। इति लीलावती॥ अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिरित्यादिवचनात् षट्पञ्चाशदधिकद्विशतमुष्टिर्भवति। व्यवहारे षोड़शसेरो विंशतिसेरो वा। वैद्यकमते षड्शरावपरिमाणं। तत्पर्य्यायः। पात्रं २ कांसं ३ भाजनं ४। इति परिभाषा॥
(“चतुःप्रस्थैस्तथाढ़कं।
भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत्”॥
इति शार्ङ्गधरः।
“चतुःप्रस्थमथाढ़कं।
“पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसंप्रस्थाष्टकन्तथा”॥
इति चरकः।)
अपचयविवक्षायां आढ़किकेत्यपि स्यात्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ आढ़िका। इति भरतः॥

आढ़किकः, त्रि, (आढ़क+ठञ्।) आढ़कपरिमितबीजवपनादियोग्यक्षेत्रादिः। इत्यमरः॥

आढ़की, स्त्री, शमीधान्यविशेषः। अरहर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तुवरी २ वर्ण्या ३ करवीरभुजा ४ वृत्तवीजा ५ पीतपुष्पा ६। अस्याः गुणाः। कषायत्वं। मधुरत्वं। कफपित्तनाशित्वञ्च। तद्विदलगुणाः। ईषद्वातविकारित्वं। गुरुत्वं। ग्राहित्वञ्च। पीता रक्ता सिता चिविधेयं। श्वेता दोषदा। लोहिता वृष्या बल्या पित्तलापादिहन्त्री च। पीता दीपनी पित्तदाहध्वंसिनी च॥ तद्यूषं बल्यं। इति राजनिर्घण्टः॥ अमरमते तत्पर्य्यायः। काक्षी २ मृत्तत्सा ३ तुवरिका ४ मृतालकं ५ सुराष्ट्रजं ६। भरतमल्लिकमते एतत् षट्कं अरहरस्य। सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्यगन्धद्रव्यस्य। केषाञ्चिन्मते सुगन्धिमृत्तिकायाः॥ (अस्याः पर्य्यायगुणावाह।
“आढ़की तुवरी चापि सा प्रोक्ता शणपुष्पिका॥
आढ़की तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः।
ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्”॥
इति भावप्रकाशः॥
“मृदुः कषाया च सरक्तपित्तं
निहन्ति कासानतिवातला स्यात्।
गुल्मज्वरारोचककासहृद्धि-
हृद्रोगदुर्नामहराढ़की स्यात्”॥
इति हारीतः॥
“आढ़की कफपित्तघ्नी वातला,”। इति चरकः॥
“आढ़की कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी”।
इति सुश्रुतः॥)

आढ़कीनः, त्रि, (आढ़क + ख ।) आढ़किकः । इत्यमरटीका ॥

आढ्यः, त्रि, (आढौकते ढौकृ गतौ बाहुलकात् क्यः ।) धनवान् । इत्यमरः ॥ युक्तः । विशिष्टः । अन्वितः । यथा, धनाढ्यः गुणाढ्य इत्यादिः ॥ (यथा मनुः ८ । १६९ ।
"बलात्कारोपनीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ् नृपः" ।
यथा भगवद्गीतायां,—
"आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया" ॥)

आद्यकः, त्रि, (अद्यक एव स्वार्थे अण् ।) अद्यकः । अधमः । इति रायमुकुटः ॥

आद्यीनं, त्रि, (अद्यु + खञ् ।) अग्यं । अग्युधाम्योऽद्भवोचितक्षेत्रं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

आणिः, पुं, स्त्री, (अण + इन् ।) अक्षाग्रकीलकः ॥ अश्रिः । सीमा । इति मेदिनी ॥

आतङ्कः, पुं, (आङ् + तकि + घञ् ।) रोगः ।
(यथा, याज्ञवल्क्यः,—
"दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः" ।)
सन्तापः । शङ्का । (यथा, महावीरचरिते,—
"आतङ्कभ्रमसाहसव्यतिकरोत्कम्पःक्षणंसह्यतां" ।)
मुरजध्वनिः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("नानातन्त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसां ।
सुखं विज्ञातुमातङ्कमयमेव भविष्यति" ॥
इति माधवकरः ॥
रोगार्थे उदाहरणं यथा सुश्रुते ।
"प्रश्नेन च विजानीयात् देशं कालं जातिं सात्म्यमातङ्कसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमित्यादि" ॥
ज्वरार्थे पर्य्यायामाह ।
"ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।
एकार्थनामपर्य्यायैर्विविधैरभिधीयते" ॥
इति चरकः ॥)

आतञ्चनं, क्ली, (आङ् + तञ्चु + ल्युट् ।) प्रतिवापः । गलितस्य स्वर्णादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्णनं । इति स्वामी ॥ निक्षेपणं । इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः । इति रायमुकुटः ॥ द्रवद्रव्यप्रक्षेपणोचितचूर्णं । इति सारसुन्दरी ॥ जवनं । वेगः । आप्यायनं । तर्पणं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

आततायी, [न्] त्रि, (आतत + अय + णिनि ।) वधोद्यतः । इत्यमरः ॥
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन" ॥
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

आतपः, पुं, (आङ् + तप + अच् ।) रौद्रं । तत्पर्य्यायः । प्रकाशः २ द्योतः ३ । इत्यमरः ॥ दिनज्योतिः ४ सूर्य्यालोकः ५ दिनप्रभा ६ रविप्रकाशः ७ प्रद्योतः ८ तमारिः ९ तापनः १० द्युतिः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । रूक्षत्वं । स्वेदमूर्च्छातृष्णादाहवैवर्ण्यजनकत्वं । नेत्ररोगप्रकोपनत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
("आतपः कटुको रूक्षः स्वेदमूर्च्छातृषावहः ।
दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपनः" ॥
"आतपः पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत् ।
दाहवैवर्ण्यकारी च" इति सुश्रुतः ॥
यथा शाकुन्तले,—
"कथमातपे गमिष्यसि परिबाधाकोमलैरङ्गैः" ॥
यथा ऋतुसंहारे, ११ ।—
"मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशम्" ॥)

आतपत्रं, क्ली, (आतप + त्रै + कः ।) छत्रं । इत्यमरः ॥
(यथा शाकुन्तले,—
"राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रं" ।
यथा रामायणे,—
"पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि" ॥
"छत्रशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः" ।)

आतपत्रकं, क्ली, छत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आतपवारणं, क्ली, (आतप + वारि + ल्युट् ।) छत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, ३ । ७० ।
"नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणं" ।
"अनुदितान्यसितातपवारणः" ॥)

आतपाभावः, पुं, (आतपस्य अभावः । षष्ठीतत्पुरुषः ।) छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आतरः, पुं, (आङ् + तॄ + अप् । आतरत्यनेन, पुंसि संज्ञायामिति घः) नद्यादितरणाय देयकपर्दकादिः । तत्पर्य्यायः । तरपण्यं २ । इत्यमरः ॥ पाराणिकड़ि नौकाभाड़ा इति भाषा ॥

आतर्पणं, क्ली, (आङ् + तृप् + ल्युट् ।) प्रीणनं । तृप्तिः । मङ्गलालेपनं । आलिपना इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी ।
"आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च" ॥)

आतापी, [न्] पुं, (आङ् + तापि + णिनि ।) आतायी । चिल्लः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (असुरभेदः । चिल इति ख्यातः पक्षिभेदः ॥)

आतायी, [न्] पुं, (आङ् + ताय + णिनि ।) चिल्लः । चिल इति भाषा । इत्यमरः ॥

आतारः, पुं, (आङ् + तॄ + घञ् ।) आतरः । तरपण्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

आतिः, पुं, (अत + इण् ।) पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

आतिथेयः, त्रि, (अतिथि + ढञ् । अतिथौ साधुः ।) अतिथिसेवाकारकः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे, ५ । २
"प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥
यथा कुमारसम्भवे, ५ । ३१ ।
"तमातिथेयी बहुमानपूर्व्वया सपर्य्यया" ।
यथा मनुः, ३ । १८ ।
"दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु" ।

आतिथ्यं, त्रि, (अतिथि + ञ्य ।) अतिथ्यर्थवस्तु । अतिथिभक्ष्यादिद्रव्यं इत्यमरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ ("यथा हितोपदेशे ।
"अरावप्युचितं कार्य्यमातिथ्यं गृहमागते" ॥)

आतिथ्यः, पुं, अतिथिः । इति मेदिनी ॥

आतुः, पुं, (आङ् + तॄ + डुः ।) भेलकः । भेला भाड़ इत्यादि भाषा । इति शब्दमाला ॥

आतुरः, त्रि, (आङ् + तुर + क) रोगी । तत्पर्य्यायः । आमयावी २ विकृतः ३ व्याधितः ४ अपटुः ५ अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे । वैद्यानामातुरः श्रेयान् । यथा मनुः, ४ । १२
"न ज्ञानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि" ।
आतुरावस्थास्वपि कार्य्याकार्य्यं प्रति कालाकाल संज्ञा । तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषज कालोऽकालः पुनरस्येति । एतदपि भवत्यवस्था विशेषेण तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकाल संज्ञा । तस्य परीक्षा मुहुर्म्मुहुरातुरस्य सर्व्व वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थं । अतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्य मानं यौगिकं भवति । कालोहि भैषज्यप्रयोग पर्य्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयति ॥ इति चरकः ॥
आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत इति सुश्रुतः ॥)

आदृप्यं, क्ली, (आङ् + दृप् + क्यप् ।) फलविशेषः आता इति भाषा । अस्य गुणाः । तृप्तिजनकत्वं रक्तवर्द्धकत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं । बलमांस कारित्वं । हृद्यत्वं । दाहरक्तपित्तवायुनाशित्व इति द्रव्यगुणः ॥

आतोद्यं, क्ली, (आङ् + तुद + ण्यत् ।) वाद्यं । तच्चतुर्विधं । वीणादिवाद्यं ततं १ मुरजादिवाद्यं आनद्धं २ वंशादिवाद्यं सुषिरं ३ कांस्यतालादिवाद्यं घनं ४ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । "स्वजमातोद्य रोमिवेशितां ।
"आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधं" ॥)

आत्तगन्धः, त्रि, (आत्तः अरिणा गृहीतः गन्धो गर्व्वो यस्य सः बहुव्रीहिः ।) दूरीभूताहङ्कारः । तत्पर्य्यायः । अभिभूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गृहीतगन्धः ॥ (यथा रघुवंशे १३ । ७ ।
"पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
शरण्यमेनं शतशो महीध्राः" ।)

आत्तगर्व्वः, त्रि, (आत्तः अरिणा गृहीतः गर्व्वो यस्य सः बहुव्रीहिः ।) अरिणा गृहीतगर्व्वः । दूरीभूताहङ्कारः । भग्नदर्पः । इत्यमरः ॥

आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता । तृतीया तत्पुरुषः लताविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्य्यायः मर्कटी २ कण्डुरा ३ अव्यण्डा ४ कच्छुरा जटा ६ जडा ७ शूकशिम्बा ८ आमगुप्ता ऋषभी १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमाला ("माषैः समानं फलमात्मगुप्तं" । इति सुश्रुत विशेषोऽस्याः कपिकच्छुराशब्दे ज्ञातव्यः ।)

आत्मग्राही, [न्] त्रिः, (आत्मन् + ग्रह + णिनि आत्मम्भरिः । स्वार्थी ॥

आत्मघाती, [न्] त्रि, (आत्मन् + हन् + णिनि आत्महन्ता । यथा कूर्म्मपुराणे ॥
"व्यापादयेद्वृथात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकं" ।
आत्महननकर्त्ता । अवैधबुद्धिपूर्व्वकात्महनन प्रायश्चित्तं यथा,—
'इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढ़ा विषादिनः ।

घातयन्ति स्वमात्मानं चण्डालादिहताश्च ये ॥
तेषां शुश्राश्च शौचाश्च दयया समभिप्लुताः ।
यच्च श्राद्धं प्रवक्ष्यामि विष्णुनामप्रतिष्ठितं ॥
तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे” ।
इति हेमाद्रौ वृद्धशातातपेनोक्तम् ॥
“आत्मनो घातस्युश्चर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयं ।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च निंशत् कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
अर्व्वाक् संवत्सरात् कुर्य्याद्दहनादि यथोदितं ।
कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुषः” ॥
इदञ्चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुचितं कार्य्यम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
अन्यत् पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ आत्मत्यागिषु विशेषमाह गौतमः । “प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्” इति । प्रायो महाप्रस्थानं । अनाशकमनशनं । प्रपतनं शैलशिखरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तैः शास्त्रविहितमार्गेण इच्छापूर्व्वकमृतानामशौचादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
“चाण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मिणां ॥
उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।
नोपतिष्ठति तत्सर्व्वं अन्तरीक्षे विनश्यति” ॥
यथा मनुः ।
“वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां ।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्त्ततोदकक्रिया” ॥
वृथासङ्करजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहायज्ञादिरहिताः । सङ्करजाताः प्रतिलोमजाः ॥*॥ प्रमादात् पूर्व्वोक्तनिमित्तैर्म्मरणे विद्यते एवाशौचादिकं । अतएवाङ्गिराः ।
“अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया” ॥
चाण्डालादिमृताहिताग्न्यादीनां प्रतिपत्तिकर्म्म च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं ।
“वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथामृते” ॥
वृथामृतः अविहितमार्गेण मृतः । तथा,—
“आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापनं मतं” ॥
गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणं ॥ * ॥ एवं पूर्व्वोक्तनिन्दितमरणे मृतानां क्लेशादिनाशाशौचोर्द्ध्वदैहिककरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाम्नातं ।
“कृताग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं तथा ।
“रज्जुच्छेदाश्रुपातञ्च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति” ॥ इति ।
एतच्च बुद्धिपूर्व्वे प्रत्येकमन्यादिकरणे ॥
अबुद्धिपूर्व्वके तु संवर्त्तः ।
“एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्” ॥
यच्च सुमन्त्वादिभिर्मासं भैक्ष्याहारत्वश्रवणञ्च ।
तथा एकरात्राभोजनादिकं चाभिहितं तदशक्तविषये देशकालाद्यपेक्षानुसारेण योजनीयं ॥*॥
यस्तु वृद्धादिर्लुप्तनित्यक्रियस्तस्यात्मघातनमप्यनुज्ञातमादिपुराणे ।
“वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्” ॥
तथा,—
“गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
प्रयागे वटशाखायां देहत्यागं करोति यः ॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्व्वेषां सर्व्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा ॥
अशौचं स्यात् त्र्यहं तेषां वज्राग्नाहतेषु च ।
वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ॥
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित् क्वचित्” ।
विवस्वान् ।
“सर्व्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः” ॥
धर्म्मार्ज्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिरूपप्रायश्चित्तासमर्थस्य । एवं शास्त्रविहितमार्गेण मृतानां चाण्डालादिमृतानां संवत्सरादूर्द्ध्वमौर्द्ध्वदैहिकं कार्य्यं । षट्त्रिंशन्मते ।
“गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् कुर्य्यात् सर्व्वमेवौर्द्ध्वदैहिकं” ॥*॥
अत्रापरं विशेषमाह पराशरः ।
“चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्व्विप्रैर्हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्मघातकः ॥
दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्ज्जितं ।
दग्ध्वास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेत्” ॥ * ॥
संवत्सरादर्व्वागपि तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादिप्रायश्चित्तं विधाय नारायणबलिञ्च कृत्वा चौर्द्ध्वदैहिकं कार्य्यं । आयुषोऽनित्यत्वेन संवत्सरानन्तरमौर्द्ध्वदैहिकादिलोपप्रसङ्गात् । तत्र नारायणबलिं कृत्वा । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।
“नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेत् शौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः” ॥
नारायणबलौ कृते चौर्द्ध्वदैहिककरणे भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ सर्पहते तु विशेषः । संवत्सरं यावत् पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षां गाञ्च व्यासोद्देशेन ब्राह्मणाय दत्त्वा चौर्द्ध्वदैहिकं कुर्य्यात् ॥ * ॥
नारायणबलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितं ।
“एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ।
विष्णुं समर्च्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥
दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
तिलमिश्रान् प्रदद्याद्वै संयतो दक्षिणामुखः ॥
विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ।
नामगोत्रग्रहं कृत्वा पुष्पैरभ्यर्च्चनं ततः ॥
धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरं ।
विद्यातपःसमृद्धान् वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥
निमन्त्रयेत विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥
विष्णोरभ्यर्च्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।
उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥
मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्व्वं कुर्य्यादतन्द्रितः ।
आवाहनादि यत् प्रोक्तं दैवपूर्व्वं तदाचरेत् ॥
तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रस्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ॥
पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च दैवरूपमनुस्मरन् ।
प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
यमाय सानुचाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।
मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्व्वमतःपरं ॥
विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्व्ववत् क्षिपेत् ।
विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभिः समर्च्चयेत् ॥
एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्च्चयेत् ।
गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
ततस्तिलाम्भो विप्रास्तु हस्तैर्द्दर्भसमन्वितैः ।
क्षिपेयुर्गोत्रपूर्व्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दद्युः समाहिताः ।
मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः” ॥
भविष्यपुराणे ।
“सुवर्णतारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां ।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयात्” ॥
इति मदनपारिजाते ५ स्तवकः ॥
आत्मघोषः, पुं, (आत्मानं घोषयतीति । आत्मन् + घुष् + अण् ।) काकः । इत्यमरः ॥ कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
आत्मजः, पुं, (आत्मन् + जन् + डः । आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः ।) पुत्रः । इत्यमरः ॥मनुः,१७।१४।
“तस्यार्थे सर्व्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजं” ।
यथा रामायणे,—
“दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजां” ॥)
आत्मजन्मा [न्] पुं, (आत्मनः जन्म यस्य सः बहुव्रीहिः ।) पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा कुमारसम्भवे, ६ । २८ ।
“अत आहर्त्तुमिच्छामि पार्व्वतीमात्मजन्मने” ।
यथा रघुवंशे, १ । ३३ ।
“तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ॥)
आत्मजा, स्त्री,(आत्मन् + जन् + ड + आप् ।) कन्या । इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
आत्मतत्त्वं, क्ली, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम् ।) तत्त्वज्ञानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक्चैतन्यमेवात्मतत्त्वं । पुत्रादिभासकं नित्यशुद्धत्वादिस्वरूपमेवात्मवस्त्विति यावत् । एतद्विवरणं यथा ।
“इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयमयमारोपयतीति विशेष उच्यते । तथाच । अतिप्राकृतस्तु आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि श्रुतेः स्वस्मिन्निव स्वपुत्रेऽपि प्रेमदर्शनात् पुत्रे पुष्टे नष्टेऽहमेव पुष्टो नष्टश्चेत्याद्यनुभवाच्च पुत्र आत्मेति वदति ॥
१ ॥ चार्व्वाकस्तु स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादि श्रुतेः प्रदीप्तगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहं कृशोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति ॥ २ ॥ अपरश्चार्व्वाकः तेऽप्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रूयु

रित्यादिश्रुतेः इन्द्रियाणामभावे शरीरचलना-भावात् काणोऽहं वधिरोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च इन्द्रियाण्यात्मेति वदति ॥ ३ ॥ अन्यस्तु चार्व्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणा-भावे इन्द्रियचलनायोगात् अहमशनायावानहं पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति ॥ ४ ॥ इतरस्तु चार्व्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादेर-भावात् अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनु-भवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धस्तु अन्यो ऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्त्तुरभावे करणस्य शक्त्यभावात् अहं कर्त्ताहं भोक्ता इत्या-द्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकर-तार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्श-नात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञान-मात्मेति वदतः ॥ ७ ॥ भट्टस्तु प्रज्ञानघन एवानन्द-मय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसद्-भावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञा-नोपहितं चैतन्यमात्मेति वदति ॥ ८ ॥ अपरबौद्धः असदेवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्व्वा-भावादहं सुप्तः सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभाव-परामर्शविषयानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदति ॥ ९ ॥ एतेषां पुत्त्रादीनां शून्यपर्य्यन्तानामनात्मत्व-मुच्यते। एतैरतिप्राकृतादिवादिभिरुक्तेषु श्रुति-युक्त्यनुभवाभासेषु पूर्व्वपूर्व्वोक्तश्रुतियुक्त्यनुभवाभासा-नामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यानुभवाभासैरात्मबाधदर्श--नात् पुत्त्रादीनामनात्मत्वं स्पष्टमेवेति ॥ * ॥ किञ्च प्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमना अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य पुत्त्रादिशून्यपर्य्यन्तस्य जड़स्य चैतन्यभास्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभव प्राबल्याच्च तत्तच्छ्रुतियुक्त्यनुभवाभासानां बाधित-त्वादपि पुत्त्रादिशून्यपर्य्यन्तमखिलमनात्मैव। अत-स्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक्-चैतन्यमेवात्मतत्त्वमिति वेदान्तविदनुभवः"। इति वेदान्तसारः (५०—५८)।

आत्मदर्शः, पुं, (आत्मन् + दृश् + घः।) दर्पणः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रघुवंशे। "निश्वासवाष्पापगमात्प्रपन्नः। प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः"।)

आत्मनीनं, त्रि, (आत्मन् + खः।) आत्मने हितं। इति व्याकरणं॥ पथ्यं। इति राजनिर्घण्टः॥ ("भजनिर्वृतिमात्मनीनाम्"। इति प्रबोधचन्द्रोदयः।)

आत्मनीनः, पुं, (आत्मन् + ख।) सुतः। श्यालः॥ प्राणाधारः। विदूषकः। इत्यजयः॥

आत्मबन्धुः, पुं, (आत्मनः बन्धुः। षष्ठीतत्पुरुषः। यदुक्तं "आत्ममातृष्वसुः पुत्त्रा आत्मपितृष्वसुः सुताः। आत्ममातुलपुत्त्राश्च विज्ञेया आत्म-बान्धवाः"।) पितृष्वसृपुत्त्रः। मातुलपुत्त्रः। मातृ-ष्वसृपुत्त्रः। इति स्मृतिः॥

आत्मवीरः, पुं, (आत्मा वीरइव यस्य।) प्राणवान्। श्यालकः। विदूषकः। इति मेदिनी॥

आत्मभूः, पुं, (आत्मन् + भू + क्विप्।) ब्रह्मा। काम-देवः। इत्यमरः॥ विष्णुः। शिवः। इति शब्द-रत्नावली॥

(यथा रघुवंशे १०। २०।

"सर्व्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्व्वयोनिस्त्वमात्मभूः"।)

आत्ममूली, स्त्री, (आत्मन् + मूल + ङीप्।) दुरा-लभावृक्षः। इति शब्दमाला॥ (दुरालभाशब्दे ऽस्याविशेषो ज्ञेयः।)

आत्मम्भरिः त्रि, (आत्मानं बिभर्त्तीति, आत्मन् + भृ + इन् + मुम्।) आत्मोदरमात्रभरणकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। कुक्षिम्भरि २ स्वोदरपूरकः ३। इत्यमरः॥ (आधुनः, परार्थवैमुख्येन स्वार्थ-साधनपरः। यथा भट्टिकाव्ये। "आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां"॥ यथा हितोपदेशे।

"शिष्टैरप्यविशेषज्ञ उग्रश्च कृतनाशकः।

त्यज्यते किं पुनर्नान्यैः यत्नाप्यात्मम्भरिर्नरः"॥)

आत्मयोनिः, पुं, (आत्मैव योनिरुपादानकारणमस्य बहुव्रीहिः॥) ब्रह्मा। विष्णुः। शिवः। कामदेवः। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ (यथा कुमारे ३। ७०।

"ददर्श चक्रीकृतचारुचापं

प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं"॥)

आत्मरक्षा, स्त्री, महेन्द्रवारुणीवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥ (आत्मशरीररक्षणं।)

आत्मशल्या, स्त्री, शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

आत्मश्लाघा, स्त्री, (आत्मनः श्लाघा।) आत्मगर्व्वः। स्वीयप्रशंसा॥

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या।) आत्मघातः। स्ववधः॥

आत्महा, [न्] पुं, (आत्मन् + हन् + क्विप्।) देवलः। इति शब्दरत्नावली॥ आत्मघाती। "नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं। मया-नुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा"॥ इति श्रीभागवतं॥ (अपरञ्च यथा, "लब्ध्वा कथञ्चित् नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनं। यस्त्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढ़धीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्"॥)

आत्मा, [न्] पुं, (अतति सन्ततभावेन जाग्रदादि-सर्व्वावस्थासु अनुवर्त्तते, अत सातत्यगमने + मनिण्।) यत्नः। धृतिः। बुद्धिः। स्वभावः। ब्रह्म। देहः। इत्यमरः॥ मनः। इति मेदिनी॥ परव्यावर्त्तनं। इति धरणी॥ पुत्त्रः। इति शब्दरत्नावली॥ जीवः। अर्कः। हुताशनः। वायुः। इति हेमचन्द्रः॥

("आत्मनः करणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते"।

"अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः"।

"चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते"।

"देही सर्व्वगतो ह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये।

सर्व्वाः सर्व्वाश्रयस्थास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः"॥

"विभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्व्वगतो महान्।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतं"॥

"आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारम्पर्य्यमनादिकं"।

"स सर्व्वगः सर्व्वशरीरभृच्च,

स विश्वकर्म्मा स च विश्वरूपः।

स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च,

स नित्ययुक् सानुशयः सएव॥

रसात्ममातापितृसम्भवानि,

भूतानि विद्याद्दश षट् च देहे।

चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि,

स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु॥

भूतानि मातापितृसम्भवानि,

रजश्च शुक्रञ्च वदन्ति गर्भे।

आप्याय्यते शुक्रमसृक्प्रभूतै-

र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि॥

भूतानि चत्वारि तु कर्म्मजानि,

यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भं।

सवीजधर्म्मा ह्यपरापराणि,

देहान्तराण्यात्मनि याति याति॥

रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः,

कर्म्मात्मकानां मनसो मनस्तः।

भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदाः

रजस्तमस्तत्र च कर्म्महेतुः॥

अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपै-

रात्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः।

न कर्म्मणा नैव मनोमतिभ्यां

न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः"॥

इति चरकः॥

"यदा यदात्मासक्तिमानयं भवे-

त्तदा मनस्तत्त्वधितिष्ठतीन्द्रियं।

ततो मनोऽधिष्ठितमिन्द्रियं घटे-

प्रवर्त्तते संशयबुद्धिसम्भवे"॥

इति वैद्यकवादार्थदर्पणं॥)

आत्माधीनः, पुं, (आत्मनोऽधीनः।) पुत्त्रः। प्राणा-धारः। श्यालकः। विदूषकः। इति हेमचन्द्रः॥

आत्माशी, [न्] पुं, (आत्मन् + अश + णिन्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आत्माश्रयः, पुं, (आत्मा आश्रयो यस्य सः।) तर्क-विशेषः। तस्य लक्षणं। स्वापेक्षापादकप्रसङ्गत्वं। अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या। तन्माद्या यथा। एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यात् एतद्घटज्ञानभिन्नं स्यात्। द्वितीया तु घटो ऽयं यद्येतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यात्। तृतीया च अयं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति॥

आत्मीयः, त्रि, (आत्मन् + छ।) स्वकीयः। आत्मीयः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रघुवंशे।

"प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः"।

कुमारसम्भवे। २। १९॥

"किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा"।)

आत्मोद्भवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा।) माषपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ कन्या। पुत्रे, पुं। (माषपर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः।)

आत्रेयः, पुं, (अत्रेरपत्यं पुमान्। अत्रि + ढक्।) अत्रिमुनिपुत्त्रः। स च दत्तः। दुर्व्वासाः। चन्द्र।

इति मेदिनी ॥ शरीरस्थरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आत्रेयिका, स्त्री, (अत्रि + ढक् + कन् + टाप् ।) ऋतुमती । इति हलायुधः ॥

आत्रेयी, स्त्री, (अत्रि + ढक् + ङीप् ।) पुष्पवती स्त्री । (यथाह अङ्गिराः,—
"आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् आत्रेयीघ्नस्तथैव च" ॥)
नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अत्रिमुनिपत्नी ।) यथा भारते,—
"सरयूर्वारवत्या च लाङ्गली च सरिद्वरा ।
करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानदः" ॥)

आथर्व्वणं, क्ली, (अथर्व्वन् + अण् ।) अथर्व्वणां समूहः । अथर्व्वनाम्ना मुनिना प्रोक्तो वेदः अथर्व्वा तेषां सङ्घः । इत्यमरः ॥ शान्तिस्थं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महावीरचरिते ।
"आथर्व्वणस्तोत्र इवाभिचारः" ।)

आथर्व्वणः, पुं, (अथर्व्व वेत्तीति । अथर्व्वन् + अण् ।) पुरोहितः । अथर्व्ववेदज्ञब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

आदरः, पुं, (आङ् + दृ + अप् ।) आरम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समादरः । सम्मानः ॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये ५ । १६ ।
"स जगदे वचनं प्रियमादरात्
मुखरतावसरे हि विराजते" ।
कुमारसम्भवे ६ । १३ ।
"तद्दर्शनादभूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः" ।
हितोपदेशे ।
"सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः" ।)

आदर्य्यः, त्रि, (आङ् + दृ + ण्यत् ।) आदरणीयः । आदर्त्तव्यः ॥ आदरोपयुक्तः ॥

आदर्शः, पुं, (आङ् + दृश् + घञ् ।) दर्पणः । टीका । प्रतिपुस्तकं । इति मेदिनी ॥ (यथा भगवद्गीतायां ।
"धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं" ॥)

आदानं, क्ली, (आङ्दा + ल्युट् ।) ग्रहणं । अश्वाभरणं । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ रोगलक्षणं । इति राजनिर्घण्टः । (स्वीकारः प्रतिग्रहः । यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ॥
"कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः" ॥ मनुः, ७ । २०४ ।
"आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकं ।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते" ॥)

आदानी, स्त्री, (आ + दा + ल्युट् + ङीप् ।) हस्तिघोषालता । इति रत्नमाला ॥

आदिः, पुं, (आङ् + दा + कि ।) पूर्व्वः । प्रथमः । इत्यमरः ॥ पदान्ते गणसूचकः । यथा इत्यादिः ॥ (प्रारम्भः । प्राक्सत्ता । नियतपूर्व्ववर्त्तिकारणं । उत्पत्तिहेतुः । सामीप्ये । व्यवस्थायां । प्रकारे, अवयवार्थे च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति । यदुक्तं,—
"सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा ।
आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्व्वर्थेषु लक्षयेत्" ॥
यथा माघे १ । ८ ।
"अपएव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजत्" ।
कुमारे १ । ९ । "जगदादिरनादिस्त्वं" ॥)

आदिकविः, पुं, (आदिः प्रथमः कविः ।) ब्रह्मा । इति श्रीभागवतं ॥ वाल्मीकिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः" । इति भागवते १ । ४ ।)

आदिकारणं, क्ली, (आदि आद्यं कारणम् ।) पूर्व्वनिमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्य्यायः । निदानं २ । इत्यमरः ॥

आदिगदाधरः, पुं, (आदिराद्यः आदौ पूजितो वा गदाधरः ।) गयास्थदेवताविशेषः । यथा,—
"गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला ।
कालान्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधरः ॥
तथा व्यक्तोऽव्यक्तरूपी आसीदादौ गदाधरः ।
आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः ॥
पाद्यार्घ्यगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधरः" ॥
इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्यायः ॥
अपिच
"गदयादाववष्टभ्य गयासुरशिरःशिलां ।
निश्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः" ॥
इति वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये ८ अध्यायः ॥

आदितालः, पुं, (आदिराद्यस्तालः ।) तालविशेषः । यथा,—सङ्गीतदामोदरः ।
"एकएव लघुर्यत्र आदितालः स कथ्यते ।
गुरुस्तत् पुरतो वाद्यः प्रायेणैतन्निदर्शनं" ॥ इति ।

आदितेयः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् । अदिति + ढक् ।) अदितिपुत्त्रः । देवः । इत्यमरः ॥

आदित्यः, पुं, (अदितेरादित्यस्य वा अपत्यं + ण्यः ।) देवः । सूर्य्यः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ द्वादशादित्यगणो बहुवचनान्तः । इत्यमरः ॥ तत्प्रत्येकनामानि । विवस्वान् १ अर्य्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता ५ भगः ६ धाता ७ विधाता ८ वरुणः ९ मित्रः १० शक्रः ११ उरुक्रमः १२ । एते काश्यपात् अदितिभार्य्यायां जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टृकन्या संज्ञा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोढुमसमर्था अतस्तस्याः पितृकृतादित्यद्वादशखण्डा द्वादशादित्याः । तेषां द्वादशमासेष्वेकैकस्योदयः । इति पुराणं ॥ अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ आकान्द इति भाषा । ("आदित्यमण्डलस्थितो हिरण्मयोविष्णुः" । यथा शान्तिशतके । ४ । २४ ।
"आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं" ।
भारते ।
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च" ।
हरिवंशे द्वादशादित्यकथा यथा ।
"मरीचात् काश्यपाज्जाताश्चेऽदित्या दक्षकन्यया ।
तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह ॥
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः" ॥
तस्य संवत्सरात्मनो भगवतआदित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ इति सुश्रुतः ।)

आदित्यपत्रः, पुं, (आदित्यवृक्षस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । अर्कपत्रः २ अर्कच्छदः ३ सूर्य्यपत्रः ४ तपनच्छदः ५ कुष्ठारिः ६ विटपः ७ सुपत्रः ८ रविप्रियः ९ रश्मिपतिः १० वक्रः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णवीर्य्यत्वं । कफवातरोगजाठरगुल्मारोचकनाशित्वं । अग्निलक्ष्मीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लोहितं पुष्पमस्याः ।) लोहितार्कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ राङ्गा आकन्द इति भाषा ।

आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता ।) ओषधीविशेषः । हुड़हुड़िया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वरदा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्च्चला ४ सूर्य्यलता ५ सूर्य्यावर्त्ता ६ अर्ककान्ता ७ मण्डूकपर्णी ८ सुरसम्भवा ९ सौरी १० सुतेजाः ११ अर्कहिता १२ वरिष्ठा १३ मण्डूकी १४ रममाणा १५ देवी १६ मार्त्तण्डवल्लभा १७ विक्रान्ता १८ भास्करेष्टा १९ । अस्या गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । कटुत्वं । उग्रत्वं । कफास्रदोषकण्डूव्रणकुष्ठभूतग्रहोग्रशीतज्वरनाशित्वञ्च । अन्यच्च । स्वादुपाकरसत्वं । गुरुत्वं । अपित्तवर्द्धकत्वं । क्षाररसत्वं । विष्टम्भवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यसूनुः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः सूर्य्यः तस्य सूनुः षष्ठीतत्पुरुषः ।) सुग्रीववानरः । इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । शनैश्चरः । सावर्णिमनुः । वैवस्वतमनुः । इति पुराणं ॥ (कर्णः ।)

आदिदेवः, पुं, (आदिः कारणं स च देवश्चेति कर्म्मधारयः ।) नारायणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जगदुपादानादिगुणवान् वासुदेवः विष्णुः, महादेवः, ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १० । १२ ।
"परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ॥
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं" ॥
यथा, महाभारते,—सूर्य्यस्य नामाष्टशतमध्ये परिगणितो नामभेदः ।
"अंशुमन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः" ॥)

आदिमं, त्रि, (आदौ भवं अग्रादिपश्चात् डिमच् । यद्वा मध्यान्म इत्यत्रादेश्चेति वचनात् मः ।) आद्यं । प्रथमभववस्तु । इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ॥ (यथाह भाषापरिच्छेदे,—
"एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्" ।
"आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः" ॥)

आदिराजः, पुं, (आदिः प्रथमः राजा इति राजाहःसखिभ्यष्टच् ।) पृथुराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महीक्षितामाद्यो वैवस्वतो मनुः । अविक्षित्पुत्त्रः स्वनामख्यातः पौरवो राजा । यथा, रामायणे ।
"आदिराजो मनुरिव प्रजानां परिरक्षिता" ॥
महाभारते ।
"अविक्षितः परिक्षित्तु शबलाश्वश्च वीर्य्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः" ॥)

आदिवराहः, पुं, (आदिः कारणं स च वराहश्चेति कर्म्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आदिसूकरः । आद्यक्रोडः ।

आदिष्टं, क्ली, (आङ्+दिश्+क्तः ।) उच्छिष्टं । इति मेदिनी ॥

आदिष्टः, त्रि, (आङ्+दिश्+क्त ।) आदेशितः । आज्ञप्तः इति मेदिनी । (नियोजितः, उपदिष्टः, अनुज्ञापितः, अभिहितः ।)

आदीनवः, पुं, (दीङ्क्षये भावे क्तः । स्वादय ओदितः, ओदितश्चेति नत्वं । आदीनस्य वा नम् । घञर्थे क इति वाञ्जनकात् वातेः कः।) क्लेशः । इत्यमरः॥ दोषः । दुरन्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपालवधे २ । २२ ।
"यदासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितं" ।)

आदीपनं, क्ली, (आदीप्यते आङ्+दीप्+भावे ल्युट् ।) आलिम्पना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिपना इति भाषा ।

आदृतः, त्रि, (आङ्+दृङ्+आद्रियते यः कर्म्मणि क्तः ।) कृतादरः । सादरः । अर्च्चितः । पूजितः । इत्यमरः ॥ (सावधानः, अवहितः, अप्रमत्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे,
"आत्मानमादृतो रक्षेत्प्रमादाद्धि विनश्यति" ।)

आदृत्यः, त्रि, (आङ्+दृ+क्यप् ।) आदरणीयः । आदरयोग्यः ॥

आदेशः, पुं, (आङ्+दिश्+भावे घञ् ।) आज्ञा । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योतिःशास्त्रफलं । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ वर्णस्य वर्णान्तरोत्पत्तिः । प्रकृतिप्रत्ययोपघातिकार्य्यं । इति व्याकरणं ॥ (अनुमतिः, शासनं, उपदेशः, शास्त्राचार्य्योपदेशगम्यो वार्त्तासञ्चारः, कार्य्यभेदः, यथा मुग्धबोधे "स्थानिवदादेशः" । यथा, मनुः, ९ । २५८ ।
"मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह" ।)

आदेशी, [न्] पुं, (आङ्+दिश्+णिनि ।) दैवज्ञः । गणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आदेशकर्त्ता, उपदेष्टा, यथा, रघुवंशे, ४ । ६८ ।
"कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितं" ॥)

आदेष्टा, [ष्टृ] पुं, (आदिशति ऋत्विजादीन् यागादिक्रियासम्पादनाय प्रेरयति । आङ्+दिश अतिसर्ज्जने+तृच् ।) यागविषये ममेष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म्म कुर्व्विति ऋत्विजामादेशकः । तत्पर्य्यायः व्रती २ यष्टा ३ यजमानः ४ । इत्यमरः ॥ अध्यादेष्टा ५ याजकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ आदेशकर्त्ता ॥

आद्यं, क्ली, (अद्यते यत् अद् कर्म्मणि ण्यत् ।) धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अदनीयद्रव्ये त्रि ॥ (यथा— मनुः, ५ । २४ ।
"यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।" "तत्पर्य्युषितमप्याद्यं हविः शेषञ्च यद्भवेत् ।
चिरस्थितमपित्वाद्यं"—इत्यादि ।)

आद्यः, त्रि, (आदौ भवः दिगादिभ्यो यत् यद्वा अद्यते यः अद् कर्म्मणि ण्यत् ।) प्रथमः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते,—
"तोषितोऽहं त्वया वत्स त्वयेहाद्येन कर्म्मणा" । रघुवंशे, १ । ११ ।
"आसीत् महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव" ।) भक्ष्यः । यथा मनुः ५ । १६ ।
"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः" ।

आद्यकविः, पुं, (आद्यश्च कविश्चेति कर्म्मधारयः ।) वाल्मीकिमुनिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (पुराणकविः ब्रह्मा) ।

आद्यमाषकः, पुं, (आद्य+मष्+हलश्चेति घञ्+कः ।) माषकपरिमाणं । पञ्चरक्तिकाः । इत्यमरः ॥ यथाह भास्कराचार्य्यः,—
"दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं" ।)

आद्यवीजं, क्ली, (आद्यं मुख्यं वीजं कारणं ।) आदिकारणं । इति जटाधरः ॥

आद्या, स्त्री, (आदौ भवा दिगादित्वात् यत् टाप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । काली । तारा । त्रिपुरसुन्दरी । भुवनेश्वरी । इति तन्त्रसारनीलतन्त्रयोगिनीतन्त्राणि । प्रधाना शक्तिः । महाविद्या । यथा, मुण्डमालातन्त्रे १० पटलः ॥
"सत्ये तु सुन्दरी आद्या त्रेतायां भुवनेश्वरी ।
द्वापरे तारिणी आद्या कलौ काली प्रकीर्त्तिता ॥
नामभेदं प्रवक्ष्यामि रूपभेदं वरानने ।
न भेदः कालिकायाश्च तारायाः जगदम्बिके ॥
षोड़श्या भुवनायाश्च भैरव्यास्त्रिपुरेश्वरि ।
छिन्नायाश्चैव धूमाया भीमायाः परमेश्वरि ॥
ततश्च वगलामुख्या मातङ्ग्याश्च सुरेश्वरि ।
न च भेदो महेशानि विद्याया वरवर्णिनि" ॥
आदिभूते त्रि ॥

आद्यूनः, त्रि, (आङ् पूर्व्वात् दीव्यतेरकर्म्मकत्वात् क्तः । दिवोविजिगीषायामिति निष्ठातस्य नत्वं यस्य विभाषेति नेट्, च्छ्वोरित्यूट् ।) औदरिकः । इत्यमरः ॥ पेटुक इति भाषा । (यदुक्तं, अमरे ।
"आद्यूनः स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्ज्जिते" ।
"आद्यूनः सदग्रहिण्येव प्रायोयच्छावलम्बितः" ॥
इति किराते ११ । ५ ।) आदिहीनः ॥

आद्योपान्तं, क्ली, (आद्यश्च उपान्तश्च द्वन्द्वः ।) पूर्व्वापरं । इत्तकनागादि इति भाषा ॥

आधमनं, क्ली, (आधीयते आङ्+धा+कमनन् ।) बन्धकं । इति स्मृतिः । (आधिः । यथा मनुः,—
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहं ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्व्वं विनिवर्त्तयेत्" ॥

आधानं, क्ली, (आधीयते आङ्+धा+भावे ल्युट् यद्वा आधीयते स्थाप्यते यत् कर्म्मणि ल्युट् ।) गर्भाधानं । अग्न्याधानं । स्थापितद्रव्यं । इति स्मृतिः ॥ (ग्रहणं, धारणं । अधिगमः, करणं । सम्पादनं । श्रौताग्नेः स्मार्त्ताग्नेर्वा ग्रहणं, ब्राह्मणानां प्रतिदिनकर्त्तव्या विहितवह्निस्थापनपूर्व्वकहोमादिक्रिया, यजनं, होमः । यथा रघुवंशे, १ । २४ ।
"प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः" ॥
यथा मनुः, ५ । १६८ ।
"भार्य्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च" ॥
यथा महाभारते,—
"सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा" ।
यथा मेघदूते, पूर्व्वमेघे । ३ ।
"तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः" ।)

आधानिकं, क्ली, (आधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य प्रयोजनमिति ठञ् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आधारः, पुं, (आध्रियन्ते अस्मिन् इति आधार अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ् । व्याकरणशास्त्रे अधिकरणकारकं, तल्लक्षणं यथा सिद्धान्तकौमुद्यां, आधारोऽधिकरणं कर्त्तृकर्म्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । तच्च सामीप्यौपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापकभेदाच्चतुर्विधं । तथा सिद्धान्तकौमुद्यां, औपश्लेषिकोवैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा यथा—कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे सर्व्वस्मिन्नात्मास्ति ।) अधिकरणं । आलवालं । अम्बुधारणं । इति मेदिनी ॥ क्षेत्रादिसेकार्थं सेतुना बन्धनाज्जलं निरुध्य यत्र स्थाप्यते स आधारः बद्धकन्दरादिः । बाँध इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शस्यार्थं जलबन्धनमाधारः । इति वैकुण्ठः ॥ क्षेत्रादिसेकार्थं जलाधारस्थानमाधार इति मधुः ॥ (यथा रघुवंशे ५ । ६ ।
"आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
संवर्द्धितानां सुतनिर्व्विशेषं ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः
श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम्" ॥
याज्ञवल्क्यः ।
"तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान्" ।)

आधार्म्मिकः, त्रि, (अधर्म्म+ठञ् ।) अधार्म्मिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः ।
"नाधार्म्मिके वसेद्ग्रामे" ॥)

आधिः, पुं, (आङ्+धा+किः ।) मनःपीड़ा । प्रत्याशा । बन्धकं । व्यसनं । अधिष्ठानं । इति मेदिनी ॥
(यथा, हितोपदेशे ।
"आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।
कोऽहि नाम शरीराय धर्म्मापेतं समाचरेत्" ।
तथा च वैराग्यशतके ।
"आधिव्याधिशतैर्जनस्य
विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते" ॥)

आधिक्यं, क्ली, (अधिक+ष्यञ् ।) अधिकस्य भावः । अधिकत्वं । अतिशयता । यथा ।
"युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तथा ।
कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्" ।
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (श्रेष्ठता । उत्कर्षः । प्राचुर्य्यम् । यथा साहित्यदर्पणे । १० पः ।
"आधिक्यमुपमेयस्योपमानात् न्यूनताथवा" ।
यथा, मनुः ७ । १६९ ।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः" ॥
आधिक्यं नाम यदायुर्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौशनसम् अथवा प्रतितन्त्रमर्थमुच्यते अ

गुणः प्रतिपन्नमपि हिरभिधीयते तत् पुनरुक्त-दोषाधिक्यं तच्च पुनरुक्तं द्विविधं, अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च। तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा,—
"भेषजमौषधं साधनम्" इति, शब्दपुनरुक्तं "पुनर्भेषजं भेषजम्" इति चरकः॥)

आधिक्षः, त्रि, (आधि+क्षा+क।) बद्धः। व्यथितः। इत्यजयपालः॥

आधिदैविकं, त्रि, (अधि+देव+ठञ्। अनुशतिकादीनां च इत्युभयपदवृद्धिः।) दुःखविशेषः। तद्यथा,। "आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनं"। इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी॥
(देवतामधिकृत्य,प्रवृत्तं,दाहशीतादिजनितं दुःखं। अतिवातादिदर्प्यादिहेतुकं दुःखं। देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रम्। यथा मनुः ६। ८३।
"अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत्"॥
"तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति" इति सुश्रुतः।)

आधिपत्यं, क्ली, (अधिपति+ष्यञ्।) अधिपतेर्भावः। स्वामित्वं। प्रभुत्वं। ऐश्वर्य्यं। यथा,
"नहि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं"॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ८॥
(यथा मनुः १२।१००।
"सर्व्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति"।)

आधिभोगः, पुं, (आधेर्बन्धकस्य भोगः।) बन्धकद्रव्यस्य भोगः॥

आधिभौतिकं, त्रि, (अधिभूत+ठञ्। अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः।) दुःखविशेषः। यथा।
"वाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा। आधिभौतिकं आधिदैविकञ्च। तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तं"। इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी॥ ("तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति"। इति सुश्रुतः॥)

आधिमन्थवः, पुं, (आधि+मन्थु+अच्।) ज्वराग्निः। इति हारावली॥

आधिवेदनिकं, त्रि, (अधि+विद्+ल्युट्। ततः अधिवेदन+ठञ्।) द्वितीयविवाहार्थं प्रथमस्त्रियै दत्तधनादि। यथा,—
"अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समं।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितं"॥
इति याज्ञवल्क्यः॥

आधुतः, त्रि, (आङ्+धु+क्तः।) आधूतः। कम्पितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

आधुनिकः, त्रि, (अधुना+ठञ्।) अधुनाजातः। नव्यः॥

आधूतः, त्रि, (आङ+धू+क्त।) कम्पितः। इत्यमरः॥ (विक्षिप्तः, अभिभूतः, आकुलितः। आन्दोलितः, चालितः। यथा, रघुवंशे, २। १८।
"पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः"।)

आधेयं, त्रि, (आङ्+धा+यत्।) आधारस्थितवस्तु। यथा। शाब्दबोधे चैकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गः संसर्गमर्य्यादया भासते। स च क्वचिद्भेदः क्वचिदतिरिक्त एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविषयविषयिभावादिः। इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतप्रथमव्युत्पत्तिवादः॥ उत्पाद्यः। यथा,—
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः"॥
इति वोपदेवकृतमुग्धबोधीयकारिका॥ आधेय उत्पाद्यः। यथा पक्वमृण्मयपात्रेषु रक्ततागुणः स वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते। इति तट्टीकायां दुर्गादासः॥

आधोरणः, पुं, (आधोरयति धोरृ गतिचातुर्य्ये कर्त्तरि ल्यु।) हस्तिपकः। माहुत इति भाषा। ("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः"। अमरः। यथा,—रघुवंशे ७। ४६।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः"॥)

आध्मातः, पुं, (आङ्+ध्मा+क्तः।) शब्दितः। दग्धः। वातरोगविशेषः। संयतः। इति मेदिनी॥ (स्फीतः दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः। यदुक्तं। "ततो मानाध्मातः स पतति यदा शोकगहने"। हितोपदेशे। "ततोऽसौ दर्पाध्मातस्तस्योपरि आत्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः"। उत्तरचरिते। "ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन्"।)

आध्मानं, क्ली, (आङ्+ध्मा+ल्युट्।) वातव्याधिविशेषः। तस्य रूपं।
"साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशं।
आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजं"॥
इति निदानं॥ पेटफाँपा इति भाषा।
तस्य चिकित्सा यथा,—
"आध्माने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं ततः।
फलवर्त्तिक्रियां कुर्य्यात् वस्तिकर्म्म च शोधनं॥
कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिवृता स्यात् पलोन्मिता।
खण्डादपि पलं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत्॥
मधुनाक्षमितं लिह्यात् चूर्णमाध्माननाशनं"॥
नाराचचूर्णं॥ १॥
"दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः।
लिम्पेत् कोष्णारनालपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरं॥
हैमवती वचा। दारुषट्कलेपः॥ २॥
"अभयारग्वधो धात्री दन्ती तिक्ता स्नुही त्रिवृत्।
मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया॥
तानि संक्षुद्य सर्व्वाणि जलाढ़कयुगे पचेत्।
तच्च तोयेऽष्टमं भागं कषायमवशेषयेत्॥
निस्तुषजैपालबीजानि नवानि पलमात्रया।
तनुवस्त्रबद्धान्येव तस्मिन् क्वाथे शनैः पचेत्॥
ज्वालयेदनलं मन्दं यावत् क्वाथो घनो भवेत्।
ततः खल्वे क्षिपेत् भागानष्टौ जैपालबीजतः॥
भागांस्त्रीन् नागराद्द्वौ च मरिचात् द्वौ च पारदात्।
गन्धकात् द्वौ च तानीह यावद्यामं विमर्दयेत्॥
रसो नाराचनामायं भक्षितो रक्तिकामितः।
जलेन शीतलेनैव रोगानेतान् विनाशयेत्॥
आध्मानं शूलमानाहं प्रत्याध्मानं तथैव च।
उदावर्त्तं तथा गुल्ममुदराणि हरत्यसौ॥
वेगे शान्ते च भुञ्जीत शर्करासहितं दधि।
ततश्च सैन्धवेनापि ततो दध्योदनं मनाक्"॥
महानाराचो रसः॥ ३॥ इति भावप्रकाशः॥
(वायुना सवेदनमुदरपरिपूर्णत्वमाध्मानत्वं। इति वंगविनिश्चयग्रन्थव्याख्याने विजयरक्षितः॥)

आध्मानी, स्त्री, (आङ्+ध्मा+ल्युट्+ङीप्।) नलिकानामगन्धद्रव्यं। इति राजनिर्घण्टः॥

आध्या, स्त्री, (आङ्+ध्यै+अङ्+टाप्।) चिन्ता। स्मृतिः। इति शब्दरत्नावली॥

आध्यात्मिकं, त्रि, (आत्मानमधिकृत्य भवं अधि+आत्मन्+ठञ्।) दुःखविशेषः। यथा। दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खल्वाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं चाधिदैविकञ्च। तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां निमित्तं। मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्षाविषादविशेषादर्शननिबन्धनं। सर्व्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वात् आध्यात्मिकं दुःखं। इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी॥
(आत्मतत्त्वविषयकं। यथा, मनुः २। ११७।
"लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत्"॥

आध्यानं, क्ली, (आङ्+ध्यै+ल्युट्।) ध्यानं। चिन्ता। इत्यमरः॥

आध्यापकः, पुं, (आ सम्यक् अध्यापयति यः इति अध्यापकः। स एव स्वार्थे अण्।) अध्यापकः। इति शब्दरत्नावली॥

आनः, पुं, (अन्+घञ्) उच्छ्वासः। वहिर्मुखश्वासः। इति हेमचन्द्रः॥ (अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकयोच्छ्वासः।)

आनकः, पुं, (आङ्+अन्+ण्वुल्) पटहः। भेरी। मृदङ्गः। शब्दयुक्तमेघः। इति मेदिनी॥
(यथा, भगवद्गीतायां १। १३।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः"।)

आनकदुन्दुभिः,पुं,(आनकाः दुन्दुभयो देववाद्यविशेषाः यस्य जन्मनि। वसुदेवजन्मनि देवा दुन्दुभिध्वनिं चक्रुः।) वसुदेवः। इत्यमरः॥ (कृष्णपिता। यथा—हरिवंशे॥
"वसुदेवो महाबाहुः पूर्व्वमानकदुन्दुभिः।
जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन् दिवि॥
आनकानां च संह्रादः सुमहानभवद्दिवि"॥)

आनकदुन्दुभिः, पुं स्त्री, (आनकः प्रोत्साहको दुन्दुभिः।) ढक्का। इत्यमरटीकायां भरतः॥

आनतः, त्रि, (आङ्+नम्+क्तः।) नतः। तत्पर्य्यायः। अवाग्रः २ अवनतः ३। इत्यमरः॥ (अधोमुखः, विनतः, प्रणतः, विनयनम्रः। यथा, हरिवंशे॥
"पितृभार्य्योर्हि पादान् वै नमश्चक्रतुरानतौ"।
महाभारते।
"न कदाचित् मृगं विद्धा बाणेनानतपर्व्वणा"।
मनुः।
"रम्यमानतमासन्नं स्वाश्रमं देशमाश्रयेत्"।)

आनतिकरः, त्रि, (आनति+कृ+अच्।) पारितो-

त्तिकः। यथा। प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना प्राणाच्छादनोपलक्षितः। यथा मिताक्षरायां पराशरः। "पापं प्रख्यापयेत् पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषं"। इत्यत्रोपलक्षणं।
"प्रख्याप्य पापं वस्त्रैश्च विविधैर्दत्त्वा व्रतं चरेत्।"
इति स्मृतेः।
देवलवचने "तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति"। अत्र तोषयित्वा इति श्रवणात् आनतिकरत्वेन तद्व्ययस्याप्यदोषः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥

आनद्धं, क्ली, (आनह्यते चर्म्मणा बध्यते इति। आङ्+नह+क्तः।) चर्म्मवद्धमुखवाद्यमात्रं। तत्तु मुरजादि। इत्यमरः॥ वाद्यमात्रं। तत्तु वेणुभूपादि। इत्यजयपालः॥

आनद्धः, त्रि, (आङ्+नह्+कर्म्मणि+क्तः।) सज्जितः। बद्धः। इति मेदिनी॥ (यथा सुश्रुते। "आनद्धनुमारैः सविता हिमानद्धा जलाशयाः"।)

आननं, क्ली, (आनिति अनेन। आङ्+अन्+ल्युट्) मुखं। इत्यमरः॥ ("तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरः" इति रघुः। ३। ३।)

आनन्दः, पुं, (आङ्+नन्द+घञ्) आह्लादः। तत्पर्य्यायः। आनन्दथुः २ शर्म्म ३ शातं ४ सुखं ५ मुत् ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १० आमोदः ११ संमदः १२। इत्यमरः॥
(यथा, उत्तरचरिते।
"यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र निगधाश्च सम्पदः"।
मनुः।
"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन"।)
वासुदेवस्य बलविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

आनन्दः, त्रि, (आनन्द+अर्श आदित्वात् अच्।) आनन्दविशिष्टः। हर्षयुक्तः। सुखी। इत्यमरटीका॥ ("गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"। इत्यमरोक्तेः अत्र गुणिलिङ्गः।)

आनन्दथुः, पुं, (आङ्+नन्द+अथुच्।) आनन्दः। हर्षः। इत्यमरः॥ तद्युक्ते त्रि॥

आनन्दनं, क्ली, (आङ्+नदि+ल्युट्) गमनागमनसमये सुहृदादेरालिङ्गनारोग्यस्वागतादिप्रश्नादिद्वारा आनन्दोत्पादनं। तत्पर्य्यायः। सभाजनः २ सभाजनः ३ सुभाजनः ४ आप्रश्नः ५ आमन्त्रणं ६॥ इत्यमरः तट्टीका च॥ (आनन्दजननं, हर्षोत्पादनं। प्रमोदकरः, सुखजनकः। यदुक्तं।
"मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः"।
इति हितोपदेशे।)

आनन्दपटं, क्ली, (आनन्दाय पटम्।) नवोढ़ावस्त्रं। इति हारावली॥

आनन्दप्रभवं, क्ली, (आनन्दः प्रभवोऽस्य तत्।) रेतः। वीर्य्यं। इति हेमचन्द्रः॥
("वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौक्ष्म्यं जायतेऽपि यथा।
तेन स्रवन्ति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकं॥
स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समन्तात् शुक्रवाहिभिः।
हर्षोदीरितं रागात् सङ्कल्पाच्च मनोभवात्॥
वस्तौ संभृत निर्याति स्थलान्निम्नादिवोदकं।"
इति चरकः॥

"जयदेवार्पितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् संप्रवर्त्तते॥"
इति सुश्रुतः॥)

आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः।) अज्ञानप्रधानाज्ञानं। तत्पर्य्यायः। कारणशरीरं २ सुषुप्तिः ३। इति वेदान्तः॥

आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या। आङ्+नन्द+णिच्+अच्+टाप्) विजया। आरामशीतला। इति राजनिर्घण्टः॥ [इति शब्दमाला॥

आनन्दिः, पुं, (आङ्+नन्द+क्तिः।) आनन्दः। हर्षः।

आनन्दितः, त्रि, (आङ्+नन्द+क्त। यद्वा आनन्दः सञ्जातोऽस्य। आनन्द+इतच्।) आनन्दयुक्तः। हृष्टः। आह्लादितः॥ (यथा महाभारते॥
"पुनरानन्दिताः सर्व्वे मथुरायां वसामहे॥")

आनन्दी, [न्] त्रि, (आनन्द+इनि।) आनन्दविशिष्टः॥

आनन्दी, स्त्री, वृक्षविशेषः। आकन्दपाता इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका॥

आनयः, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनायाच। आङ्+नीङ+अच्) उपनयनं। इति हेमचन्द्रः॥

आनयनं, क्ली, (आङ्+नी+ल्युट्।) स्थानान्तरनयनं। आना इति भाषा॥ (यथा रामायणे।
"आदिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने बहून्"॥)

आनर्त्तः, पुं, (आङ्+नृत्+घञ्।) देशविशेषः। द्वारका इति ख्याता। नृत्यस्थानं। युद्धं। इत्यमरः॥ जलं। इति मेदिनी॥ आनर्त्तदेशवासी लोकः। इत्यमरटीका॥ (यथा हरिवंशे। "आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः"॥ स्वनामख्यातो राजा।
"शर्य्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तो नाम विश्रुतः!
"आनर्त्तस्य तु दायादो रेवो नाम महाद्युतिः"॥
"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली"।
"आनर्त्तन्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्"॥)

आनायः, पुं, (आङ्+नीञ्+घञ्।) जालं। इत्यमरः॥

आनाय्यः, पुं, (आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते ऽसौ आङ्+नी+ण्यत्।) दक्षिणाग्निः। इत्यमरः॥ गार्हपत्यादग्नेरानीय यो दक्षिणाग्निरारोप्यते। तत्र। इति भरतः॥ होम करिवार निमित्ते घर हइते आनिया दक्षिणदिके राखा आगुन् इति भाषा॥

आनाहः, पुं, (आङ्+नह्+घञ्।) मूत्रपुरीषरोधकरोगः। तत्पर्य्यायः। विबन्धः २। इत्यमरः॥ विष्टम्भः ३ मलरोधनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ ("आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्द्दितम्"। इति महाभारते।) तस्य सम्प्राप्तिरूपे। यथा,
"आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन।
प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं
विकारमानाहमुदाहरन्ति"॥ इति निदानं॥
("यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति!
नाधो व्रजति नाप्यूर्द्ध्वमानाहस्तस्य जायते"॥
इति चरकः॥

अस्य चिकित्सामाह। भावप्रकाशे यथा,—
"गुडक्षारवचाकुष्ठानुदावर्त्तहरी क्रिया।
आनाहेषु च कुर्व्वीत विशेषश्चाभिधीयते॥*।
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः।
गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहमुल्वणं॥*।
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धव
सर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः।
मधुनि गुडे वा पक्वे-
र्विहिता साङ्गुष्ठसम्मिता विधिः॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला
शनैः प्रक्षिप्ता गुदे घृताभ्यक्ता।
आनाहमुदरजार्त्तिं
शमयति जठरं तथा गुल्मम्"॥*॥
इति त्रिकट्वाद्यावर्त्तिः॥*॥
चक्रपाणिसङ्ग्रहे तु चिकित्सा यथा,—
"उदावर्त्तक्रियानाहे सामे लङ्घनपाचनम्"।
"द्विरुत्तरा हिङ्गुवचा सकुष्ठा
सुवर्चिका चेति विवृद्धपूर्व्वं।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम्॥*॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान्।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदाशु हितौदनाशी॥*॥
त्रिवृद्धरीतकीश्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत्।
वटिका मूत्रपीतास्ता ज्येष्ठा आनाहभेदिकाः॥*।
राठ-धूम-विड्व्योष-गुड़-मूत्रैर्विपाचिता।
गुदेऽङ्गुलसमावर्त्तिर्निधेयानाहशूलनुत्॥*।
मूलकं शुष्कमाषश्च वर्षाभूमूलपञ्चकम्।
आरेवतफलञ्चापि पक्वा तेन पचेद्घृतम्।
तत् पीतमात्रं शमयेदुदावर्त्तमसंशयम्"॥*।
शुष्कमूलकाद्यं घृतम्॥*॥) दैर्घ्यं। इति रमानाथः

आनिलिः, पुं, (अनिलस्य वायोरपत्यं अनिल+इञ्।) हनूमान्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (भीमः

आनिली, स्त्री, (अनिल+अण्+ङीप्।) स्वाति नक्षत्रं। इति हेमचन्द्रः॥

आनीलः, पुं, नीलघोटकः। इति हेमचन्द्रः (असितः। ईषन्नीलः। यथा किराताऽर्जुनीये "आनीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः"।)

आनुकूल्यं, क्ली, (अनुकूल+ष्यञ्।) अनुकूलता (साम्मुख्यं। प्रसादः। सहायता। यथा वाग्भटः "यथानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते"। यथा,—रामायणे।
"रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश"।)

आनुगत्यं, क्ली, (अनुगतस्य भावः कर्म्म वा। अनुगत+ष्यञ्।) अनुगतत्वं। अनुगतस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

आनुपूर्व्वी, स्त्री,क्ली, (अनुपूर्व्व+ष्यञ्।) परिपाटी अनुक्रमः। इत्यमरः॥ (यथा मनुः १।२१।
"ब्रह्मानुपूर्व्या विप्रस्य वाचयेत् चतुरो वरान्"।
यथा रामायणे।
"आनुपूर्व्या तु धर्म्मज्ञः ब्रह्मन्न कुर्व्वन् कुर्व्वी"।

ानुमानिकः, त्रि, (अनुमानाय हितः । अनुमान +ठक् । युक्तिसिद्धः । सांख्यमते प्रधानं प्रकृतिः ।) अनुमानसम्बन्धीयः । अनुमानविषयीभूतः ॥

ानुरक्तिः, स्त्री, (आ + अनु + रन्ज + क्तिन् ।) अनुरागः । (आसक्तिः । अनुरक्तिः ॥)

ानुविधित्सा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + अङ् + टाप् ।) उपकर्तरप्रत्युपकारेच्छा । इति पुराणम् ॥

ानूपः, पुं, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशस्थजन्तुमात्रं । तच्च खड्गिमहिषवराहादि । एषां मांसगुणाः । गुरुत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । स्निग्धत्वं । शुक्रकारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अनूपदेशजलगुणाः । घनत्वं । गुरुत्वं । पिच्छिलत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं । स्निग्धत्वं । अग्निनाशित्वं । प्रमेहश्लीपदकृद्दिंगलगण्डादिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनूपदेशस्थजन्तोर्लक्षणं तन्मांसस्य गुणाश्च ।

“कुलेचराः प्लवाश्चापि कोषस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्निमर्द्दनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशं ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः स्मृताः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“चमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्व्वे रुरुस्तथा” ॥
“गुरूष्णो मधुरो नातिधान्वानूपनिषेवणात्” ।
इति चरकः ॥ तथाच हारीतः ॥
“आनूपास्तेषु विज्ञेयाः श्लेष्मला वातकोपनाः” ।
आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचराः प्लवाः कोषस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुतः ॥ नड्जलयुक्ते, त्रि ।)

ानृशंस्यं, क्ली, (अनृशंसस्य भावः । अनृशंस + ष्यञ् ।) अनिष्ठुरता ॥ (अक्रौर्य्यं । अहिंसत्वं । कारुण्यं । यथा मनुः ९ । १०१, ३ । ५७, ३ । ११२ ।
“आनृशंस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः” ।
“सर्व्वं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम्” ।
“भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजनम्” ॥)

ान्तरीक्षं, क्ली, (अन्तरीक्ष + अण् ।) अन्तरीक्षं । गगनं । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा महाभारते ।
“उत्पातांस्त्रिविधान् प्राहुर्नारदो भगवानृषिः ।
दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह” ॥)
अन्तरीक्षभववस्तुनि त्रि ॥ (यथा रामायणे ।
‘स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः” ॥)

ान्तिका, स्त्री, (अन्तिक + अण् + टाप् ।) अन्तिका । ज्येष्ठा भगिनी । इति द्विरूपकोषः ।

ान्त्रिकः, त्रि, (अन्त्र + ठक् ।) अन्त्रे भवः । अन्त्रसम्बन्धीयः ॥

ान्दोल तृ क दोलने । (अदन्तचुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ आन्दोलयति । इति दुर्गादासः ॥

ान्दोलनं, क्ली, (आन्दोल + ल्युट् ।) चलनं । कम्पनं ॥ (“किञ्चांशामरुद्धिमकन्दरहस्यां आम-

आमरान्दोलनादुद्वेलद्भुजवल्लिकङ्कणझणत्कारः क्षणं वार्य्यताम्” । इति काव्यादर्शः । पुनः पुनरभ्यासः । मुहुरालोचनम् ।)

आन्दोलितं, त्रि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलनं । तत्पर्य्यायः । चलितं २ कम्पितं ३ धूतं ४ वेल्लितं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

आन्धसिकः, त्रि, (अन्धस् + ठक् ।) पाचकः । सूपकारः । इत्यमरः ॥

आन्वयिकः, त्रि, (अन्वय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः । सत्कुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः । कौलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः । अन्वयसम्बन्धी ॥ (कुलीनः । दिव्यभावरतः । कुलाचारी । साधकः । “औद्धर्वस्रोतसिकः शैवः कौल आन्वयिकः स्मृतः” । इति त्रिकाण्डशेषः ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (श्रवणादनु ईक्षा पर्य्यालोचना प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठञ् + ङीप् ।) तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमरः ॥ दुर्गा । यथा,
“आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपरा यथा ।
अन्वीक्षां कुरुते यस्मात्तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता” ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अध्यात्मविद्या, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका । इयं हि त्रयीवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्तर्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्म्मार्थसंसाधिका राजभिरवश्यं रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥
यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः” ॥
“आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्म्माधर्म्मौ त्रयोस्थितौ ।
अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीतौ नयानयौ” ॥
इति ।)

आप ऌ न औ कि व्यापने । (चुरा० पक्षे भ्वादि०-स्वादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऌ आपत् । न आप्नोति कीर्त्तिं ब्राह्मणः । औ आप्ता । कि आपयति आपति । स्वराज्यं प्राप्स्यते भवान् । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥ (पालने ।
“त्वे स्वेऽन्तरे सर्व्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम्” ।
इति मनुः । (अभि) अभिलाषे ।
“नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमम्ब ! स्वकर्म्मणा ।
इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम” ॥
इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + अव) प्रतिग्रहणे ।
“तां प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो
धौताङ्गलग्नवनीलपयोजपत्रैः” । इति ।
शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
“ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः” ।
इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पुं, (आप् + घञ् ।) अष्टवसुमध्ये वसुविशेषः । इति जटाधरः ॥

आपः [स्] क्ली, (आप् + असुन् ।) जलं । पापं । इत्युणादिकोषः ॥

आपक्वं, त्रि, (आङ् + पच् + क्त ।) ईषत्पक्वयवादि । तत्पर्य्यायः । पौलिः २ अभ्यूषः ३ । इत्यमरः ॥ चटी इति केचित् ॥ (यथा ऋतुसंहारे ।
“आपक्वशालिललिताङ्गतगात्रयष्टिः
प्राप्ता शरन्नववधूरिव रम्यरूपा” ॥ १ ॥)

आपगा, स्त्री, (अपां समूहः आपं । तस्य समूहे इत्यण् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचलतीति । आप् + गम् + ड + टाप् ।) नदी । इत्यमरः । (यथा रामायणे ।
“आपगाः कृतपुण्याश्च पद्मिन्यश्च सरांसि च” ।
“आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्व्वताः” ॥
तथाच माघे २ । १०० ।
“सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥)

आपणः, पुं, (आङ् + पण + घञ् ।) पण्यविक्रयशाला । दोकान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निषद्या २ विपणिः ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमरः ॥ चतुष्कं हट्टे इत्यन्ये । आपणादिद्वयं हट्टे विपण्यादिद्वयं हट्टमठे इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा रामायणे ।
“माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा” ।
तथा महाभारते ।
“भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियमुत्तमां” ॥)

आपणिकः, पुं, (आङ् + पण् + इकन् । अथवा आपण + ठक् ।) वणिकः । इत्युणादिकोषः ॥ दोकानि मुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्यानां क्रयविक्रयादिविषयके, त्रि ॥)

आपतिकः, पुं, (आङ् + पत् + इकन् ।) श्येनपक्षी । वाज इति भाषा । दैवायत्ते त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

आपत्, [द्] स्त्री, (आङ् + पद् + क्विप् ।) विपत् । विपत्तिः । इत्यमरः ॥ यथा ।
“आपत्सु मूढो द्युतिमान् यः सम्यक् प्रतिपद्यते ।
कर्म्माण्यवश्यकार्य्याणि तमाहुः पुरुषं बुधाः” ॥
इति वह्निपुराणम् ॥ ० ॥ किञ्च ।
“आपदि किं शरणीयं शरणीयं चरणयुगलमम्बायाः । तच्चरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि किङ्करान् कुरुते” ॥ इत्युद्भटः ॥ ० ॥ मनुः ११ । २९-३० ।
“विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्व्विधेः प्रतिनिधिः कृतः” ।
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्म्मतेर्व्विद्यते फलम्” ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
“आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
मनस्तापेन शुद्ध्येत्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥
“आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” । इति ।
“जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
मित्रञ्चापदि काले च भार्य्याञ्च विभवक्षये” ॥
इति च चाणक्यम् ॥ २९ ॥ २१ ॥

आपत्तिः, स्त्री, (आङ् + पद् + क्तिन् ।) दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापणं । आपद् । इति मेदिनी ॥

आपत्प्राप्तः, त्रि, (आपदं प्राप्तः । २या तत्पुरुषः ।)

विपद्ग्रस्तः। तत्पर्य्यायः। आपन्नः २। इत्यमरः॥

आपद्, स्त्री, (आङ्+पद्+क्विप्।) विपत्तिः। इत्यमरः। (यथा हितोपदेशे।
"आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुतां"।)

आपदा, स्त्री, (आ+पद्+अङ्+टाप्।) विपत्तिः। इति रायमुकुटः॥

आपनं, क्ली, (आप्+ल्युट्।) प्रापणम्॥ मरीचं। इति शब्दचन्द्रिका।

आपनिकः, पुं, (आङ्+पन्+इकन्।) इन्द्रनीलमणिः। किरातः। इत्युणादिकोषः॥

आपन्नः, त्रि, (आङ्+पद्+क्तः।) आपद्ग्रस्तः। तत्पर्य्यायः। आपत्प्राप्तः २। इत्यमरः॥ प्राप्तः। इति मेदिनी॥ (यथा भागवते,—
"आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन्।
ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयं"॥
यथा हितोपदेशे,—
"बलीयसाभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः।
आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्व्वाणः कालयापनं"॥)

आपन्नसत्त्वा, स्त्री, (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण जन्तुरनया।) गर्भवती। इत्यमरः॥
("सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः"।
इति रघुः १०। ५०।
"नार्य्यापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमप्रतः"॥
इति सुश्रुतः॥)

आपमित्यकं, क्ली, (मेङ् प्रणिदाने उदीचां माङो व्यतीहारे इति क्त्वा। कुगतीति समासः। समासेऽनञिति ल्यबादेशः। मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्वं अपमित्य निर्वृत्तं। अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनाविति कक्।) विनिमयात् प्राप्तं। इत्यमरः॥ बदल करिया लओया द्रव्य इति भाषा।

आपवः, पुं, (आपोवंशयस्यापत्यं पुमान्। आपु+अपत्यार्थे अण्।) वशिष्ठमुनिः। इति महाभारतं॥
("ततः शापात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः"।
इति महाभारते। तथा च हरिवंशे,—
"यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम्।
वशिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत"॥)

आपस्तम्बः, पुं, धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः।
"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः"॥
इति याज्ञवल्क्यवचनं॥

आपस्तम्भिनी, स्त्री, (आपः स्तभ्नातीति। आपस्+स्तम्भ+णिनि।) जिङ्गिणीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

आपाकः, पुं, (आङ्+पच्+घञ्।) कुम्भकारस्य तत्पात्रदहनस्थानं। इति जटाधरः॥पोयान् इति भाषा।

आपातः, पुं, (आङ्+पत्+घञ्।) पतनं। तत्कालः। इति मेदिनी॥ पातनं। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा हितोपदेशे।
"आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह"।

"आपातरम्या विषयाः पर्य्यन्तपरितापिनः"।
तथा च मनुः ११। ९।
"मध्वापातो विषास्वादः स्वधर्म्मप्रतिरूपकः"।)

आपानं, क्ली, (आपीयते अस्मिन्। आङ्+पा+अधि+ल्युट्।) मद्यपानार्थसभा। तत्पर्य्यायः। पानगोष्ठिका २। इत्यमरः॥ मद खावार चक्र इति भाषा॥ (यथा महाभारते, वनपर्व्वणि २८० अध्याये।
"गन्धर्व्वाप्सरसो भद्रे! मामापानगतं सदा"।
१३। तत्रैव २ अध्याये।
"आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रणोदिताः"।
"ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्"।)

आपालिः, पुं, (आङ्+पल्+इन्।) केशकीटः। इति जटाधरः॥ उकुन इति भाषा।

आपिञ्जरं, क्ली, (ईषत् पिञ्जरम्।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः॥
("आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वा-
न्मञ्जर्य्युदारा शुशुभेऽर्ज्जुनस्य"॥
इति रघुः १६। ५१। स्वर्णशब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः॥)

आपीडः, पुं, (आङ्+पीड्+पचाद्यच्।) शिखास्थितमाल्यं। तत्पर्य्यायः। शेखरः २। इत्यमरः॥ (यथा रघुवंशे १८। २८।
"तस्मिन् कुलापीडनिभे निपीड़ं
सम्यक् महीं शासति शासनाङ्कां"॥)

आपीतं, क्ली, (आङ्+पा+क्त।) माक्षिकधातुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा रामायणे।
"आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं"।)

आपीनं, क्ली, (ओ प्यायी वृद्धौ। आङ्+प्याय+क्त। प्यायः पी निष्ठायां सोपसर्गस्य नः।) ऊधः। गवर पालान्। इति भाषा। इत्यमरः॥ (यथा रघुवंशे २। १८।
"आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्
गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः"॥)

आपीनः, त्रि, (आङ्+प्याय+क्त।) ईषत्स्थूलः। सम्यक्स्थूलः॥

आपीनः, पुं, कूपः। इति वोपदेवः॥

आपूपिकं, क्ली, (अपूपानां समूहः। अपूप+ठक्।) अपूपसमूहः। बहुपिष्टकं। इत्यमरः॥

आपूपिकः, त्रि, (अपूपाः पण्यमस्य। अपूप+ठक्।) पिष्टकजीवी। पिष्टकविक्रयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। कान्दविकः २ भक्ष्यकारः ३। इत्यमरः॥ मयरा हालुइकर रुटिओयाला। इत्यादि भाषा॥

आपूप्यः, पुं, (अपूप+यण्।) शक्तुः। चूर्णकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छातु मयदा वेसन इत्यादि भाषा।

आपूर्त्तिः, स्त्री, (आङ्+पृ+क्तिः।) ईषत्पूरणं। सम्यक्पूरणं॥

आपूषं, क्ली, (आ+पूष् वृद्धौ+कर्त्तरि घञ्।) रङ्गं। इति राजनिर्घण्टः॥ रां इति भाषा॥ (रङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

आपृच्छा, स्त्री, (आङ्+प्रच्छ+अङ्+ततः टाप्।)

आभाषणं। आलापः। इति हेमचन्द्रः॥

आपोक्लिमं, क्ली, लग्नात् तृतीयषष्ठनवमद्वादशस्थानं। इति ज्योतिःशास्त्रं॥

आप्तः, त्रि, (आप+क्तः।) प्रत्ययितः। विश्वस्तः। इत्यमरः॥ (यथा मानवे ७। ८०।
"सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेत् बलिं"।)
प्राप्तः। लब्धः। (तेभ्यः शिमाप्तं मया। इति कालिदासः।) सत्यं। इति हेमचन्द्रः॥ (हितः। कुशल
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि"।
इति रघुवंशे ३। १२। सम्बन्धः। आत्मीयः।
"असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान्"।
इति मनुः ५।१२। "आप्तान् सम्बन्धान् सहोदरभातृभगिन्यादीन्" इति तट्टीका। बहुः अधिकः। यथा मनुः।
"यजेत राजा क्रतुभिर्व्विविधैराप्तदक्षिणैः"।
"राजा नानाप्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्य्यात्"। इति तट्टीका।

आप्तः, पुं, (आप्+क्त।) भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपदोषचतुष्टयरहितः। स च ऋष्यादि इति स्मृतिः। आप्तलक्षणं॥
"रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये।
येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयं।
सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः"॥
इति चरकः॥)

आप्तगर्व्वः, त्रि, (आप्तः प्राप्तः गर्व्वो येन सः) प्राप्ताहङ्कारः॥

आप्ता, स्त्री, जटा। इति हारावली॥

आप्तिः, स्त्री, (आप्+क्ति।) सम्बन्धः। योग लाभः। प्राप्तिः। इति हेमचन्द्रः॥

आप्तोक्तिः, स्त्री, (आप्तस्य भ्रमप्रमादादिशून्यजनस्य उक्तिः।) सिद्धान्तवाक्यं। तत्पर्य्यायः। राद्धान्तः सिद्धकृतं ३ अभ्योतः ४ समयः ५ आगमः इति हेमचन्द्रः॥

आप्यं, त्रि, (अपां विकारः तस्य विकारइत्यण ततः स्वार्थे ष्यञ्।) जलविकारजं। फेनादि। तत्पर्य्यायः अम्मयं २। इत्यमरः॥ (यथा हरिवंशे।
"आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः
लेखा नाम महाराज पञ्च देवगणाः स्मृताः"।
"तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्व्वेषु सर्व्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणं"। इति सुश्रुत

आप्यं, क्ली, वाप्यकुष्ठः। इत्यमरटीकायां रायमुकुट कुड़ इति भाषा॥

आप्यायनं, क्ली, (आङ्+प्याय्+ल्युट्।) तर्पणं प्रीणनं। तृप्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा महाभारते,—
"पितृप्रसादमिच्छेयं तव चाप्यायनं पुनः"।
यथा मनुः, ३।२१२, ३।२०३।
"लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजोत्तमा

"दैवकार्य्याद्द्विजातीनां पितृकार्य्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतं" ॥)

आप्यायितः, त्रि, (आङ् + प्याय् + णिच् + क्तः ।) हृष्टः । प्रीतः । वर्द्धितः । यथा,—
"एवं सूर्य्यस्य वीर्य्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णो दिवसक्रमात्" ।
इति कौर्म्मे ४० अध्यायः ॥ आनन्दितः । इति लोकप्रसिद्धं । (यथा हितोपदेशे ।
"आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन" ॥)

आप्रच्छनं, क्ली, (आङ् + प्रच्छ + ल्युट् ।) गमनागमनादिसमये सुहृदादेरालिङ्गनारोग्यप्रश्नस्वागतादिनानन्दनं । इत्यमरः ॥

आप्रच्छन्नं, क्ली, (आङ् + प्र + छद् + क्त ।) आप्रच्छनं । तत्पर्य्यायः । आनन्दनं २ सभाजनं ३ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ [प्रपर्य्यन्तं ॥

आप्रपदं, क्ली, (प्रपदं पादाग्रं । तत्पर्य्यन्तं ।) पादा-

आप्रपदीनं, त्रि, (आप्रपदं पदाग्रान्तं व्याप्नोतीति । आङ् + प्र + पद + ख ।) पादाग्रपर्य्यन्तपतितवस्त्रादि । इत्यमरः ॥ ('आप्रपदीनां कण्ठे यमदोलामिव गुणकुसुममालामारूढ़ाम्" । इति हर्षचरिते ५म उच्छ्वासः ।)

आप्लवः, पुं, (आङ् + प्लु + अप् ।) स्नानं । इत्यमरः ॥

आप्लवव्रती, [न्] पुं, (आप्लवते प्लुङ् + अच्, आप्लवश्चासौ व्रती च । आप्लवः स्नानं तत्र व्रती नित्यस्नायीति मुकुटः ।) आप्लुतव्रती । स्नातकब्राह्मणः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आप्लावः, पुं, (आङ् + प्लुङ् + घञ् । जलप्रक्षेपः, जलसेचनं, जलमध्ये सम्यगवगाहनं, जलप्लावनं, जलानां सर्व्वतः समुच्छलनं ।) स्नानं । इत्यमरः ॥

आप्लुतः, पुं, (आङ् + प्लुङ् + क्तः ।) आप्लुतव्रती । स्नातकः । इति मेदिनी ॥

आप्लुतः, त्रि, (आङ् + प्लु + क्त ।) स्नातः । कृतस्नानः । इति मेदिनी ॥ (आप्लुतः सर्व्वपापेभ्यः स गङ्गायां व्यमुच्यत । इति भारते ।) स्नाने क्ली इति हेमचन्द्रः ॥ (आर्द्रीकृतः । सिक्तः । पञ्चतन्त्रे,—
"अन्ये जर्ज्जरितकलेवरा रुधिराप्लुताः" । इति)

आप्लुतव्रती, [न्] पुं, (आप्लुतस्य स्नातकस्य व्रतमस्यास्तीति । आप्लुतव्रत + इनि ।) समाप्तवेदाध्ययनस्नानगृहीकः । ब्रह्मचर्य्यं त्यक्त्वा यो गृहाश्रमं गतः सः । समाप्तवेदाध्ययनो यः स्नानगृहीत आश्रमान्तरं न गतः सोऽपि । आप्लुतं स्नानं तत्र व्रती नित्यस्नायी इति व्युत्पत्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आप्वा, [न्] पुं, (आप् + वन् ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

आफूकं, क्ली, अफेनं । इति वैद्यकं ॥ आफिं इति भाषा । (अस्य गुणागाह । भावप्रकाशे ।
"आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलं" ।)

आबद्धः, पुं, (आङ् + बन्ध + क्तः ।) दृढ़बन्धनं । प्रेम । अलङ्कारः । इति विश्वमेदिन्यौ । (यथा मेघदूते९ ।
"गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः" ॥)
योत्रं । इति मेदिनी ॥

आबन्धः, पुं, (आबध्यतेऽनेन आङ् + बन्ध + घञ् ।) योत्रं । इत्यमरहेमचन्द्रौ । योतृदड़ी इति भाषा । भूषणं । प्रेम । बन्धनं । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा अमरुशतके । ३८ ॥
"गते प्रेमाबन्धे प्रणयबहुमाने विगलिते" ।)

आबलिः, स्त्री, आलिः । श्रेणी । इत्यमरः ॥ (समूहः, आवली ।)

आबिद्धः, त्रि, (आङ् + व्यध् + क्तः ।) वक्रः । क्षिप्तः । इत्यमरः । पराहतः । इति मेदिनी ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥

आबिधः, पुं, वेधनास्त्रं । इत्यमरः ॥ भोमर तुरपन इत्यादि भाषा ।

आबिलः, त्रि, (आ + बिल + क ।) अनच्छः । अनिर्म्मलः । इत्यमरः ॥

आबिलकन्दः, पुं, मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आबुत्तः, पुं, (आप् + क्विप् + आपमुत्तनोति । अन्येभ्योपीति ड ।) नाट्योक्तौ भगिनीपतिः । इत्यमरः ॥

आभरणं, क्ली. (आभ्रियतेऽनेन । भृञ् भरणे । ल्युट् ।) भूषणं । अलङ्कारः । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्व्विधं, आवेध्यं बन्धनीयं, क्षेप्यं, आरोप्यं चेति । तत्र आवेध्यं कुण्डलादि, बन्धनीयं कुसुमादिकं, क्षेप्यं नूपुरादिकं, आरोप्यं हारादि । यदुक्तं,—
"स्याद्भूषणं त्वाभरणं चतुर्धा परिकीर्त्तितं ।
आवेध्यं बन्धनीयञ्च क्षेप्यमारोप्यमेव तत्" ॥
(यथा मनुः, ७।२२२।
"वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च" ।
यथा कुमारसम्भवे । ५ । ४४ ॥
"किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलं" ॥)

आभा, स्त्री, (आङ् + भा + अङ् + टाप् ।) शोभा कान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥ (वातरोगभेदः । बबुले । यथा भावप्रकाशे वातव्याधौ त्रिकशूलचिकित्सा,—
"आभा बबुलपर्य्यायः कथितः कोविदैरिह" ।)

आभातिः, स्त्री, (आङ् + भा + क्तिन् दीप्तिः, ज्योतिः ।) छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आभाषणं, क्ली, (आङ् + भाष् + ल्युट् ।) आलापः । कथनं । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । २ । ५८ ॥
"सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहुः" ।)

आभासः, पुं, (आङ् + भास् + पचाद्यच् ।) सदृशः । प्रतिबिम्बं । इति वेदान्तः ॥ दीप्तिः । अभिप्रायः ॥ (प्रतिबिम्बादिवदवास्तवस्वरूपमविद्याकार्य्यं, महाबुद्धिः । यथा अध्यात्मरामायणे,—
"आभासस्तु मृषाबुद्धिरविद्याकार्य्यमुच्यते ।
अविच्छिन्नं तु तद्ब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पतः ॥
आभासस्त्वपरं बिम्बभूतमेवं त्रिधा चितिः ।
साभासबुद्धेः कर्तृत्वमविच्छिन्ने विकारिणि" ॥
तथा च पञ्चदश्यां ६—७ ।
"चित्राधारेण वस्त्रेण मनुष्या इव कल्पिताः ।
पृथक् पृथक् चिदाभासश्चैतन्याध्यस्तदेहिनां ॥
कल्प्यन्ते जीवनामानो बहुधा संसरन्त्यमी ।
वस्त्राभासे स्थितान् वर्णान् यद्वदाधारवस्त्रगान्" ॥)

आभास्वरः, पुं, (आङ् + भास् + वरच् ।) चतुःषष्टिसङ्ख्यकगणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं, आभास्वराश्चतुःषष्टि । यथा,—
"आत्मा ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः ।
कामः क्रोधो मदो मोहो द्वादशाभास्वरा इमे" ॥)

आभिजनः, पुं, (अभिजनादागतः । अभिजन + अण् ।) अभिजनस्य भावः । कुलसम्बन्धीयः । गाँइ पदवी इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १।२६ ।
"तां पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव" ॥)

आभिजात्यं, क्ली, (अभिजात + ष्यञ् ।) अभिजातस्य भावः । कौलिन्यं । पाण्डित्यं ॥ (महावंशजननजनितमर्य्यादा । यथा रामायणे,—
"आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च" ।

आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अङ् + टाप् ।) शब्दः इति शब्दरत्नावली ॥

आभिधातकं, क्ली, (अभिधा + तक् + अण् ।) शब्दः इति शब्दरत्नावली ॥

आभिरूप्यं, क्ली, (अभिरूप + ष्यञ् ।) अभिरूपस्य भावः । यथा,—
"अर्च्चकस्य तपोयोगादर्च्चनस्यातिशायनात् ।
आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति" इति तिथ्यादितत्त्वधृतहयशीर्षपञ्चरात्रीयवचनं ॥

आभीरः, पुं, (आ समन्तात् भियं राति । रा ह आत इति कः ।) गोपः । इत्यमरः ॥ आहिर इति भाषा । स च ब्राह्मणादम्बष्ठायां जातः । इति मनुः ॥

आभीरपल्लिः, स्त्री, (आभीराणां पल्लिः ।) गोपपल्ली । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ गोयालपाड़ा इति भाषा ॥

आभीरपल्ली, स्त्री, (आभीराणां पल्ली ।) गोपसमूहः । गोपग्रामः । गोपगृहं । गोपस्थानं तत्पर्य्यायः । घोषः २ । इत्यमरः ॥

आभीरी, स्त्री, (आभीरपुंयोगादितिजातेरिति ङीष् ।) गोपस्त्रीजातिः । गोपपत्नी । तत्पर्य्यायः महाशूद्री २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी इति भाषा ॥

आभीलं, क्ली, (आ समन्तात् भियं लाति जनयति आङ् + भी + ला + क ।) कष्टं । कृच्छ्रं । इत्यमरः ॥ (भयावहः, भीतिजनकः । यथा मेदिनी,—
"आभीलं न द्वयोः कृच्छ्रे वाच्यलिङ्गं भयानके" ।
यथा महाभारते,—
"रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्म्मणाम्" ।)

आभीलः, त्रि, (आङ् + भी + ला + क ।) कष्टः । इत्यमरः ॥ भयानकः । इति मेदिनी ॥

आभीक्ष्ण्यं, क्ली, (अभीक्ष्ण + ष्यञ् ।) पौनःपुन्यं । तद्युक्तक्रियायां त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

आभेरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति सङ्गीतशास्त्रं ॥

आभोगः, पुं, (आङ् + भुज + घञ् ।) परिपूर्णता । इत्यमरः ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे ।
"गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण" ॥)

यथा शाकुन्तले । "अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्य" ॥)
वर्णनस्य हर्षं । यत्नः । इति मेदिनी ॥ कविनाम-युक्तगानसमापककविता । भणिता इति भाषा । यथा,—
"यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः" । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

आभ्युदयिकं, त्रि, (अभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य । अभ्युदय् + ठक् ।) अभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि । यथा । अथाभ्युदयिकश्राद्धं । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके श्राद्धे युग्मान् भोजयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः । सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः । दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत इति । अभ्युदये विवाहादिस्तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकं । आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके । अभ्युदयः इष्टलाभः । स च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूतं पुत्त्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च श्राद्धविवेकादौ श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्म्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवात्राभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यं । अत्र यवैस्तिलार्थं इत्यनेन पार्व्वणश्राद्धप्राप्ततिलस्थाने यवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्व्वणप्रकृतित्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थं इत्युपादानं व्यर्थं स्यात् । ततश्च पार्व्वणप्रकृतिकत्वेन पित्र्ये अयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्व्वणप्राप्तत्वान्नतदर्थोपदेशः ।
"अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणं" ।
इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्म्मानन्तरं पितृकर्म्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारः तेन देवपितृकर्म्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यं । द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय ऋजवो दर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः । तृप्ताः स्थ इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं । योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्युत्तरं । एतद्धर्म्मयब्राह्मणपक्षेऽप्यबाधितत्वाद्बोध्यं । दधिबदराक्षतमिश्रा इत्यनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकं । अक्षतो यवः ।
"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भ्रष्टा धाना भवन्ति ते" ।
इति भट्टनारायणधृतात् । अतएव वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्टवचने अक्षतमुक्त्वा संयोज्य यवकर्कन्धुदधिभिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । स्वधावाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः । तत्र स्वधां वाचयिष्ये इति पितृपक्षएव प्रश्नः अतएव तन्निवृत्तये दैव इति आदौ देवपक्षे नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरञ्च प्रीयन्तामिति । ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्थानीयत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन च स्वधोच्यतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति पृच्छेत् प्रत्युत्तरञ्च अस्तु स्वधा इतिवत् तथैव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य इति निर्देशेन च नान्दीमुखं पितृगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीयन्तामितिवन्नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दीमुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामिति पितृदयितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागुक्तयुक्त्या प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्यादावपि प्राप्तेः । एतेनाच मैथिलोक्तं तन्त्रताविधानमपि निरस्तं । पार्व्वणवत् स्वधाः प्राप्तेः तन्निरासाय न स्वधां प्रयुञ्जीतेति अत्र विशेषादभिलापे मन्त्रे च स्वधापदनिवृत्तिः । अभिलापे नम इति ब्रूयात् । "अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः" । इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धे स्वधा नमः पदयोस्त्यागबोधकत्वेन विकल्पादाभ्युदयिके स्वधानिषेधान्नम एवान्वेति । पितृनप्यत्र देववदित्यनेनापि पार्व्वणोक्तविश्वदेवपक्षीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति । श्राद्धे तथा प्रयागे प्रमाणाभावात् । एवमाश्वलायनगृह्ये यवोऽसीति मन्त्रे तु पुष्ट्या इति श्रुतेर्मन्त्रमात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । इति श्राद्धतत्त्वं । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे द्रष्टव्यं ॥

आमं, त्रि, (आम्यते ईषत्पच्यते । आ + अम + कर्म्मणि घञ् ।) पाकरहितं । काँचा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अपक्वं २ असिद्धं ३ अशृतं ४ । इति रत्नमाला ॥
("आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः" । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥
"मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले ।
विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥
परीक्ष्यैवं पुरा आमं निरामं वा सदोषिणां ।
विधिनोपाचरेत्सम्यक् पाचनेनेतरेण वा" ॥
चिकित्सा यथा,—
"चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयत्यामन्दीपयत्याशु चानलं" ॥
इति चित्रकाद्यगुडिका : । इति चरकः ॥)

आमं, क्ली, षट्प्रकाराजीर्णरोगमध्ये रोगविशेषः । तस्य कारणरूपे ।
"आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥
अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं ॥
तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते" ॥
इति निदानं ॥ अन्यच्च ।
"ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितं ।
गतमामाशये यत्तमामं प्रचक्षते ॥
अन्नमन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयं ।
प्रथमां दोषदुष्टिञ्च आममित्यभिधीयते" ॥
अपक्वं । यथा,—
"शस्यं क्षेत्रगतं प्राज्ञः कलुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतं" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्ठवचनं ॥ रोगविशेषः । तल्लक्षणादि अजीर्णशब्दे द्रष्टव्यं ॥
("ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितं ।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
आमेन तेन संपृक्ता दोषादूष्याश्च दूषिताः ।
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥
स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ।
आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्लमाः ॥
लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्य्ययः" ।
इति चरकः ॥
"आमेऽजीर्णे तु बन्धश्चेत् आराग्वधं भृष्टमश्नुते ।
पुष्पकासीशमिश्रं वा क्षीरेण लवणेन च ।
सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति" ।
इति च चरकः ॥)

आमः, पुं, (अम + घञ् ।) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति मेदिनी ॥ मलवैषम्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("पिबेत् स परिकर्त्तामे मले वा दाडिमाम्बुना विडेन लवणं पिष्टं बिल्वं चित्रकनागरं" ।
इति चरकः ।)

आमगन्धि, क्ली, (आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो यत्र ।) चिताधूमादिगन्धयुक्तं । अपक्वमांसादिगन्धविशिष्टं । तत्पर्य्यायः । विस्रं २ विश्रं ३ इत्यमरः ॥

आमण्डः, पुं, (आमण्डयतीति । आ + मडि + पचाद्यच् ।) एरण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टशब्दरत्नावल्यौ ॥ (एरण्डशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

आमनस्यं, क्ली, (अमनसो भावः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) पीडा । दुःखं । इत्यमरः ॥

आमन्त्रणं, क्ली, (आ + मन्त्र + भावे ल्युट् ।) सम्बोधनं । इति हेमचन्द्रः ॥ आप्रच्छनं । इति जटाधरः ॥ निमन्त्रणं । इति स्मृतिः ॥ निमन्त्रणविशेषः । यदकरणे प्रत्यवायो नास्ति । यथा "इहासीत भवान्" । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

आमयं, क्ली, (आमं रोगं याति अनेन । आम + या + क ।) कुष्ठनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुड़ इति भाषा ।

आमयः, पुं, (अम रोगे + भावे + अच् । मीञ् हिंसायां करणे अच् वा ।) रोगः । इत्यमरः ॥
("तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून्" ।
इति सुश्रुतः ॥
"तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा ज्वरो विकारो रोग इत्यनर्थान्तरं" । इति चरकः ।)

आमयावी, [न्] त्रि, (आमयोऽस्यास्ति आमयस्योपसंख्यानं इति दीर्घश्चेति विनिः ।) रोगी । इत्यमरः

आमयः, पुं, (अम + यत् + कस्वमावः । अमेया-मयोति दीर्घः ।) रोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("निरामयं निरामयं निर्व्वाणमरिन्दम" । इति रामायणे ।)

आमलकं, क्ली, (आ + मल + वुन् शिथिलसंज्ञयोः । आमलक्याः फलं । फलेलुगिति विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् ।) आमलकीविशेषः । काठ आमला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काष्ठधात्रीफलं २ क्षुद्रामलकं ३ क्षुद्रजातीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहं" । इति वाभटः ॥ "विद्यादामलके सर्व्वान् रसान् लवणवर्ज्जितान् । स्वेदमेदःकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनं" ॥ इति चरकः ।)

आमलकः, पुं, (आङ् + मल + क्वुन् ।) वातकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे । "भल्लातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च महाफलान्" ।)

आमलकी, स्त्री, (आङ् + मल + क्वुन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः । आमला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तिष्यफला २ अमृता ३ वयस्था ४ वयःस्था ५ कायस्था ६ । इत्यमरस्तट्टीका च ॥ श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९ शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ वृष्या १३ वृत्तफला १४ रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्षफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विशेषेण शुक्रकारित्वं । शीतवीर्य्यत्वं । अम्लत्वात् वायुनाशित्वं । शैत्यमाधुर्य्यात् पित्तनाशित्वं । कषायरूक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्व्वफलाधिकगुणत्वं । भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्त्यं । निरत्ययत्वं । दोषहरत्वञ्च । अस्य मज्जगुणाः । तृष्णाच्छर्दिकफवायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । बलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । लघुत्वं । दाहवमिमेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचिकरत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । श्रमविबन्धाध्मानविष्टम्भदोषप्रशमनकारित्वञ्च । अस्य मज्जगो विभीतकमज्जवद्गुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या नामानि गुणाश्च ।

"त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता ।
हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशेषतः ॥
रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ।
हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः ॥
कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ।
यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशं ॥
तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्द्दिशेत्" ।
इति भावप्रकाशः ॥

"तान् गुणांस्तानि कर्म्माणि विद्यादामलकेष्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्य्यस्य तु विपर्य्ययः" ॥
इति चरकः ॥)

वर्णस्वरकण्ठ्यत्वं । मलविरेचकत्वं । ज्वरघ्नं ।

आयुष्यकराश्च पाके पित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा । ब्रह्मोवाच ।

"बहवस्त्वया महेशानि तुलसीबिल्वसम्भवाः ।
अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियङ्करः ॥
तदाहं श्रोतुमिच्छामि शिवसुन्दरि कथ्यताम्" ।

देव्युवाच ।

"अस्ति बिल्वतुलसीवत्तुल्यः
पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हः ।
नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ
रोपितः कमलयाथ मयापि ॥

कदाचित् देवयात्रायां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।
सर्व्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित् ॥
तत्राहञ्च स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते ।
तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ॥
अहं श्रियमवोचञ्च तामुद्दिश्य इदन्तु मे मतिं ।
स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरिं प्रभुं ॥
मामुवाच ततो लक्ष्मीर्गद्गदाक्षरभाषिणी ॥
ममाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ।
स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं त्रिलोचनं" ॥

देव्युवाच ।

"सजये विजये देवि ! गावेवम्भूतयोस्तदा ।
नयनेषु सुजातानि जलान्यश्रूणि च ॥
तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! ।
ततो जाता द्रुमाः रम्याः चत्वारो विमलप्रभाः ॥
ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कर्द्दमसाह्वयतः ।
श्यामलच्छदसन्दोहा कर्व्वूरस्कन्धमूलका ॥
शिराग्रथितपत्राली पत्रमालाकपत्रका ।
बिल्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ॥
ते ते गुणाः सर्व्व एव आमलक्यां समाहिताः ।
पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णू सुरेश्वरौ ॥
सर्व्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नास्त्यत्र संशयः ।
माघे मासि सितायां तामेकादश्यां समुद्भवां ॥
शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्व्वदेवताः ।
ऋषयस्ते सशिष्याश्च हर्षमापुः परं तदा ॥
शिवाद्युक्तस्वरूपाश्च ददृशुस्तुष्टुवुस्तदा" ॥ ० ॥

अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।
"नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालाद्यलङ्कृतां ।
शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ॥
एतेन खलु मन्त्रेण सर्व्वा अस्याः क्रिया मताः ।
एतामुद्दिश्य तीर्थानि श्रीयुक्तानि मनीषिभिः ॥
बिल्वलक्षवदेवेह पृथिव्यां कर्म्मणां स्थले ।
सिषिचुस्तामामलकीं सर्व्वतीर्थजलैर्द्विजाः ॥
अथ सर्व्वसुराश्चैव मुनीनाञ्च तदाग्रतः ।
मया संपूजितः शम्भुः श्रीश्च शम्भुमपूजयत् ॥
तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमण्डले ।
आकाशे पुष्पवृष्टिश्च शङ्खशब्दाश्च पुष्कलाः ॥
दृष्ट्वा ह्यामलकी देवी दधाराङ्गमनुत्तमं ।
तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी शुभा ॥
नमस्कृत्य ह्यामलकीं गता देवा दिगन्तरान् ।
ब्रह्मविष्णुशिवाद्याश्च तत्राधिष्ठानमाश्रिताः ॥
जाता ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।
मान्या मान्या च पूज्या च ब्रह्मलक्ष्म्या कलौ स्थिता" ।

इति बृहद्धर्म्मपुराणे आमलकीप्रादुर्भावः १२ अध्यायः ॥ * ॥ एकादश्यां तत्र विष्णुप्रीतिर्यथा ।
"तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः" ॥
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

आमवातः, पुं, (आमोऽपाकहेतुः वातः ।) स्वनामख्यातरोगविशेषः । तस्य निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥
जनयत्यग्निदौर्ब्बल्यं हृदयस्य च गौरवं ।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥
विरुद्धाहारचेष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादि ।
विरुद्धा चेष्टा भुक्त्वा व्यायामादि । तद्युक्तस्य । निश्चलस्य निर्व्यापारस्य । "स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतः" इति मिलितो हेतुः । श्लेष्मस्थानं आमाशयसन्ध्यादि । तेन श्लेष्मस्थानगतेन अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽभविष्यदित्यभिप्रायः । असौ आमः धमनीभिः प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चलति । भूयो दूषितः अतिशयेन दूषितः । सोऽन्नजो रसः । आमः स्रोतांसि अभिष्यन्दयति संस्तभ्य स्वच्छशिरावरोधं कृत्वा स्रोतांसि गुरूणि करोति । नानावर्णः वातादिजनितवर्णभेदान्नानावर्णः ॥ * ॥ आमस्य लक्षणमाह ।
"अजीर्णात् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण तु ।
आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकरः" ॥
अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् ॥ * ॥ आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह ।
"युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
स्तब्धञ्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते" ॥
एतौ वातकफौ । त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति बोद्धव्यौ ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।
"अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूनताङ्गानां आमवातस्य लक्षणम्" ॥ * ॥
अस्यैवातिवृद्धस्य लक्षणमाह ।
"स कष्टः सर्व्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥
जनयेत् सोऽग्निदौर्ब्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहञ्च बहुमूत्रतां ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्य्ययं ।
तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धतां ॥
जाड्यान्त्रकूजनानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्" ।
यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । तानाह हस्तेत्यादि । यत्र दोषः दुष्ट आमः प्रपद्यते गच्छति । जाड्यं अकर्म्मण्यत्वं । अन्यानुपद्रवान् कलायखञ्जत्वादीन्

॥ * ॥ तत्रैव चिह्नितानि लक्षणान्याह ।
"पित्तात् सदाहं सरागञ्च सशूलं पवनात्मकं ।
स्तिमितं गुरुकण्डूञ्च कफजुष्टं तमादिशेत्"॥
गुरुकण्डूकं कफजुष्टम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादि-
कमाह ।
"एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्व्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः" ॥ * ॥
अथ आमवातस्य चिकित्सा ।
"लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
रेचनं स्नेहनमपि वस्तयश्चाममारुते ॥
रूक्षस्वेदो विधातव्यो वालुकापुटकैरपि ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिता ॥ * ॥
वास्तूकमथ वृन्ताकं पटोलं कारवेल्लकं ।
कोरदूषा यवाः पथ्याः षष्टिकाः शालयोऽनवाः" ॥
अनवाः पुराणाः ।
"जाङ्गलानां तथा मांसं हितं तक्रेण संस्कृतं ।
हितश्च यूषः कौलत्थः कलायचणकस्य च" ॥ * ॥
"चित्रकं कटुका पथ्या नागरातिविषामृताः ।
चूर्णिताः कोष्णतोयेन पिबेदामानिलापहाः ।१।
शटी शुण्ठी शिखरी चोग्रा देवाह्वातिविषामृताः ।
क्वथिताः प्रपिबेदामवाती रूक्षञ्च भोजयेत् ॥
देवाह्वा देवदारु ।२।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी ।३।
एरण्डस्नेहयुक्तां हरीतकीं भक्षयेद्विधिवत् ।
आमानिलार्त्तियुक्तो युक्तो वृद्ध्या च गृध्रस्या ।४।
श्वेतं पुनर्नवामूलं तेन तैलं प्रसाधयेत् ।
आमवातव्रजं हन्ति पादाभ्यङ्गनमर्द्दनात् ।५।
आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।
आमवातप्रशान्त्यर्थं खादेद्भक्ताहृतानि च ।६।
शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
आमवाते कटीशूले पाचनं रुक्प्रणाशनं ।७।
कटीशूले पिबेत्तैलं एरण्डफलसम्भवं ।
महौषधगुडूच्योश्च क्वाथं मागधिकायुतं ॥
चिञ्चोचैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधं ।८।
रास्ना वातारिमूलञ्च वासकः सदुरालभः ।
शटीदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ।
श्वदंष्ट्राव्याधिघातश्च मिशिधान्यं पुनर्नवा ।
अश्वगन्धामृता कृष्णा वृद्धदारः शतावरी ।
वचा सहचरश्चैव चविका वृहतीद्वयं ।
समभागानि सर्व्वाणि रास्नाच द्विगुणा मता ।
पिबेत् कषायमेतेषामष्टभागावशेषितं ।
क्षिप्त्वा नागरचूर्णञ्च प्रक्षेपोऽत्र यथाबलं ।
सर्व्वेषु वातरोगेषु सामेषु तु विशेषतः ।
पक्षाघातेऽर्दिते कम्पे कुब्जे सन्धिगतेऽनिले ॥
जानुजङ्घास्थिपीड़ासु गृध्रस्याञ्च हनुग्रहे ।
ऊरुस्तम्भे वातरक्ते विश्वच्यां क्रोष्टुशीर्षके ॥
हृदामये च दुर्नाम्नि योनिशुक्रामयेषु च ।
पुंसां मेढ्रगते वाते स्त्रीणां वन्ध्यामये तथा ॥
योषितां गर्भदं मुख्यं नास्त्यस्मात् परमौषधं ।
महारास्नादिकः क्वाथो वेधसायं विनिर्म्मितः" ॥

महारास्नादिक्वाथः ।९। "अजमोदामरिच-
पिप्पलीविडङ्गसुरदारुचित्रकशताह्वाः । सैन्धव-
मागधिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ शुण्ठी
दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
अभया पलानि पञ्च स्युः सर्व्वं चूर्णं विधायचैषां ॥
समगुडवटकानदतश्चूर्णं वा कोष्णवारिणा पिबतः ।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्व्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रं ॥
आनाहमूत्रतूनी प्रतितूनी गृध्रसी गुल्मः । कटि-
पृष्ठपरिस्फुटनं स्फुटनं चैवास्थिजङ्घयोः शीघ्रं ॥
श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातजा रोगाः
सर्व्वे प्रयान्ति शान्तिं तमइव सूर्य्यांशुविध्वस्तं ॥
अजमोदादिचूर्णमोदकः ।१०।
"आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिर्गुग्गुलुर्मतः" ।
तथैव योगराजाख्यस्वरकादिचिकित्सकैः ।११।
नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य कुड़वं तथा ।
क्षीराढ़कसमायुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पलं ॥
व्योषत्रिजातकञ्चात् प्रत्येकञ्च पलं पलं ।
निःक्षिपेच्चूर्णितं तत्र खादेदग्निबलं यथा ॥
आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं ।
बल्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनं" ॥
शुण्ठीखण्डः ।१२।
"मेथिकायाः पलान्यष्टौ शुण्ठ्या अष्ट पलानि च ।
तयोश्चूर्णं पटे पूतं दुग्धे मृद्वग्निना पचेत् ॥
दुग्धाढ़कयुगे मध्यं घृतमष्टपलं क्षिपेत् ।
तत्तावत्सुपचेत् यावत् भवेदतिघनं पयः ॥
पुनः पचेत् शनैस्तत्र दत्त्वाढ़कमितां सितां ।
ततः पाके सुविज्ञाते व्यजनादवतारयेत् ॥
मरिचं पिप्पली शुण्ठी कणामूलं सचित्रकं ।
यवानी जीरको धान्यं कारवी शतपुष्पिका ॥
जातीफलं शटीत्वक् च पत्रकं भद्रमुस्तकं ।
गृह्णीयात् पलमेतेषां सर्व्वेषाञ्च पृथक् पृथक् ॥
षड़ङ्गं नागरं तत्र मरिचं च षड़ङ्गकं ।
एषां चूर्णं परिक्षिप्य सर्व्वं संमिश्र्य रक्षयेत् ॥
एतत्तु भेषजं प्रोक्तं मेथिकापाकसंज्ञकं ।
भक्षयेत् पलमात्रं तत् यथा चाग्निबलं तथा ॥
आमवातं निहन्त्येतत् सर्व्वांश्च पवनामयान् ।
ज्वरांश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामलं ॥
उन्मादमपस्मारं प्रमेहान् वातशोणितं ।
अम्लपित्तं शीतपित्तं शिरःपीड़ां दृगामयं ॥
प्रदरं सूतिकारोगं हन्यादेतन्न संशयः ।
वपुषः पुष्टिकृद्बल्यं वीर्य्यवृद्धिकरं परं" ॥
मेथिकापाकः ।१३।
"रसो रसोनस्य पिचुप्रमाणः
क्षिपेच्च तत्राज्यमितं घृतं गोः ।
पिबेदुभे तेन दशत्ववश्यं
शिखीव नूनं हि महामवातं" ॥
सामान्यवातव्याधिचिकित्सायां हि लिखितं रसो-
नाष्टकमामवाते अतिगुणदं ।१४।
"सैन्धवं श्रेयसी रास्ना शतपुष्पा यवानिका ।
स्वर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विड़ं ॥
वचाजमोदा चव्याः पौष्करं मधुरं कणा ।
एतान्यर्द्धपलांशानि लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥

प्रस्थमेरण्डतैलस्य प्रस्थोऽस्तु शतपुष्पजं ।
काञ्जिकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ।
एतत् संभृत्य संभारं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातहरं परं ।
पाने चाभ्यञ्जने वस्तौ कुरुतेऽग्निबलं महत् ।
वातार्त्ते वंक्षणे शूले कटीजानूरुसन्धिजे ।
तथा हृत्पार्श्वगे शूले पृष्ठे श्रोणौ च पीड़िते ।
अन्यांश्चानिलजान् रोगान् नाशयत्याशु देहिनां ।
वृहत्सैन्धवाद्यं तैलं ।१५।
"दधिमत्स्यगुड़क्षीरपोतकीमाषपिष्टकं ।
वर्जयेदामवातार्त्तो गुड़मांसमनूपजं" ॥
इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(आत्रेय उवाच ।
"लक्षणं शृणु पुत्र ! त्वं समासेन वदाम्यहं ।
गुर्व्वन्नाहारपुष्टेन मन्दाग्नेश्च व्यवायिनः ॥
तर्पितैः कन्दशाकैस्तु आमोवायुसमीरितः ।
श्लेष्मस्थाने प्रपद्यैव जायते बहुवेदनः ॥
आमातिसारो वर्त्तेत सन्धौ शोथः प्रजायते ।
जड़त्वञ्चैव गात्राणां प्रजासपतनं मुखे ॥
पृष्ठमन्याधिके जातवेदनार्त्तोऽपि सीदति ।
अङ्गं वैकल्यमायाति आमवाते भिषग्वर" ॥
चिकित्सा यथा ॥ * ॥
"तस्य नो स्वेदनं कार्य्यं पाचनञ्च विधीयते ।
आमं संज्ञायते प्राज्ञैः चतुर्धा भेदलक्षणैः" ॥
विष्टम्भ्यामलक्षणं यथा ॥ * ॥
"विष्टम्भी गुल्मकृन्मेही आमः पक्वाम एव च ।
सर्व्वाङ्गगो भवेच्चान्यो वक्ष्ये तस्यापि लक्षणं ।
विष्टम्भो गुरु चाध्मानं वस्तिशूलञ्च जायते ।
तस्यापि पाचनं कार्य्यं स्वेदनञ्चैव कारयेत्" ।
गुल्मकृदामलक्षणं यथा ॥ * ॥
"जठरं गर्ज्जते यस्य गुल्मवत् परिपीड्यते ।
कटीदेशे जड़त्वञ्च आमगुल्माभिशङ्कितः ॥
तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्ज्ञात्वा देहबलाबलं ।
पाचनं नैव कर्त्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छति ।
पाचिते चापि गुल्मामे तदाशु मरणं ध्रुवम्" ।
स्नेहामलक्षणं यथा ॥ * ॥
"यस्य च स्निग्धता गात्रे जाड्यं मन्दाग्निको [illegible]
स्नेहामो विज्ञो यस्य स्नेहीवामः प्रकीर्त्तितः ।
तस्य नो स्वेदनं कार्य्यं सोपवासञ्च कारयेत् ।
पाचनञ्चैव कर्त्तव्यमामश्चैवातिसारयेत्" ।
आमस्य लक्षणं यथा ॥ * ॥
"यस्य शोफाननं जाड्यं तथा चैव [illegible] ।
अरुच्यामातिसारश्च सर्वावाध्यो [illegible] ।
प्रत्याख्येया क्रिया कार्य्या जीवितस्यापि संशये
पाचनं पाचितं ज्ञात्वा तस्मात्पूर्व्वाणि दापयेत्
चिकित्सा यथा ॥ * ॥
"आमवाते कषायुक्तं रुबुमूलीजं पिबेत् ।
गुड़ूची नागरं पथ्या चूर्णमेतत् गुड़ान्वितं ।
धान्यनागररास्नाश्च देवदारुवचास्तथा ।
पाचनञ्चामवाते च [illegible]" ॥
आमातीसारः, पुं, (आमरोगेण सह अतीसारः) बहुप्रकारातीसारमध्ये रोगविशेषः ।

संप्राप्तिरूपे ।
अन्नाशीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः
कोष्ठं दोषा धातुसंघान् मलांश्च ।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥
संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितं" ॥
इति निदानं ॥
(चिकित्सा यथा,—
"न तु संग्रहणं दद्यात् पूर्व्वमामातिसारिणे ।
दोषाह्यादौ बध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्डुामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥
क्षीणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽति निस्रुतः ।
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत्"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥*॥
"अभया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।
आमातीसारं शमयेद् गुड़ामलकमेव च ॥
वत्सकं जीरके द्वे च दध्ना पिष्टन्तु दापयेत् ।
आमातिसारशमनं वस्तिशूलं नियच्छति" ॥
इति हारीतः ॥*॥ "तस्य रूपाणि विज्जल-मामविसृतमवसादितं । रूक्षं द्रवं सशब्दमशब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्य्यते पुरीषं वायुश्चान्तः-कोष्ठस्य सशब्दशूलः तिर्य्यक् चरति विबद्ध इत्या-मातिसारः" ।
"आमे परिणते यस्तु विबद्धमतिसार्य्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः सप्रवाहिकं ॥
तं मूलकानां यूषेण वदराणामथापि वा ।
उपोदकायाः क्षीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्च्चलायाश्चञ्चोर्व्वा शाकेनावल्गुजस्य वा ।
शठ्याः कर्कारुकायां वा जीवन्त्याश्चिर्भटस्य वा ॥
लोणीकायाः सपाठाया शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाड़िमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत्" ॥
इति चरकः ॥)
आमात्यः, त्रि, (अमात्य एव स्वार्थे अण् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति द्विरूपकोषः ॥ बलाध्यक्षः ।
आमानस्यं, क्ली, (न प्रशस्तं मानसं यस्य सः अमा-नसस्तस्य भावः । अमानस + ष्यञ् ।) आमनस्यं । पीड़ा । दुःखं । इति शब्दरत्नावली ॥
आमान्नं, क्ली, (आमञ्च तत् अन्नञ्चेति कर्मधारयः ।) अपक्वान्नं । काँचाचाउल इति भाषा । तद्दानमन्त्रो यथा,—
"आमान्नं ते प्रवक्ष्यामि फलताम्बूलसंयुतं ।
वहुतं परमं दिव्यं मया भक्त्या निवेदितं" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥*॥
बलात् चाण्डालादिसाम्बिकावल्लामभोजनप्राय-श्चित्तं यथा । चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः । इति बलाद्भोजनविषयं । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ त्रिरात्रमामान्नविषयं । परन्तु सिद्धमित्युक्तिः । पराकमाह मनुः ।
"यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापापनोदनः" ॥
"तेनाचामान्ने सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरीयभागविधा-नादश्चानादावपि तत्तुरीयकल्पना इति" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आमान्नद्वारा कर्त्तव्यश्राद्धानि । यथा,—
"आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतप्रचेतोवचनं ॥ अपि च । योगिनीतन्त्रे ।
"निरग्नेरामश्राद्धे तु अन्नं न स्थापयेत् क्वचित् ।
हृष्टौ च स्थापयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च" ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
आमाशयः, पुं, (आमस्य आशयः षष्ठीतत्पुरुषः ।) अपक्वस्थानं । तत्तु नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा महाभारते,—
"पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्द्ध्वमामाशयः स्थितः" ।
यथा च सुश्रुते,—
"पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम" ॥*॥
"नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः" ।
"आमाशयस्तु तदधः" इति भावप्रकाशः ॥
"तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनी-कत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतु-र्व्विधस्याहारस्याधारः" । "आमाशयः श्लेष्मणः" ।
इति सुश्रुतः ॥)
आमिक्षा, स्त्री, (आमिष्यते मिषु सेचने बाहुलकात् सक् ।) शृतोष्णदुग्धे दधियोगसम्भवा या । क्षीरसा इति ख्याता । छाना इति केचित् । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । दधिकूर्च्चिका २ पयस्या ३ क्षीर-सन्तानिका ४ । इति राजवल्लभादयः ॥
("शाहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा तक्रकूर्च्चिका" । इति सुश्रुतः अत्र हि तक्रकूर्च्चिका शब्देनामि-क्षोच्यते इति पर्य्यायान्तरदृष्टत्वात् ।)
आमिषं, क्ली, पुं, (आमिष्यते भुज्यते मिष् सेचने घञ् संज्ञापूर्व्वकत्वान्न गुणः ।) मांसं । इत्यमरः ॥ भोग्यवस्तु । संभोगः । उत्कोचः । इति मेदिनी ॥ सुन्दराकाररूपादि । लोभसद्वयः । इति हेम-चन्द्रः ॥ लाभः । कामगुणः । रूपं । भोजनं । इति हारावली ॥
आमिषप्रियः, पुं, (आमिषं प्रियं यस्य सः ।) कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाभि-लाषिणि त्रि ॥
आमिषाशी, न्, त्रि, (आमिषं अश्नाति आमिष + अश् + णिनि ।) मत्स्यमांसभोजनशीलः । तत्प-र्य्यायः । शौष्कलः २ । इत्यमरः ॥
आमिषी, स्त्री, (आमिषवदाकारोऽस्त्यस्या जटाया-मिति अर्श्आदित्वादच् गौरादीत्वात् ङीष् च ।) मिषी । जटामांसी । इति केचित् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥
आमीक्षा, स्त्री, (आमिष्यते, मिषु सेचने बाहु-लकात् सक् ।) आमिक्षा । आवर्त्तिते तप्ते क्षीरे दधियोगात् या वटिकाकारा विकृतिर्जायते सा । इति पुरुषोत्तमः ॥
आमुक्तः, त्रि, (आङ् + मुच् + क्तः ।) पिनद्धः । परि-हितवस्त्रादिः । इत्यमरः ॥ परिहितकवचादिः ॥
आमुषः, पुं, (आम + वप् + क ।) कच्छकतृणवंश-विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केउडँाश । इति ख्यातः ।
आमुष्यायणः, त्रि, (अमुष्य अपत्यम् + फक् । अलुक् ।) ख्यातवंशोद्भवः । सत्कुलजातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
आमूलं, क्ली, (मूलपर्य्यन्तं आमूलं । अव्ययीभावः ।) मूलपर्य्यन्तं ॥ (प्रारम्भावधि । यथा, शाकुन्तले ।)
"आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजावन्ध्ये" ।)
आमोदः, पुं, (आङ् + मुद + घञ् ।) अतिदूरगामि-गन्धः । इत्यमरः ॥ गन्धः । हर्षः । इति मेदिनी ॥ सुमहद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा रघुवंशे । १।४३ ।
"आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम्" ।)
आमोदनं, क्ली, (आङ् + मुद + ल्युट् ।) आमोद-करणं । हर्षणं ॥ प्रीणनं । आनन्दनं ।
आमोदितः, त्रि, (आ + मुद + णिच् + क्त । यद्वा आमोदः सञ्जातोऽस्य तारकादित्वादितच् ।) आ-नन्दितः । सुगन्धितः । सद्गन्धयुक्तः । यथा,—
"पारिजातप्रसूनोत्थगन्धामोदितदिङ्मुखे" ।
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ आनन्दितः । आमोद-शब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
आमोदी, [न्] त्रि, (आमोद + णिनि ।) मुखवासनः । इत्यमरः ॥ कर्पूरादिवटिकाजातमुखगन्धः । इति सारसुन्दरी ॥ मुखवासनवटिकादिः । आमोद-युक्तः कर्पूरादिरामोदी । इति भरतः ॥ नानाद्रव्य-रचित एकैकश एव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्य-मुखवासनवटिकादिः । इति सर्व्वस्वं । गन्धयुक्तः । हर्षविशिष्टः ॥ (यथा भर्त्तृहरिः ।
"नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः" ।)
आम्नायः, पुं, (आङ् + म्ना + घञ् + युक् ।) श्रुतिः । वेदः । (यथा महावीरचरिते ।
"तृतीयो लोक एषोऽभिराम्नायः पञ्चमोऽथवा" ।
उत्तरचरिते ।
"समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं बहुमन्यमानाः" ।)
संप्रदायः । गुरुपरम्पराप्राप्तोपदेश इति यावत् ॥ इत्यमरः ॥ निगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ॥ कुलं । आगमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलक्रमः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उपदेशः, शिक्षादानं, तन्त्र-शास्त्रं, अभ्यासः, आम्रेडनं, आलोचनं ।)
आम्बिकेयः, पुं, (अम्बिकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् ।) धृतराष्ट्रो राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महाभारते ।
"परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः" ।)
कार्त्तिकेयः ।
आम्रः, पुं, (अम्यते अम गत्यादौ अमितभ्योरीर्दीर्घश्चेति रक् दीर्घश्च ।) फलवृक्षविशेषः । आम आँब इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चूतः २ रसालः ३ । अति-सौरभश्चेत् सहकारः ४ । इत्यमरः ॥ कामशरः । कामवल्लभः ६ कामाङ्गः ७ कीरेष्टः ८ माधवद्रुमः ९ भृङ्गाभीष्टः १० सीधुरसः ११ मधूली १२

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तदूतः १४ अम्लफलः १५ मोदाख्यः १६ मन्मथालयः १७ मध्वावासः १८ सुमदनः १९ पिकरागः २० नृपप्रियः २१ प्रियाम्बुः २२ कोकिलावासः २३। इति राजनिर्घण्टः। माकन्दः २४ षट्पदातिथिः २५ मधुव्रतः २६ वसन्तद्रुः २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रियः २९ गन्धबन्धुः ३० अलिप्रियः ३१। इति शब्दरत्नावली॥ मदिरासखः ३२। इति जटाधरः॥ बालाम्रफलगुणाः। वायुरक्तपित्तकारित्वं। इति राजवल्लभः॥ अपिच। कषायत्वं। अम्लरसत्वं। सुगन्धित्वं॥ कफामवनाशित्वं। बलकरत्वं। पित्तप्रकोपवायुरक्तदोषपटुत्वादिरुचिप्रदत्वञ्च। तच्च वज्राश्मिताकृत्। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ मध्याम्रगुणाः। पित्तकारित्वं॥*॥ पक्वाम्रगुणाः। वर्णरुचिमांसशुक्रबलकारित्वं। पित्ताविरोधित्वं। वायुनाशित्वं। हृद्यत्वं। गुरुत्वं। अनुलोमनत्वं। इति राजवल्लभः॥ अपिच। त्रिदोषघ्नमताकारित्वं। स्वादुत्वं। पुष्टिजनकत्वं। अधिकधातुप्रचयकारित्वं। तृप्तिकान्तिकारित्वं। तृष्णाश्रमप्रशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ मधुयुक्ताम्रगुणाः। क्षयरोगशीहवातश्लेष्मरोगनाशित्वं॥*॥ घृतयुक्ताम्रगुणाः। वातपित्तनाशित्वं। अग्निबलवर्णकारित्वञ्च॥*॥ दुग्धयुक्ताम्रगुणाः। शीतलत्वं। स्वादुत्वं। गुरुत्वं। स्निग्धत्वं। भेदकत्वं। वातपित्तहारित्वं। शुक्रस्राववर्द्धकत्वञ्च॥*॥ तत्फलास्थिगुणाः। तृष्णाच्छर्दिमेहातीसारनाशित्वं। इति राजवल्लभः॥*॥ तत्त्वग्गुणः। कषायत्वं॥*॥ तन्मूलगुणाः। सुगन्धित्वं। कषायत्वं। रुचिकारित्वं। संग्राहित्वं। शीतलत्वञ्च॥*॥ तत्पुष्पगुणौ। रुचिकारित्वं। अग्निदीपनत्वञ्च॥*॥ आम्रपेशीगुणाः। कषायत्वं। अम्लत्वं। भेदकत्वं। कफवातनाशित्वञ्च॥*॥ कृत्रिमपक्वाम्रगुणः॥ अम्लरसहानेर्मधुरत्वाच्च पित्तनाशित्वं॥*॥ चुषिताम्रगुणाः॥ परमरुचिबलवीर्य्यकारित्वं। लघुत्वं। शीतलत्वं। शीघ्रपाकित्वं। वातपित्तहारित्वं। सारकत्वञ्च॥*॥ तद्रसाजितरसगुणाः। बलकारित्वं। गुरुत्वं। वातहरत्वं। सारकत्वं। हृद्यत्वं। तृप्तिजनकत्वं। अतिश्लेष्मवर्द्धकत्वं। कफवर्द्धकत्वञ्च॥*॥ तत्खण्डगुणाः॥ गुरुत्वं। रोचकत्वं। गुरुपाकित्वं। मधुरत्वं। बृंहणत्वं। बलकारित्वं। शीतलत्वं। वातनाशित्वञ्च॥*॥ अतिशयाम्रभक्षणगुणाः॥ मन्दाग्निविषमज्वररक्तामयबद्धगुदोदरनयनामयकारित्वं। "एतदम्लाम्रविषयं न तु मधुराम्रपरं। मधुरस्य परं नेत्रहितत्वादिगुणत्वात्॥ यद्यतिशयभक्षणं करोति तदा शुण्ठीजलानुपानं। अथवा सौवर्चलेन सह जीरं प्रयोक्तव्यं"॥*॥

तत्पल्लवगुणाः। रुचिकारित्वं। कफपित्तनाशित्वञ्च॥*॥ तथा च राजनिर्घण्टः।

"आम्रमामं जलं स्विन्नं मर्द्दितं दृढपाणिना।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्म्मितं।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्"॥

(तथादावाम्रस्य नामानि गुणाश्च।
"आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः॥*॥
आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत्।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद्ग्राहि वातलम्॥
आम्रं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत्।
तरुणन्तु तदत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत्॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशोषितम्॥
अम्लं स्वादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित्॥*॥
पक्वन्तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं बलसुखप्रदम्॥
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम्।
कषायानुरसं वह्नि-श्लेष्म-शुक्र-विवर्द्धनम्॥*॥
तदेव वृक्षसम्पक्वं गुरुवातहरं परम्।
मधुराम्लरसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम्॥*॥
आम्रं कृत्रिमपक्वञ्च तद्भवेत् पित्तनाशनम्॥*॥
रसस्याम्लस्य हानेस्तु माधुर्य्याच्च विशेषतः॥
चुषितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्य्यकरं लघु॥
शीतलं शीतपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम्॥*॥
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुर्वातहरः सरः।
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्द्धनः॥*॥
तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं चिरपाकि च।
मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम्॥
वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम्॥*॥
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाम्रं गुरु शीतलम्॥*॥
मन्दानलत्वं विषमज्वरञ्च
रक्तामयं बद्धगुदोदरञ्च।
आम्रातियोगो नयनामयं वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात्॥
एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्लपरं न तु।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः॥
शुण्ठ्यम्भसोऽनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च"॥*॥

आम्रबीजस्य गुणाः।

"आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम्।
ईषदम्लञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत्"॥*॥

आम्रनवपल्लवस्य गुणाः॥

"आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्"॥*॥
इति भावप्रकाशः॥

"अपक्वमाम्रं फलमेव प्रस्तं
संग्राहि पित्तास्रजि कोपनञ्च।
तथा विपक्वं मधुरन्तु चाल्पं,
मेध्यं कपित्तामयनाशनञ्च"॥

इति हारीतः॥

"वातपित्तास्रकृद्बालं बद्धास्थिकफपित्तकृत्॥
गुर्व्वाम्रं वातजित् स्वाद्वम्लं कफशुक्रकृत्"।
इति वाभटः॥

"रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्द्धनम्।
पक्वमाम्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम्"॥*॥
"आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्द्धनाः।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्य्यगौरवात्"॥
इति चरकः।

"पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेशरम्।
हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम्।
कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं बृंहणं गुरु॥
पित्ताविरोधि सम्पक्वमाम्रं शुक्रविवर्द्धनम्।
बृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्य्यति"॥
इति सुश्रुतः॥)

आम्रगन्धकः, पुं, (आम्रगन्ध + कन्।) वनबर्ब्बरः। इति राजनिर्घण्टः॥

आम्रपेशी, स्त्री, (आम्रस्य पेशी।) शुष्काम्रखण्डं आमषी इति भाषा। अस्या गुणाः। अम्लं कषायत्वं। उष्णत्वं। भेदकत्वं कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

आम्रातः, पुं, (आम्र + अत् + अच्।) आम्रातकः इति शब्दमाला॥ (अस्य गुणाः। यदुक्तं।
"आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत् परम्।
पक्वन्तु तुवरं स्वादुरसपाकं हिमं सरम्।
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणम्।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्"।
"राजाम्रस्तु आम्रातः कामाङ्गो राजपुत्रकः।
राजाम्रस्तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु।
ग्राहि रूक्षं विबन्धाध्मवातकृत् कफपित्तनुत्"।
इति भावप्रकाशः। तथा च चरके।
"मधुरं बृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु।
सश्लेष्मलं शीतलं वृष्यं विष्टभ्य जीर्य्यति"।)

आम्रातकः, पुं, (आम्रं तद्रसम् आ ईषत् अतति प्राप्नोति। अत सातत्यगमने ण्वुलादित्वात् वुन्।) वृक्षविशेषः। आमड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पीतनः २ कपीतनः ३। इत्यमरः॥ वर्षपाकी ४। इति रत्नमाला॥ पीतनकः ५ कपिचूड़ा ६ अम्बाटिकः ७ भृङ्गीफलः ८ रसाढ्यः ९ तनुक्षीरः १० कपिप्रियः ११ अम्बरातकः १२ अम्बरीयः १३ कपिचूड़ः १४। इति जटाधरः॥ तदपक्वफलगुणाः। कषायत्वं। अम्लत्वं। कण्ठगलद्घर्षणत्वञ्च। तत्पक्वफलगुणाः। मधुराम्लत्वं। स्निग्धत्वं। पित्तकफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपिच। तृप्तिबलविष्टम्भाजीर्णकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ आम्रावर्त्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे।

"आम्रानाम्रातकान् भव्यान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान्"। इति।

अस्य पर्य्यायो गुणाश्च।

"आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाम्रः कपीतनः।
आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम्।
पक्वन्तु तुवरं स्वादु रसे पाके हिमं गुरु।
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणं।
गुरु बल्यम्मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्"।
इति भावप्रकाशः॥
"आम्रातकफलं वृष्यं सक्षेहं श्लेष्मवर्द्धनं"।
इति सुश्रुतः॥)

आम्रावर्त्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्त्तः।) आम्रगुल्मरसः। मत्स्यण्डिकाः। आम्रावलः २। आमसत्त्व इति भाषा। अस्य गुणाः। तृष्णाच्छर्दिवातपित्तहरत्वम्। सारकत्वम्। रुचिकारित्वम्। सूर्य्य

-शुभिः पाकात् मधुरश्च । "मध्यस्य बहुकारस्य-कटे विकारितो रसः । यत्नेन तु मुख्यो मुकुन्देति आम्रातक इति स्मृतः" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तम् ।

"आम्रावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दिवातपित्तहरः सरः ।

रुच्यः सूर्य्यांशुभिः पाकात् गुरुश्च स हि कीर्त्तितः" ।)

आम्रेडितं, क्ली, (आङ् + म्रेडि + क्तः ।) द्विस्त्रि-रुक्तम् । इत्यमरः ॥ दुइ तिन् बार बला इति भाषा । (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं क्रियते एवं कथितस्य द्विस्त्रिवारकथनम् ।)

आम्लवेतसः, पुं, (आम्लोऽम्लरसयुक्तो वेतसः ।) अम्लवेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अम्लवेतसशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

आम्ला, स्त्री, (आ सम्यक् अम्ला अम्लरसयुक्ता ।) तिन्तिडीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

आम्लिका, स्त्री, (आम्ला + कन् ।) तिन्तिडीवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अम्लोद्गारः । इति शब्दमाला ॥ (यथा चरके ।

"आम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः" ॥)

आम्लीका, स्त्री, (अम्ल + ठक् ।) तिन्तिडीवृक्षः । इत्यमरटीका ॥

आयः, पुं, (आङ् + या + क ।) धनागमः । प्राप्तिः । लाभः । (यथा मनुः । ८ । ४१९ ।

"अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च ।

आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च" ॥)

स्त्र्यागाररक्षकः । इति हलायुधः ॥ (ज्योतिष-प्रसिद्धमेकादशभवनम् ।)

आयःशूलिकः, त्रि, (अयःशूलेन अर्थानन्विच्छति । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञाविति ठक् ।) तीक्ष्णकर्म्मा । क्षिप्रकारी । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तम् ।

'तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आयःशूलिको जनः" ।)

आयतः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः ।) दीर्घः । इत्यमरः ॥ लम्बा इति भाषा । (विस्तृतः । विशालः । आ-कृष्टः । यथा पञ्चतन्त्रे ।

"तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुधाः समाः" ।)

आयतच्छदा, स्त्री, (आयताः छदा यस्याः सा ।) कदलीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आयतनं, क्ली, (आङ् + यत + ल्युट् ।) यज्ञस्थानं । देव-स्थानं । तत्पर्य्यायः । चैत्यं २ । इत्यमरः ॥

यथा रामायणे,—

"देवः प्रथमके पुत्र ! चैत्येष्वायतनेषु च" ।

"सभिनुद्यमविनाशि वेश्मायतनानि च ।

सख्यानि च विप्राणां शैवा दत्ता कृताः नृपाः" ॥

आश्रयः, विश्रामस्थानं । यथा माघः ।

"नारमीज्य परं स्थानं पूर्व्वमायतनं व्रजेत्" ॥

कुमारसम्भवे, ७ । ५ ।

"केरलदेशायतनं जगाम" ।

ममालय निकट इत्यादिस्थानो वासुदेवः ।

[illegible] [आश्रितिदानम् ।)

"[illegible]" ॥)

आयतिः, स्त्री, (आङ् + यम् + क्तिन् ।) उत्तरकालः । भविष्यत्कालः ।

(यथा मनुः, ७ । १६९, ७ । १७८ ।

"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्" ।

"आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्" ॥)

प्रभावः । कोषदण्डजं तेजः । इत्यमरः ॥ दैर्घ्यं । सङ्गः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ प्रापणं । इति धरणी ॥ (राजतरङ्गिणी ।

"प्रतापमायतिं शोभां हेमन्ताद्दस्य वारिदः ।

स्मृतिशेषां करोत्येव लोभश्च पृथिवीभुजां" ॥)

आयत्तः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः ।) अधीनः । वशी-भूतः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

"तत् भद्र ! स्वयत्नायत्तो ह्यात्मा सर्व्वस्य" ।)

आयत्तिः, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तिन् ।) दिनं । स्नेहः । वशित्वं । सामर्थ्यं । सीमा । इति विश्वः हेम-चन्द्रश्च ॥ शयनं । दैर्घ्यं । प्रभावः । भविष्यत्कालः । इति धरणी ॥ (न्यायपथावलम्बिता । अधीनता ।)

आयल्लकं, क्ली, उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥

आयसं, क्ली, (अयस् + अण् ।) लौहं । इति भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ अयोनिर्म्मितादौ, त्रि ॥ (यथा महाभारते,—

"आयसं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्म्मणः" ।

यथा मनुः, ८ । ३१५ ।

"शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा" ।

रघुवंशे, १७ । ६३ ।

"स चकर्ष परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम्" ।

(अयोजनितार्थे यथा,—

"विपाके कटु शीतञ्च सर्व्वश्रेष्ठं तदायसम्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

आयसी, स्त्री, (अयसा निर्म्मिता । अयस् + अण् + ङीप् ।) लौहमयकवचः । तत्पर्य्यायः । अङ्गरक्षिणी २ जालिका ३ जालप्राया ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

आयस्तः, त्रि, (आङ् + यस् + कर्त्तरि क्तः ।) तेजितः । क्षिप्तः । क्लेशितः । कुपितः । हतः । इति मेदिनी ॥ (प्रयत्नशीलः, कार्य्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः ।)

आयातं, त्रि, (आङ् + या + क्तः ।) आगतं । यथा,

"हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः ।

आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते" ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

आयानं, क्ली, (आङ् + या + ल्युट् ।) स्वभावः । इति जटाधरः ॥ आगमनं ॥ (यथा महाभारते,—

"आयाने वासि विदितो रामस्य विदितात्मनः" ।

आयामः, पुं, (आङ् + यम् + घञ् ।) दैर्घ्यं । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे,—

"योजनायमविस्तारमेकैको भरतीतलम्" ।

मेघदूते, पूर्व्वमेघे । ५८ ।

"तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्य्यगायामशोभी" ।)

आयासः, पुं, (आङ् + यस् + घञ् ।) श्रान्तिः । तत्-पर्य्यायः । श्रमः २ क्लमः ३ खेदः ४ परिश्रमः ५ प्रयासः ६ व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अति-यत्नः । प्रयत्नः । यथा साहित्यदर्पणे,—

"इत्यायासमनायासमनुत्पिपासादिसम्भवा" ।

महाभारते,—

"शोकहर्षौ तथायासः सर्व्वं लोभात् प्रवर्त्तते" ।

रामायणे,—

"नैवायासं क्वचित् भद्रे प्राप्स्यसे न च विप्रियं" ।)

आयुः, पुं, क्ली, (एति इण् गतौ छान्दसोण् इत्युण् ।) जीवितव्याप्यकालः । इति जटाधरः ॥ (जीवनं, प्राणः । यथा महाभारते,—

"अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।

जातः कमलपत्राक्षो हनूमान्नाम वानरः" ।

स्वनामख्यातचन्द्रवंशीयो राजा, स च नहुषस्य पिता । यथा महाभारते,—

"नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।

तथैव पूर्व्वपूर्व्वेषामायोर्वंशधरः सुतः" ।

पुरूरवसः पुत्त्रः स्वनामख्यातो राजा ।

यथा हरिवंशे,—

"बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्त्रः पुरूरवाः" ।

"तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।

दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः" ।

रुद्रस्य पुत्त्रः स्वनामख्यातोऽसुरः ।

यथा हरिवंशे,—

"रुद्रस्य पुत्त्रो ह्यायुर्वै शिविः कालस्तथैव च" ।)

आयुः; [स्] क्ली, (एति गच्छतीति इण् + उसि + णिच ।) जीवितकालः । परमायुः । इत्यमरः ॥ तत्-पर्य्यायः । चिरजीवितं २ नित्यगः ३ अनुबन्धः ४ ।

"पुरुषाः सर्व्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृते त्रेतादिकेऽप्येवं पादशो ह्रसति क्रमात्" ॥

इति वैद्यकं ॥

"अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः ।

कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः" ॥

इति मनुः १ । १८३ ॥ घृतं । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरं ।

कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतं ॥

पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।

प्रीणयन् देहमखिलं जीवयन् जठरानलम् ॥

शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते" ।

इति शार्ङ्गधरः ॥

"शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।

नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते" ॥ इति ।

"वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां विकृतिवर्ज्जैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत्" ।

"तत्रेदं तथायुषां स्वलक्षणतो यथावदिहैव तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समन्वागतबलवीर्य्यपौरुष-पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये वर्त्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य स-मृद्धसर्व्वारम्भस्य यथेष्टविचारत्वात् सुखमायु-रुच्यते" । इति च ।

"असुखमतो विपर्य्ययेण हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य परी-

ध्यकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहत-मुपसेवमानस्य पूजार्हसम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोप-शमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेर्ष्या-मदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-ज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमि-मञ्चामुञ्चापेक्षमाणस्य स्मृतिमतो हितमायु-रुच्यते”। इति च ॥

“अहितमतो विपर्य्ययेण प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रिय-मनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते अ-निमित्तैरिदमस्मात् क्षणान्मुहूर्त्ताद्दिवसात्त्रिपञ्च-सप्त-दश-द्वादशाहात् पक्षान्मासात् षण्मा-सात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यते इति। तत्र-स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यतानिरोध-इत्येकोऽर्थः। इत्यायुषः प्रमाणमतो विपरीतम-प्रमाणम्”। इति च ॥

“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य नि-मित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत् सात्म्योपसेवनञ्चेति”। इति च चरकः ॥)

आयुक्तः, त्रि, (आङ् + युज् + क्तः।) कर्म्माध्यक्षः। तत्पर्य्यायः। नियोगी २ कर्म्मसचिवः ३ व्यापृतः ४। इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, पुं, (आयुध्यते अनेनेति। आङ् + युध् + क।) अस्त्रं। इत्यमरः॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः। प्रहर-णानि, पाणिमुक्तानि, यन्त्रमुक्तानि चेति। तत्र प्रहरणानि खड्गादीनि, पाणिमुक्तानि चक्रादीनि, यन्त्रमुक्तानि शरादीनि। “हतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः”। “किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे”। इति च उत्तरचरिते।)

आयुधधर्म्मिणी, स्त्री, (आयुधस्येव धर्म्मो विद्यते यस्याः। आयुधधर्म्म + इन् + ङीप्।) जयन्ती-वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधागारं, क्ली, (आयुधानां आगारं। षष्ठीतत्।) अस्त्रगृहं। सेलाखाना इति ख्यातं। इति महा-भारते राजधर्म्मः॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा,-

“आयव्ययातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रता।

राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः” ॥

इति मात्स्ये १८९ अध्यायः॥ (यथा मनुः ९।२८०।

“कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्।

हस्त्यश्वरथहर्त्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्” ॥)

आयुधिकः, पुं, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक्।) शस्त्रजीवी। तत्पर्य्यायः। काण्डजीवः २ काण्ड-पृष्ठः ३ आयुधीयः ४। इत्यमरः॥ (यथा महा-भारते १६।७।२६।

“न पादरक्षैः संयुक्ताः नान्तरायुधिका ययुः”।

आयुधीयः, पुं, (आयुध + छ।) आयुधिकः। इत्य-मरः॥ (योद्धा। यथा मनुः ७। २२२।

“अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनं”।

उत्तरचरिते ६। “तर्ज्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः कुमारमायुधीयश्रेणयः”।) [इत्यमालाः ॥

आयुर्द्रव्यं, क्ली, (आयुषो द्रव्यम्।) औषधं। इति

आयुर्व्वेदः, पुं, (आयुरनेन विन्दति वेत्ति वेत्यायुर्व्वेदः। आयुस् + विद् + करणे घञ्।) अष्टादशविद्या-न्तर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः। वैद्यकशास्त्रं। चिकित्साशास्त्रं। तत्तु अथर्व्ववेदान्तर्गतं। यथा,

“विधातार्थर्व्वसर्व्वस्वमायुर्व्वेदं प्रकाशयन्।

स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

चरणव्यूहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्व्वेदः। अथ-र्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥*॥ अथायुर्व्वेदस्य विवरणम्।

“ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः।

विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्व्वेदं चकार सः ॥

कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः।

स्वतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥

भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्व्वेदं स्वसंहितां।

प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः॥

तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च।

व्याधिप्रणाशवीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥

धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ।

नकुलः सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुधः ॥

जावालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च।

एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोड़श व्याधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम्।

धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः।

चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥

चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ।

तन्त्रं वैद्यकसर्व्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्द्दनं।

ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥

च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः।

चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनं ॥

सर्व्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकं।

वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः ॥

पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्व्वधरं परं।

द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोड़श।

व्याधिप्रणाशवीजानि बलाधानकराणि च ॥

मथित्वा ज्ञानमन्थानैरायुर्व्वेदपयोनिधिं।

ततस्तन्त्राण्युज्जहरुर्नवनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहितां।

आयुर्व्वेदं सर्व्ववीजं सर्व्वं जानामि सुन्दरि ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः।

एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥

आयुर्व्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित्।

धर्म्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्त्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य लक्षणम् यथा,—

“आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा।

विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्व्वेद उच्यते” ॥

तस्य निरुक्तिर्यथा,—

“अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च।

तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-शब्दे वैद्यशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

(“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं।

मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः।

वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः” ॥

“किमायुः कस्मादायुर्व्वेदः किञ्चायुर्व्वेदः शाश्वतो-ऽशाश्वत इति। कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमध्येतव्यः किमर्थञ्चेति”।

“तत्र भिषजा पृष्टेनैवं चतुर्णामृक्सामयजुरथ[illegible] वेदानामात्मनोऽथर्व्ववेदे भक्तिरादेश्या वेदो ह्या[illegible] थर्व्वणः स्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चि[illegible] त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह चि[illegible] कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदञ्चोपदि[illegible] श्यायुर्वाच्यं तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्व्वेदयत्यायुर्व्वेदः का[illegible] मुच्यते स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहित[illegible] प्रमाणाप्रमाणतश्च दतश्चायुष्याणायुष्याणि द्र[illegible] गुणकर्म्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्व्वेदः तत्रायुष्या[illegible] अनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्म्माणि केवलेनो[illegible] देक्ष्यन्ते”।

“तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुरुवरोऽब्रवीत् स्वाग[illegible] ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति नु[illegible] ग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्य्यं वैवर्ण्यञ्च ग्राम्यवासकृत[illegible] मसुखमसुखानुबन्धं च। ग्राम्यो हि वासो मू[illegible] मशस्तानां तत्कृतं पुण्यकृद्भिरनुग्राह्यः प्रजा[illegible] स्वशरीरमरक्षिभिः कालश्चायमायुर्व्वेदोपदेश[illegible] ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्व्वे[illegible] मश्विनौ मह्यं प्रयच्छतां प्रजापतिरश्विभ्यां प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्ज्जराव्याधि[illegible] बहुलमसुखमसुखानुबन्धं अल्पत्वादल्पतपोदम[illegible] नियमदानाध्ययनसञ्चयं मत्वा पुण्यतममायु[illegible] प्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनं ऊर्ज्जस्करम[illegible] शिवं शरण्यमुदात्तं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्तु[illegible] धारयितुं प्रकाशयितुञ्च प्रजानुग्रहार्थमार्षं ब्र[illegible] च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदा[illegible] ब्राह्ममक्षयं कर्म्मेति”। इति चरकः ॥

“तानुवाच भगवान् स्वागतं वः। सर्व्वे[illegible] मीमांस्या अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः! इ[illegible] खल्वायुर्व्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्व्ववेदस्यानुत्पा[illegible] प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् [illegible] यम्भूः। ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चालोक्य नरा[illegible] भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ तद्यथा ॥ शल्यं शाला[illegible] कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदत[illegible] रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” ॥

“वत्स! सुश्रुत! इह खल्वायुर्व्वेदप्रयोजनं व्या[illegible] ध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षण[illegible] आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायु[illegible] र्वेदः। तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमा[illegible] रविरुद्धमुच्यमानमुपधारय। [illegible] प्राणाभिसारप्रवर्त्तशोणितसञ्चितव्रणसंरोहण[illegible]”।

“तदिदं शाश्वतं पु[illegible] करञ्चेति” ॥

"ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरश्विनौ तस्मादश्विभावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

आयुर्व्वेदी, [न्] त्रि, (आयुर्व्वेदो ज्ञातव्यत्वेन विद्यते यस्य । आयुर्व्वेद + इनि ।) आयुर्व्वेदज्ञः । चिकित्सकः । वैद्यः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥

आयुर्योगः, पुं, (आयुषो जीवितकालस्य योगो भवत्यस्मात् ।) औषधं । इति राजनिर्घण्टः ।

आयुष्मान्, [त्] त्रि, (आयुस् + मतुप् ।) चिरजीवी । दीर्घायुः । तत्पर्य्यायः । जैवातृकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः, २ । १२५, ३ । २६३ ।
"आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने" ।
"आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितं" इति च ॥)

आयुष्मान्, पुं, विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गततृतीययोगः । तत्र जातफलं । "यस्यायुष्मान् जन्मकाले धनुष्मान् याने यानं तस्य देशेषु कार्य्यं । कुर्य्यान्नूनं क्रीड़नं पुष्पवाद्यां दासैर्व्वासैरन्वितो गर्व्वितश्च" ॥ इति दीपिका ॥
("आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि"
इति सुश्रुतः ॥)

आयुष्यं, त्रि, (आयुष् + यत् ।) पथ्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयुर्हितकारकं ॥ (मनुः । ४।१०६ ।
"धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं" ।
तत्रैव २ । ५१ ।
"आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखम्" ।
"आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानाञ्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्ज्जनं" ॥
इति सुश्रुतः ॥
"आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रणशोधिनी" ।
इति हारीतः ।)

आयुष्यसूक्तं, क्ली, (आयुष्यञ्च तत्सूक्तञ्चेति । कर्म्मधारयः ।) नान्दीश्राद्धादौ वसुधारासम्पातनानन्तरपाठ्यो वैदिकमन्त्रविशेषः ।
सामगानां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्वमायुरसिमहि । प्रजात्वष्टरधिनिधेह्यस्मे शतं जीवेम शरदो वयन्ते । आयुषे मे पवस्व वर्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या दिवो जनित्र्या शृण्वन्त्वापोधःक्षरन्ती सोमो होतार ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्यर्द्ध्या अमुष्य राज्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं इज्जितस्य षष्ठ्यन्तनाम प्रयोज्यं । इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्वं ॥ * ॥
यजुर्व्विदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वर्च्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदं इदं हिरण्यं वर्च्चस्वज्जैत्रायाविशतादु माम् । न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत् । यो बिभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः समनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः । यदा बध्नन्दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः । तन्म आबध्नामि शतशारदाया युष्माञ्जरदष्टिर्यथासं" । इति तन्त्रोक्तयजुर्व्वेदीयश्राद्धप्रयोगतत्त्वं ॥

आयुष्करः, त्रि, (आयुस् + कृ + ट ।) परमायुर्जनकः ॥ (आयुर्वृद्धिजनकः ।
"क्षीरामलकमुस्तिभिरंधिकरैव तैलेन वा
गुड़ेन पयसा घृतेन यवशक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सहमाक्षिकेण पललेन सूपेन वा
वपुष्करमवस्करं परममेध्यमायुष्करं" ॥
इति वाभटः ॥)

आयोगः, पुं, (आङ् + युज् + घञ् ।) गन्धमाल्योपहारः । व्यापारः । रोधः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रामायणे,—
"सरलैः कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशो भ्रमरायोगः प्रदीप्त इव लक्ष्यते" ॥)

आयोगवः, पुं, (अयोगव एव स्वार्थे अण् ।) शूद्राद्वैश्यायां जातो जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य कर्म्म काष्ठतक्षणं । (यथा मनुः १०।१२, १० । १६ ।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणां ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥
"आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणां ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः" ॥)

आयोजनं, क्ली, (आङ् + युज् + ल्युट् ।) उद्योगः । आहरणं । द्रव्यासादनं । यथा,—
"कुत्रचित् तण्डुलाः सन्ति क्व च स्थाली क्व चेन्धनं ।
तेषामायोजनं कुर्व्वन् मुख्यः कर्त्ताभिधीयते" ॥
इति गोयीचन्द्रधृतकारिका ॥

आयोधनं, क्ली, (आङ् + युध + ल्युट् ।) युद्धं । वधः । इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६।४२ ।
"आयोधने कृष्णगतिं सहाय-
मवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिं" ।
भट्टिः, "आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्" ।
रघुः, ५ । ७१ । "आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर ! याते ।)

आरं, क्ली, (आङ् + ऋ + भावे घञ् ।) मुण्डायसं । मुण्डलोहं । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तलं । इत्यमरटीका ॥ कोणः । प्रान्तभागः । इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (चक्राङ्गकाष्ठभेदः । यथा महाभारते,
"आरान्तरेणावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह" ।
"यश्चिषष्टिशतारण्यं वेदार्थं स परः कविः" ॥)

आरः, पुं, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि संज्ञायां घञ् ।) मङ्गलग्रहः । शनिः । पित्तलं । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । मधुराम्लफलः २ । इति रत्नमाला ॥ रेफल इति ख्यातः ॥

आरकूटः, पुं क्ली, (आरं कूटयति स्तूपीकरोति पचाद्यच् ।) पित्तलं । इत्यमरः ॥ (यथा नैषधे ।
"अकाञ्चने काञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न श्रियः" ।)

आरक्षं, त्रि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष + अच् ।) रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीयं । इति विश्वः ॥

आरक्षः, पुं, (आङ + रक्ष + अच् ।) गजकुम्भसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आरग्वधः, पुं, (आ + रुजे शब्दायां क्विप् । आरुजं रोगसमूहमपि हन्ति अच् वधादेशश्च ।) वृक्षविशेषः । सोनालु सोंदालि इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । राजवृक्षः २ सम्पाकः ३ चतुरङ्गुलः ४ आरेवतः ५ व्याधिघातः ६ कृतमालः ७ सुवर्णकः ८ । इत्यमरः ॥ मन्थानः ९ रोचनः १० दीर्घफलः ११ स्वर्णद्रुमः १२ हेमपुष्पः १३ राजतरुः १४ कण्डुघ्नः १५ ज्वरान्तकः १६ अरुजः १७ स्वर्णपुष्पः १८ स्वर्णद्रुः १९ कुष्ठसूदनः २० कर्णाभरणकः २१ महाराजद्रुमः २२ कर्णिकारः २३ स्वर्णाङ्गः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रग्रहः २५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वं । शीतलत्वं । शूलज्वरकण्डुकुष्ठमेहकफविड्भनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । ज्वरहृद्रोगवातरक्तोदावर्त्तरोगे अतिशयपथ्यत्वं । मृदुत्वञ्च । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । शुक्रकारित्वं । वातपित्तहारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ आमलतास इति हिन्दीभाषा ।
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥
कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ।
आरग्वधो गुरुः स्वादुः शीतलः स्रंसनोत्तमः ॥
ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्त्तशूलनुत् ।
तत्फलं स्रंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहं ॥
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परं" ।
इति भावप्रकाशः ॥
(व्यवहारो यथा,—
"बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्योमृदुरपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः" । * ॥
ग्रहणप्रणाली यथा ॥ * ॥
"फलकाले फलन्तस्य ग्राह्यं परिणतञ्च यत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत्" । * ॥
संयोगविशेषे गुणा यथा ॥ * ॥
"द्राक्षारसयुतो देयो दाहोदावर्त्तपीड़िते ।
चतुर्व्वर्षसुखं बाले यावद्द्वादशवार्षिके । * ॥
चतुरङ्गुलमज्जानं प्रकृतं वाथवाञ्जलिं ।
सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥
दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा" ॥
इति चरकः ॥)

आरट्टः, पुं, (आङ् + रट् + टच् ।) देशविशेषः । त्रिकाण्डशेषे क्षत्रियवर्गे आरट्टजशब्ददर्शनात् ॥ तत्र आरट्टजोऽपि पाठः । (यथा भारते,—
"पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र पीलुवनान्युत ।
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा बहिर्गिरेः ।
आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्म्मा न तान् व्रजेत्" ॥
"पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्व्वतात् ।
आरट्टा नाम वाहीका न तेष्वार्य्यो द्व्यहं वसेत्" ॥)

आरट्टजः, पुं, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन + डः ।) आरट्टदेशोद्भवघोटकः । इति जटाधरः ॥

त्रिकाण्डशेषप्रभूतिप्रयोगौ च ॥ (आरब्धदेशोत्पन्ने, त्रि । यथा महाभारते,—
"शीघ्रोः पार्थ गुणतख्यावमर्द्दो
भूखहत्वा परवित्तापहारः ।
येषां धर्म्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म्म-
आरट्टजान् पञ्चनदान् धिगस्तु" ॥)

आरग्वधः, पुं, (आङ् + ऋ + अग्विच् ।) आवर्त्तः । तत्पर्य्यायः । कुलहस्तकः २ । इति हारावली ॥ पाकमारा जल इत्यादि भाषा ॥

आरण्यपशुः, पुं, (अरण्ये भवः । अरण्य + ष्यञ् + स चासौ पशुश्चेति कर्म्मधारयः ।) अरण्यजातपशुः । स च सप्तधा यथा । महिषः १ वानरः २ ऋक्षः ३ सरीसृपः ४ रुरुः ५ पृषतः ६ मृगः ७ । इति तिथ्यादितत्त्वे पैठीनसिः ॥

आरण्यमुद्गा, स्त्री,(अरण्यमुद्गस्येवाकारः पर्णो यस्याः । ततः स्वार्थे अण् ।) मुद्गपर्णी । मुगानी इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आरण्यराशिः, पुं, (अरण्ये भवः आरण्यः अत्र सिंह एव स एव राशिः ।) सिंहराशिः । मकरप्रथमार्द्धः । मीनमेषवृषराशयः । इति दीपिका ॥

आरतिः,स्त्री, (आङ् + रम् + क्तिन् ।) विरतिः । निवृत्तिः । इत्यमरः ॥ (उपरमः, नीराजनम् ।)

आरनालं, क्ली, (आर्च्छति आङ् + ऋ + अच् आरः । नल गन्धे ज्वलतीति णः नालः । आरः नालो गन्धो यस्य ।) काञ्जिकं । इति हेमचन्द्रः ॥
"आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
("धात्री हरिद्रा मञ्जिष्ठा कल्कैस्तैलं विपाचयेत् ।
षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहं" ॥ * ॥
धात्र्यादितैलं ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

आरनालकं, क्ली, (आरनालम् एव स्वार्थे कः ।) काञ्जिकं । इत्यमरः ॥ कांजि इति भाषा ।

आरब्धं,त्रि, (आङ् + रभ् + क्तः ।) कृतारम्भं । आरम्भे क्ली । यथा,—
"आरब्धं मलमासात् प्राक् यत् कर्म्म न समापितं ।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः" ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥ * ॥ आरब्धकर्म्मण्यशौचाभावो यथा,—
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

आरम्भः, पुं, (आङ् + रभि + घञ् ।) प्रथमकृतिः । तत्पर्य्यायः । प्रक्रमः १ उपक्रमः २ अभ्यादानं ३ उद्घातः ४ आरम्भः ५ । इत्यमरः ॥ अभ्यादानादित्रयमारम्भमात्रे । प्रक्रमादिपञ्च आरम्भमात्रे इत्येके । केचित्तु प्रक्रमादिद्वयं प्रथमारम्भे ॥ अभ्यादानादित्रयं आरम्भमात्रे । इति वङ्गभिवक्तमपि न साधु यतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व्वद्वयं आरम्भे शेषत्रयं आरब्धे इत्याहुः । इति भरतः ॥ त्वरा । उद्यमः । वधः । दर्पः । इति मेदिनी ॥ प्रस्तावना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आद्यकृतिः । यथा,—
"मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।
भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः" ॥
आरम्भप्रथमक्षणे आद्यकृत्याद्यसमये । इति मलमासतत्त्वम् ॥ पारिभाषिकारम्भो यथा,—
"आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा मेघदूते । ३७ ।—
"नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम्" ।
साहित्यदर्पणे । प्रथमपरिच्छेदे ।
"ग्रन्थारम्भे निर्व्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामः" । रघुवंशे । १।१५ ।
"आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः" ।)

आरवः, पुं, (आङ् + रु + अप् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । "वानराक्षकरारवं" ।)

आरवी, स्त्री, आरवनामकम्लेच्छदेशीयभाषा । यथा,
"ज्येष्ठाश्लेषा मघा पूर्व्वा रेवती भरणीद्वये" ।
विशाखार्द्रोत्तराषाढ़शतभे पापवासरे ॥
लग्ने स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत्" ।
इति गणपतिमुहूर्त्तः ॥

आरा, स्त्री, (आङ् + ऋ + अच् + टाप् ।) चर्म्मभेदकास्त्रं । तत्पर्य्यायः । चर्म्मप्रभेदिका २ । इत्यमरः ॥
"उद्यम्यारामग्रकायोत्थितस्य" । इति माघः ।)

आराग्रं, क्ली, (आरायाः अग्रं षष्ठीतत् ।) अर्द्धचन्द्राद्यस्त्रमुखं ।
"अर्द्धचन्द्रखुरप्रादिधाराग्रं मुखमुच्यते" ।
"आराग्रन्तु मुखन्तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः" ॥ इति हलायुधः ॥

आरात्, व्य, (आ राति । रा दाने बाहुलकादातिप्रत्ययः ।) दूरं । निकटः । इत्यमरः ॥
(यथा, उत्तरचरिते ।
"मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते" । इति
"तमर्थ्यमारादभिवर्त्तमानम्" । इति रघौ २।१० ।

आरातिः, पुं, (आङ् + रा + क्तिन् ।) अरातिः । शत्रुः । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

आरात्रिकं, क्ली, (आङ् + रात्रि + कन् ।) नीराजननिमित्तदीपः । नीराजना । नीराजनपात्रञ्च । आरति इति भाषा । तथाच हरिभक्तिविलासे ।
"ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयं ।
महानीराजनं कुर्य्यात् महावाद्यजयस्वनैः ॥
प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण घृतेन वा ।
आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकं" ॥
अन्यच्च ।
"आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-
र्द्वौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकं ।
सर्व्वेषु चाङ्गेष्वपि सप्तवारा-
नारात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्य्यात्" ॥

आराधनं, क्ली, (आङ् + राध् + ल्युट् ।) साधनं । प्राप्तिः । तोषणं । इत्यमरः ॥ पचनं । इति मेदिनी ॥ (यथा वैराग्यशतके हस्त्यादूषणे ५ ।
'मन्नाराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः' ।
उत्तरचरिते । प्रथमाङ्के ।
"स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा" ।
कुमारसम्भवे १ । ५९ ।
"आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम्" ।)

आराधना, स्त्री, (आङ् + राध् + णिच् + युच् + स्त्रीत्वात् टाप् ।) साधना । तत्पर्य्यायः । सेवा १ भक्तिः ३ परिचर्य्या ४ प्रसादना ५ शुश्रूषा ६ उपास्तिः ७ वरिवस्याः ८ परिष्टिः ९ उपचारः १० । इति हेमचन्द्रः ॥

आरामः, पुं, (आरम्यतेऽत्र, आङ् + रम् + आधारे घञ् ।) उपवनं । इत्यमरः ॥ बागान् इति भाषा । (यथा, मनुः,—८ । २६२ । ८ । २६४ ।
"क्षेत्रकूपतड़ागानामारामस्य गृहस्य च" ।
"गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्" ।)

आरामशीतला,स्त्री,(आरामत्वात् शीतला स्निग्धा ।) सुगन्धिपत्रविशेषः । वर्व्वर्य्यादिवर्गे लिखिता । तत्पर्य्यायः । आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४ रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाढ्या ७ रामशीतला ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वं । शीतलत्वं । पित्तहारित्वं । दाहशोषप्रशमनत्वं । विस्फोटज्वरोपशान्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यके ।
"आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी" ।)

आरालिकः, त्रि, (अरालं कुटिलं चरति इति ठक् ।) सूपकारः । पाचकः । इत्यमरः ॥

आरावः, पुं, (आङ् + रु + घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । (यथा महाभारते ।
"आरावं माल्यवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे" ।
"आरावः सुमहांश्चासीत्" ।)

आरुः, पुं, (ऋ + उण् ।) वृक्षभेदः । कर्कटः । शूकरः । इति मेदिनी ॥

आरूः,पुं, (ऋच्छति अर्यते वा । ऋ + ऊ + णित् ।) पिङ्गलवर्णः । तद्युक्ते त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

आरूकं, क्ली, (आरू + कन् ।) हिमालये प्रसिद्धौषधीविशेषः । आड़ु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वीरसेनं २ वीरं ३ वीरारुकं ४ । तत्पत्रपुष्पादिभेदतः चतुर्जातिः । तेषां गुणाः । मधुरत्वं । हिमत्वं । अर्शःप्रमेहगुल्मापहदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके ॥
"अम्लं पारावतं द्राक्षा वदर्य्यारुकाणि च" ।)

आरूढ़ः, त्रि, (आङ् + रुह् + कर्त्तरि क्तः ।) कृतारोहणः । वृक्षादिर उपर चड़ा व्यक्ति इति भाषा । यथा,—
"राम रामेति रामेति कूजन्तं मधुराक्षरं ।
आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलं" ।
इति रामायणपाठस्य पूर्व्वपाठ्यश्लोकः ॥
(यथा स्मृतिः ।
"आरूढ़ो नैष्ठिकं धर्म्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" ।
गीता ।
"योगारूढ़स्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" ।)

ारेवतं, क्ली, (आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात्। रेव प्लवगतौ। णिच्+विच्॥ अतति। अत+अच्। ततः आरेव् चासौ अतश्चेति।) पारावतपदफलं। इति राजनिर्घण्टः॥ ("मूलकं शुष्कमाषश्च वर्षाभूः पञ्चमूलकं। आरेवतफलञ्चापि पक्त्वा तेन घृतं पचेत्"॥ इति सुश्रुतः वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहश्च॥)

रेवतः, पुं, (आरेवयति रेचयति मलं सारकत्वात् आङ्+रेव्+णिच्+विच्+अतच्।) आरग्वधवृक्षः। इत्यमरः॥

रोग्यं, क्ली, (अरोगस्य भावः। ष्यञ्।) व्याध्यभावः। तत्पर्य्यायः। अनामयं २। इत्यमरः॥ पाटवं ३ लाघवं ४ वार्त्तं ५। इति राजनिर्घण्टः॥ ("आरोग्यं तत् सुखावहं"। इति शार्ङ्गधरः॥

"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्"।

"सुखसंज्ञकमारोग्यम्,"

"वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः।
पथि वेश्मप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम्॥"

इति चरकः॥

"सुखमार्थं समासेन सद्वृत्तस्यैतदीरितं।
आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः"॥

इति सुश्रुतः॥)

रोग्यशाला, स्त्री, (आरोग्यार्था शाला। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) आरोग्यदानस्थानं। चिकित्सालयः। यथा,—

"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्व्वदः॥
आरोग्यशालां कुर्व्वीत महौषधपरिच्छदां।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां भृत्यपरससंयुतां॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः।
ओषधीमूलतत्त्वज्ञः समुद्धरणकालवित्॥
बलवीर्य्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणे।
त्यागिवद्देहिनां तद्वदनुकूलः प्रियंवदः"॥

इति वैद्यकं॥

रोपः, पुं, (आङ्+रुह्+णिच्+घञ्।) मिथ्याज्ञानं। यथा। "असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत् वस्तुन्यवस्त्वारोपः अध्यारोपः"। इति वेदान्तसारः॥ मिथ्याविष्करणं। यथा। "असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि"। इत्यमरः॥ (यथा साहित्यदर्पणे। १०म परिच्छेदे।

"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा"।

"रूपितं रोपितारोपो विषये निरपह्नवे"॥

"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणं"।)

रोपणं, क्ली, (आङ्+रुह्+णिच्+ल्युट्।) न्यासः। संस्थापनं। (शस्त्रादीनां रोपणं। शरासनादौ ज्यादीनां संयोजनं, उन्नमनं, समुत्थापनं, यथा साहित्यदर्पणे। १०म परिच्छेदे।

"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्"।

रामायणे। आदिकाण्डे।

"यद्यस्य धनुषो रामः कुर्य्यादारोपणं मुने"।)

रोपितं,त्रि, (आङ्+रुह्+णिच्+क्तः।) कृतारोपणं। निहितं। न्यस्तं। इति हलायुधः॥ कल्पितं॥ (यथा कुमारसम्भवे ३। ३५।

"तं देशमारोपितपुष्पचापे"। काव्यप्रकाशे।

"समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा"।)

आरोहः, पुं, (आङ्+रुह्+घञ्।) दैर्घ्यं॥ वरस्त्रियाः श्रोणिः। इत्यमरः॥ (यथा माघे "आरोहैर्निविडबृहन्नितम्बबिम्बैः"।) अवरोहः। आरोहणं। गजारोहः। समुच्छ्रयः। इति मेदिनी॥ ("आरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठानमिव श्रियः"। इति रामायणे।) परिमाणविशेषः। नितम्बः। इति हेमचन्द्रः॥ (आरोहति यः। आङ्+रुह्+अच्। निषादी। यथा, हरिवंशे,—

"अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश"।)

आरोहकः, त्रि,(आङ्+रुह्+ण्वुल्।) आरोहणकर्त्ता॥

आरोहणं, क्ली, (आरुह्यतेऽनेन। आङ्+रुह्+ल्युट्।) सोपानं। सिँड़ि इति भाषा। (भावे ल्युट्।) समारोहः। नीचादूर्द्ध्वगमनमिति यावत्। (यथा कुमारसम्भवे १। ३९।

"आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्"।)

प्ररोहणं। अङ्कुरादिजननमिति यावत्। इति मेदिनी॥

आर्किः, पुं, (अर्कस्यापत्यं। अर्क+इञ्।) अर्कपुत्त्रः। शनैश्चरः। इति ज्योतिःशास्त्रं॥ (वैवस्वतमनुः, सुग्रीवः, कर्णश्च।)

आर्गलः, पुं स्त्री, (अर्गल एव स्वार्थे अण्।) अर्गलः। इति द्विरूपकोषः॥ खिल इति भाषा।

आर्ग्वधः, पुं, आरग्वधवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ ("आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः"।)

आर्घा,स्त्री, (आङ्+अर्घ्+अच्।) पीता दीर्घतुण्डा षट्पदसन्निभा मक्षिका। इति राजनिर्घण्टः॥

आर्घ्यं, क्ली, (आर्घया मक्षिकया विहितम्। आर्घा+यत्।) आर्घानाममक्षिकोत्पन्नमधु। तस्य गुणाः। अतिशयचक्षुर्हितकारित्वं। कफपित्तास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यदुक्तं,—

"मधूकवृक्षनिर्यासं जरत्कार्व्वाश्रमोद्भवाः।
स्रवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः।
आर्घास्तास्तत्कृतं यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगुः"॥

यथा सुश्रुते,—

"आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं।
कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातकृत्"॥

इदं हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम्।

"पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च।
आर्घ्यमौद्दालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः"॥)

आर्त्तः,त्रि, (आङ्+ऋ+क्तः।) पीड़ितः। असुस्थः। यथा,—

"आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ (दुःखितः, कातरः, शोकाभिभूतः, उद्वेजितः, विरक्तः, अपकृतः, उत्पीड़ितः। यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के।

"आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि"।

"द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्"। इति रघौ। १। २८। (तथा च चरके॥

"नाश्विनावार्त्तं भेषजेनोपपादयेतां"। इति॥

आर्त्तगलः, पुं, (आर्त्त इव गलति पचाद्यच्।) नीलझिण्टी। तत्पर्य्यायः। बाणः २ बाणा ३ दासी ४ आर्त्तगलः ५। इत्यमरस्तट्टीका च॥

("दासे आर्त्तगलश्च सः"। इति भावप्रकाशः॥)

आर्त्तवं, क्ली, (ऋतुरस्य प्राप्तः, अण् यद्वा ऋतुरेव। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण्।) स्त्रीरजः। इत्यमरः॥ पुष्पं। इति मेदिनी॥ (यथा मनुः, ३। ४८।

"तस्मात् युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं"।

"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने"॥

अथार्त्तवस्य स्वरूपमाह।

स्त्रीणां रस एव मासेनार्त्तवं भवतीत्युक्त्वा पुनराह सुश्रुत एव।

"मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवं।
ईषत्कृष्णं विवर्णञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्"॥

गर्भग्रहणयोग्यस्यार्त्तवस्य लक्षणमाह।

"शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमं।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्"॥

आर्त्तवस्य वर्णद्वयाभिधानं। वातादिप्रकृतिभेदेन वर्णभेदात्। यद्वासो न विरञ्जयेत्। यद्वासो जले प्रक्षालितं तदासस्यजति न तु विकृतरक्तं कुर्य्यात्"। इति भावप्रकाशः॥

"मासान्निष्पिच्छदाहार्त्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च।
नैवातिबहुलात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत्॥
शशासृक्सवर्णञ्च पद्मालक्तकसन्निभं।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्त्तवं शुद्धमेव तत्"॥

इति चरकः,—

"शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमं।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्॥
विधिमुत्तरवस्यन्तं कुर्य्यादार्त्तवशुद्धये॥
स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवादिषु।
कुर्य्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च॥
ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां भूषणं वृक्षकाणि च।
दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे॥
पिबेद्भद्रश्रियः क्वाथचन्दनक्वाथमेव च"।

"आर्त्तवं शोणितन्त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्चभौतिकत्वापरजीवरक्तमाङराचार्य्याः"॥

"एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणाञ्चार्त्तवमिति"। इति सुश्रुतः॥)

आर्त्तवः त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽस्य। अण्।) ऋतूद्भवः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ। यथा रामायणे,—

"आर्त्तवान्युपपन्नाना पुष्पाणि च फलानि च"।

रघौ ८। ३६।

"अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम्"।)

आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी। घोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥

आर्त्तिः, स्त्री, (आङ्+ऋ+क्तिन्।) पीड़ा। धनुष्कोटिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ रोगः। इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते,पूर्व्वमेघे । ५४ ।
"आपन्नार्त्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्" ।
सुश्रुते,—
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु" ।)
आर्द्रं, त्रि, (अर्द् + रक् दीर्घश्च ।) सजलवस्तु । भिजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सार्द्रं २ क्लिन्नं ३ स्तिमितं ४ तिमितं ५ समुन्नं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ॥ (तच्च द्विविधं यदुक्तं,—
"आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
सदुग्धं शुष्करसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
वार्त्ताकं सार्षपं शाकं निर्गुण्डीरक्तमारिषकम् ।
धुस्तूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥
वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रद्रव्यं तु नीरसं ।
सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।
शातला वत्सनीरुण्डक्षीरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
दुग्धिकार्कक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः" ॥
यथा रघुवंशे, "आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूतां" ।
मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।
"तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्") ॥
आर्द्रकं, क्ली, (अर्द्दयति कफं आर्द्रं । ततः कन् । यद्वा आर्द्रयति जिह्वायां । कन् ।) कटुमूलविशेषः । आदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शृङ्गवेरं २ इत्यमरः ॥ कटुभद्रं ३ कटूत्कटं ४ । इति केचित् ॥ गुल्ममूलं ५ मूलजं ६ कन्दरं ७ वरं ८ महीज ९ सैकतेष्टं १० अनूपजं ११ अपाकशाकं १२ चान्द्राख्यं १३ राजार्हं १४ सुशाकनं १५ शार्ङ्गं १६ आर्द्रशाकं १७ सच्छाकं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । कफवातविबन्धानाहशूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं । रुचिशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच । उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । लघुत्वं । अग्निदीपनत्वं । शोथकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लवणार्द्रकगुणाः । भोजनाग्रे पथ्यत्वं । जिह्वाकण्ठविशोधनत्वं । अग्निसन्दीपनत्वं । हृद्यत्वं,—
"वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणां ।
एक एव निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी" ॥
इति द्रव्यगुणः,—
"आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथार्द्रिका ।
आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।
कटुका मधुरा पाके रूक्षवातकफापहा ।
ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ।
भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणं ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनं ।
कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे ।
दाहे निदाघशरदोर्नैव पूजितमार्द्रकं" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तद्वदार्द्रकमेतच्च, इति वाभटः ॥
"रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजं ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते" ॥
इति चरकः ॥
"कफानिलहरं स्वर्य्यं विबन्धानाहशूलनुत् ।
कटूष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यञ्चैवार्द्रकं स्मृतम्" ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आर्द्रपटी, [न्] पुं, (आर्द्रपट + इनि ।) आर्द्ररक्तवस्त्रावृतकर्त्तृकशत्रुनाशफलकाभिचारकर्म्मविशेषः । यथा । "अथार्द्रपटी । प्रणवो हृदयं भगवति चामुण्डे रक्तवाससे अप्रतिहतरूपपराक्रमे अमुकवधाय विचेतसे वह्निवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनावृतः समुद्रगामिनीनदीतटे ऊषरभूमौ वा दक्षिणामुख ऊर्द्ध्वबाहुर्ज्जपेत् यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति शत्रोः" । इति तन्त्रसारः ॥ आर्द्रपटविशिष्टे, त्रि ॥
आर्द्रमाषा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ माषाणी इति भाषा ।
आर्द्रशाकं, क्ली, (आर्द्रं शाकमस्य ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषष्ठनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्मरागतुल्यैकतारकामयं । अस्या अधिष्ठात्री देवता शिवः । इति कालिदासः ॥ मणितुल्यैकतारात्मकं । इति केचित् ॥ तत्र जातफलं ।
"क्षुधाधिको वक्रशरीरकान्तिः
कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।
प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रा
नक्षत्रमार्द्रचेताः परभागतेऽपि" ।
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
आर्द्रालुब्धकः, पुं, (आर्द्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायुधः ॥
आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति भावप्रकाशः ॥
("आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तजित्" ॥ इति वाभटः ।)
आर्य्यः, त्रि, (अर्त्तुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्य्यते वा ॥ ऋ + ण्यत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः । पूज्यः । श्रेष्ठः । बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शान्तचित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।
"योऽहमार्य्येण परवान् भ्रात्रा ज्येष्ठेन भामिनि" ।
न्यायपथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्यकर्म्मानुष्ठाता । यदुक्तं,
"कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।
तिष्ठति प्राकृताचारे स तु आर्य्य इति स्मृतः" ॥
धार्म्मिकः । धर्म्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ५७ ।
"आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत्" ।
उचितः । यथा, रामायणे,—
"मार्गमार्य्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्" ॥
नाट्योक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्यजनाह्वाने व्यवह्रियते । यथा, साहित्यदर्पणे, षष्ठपरिच्छेदे ।
"स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः" ।
"वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परं" ।)
आर्य्यः, पुं, (अर्त्तुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्यत् ।) स्वामी । बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुहृत् । इत्यजयः । (श्रेष्ठवर्णः । म्लेच्छेतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।
"म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्व्वं ये निकृता रणे ।
आर्य्याश्च पृथिवीपालाः" । इति ।) स्वनामख्यातसावर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
"वरीयांश्चावरीयांश्च संमतो धृतिमान् वसुः ।
चरिष्णुरार्य्यो धृष्णुश्च राजः सुमतिरेव च ।
सावर्णस्य मनोः पुत्राः भविष्या दश भारत !" ।
आर्य्यकं, क्ली, पिष्टपाकादिनिष्टकार्य्यं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आर्य्यकः, पुं, (आर्य्य + स्वार्थे कन् ।) पितामहः । मातामहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा रामायणे,—
"अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्चूतस्यार्य्यकवेश्मनि" ।
"आर्य्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मातुलश्च ते" ।
महाभारते,—
"आर्य्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्य्यकेण च ।
तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम्" ।
पूज्यव्यक्तिमात्रम् । स्वनामख्यातो नागभेदः ।
यथा महाभारते,—
"आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः" ।)
आर्य्यका, स्त्री, (आर्य्यक + टाप् । उदीचामात इ पक्षे इत्वाभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
आर्य्यपुत्त्रः, पुं, (आर्य्यस्य पुत्त्रः । षष्ठीतत्पुरुषः ।) भर्त्ता । स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—
"आर्य्यपुत्त्र ! पिता माता भ्राता पुत्त्रस्तथा स्नुषा स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते" ।
गुरुपुत्त्रः । मान्यस्य पुत्त्रः ।
आर्य्यमिश्रः, त्रि, (आर्य्यः श्रेष्ठो मिश्रश्च ।) गौरवि... इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । य... रामायणे, २ काण्डे ।
"समस्तमार्य्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्"
उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।
"अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रा... मार्य्यमिश्रान् विज्ञापयामि" ।)
आर्य्या, स्त्री, (ऋ + ण्यत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्व्वती । इति त्रिकाण्डशेषः । छन्दोविशेषः । तस्या लक्षण...
"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्राः स्थिता तृतीयेऽपि
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्य्या" ।
इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।
"लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे ज...
षष्ठो जश्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्याया...
षष्ठे द्वितीयलात्परकेले मुखलाच्च स यतिपदनिय...
चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो ल...
सा नवधा ।
"पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचप...
गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्य्यागीतिश्च नवधार्य्या"
इति छन्दोमञ्जरी ॥ श्रेष्ठा स्त्री ॥
आर्य्यावर्त्तः, पुं, (आर्य्या आवर्त्तन्तेऽत्र । आर्य्य... आ + वृत् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमा... योर्मध्यदेशः । तत्पर्य्यायः । पुण्यभूमिः २ । इ... मरः ॥ यथा,—
"आसमुद्रात्तु वै पूर्व्वादासमुद्रात्तु पश्चिमा...
तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" ।
इति मानवे २ । २२ ॥ क्वचित्, आर्य्य...

"आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः"।
र्य्यिका, स्त्री, (आर्य्या + स्वार्थे कन् + अत इत्वं।) श्रेष्ठा स्त्री। इति वोपदेवः॥
र्षः, पुं, (ऋषेरिदं। ऋषि + अण्।) विवाहविशेषः। यत्र वरात् गोद्वयं गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानं। यथा, याज्ञवल्क्यः,—
"ब्राह्मोव्याय तत्र दैव आर्ष आदाय गोद्वयं।
चतुर्द्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्"॥
(यथा मनुः, ३। २९।
"एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते"॥)
ऋषिप्रणीते त्रि॥ (यथा मनुः १२।१०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्रविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः"॥
र्षभिः, पुं, (ऋषभस्यापत्यम्। ऋषभ + इञ्।) ऋषभपुत्त्रः। स तु भरतराजचक्रवर्त्ती। इति मचन्द्रः॥
र्षभी, स्त्री, (ऋषभस्य वृषस्य प्रिया। ऋषभ + अण् + ङीप्।) कपिकच्छुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
(मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषः। यथा,
"तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता"।
कपिकच्छुशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)
र्षभ्यः, पुं, (ऋषभस्य प्रकृतिः। ऋषभ + ञ्य।) षण्डोपयुक्तवृषः। तत्पर्य्यायः। षण्डतायोग्यः २। इत्यमरः॥ षाँड़ेर उपयुक्त एँड़े इति भाषा॥
र्हतः, पुं, (अर्हन् जिन एव। अर्हत् + अण्।) जिनविशेषः। तत्पर्य्यायः। वादवादी २। इति हेमचन्द्रः॥
लं, क्ली, (आलयति भूषयतीति। आ + अल् + अच्।) हरितालं। इत्यमरः॥ अनर्थे त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे॥)
("हरितालं तालमालमालं शैलूषभूषणम्।
पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पीतमित्यपि"॥)
लगर्द्दः, पुं, (अलगर्द्द एव। स्वार्थे अण्।) अलगर्द्दः। जलसर्पः।
लम्बः, पुं, (आङ् + लबि + घञ्।) अवलम्बः। आश्रयः॥ (शरणं। गतिः। "इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्"। इति शान्तिशतके ३। २।) अधोलम्बनम्। यथा, रामायणे,—
"शोभते किञ्चिदालम्बैः शालयः कनकप्रभाः"॥)
लम्बनं, क्ली, (आङ् + लम्ब + ल्युट्।) अवलम्बनं। विभावविशेषः। यथा,—
"आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ।
आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्"॥
इति साहित्यदर्पणे ३य परिच्छेदः।
लम्भः, पुं, (आङ् + लभि + घञ्।) मारणं। वधः। इत्यमरः॥ (यथा स्मृतिः, "अश्वालम्भं गवालम्भं"। मेघदूते पूर्व्वमेघे। ४६।
"आलम्भेधाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्"। छेदनम्। स्पर्शनम्। मनुः ११। १४४।
"फलदानाञ्च वृक्षाणां छेदनं जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम्।"
"कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने।
वृथालम्भेऽनुगच्छेत् गां दिनमेकं पयोव्रतः"॥
स्पर्शः। आलिङ्गनम्। यथा मनुः २। १७९।
"द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथाऽनृतं।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च"॥)
आलम्भनं, क्ली, (आङ् + लभि + ण्यत्।) वधार्हा। हननीया। इति वोपदेवः॥
आलयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्। आ + ली + आधारे अच्।) गृहं। इत्यमरः॥ (यथा कुमारे १। १।)
"हिमालयो नाम नगाधिराजः" नैषधे, "तत्रामरालयमरालमरालकेशी"। रामायणे ३ काण्डे।
"न हि दुष्टात्मनामार्य्या निवसन्त्यालये चिरं"।
लयपर्य्यन्ते, क्ली। भागवते १ अध्याये ५। "पिवत भागवतं रसमालयम्")॥
आलवालं, क्ली, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति आ + लव + ला + क।) तरुमूलसेचनार्थस्वल्पजलाधारः। थाल्माला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आवालं २ आवापः ३। इत्यमरः॥ (रघुवंशे १। ५१।
"विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्"।
माघे। "विपुलालवालभृतवारिदर्पणाः"।)
आलसः, त्रि, (अलस + स्वार्थे अण्।) अलसः। आलस्ययुक्तः। इति द्विरूपकोषः॥
आलस्यं, क्ली, (अलस + ष्यञ्।) अलसस्य भावः। अलसता। तत्पर्य्यायः। तन्द्रा २ कौसीद्यं ३। इति हेमचन्द्रः॥ मन्दता ४ मान्द्यं ५ कार्य्यप्रद्वेषः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (यदुक्तं। "आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्" इत्युक्तलक्षणो व्यभिचारिभावभेदः। सुश्रुते।
"सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलोलता।
शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मण्यालस्यमुच्यते"॥)
आलस्यः, त्रि, (अलस एव। अलस + स्वार्थे ष्यञ्।) अलसयुक्तः। तत्पर्य्यायः। मन्दः २ तुन्दपरिमृजः ३ शीतकः ४ अलसः ५ अनुष्णः ६। इत्यमरः॥
आलातं, क्ली, (अलातमेव। अलात + स्वार्थे अण्।) अलातं। अङ्गारः॥
आलानं, क्ली, (आलीयतेऽत्र। आङ् + ली + ल्युट्। विभाषा लीयतेरित्यात्वम्।) गजबन्धनस्तम्भः। इत्यमरः॥ गजबन्धनरज्जुः। इति नीलकण्ठः॥ (रघुवंशे १। ७१।
"अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः"।
कादम्बरी। "इममवमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुयुगलेन"।
रघुवंशे ४। ६९, ४। ८१।
"गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्द्धमानताः"।
"तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः"॥)
बन्धनं। इति रायमुकुटः॥ रज्जुः। इति मेदिनी॥
आलापः, पुं, (आङ् + लप् + घञ्।) कथोपकथनं। सम्भाषणं। तत्पर्य्यायः। आभाषणं २। इत्यमरः। (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः।
"काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च"।)
आलाप्यः, त्रि, (आङ् + लप् + कर्म्मणि ण्यत्।) आलापयोग्यः। आलापनीयः॥
आलावर्त्तं, क्ली, (आलमत्यर्थमावर्त्तते इति आल + आ + वृत् + अच्।) वस्त्रनिर्म्मितव्यजनं। इति हेमचन्द्रः॥ कापड़ेर पाखा इति भाषा।
आलावुः, स्त्री, अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥ लाउ इति भाषा। (अलावुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥
आलावूः, स्त्री, अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥
आलास्यः, पुं, (आलं पर्य्याप्तं आस्यं मुखं यस्य सः।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः॥
आलिः, स्त्री, (आलयति भूषयति। आ + अल भूषणे। अच इः।) वयस्या। (यथा कुमारसम्भवे। ५।८३।
("निवार्य्यतामालि किमप्ययं वटुः,
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः"।)
(आलति निवारयति जलं। अल वारणे। सर्व्वधातुभ्य इन्।) सेतुः। (अल्यतेऽनया। अल् + इन्।) पंक्तिः। इति मेदिनी अमरश्च॥ सन्ततिः। इति शब्दरत्नावली॥
आलिः, पुं, (आलति दंशने समर्थो भवति। आ + अल् + बाहुलकात् इण्।) वृश्चिकः। भ्रमरः। इति हारावली अमरटीका च॥
आलिः, त्रि, (आङ् + अल् + इण्।) विशदाशयः। निर्म्मलान्तःकरणः। इति मेदिनी॥ अनर्थः। इति हेमचन्द्रः॥
आलिङ्गनं, क्ली, (आङ् + लिङ्ग + ल्युट्।) प्रीतिपूर्व्वकपरस्पराश्लेषः। कोलाकोली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अङ्कपालिः २ श्लिषा ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ परिरम्भः ४ परीरम्भः ५ परिष्वङ्गः ६ संश्लेषः ७ उपगूहनं ८। इत्यमरः॥ तत्सप्तधा यथा। आमोदालिङ्गनं १ मुदितालिङ्गनं २ प्रेमालिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ सख्यालिङ्गनं ५ मदनालिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७। इति कामशास्त्रम्॥
("आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव"।
इति माघः॥ यथा मेघदूते उत्तरमेघे ६।
"यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां"।)
आलिङ्गी, [न्] पुं, (आ + लिङ्ग + इनि।) आलिङ्ग्यः। मृदङ्गविशेषः। इत्यमरटीकायां स्वामी शब्दरत्नावली च॥
आलिङ्ग्यः, पुं, (आ + लिङ्ग + ण्यत्।) यवाकृतिमृदङ्गः। इत्यमरः॥ मादोल इति भाषा। यथा शब्दार्णवे॥
"चतुरङ्गुलहीनोऽङ्घ्याम्मुखे चैकाङ्गुलेन यः।
यवाकृतिः स आलिङ्ग्य आलिङ्ग्य स हि वाद्यते"॥
आलिञ्जरः, पुं, (अलिञ्जर + अण्।) अलिञ्जरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जाला इति भाषा।
आलिन्दः, पुं, (अलिन्द + अण्।) अलिन्दः। बहिर्द्वारप्रकोष्ठः। गृहान्तरगन्त्यार्थवेदिका। इति रायमुकुटः शब्दरत्नावली च॥ गृहैकदेशः। इत्यमरमाला॥
आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव स्वार्थे कः।) आलिन्दः। इति शब्दरत्नावली॥
आलिम्पनं, क्ली, (आङ् + लिम्प + ल्युट्।) मङ्गलालेपनं। आलिपना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आतर्पणं २ आदीपनं ३ मण्डोदकं ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आली, स्त्री, (आलि + ङीष् ।) सखी । पङ्क्तिः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ सेतुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्रेण्यर्थे यथा कुमारे ६।४९ ।
"तोयान्तर्भास्कराळीव रेजे मुनिपरम्परा" ।)

आलीढं, क्ली, (आङ् + लिह् + क्तः ।) धन्विनां दक्षिणजान्वग्रप्रसारितवामपादसंकोचरूपावस्थानं । इत्यमरः । (यथा, रघौ ३ । ५२ ।
।"अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः" ।
(तल्लक्षणं यथा, चिन्तामणिधृतम् ।
"नमिता पूर्वजङ्घा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।
अन्तरं मध्यकायस्य स्यादालीढस्य लक्षणम्" ।)

आलीढं,त्रि, (आङ् + लिह + क्त ।) अशितं । भुक्तं । इति मेदिनी ॥ (क्षतः, रघुवंशे, २ । ३७ ।
"सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः" ।)

आलीढकं, क्ली, (आलीढ एव स्वार्थे कः ।) तरुणीनां स्वलीषु क्रीडनं । इति हारावली ॥ वाछुरेर खेला इति भाषा । आटीलकमिति क्वचित् पाठः ॥

आलीनकं, क्ली, (आलीन + कन् ।) रङ्गं । इति हेमचन्द्रः ॥ रां इति भाषा ।

आलु,क्ली, (आङ् + लु + डु ।) भेलकः । स्वनामख्यातमूलविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वं । गुरुत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं । स्तनदुग्धशुक्रकारित्वञ्च । इति द्रव्यगुणाः ॥

आलुः, स्त्री, (आलाति । आङ् + ला + डु ।) स्वल्पवारिधानिका । घटी झारी इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्करी २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः ॥

आलुः, पुं, पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आलुकं, क्ली, (आलु + स्वार्थे कन् ।) मूलविशेषः आलु इति भाषा । इति राजवल्लभः ॥ एलवालुकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्विवरणं यथा,—
"आलुकमप्यालुकं तत् कथितं वीरसेनस्य ।
काष्ठालुकशङ्खालुकहस्त्यालुकानि कथ्यन्ते ॥
पिण्डालुकमध्वालुकरक्तालुकानि यक्तानि" ।
काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तकटाख । शङ्खालुकं श्वेततायुक्तशङ्खालु । हस्त्यालुकं दीर्घतायुक्तमहाशरीरं । पिण्डालुकं वर्त्तुलस्तनी । मध्वालुकं मधुरतायुक्तरोमाञ्चितदीर्घस्तनी । रक्तालुकं रक्ताक्त तरखा इति च । एषां गुणाः ।
"आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु ।
सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्ज्जरं रक्तपित्तनुत् ॥
कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्" ।
इति भावप्रकाशः ॥
("आलुकानि च सर्व्वाणि तथा सूप्यानि शाल्मयं ।
खिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम्" ॥
इति वाभटः ॥
"विदारीकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि" ॥
"रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च ।
गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

आलुकः, पुं, (आलाति पृथ्वीं कामरोगं वा आङ् + ला + डु + संज्ञायां कन् ।) काकालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शेषनागः । इति हेमचन्द्रः ॥

आलुकी, स्त्री, दीर्घाकारसूक्ष्मरक्तालुः । अवई इति नाम । यथा, भावप्रकाशे ॥
"रक्तालुभेदो या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।
आलुकी बलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृत्कफनाशिनी ।
विष्टम्भकारिणी तैले तलितातिरुचिप्रदा" ॥

आलेख्यं, क्ली, (आङ् + लिख् + ण्यत् ।) चित्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे, २।६७ ।
"इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः" ।
"निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव" ।रघुवंशे ३।१५ ।)

आलेख्यशेषः, त्रि, (आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य सः ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, १४।१५ ।
"बाष्पायमाणो बलिमन्निकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्व्विवेश" ।)

आलोकः, पुं, (आङ् + लुक् + घञ् ।) दर्शनं । देखा इति भाषा । द्योतः । आलो इति भाषा । शान्तिशतके, ४ । ६ ।
"आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः सह" । मेघदूते पूर्व्वमेघे ३८ ।
"वक्ष्यालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः" ।
यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
"यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां" ।
(यथा, रामायणे ४ काण्डे । ५० । २४ ।
"आलोकं ददृशुर्धीरा नीराशा जीविते यदा" ।
वन्दिभाषणं । स्तुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ॥
(रघुवंशे । २ । ९ ।
"उदीरयामासुरिवोन्मदाना-
मालोकशब्दं वयसां विरावैः" ॥)

आलोकनं, क्ली, (आङ् + लोक् + ल्युट् ।) दर्शनं । इत्यमरः ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । "ततस्तदालोकनतत्पराणां," कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
"भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते" ।
माघे, ११ । ३३ ।
"व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" ।)

आलोचनं, क्ली, (आङ् + लुच् + ल्युट् ।) दर्शनं । विवेचनं ॥ (यथा हेमचन्द्रः, "रहस्यालोचनं मन्त्रः" । सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्द्धर्म्मकं शुद्धवस्तुविषयकं प्राथमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।
"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
ततःपरं पुनर्वस्तु धर्म्मैर्जात्यादिभिर्यया" ।
"बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता" ।
"शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः" ॥ सांख्यकारिका ।)

आवनेयः, पुं, (अवन्या अपत्यं अवनी + ढक् ।) मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (यथा काशीखण्डे । १७ अध्याये ।
"उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूसुतोऽयं यथाभवत् ।
पुरा तपस्यतः शम्भोर्दाक्षायण्या वियोगतः ।
भालस्थलात्पपातैकः स्वेदबिन्दुर्महीतले ।
ततः कुमारः संजज्ञे लोहिताङ्गो महीतलात् ।
स्नेहसम्वर्द्धितः सोऽथ धात्र्या धात्रीस्वरूपया ।
माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः" ।)

आवपनं, क्ली, (ओप्यते आप्यतेऽत्र । आङ् + वप् + आधारे ल्युट् ।) द्रव्यस्थापनपात्रं । भाण्डं । इ[त्य]मरः ॥ सम्यक्क्षुरिकर्म्म । सम्यग्वीजवपन[ं]
(यथा महाभारते, आदिपर्व्वणि ।
"प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्य्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः" ।
"अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत्" ।)

आवरणं, क्ली, (आङ् + वृ + ल्युट् ।) अञ्चनं । इ[ति] हेमचन्द्रः ॥ ढाल इति भाषा । आच्छादनं । ढा[क्]
इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, आदिपर्व्वणि
"विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च"
"सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा" । इति रघु[वंशे]
५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।
"शीलसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः" ।)

आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः ।) माया-शक्तिः । यथा । "स्वल्पोऽपि मेघो बहुयोजनविस्तीर्णमादित्यमण्डलं अवलोकयितृजनलोचनपथपिधायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परिच्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणं अवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यं" ॥ इति वेदान्तः ॥

आवर्त्तं, क्ली, (आङ् + वृत् + घञ् ।) माक्षिकधातुः इति राजनिर्घण्टः ॥ (आवर्त्तनं । चक्राकारेण भ्रमणं ।)

आवर्त्तः,पुं, (आङ् + वृत् + घञ् ।) जलभ्रमः । इ[त्यमरः] ॥ घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।
"रूपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः" ।)
चिन्ता । आवर्त्तनं । इति मेदिनी ॥ मेघनाम-चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः । इति पुराणं ज्योतिषञ्च । (यथा मेघदूते पूर्व्वमेघे ६ ।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्" ।)
राजावर्त्तनामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ।

आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रकाशते । आवर्त्त + कै + क + ङीष् ।) लताविशेषः । भगवल्ली इति लोके प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । लिङ्गिनी २ विभाण्डी ३ विषाणिका ४ रङ्गलता ५ मनोज्ञा ६ रक्तपुष्पी ७ महत्ताणी ८ शीतकीला ९ चर्म्मरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायत्वम् अम्लत्वम् । शीतवीर्य्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् [*] भगन्दिनिकाशकत्वः । इति राजनिर्घण्टः ।

आवर्त्तनं, क्ली, (आङ् + वृत् + ल्युट् ।) दुग्धादेः लोडनं । आवोटान इति भाषा । धातुप्रभृतेः द्रवीकरणं । इत्यमरटीका ॥ मध्याह्न इति भाषा । सूर्य्यस्य पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्गमनारम्भकालः । "आवतनात्तु पूर्व्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततःपर" इति स्मृतिः ॥

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ्+वृत्+ल्युट्+ङीप्।) धातुद्रव्यद्रावणार्थंद्रव्यपात्रं। मुछी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तैजसावर्त्तनी २ मूषा ३ मूषः ४। इति शब्दरत्नावली॥

आवर्त्तमणिः, पुं, (आवर्त्तनाकारो मणिः।) राजावर्त्ताख्योपरत्नं। इति राजनिर्घण्टः॥

आवर्त्तिनी, स्त्री, (आवर्त्त+इनि+ङीप्।) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

आवर्हितः, त्रि, (आङ्+वृह्+क्तः।) उन्मूलितः। उत्पाटितः। इति हेमचन्द्रः।

आवलिः, स्त्री, (आङ्+वल+इन्।) श्रेणी। पंक्तिः। इत्यमरः॥

आवली, स्त्री, (आङ्+वल्+इन्+ङीप्।) आवलिः। इत्यमरः॥ (यथा अमरुशतके ३। "आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं"। "हिमावलीव्याजनिशाकरांशुभिः"। इति माघे १।२५।)

आवल्यं, क्ली, (अवल+ष्यञ्।) अबलस्य भावः दौर्बल्यं॥

आवश्यकं, त्रि, (अवश्य+मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः।) अवश्यकर्त्तव्यं। नैश्चयिकं। उचितं। यथा। "ण्यणोरावश्यके। उवर्णान्तादावश्यकेऽर्थे ण्यण् स्यात्"। इति मुग्धबोधव्याकरणं॥ क्लिच। आवश्यकपर्व्वादिक्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वं। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ (यथा साहित्यदर्पणे, । "आवश्यकानां कार्य्याणां अविरोधाद्विनिर्म्मितः"।)

आवसथं, क्ली, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन्। आङ्+वस+अथच्।) गृहं। इति हेमचन्द्रः॥ (वसतिस्थानं। विश्रामस्थानं। अग्निगृहं। अग्निहोत्रस्थानं।

रघुवंशे, ८। १४ "निवसन्नावसथे पुराद्बहिः"। मनुः। ३। १०७।
"आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्"।)

आवसथः, पुं, (आवसन्त्यत्र। आ+वस+अधिकरणे अथच्।) गृहं। (यथा, हितोपदेशे मित्रलाभे "अस्ति चम्पकाभिधानायां नगर्य्यां परिव्राजकावसथः"।) आर्य्याकोषः। आर्य्याच्छन्दसो प्रभेदः। व्रतविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

आवसितं, त्रि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ्+वस् आच्छादने+क्तः।) परिपक्वमर्द्दितधान्यं। इति भरतः॥ वङ्कलितधान्यं। इति सुभूतिः॥ सम्यगन्नधान्यं। इत्यन्ये॥ तत्पर्य्यायः ऋद्धं २। इत्यमरः॥

आवहः, पुं, (आभिमुख्येन वहतीति। आङ्+वह्+अच्।) सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः। स च भूवायुः। इति पुराणज्योतिषे।

यथा, मनुः, ८। ३४७।
"यो गुणज्योतिरादित्यो गन्धो हरितपालका।
विष्णुज्योतिः सामज्योतिर्ज्योतिष्मान् आन्ध आवहः" इति प्रापकः। अनकः। यथा मनुः,—
"सर्व्वसत्त्वेष्वावहितान् सर्व्वभूतभयावहान्"।
रघुवंशे। १४।५, "शोभावहा भर्त्तुरवस्थयाऽपि"।)

आवहमानं, त्रि, (आङ्+वह्+शानच्।) क्रमागतं॥ (परम्परागतं, धारावाहि।)

आवाधा, स्त्री, (आ सम्यक् बाधा।) दुःखं। पीड़ा। इति शब्दरत्नावली। भूखण्डं। त्रिकोणक्षेत्रमध्यरज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत्। इति लीलावती॥

आवापः, पुं, (आ वपन्ति सलिलमत्र। आङ्+वप्+घञ्।) आलवालं। इत्यमरः॥ वलयः। (यथा महाभारते १४ पर्व्वणि।
"मोहात् पपात गाण्डीवमावापं च करादपि"।) शत्रुचिन्तनं। (पराष्ट्रचिन्तनम्। यथा, माघे। २८८।
"तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता"।) पानभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ भाण्डवपनं। परिक्षेपः। इति मेदिनी॥ निम्नोन्नतभूमिः। इत्यजयः॥ पात्रं। इति शब्दरत्नावली॥ प्रधानहोमः। इति स्मृतिः॥

आवापकः, पुं। (आ उप्यते इति। आङ्+वप्+कर्म्मणि घञ्+संज्ञायां कन् वा।) वलयः। इत्यमरः॥

आवापनं, क्ली, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ्+वप्+णिच्+करणे ल्युट्।) सूत्रयन्त्रं। इति शब्दमाला॥ ताँत् इति भाषा।

आवारि, स्त्री, (आङ्+वृ+इ।) हट्टवेश्म। इत्युणादिकोषः॥ दोकान हाट्चालि इत्यादि भाषा।

आवालं, क्ली, (आङ्+वल्+घञ्।) आलवालं। इत्यमरः॥ (वालकमभिव्याप्य इत्यर्थे।) वालकपर्य्यन्तम्॥

आवाल्यं, क्ली, (वाल्यात् आ आवाल्यं पर्य्यन्तार्थेऽव्ययीभावः।) वाल्यावस्थापर्य्यन्तं॥ (यथा धर्म्मविवेके,—"आवाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्"।)

आवासः, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति। आङ्+वस्+अधिकरणे घञ्।) गृहं इति हेमचन्द्रः॥ (यथा गीतगोविन्दे। ४।१०।
"आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते"।)

आवाहनं, क्ली, (आङ+वह्+णिच्+ल्युट्।) आक्रानं। निमन्त्रणं। यथा,—
"प्रतिमास्थानेष्वप्सु नो नावाहनविसर्ज्जने"।
इति। विनायकादीनां व्याहृतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणं।
"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ"॥
इति च तिथ्यादितत्त्वं॥ आवाहनीमुद्रा मुद्राशब्दे द्रष्टव्या॥

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया। आङ्+वह्+णिच्+करणे ल्युट् ङीप्।) मुद्राविशेषः। यथा,
"हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिकामूलपर्व्वणोः।
अङ्गुष्ठौ निःक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता"॥
इति तन्त्रशास्त्रं॥

आविः, [स्] अ, (अवते। उङ्शब्दे+इस्।) प्राकाश्यम्। प्रकटत्वं। तत्पर्य्यायः। प्रादुः २। इत्यमरः॥

आविकः, पुं, (अविना मेषलोम्ना कृतम् इति अवि+ठक्।) कम्बलं। इति हलायुधः॥ (त्रि, मेषलोम्ना निर्म्मितं, । २।४१
"वसोरन्नानुपूर्व्व्येण शाणक्षौमाविकानि च"।
मेषीदुग्धं। यथा वैद्यके,—
"आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाश्मरीप्रणुत्।
अहृद्यं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम्॥
गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम्"।
इति।)

आविग्नः, पुं, (आङ्+विज्+क्तः।) अविग्नः। करमर्द्दकः। इति शब्दरत्नावली॥ पानि आमला इति ख्यातः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (उद्विग्नः उत्कण्ठितः।)

आविर्भावः, पुं, (आविस्+भू+घञ्।) प्रकाशः। देवावतरणं। प्रादुर्भावः। यथा,—
"तदा मे मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्द्दनः।
भक्तानामनुकम्पार्थं यश्चाविर्भावमिच्छति"॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि २ अध्यायः॥

आविर्भूतः, त्रि, (आविस्+भू+क्त।) प्रकाशितः। अधिष्ठितः। जन्मयुक्तः। अवतीर्णः। प्रादुर्भूतः। आविर्भावविशिष्टः। यथा,—
"उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ।
लग्ने कर्कटके पुनर्व्वसुदिने मेषं गते पूषणि।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयोध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्व्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः"॥
"तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी।
आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह"॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥

आविष्कारः, पुं, (आविस्+कृ+घञ्।) प्रकाशः॥ (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे।
"आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते"।)

आविष्कृतः, त्रि, (आविस्+कृ+क्तः।) प्रकाशितः। तत्पर्य्यायः। प्रकटितः २। इति हेमचन्द्रः। (यथा उत्तरचरिते, षष्ठाङ्के। "आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन"।)

आविष्टः, त्रि, (आ+विश+क्तः।) प्रेतवाहितः। भूतादिग्रस्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आवेशयुक्तः। निविष्टः॥ (उपहतः। यथा कामन्दकः,
"आविष्टइव दुःखेन तद्गतेन गरीयसा"।)

आवीरचूर्णं, क्ली, (आवीरमेव चूर्णम्।) फल्गु। फागु इति वङ्गभाषा। आवीर इति हिन्दीभाषा। यथा,—
"चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमद्रवसंयुतं।
आवीरचूर्णं रुचिरं गृह्यतां परमेश्वर"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः॥

आवुकः, पुं, (अवति रक्षतीति। अव+बाहुलकात् उण्+कन्।) नाट्योक्तौ पिता। इत्यमरः॥

आवृत्, स्त्री, (आङ्+वृत्+क्विप्।) अनुक्रमः। परिपाटी। इत्यमरः॥ (प्रकारः। जातकर्म्मादिक्रियाकलापः। यथा मनुः, ३।२४८। २।६६।
"अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः"।

"अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः" ॥)

आवृतः, त्रि, (आङ्+वृ+क्तः ।) कृतावरणः । तत्पर्य्यायः । वेष्टितम् २ वलयितम् ३ संवीतम् ४ रुद्धम् ५ । इत्यमरः ॥ (आच्छादितं, प्रावृतं, आकीर्णं । वर्णभेदः, स च ब्राह्मणादुग्रजातीयायां जातः ।)

आवृत्तः, त्रि, (आङ्+वृत्+क्तः ।) कृतावरणः । आवृतः । इत्यमरटीका ॥ (अभ्यस्तः, क्रमवैपरीत्येन स्थापितः, प्रतिनिवृत्तः, पलायितः, उद्वर्त्तितः, परिवर्त्तितः । यथा उत्तरचरिते,
"स कृतघ्न एव सन्दर्भोऽस्माकमावृत्तः" ।)

आवेगः, पुं, (आङ्+विज्+घञ् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—
"आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनागादियोगो वातात् पांसूपदिग्धस्त्वरितपदगतिर्वर्षजे पिण्डिताङ्गः" । यथा अमरुशतके ८, ३ ।
"आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूर्णीं स्थितस्तत्क्षणात्" ।)

आवेगी, स्त्री, (आङ्+विज्+घञ्+ङीप् ।) वृद्धदारकवृक्षः । इत्यमरः राजनिर्घण्टश्च ।
(अस्या गुणादयो वृद्धदारकशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

आवेदनं, क्ली, (आङ्+विद्+ल्युट् ।) निवेदनं । (विज्ञापनम् ।)

आवेशः, पुं, (आङ्+विश्+घञ् ।) अहङ्कारविशेषः । तत्पर्य्यायः । संरम्भः २ आटोपः ३ । अपस्माररोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतादिना रोगः । तत्पर्य्यायः । भूतसञ्चारः २ भूतक्रान्तिः ३ ग्रहामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः । अभिनिवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१९ ।
"तस्मै सभ्यावेशविवर्ज्जिताय" ।)

आवेशनं, क्ली, (आविश्यतेऽस्मिन् । आङ्+विश्+ल्युट् ।) शिल्पशाला । इत्यमरः ॥ (मनुः, ९।२६५ ।
"जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च" ।
(भावे ल्युट् ।) भूतावेशः । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः" ।)
प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ कोपः । इति धरणी ॥ परिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

आवेशिकः, त्रि, (आवेशं संरम्भं प्राप्तः । आवेश+ठञ् ।) आगन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्वीयं । असाधारणं । तत्पर्य्यायः । अन्यासाधारणं २ प्रातिस्विकं ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आवेष्टकः, पुं, (आङ्+वेष्ट+ण्वुल् ।) प्राचीरादिः । इति हलायुधः ॥ पाँचिल वेड़ा इत्यादि भाषा ॥

आवोधनं, क्ली, (आङ्+वध्+ल्युट् ।) ज्ञानम् । बुद्धिः ॥

आशंसा, स्त्री, (आङ्+शन्स+अङ्+टाप् ।) इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
(रघुवंशे, १२।४४ ।
"निदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च लक्ष्मणे" ।)

आशंसिता, [ऋ] त्रि, (आङ्+शन्स+तृच् ।) आशंसाकर्त्ता ॥ आकाङ्क्षाशीलः । इत्यमरः ॥

आशंसुः, त्रि, (आङ्+शन्स+उ ।) आशंसिता । इच्छुः ॥ इत्यमरः ॥

आशक्तः, त्रि, (आङ्+शक्+क्तः ।) सम्यक्शक्तिविशिष्टः ॥

आशङ्का, स्त्री, (आङ्+शकि+अ+टाप् ।) भयं । त्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संशयः, वितर्कः ।) शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
"नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति" ।
कथासरित्सागरे, १४ तरङ्गे ।
"तत् श्रुत्वा विगताशङ्कस्तामकारणदूषिताम्" ।)

आशनः, पुं, (अशन+स्वार्थे अण् ।) अशनवृक्षः । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

आशयः, पुं, (आङ्+शीङ्+अच् ।) अभिप्रायः । पनसवृक्षः । आधारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ विभवः । किम्पचानः । चेतः । अजीर्णं । कोष्ठागारं । इत्यजयपालः । धर्म्माधर्म्मौ । अदृष्टं । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित्सागरे, १२ तरङ्गे ।
"तच्चालोक्याशयं बुद्ध्वा तस्य सोऽपि वसन्तकः" ।
चित्तार्थे यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।
"अहमात्मा गुडाकेश सर्व्वभूताशये स्थितः" ।
"आशयाः सप्त" । "आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम" इति । सुश्रुतः ॥)

आशयाशः, पुं, (आशेरतेऽस्मिन्नित्याशयः । एरच् । आधारः । तमश्नाति । कर्म्मण्यण् ।) आश्रयाशः । अग्निः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

आशरः, पुं, (आ शृणाति शॄ हिंसायां+पचाद्यच् ।) अग्निः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥

आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्नुते व्याप्नोतीति । आङ्+अश्+पचाद्यच्+टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा । आयता तृष्णा । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
"आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला" ।
दिक् । इत्यमरः ।
वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत्" ॥
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । स्वनामख्याता दक्षप्रजापतिकन्या । यथा, हरिवंशे,—
"श्रीर्ह्रीर्धृतिस्तथा कीर्त्तिराशा मेधा च सुव्रता" ।)

आशाढः, पुं, आषाढमासः । व्रतिनां पलाशदण्डः । इत्यमरटीका द्विरूपकोषश्च ॥

आशाढा, स्त्री, पूर्व्वाषाढानक्षत्रं । उत्तराषाढा च ॥

आशापुरसम्भवः, पुं, (आशापुरात् सम्भवो यस्य ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आशाबन्धः, पुं, (आशाया बन्धः । षष्ठीतत् ।) समाश्वासः । (मेघदूते,—
"आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां ।
सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि" ॥)
प्रत्याशा । मर्कटजालकं । माकड़सार जाल इति भाषा । इति मेदिनी ॥

आशितं, त्रि, (आङ्+अश्+क्तः ।) अशितं । भुक्तं इति जटाधरः ॥

आशितङ्गवीनं, त्रि, (आशिता भोजिता गावो यत्र अयङ्गवाशितङ्गवमिति खः । निपातनात् पूर्व्वस्य मुम् ।) आशिताङ्गवीनं । गावो यत्राशिताः पुरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाव्ये ४र्थे सर्गे ।
"हित्वाशीतङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्" ।)
पूर्व्वे ये स्थाने गरु चरियाछे इति भाषा ।

आशितम्भवं, क्ली, (आशित+भू+खच्+मुमागमः ।) अन्नादि । क्वचित् पुं । इति मेदिनी ॥ (यावता अन्नेन अतिथ्यादिः भोजितः तृप्तो भवति तावत् अन्नादिकम् । यथा, भट्टिकाव्ये ४र्थे सर्गे,—
"हित्वाशिताङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्" ।)

आशिता [ऋ] त्रि, (आ अश्नातीति । आ+अश्+तृच् ।) बहुभोजनशीलः । अतिशयभोक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

आशिरः, पुं, (आ+अश+किरच् ।) राक्षसः अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः (सूर्य्यः ।)

आशीः, [स्] स्त्री, (आङ्+शास्+क्विप्+उपधाया इत्वम्) आशीर्व्वादः । सर्पदन्तः । इत्यमरः वृद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हितप्रार्थनं, अभीष्टवृद्धिप्रार्थनं । यदुक्तं,—
"वात्सल्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्त्तिता"
यथा, कुमारे ७।४७ ।
"तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्" ।)

आशी, स्त्री, (आङ्+अश्+अच्+ङीप् ।) हिंसनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दरत्नावली ॥ [इति विषविद्या
"आशी तालुगता दंष्ट्रा तया दष्टो न जीवति"

आशीर्व्वादः, पुं, (आशिषो वादः षष्ठीतत् ।) आशीर्वचनं । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनुः । २।३३ ।
"मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्व्वादाभिधानवत्"

आशीविषः, पुं, (आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्य पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः । रघुवंशे,—३।५७ ।
"गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः" ।

आशुः, पुं, क्ली, (अश्+उण् ।) प्रावृट्कालसम्भवधान्यं । आउश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्रीहिः २ पाटलः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

आशु, क्ली, (अश्नुते इति । अशूङ् व्याप्तौ उण् ।) शीघ्रम् । द्रुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
("तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्" ।)
सत्वगामि चेत् त्रि । इत्यमरः ॥

आशुगः, पुं, (आशु शीघ्रं गच्छतीति । आशु+गम+ड ।) वायुः । वाणः । (रघुवंशे, १२।९१ ।
"रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुगः"
शीघ्रगामिनि, त्रि । इत्यमरः ॥ मनुः ७।१८
("विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" ।

आशुपत्री, स्त्री, शल्लकीलता । इति रत्नमाला ॥

आशुव्रीहिः, पुं, (आशुः व्रीहिः ।) आशुधान्यं । इत्यमरटीकायां भरतमुकुटौ ॥

आशुशुक्षणिः, पुं, (आ समन्तात् शोशुचिच्छति । आङ् + शुच् + सन् + अनि ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ (यथा कादम्बर्य्याम्,—"मन्त्रपूतानि हवींषि प्रतिग्रह्णाति हतभुजा आशुशुक्षणिः" ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

आश्मकुटी, [न्] पुं, पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥

आश्चर्य्यं, क्ली, (आङ् + चर् + ण्यत् + सुट् निपातनात् ।) अपूर्व्वं । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ अद्भुतं ३ चित्रं ४ । इत्यमरः । (यथा, रघौ १६।८७ ।
"गन्धोदयं तदनु वज्रभुः पुष्पमाश्चर्य्यमेघाः" ।)

आश्मनः, पुं, (आश्मन् + अण् ।) अरुणः । सूर्य्यसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्मनि प्रस्तरे भवमित्यर्थे अश्मन् + अण् । शिलाभववस्तुनि त्रि । यथा भट्टौ ४ । २६ ।
"यत्रापमाश्मनप्रख्यं येषुं यत्तेऽन्यदुर्व्वचम्" ।)

आश्रमः, पुं,क्ली, (आङ् + श्रम + घञ् ।) शास्त्रोक्तधर्म्मविशेषः । आश्राम्यन्ति स्वं स्वं तपश्चरन्त्यत्र । स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्य्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थ्यं ३ सन्न्यासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृही । वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ मुनीनां वासस्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे तु ब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुकाश्रमावेव, यदुक्तं । महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे" ।
रघुवंशे, १।४८ ।
"स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः" ।)

आश्रमिकः, त्रि, (आश्रम + ठक् ।) आश्रमयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

आश्रयः, पुं, (आङ् + श्रि + अच् ।) राज्ञां सन्ध्यादिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यपदेशः । (यथा, मनुः २।११ ।
"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः" ।
सामीप्यं । आधारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, शान्तिशतके ४।६ । "वासो वल्कलमाश्रयो गिरिगुहा शय्या लतावल्लरी" ।)
गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ संश्रयणं । अवलम्बनं । (यथा, मनुः ७।७२ ।
"ध्रीध्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः" ।)
राज्ञां तन्निर्णयो यथा,—
"अशक्तौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेत् बलवत्तरं ।
विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्ध्रुवा ॥
ददत् धनं वा कोषं वा भूमिं वा भूतिसम्भवां ।
आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रयगुणान्वितं ॥
वीतव्यसनमत्यन्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति महाराजमपांपतिमिवापगाः ॥
अध्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच परिहीनं ।
प्रमदेव हृद्धपतिं नेच्छन्त्युपगूहितुं कमला ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच महद्यशः ।
तस्मात् सर्व्वावस्थासुत्साहं नित्यमाचरेत् ॥
अमर्षेणैव शौर्य्येण शौण्डीर्यादिरिमेव च ।
तत्सर्व्वेषि प्रवीयालमित्युक्ताश्रयगुणा मताः ॥
अप्रसन्नस्यागमद्वारमगुप्ताग्नो महीपतेः ।
सामदानदण्डभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।
सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्व्वतन्त्र विपश्चितः ॥
अवशिष्टमावृत्तं वाचा सामोपायं समाचरेत् ।
लुब्धं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेदं कुर्व्वीत यत्नेन मन्त्रामात्यपुरोधसां ॥
यथाबलं प्रकुर्व्वीत दुष्टदण्डनिपातनं" ।
इति युक्तिकल्पतरौ १ अध्यायः ॥

आश्रयाशः, पुं, (आश्रयमाधारमपि अश्नाति यः आश्रय + अश् + कर्म्मणि उपपदे अण् ।) अग्निः । (यथा, हितोपदेशे । २ ।
"दुर्व्वृत्तः क्रियते धूर्त्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत्" ।)
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥

आश्रयाशः, त्रि, (आश्रयं स्वालम्बनस्थानमपि अश्नाति यः । आश्रय + अश् + अण् ।) आश्रयनाशकः । आश्रयध्वंसी । इति मेदिनी ॥

आश्रवं, त्रि, (आ सम्यक् शृणोति वाक्यं यः । आङ् + श्रु + पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥ कथार बाध्य इति भाषा ।
("दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्
सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः" ।)
इति रघुवंशम् । १९।४९ ।)

आश्रवः, पुं, (आङ् । श्रु + अप् ।) अङ्गीकारः । क्लेशः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥

आश्रिः, स्त्री, (अश्रिरेव । अश्रि + इञ् ।) अश्रिः । कोणः ॥

आश्रितः, त्रि, (आङ् + श्रि + क्तः ।) आश्रयप्राप्तः । शरणागतः । न्यायमते परमाण्वाकाशादिनित्यद्रव्यभिन्नसर्व्वद्रव्याणां आश्रितत्वं साधर्म्म्यं ॥ (अवलम्बितः, अनुसृतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्त्ती ।)

आश्रुतः, त्रि, (आङ् + श्रु + क्तः ।) अङ्गीकृतः । स्वीकृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥

आश्लेषः, पुं, (आङ् + श्लिष् + घञ् ।) आलिङ्गनं । इति हलायुधः ॥ (मेघदूते, पूर्व्वमेघे ३ ।
"कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" ।).
एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याकरणं ॥ (अश्लेषा एव । अश्लेषा + अण् । स्त्रियां टाप् ।) आश्लेषा । अश्लेषानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, तैत्तिरीयसंहितायां ।४।४।१०।१ ।
"अश्लेषानक्षत्रं सर्पा देवताः" ।)

आश्वं, क्ली, (अश्वानां समूहः । अश्व + अण् ।) अश्ववृन्दं । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्वस्य भावः कर्म्म वा ।)

आश्वत्थं, क्ली, (अश्वत्थस्य इदम् । अश्वत्थ + अण् ।) अश्वत्थवृक्षफलं । इत्यमरः ॥

आश्वपालिकः, पुं, (अश्वपालस्यापत्यम् । अश्वपाल + ठक् ।) अश्वपालस्य पुत्रः । इति व्याकरणं ॥

आश्वयुजः, पुं, (आश्वयुजी पूर्णिमा विद्यतेऽस्य । आश्वयुजी + अण् ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ आश्विनसम्बन्धिनि त्रि ॥ (मनुः, ६।१५ ।
"त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च" ॥)

आश्वयुजी, स्त्री, (अश्वयुजा युक्ता पौर्णमासी । अश्वयुज् + अण् + ङीप् ।) आश्विनी पूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥

आश्वासः, पुं, (आङ् + श्वस् + घञ् ।) निर्वृतिः । आख्यायिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आशाप्रदानं । (आश्वासनं, भीतस्य भयनिवारणार्थं सान्त्वनं । उत्तरचरिते, षष्ठाङ्के ।
"आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्" ।)

आश्विनः, पुं, (अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । अश्विनी + अण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतषष्ठमासः । रवेः कन्याराशिस्थितिकालः । तत्पर्य्यायः । इषः २ आश्वयुजः ३ । इत्यमरः ॥ शारदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र जातफलं ।
"राज्ञां प्रियः कार्यकलाविदग्धः
स्याद्धर्म्मगर्भाप्रसुतीक्ष्णबुद्धिः ।
सुखी वदान्यो बहुमानशाली
भक्तो भवेदाश्विनमासजन्मा" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

आश्विनेयौ, पुं, (अश्विन्या अपत्ये । अश्विनी + ढक् ।) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (माद्रीपुत्रौ नकुलसहदेवनामानौ, अश्विनीकुमारजातत्वात् तयोस्तथात्वम् ।)

आश्वीनं, त्रि, (अश्वेनैकाहेनातिक्रम्यते । अश्वस्यैकाहगम इति खञ् ।) यदध्वं एकेनाश्वेन एकेन दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोड़ाय एक दिने यावार पथ इति भाषा ।

आषाढः, पुं, (आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्तः कालः इति अण् । पलाशदण्डपक्षे आषाढः प्रयोजनमस्य इति विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोरित्यण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । रवेः मिथुनराशिस्थितिकालः । पूर्व्वोत्तराषाढान्यतरनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । तत्पर्य्यायः । शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।
"अनल्पजल्पी प्रमदाभिलाषी
प्रमादशीलो गुरुवत्सलश्च ।
बहुव्ययो मन्दकृतादरः स्या-
दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ व्रतिनां पलाशदण्डः ।
("अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा" ।
इति कुमारे । ५।३० ।)
मलयपर्व्वतः । इति मेदिनी ॥

आषाढकः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + स्वार्थे क ।) आषाढमासः ॥

आषाढभवः, पुं, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गलग्रहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते त्रि ॥

आषाढा, स्त्री, पूर्व्वाषाढानक्षत्रं । उत्तराषाढानक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आषाढ़ाभूः, पुं, (आषाढ़ा + भू + क्विप् ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥

आषाढ़ी, स्त्री, (आषाढ़स्य इयं । आषाढ़ + अण् + ङीप् ।) आषाढ़मासस्य पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥

आष्ट्रं, क्ली, (अश्नुते व्याप्नोतीति अश् + ष्ट्रन् वृद्धिश्च ।) आकाशं । इत्युणादिकोषः ॥

आस, ञि ङ ल उपवेशने । (अदा०-आत्म० अक०-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ विद्यमानतायां । इति तट्टीका ॥
(“आसने भगवानास्तां सर्व्वैर्मुनिपुङ्गवैः” । इति रामायणे १ काण्डे) ञि आसितोऽस्ति । ल ङ आस्ते सिंहासने नृपः । विद्यमानतायामप्ययं । आकाशमास्ते । इति दुर्गादासः ॥ (सम् + अधि) सम्यगुपवेशने । व्याप्तौ । यथा रघुवंशे, १३।५२ ।
“वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणा-
ममी समध्यासितवेदिमध्याः” ।
(अनु) पश्चादुपवेशने । यथा रघौ, २।२४ ।
“तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा-
मन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः” । इति ।
उपासनायां । यथा रामायणे,—
“ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्” ।
इति ।
(अभि) अभ्यासे । (उत्) उपेक्षायां । यथा माघे । २।४२ ।
“विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते” ।
इति ।
(उप) समीपोपवेशने । यथा मनुः, ४।१५४ ।
“कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात्” ।
इति ।
बद्धाञ्जलिश्च गुरुसमीपमासीत इति तट्टीका ॥
उपासनायां । यथा,—
“मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते” ।
इति गीतायां १२।२ । सेवने । यथा,—
“उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः” ।
इति मनुः ३।१०४ । परपाकमुपासते सेवन्ते इति तट्टीका । (निर्) निरासे । अपसारणे । (प्रति + सम्) प्रतिद्वन्द्वितयावस्थाने । “कोऽन्यः प्रतिसमासीत काणान्तकयमावृते” । इति भारतम् । इत्यादि ।)

आसः, पुं, (अस्यन्ते शरा अनेनेति । अस् + करणे घञ् ।) धनुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आसक्तः, त्रि, (आङ् + सञ्ज + क्तः ।) आसक्तिविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । तत्परः २ प्रसितः ३ । इत्यमरः ॥ (विषयान्तरपरिहारेण सर्व्वदा निविष्टः । यथा, किराते ।११।३४।
“अव्यक्तालसमी मूढ़ा वामशीला हि जन्तवः” ।)

आसक्तं, क्ली, (आङ् + सञ्ज + क्त ।) नित्यं । सततं । अविरतं । इति जटाधरः ॥

आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + क्तिन् ।) आनुरक्तिः । आसङ्गः ॥

आसङ्गं, क्ली, (आङ् + सञ्ज + अच् ।) अनवरतं । नित्यं । सततं । तद्युक्ते त्रि । इति जटाधरः ॥
(यथा, कुमारे ।५।९।
“न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते” ।) ।
तुवरी । सौराष्ट्रमृत्तिका इति यावत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः ॥ (यथा, गीतायां ४।२० ।
“त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गंनित्यतृप्तो निराश्रयः” ।)

आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + ङीप् ।) चक्रवातः । वातभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णिया बातास इति भाषा ।

आसत्तिः, स्त्री, (आङ् + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमः । लाभः । इति मेदिनी ॥ (अविच्छेदः । निरन्तरं । यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।
“वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” ।
आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः” इति तट्टीका ।)
न्यायमते पदसन्निधानकारणं । यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिकारणं । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

आसनं, क्ली, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् + अधिकरणे + ल्युट् ।) पीठ । पिँड़ि चौकि इत्यादि भाषा । हस्तिस्कन्धदेशः । यत्र महामात्रो निवसति । विजिगीषोर्दुर्गादौ नयत्र्ययतः स्थितिः । इत्यमरः ॥ यानानिवर्त्तनं । इति मेदिनी ॥ अष्टाङ्गयोगस्य तृतीययोगाङ्गं । तत्तु पञ्चप्रकारकरचरणादिसंस्थानविशेषः । यथा,—
“पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रं वज्रासनं तथा ।
वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्” ॥
तेषां क्रमः ।
“ऊर्व्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।
अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्तथा ॥
पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ १ ॥
जानूर्व्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायो विशेन्मन्त्री स्वस्तिकं तत् प्रचक्ष्यते ॥२॥
सीमन्याः पार्श्वयोर्न्यस्येद्गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् ।
वृषणाधःपादपार्ष्णी पाणिभ्यां परिबन्धयेत् ॥
भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकल्पितम् ॥ ३ ॥
ऊर्व्वोः पादौ क्रमान्न्यस्येत् कृत्वा प्रत्यङ्मुखाङ्गुलौ ।
करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् ॥ ४ ॥
एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् ।
ऋजुकायो विशेन्मन्त्री वीरासनमितीरितम्” ॥५॥
इति तन्त्रसारः ॥ अन्यच्च ।
“आसनानि कुलेशानि यावन्तो जीवजन्तवः ।
चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं समुदाहृतम् ॥
आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्प्रतं द्वयमुच्यते ।
एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम्” ॥
इति निबन्धतन्त्रम् ॥
पद्मासनादीनि अष्टाङ्गयोगशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
उपवेशनाधारः । पीठादि । यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
“उपचारान् प्रवक्ष्यामि पृथक् षोड़श भैरव ।
यैः सम्यक् तुष्यते देवी देवोऽप्यन्यो हि भक्तितः ॥
आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ।
वास्त्रं वा चार्म्मकं कौशं मङ्गलाश्वत्थ करनेत् ॥
पौष्पासनं वद्विहितं तस्य तद्वदि नर्मकम् ॥
निवेशयेत्तदा मध्ये विपुलं दारि चोत्कचेत् ।
पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशस्तूचादिसंवृतं ॥
अतिप्रीतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव ।
यच्चदारुसमुद्भूतमासनं मङ्गलं शुभम् ॥
नोच्चायं नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् ।
अन्यदारूद्भवञ्चापि दद्यादासनमुत्तमम् ॥
सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारुसारविवर्जितम् ।
चैत्यश्मशानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् ॥
वास्त्रजं कोषजं पाणं वस्त्रमेतत्त्रयं मतम् ।
रोमजं काम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् ॥
अनेन रचितं दद्यादासनं चैव भूतये ।
सिंहव्याघ्रतरक्षूणां छागस्य महिषस्य च ॥
गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्म्मजः ।
हमरस्याथ रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम् ॥
चर्म्मभिः सर्व्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् ।
वास्त्रं काम्बलं शस्तमासनं देवतुष्टये ॥
राङ्कवं चार्म्मणां श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् ।
यच्चासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् ॥
सर्व्वेषामपि देवानामृषीणाञ्च यतात्मनाम् ।
योगपीठस्य सदृशमासनं स्थानमुच्यते ॥
आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं मुक्तिमाप्नुयात् ।
हमरो रोहितो न्यङ्कुः सम्बरो वभ्रुणो रुरुः ।
शशीणहरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः ।
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ॥
ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा ।
एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः ॥
सर्व्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते ।
आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव वा ॥
शिलामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम् ।
आसनं देवताभ्यस्तु भुक्त्यै मुक्त्यै समुत्सृजेत् ॥
अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव ।
यत्रासीनः पूजकस्तु सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
पौष्पञ्च चार्म्मणं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम् ।
आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम् ॥
पूर्व्वोक्तं यत्र देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम् ।
तत्सर्व्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके ।
न यथेष्टासनो भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः ।
काष्ठादिकासनं कुर्य्यात् मितमेव सदा बुधः ॥
चतुर्व्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् ।
षोड़शाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधश्चतुरङ्गुलम् ॥
षड़ङ्गुलं वा कुर्य्यात्तु नोच्छ्रितं चाच कारयेत् ।
पूर्व्वोक्तं वर्जयेत्सर्व्वमासनं पूजनेष्वपि ॥
वास्त्रं द्विहस्तान्नो दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम् ।
न त्र्यङ्गुलात्तथोच्चायं पूजाकर्म्मणि कल्पयेत् ।
यथेष्टं चार्म्मणं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तं सिद्धिदायकम् ।
षड़ङ्गुलाधिकं कुर्य्यान्नोच्छ्रितन्तु कदाचन ।
काम्बलं चार्म्मणं चैव महामायाप्रपूजने ।
प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायाञ्च वै च ।
त्रिपुरायाश्च सततं विद्योत्थायि कुशासनम् ।
बहुदीर्घं बहूच्चायं तथैव बहुविस्तृतम् ।
दारुभूमिजलं प्रोक्तमश्चापि सर्व्वकर्म्मणि ।

पृथक् पृथक् अथवेष शैलमं सावृत्राजयम्।
न पत्रमासनं कुर्य्यात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राग्भूतसद्भूतमजिनं विरदाहृते।
मातङ्गजसञ्जातमासनं कामिको चरेत् ॥
चर्म्मपूर्व्वोदितं ग्राह्यं तथा गजमयस्य च ॥
यजिते यदि कुर्व्वीत देवतानां प्रपूजनम् ॥
तथाप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत्।
तोये शिलामयं कुर्य्यादासनं कौशमेव वा ॥
दारवं तैजसं वापि वान्यदासनमाचरेत्।
आसनारोपसंस्थानं स्नानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत्।
इत्येतत् कथितं पुत्र पूज्यपूजकसत्कृतम् ॥
आसनं पाद्यमधुना शृणु वेतालभैरव" ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (आस क्षेपने + ल्युः + प्रज्ञाद्यण् ।) जीवकवृक्षः। इति मेदिनी ॥ (जीवकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम्। आस + ण्यासश्रन्थो युच्।) स्थितिः। इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन्। आस + अधिकरणे ल्युट् + स्त्रियां ङीप्।) विपणिः। (आस + भावे + ल्युट् + ङीप्) स्थितिः। इति मेदिनी ॥

आसन्दः, पुं, (आसं ददातीति। आस + द।) वासुदेवः। इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्यां। आस्। अन्दादयश्चेति साधुः।) क्षुद्रखट्वा। इति मेदिनी ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ५।४।४।१। "तस्मादस्मा आसन्दीमाहरन्ति सैषा खादिरी वितृण्या भवति येयं वध्रयुता भरतानाम्"।)

आसन्नः, त्रि, (आङ् + सद् + क्तः।) निकटः। इत्यमरः ॥ (समीपवर्त्ती, कुमारसम्भवे, ३।४४॥ "आसीनमासन्नशरीरपातः"। अस्ताभिमुखः सूर्य्यः।)

आसवः, पुं, (आङ् + सुञ् + अप्।) मद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। मैरेयं २ शीधुः ३। इत्यमरः ॥
"शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत्।
मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम्" ॥
इति माधवेन भेदः कृतस्तथापि सूक्ष्ममनादृत्य दमुक्तम्। इति भरतः ॥ मद्यमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः ११।९५।
"यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवं।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः"।)
("द्रवयौगिकमाधुर्यां सिद्धं मद्यं स आसवः"।
इति शार्ङ्गधरः। यथा भावप्रकाशे।
"आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः"।)
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥
"छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित्"।
"शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः"।
इति च वाग्भटः॥
"सुखप्रियः सुगन्धिश्च सुखभिर्विरुद्धदोषजित्।
अरोचकः हरिकाष्ठी हृद्यो मर्व्वश्च शार्करः"।

"रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोथार्शसंहितः।
श्लेष्मरोगविकारघ्नो वर्णः पक्करसो मतः" ॥
"रुक्षो भिन्नशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः" ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥
"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत्।
मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः।
लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत्।
तीक्ष्णः कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत् ॥
कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः।
बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृद्वीकेक्षुरसासवः" ॥)

आसवद्रुः, पुं, (आसवस्य द्रुः।) तालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, त्रि, (आङ् + सद् + णिच् + क्तः।) प्राप्तः। लब्धः। इत्यमरः ॥ (सन्निधापितः, आयोजितः, सम्पादितः।)

आसारः, पुं, (आङ् + सृ + घञ्।) धारासम्पातः। वेगवद्वृष्टिः। (मेघदूते, "त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्द्ध्ना"। प्रसरणम्। सैन्यानां सर्व्वतो व्याप्तिः। इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४९।
"तस्मात् दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतं"।)
सुहृद्बलम्। इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२९।
"अज्ञातवीर्यधासारतोयशस्त्रो व्रजेत्तु यः"।)

आसीनः, त्रि, (आस् + शानच्।) उपविष्टः। इति जटाधरः ॥ वसा लोक इत्यादि भाषा।

आसीनप्रचलायितं, क्ली, (आसीनेन उपविष्टेन प्रचलवदाचरितम्।) उपविष्टस्य निद्रावशेन दोलनम्। इति राजवल्लभः ॥ ढोला इति भाषा।

आसुतिः, पुं, (आसूयते + आङ् + सुञ् + क्तिन्।) मद्यसन्धानम्। इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोयान इति भाषा।

आसुतीवलः, पुं, (आसुतिरस्यास्ति रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। वलेति दीर्घः।) यज्वा। शौण्डिकः। इति हेमचन्द्रः ॥ (कल्यापालः, शूद्रजातिविशेषः।)

आसुरः, पुं, (असुर + प्रज्ञाद्यण्।) असुरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
"ब्राह्माद्यष्टधाविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः।
"आसुरो द्रविणादानात्"॥ इति याज्ञवल्क्यः।
"ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते" ॥
इति मनुः ३।३१।

आसुरं, क्ली, विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ असुरस्य भावः। (यथा गीतायां ७।१५।
"न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः"।)
असुरसम्बन्धीये त्रि। इति व्याकरणम् ॥

आसुरं, त्रि, (असुरस्येदम्। असुर + अण्।) असुरसम्बन्धि। यथा —
"यस्मिन् मते पुराणे च विश्वे देवा न लेभिरे।
आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं वचनं मनुवर्जितम्"।

इति श्राद्धतत्त्वे ऋग्वेदीयश्राद्धपरिशिष्टम्।
अपि च।
"स्नानं दानं तपः श्राद्धमन्नं रात्रावपि मे।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतयमवचनम्।॥ आसुरसर्गो यथा।
"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु।
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः।
प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः।
मोहात् गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥
चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम्।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥
आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥

आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयं। असुर + तस्येदमित्यण् ततः ङीप्।) राजिका। राइ सर्षा इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचिकित्सान्तर्गतचिकित्साविशेषः। सा च छेदभेदात्मिका। इति वैद्यकशब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचनः, त्रि, (न सिच्यते मनोऽत्र। आङ् + सिच् + अधिकरणे ल्युट्। ततः स्वार्थे अण्।) यस्य दर्शने दृष्टेरन्तो न जायते सः। तत्पर्य्यायः। अतृप्तिकृत् २। इति हारावली ॥ (आ + सिच् + करणे + ल्युट्। आसेचनपात्रम्। यथा, ऋग्वेदे १।१६२।१३। "या पात्र पूष्ण आसेचनानि"।)

आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायां कन्।) आसेचनकः। आसेचनः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (यथा, साहित्यदर्पणे १०म परिच्छेदे।
"नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्"।)

आस्कन्दनं, त्रि, (आङ्+स्कन्द+भावे ल्युट् ।) तिरस्कारः । रणः । शोषणं । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते ६।२५ । “परमास्कन्दननामिताचलेन्द्रः” ।)

आस्कन्दितं, क्ली, (आङ्+स्कन्द+भावे+क्त ।) अश्वगतिविशेषः । स च सम्यग्गतिः । इत्यमरः ॥

आस्कन्दितकं, क्ली, (आस्कन्दितमेव स्वार्थे कन् ।) आस्कन्दितं । अश्वानां पञ्चमगतिः । तत्पर्य्यायः । उत्तेरितं २ उपकण्ठं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (“उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि । उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः” । हेमचन्द्रः ॥)

आस्तरः, पुं, (आस्तीर्य्यतेऽसौ । आङ्+स्तृ+अप् ।) करिकम्बलं । इति हेमचन्द्रः ॥ वस्त्राद्यास्तरणं ॥ (यथा शान्तिशतके, २।१९ । “वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योकस्तरूणां तलम्” ॥)

आस्तरणं, क्ली, (आस्तीर्य्यते यत् येन वा आङ्+स्तृ+कर्म्मणि करणे वा ल्युट् ।) हस्तिपृष्ठस्थितचित्रकम्बलं । झुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवेणी २ वर्णः ३ परिस्तोमः ४ कुथा ५ कुथः ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिस्तोमः ८ कुथं ९ । इत्यमरटीका ॥ (शय्या, कुशासनं । यथा रामायणे,२ काण्डे ।

“राघवास्तरणे पूर्व्वमयोध्यायामिवासने” ।

महाभारते, आदिपर्व्वणि ।

“दर्भास्तरणमास्तीर्य्य निषयात् धृतराष्ट्रजः” ॥)

आस्तिकः, पुं, (अस्तीत्यस्य । अस्ति+ठक् ।) मुनिविशेषः । स तु जरत्कारुमुनिपुत्त्रः । तत्पिता गर्भस्थं तं आत्मास्तीत्युक्त्वा गत इत्यस्मादास्तिकः । (यथा,—

“अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम्” ॥)

इति महाभारतम् ॥

(“आस्तिकस्य मुनेर्म्माता भगिनी वासुकेस्तथा” । इति मनसाप्रणाममन्त्रः ।)

आस्तिकः, त्रि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य । अस्ति+ठक् ।) नास्तिकभिन्नः । ईश्वरोऽस्तीतिवादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्य्यायः । श्रद्धालुः२ आढ्यः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“तत्वधर्म्मश्रुतात् पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव । अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः” ॥ इति महाभारते आदिपर्व्वणि ॥)

आस्तिकार्थदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्पसत्रात् निवृत्तिरूपप्रयोजनं ददाति यः । जनमेजयो राजा आस्तिकमुनिवचनात् सर्पयज्ञात् विरराम इति पौराणिकी कथा ।) जनमेजयो राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

आस्तीकः, पुं, आस्तिकमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आस्तीकजननी, स्त्री, (आस्तीकस्य जननी माता, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आस्तिकमाता । मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ॥

आस्था, स्त्री, (आङ्+स्था+अङ्+टाप् ।) यत्नः । आलम्बनं । आस्थानं । अपेक्षा । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ ॥ (श्रद्धा । आदरः । प्रतिष्ठा । यथा, रघौ १०।४३ ।

“दैवात् सर्गादवष्टब्धं मर्त्त्येष्वास्थापराङ्मुखः” ।

“विनश्वरे विहायास्थां यशः पालय मित्र मे” । इति हितोपदेशः ॥)

आस्थानं, क्ली, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति । आङ्+स्था+ल्युट् ।) सभा । इत्यमरः । (यथा, किराते १ । १६ । “अनेकराजन्यरथाश्वसंकुलं

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्” ।)

यत्नः । इत्यजयः ॥ (आश्रयः । स्थानम् ।)

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान+ङीप् ।) सभा । इत्यमरः ॥ (“आस्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन्” । इति रत्नावली ।)

आस्पदं,क्ली, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातनात् सुट् ।) प्रतिष्ठा । कर्म्म । इत्यमरः ॥ प्रभुत्वं । इति धरणी । स्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (“रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्ययः” । इति नागानन्दे । तथा च रघौ ३।३६ ।

“नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं

तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम्” ।)

आस्पन्दनं, क्ली, (आङ्+स्पन्द+ल्युट् ।) स्पन्दनं । कम्पनम् ॥

आस्फालः, पुं, (आङ्+स्फुल+घञ् ।) हस्तिकर्णास्फालनं । हातिर काण नाड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । झलज्झला । इति हारावली-त्रिकाण्डशेषौ ॥ (आस्फालनं । सञ्चालनं ।)

आस्फालनं, क्ली, (आङ्+स्फल+णिच्+ल्युट् ।) आटोपः । प्रागल्भ्यम् ॥ (यथा रघौ ६ ७३ ।

“ऐरावतास्फालनविश्लथं यः

सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन” ।)

आस्फुजित्, पुं, (आस्फु+जि+क्विप् ।) शुक्राचार्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आस्फोटः, पुं, (आङ्+स्फुट्+अच् ।) आस्फोतवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ आकन्द इति भाषा । शूरादेर्बाह्वादिशब्दः । इति श्रीभागवतम् ॥ (“कक्षैः कक्ष्यां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः” । इति महाभारते सभापर्व्वणि ।)

आस्फोटकः, पुं, (आङ्+स्फुट्+ण्वुल् ।) पर्व्वतजपीलुवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ आकरोट इति भाषा ।

आस्फोटनं,क्ली, (आङ्+स्फुट्+ल्युट् ।) विकाशः । मुक्षणं । इति धरणी ॥ बाह्वादिशब्दः । ताल ठोका इत्यादि भाषा ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।

“आस्फोटननिनादांश्च नानानां तत्र खेलताम्” ॥ धान्यादेस्तुषविश्लेषकरणम् ।)

आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुट्यतेऽनया । स्फुट्+करणे-ल्युट्+ङीप् ।) वेधनिका । इत्यमरः ॥ तुरपन भ्रमर इत्यादि भाषा ।

आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति । आङ्+स्फुट्+अच्+टाप् ।) नवमल्ली । वनमल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥ (नवमल्लीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

आस्फोतः, पुं, (आस्फोटयतीति । आङ्+स्फुट्+अच्+पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अर्कवृक्षः । कोविदारकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ भूम्यामलकः इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, वाभटे ।

(“मूर्व्वा सप्ताह्वा त्वक् शिरीषाश्मभेदारग्वधान्नालत्याखिलमास्फोतनिम्बात् ।

बीजं कारञ्जं सार्षपं प्रापुनाटं

श्रेष्ठा जन्तुघ्नं कुष्ठणं वै हरिद्रे” ॥)

आस्फोतकः, पुं, (आस्फोत एव स्वार्थे कन् ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आस्फोता, स्त्री, (आस्फोत+टाप् ।) अपराजिता वनमल्लिका । इति मेदिनी ॥ सारिवावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । वृक्षविशेषः । हापरमाली इति ख्याता । अस्या गुणौ । कुष्ठविषरोगनाशित्वं इति राजवल्लभः ॥

आस्यं, क्ली, (अस्यते ग्रासोऽस्मिन् इति अस क्षेपे कृत्यल्युट इति ण्यत् । यदा आस्यन्दते अन्नादिक प्रस्रवति इति स्यन्दू प्रस्रवणे+ड ।) मुखं । मुख मध्यम् । (यथा, मनुः १।९५ ।)

(“यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः” ।) (आस्ये भवमास्यं ।) मुखभवे त्रि । इति मेदिनी

आस्यपत्रं,क्ली, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत् ।) पद्मं इति शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गलः, पुं, (आस्यं लाङ्गलं भूविदारकयन्त्रमिव यस्य ।) शूकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

आस्यलोम, [न्] क्ली, (आस्यस्य लोम ।) श्मश्रु इति हेमचन्द्रः ॥

आस्या, स्त्री, (आस्+ण्यत् ।) स्थितिः । इत्यमरः मेदिनी च ॥ (आसनं, इति वैद्यमाधवकररोगविनिश्चयसंग्रहे । यथा,—

“आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि”

सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा,

“आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यकरी सुखा”

आस्यासवः, पुं, (आस्यस्य मुखस्य आसव इव ।) लाला । इति हेमचन्द्रः ॥ थुतु लाल इत्यादि भाषा

आस्रपः, पुं, (आस्रं पिबतीति । आस्र+पा+क ।) मूलानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (राक्षसः ।)

आस्रवः, पुं, (आङ्+स्रु+अच् ।) क्लेशः । कष्टं । इत्यमरः ॥

आह, व्य, (उवाच इत्यर्थे कालमात्रे निपातोऽयं) क्षेपः । नियोगः । इति मेदिनी ॥ वृद्धभाषणं इति शब्दरत्नावली ॥

आहकज्वरः, पुं, (आहको नासारोग एव ज्वरः) नासारोगविशेषः । नासाज्वर इति भाषा तस्य लक्षणम् ।

“तनुना रक्तशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे । गात्रसूलज्वरकरः श्लेष्मणा त्वाहकः स्मृतः” । इति वैद्यकम् ॥ (आहव इति क्वचित् पाठः तद्यथा, आहवज्वरस्य लक्षणम् ।

“शोथः सरक्तो नासायां पश्चात् ... वातश्लेष्मकृतस्त्वेष आहवाख्यं विनिर्दिशेत्” ।

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सासारे ॥
"दूर्व्वाचव्यं मधु मासकुलत्थौ वंशयविका ।
अजकर्णभवौ कर्णमोरटाखरमञ्जरी ॥
दग्धोत्पन्नस्य मूलानि क्वाथ्यादष्टगुणेऽम्भसि ।
तत्पादशेषिते तैलं तुल्यं कृत्वा विपाचयेत् ।
तत्तैलं प्रतिमर्षेण आहवाख्यं ज्वरं जयेत्" ॥
॥*॥ दूर्व्वाद्यं तैलं ॥*॥)

आहतं, क्ली, (आ + हन् + क्त ।) पुरातनवस्त्रं । नूतनवस्त्रं । इति मेदिनी ॥ मृषार्थकवाक्यं । इत्यमरः ॥

आहतः, त्रि, (आ + हन् + क्तः ।) गुणितः । ताडितः । इति मेदिनी ॥ ("प्रति दिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः"। इति पञ्चतन्त्रम्। ख्यातः । मिथ्योक्तः । इत्यजयः ॥ निहतः । "क्षुधा विंप्रतिराहतानां हिंस्त्रीणाम्"। इति महाभारतम् ।)

आहतः, पुं, (आहन्यते यः + आङ् + हन् + कर्म्मणि + क्त ।) आनकः । ढक्का । इति मेदिनी ॥

आहतलक्षणः, त्रि, (आहतं अभ्यस्तं लक्षणं यस्य ।) गुणैः प्रतीतः । गुणेन ख्यातः । तत्पर्य्यायः । ख्यातलक्षणः २ । इत्यमरः ॥

आहरः, पुं, (आङ् + हृ + अप् ।) उच्छ्वासः । अन्तर्मुखश्वासः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (आहरणशीले वाच्यलिङ्ग एव । यथा, रघौ १।४९ ।
"वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः" ।)

आहरणं, क्ली, (आङ् + हृ + भावे ल्युट् ।) द्रव्यानयनं । आसादनम् । यथा । देवीपुराणे ।
"मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाक्षालनमेव च ।
स्नपनं पूजनञ्चैव विसर्जनमतःपरं" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आहवः, पुं, (आह्वयते अरिर्यस्मिन् । आङ + ह्वे + अप् ।) युद्धं ।
("यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरम्
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम्" ॥
इति महाभारते आदिपर्व्वणि १।१८२ ।
आहूयते आज्यादिकं यत्र । आङ् + हु + अप ।) यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥

आहवनीयः, पुं, (आहूयते आज्यादिरस्मिन् । आङ् + हु + अनीयर् ।) यज्ञाग्निविशेषः । इत्यमरः । गार्हपत्यादुद्धृत्य होमार्थं यः संस्क्रियते सः । इति भरतः ॥ (यथा, मनौ २।२३१ ।
"गुरुराहवनीयस्तु साग्निश्रेता गरीयसी" ।)

आहारः, पुं, (आङ् + हृ + घञ् ।) द्रव्यगलाधःकरणं । तत्पर्य्यायः । जग्धिः २ भोजनं ३ जेमनं ४ लेपः ५ निघसः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः ॥ अशनं ८ वेघसः ९ इति तट्टीका ॥ प्रत्यवसानं १० भक्षणं ११ घसनं १२ ॥ इति रत्नमाला ॥ अभ्यवहारः १३ खदनं १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । सद्यस्तृप्तिजनकत्वं । बलकारित्वं । देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
"तमुवाच भगवानात्रेयः। हिताहारोपयोग एक एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति। अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्तमिति" ।
तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमग्निवेश ! समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति, विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि तद्धितं विपरीतं त्वहितमित्येतद्धिताहितलक्षणमनपवादम्भवति एवं वादिनञ्च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच। भगवन्नैतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश ! गुणतो द्रव्यतः कर्म्मतः सर्व्वावयवतो मात्रादयो भावास्त एव तदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्तस्तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थाभेदात् । स पुनर्द्वियोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात्। द्विविधः प्रभावो हिताहितोदर्कविशेषात्। चतुर्विधोपयोगः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्। षड़ास्वादो रसभेदतः षड्विधत्वात्" । इति चरकः ॥
"यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च" ॥
इति च चरकः ॥
"प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः" ॥
"स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घातः सुखजरश्च भवति" ।
"आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः ।
आयुस्तेजःसमुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धनः" ।
इति सुश्रुतः ।) स त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसिकः २ तामसिकः ३ । सात्त्विकाहारो यथा,— ८ श्लोकः ।
"आयुः-सत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्द्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः" । राजसिकाहारो यथा, ९ श्लोकः ।
"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । ,
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः" ॥
तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
"यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् । ,
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहरणं । इति मेदिनी ॥
("स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया" । इति महाभारतम् । आदिपर्व्वणि ७६ । सम्भवपर्व्वणि ७६।३५ ।)

आहारसम्भवः, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य ।) शरीरस्थरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहार्य्यं, त्रि, (आङ् + हृ + ण्यत् ।) आगन्तुकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("आहार्य्यैर्नीयमानं हि स्वयं दुःखेन ह्रियताम्" इति कामन्दकः ।) आहरणीयं ॥ (यथा, मनुः ८।२०२ । "अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधितः" ।) (शस्त्रकर्म्मभेदः । यथा सुश्रुते "तत्र शस्त्रकर्म्माष्टविधं, तद्यथा ;—छेद्यं भेद्यं, लेख्यं वेध्यं एष्यम्, आहार्य्यं, विस्राव्यं, सीव्यमिति" ।
"आहार्य्याशर्कराच्छिन्नो दशकर्म्मकराम्बरी" ।)

आहार्य्यः पुं, नाट्योक्तौ व्यञ्जकविशेषः । स तु भूषादिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । षष्ठाङ्के ।
"भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्व्विधः ।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्त्विकस्तथा" ॥)

आहार्य्यशोभा, स्त्री, (आहार्य्यात् या शोभा ।) कृत्रिमशोभा । चित्रभूषादिना कृतद्युतिः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये २य सर्गे,—
"आहार्य्यशोभारहितैरमायैः
ऐक्षिष्ट पुंभिः प्रचितान् स गोष्ठान्" ।)

आहावः, पुं, (आङ् + ह्वे + अप् ॥ निपातनात् वृद्धिः ।) कूपसमीपे पश्वादिजलपानार्थं कृतजलाशयः । इत्यमरः ॥ चौवाचा इति भाषा । (आहूयतेऽरिरत्र इति व्युत्पत्त्या ।) युद्धं । आह्वानं । इति धरणिः ॥ (आहूयतेऽत्र इति आ + हु + अधिकरणे घञ् ।) अग्निः ।)

आहिकः, पुं, (अहिरिव आकृतिर्यस्य । अहि + ठक् ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतुग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहितः, त्रि, (आङ् + धा + क्त ।) न्यस्तः । अर्पितः । स्थापितः । इति हलायुधः ॥ (यथा, किराते ।
"व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः" ।)

आहितलक्षणः, त्रि, (आहितं लक्षणं यस्य ।) आहतलक्षणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ गुणादिद्वारा ख्यातः ।

आहिताग्निः, पुं, (आहितः स्थापितोऽग्निर्येन ।) साग्निकः । अग्निहोत्री इति स्मृतिः ॥
("न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः"। इति मनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २ ४४ ॥
"गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः" ।)

आहितुण्डिकः, पुं, (अहितुण्डेन दीव्यति । अहितुण्ड + ठक् ।) व्यालग्राही । सापुड़िया इति भाषा । इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
"वैद्यसांवत्सराचार्य्याः स्वपक्षेऽधिकृताश्चराः ।
यथाहितुण्डिकोन्मत्ताः सर्व्वं जानन्ति शत्रुषु" ।)

आहुतं, क्ली, (आङ् + हु + क्त ।) गृहस्थानां पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु नृयज्ञः । इति जटाधरः ॥

आहुतिः, स्त्री, (आ + हु + क्तिन् ।) देवोद्देशे मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकोऽग्नौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्य्यायः । देवयज्ञः २ होमः ३ होत्रं ४ वषट्कारः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।५३ ।
"पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः" ।
धर्म्मात् मरुद्वत्यां जातः स्वनामख्यातो मरुद्भेदः ।
यथा हरिवंशे,—
"मरुद्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
नक्षत्रं चाहुतिं चैव चारिनं जयपन्नगम्" ।)

आहुल्यं, क्ली, (आङ् + हुल् + ण्यत् ।) क्षुपविशेषः तरवट इति काश्मीरादौ ख्यातं । तत्पर्य्यायः ।

कुलराख्यं २ तमरं ३ तरवटं ४ श्लिष्मीमर्णं ५ सुपुष्पं ६ पीतपुष्पं ७ काञ्चनपुष्पकं ८ रूपमाकृत्यमं ९ प्ररपुष्पं १० । तस्य गुणाः । तिक्तत्वं । शीतलत्वं । चक्षुर्हितत्वम् । पित्तदाहमुखरोगकुष्ठकण्डूतिजन्तुशूलनाशनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आह्नतं, क्ली, (आ + ह्वे + क्त ।) प्रलयपर्य्यन्तं । यथा,—

"अरण्यानि पटोलानि हन्ताकसहितानि च ।
न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाह्नतनारकी" ॥

"आह्नतानि आभूतानि प्रलयपर्य्यन्तानीति यावत्" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्नतः, त्रि. (आङ् + ह्वे + क्त ।) कृताह्वानः । यथा,—

"प्रगायतः स्ववीर्य्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि" ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । ३४ ॥

आह्नतिः, स्त्री, (आङ् + ह्वे + क्तिन् ।) आह्वानं । इति शब्दरत्नावली ॥

आहेयं, त्रि, (अहौ भवं । अहि + ढञ् ।) अहिसम्बन्धि । तद्विषचर्म्मादि । इत्यमरः ॥

आहो, व्य, (आ हन्तीति । आङ् + हन् + डो ।) विकल्पः । इत्यमरः ॥ प्रश्नः । (यथा शाकुन्तले पञ्चमाङ्के ।

"दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः" ।)

विचारः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

("आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः" । इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।)

आहोपुरुषिका, स्त्री, (अहो अहमेव पुरुषः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । अहोपुरुषस्य भावः । अहोपुरुष + वुञ् + स्त्रीत्वात् टाप् ।) दर्पात् आत्मनि सम्भावना या । इत्यमरः ॥ अधिकार्यवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणं । आत्मविषयकार्य्यसिद्धिजननशक्त्याविष्करणं । इति भरतः ॥ (यथा, भट्टौ ५।२७ ।

"आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः" ।)

आहोस्वित्, व्य, (आहो च स्वित् ।) आहो । विकल्पः । इत्यमरटीका ॥

आह्नः, पुं, (अह्नां समूहः ।) दिनसमूहः । इति व्याकरणम् ॥

आह्निकं, त्रि, (अह्ना निर्वृत्तं । अहन् + ठञ् ।) दिननिर्व्वर्त्त्यं । दिनसाध्यं । इति मेदिनी ॥ दिनसम्बन्धी ॥

आह्निकं, क्ली, (अह्ना निर्वृत्तं । अहन् + ठञ् ।) भोजनं । प्रकरणसमूहः । ग्रन्थभागः । नित्यक्रिया । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अथ *रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृताह्निकाचारतत्त्वोक्तकर्म्माणि संक्षेपेण लिख्यन्ते ॥

तत्र प्रथमयामार्द्धकृत्यम् ।

"ब्राह्मे मुहूर्त्ते जागरित्वा ब्रह्मविष्णुशिवगणपत्यादीन् स्मृत्वा गुरुप्रणामं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाव्य तद्दिवसकर्त्तव्यधर्म्मार्थकार्य्याणि चिन्तयेत् ।

ततः शयनादुत्थाय रात्रिवाससा त्यक्त्वा पृथिवीं नमस्कृत्य दक्षिणचरणं भूमौ विन्यस्य कर्कोटकनागदमयन्तीनलऋतुपर्णराजकार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनान् स्मृत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य द्विराचामेत् ॥

ततः नैरृत्यां दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषोत्सर्गं जलमृत्तिकाशौचञ्च कृत्वा द्विराचम्य हरिं स्मृत्वा दिवा सूर्य्यं रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदसम्भवे अग्निं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठाभावे निषिद्धदिने च द्वादशगण्डूषजलैः पत्रैर्व्वा मुखं शोधयित्वा द्विराचामेत् ।

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातर्पणञ्च कृत्वा सूर्य्योदयपर्य्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ स्नानाशक्तौ आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्ज्जनं मन्त्रस्नानञ्च कृत्वा सन्ध्योपासनं कुर्य्यात् ॥

तत आदर्शादिदर्शनं दधिदूर्व्वादिमङ्गलद्रव्यस्पर्शनञ्च कुर्य्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम् ॥

वेदविद्याद्यभ्यासः । समित्पुष्पाद्याहरणञ्च ॥ * ॥

अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम् ।

गुरुदेवधार्म्मिकोपासनं । कुटुम्बभरणार्थमीश्वरोपासनादि च ॥*

अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम् ।

मध्याह्नस्नानं । तत्र परखातोदके चेत् तदा सप्त पञ्च त्रीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्त्वा नाभिमात्रोदके कुशहस्तः सशिरस्कमज्जनं कृत्वा द्विराचम्य सङ्कल्प्य यथाविधि त्रिर्निमज्जेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रपाणिव्यतिरेकेण गात्रमार्जनं तिलकं तर्पणञ्च कुर्य्यात् ॥

ततः अष्टममुहूर्त्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथाकाले उपयुञ्जीत ॥ * ॥

अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम् ॥

बलिवैश्वदेवकर्म्मणी काम्यबलिकर्म्म वामदेव्यगानं तदशक्तौ तस्य त्रिः पाठः पार्व्वणश्राद्धानन्तरं बलिवैश्वदेवकर्म्मणी कर्त्तव्ये ॥

बलिकर्म्मानन्तरमतिथिलाभार्थं मुहूर्त्तं गोदोहनकालं वा अभोजनेन प्रतीक्षेत । तल्लाभे भिक्षादिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत् । तदानीमतिथ्यलाभे नित्यश्राद्धान्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये भिक्षां दद्यात् । अतिथ्यलाभे ब्राह्मणाय दानं तदसम्भवे अग्नौ जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्धं । वामदेव्यगानं तदशक्तौ ऋक्त्रयं पठेत् । नित्यश्राद्धकरणासामर्थ्ये बलितर्पणाभ्यां पितृयज्ञसिद्धिः ॥ ततो गोग्रासदानं गोनमस्कारञ्च कुर्य्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं । विष्णुपादोदकादिकं पूर्व्वमगृहीतञ्चेत् इदानीं गृह्णीयात् ॥ ततः स्थानान्तरं न गत्वा मृद्भिर्घर्षणैर्मुखहस्तौ शोधयित्वा तृणादिना दन्तलग्नान्नमपनीय जलगण्डूषैर्मुखाभ्यन्तरं संशोध्य पाणिपादौ प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्थ एव भूमौ पादौ संस्थाप्य द्विराचम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ॥

ततो मार्ज्जनाभावेऽशुचित्वादविलम्बेनैव भोजनपात्रमुद्धृत्य उच्छिष्टमपनीय तत् स्थानं गोमयोदकाभ्यां सिञ्चेत् ॥

ततः स्वस्थ आसने उपविश्य इष्टदेवतानाम स्मृत्वा अन्नजीर्णतार्थं मन्त्रपाठपूर्व्वकं वामहस्तेनोदरं परिमृज्य पादशतगमनानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित् कालं शयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम् इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामार्द्धकृत्यम् ।

इतिहासपुराणादिश्रवणम् ॥

अथाष्टमयामार्द्धकृत्यम् ॥

लौकिकचिन्ताकरणम् । सायंसन्ध्योपासनम् । इष्टदेवतास्मरणादिकञ्च कुर्य्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिकृत्यम् ।

सन्ध्यानन्तरमिष्टदेवतामन्त्रजपत्रिकालपाठ्यस्तवनारायणस्मरणानि कुर्य्यात् ॥

ततोऽन्नादिपाके जाते पूर्व्ववद्बलिवैश्वदेवकर्म्मणी कृत्वा अतिथिलाभेऽन्नादिकं तस्मै दत्त्वा अवश्यभरणीयैः सह सार्द्धप्रहराभ्यन्तरेऽनतितृप्तं भुञ्जीत । अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकं भोक्तव्यम् । प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्य्यात् ॥ ततः शयनं । शुचिदेशे खट्वोपरि शय्यां कृत्वा शिरोदेशे पूर्णकुम्भं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्षालितपाणिपादो द्विराचान्तः पूर्व्वशिरा दक्षिणशिरा वा पद्मनाभं स्मृत्वा यामद्वयाभ्यन्तरे शयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ।

ऋतौ निषिद्धेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां दक्षिणपार्श्वेन स्थापयेत् ॥

ततः अविलम्बेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जलाभ्यां लिङ्गं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य द्विराचम्य स्वापयात् । ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाचमनद्वयमात्रं कुर्य्यात् । स्त्रियास्तु ऋतावनृतावपि लेपादिक्षालनानन्तरमाचमनमात्रं न स्नानं ॥ स्नानादे पूर्व्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गौ न कुर्य्यात् । सम्भोगानन्तरं तस्यां रात्रौ एकशय्यायां न शयीयातां । अनृतावपि गर्भवत्स्वेऽपि कामुकीमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गस्पृश्यस्नानं कुर्य्यात् ॥

ऋतुगमनं पुत्त्रोत्पत्तिपर्य्यन्तमावश्यकम् ॥ इत्याह्निकाचारतत्त्वोक्तकर्म्म समाप्तं ॥ * ॥

आह्लादः, पुं, (आङ् + ह्लद + घञ् ।) आनन्दः हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥

"नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ।
आहूय विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलङ्कृतान्" ।

आह्लादितः, त्रि, आनन्दितः । हृष्टः । जाताह्लादः इतोऽस्य जाते इत्यनेन आह्लादशब्दात् इतच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

आह्वयः, पुं, (आङ् + ह्वे + अप् । यद्वा आह्वेयम् आख्यायते इति । आङ् + ह्वा + [illegible] ।) नाम इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे, बालकाण्डे ७ । ७ ।

"छला तु तस्याप्रायाः कार्य्या समाह्वयकृतम्" ।)
पक्ष्यादिप्राणिद्वारा पणकरणको व्यवहारविशेषः ।
यथाह मनुः अष्टमे । ८।४।६।७ । "तेषामाद्यमृणा-दानं" इत्युपक्रम्य । "स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूत-माह्वय एव च" ।)

आह्वा, स्त्री, (आह्वानमिति । आङ् + ह्वे + अङ् ।) नाम । संज्ञा । इत्यमरः ॥

आह्वानं, क्ली, (आङ् + ह्वे + भावे ल्युट् ।) आवा-हनं । डाका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हूतिः २ आकारणं ३ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ९।१२६ । "जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्" ।) (आहूयतेऽनेन । करणे ल्युट् ।) नाम । इति शब्द-रत्नावली ॥

इ

इकारः । तृतीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं तालु । स च ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति ।
(अयञ्च उदात्तानुदात्तस्वरित-भेदात् त्रिविधः । अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः एतेन बहुविध एव ।)
"इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम् ।
हरिब्रह्ममयं वर्णं सदा रुद्रयुतं प्रिये ॥
सदा शक्तिमयं देवि गुरुब्रह्ममयं तथा ।
सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥
हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां ।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,
"ऊर्द्धाधः कुञ्चिता मध्ये रेखा तत्सङ्गता भवेत् ।
अघोर्ध्वाणी तथेन्द्राणी क्रमात्तास्वेव संवसेत् ॥
शीर्षाधःकुञ्चिता रेखा दक्षोर्द्धा कामरूपिणी ।
मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ (यद्यपि सिद्धान्त-कौमुद्यां "इचुयशानाम् तालु" इति सामान्यतः उक्तं तथापि शब्देन्दुशेखरादिग्रन्थस्य विस्तरतो विवक्षितत्वात् । यथा,—"तुल्यास्य प्रयत्नमिति सूत्रेण प्रयत्नशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्य्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो हि द्विधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेत्येव पाठः । एतेषां आभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् । तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम वायुः ऊर्द्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्था-नान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा-त्पत्तिश्चोत्पत्तेः । प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता समी-पावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता अतएव चवर्गस्य तालुस्थानाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चा-र्य्यमाणे जिह्वाग्रादीनां तालुस्थानेन सम्यक् स्पर्शः इकारे ईषत् स्पर्शः यकारशकारयोः समीपदू-रावस्थानं । [illegible] भावे [illegible] प्रकारात् ।

"ईषाः स्पृष्टा शलप्रोक्ताः" इत्यादि । यथा, शिक्षायां शब्देन्दुशेखरः । तथाहि "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः । "ईषाः स्पृष्टाः शलप्रोक्ताः" इत्यादि । अत्र अचः अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्त्वीषत् अस्पृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विवृता इत्यर्थः । नेम इत्यर्द्धं तेन शलः ईषत् विवृताः यणामपेक्षाधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः । अपि च— "अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । हो-तारं रत्नधातमम्" । ईळे इत्येतत् समस्तमपि-पदमनुदात्तम् "तिङ्ङतिङः" इति सूत्रेण अति-ङन्तादग्निशब्दात् परस्य ईळ इति तिङन्तस्य निघातविधानात् अग्निमीळ इति पदयोः सं-हिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम् "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इति सूत्रेण उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थकेनानु-दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात् संहितायाम् पूर्व्वस्यैकारस्य नितरां उदात्तत्वम् । अपरञ्च ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नइति सूच्य-ते । अत्र मूलम् पाणिनीयशिक्षाग्रन्थे । यथा,— "कण्ठ्यावहा विचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू" । "स्वराणामुष्मणाञ्चैव विवृतं करणं मतम्" ।)
तस्य नामानि यथा,—
"इः सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
भ्रूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रञ्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः ॥
नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्लिन्ना च पावका" ।
इति वर्णाभिधानतन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यास-धृतमन्त्रः "इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वामचक्षुषि" । इति ।)

इ, इ ल, } गतौ । (भ्वादिं-इत्पञ्चे अदां-परं-सकं-अनिट् ।) अयति । ल एति । पृथक्पाठसामर्थ्यात् पूर्व्वो न लित् । शेषस्तु इण गताविति प्रसिद्धः । यिणो-ऽप्यणावित्यादिषु ग्रहणमस्यैव । इति दुर्गादासः ॥ (उत् ।) उदये । समुन्नतौ । यथा,—
"उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे" इति । (अभि + उत् ।) अभ्युदये । समुन्नतौ । सर्व्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इत्यनेन प्राप्त्यर्थेऽप्यस्य बहुशः प्रयोगः । यथा,—मनुः ।
"ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम्" ।
"अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः" ।
इति साहित्यदर्पणम् । (अति) अतिक्रमे । परा-भवे । यथा, हितोपदेशे ।२ ।
"अतीत्य हि गुणान् सर्व्वान् स्वभावो मूर्द्ध्नि वर्त्तते" ।
"ततः परं जनस्थानं क्रोशत्रयमतीत्य वै" ।
इति रामायणे । (अनु) अनुकरणम् ।
"धातुरादेशमन्वेति तद्यथा हि तदर्थकः ।
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कार्य्यं भवति कश्चन" ।
इति महाभारते । (अप) अपगमने । पलायने ।

"पलादेशमपक्रामयेतु ते" । इति रामायणे । (सम् + आ) सम्मिलने । "देवालेनाऽऽ[illegible] पूर्व्वाह्णं च शिष्टयत्नान्" । इति मनुः । २ । १५२ । इत्यादयो ज्ञेयाः ।)

इ, ल, स्मृत्यां । (अदां- परं-सकं-अनिट् ।) अधि-पूर्व्वोऽयं । अधिग्रहणं अन्यपूर्व्वस्य नियमस्य च प्रयोगनिरासार्थं । एवं सर्व्वत्र । ल अध्येति तव लक्ष्मणः । इकं स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं । इन्व-दिक इत्यत्रास्यैव ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

इ ङ ल अध्ययने । (अदा०-आ०-सक०-अनिट् ।) अधिपूर्व्वोऽयं । अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो ग्रहणं । ङ ल वेदमधीते विप्रः । इति दुर्गादासः ॥ ("यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः" इति मनुः ।२।१०७ ।)

इ, अव्य, भेदः । क्रोधोक्तिः । अपाकरणं । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ खेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ ।

इंरेजः, पुं, नव्यदेशजातम्लेच्छजातिविशेषः । यथा,—
"अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः ।
इंरेजा नव षट् पञ्च लण्डजाश्चापि भाविनः" ॥
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

इः, [स्] अव्य, कोपः । सन्तापः । दुःखभावना । इति शब्दरत्नावली ॥

इः, पुं, (अस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्यापत्यम् पुमान् । अ + इञ् ।) कामदेवः । इति पुरुषोत्तमभट्टा-युधौ ॥ यथा, आग्नेये एकाक्षराभिधानम् ।
"इः कामे रतिलक्ष्म्योरी उः शिवे ब्रह्मकाच ऊः" ॥

इक्कटः, पुं, तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । वज्रमूलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः । कोशाङ्गः ३ इत्कटः ४ । इति हारावली ॥ (इत्कटशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

इक्षुः, पुं, (इष्यतेऽभिलष्यतेऽसौ इति । इष् + क्सु ।) स्वनामख्याततृणं । आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसालः २ । इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४ कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ अधिपत्रः ७ मधुतृणः ८ वृष्यः ९ गुडतृणः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत्युपुष्पः ११ महारसः १२ असिपत्रः १३ को-शकारः १४ इक्षवः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ पयोधरः १६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य भेदाः । वंशकः १ कान्तारः २ भीरुः ३ पौण्ड्रः ४ । इति रत्नमाला ॥ सामान्येक्षुगुणाः । रक्तपित्तनाशित्वं । बलवृष्यकफकारित्वं । पाके मधुरत्वं । स्निग्धत्वं । गुरुत्वं । शीतलत्वं । मूत्रशुद्धिकारित्वञ्च । तस्य मूले अतिमधुरत्वं । मध्ये मधुरत्वं । ग्रन्थिषु च अग्रभागेषु लवणरसत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ मूलादूर्द्ध्वं मधुरत्वं । मध्ये अतिमधुरत्वं । अग्र क्रमाल्लवणत्वं नीरसत्वञ्च ॥ अस्य दन्तनिष्पीडितेक्षुगुणाः । पित्तदाहत्वं । भुक्ते वातप्रकोपकत्वं । भुक्तिमध्ये गुरुतरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-ड़ितेक्षुरसगुणाः । हिमत्वं । शुक्रकारित्वं । इति जनकत्वम् । शीघ्रपित्तकारित्वम् । वायुरक्तपित्त नाशित्वं । स्वादुत्वं । स्निग्धत्वं । प्रीतिदातृत्वं । रक्त-वर्द्धकत्वं । सुखप्रजावकारित्वं । धातुवर्द्धकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । रक्तदोषघ्नप्रशमन-

कारित्वं । अत्यश्लेष्मदातृत्वं । गुरुत्वं । रुचिजनकत्वं । मूत्रशुद्धिकारित्वं । देहस्य कान्तिदातृत्वं । बलकारित्वं । पीयूषोपमत्वं । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यन्त्रनिष्पीड़ितरसगुणाः । रक्तशुद्धिकारित्वं । शीतलत्वं । सारकत्वं । रुचिकरत्वं । दाहशमनत्वञ्च ॥ इति राजवल्लभः ॥ अपि च । दन्तनिष्पीड़ितरसगुणवद्गुणत्वं । किञ्चित् पित्तवायुनाशित्वं । अकोमलत्वं । अस्वादुत्वं । गौरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च । पर्य्युषितरसगुणाः । वान्तिहरत्वं । वातजनकत्वं । आध्मानप्रतिश्यायरोगदातृत्वं । कफवायुकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पक्वरसगुणाः । गुरुत्वं । सुतीक्ष्णत्वं । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धत्वं । अतिशयगुरुत्वं । अतिपाके विदाहत्वं । पित्तास्रदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य विकाराः ॥

"शर्कराफाणितगुड़खण्डमत्स्यण्डिकासिताः ।
निर्म्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम्" ॥

इति राजवल्लभः । अथेक्षुवर्गः । तत्रेक्षोर्नामानि गुणाश्च ।

"इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः ॥
इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः ।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः" ॥*॥

अथेक्षुभेदाः ।

"पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि" ॥*॥

अथ पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः ।

"वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा" ॥*॥

अथ कोशकारगुणाः ।

"कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः" ॥*॥

अथ कान्तारेक्षुगुणाः ।

"कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणः सरः" ॥*॥

अथ दीर्घपोरवंशकयोर्गुणाः ।

"दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः" ॥*॥

अथ शतपोरकगुणाः ।

"शतपर्व्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः ।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः" ॥*॥

अथ मनोगुप्तागुणाः ।

"मनोगुप्ता वातहन्त्री दृश्यामयविनाशिनी ।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी" ॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः ।

"तापसेक्षुर्भवेत् मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपना ।
तर्पणी रुचिकृच्चापि वृष्या च बलकारिणी" ॥*॥

अथ बालयुववृद्धेक्षुगुणाः ।

"बाल इक्षुः कफं कुर्य्यान्मेदोमेहकरश्च सः ।
युवा तु वातहृत् स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च पित्तनुत् ॥
रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृत् बलवीर्य्यकृत्" ॥*॥

अथाङ्गभेदेन भेदः ।

"मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः ।
अग्रग्रन्थिषु च ज्ञेय इक्षुः पटुरसो जनैः" ॥*॥

अथ दन्तपीड़ितेक्षुरसगुणाः ॥

"दन्तनिष्पीड़ितस्येक्षोः रसः पित्तास्रनाशनः ।
शर्करासमवीर्य्यः स्यादविदाही कफप्रदः" ॥*॥

अथ यन्त्रपीड़ितस्येक्षुरसस्य गुणाः ।

"मूलाग्रजन्तुग्रन्थ्यादिपीड़नान्मलसंकरात् ।
किञ्चित्कालं विधृतत्वाच्च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥
तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिको रसः" ॥

अथ पर्य्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः ।

"रसः पर्य्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः ।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः" ॥*॥

अथ पक्वस्येक्षुरसस्य गुणाः ।

"पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ॥
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तकरः स्मृतः" ॥*॥

अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः ।

"इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः ।
गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः ॥
वृष्या मोहहराः शीता बृंहणा विषहारिणः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(अथ श्वेतेक्षुगुणाः ।

"रसायनोत्तमो बल्यो रोगवारणसत्तमः ।
स्निग्धश्च तर्पणो वृष्यो बृंहणश्च सजीवनः ॥
स्वादुगुणाभिवृद्धत्वाद्वातपित्तप्रशान्तिकृत् ।
वृष्योऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफकृन्मतः" ॥

अथ कृष्णेक्षुगुणाः ।

"तद्वत् सुकृष्णो भवनं गुणानां
वृष्यो भवेत्तर्पणबृंहणश्च ।
सञ्जीवनं स्यान्मधुरो रसेन
शोषापहर्त्ता श्रमशोककारी" ॥*॥

अथ यन्त्रोद्भवरसगुणाः ।

"यन्त्रेण पीड़ितरसः कथितो गुरुश्च
वृष्यः कफञ्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च ।
पाके विदाहिबलदश्च सुशोभनश्च
संसेवितो रुधिरपित्तरुजं निहन्ति" ॥*॥

अथ दन्तपीड़ितरसगुणाः ।

"दन्तेन पीड़ितरसो रुचिकृद्गुरुश्च
सन्तर्पणो बलकरः कफकृत्क्रमघ्नः ।
विष्टम्भकोऽपि रुधिरञ्च तथैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च" ॥*॥

अथ पक्वरसगुणाः ॥*॥

"पक्वो गुरुतरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा ।
पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातिसारकासनुत्" ॥*॥

इति हारीतः । तथा च वाभटः शार्ङ्गधरश्च ।

"इक्षोः रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ।
वृष्यः शीतोऽस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ।
सोऽग्रे सलवणो दन्तपीड़ितः शर्करासमः ॥
मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीड़नान्मलसङ्करात् ।
किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥
विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः ।
शैत्यप्रसादमाधुर्य्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ।
शातपर्व्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।
सक्षाराः सकषायाश्च कोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।
"वृष्यः शीतः स्थिरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ।
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्य्यात् पौण्ड्रकाद्वांशको वरः ।

इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥

"इक्षवो मधुरा विपाके गुरवः शीताः स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकरास्चेति ते चानेकविधाः । तद्यथा,—

"पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ।
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
इत्येता जातयः स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ।
सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलः सरः ।
अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ।
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सक्षारो वंशको मतः ।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा ।
कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ।
एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपनः ।
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ।
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ।
वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यो दन्तनिष्पीड़ितो रसः ।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्त्तितः ।
पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्"

कोकिलाक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुकाण्डः, पुं, (इक्षुदण्डस्य काण्ड इव काण्डो यस्य) मुञ्जकः । शरमुञ्ज इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामायणे २।९१।१५ ।
"अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्" ।)
काशतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुदण्डस्य गन्ध इव गन्धो यस्य) काशतृणम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रगोक्षुरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप् ।) गोक्षुरकः । गोखुरी इति भाषा । शुक्लभूमिकुष्माण्डः । कोकिलाक्षवृक्षः । कुलिया खारा इति भाषा । काशतृणम् । इत्यमरो मेदिनी च ॥ क्षीर... इति भाषा ।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप् ।) भूमिकुष्माण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (भूमिकुष्माण्डशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षोस्तुल्या ।) तृणविशेषः । ... नाल इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । इक्षवालिका अधिक्षुः २ इक्षुवालिका ३ । इति रत्नमाला ।

इक्षुदर्भा, स्त्री, (इक्षुरिव दर्भो यस्याः ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुदर्भा पत्राङ्गुः २ इक्षुपत्रिका ३ । अस्या गुणाः । ... त्वं । स्निग्धत्वं । ... रुचिजनकत्वं । मधुरत्वं । ...

इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुनेत्रं, क्ली, (इक्षोर्नेत्रं ।) इक्षुमूलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुपत्रः, पुं, (इक्षोः पत्रमिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य ।) यावनालनामधान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जोयार इति भाषा ।

इक्षुपुष्पः, पुं, (इक्षुरिव पूर्य्यते । इक्षु+पृ+क ।) शरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरवृक्षशब्दे ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

इक्षुबालिका, स्त्री, (इक्षोर्बालिकेव तदाकारत्वात् ।) इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ कागाश इति ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया इति भाषा ।

इक्षुमूलं, क्ली, (इक्षोः मूलमिव मूलं यस्य ।) वंशविशेषः । तत्पर्य्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटकं ३ वंशनेत्रं ४ वंशमूलं ५ मोरटं ६ वंशपूरकं ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("अतीव मधुरो मूलः" इति सुश्रुतः ।)

इक्षुयोनिः, पुं, (इक्षोर्योनिरुत्पत्तिकारणं ।) पुण्ड्रकेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौण्ड्रकः । शैत्यप्रसादमाधुर्य्यैर्वरः, इति वाभटः । पौण्ड्रकशब्दे चास्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं राति ददातीति । इक्षु+रा+क ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कुलिया खारा इति भाषा । इक्षुः । गोक्षुरकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुरकः, पुं, (इक्षुर+स्वार्थे+कन् ।) कोकिलाक्षवृक्षः । स्थूलशरः । काशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । ("सयकृगोक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करम् । धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

इक्षुरसः, पुं, (इक्षोरिव रसो यस्य ।) काशवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुरसस्य रसः । अस्य गुणाः क्रमेण यथा ; दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवनहितकारित्वं, हिमत्वं, शुक्रकारित्वं, तृप्तिजनकत्वं, वायुरक्तपित्तनाशित्वं, स्वादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातुवर्द्धकत्वञ्च यथा भावप्रकाशः ।

"दन्तनिष्पीडितस्येक्षो रसः पित्तास्रनाशनः । शर्करासमवीर्य्यः स्यादविदाही कफप्रदः" ॥

यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः, रक्तगुरुत्वकारित्वम्, शीतलत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, किञ्चित् पित्तवायुनाशित्वं, क्षीरविरुद्धदाहकारित्वञ्च यथा, भावप्रकाशे,—

"मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनात् मलसङ्करात् । किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ तस्मात् विदाही विष्टम्भी गुरुः स्यात् यान्त्रिको रसः । पक्वेक्षुरसगुणाः । वातपित्तहरत्वं, वातजनकत्वं, नाशप्रतिश्यायदोषदाहत्वं, कफवायुकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

"रसः पर्य्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः । कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः" ॥ * ॥ पक्वेक्षुरसगुणाः । गुरुत्वं । तीक्ष्णत्वं । कफवातशामित्वं । स्निग्धत्वं । अतिमात्रे विदाहत्वं । पित्तास्रदोषशोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

"पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् । गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः स्मृतः" ॥ * ॥ इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।

"इक्षोर्विकाराः तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः । गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धाः वातहराः सराः । वृष्या मोहहराः शीता वृंहणा विषहारिणः" ॥)

इक्षुरसक्वाथः, पुं, (इक्षुरसस्य क्वाथः ।) गुडः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्दे ऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ।)

इक्षुरसोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य उदभावः ।) इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

इक्षुवल्लरी, स्त्री, (इक्षुरिव सुस्वादा वल्लरी ।) क्षीरविदारी । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुस्वादा वल्ली लता ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः । पुण्ड्रि आक इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव ।) पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवेष्टनः, पुं (इक्षोरिव वेष्टनं यस्य ।) भद्रमुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुशाकटं, क्ली, (इक्षोः क्षेत्रं । इक्षुशब्दात् क्षेत्रे शाकटशाकिनौ इति शाकटप्रत्ययः ।) इक्षुक्षेत्रम् । इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर भूमि इति भाषा ।

इक्षुशाकिनं, क्ली, (इक्षोर्भवनं क्षेत्रं वा । इक्षु+शाकिन ।) इक्षुक्षेत्रं । इति व्याकरणम् ॥

इक्षुसारः, पुं, (इक्षोः सारः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्ष्वाकुः पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु+आङ्+कृ +मितद्र्वादित्वात् डुः । यद्वा इक्षु इति शब्दं अकतीति अक गतौ बाहुलकादुः ।) वैवस्वतमनुपुत्त्रः । स तु सत्ययुगे अयोध्यायां सूर्य्यवंशीयादिराजः । इति पुराणम् ॥ (गीतायाम् । ४ । १ । "विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्" । इक्ष्वाकोर्गोत्रे जाताः इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । इक्ष्वाकुवंशोद्भवाः । यथा रघुः । १।७२ । "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" ।)

इक्ष्वाकुः, स्त्री, (इक्षु+आङ्+कृ+डु ।) कटुतुम्बी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ तितलाउ इति भाषा । ("इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्व्ववदेव क्षीरेण कासश्वासच्छर्द्दिकफरोगेषूपयोगः" । इति सुश्रुते । "सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते" । अस्याः पर्य्यायो यथा ।

"लम्बाऽथ कटुकालाबुतुम्बी पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकौ फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना" ॥ अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।

"कासश्वासविषच्छर्द्दिज्वरार्त्ते कफकर्षिते । प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते" ॥ अवस्थाभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।

"अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसम्मिताम् । क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोष्मिष्ठे कफज्वरे । पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा । योगाः हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ॥ फलस्य रसभागञ्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् । उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपीनसे ॥ शृतमध्यफलेजीर्णे क्षिप्तं क्षीरं यदा दधि । जातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वम्याञ्च तत्पिबेत् ॥ मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषार्द्दितः । तेन तक्रं विपक्वं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥ अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत च । विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥ तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् । छर्द्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥ भक्षयेत्फलमध्यं वा गुडेन पललेन च । इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्व्ववद्घृतम् ॥ पञ्चाशद्द्वयष्टशतानि पथ्यादीनां यथोत्तरम् । पिबेदिक्ष्वाकुबीजानि कषायेष्वासुतं पृथक् । यष्ट्याह्वकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥ कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राञ्च फलवत् स्मृताः । गुल्मभेदे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ॥ नरः साधु वमत्येवं न च दौर्ब्बल्यमश्नुते" ॥

"इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यामिविषे वचां । कुष्ठं किणवामिकां चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्व्ववत्" ॥) इति चरकः ॥)

इक्ष्वारिः, पुं, (इक्षुरसस्य अरिः ।) काशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

इक्ष्वालिकः, पुं, (इक्षुरिव अलति व्याप्नोतीति ।) काशवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

इक्ष्वालिका, स्त्री, (इक्ष्वालिक+टाप् ।) इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ खागाश इति भाषा । खागडा इति केचित् ॥

इख, गतौ । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । एखति । इति दुर्गादासः ॥

इख, इ, गतौ । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इङ्खते । इति दुर्गादासः ॥

इग, इ, गतौ । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्,इदित् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इङ्गति इङ्गितं । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते । "त्वया व्याप्तमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" ।

इङ्गं, त्रि, (इगि+क ।) अद्भुतं । जङ्गमं । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते । ("त्वया व्याप्तमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" ।)

इङ्गः, पुं, (इङ्ग+घञ् ।) इङ्गितं । ज्ञानं । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

इङ्गितं, क्ली, (इगि+क्त ।) अभिप्रायानुरूपचेष्टाविष्करणं । ठार सङ्केत इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । आकारः २ इङ्गः ३ । इत्यमरः ॥ गमनं । चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥ ("आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः" ॥ हितोपदेशे सुहृद्भेदः । (तथाच रघुः १।२० ।)

"तस्य संहतमनस्य मृगाकारैर्कृतस्य च" ।)

इङ्गुदः, पुं (इङ्गं गतिं अवखण्डयतीति । इङ्ग + दो + क । अस्य उक् ।) इङ्गुदीवृक्षः । इत्यमरभरतौ ॥ ("इङ्गुदन्तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित्" । इति चरकः ॥०॥ विशेषोऽन्यस्त्विङ्गुदीशब्दे ज्ञेयः ॥)

इङ्गुदी, स्त्री, (इङ्गुद + ङीष् ।) वृक्षविशेषः । इङ्गौट इति भाषा । जीयापुता इति तु वङ्गदेशीयाः भ्रमादेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्य्यायः । तापसतरुः २ । इत्यमरः ॥ हिङ्गुपत्रः ३ विषकण्टः ४ अमिलान्तकः ५ गौरत्वक् ६ तनुपत्रः ७ सूलारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकण्टः १० तैलफलः ११ पूतिगन्धः १२ विगन्धकः १३ कोष्ठफलः १४ । (यथा रघुः १४।८१ ।

"ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीप-
मास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः" ॥)

अस्या गुणाः । मदगन्धित्वं । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । भेदित्वम् । लघुत्वम् । रसायनत्वम् । जन्तुवातामयकफव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायपूर्व्वकं गुणानाह ।
"इङ्गुदोऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ।
इङ्गुदः कुष्ठभूलादिग्रहव्रणविषक्रिमीन् ॥
हन्त्युष्णश्चित्रसूलघ्नस्तिक्तकः कटुपाकवान्" ।
इति भावप्रकाशः ॥) ज्योतिष्मतीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ मयापाटकी इति भाषा ।

इङ्गुलः, पुं, स्त्री, इङ्गुदीवृक्षः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ।

इच्छा, स्त्री, (एषणं इच्छा । इष् + श + टाप् ।) मनोधर्म्मविशेषः । तत्पर्य्यायः । आकाङ्क्षा २ वाञ्छा ३ दोहदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ तृट् ७ लिप्सा ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११ तर्षः १२ । इत्यमरः ॥ रुक् १३ इषा १४ श्रद्धा १५ इष्टा १६ रुचिः १७ मतिः १८ दोहलं १९ छन्दः २० इष्ट् २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ ५।४५ "योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया" ।)। न्यायमते अस्याः कारणम् । (यथा, भाषापरिच्छेदे । १४८, १४९ ।)
"निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्य्यदि ॥
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।
तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्" ॥
अस्याः प्रतिबन्धः । "बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका" । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा + मतुप् । मस्य वः ।) धनादीच्छायुक्ता स्त्री । तत्पर्य्यायः । कामुका २ । इत्यमरः ॥

इच्छावसुः, पुं, (इच्छयाभिलाषमात्रेणैव वसु धनं यस्य ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

इच्छुः, त्रि, (इच्छतीति । इषधातोर्निपातनात् सिद्धम् ।) इच्छाविशिष्टः । आकाङ्क्षायुक्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ।४।४।८।

("शरण्यः शरणेच्छूनां पितुरादेशपालकः" ।)

इच्छुकः, पुं, (इच्छु + कन् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ टावालेवु इति ख्यातः ।

इज्जलः, पुं, (एतीति । इं + क्विप् + तुक्; इत् जलमस्य ।) हिज्जलवृक्षः । हिजल गाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निचुलः २ अम्बुजः ३ । इत्यमरः ॥ (सपर्य्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा ।
जलवेतसवद्वेद्यो हिज्जलोऽयं विषापहः" ॥)

इज्यः, पुं, (इज्या विद्यते यस्य । इज्या अर्श आद्यच् ।) वृहस्पतिः । इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च ॥ ("जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि सुरजादयः" ।)

इज्यः, त्रि, (इज्या पूजास्त्यस्य । अर्शआद्यच् ।) गुरुः । पूज्यनीयः । इति मेदिनी ॥

इज्या, स्त्री, (यजनं इति । यज + भावे क्यप् + टाप् ।) दानं । यज्ञः । (यथा, रघुः । १ । ६८ ।)
("सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः")
पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्म्मणि क्यप् ।) गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इज्याशीलः, पुं, (इज्यां यज्ञं शीलयति पुनःपुनराचरतीति । इज्या + शील + ण ।) पुनःपुनर्यज्ञकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । यायजूकः २ । इत्यमरः ॥

इञ्चाकः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इँचणा मोचाचिङ्ड़ि इति भाषा । (चिङ्गटशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इट गत्यां । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ एटति । इति दुर्गादासः ॥

इट् [ष्] स्त्री, (इष् + क्विप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥

इट्चरः, पुं, (एषणमिति इट् । इष् + क्विप् । तेन चरति इति । इष् + चर् + अच् ।) षण्डः । इत्यमरः ॥ षाँड़ इति भाषा ।

इड़ा, स्त्री, (इल् + क + टाप् ।) बुधग्रहभार्य्या । सा इक्ष्वाकुराजकन्या । (यथा हरिवंशे,—
"तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
दिव्यसंहनना चैव इड़ा जज्ञे इति श्रुतिः" ॥)
गौः । (यथा, भारते, –
"इड़ाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षाविशारदैः" ।)
वचनं । (देवीभेदः । यथा, हरिवंशे,—
'श्रुतिःप्रीतिरिड़ाकान्तिःशान्तिःपुष्टिःक्रिया तथा' ।)
पृथ्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते, घोषयात्रापर्व्वणि २३५।१० ।
"पतत्रिसङ्घैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते नूनमिड़ातलस्थः" ।) स्वर्गः । शरीरस्य वामभागस्था नाड़ी । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथा च षट्चक्रभेदेर श्लोके ।
"मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे, मध्ये नाड़ी सुषुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा" ।
"मेरोर्मेरुदण्डस्य वाह्यप्रदेशे वहिर्भागे सव्यदक्षे वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्य्यात्मिके नाड्यौ इड़ापिङ्गलानाड्यौ वर्त्तेते इत्यर्थः । निषण्णे वर्त्तेते" । स्वात्मप्रबोधे ...
"इड़ा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गला स्मृता ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती ॥
एतासां सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्त्तिता ।
तत्र स्नातः सदा योगी सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ।
इयन्तु सकामकर्म्मानुष्ठायिजीवानां पुनरावृत्तिकारिणी धूममार्गा पितृयानरूपिणी ।
अनयोरिड़ापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुम्नैव ब्रह्मनाड़ी यस्यां नाड्यां इदं सर्व्वं विश्वं प्रतिष्ठितम् । यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ।
"इड़ा च वामनिःश्वासः सोमसङ्गतगोचरा ।
पितृयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥
गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्य देहभृत् ।
दीर्घास्थि मूर्द्ध्नि पर्य्यन्तं ब्रह्मदण्डेति कथ्यते ॥
तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाड़ीति सूरिभिः ॥
इड़ा पिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी ॥
सर्व्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्व्वगं सर्व्वतोमुखम्" ॥
परं आसामिड़ादीनां नाड़ीनां शोधनं विना योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नार्हति तथा भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे ।
"ईप्सितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि
प्राणायामं ततो गार्गि जितासनगतोऽभ्यसेत्
मृदासने कुशान् सम्यक् आस्तीर्य्याजिनमेव च ।
लम्बोदरञ्च सम्पूज्य फलमोदकभक्षणैः ॥
तदासने सुखासीनः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
समग्रीवशिराः सम्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि नासाग्रन्यस्तलोचनः ।
अतिभुक्तमभुक्तञ्च वर्ज्जयित्वा प्रयत्नतः ।
नाड़ीसंशोधनं कुर्य्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः ।
वृथा क्लेशो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्व्वतः ।
नासाग्रे शशभृद्वीजं चन्द्रातपवितानितम् ।
सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् ।
विश्वमध्यस्थमालोक्य नासाग्रे चक्षुषी उभे ।
इड़या पूरयेद्वायुं वाह्यं द्वादशमात्रकैः ।
ततोऽग्निं पूर्व्ववद्ध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावलीयुतम्
वषष्ठं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम् ।
ध्यायेद्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः ।
पुनः पिङ्गलयापूर्य्य घ्राणं दक्षिणतः सुधीः ।
तद्वद्विरेचयेद्वायुमिड़या तु शनैः शनैः ।
त्रिचतुर्वत्सरञ्चापि त्रिचतुर्मासमेव च ।
गुरुणोक्तप्रकारेण रहस्येवं समभ्यसेत्" ॥)

इड़ाचिका, स्त्री, (इड़ामत् अचति । इड़ा + अच + ण्वुल् । टाप् + अत इत्वम् ।) वरटा । बोलता भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इड़िका, स्त्री, (इड़ा + स्वार्थे क, इत्वम् ।) पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

इड़िक्कः, पुं, (इड़िक् + कै + क ।) वनछागः । इति हेमचन्द्रः ॥

इड्वरः, पुं, (इट् + वृ + अच् ।) इट्चरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

इत, इ बन्धे । (इदित्-दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ इन्त्यते । इति दुर्गादासः ॥

ता, त्रि, (इ+क्तः।) गतः। ज्ञातः। इति मेदिनी॥ (प्राप्तः। ज्ञाने, क्ली।)

तः, [स्] व्य, (अस्मादिति विग्रहात् सिद्धम्।) निश्चयः। पश्चम्यर्थः। (यथा कुमारे २। २८।
"तद्ब्रूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः"।) विभागः। इति विश्वः॥

तरः, त्रि, (इता कामेन तरतीति। इ+तृ+अच् यद्वा इतेन ज्ञानेन तीर्य्यते इति बाहुलकात् अरः।) अन्यः ("वामेतरस्तस्य करः प्रहर्त्तुः"। इति रघुः। २।३१।) नीचः। इत्यमरः॥

तरविशेषः, पुं, (इतरस्मात् विशेषः।) अन्यप्रभेदः॥

तरेतरं, त्रि, अन्योऽन्यं। परस्परं। इति हेमचन्द्रः॥ यथा, रघुः। ७। ५४।)

("व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्
भङ्गं जयञ्चापतुरव्यवस्थम्"।)

तरेद्युः, [स्] व्य, (इतर+एद्युस्।) इतरस्मिन्नहनि। अन्यदिने। इत्यमरः॥

तस्ततः, व्य, अत्र तत्र। एखाने सेखाने इति भाषा। यथा,—
"द्वे सहस्रे रथानां च गजानामयुतं रणे।
इतस्ततो धावमानः सुरथो रथिनां वरः"॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि २० अध्यायः॥ अपि च।
"ताड़ितास्तेन वीरेण फणीन्द्रास्त्रासमागताः।
इतस्ततस्ते तन्मुक्ता गताः पातालमुज्ज्वलाः"॥
इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः॥

ति, व्य, (इण्+क्तिच्।) हेतुः। (यथा, रघुः।२।२२।
"वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्यां,
प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ"।)
प्रकरणम्। (यथा, मनुः। २। १५॥
"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः"॥)
प्रकाशः। (यथा, रघुः। १। १२।
"दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव"॥)
आदिः। समाप्तिः। इत्यमरः॥ निदर्शनम्।
("आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः"। इति मनुः। १।१०।) प्रकारः। अनुकर्षः। परकृतिः। इति मेदिनी॥ (विवक्षानियमः। प्रत्यक्षं। अवधारणं। परामर्शः। मानम्। इत्यमर्थः। एवार्थः। "गुणानित्येव तान् विद्धि"। इति रामायणे। १म काण्डे।)

तिकथं, त्रि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यस्य।) अश्रद्धेयं। नष्टं। इति मेदिनी॥

तिकथा, स्त्री, अर्थशून्यवाक्यं। इति मेदिनी॥

तिह, व्य, (इति एवं च ह किल च।) पारम्पर्य्योपदेशः। तत्पर्य्यायः। ऐतिह्यं २ इत्यमरः॥

तिहासः, पुं, (इतिह आस्तेऽस्मिन्। इतिह+आस+घञ्।) पूर्व्ववृत्तान्तः। प्राचीनकथा। तत्पर्य्यायः। पुरावृत्तः २। इत्यमरः॥
(यथा, मनुः। ३। २३२।
"आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च"।)
व्याकादिप्रणीतमहाभारतादिग्रन्थः। इति भरतः॥

इत्कटः, पुं, (इतं समीपस्थं जलं कटति आच्छादयति पर्णैरिव इति। इत्+कट्+अच्।) तृणविशेषः। ओकड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नड़मूलः २ वाटीदीर्घः ३ खरच्छदः ४। इति रत्नमाला॥
("वीरणशालिषष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकत्तृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति"। इति चरकः॥)

इत्विला, स्त्री, रोचनाख्यगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

इत्थं, व्य, (इदम्+थमु। एतेतौरथोरिति इदादेशः।) इदंप्रकारं। इति वोपदेवः॥ एइ प्रकार इतिभाषा। (यथा रघौ। २। २५।
"इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्त्तेः"।)

इत्यः, त्रि, (इ+क्यप्।) गम्यः। इति व्याकरणम्॥

इत्वरः, त्रि, (एतीति+इ+क्वरप्।) क्रूरकर्म्मा। पथिकः। दुर्व्विधः। नीचः। इति हेमचन्द्रः॥

इत्वरी, स्त्री, (एति परपुरुषं प्राप्नोतीति। इ+क्वरप्+ङीष्।) असती। इत्यमरो मेदिनी च॥ अभिसारिका। इति हेमचन्द्रः॥

इद, इ, परमैश्वर्य्ये। (इदित् भ्वादि-परं-सकं-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ इ इन्दते इन्दति इन्द्रः। इति दुर्गादासः॥

इदं, [म्] त्रि, (एति, इण् गतौ, इणो दमुगिदि दशपादीवृत्तिः। यद्वा इन्दति, इदि परमैश्वर्य्ये, इन्देः कमिर्नलोपश्चेति दीक्षितः।) पुरोवर्त्तिवाचकसर्व्वनाम। इति व्याकरणम्॥ एइ इति भाषा।

इदंकार्य्या, स्त्री, (इदम् कार्य्यं यस्याः।) दुरालभाक्षुपः। इति शब्दचन्द्रिका॥

इदा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततृतीयवत्सरः। इति मलमासतत्त्वं॥ अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

इदानीं, [न्] व्य, (इदम्+दानीं, इदम इश्।) अस्मिन् काले। सम्प्रति। इत्यमरः॥
("हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः"। इति रघुः। १। ८०।) वाक्यभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥

इदानीन्तनं, त्रि, (इदानीं+भवार्थे ट्युः।) इदानीम्भवं। सम्प्रतिजातं। आधुनिकं। इति व्याकरणम्॥
"वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः"। इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।२९।)

इदावत्सरः, पुं, (इदा इति वत्सरः।) संवत्सरादिपञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः। अस्मिन् वत्सरे अन्नवस्त्रदानं महाफलम्। इति विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥
("संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोसीद्वत्सरोऽसि"। इति वाजसनेयीसंहिता।२७।४५॥)

इद्धं, क्ली, (इन्ध+क्तः।) आतपः। दीप्तिः। इति मेदिनी॥ आश्चर्य्यं। इति जटाधरः॥

इद्धः, त्रि, निर्म्मलः। इति शब्दरत्नावली॥

इद्वत्सरः, पुं, इदावत्सरः। यथा,—
"संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः।
इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः।
पञ्चमो वत्सरस्तेषां तदेभिः पञ्चभिर्युगं।
तेषु संवत्सरो ह्यग्निः सूर्य्यस्तु परिवत्सरः॥
सोम इद्वत्सरस्तेषां वायुश्चैवानुवत्सरः।
रुद्रस्तु वत्सरो ज्ञेयः पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः"॥
इति देवीपुराणे कालव्यवस्थानामाध्यायः॥

इध्मं, क्ली, (इन्ध+मक्।) अग्निसन्दीपनकाष्ठम्। इत्यमरः॥ जालानि काठ इति भाषा।
("तत्रेध्मानयने शुक्रो नियुक्तः काश्यपेन ह"। इति भारते।)

इनः, पुं, (एतीति। इ+नक्।) सूर्य्यः। प्रभुः। ("वस्व इनस्पतिः"। ऋग्वेदे। ४३। २।) नृपभेदः। इत्युणादिकोषः॥

इनानी, स्त्री, वटपत्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दम्बरं, क्ली, (इन्दं महार्हम् अम्बरं नीलवस्त्रमिव।) इन्दीवरं। नीलोत्पलं। इति शब्दमाला॥

इन्दिन्दिरः, पुं, भ्रमरः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्दिरा, स्त्री, (इन्द+किरच+टाप्।) लक्ष्मीः। इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषश्च॥ ("मन्दं मन्दं मन्दिरादिन्दिरेव" इति भामिनीविलासे।) शोभा। कान्तिः। यथा, "निधिं निःसरदिन्दिरं कथं तुलयामः कलयापि पङ्कजम्"। इति भामिनीविलासे।)

इन्दिरामन्दिरं, क्ली, (इन्दिरायाः मन्दिरं वासस्थानमिव।) विष्णुः। इति राजवल्लभः॥

इन्दिरालयं, क्ली, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आलयः।) पद्मं। इति शब्दरत्नावली। क्लीवत्वमभिधानात्॥

इन्दिरावरं, क्ली, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः वरं प्रियं।) नीलोत्पलं। इति शब्दरत्नावली॥

इन्दिवरं, क्ली, (इन्दतीति। इदि परमैश्वर्य्ये, इगुपधात् किदिति इन्। इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं।) नीलोत्पलं। इति शब्दमाला॥

इन्दीवरं, क्ली, (इन्दी लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं।) नीलपद्मं। तत्पर्य्यायः। नीलाम्बुजन्म २। इत्यमरः। कुवलयं ३ नीलाब्जं ४ नीलोत्पलं ५। इति रत्नमाला॥ ("इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन"। इति कालिदासः। "इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ"। इति रघुः।६।६५।) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः।)

इन्दीवरिणी, स्त्री, (इन्दीवर+इनि ङीप्।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (नीलोत्पलसमूहः।)

इन्दीवरी, स्त्री, (इन्दीवरमस्त्यस्याः। अर्श आद्यच् गौरादित्वात् ङीष्।) शतमूली। इति मेदिनी-राजनिर्घण्टौ॥
("वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी" इति परिभाषायां॥)

इन्दीवारं, क्ली, (इन्द्या लक्ष्म्या वारो वरणं यस्मिन्।) इन्दीवरं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

इन्दुः, पुं, (उनत्ति अमृतधारया भुवं क्लिन्नां करोति इति। उन्द+उ+आदेरिच।) चन्द्रः।
("दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव"। इति रघुः।१।१२।) कर्पूरः। इत्यमरः॥
(चन्द्रसमसंख्यः एकसंख्यायुक्तः। मृगशिरोनक्षत्रम्॥
"दिवार्कंकिरणैर्जुष्टं स्पृष्टमिन्दुकरैर्निशि"।

इति वैद्यकशब्दगुणः ॥)

इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव शुक्लत्वात्। इन्दु+कन्।) अश्मन्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकमलं, क्ली, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभ्रं कमलं।) सितोत्पलं। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

इन्दुकान्तः, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य। चन्द्रोदयेऽयं निष्यन्दतीतिभावः।) चन्द्रकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः।) रात्रिः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्दुजनकः, पुं, (इन्दोर्जनकः।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदिपर्व्वणि अष्टादशाध्याये द्रष्टव्या। यथा,—

"ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात्।
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः"॥ ३४॥)

इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या। इन्दु+जन्+ड।) नर्म्मदा नदी। इति हेमचन्द्रः। नर्व्वदा इति ख्याता। (इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च। यथा,—

"अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च॥
प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरफलमालिनी।
प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत"॥
इति भारते आदिपर्व्वणि ८९ अध्यायः॥)

इन्दुपुत्रः, पुं, (इन्दोः पुत्रः।) बुधग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥

इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पं यस्याः।) कलिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ विषलाङ्गुला इति भाषा।

इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं बिभर्त्तीति। इन्दु+भृ+क्विप्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पूर्णेन्दुर्विद्यते यस्याः। इन्दु+मतुप्।) पूर्णिमा इति राजनिर्घण्टः॥ (इन्दुमती पूर्णिमेव आनन्ददायिका स्वनामख्याता विदर्भराजभगिनी, अजराजपत्नी। यथा,—रघुः।

"अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां
स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः"। ५।३९।
"वसुधामपि हस्तगामिनी-
मकरोदिन्दुमतीमिवापरां"। ८।१।)

इन्दुरत्नं, क्ली, (इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम्।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव।) अमृता। सोमलता। शशिकला। इति मेदिनी। यमानिका इति शब्दमाला॥

इन्दुलोहकं, क्ली, (इन्दुलोह+कन्।) रौप्यं। इति राजनिर्घण्टः।

इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली लता।) सोमलता। इति जटाधरः॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

इन्दुव्रतं, क्ली, (इन्दवे इन्दुलोकार्थं वा व्रतं।) चान्द्रायणव्रतं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते॥)

("इन्दुव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम्।
पिबेत् यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ")

इन्दूरः, पुं, मूषिकः। इति जटाधरः। इँदुर इति भाषा॥ (गणेशवाहनं। इति पुराणम्।)

इन्द्रः, पुं, (इन्दतीति। इदि परमैश्वर्य्ये तस्मात् रन् प्रत्ययः।) देवराजः। स तु अदितिपुत्त्रः। पूर्व्वदिक्पतिश्च। तस्य भार्य्या शची। पुत्त्राः जयन्तः १ ऋषभः २ मीढ़ांश्च ३। अस्त्रं वज्रं। वाहनं ऐरावतः। पुरी अमरावती। वनं नन्दनं। तत्पर्य्यायः। मरुत्वान् २ मघवा ३ विड़ौजाः ४ पाकशासनः ५ वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरुहूतः ८ पुरन्दरः ९ जिष्णुः १० लेखर्षभः ११ शक्रः १२ शतमन्युः १३ दिवस्पतिः १४ सुत्रामा १५ गोत्रभित् १६ वज्री १७ वासवः १८ वृत्रहा १९ वृषा २० वास्तोष्पतिः २१ सुरपतिः २२ बलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भभेदी २५ हरिहयः २६ स्वाराट् २७ नमुचिसूदनः २८ संक्रन्दनः २९ दुश्च्यवनः ३० तुराषाट् ३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डलः ३३ सहस्राक्षः ३४ ऋभुक्षा ३५। इत्यमरः। महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७ पूतक्रतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरन्दंशा ४१ शतधृतिः ४२ पृतनाषाड् ४३ अहिद्विषः ४४। इति जटाधरः॥ वज्रपाणिः ४५ देवराजः ४६ पर्व्वतारिः ४७ पर्य्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९ नाकनाथः ५० पूर्व्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२ अर्हः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तक्षः ५५। इति शब्दरत्नावली। तस्य चतुर्द्दश नाम भेदा यथा।

"इन्द्रश्च विश्वभुग् ज्ञेयो विपश्चित्तदनन्तरम्।
विभुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः।
तेजस्वी साम्प्रतश्चेन्द्रो वलिर्भाव्यस्त्वनन्तरम्॥
अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्विन्द्र उच्यते।
सुशान्तिश्च सुकीर्त्तिश्च ऋतधामा दिवस्पतिः।
इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्द्दश"॥
इति देवीपुराणे कालव्यवस्थाध्यायः।

विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतषड्विंशयोगः। तत्र जातफलम्।

"प्रतापशीलो बलवान् गुणाढ्यः
शौर्य्याधिकः श्रीकमलाभ्युपेतः।
किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
महेन्द्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः"।

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्यविशेषः। इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे।

"तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह"।)

कुटजवृक्षः। रात्रिः। इति धरणी॥ उपद्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ परमेश्वरः। इति वेदान्तः॥ ("इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतिः॥ इन्द्रियं। श्रेष्ठः। प्रथमः। यथा, नरेन्द्रो राजा। पक्षीन्द्रो गरुड़ः। इत्यादिः।)

इन्द्रकं, क्ली, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः कं सुखं यस्मिन्।) सभागृहम्। तत्पर्य्यायः। आस्थानगृहं २। इति हेमचन्द्रः॥

इन्द्रकीलः, पुं, (इन्द्रस्य कील इव।) मन्दरपर्व्वत
इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रामायणे ३।८०।१८।
"तमेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलिवरशोभिताः।)

इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः।) ऐरावतहस्ती
इति जटाधरः॥

इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः कोषः।
मञ्चः। खट्टा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तमङ्गक
इति हेमचन्द्रः। घोड़ला गोँजला इत्यादिख्यात
निर्यूहोऽपि। यथा, महेश्वरः।
"निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्य्यासे नागदन्तके"।

इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य।) रक्तव
कीटविशेषः। मखमली इति भाषा। तत्पर्य्या
अग्निरजः २ वैराटः ३ तितिभः ४ अग्निकः ५ इ
हेमचन्द्रः। शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रक्तवर्णः
इति राजनिर्घण्टः॥ ("अविरलवितरैश्ची
गोपैः"। इति किराते। १९।३।)

इन्द्रचन्दनं, क्ली, (इन्द्रस्य चन्दनं वृक्षविशेष
हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्द्रचिर्भिटी, स्त्री, लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। इन्द्र
वरा २ युग्मफला ३ दीर्घवृन्ता ४ उत्तमारणी
पुष्पमञ्जरिका ६ द्रोणी ७ करम्भा ८ नलिका
अस्या गुणाः। कटुत्वं। शीतत्वं। पित्तश्लेष्मका
दोषत्रयशमनाशित्वं। चक्षुर्हितकारित्वञ्च। इ
राजनिर्घण्टः॥

इन्द्रच्छन्दः, [स्] क्ली, (इन्द्र इव सहस्रपुच्छेन छाद
इति। इन्द्र+छद्+असुन्। निपातनात् सि
सहस्रगुच्छहारः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्द्रजालं, क्ली, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं बा
रकम्। यद्वा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं मा
इव।) मायाकर्म्म। भोजवाजि, भेल्कि इत्या
भाषा। तत्पर्य्यायः। कुहकं २ जालं ३ कुसृतिः
तद्विवरणग्रन्थो यथा,—

"अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम्।
व्याधिदारिद्र्यहरणं जरामृत्युविनाशनम्॥
इन्द्रस्य यो न जानाति जालेशं वज्रभाषितम्।
निग्रहानुग्रहे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि!॥
न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे लोके म्लेच्छेऽपि वा।
इन्द्रजालं न जानाति स क्रुद्धः किं करिष्यति॥
न जीवति वरारोहे संसारे दुःखसागरे।
इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्तदा॥
कौतूहलं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने!।
संसारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवाः।
वज्रकर्म्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते॥
यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे समुपागताः।
तथा सर्व्वाणि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च
तमोनाशाय यथा भानुः शीतजानां यथा शशी।
गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जालेन्द्रञ्च तथा प्रिये!॥
तथा किं बहुनोक्तेन वर्णनेन पुनः पुनः।
जालेन्द्रस्य समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति"॥
"अथातः संप्रवक्ष्यामि चौषधीनां विधिं वरे।
येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति॥
महाकालस्य वीजानि शक्रमेवं समाहरेत्।

भाषीरसेन देवेशि ! वश वारान् विभावयेत्” ॥ गुटिका कर्त्तव्या तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य पारावतो भवति ॥ १ ॥ “अथातः संप्रवक्ष्यामि शृणु त्वं मम वल्लभे। छागस्य शीर्षं संगृह्य कृष्ण-मृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुस्तूरबीजानि वापयेत् यावत् तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षि-पेत् स छागो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय कृष्णचतुर्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शणबीजानि वाप-येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शण-बीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥ कृष्णचतुर्दश्यां मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां पूरयेत् कार्पासबीजानि वापयेत् यदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संगृह्य समस्तं पेषयित्वा अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ कृष्ण-काक-शीर्षमादाय काकमाचीबीजानि वापयेत् यदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य काको भवति काक इव गच्छति मन्त्रा उद्गीर्णे मोक्षः ॥ ५ ॥ पारावतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां पूरयित्वा तिलबीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिञ्च-नीयं यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्व्वस्वं ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संगृह्य नेत्राञ्जनेन सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत्। सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां का कथा। उद्गीर्णे पुरुषो भवति। जीवेद्वर्षशतं स्त्रियः सर्व्वे जनाश्च वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ मृतशिरः समादाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिकां निक्षेपेत् लशुनबीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्यनक्षत्रे पुष्पं गृहीत्वा अञ्जनेन सह कपिला-घृतेन कज्जलं पातयेत् चक्षुरञ्जनीयं तावत् योजन-शतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति नाभसस्य। किञ्चित् कर्त्तुमिच्छति तत् करोति न संशयः ॥ ९ ॥ अन्ये च सर्व्वे जीवाः एवं उष्ट्र-गर्द्दभमहिष्यादिवृषघृष्णीवाः। यत् यत् वीजं यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य वीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ * ॥ अथ सर्व्वेषां धारणमन्त्रः। ॐ क्रीं क्रीं क्रें ऐं वां लं ॐ भौ स्वाहा। एकादशाक्षरो मनुरस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। दशांशहोमः घृतेन तर्पणं मार्जनं ब्राह्मणभोजनादिकं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ वश्याधिकारः।

“मातुलुङ्गस्य मूलन्तु धुस्तूरबीजकेन च।
वलाकुपुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
योऽस्य गन्धं समाघ्राति स च कोपेन पश्यति।
दुन्दुभिं पटहांश्चैव शङ्खांश्चैव तु वेधयेत् ॥
एष भूतोपसृष्टानां कुमारीणां ग्रहेषु च।
भूपतेः सेवमानानां नवानामपजीविनां ॥
न चाभिरक्षते तेषां यथैव योऽयदो भवेत्” ।

अथ मन्त्रः।

ॐ “रक्तचामुण्डे अमुकं मे वश्यमानय क्रीं क्रीं हूं फट्। अयुतं जप्तव्यम्। ॐ नमोऽस्तु आदित्याय किलि किलि चिलि चिलि धूमं निहि शक्तिमि मोहते हि शाकिनि अमिदुग्ध्मूलभाक्षि स्वाहा॥ वर्णाः ४० शिवाञ्जलिके मन्त्रे। ॐ नमो गुह्य-वासिन्यै गुह्यपति गुह्यिके मनोजवो ॐ एं ॐ विज्ये नमः। शिवायाः कृतिः करलिखिता खदि-रागस्वस्तशलिङ्गा यतो नवयोषितोऽपि आक-र्षणं। वर्णाः २६। ॐ नमः कपालवज्राय सर्व्व-लोकवशङ्कराय अनाथायाप्रतिहतबलवीर्य्यपरा-क्रमप्रभवाय हा हा हे हे पच पच मारय मारय कपट कपटं काट सर्वं कर्म्मकरि अमुकं मे वश्य-मानय स्वाहा। ७७। वर्णाः अयुतजपाद्वशी-करोति ॥*॥ अन्यप्रकारः।

“पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम्।
अञ्जनं रोचनयुतं वनितावश्यकृत् परम्” ॥

तत्र मन्त्रः। ॐ नय नय महारिणि नमो देव्यै स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धि-र्भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः।

“कपालं मानुषं गृह्यं कनकस्य फलानि च।
कर्पूरं मधुसंयुक्तं निघृष्य तिलकेन च ॥
नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यशः।
एष कापालिको योगो वशित्वस्य शुभं मतम्” ॥*॥

अन्यप्रकारः। पुरुषार्थी।

“कर्पूरं वालुकं लाक्षा रजसा सम्प्रभावितं।
रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः।

“नरजिह्वां समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्।
जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये च दापयेत्।
प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरुन्धती ॥
साभिसक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति” ॥*॥

अन्यप्रकारः।

“कनकश्चाप्यपामार्गं सुरसा गौरसर्षपाः।
तिलतैलेन पिष्टापि योनिलेपः प्रशस्यते” ॥

अत्र मन्त्रः। ॐ नम शर्व्यायै दरि विदरि शा-मिनि अमुकं मे वश्यमानय स्वाहा ॥ * ॥ अन्य-प्रकारः। हरितालं श्मशाने कृष्णचतुर्दश्यां शिवा कुष्ठविमिश्रं ग्राह्यं अवश्यं वशी भवेत् स नरः ॥*॥ अन्यप्रकारः। ऋतुनवनीचनताभाजकाटाश्रि-बाधसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रजनावशङ्करं मकरालये पुष्ये। नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा माघे रात्रौ प्रज्वाल्याकेरद्धकान्धे कज्जलं कृत्वा चक्षुषी अभ्यञ्जयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥*॥ अन्यप्रकारः।

“कर्कन्दलमलं लाक्षा स्वदेहाच्छिन्नमलमम्।
नासिकोद्भवरक्तञ्च चूर्णमेतद्धुतायुतम् ॥
एतत् सर्व्वं समुद्धृत्य गुटिकां कारयेद्बुधः।
पानभोजनके देया वशीकरणमुत्तमम्” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः।

काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो रुधिरं स्त्रियः।
तद्भावितञ्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपाः ॥
शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत्।
भोज्ये पानेऽथवा देयाः स्त्रीणान्तु वश्यकारकाः ॥
नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ * ॥

अन्यप्रकारः। कृष्णसर्पमध्यङ्गुलप्रमाणं शिर-श्छित्वास्यास्यं सर्षपादिभिः पूरयित्वा छायाशुष्कं शोषयेत्। परतः सर्षपान् ग्राहयित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ॥ पूगीफलं निर्गिलितापानमार्गे निर्गतं गृह्य धुस्तूर-रसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनानि पूजयेत् ॥ पुनः कुङ्कुमचन्दनैरधिभाव्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः।

“दर्दुरयुग्मं गृहीत्वा तद्धूमेन दाहयेत्।
तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो मतः” ॥*॥

अन्यप्रकारः।

“अजगन्धस्य पञ्चाङ्गं वचा कुष्ठेन भावयेत्।
श्मशानभस्मसंयुक्तं चूर्णं चैलेषु दुर्ल्लभम् ॥
अनेनैव तु चूर्णेन ओटयेत् निम्बपादपम्।
पुष्पितं फलितं कृत्वा चूर्णं तस्माद्विलेपयेत्।
तत्प्रभावात् भजते वश्यो नरनारीषु का कथा ॥*॥

अन्यप्रकारः।

“जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम्।
ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् ध्रुवात्” ॥*

अन्यप्रकारः।

“गोपित्तं सैन्धवञ्चैव बृहतीफलमेव च।
लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम्” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः।

“बाबामूलं चूर्णयित्वा रक्तरेतःसमन्वितः।
दद्यात् पानेन प्रमदां क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
पुत्रादिञ्च धनं त्यक्त्वा दासीवत् भवति तु सा।
यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विह्वला” ॥*॥

अन्यप्रकारः। वल्मीकमृत्तिकायाः प्रतिकृतिं कृत्वा क्षीरेण स्नाप्य आज्येन वा अभ्यज्य तस्य लवणाहुति-मेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति सप्तरात्रेणाथवा। देवीञ्च गान्धारीं यक्षिणीं शक्र-स्यापि पत्नीं वश्यमानयति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः।

“उष्ट्रातुः पक्षिणो मलमात्मनो रुधिरान्वितम्।
स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम्” ॥

अत्र मन्त्रः। त्रिशूलिने त्रिनेत्राय हिलि हिलि स्वाहा। वर्णाः १४। सप्तजप्तेन सिद्धिः ॥ * ॥

अन्यप्रकारः।

“कृष्णपक्षचतुर्दश्यां मृतभस्म तु ग्राहयेत्।
स्त्रीणाञ्च मूर्द्ध्नि दातव्यं विद्यया परिजप्तया ॥
दह्यते मुह्यते नारी पच्यते शुष्यतेऽपि च।
अङ्गानि चैव भज्यन्ते यदि तं न समाविशेत्” ॥

अत्र मन्त्रः। ॐ नमश्चामुण्डे श्मशानवासिनि स्वाहा। वर्णाः। १४। सप्तरात्रेण प्रेरकः ॥ * ॥

अन्यप्रकारः।

“श्वेतार्कं रोचनायुक्तं आत्ममूत्रेण पेषयेत्।
ललाटे तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् ध्रुवात्।
दृष्टमात्रेण तेनैव वश्यो भवति किङ्करः” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः।

"श्वेतार्कं चन्दनेनैव रमयेत् तच्च लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिद्दामि पश्चाद्दासी भविष्यति ॥ * ॥

अथ पतिवशीकरणम् ।

"मधुकं तच्च तैलेन खर्परेण तु पेषयेत् ।
एतेन पाणिमभ्यज्य भर्त्ता सा सहिता स्वपेत् ॥
संक्रान्ते मैथुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति" ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"मनःशिलाकुङ्कुमसर्षपाश्च
तथा च कुष्ठं सह देवदारु ।
एतच्च रक्तं पलितेन सार्द्धम्
प्रपेषयेत् सूक्ष्मतरं महान्तम् ॥
प्रभातपूर्व्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
संस्मृत्य लक्ष्मीश्वरकेशपूज्य ।
ततः प्रकुर्य्यात् तिलकं ललाटे
वामाच्च हस्ताच्चतुरङ्गुलीभिः ॥
पुंदृष्टमात्रेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चित्रम्" ॥ * ॥

अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

"बृहतीफलमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥
निःशेषस्त्रीजगत्कर्षं नाम्ना स्त्रीहृदयाङ्कुशम् ।
मोहनं शुभमेतद्धि मदनस्य स्मृतं बुधैः" ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"कुष्ठश्च धातकीपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिप्य गत्वा श्यामां वशं नयेत् ॥
तासाश्चित्तहरोऽप्येष मृतमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्व्वं प्रयच्छति" ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"पञ्चरत्नानि संगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्व्वाणि समभागानि प्रियङ्गुश्चापि तत्समम् ॥
नागरं दशभागेन लेपः कान्तावशङ्करः" ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"देवदारु वचा कुष्ठं चतुर्थं वैश्वभेषजं ।
आम्रबीजरसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्" ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"हरिद्रा बृहतीमूलं भद्रमुस्तं तथोत्पलम् ।
विडङ्गं छायां वैरञ्च समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष रक्तवल्लीवशङ्करः" ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"हरिद्रा पिप्पलीमूलं पद्मं मधुकमेव च ।
एतानि समभागानि नवनीतेन पेषयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष गौरीप्रीताय शाङ्करः" ॥ * ॥
"कौशिकाशोणितलेपात् वेचनाद्वा दृष्टं भवेल्लिङ्गं ।
तदग्रलेपस्तम्भनं कीलकसदृशं भवेच्च ॥
कौशिकं रुधिरं गृह्य गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
वीर्य्यं हि स्तम्भयेन्नित्यं प्रहरार्द्धं न संशयः" ॥ * ॥
सर्व्वसाधारणो मन्त्रः । ॐ एं क्रीं क्रीं क्रों फट् स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्व्वयोगानभिमन्त्र्य सिद्धिः" । इति श्रीपार्व्वतीपुत्रश्रीनित्यनाथविरचिते सिद्धखण्डे तन्त्रसारे कौतुकविद्यानाम इन्द्रजालतन्त्रम् ॥ * ॥ पुस्तकत्रयमालोच्य यथार्थं शोधितमेतत् ॥ * ॥ * ॥ अपिच । ईश्वर उवाच ।

"इन्द्रजालं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्" ॥
"ओं नमो नारायणाय विश्वम्भराय इन्द्रजालकौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा" अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ रक्षामन्त्रः ।
"ओं नमः परब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पाहि पाहि कुरु कुरु" ॥
"उलूकस्य कपालेन घृतेनाञ्जितकज्जलं ।
तेन नेत्राञ्जनं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्कोलबीजनिक्षिप्ते गुरुवारे मुखे गते ।
मन्त्रेण सिञ्चयेन्नित्यं यावद्बीजफलं च वै ॥
त्रिलौहवेष्टितं कृत्वा एकबीजं मुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्य्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः ॥
दशहेमद्विषट्ताम्रं षोडशं रूप्यभागकम् ।
एवं संख्या त्रिलोही च ज्ञातव्या सर्व्वकर्म्मणि ॥ २ ॥
यानि कानि च बीजानि जङ्गमं स्थलमेव च ।
अङ्कोलबीजनिक्षिप्ते मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तद्बीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्वेष्टितं कुरु ।
तद्रूपो हि भवेन्मर्त्यो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च बीजानि अङ्कोलतैलमेलनात् ।
सफलो जायते वृक्षः सिद्धियोगमुदाहृतम् ॥ ४ ॥
शवमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥
शिग्रुबीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥
उष्ट्रविष्ठां गृहीत्वा तु एरण्डतैलपेषणात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
लक्षारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥
सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।
तल्लिप्तवस्त्रं शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं डुम्बरसम्भवम् ।
गृहीत्वा पात्रके लिप्ते जलपूर्णां करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्कोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः ।
पलायन्ते नराः सर्व्वे पशुपक्षिगणादयः ॥ ११ ॥
अङ्कोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधे वा शनिवारे वा काकणां परिगृह्य च ।
शत्रुर्मूत्रयते यत्र काकणां तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनेद्भूमिमध्ये तु उद्धृते च पुनः सुखी ।
नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालञ्च मोमूत्रञ्च विषं तथा ।
सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदर्द्धं विनिःक्षिपेत् ॥
विप्राः सर्व्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः ॥ १४ ॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे इन्द्रजालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"वश्याकर्षणकर्म्माणि वसन्ते योजयेत् प्रिये ।
ग्रीष्मे विद्वेषणं कुर्य्यात् प्रावृषि मारणं तथा ।
शिशिरे मारणञ्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ।
हेमन्ते पौष्टिकञ्चैव स्तम्भनं विद्वेषणम् ।
वसन्तश्चैव पूर्व्वाह्णे ग्रीष्मो मध्याह्न उच्यते ।
वर्षा ह्यपराह्णे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम्" ॥ * ॥

अथ पक्षादिनिर्णयः ।

"कृष्णपक्षे मारणादि शुक्लपक्षे च वर्द्धनम् ।
द्वादश्यां मारणं कर्म एकादश्यां तथैव च ।
तृतीयां नवमीञ्चैव वश्याकर्षञ्च कारयेत् ।
स्तम्भनञ्च चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां प्रतिपद्यपि ।
द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकञ्च ।
अश्विनीमृगमूलाश्च पुष्या पुनर्व्वसुस्तथा ।
वश्याकर्षञ्च कर्त्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ।
ज्येष्ठा च उत्तराषाढ़ा अनुराधा च रोहिणी ।
कारयेन्मारणं शान्तिं स्तम्भनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्" ॥ * ॥

अथ वशीकरणम् ।

"सिन्दूरमाक्षिककपोतमलानि पिष्ट्वा
लिङ्गं विलिप्य रमते तरुणीं नवोढ़ां ।
शान्तिं न याति पुरुषो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्त्तिः ॥
पुष्ये रुद्रजटामूलं मुखस्थं कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ।
तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलेन तु वश्यकृत् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च तगरं पद्मकेशरम् ॥
जटामांसी समं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
साङ्गं धूपयते तेन भजते कामवत् स्त्रियः" ।
ॐ मूली मूली महामूली सर्व्वं संक्षोभभवेभ उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ॥
"पानीयस्याञ्जलीन् सप्त दत्त्वा विद्यामिमां जपेत्
सालङ्कारां नवां कन्यां लभते मासमात्रतः ॥
ॐ विश्वावसुर्नाम गन्धर्व्वः कन्यानामधिपतिः सुरूपां सालङ्कारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा
"कन्यागृहे शालकाष्ठं क्षिपेदेकादशाङ्गुलम् ।
हस्ते च पूर्व्वफल्गुन्यां यस्तां कन्यां प्रयच्छति ।"

अथ सर्व्वजनवशीकरणम् ।

"शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।
दृष्टमात्रे वशं याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ।
स्वर्णेन वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्व्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत्" ।
ॐ क्रीँ क्लीँ ऐँ सौँ भोममदा भैरवी मातः त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । [illegible] कुर्य्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारये शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति [illegible] चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * ॥
अथाकर्षणं । ॐ क्रीँ चामुण्डे [illegible] प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण [illegible] कुर्य्यात् तद्दृष्ट्यात् प्रकृतः [illegible] । पु मेवायुतजपेन सिद्धिः ॥
"[illegible] च [illegible] ।
[illegible] कीलां [illegible] ।

पुषस्य मसूर्णा वा छिवेदावर्णकं भवेत्" ॥ * ॥
अथ जयः।
'गोजिह्वां शिखिमूलं वा मुखे शिरसि संस्थिता।
कुरुते सर्व्ववादेषु जयं पुष्ये समुद्धृते ॥
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां शिखिमूलं समुद्धरेत् ।
बाहौ शिरसि वा धार्य्यं विवादे विजयो भवेत् ॥
गिरिकर्णीं शमीं गुञ्जां श्वेतवर्णां समाहरेत् ।
चन्दनेनान्वितश्चैव तिलकेन जयी नरः ॥
कनकार्कवटाश्वत्थविद्रुमः पञ्चमस्तथा ।
तिलकं कुरुते यस्तु पश्येत्तं पञ्चधा रिपुः ॥
आर्द्रायां वटवन्दाकं गृहीत्वा धारयेत् करे ।
संग्रामे जयमाप्नोति जयां स्नात्वा जयी भवेत्" ॥
अस्य मन्त्रः। ॐ नमो महाबलपराक्रम समस्त-
विद्याविशारद अमुकस्य भूजवलं बन्धय बन्धय
दृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अङ्गानि धूनय धूनय पातय
पातय महीतले क्रीं ॥ * ॥ अथ सौभाग्यम् ।
"पुष्योद्धृतं सितार्कस्य मूलं वामेतरे भुजे ।
बद्धा सौभाग्यमाप्नोति दुर्भगापि न संशयः ॥
रक्तचितार्कमूलन्तु सोमग्रस्ते समुद्धृतं ।
क्षीरैः पिष्ट्वा वटीं कुर्य्यात् तिलकं शुभमङ्गना" ॥ * ॥
अथ ईश्वरादिक्रोधोपशमनं। ॐ शान्ते प्रशान्ते
सर्व्वक्रोधोपशमनि स्वाहा ।
अनेन मन्त्रेण त्रिःसप्तधा जपेन मुखं मार्जयेत् ।
ततः क्रोधोपशमनं भवति" ॥*॥ गजनिवारणम्।
"श्वेतापराजितामूलं हस्तस्थं वारयेत् गजम् ।
मूलं त्रिसूल्या वस्त्रस्थं गजवश्यकरं भवेत्" ॥ * ॥
व्याघ्रनिवारणं।
"मुखस्थं वृहतीमूलं हस्तस्थं व्याघ्रभीतिजित्" ।
क्रीं क्रीं क्रीं श्रीं श्रो श्रो स्वाहा ।
इत्यष्टाक्षरमन्त्रेण लोष्ट्रं पठित्वा क्षिपेत् ।
तदा मुखं न चालयति गन्तुमशक्यः ॥
"मूलं कृष्णचतुर्दश्यां ग्राहयेल्लाङ्गलीभवम् ।
हस्तस्थं व्याघ्रभीतादिभयहृत् परिकीर्त्तितम्" ॥
इति इन्द्रजालतन्त्रे ३ उपदेशः ॥*॥ अथ स्तम्भनम् ।
"श्वेतगुञ्जोत्थितं मूलं मुखस्थं वृकतुण्डजित्" ।
ॐ क्रीं रक्ष रक्ष चामुण्डे तुरु तुरु अमुकं मे
वशमानय वशमानय स्वाहा। अयं चण्डामन्त्रः।
उक्तयोगसिद्धिः ॥
"पुष्यार्के मधुवन्दाकं गृहीत्वा प्रक्षिपेद्बुधः ।
सभामध्ये च सर्व्वेषां मुखस्तम्भः प्रजायते" ॥ * ॥
मेघस्तम्भनम्। इष्टकद्वयसंपुटमध्ये मेघसंख्यक-
चतुरस्रं विलिख्य उद्याने स्थापयेत्तदा मेघान्
स्तम्भयति। मन्त्रः। "मेघान् स्तम्भय स्तम्भय" ॥*॥
नौकास्तम्भनम्।
"भरण्यां क्षीरकाष्ठस्य कीलं पञ्चाङ्गुलं क्षिपेत् ।
नौकामध्ये तदा नौकास्तम्भनं जायते ध्रुवम्" ॥*॥
निद्रास्तम्भनम्।
"मूलं वृहत्या मधुकं पिष्ट्वा नस्यं समाचरेत् ।
निद्रास्तम्भनमेतद्धि मूलदेवेन भाषितम्" ॥ * ॥
शस्त्रस्तम्भनम्।
"कपित्थस्य च मूलानां शर्करायां समाहरेत् ।
वक्त्रसंस्थन्तु देवेश शस्त्रस्तम्भनं परम् ॥
करे सुदर्शनामूलबन्धनात् स्तम्भनं तथा" ।
ॐ अहो कुम्भकर्ण्ण महाराक्षस निकषागर्भ-
सम्भूत परसैन्यस्तम्भन महाभय रुद्रवद आज्ञापय
स्वाहा। अष्टोत्तरसहस्रजपात् सिद्धिः ॥
"गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम्।
लेपमात्रे शरीराणां सर्व्वशस्त्रनिवारणम् ॥
पुष्यार्के श्वेतगुञ्जाया मूलमुद्धृत्य धारयेत् ।
हस्ते खड्गभयं नास्ति संग्रामे च कदाचन" ॥ * ॥
गोमहिष्यादिस्तम्भनम् ।
"उष्ट्रस्यास्थि चतुर्दिक्षु निखनेत् भूतले ध्रुवम्।
गां मेषीं महिषीं वाजीं स्तम्भयेत् करिणीमपि" ॥*॥
बुद्धिस्तम्भनम् ।
"भृङ्गराजमपामार्गं सिद्धार्थं सहदेविकाम्।
कोलं वचाञ्च श्वेतार्कं ध्रुवमेषां समाहरेत्॥
लौहपात्रे विनिक्षिप्य द्विदिनान्ते समुद्धरेत् ।
तिलकैः सर्व्वभूतानां बुद्धिस्तम्भकरं परम्" ॥
ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व्व-
मुखीभ्यां विश्वामित्र आगच्छ आगच्छ स्वाहा।
उक्तयोगस्यायं मन्त्रः ॥ * ॥ चौरगतिस्तम्भनम् ।
ॐ ब्रह्मवेशिनि शिवे रक्ष रक्ष स्वाहा। अनेन
मन्त्रेण सप्तपाशान् गृहीत्वा श्रोणि कट्यां बद्धा
अपरान् मुष्टिभ्यां धारयेत्। इति चौराणां गति-
स्तम्भनम्। * ॥ गर्भस्तम्भनम् ।
"ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्यां धुस्तूरस्य तु मूलकम्।
कट्यां बद्धा रमेत् कान्तां न गर्भं धारयेत् क्वचित्॥
मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्ज्जुनोदितम् ।
तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भं सम्भवेत् क्वचित् ॥
सिद्धार्थमूलं शिरसि बद्धा कान्तां रमेत्तु यां ।
न गर्भं धारयेत् सा स्त्री मुक्तेन लभते पुनः" ॥*॥
शुक्रस्तम्भनम् ।
"नीलीमूलं श्मशानस्थं कट्यां बद्धा तु वीर्य्यधृक् ।
रक्तापामार्गमूलन्तु सोमवारे निमन्त्रयेत्॥
भौमे प्रातः समुद्धृत्य कट्यां बद्धा तु वीर्य्यधृक्" ॥
इति कामरत्ने ३ उपदेशः ॥ * ॥ मोहनम् ।
"शृङ्गीवचानलदसर्ज्जरसं समानं
कृत्वा त्रुटिं मलयजञ्च यकेकमिश्रम् ।
यो धूपयेन्निजगृहं वसनं शरीरं
तस्यापि दास इव मोहमुपैति लोकः" ॥
भृङ्गराजः केशराजो लज्जा च सहदेविका ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः" ॥
ॐ अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं ह्रूं फट् ।
"अनेनैव तु मन्त्रेण कृत्वा ताम्बूलभावनम् ।
साध्यस्य मुखनिक्षिप्ते मोहमायाति तत्क्षणात्"॥
ॐ भीं ह्रीं भों मोहय। इमं मन्त्रं वारत्रयं
जपेत्। मोहमाप्नोति मानवः ॥ * ॥ देहरञ्जनम्।
"कदम्बपत्रं लोध्रञ्च अर्ज्जुनस्य च पुष्पकम् ।
पिष्ट्वा गात्रोद्वर्त्तनाच्च कायदुर्गन्धनाशनम्॥
एला-शटी-पद्मक-चन्दनानि
तोयाभयाशिग्रुघनामयानि ।
सक्षौरमोढ्यं सुरराजयोगः
स्यातः सुगन्धो नरमोहयोग्यः" ॥ * ॥
मुखरञ्जनम् ।
"रसाञ्जनम्बूफलगर्भसारः
सकर्कटो माक्षिकसंयुतश्च ।
स्थितो मुखान्ते पुरुषस्य रात्रौ
करोति पुंसां मुखवासमिष्टम् ॥
चूर्णं सुराकेशरकुष्ठकानां
प्रातर्दिनान्ते परिलेढि या स्त्री ।
अप्यर्द्धमासेन मुखस्य वासः
कर्पूरतुल्यो भवति प्रकाशः" ॥ * ॥
केशकृष्णीकरणादि ।
"लौहकिट्टं जवापुष्पं पिष्ट्वा धात्रीफलं समम् ।
त्रिदिनं लेपयेत् शीर्षं त्रिमासं केशरञ्जनम्" ॥
इति कृष्णीकरणम् ॥ * ॥ केशशुक्लीकरणम् ।
"वच्याक्षीरेण सप्ताहं अन्वहं भावयेत्तिलम् ।
तत्तैललिप्ताः केशाः स्युः शुक्लाश्च नात्र संशयः ॥
इति कामरत्ने ४ उपदेशः ॥*॥ अथ वाजीकरणं
"अश्विन्यां वटवन्दाकं क्षीरैः पिष्ट्वा महाबलः ।
पुष्योद्धृतं पिबेन्मूलं श्वेतार्कस्य प्रयत्नतः ॥
सप्तरात्रन्तु गोक्षीरैर्वृद्धोऽपि तरुणायते" ।
"चूर्णं विदार्य्याः स्वरसेन तस्याः
विभावितं भास्कररश्मिजाले ।
मध्वाज्यसंमिश्रितमेव लीढ्वे-
द्दशस्त्रियो गच्छति निर्विशङ्कः" ॥ * ॥
जन्मबन्ध्याचिकित्सा ।
"समूलपत्रां सर्पाक्षीं रविवारे समुद्धरेत्।
एकवर्णगवां क्षीरैः कन्याहस्तेन पेषयेत् ॥
ऋतुकाले पिबेत् बन्ध्या पलार्द्धं तद्दिने दिने ।
क्षीरशाल्यन्नमुद्गञ्च लघ्वाहारं प्रदापयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्य्यात् बन्ध्या भवति गर्भिणी ।
उद्वेगं भयशोकञ्च दिवानिद्रां विवर्जयेत् ॥
न कर्म्म कारयेत् किञ्चित् वर्जयेत् सावगाहनम्।
पतिसङ्गं चरेत् सा च नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कृष्णापराजितामूलं छागीक्षीरेण संपिबेत् ।
ऋतुकाले समायाते भुक्ता गर्भधरा भवेत् ॥
गोक्षुरस्य तु वीजन्तु पिबेन्निर्गुण्डिकारसैः ।
त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा बन्ध्या भवति गर्भिणी" ॥
इतीन्द्रजाले जन्मबन्ध्याचिकित्सा ॥ * ॥
अथ काकबन्ध्याचिकित्सा।
"अश्वगन्धीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरैः पलार्द्धं भक्षयेत् सदा ॥
सप्ताहाल्लभते गर्भं काकबन्ध्या चिरायुषम्" ।
इतीन्द्रजाले काकबन्ध्याचिकित्सा ॥ * ॥
अथ मृतवत्साचिकित्सा।
"प्राङ्मुखः हस्तिकाऋक्षे बन्ध्यां कर्कोटकीं हरेत्।
तत्कन्दं पेषयेत्तोयैः कर्षमात्रं सदा पिबेत् ॥
या वीजपूरद्रुममूलमेकं
क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।
ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुः कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥

एतेषां कर्षकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
शतावरीरसं क्षीरं घृतस्येदं चतुर्गुणम् ॥
संपिबेन्नियतं नारी नित्यं स्त्रीषु च शस्यते ।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ॥
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत् मृतम् ।
अल्पायुषञ्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्रावे च शस्यते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्व्वग्रहनिवारणम् ॥
नाम्ना फलघृतं ह्येतदायुष्यं परिकीर्त्तितम् ।
गोलाञ्च लक्ष्मणामूलं वदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
जीववत्सा शुक्लवर्णा घृतमत्र तु दीयते ॥
अरण्यगोमयेनात्र वह्निर्ज्वाला प्रदीयते” ।
अथ पयस्या क्षीरयुक्ताभूमिकुष्माण्डम् । उत्पलं ।
नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
अथ गर्भस्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
“गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ।
पतने तं पिबेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
अथवा मधुकं दारु शरवृक्षस्य वीजकम् ।
संपिष्य क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरैश्च गोभवैः ॥१॥
नीलोत्पलं मृणालञ्च यष्टी कर्कटश्टङ्गिका ।
गोक्षीरञ्च द्वितीये च पीत्वा शाम्यति वेदना ॥२॥
श्रीखण्डं तगरं कुष्ठं मृणालं पद्मकेशरम् ।
पिबेत् शीतोदकैः पिष्ट्वा तृतीये वेदनावती ॥
अथवा क्षीरकाकोलीबलानन्तापयः पिबेत् ॥३॥
शीतोत्पलं मृणालानि गोक्षीरक-कशेरुकम् ।
तुर्य्यमासे गवां क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
अथवा मधुकं रास्ना श्यामा ब्राह्मणयष्टिका ।
अनन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिबेत् ॥४॥
पुनर्णवा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भक्लेशहरं भवेत् ॥
अथवा बृहतीयुग्मं यष्ट्याह्वं कट्फलं त्वचः ।
गोघृतं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥ ५ ॥
सिता काशाखुमज्जा च शीततोयेन पेषयेत् ।
षष्ठे मासि गवां क्षीरैः पिबेत् क्लेशं निवर्त्तयेत् ॥
अथवा गोक्षुरं शिग्रुं मधुकं पृश्निपर्णिकाम् ।
बलायुक्तां पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः षष्ठमासके ॥६॥
काण्डकं पौष्करं मूलं शृङ्गाटं नीलमुत्पलम् ।
पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्रशाम्यति ॥
अथवा मकरशाखां शृङ्गाटञ्च सकेशरम् ।
मृणालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेयन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
यष्टी पद्माक्षार्कमुस्तं केशरं गजपिप्पली ।
नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिबेदष्टममासके ॥
अथवा विल्वमूलञ्च कपित्थं बृहती शमी ।
इक्षुपाटलयोर्मूलं एभिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भे शाम्यति वेदना ॥८॥
विशालावीजकल्कोलं मधुना सह लेपयेत् ।
वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
अथवा मधुकं श्यामा ह्यनन्ता क्षीरकाकली ।
एभिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
शर्करा गोस्तनी द्राक्षा सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
पाययेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
अथवा शुद्धसंसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।

अथवा मधुकं दारु शुद्धक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥
क्षौद्रं वृषं चन्दनसिन्धुजातं
महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
गर्भं क्षरन्तं प्रतिहन्ति शीघ्रं
योगो विशुद्धान् किल मूलदैवैः” ॥
इति इन्द्रजाले गर्भस्रावचिकित्सा ॥ * ॥
अथ गर्भशुष्कम् ।
“गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भशुष्कप्रशान्तये ।
पिबेद्वा मधुकं चूर्णं गाम्भारीफलचूर्णकम् ॥
समांसं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥*॥
अथ सुखप्रसवयोगः ।
“श्वेतं पुनर्णवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
तत्क्षणात् प्रसूते नारी गर्भे सति प्रपीड़िते ॥
वासकस्य तु मूलन्तु चोत्तरस्थं समुद्धरेत् ।
कट्यां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
सहदेव्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
अपामार्गस्य मूलन्तु ग्राहयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
द्वारि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते” ॥*॥
अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।
“तैलं वचादाड़िमकल्कसिद्धं
सिद्धार्थजं लेपनतो नितान्तम् ।
नारीकुचौ चारुतरौ सुपीनौ
कुर्य्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
श्रीपर्णिकाया रसवल्कसिद्धं
तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
तुलेन वक्षोजयुगे प्रदेयं
प्रयाति वृद्धिं पतितोऽपि नार्य्याः ॥
प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं
सनियममसरास्यं तण्डुलाम्भो युवत्या ।
कुचयुगलसुपीनं क्वापि नो याति पातं
कथित इति पुरेव चक्रदत्तेन योगः” ॥*॥
अथ योनिसंस्कारः ।
“प्रक्षालयेन्निम्बकषायनीरैः
खिन्नाज्यक्षणागुरुगुग्गुलानां ।
धूपेन योनिं निशि धूपयित्वा
नारी प्रमोदं विदधातु भर्त्तुः” ॥ * ॥
अथ लोमशातनम् ।
“पलाशभस्मान्वितताल‍चूर्णै-
रम्भाम्बुमिश्रैः परिलिप्य भूयः ।
कन्दर्पगेहे मृगलोचनानां
रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥
इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः ॥ युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रजालिकः, त्रि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन दीव्यतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी । इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।

इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रं जितवान् इति । इन्द्र + जि + क्विप् ।) रावणपुत्रः । तत्पर्य्यायः । मेघनादः २ मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥
(अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे,
“एवमुक्तस्तदा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः ।
महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो दानवपुङ्गवः ॥

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥१६॥
करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥१७॥
इयं ममात्मजा राजन् हेमयाप्सरसा धृता ।
कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥१८॥
वाढ़मित्येव तं राम ! दशग्रीवोऽभ्यभाषत ।
प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम्” ॥१९॥
“ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २८ ॥
जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥२९॥
जड़ीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! ।
पिता तस्याकरोत् नाम मेघनाद इति स्वयम्” ॥३०॥
अस्य यथा इन्द्रजिदित्यभिधानं जातं तदपि ज्ञा[illegible]
तत्रैव ३५ सर्गे ।
“जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥
तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ।
अब्रवीद् गगने तिष्ठन् सामपूर्ब्बं प्रजापतिः ॥२॥
वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
अहोऽस्य विक्रमौदार्य्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥३॥
जितं हि भवता सर्व्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ।
कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥४॥
अयञ्च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्य्यवान् ।
जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥५॥
बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे” ॥६॥
महावीरो लक्ष्मणस्तु विभीषणेन वानरादिभिः
सह निकुम्भिलां गत्वा तत्रस्थमेनमिन्द्रजितं
व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ५ सर्ग-
मारभ्य ७ सर्गेषु उक्तम् ॥
स्वनामख्यातो दानवः । यथा हरिवंशे । ३ । ८३ ।
“इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” ॥)

इन्द्रजिद्विजयी, [न्] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + णिनि ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणन्तु रामायणे । ६ । ९१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
“इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् ।
लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् ।
प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले” ।९३।

इन्द्रतूलं, क्ली, (इन्द्रस्य तूलं । आकाशे उड्डीयमानत्वात् ।) आकाशपतिततूलम् । आकाशबुड़ि सुता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धबालकम् २ ग्रीष्मह्रासम् ३ वंशकफम् ४ वाततूलम् ५ मरुद्ध्वजम् ६ । इति हारावली ॥

इन्द्रतूलकं, क्ली, (इन्द्रतूलमेव । इन्द्रतूल + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रतूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रदारु, पुं, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्य्यायः ।

देवदारु स्वसं दारुमञ्च दार्व्वीन्निदारु च ।
सदावत्तुकिलिमं छत्रिमं सुरभूरुहः” ॥)
:, पुं, (इन्द्रस्य दुर्द्दुमः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इन्द्र-
ः ॥ कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मः, पुं, (इन्द्रस्य द्रुमो वृक्षः ।) अर्ज्जुनवृक्षः ।
ति शब्दरत्नावली ॥
नीलः, पुं, (इन्द्रवत् नीलः ।) मरकतमणिः ।
ति हेमचन्द्रः ॥ पान्ना इति भाषा । (अस्य
रीक्षा यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
क्षीरमध्ये क्षिपेत् नीरं क्षीरञ्चेत् नीलतां व्रजेत् ।
न्द्रनीलमितिख्यातं तदाहि रत्नकोविदैः” ॥
“क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा” ॥
ति रघुवंशे । १३ । ५४ । यथा, भावप्रकाशः ॥
थ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।
नीलमथेन्द्रनीलञ्च गोमेदः पीतरत्नकम्” ।)
नीलकः, पुं, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन् ।) मरकत-
णिः । इति शब्दरत्नावली ॥
ष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्पं यस्याः ।) लाङ्ग-
कीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ विषलाङ्गला इति
ाता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयं ।)
ष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पैव । कन् ।) कलिकारी ।
ति राजनिर्घण्टः ॥ विषलाङ्गला इति भाषा ।
स्थं, क्ली, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रस्थम् इव ।)
जयुधिष्ठिरनिर्म्मितनगरम् । अधुना दिल्ली
ति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १ । २०८ । २८ ।
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
गरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥
ागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतं” ॥
तत्त्रिपिष्टपसङ्काशं इन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
घवृन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्” ॥)
हरणं, क्ली, (इन्द्रस्य प्रहरणम् ।) इन्द्रस्यास्त्रम् ।
ज्रम् । इति हलायुधः ॥
भेषजं, क्ली, (इन्द्रं महत् भेषजम् ।) शुण्ठी ।
ति शब्दरत्नावली ॥
महकामुकः, पुं, (इन्द्रमहं कामयते इति ।
न्द्रमह + काम + उकञ् ।) कुक्कुरः । इति त्रि-
ाण्डशेषः ॥
यवः, पुं, क्ली, (इन्द्रस्य इन्द्रवृक्षस्य यवः यवाकार-
जत्वात् तथात्वम् ।) स्वनामख्याततिक्तवीजविशेषः ।
त्पर्य्यायः । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ॥
क्राह्वः ४ शक्रवीजम् ५ वत्सकः ६ वत्सकवीजम् ७
द्रजः ८ कुटजः ९ कुटजवीजम् १० कलिङ्गवीजम्
१ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
फवातरक्तपित्तहरत्वम् । दाहातिसारशमनत्वम् ।
वरदोषशूलमूलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
ड़चिर विचि इति भाषा । यथा,—
उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयवं तथा ।
ालिङ्गञ्चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवं स्मृतम्” ॥
इति क्लीवे अमरः प्राह ।
क्वचिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।
ालानीन्द्रयवाख्यस्य तथा भद्रयवा अपि” ॥

इति धन्वन्तरिः प्राह ।
“ऐन्द्रं यवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरातीसाररक्तार्शःकृमिविसर्पकुष्ठनुत् ॥
दीपनं गुदकीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित्” ।
इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगुणः ।
“तद्वीजं ज्वरजित्तिक्तं रक्तपित्तातिसारजित्” ।)
इन्द्रलुप्तं, क्ली, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णकेशानां लुप्तं
लोपो यस्मात् ।) केशरोगविशेषः । टाक इति
भाषा । तस्य लक्षणम् ।
“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं खालत्यं रुज्येति च विभाव्यते” ॥
इति निदानम् ॥ खालत्यं रुज्येति च तस्य पर्य्याय-
कथनम् । तथाच भोजः ।
“तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खल्लीं रुज्याञ्च केचन” ।
कार्त्तिकस्त्वाह । “इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति खालत्यं
शिरोरुहेष्वेव रुज्या सवेदनेति आगमस्तत्र नास्ति” ॥
इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।
“तिक्तपटोलीपत्ररसैर्घृष्टा शमं याति ।
चिरकालजापि रुज्या नियतं दिवसत्रयेणैव ॥
गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्यश्च मधुसर्पिषः ।
शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥
हस्तिदन्तमसीं कृत्वा छागीदुग्धरसाञ्जनः ।
लोमान्यनेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥
यष्टीन्दीवरमृद्वीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ।
इन्द्रलुप्तं शमं याति केशाः स्युश्च घना दृढ़ाः ॥
जातीकरञ्जवरुणाकरवीराभिपाचितम् ।
तैलमभ्यञ्जनाद्धन्ति इन्द्रलुप्तं न संशयः ॥
स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥
सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् ।
तैलं भवति नियमात् खालित्यव्याधिनाशनम् ॥
स्नुहीदुग्धादितैलम्” । इति भावप्रकाशः ॥
(“केशघ्नस्य चिकित्सान्तु शृणु हारीत ! साम्प्रतम् ।
रूक्षं सपाण्डुरं वातात् पित्तात्तप्तं सदाहकम् ॥
कफान्वितं भवेत् स्निग्धं रक्तात्पाकं व्रजन्ति तत् ।
सन्निपातेन सकृशं जायते सर्व्वलक्षणम्” ॥
अस्य चिकित्सा यथा ॥ * ॥
“गुड़ेन सुरसा शुण्ठी मातुलुङ्गरसेन तु ।
केशघ्ने वातसम्भूते धावनञ्च प्रशस्यते ॥ १ ॥
त्रिफलाञ्च वचां शुण्ठीं गुड़ेनापि प्रपेषितम् ।
धावनं कफसम्भूते चेन्द्रलुप्ते प्रशस्यते ॥ २ ॥
पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्वितन्तथा ।
सिताशिवाफलं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥ ३ ॥
भृङ्गराजरसं ग्राह्यं शृङ्गवेररसैस्तथा ।
सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥
पश्चात् कार्य्यं पूतमेव स्नानमुष्णेन वारिणा ।
धवार्ज्जुनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥
क्वाथमेषां शिरोदग्धं शमयेदिन्द्रलुप्तकम् ।
कुक्कुवकस्य पुष्पेण जपायाः कुसुमेन च ॥
घृष्टश्चेन्द्रलुप्तस्य क्षतमेव निवारणम् ।

पैत्तिकानि च लिङ्गानि दृष्ट्वा दुग्धेन धावनम् ॥
शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिकेन विधीयते” ॥
“धुस्तूरपत्राणि च मागधीनां
शिफा विशालागृहधूमकुष्ठम् ।
घृतेन युक्तञ्च जलेन पिष्टं
शिरःप्रलेपे क्षतवारणं स्यात् ॥
पित्ते क्षते दोषयुते च रोगे
पटोलपत्रं पिचुमर्द्दकं वा ।
तथामलक्या फलमेव पिष्ट्वा
घृतेन खण्डेन प्रलेपनञ्च ॥
निवार्य्यते मस्तकजं क्षतञ्च
शिरोर्त्तिसङ्घान् विनिहन्ति चैतत् ।
गजेन्द्रदन्तस्य मसीं गृहीत्वा
प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥
तिलार्कभल्लातकदग्धमाष-
क्षारस्य लेपो नवनीतकेन ।
सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोगः
खल्लाटके केशचयं करोति” ॥
इति हारीतः ॥
“तेजोऽनिलाद्यैः सहकेशभूमिम्
दग्ध्वाशु कुर्य्यात् खलतिन्नरस्य” । * ॥
चिकित्सा यथा चरके ।
“खालित्ये पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ॥
सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ।
नस्यं स्यादणुतैलं वा खालत्यपलितापहम्” ॥)
इन्द्रलुप्तः, पुं, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्तं
नाशो यस्मात् ।) केशनाशकरोगः । तत्पर्य्यायः ।
इन्द्रलुप्तकः २ केशघ्नः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
इन्द्रलुप्तकं, क्ली, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रलुप्त-
रोगः । इति भूरिप्रयोगो जटाधरहेमचन्द्रौ च ॥
इन्द्रवारुणिका, स्त्री, (इन्द्रवारुणी + कन् + टाप् ।)
इन्द्रवारुणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इन्द्रवारुणी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति । इन्द्र + वृ +
णिच् + उन् । ङीप्) लताविशेषः । राखाल ससा
इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । विशाला २ । इत्यमरः ॥
ऐन्द्री ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचिर्भटा ६
मृगेर्व्वारु ७ पिटङ्कीकी ८ मृगादनी ९ । इति
रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवादनी १२
क्षुद्रसहा १३ इन्द्रचिर्भिटी १४ सूर्य्या १५ विषघ्नी
१६ गणकर्णिका १७ अमरा १८ माता १९ सुकर्णी
२० सुफला २१ तारका २२ वृषभाक्षी २३ पीत-
पुष्पा २४ इन्द्रवल्लरी २५ हेमपुष्पी २६ क्षुद्रफला
२७ वारुणी २८ बालकप्रिया २९ रक्तैर्व्वारुः ३०
विषलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विषापहा ३३ अमृता
३४ विषवल्ली ३५ । चित्रफला ३६ । इति जटा-
धरः ॥ अपि च ।
“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च पराप्युक्ता सा विशाला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्वारुर्मृगादनी ।
गवादनीद्वयं तिक्तं पाके कटुरसं लघु ॥
वीर्य्योष्णं कामलापित्तकफश्लीपदोदरापहम् ।

श्वासकासापहं कुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रणुत् ॥
प्रमेहमूढ़गर्भाग्निमन्दामयविनाशनम्"।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। शीतत्वम्। रेचनत्वम्। गुल्मपित्तोदरश्लेष्मक्रमिकुष्ठज्वरापहत्वञ्च॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रवृद्धा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वृद्धा । यद्वा इन्द्रः श्रेष्ठोऽपि वृद्धः क्षयो भवति यस्याः ।) व्रणरोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।
"पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिड़काभिः समाचिताम् ।
इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्" ॥
इति निदानम् ॥ तस्याश्चिकित्सा ।
विद्धामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम्।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
पाके तु शोधयेदाज्यपक्वैर्मधुरभेषजैः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
("या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता।
साविद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी" ॥)

इन्द्रवृक्षः, पुं, (इन्द्रस्य वृक्षः।) देवदारु। इति जटाधरः॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

इन्द्रसावर्णिः, पुं, चतुर्द्दशमनुः। अस्मिन् मन्वन्तरे वृहद्भानुरवतारः। शुचिरिन्द्रः। पवित्रचाक्षुषादयो देवाः। अग्निबाहुशुचिशुक्रमागधाद्याः सप्तर्षयः। उरुगम्भीरब्रध्नाद्या मनुपुत्रा भविष्यन्ति ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि भौत्यनाम्ना चाख्यातः। यथा, विष्णुपुराणे ३। २।
"भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् । ४०।
चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिरस्तथा ।
वयोवृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे शृणु। ४१ ।
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः शृणु। ४२ ।
उरुगम्भीरब्रध्नाद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः" ।४३।
मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण वर्णितम्। अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशतितमं युगं ।)

इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः।) बालिनामवानरराजः। इति हेमचन्द्रः॥ अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ जयन्तः। अर्ज्जुनः ॥

इन्द्रसुरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रवृक्ष इव सुरसः सुपथ्यरसः।) सिन्दुवारवृक्षः। इत्यमरः॥ निसिन्दा इति ख्यातः। (सिन्दुवारशब्दे निर्गुण्डीशब्दे च अस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

इन्द्रसुरिसः, पुं, वृक्षविशेषः। निसिन्दा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। इन्द्राणी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४। इति रत्नमाला॥ इन्द्रसुरसः ५ सिन्दुवारः ६ इन्द्राणिका ७। इत्यमरः॥ विसुन्धकः ८ सिन्धकं ९ सुरसः १० सिन्धुवारितः ११ इन्द्रालिका १२ सिन्धुवारकः १३। इति शब्दरत्नावली॥ (इन्द्राणीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

इन्द्रा, स्त्री, (इदि+रन्।) फणिज्झकवृक्षः। इति मेदिनी॥ काँटा जामीर इति भाषा। इन्द्रपत्नी। शची। इति शब्दरत्नावली॥

इन्द्राग्निधूमः, पुं, (इन्द्राग्नेर्मेघवह्नेर्धूम इव।) हिमं। इति हारावली॥

इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी+कन्।) इन्द्रसुरिसवृक्षः। इत्यमरः॥

इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः सुरराजस्य वा पत्नी। इन्द्र+इन्द्रवरुणेति ङीष् आनुक् च।) दुर्गा। यथा,—
"ऐश्वर्य्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः।
इदि परमैश्वर्य्ये च इन्द्राणी तेन सा शिवा" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥ * ॥ इन्द्रभार्य्या। तत्पर्य्यायः। पुलोमजा २ शची ३। इत्यमरः॥ पौलोमी ४। इति मेदिनी॥ पूतक्रतायी ५। इति जटाधरः॥ माहेन्द्री ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्री ८ शतावरी ९। इति शब्दरत्नावली॥
("यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा" ॥
इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम्। इन्द्रशक्तिः। यथा ऋग्वेदे १।२२।१२। "इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं"। "इन्द्राणीं इन्द्रस्य सूर्य्यस्य वायोर्वा शक्तिम्"। इति दयानन्दसरस्वतीकृतभाष्यम्।) इन्द्रसुरिसवृक्षः। स्त्रीणां करणं। इति मेदिनी॥ नीलसिन्दुवारवृक्षः। स्थूलैला। सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्टः॥ अष्टमातृकान्तर्गतमातृकाविशेषः॥ इति स्मृतिः॥

इन्द्रानुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः कनिष्ठः। इन्द्रस्यानुजः। विष्णुः खलु कश्यपात् अदितौ वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (विवृतिर्वामनशब्दे द्रष्टव्या।)

इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात्।) इन्द्रधनुः। इत्यमरः॥ रामधनुक गणडी इत्यादि भाषा।
("स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्"।
इति रघुवंशे।१२।७९। तथा, मनुः। ४।५९।
"न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः"।)

इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः।) असुरः। इत्यमरः॥

इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण अनुजः।) विष्णुः। इत्यमरः॥

इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनः खाद्यद्रव्यम्।) संविदावृक्षः। इति शब्दमाला॥ सिद्धि इति भाषा। गुञ्जा। इति हारावली॥ कुच इति भाषा।
("इन्द्राणिकेन्द्राशनकाश्च"।
"तथाचेन्द्राशनोत्कटैः"।
"ग्रीष्मसुन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च" ॥
इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहः ॥)

इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकम्। इन्द्रेण ईश्वरेण सृष्टं। इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादि क्रमेण ज्ञातं। इन्द्रेण जुष्टं वा इत्याद्यर्थेषु इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच्।) ज्ञानकर्म्मसाधनम्। तत्पर्य्यायः। हृषीकम् २ विषयि ३। इत्यमरः॥ अक्षम् ४ करणम् ५ ग्रहणम् ६। इति राजनिर्घण्टः॥ तच्च तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च। यथा। कर्णः१ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५ कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा। वाक् १ पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५। अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि। मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४। मनआदीन्द्रियाणां नियामकम्। चतुर्द्दश देवाः चतुर्द्दशेन्द्रियनियन्तारः। तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक्। त्वचो वातः। चक्षुषः सूर्य्यः। रसनायाः प्रचेताः। घ्राणस्याश्विनौ। वाचो वह्निः। हस्तस्य इन्द्रः। पादस्य विष्णुः। पायोर्मित्रः। उपस्थस्य प्रजापतिः। मनसश्चन्द्रः। बुद्धेश्चतुर्मुखः। अहङ्कारस्य शङ्करः। चित्तस्याच्युतः। इति वेदान्तः॥ न्यायमते पृथिव्या इन्द्रियं घ्राणं। जलस्य जिह्वा। तेजसश्चक्षुः। वायोस्त्वक्। आकाशस्य कर्णः॥ (अथ बुद्धेर्ब्रह्मा। अहङ्कारस्येश्वरः। मनसश्चन्द्रमाः। दिशः श्रोत्रस्य। त्वचो वायुः। सूर्य्यश्चक्षुषोः। रसनस्यापः। पृथिवी घ्राणस्य। वचसोऽग्निः। हस्तयोरिन्द्रः। पादयोर्विष्णुः। पायोर्मित्रं प्रजापतिरुपस्थस्येति। इति सुश्रुतः॥) (यथा मनुः। २। ८८। "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु"।
विज्ञानम्। यथा, ऋग्वेदे १।१११।२।
"यथा क्षयाम सर्व्ववीरया विशातन्तः शर्द्धासथास्विन्द्रियम्"। "इन्द्रियं विज्ञानम्" इति दयानन्दभाष्यम्।) शुक्रम्। वीर्य्यम्। इत्यमरः।

इन्द्रियस्वापः, पुं, (इन्द्रियस्य स्वापः सम्यक् निरोधः।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयतनमाश्रयस्थानम्।) शरीरम्। इति हेमचन्द्रः॥

इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः।) इन्द्रियजन्यज्ञानविषयः। यथा। रूपं। शब्दः। गन्धः। रसः। स्पर्शः। तत्पर्य्यायः। विषयः २ गोचरः ३। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ४। १६।
"इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत कामतः"।
"अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
यशोधनानां हि यशो गरीयः"।
इति रघुः।१४।३५।)

इन्द्रेज्यः, पुं, (इन्द्रस्य इज्यः।) वृहस्पतिः। इति शब्दरत्नावली॥

इन्ध ई ध ङ ञि दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङकारादिः। ई ञि इद्धोऽस्ति। ङ ध इन्धे। इति दुर्गादासः।

इन्धनं, स्त्री, (इन्धे दीप्यतेऽग्निरनेन। इन्ध+करणे+ल्युट्।) अग्निसन्दीपनतृणकाष्ठादि। जाल काठ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। इध्मम् २ एधः ३ समित् ४ एधम् ५। इत्यमरः॥ समिन्धनम् ६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ७। ११०।
"अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्"

इन्वकाः, स्त्री, इल्वलाः। मृगशिरोनक्षत्रोपरिस्थितपञ्चताराः। इत्यमरटीकायां स्वामी।

इभः, पुं, स्त्री, (एति गच्छतीति। इण गतौ। बाहुलकादिकोऽयं प्रत्ययः।) हस्ती।
("तराम्बो [illegible]"।
इति मनुः। ११।६८। यथा, कुमारचरिते।

"इभदलितविकीर्णयत्रिविष्यन्दमन्धः" ।)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । इत्यमरः ॥

कणा, स्त्री, (इभो हस्तीव कणा ।) गजपिप्पली । इति रत्नमाला ॥ ("कर्पूरं जातिकोषं सजल-मिभकणा तेजपत्रं लवङ्गम्" । इति वैद्यकरसे-न्द्रसारसंग्रहः ।)

दन्ता, स्त्री (इभस्य दन्त इव । इभदन्त + टाप् ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (नागदन्ती-शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

निमीलिका, स्त्री, (इभस्य हस्तिन इव निमी लिका ।) वैदग्धी । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पालकः, पुं, (इभानां पालकः ।) हस्तिपकः । इति हेमचन्द्रः ॥ माहुत् इति भाषा ।

माचलः, पुं, (इभमाचालयति । इभ + आङ् + चल + णिच् + बाहुलकात् ख ।) सिंहः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भवा,स्त्री,(इभ + वा + क + टाप् ।)स्वर्णक्षीरीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

ाख्यः, पुं, (इभस्य आख्या यस्मिन् ।) नागकेशर-वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोषणा, स्त्री, इभकणा । गजपिप्पली । इति शब्द-चन्द्रिका ॥(गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवरणम् ज्ञेयम् ।)

भ्यः, त्रि, (इभमर्हतीति दण्डादित्वात् यत् ।) धन-वान् । इत्यमरः ॥ (पुं, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा छान्दग्योपनिषदि ।१।१०। "उषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास । सहेभ्यम् कुल्मा-षान्खादन्तं बिभिक्षे" ।)

भ्या, स्त्री, हस्तिनी ।शल्लकी । इति मेदिनी ॥

यं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायां रूपं । एइ स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥

यत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप् वस्य यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इतिव्याकरणम् ॥ एतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे ।१३।६७।

"इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्र-
मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्" ।)

यत्ता, स्त्री, (इयत् + तल् ।) इयतो भावः । सीमा । परिमाणम् । संख्या । इत्यादि ॥
("अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम्" ।)
("अनेन तदयत्तया वा न गुणानामियत्तया" । इति रघुवंशे । १० । ३२ ।)

इरणं, त्रि, ईरणं । शून्यं । ऊषरभूमिः । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥

इरम्मदः, पुं, (इरया उदकेन माद्यति दीप्यते अवि-न्वनात् इति उग्रम्पश्येरम्मदेत्यादिना खश्प्रत्ययो मुमागमश्च निपातितः ।) वज्राग्निः । तत्पर्य्यायः । मेघज्योतिः २ । इत्यमरः ॥ मेघाग्निः ३ । इति जटाधरः ॥ अन्योन्यसङ्घट्टनेन मेघाग्निःतत्र यज्ज्यो-तिरुत्पद्यते तत्र सः । मेघेन्धनपवनश्चयं वात-जामिरपि । इति भरतः ॥

इरा, स्त्री, (इं कामं राति ददाति इति । इ + रा + क । यद्वा ऋच्छतीति इ + रन् + टाप् निपातनात् गुणाभावः ।) भूमिः । वाक्यम् । मद्यम् । जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवतस्कन्दे । २ । ६ ।

"इरां वहन्तो हतमुखमाला
मिथेयु सार्द्धं सह संविशन्तु" ।)

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्नम् ।) कश्यपपत्नीविशेषः ।
यथा, गारुडे ६ अध्यायः ॥
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः ।
कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा" ।
तस्याः सृष्टिर्यथा ।
"इरा वृक्षलता वल्ली तृणजातिश्च सर्व्वशः ।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा" ।
(दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।
"मरीचिर्मघवांश्चैव इरा शङ्कुशिरा वृकः" ।)

इराचरं, क्ली, (इरायां चरतीति । इरा + चर् + ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दृष्टिर शील इति भाषा । जलचरे भूचरे च त्रि ॥

इराजः, पुं, (इरया मद्येन जायते इति । इरा + जन् + ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा + मतुप् ।) वटपत्नीवृक्षः । पाषाणभेदीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
"विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती ।
इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा" ॥

इरिणं, क्ली, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापणयोः, किदिच्चेति इनन् ।) शून्यम् । ऊषरभूमिः । इत्य-जयः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४२ ।)
"यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्" ।)

इरिमेदः, पुं, (इरिणो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।) अरिमेदः । विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥
("इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदकः" । इति पर्य्यायः । अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।
"अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् ।
हन्ति कण्डूविषश्लेष्मक्रिमिकुष्ठविषव्रणान्" ॥)

इरिवेल्लिका, स्त्री, मस्तकोद्भवव्रणजन्यपीड़ाविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"पिड़कामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् ।
सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्" ॥
इति निदानम् ॥ चिकित्सा यथा ।
"पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्त्तिता ।
तयैव भिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च वाभटः ।
"त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका" ।
"इरिवेल्लिकां मन्थनामां जयेत्पित्तविसर्पवत्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ।)

इरेशः, पुं, (इरायाः ईशः ।) विष्णुः । इति शब्द-रत्नावली ॥ राजा । वागीशः । वरुणः ॥

इर्व्वारुः, पुं, स्त्री, (उर्व्व + आरु । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः ॥ काँकुड़ इति भाषा । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वं । अजीर्ण-कारित्वम् । शीतलत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । दाह-तृष्णाक्लान्तिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

इर्व्वारुशुक्तिका, स्त्री, (इर्व्वारुः शुक्तिकेव स्वयं स्फो-टनात् ।) इर्व्वारुविशेषः । इति हारावली ॥ फुटी इति भाषा ।

इर्व्वालुः, पुं, (इर्व्व + आरु । रलयोरैक्यात् ।) इर्व्वारुः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

इल, श शये, गतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-शयने, अकं-सेट् ।) श इलति । शयः शयनं । इति दुर्गादासः ॥

इल, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) कृस्वादिः । क इलयति । इति दुर्गा-दासः ॥

इलविला, स्त्री, कुवेरमाता । सा च विश्रवःपत्नी । इति पुराणम् ॥

इला, स्त्री, (इलति विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्नोति इति । इल + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकन्या । सा च विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्य सुद्युम्ननाम्ना ख्याता । पश्चात् शङ्करशप्तकुमारवनं प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता । बुधस्तां भार्य्यात्वेन स्वीकृत्य पुरूरवसं जनयामास । ततस्तस्याः पुरोहितो वशिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं दत्तवान् इति श्रीभाग-वतं ॥ कर्द्दमप्रजापतिपुत्त्र इलः कार्त्तिकेयजन्मदेशं प्रविश्य स्त्री भूत्वा इलानाम्ना ख्यातः ततः पार्व्वती-माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वञ्च प्राप्तवान् । इति रामायणं ॥ पृथिवी । गौः । वाक्यं । इति मेदिनी ॥

इलावृतं, क्ली, (इलया आवृतं ।) जम्बुद्वीपस्य नव-वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । तच्च सुमेरुपर्व्वतं संवेष्ट्यास्ते । तस्य सीमा उत्तरे नीलपर्व्वतः । दक्षिणे निषधः । पश्चिमे माल्य-वान् । पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥ अग्नीध्रस्य स्वनामख्यातः पुत्त्रः स तु पितुः सकाशात् इलावृतं नाम वर्षमलभत । यदुक्तं विष्णुपुराणे । २ । १ । १६, १७, १८ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु अग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत्" ॥)

इलिका, स्त्री, (इला एव । इला + स्वार्थे कन् + टाप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥

इली, स्त्री, (इल गतौ क्षेपणे च इति, कृदिकारा-दिति वा ङीष् ।) ईली । करपालिका । इत्य-मरटीकायां रायमुकुटः ॥ छातकुरि इति भाषा ।

इलीशः, पुं, (इलन्ति अप्सु द्रुतं गच्छन्ति इति इला द्रुतगामिनो मत्स्याः । इल + क । तेषां ईशः ।) स्वनामख्यातमत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
("इलीशो जलपीयूषो वाचा वाचामयोवरा ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः प्रियः" ॥
इत्युद्भटः ।
"इलीशो मधुरः स्निग्धः पित्तश्लेष्माग्निमान्द्यनुत्" ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

इल्लनः, पुं, पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

इल्लिशः, पुं, इलीशमत्स्यः। तत्पर्य्यायः। वारि-कर्पूरः २ गाङ्गेयः ३ शफराधिपः ४ जलताजः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ इलीशः ६ राजशफरः ७ इल्लीशः ८ जलतापी ९। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः। पित्तश्लेष्माग्निवृद्धिकारित्वम्। मधुरत्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ॥

"इल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः।
पित्तकृत् कफकृत् किञ्चित् लघुर्व्वर्य्योऽनिलापहः"॥

इति भावप्रकाशः ॥

इल्वलाः, स्त्री, इल्वलाः। नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं। इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

इल्वलः, पुं, (इल्+वलच्। निपातनात् गुणाभावः।) दैत्यविशेषः। स च वातापेर्भ्राता। (स च सिंहिकासुतः। यथा, हरिवंशे। ३य अध्याये।

"सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः।९८।
तेषां बल्यश्च बलिनौ नभश्चैव तथाबलः।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा" ॥९९॥

तस्य विवृतिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने ९६ अध्यायः।

लोमश उवाच।

"इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन!।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः।४।
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः।
पुत्त्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्त्रं वासवसम्मितम्।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥६॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महासुरः।
मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥७॥
मेषरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात्।
संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥८॥
स आह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम्।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम्।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥१०॥
तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम्।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥११॥
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः।
वातापिः प्रहसन् राजन् निश्चक्राम विशाम्पते॥१२॥
एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु।
पितॄन् ददर्श गर्त्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥

ततः ९९ अध्याये इल्वलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम्॥

यथा,— लोमश उवाच।

"इल्वलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान्।
उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ।१।
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत् तदा।
सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ।२।
ततो राजर्षयः सर्व्वे विषण्णा गतचेतसः।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ।३।
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन्‌ऋषिसत्तमः।
विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरं ।४।
धुर्य्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः।
तं पर्य्यवेशयद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ।५।
अगस्त्य एव कृत्स्नन्तु वातापिं बुभुजे ततः।
भुक्तवत्यसुरोऽह्वानमकरोत्तस्य चेल्वलः ।६।
ततो वायुः प्रादुरभूत् अधस्तस्य महात्मनः।
शब्देन महता तात गर्ज्जन्निव यथा घनः ।७।
वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ।८।
तं प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ।९।
इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम्।
प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।१०।)

मत्स्यविशेषः। इति मेदिनी ॥

इल्वलाः, स्त्री, (इल+वलच्।) मृगशिरोनक्षत्रशिरो देशस्थिताः पञ्चताराः। इत्यमरः॥ (नित्यबहुवचनान्तोऽयम्।)

इव, इ, व्याप्तौ। (इदित्-भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) प्रीणने। इति कविकल्पद्रुमः॥ ऋस्वादिः। इ इन्वते। दन्त्यवकारपरत्वान्नानुस्वारः। प्रीणनं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

इव, व्य, सादृश्यम्। साम्यम्। इत्यमरः॥ (यथा, रघौ।१।१।

"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ" ॥)

(उत्प्रेक्षा। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

"मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"।)

ईषत्। वाक्यालङ्कारः। (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के। "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्"। एवार्थः। यथा, ऋग्वेदे १।१८४।३। "श्रिये पुषन्निषुकृतेव देवाः" "इवशब्द एवार्थे" इति भाष्यम्। अवधारणार्थः। यथा, शतपथब्राह्मणे क्षत्त्रेणेव तु ईश्वरा" "इवशब्दोऽवधारणार्थः इति भाष्यम्।)

इशीका, स्त्री, इषीका। गजचक्षुर्गोलकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

इष य सर्पणे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) ऋस्वादिः। य इष्यति। सर्पणं गतिः। इति दुर्गादासः॥

इष उ श वाञ्छे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) उ एषित्वा इष्ट्वा। वेमसहलुभेत्यादिसूत्रेणैवेट्सिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धस्तत्सूत्रे इषणाभीक्ष्ण्ये इष्य सर्पणे इत्येतयोरप्राप्तये विशेषणार्थः। न च पिबादिग्रहणवत्तत्र इच्छ इति ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीनमतस्यैव न्याय्यत्वात्। श इच्छती इच्छन्ती। अस्यैव इच्छादेशः। इच्छति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

इष ग आभीक्ष्ण्ये। पौनःपुन्येन करणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यादिं-परं-अकं-सेट्।) ग इष्णाति पण्डितः। पुण्यं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

इषः, पुं, (इष्यते गम्यतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति। इष+क।) आश्विनमासः। इत्यमरः॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे।४।३। "यच्छरदूर्ज्जश्च ओषधयः पच्यन्ते ते मे ऊर्जाविषश्चोर्ज्जश्च"। इषर्जौ शरत्"। इति सुश्रुतः॥)

इषिका, स्त्री, (इष्+क्वुनादिभ्यो वुन्।) इषीका। गजचक्षुर्गोलकः। तूलिका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति। इष+किरच्।) अग्निः। इत्युणादिकोषः॥ (गमनशीले, त्रि, यथा, ऋग्वेदे।७।३५।४। "शं न इषिरो अभिवातः"। "इषिरः गतिशीलः" इति भाष्यम्।)

इषीका, स्त्री, (ईष्यते इति। ईषेः कित् क्रस्वश्चेतीकन् ऋस्वश्च।) गजाक्षिकूटकः। हस्तिचक्षुर्गोलकः। इत्यमरः॥ तूलिका। इति रायमुकुटः। काशतृणं। इति हेमचन्द्रः॥ ("पताकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता"। "इषीकाञ्च यथा मुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत्। योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः"। इति च महाभारते।

"तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः"।

इति रघुः १२।२३"। इषीकास्त्रं काशास्त्रं "इषीका काशमुच्यते" इति हलायुधः। इति तट्टीका।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति। इष्+उ।) बाणः। इत्यमरः॥ ("उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले"। इति शाकुन्तले २ अङ्के।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्ते ऽस्मिन्। इषु+धा कि।) तूणः। इत्यमरः॥ ("धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्ये महेषुधी"। इति महाभारते ३।३९।)

इषुपुङ्खा, स्त्री, शरपुङ्खावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

इष्टं, क्ली, (इज्यते इष्यते वा यज इष वा+भावे क्त।) यज्ञादिकर्म्म। (यथा, हेमचन्द्रः।

"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम्।
आतिथ्यं वैश्यदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते" ॥)

यथेप्सितं। कामं। इत्यमरः॥ संस्कारः। इति मेदिनी ॥

इष्टं, त्रि, (इष्यते इज्यते वा यत् तत्। इष यज वा +कर्म्मणि क्त।) आशंसितम्। वाञ्छितम्। पूजितम्। प्रियं। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते।

"उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानस्त्रकोविदः"।

मनुः।४।२२९।

"तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्"।)

इष्टः, पुं, (इज्यते यः। यज्+क्त।) यज्ञः। इति मेदिनी॥ एरण्डवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (शमीशब्देऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम्॥)

इष्टका, } स्त्री, (इष+तकन्+टाप्।) मृदादि-
इष्टिका, } निर्म्माणार्थदग्धमृत्तिकाखण्डः। इति चितिव्यवहारे लीलावती। इट इति भाषा। तद्गृहगुणः।

"कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम्।
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम्"॥

इति चाणक्यम्॥*॥ तन्निर्म्मितस्थाने निषिद्धकर्म-

बंधो यथा। अत्रुलिखितौ। नेष्टकारचिते पितॄन् सन्तर्पयेत्। इति आह्निकतत्त्वम् ॥*॥ देवोद्देशकेष्ट-कामयज्ञदानफलं यथा। मठादिप्रतिष्ठातत्त्वे ॥
"मृण्मयात् कोटिगुणितं फलं स्यात् दारुभिः कृते।
कोटिकोटिगणं पुण्यफलं स्यादिष्टकामये ॥
द्विपरार्द्धगुणं पुण्यं शैलजे तु विदुर्बुधाः।
स्वर्णरजतयोः समं ज्ञेयं फलमाश्चर्यदरिद्रयोः" ॥
ाकापथं, क्ली, (इष्टं कापथं यस्य अधोवायुकर-त्वात्।) वीरणमूलम्। इत्यमरः ॥ (इष्टकाभि-र्निर्म्मितः पन्थाः।) इष्टकानिर्म्मितपथे, पुं ॥
गन्धं, क्ली, (इष्टो गन्धो यस्येति।) वालुका। इति मेदिनी ॥
गन्धः, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य।) सुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमरः ॥ (इष्टश्चासौ गन्धश्चेति वाक्ये। सौरभम्।)
ा, स्त्री, (इज्यतेऽनया। यज+क्त टाप्।) शमी-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
ापूर्त्तं, क्ली, (इष्टञ्च पूर्त्तञ्च द्वयोः समाहारः।) यज्ञखातादिकर्म्म। इति हेमचन्द्रः ॥ यथा।
"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते" ॥
इति मलमासतत्त्वधृतजातूकर्णः ॥ (यथा, मार्क-ण्डेयपुराणे १८।६।
"इष्टापूर्त्तविनाशाय तद्राज्यस्यौरधर्म्मिणः" ॥
तथा च महाभारते। ३। ३२। ३०।
"इष्टापूर्त्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्"।)
ार्थोद्युक्तः, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्युक्तः।) उत्सुकः। उत्साहयुक्तः। इत्यमरः ॥
ष्टिः, स्त्री, (इष्, यज् वा+क्तिन्।) अभिलाषः। (इति भाष्यकारेच्छा गतार्थत्वात्। इति पाणिनिः।) यागः। इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः।१०।४।
"आरेभिरे जितात्मानः पुत्त्रियामिष्टिमृत्विजः"।
"प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणां"।
इति मनुः।६।३८।) श्लोकसंग्रहः। इति मेदिनी ॥
ष्टकापथिकं, क्ली, लामज्जकतृणम्। इति राज-निर्घण्टः ॥
ष्टिपचः, पुं, (इष्टिं यज्ञं पचतीति। यद्वा, इष्टये स्वेच्छार्थं पचति यः। इष्टि+पच+अच्।) दनुजः। असुरः। इति शब्दरत्नावली ॥
ष्टिमुट्, [ष्] पुं, (इष्टिं यागं मुष्णाति। इष्टि+मुष्+क्विप्।) दैत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ः, स्त्री, (इष+तु।) इच्छा। इत्युणादिकोषः ॥
ः, पुं, (इच्छतीति इषियुधीति मक्।) कामदेवः। वसन्तकालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-वृत्तिः ॥ [कामः। इति हेमचन्द्रः ॥
ः, पुं, (इष्यतेऽनेन इति। इष्+क्सप्।) वसन्त-
ः, पुं, (इष्यतेऽसौ। इष्+वन्। निपातनात् गुणाभावः।) उपदेष्टा। इत्युणादिकोषः ॥
ासं, त्रि, (इषून् वाणान् अस्यतीति। इषु+अस्+घञ्।) इषुक्षेपकम्। इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज इति भाषा।

इष्वासः, पुं, (इषवो वाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन। इषु+अस्+करणे घञ्।) धनुः। इत्यमरः ॥
("महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः"।
इति रामायणे। १। १। १०। गीतायां १।४।
"अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि"।)
इह, व्य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम्।) अस्मिन्। एइ देशे एइ काले इत्यादि भाषा। इति व्या-करणम् ॥ (यथा, मनुः।३।१८१।
"यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्"।
"षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता"।
इति द्वितीयदेशे।)
इहामुत्रफलभोगविरागः, पुं, (इह अस्मिन् लोके स्रक्चन्दनादिजनितोऽमुत्रामुष्मिन् लोके अमृता-दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् वि-रागो नितरां विरतिः।) ऐहिकपारत्रिकविषय-भोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकारः। चतुर्थस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रय-त्वात् प्लुतश्च भवति।) (विस्तृतिस्तु ह्रस्वइकारे द्रष्टव्या।)
"ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लताकृतिम्।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम्। (वङ्गीयभाषायां।) तस्य लेखनप्रकारो यथा।
"ऊर्द्ध्वाधःकुञ्चिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः।
अधोगता कोणशीर्षा कुञ्चिता दक्षतः शुभा ॥
शीर्षाद्दक्षे कोणयुता कुञ्चितोर्द्ध्वगता पुनः।
चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥*॥ अस्य नामानि यथा,—
"ई स्त्रीमूर्त्तिर्म्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम्।
गोविन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रतिसंज्ञकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रहासश्च वाग्विशुद्धः परापरः।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी।
वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कीर्त्तिर्म्मोहनी कालकारिका।
कुचद्वन्द्वं तर्ज्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी" ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामचक्षुषि स्थानम्। यथा, मातृकान्यासधृत-मन्त्रे। "इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वाम-चक्षुषि।)
ई, ल, कान्तौ। गतौ। व्याप्तौ। क्षेपे। प्रजने। खादने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-अकं च-अनिट्।) कान्तिरिच्छा। प्रजनो गर्भ ग्रहणं इत्यर्थः। स एति गौः गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः।
"न हि तरणिरुदीते दिक् पराधीनवृत्तिः"।

इति गणकृता नित्यत्वादात्मनेपदं। धातुरयं कै-श्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥
ई, ङ य, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ य ईयते। इति दुर्गादासः ॥
ई, व्य विषादः। अनुकम्पा। इति मेदिनी ॥ क्रोधः। दुःखभावनं। प्रत्यक्षं। सन्निधिः। इति हेम-चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम्।)
ईः, पुं, कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ईः, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी। ङीप्।) लक्ष्मीः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥
ईख, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) दीर्घादिः। इ ईङ्खते। इति दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ। ईखति इति केचित्।)
ईक्ष ङ दर्शने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं प्रणिधानञ्च। ङ ईक्षते चन्द्रं लोकः। "न कामवृत्तिर्व्वचनीय-मीक्षते"। इति कालिदासः ॥ "निरीक्षिष्यामि याम्भुनीन् इति गणकृतानित्यत्वात्" इति रमानाथः ॥ "वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पचादित्वादन् ततो निरीक्ष इवाचरतीति क्वौ साध्यं" इति दुर्गादासः ॥
ईक्षणं, क्ली, (ईक्ष+भावे, ल्युट्।) दर्शनम्।
("कृतान्धा धनलोभान्धाः नोपकारेक्षणक्षमाः"। इति कथासरित्सागरे ॥) (ईक्ष्यतेऽनेनेति करणे ल्युट्।) चक्षुः। इत्यमरः ॥ ("अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणम्"। इति शाकुन्तले। २ अङ्के।
"श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत्"। इति विष्णुपुराणे।१।११।१५। निरूपणम्। पर्य्य-वेक्षणम्। यथा, मनुः ७।१४१।
'स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्येक्षणे नृणाम्"।)
ईक्षणिका, स्त्री, (ईक्षणेन हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभं जानाति या। ईक्षण+ठन्+टाप्।) दैवज्ञा। लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी। इत्य-मरः ॥ (पुं, दैवज्ञः। यथा, मनुः।९।२५८।
"मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह"।)
ईज, इ, कुत्से। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्-इदित्।) इ ईञ्जते। कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥
ईज, ङ, कुत्से। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्।) दीर्घादिः। ङ ईञ्जते ईजते। कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥
ईड, क, स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क ईडयति। इति दुर्गादासः ॥
ईड, ङ ल, स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) ल ङ ईट्टे। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, रामायणे। ३य काण्डे।
"गन्धर्व्वाः सुरसंघाश्च बहवश्च महर्षयः।
अन्तरीक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरीडिरे" ॥)
ईडा, स्त्री, (ईड+क+टाप्।) स्तुतिः। इति हला-युधः ॥ (प्रशंसा।)
ईडितः, त्रि, (ईड्यते स्म। ईड्+क्त।) स्तुतः। कृत-स्तवः। इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः।)

ईत, इ बन्धे। इ ईन्त्यते। इति दुर्गादासः॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्। तेन इन्ततीमि केचित्।)

ईतिः, स्त्री, (ईयतेऽनया। ई+क्तिन्।) डिम्बः। प्रवासः। इत्यमरो मेदिनी च॥ कृषेः षट्प्रकारोपद्रवविशेषः। यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः"॥
इति स्मृतिः॥ (कालहभेदः। न्टपतिरचितयुद्धम्।
"ईतयो व्याधयस्तन्द्रा दोषा क्रोधादयस्तथा।
उपद्रवाश्च वर्त्तन्ते आधयः क्षुद्भयं तथा"॥
इति महाभारते हनूमद्भीमसंवादे।३।१४९।३४।)

ईदृक्, [श्] त्रि, (इदम्+दृश्+क्विप्।) अयमिव दृश्यते। इति व्याकरणम्॥ इहार न्याय एइप्रकार इत्यादि भाषा।
("रत्नानीदृंशि भूयांसि न भवन्त्येव भूतले"।
इति कथासरित्सागरे।२५।१७६॥ तथा च किराते।२।२८॥
"इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः"।

ईदृक्षः, त्रि, (अयमिव दृश्यतेऽसावित्याद्यर्थे। इदम्+दृश्+क्स दृक्षे चेति ईश्।) ईदृशः। इति व्याकरणम्॥
("ईदृक्षराजकर्म्माणि भवेयुस्तदिदं वयम्"।
इति कथासरित्सागरे।)

ईदृशः, त्रि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम्+दृश्+कञ्।) ईदृक्। एतत्सदृशः। इति व्याकरणम्॥
("ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः"।
इति उत्तररामचरिते।)

ईर, कि गतौ। प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः। (वा, चुरा-परं-सकं-सेट्।) चुदि। कि ईरयति ईरति। चुदि प्रेरणे। इति दुर्गादासः॥

ईर, ङ ल, कम्पे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं कम्पार्थे, अकं-सेट्।) दीर्घादिः। ङ ल ईर्त्ते लता वायुना। इति दुर्गादासः॥

ईरिका, स्त्री, वृक्षविशेषः। यथा। ईरिकावणम्। इति णत्वप्रकरणे दुर्गादासः॥

ईरिणं, त्रि, (ऋ+इरन्।) शून्यं। ऊषरभूमिः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः।३।१४२॥
"यथेरिणे वीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्॥
तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्"॥
"ततस्तदीरिणं जातं समुद्रस्यावसर्पितः"।
इति महाभारते अनुशासनपर्व्वणि। चलनं।)

ईरितं, त्रि, (ईर+क्त।) क्षिप्तम्। इत्यमरः॥ प्रेरितम्। कम्पितम्। गतम्। कथितम्॥ ("इतीरिते वचसि वचस्विनामुना"। इति माघे।१७।१।
"तस्य वर्त्मे विभिद्यास्तु स वायो मत्सुतेरितः"।
इति, महाभारते।)

ईर्क्ष्यं, ईर्क्षे। (भ्वादिं-परं-अकं-सेट्।) पराभ्युदयासहिष्णुतायामिति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ दीर्घादिः। रेफयुक्तः। ईर्षा परादोषासहिष्णुत्वमिति केचित्। ईर्क्ष्यति खलः साधवे। मद्यान्त इत्येके। इति दुर्गादासः॥

ईर्म्मं, क्ली, (ईर+बाहुलकात् मक्।) व्रणः। इत्यमरः॥ (यथा, भट्टिकाव्ये।४।४४।
"व्रणयमिव व्रणोऽथ दक्षिणेर्म्मा"।)

ईर्य्या, स्त्री, (ईर+ण्यत्।) भिक्षुव्रतम्। इति जटाधरः॥

ईर्व्वारुः, पुं, स्त्री, (ईरं ऋणोतीति। ईर्+ऋ-बाहुलकात् उण्।) त्रुटिः। इति शब्दरत्नावली॥ फुटी इति भाषा।

ईर्षा, स्त्री, (ईर्ष्यणं। ईर्ष्य+घञ्। हलात्लोप इति यकारलोपः।) अक्षमा। इति शब्दमाला॥
("कथमीर्षां न कुरुषे सुग्रीवस्य समीपतः"।)
इति रामायणे॥४।२४।३७।)

ईर्षालुः, त्रि, (ईर्षा+आलुच्।) ईर्षाविशिष्टः। इति हलायुधः॥

ईर्ष्यं, ईर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-परं-अकं-सेट्।) दीर्घादिः। रेफयुक्तः। ईर्षे इति ईर्ष्यस्य घञि हलात्लोप इति यलोपे सिद्धम्। ईर्षा पराभ्युदयासहिष्णुत्वम्। परदोषासहिष्णुत्वमिति केचित्। ईर्ष्यति खलः साधवे। यदयान्तः इत्येके। इति दुर्गादासः॥

ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यणं। ईर्ष्य+अच्+टाप्।) परोत्कर्षासहिष्णुता। रीष इति भाषा। तत्पर्य्यायः॥ अक्षान्तिः २। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः।७।४८॥
("पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणाष्टकः"।
स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मानभेदः। यथा, शृङ्गारशतके॥
"वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया
समस्तभातैः खलु बन्धनं स्त्रियः"।)

ईर्ष्यालुः, त्रि, (ईर्ष्यां लाति। ईर्ष्या+ला+डु।) ईर्षाविशिष्टः। अक्षान्तियुक्तः। तत्पर्य्यायः। कुहनः२ इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, राजतरङ्गिणी।
"दिवसे सन्निधानेन पैशुनप्रेरणा यदि।
ईर्ष्यालुना स्वैरिणीव रक्षितुं यदि पार्थ्यते"।)

ईलिः, स्त्री, (ईर्य्यते इति। ईर+इन् रस्य लः।) क्षुद्रगदाकारहस्तदण्डः। इति भरतः॥ सोँटा इति ख्याता। करच्छुरीति ख्याते एकधारा इति ख्याते यवनास्त्रे वा। इति सारसुन्दरी॥

ईलिका, स्त्री, (ईलिरेव। ईलि+स्वार्थे कन् टाप्।) क्षुद्रगदाकारहस्तदण्डः। इति भरतः॥ सोँटा इति ख्याता। एकधारेलीति स्वामी। तत्पर्य्यायः। ईलिः २ ईली ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ करपालिका ६। इति शब्दरत्नावली॥

ईलितः, त्रि, (ईड+क्त। डस्य लः।) स्तुतः। इत्यमरः॥

ईली, स्त्री, (ईर+क। कृदिकारादिति पाक्षिको ङीष्।) क्षुद्रगदाकारहस्तदण्डः। तत्पर्य्यायः। करपालिका २। इत्यमरः॥

ईश, उ, ल, ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं अकं-सेट्।) दीर्घादिः। ऐश्वर्य्यमीश्वरीभावोऽधीनीकरणञ्च। उ ल ईष्टे धनी। मायानामीशिषेया च। अत्र कर्म्मणि षष्ठी। इति दुर्गादासः॥

ईशं, त्रि, (ईष्टे इति। ईश्+क।) ईश्वरं। (यथा कुमारे ३।६ "जगदीशो गिरीश्वरः"।) प्रभुः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (यथा, कुमारे ३।२४ "कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः"।)

ईशः, पुं, (ईष्टे इति। ईश+क।) महादेवः।
("शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्य्यङ्कबन्धं निविड़ं बिभेद"।
इति कुमारे ३।५९।) ईशानकोणाधिपतिः। इत्यमरः॥

ईशसखः, पुं, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसखिभ्यष्टच्।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः॥

ईशा, स्त्री, (ईश+क+टाप्।) लाङ्गलदण्डः। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च॥ (यथा महाभारते वनपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि २४०।३०।
"ईशामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्"।)
(ईशस्य महादेवस्य पत्नी। दुर्गा॥ ईशस्य प्रभोः पत्नी इति व्युत्पत्त्या स्वामिपत्नी। प्रभुस्त्री यथा, अथर्व्ववेदे ११।८।१७ "ईशा वशस्य या जाया"।)

ईशादण्डः, पुं, (ईशायाः लाङ्गलस्य दण्डः।) रथयुगयोः सन्धारणार्थो दण्डः। यथा,—
"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम"॥
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८।२॥

ईशादन्तः, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य।) वृहद्दन्तहस्ती। तत्पर्य्यायः। महादन्तः २। इति त्रिकाण्डशेषः। हस्तिदन्तः। इति शब्दरत्नावली॥

ईशानं, क्ली, (ईश+आनश्।) ज्योतिः। इति मेदिनी॥ (तद्विशिष्टे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।१७५।४।
"मुषाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशान ओजसा"।)

ईशानः, पुं, (ईष्टे। ईश्+ताच्छिल्यवयोवचनशक्तिषु चानश्।) महादेवः। इत्यमरः॥
("तस्मिन् मुहूर्त्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम्"॥
इति कुमारे ७।५६।
"तमेशानं समभ्यर्च्य निराशोपोषितो नरः"।
इति भारते।) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः। इति पुराणं॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे।४।८।
"हराय मृडाय शर्व्वाय शिवाय भवाय महादेवाय उग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय स्वाहा" इति। दूतमूर्त्तिधरः शिवः। स च धूम्रजटिलः। यथा, मार्कण्डेये।८८।२३।
"सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता।
दूतत्वं गच्छ भगवन् पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयो"
शिवाष्टमूर्त्त्यन्तर्गतसूर्य्यमूर्त्तिः। इति स्मृतिः॥ (परमेश्वरः। यथा, शुक्लयजुर्व्वेदे।
"सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम्।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं वृहत्"
तथा च महाभारते १।१।२२।
"आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्"।
साध्यापुत्रो देवताभेदः। यथा,—
"धर्म्माच्छ्रेयाद्भुवः कामः साध्या साध्यान् व्यजायत।
प्रसवं अवणश्चैव ईशानं सुरभिं तथा"।

इति भारते ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ानी, स्त्री, (ईश्वरस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ॥
शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्ता, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिन् + तल् ।) ईशित्वं । अणिमाद्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
ता, [ृ] त्रि, (ईष्टे इति । ईश् + तृच् ।) ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे । २ । ६५ ।
ईशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा" ।)
त्वं, क्ली, (ईशिनो भावः । ईशिन् + त्व ।) ईशिता । देवानामष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुक्तं ।
"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता" ॥)
प्रभुत्वम् । येन स्थावरादिसर्व्वभूतानि आज्ञाकारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
रं, त्रि, (ईश् + वरच् ।) आढ्यं ।
("दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम्" ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामि । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा महाभारते ।
"अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन ।
तत्सर्व्वं तव विस्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर" ॥
नियन्ता । प्रभुः ।
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां धर्म्मकोषस्य गुप्तये" ।
इति मनुः । १ । ९९ ॥)
रः, पुं, (ईष्टे इति । ईश् + वरच् । यद्वा, अश्नुते व्याप्नोतीति अश्धातोर्वरट् उपधाया ईत्वं च ।) शिवः । (यथा, कुमारे । ७ । ३१ ।
"तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण" ।
"अथेश्वरं देवगणाः सह सप्तर्षिभिर्विभुम्" ॥
वाग्भिः स्थितः स्तुवन् यावच्छिवे भावे शिवः स्थितः ।
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ॥
क्रोधाभिषक्तवान् देवमहं किं करवाणि ते" ।
"तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयाध्यायः ॥
"ततः श्रद्धा प्रजाः शैवं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च" ॥
इति सश्रुते कल्पस्थाने तृतीयाध्यायः ॥)
कन्दर्पः । इति मेदिनी ॥
"विशुद्धसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्यम्" ।
इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ईश्वरगुणाः । संख्यादिपञ्च बुद्धिः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दे द्रष्टव्यम् । ऐश्वर्य्यशाली । तत्पर्य्यायः । राष्ट्री १ अर्य्यः २ नियुत्वान् ३ इनइनः ४ । इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ॥ श्रीहरिः । यथा ।

ब्रह्मोवाच ।

"हरे कथय देवेश देवदेवश ईश्वर ।
को ध्येयः कश्च वै पूज्यः केर्देवैः स्तूयते परः" ॥
इत्यादि । श्रीहरिरुवाच ।

"शृणु रुद्र प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा च सुरैः सह ।
अहं हि देवो देवानां सर्व्वलोकेश्वरेश्वरः ॥
अहं ध्येयश्च पूज्यश्च स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
अहं प्रपूजितो रुद्र ददामि परमां गतिम्" ॥
इत्यादि च गारुडे २ अध्यायः ॥
(स्वनामख्यातो नृपतिभेदः । यथा, महाभारते ।
"मतिमांश्च मनुष्येन्द्रः ईश्वरश्चेति विश्रुतः" ।)
ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् । पुंयोगविवक्षाभावात् न ङीष् ।) दुर्गा ।
("विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः" ।
इति किराते । "ईश्वराया गौर्य्याः, स्थेशभासेत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न ङीष्"
इति तट्टीका ॥) लक्ष्मीः । सरस्वत्यादिशक्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईश् + वनिप् । वनोरचेति ङीप्रौ ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ॥
("त्वमीश्वरी देवि ! चराचराणाम्" । इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ ९१ । २ ।) लिङ्गिनीवृक्षः । वन्ध्याकर्कोटकीवृक्षः । नागजटाखता । नाकुलीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ईष उ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उञ्छ उद्धृतशस्यशेषापहरणं । ईषति धान्यं दीनः । इति दुर्गादासः ॥
ईष ङ दाने । (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट् ।) ईक्ष । हिंसने । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः । ङ ईषते । ईक्षो दर्शनं । इति दुर्गादासः ॥
ईषः, पुं, (इष् + क ।) इषः । आश्विनमासः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥ (स्वनामख्यातः उत्तममनोर्दशपुत्रमध्ये एकः पुत्रः । यथा,—
'औत्तमेयान् महाराज ! दशपुत्रान् मनोरमान्' ।१८
"ईष ऊर्ज्जस्तनूर्ज्जश्च मधुमाधव एवच ।
शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च" ॥ १९
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ॥)
ईषत् व्य, (ईषणमिति । ईष् + अत् ।) अल्पम् । किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥
("तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्प्रस्फुरिताधरं" ।
इति विष्णुपुराणे ॥ १।११।१२ ।
"ईषत् सहासममलं परिपूर्णचन्द्र-
विम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तं" ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, शक्रादिमाहात्म्यम् ॥
"हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्" ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ॥)
ईषत्करः, पुं, (ईषत् + कृ + खल् ।) अत्यल्पः । तत्पर्य्यायः । लेशः २ उपपदं ३ गन्धः ४ अनुबन्धः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । ईषत्क्रियमाणं वस्तु । इति व्याकरणं ॥
ईषत्पाण्डु, पुं, (ईषत् पाण्डुः ।) धूसरवर्णः । इत्यमरः ॥
ईषदुष्णं, त्रि, (ईषच्च तदुष्णञ्चेति ।) अल्पतप्तं । तत्पर्य्यायः । कोष्णं २ कवोष्णं ३ कदुष्णं ४ मन्दोष्णं ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ईषद्रक्तः, पुं, (ईषत् रक्तः ।) अल्पलोहितवर्णः ।
तत्पर्य्यायः । अव्यक्तरागः २ अरुणः ३ । इत्यमरः ॥
ईषा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्यमरः ॥ लाङ्गलेर ईष् इति भाषा ॥ (ऋग्वेदे ।
"हिरण्मयी वां रभिरीषा अक्षो" ।
रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३५ ।
३ । "रथः एकेषः" ।
"ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्" ।
इति महाभारते । वनपर्व्वणि २४० ।३० । ईशेति क्वचित् पाठः ॥)
ईषादन्तः, पुं, (ईषेव दन्तो यस्य ।) दीर्घदन्तहस्ती ।
तत्पर्य्यायः । उदग्रदन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
("ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावृतान्'
ईषादन्ता महाकायाः सर्व्वे चाष्टकरेणवः" ॥
इति च भारते ॥)
ईषिका, स्त्री, (ईष + किकन् ।) हस्तिचक्षुर्गोलकः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तूलिका । इत्यमरः ॥ अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमन्त्र्य शरैषीकामीषिकास्त्रेण वीर्य्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय ससर्ज पुरुषर्षभ" ! ॥
इति रामायणं ॥
ईषिरः, पुं, (ईष + किरच् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकन् । औणादिकप्रत्ययोऽयम् । पर्परीकादित्वात् साधुः ।) तूलिका । वीरणादिशलाका इत्यन्ये । आवर्त्तितमनावर्त्तितं वा सुवर्णं ज्ञातुं यन्निःक्षिप्यते तदित्यन्ये । आवर्त्तितसुवर्णं द्रवाकारं यत्र निःक्षिप्यते तदिति केचित् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ईष्मः, पुं, (ईष + मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
ईह उ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीर्घादिरकर्म्मकः । उ ।
"ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा
क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम्" ।
इति भट्टिः । १ । ११ ॥
सकर्म्मकोऽपि । "ग्रामं ग्रमादपि नेहते" । इति जयदेवः ॥ "सर्व्वः स्वार्थं समीहते" इति माघः ।
२।६५ ॥ इति दुर्गादासः ॥
ईहा, स्त्री, (ईह + अ + टाप् ।) चेष्टा । उद्यमः ।
("इच्छया जायते काम ईहयार्थो विवर्द्धते ।
श्रद्धया वर्द्धते धर्म्मस्तेषां फलमिदं त्रिधा" ॥
इति रामायणे ॥ ३ काण्डे । तथा च मनुः २।२७ ।
"राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे" ।
"वैश्यस्य बहुलक्ष्यादिचेष्टार्थिनः" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) वाञ्छा । इच्छा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("धर्म्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम्" ॥
इति महाभारते । १ । २ । ४८ ॥)
ईहामृगः, पुं, (ईहाप्रधानो मृगो वृकः ।) कुक्कुरप्रमाणहरिणभक्षकपिङ्गलवर्णजन्तुविशेषः । इति भरतः ॥ नेकड़े वाघ इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । कोकः २ वृकः ३ । इत्यमरः ॥

("पुलहस्य सुता राजन् शुभलाश्च प्रकीर्त्तिताः ।
किम्पुरुषा यथा याश्च यच्चा ईहामृगास्तथा" ॥
इति महाभारते । आदिपर्व्वणि ॥) (नायको मृग-
वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छत्यत्र इति ।)
नाटकरूपकभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
"ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्कः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहनं तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्त्या अपि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तयेत् ॥
महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे" ॥
"मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता
दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते
वाञ्छतीति ईहामृगः । यथा—कुसुमशेखर-
विजयादि" ॥)

ईहावृकः, पुं, (ईहाप्रधानो वृकः ।) ईहामृगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणं ओष्ठः ।
(यथा, शिक्षायाम् ।
"अवर्णा वचाविसुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू" ।
तथा च मुग्धबोधे ।
"उवर्यं पपवभमवा वो औष्ठाः" ।)
स च ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति । (एवं त्रिधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवसङ्ख्याकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अष्टा-
दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
"उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्व्वर्गप्रदायकम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधो मध्यतः कुब्जा रेखा वामगता शुभा ।
तिष्ठन्ति वायुवह्नीन्द्राः शक्तिर्माया परा स्मृता" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामान्तराणि यथा,—
"उः शङ्करो वर्त्तुलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दक्षकर्णः षडवक्त्रो मोहनः शिवः ॥
उग्रः प्रभुर्धृतिर्विष्णुर्विश्वकर्म्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नश्चटिका पुष्टिः पञ्चमी वह्निवासिनी ॥
कामघ्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्त्र्यपि ।
उद्दंशः कुटिला श्रोत्रं पादशोषो हरो हरः" ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे

"उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वामकर्णे" ।)
उ, ङ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-
अकं-अनिट् ।) ङ अवते गौः । इति दुर्गादासः ॥
उ, व्य, (उ शब्दे + क्विप् + तुक् न ।) सम्बोधनम् ।
रोषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदपूरणं ।
पादपूरणं । इति मेदिनी ॥ प्रश्नः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उञ् इति ख्यातं ॥
("उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" ॥
इति कुमारे । १ । २६ ॥)
उः, पुं, (अवति विश्वमयत्वात् सर्व्वं व्याप्नोतीति ।
अव् + ड ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः" ॥
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
उकनाहः, पुं, पीतरक्तवर्णाश्वः । स एव क्वचित्
कृष्णरक्तच्छविः । इति हेमचन्द्रः ॥
उक्तं, क्ली, (वच् + क्त ।) एकाक्षरछन्दः । इति
मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥
उक्तः, त्रि, (उच्यते यः । वच् + कर्म्मणि क्त ।) कथितः ।
तत्पर्य्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ अभिहितः ६ लपितः ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ निगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११
भणितः १२ लडितः १३ रपितः १४ रठितः १५
भटितः १६ रटितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८६ । ९ ।
"इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचनः" ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
"इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ" ॥)
उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्-
पर्य्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचनं
५ वचः ६ । इत्यमरः ॥ ("अतिसंक्षिप्तचिरन्तनो-
क्तिभिः" । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
"एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" ॥)
उक्थं, क्ली, (वच् + थक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
"विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति" ॥
स्तोत्रम् । यथा,
"अथ योऽसावन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्
तत्साम तदुक्थं तत् उक्थं तद्ब्रह्म" । इति
छान्दोग्ये उपनिषदि ॥)
उक्थशाः [स्] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोऽपिन्नित्यत्र श्वेत-
वहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं
भावि तत्र डस् । अन्यत्र विच् ।) यजमानः ।
इति व्याकरणं ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १९ । ९ ।
"नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था" ।)
उक्था, स्त्री, (वच् + थक् + टाप् ।) छन्दोविशेषः ।
एकाक्षरचरणयुक्ता । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व्व-
गुरुः । यथा श्रीस्ते सास्तां । इति छन्दोमञ्जरी ।
ङुः २ सर्व्वलघुः । यथा । उरवतु । इति छन्दो-
ग्रन्थः ॥

उख ऋषि । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति
कल्पद्रुमः ॥ ऊखति द्वयं मेघः । सट् मेघः ।
दुर्गादासः ॥ ("उखाच्छत्वप्रतिमाः स्त मार्ग्
इति भट्टिकाव्ये । ३ । ५ ॥)
उखः त्रि, (उख + अच् ।) सिक्तः । धौतः ।
उखतरः, पुं, (उखन् + तरप् ।) महावृषः । इति
हेमचन्द्रः ॥
उखा, [न्] पुं, (उख + कनिन् ।) वृषः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७२ । ६ । "उक्ष्णा मिमाति प्रति
यन्ति धेनवः" । तथा च कुमारे ७ । ७० ।
"तमातपक्लान्तमनातपत्रम्
आरुह्य शुम्भं धिषितमारोहतुः" ॥)
ऋषभौषधिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
उख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी ॥ ओखति । इति दुर्गादासः ।
उख, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादिं
-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उङ्खति । इति
दुर्गादासः ॥
उखर्व्वलः, पुं, तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । उलपः
भूरिपत्रः ३ सुतृणः ४ तृणोत्तमः ५ । अस्य गुणाः
बलदातृत्वं । रुचिकारित्वं । पशूनां सर्व्वदा हित-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
उखा, स्त्री, (उख + क + टाप् ।) स्थाली । इत्य-
मरः ॥ हाँड़ि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
"इद्धः स्वतेजसा वह्निरुखागतमिवोदकम्" ।)
उख्यं, त्रि, (उखायां संस्कृतं । उखा + यत् ।) स्थाली-
पक्वमांसादि । तत्पर्य्यायः । पैठरः ३ । इत्यमरः ॥
("शूल्यमुख्यञ्च सोमवान्" । इति भट्टिः ॥
उखायां भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । ४ । १४
"उख्यान् (अग्नीन्) हस्तेषु बिभ्रतः" ॥)
उग्रं, त्रि, (उच्यति क्रुधा समवैति । उच समवाये
+ ऋजेन्द्रेत्यादिना रक्, गश्चान्तादेशः ।) रौद्रं ।
उत्कटं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
("लोकेषु प्रथितं चोग्रं तपस्तस्य भविष्यति" ।
इति रामायणे ॥
"तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्" ।
इति मनुः । १२ । ७५ । यस्यादिधारी । दारुणकर्म्म ।
यथा मनुः ४ । २१२ ।
"उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्दशम्" ।
उग्रं, क्ली, वत्सनाभनामविषं । इति राजनिर्घण्टः ॥
उग्रः, पुं, (उच + रक् । गश्चान्तादेशः ।) महादेवः ।
वायुमूर्त्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,
महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ ।
"उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः" ।)
नृपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ४७ ।
क्षत्रियात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ।
आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० ।
"क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते" ॥)
अस्य कर्म्म बिलवासिनां बधादिबन्धनम् ।
तथाच मनुः । १० । ४९ ।
"क्षत्रोग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोबधबन्धनम्" ।

नक्षत्रगणविशेषः । स च पूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढ़ापूर्व्वभाद्रपदमघाभरण्यात्मकः । इति ज्योतिषं ग्रोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरलदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वत्सः । उग्रोदेवः । स्वनामख्यातो दानवविशेषः । यथा हरिवंशे ।
"वेगवान् केतुमानुग्रः सोग्रव्यग्रो महासुरः" ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु एकः । यथा, धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारते ।
"उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः" ॥
नरेन्द्रादित्याख्यस्य काश्मीरराजस्य स्वनामख्यातो गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
"दिव्यानुग्रहभागुग्राभिधो यस्य गुरुर्व्यधात्" ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४९ । ५९ ॥
स्त्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकायां । ६० अध्यायः ।
"महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च" ॥)

ग्रकाण्डः, पुं, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ करेला इति भाषा । कारवेल्लशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।)

ग्रगन्धं, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रगन्धः, पुं, (उग्रस्तीव्रः गन्धो यस्मिन् ।) लशुनः । कट्फलः । अर्ज्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटगन्धयुक्ते त्रि ॥ (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्यायः ।
"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत्स्यात्तथा तथा" ॥)

ग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा । वचा । छिक्किकौषधी । इति मेदिनी ॥ अजगन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("वचा, यमानी च" । इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे अनेकार्थनामवर्गः ॥)

ग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवीभेदः । यथा महिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
"उग्रचण्डेति यां मूर्त्तिं भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यया मूर्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥
एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलग्नो महां भवान् ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिकल्पे उग्रचण्डामूर्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयकल्पे तु भवान् भद्रकाल्या मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहानुगम्" ।
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
"उग्रचण्डा तु या मूर्त्तिरष्टादशभुजाऽभवत् ।
सा नवम्यां पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह" ॥ * ॥
अनया मूर्त्या दक्षयज्ञभङ्गः कृतः । यथा,—
"आषाढ़स्य तु पूर्णायां यज्ञं द्वादशवार्षिकम् ।
दक्षः कर्त्तुं समारेभे कृताः सर्व्वे दिवौकसः ॥
ततोऽहं न वृतस्तेन दक्षेण समहात्मना ।
कपालीति सती चापि तज्जायेति च नो वृता ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्राणांस्तत्याज सा सती ।
ततस्तेषा सती चापि यज्ञमूर्त्तिस्तदाभवत् ॥
ततः प्रवृत्ते यज्ञे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्यां कृष्णपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्त्तिकम् ॥
योगनिद्रा महामाया योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमथाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणैः सर्व्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं बभञ्ज सा देवी महायज्ञं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवौकसः ।
पूजयाञ्चक्रुरतुलां देवीं पूर्व्वोदितेन वै ॥
पूर्व्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवौकसः ।
कृत्वैव परमामापुर्निर्वृतिं दुःखहानये ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्य्यं देव्याः प्रपूजनम् ।
विभूतिमतुलां प्राप्तुं चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ।
परत्र च महामायावलिर्भूत्वा स जायते ॥
अष्टम्यां रुधिरैर्म्मांसैर्म्महामांसैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्व्वलिभिर्भोजनैः शिवां" ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
"भद्रकालीमुग्रचण्डां महामायां महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्व्वासां पूजने परिकीर्त्तितम् ।
तन्त्रं यथोग्रचण्डायाः पृथक् त्वं शृणु भैरव ॥
आद्यद्वयं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपान्तमन्तरे ।
वह्निनान्तस्वरेणेन्दुविन्दुभ्यां तन्त्रमीरकम्" ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५९ । ६० अध्यायौ ॥

उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् भक्तान् त्राति तारयति वा या ॥ उग्र+तॄ+णिच्+अच्+टाप् । यथा, निरुक्तौ ।
"उग्रादपि भयात् त्राति यस्मात् भक्तान् सदाम्बिका" ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि यथा,—
"सर्व्वेषामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं शुम्भो निशुम्भश्च दिक्पालत्वं तथा गतौ ॥
सर्व्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः ।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्वधायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा ।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूद्गौरी क्षणादपि ॥
कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उग्रादपि भयात्त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका ।
एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्त्रमेव च" ॥ * ॥
"एषैवैकजटाख्यातिर्यस्मात्तस्या जटाधिका ।
शृणु त्वं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।
चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं तथः ।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमालां धरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः" ॥ * ॥
"एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ॥
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्" ।
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
"ब्रह्मशैलस्य पूर्व्वस्यां भूमिपीठे व्यवस्थिता ।
"चारुनिम्नं शुभावर्त्तं कामाख्यानाभिमण्डलम् ॥
यत्रोग्रतारारूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितव्या शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु वीजं पूर्व्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं शृणु नरश्रेष्ठ येन ध्येया सदाशिवा ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृशाङ्गी तु दक्षे कर्त्तृकखर्परौ ॥
खड्गं चेन्दीवरं वामे शीर्षे त्वेकजटां पुनः ।
वामपादं शवस्योर्व्वोर्निधायोत्थाय दक्षिणम् ॥
शवस्य हृदये न्यस्य साट्टहासं प्रकुर्व्वती ।
नागहारशिरोमालाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मण्डलं चास्या ॐकारमध्यवीजकम् ।
द्वारे नानायोगिनीनां नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्दूल तत्प्रोक्तं वान्यगोचरे" ।
इति कालिकापुराणे कामाख्याकल्पनिर्णये ८१ अध्यायः ॥ * ॥ सा च वशिष्ठशापात् वामा भूता । यथा,—
और्व्व उवाच ।
"एतद्विष्णोर्व्वचः श्रुत्वा विधिना सहितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वचः साध्यसाधने ॥
विसृज्य तान् ब्रह्मविष्णुयमान् वृषभवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्व्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गणांश्च प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वञ्चाप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणाः कामरूपाद्देवीचाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सार्य्यमाने लोके तु चतुर्व्वर्णैर्द्विजातिभिः ।
सन्ध्याचलो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीप्सया ।
गणैः सह कृतः प्राह शापं कुर्व्वन् सुदारुणम् ।
यस्मादहं धृतं धामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्त्वं वाम्यभावेन पूज्या भव समन्विका ।
भर्त्स्यन्ति म्लेच्छवत् यस्माद्गणास्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु म्लेच्छास्तस्माद्द भवन्ना कामरूपके ॥

महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसारयितुमुद्यतः।
तपोवनं मुनिं दान्तं म्लेच्छवदेदपारगम्॥
तस्मात् म्लेच्छप्रियो भूयात् शङ्करस्त्वस्थिभस्मधृक्।
एतत्तु कामरूपाख्यं म्लेच्छैर्गुप्तं भवद्गृहम्॥
स्वयं विष्णुर्न्नायाति यावत् कालमिदं पुनः।
विरलाश्चागमाः सन्तु यत्र तत्प्रतिपादकाः॥
विरलं यस्तु जानाति कामरूपागमं बुधः।
स एव प्राप्तकालेऽपि पूर्णं फलमवाप्स्यति॥
एवमुक्त्वा वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत।
ते गणाः म्लेच्छतां याताः कामरूपे सुरालये॥
वामाऽभूदुग्रतारापि शम्भुर्म्लेच्छरतोऽभवत्"।
इति च कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

उग्रत्वं, क्ली, (उग्रस्य भावः। उग्र+त्व।) उग्रता। उत्कटता। तत्पर्य्यायः। चण्डता २। इति हेमचन्द्रः॥

उग्रधन्वा, [न्] पुं, (उग्रं धनुर्यस्य। धनुषश्चेत्यनङ।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥ ("स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा सायुध इन्द्रो गणेन। संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्द्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता"। इति ऋग्वेदे। १०।१०३।३॥ शिवः। उग्रधनुर्विशिष्टे, त्रि॥)

उग्रनासिकः, त्रि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य।) दीर्घनासिकाविशिष्टः। इति हेमचन्द्रः॥

उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मस्तकं वासस्थानत्वेन यस्याः।) गङ्गा। इति शब्दरत्नावली॥

उग्रसेनः, पुं, (उग्रा सेना यस्य।) मथुरादेशस्य राजविशेषः। स च आहुकपुत्त्रः। कंसराजपिता च। परीक्षित्पुत्त्रः। इति श्रीभागवतम्॥ (तथा महाभारतेऽपि "जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्त्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च" इति। तथा च तत्रैव १।६५।४२।
"भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णा वरुणस्तथा"॥)

उग्रसेनजः, पुं, (उग्रसेनात् जायते इति। उग्रसेन+जन+ड।) कंसनामासुरराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उग्रा, स्त्री, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते या। उच समवाये+ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिना रन् गत्वान्तादेशः। ततष्टाप्।) यवानी। वचा। इति राजनिर्घण्टः॥ ("दन्तपाले हितं श्रेष्ठं तिलोग्राचर्व्वणं सदा"। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे।) छिक्कनौषधी। इति हेमचन्द्रः॥ उग्रजातिस्त्री। (यथा मनुः १०।१९।
"क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते"॥) धन्याकम्। इति रत्नमाला॥ प्रखरा नारी॥

उङ्कुणः, पुं, उत्कुणः। इति शब्दमाला॥ उकुन् इति भाषा।

उच, इ र य समवायने। मिश्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) क्तादिः। इ र श्रोचत् श्रौचित्। अस्मात् पुरादित्वात् नित्यं उ इत्यन्ये। य उच्यते केशः स्नानात्। इति दुर्गादासः॥

उचितं, त्रि, (वच+"वचिवचिकुचिकुडिभ्यः कितच्" इति कितच् प्रत्ययः।) विदितम्। न्यस्तम्। परिमितम्। युक्तम्। इति हेमचन्द्रः॥ ग्राह्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

उच्चं, त्रि, (उच्चिनोतीति। चिञ् चित्यां अन्येभ्योऽपि इति डः। उच्चैरस्मत्ति अच वा। अर्श आद्यच्, अव्ययानामिति टिलोपः।) उपरि। उँचु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रांशु २ उन्नतम् ३ उदग्रम् ४ उच्छ्रितम् ५ तुङ्गम् ६। इत्यमरः॥ उत्तुङ्गं ७। इति तट्टीका॥ (यथा, रघुः ३।१३।
"ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैः,
असूर्य्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्"।)
(ज्योतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम्। यथा,
"अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीराः
झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः।
दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशै-
स्त्रिणवकविंशतिभिश्च तेऽप्यनीचाः"॥
सूर्य्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशाः यथाक्रमं उच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति॥)

उच्चैः, [स्] अ, (उच्चैस्+अव्ययसर्व्वनाम्नां इति प्रागिवीयेषु अर्थेषु टेः प्रागकच्।) उच्चैः। अतिशयोच्चम्। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा विष्णुपुराणम्।
"वशिष्ठाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्व्वद्भिरुच्चकैः"।
उन्नतम्। यथा माघे १।१२।
"गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-
र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः"॥)

उच्चटा, स्त्री, (उत्+चट्+अच्+टाप्।) गुञ्जा। भूम्यामलकी।
("उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते।
शतावर्य्युच्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना"॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६।)
नागरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ दम्भः। चर्य्या। लशुनप्रभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ तृणविशेषः। निर्व्विषी इति ख्याता। चँचुया इति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः। तत्पर्य्यायः। चूडाला २ चक्रला ३। इत्यमरः॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५ सुक्रला ६ उत्तानकः ७। इति रत्नमाला॥

उच्चण्डः, त्रि, (उत् चण्डतीति। चडि कोपे+अच्।) त्वरान्वितः। अविलम्बितः। इत्यमरः॥

उच्चतरुः, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरुः।) नारिकेलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

उच्चतालं, क्ली, (उच्चः ततया प्रचण्डस्तालो यत्र।) पानगोष्ठ्यां नृत्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्व्वदेवमहत्त्वात् श्रेष्ठः देवः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उच्चन्द्रः, पुं, (उत् स्वल्पं अवशिष्टश्चन्द्रो यस्मिन्।) रात्रिशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

उच्चयः, पुं, (उत्+चि+अच्।) परिधानवस्त्रग्रन्थिः। तत्पर्य्यायः। नीवी २॥ इति हेमचन्द्रः॥ (पुष्पादीनामुत्तोलनम्। यथा, रघुः १०।४४।
"करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम्"।
"पुष्पोच्चयं नाटयति" इति शाकुन्तले १माङ्के।) राशिः। समष्टिः। यथा,—
"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः"। रघुः।२।५१।
"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः"। इति साहित्यदर्पणे। २। १॥)

उच्चलं, क्ली, (उच्चलतीति। उत्+चल्+अच्।) मनः। इति हेमचन्द्रः॥

उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चमुन्नतं ललाटं यस्याः।) उन्नतललाटवती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उच्चाटनं, क्ली, (उत्+चट्+णिच्+ल्युट्।) उत्खातम्। उचाटन इति भाषा। षट्कर्म्मान्तर्गताभिचारकर्म्मविशेषः। अस्य देवता दुर्गा। तिथिः कृष्णा चतुर्द्दशी अष्टमी च। वारः शनिः। जपमाला साध्यस्य केशसूत्रग्रथिततुरङ्गदशनोद्भवा। फलम्। उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशनं परकीर्त्तितम्। इति शारदातन्त्रम्॥

उच्चारः, पुं, (उच्चार्य्यते परित्यज्यते इति। उत्+चर+णिच्+घञ्।) विष्ठा। इत्यमरः॥
("मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः"। इति मनुः।४।५०।)
"यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः"।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः। उच्चारणम्॥

उच्चारणं क्ली, (उत्+चर+णिच्+ल्युट्।) कथनम्। वाङ्निष्पत्तिकारणम्॥ यथा। "इत् स्वराः उच्चारणार्थः"। इति मुग्धबोधव्याकरणे, तत्संज्ञा २। अपिच।
"कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुबन्धतः"।
इति कविकल्पद्रुमः॥

उच्चावचः, त्रि, (उदक् च अवाक् च। मयूरव्यंसकादित्वात् साधुः।) अनेकप्रकारः। तत्पर्य्यायः। नैकभेदः २। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः १।३८।
("उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च"।
"उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः"।
इति च मनुः ६। ७३॥)

उच्चिङ्गटः, पुं, कर्कटमत्स्यः। कोपनपुरुषः। इति मेदिनी॥

उच्चूलः, पुं, (उद्गता चूडा यस्य। डस्य लत्वम्।) ध्वजोर्द्ध्वमुखकूर्च्चः। इति हेमचन्द्रः॥ निशानेर पाव इति भाषा। अस्य पट्टुका अवचूलः॥

उच्चैः, [स्] अ, (उच्चीयते इति। उत्+चि+डैस्।) उच्चम्। महत्। इत्यमरः॥ (यथा, कुमारे ६।४०।
"उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च"।
"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः"।
इति रघुः २।५१। यथा, माघः ९।५१।
"चकितया हेलया मादमूर्च्छैस्तैर्विहितम्"॥)

उच्चैःश्रवाः [स्] पुं, (उच्चैः श्रवो यशो यस्य। यद्वा उच्चैः श्रवसी यस्य। यद्वा उच्चैः शृणोतीति उच्चैः

जु+खच् ।) इन्द्रघोटकः । इत्यमरः ॥ स तु तवर्णः समुद्रमथनोत्थितः । इति श्रीभागवतम् ॥

"उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन ह्यरत्नमहारि च" ॥

ति कुमारे । २ । ४७ ॥)

घुष्टं, क्ली, (उच्चैर्घुष्यते स्म । घुष + क्त ।) घोषणा । त्यमरः ॥

, इ श उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-दिं-परं-सकं-सेट् ।) क्रमादिः । इ उञ्छति । श न्छती उञ्छन्ती । उञ्छ उद्धृतशस्यस्य शेषापचयम् । (यथा, हलायुधः ।

सुलभं शस्यमुञ्छन्ति यद्देशे व्रतिनो द्विजाः" ।

ञ्छः स्फोटनमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

; इ श बन्धे । समापने अतिक्रमे । वर्जने । इति विकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) इ उच्छः । उच्छती उच्छन्ती । चत्वारोऽर्थाः । समापने । अक०) उच्छति रात्रिः । "भरण्यां व्युष्टायामुषसि नयामास तनयम्" । व्युष्टायां समाप्तायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

न्नं, त्रि, (उत् + छिद + क्त ।) नष्टम् । इति श्रीभगवद्गीता ॥

ादनं, क्ली, (उत् + छद + णिच् + ल्युट् ।) उत्सादनम् । उद्वर्त्तनम् । गन्धद्रव्यद्वारा शरीरनिर्मलीकरणम् ॥ इत्यमरटीका ॥

"यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च" ।

इति रामायणे । २ । १११ । १० ॥)

छिलीन्ध्र, क्ली, (उत्थितं शिलीन्ध्रम् ।) छत्त्रिका । इति श्रीभागवतम् ॥ कोड़क छाता इति भाषा) ("उद्गतशिलीन्ध्रे, त्रि, "कर्त्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्याम्" ॥ इति मेघदूते । पूर्व्वमेघे । १८ ॥)

च्छिष्टं, त्रि, (उत् शिष्यते यत् । उत् + शिष + क्त ॥) भुक्तावशिष्टम् । इति पुराणम् ॥ एँटो इति भाषा । तद्भोजनप्रायश्चित्तं यथा (प्रायश्चित्ततत्त्वे चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे ।) विष्णुः ।

"आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने च वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्" इति । एवं उच्छिष्टे यः पराक उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्राक्तनशूद्रापदादिविषये बोध्यः । विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तेः । तथाचाङ्गिराः ।

"चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति" ॥

यत्तु मिताक्षरायामापस्तम्बः ।

"अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धन्तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः" ॥

चान्द्रं चान्द्रायणम् । कृच्छ्रं प्राजापत्यम् । एतच्च ब्राह्मणस्य सकृद्भोजनविषयं बलात्कारानुसारेऽप्येतरताम्बूलाद्युच्छिष्टपरञ्च । तथाभ्यासे आपस्तम्बेन उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् । अङ्गिरसा अन्त्यावसायिनामित्यादि प्राक्तनवचने सामान्यतःकामकृतविधानात् अनुच्छिष्टेऽपि तथात्वादेव सर्व्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे वैगुण्यं बोध्यम् । प्रायश्चित्तविवेके संवर्त्तवचनेऽप्येवम् । चण्डालवि-शौचापदि चैवम्" ॥*॥ "सर्व्वोच्छिष्टे तु व्रतद्वैगुण्यं आपदनामयुक्तोत्तरिते मासधावकव्रतं तदशक्तौ धेनुद्वयं षट्कार्षापणा वा देयाः । तथोच्छिष्टाशे पराक इति । अभ्यासभेदे त्वावृत्तिकल्पनीया" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । (तत्रैव उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।) आपस्तम्बः ।

"भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा ।

प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम् ॥

गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ।

त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।

अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा" ॥

प्राजापत्यं स्नाने अर्द्धोच्छिष्टो येनाद्यग्रास आस्ये निक्षिप्तः न तु निगीर्णः । दक्षः ।

"पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।

संस्पर्शं यदि गच्छेत् शवोदक्यान्त्यजैः सह ॥

दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम् ।"

दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥

काश्यपः ।

श्वसूकरान्त्यचाण्डालमद्यभाण्डरजस्वलाः ।

यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

एतद्ज्ञानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयं ॥ ब्रह्मपुराणे ।

"उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥

उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः !

उभौ स्नानं प्रकुर्व्वतं सद्य एव समाहितौ" ॥

अनुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे उच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ त्यक्तं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे २।३१।११ । "कृतोच्छिष्टमिदम्" । इति । अनाचान्तो भक्तकः । यथा मनुः २ । ५६ । "नचैवात्यशनं कुर्य्यात् नचोच्छिष्टः क्वचित् व्रजेत्" ।

उच्छिष्टभोजनः, पुं, (उच्छिष्टं देवनैवेद्यावशिष्टं भोजनं यस्य ।) देवनैवेद्यबलिभोजनकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्छिष्टमोदनं, क्ली, सिक्थम् । इति राजनिर्घण्टः । मोम इति भाषा ॥

उच्छीर्षकं, क्ली, (उत् ऊर्द्ध्वस्थापितं शीर्षं मस्तकं येन । बहुव्रीह्यर्थे कन् ।) उपधानम् । इति हलायुधः । वालिश इति भाषा ।

उच्छूनं, त्रि, (उत् + श्वि + क्त । ओदितश्चेति तस्य नः । यजादित्वात् सम्प्रसारणे पूर्व्वरूपे च हल इति दीर्घः ।) स्फीतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च प्राचीनाः ।

"कामिन्याः कियदुच्छूनमुरः प्रेयान् समीक्षते ।

नव्यं शालिमिवोत्पन्नमतिदीनः कृषीवलः" ॥

(स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनकथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।

इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)

उच्छृङ्खलं, त्रि, (उद्गतं शृङ्खलं निगडं यस्य ।) शृङ्खलारहितं । तत्पर्य्यायः । अवाधं २ उद्दाम ३ अनियन्त्रितं ४ अनर्गलं ५ निरङ्कुशं ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशः १ । ८०।

("अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यत् शास्त्रनियन्त्रितम्" ॥

"सम्मूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिस्वनः" ।

इति माघः । १२ । १३ ॥)

उच्छ्रयः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) पर्व्वतदन्तादेरुच्चता । तत्पर्य्यायः । उच्छ्रायः २ उत्सेधः ३ । इत्यमरः ॥ ("प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड्बैल्वाः खादिरास्तथा षट्" । इति रामायणे ॥)

उच्छ्रायः, पुं, (उत् + श्रि + घञ् ।) उच्छ्रयः । उच्चता । इत्यमरः ॥ (यथा, चाणक्ये ।

"प्रज्ञाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च" ।

"शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं" ॥

इति मेघदूते । ६० ॥)

उच्छ्रितं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) संजातं । समुन्नतं । उच्चं । प्रवृद्धं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १३ । दानधर्म्मकथने । ८१ । २६ । "सर्व्वमयैर्भान्ति शृङ्गैश्चाभिरुच्छ्रितैः" ।) त्यक्तं । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्छ्वसितं, त्रि, (उत् + श्वस + क्त ।) प्रफुल्लं । विकसितं । इति हेमचन्द्रः ॥ (भावे + क्त । जीवितम् । स्फुरितम् । प्राणनम् । यथा, मेघदूते । १०१ ।

"त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव" ।

"सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम्" ।

इति शाकुन्तले ३ अङ्के ॥)

उच्छ्वासः, पुं, (उत् + श्वस + घञ् ।) अन्तर्मुखश्वासः । ("प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु" । इति ऋतुसंहारे ग्रीष्मवर्णनायां ३ ।) तत्पर्य्यायः । आहरः २ आनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ आख्यायिकापरिच्छेदः । आश्वासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, काव्यादर्शे आख्यायिकालक्षणकथने,—

"वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम्" ॥)

उज्जयनी, स्त्री, विशालानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उजैन इति पश्चिमदेशे ख्याता । वङ्गदेशे तु उजनी । इयं मालवदेशस्य नगरी । मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरी । पुरा विक्रमादित्यराजधानी च अधुना महाराष्ट्रैणाधिकृता ॥ (यथा, मेघदूते पूर्व्वमेघे । २९ ॥

"सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा च भूरुज्जयिन्याः" ।)

उज्जयन्तः, पुं, रैवतपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

उज्जयिनी, स्त्री, उज्जयनीनगरी । तत्पर्य्यायः । विशाला २ अवन्ती ३ पुष्पकरण्डिनी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उज्जासनं, क्ली, (उत्, जस हिंसायाम् । णिच् भावे ल्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः ॥

उज्जृम्भं, त्रि, (उत् + जृम्भि + घञ् ।) प्रफुल्लम् । प्रस्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः ।

("उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना" ।

इति साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे ॥)

उज्जृम्भितं, त्रि, (उत् + जृम्भि + क्त ॥) प्रफुल्लम् । चेष्टायां, क्ली । इति मेदिनी ॥

उज्ज्वलं, त्रि, (उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते इति । उत् + ज्वल + अच् ।) दीप्तम् । विशदम् । विकाशितम् ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३ परिच्छेदः। "अस्माकं सखि! वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं"।
"विविधोज्ज्वलवेषा तु बलमूढ़गतिः खगा" ॥)

उज्ज्वलं, क्ली, (उत् + ज्वल + अच्।) स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

उज्ज्वलः, पुं, (उत् + ज्वल + अच्।) शृङ्गाररसः। इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १। १।
"स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः" ॥)

उज्झ श त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ओपध इत्येके। उज्झिषति। औज्झिझत्। श उज्झती उज्झन्ती। इति दुर्गादासः ॥ अन्यत् उद्झधातौ द्रष्टव्यम् ॥

उज्झः, पुं, (उज्झतीति। उज्झ + अच्।) त्यागः। विसर्जनम्। (यथा, मनुः ११। ५६।
"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः" ॥)

उज्झितं, त्रि, (उज्झ + क्त।) उत्सृष्टम्। त्यक्तम्। वर्जितं। इति हलायुधः ॥ (यथा किराते। ५। ६।
"अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः"।
"उज्झितायास्त्वया नाथ! तदैव मरणं वरम्" ॥ इति रामायणे २। ३०। २०॥)

उञ्छं, क्ली, (उछि + घञ्।) पतितधान्यादानवत् शस्यग्रहणं। यथा। उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचयने। उञ्छेन पतितधान्यादानवद्ग्रहणेन शिल्यते सञ्चीयते उञ्छशिलं उञ्छिउञ्छे शिल उञ्छे इत्यतोरित्युक्तेः सञ्चनोतीति इगुपधत्वात् कः उञ्छशिलम्। संघातं विगृह्यैतं विपर्य्यस्तञ्च नाम। "शक्या न वेदुञ्छशिलेन वृत्तिः। फलेन मूलेन च वारिणा च" इति। समाहारद्वन्द्वे उञ्छशिलञ्च। उञ्छं शिलञ्च यथान्यस्तत् परिग्रहयन्तु ऋतम्। इति निगमाभिधाने क्लीवम्। पुमानुञ्छऋतशिलं इति वोपालिते पुंस्युञ्छः। भवभूतिस्तृतशिलोञ्छे इति गोवर्द्धनः। केचिदुञ्छशिलयोर्भेदमाहुः। "प्रतिग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते"। इति तत्र शाल्यादेर्नियमितपरित्यक्तमञ्जरीणां आदानं शिलं। शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रहः। इति स्वामी च। एकैकशः कपोतवद्धान्यकणोद्धरणमुञ्छः। तदुक्तं उञ्छो धान्यकणोश्च इति। शिलं तालादि दस्यादि च। धर्म्मार्थत्वात् सत्यमिति ऋतम्। इति उञ्छशिलशब्दटीकायां भरतः ॥

उञ्छः, पुं, (उछि उञ्छे + घञ्।) उञ्छशिलम्। इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे। २। २४। २।
"मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत्" ॥)

उञ्छनं, क्ली, (उछि + ल्युट्।) आपणादिपतितकणोपादानम्। इति श्रीभागवतम् ॥ उञ्छन खुँटिया लओन चुनिया लओन कुड़ाइया लओन इत्यादि भाषा ॥

उञ्छशिलं, क्ली, (उञ्छश्च शीलश्चैतयोरेकवद्भावः।) उञ्छवृत्तिः। सा तु महीतशस्यक्षेत्रात् शेषावचयनम्। तत्पर्य्यायः। ऋतं २। इत्यमरः ॥ दुर्वृत्तिकं ३ उञ्छः ४ उञ्छं ५ शिलं ६। इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः। ४। ५।
"ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्" ॥)

उञ्छशीलः, त्रि, (उञ्छः शीलं व्रतं यस्य।) उञ्छजीवी। उद्धृतशस्यस्य शेषाहरणकर्त्ता। इति पुराणम् ॥ छिचेर इति भाषा ॥

उटः, पुं, तृणपर्य्यादिः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उटजः, पुं, क्ली, (उटात्तृणपर्णादयस्तेभ्यो जायते इति। उट + जन + ड।) मुनीनां पत्रादिचितगृहम्। तत्पर्य्यायः। पर्णशाला २। इत्यमरः। पर्णोटजः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ यथा रघुः।
("आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः"। १। ५०।
"मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु"। १। ५२।)
मठमात्रम्। इत्यमरमाला ॥

उठ उपघाते। (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋकारादिः। ओठति खलः साधुम्। इति दुर्गादासः ॥

उड संहतौ। (परं-अकं-सेट्।) सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ उडुपः। इति दुर्गादासः ॥

उडु, स्त्री क्ली, (उ रोमोक्तिपूर्व्वकं डयते इति। उ + डी + डु मितद्र्वादित्वात् डुः।) नक्षत्रम्। इत्यमरः ॥ ("तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखम्"। इति भागवते। १०। २९। २। तथा रघुवंशे। १६। ६५।
"इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः"।)
जले स्त्री। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुपः, पुं क्ली, (उडुने जलात् पाति रक्षतीति। उडु + पा + क।) भेलकम्। भेला माड़ इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्लवः २ कोलः ३। इत्यमरः ॥ भेलकः ४ उडूपः ५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः ८। इति शब्दरत्नावली ॥
("तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" ॥ इति रघुवंशे। १। २।) चन्द्रे पुं। इति मेदिनी ॥
("अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्"। इति महाभारते। वनपर्व्वणि।) चर्म्मावनद्धपानपात्रं। यथा,—
"चर्म्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्" ॥ इति सज्जनः ॥)

उडुपतिः, पुं, (उडूनां पतिः।) चन्द्रः। इति पुराणज्योतिषे ॥ ("अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः"। इति कुमारे। ५। २२।
"परिमुग्धतां वपुषिनिवोडुपतेः"। इति माघे।)

उडुपथः, पुं, (उडूनां पन्थाः।) आकाशम्। इति हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बरं, क्ली, (उडु उपाशातीति। उडु + ष्ट + अच्।) ताम्रम्। इति मेदिनी ॥ ("ताम्रं शुल्बमुडुम्बरम्"। इति वैद्यकरत्नमाला। कर्षार्थे यथा,—
"उडुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्षएव निगद्यते" ॥ इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमाध्यायः।)
कर्षपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा ॥

उडुम्बरः, पुं, (उडु + ष्ट + अच्।) उदुम्बरवृक्षः। यज्ञडुमुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जन्तुफलः २ यज्ञाङ्गः ३ हेमदुग्धकः ४। इत्यमरः ॥ ब्रह्मवृक्षः ५। इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धी ६ यज्ञयोगः ७ यज्ञोडुम्बरः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ सदाफल ९ श्वेतवल्कः १० गुच्छफलः ११ गोतवल्कलः १२। इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः। उडुम्बरो हिमः रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित्। मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
("उडुम्बरफलं पक्वं मूर्च्छितं कर्म्मसाधकम्। संक्षिप्तेन्मधुना सर्व्वमनुपानं सुखावहम्"। इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मूत्राघातचिकित्सा।)
अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहली। गोवराटेर निचेर काठ इति भाषा। षण्ढम्। नपुंसकमिति यावत्। कुष्ठरोगभेदः। इति मेदिनी ॥

उडुम्बरपर्णी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः।) दन्तीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (उडुम्बरपर्णीशब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडूपः, पुं क्ली, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया।) उडुपः। भेला इति भाषा। चन्द्रे पुं। इति द्विरूपकोषः ॥

उड्डयनं, क्ली, (उत् + डी + ल्युट्।) नभोगतिः। ओड़ा इति भाषा। यथा नैषधे १। १२५।
"गतो विरत्योड्डयने निराशताम्" ॥
("सोऽपि तमादाय सम्पातोड्डयनेन प्रस्थितः" इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उड्डामरं, त्रि, (उत्कृष्टः डामरः।) श्रेष्ठम्। तत्पर्य्यायः। उद्भटं २ उत्तालम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)

उड्डीनं, क्ली, (उत् + डी + क्त।) खगगतिविशेषः। पक्षिणां ऊर्द्धगमनम्। इत्यमरः ॥
("अहं सम्पातादिकामष्टानुड्डीनगतिविशेषान् वेद्मि") इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उड्डीयमानः, त्रि, (उत् + डी + शानच्।) उड्डीनविशिष्टपक्ष्यादिः। उड़न्त ओड़ता इत्यादि भाषा ॥

उड्डीशः, पुं, (उत् + डी + श। यद्वा उड्डनां उत्तामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः महादेवस्य योग्येश्वरत्वात्।) आगमशास्त्रविशेषः। शिवः। इति मेदिनी ॥

उत्, व्य, प्रश्नः। वितर्कः। इति मेदिनी ॥ अव सन्देहः। इति शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्धम्। प्रार्थे ॥)

उत व्य, (उ शब्दे + क्त।) अत्यर्थम्। विकल्पः। समुच्चयः। वितर्कः। प्रश्नः। पादपूरणम्। इति मेदिनी ॥ (अप्यर्थे। एवार्थे। "किमेतदाविष्कृतं उत शाम्यम्"। इति पञ्चतन्त्रे। "तत्किमयमामयदोषः स्यात् उत वधा मे मनसि वर्त्तते" इति शाकुन्तले। "वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एवः" इति उत्तरचरिते ॥)

उतं, त्रि, (वे + क्त। यजादित्वात् सम्प्रसारणं।) तन्तुसन्तानः। वोना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऊतं २ स्यूतम् ३। इत्यमरः ॥

उतथ्यः, पुं, मुनिविशेषः। स च अङ्गिरःपुत्रः। इति पुराणम् ॥
("अथस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्व्वत्र विश्रुताः बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्त्तश्च धृतव्रताः" ॥ इति महाभारते आदिपर्व्वणि ॥)

थ्यानुजः, पुं, (उतथ्यस्यानुजः ।) बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा माघे २।६९ ।
"तथ्यामुतथ्यानुजवत् जगादाग्रे गदाग्रजम्" ॥)

थ्यानुजन्मा, [न्] पुं, (उतथ्यस्य अनुजन्मा अनुजः ।) बृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ाहो, अ, (उत च आहो च अनयोः समाहारः ।) परिप्रश्नः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः । इत्यमरः ॥
("त्वमा स्वित् श्रेयसी तात! उताहो तेज इत्युत" । यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि सुराङ्गना" ॥ इति च महाभारते ॥)

ाहोस्वित्, अ, उताहो । विकल्पः । इत्यमरटीका ॥ ("अन्यदपु विदधातीह गर्भमुताहोस्वित् स्वेन कायेन याति" । इति महाभारते ॥)

ः, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।) उन्मनाः । अन्यमनस्कः । इत्यमरः ॥
("तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्ज्जितं मानसोत्काः" । इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारे । ६ । ९५ ।
"अगमयदद्रिसुतासमागमोत्काः" ॥)

ाटं, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरको वा यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
"चन्द्रांशुनिकराभासा हाराः कासाश्चिदुत्कटाः । स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डराः" ॥)

ाटं, क्ली, गुडत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारचिनि । इति ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायानाह भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे,
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद् भृङ्गञ्चोदन्तमुत्कटम्" ।)

ाटः, पुं, (उद्गतमदत्वात् उच्छब्दात् स्वार्थे सम्मोदश्चेति कटच् ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ॥ संजातमदहस्ती । इति हारावली ॥ शरः । रक्तेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ात्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैंहलीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठः, पुं, (उद्गतः कण्ठो यस्य ।) शृङ्गारस्य षोड़शबन्धान्तर्गतत्रयोदशबन्धः । आसन यस्य प्रसिद्धिः । तस्य लक्षणम् ।
"नारीपादौ च हस्तेन धारयेदूरुके पुनः । स्तनार्पितकरः कामी बन्धश्चोत्कण्ठसंज्ञकः" ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

कण्ठा, स्त्री, (उत् + कठि + अ + टाप् ।) उत्कलिका । इष्टलाभे कालक्षेपासहिष्णुता । इत्यमरः ॥ कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्ग्रीवाङ्गलकेन स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्केन दयितस्मरणम् । इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिलाषादुन्मनस्त्वं । इत्यन्ये ॥
("गाढ़ोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालाम्" । इति मेघदूते । ८३ ।
"यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया" । इति शाकुन्तले । ४ र्थे अङ्के ॥)

ण्ठितं, त्रि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा + इतच् ।) उत्कण्ठायुक्तम् । तत्पर्य्यायः । उत्कं २

उत्सुकं ३ उन्मनः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
("साश्रेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन" । इति मेघदूते । १०३ ॥)

उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्जातास्याः । उत्कण्ठा + इतच् + टाप् ।) स्वीयादिनायिकाभेदः । अस्याः लक्षणम् ।
"सङ्केतस्थलं प्रति भर्त्तुरना-
गमनकारणं चिन्तयति या" ।
अस्याश्चेष्टाः । अरति-सन्ताप-जृम्भाङ्गाङ्गष्टि-कम्प-रुदित-श्वासावस्थाकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥ (इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
"आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदागमनदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" ॥
तत्रैव । १० परिच्छेदे अपह्नुतेरुदाहरणम् । यथा,—
'उत्कण्ठितासि तरले!
नहि नहि सखि! पिच्छिलः पन्थाः'॥)

उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गजपिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः । उत्कण्ठा ॥

उत्करः, पुं, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + अप् ।) धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ॥
("सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्" । इति रामायणे ॥)

उत्कर्षः, पुं, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्यमरः ॥ (प्राधान्यं । श्रेष्ठता । यथा, "उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले" । इति शाकुन्तले २ य अङ्के ।
"निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्" । इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—
"पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः" । इति रघुः । ४ । ११ ।) अतिशययुक्ते त्रि ॥ स्वकालात् परकालकर्त्तव्यः । इति स्मृतिः ॥

उत्कलः, पुं, (उत् + कल + अच् ।) ओड्रदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उड़िष्या इति भाषा । व्याधः । इति शब्दमाला ॥ पाखिमारा इति भाषा ।
("उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" । इति रघुवंशे ४।३८ ॥ सुद्युम्नतनयः स्वनामख्यातो राजा । यदुक्तं महाभारते ।
"सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः । उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत! ॥ उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्वस्य पश्चिमा" ॥)

उत्कलं, त्रि, (उत् + कल + अच् ।) भारवाहकम् । इति शब्दमाला । मुटे इति भाषा ॥

उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल् + वुन् + टाप् ।) उत्कण्ठा । इत्यमरः ॥
("ततोऽन्येद्युः प्रतिपदं तत्तदुत्कलिकाभृता" । कथासरित्सागरे । २२।२०५ ।) कलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणात्" । इति रत्नावली ।) तरङ्गः । ("लतावलीलोत्कलिकाकरस्प्रतिस्रो-

त्कूजितश्रवणाभाः" । इति माघः । ३ । ७० ।) हेला । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कलितः, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । ऋद्धिमान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्ठितः ॥)

उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् + टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥

उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + अच् + टाप् ।) प्रतिवर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्कारः, पुं, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + घञ् ।) धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । निकारः २ । इत्यमरः ॥ धान सारा इति भाषा । धान्यस्य राशीकरणं वा । इति भरतः ॥

उत्कूटं, क्ली, (उत् + कूट् + क ।) उत्तानशयनम् । इति हारावली ॥ चित् हइया शोया इति भाषा ।

उत्कुणः, पुं, (उत् + कुण + क ।) केशकीटः । उकुन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्कुणः २ कोलकुणः ३ उद्दंशः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कूटः, पुं, (उन्नतं कूटमस्य ।) छत्रम् । इति हारावली ॥

उत्कृष्टं, त्रि, (उत् + कृष् + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् । अतिशययुक्तम् । प्रकृष्टम् । प्रशस्तम् । यथा,—
"उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टजनेषु मैत्री,
यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ।
वैरं क्रमादधममध्यमसज्जनेषु,
यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा" ॥
इत्युद्भटः ॥ (कर्षणावत्क्षेत्रादिः ॥)

उत्कृष्टभूमः, पुं, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।) प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥

उत्कोचः, पुं स्त्री, (उत्कोचति अशुभं नाशयतीति । उत् + कुच + क ।) घुस इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राभृतं २ ढौकनं ३ लञ्चा ४ कोशलिकं ५ आमिषं ६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १० ग्राह्यं ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उपदानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदानं १४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३ ॥ ३८ ।
"उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्" ।)

उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + अच् ।) व्यतिक्रमः । विपरीतिः । तत्पर्य्यायः । व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्रोशः, पुं स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं करोतीति । उत् + क्रुश + अच् ।) कुररपक्षी । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः, पुं, (उत् + क्षिप + क्त ।) धुस्तूरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका । ऊर्द्ध्वत्यक्ते त्रि ॥

उत्क्षिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्तिन् + कन् + टाप् ।) कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्य्यायः । कर्णान्दुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्षेपणं, क्ली, (उत् + क्षिप् + ल्युट् ।) व्यजनम् । धान्यमर्द्दनवस्तु । इति मेदिनी ॥ उदसनम् । ऊर्द्ध्वक्षेपणम् ।
("अतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात्" इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।) षोडशपणम् । इति

हेमचन्द्रः॥ (न्यायमते पञ्चकर्म्ममध्यपरिगणितम्। यथा भाषापरिच्छेदे।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च"। ६॥)

उत्खला, स्त्री, (उत्+खल+अच्+टाप्।) मुरानाम गन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। तालपर्णी २ तालपर्णं ३ तालाख्या ४ खला ५। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मुराशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम्।)

उत्खातं, त्रि, (उत्+खन+क्त।) उन्मूलितम्। इति जटाधरः॥ उपड़ान इति भाषा। ("आजितैः पत्नमुत्खातैर्भेमिच्च बहुधा नृपैः"। इति रघुवंशे।४।३३। विदारितः। यथा,— "शैलादास्ते चिनयनवृषोत्खातपङ्काभिबद्धः"। इति मेघदूते। ११६॥)

उत्तं, त्रि, (उनत्ति स्म। उन्दी क्लेदने अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः। नुदविदेति पक्षे नत्वाभावः।) आर्द्रवस्तु। इत्यमरः॥

उत्तंसः, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तसिः चौरो भूषार्थः। पचाद्यच् हलश्चेति घञ् वा।) कर्णपूरः। कर्णाभरणम्। शेखरः। शिरोभूषणम्। इत्यमरः॥ मतान्तरे क्लीवलिङ्गोऽपि॥ ("नोत्तंसं क्षिपसि क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि"। इति साहित्यदर्पणे। ३य परिच्छेदे॥)

उत्तप्तं, क्ली, (उत्+तप+क्तः।) शुष्कमांसम्। इत्यमरः॥

उत्तप्तः, त्रि, तप्तः। सन्तप्तः। परिप्लुतः। स्नातः। इति मेदिनी॥

उत्तभितं, त्रि, उन्नमितम्। इति श्रीभागवतम्॥

उत्तमः, त्रि, (अतिशयेन उत्कृष्टः। उत्+तमप्। ह्रस्वप्रकर्षार्थत्वान्नाम्। यद्वा उत्ताम्यति तमु अच् उत्तम्यते वा घञ्। नोदात्तेति न वृद्धिः।) भद्रः। उत्कृष्टः। तत्पर्य्यायः। प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः ४ अनुत्तमः ५ मुख्यः ६ वर्य्यः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्हः ९ अनवरार्द्ध्यः १० परार्द्ध्यः ११ अग्रः १२ प्राग्रहरः १३ प्राग्र्यः १४ अग्र्यः १५ अग्रीयः १६ अग्रियः १७। इत्यमरः॥ मुखः १८ अग्रणीः १९ तट्टीका॥ (उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहमागतः"। इति हितोपदेशः।
"उत्तमादवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि"॥ इति महाभारते॥)

उत्तमः, पुं, वैशिकनामनायकभेदः। तस्य लक्षणम्।
"दयिताजनप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः"। इति रसमञ्जरी॥ प्रियव्रतराजपुत्रः। स च तृतीयमनुः। अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः। सत्यजिदिन्द्रः। सत्यवेदश्रुतभद्राद्यो देवाः। वशिष्ठसुताः प्रमदाद्यः सप्तर्षयः। पवनसृञ्जययज्ञहोत्राद्या मनुपुत्राः। इति श्रीभागवतम्॥ (उत्तानपादस्य राज्ञः सुनामख्यातः पुत्रभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। १। ११। २॥
"तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः"॥)

उत्तमपणिनी, स्त्री, (उत्तमपणं विद्यते यस्याः। उत्तमपण+णिनि+ङीप्।) दुग्धिकाक्षुपः। इति रत्नमाला। दुधीराह इति भाषा॥

उत्तमर्णः, पुं, (उत्तममृणमस्य। ऋणमाधमर्ण्ये इति सूत्रे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते।) ऋणदाता। इत्यमरः॥ महाजन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऋणदः २। इति जटाधरः॥ ("अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः। दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्"॥ इति मनुः। ८। ४७॥)

उत्तमसंग्रहः, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन्।) सम्यक् संग्रहणम्। तत्तु निर्जने परभार्य्यया सह केशाकेशिपरस्पराश्लिङ्गनसहासनादिरूपमिथुनीभावः। इति मिताक्षरा॥

उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्त्यस्मिन्।) दण्डविशेषः। स तु साशीतिपणसाहस्रः। यथा। साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः"। इति याज्ञवल्क्यः॥ सहस्रपणमितोऽपि। यथा, "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः"॥ इति मनुः॥

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा। उत्+तमप्+टाप्।) उत्कृष्टा नारी। तत्पर्य्यायः। वरारोहा २ मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४। इत्यमरः॥ मत्तकाषिणी ५। मत्तकाषिनी ६। इति तट्टीका॥ दुग्धिकाक्षुपः। इति मेदिनी॥ स्वीयादिनायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। अहितकारिण्यपि प्रिये हितकारिणी। अस्याश्चेष्टा उत्तमा एव। इति रसमञ्जरी॥

उत्तमाङ्गं, क्ली, (उत्तमं प्रशस्तमङ्गं।) मस्तकं। इत्यमरः॥ ("कश्चित् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः"। इति रघौ। ७। ५१। "बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे"। इति कुमारे। ७। ४१। मुखम्। यथा, मानवे १। ९३॥
"उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्येष्ठात् ब्राह्मणस्यैव धारणात्। सर्व्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्म्मतो ब्राह्मणः प्रभुः"॥ उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी। इति राजनिर्घण्टः॥ (इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम्।)

उत्तरं, क्ली, (उत्+तॄ+अप्।) प्रतिवाक्यम्। इत्यमरः॥ जवाब इति यावनी भाषा। (यथा, माघे २। २२।
"वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्"।)
तस्य व्युत्पत्तिः।
"उत्तीर्य्यते निस्तीर्य्यते प्रकृताभियोगोऽनेन"।
तस्य स्वरूपम्।
"पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम्। अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः"॥
तस्य भेदाः।
"मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः"॥
इति नारदः॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्यवचनं यथा हेतुसधर्म्माणो विकाराः शीतकस्य हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्म्माणो विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्श इति। एतत् सविपर्य्ययमुत्तरम्। इति चरके विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः॥)

उत्तरः पुं, विराटराजपुत्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा महाभारते ४। गोहरणपर्व्वणि ३५। ३३ "तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्"। तत्रैव ३४ "सहोत्तरो भ्रातुस्तदद्य मङ्गलम्")। (सुनामख्यातपर्व्वतभेदः। यथा, "दक्षिणस्योत्तरो गिरिः"। इति रामायणे॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति व्युत्पत्तेः। शिवः। हरिः॥ भारते। १३। १४९। ५०॥)

उत्तरः, त्रि, (उदतिशयेन उद्गतः। उत्+तरप्।) ऊर्द्धः। उदीची। (यथा, रामायणे।
"उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम्"॥) उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च॥ (प्रधानं। श्रेष्ठः। यथा, रघुः १३। ७।
"नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो, धर्म्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते"।
"ब्रह्मधर्म्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान्"। इति महाभारतम्॥) अनन्तरम्।
("वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्"। इति मनुः। २। १३६॥)

उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः।) भविष्यत्कालः गौणकालः। यथा, हरिहरपद्धतिः।
"एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः। स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्व्वस्य कर्म्मणः"।

उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः।) जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
("विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः"। इति किरातार्ज्जुनीये। १। २५॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला।) अयोध्यानगरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
("पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान् समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः"॥ इति रघुः ९। १॥
"यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला"। इति उद्भटः॥)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया।) अन्तिमक्रिया। सांवत्सरिकश्राद्धादिपित्र्यक्रिया। यथा,
"प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तर"। इति विष्णुपुराणम्॥

उत्तरङ्गं क्ली, (उत्तर+गम्+खच्।) द्वारोर्द्ध्वदारु। इति हेमचन्द्रः॥ उद्गततरङ्गे त्रि।
"प्रसन्नमीव् पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः"॥ इति रघुः। ७। ३६॥

उत्तरणं, क्ली, (उत्+तॄ+ल्युट्।) नद्यादिपारगमनम्। उत्तरण इति भाषा॥

रतः, [स्] व्य, (उत्तर+आर्वे+असुच् ।) उत्तरदिग्देशकालात् । इति रायमुकुटः ॥ उत्तर हइते इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ । अध्याये ।
"दक्षिणायेषु दर्भेषु स्थित्वा चोत्तरतः शिरः ।
मेवानुमरिष्यन्तः सर्व्वे संविविशुर्भुवि" ॥)
रतारं, क्ली, (उत्तरमपरं तारं ।) उत्तरतीरम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
रपक्षः पुं, (उत्तरः पक्षः ।) विचारसिद्धान्तः । समाधानम् । तत्पर्य्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः ३ कृतान्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासः । इति स्मृतिः ॥ यथा माघे ।
("प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षतां" ।२।१५॥)
रपादः, पुं, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथाह बृहस्पतिः ।
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः" ।)
उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
रफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या रूपम् । दक्षिणोत्तरमिलिततारकाद्वयम् । इति कालिदासः ॥ पर्य्यङ्करूपं तारकाद्वयं । इति दीपिकाटीका ॥ अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्य्यमा । अस्या भिन्नगुणाः । अस्यां जातफलम् ।
"दाता दयालुः स्वगुणे सुशीलो
विशालकीर्त्तिः सुमतिः प्रधानः ।
धीरो नरोऽत्यन्तमृदुस्वभाव-
श्चेदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूतिः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
रफाल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फाल्गुनी ।) उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । उत्तरा २ अर्य्यमदेवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
रभाद्रपत्, [द्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपत् ।) उत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥
रभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशनक्षत्रं । तत्पर्य्यायः । प्रौष्ठपदा २ अहिर्बुध्नदेवता ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।
"उत्तरे सुमुखि तारमूर्त्तिभृ-
त्युत्तमाङ्गमिलितद्वितारके ।
शीतचामरकचे न्दयुग्मतो
लोचनाचलकलाः प्रकाशिताः" ॥
इति कालिदासः ॥ पर्य्यङ्करूपमष्टतारात्मकं । इति दीपिकाटीका ॥ अस्यां जातफलम् ।
"धनी कुलीनः कुशलः क्रियावी
भूपालमान्यो बलवान् महौजाः ।
सत्कर्म्मकर्त्ता निजबन्धुभक्तो
यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूतः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
रवादी, [न्] त्रि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर+वद+णिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ जावाबी इति भाषा । यथा भागवते १ । १७ । ("पूर्व्वोक्तोत्तरीभूते भवत्युत्तरवादिनः" ॥)

उत्तरसाक्षी, [न्] त्रि, स्वपक्षसम्बन्धिसाक्ष्यं प्रतिभाषतां साक्षिणां यः स्वयं शृणोति अर्थिना श्राव्यते वा सः । तथाच नारदः ।
"साक्षिणामपि यः साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् ।
श्रवणात् श्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः" ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥
उत्तरसाधकः त्रि, (उत्तरः साधकः ।) साधकसहायः । सहकारी ॥
उत्तरा, स्त्री, (उत्तर+टाप् ।) विराटराजकन्या । साभिमन्युपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते ३ । गोहरणपर्व्वणि ३५ । २३ ।
"स तत्र नर्म्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्व्वं जानन्नरिन्दमः" ॥)
उत्तरा दिक् । तत्पर्य्यायः । कौवेरी २ देवी ३ उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते २ । दिग्विजयपर्व्वणि २८ । १७ ।
"एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम्" ।)
अस्या दिशोऽधिपतिः कुवेरः कर्कटवृश्चिकमीनराशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥
"मेषसिंहधनुः प्राच्यां दक्षिणस्यान्तु तत्परे ।
प्रतीच्यां तत्परे ज्ञेया उदीच्याञ्च ततः परे" ॥
उत्तरात्, व्य, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरादातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१९।९।
"आ ते शुष्मो वृष्ण एतु पश्चादोत्तरादधरादा-पुरस्तात्" ॥)
उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तरं पूर्व्वस्वामिकस्वत्वनाशानन्तरं अधिकरोति पूर्व्वस्वामिकधने स्वाम्यमाप्नोतीति । उत्तर+अधि+कृ+णिन् ।) प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी । दायादः । ओयारिस् इति यावनी भाषा ॥ (मृतधनोत्तराधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥)
उत्तराभासः, पुं, (सदुत्तरम् इव आभासते । आङ्+भास+अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः ।
"प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
उत्तरायणं, क्ली, (उत्तरा उत्तरस्यां अयनं सूर्य्यादिर्गमनम् । पूर्व्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ।) सूर्य्यस्य उत्तरदिग्गमनकालः । स तु माघादिषण्मासात्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह सूर्य्यसिद्धान्तः ।
"भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् ।
कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" ॥
"माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादितः ।
उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्याद्दक्षिणायनम्" ।)
देवानां दिनम् । इति स्मृतिः ॥ (मकरसंक्रान्तिः ।
"वानप्रस्थाश्रमिभिर्विप्रैः करणीयो यागभेदः" ।
यदुक्तं मनुना ६।१० ।
"ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च" ॥
"शिशिरश्च वसन्तोऽपि ग्रीष्मः स्यादुत्तरायणे" ।
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

"शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानञ्च तदा दत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥
तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥
तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।
तस्मादादानमाग्नेयम्" । इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्तं ॥
"तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च" ।
"उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमपहीयते" ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
उत्तराशाढ़ा, स्त्री, (उत्तरा आशाढ़ा ।) उत्तराषाढ़ानक्षत्रम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
उत्तराशापतिः, पुं, (उत्तराशायाः उत्तरदिशः अधिपतिः अधिष्ठाता ।) कुवेरः । इति हलायुधः ॥
उत्तराषाढ़ा, स्त्री, (उत्तरा आषाढ़ा ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशनक्षत्रम् । अस्या रूपम् । शूर्पाकृतितारचतुष्टयात्मकम् । अस्या अधिदेवता विश्वः । इति कालिदासः ॥ गजदन्तवदष्टतारामयम् । इति दीपिकाटीका ॥
तत्र जातफलम् । यथा कोष्ठीप्रदीपे ।
"दाता दयावान् विजयी विनीतः
सत्कर्म्मचेता विभवैः समेतः ।
कान्तासुताप्तसुखो नितान्तं
वैश्वे सुवेशः पुरुषो मनीषी" ॥)
उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्द्धभागे आसज्यते । उत्तर+आ+सञ्ज+घञ् ।) उत्तरीयवस्त्रं । इत्यमरः ॥
("कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्" ।
इति कुमारे ५।१६ ॥ तथा, रामायणे २।५०।४८ ।
"ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्" ॥)
उत्तरीयं, क्ली, (उत्तरस्मिन् ऊर्द्ध देहभागे भवम् । उत्तर+छ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोपाट्टा दोजा इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रावारः २ उत्तरासङ्गः ३ बृहतिका ४ संव्यानम् ५ । इत्यमरः ॥ कच्छा ६ । इति जटाधरः ।
("अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-
मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम्" ।
इति रघुः १६।४३ । यथा रामायणे २।८८।१४ ।
"उत्तरीयमिवासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा" ॥)
उत्तरेण, व्य, (उत्तर+एनप् ।) उत्तरदिग्देशकालः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा मेघदूते १६।७५ ।
("किञ्चित्पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण" ।
"तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्" ॥)
उत्तरेद्युः, [स्] व्य, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यःपरुदिति उत्तरशब्दादेद्युस् प्रत्ययो निपातितः ।) उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्दरत्नावली ॥
उत्तानं, त्रि, (उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् ।) अगभीरम् । ऊर्द्धमुखशयितम् । इति मेदिनी ॥ चित्

इति भाषा। (ऊर्द्धतलम्। यथा,
"उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये"।
इति कुमारे ३।४५। तथा, याज्ञवल्क्यः।
"पिण्डपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत्"।
"उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः।
विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्"॥
इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशेऽध्याये वाभटेनोक्तं॥
"उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांस्यं वा ताम्रभाजनम्।
नाभौ निधाय धाराम्बु शीतदाहनिवारणम्"॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः॥)

उत्तानकः, पुं, (उत् + तन + ण्वुल्।) उच्चटावृक्षम्। इति रत्नमाला॥ (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः॥)

उत्तानपत्रकः, पुं, (उत्तानं ऊर्द्धमुखं पत्रं यस्य। बहुव्रीहौ स्वार्थे कन्।) रक्तैरण्डवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

उत्तानपादः, पुं, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य।) राजविशेषः। स तु स्वायम्भुवमनुपुत्त्रः इति पुराणम्॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११॥
"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव"॥)

उत्तानपादजः, पुं, (उत्तानपादात् जायते यः। उत्तानपाद + जन् + ड।) उत्तानपादराजपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। ज्योतीरथः २ ग्रहाधारः ३ ध्रुवः ४। इति हारावली॥ (उत्तमः। यथा, विष्णुपुराणे १।११॥
"तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः।
अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन्! पितुरत्यन्तवल्लभः॥२॥
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज!
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्ध्रुवः सुतः॥३॥)

उत्तानशयः, त्रि, (उत्तानः शेते। शीङ् शयने पार्श्वादिषूपसंख्यानमिति अच्।) अत्यन्तशिशुः। तत्पर्य्यायः। डिम्भा २ स्तनपा ३ स्तनन्धयी ४। इत्यमरः॥ उत्तानसुप्तः॥

उत्तापः, पुं, (उत् + तप् + घञ्।) तेजः। उष्मा। सन्तापः॥ (यथा, हितोपदेशः।
"प्रत्यूहः सर्व्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किल"॥)

उत्तारः, त्रि, (उत् + तॄ + घञ्।) महान्। तत्पर्य्यायः। उदीर्णः २ उद्भटः ३ उदारः ४ उत्तमः ५। इति जटाधरः॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये।
"संसारसागरोत्तारतरणिः"।) वमनम्। इति प्रायश्चित्तविवेकादयः॥

उत्तारी, [न्] त्रि, (उत् + तॄ + णिन्।) चपलः। इति भूरिप्रयोगः॥

उत्तालः, त्रि, (उत् + तल् + घञ्।) उत्कटः। श्रेष्ठः। विकरालः। त्वक्रमः। इति मेदिनी॥
("जलदुत्तालवेतालतालवाद्यं विवेश तत्।
श्मशानं ज्वालरजनीनिवासभवनोपमम्"॥
इति कथासरित्सागरे २५। १३६॥
"अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलैः,
उत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः"।
इति उत्तरचरिते। २य अङ्के।) त्वरितः। इति हेमचन्द्रः॥

उत्तीर्णं, त्रि, (उत् + तॄ + क्त।) मुक्तम्। पारगतम्॥
("तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः"।
इति पद्मसंग्रहे १९॥)

उत्तुङ्गः, त्रि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः।) उच्चः। इति जटाधरः॥
("उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपाग्रं
काकः कृशोऽपि फलमालभते सपक्षः"।
इति उद्भटः। उन्नतः। "पीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुमुखाम्भोजेति सुभ्रूरिति"। इति भर्तृहरिः १। ७२॥)

उत्तुषः, पुं, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात्।) भ्रष्टधान्यम्। तत्पर्य्यायः। खाजिकः २ लाजाः ३। इति हारावली। खइ इति भाषा॥

उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच्।) प्रेरणा। व्यग्रकरणम्॥ (तीक्ष्णीकरणम्। यथा,
"व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम्"। इति माघे।)

उत्तेजितं, क्ली, (उत् + तिज् + णिच् + क्त।) अश्वचतुर्थगतिः। सा च मध्यवेगेन या गतिः। तत्पर्य्यायः। रेचितम् २। इति हेमचन्द्रः॥ प्रेरिते त्रि॥

उत्तेरितं, क्ली, (उत् + तॄ + इतच्।) अश्वपञ्चमगतिः। तत्पर्य्यायः। उपकण्ठं २ आस्कन्दितकम् ३। इति हेमचन्द्रः॥ (तथा चोक्तं,—
"उत्तेरितोऽतिवेगान्धो न शृणोति न पश्यति"॥)

उत्तोलनं, क्ली, (उत् + तुल् + ल्युट्।) ऊर्द्धनयनम्। तोला। इति भाषा॥

उत्त्यक्तः, त्रि, (उत् + त्यज् + क्त।) परित्यक्तः। ऊर्द्धक्षिप्तः। विरक्तः॥

उत्त्रासः, पुं, (उत् + त्रस् + घञ्।) भयम्। इति शब्दरत्नावली॥

उत्थानं, क्ली, (उत् + स्था + ल्युट्।) सैन्यम्। युद्धम्। पौरुषम्। पुस्तकम्। उद्यमः। (यथा रामायणे ५।
"मम धर्म्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंश्रितम्"।) उद्गमः। (अभ्युदयः। यथा रघुवंशे। ६।३१।
"निदर्शयामास विशेषदृश्य-
मिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै"॥)
हर्षः। वास्तन्तः। अङ्गनम्। चैत्यः। (धनार्ज्जननिमित्ता चेष्टा। यथा मनुः ९।२१५॥
"भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह।
न पुत्त्रभागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन"॥)
मलोत्सर्गः। इति हेमचन्द्रः॥ तन्त्रम्। तत्तु स्वमण्डलम्। सैन्यं चिन्ता च। सन्निविष्टः। उपविष्टः। इत्यमरभरतौ॥ गात्रोत्तोलनम्। उठन इति भाषा। (यथा शाकुन्तले २य अङ्के। "मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः"।) यथा च,
"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (पुनर्जीवनम्। मरणानन्तरं पुनर्जीवनलाभः। यथा महाभारते।
"स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः"॥)

उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय या एकादशी। अस्यां भगवान् क्षीरोदशा[यी] नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति।) का[र्त्ति]कशुक्लैकादशी॥ अथ विष्णूत्थानम्। त[त्र] दिवसे रेवत्यन्त्ययुक्तायां द्वादश्याम्। रात्रौ रे[वत्या]द्यपादयोगे तु दिवाष्टतीयभागे रेवती[यु]क्तद्वादश्याम्। द्वादश्यामृक्षाभावे एकादशीप्रभृति पौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ रेवत्यन्त्यपादयोगे।[अ]भावे केवलायां द्वादश्यां सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य
ॐ "महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ॥
मेघा गता निर्म्मल एष चन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ।
अहं ददामीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ"।
ततश्च।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्"।
इति पठेत्। इति कृत्यतत्त्वम्॥

उत्थापनं, क्ली, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट्।) उ[त्तो]लनम्। उपस्थितीकरणम्॥
("किन्नु मे सुकृतं भूयात् भर्त्तुरुत्थापनं न वा"
इति महाभारते १। आस्तीकपर्व्वणि। ४६।१[…])

उत्थितं, त्रि, (उत् + स्था + क्त।) वृद्धिमत्। प्रोद्[…]
उत्पन्नम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ (कृतोत्थान[…]
"अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः"।
इति कुमारे, ७।६१। रघुवंशे च ७।१०।
"शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ"
इति मेघदूते। ११२। "न यावदेतावुदप[…]
दुत्थितौ"। इति माघे। १।१५॥)

उत्थिताङ्गुलिः, पुं, (उत्थिता अङ्गुलयो यत्र।) चपे[…] विस्तृताङ्गुलिकरतलम्। इति शब्दचन्द्रिका। पड़ इति भाषा॥

उत्पतः, पुं, (उत् ऊर्द्धे पतति गच्छति। उत् + प[त् +] अच्।) पक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उत्पतनं, क्ली, (उ + पत् + ल्युट्।) उत्पत्तिः। उ[र्द्ध]गमनम्। इति मेदिनी॥
("अथोत्पतनमन्त्रं सा पठित्वा ससखीजना"
इति कथासरित्सागरे॥ विंशतरङ्गे॥)

उत्पतिता, [ऋ] त्रि, (उत् + पत् + तृच्।) [ऊर्द्ध]गमनशीलः। उपरिगमनकर्त्ता इत्यमरः॥

उत्पतिष्णुः, त्रि, (उत् + पत् + इष्णुच्।) ऊर्द्धग[मन]शीलः। तत्पर्य्यायः। उत्पतिता २। इत्यमरः।
("ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः"।
इति रघुः। ४। ४७। तथा पञ्चतन्त्रे। १।[…]
"मृगपतिरपि कोपात् सङ्कुचत्युत्पतिष्णुः"॥)

उत्पत्तिः, स्त्री, (उत् + पत् + क्तिन्।) उत्पत[नम्।] तत्पर्य्यायः। जनुः २ जननं ३ जन्म ४ उ[त्पादः ५] उद्भवः ६। इत्यमरः॥ संसारः ७ भ[वः ८] जातिः ९। इति जटाधरः॥ प्रभवः १० आ[…] सम्भवः १२ जनूः १३। इति शब्दरत्नावली।

(यथा मनुः । २।६८ ।
"उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्म्मयोगं निबोधत" ।)
(साङ्ख्यादिमते आविर्भावः । यथा, मृत्पिण्डे विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ॥)

न्नः, त्रि, (उत् + पद + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः । जातः । उद्भूतः ॥

लं, क्ली, (उत्पलतीति । पल गतौ पचाद्यच् ।) नीलकमलम् । कुष्ठौषधिः । इति विश्वः ॥ पुष्पम् । इति मेदिनी ॥ जलजपुष्पमात्रम् । तच्च पद्मकुमुदादि । तत्पर्य्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः ॥ कुवलम् ३ । इति जटाधरः ॥ कुवेलम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ जलपुष्पविशेषः । कोञि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अनुष्णम् २ रात्रिपुष्पम् ३ जलाश्रयम् ४ हिमाब्जम् ५ निशापुष्पम् ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् । पित्तरक्तार्त्तिदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्तिकृमिज्वरहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च" ।
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
"तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्कुवलयोत्पले" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥)

पलः, त्रि, (उद्गतं पलं मांसं यस्मात् सः ।) मांसशून्यः । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥

पलगन्धिकं, क्ली, (उत्पलस्य गन्धइव गन्धो यस्य । समासे इत् संज्ञायां कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्य्यायः । शशाताम्रम् २ गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ॥

पलपत्रं, क्ली, (उत्पलस्य पत्रम् । नखक्षतपक्षे पत्रमिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६ ।
ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया
महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः
समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥)
स्त्रीनखक्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् । इति धरणी ॥

पलशारिवा, स्त्री, (उत्पलमस्त्यस्याः उत्पलाकारपुष्पत्वात् । अर्श आद्यच् । यद्वा उद्गतं पलमनया । ततः उत्पला चासौ शारिवा चेति ।) श्यामलता । इत्यमरः ॥ (श्यामलताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्यां तेषां समूहो वा । उत्पल + इनि + ङीप् ।) पद्मसमूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्पविशेषः । छोटी कोञि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । कैरविणी २ कुमुद्वती ३ कुमुदिनी ४ चन्द्रेष्टा ५ कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ नीलोत्पलिनी ८ । (यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि ३।६६।२५ ।
"ददर्श सा महाराज विष्णी कमलमुत्तमम् ।
अहिंसोत्पलिनी शीघ्रमन्नैरिव शिखा शुभा" ।)

अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामयपित्तनाशित्वम् । वातकफकासतृष्णाश्रमवमिभ्रमतापकारित्वञ्च । तस्या वीजगुणाः । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुँसेर चापड़ा इति भाषा ॥

उत्पवनं, क्ली, (उत् + पू + ल्युट् ।) कुशपिञ्जिकायां पवित्रमध्येन जलादेरुत्क्षेपणम् । तत्र क्रमः । "पवित्रद्वयमग्रे वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा आज्ये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाज्यावाज्योत्क्षेपणम्" । इति कालेसिः ॥ "पवित्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो व्यस्तपाणिः पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चिदुत्तोलनम्" । इति पशुपतिः ॥ "पशुपत्युक्तक्रमेण सामगानां मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकं पवित्रद्वयमध्येनाज्यावाज्योत्क्षेपणं ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

उत्पश्यः, त्रि, (उदूर्द्ध्वं पश्यतीति + उत् + दृश् + श ।) उन्मुखः । ऊर्द्ध्वदृष्टिविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पाटनं, क्ली, (उत् + पट + णिच् + ल्युट् ।) उलनम् । मूल उपड़ान इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते ।
"निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा" ॥)

उत्पाटितं, त्रि, (उत् + पट + णिच् + क्त ।) कृतोत्पाटनं । तत्पर्य्यायः । उन्मूलितम् २ उत्खातम् ३ । इति जटाधरः ॥ आवर्हितम् ४ उद्धृतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पातः, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अकस्मादायाति यः । प्राणिनां शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारभूकम्पादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अजन्यम् २ उपसर्गः ३ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा अपर्व्वणि चन्द्रादित्यग्रासादिः । आन्तरीक्ष्यः २ यथा, उल्कापातनिर्घातादिः । भौमः ३ यथा भूकम्पादिः । इति दीपिकाचण्डीटीके ॥ (उत्पातानां लक्षणादिकं ऋतौ स्वभावप्रभवात् अदोषत्वञ्चोक्तं वृहत्संहितायां ४६ अध्याये । यथा,—
"नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथवा ग्रहेऽर्केन्द्वोः ।
उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवश्चाप्यदोषाय ॥ ८२ ॥
येच न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तानृतुस्वभावकृतान् ।
ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः ॥ ८३ ॥
वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्वनाः ।
परिवेशरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदयाः ॥ ८४ ॥
द्रुमेभ्योऽन्नरसस्नेहबहुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ८५ ॥
तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् ।
अनग्निज्वलनस्फोटधूमरेण्वनिलाहतम् ॥ ८६ ॥
रक्तपद्मारुणं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ ८७ ॥
शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् ।
कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः ॥ ८८ ॥
सरोनद्युदपानानां वृद्ध्यूर्द्ध्वतरणप्लवाः ।
सरणं चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ ८९ ॥
दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्व्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवाम्बरे ॥ ९० ॥
गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्व्वतसानुषु ।
शस्यवृद्धिरपां हानिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ ९१ ॥
शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ९२ ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्व्वताः ।
उच्चैः सूर्य्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः ॥ ९३ ॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
कृष्णाञ्जननिभाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥ ९४ ॥
चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु ।
पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ९५ ॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्त्तौ शुभप्रदाः ।
ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः ॥ ९६ ॥
उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां भाषितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९७ ॥
पूर्व्वं चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।
नाचोदिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ ९८ ॥
उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्ध्वा
विख्यातो भवति नरेन्द्रवल्लभश्च ।
एतत्तन्मुनिवचनं रहस्यमुक्तं
यज्ज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी" ॥ ९९ ॥
उत्पतनं । उल्लम्फः । यथा, रामायणे ५।६८।२१ ।
"एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरिपुङ्गवाः" ।
उन्नतिः । वृद्धिः । यथा, हितोपदेशे ।
"करनिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां" ।
उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्व्वणि ।
"बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत्" ॥)

उत्पादकः, पुं, (उत् + पद + णिच् + ण्वुल् ।) पशुविशेषः । तत्पर्य्यायः । शरभः २ कुञ्जरारातिः ३ अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादकः, त्रि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + णिच् + ण्वुल् ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।
"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता" ।
२ । १४६ ॥

उत्पादनं, क्ली, (उत् + पद् + णिच् + ल्युट् ।) जननम् । उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः । ९ । २७ ।)
"उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्" ।

उत्पादशयनः, पुं स्त्री, (उत्पाद ऊर्द्ध्वपादः सन् शेते यः सः । उत्पाद + शी + ल्यु ।) टिट्टिभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ण्वुल् + टाप् ।) देहिकानामकीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूतिका । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्पाली, स्त्री, (उत् + पल् + घञ् + ङीष् ।) आरोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिञ्जलः, त्रि, (उदतिशयः पिञ्जलो व्ययः ।) भृशमाकुलः । अतिशयव्याकुलः । तत्पर्य्यायः । समुत्पिञ्जः २ पिञ्जलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्प्रेक्षा, स्त्री, (उत्प्रेक्ष्यते इति उत्+प्र+ईक्ष+अ+टाप्।) अनवधानम्। इति मेदिनी॥ काव्यालङ्कारविशेषः। तस्य लक्षणम्।
"सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्"।
"अस्यार्थः। प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्"। इति काव्यप्रकाशः॥ (अस्या भेदा बहवः। यदुक्तं साहित्यदर्पणे, दशमपरिच्छेदे। ५६—६२॥
"भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता॥
वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः।
जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि॥
तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः।
गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः॥
द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति तत्र वाच्याभिदाः पुनः।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्व्वाः स्वरूपफलहेतुगाः॥
उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः।
प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः॥
उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा।
अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत्॥
मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः"॥
विवृतिस्तु अलङ्कारग्रन्थे द्रष्टव्या॥)

उत्प्लवनं, क्ली, (उत्+प्लु+ल्युट्।) उल्लम्फनम्। लाफान इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ५।११५॥
"द्रव्याणां चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम्"॥)

उत्प्लवा, स्त्री, (उत्+प्लु+अच्+टाप्।) नौका। इति शब्दरत्नावली॥

उत्फालः, पुं, (उत्+फल्+घञ्।) लम्फः॥
("तत्पृष्ठं स कृतोत्फालः शक्तिदेवोऽथ साध्वसात्"। इति कथासरित्सागरे। १६ तरङ्गे॥)

उत्फुल्लः, त्रि, (उत्फलतीति। उत्+फल्+क्त। आदितश्चेतीड्भावः उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानमिति निष्ठातस्य लः।) प्रफुल्लः। विकसितः। इत्यमरः॥. (यथा, किराते।
("उत्फुल्लकमलपरागगन्धाकुडूतः सरसिजसम्भवः परागः"।
खचितः। वर्द्धितः। (यथा, विष्णुपुराणे।१।९।१३॥
"दर्पोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता"।
आनन्दादिना विस्फारितः। यथा, रामायणे॥
"अवस्थितैः समीपस्थैस्त्रासादुत्फुल्ललोचनैः"।)
स्त्रीणां करणम्। उत्तानम्। इति मेदिनी॥

उत्सः, पुं, (उनत्ति जलेन। उन्द+उन्दिगुधिकुषिभ्यश्चेति सः। किदित्यनुवृत्तेर्न लोपः।) प्रस्रवणम्। इत्यमरः॥ उनइ इति भाषा। यत्र स्थाने खुत्वा जलं गलति तत्र। इति भरतः॥ स्वाम्यादयस्तु अविच्छेदेन अवजलं यत्र स्थाने पतति निपत्य च बहूलीभवति तत्रेत्याहुः॥ तथा साङ्गोऽप्याह।
"गिरेरुपरि निर्झरादिप्रभवजलसङ्घातः"।
"अजलं मन्दवेगेन स्रवज्जले। इति कोलाटः"॥

उत्सङ्गः, पुं, (उत्सज्जते मिलति यत्र। उत्+सञ्ज+घञ्।) क्रोडम्। इति जटाधरः॥
("उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणाम्"।
इति मेघदूते ८६। तथा, विष्णुपुराणम्।१।११।५॥
"प्रणयेनागतं पुत्रम् उत्सङ्गारोहणोत्सुकम्"॥
पर्व्वतादीनां शिखरदेशः। सानुः॥ यथा, रघुः।
"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह"॥ ६। ३॥
सौधादीनामुपरिभागः। छाद इति भाषा॥
"सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः"।
इति मेघदूते। २९। अभ्यन्तरभागः।
"वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः"।
इति कुमारे। १। १०। ऊर्द्धतलः। वहिर्भागः।
"दृषदो वासितोत्सङ्गा निषसम्नमृगनाभिभिः"।
इति रघुवंशे। ४। ७४। सङ्गमः॥ आलिङ्गनम्। विवाहः॥ व्रणाधोभागः। शोथ इति भाषा॥ यथा सुश्रुते। सूत्रस्थाने।
"अभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति"।
गर्भः। यथा, महाभारते परीक्षिज्जन्मनि। १४। ६८। १८। १९॥
"आसीन्मम मतिः कृष्ण! पूर्णोत्सङ्गा जनार्द्दन"।॥)

उत्सर्गः पुं, (उत्+सृज्+घञ्।) त्यागः। दानम्। वर्ज्जनम्। (यथा, कुमारे। ७। ३५॥
"श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेशाः"।
"तयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः"।
इति मेघदूते। २०॥ यथा, मनुः। ११। १९३।
"तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च"।)
सामान्यविधिः॥ इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कुमारे। २। २७।
"अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः"।)
साग्निकर्त्तव्यक्रियाविशेषः। इति तिथ्यादितत्त्वम्। अथ वैधोत्सर्गविधिः। स्नानसन्ध्याचमनानि कृत्वा नारायणनवग्रहगुरून् संपूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधिपतिदेवतां सम्प्रदानञ्च अर्च्चयित्वा संकल्प्य कुशतिलजलत्यागपूर्व्वकदानम्। इति स्मृतिः॥
(अपानवायोर्व्यापारः। मलमूत्रादिवर्ज्जनम्॥ उत्सृज्यते विण्मूत्रमनेनेति व्युत्पत्त्या पाय्विन्द्रियम्। यथा,—यथा, मनुः। १२। १२१।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्"॥)

उत्सर्जनं, क्ली, (उत्+सृज्+ल्युट्।) उत्सर्गः। तत्पर्य्यायः। त्यागः १ विहापितं ३ दानं ४ विसर्ज्जनं ५ विश्राणनं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रतिपादनं ९ प्रादेशनं १० निर्व्वपणं ११ अपवर्जनं १२ अंहतिः १३। इत्यमरः॥ (साग्निककर्त्तव्यक्रियाविशेषः। (यथा, मनुः। ४। ९६।
"पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद् वहिरुत्सर्ज्जनं द्विजः।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्वाह्णे प्रथमेऽहनि"॥)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत्+सृप्+णिनि+ङीप्। उत्सर्पतीति वाक्ये वाच्यलिङ्ग एव।) जिनानां कालविशेषः। यथा,—हेमचन्द्रः॥
"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदतः।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते॥
अवसर्पिण्यां षड़्‌रा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्"।
(उन्नमनशीला। यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के।
"उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना"। इति॥)

उत्सर्य्या, स्त्री, (उत्+सृ+यत्।) प्रजननकालप्राप्ता गौः। इति जटाधरः॥ पाल खाओनेर उपयुक्त गाइ इति भाषा।

उत्सवः, पुं, (उत्+सू+अप्।) नियतकालव्यापारः। तत्पर्य्यायः। क्षणः २ उद्धवः ३ उद्धर्षः ४ महः ५। इत्यमरः॥ (यथा मनुः।३।५९।
"तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च"॥)
उत्सेकः। इच्छाप्रसवः। कोपः। इति मेदिनी॥
(उन्नतिः। अभ्युदयः।
"उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे"।
इति हितोपदेशे। १। १६४॥)

उत्सादनं, क्ली, (उत्+सद्+णिच्+ल्युट्।) ऊर्द्धलेखः। उद्वाहनम्। उद्वर्त्तनम्। इति मेदिनी॥
("उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने"।
इति मनुः। २। २०९॥ विनाशः। उन्मूलनम्।
"पूर्व्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः।
क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम्"।
इति रामायणम्। १। ७४। २१॥ औषधादिना व्रणस्य संशोधनम्। तथा,—सुश्रुते।
"अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपर्णी सुवर्चला।
उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः"।
"उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमत् वपुः।
प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम्"॥
इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

उत्सादितं, त्रि, (उत्+सद्+णिच्+क्त।) कृतोत्सादनम्। उद्वर्त्तितम्। निर्म्मलीकृतशरीरम्। (यथा, महाभारते ७।८०। १०। प्रतिज्ञापर्व्वणि।
"उत्सादितः कषायैश्च बलवद्भिः सुशिक्षितैः।
आप्लुतः साधिवासेन जलेन सुसुगन्धिना"॥)

उत्सारकः, पुं, (उत्सार्य्यन्ते प्रभुद्वारतोऽनेन। उत्+सृ+णिच्+वुण्।) द्वारपालः। इति हेमचन्द्रः॥ उत्सारणकर्त्ता॥

उत्सारणं, क्ली, (उत्+सृ+णिच्+ल्युट्।) दूरीकरणम्। चालनम्। स्थानान्तरप्रापणम्।

उत्साहः, पुं, (उत्+सह्+घञ्।) उद्यमः। तत्पर्य्यायः। अध्यवसायः २। इत्यमरः। सूत्रम्। इति मेदिनी॥ कल्याणम्। भावविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३य परिच्छेदे।
"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च")
भावकविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"उत्साहः स्यात् रवे भाले तालो केन्दुयन्त्र।
वंशध्वजिकरः पार्श्वस्थयोश्चानिलाश्रयः"॥
इति सङ्गीतदामोदरः॥

उत्साहवर्द्धनं, क्ली, (उत्साहं वर्द्धयति यत्। उत्साह+वृध+णिच्+ल्युट्।) वीररसः। इत्यमरः॥

, त्रि, (उत्+क्षिप्+क्त।) उत्क्षिप्तः। इति
…क्षेपः॥ गर्व्वितः। वर्द्धितः। उन्नतः।
श्रीभागवतम्॥ (यथा, मनुः ८। ७१।
…ब्दातुराणाञ्च शास्त्रेषु वदतां मृषा।
…यादस्थिरां वाचमुत्क्षिप्तमनसां तथा"।
"…र्वीक्षितौ हि तौ पापौ कालपाशवशङ्गतौ"।
रामायणे १म काण्डे॥)
…मानः, त्रि, (उत्+क्षिप्+शानच्।) उक्षिप्य-
…। हृतिमान्। इति श्रीभागवतम्॥
…त्रि, (उत् उद्योगं सुवति सौति सुनोति वा।
…सवैश्वर्य्ययोः। क्विपिसंज्ञापूर्व्वकत्वात् गुणा-
…। क्विपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो
…वतः संज्ञायां कन्॥ यद्वा उत् सुवति।
…रणे। मितद्र्वादित्वात् डुः। सत्सूद्विषेति क्विप्
…कानिकेण इति कन्॥ उत्+सु+क्विप्+
…।) वाञ्छितकर्म्मोद्यतः। तत्पर्य्यायः। इष्टा-
…युक्तः २। इत्यमरः॥ उत्कण्ठितः। इति
…चन्द्रः॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे।
…षयिष्यति राजा तु कुशलार्थं तवानघे।
…शान् नित्यशः पुत्त्रि मोत्सुका भूः कदाचन"॥
…मोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्याम्"।
… रघुवंशे २।२२॥)
…, पुं, (सूरं सूर्य्यमतिक्रान्तः।) दिनावसानम्।
… हेमचन्द्रः॥
…, त्रि, (उत्+सृज्+क्त।) कृतोत्सर्गः। तत्-
…यः। त्यक्तः २ हीनः ३ विधुतः ४ समुज्-
…तः ५ धूतः ६। इत्यमरः॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः।
…होत्सवोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः"॥)
…नं, क्ली, (उत्+सिच्+ल्युट्।) ऊर्द्ध्वसेकः।
…लन उपचन इत्यादि भाषा॥
…, पुं, (उत्+सिध्+घञ्।) पर्व्वतवृक्षादीनां
…र्धम्।
"…कूर्म्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः"॥
…ते महाभारते गजकूर्म्मयुद्धे। २९। ३१।)
…च्छ्रयः। (यथा, कुमारे ५। ८॥
…पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति"॥
…रिणामः। यथा, कुमारे ५।२४।
…पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः"।)
…रीरम्। इत्यमरः॥ संहननम्। इति हेमचन्द्रः॥
"…सोत्सेधमुत्सार्य्यशिरास्तनुत्वम्"।
…ति भावप्रकाशे शोथाधिकारे॥
"…उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः"।
…ति निदानस्थाने शोथनिदानाध्याये वाग्भटेनोक्तम्॥)
…व, (उ+क्विप्+तुक्। पृषोदरादित्वात् साधुः।)
…विसुपसर्गान्तर्गत उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः।
…र्द्ध्वम्। उत्कर्षः। प्राकट्यम्। नैकट्यम्। इति
…र्गादासः॥ प्रकाशः। विभागः। प्राबल्यम्।
…श्वासम्। शक्तिः। प्राधान्यम्। बन्धनम्।
…भावः। मोक्षः। लाभः। ऊर्द्ध्वकर्म्म। इति
…दिनी॥
…क्ली, (उन्द+कन्।) जलम्। इति शब्दरत्नावली।
("…ममयाश्वोदरशिवंशरोदे

नारायणस्योदरनाभिनालात्"।
इति श्रीभागवते। तथा च गीतायाम्। २।४६।
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके"॥)

उदक्, [च्] अ, (उद्+अञ्च्+अस्तातिः।) उत्तर-
दिग्देशकालाः। इति मेदिनी॥

उदकं, क्ली, (उनत्तीति। उन्दी क्लेदने+क्वुन्। उद-
कमिति २।३९। उणादिसूत्रेण साधु।) जलम्।
इत्यमरः॥
("अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठति"।
इति माघः २।३४॥ तथा श्रीभगवद्गीता। २।४६॥
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके"।
"उदकस्योदः पेषंवासवाहनधिषु"। पाणिनिः। ६। ३।५७।
इति विकल्पः। उदकुम्भः। उदककुम्भः। यथा,
भट्टिः। २। २०। "तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भ-
हस्ताः"॥ उदशब्दोऽप्युदकपर्य्याय इति भाष्य-
टीका। उदकस्योदः संज्ञायामिति रक्षितः।
यथा, कुमारे ५।२६। "सहस्यरात्रीरुदवास-
तत्परा"॥ इति उज्ज्वलदत्तः।
वारिशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम्॥)

उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा।)
दिव्यविशेषः। यथा। अथोदकपरीक्षा।

पितामहः।
"तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्म्यं सनातनम्।
मण्डलं पुष्पधूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः॥
शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैणवञ्च धनुस्तथा"।
तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत्। यथा नारदः।
"गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः।
वरुणाय प्रकुर्व्वीत पूजामादौ समाहितः"॥
ततो धर्म्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्तं कर्म्म कुर्य्यात्।

कात्यायनः।
"शरांस्त्वनायसाग्रांस्तु प्रकुर्व्वीत विशुद्धये।
वेणुकाष्ठमयांश्चैव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्"॥

पितामहः।
"क्षेप्ता च क्षत्त्रियः कार्य्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा॥
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः॥
इषूंश्च प्रक्षिपेद्धीमान् मारुते वाति वा भृशम्।
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले"॥*॥

नारदः।
"क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम्।
मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः"॥
अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं
तत् सप्तशतम्। एवं षट्शतादिकम्॥*॥

पितामहः।
"मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम्।
हस्तानान्तु शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदर्शनात्।
मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसा॥
शराणां पतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्जयेत्।
सर्पन् सर्पन् शरो याति दूराद्दूरतरं यतः"॥
पतनं ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्य्यन्तं गच्छेदि-
त्यर्थः। तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानपर्य्यन्तं शर-

यद्वा ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शरः
आनेतव्यः॥*॥ नारदः।
"नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च।
ह्रदेषु स्थिरतोयेषु कुर्य्यात् पुंसां निमज्जनम्"॥
नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु॥*॥
विष्णुः। पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्ज्जिते
तस्य नाभिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुष-
स्यान्यस्योरू गृहीत्वा अभिमन्त्रिताम्भः प्रविशेत्।
तत्समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषो-
ऽपरः शरमोक्षं कुर्य्यादिति तस्य शोध्यस्येत्यर्थः।
अन्यथा तस्येति व्यर्थ स्यात्॥*॥
अन्यपुरुषस्य स्तम्भधारणमाह स्मृतिः।
"उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्म्मस्थूणां प्रगृह्य च"॥*॥
प्राड्विवाककर्त्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः।
तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम्।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे"॥*॥
शोध्यकर्त्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः।
"सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कम्।
नाभिमात्रोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत्"॥
मा मां। अभिशाप्य शपथं कारयित्वा। कं
जलम्। विशेत् निमज्जेत्॥*॥ तोरणञ्च निम-
ज्जनसमीपे समे स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं
कार्य्यम्। यथा नारदः।
"गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम्।
कुर्व्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ"॥*॥
शरमोक्षे विशेषमाहतुर्नारदबृहस्पती।
"शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः।
गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः।
प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले।
अन्तर्ज्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्द्दिशेत्॥
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात्।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्व्वं निवेशयेत्"॥*॥
जविनौ विशेषयति नारदः।
"पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकर्म्मणि"॥
एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण।
"शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिके।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्द्दिशेत्"॥
इति विशेषाभिधानात्। कात्यायनः।
"निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नरः।
पुनस्तत्र निमज्जेत दंशचिह्नविभावितः"॥
जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्टः समुत्प्लवते यदि
तदा दष्टे दष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः॥*॥
पितामहः।
"गन्तुश्चापि च कर्त्तुश्च समं गमनमज्जनम्।
गच्छेत् तोरणमूलात्तु शरस्थानं जवी नरः॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शायकम्।
गच्छेत्तोरणमूलन्तु यतः स पुरुषो गतः॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले।

अन्तर्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्द्दिशेत्” ॥ अत्र मज्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्षसमकालं गमनं सूचयाणुक्तमयुक्तम्। मज्जनसमकालस्थितं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमाणशून्यम्। ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति। अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां करतालिकायां प्राड्विवाकदत्तायां शोध्यो निमज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वस्तुतार्थः ॥ * ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः। उक्तलक्षणजलाशयनिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्म्मादींश्च देवान् हवनान्तमिष्ट्वा दक्षिणां कृत्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं बद्धा प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयेत्। वक्ष्यमाणमन्त्रेण।

ॐ “तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम्। शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥ अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” । इति ॥ शोध्यस्तु ॐ “सत्येन माभिरक्षस्व वरुण” इत्यनेन जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य शोध्यनाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं जलमध्ये गच्छेत्। ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूलस्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते शोध्यो गृहीतस्थूणप्राङ्मुखपुरुषस्योरू गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति। ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः। कर्णाद्यङ्गं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः। मज्जनस्थानादन्यत्रगमनेऽप्यशुद्धः। ततो दक्षिणादिकं दद्यात्” । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन जलेन कीर्णः व्याप्तः।) महाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥

उदकीर्य्यः, पुं, (उदेन कीर्य्यः।) करञ्जविशेषः। इति रत्नमाला ॥ डालकरमचा डहरकरञ्ज इत्यादि भाषा। (अस्योक्तः पर्य्यायो भावप्रकाशे। “उदकीर्य्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्था हरिवारुणी। मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका” ॥ गुणा अस्य करञ्जीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उदक्या, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिस्नानार्थमर्हतीति। उदक + संज्ञायामिति यत्।) रजस्वला। ऋतुमती। इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। ४।५७। “नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्नचावृतः” ॥)

उदगद्रिः, पुं, (उदगुत्तरे योऽद्रिः।) हिमालयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः ॥

उदगयनं, क्ली, (उदक् उत्तरस्यामयनं गमनम्।) उत्तरायणम्। इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः।१।६७। “दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्” ॥ “तदादित्यस्योदगयनमादानञ्च चीन्तून् शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्” ॥ इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम्। विस्तरस्त्वस्योत्तरायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदग्भूमः, पुं, (उदगुत्तरदिग्वत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र। समासे + अच्।) सद्भूमिः। उत्कृष्टस्थानम्। इति जटाधरः ॥

उदग्रं, त्रि, (उद्गतमग्रं यस्य।) उच्छ्रितम्। उन्नम्। इत्यमरः ॥ (विशालम्। महत्। दीर्घम्। भीमम्। “नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः” ॥ इति माघः। २।२१। तथा, रघुः। २।५३। “क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः” । “अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुः” ॥ इति च रघुः। ६। ३२ ॥)

उदग्रदन्, [त्] पुं, (उदग्रौ दन्तौ यस्य। अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दतृ ॥) उच्चदन्तहस्ती। उच्चदन्तयुक्ते, त्रि। इति हेमचन्द्रः ॥

उदजः, पुं, (उत् + अज् + समुदोरजःपशुष्विति अप्। अघञपोरिति पर्य्युदासात् वीभावो न।) पशुप्रेरणम्। इत्यमरः ॥

उदञ्चनं, क्ली, (उत् + अञ्च + ल्युट्।) पिधानपात्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥ ढाकुनि इति भाषा। (यथा, शतपथब्राह्मणे। ४। ३। ५। “प्रतिप्रस्थाता संस्रवावानयत्युन्नेता चमसेन वोदञ्चनेन वा” ।) ऊर्द्ध्वक्षेपणम् ॥

उदञ्चितं, त्रि, (उत् + अञ्च + क्त।) ऊर्द्ध्वक्षिप्तम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (“उदञ्चितात्तोऽञ्चितदक्षिणोरुः” । इति भट्टिः ॥ (पूजितम् ॥)

उदण्डपालः, पुं, (उदण्डस्य उद्भिन्नाण्डस्य पालो गमनं पलायनं यत्र। मत्स्यसर्पविशेषाणामण्डं उद्भिन्नं सत्पलायते इति प्रसिद्धिः।) मत्स्यविशेषः। सर्पभेदः। इति मेदिनी ॥

उदधिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन्। उद + वा उदक + धा + कि।) समुद्रः। इत्यमरः ॥ (“उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्” । इति रघुः। ८। ८ ॥ मेघः। घटः ॥)

उदधिक्राः, पुं, (उदधि + क्रम + विट्।) समुद्राक्रमणकर्त्ता। इति व्याकरणम् ॥

उदधिमलः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मल इव ॥) समुद्रफेनः। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। अतिवान्तिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्मेखलेव यस्याः॥) पृथिवी। इति महाभारतम् ॥ (“चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्त्ता” । इति कादम्बरीकथामुखे।)

उदन्तः, पुं, (उद्गतो निर्गतः अन्तो यस्य।) वार्त्ता। (“कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात्किञ्चिदूनः” ॥ इति मेघदूते” १०१। तथा, रघुः।१२। ६६। “कृत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः” साधुः। इति मेदिनी ॥ क्षत्रियाजनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (प्राकव्याद् प्राप्तान्ते, त्रि। शतपथब्राह्मणे। “उदन्तमसदिति यदाङ्ग... तर्हि शुक्रयात् तद्वैनोदन्तं कुर्य्यादुप ह ... यद्युदन्तं कुर्य्यादप्रजनश्च वै रेत उपदध्यं त... दन्तं कुर्य्यात्” ॥)

उदन्तकः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन्।) वृत्तान्तः। वा... इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + णिच् + ... टाप्।) तृप्तिः। इति शब्दावली ॥

उदन्या, स्त्री, (उदन्यति उदकमिच्छति वा। ... आत्मनः क्यच्। अशनायोदन्येति दुलाभावः... उदकस्योदन्भावोऽपि निपात्यते। अशनायादि... पिपासा। इत्यमरः ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि ६।८।५। “अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति ... तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्व... पुरुषनायः इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति” ॥)

उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यत्र। उद... मतुप्। उदन्वानुदधौ चेत्युदकस्य उदन्... निपातितः मतुपि।) समुद्रः। इत्यमरः। (... रघुः ४। ५२ ॥ “असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता” । ऋषिविशेषः। इति पाणिनिः। ८।२।१३।)

उदप आघाते। सौत्रधातुरयम्। इति कवि... द्रुमः ॥ (पर-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरादिः। उदप... इति दुर्गादासः ॥ मानुबन्ध उदधातुरयं... वशात् उदपेति लिखितः ॥

उदपानं, क्ली, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन्। उदक... पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः।) कूप... इत्यमरः ॥ (“तड़ागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च” इति मनुः २।४८। तथा, रामायणे २।८०।... “निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरुत्तमान्। उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान्” भावे ल्युट्। जलपानम्। यथा गीतायाम्। २... “यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके” ॥)

उदयः, पुं, (उदयन्ति ग्रहा यस्मात्। उद् + ... अच्।) पूर्व्वपर्व्वतः। उदयाचलः। (भावे + अच्) समुन्नतिः। इति मेदिनी ॥ दीप्तिः। म... इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रहाणामुद्गमः। सूर्य्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अं... अध्यायः ॥ * ॥

“उदयास्तमने चैव सर्व्वकालन्तु संमुखे। दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः। तिरोभावञ्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः। उदयास्तमनाख्यञ्च दर्शनादर्शनं रवेः ॥ शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम्। विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥ उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन् रविः। ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति ॥ उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्व्वापरे दिशौ।

ावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥१८॥
ृतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ।
ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ॥१९॥
ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
स्मादिद्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।
र्व्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः” ॥२०॥
दयास्तमने च सर्व्वकालं भवतः । ते च परस्परं
ंमुखे समागच्छतस्ते भवतः । तत्र हेतुमाह ।
र्यत्रेति । रवेरुदयास्तमयौ सर्व्वकालं मध्याह्न एव
तोऽर्कस्य न स एव अतो रवेरुदयास्तमयत्वं
र्शनादर्शनमात्रमेव ॥ दर्शनादर्शनयोरवधिमाह ।
क्रादीनामिति । इन्द्राद्यन्यतमस्य पुरे मध्याह्ने
स्थंस्तदेकं पुरं अभितः पुरद्वयं चेत्येवं पुर-
यं तदन्तरालस्थौ द्वौ च विकर्णौ कोणौ उद-
ाद्यवस्थाभिः स्पृशति स्वरश्मिभिर्भासयति । तथा
वकर्णस्थः अग्न्याद्यन्यतमकोणे मध्याह्ने स्थितस्तं
ोणं अभितः स्थितं कोणद्वयं चेत्येवं त्रीन् को-
ान् तन्मध्यवर्त्तिद्वे च पुरे तथैवोदयाद्यवस्थाभिः
पृशति । भूवलयस्यार्द्धे प्रतपन् दृश्यते ताव-
ह्नः । अर्द्धे तु न दृश्यते तावद्रात्रिरित्यर्थः ।
याहि ऐन्द्रे पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा
ौम्यपुरस्थानामस्तमयः । ऐशकोणस्थानां तृतीयो
ामः । अग्निकोणस्थानां प्रथमः । याम्ये स्थिता-
ामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा
ेन्द्रे अस्तमयः । अग्निकोणे तृतीयो यामः ।
ैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा
 वारुणे मध्याह्नः तदा याम्ये अस्तमयः । नैर्ऋति-
ोणे तृतीयो यामः । वायव्ये प्रथमः । सौम्ये
दयः । यदा सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणे अस्त-
यः । वायव्ये तृतीयो यामः । ऐशकोणे प्रथमः ।
ेन्द्रे उदयः । एवं अग्निकोणे यदा मध्याह्नस्तदा
ैशकोणे अस्तमयः । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः ।
मपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोणे उदयः । इत्यादि
ोध्यम् । एवं मेरोः सर्व्वतः परिभ्रमन् सू-
र्योऽर्द्धभूवलयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया
अहोरात्रव्यवस्थाकारणमुक्तं भवति ॥ सन्नि-
ानव्यवधानकृतमेव रश्मीनां वृद्धिह्रासतीव्रत्व-
न्दत्वादिकमपीत्याह । उदित इति गोभिः र-
श्मिभिः ॥ दिग्विभागोऽप्युदयास्तमयनिमित्त एवे-
ाह उदयेति । यत्र यस्योदेति सा तस्य पूर्व्वा
दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा
ुतिः । “तस्मादसावादित्यः सर्व्वाः प्रजाः प्रत्य-
ुदेति । तस्मात् सर्व्वा एवान्यतः प्रत्युदगादिति” ॥
ुरस्तादुद्यन्तं सूर्य्यं पश्यतश्च दक्षिण-वाम-पार्श्व-
ागौ दक्षिणोत्तरे दिशाविति दर्शयन् रश्मि-
विस्तारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्षु लोका-
लोकाचलपर्य्यन्तं तपतीत्यर्थः ॥ मेरौ तु विशेष-
माह । ऋते इति । ब्रह्मसभावर्जं मेरोरुपर्य्यपि
सर्व्वतस्तपति न तु ब्रह्मसभां भासयति । तत्र
हेतुमाह । ये ये मरीचय इति ॥ मेरोः सर्व्वतोऽपि
विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । अतो यस्मात्
सर्व्वेषां द्वीपानां वर्षाणाञ्च मेरुरुत्तरत एव स्थितः ।
तस्मान्मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां
दिनेऽपि नित्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रद-
क्षिणीकुर्व्वन्तं सूर्य्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां
प्राची । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्व्वेषां
सर्व्वदा मेरुरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
लोकाचलः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः ।
दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यद्वा ।
भारतादिवर्षस्थानां सम्मुखे सूर्य्यमुद्यन्तं पश्यता-
मुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति” ॥ इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

उदयनं, क्ली (उत् + इ + ल्युट् ।) उदयः । इति मे-
दिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४८।७।
“एषा युक्त परावतः सूर्य्यस्योदयनादधि” ॥)

उदयनः, पुं, अगस्त्यमुनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी ॥
(“प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्” ।
इति मेघदूते ।३९।) उदयनाचार्य्यः । स च कुसुमा-
ञ्जलिग्रन्थकर्त्ता ॥

उदरं, क्ली, (उत् ऋणातीति । “उदिदृणातेरजलौ
पूर्व्वपदान्त्यलोपश्च” । उत् + दॄ + अच् । अन्त्य-
लोपश्च ।) नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । पेट इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचिण्डः २ कुक्षी ३ जठरः ४
तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युद्धम् । इति मेदिनी ॥
(“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्” ।
इति मनुः । ८ । १२५ ॥)

उदरः, पुं, (उदरं अस्त्यत्वेनास्त्यस्य । अर्श आदित्वा
दच् ।) उदरस्थरोगविशेषः । उदरी इति भाषा ।
यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्त-
माह ।
“रोगाः सर्व्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात्” ॥
अग्नौ मन्दे सर्व्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरा-
मतिशयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतू-
नाह । अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैः अत्यन्तदोषजनकैः
मलसञ्चयात् मलानां दोषाणां पुरीषस्य चाति-
वृद्धेः । अत्रोदरशब्देनोदरस्थो रोग उच्यते । यत
आह ।
“तात्स्थ्यात्तद्धर्म्मताभ्याञ्च तत्समीपतयापि च ।
तत्साहचर्य्यात् शब्दानां वृत्तिरुक्ता चतुर्व्विधा” ॥*॥
संप्राप्तिमाह ।
“रुद्ध्वाः स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणाग्न्यपानान् संदुष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥*॥
सामान्यरूपमाह ।
“आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥*॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
“पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥*॥
वातोदरस्य लक्षणमाह ।
“तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ।
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्व्वभेदनम् ॥
शुष्ककासोऽङ्गमर्द्दश्च गुरुता मलसंग्रहः ।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्मान्मांसवृद्धिमत् ॥
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम् ।
आध्मानदतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥
वायुश्चात्र सरुक् शब्दो विचरेत् सर्व्वतोगतिः” ॥
पाणिपादित्यत्र व्यञ्जनान्तः पाच्छब्द आर्षत्वात् ।
कुक्षिपार्श्वोदरेत्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वाम-
दक्षिणभागद्वयवाची । सर्व्वतोगतिः सकलकोष्ठे
सञ्चरन् ॥*॥ पैत्तिकमाह ।
“पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥
पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते” ॥
हरित् शाकवर्णम् । सोष्म अन्तस्तापयुक्तम् । दह्यते
वह्निदाहयुक्तम् । धूमायते धूममिवोद्वमति ।
क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरतां याति । प्रदू-
यते व्यथते ॥*॥ कफोदरमाह ।
“श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।
तन्द्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्” ॥
स्वापः स्पर्शाज्ञता । गौरवमङ्गानाम् । तन्द्रा निद्रा-
बाहुल्यम् । उत्क्लेशो हृल्लासः । शुक्लराजीततं
शुक्लशिराव्याप्तम् ॥*॥ सन्निपातोदरमाह ।
“स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्र-
विडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च
दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाच्च ॥
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
कुर्य्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
तच्छीतवाते भृशदुर्द्दिने च
विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं
पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ।
दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
प्लीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध” ॥
स्त्रिय इत्यविवेकिसन्निहितजनोपलक्षणम् । ताश्च
स्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः । विट् मार्ज्जारादीनाम् ।
आर्त्तवं रजः । अरयो वा । गरान् संयोगजानि
विषाणि । दुष्टाम्बु सविषमत्स्यतृणपर्णादियुतं
शटितञ्च ॥ दूषीविषं विषमेवामगात्युपघातेन स्वल्प-
प्रभावम् । यत उक्तम् ।
“जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितञ्च ।
स्वभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
विषं हि दूषीविषतामुपैति” ॥
गुणविप्रयुक्तं गुणवियुक्तं तत् । उदरं शीततादिषु
कुप्यति । दूषीविषस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयो-
गात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सन्निपातोदरम् ।
तन्त्रान्तरे दूष्योदरं कीर्त्तितम् । अथवा परस्परं
दूषयन्तीति दोषा एव दूष्याः तैः कृतमुदरं दूष्यो-

दरम् ॥ * ॥ प्लीहोदरमाह ।
"वर्द्धते प्लीहवस्था यक्तिद्यात् प्लीहोदरं हि तत् ।
तद्वामे वर्द्धते पार्श्वे निमित्तं तस्य तच्च यत् ॥
प्रवृद्धप्लीहलिङ्गानि यान्युक्तानि भिषग्वरैः ।
प्लीहोदरेऽपि दृश्यन्ते तानि सर्व्वाणि देहिनाम्" ॥
प्लीहोदरस्यैव भेदो यकृद्दाल्युदरं न पुनरधिक-
मित्याह । "सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृ-
द्दाल्युदरं तदेव" । यकृद्दालयति दोषैर्भेदयतीति
यकृद्दाल्युदरं तदेव उदरमेव ॥ * ॥ बद्धगुदमाह ।
"यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्व्वा,
बालाश्मभिर्व्वा पिहितं यथावत् ।
सञ्चीयते यस्य मलः सदोषः,
शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम् ॥
निरुध्यते यस्य गुदे पुरीषं
निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति" ॥
उपलेपिभिः पिच्छिलैरन्नैः शाकशालुकादिभिः ।
बालाश्मभिः बालुकाभिः कर्कुरैर्व्वा बालैः केशैः
अश्मभिः पाषाणैर्व्वा । यथावत् यस्य यत् सम्भवति ।
मलः पुरीषम् । सङ्करवत् संमार्ज्जनीक्षिप्तलता-
भूम्यादिवत् । "सङ्करोऽवकरः पुमान्" इत्यमरः ।
सङ्करो चूष इति लोके । नाड्यां अन्त्रनाड्याम् ।
हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभ्योर्मध्ये ॥ * ॥ क्षतोदरमाह ।
"शल्यं यथान्नोपहृतं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् क्षतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
शल्यं कर्कुरादि । अन्नोपहृतं अन्ननिहितम् । भुक्तं
यदन्नं भिनत्ति । तथा अन्यथा आगतं भोजनं
विना आगतं शरादि । तदपि यदन्नं भिनत्ति
एतदुपलक्षणम् । जृम्भणमत्यशनं वा यदन्नं
भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"शर्कराकणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन वा" ॥ इति ।
तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्त्रात्
संस्रुत्य पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदी-
र्य्यतइव । परिस्राविरार्त्तत्वात् । एतत् क्षतोदरं
तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥ * ॥
उदकोदरमाह ।
"यत् स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च ।
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्" ॥
स्नेहपीतः पीतइत्यत्राहिताग्न्यादित्वात् कर्त्तरि
क्तः पश्चात् स्नेहं पीतः स्नेहपीत इति तत्पुरुषः ।
तेन स्नेहं पीतवानित्यर्थः । अनुवासितो वा गृही-
तानुवासनवस्तिः । वान्तः अत्रापि पूर्व्ववत् कर्त्तरि
क्तः तेन वान्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
वान् । तथा निरूढः गृहीतनिरूढवस्तिः । स
चेदाशु शीतलं जलं पिबेत् । तस्य तद्वहानि जल-
वहानि स्रोतांसि दुष्यन्ति स्वकर्म्मदुष्टानि भवन्ति
जलवहेषु स्रोतःसु दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपस्ने-
हन्यायेन बहिर्भूते दकोदरमायाति । अथवा
तेषु उदकवहेषु स्रोतःसु स्नेहोपलिप्तेषु पूर्व्ववत्
यथापूर्व्वम् । अन्नरसे उपस्नेहन्यायेन बहिर्निःसृते
दकोदरमायाति । तथा जलेऽपि बहिर्निःसृते
दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिवृत्तनाभि
गम्भीरनाभि । समाततं लम्बम् । यथा दृतिः
चर्म्ममयं जलाहरणपात्रम् । क्षुभ्यति अन्तर्जल-
दोलनेन सञ्चलति कम्पते बहिः शब्दायते कम्प-
मानं सत् शब्दं करोति ॥ * ॥
साध्यासाध्यलक्षणमाह ।
"जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्" ॥
बलिनः अजाताम्बु नवोत्थितञ्च यत्नसाध्यमित्यन्वयः ।
"पक्षाद्बद्धगुदं तूर्द्ध्वं सर्व्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रञ्च दकोदरम्" ॥
छिद्रान्त्रं शरादिना छिद्रमन्त्रं यस्य तदुदरं अभा-
वाय भवति ॥ * ॥
जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
"पयःपूर्णा दृतिरिव क्षोभे शब्दकरं मृदु ।
अप्रव्यक्तशिरःस्थूलं नितान्तमुदरं महत् ॥
आलस्यमास्यवैरस्यं मूत्रं बद्धं सकृच्छ्रतः ।
जातोदकस्य लिङ्गं स्यान्मन्दोऽग्निः पाण्डुतापि च ॥
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणञ्च वर्ज्जयेत्" ॥
शूनाक्षस्थाने शूनाक्षमिति च पाठः । कुटिलोपस्थं
वक्रमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचं । उपरि आर्द्रा तन्वी
त्वग्यस्य । तं उदरिणम् ।
"पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्य्यमाणं विवर्ज्जयेत्" ॥
विरिक्तमपि पूर्य्यमाणं पूर्य्यमाणोदरं उदरिणं
विवर्ज्जयेत् ॥ * ॥
अथोदरस्य चिकित्सा ।
"एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं
गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
निर्हन्ति वातोदरशोथशूलान्
क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥
कुष्ठं दन्ती यवक्षारः पाठा त्रिफलया वचा ।
शुण्ठी चोष्णाम्बुना पीता वातोदरबलापहा" ॥
कुष्ठादिचूर्णम् ॥ * ॥
"स्नुगुनस्य तुलामेकां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला दन्ती हिङ्गु सैन्धवचित्रकम् ।
देवदारु वचा कुष्ठं मधु शिग्रुः पुनर्नवा ।
सौवर्च्चलं विडङ्गानि दीप्यको गजपिप्पली ॥
एतेषां पलिकान् भागान् त्रिवृतः कटुपला
पिष्ट्वा कषायेस्तैलेन तैलं मृद्वग्निना पचेत् ।
तत्पिबेत् प्रातरुत्थाय यथाग्निबलमात्रया ।
निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विशे
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तमन्त्रवृद्धिगुदामयान् ।
पार्श्वकुक्षिभवं शूलमामशूलमरोचकम् ॥
यकृदष्ठीलिकानाहान् प्लीहानं वाक्तवेदना
मासमात्रेण नश्यन्ति अष्टीलिर्व्वातजा गदा
इति स्नुगनतैलम् ॥ * ॥
"पित्तोदरेषु बलिनं पूर्व्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्व्वलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ।
संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा च त्रिवृत्कल्कैरुरुवूकस्य घृतेन च ।
पिप्पल्यादिगणेनाज्यं पाचितं पाययेद्भिषक् ।
नरं पथ्यभुजं नित्यं कफोदरनिवृत्तये" ॥ * ॥
"नागरत्रिफलाकल्कैर्दध्यम्बुपरिपेषितैः ।
पाचितं तैलमाज्यञ्च पिबेत् सर्व्वोदरापहम्" ।
इति नागरादितैलं घृतञ्च ॥ * ॥
"शालियष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमोदनं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।
व्यायामञ्च दिवास्वप्नयानपानानि वर्ज्जयेत् ।
तथोष्णलवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ।
उदराणां मलाढ्यत्वाद्बहुशः शोधनं हितम् ।
क्षीरैर्गैरण्डतैलं वा पिबेन्मूत्रेण वा सह" ॥ * ॥
"वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।
यवानीहपुषाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ।
यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ।
शताह्वा जीरको व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्रकम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।
विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ।
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ।
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ।
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ।
दधिमण्डेन विड्बन्धे दाडिमाम्बुभिरर्शसे ।
परिकर्त्तेषु वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ।
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ।
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम्" ।
उपकुञ्चिका कारवी च कृष्णजीरकः । [illegible]
रैला नाम इति लोके । [illegible] भागत्रयं [illegible]
सातः । स्वर्णक्षीरी चोक इति लोके । [illegible]
हस्तवाचकी । [illegible]

गविड्डा। परिकर्त्तो गुदे परिकर्त्तनवत् पीड़ा इति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

"स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रकसूर्य्यकाव्दैः।
घृतं विपक्वं कुड़वप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम् ॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः।
नाराचमेनं जठरामयानां
युक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः" ॥

इति नाराचघृतम् ॥ * ॥
"वत्साक्ष्याः कर्षमात्रायाः कल्कं दध्यादिवेष्टितम्।
निर्गिलेद्वारिणा नित्यमुदरव्याधिशान्तये" ॥
वत्साक्षी मूरणपत्री नामभेदः। वत्साक्षी इति लोके ॥ * ॥

"पुनर्नवादारुनिशासविश्वा-
पटोलपथ्याः पिचुमर्द्ददारु।
सनागरच्छिन्नरुहेति सर्व्वैः
कृतः कषायो विधिना विधिज्ञैः ॥
गोमूत्रयुक् गुग्गुलुना च युक्तः
पीतः प्रभाते नियतं नराणाम्।
सर्व्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥

पुनर्नवादिक्वाथः। इत्युदराधिकारः। इति भावप्रकाशः ॥ ("उदरं स्तिमितं गुरु" इति वैद्यकमाधवकरधृतरुग्विनिश्चयग्रन्थः। अस्य शब्दस्य रोगविशेषवाच्यत्वेऽन्याविशेषवाच्यविवृत्तिरुदररोगशब्दे ज्ञातव्या ॥)

रग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिरिव।) गुल्मरोगः। इति हेमचन्द्रः ॥

रत्राणं, क्ली, (उदरस्य त्राणं यस्मात्।) उदरबन्धवस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। नागोदं २। इति हेमचन्द्रः ॥

रथिः, पुं, (उद्गच्छति उदर्य्यते वा। उत्+ऋ+उदर्त्तेश्चिदिति गथिन्।) समुद्रः। सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

रपिशाचः, त्रि, (उदराय तत्पूरणाय पिशाच इव।) सर्व्वान्नखादकः। तत्पर्य्यायः। सर्व्वान्नीनः २ सर्व्वान्नभक्षकः ३। इति हेमचन्द्रः ॥

रम्भरिः, त्रि, (उदरं बिभर्त्तीति। उदर+भृ+इन्+मुम् च। निपातसिद्धः।) स्वोदरमात्रपूरकः। तत्पर्य्यायः। कुक्षिम्भरिः २ आत्मम्भरिः ३। इति हेमचन्द्रः ॥

रव्याधिः, पुं, (उदरस्य व्याधिः।) उदररोगविशेषः। यथा,—गारुड़े १९४ अध्यायः ॥
"कदलीयवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम्।
तदास्वादनाच्छ्रमन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः" ॥

ररोगः, पुं, (उदरस्य रोगः।) जठरव्याधिविशेषः। उदरी इति भाषा ॥
"सिद्धविद्याधराकीर्णे कैलासे नन्दनोपमे।
ध्यमानं तपसीशं साक्षाद्धर्म्ममिव स्थितम् ॥
पायुर्व्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्त्तकम्।
पुनर्व्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीदिदम् ॥
भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते दुःखिता नराः।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥
प्रणष्टाग्निबलाहाराः सर्व्वचेष्टास्वनीश्वराः।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत् ॥
तेषामायतनं सङ्ख्यां प्राग्रूपाकृतिभेषजान्।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥
सर्व्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः।
सर्व्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्त्तुमुपचक्रमे" ॥

अस्य सनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
"अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः।
मलवृद्ध्या प्रवर्त्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्देऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकाद्दोषसञ्चयः।
प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य मार्गान् बद्ध्वोत्तरोत्तरान् ॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम्।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम्" ॥

सामान्यहेतवो यथा,—
"अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लरसाशनात्।
मिथ्यासंसर्जनाद्रूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥
प्लीहार्शोग्रहणीदोषकर्षणात् कर्म्मविभ्रमात्।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥
स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात्।
अर्शोवातशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम्।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः" ॥

प्राग्रूपं यथा,—
"क्षुन्नाशः स्वादतिस्निग्धगुर्व्वन्नं पच्यतेऽचिरात्।
भुक्तं विदह्यते सर्व्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥
सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः।
शश्वद्बलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥
पुरीषनिचयो रूक्षिरुदावर्त्तकृता च रुक्।
वस्तिसन्धौ रुगाध्मानं वर्द्धते पाट्यतेऽपि च ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात्।
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम्" ॥

सम्प्राप्तिर्यथा,—
"रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहानि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः।
प्राणाग्न्यपानान् हि सन्दूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम्" ॥

सामान्यलक्षणं यथा,—
"कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च।
मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यञ्चोदरलक्षणम्" ॥

वातजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
"रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकर्षणैः।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृद्वस्तिगुदमार्गगः ॥
हत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्तथा।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः" ॥

अस्य रूपाणि।
"कुक्षि-पाणि-पाद-वृषण-श्वयथूदर-विपाटनम् अनियतौ च वृद्धिह्रासौ कुक्षि-पार्श्वशूलोदावर्त्ताङ्गमर्द्द-पर्व्वभेद-शुष्ककास-कार्श्य-दौर्ब्बल्यारोचक-विपाका अधोगुरुत्वं वातवर्च्चोमूत्रसङ्गः श्यावारुणत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्च्चसामपि चोदरं तनुसितराजीशिरासन्ततमाहतमाध्मातदृतिशब्दवद्भवति। वायुश्चोर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च सशूलशब्दश्चरते-तदानोदरं विद्यात्" ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः।
विदाह्यध्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥
प्राप्यानिलकफौ रुद्ध्वा मार्गमुन्मार्गमाश्रितम्।
निहन्त्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि।
"दाहज्वर-तृष्णा-मूर्च्छातिसार-भ्रमाः कटुकास्यत्वं हरितहारिद्रत्वं नख-नयन-वदन-त्वङ्-मूत्र-वर्च्चसामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-ताम्रराजीशिरावनद्धं दह्यात् दूयते धूप्यते रूप्यते स्विद्यते क्लिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकञ्च भवत्येतत् पित्तोदरं विद्यात्" ॥

श्लेष्मजनितस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
"अव्यायामदिवास्वप्नस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः।
दधिदुग्धोदकानूपमांसैश्चाप्युपसेवितैः ॥
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतः स्वाद्वतेश्चावृतोऽनिलः।
तमेव पीड़यन् कुर्य्यादुदरं वहिरन्तगः" ॥

अस्य रूपाणि।
"गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्द्द-सुप्ति-पाणि-पाद-मुष्कोरुशोफोत्क्लेश-निद्रा-श्वास-कासाः शुक्लत्वञ्च नख-नयन-वदन-त्वङ्मूत्रवर्च्चसामपि चोदरं शुक्लराजीशिरासन्ततं गुरुस्तिमितस्थिरं कठिनञ्च भवत्येतत् श्लेष्मोदरं विद्यात्" ॥

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,
"दुर्ब्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात्।
स्त्रीदत्तैश्च रजोरोम-विण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चितास्त्रयः।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्व्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम्" ॥

अस्य रूपाणि।
"सर्व्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते वर्णाश्च नखादिषूदरमपि नानावर्णराजीशिरासन्ततं भवत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात्" ॥

यकृत्प्लीहसमुद्भवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
"असितस्यातिसङ्क्षोभाद्यानयानाभिचेष्टितैः।
अतिव्यवायभाराध्ववमनव्याधिकर्षणैः ॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्द्धते।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धन्तं विवर्द्धयेत्" ॥
इति तस्य प्लीहाकठिनोऽष्ठिलेवादौ वर्द्धमानकच्छपसंस्थान उपलभ्यते सचोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानञ्च परिक्षिपन्नुदरमभिनिवर्त्तयति" ॥

अस्य रूपाणि यथा,—
"दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोमूत्रग्रहतमःपिपासाङ्गमर्द्द-च्छर्द्दि-मूर्च्छाङ्गसाद-कास-श्वास-मृदुज्वरानाहाग्निनाशकार्श्यास्यवैरस्य-पर्व्वभेद-कोष्ठ-वातशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णं वा नील-हरित-हारिद्र-राजिमच्चभवत्येवमेव यकृदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्य्यात्तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात्तस्य प्लीहजठरएवावबोध इत्येतत् यकृत्प्लीहोदरं विद्यात्" ।

बद्धगुदोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे।
उदावर्त्तैस्तथार्शोभिरान्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥
अपानो मार्गसंरोधाद्धत्वग्निं कुपितोऽनिलः।
वर्च्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि।

"तृष्णा-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोषोरुसाद-कास-श्वास-दौर्ब्बल्यारोचकाविपाक-वर्च्चोमूत्र-सङ्गाध्मान-छर्द्दि-क्षवथु-शिरोहृन्नाभि-गुदशूलान्यपि चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजिशिरावनद्धं अराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिर्वर्त्तत इत्येतद् बद्धगुदोदरं विद्यात्" ॥

छिद्रोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"शर्करा-तृणकाष्ठास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयात्यशनेन वा।
इयात् पाकरसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवद्बहिः।
पूरयन् गुदमन्नञ्च जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि।

"इति तदधोनाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदकोदरस्य च यथाबलञ्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्यपि चातुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कुणप-गन्धामवर्च्चं उपवेशते हिक्का-श्वास-कास-तृष्णा-प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्ब्बल्यपरीतश्च भवत्येतत् छिद्रोदरं विद्यात्" ॥

जलोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,—
"स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्नि संस्थितः ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः।
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ" ॥

अस्य रूपाणि।

"तस्य रूपाण्यनन्नकाङ्क्षापिपासा-गुदस्राव-शूल-श्वास-कास-दौर्ब्बल्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजिशिरासन्ततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवत्येतदुदकोदरं विद्यात्" ॥

एषां साध्यत्वासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,—
"तत्राचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चिकित्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थानदपवृत्ता अपरिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपक्लेदयन् स्वेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्य्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति"।

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमाकोचितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यां सर्पतीति। ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः शिरान्तर्धानगमनमुदकपूर्णदृतिसमक्षोभस्पर्शत्वञ्च।

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति छर्द्द्यतीसार-तमक-तृष्णा-श्वास-कास-हिक्का-दौर्ब्बल्य-पार्श्वशूलारुचि-स्वरभेद-मूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्यादिति ॥ भवति चात्र,—
"वातात् पित्तात् कफात् प्लीहः सन्निपातात्तथोदकात्।
परस्परं कष्टतरमुदरं भिषगादिशेत् ॥
पक्षाद्बद्धगुदन्तूर्द्ध्वं सर्व्वं जातोदकन्तथा।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रञ्चोदरं नृणाम्" ॥
"श्वयथुः सर्व्वमर्म्मोत्थः श्वासो हिक्कारुचिः सतृट्।
मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम्" ॥

जललक्षणमाह।

"अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम्।
सदा गुडगुडायान्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥
हृन्नाभिवंक्षणकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ॥
मूत्रेऽल्पे संहृते दोषे लालया विरसे मुखे।
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः" ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
"उपक्रामेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित्।
वातोदरे बलवतः पूर्व्वं स्नेहैरुपाचरेत् ॥
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत् पुनः।
दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां सन्निरोधनात् ॥
सम्भवन्त्युदराण्येवं अतो नित्यं विशोधयेत्।
शुद्धं संलज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत्तु तम् ॥
प्रागुत्क्लेशान्निवर्त्त्यञ्च बले लब्धे क्रमात् पयः।
यूषैरसर्व्वा मन्दाम्ललवणैः रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम्।
स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकास्थिषु।
दीप्ताग्निबद्धविड्वातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरूहो दाशमूलिकः।
वातघ्नाम्लशृतैरण्डतिलतैलानुवासनः ॥
अविरेच्यन्तु यं विद्याद्दुर्व्बलं स्थविरं शिशुम्।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वाथोल्वणानिलम् ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्यूषमांसरसौदनैः।
वस्त्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्व्वमेव विरेचयेत्।
दुर्व्बलन्त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥
सञ्जातबलकालाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत्।
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥
शातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्बधेन वा।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगञ्च वस्तिकर्म्मविरेचनम्।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम्।
संसर्ज्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्व्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः।
सोपद्रवन्तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥
उदावर्त्तरुजानाहैर्दाहमोहतृषाज्वरैः।
गौरवारुचिकाठिन्यैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥
लिङ्गैः प्लीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि स्वलक्षणैः।
चिकित्सां संप्रकुर्व्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥
स्नेहं स्वेदं विरेकञ्च निरूहमनुवासनम्।
समीक्ष्य कारयेद्बाहौ वामे वा व्यधयेत्सिराम् ॥
षट्पलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीर्व्वा प्रयोजयेत्।
सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणांस्तथा।
रोहितकलतानान्तु काण्डैर्वा साभया जले।
मूत्रे वा शृतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥
कामलागुल्ममेहार्शःप्लीहसर्व्वोदरक्रिमीन्।
तद्धन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णे स्याच्चात्र भोजनम् ॥
अग्निकर्म्म च कुर्व्वीत भिषग्वातकफोल्वणे।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरवस्तयः।
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानञ्च शस्यते।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥
लघून्यन्नानि संलज्य भजेत् प्लीहोदरी नरः।
स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम्
सतैललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥
परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णञ्चैव विरेचनम्
उदावर्त्तहरं कर्म्म कार्य्यं वातघ्नमेव च ॥
छिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तत्पातयेद्भिषक्"।

अरिष्टलक्षणं यथा।

"तृष्णाकासज्वरार्त्तन्तु क्षीणमांसाग्निभोजन
वर्ज्जयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्व्बलेन्द्रिय
"द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्व्वशः।
सर्व्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतम्।
तस्मात्त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्व्वत्र कारयेत्"

पथ्यनियमो यथा।

"दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छ
तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगान्
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुशीधूंस्तथा सुराम्।
यवागूमोदनं वापि यूषैरद्याद्रसैरपि।
मन्दाम्लस्नेहकटुभिर्यञ्च मूलोपसाधितैः" ॥

अपथ्यानि यथा।

"औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिला
व्यायामाध्वदिवास्वप्नं यानयानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानञ्च वर्ज्जयेत्"

वातजादिभेदेन तक्रपाननियमो यथा।
"वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम्
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताम्लं नातिपेलवम् ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः।
युक्तं प्लीहोदराघातं त्र्यूषणन्तु दकोदरी ॥
बद्धोदरी तु हपुषायवान्यजाजीसैन्धवैः।
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम्"
"देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिग्रुकैः।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः।
पलाशं कत्तृणं रास्ना तद्वत्पक्वावसेचयेत्।
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत्
रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिन
दीपनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि वक्ष्यते ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
सक्षारैरर्द्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन च ॥

दधिमण्डातक्रोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत्” ॥
इति षट्पलघृतम् ॥ * ॥

“चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत्” ॥
इति चित्रकघृतम् ॥

“पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
काम्पिल्लकं नीलिनी च त्रिवृता चेति चूर्णयेत् ॥
षडाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णमतोमुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलैः रसैः ।
मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षडहं पयः ॥
शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेव पुनः पुनः ।
हन्ति सर्व्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्चापकर्षति” ॥
इति पटोलाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
चित्रकञ्च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत्” ॥
इति नीलिन्याद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानान्तु तण्डुलैः ।
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥
…दिद्धरसञ्चानु जठराणां निवृत्तये ।
…स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥
…गतीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशाम्यति ।
…न् ससुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरून् ॥
…ज्ञाप्य भिषक् कर्म्म विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।
…क्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥
…माख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।
…भोजनसंयुक्तं विषमस्मै प्रदापयेत् ॥
…मन् वा कुपितः सर्पो विसृजेद्धि फले विषम् ।
…स्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥
…णाशु प्रमाथित्वादाशुभिन्नः प्रवर्त्तते ।
…ण हृतदोषन्तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥
…येत भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
…कण्डूकपर्ण्याश्च शाकं सयवशास्तुकम् ।
…येत्कालशाकं वा खरसोदकसाधितम् ॥
…लवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमगन्नभुक् ।
…समेकं ततश्चैव तृषितः स्वरसं पिबेत्” ॥
…दन्तु शल्यहर्तॄणां कर्म्म स्याद्बद्धकर्म्मणां ।
…नायतेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥
…पाच्चान्त्रमतः पश्चाद्वीक्ष्य बद्धच्छतान्त्रयोः ।
…पेषाभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ॥
…र्णनात् यच्च संमूढमन्त्रं यच्च विमोक्षयेत् ।
…दाण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥
…ध्यः संगृहीतानि मत्वा छित्त्वा पिपीलिकान् ।
…तयोगैः प्रवेश्यान्त्रं वहिः सीव्येद्व्रणन्ततः ।
…ण जातोदकं सर्व्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ॥
…मपार्श्वे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ।
…स्राव्य च विम्लाप्यैतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥
…ण वस्तिविरेकाद्यैर्म्लानं सर्व्वञ्च वेष्टयेत् ।
…कृते बुभुक्षितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥
…ः परञ्च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।

उद

षीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्त्रींश्चापि भोजयेत् ॥
श्यामाकक्षीरदूष्यं वा क्षीरेण लघुभोजनः ।
नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ॥
प्रयोगाणाञ्च सर्व्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्य्यार्थमेव च ॥
प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।
सर्व्वधातुक्षयार्त्तानां देवानाममृतं यथा” ॥
इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ।

“धन्वन्तरिर्धर्म्मभृतां वरिष्ठो
राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।
ब्रह्मर्षिपुत्त्रं विनयोपपन्नं
शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशास्तः ॥
पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः
प्लीहोदरं बद्धगुदं तथैव ।
आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च
दकोदरञ्चेति वदन्ति तानि ॥
सुदुर्ब्बलाग्नेरहिताशनस्य
संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा ।
स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तो-
र्वृद्धिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥
गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि
कुर्व्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ।
कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो
निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ॥
त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ता-
द्विवर्द्धमानो जठरं करोति” ॥ * ॥

अस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—

“तत्पूर्ब्बरूपं बलवर्णकाङ्क्षा-
वलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।
जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो
वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः” ॥

वातजादिभेदेन लक्षणानि यथा,—

“संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभी-
र्यद्वर्द्धते कृष्णशिरावनद्धम् ।
सशूलमानाहवदुग्रशब्दम्
सतोदभेदं पवनात्मकन्तत् ॥ १ ॥
यच्चोषतृष्णाज्वरदाहयुक्तं
पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः ।
पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य
पित्तोत्तरं तत्त्वचिराभिवृद्धि ॥ २ ॥
यच्छीतलं शुक्लशिरावनद्धं
श्लक्ष्णं स्थिरं शुक्लनखाननस्य ।
स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं
कफोदरं तच्च चिराभिवृद्धि ॥ ३ ॥
विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफञ्च ।
प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति
प्लीहोदरन्तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति
विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥

उद

सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे
ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव” ॥ ४ ॥

दूष्युदरं बद्धगुदोदरं परिस्राव्युदरं दकोदरञ्चेति चतुर्णामुदराणां सुश्रुतीयं लक्षणादिकं यत् भावप्रकाशे संगृहीतं तत्तावचान्यविधम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अष्टावुदराणि पूर्ब्बमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यं बद्धगुदं परिस्रावि चावशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्व्वाण्येव च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेष्वाद्यश्चतुर्व्वर्गो भेषजसाध्यः । कालप्रकर्षात् सर्व्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि वर्ज्जयितव्यानि वा ॥

उदरी तु गुर्व्वभिष्यन्दिरूक्षविदाहिस्निग्धपिशितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषष्टिकयवगोधूमनीवारान्नित्यमश्नीयात् ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा स्नेहयित्वा तिल्वकविपक्वेनानुलोम्य चित्राफलतैलप्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शाल्वणेन चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीक्ष्णं स्वेदयेत् ॥ * ॥

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेहयित्वा श्यामात्रिफलात्रिवृद्विपक्वेनानुलोम्य शर्करामधुघृतप्रगाढेन न्यग्रोधादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ * ॥ श्लेष्मोदरिणं पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्नुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन मुष्ककादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शणातसीधातकीकिण्वसर्षपमूलकवीजकल्कैश्चोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्थयूषेण पायसेन वा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ॥ * ॥

दूष्योदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धं मासं वा महावृक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्तु मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत् । इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् । वल्लीफलानि वा मूलजं कन्दजं वा विषमासेवयेत् तेनागदो भवत्यन्यं वा भावमापद्यते ॥ * ॥

भवति चात्र,—

“कुपितानिलमूलत्वात् सञ्चयित्वाम्भसस्य च ।
सर्व्वोदरेषु शंसन्ति बहुशस्त्वनुलोमनम्” ॥

ज्योतिष्मत्फलतैलं वा क्षीरेण स्वर्ज्जिकाहिङ्गुमिश्रं पिबेत् ॥ गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥ स्नुहीक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं कालेन पथ्याकृष्णाचूर्णं वा स्नुहीभावितामुत्कारिकां पक्वां दापयेत्” ॥

“प्लीहोदरिणः स्निग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ कुर्प्पराभ्यन्तरतः शिरां विध्येद्विमर्दयेत् पाणिना प्लीहानं रुधिरस्यन्दनार्थं ततः संशुद्धदेहं समुद्रशुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत हिङ्गुसौवर्च्चिकाक्षारेण स्रुतेन पलाशक्षारेण वा यवक्षारम् । पारिजातकेक्षुरकापामार्गक्षारं वा तैलसंसृष्टम् ।

शोभाञ्जनकषायं वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तम् ।
पूतिकरञ्जक्षारं वाम्लद्रुतं विड़लवण-पिप्पली-
प्रगाढ़म् ॥ * ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकगजकृष्णवेरयवक्षारसैन्धवानां पालिकाभागा घृतप्रस्थं तत्तुल्यं क्षीरं तदेकध्यं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः प्लीहाग्निसङ्गगुल्मोदरोदावर्त्त-श्वयथु-पाण्डुरोग-कास-श्वास-प्रतिश्यायोर्द्ध्ववातविषमज्वरानपहन्ति मन्दाग्निर्वा हिङ्ग्वादिकं चूर्णमुपयुञ्जीत यकृद्दाल्युप्येष एव क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिणबाहौ शिराव्यधः” ॥
“मणिबन्धं समुल्लाम्य वामाङ्गुष्ठसमीरिताम् ।
दहेच्छिरां शरेणाशु प्लीह्नो वैद्यः प्रशान्तये” ॥ * ॥
बद्धगुदे परिस्राविणि च स्निग्धस्विन्नस्याभ्यक्तस्याधो नाभेर्व्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्त्रप्रतिरोधकरमश्मानं बालं वा पोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यव्रणमुदरस्य सीव्येत् । परिस्राविण्यप्येवमेव शल्यमुद्धृत्यान्त्रस्रावान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय कालपिपीलिकाभिर्दंशयेत् दष्टे च तासां कायानपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्व्ववत् सीव्येत् सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकमिश्रया च कृष्णमृदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततोनिवातमागारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेद्दासयेच्चैनं तैलद्रोण्यां सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोवृत्तिमिति ॥ * ॥ उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्य स्थितस्यांसैः सुपरिगृहीतस्याकक्षात् परिवेष्टितस्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढ़ं विध्येत् । तत्र त्रपादीनामन्यतमस्य नाड़ीच्छिद्रां पक्षनाड़ीं वा संयोज्यादोषोदकमवसिञ्चेत्ततो नाड़ीमपहृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणबन्धेनोपचरेन्नचैकस्मिन्नेव दिवसे सर्व्वं दोषोदकमपहरेत् सहसा ह्यपहृते तृष्णाज्वराङ्गमर्द्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन् आपूर्य्यते वा भूयस्तरमुदरमसञ्जातप्राणस्य तस्मात्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमदशमद्वादशषोड़शरात्राणामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोदकमल्पाल्पमवसिञ्चेत् । निःसृते निःसृते च दोषे गाढ़तरमाविकक्षौमेयचर्म्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा नाध्मापयति वायुः षण्मासांश्च पयसा भोजयेज्जाङ्गलरसेन वा तत्र त्रीन् मासान् अर्द्धोदकेन पयसा फलाम्लेन जाङ्गलरसेन वावशिष्टं मासत्रयमन्नं लघुहितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदो भवति ॥
भवति चात्र,—
“आस्थापने चैव विरेचने च
पाने तथाहारविधिक्रियासु ।
सर्व्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं
क्षीरं मृतं जाङ्गलजो रसो वा” ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदराधिकारः ॥
शोभधान्याच ॥

“शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मृताकार्यःशिलाजतु ।
रससाम्येन दातव्यं रसस्य द्विगुणं विषम् ॥
त्रिकटुचित्रकाकोलीनिर्गुण्डीमूषलीरजः ।
अजमोदाविषांशेन प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्चाङ्गुलक्षाथैर्भावनास्त्वेकविंशतिम् ।
भृङ्गराजरसैः सप्त दत्त्वा क्षौद्रेण लेहयेत् ॥
वदरास्थिप्रमाणेन वटिकां तां दिवा निशि ।
श्लेष्मोत्तरं निहन्त्याशु नाम्ना वैश्वानरीवटी ॥
देवदारुवह्निमूलकल्कं क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेषदुग्धेन कौलोत्थेन रसेन च” ॥
इति वैश्वानरी वटी ॥*॥
“पिप्पली मरिचं ताम्र-काञ्चनीचूर्णसंयुतम् ।
स्नुहीक्षीरे दिनं मर्द्यं तुल्यं जैपालबीजकम् ॥
निष्कं खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाञ्च सर्व्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम् ।
दिनान्ते च प्रदातव्यमन्यदा मुद्गयूषकम्” ॥
इति जलोदरीरसः ॥ * ॥
“पारदं शुक्तितुल्यञ्च जैपालं पिप्पलीसमम् ।
आरग्वधफलान्मज्जां वन्हीदुग्धेन मर्द्दयेत् ।
माषमात्रं वटीं खादेत् क्षीणां हन्ति जलोदरम् ॥
चिञ्चाफलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥
इति उदरारिरसः ॥ * ॥
“द्विकर्षं लौहचूर्णस्य चाभ्रस्यापि पलार्द्धकम् ।
कर्षं शुद्धं मृतं ताम्रं लिम्पाकाङ्घ्रित्वचां पलम् ॥
मृगाजिनपलं भस्म सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ॥
यकृत्प्लीहोदरहरं कामलाञ्च हलीमकम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हन्याद्बलवर्णाग्निकारकम् ।
यकृदरि त्विदं लौहं वातगुल्मविनाशनम्” ॥
इति यकृदरिलौहम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥
पथ्यानि यथा,—
“विरेचनं लङ्घनमब्दसम्भवाः
कुलत्थमुद्गारुणशालयो यवाः ।
मृगद्विजाजाङ्गलसंज्ञयान्विताः
पेयाः सुरामाध्विकसीधुमाधवाः ॥
तक्ररसोनोरुवुतैलमार्द्रकम्
शालिञ्च शाकं कुलकं कठिल्लकम् ।
पुनर्नवा शिग्रुफलं हरीतकी
ताम्बूलमेलायवशूकमायसम् ॥
अजा-गवोष्ट्री-महिषी-पयोजलं
लघूनि तिक्तानि च दीपनान्यपि ।
वस्त्रेण संवेष्टनमग्निकर्म्मता
विषप्रयोगोऽनुयुतो यथायथम्” ॥ * ॥
अपथ्यानि यथा ॥
“सस्नेहनं धूमपानं जलपानं शिराव्यधः ।
छर्द्दियानं दिवानिद्रा व्यायामः पिष्टवैदलम् ॥
औदकानूपमांसानि, पत्रशाकांस्तिलानपि ।
उष्णानि च विदाहीनि लवणान्यशनानि च ॥
शिम्बीधान्यं विरुद्धान्नं दुष्टनीरं गुरूणि च ।
महेन्द्रगिरिजातानां सरितां सलिलानि च ॥

विष्टम्भीनि विशेषात्तु स्वेदं हिमवदुद्भवे ।
वर्ज्जयेदुदरव्याधौ वैद्यो रत्नमिवं वक्षः” ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥ * ॥)
उदरामयः, पुं, (उदरस्य आमयः ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । अन्नगन्धिः २ अतिसारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्योपशमनलक्षणं चिकित्सास्थाने नवमाध्याये वाभटेनोक्तम् । यथा,
“यस्योच्चाराद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्त्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः” ।)
उदरावर्त्तः, पुं, (उदरे आवर्त्त इव ।) नाभिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति । उदर + इनि + ङीप् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । (उदरमस्या अस्तीति वाक्ये । बृहदुदरयुक्ता ।
“लम्बस्तनीमुदरिणीं विदीर्णोत्फुल्लपादकाम् ।
धात्रा वैरूप्यनिर्म्माणवैदग्धीं दर्शितामिव” ।
इति कथासरित्सागरे विंशतरङ्गे ।)
उदरिलः, त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर + तुन्दादिभ्यः इलचेति इलच् ।) बृहदुदरयुक्तः । भुँड़िया इति भाषा । तत्पर्य्यायः पिचिण्डिलः बृहत्कुक्षिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिकः ५ तुन्दिलः । उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
उदरी, [न्] त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर + इनि ।) उदरिलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोगग्रस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्याये
“उदरी तु गुर्व्वभिष्यन्दिरूक्षविदाहिस्निग्धशितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषष्टिकयवगोधूमनीवारान्नित्यमश्नीयात्” ॥)
उदर्कः, पुं, (उत् + ऋच् + घञ् ।) उत्तरकालीनफलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्कालः । इति धरणिः ॥
(“परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्म्मवर्ज्जितौ ।
धर्म्मञ्चाप्यसुखोदर्कं शोकविक्रुष्टमेव च” ।
इति मनुः ४ । १७६ ॥
“उदर्कस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणस्वरः” ।
इति महाभारते पाण्डवोत्पत्तौ । १ । १२३ । २६
मदनकण्टकम् । इति मेदिनी । मयना गाछेर काँटा इति भाषा ॥
उदर्च्चिः, [स्] त्रि, (उद्गतं अर्च्चिः प्रभा यस्मात् ।) उत्प्रभः । इति मेदिनी । (यथा रघौ १५ । ७६ ।
“ऋचेवोदर्च्चिषं सूर्य्यं रामं मुनिरुपस्थितः” ।
“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकासे” ।
इति रघुवंशे ७ । २४ । तथा, कुमारे ३ । ७१ ।
“स्फुरन्नुदर्च्चिः सहसा तृतीया-
दक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात” ॥)
उदर्च्चिः, [स्], पुं, (उदूर्द्ध्वं गतं अर्च्चिर्यस्य ।) अग्निः । इति मेदिनी ॥
“प्रक्षिप्योदर्च्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्” ।
इति माघे २ । ४२ ॥ वह्निः ।) शिवः । कन्दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
उदर्द्दः, पुं, (उदर्द्दति पीड़यतीति । उत् + अर्द्द + अच् ।) रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ।

"घटीदष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः।
सबङ्कूलोदवज्जः हर्षिज्वरविदाहवान्॥
उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे।
वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिकम्"॥
(अस्य चिकित्सा यथा,
"अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः।
उदर्दे वमनं कार्य्यं पटोलारिष्टवारिणा"॥
"सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्नरः।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्दः सर्व्वदेहजः"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे॥)

उदलावणिकः, त्रि, (उदलवणेन लवणाम्भसा सिद्धः। उदलवण+ठक्।) लवणोदकसंसिद्धव्यञ्जनादिः। इति हलायुधः॥

उदवसितं, क्ली, (उदूर्द्ध्वमवसीयते स्म। षो अन्तकर्म्मणि षिञ् बन्धने वा। क्तः। द्यतिस्यतीतीत्वम्।) गृहम्। इत्यमरः॥

उदश्वित्, क्ली, (उदकेन श्वयति वर्द्धते इति। उद+श्वि+क्विप्+तुक्।) अर्द्धजलयुक्तघोलम्। इत्यमरः॥ अस्य गुणाः। लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम्। दाहतृष्णामुखशोषनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("अर्द्धोदकमुदश्वित्स्यात्"॥
"उदश्विच्छ्लेष्मलं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्"॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमोऽध्यायः॥)

उदात्तं, त्रि, (उत्+आ+दा+क्त।) दयात्यागादिसम्पन्नम्। इति मेदिनी॥ श्रेष्ठम्। दाट। महत्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे २य काण्डे।)
"उदात्तदन्तानाम् कुञ्जराणाम्"।
नायकभेदः। यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे॥
"अविकत्थनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः"॥)

उदात्तः, पुं, (उच्चैरादीयते स्म। उत्+आ+दा+क्त।) स्वरभेदः। स तु वेदगाने उच्चैःस्वरः। इत्यमरः॥ दानम्। वाद्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
काव्यालङ्कारभेदः। इति मेदिनी॥(यदुक्तं साहित्यदर्पणे। १० म परिच्छेदे। १११।
"लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्"॥)

उदानः,पुं, (उदूर्द्ध्वं आनिति अनेन। उत्+आङ्+अन्+घञ्।) कण्ठस्थवायुः। इत्यमरः॥ तस्य कर्म्म ऊर्द्ध्वनयनम्। इति श्रीधरस्वामी॥
(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १। ६४।
"उदानः पादयोरास्ते हस्तयोरङ्गसन्धिषु।
कर्म्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादि प्रकीर्त्तितम्"॥)
"ऊर्द्ध्वगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्क्रमणवायुः"।
इति वेदान्तः॥ (तथा चोक्तम्।
"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः।
उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्व्वशरीरगः"॥
"उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः"।
इति महाभारते वनपर्व्वणि॥
प्रकुपितोदानस्य लक्षणं यथा।
"हिक्का श्वासः परिश्वासः कासः शोषार्त्तिघट्टिकाः।
शुक्लाक्षो हृदि शूलञ्च यक्ष्मवातादिका क्लमिः।
स्वरयुग्मभङ्गश्चैव तथा वैस्वर्य्यमोक्षणौ॥
अरुचिश्च प्रतिश्याय एते प्रोक्ता उदानतः।
उदानः श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति"॥
इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीतेनोक्तम्॥*॥
"उदानः क्षवथूद्गारच्छर्द्दिनिद्राविधारणैः।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान्॥
कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्द्यरोचकपीनसान्।
कुर्य्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्द्ध्वसंश्रयान्"।
इति निदानस्थाने षोड़शेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥*॥
अस्य स्थानं कार्य्यञ्च यथा॥
"उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ एव च।
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्ज्जो बलवर्णादि कर्म्म च"॥
इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेणोक्तम्॥
"उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः॥
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते।
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः"॥
दोषान्तरगतस्यास्य लक्षणं यथा॥
"उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्लमाः।
अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफावृते"॥
इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥
उदरावर्त्तः। नाभिः। सर्पविशेषः। इति मेदिनी॥
पद्म। इति शब्दरत्नावली॥

उदारः,त्रि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति। रा+आतश्चेति कः। उदर्य्यते, ऋगतिप्रापणयोः कर्म्मणि घञ् वा।) दाता। महान्। (यथा गीतायां ७।१८॥
"उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्"॥
"उदारा महान्तः मोक्षभाज एव इत्यर्थः"॥
इति श्रीधरस्वामी।) ऋज्वाशयः। तत्पर्य्यायः। दक्षिणः २ सरलः ३। इत्यमरः॥
("स उदारः समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे"।
इति रामायणे आदिकाण्डे। गभीरः। सारवान्। रम्यः। न्याय्यः।
"इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य"।
इति रघुः ५। १२। असाधारणः। सरलाशयः। शिष्टः।
"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम्"। इति रघुः।८।९१॥)

उदावत्सरः, पुं, संवत्सरादिपञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः। अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम्। इति विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥

उदावर्त्तः, पुं, (उत्+आङ्+वृत्+घञ्।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। गुदग्रहः २। इति हेमचन्द्रः॥ मलमूत्रवायुरोधकरोगः। तस्य निदानं संप्राप्तिश्च। यथा निदाने।
"वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियम्।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः"॥
(अपरञ्चास्य सनिदानसंप्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
"कषायतिक्तोषणरूक्षभोज्यैः
सन्धारणाभोजनमैथुनैश्च।
पक्वाशये कुप्यति चेदपानः
स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्ध्वा॥
करोति विण्मूत्रसमीरसङ्गं
क्रमादुदावर्त्तमतः सुघोरम्।
रुग्वस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं
स पृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात्॥
आध्मानहृल्लासविकर्त्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथः।
वर्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-
न्यूर्द्ध्वञ्च वायुर्विहितो गुदे स्यात्॥
कृच्छ्रेण शुक्लस्य चिरात्प्रवृत्तिः
स्याद्वा तनुः स्यात् खररूक्षशीता।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः॥
वम्यान्ध्य-बाधिर्य्य-शिरोऽभिताप-
वातोदराष्ठीलमनोविकाराः।
तृष्णास्रपित्तारुचिगुल्मकास-
श्वासप्रतिश्यायहिर्तपार्श्वरोगाः।
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्थाः
भवन्त्युदावर्त्तकृताः सुघोराः"॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तैः,
स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम्।
उपाचरेद्वर्त्तिनिरूहवस्ति-
स्नेहैर्विरेकैरनुलोमनान्नैः॥*॥
श्यामात्रिवृन्मागधिकाग्निचूर्णं
गोमूत्रपिष्टं दशभागमाषम्।
सनीलिकां द्विलवणां गुड़ेन
वर्त्तिं कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात्॥
पिण्याकसौवर्च्चलहिङ्गुभिर्व्वा
ससर्षपत्र्यूषणयावशूकैः।
क्रिमिघ्नकम्पिल्लकशङ्खिनीभिः
सुधार्कजक्षीरगुड़ैर्युताभिः।
स्यात् पिप्पलीसर्षपराठवेश्म-
धूमैः सगोमूत्रगुड़ैश्च वर्त्तिः॥*॥
श्यामाफलेक्षु सपिप्पलीकं
नाड्याथवा तत् प्रधमेत्तु चूर्णम्।
रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा॥*॥
स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति
नरस्य वर्चोऽनिलमूत्रसङ्गम्।
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
स्वभ्यक्तसुस्विन्नतनोर्निरूहम्॥
ऊर्द्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
क्षाराम्ल-वातघ्नयुतं सतीक्ष्णम्॥*॥
वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं
क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम्।
समूत्रवर्चोऽनिलसङ्गमाशु
गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति॥*॥
त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाकं
ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम्।
अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भि-

उदा
उदा

रथात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ * ॥
भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो
मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः” ॥ * ॥
विरतरं हिङ्गुवचाग्निकुष्ठं
सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ * ॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी” ॥ * ॥

इति चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्यथा ।
“अधश्चोर्द्ध्वञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥
वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ॥
क्षुत्तृष्णा-श्वास-निद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् ।
तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥
त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः ।
अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः ॥
आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं
शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम् ।
कास-प्रतिश्याय-गलग्रहांश्च
बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् ॥
कुर्य्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गे
हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः
पुरीषमास्यादथवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ २ ॥
मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु
कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुष्कयोश्च
नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्ध्नि ॥
आनद्धवस्तिश्च भवन्ति तीव्राः
शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः ॥ ३ ॥
मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
श्रोत्राननघ्राणविलोचनोत्था
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा
नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ५ ॥
भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ७ ॥

छर्द्देर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं
येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा
ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥ ९ ॥
तन्द्राङ्गमर्द्दावरुचिः श्रमश्च
क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टेः ॥ १० ॥
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
स्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा च ॥ ११ ॥
श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
जृम्भाङ्गमर्द्दोऽङ्गशिरोऽक्षिजाड्यं
निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा” ॥ १३ ॥
अरिष्टलक्षणं यथा,
“तृष्णार्द्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,
“सर्व्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे ।
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धे स्विन्ने विशिष्यते ॥१॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥२॥
सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रेष्वभिहते पिबेत् ।
एलामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः” ॥३॥
“स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ॥४॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥५॥
तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिंहनैः ।
वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ॥६॥
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ।
सुरां सौवर्च्चलवतीं वीजपूर्णरसान्विताम् ॥७॥
छर्द्याघातं यथा दोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
सक्षारलवणोपेतमभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ॥८॥
वस्तिशुद्धिकरावापचतुर्गुणजलम्पयः ।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवर्णं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥९॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥१०॥
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलां ॥११॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥१२॥
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथारतः” ॥१३॥
अपरञ्च सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा च ॥
“ वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि व ।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषञ्चातिवर्त्तयेत् ॥
ततोहृद्वस्तिशूलार्त्तो गौरवारुचिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
तृष्णाहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
ततैलवणाभ्यक्तं स्निग्धं स्विन्नं निरूहयेत् ॥

दोषतो भिन्नवर्च्चस्कं सुक्तवाप्यनुवासयेत् ।
नचेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः ॥
अथैनं बहुशः स्निग्धं युञ्ज्यात् स्नेहविरेचनैः ।
पाययेत त्रिवृत्पीलुयवानीरसपानकैः” ॥
“देवदार्व्वग्निकं कुष्ठं वचाम्पथ्यां पलाशजाम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्याढ़ाढ़कं पचे
पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति” ।
घृतं यथा ।
“मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ।
आरेवतफलञ्चाप्सु पक्वा तेन घृतम्पचेत् ।
तत्पीयमानं शमयेत् उदावर्त्तमशेषतः” ।*।
“चूर्णं निकुम्भकम्पिल्लश्यामेक्ष्वाकुग्निकोद्भवम् ।
कृणवेधनमागध्यो लवनाद्याश्च साधयेत् ॥
गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्तु गुदानुगाः” ।
वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे यच्चिकित्सितं तद्यथा ।
“त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं द्विगुणं ।
थानकुलीनां स्वरसैर्गुड़िका कार्य्याज्वरोल्लाल ।
प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपाण्ड्वामयनाशिनी ।
प्रोक्ता तिमिराणिपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तहरी ।
क्रिमिकोष्ठगात्रकण्डूपिड़काश्च निहन्ति शूलघ्नं ।
शुद्धगुड़िका कथिता भुवने श्रीवैद्यनाथाख्या” ।
इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ।
अत्र अपथ्यानि यथा ।
“वमनं वेगरोधञ्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
नालीतशाकं शालूकं जाम्बवं कर्कटीफलम् ॥
पिण्याकमालुकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ।
विष्टम्भीनि विरुद्धानि कषायाणि गुरूणि च ।
उदावर्त्ती प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)

उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + घञ् ।) उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्ययुक्ते, त्रि ॥

उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + शानच् + ईदास इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः । विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहितः व्यवहितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवलमुदासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५५
“मध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारञ्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः” ॥
मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८
“अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्” ।
उपेक्षकः । यथा, —
“उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म्मसु” । इति गीतायाम् ॥ ९ । ९ ॥)

उदास्थितः, पुं, (उत् + आङ् + स्था + क्त ।) चरः । द्वारपालः । अध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः । प्रव्रज्यावसितः । नष्टसन्न्यासः । इति मेदिनी ॥

उदाहरणं, क्ली, (उत् + आङ् + हृ + ल्युट् ।) दृष्टान्तः । तत्पर्य्यायः । उपोद्घातः २ उदाहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे ।२।२१।
“प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः” ।
कथाप्रबन्धः । कथनम् । — — ।१।१६

यथाङ्गिरसमयप्रथमुदाहरणवस्तुषु" ॥)
न्यायावयवान्तर्गतमिदम् ॥ (नाट्यशास्त्रे सोत्क-
वचनोपन्यासरूपो गर्भाङ्गभेदः। यदुक्तं साहि-
दर्पणे ६ष्ठ परिच्छेदे।
उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते"।
था, वेणीसंहारे अश्वत्थामाङ्के ॥
ो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात्पाण्डवीनां
मूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया
र्भशय्यां गतो वा। यो यस्तत्कर्म्मसाक्षी चरति
यि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य
स्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" ॥
त्रिंशन्नाटकलक्षणान्तर्गतलक्षणभेदः। यथा,
ाहित्यदर्पणे ६ष्ठ परिच्छेदे।
यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
ाध्यतेऽभिमतस्वार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥)
हारः, पुं, (उत्+आ+हृ+घञ्।) उदा-
रणं। इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकदृष्टान्तादिः।
ति भरतः ॥ युक्तिप्राप्तार्थनिदर्शनं इति साङ्गः ॥
कृतसिद्धार्था चिन्ता। इति रायमुकुटः ॥
ः, त्रि, (वद्+क्त। यद्वा। उत्+इण+क्त।)
क्तः। (यथा, किराते। १। २८।
"भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं
भवत्यधिक्षेपइवानुशासनम्" ॥)
द्गः। इत्यमरः ॥ उद्गतः। प्राप्तोदयः। इति
दिनी ॥ (यथा, रामायणे।
उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिण्डसमप्रभम्" ॥
उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा"।
ति मनुः। २। १५॥ तथा, किराते। ५। ५।
"दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः,
पुर इवोदितपुष्पवना भुवः" ॥)
तोदितः, त्रि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः
भ्युदितः।) शास्त्रज्ञः। इति स्मृतिः ॥
'पुरोहितञ्च कुर्व्वीत दैवज्ञमुदितोदितम्।
दण्डनीत्याञ्च कुशलमथर्व्वाङ्गिरसे तथा" ॥
ति याज्ञवल्क्यः ॥)
ची, स्त्री, (उत् उत्तरं अञ्चत्यर्कं। उत्क्रान्तं
ृष्टिपथं अञ्चति सूर्य्यं वा। उद इंदित्यञ्चेरत
कारः। ऋत्विगादिना क्विन्। उगितश्चेति
ीप्।) उत्तरा दिक्। इत्यमरः ॥
'यदोदीच्यां गतिर्भानोस्तदा सूर्य्यबलाधिकम्" ॥
ति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
चीनं, त्रि, (उदीची+ख।) उदीच्यां भवं। उत्तर-
दिग्जातवस्तु। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-
ाह्मणे ११। ८। १। ६। "उदीचीनप्रवणे करोत्यु
ीची वै मनुष्याणां दिक्" ॥)
च्यं, क्ली, (उदीच्यां भवम्। उदीची+यत्।)
ालनामगन्धद्रव्यं। इत्यमरः ॥ बाला इति ख्यातम्।
ालकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
च्यः, पुं, (उदीच्यां भवः। उदीची+यत्।)
रावतिनद्याः पश्चिमोत्तरदेशः। इत्यमरः ॥
देशवासिनि त्रि, यथा, रघौ ४। ६६।
शरैरुत्सवैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव" ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८।७०।२४।
"हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः
प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ताः" ॥)
उदीरणं, क्ली, (उत्+ईर+ल्युट्।) कथनम्। इति
हलायुधः ॥ (यथा, कुमारे २।१२।
("उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्" ॥
प्रेरणम्। क्षेपणम्।
"अस्त्रास्त्रोदीरणात् शत्रोर्देवदानवकिन्नराः"।
इति महाभारते ॥)
उदीर्णः, त्रि, (उत्+ऋ+क्त।) उदारः। महान्।
इति जटाधरः ॥
("न हि राज्ञामुदीर्णानामेवम्भूतैर्नरैः क्वचित्।
सख्यं भवति मन्दात्मन्! श्रिया हीनैर्धनच्युतैः" ॥
इति महाभारते ॥ उत्तेजितः। उद्दीपितः।
उद्धतः। यथा, कुमारे २। ३२।
"भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः"।
"ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह।
उदीर्णे दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ" ॥
इति महाभारते। पुं, विष्णुः। यथा, महा-
भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३। १४९। ८०।
"उदीर्णः सर्व्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः" ॥)
उदुम्बरं, क्ली, (उं शम्भुं वृणोतीति उम्बरम्। उ+वृ+
संज्ञायां खच्। अरुर्द्विषदिति मुम्। उत्कृष्टमु-
म्बरम्।) ताम्रम्। इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः ॥)
उदुम्बरः, पुं, उडुम्बरवृक्षः। यज्ञडुमुर इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४
कालस्कन्धः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञीयः ७ सुप्रति-
ष्ठितः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पशून्यः
११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४। अस्य
पक्वफलगुणाः। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। क्रमि-
कारित्वम्। रक्तपित्ततृष्णामूर्च्छादाहनाशित्वञ्च।
अस्य सुपक्वफलगुणाः। अतिशयशीतलत्वम्। मधु-
रत्वम्। पित्तश्रमशोषहारित्वञ्च। अस्यामफल-
गुणाः। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। रक्त-
विकारित्वञ्च ॥ अस्य त्वग्गुणाः। शीतत्वम्।
कषायत्वम्। व्रणनाशित्वम्। गर्भिणीगर्भसंरक्षक-
त्वम्। स्तनदुग्धदातृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्यायगुणौ यथा।
"उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः।
उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् ॥
मधुरस्तुवरो व ॥ व्रणशोधनरोपणः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे वटादिवर्गे ॥
अस्य फलगुणांश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशे-
ऽध्याये यथा,—
"अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च।
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च ॥ * ॥)
कुष्ठविशेषः। देहली। गोवराटेर गोबेर काठ्
इति भाषा। षण्ढकः। नपुंसकः। इति हेमचन्द्रः ॥
उदुम्बरदला, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः।)
दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो
दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः।)
उडुम्बरपर्णी। दन्तिकावृक्षः। इत्यमरः ॥ (अस्याः
पर्य्यायाश्चरकेण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः।
यथा,—
"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः" ॥)
उदूखलं, क्ली, (उदूर्द्ध्वं तत् खञ्च। तत् लाति।
आतोनुपेति कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।)
गुग्गुलुः। इति मेदिनी ॥ तण्डुलकण्डनार्थकाष्ठनि-
र्म्मितपात्रम्। उखलि इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
उलूखलं २। इत्यमरः ॥ ("संकुट्योदूखले विद्वान्"
इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ द्रष्टव्यः ॥)
उदूढः, त्रि, (उत्+वह+क्तः।) ऊढः। स्थूलः।
इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे। १। ३६।)
"उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतम्
गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया" ॥)
उद्गतं, त्रि, (उत्+गम+क्त।) उद्वान्तम्। छर्द्दित-
वस्तु। इत्यमरः ॥ ऊर्द्ध्वगतम्। उदितम् ॥
उद्गमः, पुं, (उत्+गम+अप्।) ऊर्द्ध्वगमनम्।
उदयः ॥ (आविर्भावः। यथा, कुमारे। ७।७७ ॥
"रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्"।
"फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः" ॥
इति रघुवंशे। ४। ९ ॥ प्रस्थानं वहिर्गमनम्।
"तनयानां क्षुधार्त्तानां पश्यन् प्राणोद्गमव्यथाम्"।
इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)
उद्गमनीयं, क्ली, (उत्+गम+अनीयर्।) धौत-
वस्त्रद्वयं। इत्यमरः ॥ धोया योड़ इति भाषा।
("सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा"।
इति कुमारे। ७। ११ ॥)
उद्गाढं, क्ली, (उत्+गाह+क्त।) अतिशयः। तद्-
युक्ते त्रि। इत्यमरः ॥ ("प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः
परिचयादुद्गाढरागोदयाः"। इति साहित्य-
दर्पणे। ३य परिच्छेदे ॥)
उद्गाता, [ऋ] पुं, (उद्गायति साम यः। उत्+
गै+तृच्।) सामवेदज्ञः। सामवेदविद्ब्राह्मणः
इत्यमरः ॥
("ब्रह्माणं परमं वव्रादुद्गातारञ्च सामगम्।
होतारमथ चाध्वर्य्युं बाहुभ्यामसृजत्प्रभुः" ॥
इति हरिवंशे। तथा च मनुः। ८। २०९।
"होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनःक्रये" ॥
"उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे"।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
उद्गारः, पुं, (उत्+गॄ+घञ्।) उद्वमनम्। इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघौ। ६। ६०।
"आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः" ॥)
शब्दः। इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३।
"तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्व्वतः स गुहामुखैः।
उद्गारमिव गौर्नदमुत्ससर्ज समन्ततः" ॥)
कण्ठगर्ज्जनं। इति जटाधरः ॥ ढेकुर इति भाषा।
तत्तु नागवायुकर्म्म। इति श्रीधरस्वामी ॥ (आवः।

स्तरणम्। यथा, रघौ। ४। ५३।
"खर्ज्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः"।
"अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च"।
"करोत्युद्गारबाहुल्यम्" इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे वातरोगाधिकारे॥ वमनप्रकारादिकं वमनशब्दे द्रष्टव्यम्॥ यथा, शारदातिलकटीकायां,—
"उद्गारे नागइत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः"॥)

उद्गीतं, त्रि, (उदुच्चैर्गीयते स्म। उत्+गै+क्त।) उच्चैर्गीतम्। इति देवीमाहात्म्यम्॥ (यथा,— मार्कण्डेये ८४। ६।
"शब्दात्मिकासुविमलर्ग्यजुषां निधानमुद्गीतरम्यपदपाठवतां च साम्नाम्"॥)

उद्गीथः, पुं, (उत्+गै+थक्।) सामवेदभेदः। प्रणवः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
("अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे
भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति"॥
इति उत्तररामचरिते। २याङ्के"।)
सामवेदध्वनिः। इत्यन्ये॥ सामगानम्। इति सारसुन्दरी॥ साम्नां द्वितीयोऽध्यायः। इति भगीरथः॥ (भवपुत्रः। इति विष्णुपुराणम्॥)

उद्गूर्णं, त्रि, (उत्+गूर+क्त।) उद्यतम्। इत्यमरः॥ उत्तोल्यधृतवस्त्रादि। इति भरतः॥

उद्ग्राहः, पुं, (उत्+ग्रह+घञ्।) उद्ग्रहणम्। ऊर्द्ध्वीकृत्य कस्यचित् ग्रहणम्। इत्यमरः॥ विद्याविचारः। इति भरतः॥

उद्ग्राहितः, त्रि, (उत्+ग्रह+णिच्+क्त।) उद्धृतः। बद्धः। ग्राहितः। इति मेदिनी॥ उपन्यस्तः। इति हेमचन्द्रः॥

उद्घः, पुं, (उद्धन्यते इति। उत्+हन्+कर्म्मणि अप्। टिलोपात् घत्वं च निपातनात्। यद्वा उद्धन्ति नीचताम्। उत्+हन्+ड।) प्रशस्तः। प्रकाण्डः। इत्यमरः॥ (हस्तपुटम्। अग्निः। शरीरस्थो वायुः॥)

उद्घनः, पुं, (ऊर्द्ध्वं हन्यतेऽस्मिन्। उत्+हन+अप्। निपातनात् हस्य घः।) यत्र काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते तत्। इत्यमरः॥ परकाठ इति भाषा॥ (यथा, भट्टिः ७।६२।
"तस्मिन्नन्तर्वने पश्यन् प्रधाने सौधसद्मनः।
सौवर्णोद्घनवज्ज्वान्धा शायितापयनां स्त्रियम्"॥)

उद्घर्षणं, क्ली, (उत्+घृष+ल्युट्।) गात्रादिघर्षणं। इष्टकया उद्घर्षणगुणाः। कण्डुकोठनाशित्वम्। त्वग्गताग्नितेजनत्वम्। शिरामुखकारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("उद्घर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डुकोठानिलापहम्"।
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥ समासकथनं। उद्देशः। यथा। शास्त्यमिति॥ इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये॥)

उद्घसं, क्ली, (उत्+अद्+अप्। घसादेशः।) मांसम्। इति हारावली॥

उद्घाटः, पुं, (उत्+घट्+घञ्।) स्थानभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चौकिर घर थाना इत्यादि भाषा।
(उद्घाटनम्॥)

उद्घाटकं, क्ली, (उत्+घट्+णिच्+ण्वुल्।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थयन्त्रविशेषः। तत्पर्य्यायः। घटीयन्त्रम् २। इति हेमचन्द्रः॥

उद्घाटनं, क्ली, (उत्+घट्+णिच्+ल्युट्।) कूपात् जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः। तत्पर्य्यायः। घटीयन्त्रम् २। इत्यमरः॥ उत्तोलनम्। इति भरतः॥ (यथा, हितोपदेशे। मित्रप्राप्तौ॥
"धर्म्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गार्गलोद्घाटनम्"॥)

उद्घाटितः, त्रि, (उत्+घट्+णिच्+क्त।) कृतोद्घाटनम्। खोला इति भाषा॥
("महेऽनुद्घाटितद्वारि नाहूतः प्रविशेन्नरः।
वारितार्थप्रवक्तापि पश्चाद्दमभगं त्यजेत्"॥
इति स्मृतिः॥ तन्त्रशास्त्रम्॥)

उद्घाटितज्ञः, त्रि, (जानाति इति ज्ञः। उद्घाटितस्य ज्ञः। उद्घाटित+ज्ञा+क।) प्राज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उद्घातः, पुं, (उत्+हन्+घञ्।) आरम्भः। इत्यमरः॥ (यथा, कुमारे २।१२।
"उद्घातः प्रणवो यासां न्यायस्त्रिभिरुदीरणम्"।
"आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः"।
इति रघुवंशे। ४।२०॥) शस्त्रम्। ग्रन्थपरिच्छेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पादस्खलनम्। ("ययावनुद्घातसुखेन मार्गम्"। इति रघुः।२।७२।
"रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना"। इति शाकुन्तले। १ अङ्के॥ समुपक्रमः। पवनाभ्यासयोगाय कुम्भकादित्रयम्। उत्तुङ्गः। (यथा, रामायणे ४ काण्डे "पृथुपट्टकशिलोद्घातः"। इति॥) मुद्गरम्। इति मेदिनी॥

उद्झ, श त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) झसादिरन्त्यवर्गतृतीयोपधः। क्विपि समुत्समुद्भ्याम्। स्यादौ नवद्ध इति उज्झिष्यति औज्झित्। श उज्झती उज्झन्ती। इति दुर्गादासः॥

उद्दंशः, पुं, (उत्+दन्श+अच्।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। मत्कुणः २ कोणकुणः ३ किटिभिः ४ उत्कुणः ५। इति हेमचन्द्रः॥

उद्दण्डपालः, पुं, (उद्दण्ड इव पाल्यते इति। उद्दण्ड+पाल++घञ्।) सर्पविशेषः। मत्स्यभेदः। इति मेदिनी॥

उद्दन्तुरः, त्रि, (उत् अतिशयेन दन्तुरः।) उत्तुङ्गः। करालः। उत्कटदन्तः। इति मेदिनी॥

उद्दानं, क्ली, (उत्+दो+ल्युट्।) बन्धनम्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। शान्तिपर्व्वणि।
"उद्दाने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः"।) उद्गमः। चुल्ली। वाडवाग्निः। मध्यः। लग्नः। इति विश्वः॥

उद्दामः, त्रि, (दाम्नः उद्गतः।) बन्धनरहितः। स्वतन्त्रः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। १। ७८॥
"मदत्वाकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे"॥
"अत्यशुभमिवोद्दामं गजं मदनकोद्धतम्"।
इति रामायणे॥) महान्। यथा।"उद्दाम-
विधुन्तुददन्तघातैः"। इति प्रगल्भा।
("उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि"।
इति मेघदूते। २७॥ गम्भीरः। यथा माघे
१ मसर्गे।"उद्दामभावपिशुनामवबध्य हारम्"॥)

उद्दामः, पुं, (उद्गीर्णं दाम पाशो यस्य। समासे च) वरुणः। इति मेदिनी॥ (दण्डकभेदच्छन्दोविशेषः।
यथा, वृत्तरत्नाकरे।
"यदि नयुगलं ततः सप्तरेफा-
स्तदा दण्डवृष्टिप्रयातो भवेद्दण्डकः।
प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्ण-
व्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः"॥)

उद्दालः, पुं, (उत्+दल+घञ्।) बहुवारकवृक्षः। इत्यमरः॥ वनकोद्रवः। इति रत्नमाला॥

उद्दालकः, पुं, (उद्दाल एव। स्वार्थे कन्।) बहुवारकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (मुनिभेदः।
स तु आयोदधौम्यस्य शिष्यः। तस्य नामोत्पत्तिकथा महाभारते १। पौष्योपाख्याने ३ अध्याये।
"एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुः उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति। २१।
स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं बधानेति। २४॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बन्धुं नाशकत्॥२५॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेवं करिष्यामीति॥२६॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ।२७॥ ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति॥२८॥ ते तं प्रोचुः भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति। स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे गच्छामः यत्र स गत इति॥२९॥ स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार भो आरुणे पाञ्चाल्य क्वासि वत्स एहीति॥३०॥ स तत् श्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसोत्थाय तमुपाध्यायं उपतस्थे॥३१॥ प्रोवाच चैनमुपाध्यायं अयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य्य केदारखण्डं भगवन्तमुपस्थितः॥३२॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु भवान् किमर्थं करवाणीति॥३३॥ स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं विदार्य्य उत्थितस्तस्मात् उद्दालक एव नाम्ना भवान् भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः"।३४॥
अपरः स्वनामख्यात ऋषिभेदः। स तु श्वेतकेतोः पिता। यथा तत्रैव कुन्तीपुत्रोत्पत्त्युपाख्याने १२
"बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम्।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन् मुनिः"॥)

उद्दितः, त्रि, (उत्+दो+क्त।) बद्धः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

उद्दीपकः, त्रि, (उत्+दीप्+ण्वुल्।) उद्दीपनकर्त्ता।

उद्दीपनं, क्ली, (उत्+दीप्+ल्युट्।) प्रकाशनम्।

|भावविशेषः । यथा,—
आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।
द्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये” ॥ ,ते च ।
आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा” ॥
न्द्रादीनादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि
यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमर-
ङ्कारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
च्छेदः ॥)
तः, त्रि, (उत् + दीप + क्त ।) प्रकाशितः ॥
पं, क्ली, (उत् + दीप् + रक् ।) गुग्गुलुः । इत्य-
रटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥
:, पुं, (उत् + दिश् + घञ् ।) अनुसन्धानम् ।
न्वेषणम् ॥ (न्यायमते नाम्ना निर्द्देशः । अभि-
नं यथा,—“पदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।
था, “समासकथनमुद्देशः । यथा, शास्त्यमिति” ॥
र्वतस्य गण्डकूपः । निर्द्देशः । विवरणम् ।
इत्येव ते यद्योद्देशो मानुषाणां प्रकीर्त्तितः” ।
ति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भुवा” ।
ति महाभारते ॥)
कः, त्रि, (उत् + दिश + ण्वुल् ।) उद्देशकर्त्ता ।
दाहरणम् । इति लीलावती ॥
शः, त्रि, (उत् + दिश् + ण्यत् ।) उद्देष्टव्यः ।
द्देशनीयः । प्रयोजनम् ॥ (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
वृत्तिः भवति तत् । अनुवाद्यम् ॥)
हिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः ।) कीटविशेषः ।
त्पर्य्यायः । उपजिह्विका २ उत्पादिका ३ वटिः
। दिही ५ । इति हारावली ॥
वः, पुं, (उद्द्रवणम् । द्रु + उदिश्रयतियौतिपूद्रव-
ति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥
:, पुं, (उत् + हन् + क्त ।) राजमल्लः । इति
षकाण्डशेषः ॥
तं, त्रि, (उत् + हन् + क्त ।) अविनीतम् । इति
मचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते षष्ठाङ्के ।
‘धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्” ।
‘मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढ़ता” ।
ति किराते । २ । ४९ ॥ उत्थितः । उत्क्षिप्तः ।
ाहतः । चालितः । यथा,—शाकुन्तले १म अङ्के ॥
‘आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः” ।
निविड़ः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “तुषार-
र्वोद्धतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतम्” ॥)
मनस्कत्वं, क्ली, (उद्धतं गर्व्वितं मनो यस्य तस्य
ावः ।) गर्व्वः । अभिमानः । इति शब्दरत्नावली ॥
रणं, क्ली, (उत् + हृ + ल्युट् ।) उद्धारः । वान्ता-
म् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ मुक्तिः । इति
ब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां शल्यादेर्व्वा शो-
नम् । निराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—
पलवानपि तु भीमाख्यकूलोद्धरणोद्धरः” ।
ति महाभारते ।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद् यत्नमुत्तमम्” ॥
ति मनुः ॥ ९ । २५२ । बन्धनादिभ्यो विमोचनम् ।
“तत्र भवतीकुक्षिशरणानि तस्य

दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य” ॥
इति रघुः । २ । २५ ॥)
उद्धर्षः, पुं, (उद्गतो हर्षो यस्मिन् ।) उत्सवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।
“अशक्तोऽस्मि रणोद्धर्षे तमस्विशरणं मम”॥)
उद्धर्षणं, क्ली, (उत् + हृष् + ल्युट् ।) रोमाञ्चः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आनन्दकरम् । रोमाञ्चकरम् ।)
(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥
“ततः परिषदं सर्व्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः” ॥)
उद्धवः, पुं, (उद्धुनोति दुःखमिति । उत् + धूञ् + अच् ।)
उत्सवः । इत्यमरः ॥ यज्ञाग्निः । यादवविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥
“वृष्णीनां सम्मतो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः” ॥
उद्धानं, क्ली, (उद्धीयतेऽस्मिन् । उत् + धा + ल्युट् ।)
चुल्ली । इत्यमरः ॥
उद्धानः, त्रि, (उत् + धा + ल्युट् ।) उद्गतः । वमितः ।
इति मेदिनी ॥
उद्धान्तः, पुं, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + णिच् +
क्त ।) निर्मदहस्ती । इत्यमरः ॥ उद्वान्तः । इति
रमानाथः ॥
उद्धारः, पुं, (उत् + हृ + घञ् ।) ऋणम् । इत्यमरः ॥
उद्धृतिः । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य पुनरुद्धार-
एव दुर्लभः” । इति बृहदारण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १२ । ३ । ४ । २ ।
“अस्मस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै” । मोक्षः । निर्व्वा-
णम् ॥ * ॥ उद्भ्रियते साधारणधनात् इत्युद्धारः ।
यद्वा, साधारणद्रव्यात् यत् गरिष्ठं तदुद्धारः ।
इति श्रीनाथः । उद्भ्रियते साधारणधनात्
निष्कृष्य विशेषनिष्ठतया एव बोध्यते इत्युद्धार-
इति अच्युतानन्दः । साधारणत्वेन उद्भ्रियते इति
उद्धार इति रघुनन्दनः । उद्भ्रियते साधारणधनात्
बहिर्भाव्यते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथाह
मनुः ९ । ११२ ॥
“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्व्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु यवीयसः” ॥
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः उद्भ्रियते इत्युद्धारः ज्येष्ठस्या-
विभक्तसाधारणधनात् उद्धृत्य विंशतितमो भाग-
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ जयानन्तरं श-
त्रुभ्यो लब्धं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७ । ९७ ।
“राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्व्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथक् जितम्” ॥
“उद्धारं योद्धारः राज्ञे दद्युः । उद्भ्रियते इत्युद्धारः
जितधनाद्युत् उत्कृष्टधनं सुवर्णरजतभूम्यादि राज्ञे
समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥)
उद्धारं, क्ली, (उत् + हृ + घञ् ।) उद्धानम् । इत्यम-
रटीकायां स्वामी ॥ उनन् चाका इत्यादि भाषा ।
उद्धारणं, क्ली, (उत् + हृ + णिच् + ल्युट् ।) उद्धार-
करणम् । उत्तोलनम् ॥
उद्धारा, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
उद्धूननं, क्ली, (उत् + धून् + णिच् + ल्युट् ।) एक-

त्रितैलाञ्जनकर्पूरकस्तूरीमरिचादिचूर्णम् । इति
पाकराजेश्वरः ॥
उद्धूषणं, क्ली, (उत् + धूष + ल्युट् ।) रोमाञ्चः । इति
हलायुधः ॥
उद्धृतः, त्रि, (उत् + हृ + क्त ।) कृतोद्धरणम् । तोला
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । समुदक्तः २ । इत्यमरः ॥
उत्क्षिप्तः । परिभुक्तोज्झितः । इति मेदिनी ॥
(“उद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः” । इति रघुः ।
२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६९ ।
“इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः
पयोधिरोधक्षममुद्धृतं रजः” ॥)
उद्ध्मानं, क्ली, (उत् ध्मायते अग्निरत्र । ध्मा शब्दाग्नि-
संयोगयोः उत्पूर्व्वात् तस्मात् ल्युट् ।) चुल्ली । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
उद्ध्यः, पुं, (उज्झति कूलमिति । उज्झ + क्यप् । निपा-
तनात् सिद्धम् ।) नदः । इति व्याकरणम् ॥
(“तोयदागम इवोद्ध्यभिद्ययोः” । इति रघुः ११ । ८ ।
“कूलं भिद्योद्ध्यसन्निभौ” ॥ इति भट्टिः । ५ । २२ ॥)
उद्बुद्धः, त्रि, (उत् + बुध + क्त ।) विकसितः । इति
हलायुधः ॥ (प्रबुद्धः । यथा तिथितत्त्वे,—
“उद्बुद्धां च जगद्धात्रीं पूजयेत् दीपमालया” ॥
यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।
“उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्य्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः” ॥)
उद्बोधः, पुं, (उत् + बुध् + घञ् ।) किञ्चित् ज्ञानम् ॥
(यथा साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ४१ ।
“उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।
नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति” ॥)
उद्भटः, पुं, (उत् + भट् + अच् ।) कच्छपः । सूर्प्पः ।
इति मेदिनी ॥ (सूर्पं इति केचित् ॥)
उद्भटः, त्रि, (उत् + भट् + अच् ।) प्रवरः । (“पदे
पदे सन्ति भटा रणोद्भटाः” ।) इति नैषधः ॥
श्रेष्ठाशयः । तत्पर्य्यायः । महेच्छः २ उदारः
३ उदात्तः ४ उदीर्णः ५ महाशयः ६ महामनाः
७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
उद्भवः, पुं, (उद्भवनं उद्भवत्यस्मादिति वा । उत् + भू
+ अप् ।) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“दिलीप-
सूनुर्मणिराकरोद्भवः” । इति रघुः । ३ । १८ । “वि-
ष्णुपादोद्भवा गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णुः ।
प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)
उद्भिजः, त्रि, उद्भिज्जः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
उद्भिज्जं, त्रि, (उद्भेदनमिति उद्भित् सम्पदादित्वात्
क्विप् । तस्मात् जायते यत् । उद्भित् + जन् + ड ।)
उद्भिद्यजातमात्रम् । तच्च तरुगुल्मादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १ । ४६ । “उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे
वीजकाण्डप्ररोहिणः” । “इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय-
उद्भिज्जाः” ॥ इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)
उद्भित्, [द्] त्रि, (उद्भिनत्ति भूमिमिति । उत् +
भिद् + क्विप् ।) उद्भिज्जम् । इत्यमरः ॥ तच्च प-
ञ्चधा । वृक्षः १ गुल्मः २ लता ३ वल्ली ४ तृणम् ५ ॥
(यथा, महाभारते आदिपर्व्वणि । “संस्वेदजा

अण्डजा उद्भिदश्च"। उद्भिद्यते पशुफलमनेन इति निरुक्तेः यागभेदः ॥)

उद्भिदं, त्रि, (उद्भिनत्तीति। उत्+भिद्+इगुप धेति कः।) तरुगुल्मादि। तत्पर्य्यायः। उद्भित् २ उद्भिज्जम् ३। इत्यमरः॥ उद्भिजम् ४। इति रमानाथः॥ (यथा महाभारते १४ पर्व्वणि।
"जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च" ॥)

उद्भिदं, क्ली, (उद्भिनत्तीति। उद्+भिद्+क।) पांशुलवणम्। इति रत्नमाला॥ पाङा लुण इति भाषा। ("उद्भिदानि पलालेक्षुकरीषवेणुदितिजानि"। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥)

उद्भूतः,त्रि, (उद्भवति स्म। उत्+भू+क्त।) उत्पन्नः। जातः। यथा। ईशानसंहितायाम्।
"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६।
"उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः"।)

उद्भूतरूपं, क्ली, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्यं रूपम्।) नयनगोचररूपम्। यथा,—भाषापरिच्छेदे॥।
"उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरं
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्॥५४॥
क्रियाजाती योग्यवृत्ती समवायञ्च तादृशम्।
गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः"॥५५॥

उद्भ्रमः, पुं, (उद्भ्रमणमिति। उत्+भ्रम+घञ्। नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः।) उद्वेगः। इत्यमरः॥

उद्भ्रान्तं,क्ली, (उत्+भ्रम+क्त।) बाहुमुद्यम्य मण्डलाकारखड्गभ्रमणम्। इति महाभारतम्॥ (परिभ्रान्ते, त्रि। यथा, रघौ ४। ४६॥
"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः" ॥
विकले। विह्वले। यथा, रामायणे,—
"उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत्" ॥)

उद्यः,पुं, नदः। इति हेमचन्द्रः॥ (उद्यते यत्। वद+क्यप्। कथनीये, त्रि। यथा, मृषोद्यम् वाक्यम्।)

उद्यतं,त्रि, (उत्+यम+क्त।) उत्तोल्यधृतवस्त्रादि। उद्यतशस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। उद्गूर्णं२॥ इत्यमरः॥ (यथा, रघुवंशे। ४। १६।
"प्रजार्थसाधने तौ हि पर्य्यायोद्यतकार्म्मुकौ" ॥)

उद्यतः, पुं, (उत्+यम+क्त।) ग्रन्थपरिच्छेदः। इति जटाधरः॥

उद्यमः, पुं, (उत्+यम+घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः।) उद्योगः। तत्पर्य्यायः। गुरणम् २। इत्यमरः॥ गूरणम् ३ गोरणम् ४। इति तट्टीका॥ उत्साहः ५ अध्यवसायः ६ उद्योगः ७। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारे ५। ३।
("निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम्"।
"शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्"।
इति च कुमारे ५।५॥)

उद्यानं, क्ली, (उद्यात्यति क्रीड़ार्थमस्मिन्। उत्+या+ल्युट्।) राज्ञः साधारणं वनम्। तत्पर्य्यायः। आक्रीडः२।
("वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्म्या"। इति मेघदूते ७।) निःसरणम्। प्रयोजनम्। इत्यमरः॥

उद्यानपालः, त्रि, (उद्यानं पालयतीति। उद्यान+पालि+अण्।) उद्यानरक्षकः। माली इति भाषा॥ ("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते"॥ इति कुमारे।२।३६॥)

उद्युक्तः, त्रि, (उत्+युज्+क्त।) उद्यमयुक्तः। उद्योगविशिष्टः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, अमरकोषः। "इष्टार्थोद्युक्तउत्सुकः"।)

उद्योगः, पुं, (उत्+युज+घञ्।) यत्नः। चेष्टा। तत्पर्य्यायः। उत्साहः २ अध्यवसायः ३ उद्यमः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८।२।
"उद्योगः सर्व्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह"।
"उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः"।
छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी" ॥
इति नीतिवाक्यम्।
महाभारतस्य उद्योगपर्व्व। यथा, महाभारते १।१।६३।
"उद्योगः सैन्यनिर्य्याणं श्वेतोपाख्यानमेवच" ॥)

उद्योगी, [न्] त्रि, (उद्योगोऽस्यास्तीति। उद्योग+इन्।) उद्योगविशिष्टः। उद्यमी। तथा च।
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः" ॥
इति नीतिसारे १३॥

उद्योतः, पुं, (उत्+द्युत+घञ्) आलोकः। ज्योतिः। इति हलायुधः॥

उद्रः, पुं, (उनत्तीति। उन्द+रक्।) जलजन्तुविशेषः। इत्यमरः॥ उद्‌विड़ाल इति भाषा।

उद्रङ्कः,पुं, पुरविशेषः। "व्योमचारि पुरं शौभमुद्रङ्कः प्रतिमार्गकः"। इति जटाधरः॥

उद्रङ्गः, पुं, व्योमचारि पुरम्। तत्पर्य्यायः। खपुरं २ ऊर्द्ध्वगं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ शौभं ५ प्रतिमार्गकः ६ चङ्गा ७ चङ्गः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उद्रथः, पुं, (उद्गतो रथो यस्मात्।) रथकीलम्। ताम्रचूड़पक्षी। इति मेदिनी॥

उद्रिक्तं, त्रि, (उद्रिच्यते स्म। उत्+रिच+क्त।) स्फुटम्। स्पष्टम्। इति जटाधरः॥

उद्रेकः, पुं, (उत्+रिच+घञ्।) उपक्रमः। वृद्धिः॥
"अधुनैव कुरङ्गाक्षि जहार जगतां मनः।
न जाने यौवनोद्रेके जीवनस्यापि का गतिः" ॥
इत्युद्भटः॥
"हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयो-
र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम्।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा
त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम्" ॥
इति महिम्नःस्तोत्रम्॥
("तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः"।
इति वैद्यकचक्रनिर्णयेऽपस्माराधिकारे॥)

उद्रेका, स्त्री, (उद्रेक+टाप्।) महानिम्बः। राजनिर्घण्टः॥

उद्वत्सरः, पुं, (उत्क्रान्तो वत्सरः।) वत्सरः। हेमचन्द्रः॥

उद्बन्धनं, क्ली, (उत्+वन्ध+ल्युट्) ऊर्द्ध्वबन्धनम्। इति स्मृतिः॥ गलाय दड़ि दिया गाछे टाङ्गान इत्यादि भाषा॥

उद्वमनं, क्ली, (उत्+वम+ल्युट्।) उद्गिरणम्। तुलिया फेलन वाँति करण इत्यादि भाषा।

उद्वर्त्तः, त्रि, (उत्+वृत्+घञ्।) अतिरिक्त। उवरण वाड़ा इत्यादि भाषा। यथा। "अ हि ग्रन्थः समधिकफलमाचष्टे"। इति वाक्यटीका॥

उद्वर्त्तनं, क्ली, (उत्+वृत्+णिच्+भावे करणे ल्युट्।) उत्पतनम्। (यथा, मेघदूते ४२।
मोघीकर्त्तुं चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि"॥)
विलेपनम्। घर्षणम्। इति मेदिनी।
(यथा, मनुः ४। १३२।
"उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः"॥)
शरीरनिर्म्मलीकरणगन्धद्रव्यादि। तत्पर्य्यायः। उत्सादनम् २। इत्यमरः॥ हरिद्रा सेवन इत्यादि भाषा। सामान्योद्वर्त्तनगुणाः। कफवायुमेदोवातरोगनाशित्वम्। अङ्गस्थैर्य्य-चर्म्मनिर्म्मलकारित्वञ्च॥ हरिद्राद्युद्वर्त्तनगुणाः। कण्डूरूक्षताहारित्वम्॥ तिलोद्वर्त्तनगुणाः। कण्डूतात्वग्दोषनाशित्वम्। इति राजवल्लभः।
("उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम्।
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम्।
शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम्।
इति चिकित्सितस्थाने २४। अध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

उद्वर्द्धनं, क्ली, (उत्+वृध्+ल्युट्।) अन्तर्हासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उद्वर्हितः, त्रि, (उत्+वर्ह+क्त।) उद्धृतः। भूरिप्रयोगः॥ उद्वाहितो वा इति पाठः।

उद्वहः, पुं, (उदूर्द्ध्वं वहति प्रापयतीति। उत्+वह+अच्।) पुत्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः। ६।६।
("उदयमस्तमयञ्च रघूद्वहात्"॥)
सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः। स तु प्रवहवायोरुपरि स्थितः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥
("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः।
तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः।
इत्येते क्षुभिताः सप्त मारुता गगनेचराः"।
इति हरिवंशे। २३६ अध्याये। विवाहः।)

उद्वहा, स्त्री, (उद्वह+टाप्।) कन्या। दुहिता। इति हेमचन्द्रः॥

उद्वानः, त्रि, (उत्+वन+घञ्।) उद्गीर्णः। उद्वान्तः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

उद्वान्तं, त्रि, (उत्+वम्+क्त।) वमितवस्तु।

र्यायः। उद्धतं २। इत्यमरः॥
ः, पुं, (उद्धतं वान्तं मदो यस्मात्।) निर्म्मदहस्ती। मेदिनीकरजटाधरौ॥
नं, क्ली, (उत्+वस्+णिच्+ल्युट्।) त्यम्। वधः। इत्यमरः॥ (संस्कारभेदः।
, कात्यायने ६।१।२॥
प उपस्पृश्य प्राणानायम्य परिस्तरणपात्रसं-
ग्नप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्संमार्जनो-
ग्नावेक्षणानि कृत्वाग्नीन् उत्पूय पश्चात् आ-
प्रहणम्”॥)
ः, पुं, (उत्+वह+घञ्।) विवाहः। इत्यमरः।
लक्षणं भार्य्यात्वसम्पादकग्रहणम्। तस्य स्त्री-
ररूपदानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात्
कन्ययोर्विवाहकर्त्तृत्वकर्म्मत्वे। स तु अष्ट-
ः। वरमाहूय यथाशक्त्यलङ्कृता कन्या यत्र
ते स ब्राह्मः १। यत्र यज्ञस्यायत्विजे कन्या-
ं स दैवः २। यत्र वरात् गोद्वयं गृहीत्वा
व सह कन्यादानं स आर्षः ३। यत्र अनया
धर्म्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानं
कायः ४। यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स
सुरः ५। यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात्
मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्व्वः
। यत्र बलात्कारेण कन्याहरणं स राक्षसः
। यत्र सुप्तायां मत्तायां प्रमत्तायां वा कन्यायां
ने गमनं स पैशाचः ८। तस्य निर्णयः।
ोत्रामनवरवयस्कां समानप्रवरां पितृपेक्ष-
र्द्धतनपञ्चां पुरुषाणां पुत्त्रकन्यासन्ततिपरम्प-
ा प्रत्येकसप्तमीपर्य्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया
मीपर्य्यन्तां पितृबन्ध्वपेक्षयोर्द्धतनपञ्चां प्रत्येका-
या सप्तमीपर्य्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया सप्तमी
न्तां मातामहसमानोदकां मातामहापेक्ष-
र्द्धतनचतुर्णां पुरुषाणां पुत्त्रकन्यासन्तति-
म्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्तां अधस्तने
पेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्तां मातृबन्ध्वपेक्षयोर्द्धतन-
र्णां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्तां अधस्तने त-
क्षया पञ्चमीपर्य्यन्ताञ्च कन्यां परित्यज्य उद्वाहः
र्य्यः॥ पितृबन्धुमातृबन्धुविरहेऽपि तयोर्य्योग्य-
नवशात् सप्तमीपर्य्यन्तायाः पञ्चमीपर्य्यन्तायाश्च
ायाः परिहारः। वर्ज्जनीयानां कन्यानां
ऽपि या त्रिगोत्रान्तरिता सा विवाह्या। अत्र
गणनप्रतियोगिपितृपितृबन्धुपञ्चमगणनप्र-
गिमातामहमातृबन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-
म्। शूद्रस्य सगोत्राविवाहे दोषाभावः।
सपत्नीभ्रातृकन्यां तद्दौहित्रीं अध्यापयितृ-
शिष्यकन्यां अग्रजगुरुकन्याञ्च परित्यज्य
हः कर्त्तव्यः॥ अथ कन्यादानाधिकारिणः।
पिता। तदभावे पितामहः। तदभावे भ्राता।
वे पितृव्यादिः। तदभावे मातामहः। तद-
मातुलः। तदभावे माता। तदभावे माता-
दिः। एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं
त्। अथ विवाहपूर्व्वकर्त्तव्यकर्म्म। अवयुं-
शुभाशुभयशादिदोषशान्त्यर्थं होमो हि-
रण्यगोवस्त्रदानम्। ततो नान्दीश्राद्धम्। लग्न-
समये वरे उपस्थिते स्वस्तिवाचनादिकं विधाय
वरणम्। स्त्र्याचारादि। ततः कन्यादानं यथाशक्ति
धनदानञ्च। ततः स्वस्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य
कुशण्डिकां समाप्य पाणिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च
कर्त्तव्यम्॥ ०॥ ज्येष्ठेऽकृतविवाहे विवाहकर्त्ता
कनिष्ठः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति। ज्येष्ठः
परिविन्नः। सा कन्या परिवेदनीया। कन्यादाता
परिदायी। तत्पुरोहितः परिकर्त्ता। ते सर्व्वे
पतिताः। किन्तु देशान्तरस्थक्लीवैकाण्डवैमात्रेय-
वेश्यासक्तशूद्रतुल्यातिरोगिजड़मूकान्धवधिरकु-
ब्जवामनकुण्ठातिवृद्धनैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभि-
क्षुकृषिसक्तनृपसक्तधनवृद्धिप्रसक्तकामकारिदस-
कोन्मत्तचौरेषु ज्येष्ठेष्वनूढेष्वपि कनिष्ठविवाहे न
दोषः। एवं विकृतरूपानूढ़ा ज्येष्ठा कनिष्ठायाः
सोदराया ऊढ़ायाःपरिवेदनाय न भवति। इत्यु-
द्वाहतत्त्वम्॥
उद्वाहनं, क्ली, (उत्+वह+णिच्+ल्युट्।) वि-
वाहः। तत्पर्य्यायः। रणरणं २। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ हिसीत्यम्। हिवारक्तच्छेत्रम्। इति हेम-
चन्द्रः॥
उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन+ङीप्।) वराटकः। इति
हेमचन्द्रः॥ कड़ि इति भाषा॥
उद्वाहिकः, त्रि, (उद्वाहस्यायम्। उद्वाह+ठक्।)
उद्वाहसम्बन्धी॥ (यथा, मनुः। ९। ६४।)
“नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्”॥)
उद्वाहितः, त्रि, (उत्+वह+णिच्+क्त।) उद्व-
हितः। उद्धृतः। विवाहितः। यथा। राजमार्त्तण्डे
देवलः।
“बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि।
उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्”॥
इति ज्योतिषतत्त्वम्॥ (कलिकाले आगमोक्ता-
न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति। यथा,—
“उद्वाहितापि या नारी नानीयात् सातु गर्हिता”
इत्यागमसिद्धान्तः॥)
उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वहति उद्धरतीति। उत्+वह
+णिनि+ङीप्।) रज्जुः। इति मेदिनी॥
उद्वाहुः, त्रि, (उदूर्द्ध्वं बाहुर्यस्य।) ऊर्द्ध्वबाहुः। उद्वेग-
शब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखितः॥ (यथा, रघु। १।३।
(“प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः”॥)
उद्वाहुकं, क्ली, ऊर्द्ध्वीकृतबाहुः। उद्वेगशब्दार्थे
मेदिनीकरेण लिखितम्॥
उद्विग्नः, त्रि, (उत्+विज+क्त। ओदितश्चेति तस्य
नः। श्वीदित इति नेट्।) उद्वेगयुक्तः। यथा,—
“तैस्तैःक्रमसंभृमत्तस्रभिन्नविपन्नकैः।
निमग्नोद्विग्नसंक्रीर्णैः पप्रे दीनैश्च मेदिनी”॥
इति भट्टिकाव्ये ४। ४२॥ (तथा च भारते,—
“नोद्विग्नश्चरते धर्म्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम्”॥)
उद्विवर्हणं, क्ली, (उत्+वि+वृह+ल्युट्।) उद्धा-
रकरणम्। यथा,—
“कः श्रद्धधीतान्यतमस्तव प्रभो
रसाङ्गताया भुव उद्विवर्हणम्”।
इति श्रीभागवते ११।४१॥ उद्विवर्हणं उद्धरणम्।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
उद्वृत्तः, त्रि, (उत्+वृत्+क्त। वृत्ताचरिणात्
उत्क्रान्तो वा।) उत्तोलितः। उत्क्षिप्तः। परि-
मुक्तोज्झितः। उद्वान्तः। इति हेमचन्द्रो मेदिनी
च॥ दुर्वृत्तः॥ (यथा, महाभारते,—
‘उद्वृत्तान् सततं लोकान् राजा धर्म्मेण शास्ति वै”॥)
उद्वेगं, क्ली, (उद्विज्यतेऽनेन इति। उत्+विज्+
घञ्।) गुवाकफलम्। इत्यमरः॥
उद्वेगः, पुं, (उत्+विज्+भावे घञ्।) उद्वेजनम्।
तत्पर्य्यायः। उद्भ्रमः २। इत्यमरः॥ चमत्कारः।
इति भरतः॥ विरहजन्यदुःखम्। इति रसमञ्जरी॥
भयं। इति हेमचन्द्रः। उद्वाहुकम्। उद्गमनम्।
इति मेदिनी॥
(“नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम्।
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या”॥
इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ३७ श्लोकः॥
“सदयं बुभुजे महाभुजः
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति”।
रघुः ८।७।
“संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितम्”।
इति साहित्यदर्पणे॥ ३य परिच्छेदः॥)
उद्वेगः, त्रि, (उद्गतो वेगो यस्मात्।) स्तिमितः।
शीघ्रगामी। ऊर्द्ध्वबाहुः। इति हेमचन्द्रः॥
उद्वेजनं, क्ली, (उत्+विज+ल्युट्।) उद्वेगः॥
(“परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान्नॄन् महीपतिः।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत्”॥
इति मनुः॥ ८। ३५२॥)
उधः, [स्] क्ली, (वहति उनत्ति वा। वह प्रापणे
उन्द क्लेदने वा+असुन्।) ऊधः। इत्यमरटीकायां
रमानाथः॥ गवर पालान् इति भाषा॥
उध्रस ग उञ्छे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यादिं-परं-
सकं-सेट्।) एतस्यादौ पञ्चमस्वरः। मध्ये केवल-
धकारस्याधो रेफः। क्र्यादावुध्रस उञ्छ इत्यय-
मुदिच्चौरादिकः पठ्यते तस्य ध्रासयतीति रूपं
अपरं ध्रस्नाति। येषां मते उत्पूर्व्वस्य गणद्वयेऽपि
पठनं तेषां मते स्राविधावुध्रस्नाति निगद्यते णिचि
कृतेऽप्युध्रासयत्यन्यतः। अत्र उत्पूर्व्वस्येति तु उत्
उकारः नतूपसर्गः। ग उध्रस्नाति ध्रस्यं दीनः।
इति दुर्गादासः॥
उध्रस क उत्क्षेपे। उञ्छे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-परं-सकं-सेट्।) क उध्रासयति धूलिं वायुः।
इति दुर्गादासः॥
उन्द, ई ध क्लेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-
सकं-सेट्।) रुधादिः। क्लेद आर्द्रभावः। ध
उनत्ति वस्त्रं पयसा। ई उन्नः उत्तः। उन्दिदिषति।
इति दुर्गादासः॥
उन्दरः, पुं, उन्दुरः इति द्विरूपकोषः॥
उन्दुरः, पुं, (उन्द+उर।) मूषिकः। इति भरतो
द्विरूपकोषश्च॥ इन्दुर इति भाषा॥
उन्दूरः, पुं, (उन्द+ऊर।) जन्तुविशेषः। इन्दुर इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। मूषिकः २ आखुः ३। वृष-

चेत्। गिरिका ४ बालमूषिका ५। नेङ्टे इन्दुर इति भाषा। इत्यमरः॥ मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकः ८ उन्दुरः ९ खनकः १० वज्रुः ११ वृषः १२ आखनिकः १३ वृषः १४ दीना १५ मुषीका १६। मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९। इति शब्दरत्नावली॥ विलेशयः २० सुषिरः २१ इन्दुरः २२। इति जटाधरः॥ क्षुद्रस्य तस्य पर्य्यायः। चिक्कः २३ वेश्मनकुलः २४ चिक्का २५। इति च शब्दरत्नावली॥ छालाङ्गला २६ अञ्जनिका २७। इति जटाधरः॥

उन्दूरः, पुं, (उन्द + बाहुलकात् ऊरः।) मूषिकः। इति हेमचन्द्रः॥
("उन्दूरवाप्नवरङ्क्षितं तेन यातप्रकल्पवत्"॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

उन्दूरकर्णी, स्त्री, (उन्दूरोः मूषिकस्य कर्णाविव पर्णमस्याः। उन्दूरकर्ण + ङीष्।) आखुकर्णीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

उन्नः, त्रि, (उन्द + क्त। नुदविदेति पक्षे नत्वम्।) क्लिन्नः। दयापरः। इति हेमचन्द्रः॥

उन्नतः, त्रि, (उत् + नम + क्त।) वर्द्धितः। तत्पर्य्यायः। उच्चः २ प्रांशुः ३ उदग्रः ४ उच्छ्रितः ५ उत्तुङ्गः ६। इत्यमरः॥ उच्चैः ७। इति शब्दरत्नावली॥ तुङ्गः ८। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। १। १५। "स्थितः सर्व्वोन्नतेनोर्व्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना"॥ स्त्री, दिनपरिमाणज्ञानसाधनं उपायः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ। "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयम्"। (पुं, चाक्षुषमन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये ७६।५४।
"सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधुः।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः"॥)

उन्नतनाभिः, त्रि, (उन्नतो नाभिः यस्य।) उच्चनाभियुक्तः। तत्पर्य्यायः। तुन्दिः २। इति हलायुधः॥

उन्नतानतं, त्रि, (उन्नतञ्च तत् आनतञ्चेति।) उच्चनीचस्थानादि। तत्पर्य्यायः। बन्धुरम् २। इत्यमरः॥

उन्नतिः, स्त्री, (उत् + नम + क्तिन्।) गरुडभार्य्या। समृद्धिः। ("वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः"। इति साहित्यदर्पणे॥ ३ य परिच्छेदे।) उदयः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।
"मासान्तपादे प्रथमेऽथवेन्दोः
शृङ्गोन्नतिर्यद्दिवसेऽवगम्या।
तदोदयास्ते निशि वा प्रसाध्यः
शशुर्विधोः सोदितनाडिकाद्यैः"॥)

उन्नतीशः, पुं, (उन्नत्याख्यदाक्षायणा प्रसिद्धाया गरुडपत्न्याः ईशः स्वामी।) गरुडपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उन्नमितः, त्रि, (उत् + नम् + णिच् + क्त।) उत्तोलितः। उर्द्धीकृतः। इति श्रीधरस्वामी॥
("अथ नयनोन्नमितानमत्पयो-
धरेते कथञ्चित् धरणीं गवेषधः"॥
इति माघे। १। १४।)

उन्नयः, पुं, (उन्नयनम्। उत् + नी + क्वचिदपवाद विषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति एरच्।) ऊर्द्धनयनम्। इत्यमरः॥

उन्नयनं, क्ली, (उत् + नी + ल्युट्।) वितर्कः। इति हेमचन्द्रः॥ ऊर्द्धप्रापणम्। उत्तोलनम्। तोलन उठान इत्यादि भाषा॥
(यथा, कात्यायने। २२।१०।५।
"तेष्वेवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः,"।
उदूर्द्ध्वे नयनं यस्येति वाक्ये वाच्यलिङ्गः"॥)

उन्नायः पुं, (उन्नयनं इति। उत् + नी + घञ्।) उन्नयनम्। इत्यमरः॥ (यथा भट्टिः। ७। ३७।
"उन्नायानधिगच्छन्तः प्रज्ञावैवसुधाभृताम्"॥)

उन्नाहं, क्ली, (उत् + नह + घञ्।) काञ्जिकम्। इति हेमचन्द्रः॥

उन्निद्रः, त्रि, (उद्गता निद्रा स्वप्नो दुःखादिकं वा यस्मात्।) प्रफुल्लः। विकसितः। इति हेमचन्द्रः॥
("उन्निद्रपुष्पचनचम्पकपुष्पभासाः"।
इति माघः। प्रबुद्धः। शयनादुत्थितः।
"तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः"।
इति मेघदूते। ८८। तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के।
"शय्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः"॥)

उन्भ प श पूर्त्तौ। (तुदां + परं + सकं + सेट्।) ऋकारादिः। प श उम्भति कुम्भं जलेन लोकः। उम्भामास। इति दुर्गादासः॥

उन्मत्तः, त्रि, (उत् + मद + क्त।) उन्मादयुक्तः। वायुकृतचित्तविभ्रमविशिष्टः। पागल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्मादवान् २। इत्यमरः॥ तस्यौषधम्, यथा,—गारुडे १९९ अध्यायः॥ *॥
"कूर्म्ममत्स्याखुमहिषगोमृगाजाश्च वानराः।
विड़ालवर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः॥
हंस एषाञ्च विण्मूत्रं मांसं वा रोमशोणितम्।
धूमं दद्याज्ज्वरार्त्तस्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये॥
एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर।
निहन्ति ज्वरमुन्मादं वृत्तमिन्द्राशनिर्यथा"॥
("तमात्मनो हतमुपघ्नन्तो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तम्"। इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये।
"देवर्षिपितृगन्धर्व्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान्।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च॥
सर्पिष्पानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत्"॥
इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेणोक्तम्॥
अन्यद्विवरणमस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम्॥)
तद्वाक्यप्रामाण्यं यथा,—मलमासतत्त्वे॥
"उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूनां चेष्टितं च यत्।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः॥
आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान्।
नादेशिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती"॥

उन्मत्तः, पुं, (उन्मत्तयति। उन्मत्त + तत्करोतीति णिच् + पचाद्यच्।) धुस्तूरः। यथा,—
("श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिङ्मूलविजल्कु पायसः।
गुड़ाज्यसंयुतो हन्ति सर्व्वोन्मादांश्च दोषवान्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे॥)
मुचुकुन्दवृक्षः। इति मेदिनी॥

उन्मदः, त्रि, (उद्गतो मदो यस्य।) उन्मादयुक्तः। उद्गतमदः। तत्पर्य्यायः। उन्मदिष्णुः। इत्यमरः॥ ("उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्"
इति रघुः। २। ९। तथा, माघे ६।२६।
"मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मद-
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे"॥)

उन्मदिष्णुः, त्रि, (उत् + मद + इष्णुच्।) उन्मादशीलः। इत्यमरः॥

उन्मनाः, [स्] त्रि, (उद्गतं उत्कण्ठितं मनो यस्य।) उत्कण्ठितचित्तः। तत्पर्य्यायः। उत्कः २। इत्यमरः॥
("उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टिता-
न्यस्मरन्नपि बभूव राघवः"।
इति रघुः। ११। २२। "पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः"॥ इति किराते। ८। १९॥)

उन्मन्थः, पुं, (उत् + मन्थि + घञ्।) मारणम्। वधः। इति हेमचन्द्रः॥

उन्माथः, पुं, (उन्मथ्यतेऽनेनेति। उत् + मथ + मारणादिपक्षे भावे घञ्।) कूटयन्त्रम्। मृगवधोपयुक्तयन्त्रम्। आमिषं दत्वा मृगपक्ष्याद्यर्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते सः। इत्यमरः॥ मारणम्। घातकः। इति मेदिनी॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।
"प्रभो महाग्रानां क इव भुवनोन्माथविधिषु"

उन्मादः, पुं, (उत् + मद + घञ्। (महादेवः। यथा महाभारते। महादेवसहस्रनामकथने। १७। ६९॥ "उन्मादो मदनः कामो ह्यश्वत्थोऽर्थकरो यशः"।) वातिकरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्तविभ्रमः २। इत्यमरः॥ मतिभ्रंशः ३ उन्मत्तता ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्तविप्लवः ५।२।) इति हेमचन्द्रः॥) मानसरोगविशेषः।
तस्यौषधं यथा,—
"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम्।
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम्।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनम् तथा।
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम्"।
इति गारुड़े १९९ अध्यायः। *। अथ उन्मादाधिकारः। तत्र उन्मादस्य निरुक्तिमाह।
"मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः"
अयमर्थः। यस्मात् दोषा उद्गताः प्रवृद्धा उन्मार्गमाश्रिताः मदयन्ति चित्तं विविक्तम्। अतोऽयमुन्माद इति कीर्त्तितः।
उन्मादः मानसो व्याधिः मनोविकारकरत्वात्। तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह। स नाम्नापि मदसंज्ञां बिभर्त्ति च। स उन्मादस्तरुणावस्थायां मदसंज्ञः। *। उन्मादस्य विप्रकृष्टनिदानमाह
"विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि
प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम्।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्व्वो
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः।"
दुष्टं असत्वीजादिदूषितम्। अशुचि रजस्

सूत्रम्। प्रधर्षणमभिभवः। म्रियमाणचेष्टाः ववविधयादयः॥*॥ सम्प्राप्तिं निदानमाह।
"एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते॥
विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम्"॥*॥

तस्य सम्प्राप्तिमाह।
"तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टाः
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः"॥

अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य। मला वातादयः। बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति। एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता। मनोवहानि स्रोतांसि हृदयाश्रितानि दश। एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि। यतस्तरकेण सकलशरीरस्रोतांस्येव मनोऽधिष्ठानत्वेनोक्तानि। प्रमोहयन्ति विकृतं कुर्व्वन्ति॥*॥

उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह।
"धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्य्याकुला दृष्टिरधीरता च।
अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्"॥

धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम्। सत्त्वपरिप्लवः सत्त्वं मनस्तस्य चाञ्चल्यम्। अबद्धवाक्त्वं असम्बद्धभाषित्वम्। शून्यं स्मृतिशून्यम्॥*॥

वातिकोन्मादस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।
"रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम्"॥

प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा॥*॥

तस्यैव रूपमाह।
"अस्थानहास्यस्मितनृत्यगीत-
वागङ्गविक्षेपणरोदनानि।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च
जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम्"॥

अस्थाने अनवसरे। हास्यादीनि रोदनान्तानि। जीर्णे आहारे। बलं व्याधेः॥*॥

पैत्तिकस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।
"अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतै-
र्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम्।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि स्थितं पूर्व्ववदाशु कुर्य्यात्"॥

हृदि स्थितं पित्तं चितं सञ्चितम्। पुनः अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं कुर्य्यात् पूर्व्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः॥*॥

तस्य रूपमाह।
"अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः
सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः
पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम्"॥

अमर्षोऽसहिष्णुता। संरम्भः आरभटी आडम्बर- इति यावत्। सन्तर्जनं तर्ज्जनम्। अभिद्रवणं पलायनम्। औष्ण्यं गात्रे। रोषो क्रोधविशेषः। प्रच्छाय इत्यादि छायायां शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः॥*॥

श्लैष्मिकस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।
"सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्मा कफो मर्म्मणि संप्रवृद्धः।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम्"॥

संपूरणैर्भोजनादिभिः। मन्दविचेष्टितस्य व्यायामरहितस्य। सोष्मा कफ इति कफोऽप्युन्मादं करिष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिस्वभावात्। मर्म्मणि अत्र मर्म्मशब्देन हृदयमुच्यते। विकारमुन्मादरूपम्॥*॥

तस्य रूपमाह।
"वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियता च निद्रा।
छर्द्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते
नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात्"॥

वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम्। नारीविविक्तप्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च। भुक्ते सति बलं व्याधेः॥*॥

सान्निपातिकस्य निदानपूर्व्वकं लक्षणमाह।
"यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्व्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्।
सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृ-
ग्विरुद्धभैषज्यविधिर्व्विवर्ज्यः"॥

स सान्निपातिक उन्मादः। सन्निपातग्रहणेनैव सर्व्वात्मकत्वं लब्धम्। पुनः सर्व्वैरिति यत्कृतं तद्रजस्तमःप्रापणार्थम्। तेन रजस्तमोभिर्मिलितैरित्यर्थः। तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्म्मिलिताः। समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति। सर्व्वैर्हेतुभिः समस्तैर्म्मिलितैः स्यात्। यतोऽन्यो व्याधिः सर्व्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति नियमो नास्ति। अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्व्वैर्हेतुभिर्म्मिलितैः स्यात्। तादृगुन्मादः विरुद्धभैषज्यविधिः। विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः। त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्य्या। सा च परस्पराविरोधिनी त्रिदोषं हन्ति किञ्चिदेव द्रव्यमामलकादि तथाचायौगिकम्। अतएव विवर्ज्यः न चिकित्स्य इत्यर्थः॥*॥

मनोदुःखजस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।
"चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-
र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः"॥

अन्यैर्हिंस्रादिभिः। गाढमतिशयेन। क्षते अभिहते। प्रियया प्राप्तुमशक्यया रिरंसोः पुरुषस्य विकारः उन्मादरूपः॥*॥

तस्य रूपमाह।
"चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः"।

विषमाश्चर्य्यं। मनोऽनुगतं गोप्यमपि। विसंज्ञो विरुद्धज्ञानः। अतीवमूढः अतीवज्ञानशून्यः। अत्र विकल्पो बोद्धव्यः॥*॥

विषजस्य रूपमाह।
"रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावाननो विषकृते तु भवेत् परासुः"।
परासुः मृतः॥*॥

अरिष्टमाह।
"अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः।
जागरूको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति"॥*॥

अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह।
"अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः।
प्रकोपकालो नियतश्च यस्य
देवादिजन्मा स मनोविकारः"॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टः न मर्त्त्यस्येव मनुष्यस्येव वागादयो यत्र सः। विक्रमः पराक्रमः। वीर्य्यं शौर्य्यम्। ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः। ज्ञानं बुद्धिः। आदिपदेन तद्भेदा मेधा-विचारणा-स्मृत्यादयो गृह्यन्ते। विज्ञानं शिल्पादिविषयकं ज्ञानम्। चेष्टा पाटवम्। आदिपदेनाभिमानादि गृह्यते। नियतः वक्ष्यमाणतिथ्यादिभिः। मनोविकार उन्मादः॥*॥

तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह।
"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रोऽवितथसंस्कृतप्रभाषी।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः"॥

अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाल्यस्येव गन्धो यस्य सः। निस्तन्द्रः निद्रारहितः। अवितथं सत्यम्। ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः॥*॥

दैत्याविष्टमाह।
"संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः।
सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति स दैत्यग्रहजुष्टः"॥

विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः। दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः।

गन्धर्व्वाविष्टमाह।
"हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः"॥

हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा। पुलिनं तोयोत्थितं तटम्। वनान्तरं वनमध्यम्। तयोः सेवी। स्वाचारः अनिन्दिताचारः। प्रियाणि परि समन्ततो भावेन गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा। चारुचाल्पशब्दमिति हसनक्रियाया विशेषणम्॥*॥

यक्षाविष्टमाह।
"ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः"॥*॥

पिशाचाविष्टमाह।

"प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः।
मांसेक्षुतिलगुडपायसाभिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः"॥

प्रेतानां मृतानां पितॄणाम्। दिशति ददाति। अपसव्यवस्त्रः दक्षिणस्कन्धधृतोत्तरीयः॥ * ॥

नागाविष्टमाह।

"यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्किण्यौ सुकुरपि जिह्वयावलेढि।
क्रोधालुर्घृतमधुदुग्धपायसेषु-
र्विज्ञेयः स खलु भुजङ्गमेन जुष्टः"॥

प्रसरति सर्पवत् उरसा चलति। सृक्किण्यौ ओष्ठप्रान्तौ॥ * ॥

राक्षसाविष्टमाह।

"मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविचारी
शौचद्विट् भवति स राक्षसैर्गृहीतः"॥

अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः॥ * ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह।

"देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गवित्कुधीः।
आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः"॥

अहिंस्रः अहिंसाशीलः॥ * ॥

पिशाचाविष्टमाह।

"उद्ध्वस्तः कृशपरुषो चिरप्रलापी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः"॥

उद्ध्वस्तः नग्नः। दिगम्बर इति विदेहवचनात्। कृशो निर्मांसः। परुषो रूक्षः। अतिलोलः सर्व्वस्मिन् अन्नपाने लोलुपः। व्याचेष्टन् विरुद्धमाचेष्टन्। ग्रहा हिंसा क्रीडा पूजार्थं गृह्णन्ति। अत एवोक्तम्।

"अशुचिं भिन्नमर्य्यादं क्षतं वा यदि वाक्षतम्।
हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा"॥ * ॥

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह।

"स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति।
यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे"॥

यश्चाद्रीत्यादि यः पर्व्वतादिपतितः सन् ग्रहैर्गृहीत इत्यर्थः। आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते। त्रयोदशेऽब्दे सर्व्व एव देवादिगृहीतोऽसाध्यः॥ * ॥

देवादीनामावेशसमयमाह।

"देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि।
गन्धर्व्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि॥
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः।
रक्षांसि पिशाचा रात्रौ च चतुर्द्दश्यां विशन्ति हि"॥

कृष्णपक्षे अमायाम्। प्रायग्रहणादन्यदापि। तिथ्यभिधानप्रयोजनं बल्याद्यर्थं तत्र तिथौ बलिदानार्थञ्च॥ * ॥ ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह।

"दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा।
स्वमणिं भास्करार्च्चिश्च यथा देहञ्च देहधृक्।
विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम्"।

दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदपि निर्म्मलद्रव्यं गृह्यते। छाया प्रतिबिम्बम्। स्वमणिं सूर्य्यमणिम्। देहधृक् जीवात्मा॥ * ॥ * ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा।

"वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे।
कफजे वमनं कार्य्यं परो वस्त्यादिकक्रमः
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम्।
उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः॥
जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा।
रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते"॥

ते जलादयः॥ * ॥

"ब्राह्मीकूष्माण्डीफलषड्ग्रन्थाः शङ्खपुष्पिकास्वरसाः।
दृष्टा उन्मादहृतः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः"॥

अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीस्वरसपरम्। कूष्माण्डीफलं तद्बीजपरम्। षड्ग्रन्थे तु यथाश्रुतार्थमेव। तेनायमर्थः। वरभीकारसतोरा ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः। इत्येको योगः॥ कोहड़के बीजकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २ मधुना संमीयावलेह्यम्। द्वितीयो योगः। मन्थाभरीवचकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २ मधुनावलेह्यम्। तृतीयो योगः॥ शङ्खपुष्पीस्वरसतोरा ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः। चतुर्थयोगः॥ * ॥

"सिद्धार्थको हिङ्गु वचाकरञ्जौ देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम्॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम्।
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम्॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा।
अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहम्॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तदर्थकृत्"॥

सिद्धार्थकादि॥ * ॥

"श्वयादिकविनाशश्च दर्शयेदद्भुतानि च।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं रक्षेदुत्तानमातपे॥
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लौहतैलजलैः स्पृशेत्।
कशाभिस्ताडयेत्तं वा सुबद्धं विजने गृहे॥
सर्पेणोद्धृतदन्तेन दंष्ट्रैः सिंहैर्गजैश्च तं।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम्।
त्रासयेयुर्बधेनैनं तर्ज्जयन्तो नृपाज्ञया॥
देहदुःखभयेभ्यो हि यतः प्राणभयं महत्।
ततस्तस्य शमं याति सर्व्वतो विप्लुतं मनः॥
इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्याभिहन्यते।
तस्य तत्सदृशप्राप्त्या सान्त्वाश्वासैः शमं नयेत्॥ * ॥
त्र्यूषणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी।
शिरीषस्य करञ्जस्य बीजं गौराश्च सर्षपाः॥
गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता।
हन्त्युन्मादमपस्मारं तथा चातुर्थकं ज्वरम्"॥

व्यूषणाद्यञ्जनम्॥ * ॥

"कुलत्थमन्वे लवणाजमोदे
द्वे जीरके चौविर आर्दूनि पाठा।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्व्वैः समानाश्च वचा विचूर्ण्य॥
ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भाव्यं
वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम्।
अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन
लिह्यान्नरः सप्त दिनानि यावत्॥
सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा।
हिताय सर्व्वलोकानां दुर्म्मेधानां विशेषतः॥
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्म्मेधा धृतिः स्मृतिः।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धेतोत्तरोत्तरम्"॥

मङ्गल्यपुष्पी शङ्खहुली इति लोके। सारस्वतं चूर्णम्॥ * ॥

"विश्वाजमोदरजनीद्वयसैन्धवोग्रा-
षड्ग्रन्थकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम्।
चूर्णं प्रभातसमये लिहतः ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे"॥

विश्वाद्यं चूर्णम्॥ * ॥

"क्वाथे विचूर्णिते शिला तत्पोडशगुणं जलम्।
पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृतः॥
दशमूली तथा रास्ना वातारिश्छिन्नरुहा बला।
मूर्व्वा शतावरी चेति क्वाथैरेतैः कुडवैः पृथक्।
क्वाथे क्वाथे घृतं प्रस्थद्वयं मृद्वग्निना पचेत्।
कल्कीकृतैर्वेक्ष्यमाणद्रव्यैः सम्यक् पुनः पचेत्।
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्व्वेलवालुकम्।
स्थिरानन्ता रजन्यौ द्वे प्रियङ्गुः शारिवाद्वयम्।
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम्।
विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मके।
तालीसपत्रं बृहती मालतीकुसुमं नवम्।
अष्टाविंशतिभिः कल्केरेतैः कर्षमितैः पृथक्।
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विपचेद्घृतम्।
महाचैतसमेतद् सर्व्वचेतोविकारहृत्॥
अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽग्नौ ज्वरकासयोः।
वातरक्ते प्रतिश्याये शोषे कार्य्ये क्षतीकृते।
मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पाभिहतेषु च।
पाण्डुरामये तथा कण्ड्वां विषे मेहे गरेऽपि च।
देवादिहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम्।
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम्।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्व्वग्रहनिवारणम्।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधास्मृतिमतिप्रदम्"।

अग्निपर्णी अग्निवतीति लोके अगिया इति च।

महाचैतसं घृतम्॥ * ॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा।

"पूजाबल्युपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक्।
कृष्णामरिचसिन्धूत्थमधुगोरोचनाकृतम्।
अञ्जनं सर्व्वदेवादिकृतोन्मादहरं परम्"।

कृष्णाद्यञ्जनम्॥ * ॥

"गृध्रजम्बुकलोमानि शल्लकी लशुनं तथा।
हिङ्गु मूत्रञ्च बस्तस्य धूपनस्य प्रयोजयेत्।

एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः” ।
अथ लोमादिधूपः ॥ * ॥
“कल्याणकञ्च युञ्जीत महता चैतसं घृतम् ।
तैलं नारायणं चापि महानारायणं तथा ॥
ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
रोगिणं भिषजं यस्मै क्रुद्धा हन्युर्म्महौजसः” ॥
इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

(आत्रेय उवाच ॥

“अयं मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ।
प्रमत्ता ऊर्द्ध्वगा दोषा ऊर्द्ध्वं गच्छन्त्यमार्गताम् ॥
उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिषग्वरैः ।
सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्द्वन्द्वजोऽन्यः प्रकीर्त्तितः ।
तथान्यः सन्निपातेन त्रिधाद्भवति चापरः ॥
अशुचिविपथशून्यागारकेऽरण्यमध्ये
श्मशानगहनवीथीदेवतागारके च ।
अथ कथमपि भीत्या शङ्कया खिन्नचेतः-
क्षुभितमनसमार्गत्याज्यमुन्मार्गयेति ॥
चिन्ताव्यथाशुभयहर्षविमर्षलोभात्
देवातिथिद्विजनरेन्द्रगुरोर्विमानात् ।
प्रेमाधिकाद्युवजनादपि विप्रयोगात्
उन्मादहेतु च नृणां कथितं वरिष्ठैः ॥
नग्न गायति वा रौति विरूपं पठते यदा ।
लोलयेच्छर्द्दते वापि कम्पते हसते तथा ॥
धावते हसने चैव तथा जिह्वा विनश्यति ।
नरो वा भ्रमतेऽत्यर्थं पश्येद्घनमथातुरः ॥
तस्यापस्मारकं कर्म्म कर्त्तव्यं भिषजांवरैः ।
विशेषेण भूतविद्यां मध्ये वक्ष्यामि चाग्रतः” ॥
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-
स्थाने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ॥
अथ सम्प्राप्तिसहित-निदानलक्षण-चिकित्सिता-
न्याह वाभटः ॥

“उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।
उन्मादोनाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥
शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः ।
विकृतासात्म्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥
विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्गमात् ।
क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥
आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद्विषेणोपविषेण च ।
एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥
धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान्
उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥
देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।
भ्रमत्यचिन्तितारम्भम्”—

वातादिभेदेन लक्षणं यथा ॥

“तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥
अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्त्तनम् ।
गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥
असाम्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात् फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥
अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।
गृद्धिरभ्यवहार्य्येषु तल्लाभे चावमानता ॥
उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ॥ १ ॥
पित्तात् सन्तर्ज्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ।
शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।
असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥
कफादरोचकश्छर्द्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।
स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालासिङ्घाणकस्रुतिः ॥
बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयथुरानने ।
उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ ३ ॥
सर्व्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्ज्जयेत् ॥ ४ ॥
धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥
रोदित्यकस्मान्म्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ५ ॥
विषेण श्यावबदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत्” ॥ ६ ॥

चिकित्सा यथा ॥

“अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोधनम् ॥
कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥
इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
हर्षणाश्वासनोत्त्रासभयताड़नतर्ज्जनम् ॥
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनालेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः” ॥ * ॥
“द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद्ब्राह्म्या घृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥
व्योषश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ।
ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥
पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।
उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम्” ॥

इति ब्राह्मीघृतम् ॥ * ॥

“वरा विशाला भद्रैला देवदार्व्वेलबालुकैः ।
द्विसारिवा द्विरजनी द्विस्थिरा फलिनी नतैः ॥
बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेशरदाड़िमैः ।
वेल्लतालीशपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ॥
पाण्डुकण्डुविषे शोषे मोहे मेहे गरे ज्वरे ।
अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ॥
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च” ॥

इयि कल्याणघृतम् ॥ * ॥

“एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीरार्द्धिमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्व्वस्मादधिकं गुणैः” ॥

इति महाकल्याणं घृतम् ॥ * ॥

“जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कषा ॥
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ।
कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम्” ॥

इति महापैशाचकं घृतम् ॥ * ॥

“अवपीड़ाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥
सहिङ्गुतीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ * ॥
शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषवस्तजैः ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्म्मभिराचरेत् ।
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
धूपयेत् सततञ्चैनं श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥
तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥
विध्येच्छिरां यथोक्तां वा ह्रुतं मेध्यामिषस्य वा ।
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात्” ॥
“भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तालिङ्गाधिकाकृतिम् ॥
यद्युन्मादे ततः कुर्य्याद्भूतनिर्द्दिष्टमौषधम् ।
बलिञ्च दद्यात् पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।
पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥
नित्यत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ॥
प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसान्तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम्” ॥ * ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अस्य सनिदानसंप्राप्तिर्यथा ।

“इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति । तद्यथा,—वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः ।
पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्व्वर्त्तन्ते तद्यथा,

“भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणाञ्च मलविकृतोपहितानि अनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोग वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमां समाचरतामत्युपक्षीणदेहानाञ्च व्याधिवेगसमुद्भ्रमितानामुपहतमनसां वा काम-क्रोध-लोभ-हर्ष-भय-शोक-चिन्तोद्वेगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णाः दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनो-बुद्धि-संज्ञा-ज्ञान-स्मृति-भक्ति-शील-चेष्टाचार-विभ्रमं विद्यात्” ॥

तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि । तद्यथा,—
“शिरसः शून्यभावः चक्षुषोः आकुलता स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासस्याधिक्यमास्यसंस्रवणमनन्नाभिलाषोऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायास-सम्मोहोद्वेगाश्चास्थाने सततं लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्ण-

मुन्मत्तचित्तत्वमुदर्द्दिंतत्वमहितानाञ्चतिकरणञ्च धातूनां स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलितानवस्थितानाञ्च रूपाणामप्रशस्तानाञ्च तिलपीड़कचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामम्भसामावर्त्तेषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व्वरूपाणि” ॥

अथ वातादिभेदेनास्य लक्षणानि यथा,—

“ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्व्वृत्तिरेवमुन्मादविज्ञानं भवति। तद्यथा,—परिसर्पणमजिह्मबाह्वोष्ठांस-हनु-हस्त-पादविक्षेपणमकस्मादनियतानाञ्च सततङ्गिरामुत्सर्गः फेनागमनमास्यात् स्मितहसित-नृत्य-गीत-वादित्र-प्रयोगाश्चास्थाने वीणावंश-शङ्ख-शम्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना। यानमयानैरलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्य्येष्वलब्धेषु। लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्य्यं कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डितारुणाक्षता वातोपशय-विपर्य्यासादनुपशयिता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

अमर्षः क्रोध-संरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोष्टकाष्ठ-मुष्टिभिरभिद्रवणं स्वेषां परेषां प्रच्छाय-शीतोदकान्नाभिलाषः। सन्तापोऽतिवेलम्। ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षिता पित्तोपशयविपर्य्यासादनुपशयिता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

स्थानमेकदेशे तूष्णीम्भावोऽल्पशश्चङ्क्रमणं लालाशिङ्घाणकस्रवणमनन्नाभिलाषो रहस्कामता बीभत्सत्वं शौचद्वेषः स्वप्न-निद्रता श्वयथुरानने शुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षता श्लेष्मोपशयविपर्य्यासादनुपशयिता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति। त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात्। तमसाध्यमित्याचक्षते कुशलाः” ॥

साधारणसाधनविधिर्यथा।

“साध्यानान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति। तद्यथा,—स्नेह-स्वेद-वमन-विरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तः कर्म्म-धूप-धूम-पानाञ्जनावपीड़प्रधमनाभ्यङ्ग-प्रदेह-परिषेकानुलेपन-बध-बन्धनावरोधन-वित्रासन-विस्मापन-विस्मारणापतर्पणशिराव्यधनानि ॥

भोजनविधानञ्च यथास्वं युक्त्या यच्चान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं कार्य्यन्तत् स्यादिति। उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः। अनेन विधियुक्तेन कर्म्मणा यत्प्रकीर्त्तितम्” ॥ इति ॥

आगन्तुरुन्मादो यथा।

“यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्व्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमागन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्व्वकृतं कर्म्माप्रशस्तमिच्छन्ति। तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच ॥

प्रज्ञापराधाद्ध्ययं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व्व-यक्ष-राक्षस-पिशाच-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचार्य्य-पूज्यानवमत्याहितान्याचरति अन्यद्वा किञ्चित् कर्म्माप्रशस्तमारभते। तमात्मनोपहतमुपघ्नन्तो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तम्” ॥

आगन्तून्मादस्य पूर्व्वरूपाणि यथा।

“तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तून्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्व्वरूपाणि। तद्यथा—देव-गो-ब्राह्मण-तपस्विनां हिंसारुचित्वं कोपनत्वं नृशंसाभिप्रायता अरतिरोजो-वर्णच्छाया-बल-वपुषाञ्चोपतप्तिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनञ्चेति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो भवति। तद्यथा। अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं गुरुवृद्धसिद्धर्षयोऽभिशपन्तः पितरो धर्षयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्व्वाः समाविशन्तो यक्षराक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः पिशाचाः पुनरारुह्य वाहयन्तः ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति। तद्यथा। अमर्त्त्यबलवीर्य्य-पौरुष-पराक्रम-ग्रहण-धारण-स्मरण-वचनज्ञान-विज्ञानान्यनियतश्चोन्मादकालः।

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व्व-यक्ष-राक्षस-पिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति। तद्यथा—पापस्य कर्म्मणः समारम्भे पूर्व्वकृतस्य वा कर्म्मणः परिणामकाले एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्व्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययन-बलि-मङ्गल-होम-प्रयोगे नियमव्रतब्रह्मचर्य्ये वा महाहवे वा देव-कुल-पुरविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया प्रसवकाले विविधभूताशुचिसंस्पर्शने वा वमनविरेचनरुधिरस्रावाशुचेरप्रयतस्य चैत्य-देवायतनाभिगमने वा मांस-मधु-तिल-गुड़-मद्योच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगर-निगम-चतुष्पथ-उपवनश्मशानाभिगमने वा द्विज-गुरु-सुर-यति-पूज्याभिधर्षणे वा धर्म्माख्यानव्यतिक्रमे वा न्यस्य कर्म्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे वा इत्याघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनम्भवति। तद्यथा। हिंसारतिरभ्यर्च्चनञ्चेति। तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात्। तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशत्यप्सु वा निमज्जति स्थलात् श्वभ्रे निपतति शस्त्र-कशा-काष्ठ-लोष्ट-मुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यच्च प्राणवधार्थमारभते। तमसाध्यं विद्यात्। साध्यौ पुनर्द्वावितरौ। तयोः साधनानि। मन्त्रौषधि-मणिमङ्गल-बल्युपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययन-प्रणिपात-गमनादीन्येवमेते पञ्चोन्मादाः व्याख्याता भवन्ति” ॥

“नैव देवा न गन्धर्व्वा न पिशाचा न राक्षसाः।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्नन्ति मानवम् ॥
ये त्वेनमनुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्म्मणा।
न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता” ॥

इति चरके निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

चिकित्साविशेषे आगन्तून्मादकारणलक्षणविशेषश्च।

“अमूढ़चेता न सुखं न दुःखं
नाचारधर्मौ कुत एव शान्तिम्।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो
भ्रमत्ययञ्चेत इतस्ततश्च ॥
समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीनामुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः” ॥

“देवर्षि-गन्धर्व्व-पिशाच-यक्ष-
रक्षःपितॄणामभिधर्षणानि।
आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि-
मिथ्याकृतं कर्म्म च पूर्व्वदेहे” ॥

“अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं
देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावैः।
विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव
च्छायातपौ दर्पणसूर्य्यकान्तौ ॥
आघातकालास्तु सपूर्व्वरूपाः
प्रोक्ता निदानेऽथ सुरासुराद्यैः।
उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध
कालञ्च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम्” ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रधृष्यमकोप
मस्वप्नमभोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवा
शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात्।

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्या
नुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात्।

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवा
मनन्नाभिलाषारोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्म
विद्यात् ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रधृष्यं मुख
वाद्य-नृत्य-गीतान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्ध-र
वस्त्र-बलिकर्म्म-हास्य-कथायोगप्रियं शुभग
मिति गन्धर्व्वोन्मत्तं विद्यात् ॥

असकृत् स्वप्नरोदनहास्यं नृत्य-गीत-वा
कथान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रक्ता
ताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणमि
यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥

नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्रतिबलि
शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं सन्त
कमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

प्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञा
स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरा
पीड़नेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात्।

अस्वस्थचित्तस्थानमनभिमानं नृत्यगीतहा
बद्धानद्धप्रमार्जिणं सङ्करकूटमलिनरथ्याचेल
स्यारोहणरतिं भिन्नरूक्षस्वरं नग्नं विधा
नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं
पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनामावेशकालो यथा।

“तत्र शौचाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं
प्रायः शुक्लप्रतिपदि नवोदकाच्च देवा, गन्ध
विविक्तसेविनं धर्म्मशास्त्रश्रुतिवाक्कुशलं
नक्षीणवन्तोऽश्विनय, मातृ-पितृ-गुरु-वृद्ध-विप्रा
नोपसेविनं प्रायो दर्शायाममावास्याय
तरः, गन्धर्व्वास्तु स्तुतिगीतवादित्ररतिं परद
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं दशम्याम्

न्ध-बल-रूप-गर्ब्ब-शौर्य्य-युक्तं माल्यानुलेपनं हा-
प्रियमतिवाक्करं प्रायः शुक्लैकादश्यां त्रय-
ाश्च यक्षाः,स्वाध्याय-तपोनियमोपवासब्रह्मचर्य्या-
-यति-गुरु-पूजारतिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मण्यं
ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवतागार-सलिल-
ोड़ृतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च
ब्रह्मराक्षसाः, रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्व-पिशुन-
ण-लुब्धं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु पुरुषं हि-
मवेक्ष्याभिधर्षयन्तीत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणा-
ाविष्कृततमा ह्यष्टावेते व्याख्याताः” ॥
अत्र ये असाध्यास्तेषां लक्षणानि यथा।
“सर्व्वेष्वपि तु खल्वेष यो हस्तावुद्यम्य रोष-सं-
म्भो निःसंभ्रममन्येष्वात्मनि वा पातयेत् स त्वसाध्यो
ियस्तथा साश्रुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः
क्षतनासिकश्छिद्यमानचर्म्मा प्रतिहन्यमानपाणिः
ततं विकूजन् दुर्व्वर्णस्तृषार्त्तः पूतिगन्धिश्च हिं-
ार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत्। रत्यर्चना-
ामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्धा
हृङ्गोपहारबलिमिश्रेण मन्त्रभैषज्यविधिनोप
मेत्” ॥
अस्य चिकित्सा यथा।
ाम्रुनानां शतं त्रिंशदभयाप्यूषणात्पलम्।
ां चर्म्ममसी प्रस्थो द्वाढ़कं क्षीरमूत्रयोः॥
ागसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत्।
कुचूर्णं पलं शीते दत्त्वा च मधुमाक्षिकाम्॥
दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमज्वरान्।
पस्मारांश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः” ॥
लशुनाद्यं घृतम् ॥ * ॥
विशेषतः पुराणञ्च घृतं तं पाययेद्भिषक्।
दोषघ्नं पवित्रत्वाद्विशेषाद्ग्रहमोक्षणम्॥
अकर्म्माधिकं स्वानादास्वादात् कटुतिक्तकम्।
ग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्॥
क्षारसन्निभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
ध्यं विरेचेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम्॥
ाध्यं नाम तस्यास्ति यत्स्यात् वर्षशतं स्थितम्।
ष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्॥
पस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः” ॥
तैरौषधवर्गैर्व्वा विधेयत्वं स गच्छति।
ग्नोन्मादनाशेपानावमादींश्च योजयेत्॥
रीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचाम्।
ष्ठञ्च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम्” ॥
इति नस्याञ्जनम् ॥ * ॥
प्रवेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्तिं कृताम्पिबेत्।
रेचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्व्वा सहिङ्गुभिः” ॥
इति धूमपानम् ॥ * ॥ [शिराम्।
ङ्के शान्तसन्धौ वा मोक्षयेत्तां भिषक्
न्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मारएव च” ॥
ामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान्।
रस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत्” ॥
विर्विपिहितमन्यर्व्वैकल्पसत्त्वं तु बुद्धिमान्।
ने येरञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च॥
पानादि तस्यैव मृदुमैवञ्चमाचरेत्।

पूजां बल्युपहारांश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा॥
शान्तिकर्म्मेष्टिहोमांश्च जपस्वस्त्ययनानि च।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत्॥
भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम्।
पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम्॥
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये।
तेषां पूजाञ्च कुर्व्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते” ॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशोऽध्यायः॥
अस्य विशिष्टपूर्व्वरूपं यथा।
“मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम्।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम्॥
वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा।
यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥
वातजादिभेदेन रूपाणि यथा॥
“रूक्षच्छविःपरुषवाक् धमनीततो वा
श्वासातुरः कृशतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः।
आस्फोटयन् पठति गायति नृत्यशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात्॥१॥
तृट्स्वेददाहबहुलो बहुभुग्विनिद्र-
श्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वह्निशङ्की
पित्ताद्दिवा नभसि पश्यति तारकाश्च॥२॥
छर्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो
योषिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रचारः।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्णसेवी
रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात्॥३॥
सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात्।
सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरयोर्लक्षणानि प्रथमतोऽस्योक्तानि।
अस्य चिकित्सा यथा।
“स्निग्धं स्विन्नन्तु मनुजमुन्मादार्त्तं विशोधयेत्।
तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसश्च विरेचनैः॥
विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्नेहसंयुतैः।
योजयित्वा च तच्चूर्णं घ्राणे नस्यन्तु योजयेत्॥
सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसैः सुपूतिभिः।
सर्षपाणाञ्च तैलेन नस्याभ्यक्तौ हितौ सदा॥
दर्शयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च।
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तैर्व्यालैश्च निर्विषैः॥
भीषयेत् सततं पाशैः कशाभिर्वाथ ताड़येत्।
यन्त्रयित्वा सुबद्धं वा त्रासयेत्तं तृणाग्निना॥
प्रतुदैर्दारयेच्चैनं मर्म्माघातं विवर्ज्जयेत्।
सापिधाने जरत्कूपे सततं वा निवासयेत्” ॥
“वर्हिष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठाकटुकैलानिशाह्वयैः।
तेनेदं त्रिफलाहिङ्गुवाजिगन्धामरद्रुमैः॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपद्मकैः।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्वं क्षीरचतुर्गुणम्॥
बालानां ग्रहजुष्टानां पुंसां दुष्टाल्पमेधसाम्।
ख्यातं फलघृतं स्त्रीणां वन्ध्यानाञ्चाशु गर्भदम्” ॥
इति फलघृतम् ॥ * ॥
“उरोऽपाङ्गललाटेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत्।

अपस्मारक्रियाञ्चापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत्।
शान्तदोषं विशुद्धञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत्॥
शोकशल्यं व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक्।
उन्मादेषु च सर्व्वेषु कुर्य्याच्चित्तप्रसादनम्॥
मृदुपूर्व्वं मदेऽप्येवं क्रियां विद्वान् प्रयोजयेत्।
विषजे मृदुपूर्व्वाञ्च विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम्” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ * ॥
“तपांसि तीव्राणि तथैव दानं
व्रतानि धर्म्मो नियमश्च सत्यम्।
गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्याः
व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम्॥
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति।
ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्
ते भूतविद्याविषयादपोह्याः॥
तेषां ग्रहाणां परिचारका ये
कोटीसहस्रायुतपद्मसङ्ख्याः।
असृग्वसामांसभुजः सुभीमाः
निशाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥
“निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंश्रिताः।
ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदञ्जनाः॥
देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये।
देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत्॥
स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रमएव सुरादिषु।
नैर्ऋतेया दुहितरस्तासां स प्रभवः स्मृतः॥
सत्यत्वादपवृत्तेषु वृत्तिस्तेषां गणैः कृताः।
हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्यं भावमुपाश्रिताः॥
भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवक्तृभिः।
ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्माद्वेत्त्यनया भिषक्॥
विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते।
तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहितः॥
जप्यैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितम्।
रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम्॥
भक्ष्याश्च सर्व्वे सर्व्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते।
वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि रुधिराणि च॥
यानि तेषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत्।
हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु च॥
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये।
देवग्रहे देवगृहे कृत्वाग्निं प्राशयेद्बलिम्॥
कुशस्वस्तिकपूपाज्यच्छत्रपायससम्भृतम्।
असुराय यथाकालं विदध्याच्चत्वरादिषु॥
चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा।
शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत्॥
पूर्व्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यादिदर्शितैः।
न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत्” ॥
“नक्तमालफलं व्योषं मूलं स्योनाकविल्वयोः।
हरिद्रे च कृतावर्त्तिः पूर्व्ववन्नयनाञ्जनम्” ॥
“न चायस्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे।
ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत्॥
वैद्यातुरौ निहन्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महौजसः।
हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत्॥
ततः प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यशश्च विपुलं भिषक्” ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमोऽध्यायः ॥*॥
"सूतायस्कारमभ्रञ्च मुक्ता चापि समं समम् ।
सूतपादोत्तमं वङ्गं तालं गन्धं मनःशिला ॥
तुल्यं रसाञ्जनं शुद्धमब्धिफेनं शिलाञ्जनम् ।
पञ्चानां लवणानाञ्च प्रतिभागं वसोन्मितम् ॥
भृङ्गराजचित्रवज्रीदुग्धेनापि विमर्द्दयेत् ।
दिनान्ते पिण्डितं कृत्वा बद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥
भूताङ्कुशो रसो नाम नित्यं गुञ्जाद्वयं लिहन् ।
आर्द्रकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
पिप्पल्याक्तं पिबेच्चानु दशमूलकषायकम् ।
स्वेदयेत् कटुतुम्ब्या च तीक्ष्णमुष्णञ्च वर्ज्जयेत् ॥
माहिषञ्च घृतं क्षीरं गुर्व्वन्नमपि भक्षयेत् ।
अभ्यङ्गं कटुतैलेन हितो भूताङ्कुशो रसः" ॥
इति भूताङ्कुशो रसः ॥*॥ उन्मादभञ्जिनी वटी यथा ।
"शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी ।
वचा शिरीषवीजञ्च हिङ्गु च श्वेतसर्षपम् ॥
करञ्जवीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च ।
एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु ॥
गिरिमल्लीवीजसमां छायाशुष्काञ्च कारयेत् ।
प्रातःसन्ध्यानिशाकाले चक्षुषोरञ्जनं हितम् ॥
मधुना दिवसे चाज्यं रात्रौ चैव जलेन च ।
वटिकैषा समाख्याता नाम्ना चोन्मादभञ्जिनी ।
चातुर्थकापस्मारघ्ना सर्व्वोन्मादविनाशिनी" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

अत्र पथ्यानि यथा ।

"स्नेहो विरेको वमनञ्च पूर्व्वं
क्रमाच्छकृत्पित्तकफोद्भवेषु ।
ततः परं वस्तिविधिश्च नस्यम्
सन्तर्ज्जनं ताड़नमञ्जनञ्च ॥ १ ॥
आश्वासनत्रासनबन्धनानि
भयानि दानानि च हर्षणानि ।
धूपो दमो विस्मरणं प्रदेहः
शिराव्यधः संभ्रमणञ्च सेकः ॥ २ ॥
आश्चर्य्यकर्म्माणि च धूमपानं
धीधैर्य्यसत्त्वात्मनिवेदनानि ।
अभ्यञ्जनं स्नापनमासनञ्च
निद्रासुशीतान्यनुलेपनानि ॥ ३ ॥
गोधूममुद्गारुणशालयश्च
धारोष्णदुग्धं शतधौतसर्पिः ।
घृतं नवीनञ्च पुरातनञ्च
कूर्म्मामिषं धन्वरसा रसालम् ॥ ४ ॥
पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं
ब्राह्मीदलं वास्तुकतण्डुलीयम् ।
खराश्वमूत्रं गगनाम्बुपथ्या
सुवर्णचूर्णानि च नारिकेलम् ॥ ५ ॥
द्राक्षाकपित्थं पनसञ्च वैद्यै-
र्विधेयमुन्मादगदेषु पथ्यम्" ॥ ६ ॥

"पूजाबल्युपहारशान्तिविधयो होमेष्टिमन्त्रक्रियाः
दानं स्वस्त्ययनं व्रतानि नियमः सत्यञ्जपो मङ्गलम् ॥
प्रायश्चित्तविधानमञ्जनविधीरत्नौषधीधारणं
भूतानामनुकम्पनिष्ठचरणं गौरीपतेरर्च्चनम् ॥ ७ ॥
ये च खर्व्वि गुह्यकाश्च प्रमथास्तेषां समाराधनं
देवब्राह्मणपूजनञ्च शमयेदुन्मादमागन्तुकम्" ॥ ८ ॥

अपथ्यानि यथा ॥

"मद्यं विरुद्धाशनमुष्णभोजनं
निद्राक्षुधाट्टट्कृतवेगधारणम् ।
व्यवायमाषाढ़फलं कठिल्लकं
शाकानि पत्रप्रभवाणि सर्व्वशः ॥
तिक्तानि विम्बी च भिषक् समादिशे-
दुन्मादरोगोपहतेषु गर्हितम्" ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥*॥)
औत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्य्याससमुत्थ-प्रियाश्रितकथाव्यापारः । इति रसमञ्जरी ॥ (व्यभिचारिभाववभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १३६ ।
"औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जाः" । इति ॥ अस्य लक्षणं सोदाहरणमाह तत्रैव ३ । १५५ ।
"चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत्" ॥
उदाहरणम् ।
"भ्रातर्द्विरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?
भृङ्गझङ्कारमनुभूय सानन्दम्—
"ब्रूषे किमोमिति सखे ! कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्" ॥)

उन्मादः, त्रि, (उत् + मद् + घञ् ।) उन्मादरोगयुक्तः । क्षिप्तः । उन्मत्तः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥

उन्मादनः, पुं, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् + णिच + ल्यु) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उन्मादवान्, त्रि, (उन्मादो विद्यते अस्य । उन्माद + मतुप् । मस्य वः ।) उन्मादरोगविशिष्टः । उन्मत्तः । इत्यमरः ॥

उन्मानः, पुं, (उत् + मा + ल्युट् ।) द्रोणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
("उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः" ।
इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"स एव कलशः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च" ॥
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

उन्मिषितः, त्रि, (उत् + मिष + क्त ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारे ।
"व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तड़िन्मयै-
र्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः" । ५ । २५ ॥

उन्मीलनं, क्ली, (उत् + मील + ल्युट् ।) उन्मेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षुमेला इति भाषा । विकाशः ॥
("अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टतः ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकः" ।
इति महाभारते । १ । १ । ८४ ॥)

उन्मीलितः, त्रि, (उत् + मील + क्त ।) विकसितः । प्रस्फुटितः । इति हलायुधः ॥ ("उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्" । इति कुमारे । १ । ३२ ॥
"ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढ़ाः कदम्बानिलाः" । इति साहित्यदर्पणे १म परिच्छेदे ॥)

उन्मुखः, त्रि, (उदूर्द्ध्वं मुखं यस्य ।) ऊर्द्ध्वमुखः । तत्पर्य्यायः । उत्पश्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
("मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः" ।
इति रघुः ।१।३९।) उत्सुकः । यथा कुमारे ।६।
"तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे" ।
"पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्" । इति रघुः । ३ । १२ ॥
"अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभिः" इति मेघदूते । पूर्व्वमेघे १४ ।
"इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा" इति च मेघदूते उत्तरमेघे ३९ श्लोकः ।)

उन्मुद्रः, त्रि, (उद्गता मुद्रा यस्मात् ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उन्मूलितं, त्रि, (उत् + मूल् + क्त ।) उत्पाटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५।६।
"लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः" ।)

उन्मेषं, क्ली, (उत् + मिष् + घञ् ।) चक्षुरुन्मीलनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षु मेला इति भाषा ।
("खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्" इति मेघदूते उत्तरमेघे २० । स्फुरणम् । यथा
"स्वकिरणपरिवेशोन्मेषशून्याः प्रदीपाः" ।
इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकाशः २ । प्रस्फोटनम् । यथा,—
"दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते"
इति कुमारे । २ । ३३ ॥)

उप व्य प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । अनुगतिः । पश्चाद्भावः । अनुकम्पा । आधिक्यम् । (यथा पाणिनिः २।३।९। "उप परार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः ।) हीनः । (यथा मुग्धबोधे कारके ७। "विष्णुमन्वर्षन्ते भर्गादय उपाच्युतम्" ।) सामीप्यम् । (यथा, मुग्धबोधे समासप्रकरणे ६७ । "उपसमिधं उपसमि उपनदं । उपनदि" ॥) प्राथम्यम् । इति दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । आरम्भः । भूषणम् । दोषाख्यानम् । निदर्शनम् । आच्छादनम् । करणम् । दानम् । मारणम् । व्याप्तिः । विश्वासः । उपालम्भनम् । पूजा । उद्योगः । इति रत्नावली ॥

उपकण्ठं, क्ली, (उपगतः कण्ठम् । अत्यादयः इति समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्येति वा ।) ग्रामान्तम् । तत्पर्य्यायः । उपशल्यम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आस्कन्दितम् । अश्वपञ्चमगतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे ।
"प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्कभाजो
रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध" ।)

उपकण्ठः, त्रि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यम् ।) निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ५१ ।
"तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः" ॥)

उपकरणं, क्ली, (उप + कृ + ल्युट् ।) प्रधानभूतोपकारकद्रव्यम् । छत्रादीनां छत्रचामरादि

तत्पर्य्यायः। परिच्छदः २ परिबर्हः ३ तन्त्रम् ४। इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा। "तस्मादन्नं प्रधानं सूपादिकन्तु उपकरणत्वेन प्रकानामावश्यकम्"। इति आह्निकतत्त्वम् ॥ पूजादौ नैवेद्यादि। मृगबन्धनादौ जालादि ॥

कारः, पुं, (उप + कृ + घञ्।) उपकृतिः। ("उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः"। इति माघः। २।३७॥ "कृतोपकारेव रतिर्बभूव"। इति कुमारे। ३। ७३॥) विकीर्णपुष्पादिः। इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कारिका, स्त्री, (उपकरोतीति। उप + कृ + ण्वुल् + टाप् + इत्वम्।) उपकारकर्त्री। पिष्टभेदः। इति मेदिनी ॥ राजगृहम्। इत्यमरः ॥ कुसूलः। मराथि इति भाषा। इति केचिदाहुरिति भरतः ॥

कारी, स्त्री, (उपकारयतीति। उप + कृ + णिच् + अण् + ङीष्।) राजगृहम्। इति भरतधृतद्विरूपकोषः ॥

कारी, [न्] त्रि, (उपकरोतीति। उप + कृ + णिनि।) उपकारविशिष्टः। उपकारकर्त्ता। ("उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्" इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥)

अत्र दानादानविधिर्यथा। हारीतः। अथासद्व्यदानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते तद्व्यर्थदानफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे व्यसनोपकारिणे। तदितरोपकारिणे तु दत्तः। "मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे। दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च।

"उपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते।
समदृष्टिर्भवास्मु त्वं सर्व्वभूतेषु केशव" ॥

इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्व्वणि ११ अध्यायः॥

कार्य्यः, त्रि, (उप + कृ + ण्यत्।) उपकारोचितः। इति मेदिनी ॥

कार्य्या, स्त्री, (उपक्रियते इति। उप + कृ + ण्यत् + टाप्।) राजगृहम्। इत्यमरः ॥ (पटभवनम्। यथा, रघौ ५। ४१।

"तस्योपकार्य्यारचितोपचारा
वन्येतरा जानपदोपदाभिः" ॥

...नुप्रपतिविहितोपकार्य्यमार्य्यः,
...केतोपवनमुदारमध्युवास"। इति च १३। ७९।)

...सूलः। मराथि इति भाषा। इति केचिदाहुरिति भरतः ॥

...चिः, स्त्री, (उप + कुच + कि।) सूक्ष्मकृष्णजीरकः। इति रत्नमाला ॥ (कृष्णजीरकशब्देऽस्य गुणादयो बोध्याः॥)

...चिका, स्त्री, (उप + कुच + ण्वुल् + टाप्।) कृष्णजीरकः। सूक्ष्मैला। इत्यमरः ॥

"कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका।
...पथ्यभोज्येषु विविधेष्ववचारिता" ॥

इति सूत्रस्थाने ४६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

...म्भं, क्ली, (कुम्भस्य समीपे।) कुम्भसमीपम्।

इति व्याकरणम् ॥

उपकुर्व्वाणः, पुं, (उप + कृ + शानच्।) ब्रह्मचर्य्यानन्तरं यो गृहस्थो भवति सः। इति पुराणम् ॥ (कृतोपकारः। यथा हितोपदेशे सुहृद्भेदे,— "यतोऽनुपकुर्व्वाणो न कस्यापि उपायनं गृह्णीयात्"॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोलति। कुल संख्याने बन्धुषु च। अघ्न्यादिः।) पिप्पली। इत्यमरः ॥ पिपुल इति भाषा। ("कृष्णोपकुल्या मगधी" इति वैद्यकरत्नमाला ॥ "उपकुल्योषणा शौण्डी" इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) (उपगता कुल्यामिति वाक्ये वाच्यलिङ्गः। कृत्रिमसरःसमीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, पुं, (उपकूपं कूपसमीपे यो जलाशयः।) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थकृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम्। इत्यमरः ॥

उपक्रन्ता, [ऋ] त्रि, (उप + क्रम + तृच्।) उपक्रमकर्त्ता। आरम्भकर्त्ता। इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, पुं, (उप + क्रम + घञ्। नोदात्तोपदेशस्य इति न वृद्धिः।) ज्ञात्वारम्भः। अयमस्योपायः अनेनैतत् सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः॥ उपधा। राज्ञा धर्म्मकामार्थभयैः अमात्यादेर्यत् परीक्षणं भावतत्त्वनिरूपणम् ॥ प्रक्रमः। प्रथमारम्भः। इत्यमरः ॥ विक्रमः। चिकित्सा। इति मेदिनी ॥ पलायनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः। यथा,— "सामादिभिरुपक्रमैः"। इति मनुः। ७। १०७। आरम्भः। यथा,—"रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम्" ॥ १२। ४२। इति रघुः। "उपक्रम्यते इत्युपक्रमः कर्म्मणि घञ्। रामस्य कर्तृरुपक्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति क्लीवत्वम्"। इति तट्टीका ॥)

उपक्रोशः, पुं, (उप + क्रुश + घञ्।) निन्दा। इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः। २। ५३।

"राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्व्वा" ॥)

उपक्रोष्टा [ऋ] पुं, स्त्री, (उप + क्रुश + तृच्।) गर्द्दभः। इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्वणः, पुं, (उप + क्वण् + अप्।) प्रक्वणः। वीणाशब्दः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपणधर्म्मः, पुं, (उपक्षेपणरूपो धर्म्मः।) शूद्रस्वामिकान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणम्। इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगतः, त्रि, (उप + गम् + क्त।) अङ्गीकृतः। स्वीकृतः। इत्यमरः ॥ (यथा रघौ ९। १५।

"उपगतोऽपि च मण्डलनाभिता-
मनुदितान्यसितातपवारणः" ।) कृतमैथुनः ॥

उपगमः, पुं, (उप + गम् + अप्।) अङ्गीकारः। निकटगमनम्। इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ ६। ६९।

"तं प्राप्य सर्व्वावयवानवद्यं
व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी" ॥)

उपगूहनं, क्ली, (उप + गूह + ल्युट्।) आलिङ्गनम्। इत्यमरः ॥ ("क्षीरमुद्गकुन्दाद्यप्युपगूहनं पुनः" ॥

इति भागवते १। ५। १९ ॥ तथा च साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे।

"कृतिः प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम्" ॥)

उपग्रहः, पुं, (उपगृह्यते इति। उप + ग्रह + अप्।) बन्दी। इत्यमरः ॥ बँदुयान् इति भाषा। उपयोगः। अनुकूलः। इति मेदिनी ॥ (ग्रहसदृशो ज्योतिःपदार्थभेदः। यथा महाभारते ३। स्कन्दशिशुसमागमे २२६। १ ॥

"ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा।
हुताशनमुखाश्चैव दीप्ताः पारिषदां गणाः" ॥)

उपग्रहणं, क्ली, (उप + ग्रह + ल्युट्।) उपाकरणम्। संस्कारपूर्व्वकश्रुतिग्रहणम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (स्वीकारः। यथा, रामायणे १।४।४।

"वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः"।
वेदोपबृंहणार्थाय इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्राह्यः, पुं, (उपगृह्यते इति। उप + ग्रह + ण्यत्।) उपढौकनम्। इत्यमरः ॥ भेटी डालि इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, पुं, (उपहन्यते अनेन। उप + हन + करणे घञ्।) रोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे घञ्। विनाशः। यथा,—

"तथात्वच्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः"।
इति भाषापरिच्छेदे। ४८। अपकारः।
"स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" ॥
इति मनुः। २। १७९ ॥)

उपघ्नः, पुं, (उप + हन + क।) निकटाश्रयः। इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः। १५। १।

"छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ" ॥)

उपचक्रः, पुं, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः।) चक्रवाकपक्षिविशेषः। अस्य मांसगुणाः। लघुत्वम्। रुच्यत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। कटुपाकित्वम्। बलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

("चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः" ॥
इति महाभारते ३ भीमस्याजगरग्रहणे १७८।७॥)

उपचक्षुः, [स्] क्ली, (उपगतं चक्षुषोर्दर्शनार्थम्।) दिव्यचक्षुः। चश्मा इति पारस्यभाषा। इति लोकप्रसिद्धम् ॥

उपचयः, पुं, (उप + चि + अच्।) वृद्धिः। उन्नतिः। ("स्वधात्युपचये केचित् परस्य व्यसने परे"। इति माघः। २। ५७। "तदेतेषामक्षतुलायां मानोपचये भवन्तः प्रमाणम्"। इति हितोपदेशे कथामुखम्।) लग्नात् तृतीयषष्ठदशमैकादशस्थानानि। इति ज्योतिषम् ॥

उपचरितं, त्रि, (उपचर्य्यते स्म। उप + चर + क्त।) उपासितम्। सेवितम्। इत्यमरः ॥

उपचर्य्या, स्त्री, (उप + चर + क्यप् + टाप्।) चिकित्सा। इति हलायुधः ॥

उपचाय्यः पुं, (उपचीयतेऽग्निरस्मिन् इति। "अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः" ३।१।१३१। इति णयादेशौ निपात्येते। उप + चि + ण्यत्।) यज्ञाग्निः। इत्यमरः ॥

उपचार, पुं, (उप + चर + घञ्।) रोगप्रतिकारः।

तत्पर्य्यायः। उपचर्य्या २ चिकित्सा ३ रुक्प्रतिक्रिया ४ निग्रहः ५ वेदनानिग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवा। ("स मे चिरायास्खलितोपचाराम्"। इति रघौ, ५। २०।) व्यवहारः। ("प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ"। इति कुमारे ७। ८६।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः॥ परस्य रञ्जनार्थं असत्यभाषणम्। यथा, कुमारे ४। ९। "उपचारपदं नचेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः"॥ "उपचारक्षता दाक्ष्यं" इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥)

उपचार्य्यः, पुं, (उप + चर + ण्यत्।) चिकित्सा। इति हेमचन्द्रः॥

उपचितः, त्रि, (उपचीयते स्म। उप + चि + क्त।) दिग्धः। समृद्धः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (यथा रघौ ९ म—सर्गे,। "मृगवयोगवयोपचितं वनम्"।) समाहितः। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च॥ निदिग्धः। लेपादिना वर्द्धितः। इत्यमरः॥ ("यथाह हारीतः।

"प्रयतत्वाद्दोपचितमशुभं नाशयतीति"॥)

उपचित्रा, स्त्री, (उपगता चित्राम्।) मूषिकपर्णी। इत्यमरः। इँदुरकानि इति भाषा। दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यर्थे यथा,—

"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः"। इति वैद्यकरत्नमाला॥)

उपजापः, पुं, (उप + जप् + घञ्।) भेदः। विच्छेदः। इत्यमरः॥

("तेषु तेषु चाहतेषु प्रासरन् परोपजापाः"। इति दशकुमारे विश्रुतचरिते। तथा च माघे २। ९९।

"उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि"॥)

उपजिह्वा, स्त्री, (उपगता जिह्वा यस्याः।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। उपदेहिका २ वम्री ३ उद्दीका ४। इति हेमचन्द्रः॥ आलजिह्वा इति ख्याता च॥ ("उपजिह्वा स्त्रियौ वाह्व"। इति याज्ञवल्क्यः।

"तादृगेवोपजिह्वा तु जिह्वाया उपरि स्थिता"॥ इति वाभटेनोत्तरस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम्॥

चिकित्सा यथा।

"उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्"। इति च वाभटेनोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्॥)

उपजिह्विका, स्त्री, (उपजिह्वा + स्वार्थे कन्।) घण्टिका। आलजिव इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतिजिह्वा २। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋग्वेदे ४। ९१। २१। "यदत्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति"।) कीटभेदः। तत्पर्य्यायः। उत्पादिका २ वटिः ३ उद्देहिका ४ दिवी ५। इति हारावली॥ ("यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते। आशु संजनयेत् शोथं जायतेऽस्योपजिह्विका"॥ इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः॥

"जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-
मुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति"॥

इति निदानस्थाने षोड़शेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥

अस्य चिकित्सा यथा।

"उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनमुपाचरेत्।
जिह्वागतानां कर्म्मोक्तं तालव्यानां प्रवक्ष्यते"॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव + गुरोश्चेत्यः। संज्ञायां कन् कुन् वा।) उपजीव्यम्। जीवनोपायः॥

उपजोषम्, व्य, (उपजोषणम्। उप + जुष + अम्।) आनन्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।

"यथोपजोषं सर्व्वश्च जनश्चिक्रीड़ भारत"। सुखं। यथा, रामायणे २। ८९। २२।

"आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा
निवेशयित्वा च यथोपयोगम्"॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अवबोधने। आतश्चोपसर्गे इति कर्म्मणि अङ्।) आद्यज्ञानम्। इत्यमरः॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा वाल्मीकेः श्लोकनिर्म्माणे ज्ञानम्॥

("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः"॥ इति रघुः १५। ६३॥ "लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः" इति मल्लिनाथटीकामुखम्॥)

उपढौकनं, क्ली, (उप + ढौक + ल्युट्।) पारितोषिकद्रव्यम्। भेट् डाला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्राभृतम् १ प्रदेशनम् २ उपायनम् ३ उपग्राह्यः ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः॥

उपतप्ता, [ऋ] पुं, (उप + तप् + तृच्।) उपतापकमात्रम्। तत्पर्य्यायः। स्पर्शः २ स्प्रष्टा ३। इत्यमरः॥ स्पशः ४ स्पर्ष्टा ५। इति तट्टीका॥ रोग इत्यन्ये। इति भरतः॥

उपतापः, पुं, (उप + तप् + घञ्।) त्वरा। उत्तापः। रोगः। इति मेदिनी॥ अशुभम्। पीड़ा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले।

"विवक्षितं ह्यनुक्तं उपतापं जनयति"।

पीड़ादायके वाच्यलिङ्गः। यथा, कौशिकसूत्रे। १३५। "यो वनस्पतीनामुपतापो बभूव"॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप + "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः"। ५। २। ३४। इति त्यकन्। "त्यकनश्च निषेधः" इति इत्वाभावः।) पर्व्वतनिकटभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ४। ४६।

"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"॥)

उपदंशः, पुं, (उपदश्यते इति। उप + दंश + कर्म्मणि घञ्।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। अवदंशः २ चक्षणम् ३ मद्यपासनम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा दशकुमारे विश्रुतचरिते—

"द्विजान् उपदंशान् उपपाद्य"।

"ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्व्वीद्वयं दत्त्वा सर्पिर्मात्रां सूपम् उपदंशं च उपजहार"। इति च।) मेढ्ररोगविशेषः। वाघो इति भाषा। अथोपदंशाधिकारः। तत्रोपदंशस्य विप्रकृष्टं निदा[...]माह।

"हस्ताविघातान्नखदन्तघाता-
दधावनादत्युपसेवनाद्वा।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने
पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः"।

हस्ताभिघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघाता[त्] नखदन्तघातस्थानत्वेनानुक्तोऽपि मेहने नखद[न्त]घातो बलवदनुरागोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे

"शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दतरो रसः।
रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"।

कलहे दुष्टस्त्रीक्षतो वा मेहने नखदन्तघात[ः] उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति। ताभि[ः] मेहने नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घक[...] योनिलोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मता[...] वातादिदुष्टतादा योनिदोषात्। विविधापचारै[ः] दुष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः प[ञ्चो]पदंशाः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपाति[कः] आगन्तुजश्चेति॥ *॥ तत्र वातिकपैत्तिकयो[रुप]दंशस्य लक्षणमाह।

"सतोदभेदस्फुरणैस्तु कृष्णैः
स्फोटैर्व्यवस्येन्मरुतोपदंशम्।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः
पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः"।

व्यवस्येत् जानीयात्। पीतैः रक्तैर्व्वेति विकल्पः। श्लैष्मिकं सान्निपातिकञ्चाह।

"सकण्डुरैः शोफयुतैर्म्महद्भिः
शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन।
नानाविधस्रावरुजोपपन्न-
मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्"॥ *।

असाध्यमाह।

"विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं
मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेत्तम्"।

विशीर्णमांसं गलितमांसम्। प्रजग्धं खादि[तम्] मुष्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशि[ष्ट] फलकोषमात्रम्॥ *॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सा[...] अकरणे दोषमाह।

"सञ्जातमात्रे न करोति मूढः
क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।
कालेन शोफक्रिमिदाहपाकैः
प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन"।

विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः॥ *॥ लिङ्गार्शस[...]

"अङ्कुरैरिव संजातैरपर्य्युपरि संस्थितैः।
क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूड़शिखोपमा।
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्व्वसन्धिगतापि च।
सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोष[जा]
लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरै[ः]"।

लिङ्गवर्त्तेः स्थानमाह। कोषाभ्यन्तरे अ[ण्डको]भ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गरन्ध्रसन्धौ। पर्व्वसन्धि[गता] मणिपर्व्वणोः सन्धिगता॥ *॥ *॥

अथोपदंशस्य चिकित्सा।

"उपदंशेषु सर्व्वेषु स्निग्धं स्विन्नस्य देहिनः।

मेढ्रमध्ये शिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः ।
पाको निवार्य्यो यत्नेन शिश्नक्षयकरः स यत् ॥
वटप्ररोहार्ज्जुनजम्बुलोध्र-
पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
व्यथां तथा शोथमपाकरोति
सर्व्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥
उपदंशेषु पक्वेषु व्रणप्रक्षालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सकुमुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एषां चूर्णं धूननार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
बन्धूकदलचूर्णेन रजसा दाड़िमत्वचः ।
गुण्ठनं तद्व्रणे कुर्य्यात्क्षेपं पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाहे त्रिफलां तन्मसी मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणं सद्यः प्ररोहयेत् ॥
पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
क्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्व्वोपदंशापहरः प्रयोगः” ॥ * ॥
“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।
कषायकल्कैः घृतमाशु चाज्यं
सर्व्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम्” ॥
भूनिम्बादिघृतम् ॥ * ॥
घृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाड़ीव्रणे व्रणे ।
पदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने ॥
ारसूत्रेण संछिद्य लिङ्गवर्त्तिमशेषतः ।
हेच तां ततस्ताभ्यां चिकित्सां व्रणवच्चरेत्” ॥
त्युपदंशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
ापि च ।
पटोलनिम्बत्रिफलागुड़ूचीक्वाथमापिबेत् ।
गुग्गुलुं सखदिरमुपदंशो विनश्यति” ॥
ान्थान्तरे प्रथमार्द्धे “पटोलनिम्बगुड़ूचीमरिच-
ाथमापिबेत्” । इति च पाठः ॥
दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता ।
पदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते व्रणम्” ॥ * ॥
त्रिफलानिम्बभूनिम्बकरञ्जखदिरादिभिः ।
ल्कैः क्वाथैर्घृतं पक्वमुपदंशहरं परम्” ॥
ति गारुड़े १७५ अध्यायः ॥
अन्यथास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणमाह । यथा,
स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
ोषाध्युषितसंकीर्णमलिनाबुरजःपथाम् ॥
अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥
िवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
ाच्छिदन्तनखोत्पीड़ाविषवच्छूकपातनैः ॥
ागनियहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।
ोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥
ानयन्त्युपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।
ृथक्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र मारुतात् ॥
ेढ्रशोफे वणचिमाः स्फुरणं परितोदनम् ॥१॥
ाकोदुम्बरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ २ ॥
श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः॥३॥
शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्रस्रुतिर्ज्वरः ॥ ४ ॥
सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि” ॥ ५ ॥
असाध्यलक्षणं यथा ।
“तीव्रा रुगाशुपचनं दरणं क्रिमिसम्भवः ।
याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः” ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।
अस्य चिकित्सा च यथा ॥
“मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।
शीतां कुर्य्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥
तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ।
जम्ब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकाम्बोजिकाङ्कुरान् ॥
शल्लकीबदरीबिल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणाञ्च त्रिफलाञ्च जले पचेत् ॥
सक्वाथः क्षालनं तेन पक्वतैलञ्च रोपणम् ।
तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥
हरेणुपुष्पकाशीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥
कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।
सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥
न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
पक्वैः स्नायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः” ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने ३४ अध्यायः ॥

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढ़रोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करज-दशन-विष-शूकनिपातनादर्द्दनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीड़नाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैकः ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥

पैत्तिके ज्वरः श्वयथुः पक्वोडुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥

श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च ॥ ३ ॥

रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित् ॥ ४ ॥

सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः क्रिमिप्रादुर्भावो मरणञ्चेति ॥ ५ ॥

इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्यायः ॥

चिकित्साविशेषो यथा ।
“यदि वा दुर्ब्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तं विरेचनम् ।
निरूहेण हरेत् तस्य दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ।
प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्ववर्षाभू-कुष्ठदारुभिः ॥
सरलागुरुरास्नाभिर्वातजं संप्रलेपयेत् ।
निम्बुलैरण्डबीजानि यवगोधूमशालयः ॥
एतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखोष्णैः संप्रलेपयेत् ।
प्रपौण्डरीकपूर्व्वैश्च द्रव्यैः सेकः प्रशस्यते ॥
गैरिकाञ्जनयष्ट्याह्वसारिवोशीरपद्मकैः ।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥
पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्ज्जार्ज्जुनवेतसैः ।
सर्पिःस्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥
सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ।
अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥
शालाश्वकर्णाजकर्णधवत्वग्भिः कपोत्थितम् ।
सुराविष्ठाभिरम्लाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥
रजन्यतिविषामुस्तसरलासुरदारुभिः ।
सपत्रपाठापत्तूरैरथ वा सम्प्रलेपयेत् ॥
करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोस्तथा ।
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यर्कयोरपि ॥
गोजिविड़ङ्गयष्टीभिः सर्व्वगन्धैश्च संयुतम् ।
एतत् सर्व्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥
सर्ज्जिकातुल्यकाशीसं शैलेयञ्च रसाञ्जनम् ।
मनःशिलासमैश्चूर्णं व्रणवीसर्पनाशनम् ॥
गुन्द्रान्दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥
मार्कवस्त्रिफलादन्तीताम्रचूर्णमयो रजः ।
उपदंशं निहन्त्येष वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥
उपदंशे विशेषेण दृष्ट्वा भूयस्त्रिदोषजे ।
दुष्टव्रणविधिं कुर्य्यात् कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥
जाम्बौष्ठेनाग्निवर्णेन पश्चाच्छेदं दहेद्भिषक् ।
सम्यग्दग्धञ्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
शुद्धे च रोपणं दद्यात् कल्कं तैलं हितञ्च यत्” ।
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अध्याये ॥
“लवङ्गं मरिचं शुण्ठी विड़ङ्गञ्च वचान्तथा ।
गन्धकं श्वेतखदिरं जातीकोषफले तथा ।
समभागकृतं सर्व्वं मधुना कारयेद्वटीम् ॥
शाणमात्रान्तु मतिमान् योजयेदविकल्पितः ।
अनुपानं दुग्धसारं ततस्ताम्बूलभक्षणम्” ॥
इति उपदंशारी रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उपदंशाधिकारः ॥*॥
अथ पथ्यानि यथा ॥
छर्द्दिर्विरेको ध्वजमध्यनाड़ी-
वेधो जलौकःपरिपातनञ्च ।
सेकः प्रलेपो यवशालयश्च
धन्वामिषं मुद्गरसो घृतानि ॥ १ ॥
कठिल्लकं शिग्रुफलं पटोलं
शालिञ्चशाकं नवमूलकञ्च ।
तिक्तं कषायं मधुकूपवारि
वैतच्च हन्यादुपदंशरोगम् ॥ २ ॥
अपथ्यानि यथा ॥
“दिवानिद्रां मूत्रवेगं गुर्व्वन्नं मैथुनं गुड़म् ।
आयासमम्लं तक्रञ्च वर्ज्जयेदुपदंशवान् ॥ १ ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥) समष्ठिलच्छदः : शिग्रुच्छदः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।) दंशनम् ॥

उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + णिच् + ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (दर्शयितरि, त्रि ॥)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + आतश्चोपसर्गे इत्यङ् ।) उपढौकनम् । इत्यमरः ॥ ("उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम्" । इति रघुः । ४ । ७० ।) "प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन" । इति रघुः । ७।३०।)

उपदानकं, क्ली, (उपदान + स्वार्थे कन् ।) उत्कोचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपदिष्टः, त्रि, (उप + दिश् + क्त ।) उपदेशप्राप्तः । यथा । "ननु शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न त्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेरिति" । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेत्य दीयते छिद्यते इति उप + दो + क + ङीष् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परगाछा इति भाषा ॥

उपदेवता, स्त्री, (उपगता सादृश्येन देवताम् ।) यक्षभूतादिः ॥ (उपदेवताश्च दश । यथाह अमरः ।
"विद्याधरोऽप्सरो यक्षो रक्षो गन्धर्व्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" ॥)

उपदेशः, पुं, (उप + दिश् + घञ् ।) मन्त्रकथनम् । तत्पर्य्यायः । दीक्षा २ । यथा ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥
इति रामार्च्चनचन्द्रिका ॥ कलावत्यादिदीक्षायामसामर्थ्ये संक्षेपो यथा ।
"तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेदङ्गमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तदम्बुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन केकरम् ॥
निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः" ॥
इति विश्वसारतन्त्रम् ॥ हितकथनम् । (यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम् ।
"उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये" ॥) शिक्षणम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७२ ।
"धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः" ।
"एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागृयात् रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्जयेदनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥ अथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति" । इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

उपदेशी, [न्] त्रि, (उपदिशति यः । उप + दिश् + णिनि ।) उपदेष्टा ॥ (यथा हितोपदेशे मित्रलाभे ।
"गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणयति नो धर्म्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम्" ॥)

उपदेष्टा, [ऋ] त्रि, (उपदिशति यः । उप + दिश् + तृच् ।) उपदेशकर्त्ता । यथा ।
"तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ वृहस्पतिः ।
"उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ" ।
इत्याह्निकतत्त्वञ्च ॥

उपदेहिका, स्त्री, (उपदेहो विद्यते यस्याः । उपदेह + ठन् ।) कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । उपजिह्वा २ वम्री ३ उपदीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + अप् ।) उत्पातः । इति हलायुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो विकारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—
"यो व्याधिस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ॥
"व्याधेरुपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपद्रष्टा, [ऋ] त्रि, (उप + दृश् + बाहुलकात् तृच् ।) उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचारदर्शी । इति गीताटीका ॥ ("उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः" । इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा, "ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्म्मव्यापृतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलत्वात् ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तद्वत् कार्य्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां कार्य्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः" ॥)

उपधर्म्मः, पुं, (उपहीनो धर्म्मः ।) पाषण्डः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २३७ ।
"एष धर्म्मः परः साक्षात् उपधर्म्मोऽन्य उच्यते" ॥)

उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा + आतश्चोपसर्गे इत्यङ् + टाप् ।) राज्ञां धर्म्मकामार्थभयैरमात्यादेर्यत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥ धर्म्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।
"धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधनैः ।
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ॥
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्य्याः पुत्रांस्तु शोधयेत् ।
धर्म्मोपधाभिर्व्विप्रांस्तु सर्व्वाभिः सचिवान् पुनः" ॥
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ("भूयोभूयश्चोपधाभिर्विशोध्य तं मे मतिसहायमकरवम्" । इति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते ।) पदानामुपान्त्यवर्णः । इति व्याकरणम् ॥

उपधातुः, पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।) अप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा । माक्षिकम् १ तुत्थकम् २ अभ्रम् ३ नीलाञ्जनम् ४ मनःशिला ५ हरितालम् ६ रसाञ्जनम् ७ ॥ शरीरस्थधातुभवोपधातुः सप्तधा यथा । रसात् स्तनदुग्धम् १ रक्तात् रजः २ मांसात् वसा ३ मेदसो घर्म्मः ४ अस्थ्नो दन्ताः ५ मज्जनः केशाः ६ शुक्रात् ओजः ७ । इति वैद्यकम् ॥ ("स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ।
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः" ।
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ।
"सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।
तुत्थं कांस्यं च रीतिश्च सिन्दूरञ्च शिलाजतु" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।)

उपधानं, क्ली, (उपधीयते आरोप्यते मस्तकम[illegible] उप + धा + अधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधान[illegible] वालिश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उपबर्हः [illegible] इत्यमरः । गण्डुः ३ । इति जटाधरः । ("सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति [illegible] इति माघः २।७७ । "पट्टोपधानाध्यासितशि[illegible] भागेन" । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रण[illegible] इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीयं, क्ली, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा अनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ।

उपधिः, पुं, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप + [illegible] + किः ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १[illegible]
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्व्वं विनिवर्त्तयेत्" ।
"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशाः
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" ।
इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमच[illegible]

उपधूपितः, त्रि, (उप + धूप् + क्त ।) आसन्नमर[illegible] परिधूपितः । इति मेदिनी ॥

उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इ[illegible] हेमचन्द्रः ॥

उपनतः, त्रि, (उप + नम् + क्त ।) उपस्थितः । इ[illegible] हेमचन्द्रः ॥ ("अचिरोपनतां स मेदिनीं" । इ[illegible] रघुः ८ । ७ ॥ नम्रः । यथा, माघे । १२ । ३[illegible]
"शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनम्रमूर्त्तिभिः" ॥)

उपनदं, } क्ली, नद्याः समीपम् । इति मुग्धबो[illegible]
उपनदि, } व्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।
"नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः" । ५ । ४ । ११[illegible] इत्यनेन सिद्धम् ॥)

उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्म्मणा । [illegible] + नी + अच् ।) उपनयनम् । इति हेमच[illegible] ("गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः" । इति स्मृतिः । भावे + अच् । प्रापणम् । [illegible] महाभारते ३ । २ । २४ ।
"मानमस्य प्रियाख्यानैः सम्भोगोपनयैस्तथा[illegible]" न्यायमते यो यो धूमवान् स वह्निमान् [illegible] तथेत्यादिरूपः न्यायावयवभेदः ॥)

उपनयनं, क्ली, (अध्ययनार्थं आचार्य्यस्य उप सा[illegible] नीयते येन कर्म्मणा इति । उप + नी ल्युट्[illegible] ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां यज्ञसूत्रधारणादिक[illegible] धानसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्य्यसमीपं नी[illegible] येन कर्म्मणा तदुपनयनम् । यथा स्मृतिः ।
"गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

लो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदुः” ॥*॥ तत्पर्य्यायः । वटूकरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपनायः ३ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य कालः ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ।
ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥

ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोड़शवर्षपर्य्यन्तम् ॥ तत्र गर्भाष्टमवर्षो मुख्यः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्य्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्यः । वैश्यस्य चतुर्व्विंशतिवर्षपर्य्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्यः । इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राशक्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा तदुत्तरे कार्य्यम् ।

“गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदुः ॥
हरिशयने तथा शक्रस्य पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
क्षत्त्रेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रयाणं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥

उदये लग्ने । व्रतेन उपनयनेन । भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः ।

“स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राहरिब्रह्मौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये सागरे ।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे कर्त्तव्यं व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्केज्यकाः” ॥

तोयपतिः शतभिषा । अदितिसुतउत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्व्वाषाढ़ा । दीपिकायाम् ।

जीवार्केन्दुबुधशुद्धौ हरिशयनवहिर्भास्करे चोत्तरस्थे,
शाखाये वेदवर्णाधिपहृदशुभदे चौरिभे नादितौ च ।
शुक्रार्केज्यस्थलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं,
गो जीवांशातिचारेऽर्कसितगुरुदिने काल शुद्धौ
व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् ॥ * ॥ कृत्यचिन्तामणौ ।

“माघे प्रविशतीकाशः फाल्गुने च दृढ़व्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढ़े क्रतुभाजनः ।
शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम्” ॥

राजमार्त्तण्डे ।

“पुनर्व्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति” ।

गर्गः ।

“स्मृतियुक्तामनध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् ।
पञ्चमीमाघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत्” ॥

चैत्रशुक्लतृतीया आषाढ़शुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन निषिद्धेति । षष्ठ्यामशुचिरमावास्यायाँ रिक्तासु बहुदोषभाक् । शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्वलायनवचनात् ॥ * ॥ सामगानां कृष्णपक्षेऽप्युपनयनं श्रीपतिरत्नमालाकृत्यचिन्तामणिधृतवात्स्यवचनात् । यथा ।

“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्म्महीनः” ॥

अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकायां ।

“ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्व्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्” ॥

वेदाधिपकथनम् ॥ * ॥

“ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्त्यजे जने” ॥

वर्णाधिपकथनम् ॥ * ॥ पराजयलक्षणं वक्ष्ये यात्रायाम् ।

अत्रापि विवाहवदंशयोगभङ्गवर्ज्जनम् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“षोड़शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तते” ॥

अत्र षोड़शवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते ॥

“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः” ॥

इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते । अनयोर्गर्भजन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथाच माण्डव्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पनमाङ्गराचार्य्याः । आधानपूर्व्वमेके प्रसूतिपूर्व्वं सदान्ये तु” ॥ * ॥ यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठिनसिवचनं द्वादशषोड़शविंशतिश्चेदतीता अवरुद्धकाला भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थम् । षोड़शोपरि तु व्रात्यहोमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति । इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।

तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता कृतवृद्धिश्राद्धेन पित्रान्यएवाचार्य्यो तदसम्भवे माणवकस्तेता वा समुद्भवनामानमग्निं सस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य माणवकं प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा शिखया सह मुण्डितं स्नापितं कुण्डलाद्यलङ्कृतं क्षौमवस्त्रावृतं तदसम्भवे शुक्लाहतकार्पासिकवस्त्रावृतं माणवकं दक्षिणे पूर्व्वाभिमुखं निधाय प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा तत्तन्मन्त्रैर्व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । तत आचार्य्यः पञ्चभिर्म्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहुयात् । तत आचार्य्यः उदगग्रेषु कुशेषु कृताञ्जलिः प्राङ्मुख ऊर्द्ध्वस्तिष्ठेत् । अग्न्याचार्य्ययोर्म्मध्ये माणवकोऽपि कृताञ्जलिराचार्य्याभिमुख उदगग्रेषु कुशेषु ऊर्द्ध्वस्तिष्ठेत् । माणवकस्य दक्षिणतः स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माणवकस्य अञ्जलिमुदकेन पूरयति पश्चात् आचार्य्यस्यापि । ततो गृहीतजलाञ्जलिराचार्य्यो गृहीतजलाञ्जलिं माणवकं पश्यन् मन्त्रं जपति । तत आचार्य्यो माणवकं मन्त्रं पाठयति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा माणवकनाम कल्पयित्वा आचार्य्यो माणवके कथयति । तत आचार्य्यो माणवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति । माणवकः पूर्व्वाचार्य्यकल्पितं नाम मन्त्रेण कथयति । तत आचार्य्यमाणवकौ पूर्व्वगृहीतजलाञ्जली त्यजेताम् । आचार्य्यस्तु दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति । ततो गृहीतमाणवकहस्तो मन्त्रं जपत्याचार्य्यः । ततो माणवकमाचार्य्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भ्रामयित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृष्ट्वा अवतीर्णेन दक्षिणपाणिना अव्यवहितं नाभिदेशं आचार्य्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो माणवकस्य नाभेरुपरिदेशं मन्त्रेण आचार्य्यः स्पृशति । ततो माणवकहृदयदेशं मन्त्रेणाचार्य्यः स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्य्यो माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मन्त्रं जपति । ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्धं स्पृशन्नाचार्य्यो मन्त्रं जपति । अथाचार्य्यो माणवकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माणवकं आचार्य्यो मन्त्रेण प्रेषयति । ब्रह्मचारी तु सर्व्वत्र वाढ़मिति ब्रूयात् । ततोऽग्नेरुत्तरभागे गत्वा आचार्य्य उदगग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुख उपविशति । तत आचार्य्याभिमुखो माणवकः पातितदक्षिणजानुः उदगग्रेषु कुशेषु उपविशति । ततः प्रवरसंख्यया पञ्च वा त्रयो वा मेखलायज्ञोपवीतरूपग्रन्थयः कर्त्तव्याः । अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं कारयित्वा त्रिवृतां मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । ततो यज्ञोपवीतं कृष्णसाराजिनान्वितं आचार्य्यो माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक आचार्य्यस्य उपसन्नो भवति । ततस्तमुपसन्नमाणवकं आचार्य्यः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्द्धमर्द्धं ततः कृत्स्नां सावित्रीं अध्यापयेत् । तत आचार्य्यो माणवकं महाव्याहृतीः पृथक् पृथक् कृत्वा प्रणवपूर्व्विका अध्यापयेत् । ततो वैल्वं पालाशं वा माणवकपरिमाणदण्डं माणवकाय प्रयच्छन् आचार्य्यो माणवकं मन्त्रं वाचयति । अथ गृहीतदण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं मातरं भिक्षां प्रार्थयति । ततो मातृबन्धून् ततः पितरं ततः पितृबन्धून् ततोऽन्यांश्च प्रार्थयेत् । ततः सर्व्वं लब्धभैक्ष्यं आचार्य्याय निवेदयेत् । ततः पूर्व्ववदाचार्य्यो व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितैवाचार्य्यस्तदा कर्म्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । अथान्य-

एवाचार्य्यो वृतः तदा येन वृतः स तस्मै दक्षिणां दद्यात्। ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिनान्तं यावत् वाग्यतस्तिष्ठेत्। ततः प्राप्तायां सन्ध्यायां सन्ध्यामुपास्य कुशण्डिकोक्तविधानेन समुद्भवनामानमग्निं संस्थाप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं जानुं भूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेकमग्निपर्य्युक्षणञ्च कृत्वा समिद्धोमं कुर्य्यात्। ततः प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्त्रयं गृहीत्वा आद्यन्तयोस्तूष्णीं मध्ये समन्त्रकं अग्नौ जुहुयात्। ततः कर्म्मशेषोक्तविधिना पुनरपि अग्निपर्य्युक्षणोपक्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। ततः ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य मन्त्रेणाग्निं विसृज्य अतीतायां सन्ध्यायां भिक्षालब्धमन्नं क्षारलवणवर्जितं सघृतमुदकेनाभ्युक्ष्य भक्षणप्रकरणोक्तविधिना भुञ्जीत। एतच्चाग्निकर्म्म समावर्त्तनपर्य्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्त्तव्यम्॥ इत्युपनयनकर्म्म समाप्तम्॥ इति भवदेवभट्टः॥ (ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामन्यतममन्वय-वयःशील-शौर्य्य-शौचाचार-विनय-शक्ति-बल-मेधा-धृति-स्मृति-मति-प्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत्। अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य्य पुष्पैर्लाजभक्तैः रत्नैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-विल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकानां दधि-मधु-घृताक्ताभिर्दार्व्वीहौमिकेन विधिना-स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात्। सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्य्यात् शिष्यमपि कारयेत्॥ ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति। शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके॥ ततोऽग्निं त्रिः परिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात्। काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्य-पैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीच-नख-रोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्य्याभिवादनतत्परेणावश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थान-गमन-शयनासन-भोजनाध्ययन-परेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति। अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्यामेनोभाग् भवेयमफलविद्यश्च। द्विज-गुरु-दरिद्र-मित्र-प्रव्रजितोपनत-साध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति। व्याधशाकुनिक-पतित-पापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशो धर्म्मार्थकामांश्च प्राप्नोति॥

भवन्त्यत्र॥

"कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
शुक्ले तथाप्येवमहर्द्विसन्ध्यम्।
अकालविद्युत्-स्तनयित्नुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु॥
श्मशानयानायतनाहवेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यम्"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः॥)

उपनायः, पुं, (उपनीयते आचार्य्यसमीपमिति। उप + नी + घञ्।) उपनयनम्। इति हेमचन्द्रः॥

उपनायकः, पुं, (उपमितो नायकेन।) नायकगुणोत्कर्षकथकः। यथा,—
"नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः"।
इति सङ्गीतदामोदरः॥ *॥ उपपतिश्च॥ (उपनयतीति। उप + नी + ण्वुल्। प्रापके, त्रि॥)

उपनाहः, पुं, (उपनह्यते ऽस्मिन्। उप + नह + घञ्।) वीणादितन्त्रबन्धनस्थानम्। तत्पर्य्यायः। निबन्धनम् २। इत्यमरः॥ व्रणालेपपिण्डः। इति मेदिनी॥ प्रलेप इति भाषा। (यथाह सुश्रुतः।
"आदौ विम्लापनं कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्।
तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्"॥)

उपनिधिः, पुं, (उपनिधीयते इति। उप + नि + धा + कि।) उपन्यस्तवस्तु। स्थाप्यद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। न्यासः। २। इत्यमरः॥
("वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदर्पितम्।
द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्तः स्मृतिषु स्मृतिवेदिभिः"॥
वासुदेवपुत्त्रः। इति विष्णुपुराणम्॥)

उपनिषत्, [द्] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्मविद्या अनया इति। उप + नि + सद् + क्विप्।) धर्म्मः। वेदान्तशास्त्रम्। निर्जनस्थानम्। इति मेदिनी॥ (वेदशिरोभागः। तत्र चतुर्णां वेदानां अशीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्यका उपनिषदः। तथाहि। ऋचः एकविंशतिः। यजुषो नवाधिकशतम्। साम्नः सहस्रम्। पञ्चाशदुपनिषदोऽथर्वणस्य॥ ब्रह्मविद्या।) समीपसदनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तत्त्वम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (द्विजातिकर्त्तव्यो व्रतभेदः। यथा, आश्वलायनगृह्यकारिका।
"प्रथमं स्यात् महानाम्नी द्वितीयञ्च महाव्रतम्।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानञ्च ततः परम्"॥)
(मुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्भेदाः प्रदर्शिताः। यथा,—
"ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः॥७॥
ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा॥१०॥
ब्रह्म कैवल्य-जावाल-श्वेताश्वा हंस आरुणिः॥१६॥
१　२　३　४　५
गर्भो नारायणो हंसो विन्दुर्नाद-शिरःशिखा॥२३॥
६
मैत्रायणी कौषितकी बृहज्जावाल-तापनी॥२७॥
कालाग्निरुद्र-मैत्रेयी सुबाल-क्षुरि-मन्त्रिका॥३२॥
७
सर्व्वसारं निरालम्बं रहस्यं वज्रसूचिकम्॥३६॥
८　९　१०　११
तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्त्वात्मबोधकम्॥४
१२　१३　१४　१५
परिव्राट्-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्व्वाण-मण्डलम्॥५
१६　१७
दक्षिणाशरभं स्कन्दं महानारायणाऽद्वयम्॥५३॥
१८
रहस्यं रामतपनं वासुदेवञ्च मुद्गलम्॥५७॥
१९　२०
शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षु महच्छारीरकं शिखा॥६
२१
तुरीयातीत-संन्यास-परिव्राजाक्षमालिका॥६७
२२
अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्य्याक्ष्यध्यात्म-कुण्डिका॥७
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम्॥७९॥
२३
त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कठ-भावना॥८३॥
२४　२५　२६　२७
हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राक्षगण-दर्शनम्॥९०॥
२८
तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम्॥९४॥
गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम्॥९८
शाट्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम्॥१०२
२९　३०　[॥१०८
कलि-जावालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-मुक्तिकाः"
अत्र स्थितानामेकदेशवाचिशब्दानां विवृतिः।
१ हंसः परमहंसः। २ विन्दुरमृतविन्दु
३ नादोऽमृतनादः। ४ शिरोऽथर्व्वशिरः। ५ शिख
थर्व्वशिखा। ६ तापनी नृसिंहतापनी। ७ रह
शुकरहस्यम्। ८ तेजः तेजोविन्दुः। ९ नादो ना
विन्दुः। १० ध्यानं ध्यानविन्दुः। ११ विद्या अ
विद्या। १२ परिव्राट् नारदपरिव्राट्। १३ त्रिशि
खी त्रिशिखीब्राह्मणः। १४ चूडा योगचूडामणि
१५ मण्डलं मण्डलब्राह्मणः। १६ दक्षिणा दक्षिण
मूर्त्तिः। १७ अद्वयं तारकः। १८ रहस्यं रा
रहस्यम्। १९ महत् महोपनिषत्। २० शि
योगशिखा। २१ परिव्राजः परमहंसपरिव्राज
२२ पूर्णाऽन्नपूर्णा। २३ कठः कठरुद्रः। २४
ण्डली योगकुण्डली। २५ भस्म भस्मजावाल
गणः गणपतिः। २७ दर्शनं जावालदर्शनम्।
अग्निहोत्रकं प्राणाग्निहोत्रम्। २९। कलिः क
सन्तरणम्। ३० रहस्यं सरस्वतीरहस्यम्।
आसां मध्ये या यद्वेदान्तर्गतास्ता अपि त
प्रदर्शिताः। यथा,—
सामवेदान्तर्गताः षोडशसंख्यका उपनिषदः।
अव्यक्तम् १ आरुणिः २ कुण्डिका ३ केन
छान्दोग्यम् ५ (या)जावालदर्शनम् ६ जावालि
महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडाम
११ रुद्राक्षम् १२ वज्रसूचिकम् १३ वासुदे
१४ संन्यासम् १५ सावित्री १६॥ *॥
शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गता ऊनविंशतिसंख्यकाः
उपनिषदः यथा,—
अतीताध्यात्मम् १ ईशावास्यम् २ (जा)बावाल

ारसारः ४ तुरीयम् ५ त्रिशिखी ६ निरालम्बम् ७ ारमहंसः ८ पैङ्गलम् ९ शाट्यायनमण्डलम् १० श्रा-ह्मणद्वयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ ुलिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६ ाट्यायनी १७ सुबालः १८ हंसः १९ ॥*॥

कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गता द्वात्रिंशत्-संख्यकाः उपनिषदः यथा,—

अक्षि १ अमृतनादः २ अमृतविन्दुः ३ अवधूतम् ४ कोपनिषत् ५ कठरुद्रः ६ कठवल्ली ७ कलिसन्तरणम् ८ ालाग्निरुद्रः ९ कैवल्यम् १० क्षुरिका ११ गर्भः १२ ेजोविन्दुः १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्त्तिः १५ ्यानविन्दुः १६ नारायणं १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणाग्नि-होत्रम् १९ ब्रह्म २० ब्रह्मविद्या २१ योगकुण्डलिनी २२ ोगतत्त्वम् २३ योगशिखा २४ वराहः २५ शारी-रकम् २६ शुकरहस्यम् २७ श्वेताश्वतरः २८ सर्व्व-सारः २९ स्कन्दः ३० सरस्वतीरहस्यम् ३१ हृद-ाम् ३२ ॥*॥

ऋग्वेदान्तर्गता दशसंख्यका उपनिषदः यथा,—

अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ऐतरेयः ३ कौषि-तकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्व्वाणम् ७ मुद्गला ८ ह्वृचः ९ सौभाग्यम् १० ॥ * ॥

अथर्व्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्यका उपनिषदः, अथर्व्वशिखा १ अथर्व्वशिरः २ कृष्णः ३ गणपतिः ४ गरुडम् ५ गोपालतापनम् ६ जावालम् ७ त्रिपु-रातपनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नारदपरि-व्राजकः ११ नृसिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परि-व्राजकाम्नपूर्णा १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६ प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २० ्हावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुण्डकम् २३ राम-तापनी २४ रामरहस्यम् २५ बृहज्जाबालम् २६ शरभम् २७ शाण्डिल्यम् २८ सीता २९ सूर्य्यात्म ३० ्यग्रीवम् ३१ ॥*॥)

उपनिष्कारं, क्ली, (उपनिष्किरन्ति सैन्यान्यत्र। उप +निस्+कृ+घ। ऋदोरप् तु न। अपोबाध-कस्य ल्युटोऽपि घस्यापवादत्वात्। यद्वा उप निष्की-र्य्यते सैन्यैर्हन्यते इति। कृ+कर्म्मणि अप्। इदु-दुपधस्येति षः।) पुरपथः। इत्यमरः॥ राजपथः। इति हेमचन्द्रः॥

उपनिष्क्रमणं क्ली, (उपनिष्क्रम्यतेऽनेन उप+निर्+क्रम+ल्युट्।) राजपथः। इति हेमचन्द्रः॥ निष्क्रमणनामसंस्कारः॥

उपनीतः, पुं, (उप+नी+क्त।) कृतोपनयनः। इति स्मृतिः॥ ("अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितः"। इति रघुः। ३। २९।) निकटप्राप्ते त्रि॥

उपन्यासः, पुं, (उप+नि+अस् क्षेपणे+घञ्।) वाक्योपक्रमः। तत्पर्य्यायः। वाङ्मुखम् २। इत्य-मरः॥ ("तस्मात् ब्रह्मनिष्ठावोपन्यासमुखेन"। इति शारीरकभाष्ये॥ ९४। ७। विचारः। यथा, मनुः ९।३१।

"विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत"॥
"एतमार्थं सर्व्वजनहितं विचारं शृणुत"।
इति तट्टीका।

धनादीनामर्पणम्। गच्छित इति भाषा॥)

उपपतिः, पुं, (उपमितः पत्या। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया इति समासः।) जारः। इत्यमरः॥ नां इति भाषा। तस्य लक्षणम्। आचारहानिहेतुः पतिः। स चतुर्व्विधः। सार्व्वकालिकपराङ्गना-पराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः १। सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः २। भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितो-ऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः ३। कामिनी-विषयकपटपटुः शठः ४। इति रसमञ्जरी॥ (यथा, मनुः ३। १५५।

"पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे"॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप+पद्+क्तिन्।) सङ्गतिः। निर्वृतिः। समाधानम्। सिद्धान्तः। प्रकरणप्रति-पाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः। इति वेदान्तसारः॥ ("उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयम्"। इति भारविः। २। १॥) हेतुः। यथा,—

"श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः"।

इत्यत्र उपपत्तिभिर्बहुभिर्हेतुभिरिति पञ्चता-ग्रन्थमाथुरी॥ सङ्गतिः। यथा,—

"लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः"।

इति भाषापरिच्छेदः। ८२॥ (उपायः। यथा माघे। "अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः"। सिद्धिः। प्राप्तिः। "स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्ब्बलाशः"। इति रघुः॥ ५। १२॥)

उपपदं, क्ली, (उपोच्चारितं पदम्।) लेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ समीपोच्चारणीयपदम्। (यथा, रघौ १६। ४०। "तस्याः स राजोपपदं निशान्तम्"॥) यथा वा नामोत्तरे शर्म्मवर्म्मादि। समभिव्याहृ-तस्वार्थपोषकपदम्। यथा प्रहारादौ प्रादि। इति व्याकरणम्॥

उपपातकं, क्ली, (उपपातयति नरके यत्। उप+पत्+णिच्+ण्वुल्। यद्वा उपमितं पातकेन।) पापविशेषः। तत्तु ऊनपञ्चाश-द्विधं यथा। गोबधः १ अयाज्ययाजनम् २ पर-दारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्यागः ५ मातृत्यागः ६ पितृत्यागः ७ एषां शुश्रूषाद्यकरणं त्यागः। स्वाध्यायत्यागः ८ स तु सर्व्वदा ब्रह्मयज्ञ-त्यागः। अधीतवेदविस्मरणञ्च। अग्नित्यागः ९ स तु स्मार्त्ताग्निहोत्रत्यागः। सुतत्यागः १० स तु तस्य संस्कारभरणाद्यकरणम्। परिवित्तिता ११ सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य। परिवेदनं १२ तत्तु अकृतदारज्येष्ठसत्त्वे कनि-ष्ठस्य। तयोः कन्यादानं १३ तयोर्याजनं १४ तत्तु तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम्। कन्याया दूषणं १५ तत्तु मैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिना रूषणम्। अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत्। वार्द्धुष्यं १६ तत्तु निषिद्धवृद्धिजीवनम्। व्रतलोपः १७ स तु ब्रह्मचारिणो मैथुनम्। तडागविक्रयः १८ आराम-विक्रयः १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१ व्रात्यता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम्। बान्ध-वत्यागः २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियत-वेतनग्रहणपूर्व्वमध्यापनम्। भृताध्ययनम् २५ तत्तु वेतनप्रदानपूर्व्वकाध्ययनम्। अपण्यानां विक्रयः २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां शास्त्र-ेण विक्रयः। सर्व्वाकरेष्वधीकारः २७ स तु सु-वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अधिकारः। महा-यन्त्रप्रवर्त्तनं २८ तत्तु महतां उदकप्रवाहप्रतिबन्ध-हेतूनां सेतुबन्धादीनाञ्च प्रवर्त्तनं अथवा तैलादि-यन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च। ओषधिहिंसनं २९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नाशः। स्त्र्या-जीवः ३० स तु भार्य्यादिस्त्रीणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनम्। अभिचारकर्म्म ३१ तत्तु श्येना-दिना यज्ञेन अनपराद्धस्य मारणम्। मूलकर्म्म ३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम्। इन्धनार्थ-मशुष्कद्रुमाणां छेदनं ३३ आत्मार्थं क्रियारम्भः ३४ स तु अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाका-द्यनुष्ठानम्। निन्दितान्नस्य भक्षणम् ३५ तत्तु लशु-नादेः सकृदनिच्छया अथवा गणकदेवलतस्करा-द्यन्नभक्षणम्। अनाहिताग्निता ३६ सा तु सम-र्थस्य श्रौतस्मार्त्ताग्न्यपरिग्रहः। स्तेयं ३७ तत्तु सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम्। देवर्षिपितॄणां ऋणाशोधनं ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणम् पाषण्डशास्त्रा-भ्यासो वा। कौशीलव्यक्रिया ४० सा तु तौर्य्य-त्रिकस्य सततानुष्ठानम्। धान्यस्तेयं ४१ पशुस्तेयम् ४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ४४ स्त्रीबधः ४५ शूद्रबधः ४६ वैश्यबधः ४७ क्षत्त्रियबधः ४८ नास्तिक्यम् ४९। तत्तु अदृष्टार्थकर्म्माभावबुद्धिः। नास्ति परलोक इति वा। इति मनुः शूलपाणिश्च॥ (अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

उपपापं, क्ली, (उपमितं पापेन।) उपपातकम्। इति स्मृतिः॥

उपपुरं, क्ली, (उप समीपे पुरम्।) शाखानगरम्। इति हेमचन्द्रः॥

उपपुराणं, क्ली, (उपमितं पुराणैः।) व्यासकृता-ष्टादशपुराणसदृशनानामुन्यादिप्रणीताष्टादशपुरा-णम्। यथा,—

"अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम्॥
तृतीयं वायवीयञ्च ३ कुमारेण च भाषितम्।
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं ४ साक्षान्नन्दीशभाषितम्॥
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं ५ नारदीयमतःपरम् ६।
नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोशनसेरितम् ८॥
कापिलं ९ वारुणं १० शाम्बं ११ कालिकाह्वयमेव च १२।
माहेश्वरं १३ तथा कल्की १४ दैवं १५ सर्व्वार्थसिद्धिदम्॥
पराशरोक्तमपरम् १६ मारीचम् १७ भास्कराह्वयम् १८।
अत्र दैवं देवीपुराणम्। इति मलमासतत्त्वधृत-कूर्म्मपुराणम्॥ (एषां विस्तृतिस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥)

उपपुष्पिका, स्त्री, (उपगता पुष्पमिव विकाश-त्वम्। जृम्भणसमये मुखव्यादानात् तथात्वम्।) जृम्भा। हाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हा-पिका २। इति हारावली॥

उपप्रदानं, क्ली, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्कोचः । इति हेमचन्द्रः ॥ घुस इति भाषा । (यथा कथासरित्सागरे २४ तरङ्गे ।
"उपप्रदानं शिंशुमारेकं ह्याकर्षणौषधम्" ॥)

उपप्लवः, पुं, (उप + प्लु + अप् ।) राहुग्रहः । विप्लवः । उत्पातः । इति मेदिनी ॥
("उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" । इति कुमारे । २ । ३२ ।) ग्रहणम् । यथा "उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च" । इति स्मृतिः ॥ (उत्पातसूचकोऽनिलादिः । यथा, "कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः" । इति रघुः । ५ । ६ । भीतिः । "नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यः" । इति रघुः । १३ । ७ ।
"उपप्लविनो भयवन्तः" । इति मल्लिनाथः ॥)

उपभूषणं, क्ली, (उपमितं भूषणेन ।) घण्टाचामरादि । यथा,—
"घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् ।
तद्भूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम्" ॥ इति ।
"प्रावारः पानपात्रञ्च गेण्डुको व्यजमेव च ।
पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्व्वं तदुपभूषणम्" ॥
इति च कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

उपभृत्, स्त्री, (उप + भृ + क्विप् ।) चक्राकारयज्ञपात्रं । इत्यमरः ॥ (यथा, श्रौतसूत्रे । १ । १० । ६ ॥
"पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानम् ॥)

उपभोगः, पुं, (उप + भुज + घञ् ।) भोजनातिरिक्तभोगः । तत्पर्य्यायः । निर्व्वेशः २ । इत्यमरः ॥
("प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्" । इति रघुः । १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।
"आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा" ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" । इति मनुः । २ । ९४ ॥)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + अङ् + टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ॥
("काटोपमं भूतिसितेन शम्भुना" । इति माघे १ । ४ ।
"अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः" । इति रघुः । १ । ४७ ।) तस्य वैदिकपर्य्यायः । इदमिव १ इदं यथा २ अग्निर्णये ३ चतुरश्चिद्ददमानात् ४ ब्राह्मणाव्रतचारिणः ५ वृक्षस्यनुते पुरङ्गवयाः ६ जारआभगं ७ मेषोभूतोऽभियन्नयः ८ तद्रूपः ९ तद्वर्णः १० तद्वत् ११ तथा १२ । इति द्वादशोपमाः । इति वेदनिर्घण्टौ ३ अध्यायः ॥ (अर्थालङ्कारभेदः । विस्तृतिस्तु उपमालङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता माता ।) धात्री । इति जटाधरः ॥ मातुः सदृशी । सा षड्विधा यथाह स्मृतिः ।
"मातुःष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः" ॥
उपमानकर्त्तरि त्रि ॥

उपमानं, क्ली, (उपमीयते इति । उप + मा + ल्युट् ।) उपमा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ४ । ५ ।
"उपमानमभूद्विलासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया" ।
सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गवयस्तथेतिवाक्ये । "प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् । अत्र च वैधर्म्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाकृतः । यथा च अतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्म्याच्च नत् । उष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः । एवमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्यं । तथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियते इत्यादि ॥)

उपमालङ्कारः, पुं, (उपमैव अलङ्कारः ।) साम्यालङ्कारः । यथा । उपमामाह ।
"साम्यं वाच्यमवैधर्म्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः" ।
तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्लक्षणम् । यथा,
"सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च" ।
इयं पुनः श्रौत्यार्थी च । तल्लक्षणन्तु ।
"श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।
आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः" ॥
द्वे त्रिधा । तद्धिते समासेऽथ वाक्ये । उदाहरणम् ।
"सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ ।
हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले" ॥
अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।
"मधुरः सुधावदधरः
पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।
चकितमृगलोचनाभ्यां
सदृशी चपले च लोचने तस्याः" ॥
अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी । पूर्णा षडेव तत् ।
"लुप्ता सामान्यधर्म्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ॥
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्व्ववत्" ॥
इयञ्च तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पूर्व्वोक्तरीत्या पञ्चप्रकाराः । उदाहरणम् ।
"मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।
वाचः सुधा इवौष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥
"सा लुप्ता पञ्चधा पुनः ।
आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।
कर्म्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः" ॥
उदाहरणम् ।
"अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश" ॥
तदेवं दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्यगता समासगता च । यथा ।
"उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः" ।
श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्व्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । पुनर्द्विधा ।
"औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा"
उदाहरणम् ।
"वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्" ।
"गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरः
पुनर्धर्म्मोपमानयोर्लोपे द्विधा । तद्यथा ।
"द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः"
उदाहरणम् ।
"तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्
पुनर्द्विधा ।
"क्विप्समासगता द्वेधा धर्म्मे वादिविलोपने" ।
उदाहरणम् । विधवति मुखाब्जमस्या इत्यादि
"उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि" ।
उदाहरणम् ।
"अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्द्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ।
धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । "य
प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे
त्रिलोपे च समासगा । यथा । राजते मृगा
नेत्यादि ।
"तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः"
पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति
मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा" । इति साहि
दर्पणस्य १० परिच्छेदात् संगृहीतः ॥

उपमितिः, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा ॥
शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञा
यथा "गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारज्ञ
ज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यवत् पि
त्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थ
णम्" । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । म
परिच्छेदे ॥ ७९-८० ॥
"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोपमितिः स्म
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ।
पदज्ञानन्तु करणं शक्तिधीरुपमाफलम्" ।

उपमेतः, पुं, (उपमां इतः प्राप्तः ।) शाल
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शालस्कन्धो हि सर्व्वेषां
उन्नतानामुपमास्थानम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप + यम + तृच् ।)
इति जटाधरः ॥ ("अथोपयन्तारमलं
धिना" । इति कुमारे ५ । ४५ । "अथोप
सदृशेन युक्ताम्" । इति रघुः ॥ ७ । १ ॥)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + अप् ।) विवा
इत्यमरः ॥

उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उ
याच + ण्वुल् ।) समीपे याच्ञाकर्त्ता ॥

उपयाचितं, त्रि, (उप + याच् + क्त ।) ईप्सि
देवाय देयं वस्तु । तत्पर्य्यायः । दिव्यदोहद
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रार्थितम् । यथा,
सरित्सागरे १२ तरङ्गे ।
"तस्योपयाचितान्येत्य तत्तत्याः कुर्व्वते जनाः
तत्तत्कृताभिमतसंसिद्धिहेतोरीशैवपावने" ॥

उपयाचितकं, त्रि, (उपयाचित + कन् ।) उप

म्। खेचरलक्ष्ये देवदेयम्। इति जटाधरः॥ (यथा, कादम्बरी। "सिद्धायतनानि कृतविविध- देवतोपयाचितकानि"॥)

यामः, पुं, (उप+यम्+घञ्।) विवाहः। इत्य- मरः। (यज्ञाङ्गपात्रविशेषः। यथा यजुर्व्वेदे ७। ४। ११। "उपयामगृहीतोऽसि"। उपयाम्यतेऽनेन। उप+यम+णिच्+अच्। इति व्युत्पत्त्या सि- द्धम्॥)

युक्तः, त्रि, (उप+युज्+क्त।) योग्यः। उचितः॥

योगः, पुं, (उपयुज्यते इति। उप+युज्+घञ्।) आचरणम्। इति विजयरक्षितः। इष्टसिद्धार्थ- व्यापारः। इति विष्णुमिश्रः॥ ("अनङ्गलेखक्रिय- योपयोगम्"। इति कुमारे। १। ७॥ भोजनम्। "औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्"। इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

योगिता, स्त्री (उपयोगिन्+तल्।) उपयोगिनो भावः। फलसाधनता। प्रयोजनम्। आनुकूल्यम्॥

योगी, [न्] त्रि, (उपयोगोऽस्यास्तीति। उप- योग+इनि।) उपयुक्तद्रव्यादिः। क्रियासाधनम्। अनुकूलः॥ ("तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रा- दीनि"। इति वेदान्तसारे। २॥ उपभोगद्रव्यम्। यथा कथासरित्सागरे। १५ तरङ्गे। "अस्ति कन्यारत्नं मे गृह्यतामुपयोगि चेत्"॥)

योषं, व्य, उपजोषम्। आनन्दः। इत्यमरटीकायां रतः॥

क्तः, पुं, (उप+रञ्ज+क्त।) राहुग्रस्तः सूर्य्य- न्द्रश्च। इत्यमरः॥ राहुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्तः, त्रि, (उप+रञ्ज+क्त।) व्यसनार्त्तः। दैव- मानुषान्यतरपीडायुक्तः। इत्यमरः॥

क्षणं, स्त्री (उपगतं रक्षणं यत्र।) रक्षणार्थं सैन्य- स्थापनम्। चौकी इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। व्यञ्जनम् २। इत्यमरः॥

तः, त्रि, (उप+रम+क्त।) मृतः। इति तिः॥ (यथाह नारदः। पितुर्य्युपरते पुत्त्रा विभजेयुर्धनं पितुः"॥) रतः॥

तस्पृहः, त्रि, (उपरता नष्टा स्पृहा धनाद्याकाङ्क्षा यस्य।) सत्यपि सत्त्वे स्वगतधनेच्छारहितः। स्व- त्वाधिकरणक्षणत्वसमानकालीनेच्छा प्रागभावा- मानकालीनेच्छाध्वंसवान्। इति दायतत्त्वम्॥ इच्छारहितः॥ ("पितुर्य्युपरतस्पृहे"। इति याज्ञवल्क्यः॥)

तिः, स्त्री, (उप+रम्+क्तिन्।) विरतिः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मार्कण्डेये ९१। ८। विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि! नमोऽस्तु ते"॥) निगृहीतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमणम्। अथवा विहितकर्म्मणां विधिना परित्यागः"। इति वेदान्तः॥

मः, पुं, (उप+रम+घञ्। निपातनात् न वृद्धिः।) उपरतिः। इति हेमचन्द्रः॥ ("प्रेनोपरमे ...दयं नियोजयेत्"। इति वैद्यके॥)

सः, पुं, (उपमितं रसेन।) रसधातुः। तद्यथा। खेचरम्। अञ्जनम्। कङ्कुष्ठम्। गन्धारी। गैरिकम्। क्षितिनागः। शैलेयं। इति राजनिर्घण्टः॥ "गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनटङ्- कणम्, राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः खटी गैरिकम्। कासीसं रसकङ्कपर्द्दसिकता वोलाश्च कङ्कुष्ठकम्, सौराष्ट्री च मता अमी उपरसा सूतस्य किञ्चिद्गुणैः"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥)

उपरागः, पुं, (उप+रञ्ज+घञ्।) राहुग्रस्तचन्द्रः। सूर्य्यश्च। इत्यमरः॥ ("उपरागान्ते शशिनः सम- पगता रोहिणीयोगम्"। इति शाकुन्तले। निकट- स्थितित्वात् निजगुणादेरन्यत्रारोपणम्। यथा स्फटिकस्तम्भे रक्तपुष्पाणां रक्तिमारोपः।) राहुः। विगानम्। परीवादः। इति हेमचन्द्रः॥ दुर्नयः। ग्रहकल्लोलः। व्यसनम्। इति मेदिनी॥ (यथा रघौ १६। ७०। "बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम्"॥)

उपरामः, पुं, (उप+रम्+घञ्।) निवृत्तिः। तत्प- र्य्यायः। आरतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य- मरः॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः॥ आ- रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः॥

उपरि, व्य, (ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वायां ऊर्द्ध्वात् ऊर्द्ध्वायाः ऊर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वां वा वसत्यागतो रमणीयं वा। "उपर्य्युपरि- ष्टात्"। ५।३।३१। इति ऊर्द्ध्वस्योपादेशो रिल् प्रत्ययश्च॥) ऊर्द्ध्वम्। इति व्याकरणम्॥ उपर इति भाषा। ("त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः। मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति"॥ इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः।

"अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता"।

इति रघुः। २। ६०॥)

उपरिष्टात्, व्य, (ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वायां ऊर्द्ध्वात् ऊर्द्ध्वायाः ऊर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वां वा वसति आगतो रमणीयं वा। "उपरि उपरिष्टात्"। ५। ३। ३१। इत्यूर्द्ध्वस्य उपादेशो रिष्टातिल् प्रत्ययश्च।) उपरि। ऊर्द्ध्वम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे। "नाधस्तान्नोपरिष्टाच्च गतिर्नास्ति न चाम्बरे"॥)

उपरीतकः, पुं, शृङ्गारबन्धविशेषः। आसन बाँधन इत्यादि भाषा। तस्य लक्षणं यथा। "एकपादमुरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम्। नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः"॥ इति रतिमञ्जरी॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः॥

उपरूपकं, क्ली, (उपमितं रूपकेण।) नाटकविशेषः। स तु अष्टादशविधः। यथा।

"नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकन्तथा॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका।
दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः।
विना विशेषं सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्"॥

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः॥

उपरोधः, पुं, (उप+रुध्+घञ्।) अनुरोधः॥ (प्रतिबन्धः। "अन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युप- रोधं करोषि"। इति महाभारते आदिपर्व्वणि। ३। ४५। "तपोधननिवासिनामुपरोधो माभूत्"। इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के॥)

उपरोधकं, क्ली, (उप+रुध्+ण्वुल्।) गर्भागारम्। वासगृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

उपर्य्युपरि, व्य, ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वं। उपर उपरि इति भाषा। सामीप्यम्। यथा "उपर्य्युपरि ग्रामम्"। इति व्याकरणम्॥

उपलः, पुं, (उपलाति। उप+ला+क। यद्वा, उं शम्भुं पलति यः। उ+पल+अच्।) पाषाणः। (यथा,— "रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्"। इति मेघदूते पूर्व्वमेघे १९ श्लोकः।) रत्नम्। इति मेदिनी॥ (यथा मनुः। ११। १६७। "मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च। अयःकांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नता"॥ बालुका। यथा, "भिषग्रुपलाप्रक्षिणी नना"। इति ऋग्वेदे। ९। ११२। ३। "उपलेषु बालुकासु" इति भाष्यम्॥)

उपलक्षणं, क्ली, (उप+लक्ष्+ल्युट्।) अजहत्- स्वार्थलक्षणा। ("स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम्। उपादानं लक्षणञ्चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा॥ यथा कुन्ताः प्रविशन्ति। इत्युपादानम्। गङ्गायां घोषः। इत्युपलक्षणम्"। इति काव्यप्रकाशः॥) एकपदेन तदर्थान्यपदार्थकथनम्। यथा, शुद्धितत्त्वम्। "देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्"॥ अत्र पादुकाद्वयमित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरमपि॥

उपलक्ष्यः, पुं, (उप+लक्ष+ण्यत्।) आश्रयः। अव- लम्बनम्॥

उपलधिप्रियः, पुं, (उपलधिः प्रियो यस्य।) चमर- नामवनजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः॥

उपलब्धार्था, स्त्री, (उपलब्धः अर्थो यस्याः।) आख्या- यिका। इत्यमरः॥ हितोपदेशादिकथा॥

उपलब्धिः, स्त्री, (उप+लभ+क्तिन्।) मतिः। प्राप्तिः। (यथा, रघुः ५। ५६। "वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः"।) ज्ञानम्। इति मेदिनी॥ (यथा महाभारते १४। अनुगीतापर्व्वणि। २२। २९।

"कामन्तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः
कामञ्च नान्योन्यगुणोपलब्धिः।
अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धि-
स्तावदृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः"॥)

उपलभेदी, पुं, (उपलं भिनत्तीति। उपल+भिद्+ णिनि।) पाषाणभेदी वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अश्मभेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

उपलम्भः, पुं, (उप+लभ+घञ्। उपसर्गात् खल- घञोरिति नुम्।) अनुभवः। इत्यमरः॥ (यथा रघुः १४। २।

"विस्पष्टमस्रान्धतया न दृष्टौ

स्नातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्” ॥)

उपलम्भ्यः, त्रि, (उप + लभ + ण्यत् । “उपात् प्रशंसायाम्” । ७।१।६६ । इत्यनेन सिद्धम् ।) स्तव्यः । स्तवोपयुक्तः । यथा उपलम्भ्यः साधुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप् ।) शर्करा । इति मेदिनी ॥ (“सितोपला तु गोक्षीरी” । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥)

उपलिङ्गं, क्ली, (उपमितं लिङ्गेन ।) उपद्रवः । अरिष्टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (“केनचित् उपलिङ्गानि गायता” । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छ्वासे ॥)

उपलेपनं, क्ली, (उप + लिप् + ल्युट् ।) गोमयादिलेपनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । “तत्रैव देवायतने संमार्जनोपलेपनमण्डनादिकं कर्म्म समाज्ञापयति” ॥)

उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रियालशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

उपवनं, क्ली, (उपमितं वनेन ।) कृत्रिमवनम् । वागान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आरामः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते पूर्ब्बमेघे २४ श्लोकः ।
“पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः” ।
“सा केतुमालोपवना बृहद्भि-
र्विहारशैलानुगतेव नागैः” ।
इति रघुः । १६ । २६ ॥)

उपवर्त्तनं, क्ली, (उपागत्य वर्त्तन्ते अत्र । उप + वृत् + ल्युट् ।) जनपदः । जनपदसमुदायः । जनपदैकदेशः । सजलनिर्जलस्थानमात्रम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः १ देशः २ विषयः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा काशीखण्डे ।
“तस्योपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित् क्वचित्” ॥)

उपवर्षः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । हलभृतिः २ कृतकोटिः ३ अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपवर्हः, पुं, (उप + वृह + घञ् ।) उपधानम् । इत्यमरः ॥ वालिश इति भाषा ॥

उपवल्लिका, स्त्री, अमृतस्रवालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपवसथः, पुं, (उपागत्य वसन्ति अत्र । उप + वस् + उपसर्गे वसेः इति अथप्रत्ययः ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—शतपथब्राह्मणे । १ । १ । १ । ७ । “तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः” । यागपूर्ब्बदिनम् ॥)

उपवस्तं, क्ली, (उप + वस + क्त ।) उपवासः । इत्यमरः ॥

उपवासः, पुं, (उप + वस + घञ् ।) अग्न्याधानम् । इति मलमासतत्त्वम् । अहोरात्रभोजनाभावः । तत्पर्य्यायः । उपवस्तम् २ । इत्यमरः ॥ उपोषितम् ३ उपोषणम् ४ औपवस्तम् ५ । इति तट्टीका ॥ अस्य प्रमाणम् ।
“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः” ॥
अस्यार्थः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः । गुणाः । सर्व्वभूतेषु दया क्षान्तिः अनसूया शौचं अनायासः मङ्गलं अकार्पण्यं अस्पृहा च । सर्व्वभोगविवर्ज्जितः शास्त्राननुमतनृत्यगीतादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टयनिवृत्तिमाह महाभारते ।
“सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेप्सोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” ॥
उपवासदिने वर्ज्जनीयानि । अञ्जनम् । रोचनम् । गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । दन्तधावनम् । गात्राभ्यङ्गः । शिरोभ्यङ्गः । ताम्बूलम् । यच्चान्यत् बलरागकृत् । दिवास्वापः । अक्षक्रीडा । मैथुनम् । स्त्रीणां सरागसम्प्रेक्षणस्पर्शौ । व्रतादिषु पुत्त्रोत्पत्तिपर्य्यन्तं ऋतौ सकृत् स्त्रीगमने न दोषः ॥ तत्पूर्ब्बापरदिने वर्ज्जनीयानि । कांस्यपात्रे भोजनम् । मांसभोजनम् । सुरापानम् । मधुपानम् । लोभः । वितथभाषणम् । व्यायामः । व्यवायः दिवास्वापः । अञ्जनम् । शिलापिष्टभक्षणम् । मसूरभक्षणम् । पुनर्भोजनम् । अध्वगमनम् । यानम् । आयासः । द्यूतक्रीडा । अभ्यङ्गः । परान्नम् । तैलम् । चणकम् । कोरदूषकम् । शाकम् । अधिकद्रुतम् । अत्यम्बुपानम् । इति एकादशीतत्त्वम् ॥ उपवासासामर्थ्ये प्रतिनिधिः । स्कान्दपुराणम् ॥
“पुत्त्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्” । इति ।
“भार्य्या भर्तृव्रतं कुर्य्यात् भार्य्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” ॥
इति गरुड़पुराणम् ॥ तदनुकल्पः ।
“नक्तं हविष्यान्नमनोदनञ्च
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः
प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च” ॥
इति वायुपुराणम् ॥
“उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्धनानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत् ॥
सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
“अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥
इति बौधायनः ॥

उपवासी, [न्] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उपवास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजनाभावविशिष्टः ॥
(“विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः” । इति महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्ब्बणि दानकथने । १९९ । ५१ ॥
“दिवोपवासी तु निशाभिभाषी
जटाधारः सन् कुष्ठाभिलाषी ।
अयं कषायाम्बरधारकश्च
शठायणीः सर्पति विश्वभक्षः” ॥
इति हास्यार्णवः ॥)

उपवाह्यः, पुं, (उपकृष्टो वाह्यः ।) राजवाहन[...]
तत्पर्य्यायः । राजवाह्यः २ । इति हेमच[...]
(गजारोहणादिकर्म्मार्हयोग्यः । यथा, रामाय[...]
२ । ४५ । १६ ।
“धर्म्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।
उपवाह्यस्तु वो भर्त्ता नापवाह्यः पुरादनम्” ॥)

उपविषं, क्ली, (उपमितं विषेण ।) कृत्रिमविष[...]
तत्पर्य्यायः । चारं २ । गरः ३ । इति हेमच[...]
(पुं, पारिभाषिकविषः । यथा,—
“अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः” ।
केषाञ्चिन्मते सप्त उपविषाः । यथा,—
“अर्कसेहुण्डधुस्तूरा लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाहिफेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः” ।
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये ॥)

उपविषा, स्त्री, (विषमुपगता ।) अतिविषा । इ[...]
मरः ॥ आतैष इति भाषा । (अतिविषाशब्दे [...]
गुणादयोऽवगन्तव्याः ॥)

उपविष्टः, त्रि, (उप + विश + क्त ।) आसीनः । इ[...]
हेमचन्द्रः ॥ बसा इति भाषा । (यथा, मार्क[...]
देवीमाहात्म्ये । ८१ । २८ । “उपविष्टौ क[...]
काञ्चित् चक्रवर्त्तिसुपार्थिवौ” ॥)

उपवीतं, क्ली, (उप + वि + इ + क्त ।) वामस्क[...]
र्पितं यज्ञसूत्रम् । यज्ञसूत्रमात्रम् । इत्यमर[...]
पैता इति भाषा । (यदुक्तमुपनिषदि ।
“ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते” ।
देवलश्चाह ।
“यज्ञोपवीतकं कुर्य्यात् सूत्राणि नवतन्तवः” ।
तद्द्वयमेव सर्व्वदा धारणीयं उत्तरीयवस्त्राभावे
तत्त्रितयं धारणीयम् । यदुक्तम् ।
“यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावेऽतिदिश्यते” ।
तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः । २ । ४४ । य[...]
“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्” ।
यथा, माघे । १ । ७ ।
“कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैः” ।
“मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः”
इति कुमारे । ६ । ६ ॥)

उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन ।) प्रधानवेदातिरि[...]
वेदः । स चतुर्विधः । आयुर्व्वेदः १ धनुर्वेद[...]
गान्धर्व्ववेदः ३ स्थापत्यवेदः ४ । इति श्रीभागवत[...]

उपवेशनं, क्ली, (उप + विश + ल्युट् ।) स्थिति[...]
बैसन इति भाषा । अस्य गुणाः । मेदोवृद्धि[...]
सौकुमार्य्यसुखकारित्वम् । इति राजवल्लभः ।

उपव्याघ्रः, पुं, (उपमितो व्याघ्रेण ।) चित्रकः । इ[...]
राजनिर्घण्टः ॥ चितावाघ इति भाषा । ([...]
व्याघ्रस्य समीपे इति । शार्दूलसमीपम् ॥)

उपशमः, पुं, (उप + शम् + घञ् ।) शमता । त[...]
र्य्यायः । शमः २ शान्तिः ३ शमथः ४ इत्या[...]
५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते[...]

 उप उप

ीर्थोपाख्याने । ३ । १२० । "न हि मे मन्युरप्यापि
पञ्चमं गच्छति"। तथा प्रबोधचन्द्रोदये ।५।
५। "तथायमपि हतकसंश्चः संप्रति परमा-
पशमनिष्ठां प्राप्तः" ॥)

ायः, पुं, (उप + शी + अच् ।) निदानपञ्चकान्त-
तरोगज्ञानजनकः । तस्य लक्षणम् ।
हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणाम् ।
ौषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥
द्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः"।
ति निदानम् ॥ ("अस्मिन्नर्थे उपशयः पुनर्हेतु-
ाधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणाञ्चौषधा-
ारविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः"। इति
रके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥)

ल्यं, क्ली, (उपगतं शल्यम् ।) ग्रामप्रान्तभागः ।
त्पर्य्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ॥
था रघौ १५ । ६० ।
उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ" ॥
भ्रमंश्च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीड़मासाद्य"।
ति दशकुमारे ॥)

ायः, पुं, (उप + शी + घञ् ।) पर्य्यायशयनार्थकः ।
हरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्य्यायः । वि-
ायः २ । इत्यमरः ॥

तं, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गी-
तम् । इत्यमरः ॥

तिः, स्त्री, (उपश्रूयते । उप + श्रु + क्तिन् ।)
प्रश्नः । यथाह हारावली ॥
क्तं निर्गत्य यत् किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः ।
यते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्" ॥
प समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् ।
पमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात्
यात्वम् ॥)

म्भकः, पुं, (उप + स्तन्भ + ण्वुल् ।) आधि-
म् । यथा । उच्चैःश्रवादीन् तेजोभागोपष्टम्भ-
तया प्रत्यक्षयोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारचि-
ामणिः ॥

ग्रहः, पुं, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् +
ह् + अप् ।) पादस्पर्शपूर्ब्बकनमस्कारः । तत्प-
्यायः । पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति
मचन्द्रः ॥ (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ ।
ीचकवधपर्ब्बणि । १६ । १५ ।
पातिष्ठन्महाबाहुः पर्य्यङ्के सोपसंग्रहे" ॥)

ग्राह्यं, त्रि, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् +
ह् + ण्यत् ।) उपसंग्रहणीयम् । अभिवाद्यम् ।
रे ग्रहीतव्यम् । इति हलायुधः ॥
था मनुः । २ । १३२ ।
ातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि" ॥)

ानं, क्ली, (उपसंवीयतेऽनेन । उप + सम् +
+ करणल्युट् इति ल्युट् ।) परिधानवस्त्रम् ।
मरः ॥ (यथा मुग्धबोधे शब्दसंज्ञायाम् ।
"बहिर्य्योगोपसंव्याने" ॥)

ारः, पुं, (उपसंहरणम् । उप + सम् + हृ +
।) अन्तः । शेषः । यथा ।

"उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लान्तकीर्त्तनाच्च" ।
इति सप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वलिखनम् ॥
(एकत्रीकरणम् । सम्यगाहरणम् ॥)

उपसत्तिः, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमात्रम् ।
प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥

उपसद्, पुं, (उप + सद् + क्विप् ।) अग्निविशेषः ।
यथा । वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
"गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः ।
एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्या शेषाश्चोपसदस्त्रयः" ॥
(स्त्री, यज्ञभेदः । आश्वलायने ४।८।१ "अथोपसद्भिः
प्रचरति" । इति । समीपस्थिते वाच्यलिङ्गः ॥)

उपसदनं, क्ली, (सदनस्य गृहस्य समीपे । यद्वा, उप
+ सद + ल्युट् ।) गृहसमीपम् ॥ (यथा रामायणे
१ । ५० । १६ ।
"धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ।
यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह" ॥
उपसेवनम् । प्राप्तिः । यथा, महाभारते वनपर्ब्बणि ।
"तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्म्मणि" ॥)

उपसन्नः, त्रि, (उप + सद् + क्त ।) उपगतः । उप-
स्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १२ ।
मोक्षधर्म्मपर्ब्बणि । २८७ । ११ ।
"ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः" ॥)

उपसम्पन्नः, त्रि, (उप + सम् + पद् + क्त ।) यज्ञार्थ-
हतपशुः । तत्पर्य्यायः । प्रमीतः २ प्रोक्षितः ३ ।
पाकेन रूपरसादिसम्पन्नव्यञ्जनादिः । तत्पर्य्यायः ।
प्रणीतः २ । इत्यमरः । पर्य्याप्तः । संस्कृतः । प्राप्तः ।
मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ८१ ।
"श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" ॥)

उपसरः, पुं, (उप + सृ + अप् ।) स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय मैथुनाभियोगः । तत्प-
र्य्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः
३ । ३ । ७१ । "प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम गवामुप-
सरः" । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । "वी-
नामुपसरं दृष्ट्वा" । अत्र जयमङ्गलव्याह । "वीनां
उपसरं नैरन्तर्य्येण निर्गमनम्" ॥)

उपसर्गः, पुं, (उप + सृज् + घञ् ।) रोगभेदः । (यथा,
सुश्रुते । "क्षीणं हन्युश्चोपसर्गाः प्रभूताः" ।) उप-
प्लवः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ९२ । ७ ।
"उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्भवान्" ।)
धातोः पूर्ब्बवर्त्तिविंशतिसंख्यकप्राद्यव्ययम् । यथा ।
प्र । परा । अप । सम् । नि । अव । अनु । निर् ।
दुर् । वि । अधि । सु । उत् । परि । प्रति ।
अभि । अति । अपि । उप । आङ् । अस्य
प्रमाणम् ।
"निपातास्चादयो ज्ञेयाः उपसर्गास्तु प्रादयः ।
द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" ॥
स त्रिधा । "धात्वर्थं बाधते कश्चित्" । यथा
आदत्ते । "कश्चित्तमनुवर्त्तते" । यथा प्रहूते ।
"तमेव विशिनष्ट्यन्यः" । यथा प्रणमति । "उप-
सर्गगतिस्त्रिधा" । अपि च ।
"उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
नीहाराहारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्" ॥

इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

उपसर्ज्जनं, क्ली, (उप + सृज् + ल्युट् ।) प्रधानभिन्नम् ।
तत्पर्य्यायः । अप्रधानम् २ अप्राग्रम् ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः ९ । २११ ।
"उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते" ॥
(विशेषणम् । त्यागः । उपद्रवः । यथा अनध्याय-
प्रकरणे मनुः,—
"निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषामुपसर्ज्जने" ॥)

उपसर्पकः, त्रि, (उप + सृप् + ण्वुल् ।) उपसर्पण-
कर्त्ता । उपासकः ॥

उपसर्य्या, स्त्री, (उप + सृ + उपसर्य्या काल्या प्रजने
इति साधुः ।) प्राप्तगर्भग्रहणकाला गौः । ऋतु-
मती गौः । तत्पर्य्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥
कालप्राप्ता ३ वृषस्ता ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

उपसार्य्यः, त्रि, (उप + सृ + ण्यत् ।) समीपगमनीयः ।
(यथा, पाणिनिः ३ । १ । १०४ । "प्रजने काल्येति किम्
उपसार्य्या काशीप्राप्तव्या इत्यर्थः" ॥)

उपसूर्य्यकं, क्ली, सूर्य्यमुपगतं उपसूर्य्यं स्वार्थे कन् ।
चन्द्रपक्षे उपसूर्य्यमिव उपसूर्य्यकं इवार्थे कन् ॥
चन्द्रसूर्य्यमण्डलम् । इत्यमरः ॥

उपसृष्टं, क्ली, (उपसृज्यते स्म इति । उप + सृज् +
क्त ।) मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । उपसर्गयुक्ते
त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः" ॥
(ग्रहोपग्रस्तचन्द्रादिः । यथा मनुः,
"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम्" ॥
व्याप्तम् । यथा, रघुः "रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं
मुमुक्षुः" ॥)

उपस्करः, पुं, (उप + कृ + अप् समवाये चेति सुट् ।)
व्यञ्जनादिसंस्कारार्थधन्याकसर्षपपिष्टादिः । वेसार
वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । वेसवारः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । २ । ६५ । ९ ।
"मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ।
उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः" ॥)
गृहवासोपकरणम् । तच्च दृषदुपलसूर्पादि ।
कनककुण्डलहारादि । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्म्मिणाम् ।
मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत्परिकीर्त्तितम्" ॥
(तथा च मनुः । ३ । ६८ ।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चूल्लीपेषण्युपस्करः" ॥
"सज्जोपस्करभेषजः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥)

उपस्त्री, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्नी । टेमिनी
इति भाषा ॥

उपस्थः, पुं, (उप + स्था + क ।) लिङ्गम् । भगः ।
क्रोड़ः । इति मेदिनी ॥ ("रथोपस्थ उपाविशत्" ।
इति गीतायां १ । ४६ ।) गुह्यद्वारम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १२५ ।
"उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्" ॥)
निकटे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

उपस्थाता, [ऋ] त्रि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + तृच् ।) भृत्यः । "प्रेष्यो भृत्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः"। इति शब्दमाला ॥ (ऋत्विग्भेदे, पुं ॥
"भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारस्योपशान्तये" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ॥)

उपस्थितः, त्रि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्य्यायः । उपगतः २ उपसन्नः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७।
"उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" ।
"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्" ।
इति च रघुः १ । ४५ ।) स्मृतः । प्रोथितः । इति जटाधरः ॥ (अनार्षः । यथा पाणिनिः ।६।१।१२९।
"अप्लुतवदुपस्थिते" अत्र सिद्धान्तकौमुदी । उपस्थितोऽनार्षः" । इति ॥)

उपस्पर्शः, पुं, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । स्नानम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥

उपस्पर्शनं, क्ली, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति धरणिः ॥ (यथा रामायणे २ । २५ । २४ ।
"उपस्पर्शनकाले तु त्वां रक्षन्तु रघूत्तम !" ॥)

उपस्वत्वं, क्ली, (उपगतं स्वत्वम् ।) उत्पन्नम् । लभ्यम् । स्वत्वास्पदीभूतभूम्यादिलब्धधनादि ॥

उपहतः, त्रि, (उप + हन् + क्त ।) नष्टः । उत्पातग्रस्तः । अशुद्धद्रव्यम् ॥ ("करत्यवज्ञोपहतं पृथग्जनम्" । इति किराते । "किमेभिराशोपहतावत्तिभिः"। इति कुमारे । ५ । ७६ ॥)

उपहसितं, क्ली, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेदः इति । जटाधरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ३य-परिच्छेदे २२८।
"ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितं च षड्भेदाः ॥ मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितं । अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्" ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥

उपहारः, पुं, (उप + हृ + घञ् ।) उपढौकनद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
रघौ ४ । ८४ ।
"रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः" ।
"बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः" ।
इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ३३ श्लोकः । यथा,—
कुमारे । ६ । ४२ ।
"ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्" ॥
उपगतो हारं इति वाक्ये हारनिकटस्थद्रव्यम् ।
यथा,—नैषधे । १।४८ ॥
"उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं
नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्" ॥)

उपहालकः, पुं, कुन्तलदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपहासः, पुं, (उप + हस् + घञ् ।) परीहासः । निन्दार्थवाक्यादिः । विद्रूप ठाट्टा इत्यादि भाषा ।
"उपहासाय किं न स्यात् असत्सङ्गो मनीषिणाम्" । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (तथा, रघुः । १२ । ३७ ।
"फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्" ॥)

उपह्वरं, क्ली, (उपह्वरत्यत्र । उप + ह्वृ + घ ।) निर्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८ । ६ । २८ । "उपह्वरे गिरीणाम्" ।) निकटम् इत्यमरः ॥
("ऊर्म्मिप्रवाहैर्गङ्गायाः समानीतमुपह्वरम्" ।
इति महाभारते ।३। कुण्डलाहरणपर्व्वणि ३०८।४॥
"सर्व्वाङ्गाश्रय उपह्वरे वेद्याम्" । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छ्वासे ॥)

उपह्वरः, पुं, (उप + ह्वृ + घ ।) रथः । इत्युणादिकोषः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १ । ८७।२ ।
"उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केनचित्पथा" ॥)

उपांशुः, पुं, (उपगता अंशवो यत्र ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥
"जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ।
निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः" ॥
इत्यागमः ॥ (निगूढे वाच्यलिङ्गः । यथा, महाभारते । १।३।१९ । "अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कञ्चिदर्थं अभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम्" ॥)

उपांशु, व्य, विजनम् । रहः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघुः ८।१८। "परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्" ॥)

उपाकरणं, क्ली, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ ल्युट् ।) संस्कारपूर्व्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरः ॥ पशूनां संस्कारपूर्व्वकहननम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १० । ४ । "उपाकरणकालेऽस्वमानीय" ॥)

उपाकर्म्म, [न्] (क्ली, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्" ॥)

उपाकृतं, त्रि, (उप + आ + कृ + क्त ।) उपद्रुतम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृतः, पुं, (उ + आ + कृ + क्त ।) यज्ञे अभिमन्त्र्य हतः पशुः । इत्यमरः ॥
("अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ।
इति मनुः ।) उपद्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपाख्यानं, क्ली, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व्ववृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेषकथनम् । यथा,—
"सर्व्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीवपरमाद्भुतम् ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
"शृणु नारद वक्ष्यामि सुधोपाख्यानमुत्तमम्" ।
इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ॥
("चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानर्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः" ॥
इति महाभारते १ । १ । १०१ ॥)

उपागमः, पुं, (उप + आ + गम् + अप् ।) स्वीकारः । निकटगमनम् । इत्यजयः ॥

उपाग्रहणं, क्ली, (उप + आ + ग्रह् + ल्युट् ।) उपाकरणम् । संस्कारपूर्व्वकवेदग्रहणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपाङ्गः, पुं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिलकम् । तत्पर्य्यायः । पत्रावली २ पत्रलेखा ३ पत्राङ्गुलिः ४ पुण्ड्रः ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ । इति जटाधरः ॥ (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्म्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ॥)

उपात्तं, त्रि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । ...
"स्वयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।
अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ।
नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वीयजावालभविष्यपुराणवचनम् ...

उपान्तः, पुं, (उप समीपे अन्तः ।) निर्म्मदः ... इति हलायुधः ॥

उपात्ययः, पुं, (उप + अति + इ + अच् । उपगत अत्ययः अतिक्रम्य गमनं वा ।) शास्त्रतो व्यवहाराच्च व्यतिक्रमः । अतिक्रमः । क्रमोल्लङ्घनम् । द्वयोः पर्य्यायः । पर्य्यायः २ अतिपातः ... इत्यमरः ॥ (यथा पाणिनिः ३।३।३८। "प... वनुपात्यय इणः" ॥)

उपादानं, क्ली, (उप + आङ् + दा + ल्युट् ।) ... विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्य्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः ॥ (ग्रहणम् । "स्यादात्मनोऽप्युपादानात् एषोपादानलक्षणा" । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ।) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः । ... मते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकज्ञान...

उपादेयः, त्रि, (उप + आ + दा + यत् ।) ग्रा... उत्तमः । उत्कृष्टः । इति वेदान्तः ॥
("भवे सौख्यं हित्वा शमसुखमुपादेयमनघ... इति शान्तिशतके । १ । २१ ।) विधेयकर्म्म... तिथितत्त्वम् ॥

उपाधिः, पुं, (उप + आ + धा + कि ।) धर्म्मचिन्ता... कुटुम्बव्यापृतः । इत्यमरः ॥ छलम् । (यथा रा... यणे २ । १११ । २९ ।
"उपाधिर्न मया कार्य्यो वनवासे जुगुप्सितः" ...) विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ ("पदार्थविभा... पाधिमत्त्वम्" । इति मुक्तावली । ८ ।) नामवि... इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यव्या... सति हेतोरव्यापकः । यथा धूमवान् वह्नि... आर्द्रकाष्ठं उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । ... चारस्यानुमानम् । अलङ्कारमते जातिगु... यदृच्छास्वरूपः ॥

उपाध्यायः, पुं, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ ... देशाध्यापकः । यथा,—
"एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते" ।
इति भविष्ये २ अध्यायः ॥ मानवे २ । ... श्लोके च ॥

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्याधीयतेऽस्याः । इ... सूत्रे अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ता...

ढीयिति घञ्। टाप्।) अध्यापिका। विद्योप-
देशिनी। इत्यमरः॥

ाध्यायानी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी॥ "मातुलोपा-
ध्याययोरानुक् वा" इत्यानुक्।) उपाध्यायपत्नी।
इत्यमरः॥ (यथा महाभारते १।३।९६। "स एव-
मुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्"॥)

ाध्यायी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी। आनुगभाव-
पक्षे ङिञ्।) अध्यापकभार्य्या। इत्यमरः॥

ानत्, [ह्] स्त्री, (उपनह्यते पादावनया। उप+
नह+क्विप्। "नहिवृतिवृषीति"। ७।३।११६।
पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) चर्म्मादिनिर्म्मितपादकोषः।
जुता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पादुका २ पादूः
३। इत्यमरः॥ पादव्यतिरेकेणात्मोपानद्वहन-
निषेधो यथा,—

"नाक्षैः क्रीड़ेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ वहेत्।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने"॥

इति मानवे ४।७४॥ "ग्लहं विना कदाचिदपि
परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीड़ेत्। स्वयमि-
त्यभिधानात् आत्मोपानहौ पादव्यतिरिक्तेन
हस्तादिना देशान्तरं न नयेत्। शय्यावस्थितस्य
न भुञ्जीत हस्ते च प्रभूतमन्नं कृत्वा क्रमेण न
खादेत्। आसने भोजनपात्रं निधाय न भुञ्जीत।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (यथा नैषधे।१।१२३।

"कृतावरोहस्य हयादुपानहौ"।

"अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत्।
पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चंक्रमणं नृणाम्"॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः॥)

न्तः, त्रि, (उपगतोऽन्तात्।) निकटम्। इति
हेमचन्द्रः॥ ("दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम्"।
इति कुमारे ३।६९। "उपान्तवानीरगृहाणि
दृष्ट्वा"। इति रघुः १६।२१। "शय्योपान्तनिविष्ट-
स्मितमुखी"। इति साहित्यदर्पणे ३य परि-
च्छेदे॥)

यः, पुं, (उपायतेऽनेन। उप+अय+घञ्।)
राजादीनां शत्रुवशीकरणहेतुचतुष्टयम्। यथा।
साम १ दानम् २ भेदः ३ दण्डः। इत्यमरः॥ उप-
गतिः। इति मेदिनी॥ स्वार्थसम्पादकः। साध-
नम्। यथा,—

"उपायतः समारम्भाः सर्व्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः।
उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप"॥

इति वह्निपुराणे पृथूपाख्याननामाध्यायः॥

"उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः"।

इति हितोपदेशे। तथा, माघः २।५४।

"चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया"।
"सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यात् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः"।

इति मनुः ७।१७७। चेष्टा। यत्नः।

"यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः"।

इति मनुः ८।४८।

"अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यासम्भाषेत्युपायाः"।
उपायः पुनः कारणादीनां सौष्ठवमभिधानं च
सम्यक् कार्य्याकार्य्यफलानुबन्धवर्य्यानां कार्य्या-
णामभिनिर्वर्त्तकः इत्यतोऽप्युपायः कृतेनोपायार्थो-
ऽस्ति न च विद्यते तदात्वे कृताच्चोत्तरकालं फलं
फलच्चानुबन्ध इति ज्ञातं दशविधम्"।

इति चरके विमानस्थाने ८ अध्यायः॥)

उपायनं क्ली, (उपेयते उपाय्यते वा। उप+इण वा
अय+ल्युट्।) उपहारः। उपढौकनद्रव्यम्। इत्य-
मरः॥ (यथा, कुमारे।२।३७।

"तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः"।)

व्रतादिप्रतिष्ठा। इति स्मृतिः॥ समीपगमनम्॥
(यथा ऋग्वेदे २।२८।२।

"उपायन उषसां गोमतीनाम्"॥)

उपार्ज्जनं, क्ली, (उप+अर्ज्ज+ल्युट्।) अर्ज्जनम्।
धनाद्याहरणम्। (यथा, रामायणे।५ काण्डे।

"शस्त्राणां सरथानाञ्च कृत्वा सम्यगुपार्जनम्"।)

"सत्वहेतुभूतव्यापारः"। इति स्मृतिः॥

उपालम्भः, पुं, (उप+आ+लभ्+घञ्। "उपसर्गात्
खल्घञोः" इति नुम्।) दुर्व्वाक्यम्। इति हला-
युधः॥ स च गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्व्वकः। यथा,
महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितमिति। निन्दा-
पूर्व्वकस्य। यथा बन्धकीसुतस्य भवतस्तदिदमुचित-
मिति भागुरिः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
("उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं यथापूर्व्वमहे-
तवो हेत्वाभासा व्याख्याताः"। इति चरके वि-
मानस्थाने ८ अध्यायः॥)

उपावृत्तः, त्रि, (उप+आ+वृत्+क्त।) श्रमशा-
न्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठिताश्वः। इत्यमरः। नि-
वृत्तः। तथाचैकादशीतत्त्वे।

"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह।
उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः"॥

उपासकः, पुं, स्त्री, (उपास्ते सेवते यः। उप+
आस्+ण्वुल्। द्विजातिसेवकत्वादस्य तथात्वम्।)
शूद्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

उपासकः, त्रि, (उपासते इति। उप+आस्+
ण्वुल्।) उपासनाकर्त्ता। (यथा, वेदान्ते।

"चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना"॥)

स च पञ्चविधः। वैष्णवः १ शाक्तः २ शैवः ३
सौरः ४ गाणपत्यः ५। त्रिविधश्च यथा। दिव्यः १
वीरः २ पशुः ३। इत्यागमः॥ अपि च।
सात्त्विकः १ राजसिकः २ तामसिकश्च ३॥

उपासङ्गः, पुं, (उपासज्यन्ते शरा अत्र। उप+आङ्
सञ्ज+घञ्।) तूणीरः। इत्यमरः॥ (यथा,
महाभारते ४। उत्तरस्य अस्त्रदर्शने ४०।६।

"इमे च कस्य नाराचा सहस्रं लोमवाहिनः।
समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये"॥)

उपासनं, क्ली, (उपास्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अत्र। उप
+अस क्षेपे+अधिकरणे ल्युट्। शुश्रूषादिपक्षे
आस भावे+ल्युट्।) शराभ्यासः। (यथा
रामायणे।२।६७।२१।

"श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने"।)

शुश्रूषा। इत्यमरः॥ ("नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तो-
पासनेन"। "उपासनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि"।
इति च वेदान्तसारे।) विहिंसनम्। इति विश्वः॥
आसनम्। इति मेदिनी॥
("मङ्गल्योपासनं शस्तं हृद्यं व्यसनापहम्"।
इति चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे गुणानां क्रियाभि-
धानादिवर्गे॥)

उपासना, स्त्री, (उपासनमिति। उप+आस्+
युच्+टाप्।) सेवा। तत्पर्य्यायः। वरिवस्या २
शुश्रूषा ३ परिचर्य्या ४ उपासनम् ५। इत्यमरः॥
("न विष्णूपासना नित्या वेदेनोक्ता तु कुत्रचित्।
न विष्णुदीक्षा नित्यास्ति शिवस्यापि तथैव च॥
गायत्र्युपासना नित्या सर्व्ववेदैः समीरिता।
यया विना त्वधःपातो ब्राह्मणस्यास्ति सर्व्वथा॥
तावता कृतकृत्यत्वं नान्यापेक्षा द्विजस्य हि।
गायत्रीमात्रनिष्णातो द्विजो मोक्षमवाप्नुयात्॥
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यात् इति प्राह मनुः स्वयम्।
विहाय तान्तु गायत्रीं विष्णूपास्तिपरायणः॥
शिवोपास्तिरतो विप्रो नरकं याति सर्व्वथा।
तस्मादाद्ययुगे राजन् गायत्रीजपतत्पराः॥
देवीपादाम्बुजरता आसन् सर्व्व द्विजोत्तमाः"॥
इति श्रीदेवीभागवतम्॥

सत्यपि ईश्वरे न हि तस्य सर्व्वैश्वर्य्यवत्त्वात्
सर्व्वतः पूर्णकामत्वाच्च उपासनयालमिति वाच्यम्।
यतः सर्व्वेषामपि भूतजातानामविदितात्मतत्त्वा-
नामपि स्वस्वोत्पत्त्यादिकारणे अलक्षितत्वेनापि
प्रीतिरिति नैसर्गिकी वृत्तिरेव। परं यदि च
रजस्तमोभ्यामन्धीभूतानां सुतरामात्मानात्मविवेक-
विहीनानामज्ञमनुष्याणामविद्याकामकर्म्मकलुषी-
कृते चित्ते नित्यमुक्तशुद्धबुद्धस्वभावः प्रशान्तविमल-
ज्योतिःस्वरूपः स सर्व्वभूतान्तरात्मा न सम्यक्
प्रतिभाति। तथा च आत्मस्वरूपमजानन्नपि
सर्व्वोऽपि जनः स्वभावगत्यैव परमप्रीत्यात्मानं
भजते नोचेत् कथमात्मज्ञानविमूढोऽपि अनेनैव
मे श्रेयो भविता अस्मिन् कृतेऽहं सुखी भवेयम्
इत्याकारेण सर्व्वथा आत्मसुखोत्पादनाय प्रयतते?
तस्य सर्व्वान्तरात्मत्वात् सर्व्वैरपि जीवैः सह
नित्यसम्बन्धवत्त्वाच्च। यद्यपि तस्मिन् नित्यानन्द-
स्वरूपे भगवति परमेश्वरे एकान्तप्रीतिकरणमेव
तदुपासनं तथापि सर्व्वलोकमोहप्रदायिन्यां ज्ञा-
नावरणकारिण्यामविद्यायां सत्यां कुतः सा सर्व्व-
सुखप्रदा तापत्रयच्छेत्री परमा प्रीतिरनुभवनीया?
अतस्तस्या आत्मज्ञानविलोपिन्या मलिनसत्व-
गुणाया रजस्तमःप्रधानाया अविद्यायाः प्रणाश-
नार्थमेवावश्यमुपासना करणीयेति सर्व्वेषामपि
शास्त्राणां सारमतमिति बोध्यम्। परन्तु सबल-
दुर्व्बलाद्यधिकारिभेदेन उपासनाया अपि प्रभेद-
उपदिष्टस्तत्वदर्शिभिः। यदि च मनुष्याणां निः-
श्रेयसार्थं बहवः पन्थानः स्वमतानुसारेण शा-
स्त्रकृद्भिरुपदिष्टास्तत्रापि आत्मज्ञानमेवाविद्या-
नाशनायालमिति वेदान्त-भगवद्गीता-पातञ्जल-
साङ्ख्यादिज्ञानशास्त्रोपदेष्टॄणां प्रशस्तमतमित्येव
दृश्यते। वस्तुतस्तु तज्ज्ञानमेव मुक्तेः साक्षा-
त्कारणमित्यत्र नैव केषाञ्चिदपि संशयावसरः।
किन्तु नैव योगाभ्यासादृते प्रायेण तत्वज्ञान-

स्योत्पत्तिः। विशेषतः शोकमोहनिमग्नायार्ज्जुनाय स्वयं भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। ६। ४५-४७।

"प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्विषः।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्ज्जुन!॥
योगिनामपि सर्व्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः"॥

तथा च श्रीमद्भागवते। ३। २५। १३।
"स्वमातरं देवभूतिं प्रति कपिलोक्तिः। यथा,
"योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे।
अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च"॥

योगाश्चपि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन बहुधा सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्वज्ञानप्रेप्सुनाप्यविदुषा संसारासक्तमनसा समाचरणीयः॥ ननु "ज्ञानादृते मुक्तिर्नास्ति"। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"। "विद्ययामृतमश्नुते"। इत्यादौ सति कथं क्रियायोग एवारम्भणीय इत्युपदिश्यते? इति चेत् सत्यम्। किन्तु लोके हि श्रद्धाभक्तितपस्यादिषु सात्त्विकराजसतामसादिप्रकृतिभेदात् तेषामविद्यानिमोहितानां स्वस्वगुणानुसारिणीं प्रवृत्तिं विचार्य्य शोच्यांस्तान् प्रत्यनुकम्पयाविद्योत्थाभिमानमोहरागद्वेषादिपरिहरणेन शनैः शनैः सत्त्वशोधनार्थं महात्मभिः शास्त्रकृद्भिरादौ क्रियायोगएव विहितः। कीदृश्यस्तेषां गुणानुसारिण्यः प्रवृत्तयस्तादृशीभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितानां कार्य्यं वा किमिति चेत् अवधार्य्यताम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। १७। ३—१३॥

"सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत!।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः।
माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥
आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। [प्रियाः॥
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विककट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्॥
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्।
इज्यते भरतश्रेष्ठ! तं यज्ञं विद्धि राजसम्॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते"॥

"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः"।
इत्यत्र "अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि सम्बध्यते। तेन अतिकटुर्निम्बादिः अत्यम्लोऽतिलवणोऽत्युष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः कङ्गुकोद्रवादिः अतिविदाही सर्षपादिः"॥ इति स्वामी। अमेध्यम् अपवित्रम्॥ यष्टव्यं यजनीयमर्च्चनीयमिति यावत्॥ फलमभिसन्धाय उद्दिश्य इज्यते यज्ञः क्रियते इत्यर्थः॥ ब्राह्मणादिभ्यो न सृष्टं दत्तमन्नं यद्वा न निष्पादितमन्नं भक्ष्यभोज्यादिकं यस्मिन् यज्ञे तम्। विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यम्। अदक्षिणं दक्षिणाविरहितमिति॥ नन्वेवं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविदुषानुष्ठेयः क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासायां ब्रूमः॥ यथा, पातञ्जले।

"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः"॥

तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, स्वाध्यायः प्रणवपूर्ब्बाणां मन्त्राणां जपः। ईश्वरप्रणिधानं सर्व्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपेक्षतया समर्पणम्। एतानि क्रियायोग उच्यते। इति राजमार्त्तण्डवृत्तिः।

यद्यप्यत्र चान्द्रयणादीति तपसोऽर्थो व्याख्यातः किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तच्च कायिकादिभेदेन त्रिविधम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। १७। १४—१६।

"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यासनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते"॥

एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रकृत्यादिभेदेन तपःकर्म्माण्यपि त्रिविधानि परिकीर्त्तितानि। तत्रैव। १७। १७—१९॥

"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्॥
मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्"॥

अपि च अशेषतः कर्म्मणां त्यागः कर्त्तव्यः नित्यादिकं कर्त्तव्यं वेति जातसंशयमर्ज्जुनं प्रति भगवत उपदेशः! यथा, तत्रैव। १८। ३—१०॥

"त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम!।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः॥
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥
दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥
कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन!।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः"॥

कार्य्यमिति। कार्य्यं कर्त्तव्यं नियतं नित्यमि[illegible]
फलतः न हि देहधारिणामशेषतः कर्म्मत्या[illegible]
सम्भवेत् यथा, तत्रैव। १८। ११॥

"न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते"।

परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामेव न हि स[illegible]
सिनां कदाचित् फलसम्बन्धः। तत्रैव। १८।[illegible]

"अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्"

अतः काम्यानां कर्म्मणां परित्यागस्तथा स[illegible]
फलाभिसन्धानत्यागपूर्ब्बस्य ईश्वरार्पणपरस्[illegible]
नित्यादेः कर्म्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं [illegible]
स्यते। यतः सर्व्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव सं[illegible]
बन्धनच्छेतृत्वं राजसतामसयोऽस्तु भेदज्ञान[illegible]
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धमोहकारित्वमेव [illegible]
यथा, तत्रैव। १८। २०-२२॥

"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्ष्यते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विध[illegible]
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्
यत् तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुक[illegible]
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्"।

सुतरां तेषां गुणभेदेन कर्म्माण्यपि पृथक्[illegible]
क्तानि। यथा, तत्रैव। १८। २३-२५॥

"नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते॥
यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत् तामसमुच्यते"।

कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः। तत्रैव। १८। २६-२[illegible]

"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्य[illegible]
रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः
अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते"

एवं सति सर्व्वत्र हि विशुद्धसत्त्वगुणस्यैव सिद्धये कारणत्वं बोध्यते। विशुद्धसत्त्व[illegible] साधको हि शनैः शनैः भक्त्यात्मकस्य क्रि[illegible] कादेर्वा योगादेर्निरन्तराभ्यासबलात् ज्ञा[illegible] नाच्च केवलं विद्याबलाद् वेति कथ्यते। नि[illegible] सन् सत्त्वोद्रेकेणान्तःकरणस्थानि सर्व्वाणि [illegible] सन्देह्य तत्त्वज्ञानं प्राप्नुयात्। ततश्चात्म[illegible] साक्षात्कारं लब्ध्वा जीवन्मुक्तो भवेत्। तत[illegible] प्राप्य नित्यानन्दमयो भवेत्।

अतएव सर्व्वमङ्गलोपायीभूतस्य तत्त्वगुणस्यो-द्राय दुर्ब्बलाधिकारिभिः प्रथमं निष्कामेयान्तः-रणेन क्रियायोगादिरूपेश्वरोपासना कार्य्येति ष्यते न हि सत्त्वभावेन परमेश्वरोपासनाद्दते जस्तमोभावाः केनापि विनाशयितुं शक्येरन्। भावे नितरां विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकाशा सुदूर-राहतैव। प्रबलरजस्तमोभ्यामस्याभिभूतत्वात्। ां सति सर्व्वतः सात्त्विकाहारः सात्त्विकानुष्ठानं त्त्विकाचरणमित्यादिसत्त्वभावाश्रयेण क्रमशः जस्तमोभावं विनाशयन् कैवल्याकाङ्क्षी परामात्म-क्षात्कारामिलाषी वा साधकः कालेन परम-सिद्धिं ध्रुवमाप्नुयादेव। परन्तु दुर्ब्बलाधिकारिणा प्रमतश्चित्तस्य स्थिरत्वापादनाय काञ्चित् सा-ाष्ठां भागवतीं मूर्त्तिमालम्ब्यैवोपासना कर्त्तव्या न्यथा तेषां सर्व्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्व्वि-ारे निरञ्जने गुणातीतेऽवाङ्मनसगोचरे पर-ह्मणि चित्तधारणा विडम्बनैव। परन्त्वित्यत्र न ः ईश्वरोपासनामुपलक्षीकृत्य कथं पौत्तलिका-चारं प्रतिपादयितुं प्रयतसे इति वाच्यम् शात्मभिर्ब्रह्मविद्भिः पूर्व्वाचार्य्यैर्हि कलुषित-त्तानां दुर्ब्बलाधिकारिणाम् चित्तशुद्धौ प्रथ-तश्चित्तस्थैर्य्यसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्बन-पायां प्रतिमायामुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-ात्। अयमर्थः यावत् न सत्त्वोद्रेकेण चित्तशुद्धि-वेत् यावन्न स्वहृदये निर्गुणपरमात्मधारणया माधिशक्तिर्भवेत् यावन्न तत्कथादिषु दृढ़ाभक्तिः तिश्च भवेत् तावदर्च्चादौ आदिपदेनात्र सूर्य्ये ौ जले अभीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-र्थः। परमेवं मा मन्यध्वं यत् केवलं मृच्छिलादि-ार्म्मितप्रतिमूर्त्तिमाश्रित्यैव यावज्जीवं स्थूलो-ासना कर्त्तव्येति॥ "आसत्त्वशोधनात् क्रमेण हृदये दृढ़तरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-माधानाच्च"। इति कालनिर्द्देशात्। फलतः ादौ नित्याद्यवश्यकर्म्म करणीयमेव। पुरा कर्म्म-व हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-तायाम्। ३। १९-२०॥

स्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर।
क्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः॥
र्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः"॥

ा तु रजस्तमोभावानां निवृत्तौ सत्यां बहु-ार्ज्जितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव ऐकान्तिकी तिरुत्पद्यते तादृशस्यात्मरतेरात्मतृप्तस्य यो-नः न तदा किञ्चिदपि कर्म्मणा प्रयोजनमस्ति ा तत्रैव। ३। १७-१८॥

स्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
त्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते॥
 तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः"॥

एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्म्माचरेत् ् तत्तु केवलं लोकशिक्षार्थमेव न तु तस्य का-ऽपि विद्यते अविद्याकामकर्म्मणामभावात् सुखदुः-दिद्वन्द्वनिर्म्मुक्तत्वाच्च। यथा तत्रैव ३। २१,२५ श्लोके।

"यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते॥
सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत!।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्"॥

किन्तु यावदस्मिन् त्रिधातुके शोणितशुक्रप-रिणामपिण्डे शरीरे कर्त्तृत्वाद्यभिमानवान् तावत् "ब्रह्मज्ञोऽस्मि अलं मे कर्म्मणा" इत्येवं मौढ्यात् संसारासक्तोऽतत्त्वज्ञपुरुषः कर्त्तव्यं कर्म्म परि-त्यजति चेत् उभयतो भ्रष्ट एव। तथाहि योग-वाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४। ४१।

"संसारविषयासक्तो ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनः।
कर्म्मब्रह्मोभयभ्रष्टस्तं त्यजेदन्त्यजं यथा"॥

अतएव कर्म्मत्यागे प्रायशो दोषएव न तु क्वचित् विधिर्लक्ष्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी विधिनिषेधसापेक्षो भवितुं नार्हति सर्व्ववासना-कामकर्म्ममय्यविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां सह विदुषः कोऽपि सम्बन्धः। किन्तु अदूरद-र्शिनो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मानुष्ठानाद् बुद्धिभेदो न कर्त्तव्य इत्यादिशति भगवान् वासुदेवः। यथा भगवद्गीतायां ३। २६, २९॥

"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्"॥
"प्रकृतेर्गुणसंमूढ़ाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्"॥

भवतु अलं बहुना वाग्जालेन। योऽस्य विश्वस्य आकाशवत् सर्व्वदा सर्व्वत्र ओतप्रोतरूपेण अन्त-र्बहिर्विराजते तस्य सर्व्वव्यापिनः सर्व्वान्तर्यामिनः परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य स्वहृ-दये धारणाध्यानादिभिः स्थैर्य्यमापद्यते तावद-र्च्चादावेवोपासना कार्य्या दुर्ब्बलाधिकारिणेत्येव निष्कर्षः॥ तथा हि कुलार्णवतन्त्रे ६ उल्लासे।

"चिन्मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना॥
अरूपं रूपिणं कृत्वा कर्म्मकाण्डरता नराः।
ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः"॥

किञ्च तत्रैव ९ उल्लासे।

"निर्व्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्त्तुमनीश्वराः।
ये मन्दास्तेऽनुकल्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः"॥

अधिकारिभेदेनालम्बनीयोपास्यदेवस्यापि भेदः प्रदर्शितः। यथा। तत्रैव ९म उल्लासे।

"अग्नौ तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो मनीषिणाम्।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां सर्व्वत्र विदितात्मनाम्"॥

अपि च कति दिनानि यावत् कर्म्माणि कर्त्त-व्यानि अर्च्चाद्यधिष्ठानेऽर्च्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवि-त्सायां मूढ़ान् प्रत्यनुकम्प्य तदप्युपदिदिशुः पूर्व्वा-चार्य्याः। यथा भागवते ११। २०। ९॥

"तावत्कर्म्माणि कुर्व्वीत न निर्व्विद्येत यावता।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते"॥

तथा, तत्रैव ३। २९। २५॥

"अर्च्चादावर्च्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्मकृत्।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्व्वभूतेष्ववस्थितम्"॥

ननु निःश्रेयसार्थिनां साधकानां यदि प्रथमतः क्रियायोगएव कर्त्तव्यः तर्हि अलं प्रमाणशत-विस्तारेण तत्र परम्पराकर्त्तव्यमेव विधीयतामिति चेत् अवधेहि यत्पथावलम्बनेन सत्त्वे शोधिते सति दुर्ब्बलाधिकार्य्यपि सत्वरं सबलाधिकारित्वं याति। यथा, भागवते ३। २८। १-५।

श्रीभगवानुवाच। (कपिलदेवः।)

"योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम्॥
स्वधर्म्माचरणं शक्त्या विधर्म्माच्च निवर्त्तनम्।
दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्च्चनम्॥
ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा।
मितमेध्यादनं शश्वद् विविक्तक्षेमसेवनम्॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः।
ब्रह्मचर्य्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्च्चनम्॥
मौनं सदासनजयः स्थैर्य्यं प्राणजयः शनैः।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि"॥

सबीजस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः॥ विधर्म्मा-च्छोकानिष्टकारित्वादिविरुद्धधर्म्मात्॥ दैवाल्लब्धेन प्रारब्धलब्धेन॥ आत्मविदिति। आत्मतत्त्वज्ञानिनां चरणसेवनम्॥ ग्राम्यधर्म्मेति मोक्षपथं विहाय धर्म्मार्थकामादयः ग्राम्यधर्म्मत्वेनोच्यन्ते अतएव ग्राम्यधर्म्मस्त्रैवर्गिकधर्म्मस्तस्मान्निवृत्तिः॥ मित-मिति मितं स्वल्पं मेध्यादनं पवित्रद्रव्यभोजनम् विविक्ते निर्जने क्षेमस्य मङ्गलस्य सेवनम्॥ अस्तेय-मचौर्य्यम्॥ यावदर्थपरिग्रह इति। यावतार्थेन जीवेत तावन्मात्रस्य परिग्रहः॥ ब्रह्मचर्य्यं योषित्-सङ्गराहित्यम्॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपा-ध्ययनादिः॥ पुरुषार्च्चनं परमपुरुषस्य उपासनम्॥ मौनमिति मौनं मुनेर्व्रताचरणं मननशीलत्वं वाचां संयमत्वं वा॥ आसनानां स्वस्तिकादीनां विजयः॥ स्थैर्य्यं दीर्घकालमवस्थातुं शक्तिः॥ प्राणजयः प्राणा-यामैः प्राणनिरोधकरणसामर्थ्यम्॥ प्रत्याहारेति॥ मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात् हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम्॥

तत्रैव। ३। २८। ६--९॥

"स्वाधिष्ठानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम्।
वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः॥
एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम्।
बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम्।
तस्मिन् स्वस्तिसमासीनः ऋजुकायः समभ्यसेत्॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्"॥

स्वाधिष्ठानामिति। मूलाधाराद्विचक्राणामे-कस्मिन् स्थाने मनसा सह प्राणानां धारणम्॥ वैकुण्ठेति। वैकुण्ठस्याकुण्ठितस्य सुखदुःखादि-भिरपरामृष्टस्य परमपुरुषस्य लीलाभिध्यानं सृष्ट्यादिव्यापारसमालोचनम्। आत्मनो मनसः समाधानमैकाग्र्यसाधनम्॥ जितप्राणो निरुद्ध-प्राणवृत्तिः। अतन्द्रितः निरलसः॥ विजितासनः वशीकृतकरचरणादिसंस्थानविशेषः॥ प्राणस्येति।

प्रतिकूलेन विपर्य्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचञ्चलं चाञ्चल्यरहितं स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः ॥ तेन किं स्यादित्यत आह। तत्रैव ३।२।१०॥

"मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः।
वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्" ॥

निबद्धप्राणस्य योगिनः मनोऽचिरात् वह्नितापितलोहवत् अविद्याकामकर्म्मजनितमलं विषयसङ्गजनितपापनिचयमित्यर्थः विहाय विरजं निर्म्मलं स्यात्। इदानीं पूर्व्वोपदिष्टप्राणायामादिना केन कार्य्येण किं फलं स्यात् तत्सर्व्वं क्रमेण सुव्यक्तं बोधयति। तत्रैव ३।२८।११-१२॥

"प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥
यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम्।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः"॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धारणया पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियाकर्षणेन विषयसंसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभिमानदम्भक्रोधमात्सर्य्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः। अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा युञ्जानो योगी प्रथमे धारणालम्बनस्वरूपां भगवतः काञ्चित् स्वाभीष्टां मूर्त्तिं ध्यायेदित्युपदिदेश भगवान् कपिलदेवः॥ इदानीं ध्येयमूर्त्तिं विवृणोति। यथा, तत्रैव ३।२८।१३—१९॥

"प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम्।
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम्॥
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम्।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम्॥
मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया।
परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम्॥
काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम्।
दर्शनीयतमं शान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ॥
अपीव्यदर्शनं शश्वत् सर्व्वलोकनमस्कृतम्।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम्॥
कीर्त्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम्।
ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः॥
स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम्।
प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा"॥

ध्येयमूर्त्तेः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं न याति तावद्ध्यायेदितिभावः। गुहाशयं बुद्धितत्त्वे विराजमानं एवं निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः शनैः सौक्ष्म्यकरणाय मूर्त्तिं धारयित्वा भगवतश्चरणारविन्दादीन्येकैकाङ्गानि ततः साभरणान्यङ्गानि ततो विलासहासादीनि च क्रमेण यथाविधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः॥ ततः किमित्याह। एवं चिरं ध्यात्वा योगी बहुजन्मार्जितसौभाग्यवशात् यदि हरौ प्राप्तभावो भक्त्या द्रवद्धृदय आनन्दार्णवे भासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थूले भगवद्रूपे बडिशवत् संलग्नं चित्तं निर्मुच्यास्य परब्रह्मणः स्वरूपलाभार्थं तस्मादङ्गादिस्थूलरूपाद् वियोज्य निरालम्बनं निर्व्विषयं कृत्वा उपरतगुणप्रवाहः सन् ध्यातृध्येयादिज्ञानाभावात् सर्व्वोपाधिपरिवर्ज्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येव॥ यथा तत्रैव ३।२८।३४-३५॥

"एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात्।
औत्कण्ठ्यवाष्पकलया मुहुरर्द्यमान-
स्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते॥
मुक्ताश्रयं यदि हि निर्व्विषयं विरक्तं
निर्व्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः"॥

ननु सुचिरं साधनेन लब्धेऽप्यात्मनि किमायातं। किन्तु श्रम एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधनबलात् यदाऽखण्डमात्मानं ईक्षते स योगी सुखदुःखादिकं सर्व्वमहङ्कारनिष्ठं पश्यति तदा देहाद्युपाधिनिर्म्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत्। यथा तत्रैव ३।२८।३६—३७॥

"सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
तस्मिन् महिम्न्यवसितः सुखदुःखवाह्ये।
हेतुत्वमसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत्
स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः॥
देहञ्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम्।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः"॥

जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निवृत्तौ तत्र मनःसंयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्त्तनमिति शङ्कयन् स्वारम्भकं प्रारब्धवीजमेवेत्यर्थः देहादेः स्थितिकारणमित्याह। तत्रैव ३।२८।३८॥

"देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म्म यावत्
स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः।
तं सप्रपञ्चमधिरूढ़समाधियोगः
स्वप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः"॥

ननु यदि परब्रह्मलाभायात्मसाक्षात्कारात्तमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव सुगमोपायः श्रूयते 'तस्मिन् सति कथं वृथा कर्म्माडम्बरे प्रवर्त्तयसे इति चेत् न कर्म्मविद्ययोरधिकारिभेदात् आदावीश्वरार्पितकर्म्मणा निष्कामकर्म्मणा वा चित्तशुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः। इत्यनाधिकारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्म्मणोः पृथक्त्वं प्रदर्शयापि तत्त्वज्ञानमुपदिशन्तं भगवन्तं वासुदेवं पृष्टवान् जातसंशयोऽर्जुनः। यथा गीतायां ३।१-२।

"ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द्दन।
तत्किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्"॥

हे जनार्द्दन! चेद्यदि ते कर्म्मणः सकाशात् बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् ज्यायसी गरीयसी मता तर्हि कथं मां घोरे कर्म्मणि नियोजयसीत्यन्वयः। व्यामिश्रेण ज्ञानकर्म्मणोर्मिश्रीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव। इत्येवं विवि-

च्योरर्ज्जुनस्य संशयं निराकुर्व्वन्नाह भगवान् वा[sic: partly cut off]
देवः। तत्रैव ३।३-४॥

"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयान[cut off]
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्।
न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
नच सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति"।

"अतः सम्यक्चित्तशुद्ध्यर्थं ज्ञानोत्पत्तिप[cut off] वर्णाश्रमोचितानि कर्म्माणि कर्त्तव्यानि अन[cut off] चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्म्म[cut off]मिति। कर्म्मणां अनारम्भात् अननुष्ठानात्[cut off] ष्कर्म्म्यं ज्ञानं नाश्नुते न प्राप्नोति। ननु "चैत[cut off] प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इति [cut off] संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वं तर्हि संन्यासादेव मो[cut off] भविष्यति किं कर्म्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति। चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानशू[cut off] सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति त[cut off] काकृत् पूज्यपादश्रीधरस्वामी।

ननु कामं ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्म्मणा [cut off] शुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं लब्ध्वा मोक्षमाप्[cut off] किन्तु भक्तिबलेनापि सत्त्वं संशोध्याचिरा[cut off] विद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि बहुश[cut off] दृश्यते। सर्व्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिक्य[cut off] र्शितं महात्मभिरतो बहुप्रयाससाध्यं कर्म्मा[cut off] विहाय भक्तिपथाश्रयएव गरीयान्निःश्रेयस[cut off] मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् [cut off] दावर्च्चनादिक्रियायोगसाध्यत्वाच्च। किञ्च पुरा[cut off] निःश्रेयसाय शास्त्रविहितमार्गत्रयं मुक्त्वा न[cut off] पन्थाः क्वापि दृश्यते श्रूयते वा। तथाहि श्रीम[cut off] गवते ११।२०।६-८। तत्त्वजिज्ञासुमुद्धवं[cut off] यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः।

"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित[cut off]
ज्ञानं कर्म्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्र[cut off]
निर्व्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्म्म[cut off]
तेष्वनिर्व्विण्णचित्तानां कर्म्मयोगस्तु कामिना[cut off]
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान्।
न निर्व्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धि[cut off]
यदृच्छया दैवगत्या। न निर्व्विण्णो न प्राप्तनिर्व्वे[cut off]

अतः सर्व्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष्य [cut off] कर्म्मभक्तियोगादयो विहिताः। यथा तत्रैव [cut off] २० अध्याये २६ ॥

"स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्त्ति[cut off]
कर्म्मणां जातशुद्धानां अनेन नियमः कृतः"[cut off]

यथा तत्त्वज्ञानार्थी निष्ठत्वाविष्ठ[cut off] मतः केवलं अविद्याकर्म्मनिर्हारादीनुद्दिश्य [cut off] मकर्म्मानुष्ठानमाचरति न जातुचित् विशुद्ध[cut off] ऽधिरूढ़योगो योगीव सहसा भेदबुद्धादिकं [cut off] हातुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगार्थ[cut off] ऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञा [cut off] भक्ता इव भगवत्प्रतिमाद्यर्च्चनादिक्रियावोन्[cut off] त्यक्तुं समर्था भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुण[cut off] योगावलम्बिना दुर्व्वाराधिकारिका [illegible] पूजादिकर्म्मयोगएव [illegible] [illegible]

ाणकद्धिः।

अथ यथाज्ञाखं निस्त्रत्यसात्त्विककर्तृभेदबुद्धिं दृदर्य दुर्ब्बलाधिकारिणो भक्तियोगावलम्बिनः र्त्तव्यमपि प्रदर्शयामः। यथा भागवते ३।२९।१०।

"कर्म्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम्।
जेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः" ॥

दुर्ब्बलभक्तियोगाधिकारिकर्त्तव्यता च तत्रैव। ११।११। ३४-४२।

"मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनम्।
रिचर्य्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्म्मानुकीर्त्तनम्॥
त्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव।
र्व्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम्॥
ज्जन्मकर्म्मकथनं मम पर्व्वानुमोदनम्।
ीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः॥
ात्रा बलिविधानञ्च सर्व्ववार्षिकपर्व्वसु।
ैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम्॥
ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहृत्य चोद्यमः।
द्यानोपवनाक्रीड़पुरमन्दिरकर्म्मणि॥
ंमार्ज्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्त्तनैः।
ृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया॥
मानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्त्तनम्।
पि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम्॥
द्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः।
त्तन्निवेदितं मह्यं तदानन्त्याय कल्पते॥
र्य्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम्।
ूरात्मा सर्व्वभूतानि भद्र पूजापदानि च" ॥

 भद्र! एतानि मम पूजास्थानानि। अधुना ास्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रैव ११।११। ४३-४५।

"सूर्य्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत माम्।
ातिथ्येन तु विप्राग्रे गोष्वङ्ग यवसादिना॥
ैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया।
ायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः॥
्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि।
ेत्रज्ञं सर्व्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्" ॥

 हृदि खे हृदयाकाशे॥ मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या॥ ्ये जलाञ्जलिप्रदानरूपतर्पणपूर्व्वकैर्द्रव्यैः॥ ..स्थ- ण्डिले भूमौ मन्त्रन्यासैः॥ भोगैरिति। देहे भोगै- रात्मानं एतैरन्नादिभिर्देहस्थपरमात्मानं यजेऽहं ात्मविद्याकर्म्मजनितं देहं बिभर्म्मीति चिन्तयेत्॥ ेत्रज्ञमिति। सर्व्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं ्ठत्मब्रह्मचैतन्यस्वरूपं मां समत्वेन यजेत॥•॥ ेतेषु स्थानेषु तव कीदृग्रूपं ध्येयमित्यपेक्षायाह त्रैव ११।११। ४६-४७।

"धिष्ण्येष्विति मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः।
ुक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्च्चेत् समाहितः॥
ष्टापूर्त्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः।
भते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया" ॥

दा "मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनम्" इत्या- भ्य "लभते मयि सद्भक्तिम्" इत्यन्तैरेतैश्चतुर्द्दश- ्लोकैर्धारणाद्यानाद्युन्मतप्रतिमाद्यान्यविद्या भक्ति- योगयोगिनिर्विषये सद्भक्तिलाभः प्रदर्शितमाह

स्वयं भगवान्। सुतरां तदा दुर्ब्बलाधिकारिणा भक्तियोगाश्रयिणापि प्रथमे क्रियायोग एव कर्त्तव्यः इति बोध्यतेऽन्यथा चित्तशुद्ध्यभावात् ज्ञानं न लभेत इति तात्पर्य्यार्थः॥

ननु मा भूत्तत्त्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रिया- योगशून्यया भक्त्या क्रमेण निर्गुणाया भक्तेरुदयेनैव चरितार्थतेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियो- गयोर्लक्षणे भेदादर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्का- ररूपचरमफलत्वेनोक्तत्वाच्च। यथा श्रीमद्भागवते ३।२९।११-१२।

"मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे" ॥

ईदृग्भक्तिर्यदि बहुजन्मार्जितसुकृतिवशात् कस्या- पि कथञ्चिदुत्पद्येत तर्हि सालोक्यादिमुक्तिं साध- कान्तरैः प्रार्थनीयां भगवता स्वयं दीयमानामपि तादृग्भक्तो नेच्छतीति तन्निस्पृहतां दर्शयन्नाह। तत्रैव ३।२९।१३।

"सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः" ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः शब्दतएव भेदः न तु लक्षणतः यत उभावेव लक्षणादिना सर्व्वत्र एकाचारौ एकनिष्ठावेक- भावापन्नौ लक्ष्येते। यथा भागवते ११।११। २९-३३। भगवद्भक्तलक्षणमुपदिष्टवानुद्धवं प्रति भगवान्।

"कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्व्वदेहिनाम्।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्व्वोपकारकः॥
कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः।
अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः।
अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः" ॥

कविः क्रान्तदर्शी सर्व्वज्ञ इत्यर्थः।

"आज्ञायैवं गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान्।
धर्म्मान् सन्त्यज्य यः सर्व्वान् मां भजेत स सत्तमः॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः।
भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः" ॥

तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणं प्रदर्शयामास। यथा, तत्रैव ११।११।१२-१७।

"न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान्।
प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविताऽनिलः॥
वैशारद्येक्षयाऽसंगशितया छिन्नसंशयः।
प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान् नानात्वाद् विनिवर्त्तते" ॥
यस्य स्युर्वीतसङ्कल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम्।
वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः॥
यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किञ्चिद् यदृच्छया।
अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः॥
न स्तुवीत न निन्देत कुर्व्वतः साध्वसाधु वा।
वदतो गुणदोषाभ्यां वर्ज्जितः समदृङ्मुनिः॥
न कुर्य्यान्न वदेत् किञ्चिन्न ध्यायेत् साध्वसाधु वा।
आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः" ॥

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमफलैकत्वेपि भक्तेः समधिक- प्रसंशादर्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्ति- वत् ज्ञानस्यापि प्रसंशादर्शनात् आत्मसाक्षात्- कृतौ साक्षात्कारणत्वाच्च। यथा श्रीमद्भागवते ११।१९।१—५॥

श्रीभगवानुवाच।

"यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवान्नानुमानिकः।
मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत्॥
ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः।
स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मदृते प्रियः॥
ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम।
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्त्ति माम्॥
तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च।
नालं कुर्व्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता॥
तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः" ॥

किञ्च भगवद्गीतायां ४।३३-३९।

"श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप!।
सर्व्वं कर्म्माखिलं पार्थ! ज्ञाने परिसमाप्यते॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव!।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥
अपि चेदसि सर्व्वेभ्यः पापिभ्यः पापकृत्तमः।
सर्व्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन!।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति॥
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति" ॥

अतएव निर्गुणभक्तिज्ञानयोर्न कियदप्यन्तरं मन्यन्ते तत्त्वदृशः स्वरूपतस्तयोरेकात्मत्वात् अत- त्त्वदर्शिनोऽज्ञा एवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृशो भवन्ति॥ वरं भक्तियोगमुपदिश्योपसंहारे ज्ञान- विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मणश्च्ये सम्यक् हित- साधनीति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान्। यथा भागवते ११।१८। ४५-४६।

"भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्व्वलोकमहेश्वरम्।
सर्व्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः॥
इति स्वधर्म्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् समुपैति मां"।

निष्कामेनानुष्ठितभक्तिरेव शनैः शनैः साङ्गत्वेन निर्गुणतां गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण परिणमते सुतरां तदा स्वयं सान्द्रानन्दमयं तज्- ज्ञानं प्रकाशते। तयोर्हि तत्स्वरूपत्वात् न क्वापि निर्गुणभक्तिज्ञानयोगयोर्भेदः श्रूयते। यथा छा- न्दोग्ये "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। आनन्दरूपममृतं यद् विभाति शान्तं शिवमद्वैतम्"। इति ज्ञाना- नन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएव क्वचित् केनापि न पूर्णानन्दत्वेन परिणताया निर्गुणस्वरूपाया भक्ते- र्ज्ञानेन सह कियानपि भेदो दर्शयितुं शक्यते

स्वरूपतस्तयोरैकात्मत्वात्। परन्तु तत्त्वज्ञानोत्पादनक्षमा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु संसारबन्धनकारिणी नश्वरफलदात्री अन्यभक्तिवत् सकामा भक्तिरेवानुमोदनीया तत्त्वदर्शिभिरिति बोध्यम् ॥

यथा भागवते १ । २ । ७ ।

"वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम्" ॥

विशेषतः प्रह्लादध्रुवयोरिव नित्यानित्यवस्त्ववाप्तिदर्शनात् । असुरकुलजातोऽपि प्रह्लादः निष्कामभक्तियोगमाचरन् तत्प्रभावेन शतशः पितृप्रयुक्तां बाधामतिक्रम्यात्मप्रसादलब्धं विमलानन्दस्वरूपं जीवन्मुक्तत्वं ततो निर्व्वाणमप्यवाप्तवान् । ध्रुवः पुनः स्वायम्भुवमनुवंशजातोऽपि विमातृवचनादीर्ष्यापरवशः सन् परमतत्त्वज्ञाद्देवर्षिनारदादप्युपदेशं लब्ध्वा अन्तःकामवीजं परिपुष्णन् कठोरतपसापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय कल्पस्थायिनध्रुवाख्यलोकं लब्धवान् ततः गृहप्रत्यागमनकाले सहसा जातनिर्व्वेद आत्मधिक्कारेण मुहुरन्वशोचत् । इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राजपुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननित्यानित्यफलम् ॥

यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ९ । २७-३५ ॥

"सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्व्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम् ॥

विदुर उवाच ।

सुदुर्लभं यः परमं पदं हरेः
मायाविनस्तच्चरणार्चनार्ज्जितम् ।
लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान् ॥

ध्रुव उवाच ।

समाधिना नैकभवेन यत् पदं
विदुः सनन्दादय ऊर्द्ध्वरेतसः ।
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयो-
श्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ॥

अहोवत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥
मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।
यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहीषमसत्तमः ॥
दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥
मयैतत् प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ॥
भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ।
स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो वत ॥
ईश्वरात् क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः" ।

भगवता नृसिंहदेवेन प्रलोभ्यमानोऽपि प्रह्लादः निष्कामभक्तिज्ञानप्रभावेन किमपि नैच्छदिति धर्म्मनन्दनमजातशत्रुं युधिष्ठिरं श्रावयामास देवर्षिर्नारदः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ५१-५५ ॥

"एताव द्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।
प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥
मामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥
प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्व्वभावेन साधवः ।
श्रेयस्कामा महाभागाः सर्व्वासामाशिषां पतिम् ॥
एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ।
एकान्तित्वाद् भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः" ॥

तत्रैव ७ । १० । १—५ ।

नारद उवाच ॥

"भक्तियोगस्य तत् सर्व्वमन्तरायतयार्भकः ।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥
मा मां प्रलोभयोत्पत्त्या सक्तं कामेषु तैर्वरैः ।
तत्सङ्गभीतो निर्व्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥
भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।
भगवन् संसारवीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ! ।
नान्यथा तेऽखिलगुरो ! घटेत करुणात्मनः ॥
यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ।
आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ॥
अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव" ॥

अस्तु तस्य निस्पृहत्वादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासीदिति चेत् न यतः उपरिष्टादेव तत्त्वज्ञानमूलाया निर्गुणाया भक्तेर्लक्षणं प्रदर्शितं । यथा, भागवते ७ । ५ । १३ ॥ हिरण्यकशिपुं प्रति प्रह्लादोक्तिः ।

"स एष आत्मा स्वपरेत्य बुद्धिभि-
र्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम्" ॥

किञ्च तत्रैव ३१ ।

"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये वहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
वागीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः" ॥

स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् एवार्थो येषां ते स्वार्थास्तत्त्वज्ञानिनस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपस्तं । वहिरर्थमानिनः इति । वहिर्वाह्यवस्तुषु अर्थो येषां तान् गुरून् इति मन्यन्ते ये इति ॥ ननु क्वचि दर्चादेर्निन्दापि लक्ष्यते यदा तदा तदुपासनं निष्फलमिति चेन्न । यतः सर्व्वतः साधुसङ्गलाभस्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्व्वाभ्य उपासाभ्यः हृद्देशे आत्मध्यानमेव गरीय इत्येवोपदिदिशुः महान्तः शास्त्रकृतः । अन्यथा "मदर्चास्थापने श्रद्धा" "अर्च्चायामर्च्चयेत्तावत्" "यावन्न मे कथारतिः" इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं स्यात् । दर्शितञ्च यथासम्भवमुपासनायां दुर्ब्बलाधिकारिणां यत् यत् कर्त्तव्यं इदानीं सबलाधिकारिणां करणीयं यत्प्रकृतपथं तदेव दर्शयामः समासेनेति । यथा, वृहदारण्यकश्रुतौ ॥

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
ध्यासितव्यश्च" । अर्थात् आत्मैव साक्षात् क
साक्षात्कारे उपायमाह श्रवणं मननं निदि
सनञ्च किन्तत् श्रवणादि इति जिज्ञासायां
यथा । "श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेद
नामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्य्यावधारणम् । लि
तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यासाऽपूर्व्वताफला
दोपपत्त्याख्यानि । तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्या
तदाद्यन्तयोरुपादानं उपक्रमोपसंहारौ ।
छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्या
यवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ "ऐतदात्म्य
सर्व्वम्" । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनः
प्रतिपादनं अभ्यासः । यथा, तत्रैवाद्वितीय
नो मध्ये "तत्त्वमसीति" नवकृत्वः प्रतिपाद
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणान्त
विषयीकरणं अपूर्व्वत्वम् । यथा तत्रैवाद्वि
वस्तुनः तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्या
उपनिषन्मात्रवेद्यत्वप्रतिपादनात् । मानान
विषयीकरणं फलन्तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्य
ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं
जनं यथा तत्रैव "आचार्य्यवान् पुरुषो वेद
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्प
इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रू
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवा
यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्विती
प्रशंसनम् ।
प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूय
युक्तिः उपपत्तिः" । यथा, तत्र "सौम्यैकेन
पिण्डेन सर्व्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् वाचार
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" । इत्य
वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भण
युक्तिः श्रूयते" । मननन्तु । "श्रुतस्याद्वितीयव
वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम
"विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तु
तीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्" ॥ इति
न्तशास्त्रेषु ॥
समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्व्विक
स्चेति । तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञा
विकल्पलयानपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदा
कारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम् । तदा म
गजादिभानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतभानेऽप्यद्वै
भासते ॥
निर्व्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षया
तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिवृत्ते
तरामेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु जला
कारितलवणानवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवा
सते ॥ इति वेदान्ते उपदिष्टं पूर्व्वर्षिभिः ।
अतो ज्ञानयज्ञादपि मनवद्गीतायां । ११ ।
"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्
आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ।

न्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
न्म मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःख-दोषानुदर्शनम् ॥
सक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
त्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
यि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
ध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
तज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" ॥
तो ज्ञेयं वस्तु तत्रैवाध्याये । १२-१७ ॥
ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
नादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
र्वतःपाणिपादन्तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
र्वतःश्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
र्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
सक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
हिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
विभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
तभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम्" ॥
था च श्वेताश्वतरश्रुतौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
ति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं वृहत्" ॥
"आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
रणोरणीयान् महतो महीयान् ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्" ॥
ज्ञानिर्व्वाणतन्त्रे च । ५ । ११ ॥
परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते" ॥
ननु किमिदानीं वागभङ्ग्याऽद्वैतवादं संस्थाप-
यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
था च श्रीविष्णुधर्म्मे,—
परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
ये तस्यात्मपरयोर्विभागाभावएव हि ॥
त्मा क्षेत्रसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
रैव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
नादिसम्बन्धवत्या क्षेत्रज्ञोऽहमविद्यया ।
ञः पश्यति भेदेन ब्रह्मत्वात्मनि संस्थितम्" ।
याहि श्वेताश्वतरश्रुतिभाष्यधृतवशिष्ठवचनं
श्नपूर्व्वकं दर्शितम् । यथा,—
यद्यात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
कृतिः कस्य तात! स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो॥
विनाशे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
यावत् सर्व्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥
स्यैव निष्कलुषस्य सदानन्दमयात्मनः ।
वच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कीर्त्त्यते बुधैः ।
क एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
कधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
ज्ञानावृतः सदात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत् ।"

तथा च शुकशिष्यो गौड़पादाचार्य्यः ।
"यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्व्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः" ॥
तस्माददितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयो-
र्जीवानाञ्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वान्न
विशुद्धसत्त्वोपाधेरीश्वरस्याविशुद्धोपाधिजीवगताः
सुखदुःखमोहाज्ञानादयः ॥ तथा च भगवान्
पराशरः ।
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-
रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्यस्ति समस्तपुंसा-
मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य" ॥
कथं तर्ह्यौपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-
धिकानां तेषां वा सोपाधिकेश्वरस्य वा स्वरूप-
स्येति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्व्वकं व्यवस्थां दर्शयति ॥
"एकस्तु सूर्य्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।
आभाति परमात्मा च सर्व्वोपाधिषु संस्थितः" ॥
"ब्रह्म सर्व्वशरीरेषु वाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आकाशमिव भूतेषु बुद्ध्यावात्मा न चान्यथा" ॥
एवं सति यया बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।
'अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्संसारबन्धिनी' ॥
सर्व्वैर्विकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
प्रशान्तो व्योमवद्व्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभुः ॥
धूमाभ्रधूलिभिर्व्योम यथा न मलिनीयते ।
प्राकृतैरपरामृष्टो विकारैः पुरुषस्तथा ॥
यथैकस्मिन् घटाकाशे जलैर्धूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥
यथा द्वन्द्वैरनेकैस्तु जीवे च मलिनीकृते ।
एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित्" ॥
परं ननु केवलं प्रकृतेः पृथगूपचैतन्यज्ञान-
मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके
पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
किन्तु नैव श्रुतय एवं परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
तरोपनिषदि "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा
ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता अनन्तश्चात्मा विश्व-
रूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्" ॥
अतएव ब्रह्मजिज्ञासोर्योगिनः श्रुत्युपदिष्टब्रह्म-
तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा श्रमएव ।
यथा, तत्रैव "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देवएकः । तस्याभिधानात्
योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमाया-
निवृत्तिः ॥ ज्ञात्वा देवं सर्व्वपाशापहानिः क्षीणैः
क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः। तस्याभिध्यानात्तृतीयं देह-
भेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्तकामः" ॥ परं योगा-
भ्यासादृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानस्योत्पत्ति-
रिति श्रुतिस्मृत्यादीनां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-
णामुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्व्वपूर्व्वप्रकरणे पुराण-
प्रभृतिविहितयोगादिमतं प्रदर्शितं तथापि तत्-
दृढीकरणाय वैदिकमतमिदानीं प्रदर्शयामः । यथा
यजुर्व्वेदोक्तश्वेताश्वतरीययोगप्रकरणम् । ॐ "युञ्जा-
नः प्रथमम् मनस्तत्त्वाय सविता धियः ॥ अग्निं
ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥
युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे सुवर्गेयाय
शक्त्यै ॥ २ ॥
युक्ताय मनसा देवान् सुवर्य्यतो धिया दिवं ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३'
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ॥
विहोत्रा दधे वयुना विदेक इन् ।
मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥
युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः
विश्लोका यन्ति पथ्येव सूराः" ॥ ५ ॥
परन्तु आत्मज्ञानविशदीकरणाय दक्षसंहितैव
श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
रामः । यथा,
"ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्" ॥
किन्त्वेवं मा मन्यध्वं यत् गृहाश्रमं हित्वा अरण्यवा-
सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
इत्यत्र यथाह दक्षः सप्तमाध्याये ।
"लोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहं ॥
प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षड़ङ्गो योग उच्यते ॥
नारण्यसेवनाद्योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् ।
व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
न च पद्मासनात् योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
न च शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतैस्तथा ।
लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
पुनः पुनश्च निर्व्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा" ॥
अतएव निर्व्वेदादृते केवलं तपःस्वाध्यायादिभिर्न
योगसिद्धिः शास्त्रकृद्भिरनुमोदनीया । किन्तु
आदरनैरन्तर्य्येण आत्मचिन्तादयएव ब्रह्मणर्व्वा
सदुपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव।
"आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीड़नकेन च ।
सर्व्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीड़स्तथैव च ।
आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥
रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिध्यति ॥
सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रच्चापि विशेषतः ।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्" ।
परन्तु विषयासक्तिवर्ज्जनं विना क्वापि कस्य-
चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
"य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मीभूय स एवं हि दक्षपक्ष उदाहृतः ॥
विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति ।
यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्ज्जयेत्" ॥

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगैः सिद्धिर्भवेत् इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव,
"विषयेन्द्रियसंयोगं केचित् योगं वदन्ति हि ।
अधर्म्मो धर्म्मबुद्ध्येव गृहीतस्तैरपण्डितैः" ॥ इति ॥
यदि चाद्वैततत्त्वज्ञानमेव सर्व्वतो निश्रेयसकरं जीवानामित्यशेषतः प्रदर्शितम् किन्तु दुर्ब्बलसत्त्वाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियाभक्तिज्ञान-योगादयः सन्निवेशिता इत्यलमतिपल्लवितेन ॥*॥)

उपासितः, त्रि, (उप + आस् + क्त ।) कृतोपासनः । तत्पर्य्यायः । वरिवसितः २ वरिवस्यितः ३ उपचरितः ४ । इत्यमरः ॥

उपास्तिः, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन् ।) सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ७ ।
"मुक्तिर्नर्त्तेऽच्युतोपास्तिं भूतं भूतमभि प्रभुः" ॥)

उपाहितः, पुं, (उप आसन्नं आहितं फलं यस्य ।) अग्न्युत्पातः । स तु उल्कापातादिः । इत्यमरः ॥

उपाहितः, त्रि, (उप + आ + धा + क्त ।) संयोजितः । इत्यमरः ॥ आरोपितः । इति मेदिनी ॥

उपेक्षणं, क्ली, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट् ।) वर्ज्जनम् । त्यजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनूमद्भीमसंवादे १५० । ४२ ।
"साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कार्य्याणि समासव्यासयोगतः" ॥)

उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + अ + टाप् ।) अस्वीकारः । त्यागः । (औदासीन्यम् । यथा, रघुः १४ । ६५ । "कुर्य्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्" ।) युद्धविषये तु क्षुद्रोपायः । "मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः" । इति हेमचन्द्रः ॥

उपेन्द्रः, पुं, (इन्द्रमुपगतः । कश्यपाद्दषेः अदितौ वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरां व्युत्पत्तिमाह हरिवंशे ७५ । ४६ ।
"ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः" ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
"कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्व्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् ॥
वेदानां सर्व्वदेवानां धर्म्मस्य यशसः श्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः ॥
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्व्वविभूतये ।
तदा सर्व्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृप !" ॥)

उपोढः, त्रि, (उप समीपे उह्यते स्म । उप + वह + क्त ।) निकटः । (यथा, किराते १३ । २३ "तदुपोढैश्च नभश्चरः पृषत्कैः" ।) विवाहितः । इति मेदिनी ॥ (व्यूढः । विन्यस्तः । यथा शाकुन्तले ७म अङ्के,—
"उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः" ॥)

उपोढः, पुं, (उप + वह + क्त ।) व्यूहः । इति धरणी ॥

उपोती, स्त्री, (उप्यते स्म या । उप + वे + क्त + ङीप् । पृषोदरादिषु वयनसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पूतिका । इति शब्दरत्नावली ॥ ("द्वादश्यामुपोतीं त्यक्त्वा पारणं कुर्य्यात्" । इति स्मृतिः ॥)

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पूतिका । पुँइशाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलम्बी २ पिच्छिला ३ पिच्छिलच्छदा ४ मोहनी ५ मदशाकः ६ विशाला ७ बलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्रालस्यरुचिविष्टम्भश्लेष्मकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, एकादशीतत्त्वे द्वादशीनियमे कूर्म्मपुराणधृतवचनम् ।
"द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् वर्जयित्वाप्युपोदकीम्" ॥)

उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उत्तरपदस्य चेत्युत्तरपदस्योदादेशः । कप् । टाप् ।) पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलश्लेष्मकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
"तण्डुलैरानतव्याजैर्हंसत्येषा उपोदिका" ।
"मदघ्नी चाप्युपोदिका" ।
इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
"उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी" ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥
"स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

उपोद्घातः, पुं, (उप समीपे उद्धननम् । उप + उत् + हन् + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आरम्भः । इति भरतः ॥ सङ्गतिविशेषः । यथा,—
"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढ़ा सङ्गतिरिष्यते" ॥
तल्लक्षणं यथा,—
"चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" ।
इत्यनुमितौ जगदीशतर्कालङ्कारः ॥

उपोषणं, क्ली, (उप + उष् दाहे + ल्युट् ।) उपवासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"उपोषणं नवम्याञ्च दशम्याञ्चैव पारणम्" ।
विवृतिस्तु उपवासशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपोषितं, क्ली, (उप + वस् + भावे क्त ।) उपवासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ ।
"नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्" ॥

उपोषितः, त्रि, (उपोष्यते स्म । उप + वस + कर्त्तरि + क्त ।) कृतोपवासः । यथा,—
"उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम्" ।
इति दुर्गोत्सवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा रघौ २ १९ ।
"पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्" ॥)

उप्तः, त्रि, (उप्यते स्म यः क्षेत्रादिषु । वप् + क्त ।) कृतवपनः । बोना इति भाषा । यथा,—
"तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्व्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं
भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम्" ।
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥
श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुः यान्य इत्याह तद्
यतो येभ्य ईशेन रिक्तं शून्यं असत् बाध
सम्मन्त्रविधानैरपि भस्मनि हुतमिव भस्म
सुप्तसम्पन्नं पदम् । अतिप्रीतादपि कुहक
यापिनः सकाशाद्राद्धं लब्धं यथा । सम्यक्
दिनापि ऊषरभूमौ उप्तं बीजमिव" । इति
कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ कृतमुण्डनम् । य
"सशिखं वपनं कार्य्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणा"
इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम्
कश्रुतिमूलकत्वात् । तद्धृतपारस्करीये ।
शिरःसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्भाष्य
हरिशर्म्मणापि परि सर्व्वतोभावेनोप्तं
मुण्डितशिरःसमिति व्याख्यातम्" । इति
श्चित्ततत्त्वम् ॥

उप्तकृष्टं, त्रि, (आदौ उप्तं पश्चात् कृष्टम् ।
कालेति समासः ।) वीजवपनानन्तरकर्षितक्षे
तत्पर्य्यायः । वीजाकृतम् २ । इत्यमरः ।

उब्ज, श आर्ज्जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा
अकं-सेट् ।) ऋस्वादिः । ओष्ठ्यवकारो
तेन अभ्युब्जतीति दीर्घो न स्यात् । स्वादौ
इति उब्जिजिषति । ऊर्णोर्णोर्दीर्घपाठसाम
स्वरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवका
उब्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येके । श उब्जती उ
आर्ज्जवमवक्रीभावः । उब्जति साधुरवक्रः स
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
२ । १ ॥ "उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्व्वतासो नि
मतियाजस्य यष्ट" ॥)

उभ, श पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा
सकं-सेट् ।) ऋस्वादिः । श उभति कुम्भं
लोकः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥

उभयः, त्रि, (उभौ अवयवौ अस्य । उभ +
उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ ।
ऽयजादेशः । कथमुभये देवमनुष्या इति
बहूनामुभावयवौ न घटतः । नैष दोषः ।
द्वौ राशी समुदायस्यावयवौ । एको देवानां
मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नित्यमिति
ग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्द
माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति ।)
इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुइ इति भाषा । (
मनुः । २ । ५५ ॥
"पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जञ्च यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्" ।

उभयतः, [स्] व्य (उभयस्मात् । उभय + तसि
पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकर
(यथा, मनुः । ८ । ३१५ ।
"शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा"

उभयद्युः, [स्] व्य, (उभयोरह्नोः । द्यु
दश्च इति साधुः ।) उभयदिनम् । दिन
इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १ । २५ ।
"यो ऽन्येद्युरुभयद्युरभ्येति" ॥)

:, [स्] च (उभयोरह्नोः । सद्यःपरुदिति
ादेद्युस् निपातितः ।) उभयदिनम् । इत्य-
॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । ५ । २९ ।
"अग्निहोत्रमुभयेद्युरजुहवत" ॥)
, (उष् शब्दे + डुम् ।) रोषः । अङ्गीकारः ।
। इति मेदिनी ॥ क्रोधवर्जितः । इति शब्द-
वली ॥
ली, (उ भो मा तपस्यां कुर्व्विति । यथा,
ेति माता तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां
ी जगाम"। इति कुमारोक्तेः । यद्वा ओर्हर-
मा लक्ष्मीरिव । उं शिवं माति मिमीते वा ।
तोऽनुपसर्गेति कः। अजादित्वात् टाप्। अवति
ते वा उष् शब्दे "विभाषा तिलमाषो मेति"।
२ । ४ । निपातनात् मक् ॥) दुर्गा । (यथा,
ारे । ३ । ६७ ।
"उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि" ॥)
सी । कीर्त्तिः । हरिद्रा । कान्तिः । इति
ली ॥ शान्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नाम-
ात्तिर्यथा ।
तो हि तपसे पुत्रि वनम् गन्तुञ्च मेनका ।
ति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती" ॥
। कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥
ाटः, पुं, (उमाया रजः । उमा "अलावृति-
मामकाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्" इति कटच् ।)
ाधूलिः । इति व्याकरणम् ॥ मसिनार धूला
ः भाषा ।
रुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दक्ष-
ो शिवनिन्दाश्रवणात् योगविमुक्तदेहा हिमा-
ात्मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथात्रानु-
ंधेया ।) हिमालयपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी । उमाजन्मतिथि-
त्वस्याः तथात्वम् । ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थी । यथा,
ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्व्वमुमा सती ।
ात् सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये" ॥
ि संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥
तिः, पुं, (उमायाः पतिः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
था, महाभारते १४ । संवर्त्तमरुत्तीये । ८ । १
ाप्यते तत्र भगवान् तपो नित्यमुमापतिः" ॥)
नं, स्त्री, (उमायाः प्रीतये वनमिव ।) पुर-
शेषः । तत्पर्य्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३
णपुरं ४ शोणितपुरं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
ुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः ।) कार्त्तिकेयः ।
ि हेमचन्द्रः ॥
:, पुं, (उमाया ईशः पतिः ।) महादेवः । इति
मचन्द्रः ॥
:, पुं, (उम् इत्यव्यक्तशब्दं वृणातीति । उम्
+अच् ।) दारोर्द्ध्वकाष्ठम् । तत्पर्य्यायः ।
ारवग्रहणी २ देहली ३ अम्बरः ४ उदुम्बरः ५ ।
ति हेमचन्द्रः ॥ (गन्धर्व्वविशेषः । यथा, हरि-
े पारिजातहरणे । १२६ । १४ ।
म्बरस्तुम्बुरश्चैव गन्धर्व्वो च यदृच्छया" ॥)

उम्बी, स्त्री, (उम् क्रोधवर्ज्जितं स्वभावं वाति प्राप्नो-
तीति । उम + वा + क । पृषोदरादित्वात् वस्य बः ।)
अर्द्धपक्वदग्धानलसंभृष्टयवगोधूममञ्जरी । अस्या
गुणाः । कफप्रदत्वम् । बलकारित्वम् । लघुत्वम् ।
पित्तानिलापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
उम्भ, प श पूर्त्तौ इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) उन्भ इति च पाठः ॥
उम्यं, स्त्री, (उमाया अतस्या हरिद्राया वा क्षेत्रम् ।
उमा + "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः" ।
५।२।४। इति यत् ।) औमीनम् । अतसीक्षेत्रम् ।
हरिद्राक्षेत्रञ्च । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
उर, गतौ । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरादिः । उररः । इति
दुर्गादासः ॥
उरः, [स्] क्ली, (इयर्त्ति । ऋ गतौ । "अर्त्तेरुच्च"
।४।१९४ इति उणादिसूत्रेण असुन् उरादेशः
किच्च ।) वक्षःस्थलम् । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः १० । १० ।
"कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा" ।
तथा, माघे ७।२२।
"उरसि सरसपादलेखा
प्रतिमतयानुययावसंशयानः" ॥)
तत्पर्य्यायः । वक्षः २ वत्सम् ३ क्रोडम् ४ हृत् ५
भुजान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उरः [स्] त्रि, (ऋ + असुन् + उरादेशः किच्च ।)
उत्तमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥
उरःसूत्रिका, स्त्री, (उरसः सूत्रमिव । इवे प्रति-
कृताविति कन् ।) मुक्तारचितहारः । इत्यमरः ॥
उरगः, पुं, । (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति
डप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः इत्यमरः ॥
(अङ्गुलीवोरगक्षता"। इति रघुः १ । २८ ।)
सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
उरगस्थानं, क्ली, (उरगाणां सर्पाणां स्थानम् ।)
पातालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
उरगाशनः, पुं, (उरगान् सर्पान् अश्नातीति । उरग
+ अश् + ल्यु ।) गरुडपक्षी । इति जटाधरः ॥
("स्वावासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या" ।
इति माघः । ५ । १३ ॥)
उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ड ।
निपातनात् सिद्धम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम्
+ खच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ॥
उरणः, पुं स्त्री, (ऋ + "अर्त्तेः क्युरुच्च" ।५।१७।
इति उणादिसूत्रेण क्युच् उत्वं रपरत्वञ्च ।) मेषः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १४ । ४ । "यः
उरणं जघान नवचखांसं नवतिञ्च बाहून्" ।
तथा हरिवंशे २६ । २९ ।
"उत्कृष्टावरणौ दृष्ट्वा रोजा गच्छागतो गृहम् ॥)
मेघः । इति उणादिकोषः ॥
उरणाक्षः, पुं, (उरणस्य मेषस्याक्षीवाक्षि यस्य ।
तत्तुल्यपुष्पत्वात् तथात्वम् । अच्पोदर्शनादित्वच् ॥)

वृक्षविशेषः । एड़ाँचि इति भाषा । चाकुन्दा इति
केचित् । तत्पर्य्यायः । प्रपुन्नाड़ः २ एडगजः ३
दद्रुघ्न ४ चक्रमर्द्दकः ५ पद्माटः ६ । इत्यमरः ॥ उर-
णाख्यः ७ प्रपुन्नडः ८ प्रपुनाड़ः ९ । इति तट्टीका ॥
(अस्य गुणादय एड़गजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
उरणाक्षकः, पुं, (उरणाक्ष + स्वार्थे कन् ।) उरणाक्ष-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
उरणाख्यः, पुं, (उरणस्य मेषस्य आख्या इव आख्या
यस्य ।) दद्रुघ्नवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
उरणाख्यकः, पुं, (उरणाख्य + स्वार्थे कन् ।) दद्रुघ्न-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
उरभ्रः, पुं, स्त्री, (उरु कठोरं भ्रमति । भ्रमु चलने ।
अन्येभ्योऽपीति डः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
मेषः । इत्यमरः ॥ (मेषशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
उररी, अ, (ऋ + बाहुलकात् ररीक् । सम्प्रसारणञ्च ।)
स्वीकारः । विस्तारः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-
दर्पणे २य परिच्छेदे । "इति काव्यगिवां भेद-
मुररीकृत्य" ॥)
उररीकारः, पुं, (उररीकरणम् । उररी + कृ +
घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ॥
उररीकृतः, त्रि, (उररी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः ।
विस्तृतः । इत्यमरः ॥
उरश्छदः पुं, (उरो वक्षःस्थलं छाद्यतेऽनेनेति । उरस
+ छद + घ ।) कवचः । इत्यमरः ॥ (रामायणे
३ काण्डे । "काञ्चनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदनाः
खराः ॥)
उरसिजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते । उरस् +
जन् + ड । सप्तम्या अलुक् ।) स्तनः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे ।)
"परिपस्पृशिरे चैनं पीनैरुरसिजैर्मुदा" ॥)
उरसिलः, त्रि, (प्रशस्तं अतिशयितं वा उरो वक्षो
यस्य । उरस् + इलच् ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । इत्य
मरः ॥
उरस्काटः, पुं, (उरः काद्यतेऽनेन । उरस् + कट् + क ।)
बालयज्ञोपवीतकम् । बुकवाङ्काड़ इति ख्यातम् ।
पञ्चवटश्च तत्पर्य्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उरस्त्राणं, क्ली, (उरसस्त्राणं भवत्यस्मात् ।) वक्ष-
स्त्राणकवचम् । तत्पर्य्यायः । नागोदरम् २ । इति
हारावली ॥
उरस्यः, त्रि, (उरसा निर्म्मितः । उरस् + यत् ।)
औरसजातः । इत्यमरः ॥
उरस्वान्, [त्] त्रि, (प्रशस्तमतिशयितं वा उरो
वक्षःस्थलं यस्य । उरस् + मतुप् + मस्य वः ।)
प्रशस्तवक्षोयुक्तः । तत्पर्य्यायः । उरसिलः २ ।
इत्यमरः ॥
उरी, अ, (वयतेरीक् बाहुलकात् सम्प्रसारणञ्च ।)
स्वीकारः । विस्तारः । इत्यमरः ॥
(यथा रघौ १५ । ७० ।
"उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत्" ॥)
उरीकृतः, त्रि, (उरी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः । वि-
स्तृतः । इत्यमरः ॥
उरुः, त्रि, (उर्णोति । ऊर्णु + "महति ह्रस्वश्च"

४ । १ । ३२ । इति उणादिसूत्रेण कुः गुणाभावश्च ।) महान् । वड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुम् २ विपुलम् ३ विशङ्कटम् ४ पृथु ५ बृहत् ६ विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९ । इत्यमरः ॥ विस्तीर्णम् १० विकटम् ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते १ । सौपर्णे । २१ । १८ ।

"विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम्" ।

बहुलम् । यथा, ऋग्वेदे १ । २९ "तुविजाता उरुक्षया" । "उरुक्षयो बहुनिवासौ" इति भाष्यम् ॥)

उरुकालः, पुं, (उरुर्महान् कालः कृष्णवर्णः परिणामे यस्य । पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते अतस्तथात्वम् ।) महाकाललता । इति रत्नमाला ॥ माकाल फलेर गाछ इति भाषा । (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"उरुकालो महाकालः किम्पाकः काकमर्द्दकः" ।

इति च तत्रैव । अस्य गुणाश्च महाकालशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उरुकालकः, पुं, (उरुकाल + स्वार्थे कन् ।) महाकाललता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उरुगायः, पुं, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते यः । उरु + गै + घञ् ।) श्रीकृष्णः । (यथा, श्रीभागवते २ । ३ । २० ।

"जिह्वा सती दार्द्दुरिकेव सूत
न चोपगायत्युरुगायगाथाः" ।

विस्तीर्णा गतिः । यथा, कठोपनिषदि । २ । ११ । "स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धृत्वा धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः" । उरुगायं विस्तीर्णां गतिं । इति भाष्यम् ।)

उररी, व्य, उररी । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

उरुवुकः, पुं, एरण्डवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उरुबूकः, पुं, (उरुं महान्तं वायतीति । उरु + वै + उलूकादयश्चेति ऊकः ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

("मधु भिन्नशकृत्तिक्तं लाङ्गुलक्युरुबूकयोः" । इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

उरुव्यचाः, [स्] पुं, (उरुं महान्तं विचतीति । उरु + व्यच् + असुन् ।) राक्षसः । इत्युणादिकोषः ॥ (अतिव्यापके, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३ । ५० । १ "ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैः ॥)

उरोजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते । उरस् । जन् + ड ।) स्तनः । इति हेमचन्द्रः ॥

उर्ज्जितं, त्रि, (उर्ज्ज + क्त ।) वर्द्धितम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (प्रख्यातम् । यथा, रघुः ७ । ३८ ।

"बाणाक्षरैरेव परस्परस्य
नामोर्ज्जितं चापभृतः शशंसुः" ।

उर्ज्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका ॥)

उर्णनाभः, पुं, (उर्णेव सूत्रं नाभौ गर्भे यस्य । समासे कृत्वः ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ माकड़सा इति भाषा ॥

उर्णा, स्त्री, मेषादिलोम । भ्रुवयमध्यावर्त्तः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ ("ललाटपट्टे नवनलिननालभङ्गतन्वीयमुर्णा परिस्फुरति" । इति कादम्बरी ॥)

उर्द, ङ परिमाणे । क्रीड़ायाम् । स्वादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-क्रीड़ायां, अकं-सेट् ।) ऋखादीरेफमध्यः । दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादिरिति कश्चित् । ङ उर्द्दते कनकं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥

उर्द्रः, पुं, (उर्द् + र ।) जलाखुः । इति शब्दरत्नावली ॥ उद्बिड़ाल इतिभाषा ।

उर्व्व, ई, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) ऋखादिः । ईंनचतयीति दीर्घे ऊर्व्वति । क्विपि राल्लोपः इति वलोपे ऊः उरौ उरः । एवं सर्व्वत्र । ई ऊर्णः । इति दुर्गादासः ॥

उर्व्वटः, पुं, (उरुर्महान् अटोऽटनं यस्य ।) वत्सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उर्व्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ + अच् + टाप् । यद्वा उर्व्यते उर्व्व + घ । यद्वा उर्व्वं राति । उर्व्व + रा + क्विप् ।) सर्व्वशस्याढ्या भूमिः । (यथा अथर्व्ववेदे १० । ६ । ३३ । "यथा वीजमुर्व्वरायां कृष्टे कालेन रोहति" ।) भूमीमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप्सरोभेदः । यथा काशीखण्डे ।

"कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिलकोर्व्वरा" ॥)

उर्व्वशी, स्त्री, (उरून् महतोऽपि अश्नुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् । यद्वा ऊरुं नारायणस्य महर्षेरूरुप्रदेशं अश्नुते योनित्वेन व्याप्नोतीति । उरु + अश् + क । गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्यातस्वर्गवेश्या । इत्यमरः ॥ तस्या उत्पत्तिर्हरिवंशे । नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी । मनीषादित्वात् ऋखादिः ॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११ । ४ । ६-१६ । यथा,—

"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः ।
नैष्कर्म्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म्म
योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्य्यनिषेविताङ्घ्रिः ॥
इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिहीर्षतीति
कामं न्ययुङ्क्त सगणं स वदर्य्युपाख्यम् ।
गत्वाप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः
स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ॥
विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ।
मा भैष्ट भो मदनमारुतदेववध्वो
गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ॥
इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव ! देवाः
सव्रीड़नम्रशिरसः सघृणं तमूचुः ।
नैतत् विभो त्वयि परे विकृते विचित्रं
स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ॥
त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः
स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते ।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्
धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्द्ध्नि ॥
क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्वशैश्ना-
नस्मानपारजलधीनतितीर्य्य केचित् ।
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-
र्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्ति ।
इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः ।
दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्व्वतीर्विभुः ।
ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः
गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्य्यहतश्रियः ।
तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव ।
आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ।
ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः ।
उर्व्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ।
इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम्
ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः" ।

पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽयं नारायणो नि[...]
करदेशं निर्भिद्य अप्सरःश्रेष्ठामेनामुर्व्वशीं देवा[...]
ददौ इति दृश्यते ॥

इयं हि चन्द्रवंशावतंसे बुधपुत्रे पुरू[...]
राजनि बहुप्रणया बहुकालं तेन सह रेमे । [...]
त्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये ॥ यथा,

जनमेजय उवाच ।

"गन्धर्व्वी उर्व्वशी देवी राजानं मानुषं कथ[म्]
देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि बहुश्रुत ।

वैशम्पायन उवाच ।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत ।
ऐलन्तु सा वरारोहा समयात्समुपस्थिता ।
आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह
अनग्नदर्शनञ्चैव सकामायाश्च मैथुनम् ॥
द्वौ मेषौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः
घृतमात्रा तथाहारः कालमेकन्तु पार्थिव ।
यद्येष समयो राजन् यावत्कालञ्च ते दृढ़ः ।
तावत्कालन्तु वत्स्यामि ह्यतः समय एष नः ।
तस्यास्तं समयं सर्व्वं स राजा समपालयत् ।
एवं सा वसते तत्र पुरूरवसि भामिनी ।
वर्षाण्येकोनषष्टिन्तु तद्युक्ता शापमोहिता ।
उर्व्वश्यां मानुषस्थायां गन्धर्व्वाश्चिन्तयान्विताः

गन्धर्व्वा ऊचुः ।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना
समागच्छेत् पुनर्द्देवानुर्व्वशी स्वर्गभूषणम् ।
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः ।
मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणः श्रुतः पुरा
व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा ।
तदहं वेदाशेषेण यथा भेत्स्यत्यसौ नृपः ।
ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्य्यसिद्धये ।
एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः ।
निशायामथ चागम्य मेषमेकं जहार सः ।
मातृवत् वर्त्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी ।
गन्धर्व्वागमनं ज्ञात्वा शापान्तञ्च यशस्विनी ।
राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मे ह्रियतेति सा ।
एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नो नैवोदतिष्ठत ।
नग्नं मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत् ।
ततो भूयस्तु गन्धर्व्वा द्वितीयं मेषमाददुः ।

तीये तु मन्दे मेघे चैवं देव्यब्रवीदिदम् ॥
त्तो मे क्रियते राजन्ननाथाया इव प्रभो ।
वमुत्तस्थो त्याय नग्नो राजा प्रधावितः ॥
योः पदमन्विच्छन् गन्धर्व्वैर्विद्युदप्यथ ।
मादिता सुमहती ययौ तद्भवनं महत् ॥
प्रकाशितं वै सहसा ततो नग्नमवैक्षत ।
ं दृष्ट्वा तिरोभूता साप्सराः कामचारिणी ॥
रोभूतान्तु तां दृष्ट्वा गन्धर्व्वा ह्यममन्दिवम् ।
मृच्छात्वरणौ दृष्ट्वा राजा ग्रह्यागतो ग्टहम् ।
पश्यन्नुर्व्वशीं तत्र विललाप सुदुःखितः ॥
चार पृथिवीञ्चापि मार्गमाणा इतस्ततः ।
थापश्यत् स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥
तीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाप्लुताम् ।
ड़न्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥
क्रीड़न्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखितः ।
चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ॥
शी ताः सखीः प्राह स एष पुरुषोत्तमः ।
स्मिन्नहमवात्सं वै दर्शयामास तं नृपम् ॥
माविग्नास्तु ताः सर्व्वाः पुनरेव नराधिप ।
येहो तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥
मादीनि सूक्तानि परस्परमभाषताम् ।
शी चाब्रवीदैलं सगर्भाहं त्वया विभो ॥
वत्सरात् कुमारास्ते भविष्यन्ति न संशयः ।
शामेकाञ्च नृपते निर्व्वत्स्यसि मया सह ॥
तो जगाम राजाथ स्वपुरं सुमहायशाः ।
संवत्सरे भूय उर्व्वशी पुनरागमत् ॥
षितश्च तया सार्द्धमेकरात्रं महायशाः" ॥ * ॥)
थीभेदः । उर्व्वशीतीर्थः । यथा,महाभारते १३।
ङ्गिरसतीर्थयात्रायां २५ । ४४ ।
र्व्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः ।
हित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्" ॥)
रमणः,पुं,(उर्व्वश्याः स्वर्व्वेश्याया रमणः प्रियः ।)
र्व्वशीपतिः । स तु चन्द्रवंशीयराजविशेषः ।
पर्य्यायः । पुरूरवाः २ बौधः ३ ऐलः ४ । इति
नचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणन्तु उर्व्वशीशब्दे-
ष्टव्यम् ।)
शीवल्लभः पुं, (उर्व्वश्याः वल्लभः पतिः ।) ऐल-
वि: । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
, पुं, (उर+अट+उण् ।) इर्व्वारुः । इति
तो द्विरूपकोषश्च ॥ काँकुड़ इति भाषा ।
र्कटीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
स्त्री, (उर्णौति इति । ऊर्णुञ्+"महति ह्रस्व-
" ।१।९२ । उणादिसूत्रेण कुः णुलोपो ह्रस्वश्च ।
तो गुणवचनादिति ङीष् ।) पृथिवी । इत्य-
ः ॥ ("हिरण्मयोर्व्वीरुहवल्लितन्तुभिः" ।
त माघे १।७ । तथा, रघुः । १ । ३० ।
नन्यशासनामुर्व्वीं शशासैकपुरीमिव" ।)
हे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ः-सकं-सेट् ।) जल्पना । जल्पम् । इति दुर्गा-
ः ॥
पुं, (वलतीति । वल+"विटपपिष्टप-
शेपोलपाः" । ३ । १०४ । इति उणादिसूत्रेण

लपः सम्प्रसारणञ्च ।) विस्तीर्णा लता । सा तु
मधुयष्टिकाद्राक्षासास्त्र्यादिः । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २
गुल्मिनी ३ । इत्यमरः ॥ प्रतानी ४ । इति जटा-
धरः ॥ प्रतानिनी५ वीरुधा६ वल्लत्७। इति शब्द-
रत्नावली । मेदिनीमते क्लीवमपि । तृणविशेषः ।
इति विश्वमेदिन्यौ । उलुखड़ इति भाषा ॥
उलिन्दः, पुं, (वल+किन्दः सम्प्रसारणञ्च ।) देश-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
उलुपः, पुं, क्ली, गुल्मिनी । शाखापत्रप्रचययुक्तलता ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी काचिन्मेदिनी च ॥
उलुयः, पुं, तृणविशेषः । इति केचिद्विश्वमेदिन्यौ ॥
उलुखड़ इति भाषा ।
उलुपी, [न्] पुं, (उलुप इवाकृतिर्विद्यते यस्य ।
उलुप+इनि ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥ तदाकृ-
तिमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
उलूपं, क्ली, (वल+"उलूकादयश्च" ।४।४१ । इति
उणादिसूत्रेण निपातनात् ऊकः सम्प्रसारणञ्च ।)
तृणविशेषः । उलुखड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
सूच्यग्रः२ स्थूलकः३ दर्भः४ जूर्णाख्यः५ खरच्छदः ६
उलपः ७ उलुपः ८ । इति रत्नमालादयः ॥
उलूकः, पुं, (उचतीति, उच समवाये, उलूकादय-
इति साधु, यद्वा वलते,उलूकादित्वात् वलेः सम्प्र-
सारणम् ऊकश्च ।)पेचकपक्षी । इत्यमरः ॥ तत्-
पर्य्यायः । तामसः २ घूकः ३ दिवान्धः ४ कौ-
शिकः ५ कुशिः ६ नक्तचरः ७ निशाटः ८ का-
कारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
("त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः" ।
इति माघे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । १३१ ।
"श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत्" ॥)
इन्द्रः । ("उलूकाविन्द्रपेचकौ" । इत्युणादिवृत्तिः ।
४।४१ ।) भारतयोधी । सच शकुनिपुत्रः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
"आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ।
उलूक गच्छ कैतव्य! पाण्डवान् सहसोमकान्" ॥
विश्वामित्रपुत्रः । यथा, भारते १३ । ४ । ५१ ।
"उलूकोऽथ मुद्गलश्च तथर्षिः सैन्धवायनः" ।)
उलूकदेशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते २ ।
२७ । ११ ।
"उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्" ॥)
उलूकी, स्त्री, ताम्रायाः सुता शुकी तस्याः कन्या ।
यथा,—विष्णुपुराणे १ अंशे २१ । १४—१६ ।
"षट् सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः ।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी-शुचि-गृध्रिकाः ॥
शुकी शुकानजनयत् उलूकी प्रत्युलूककान् ।
श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्र्यपि ॥
शुच्यौदकान् पक्षिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत ।
अश्वान् उष्ट्रान् गर्द्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्त्तितः ॥
"ताम्राया वंशमाह षडिति त्रिभिः । सुताः कन्याः
ता एवाह शुकीति । सुग्रीवी च शुचिश्च गृध्रिका च
ताः । उलूकं प्रत्युलूककान् तत्प्रतिपक्षान् काकांश्च ।
उलूकीति पाठेऽपि उलूकी प्रत्युलूककांश्च सेवा-
जनयदित्यर्थः न पुनरुलूकीवंशः अन्या अनि-

र्द्दिष्टत्वात् । शुकी शुकानजनयत् उलूकप्रत्युलूक-
कानिति मात्स्योक्तेः । शुच्यौदकान् शुचिरेव शुची
सा औदकान् जलजान् पक्षिगणान् व्यजायत ।
सुग्रीवी तु अश्वादीन् व्यजायत इत्यन्वयः । ता-
म्राया वंशः परिकीर्त्तित इत्युपसंहारः" । इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
उलूखलं, क्ली, (ऊर्द्ध्वं खमुलूखम् । पृषोदरादित्वात्
साधुः । उलूखं लाति गृह्णातीति । आतोनुपेति
कः ।) उदूखलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः
३ । ८८ ।
"वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलोलूखले हरेत्" ।
("शृते पयसि मृद्वीयादापोथ्योलूखले ततः" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥) गुग्-
गुलुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
उलूखलकं, क्ली, (उलूखल+स्वार्थे कः ।) गुग्गुलुः ।
इत्यमरः ॥ (उलूखलं कायति शब्दयति यः इति
व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । विद्वान् । यथा, ऋग्वेदे
१ । २८ । ५ ।
"यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे" ।
"हे उलूखलक हे विद्वन्" इति भाष्यम् ।)
उलूतः,पुं,(उलति छिनत्ति यः । उल्+बाहुलकात् ।
ऊतच् ।) अजगरसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उलूपी, [न्] पुं, (उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्तीति ।
इनिः । रलयोरैक्यम् ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥
उपलइति ख्यातः अतिचञ्चलमत्स्यः । शिशु-
माराकृतिर्मत्स्यभेदः । इति कलिङ्गादयः ॥ शोशु
इति ख्यातः मत्स्यविशेषः । इत्यन्ये ॥ भाँगाल
इति ख्यातः । इत्येके ॥ शिशुमार एव उच्यते ।
इति सर्व्वस्वम् ॥ तथा च रत्नकोषादौ ॥ "शुलुपी
शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा" । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
उलूपी, स्त्री, कौरव्यनामनाग-कन्या सा तु अर्ज्जुन-
पत्नी । (तत्कथा महाभारते आदिपर्व्वणि । २१५
अध्याये उक्ता । यथा,—

उलूप्युवाच ।

"ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता राजन् उलूपी नाम पन्नगी ॥
साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णां समुद्रगां ।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता ॥
तां मामनङ्गग्लपितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ! ।
अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ" ! ॥

अर्ज्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्य्यमिदं भद्रे ! मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्म्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥
तव चापि प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि ! ।
अनृतं नोक्तपूर्व्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् ।
कथञ्च नानृतं मे स्यात् तव परिप्रियं भवेत् ॥
न च पीड्येत मे धर्म्मस्तथा कुर्य्यां भुजङ्गमि ! ॥

उलूप्युवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्य्यं इदमादिष्टवान् गुरुः ॥
परस्परं वर्त्तमानां द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।

यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात् स वै द्वादशवार्षिकम् ॥
वने चरेत् ब्रह्मचर्य्यमिति वः समयः कृतः ।
तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ॥
कृतवांस्तत्र धर्म्मार्थमत्र धर्म्मो न दुष्यति ।
परित्राणञ्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन ! ॥
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्म्मो न लुप्यते ।
यदि वाप्यस्य धर्म्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्यात् व्यतिक्रमः ॥
स च ते धर्म्म एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् ममार्ज्जुन ! ।
भक्ताञ्च भज मां पार्थ ! सतामेतन्मतं प्रभो ! ॥
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ।
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्म्ममनुत्तमम् ॥
शरणञ्च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ! ।
दीनाननाथान् कौन्तेय ! परिरक्षसि नित्यशः ॥
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ।
याचे त्वाञ्चाभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ॥
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि ॥
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तत्तथा सर्व्वं धर्म्ममुद्दिश्य कारणम् ॥
स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्य्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥
आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्व्वत्र भारत ! ।
साध्या जलचराः सर्व्वे भविष्यन्ति न संशयः"॥*॥)

उल्का, स्त्री, (ओषतीति । उष दाहे "शुक्रवल्कोल्का" ३।४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधुः ।) तेजःपुञ्जः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अग्निशिखा ॥ अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
"तुलाराशिं गते भानौ अमावस्यां नराधिपः ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुड़ादिभिः ।
ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्" ।
इति तिथितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे ।) आकाशात् पतिताग्निः । इति रायमुकुटादयः ॥
("तञ्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः" ।
इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ५४ श्लोकः ।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च"
इति मनुः । १ । ३८ ।) अस्या लक्षणम् ।
"दृष्टिरेखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला ।
पौरुषीयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता" ॥
इति काश्यपः ॥
(अस्याः कारणमाह गर्गसंहितायाम् ।
"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः ।
नरापचारात् नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
ततोऽपराधात् नियतमपवर्जन्ति देवताः ।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
तएव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च" ॥
अस्या लक्षणादिकमुक्तं वृहत्संहितायां ३३ अध्याये । तद्यथा,—
"दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्ताराइतिपञ्चधा भिन्नाः ॥ १ ॥
उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ २ ॥
तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या ।
तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काशनिस्त्वेति ॥ ३ ॥
अशनिः स्वनेन महता नृगजाश्वमृगाश्मवेश्मतरुपशुषु ।
निपतति विदारयति धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ ४ ॥
विद्युत्सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा ।
कुटिलविशाला निपतति जीवेन्धनराशिषु ज्वलिता ॥ ५ ॥
धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकं ।
ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ ६ ॥
तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्राब्जतन्तुरूपा वा ।
तिर्य्यगधश्चोर्द्ध्वं वा याति वियत्युह्यमानेव ॥ ७ ॥
उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा ।
दीर्घा भवति च पुरुषं भेदा बहवो भवन्त्यस्याः ॥ ८ ॥
प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलमृगाभाः ।
गोधाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्काः ॥ ९ ॥
ध्वजझषकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तप्तरजतहंसा-
भाः । श्रीवत्सवज्रशङ्खस्वस्तिकरूपाः शिवसुभिक्षाः ॥ १० ॥
अम्बरमध्याद्बह्व्यो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय ।
सम्भ्रमति गगनोपरि विभ्रममाख्याति लोकस्य ॥ ११ ॥
संस्पृशती चन्द्रार्कौ तद्विसृता वा सभूप्रकम्पा च ।
परचक्रागमनृपवधदुर्भिक्षावृष्टिभयजननी ॥ १२ ॥
पौरेतरघ्नमुल्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांश्वोः ।
उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ १३ ॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णघ्नी ।
क्रमशश्चैतान् हन्युर्मूर्द्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः ॥ १४ ॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा ।
ऋज्वी स्निग्धा खण्डा नीचोपगता च तद्वृद्ध्यै ॥ १५ ॥
श्यामा वारुणनीलासृग्दहना सितभस्मनिभा रूक्षा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलिता च परागमभयाय ॥ १६ ॥
नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्द्दिष्टा ।
उदये घ्नती रवीन्दू पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ १७ ॥
भाग्यादित्यधनिष्ठामूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम् ।
विप्रक्षत्रियपीड़ा पुष्यानिलविष्णुदेवेषु ॥ १८ ॥
ध्रुवसौम्येषु नृपाणां उग्रेषु सदारुणेषु चौराणां ।
क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीड़ा साधारणे च हते ॥ १९ ॥
कुर्व्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् ।
शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीड़ाम् ॥ २० ॥
आशाग्रहोपघाते तद्देश्यानां खले कृषिरतानाम् ।
चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतपीड़ां करोत्युल्का ॥ २१ ॥
द्वारि पुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः ।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्याद्गोमिनो गोष्ठे ॥ २२ ॥
क्ष्वेड़ास्फोटितवादितगीतोत्कुष्टस्वना भवन्ति यदा ।
उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सनृपस्य ॥ २३ ॥
यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृप-
तेर्भयाय । या चोह्यते तन्तुधृतेव खस्था या वा
महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्य्यगा नृपाङ्गनाः ।
हन्त्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानथोर्द्ध्वगा ॥ २५ ॥
बर्हिपुच्छरूपिणी लोकसंक्षयावहा ।
सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ २६ ॥
हन्ति मण्डलापुरं छत्रवत्पुरोहितम् ।
वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २७ ॥
व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
खण्डशोऽथ वा गता सस्वना च पापदा ॥ २८ ॥
सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीनाम् हन्ति । पवनविलोमा कुटिलं याता प्रत्ता विनिवृत्ता वा ॥ २९ ॥
अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भ[...] एव पार्थिवस्य । निपतति च यया दिशा [...] जयति रिपूनचिरात् तया प्रयातः" ॥ ३० ॥

उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का अग्निशिखाव[...] मुखे यस्याः ।) जन्तुविशेषः । खेँकशि[...] भाषा । तत्पर्य्यायः । शृगालिका २ लोमा[...] दीप्तजिह्वा ४ किखिः ५ । इति त्रिकाण्ड[...]

उल्मुकं, क्ली, (ओषतीति । उष दाहे + उल्मु[...] निपातनात् धातोः षस्य लः मुकप्रत्यय[...] ङ्गारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे[...] "अन्वाहार्य्यपचनादुल्मुकमादाय" । इति[...] राजा । यथा, महाभारते २ । निमन्त्रि[...] गमने ३४ । १६ ।
"उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथ[...] वृष्णयो निखिलाश्चान्ये समाजग्मुर्महार[...]

उल्लङ्घनं, क्ली, (उत् + लघि + ल्युट् ।) अति[...] इति पुराणम् ॥ डिङ्गान इति भाषा[...] कुमारे ३ सर्गे २५ श्लोकस्य टीकायां म[...] "समयोल्लङ्घनेन पराङ्गनासङ्गतिं प्रवृत्त[...]

उल्ललः, त्रि, (उत् + लल् + अच् ।) बड़र[...] तत्पर्य्यायः । रोमशः २ । इति शब्दावल[...]

उल्ललितः, त्रि, (उत् + लल् + क्त ।) [...] आन्दोलितः । इति जटाधरः ॥

उल्लसनकं, क्ली, (उल्लसन + स्वार्थे कन् ।) [...] इति हेमचन्द्रः ॥

उल्लाघः, त्रि, (उत् + लाघ् + गत्यर्थेति क्त । [...]नात् सिद्धम् ।) गदान्निर्गतः । नीरोगः । शुचिः । दक्षः । हृष्टम् । मरीचमि[...] इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हृष्टमित्यत्र [...] कस्याश्चिन्मेदिन्यां पाठः ॥

उल्लापः, पुं, (उत् + लप् + घञ् ।) शोका[...] ध्वनिविकारः । तत्पर्य्यायः । काकुवाक्[...] हेमचन्द्रः ॥ (यथाह, भर्त्तृहरिः । १ । "खलोल्लापाः सोढ़ाः कथमपि तदारा[...]

उल्लासः, पुं, (उत् + लस् + घञ् ।) ग्रन्थ[...] इति भूरिप्रयोगः ॥ यथा काव्यप्रका[...] उल्लास इति प्रयोगः । वृद्धिः । इति [...]वतम् ॥ आह्लादः । प्रकाशः ॥ ("निपतन्ति कम्बलदलोल्लासाः पयोधि[...] इति अमरुशतके । ४८ ।)

उल्लिखितः, त्रि, (उत् + लिख + क्त ।) तनूकृतः । इति मेदिनी ॥ चित्रितः । [...]

वली ॥ ऊर्द्धं लिखितः ॥ (यथा, रघुः ।६।२२।)
द्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति” ॥)
, पुं, (उत् + लिख् + घञ् ।) उच्चारणम् । वम-
। इति ख्यातिः ॥ (अलङ्कारभेदः ॥ तल्लक्षणं
, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
षड्नेराद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
ग्रानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते” ॥
हरणम् । “प्रियइति गोपवधूभिः शिशुरिति
द्धोऽहइति देवैः । नारायणइति भक्तैर्ब्रह्मे-
ाहि योगिभिर्देवः” ॥)
, स्त्री, (उत् + लिख् + ल्युट् ।) वमनम् ।
रत्नमाला ॥ खननम् । यथा “भूमेरुल्लेखनं
ित्”। इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः ५।१२४ ।
मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च” ।)
रणम् । यथा,—
सपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।
ञ्जनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत्” ॥
तिथ्यादितत्त्वम् ॥
, पुं, (ऊर्द्धं लोचति । उत् + लोच् + अच् । यद्वा
लोच्यते । लोच् + घञ् । कुत्वन्तु न निष्ठा-
निट इति वचनात् । अस्य तु तन्न सेट्त्वात् ।)
लयः । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
ानम् २ । इत्यमरः ॥
, पुं, (उल्लोड़यतीति । लोड़ृ उन्मादे + णिच्
ाचच् । डलयोरैक्यात् डस्य लः ।) महा-
ः । वड़ ढेउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क-
ः २ । इत्यमरः ॥
ी, (उल्लीयते इति । उत् + लीङ् श्लेषणे
ादयश्च ४।९५ । इति उणादिसूत्रेण साधुः ।)
युः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायां ३ । ३८ ।
ोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्” ।
समाधं विशोध्योल्वाद्बालं सैन्धवसर्पिषा ।
तिशोफितश्चाशु बलातैलेन सेचयेत्” ॥
वाभटः उत्तरस्थाने १ अध्याये उक्तवान् ॥
॥ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य
ं मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाड़ीमष्टा-
मायम्य सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत्तत्सूत्रैकदेशञ्च
स्य ग्रीवायां सम्यग् बध्नीयात् । इति सुश्रुते
ोरस्थाने १० अध्याये ॥)
णी, (उत् + वश + अच् । पृषोदरादित्वात्
ः ।) व्यक्तम् । स्पष्टम् । इत्यमरः ॥
ोल्वणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः” ॥
वाभटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥
श्वासकासज्वरच्छर्दिदाहमूर्च्छादोल्वणानि च” ।
शवनिदानग्रन्थे अर्शोऽधिकारे ॥
ः । निर्बाधः । यथा, रघुः । ४ । ३१ ।
ासीदुल्वणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः” ॥)
त्रि, (वश + शतृ + ङीप् । सम्प्रसारणम् ।)
ाणवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
पैद्यमन्त्रे । “आपो हिष्ठा मयोभुवः श्वान
दधातन महेरणाय चक्षसे । ॐ यो वः
मस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव-

मातरः” ॥)

उशनाः, [स्] पुं, (वश कान्तौ + “वशेः कनसिः” ।४।२३८। इति उणादिसूत्रेण कनसिः । ग्रह्यादित्वात् सम्प्रसारणम् ।) शुक्राचार्य्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ३ । ६ ।

“अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते” ॥

स च दैत्यगुरुः । तथा च महाभारते ययाति-संवादे १ । ७६ । ६ ।

“पौरोहित्येन याज्यत्वे काव्यन्तूशनसं परे” ॥)

उशिक्, [ज्] पुं, (वष्टि उश्यते वा । वश कान्तौ + “वशः कित्” ।२।७१। इति उणादिसूत्रेण इजिः । सम्प्रसारणम् ।) अग्निः । घृतं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

उशिक्, त्रि, (वश कान्तौ + इजि + सम्प्रसारणम् ।) कमनीयम् ॥

“न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो
जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसाः
न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्यायः । “चित्रपदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उशन्ति मन्यन्ते कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्त्तमाना हंसाः यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न रमन्ते । उशिक्क्षयाः उशिक् कमनीयं ब्रह्म क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसाः मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मषण्डनिवासास्त्यक्तविचित्रान्नादियुक्ते उच्छिष्टगर्त्ते काकक्रीड़ास्थाने न रमन्ते इति शेषः” । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम् । यथा ऋग्वेदे १ । १२१ । ५ “आदित्ते अस्य वीर्य्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ” । “उशिजो धर्म्मं कामयमानाः जनाः” । इति भाष्यम् ॥)

उशी, स्त्री, (वश + ई । सम्प्रसारणम् ।) वाञ्छा । इत्युणादिकोषः ॥

उशीनरः, पुं, (उशीप्रदो वाञ्छाप्रदो नरो यत्र ।) देशभेदः । तत्पर्य्यायः । गान्धारः २ । इति जटाधरः ॥ चन्द्रवंशोद्भवराजविशेषः । स तु शिविराजपिता । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरुवंशीयो नृपभेदः । यथा महाभारते । श्येनकपोतीये । ३ । १३० । २१-२३ ।

“उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥
तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशाम्पते ।
अभ्यगच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरं ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः” ॥

तस्य चारित्रं तत्रैव १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

उशीरः, पुं क्ली, (वश कान्तौ + “वशः किद्” ।४।३१ इति उणादिसूत्रेण ईरन् । सम्प्रसारणम् ।) वीरणमूलम् । वेनार मूल् खस् इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । अभयम् २ नलदम् ३ सेव्यम् ४ अमृणालम् ५ जलाशयम् ६ लामज्जकम् ७ लघुलयम् ८ अवदाहम् ९ इष्टकापथम् १० । इत्यमरः ॥ उशीरम् ११ मृणालम् १२ लघु १३ लयम् १४ अवदानम् १५ इष्टम् १६ कापथम् १७ अवदाहेष्टकापथम् १८ इन्द्रशुभम् १९ । इति तट्टीकायां भरतादयः ॥ जलवासम् २० हरिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरणम् २३ समगन्धिकम् २४ रणप्रियम् २५ वीरतरु २६ शिशिरम् २७ शीतमूलकम् २८ वितानमूलकम् २९ जलमेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम् ३२ कम्भ ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । घर्म्मदौर्गन्ध्यदाहपित्तरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपिच । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मोहभ्रमापहत्वम् । ज्वरार्त्तिपित्तशमनकारित्वम् । जलसौगन्ध्यदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के । “प्रियंवदे ! कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीदलानि नीयन्ते” । अस्य पर्य्यायगुणाः यथा,

“वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदञ्च तत् ।
अमृणालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥
उशीरम्पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत्कफपित्तहृत् ॥
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम्” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उशीरकं, क्ली, (उशीर + स्वार्थे कन् ।) वीरणमूलं । इति रत्नमाला ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

उशीरी, स्त्री, लघुकाशः । छोट काशा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मिषिः २ गुड़ा ३ अश्वालः ४ नीरजः ५ शरः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहक्षयरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष उ बधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) ऋस्वादिः । उ ओषित्वा उष्ट्वा । ओषति । क्त्वावेट्त्वान्नेमङीश्वीत्यादिना इमो निषेधे निष्ठायां उष्टः । दहि भस्मीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

उष बधे । दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) ओषति । उषितः । दहि भस्मीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः ।९।२७३ ।

“यश्चापि धर्म्मसमयात् प्रच्युतो धर्म्मजीवनः ।
दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतम्” ॥)

उषं, क्ली, (उष + क ।) पांशुलवणम् । इति रत्नमाला ॥

उषः, पुं, (उष + क ।) कामी । गुग्गुलुः । रात्रिशेषः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ (दहनबधकर्त्तरि, त्रि ।) क्षारमृत्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

उषः, [स्] स्त्री, (ओषति नाशयत्यन्धकारम् । उष + “उषः किदिति” ४।२३३ । उणादिसूत्रेण असिः ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः ।

(“आसीदासन्ननिर्व्वाणः प्रदीपार्च्चिरिवोषसि” । इति रघुः । १२ । १ । तथा, माघे । ११।१७ ।
“पुनरुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्ण्य” ॥)

उषणं, क्ली, (उष् + बाहुलकात् क्युन्। ल्युट् वा।) मरिचम्। इत्यमरः। पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

उषणा, स्त्री, (उषण + टाप्।) पिप्पली। इत्यमरः॥ शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः॥ चविकम्। इति रत्नमाला॥ ("उपकुल्योषणा शौण्डी" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे पर्य्याय उक्तः।)

उषती, स्त्री, (उष + शतृ। आगमशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः।) अकल्याणवाक्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।८७।८।

"ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम्"॥)

उषपः, पुं, (ओषतीति। उष् + "उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्"। ३।१४२। इति कपन्।) सूर्य्यः। अग्निः। इत्युणादिकोषः॥

उषर्बुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते। उषस् + बुध् + क।) अग्निः। इत्यमरः॥ रक्तचित्रकः। रांचिता इति भाषा॥

उषसी, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति। उष + सो + क + ङीप्।) सन्ध्याकालः। इति मेदिनी॥

उषा, स्त्री, (उष + क + टाप्।) बाणराजसुता। सा तु अनिरुद्धभार्य्या। (यथा, हरिवंशे १७४। बाणयुद्धे १२।

"बाणस्य दुहिता कन्या तत्रोषा नाम भाविनी"।
विस्तृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या।) रात्रिः। इति मेदिनी॥ स्त्रीगवी। इति हेमचन्द्रः॥ उखा। स्थालीति यावत्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (रात्रिशेषः। यथा ज्योतिषे।

"उषां गोधूलियोगं वा स्रोहत्य गमनं चरेत्"॥)

उषा, व्य, (ओषतीति। उष + क + टाप्।) रात्रिशेषः। राज्यवसानम्। इत्यमरमेदिन्यौ॥ सा तु नक्षत्रतेजःपरिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत् भवति। यथा,—

"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्"॥
इति तिथितत्त्वे वराहवचनम्॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य।) कुक्कुटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः।) अनिरुद्धः। स तु कामदेवपुत्त्रः। इत्यमरः॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः।) अनिरुद्धः। इति हलायुधः॥

उषितः, त्रि, (उष वा वस + क्त।) व्युषितः। दग्धः। इति मेदिनी॥ त्वरितम्। इति धरणिः॥ स्थितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उषितङ्गवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र।) आशितङ्गवीनः। यत्र पुरा गावो भोजिताः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

उषीरः, पुं क्ली, (उष् + कीरच्।) उशीरः। वीरणमूलम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

उषेशः, पुं, (उषायाः बाणकन्यायाः ईशः।) अनिरुद्धः। इति हेमचन्द्रः॥

उष्ट्रः, पुं, (उष + "उषिखनिभ्यां कित्"। ४।१६१। इत्युणादिसूत्रेण ष्ट्रन् किच्च।) वाह्यरथः। इति धरणी॥ पशुविशेषः। उट् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रमेलकः २ मयः ३ महाङ्गः ४। इत्यमरः॥ दीर्घगतिः ५ बली ६ करभः ७ दासेरकः ८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२ जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ प्रचलकः १६ महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महाध्वगः २० महापृष्ठः २१ बलिष्ठः २२। इति राजनिर्घण्टः॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूम्रकः २५ शरभः २६। इति जटाधरः॥ क्रमेलः २७ कण्टकाशनः २८ भोलिः २९ बङ्करः ३० अध्वगः ३१ मरुद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३। इति शब्दरत्नावली॥ वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ द्विककुत् ३८ दुर्गलङ्घनः ३९ भूतघ्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकीर्णः ४३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा मनुः ४।१२०।

"नाधीयिताश्वमारूढ़ो न रथं न च हस्तिनम्।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः"॥
"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः"।
इति च मनुः।११।२९॥)

उष्ट्रकाण्डी, स्त्री, (उष्ट्रइव काण्डोऽस्य। जातित्वात् ङीष्।) पुष्पजातिभेदः। उँटाटी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४ लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। रुचिकारित्वम्। हृद्रोगहारित्वञ्च। अस्या बीजगुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। शीघ्रत्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

उष्ट्रधूसरपुच्छिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य धूसरः पुच्छइव पुच्छो मञ्जरी यस्याः।) वृक्षविशेषः। इति रत्नमाला॥ विचिटीइति भाषा॥

उष्ट्रपादिका स्त्री, (उष्ट्रस्य पाद इव पादो यस्याः।) वृक्षविशेषः। मदनमालीति ख्याता। तत्पर्य्यायः। शातभीरुः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४। इति रत्नमाला॥

उष्ट्रशिरोधरं, क्ली, (उष्ट्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव आकृतिर्यस्य।) भगन्दररोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।

"प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिडकाङ्गुदागताम्।
तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी
भगन्दरन्तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्"॥

इति निदानम्। (अस्य लक्षणं चिकित्साचोक्तवान् वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये। अस्य नामान्तरमुष्ट्रग्रीवः। यथा।

"पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता॥
रागिणी तनुरुष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता"।
"उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः"।
"अग्निना वा भिषक् साधुक्षारेणोष्ट्रकन्धरम्"।

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् लक्षणं पूर्व्वं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा॥ पित्तन्तु प्रकु... मनिलेनाधः प्रेरितं पूर्व्ववदवस्थितं रक्तां ... मुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिड़कां जनयति।... चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रि... च पाकमुपैति शस्त्राभिद्याराण्यामिव ... दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वा... पुरीष-रेतांसि विसृजति तं भगन्दरमु... मित्याचक्षते"॥ इति।*। सुश्रुते चिकित्सि... ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

"उष्ट्रग्रीवे शिवां ...
अथोष्ट्रग्रीवमेषित्वा छित्त्वा क्षारं निपातये...
पूतिमांसव्यपोहार्थमग्निरत्र न पूजितः।
अथैनं घृतसंसृष्टैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत्।
बन्धं ततोऽनुकुर्व्वीत परिषेकान्तु सर्पिषा।
तृतीये दिवसे मुक्ता यथास्वं शोधयेद्भिषक्।
ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमं।
उत्सन्नत्वात्स्रावमार्गन्तु परिस्राविणि बुद्धिमा...
क्षारेण वा स्रावगतिं दहेद्रुतवह्नेन वा।
सुखोष्णेनाणुतैलेन सेचयेद्गुदमण्डलम्।
उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः।
वामनीयौषधैः कार्य्याः परिषेकाश्च मात्रया...

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवावयवो यस्याः। स्त्री वा॥) मृत्तिकाभाण्डभेदः। (यथा माघे ... "भ्रूभङ्गविक्षेपविदारितोष्ट्रिका"।) उष्ट्र... इति मेदिनी॥ वृश्चिकालीवृक्षः। इति ... निर्घण्टः॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष + ष्ट्रन् + ङीष्।) मृत्तिका... उष्ट्रस्त्री। इति हेमचन्द्रः॥ तस्याः क्षीर... कुष्ठशोथपित्तार्शःकफाटोपानाहोदरश्वय... श्वासोच्छ्वासनाशित्वम्। तद्दधिगुणाः। वा... कृमिशूलोदररोगनाशित्वम्। कटुत्वम्। ... लत्वञ्च। तन्नवनीतगुणाः। विपाके शीत... लघुत्वम्। व्रणकृमिकफाववातविषनाशि... तद्घृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके ... शीतलत्वम्। कुष्ठकृमिविषवातकफगुल्म... शित्वञ्च। तन्मांसगुणाः॥ शिशिरत्वम्।... शमनत्वम्। लघुत्वम्। बलपुष्टिप्रदत्वम्... कारित्वम्। मधुरत्वम्। वीर्य्यवर्द्धनत्वञ्च... राजनिर्घण्टः॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—
"ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु।
शस्तं वातकफानाहकृमिशोथोदरार्शसा..."
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहगुणे पानीय...
"औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा...
कृमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं परम्"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भा...
"रूक्षं तथोष्णं लवणं च...
निवारणं वातविकारहारि।
लघु प्रशस्तं कटुकं कृमीणां
शोफार्शसामौष्ट्रपयोऽनुकूलम्"।
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥
"क्षारोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत् लवणं ...

ष्णं वातकफानाहकिमिश्लोथोदरार्शसाम्” ॥
ति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
ष्णोष्णं जवनं किञ्चित्तैक्ष्णं स्वादुरसं लघु ।
तोपगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमि-कुष्ठ-विनाशनम्” ।
ति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
:, पुं, (उष दाहे + “इषिषिञ्जिदीङुष्यविभ्योनक्’
३।२। इति उणादिसूत्रेण नक् ।) ग्रीष्मऋतुः ।
त्पर्य्यायः । ग्रीष्मः २ उष्णकः ३ निदाघः ४ उष्णो-
गमः ५ उष्णागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः॥ आ-
पः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
तस्थाने २४ अध्यायः ।
उष्णे हैमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम्” ।
चित् क्लीवलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते ।
था महाभारते संवर्त्तमरुत्तीये ।१४।८।६।
नोष्णं न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च भास्करः” ।
पिः । सूर्य्यः । यथा, मनुः ११ । ११२ ।
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्” ।
“उष्णे आदित्ये मेघे च वर्षति” इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ॥) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
उष्णवीर्य्यद्रव्यगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । लघु-
त्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
:, त्रि, (उष् + नक् ।) निरालस्यव्यक्तिः । तत्प-
र्यायः । दक्षः २ चतुरः ३ पेशलः ४ पटुः ५ सूत्थानः
६ । इत्यमरः । अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा
मनुः । ३ । २३७ ।
“यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नाति वाग्यतः” ॥)
कः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाभ्यां
कारिणीति कन् ।) ग्रीष्मकालः । चंक्रमादिः ।
इति धरणी ॥ (ज्वरः । इति पाणिनिः ५ ।
२ । ७१ ॥)
कः, त्रि, (उष्णं कार्य्यमस्य । उष्ण + कन् ।)
क्षिप्रकारी । आतुरः । इदि मेदिनी ॥ प्रशान्तः ।
इति धरणी ॥ शोधोद्दीप्तः इति पाणिनिः
५।२।७२ ॥)
नदी, स्त्री, (उष्णा नदी ।) वैतरणी नदी ॥
रश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्य्यः । अर्क-
शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ३ । २५ ।
“कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य” ॥)
वारणः, पुं, क्ली, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण +
वृ + णिच् + ल्युट् ।) छत्रम् । इति हारावली ॥
(यथा, कुमारे ५ । ५२ ।
“यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः” ।
कमलशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
वीर्य्यः पुं, (उष्णमुग्रं वीर्य्यं यस्य ।) शिशुमारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेजोयुक्तद्रव्यादिः ॥ (प्रच-
ण्डवीर्य्ययुक्ते, त्रि ॥)
ा, स्त्री, (उष्यते दह्यते यया । उष दाहे + नक् +
टाप् ।) क्षयव्याधिः । सन्तापः । पित्तम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥
ांशुः, पुं, (उष्णा अंशवो यस्य ।) सूर्य्यः । इति

उष्णागमः, पुं, (उष्णस्यागमो यस्मिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥
उष्णाभिगमः पुं, (उष्णस्यातपस्याभिगमो यत्र ।)
ग्रीष्मऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥
उष्णासहः पुं, (उष्ण आतप आसह्यते यत्र । उष्ण +
आ + सह + अप् ।) हेमन्तऋतुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, त्रि ॥)
उष्णिक्, [ह्] स्त्री, (उत् + स्निह् + क्विन् । निपा-
तनात् उपसर्गान्तलोपः षत्वं च ।) सप्ताक्षर-
च्छन्दः । (यथा छन्दोमञ्जर्य्यां,—
“उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च” ॥
उष्णिक् सप्ताक्षरा वृत्तिः । सा च त्रिधा मधुमती-
कुमारललिता-मदलेखाभेदात् । उदाहरणपूर्व्वकं
तल्लक्षणं यथा तत्रैव । “ननगि मधुमती” ।
“रविदुहितृतटे वनकुसुमनतिः ।
व्यधित मधुमती मधुमथनमुदम्” ॥ १ ॥
“कुमारललिता ज्सगाः” ॥
“मुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।
व्रजैणनयनानां ततान मुदमुच्चैः” ॥ २ ॥
“मसगौ स्यान्मदलेखा” ॥) “रक्ते बाडविषमात्
कुम्भीन्द्रान्मदलेखा । लमाभून्मुरशत्रोः कस्तूरी-
रसचर्चा” ॥
उष्णिका, स्त्री, (अल्पमन्नमस्याम् । शाकपार्थिवादि-
संज्ञायामिति कन् । निपातनादन्नशब्दस्योष्णा-
देशः ।) यवागूः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।
उष्णीषः, पुं, क्ली, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गति-
हिंसादर्शनेषु । इगुपधेति कः । शकन्ध्वादिः ।)
शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य
गुणाः । केशचक्षुरायुर्वर्द्धकत्वम् । धूलिशीतोष्ण-
निवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।
“उष्णीषं कान्तिकृत् केश्यं रजोवातकफापहम् ।
लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुरुपित्ताक्षिरोगकृत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते
सौभवधोपाख्याने ३ । २१ । २४ ।
“विशीर्णमलिनोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः” ।
रजोऽवश्यायसूर्य्यांशुहिमानिलनिवारणं ।
प्रतिश्यायशिरःशूल-हरञ्चोष्णीषधारणम् ।
इति वैद्यकचक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे गुणानां क्रिया-
भिधानादिवर्गे ॥
“बाणवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ।
पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजापहम्” ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥)
चिह्नान्तरम् । इति मेदिनी ॥
उष्णोदकं, क्ली, (उष्णञ्च तत् उदकञ्चेति ।) तप्तजलम् ।
क्वाथ्यमानपादावशेषार्द्धावशेषपादहीनं जलम् ।
तद्विधिर्यथा ।
“अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्” ॥
अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । कासज्वरविबन्ध-
कफवातामेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-
शोधनत्वञ्च ।

“श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि” ॥
इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णो-
दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलन्तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वर-कास-कफ-श्वास-वात-पित्ताम-मेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ * ॥
अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
“हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः” ॥
अन्ये तु ।
“निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्ग्रन्थागमदर्शनात्” ॥
केचित्तु ।
“वसुष्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्” ॥
अत्र दोषाणां यथोल्बणता हीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया ॥
“तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्निप्रदं लघु” ॥ * ॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
तस्य लक्षणगुणाः ।
“पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कास-श्वास-कफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्” ॥
इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ रात्रौ उष्णो-
दकपानगुणाः । श्लेष्मसङ्घातभेदकत्वम् । मारुताप-
कर्षित्वम् । आशु अजीर्णजारकत्वञ्च ।
“तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तनुत् ।
कफघ्नं पादशेषस्थं पानीयं लघु दीपनम्” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
(“शरदीह तथा ग्रीष्मे क्वाथे पादावशेषितम् ।
शिशिरे च वसन्ते च कुर्य्यादर्द्धावशेषितम्” ।
विपरीतमृतुं दृष्ट्वा प्रावृषं चार्द्धभागिकम् ।
क्वाथ्यमानञ्च निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ॥
अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।
तत्पादहीनं वातघ्नञ्चार्द्धं पित्तविकारजित् ॥
कफघ्नं पादशेषन्तु पानीयं लघु पाचनम्” ।
“दिवसे क्वथितं तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ।
रात्रौ शृतन्तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति” ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
“दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ॥
हिक्काध्मानानिलश्लेष्म सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते” ॥
“अनभिस्यन्दि लघु च तोयं क्वथितशीतलम् ।
पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तत्त्रिदोषकृत् ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥
“कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

श्वास-कास-ज्वर-हरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
यत् क्वाथ्यमानं निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं लघु ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत् स्मृतम् ।
न च पर्य्युषितं देयं कदाचिद्वारि जानता ॥
अम्लीभूतं कफोत्क्लेदि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान-देश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिषजः। ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-वमनापतर्पणानि शमनानि भवन्ति पाचनार्थञ्च पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिषजो भूयिष्ठम्। तद्धेषां पीतं वातमनुलोमयति अग्निमुदर्य्यमुदीरयति। क्षिप्रं जरां गच्छति श्लेष्माणञ्च परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं तृष्णा-प्रशमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्-सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयमुष्णेन हि दाह-भ्रम-प्रलापातिसारा भूयो-ऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशाम्यन्तीति"।
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्यायः ॥)

उष्मोपगमः, पुं, (उष्मणः उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्यमरः ॥

उष्मः, पुं, (उष + मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः । इत्युणादिकोषः ॥ उष्णः । क्रोधः ॥

उष्मकः, पुं, (उष्म + कन् ।) ग्रीष्मऋतुः । इत्यमरः ॥

उष्मा, [न्] पुं, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः । उत्तापः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारे । ५ । २३ ॥
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम्" ।
"उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १म अध्याये ॥)

उष्मागमः, पुं, (ओषतीति उष्मा । आगच्छतीति आगमः । उष्मा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उस्रः, पुं, (वस + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपीति" । २ । १३ । उणादिसूत्रेण रक् ।) रश्मिः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ "वत्सञ्चतानार्वीर्ष पितेव" । "उस्रः रश्मयः" । इति भाष्यम् ॥) रश्मिः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
"शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव" ।
लताभेदः । सूर्य्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ।
"प्र मित्रासो न ददुरुस्रो अग्रे" । "वसति नभसीत्युस्रः सूर्य्यः" । इति भाष्यम् । अश्विनीपुत्रौ ।
यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥
"अम्रय उस्रा जरन्ते प्रतिवस्तोरश्विनौ" ॥)

उस्रा, स्त्री, (उस + टाप् ।) अर्ज्जुनी । गाइ इति भाषा । उपचित्रा । इन्दुरकाणीति भाषा । इति मेदिनी ॥ (सुरभी गौः । इत्युणादिकोषः ॥)

उह इर् अर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।) इरित्वादिः । इर् औहत् औहीत् । अर्द्द इह बधः । इति दुर्गादासः ॥

उहानः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ऊ

ऊ, दीर्घोकारः । स च षष्ठस्वरवर्णः । अस्य उच्चारणस्थानं ओष्ठः ॥ ("उपूपध्मानीयानामोष्ठौ" । स च (द्विमात्रत्वात्) दीर्घः (त्रिमात्रत्वात्) प्लुतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्विधोऽपि भवति ॥
"स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" ।
इति शिक्षावचनात् अस्योच्चारणे विचार आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवृतं जिह्वायादेः स्पर्शनाभावः । यदुक्तं तत्रैव "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः" । इति ।)
"शङ्खकुन्दसमाकारं ऊकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युल्लता तथा ।
धर्म्मार्थकाममोक्षञ्च सदा सुखप्रदायकम्" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वङ्गीयभाषायाम्) लेखनप्रकारो यथा,—
"तद्रूपाधोगता रेखा कुञ्चिता वामतः शुभा" ।
तद्रूपा पूर्व्वोक्तोकाररूपा ।
"तिष्ठन्ति तासु रेखासु यमाग्निवरुणाः क्रमात् ॥
अधोर्द्ध्वगामिनी मात्रा लक्ष्मीर्वाणी च सा स्मृता" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,—
"ऊः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्घीशो भैरवः सूक्ष्मो दीर्घघोणा सरस्वती ।
विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ॥
महाविद्येश्वरी षष्ठा षण्डोभूः कान्यकुब्जकः" ।
इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामकर्णे न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, मातृकान्यासमन्त्रे "उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वामकर्णे" । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
"ऊः क्वाविभूस्तु वेटकः । तेन सिधू शास्त्रे इत्यस्य लुङि क्वते असेधीत् असैत्सीत् इति स्यात् ॥)

ऊ, व्य, (वेञ् + क्विप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ॥)

ऊः, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + क्विप् । ज्वरत्वरे-त्यूट् । ६।४।२० ।) महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥ चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्त्तरि, त्रि॥)

ऊढ़ः, त्रि, (उह्यते स्म । वह् + क्त ।) विवाहितः । इति स्मृतिः ॥
("भार्य्योढ़ं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ" ।
इति भट्टिः । ४ । १५ ॥) क्षतवचनः ॥

ऊढ़कङ्कटः, त्रि, (ऊढ़ो धृतः कङ्कटो येन ।) कवचधारी । तत्पर्य्यायः । सन्नद्धः २ वर्म्मितः ३ सज्जः ४ दंशितः ५ । इत्यमरः ।

ऊढ़ा, स्त्री, (वह् + क्त + टाप् ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या । यथा,—
"ऊढ़ायामूढ़ासमवायेऽनूढैव प्रथमं धनहारिणी" ।
इति स्मृतिः ॥)

ऊतं, त्रि, (वे + क्त ।) तन्तुसन्ततम् । तत्पर्य्यायः । स्यूतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापड़ बोना इति भाषा ॥ (प्रथितम् । अव + क्त । ज्वरत्वरेत्यूट् । ६ । ४ । २० ।) रक्षितम् ॥)

ऊतिः, स्त्री, (अव् + क्तिन् । ज्वरत्वरेत्यूट् । ६ । ४ । २० ।) रक्षणम् । (वे + क्तिन् ।) स्यूतिः । इति मेदिनी ॥ बोना सेलाइ इति भाषा । लीला । इति शब्दरत्नावली ॥ अवनम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ क्रीड़ा । इति श्रीभागवतम् ॥ (कल्याणरक्षणम् । तृप्तिः । रक्षाकर्त्ती । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३१ ।
"उत्थयन्तम् माध्वी दस्ना न ऊतीः" । कर्म्मवासना । पुराणस्य दशविधलक्षणमध्ये कर्म्मवासनारूपो लक्षणभेदः । यथा, भागवते । २।१०।—१
श्रीशुक उवाच ।
"अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ।
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ।
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृतः ।
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्म्म ऊतयः कर्म्मवासनाः" ।
"कर्म्मवासना ऊतयः" । इति चूर्णिकाटीका ।

ऊधः, [स्] क्ली, (उन्द + असुन् । ऊधसो नि-निर्देशात् ऊधादेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥ गाइर पालान् इति भाषा । (यथा महाभारते । चैत्ररथपर्व्वणि । १ । १७६ । १३ ।
("मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्
"यदैव स्त्रियै सनावाप्यायेते ऊधः पयसाम्"
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)

ऊधस्यं, क्ली, (ऊधसि भवम् । ऊधस् + यत् ।) दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥

ऊन,त् क परिहाणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिरयं ध्योपधः । च । "क्षोभमाशु हृदयं न यदूनां रागरञ्जितमना यदूनाम्" । इति माघयमकम् । परिहाणं न्यूनता । ऊनयति वणिक् स्वर्णं प्रथमपरिमाणात् । मायामात्रेऽयमिति केचित् । मा भवान् ऊनि-ऊनधोर्णि अत् इति लक्ष्यानमेव नास्ति नाम्लोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह । कोदनुबन्धव्यापकत्वात् हित्वात् प्राक् प्रक्षो अम्लोपित्वान्न स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

ऊनं, त्रि, (अवतीति । अव + "इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्" । ३ । २ । इति उणादिसूत्रेण नक् । "ज्वरत्वरेति" । ६ । ४ । २० ऊट् । सर्वत्र तु यतेरूनमिति बाधितम् ।) हीनम् । न्यूनम् ।
("ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे" । इति रघुः । १४ । तत्रैव । ६६ । १ ।

"कश्चिदूरुमनूरुजैः शरदामयुतं ययौ"।
"ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः"।
इति मनुः। ५। ६८।)

…विंशः, त्रि, ऊनविंशतेः पूरणः। यथा,—
"तिथ्यङ्गवेदैकदशोनविंश-
मेकादशाष्टादशविंशसंख्याः।
इष्टोडुना सूर्य्ययुतोडुना च
योगादमूश्चेद्व्यतीपातयोगभङ्गः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

…विंशतिः, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः।) एकोन-विंशतिः। ऊनिश इति भाषा। यथा। "ऊनविंशतिदास्यमानपिण्डस्थानानि"। इति तिथ्यादितत्त्वे आमावस्याप्रकरणे ॥

…, व्य (ऊय्यते। ऊय्+मुक्।) रोषोक्तिः। …पृच्छा। इति मेदिनी ॥ निन्दा। स्पर्द्धा। इति शब्दरत्नावली ॥

…, स्त्री, (अवतीति। अव+"अविसिविसिशुषिभ्यः कित्"। १।१४३। इति उणादिसूत्रेण मन्। कित् ऊठ् च।) देशविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

…य, ई ङ सेवने। तन्तुसन्ताने इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्।) दीर्घादिः। सेवनमिह षिव्युतन्तुतताविव्यस्य रूपं ई ऊतः। ङ ऊयते पटं सौचिकः। इति दुर्गादासः ॥

…री, व्य (ऊय्+बाहुलकात् ररीक्।) विस्तारः। अङ्गीकारः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

…व्यः, पुं, (ऊरोर्जातः। ऊरु+शरीरावयवात् यदिति यत्। वैश्यस्य ब्रह्मणः ऊरोर्जातत्वात् तथात्वम्।) वैश्यः। इत्यमरः ॥ (यदुक्तं यजुषि। ३१। ११ ॥
"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहूराजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" ॥ इति ॥)

…री, व्य (ऊर+बाहुलकात् रीक्।) विस्तारः। अङ्गीकारः। इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे विग्रहे। "ऊरीकृत्य प्रस्थितः" ॥)

…कृतः, त्रि, (ऊरी+कृ+क्त।) अङ्गीकृतः। विस्तृतः। इत्यमरः ॥

…, पुं, (ऊर्णूयते आच्छाद्यते इति। ऊर्णु+ ऊर्णोतेर्णुलोपः। १। ३१। इति उणादिसूत्रेण कर्म्मणि कुः णुलोपश्च।) जानूपरिभागः। उरत् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सक्थि २। इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।
"भुवनत्रितये न बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः"।
"भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः"।
इति रघुः। १२। ८८। तथा मनुः। १। ३१।
"लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः" ॥)

…जः पुं, (ऊरोर्जायते इति। ऊरु+जन्+ड।) …श्यः। न तु ब्रह्मण ऊरुभ्यां जातः। इत्यमरः ॥ यथा, विष्णुपुराणे। १। ६। ४।
"…जसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुजाः"।

भृगुवंशीय ऋषिभेदः। स च और्ब्ब इति नाम्ना ख्यातः। तस्य जन्मकथा और्ब्बशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ऊरुपर्व्वा, [न्] पुं, स्त्री, (ऊरोः पर्व्वेव।) जानु। इत्यमरः ॥ हाँटु इति भाषा।

ऊररी, व्य, (ऊर+अरीक्।) विस्तारः। अङ्गीकारः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरुस्तम्भः, पुं, (ऊरू स्तभ्नाति इति ऊरु+स्तन्भ+अण्।) ऊरुरोगविशेषः। यथा। अथोरुस्तम्भाधिकारः। तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह।
"शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः।
जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥
सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम्।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ॥
सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तःश्लेष्मणा स्तिमितेन सः।
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिशयव्यथौ।
ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्दारुचिज्वरैः ॥
संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे" ॥
जीर्णाजीर्णे किञ्चिज्जीर्णे किञ्चिदजीर्णे तस्मिन् भोजनमित्यर्थः। अतएव दृढ़बलेन जीर्णाजीर्णे समश्नत इति पठितम्। तत्र शीतादिभिर्निषेवितैर्भुक्तैः। संक्षोभेण सञ्चलनेन। स्वप्नेन दिवा। जागरणेन रात्रौ। अभिभूय दूषयित्वा। इतरं दोषं पित्तम्। स्तिमितेन आर्द्रेण द्रुतेनेति यावत्। न तु घनेन। एवंविधेन श्लेष्मणा। सः पवनः। तदा ऊरू स्तभ्नाति तेन स्तम्भेन। अचेतनौ शून्यौ। परकीयाविव अक्रियावित्यर्थः। ध्यानं संमूढ़ता। पादसम्बन्धिनीभिः सदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिश्च संयुक्तौ। अयं सुश्रुतेन महावातव्याधिषु पठितः ॥*
प्राग्रूपमाह।
"प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वोः सदनं तथा" ॥*॥
तस्योपशयमाह।
"वातशङ्किभिरज्ञानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वदाराहवेदना।
पदञ्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥
संस्थाने पीड़ने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः।
अन्यनेयौ हि संभग्नावूरू पादौ च मन्यते" ॥
अन्यनेयौ अन्यपुरुषचाल्यौ भवत इत्यर्थः। अज्ञानात् अनिश्चयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन। वातशङ्किभिः वातव्याधिशङ्किभिः। तत्र ऊरुस्तम्भे। स्नेहनात् स्नेहादिना स्नेहन्या चिकित्सया। पादसदनादय ऊरुभग्नोपमत्वात् ते विकाराः स्युः। जङ्घोरुग्लानिः जङ्घोर्व्वोर्गमनादावशक्तिः। आदाहवेदना ईषद्दाहेन सह वेदना ॥ * ॥
ऊरुस्तम्भस्यारिष्टं लक्षणमाह।
"यदा दाहार्त्तितोदार्त्तो वेपनः पुरुषो भवेत्।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्" ॥
अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्नमाशं साधयेत् ॥ * ॥ * ॥
अथोरुस्तम्भस्य चिकित्सा।
"स्नेहाशृक्स्रावणवमनं वस्तिकर्म्मविरेचनम्।
वर्जयेदाढ्यवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम् ॥
तस्मादत्र सदा कार्य्यं स्वेदनं घनरूक्षणम्।
आममेदःकफाधिक्यान्मारुतं नयता समम् ॥
यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मारुतकोपनम्।
तत्सर्व्वं सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥
सर्व्वो रूक्षक्रमः कार्य्यस्तत्रादौ कफनाशनः।
पश्चाद्वातविनाशाय विधातव्याखिला क्रिया ॥
भोज्याः पुराणाः श्यामाककोद्रवोद्दालशालयः।
शाकैरलवणैर्म्मांसैः शार्ङ्गैर्जाङ्गलवर्त्तिभिः" ॥
उद्दालो वनकोद्रवः।
"दध्याद्वास्तूकशाकेन हीनेन लवणेन तु।
जीर्णशाल्योदनं रूक्षमूरुस्तम्भवते भिषक् ॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशादिसम्भवः।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्य्यो वातामयापहः ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतः सरितं शीततोयकाम्।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
मूलैर्व्वा वाजिगन्धायाः अथवार्कस्य कारयेत्।
गाढ़मुत्सादनं वैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने ॥
त्रिफलाग्रन्थिकव्योषचूर्णं लिह्यात् समाक्षिकम्।
ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥
नागरं पिप्पलीञ्चापि गुग्गुलुं वा शिलाजतु।
ऊरुस्तम्भी पिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा" ॥
इत्यूरुस्तम्भाधिकारः। इति भावप्रकाशः ॥
अपि च।
"त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी।
ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम्।
क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्घास्थूलमूरुस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत्" ॥ * ॥
इति गारुड़े १८७ अध्यायः ॥
("एक ऊरुस्तम्भ इति आमत्रिदोषसमुत्थानः"।
इति चरके सूत्रे ऊनविंशोऽध्यायः ॥
अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,
"श्रिया परमया ब्राह्म्या परया च तपःश्रिया।
अहीनं चन्द्रसूर्य्याभ्यां सुमेरुमिव पर्व्वतम् ॥
धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिक्षमालयम्।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥
भगवन्! पञ्च कर्म्माणि समस्तानि पृथक्तथा।
निर्द्दिष्टान्यामयानान्तु सर्व्वेषामेव भेषजम् ॥
दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद्यस्यैतानि भिषग्वर!।
न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥
अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम्।
सलिङ्गं भेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः" ॥ * ॥
निदानं सम्प्राप्तिलक्षणे च यथा ॥
"स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णे समश्नतः।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानूपौदकामिषैः ॥
पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः।
लङ्घनाध्यशनायाससयवेगविधारणैः ॥
स्नेहाश्चामपित्तश्लेष्ठे वातादीन् मेदसा सह।

यच्छाम्तु गौरवादूरू यात्यधोगैः शिरादिभिः ॥
पूरयन् सक्थिजङ्घोरुदोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयं परिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥
महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वदूरुगतः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहरुक्सुप्तिकम्पनैः ।
भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसून् ॥
गुरुः श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्य्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः” ॥
पूर्व्वरूपाणि यथा ॥
“प्राग्रूपं ध्याननिद्रातिस्तैमित्यारोचकज्वराः ।
रोमहर्षश्च छर्द्दिश्च जङ्घोर्व्वोः सदनन्तथा” ॥
अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ * ॥
चिकित्सा-यथा ॥
“तस्य न स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥
स्रुङ्ये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
श्लेष्मस्थानगतः श्लेष्मा पित्तञ्च वमनात्सुखम् ।
हर्त्तुमामाशयस्थौ च स्रंसनात्तावुभावपि ॥
पक्वाशयस्थाः सर्व्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुसंस्थिताः ॥
वातस्थाने स्थितं शैत्यात्तयोस्तम्भाश्च तद्गताः ।
न शक्याः सुखमुद्धर्त्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् ॥
तस्य संशमनं कुर्य्यात् क्षपणं शोधनन्तथा ।
आधिक्यादामकफयोर्युक्त्यपेक्षः सदा भिषक् ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरलवणैर्द्द्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥
सुनिषण्णकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥
क्षारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥
समङ्गा शाल्मली विल्वं मधुना सह नापिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥
चन्दनं धातकीकुष्ठं तालीशं नलदन्तथा ।
मुस्तं हरीतकी लोध्रं पद्मकं तिक्तरोहिणी ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥
चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
भल्लातकं समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
सक्षौद्रानर्द्धश्लोकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान्” ॥
“मूर्व्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
पूर्व्ववद्वा पिबेत्तोये रात्रिंस्थितमथापि वा ॥
स्वर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ।
सुराह्वं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलप्लुतम्” ॥
“अपतर्पणजश्च स्याद्दोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
युक्त्या जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिपूर्व्वकः ।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्य्यो वातामयापहः” ॥
“कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारुकेशरम् ।
अजगन्धाश्वगन्धा च तैलन्तैः सार्षपं पचेत् ।
सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्यूरुस्तम्भार्द्दितः पिबेत्” ॥
इति कुष्ठाद्यं तैलम् ॥ * ॥
“पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः” ॥
इति अष्टकट्वरं तैलम् ॥ * ॥
“इत्यभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्बाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥
वल्मीकमृत्तिकामूलं करञ्जात् सफलत्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्य्यादुत्सादनं भृशम् ॥
मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्द्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढ़मुत्सादनं कुर्य्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्” ॥
“श्योनाकं खदिरं विल्वं बृहत्यौ सरलासनौ ।
अग्निमन्थाढ़कीशिग्रुश्वदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥
तर्कारीं नक्तमालञ्च जलेनोत्क्वाथ्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं शक्येषु चोत्सृजेत् ।
स्थलान्याक्रामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
तथा विरूक्षेऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।
श्लेष्मणः क्षपणं यत्स्यान्न च मारुतकोपनम् ॥
तत् सर्व्वं सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमग्निञ्च कार्य्यैषा रक्षता क्रिया” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ * ॥
“निष्कत्रयं शुद्धसूतं निष्कद्वादशगन्धकम् ।
गुञ्जावीजञ्च षण्निष्कं निम्ववीजं जया तथा ॥
प्रत्येकं निष्कमात्रन्तु निष्कं जैपालवीजकम् ।
जया जम्बीरधुस्तूरकाकमाचीद्रवैर्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कृत्वा दद्याद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
गुञ्जाभद्ररसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥
शमयत्यूर्द्ध्वगं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारुणम्” ॥
इति गुञ्जाभद्रो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥)

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आकृतिर्यस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कदलीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

ऊर्ज्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । क ऊर्ज्जयति जनो जीवति बली स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ज्जं, क्ली, (उर्ज्ज्यते जीव्यतेऽनेन । ऊर्ज्ज + घञ् ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । ३८ ॥
“नम ऊर्ज्ज इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे ।
तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्व्वरसात्मने” ॥)

ऊर्ज्जः, पुं, (ऊर्ज्जयति उत्साहयति जिगीषून् इति । ऊर्ज्ज + णिच् + अच् ।) कार्त्तिकमासः । उत्साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ । “वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्ज्जां पते” । “ऊर्ज्जां बलपराक्रमादीनाम्” । इति भाष्यम् ।) प्राणनम् । इति मेदिनी । (वीर्य्यम् । यथा, मनुः । ३।५५ ।
“पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जञ्च यच्छति” ।
“यस्मात् पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्य्यं च ददाति
इति कुल्लुकभट्टः ॥) कान्तिकनामसंवत्सरः ।
(स्वारोचिषस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा हरि
७।१४ ।
“प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ज्जस्तथैव च ।
स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः”
स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७।
“हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्ज्जा नाम सुतेजस”

ऊर्ज्जस्वलः, त्रि, (अतिशयितः ऊर्ज्जो बलं
स्तीति । ऊर्ज्जस् + ज्योत्स्नातमिस्रेति वल
अतिशयबलवान् । इत्यमरः ॥ (“ऊर्ज्जस्वलं
तुरङ्गमेतत्” । इति भट्टिः । ३ । ५५ । “भो
मूर्ज्जस्वलमात्मदेहम्” । इति रघुः । २ । ५०

ऊर्ज्जस्वि, [न्] क्ली, (ऊर्ज्जस् + विनि ।) अल
विशेषः । तस्य लक्षणम् । साहङ्कारवर्णि
नम् । यथा चोक्तम् । ऊर्ज्जस्वि रूढ़ाहङ्का
तस्योदाहरणं यथा । “प्रचपलमगुरुं भा
हिष्णुं जनमसमानमनूर्ज्जितम् विवर्ज्य । ब
तिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमतुलोन्नतिमूढ़
घम्” ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्ज्जस्वी, [न्] त्रि, (अतिशयितं ऊर्ज्जो बलम
स्तीति + ऊर्ज्जस् + विनि ।) अतिशयबल
इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)
“अन्नमूर्ज्जस्करं लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नरः” ।

ऊर्णनाभः, पुं, (ऊर्णेव तन्तुर्नाभौ यस्य । यद्वा
त्वादूर्णेव नाभिर्यस्य । नाभेरुपसङ्ख्यानमि
ण्यापोरिति ६।३।६३ । ह्रस्वः ।) कीटवि
माकड़सा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लूत
तन्तुवायः ३ मर्कटकः ४ । इत्यमरः ।
(यथाह उज्ज्वलदत्तः । ५ । ४७ ।
“नाचारेण विना सृष्टिरूर्णनाभेरपीष्यते ।
नच निःसाधनः कर्त्ता कश्चित् सृजति कि
अत ऊर्णनाभिरिति चिन्त्यम् ।) (स्वनाम
धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७
“ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ”
स्वनामख्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । ३
“सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरि

ऊर्णनाभिः, पुं, (ऊर्णावत् नाभौ यस्य ।) मर्क
इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।
“आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः”

ऊर्णा, स्त्री, (ऊर्णोति । ऊर्णु + “ऊर्णोते ड” ॥
इति उणादिसूत्रेण डः । डित्वात् टिलो
मेषादिलोम । पसम् इति भाषा । वोरन्तरा
इत्यमरः ॥ स तु भ्रूयमध्ये महापुरुष
शुभायत एकः प्रशस्तावर्त्तो महापुरुषल
चक्रवर्त्त्यादीनां महायोगिनाञ्च भवति ।
भरतः ॥ (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते
१५।१२ । “चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनि”

ऊर्णायुः, पुं, (ऊर्णा अस्त्यस्येति । ऊर्णा शु
मेषलोमकम्बलः । मेषः । इत्यमरः । ऊर्ण

ति हेमचन्द्रः ॥ बलभङ्गः । इति मेदिनी ॥
न्धर्व्वविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
ऊर्णागुश्चित्रसेनश्च हाहा ऊहुश्च भारत ! ॥)
ज ज आच्छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दां-उभं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । रेफ-
गान्मूर्द्धन्यः । तेन ऊर्णुनाव इत्यादौ निमित्ता-
वान्मूलधातोर्णत्वाभावः । बल ऊर्णोति ऊर्णौति
र्णुते दिशं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
था, भट्टिः । १४ । १०२ ।
र्णुनाव स प्रश्नौघैर्वानराणामनीकिनीम्" ॥)
, पुं, (ऊर्जेन बलेन वृणाति विदारयति ।
र्ज+दृ+"ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्व्वपदान्त्यलो-
॥" । ५ । ४० । उणादिसूत्रेण अल् अत् वा ।
भेदार्थं प्रत्ययद्वयम् ।) असुरः । राक्षसः । इत्यु-
दिकोषः ॥ (कुसूलम् । धान्याद्याधारः ।
ा, ऋग्वेदे । २ । १४ । ११ ॥ "ऊर्दरं पृणता
नेद्रम्" । "ऊर्दरं कुसूलम्" इति भाष्यम् ॥)
, त्रि, उपरि । उच्छ्रितः । तुङ्गः । इति अन्त्यस्थ-
ारान्तोर्द्धशब्दार्थे मेदिनी ॥
न ऊर्द्धशब्दो निर्व्वकारः । तदुक्तं वर्णदेश-
यां । उज्जिहीते उद्गच्छति उदो हाडो डप्र-
ः आदिवर्णस्य ऊरादेशः । इति मधुमाधवा-
ः ॥ इति मृदङ्गभेदोर्द्धकशब्दस्य टीकायां
तः ॥ (यथा, महाभारते । मुद्गलज्ञानप्राप्तौ ।
। २६० । २ ।
र्द्धगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने" ॥)
, पुं, (ऊर्द्धः सन् कायतीति । ऊर्द्ध+कै शब्दे
क ।) ऊर्द्धकः । मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां
तमुकुटौ । (यथा शब्दार्णवे ।
र्द्धको गोपुच्छवत् सचितालोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
तोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा" ॥
ाच चिन्तामणौ ।
ीतक्याकृतिस्त्वङ्कुस्तथालिङ्ग्यो यवाकृतिः ।
र्द्धको दण्डतुल्यः स्यात् मुरजा भेदतो मताः" ॥)
पुं, दण्डवत् स्थितः । यथा,—
ासीन ऊर्द्धः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
ासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता" ॥
ादि छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ आसीनः उपविष्टः ।
र्द्धो दण्डवत् स्थितः प्रह्वोऽवनतपूर्व्वकायः" ।
आह्निकतत्त्वम् ॥
त्रि, (उत्+हा+ड । आदिवर्णस्य ऊरा-
।) उच्छ्रितः । तुङ्गः । उपरिष्टात् । इति
नी ॥ ऊर्द्धशब्दो दीर्घादिः सवकारो निर्व्व-
श्च । तथाच उपरि बध्यते इति कृतनिरुक्ति-
शब्दो वकारवानिति सुभूत्यादयः ॥
र्द्धतोयपलैः कुर्वन्तं नीचमूर्द्धजैः ।
चलाश्चोर्ध्वेति चित्रानागचमूर्द्धजैः" ॥
ीचकवधयमकम् ॥ (यथा, कुमारे १ । १६ ।)
"पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्यूर्द्धमुखैर्मयूखैः" ।
शब्दो मकाराद्युऽन्तो दीर्घादिर्वकारवान्
रन्तोऽनन्तोऽपीति नयाविनादयः ॥

ऊर्द्धकः, पुं, (ऊर्द्धः सन् कायति शब्दायते इति । ऊर्द्ध+कै+क ।) मृदङ्गविशेषः । यथा,—
"ऊर्द्धको गोपुच्छवत् स त्रितालोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
ध्वत्वोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्ज्जनं मता" ॥
इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥ अपिच । "हरीतक्याकृतिस्त्वङ्कुस्तथालिङ्ग्यो यवाकृतिः । ऊर्द्धको दण्डतुल्यः स्यान्मुरजा भेदतो मताः" ॥ अन्यटीकायान्तु । "यवमध्यस्तथोर्द्धकः" । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

ऊर्द्धकवटी, स्त्री, (ऊर्द्धे कवटः कवटको यस्याः ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("महाशतावरी चान्या शतमूल्यूर्द्धकण्टिका" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊर्द्धजानुः, त्रि, (ऊर्द्धे स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरिभागे स्थूलजानुकः । तत्पर्य्यायः । ऊर्द्धज्ञुः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यायनश्रौतसूत्रम् १ । ५ । ८ । "उपविश्योर्द्धजानुः" । इति ॥)

ऊर्द्धज्ञः, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ऊर्द्धजानुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊर्द्धज्ञुः, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । "ऊर्द्धात् विभाषा" । ५ । ४ । १३० । इति पक्षे ज्ञुः ।) ऊर्द्धजानुः । इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यायनश्रौतसूत्रम् । "ऊर्द्धज्ञुरनवानं यजति" ॥
तथाच माघे ११ । २१ ।
"त्वाममयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धज्ञुरेव" ॥)

ऊर्द्धदेवः, पुं, (ऊर्द्धः तुङ्गः श्रेष्ठो देवः ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ऊर्द्धन्दमः, त्रि, (ऊर्द्धम्+दम्+खच् ।) ऊर्द्धस्थः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऊर्द्धङ्गम इति युक्तिसिद्धपाठः ॥

ऊर्द्धपादः, पुं, (ऊर्द्धाः पादा यस्य ।) शरभः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्धपदे, त्रि ॥)

ऊर्द्धपुण्ड्रः, पुं, (ऊर्द्धः पुण्ड्रः इव ।) तिलकविशेषः । स तु ब्राह्मणललाटे पुण्ड्रेक्षुवत् चन्दनादिना कृतोर्द्धरेखात्रयः । यथा । "ऊर्द्धपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्द्धपुण्ड्रकमिति" ।
"ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्याद्वारिमृद्भस्मचन्दनैः" ।
इत्यादि च बहवः ॥
"ऊर्द्धपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" ॥
इति आह्निकतत्त्वधृतब्रह्माण्डपुराणम् ॥ (ऊर्द्धपुण्ड्रधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरेत् ।
शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रधरो मर्त्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित् ।
श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते" ॥
अस्य धारणे वैदिकद्विजभिन्न एवाधिकारी यदुक्तं देवीभागवते नारायणेन ॥
"ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिशूलं च वर्त्तुलं चतुरस्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥
जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः ।
पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटेनैव धारयेत् ॥
ख्यातिकान्त्यादिसिद्ध्यर्थं चापि विष्णवागमादिषु ।
स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वैदिको नरः" ॥
श्राद्धे ऊर्द्धपुण्ड्रादिविधिनिषेधव्यवस्था ।
यथा, निर्णयसिन्धौ हेमाद्रिः ।
"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्म्मणि ।
तत्सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥
तथा च नारदः ।
"यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म्म च ।
वृथा भवति विप्रेन्द्राः ! ऊर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥
इत्यादिवचनात् पैत्रे कर्म्मणि ऊर्द्धपुण्ड्रधारणं विहितम् । केचित्तु ।
'ऊर्द्धपुण्ड्रो द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः ।
श्राद्धकाले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्" ॥
तथा,—
"वामहस्ते च ये दर्भा शूद्रे रक्तवस्त्रिणस्तथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः" ॥
इति संग्रहोक्तवचनात् तथा,—
"ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
श्राद्धकर्त्ता न कुर्व्वीत यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्" ।
इति विश्वप्रकाशवचनाच्च श्राद्धकाले ऊर्द्धपुण्ड्रादिकं न धार्य्यमित्याहुः । तन्न, यतः कुलाचारादेव व्यवस्था । यत्तु,—
"ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्" ॥
इति हेमाद्रिधृतवचनम् तत् गन्धत्रिपुण्ड्रकविषयम् । अतः श्राद्धकाले गन्धत्रिपुण्ड्रकमेव न धार्य्यः । अन्यरूपन्तु धार्य्य एव । तथा च व्यासः ।
"वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्व्वदा ।
ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः" ॥)

ऊर्द्धरेताः, [स्] पुं, (ऊर्द्धं रेतो यस्य न पतति वीर्य्यं यस्येत्यर्थः ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गतो महादेवस्य नामभेदः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
"ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः" ॥)
भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितुः काम्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्म्मं त्यक्तवान् अतस्तस्य ऊर्द्धरेतस्त्वं जातम् । एतद्विवरणन्तु महाभारते १ । सत्यवतीलाभोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
मुनिविशेषः । तद्यथा । सनक-सनन्द-सनातन-सनत्कुमारादयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्मसभावर्णने । ११ । ४९ ॥
"अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्द्धरेतसाम्" ॥
त्रि, विषयासक्तिरहितः । सन्न्यासी । यथा भारते शकुन्तलोपाख्याने,—
"ऊर्द्धरेता महाभागो भगवान् लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताधर्म्मोऽपि न चलेत् संशितव्रतः" ॥)

ऊर्द्धलिङ्गः, पुं, (ऊर्द्धं लिङ्गं यस्य ।) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
"ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः" ॥)

ऊर्द्धलोकः, पुं, (ऊर्द्धः उपरिस्थो लोकः ।) स्वर्गः । इति

हेमचन्द्रः॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे। ५ सूत्रम्।
"रत्नाश्रयादयदमाथयदूर्द्धलोक-
माक्रन्दयत्नपिमिराथयदाशु रामः"॥)

ऊर्द्धस्थः, त्रि, (ऊर्द्धे तिष्ठति यः। ऊर्द्ध + स्था + क।) उपरिस्थितः। तत्पर्य्यायः। ऊर्द्धन्दमः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ऊर्द्धस्थितिः, स्त्री, (ऊर्द्धा स्थितिर्यत्र।) ऊर्द्धवक्तः। स तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम्। तत्पर्य्यायः। पुरश्चकम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपरिस्थितिः। उपरिस्थानम्॥

ऊर्द्धासितः, पुं, (ऊर्द्धं आसितः।) कारवेल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ करला इति भाषा॥

ऊर्म्मिः, स्त्री, पुं, (ऋच्छतीति। ऋ गतौ। "अर्त्तेरुच्च"।४।४४। इति उणादिसूत्रेण मिः। अर्त्तेरुरादेशश्च॥) तरङ्गः। (यथा, रघुः।१२।८५।
"तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्म्मिवायुभिः"॥)
प्रकाशः। वेगः। भङ्गः। वस्त्रसङ्कोचरेखा। वेदना। पीड़ा। इति मेदिनी॥ उत्कण्ठा। इति हेमचन्द्रः॥ "शोकमोहौ जरामृत्यू क्षुत्पिपासे षडूर्म्मयः"। इति श्रीभागवतटीका॥
(बुभुक्षादयः षट्, यथा;—
"बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः"॥
(अश्वगतिभेदः। तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम्।
"मन्दीकृतानामश्वानां नमनोन्नमनाकृतिः।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता"॥
तथा च माघे ५।४।
"तूर्णं पयोधर इवोर्म्मिभिरापतन्तः"॥)

ऊर्म्मिका, स्त्री, (ऊर्म्मिरिव। इवे प्रतिकृताविति कन्। ऊर्म्मिं प्रकाशं कायतीति वा। आतोनुपेति कः।) उत्कण्ठा। भृङ्गनादः। वस्त्रभङ्गः। अङ्गुलीयकम्। वीचिः। इति हेमचन्द्रः॥

ऊर्म्मिमान्, [त्] त्रि, (ऊर्म्मिरस्यास्तीति। ऊर्म्मि + मतुप्।) वक्रः। इत्यमरः॥ ढेउखेलानिया इति भाषा। तरङ्गयुक्तः॥ (यथा, महाभारते २। द्रौपदीहरणे ६३।२८।
"दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्म्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्"॥)

ऊर्म्मिमाली, [न्] पुं, (ऊर्म्मीणां माला विद्यतेऽस्य। इनिः।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ("चन्द्रं प्रवृद्धोर्म्मिरिवोर्म्मिमाली"। इति रघुः ५।६१॥)

ऊर्व्वरा, स्त्री, उर्व्वरा। सर्व्वशस्याढ्या भूमी। इति शब्दरत्नावली। (व्युत्पत्तिस्तु क्रमादौ उर्व्वराशब्दे द्रष्टव्या॥)

ऊर्व्वशी, स्त्री, (ऊरुमश्नुते स्वकारणत्वेन व्याप्नोति या। ऊरु + अश् + अच् + ङीप्। नारायणोरुसम्भवत्वात् तथात्वम्।) उर्व्वशी। स्वर्गवेश्याविशेषः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (विवृतिस्तु क्रमादौ उर्व्वशीशब्दे द्रष्टव्या॥)

ऊर्व्वसी, स्त्री, (ऊरौ उषिता इति। पृषोदरादित्वात् साधुः।) उर्व्वशी। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

ऊर्य्याङ्गं, स्त्री, (ऊर्य्याः पृथिव्या अङ्गमिव।) गोमयच्छत्रिका। तत्पर्य्यायः। छत्रीरम् २ शिलीन्ध्रकम् ३ वशारोहम् ४ गोलासम् ५। इति हारावली॥

ऊर्षा, स्त्री, देवताड़कक्षम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

ऊलुपी, [न्] पुं, उलूपी। शिशुमारः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (जलजन्तुविशेषः॥)

ऊलूकः, पुं, (उलूकशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या।) उलूकः पेचकः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे ३।७७।
"ऊलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति"॥)

ऊष रोगे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-परं सकं-सेट्।) दीर्घादिः। "ऊषति सन्तं खलः"। इति दुर्गादासः॥

ऊषं, स्त्री, (ऊष् + क।) प्रभातम्। इति शब्दरत्नावली॥

ऊषः, पुं, क्षारमृत्तिका। इत्यमरः॥
(यथा मनुः ५।१२०।
"कौषेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः"।
"ऊषैः क्षारमृत्तिकाभिः" इति कुल्लूकभट्टः।
कर्णविलम्। चन्दनाद्रिः॥)

ऊषकं, स्त्री, (ऊष + स्वार्थे कन्।) प्रत्यूषम्। इति शब्दरत्नावली।

ऊषणं, स्त्री, (ऊष् + ल्युट्।) मरिचम्। इति हेमचन्द्रः॥ (मरिचार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्"॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः॥ शुण्ठी च। एतदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विश्वभेषजम्।
ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम्"॥
गुणाश्च शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्याः॥ पिप्पलीमूलञ्च। एतदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः"।
अस्य गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

ऊषणा, स्त्री, उषणा। पिप्पली। इति शब्दरत्नावली॥ (चविका। अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"भवेच्चव्यन्तु चविका कथिता सा तथोषणा"।
गुणाश्चास्याश्चविकाशब्दे बोध्याः। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

ऊषरः, त्रि, (ऊष् + र।) क्षारभूमी। नोणा जायगा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऊषवान् २। इत्यमरः॥ ("तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे"। इति मनुः। २।११२। ऊषरा भूमिस्तं कोपयेत्। प्रमाणं यथा॥ "पित्तमूषरा" इति वैद्यकमाधवकृतरोगनिश्चये पाण्ड्वधिकारे॥)

ऊषरजं, स्त्री, (ऊषर + जन् + ड।) पांशवलवणम्। रोमकनामायस्कान्तभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

ऊषवान्, [त्] त्रि, (ऊषो विद्यतेऽस्य। ऊष् + मतुप्। मस्य वः।) ऊषरभूमी। इत्यमरः॥

ऊषा, स्त्री, (उष् + क + टाप्।) उषा। अनिरुद्धभार्य्या। इति शब्दरत्नावली॥ (तत्कथा च भागवते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४ अध्याये वाणयुद्धे द्रष्टव्या॥)

ऊह क वितर्के। सन्देहादिविचारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्।) दीर्घादिः। सन्देहादिविचारकर्म्मः। स ऊहते धर्म्मं धीरः। यशः समूहमिव दिग्विजयीमिति नैव्यौहो चेति परस्मैपदविधानाच्चिन्त्यम्। "चतुरम् इति प्रचिन्तो जनः"। इति गणकृतानित्यत्वात् रमानाथः। वस्तुतस्तु पचादित्वादनि ऊह चरतीति क्वौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

ऊहः, त्रि, (ऊह् + घञ्।) पूर्व्वाप्राप्तस्य उत्प्रेक्षा। तत्पर्य्यायः। अध्याहारः २ तर्कः ३। ... वितर्कः ४। वूहः ५ व्यूहः ६ वितर्कणम् ७ ... हरणम् ८ ऊहनम् ९ प्रतर्कणम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ अपूर्व्वोत्प्रेक्षणम्। इति गौतमीयम्। असमवेतार्थकपदत्यागपूर्व्वकसमवेतार्थकपदसमभिव्याहारकरणम्। इति आश्वलायनटीका। साकाङ्क्षवाक्यस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षापूरणम्। (ऊहनम्। आरोपः। यथा, महाभारते। उमामहेश्वरसंवादे १४५। ४३॥
"इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रज्ञावन्तोऽथ कोविदाः"।
परीक्षणम्। सिद्धिभेदः॥)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह् + ल्युट् + ङीप्।) सम्मार्जनी इति शब्दरत्नावली॥ झाँटा इति भाषा।

ऋ

ऋ, ऋकारः। सप्तमस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। ("ऋटुरषाणाम्मूर्द्धा"। इत्युक्तेः। शिक्षायां "स्युर्मूर्द्धण्या ऋटुरषाः"। तथा मुग्धबोधे। "ऋत्रयं टठडढणरषा मूर्द्धन्याः" इति।) स तु ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति। त्रिधापि उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् नवविधः। प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदादष्टादश एव।)
"ऋकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम्।
अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च वसत्येव वरानने।
सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम्।
पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा॥
रक्तविद्युल्लताकारं ऋकारं प्रणमाम्यहम्"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (वङ्गीयभाषायाम्) लेखनप्रकारादि यथा।
"ऊर्द्धादधोगता वक्रा त्रिकोणा वामतस्तथा पुनरूर्द्धोदधोगता मात्रा शक्तिः परा स्मृता मात्रासु ब्रह्मविष्ण्वीशास्तिष्ठन्ति क्रमतः पराः" इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥ तस्य नामानि
"ऋः पूर्व्वदीर्घमुखी वक्रो देवमाता त्रिविक्रमः भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका ... एकपादशिरो माला मण्डला शान्तिनी ... कर्णः कामकला मेधा निवृत्तिर्गणनायकः। रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च ... इति तन्त्रम्॥ (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिण ... स्थितिरासनाख्याभिधानम्। यथा, ...

तन्त्रमन्त्रे "ऋं नमो दयितश्रावे ऋं नमो
ज्ञापे"। इति। अनुबन्धविशेषः। यथा,
कल्पद्रुमः। "उः श्रावित्तु वेट्क ऋः।
-क्तः"। एतेन ढौकृ गत्यामित्यस्य लुङि
ढौकदिति सिद्धम्।)
पे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-
सकं-अनिट्।) प्रायः प्रातिः। "ऋच्छति धनं
ने"। इति दुर्गादासः॥
[ल गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (परां-
-सकं-अनिट्॥)
लि गत्याम्। (जुहो-परं-सकं-अनिट्।) र
कः। लि इयर्त्ति। श्यपो लुकारयादस्य प्रट-
योरेव ऋच्छादेशः। इयृच्छत् समियृच्छानः।
दुर्गादासः॥
न हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः। (स्वां-परं-
-अनिट्।) र वैदिकः। न ऋणोति। रेफादि-
ोयसरान्तोऽयमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥
गर्हणम्। वाक्यम्। देवमातरि स्त्री। इति
ी॥(सम्बोधनम्।) परिहासः। वाक्यविकारः।
शब्दरत्नावली॥ (पुं, स्वर्गः॥)
[च्] स्त्री, (ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया।
[+क्विप्।) वेदविशेषः। ऋग्वेदः। इत्यमरः॥
एकविंशतिशाखाः। वेदमन्त्रविशेषः। तस्य
णम्। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः। अस्यार्थः।
ार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुवादिपादस्थितिः।
जैमिनिः॥ (ऋग्यजुःसामाथर्व्ववेदाभिहि-
रैश्चाशीर्विधानैरुपाध्याया भिषजश्च सन्ध्ययोः
कुर्य्युः॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविंशे-
ाये॥)
स्त्री, (ऋच् स्तुतौ ऋच्+"पातृतुदिवचि-
वसिचिभ्यस्थक्"।२।७। इत्युणादिसूत्रेण थक्।)
म्। इत्यमरः॥ स्वर्णम्। इत्युणादिकोषः॥
तं शब्दार्णवे। "हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं विक्त-
ं धनं वसु"॥) पुत्त्रहीनस्य ऋक्थिनः"।
याज्ञवल्क्यः। "ऋक्थमूलं हि कुटुम्बं"।
दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम्॥)
र वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-
-सेट्।) र वैदिकः। न ऋक्ष्णोति। इति
दासः॥
स्त्री, पुं, (ऋष्+स। "स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः
"। ३। ६६। इत्युणादिसूत्रेण कित्।)
म्। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः।२।१९१।
ां सन्ध्यां नर्मक्षिकेत् नाविनीमार्कदर्शनात्।
ामात्तु समासीनः सम्यग्ऋक्षविभावनात्"॥
अश्विन्यादिभेदेन सप्तविंशतिः॥) राशिः।
ज्योतिषम्॥ (राशयश्च मेषवृषादिभेदेन
श। अस्मिन्नर्थे प्रमाणं यथा रघौ।१२।२५।
यथावासितेयेषु नक्षत्रविक्षुभेषु वः।
ो दिवसक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः"॥
ेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव"।
तच्छीकायां मल्लिनाथः॥)
पुं, (ऋष्+अच्।) शब्दविशेषः॥ (अर्थ. चि.

कुलाचलानामेकः। यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ॥
"माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः
सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः"॥)
भल्लूकः। (यथा मनुः। १२। ६७।
"हतो मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलन्तु मर्कटः।
स्त्रीमृक्षः स्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः"॥)
श्योनाकवृक्षः। इति मेदिनी॥ श्योनाकप्रभेदः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वनामख्यातोऽजमीढपुत्त्रः।
यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्त्तने। ३२। ८७।
"धूमिन्यां स तया देव्या त्वजमीढः समेयिवान्।
ऋक्षं स जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम्"॥
स्वनामख्यातो विदूरथस्य पुत्त्रः।
यथा, तत्रैव ३२। १०४।
"विदूरथस्य दायद ऋक्ष एव महारथः"॥
तथा स्वनामख्यातोऽरिहस्य पुत्त्रः। यथा, महा-
भारते १। पुरुवंशानुकीर्त्तने। ९५। २४।
"अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां
पुत्त्रमजीजनदृक्षम्"॥ एतेन पुरुवंशे भयएव
ऋक्षनामानो राजानः सम्भूताः॥)
ऋक्षगन्धा, स्त्री, (ऋक्षस्येव गन्धो यस्याः।) वृक्ष-
विशेषः। वीरताड इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः।
छगलान्त्री २ आवेगी ३ वृद्धदारकः ४ जुङ्गः ५।
इत्यमरः॥ ऋषिजाङ्गल इति ख्यातो वृक्षश्च।
तत्पर्य्यायः। ऋष्यगन्धा २ ऋषिजाङ्गलिका ३
इति रत्नमाला। क्षीरविदारीवृक्षः। तत्पर्य्यायः।
महाश्वेता २। क्षीरिका ३। ऋक्षगन्धिका ४।
इति शब्दरत्नावली॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्याः
गुणादयो ज्ञेयाः॥)
ऋक्षगन्धिका, स्त्री, (ऋक्षगन्धा+स्वार्थे कन्। अत
इत्वम्।) क्षुद्रभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। क्षीर-
विदारी २ महाश्वेता ३। इत्यमरः॥
ऋक्षरं,स्त्री, (ऋषी गतौ। ऋष्+"तन्यृषिभ्यां क्सरन्"
।३।७५। इत्युणादिसूत्रेण क्सरन्।) वारि-
धारा। इति मेदिनी॥
ऋक्षरः, पुं, (ऋष+"तन्यृषिभ्यां क्सरन्"। ३।
७५। इत्युणादिसूत्रेण क्सरन्।) ऋत्विक्।
इति मेदिनी॥
ऋक्षराजः, पुं, (ऋक्षाणां भल्लूकानां राजा।
राजाहःसखिभ्यष्टच्।) जाम्बवान्। इति रामा-
यणम्॥ (यथा, हरिवंशे। ३८। ४१।
"लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्"॥)
ऋक्षेशः, पुं, (ऋक्षाणां नक्षत्राणामीशः।) चन्द्रः।
इति हलायुधः॥
ऋच, श स्तुत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट्।) श ऋचति। आनर्च। इति दुर्गादासः॥
ऋचीषं, स्त्री, (ऋचतीति। ऋच्+बाहुलकात् की-
षन्।) पिष्टकभर्जनपात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥
ऋच्छ, श मूर्त्तौ। गमने। मोहे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुदां-परं-सकं अकर्म-सेट्।) श ऋच्छती ऋ-
च्छन्ती। मूर्त्तिः कठिनीभावः। "मूर्त्तिः काठिन्य-
काययोरित्यमरात्। ऋच्छति घृतं कठिनं स्यादि-
त्यर्थः। ऋच्छति हृतो गच्छति सुखानि लेकार्थः।

मोहकाले इन्द्रियप्रणयं पठन्ति शाब्दाः। ऋच्छति
इन्द्रियमिन्द्रियं प्रणीयते इत्यर्थः। इति रमानाथः"॥
इति दुर्गादासः॥
ऋच्छरा, स्त्री, (ऋच्छति परपुरुषं प्राप्नोतीति।
ऋच्छ+"ऋच्छेररः" ३।१३१। इत्युणादिसूत्रेण
अरः। अरन् इति प्रमाद इति पारायणीयम्।)
वेश्या। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, अथर्व्ववेदे १०।
९२०।"ऋच्छरा ये च ते शफाः"॥)
ऋज, उ गत्याम्। स्थैर्य्ये। ऊर्ज्जने। अर्ज्जने। इति
कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-अकर्म-सेट्।)
उ अर्ज्जते। ऊर्ज्जनं जीवनं बलवत्त्वञ्च। इति
दुर्गादासः॥
ऋज, इ उ भर्जि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (इदित्
भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋञ्जति। भर्जि भर्जने।
इ ऋञ्ज्यते। उ ऋञ्जते मत्स्यं सूपकारः। इति
दुर्गादासः॥
ऋजीषं, स्त्री, (अर्जति रसोऽस्मादिति। ऋज्+"अर्जि-
ऋजश्च" इत्युणादिसूत्रेण ईषन्।) पिष्टपचनम्।
पिष्टकभर्जनपात्रम्। इति हेमचन्द्रामरौ॥ नरक-
विशेषः। अत्र पिष्टपचनप्रक्षेपः।
(यथा, मनुः ४।९०।
"लोहशङ्कुमृजीषञ्च पन्थानं शाल्मलीं नदीम्"॥
धनम्। सोमलताया उद्धृतो रसः। यथा, ऋग्वेदे
३। ४३। ५। "कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन्"।
"ऋजीषिन् सोमवन्"। इति भाष्यम्"॥)
ऋजु, त्रि, (अर्जयति गुणान्। अर्ज अर्जने। "अर्जि-
दृशीति"। १। २८। उणादिसूत्रेण साधुः।)
अवक्रम्। सोजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अजि-
ह्मम् २ प्रगुणम् ३। इत्यमरः॥ प्राञ्जलः ४ सरलः
५। इति जटाधरः॥
("उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा"।
इति कुमारे ५। ३२॥ यथा, मनुः। २। ४७।
"ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः"॥
स्त्रियां ङीष्पक्षे यथा, माघे १२।१८।
"ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धरा-
श्चलावचूडाः कलमघण्टारवैः॥
अनुकूलम्। यथा, ऋग्वेदे ५। ४१। १५।
"ऋजुवस्त ऋजुवनिः"। "ऋजुरनुकूलसुखल-
क्षणः"। इति भाष्यम्॥ शोभनम्। यथा ऋग्वेदे
५। ४४। ५। "धारवाकेष्वृजुगाथः"। "ऋजु-
गाथः शोभनस्तुतिकः"। इति भाष्यम्॥ वसुदेव-
पुत्त्रभेदे पुं। यथा भागवते ९। २४। ५४।
"ऋजुं संमर्द्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम्"॥)
ऋजुकायः, पुं, (ऋजुः सरलः कायो यस्य।) कश्यप-
मुनिः। इति जटाधरः॥ अवक्रशरीरे त्रि॥
("तस्मिन् स्वस्तिसमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्"।
इति भागवते २। २८। ८॥)
ऋज्रः, पुं, (ऋज्+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति"। २। २८।
उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् गुणाभावश्च।)
नायकः। इत्युणादिकोषः॥ (सरलगामिनि, त्रि।
यथा ऋग्वेदे १। ११७। १४। "युवं भुज्यु-
मश्वेभिः सह्वाशिभिरुक्थ्याय ऋज्रेभिरश्वैः"।

"ऋग्मेभिः ऋत्गुगामिभिः"। इति भाष्यम्"॥)

ऋञ्जसानः, पुं, (ऋञ्जि + "ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्" । २ । ८७ । इत्युणादिसूत्रेण असानच् । किच्च ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ उणादि-कोषश्च ॥)

ऋण, ङ उ ञ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-सेट् ।) ङ ञ ऋणोति अर्णोति ऋणुते अर्णुते । उ अर्णित्वा ऋत्वा । इति दुर्गादासः ॥

ऋणं, क्ली, (ऋ + क्त । ऋणमाधमर्ण्ये इति णत्वम् ।) धारः । देना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पर्युदञ्चनम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन स्वीकृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य विवरणं ऋणादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कुसीदाख्यं ऋणं यथा ।

"स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।
तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्" ॥

इति नारदः ॥ अस्यार्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् । लाभो वृद्धिः । दानग्रहणपदे कर्म्मण्यनटा साध्ये तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं तथा स्वीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्वणम् । इति रत्नाकरादयः ॥ कल्पतरौ तु अवश्यापाकरणीयत्वरूपगुणयोगाद्गौणप्रयोगः । अतएव वाणिज्यार्थ-प्रयुक्तस्य नर्णत्वं इति मिश्राः ॥ * ॥ अपि च ।

"कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।
चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृणं ततः" ॥

इति वृहस्पतिः ॥ अस्यार्थः । कुत्सितात् सीदतश्चाधमर्णात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कै-रुत्तमर्णैः । चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन द्वैगुण्यादिलाभः ॥ * ॥ ऋणत्रयविशेषो यथा ।

"देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः ।
ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥

तत्परिशोधनमाह ।

"देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः ।
अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा ॥
श्राद्धेन प्रजया चैव पितॄणामनृणो भवेत् ।
ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन तपसा तथा" ॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा मुग्धबोधे १ । २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः । "दशार्णो देशः दशार्णा नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते" ॥ अङ्कशास्त्रोक्तः कुतश्चि-दपि राश्यन्तरात् वियोज्य संख्यावान् पदार्थः । यथा वीजगणिते ।

"धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोर्व्वा
धनर्णयोरन्तरमेव योगः" ॥

ऋणतीति । ऋण गतौ तस्मात्कः । इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । गन्ता । गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे ६ । १२ । ५ । "सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरतिधन्वा राट्" । "ऋणः शीघ्रगन्ता" इति भाष्यम् ॥)

ऋणमत्कुणः, पुं, (ऋणे मत्कुण इव ।) बन्धकः । इति शब्दरत्नावली ॥ जामिन इति भाषा ॥

ऋणमार्गणः, पुं, (ऋणं मार्गयति यः सः । ऋण + मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥ जामिन इति भाषा ॥

ऋणमुक्तिः, स्त्री, (ऋणस्य ऋणात् वा मुक्ति-र्मोचनं भवत्यस्मात् ।) ऋणपरिशोधनम् । तत्-पर्य्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ऋणमोक्षः, पुं, (ऋणात् मोक्षः ।) ऋणपरिशोधनम् । इति हारावली ॥

ऋणादानं, क्ली, (ऋणस्य आदानम् ग्रहणम् ।) अधमर्णात् उत्तमर्णेन सलाभधनग्रहणम् । तत्तु अष्टादशविवादान्तर्गताद्यविवादः । (यदाह मनुः । ८।४। "तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः" । इत्यादि ।) तच्च सप्तविधं यथा । ईदृशमृणं देयम् १ ईदृशमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन् समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्णे पञ्चविधम् । उत्तमर्णे तु दानविधिः ६ आदान-विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।

"ऋणन्देयमदेयञ्च येन यत्र यथा भवेत् ।
दानग्रहणधर्म्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥

अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् ।
दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यद्वसु" ॥

तत्र विशेषमाह वृहस्पतिः ।

"परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलग्नकम् ।
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्यात् धनी सदा" ॥

इति विवादार्णवसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं ऋणोद्-ग्राहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ऋणान्तकः, पुं, (ऋणमन्तयति यः । ऋण + अन्ति नामधातु + ण्वुल् । मङ्गलग्रहाराधनेन ऋणाप-नयनात् तथात्वम् ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्द-रत्नावली ॥

ऋणापनोदनं, क्ली, (ऋण + अप + नुद + ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) ऋणापनयनम् । धारशोधनम् ॥

ऋणी, [न्] त्रि, (ऋणमस्यास्तीति । ऋण + इनि ।) ऋणग्रस्तः । धारी ॥ • ("जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति" । इति श्रुतिः । "ऋणी न स्यात् यथा पिता" । इति दायभागे ॥)

ऋणोद्ग्राहणं, क्ली, (ऋणस्य उद्ग्राहणं ।) अधमर्ण-गृहीतर्णग्रहणं । यत्र ऋणं प्रार्थनकाले प्रार्थितो-ऽपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं तदाह मनुः । ८।४८—४९ ।

"यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य साधयेदधमर्णिकम्" ॥
धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च" ॥

अयमर्थः । पूर्व्वपूर्व्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम् संगृह्य वशीकृत्य । धर्म्मं वृहस्पतिराह ।

"सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म्म एव उदाहृतः" ॥

अस्यार्थः । ऋणिकस्य ये सुहृत्सम्बन्धिनस्तेषु सन्देशो यो यश्च सामवचनं यश्चानुगमनं प्रा[illegible] वेशनं वा धनिकस्य सधर्म्म ऋणोद्ग्राहणोपा[illegible] व्यवहारे कात्यायनः ।

"धार्य्योऽवरुद्ध ऋणिकः प्रख्याप्य जनसंसदि ।
यावन्न दद्याद्देयञ्च देशाचारस्थितिर्यथा" ।

अस्यार्थः । यावद्दानं जनसंसदि ऋणिकस्य ध[illegible]केन धारणं व्यवहारः ॥ छलाचरितबला[illegible] वृहस्पतिः ।

"छद्मना याचयित्वार्थमानीय ऋणिकाद्वली ।
अन्वाहितादि वाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधि" ॥

अस्यार्थः । ऋणिकस्य धनमन्वाहितादि वा [illegible] आहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनो[illegible] सोपधिः सच्छलमुच्यते ॥

"पुत्त्रदारपशून् बद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।
यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥
बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते" ॥

अनयोरर्थः । पुत्त्रदारपशुरोधो द्वारोपवे[illegible] य उद्ग्राहणोपायस्तदाचरितमुच्यते । स्वग[illegible] नीय ताडनादिलक्षणा उद्ग्राहणोपायो [illegible] त्कार उच्यते ॥ * ॥ कोऽधमर्णः केनोप[illegible] साध्यस्तदाह कात्यायनः ।

"राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रसाधयेत्
ऋक्थिनं दुर्हृदं वापि छलेनैव प्रसाधयेत्" ।
ऋक्थिनं दायादम् ॥ तथा

"वणिजः कर्षकांश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद् भृ[illegible]
देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् संपीड्य दापये[त्]"

यत्र धनं न लभ्यते तत्राह वृहस्पतिः ।

"निर्धनं ऋणिकं कर्म्म गृहमानीय कारयेत्
शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः"

याज्ञवल्क्यः,—

"हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म्म कारये[त्]
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्"

यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * । [illegible] द्वारा न ब्राह्मणस्य ऋणशोधनमाह [illegible]

"कर्म्मणा क्षत्त्रविट्शूद्रान् समहीनांस्तु दापये[त्]"
ऋणशोधनाय निन्दितं कर्म्म कारयितुर्[illegible] दण्डमाह कात्यायनः ।

"यदि स्वादावेनादिष्टमशुभं कर्म्म कारयेत्
प्राप्नुयात् साहसं पूर्व्वमृणात्मुच्येत धर्णिकः
यदि परमवृद्धिप्राप्तं धनमृणिको दातुं न [illegible]
तदा चक्रवृद्ध्या लेख्यया धारयेत् । यथा वृ[illegible]

"पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी ।
कारयेद्वा धनी लेख्यं चक्रवृद्धिवशया"

तथा च वृहस्पतिः ।

"हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।
द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिक[म्]
रक्षेद्वा कृतमूल्यन्तु वर्षाहं जनसंसदि ।
ऋणानुरूपं परतो मङ्क्षीताभ्यन्तु वर्जयेत् ।
स्वधनञ्च स्थिरीकृत्य गवनाकुशलैर्नरैः ।
तद्बन्धुज्ञातिविदितं प्रभञ्जनामयात्मवाद्" ।
यथाविषयं धर्म्मादीन् ऋणसाधनोपायान् ॥

। राजा निवर्त्तनीय इत्याह मनुः ।
"यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
न राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्" ॥*॥
धनवता ऋणिकेनादत्ते ऋणे राजा स्वयं विंशति-
तमभागं गृहीत्वा उत्तमर्णाय दापयेत् इत्याह
नारदः ॥
"ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशन्तु विंशकम्" ॥*॥
यदा अधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः शनैरनु-
सारेण दत्त्वा पूर्व्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्
एतावद्दत्तं उत्तमर्णेन उपगतं प्राप्तमिति धनी
तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् इत्याह
याज्ञवल्क्यः ।
"लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।
धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" ॥
इति विवादार्णवसेतुः ॥
, गत्याम् । स्पर्द्धने । ऐश्वर्य्ये । घृणायाम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-ईयङ्पक्षे आत्मं-
गत्यर्थे सकं, अन्यार्थे-अकं-सेट् ।) घृणा दया ।
ऋतीयते जनः स्पर्द्धते ईश्वरो भवति । किञ्चि-
द्यते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे
परस्मैपदमेव । आर्त्तीत् आनर्त्त इत्यादि । इति
दुर्गादासः ॥
ं, क्ली, (ऋ + क्त ।) उञ्छशिलम् । (यथा, मनुः ।
४ । ४—५ ॥
"ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्" ॥)
जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । "तन्म
ऋतं पातु शतशारदाय" । "ऋतमुदकम्" । इति
भाष्यम् ॥) सत्यं इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ८२ ।
"साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ।
"विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्ष्यं वदेदृतम्" ॥
कर्म्मफलं । यथा, "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" ।
इति श्रुतिः ॥ विष्णुः ॥ यथा, महाभारते । १ ।
१ । २५६ ।
"भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतञ्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।
शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्" ॥
पुं, सूर्य्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । "ब्रह्म वा
ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म एवायुः" ॥
परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । "ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म" ॥
सत्याचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।
"सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय
पीतये" । "ऋताय सत्याचाराय" । इति दया-
नन्दभाष्यम् ॥ यज्ञः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे
यज्ञोपख्याने । "ऋतमित्यस्य कालाग्नी रुद्र ऋषि-
रनुष्टुप्छन्दो यज्ञो देवता यज्ञोपख्याने विनि-
योगः" ॥ देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।
"ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्व्वीरृतस्य धीति-
र्वृजिनानि हन्ति" । "ऋतस्य ऋतदेवस्य" । इति
भाष्यम् ॥ यज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।
"ऋतचिद्धि सत्यम्" । "ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य
वा चित् ज्ञाता" । इति भाष्यम् ॥ अग्नेर्मूर्त्तिवि-
भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । "ऋतश्च
सत्यश्च" । इति ॥)
ऋतः, त्रि, (ऋ + क्त ।) दीप्तः । पूजितः । इति
मेदिनी ॥
ऋतजित्, पुं, (ऋतं जयति ऋत + जि + क्विप् ।)
यक्षविशेषः । यथा,—
"त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ।
श्रूयतां चापरे सूर्य्ये फाल्गुने निवसन्ति ये" ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । "त्वष्टा
सूर्य्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राक्षसः । ऋत-
जिद्यक्षः । धृतराष्ट्रो गन्धर्व्वः । इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (त्रि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ ।
८३ । "ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च" ॥)
ऋतधामा, [न्] पुं, (ऋतं सत्यं धाम भवनं यस्य ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा यजुर्व्वेदे ५ । ३२ ।
"हव्यसूदन ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः" ॥ इन्द्रभेदः ।
स तु रुद्रसावर्णिके मनौ भविता । यथा,—
भागवते । ८ । १३ । २८ ।
"भविता रुद्रसावर्णी राजन् ! द्वादशमो मनुः ।
ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः" ॥
यदुवंशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।
"कङ्कस्य कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" ॥
अविनश्वरस्थानवति, त्रि । यथा यजुर्व्वेदे । १८ । ३८ ।
"ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्व्वस्तस्यौषधयः" ॥)
ऋतिः, स्त्री, (ऋ + करणे + क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्म ।
जुगुप्सा । स्पर्द्धा । इति मेदिनी ॥ (भावे + क्तिन् ।)
गमनम् । अशुभम् । इति धरणी ॥ (पुरुषमेध-
यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्व्वेदे । ३० । १३ ।
"ऋतये स्तेन हृदयम्" । शत्रौ पुं, इति निरुक्तिः ।)
ऋतीया, स्त्री, (ऋत + ईयङ् + टाप् ।) घृणार्थकः ।
जुगुप्सा । तत्पर्य्यायः । अर्त्तनम् २ ऋणीया ३ ।
इत्यमरः ॥
ऋतुः, पुं, (ऋ + "अर्त्तेश्च तुः" । इति उणादिसूत्रेण
१, ७२ । तुः चकारात् कित् च ।) कालविशेषः ।
स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-
फाल्गुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३
ज्यैष्ठाषाढौ ग्रीष्मः ४ श्रावणभाद्रौ वर्षाः ५ आ-
श्विनकार्त्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधो-
ऽपि । कार्त्तिकाग्रहायणपौषमाघाः शीतः १
फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढश्रावण-
भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ । द्विविधोऽपि । कार्त्तिका-
दिषण्मासाः शीतः १ वैशाखादिषण्मासाः ग्रीष्मः
२ । इति स्मृतिः ॥ * ॥
(यदुक्तम् ।
"मासद्वयात्मकः कालः ऋतुः प्रोक्तो विचक्षणैः" ।
यत्र तु "द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः" इति श्रुतं तत्र
हेमन्तशिशिरयोरेकत्रीकरणं विवक्षितम् ॥
"चयकोपशमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।
ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिषु संक्रमात् ॥
ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तः प्रावृड्मिथुनकर्कटौ ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः" ।
मेषवृषौ रविणा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-
विव्यादि । अन्ये तु ।
"शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ।
माघादिमासयुग्मैः स्युरृतवः षट् क्रमादमी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"वर्षाः शरच्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।
ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते ऋतवः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥
पृथक् पृथक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः" ।
इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्धिमाः" ॥
इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
"इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्" ।
इति सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।
"तत्र खलु तावत् षोढ़ा प्रविभज्य कार्य्यमुपदेक्ष्यते ।
हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रयः
ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारण-
लक्षणास्त्रय ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति ।
प्रावृड़िति प्रथमः प्रवृष्टेः कालस्तस्यानुबन्धो वर्षाः ।
एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड् विभज्यन्ते
ऋतवः" ।
इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ।
"तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुं
कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-
वर्षा-शरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।
मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभो-
नभस्यौ वर्षाः । इषोर्जौ शरत् । सहःसहस्यौ
हेमन्त इति ॥ तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्च-
न्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो-
दक्षिणमुत्तरञ्च" ।
"इह तु वर्षा-शरद्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृषः षडृ-
तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।
ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्-
यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्त्तिकमार्गशीर्षौ
शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुन-चैत्रौ
वसन्तः । वैशाख-ज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ़-श्रावणौ
प्रावृड़िति" । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)
स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ तत्पर्य्यायः ।
रजः १ पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः ॥
यथाह मनुः । ३ । ४५-४६ ।
"ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्व्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दशरात्रयः ॥
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः” ॥
“रजः षोडशदिनं यावत् ऋतुश्च भिषजां वर” ! ।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
“ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवम् ॥”
“नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा ।
ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा ॥
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तदार्त्तवम् ।
ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥
तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्” ॥
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
“द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत् समाः स्त्रियः ।
मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत् ॥
आर्त्तवस्रावदिवसात् ऋतुः षोड़शरात्रयः ।
गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः” ॥
“सर्व्वासामेव चतुर्वर्णस्त्रीणां सर्व्ववादिसम्मतः ।
पूर्व्वोक्तसमयः ग्रन्थान्तरेषु विषयः । तद्यथा ।
स्नानदिवसादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्याः । दश-
रात्रावधि क्षत्त्रियायाः । अष्टरात्रावधि वैश्यायाः ।
षड्रात्रावधि शूद्रायाः गर्भधारणे शक्तिः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत्” ॥
“ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
शिवः । यथा महाभारते १३ । महादेवसहस्र-
नामकथने १७ । १२९ ।
“ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः” ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । विष्णुसहस्रनाम-
कथने १४९ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥)
दीप्तिः । इति मेदिनी । मासः । सुवीरः । इति विश्वः ॥
ऋतुप्राप्तः, त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽनेन ।) फलेग्रहिः ।
अवन्ध्यवृक्षादिः । इति शब्दचन्द्रिका ।
ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुरस्या अस्तीति । ऋतु + मतुप्
+ ङीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्य्यायः । रज-
स्वला २ स्त्रीधर्म्मिणी ३ अवी ४ आत्रेयी ५
मलिनी ६ पुष्पवती ७ उदक्या ८ । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते ।१।३। ८७। “उपाध्यायानी
ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथाय-
मृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम्” ॥
ऋतुमतीकृत्यमाह ।
“आर्त्तवस्रावदिवसात् त्र्यहं सा ब्रह्मचारिणी ।
शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च ॥
करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्र्यहमाचरेत् ।
अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् ॥
नेत्रयोरञ्जनं स्नानं दिवास्वप्नं प्रधावनम् ।
अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् ॥
आयासं भूमिखननं प्रवातञ्च विवर्जयेत् ।
ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सद्वसनादिभिः ।
भूषिताः सुमनाः पश्येत् भर्त्तारं समलङ्कृतम् ॥
पूर्व्वं पश्येत् ऋतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्” ॥
एतदकरणे प्रत्यवायमाह ।
“अज्ञानात् वा प्रमोदाद्वा दौस्थ्याद्वा दैवतश्च वा ।
सा चेत् कुर्य्यात् निषिद्धानि गर्भदोषांस्तदाप्नुयात् ॥
एतस्या रोदनात् गर्भो भवेद्विकृतलोचनः ।
नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत् ॥
अनुलेपात् तथा स्नानात् दुःखशीलोऽञ्जनाददृक् ।
स्वापशीलो दिवास्वापात् चञ्चलः स्यात् प्रधावनात् ॥
अत्युच्चशब्दश्रवणात् बधीरः खलु जायते ।
तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत् ॥
प्रलापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्” ॥
इति ।
“क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ।
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्ध-
स्नातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयामृतु-
मतीमाचक्ष्महे” ।
इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
“पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्मसुखद्विजाम् ।
नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् ॥
स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् ।
हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति” ॥
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये,—
“ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहतवासःसमलङ्कृतां
कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्त्तारं दर्शयेत् । तत्
कस्य हेतोः ।
पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः ॥
ततो विधानं पुत्त्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् ।
कर्म्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः” ॥
“तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमना-
युष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स
प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे
वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्व्वा भवति ।
चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । नच
प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा
नद्यां प्रतिस्रोतः प्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-
र्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नि-
यमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् । अतः परं मासा-
दुपेयात्” । इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
ऋतुराजः, पुं, (ऋतूनां राजा । “राजाहःसखिभ्य-
ष्टच्” । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) वसन्तकालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ऋतुवृत्तिः, पुं, (ऋतुषु वृत्तिर्वर्त्तनं यस्य ।) वत्सरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ऋतुसन्धिः, पुं, (ऋत्वोः सन्धिर्मेलनम् ।) ऋतुद्वयमि-
लनकालः । स च ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहौ । तथा
वाभटः ।
“ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्व्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परो विधिः” ॥
ऋतुस्नानं, क्ली, (ऋतौ स्नानम् ।) रजस्वलायाः
चतुर्थाहकर्त्तव्यस्नानम् । इति स्मृतिः ॥ तत्स्ना-
नानन्तरं भर्त्तृवदनं द्रष्टव्यं [illegible]
भर्त्तारं मनसि ध्यात्वा सूर्य्यं विलोकयेत् । इति
काशीखण्डम् ॥
(“ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ।
इच्छन्ती भर्त्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्” ।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।)
ऋते, अव्य, (ऋत + के ।) विना । वर्ज्जनम् । इत्यमरः ।
(“अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्” ।
इति रघुवंशे । ३ । ६३ ॥ तथा, कुमारे २ । ५७ ।
“अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” ।)
ऋत्विक्, [ज्] पुं, (ऋतौ यजतीति । ऋतु + यज् +
ऋत्विगादिना क्विन्नन्तो निपातितः ।) पुरोहितः ।
यथा,—
“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते” ।
इति मानवे २ । १४३ ॥ तत्पर्य्यायः । याजकः २
इत्यमरः ॥ भरताः ३ कुरवः ४ वाग्यतः ५ वृ-
क्तबर्हिषः ६ यतस्रुचः ७ मरुतः ८ सबाधः ९ देव-
यवः १० । इत्यष्टावृत्विङ्नामानि । इति वेदनि-
घण्टौ ३ अध्यायः ॥
अयं हि नायकस्य धर्म्मसहायः । यथाह साहि-
त्यदर्पणे । ३ । ५१ । “ऋत्विक्पुरोधसः ब्रह्म-
विदस्तापसास्तथा धर्म्मे” ।)
ऋद्धं, क्ली, (ऋध् + क्त ।) सम्पन्नधान्यम् । इति मे-
दिनी ॥ परिपक्वमर्द्दितधान्यम् । इत्यमरटीका-
भरतः ॥ बहुलितधान्यम् । इति सुभूतिः ॥ तत्प-
र्य्यायः । आवसितम् २ । इत्यमरः ॥ अवसितम् ३
इति तट्टीका ॥ सिद्धान्तः । इति हेमचन्द्रः ।
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रना-
कीर्त्तने १३ । १४९ । ४२ ।
“ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः” ।)
ऋद्धः, त्रि, (ऋध् + क्त ।) समृद्धः । सम्पन्नः । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, गीतायाम् । २ । ८ ।
“अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्” ।)
ऋद्धिः, स्त्री, (ऋध् + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौष-
धविशेषः तत्पर्य्यायः । योग्यम् २ सिद्धिः ३ लक्ष्मीः
४ । इत्यमरः ॥ प्राणपदा ५ वृष्या ६ । इति र-
माला ॥ [illegible] ७ जीवदात्री ८ शिवा ९ लो-

• चेतनीया ११ रथाङ्गी १२ मङ्गल्या १३ जीव-
ान्ता १४ जीवश्रेष्ठा १५ यशस्या १६। अस्याः
णाः। मधुरत्वम्। सुस्निग्धत्वम्। अतितिक्तत्वम्।
ीतलत्वम्। रुचिमेधाकारित्वम्। शिरकुष्ठकमि-
ाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्या रूपं यथा,—
ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले।
ेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः॥
एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्वदे।
ुलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा॥
द्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः"।
ौषधकरणे ऋद्धिवृद्ध्यभावे वाराहीकन्दः अ-
ावा बला देया। इति परिभाषा॥ *॥ समृद्धिः।
ति मेदिनी॥ (यथा, कुमारे २। ५८॥
'परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना"।)
ार्व्वती। इति शब्दरत्नावली॥ (लक्ष्मीः॥)
, उ य न इर वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
दिवां, स्वां-परं-सकं-सेट्।) य ऋध्यति। उ
र्द्धित्वा ऋद्धा। न ऋध्नोति। इर आर्धत् आ-
र्धीत्। अचिकृत्वो वायम्। सोऽहं प्राग्भवतेव
ृतजनमीऽर्ध्नोमीति भवभूतिः॥ अन्तर्भूतण्यर्थ-
ादिदं सिद्धमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥
ण दाने। श्लाघायाम्। हिंसायाम्। निन्दा-
म्। यज्ञे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-
कं,अकं च-सेट्।) ण ऋणाति जनो ददाति
ाघते हिनस्ति निन्दति यजते वेत्यर्थः। आनर्ण।
िंसायामप्ययमित्यन्ये। इति दुर्गादासः॥
, पुं, (ऋ स्वर्गे देवमातुरदितेर्व्वा भवति यः।
:+भू+डु।) देवता। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्-
दे।९।२१।६।
भुमं रथ्यं नवं दधतो केतुमादिशे"।
ानामपि देवः। यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः।
षां लोकाः परतरे यान्यजन्तीह देवताः"॥)
ाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा,—
ाद्याः प्रभुता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः"।
ति हरिवंशे। ७।१२॥)
क्षः, पुं, (ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्ति यत्र।
भु+क्षि+ड।) स्वर्गः। वज्रम्। इन्द्रः। इति।
ायमुकुटः॥ (देवमात्रे। यथा, ऋग्वेदे। ४।
७।१।"ऊमवो राजा अध्वरस्मभुक्षाः"।
ऋभुक्षाः ऋभवः"। इति भाष्यम्॥)
क्षाः, [न्] पुं, (ऋभुक्षः स्वर्गः वज्रं वा अस्या-
तीति इनिः। "पथिमथ्यृभुक्षामात्"। ७।१।८५।
'इतोत्सर्व्वनामस्थाने"। ७।१।८६। इत्यादिना
ाधनम्। यदा ऋभुक्षति इति अन्तर्भुक्तिणक्
त्ययः।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे।
।४७।३। "इन्द्री विश्वा ऋभुक्षा वाजो
र्य्यः"। इति॥)
, प श वधे। (मुचादि-तुदां-परं-सकं-सेट्।)
ति हिंसाधातोष्टीकायां दुर्गादासः॥
, गतिस्तुत्योः। औषधातुरयम्। (भ्वाद-सकं-
ट्।) ऋशति। इति दुर्गादासः॥

ऋष्यः, पुं स्त्री, (ऋष्+क्यप्।) मृगविशेषः। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे।८।४।१०।
"ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमागहि"॥)
ऋष, ई श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट्।) ऋषादिः। ई ऋष्टः। श ऋषति।
इति दुर्गादासः॥
ऋषभः, पुं, (ऋष+"ऋषिवृषिभ्यां कित्"। इति
उणादिसूत्रेण ३।१२३। अभच्। किच्च।) वृषः।
(यथा, ऋग्वेदे ६।२८।८। "उप ऋषभस्य
रेतस्युपेन्द्र तव वीर्य्ये"॥) कर्णरन्ध्रम्। कुम्भीर-
पुच्छः। उत्तरपदे श्रेष्ठः। इति मेदिनी॥
("स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः"॥
इत्यमरवाक्यात्। यथा पुरुषर्षभः पुरुषश्रेष्ठः
इत्यर्थः। असमस्तोऽप्ययं श्रेष्ठार्थवाचकः। यथा,
भागवते २।४।२२॥
"स्वलक्ष्मया प्रादुरभूत् किलास्यतः
स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम्"॥
"ऋषीणां ज्ञानप्रदानां ऋषभः श्रेष्ठः"। इति
तट्टीका॥ गणविशेषः। आकृतिगणोऽयम्। यथा
पाणिनिः तत्पुरुषसमासप्रकरणे २।१।५६॥
"उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे"॥ व्या-
घ्रादिराकृतिगणः। "व्याघ्र-सिंह-ऋक्ष-ऋषभ-
चन्दन-वृक-वृष-वराह-हस्तिन्-तरु-कुञ्जर-रुरु-पृ-
षत्-पुण्डरीक-पलाश-कितवाः"। इत्येते व्याघ्रा-
दयः॥) पर्व्वतविशेषः। इति धरणी॥ वराहपुच्छः।
आदिजिनः। इति हेमचन्द्रः॥ भगवदवतारवि-
शेषः। (यथा, भागवते ५।६।७। "तस्य ह वा एवं
मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया
देह इमां जगतीमभिमानाभासेन चंक्रममाणः"।)
स तु सत्ययुगे अग्नीध्रसुतनाभिराजपुत्रत्वेन जातः।
तस्य पुत्रः जड़भरतः। इति श्रीभागवतं।
(तथा, मार्कण्डेये ५३।३८।
"अग्नीध्रसूनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज!।
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताद्वरः"॥
स्वारोचिषे मन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये
६७।४।
"ऊर्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिर्ऋषभस्तथा"॥
ऋषभसहस्रदक्षिण एकाहनिष्पाद्यो यागभेदः।
यथाह गर्गः "पूर्वं ऋषभसंज्ञो राजः"॥ स्वनाम-
ख्यातः यज्ञतुरपुत्रो नृपभेदः। यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे १३।५।४।१५। "एकविंशस्तोमेन
ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिक्नानां राजा तदेतद्गाथ-
याऽभिगीतम्"॥) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः।
तत्पर्य्यायः। वृषः १ ऋषभकः २ वीरः ३। इति
रत्नमाला॥ गोपतिः ४ धीरः ५ विषाणी ६ दुर्द्धरः
७ ककुद्मान् ८ पुङ्गवः ९ वोढा १० शृङ्गी ११ धूर्य्यः
१२ भूपतिः १३ कामी १४ रुक्षप्रियः १५ उक्षा
१६ लाङ्गूली १७ गौः १८ बन्धुरः १९ मोरणः २०
वनवासी २१। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्।
रक्तपित्तविरेचनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मकारित्वम्।
दाहक्षयज्वरहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

("जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ"॥
"ऋषभो वृषशृङ्गवत्"॥
"ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी द्राक्ष इत्यपि"॥
अनयोर्गुणा यथा॥
"जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ।
मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥) सप्त-
स्वरान्तर्गतद्वितीयस्वरः। (अयं स्वरः त्रिश्रुतिः।
अस्याः तिस्रः श्रुतयो यथा, (१) दयावती, (२)
रञ्जनी, (३) रतिका। तिस्रश्च श्रुतिजातयो यथा,
(१) करुणा, (२) मध्या, (३) मृदुः। अयञ्च ऋषि-
वंशीयः, क्षत्रियजातिः, पिञ्जरवर्णश्च। अस्यो
त्पत्तिः शाकद्वीपे। अस्य ऋषिः देवता च ब्रह्मा;
छन्दो गायत्री। यथा सङ्गीतरत्नाकरे,—
"ऋषभस्त्रिश्रुतिस्ततः ... ...।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता॥
दीप्तायता मृदुर्मध्या षड्जे स्यात् ऋषभे पुनः।
संस्थिता करुणा मध्या मृदुः ... ...॥
पञ्चमः पितृवंशस्थो रि-धावर्षिकुलोद्भवौ।
ऋधौ तु क्षत्रियौ ज्ञेयौ वैश्यजाती निगौ मतौ"॥
रि धौ ऋषभधैवतौ इत्यर्थः। इत्यादि।)
स तु गोस्वरतुल्यस्वरः। चातकस्वरतुल्यस्वर इति
केचित्। नारदमते गावः ऋषभस्वरं वदन्ति
यथा,—
"षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्"।
इति नारदसंहितायाम्। दर्पणरत्नाकरादिमते
तु चातकः ऋषभं वदति। यथा सङ्गीतदर्पणे,—
"स्वरमृषभं चातको ब्रूते"।) अस्योत्पत्तिः।
"नाभिमूलाद्यदा वर्णः उत्थितः कुरुते ध्वनिम्।
वृषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभः स्मृतः"॥
इति सङ्गीतदामोदरः॥
("नाभेः समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः।
ऋषभस्येव नादं यत् तस्मादृषभ ईरितः"॥
इति च सङ्गीतसमयसारे। अस्योत्पत्तिः ऋग्वे-
दात्। यथा रत्नावल्यां,—
"ऋग्वेदात् षड्ज-ऋषभौ यजुषो मध्यधैवतौ।
सामवेदात् समुद्भूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ"॥
इति॥)
ऋषभध्वजः, पुं, (ऋषभः ध्वजश्चिह्नमस्य ध्वजेऽस्य वा।)
शिवः। अर्हद्विशेषः। इति मेदिनी॥
ऋषभी, स्त्री, (ऋषभ+जातौ ङीष्।) नराकारस्त्री।
शूकशिम्बी। शिराला। विधवा। इति मेदिनी॥
(शूकशिम्ब्यर्थे व्यवहारो यथा॥
"ऐन्द्र्यृषभ्यतिरसेत्यादिषु"।
इति चरके सूत्रे चतुर्थेऽध्याये॥ अत्र हि ऋषभी
शूकशिम्बी इत्यस्य शिवदासीयटीका॥ *॥)
ऋषिः, पुं, (ऋषति प्राप्नोति सर्व्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन
पश्यति संसारपारं वा इति। ऋष+"इगुप-
धात् कित्" ४।११९। इति उणादिसूत्रेण इन्।
किच्च।) ज्ञानसंसारयोः पारगन्ता। शास्त्रकृदा-
चार्य्यः। (यथा, ऋग्वेदे १।१।२। "अग्निः

पूर्व्वैभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत स देवा एह वक्ष्यति"॥) रिषिर्हंसादिश्च। "विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रसिद्धाः"। इति प्रयोगात्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सत्यवचाः २ प्रापाम्वः ३। स तु सप्तविधः यथा। व्यासाद्या महर्षयः १ भेलाद्याः परमर्षयः २ कण्वादयो देवर्षयः ३ वशिष्ठाद्या ब्रह्मर्षयः ४ सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः ५ ऋतपर्णादयो राजर्षयः ६ जैमिन्याद्याः काण्डर्षयः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तथा च रत्नकोषे।

"सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षयः।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः॥ * ॥

मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा।

१ स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरीचिः। अत्रिः। अङ्गिराः। पुलस्त्यः। पुलहः। क्रतुः। वशिष्ठः। (यथा हरिवंशे। ७।८।

"मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः"॥)

२। स्वारोचिषे उर्ज्जस्तम्भादयः।
(यथा, मार्कण्डेये ६७। ४।
"उर्ज्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिर्ऋषभस्तथा।
निश्चरश्चार्व्ववीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्"॥)

३। उत्तमे वशिष्ठसुताः प्रमदादयः।
(यथा, मार्कण्डेये ७३। १३।
"स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः।
तनयास्तान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्"॥)

४। तामसे ज्योतिर्धामादयः।
(यथा मार्कण्डेये ७४।५९।
"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्"॥)

५। रैवते हिरण्यरोमा वेदश्रिरा ऊर्द्ध्वबाहुरित्यादयः। (यथा मार्कण्डेये ७५। ७३-७४।
"हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्द्ध्वबाहुस्तथापरः।
वेदबाहुः सुधामा च पर्ज्जन्यश्च महामुनिः॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः"॥)

६। चाक्षुषे हर्य्यश्मवीरकादयः।
(मार्कण्डेयमतानुयायिन उच्यन्ते तत्रैव।७६।५४।
"सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधुः।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः"॥)

७। वैवस्वताख्यवर्त्तमानमन्वन्तरे कश्यपः। अत्रिः। वशिष्ठः। विश्वामित्रः। गौतमः। जमदग्निः। भरद्वाजः॥ (यथा मार्कण्डेये ७९। ९-१०।
"अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे"॥)

८। सावर्णिके गालवः। दीप्तिमान्। परशुरामः। अश्वत्थामा। कृपः। ऋष्यशृङ्गः। व्यासः। (यथा, मार्कण्डेये ८०। ४।
"रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्"॥
रामः परशुरामः। द्रौणिरश्वत्थामा॥)

९। दक्षसावर्णिके द्युतिमदाद्याः।
(यथा मार्कण्डेये ९४।८।
"मेधातिथिर्व्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा।
सप्तर्षयोऽन्यः सवलस्तथान्यो हव्यवाहनः"॥)

१०। ब्रह्मसावर्णिके हविष्मत्सुकृतसत्यजयमूर्त्याद्याः। (यथा मार्कण्डेये ९४। १०, १३, १४।
"मनोस्तु दशमस्याथ्यक्षणु मन्वन्तरं द्विज!॥
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा।
आपो भूतिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः"॥)

११। धर्म्मसावर्णिके अरुणादयः।
(यथा मार्कण्डेये ९४। १९-२०।
"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः।
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनिः॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः"॥)

१२। रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्त्यादयः।
(यथा मार्कण्डेये ९४।२५।
"द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः"॥)

१३। देवसावर्णिके निर्म्मोहतत्त्वदर्श्याद्याः। (मार्कण्डेयपुराणमते अयं त्रयोदशमनुः रौच्याख्ययाभिहितः। यथा, तत्रैव ९४। २७-३०।
"त्रयोदशस्य पर्य्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान्।
सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव गदतो मे निशामय॥
सुधर्म्माणः सुरास्तत्र सुकर्म्माणस्तथापरे।
सुशर्म्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम!॥
महाबलो महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः।
भविष्यानथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय।
धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः।
निर्म्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्प्रकम्पश्च सप्तमः"॥)

१४। इन्द्रसावर्णिके अग्निबाहुशुचिशुक्रमागधाद्याः सप्तर्षयः। (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौत्याख्ययाभिहितः। यथा तत्रैव ९९। १।
"ततः परन्तु भौत्यस्य समुत्पत्तिं निशामय।
देवानृषींस्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान्"॥
ततः परं त्रयोदशमन्वन्तरानन्तरम्॥ अस्मिन् मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्याह तत्रैव १००। ३१।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः"॥
पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नामभेदोऽपि दृश्यते। हरिवंशे ७ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ३ अंशे अस्य विवरणादिकं द्रष्टव्यम्॥)
॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठपत्न्यरुन्धतीसहितवर्त्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां मघानक्षत्रे स्थितिः तस्योदये तेषाञ्चोदयो भवति। काशीखण्डमते शनिलोकादूर्द्ध्वं ध्रुवलोकात् अधः तेषां स्थितिः ॥ * ॥ वेदः। किरणः। इति मेदिनी॥ भृग्वादिमहर्षिसन्तानः। यथा।
"भृगुर्म्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः।
मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः।
परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः॥
ईश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान् निबोध[...]
काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्च्यवनस्तथा
उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिजस्तथा"
कौशिजस्थाने कौशिक इति वा पाठः।
"कर्द्दमो वालिखिल्याश्च विश्रवाः शक्ति[...]
इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गता[...]
इति। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा।
"ऋषि हिंसागतौ धातुर्व्विद्यासत्यतपःश्रु[...]
एष सन्निचयो यस्मात् ब्रह्मणश्च ततः स्तु[...]
निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तमृषिस्त्व[...]
ऋषन्ते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृत[...]
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम्।
यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता"
इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः॥

ऋषिकः, ऋषीकः, पुं, (ऋषेः पुत्रः। ऋषि + कन्।) द्वि-ऋषिपुत्रः। यथा।
"ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसम्भवा[...]
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः॥
ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्र[...]
इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गताः
तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत।
वत्सरो नग्नहूश्चैव भारद्वाजश्च वीर्य्यवान्।
ऋषिर्द्दीर्घतपाश्चैव बृहदुक्थः शरद्वतः॥
वाजिश्रवाः सुचित्तश्च श्यावोऽश्वश्च पराशर[...]
शृङ्गी च कश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा।
इत्येते ऋषिकाः सर्व्वे सत्येन ऋषितां गताः"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्रिमाल्पा[...] इव।) नदी। इति हेमचन्द्रः॥
("ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विक[...]
देवान् पितॄन् चार्च्चयित्वा ऋषिलोकं प्रप[...]"
इति महाभारते। तीर्थयात्रापर्व्वणि ३। ८[...]
ऋषिकुलाय हितम्। ऋषिकुल + यत्। [...] कुलहिते, त्रि। यथा, भागवते ३।१६।[...]
"अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीं[...]
नास्वाद्य मन्युदग्धानां तेषामात्माप्यतप्यत"॥)

ऋषिजाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गलि[...] ऋक्षगन्धाक्षुपः। इति रत्नमाला॥ ऋषिज[...] इति ख्यातः। (वृद्धदारकशब्देऽस्या विशेषो[...]

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता औषधा[...] माषपर्णीक्षुपः। इति रत्नमाला॥ (माष[...] शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम्॥)

ऋष्टिः, स्त्री, (ऋष् हिंसायां + क्तिन्।) खड्गः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ५। ५७। २।
"वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः।
सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः"॥
आयुधमात्रम्। यथा ऋग्वेदे १। १६६।[...]
"भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्म्या।
चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु"॥
"ऋष्टिषु युद्धसाधनेषु"। इति भाष्यम्।
तथा तत्रैव। ५। ५२। ६।
"आ रुक्मैरायुधा नर ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत"।

ङोरायुधविशेषान्”। इति भाष्यम्। ;
मनुः ३। १२१।
|तो ग्रसते यासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्।
ो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्”॥
ोलतशूलर्ष्ट्याख्यायुधयोग्यपिण्डान्”। इति त-
।॥ दीप्तिः। यथा, ऋग्वेदे १। ५४। १३।
“वियुद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो
दिवो मर्या ऋतजाता अयासः”।
ष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः”। इति भाष्यम्॥ गमना-
शीलः। यथा, ऋग्वेदे १। ६४। ४॥ “अंसे-
निमिम्रक्षुर्ऋष्टयः साकं यज्ञिरे स्वधया
नरः”। “ऋष्टयः गमनागमनशीलाः”।
दयानन्दभाष्यम्॥ पुं, धर्म्मसावर्णिके मन्व-
ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ९४। १९।
श्चांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः”॥)
; स्त्री, (ऋष् + यत्। निपातनात् सिद्धम्।)
वशेषः। इत्यमरः॥ (यथा महाभारते ऋष्य-
पाख्याने। ३। ११०। २७।
शृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः”।
स्य मृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स
शृङ्गः।
यो नीलाङ्को लोके सरोहृ इति कीर्त्तितः”॥
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)
मख्यातः कुरुवंशीयो देवातिथिपुत्त्रः। यथा,
ाते। ९। २२। ११।
च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च।
तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः”॥
:, पुं, (ऋष्यः केतौ यस्य।) अनिरुद्धः।
त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य रूपान्तराणि। ऋश्य-
। ऋष्यकेतनः। रिष्यकेतुः। विश्वकेतुः॥
ा, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन गता ज्ञाता।)
ोक्ताख्यः। इति शब्दरत्नावली॥
ा, स्त्री, (ऋष्यस्य मृगविशेषस्य गन्ध इव
यस्याः।) वृक्षविशेषः। ऋषिजाङ्गल इति
:। तत्पर्य्यायः। ऋष्यगन्धा २ ऋषिजाङ्गलिकी
ति रत्नमाला॥
ासहा-ऋद्धि-ऋष्यगन्धाश्वगन्धेत्यादिषु”॥
चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये॥)
ा, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन प्रोक्ता।)
ली। शूकशिम्बी। अतिबला। इति मेदिनी॥
ाःपर्य्यायो यथा॥
बला महाशतावरी कपिकच्छुश्च”।
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥
व्यवहारो यथा॥
विभ्यतिरक्षर्ष्यप्रोक्तापयस्येत्यादिषु”।
चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये। अत्र तु
प्रोक्ता माषपर्णी इति शिवदासीयटीका॥ * ॥
टी सर्पगन्धा च तथा काण्डविषाणिके।
ोक्ता वयस्था च शृङ्गी मोहनवल्लिका”॥
उत्तरतन्त्रे षष्ठितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)
:, पुं, (ऋष्यो मृगो मूको यत्र।) पूर्व्वत-
ः। इति जटाधरः॥ स तु दक्षिणदेशे

पम्पासरोवरकूले स्थितः। यत्र वालिभयात् सुग्री-
वादयः पञ्च वानराः स्थिताः॥ इति रामायणम्॥
(“तावृष्यमूकस्य समीपचारी
चरन् ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ”।
इति रामायणे। ४। १। १२८॥)
ऋष्यशृङ्गः, पुं, (ऋष्यस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्ग-
मस्य।) मुनिविशेषः। स तु विभाण्डकसुतः।
तस्य भार्य्या लोमपादराजकन्या शान्ता। इति
रामायणम्॥ (“मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः”।
इति भट्टिः। १। १०॥ अस्य जन्मनः प्रभृति
विवरणमुच्यते।
आसीत्पुरा महातेजास्तपस्विसत्तमः काश्यपो
विभाण्डको नाम ऋषिः। स च महाह्रदं समा-
साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः। एकदाप्सरस-
मुर्व्वशीं दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः अप्सु प्रच-
स्कन्द। ततः काचित् मृगी तृषिता तोयेन सह
तत्पीत्वा गर्भिणी अभवत्। इयं हि मृगी पुरा
काचित् देवकन्यासीत् शापवशात् मृगरूप-
धारिणी वने विचरन्ती स्थिता। अथामोघत्वात्
ब्रह्मरेतसस्तस्यां मृग्यामेकः पुत्त्रः समभवत्। मृ-
गीगर्भजातत्वादस्य शिरसि शृङ्गमजायत तेनास्य
ऋष्यशृङ्ग इति नाम समभवत्। अनेन हि
पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्व्वस्तस्माद-
नन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्य्ये एवाभवत्।
एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुर्लोमपाद इति
ख्यातोऽङ्गानामीश्वरः समभवत्। तेन कामात्
ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम्। अस्मात् सर्व्वे ब्राह्मणास्तं
परितत्यजुः। प्रणष्टयज्ञस्यास्य राज्ये न ववर्ष शत-
क्रतुः। अतः क्लिष्टचित्तः स राजा ब्राह्मणान्
सन्तोषयित्वा कञ्चिदुपायं पर्य्यपृच्छत्। तेन पृष्टास्ते
ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्यशृङ्गमानेतुं उपदिदिशुः।
अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्य्यस्य ऋष्य-
शृङ्गमानेतुं शापाद्यभीताभिर्वाराङ्गनाभिर्यत्नमक-
रोत्। अथ रूपयौवनसम्पन्नाः काश्चित् वारा-
ङ्गना बहूनि उपायनद्रव्याणि गृहीत्वा जलपथेन
तं तपोधनम् लोभयित्वानेतुं प्रतस्थिरे। अथ ताः
काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृताश्रमं नावम्
दूरे निबध्य तत्रोत्तस्थुः। अथ कदाचित् तासां
काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा वाग्भङ्ग्या
मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च
दत्त्वा पेयानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीड़
प्रजहास च। एतादृशेन विविधोपायेन तं प्राप-
यित्वा कामवशतां अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च
स्वस्थानमाजगाम। गतायाञ्च तस्यां मदनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृष्यशृङ्गः। अथ विभाण्डकस्तपसः
प्रतिनिवृत्य स्वसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास।
प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा
* ऋषिरूपधारिणी वेश्या तं विभाण्डकसुतं प्रलोभ्य
नाव्याश्रममानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमायता।
अथ स राजा तं प्राप्य विभाण्डकसुतं प्रहृष्ट-
मना अन्तःपुरे निवेशयामास। प्रविष्टे च तस्मिन्
तपोधने समस्तराज्यं प्रचुरं जलेनापूर्य्यमाणमभ-

वत्। एवं स लोमपादः परिपूर्णकामः तपोधनाग्र-
गण्यात् विभाण्डकात् शापमुक्तिमिच्छन् सखिनस्य
दशरथस्य सुतां शान्तां ऋष्यशृङ्गाय प्रददौ।
अथ विभाण्डको मुनिः तपसः प्रतिनिवृत्तः सुत-
मनवलोक्य ध्यानधिया सर्व्वमवगम्य क्रुधा ज्वल-
न्निव लोमपादराज्यं आजगाम। आगते च
तस्मिन् विभीतैः सर्व्वैः ऋष्यशृङ्गस्य राज्यमिद-
मिति आचख्ये। पूजितश्च तेन राजर्षिणा दिवि
इन्द्रमिव पुत्त्रं शचीमिव शान्तां स्नुषाञ्चावलोक्य
ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः
स्वाश्रमं प्रति प्रययौ। अथ स ऋष्यशृङ्गः शान्तया
सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत्॥
अथ गच्छति काले सूर्य्यवंशावतंसो राजा
दशरथः अनपत्यतया क्लिश्यमानहृदयो निजगुरुं
वशिष्ठदेवं पुत्त्रलाभोपायं प्रपच्छ। एवमुक्तस्तेन
ऋषिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्यशृङ्गं
तपोधनं समानीय पुत्त्रेष्टिं कर्त्तुं समादिशत्।
अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरमनु
ऋष्यशृङ्गमानेतुं यत्नमकरोत्। तत आगतेन
तेन क्रियमाणे यज्ञे देवश्चरुर्वह्निमध्यादुदतिष्ठत्।
एतच्चरुभक्षणात् नारायणावतारस्वरूपा रामा-
दयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः। अयं
विभाण्डकसुतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति
प्रसिद्धः। एतत्कथा च महाभारते। ३। ११०
अध्यायस्तथा रामायणे। १। ९ अध्यायमारभ्य
द्रष्टव्या॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः।
यथा, मार्कण्डेये ८०। ४।
“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्”॥)

ॠ

ॠ दीर्घऋकारः। स तु अष्टमस्वरवर्णः। अस्यो-
च्चारणस्थानं मूर्द्धा। (यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां
“ऋटुरषाणाम्मूर्द्धा”। पाणिनीयशिक्षायामपि।
“स्युर्मूर्द्धण्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः”।)
स प्लुतश्च भवति॥ इति व्याकरणम्॥
(स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः
प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति बहु-
विधः।)
ॠकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलम्।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा॥
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये”।
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
(वङ्गीयभाषायाम्।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“तन्द्रपाधोगता दक्षा वामतः कुञ्चिता त्वधः।
पुनर्दक्षगता रेखा तासु ब्रह्मेशविष्णवः॥
मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते”।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥ तस्य नामानि यथा।
“ॠः क्रोधोऽतिथिशो वाणी वामनो गोऽथ कीर्त्तिः।
ऊर्द्ध्वमुखी निशानाथः पद्ममाला विनष्टधीः॥
शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिक्रिया।

एकदन्ताङ्कयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
कोमलः श्यामला मेधी प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
ब्रह्माण्यमिव कीलाले पावको गन्धकर्षिणी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-वर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामनासिकया न्यस्यतया तथात्वम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे । “ॠं नमो दक्षिणघ्राणे ॠं नमो वामघ्राणे” । इति ॥ अनुबन्धविशेषत्वेन षडाङ्कस्रो वा स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “षडाङ्कस्रोऽथ ॠर्वा ऌ-रङ्वानिर्वाथ ए: सिचि” ॥ (एतेन कणृ आर्त्तस्वरे लुङि कृते अचीकणत् अचकणत् इति स्यात् ॥)

ॠ गि गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः । (श्रादि-क्र्यादि-पर-सकं-सेट् ।) गि ॠणाति । ईर्णः ईर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

ॠ, व्य, (ॠ + क्विप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । इति मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ॠ, स्त्री, (ॠणातीति । ॠ + क्विप् ।) वक्षः । इति मेदिनी ॥

ॠः, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (ॠ + भावे क्विप् ।) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥

ॠः,पुं, (ॠणाति प्राप्नोति विश्वमिति । ॠ + क्विप् ।) भैरवः । (यथा, “ॠगन्ददाक्षि ! प्रमथेशसङ्गेः ! ।” इत्युक्तटः ॥) दनुजः । इति मेदिनी ॥

ऌ

ऌ ऌकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-स्थानं दन्ताः । (यदुक्तम् सिद्धान्तकौमुद्याम् “ऌतु-लसानान्दन्ताः” । शिक्षायामपि यथा,—
“स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरसा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः” ।) स ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति षड्विधएव ॥)
“ऌकारं चञ्चलापाङ्गि कुण्डली परदेवता ।
अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा ।
पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता तथा” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“रेखाधःकुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
वङ्गीशवायवस्तासु नित्यं सन्ति च नित्यशः” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
“ऌः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधा धूम्रावको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो महेशः कौन्तवद्भकौ ॥
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेन्द्रो लाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥
शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे दक्षिणगण्डे न्यस्यतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा, मातृ-कान्यासमन्त्रे । “ऌं नमो दक्षिणगण्डे ऌं नमो वामगण्डे” । अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अङ् स्यात् । यदुक्तम् कविकल्पद्रुमे ।
“षडाङ्कस्रोऽथ ॠर्वा ऌरङ्वानिर्वाथ ए: सिचि” ।
एतेन गम् ऌ शौ गतौ इत्यस्य लुङि अगमदिति स्यात् ॥)

ऌ, व्य, देवमाता । इति मेदिनी एकाक्षरकोषश्च ॥ भूमिः । कुध्रः । पर्व्वतः । इति मेदिनी ॥

ॡ

ॡ दीर्घ ॡकारः । स तु दशमस्वरवर्णः । अस्यो-च्चारणस्थानं दन्ताः । (यथा मुग्धबोधे । “ऌत्रयं तथदधनलसाः वो दन्त्याः” ।) स प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-दात् षड्विधएव ।)
“ॡकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्व्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“तत्क्रोडतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता ।
तासु वन्द्याः सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वती” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
“ॡकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
सूक्ष्मा कान्तिर्व्वामगण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ॥
शान्तिकृत् स्वस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो वियत् ।
कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वपा कालो नित्या शुद्धः शुचिः कृती ।
सूर्य्यो धैर्य्योत्कर्षिणी च एकाकी दनुजप्रसूः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे वामगण्डे न्यस्यतया तन्नाम्नाप्यभिधानम् । मातृकान्यास-मन्त्रो यथा ॥ “ऌं नमो दक्षिणगण्डे ॡं नमो वामगण्डे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च ऌकारस्य दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-तव्यं ऌकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “ऌति ॡवा” इति वार्त्तिकोक्तेः ॡकार एव तत्र विधेयः । तेन होतॄकार इत्यादौ ॡकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रद्विमात्रत्रिमा-त्रापेक्षा “ऌत्रयम्” इत्युक्तत्वेन न विरोधः ॥)

ॡ, व्य, देवनारी । नार्य्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥

ॡः, स्त्री, दैत्यस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः ॥ दनुजमाता । कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

ॡः, पुं, सर्व्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

ए

ए एकारः । स तु एकादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-स्थानं तालुकण्ठश्च । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । “एदैतोः कण्ठतालु” । तथाच शिक्षाया “ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ स दीर्घः प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् । (उ-दात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पु-नरनुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्विधएव ॥)
“एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
रक्तिमीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्व्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ।
इति कामधेनुतन्त्रं ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य ले-खनप्रकारो यथा ।
“कुञ्चिता वामतो रेखा दक्षकोणायता ततः पुनर्व्वामगता सैव तासु वङ्गीशवायवः” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि य-
“एकारो वास्तवः शक्तिर्झिण्टी सोष्ठो भगं म-
सूक्ष्मा भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमा-
भयं ज्ञानं क्षमा धीरा जङ्घा सर्व्वसमुद्भवः ।
वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ।
योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः”
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्झिण्टी भगम-
मातृबीजश्च विजया ओष्ठ एकादशस्वरः”
इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्या-
ओष्ठस्थाने न्यस्यतया ओष्ठशब्देनाप्यभिध-
मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
“एं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे” ॥ इति ।
बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि अवृद्धिः
यथाह कविकल्पद्रुमे ॥
“ऌरङ्वानिर्वाथ ए: सिचि ।
अवृद्धिः ऐयेशादिः स्यात्” ॥
एतेन कटे वर्षावरणयोरित्यस्य लुङि अकटी-
स्यात् ॥)

ए, व्य, स्मृतिः । असूया । अनुकम्पा । आमन्त्रणम् ।
आह्वानम् । इति मेदिनी ॥

एः, पुं, (एति प्राप्नोति सर्व्वं विश्वमिति । इण् +
“सर्व्वं विष्णुमयं जगत्” इति वाक्यादस्य
त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

एकं त्रि, (एतीति । इण गतौ । “इण्भी-
शल्यतिमर्च्चिभ्यः कन्” ॥ ३ । ४३ । इत्युणादि-
कन् ।) मुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्यम-
(“त्वमेको ह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भु-
इति मनौ१ ।३। “अजामेकां लोहितशुक्ल-
इति श्रुतिः ॥ “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्”
रघुवंशे २।४७। “ममात्र भावैकरसं मनः स्थि-
इति कुमारे ५।८२ ॥) आदिसंख्या । इति मे-
अर्थैकवाचकानि । परमात्मा १ विधुः २
३ गणेशदन्तः ४ शुक्रचक्षुः ५ । इति का-
लता ॥ अग्निः ६ सूर्य्यः ७ देवराजः ८ व-
इति महाभारते वनपर्व्व ॥ (सर्व्वनामत्व-
तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां, “सर्व्वादयः
शत्” इत्युक्ता “त्यद्-तद्-यद् एतद्-इदम्

ह-दि-युष्मद्-अस्मद्-भवत्-किम्” इत्युक्तवान्।
या प्राकृतलये २ अङ्के। “विश्रान्तेन भवता
मप्येकस्मिन् कर्म्मणि सहायेन भवितव्यम्”।
स्वनामख्यात ऐक्वंशीयो नृपतिभेदः।
था, भागवते ९।१५।२।
तायोर्व्वसमान् पुत्रः सत्यायोस्त्व श्रुतं जयः।
स्य सुतस्तस्य जयस्य तनयोऽमितः’॥
रमेश्वरः। विष्णुः। यथा विष्णुसंहितायाम्।
कोनैकः सवः कः किम्”। “परमार्थतः सजा-
यविजातीयस्वगतभेदराहित्यादेकः”। इति
ाख्यम्। घटे घटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः।
टे पटात् भेदः विजातीयभेदः। घटे कपाला-
ेदः स्वगतभेदः॥)
ः त्रि, (“एकादाकिनिश्चासहाये” ।५।३।
इत्यत्र चकारात् पक्षे कन्।) असहायः।
ला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। एकः २
की ३। इत्यमरः॥
ष्वानप्येकको वृक्षः सर्व्वतः सुप्रतिष्ठितः।
ेव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः”॥
पञ्चतन्त्रे ३।५२।॥ तथा नैषधे। २।३६।
“विधिरेककचक्रचारिणम्
किमु निर्म्मितसति मान्मथं रथम्”॥)
हलः पुं, (एकं कुण्डलं यस्य।) बलरामः।
रः। इति मेदिनी॥
ः, पुं, (एको गुरुर्यस्य।) सतीर्थः। इत्यमरः॥
गुरुर शिष्य इति भाषा॥
ं, क्लीं, (एकं चक्रं यस्य।) पुरीविशेषः। तत्प-
यः। हरिगृहम् २ मुम्भपुरी ३। इति त्रिकाण्ड-
ः॥ सूर्य्यरथः। त्रि, असहायचारी। यथा,
वेदे १।१६४।२।
“सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्र-
मेकोऽश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभिचक्रमजरमनर्व्वं
यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः”॥
। माध्यस्तता यद्व्याख्यातन्तदा४।
“एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम्। यद्यपि त्रीणि
ाणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते
रथस्यभावं ...र्थस्य सम्बन्धिनं सप्ते-
युक्ता अश्वा युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वहन्त्य-
भनिर्वाहाय। किं वस्तुतः सप्त नेत्याह।
ऽश्वः सप्तनामा। एक एव सप्ताभिधानः
ा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं
वहतीत्यर्थः। वाय्वधीनत्वादन्तरीक्षसञ्चारस्य
ाश्रमित्युक्तम्। कीदृशन्तदित्यत आह।
ाभि बलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्र-
पेतम्। अजरममरमक्षीणम्। अनर्व्वम-
पर्वं पुनस्तदेव विशिष्यते। यत्र यस्मिंश्चक्रे
विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्व्वाणि
भूतान्यधि आश्रित्य तस्थुस्तिष्ठन्ति। यद्वा
चक्रमेकचारिणमसाधारणेन सञ्चरन्तं रथ-
त्वं सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या
रश्मयः सप्तप्रकारकार्य्यां असाधारणाः पर-

स्परविलक्षणाः षडृतवः एकः साधारण इत्येवं-
रूपा यद्वा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधि-
मासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति एतस्य
कार्य्यं निर्व्वहन्तीत्यर्थः। स चैकोऽसहायोऽश्वो
व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां
सन्नमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः। सप्तर्षि-
भिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रम-
तीत्यर्थः। किं भूतम्। त्रिनाभि चक्रम्। त्रयो
नाभिस्थानीयाः सम्ध्यासम्बद्धा वा ग्व ऋतवो
यस्य तत्तादृशम्। के ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः
यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिना-
भयः। तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः
परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरणम्।
न हि कदाचिदपि कालो म्रियते अनादिनिधनः
कालः इति स्मृतेः। अनर्व्वमप्रतिहतम्। ईदृशं
संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः
पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तच्चे-
वान्तर्भावात् युगादीनां तदावृत्तिसाध्यात् संवत्-
सरस्य चक्रत्वेन रूपणम्। पुनः कीदृशं तत्। यत्र
यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्व्वाणि
भूतान्यधितस्थुः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधी-
नत्वात् सर्व्वस्याः स्थितेः। ईदृशस्य कालस्य का-
रणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञान-
मोक्षात्तरप्रशंसा च”॥ नृपादयविशिष्टम्। एक-
राजविशिष्टम्। यथा, भागवते ।३।१।२०।
“इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं
कालेन यावत् गतवान् प्रभासम्।
तावच्छशास क्षितिमेकचक्रा-
मेकातपत्रामजितेन पार्थः”॥
पुं, असुरभेदः। यथा, हरिवंशे ३।८४।
“एकचक्रो महावीरस्तारकश्च महाबलः”।
अयं हि प्रतिविन्ध्य इति नाम्ना प्रसिद्धः। यथा।
महाभारते १। सम्भवपर्व्वणि अंशावतरणे ६७।२२।
“एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ”॥
स्त्री, स्वनामख्याता पुरी। अत्रस्थो भीमसेनो
महाबलं बकनामानमसुरं हतवान्॥ यथा,—
महाभारते। १। अंशावतारपर्व्वणि भारतसूत्रे।
६१। २६-२८।
“ते तत्र नियता कालम् कञ्चिद्भुनर्भर्षभाः।
माता सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने॥
तत्रासाद क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः।
भीमसेनो महाबाहुर्व्वकं नाम महाबलम्॥
तत्रापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्य्येण पाण्डवः।
निहत्य तरसा वीरो नागरान् पर्य्यसान्त्वयत्”॥)
एकचरः, पुं, (एकश्चरति यः। चर+पचाद्यच्।)
हिंस्रपशुविशेषः। गण्डार इति भाषा। तत्प-
र्य्यायः। वार्द्धीनसः २ गण्डोत्साहः ३ गण्डकः ४।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
(सर्पादिः। यथा, मनुः। ५।१७।
“न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्”।
“ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेक-

चरान्”। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (त्रि,
एकाकिचारी। यूथभ्रष्टः। यथा, “अयमेकचरो-
ऽभिवर्त्तते माम्”। इति किराते। १३।३।
“एकचरो यूथादपेतः”। इति तट्टीका॥)
एकचारी, [न्] पुं, (एकः सन् चरतीति। चर+
णिनि।) बुद्धसहचारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(एकचारिणि, त्रि॥)
एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः।
“एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका’।
इति अवणात्। यद्वा एका मुख्या जटा यस्याः।
“खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम्”।
इति च अवणात्तथात्वम्।) उग्रतारा। तस्या
आविर्भावो यथा,—
“सर्व्वे सुरगणाः मेरुप्रान्ततो गत्वा हिमाचलम्।
गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी।
किमर्थमागता यूयं मातङ्ग्याश्रमं प्रति॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्याः कायकोषतः।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्।
तस्मात्तयोर्व्वधायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः॥
विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि॥
कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया।
तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः॥
उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका।
एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्त्रमेव च॥
एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका।
इत्यतं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ॥
यथा ध्याता महादेवी भक्तैः प्राप्नोत्यभीप्सितम्।
चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम्॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं त्वधः।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्॥
खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम्।
मुण्डमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम्।
कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम्॥
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम्।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं स्वयम्॥
साट्टहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः॥
एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च॥
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्”॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः॥
एकजन्मा, [न्] पुं, (एकं मुख्यं जन्म यस्य। दिक्-
पालांशसम्भूतत्वादस्य तथात्वम्।) राजा। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ (एकं न द्वितीयं जन्म यस्य
इत्यर्थे। शूद्रः। तस्य अद्विजत्वात् तथात्वम्।)

एकतमः, त्रि, (एक+"एकाच्च प्राचाम्" । ५ । ३ । ९४ । इति डतमच् ।) बहूनां मध्ये एकः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्व्वणि । "अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नेकतमं वृणु" ॥)

एकतरः, त्रि, (एक+"एकाच्च प्राचाम्" । ५ । ३ । ९४ । इति डतरच् ।) द्वयोर्म्मध्ये एकः । इति व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यदाह कात्यायनः ।
"यदि त्वेकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात्" ॥)

एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक+तल्+टाप् ।) एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, रामायणे ६६ । १२ ।
"बह्वीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिर्णये ।
पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः" ॥)

एकतानः, त्रि, (एकेन भावरसेन तन्यते विस्तीर्य्यते इति । तन इञ् विस्तारे । कर्म्मण्यण् ।) एकाग्रः । एकविषयासक्तचित्तः । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ७ । ९ । ८ ।
"ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।
नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः
किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः" ॥
एकस्तानो विस्तृतिर्यस्येति ।) एकताने पुं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

एकतालः, पुं, (एकस्तुल्यस्तालो मानं यत्र ।) समन्वितलयः । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । समताल इति यस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीतशास्त्रे स्वनामख्यातः तालभेदः । त्रि, एकतालवृक्षसमन्वितः । यथा रघौ १५ । २३ ।
"एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः" ॥)

एकतीर्थी, [न्] पुं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।) सतीर्थः । गुरुभाइ इति भाषा ॥ ("एकतीर्थी एकाश्रमी" इति मिताक्षरा ॥)

एकत्र, व्य, (एक+त्रल् ।) एकस्मिन् । इति व्याकरणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो बाधकं विनान्यत्रापि प्रयुज्यते" । इति दुर्गादासः । यथा मनुः । ५ । १३६ ।
"एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता" ॥)

एकदंष्ट्रः, पुं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेणैकदन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य परशुरामकृतदन्तोत्पाटनकथा एकदन्तशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकदन्तः, पुं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः ॥ (परशुरामकृतगणेशदन्तोत्पाटनकथा ब्रह्मवैवर्त्ते उक्ता । एकदा रहसि स्थितयोः शिवाशिवयोर्द्वारपालत्वमङ्गीकृतं गजाननेन । एतस्मिन्नन्तरे परशुरामः शिवं द्रष्टुमागतः । शिवदर्शनव्याकुलस्यास्य गणेशेन द्वाररोधे कृते गणपतिना सह तस्य तुमुलं युद्धमभवत् । परशुरामक्षिप्तेन परशुना च गजाननस्य एको दन्तः भग्नः । तदा प्रभृत्येव एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एकदा, व्य, (एक+"सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" । ५ । ३ । १५ । इति दा ।) एकस्मिन् काले । तत्पर्य्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥
(यथा भागवते ६ । ३ । २९ ।
"जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि
तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान्" ॥)

एकदृक्, [श्] पुं, (एकं सर्व्वमभिन्नं पश्यति यः । एकादृश्+क्विप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य । रामबाणमोक्षणेन नष्टे एकचक्षुषि काकस्य तथात्वम् ।) काकः । काणे त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (एकमेव सर्व्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति व्युत्पत्त्या तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी ॥ एकमेव पक्षं पश्यतीत्यर्थे एकपक्षाश्रयी ॥)

एकदेहः, पुं, (एकः मुख्यो देहो यस्य । ग्रहेषु सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एको मेदरक्तादीनां साम्यात् तुल्यो देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वंशः ।
यथा, हरिवंशे ४६ अध्याये ।
"बहूनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" ॥
दम्पती । "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः" । तथा,—
"शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा" ।
इति स्मृत्युक्तेश्च जायापत्योरेकदेहत्वम्" ॥)

एकधा, व्य, (एक+"एकाद्धोध्यमुञ्" । ४ । २ । ४ ॥ इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा महाभारते अनुगीतापर्व्वणि १४ । ४२ । ६० ।
"सर्व्ववित् सर्व्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बहुधा चैव विकुर्व्वाणस्ततस्ततः" ॥)

एकधुरः, त्रि, (एका धूः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" । ५ । ४ । ७४ । इति अः समासान्तः ।) एकभारवाहकगवादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः । ४ । ४ । ७९ । "एकधुराल्लुक्" ।)

एकधुरावहः, त्रि, (वहतीति वहः । वह्+अच् । एकधुरायाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥

एकधुरीणः, त्रि, (एकधुरां वहति यः । "एकधुराल्लुक् च" । ४ । ४ । ७९ । चकारेण खस्यानुकर्षणसामर्थ्यात् पक्षे खवणम् ॥) एकधुरः । एकभारवोढ़ा । इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य लाङ्गलादेर्व्वा धुरं वहति यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

एकनटः, पुं, (एको मुख्यो नटः ।) मुख्यनटः । तत्पर्य्यायः । कथकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कथाप्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

एकपक्षः, त्रि, (एकः पक्षो यस्य ।) सहायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे । अद्वितीयः पक्षः ॥ यथा, रघौ १४ । ३४ ।
"इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वात्
आसीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥)

एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति विग्रहे "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति एकपतिशब्दस्य नकारान्तादेशे "ऋन्नेभ्यः" इति ङीप् ।) सती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते
"तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम्"
एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । स
यथा मनुः । ९ । १८५ ।
"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवे
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्मनुः" ॥)

एकपत्रिका, स्त्री, (एकं गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठं पत्रं य
गन्धपत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एकपदं, क्ली, (एकं पदं पदमात्रोच्चारणकालो यत्रि
तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्य्यायः । तत्क्ष
इति विश्वः । यथा, रघुः ८ । ४८ । "कथमे
निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे" । "ए
तत्क्षणे । स्यात् तत्क्षणे एकपदमिति वि
इति तट्टीका ॥ एकं प्रशस्तं पदं स्थानम् ।
व्यवसितिनागस्थानमध्याङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यम
स्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । सुप्तिङन्तरूपप
यथा माघे २ । ९५ ।
"निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव" ।
एकं श्रेष्ठं पदं कोष्ठरूपपूजास्थानम् । वास्तुम
स्यमेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुयागतत्
देवीपुराणम् ।
"इन्द्रस्येन्द्रात्मजस्योभावेकैकपदसंस्थितौ" ॥)

एकपदः, पुं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) रत
बन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्कन्धसंस्थित
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धस्त्वेकपदः स्मृ
इति रतिमञ्जरी ॥ (वास्तुयागमण्डलैककोष्
नीयो देवभेदः । यथा वास्तुयागतत्त्वधृत
पुराणवचनम् । "भृगुस्त्वेकपदो ज्ञेयः" ।
एकं पदं चरणं यस्य इति विग्रहे वाच्यलि
एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १ । १६ ।
"पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपाद-
मात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम्" ।
एकेन पदा चरन् वृषरूपधरो धर्म्मो गोरू
पृथ्वीं रुदतीं दृष्ट्वोवाच । हे भद्रे ! पादैर्न्यूनं
पादं मां तथा शूद्रैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा श
चिम् । इति तट्टीका ॥)

एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्याम् । कुम्भ
चेति निपातः । यद्वा संख्यासु पूर्व्वस्येति पा
न्तलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् ।
चेति ङीष् वा । पादः पत् ।) पथ्याः । इत्यम

एकपर्णिका, स्त्री, (एकपर्णा+कन् । तपःका
पार्व्वत्याः पत्रमात्रभक्षणात् तथात्वम् ।)
देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ।
"अपर्णाशा निराहारा एकाशी एकपर्णिका
पाटला पाटलाहारा देवी लोकेषु गीयते" ।

एकपात्, [द्] पुं, (एकः पादो यस्य । संख्याय
स्येति अन्त्यलोपः ।) शिवः । इति त्रिकाण्ड
(रुद्रः । यथा, महाभारते सम्भवपर्व्वणि
१२१ । ६५ ।

"अनेकपादहिरःप्रः पिनाकी च परन्तपः" ॥

विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।

"चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" ॥

एकः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ॥)

एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलवर्णं नेत्रं यस्य ।) कुवेरः । इत्यमरः ॥ (कुवेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता काशीखण्डे । यथा, —

"प्रसार्य्य नयने पूर्व्वमुमामेव व्यलोकयत् ।

शम्भोः समीपे का योषिदेषा सर्व्वाङ्गसुन्दरी ॥

अनया किं तपस्तप्तं ममापि तपसोऽधिकम् ।

अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यश्रीरहो भृशम् ।

क्रूरदृग्वीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।

तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात् ॥

अथ देव्यब्रवीद्देवं किमसौ दुष्टतापसः ।

असकृद्वीक्ष्य मां पाप्मा पुनर्मामेव पश्यति ॥

असूयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।

इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः ॥

उमे ! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा ।

संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥

इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।

वरं ददामि ते वत्स ! तपसानेन तोषितः ॥

निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः ।

यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत ! ॥

पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्व्वेषां धनदो भव ।

मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके ॥

अलकां निकषामित्र ! तव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।

आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम् ॥

इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।

प्रसादं कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव ।

देव्युवाच ।

वत्स ! ते निर्म्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्व्वदा ।

भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥

देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।

कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत" ॥)

एकपिङ्गलः, पुं, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुवेरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ।)

एकभक्तव्रतं, क्ली, (एकं भक्तं भोजनं यत्र तत् व्रतम् ।) रात्रिभोजनाभावविशिष्टदिवाभोजनम् । तथा च स्कन्दपुराणे ।

"दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन" ॥

(अस्य व्रतस्य नियमफलादिकमुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे । तद्यथा,—

"चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताढ्यं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् ।

अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाक्षरतं जपेत् ॥

अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

मासं संवत्सरं पूर्व्वमेकभक्तो भवेन्नरः ॥

अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाक्षरवतं जपेत् ॥

पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तस्माच्चायादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते" ॥ इति ॥)

एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी । अतसी । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, त्रि ॥)

एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) हारविशेषः । एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकावली २ । इत्यमरः ॥

एकरजः, पुं, (रज्यते इति रजः । एको मुख्यो रजः । रञ्जनद्रव्यम् ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (भृङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

एकलः, त्रि, (एक + ला + क ।) एक की । इति पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५ । ७ । १० । "तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्तउपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमाप" ॥)

एकलिङ्गं, क्ली, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः । तथा च आगमे ।

"पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।

तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा" ॥

एकलिङ्गः, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्नं यस्य सः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्रकथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकवर्णी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति या । एक + वर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः । तत्पर्य्यायः । करताली २ कङ्कमाला ३ कलङ्कषा ४ इति शब्दरत्नावली ॥

एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षो यस्याः । कः । इत्वम् ।) एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर बकना इति भाषा ॥

एकवादः, पुं, (एकोऽभिन्नस्वरो वादः वाद्यम् । डिण्डिम इति एकरूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम् ।) डिण्डिमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एकाधिकविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा । यथा । मनुः ५ । ३५ ।

"नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्" ॥

एकवीरः पुं, वृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । महावीरः २ सङ्कवीरः ३ सुवीरकः ४ । अस्य गुणाः । मदकारित्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तोदवातनाशित्वम् । चटुलीकटिपृष्ठादिचलपक्षाभिघातहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, एकः अद्वितीयो वीरः । वीरवरः । प्रशस्तवीर्य्यशाली । यथा भागवते ३ । १ । ४० ।

"अहो पृथापि ध्रियतेऽर्भकार्थे

राजर्षिवर्य्येण विनापि तेन ।

यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये

धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः" ॥)

एकवृन्दः, पुं, (एको वृन्दो यस्मिन् ।) व्याधिभेदः ।

"चतुःक्रोशान्तरे यत्र न वृन्दान्तरमीक्ष्यते ।

एकवृन्दः स विज्ञेयः" । इति आगमः ॥ (एकोऽद्वितीयो वृन्दः इति विग्रहे एकस्मिन् वृन्दे । यथा सारमञ्जरी । "एकवृन्दः पद्मनौका भवति" । एको वृन्द इति पाठान्तरम् ॥)

एकशफः, पुं, (एकः शफः खुरो यस्य । अखण्डखुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।

"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।

एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून्" ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ ३ । १० । २२ ॥ (अस्य दुग्धदधि-मूत्र-मांसादिगुणा अश्वशब्दे ऐकशफशब्दे च ज्ञातव्याः ॥)

एकशृङ्गः, पुं, (एकं शृङ्गं यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वायम्भुवमन्वन्तरे आकालप्रलयात् मत्स्यरूपधरस्यास्य शृङ्गे मनोर्नौर्बद्धा । तत्कथा यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।

"स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तदा ।

ततो जलानामुपरि सशृङ्ग इव पर्व्वतः ॥

उद्दीप्तश्चैकशृङ्गेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।

आगतस्तत्र न चिरात् यत्रास्ते समनुर्हरिः" ॥

विस्तृतिस्तु आकालिकशब्दे द्रष्टव्या ।) एकशृङ्गयुक्तपशुमात्रम् ॥ (पितृगणभेदः । यथा, महाभारते २ । ११ । ४२-४३ ।

"पितृणाञ्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ ! ।

मूर्त्तिमन्तो हि चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः ॥

वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत ।

गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥

सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्व्वेदाः कलास्तथा ।

एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप" ॥)

एकषष्टिः, स्त्री, (एकाधिका षष्टिः ।) संख्यासंख्येयविशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकषट्टि इति भाषा । (यथा भागवते ६ । ६ । ३० ।

"सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु" ।)

एकसर्गः, त्रि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निसयो यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥

एकसूत्रः, पुं, (एकं सूत्रं यस्य । एकसूत्रेण वादनात् तथात्वम् ।) डमरुवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः । "दामहायनान्ताच्च" । ४ । १ । २७ । इति ङीप् ।) एकवर्षीयगवी । एकवत्सरेर बाछुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकाब्दा २ । इत्यमरः ॥ (पुंसि प्रमाणं यथा, मनुः ११ । १३७ ।

"वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।

अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम्" ॥

"अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च नीलान् वृषभान् दद्यात् प्रत्येकं छागमेषौ हत्वा वृषभं दद्यात् गर्द्दभं हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात्" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।

"एका गुणाधो चैलोक्ये तस्मादेका स उच्यते" ।

देवी सा परमार्थेति वदन्ते भिन्नदर्शिनः ॥ इति"।
"एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्व्वत्र विश्रुता।
यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ॥
तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेषु वर्ण्यते" ॥
इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः॥
(अद्वितीया । यथा, मार्कण्डेये ९०।७।
"एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा"।
"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां"। इति श्रुतिः॥
एकैव। स्त्री। यथा भट्टिः १।१४।
"प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टम्
एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन" ॥)

एकाकी, [न्] त्रि, (एक + "एकादाकिनिच्चास-हाये"। आकिनिच्।) सहायरहितः। असहायः। एकला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। एकः २ एकक ३। इत्यमरः॥ एकलः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः। ४। २५८।
"एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति" ॥)

एकाक्षः, पुं, (एकमक्षि यस्य। सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्।) काकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (काकस्य यथा एकनेत्रत्वं जातम्। तत् पाद्मे भरतस्यायोध्यां प्रतिनिवृत्त्यनन्तरमुक्तम्। तद्यथा,—
"राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुगोऽरमत श्रिया।
कदाचिदङ्के वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥
ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः।
विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥
तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना।
ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्क्षमारणे ॥
तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम्।
दृष्ट्वा काकः प्रदुद्राव निनदन् दारुणस्वनम् ॥
वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीड़ितः।
यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च वायसः ॥
तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम्।
ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च शरणार्थी जगाम सः ॥
तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिरे।
न शक्ताः स्म वयं त्रातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥
इत्यूचुस्ते महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः।
पुनस्त्वागात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥
भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज।
स एव रक्षकः शीघ्रः शरणागतवत्सलः ॥
इत्युक्तः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम्।
उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम्।
त्राहि त्राहीति भर्त्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥
तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी।
तमुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः।
ररक्षासौ निजास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
वायसोऽपि मुकुन्नत्वा सीतायै राघवाय च।
स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः" ॥)
एकनेत्रविशिष्टे काणे त्रि ॥

एकाग्रः, त्रि, (एकं एकस्मिन् वा अग्रं पुरोगतं ध्येयमस्य।) अनन्यचित्तः। तत्पर्य्यायः। एकतानः २ अनन्यवृत्तिः ३ एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्र्यः ६ एकायनगतः ७। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। १।१।
"मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः"।
"एकाग्रं विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम्"। इति कुल्लुकभट्टः। तथा भागवते ८।१९।३।
"मनस्त्वेकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि।
वासुदेवे समाधाय चचार ह परव्रतम्" ॥
तथा गीतायाम् ६। १२।
"तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये" ॥
"एकाग्रं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा"। इति स्वामिटीका।) अनाकुलः। इति मेदिनी॥

एकाग्र्यः, त्रि, (एकं अग्रं अस्य।) एकाग्रः। इत्यमरः॥

एकाङ्गं, क्ली (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य। एकं सुन्दरमङ्गं भवत्यस्माद्वा।) चन्दनम्। इति हारावली॥ (एकमद्वितीयमङ्गम्। एकस्मिन्नपि अङ्गे। यथा, महाभारते १३। दानधर्म्मकथने। ८१। २१।
"मानमामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः।
अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते" ॥
एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विग्रहे मस्तकम्। अस्य पर्य्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)

एकाङ्गः, पुं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य। सौम्यत्वादस्य तथात्वम्।) बुधग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

एकादश, [न्] त्रि, (एकाधिका दश।) संख्याविशेषः। ११ एगार इति भाषा। तद्वाचकौ। रुद्रः १ दुर्य्योधनसेनापतिः २। इति कविकल्पद्रुमः॥ (यथा मनुः २। ३६।
"गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः" ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पूरणी। एकादश + डडन्तात् ङीप्।) तिथिविशेषः। सा तु शुक्लपक्षे सूर्य्यमण्डलात् चन्द्रमण्डलस्य निर्गमरूपैकादशकलाक्रियारूपा। कृष्णपक्षे सूर्य्यमण्डले चन्द्रमण्डलस्य प्रवेशरूपैकादशकलाक्रियारूपा। तत्पर्य्यायः। हरिवासरम् २। हरिदिनम् ३। इति स्मृतिः॥ तत्र जातफलम्।
"क्रोधोत्कटः क्लेशसहः सुभाषी
यागादिकर्त्ता स्वजनैकभर्त्ता।
महामतिर्देवगुरुप्रियः स्या-
देकादशीजो मनुजोऽतिहृष्टः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः। पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व्व एव पूर्णां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेयुः। तदलाभे गृही पूर्व्वां तदन्यः परां विद्धामपि उपवसेत्। पूर्णा तु।
"उदयात् प्राक् यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता।
संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही" ॥
इति गारुड़ोक्ता ॥ यदा तु पूर्व्वदिने दशम्या परदिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदा उत्तरामुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात्। परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयोदश्यामपि। यदा तु सूर्य्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत्। यदा तु सूर्य्योदयप्राक्कालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने च न निःसरति तदा तामुपवसेत्। यदा तद्विधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत्। यदा तूभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विद्धामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य्य पारयेत्। वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत्। सर्व्वस्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्त्राणां गृहस्थानामप्युपवासो नित्यः। ब्राह्मणस्य विशेषतो नित्यः। वैष्णवेतरेषां तादृशानां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः। अपुत्त्रवतां गृहिणान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः। काम्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः। नित्योपवासे रविशुक्रादिदोषो नास्ति। अष्टाब्दाधिको मर्त्त्योऽपूर्णाशीतिवत्सरो नित्याधिकारी विधवानान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः तत्र मलमासादिदोषो नास्ति। इत्येकादशीतत्त्वोक्तव्यवस्था ॥ * ॥
अथ हरिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्यवस्था लिख्यते तत्रादौ उपवासपूर्व्वदिनकृत्यम्।
"प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेशो धौतवस्त्रकः।
व्रतं संकल्प्य कुर्व्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्" ॥
इति कारिका ॥ संकल्पमन्त्रः।
"दशमीदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव।
त्रिदिनं देवदेवेश निर्व्विघ्नं कुरु केशव" ॥ * ॥
तत्र रुक्माङ्गदराजवाक्यं नारदीये।
"प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिष्ठध्वं चैकभोजनाः।
अक्षारलवणाः सर्व्वे हविष्यान्ननिषेविणः ॥
अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्ज्जिताः।
स्मरध्वं देवमीशानं पुराणं पुरुषोत्तमम्" ॥ * ॥
अथान्यनियमाः। स्कान्दे।
"कांस्यं मांसं मसूरञ्च क्षौद्रं चानृतमाषणम्।
पुनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्ज्जयेत्" ॥
पारणदिनोक्तनिषिद्धद्रव्याण्यत्रापि निषिद्धानि।
ततो व्रतस्य नित्यत्वमाह कण्वः।
"एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत्"।
आग्नेये च।
"उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः" ॥
भोजननिषेधो नारदीये पाद्मोत्तरखण्डे च।
"रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने!।
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे" ॥
पक्षद्वयेऽपि नित्यत्वम्। विष्णुरहस्यम्।
"शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" ॥ * ॥
संक्रान्त्यादावपि नित्यत्वम्। कात्यायनः।
"संक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत्।
उपोष्या सा महापुण्या सर्व्वपापहरा तिथिः" ॥ * ॥
उपवासदिने श्राद्धनिषेधः। पाद्मोत्तरखण्डे।
"एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि।
द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित्" ॥ * ॥
अथ अधिकारिणः। पाद्मोत्तरखण्डे।
"वर्णानामाश्रमाणाञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि।

एकादश्यामुपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः" ॥
कात्यायनस्मृतौ च ।
"अष्टवर्षाधिको मर्त्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ।
एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि" ॥ * ॥
अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
"उपवासे त्वशक्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।
पुत्त्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत्॥
अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात् स्वशक्तितः ।
उपवासन्तु कुर्व्वाणः पुण्यं शतगुणं भवेत्" ॥
मार्कण्डेयपुराणे च ।
"एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
पयोमूलफलैर्व्वापि न निर्द्वादशिको भवेत्" ॥*॥
अनुकल्पापवादः । गारुड़पुराणे ।
"मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।
फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्" ॥ * ॥
एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
"एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्त्रप्रदायिनी" ॥
गारुड़े च ।
"एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा । [॥*॥
स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सरूपताम्" ।
उपवासदिननिर्णयः । सौरधर्म्मोत्तरे ।
"एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । [॥*॥
विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतां क्वचित्"
विद्धोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
"दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति" ॥*॥
द्वादश्युपवासफलम् । स्कान्दे ।
"ऊर्द्ध्वं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
एवं कुर्व्वन् नरो भक्त्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम्" ॥*॥
सपूर्णालक्षणेन विद्धालक्षणम् । भविष्यपुराणे ।
"आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
एकादशी च संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता" ॥*॥
अरुणोदयविद्धापरित्यागमाह कण्वः ।
"अरुणोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि ।
अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणं" ॥
वेधश्चतुर्विधः । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।
अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः ॥
महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्य्योदये बुधैः" ॥*॥
अरुणोदयविद्धोपवासदोषः । पाद्मे ।
"अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्व्विधम् ।
मद्दिनं ये प्रकुर्व्वन्ति यावदाहूतनारकाः" ॥*॥
शुद्धाविशेषपरित्यागः । गारुड़े ।
सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते ॥
गृहस्थोऽपि परां कुर्य्यात् पूर्व्वां नोपवसेत्तदा" ॥*॥
अथाष्टमहाद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ।
तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
नक्षत्रयोगाच्च बलात् पापं प्रशमयन्ति ताः" ॥ * ॥
अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"एकादशी च संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
द्वादशी च न वर्द्धेत कथितोन्मीलनी च सा" ॥
पद्मपुराणे ॥
"सर्व्वत्रैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्" ॥*॥
अथ वञ्जुली । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"द्वादश्येव विवर्द्धेत नचैवैकादशी यदा ।
वञ्जुलीति भृगुश्रेष्ठ ! कथिता पापनाशिनी" ॥
भागवतादितन्त्रे ।
"संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्" ॥ * ॥
अथ त्रिस्पृशा । ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।
"अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरेः प्रिया" ॥
नारदीये ।
"एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति" ॥
अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"दर्शश्च पौर्णमासी च संपूर्णा वर्द्धते यदि ।
द्वितीयेऽह्नि द्विजश्रेष्ठ सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी" ॥*॥
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।
विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ * ॥
अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
उपोषिताः समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक्" ॥
अथोपवासदिनकृत्यम् । देवलः ।
"गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्बुधः" ॥
तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
"एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत" ॥ * ॥
पुष्पाञ्जलित्रयदानं मन्त्रपूतजलपानञ्चाह मार्क-
ण्डेयः ।
"अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।
उपवासफलं प्रेप्सुः पिबेत्तोयं समाहितः ॥
देवार्च्चनं ततः कृत्वा पुष्पाञ्जलिमथापि वा ।
संकल्पमन्त्रमुच्चार्य्य देवाय विनिवेदयेत्" ॥ * ॥
संकल्पादौ विशेषः । नारदीये ।
"पूर्व्वायाः सकृदोषेणैकादश्याः स्नानपूजने ।
वर्ज्जयन्ति नराः पूर्व्वान् यामांश्च चतुरो द्विज ॥
तदूर्द्ध्वं स्नानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।
न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
दिनकार्य्यमशेषञ्च कर्त्तव्यं शर्व्वरीमुखे" ॥ * ॥
पूजाजागरणविधिः । ब्राह्मे ।
"एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।
स्नात्वा सम्यग्विधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धायातिसमाहितः ।
पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ॥
उपहारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः ।
स्तोत्रैर्नानाविधैर्नृत्यगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कुर्य्यात् प्रजागरम्" ॥*॥
अथ जागरणलक्षणम् । स्कान्दे ।
"शृणु नारद वक्ष्यामि जागरस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्द्दनः ॥
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च पुराणपठनन्तथा ।
धूपं दीपञ्च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
सत्यान्वितं विनिद्रञ्च मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
साश्चर्य्यञ्चैव सोत्साहं पापालस्यादिवर्ज्जितम् ।
प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्व्विण्णेन चेतसा ।
यामे यामे महाभागे कुर्य्यादारात्रिकं हरेः ॥
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्य्याज्जागरणं हरेः' ॥ * ॥
अथ पारणदिनकृत्यम् । कात्यायनः ।
"प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
पारणन्तु ततः कुर्य्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्" ॥
तत्र समर्पणमन्त्रः ।
"अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव" ॥ * ॥
अथ पारणे द्वादशीलङ्घने दोषः । स्कान्दे ।
"पारणाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकी" ॥ * ॥
अथ द्वादश्यत्यल्पत्वे कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।
"अल्पा चेद्द्वादशी कुर्य्यात् नित्यकर्म्मारुणोदये ।
अत्यल्पा चेन्निशीथोर्द्धमामध्याह्निकमेव तत्" ॥*॥
अथ सङ्कटे पारणसमाधानम् । कात्यायनः ।
"मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् सङ्कटे विषमे सति" ॥ * ॥
अथ हरिवासरकालपारणनिषेधः । विष्णुधर्म्मो-
त्तरे ।
"द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः" ॥ * ॥
अथ द्वादशीदिने वर्ज्जनीयानि । स्कान्दे ।
"क्षौद्रं मांसं सुरां तैलं व्यायामं क्रोधमैथुने ।
परान्नं कांस्यताम्बूले लोभं निर्म्माल्यलङ्घनम् ॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्" ॥
अपि च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्वप्नः ।
अञ्जनम् । शिलापिष्टम् । मसूरम् । द्यूतम् । हिंसा ।
चणकम् । कोरदूषकम् । औषधम् । एतानि
पुराणान्तरोक्तान्यपि वर्ज्जनीयानि ॥ * ॥ इति
श्रीहरिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥*॥
अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धनानापुराणोक्तमङ्क्षिप्त्यैकादशीनामानि लिख्यन्ते । अग्रहायणस्य कृष्णैकादशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । पौषस्य कृष्णैकादशी सफला ३ शुक्ला पुत्रदा ४ । माघस्य कृष्णैकादशी षट्तिला ५ शुक्ला जया ६ । फाल्गुनस्य कृष्णैकादशी विजया ७ शुक्ला आमर्दकी ८ ।

चैत्रस्य कृष्णैकादशी पापमोचनी ९ शुक्ला कामदा १०। वैशाखस्य कृष्णैकादशी वरूथिनी ११ शुक्ला मोहनी १२। ज्येष्ठस्य कृष्णैकादशी अपरा १३ शुक्ला निर्जला १४। आषाढ़स्य कृष्णैकादशी योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६। श्रावणस्य कृष्णैकादशी कामिका १७ शुक्ला पुत्रदा १८। भाद्रस्य कृष्णैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २०। आश्विनस्य कृष्णैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापाङ्कुशा २२। कार्त्तिकस्य कृष्णैकादशी रमा २३ शुक्ला प्रबोधिनी २४। मलमासस्य शुक्लैकादशी सुभद्रा २५ कृष्णा कमला २६॥ *॥ इत्येकादशीप्रकरणं समाप्तम्॥ (संख्याविशेषः। एगार इति भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१।
"एकादशी धार्त्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः" ॥)

एकादविंशतिः, त्रि, (एकेन न विंशतिः। एकादिश्चैकस्य चादुक्"।६।३।७६। इत्यनेन सिद्धम्।) एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम्॥

एकानंशा, स्त्री, (एको न अंशो यस्याः।) पार्व्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (इयं हि यशोदागर्भसम्भवा। यदुक्तं हरिवंशे। ५९।१४ ४७।
"देवक्यजनयत् विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम्"।
"विद्धि चैनामथोत्पन्नां अंशाद्देवीं प्रजापतेः।
एकानंशां योगकलां रक्षार्थं केशवस्य तु" ॥)

एकान्तं, क्ली, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्य।) अत्यन्तम्। तत्पर्य्यायः। अतिशयः २ भरः ३ अतिवेलम् ४ भृशम् ५ अत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढ़म् ८ निर्भरम् ९ तीव्रम् १० नितान्तम् ११ गाढ़म् १२ बाढ़म् १३ दृढ़म् १४। (यथा माघे २।८३।
"तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" ॥
तद्वति, त्रि। यथा कुमारे १।३६।
"नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः" ॥
तथा भागवते।१।४।४।
तस्य पुत्त्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः।
एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढ़ो मूढ़ इवेयते" ॥)
भेद्यगामिनि त्रि। इत्यमरः॥ (सर्व्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्तः॥ यथा "दृढविरेचयति मदनफलं वामयतीति"॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥) निर्ज्जनम्॥ (यथा हितोपदेशे विग्रहे। १५। "अथ केनापि शस्यरक्षकेण धूसरकम्बलकृततनुत्राणेन धनुःकाण्डं सज्जीकृत्यावनतकायेन एकान्ते स्थितम्" ॥)

एकान्ती [न्] (एकान्तमस्त्यस्य। एकान्त + इनि।) विष्णुभक्तविशेषः। यथा, गारुड़े १३१ अध्याये।
"एकान्तेनासमो विष्णुर्यस्मादेषां परायणः।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः॥
प्रियाणामपि सर्व्वेषां देवदेवस्य स प्रियः।
आपत्स्वपि तदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी" ॥

एकान्नः, त्रि, (एकं एककालपक्वं अन्नं यत्र।) एकभक्तः। यथा। काशीखण्डे।
"ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः।
वृन्ताकं सूरणञ्चैव शूकशिम्बीञ्च वर्ज्जयेत्" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ एकं अविभक्तमन्नं यस्य इति व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः। अविभक्तः। यथा,
"एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतबृहस्पतिवचनम्॥

एकान्नविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः। "एकादिश्चैकस्य चादुक्"। ६ ३। ७६। नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।) एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम्॥

एकाब्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा।) एकहायनी। एकवत्सरवयस्कगवी। इत्यमरः॥

एकायनः, त्रि, (एकं अयनं विषयो यस्य।) एकाग्रः। एकविषयासक्तचित्तः। इत्यमरः। (यथा छान्दोग्योपनिषदि। ७।४।२। तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि"। एकमयनं गतिर्यत्र। एकामात्रगमनयोग्यः। यदुक्तं महाभारते ३।१४६।६६।
"अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य्य सः।
आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते" ॥)

एकायनगतः त्रि, (एकायनं गतः प्राप्तः। एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्येति वा।) एकाग्रः। इत्यमरः॥

एकावली, स्त्री, (एका श्रेष्ठा आवली माला।) एकयष्टिका। इत्यमरः॥ एकनर हार इति भाषा। (अलङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे। १०१। यथा,—
"पूर्व्वं पूर्व्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्स्यात्तदेकावली द्विधा" ॥
क्रमेणोदाहरणम्। तत्रैव।
"सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्" ॥
"न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः" ॥
भट्टिः।२।१९॥ क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितञ्च दृश्यते। यथा,—
"वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम्"॥
एवमपोहनेऽपि ॥)

एकाश्रितगुणः, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः।) एकवृत्तिधर्म्मः। तद्यथा। रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४ एकत्वम् ५ एकपृथक्त्वम् ६ परिमाणम् ७ परत्वम् ८ अपरत्वम् ९ बुद्धिः १० सुखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ द्वेषः १४ यत्नः १५ गुरुत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ स्नेहः १८ संस्कारः १९ अदृष्टम् २० शब्दः २१। इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ ९० ॥

एकाष्ठीलः, पुं, (एकमस्थि लाति। ला + क। सुषामादित्वात् षत्वं दीर्घत्वञ्च।) वकवृक्षः। इति कश्चिदमरः॥

एकाष्ठीला, स्त्री, (एकाष्ठील + टाप्।) वकवृक्षः। इत्यमरः॥ पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ आकनादि इति भाषा। (अस्याः पर्य्याया यथा॥
"अम्बष्ठाम्बष्ठकी पाठा कुचैला पापचेलिका।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनैका शिवावुका"।
इति वैद्यकरत्नमाला॥)

एकाहः, पुं, (एकमहः। "उत्तमैकाभ्याञ्च" ।५।४।९० इत्यनेन सिद्धम्।) एकदिनम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः ५।५९।
"अर्व्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च"॥)

एकाहारः, पुं, (एकः न द्वितीय आहारः।) एकदिनवृत्त्येकवारभोजनम्। यथा।
"एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन।
पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्"।
इति शुद्धितत्त्वधृतस्मृतिः॥

एकीयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति। एक + छ।) एकपक्षः। सहायः। सहभावी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

एकोद्दिष्टं, क्ली, (एकः प्रेत एव उद्दिष्टो यत्र।) प्रेतोद्देश्यकश्राद्धम्। यथा। गोभिलः अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्मेति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति॥ *॥ एतत् प्रेतश्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनं यौगिकम्। अतएव प्रतिसांवत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वं अत्रार्घ्यमाहिरलक्ष्यसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदलपरम्। नावाहनं नाग्नौ करणमिति निषेधयोः पौर्वापर्य्यादग्नौ करणपूर्व्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आवाहनं श्राद्धार्थावाहनमेव निषिध्यते न तु प्रधानसम्बन्धि पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डार्थावाहनमिति। एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधं मैथिलोक्तो हेयः। अत्राग्नौ करणनिषेधेन उत शेषस्याप्यलाभे कृतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य पृथिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्तमन्त्रोक्तपात्रालम्भस्यापि बाधः। आनन्त्याभावात् अक्षय्यमिति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न इति तृप्ताः स्थ इति तृप्तिप्रश्ने स्वदितमिति प्रश्नः कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः। अक्षय्यशब्दस्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेन अक्षय्यमित्यस्यान्वये अक्षितत्वस्य अन्यथानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयोगः। अतएव विष्णुदयितायामक्षय्योदकमुपतिष्ठतामिति लिखितम्। अभिरम्यतामिति वाजे इति स्थाने अभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति। एतदिति पूर्व्वोक्तेतिकर्त्तव्यताकमित्यर्थः। प्रेतश्राद्धं प्रेतस्य श्राद्धं न तु पार्वणविधित्वेन प्राप्तपितृलोकत्वमपितुः श्राद्धं पार्वणविधिकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात्। अतस्तन्न्यायमूलकमेवाश्वलायनसूत्रमपि दृश्यते पि

ष्टं न युञ्जीत पितृत्वा चोपजायते इत्युक्तम्। एव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्वाक्ष- दकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत- युक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम्। ततश्च मन्त्रे पितृलोकोपाधिकएव पितृपदस्थाने प्रेत- ह्यो न तु अग्निष्वात्ताद्युपाधिके एवमभिलाप- ष्टेऽपि सम्बन्धित्वेन गोल्लेखः किन्तु प्रेतत्वेन सम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतश्राद्धाधि- रित्वात्। सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्दिष्टविक्र- कृतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे भिलापे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोल्लेखः। च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः रपदस्य दिव्यपितृपरत्वात्। एवं नैकवचनोहो- । तथा मधु द्यौरस्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः ता पितेव सर्व्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधु- ी भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेति योः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च तुल्य- द्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात् वः पितृसाधर्म्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ- द्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति। ात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः। वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः। एव- ावेति मन्त्रे पितरः इत्यत्र नोहः। एवं वृद्धि- द्धेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति। न्यत्र सर्व्वोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग- ाभेधात् प्रेतपदोहः कार्य्यः। विष्णुः। एकवन्म- ानूहेत एकोद्दिष्टे इति एकवत् एकवचनवत् था स्यात्तथोहेत यथा पवित्र स्थो वैष्णव्याविरत्यत्र वित्राचि वैष्णवीति एवं विष्णोर्मनसा पूते स्थ स्त्रापि पूतमसीति। अत्र पितरो मादयध्वं याभाग मा वृषायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत- ादयस्व यथाभाग मा वृषायस्व इत्यूह्यम्। अमी दन्तः पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति। ावयित इत्यत्र वृषायिष्टेति। एत पितर इति स्खार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति। सौम्यास अत्र सौम्येति। दत्तास्मभ्यमित्यत्र देह्यस्मभ्य- ेति। नियच्छत इत्यत्र नियच्छेति। नमो व ादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते- ह्यम्। एवं व इत्यत्र ते इति। आशीःप्रार्थने भ्य इत्यत्र यस्मै इति। तेषामित्यत्र तस्येत्यूह्यम्। तद्वः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विज्ञतावृद्धो तु बहुवचनस्य। एतद्वः पितरो वास इति त्यन् एषक् एषक् इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृता- व पार्व्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्वः पितर इति हुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्वि- ावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव युक्त- ात्। ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विज्ञतावूहः। त्यतिरिक्ते लेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात्। स्मृतिः। ेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं यहे पर्य्युषितञ्च यत्। त्योर्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन"॥ च्छिष्टं पाकपात्रे अवशिष्टम्। गृहे उपरागे

पर्य्युषितं स्थितम्। दम्पत्योराश्रमस्वामिनोर्भोजना- नन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति श्राद्धचिन्ता- मणिः॥ यत्तु देवलवचनम्।

"एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्। पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्"॥

इति। तस्यैकोद्दिष्टशेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न त्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतान्नं भुञ्जीतेत्यन्वय इति॥ *॥ तत्करणकालो यथा। ब्रह्मपुराणम्।

"पूर्व्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैत्रिकम्। एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्व्वृद्धिनिमित्तकम्"॥

मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधवीये व्यासः।

"कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत्। आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्"॥

आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्- गमनारम्भकालः। तत्समीपे कुतपशेषदण्डे।

यदाह गोतमः।

"आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्"।

तेन पूर्व्वदिवसीयकुतपरौहिणयोस्तत्तिथिलाभे परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्व्वदिने एकोद्दिष्टं उभयप्राप्त्यनुरोधात्। पूर्व्वदिने कुत- पालाभे परत्र तल्लाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिनएव समाप्तिकालादारम्भकालस्य बलवत्त्वात्। तथा च बौधायनः।

"यो यस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे। तिथिर्य्याभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झिता"॥

उभयत्र कुतपमात्रालाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्व्वदिने समाप्तिकालानुरोधात् पूर्व्वदिने रौहिणालाभे परत्र सप्तममुहूर्त्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने मध्याह्नानुरोधात्। इति श्राद्धतत्त्वम्॥ *॥ एकोद्दिष्टविधिकसांवत्सरिकश्राद्धम्। यथा,—

"एकोद्दिष्टं प्रवक्ष्यामि तद्विशेषं वदे खग"।

प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनं अद्य अमुक- गोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्म्मणः प्रतिसांवत्- सरिकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं सिद्धान्नेन युष्मास्वहं करिष्ये श्राद्धकरणानुज्ञापनम्। आसनं अर्घ्यः। गन्धादि- दानं नित्यश्राद्धम्। अन्नसङ्कल्पनं जप्यं निवीती उत्तराभिमुखीभूयातिथिश्राद्धं कुर्य्यात्। ततस्तृप्तिं ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट- समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम्। ॐ अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्म्मन् एतत्ते जल- मवने निग्स्व ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारादा- नम्। इति गारुडे २२३ अध्यायः॥

एकोशिका, स्त्री, (एका मुख्या उशिका कमनीया।) इक्षुविशेषः। इति रत्नमाला॥ आक्लादि इति भाषा॥

एज, ऋ उ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं- आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ मा भवान् एजिजत्। उ एजते। इति दुर्गादासः।

एज, ऋ कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः।(भ्वादिं-परं-सकं सेट्।) ऋ मा भवान् एजिजत्। एजति वायुना

दलः। इति दुर्गादासः॥

एठ, उ बाधने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं सकं-सेट्।) बाधनं विहृतिः। उ एठते वत्सरं लोकः। इति दुर्गादासः॥

एडः, त्रि, (इलति। इल स्वप्ने। अच्। डलयो- रैक्यम्। यद्वा आ सर्व्वतः ईड्यते। ईड् स्तुतौ। घञ्।) वधिरः। इत्यमरः॥ (मेषः। यथाह कात्यायनः। "मैडवराहैर्मूढधारा प्राचीदं विष्णुः"॥)

एडकः, पुं, (एड + स्वार्थे कन्। यद्वा इलति एलयति वा इल + ण्वुल्।) मेषः। इत्यमरः॥ वनच्छागलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

एडका, स्त्री, (एडकस्य स्त्री। अजादित्वात् टाप्। क्षिपकादित्वान्नेत्वम्।) मेषी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

एडगजः,पुं, (एडो मेष एव गजो यस्य भञ्जकत्वात्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः॥ चाकुन्दिया इति भाषा। अस्य गुणाः। वायुकफकुष्ठत्वग्दोषगुल्मोदर- रोगार्शोनाशित्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (पर्य्यायः यथा,—

"चक्रमर्द्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः। पद्माटः स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्य चक्रमर्द्दशब्दे ज्ञेयाः॥ व्यवहारो यथा,—

"सलोमशः सैडगजः करञ्जः"।

इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)

एडमूकः,त्रि,(एडो वधिरो मूकश्च।) वधिरः मूकश्च। वक्तुं श्रोतुमशिक्षितः। वाक्श्रुतिवर्जितः। इत्य- मरः॥ शठः। इति मेदिनी॥

एडूकं, क्ली, (ईड + उलूकादयश्चेति ४।४१। उणा- दिसूत्रेण साधु। निपातनात् हस्वम्।) एडूकम्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

एडूकं, क्ली, (ईड्यते इति। "उलूकादयश्च" ४।४१। उणादिसूत्रेण साधु।) अन्तर्न्यस्तकीकसकुड्यम्। इत्यमरः॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुड्यम् छिटा- वेडा इति ख्यातमित्यन्ये। इति सारसुन्दरी॥ कीकसमस्थि एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्षणं कीकसमिव कीकसं किलिञ्जादीति मधुः॥

"मध्यसंस्थापिताश्मादि कुड्यमेडूकमुच्यते"।

इति माधवः॥ (यथा महाभारते वनपर्व्वणि। "एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता"॥ अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते ३। १९०।६५। यथा,—

"एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः। शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये"॥)

एडोकं, क्ली, एडूकम्। इति भरतधृतद्विरूपकोषः॥

एणः, पुं स्त्री, (एति द्रुतं गच्छतीति। इ + बाहुल- कात् णः।) हरिणः। इति राजनिर्घण्टः॥ मृग- विशेषः। इत्यमरः॥ अस्य मांसगुणाः। कषा- यत्वम्। मधुरत्वम् पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम्। संग्राहित्वम्। रोचनत्वम्। हृद्यत्वम्। बलकारि-

त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा मनुः ३। २६९।
"अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु"॥
अस्य लक्षणं यथा॥ "एणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे॥)

एणकः, पुं, (एण + स्वार्थे कन्।) एणः। इति शब्दरत्नावली॥

एणतिलकः, पुं, (एणो मृगस्तिलकमिव यस्य। चन्द्रस्य मृगाङ्कत्वात्तथात्वम्।) चन्द्रः। इति हारावली॥

एणभृत्, पुं, (एणं बिभर्त्तीति। एण + भृ + क्विप्।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥

एतं, त्रि, (आ + इण् + क्त।) आगतम्। इति मेदिनी॥ कर्व्वूरवर्णयुक्तम्। इत्यमरः॥ (स्त्रियां एनी एता। पाणिनिः ४। १। ३९॥)

एतः, पुं, (आ सम्यक् एति गच्छतीति। आ + इण् + क्त।) मृगः। इति शब्दरत्नावली॥ कर्व्वूरवर्णः। इति मेदिनी॥

एतद्, त्रि, (इण् + "एतेस्तुट् च" इति उणादिसूत्रेण १। १३२। अतोऽदि स्यात्तस्य तुडागमः।) पुरोवर्त्तिवाचकसर्व्वनामशब्दः। इति व्याकरणम्॥ एइ इति भाषा।
("एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्"।
इति कुमारे ६। ६३॥ "एतान् महाराज विशेषधर्म्मान्"। इति शुद्धितत्त्वम्। उक्तस्य पश्चादुक्तौ "द्वितीयाटौस्स्वेनः" २। ४। ३४। इति एनादेशः स्यात्। यथा "य एनामाश्रमधर्म्मे नियङ्क्ते"। इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के॥) [हेमचन्द्रः॥

एतनः, पुं, (आङ् + इ + तन।) निश्वासः। इति

एतर्हि, व्य, (इदम् + "इदमोर्हिल्"। ५। ३। १६। इति र्हिल् ततो "एतेतौ रथोः" ५। ३। ४। इति एतादेशः।) एतस्मिन् काले। सम्प्रति। इत्यमरः॥ (यथा भागवते १। १७। ४२।
"स एव एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितम्"॥)

एतशः, पुं, (इण् + "इणस्तशन्तशसुनौ" ३। १४९। इति उणादिसूत्रेण तशन्।) ब्राह्मणः। इत्युणादिकोषः॥

एतशाः, [स्] पुं, (इण् + "इणस्तशन्तशसुनौ" ३। १४९ इति उणादिसूत्रेण तशसुन्।) ब्राह्मणः। इत्युणादिकोषः॥

एतावत्, त्रि, (एतद् + "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्"। ५। २। ३९। इति परिमाणे वतुप्।) (एतत्परिमाणम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा रघुः २। ५१।
"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन"॥)

एध, ङ, वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ एधते। इति दुर्गादासः॥ (यथा मनुः ४। १७०।
"हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते"॥)

एधः, पुं, (इध्यतेऽनेनाग्निः। इन्ध + "हलश्च" ३। ३। १२१। इति करणे घञ्। "अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथा" इति घञि नलोपो गुणश्च निपातितः॥) इन्धनम्। इत्यमरः॥ जालानि काठ इति भाषा। (यथा रघौ ९। ८१
"एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे"॥)

एधः, [स्] क्ली, (एध् + असुन्।) इन्धनम्। इत्यमरः॥ (यथा गीतायाम्। ४। ३७।
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन"॥)

एधतुः, त्रि, (एध् वृद्धौ "एधिवह्योश्चतुः" १। ७९ उणादिसूत्रेण चतुः।) वर्द्धितम्। वृद्धियुक्तम्। इति शब्दरत्नावली॥

एधतुः, पुं, (एध + "एधिवह्योश्चतुः"। १। ७९। उणादिः चतुः।) पुरुषः। अग्निः। इति मेदिनी॥

एधितः, त्रि, (एध वृद्धौ + क्त।) वर्द्धितः। वृद्धिप्राप्तः। इत्यमरः॥

एनः, [स्] क्ली, (एति गच्छति प्रायश्चित्तेन। इण् आगसीत्यसुन् नुडागमश्च।) पापम्। अपराधः। इति मेदिनी॥ निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥
("एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्
जगाद भूयो जगदेकनाथः॥
इति रघुः। ५। २३॥)

एरका, स्त्री, तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। गुन्द्रमूला २ शिम्बी ३ गुन्द्रा ४ शरी ५। यथा भागवते १। ३। १८।
"चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद् दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम्।
ददार करजैर्व्वक्षस्येरकां कटकृद् यथा"॥)
अस्या गुणाः। हिमत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वातकोपनत्वम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा वैद्यके,
"एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनी"॥
एषा यत्र व्यवह्रियते तद्यथा, —
"निर्व्वापणः स्याज्जलमेरका च"।
इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये॥ "एरका होगलः"। इति चरकस्य शिवदासीयटीका॥)

एरङ्गः, पुं, (एरति सम्यक् भ्रमति यः। आ + ईर गतौ कम्पने + अङ्गच्।) मत्स्यभेदः। रङ्गा इति ख्यातः। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। विष्टम्भित्वम्। शीतलत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

एरण्डः पुं, (एरयति वायुम्। आ + ईर गतौ कम्पने च + बाहुलकात् अण्डच्।) वृक्षविशेषः। भेरेण्डा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। व्याघ्रपुच्छः २ गन्धर्व्वहस्तकः ३ उरुवूकः ४ रुवूकः ५ चित्रकः ६ चञ्चुः ७ पञ्चाङ्गुलः ८ मण्डः ९ वर्द्धमानः १० व्यडम्बकः ११। इत्यमरः॥ उरुवुकः १२ रुवुकः १३ रूवुकः १४ रुवकः १५ वुकः १६ अमण्डः १७ आमण्डः १८ व्यडम्बनः १९। इति तट्टीकायां भरतः॥ कान्तः २० तरुणः २१ शुक्लः २२ वातारिः २३ दीर्घपत्रकः २४। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य तैलस्य गुणाः। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। अतिश्लेष्मवर्द्धनत्वम्। वातरक्तगुल्महृद्रोगजीर्णज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च। कृमिदोषहृत्कलाङ्गशूलकुष्ठनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। रसायनोत्तमत्वम्। पित्तप्रकोपनत्वम्। अतिदीपनत्वम्। आमवातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट
भेदकत्वगुणोऽप्यस्ति॥ श्वेतैरण्डगुणाः।
तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफार्त्तिज्वरवा
शित्वम्। रसाढ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट
मूलगुणाः। शूलवायुकफनाशित्वम्। शुक्र
इति राजवल्लभः॥
(शुक्लरक्तैरण्डयोः पर्य्यायगुणा यथा,—
"शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्त
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डक
वातारिस्तरुणश्चापि रुवूकश्च निगद्यते।
रक्तोऽपरो रुवुकः स्यादुरुवूको रुवूस्तथ
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः।
एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत्
शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरा
ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान्
एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम्
मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोपनम्
वाताग्र्यग्रदलं गुल्मं वस्तिशूलहरं परम्
कफवातक्रिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधा
एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम्
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं पर
तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदराप
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भ
"सतिक्तोषणमेरण्डतैलं स्वादु सरं गुर
ब्रध्नगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम्
रुक्शोफौ च कटीगुह्यकुष्ठपृष्ठाश्रयाञ्
तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भव
इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये
"एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीप
यानुरसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वच्यं
विपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविश
ग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफह
दोषहरञ्च"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्त

एरण्डकः, पुं, (एरण्ड + स्वार्थे कन्।) ए
इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥ (एर
विशेषो ज्ञेयः॥)

एरण्डजं, त्रि, (एरण्डात् एरण्डवृक्षात्
एरण्ड + जन् + ड।) एरण्डवृक्षजात
स्नेहमध्ये श्रेष्ठविरेचकम्। यथा।
"चूर्णमध्ये त्रिवृत्चूर्णं क्षीरे कारवे
स्नेहेष्वेरण्डजं तैलं फलेष्वेव हरीतकी"
इति वाग्भटः॥
("एरण्डजं घनञ्चापि स्वादुमेव मृदु स
हृद्वस्तिजङ्घाकशूलशूलानाहविबन्धनुत्
आनाहाष्ठीलवातास्रकप्लीहोदावर्त्तशू
वातपित्तविकाराणां विदध्याच्च प्रशान
तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरण्डस
इति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये हारीत

एरण्डपत्रिका, स्त्री, (एरण्डस्य पत्रमिव
दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

एरण्डफला, स्त्री, (एरण्डस्य फलमिव

लीहृत्ताः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्याः पर्य्याया यथा,—
लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्ण्यपि ।
पैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ।
राहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः" ॥
ति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ा, स्त्री, (आ + ईर् + बाहुलकात् अण्डच् +
प् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रुः, पुं, (एरणमिति । आ + ईर् + सम्पदादि-
ात् क्विप् । एरं वृणोति वारयति वा । वृञ् +
ाहुलकात् उण् ।) कर्कटीभेदः । तत्पर्य्यायः ।
ालफला २ सोमसूरा ३ स्थूला ४ तोयफला ५
स्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्त-
त्वम् । सुशीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामय-
त्वम् । रुचिप्रदत्वम् । सन्तापमूर्च्छापहरत्वम् ।
प्तिदाहत्वम् । अतिसेवितश्चेत् वातप्रकोपका-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"र्व्वारुकं स्वादु शीतं सक्षारं कफवातकृत् ।
तिपित्तकरं रुच्यं दीपनं दाहनाशनम्" ॥
ति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
त्रपुसैर्व्वारुकं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
र्व्वारुकञ्च सम्पक्वं दाहतृष्णाक्लमार्त्तिनुत्" ॥
ति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
ः, त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं क्षिप-
ीति इल् + ण्वुल् ।) मेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
, पुं, (एरङ्कः + रस्य लः ।) मत्स्यभेदः । रायकड़ा
ति भाषा । रायखाँड़ा एलाङ्गा इत्यपि ख्यातः ।
स्य गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । संग्राहित्वम् ।
पवातनाशित्वम् । मेधाग्निपुष्टिकारित्वम् । शी-
लत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसादनत्वञ्च । इति
ाजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहद्रव्यगुणे
ांसवर्गाधिकारे ॥
एलङ्कः स्निग्धो मधुरो गुरुर्विष्टम्भिशीतलः" ॥)
ालु, क्ली, (एलतीति । इल प्रेरणे पचाद्यच् ।
प् । एलेव बलते । बल प्राणने । बाहुलकात्
ण् । उयापोरिति ह्रस्वः ।) एलबालुकम् । इति
ब्दरत्नावली ॥ (यच व्यवह्रियते तद्यथा, रोधा-
नगणे ॥
"सैलबालु परिपेलवमोचाः" ॥
ति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)
ालुकं, क्ली, (एलबालु + स्वार्थे कन् ।) सुगन्धि-
व्यविशेषः । बालुका इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः ।
लेयम् २ सुगन्धि ३ हरिबालुकम् ४ बालुकम् ५
त्यमरः ॥ हरिवासुकम् ६ । इति तट्टीका ॥ आलु-
म् ७ एलबालुकं ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १०
ुगन्धि ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषा-
त्वम् । कफवातमूर्च्छातिज्वरदाहनाशित्वम् ।
मवमिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोषसदृशं कुलगन्धि ॥ अस्य पर्य्यायगुणाः ॥
एलबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।
बालुकमेलालु कपित्थं एलमीरितम् ॥
ालु कटुकं पाके कषायं शीतलं लघु ।

हन्ति कण्डूव्रणच्छर्द्दितृट्कासारुचिहृद्रुजः ॥
बलासविषपित्तास्रकुष्ठमूत्रगदक्रिमीन्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
एलविलः, पुं, ऐलविलः । कुबेरः । इत्यमरटीका ॥
एला, स्त्री, (इल् + अच् + टाप् ।) फलवृक्षविशेषः ।
एलाचि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुलगन्धा २
ऐन्द्री ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बाला ६ बल-
वती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १०
गन्धालीगर्भः ११ एलीका १२ कायस्था १३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा सूक्ष्मा । गुजराटी
एलाचि इति भाषा । स्थूला च । बड़ एलाचि इति
भाषा । आद्यायाः पर्य्यायः । उपकुञ्चिका १ तुत्था
२ कोरङ्गी ३ त्रिपुटा ४ त्रुटिः ५ । इत्यमरः ॥
वयस्था ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मैला ८ त्रिपुटी
९ । इति रत्नमाला ॥ द्वितीयायाः पर्य्यायः ।
पृथ्वीका २ चन्द्रबाला ३ निष्कुटिः ४ बहुला
५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताड़का-
फलम् ८ । इति रत्नमाला ॥ एलाद्वयगुणाः ।
शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।
पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मला-
र्त्तिवान्तिपुंस्त्वघ्नत्वम् । स्थविरस्य गुणाढ्यत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । स्थूलकोष्ठवद्ध-
तृष्णाच्छर्द्दिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
सूक्ष्मैलाविशेषगुणाः । कफश्वासकासार्शोमूत्र-
कृच्छ्रनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
('एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
एलापत्रः, पुं, (एलापत्त्रमिवाकारोऽस्त्यस्य ।
अर्श आदेरच् ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥
(यथा महाभारते आस्तीके पर्ब्बणि १ । ३५ । ६ ।
"नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्त्रोऽथ वामनः" ॥)
एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्णमस्याः । "पाक-
कर्णेति" । ४ । १ । ६४ । ङीष् ।) वृक्षविशेषः ।
काँटा आमरुली एलानी इति च भाषा । तत्-
र्य्यायः । सुवहा २ रास्ना ३ युक्तरसा ४ । इत्य-
मरः ॥
एलीका, स्त्री, (आ + इल् + ईकन् + टाप् ।) सूक्ष्मैला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञातव्याः ॥)
एव, व्य, (अयनमिति । इण् + "इणशीभ्यां वन्" ।
१ । ५२ । उणादिः वन् ।) अवधारणम् । यथा ।
त्वमेव जानासि । तत्पर्य्यायः । एवम् २ तु ३ पुनः
४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ६ च ७ । इति सभूतिः ॥
सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् ।
चानियोगः । विनिग्रहः । इति मेदिनी ॥ (अनि-
योगः । यथा "अद्यैव" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
एवकारस्त्रिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेषणा-
सङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यसङ्ग-
तस्य एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ
एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेषणे धनुर्द्धरे पार्था-
न्ययोगव्यवच्छेदावबोधात् । धनुर्द्धरपदस्य उत्कृष्ट-
धनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तात्पर्य्यात् ।

पार्थान्ययोगस्यासत्त्वात् । विशेषणसङ्गतस्य एव-
कारस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर
एव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोग-
व्यवच्छेदबोधात् । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य
चात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवाभिप्रायके
नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्वयितावच्छेदक-
सरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलभवन-
कर्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधादिति सम्प्रदायः ॥)
गमनकर्त्तरि त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा
ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । "ऋजुमर्त्तेषु वृजिना
च पश्यन्नभिचष्टे सूरो अर्य एवान्" ॥ अश्वे पुं,
यथा, ऋग्वेदे । १ । १५८ । ३ । "उप वामवः
शरणम् गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः" ॥
"एवैरश्वैः" इति भाष्यम् । गमने क्ली । यथा,
ऋग्वेदे १ । १२९ । ३ । "एवेन सद्यः पर्य्येति
पार्थिवम्" । "एवेन गमनेन" । इति । भाष्यम् ॥)
एवं, व्य, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेवं विप्रः ।
अग्निरिवेत्यर्थः । तत्पर्य्यायः । वत् २ वा ३
यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति
केचित् पठन्ति । अयं प्रकारः । (यथा, कुमारे ।
६ । ८४ ।
"एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी" ॥)
तत्पर्य्यायः । इत्थम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥
यथा । एवमेतत् । अस्य पर्य्यायः एवशब्दे लि-
खितः । अङ्गीकारः । अर्थप्रश्नः । परकृतिः ।
पृच्छा । इति मेदिनी ॥
एष ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वादिं-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ मा भवान् एषिषत् ।
ङ एषते । इति दुर्गादासः ।
(यथा, भागवते ३ । १४ । ४५ ।
"स वै वत भ्रष्टमतिस्तवैषते
यः कर्म्मणां पारमपारकर्म्मणाम्" ॥)
एषः, पुं, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतद्शब्दस्य पुंलिङ्गे
प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥
एषणः, पुं, (इष् + ल्यु ।) लौहमयबाणः । इति
हारायुधः । (यथा, भागवते ७ । ९ । ३९ ।
"कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त्तं
तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः" ॥)
एषणिका, स्त्री, (इष्यते ऽनया । इष गतौ + ल्युट् +
स्वार्थे कन् ततो टाप् इत्वञ्च ।) स्वर्णकारादीनां
तुला । निक्ति इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाराची
२ । इत्यमरः ॥
एषणी, स्त्री, (इष्यते अनया, इष + ल्युट् + ङीष् ।)
व्रणमार्गानुसारिणी । वेलकार इति भाषा ।
तुलाभेदः । इति मेदिनी ॥ निक्ति इति भाषा ॥
एषा, स्त्री, (इषु श वाञ्छे + टाप् ।) इच्छा । इति
जटाधरः ॥ एतद्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

ऐ

ऐ ऐकारः । स तु द्वादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं तालु कण्ठश्च । ("एदैतोः कण्ठतालु" इ-

युक्तः। तथाच शिक्षायाम्। "ए ऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठौष्ठजौ स्मृतौ"॥) स च ह्रस्वो न भवति। (द्विमात्रत्वात् दीर्घस्त्रिमात्रत्वात् प्लुतश्च भवति। उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां षड्विध एव॥)
"ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम्।
कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा॥
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये।
सदाशिवमयं वर्णं बिन्दुत्रयसमन्वितम्"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"एकारस्पमध्ये तु किञ्चिद्दक्षे तदोर्द्धतः।
चन्द्रेन्द्रभानवस्तासु मात्रा शक्तिः क्रमात् स्मृताः॥
त्रिधा शक्तिमयी पूर्ब्बा दुर्गा वाणी सरस्वती"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
"ऐर्लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः।
दक्षा दामोदरप्रज्ञोऽधरो विकृतमुख्यपि॥
क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकृत्।
ज्ञानामृता कपर्द्दिश्रीः पीठेशोऽग्निः समातृकः॥
त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः।
महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती॥
कामकोटो वामजानुरंशुमान् विजयो जटा"।
इति तन्त्रशास्त्रम्॥ दन्तान्तः। योनिः। इति वीजवर्णाभिधानम्॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह कविकल्पद्रुमः। ("ऐर्यजादिः स्यादौर्णिङातन त्रौरनिट्"। एतेन यजादिगणीयत्वात् "ऐ वसौ निवासे इत्यस्य लिटिप्रभृतिषु सम्प्रसारणे कृते उवास इत्यादयो भवेयुः"॥ मातृकान्यासे अधरे न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम्। मातृकान्यासमन्त्रो यथा। "ऐं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे"॥ इति॥)

ऐ, व्य, (एतीति। आ+इण्+विच्।) आह्वानम्। स्मरणम्। आमन्त्रणम्। इति मेदिनी॥

ऐः पुं, (एति प्राप्नोति सर्व्वम्। आङ्+इण्+विच्।) महेश्वरः। इति एकाक्षरकोषः॥

ऐकागारिकः, त्रि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य। "ऐकागारिकट् चौरे" ५।१।११३ इति इकट् वृद्धिश्च निपातनात्।) चौरः। इत्यमरः। एकागारवासी॥

ऐकाहिकं, त्रि, (एकाहे भवम्। एकाह+ठक्।) एकाहनिष्पन्नम्। एकदिनान्तरभवम्। इति वैद्यकम्॥ (वैद्यकगोपालकृष्णकविभूषणकृतकषायसंग्रहे दाखादिपाचने यथा। "भूतोत्थं विषमं त्रिदोषजजनितञ्चैकाहिकं द्व्याहिकम्॥
"काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥) एकाहभवम्। यथा,—
"ऐकाहिकं द्वितीयस्थं तृतीयकचतुर्थकम्"।

इत्यादि माहेश्वरकवचम्॥

ऐकाहिकज्वरः, पुं, (ऐकाहिक एकाहभवो ज्वरः।) एकदिनान्तरागतज्वरः। तस्यौषधं यथा,—
"पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहं ज्वरञ्च परमेश्वर!॥
शिखायाञ्चैव तद्बद्धं भवेदैकाहिकादिनुत्।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत्॥
वास्योदकेन पीतं तत् वृश्चिकविषहरं भवेत्"।
इति गारुडे १९३ अध्यायः॥
("ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः"।
"मुस्तामृतामलकश्च नागरं कण्टकारिका।
कषायचूर्णान्वितः क्वाथस्तथा मधुसमन्वितः॥
ऐकाहिकं वा वेलायां ज्वरजातं व्यपोहति।
वानरेन्द्रमुखं दिव्यं तरुणादित्यतेजसम्॥
ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्क्षणादेव नश्यति।
वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः पुनः॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्च्चयेद्द्विजसत्तमः वरः"।
मन्त्रो यथा,
ॐ ह्रां ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय सूर्य्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्व्याहिक-त्र्याहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां बन्ध बन्ध ह्रां ह्रीं ह्रूं फट् स्वाहा। इति हारीते चिकित्सास्थाने। २ अध्याये॥)

ऐक्यं, क्ली, (एक+भावे ष्यञ्।) एकस्य भावः। एकता। एकत्वम्। एकीभावः। यथा। शारदायाम्।
"गुरोर्लब्ध्वा पुनर्व्विद्यामष्टकृत्वो जपेत् सुधीः।
गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया॥
प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम्"।
इति दीक्षातत्त्वम्॥

ऐक्षवं, त्रि, (इक्षोर्विकारः। इक्षु+अण्।) इक्षुविकारः। इक्षुसम्बन्धिगुडादि। इति स्मृतिः॥ (अस्य गुणादय इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

ऐक्षवं, क्ली, (इक्षोर्भवम्। इक्षु+अण्।) इक्षुभवगुडादि। यथा,—
"कदली लवणी धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ इक्षुगुडादिगुणा इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

ऐङ्गुदं, क्ली, (इङ्गुद्या इदम्। "प्लक्षादिभ्योऽण्" ४।३।१६४। विधानसामर्थ्यान्नाणो लुक्।) इङ्गुदीवृक्षस्य फलम्। इत्यमरः॥
("स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैङ्गुदम्"॥
इति सूत्रस्थाने। ४६ अ। सुश्रुतेनोक्तम्॥)

ऐडुकं, क्ली, (एडुक एव। स्वार्थे अण्।) एडूकम्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

ऐणं, त्रि, (एणस्य इदम्। एण+अण्।) एणस्य चर्म्मादि। इत्यमरः॥

ऐणिकः, त्रि, (एणं मृगं हन्तीति। एण+ठक्।) एणहन्ता। इति व्याकरणम्॥

ऐणेयं, त्रि, (एण्या इदम्। एणी+ढञ्।) एण्या-

चर्म्मादि। इत्यमरः॥ स्त्रीणां रतिबन्धविशे... इति हेमचन्द्रः॥

ऐतिह्यं, क्ली, (इतिह उपदेशपारम्पर्य्यम्। ... इतिह "अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः" ४।२३। इति स्वार्थे ञ्यः।) पारम्पर्य्योपदे... तत्पर्य्यायः। इतिह। इत्यमरः॥ (यथा राम... ।५।८७।२१।
"ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम्।
ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता"
"ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः"।
इति विमानस्थाने। ८ अ। चरकेणोक्तम्॥)

ऐन्दवं, क्ली, (इन्दुर्देवता यस्य। इन्दु+अण्॥) शिरोनक्षत्रम्। इति ज्योतिषम्॥ यथा। म...
"अश्विनी रेवती मूलमुत्तरत्रयमैन्दवम्।
स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते"
ऐन्दवं मृगशिरः। इति मठप्रतिष्ठात...
(इन्दोश्चन्द्रस्य इदम्। चन्द्रसम्बन्धिनि, त्रि। मनुः ११।१२५।
"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम्"

ऐन्दवी, स्त्री, (ऐन्दव+ङीप्।) सोमराजी। वैद्यकम्॥

ऐन्द्रं, क्ली, (इन्द्रो देवता यस्य। इन्द्र+अण्॥) ... नक्षत्रम्। इति जटाधरः॥ मूलविशेषः। आदा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनार्द्र... वनजा ३ अरण्यजार्द्रका ४। अस्य गुणाः। ... त्वम्। अम्लत्वम्। रुचिबलाग्निकारित्वञ्च। राजनिर्घण्टः॥ (इन्द्रस्य इदम्।) इन्द्रसम... त्रि। (यथा मनुः ५।९३।
"न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रि... ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा"
"ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यं आधिपत्यकार... इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ तथा रघुः १।
"महीतलस्पर्शनमात्रभिन्न-
मृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः"॥
"ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत्"
इति वाभटे सूत्रे। ५ अ॥)
(इन्द्रस्यापत्यं पुमान्।) वालिवानरे (अर्ज्जुने च पुं॥ जनविशेषः।)

ऐन्द्रजालिकः, पुं, (इन्द्रजालेन दीव्यतीति। इ... +ठक्।) इन्द्रजालकारकः। तत्पर्य्यायः। ... हारकः २ मायाकारकः ३ कौतुकिकः ४ म... ५ शंसकः ६ मायी ७ मायिकः ८। इति ... धरः॥

ऐन्द्रलुप्तिकः, त्रि, केशघ्नरोमविशिष्टः। टेको भाषा। तत्पर्य्यायः। खलतिः २ खलतिः ... भूरिप्रयोगः॥

ऐन्द्रिः, पुं, (इन्द्रस्यापत्यं पुमान्। इन्द्र+... जयन्तनामा इन्द्रपुत्रः। काकः। इति मे...
("ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्याः विददार स्तनौ ... इति रघुवंशे। १२।२२॥) वालिवानर... इति त्रिकाण्डशेषः॥ अर्ज्जुनः। इति हेम...

न्द्रियकं, त्रि, (इन्द्रियेणानुभूयते। इन्द्रिय + वुञ्।) प्रत्यक्षम्। इन्द्रियग्राह्यम्। इत्यमरः॥ (व्याधिविशेषः। यथा,—
"मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः॥
वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः।
सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः॥
नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्व्विधः॥
सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक्।
न सुखं कारणं तस्मात् योग एव चतुर्व्विधः॥
नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म्म वा विना।
सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते॥
स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्त्तकः।
इच्छा द्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्त्तते॥
तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते।
उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान्॥
स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः।
वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः॥
केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना"।
इति चरके शारीरे १ अः॥)

ऐन्द्री, स्त्री, (इन्द्रस्य शक्रस्य इयम्। इन्द्र + "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इत्यण्। टिड्ढेति। ४।१।१५। ङीप्।) शची। (यथा, मार्कण्डेये ८८।२०।
"वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता"।
इन्द्रस्य योगैश्वर्य्यशालिनो महादेवस्य पत्नी।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अलक्ष्मीः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ इन्द्रवारुणी। इति रत्नमाला॥ राखाल शशा इति भाषा। पूर्व्वा दिक्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ एला। इति राजनिर्घण्टः॥ एलाचि इति भाषा।
"यश्याङ्कमैन्द्री नलिनानि दूर्व्वा"।
इति सुश्रुते ३ अध्याये। चरकेणोक्तम्॥)

ऐभी, स्त्री, (इभ इवाख्यास्त्यस्याः। इभ + "प्रज्ञादिभ्यश्च"। ५।४।३८। इति अण् + ङीप्।) हस्तिघोषा लता। इति राजनिर्घण्टः॥

ऐरावणः, पुं, (इरया जलेन वणति शब्दायते इति। इरा + वण + पचाद्यच्। ततः इरावणएव स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। ५।४।३८। यद्वा इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन्। पूर्व्वपदादिति ८।४।३। णत्वम्। तत्र भवः। इरावण + अण्।) ऐरावतहस्ती इत्यमरः॥ यथा, महाभारते १।१८।४१।
"श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततःपरम्।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः"॥)

ऐरावतं, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन्। इरा + मतुप्। इरावान् मेघः। तत्र भवः। इत्यण्। जलवति मेघे सूर्य्यकरपतनादस्योत्पत्तेस्तथात्वम्॥) इन्द्रस्य ऋजुदीर्घधनुः।
इति मेदिनी॥ रामधनुक् इति भाषा॥

ऐरावतः, पुं, (इरा, जलानि विद्यन्तेऽस्मिन्। मतुप्। इरावान् समुद्रः। तत्र भवः इति। इरावत् + अण्। समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम्। यद्वा इरावत्या विद्युत अयं तस्येदमित्यण्। ४।३।१२०।) इन्द्रहस्ती। स तु शुक्लवर्णः चतुर्द्दन्तः समुद्रमथनोत्थितः पूर्व्वदिग्गजश्च। तत्पर्य्यायः। अभ्रमातङ्गः २ ऐरावणः ३ अभ्रमुवल्लभः ४। इत्यमरः॥ श्वेतहस्ती ५ चतुर्द्दन्तः ६ मल्लनागः ७ इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमल्लः ९ सदादानः १०। इति जटाधरः॥ सुदामा ११ श्वेतकुञ्जरः १२ गजाग्रणीः १३ नागमल्लः १४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ३।२२॥ ("ऐरावतास्फालनकर्कशेन"। "प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव"।
इति रघौ।१।३६॥) नागरङ्गः। लकुचवृक्षः। नागभेदः। इति मेदिनी॥ ("ऐरावतं दन्तशठमस्त्रं शोणितपित्तकृत्"। इति सुश्रुते। ४६ अः। सुश्रुतेनोक्तम्॥) (इरावत्या नद्याः सन्निकृष्टो देशः। इरावती + अण्। यथा, महाभारते ३।१६२।३३।
"बभूव परमास्त्राणामैरावतपथे यथा"॥)

ऐरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान् मेघस्तस्य इयं। इरावत् + "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इति अण् + ङीप्।) विद्युत्। विद्युद्विशेषः इति मेदिनी॥ ऐरावतभार्य्या। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ वटपत्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पञ्चालदेशीयनदीविशेषः। अधुना रावी इति ख्याता॥ (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाभेदः यथा।
"पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता"॥)

ऐरिणं, क्ली, (इरिणे उषरभूमौ भवम्। इरिण + अण्।) पांशुलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (पांशुलवणोऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

ऐरेयं, क्ली, (इरा + ढक्।) मद्यम्। इरा एव ऐरेयं स्वार्थे ढेयप्रत्यये वृद्धिः॥ (यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"ऋतेऽप्यूर्द्ध्वमधस्त्वेवमैरेयास्वसुरासवैः"।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विद्रध्यधिकारे॥)

ऐलः, पुं, (इलाया अपत्यं पुमान्। इला + अण्।) इलापुत्रः। स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरूरवाः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा महाभारते। १।७५।१७।
"पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत।
सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्"॥
"षट् सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः"॥२४॥

ऐलवालुकं, क्ली, (एलवालुकमेव। स्वार्थे अण्।) एलवालुकम्। इति शब्दरत्नावली॥

ऐलविलः, पुं, (इलविलाया अपत्यं पुमान्। इलविल + अण्।) इलविलापुत्रः। स तु कुवेरः। इत्यमरः॥ तस्य रूपान्तराणि। ऐडविडः। ऐडविलः। एलविलः॥

ऐलेयं, क्ली, एलवालुकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः॥ (एलवालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥) (पुं, इलाया अपत्यम्। इला + ढक्। मङ्गलः। भौमः। पुरूरवाः॥)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम्। ईशान + "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इति अण् + ङीप्।) ईशानकोणः। इति जटाधरः॥ ('ऐशानीकमतो रेखा" इति स्मृतिः। "ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं लक्षणे"। इति तिथितत्त्वम्॥)

ऐशिकः, त्रि, (ईशस्य अयम्। ईश + ईकण्।) ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरेर इति भाषा॥

ऐशी } त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम्।
ऐश्वरी } ईश + ईश्वर + अण् + ङीप्।) ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरेर इति भाषा॥

ऐश्वर्य्यं, क्ली, (ईश्वरस्य भावः। ईश्वर + ष्यञ्।) ईश्वरधर्म्मः। तत्पर्य्यायः। विभूतिः २ भूतिः ३। स चाष्टविधो यथा। अणिमा १ लघिमा २ प्राप्तिः ३ प्राकाम्यम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६ वशित्वम् ७ कामावशायिता ८। इत्यमरः॥ ("ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना"॥
इति पुराणम्। "ऐश्वर्य्यमपि बुद्धिधर्म्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः"। इति वाचस्पतिमिश्रः।) सम्पत्तिः। प्रभुत्वम्। नियन्तृत्वम्। यथा रघुवंशे। १२।६९॥
"तस्मै निशाचरैश्वर्य्यं प्रतिशुश्राव राघवः"॥)
इति॥)

ऐश्वर्य्यकर्म्मा, [न्] पुं, (ऐश्वर्य्यं कर्म्म यस्य।) ईश्वरसम्बन्धिकर्म्मयुक्तः। तत्पर्य्यायः। इरज्यति १ पत्यते २ क्षयति ३ राजति ४। इति चत्वार ऐश्वर्य्यकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥

ऐषमः, [स्] व्य, (अस्मिन् वत्सरे इति। "सद्यःपरुत्परार्य्यैषमः" ५।३।२२। इति इदम इश् समसनप्रत्ययश्च संवत्सरे निपात्यते।) वर्त्तमानवत्सरः। इत्यमरः॥

ऐषमस्तनः, त्रि, (ऐषमोभवः। "ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्"। ४।२।१०५। इति शैषिकेष्वर्थेषु पक्षे त्युल् तुट् च।) ऐषमःसम्बन्धी। एइ वत्सरेर इति भाषा। इति पाणिनिः॥ ७।२।१०५॥

ऐषमस्त्यः, त्रि, (ऐषमोभवः। ऐषमस् + ऐषमोह्यसिति पक्षे त्यप्।) ऐषमस्तनः। इति पाणिनिः॥

ऐहिकं, त्रि, (इह + ठञ्।) इह भवम्। इहकालेर इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ (यथा भागवते ५।१४।३२। "क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः"॥)

ओ

ओ ओकारः। स तु त्रयोदशस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः कण्ठश्च। ("ओदौतोः कण्ठौष्ठम्" इत्युक्तेः। तथा च शिक्षायामुक्तम्।
"ए ऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठौष्ठजौ स्मृतौ"॥)
स तु ह्रस्वो न भवति। दीर्घः प्लुतश्च भवति। (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां षड्विधः। एतेन द्वादशविध एव निर्णीतः।)

"ओंकारं पञ्चलापाङ्गि! पञ्चदेवमयं सदा ।
रक्तविद्युल्लताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम् ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् ।
एतद्वर्णं महेशानि स्वयं परमकुण्डली" ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षान्मध्ये तु कुञ्चिता ।
किञ्चिद्दक्षगता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वधः ॥
ब्रह्मेशविष्णवस्तासु मात्रा तु ब्रह्मरूपिणी ।
शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते" ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,—

"ओकारः सत्यपीयूषौ पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा ।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्घकः ।
आप्यायनी चोर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वाणी सुखी द्विजः ॥
उड्डेश्यदर्शकस्त्रीशः कैलासो वसुधाक्षरः ।
प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्व्वमङ्गला ॥
जयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ।
त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजादिकर्षिणी" ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे । "ईर्य्यजादिः स्यादोनिष्ठातन ओर-निट्" ॥ तेन ओं दी क्षये इत्यस्मात् क्तायां निष्ठायां दीनं दीनवत् इति स्यात् ॥ मातृकान्यासे ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् । मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—

"ॐ नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ ओं नमऽधोदन्तपङ्क्तौ"॥)

ओ, व्य, सम्बोधनम् । आह्वानम् । स्मरणम् । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥

ओँ, व्य, ओम् । प्रणवः । इति वेदागमौ ॥

ओः, पुं, ब्रह्मा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

ओकं, क्ली, (उचेरिगुपधलक्षणे के गुणः कुत्वञ्च "ओक उचः के" । ७ । ३ । ६ । ४ । इति निपात्यते ।) गृहम् । आश्रयः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (पुं । पक्षी । वृषलः ॥)

ओकः, [स्] क्ली, (उच्यते समवैति अस्मिन् । उच + असुन् । गुणः । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ॥) आश्रयः । गृहम् । इत्यमरः ॥ ("जलौका अथ भल्लूके" । इति अमरकोषः । तथा विष्णुपुराणम् १ । ६ । ३७ ।

"सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम्" ॥)

ओकणः, पुं, केशकीटः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण इति भाषा ॥

ओकणिः, पुं, यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण इति भाषा ॥

ओकुलः, पुं, (उच + उलच् । निपातनात् सिद्धम् ।) गोधूमस्ततप्तापक्वः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् । रक्तवातापहत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृद्यत्वम् । मरुविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओकोदनी, स्त्री, (ओकः मस्तकरूपाश्रयस्थानमदनं भक्ष्यं यस्याः ।) यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

ओक्कणी, स्त्री, (ओच + क्वण + अच + ङीप् ।) ओकणः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण इति भाषा ॥

ओख, ऋ, शोषणे । भूषणे । सामर्थ्ये । निवारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-अकं-सकं च परं-सेट् ।) ऋ मा भवान् ओचिखत् । अच द्वित्वात् प्राक् शक्तौ ऋस्य ऋदित्त्वान्न स्यात् । शोषः स्नेहरहितीभावः । ओखति पङ्क आतपात् । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं वारणञ्च । इति दुर्गादासः ॥

ओघः, पुं, (उच् समवाये + घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) द्रुतनृत्यगीतवाद्यम् । समूहः । इत्यमरः ॥ जलवेगः । (यथा कुमारे ४ । ४४ ।

"रविपीतजला तपात्यये पुनरोघेन हि युज्यते नदी" ॥) परम्परा । उपदेशः । इति मेदिनी ॥

ओङ्कारः, पुं, (ओम् + कारप्रत्ययः ।) प्रणवः । इत्यमरः ॥ (यथाह स्मृतिः ।

"ओङ्कारः पूर्व्वमुच्चार्य्यस्ततो वेदमधीयते" ।
"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्य्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ" ।

इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः ।

"प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" ॥

इति मनुः । २ । ७५ ॥ अत्राह आपस्तम्बः,

"ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तद्ब्रह्म अध्येष्यमाण एतदपि प्रतिपद्येत विकथां चान्यां कृत्वा एवं लौकिक्या वाचा व्यावर्त्तते" । लौकिक्या वाचा व्यावर्त्तते तया मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ।)

ओङ्कारा, स्त्री, बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ओज त्क, बले । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) मा भवान् ओजिजत् ! इति दुर्गादासः ॥

ओजः, [स्] क्ली, (उब्जत्यनेन । उब्ज आर्जवे उब्जेर्बले "बलोपश्च" ४।१९१ । उणादिः असुन् । बलोपश्च । गुणः ।) दीप्तिः । अवष्टम्भः । प्रकाशः । बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।

"सदौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्" । यथा च मानवे १ । १९ ।

"तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्" ॥)

प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । इति ज्योतिषम् ॥ गौड़ी रीतिः काव्यगुणः । तस्य लक्षणम् । बहुसमाससंयुक्तवर्णपदाड़म्बरः । यथा,

"ओजःप्रसादमाधुर्य्यगुणत्रितयभेदतः ।
गौड़वैदर्भपञ्चालीरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥
ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बरम्" ।

तस्योदाहरणम् यथा,—

"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणि-
स्फूर्जत्स्फुत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्सम्भ्रमा ।
आनन्दामृतवापिकां विदधती चित्तं गिरीशप्रभो-
स्त्वां पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती पार्व्वती" ॥

इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ रसादिसप्तधातुसारभागजधातुविशेषः । तस्य गुणाः । सर्व्वशरीरस्थितत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । स्थिरत्वम् । शुक्लवर्णत्वम् । कफात्मकत्वम् । शरीरस्य बलपुष्टिकारित्वञ्च ॥

"हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संजातं तन्नाशान्नाशमृच्छति ॥
भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संभ्रियते मधु ।
तद्वदोजः शरीरेभ्यो धातुः संभ्रियते नृणाम्" ।

इति वैद्यकम् ॥ ओजोऽदन्तोऽपि । इति भरतः ।

"हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम्" ।

इति पूर्व्वखण्डे । ५ अ । शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।

"तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः" ।
"ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः ।
यदृते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।
यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ।
संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम् ।
यच्छरीररसं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः ।
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणाच्छिराः ।
तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।
परिहार्य्या विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ॥
हृद्यं यत्स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत्प्रसादजम् ।
तत्तत्सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च" ॥

इति सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ।

"गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् ।
प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धं ओजो दशगुणं तथा" ।

मद्यसेवनतोऽस्य ये गुणा नश्यन्ति तद्यथा ।

"गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यं चौष्ण्यामम्लस्वभावतः ।
माधुर्य्यं मार्द्दवं तैक्ष्ण्यात् प्रसादञ्चाशुभावनात् ।
रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
विकासिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यं सान्द्रतान्तथा ।
सौक्ष्म्यान्मद्यं विहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान्" ।
"रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते" ॥
"नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
विकाश-रूक्ष-विशदा गुणास्तत्र हि नोल्वणाः" ।

इति च चरके चिकित्सास्थाने । १२ अः ॥

"ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ।
विविक्तं मृदु मृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥
देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् ।
तदभावाच्च शीर्य्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ।
अभिघातात् क्षयात्कोपाच्छोकाद्ध्यानाच्छ्रमात् क्षुधः ।
ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ।
तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंशयति देहिनः" ।

इति सूत्रस्थाने । १५ अः । सुश्रुतेनोक्तम् ।)

ओड़वः, पुं, पञ्चस्वरयुक्तरागः । स तु ऋ-प-वर्ज्जितः । ष-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा मल्लारादयः । इति संगीतदामोदरः ॥ (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे स्वराध्याये जातिप्रकरणे ।

"वान्ति यान्त्युड़वोऽत्रेति व्योमोक्तमुड़वं बुधैः ।
पञ्चमं तत्र भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा ।
ओड़वी सास्ति येषाञ्च स्वरास्तेत्वोड़वा मताः" ।

"औड़वा मताः" इति क्वचित् पाठः । "उड़वः नक्षत्राणि वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युड़वं व्योम, तत्र भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंख्या लक्षणा । औड़वी संख्या विद्यते येषां स्वराणां ते औड़वाः पञ्चस्वराः" इत्यादि सिंहभूपालटीका ।)

ओड़िका, स्त्री, धान्यविशेषः । उड़ि धान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ओड़ी २ नीवारः ३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शोषणत्वम् । रूक्षत्वम् । कफवायुवर्द्धकत्वम् । पित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

ओड़ी, स्त्री, ओड़िकाधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (नीवारशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

ओड्रः पुं, (आ ईषदुनत्ति । उन्दी + स्फायितञ्चीति रक् । बाहुलकात् दस्य डत्वम् ।) जवापुष्पवृक्षः । देशविशेषः । उड़िस्या इति ख्यातः । तत्र बहुवचनान्तः । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, मनुः १० । ४४ ।

"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा जवनाः शकाः"।

"पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः" ।

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

ओड्रपुष्पं, क्ली, (ओड्रं पुष्पम् ।) जवा । इत्यमरः ॥ वृद्धास्तु "ओड्रपुष्पशब्देन तथा जवाशब्देन ओड्रवृक्षः ओड्रस्य पुष्पञ्चोच्यते" इत्याहुः । वृत्ते व्युत्पत्तिर्यथा । ओड्रं पुष्पमस्य इति ।

"ओड्रः स्यादोड्रपुष्पञ्च जवाथ हयमारकः"।

इति रायमुकुटः॥ "ओड्रपुष्पकुसुमप्रियेऽम्बिके"। इति हरानन्दः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

ओड्राख्या, स्त्री, (ओड्रमाख्या यस्याः ।) जवापुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओण, ऋ अपसारणे । दूरीकरणे ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) अपसारणमपनयनम् । मा भवान् ओणिनत् । ओणति धनम् चौरः । इति दुर्गादासः ॥

ओतुः, पुं स्त्री, (अवति गृहमाखुभ्यः । अव रक्षणे + "सितनिगमिमसिसच्यवीति" १ । ७० । उणादिः तुन् । "ज्वरत्वरेति" ६ । ४ । २० । ऊठ् ततो गुणः ।) विड़ालः । इत्यमरः । (यथा मुग्धबोधे । "स्थूलोतुः । स्थूलौतुः ॥)

ओदनः, पुं क्ली, (उन्द + "उन्देर्नलोपश्च" इति २ । ७६ । उणादिः युच् + नलोपश्च ।) अन्नम् । भक्तम् । इत्यमरः ॥ भात इति भाषा ।

(यथा मनुः । ८ । ३२९ ।

"अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च" ॥

"ओदनः क्षालितः खिन्नः प्रस्रुतो विशदो लघुः ।

भ्रष्टतण्डुलजोऽत्यर्थमन्यथा स्याद्गुरुश्च सः" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे मद्यादिवर्गे ॥

"ओदनस्तैः कृतो द्विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् ।

दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नः क्वाथसाधितः" ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने । १ अध्याये ॥

अस्य पर्य्यायश्चाह भावप्रकाशकारः ॥

"भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित्कूरश्च कीर्त्तितम् ।

ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा दीदिविः पुंसि भाषितः" ॥

अस्य विवरणान्तरमन्नशब्दे ज्ञेयम् ॥)

ओदनाह्वा, स्त्री, (ओदनस्याह्वा इव आह्वा यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओदनिका, स्त्री, महासमङ्गा । बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओदनी, स्त्री, (ओदन इवाचरति । ओदन + क्विप् + ङीष् ।) बला । इति मेदिनी ॥ वेलेड़ा इति भाषा । (बलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

ओम्, अ, (अवति रक्षति इति । "अवतेष्टिलोपश्च" ।१ ।१४१ ।उणादिः मन् टिलोपश्च । ज्वरत्वरेत्यूट् ६ । ४ । २० ॥ ततो गुणः ।) प्रणवः । स तु अकारोकारमकारवर्णत्रयात्मकः । तथा च उक्तम् ।

"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।

मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः ॥

("यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्य्यते ।

तथा जगदिदं सर्व्वमोङ्कारेणैव धार्य्यते" ॥

इति याज्ञवल्क्यः । तथा, मनुः । २ । ७६ ।

"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवस्वरिति त्रिधा" ॥

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मात् माङ्गलिकावुभौ" ॥

इति दुर्गादासः । योगी याज्ञवल्क्यश्च ।

"सिद्धानाञ्चैव सर्व्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा ।

अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽप्योङ्कार उच्यते ॥

प्रणवाद्या यतो वेदा प्रणवे पर्य्यवस्थिताः ।

वाङ्मयं प्रणवः सर्व्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्" ॥)

अनुमतिः । इति विश्वः ॥ उपक्रमः । अङ्गीकारः । (यथा, भागवते ११ । ४ । १५ ।

"ओमित्यादेशमास्थाय नत्वा तं सुरवन्दिनः ।

उर्व्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरःस्कृत्य दिवं ययुः" ॥)

अपाकृतिः । मङ्गलम् । इति मेदिनी ॥

ओम्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—

"ॐ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥

ओलं त्रि, (आङ् + उन्द + क । पृषोदरादित्वात् साधु ।) आर्द्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भिजा इति भाषा ॥

ओलः, पुं, स्वनामख्यातमूलविशेषः । सूरणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा ॥

"सूरणः कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि" ।

गुणा अस्य सूरणशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ओलज, इ, क्षेपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) अन्तस्थतृतीययुक्तः । इ ओलञ्ज्यते धूलिर्वायुना । इति दुर्गादासः ॥

ओलड, इ कि उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वा चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) अन्तस्थतृतीयोपधः । इ ओलण्ड्यते । कि ओलण्डयति ओलण्डति तण्डुलं लोकः । कर्पूरमोलण्डयतीति दर्शनात् । इति दुर्गादासः ॥

ओल्लः, पुं, ओलः । तत्पर्य्यायः । सूरणः २ कन्दः ३ अर्शोघ्नः ४ चित्रदण्डकः ५ । इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कफनाशित्वम् । विशदत्वम् । लघुत्वम् । अर्शोरोगपथ्यत्वञ्च । ग्राम्यकन्दस्तु दोषलः ॥ इति राजवल्लभः ॥

ओषः, पुं, (उष + दाहे घञ् ।) दाहः । तत्पर्य्यायः । प्लोषः २ । इत्यमरः ॥ स्नोषः ३ । इति भरतः ॥ (पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत ऊर्द्ध्वं व्याख्यास्यन्ते । यथा ओषश्च प्लोषश्च इत्यादि । चरके सूत्रे । २० अः ॥)

ओषणः, पुं, (उष + ल्युट् ।) कटुरसः । इति हेमचन्द्रः ॥ झाल इति भाषा ॥

ओषणी, स्त्री, (ओषण + ङीष् ।) शाकविशेषः । पुख्याति इति भाषा । अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ओषधिः, स्त्री, (ओषो धीयतेऽत्र । ओष + धा + कि ।) फलपाकान्तवृक्षादिः । कदली धान्यमित्यादिः । इत्यमरः ॥ (यदाह मनुः । १ । ४६ ।

"उद्भिज्जाः स्थावरा ज्ञेया वीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः बहुपुष्पफलोपगाः" ॥

तथा, कुमारे १ । १० । "भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्" । तथा ७ । १ "अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ" । "ओषधयः प्रसुष्यन्ति गवादीनां पयांसि च । इति हारीते प्रथमस्थाने ॥ ४ अध्याये ॥

"ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।

ओषधीनाम्परामाप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥

योगविन्नामरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।

किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्व्वथा भिषक् ॥

योगमासान्तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ।

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने ॥ १ अध्याये ॥)

ओषधिप्रस्थः, पुं, (ओषधिबहुलं प्रस्थं यत्र । ओषधीनामाकरत्वात् हिमालयस्य तथात्वम् ।) हिमालयस्य नगरम् । (यथा, कुमारे ६ । ३३ ।

"तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम्" ।

तत्रैव ६ । ३६ । "आसेदुरोषधिप्रस्थम्" इति ।)

तथा,—कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ।

"एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः शिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः ।

गङ्गावतारमगमद्धिमवत्प्रस्थमुत्तमम् ॥

यत्र गङ्गा निपतिता पुरा ब्रह्मपुरात् च्युता ।

ओषधिप्रस्थनगरस्यादूरे सानुसत्तमः ॥

तत्र भर्गः स्वमात्मानमक्षरं परमात्परम् ।

एकाग्रं चिन्तयामास भगवान् वृषभध्वजः" ॥

ओषधी, स्त्री, (ओषधि + ङीप् ।) ओषधिः । इति भरतः ॥ (फलपाकान्तवृक्षः । स च कदलीधान्यादिः । यथाह मनुः । १ । ४६ ।

"उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः बहुपुष्पफलोपगाः" ॥

ओषधिशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

ओषधीपतिः, पुं, (ओषधीनां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्पूरं । चन्द्रसंज्ञत्वादस्य तथात्वम् ॥)

ओषधीशः, पुं, (ओषधीनामीशः।) चन्द्रः। कर्पूरम्। इत्यमरः॥ (यथा, हरिवंशे ४६। ८।
"ओषधीशः क्रियायोनिरम्भोयोनिरनुष्णभाक्" ॥)

ओष्ठः, पुं, (उष्यते दह्यते उष्णाहारेणेति। उष दाहे + "उषिकुषीति"। २। ४। थन्॥) दन्ताच्छादकावयवः। उपर ठोँट इति भाषा। तत्पर्य्यायः। रदनच्छदः २ दशनवासः ३। इत्यमरः॥ दन्तवासः ४ दन्तवस्त्रम् ५ रदच्छदः ६ इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य द्विवचने ओष्ठौ ओष्ठाधराविति यावत्॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। ३९। ६।
"ओष्ठाविव मध्वास्ने वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः"। तथा मनुः। ८। २८२।
"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः" ॥
तथा, कुमारे ३। ६७।
"उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि" ॥)

ओष्ठपुष्पः, पुं, (ओष्ठ इव पुष्पं यस्य।) बन्धूकपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ओष्ठरोगः, पुं, (ओष्ठस्य रोगः।) आस्यरोगान्तर्गतोष्ठभवव्याधिः। स च वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघातजत्वेनाष्टविधः। तेषां यथाक्रमं लक्षणानि यथा,—
"कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः॥
चीयेते पिड़काभिश्च सरुजाभिः समन्ततः।
सदाहपाकपिड़कौ पीताभासौ च पित्ततः॥
सवर्णाभिस्तु चीयेते पिड़काभिरवेदनौ।
भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू॥
सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वेतौ तथैव च।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिड़काचितौ॥
खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिड़काभिर्निपीड़ितौ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ॥
गुरू स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुन्नतौ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात्॥
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू।
स्वच्छं स्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम्॥
तयोर्व्रणो न संरोहेन्मृदुत्वञ्च न गच्छति।
ओष्ठौ पर्य्यवदीर्य्येते पाट्येते चाभिघाततः" ॥
इति निदानम्॥
("ओष्ठौ च स्फुटितौ यस्य वातिवाहेन वातिकात्।
तस्य सर्पिर्म्मलाया ओष्ठदारणवारणे॥
सदाहञ्च भवेत्सौख्यं पैत्तिकं तं विनिर्द्दिशेत्।
मधुना नवनीतेन ओष्ठयोर्म्मर्दनं मतम्।
लेपनञ्चोष्ठरोगेषु शर्करासहितं दधि।
सरक्तमोष्ठरोगञ्च दृष्ट्वा रक्तावसेचनम्॥
धवार्ज्जुनकदम्बानां प्रलेपः स्यात् सुखावहः" ॥
इति हारीते चिकित्सिते। २५ अध्याये॥
चिकित्सा यथा॥
"तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः॥
ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ।
दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ॥
पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ।
पिटिकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ कफात्पुनः॥
शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ।
सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ॥
अकस्मात् म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ॥
खर्ज्जूरसदृशञ्चात्र क्षीणे रक्तेऽर्व्वुदं भवेत्।
मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छत्कृमीकमात्॥
तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकण्डू मेदसा मृदू।
क्षतजाववदीर्य्येते पाट्येते चासकृत्पुनः॥
ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ।
जलवुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्व्वुदम्" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने। २१ अध्याये॥
"खण्डोष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत्।
यष्टी-ज्योतिष्मती-रोध्र-श्रावणी-सारिवोत्पलैः॥
पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत्।
नस्यञ्च तैलं वातघ्नमधरस्कन्धसाधितम्॥
महास्नेहेन वातौष्ठे सिक्ते नाक्तः पिचुर्हितः।
देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः॥
यष्ट्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम्।
नाड्योष्ठं स्वेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरण्डपल्लवैः॥
खण्डोष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्द्ध्नि च तर्पणम्।
पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत्॥
रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम्।
गुड़ूची यष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम्॥
पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रियाशोणितजेऽपि च।
इदमेव भवेत्कार्य्यं कर्म्मौष्ठे तु कफोत्तरे॥
पाठाक्षारमधुव्योषैर्हृतास्रे प्रतिसारणम्।
धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः॥
स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना।
प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत्॥
सक्षौद्राघर्षणम् तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्व्वुदे।
अवगाढ़ेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया" ॥
इति च वाभटे उत्तरस्थाने॥ २२ अध्याये॥
चिकित्सादिविवृतिस्तु मुखरोगशब्दे द्रष्टव्या॥)

ओष्ठी, स्त्री, (ओष्ठ इवाचरति पक्वावस्थायाम्। ओष्ठ + क्विप्। ततोऽच् + ङीप् च।) विम्बफलम्। इति रत्नमाला॥ तेलाकुचा इति भाषा॥

ओष्ठोपमफला, स्त्री, (ओष्ठोपमानि ओष्ठसदृशानि फलानि यस्याः।) विम्बिका। इति जटाधरः॥ (तेलाकुचा इति भाषा॥)

औ

औ, औकारः। स तु चतुर्द्दशस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः कण्ठश्च। ("ओदौतोः कण्ठोष्ठम्"। इत्युक्तेः। तथा च शिक्षायाम्।
"एऐ तु कण्ठ-तालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ"।)
स दीर्घः प्लुतश्च भवति न ह्रस्वः॥ (प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि पुनरनुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्विध एतेन द्वादशविध एव।)
"रक्तविद्युल्लताकारं औकारं कुण्डली स्वयम्।
अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये।
पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा।
सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्व्वर्गप्रदायकम्" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (बङ्गभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"औकारमध्यदक्षे तु मता तूर्द्ध्वगतायता।
किञ्चित् सा वामतो वक्रा तासु ब्रह्मेशविष्णवः।
शक्तिमध्यगता रेखा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,
"औकारः शक्तिको नादस्तेजसो वामजङ्घकः।
मनुरर्द्धग्रहेशश्च शङ्कुकर्णः सदाशिवः।
अधोदन्तश्च कण्ठौष्ठौ सङ्कर्षणः सरस्वती।
आज्ञा चोर्द्ध्वमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः पयः।
अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्द्दशी रतिप्रियः।
नेत्रमात्मकर्षिणी च ज्वालामालिनिका भृगुः"।
इति तन्त्रशास्त्रम्॥ शेषरणः। सत्वान्तः इति वीजवर्णाभिधानम्॥ (मातृकान्यासेऽधोदन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम् मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
ओं नम ऊर्द्ध्वदन्तपङ्क्तौ औं नमोऽधोदन्तपङ्क्तौ"
अनुबन्धविशेषः। यदुक्तं कविकल्पद्रुमे। "ओणि स्नातन औरनिट्"। तेन दृशि रौ प्रेक्षणे इत्यस्य लृटि कृते द्रक्ष्यति इति स्यात्॥)

औ, व्य, आह्वानम्। सम्बोधनम्। इति मेदिनी॥ विरोधः। निर्णयः। इति शब्दरत्नावली॥ (गणभेदः। स च चादिः। इति पाणिनिः। १। ४। ५७)

औँ, व्य, शूद्राणां प्रणवः। यथा,—
"चतुर्द्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः।
स चानुस्वारनादाभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते" ॥
इति तन्त्रसारधृतकालिकापुराणम्॥

औः, पुं, अनन्तः। इत्येकाक्षरकोषः॥ निस्वनः। इति मेदिनी॥

औः, स्त्री, विश्वम्भरा। इति मेदिनी॥

औक्षकं, क्ली, उक्ष्णां समूहः। ("गोत्रोक्षोष्ट्रेति"। ४। २। ३९॥ वुञ्।) वृषसमूहः। इत्यमरः॥ एँड़े गरुर पाल इति भाषा॥

औख्यं, त्रि, (उखायां निष्पन्नं, उखा + यत् + स्वार्थे + ष्यञ्।) स्थालीपक्वान्नादि॥ उखायां निष्पन्न इत्यर्थे ण्यप्रत्ययः॥

औचिती, स्त्री, (उचितस्य भावः। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् + ङीष्। "हलस्तद्धितस्य"। ६। ४। १५० इति यलोपः॥) औचित्यम्। इति लिङ्गादिसंग्रहेऽमरः॥
("सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः"
इति साहित्यदर्पणम्॥)

औचित्यं क्ली, (उचित + ष्यञ्।) उचितस्य भावः उपयुक्तता। योग्यत्वम्। इत्यमरः॥
(यथा साहित्यदर्पणे ३य परिच्छेदे।
"एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः"॥)

औड़वः, पुं, (औड़वी संख्या विद्यते यस्य स औड़वः यद्वा ओड़व एव + स्वार्थे अण्।) ओड़वस्वरः स च रागस्य जातिविशेषः। पञ्चस्वरमिलित

गरागिण्य इति यावत्। यथा,—
"औड़वः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु षाड़वः।
सम्पूर्णा सप्तभिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता" ॥
इति सङ्गीतरत्नाकरः॥ अपिं च। सम्पूर्णस्वराः
स ऋ ग म प ध नि॥ षाड़वस्वराः निषादो-
ज्झिताः स ऋ ग म प ध॥ औड़वस्वराः ऋ-प-
र्ज्जिताः स ग म ध नि॥ सम्पूर्णरागाः सप्तभिः
स्वरैर्यथा। नटवसन्तादयः। षाड़वरागाः षड्भिः
स्वरैर्यथा। सैरिन्ध्रीप्रभृतयः। औड़वरागाः
पञ्चभिः स्वरैर्यथा मल्लारादयः। इति सङ्गीत-
दामोदरः॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये
जातिप्रकरणे। ५३—५४॥
"तारिन्त यान्त्युड़वोऽत्रेति व्योमोक्तमुड़वं बुधैः।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा॥
औड़वी सास्ति येषाञ्च स्वरास्ते त्वोड़वा मताः।
तैः संजाता यत्र गीते तदौड़वितमुच्यते॥
तत्सम्बन्धादौड़वञ्च पञ्चस्वरमिदं विदुः"।
"क्रमादल्पाल्पतरते षाडवौडवकारिणोः" ॥)
औडुम्बरं, क्ली, कुष्ठरोगविशेषः। इति मेदिनी॥
अस्य लक्षणम्।
"दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्"॥
इति निदानम्॥ ताम्रम्। इति जटाधरः॥
ताम्रपात्रादौ त्रि॥ (उडुम्बरस्य विकारः। उडुम्बर
+अण्। उडुम्बरपात्रम्। यच्चाक्षस्तत्तविकारः।
यथाह देवलः।
"गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः"॥)
औडुम्बरः, पुं, चतुर्द्दशयमान्तर्गतयमविशेषः। इति
मेदिनी॥ मुनिविशेषः। यथा,—
"वैखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने।
न्यासे कुटीचकः पूर्व्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ"॥
इति श्रीभागवते ३। १२। ४३। "औडुम्बराः
प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः
फलादिभिर्जीवन्तः"। इति तट्टीकायां स्वामी॥
औत्कर्ष्यं, क्ली, (उत्कर्षस्य भावः। उत्कर्ष+ष्यञ्।)
उत्कर्षता॥
औत्तानपादिः, पुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान्।
उत्तानपाद+इञ्।) ध्रुवः। इत्यमरः॥ स तु
उत्तानपादराजपुत्त्रः। स्वायम्भुवमनुपौत्त्रः।
(यथा भागवते। ४।१०।३०।
"औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देवः क्षिणोत्ववनतार्त्तिहरो विपक्षान्॥
उत्तानपादात् सुरुच्यां जात उत्तमः। इति महा-
भारतम्।) ध्रुवाख्यामुपरिस्थितनिश्चलतारा च॥
औत्सर्गिकः, त्रि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्तस्य भावः।
उत्सर्ग+ठञ्।) सामान्यत्वम्। इति स्मार्त्ताः॥
औत्सुक्यं, क्ली, (उत्सुकस्य भावः। उत्सुक+ष्यञ्।)
उत्कण्ठा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रत्नावली।
"औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना
ह्रिया"। "रचयत्यवमाकाङ्क्षावदौत्सुक्यमुग्रम्"।
इति माघे ११।२८। तथा मेघदूते पूर्व्वमेघे॥५॥
"इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे"।
व्यभिचारिभावभेदः।
यथा साहित्यदर्पणे ३।१३७। "औत्सुक्योन्माद-
शङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जाः"॥
तल्लक्षणं तत्रैव ३।१५६।
"इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता।
चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिश्वसितादिकृत्"॥
उदाहरणं यथा तत्रैव।
"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढ़ाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते"॥
इच्छा। यथा, तत्त्वकौमुद्याम्।
"औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते
इष्यमाणस्य स्वार्थं इष्टलक्षणत्वात् फलस्य"॥)
औदनिकः, त्रि, (ओदनं शिल्पमस्य। ओदन+ठञ्।)
सूपकारः। इत्यमरः॥
औदरिकः, त्रि, (उदरे प्रसितः। उदर+ठक्।)
विजिगीषाविवर्ज्जितः। उदरमात्रपूरकः। पेटुक
इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आद्यूनः २। इत्यमरः॥
(यथा किराते। ११। ५ श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः। "अतएवाद्यून औदरिकः। आद्यूनः
स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्ज्जिते। इत्यमरः"॥)
"विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा आत्म-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः"। इति
भरतः॥ "स्वोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्या-
गेच्छा विजिगीषा तया रहितः"।
इति रमानाथः॥
औदश्वितं, क्ली, (उदश्वित्+"उदश्वितोऽन्यतर-
स्याम्"। ४।२।१९। इति पक्षे अण्।) अर्द्ध-
जलयुक्तघोलं। इति हेमचन्द्रः॥ (उदश्वित्छब्दे
ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)
औदश्वित्कं, क्ली, (उदश्विति संस्कृतम्। "उदश्वितो-
ऽन्यतरस्याम् ४।२।१९ इति ठक्। "इसुसुक्ता-
न्तात् कः"। ७।३।५१। इति ठस्य कः।) अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम्। इति हेमचन्द्रः॥
औदार्य्यं, क्ली, (उदारस्य भावः। उदार+ष्यञ्।)
उदारता। इति हेमचन्द्रः॥ (वाग्गुणभेदः। यथा
किराते १।३॥ "स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशा-
लिनीम्" इति "औदार्य्यं अर्थसम्पत्तिः" इति
मल्लिनाथः॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः। यथा
साहित्यदर्पणे ३।५८।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः"॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३।६३।
"दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समता"॥
नायिकालङ्कारभेदः। यथा, तत्रैव ३।९४।
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः"॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः"॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३।१०३। "औदार्य्यं विनयः
सदा"॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव।
"न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्य्यश्रुणी लोचने"॥
मनसो वृत्तिभेदः। यथा पञ्चदशी। १५। ३।
"शान्ता घोरास्तथा मूढ़ा मनसो वृत्तयस्त्रिधा।
वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्या शान्तवृत्तयः"॥)
औदास्यं, क्ली, (उदास+ष्यञ्।) उदासस्य भावः।
वैराग्यम्। अनुरागादिशून्यता। यथा।
"औदास्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशोः पतितलामवलोक्य भैम्याः"।
इत्यादि नैषधम्॥ "क्षौणीविलिखनहेतोर्वयमपि
कुब्जाः किमौदास्यम्"। इति पद्यावली॥
औद्दालकं, क्ली, (उद्दालेन कीटेन सञ्चितम्। उद्दाल-
+अण्+संज्ञायां कन्।) वल्मीकाकारिकीट-
निर्म्मितमधु।
तस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
(अथौद्दालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा।
"प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटकाः।
कुर्व्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम्।
कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥
तीर्थविशेषः। यदुक्तं महाभारते ३।८४।१५१।
"औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम्।
तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥
औद्धत्यं, क्ली, (उद्धत+ष्यञ्।) उद्धतस्य भावः।
यथा। "असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता।
भ्रूभङ्गदोषसंघोषरक्ताक्षिविकृतादिकृत्"॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः॥
औद्भिज्जं, क्ली, (उद्भिद्+जन+ड+स्वार्थे अण्।)
पांशुलवणं। इति राजनिर्घण्टः॥
औद्भिदं, क्ली, (उद्भिद्+स्वार्थेऽण्।) साम्भरि-
लवणम्। अस्य गुणाः। (यथा सुश्रुते। सूत्रस्थाने
४६ अः॥
"लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम्।
सतिक्तं कटुसंक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्"॥)
तीक्ष्णत्वम्। उत्क्लेदकारित्वम्। क्षारयुक्तत्वम्।
कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कोष्ठबद्धतानाहशूलनाशि-
त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च
यथा—
"औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयं।
क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥
"सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि औद्भिदम्"।
इति वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अ॥)
उद्भिदो जातं जलम्। तस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
पित्तशमनत्वम्। अविदाहित्वम्। इति राज-
वल्लभः॥
("औद्भिदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे पानीयवर्गे॥

अस्य व्याख्यायां शिवदासेनोक्तं यथा ।
"औद्भिदं भिन्नप्रदेशादूर्द्ध्वमुत्तिष्ठज्जलम्" ॥
उद्भिदो जातं द्रव्यादि । यथा ॥
"तत् सप्तविधं ज्ञेयं जाङ्गलौद्भिदपार्थिवम्" ।
"भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्व्विधम् ।
वनस्पतिर्व्वीरुधश्च वानस्पत्यस्तथौषधिः" ॥
"मूलत्वक्सारनिर्यासनाडस्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्मतैलानि कण्टकाः ॥
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गणः" ।
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अः ॥)

औद्वाहिकं, क्ली, (उद्वाहसमये लब्धम् । उद्वाह + ठञ् ।) भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्य्याधनम् । इति दायभागः ॥ तत् भ्रातृभिरविभाज्यम् । यथा ।
"पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्ज्जयेत् ।
मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (यथा च मनुः । ९ । २०६ ।
"विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" ॥)

औपगवः, पुं, उपगोरपत्यम् । इति भरतः ॥ उप समीपे गौर्य्यस्य इति उपगुर्गोपः । लक्षणया तत्पुरोहिते उपगुशब्दः । यथा हारीतः ।
"यं वर्णं याजयेद् यस्तु स तद्वर्णत्वमाप्नुयात्
सद्योवर्णेन वर्णैस्तैरेवमेवाश्नन्दम्भगः" ॥*॥ तथाच लक्षणया ब्राह्मण उपगुपदवाच्यः । तस्यापत्यं औपगवः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी । (उपगोरिदमिति व्युत्पत्त्या उपगुसम्बन्धिनि, त्रि- उपगु + "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।)

औपगवकं, क्ली, (औपगवानां समूहः । "गोत्रोक्षो- ष्ट्रेति" । ४ । २ । ३९ । वुञ् ।) औपगवसमूहः । इत्यमरः ॥

औपग्रस्तिकः, पुं, (उपग्रस्तं ग्रासकालं भूतः । उप- ग्रस्त + "तमधीष्टो भृतो भूतो भावी" । ५ । १ । इति ठञ् ।) राहुग्रस्तचन्द्रः सूर्य्यश्च । इति शब्द- रत्नावली ॥

औपनिधिकं, क्ली, (उपनिधि + स्वार्थे ठञ् ।) उपनिधिः । प्रीत्या भोगार्थमर्पितद्रव्यम् । इति स्मृतिः ॥

औपम्यं, क्ली, (उपमैव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सादृश्यम् । तत्पर्य्यायः । अनुकारः २ अनुहारः ३ साम्यम् ४ तुला ५ उपमा ६ कक्षः ७ उपमानम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥
"प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्व्वन्ति साधवः" ॥
"औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धानु- ष्कस्येष्वासेनारोग्यदस्येति" । इति विमानस्थाने । ८ अध्याये ॥ चरकेणोक्तम् ॥)

औपयिकः, त्रि, (उपायेन सम्प्राप्तः । उपाय + ठक् + ह्रस्वश्च ।) न्याय्यः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते विदुरागमनपर्व्वणि १ । २०५ । १२ ।
"एतत्तव महाराज तेषु पुत्त्रेषु चैव ह ।
इत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत" ! ॥
तथा रामायणे २ । ५४ । ३९ ।
"वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल" ।
स्त्रियां तु ङीप् । यथा महाभारते वैवाहिक- पर्व्वणि १ । १९४ । ११ ।
"न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
न च द्विजानां कथयन्ति वीराः" ॥
स्वार्थे विनयादिभ्यष्ठक्प्रत्यये कृते उपायएव औप- यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।
"शिवमौपयिकं गरीयसीम्" इति ॥

औपरोधिकः, पुं, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध + ठक् ।) पीलुदण्डः । तत्पर्य्यायः । पैलवः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधसम्बन्धिनि त्रि ॥

औपवस्तं, क्ली, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यण् ।) उपवासः । इति हेमचन्द्रः ॥

औपसर्गिकः, पुं, (उपसर्ग + ठक् ।) सन्निपातरोग- विशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत् ।
स्वेदशैत्यादिभिर्जुष्टस्तदा भवति मानवः ॥
प्रतिलोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात् ।
औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः" ॥
इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि ॥
("तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल- जातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रव- संज्ञः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥
"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात् सहभोजनात् ।
सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्" ॥
इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥
माधवसंग्रहस्य व्याख्यायां कुष्ठाधिकारे यथा ।
"औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापरोगा- दयो भूतोपसर्गजाः संक्रामन्ति आविशन्ति" ॥)

औपस्थ्यं, क्ली, (उपस्थाद्भवम् । उपस्थ + ष्यञ् ।) उप- स्थेन्द्रियसुखम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, तत्रैव ७ । ६ । १३ ।
"औपस्थ्यजैह्व्यं बहु मन्यमानः
कथं विरज्येत दुरन्तमोहः" ॥)

औमीनं, त्रि, (उमानां भवनं क्षेत्रं वा । "विभाषा- तिलमाषोमेति" । ५ । २ । ४ । पक्षे खञ् ।) उम्यम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मसिनार क्षेत इति भाषा ॥

औरगं, क्ली, (उरगस्य इदम् । उरग + अण् ।) अश्ले- षानक्षत्रम् । इति जटाधरः । सर्पसम्बन्धिनि त्रि ॥

औरभ्रः, पुं, (उरभ्रस्य मेषस्य इदम् । उरभ्र + अण् ।) कम्बलः । तत्पर्य्यायः । ऊर्णायुः २ आविकः ३ रल्लकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेषमांसम् । यथा मनुः । ३ । २६८ ।
"द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै" ॥
मेषदुग्धम् । यथा,—
"औरभ्रं मधुरं स्निग्धमुष्णं वातकफापहम् ।
न शस्तं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ।
धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारकः ऋषिभेदः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । "अथ खलु भगवन्तममर- वरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवो- दासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलाव- तकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" ।)

औरभ्रकं, क्ली, (उरभ्राणां समूहः । उरभ्र + "गो- त्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति" । ४ । २ । ३९ । वुञ् ।) मेष- समूहः । इत्यमरः ॥ भेड़ार पाल इति भाषा ।

औरसः, पुं स्त्री, (उरसा निर्म्मितः । उरस् + अण् ।) स्वजातपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । औरस्यः २ । इत्य- मरः ॥ उरस्यः ३ । इति तट्टीका ॥ द्वादशवि- पुत्त्रान्तर्गतश्रेष्ठपुत्त्रोऽयम् । स तु सवर्णायां स्व- भार्य्यायां स्वयं जनितः । यथा । "सवर्णायां संस्कृता- यां स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यात्" । इति बौधायनः ॥ (तथा मनुः । ९ । १६६ ।
"स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्त्रं प्रथमकल्पितम्" ।
"औरसो धर्म्मपत्नीजः" इत्यादि याज्ञवल्क्यः । २ । १३१ ॥

औरस्यः, पुं स्त्री, (उरसो भवः । उरस् + यत् । ततः स्वार्थेऽण् ।) औरसपुत्त्रः । इत्यमरः ॥ (क्ली, उरसो वक्षस उत्पन्नम् । वक्षोभवम् । यथा शिक्षायाम् । १६ ।
"हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" ॥)

और्द्ध्वदेहिकं, त्रि, (ऊर्द्ध्वदेहाय भवम् । ऊर्द्ध्वदेह + ठञ् ।) मृतार्थं तदहर्दानम् । इत्यमरः ॥ यद्दिनं मृतस्तदहःप्रभृति सपिण्डीकरणात् पूर्व्वं प्रेततृप्तिहेतुकं यत् पिण्डादिदानं तत् । इति भरतः ॥ (पुत्त्रदाराद्यवश्यभर्त्तव्यपीड़नेन यत्पारलौकिक- धर्म्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवति ।
यथा मनुः ११ । १० ।
"भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् ।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च" ।
तथा रामायणे २ । ७७ । ३ ।
"दासीर्दासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्त्रो राज्ञस्तस्यौर्द्ध्वदेहिकम्" ॥
(और्द्ध्वदैहिकम् इत्यपि स्यात् ॥)

और्द्ध्वस्रोतसिकः, त्रि, (ऊर्द्ध्वस्रोतस् + ठञ् ।) शैवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (और्द्ध्वस्रोतसिकः । इत्यपि स्यात् ॥)

और्व्वं, क्ली, (उर्व्व्या भवम् । उर्व्वी + अण् ।) पांशु- लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

और्व्वः, पुं, (और्व्वात् भृगुवंशीयात् ऋषेर्जातः । और्व्व + अण् । और्व्वर्षिक्रोधजत्वात्तथात्वम् ।) वड- वानलः । इत्यमरः ॥ स तु भूगोलस्य दक्षिण- सीमा । तत्र सर्व्वे नरकाः दैत्याश्च वसन्ति । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ च्यवनस्यात्मजातो भृगुवंशीय- ऋषिभेदः । तज्जन्मादिकथा, महाभारते चैत्ररथ- पर्व्वणि १७९ अध्याये । उक्ता । यथा,—

"ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ॥
वित्तं ददृशुः सर्व्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ।
अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगूंस्तांश्शरणागतान् ॥
निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्व्वांस्तान्निशितैः शरैः ।
आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्व्वां वसुन्धराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दध्रे महौजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तुः कुलविवृद्धये ॥
तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयाद्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा" ॥
"अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः" ॥

अयमौर्व्वस्तु पितृवधामर्षात् क्षत्रियवधे कृत-प्रतिज्ञ उग्रे तपसि वर्त्तमानः पितृभिर्निवारितः । ततो यथाप्रतिज्ञो नाहं भवितुमुत्सहे इति जातशङ्कः अमोघत्वाच्च क्रोधवह्नेः पितॄनुक्तवान् । यथा तत्रैव १८१ अध्याये ।

"यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥
भवतां च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विधध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥
पितर ऊचुः ।
य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥
आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
नचैवं समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥
वशिष्ठ उवाच ।
ततस्तं क्रोधजं तात और्व्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः" ॥)

(उर्व्वस्यापत्यम् ।) पञ्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

और्व्वशेयः, पुं, (उर्व्वश्याः अपत्यम् । उर्व्वशी + ढक् ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य जन्मकथा पुराणेषूक्ता यथा,
"तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः" ॥
उर्व्वशीगर्भजाताः पुरूरवसः सप्त पुत्राः ।
तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

औलूकं, क्ली, (उलूकानां समूहः । अण् ।) उलूक-समूहः । इति जटाधरः ॥ पेचार झाँक् इति भाषा ॥

औलूक्यः, पुं, (उलूकस्य मुनेरपत्यं पुमान् । उलूक + गर्गादित्वात् यञ् ।) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शन-वेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु कणाद-इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)

औशीरं, क्ली, (उश्यते । वश् + ईरन् । प्रज्ञाद्यण् । ५ । ४ ३८ । यद्वा उशीरस्येदं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमरः ॥ शयनं स्वापः शय्या वा आसनं पीठादि । शय-नासनं समुदितमिति स्वामी । पृथगिति सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते राज-धर्म्मानुशासनपर्व्वणि १२ । ६० । ३१ ।
"छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे" ॥)
उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

औशीरः, पुं, (उशीरस्यायम् । उशीर + अण् ।) चामरदण्डः । इत्यमरः ॥

औषणं, क्ली, (उषण + भावार्थे अण् ।) कटुरसः । उषणं मरीचं तस्य भावः ॥

औषधं, क्ली, (ओषधेरिदम् । ओषधिरेव वा "ओ-षधेरजातौ" ५।४ ३७। इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्यं । ओषधिभवं भवार्थे अण्प्रत्ययः । तत्पर्य्यायः । भेष-जम् २ भैषज्यम् ३ अगदः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥ जैत्रम् ६ आयुर्योगः ७ गदारातिः ८ अमृतम् ९ आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥
("शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।
शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥
वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
धीधैर्य्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम्परम्" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
"धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्ज्जिते ॥
मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ।
अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥
शस्यते भेषजं जातं युक्तवर्णरसादिभिः ।
जन्त्वदग्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥
भूतैश्छायातपाम्बाद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलमुदीच्यां दिशमाश्रितम् ॥
अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥
सक्षीरं तदसम्प्राप्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः" ॥
इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥
"यथाविषं यथाशस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥
औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥
तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
कुर्य्यान्निपतितो मूर्द्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्य्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥
तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स एव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

"करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्यदुपकर-णायोपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः तद्द्विविधं व्यापाश्रयभेदात् । दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयञ्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधमणिमङ्गलवल्युपहार-होमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातग-मनादि । युक्तिव्यपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं । द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभि-प्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-क्षोभ-ण-हर्षण-भर्त्सन-वध-बन्ध-स्वप्न-संवाहनादिरमूर्त्तो भावः यथोक्ताः सिद्ध्युपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवं प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतौ एवं गृहीत-मेवं निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्दोषमपकर्षयति उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूच्चा-नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति" । इति च तत्रैव विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्य्यायमाह चरकश्चिकित्सास्थाने । १मः ।
"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
स्वस्थस्यौजस्करं किञ्चित्किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥
अभेषजञ्च द्विविधं वाधनं सानुवाधनम्" ।
तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—

"श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदे-वतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुराम-दूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परी-क्षेत तस्यां जातमपि कृमि-विष-शस्त्रातप-पवन-दहन-तोयसम्बाध-मार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्व-वगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिप-रीक्षाविशेषसामान्यं ॥

विशेषस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला सन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृ-क्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघ्वश्म-वती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुवृक्षाकोटराल्परसवृक्ष-प्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्त-रसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्ष-प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाहुराचार्य्याः । प्रावृट्-वर्षा-शर-द्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मेषु यथासङ्ख्यं मूल-पत्र-त्वक्-क्षीरसार-फलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु आददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि

भवन्ति ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृही-
तानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यति-
मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते। एतेन शेषं व्या-
ख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि
विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयि-
ष्ठायां वमनद्रव्याणि। उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतो
भागानि। आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं
बलवत्तराणि भवन्ति। सर्व्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र
मधु-घृत-गुड़-पिप्पली-विड़ङ्गेभ्यः। सर्व्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्य्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्त-
संवत्सराण्याददीतेति” ॥)

नानारोगहरौषधादिर्यथा। रुद्र उवाच।
“एवं धन्वन्तरिर्विष्णुः सुश्रुतादीनुवाच ह।
हरिः पुनर्हरायाह नानारोगान् वगर्हनान्”।

हरिरुवाच।

“सर्व्वज्वरेषु प्रथमं कार्य्यं शङ्कर! लङ्घनम्।
क्वथितोदकपानञ्च तथा निर्व्वातसेवनम् ॥
अग्निस्वेदो ज्वरास्त्वेवं नाशमायान्ति हीश्वर!।
वातज्वरहरः क्वाथो गुड़ूच्या मुस्तकेन च ॥
दुरालभयैव कृतं पित्तज्वरहरं शृणु।
शुण्ठीपर्पटमुस्तैश्च बालकोशीरचन्दनैः ॥
साज्यः क्वाथः श्लेष्मजन्तु सशुण्ठिः सदुरालभः।
सवालकः सर्व्वज्वरं सशुण्ठिः सह पर्पटः ॥
किरातितिक्तकैर्वापि गुड़ूचीशुण्ठितिक्तकैः।
पित्तज्वरहरः स्याच्च शृणुष्वन्यं योगमुत्तमम् ॥
बालकोशीरपाठाभिः कण्टकारिकमुस्तकैः।
ज्वरघ्नश्च कृतक्वाथस्तथा वै सुरदारुणा ॥
धन्याकनिम्बमुस्तानां समधुः स च शङ्कर!।
पटोलपत्रयुक्तश्च गुड़ूचीत्रिफलायुतः ॥
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाकृद्दातनुच्चिदम्।
हरीतकीपिप्पलीनामामलीचित्रकोद्भवम् ॥
चूर्णं ज्वलञ्च क्वथितं धन्याकोशीरपर्पटैः।
आमलक्या गुड़ूच्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुत् स्याच्च सन्निपातहरं शृणु।
हरिद्रानिम्बत्रिफलामुस्तकैर्देवदारुणा ॥
कषायं कटुरोहिण्या सपटोलं सपत्रकम्।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु क्वथितं जलम् ॥
कण्टकारिनागरेण गुड़ूच्या पुष्करेण च।
जग्धा नागबलाचूर्णं श्वासकासादिनुद्भवेत् ॥
कफवातज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासिने।
मद्यो वा मुद्गयूषं वा शाल्यन्नं वाथ यूषवत् ॥
ज्वरार्त्तमानुषे देयं ज्वरहानिस्तदा भवेत्।
विश्वपर्पटकोशीरघनचन्दनसाधितम् ॥
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्दिज्वरदाहनुत्।
विल्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिप्पलीमूलं गुड़ूचीविश्वभेषजम्।
वातज्वरे त्वयं क्वाथो दत्तः शान्तिकरः परः ॥
पित्तज्वरनुत् समधुः क्वाथः पर्पटनिम्बयोः।
विधाने क्रियमाणेऽपि यस्य संज्ञा न जायते ॥
पादयोस्तु ललाटे वा दहेल्लौहशलाकया।
तिक्ता पाठा पटोलञ्च विशाला त्रिफला त्रिवृत् ॥

सक्षीरो भेदनः क्वाथः सर्व्वज्वरविशोधनः” ॥
इति गारुड़े १७९ अध्यायः ॥ * ॥

भगवानुवाच।

“समराचात् प्रजायन्ते खर्व्वीटस्य कचाः शुभाः।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाञ्जनात् ॥
भृङ्गराजरसेनैव चतुर्भागेण साधितम्।
केशरञ्जिकरं तैलं गुञ्जाचूर्णान्वितेन च ॥
एला मांसी कुष्ठमुरायुक्तमभ्यक्ततः शिव!।
गुञ्जाफलं समाप्यैव लेपनं चेन्द्रलुप्तनुत् ॥
आम्रास्थिचूर्णलेपाद्धि केशाः सूक्ष्मा भवन्ति वै।
बहुमूला घना दीर्घाः स्निग्धाः स्युर्नोत्पतन्ति च ॥
विड़ङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम्।
सचतुर्गुणगोमूत्रं समनःशिलमेव च ॥
शिरोऽभ्यङ्गाच्छिरोजन्मयूकालिक्षाक्षयं नयेत्।
नवदग्धशङ्खचूर्णघृष्टसीसकलेपिताः ॥
कचाः स्नात्वा महाकृष्णा भवन्ति वृषभध्वज!।
भृङ्गराजं लौहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ॥
नीली च करवीरञ्च गुड़मेतैः समैः शृतम्।
पलितानीह कृष्णानि कुर्य्याल्लेपान्महौषधम् ॥
आम्रास्थिमज्जा त्रिफला नीली च भृङ्गराजकम् ॥
जीर्णं पक्वलौहचूर्णं काञ्जिकं कृष्णकेशकृत् ॥
चक्रमर्दकवीजानि कुष्ठमेरण्डमूलकम्।
अत्युष्णकाञ्जिकं पिष्टा लेपान्मस्तकरोगनुत् ॥
सैन्धवञ्च वचा हिङ्गु कुष्ठं नागेश्वरं तथा।
शतपुष्पा देवदारु एभिस्तैलन्तु साधितम् ॥
गोपुरीषरसेनैव चतुर्भागेण संयुतम्।
तत्कर्णभरणाद्रुद्र! कर्णशूलं क्षयं नयेत् ॥
मेषमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव!।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कृमिस्रावादिकस्य च ॥
मालतीपुष्पदलयो रसेन भरणात् तथा।
गोजलेनैव पूरेण कर्णस्रावो विनश्यति ॥
कुष्ठमाषमरीचानि तगरं मधु पिप्पली।
अपामार्गोऽश्वगन्धा च वृहती सितसर्षपाः ॥
यवास्तिलाः सैन्धवञ्च पादिकोद्वर्त्तनं शुभम्।
लिङ्गबाहुस्तनानाञ्च कर्णयोर्वृद्धिकृद्भवेत् ॥
कटुतैलं भल्लातकं वृहतीफलदाड़िमम्।
वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥
इति गारुड़े १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच।

“शोभाञ्जनपत्ररसं मधुयुक्तं हि चक्षुषोः।
भरणाद्रोगहरणं भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥
अशीतितिलपुष्पाणि जात्याश्च कुसुमानि च।
भया निम्बामला शुण्ठी पिप्पली तण्डुलीयकम् ॥
छायाशुष्कां वर्त्तिं कुर्य्यात् पिष्टा तण्डुलवारिणा।
मधुना सह सा चाक्ष्णोरञ्जनात्तिमिरादिनुत् ॥
विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला।
निम्बपत्रमरीचानि अजामूत्रेण पेषयेत् ॥
पुष्पं राज्यन्धतां हन्ति तिमिरं पटलं तथा।
चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदर्द्धेन मनःशिला ॥
सैन्धवञ्च तदर्द्धेन एतत् पिष्टोदकेन तु।
छायाशुष्कान्तु वटिकां कृत्वा नयनमञ्जयेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पिटकस्य महौषधम्।

त्रिकटु त्रिफला चैव करञ्जस्य फलानि च।
सैन्धवं रजनी द्वे च भृङ्गराजरसेन हि।
पिष्टा तदञ्जनादेव तिमिरादिविनाशनम्।
अटरूषकमूलन्तु काञ्जिकापिष्टमेव च।
तेनाक्षिभूरिलेपाच्च चक्षुःशूलं विनश्यति।
सतक्रं वदरीमूलं पीतमक्षिव्यथां हरेत्।
सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम्।
क्षीरकाञ्जिकसंघृष्टं ताम्रपात्रे च तेन च।
अञ्जनात् पिटकस्यैव नाशो भवति शङ्कर!।
विल्वनीलीकारमूलं पिष्टमम्बजलेन च।
अनेनाञ्जितमात्रेण नश्यन्ति तिमिराणि हि।
पिप्पलीकतकञ्चैव हरिद्रामलकं वचा।
खदिरपिष्टवर्त्तिश्च अञ्जनं नेत्ररोगनुत्।
नीरपूर्णमुखो धौति हस्तस्नातेन योऽक्षिणी।
प्रभाते नेत्ररोगैश्च नित्यं सर्व्वैः प्रमुच्यते।
शुक्लैरण्डस्य मूलेन पत्रेणापि प्रसाधितम्।
छागदुग्धं सेकयुक्तं चक्षुषोर्वातरोगनुत्।
चन्दनं सैन्धवं वृद्धपलाशञ्च हरीतकी।
पटोलकुसुमं नीली चक्रिका हरतेऽञ्जनात्।
गञ्जामूलं छागमूत्रघृष्टं तिमिरनुच्च तत्।
रौप्यताम्रसुवर्णानां हस्तघृष्टं शलाकया।
घृतं तदमनं रुद्र! कामलाद्याधिनाशनम्।
घोषाफलमथाघ्रातं पीतं कामलनाशनम्।
दूर्व्वादाड़िमपुष्पन्तु अलक्तकहरीतकी।
नासाशिरारक्तनुत् स्यान्नस्याद्वै स्वरसेन हि।
सुपिष्टं जिङ्गिनीमूलं तद्रसेन वृषध्वज!।
नस्यदानाद्विनश्येत नासार्शो नीललोहित!।
गव्यं घृतं सर्ज्जरसं रुद्र! धन्याकसैन्धवम्।
धुस्तूरकं गैरिकञ्च एतैः साधितसिक्थकम्।
सतैलं व्रणनुत् स्याच्च स्फुटितोष्ठटितोधरे।
जातीपत्रञ्च चर्व्वित्वा विधृतं मुखरोगनुत्।
भक्ष्यात् केशरवीजस्य दन्ताः स्युश्चलिताः स्थिराः
मुस्तकं कुष्ठमेला च यष्टीमधुकवालुकम्।
धन्याकमेतदशनान्मुखदुर्गन्धनुत् हर!।
कषायं कटुकं वापि तिक्तं वै तस्य भक्षणात्।
तैलयुक्तस्य नित्यं स्यात् मुखदुर्गन्धनाशनः।
दन्तव्रणानि सर्व्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु।
काञ्जिकस्य सतैलस्य गण्डूषकवलाश्रितिः।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्याधिनुच्छिव!।
परित्यक्तः श्लेष्मगणः शुण्ठीचर्व्वणतो यथा।
मातुलुङ्गदलान्येला यष्टीमधु च पिप्पली।
जातीपत्रमथैषाञ्च चूर्णं लीढ़ं तथा कृतम्।
शेफालिकाजटायाश्च चर्व्वणं गलशुद्धिकृत्।
नासाशिरारक्तकर्णाम्भस्येत् शङ्कर! शिञ्जिका।
रसः शिरीषवीजानां हलदस्य चतुर्गुणः।
तेन पक्वेन भूतेश! नस्यं मस्तकरोगनुत्।
गलरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तत्क्षणात्।
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुञ्जामूलस्य चर्व्वणात्।
काकजङ्घा वचा नीली कषायाख्यमूलकम्।
दन्ताक्रान्तं दन्तमांसं शिलीमलवणे शिव!।
घृतं कर्कटपादेन दुग्धोन्मिश्रेण साधितम्।
तेन चाभ्यक्तिता दन्ताः दृढ़ाः कटकटादि।

मा· कर्कटपादेन केवलेनाथ वा द्विजाः ॥
समाहं वारिपिष्टा ज्योतिष्मत्याः फलस्य हि ।
जाभया च शुक्रस्य लेपादकुष्ठनुत् ॥
लोध्रकुङ्कुममञ्जिष्ठा लोहकालीयकानि च ।
तण्डुलमेतैश्च यष्टीमधुसमन्वितैः ॥
रिपिष्टैर्वं लेपः स्त्रीणां शोभनवक्त्रकृत् ।
भागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्थन्तु साधितम् ॥
चन्दनमञ्जिष्ठालाक्षाणां कर्षकेण वा ।
ष्टीमधुकुङ्कुमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिकृत् ॥
शुण्ठी च पिप्पलीचूर्णं गुडूची कण्ठकारिका ।
भिश्च क्वथितं वारि पीतश्चाग्निं करोति वै ॥
तमूलत्रयश्चैव सुरयक्षमखेश्वर ! ।
रक्तपर्पटोशीरं बृहती कटुरोहिणी ॥
क्षुरं क्वथितं त्वेभिर्वारि पीतं श्रमापहम् ।
हपित्तज्वरं शोषं मूर्च्छाञ्चैव क्षयं नयेत् ॥
मध्वाज्यपिप्पलीचूर्णं क्वथितं क्षीरसंयुतम् ।
तं हृद्रोगकासस्य विषमज्वरनुद्भवेत् ॥
याौषधीनां सर्व्वासां कर्षार्द्धं ग्राह्यमेव च ।
योऽनुरूपतो ज्ञेयो विशेषो वृषभध्वज ! ॥
दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीषरसेन च ।
षमज्वरनुत् स्याच्च काकजंघारसस्तथा ॥
शुण्ठीक्वथितं क्षीरमजाया ज्वरनुद्भवेत् ।
ष्टीमधु मुस्तकञ्च सैन्धवं बृहतीफलम् ॥
तैर्नस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुरुषस्य च ।
रीचमधुशुण्ठीनां नस्यान्निद्रा भवेच्छिव ! ॥
लन्तु काकजङ्घाया निद्राकृत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
सिद्धं तैलं काञ्जिकेन तथा सर्ज्जरसेन च ॥
पीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्तापनाशनम् ।
शोषितज्वरदाहेभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ॥
शुकग्रीवालमस्याश्च शुण्ठीपाषाणभेदकम् ।
शोभाञ्जनं गोक्षुरं वा वरुणाच्छदमेव च ॥
शोभाञ्जनस्य मूलञ्च एतैः क्वथितवारि च ।
त्त्वा हिङ्गु यवक्षारं पीतं वातविनाशनम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भल्लातकं शिव ! ।
ार्थैतैः क्वथितं पीतं वरसूलापसारकृत् ॥
अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्मीकमृत्तिका ।
तया मर्द्दनात् रुद्र ! उरुस्तम्भः प्रशाम्यति ॥
बृहतीकस्य वै मूलं संपिष्टमुदकेन च ।
पीतं झिञ्झिनिवातस्य विपाटनकृदेव च ॥
पीतं तक्रेण मूलं च आर्द्रस्य नगरस्य च ।
रेत् झिञ्झिनिवातं वै हस्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥
अस्थिसंहारमेकेन भक्तेन सह खादितम् ।
पीतं मांसरसेनापि वातनुद्वास्थिभङ्गनुत् ॥
घृतलिप्तं मधुकञ्च छागक्षीरेण संयुतम् ।
लेपात् पादयोर्नश्येत् सन्तापो नात्र संशयः ॥
मध्वाज्यं सैन्धवं सिक्थं गुडगैरिकगुग्गुलैः ।
सर्ज्जरसः स्फुटितः कोमलोऽग्निश्च लेपनात् ॥
दुग्धतैलेन सिक्तो व विधूमाग्नौ प्रतापितः ।
चिकाखादिनः पादः समः स्याद्वृषभध्वज ! ॥
सर्ज्जरसः सिक्थकञ्च जीरकञ्च हरीतकी ।
घाधितहृताश्नो, अग्निदग्धव्रणापनुत् ॥
घृततैलञ्चाग्निदग्धव्रणसमन्वितम् ।

अग्निदग्धं व्रणं नश्येद्रूपाः कृतलेपतः ॥
नवनीतं माहिषञ्च दुग्धपिष्टतिलानि च ।
भल्लातकव्रणं नश्येत् हृच्छल्यं तस्य लेपतः ॥
शरपुङ्खा लज्जालुका पाठा चैषान्तु मूलकम् ।
जलपिष्टं तस्य लेपात् शस्त्राघातः प्रशाम्यति ॥
मूलञ्च काकजङ्घायास्त्रिरात्रेणैव शोषतः ।
पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते व्रणे ॥
सजलं तिलतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
तत्सेकदानान्नश्येत प्रहारोद्भववेदना ॥
अभया सैन्धवं शुण्ठिरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
भक्षयित्वा ह्यजीर्णस्य नाशो भवति शङ्कर ! ॥
कटिबद्धं निम्बमूलमक्षिशूलहरं भवेत् ।
शणमूलं सताम्बूलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ॥
अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
वीजानि मङ्गलदिने एषामुद्वर्त्तनं समम् ॥
सप्तरात्रप्रयोगेणाऽशुभदेहकरं भवेत् ।
श्वेतापराजितापत्रं निम्बपत्ररसेन तु ॥
नस्यदानात् डाकिनीनां मातॄणां ब्रह्मरक्षसाम् ।
मोक्षः स्यान्मधुसारेण नस्याच्च वृषभध्वज ! ॥
मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुष्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
श्वेतापराजितार्कस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
कृत्वा तु वटिकां नारी तिलकेन वशी भवेत् ॥
पिप्पली लोहचूर्णन्तु शुण्ठिस्त्वामलकानि च ।
समानि रुद्र ! जानीयात् सैन्धवं मधु शर्करा ॥
उदुम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भक्षणात् समम् ।
पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥
ॐ ठ ठ ठ इति ।
सर्व्ववश्यप्रयोगेषु प्रयुक्तः सर्व्वकामकृत् ॥
संगृह्य वृक्षात् काकस्य निलयं प्रदहेच्च तत् ।
चिताग्नौ भस्म तच्चोर्दत्तं शिरसि शङ्कर ! ॥
तमुच्चाटयते रुद्र ! शृणु तं योगमुत्तमम् ।
निक्षिपञ्च पुरीषं वै वनमूषिकचर्म्मणि ॥
कक्ष्यां तन्तु निबद्धं वै कुर्य्यान्मलनिरोधनम् ।
कृष्णकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रलिख्यते ॥
चूतदलेऽमेध्यमध्ये ततो निक्षिप्यते हर ! ।
स खाद्यते काकवृन्दैर्नारी पुरुष एव वा ॥
शर्करा मध्वजाक्षीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
पाण्डुत्वं नाशयेद्रुद्र ! आस्वादितमिदं हर ! ॥
उलूककृष्णकाकस्य पिच्छस्याथ समिच्छतम् ।
रुधिरेण समायुक्तं ययोर्नाम्ना च हूयते ॥
तयोर्द्वयोर्महावैरं भवेन्नास्त्यत्र संशयः ।
भावितं ऋक्षदुग्धेन रोहितस्य शशस्य च ॥
मांसं तत्साधितं तैलं तदभ्यङ्गश्च रोगनुत् ।
चन्दनोदकनस्यात्तु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ॥
हस्ते लाङ्गलिकाकन्दं गृहीतं तेन लेपितम् ।
शरीरं येन स पुमान् वृश्चिकदर्पं व्यपोहति ॥
पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुरुषस्य हि ।
वर्त्तिर्य्यस्य पुरीषेण कृतगर्भा तु भाविता ॥
मयूररुधिरेणैव जीवमाहरते शिव ! ।
त्वरितानां भुजङ्गानां विलस्थानामपीश्वर ! ॥
देहस्थितानौ दग्धस्तु सर्पस्याजगरस्य हि ।
तद्धूम सम्मुखे क्षिप्तं शमूनां भङ्गकृद्भवेत् ॥

मन्त्रेणानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
ॐ ठ ठ ठ ठाही ठाही ठाही स्वाहा ।
ॐ उदरः पाही पाही स्वाहा ॥
सुदर्शनाया मूलन्तु पुष्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
निःक्षिप्तं गृहमध्ये तु भुजङ्गा वर्जयन्ति तम् ॥
मार्ज्जारपललं विष्ठा हरितालञ्च भावितम् ।
छागमूत्रेण तक्षिप्तो मूषिको मूषिकान् हरेत् ॥
युक्तो हि मन्दिरे रुद्र ! नात्र कार्य्या विचारणा ।
त्रिफलार्ज्जुनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम् ॥
लाक्षा सर्ज्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एतैर्धूपो मक्षिकाणां मशकानां विनाशनः" ॥
इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
"ब्रह्मदण्डी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुर्नागकेशरम् ।
दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम् ॥
ॐ नारायणायेति स्वाहा ।
ताम्बूलं यस्य दीयेत स वशी स्यात् समन्ततः ।
ॐ हरि हरि स्वाहा ॥
गोदन्तहरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वया ।
चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ।
श्वेतसर्षपनिर्म्माल्यं यद्गृहे तद्विनाशकृत् ।
वैभीतकं शाखोटकं मूलं पत्रञ्च संयुतम् ।
स्थाप्यते यद्गृहद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ॥
खञ्जरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत् ।
ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥
अगुरु गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
गुड़ेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥
श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
यं पश्येत्तिलकेनैव वशी कुर्य्यान्नृपालये ॥
काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।
आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥
आरण्यस्य विड़ालस्य गृहीत्वा रुधिरं शुभम् ।
करञ्जतैले तद्भाव्य रुद्राग्नेः कज्जलं ततः ॥
पातयेत् पद्मसूत्रेण अदृश्यः स्यात् तदञ्जनात् ॥
ॐ नमः खड्गवज्रपाणये महायक्षसेनापतये स्वाहा । ॐ वक क्रौं क्रौं वरसंयुक्ता त्वरिता विद्या ॐ मातश्चौरं स्तम्भय स्वाहा ।
सहस्रं परिजप्या तु विद्येयं चौरवारिणी ।
महासुगन्धिकामूलं शुक्रं स्तम्भेत् कटौ स्थितम् ॥
ॐ नमः सर्व्वसत्त्वेभ्यो नमः सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा ।
सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणाद्दै सा वशा भवेत् ॥
ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत् ।
अङ्गलेपाच्च वनिता नान्यं भर्त्तारमिच्छति ॥
पुलदण्डीशिफा वक्त्रे क्षिप्ता शुक्रस्य स्तम्भनम् ।
मूलं जयन्त्या वक्त्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥
अपराजिताशिफां दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणमुत्तमम् ॥
रोचनानागपुष्पाणि विल्वपुष्पं प्रियङ्गवः ।
कुङ्कुमं चन्दनञ्चैव तिलकेन जगद्वशेत् ॥
ॐ क्लां गौरि देवि सौभाग्यं पुत्रवश्यादि देहि मे ।

ॐ क्लीँ अम्बि! देहि सौभाग्यं सर्व्वत्रैलोक्यमोहनम्॥

दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमञ्च शतावरी।
तिलतैलेन संयुक्तं योनिलेपाद्वशो नरः॥

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियाः।
सुभगा स्यात् सा च रुद्र! पतिर्दासो भविष्यति॥
माहिषं नवनीतञ्च कुष्ठञ्च मधुयष्टिका।
सौभाग्यं भगलेपाच्च पतिर्दासो भवेत्सदा॥
मधुयष्टिञ्च तैरंश्चाश्वक्षीरं कण्टकारिका।
एतानि समभागानि पिबेदुष्णेन वारिणा॥
चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम्॥

मातुलुङ्गस्य वीजानि क्षीरेण सह भावयेत्॥
तत्पीत्वा लभते गर्भं नात्र कार्य्या विचारणा।
मातुलुङ्गस्य वीजानि मूलान्येरण्डकस्य च॥
घृतेन सह संयोज्य पाययेत् पुत्रकाङ्क्षिणीम्।
अश्वगन्धाघृतं दुग्धं क्वथितं पुत्रकारकम्॥

पलाशस्य तु वीजानि क्षौद्रेण सह पेषयेत्।
रजस्वला तु पीत्वा स्यात् पुष्पगर्भविवर्ज्जिता"॥
इति गारुड़े १८२ अध्यायः॥ *॥

हरिरुवाच।

"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम्।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत्॥
हरीतकीकषायेन घृष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत्।
दन्ताः स्युर्लोहिताः पुंसः श्वेता रुद्र! न संशयः॥

मूलकं छेदमग्नौ तु रसं तस्य प्रपेषयेत्।
कर्णयोः पूरणात्तेन कर्णस्रावो विनश्यति॥
अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाग्नौ तापयेच्छनैः।
निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठाधातक्युत्पलपर्णिभिः।
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च॥
पचेत्तैलं तथा शुष्कक्षारो हिङ्गु महौषधम्।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसायनम्॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं तथा सर्ज्जिकसैन्धवम्।
भुजग्रन्थि विडं मुस्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम्॥
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदल्याश्च रसो हि तैः।
पक्वतैलं हरेदाशु स्रावादींश्च न संशयः॥
कर्णयोः क्रिमिनाशः स्यात् कटुतैलस्य पूरणात्।
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च॥
विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च सप्तमं विश्वभेषजम्।
गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव कृत्वा च वटिकां हर!॥
अजीर्णञ्च सूच्यैका हयं विष्टम्भिकापहम्।
पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथार्ब्बुदम्॥
एषा च शङ्करी वर्त्तिः सर्व्वनेत्रामयापहा"।
इति गारुड़े १८३ अध्यायः॥ *॥

हरिरुवाच।

"वचा मांसी च बिल्वञ्च तगरं पद्मकेशरम्।
नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च समभागानि चूर्णयेत्॥
अनेन धूपितो मर्त्यः कामवद्विचरेन्महीम्।

कर्पूरं देवदारुञ्च मधुना सह योजयेत्॥
लिङ्गलेपाच्च तेनैव वशीकुर्य्यात् स्त्रियं किल।
मैथुनं पुरुषो गच्छेत् गृह्णीयात् स्वकमिन्द्रियम्॥
वामहस्तेन वामञ्च हस्तं यस्याः स्त्रिया लिपेत्।
आलिप्ता स्त्री वशं याति नान्यं पुरुषमिच्छति॥
ओम् रक्तचामुण्डे अमुकं मे वशमानय वशमानय
क्रीँ क्रौँ क्रः फट्।

इमं जप्तायुतं मन्त्रं तिलकेन च शङ्कर!।
गोरचनासंयुतेन स्वरक्तेन वशीभवेत्॥

सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्।
मधु सर्पिः सितायुक्तं स्त्रीणां लिङ्गलेपनम्॥
यः पुमान् मैथुनं गच्छेत् नान्यां नारीं गमिष्यति॥

शङ्खपुष्पी वचा मांसी सोमराजी च फल्गुकम्॥
माहिषं नवनीतञ्च गाढ़ीकरणमुत्तमम्।
सनालानि च पद्मानि क्षीरेणाज्येन पेषयेत्॥
गुटिकां शोषितां कृत्वा नारी योन्यां प्रवेशयेत्।
दशवारं प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति॥

सर्षपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च।
मार्जारविष्ठाधुस्तूरःश्लोकेशेन समन्वितः॥
चातुर्थकहरो धूपो डाकिनीज्वरनाशनः।
अर्ज्जुनस्य तु पुष्पाणि भल्लातकविड़ङ्गके॥
ह्रीवेरकं सर्जरसं सौवीरं सर्षपास्तथा।
सर्पयूकामक्षिकाणां धूपो मशकनाशनः॥
भूलतायाश्च चूर्णेन स्तम्भः स्यात् योनिपूरणात्।
तेन लेपयतो योनौ भगस्तम्भश्च जायते"॥
इति गारुड़े १८४ अध्यायः॥ *॥

हरिरुवाच।

"साञ्जनञ्च घृतं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने।
घृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम्॥

हरितकी वचा कुष्ठं पिप्पल्यो मरिचानि च।
विभीतकस्य वीजानि हरितालं मनःशिला॥
सर्व्वाक्षिरोगान्नश्येयुरजाक्षीरसमन्विताः।
तत्क्षणात् पुष्पनाशः स्यात् मासतोकुममाञ्जनात्॥
विड़ङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिला।
कासे श्वासे च हिक्कायां लिह्यात् क्षौद्रं घृतप्लुतम्॥

पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः।
नश्यते पीनसः कासः श्वासश्च बलवत्तरः॥
समूलचित्रकं भस्म पिप्पलीचूर्णकं हरेत्।
कासं श्वासञ्च हिक्काञ्च मधुमिश्रं वृषध्वज!॥

नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम्।
तण्डुलोदकसंमिश्रं प्रशमेद्रक्तविक्रियाम्॥

शुण्ठी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण संयुता।
कोकिलस्वर एव स्यात् गुलिकाभक्षणाच्छतः॥

हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना।
एतद्द्रव्येण चोद्वर्त्त्य लोमशातनमुत्तमम्॥
लवणं हरितालञ्च तण्ड़ल्याश्च फलानि च।
लाक्षारससमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम्॥
सुधा च हरितालञ्च शङ्खश्चैव मनःशिला।
सैन्धवेन सहैकत्र छागमूत्रेण पेषयेत्॥
तल्लेपणोद्वर्त्तनादेव लोमशातनमुत्तमम्।

शङ्खमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च॥
पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे।
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः"॥
इति गारुड़े १८५ अध्यायः॥ *॥

हरिरुवाच।

"शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम्।
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते॥
भुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन बुद्धिकृत्।

गुड़स्य तु पुराणस्य पलमेकन्तु भक्षयेत्।
प्रत्यहं वर्षमेकन्तु निरन्तरमथो हर!।
स्त्रीसहस्रञ्च गच्छेच्च पुमान् बलयुतो हर!॥

कुष्ठं सुचूर्णितं कृत्वा घृतमाक्षिकसंयुतम्।
भक्षणात् स्वप्नवेलायां वलीपलितनाशनम्।

अतसीमाषगोधूमं चूर्णं कृत्वा च पिप्पलीम्।
घृतेन लेपयेद्गात्रमेभिः सार्द्धं विचक्षणः।
कन्दर्पसदृशो मर्त्यो भवते नित्यभक्षणात्।
यवास्तिला अश्वगन्धा मुषली शरली गुड़म्।
एभिश्च वटिकां जग्ध्वा तरुणो बलवान् भवेत्।

हिङ्गु सौवर्च्चलं शुण्ठीं पीत्वा तु क्वथितोदकैः।
परिणामाख्यशूलञ्च अजीर्णञ्चैव नश्यति॥

धातकीं सोमराजीञ्च मधुना सह पेषयेत्।
दुर्ब्बलश्च भवेत् स्थूलो नात्र कार्य्या विचारणा।
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं बली लिहेत्।
क्षीराशी च क्षयी पुष्टिमेवाप्येरतुलां लभेत्।

कुलीरचूर्णं सक्षीरं पीतञ्च क्षयरोगनुत्।
भल्लातकं विड़ङ्गञ्च यवक्षारञ्च सैन्धवम्।
मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च।
लोमानि शातयत्येव नात्र कार्य्या विचारणा।

मालूरस्य रसं गृह्य जलौकां तत्र पेषयेत्।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम्।
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम्।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम्।

वायसी-उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रक्षिपेद्वशी।
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम्।

मुण्डीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा।
चर्व्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत्।

गोरोचनाभृङ्गराजं चूर्णीकृत्य घृतं समम्।
दिव्याम्भसस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा।
ॐ ह्रां अग्निस्तम्भनं कुरु। ॐ नमो भगवते
स्तम्भय स्तम्भय संस संस कोक कोक चर चर
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव!।

गृध्रास्थि च गवास्थि च मृतनिर्माल्यमेव च।
अरेर्गृहे निखनेत् द्वारे पञ्चत्वमुपयाति सः।
ब्रह्मदण्डी तु पुष्येण खाने पाने वशीकरा।
यष्टीमधुपलैकेन पक्वमुष्णोदकं पिबेत्।
विष्टम्भिकाञ्च हृच्छूलं हरत्येव महेश्वर!।
ॐ क्रः जः।

मन्त्रोऽयं हरते रुद्र! सर्पवृश्चिकजं विषम्।
पिप्पली नवनीतञ्च शृङ्गवेरञ्च सैन्धवम्।
मरीचं दधि कुष्ठञ्च नस्ये पाने विषं हरेत्।
त्रिपर्णार्द्रककुष्ठञ्च चन्दनं घृतसंयुतम्।
एतत्पानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेच्छिव!।
पारावतस्य चाक्षीणि हरितालं मनःशिला।
एष योगो विषं हन्ति वैनतेय इवोरगान्।

सैन्धवं त्र्युषणं चूर्णं दधिमध्वाज्यसंयुतम्।
वृश्चिकस्य विषं हन्ति योगोऽयं वृषध्वज!।

ब्रह्मदण्डीशिखान् वाप्य चूर्णं त्रिकटुकं विषं
नाशयेद्रुद्र! गुल्मानि शिरोर्ध्वं रक्तमेव च।

पीत्वा क्षीरं क्षौद्रयुतं नाशयेद्दहदरयुतम् ॥
टङ्कणकमूलेन भगं नाभिञ्च लेपयेत् ।
खं प्रसूयते नारी नात्र कार्य्या विचारणा ॥
र्करा मधुसंयुक्ता पीता तण्डुलवारिणा ।
क्तातिसारशमनं भवतीति वृषध्वज !” ॥
ति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
नाञ्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्ककृतशेखर ! ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरीचं तगरं वचाम् ।
वदारुरसं पाठां क्षीरेण सह पेषयेत् ॥
नेनैव प्रयोगेण अतीसारो विनश्यति ॥
मरीचतिलपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम् ।
रीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
रेचनकरी रुद्र ! भवतीति न संशयः ॥
त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
त्तस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
रीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
ाययेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
ुक्राशूलमूत्रस्तम्भं सप्तरात्रेण नाशयेत् ॥
नाटाञ्च शृङ्गवेरञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
ुमालं गुडतुल्यञ्च गुलिकामुपयुज्य तु ।
ायुं स्नायुगतञ्चैव अग्निमान्द्यञ्च नाशयेत् ॥
शङ्खपुष्पीं तु पुष्येण समुद्धृत्य सपत्रिकाम् ।
मूलीं छागदुग्धेन अपस्मारहरां पिबेत् ॥
अश्वगन्धाभये चैव उदकेन समं पिबेत् ।
क्तपित्तं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा चास्यञ्च पूरयेत् ।
ीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्दिनिवारणम् ॥
ुडूची पद्मकारिष्टं धन्याकं रक्तचन्दनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥
ॐ ह्रूं नम इति ।
मोत्रे बद्ध्वा शङ्खपुष्पीं ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
ॐ जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन् मे
ञ्चेण ठ ठ सर्व्वव्याधीन् मे वज्रेण फट् । इति ॥
ुष्पमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।
ातुर्थको ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
म्बूफलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कञ्चुकम् ।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्थकस्य च ॥
रवीरं भृङ्गपत्रं लवणं कुष्ठकर्कटम् ।
तुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ॥
ामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि व्रणानि वै ॥
पिप्पलीमधुपानाच्च तथा मधुरभोजनात् ॥
ीहा विनश्यते रुद्र ! तथा शूरणसेवनात् ॥
पिप्पलीञ्च हरिद्राञ्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
प्रक्षिपेच्च गुदद्वारे अर्शांसि विनिवारयेत् ।
जादुग्धमार्कञ्च पीतं श्लीहापहं भवेत् ॥
ैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
जनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ॥
ुस्तनाशञ्च तत्क्षेपाच्छ्वित्रपामादनाशनम्” ॥
ति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“रजनीकदलीक्षारलेपः शिखाविनाशनः ।
कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥
उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम् ।
अभया नवनीतञ्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥
पानादर्शोहरं स्याच्च नात्र कार्य्या विचारणा ।
अटरूषकपत्रेण घृतं मृदग्निना पचेत् ॥
चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्शोरोगहरः परः ।
गुग्गुलुं त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥
अजाजीं शृङ्गवेरञ्च दधिमण्डेन पाययेत् ।
लवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
यवक्षारः शर्करा च मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
चिताग्निः खञ्जरीटस्य विष्ठा फेनो हयस्य च ।
शोभाञ्जनं चासनेत्रं नर.एतैस्तु धूपितः ।
अदृश्यस्त्रिदशैः सर्व्वैः किं पुनर्मानवैः शिव ! ॥
तिलतैलं यवान्दग्ध्वा मसिं कृत्वा तु लेपयेत् ।
तेनैव सह तैलेनाग्निदग्धः सुखी भवेत् ॥
लज्जालुः शरपुंखा च लेपः साज्यो हरामिषा ।
पञ्चाङ्गं कनकं गृह्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
दुग्धं धूपं तत्र दत्त्वा तत्क्षणात् पतते ध्रुवम् ।
ॐ नमो भगवते छिन्द छिन्द ज्वरस्य शिरः
प्रज्वलितपरशुपाणिपुरुषाय फट् ।
करे बद्ध्वा तु निर्गुण्ड्या मूलं ज्वरहरं ततः ।
मूलञ्च श्वेतगुञ्जायाः कृत्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥
हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्शांस्येव न संशयः ॥
विष्णुक्रान्तामूलेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।
ब्रह्मदण्ड्यास्तु मूलेन सर्व्वकर्म्माणि कारयेत् ॥
त्रिफलायास्तु चूर्णन्तु साज्यं कुष्ठं विनाशयेत् ॥
आज्यं पुनर्णवाबिल्वैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।
हरेत् हिक्काश्वासकासं पीतं स्त्रीणाञ्च गर्भकृत् ॥
भक्षयेच्चैवमादीनि पयसाज्येन पाचितम् ।
घृतशर्करया युक्तं शुक्रं स्यादक्षयं ततः ॥
विडङ्गं मधुकं पाठां मांसीं सर्ज्जरसन्तथा ।
हरिद्रां त्रिफलाञ्चैव अपामार्गं मनःशिलाम् ॥
उडुम्बरं धातकीपुष्पं तिलतैलेन पेषयेत् ।
योनिं लिङ्गञ्च म्रक्षेत स्त्रीपुंसोः स्यात् प्रियं मिथः ॥
पुनर्णवामृता दूर्व्वा कनकं चेन्द्रवारुणी ।
वीजैनैषां जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
कृत्वा धमेच्च मूषायां रसमारणमीरितम् ॥
मध्वाज्यसहितं दुग्धं वलीपलितनाशनम् ॥
मध्वाज्यं गुडताम्रञ्च करेणामाक्षिकं रसम् ।
धमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं हरः ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकस्य फलं मतम् ।
पाठा लाङ्गलशाखा च मूत्रमावर्त्तनाद्भवेत् ॥
तैलं धुस्तूरवृक्षस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।
समाधावुपविष्टन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥
रात्रौ च सार्षपं तैलं कर्णं खद्योतसम्भवम् ।
तद्दीपः प्रज्वलेत् सम्यक् अभिज्वालाकलापवत् ॥
कुञ्जरस्य मदार्त्तस्य स्वयं नेत्रे शिवाञ्जयेत् ।
संग्रामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥
दन्तं दुन्दुभसर्पस्य मुखे संगृह्य वै क्षिपेत् ।
तिष्ठते जलमध्ये तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥
कुम्भीरनेत्रदंष्ट्राणि साक्षीनि बधिरं तथा ।
वशातैलसमायुक्तमेकत्र तन्नियोजयेत् ॥
आत्मानं म्रक्षयेत्तेन जले तिष्ठेद्दिनत्रयम् ।
कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
मूषकस्य वशाक्षीणि शिशुमारवशा तथा ।
एतान्येकत्र संस्थानि जले तिष्ठेत् यथा स्थले ॥
कोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ।
तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ॥
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ।
जातीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलन्तु जीर्णकृत् ॥
सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै दन्तरोगनुत् ॥
अथेन्द्रवारुणीमूलं वारिपीतं विषादिहृत् ।
बला चातिबला यष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥
बन्ध्यागर्भकरं पीतं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीशुण्ठिसंयुतम् ।
परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ।
शिरोरोगहरं लेपात् गुञ्जामूलं सकाञ्जिकम् ॥
निर्गुण्डिकाशिफां पीत्वा गण्डमालाविनाशनम् ।
केतकीपत्रजं क्षारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥
तक्रेण शरपुङ्खां वा पीत्वा प्लीहां विनाशयेत् ॥
मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।
वातपित्तजशूलानि हन्ति वै पानयोगतः ।
शुण्ठीं सौवर्च्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत्” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।
“अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ।
इममष्टसहस्रञ्च जप्त्वा बद्ध्वा शिखान्ततः ॥
व्यवहारे जयः स्याच्च शतं जाप्यान्नृणां प्रियः ।
तिलानान्तु घृताक्तानां कृष्णानां रुद्र ! होमयेत् ॥
अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ।
अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यामुपोष्याभ्यर्च्य विघ्नराट् ॥
तिलाक्षतानां जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अपराजितः स्याद्युद्धे च अथ चेद्युधे शिव ! ॥
जप्त्वा चाष्टसहस्रन्तु ततश्चाष्टशतेन च ।
शिखां बद्ध्वा राजकुले व्यवहारे जयो भवेत् ॥
क्लीकारं सविसर्गञ्च प्रातःसूर्य्यसमद्युतिम् ।
स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयते ध्रुवम् ॥
तथैव नासामुरसि ध्यातश्चैवोपकारकृत् ।
सुसमाहितचित्तेन न्यस्तन्तु प्रमदालये ॥
सकामां कामिनीं कुर्य्यात् स्खलन्मदजलाकुलाम् ।
यस्तु जुहुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ॥
दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योषितः ॥
मनःशिला पत्रकञ्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ॥
एभिः कृते च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥
सहदेवी भृङ्गराजः सितापराजिता वचा ।
तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वशतां नयेत् ।
गोरोचना मीनपित्तमाभ्याञ्च कृतवर्त्तिकाम् ॥
यः पुमांस्तिलकं कुर्य्याद्दामहस्तकनिष्ठया ।
स करोति वशं सर्व्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
गोरोचना महादेव ! ऋतुशोणितभाविता ।
ततो या कृततिलका सा नारी यं निरीक्षते ॥

तच्च शर्व्व! वश्यं कुर्य्यान्नात्र कार्य्या विचारणा।
नागेश्वरञ्च शैलेयं त्वक्पत्रञ्च हरीतकी॥
चन्दनं कुष्ठसूक्ष्मैला रक्तशालिसमन्विता।
एतैर्धूपो वश्यकरः स्मरबाण वृषेश्वर!॥
रतिकाले महादेव! पार्व्वतीप्रिय! शङ्कर!।
शिश्नमुक्तं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान्॥
कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः।
सैन्धवञ्च महादेव। पारावतमलं मधु॥
एभिर्लिप्तन्तु लिङ्गं वै कामिनीवशकृद्भवेत्।
पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च॥
तण्डुलञ्च प्रियङ्गुञ्च पेषयेदेकयोगतः।
अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनीवशतामियात्॥
हयलाला च मञ्जिष्ठा मालतीकुसुमानि च।
श्वेतसर्षपाण्येतैश्च लिप्तलिङ्गः स्त्रियाः प्रियः॥
मूलन्तु काकजङ्घाया दुग्धपीतन्तु शोषनुत्।
अश्वगन्धानागबलागुड़मांसनिषेविणाम्॥
रूपं भवेत् यथा तद्वन्नवयौवनचारिणाम्॥
लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा।
मधुना खादितं रुद्र! परिणामाख्यशूलनुत्॥
क्वथितोदकपानन्तु शम्बूकात्क्षारकं तथा।
मृगशृङ्गं ह्यग्निदग्धं गव्याज्येन समन्वितम्।
पीतं हृत्पृष्ठशूलानां भवेन्नाशकरं शिव!॥
हिङ्गु सौवर्च्चलं रुद्र! वृषध्वज! महौषधम्।
एभिस्तु क्वथितं वारि पीतं वै सर्व्वशूलनुत्॥
अपामार्गस्य वै मूलं सामुद्रलवणान्वितम्।
आस्वादितमजीर्णस्य शूलस्य स्याद्विमर्द्दकम्॥
वटरोहाङ्कुरो रुद्र! तण्डुलोदकघर्षितः।
पीतः सतक्रोऽतीसारं क्षयं नयति शङ्कर!॥
अङ्कोठमूलं कर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा।
सर्व्वातिसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप!॥
मरीचशुण्ठिकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुड़ान्वितम्।
क्रमात्तद्द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम्॥
श्वेतापराजितामूलं हरिद्रासिक्थतण्डुलम्।
अपामार्गत्रिकटुकमेषान्तु वटिकां शिव!।
विसूचिकामहाव्याधिं हरत्येव न संशयः॥
त्रिफला त्रिकटुश्चैव शिलाजतु हरीतकी।
एकैकमेषां चूर्णन्तु मधुना च विमिश्रितम्।
पीतं सर्व्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्कर!॥
अर्कक्षीरं प्रस्थमेकं तिलतैलं तथैव च।
मनःशिला मरीचानां सिन्दूरस्य पलं पलम्॥
चूर्णं कृत्वा ताम्रपात्रे त्वातपे शोषयेत्ततः।
पीतं स्नुहीगतं दुग्धं सैन्धवं शूलनुद्भवेत्॥
त्रिकटुत्रिफलायुक्तं पलाशाष्टकसैन्धवम्।
मनःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्पमजापयः॥
तच्चूर्णं शङ्खनाभिश्च चन्दनं घर्षयेत्ततः।
एभिश्च वटिकां कृत्वा अक्षिणी चाञ्जयेत्ततः॥
नश्यते पटलं काचं पुष्पञ्च तिमिरादिकम्॥
विभीतकस्य वै चूर्णं समधु श्वासनाशनम्॥
पिप्पली त्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम्।
सर्व्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत्॥
देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत्।
एकविंशति वै वारमक्षिणी तेन चाञ्जयेत्॥

रात्र्यन्धता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः।
पिप्पली केतकं रुद्र! हरिद्रामलकं वचा॥
सर्व्वाक्षिरोगा नश्येयुः सक्षीरादञ्जनात्ततः॥
काकजङ्घाशिग्रुमूले मुखेन विधृते शिव!।
चर्व्वित्वा दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धर"!॥
इति गारुड़े १८९ अध्यायः॥ *॥

हरिरुवाच।

"पीतं सारं गुडूच्याश्च मधुना च प्रमेहनुत्।
पीतं गोक्षालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम्॥
निरुद्धमूत्रं क्वथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर!।
तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्च्चलयुता सुरा॥
गोरक्षकर्क्कटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्क्कराम्॥
पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम्।
साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्क्करयान्वितम्॥
हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्दै पाण्डुशर्क्कराम्॥
द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम्॥
रसाञ्जनहरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात्।
नश्येद्दै पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा॥
करवीरमूललेपात् लेपात् पूगफलस्य च।
पुंव्याधिर्नश्यते रुद्र! योगमन्यं वदाम्यहम्॥
दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात्।
भगन्दरविनाशः स्यादन्ययोगं वदाम्यहम्॥
जलौकाजग्धरक्तन्तु भगन्दरमुमापते!॥
त्रिफलाजलघृतञ्च मार्जारास्थिविलेपितम्।
ततो न प्रसवेत् रुद्र! नात्र कार्य्या विचारणा॥
हरिद्रा त्वेकवारन्तु स्नुहीक्षीरेण भाविता।
झटित्यर्शो निपतति तल्लेपात् वृषभध्वज!॥
घोषाफलं सैन्धवञ्च तक्षिप्तार्शः पतेत्तथा।
गव्याज्यं साधितं पीतं पलाशक्षारवारिणा॥
त्रिगुणेन त्रिकटुकमर्शांसि क्षययेच्छिव!।
विल्वस्य च फलं दग्धं रक्तार्शसो विनाशनम्॥
जग्ध्वा कृष्णतिलान्येव नवनीतयुतानि च।
यवक्षारं शुण्ठिचूर्णं युक्तं तुल्यघृतान्वितम्॥
लीढ़मग्निं करोत्येष प्रत्यूषे वृषभध्वज!।
शुण्ठ्या च क्वथितं वारि पीतञ्चाग्निं करोति वै॥
हरीतकी सैन्धवञ्च चित्रकं रुद्र! पिप्पली।
चूर्णमुष्णोदकेनैषां पीतञ्चातिक्षुधाकरम्॥
साज्यं शूकरमांसं वै पीतं चातिक्षुधाकरम्"॥
इति गारुड़े १९० अध्यायः॥ *॥

हरिरुवाच।

"हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्धर!।
सर्व्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव!॥
सक्षीरं भक्षितं कुर्य्यात् समाहेन वृषध्वज!।
नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिविक्रमम्॥
पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा।
षोड़शाब्दाकृतिं रुद्र! सततं दुग्धभोजनम्॥
मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुष्करं भवेत्।
तज्जग्धं मधुना सार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम्॥
कुर्य्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभम्।
दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वपुर्देहकरं शिव!॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम्।
तच्च काञ्जिकसंयुक्तं नरं कुर्य्याच्च भक्षितम्।
शतवर्षं दिव्यदेहं वलीपलितवर्जितम्।
जग्धं त्रिफलया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै।
अन्धः पश्येत्तु चूर्णस्य साज्यस्यैव तु भक्षणात्।
महिषक्षीरसंयुक्तं तल्लेपः कृष्णकेशकृत्।
खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति वृषभध्वज!।
तैलयुक्तेन चूर्णेन वलीपलितवर्जितम्॥
तदुद्वर्त्तनमात्रेण सर्व्वरोगैः प्रमुच्यते।
सच्छागक्षीरचूर्णेन वृष्टिः षण्मासतोऽञ्जनात्।
पलाशस्य तु बीजानि श्रावणे वितुषाणि च।
गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णन्तु भक्षयेत्।
कर्षार्द्धमेव कुल्माषं नत्वा नित्यं हरिं प्रभुम्।
यष्टिं पुराणधान्यं स्यादम्बुवर्ज्जं वृषध्वज!।
जीवेद्वर्षसहस्राणि वलीपलितवर्जितः॥
भृङ्गराजस्य वै चूर्णं पुष्यर्क्षे तु समाहृतम्।
विड़ालपदमात्रन्तु ससौवीरञ्च भक्षयेत्।
मासमात्रप्रयोगेण वलीपलितवर्जितः॥
शतानि पञ्च जीवेच्च नवनागबलो भवेत्।
भवेत् श्रुतिधरो रुद्र! पुष्यर्क्षे चैव भक्षयेत्"।
इति गारुड़े १९१ अध्यायः॥ *॥

हरिरुवाच।

"निर्व्रणः स्यात् पूयहीनः प्रहारो घृतपूरितः
अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याञ्च विमर्द्दयेत्।
तद्रसेन प्रहारस्य रक्तस्रावो न पूरणात्।
रुद्र! लाङ्गलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च।
तेन व्रणमुखं लिप्तं शल्यो निःसरति व्रणात्।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर!॥
दध्ना माहिषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तकम्।
कङ्गुमूलस्य वै चूर्णं दत्तं नाड़ीव्रणापहम्॥
ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः।
तेन दुष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः॥
यवभस्म विड़ङ्गञ्च गन्धपाषाणमेव च।
शुण्ठिरेणाश्चैव चूर्णं भावितं वधिरेण वै।
तक्रलाशस्य तल्लिप्तं अर्व्वुदं विद्रवेच्छिव!।
शोभाञ्जनस्य बीजानि अतसीमसिना सह
गोरसन्तु प्रपिष्टान्यत् ग्रन्थिकं नाशयेद्धि वै।
श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा।
तेन नस्यप्रदानात् स्याद्भूतहन्मस्य विद्रवः।
अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत्।
भुजङ्गवर्म्म वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः।
गौरसर्षप एभिः स्याल्लेपो भूतहरः कृतः।
गोरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु।
अञ्जनं कृतमेभिः स्यात् ग्रहभूतहरं शिव!।
गुग्गुलूलूकपुच्छाभ्यां धूपो ग्रहहरः कृतः।
चातुर्थिकज्वरैर्मुक्तः क्षयवक्षावगुण्ठितः"।
इति गारुड़े १९२ अध्यायः॥ *॥

हरिरुवाच।

"श्वेतापराजितापुष्परसेनाक्ष्णोश्च पूरणे।
पटलं नाशमायाति श्वेतदुग्धसमौषधम्।
मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्वितं नीलजोषितम्।
दन्तकीटव्यथा नश्येन्मात्रदन्तविमर्द्दनम्।

औषध

नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ॥
[ता]र्कस्य तु वै मूलं तस्याश्चद्गुल्मशूलनुत् ॥
[ता]र्कमूलं विधिना गृहीतं पूर्व्वसंस्थितम् ।
[त]मुद्रा च ललना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ।
[ना]री पुत्त्रं हि लभते सुरते वृषभध्वज ! ।
हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
[मू]लं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्भवेत् ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पुष्ये पितजलेन वै ।
[ब]द्धं विनाशयेद्दाहज्वरस्य परमेश्वर ! ।
[श]खायाश्चैव तद्बद्धं भवेदेकाहिकादिनुत् ॥
[त]त् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ।
[त]स्योदकेन पीतं तद्दृष्टविषहरं भवेत् ॥
[पु]ष्ये लज्जालुकामूलं दीयते बद्धवेतसा ।
[ब]द्धं स वै वशं याति पुमान् स्त्री वा न संशयः ॥
पिष्ट्वा गव्यघृतेनैव पाठामूलं पिबेत्तु यः ।
: विषं तस्य नश्येन्नात्र कार्य्या विचारणा ॥
[त]स्योदकयुतं मूलं शिरीषस्य यथा तथा ।
[च]चित्रकमूलस्य शमनं भरणाद्धर ! ॥
[र]योः कामलाव्याधिविनाशः स्यान्न संशयः ॥
श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
[मा]समात्रेण वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ।
नारिकेलस्य वै पुष्पं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
[प]च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥
कुर्य्यात् सुदर्शनामूलं आदित्ये तु समाहृतम् ।
[क]ण्ठबद्धं व्याहिकादिग्रहभूतविनाशनम् ॥
पुष्ये धवलगुञ्जाया गृहीतं मूलमुत्तमम् ।
[ह]स्ते तु निहितं रुद्र ! हरेत् गरविषं बहु ॥
[तथा] बद्धं काण्डनुच्च कण्ठबद्धं ग्रहादिनुत्" ॥
[इति] गारुड़े १९३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

[अ]पराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
[पी]त्वापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥
[श]ङ्खवारुणीमूलं विधिना पीतमीश्वर ! ।
[ह]न्त्येरण्डकं रुद्र ! शूकशिम्बीसमन्वितम् ॥
[त]दकञ्च तन्नस्यो बाहुग्रीवाव्यथां हरेत् ॥
[मा]हिषं नवनीतञ्च अश्वगन्धा च पिप्पली ।
कुष्ठं त्वयं लेपो लिङ्गश्रोत्रस्तनर्द्धिकृत् ॥
[कु]ष्ठनागबलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ।
[ले]पो युवतीनाञ्च कुर्य्यान्मनोहरं स्तनम् ॥
[श्वे]तपेञ्जवारुणीमूलं यस्य नाम्ना सुदूरतः ।
[उ]त्पाट्यते समुत्पाट्य तस्य प्लीहा विनश्यति ॥
[व]ायाः शुक्लाया मूलं तण्डुलवारिणा ।
विद्रधिं नश्येच्च नात्र कार्य्या विचारणा ॥
[क]दली यवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।
[खा]दनाच्छाम्यन्ति उदरस्थाधयोऽखिलाः ॥
[च]ोकारवीमूलं गुड़ाढ्येन समन्वितम् ।
॥ साधितं जग्ध्वा कृमीन् सर्व्वान् हरेत् शिव ! ॥
निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
[ब]ं भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
[ह]रीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
[सोम]राजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
[मू]त्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च ॥

औषध

एकञ्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव ! ।
सोमराजस्य वीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुनुत् ॥
अम्बुतक्रं सगोमूत्रं क्वथितं लवणान्वितम् ।
कांस्यघृष्टं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम् ॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वागोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हन्ति दद्रु पामानं वै गरं तथा ॥
सोमराजस्य वीजानि नवनीतयुतानि च ।
मधुनाखादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ।
तक्रानुपानतो रुद्र ! नात्र कार्य्या विचारणा ॥
सितापराजितामूलं वर्त्तितं वाप्यवारिणा ।
तल्लेपो रुद्र ! मासेन शुक्लकुष्ठविनाशनः ॥
माहिषं नवनीतञ्च सिन्दूरञ्च मरीचकम् ।
पामा विलेपिता नश्येद्बहुलापि वृषध्वज ! ॥
विशुष्कगम्भारिमूलं पक्वक्षीरेण संयुतम् ।
भक्षितं शुक्लपित्तस्य विनाशकरमीश्वर ! ॥
मूलकस्य च वीजानि अपमार्गरसेन वै ।
पिष्टानि तेन लेपेन सिध्मिका रुद्र ! नश्यति ॥
कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सिध्मिकापहा ।
रम्भापामार्गयोः क्षार एकस्तैलविमिश्रितः ॥
तदभ्यङ्गान्महादेव ! सद्यः सिध्म विनश्यति ।
कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रस्य तत्त्वचः ॥
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ।
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ॥
अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ।
तिलसर्षपसंयुक्तं हरिद्राद्वयकुष्ठकम् ॥
तेनोद्वर्त्तितदेहः स्यादुज्ज्वलः सुरभिः पुमान् ।
मनोहरश्चानुदिनं दूर्व्वाणां काकजङ्घया ॥
अर्ज्जुनस्य तु पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च ।
सलोध्राणि च तल्लेपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥
मन्दोष्णलोध्रनीरं वै चूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्ग्रीष्मप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! घर्म्मदोषश्च नश्यति ।
काकजङ्घोद्वर्त्तनञ्च अङ्गरागकरं भवेत् ॥
यष्टीमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ।
एतत् पीतं रक्तपित्तकामलापाण्डुरोगनुत् ॥
रक्तपित्तं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ।
स्वापकाले तोयपानात् पीनसं प्रहितं हरेत् ॥
विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ।
पीतं सकाञ्जिकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ! ॥
चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥
मनःशिला बलामूलं काकपर्णाञ्च गुग्गुलुम् ।
जातीपत्त्रं कोलिपत्त्रं तथा चैव मनःशिला ।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वदरान्नौ महेश्वर ! ॥
धूमपानं काशहरं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ।
विल्वमूलञ्च समधु गुड़ूचीक्वथितं जलम् ॥
पीतं हरेच्च त्रिविधं छर्दिं वै नात्र संशयः ।
पीता दूर्व्वा छर्दिनुत् स्यात् पिष्टा तण्डुलवारिणा" ॥
इति गारुड़े १९४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"पुनर्णवाया मूलञ्च श्वेतं पुष्ये समाहृतम् ।

औषध

वारिपीतं तस्य पार्श्वे भवनेषु न पन्नगाः ॥
ताक्ष्यं मूर्त्तिं वरेण्यो वै भल्लूकदन्तनिर्मिताम् ।
स पन्नगैर्न दश्येत यावज्जीवं वृषध्वज ! ॥
पिबेद्गण्डमूलं यः पुष्यर्क्षे रुद्र ! वारिणा ।
तस्मिन्नपाक्तदशना नागाः स्युर्नात्र संशयः ॥
पुष्ये लज्जालुकामूले हस्तबद्धे तु पन्नगान् ।
गृह्णीयात्क्षेपतो वापि नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पुष्ये श्वेतार्कमूलञ्च पीतं शीतेन वारिणा ।
नश्येत दन्तकविषं करवीरादिजं विषम् ॥
महाकालस्य वै मूलं पिष्टं तत् काञ्जिकेन वै ।
वोड्रमण्डलिकानाञ्च तल्लेपो हरते विषम् ॥
तण्डुलीयकमूलञ्च पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
घृतेन सह पीतन्तु हरेत् सर्पविषाणि च ॥
नीली लज्जालुकामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पीत्वा दद्रुष्टकविषं नश्येदेकेन चोभयोः ॥
कुष्माण्डकफलरसः सगुड़ः सघृशर्करः ।
पीतः सदुग्धो मोहन्तु तद्दष्टस्य विषस्य वै ॥
तथा काद्रवभूतस्य मोहस्य हर एव च ।
यष्टीमधुसमायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥
सदुग्धा च त्रिरात्रेण मूषाविषहरा भवेत् ॥
चुम्बुकत्रयपानाच्च वारिणः शीतलस्य वै ।
ताम्बूलजग्धरोमाञ्च मुखलाला विनश्यति ॥
घृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ।
कृष्णाङ्कोठस्य मूलेन पीतमत्क्वथितं जलम् ।
ततो नश्येद्दारुविषं त्रिरात्रेण महेश्वर ! ॥
उष्णं गव्यघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ।
नाशयेत्तन्महादेव ! वेदनां वृश्चिकोद्भवाम् ॥
कुसुम्भं कुङ्कुमञ्चैव हरितालं मनःशिला ।
करञ्जपिष्टितञ्चैव अर्ककीटश्च शाल्मली ॥
विषं नृणां विनश्येत एतेषां भक्षणाच्छिव ! ।
दीपतैलप्रदानाच्च दंशे वृश्चिकजे शिव ! ॥
खर्ज्जुरकविषं नश्येत्तदा वै नात्र संशयः ।
दंशस्थानं वृश्चिकस्य रुद्र ! गुग्गुलुधूपितम् ॥
विषं नश्येत्ततो रुद्र ! नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अङ्कोठपत्रधूपेन नश्येन्मूषिकजं विषम् ॥
नागेश्वरमरीचानि शुण्ठी तगरपादिका ।
नश्येन्मधुमक्षिकाया एतेषां लेपतो विषम् ॥
शतपुष्पा सैन्धवञ्च साज्यं वा तेन लेपतः ।
शिरीषस्य च वीजं वै सितक्षीरेण घर्षितम् ॥
तल्लेपेन महादेव ! नश्येदुन्दुरुजं विषम् ॥
ज्वलिताग्निना विसेको तथा दर्द्दुरजं विषम् ॥
धुस्तूरकरसोन्मिश्रं क्षीराज्यगुड़पानतः ।
शुनां विषं विनश्येत शशाङ्ककृतशेखर ! ॥
वटनिम्बशमीनाञ्च वल्कलैः क्वथितं जलम् ।
तत्सेकान्नखदन्तानां नश्येद विषवेदनाम् ॥
देवदारु हरिद्रा च गैरिकस्य च लेपनात् ।
नागेश्वरं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा देवदारुकम् ।
एभिर्लेपाद्विनश्येत लूताविषमुमापते" ! ॥
इति गारुड़े १९५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"एकं पुनर्णवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ! ।
सरसं योनिविक्षिप्तं वराङ्गस्य व्यथां हरेत् ॥

प्रसूतिवेदनाश्चैव तरुणीनां व्यथां हरेत् ॥
भूमिकुष्माण्डमूलं वै शालितण्डुलवारिणा ।
सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बहुपयस्करम् ॥
रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
नश्येत् घृतकपिश्चा च कार्य्यावश्यं तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशान ! योनिशूलं विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेल्लमूलेनैव विनिर्गता ।
योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
नीलीपटोलमूलानि साज्यानि तिलवारिणा ॥
पिष्टान्येषां प्रलेपो वै ज्वालागर्द्दभरोगनुत् ॥
पाठामूलं रुद्र ! पीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तथैव च ॥
वास्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ! ॥
कदलीमेकुचं पीतं पिष्टा तण्डुलवारिणा ।
स्त्रीणाञ्चैव महादेव ! रक्तस्रावं हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रुद्र ! लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
हिजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ।
तिलक्वाथेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥
कुसुमस्य निबद्धञ्च तरुणीनां महेश्वर ! ।
रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तस्रावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवनात् ॥
पीतन्तु काञ्जिकं रुद्र ! क्वथितं शरपुंखया ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिकृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिकृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाट्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कर्पूरमदनफलमधुकैः पूरितः शिव ! ।
योनिः शुभा स्याद्वृद्धाया युवत्याः किं पुनर्हर ! ॥
यस्य बालस्य तिलकः कृतो गोरोचनाख्यया ।
शर्कराकुष्ठपानञ्च दत्तं स स्याच्च निर्भयः ॥
विषभूतग्रहादिभ्यो व्याधिभ्यो बालकः शिव ! ।
शङ्खनाभिवृश्चिकाकुलकोहानां धारणं सदा ॥
बालानामुपसर्गेभ्यो रुद्र! रक्षाकरं भवेत् ।
पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ॥
सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्य्यान्महामतिम् ।
मासिकेन महादेव ! जरामरणवर्ज्जितम् ॥
पलाशबीजं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम् ।
सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥
रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
जग्ध्वा मांसं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
बलानि कुर्य्यान्मासायाः प्रत्यूषे भक्षितं शिव ! ॥
कुष्ठचूर्णं साज्यमधु प्रातर्जग्ध्वा भवेन्नरः ।
साक्षात् सुरभिदेहो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥
माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ! ।
घृतभावितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥

शर्कराज्यपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणां शतं महादेव ! तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥
रसश्चैरण्डतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकसंघृष्टो बलकृद्भक्षणाद्भवेत् ॥
दुग्धं वितुषमाषैश्च शिम्बीबीजैश्च साधितम् ।
अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामकृत्” ॥
इति गारुडे १९६ अध्यायः ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
“या गौर्द्वेष्टि स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पयः ।
लवणेन समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
शुनोऽस्थि कण्ठबद्धं हि महिषीणां गवान्तथा ।
कृमिजालं पातयति सकलं नात्र संशयः ॥
गोजङ्घाभिपातः स्यात् गुञ्जामूलस्य भक्षणात् ।
वरुणफलस्य रसं करेण मथितं शिव ! ॥
चतुष्पादद्विपदयोः कृमिजालं निपातयेत् ।
व्रणाञ्च शमयेद्रुद्र ! यवानां पूरणस्तथा ॥
गजमूत्रस्य वै पानं गोमहिष्युपसर्गनुत् ।
समसूरं शालिबीजं पीतं तक्रेण घर्षितम् ॥
क्षीरं गोमहिषस्यैव गोः पुंसश्च हितं भवेत् ।
पत्रञ्च शरपुंखाया दत्तं सलवणं शिव ! ॥
वारिस्फोटं हयानाञ्च वेशराणां विनाशयेत् ।
अश्वाश्च सुन्दरच्छाया भवन्ति च न संशयः ॥
गृहकुमारीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर ! ।
तुरङ्गमवेशराणां कण्डुनुत् स्याद्दशाहतः” ॥
इति गारुडे १९७ अध्यायः ॥ * ॥
हरिरुवाच ।
“चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोडश ।
शुण्ठ्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
अष्टौ मुषलीभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणेन गुडेनैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्भक्षणमजीर्णं हि पाण्डुरोगञ्च कामलाम् ॥
अतिशोथं च मन्दाग्निं प्लीहाद्यञ्च निवारयेत् ।
बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ॥
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ।
बला चातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्णवा ॥
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ।
एषां दशपलान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले ॥
तेन पादावशेषेण तैलपात्रं विपाचयेत् ।
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
शतपुष्पा देवदारु बला पर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्णवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ॥
अपस्मारं वातरक्तमाणुशांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी शिव ! ॥
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥
हिङ्गु तुम्बुरु शुण्ठ्या च साध्यं तैलन्तु सार्षपम् ।
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥

शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
कृमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भुजग्रन्थि विडं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
व्याधिजः कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य कृमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥
चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुशीरकस्तूर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलो दमनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् ।
पुमान् युवा स्यात् शुक्राढ्यः स्त्रीणां चात्यन्तदुर्लभः ।
स्त्रीशतं गच्छते रुद्र ! बन्ध्यापि लभते सुतम् ।
यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा ।
सौवर्च्चलं विडं वच्यं पिप्पलीमूलराजिकम् ।
एभिः पचेत् घृतप्रस्थं जलप्रस्थाष्टसंयुतम् ।
मर्म्मार्शोगुल्मश्वयथुं हन्ति वह्निं करोति वै ।
मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारुहरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ।
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं शकृद्रसम् ।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ।
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ।
प्रसूतान्यपि श्वित्राणि तैलनानेन नक्षयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ।
पटोलपत्रं कटुका मञ्जिष्ठा शारिवा निशा ।
जाती शमी निम्बपत्रं मधुकं क्वथितं घृतम् ।
एभिर्लेपात् स्युरुजो व्रणा वै स्राविणः शिव !
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
कण्टकार्य्या रसं प्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ।
अग्निशिखा वचा वासा पिप्पली मधु सैन्धव
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ।
अपामार्गो गुडूची च कुष्ठं शतावरी वचा ।
शङ्खपुष्प्याभया साज्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ।
त्रिभिर्दिनैर्नरं कुर्य्याद्ग्रन्थाकशतधारिणम् ।
अद्भिर्वा पयसाज्येन मासमेकन्तु सेविता ।
वचा कुर्य्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ।

। वृन्तबन्धं पक्वं फलं अभिघातेनाकाल
पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि
ते ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।
ण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
रोधाय सुस्निग्धसुतपलादि शृतं पिबेत् ॥

उत्पलादिगणमाह ।

पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
ाम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
ौलिनो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
पित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्दिमरोचकम् ॥ * ॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।
समाने गर्भे स्याद्दाहं शूलञ्च पार्श्वयोः ।
रुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥
समाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
गमने चोपद्रवानाह ।
नात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
मपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
ऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥

तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।

धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
काशोरबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
ं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
ंष्ट्रामधुकक्षुद्राम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
रामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् ।
ान: पुष्पजातिः । अयं वाणपुष्पं इति
ड़ादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥
वी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्राव-
न विद्योतयति सेवनेनेति । गर्भ + स्रु + णिच्
“नन्द्यिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति
नः ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्य-
रवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः ।
यनगृहम् । गृहान्तर्गृहं इत्येके । इति भरतः ॥
पर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ ।
। २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।७।७१।
ाप्यहमीं समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
कैव देवं दृष्ट्वा गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥
र्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रय-
ेस्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थ-
शोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राज-
र्घण्टः ॥
धानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ +
+ करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथम-
स्कारः । यथा,—
गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
तौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
ोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।”
ति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः ।“ऋतुस्नानादूर्द्ध्वं
ग्मेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः
गन्धिः सुवेशः मन्त्रेण सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा पूर्व्वाभि-
खोपविष्टायाश्च वध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं
स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन्
मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।” इति भव-
देवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”

पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।

“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”

शौनकः ।

“पुंनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपच्चैवानुराधाषाढ़श्चाश्वयुक् ॥”

अन्यच्च । [पुष्यञ्च ।

“हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्तकचित्राहिविशाखशतवर्ज्जिते ।
भे पुंग्रहाहे स्त्रीशुद्ध्या फलवन्धनमिष्यते ॥

पुष्यार्कचन्द्रशिवमूलपुनर्व्वसुः स्या-
दाषाढ़युग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च भेषु ॥

नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके स्याहुस्तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥

स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाश्चतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्जम् ॥

मूलर्क्षं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः
शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।
“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—
“भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्ज-
येत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥”
क्षामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।
“युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः॥”
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एवञ्च ।
“युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥

पीड़ा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चेद्रशे शान्तं यच्च रक्तं जवाभं
तद्गर्भार्थं वेदनागन्धहीनम् ॥”

गर्भयोग्यर्त्तुनिरूपणम् ॥
“पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत् लग्नत्रयमास्वामिषु
तद्र्गेषु शुभोज्झितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुव्ययत्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशास्वगण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणामन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत् ॥”
अशक्तौ तु भुजबलभीमे ।
“अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्र्याश्विमूलगम् ।
गण्डं दण्डत्रयं ख्यातं सर्व्वकार्य्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोड़शवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् ।
मासेशैःसितकुजगुरुरविशशिसौम्यलग्नपशशीनैः ।
कलुषैः पीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहस्थिति-
नीचगृहयोगोपग्रहयोगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे
पापग्रहयोगः पीड़ा येषां जन्मर्क्षाणि । १६ ।
३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ ।
मासेशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीड़ा ॥
अथ प्रश्नात् पुत्त्रादिज्ञानम् ।

“विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
बलादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । गोभिलः ।
“यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा
सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः ।
तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः
प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥
“ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥”
ज्योतिषे ।
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“षोड़शर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोड़शाहो रात्रात्मककालस्य सावनत्वात्
पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्त-
त्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्पन्दते ततः इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वं तृतीयमासः पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम् । तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तरदिनपरमेकादशपदम् ।

"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिताः ॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पितामहः ।

"विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ।"

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः ।

"गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीज्यकाः ।"

गोभिलः । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतया ऋचा । गर्भं धेहि सिनीवाली च समाप्य ऋचौ सम्भवतः ॥ कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तन्निवारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः । न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति । ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः । 'सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता ।' तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् ॥"

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात् । यत्तु ।

"निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च ॥"

इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्धं कर्म्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः । उक्तभविष्यपुराणात् । नित्ये नान्दीमुखश्राद्धे कृते दाराद्यवर्ज्जनम् । इति वचनान्तराच्च ।" इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * ॥ (निषेकादनन्तरं यद्यन्मासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूपं भवति तदुक्तं यथा, वृहज्जातके निषेकाध्याये ।

"कललं कठिनं हस्ताद्यस्थित्वग्रोमचेतनाः ।
अशनोद्वेगसूतिश्च मासेश्वीशाः क्रमादमी ॥
भृग्वारेज्यार्कचन्द्रार्किंशशाङ्कशशिजदिवाकराः ।
मासेशे पीड़िते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्बले ॥"

अस्यार्थः । प्रथमे मासि कललं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः । द्वितीये कठिनं मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः कुजः । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः । चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्य्यः । पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशश्चन्द्रः । षष्ठे रोमोत्पत्तिस्तत्राधिपः शनिः । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो बुधः । अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलग्नपतिः स्वामी । नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्रः । दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः । आधानकाले उक्तग्रहे पीड़िते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः ॥

"ऊनषोड़शवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्व्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

गर्भाशयः, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति । आ + शी + अधिकरणे अच् । गर्भस्य भ्रूणस्य आशयः शय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायुः । येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । इत्यमरः ।२।६।३८॥ गर्भशय्या । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । १८ । ५ ।

"शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्म्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥"
"पूर्णषोड़शवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः ।) गर्भजननमासादष्टममासः । तत्पर्य्यायः । देवमासः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । २ । ३६ ।

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥")

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽस्त्यस्याम् । गर्भ + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि ततो ङीप् ।) गर्भवती । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ पोयाति इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११४ ।

"सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥"

अस्याः कर्त्तव्यतामाह कश्यपः । यथा,—

"गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवायञ्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ।"

तथा, मदनरत्ने स्कान्दे ।

"हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ।
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्ज्जयेद्गर्भिणी न हि ।"

वृहस्पतिरप्याह ।

"चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।
यात्रा तदा विवर्ज्ज्या स्यादाषाढ़े तु विशेषतः ।"

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्यः ।

"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रिया ।"

आश्वलायनः ।

"वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ।"

कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाम् ।

"क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाह-
मायुः क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ।"

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।

"दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥"

गर्भिण्या यद्यत् लक्षणं जायते तदाह

"क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा च्छर्द्दिररोचकः ।
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ।
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम् ।"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण
चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं
विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ।

तस्या गर्भापत्तेर्द्वैहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं लि
समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारासमाधानं
ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतत्त्वसादिष्टो लि
देशस्तद्यथा नैवादर्शनमास्यसंस्रवणमन्न
लाषः छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता विशे
श्रद्धाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरु
चक्षुषोर्ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः
मण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं श्वयथुः पादयो
लोमराज्या योन्याश्च जालत्वमिति गर्भे
गते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदिच्छे
दन्यादन्यच्च गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः । ग
घातकरास्त्विमे भावास्तद्यथा,—स
गुरूष्णतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्
दिशन्ति वृद्धाः । देवतारक्षोऽनुचरपरिर
न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि
अभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीया
न्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्ज्जये

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण। पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो बलाधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।
षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।
सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्यायते तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।
अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना तथा तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तस्मैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगर्भिण्यमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥
"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजते शुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥
तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।
दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥"
"इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्।
अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते॥
गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।
सृमराद्युद्विग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥
कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥) चीरावीटयः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चीराइ इति भाषा॥

गर्भिण्यवेक्षणं, क्ली, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप+हन्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन्+णिच् णिनिः। इति केचित्।) अनृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गावड़ापेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः। २। ९। ६९॥

गर्म्मुत्, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति। गॄ निगरणे+"ग्रो मुट् च।" उणां। १। ९७। इति उति मुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गड़गड़ इति केचित्॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गॄ+उति मुट् च।) स्वर्णम्। नड़ः। इति मेदिनी। ते। १०७॥

गर्म्मूटिका, स्त्री, (गर्म्मुत इव उटं पत्रमस्याः। कप्+टाप्+अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माड़ुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मूच्छदः २। इति रत्नमाला॥

गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका+निपातनात् ऊकारस्योकारः।) जरड़ीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥

गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे+भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तस्यात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे+"कॄगॄशॄदॄभ्यो वः।" उणां। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ (यथा, रामायणे। २। ३१। २०।
"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥")
अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥
(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५०।
"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥")

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६। इति इतच्। यद्वा, गर्व्व+कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ९। ५५।
"आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम्॥")

गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। २। ८२। १०।
"स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥")

गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भागवते। ६। ७। १०।
"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥"
तथा, तत्रैव। ४। ४। १०।
"जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥")

गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने+भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥

गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १८७।
"कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता॥")

गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह+क्त। यद्वा, गर्हा सञ्जाताऽस्य। गर्हा+इतच्।) निन्दितम्। यथा, चाणक्ये। ५०।
"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने बलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥"

गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ (यथा, मनुः। ५। १४९।
"पित्रा भर्त्रा सुतैर्व्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥")

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य+वद्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३। २। ७८। इति णिनिः।) कद्वदः। इत्यमरः। ३। १। ३७॥

गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११। ५७।
"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्तापक्वथिताः प्राणा इव वाष्पाम्बुबिन्दवः॥")

गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) स्रावः। क्षरणम्। क ङ, गालयते रक्तं क्षतस्य। इति दुर्गादासः॥

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन । गल् + करणे अप् । यद्वा गीर्य्यतेऽनेन । गॄ + करणे अप् ।) कण्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ गला इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १६४ ।
"प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥"* ॥
गलति क्षरति शालरक्षादेरिति । गल् + पचाद्यच् ।) सर्ज्जरसः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥ धुना इति भाषा ॥ वाद्यभेदः । (गलति निःसरति जालादेरिति ।) गड़कमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति जालादिभ्य इति। गल क्षरणे + ण्वुल् ।) गड़कमत्स्यः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थितकम्बलाकृतिमांसम् । तत्पर्य्यायः । सास्ना २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ ("सास्ना गोगलकम्बलः ।" इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गलरोगविशेषः । गरगण्ड इति भाषा ॥ अथ गलगण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।
"निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥"
निबद्धो दृढ़ः अचलो वा । मुष्कवत् अण्डवत् । गल इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम् । तथा च भोजः ।
"महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्या गलाश्रयम् ।
मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्द्दिशेत् ॥"* ॥

संप्राप्तिमाह ।
"वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः ।
कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः
समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥"
क्रमशः शनैः शनैः । स्वलिङ्गैः वातकफमेदोलक्षणैः ॥ * ॥

वातिकमाह ।
"तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः
श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ।"
चिरवृद्ध्यपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः ॥

श्लैष्मिकमाह ।
"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ।"
कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥ प्रलेपः लेपनम् ॥ * ॥

मेदोजमाह ।
"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोऽन्वितः कण्डुयुतो रुजश्च ।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ।"
देहक्षये कार्श्ये क्षयं देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः ॥ * ॥

असाध्यमाह ।
"कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत् ॥"* ॥

अथ गलगण्डचिकित्सा ।
"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥
गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥ १ ॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम् ॥
रक्षोघ्नः सर्षपः ॥ २ ॥
श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
तिक्तालाबुफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम् ।
सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनाम् ॥ ४ ॥
तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां सह देवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥
वृक्षकोऽत्र तुणिः । उक्तञ्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा ।
'तुणिस्तुणी कपीतस्तु नन्दिवृक्षोऽथ वृक्षकः ।'
बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम् । अमृतादितैलम् ॥ ५ ॥
यवमुद्गपटोलादिकटुरूक्षान्नभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दापयेद्गलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहूनि च ।
गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥
अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽमुना ।
प्रलेपस्त्वनुभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्ज्जनैः ॥
प्रच्छन्नानि पछना इति लोके । गण्डगोपालिका गण्डगुया इति लोके प्रसिद्ध आम्रवाटिकायां सुलभः कीटविशेषः ॥ ७ ॥
लवणं जलकुम्भ्यास्तु कणाचूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमश्नीयात् गलगण्डप्रशान्तये ॥" ८ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गलग्रहः, पुं, (गलं कण्ठं गृह्णाति मत्स्यास्था इति । ग्रह् + अच् । यद्वा गलः मत्स्यकण्ठो गृह्यतेऽस्मिन् । ग्रह् + अधिकरणे अप् ।) व्यञ्जनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मत्स्यघण्टः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथिविशेषः । यथा,—
"कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः ॥"
इति मदनरत्ने नारदः ॥
अपि च ।
"आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्य
गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥"
इति राजमार्त
(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्था
अध्याये ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ।"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।
गलग्रहरोगवत् परित्यागाशक्यत्वात् पीड़
दायकत्वाच्च लक्षणया शत्रुः पोष्यात्मीयजनो
बोध्यते । यथा, स एव मे गलग्रहः । इ
लोकप्रसिद्धिः ॥)

गलन्तिका, स्त्री, (गलतीति । गल् + शतृ । उ
त्वात् ङीप् । "शप्श्यनोर्नित्यम् ।" ७ । १
८१ । इति नुम् स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) करक
स्वल्पवारिधानिका । इत्यमरः । २ । ९ । ३
(यथा, काशीखण्डे ।
"एषा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका ।")

गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव ।
गलसूत्रम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
सूत्राली २ । इति हारावली । १७४ ॥

गलव्रतः, पुं, (गलो गिलनमेव व्रतं नियमो यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलशुण्डिका, स्त्री, (अल्पा शुण्डा शुण्डिका । गलस्य शुण्डिकेव ।) तालूर्द्ध्वस्थजिह्वा । आल जिव् इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ८९
"तालूदरं वस्ति शीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ॥")
तत्पर्य्यायः । सुधास्रवा २ घण्टिका ३ लम्बिका ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४६ ॥ रसाज्ञा ५ प्रतिजिह्विका ६ माध्वी ७ अलिजिह्विका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ।
"शल्यं जतुमणिर्म्मांससङ्घातो गलशुण्डिका ।"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ।"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।
तच्चिकित्सादिकं यथा,—
"गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ।
लम्बिका वर्द्धते नृणां विज्ञेया गलशुण्डिका ।
तस्याहि चास्य मार्गेष नेत्रस्रावः प्रदृश्यते ।
शिरोऽर्त्तिः श्वासकासश्च ज्वरेणैव प्रपद्यते ।
आशुकारी महाप्राज्ञः शीघ्रं कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ।
शस्त्रेण शुण्डिकां छित्त्वा कुर्य्याद्विस्रावणं हितम् ।
मागधी मरिचं पथ्या वचा धान्ययवानिका ।
क्वाथः सोष्णः खेदनश्च गलशुण्डोपशान्तये ।
दिवारात्रौ यवान्याश्च मुखे सन्धारणं हितम् ।
मर्द्दनं कण्ठदेशे तु तेन सम्पद्यते सुखम् ।
सिद्धार्थकं वचा कुष्ठं रजनी पारिभद्रकम् ।
गृहधूमं स लवणं कण्ठे वा लेपनं हितम् ।

१ प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते!।
गौल्यं पिच्छिलं शैत्यं तैलं नैव गलामये॥"
...हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-
...ाये॥)
...नी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः।)
...गी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४१॥
... स्त्री, (गलतीति। गल्+अच्। स्त्रियां
...प्।) अलम्बुषा। इति भावप्रकाशः॥
...रः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र।) गल-
...गविशेषः। तत्पर्य्यायः। रोहिणी ०। इति
...चन्द्रः।३।१३१॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बक-
...णमाह माधवकरः।

"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी॥"

...लः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायु-
...।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। गङ्गा-
...: २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गलानिकः
...गविल इति च क्वचित् पाठः॥
... पुं, (गिरति अश्नेन विना केवलं भक्षय-
ति। गृ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां।४।
१। इति इन्। गुणः रस्य लत्वञ्च।) शक्ती-
...पूर्ब्बको वृषः। गड़िया गरु इति भाषा।
...पर्य्यायः। दुष्टवृषः २। इति हेमचन्द्रः।
।३२६॥
... त्रि, (गल्+क्त।) पतितः। तत्पर्य्यायः।
...तः २ ध्वस्तः ३ भ्रष्टः ४ स्कन्नः ५ पन्नः ६
...नः ७। इत्यमरः।३।१।१०४॥ (यथा,
...गवते।१।१।३।

"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्॥")

... पुं, (गलतीति। गल्+उन्।) मणि-
...शेषः। इति महाभारतम्॥
...डः, पुं, (गले गण्ड इव यस्य। अलुक् समासः।)
...विशेषः। तत्पर्य्यायः। मर्कटः २। इति
...काण्डशेषः॥ (छाड़गिला इति भाषा॥)
...नी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः।
...लुक् समासः।) छागी। इति राजनिर्घण्टः॥
..., ङ प्रगल्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
...आत्मं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। ङ,
...भते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः। इति
...र्गादासः॥
..., स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः। "पाशा-
...भ्यो यः।" ४।२।४९। इति यः।) गल-
...हः। कण्ठानां समूहः। इत्यमरः।३।२।४३॥
... पुं, गन्धः। इति हेमचन्द्रः॥ गाल इति
...षा॥
...तुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गल्लमधिकृत्य चातुरी
...यस्यां वा। संज्ञायाम् कन्।) उपधान-
...शेषः। इति जटाधरः॥ गालबालिश इति
...षा॥

गल्लर्कः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्ति-र्यस्य।) चषकः। मद्यपानपात्रम्। इति हेमचन्द्रः।३।५७०॥ मसारवज्रादिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।७।२५।५३।

"मसारगल्वर्क्कसुवर्णरूप्य-
वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः॥")

गल्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। ङ, गल्हते। इति दुर्गादासः॥

गवयः, पुं, (गु ङ शब्दे+भावे अप्। गवं शब्दं याति प्राप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा। गव+या+कः।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशुः। (यथा, रामायणे।२।१०३।४२।

"आपगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह॥")

तत्पर्य्यायः। गवालूकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वनगौः ३ बलभद्रः ४ महागवः ५। तन्मांसगुणौ। पटुत्वम्। बृंहणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वानरविशेषः। स तु वैवस्वतपुत्रः। यथा,—

"पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः॥"
इति रामायणम्॥

गवयी, स्त्री, (गवय+जातौ गौरादित्वात् वा ङीष्।) गवयस्त्री। तत्पर्य्यायः। वनधेनुः २ भिल्लगवी ३। इति राजनिर्घण्टः॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति। राज्+अच्।) वृषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम्। इत्यमरः।२।९।१००॥

गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति। ला+कः।) वनमहिषः। इति हेमचन्द्रः।४।३४९॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।३२।१७।

"गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयो-
वाहाः॥")

गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव। "अक्ष्णोऽदर्शनात्।" ५।४।७६। इत्यच्। यद्वा, गावः रश्मयः अक्षुवन्ति आप्नुवन्ति अनेन इति। अक्षू व्याप्तौ+अकर्त्तर्य्यपि घञ्।) गवामक्षीव यः। जानालार जाली इति भाषा॥ (यथा, रघुः।७।७।

"उत्तस्य लीलागतिरा गवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान॥")

तत्पर्य्यायः। वातायनम् २। इत्यमरः।२।२।६॥ वधूढगयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५। इति कोषान्तरम्। इति भरतः॥ वानरविशेषः। इति मेदिनी। क्षे। ३५॥ स तु वैवस्वतपुत्रः। यथा, रामायणे।

"पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः॥"

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमश्नोति व्याप्नोतीति। अक्षू व्याप्तौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। स्त्रियां ङीप्।) गोडुम्बा। इत्यमरः। २।४।१५६॥ गोमुक इति भाषा॥ इन्द्रवारुणी। राखाल शसा इति भाषा॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गजचिर्भटा।
मृगेर्व्वारुः पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

व्यवहारोऽस्य यथा,—

"चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे॥

मामालाकु इति क्वचित् भाषा॥) शाखोटः। शेओड़ा इति भाषा॥ इति राजनिर्घण्टः॥ अपराजिता। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी॥")

गवाची, स्त्री, (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति। अञ्च्+क्विप्। ङीप्। "अवङ् स्फोटायनस्य।" ६।१।१२३। इत्यवङ्।) मत्स्यविशेषः। पाँकाल माछ इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अजीर्णकारित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मप्रकोपनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

गवादनं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति। अद्+कर्म्मणि ल्युट्। ततः षष्ठीतत्पुरुषः।) घासः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन+गौरादित्वात् ङीष्।) इन्द्रवारुणी। (अद्यतेऽस्यामिति। अद्+अधिकरणे ल्युट्। ततः षष्ठीतत्पुरुषस्ततः स्त्रियां ङीप्।) गवां घासभक्षणाधारः। इति मेदिनी। ने।१७६॥ गरुर घास खाइवार गड़ा इति भाषा॥ नीलापराजिता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायाः,—

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+बाहुलकात् ऊकण्।) गवयः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गवाशनः, पुं, (गामश्नातीति। अश भोजने+ल्युः।) गोभक्षकः। मुचि इति भाषा॥ यथाह कश्चित्।

"माताप्यैका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः।
अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः॥"

गवाषिका, स्त्री, लाक्षा। इति रत्नमाला॥ गराधिकापि पाठः॥(गवायिका इति क्वचित् पाठः॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः। पक्षे अवङादेशाभावः।) गवां स्वामी। तत्पर्य्यायः। गोमान् २ गोमी ३। इत्यमरः।२।९।५८॥ गवेश्वरोऽपि॥

गवेडुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति। दा+म्गयादित्वात् कुः। पृषोदरात् दकारस्य डत्वम्। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्।) धान्यविशेषः। इत्यमरः।२।९।२५॥ गड़गड़ इति भाषा॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति। धा+कुः। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। यद्वा, गवि भूमौ एधते इति। गो+एध वृद्धौ+कुः।) गवेडुः। इति भरतः॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा,—

"गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥)

गवेधुकं, क्ली, (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः । गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तृणधान्यविशेषः । गड़गड़ि इति भाषा ॥ यथा,—
"चिल्लीलट्वाकलोणीका कुरुण्टकगवेधुकम् ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
सर्पविशेषे पुं । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
"महासर्पः शङ्खपाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः" इत्यादयः ॥)

गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तृणधान्यविशेषः । गड़गड़् देधान इति च भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
"श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ।")
तत्पर्य्यायः । गवेडुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ॥ गवेधुः ३ गवेडुका ४ । इति तट्टीका ॥ क्षुद्रा ५ गोजिह्वा ६ गुन्द्रा ७ गुत्थः ८ । इति रत्नमाला ॥ नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका विश्ववेदा गोरक्षतण्डुली ॥"
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवेरुकं, क्ली, (गां भूमिमीर्त्ते उत्पत्तिकारणत्वेन प्राप्नोतीति । गो + ईर् + बाहुलकादुक । ततोऽवङादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवेशका, स्त्री, (ईष्टे इति । ईश् + अच् । ततो गवामीशः । स इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउलिया । इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गवेष, त् क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । अजगवेषत् गुणं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

गवेषणा, स्त्री, क्ली, (गवेष + भावे युच् ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

गवेषितं, त्रि, (गवेष्यते स्म इति । गवेष + क्त ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवोद्वहः, पुं, उत्तमगवः । गोषूद्वहः प्रशस्तः । इति व्युत्पत्तिः ॥

गव्यं, त्रि, (गोरिदं गोविकारो वा । "गोपयसोर्यत् ।" ४ । ३ । १६० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६।१।७९। इति अव् ।) गवां सर्व्वम् । गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३।७१ ।
"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥")
गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्यं, क्ली, (गवि बाणे साधु । गो + यत् । ततोऽव् ।) ज्या । (गवि नेत्रे साधु इति ।) रागद्रव्यम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्या, स्त्री, (गवां समूहः । "खलगोरथात् ।" ४ । २ । ५० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६ । १ । ७९ । इति अव् ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ गव्यूतिः । (गवि इषौ साधुः । गो + यत् । ततष्टाप् ।) ज्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूतं, क्ली, (गोर्यूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ।" "अध्वपरिमाणे च ।" ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव् । पृषोदरात् इकारलोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

गव्यूतिः, स्त्री, पुं, (गोर्यूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ।" "अध्वपरिमाणे च ।" ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव् ।) द्विसहस्रधनुः । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०९ ।
"गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥")
तत्पर्य्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोमतम् ५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह, त् क गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) गहनं दुर्ब्बोधः । गहयति शास्त्रं जड़धीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गहनं, क्ली, (गाह्यते दुर्गम्यतेऽस्मिन्निति । गाह् + बहुलमन्यत्रापि इति युच् लक्ष्मगह्वनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा, गह त् क गहने + ल्युट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, गौः रामायणे । ६ । ९ । ६ ।
"सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्व्वं प्रतिश्रुतम् ।
निलीय गहने शून्ये भयत्रस्तस्य रावणात् ॥")
गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥ (पुं, विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।"
"सर्व्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः ।" इति भाष्यम् ॥)

गहनः, त्रि, (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति । गाह् + युच् । लक्ष्मगह्वनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।) दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । कलिलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १ । २३ ।
"गहनेष्वाश्रमान्तेषु लीलाविलसदर्शनाः ।
रमन्ते तापसास्तत्र चासयन्तः सुदारुणाः ॥")

गहना, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गह्वरं, क्ली, (गाह्यते इति । गाह् + "छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा, रघुः । २ । २६ ।
"गङ्गाप्रपातान्तविरूढ़शष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥" * ॥
गाह्यते विलुड़्यते आत्माऽनेन इति ।) दम्भः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ वनम् । इति मेदिनी । रे । १४९ ॥ रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । (गहने त्रि । यथा, भागवते । १ । ६ । ...
"नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।"

गह्वरः, पुं, (गाह्यते विलुड्यते इति । गाह् विलोड़ने + "छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । ... इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४९ ॥

गह्वरी, स्त्री, (गह्वर + स्त्रियां ङीप् ।) गु... इति शब्दरत्नावली ॥

गा, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-... सकं-सेट् ।) ङ, गाते । इति दुर्गादासः ।

गा, र लि स्तुतौ । जन्मनि । इति कविकल्पद्रुमः (ह्वां-परं-सकं-सेट् ।) र, वैदिकः । जगाति । इति दुर्गादासः ॥

गा, स्त्री, (जगाति स्तौति अनया । गा स्तु... क्विप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ॥

गाङ्गं, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अण् ।) ... सम्भूतम् । इति मेदिनी ॥ गे । ५ ॥ (... कुमारे । ५ । ३७ ।
"विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ॥"
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे, क्ली । तल्ल... दिकं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"तत्रान्तरीक्षं चतुर्व्विधम् । तद्यथा, ... कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्र... लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं ... तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो ... तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्व्वीत शाल्यो... पिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं ... देवे बहिष्कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्त... एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं ... न्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विद्या... पादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि ... गाङ्गवद् भवतीति ॥"
अस्य परीक्षा यथा,—
"गाङ्ग सामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रत...
धारितं येन पात्रेण लभ्यते येन तद्विधम् ।
धौतं शुद्धं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम् ।
दण्डाश्रितहस्ताश्च चतुश्चतुष्कोणेषु बन्धयेत् ।
तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धे रौप्यमयेऽथवा
कांस्यपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः ।
शुद्धकर्म्मा स तल्लब्ध्वा श्वेतशाल्योदनस्य वा ...
पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता नान्यथा भाति सा ...
श्वेता च निर्म्मला पिण्डी शुद्धञ्च विमलं ...
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं गृहीत्वा हि सुभाजने ।
तद्धारयेच्च मतिमान् बल्यं मेध्यं रसायनम् ।
श्रमक्लमपिपासाघ्नं कण्डूदोषनिवारणम् ।
लघु मूर्च्छातृषा-च्छर्द्दि-मूत्र स्तम्भ-विनाश...
गाङ्गोदकस्य वृष्टिः स्यादिवसे वा प्रदोषतः ...
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये

ागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि। इति महा-
रतम् ॥)
, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति। “शिवा-
भ्योऽण्।” ४। १। ११२। इत्यण्।) भीष्मः।
यथा, हरिवंशे। ३२। १११।
गङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् प्रभुः।
भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः॥”
जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
ार्त्तिकेयः। इति मेदिनी। गे। ५॥
ः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
ति। अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।)
ृक्षभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ चिङ्गिड़ि
छ इति भाषा॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरणा-
स्य ज्ञेयम्॥)
टकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति।
ट्+ण्वुल्।) गाङ्गटमत्स्यः। इति शब्दरत्ना-
ली॥
टेयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति। अट गतौ+
ाहुलकात् एयः।) गाङ्गटमत्स्यः। इति
ब्दरत्नावली॥
ायनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान्। “तिका-
भ्यः फिञ्।” ४। १। १५४। इति फिञ्।)
ीष्मः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कार्त्तिकेयश्च॥
यं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम्। “शुभ्रा-
भ्यश्च।” ४। १। १२३। इति ढक्। गङ्गा-
ातत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। (यदुक्तं
हाभारते वनपर्व्वणि।
ं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्।
दुल्वं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत॥”)
सूरः। कशेरु। इत्यमरः। २। ६। ६४॥
त्तम्। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य पर्य्यायाः
था, वैद्यकरत्नमालायाम्।
मेवाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम्॥”
ङ्गाजातजलादौ त्रि। यथा, महाभारते।
। ३। ३४।
योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः।
ाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान्॥”)
यः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान्। “शुभ्रा-
दिभ्यश्च।” ४। १। १२३। इति ढक्।)
ीष्मः। (यथा, देवीभागवते। २। ४। ३७।
वसुदेवं विदित्वेनं सुखं सुत सुतोद्भवम्।
ाङ्गेयोऽयं महाभाग! भविष्यति बलाधिकः॥”
ास्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
ीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥) कार्त्तिकेयः।
ति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।१।१३८।१३।
आग्नेयः कृत्तिकापुत्त्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि।
ूयते भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः॥”)
ङ्गोघमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भद्र-
ुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥
ेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति।
र गतौ क्षेपणे च+“मृगय्वादयश्च।” उणां।
। ३८। इति कुः। ततः स्वार्थे कन् गौरादि-
त्वात् ङीष्।) गोरक्षतण्डुला। इत्यमरः। २।
४। ११७॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये। “क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदन-
तिन्दुकवकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषक-
गाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि॥”
यथास्याः पर्य्यायाः।
“गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका।
खरयष्टिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
यथास्या गुणाः।
“गाङ्गेरुकी करीरञ्च बिम्बीतोदनधन्वनम्।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम्॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥)
गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति।
स्था+कः अलुक्। गौरादित्वात् ङीष्।) कठ-
शर्कराजता। इति हारावली। २१०॥ गटा
इति भाषा॥
गाञ्जिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥
गाढं, क्ली, (गाहते स्म इति। गाह विलोड़ने+
क्तः।) अतिशयः। दृढम्। (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम्। ६१०।
“आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे॥”)
तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः। १। १। ७०॥ (यथा,
रघुः। ६। ७२।
“श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण॥”)
गाढमुष्टिः, पुं, (गाढा दृढा मुष्टिर्यत्र। दृढमुष्ट्या
धारणादस्य तथात्वम्।) खड्गः। कृपणे त्रि।
इति मेदिनी। टे। ६१॥ (दातृत्वाभावादेवास्य
तथात्वम्॥)
गाढ़ावटी, स्त्री, (गाढ़ा दृढ़ा वटी वटिका यत्र।
निपातनात् पुंवद्भावाभावः।) चतुरङ्गक्रीड़ा-
मध्ये क्रीड़ाविशेषः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
“नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति॥”
गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो
यस्य। गणपति+यः। केषाञ्चिन्मते अश्वपत्या-
दिभ्यश्चेति ण्यापवादोऽण्। तत्र गाणपत इति
साधुः।) गणेशोपासकः। इत्यागमः॥ (गण-
पतेर्भावः कर्म्म वा “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्म्मणि च।” ५। १। १२४। इति ष्यञ्।)
गणपतिसम्बन्धी। गणपतिभावे क्ली॥ (यथा,
महाभारते। ३। ८५। ६७।
“प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात्॥”)
गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूहः।
“गणिकाया यञिति वक्तव्यम्।” ४। २। ४०।
इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ्।) गणिकासमूहः।
बहुवेश्याः। इत्यमरः। २। ६। २२॥
गाण्डिवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्तीति। गाण्डि
+“गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्।” ५। २। ११०।
इति वः।) अर्ज्जुनधनुः। (यथा, महाभारते।
३। २३५। ३०।
“धनुर्ग्राहश्चार्ज्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम्॥”)
धनुर्मात्रम्। इति मेदिनी॥ वे। ३६॥
गाण्डीवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिः। “कृदिकारादक्ता-
दिति।” ङीषि कृते गाण्डी। सा विद्यते
अस्य। “गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्।” ५। २।
११०। इति वः।) अर्ज्जुनधनुः। इत्यमरः। २।
८। ८४॥ (यथा, महाभारते। ४। ४१। १।
“यत्तां पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम्।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः॥”
एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः।
यदुक्तं तत्रैव। ४। ४१। ५—८।
“एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत्।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत्॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम्॥
पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम्॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम्।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः॥”
खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणसकाशाद्
नीयधनुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम्। तत्कथा यथा,
महाभारते। १। २२६। १—६।
“एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम्।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम्॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम्॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम्॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम्॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम्॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम्॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम्।
चित्रमुच्चावचैर्व्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम्॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी॥”
“तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुनः॥”)
कार्म्मुकम्। इति मेदिनी। वे। ३६॥
गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्त्यस्य। गाण्डीव
+“अत इनिठनौ।” ५। २। ११५। इति
इनिः।) अर्ज्जुनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अर्ज्जुन-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति। गै गाने+तृच्।)
गायकः। इति सङ्गीतदामोदरः॥ (यथा, हरि-
वंशे। ५४। ११।
“गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम्॥”

गातुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणां । १ । ७३ । इति तुः ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्व्वः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीतिसूत्रे गानिर्द्देशात् तुः । पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ । "गातुं क्षखमुषसो जनाय ।" "गातुं गानम् ।" इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ङ गतौ + अधिकरणे तु । गमनीयः पन्थाः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । "उरुं नो गातुं कृणु सोममीढ्वः ।" "गातुं गन्तव्यमार्गम् ।" इति भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा, तत्रैव । ३ । ३१ । १५ । "इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम् ।" "गातुं पृथिवीम् ।" इति भाष्यम् ॥ गा र लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः । यथा, तत्रैव । ४ । ४ । ६ । "स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।" "गातुं स्तवम् ।" इति भाष्यम् ॥ उपायः । यथा, तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । "मित्रो अंहोश्चिदादुरुक्षयाय गातुं वनते ।" "गातुमुपायम् ।" इति भाष्यम् ॥)

गातुः, त्रि, (गाते कोपं गच्छतीति । गा ङ गतौ + "कमिमनीति ।" उणां । १ । ७३ । इति गानिर्द्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।) गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गात्र, न् क ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गमध्यः । ङ, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥

गात्रं, क्ली, (गच्छत्यनेन । गम् + "गमेरा च ।" उणां । ४ । १६८ । इति त्रन् आकारादेशश्च ।) हस्तिपूर्व्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुखभागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।

"आपस्काराल्लूनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारङ्गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ॥"

"लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ * ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारणभूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्यते सञ्चाल्यते वाऽनेन इति ।) अङ्गम् । इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमुदयः । गा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३० ।

"अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥")

तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ क्षेत्रम् १५ भूघनः १६ मत्करणम् १७ वेरम् १८ सञ्चरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति जटाधरः ॥

(गात्रवादनादि निषेधो यथा,—

"गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गाः, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री, (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज् + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ गामोचा इति भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति । सम् + कुच् + णिच् + णिनिः । यद्वा, गात्रस्य सङ्कोची ।) जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसंप्लवः, पुं, (गात्रेण संप्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः । सम् + प्लु + अप् ।) प्लवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मितः, पुं, (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा,—

"पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् । यदा लगुडाद्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपादत्रयम् । अथ चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयम् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति । अनु + लिप् + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । १३३ ॥

गाथकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + "गस्थकन् ।" ३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + "उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ।" उणां । २ । ४ । इति थन् स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ३० ।

"गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप ! ॥")

संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् । तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ९ । ४२ ।

"अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥")

वृत्तम् । तत्तु अक्षरसंख्यातं पद्यम् । इति मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध, ऋ ङ प्रतिष्ठायाम् । ग्रन्थे । लिप्साया
इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-प्रति
सकं-अन्यत्र अकं-सेट् ।) ऋ, अजगा
ङ, गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः । ग
मालिकः स्रजः । इति दुर्गादासः ॥

गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च +
घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते ।
२१ । १३ ।
"अगाधमादितगाधञ्च पातालतलमव्ययम् ।"
लिप्सा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । परपा
यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।
"द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छता
सुखोत्तरणीये, त्रि । यथा, रघुः । ४ । २४
"सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दम
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शर
स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महा
यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेवित
"गाधा प्रतिष्ठारूपिणी ।" इति तट्टीका ।

गाधिः, पुं, (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति । गा
लिप्सायाम् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ।
११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिका
पुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्य
देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते ।
११५ । १९ ।
"कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाब
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।
अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २
१३—१६ ।
"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ।
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वय
पौरकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत ।
अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय-ऋचीकपत्
सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा, हरिवं
२७ । १८ ।
"गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शु
तां गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभु
ऋग्वेदमते तु अयमेव गाथीत्याख्यया प्र
इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः ॥ एतदनु
णैव रामायणे 'गाधिन्' इति नामप्र
भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा, त
१ । १८ । ४० । [सुतम् ।
"शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः

गाधिजः, पुं, (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते इ
जन् + डः ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिका
शेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।
"पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।

वेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिज: ॥”
तद्गमकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥)

पुरं, क्ली, (गाधे: कौशिकस्य राज्ञ: पुरम् ।) कान्यकुब्जदेश: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४० ॥ यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
कन्यानां यत्र कुब्जत्वं यस्मात् गाधिपुरे मखत् ।
त्रैव शंसनीय: स पुमांश्चक्रे भयस्पृशाम् ॥”)

भू:, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भरुत्-पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स्म । भू+भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप् ।) विश्वामित्रमुनि: । इति शब्दरत्नावली ॥

य:, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि+“इतश्चानिञ: ।” ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वामित्रमुनि: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५१४ ॥ (यथा, हरिवंशे । २७ । १७ ।
‘विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥”)

ं, क्ली, (गीयते इति । गै+भावे ल्युट् ।) गीतम् । इत्यमर: । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
‘जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लय: ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥”)
तत्पर्य्याय: । गेयम् २ गीति: ३ गान्धर्व्वम् ४ । इति हेमचन्द्र: । २ । १९४ ॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जनकरम् । वैदिकलौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते । गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम् ।
‘ऋग्भि: पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्य: समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वण: स्मृता: ॥”
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे ।३-६।
‘मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्ति: साधारणो गुण: ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥”
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्ध: स्यात् । स्वरस्तु षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादभेदात् सप्तविध: । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूतद्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
“तीव्रा कुमुद्वतीमन्दाछन्दोवत्यस्तु षड्जगा: ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येता: श्रुतयो मध्यमाश्रिता: ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रया: ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसत: श्रुती ॥”
अन्यत् विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्या: अतस्तेषां नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये । १२—१६ ।

पार्व्वत्युवाच ।
“के रागा: काश्च रागिण्य: का वेला ऋतवश्च के ।
किं रूपं कथमुद्धारो वद देव ! प्रसादत: ॥”

ईश्वर उवाच ।
“श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरव: पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो नृट्टनाट: षडेते पुरुषाह्वया: ॥”

इति षट् रागा: ॥

अथ रागिण्य: ।
“मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
तत: पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गना: ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गना: ॥-
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गना: ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वड़हंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैता: पञ्चमाङ्गना: ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषित: ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्बीरा नट्टनारायणाङ्गना: ॥”

इति षट्त्रिंशत् रागिण्य: ॥

रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च दर्शनीयम् ॥) ध्वनि: । इति धरणी ॥

गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तगीतिर्विद्यतेऽस्या: । गान+इनि: ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या गति: स्तुतिश्चास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च .स्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ॥)

गान्तु:, त्रि. (गच्छतीति । गम गतौ+“क्रमिगमिक्षमीति ।” उणा । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोष: ॥ गायक: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकट: । गरुर गाड़ि इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)

गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थ: दायति शोधयतीति । दैप शोधने+णिनि:+ङीप् । पृषोदरात् साधु: ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेष: शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थ: । दा दाने+णिनि+ङीप् । पृषोदरात् साधु: ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ३४ । ७—११ ।
“श्वफल्क: काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यश: ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थंऽचेह तिष्ठसि ।
प्रोवाचैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह ।
तथेत्युक्ता च तां चास्या: पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रिय: ।
अक्रूर: सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिण: ॥” * ॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

गान्दिनीसुत:, पुं, (गान्दिन्या गङ्गाया: सुत: ।) भीष्म: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (कार्त्तिकेय: । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ॥ गान्दिन्यास्तदाख्यया प्रसिद्धाया श्वफल्कभार्य्याया: सुत: ।) अक्रूर: । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे ।१७।१२ ।
“विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूपया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥”)

गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वेण गीतं वा । गन्धर्व्व+अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथाह दत्तिल: ।
“पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥”
यथा च महाभारते । १३ । १८ । ३६ ।
“अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ॥”
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् । गन्धर्व्वदेवताकमस्त्रम् । यथा, रघु: । ५ । ५७ ।
“गान्धर्व्वमादत्स्व यत: प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥”)

गान्धर्व्व:, पुं, (गन्धर्व्व एव । “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्व: । इति हेमचन्द्र: । २ । १९४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेष: । यथा, विष्णुपुराणे ।
“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीप: कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुण: ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीप: सागरसंवृत: ॥”)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेष: । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चय: स: । (तल्लक्षणं यथा, मनौ । ३ । ३२ ।
“इच्छयाऽन्योन्यसंयोग: कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्व: स तु विज्ञेयो मैथुन्य: कामसम्भव: ॥”
स च क्षत्रियाणामेव धर्म्म्य: । यथा, तत्रैव ।३।२६।
“गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
“गान्धर्व्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रता: ॥”
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते १।२२६।१० ।
“उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभि: ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥”)

गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छतीति । ऋ गतौ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । यद्वा, गान्धारायाम्तद्देशवासिनां प्रियम् । अण् ।) गन्धरस: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बुद्वीपस्योत्तरदेशः । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥ (देशोऽयं ब्रह्मसंहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ ।
"उत्तरतः कैलासः ।" इत्युपक्रम्य,—
"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च॥"
इत्युक्तवान् । दुर्य्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥"*॥ गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तं ऋच्छतीति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वरः । स तु छागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।
"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्द्दन्ति चर्षभम् ।
गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम्॥")
तस्योत्पत्त्यादिः ।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥"
इति भरतः ॥

अपि च ।
"नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धं शीघ्रे च चालयन् ।
स शब्दस्तेन निर्य्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्णवद्उज्ज्वलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः शशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः । करुणारसे एवास्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—९१ ॥ * ॥ स्वरग्रामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा, तत्रैव ७९—८० ।
"रि-मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।
प-श्रुतिं धो निषादस्तु ध-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥"*॥)
रागविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"जटां दधानः सितभूतिभूषया
काषायवासास्तनुदेहयष्टिः ।
सयोगपट्टः सततेन्द्रमुद्रो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥"
स तु भैरवरागपुत्त्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥

गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥"
अस्य पिताप्ययमपि । यथा, तत्रैव । १ । ११० । १४ ।
"ततो गान्धारराजस्य पुत्त्रः शकुनिरभ्ययात् ॥")

गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इञ् ततो ङीष् ।) धृतराष्ट्रराजपत्नी । सा तु दुर्य्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्त्रवरं लब्धवती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ९ ।
"अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्त्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥"
पार्व्वतीसहचरीभेदः । यथा, तत्रैव ।३।२३०।४८।
"गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥"
गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गायत्त्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥"
"गां धारयतीति गान्धारी ।" इति तट्टीका ॥
नाडीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
"सुषुम्नेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥")
जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गाँजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थः ॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्य्या अपत्यं पुमान् । "स्त्रीभ्यो ढक् ।"४।१।१२० । इति ढक् ।) दुर्य्योधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि ॥)

गान्धिकः, पुं, (गन्धयति परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ड गतौ + णिनिः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गर्व्वोऽस्यास्तीति । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) लेखकः । सुगन्धिद्रव्यव्यवहारी । गन्धबणिक् इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अम्बष्ठात् राजपुत्त्र्यां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः
शुद्धाः ॥
आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥") कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाँधिपोका इति भाषा ॥ (गान्धं गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [दिभिः ।
"पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनायदेकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥")

गामुकः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + "लषपतपदेति ।" ३ । ३ । १५४ । इति उकञ् ।) गन्ता । इति व्याकरणम् ॥

गाम्भीर्य्यं, क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा । "गम्भीराञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । ५८ । इति ञ्यः ।) गम्भीरता । यथा,—
"मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधायिता ।"
इति जिनवाक्गुणे हेमचन्द्रः ॥
(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ।"
तस्य लक्षणम् । यथा, तत्रैव । ३ । ६२ ।
"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।"
उदाहरणम् । यथा,—
"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ।"

गायकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + ण्वुल्) गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १० ।
"कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ॥")
तत्पर्य्यायः । गायनः २ गायकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा,
"शङ्कितं भीतसुत्त्रस्तं अव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम् ।
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गायत्त्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गा + त्रै + णिनिः । आलोपात् साधुः ।) खदिरवृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे गुणादिविशेषोऽस्य ज्ञेयम् ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्र + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १० । १ ।
"गायन्ति त्वा गायत्त्रिणोऽर्च्चन्त्यर्कमर्किणः ।"

गायत्त्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै ङ पालने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ (यथा, वैद्यके हृद्रोगादिकाथे ।
"मूर्व्वादारुकनिङ्गभृङ्गमगधा त्रायन्ति पाठा गायत्त्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बादिगारग्वधम् ।"
षडक्षरचरणच्छन्दोविशेषः । तस्यावृत्तिर्विविधा । यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३ । आद्यायाः आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम् । द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरुद्वयम् ॥ तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरू गुरुलघू अन्ते गुरुद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा, आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या ॥ १ ॥ शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् ॥ २ ॥ हरे सोमराजी समा ते यशःश्रीः ॥ ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥ दुर्गा । यथा,—
"गायनात्त्रमनाच्चापि गायत्त्री त्रिदशार्च्चिता ।
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाथ ईश्वरी ।"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥
(सा च गायत्त्रीरूपेण ब्रह्मण्येव वर्त्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।
"गायत्त्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ।"

गायत्री
गायत्री

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५३।
"गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया॥")
त्रिपदा देवी। इति मेदिनी। रे। १५०॥ सा
तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेद-
माता द्विजैरुपास्या। (यथाह मनुः। २।
७७—७८।
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥
एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥"
इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तेर्द्वाररूपं तस्मात्
प्रत्यहं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्व्विकेयं अध्ययनीया।
यदुक्तं तत्रैव। २। ८१—८३।
ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशि-
ष्यते॥")
अस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ।
"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी। यथा,—
"अध्वर्य्युणा समाहूता एहि देवि! त्वरान्विता।
उत्पन्नाश्चाग्नयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः॥
सावित्र्युवाच।
लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते।
इहदाग्रायणी हूता शक्राणी गच्छती त्विह।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम्॥
वदमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत्।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव! कालश्चाप्यतिवर्त्तते॥
यद्वा योग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह!।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः॥
पत्नीञ्चान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वञ्च समानय।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय।
एवमुक्तस्तया शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम्॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना॥
ददर्श तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम्।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु! कथ्यताम्॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती॥
गोपकन्या अहं वीर! विक्रेतुमिह गोरसम्।
समागता घृतादीनां प्रगृह्णीष्व यथेप्सितम्॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम्।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥
कमलाक्षीं स्फुरद्वाणीं पुण्डरीकनिभेक्षणाम्।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा गृहीतुं मन आदधे॥
प्रभुस्तमात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत।
यदेवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात्॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका।
भवत्येषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो!॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम्।
अनुग्रहेण देवेश! अस्याः पाणिग्रहं कुरु॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः॥"*॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम्।
वसाना वसने क्षौमे रक्ते चाङ्गुतदर्शने॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता॥
चन्द्रसौम्याणयुक्तेन मुकुटेन विराजसे।
मुकुटेन त्रिग्रन्थेन केशबन्धेन शोभिना॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिशः।
स्तनौ ते कठिनौ देवि! वर्त्तुलौ समचूचुकौ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता।
विस्तीर्णस्पष्टजघना सुश्रोणी च वरानना॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न
लिखितम्॥ *॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान्
प्रति गायत्रीवाक्यम्।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम्।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान्न प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः!॥
मदीयैः किलजप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम्।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः!।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति॥"*॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः॥
गायत्रीमन्त्रतोयाढ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम्।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम्॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप!।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका
परा॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव!॥"
इति पद्मपुराणम्॥*॥

अथ गायत्रीकल्पः।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम्।
द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः॥
यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोड़शीम्।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम्॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता।
मरीचे! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित्।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्याह्नोर्यत् कृतं लघु॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी।
लक्षजाप्येन साध्वेवं सप्त जन्मानि पातकम्॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे! यदिच्छति तदाप्नुयात्।
यक्षविद्याधरत्वे वा गान्धर्व्वे देवतेऽपि वा॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम्।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम्।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु निष्ठिता॥"*॥
मरीचिरुवाच।
"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी।
पवित्रा परमा ह्येषा सर्व्वकल्याणसाधिनी॥
वह्निरुवाच।
सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोड़श।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत्॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति कृष्णात् समा
गतिः।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम्॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत्।
पुत्त्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीड़ोपशान्तये।
धनकामस्तथा विल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा॥
आरोग्यकामः चीरात्तैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा।

देशोपसर्गे संप्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलैर्गुटिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्द्रितः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥”*॥
“येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिमुत्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पूर्व्वाह्णे जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरशक्तुघृताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति नित्यशः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्व्वाथ लक्षहोमं समाचरेत् ।
असङ्कीर्णे तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रणम्य तान् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
व्याहृतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गणानान्त्वेति वा कृत्वा इमं देवेति चेत्स्वे ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युद्बुध्यस्व बृहस्पतेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वेति केतवे ।
त्र्यम्बकेन तु रौद्रन्तु होमयेज्जातवेदसि ॥
सर्व्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
मरुत्वमग्निं दूतं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशा दश वयसुस्त्वा पयस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोघ्नेनैव मन्त्रेण होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
दशैकं प्रति वा कुर्य्यादष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमाः ॥
ब्रह्मवृक्षोद्भवाश्चैभास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवाः ।
होतव्या लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानञ्च पौरुषं शाम्भवं तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम बृहद्रथम् ॥
महाजपन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य स्वर्णयाञ्च नवं घटम् ।
रत्नैर्बीजैः शुभैर्व्वस्त्रैर्हेम्ना चैव तु संयुतम् ॥
तज्जलेनाभिषिञ्चेत देवस्य त्वेति वै तदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शत्रवः सन्ति अग्रे तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
न चैव मरको देशे व्याधिर्व्वा जायते तथा ।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ॥
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ॥*
जायते यस्य या चेष्टा धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥*॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ॥
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ! ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेद्गतिमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ॥
क्षत्त्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि चेन्नस्तु दिवमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ! ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्तेन वै ऋषे ! ।
मतिस्थेनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
निर्दहन्तीं त्रिशूलेन भ्रूकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिताः ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च विषं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः परात्माभिचरेद्बुधः ।
न जह्यात् यदि क्रोधेन ध्रुवं नश्येत् स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ! ॥
महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रदाने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
हन्यात् प्राप्तापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वेदयज्ञे द्विजे जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्ज्जलेन च ॥
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सवितास्यास्तु गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ! ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्चर्षिसत्तम ! ।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्र्याश्चाक्षराणि तु ॥
प्रागेवं पुरुषं विद्धि सङ्गतं पञ्चविंशकम् ।

सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ।
शिरश्च तत्तथा वाच्यः पुरुषः परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ! ।
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ।
अर्थी प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ।
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्त्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ।
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।”
इत्याद्ये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ।

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीव तीति । गै + “ण्युट् च ।” ३ । १ । १४७ । इति ण्युट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
“देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ।”
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतेषा मन्नं विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वात् यथाह मनुः । ४ । २१० ।
“स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोर्वार्द्धुषिकस्य च ।”
जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
“सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ।”

गारित्रं, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगर + “भूवादिगृभ्यो णित्रन् ।” उणां ४।१७०। इ कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ।

गारुड़ं, क्ली, (गरुड़स्य इदमिति । गरुड़+अ वृद्धिश्च । यद्वा, गरुड़ं श्रोतारमालम्ब्य भगवत यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुड़ेन प्रोक्तमिति । तन्नि रुक्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा,—
“गरुड़स्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुड़संज्ञकम् ।”
गरुड़पुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—

गरुड़ उवाच ।

“मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ! ।
यथाहं देवतान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि तत् ।
दास्याश्च मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्व्वज्ञो नागदारणः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ।

विष्णुरुवाच ।

यथा त्वयोक्तं गरुड़ ! तथा सर्व्वम्भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि ।
नागदास्यान्मातरं स्वां विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनन्त्वं भविष्यसि विषार्द्दनः ।
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ।
गारुड़ं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ! ।
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुड़ं गरुड़ैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुड़ात्मना ।
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येदं पुराणं गद गारुड़म् ।
इत्युक्तो गरुड़ो रुद्र ! कश्यपायाह पृच्छते ।

पो गरुड़ं स्तुत्वा ह्यहं दग्धमजीवयत् ।
ाध्याघ्मलो भूत्वा विद्ययाप्यागजीवयत् ॥
ि ओम् सं स्वाहा जापी विद्येयं गारुड़ी
परा ।
ड़ोऽहं गारुड़ं हि ब्रुवा रुद्र ! महात्मकम् ॥”
ाद्ये महापुराणे गारुड़े प्रश्नाध्यायो नाम
ीय: ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-
ससंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभाग-
। १ । ३ । ११ ।
कोनविंशत् सहस्रं गारुड़ं हरिभाषितम् ॥”
य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥)
रुड़ी विद्या गरुड़पुराणे २०२ अध्यायादौ
या ॥ स्वर्णम् । इति हेमचन्द्र: ॥ विषमन्त्र: ।
जटाधर: ॥ (गरुड़: गरुड़वर्णस्तस्येदम् ।
ड़+अण् । गरुड़वर्ण इव वर्णोऽस्येति भाव:।)
कतमणि: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा-
ौ । १३ । ५३ ।
“त्वया पुरस्तादुपयाचितो य:
सोऽयं वट: श्याम इति प्रतीत: ।
राशिर्मणीनामिव गारुड़ानां
सपद्मराग: फलितो विभाति ॥”
ड़ाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महा-
हभेद: । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
ारुड़ञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥”
स्य रचनायां गरुड़ाकृतित्वविवृतिर्यथा,
ैवाध्याये । ३—८ ।
ारुड़स्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
ुषी च भरद्वाज: कृतवर्म्मा च सात्वत: ॥
श्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
गर्त्तैर्मत्स्यकेकेयैर्वाटधानैश्च संयुतै: ॥
रिश्रवा: शल: शल्यो भगदत्तश्च मारिष !।
का: सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
द्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिता: ।
दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यै: सानुगैर्वृत: ॥
दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकै: सह ।
छमासन् महाराज ! शूरसेनाश्च मारिष ! ॥
चणं पञ्चमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिता: ।
कषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डा: कुण्डीवृषास्तथा ॥
द्बलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिता: ॥”
दा चास्य व्यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनु: ।
। १८६—१८७ ।
नुसेविनि मित्रे च गूढ़े युक्ततरो भवेत् ।
प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपु: ॥
व्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
ाहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा ॥”
न्मसुखपश्चाद्भाग: पृथुमध्यो वराहव्यूह: ।
एव पृथुतरमध्यो गरुड़व्यूह: ॥” इति तट्टीका-
् कुल्लूकभट्ट: ॥)
िक:, पुं, (गरुड़: अधिष्ठाताऽस्य इति
रुड़: विषनिवारणमन्त्रविशेष: । तेन चिकित्-
ति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।)
विवैद्य: । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुड़ी, स्त्री, (गरुड़मात्मानमाख्यायते इति । अण्
डीप् च ।) पातालगरुड़ीलता । इति राज-
निर्घण्ट: ॥ (गरुड़: अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
अण् डीप् च । गरुड़विद्या । सा च गरुड़पुराणे
२०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)
गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुड़स्तस्य वर्णोऽस्त्यस्य
गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।)
मरकतमणि: । इत्यमर: । २ । ६ । ९२ ॥
(यथा, माघे । ३ । ५ ।
“तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।”
पन्ना इति लोके । तस्य नामानि ।
“गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणि: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गारुत्मतपत्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणि-
स्तद्वर्णसदृशं पत्रमस्या: इति कप् कापि अत
इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गार्गक:, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । “गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्य:
तत: कन् । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।” ६ ।
४ । १५१ । इति यकारलोप: ।) गर्गस्यापत्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥
गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो
यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “यञश्च ।”
४ । १ । १६ । इति ङीप् “ततो हलस्तद्धितस्य ।”
६ । ४ । १५० । इति यलोप: ।) गर्गस्य अप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, वृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
“अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥” दुर्गा । यथा,
हरिवंशे । १७६ । १४ ।
“ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां
सदा ॥”)
गार्गीपुत्त्रकायणि:, पुं, (गार्ग्या: पुत्त्रस्तस्मादागतो
वंश: इति । “पुत्त्रान्तादन्यतरस्याम् ।” ४ । १ ।
१५६ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गी-
पुत्त्रवंश: । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्त्रायणि: ।
गार्गीपुत्त्रि: । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥
गार्ग्य:, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् ।“गर्गादिभ्यो यञ् ।”
४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, वृहदा-
रण्यके । ४ । १ । “दृप्तबालाकिर्हानूचानो
गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ॥”)
गार्द्धपक्ष:, पुं, (गृध्रस्य गृध्रस्य वायमिति अण् गार्द्धो
गार्द्ध्रो वा पक्ष: पत्रं यत्र यस्य वा ।) गार्द्ध्र-
पत्त्रवाण: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४४२ ॥ गार्द्ध्र-
पक्षोऽपि ॥
गार्द्ध्यं, क्ली, (गर्द्ध एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे ष्यञ् ।) लिप्सा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
“पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात् ॥”

गार्द्ध्रपत्त्र:, पुं, (गार्द्ध्रं गृध्रसम्बन्धिनं पत्रं पक्ष: यस्य
यत्र वा ।) गृध्रपक्षयुक्तवाण: । (यथा, महा-
भारते । ४ । ४८ । २५ ।
“न हि गाण्डीवनिर्म्मुक्ता गार्द्ध्रपत्त्रा: सुतेजना: ।
अन्तरिक्षेव तिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणा: ॥”)
गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूह: इति । “भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
गर्भिणीसमूह: । इत्यमर: । २ । ६ । २२ ॥
गार्हपत्य:, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्त: इति ।
“गृहपतिना संयुक्ते ञ्य: ।” ४ । ४ । ९० । इति
ञ्य: ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्ध: ।
इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेष: । (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
“इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥”
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्नित्वेन पुत्त्रा-
दिना वेदितव्य: इत्युपदिदेश भगवान् मनु: ।
यथा । २ । २३१ ।
“पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्मातग्निर्दक्षिण:
स्मृत: ॥”)
गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल्+णिच्+भावे
ल्युट् ।) चारणम् । छाँकन गड़ान इत्यादि
भाषा ॥ यथा । “तथा पचेत् यथा दारुकाठि-
न्यातिशैथिल्यमण्डगालनरहितोऽन्नरसपक्वश्च-
भवति ।” इति भवदेवभट्ट: ॥
गालव:, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति ।
गल्+णिच्+घञ् । गाल: वेदान्तादिज्ञानप्रति-
पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
वा+क: ।) मुनिविशेष: । (यथा, भागवते ।
८ । १३ । १५ ।
“गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्त्र: कृपस्तथा ॥”)
लोध्रवृक्ष: । इति मेदिनी । वे । ३७ ॥ श्वेतलोध्र: ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ केन्दुकवृक्ष: । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
गालि:, पुं, (गाल्यते विक्रियते श्रवणमात्रेण
मनो यस्मात् येन वा । गल्+इञ् ।) शाप: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्था: ॥”)
गालित:, त्रि, (गल्+णिच्+कर्म्मणि क्त: ।) द्रवी-
भूत: । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
“गालितस्य सुवर्णस्य षोड़शांशेन सीसकम् ॥”
इति रत्नावली ॥
स्रुतगालन: । यथा । “तथा पचेत् यथा अगा-
लितमण्डश्चरुर्भवति ।” इति कात्यायन: ॥
गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।)
गल्+णिच्+णिनि+ङीप् ।) मुद्राविशेष: ।
यथा,—
“कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरिचालिता ॥”
इति तन्त्रसार: ॥

गालोड़नं, क्ली, (गाः इन्द्रियाणि आलोड्यन्ते प्रमाद्यन्तेऽनेन । गो+आ+लोड़ि+करणे ल्युट् । निपातनात् साधुः ।) उन्मादः । रोगः । मूर्खत्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोड़ितः, त्रि, (गालोड़ः उन्मादरोगः सञ्जातोऽस्य । इतच् ।) उन्मत्तः । जड़ः । मूर्खः । यथा,

"उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोड़ितः स्मृतः ॥"

इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां त्रिलोचनदासः ॥ गोलोडितोऽपि पाठः ॥

गालोड्यं, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोड्यते भक्ष्याय इति । गो+आ+लोड़ि+कर्म्मणि यत्-प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पत्तिरिति बोध्यम् ।) ग्रामः । यथा —

"एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।

साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥

एकवचनसाकाङ्क्षत्वमुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे ।

उभपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं स्वर्व्वेदौ अश्विनादिपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदश्च द्विवचनमात्रेणाकाङ्क्षम् । इति । तदा गावौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति ।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह, ऋ ङ विलोड़ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऋ, अगाहिष्ट अगाढ़ । इति दुर्गादासः ॥

गिरा, स्त्री, (गॄ+भावे क्विप् स्त्रियां टाप् ।) वचनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("तां गिरां करुणां श्रुत्वा ।" इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गीर्य्यते स्तूयते गुरुत्वाद्वा । "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १४२ । इति इः किच्च ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (पर्व्वतानां अष्टावेव पूजनीयाः कुलाचलत्वात् । यदुक्तम्,—

"मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः ।

महेन्द्रः श्रीपर्व्वतश्च हेमकूटस्तथैव च ।

अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक्क्रमात् ॥"

इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चक्षूरोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पारदस्य दोषविशेषः । यथा, रत्नावल्याम् ।

"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः ।

असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥"

सन्न्यासिनां पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमतस्तान्त्रिकगिरिसन्न्यासिलक्षणं यथा,—

"सदोद्भवाद्युर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ।

सर्व्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः ।

इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्त्तितः ॥"

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

शङ्कराचार्य्यकृतदशनामब्रह्मचारिपरिव्राजकानामन्यतमः । तेषां दशनामानि यथा,—

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः ।

पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥"

तत्र गिरेर्लक्षणम् । यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूतप्रकरणे ।

"वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।

गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥"

यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ९ । २४ । १५—१६ ।

"अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादशविश्रुताः ।

आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥")

गिरिः, स्त्री, (गॄ+भावे इः किच्च ।) निगरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥ बालमूषिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ पूज्ये त्रि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टकः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) वज्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः ।) नीपः । धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली ।) पर्व्वतीयकदली । तत्पर्य्यायः । गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम् । लघुत्वम् । तृष्णापित्तदाहशोषप्रशमनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका, स्त्री, (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः । अपराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा,—

"गुड़पुष्पसारशिखरितण्डुलगिरिकर्णिका हरिद्राभिः ।

अञ्जनगुड़िका शमयति विषूचिकां त्रिकटुसनाथा ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे ॥)

गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव पत्त्रमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"गवाक्षश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।

द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—

"गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित् ॥")

यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च ।) बालमूषिका । इत्यमरः । २।५।१२ ॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ३३—३६ ।

"राजोपरिचरस्यैवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ।

पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ।

अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल ।

गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताड़यत् ।

निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ।

तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम् ।

तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ।

यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।

वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः ।

चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः ।

वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत् ।

ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ॥"

गिरिकाणः, पुं, (गिरिणा अक्षिरोगविशेषेण एकचक्षुर्हीनः ।) गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गिरिगुड़ः, पुं, (गिरेः गिरौ वा जातः गुड़ः गुड़वद्वर्त्तुल इव ।) गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३।३५२ ॥

गिरिजं, क्ली, (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) अभ्रकम् । शिलाजतु । शैलजम् । लौहम् । इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) मधूकवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । गौरशाकः २ मधूलः ३ स्वल्पपत्रकः ४ । इति रत्नमाला ॥

गिरिजा, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादिति तात्पर्य्यार्थः जायते । जन्+ड स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधिष्ठातृदेवात्मत्वे प्रमाणं यथा, कुमारे । १ । १ ।

"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजः ।"

"देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य अधिष्ठातृदेवतात्वेन मेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनधर्म्मयोग्यत्वसिद्धिः ।" इति टीकाकृन्मल्लिनाथः ॥) पार्व्वती । (यथा अनर्घराघवे । ४ र्थ अङ्के ।

"स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव

देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्य ।")

गायत्त्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४३ ।

"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुड़ध्वजवल्लभा ।

गङ्गा । इति सुखप्रतिलब्धोऽर्थः ॥ गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) मातुलुङ्गी । मेदिनी । जे । २४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"मातुलुङ्गी सुगन्धान्या गिरिजा पूतिपुष्पिका ।

अत्यम्ला देवदूती च सा कथिता मधुकुक्कुटी ।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्वेतबुह्ना । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाषाणभेदी लता । काष्ठवदायमाणा लता । कारौटवृक्षः । मल्लिका । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामलं, क्ली, (गिरौ पर्व्वते अभ्रे अधस्ताद्भवतीत्यर्थः । जायते इति । जन्+ड । गिरिजम् अमलं मति गच्छति । अम्+कलच् । यद्वा, गि

अमलं ।) अभ्रकम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अभ्रवज्रातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे ।
"पुरा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम् ॥
तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ॥"
अभ्रकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रिज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तद्भेदकत्वात् । गिरिं ज्वरयतीति वा । ज्वर + णिच् + अच् ।) वज्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

रितः, त्रि, (गिल् + कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वञ्च ।) गिलितः । भक्षितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

रिधातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रिनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतो निम्ब इव ।) महारिष्टवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रिपीलुः, पुं, (गिरिसम्भूतः पिलुर्वृक्षविशेषः ।) परूषकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रिपुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम् ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः यथाहतविचरणायेति भावः ।) चमरीगवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रिभित्, [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्पद्यते इति । भिद् + क्विप् ।) पाषाणभेदकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

रिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति । भू + क्विप् ।) क्षुद्रपाषाणभेदाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गिरेर्भूः । पर्व्वतभूमिः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१५ ।
"सकलकटकैकमखिलनि !
कठिनीभूताशये शिखरदन्ति ।
गिरिभुव इव तव मन्ये
मनः शिला समभवत्सखि ! ॥" * ॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः भवतीति । भू + क्विप् ।) पार्व्वती ॥

रिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्यपदलोपिसमासः ।) कुटजवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"वृक्षकः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कुटजस्तत्फलञ्चेन्द्रयवश्चापि कलिङ्गकः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रिमाणः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य उच्चत्वेनेति शेषः ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

रिमृत्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (व्यवहारोऽस्याः यथा,—
गिरिमृच्चन्दननागरखटिकाशयोजितो वह्निर्लेपः ।
कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)

गिरिमृद्भवं, क्ली, (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति । भू + अच् ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव ।) विट्खदिरः । इति रत्नमाला ॥ इरिमेद इति वा पाठः ॥

गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्म्माणतां याति प्राप्नोतीति । या + कः ततः संज्ञायां कन् ।) गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिकृत्यात्मसत्तां यातीति । या + क्विप् । ततः संज्ञायां कन् ।) गेण्डुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वसतीति । वस् + णिनिः । गिरिं वासयति सुरभीकरोतीत्येके । वस् + करोतेरर्थे णिच् णिनिः ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य इति । "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० । इति शः । यद्वा, गिरौ कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्धमनसीत्यर्थः शेते विराजते इति । यद्वा, गिरिं त्रिगुणवृत्तात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं करोति शरणागतभक्तसाधकानाम् । शो ङल शयने शो यच्छेदे वा गिरौ छन्दसि डः । लोके तु छान्दसानां क्वचिद्भाषायामपि प्रयोग इति आशुशुक्षणिवदित्याह स्वामी ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४१ ।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥")

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतस्थभुवं शालयते शोभयते इति । शल् + णिच् + णिनिः नान्तत्वात् ङीप् च । गिरिं बालमूधिकाकर्णं शलते श्लाघते निजपत्रावयवेनेत्येके । शल् श्लाघायां + णिनिः ङीप् च ।) अपराजिता । यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।"
इति वामनपुराणम् ॥

गिरिशृङ्गः, पुं, (गिरेः शृङ्गमिवाकृत्यास्त्यस्येति अच् । शुण्डादण्डोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली । पर्व्वतशेखरम् । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । १५ ।
"गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः ॥")

गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव ।) लौहम् । (यथा, गौः रामायणे । ६ । ७८ । १८ ।
"तप्तैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत् ।
शक्तं परमसंक्रुद्धो बालिपुत्रे न्यपातयत् ॥")
वङ्गम् । मलयपर्व्वतः । मेदिनी । रे । २६१ ॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः सुता पुत्री ।) पार्व्वती । यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा
वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे । १ । १७५ ।
"व्यक्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम् ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २८ । ५२ ।
"गुह्याम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥")

गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः ।) शिवः । (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३३ ।
"चिन्तामेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तय स्थाणव-
ग्रावणीत्यद्रिसुतां जयत्यवतु वः सक्या गिरीशोऽनिशम् ॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीशः श्रेष्ठः ।) हिमालयपर्व्वतः । (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः ।) बृहस्पतिः । इति मेदिनी । शे । १८ ॥

गिलः, पुं, (गिल् + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात् तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति इति तात्पर्य्यार्थः । ग्रह् + अण् ।) नक्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिलनं, क्ली, (गिल् + भावे ल्युट् ।) गिरणम् । भक्षणम् । इत्यमरटीका ॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा ।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकं सुधीः ॥")

गिलिः, स्त्री, (गिल् + भावे इन् ।) गिलनम् । इत्यमरटीका ॥

गिलितं, त्रि, (गिल् + कर्म्मणि क्तः । गिलिर्जाताऽस्येति तारकादित्वादितजित्येके ।) भक्षितम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥

गिष्णः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा । गै गाने + "इष्णो गादाभ्यां किच्च ।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्णः । किद्भावपक्षे तु "गादाभ्यां इष्णुच् ।" उणां । ३ । १६ । इति इष्णुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेष्णुरित्येवपदं स्यात् ।) सामवेदवेत्ता । गायकः । इत्युणादिकोषः ॥

गीः, [र्] स्त्री, (गॄ + सम्पदादित्वात् क्विप् ।) वाक्यम् । सरस्वती । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥

गीतं, क्ली, (गीयते इति । गै गाने + भावे क्तः ।) गानम् । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥ तस्य लक्षणं यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः ।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः ॥" * ॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः ।
यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम् ॥"
अपि च ।
"निवद्धमनिवद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते ।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुभ्यैरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसाञ्चितम् ॥
छन्दो गमकधातुभ्यैर्वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
ऋग्भिः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥”

अथ संगीतलक्षणम् ।

“तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥” * ॥

अथ गीतप्रशंसा ।

“सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्य्यशब्दो मृदङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥
कृतिषमतृप्तये किमतः परं
फणिवरोऽश्वतरो वत पञ्चमः ।
अपि मृतां यदवाप मदालसां
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥
परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी ।
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः सेवकाः
शुक्लं गीतफलं कवित्वमतुलं संसारसारा मताः ॥”
“शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥”
शुद्धस्तत्रं विंशतिर्यथा,—
“एला सोऽद्यभवा सपाढ़करणं ततश्चतालेश्वरः
कैरातस्वरचक्रपालविजया गद्यं त्रिभङ्गिस्तथा ।
ढेङ्कीवर्णसरः पुटौ द्विपदिका मुक्तावली मातृका
लम्बो दण्डकवर्त्तनीति कथिताः शुद्धास्तु ते विंशतिः ॥”
एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीता नामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।
“पदं नामो विरुदञ्च तालः पाटः स्वरस्तथा ।
एलादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
पौनरुक्त्यं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते ।
शीघ्रोच्चारेण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे ॥
लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च संयुक्ताचरमोचणे ।
परिवर्त्तेऽक्षराणाञ्च ह्रस्वदीर्घव्यतिक्रमे ॥” * ॥

अथ शालगसूत्रम् ।

“ध्रुवको मण्ठकश्चैव प्रतिमण्ठो निसारुकः ।
वासकः प्रतिलाभश्च तथान्या चैकतालिका ॥
यतिश्च झुमरिश्चेति शालगं सूत्रमीरितम् ॥” * ॥

अथ सङ्कीर्णसूत्रम् ।

“चैत्रो मङ्गलकस्तथा न गणिका चर्च्चातिनाटोत्सवौ
दोहा स्याद्बहुलस्तथा गुरुबलो गीता च गोविन्दस्तथा ।
हेम्नोक्तोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामद्विषा
संक्षेपेण चतुर्दश प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न्] पुं, (गीतेन सङ्गीतेन मोदते इति । मुद् + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सङ्गीतानुरागिणि त्रि ॥)

गीता, स्त्री, (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्त ।) ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु अर्ज्जुनस्य मोहनिवृत्त्यर्थं महाभारतीयभीष्मपर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिकाष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा,—
“भारतं सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥”

इति नीलकण्ठः ॥

“गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥”

इति स्वामी ॥

(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वतीपादैर्विस्तरशो गीतागूढ़ार्थदीपिकायां दर्शितम् । तद्यथा,—
“सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥ *
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठातस्त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥
क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढ़स्तदा ।
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्न्यासो निष्ठितो भवेत् ।
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढ़ा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ।
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वमभ्यसतो भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढ़ा भवेत् ॥
विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ।
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ।
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ।
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ।
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ।
यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ।
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ।
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ।
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ।
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ।

र्षां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते ।
बादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
तत् सर्व्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
शतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
तः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिसिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
शाविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
शतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
अनादिभवसन्ताननि(गू)रूढं दुःखकारणम् ।
दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
त्रमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बोधयिषुरादेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”)
तदन्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामा-
यणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्त ब्राह्मणगीता-
गीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता
त्याद्याः सन्ति ॥
सारः, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादि-
शास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा। मुक्त्यर्थं संक्षे-
ण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां
सारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थः।) अर्ज्जुनं
ति श्रीकृष्णोक्तमुक्त्यर्थाष्टाङ्गादियोगः। यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगं मुक्त्यर्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादिलोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
अहमात्मा च दुःखादिसंसाराभिसमन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्च्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो ध्येयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
ध्यानात्तु मनसा रश्मीन् यदा सम्यङ्नियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
आदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
संख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
द्वादशेभ्यः स्थातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
शरीरमिदं गेहं शिलाया पञ्चवाचिकम् ॥

क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स वरः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
इति गारुड़े २३३ अध्यायः ॥ * ॥
श्रीभगवानुवाच ।
“यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन ! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात एष धर्म्मः सनातनः ।
यत्र द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराले सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारयेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोमये ।
शाङ्गाभ्यां हृदये चाशु तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणादश प्रकीर्त्तिताः ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्यादेशलक्षणवर्ज्जितः ॥”
इति गारुड़े २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवे-
न्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ दशबलौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्थेषु चेतनं शरणन्तु यत् ॥
तथा वै देवपर्य्यन्तमहं शब्देन गोयते ।
प्रत्ययूपमद्वितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकापार्थसहितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेद्दान्ताद्गुरुतो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानताकार्य्यनिवृत्तेर्भुक्त एकतः ॥”
इति गारुड़े २३५ अध्यायः ॥ * ॥
श्रीभगवानुवाच ।
“सम्मायिब्रह्मतः खं स्यात् खात्मरुत्वांस्ततोऽनलः
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानस्तूदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संशयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाद्यं शरीरचरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
तीरादुपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यैर्व्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सञ्जायत्स्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागेण अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोर्न्निवृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्ज्जाग्रदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरणोपसंहारोऽधिपः स्थितः ॥

ब्रह्मकारणरूपेण वटस्य कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रदादीन् स पश्यति ॥
समाध्यारम्भकाले तु पूर्व्वमेवावधारयेत् ।
मुमुक्षुः पश्चात् संजाते अन्तःकरणनिश्चले ॥
विलापयेत् चेतनातं चेतनं परिशोषयेत् ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः अण्डादिव्यतिरिक्तकम् ॥
यथा म्टदो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्य्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
समष्टिव्यतिरेकेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं व्यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्ज्जितः प्रत्यगात्मा वै तनुरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तं सत्यं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वंपदार्थौ शिष्टौ तच्चाकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं हृगद्वयः ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्द्दनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्तः स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्व्वप्राणिषु सर्व्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽर्ज्जुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुड़े गीतासारे २३६ अध्यायः ॥

गीतिः, स्त्री, (गै गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा, कुमारे । ३ । ४० ।
“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥”)
आर्य्याच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते १६ ॥ (अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ते । ७ ।
“आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः परार्द्धमीरिता [गीतिः ॥”)

गीरथः, पुं, (गीर्व्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रथ इव यस्य ।) वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गीर्णः, त्रि, (गीर्य्यते स्म इति । गॄ गि स्तुतौ + क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गीर्णिः, स्त्री, (गॄ + क्तिन् । ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् तेन नत्वम् ततो रेफात् णत्वञ्च ।) गिलनम् । इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्ददर्शनात् ॥

गीर्देवी, स्त्री, (गीर्व्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृतयास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाशिनी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गी(र्व्वा)र्व्वाणः, पुं, (गीर्वाणेव बाणोऽस्त्रं यस्य । अव्यर्थवाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्तःस्थवकारमध्यपाठे तु गिरं वनुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याच्ञायाम् + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । “पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । ३२ ।
“एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गी(र्व्वा)र्व्वाणाः कामरूपिणः ॥”)

गी(र्व्वा)र्व्वाणकुसुमं, क्ली, (गी(र्व्वा)र्व्वाणप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीष्पतिः, पुं, (गिरां पतिः । अहरादीनामिति रेफाभावपक्षे “इदुदुपधस्येति ।” ८।३।४१ । इति षः । मुग्धबोधमते “खपि वा ।” इति सूत्रस्य पाक्षिको विधिः ।) वृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पतिः गीःपतिः । इति मुग्धबोधम् ॥

गु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु, शि ओ विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटां)-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुवति अगुवीत् । ओ, गुणः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलः, पुं, (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज् + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुड़ति रक्षतीति । गुड़ + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुड़तीति । गुड़ रक्षणे + बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्षः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा,—
“गोरोचनाया मङ्गल्याः संजाताः सर्व्वकामिकाः ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः ॥”
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥
अस्य निर्यासः सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७ कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलः ९ । इति भरतः ॥ जटायुः १० कालनिर्यासः ११ देवधूपः १२ सर्व्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७ निशाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः २१ शिवः २२ शाम्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः २५ महिषाक्षकः २६ देवेष्टः २७ मरुद्दिष्टः २८ रक्षोहा २९ रूक्षगन्धकः ३० दिव्यम् ३१ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतकासकृमिवातोदरक्लेदशोफार्शोनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठनाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूक्षत्वम् । पाके कटुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वम् । वृष्यत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । स्वर्य्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । बलकारित्वम् । व्रणमेहाश्मवातामवातपित्त... ग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥
“माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा ।
स तु पञ्चधा यथा,—
“महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्चजातयः ।
तेषां रूपाणि यथा,—
“भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ।
कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभ...
हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम्
एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—
“महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हिताशुभौ...
हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थ्यारोग्यकरौ परौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मतः कैश्चिन्नृणामपि ।
नूतनगुग्गुलो रूपं यथा,—
“स्निग्धकाञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः
पुरातनस्य रूपं यथा ।
“शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्व्वीर्य्यवर्जितः ।
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा,—
“जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापि...
शीतार्त्ताः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं सुत्वा...
पञ्चधा
हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोप...
भृङ्गाभं कुमुदद्युतिश्च विधिना ग्राह्या परी...
तत्
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।
ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजाता-
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥”
इति प्रयोगामृतम्
पक्वस्यास्य पूर्णवीर्य्यत्वं मासत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठ...
इति परिभाषा ॥

गुच्छः, पुं, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गु... “शस्यादिभ्यश्छण् ।” इति छण् इति ... राजः । यद्वा, गुङ शब्दे + क्विप् । गुतं ... छ्यति नाशयतीति । गुत् + छो + “आतोनु... कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) स्तब... पुष्पादिर थलुया इति भाषा । (यथा, ... गोविन्दे । ११ । ११ । [बलीम् ।...
“अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिञ्छगुच्छ...
स्तम्बः । तृणादिर गोछा इति भाषा । (उ...
विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा, मनुः ॥...
“गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।”
“मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च ...
स्कानि ते गुच्छा मल्लिकादयः ।” इति तट्टी...
कुल्लूकभट्टः ॥) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । ...

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी । छे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ताहारः । इति रन्तिदेवः ॥

च्छकं, क्ली, (गुच्छ+संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

च्छकः, पुं, (गुच्छ+स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्य्यायः । गुलञ्चः २ स्तम्बः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

च्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्य्यो यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।) करञ्जविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धदलः २ गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६ दन्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्शःकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकवृक्षः । अस्य पर्य्याया यथा,—
“हेमपुष्पस्त्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

च्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प+संज्ञायां कन् ।) रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प+जातौ ङीष् ।) धातकी । शिम्बड़ीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।) रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

च्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची । निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छबध्ना, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध+बाहुलकात् रक् । ततष्टाप् ।) गुण्डालावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छमूलिका, स्त्री, (गुच्छास्तति मूलमस्याः । कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुण्डाशिनीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य अर्द्धः । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्व्विंशतियष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (पुंलिङ्गनिर्द्देशादेवास्य तथात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु “पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ।” इत्यमरोक्तेः षोडशयष्टिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ+अच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाह्वकन्दः, पुं, (गुच्छाह्वो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।) गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ+जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजनमव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्म्मणि गुञ्ज्यते । कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति दुर्गादासः ॥

गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-(कुटा)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगुजीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया । गुर्ज्जर+अण्+स्त्रियां ङीप् । पृषोदरात् रलोपे वृद्ध्यभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः । अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥”

अस्याः कालनियमो यथा,—
“नाटो गौड़ो बड़ारी च गुर्ज्जरी देशिरेव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरवरागस्य वराङ्गना । हनूमन्मते तु मेघरागस्य । अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
“ग्रहांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्यां बङ्गाल्या सह मिश्रिता ॥”
“पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।” इत्यत्र “सप्तमी मूर्च्छनैतस्याम् ।” इति क्वचित् पाठः । सोमेश्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पापप्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—
“लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥”)

गुञ्जः, पुं गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज+अधिकरणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ+क्विप् तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, क्ली, (गुजि कूजने+भावे ल्युट् ।) गुन्गुन्ध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः ।
(किमिदं गुञ्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि+अच् । अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दबाहुल्यात्तथात्वम् ।) लताविशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकचिञ्ची २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २।४।६८॥ साङ्कुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकवल्लिका ६ काकादनी ७ काकतिक्ता ८ काकणन्ती ९ शिखण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११ सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५ शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८ रक्ता १९ काम्बोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२ श्यामलचूड़ा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या बीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणाः । वान्तिकारित्वम् । शूलविषनाशित्वञ्च । वश्यकर्म्मणि श्वेता प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।
“श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
हन्तीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”
श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा, नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।
“जपित्वा सितगुञ्जानां कुण्डं कुलिकोदये ॥”
इत्यादि ॥
गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थैर्न भोक्तव्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५८ ।
“अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥”)
चतुर्यवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—
“यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥”
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
चतुर्धान्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूमद्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पटहः । (गुञ्जनमिति । गुजि+भावे अप् ।) कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्ज्यते भ्रमरादिभिर्मद्यपायिभिर्वा यत्र+अधिकरणे अप् घञ् वा ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्च्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज+भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,
“न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥”
इति भट्टिः । २ । १९ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि+स्वार्थे कन् ।) वटिका । गुलि इति बड़ि इति च भाषा ॥ यथा, “गुटिकापातादिना यज्ञनम् ।” इति दायभागः ॥

गुठ, इ क वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । इ क, गुण्ठयति अजु गुठत् । इति दुर्गादासः ॥

गुड़, इ क वेष्टे । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क गुण्डयति । अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि । गुण्डयति हिङ्गुलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

गुड़, शि रक्षे । व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटां) परं-सकं-सेट् ।) शि, गुडति अगुड़ीत् । इति दुर्गादासः ॥

गुड़:, पुं, (गवते अव्यक्तशब्दं करोतीति । गु ड शब्दे + "कादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ११४ । इति डः स च कित् ।) गोलः । हस्तिसन्नाहः । इति मेदिनी । डे । १० ॥ ग्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥ कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुपाकः । इत्यमरः ।२ । ९ । ४३ । तस्य पर्य्यायः । इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खण्डजः ५ द्रवजः ६ पिण्डः ७ मोदकः ८ अमृतसारजः ९ शिशुप्रियः १० सितादिः ११ अरुणः १२ रसजः १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुरसक्वाथः १४ गण्डोलः १५ मधुबीजकः १६ । इति वैद्यकम् ॥ गण्डोलम् १७ गुलः १८ स्वादुखण्डः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वादुः २० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः । वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । वातनाशित्वम् । मूत्रशोधनत्वम् । नातिपित्तहरत्वम् । मेदःकफकृमिबलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । पित्तरक्ते व्यवस्थितत्वम् । जीर्णश्चेव रसायनः ॥ पुरातनस्य तस्य गुणाः । पित्तपवनाग्निदोषपाण्डुप्रमेहश्रमनाशित्वम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विशेषतो ज्वरनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । सन्तापशान्तिप्रदत्वम् । विण्मूत्रामयशोधनत्वम् । अग्निजननत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुतरत्वम् । लघुत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अधिकगुणत्वम् । रक्तप्रसन्नबलकारित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यावनालरसपाकभवगुड़गुणाः । क्षारत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्तप्रदत्वम् । सततनिषेवणेन कण्डूतिकुष्ठजननत्वम् । जनन इत्यत्र शमन इति क्वचित् पाठः । अस्त्रविदाहदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

"इक्षो रसो यः संपक्वो जायते लोष्टवद्दृढ़ः ।
स गुड़ो गौड़देशे तु मत्स्यण्डेव गुड़ो मतः ॥
श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण
पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः ।
शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुड़ाय ॥
इति भावप्रकाशः ॥

("बल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुड़ः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापहः ॥

क्षये कासे च तन्त्रीगे पाण्डुरोगेऽरुचि क्षये ।
हितो योगेन संयुक्तो गुड़ः पथ्यतमो मतः ॥
गुडामये कामलशोषमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च ।
वाते सपित्तारुचि राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुड़ः स्यात् ॥
कासे शोषे गुड़ो नेष्टः अन्यथापि हितो मतः ।
योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुणगणो नयः ॥
क्षामक्षीणे पवनकुपिते श्वासमूर्च्छातुराणां
अध्वश्रान्तश्रममदविषे मूत्रकृच्छ्राश्मरीणाम् ।
जीर्णः क्षामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
तृष्णादाहक्षयरुधिरगे सर्व्वरोगान्निहन्ति ॥"
इति गुड़गुणाः ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥

गुड़कः, पुं, (गुड़ेन पक्वः । गुड़ + बाहुलकात् कः । यद्वा, गुड़ेन कायतीति । कै + कः ।) गुड़द्वारा पक्वौषधविशेषः । अस्य पूर्णतेजः मासमास पर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ (गुड़ एव । स्वार्थे कन् । गोलाकृतिः । यथा, महाभारते । ३ । १५ । ८ ।
"सभुशुण्ड्यश्मगुड़का सायुधा सपरश्वधा ॥"
"अश्मगुड़का वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

गुड़करी, स्त्री, (गुड़ं गुड़वत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकरमित्यर्थः करोतीति । गुड़ + कृ + "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।" ३ । २ । २० । इति टः स्त्रियां ङीप् ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

गुड़ची, स्त्री, (चि + क्विप् निपातनाद्दीर्घत्वे साधुः । गुड़वत् ची चयनं चरितोरसो यस्या इत्यर्थः । अमृतोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुड़ूची । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा अन्यद्विवरणञ्च गुड़ूचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुड़त्वक्, स्त्री, (गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा त्वगम् ।) इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुड़त्वचं, क्ली, (गड़प्रधानं त्वगम् । निपातनात् साधु ।) गुड़त्वगम् । इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुड़त्वक्, [च्] क्ली, (गुड़इव मधुरा त्वगस्य ।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोलम् ७ त्वचापत्रम् ८ कृत्वम् ९ सुरभिवल्कलम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२ । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कफशुक्रामवातनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ लघुत्वम् । उष्णत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तवृद्धिकारित्वम् । अरुचिकण्डूव्रणवस्तिवातार्शःकृमिपीनसरोगनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

गुड़त्वचं, क्ली, (गुड़वत् मधुरं त्वचम् ।) गुड़त्वक् । राजभोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जयित्री इति भाषा ॥

गुड़दारु, क्ली, गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा दारु त्वगस्य ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गुड़धेनुः, स्त्री, (गुड़निर्म्मिता गुड़भारादिभिः कल्पिता धेनुः ।) गुड़ादिनिर्म्मिता धेनुः । यथा,—
"गुड़धेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम् ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम् ।
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि ।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भमास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
लघ्वीणाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
उदङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदीच्याञ्च सवत्सकाम् ।
उत्तमा गुड़धेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः ।
बहुभारेण वा कार्य्या भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ।
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ।
धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ।
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ ।
ताम्रगुड़कपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ ।
विद्रुमभ्रूयुगलौ नवनीतस्तनान्वितौ ।
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्च्चयेत् ।
सर्व्वासां धेनूनामेवं विधानं ज्ञेयम् । इति मात्स्ये दशेखण्डम् ॥

गुड़पुष्पः, पुं, (गुड़ इव मधुरं पुष्पमस्य ।) मधूकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥

गुड़फलः, पुं, (गुड़ इव मधुरं फलमस्य ।) पीलुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

गुड़बीजः, पुं, (गुड़वत् मधुरं यद्वा, गुड़ं वर्त्तुलाकृति बीजं यस्य ।) मसूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुड़भा, स्त्री, (गुड़वत् भाति शोभते इति । भा + कः । स्त्रियां टाप् ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुड़मूलः, पुं, (गुड़वत् सुमिष्टं मूलं यस्य ।) अल्पमारिषशाकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

गुड़लं, क्ली, (गुड़ं उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति । ला + कः ।) गौड़ी मदिरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुड़शर्करा, स्त्री, (गुड़जाता शर्करा ।) शर्करा । तत्पर्य्यायः । पिष्टका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।
"विदारी त्रिफला भीरु शृङ्गाटी गुड़शर्करा ।")

गुड़शिग्रुः, पुं, (गुड़ इव रक्तवर्णः शिग्रुवृक्षविशेषः ।) रक्तशोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ।

गुड़ा, स्त्री, (गुड़ + स्त्रियां टाप् ।) स्नुहीवृक्षः । गुड़िका । इति मेदिनी ॥ उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुड़ाका, स्त्री, (गुड़यति सङ्कोचयति जड़ीकरोति इन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेषः स गुड़ः तं आकायति प्रकाशयतीति । गुड़ां आलस्यं वा वस्था कायति वा । गुड़ + आ + कै + कः स्त्रियां टाप् ।) निद्रा । इति गुड़ाकेशशब्दव्युत्पत्तौ भरत

मी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसर-
त: ॥)
श:, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या
: ।) शिवः । (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रि-
ण वा तस्या ईशः शास्ता जितनिद्रो जिते-
वा ।) अर्ज्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
ायाम् । १ । २४ ।
वमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ! ॥")
य:, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति । आशयो वास-
नम् । ततो गुडस्येव मधुररसस्य आशयः ।)
खोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ा, स्त्री, (गुडा वर्त्तुलाकृतिः । स्वार्थे कन्
पि अत इत्वम् ।) गुटिका । वृहद्वटिका ।
ा, वैद्यकपरिभाषा ॥
टिका गुटिका चेति संज्ञावान्तरभेदतः ।"
वृर्णावलेहगुड़िका कल्कानामनुपानकम् ।
ापित्तकफोद्रेके त्रिद्व्येकपलमाहरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)
ा, स्त्री, (गुड़ची + निपातनादुत्वागमः ।)
ची । इति द्विरूपकोषः ॥
, स्त्री, लताविशेषः । गुलच इति भाषा ॥
पर्य्यायः । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३
त्नका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोम-
ी ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥
र्णी १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्र-
णा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३
रारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७
पर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २०
ायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३
वक्रप्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६
कुमारिका २७ छद्मिका २८ चन्द्रहासा २९ ।
त राजनिर्घण्टः ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१
वल्ली ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४
स्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्म्मिता ३७ ।
स्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
ायनत्वम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
। लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् ।
षत्रयामतृड्दाहमेहकासपाण्डुताकामला-
वातास्रज्वरकृमिवमिनाशित्वञ्च । इति भाव-
ाशः ॥ गुरुत्वम् । वीर्य्योदात्वम् । भ्रम-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्त-
शित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य
ाः । आग्नेयत्वम् । सर्व्वज्वरहरत्वम् । लघु-
। कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
ायनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
ाहित्वम् । त्रिदोषतृष्णादाहप्रमेहवाता-
कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च । इति भाव-
ाशः ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुड़-
ाया: पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्तायाः कफ-
शित्वम् । एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातास्र-
शित्वम् । शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशि-
। इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुरः ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
बलं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुराराती रावणे बलगर्व्विते ।
देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः ।
पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(गुडूचीघृतम् । यथा,—
"गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)
गुड़ेरः, पुं, (गुड़ति रक्षतीति गुड़ रक्षायाम् + "पतिकठिकुठिगड़ि गुड़िदंशिभ्य एरक् ।" उणां । १ । ५८ । इति एरक् । रक्षकः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ।) ग्रासः । इत्युणादिकोषः ॥ गुड़कः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
गुड़ेरकः, पुं, (गुड़ेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥
गुड़ोद्भवा, स्त्री, (गुड़ादुद्भवो यस्याः । यद्वा, उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः । गुड़ उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुण, त् क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । मूर्द्धन्योपधः । गुणयति । इति दुर्गादासः ॥
गुणः, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरितिशेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्-प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्यथा । सन्धिः १ विग्रहः २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५ आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनोपायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव । ७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुराकर्षणरज्जुः । छिला इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ९ । ५४ ।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥")
तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४ शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रज्जुः ।
(यथाह कश्चित् ।
"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥"
सूत्रम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १६९ ।

"काञ्चीगुण इव पतितः श्यितैकरत्नः फणी
स्फुरति ॥")
सत्त्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥")
शुक्लकृष्णरक्तपीतादिः । द्रव्याश्रितः । स तु शौर्य्यादिः रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादासः ।
"यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः । अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्रादिफले या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अतः कर्म्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वमृण्मयपात्रेषु रक्ततागुणः स हि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते । इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्म्मा वर्त्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भकं अवयवद्रव्यं निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयविद्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥")
विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्म्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं स्वजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्त्वान्यजातिमत्त्वं तदर्थः ।
तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्नः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्म्मः २२ अधर्म्मः २३ शब्दः २४। इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभाविलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥
एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अप्रधानम् । रूपः । इन्द्रियम् । त्यागः । वटी । इति मेदिनी ॥ णे । १० ॥ भीमसेनः । तन्तुः । दोषान्यविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि । इति विश्वः ॥ (व्यञ्जनम् । यथा, मनुः । ३।२२६ ।
"गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥"
"गुणान् व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आवृत्तिः । यथा, महाभारते ।
"आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा । षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥") व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा । इडोऽरलेङ्गुः । अस्यार्थः । इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति मुग्धबोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा,—
ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥
तस्य भेदाः ।
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥
इति दण्डी ॥
माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ॥
तस्य दशसंख्याभावे हेतुर्यथा,—
केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः । अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥
इति भरतमुनिः । स्वल्पतुक्तगुणविशेषा उपवासशब्दे द्रष्टव्याः ॥
गुणकः, पुं, (गुणयति आवर्त्तयतीति । गुण + ण्वुल् ।) पूरकाङ्कविशेषः । यथा, गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात् । इति लीलावती ॥
गुणकारः, पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे छद्मवेशेन सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रवक्तृत्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्वस्वीकारकथा यथा, महाभारते । ४।२।१—४ ।
भीम उवाच ।
"पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् । आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च ॥ तत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति । अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत ! ॥ राजसूस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥") पाचके गुणकारके च त्रि ।
गुणज्ञः, त्रि, (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + कः ।) गुणवेत्ता । यथा,—
गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः । अलिरेति वनात् कमलं न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥
इत्युद्भटः ॥
गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनःपुनरावर्त्तयतीति । गुणन् क आम्रेडने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३।३।१०७ । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च ।) नृत्यम् । शून्याङ्कम् । पाठनिश्चयः । इति मेदिनी ॥ के १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः पुनरनुशीलनम् । यथा, माघे । २ । ७५ ।
"हेतुःपरिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकेव सा ॥" माला । इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ३ ।
"दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥")
गुणनी, स्त्री, (गणयते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनया । गुण + ल्युट् + ङीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्पर्य्यायः । भणिनी २ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुणनीयः, पुं, (गुणयते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनेन इति । गुण आम्रेडने + करणे अनीयर् ।) शास्त्राद्यभ्यासः । इति हारावली । १५० । (कर्म्मणि अनीयर् । गुणितव्ये त्रि ॥)
गुणभ्रंशः, पुं, (गुणस्य भ्रंशो विनाशः ।) गुणनाशः । तत्पर्य्यायः पर्य्यन्तिका २ । इति हारावली ॥ २१० ॥
गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्म्मिताः पटाः लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः केणिका २ पटकुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥
गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र । ली + ल्युट् + ङीप् ।) गुणलयनिका । इति हलायुधः ॥
गुणवान्, [त्] पुं, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य । गुण + मतुप् मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुणविशिष्टः । यथा, "दाता दयालुर्गुणवान्नरः स्यात् नरे परेषामुपकारकर्म्मा । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (पुं, यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः । यथा, हरिवंशे । १५५ ।
"गुणवत्यपि पुत्रञ्च गुणवन्तमजीजनत् ॥"
स्त्रियां ङीप् । तस्य सुनाभस्य दुहिता । तत्रैव । १५३ ।
"वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः दुहितृद्वयञ्च नृपते ! तस्य रूपगुणान्वितम् एकाचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ।" गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । १९ ।
"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।" गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५३ ।
"गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ।" अप्सरोविशेषः । यथा, तत्रैव ९ अध्याये ।
"अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ।"
गुणवृक्षकः, पुं, (गुणानां तरणीरज्जूनां वृक्ष इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः मास्तुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूपकः १ इत्यमरः । १ । १० । १२ ।
गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव आधारस्थानम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली । विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलगुणधारश्च ॥
गुणा, स्त्री, (गुणाः सूक्ष्मतन्तवः सन्त्यस्याः । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् । स्त्रियां टाप् ।) दूर्व्वा । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणाश्रयत्वात् तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।
"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः ।" गुणयुक्ते त्रि । यथा,—
"तपस्विभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः । सत्यवान् नाम देवर्षे ! मनसा सम्मतो मया ।" इति वनपर्व्वणि सावित्र्युपाख्याने ॥
गुणितः, त्रि, (गुणयते स्म । गुण आम्रेडने + क्तः ।) पूरितः । तत्पर्य्यायः । आहतः २ । इत्यमरः ३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणिता द्वादश संख्या षष्टिर्भवतीत्यादि इति भरतः । (गुणोऽस्य जातः । तारकादिभ्य इतच् ।) पिण्डितः इति शब्दरत्नावली ॥
गुणी, [न्] पुं, (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य । गुण + इनिः ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः । (गुणास्तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणविशिष्टे त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद्यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी नाम ॥ इति हितोपदेशः ॥
गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुणोभूतः । गुण + भू + क्तः । अभूत तद्भावे च्विः ।) अप्रधानीभूतः । यथा । कृतपूर्व्वीकटमित्यत्र समासनिविष्ट गुणीभूतादिक्रियावबोधिका द्वितीया नोक्ता । इति सुसेनकविराजः ॥ (तथाच महाभारते । १५ । ११ ।
"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्द्धनः किं करिष्यति । गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि धनाश्रयाः ।"

ूतव्यङ्ग्यः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं
ङ्गा प्रतीतिर्यत्र ।) काव्यविशेषः । यथा,—
तादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥*
तस्याष्टौ भेदाः यथा ।
अगूढ़मपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
न्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
एवमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मताः ॥*॥
अगूढ़ं यथा ।
टतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम् । यथा
परस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य
ङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।
ापाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीय-
ानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥
अस्फुटं यथा ।
दयैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा
ाच्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रती-
य रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितौ-
कालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥
तुल्यप्राधान्यं यथा ।
चापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य
श्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥*
काक्वाक्षिप्तं यथा ।
ाक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा ।
सादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम् ।"
इति काव्यप्रकाशः ॥
त्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य
ुक्तं तद्यथा । ४ । १ ।
ाव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ।
च्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"
ेव च । ४ । १६ ।
परन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।
मपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च
भवति ॥" ततस्तत्र रसादितराङ्गं काक्वाक्षिप्त-
ाद्यष्टौ भेदानुक्त्वा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि-
ङ्ग यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहर-
ानि प्रदर्शितानि । यथा,—
यं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ।
भ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥
त्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।
"मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥
औत्सुक्यत्रासयोः सन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राज-
विषयरतावङ्गभावः ।
जनस्थाने भ्रान्तं कनककृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्त्यैव
रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुक-
तादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपा-
कृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोप-
पादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा,—
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिवाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥
अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य
सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रता-
पस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । 'हरस्तु किञ्चित्
परिवृत्तधैर्य्यादौ' विलोचनव्यापारचुम्बनाभि-
लाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥
अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण
नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटिति
स्फुटम् ।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक् योषिति
बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्य-
गूढ़म् ।
वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।
घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥"
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्टः इति
व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्-
कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो
दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः
स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादि-
मुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनि-
कृता ।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य
विपर्य्यासः । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गति-
र्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥"
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादि-
व्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयाव-
भासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव ।
किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।
यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥
इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादि वस्तुमात्रे-
ऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव
गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्र-
कविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः । काव्यार्थ-
स्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वादसमये
गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते काला-
न्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न
काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रा
यत्तत्वादिति ॥")

गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्हेतुभिरीश्वरः श्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः । विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथात्वम् ।) चित्रकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ गुणपतौ त्रि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगिगुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदान्तादि गुणशाली पुरुष इत्यर्थः। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः नियन्ता । परमेश्वरः ॥)

गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षेणं प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः रामायणे । १ । २५ । १६ ।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामजैर्वा कुलैर्वृतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्धि करिष्यतः ॥")
अतिशयः । तत्पर्य्यायः । परभागः २ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ११ ॥

गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथनम् ।) यद्वा गुणैर्गुणसूचकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम् । गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्तापदमत्रोपलक्षणम् ॥

गुण्ठितः, त्रि, (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) गुण्ठितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आवृतः । रूषितः । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः । यथा, गोः रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।
"तन्न युक्तेन मे कार्य्यं न प्राणैर्नापि जीवया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")

गुण्डः, पुं, (गुडि वेष्टने + अच् ।) तृणभेदः । यस्य कन्दः कशेरु । तत्पर्य्यायः । कारुगुण्डः २ दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोणकः ४ कच्छगुण्डः ५ अधिपत्रः ६ नीलपत्रः ७ त्रिधारकः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डकः, पुं, (गुण्ड + संज्ञायां कन् । गुड़ि + ण्वुल् वा ।) मलिनः । धूली । कलोक्तिः । स्नेहपात्रम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुण्डकन्दः, पुं, (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः । गुण्डाणां कन्द इति केचित् ।) कशेरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डाऽपि रोचना हरिद्रा इव । तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । कमलागुंड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काम्पिल्लकः २ रक्ताङ्गा ३ । इति रत्नमाला ॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल + टाप् । यद्वा गुण्डां पर्णां आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । जलोद्भूता २ गुच्छवधा ३ जलाश्रया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । शोथव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री, (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते वर्त्तते इति । आस् + णिनिः । गुण्डा सती आस्ते इत्येके ।) तृणभेदः । तत्पर्य्यायः । गुण्डाला २ गुड़ाला ३ गुच्छमूलिका ४ चिपिटा ५ तृणपत्री ६ यवासा ७ पृथुला ८ विष्टरा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्तदाहश्रमश्वयथुव्रणदोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिकः, पुं, स्त्री, (गुण्डोऽस्त्यस्येति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुण्डकः । तण्डुलादिचूर्णम् । गुँड़ा इति भाषा । यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम् ।
"गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृहाङ्गनम् ॥"

गुण्डिचा, स्त्री, (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा चीयते उपचीयते इति । चि + घञर्थे कः ततष्टाप् । गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुण्ड्यते अवगुण्ठ्यते ब्रह्मतेजोभिरस्या दर्शक इति शेषः । गुड़ि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणदर्शनेरेवबोध्यया ।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थमण्डपविशेषः । यथा,—
"मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्तृतान्तरे ।
प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले ॥
साधुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते ।
त्रैलोक्याडम्बरयुते महावेद्यां महाकृतोः ॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभूद्दारुवर्ष्मणः ॥ * ॥
तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—
"बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्ताहानि जनार्द्दनः ।
तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत् ॥
तत्तीर्थतीरे राजेन्द्र ! स्थास्यामि प्रतिवासरम् ।
सर्व्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने ।
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ॥
माञ्च रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥" * ॥
तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् ।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥
सर्व्वपापरजःशान्त्या पूण्यत्वात् सर्व्वदैवतैः ।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा ब्रह्मतेजोऽवगुण्ठनात् ॥"

गुण्ठितः, त्रि, (गुड़ि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) धूलिगुण्डकेनेव व्यचितः । तत्पर्य्यायः । रूषितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ चूर्णीकृतश्च ॥

गुत्सः, पुं, (गुत्स + पृषोदरादित्वात साधुः ।) गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

गुत्सकं, क्ली, (गुत्स + संज्ञायां कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । कै + कः । पृषोदरात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुध्यते तृणपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यतेऽसौ इति । गुध् परिवेष्टने + "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ।" उणां । ३ । ६८ । इति कर्म्मणि सः किच्च ।) स्तवकः । स्तम्बः । (हारादौ तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठवक्षःस्थलादिकमनेन ।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी । से । २ ॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋध्नोतीति । ऋध् + अण् । गुत्सं आर्द्धयति वर्द्धयति इति । ऋध् + णिच् अण् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छार्द्धः । चतुर्व्विंशतियष्टिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ङ खेलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, गोदते । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, क्ली, (गोदते खेलति चलतीत्यर्थः अपानसंज्ञकवायुः अनेन । गुद् + "इगुपधेति ।" ३।१। १३५ । इति कः ।) मलत्यागद्वारम् । तत्पर्य्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुह्यम् ४ गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।
"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥")

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः यद्वा गुदे कील इव ।) अर्शोरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"आनाहभेदी गुदकीलहिक्का-
श्वासापहः शोणितपित्तलश्च ॥")

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील + स्वार्थे कन् ।) गुदकीलः । इति हलायुधः ॥

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ... यत् प्रवर्त्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलद्वारम् ... हृत्य आभ्यन्तरिकस्थानं गृह्णाति धारयति ... ग्रह + अप् ।) उदावर्त्तरोगः । इति हे... चन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं भ्रश्यतेऽस्मादिति वा ।) मलद्वारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।
"प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥"
इति माधवकरः ।
तच्चिकित्सा यथा,—
"गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गव्यसच्छिद्रचर्म्मणा ।
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम्
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ।
मूषकाणां वसाभिर्व्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।
सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीविल्वपाठायवाग्रजम् ।
तक्रेण शीलयेत् पायुं भ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ।
मूषकान् दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम् ।
तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ।
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः ॥"
इति मूषकतैलम् । इति भावप्रकाशः ।
(यदा गुह्यं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ।
सहचर्य्याबलानाञ्च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ।
पक्वा घृतेन लेपः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्यते ।
अरणीपल्लवक्वाथो वाप्यं लोष्टं सचन्दनम् ।
प्रोत्तप्य वह्निसदृशं सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्जिकमथो विदधीत तद्वत् ।
सौख्यञ्च साम्यगुदसेचनकं प्रशस्तं
संवेशयमध्यगुदतो दृढ़बन्धनं स्यात् ॥"
इति गुदभ्रंशः ।
इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
अथास्य चिकित्सा ।
"गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणा मथवाप्यनुवासनम् ।
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥"
इति चाङ्गेरीघृतम् ॥ * ॥
"सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषविड़दाड़िमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ।
दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।
शताङ्का शटी विल्वैर्व्वा वचया चित्रकेण वा ।
स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

गुदाङ्कुरः, पुं, (गुदे अङ्कुरः प्ररोह इव गुदमाश्रित्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः ।) अर्शो-रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ ।
("गुदाङ्कुरा बहुनिला: ।" इति वाभटे निदान-स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

द क कुन्द्रे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-परं-
र्क-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इन्तावर्ग
तीयोपधः। कुन्द्रो मिथ्योक्तिः। द क, गुन्द्र-
ति गौचः मिथ्या वदतीत्यर्थः। गुन्द्र इत्यने-
वेशसिद्धे इदनुबन्धो वेदेपूच्चारणभेदार्थः। इति
र्गादास:॥

, ग वधि। इति कविकल्पद्रुम:॥ (क्र्यां-परं-
कर्क-सेट्।) ग, गुध्नाति। जुगोध। इति दुर्गा-
ास:॥

, ङ क्रीड़े। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-आत्मं-
कर्क-सेट्।) ङ, गोधते। इति दुर्गादास:॥

, य वेष्टे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (दिवां-परं-
र्क-सेट्।) य, गुध्यति। जुगोध। इति दुर्गा-
ास:॥

र:, त्रि, (गुध्यति सर्व्वतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्ष-
तीत्यर्थः इति। गुधय वेष्टने "मूलेरादयः।"
उणां। १। ६१। इति एरक्।) रक्षक:।
ति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ल:, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन्
लते मर्द्दयतेऽसौ। दल+णिच्+कर्म्मणि
अच्।) मर्द्दलशब्दः। इति हेमचन्द्र:। ६। ४४॥
:, पुं, (गुन्द्र+अच्।) शरवणम्। इत्यमर:।
। ४। १६२॥ तृणविशेष:। गोदपटेर इति
देशान्तरीयभाषा। तत्पर्य्याय:। पटरक: २
गन्धः ३ शृङ्गवेराभमूलकः ४। अस्य गुणा:।
कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। पित्तरक्त-
रत्नकृच्छ्रनाशित्वम्। स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधन-
त्वञ्च। इति भावप्रकाश:॥
गुन्द्रात् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला।
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम्॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये॥)
मूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य।)
गरकालत्रणम्। इति भावप्रकाश:॥
ा, स्त्री, (गुन्द्र+टाप्।) भद्रमुस्तक:। प्रियङ्गु-
वृक्ष:। इत्यमर:। २। ४। १६०॥ गवेधुका।
ति रत्नमाला॥ एरका। इति भावप्रकाश:॥

("वेल्लन्तरारणिकबूकवृषाश्मभेद-
गोकण्टकेत्कटसहाचरबाणकाशा:।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा
भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्था:॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥
पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेष:। यथा।
"चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्या-
विदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पल-
कदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादि-
र्घयोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्त-
शमनो वर्ग:॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
३९ अध्याये॥)
ग‍ङ्गा। यथा काशीखण्डे। २६। ५४।
"गद्यपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गागवत्सला॥")
ाल:, पुं, (गुन्द्रं नीड़निर्म्माणार्थं तृणादिकं
आलाति आदत्ते इति। आ+ला+क:।)

जीवञ्जीवपक्षी। इति हेमचन्द्र:। ४। ४०६॥
गुन्द्रालोऽपि पाठः॥
गुन्फ, श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। श, गुम्फति माला
मालिक:। जुगुम्फ। इति दुर्गादास:॥
गुप, ज रक्षे। इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वां-परं-
सकं-वेट्।) आयस्त्वात् भयपदमिति वोपदेव:।
गोपायति गोपायते। अरे तु आयस्याप्राप्ति-
पक्षे परस्मैपदमेव। अगोपीत्। जुगोप गोरूप-
धरामिवोर्व्वीमिति रघुः॥ ज, गोपिष्यति
गोप्स्यति। इति दुर्गादास:॥
गुप, क भासि। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां परं-
अकं-सेट्।) क, गोपयति। भासि दीप्तौ। इति
दुर्गादास:॥
गुप, ङ गोपनकुत्सयो:। इति कविकल्पद्रुम:॥
(भ्वां आत्मं-सकं-सेट्।) गोपनमपह्नव:। ङ,
कङ्कणमक्षतकारणं किं गोपसे। अत्र त्वादयो न
स्युरिति रमानाथ:। कुत्सा। निन्दा। सा जुगुप्सां
प्रचक्रेऽङ्गम्। इति भट्टि:। इति दुर्गा-दास:॥
गुप, य इर् व्याकुलत्वे। इति कविकल्पद्रुम:॥
(दिवां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) व्याकुलत्वं
व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च। य, धीरो न गुप्यति
महत्यपि कार्य्यजाते। इति हलायुध:। गुप्यति
गां दृष्टिः। आकुलीकरोतीत्यर्थः। इति चतु-
र्भुज:। इर्, अगुपत् अगोपीत्। अस्मात्
पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादास:॥
गुपिल:, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति। गुप् रक्षणे
+"गुपादिभ्य: कित्।" उणां। १। ५६। इति
इलच् किच्च।) राजा। इत्युणादिकोष:॥
गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म। गुप्+कर्म्मणि क्त:।)
कृतरक्षणम्। तत्पर्य्याय:। त्रातम् २ त्राणम् ३
रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६। (यथा,
महाभारते। १। १। १८८।
"यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्ये-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम्॥")
कृतगोपनम्। तत्पर्य्याय:। गूढ़म् २। इत्यमर:।
३। १। १०६। (यथाह वशिष्ठ:।
"आहारनिर्हारविहारयोगा:
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्या:।
वाग्गुप्तिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये॥"
"हेम्नो भस्मकमभ्वं द्विगुणितं लौहाह्वय: पारदा-
श्चत्वारो नियतस्तु वङ्गयुगलं हेकौकृतं मर्द्दयेत्।
मुक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा
सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढ़ं गुप्तं पचेत् सप्तधा॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे॥)
सङ्गतम्। इति शब्दरत्नावली॥ वैश्यशूद्राणां
पद्धतिविशेषे पुं। यथा, इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयो:।"
गुप्तगति:, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गति-
र्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य।) चर:। इति शब्द-
रत्नावली॥

गुप्तचर:, पुं, (गुप्त: योगेनात्मसंवृत: सन् स्वयं विष्णु-
रपि सर्व्वमर्थमाच्छाद्य नरूपेण चरतीत्यर्थ:।)
बलदेव:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (कर्म्मधारय-
समासे तु राज्ञां गूढ़चर:। गुप्तचरो यस्य
इति विग्रहे राजानमेव बोधयति॥)
गुप्तस्नेह:, पुं, (गुप्त: गूढ़भावेन स्थित: स्नेह:
तैलादिरसो यत्र।) अङ्कोठवृक्ष:। इति राज-
निर्घण्ट:॥
गुप्ता, स्त्री, (गुप्त+टाप्।) कपिकच्छु:। इति
राजनिर्घण्ट:॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेद:।
तस्या लक्षणम्। मैथुनगोपनम्। सा च त्रिधा।
वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २
वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३। इति रसमञ्जरी॥
गुप्ति:, स्त्री, (गुप्+अधिकरणभावकरणादिषु
यथायथं क्तिन्।) अवकरस्थानम्। कारा-
गारम्। (यथा, माघे। ११। ६०।
"चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्भितानां
पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव।
दलितदलकपाट: षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्क: करोति॥")
रक्षणम्। इति मेदिनी। ते। १६॥ (यथा,
मनु:। १। ६४।
"तं हि स्वयम्भु: स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये॥")
भूगर्त्त:। यम:। इति हेमचन्द्र:॥ गर्त्तार्थे त्विति-
तनुखननम्। नौकाच्छिद्रम्। इत्यमरटीकायां
भरत:। गोपनम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥
(यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५५।
"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था॥"
सम्वरणम्। यथा, कुमारे। ६। ३८।
"इन्द्रकान्तशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम्॥"
मन्त्रणीयमन्त्रसंस्कारविशेष:। यथा, तन्त्रसार
धृतगौतमीये।
"यजनं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनं तथा।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुन:।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रिया:॥")
गुफ, प श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। प श, गुम्फति
मालां मालिक:। जुगोफ। इति दुर्गादास:॥
गुफित:, त्रि, (गुफ्+कर्म्मणि क्त:।) गुम्फित:।
ग्रथित:। इत्यमरटीका॥
गुम्फ:, पुं, (गुम्फ+घञ्।) ग्रन्थनम्। (यथा,
रावणकृतशिवताण्डवे। १३।
"निगुम्फनिर्भरक्षरन्मधूष्णिकामनोहरम्॥"
तथाच आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०६।
"सततमगणितसुखे सखि! निशिरको गिरां
गुम्फम्॥")
बाहोरलङ्कार:। इति मेदिनी। फे। २।
श्मश्रु। इति शब्दरत्नावली॥ गोंप इति भाषा॥
गुम्फित:, त्रि, (गुम्फ+कर्म्मणि क्त:।) ग्रथित:।
इत्यमरटीकायां रायमुकुट:॥ (यदुक्तम्।
"प्रयत्नगुम्फितामाला यत्नस्तेन निराकृता॥")

गुर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्मं-सकं-सेट् ॥)

गुर, ङ ई शि उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-आत्मं-अकं-सेट् ।) छञ्जौ । ङ शि, गुरते अगुरिष्ट । ई, गूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

गुरणं, क्ली, (गुर्+भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अस्य रूपान्तरे गूरणं गोरणं इति भरतः ॥

गुरुः, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि इन्द्रादिदेवेभ्यः इति । यद्वा गीर्य्यते स्तूयते देव-गन्धर्व्वमनुष्यादिभिः । गॄ + "कृग्रोरुच ।" उणां । १ । २४ । इति उत् ।) बृहस्पतिः । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ४४ ।

"इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तुं विचक्षणः ॥")

निषेकादिकृत् । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ (यथा, मनुः । २ । १४२ ।

"निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥")

निषेको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादेर्मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम् । तत्कर्त्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् । इति भरतः ॥ मन्त्रदाता । तस्य वर्ज्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।

"अभिशप्तमपुत्त्रञ्च सन्नद्धं कितवन्तथा ।
क्रियाहीनमकल्याङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम् ॥
सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्ज्जयेत् ।
गुरुर्म्मन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम् ॥"

अपि च । क्रियासारसमुच्चये ।

"श्वित्री चैव गलत्कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः ।
कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः ॥
हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पकः ।
एतैर्दोषैर्व्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुरुवर्गो यथा, —

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।
मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात् ।
जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम् ॥
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ।
गुरूणाञ्चैव सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ॥
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ।
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ॥
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ।
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ॥
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ।
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ॥
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः ।
पिता माता च संप्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि ॥
स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ।
नास्ति पितृसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
तयोर्न्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा ॥
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ।
वर्ज्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
धर्म्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तफलप्रदः ।
सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया ।
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चाप्याप्नुते दिवि ॥
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते ।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ॥
पुंसा वर्त्मनिविष्टेन पूज्यो भक्त्या तु सर्व्वदा ।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ॥
ये नरा भर्त्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि ।
तेषामथाक्षयाँल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।
असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य परीक्षा यथा ।

"सदाचारः कुशलधीः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्य्याणां कारकः शुचिः ॥
अपर्व्वमैथुनपरः पितृदेवार्च्चने रतः ।
गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ॥
दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।
परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विजः ॥
अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्तः कार्य्यो गुरुर्नृपैः ।
एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधाः स्यान्महीभुजाम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा ।

"मन्त्रिपापञ्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा ।
तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ॥"

प्राय इति गुरुणा शिष्यः सम्यग्बोधितोऽपि तद्वाक्यमनादृत्य पापञ्चेदाचरति तदा तत् पापं गुरौ न व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

वर्णाश्रमाणां सर्व्वेषामाचारः सद्गतिप्रदः ।
गुरुस्तिवारमाचारं बोधयेत् कुलनायिके ! ॥
न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि ।
इति कुलार्णववचनात् । इति शिवार्च्चनचन्द्रिका ॥

मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा ।

"गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः ।
उकारो विष्णुरव्यक्तस्त्रितयात्मा गुरुः परः ॥
शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान् ।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥
आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥
उद्धर्त्तुं चैव संहर्त्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः ।
तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते ॥" * ॥

देशभेदेन तस्य विशेषो यथा ।

"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः ।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः ॥
गौडाः शाल्वोद्भवाः सौरा मगधाः केरलास्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ।
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः ।
वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥"

इति चाणक्यम् ॥

कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विमात्रः । दीर्घः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गृणाति उपदिशति वेदान् । गॄ + "कृग्रोरुच ।" उणां । १ । २४ । इति उत् ।) वेदाध्यापयिताचार्य्यः । यथा, मनुः । ३ । १ ।

"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥"

गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः । उपाध्याय इत्यर्थः । यथा, मनुः । २ । १४६ ।

"अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥"

गीर्य्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोवृद्धत्वात् । ज्ञान-प्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्य-तमो महात्मा । यथा, मनुः । २ । १३० ।

"मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।"

"भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्त्तनात् तयोः कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ।" इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः । गृणाति उपनीय सन्ध्योपासनाचारादीनि कर्म्माणि उपदिशति । उपनेता सन्ध्योपासनाद्युपदेष्टा च । यथा, मनुः । २ । ६९ ।

"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥"

पिता । यथा, रामायणे । २ । ७९ । २ ।

"गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।"

राजचक्रवर्त्ती सम्राट् । यथा, रघुः २ । ६८ ।

"गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।"

गिरति अज्ञानमन्तर्यामिरूपेणाविद्यां नाशयतीत्यर्थः । गीर्य्यते स्तूयते जीवनिकरैरिति वा गॄ वा उत् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६५ ।

"आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ।"

शिवः । तत्रैव । १७ । १३० ।

"सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्व्वदेवमयो गुरुः ।"

ब्रह्मा । माननीयः । एकेनैव श्लोकेनैतयोरुदा-हरणं यथा, काशीखण्डे । ६६ । ७१ ।

"बिभ्रत् सहजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्नगः ।
शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विश्वगुरोरपि ॥"

विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपिगुरुर्माननीयः पूज्यो वा इति तट्टीका ।

उपदेष्टृ अर्थे यथा सुश्रुतस्त्रस्थाने तृतीयाध्याये ।

"अथ वत्स ! तदेतदध्येयं यथा तथोपधा

ा प्रोच्यमानम्। अथ शुचये क्षतोत्तरासङ्गाया-
कुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-
क्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-
केशो घटयेदात्मनाचानुपठेत्।" तत्रैव चतुर्थे
ाख्यं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत्।
कर्म्म कुरुते वेदः स वेद्योऽन्ये तु तस्कराः॥")
त्रि, (गीर्य्यते स्तूयते महत्त्वात्। गॄ+कुः
" उणां।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा,
वेदे।४।५।६। "इदं मे अग्ने! कियते पावका-
नते गुरुं भारं न मन्म।") दुर्ज्जरः। अलघुः।
त मेदिनी॥ रे।२५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।२।१६६
ाप्तो बन्धनमप्ययं गुरुस्तावत् त्वया मे
नः।" पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८।
ोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्।"
ारायमाणः। यथा, रघुः।१२।१०२।
श्य मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।"
थ मदेन गजगण्डस्थसारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः
ारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः।" इति टीका-
मल्लिनाथः। अतिशयः। यथा, मेघदूते।१।१।
श्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
पेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः॥")
मः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।)
त्त्व। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥
, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यज्ञघ्नान्
क्षसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन्+
।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः।
हन्तरि त्रि॥
कः, पुं, (गुरुं दुर्ज्जरवस्त्वादिकं रुण्टति
रयति हरतीति यावत्। गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां
टतीत्येके रुटइस्तेये+ण्वुल् ततः पृषोदरात्
ोपे साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्ड-
षः॥
ल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-
ां तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत् गच्छति इति
म्+डः।) विमातृगन्ता। यथा,—
रुतल्पगः सुरापश्च रुक्मस्तेयश्च विप्रहा।
हापातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
यथा, मनुः।९।२३५।
ह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
ते सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥"
स्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
ं यथा, तत्रैव।११।४९।
ह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्म्यं गुरुतल्पगः।")
लः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी-
लः।) तालविशेषः। यथा,—
एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते।
परं नियमं विना॥" इति सङ्गीतदामोदरः।
, क्ली, (गुरोर्भावः। "त्वतलौ" इति
प्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्लीबमिति क्लीवत्वम्।)
त्वम्। गुरुता। (यथा, भाषापरिच्छेदे।३१)
"स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।")
अलघुता। यथा,—
"अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(आधिक्यम्। यथा, रघुः।२।१८।
"वृद्धिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।" वपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तट्टीकायाम्।
पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव।१०।६४।
"मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।")
गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्वृहस्पतिर्दैवतमस्येति।) पुष्य-
नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः।२।२५॥
गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-
फलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥
४।१०८॥
गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्णं-
मस्याः।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्ना-
वली॥
गरुमर्द्दलः, पुं, (गरुः मर्द्दल इति नित्यकर्म्म-
धारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्ना-
वली॥
गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः
गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।)
पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर-
मित्यत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ मुक्तैवेत्युक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे।
"नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि।
वदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥"
इति॥
मणेरुक्तस्य प्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
"वज्रमुक्ताश्ममणयः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च॥")
गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्च्चः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति
हन्+टक्।) लिम्पाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥
पातिलेबु। इति भाषा॥
गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन्+क्विप्।)
गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकीलकः २। इति
हेमचन्द्रः।३।५२२॥ गुरुहन्तरि त्रि।
गुर्ज्जरः, पुं, (गुर् शत्रुकृततर्जनं वधोद्यमादिकं
वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशस्थजने लक्षणेति ज्ञेयम्।)
गुज्जराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥
गुर्ज्जरी, स्त्री, (जॄ+णिच्+अच्। गुरिति शत्रु-
कृततर्जनादिकं तर्ज्जीर्य्यत्यत्र इति अधिकरणे
अच्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीष्। यद्वा
गुर्ज्जरदेशःप्रियोऽस्या इति अच् ङीप् च।
गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।)
रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये।१६।
"भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥"
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव।२०।
"वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्ज्जरी।"
इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह
गीयते। यथा, तत्रैव।२७।
"भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।"
इति सोमेश्वरमतम्। हनूमन्मते तु। इयमेव
मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव।३७।
"मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा।
टङ्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥"
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
त्यवधेयम्। यथा, तत्रैव।४०।
"ललिता गुर्ज्जरी देशी वराडी रामकृत्तथा।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥")
गुर्द्द क निकेतने। कुर्द्दि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः। क गुर्दयति। निकेतनं निवासः।
इति दुर्गादासः॥
गुर्द्द ङ कुर्द्दि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः। ङ गुर्दते। कूर्द्दः क्रीडा। इति दुर्गादासः॥
गुर्व्व ई उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ईरित्। अकमित्येके। खड्गादेरुत्तो-
लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम्
वेतत् प्रशावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) ई खी। गॄः
गुरौ गुरः। ई गूर्णः। गुर्व्वति पत्तिः खड्गम्।
इति दुर्गादासः॥
गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्वगतौ "गर्व्वे-
रत उच्च।" उणां।२।५४। इति उत् इनन्
च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति सुचतीत्येके।
यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम्। गुरु+"व्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।
२।११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः।
२।६।२२॥ (यथा, मार्कण्डेये।२७।२०।
"बन्धकीपद्मशरभमूलिकागुर्व्विणीस्तनात्।
प्रश्ना नृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः॥"
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्द्याद्भिषग्वरः।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णवीर्य्याणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत्।
मृत्तिका भक्षणीया न न च सूरणकन्दकाः॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यज्यो गुर्व्विणीस्त्रिया।
सूरणानि प्रदेयानि गोल्यानि सरसानि च॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्।
व्यायामं मैथुनं रोषं शौर्य्यचङ्क्रमणन्तथा॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥"
इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशोऽध्याये॥)

गुर्व्वी, स्त्री, (गुरुर्भारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु + ङीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥ ("नहि वन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम् ॥" इति हितोपदेशः ॥) गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु + ङीष् ।) गौरवयुक्ता । (गुरु + "वोतोगुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां ङीष् ।) यथा, "अनन्यगुर्व्व्यास्तवकेन केवलः पुराणमूर्त्तेर्महिमावगम्यते ।" इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३१ ।
"ततः शाल्वं गदां गुर्व्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥"
गायत्री । यथा,—
देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।
गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥")

गुलः, पुं, (गुड़ + डलयोरैक्यात् डकारस्य लत्वम् ।) ऐक्षवः । गुड़ः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुलञ्चकन्दः, पुं, (गुलञ्चस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुड़वद्रसं अञ्चति अञ्च + अण् । ततः शकन्ध्वादित्वादलोपे गुलञ्चः तादृशः कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छाङ्ककन्दः २ बलाङ्ककन्दः ३ निधाटिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । वृष्यप्रदत्वम् । तर्पणत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुला, स्त्री, (गुलः गुड़इव रसोऽस्त्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) स्नुहीवृक्षः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुड़ः क्षुद्रवर्त्तुलाकृतिविस्मयस्फोटाकृतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अर्श आदिभ्योऽच् ततो ङीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥

गुलुच्छः, पुं, (गुच्छ + पृषोदरात् साधुः ।) गुच्छः । स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुलुञ्छः, पुं, (गुडति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड़ + क्विप् गुड् तं तदाकारं उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उछि "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो डस्य लत्वे साधुः ।) गुच्छः । इति हेमचन्द्रः ।४।१६२ ॥

गुलुञ्छकः, पुं, (गुलुञ्छ + स्वार्थे कन् ।) गुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्फः, पुं, (गल + "कलिगलिभ्यां फगस्योच ।" उणां । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्वं च ।) पादग्रन्थिः । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिकः ४ घुण्टकः ५ घुटः ६ । इति हेमचन्द्रः ।३।२७६ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । २३ । १२ ।
"समावेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥")

गुल्मः, पुं, (गुड़ति वेष्टयति गुण्यते वेद्यते वा, गुड़ + करणे बाहुलकात् मक् डलयोरैक्यात् डस्य लत्वे साधुः ।) उदररोगविशेषः । तस्य निदानादि ।
"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥*
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः ।
स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥*
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपआध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥" * ॥
तस्य सामान्यरूपम् ।
"अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् ।
आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ * ॥
वातिकस्य निदानं यथा,—
"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥" * ॥
वातिकस्य रूपम् । यथा,—
"यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" * ॥
पैत्तिकस्य निदानं यथा,—
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥" * ॥
पैत्तिकस्य रूपं यथा,—
"ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य निदानम् ।
"शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥" * ॥
श्लैष्मिकस्य रूपम् ।
"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" * ॥
द्वन्द्वजस्य रूपं यथा,—
"निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मान्
त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ।" * ।
त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—
"महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहिदारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ।" * ।
अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—
"नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ।" * ।
स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—
"पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ॥
अथासाध्यलक्षणं यथा,—
सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ।
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ।
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीड़ितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ।
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढ़ता ।
जायते दुर्व्वलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"वातारितैलेन पयोयुतेन
पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं
प्रभञ्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ॥
स्वर्ज्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः ।
पीतस्तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ।
तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्तकान् ।
सर्पिः शालिं प्रसन्नाञ्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ *
पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातव्यं त्रिफलाम्बुना ।
विरेकाय सितायुक्तं कम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ।
त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्काथेन । कम्पिल्लं कमिल्ला इति लोके ।
"अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुड़ेन वा ।
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ।
अपरैश्च बलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ।" * ।
हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी-
वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाड़िमम् ।
पथ्यापौष्करवेतसाम्लहबुषाजाज्यन्वितैर्भिः समं
चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः ।
गुल्मानाहगुदाङ्कुरान् ग्रहणिकोदावर्त्तसंशो

ग्लाश्लागगारोदराश्मरियुतांस्तूनीश्चयारोच-
कान् ।

अवसाभ्रमतिभ्रमश्च मनसो बाधिर्य्यमष्ठीलिका
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतमुष्णा-
म्बुना ॥

हृत्कुक्षिवंक्षणकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांशफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातबलासजानि
हिङ्ग्वादमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥”

हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ * ॥

“भीमाद्युपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
शरपुङ्खस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
वर्ज्जिका शाणमाना स्यात्तावदेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्व्वटिकां खादेद्गुल्मामयविनाशिनीम् ॥ *
पलाशवज्रीशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
गुल्मशूलहराः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः ।”

क्षाराष्टकम् ॥ * ॥

“सामुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारः सुवर्च्चलम् ।
टङ्कणं स्वर्ज्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वज्रीक्षीरैरर्कक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।
वेष्टयेदर्कपत्रेण रुद्धा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तत्क्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफला
तथा ।
यवानी जीरकौ वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥
सर्व्ववर्गसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा ।
सेवितो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥”

वज्रक्षारः ॥ * ॥

“सुवर्च्चिका टङ्कमिता शाणमानार्द्रिकापि च ।
उभे भुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥”
सुवर्च्चिका सोरा इति लोके ।
“शुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुवेष्टयेत् ।
गुडेन शाणमानेन ताञ्जिलेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् ।
पिबेत् घोषाभयासिन्धुसुरभिचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ * ॥
“वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्नातिनिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“यथयूत्योपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मरुङ् नृणाम् ॥
उदरं गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्मं विनिर्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सपीतत्वं मन्दज्वरनिपीडितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोफो जाड्यञ्च रूक्षत्वं तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।
मन्दाग्निर्विड्विबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जाड्यमरतिस्तृतपिपासकम् ।
आलस्यं निद्रया चैव गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥
निद्रालस्यञ्च दाहश्च शोषात् शूलञ्च सज्वरम् ।
वैवर्ण्यमरतिर्जाड्यं विड्बन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च तृष्णाश्वासवेपथुः ।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत्सान्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यत्तत्चिकित्सितञ्चैव कथितञ्चोपचारकम् ।
तत्तत्प्रोक्तं समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
स्नेहनं स्वेदनञ्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संशमनं विरेकश्च वस्ति-स्नेह-निरूहणम् ।
लघे पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुण्ठीमूर्व्वा पञ्चमूलं लघुरास्ना च दारु च ।
क्वाथोऽस्य चावशेषः स्यात् तत्समं क्षीरमेव च ॥
दधितत्समभेवन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपश्येच्च सिद्धस्तत्रार्यते ततः ॥
तत्क्षतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
स्नेहं सप्तदिनं यावत् तस्माच्च स्वेदनं हितम् ॥
दिनत्रयञ्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं जीरे द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां स्वेदनं गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते क्षारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥

क्षारं पलाशार्ज्जुनसूरणस्य
क्षारं तथा वै सहयावशूकम् ।
सौवर्च्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रजं वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्वं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
सग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम् ।
क्षारोदकौ पाकविमिश्रपानं
निहन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विरूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
प्लीहोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनो रोगचयं नराणाम् ॥”

इति विरुक्षणम् ॥ * ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।
त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चाक्षार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुडेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ।”

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“पिबेदेरण्डतैलञ्च सर्करागोरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरग्वधं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च ।
विभाव्यैरण्डतैलेन ततपत्रैश्चैव वेष्टयेत् ॥
कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुस्विन्नभर्ज्जितां ताञ्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं शुभ्रविरेचनम् ।”

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“त्रिफला सुरसा शुण्ठी चूर्णं कृत्वा विभावयेत् ।
स्नुहीक्षीरेण वारैकं गुडेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम् ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं पथ्या विडङ्गञ्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः ।
गुडेन संयुतं खादेत् पश्चात् सोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम् ।

[कोकिला
शुक्तिक्षारनिशाविशालकदली स्यात् सूरणं
पालाशं दहनार्ज्जुनं शठिजयाऽपामार्गकुष्मा-
ण्डकम् ।
दग्ध्वाक्षारविपाचितं परिहृतं हिङ्गुत्रिकट्वन्वितं
गुल्माश्वाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥

इति क्षारपानम् ॥ * ॥

“अजमोदा शठी दन्ती विडङ्गं तुम्बुरुस्त्वचः ।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च सुराह्वा च पुष्करं इन्द्रदारकम् ।
तथाम्लवेतसश्चैव तिन्तिडीकञ्च चिञ्चिलः ॥
समन्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकतः कृतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मञ्च सशूलमुदरं तथा ।”

इत्यजमोदादि ॥ * ॥

हिङ्गुफलत्रिकजीरकयुग्मं
चित्रकभागिककुष्ठविडङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराह्वं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजश्च नरस्य निहन्ति ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“विदारी क्षीरशुक्ला च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।
चूर्णं मध्वावलीढञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥”

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटकट्फलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलक्वाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितञ्चैतत् सुखावहम् ।
लोध्रञ्च कट्फलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

गुल्म
गुल्म

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।
पिबेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
“शुण्ठी सौवर्च्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे पाटलञ्चैव यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सघृतमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशु प्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
त्रिवृत्सौवर्च्चलोपेतं क्षारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“रूक्षकृष्णारुणशिरा तन्तुजालगवाक्षित: ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बुबुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनुपानानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसंक्षोभि च्छर्द्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्वणास्तस्यमलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्षणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यथा सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपित-संस्थान-स्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्-
ज्वराः ।
हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्य-हृल्लास-कासशुक्लत्वगादिता: ।
गुल्मोऽवगाढ़: कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भ-लिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लास-दौहृदस्तन्य-दर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातिसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
जन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिबर्हणान् ॥
रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट् मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ॥
हवुषाद्यं घृतम् ।
हवुषा व्योष पृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवः ।
साजाजीपिप्पलीमूलैर्दीप्यकैर्विपचेद् घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीर-कोलमूलकदाड़िमैः ।
रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥”
इति हवुषाद्यं घृतम् ॥ * ॥
“तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मजठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
“यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।
कुपितानिलमूलत्वाद्गूढ़मूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः ।
अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
सदनं मन्दता वह्ने राटोपोऽन्त्रविकूजनम् ।
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वञ्च पूर्व्वरूपेषु गुल्मिनाम् ।
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाहा-
स्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसाद
श्छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजञ्च वक्ष्ये ।
“न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥”
चिकित्सा यथा ॥
“वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ।
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ।
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाश-भस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ।
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरोहितः ।
आनूपौदकमांसानि वसातैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ।
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमांसानाम् एवं गुल्मे कफोत्थिते ।
धात्रीफलानां स्वरसे षड्ङ्गं विपचेद् घृतम् ।
शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ।
चित्रकव्योषसिन्धूत्थ पृथ्वीका चव्यदाड़िमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हवुषा धान्यकैः समैः ।
दध्यारनालबदर-मूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्मार्त्तो दौर्ब्बल्याटोपशूलनुत् ।
विड्दाड़िमसिन्धूत्थ-हुतभुग्व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्च्चलक्षार-वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ।
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् प्लीहशूलजित् ।

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
व्योष-दाडिमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिद्धङ्गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
दशमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं हन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयञ्चापि चिकित्सेत् सान्निपाति-
कम् ।
चर्य्यं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्त्र्यूषणकमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
माजमोदैश्च दशभिः सामुद्राच्च पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्दध्ना सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥”
“पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्ज्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
त्र्यूषकसुरदूकञ्च वर्षाभूहस्तीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ॥
मागधी चित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तृषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
सम्भूते शोणितस्यन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
यथा वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बद्धवर्च्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्व एवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा भृशम् ।
अनस्वेनांस्तु सुस्विन्नान् स्रंसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ।
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योग्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्च्चोनिरोधे तु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः ॥
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ।
खादेच्चाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतिकञ्चपरञ्जजान् ॥
कर्द्धवातमनस्यञ्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।

पिबेच्चित्रकनागरं वा सगुडां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरागुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
क्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१।२।१६-२० ।
“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणिसेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥”)
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः
पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥
प्लीहा । अप्रकाण्डवृक्षः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ “अविद्यमानप्रकाण्ड-
स्तनुप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीभिण्टीनल-
कमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभागः
प्रकाण्डः ।” इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८ ।
“गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।”
“यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते
गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घात-
जाताः ।” इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥) चट्ट-
भेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥
(रक्षितपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
“द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।”
गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १६० ।
“गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।”
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुलिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्मशूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्मजनकं वा शूलमत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
“नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्मशूलनुत् ॥”
इति गारुड़े १६३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्या इति । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ वीरुधा ४ अवरुत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ गन्धमस्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़काँओली इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव धृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
“विशेषात् पनसं वर्ज्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥”)

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़ + यत् । ततो ड़स्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् क्वाथसुतृष्णजतीति । गु + “पिणाकादयश्च ।” उणां । ४ । १५ । इति आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।५।१३६ ॥ गूवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढ़वल्क १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजतालः १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ श्लक्ष्णकम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥*॥ अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अस्य निर्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । साम्लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥*॥ अस्य फलगुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणाः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ़मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥*॥ आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामश्लेष्मपित्तोदराध्माननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । सारकत्वञ्च ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥ * ॥ तत् ताम्बूलेनोनमयुतञ्च चेत् झटिति पाण्डुवातशोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तत्पीतगुणाः । तस्यादिपीतं विषतुल्यम् । द्वितीयपीतं भेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपीतं पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणाकाङ्क्षा-

लत्वावाप्तिस्तन्मोचनार्थं गङ्गादर्शनरूपप्रायश्चित्तमप्युक्तम् । यथा,—
"ताम्बूलं न मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद् यदि ।
तावच्चाण्डालतां याति यावद् गङ्गानदर्शनम् ॥")

गुह, ऊ न संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-वेट् ।) ह्रस्वी । ऊ, अगूहीत् अघुक्षत् । न, गूहति गूहते । गुहो णोरूरिति दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

गुहः, पुं, (गूहति रक्षति पालयतीत्यर्थः देवसेनाम् । गुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । नामनिरुक्तौ तु गुहा आवासत्वेनास्त्यस्येति अच् । एतयोर्व्युत्पत्तिद्वययोरेव क्रमान्वयेनोदाहरणे द्रष्टव्ये । यथा, महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।
"रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवताम्वरम् ।"
इत्युपक्रम्य ।
"अथेनमभ्ययुः सर्वा देवसेनासहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्व्वतो दिशः ॥"
इत्यन्तेन महात्मा कार्त्तिकेयः सेनापत्यार्थं देवैः प्रार्थितः । ततो नामनिरुक्तिः । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।
"दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः ।
ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् ॥
स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥")
कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ घोटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसखः । स तु शृङ्गवेरपुरवासी निषादाधिपतिः । (यथा, रामायणे । २ । ५० । ३३ ।
"तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥"
गूहते संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति । गुह+कः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६० ।
"व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥")
कायस्थानां पद्धतिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थकुलदीपिकायाम् ।
"अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ॥")

गुहषष्ठी, स्त्री, (गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या षष्ठी तस्य जन्मतिथित्वात्तथात्वम् ।) मार्गशीर्षमासीयशुक्लषष्ठी । यथा, भविष्ये ।
"येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ! ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥"
शुक्लेयं गुहषष्ठी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गुहा, स्त्री (गुह्+कः टाप् च ।) सिंहपुच्छीलता । गर्त्तः । पर्व्वतादेर्गह्वरम् । इति मेदिनी । हे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।
"किष्किन्ध्यां रामसुग्रीवौ जग्मतुस्तौ गुहां तदा ॥")
शेषस्य पर्य्यायः । विलम् २ शिलासन्धिः ३ देवखातम् ४ गह्वरम् ५ । शालपर्णी ह्रस्वः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृदयम् । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।
"तस्मादिदं गुहाहृदयम् ॥" गूढा ज्ञानज्ञेयपदार्थाः अस्यां गूहतेऽस्यामात्मा इति वा । गुह+भिदादित्वादधिकरणे अङ् टाप् च । बुद्धिः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अणोरणीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥")

गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगह्वरादिषु शेते अवतिष्ठते इति । शीङ् ल शयने+"अधिकरणे शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति अच् ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहाशायित्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्ज्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥"
गुहायां हृदये बुद्धौ वा शेते विराजते इत्यर्थः ।) विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । "सर्व्वभूतगुहाशयः ।" यथा च । [शयः ।
"तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहाअन्तर्दधे ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्म्मिता ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
(प्राणाः । यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।
"सप्त इमेलोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।"
गुहाशायिनि त्रि ॥)

गुहिनं, क्ली, (गूहते वृक्षादिभिराच्छन्नं भवतीति । गूहतेऽस्मिन्निति वा । गुह+बाहुलकात् इनन् ।) वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गुहिलं, क्ली, (गूहते पादपादिभिराच्छन्नं भवतीति । गुह+"गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् । गुणनिषेधार्थं किच्च ।) वनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गुहेरः, पुं, (गूहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन् खड्गादावच्छत्वेनापादयतीति । धातूनामनेकार्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम् । गुह+"मूलेरादयः ।" उणां । १ । ६१ । इति निपातनादेरक्प्रत्ययः ।) लौहकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गूहते रक्षतीति ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गुह्यं, क्ली, (गुहां गोपनं अर्हति वस्त्राद्यभ्यन्तरस्थानं लब्धुमर्हतीति यावत् । गुहा+"तदर्हति ।" ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह+कर्म्मणि क्यबित्यके ।) उपस्थः । स तु भगं लिङ्गञ्च । (भगार्थे यदुक्तम् ।
"कामार्त्तः पुरुषो ह्यत्र चुम्बयेद् गुह्यमादृतः ॥")
रहस्ये त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ गोप्यम् । तत्पर्य्यायः । विविक्तः २ विजनः ३ छन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशु ७ गूढम् ८ उपह्वरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ९ । २ ।
"राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥"
तथा च, देवीभागवते । १ । ३ । ३७ ।
"पुराणगुह्यं सकलं समेतं
गुरोः प्रसादात् करुणानिधेश्च ॥")

गुह्यः, पुं, (गुहां सरस्यादेर्गर्त्तमर्हतीति । गुहा-"दन्तादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) कमठः । दम्भः । इति मेदिनी ॥ ये । १६ । (गूहितुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद् वेद-त्वात् यद्वा गुहायां बुद्धौ हृदयाकाशे वस्तु-मर्हति ध्यानायार्हतीति यावत् ।) विष्णुः इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७१ ।
"गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ।"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८।
"यज्ञः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।"
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोतीति । गुप्त-शक्तिप्रभावान्वितजीवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ८ ।
"अध्वर्य्यवो घर्म्मिणः सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥"
उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ४३ ।
"गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।"
स्त्रियां टाप् । गायत्रीस्वरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
"गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणदायिनी ।"
गोपनीये त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।
"सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ।
"प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गुह्यकः, पुं, (गूहति निधिं धनविशेषं रक्षतीति । गुह्+ण्वुल् । पृषोदरादित्वाद्यगागमे साधुः ।) देवयोनिविशेषः । स तु कुवेरानुचरः निधिरक्षको मणिभद्रादियक्षभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ (कार्य्योत्पत्त्यादिभेदेनैष तु बहुधोदाहृतः तथाच व्याडिनोक्तम् ।
"निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ।"
गुह्यं कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाशयति वा । कै+कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्य "शंसिदुहिगुहिभ्योवेति" काशिकोक्तेः अप् वा । यद्वा गुह्यात् सृष्टिं चिकीर्षोः परब्रह्मणः कृष्णस्य गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति । यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६० ।
"आविर्ब्बभूव कृष्णस्य गुह्यदेशात्ततः परम् ।
पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलैश्च गणैः सह ।
आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः ।"
यथा, महाभारते । ३ । ३ । १० ।
"तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्व्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥")
तस्य लोकः पिशाचलोकादूर्द्ध्वं गन्धर्व्वलोकादधः ।
येन येन कर्म्मणा एतल्लोकप्राप्तिस्तदुच्यते ।
"ततो गच्छन्ददर्शाग्रे कृष्णपुच्छजनैर्वृतम् ।
पिच्छिलैः स्थूलवक्त्रैर्मेघगम्भीरनिस्वनैः ।

ोकैरध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
ाश्चौ कथयतं कोऽसौ को लोकः पुण्यतः कृतः ॥
गणावूचतुः ।
ुह्यकानामयं लोकश्चैते वै गुह्यकाः स्मृताः ।
ायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
ममार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः ।
ंविभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्ज्जिताः ॥
 तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व्व च ।
ाधर्म्मञ्च न धर्म्मञ्च विदन्त्येते सदासुखाः ॥
ृकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
स्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् ॥
न्दद्विभागो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
ुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमकुतोभयाः ॥”
ति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकगमने
िष्णुगणसंवादः ॥ (पक्वान्नविशेषः । तस्य
ाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाक-
ास्त्रे ।
“समितां सर्पिषा भृष्टां सिताद्राक्षादिसम्भृताम् ।
ृला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
नश्यान्यसमितालम्बपुटे वेष्ट्य घृते पचेत् ।
ान: खण्डे न्यसेत् पक्वे गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥”
अस्य गुणास्तत्रैव । यथा,—
“गुह्यको बृंहणो हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
ुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत् सरः ॥”)
केश्वरः, पुं, (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपति-
रित्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
यः पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥”)
गुरुः, पुं, (गुह्यः गोप्यः हृदयाभ्यन्तर्वर्त्ती
अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
दीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीप-
ति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपय-
तीत्येके । दीप् + ण्वुल् ।) खद्योतः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
निष्यन्दः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थ-
देशादित्यर्थः निष्यन्दते निर्गच्छते इति ।)
मूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि अस्य
ति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भू-
तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।)
मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥
ी शि विट्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
पं-सकं-अनिट् ।) ओ, गूनः । शि, गुवति
गुवीत् । विट्कृतिरुत्सर्गः । इति दुर्गादासः ॥
, गुः । विष्ठा । गूधातोः कर्म्मणि क्विप्प्रत्य-
 निष्पन्नः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम् +
 । मलोप इत्येके ॥)
क्ली, (गुह + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् ।
ति मेदिनी । ढे । १ ॥

गूढः, त्रि, (गुह + कर्म्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः ।
इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।३।३८।
“शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥”)
गूढजः, पुं, (गूढात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येके ।
गूढ + जन् + डः ।) गूढोत्पन्नपुत्त्रः । इति मिता-
क्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १३२ ।
“गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥”)
गूढनीड़ः, पुं, (गूढः गोपनस्थलस्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा नीड़ः कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति
शब्दमाला ॥
गूढपत्त्रः, पुं, (गूढः समाच्छन्नः पत्त्रैर्यो योऽसौ ।
गूढं पत्त्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः ।
अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढपथः, पुं, (गूढः पन्था गतिर्यस्य समासनिष्पन्न-
त्वादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः ।६।५॥
गुप्तपथश्च ॥
गूढपात्, [द्] पुं, (गूढं पादयति । पद गतौ +
णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढाः पादा अस्य पृषो-
दरादित्वादलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढपादः, पुं, (गूढाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(“पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती ।”
इत्यागमः ।
आच्छादितपादे त्रि । यथा, महाभारते ।
“सन्तोषात्तत्प्रसन्नस्य विश्वैश्वर्य्यं करस्थितम् ।
उपानद्गूढपादस्य सर्व्वा चर्मावृतेव भूः ॥”)
गूढपुरुषः, पुं (गूढः गुप्तः पुरुषः छद्मवेशी राज-
प्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः ।२।८।१३॥
गूढपुष्पकः, पुं, (गूढः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ
इवार्थे कन् । गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य
इत्येके ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढफलः, पुं, (गूढः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढं
यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गूढमार्गः, पुं, (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) सुवो-
ऽन्तरमार्गः । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४।५१॥
गूढमैथुनः, पुं, (गूढं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवर्च्चाः, [स्] पुं, (गूढं वर्च्चोऽस्य ।) भेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवल्लिका, स्त्री, (गूढा वल्लिका वल्ली यस्य ।)
अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढसाक्षी, [न्] त्रि, (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः
अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावितः तादृशः साक्षी ।)
योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः सः ।
फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा
याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥

तथा च नारदः ।
“अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
गूढाङ्गः, पुं, (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छा-
मात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्-
पर्य्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढाङ्घ्रिः, पुं, (गूढः संवृतः शल्केनावृतोऽङ्घ्रि-
श्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढोत्पन्नः, पुं, (गूढं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात्
तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्त्रमध्ये
पुत्त्रविशेषः । यथा, मनुः । ९ । १७० ।
“उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥”
अस्यार्थः । “यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्त्र
उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि
कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते
स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्त्रः स्यात् यदी-
यायां भार्य्यायां जातः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥
(अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनुः । ९।१५९ ।
“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥”)
गूथं, क्ली पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत-
सृजतीति वा । गुङ शब्दे गुशि विष्ठोत्सर्गे वा
+ “तिथपृष्ठ गूथ यूथ प्रोथाः ।” उणा । २ । १२ ।
इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ ।
६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि
कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूथलक्तः, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्तः अनुरक्त आसक्त
इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः ।
गुये शालिक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर-
मल्लः २ क्षुद्रचूड़ः ३ सालिकः ४ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति ।
गु शि विष्ठोत्सर्गे + क्तः । “दुग्वोदीर्घश्चेति ।”
नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः ।
हन्नः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९६ ॥
गूर, ङ क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं सेट् ।) दीर्घी । ङ क, भर्म्मेषु नो
गूरयते महोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा
च कविरहस्ये । ५१ ।
“भर्म्मेषु नोद्गूरयतेऽक्षमाहवे-
ऽप्युक्तोऽपि यो नोद्गुरते स्वधर्म्मवित् ॥”)
गूर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । तथा च ।
“दीपिपूरिजनिगारिधूरयः
काशिवाशिपदिमूरितूरयः ।
चरिणूरिखिदिविद्यतिः क्लिशि-
र्घूरिरुध्यतिमनी दिवादिषु ॥
इति रघोद्धतायां चक्रेश्वरः ।” इति दुर्गादासः ॥
गूरणं, क्ली, (गूर क ङ उद्यमे + भावे ल्युट् ।)
उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।३।२।११॥

गृह, क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गृहयति। इति दुर्गादासः॥

गृह, ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गृहते। इति दुर्गादासः॥

गुवाकः, पुं, (गुवति पुरीषमुत्सृजत्यनेन यद्वा गुवति बहुलभक्षणेन सुखविवरात् पुरीषवद्रुत्सृजतीति। गुश्चि विष्ठोत्सर्गे + "पिनाकादयश्च।" उणां। ४। १५। इति आकः। कुटादित्वाद्गुणाभावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

गृषणा, स्त्री, (भूषयतीति। निपातनात् भकारस्य गत्वम्।) मयूरचन्द्रकः। मयूरपिच्छचक्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गॄ, सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गरति तरुं मेघः। इति दुर्गादासः॥

गृज, ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी गर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, पूर्ब्बचातकाष्टके। ४।

"गर्ज्जसि मेघ! न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम्।
दैवादिह यदि दक्षिणवातः
क त्वं क्वाहं क च जलपातः॥")

गृज, इ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, गृञ्जति। इति दुर्गादासः॥ (ध्वनिरिह कथनमिति मत्वा केचित् सकर्म्मकमपि वदन्ति॥)

गृञ्जनं, क्ली, (गृञ्जते अभक्ष्यत्वेन कथ्यते प्राणनाशकत्वादिति। गृजि ध्वनौ + कर्म्मणि ल्युट्।) विषदिग्धपशोर्म्मांसम्। इति मेदिनी। ने। ५८॥ (गृञ्जते रोगनाशकतया भक्ष्यत्वेन कथ्यते इति।) मूलविशेषः। सलगम इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्त्तुलम् ४ ग्रन्थिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७ डिण्डीरमोदकम् ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातरोगगुल्मनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। दुर्गन्धत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गृञ्जनः, पुं, (गृञ्जते अभक्ष्यत्वेन कथ्यते इति। गृजि + ल्युट्।) रसोनकः। रसुन् इति भाषा। इति मेदिनी। ने। ५८॥ रक्तलशुनः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अभक्षणीयत्वमुक्तं यथा, मनौ। ५। १९—२०।

"छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः॥")

गृण्डीवः, पुं, पृथुशृगालः। वड़ शेयाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोपाकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५७॥ (गृण्डिवोऽपि पाठः॥)

गृत्सः, पुं, (गृध्यति लिप्सत्यनेनेति। गृध् अभिकाङ्क्षायाम् + "गृधिपण्योर्दकौ च।" उणां। ३। ६९। इति सः स च कित् दकारान्तादेशश्च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः॥ (त्रि, स्तुत्यः। यथा, ऋग्वेदे। ७। ८७। ५।

"गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेङ्खम्।"
"गृत्सः स्तुत्यः।" इति भाष्यम्॥)

गृध, इर् य उ लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् क्त्वावेट्।) इर्, अगृधत् अगर्धीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्द्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादासः॥

गृधुः, पुं, (गृध्यत्यनेनाश्मादृवा इति। गृध्य इर लिप्सायाम् + "पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः।" उणां। १। २३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः॥ (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृधूः, पुं, (गृध् + बाहुलकात् कूः।) बुद्धिः। अपानम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृध्नुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः। गृध् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०।। इति क्नुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३। १। २१॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २०।

"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः॥"
क्वचित् गृध्रोऽपि पाठः॥)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्य्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसानीति। "सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्।" उणां। २। २४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। गृधिनी शकुनी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दाक्षाय्यः २ वज्रतुण्डः ३ दूरदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। ६। ३। ३१।

"गृध्रः संपतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम्॥"
इह लोके लोभवशात् यस्तु देवब्राह्मणस्वं हरति स पापात्मा परत्र गृध्रोच्छिष्टेनोपजीवति। यथाह मनुः। ११। २६।

"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति॥")

गृध्रनखी, स्त्री, (गृध्रस्य नख इवाकारोऽस्त्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कालियाकड़ा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।

"करमर्द्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः॥") कोलिवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रपत्रा, स्त्री, (गृध्रस्य पत्रमिव पत्रवदित्यर्थः पत्रमस्याः। गृध्र इव धूम्रवर्णं पत्रमस्या इत्येके।) धूम्रपत्रावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा इवेत्युपमितसमासः। गृध्राणां राजेति वा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) जटायुपक्षी। यथा,—

"भूयः कनकपुङ्खाग्रैः पक्षौ वायोरिवाशुगैः।
निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं शिलाशितैः॥"
इति रामायणम्।

गृध्रसी, स्त्री, (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति सततं गृध् + क्रन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीड़यति नाशयति वा। सो + कः ङीष्।) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

"स्फिक्पूर्ब्बोरुकटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः।
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पृथक्।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्दवम्।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च।"
गृध्रसीवातात् केवलात् स्फिगादिपर्य्यन्तं स्तम्भतोदैर्गृह्णाति। क्रमात् वृद्धिक्रमात्। तेन व्याधिर्यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति नात्र ग्रहणे निर्द्देशक्रमनियमः। तथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक् रेकेण वमनेन वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्।
नादौ वस्तिविधिं कुर्य्याद्यावदूर्द्ध्वं न शुध्यति।
स्नेहो निरर्थकः स स्याद्भस्मन्येव हुतो यथा॥
तैलमेरण्डजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यान्तु महापहः॥

तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सचुक्रं सगुड़ं पिबेद्वा।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः॥ २॥

निष्कुष्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत्
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम्॥
एरण्डमूलं विल्वञ्च वृहती कण्टकारिका।
कषायो रुचकोपेतः पीतो वृषणवस्तिजम्।
गृध्रसीजं हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च।"
रुचकं सौवर्च्चलम्॥ ४॥
"गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णाचूर्णं पिबेन्नरः।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम्।

सिंहास्यदन्तीकृतमालकानां
पिबेत् कषायं रुबु-तैलमिश्रम्।
यो गृध्रसीनष्टगतिः प्रसुप्तः
स शीघ्रगः स्याद्धि किमत्र चित्रम्॥

वृहन्निम्बतरोः सारो वारिणा परिपेषितः।
स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम्।
शेफालिकादलैः क्वाथो मृद्वग्निपरिपाचितः।
दुर्व्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत्।
शेफालिकानिर्गुण्डी॥ ८॥
"रास्नायास्तु पलञ्चैकं पञ्च कर्षाणि गुग्गुलोः।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा भक्षयेद् गृध्रसीहरीं

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥
"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
पूतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलञ्चयाणां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अमूनि वह्नेरवतार्य्य दद्यात्
द्रव्याणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विड़ङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं नूतनखञ्जताञ्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः चितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्ब्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णीं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नोः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—
सीत्रिस्राचीकोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
दाहपादहर्षावबाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
दन्यत्रावबाहुकाद्यातव्याधिचिकित्सितस्थाने-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन्+पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ज उपा-
दाने+कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६३ । ३३ ।
"प्रष्ठौहीनां पीवराणाञ्च तावदग्र्या गृष्टो धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"एभ्य एव स्थिरादीनि जले पञ्चैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
बदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ.
गृहयते । गृहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह+"गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत-
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ क्षदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अजम ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढ़मार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यहयरोहिण्यो मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याथ मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्यै-
रुक्षैश्च पुत्त्राग्निधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घसूत्रम् ।
कन्याझसे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्वर्णोदयेऽर्के शुभे-
शुक्रेज्येन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥

(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्य्यमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्त्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्याल्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥”
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
“गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनयुक्कन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तर्द्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौर-वर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥”
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥”
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
“सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
व्यत्यये व्यत्ययफला ह्यतः कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणामुत्पत्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
नैःस्वा खराणुकारा च मृत्युदाऽजगरान्विता ॥
चिपिटा पौरुषैर्हीना मुरजाभा तथैव च ।
काकोलूकानिभास्तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्त्रपौत्त्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा ।
शूकरोष्ट्राजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
कुत्सितान् मलिनान् मूर्खान् अधमान् जनयेत् सुतान् ॥
शवकलासशवाकारां मृतपुत्त्रधनार्त्तिदाम् ।
दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टप्रजां भूमिं परित्यजेत् ॥]
मनोरमा सुतप्रदा इड़ा धनप्रदा मता ।
सुतार्थदा तथाप्युदक् सुरेशदिक्प्लवा मही ॥”
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“चौरिष्टचोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
लताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीड़ितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च ।
श्लेष्मकं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥”*॥
गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”
गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वाद्देवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणिः२ पेषणीपट्टः३ गृहाश्मा४। इति शब्दरत्नावली ॥
गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालितया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ भिल्लीकण्टः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)
गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं तृणादिरचितवेश्म करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूसरोऽतिसूक्ष्मचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षणः २ चमः ३ भीरुः ४ कृषिद्विष्टः ५ कणप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
“प्रतिमाघटकाद्देव कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥”
गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ + णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
“वको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)
गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । जेठी टिक्टिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुषली ३ विशम्बरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हे-
चन्द्रः । ४ । ३६२ ॥
गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । शि-
अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरे-
ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा
वृहत्संहितायाम् । ८६ । ३७ ।
“शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ।”
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधा-
शम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटा-
स्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)
गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिका
निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः
४ । ३५३ ॥
गृहणी, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + क्वि
संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥
गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्य
तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५
पिंड़ा दाओया इति च भाषा ॥
गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः ।) मेढ़शृङ्गीवृक्षः
इति रत्नमाला ॥
गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति
नश् + णिच् + ल्यु ।) कपोतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य
प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ।
गृहनीड़ः, पुं, (गृहे नीड़ं कुलायोऽस्य ।) चटकः
इति हारावली । ८६ ॥
गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा
अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥”)
सत्री । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ धर्म्मः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१२ । ६ ।
“अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।” ४ ।
३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति
रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)
गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति
कप् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली ।
गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृह-
बलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपक्षी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)
गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादि
भक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) चटकः
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६२ ॥ वकः । काकः
इति केचित् ॥
गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तु
वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणा-
दिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच् + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेधृ सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदान-दयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (गृह ग्रहणे । गृह्यते इति । गृह + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादि-कोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृह्यते गृह्णातीति । गृह + "स्पृहि-गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारा-वली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृह-मुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-रमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहा-धिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्यान्त गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
स्नातो गुरुविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड़्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥
बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—
"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्य-मरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह् + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ नित्यबहुवच-नान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृत-मम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्-पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायति प्रका-शते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह् + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आशेते इति । आ + शी + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरचितोऽश्मा अश्म-निर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकु-न्तलायां चतुर्थाङ्के ।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्या-धयः ॥)

गृही, [न्] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥

गृहीतं, त्रि, (ग्रह + कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे । १।३।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"

गृहीतदिक, [श्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् येन सः प्रस्थानार्वा भयाद्दूरेण ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥

गृह्गोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । गृह + वल + कुन् । वाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य उत्वम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति । ग्रह + "पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११६ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गृह्यन्ते मंगृह्यन्ते सामवेदाद्युक्तानि कर्म्मविधानान्यत्र इति । ग्रह + क्यप् ।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । रे । १६ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवैनेति । ग्रह + "पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च" । ३ । १ । ११६ । इति क्यप् । पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहासक्तमृगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह + क्यप् ।) अस्वैरी । अस्वतन्त्रः । पक्षः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
"ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृहे भव इति यत् । गृहोत्पन्नवस्तु ॥)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहासक्तपक्षिमृगादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते गुप्येति । ग्रह + क्यप् + टाप् ।) शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥

गॄ, क ङ विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क ङ, गारयते स्वस्यामर्थं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, गि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) शब्द इह यक्तवाक्यम् । गि, गृणाति वाक्यं लोक. । गीर्णः गीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, श निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श, गिरत्यन्नं लोकः । देवात्ततो विगलितो गिलितो वकेन इति तु असाव् लत्वोः कभावे इति भावे कप्रत्यये कदिरगाविति इरि वक्तव्यादृरेफस्य लकारे गिल इति स्थिते लेः लत्वाख्याने इति औ कर्म्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + डुः । गो गन्ता । ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डत्वे साधुः ।) गेण्डुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)

गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यत्र इवे प्रतिकृतताविति कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेंडु इति गेंद इति च भाषा ॥

गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः । अत्र गेन्दूकोपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥

गेद, क ङ उ गतौ । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ॥)

गेप, ङ क्र गतिचालयोः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गेपते । क्र, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, क्ली, (गै + "अचो यत् ।" ३ । १ । ६७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्वम् । ततो गुणश्च । गीतम् । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥")

गेयः, त्रि, (गै + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गातव्यः । गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५० । ४१ ।
"इमे त्वां सुनयः सप्त सहिता सुनिमण्डले ।
स्तुवन्ति देवदिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥")

गेव, क्र ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क्र, अजिगेवत् । ङ, गेवते । इति दुर्गादासः ॥

गेष, क्र ङ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क्र, अजिगेषत् । ङ, गेषते । जिगेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्णः, पुं, (गायतीति । गै + "इष्णो गादाभ्यां किद्वा ।" इत्युणादिकोषटीकाकारसूत्रात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवी । सामगानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्णुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + "गादाभ्यामिष्णुच् ।" उणां । ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णे । ११ ॥ सामगानकर्त्ता च ॥

गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग + ईह + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मिन् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")

गेहिनी, [न्] त्रि, (गेहमस्यस्तीति । गेह + इनिः ।) गृही ॥ (स्त्रियां ङीप् । गृहिणी । यथा, आर्य्यासप्तशती । १६६ । [मानम् ॥")
"गेहिन्या: प्रचक्रमौ गोत्रस्खलितापराधतो

गेहेनर्दी, [न्] पुं, (गेहे नर्दति गर्ज्जतीति । गेह + नर्द + णिनिः अलुक् समासः । अस्य गृह

एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुरुषः । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः । अलुक् समासः । अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनर्दी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥

गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरिमाटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुराधातुः ६ गैरिमेयकम् ७ । इति राजनिर्घण्टः । वनालक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रवालाभम् १० गिरिजम् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सुरक्तकः ५ सन्ध्याभम् ६ बभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फोटाशोऽग्निदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतस्तत्सुतेजस्कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि पुष्परूपनयनं यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥) विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि + ढक् ।) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ९ । १०४ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजाते त्रि ।

गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ापुटः। गवां क्षुरम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥ गोक्षुरे: श्वपुटीक्षतः। इति हेमचन्द्रः॥ त्रिकण्टकश्च। इति राजनिर्घण्टः॥

र्णः, पुं, (गोः कर्ण इव। तत्तुल्यपरिमाणत्वादस्य तथात्वम्।) परिमाणविशेषः। स तु अनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम्। (गोः कर्णाविव कर्णौ यस्य।) मृगभेदः। इत्यमरः। २।५।१०॥ यथा च अनर्घराघवे। २। २३।

"मुनिविनियोगविलूनप्ररूढदर्भाङ्कुरग्रासलालितानि
वर्णो विं।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पुकयञ्चकच्छेषु॥"

अस्य मांसगुणा यथा,—
"गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम्।
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)

अश्वतरः। (गोश्चक्षुरेव कर्णो यस्य।) सर्पभेदः। (गोरिव कर्णो यस्य।) गणदेवताविशेषः। इति मेदिनी। णे। ४६॥ तीर्थविशेषः। यथा, भागवते।
"ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान्।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः॥"
(पीठस्थानम्। यथा, देवीभागवते।७।३०।६०।
"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवीसन्मार्गदायिनी।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥")

कर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः। "पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।" ४।१।६४। इति ङीष्।) मूर्व्वालता। इत्यमरः। २।४।८४॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या॥)

किराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः। कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः। ततष्टाप् गोकिरा। तथा सती अटतीति। अट्+ण्वुल्। ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) सारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

किराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती अटतीति। अट गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। गौरादित्वात् ङीष्।) सारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

किलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव। निपातनात् ह्रस्वः।) मुषलम्। हलम्। इति हेमचन्द्रः॥

कीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव।) मुषलम्। हलम्। इति हारावली॥ २५५॥

कुलं, क्ली, (गोः कुलम्।) गोसमूहः। तत्पर्य्यायः। गोधनम् २ गवांव्रजः ३। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा, रामायणे। २।६।१७।
"गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह॥")
गोस्थानम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च॥"
मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम्। यथा,—
"कालेन व्रजता तात! गोकुले रामकेशवौ।
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः॥"
इति श्रीभागवतम्॥
(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे,—
"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः॥"
पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः। अयन्तु सप्तदशशतपरिमितशकाब्दस्यान्तःसरप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मगरौणी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति मैथिलाः। अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्वेते। १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणिटीका।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्। ३ पदवाक्यरत्नाकरः। ४ मासमीमांसा। ५ मिथ्यात्वनिरुक्तिः। ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका। ७ रसमहार्णवः। ८ लाघवगौरवरहस्यम्। ९ शिवशतकम्॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्भवस्य कुलं चञ्चलभावः प्रखरदृष्टिचातुर्य्यमित्यर्थः। तदस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११६। इति ठन्।) केकरः। (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षकत्वात् जड इव।) पङ्कस्थगव्युपेक्षकः। इति मेदिनी। के। १८६॥

गोक्षतं, क्ली, (गोभिः क्षतम् उच्चरितम्। क्ष+भावे क्तः। लिङ्गभिन्नो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः।) गोमयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति। क्षुर विलेखने+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष इव। बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। स तु क्षुद्रबृहद्भेदेन द्विविधः। गोखुरि इति गोखुर इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्रिकण्टः २ स्थलशृङ्गाटः ३ गोकण्टः ४ त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कषा १० इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टकः १३ गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५। इत्यमरः। २।४।९८—९९॥ क्षुरकः १६ भक्ष्यकण्टः १७ इक्षुगन्धिका१८। इति भावप्रकाशः॥ क्षुरङ्गः१९ श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ व्यालदंष्ट्रः २३ वङ्कप्रः २४ गोक्षुरः २५ त्रिकटः २६ त्रिकः २७ इक्षुरः २८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। सुशीतलत्वम्। बलप्रदत्वम्। मधुरत्वम्। बृंहणत्वम्। तथाश्मरीमेहविदाहनाशित्वम्। रसायनत्वम्। तत्र बृहतो गुणोत्तरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पुष्टिदत्वम्। श्वासकासार्शोव्रणनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ वायुनाशित्वम्। वृष्यत्वञ्च॥ तच्छाकगुणाः। तिक्तत्वम्। वृष्यत्वम्। स्रोतोविशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर+स्वार्थे कन्।) गोक्षुरः। इत्यमरः। २।४।९८॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशेऽध्याये॥
"शूर्पाफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटा गोपयसा विपाच्य।
सर्पाःकृतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति। खुरः अस्त्रविशेषः। गोः पृथिव्याः खुर इव।) गोक्षुरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (गवां खुरम्।) गवां शफे क्ली॥

गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव।) गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः। जात्या समासे परनिपातः।) सकृत्प्रसूता गौः। इति केचित्॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम्। गो+द्वित्वे गोयुगच्।) गोद्वयम्। ("पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम्।" इति मुग्धबोधसूत्रम्॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम्। गो+स्थाने गोष्ठच्।) गोस्थानम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोभिःकृतो ग्रन्थिरिव।) करीषः। (गोर्ग्रन्थिर्बाहुल्यात् एकत्र ग्रन्थनं यत्र।) गोष्ठम्। (गोर्ग्रन्थिरिव।) गोजिह्विकौषधिः। इति मेदिनी। थे। १९॥

गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै। गो+हन्+सम्प्रदाने मूलविभुजादित्वात् कः।) अतिथिः। इति पाणिनिः॥ (गां हन्ति। हन्+कः।) गोघातके त्रि। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"गोघ्नवच्छुद्धिः कण्वाग्नायणमथापि वा॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषकत्वात्।) वृष्टिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गोर्जातं घृतम्।) गव्यघृतञ्च॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्। गो+चर+"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च।" ३।३।११९। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रियार्थः। स तु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वरूपः। इत्यमरः। १।५।८॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्धः॥"*॥ गावश्चरन्त्यस्मिन्निति। गोचरस्थानम्। इति सिद्धान्तकौमुदी। यथा च भारविः। ४।१०।
"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम्॥"
गोषु इन्द्रियेषु चरतीति। गो+चर्+पचाद्यच्। इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः। यथा, वेदान्तसारे।
"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्॥"

देशः । यथा, रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
"अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥"
"गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥) जन्मराश्यवधिग्रहाक्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा,—
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
अपि च ।
"अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यान्नभश्चरैः ।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगैः ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
"केतूपप्लवभौममन्दगतयः षट्त्रिसंस्थाः शुभाश्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥"
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा,—
सूर्य्यस्य गोचरफलम् ।
"स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये भयम् ।
दुश्चिक्ये श्रियमातनोति हिबुके मानक्षयं यच्छति ॥
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे ।
पीडामष्टमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं धर्म्मगः ॥

कर्म्मवृद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिसदथायसंस्थितः ।
द्रव्यनाशजनितां महापदं
यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥"

चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
"जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुर्व्वित्तनाशं द्वितीये
दद्यादृद्धं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रंशं तनयगृहगो वित्तलाभञ्च षष्ठे
द्यूने द्रव्यं युवतिसहितं मृत्युसंस्थोऽथ मृत्युम् ॥

नृपभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयम् ॥"

मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
"प्रथमगृहगः क्षौणीसूनुः करोत्यरिजं भयं
क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
अरिभयकरः पाताले सून् चिनोति च पञ्चमः
रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥

जनयति मरणस्थः शत्रुबाधां धराजो
दिशति च नवमस्थो कार्य्यपीडामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ बाध्यनर्थार्थनाशान् ॥"

बुधस्य गोचरफलम् ।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थे धनं
वधं रिपुभयान्वितं सहजगश्चतुर्थेऽर्थदः ।
अनिष्टतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥

अष्टमे शशिसुते धनलब्धि-
र्धर्म्मगोऽतिमहतीं तनुपीडाम् ।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥"

गुरोर्गोचरफलम् ।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
शुभं पुत्त्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्यादरिगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने ॥

धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिकरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तनुमानसपीडाम् ॥"

शुक्रस्य गोचरफलम् ।
"जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुश्चिक्यगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात् पुत्त्रदस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥

जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥"

शनेर्गोचरफलम् ।
"वित्तभ्रंशं सदार्त्तं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नश्चित्तक्लेशं द्वितीये रिपुहननकृतं वित्तलाभं तृतीये ।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्त्रभृत्यादिनाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्गसमाप्तिः ॥

शरीरपीडां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपान्त्यगो वित्तमनर्थमन्ते
शनिर्ददातीत्यवदत् सुवृत्तः ॥"

राहोर्गोचरफलम् ।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसप्त-
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणाग्निभयं करोति ॥"

केतोर्गोचरफलम् ।
"एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयञ्च केतुः ॥"

अन्यत्सर्व्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गोचर्म्म, [न्] क्ली, (गोश्चर्म्म ।) गवां त्वक् । कर्म्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
"मेषासनन्तु वश्यार्थमाकृष्टौ व्याघ्रचर्म्म च ।
शान्तौ मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मस्तम्भने देवि ! सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥"
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा,—
"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च बृहस्पतिना दर्शितम् । यथा,—
"सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताक्षरायां आचाराध्यायः ।

गोच्छालः, पुं, (गां भूमिं छादयतीति । छद+णिच्+अण् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहलवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा इति भाषा ॥

गोजलं, क्ली, (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कर्णस्रावो विनश्यति ॥")

गोजा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो+जन+"जनसनखनक्रमगमो विट् ।" ३ । २ । ६७ । इति विट् । "विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।" ६ । ४ । ४१ । इति आत्वञ्च ।) गोलोमिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोजागरिकं, क्ली, (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमादोऽस्त्यस्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी । के । २२७ ॥

गोजागरिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रहरीव । अत्यन्तकण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ।

गोजापर्णी, स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आपर्णात् शुक्लवर्णा भवतीति । आ+पर्ण+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दुग्धफेनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोजिह्वा, स्त्री, (गोर्जिह्वेव ।) क्षुपविशेषः । गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरतः ॥ दार्व्विपत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५ वातोना ६ अधोमुखा ७ अनडुज्जिह्वा ८ अधःपुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ।
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥"
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तसर्व्वदन्तिविषार्त्तिनाशित्वम् । व्रणसंरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
"सोमवल्क्योऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥) गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गोजिह्विका, स्त्री, (गोजिह्वेव गोजिह्वा स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दरत्नावली ॥

:, पुं, (गोरण्ड इव । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोण्डः । स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुडकः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

ुम्बः, पुं, (गां भुवं तुम्बति अर्द्दतीति । गो+तुम्ब+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) श्रीर्ण-वृन्तः । इति मेदिनी । वे । १२ ॥ तरमूज् इति ख्यातः ॥

ुम्बा, स्त्री, (गोतुम्ब+स्त्रियां टाप् ।) गवा-दनी । इति मेदिनी । वे । १२ ॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक् इति च ख्याता लोके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । चित्रा २ वाची ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोडुम्बिका ४ । इति रत्नमाला ॥

ुम्बिका, स्त्री, (गोडुम्ब+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गोडुम्बा । इति रत्नमाला ॥

ी, स्त्री, (श्रणादिगुणाद् जातः गोणः निपातनादुकारस्य गुणः । गोणशब्दात् आवपनेऽर्थे "जानपदकुण्डगोणेति ।" ४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेषः । इति मुग्धबोधम् । गुण् इति भाषा ॥ द्रोणी-परिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये ।

"विड़ालनकुलोष्ट्राणां चर्म्मगोण्यां मृगस्य वा ।
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं श्वाल्वणेनोपनाहितम् ॥"

"शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ।
मापटङ्काद्यविख्यानि कुड़वः प्रस्थमाढ़कम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥"

इति शार्ङ्गधरेण पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम् ॥

"गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारीन्तथैव च ।
त्रिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ॥"

इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
छिद्रवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । शाणी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥

ण्डः, पुं, (गोः अण्ड इव ।) नाभौ वृद्धमांस-गुड़कः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । ३ । ५ । १८ ॥ गेंड् इति भाषा । पामरजातिः । वृद्धनाभियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ अस्य रूपान्तरं गोड़ः गौड़ः । इत्यमरटीका ॥

तमः, पुं, (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य । पृषोदरादित्वात् साधुः । एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १३ । ९३ । ९५ ।

"गोदमोऽदमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात् ।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः ।
विद्धि मां गोतमं कृत्ये यातुधानि ! निबोध माम् ॥")

गौतममुनिः । स तु ब्रह्मपुत्त्रः । इति गया-माहात्म्ये वायुपुराणम् ॥

तमान्वयः, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य ।) शाक्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ल्लजः, पुं, (प्रशस्तो गौः "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति कर्म्मधारयः ।) उत्तमगौः । गोषु मध्ये तल्लजः प्रशस्तः इति वा व्युत्पत्तिः ॥

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्ब्बपुरुषान् यत् । इति भरतः ॥ (गु+"गुधृवीपतीति ।" उणां । ४ । १६६ । इति त्रः ।) तत्पर्य्यायः । सन्ततिः २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६ वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ आख्या । (यथा, कुमारे । ४ । ८ ।

"स्मरसि स्मरमेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ॥")

सम्भावनीयबोधः । काननम् । क्षेत्रम् । वर्त्म । इति मेदिनी । रे । २६ ॥ छत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ संघः । वृद्धिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वित्तम् । इति विश्वः ॥ * ॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम् ।
क्षत्त्रियवैश्ययोरुपदिष्टातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्याति-दिष्टातिदिष्टगोत्रम् ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ क्षत्त्रिय-वैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवे-तेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः । तथा चाग्नि-पुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने ।

"क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम् ।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजकाः ॥"

गोत्राणि तु चतुर्व्विंशतिः तथा च मनुः ।

"शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा ।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥
कल्किश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः ॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यानः पराशरः ।
सौपायनस्तथाविश्व वासुकी रोहितस्तथा ॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः ।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्ब्बपण्डितैः ॥"

तथा च मनुः ।

"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"

एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात् । तथा च ।

"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरबृहस्पती ।
काण्वनो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-काण्वकाः ॥
कृष्णात्रेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः ।
आङ्गिरस इति ख्यातः अनाहकाख्यसञ्ज्ञितः ॥
अंशजैमिनिरुद्वाख्याः शाण्डिल्यो वात्स्य एव च ।
सावर्ण्यालम्यानवैयाघ्रपद्यश्च घृतकौशिकः ॥
शक्तिः काण्वायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा ।
शुनकः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"

सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्राः । इति कुलदीपिका-धृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीपः ॥ (मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ३ ।

"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शत-
दुरेषु गातुवित् ॥")

गोत्रः, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति । गो+त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ९ ।

"गावो नदनदीनान्तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥")

गोत्रजः, त्रि, (गोत्रे जायते इति । गोत्र+जन्+डः ।) गोत्रोत्पन्नः । स तु जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्त-समानोदकभावात् पश्चाद्भवति । इति शुद्धि-तत्त्वम् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १३८ ।

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥")

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति । "सत्सुद्विषेत्यादि ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । ततस्तुगागमः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १७ । २ ।

"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः
स इन्द्र चित्राँ अभितृन्धि वाजान् ॥"

यथा च भट्टौ । १ । ३ ।

"सहासनं गोत्रभिदाध्युवासीत् ॥")

गोत्रवृक्षः, पुं, (गोत्रजातः पर्व्वतजातो वृक्षः ।) धन्वनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

"धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्व्वान् जीवानित्यर्थः त्रायते इति । त्रै+कः । स्त्रियां टाप् च ।) पृथिवी । (गवां समूहः । "इनित्रकट्यचश्च ।" ४ । २ । ५१ । इति त्रः । टाप् च ।) गोसमूहः । इति मेदिनी । रे । २६ ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।

"गान्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी ॥")

गोदः, पुं, (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति । गो+दै+कः ।) मस्तकस्नेहः । मस्तिष्कम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (गाः ददातीति । + दा + कः ।) गोदातरि त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, मनुः । ४ । २३१ ।

"वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥")

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिताल शब्देऽस्य गुणादयो बोध्याः ॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति । गो+दा+कः । स्त्रियां टाप् ।) गोदावरी नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५० ॥ (गायत्त्री-स्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४३ ।

"गर्व्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ॥"

गाः ददातीति । दा+क्विप् । गोदातरि त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।

"गोदा इद्रेवतो मदः ।"

"गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः ।" इति दया-नन्दभाष्यम् ॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति । गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट् ।) लाङ्गलम् । इत्यमरः । २ । ९ । १४ ॥ कुद्दालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५६ ॥

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा । तासु वरी श्रेष्ठा । वर + ङीप् संज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति । गो + दा + वनिप् + ङीप् रान्तादेशश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १० । १२६—१३० ।

"गच्छन्ती तीर्थयात्रायां ब्राह्मणी रविनन्दनः ।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने ॥
तया निवारितो यत्नात् कालेन बलवान् सुरः ।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥
द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे ।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम् ॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम् ।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥")

तत्पर्य्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्रह्माद्रिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।

"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः ॥")

इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्यानाम्ना विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३०।६८ ।

"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥")

अस्या जलस्य गुणाः । पित्तास्रिरक्तार्त्तिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयदोषघ्नत्वानाशित्वम् । परमपथ्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो + दा + कः । तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) चणिकाख्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति । गो + दुह् + अधिकरणे ल्युट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥

गोद्रवः, पुं, (द्रवति स्रवतीति । द्रु + अच् द्रवः । गवां द्रवः ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः ।) गोसमूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । ३२ । ४२ ।

"स आत्मनो दृढां कक्ष्यां बद्ध्वा सम्भ्रान्तमानसः ।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥")

गोधनः पुं, (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः । गोर्वृषस्येव धनं शब्दो यस्य ।) स्थूलाग्रवाणः । इति हरिवंशः ॥ तुक्का इति भाषा ॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया । गुध् + "हलश्चेति ।" करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्मितपट्टिका । तत्पर्य्यायः । तला २ ज्याघातवारणा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।

"विक्षिपन्नाददानं चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः ।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

जन्तुविशेषः । गोसाप् इति भाषा ॥ सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा । तत्पर्य्यायः । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १।१०।२२॥ दारुमुखाह्वा ४ । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५४ । १३ ।

"श्वेता गोधाङ्गुलमात्रे पुरुषे मध्ये ततः शत्रुस्या ।
पीता सिता सविकता ततो जलं विनिर्दिशेद-
मितम् ॥"

पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्षणेन याज्ञामितमभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः । यथा, मनुः । ५ । १८ ।

"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्राश्चैकतोदतः ॥")

अस्या मांसगुणाः । वातश्वासकासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रक्तशुक्रबलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलमस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । ततः "कुम्भपदीषु च ।" ५ । ४ । १३९ । इति पद्भावः । गोधापदी । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्ब्बह्रस्वश्च ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । "कुम्भपदीषु च" ५ । ४ । १३९ । इति पद्भावः ।) लताविशेषः । गोयालिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुवहा २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११९ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५ । इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमञ्जलिका १३ विश्वग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० प्रह्लादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रह्लादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्नावली ॥ छिन्नदला ३१ हंसवती ३२ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतभ्रान्त्यपस्माररोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । सुवली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधास्कन्धः, पुं, (गोधेव स्कन्धोऽस्य ।) विट्खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधिः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९२ ॥ (गुध्यति कुप्यतीति । गुध् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्यतीति । गुध् + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) गोधा । इत्यमरः । १।१०।२२ ॥ गोसाप इति भाषा ॥

गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः ।) गोधिका । गोधाशिशुतुल्याकारकोटरस्थजन्तुविशेषः । तोर्कि इति ख्यात इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गौधेरः १ गौधारः ३ गौधेयः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । (सर्पाद्गोधायामुत्पन्नो जन्तुविशेष इति गोधिकापुत्त्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ।)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च ।) चविका । सा तु इक्षुलीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधुक्, [ह्] त्रि, (गां दोग्धीति । गो + दुह + "सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजइत्यादि ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) गोदोग्धा । इति व्याकरणम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।

"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥")

गोधुमः, पुं, (गुध + "गुधेरूमः ।" उणां । ५ । २ । इति ऊमः । निपातनात् ह्रस्वः ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः । गुध + "गुधेरूमः ।" उणां । ५ । २ । इति ऊमः । नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । औद्भिदः । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा । तस्य पर्य्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।

"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः ।")

अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तदाहनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मदत्वम् । बलवीर्य्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । बृंहणत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च ।

"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च
कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ।
मधूलिका तु गोधूमा वड़ गोधूमा इति लोके ।
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ।
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः ।
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् ।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः ।
पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलशूलभाक्मिति ।
वाग्भटेन वसन्ते प्रशस्तत्वात् ।
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

धूमचूर्णं, स्त्री, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

धूमसम्भवं, स्त्री, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्-पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । "निस्तुष-गोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिका-दिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाक-राजेश्वरः ॥

धूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि+अण् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

धूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र-काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशि-रयोर्मृदुभाप्राप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्-वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहा-दिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्-कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

धेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

धेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्ष-तीति । गुध्+बाहुलकादेरक् ।) गोधा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

नन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्दं, स्त्री, (गवि पृथिव्यां नर्द्दते स्वनाम्ना आख्या-यते इत्यर्थः । नर्द्द+अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो+नर्द्द+"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारस-पक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भि नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, बृहत-संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"

गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वेलाङ्कद्गादकुलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द+"एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञ-त्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथा-त्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य ; "अच् नासि-कायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । वोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्-पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः३ घोनसः४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डली-वोड़ः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोड़ः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥")
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, स्त्री, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनस-सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि+स्यन्द+पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः।"कृद्-विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात पाति रक्षतीति । गो+पा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो+पा+कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्तुवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-खानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा+कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति । पा+कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पाले भृते भृतिः ॥"

गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ९१ । ४६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ् रक्षणे गुप+आय+"आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोप-मागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप+स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौ-षधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा बदरीविशेषः ।) हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ बदरीसदृश-सूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-भारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो+पा+डतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥ "
गोपेन्द्रनन्दनश्चणः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौर-भेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।
"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद+ला+कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपनं, क्ली, (गुप्+भावे ल्युट्।) अपह्नवः। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ४। ७६।
"गोपनाद्धीयते सत्यं न गुप्तिरनृतं विना।
तस्मात् प्रकाशत: कुर्य्यात् कौलिक: कुलसाधनम्॥")
कुत्सनम्। रक्षा। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे।३४।
"अधिकं समाप्तसमर: प्रथितो भुवनेषु गोपनरसोत्सुक:॥")
व्याकुलत्वम्। दीप्ति:। इति कविकल्पद्रुमे गुपधात्वर्थदर्शनात्॥ तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ तेजपात इति भाषा॥

गोपनीयं, क्ली, (गुप्+अनीयर्।) गोप्यम्। गोपितव्यम्। यथा,—
"स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नत:।"
इति नाड़ीप्रकाश:॥

गोपवधू:, स्त्री, (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्। गोपान् बध्नाति स्वगुणेन इति वा। बन्ध+बाहुलकात् ऊन्।) शारिवा। इति भावप्रकाश:॥ गोपस्य पत्नी च॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४१।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम्।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम्॥")

गोपभद्रं, क्ली, (गोपे भद्रमिव।) शालूकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्या: यस्यां वा गोपाद्यारण्यकजातिभि: पूज्यत्वादस्यास्तथात्वम्।) काश्मरीवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्ष:। इति रत्नमाला॥

गोपरस:, पुं, (गोप: गन्धद्रव्यविशेष:। गोप: रसोऽस्य। गोप: अभ्यन्तरगुप्तो रसो यस्मिन् वा।) बोल:। इति शब्दरत्नावली॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति। पा+क:। टाप्। गोपा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारय:।) मूर्व्वा। शारिवा। इति राजनिर्घण्ट:॥ (अस्या: पर्य्याया यथा,—
"गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्लिका।
गोपीभद्रा तथानन्ता नागजिह्वातिशारिवा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये।
"गोपवल्ल्युदके सिद्धं स्यादन्यद्द्विगुणे घृतम्॥")
श्यामालता। इति शब्दरत्नावली॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति। पा+"आतोऽनुपसर्गे क:।"३।२।३। इति क:। स्त्रियां टाप्।) श्यामालता। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च॥ (गा: पाति रक्षतीति। पा रक्षणे+कप्राप्तिविषये वासरूपन्यायेन "आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च।" ३। २। ७४। इति चेन विचि अदन्तत्वाभावादाप् विधेरभावे गोपा गोरक्षाकर्त्ता। गोपा विश्वपावदिति मुग्धबोधव्याकरणम्॥)

गोपानसी, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृहमिति। गुपू रक्षणे+बाहुलकात् नसट् यलोपस्ततो ङीप् च।) वड़भी। गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम्। सुदनी इति भाषा॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ गृहचूड़ा वड़भी तच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा वड़भी चतुष्किकादिचूड़ा तच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा। इति मधु:॥ पटलाधोवंशपञ्जरम्। इति भट्ट:॥ कर्णिकाविष्कम्भिदारु इत्यन्ये। वक्रीभूतं धरणकाष्ठम्। इत्येके। इत्यमरटीकायां भरत:॥ (यथा, माघे। ३। ४६।
"गोपानसीषु क्षणमास्थिताना-
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापै:।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै-
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजु:॥")

गोपायितं, त्रि, (गुपू रक्षणे। गोपाय्यते स्म इति। गोपाय+कर्म्मणि क्त:।"आयादय आर्द्धधातुके वा।" ३। १। ३१। इति आयागमश्च।) रक्षितम्। इत्यमर:। ३। १। १०६॥ (भावे क्त: रक्षणम्॥)

गोपाल:, पुं, (गा: पालयतीति। गा+पाल+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) गवां पालक:। वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा,
"गोपाला मुनय: सर्व्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तय:॥"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्॥ *॥ (गां पृथिवीं पालयतीति। गो+पाल+अण्।) राजा। (गां पृथिवीं वेदं वा पालयतीति।) नन्दनन्दन: कृष्ण:। इति मेदिनी। ले। ८६॥*॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,
"अव्याद्व्याकोषनीलाम्बुजरुचिरुणाम्भोजनेत्रोऽम्बुजस्थो
बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको मुकुन्द:।
दोर्भ्यां हैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्ववन्द्यो
गोगोपीगोपवीतो रुरुनखविलसत्कण्ठभूषश्चिरं व:॥"
इति तन्त्रसार:॥ *॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
श्रीव्यास उवाच।
"ततोऽहमब्रुवं हृष्ट: पुलकोत्फुल्लविग्रह:।
त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन!॥
यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिर्जगत्पति:।
वदन्ति वेद शिरसि चाक्षुषं नाथ! मेऽस्तु तत्॥
श्रीभगवानुवाच।
ब्रह्मणैवं पुरा पृष्ट: प्रार्थितश्च यथा पुरा।
यदवोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते॥
मामेके प्रकृतिं प्राहु: पुरुषञ्च तथेश्वरम्।
धर्म्ममेके धनञ्चैके मोक्षमेकेऽकुतोभयम्॥
शून्यमेके भावमेके परमार्थमथापरे।
दैवमेके दैवमेके गृहमेके मन: परे॥
बुद्धिमेके कालमेके शिवमेके सदाशिवम्।
अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम्।
सद्भावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
मन्मायामोहितधिय: सर्व्वकालेषु वञ्चिता:।
कोऽपि वेद पुमान् लोके मदनुग्रहभाजन:।
पश्चात्ते दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपितम्।
ततोऽपश्यमहं भूप! बालं बालाम्बुदप्रभम्।
गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकै:।
कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम्।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्॥
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम्।
नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम्।
गोवर्द्धनं तथापश्यं कृष्णावामकरोद्धृतम्।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम्॥
दृष्ट्वा विहृष्टो ह्यभवं सर्व्वभूषणभूषणम्।
गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुनादितम्॥
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचर: स्वयम्।
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम्।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नात: परतरं मम॥
इदमेव वदन्त्येते वेदा: कारणकारणम्।
सत्यं व्यापि परानन्दचिद्घनं शाश्वतं शिवम्।
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा।
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान्।
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथा:।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्व्वज्ञोऽहं परात्पर:।
मयि सर्व्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम्।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥ *।
द्वादशगोपालाश्चैतच्छब्दे द्रष्टव्या:॥

गोपालक:, पु, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थ: पालयति रक्षतीति। गो+पालि+ण्वुल्।) शिव:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ श्रीकृष्ण:। यथा,—
"दाता फलानामभिवाञ्छितानां
प्रागेव गोपालकमन्त्र एष:।
क्रमदीपिका।
गोपालशब्दात् स्वार्थे के गोरक्षकश्च॥ (यद्वा, गवां पालक: रक्षक:। पालि+ण्वुल्। यथा, महाभारते। ३। २३६। ६।
"अथ संस्मारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्।
वृतो गोपालकै: प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दन:॥"
चण्डमहासेननृपते: पुत्रयोरन्यतर:। यथा, कथासरित्सागरे। ११। ७४।
"जातौ द्वौ तनयौ चण्डमहासेनस्य भूपते:।
एको गोपालको नाम द्वितीय: पालकस्तथा॥")

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी फलविशेष:।) कर्कटीभेद:। गोयालकाँकरी गुरुभा इति च हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्याय:। वन्ध्या २ गोपकर्कटिका ३ क्षुद्रेर्व्वारु: ४ क्षुद्रफला ५ गोपाली ६ क्षुद्रचिर्भिटा ७। अस्या गुणा:। शीतत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तमूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥

गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी। "पालकान्तात् न।" ४। १। ४८। इत्यस

इति न ङीष् अतस्टापि अत इत्वम्।) लपत्नी। इति मुग्धबोधम्॥ कीटविशेषः। ...याय:। महाभीरुः २। इति हेम-। ४। २७४॥

..., स्त्री, (गोपालानां प्रिया। गोपाल+ ङीष्।) गोपालकर्कटी। गोरक्षी। इति ...निर्घण्टः॥ (गोपालस्य पत्नी। गोपाल+ ङीष्। गोपपत्नी॥ स्कन्दानुचरमातृ-...। यथा, महाभारते। ९। ४६। ४। ...जाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा॥")

...ी, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी। शाक-पार्थिवादिवत् समासः।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी।

—

...ाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः। ...वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः॥ ...कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम्। ...गमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता॥"

इति कूर्म्मपुराणम्॥

..., स्त्री, (गोपी+स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च।) ...। यथा,—

"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक्।"

इति श्रीभागवते। १०। ३१। ४॥

...ायति रक्षति या। गुपू च रक्षणे+ण्वुल्। ... टापि अत इत्वम्।) रक्षित्री॥

..., स्त्री, (गोपायति रक्षतीति। गुप्+ ... ङीप् च।) श्यामालता। इति शब्द-...का॥ (वीराचारि-पश्वाचारिणां पूज-...नायिकाविशेषः। यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे ...पटले।

...ी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना। ...णी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका॥" ...: निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे।

...त्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे। ...र्णाङ्गिवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता॥")

..., त्रि, (गोपायति रक्षतीति। गुपू रक्षणे ...मिथिलादयश्च।" उणा। १। ५८। इति ...निपातनात् किद्भावः।) गोप्ता। इति ...सम्प्रसारे उणादिवृत्तिः॥

..., स्त्री, (गोपस्य स्त्री। "पुंयोगादाख्या-...।" ४। १। ४८। इति ङीष्) गोपपत्नी। ...वनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—

...पस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वाधिजा गोपकन्यकाः। ...त्याश्च राजेन्द्र! न मानुष्यः कथञ्चन॥"*॥

...व्रजबाला यथा,—

...सा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी ...तीयधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी ...ापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमालिनी मद-...ी रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-...मा मदनमञ्जरी कलावती रसिकला कल-...ी अलाक्षा रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रति-...ामणिः इत्याद्याः॥*॥

श्रुतिगणा यथा,—

उद्गीता सुगीता कलगीता कलस्वरा कल-कण्ठिका विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्म-सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-वती क्रियावती इत्याद्याः॥*॥

मुनिगणा यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-लिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः॥*॥

गोपबाला यथा—

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममाला-वती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला-चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्ग-रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः। इति पाद्मे पातालखण्डम्॥ अस्या विवरणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ (गोपायति रक्षतीति। गुप्+ अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) शारिवा। रक्षिका। इति विश्वः॥ (रक्षित्री यथा, रघुः। ४। २०।

"इक्षुच्छाया निषादिन्यस्तस्य गोप्त्र्यो गुणोदयम्। आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः॥")

प्रकृतिः। यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका॥

गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धना-दिति। यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति। गुप् अथवा गो+पा+"निशीथगोपीथावगथाः।" उणा। २। ९। इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) तीर्थस्थानम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यां-मुणादिवृत्तिः॥ (गावः पिबन्त्यस्मामिति व्युत्-पत्त्या जलाशयादि। इति चिन्तामणिः॥)

गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति। गुप्+ "निशीथगोपीथावगथाः।" उणा। २। ९। इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) रक्षणम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १९। १।

"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे। मरुद्भिरग्न आ गहि॥"

"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय॥" इति दयानन्दभाष्यम्॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति व्युत्पत्त्या। गो+पा+थक्। निपा-तनात् ईत्वम्। पक्षिणः। राजा। इति कश्चित्॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम्।) हारभेदः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२५॥ (वाद्यविशेषः। इति तट्टीका॥) गोलाङ्गूलवानरः। यथा,—

"शार्दूलमहिषसंघुष्टं सिंहैर्भीमबलैर्वृतम्। ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्ज्जारैश्च निषेवितम्॥"

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम्॥

गवां लाङ्गूलञ्च॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ९५। ३५।

"गोपुच्छस्थो वल्मीकगोऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य॥")

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वर्णं तद्वदतिकठिनमिति भावः पुटं आच्छादनं यस्याः।) स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपुटिकं, क्ली, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छा-दनयुक्तं गृहम्।) शिववृषस्य मण्डपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति। गुप्+ बाहुलकात् उरच्। यद्वा गाः पिपर्त्तीति। पॄ पालनपूरणयोः+"मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-नम्।" इति कः।) नगरद्वारम्। सहरेर फटक इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पुरद्वारम् २। इत्य-मरः। २। २। १६॥ दुर्गपुरद्वारम्। इत्यन्ये॥ द्वारमात्रम्। इति भरतः॥ (यथा, महा-भारते। १। २०८। ३१।

"द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम्। गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः॥"*॥

गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपर्त्ति पूरयति आत्मानमिति। पॄ+कः।) कैवर्त्ती-मुस्तकम्। इति मेदिनी। रे। १५०॥ (वैद्यक-ग्रन्थप्रणेता ऋषिभेदः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये। "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषि-गणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत कर वीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः॥")

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति। पॄ पूर्त्तौ+ "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्।" इति कः॥ ततः संज्ञायां कन्।) कुन्दुरुकः। इति राज-निर्घण्टः॥

गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा।) गोमयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः। गोप इन्द्र इव वा। यद्वा गां वाचं पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व्वे-श्वर्य्यवत्तया विराजते। इदि परमैश्वर्य्ये+ "ऋज्रेन्द्रेति।" उणा। २। २८। इति रन्प्रत्य-येन निपातनात् साधुः।) विष्णुः। इति हेम-चन्द्रः। २। १३२॥ (श्रीकृष्णः। इति भागवतम्। गोपानामिन्द्र ईश्वरः। गोपपतिः। स तु नन्दः। यथा, महाभारते। ९। २२। २३।

"गोपेन्द्रस्यात्मजो ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे॥")

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा राजानस्तेषामीशः सर्व्वहिंसानिवारणादिति भावः। प्रायराज्योऽप्ययं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभतातोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-त्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः।) शाक्यमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीशः।) नन्दघोषः। यथा,—
"रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे॥"
इति मुग्धबोधम्॥

श्रीकृष्णश्च॥

गोप्ता, [ऋ] त्रि, (गोपायति रक्षतीति। गुपू च रक्षणे+"ण्वुल्तृचौ।" ३।१।१३३। इति तृच्।) रक्षकः। यथा,—
"विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरो-
राज्ञया।"
इति राघवपाण्डवीये कविराजः॥
(तथा च मनुः। ११। ७९।
"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन्।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति स्वमायया संवृणोतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पुं। यथा, महाभारते। १३। १४९। ७६।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः॥"
स्त्री, गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ५१।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी॥")

गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति। गुपू रक्षणे+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) दासः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ दासीपुत्त्रः। रक्षणीये त्रि। इति मेदिनी। ये। २०॥ (यथा, महाभारते। १२। ४१। १५।
"महद्देवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत्।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्थो विशाम्पते!॥"
गोप्यतेऽसाविति। गुपू च गोपने+कर्म्मणि ण्यत्।) गोपनीयः। यथा,—
"आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्।
अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः॥"
इति पुराणम्॥

गोपीसमूहश्च॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव। स्वार्थे कन्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः।) बन्धकविशेषः। (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। ६०।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ नाशिते॥")
"तथा च नारदः।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च।
गोप्यो रक्षणीयः।" इति मिताक्षरा॥

गोप्रकाण्डं, क्ली, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः। "प्रशंसावचनैश्च।" २।१।६६। इति परनिपातः। प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम्।) श्रेष्ठगौः॥ इति सिद्धान्तकौमुदी॥

गोभण्डीरः, पुं, (गवि जले भण्डीरः अतिवाचालः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गोम, त् क लेपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरा-परं-सकं-सेट्।) अजुगोमत्गोमयेन स्थानं चेटी। इति दुर्गादासः॥

गोमक्षिका, स्त्री, (गोसन्निकटस्था गोप्रिया वा मक्षिका।) दंशः। इति शब्दरत्नावली॥ डाँश इति भाषा॥

गोमतल्लिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः। "प्रशंसावचनैश्च।" २।१।६६। इति नित्यसमासेन परनिपातः।) सुशीला गौः। इति हलायुधः॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्यामिति। भूम्नि "तदस्यास्तीति।" ५।२।९४। मतुप्। "उगितश्च।" ४।१।६। इति ङीप्।) स्वनामख्याता नदी। तत्पर्य्यायः। वाशिष्ठी २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ६।९।१७।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम्॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्त्र्यम्बकमूर्त्त्या विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ५१।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी॥"
पीठस्थानस्था भगवती। सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५७।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी॥"
वैदिकमन्त्रभेदः। यथा,—
"पञ्चगव्येन गोघाती मासेकेन विशुध्यति।
गोमतीञ्च जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातपः॥
(गोविशिष्टायाम्॥)

गोमन्तः, पुं, पर्व्वतविशेषः। इति जटाधरः॥ (अयं हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं हरिवंशे। ९५। ६३।
"ततस्त्वरिता गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम्।
गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम्॥"
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते। यदुक्तं देवीभागवते। ७। ३०। ५७।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी॥"
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वतः। अस्य वर्णनं यथा, हरिवंशे। ९६। ४—२७।
"ते चाध्वविधिना सर्व्वे ततो वै दिवसक्रमात्।
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव॥
लताचारुविचित्रञ्च नानाद्रुमविभूषितम्।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः॥
द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम्।
मत्तबर्हिणनिर्घोषैर्नादितं मेघनादिभिः॥
गगनालग्नशिखरं जलदासक्तपादपम्।
मत्तद्विपविषाणाग्रपरिघृष्टोपलाङ्कितम्॥
कूजद्भिश्चाण्डजगणैः समन्तात् प्रतिनादितम्।
दरीप्रपाताम्बुरवैश्छन्नं शाद्वलपल्लवैः॥
नीलाभ्रचयसङ्घातैर्बहुवर्णं यथा घनम्।
धातुविस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम्॥
कीर्णं सुरगणैः कान्तैर्नाकमिव कामगम्।
उच्छ्रितं सुविशालाग्रं सम्मूलाम्बुपरिस्रवम्॥
सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम्।
पनसाम्रातकाम्रैश्च वेत्रस्यन्दनचन्दनैः॥
तमालैलावनयुतं मरिचक्षुपसङ्कुलम्।
पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रमिङ्गुदपादपैः।
द्रुमैः सर्ज्जरसानाञ्च सर्व्वतः प्रतिशोभितम्।
प्रांशुशालवनैर्गुप्तं बहुचित्रवनैर्धुतम्।
सर्ज्जनिम्बार्ज्जुनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम्।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम्।
जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि।
पङ्कजैर्द्रुमषण्डैश्च सर्व्वतः प्रतिभूषितम्।
जम्बूजम्बूलसङ्घाटं कन्दकन्दलभूषितम्।
चम्पकाशोकबकुलं बिल्वतिन्दुकशोभितम्।
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम्।
नागयूथसमाकीर्णं मृगसङ्घातशोभितम्।
सिद्धचारणरक्षोभिः सेवितप्रस्तरान्तरम्।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम्।
सिंहशार्द्दूलसन्नादैः सततं प्रतिनादितम्।
सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम्।
स्तुतं त्रिदशगन्धर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम्।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैश्चितम्।
शक्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं महावानभयोज्झितम्।
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम्।
जलशैवलशृङ्गाग्रैरुन्निषन्तमिव श्रिया।
स्थलीभिर्न्नगजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम्
पार्श्वैरुपलकल्माषैर्मेघैरिव विभूषितम्।
पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः
मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च।
तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम्।
ओषधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम्।
जातरूपैर्व्वनोद्देशैः कृत्रिमैरिव भूषितम्।
मूलेन सुविशालेन शिरसात्युच्छ्रितेन च।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम्।
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात्
पर्व्वते पलायमानः स्थितः। ततो मदमत्त
संख्यकराजभिरतिगर्व्वितो जरासन्धः
सार्द्धं युयुत्सुरत्रागत्येमं गोमन्तपर्व्वतं
प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ९८ अध्याये
रशो द्रष्टव्या॥*॥) गवां स्वामिसमूहश्च।(
गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः।)

गोमयं, क्ली पुं, (गोः पुरीषम्। "गोश्च पुरीषे" ४।३।१४५। इति मयट्।) गवां
गोवर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोविट्
इत्यमरः। २। ९। ५०॥ छगलम् ३ गोशकृत्
गोशकृत् ५। इति रत्नमाला॥ गोपुरीषम्
गोविष्ठा ७ गोमलम् ८। इति राजनिर्घण्टः॥
तस्य माहात्म्यं यथा,—
"शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम्।
गोभिः पूर्व्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति।
अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्व्वदा।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषाः।
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च।"

त्र लक्ष्म्या वाचो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां
वाक्यम् ।
अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! ।
शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ! ॥”
श्रीरुवाच ।
दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥”
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः ।
।१ ।२१२ ।
‘गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥”
‘अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥”
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं
यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदु-
क्तम्,—
‘गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतःपरम् ॥”*॥)
गवात्मके क्ली ॥
मयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्रा-
कारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥
गोमयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने
जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमय-
च्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्र-
कम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ ।
यथा, “उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः ॥” इति श्रीभाग-
वतम् ॥
गोमयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारण-
त्वेन यस्य ।) भूतृणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्ध-
खड़ इति भाषा ॥
गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत् +
स्था + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । १ । ३ ।
इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजात-
कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभी २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥
गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय
उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शोनालु इति भाषा ॥
गोमांसं, क्ली, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् ।
तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । “सुमन्तुः । गोमांस-
भक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत् । इदमज्ञानतः सकृद्-
भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्धो चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शुद्धः ।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रव्रते पञ्च-
दशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्-
वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव
द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं
कुर्य्यात् ।” इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य
गुणा यथा,—
“गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
“श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अन्यत् गोशब्दे ‘गौः इत्यत्र’ द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
हठयोगमतेऽस्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा,
हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
“गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥”)
गोमान्, [त्] त्रि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा
सन्तीति । “तदस्यास्तीति ।”५।२।९४। मतुप् ।)
बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गवीश्वरः २
गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा,
अथर्व्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
“येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य
गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥”)
गोमायुः, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति ।
डुमि न + उणादिभ्यः ।) शृगालः । इत्य-
मरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
६७ । २३ ।
“ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥”
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति जटाधरः ॥
गोपिते सान्तकोऽयम् ॥
गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्त्यस्य । “ज्योत्स्ना-
तमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति ।” ५ । २ । ११४ ।
इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २।९।५८ ॥
(यथा, मनुः । ९ । ५० ।
“यद्यन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥”
गौर्व्वेदमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः ।
इति मेदिनी । ने । ६० ॥
गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्त्यस्येति ।
“ज्योत्स्नातमिस्रेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
मिनिः ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥
बुद्धभिक्षुविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्य-
विशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।
“अथ देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे ।
न दद्यात् तिक्तकमठं पशुशृङ्गिणमेव च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं वक्रालं राघवन्तथा ॥”
गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।)
कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।)
वाद्यभाण्डम् । (एतदर्थे पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।
“ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥”
तथा च महाभारते । ८ । ४६ । ५७ ।
“आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महा-
स्वनान् ॥”)
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ४८ ।
“शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”)
चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिंधविशेष इति
भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।१।२० ।
“सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥”)
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
“चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निर्म्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत् षड़ङ्गुलम् ॥
श्रेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेच्छिद्धिगा गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥”
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
अपि च मायातन्त्रे ।
“गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥”
गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः ।
यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
(मातलिपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।५।१००।८ ।
“बहुशो मातले ! त्वञ्च तव पुत्त्रश्च गोमुखः ॥”
वत्सराजमन्त्रिपुत्त्रविशेषः । स पुनः वत्सराज-
सुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्-
सागरे । २३ । ५७ ।
“ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्त्रोऽजायत गोमुखः ॥”)
गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाद्गङ्गापतने गोमुखा-
कारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राढ़देशस्थ-
नदीविशेषः । गोमुड़ इति ख्याता ॥
गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना
इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोजलम्२ गोऽम्भः३
गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५ । (कृच्छ्रसान्तपने
गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥”)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम्। कफवातत्वग्दोषनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मतिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डुक्षिमुखरोगकिलासवातामवस्तिरुक्कुष्ठकासश्वासशोथकामलापाण्ड्वतिसारमूत्ररोधक्रिमिशीतप्रीहवर्षाग्निदहनाशित्वम्। पूरणात् कर्णशूलनाशित्वम्। सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

("तीक्ष्णोष्णं क्षारमेवं कषायं)
मेध्यं लघ्वाग्निश्लेष्माप्यस्थिभङ्ग।
तस्माज्ज्ञेयं रक्तपित्तप्रभेदि
भ्रूशङ्खकण्ठाक्षगुरोगनञ्च॥
कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसार-मरुदामय-मूत्ररोधान्।
काशं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति॥"

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥

"गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥
शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥

गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा एतस्या मूत्रं नर्म्मदानदीत्वेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्।

"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम्॥")

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या अस्तीति। गोमूत्र + "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन् टाप् च।) तृणविशेषः। ताम्बडु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा २ क्षेत्रजा ३ कृष्णभूमिजा ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गोदुग्ध दायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाव्यविशेषः। यथा,—

"गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः॥"

तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५। १२।

"नासुरोऽयं नवानागो धरसंस्थो हि राक्षसः।
नासुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः॥"
"वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥
इति लक्षणात्।

षोडशकोष्ठद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनियमेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः॥"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेदः, पुं, (गौर्ज्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति। मिद् + पचाद्यच्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्न-विशेषः। यथा,—

"रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्कोलः। इति हारावली। २६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—

"गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभून्नोसवोद्यतः।
याज्योऽभूद्वह्निकल्पानामौतथ्यानां मनोः कुले॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरून्।
वव्रे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम्॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुनेः।
तन्मेदसा मही छन्ना गोमेदः स ततोऽभवत्॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनानि॥

प्लक्षद्वीपस्थवर्षाचलभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ४। ६—७।

"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तमाः॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥")

गोमेदकं, क्ली, (गोमेद + स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम् इति मेदिनी। के। १८६॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद + स्वार्थे कन्।) स्वनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा,—

"हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि॥
बलक्षः पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः
स्निग्धो मृदुर्व्वातिमहापुराणः।
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽल्पमानः
स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगाबलवीर्य्यराशेः॥
ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्नितः कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम्॥
शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्विगुणमाहुरेके।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं
तथापरे चामरतुल्यमाहुः॥
चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्।"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः।

(कतक-गोमेदक-विषग्रन्थि-शैवालमूल-वस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ॥ अध्याये॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोमेधः, पुं, (मेधर्हिंसायम् + भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र स्त्रीगोपशुमन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं गम्भशफत्वमवशफत्वभग्नशृङ्गत्वकाणत्वछिन्नकर्णत्वादिदोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छागपशुवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा,—

"अश्वालम्भो गवालम्भः सन्न्यासः पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्।"
इत्यापस्तम्बादिकल्पसूत्रपुराणम्।

गोरक्षः, पुं, (गां रक्षतीति। रक्ष + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) ऋषभनामौषधम्। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा, मनुः। ८। १०२। (गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥" स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ५।

"श्री-आदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः॥"

एतदुपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति। शिवोपासकानां 'कण् फट्' इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी शैवयोगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षनाथो आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसीदिति तद्देशीयैर्गाथायां भण्यते॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री, (गोरक्षा गोरक्षाकर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥

गोरक्षजम्बूः, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलः। इति जटाधरः॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्रलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ महाझस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री, (गां जलं रक्षतीति अण्। गोरक्षः कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षीति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं रक्षो यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

च्ची २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्री ५ हता ६ जीवा ७ अमृतसञ्जीवनी ८। था गुणा:। मधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। संग्राहि-। हिमत्वम्। सर्व्ववश्यकारित्वम्। रस-गुणप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥

, स्त्री, (गां रक्षति पालयति इति। "कर्म्म-।" ३।२।१। इति अण्। ततो ङीप्।) सुपविशेष:। सा तु मालवे प्रसिद्धा। तत्-य:। सर्पदण्डी २ दीर्घदण्डी ३ सुदण्डिका ४ ला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्च-का ८। अस्या गुणा:। मधुरत्वम्। तिक्त-। शिशिरत्वम्। दाहपित्तविस्फोटवान्तती-ज्वरदोषनाशित्वञ्च। गोरक्षदुग्धा। क्षुम-। इति राजनिर्घण्ट:॥

:, पुं, (गवा वाचा रङ्कुर्मृगविशेष इव।) भेद:। लम्पक:। वन्दी। इति मेदिनी। ८५॥ क्वचित् पुस्तके लम्पकस्थाने नग्नकोऽपि ठ:॥

:, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति। रट्+अच्।) खदिर:। इति राजनिर्घण्ट:॥

ं, क्ली, (गुर+भावे ल्युट्।) गुरणम्। र्थ्यते गम्यते फलमनेनेति। गुर+करणे ल्युट्।) म:। इत्यमरटीका॥

:, पुं (गवां रस:।) दुग्धम्। दधि। तक्रम्। ति हेमचन्द्र:। ३। ७२॥ (यथा, गो: रामा-। ३। २२। ७।

प्रकामा जनपदा: सम्पन्नयवगोरसा:। चरन्ति मर्त्त्यपाला यात्रार्थं विजिगीषव:॥" विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डका:। रमानामयं वर्गो नवम: परिकीर्त्तित:॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

जं, क्ली, (गोरसात् जायते इति। गोरस+जन्-"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति।) तक्रम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

टी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति। ट्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। तो ङीप्।) शारिकापक्षी। इति हेम-चन्द्र:। ४। ४०२॥

टिका, स्त्री, (गोराटी+स्वार्थे कन्। टाप् ह्रस्वश्च। ततो निपातनात् साधु:। गोरा-टिका इत्यपि दृश्यते।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्ट:॥

टिका, स्त्री, (गोराटिका+पृषोदरात् साधु:।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्ट:॥

तं, क्ली, (गो रुतं रव: श्रूयते यावता पर्य्यन्ते दीर्घ:। गोशब्द: श्रुतिगोचरत्वेन अस्यस्य इत्यत्र लेके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्द:।) क्रोशद्वयम्। इति हेमचन्द्र:। ३। ५५१॥ (गवां रुतं रव: इति तत्पुरुषसमासे तु गवां शब्दमात्रे। तत्तु कालादिभेदेन स्वामिनर-पतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात्। यथा, बृहत्संहितायाम्। ९२। १-३।

"गावो दीना: पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्य:
पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्य:॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभ: शिवाय।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्धै गवां गा:।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्य: प्रहृष्टा
धन्या गाव: स्युर्महिष्योऽपि चैवम्॥")

गोरोचनं, क्ली, (गोभि: तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति। रुच्+अण्। गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षि-तानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औष-धादियोगेनेत्यर्थ:। रुच्+णिच्+अच्।) हरि-तालम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम्। तत्तु गोमस्तकस्थ-शुष्कपित्तम्। यथा, माधवकरे।
विशेषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवन: कफं वा।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गो:॥"
तत्पर्य्याय:। रुचि: २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३ गौतमी १४ गवा १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१। इति राजनिर्घण्ट:॥ वन्द्या २२ रोचना २३। अस्या गुणा:। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। वश्य-मङ्गलकान्तिकारित्वम्। विषालक्ष्मीग्रहोन्माद-गर्भस्रावक्षतनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाश:॥ रुच्यत्वम्। पवित्रताग्रहाघ्नारक्षितकारित्वम्। क्रमिकुष्ठनाशित्वम्। भूतोपशमनत्वम्। जन-मोहनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ (यथा, कुमारे। ७। १५।
"विन्यस्तशुक्लागुरुचक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्रविभक्तमस्या:।"
"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गो:।"
इति माधवकरकृतनिदानस्याश्मर्य्यधिकारे॥)

गोर्द्दं, क्ली, (गुर+"अब्दादयश्च।" उणा। ४। ९८। इति दन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु:।) मस्ति-ष्कम्। मस्तकस्थघृतम्। इत्यमर:। २।६।६५॥ (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

गोलं, क्ली, (गुड+भावे घञ् डस्य लत्वं च।) मण्डलम्। इति मेदिनी। ले। २५॥ (यथा, भागवते। ३। २३। ४३। [स्यया॥")
"प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसं-

गोल:, पुं, (गुड+भावे घञ् अजिरोके। डस्य लत्वम्।) सर्व्ववर्त्तुल:। इति हेमचन्द्र:॥ मदन-वृक्ष:। इति रत्नमाला॥ जारात् विधवाया: सुत:। इति धरणी॥ (यथा, याज्ञवल्क्य:। १। २२२।
"अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तक:॥")
बोल:। इति शब्दाधर:॥ भूगोल: खगोलश्च। (यथा, भागवते। ५। २०। ४३।
"सूर्य्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्य: स्यु: पञ्च
विंशति:॥")
यथा, शिरोमणौ। [त्वम्॥"
"गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं महत्त्व
एकराशौ बहुग्रहयोग:। यथा, प्रश्नकौमुद्याम्।
"पञ्चानामेकस्मिन् यदि भवति वसुं निवसति-
स्तदा गोलो योग: प्रलयपदमित्थोऽपि लभते।
भवेल्लोको रक्ष: परिहरति पुत्रञ्च जननी कृपार्त्ता
नाश: स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी॥"
एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च। यथा, मयूरचित्रके।
"सप्तग्रहा यद्येकस्था गोलयोगस्तदा भवेत्।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले नृपक्षय:॥"
अपि च। [संख्याका:।
"एकादियुक्तोपेतैर्वक्तान् योगान् विहाय
गोलयुक्मूलकेदारपाशदामाख्यवीना: स्यु:॥
दु:खितदरिद्रघातुकमलिनकदु:शीलपशुप-
निपुणानाम्॥
जन्मक्रमेण दु:खिन: परभाग्ये: सर्व्व एवैते॥"
इति दीपिका॥

गोलकं, क्ली, (गुड+घञ्। स्वार्थे कन् च। डस्य लत्वम्।) गोलोकम्। यथा, तन्त्रे।
"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके॥"

गोलक:, पुं, (गुड+घञ्। तत: स्वार्थे कन्। डस्य लत्वं च। डलयोरैक्यम्।) मृते भर्त्तरि जारज:। इत्यमर:॥ राँड़ेर छेले इति भाषा॥ (यथा, मनु:। ३। १५६।
"शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वागदुष्ट: कुण्डगोलकौ॥")
अलिञ्जर:। गुड:। पिण्ड:। इति हेमचन्द्र:॥ गन्धरस:। इति रत्नमाला॥ कलाय:। इति शब्दचन्द्रिका॥ मटर इति ख्यात:॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थ: स्वशक्ति-व्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति गृह्णाति इति वा।) दुर्गा। (गां बहुयोजनपथं जलरूपशरीरव्यापकतया लाति।) गोदावरी। (गां वाचं लाति। ला+क्विप्।) सखी। कुनटी। पत्राञ्जनम्। मण्डलम्। अलिञ्जर:। बालक्रीडनकाष्ठम्। इति मेदिनी। ले। २५॥

गोलाङ्गूल:, पुं, (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य।) वानर:। (यथा, रामायणे। ६। १०५। ८।
"निरुणो निर्व्रणांश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान्।
गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद!॥"
तत्पर्य्याय:। कपित्यास्य: २ दधिशोण: ३ नगाटन: ४। इति त्रिकाण्डशेष:॥ कृष्णवानर:। इति राजनिर्घण्ट:॥

गोलास:, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थ: लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत्।) गोमय-च्छत्रिका। शिलीन्ध्रम्। इति हारावली। २५॥

गोलिहः, पुं, (गाः लेढ़ीव इति । लिह + कः । गोभिर्लिह्यते इति घञर्थे क इति केचित् ।) घण्टा पाटलिः । इति जटाधरः ॥

गोलीढ़ः, पुं, (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्तः ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोकं, क्ली, (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम् । अभिधानात् क्लीवत्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः आत्मज्ञानतेजोभिरित्यर्थः लोक्यते इति । लुक् + घञ् ।) श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा, तन्त्रे ।

"वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्व्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः ॥
यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके ।
ज्ञाने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥
शुद्धतत्त्वमयं देवि ! नानादेवेन शोभितम् ।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लोभमन्दिरम् ॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोहनम् ।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः ।
सदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम् ॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ! ।
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम् ॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च ।
बीजकोषस्य वाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलम् ॥
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम् ।
धन्वस्य ज्योतिषाकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ॥
वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम् ।
गङ्गादिसरितः सर्व्वास्तत्रैव भान्ति सुन्दरि ! ॥
इन्द्रादिदेवताः सर्व्वा स्तूयमाना निरन्तरम् ।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकुष्माण्डा भैरवास्तथा ॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः ।
विष्णुगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा ।
मालवाद्याश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा ॥
वेदगानेन भासन्तो मूर्त्तिमन्तः सदैव हि ।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥
मल्लारेण सदाथर्व्वं वसन्तेन तथा पुनः ।
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्व्वन्ति चेतसा ॥
कर्णाटेनैव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा शिवे ।
निर्द्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्द्दिष्टमतः परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोड़श ।
मुरारेर्मुरलीगानात् सर्व्वकालः प्रजायते ॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः ॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।
नानाऋतुप्रसूतेन भूषितं मुरलीधरम् ॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वदन्ती मुरलीगानं कुरु कान्त ! प्रमोहनम् ॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।
तद्रागश्चैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः ॥
एवमानन्दसंयुक्ता महावेशविलासिनी ।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥"

(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादिकञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये विस्तरशो विवृतं यथा,—

"नित्यं स्थूलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामावृतं सदा ।
सुदृश्यं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया ।
ऊर्द्धञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम् ।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम् ॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने ! ।
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमीप्सितम् ॥
लक्षकोटिपरिमितै राश्रमैः सुमनोहरैः ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वलैः ॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानसंघसुन्दरैः ।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः ॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसंस्कृतम् ।
षोड़शद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते ।
नानाचित्रविचित्राढ्ये वसन्तमीश्वरं वरम् ॥")

गोलोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः गोभिस्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मस्वरूपज्योतिर्म्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम । यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥

"निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः ।
तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्धे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम् ।
शतकोटीयोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ॥
गोलोकगृहसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् व्रजेश्वरः ॥"

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानः सन्त्यस्याः इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे के पूर्व्वह्रस्वः । इत्येके ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गोधूमा इति पाथरी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गोधूमी२ गोजा३ कौतुकपुच्छिका४ गोसम्भवा५ प्रस्तरिणी६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । ति... त्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । हिमत्वम् । म... रोगास्रदोषनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्व... इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी, स्त्री, (गोर्लोमवत् लोमाकारं ... मस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । (व्यवहारो यथा,—
"पुराणसर्पिर्लशुनं हिङ्गु-सिद्धार्थकं वचा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ।"
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये ...) वचा । भूतकेशः । इति मेदिनी ॥ (व्यवहारोऽस्या यथा, संज्ञास्थापनगणे ।
"हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदा-वचा-चोरक-वयःस्था गोलोमी-जटिला-पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति ... मानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥" इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवत्सादी, [न्] पुं, (गोवत्सं अत्ति भक्षयति अद् + णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवधः, पुं, (गोर्वधो हननम् ।) गोहत्या । ... उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अः ।
"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः ।"
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवन्दनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ॥ पीतदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ।
(प्रियङ्गु पीतदण्डोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)

गोवरं, क्ली, (गोभ्यो निःसृतत्वाद् वरं श्रे... माननीयमित्यर्थः । गोषु व्रियते । वृ + बाहुलकात् अः इत्येके ।) गोखुरक्षुण्णगोष्ठस्थशुष्क... गोमयचूर्णम् । यथा,—
"गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥"
इति भावप्रकाशः ।

गोवर्द्धनः, पुं, (गाः वर्द्धयति कोमलतृणपत्रादि... दानेन इति । वृध् + णिच् + ल्युः । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति । वृध् + णिच् कर्त्तरि ल्युः ...) स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा,—
"अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्ण... वाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा,—
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ।
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः ।
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ।"
इति क्वचित् पाठः ।
तस्मात्तदिदं कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम् । तत्र ति... निर्णयः । तदाह देवलः ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्नतात्पर्य्यकम् । द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्-यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-संयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तद्द्वयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रति-पद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अन्वाधानचतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभाग । ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूक्त-मेव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराण-समुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्व्वप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथो-त्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । अङ्गलीयाग्रेन पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि-वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्य्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्रीड़ापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेन्नॄणामुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"

पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६ विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्करा-चार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-विजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकारः आ-चार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतत्कृत-समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखबन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदानिदानमेतद्-
व्याख्यार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्तदापि सम्यङ् न ज्ञायते परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्-समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्-प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-देशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य स-भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिना मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥'
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्णं आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-जयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-न्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् । गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपा-तनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलाप-व्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोम-यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति । विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ । इत्यस्य "गवादिषु विन्दः संज्ञायाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-तेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे— विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३ — ४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिक्तस्त्वं मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा, विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति । यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रक-रणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महा-भारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द + शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः । (गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।) बृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्य-शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-परिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः । यथा, माधवीये सङ्क्षिप्तशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म्म-विवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे ५म पटले ।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पश्चाद्वर्त्तिशास्त्रज्ञानां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता चेतयिता वा । अन्तर्य्यामी आत्मेत्यर्थः ।) परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म्म प्रहास्यसि ॥
शुभाशुभपरित्यागी क्षीणे निःशेषकर्म्मणि ।
लयमाप्स्यामि गोविन्दं तद्ब्रह्म परमं महत् ॥"
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
"ये तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते क्षुते ।
संकीर्त्तयन्ति गोविन्दं ते वध्याश्या: सुदूरतः ॥"
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(अस्य ध्यानं यथा,—
"फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥")

गोविन्दद्वादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा,—
"फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण संयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स स्मृतः ॥"
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृ-संवादे ।
"फाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्द्दकी द्वादशीति लोके ख्यातेयमेव हि ।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥"
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्य-प्रसङ्गे ।
"फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो नृप ! ।
आमर्द्दक्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ॥"
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसंवादे ।
"फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
स्नात्वा नद्यां तड़ागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः ॥
आमर्द्दाद्देवदैत्यानां तेन सामर्द्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मीः स्मृतो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्व्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पैः शुभै रात्रौ कार्य्यं जागरणं हरेः ।
करकं जलपूर्णन्तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥
हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्यं दीपः कार्य्यो विधानतः ।
एवं जागरणं कार्य्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
मुच्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः ।
देहान्ते च नरा: सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शकृत् ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवृन्दं, क्ली, (गवां वृन्दं सङ्घः ।) गोसमूहः । इति हलायुधः ॥

गोवृन्दारकः, पुं, (गौर्व्वृन्दारक इव पूज्य इति शेषः । "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।" २।१।६२ । इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे व्याघ्रादेराकृति-गणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौः । इति कलापव्याकरणम् ।

गोवृषः, पुं, (गोषु स्त्रीगोष्वित्यर्थः वर्षति सिञ्चति रेतः । वृष्+"इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ६ । १५० ।
"कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।"
"कीनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषो यानमश्वादि ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गोशकृत्, क्ली, (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १८२ ।
"उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत् मृत्तिका कुशान् ॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गोमयं जगलं गोविट् गोहन्नं तच्च गोशकृत् ॥")

गोशालं, क्ली स्त्री, (गवां शाला "विभाषा सेनेति ।" २ । ४ । २५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।) गोगृहम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जातः । "स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।" ४।३।३५ । जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोगृहजाते त्रि ॥)

गोशीर्षं, क्ली, (गोः शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यतेऽस्य ऋषभपर्व्वतैकदेशजातानां चन्दनभेदानां शेषभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥ "गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं कालताम्रव्याभिश्रवर्णमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितम् ।" इति भरतः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
"गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकञ्जाग्निसन्निभम् ॥"
व्यवह्रियते यस्मिंस्तद्यथा,—
"सोत्सर्गं वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥"
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवां मस्तकञ्च ॥

गोशीर्षकः, पुं, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति रत्न-माला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेषः ॥)

गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागोऽस्य । स्वनामप्रसिद्धः पर्व्वतविशेषः । यथा, महाभारते । २ ३१ । ५ ।
"निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्व्वतप्रवरन्तथा ।"
अत्रैव पर्व्वते अरत्निमात्रा मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि देवराजमहेन्द्रेणाभिशप्ताः सन्तः सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्यां पुनरुत्पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामायणे । ४ । ४० । ४२—४४ ।
"ततस्याम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्व्वतम् ।
तस्य शृङ्गसहस्रेषु मन्देहा नाम राक्षसाः ॥
अरत्निमात्रा लक्ष्यन्ते नानारूपा भयावहाः ।
ते पतन्ति जले घोराः सूर्य्यस्योदयनं प्रति ।
अभिशप्ता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ।")
वर्व्वूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोशि-षाणे क्ली ॥

गोषड्गवं, क्ली, (गवां षट्कम् । "पशुभ्यः स्थाने द्विषट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।" इति मुग्धबोधसूत्रात् ।) गोषट्कम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोष्ट, ङ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) सङ्घातो राशीकरणम् । ङ, गोष्टते धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

गोष्ठं, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था+"सुपि स्थः ।" ३ । २ । ४ । इति कः । घञर्थे कः । इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
"सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्स्येव गोपतिम् ।
दृष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामबाणमहाम्भसा ॥")
प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचक-शब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा, मनुः । ३ । २५४ ।
"पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥"
"गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गोष्ठश्वः, त्रि, (गोष्ठे श्वा । "अचतुरविचतुरेति ।" ५ । ४ । ३७ । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुष समासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात् ।) स्वगृहाङ्गने स्थितो यः परान् द्वेष्टि सः । इति जटाधरः ॥

गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन-पुरःसरं वत्सपत्वं विहाय गोपत्वस्वीकरणात् तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्ला-ष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्म्मपुराणे च ।
"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गोः प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ।
"भीमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोग्रासं गोः प्रदक्षि-णम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वपापविमुक्तये ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र गो+स्था+कः । स्त्रियां ङीष् ।) सभा । तस्या लक्षणविशेषः ।
"एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसंयुता ।
सम्भोगरसषट् पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्व्वाप्यलङ्कृता ।
गर्व्भावमर्षसन्धिभ्यां हीना प्राकृतसम्मता ॥

द्यैरन्विता नैव कर्णयेयं विचक्षणैः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
वोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो+स्था+
ष्ठं कः । ततः "अम्बाम्बगोभूमीति ।" ८ ।
९७ । इति षत्वम् ।) संलापः । इति
नी । ठे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० ।
मनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विद्या-
: परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त-
न्ति ॥") पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये ।
ष्टं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥"
था च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।
वा वेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं
ातङ्गाः सममथ सरिन्नाथपाथः पिबन्ति ॥")
तिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः पोष्य-
स्य सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः ।
ापतिः ।
ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
नाशास्त्रविशारदे रसिकता सत्काव्यसम्भो-
र्गैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि ।
द्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता
ाभीष्टमुपैति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा
चोच्यते ॥"
भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
लीनाः श्रोत्रियाः सर्व्वे यस्यान्नं भुञ्जते मुहुः ।
ीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥"
यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुया-
: १ मुखवंशे मदनभट्टाचार्य्यः २ तद्वंशे
राय: ३ बन्ध्यवंशे शुभराजखानवंशः ४
वंशे अनन्तभट्टाचार्य्यः ५ एते प्राचीनाः
धुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥
यस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—
ातिज्ञः कुलकर्म्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि
धर्म्मान्वितः
र्य्याकार्य्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानो-
द्यतः ।
ा यः कुलसंविदां कुलसुधैः सन्मौलिकानां
तथा
शप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठी-
पतिः ॥"
य कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।
ादौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः
कीर्त्तिश्च शुभुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः ·
कृती । १ ।
ातस्तदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्य्यायके
ख्यातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा
दानतः ॥ २ ॥
ाये च चतुर्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
नः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरा-
मण्डले ॥ ३ ॥
ावित्तविसर्जनेन जनितप्रोत्फुल्लकीर्त्तिः क्षिता-
सीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीकृष्णविश्वास-
खास् ॥ ४ ॥

ततः षोडशे पर्य्यये दानजालः
कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥
ततस्तत्सुतः पर्य्यये सूर्य्यवाजि-
चपानायगण्येऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥
ततः पर्य्ययेऽष्टादशे तत्तनूजः
समाहूय भूयोर्च्चितार्य्यव्रजो यः ।
सदा सत्कथालापसंलापतोषः
कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभाषः ॥ ७ ॥
आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकैका-
ग्रणीः
पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये चैकोनविंशे हि सः ।
सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहेणात्मनो
दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः
प्राथमः ॥ ८ ॥
दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यो
गोपीसिंहचतुर्भुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्या-
यके ।
यस्मात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्दागतः
सोऽप्यासीद्द भुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः
सस्तुतिः ॥ ६ ॥
पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामण्डले
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः
कृती ।
धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरग्रणी-
र्दानैः कर्ण इवातिधैर्य्यपयसां रत्नाकरश्चा-
परः ॥ १० ॥
द्वाविंशे किल पर्य्ययेऽतिनियतेस्तस्यात्मजा-
संग्रहात्
स्वस्यैवास्यसुपुण्यदत्तकतनूद्भूतस्य च श्रीमतः ।
गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सन्मौलिकाटिः
क्षितौ ॥ ११ ॥
तावन्मुख्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां स्तृतीयोद्भवान्
षड्भ्रातॄनपि तावतोऽत्र गणना बह्वक्रमाना-
दरात् ।
सद्गोष्ठीपतिकारकाननिनताधीमान् कुली-
नान् समा-
हूयात्र प्रकृतांस्तथात्र सहजान् पूर्ण्यांस्तथा
कोमलान् ॥
वित्तैर्वागम्रतैर्नुतिप्रणतिभिश्चान्यैस्त्रयोविंशके
पर्य्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाज्ञादान्वितः श्रीयुतः ।
गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्ष्मापति-
र्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाञ्चाञ्चना-
दद्युतिः ॥" १२ ॥
इति दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥
अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—
"विप्रेभ्यः प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्रासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्णानि रत्नानि
च ।
गावो गाव उदारमन्दिररुचो वाच्यश्च दत्ताः
सदा
साधुज्ञातिकुटुम्बसद्गुणगणाः संप्रीणिता येन च ॥

गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिषिक्तः
कृती
नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सा-
पटुः ।
तस्मात प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रञ्च रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बष्ठगोष्ठीपतिः ॥
वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।
गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽग्रतः ॥"
इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥
गोष्पदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पद्यन्ते
गच्छन्ति यस्मिन् देशे । "गोष्पदं सेवितासेवित-
प्रमाणेषु ।" ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य
षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । ३७ ।
"भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥")
तथा विश्वो मेदिनी च ।
"गोष्पदं गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥"
(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
गोसः, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । सो य
नाशने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) बोलः । उषःकालः । इति मेदिनी ।
से । ३ ॥
गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सञ्चष्टे इति । चक्षि ङ ल उक्तौ
+ "चक्षिङः ख्याञ् ।" २ । ४ । ५४ । इति
ख्याञ् ततः "समिख्यः ।" ३ । २ । ७ । इति
कः । यद्वा, गवां संख्या बहवो गाव इत्यर्थः
विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले ।
प्रत्यूषकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छ-
न्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्य्यकिरणं तेन
सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यूषः । इति भूरिप्रयोगः ॥
गोसदृक्षः, पुं, (गोः सदृक्षस्तुल्यः । गोसदृशा-
कारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
गोसन्दायः पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा +
अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा
कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् ।
गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥
गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं
यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसृष्टिः
यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा सध्यन्दिनेषु च ॥")
गोसवः, पुं, (गौः सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र ।
सु ञ् पीड़ायाम् + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ ।)
इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥
(यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

"यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥")

गोसशशः, पुं, (गोस एव शशः शशतुल्यः इति गोवलीवर्द्दन्यायेन सिद्धः ।) वोलः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते यत्र । अर्श आदित्वादच गौरादित्वात् ङीष ।) मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम् । यथा, व्यासः ।
"अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकालमारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । यथा व्यासः ।
"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥"
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोस्तनः, पुं, (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हारभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ स तु चतुर्यष्टिकः । चतुस्त्रिंशद्यष्टिक इति केचित् । इति भरतः ॥ (गवां स्तनः ।) गवां कुचश्च ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
"सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् ॥")

गोस्तना, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । ङीषभावपक्षे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥

गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । "स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात् ।" ४ । १ । ५४ । इति ङीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता ॥"
वृष्या स्याद्गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत् ॥
गोस्तनी सुनक्षा इति ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोः स्तना इव स्तना यस्याः । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । ३ ।
"प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा ॥"
गोनसीति पाठोऽपि वर्त्तते ॥)

गोस्थानं, क्ली, (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । २७ ।
"मार्गलद्वारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम् ॥")

गोस्थानकं, क्ली, (गोस्थान + स्वार्थे कन् ।) गोष्ठम् । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥

गोस्वामी, [न्] त्रि, (गवां स्वामी ।) गोपतिः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥")
स्वर्गस्य भुवो वा प्रभुः । (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।) यथा । "श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।" इत्यनन्तसंहिता ॥

गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम् ।) गोवधः । तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्र्युवाच ।
"विप्रहत्याञ्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् ।
का वा नृणामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः ॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं वद वेदविदां वर ! ॥
यम उवाच ।
गामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्म्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत्तु सः ॥
दण्डैर्गान्ताड़यन् मूढ़ो यो विप्रो वृषवाहकः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद्यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताड़येत् ।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूक्त्या ताड़येत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तड़ागे च तदूर्द्धे वा स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मूढ़ो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्च्चामनलं जलम् ।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
न दद्यात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः ।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

गोहनं, क्ली, (हद विष्ठात्यागे + क्तः । हन्नम् । गोर्हन्नं विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥

गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारित्वात् ।) विल्ववृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः । गोयालिया इति भाषा ॥ यथा, गारुड़े १९० अध्याये ।
"पीतं गोहालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम् ।
निवद्धमूत्रं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर ! ॥"

गोहितः, पुं, (गोषु हितः ।) घोषलता । ...
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके ... (गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीर... कुर्व्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गो... धृतवानिति गोहितः । विष्णुः । यथा, म... भारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ।..."

गोहिरं, क्ली, (गुह + बाहुलकादिरच् ।) ... मूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥

गोह्यं, त्रि, (गुहू ञ संवरणे + "शंसिदुहिगुहि... वा ।" इति काशिकोक्तेः क्यबभावपक्षे ... गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिव्या... णम् ॥

गौः, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति । ग... "गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६७ । इति डोः । ... गच्छत्यनेनेति करणे डोः । वृषस्य यानसा... त्वात् स्त्रीगव्या दानेन स्वर्गगमनसाधन... उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्व... वस्तुतस्त्वयं रूढ़ एव शब्दः । यदुक्तम् ।
"रूढ़ा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूढ़ाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः ॥..."
स्वनामख्यातपशुः । गरु इति भाषा ॥ ... पर्य्यायः अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्यः ॥ स्त्री... पर्य्यायः । माहेयी २ सौरभेयी ३ उस्रा ४ माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८ रोहिणी ९ । इत्यमरः ॥ माहेन्द्री १० इज्या ११ धेनुः १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ ... मही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९ गौरी २० सुरभिः २१ महा २२ ... नाचिः २३ सुरभी २४ अनड्वाही २५ ... अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ ... मही २९ सरस्वती ३० । इति जटाधरः ॥ उस्रिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इला ... जगती ३५ शर्करी ३६ । इति वेदनि... २ अध्यायः ॥ * ॥ (गवां लक्षणादिकं ... बृहत्संहितायां ६१ अध्याये ।
"पराशरः प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समासः शुभलक्षणास्ताः
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥
सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभ...
गाः ...
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृश...
दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनत...
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ।
श्यावातिदीर्घजिह्वागुल्फैरतितनुभिरति...
...
अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिका...
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिरातत...
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च ।
मार्ज्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभ...
द्विजस्य ..."

ोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥
ाशुकक्ष्णशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
ाजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
मकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विड़ा-
लाक्षः ।
ाणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ।
ोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृश-
ग्रीवाः ।
तरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
ंहततामोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
ूक्ष्मोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च ॥
ताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुद-
युक्ताः ।
ाश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
भूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छ्वासाः ।
हस्कन्धास्तन्वल्पककम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
मावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
ग्दा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
्यमल्लिका बुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रचर्म्माणः ।
ाभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्व्वेऽपि भार-
वहाः ॥
ोद्देशे सवलिर्म्मार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।
मलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणाक्रोड़ः ।
यो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
नवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महा-
वक्त्रः ।
सो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
स्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
ल्माषश्च स्वामिनमचिरात्कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
। वासितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ।
ाश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥" * ॥
ारौङ्गितभेदेन शुभाशुभसूक्तं यथा, तत्रैव
ऽ अध्याये,—

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्व्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवैश्च
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योपि चैवम् ॥" * ॥)
र्मङ्गलत्वादि यथा, देवलः ।
गोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥"
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया आख्याप्यपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
"सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥"
भविष्ये ।
"गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावद्गन्धेन युज्यते ॥"
विष्णुः ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥"
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । बृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् । गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥ * ॥ तद्दुग्धगुणाः । पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।

"गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥" * ॥)

तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुरत्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥ (यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
"अम्लस्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥" * ॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
"गवाम्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
पक्वाम्नं भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥")
तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफरुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् । संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूलकासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबलमेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वातश्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् । हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
"विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ * ॥)

"गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
समुत्तार्य्य पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्साबालवत्सानां पयो दोष[illegible]रितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
दशाद्या मासपर्य्यन्ता ऊर्द्ध्वशृङ्गी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाशृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मिभिः यज्ञदानपरोपकारादिधर्म्मजनककर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम् +"गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६३ । इति अधिकरणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्केण विना चाक्षुषज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात् शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
"त्रयोदशद्वीपवर्तीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥" * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भिर्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकामकर्म्मभिः पुण्यवताञ्चन्द्रलोकगमनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति विश्वं प्रकाशकात्मकेन स्वतेजसेति जानाति सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेधयज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम् +"गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६३ । इति करणे डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि डोः ।) वाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभिप्रायो यया । करणे डोः ।) वाक् । (यथा, रघुः । ५ । १२ ।
"इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥" * ॥
गम्यते व्रज्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
"दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥" * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । १ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।
"स्वमिव भुजं गवि शेषं
वुपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपंक्त्या च सेवितः समकरया ॥")
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता शुक्रदौहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्य्या । यथा, भागवते । ९ । २१ । २५ ।
"स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

स योगी गवि भार्य्यायां विष्वक्सेनमधात् सुतम् ॥”
“गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम् ॥” इति कश्चित् व्याचष्टे ॥)

गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गम्यते ज्ञायते स्पर्शसुखमनेन । गम् + “गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे डोः । त्वचि जातत्वादेवास्य तथात्वम् ।) लोम । (गच्छति निम्नदेशमिति । कर्त्तरि डोः । निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥

गौञ्जिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्ग्रहीतुं शीलमस्य । यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परिमाणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य । गुञ्जा + ठक् ।) स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौडः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ७ ।
“गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी ।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता ॥”)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति जटाधरः ॥ तद्देशसीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले ।
“वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ! ।
गौड़देशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः ॥”
(देशोऽयं वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
“अथ पूर्व्वस्याम् ।” इत्युक्त्वा
“उदयगिरि भद्रगौड़क-
पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः ॥”
इत्युक्तवान् ॥)
पञ्च गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे ।
“सारस्वताः कान्यकुब्जा गौड़मैथिलिकोत्कलाः ।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥”
(गुड़स्य विकारः । गुड़ + अण् । गुड़जाते आसवे क्ली च । अस्य गुणा यथा,—
“सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौड़स्तर्पण-दीपनः ॥”
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“श्यामादन्तीरसे गौड़ः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्तेऽविष्टोऽनिल-कफ-प्लीहपाण्डूदरापहः ॥”
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

गौड़वास्तूकः, पुं, (गौड़े गौड़देशे जातः गौड़देशवासिप्रियो वा वास्तूकः शाकविशेषः ।) चिल्लीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्य विषया ज्ञेयाः ॥)

गौड़िकं, क्ली, (गौड़ं गुड़विकारस्तत् कारणत्वेनास्त्यस्य । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) मद्यविशेषः । यथा, “पैष्टिकगौड़िकमाध्वीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम् ॥” इति प्रायश्चित्तविवेके देवलः ॥ गुड़निष्पन्नद्रव्ये त्रि ॥ (पुं, गुड़े साधुः । “गुड़ादिभ्यष्ठञ् ।”४।४।१०३ । इति ठञ् । इक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गौड़ी, स्त्री, (गुड़स्य विकारः गुड़विकारेण सम्पादिता इत्यर्थः । गुड़ + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) गुड़ादिकृता सुरा । गुड़ेर मद इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ११ । ९४ ।
“गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥”)
तत्पर्य्यायः । वाल्कली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तितृप्तिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ।
“गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी शूलरुजापहन्त्री ।
हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं
पाण्ड्वामयार्शःश्वसनं निहन्ति ॥”)
रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौड़ानां गौड़देशवासिनां प्रिया ।) काव्यरीतिविशेषः । यथा,—
“ओजःप्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः ।
गौड़वैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ९ । ४ ।
“ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आड़म्बरः पुनः ।
समासबहुला गौड़ी————————॥”
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।
“चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
पुरुषोत्तमस्त्वाह ।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया ।
रीतिरनुप्राससमहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च ॥”)

गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्तिबोधितः । यथा, “शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तद्योगात् गौणः ।” इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ (अमुख्ये त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३४१ । ६ ।
“बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः ।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानिचित् ॥”)

गौणकालः, पुं, (गौणोऽमुख्यः कालः ।) मुख्यकालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा,—
“यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि ॥
यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत् आगामिक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वम् । तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रः, पुं, (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धिमासः ।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः । यथा, जन्माष्टमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।
“गौणचान्द्रेण भाद्रेऽपि मुख्यचान्द्रेण श्रावण ।
अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
“चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः ।
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः ।

गौणी, स्त्री, (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता । गुण + अण + स्त्रियां ङीप् ।) अप्रीतिप्रकाशलक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः । यथा,—
“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोड़श भेदिताः ।
(“ताः पूर्व्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः । शुद्धानां ‘श्वेतो धावति’ इत्यादीन्युदाहरणानि । रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ तैलशब्दस्तिलभवत्वेन हेतुरूपं सुखार्थमुपादाय सार्षपादिकेष्वेषु वर्त्तते । प्रयोजने यथा, राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु ‘एते राजकुमारा गच्छन्ति ।’ रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, ‘तैलानि हेमन्ते सुखानि ।’ प्रयोजने यथा, ‘राजकुमारा गच्छन्ति ।’ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘राजा गौड़ेन्द्रः कण्टकं शोधयति ।’ प्रयोजने यथा, ‘गौर्वाहीकः ।’ रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, ‘राजा कण्टकं शोधयति ।’ प्रयोजने यथा, ‘गौर्जल्पति ।’

अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, “अगृहीतसङ्केतं शब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुं सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा वा न प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकशब्दसामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मात् गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते । पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विसकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा

इति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्व्वं शक्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
गौतमः, पुं, (गौतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) मुनिविशेषः । स तु शतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । शाक्यमुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्व्वार्थसिद्धः ४ शौद्धोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजित् ८ श्वेतकेतुः ९ धर्म्मकेतुः १० महामुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहुतमः १६ त्रिमूर्त्तिः १७ सिद्धार्थः १८ शकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्त्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये । "ते साश्रुवदना मृगयन्ते । साश्रुवदना मृगयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्त्रेण शङ्गमीं कुरुष्वेति ॥" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ ।
"अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्त्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्त्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥"
अयमेव तु विंशतितमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१
"अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥"
कुरुकुलजधृतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्यः कृपः । गौतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।
"अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ।
कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयाङ्गतः ॥
कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी तथा ।
एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥"
मुनिभेदः । स तु एकतद्वित्रितादिमुनीनां पिता । यथा, महाभारते । ९ । ३६ । ७—९ ।
"आसन् पूर्व्वयुगे राजन् ! मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥"
स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)
गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः । यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम्+भू+अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ ।
"गौतमीं कंसघातां च यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥")
राक्षसीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदावरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २ । २७ ।
"यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्व्वुदम् ॥"
तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
"पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारहृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेणा प्रणीता च वराङ्गना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥")
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री । गोतमवंशीयशरद्वतः कन्यात्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २३ ।
"अलभत् गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ॥"
गायत्त्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरःसेविता ॥")
गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "आरगुदीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा इति ख्यातः ॥
गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया ढ्रक् ।" ४ । १ । १२९ । इति ढ्रक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ड उद्यमने + हलश्चेति घञ् । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, गवते इति । गुङ शब्दे + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) कुङ्कुमम् । स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरः, पुं, (गवते अव्यक्तं शब्दयतीति । गुङ शब्दे + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः ।
("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ।
सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोष्ठकृमिग्रहान् ॥
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवहृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा । तद्वर्णकरणौषधं यथा,—
"कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च सत्वचः ।
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ।
अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥"
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥
श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ३९ । १४ ।
"तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥"
यथा च रघुः । २ । ३५ ।
"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्त्रम् ॥")
श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (मृगविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।
"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥")
गौरः, त्रि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥
गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + रन् ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
"कृष्णचैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्रः शचीसुतः ।
प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥"
इत्यनन्तसंहिता ॥
गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।) शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाह्वा ४ कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिविषाध्माननाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरत्वक्, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अभ्युत्थानम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१६४॥ (गुरोर्भावः । गुरु + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५।१।१३१ । इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३ ।१८ ।
"शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥"
उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।
"शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥"
आदरः । यथा, कुमारे । ३ । १ ।
"प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥")
गौरवितः, त्रि, (गौरवं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् ।) आर्य्यः । तत्पर्य्यायः । आर्य्यमिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।) मधूकवृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥
गौरसर्षपः पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा,—
"रक्षोघ्नः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तत्पर्य्यायः । अनन्यः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुस्नेहः ५ ग्रहघ्नः ६ कदम्बः ७ राजिकाफलः ८ तीक्ष्णकः ९ दुराधर्षः १० रक्षोघ्नः ११ कुष्ठनाशनः १२ सिद्धप्रयोजनः १३ सिद्धसाधनः १४ सितसर्षपः १५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तग्रहत्वग्दोषविषभूतव्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कफरक्षःकण्डूकुष्ठकोठकृमिनाशित्वम् । रक्तपित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपाः ॥")

गौरसुवर्णं, क्ली, (गौरः शुभ्रः अतएव सु शोभनो वर्णो यस्य ।) पत्रशाकविशेषः । तत्तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धम् । तत्पर्य्यायः । स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ स्वस्थम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुष्टङ्गालम् ८ चूर्णशाकाङ्कः ९ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वरदाहरुचिभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौरशब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप् ।) गौरी । इति द्विरूपकोषः ॥

गौराङ्गः, पुं, (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं यस्य ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
"गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः ।
नन्दगोपसुतञ्चैव नमस्यामि गदाग्रजम् ॥"
इति ब्रह्मयामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः ॥
अपि च कृष्णयामले ।
"गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामामृतलालसः ॥"

गौरार्द्रकः, पुं, (गौरवर्णं आर्द्रक इव ।) स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

गौरास्यः, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य ।) कृष्णवानरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरिका, स्त्री, (गौर्य्येव । गौरी + स्वार्थे कन् । ह्रस्वश्च ।) अष्टवर्षीया कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर + काहुलकादिलच् ।) श्वेतसर्षपः । लौहचूर्णम् । इति मेदिनी । ८७ ॥

गौरी, स्त्री, (गौर + "षिद्गौरादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४१ । इति ङीष् ।) पार्व्वती । (यथा, रघुः । २ । २६ ।
"गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥"
पार्व्वती किल गौरीमूर्त्त्या पीठस्थाने कान्यकुब्जे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३०।५८ ।
"गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥")
असञ्जातरजःकन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्ककन्यका । यदुक्तं स्मृतौ ।
"अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥"
तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।
"स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेशानां सुवर्च्चसाम् ॥")
हरिद्रा । दारुहरिद्रा । गोरोचना । प्रियङ्गुवृक्षः । वसुधा । नदीविशेषः । (यथा, महाभारते । ६ । ९ । २५ ।
"वस्तुं सुवर्णां गौरीञ्च किम्पुनां सहिरस्वतीम् ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ४९ ।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥")
वरुणभार्य्या । इति मेदिनी । रे । २८—२९ ॥ सूर्य्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्य्या । यथा,—
"लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत् ॥"
इति हरिवंशः ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जिष्ठा । श्वेतदूर्व्वा । मल्लिका । तुलसी । सुवर्णकदली । आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागिणीविशेषः । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुखलक्ष्मीः ।
राज्ञी दाड़िमबीजं दधती कौरागने गौरी ॥"
(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी । यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३३ ।
"तोड़ी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥"
केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये । १४ ।
"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥"
अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अर्द्धरात्रावधिः ॥)

गौरीजं, क्ली, (गौर्य्यां जायते इति । जन् + डः ।) अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरीपुत्त्रः, पुं, (गौर्य्याः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

गौरीपुष्पः, पुं, (गौरीप्रियं पुष्पमस्य ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरीललितं, क्ली, (गौरीव हरिद्रेव ललितम् । पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरुतल्पिकः, पुं, (गुरुतल्पं गुरुशय्यां गुरुपत्नीमित्यर्थः गच्छतीति । "गच्छतौ परदारादिभ्यः ।" ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्तिं इति ठक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रकरणे धर्म्मशा[illegible] ॥

गौलिकः, पुं, (गुडे साधुः । गुड + ठक् । डस्य लत्वम् ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौल्यं, क्ली, (गुडस्य भावः । गुड + ष्यञ् । डस्य लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौशतिकः, त्रि, (गोशतमस्यास्तीति । गोशत + "एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम् ।" ५ । २ । ११८ । इति ठञ् ।) गोशतस्वामी । इति व्याकरणम् ॥ याहार एक शतगरु आछे इति भाषा ॥

गौष्ठीनं, क्ली, (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम् । गोष्ठ + "गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे ।" ५ । २ । १८ । इति खञ् ।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम् । इत्यमरः । ३ । १ । १३ ॥ पूर्व्वेर गोठ इति भाषा ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । २१ ।
"तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।"

ग्रथ, इ ङ कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) रेफयुक्तः । कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इ, कर्म्मणि ग्रन्थ्यते । ङ, ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ग्रथितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रन्थ ग दर्भे + क्तः । ततो न लोपः ।) कृतग्रन्थनम् । गाँथा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्रन्थितम् २ दृब्धम् ३ इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा, रघुः । ८ । ३४ ।
"कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्रजमातोद्य शिरोनिवेशिताम् ॥")
आक्रान्तम् । हिंसितम् । इति मेदिनी । ते । १०६ ॥

ग्रन्थ, कि ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । दर्भो ग्रन्थनम् । कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति । श्र्नाति मालां मालिकः । ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं इः येशः । इति माघे चिन्त्यम् । इति दुर्गादासः ।

ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे + भावे घञ् ।) गुम्फः । ग्रन्थना । धनम् । (ग्रथ्यते विरच्यते इति । ग्रन्थ + कर्म्मणि घञ् ।) शास्त्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८० ।
"ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढ़ं कुतूहलात् ।"
द्वात्रिंशद्वर्णनिर्म्मितिः । अनुष्टुप्छन्दःश्लोकः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रन्थकर्त्ता, [ऋ] त्रि, ग्रन्थं करोतीति । कृ + तृच् प्रत्ययः । ग्रन्थकारः । पुस्तककारकः । शास्त्रकृत् ।

ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम् ।) लेख्यस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थनं, क्ली, (ग्रन्थ + भावे ल्युट् ।) गुम्फनम् । ग्रन्थना । तत्पर्य्यायः । सन्दर्भः २ रचना गुम्फः ४ श्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१६

ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे युच् । स्त्रियां टाप् ।) ग्रन्थनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ग्रन्थिः, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + "खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १३९ । इति भावकरणादौ यथायथं इः ।) वंशादिसन्धिः । गाँटि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पर्व्व २ परुः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ काण्डसन्धिः ४ । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १६
"इक्षोरिव सुन्दरि ! मानस्य ग्रन्थिरपि कान्त ।"
भद्रमुस्ता । हिताबली । पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्योन्याध्यासः । मायापाशः । यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥”)
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्णश्च । (यथा, चरके
सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैड़गजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥”)
त्वगनम् । रुग्भेदः । इति मेदिनी । थे । ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।
“वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”
तस्य वातिकरूपं यथा,—
“आयम्यते वृश्चति तुद्यते च
प्रभंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥”
पैत्तिकरूपं यथा,—
“दंदह्यते धूप्यति चुष्यते च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥”
श्लैष्मिकरूपं यथा,—
“शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥”
अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसास्रगामलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं सग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषास्रमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव ।
तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्व्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छस्रवत्यसृक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।
दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ।
मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदातेश्च सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरूढ़े रूढ़मात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥
वातोऽस्रमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च————————॥”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने २९ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा,—
“स्वर्ज्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सच्चिकित्सेत् ॥’
ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्य्याः ।” इति भावप्रकाशः ॥
(“ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामञ्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन च्छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलघ्नैर्वस्तिकर्म्मशिराव्यधः ॥
अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनार्त्त-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशोधितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्रक्ष्य शरीरदेशान् ॥
शोथे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः क्षतोत्थः प्रसरेत् [illegible] ।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेत् [illegible]
स्वैर्भेषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—
“ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।
रक्षेद्बलञ्चापि नरस्य नित्यं
तदर्च्चितं व्याधिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दद्या वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।
अपेहि वातादशमूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥
हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।
शुद्धं व्रणं वाप्युपरोपयेत्तु
तैलेन रास्ना सबलान्वितेन ॥
विड़ङ्गयष्टीमधुकामृताभिः
सिद्धेन वाचीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्ब्वर्ज्जुनवेतसानां
त्वग्भिःप्रदाहानवचारयेत ।
सशर्करैर्वा तृणशून्यकल्कै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैर्व्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोष्टोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकणन्ती
काकादनी तापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य ।
दहेत् स्थिते वासृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्धः कठिना हृहत्य-
स्ताभ्वेष योऽन्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
शस्त्रेण व्यापाद्य सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तञ्च विशोधयेत्तु
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढ़ैः ।

शुक्ले च तैलं लवचारणीयं
विडङ्गपाठारजनीविपक्कम् ॥
मेद: समुत्थे तिलकल्कदिग्धं
दग्धोपरिष्टाद्द्विगुणं पटान्तम् ।
हुताशतप्तेन मुहु: प्रमृज्या-
ल्लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्वीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्य्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो-
दहेत् सुपक्कमथवा विदार्य्यम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलै: सुपिष्टै:
सुवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रै: ।
ससैन्धवै: क्षौद्रघृतप्रगाढै:
चारोत्तरैरेनमभिप्रयोध्य ॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ग्रन्थिकं, क्ली, (ग्रन्थिभि: कायति प्रकाशते इति । कै+क: ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्य्याया यथा,
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिर: ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलु: । इति मेदिनी । के । ६ ॥

ग्रन्थिक:, पुं, (ग्रन्थिभि: पर्व्वभि: कायतीति । ग्रन्थि+कै+क: ।) करीर: । (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति । कै+क: । यद्वा ग्रन्थ: पञ्जिकाऽस्यास्तीति ठन् ।) दैवज्ञ: । (यथा, महाभारते । १४ । ७० । ७ ।
"तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिका: सौखशायिका: ।
सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवन् वै जनार्द्दनम् ॥")
सहदेवाख्यपाण्डव: । इति मेदिनी । के । ८१ ॥ (नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वास: कृतस्तदैव जाता । यथा, महाभारते । ४ । ३ । २ ।
नकुल उवाच ।
"अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्न: कुशल: परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम ॥")

ग्रन्थितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रथि+क्त: ।) ग्रथितम् । इत्यमर: । ३ । १ । ८६ ॥

ग्रन्थिदला, स्त्री, (ग्रन्थिर्दलेषु पत्रेषु यस्या: ।) मालाकन्द: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा । शाकपार्थिवादिवत् समास: ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिपर्णं, क्ली, (ग्रन्थिषु पर्व्वाणि यस्य । ग्रन्थिप्रचुराणि पर्व्वाणि यस्येति वा ।) द्रव्यविशेष: । गाँठियाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । शुकम् २ बर्हिपुष्पम् ३ स्थौणेयम् ४ कुक्कुरम् ५ । इत्यमर: । २ । ४ । १३२ ॥ बर्हि:पुष्पम् ६ बर्हो ७ पुष्पम् ८ बर्हम् ९ शुकबर्हम् १० । इति तट्टीका ॥ स्थौणेयकम् ११ कुक्कुरपुष्पम् १२ गुत्सकम् १३ । इति रत्नमाला ॥ विशीर्णाख्यम् १४ स्थारामगुच्छकम् १५ बर्हि: १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८ । इति शब्दान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९ काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणा: । तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ अस्य लेपनगुणा: । कृच्छ्रतालक्ष्मीराक्षसज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥

ग्रन्थिपर्ण:, पुं, (ग्रन्थि: पर्व्व तत्प्रचुराणि पर्व्वाण्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेया: ॥)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+टाप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिफल:, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) शाकुरुण्डवृक्ष: । कपित्थवृक्ष: । मदनवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिमत्फल:, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप् । ग्रन्थिमत् पर्व्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुच: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिमान्, [त्] पुं, (ग्रन्थिरस्त्यस्यास्मिन् वा । ग्रन्थि+मतुप् ।) अस्थिसंहारकवृक्ष: । हाड़भाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४ । अस्य गुणा: । वातश्लेष्मकृमिदुर्नामनाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । अक्षिरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ रत्नमालोक्तपर्य्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्या: ॥ (ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा, कुमारे । ३ । ४६ ।
"कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥")

ग्रन्थिमूलं, क्ली, (ग्रन्थिर्मूले यस्य ।) गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्या: । शाकपार्थिवादित्वात् समास: ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिलं, क्ली, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि+"सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिल:, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति । "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) विकङ्कतवृक्ष: । बँइच इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"विकङ्कत: स्रुवावृक्षो ग्रन्थिल: स्वादुकण्टक: ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्ष: । इत्यमर: । २।४।३७, ७१ ॥ तण्डुलीयशाकम् । हिताबली । पिण्डालु: । चोरकनामगन्धद्रव्यम् । विकण्टकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
"दोषैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
ऋजुतामनीयतायं सद्य: स्वेदेन वंश इव ॥")

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप् ।) भद्रमुस्ता । (भद्रमुस्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ।) मालादूर्व्वा । गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिवर्ही, [न्] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्हति वर्हते ... इह वर्ह+णिनि: ।) ग्रन्थिपर्णवृक्ष: । ... शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहर:, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति पर... कुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थ: । ग्रन्थि+हृ+अच् ।) अमात्य: । मन्त्री । ... त्रिकाण्डशेष: ॥

ग्रन्थीकं, क्ली, (ग्रन्थिभि: कायतीति । ग्रन्थि+कै+क: । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् । पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोष: ॥

ग्रस, उ ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्त: । उ, ग्रसित्वा ग्रस्त्वा । ङ, ग्रसते । हिमांशुमाशु ग्रसते इति माघ: । इति दुर्गादास: ॥

ग्रस, कि ग्रासे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं सकं सेट् ।) रेफयुक्त: । ... ग्रासयति फलं लोक: । ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् । इति दुर्गादास: ॥

ग्रस्तं, त्रि, (ग्रस्यते स्म इति । ग्रस+क्त: । "... विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति इड़भाव: ।) लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । ... (यथा, रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
"राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ...")
खादितम् । इत्यमर: । १ । ६ । २० ॥ (आक्रान्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
"दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ...")

ग्रह, ग ञ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (... उभं-सकं-सेट् ।) ग ञ, गृह्णाति गृह्णीते । ... दुर्गादास: ॥

ग्रह, ऊ कि आदाने । इति कविकल्पद्रु... (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं- सेट् ।) ऊ, अग्रहीत् अग्राहीत् । कि, ग्राहयति ग्रहति । एव ... रेव मन्यते तन्नाप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गा... दास: ॥

ग्रह:, पुं, (गृह्णाति गतिविशेषानिति । ... गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । ... "विभाषा ग्रह: ।" ३ । १ । १४३ । इति ... अच् ।) सूर्य्यादिनव । यथा । रविसोम... बुधवृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतव: । (यदुक्तं ...
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पति: ...
शुक्र: शनैश्चरो राहु: केतुश्चेति नव ग्रहा: ...
"लोकानन्तीन् स्वरान् धातून् सुनीन् द्वीपा...
... ग्रहा...
अमिध: सप्त सञ्जाता: सप्तजिह्वा हविर्भु...

नेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-
तानुसारेणेत्यवधेयम्। एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं
र्ब्बं नाद्रियन्ते इति सूचितम्॥) तेषामष्टधा
तिर्यथा। वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
न्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-
रा ८। इति ज्योतिषम्॥ तेषां ध्यानानि यथा।
त्र सूर्य्यस्य ध्यानम्।
क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
द्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्॥
वाधिदैवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदैवतम्॥” * ॥
सोमस्य ध्यानम्।
सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
तं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
शाग्न्यं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
लप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाकर्येत्तथा॥” * ॥
ङ्गलस्य ध्यानम्।
आवन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
रक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥
क्षिणोर्द्धक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाकयेत्॥
न्दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम्॥”*॥
धस्य ध्यानम्।
मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
ामोर्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥
र्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाकयेत्।
ारायणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्॥” * ॥
हस्पतेः ध्यानम्।
द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
ात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥
दोर्द्दण्डवरदकरकादण्डमाकयेत्।
ाधिदैवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्॥” * ॥
क्रस्य ध्यानम्।
शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
द्मस्थमाकयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥
दाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
क्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्॥”*॥
नेर्ध्यानम्।
सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
ष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्॥
द्वाणवरं शूलंधनुर्हस्तं समाकयेत्।
माधिदैवतं प्राजापतिप्रत्यधिदैवतम्॥” * ॥
ाहोर्ध्यानम्।
राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
ष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाकयेत्॥
तुर्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा।
ालाधिदैवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम्॥” * ॥
ेतूनां ध्यानम्।
कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
म्रं गृध्रगतं शूद्रमाकयेद्विकृताननम्॥
र्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्॥”
इति ग्रहयागतत्त्वम्॥

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिञ्च यथा,
“पूर्व्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मपर्व्वतस्य पश्चिमे।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः॥
तदा तत्राह्वये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः।
त्रिस्रोता नाम तत्रास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता॥
कापोतं करणं पश्चाद्यस्य कुण्डद्वयं स्थितम्।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके॥
तत्राचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम्।
सह्यदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत! कापोत! करणान्वित!।
पुण्यतोय! महाघोरं पापं कापोत! मे हर!॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे।
करणं समुपस्पृश्य तत्रशैले रविं यजेत्॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः।
रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः शुचेस्ततः॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम्॥”
ध्यानं यथा,—
“पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा॥
वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम्।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट्॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्त्यो वह्निसंयुतः।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्योदरपृष्ठतः।
बाह्वोः पाण्योर्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत्॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः॥
विसर्ज्जनं तथैशान्यां विद्याद्या दलशक्तयः।
निर्म्माल्यधृगुग्रचण्डो माठराद्यास्तु पार्श्वयः॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम्।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम्॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः।
सुखी शेषे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति॥१॥”
इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः॥
“पूर्व्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः।
त्रिकोणस्ताम्रसंकाशस्तदूर्द्ध्वं चन्द्रमण्डलम्॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम्।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत्॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चाश्वभिर्युतः॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते॥
स्वर्गादवभ्रतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा।
तदा तद्रश्मिसङ्घातनिःसृतास्तोयराशयः॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे।
सुधास्रवण साक्षात् त्वं चन्द्र कलुषं हर॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपाथसि।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः॥

अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्॥”
ध्यानं यथा,—
“श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषितः।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी॥२॥
पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यात् शैलाच्चित्र इति स्मृतः।
यः पूर्व्वभागशान्तोऽभूद्दिशायामैश्यां व्यवस्थितः॥
पीठस्य आशयावत्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन्! यथेच्छया॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित्।
रूपं मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम्।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः॥३॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः।
खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥४॥
स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः।
मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम्॥
चतुर्भुजं सुसम्बद्धं चिन्तयेद्देवतीर्थकम्।
सर्व्वदेवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम्॥५॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शङ्खनागोपरिस्थितम्।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकञ्च वराभये॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा॥६॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम्। मं।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम्।
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम्॥ बु॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्म्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम्॥ बृ॥
विन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारश्चादिरक्षरम्॥
शान्तवर्गाद्यवरन्तु विन्दिन्दुभ्यां समन्वितम्।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसमृद्धिदम्॥ शु॥
शान्तवर्गाद्यवरन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम्।
आद्यमन्त्यस्वरोपेतं तदेवेन्द्रादिसंयुतम्।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः॥ श॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा।
तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः॥
शान्तिके पौष्टिके कृत्ये एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान्।
पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धीरैः प्रचक्ष्यते॥८॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः।
खड्गचर्म्मगदाबाणपाणिः केतुः शवासनः॥९॥
उपान्त्यादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहितावुभौ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः।
आद्याक्षरं विन्दुमद्वा मन्त्रमुक्तं तथैतयोः॥ रा। के
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान्।
अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम्॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥ * ॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
"ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनक्षयौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालग्रवशात्तयोः ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्म्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक् तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्तास्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्त्यते ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो
बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥
अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे
यथा,—
"मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥"
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
"रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलामेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥"
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
"रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः
स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥"
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
"प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
अपराह्णं भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
"तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ व्योमदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥"
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
"भार्गवेन्दू जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुक्षितिजमन्दार्काम् भुवतेऽरण्यचारिणः ॥"
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
"पित्तं प्रभाकरक्ष्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
"कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षाराम्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पार्कनन्दनौ ॥"
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
"मन्देन्दूरगभौमाः स्युर्धातुः सविद्भार्गवौ ।
मूलं जीवस्य सौम्यस्य जीवं प्राहुर्महाधियः ॥"
अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
"द्विपदौ भार्गवगुरू भूपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधशौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥"
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
"विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्त्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ सैंहिकेयशनैश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
"स्थूल इन्दुः सितः षण्डः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
"रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरशुष्णगुः ।
कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृत ।
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदास्थानमिष्टकानिचयो बुधे ।
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वा[...]
अमीभिर्हि बुकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ।
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डानुशन्ति पुरुषान् बुधाः
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ।
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
"युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्य[...]
मन्दमार्त्तण्डदेवेज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ।"
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायक[...]
शशिगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ।"
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं [...]
ज्योतिषे ।
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ।
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम्
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम्
तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे [...]
पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच ।
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयागुरभिचा[...]
वा[...]
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृ[...]
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्त[...]
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाद[...]
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान् निबो[...]
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसि[...]
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि सुनयस्तत[...]
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पट[...]
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककु[...]
उद्बुध्यस्वेति जुहुयाद्दृग्भिरेव यथाक्रमम्
बृहस्पतेऽतियदर्य्येति सर्व्वेऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नो देवीस्ततः काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्र[...]
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः
औडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रम[...]
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः
गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ।
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं तत[...]
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा
कृष्णा गौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः क्रम[...]
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यतेऽत[...]
इति गारुडे १०१ अध्याय[...]

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
...य	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा। वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
...य	आ प्यायस्व समेतु ते १।६१।१६	इमं देवा असपत्नम्। वा: ६।४०	सन्ते पयांसि । वा: १२।११३†	धूमधूमं गन्धवाचि ६।१२८।१
...स्य	अग्निर्मूर्द्धा दिव: ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिव: । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिव: १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
...	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने। वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्त: ३।२६।१
...ते:	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्य:। वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।६।३।२।१‡	बृहस्पतिर्न: परिपातु ७।५१।१
...य	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुत: । वा: १६।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णा: शुचय: १।३३।१
...रस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।६।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहु: पुरुष: १६।६।१
...:	कया नश्चित्र: ४।३१।१	काण्डात् काण्डात्। वा: १३।२०	कया नश्चित्र: १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रमृतुधा:
...	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे। वा: २६।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यत्ते पृथु: स्तनयित्नु: ७।११।१
...दिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे। वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मागो विदन् विषाधिन:१।१६।१
...धिदेवो- ...या:	गौरीर्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्चते लक्ष्मीश्च। वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।६।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
...धिदेव- ...स्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्द: प्रथमम्। वा: २६।२२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषित:४।३१।२
...धिदेवहरे:	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि। वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।८	प्र तद्विष्णु: स्तवते ७।२६।२
...धिदेव- ...ण:	त्वमित् सप्रथा: ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मण:। वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथा: १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
...धिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वत: १।७।१०	सजोषा इन्द्र: । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
...धिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते। वा: ३८।६	आयं गौ: पृश्नि: २।६।१।११।१	य: प्रथमं प्रवतमाससादद६।२८।३
...धिदेव- ...लस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य। वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम्। १।४।१।३।८	रोहित: काल: १३।२।३८
...धिदेव- ...गुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति। वा: ३।१८	चित्र इच्छिशो: १।१।२।२।२।	आम्रातं यदनाम्रातम्
प्रत्यधि- ...ग्ने:	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे। वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्न ऋतव: २।६।१
प्रत्यधि- ...लस्य	अप्सु मे सोम: १।२३।२०	आपो हि ष्ठा। वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम्। वा:१२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये। वा: ३६।१२
प्रत्यधि- ...क्षिते:	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि। वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम्। तै: आ:७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
प्रत्यधि- ...विष्णो:	सहस्रशीर्षा पुरुष: १०।६०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे। वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुष:। वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
प्रत्यधि- ...न्द्रस्य	इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वते ६।६४।२२	इन्द्र आसां नेता। वा: १७।४०	इन्द्रायेन्द्रो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
प्रत्यधि- ...ग्न्या:	उत्तानपर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि। वा: १।३०	एकाष्टका तपसे। अ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
प्रत्यधि- ...जापते:	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद्। वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद्। वा: १०।२०	गर्त्तं जातास्योषधे १।२३।१
प्रत्यधि- ...र्पाणाम्	आयं गौ: पृश्नि: १०।१८६।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्य:। वा: १३।६	तवेन्द्रिप्रावमम् १।३।२।३।८	शेरभक शेरभ २।२४।१
प्रत्यधि- ...:	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विज: १।५।२।१।२	ये दिव्यामर्न्तर्देवेभ्य: ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* वयश्चाग्नि १।३।२।४।४ † सोमं राजानम् १।१।२।५।१ ‡ बृहद्भयो हि ।१।१।२।४।८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति । ग्रह+ "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहः । निर्ब्बन्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४५ ।

"महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः ।
वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः ॥"

"दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति विग्रहः ।" इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।

"सद्योहरेरनुचरावुरु बिभ्यतुस्तत्-
पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥")

रणोद्यमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि ॥*॥) सैंहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।

"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥")

उपरागः । स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ ॥ (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।

"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥"

ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।

"चतुर्द्दशसहस्रञ्च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।

"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्व्वरः ॥")

ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्द्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति । ग्रह् + भावे ल्युट् ।) स्वीकारः । (यथा, हे रामायणे । १ । ६६ । १६ ।

"नशेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥"

आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।

"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्त्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥")

बन्दी । उपरागः । इति मेदिनी । णे ४५ ॥ (गृह्यन्ते विषयाः येन । ग्रह + करणे ल्युट् ।) इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः ॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—

"भत्रिणादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥
यस्मिन्नृक्षे रविस्तस्माच्चतुर्द्दशगतः शशी ।
पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी ॥
कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते ।
ततस्त्रयोदशे सूर्य्यो राहुणा ग्रस्यते रविः ॥"*॥

ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्म्मेघेनाच्छादनाच्छादनकारणं यथा,—

"रविभौमनवांशे तु निरभ्रं ग्रासमादिशेत् ।
बुधसौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवलाहकः ।
शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् ।
अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ ॥"*॥

राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (बृहत् संहितायाम् । ५ । ५३-५८ ।)

"श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीड़ाञ्च निर्द्दिशेद्राहौ ।
अग्निभयमनलवर्णे पीड़ा च हुताशवृत्तीनाम् ॥
हारिते रोगोल्वणता शस्यानामीतितश्च विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं वृष्टयो विहगपीड़ा ।
धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च ॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे क्षुद्भयं विनिर्द्दिशेत् ।
कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय ।
सार्च्चिष्मत्यग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम् ।
अशनिभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥"

तद्दर्शननिषेधो यथा,—

"सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टमगते तयोः ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
ग्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्म्महद्भयम् ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
विपत्करप्रत्यरिसंज्ञितेषु
वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म्म ।
सर्व्वं नृणां निष्फलमेव यस्मात्
कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥"

तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—

"एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा चयं नरः ।
पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः ॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।
जलं व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥
आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्व्वणोः ।
मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत् ॥
चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे सूर्य्ये सूर्य्यग्रहस्तथा ।
चूड़ामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्व्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषित
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहित ।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत् ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पण ।
ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति ।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम् ।'
नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तच्छान्ति
यथा,—

"यस्मिंश्चिज्जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्कर
तज्जातानां भवेत् पीड़ा ये नराः शान्तिवर्जिता
ग्रहणग्रहपरिपीड़ितनाड़ीनक्षत्रदोषशम-
नाय
सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनो-
शीरैः ।
नाड़ीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोड़शाष्टा
त्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥
"ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा
भास्करग्रहणे दद्यान्नाड़ीदोषोपपीड़ितः ।
घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
दद्यात्
नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहे

तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—

"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम् ।
नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।
यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके

तत्राशौचं यथा,—

"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्जये
ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृत
तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अथ ज्योतिर्म्मते ग्रहणस्वरूपं यथा ।
पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमा
रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासाख्यम् ।
रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकस्वरूपो ग्रासः ।
अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्या
समये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहु
स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागा
भवति तदा सूर्य्यग्रहणम् । पूर्णिमावस्था
यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुट
दिभिस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरितो
तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ * ॥ तस्य
प्रकारो यथा । अमावस्या शेषचर्ड पू
वसाने च सूर्य्यसिद्धान्तोक्तगणितागतो

भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्य
ाहुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च
ार्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति
ड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता पूरितः सन् यदि
ञतिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशता-
भ्यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य
कस्मात् द्वाभ्यां हृताङ्केनापरो युक्तः सन्
रो भवति। राहुरव्योर्योगे कृते मेषादिराशि-
ट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के
ति याम्यसंज्ञकः स्यात्॥ * ॥ चन्द्रराहुमान-
ानम्। पञ्चत्रिंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत-
लामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७९० । ३५ । सा च
ुटकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा
वति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वा-
त्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणाल्लब्धं चन्द्रस्य
ानं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां
रणाल्लब्धं राहुमानं भवति॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

ाहुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात्
द्वशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति
ाहुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्।
रेऽधिके ग्रासो न स्यात्॥ * ॥
न्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्-
ुणितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं
ण्डादिकं स्थितिदण्डादेरर्द्धं भवति। तत् पौर्ण-
ासीयदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं
त् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि-
ालः स्यात्॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

ाक्तिशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य
ग्निकोणे स्पर्शो नैरृतकोणे मुक्तिश्च स्यात्।
रे सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे
ोक्षः। इति चन्द्रग्रहणम्॥ * ॥
र्य्यग्रहणे अक्षो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया
ः स्थाप्या। एकस्याः षड्घ्नेनान्या युक्ता
ती भागादिर्याम्याक्षः स्यात्॥ * ॥ सूर्य्य-
हणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययो-
ण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं
ात्॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा।
गुणनतसमसङ्ख्यकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर-
िनशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं
शादिकं भवति॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा।
नपूर्व्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-
हितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा
शता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति
ा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगु-
नदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित-
ात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति॥ * ॥
र्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः
ात् षड्राशिन्यूने अक्षफलान्तरनतिः सा फले
धिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या
ति॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्य

राहुसहितः स्फुटरविर्द्विगुणितलम्बनखण्डान
नवहृतांशादिभिर्द्दिनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे
सहितः कार्य्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्यधिके
षड्राशीन् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत्
शरः कार्य्यः। एष स्फुटशरः उभयोः
शरनत्योर्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्भि
भेदे रहितः कार्य्यः अन्तरे कार्य्ये सति यदधिकं
तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या॥ * ॥ सूर्य्य-
मानं यथा। दशगुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टि
कलामितरविमध्यभुक्तिः। ५६ । ८ । १० सा च
स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा
भवति। तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता
लब्धं रविमानं स्यात्॥ * ॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण
हीनं सत् ग्रासो भवेत्॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणस्या-
रम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात्
द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाड़ि-
कार्द्धं भवति। तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं
स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात्॥ * ॥
स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्क-
मण्डलस्य नैरृतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः
स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्शं
ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-
दण्डादि स्यात्॥ * ॥ दिवारात्र्योः परार्द्धे यदि
ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो-
र्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः॥ गणितागत-
कालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात्
तत् औत्पातिकं भवेत्॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य
सामान्यवर्णो यथा। बिम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानि-
स्तमोवृतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामल-
पीतचित्रैः पटाद्यैः रोध इव वेष्टनं वा भवति॥*॥
अपर्व्वणं ग्रहणं ईतिव्यसनाशिकारि स्यात्
तदा दिशश्च विरूपाः स्युः॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलि-
मानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वया-
र्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं
भवति। सूर्य्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोऽदृश्यो
भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदृश्यः यदि षोड़-
शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः॥ * ॥
ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे धूम्राभं
समग्रे कपिलं अर्द्धे कृष्णाभम्। इति सूर्य्य-
ग्रहणम्॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम्॥
(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र-
ग्रहणाधिकारो यथा,—
“सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम्॥
स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ।
रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया।
विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका॥
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता।
लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम्॥

मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्।
विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत्॥
भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा।
शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ।
सूर्य्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ॥
गतस्य पर्व्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ।
समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा॥
छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्।
भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः।
योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते॥
यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा।
योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्।
विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे॥
षष्ट्या संगुण्य सूर्य्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते।
स्यातां स्थितिविमर्द्दार्द्धे नाड़िकादिफले तयोः॥
स्थित्यर्द्धनाड़िकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः।
लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः॥
तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्द्दार्द्धं तथासकृत्।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम्॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्।
स्थित्यर्द्धनाड़िकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते॥
तद्वदेव विमर्द्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे॥
इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः।
भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः॥
भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः।
स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्।
मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्॥
मध्यग्रहणतश्चोर्द्ध्वमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत्।
स्थित्यर्द्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके॥
ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः।
तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्पदम्॥
कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः।
मध्येन लिप्तास्तन्मानाः स्थितिवद् ग्रासनाड़िकाः॥
नतज्यात्रज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्म्मुकम्।
वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः॥
राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः।
भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता॥
सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु।
छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

“मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः।
अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः।
लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते॥
लग्नं पर्व्वान्तनाड़ीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः।
तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा॥

सदा लम्बोदयैर्लग्नं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्व्वी मध्यज्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
नतत्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनमूनेऽसकृत् कर्म्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः ।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥
तया स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थितिर्दले देयं प्रग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणिः, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादिरूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह च उपादाने + "ग्रहेरनिः ।" उणा० ५ । ६७ । इति अनिः णत्वं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) अम्बाधिष्ठाननाडी । स्वनामख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्ब्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥"*॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥"
तस्य वातिकस्य निदानरूपे ।
"कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडाकार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्द्दितोऽनिलात् ॥"
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।
"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
"गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥"
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
"लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो
यैस्तैरतीसाररोगो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥"
इति माधवकरः ॥
तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।
"चिकित्सार्थं ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं हविः ॥"*॥
हरिरुवाच ।
"मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्ककृतशेखर ! ॥"
इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥
"अङ्कोटमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशकम् ॥"
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
"ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्द्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥"
संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ * ॥
अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।
"गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम्
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम्
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम्।
अथ माहिषीदधिगुणाः ।
"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनु
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम्।"
अथ छागीदधिगुणाः ।
"आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापह
शस्यते श्वासकासार्शः-क्षयकार्श्येषु दीपनम्
उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
"तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ।
ससरं निर्ज्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ।
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
उदश्वित् कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ।
अथ तक्रस्य गुणाः ।
"तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्
ग्रहण्यादिमतं तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवा
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं त्वविदाहि
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोप
कषायोष्णविकारित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम्
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतस्य तक्रस्य गु
"समुद्धृतघृत तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम्
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ।"
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
"वातेऽम्लसैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम्
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम्
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ।
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ।
अथामपक्वतक्रगुणाः ।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ।"
अथ तक्रस्य निषेधः ।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ।"
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
"न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ।"
"मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् षड्यूषमिति कीर्त्ति
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति षड्
"कर्षं गन्धमहेर्पारदसमे कुर्य्याच्छुभां क
त्र्यर्धं नूषणतश्च पञ्चलवणं साद्देष कर्षं
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभङ्गा

देहृद्रुमितं प्रशृतिगदवीत्तमस्य विश्लेन च ॥”
इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥
कटु त्रिफला चैव विड़ङ्गं जीरकद्वयम् ।
ातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
ग्रमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
रत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
ा मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
भागशतश्चैषां चूर्णं ग्रच्णं विनिर्म्मितम् ॥
ाघ्रसस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
ाम्लिकासदूर्मामश्रीहपाण्डवचिञ्ज्वरान् ।
ूभं संग्रहं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
मवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ।
ीयं मासमस्मं सारं पिच्छिलभोजनम् ॥
ं काञ्जिकमथापि दधि तक्रमथापि वा ।
ाईचूर्णमिदं लाईभावितमुत्तमम् ॥”
इति हृहल्लाईचूर्णम् ॥ * ॥
ातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
रचन्दनतिलत्वक्चीरीतगरामलैः ॥
ीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
ीविड़ङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
चूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
मात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं जनः ।
ायेत् ग्रहणीं कासं चयं श्वासमरोचकम् ॥”
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
त्रकं पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
षं हिङ्ग्वजमोदाच चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
ःका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाड़िमस्य वा ।
ा विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
रौ स्वर्ज्जिका यवचारश्च । लवणपञ्चकमिति
धवं रुचकं चैव विड़ं सामुद्रिकं गड़मिति ।
षं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदाच
ानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति
त्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड़ः ।
ोफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
हणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥”
ालशलाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्याम
गद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
ुष्यलं सुधाकाण्डं चिपलं लवणत्रयम् ।
र्ताकोः कुड़वश्चार्कमूलाद्विल्वं तथानलात् ॥
ा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
ा भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
स श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥”
इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥
ालकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
ाा च समालीढं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥”
टजं इन्द्रयवः । इति मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
ो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
ाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”
ः राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥ * ॥
“विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि चिणोति ॥”
मोचो मोचरसः । चिणोति हन्ति ।
“प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषिभल्लातकहिङ्गुवाजमोदैः ॥
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षपलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् चिप्तदृष्टवा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्व्वके ॥”
इति कल्याणगुड़ः ॥ * ॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड़म् ॥
आरग्वधश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
मृद्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औड़ुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसंचयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ।
पिचुपाठान्वयाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुचीणो वयःचीणः स्त्रीषु चीणः चयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥”
इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
“कुष्माण्डानां सुपक्वानां छिन्नानां निष्कुल-
त्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपञ्चाङ्गलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
व्याधिचीणा वयःचीणाः स्त्रीषु चीणाश्च ये
नराः ।
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्त्रदः ॥
वृष्यो बल्यो बृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥”
इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र
हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्-
सितञ्चास्य यथा,—
“सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ॥
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता च्छर्द्दिः कर्णच्वेड़ोऽन्त्रकूजनम् ।
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ॥
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका ।
रसेषु गृद्धिः सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ।
वातहृद्रोगगुल्मार्शःश्रीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिरादुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः प्रायुरुक् श्वासकासवान् ॥
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽन्नस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ॥
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥”
इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्यायः ॥
चिकित्सास्य यथा,—
“ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाले यवाग्वादिपञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पटुपत्रं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥”
“क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम् ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्ब्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्व्वपि ।
योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्च्चः पक्वमपि श्लथम् ॥
सुञ्चेद्द्र्यहणौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्म्मणि नियोजितः ॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि सः ।
पुरीषं यच्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिञ्चरेत् ।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
अध्वोपवासक्षामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम् ।
अन्नावपीड़ितं बल्यं दीपनं बृंहणञ्च तत् ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः ।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः ॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः ॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥”
इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥
अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
“दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरक्तवत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति ।
तस्योत्पत्तौ विदाहान्नं सदनालस्यतृट्क्लमाः ॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनम् ।
अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः ॥
पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्द्दिज्वरारोचकदाहवान् ।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूमामगन्धिकम् ॥

प्रसेकमुखवैरस्य तमकारुचिपीड़ितः ।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः ॥
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः ।
दोषवर्णनखैस्तद्वद्विण्मूत्रनयनाननैः ॥
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः ।
यथा दोषोच्छ्रयन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम् ॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम् ।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणाश्रयम् ॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टक्षीद्दमूत्रसुखाम्बुभिः ।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नीः क्रियाश्चात्रावचारयेत् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकञ्चात्र घृतं वा क्षीहनाशनम् ॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा ।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
सर्व्वथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ॥
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक् ।) ग्रहणीरोगः । तत्पर्य्यायः । प्रवाहिका २ । इत्यमरः । २।६।५५ ॥ ग्रहिणी ३ । इति तट्टीका ॥

ग्रहणीहरं, क्ली, (ग्रहणीं हरतीति । हृ + अच् ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणीहारके त्रि ॥)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः ।) शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति । नी + ण्वुल् । ततो ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ सूर्य्यश्च ॥

ग्रहनाशः, पुं, (गृह्णाति रुणद्धि मलमिति शेषः । कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति । नश् + णिच् + अण् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ छातियान इति भाषा ॥

ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥

ग्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमिरिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमिसादृश्यमिति बोध्यम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । १२।१६८।२५ । [रिव ॥”)
“तस्य विस्तीर्य्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेअर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
“चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥”
गृहस्वामी । यथा, महाभारते ।१३।८५।११७।
“मम सत्त्वमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्विह ।
त्रीणि पूर्व्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ॥”)

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजसेत्यर्थः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं, (ग्रहभीतिं जयतीति । जि + क्विप् ।) चौड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो या...
ग्रहाणां यज्ञः । तस्य शान्तिकाले मलमा...
वपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकाले तु शुक्लकाले ।
प्रयोगो यथा । यजमानः कृतस्नानादिः गो...
चलिप्ते देशे कुशासने उपविश्य उदङ्...
ब्राह्मणान् संस्थिवाच्य संकल्प्य मन्त्र...
श्वेतसर्षपैश्च विघ्नकरानुत्सार्य्य सा...
धिपश्चोङ्कशमातृकापूजावसोर्द्धाराहृद्धिश्रा...
त्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृत्व...
ततो मण्डपोत्तरपूर्ब्बभागे वितस्तिद्वयविस्ता...
वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्रवायां वेद्यां...
चन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां...
मर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं
मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्त...
पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुर...
शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैरृ...
श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्र...
खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तवि...
ऽग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म ।
ग्रहशब्दे लिखितलक्षणेन मण्डले ग्रह...
वाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजा...
गन्धे विशेषः सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय ...
चन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं ...
समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतच...
कुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्च...
कस्तूरीं राहवे मलयकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्म...
दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं सो...
सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमि...
देवदारु वृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं ...
चराय कालागुरुं राहवे गुड़त्वचं के...
मधुमिश्रितगुड़त्वचं दद्यात् । ततोऽधिदे...
प्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ततो बलिं दद्या...
सूर्य्याय गुड़ौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्ग...
पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं ...
दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यव...
तण्डुलात्मकं कृशरं राहवे छागमांसं के...
अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवति...
तण्डुलरूपं चित्रौदनम् । ततश्च अग्नि...
ततः कुशण्डिकां समाप्य रव्यादीनां चरु...
कुर्य्यात् । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टावि...
मष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मि...
ताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्य...
समिधस्तु ।
“अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पल...
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमा...
तत उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात् ।
दक्षिणास्तु ।
“धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्त...
कृष्णागौरायसञ्छागं एता वै दक्षिणाः स्मृताः...
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्व्वाण...
“शान्तौ पुष्टौ महेशानि ! तथा क्रूरेऽपि कर्म्म...
ग्रहयागं प्रकुर्व्वाणो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात् ।

कीयाश्च । यथा,—
ग्रहार्कवारेषु नक्षत्रेषु च ।
राशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
गणः चित्रानुराधान्त्यमृगशिरोरेवत्यः । क्षिप्र-
। लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । ध्रुवगणः
हृण्युत्तरात्रयम् ॥)
चरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
येत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥”
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
तस्योक्तम् । यथा,—
काम: शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
ायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
ब्रह्मन् ! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
शास्त्राण्यनुक्रम्य सङ्क्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
शान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
ऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
यज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
मोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
ीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
तनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥”
वेदिनियमः । यथा,—
ंस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
द्वयाहृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ॥
ापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम् ।
प्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
तानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
: सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
हुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥”
ले स्थानम् । यथा,—
ध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
रेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥
ेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
मेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
मोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥”
धिदेवताः । यथा,—
ास्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
न्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ाणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
ैश्चरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च ।
ोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥”
ाधिदेवताः । यथा,—
ग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
ापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता. ॥”
लोकपालाः । यथा,—
नायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
वाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥”
वर्णः । यथा,—
ंसरेत्नमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
मशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
रराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥”

“ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥”
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥)

ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । “राजाहः-सखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । १२ ॥ बृह-स्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीव-देतमचञ्चमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जात-रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति दूरीकरोतीति । अश् + णिनिः । स्कन्दग्रह-दोषमश्नातीत्येके ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्द-रत्नावली ॥

ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आख्या संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + शः । इत्येके ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।) ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । गृहयालुः २ । इत्य-मरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोप-निषदि ।

“अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।”

तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
“ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ॥”)

ग्रामः, पुं, (ग्रस् + “ग्रसेरात् ।” उणां । १।१४२ । इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादि-वर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजन-वसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ शूद्रादिभूयिष्ठवसतिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥”
(यथा च मनुः । १० । ५४ ।
“अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥”)
शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः । इति विश्वः ॥ यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः । इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
“बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
“गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥”)
स्वरभेदः । यथा,—
“षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥”
इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते । मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । स ऋ ग म प ध नि च । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नी स ऋ च गः । इति मध्यमस्य । ऋ-गौ म-पौ ध-नी सोऽन्ते । इति गान्धारस्य मूर्च्छनाः । स ऋ ग म प ध नि च । नि-सौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि स ऋ ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-सौ ऋ-गौ च मः । म-पौ ध-नी च स ऋ ग । ग म प ध नि सश्च ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते । मूर्च्छनाः सप्त षड्जाः ॥
“आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि सप्त मता ।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥”
तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।
“षड्जान्निषधान्तं नेषान्तं धात् पान्तमिष्यते ।
पान्मान्तं मध्यमाद्गान्तं गादृषभान्तमिष्यते ॥
ऋषभात् षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजाश्चैवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणाः ॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्णुशिवैस्तात्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

ग्रामजनिष्पावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निष्पावीति कर्म्मधारयः ।) गजनिष्पावी । इति राज-निर्घण्टः ॥

ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयते चलन्य-दानेन परिचाल्यतेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीव-समूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी + क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-भारते । १३ । १४९ । ३७ ।
“अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥”
यक्षः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
“स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैरृषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥”
“देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामणी-यक्षः ।” इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४९ ॥

ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
“दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥”
तथा च महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।
“दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत्
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥”

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति यापयतीति । ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं प्रापयतीति वा ।) भोगिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रामणीः, स्त्री, (ग्रामेण जनसमूहेनेत्यर्थः नीयते गृह्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्म्मेण केवलं मैथुनादिना नयति कालं यापयतीति । नी + क्विप् ।) वेश्या । ग्रामेयी । नीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रामतक्षः, पुं, (ग्रामस्य ग्रामप्रतन्त्रो वा तक्षा । "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।" ५ । ४ । ९५ । इति टच् ।) ग्रामाधीनः काष्ठतट् । ग्रामायत्तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ गेँये छुतार इति भाषा ॥

ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां समूहः । "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।) ग्रामसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥ (ग्रामस्य भावः । "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५।१।११९ । इति तल् ।) ग्रामत्वञ्च ॥

ग्रामभृतः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्य वा भृतः भरणीयः ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः ।) ग्रामप्रेष्यः । स तु ब्राह्मणश्चेत् पञ्चमोऽब्राह्मणः । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ (यथाह शातातपः ।
"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥")

ग्राममद्गुरिका, स्त्री, (ग्रामस्य मत्स्यग्रामेषु वा मद्गुरिकेव । क्षुद्रमद्गुर इवेत्यर्थः ।) खङ्गीमत्स्यः । ग्रामयुद्धम् । इति मेदिनी । के ।२३४॥

ग्राममुखः, पुं, (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः । यद्वा, ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन यस्य । ग्रामस्थजनसाध्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) हट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्राममृगः, पुं, (ग्रामस्य मृग इव । यद्वा, ग्रामे स्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता ।) ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहितः । स तु चतुर्थोऽब्राह्मणः । यथाह, शातातपः ।
"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥"
(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति । यथोक्तं महाभारते । ३ । १९९ । ७ ।
"वर्षन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥")

ग्रामस्थः, त्रि, ग्रामवासी । ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे कप्रत्ययः ॥

ग्रामहासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरालयस्थसम्बन्धान् वा हासयतीति । हस् + णिच् + ण्वुल् ।) भगिनीपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रामाधानं, क्ली, (आधीयते उपजीविका यत्र तत् । आ + धा + ल्युट् । ततो ग्रामस्य मृगयुथसमूहस्य आधानं पोषणकम् ।) मृगया । इति हलायुधः ॥

ग्रामान्तं, क्ली, (ग्रामस्य अन्तं समीपम् ।) ग्रामसमीपम् । तत्पर्य्यायः । उपशल्यम् २ । इत्यमरः । २ । ३ । २० ॥ ग्रामान्तिकम् ३ । इति वोपालितः ॥

ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः । अत इनिः स्त्रियां ङीप् ।) नीलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥

ग्रामी, [न्] त्रि, (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य । अत इनिः ।) ग्रामविशिष्टः गाँए इति भाषा ॥ यथा, ब्राह्मणकुलाचार्य्यकारिकायाम् ।
"रामो गडगडग्रामी शिषः केशरकोलिनः ।
केशरकोणीति ख्यातो ग्रामी ग्रामवतामरः ॥"
(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुनं अस्त्यस्येति । ग्राम्यधर्म्मविशिष्टः । यथा, भागवते । ४ । २९ । १४ ।
"आसुरी मेढ्रमर्व्वाग्द्वार्य्यवायो ग्रामिणां रतिः ।
उपस्थो दुर्म्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गद उच्यते ॥")

ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः । ग्राम + "ग्रामाद्यखञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति खञ् ।) ग्राम्यसूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुक्कुरः । काकः । ग्रामोत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । णे । ४६ ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । ७९ ।
"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥")

ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण + स्त्रियां टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ॥(अस्याः पर्य्याया यथा,
"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रामेयकः, त्रि,(ग्रामे भवः । ग्राम + "कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ।" ४।२।९५ । इति ढकञ् ।) ग्राम्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥

ग्रामेयी, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + ढक् ।) ग्राम्यनारी । इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥

ग्रामेशः, त्रि, (ग्रामस्य ईशः ।) ग्रामेश्वरः । ग्रामाधिपतिः । यथा, शान्तिशतके । ११ ।
"यं कञ्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं ।
सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम् ॥"

ग्राम्यः, त्रि, (ग्रामे भवः । ग्राम + "ग्रामात् यखञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति यः ।) ग्रामोत्पन्नः । तत्पर्य्यायः । ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १९९ ।
"श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ॥"
तथा, माघे । १२ । ३८ ।
"ग्राम्याननपश्यत् कपिशं पिपासतः ...
मूढः । प्राकृतः । यथा, तत्रैव । १४ । ...
"ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा ॥")
भक्तादिवचनम् । "हालिकशाकटिकप्र...
ग्रामे भवं ग्राम्यम् ।" इति भरतः ॥ तत्प...
अश्लीलम् २ । इत्यमरः । १।६।१९ । (...
दोषविशेषः । स च शब्दगतः अर्थगतश्च ।
शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे । ७ । १ ।
"दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ।"
अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव । "कटिस्ते ...
मनः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।" अर्थ...
यथा, तत्रैव । ७ । ५ ।
"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकारताः ।"
उदाहरणं यथा तत्रैव । "स्वपिहि त्वं समी...
स्वपिम्येवाधुना प्रिय ! ॥ अत्रार्थो ग्राम्यः ।"

ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः ...
ग्राम्यौल्लः । वनओल इति भाषा । तत्पर्य्या...
स्थलकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥ स तु दो...
इति राजवल्लभः ॥

ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी ...
कुष्माण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्राम्यकुङ्कुमं, क्ली, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुम...
कुसुम्भम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्राम्यधर्म्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादेर्धर्म्मः ।) ...
नम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥ (यथा, ...
भारते । ३ । ४८ । ४ ।
"प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्च...
मम पुत्त्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ...

ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः ।) ...
जीवजन्तुः । (यथा, भागवते । ६ । १५ ।
"तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्र...
अन्ध तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम् ...
स तु सप्तविधो यथा । गौः १ अजः २ ...
मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्द्दभः ...
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथाह पैठीन...
"ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश । गौरविरजोऽश्व...
तरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः । ...
वा ... ऋक्षवानरौ ... पक्षिसरीसृप... चेति
रण्याः ॥" सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपि ग्रा...
यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छ...
तयो ग्राम्याः ॥")

ग्राम्यमद्गुरिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गु...
खङ्गीमत्स्यः । इति हारावली ॥

ग्राम्यमृगः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगो हरि...
मृगः पशुर्वा इत्येके ।) कुक्कुरः । इति जट...

ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः ।) मि...
कन्या । तुला । वृश्चिकः । धनुः । कुम्भः ।
मेषः वृषश्च । इति ज्योतिषम् ॥

भा, स्त्री, (ग्राम्यावां ग्रामस्यजनानां
। प्रिया। पक्षोग्रामस्यजनप्रियत्वादेवास्या-
त्वम् ।) पालङ्क्यशाकम्। इति राज-
ट:। (ग्राम्यं अश्लीलं वल्लभं प्रियं यस्या:
विग्रहे वेश्या। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ॥)
र:, पुं, स्त्री, (ग्राम्य: सूकर: ।) ग्रामोत्-
ाह:। तत्पर्य्याय:। विड्वराह: २
क: ३ ग्रामक्रोड: ४ ग्रामकोल: ५ विष्कल:
रक: ७। तस्य मांसस्य गुणा:। वनवराह-
कृत्वम्। मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च।
राजनिर्घण्ट: ॥
स्त्री, (ग्रामे भवा। ग्राम+"ग्रामात
ौ।" ४।२।६४। इति ञ:। स्त्रियां
।) नीली। निच्चावी। इति राज-
ट: ॥ (तुलसी। इति चिन्तामणि: ॥)
:, पुं, (ग्राम्य: ग्रामजातोऽश्व: ।) गर्द्दभ:।
त्रिकाण्डशेष: ॥
न्] पुं, (ग्रसते इति ग्र:। ग्रस्+अन्ये-
ीति ड:। आवनति शब्दायते इति।
वन शब्दे+विच्। ततो ग्रश्चासौ आवा
।) प्रस्तर:। (यथा, भागवते। ४।५।१८।
एवंविधो दृष्ट्वा सदस्या: सदिवौकस:।
मानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥")
:। इत्यमर:। २।३।१॥ (यथा,—
ौ तावत् त्रिकोणा विपिननदनदीग्रावखड्गं
तदङ्गम् ॥"
इत्युद्भट: ॥)
। इति विश्व: ॥ दृढ़े त्रि। इति शब्दरत्ना-
॥
पुं, (ग्रस्यते न्यद्यते इति। ग्रस+कर्म्मणि
।) सुखपूरणान्नादि। यथा,—
टाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम्।
ासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशर: ॥
ा च मनु:। ११।२१३।
ग्राससम्भीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ब्बवत् ॥")
ाय:। कवल: २। इत्यमर:। २।६।५४॥
क: ३ पिण्ड: ४ गण्डोल: ५ कवक: ६
७। इति हेमचन्द्र:। ३। ८६॥ (दशौषध-
न्तर्गतकालविशेष:। "तत्र निर्भक्तं प्राग-
ाधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं
ु: ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकाला:॥"
रतन्त्रे चतु:षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
पुं, (गृह्यते इति। ग्रह च उपादाने+
घञ्।) ग्रहणम्। (गृह्णातीति। ग्रह+
ाषा ग्रह:।" ३।१।१४३। इति व्यव-
न्त्रभाषया ण:।) जलजन्तुविशेष:। हाङ्गर
भाषा। जलहस्ती इति केचित्॥ तत्-
य:। अवहार: २। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
भारते। १।२१।५।
र्विहतैरन्यैर्घोरैर्ज्जलचरैस्तथा।
ासमनाधृष्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम् ॥")

शिशुक:। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (आग्रह:।
यथा, गीतायाम्। १७। १९।
"मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तप: ॥"
"मूढ़ग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण।" इति
श्रीधरस्वामी ॥)

ग्राहक:, पुं, (गृह्णातीति। ग्रह+ण्वुल्।) चिता-
वरशाकम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥ हिंस्रपक्षी।
व्यालग्राही। गृहीतरि त्रि। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ग्रह+णिच्+ण्वुल्। ग्रापक:। यथा,
महाभारते। ३। २१०। १३।
"यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥")

ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अशेषगुणानिति। ग्रह
उपादाने+"नन्दिग्रहीति।" ३।१।१३४।
इति णिनि: ङीप्।) क्षुद्रदुरालभा। इति
राजनिर्घण्ट: ॥ ताम्रमूलावृक्ष:। इति रत्न-
माला ॥ चिरह इति भाषा ॥

ग्राहिफल:, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थ:
फलं यस्य।) कपित्थवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति। ग्रह+णिनि:।)
कपित्थ:। इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति। ग्रह+णिनि:।)
मलबन्धक:। धारक:। इति वैद्यकम् ॥ (यथा,
भावप्रकाशे।
"काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवर: श्लेष्मपित्तनुत्॥")
ग्रहणकर्त्ता। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे। २५। ४६।
"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपते: सत्यव्रतस्य स:।
शफरग्राहिभिर्भृत्यै: प्राप्य दैवादगृह्यत ॥"
प्रतिकूल:। यथा, भट्टि:। ५। ६३।
"मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु! गन्तुमुत्साहिनी भव॥"
"हे भीरु! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भू:।"
इति जयमङ्गल: ॥)

ग्रीवा, स्त्री, (गीर्य्यतेऽनया। गॄ निगरणे+"शीवा-
यह्वजिह्वाग्रीवाप्रामीवा:।" उणां। १। १५४।
इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु:।) गल-
घाटादिसमुदिता। इति भरत: ॥ (यथा,
शकुन्तलायां १ मे अङ्के। [दृष्टि: ॥")
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त-
सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति। इति सुख-
बोध: ॥ तत्पर्य्याय:। शिरोधि: २ कन्धरा ३।
इत्यमर:। २। ६। ८८॥ कन्धि: ४ शिरो-
धरा ५। इति राजनिर्घण्ट: ॥ कन्धराशिरा।
इति मेदिनी। वे। ६॥

ग्रीवी, [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य। ग्रीवा
+इनि:। दीर्घग्रीवावत्तया एव अस्य तथा-
त्वम्।) उष्ट्र:। इति जटाधर: ॥ प्रशस्तग्रीवा-
युक्ते त्रि ॥

ग्रीष्म:, पुं, (ग्रसते रसान् इति। ग्रस अदने+
"ग्रीष्म:।" उणां। १। १४६। इति मक्
ग्रीभावश्च धातो: सुमागमश्च निपात्यते।) ऋतु-
विशेष:। (यथा, मनु:। ६। २३।
"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिक: ॥")
स तु ज्यैष्ठाषाढ़ौ। तत्पर्य्याय:। उष्णक: २
निदाघ: ३ उष्णोपगम: ४ उष्ण: ५ ऊष्मागम: ६
तप: ७। इत्यमर:। १। ४। १९॥ घर्म्म: ८
तापन: ९ उष्णागम: १० उष्णकाल: ११।
"ग्रैष्मिकस्तनभिस्यन्दि जलमित्येव निश्चय: ॥"
इति राजनिर्घण्ट: ॥

("दीर्घवासरकं तीक्ष्णां ज्वालामालाकुलं जगत्।
दिशि ग्रीष्मे मृगतृष्णा: सिक्ता: स्युर्मृगवाजिन: ॥
नैर्ऋतो मारुतो रूक्ष: शीर्णपर्णा महीरुहा:।
दग्धं तृणाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश ॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तमुदीर्य्यते।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संशमनं भिषक् ॥
जलक्रीड़ा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम्।
श्यामारामारतं शस्तं कुञ्जकिञ्जल्कशीतलम् ॥
नीलनालदलोपेत: अमन्दो व्यजनानिल:।
केतक्या मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलै: ॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रय: पुन:।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गम: ॥"
इति ग्रीष्मोपचार: ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत्।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत्।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत्।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलै: पलै: ॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभि:।
पटलावासितञ्चाम्भ: सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालवृक्षोग्ररश्मिषु।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललम्बिभि: ॥
कदलीदलकह्लार-मृणालकमलोत्पलै:।
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यदिनेऽर्कतापार्त्त: स्वप्याद्धारागृहेऽथवा।
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च।
आसनास्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिन: ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवासस:।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृता: पद्मिनीपुटा: ॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिला:।
कर्पूरमल्लिकामाला हारा: सहरिचन्दना: ॥
मनोहरकलालापा: शिशव: शारिका: शुका:।
मृणालवलया: कान्ता: प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वला:॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिता: क्लमम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति। उष्णवातातपाभ्यामतिशिथिलमत्यन्तप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थं सुष्णस्वभावमुष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते। तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥

"मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः।
घृतं पयः स शाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्ज्जयेत्॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्म्यमस्तके॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः॥"
इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)
तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।

"ग्रीष्मोद्भवो भोगभवानुरक्तो
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः।
विद्याधनैश्वर्य्ययशोमनोज्ञो
धन्वी सुवेशः परदारचित्तः॥"

उष्णः। इति मेदिनी। मे। १०॥ गरमि इति तान् इति च भाषा॥ तद्वति त्रि॥

ग्रीष्मजा, स्त्री, (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले वा जायते या इति। जन्+डः। ततष्टाप् च।) लवणी। इति शब्दचन्द्रिका॥ लोणा इति भाषा॥ (ग्रीष्मजातमात्रे, त्रि॥)

ग्रीष्मपुष्पी, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ संज्ञायां वा ङीप्।) करुणीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रीष्मभवा, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमल्लिका। इति रत्नमाला॥

("कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

ग्रीष्मसुन्दरकः, पुं. (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायते शोभते इति। कै+कः। ग्रीष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) शाकविशेषः। गिमा इति भाषा॥ तस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। कफपित्तदोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

ग्रीष्महासं, क्ली, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हासः प्रकाशः उत्पत्तिजन्यशोभेत्यर्थः यस्य।) हंसतूलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुड़ीर सूता। इति भाषा॥

ग्रीष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मः ग्रीष्मसमयः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच् ततो ङीष्।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रीष्मोद्भवा, स्त्री, (उद्भवतीति। उद्+भू+अच्। ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रुच, इर् उ चौर्य्ये। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) रेफयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्रुचत् अग्रोचीत्। उ, ग्रोचित्वा ग्रुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्रैवं, क्ली, (ग्रीवायां भवम्। "ग्रीवाभ्योऽण् च।" ४।३।५७। इति अण्।) ग्रीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ४।४८॥
"भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि॥")

ग्रैवेयं, क्ली, (ग्रीवायां भवम्। "चात् ढञ्।" "ग्रीवाभ्योऽण् च।" ४।३।५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या चकारात् ढञ्।) कण्ठभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ७।३५।३४।
"पुनर्द्दिपान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान्।
तूणवर्म्माण्यथो कक्ष्यान् ग्रैवेयाण्यथ कम्बलान्॥")

ग्रैवेयकं, क्ली, (ग्रीवायां भवमिति। "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु।" ४।२।९६। इति ढकञ्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः।२।६।१०४॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८२।२५।
"नूपुरौ विमलौ तद्वद् ग्रैवेयकमनुत्तमम्॥")

ग्रैष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मे भवेति। "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१६। इति अण् ततो ङीप्। "पक्षे ऋत्वण् ङीप्।" इति अणित्यके।) नवमल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि नान्तञ्च॥

ग्लस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। उ, ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। ङ, ग्लसते। इति दुर्गादासः॥

ग्लस्तः, त्रि, (ग्लस्+कर्म्मणि क्तः।) भक्षितः। इत्यमरः। ३।२।११२॥

ग्लह, ऊ कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-वेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ऊ, अग्लहीत् अघ्राक्षीत्। कि, ग्लाहयति ग्लहति। एषः केश्चिन्न मन्यते इति दुर्गादासः॥ (यथा, महाभारते। २।६७।१६।
"इमां चेत् पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्यदीशोऽभविष्यदपराजितात्मा॥")

ग्लहः, पुं, (ग्लह+"अक्षेषु ग्लहः।" ३।३।७०। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते। इति वार्त्तिकोक्त्या च निपातनात् तथात्वम्।) अक्षक्रीड़ासु पणः। इत्यमरः। २।१०।४५॥ वाड़ इति वाजि.इति च भाषा॥ (यथा, महाभारते। २।६७।६।
"पाञ्चालस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये यो व्यदेवीद् ग्लहेषु॥")

ग्लाता, [ऋ] त्रि, (ग्लायति ग्लानियुक्तो भ तीति। ग्लै+तृच्।) ग्लानियुक्तः। इति व्याक रणम्।

ग्लानः, त्रि, (ग्लै+कर्त्तरि क्तः।) रोगात् क्षी देहः। तत्पर्य्यायः। ग्लास्नुः २। इत्यम २।६।५८॥ रोगी। इति राजनिर्घण्टः।

ग्लानिः, स्त्री, (ग्लायति अनेनास्मिन् वा। ग्लै "वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्।" उण ४।५१। इति निः।) बलहीनता। इति हे चन्द्रः।२।२३३॥ (यथा, गीतायाम्। ४।७
"यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।")
रोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भा वते। ५।२४।१३। "देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वे क्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति।")

ग्लास्नुः, त्रि, (ग्लायतीति। ग्लै+"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः।" ३।२।१३९। इति ग्स्नुः।) ग्लान इत्यमरः। २।६।५८॥ (यथा, भट्टिः। ७।
"वसन् माल्यवति ग्लास्नू रामो जिष्णुरधृष्णुवत्।")

ग्लुच, इर् उ चौर्य्ये गतौ। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वा-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट् अन्तःस्थतृतीययुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अ चत् अग्लोचीत्। उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इ दुर्गादासः॥

ग्लुञ्च, उ इर् गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ परं-सकं-सेट्।) उदित्वात् क्त्वावेट्। अन्तः तृतीययुक्तादिः। पञ्चमस्वरी। उ, ग्लुञ्चि ग्लुक्त्वा। इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत्। इ दुर्गादासः॥

ग्लेप, ऋ ङ दैन्ये। गतौ। चाले। इति कविक द्रुमः। (भ्वा-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) अन्तः तृतीययुक्तः। ङ, ग्लेपते निर्धनः सदा। अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेयः, त्रि, (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+यः।) ग्ला योग्यः। इति व्याकरणम्॥

ग्लेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः। (आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। अजिग्लेवत्। ङ, ग्लेवते। इति दुर्गादासः।

ग्लेष, ऋ ङ अन्वेषे। इति कविकल्पद्रुमः। (आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। अजिग्लेषत्। ङ, ग्लेषते जिग्लेषे। अन्वेषो सन्धानम्। ग्लेषते यः सतां मार्गमिति युधः। इति दुर्गादासः॥

ग्लै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं अनिट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। क्षयो चयः। ग्लायति लोकः शोकात्। अनुपसर्ग ग्लै ज्वल ह्मल चल इत्यादिना वा ह्र ग्लपयति ग्लापयति। सोपसर्गस्य तु प्र यति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। २।९
"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः।")

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्ष इति भावः। ग्लै+"ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणा

। ६४ । इति डी: ।) चन्द्र: । (यथा, अथर्व्व-
संहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
रोरित: प्र पतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
र्दर: । इत्यमर: । १ । ३ । १४ ॥

घ

घकार: । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्ण: । अस्यो-
ारणस्थानं कण्ठ: । इति व्याकरणम् ॥ (एतत्तु
ग्धबोधमतम् । यथा, "अ आ ह क ख ग
ङा: कण्ठ्या: ।" पाणिनीये तु एष कण्ठ्यो
जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्ज्जनीयानां
ण्ठ: ॥" इत्युक्ता पुन: शिक्षायाम् ।
जिह्वामूले तु कु: प्रोक्तो दन्त्यौष्ठ्यो व: स्मृतो
बुधै: ॥")
स्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
घकारं चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मकं सदा ।
चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
र्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
र्गं सर्व्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
स्योत्पत्तिर्गवर्णे द्रष्टव्या ॥ वङ्गाक्षरेऽस्य
खनप्रकारादिर्यथा,—
द्दिरूपा वामरेखा किञ्चिदाकुञ्चिता तत: ।
कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्य दक्षत: ॥
त ऊर्द्ध्वं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयो: ।
ात्मस्वरूपिणी देवि ! मात्राशक्ति: प्रकीर्त्तिता ॥"
स्य ध्यानं यथा,—
मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
ुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
दा स्मेरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
वं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगोलसंयुतम् ।
र्वर्गं सर्व्वदा शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
स्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
घ: खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तक: ।
ायु: शिवोत्तम: सत्या किङ्किणी घोरनायक: ॥
र्गोचिर्घर्घरो मेधा कालरूपी च दाम्भिक: ।
म्बोदरा ज्वालमूलं नन्देशो हननं ध्वनि: ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामय: ॥"
पुं, (घण्टयति शब्देन शोभते घटयति घर्घ-
ादिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट चेष्टायां च
+ बाहुलकात् ड: ।) घण्टा । घर्घरशब्द: । इति
मेदिनी । घे । १ ॥
घ, हसने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपध: । घग्घति ।
इति दुर्गादास: ॥
, क हिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्प-
द्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) क, घाट-
यति कवाटं द्वारि जन: संयोजयतीत्यर्थ: ।
इति दुर्गादास: ॥

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-
पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घण्ट्यते ।
कि, घण्टयति घण्टति । द्युतिर्दीप्ति: । द्युत्यर्थत्वेन
पाचिकचुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि
पाचिकचुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थ: प्रदर्शित: ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव: ॥"
इति वोपदेव: ॥
प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थ: प्रद-
र्शित: । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्येऽप्यर्था
मन्तव्या: हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्ती-
त्यर्थ: । तेन हिंसास्तुत्यो: पठितस्यापि शंसते:
कथनार्थत्वे न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सित-
मिति रघौ कथयतीत्येवार्थ: । एवं दीप्तिपठित-
स्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यन्यगुणं
सुधीरित्यादि: । इति दुर्गादास: ॥
घट, ष ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं सेट् ।) ष, घटा । ङ, घटते
पठितुं शिष्य: । म, घटयति । घटतीति घटो
ऽयो नाघटन् घटतामियादिति तु घटते घट:
पचादित्वादन् । ततो घट इवाचरतीति क्वौ
साध्यम् । इति दुर्गादास: ॥ (यथा, भट्टि: ।
१२ । २६ ।
"घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥")
घट:, पुं, (घटते चेष्टादिसङ्गतै: जलादिग्रहणाय
इत्यर्थ: । घट् + पचाद्यच् ।) कलस: । इत्यमर: ।
२ । ९ । ३२ ॥ (यथा, मनु: । ८ । ३१९ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च य: प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
तस्य परिमाणं कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधि-
भेद: । (घटस्यवारिवत् निश्चलत्वात्तथात्वम् ।)
स तु कुम्भकम् । इभशिर: । (आकृतिसादृश्या-
त्तथात्वम् ।) कूटकुट: । इति मेदिनी । टे । ७ ॥
कुम्भराशि: । यथा,— [लभेत् ।"
"सिंहे वा यदि गोघटे गतनर: सर्व्वार्थसिद्धिं
इति समयप्रदीप: ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोण: कलशोनल्वणोर्म्मन: ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञित: ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसश्चतुर्गुणो द्रोण: आर्म्मणोनल्वणश्च तत् ।
स एव कलश: ख्यातो घट उन्मान मेव च ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशति: ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायन: ॥
(योगावस्थाभेद: । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्ति: सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।

"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यग: ।
दृढ़ासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचक: ।
अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")
घटक:, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति ।
घट् + णिच् + ण्वुल् ।) कुलाचार्य्य: । तस्या-
साध्यत्वम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तम: ।
तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥
दूषिता: कलिकालेषु भारते विविधा: प्रजा: ।
अतएव महेशानि ! सर्व्वे संसर्गदूषिता: ॥
घटकं ब्राह्मणं देवि ! संस्पर्शं यत्नतस्त्यजेत् ॥"
इति श्रीशाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे महेश्व
महेशीसम्भवचनम् ॥ * ॥ योजक: । तत्पर्य्याय: ।
चारचर: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ तस्य लक्षणं
यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव योजकश्चांशकस्तथा ।
दूषकस्तावकश्चैव षडेते घटका: स्मृता: ॥"
अन्यच्च ।
"के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषानुपूर्व्वीं-
मुर्व्वीतले कुलभृतां परिवर्त्तनं वा ।
अत्यन्तसूक्ष्ममपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्या: ॥"
वनस्पति: । पुष्पेण विना य: फलति स: । इति
भूरिप्रयोग: ॥ (घटयति योजयति परार्थहिता-
दिकं साधयतीत्यर्थ: । योजके, त्रि । यथाह
भर्तृहरि: । २ । ६६ ।
"ते ते सत्पुरुषा: परार्थघटका: स्वार्थस्य
बाधेन ये
मध्यस्था: परकीयकार्य्यकुशला: स्वार्थाविरोधेन
ये ।
ते वै मानुषराक्षसा: परहितं यै: स्वार्थतो हन्यते
ये च घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥")
घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता
दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके
इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।)
कुट्टनी । तत्पर्य्याय: । कुट्टिनी १ इभ्या २ शम्भ-
ली ३ गणेरुका ४ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघाती-
करणम् । समूहीकरणम् । यथा, "करिणां घटना
घटा ।" इत्यमर: । २ । ८ । १०७ ॥ योजना ।
मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी
माया ।" इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
"शक्ति: काप्यपरीक्षितास्ति महतां स्वैरं
दविष्ठाप्यहो
यस्माद्दात्मवशेन यान्ति घटनां कार्य्याणि
निर्यत्नताम् ॥")
घटयोनि:, पुं, (घट: कुम्भ: योनि: कारणं उत्-
पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनि: । इति
हलायुध: ॥

घटराजः, पुं, (घटेषु राजते इति । यद्वा घटेन स्वदादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः ।) कुम्भः । इति हारावली ॥

घटा, स्त्री, (घट + भावे भिदादिङ् ततष्टाप् च ।) करिणां घटना । हस्तिनां युद्धादावेकत्र संघाती-करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । १०६ ।
"तुरुष्कतुरगव्राताः क्षुब्धस्याब्धेरिवोर्म्मयः ।
तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु दलशो ययुः ॥")
घटनम् । गोष्ठी । सभा । इति मेदिनी । टे । १३ ॥ समूहः । यथाह श्रीहर्षः ।
"यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ॥"

घटालाबुः, स्त्री, (घटाकारा अलाबुः ।) कुम्भ-तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

घटिकं, क्ली, (घटेन सादृश्यं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) नितम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (घटेन तर-तीति । "नौद्व्यचष्ठन् ।" ४ । ४ । ७ । इति ठन् । घटेन तरणशीले त्रि । पुंसि तु । घटिं कायति वादयति घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति । कै + कः पूर्व्वह्रस्वश्च । घटीवादकः ॥)

घटिका, स्त्री, (पादस्यास्थ्नां ग्रन्थिघटः घटना विद्यतेऽत्र इति । घट + ठन् ।) पादग्रन्थिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (घटयति निर्द्दिशति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्रासम्पा-दनाय । घट + णिच् + ण्वुल् + टापि अत इत्वञ्च ।) मुहूर्त्तः । इति जटाधरः ॥ यथा, ज्योतिर्विदाभरणे ।
"गुर्व्वक्षराणामुदितं च षष्ट्या
पलं पलानां घटिका किलैका ॥"
यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः । "अत्र घटिका मुहूर्त्तं श्राद्धयोग्यकालानुरोधात् ॥") दण्डः । घड़ी इति भाषा । यथा,—
"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(घट + स्वल्पार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च । क्षुद्र-घटः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २०३ ।
"एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः ॥")

घटी, स्त्री, (घटते इति घटः । घट + अच् । ततः संज्ञायां जातौ वा ङीष् । यद्वा, घटः काल-मानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्या-मित्यच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) दण्डः । इति भूरिप्रयोगः ॥ घड़ी इति भाषा ॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः
स्याद् वा घटी षष्टिरहः खरामैः ॥"
स्वल्पार्थे ङीष् ।) क्षुद्रघटः । इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२ । २९ ।
"घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बद्धस्तोये यथा घटी ॥")

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति । कृ + "कर्म्म-ण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) यद्वा, अघटं घटं करोति यः । कुलालः । इति मुग्धबोधम् ॥

घटीयन्त्रं, क्ली, (घट्याः यन्त्रम् ।) कूपाज्जलो-त्तोलनार्थरज्जुसहितघटः । जलतोला कल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्घाटनम् २ । इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२ । २० ।
"तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥"
घटी क्षुद्रघटस्तदधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रम् । यद्वा घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम् । काल-परिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः । घड़ी इति ख्यातः ॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि । तत्र शङ्कुयष्ट्यादिकं दिवा-कालमानज्ञापकमुक्तवान् । घटीयन्त्रादिकन्तु अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम् । यथा,—
"अथ घटीयन्त्रादिभिस्तन्तत्कारियन्त्रैर्वा सर्व्वोप-जीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधन-मुपसंहरति ॥"
"तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः ।
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
"जलयन्त्रञ्च तत् कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुका-यन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः । मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्-क्वाख्यं छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयं-वहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः षष्टिसंख्यका स्फटिका मयूरोदरस्था मुखात् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोक-प्रसिद्ध्या तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः । यद्वा सूत्रा-कारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्यै-तादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन सहितै-र्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः । चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः । कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत् । प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेने-त्यर्थः । जानीयादित्यर्थः ॥ * ॥ ननु मयूरादि-स्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधन-प्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह ॥"
"पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च ।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ॥"
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
"तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः । एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसूत्राणीति पारदयुक्ता आराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।
लघु काष्ठजसमचक्रे समसुषिराराः समान्तरा नेम्याम् ।
किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धे पृथक् तासाम् [illegible]
रसपूर्णे तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति ।
अम्बु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि सूत्रसाधन-प्रयोगः । शुल्वं शिल्पनैपुण्यम् । तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि । यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ ।
उत्कीर्य्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत् ।
यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम् ।
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः ।
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति ।
नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्य्यम् ।
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ।
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम् ।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ।
बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः । पांसवो धूलि-प्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः । अपिशब्दात् प्रयो-गेषु सुगमतरा इत्यर्थः । दुर्लभा असाधारण-मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिदिनं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः । इयं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यगा-भ्यस्तेति । कुहकविद्यात्वादत्र विस्तारादुद्वेग इति संक्षेपः ॥ * ॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह ।
"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि ।
षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ।"
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
"यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं यस्य तत् । अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे हृद्दृभाण्डे न्यस्तं धारि-तं सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवार-मेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डा-कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् । तद्घटनन्तु ।
शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम् ।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं
पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात् ॥
सत्र्यंशमाषत्रयनिर्म्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।
विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं
प्रपूर्य्यते नाड़िकयाम्बुभिस्तत् ॥
तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ,—
"घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले पृथुच्छिद्रा ।
द्युनिशनिमज्जनमित्या भक्तं द्युनिशं घटीमानम् ।
"अत्र दशभिः शुल्वस्य पलैरित्यादि यद्घटी

लक्षणं केचित् कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतद्-दूषितम्। दृष्टप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटी-शब्देनोक्तम्। तुनिशनिमज्जनसञ्ज्ञाया यदि षट्त्रिंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदे-केन निमज्जनेन किमिति चेराश्रिकम्।” इति घटीयन्त्रम् ॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥)

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उन्नतःकचोऽस्य।) राक्षसविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे भीमसेनाज्जातः ॥ इति महाभारतम् ॥ (अस्य नामनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा, महा-भारते। १। १५६। २१—६३।

“तथेति तत् प्रतिश्रुत्य हिडिम्बा राक्षसी तदा।
भीमसेनमुपादाय सोर्द्ध्वमाचक्रमे ततः ॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा ॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ॥
पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु ॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ॥
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ॥
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥
भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम् ॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान् ॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली ॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥”

असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुष-घातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो मृतश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७। ४८—६३।

“ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः ॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत ॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः ॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् ॥
याऽसौ राजन्! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
यां वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय ॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय ॥
तामुत्तमां परकायावहन्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्!
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम् ॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्!
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम ॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती ॥
युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या ॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः ॥
ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक्शिराःस्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम् ॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्! ॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यश्च शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढ़स्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम् ॥”)

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः संहारकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात् उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः। २। ३६ ॥

घट्ट, क चाले। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। चालश्चलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति दुर्गादासः ॥

घट्ट, ङ चाले। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। ङ, घट्टते। इति दुर्गादासः ॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति। घट्ट+“हलश्च।” ३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नाना-द्यर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर भरतौ ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः। जगात इति ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थः २। अव-तारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३ ॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते इति। घट्टा+गै+कः टाप् च।) नदीभेदः। यथा,—

“मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपण्येन शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति। जीव+णिनिः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटुनि इति भाषा। स तु वैश्यायां रजकाज्जातः। इति विवादार्णव-सेतुः ॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट+“ण्यासश्रन्थोयुच्।” ३। ३। १०७। इत्यस्य सूत्रस्य “घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्।” इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।) चलना। (आङ् पूर्व्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो यथा, माघे। १। १०।

“रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ॥”)
वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः ॥

घण, इ न उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) इ न, घणोति घणुते । उ, घणित्वा घत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घण्टः, पुं, (घण्+क्तः ।) स्वनामख्यातव्यञ्जनविशेषः । मत्स्यघण्टगुणाः । बलरुचिकारित्वम् । वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट+संज्ञायां कन् ।) क्षुपविशेषः । घेँटकोण इति भाषा । अस्य मूलगुणाः । कफनाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले वाद्येन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटि दीप्तौ+अच् ततष्टाप् ।) कांस्यनिर्म्मितवाद्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

"सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥"

"शङ्खो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ ॥"

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यमुक्तञ्च स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे यथा,—

"स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।
पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।
वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः ॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।
वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥
वादित्रनिनदैस्तूर्य्यगीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥
वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा ।
घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयी यतः ॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥
मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ।
घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ॥"*॥

तथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसंवादे ।

"शृणु दैत्येन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम् ।
प्रह्लाद ! त्वत्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये ॥
मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।
अर्च्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ! ॥
वैनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि ।
ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥
यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् ।
धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥
मामाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।
मखायुतं गोयुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम् ॥
विधिवाह्यकृता पूजा सफला जायते नृणाम् ।
घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥
नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता ।
वादनात् कुरुते नाशं जन्ममृत्युभयस्य च ॥
गरुडेनाङ्किता घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा ।
प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाधनः ॥
दृष्ट्वामृतं यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम् ।
सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते ॥
स्वकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयार्च्चनकाले तु फलं कोट्यैन्दवं कलौ ॥"

अन्यत्र च ।

"घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् ॥
सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः ।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः ॥
सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ ।
देवतानां मुनीन्द्राणां पितॄणामुत्सवो भवेत् ॥
अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥
गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ।
न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम् ॥
यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः ।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः ॥"

"अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता ।
संग्राह्या वैष्णवैर्यत्नाच्चक्रेणोपरि मण्डिता ॥
गीतं नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि+अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिबला । नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलिशब्देष्वासां विवृतिर्यथायथं ज्ञातव्या ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति । घटि+अच् टाप् । घण्टा तया घण्टेति आख्ययेत्यर्थः कायतीति । घण्टा+कै+कः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णौ यस्य ।) शिवगणविशेषः । घेँटु इति ख्यातः । यथा,—

"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः ॥"

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

"चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।
आरोग्याय स्नुहीमूलं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत् ॥"

पूजामन्त्रो यथा,—

"घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्व्वव्याधिविनाशन !।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ! ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(काशीस्थरुद्रविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ३३ । १७५ ।

"इयं हि चित्रघण्टेशी घण्टाकर्णाख्ययं ह्रदः ॥")

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादिवादित्राणां पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः । इति भरतः ॥ ग्रामादौ प्रधानमार्गः । यथा,—

"दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥"

इति चाणक्यम् ।

तत्पर्य्यायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं यदि पुरसम्बन्धि स्यात्तदा उपनिष्करमि- ख्यातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिश्चे- कर्म्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । घण्टापारुल इ- भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोलीढः २ झाटल- मोचः ४ मुष्ककः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ३- गोलिहः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति तट्टीका क्षारद्रुः ९ कालमुष्ककः १० । इति रत्नमाला पाटली ११ घण्टाकः १२ झाटः १३ । इ- शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ इति रत्नकोषः ॥ मोचकः १६ काष्ठपाटली १ कालास्थाली १८ काचस्थली १८ । इति भा- प्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्क- शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टाबीजं, क्ली, (घण्टेव बीजमस्य ।) ज- पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः पक्वफ- यस्याः । यद्वा, पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौति । रु ल ध्वनौ+अच् ।) वृक्षविशेषः । झनझनि- इति वनशण इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय- शणपुष्पिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १० शणपुष्पी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टा अलति पर्य्याप्नो- शब्देनेत्यर्थः । अल पर्य्याप्तौ+"कर्म्मण्यण् ३ । २ । १ । इत्यण् स्त्रियां ङीप् च । य- घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दस- श्यात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति रा- निर्घण्टः ॥ झिङा इति भाषा ॥ (घण्ट- आली श्रेणी ।) घण्टाश्रेणी च ॥

घण्टाशब्दं, क्ली, (घण्टायाः शब्द इव श- यस्य ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा+अल्पार्थे कन् तत- अत इत्वं । घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आ- रस्त्यस्याः । अर्श आदित्वादच् ।) लम्बि- तालूर्द्ध्वसूक्ष्मजिह्वा । इति राजनिर्घण्टो चन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः । अस्य स लक्ष- चिकित्सितं यथा,—

"तिलपिच्छिलगौल्यादिसेवनातिद्रवादपि ।
नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः ॥
जिह्वामूले कण्ठसन्धौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा ।
तेनास्यशोषो जड़ता ज्वरो मन्दश्च जायते
शिरोव्यथा रुचिस्तन्द्रा तथास्यजड़ता भवे-
तर्ज्जन्या कण्ठमध्ये तु संपीड्य रक्तग्रन्थिका
परिस्रुतं तथा रक्तं तदा विस्रावनं हितम्
वचाश्च मरिचं लवणापूर्णं तत्र निधापयेत् ।
मर्द्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते ।
धान्यनागरजीमूतवचान्यग्रोधशुङ्गकाः ॥
क्वाथः स्वेदो घण्टिकाया मुखे गण्डूषधारण
गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा !

इति घण्टिकारोग

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वा- त्तमेऽध्याये ॥)

ण्टाबीजं, क्ली, (घण्टेनीव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

टुः, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ "तन्नादेरुः ।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण उः ।) गजघण्टा । प्रतापः । इत्युणादिकोषः ॥

ण्टेश्वरः, पुं, (घण्टानां घण्टाकर्णादिगणविशेषाणां ईश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गलपुत्रः । व्रणदाता च । घेँटु इति भाषा ॥ यथा,

"मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान् ।
व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

ड:, पुं, (घणिति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

ं, क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति ख्यातः आदिना काहलादयः । इति सारसुन्दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने ।३ ॥ लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ः, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।) मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।

"ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥")

मुस्ता । ओघः । दार्ढ्य । विस्तारः । (हन्यते वध्यतेऽनेन । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहमुद्गरः । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः ।१८।१ ।

"धनुरपास्य सबाणधिशङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥")

शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा,

"समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥"

इति लीलावती ॥

वेदपाठविशेषः । यथा,—

"जटासक्तां विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥")

ः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घनादेशश्च ।) निविडः । तत्पर्य्यायः । निरन्तरः २ सान्द्रः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ९१ ।

"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥")

दृढः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ११८ ।

"यश्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ॥")

पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।

"किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधारावनैर्घनैः ॥")

सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३६ ।

"किं गाण्डीवस्फुरगुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नासौलीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥")

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः । स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लिष्टरजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥ मिशान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति कर्म्मधारयः ।) चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविडतायां अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) सारङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वमुखं तोलयति ऊर्द्ध्वमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने + अच ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनद्रुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविडो द्रुमो वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थानमिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्रः, पुं, (घनानि निविडानि पत्राणि यस्य ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः । पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहूत्पन्नत्वात् निविडानि फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्याद्याङ्कः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥ करणसूत्रं यथा,—

"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिघ्ना तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्त्या भवेदेवमतः पुनश्च ॥"

इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढं मूलमस्य ।) मोरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्यासः । (घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सम्यक्सिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीवलिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।

"घनरसमन्धं क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम् ॥"

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।) अमृतस्रवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविडो वातो वायुर्यत्र ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनवासः, पुं, (घनस्तीक्ष्णः वासो गन्धो यस्य ।) कुष्माण्डः । इति हारावली । ६७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्रवृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।१११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्यामवर्णः ।) निविडकृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः । योगरूढिरयं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्बोधकः । इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।

"अये राम ! घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम् ॥"
"समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४७ अध्याये ।

"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता एवमाद्रवमनाः सह संविशन्तु ॥"

यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।

"दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां मनः ॥"

घनो निविडः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्तपारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः । (घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं, (धनो दृढः स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो मुक्ता तद्वत् सुष्ठु अनिति प्राणितीति । अन श्वसु प्राणने + अच् ।) तण्डुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं, (हन्तीति । हन वधे + पचाद्यच् । ततः "हन्तेर्घत्वञ्च ।" ३ । १ । १३४ । इत्यस्य वार्त्ति इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य ।) इन्द्रः । घातुकमत्तहस्ती । वर्षुकमेघः । इत्यमरः ।३।३।१०६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।

"अम्भोजानि घनाघनव्यवहितोऽप्युन्नाघयत्यंशुमान्
दूरस्थोपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यातपम् ॥")

अन्योन्यघट्टनं इति धरणी ॥

घनाघनः, त्रि, निरन्तरः । (हन्तीति । हन् + अच् । "हन्तेर्घत्वञ्च ।" इति द्वित्वं आक् चाभ्यासस्य ।) घातुकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०३ । १।

"आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥")

घनाघना, स्त्री, (घनाघन + टाप् ।) काकमाची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनात्ययः, पुं, (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन् ।) शरत्कालः । इति हेमचन्द्रः ।२।७२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

"पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकानां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव ॥"

"हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥"

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामयः, पुं, (घनो दृढः आमयो यस्मात् ।) खर्जूरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामलः, पुं, (घनो निविड़ः अमलश्च ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ७७ ॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहमुद्गराणामुदधिः समुद्र इव । लौहमुद्गरप्रचुरतया एवास्य तथात्वम् ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः ।) करका ॥ इति हेमचन्द्रः । २ । ८० ॥ (करकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । घम्बति । इति दुर्गादासः ॥

घरट्टः, पुं, (घरं घर्घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति । अट् + निपातनात् द्वित्वे साधुः) पेषणी । इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६३ ।

पृष्ठभ्रमत्सुजवषट्पदचक्रचिह्नं
यत्प्रोच्छ्रसत्कुसुममाविरभूल्लतानाम् ।
मानस्य पञ्चलवशां सहसैव पेष्टुं
तत् साश्मामन्मथघरट्टविलासमासीत् ॥")

घर्घटः, पुं, (घर्घं इत्यस्फुटशब्दं अटति गच्छतीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ टाङ्गरा इति भाषा ॥

घर्घरः, पुं, (घर्घेति अव्यक्तं ध्वनिविशेषं रातीति । रा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पर्व्वतद्वारम् । द्वारम् । उलूकः । नदविशेषः । स्वरभेदे त्रि । इति मेदिनी । रे ।१५१॥ ध्वनिः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १०३ ।

"चण्डडमरुनिर्घोषैर्घर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम् ॥")

हास्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २१० ॥ तुषानलः । इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव । स्वार्थे कन् ।) घर्घरनदः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"शोणे घर्घरके जलन्तु रुचिदं सन्तापशोषापहं पथ्यं वह्निकरं तथाच बलदं क्षीणाङ्गवृद्धिप्रदं ॥"

घर्घरा, स्त्री, (घर्घं इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + कः स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रघण्टिका । वीणाभेदः । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५७ ।

"घुष्टया पिङ्गरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥")

घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरैव । स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रघण्टिका । भृष्टधान्यम् । नदीविशेषः । वादित्रदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥

घर्घुर्घा, स्त्री, (घुर ध्वनौ + क्विप् । घुर्घुरा ध्वनिविशेषेण गायतीति । गै + डः । निपातनात् गस्य घत्वम् ।) यमकीटः । इति रत्नमाला ॥ घुरघुरिया इति भाषा ॥

घर्व्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । घर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

घर्म्मः, पुं, (क्षरति चरति अङ्गादिति । घृ क्षरणे + "घर्म्मः ।" उणां । १ । १४८ । इति मन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) श्रमवारि । अङ्गजलम् । घाम् इति भाषा ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २१२ ।

"दयितस्पर्शोन्मीलित-
घर्म्मजलस्खलितचरणनखलाक्षे ॥")

तत्पर्य्यायः । निदाघः २ स्वेदः ३ । इत्यमरः । १।७।३३ ॥ सिप्रः ४ । इति जटाधरः ॥ स्रवणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (घरति क्षरति स्वेदः शरीरादनेन इति । घृ + करणे मन् ।) आतपः । ग्रीष्मः । उष्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये ।

"सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च ।
चन्दनानि परार्घ्याणि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानिलाहारांस्तथाशीतगृहाणि च ।
घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥"

घर्म्मदोषः, पुं, (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः ।) स्वेदस्य विकारः । तस्यौषधं यथा,—

"मन्दोष्णलोशनीवारचूर्णेन कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्ग्रीष्मप्रसारिकाम्
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! घर्म्मदोषश्च नश्यति ।

इति गारुडे १६४ अध्याय

घर्म्मविचर्च्चिका, स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वेदोत्[...] विचर्च्चिका । घर्म्मो ग्रीष्मकालस्तज्जनिता [...] र्च्चिका वा ।) घर्म्मविचर्च्ची । घर्म्मचर्च्चि[...] घामाचि इति भाषा ॥ यथा, प्रयोगामृते ।

"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा
ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं धर्म्मचर्च्चिका ।
रात्रिकाज्जतिरुष्णोत्था यतो घर्म्मविचर्च्चिका
अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्म्मान्तः, पुं, (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अ[...]ऽन्त्र ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (य[...] मेघदूते । १०६ ।

"घर्म्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि व्रजेयु[...]
वर्षाकालविवरणेऽस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्म्मान्तकामुकी, स्त्री, (घर्म्मान्ते वर्षासु का[...] कामार्त्ता । वर्षाकाले हि अस्याः मैथुन[...] भवतीति प्रसिद्धिः । यद्वा, घर्म्मान्तं वर्षा[...] कामयते इति । कम् + उकञ् स्त्रियां ङीप् बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षणं, क्ली, (घृष् + भावे ल्युट् ।) घर्षः । [...] इति भाषा ॥ यथाह, माधवकरः ।

"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषास्रावान्वितं तद्धि घृष्टमित्यभिधीयते ॥"

घर्षणालः, पुं, (घर्षणे घर्षणाय वा अलति प[...] प्नोति । अल् + अच् ।) शिलापुत्रः । [...] त्रिकाण्डशेषः ॥ लोड़ा इति भाषा ॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति । घृष + कर्म्मणि ल्यु[...] टित्वात् ङीप् च ।) हरिद्रा । इति त्रिका[...] शेषः ॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या

घष, इ ङ क्षरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आत्मं-अकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । इ, घंष्यते । घंषते । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादा[...]

घस, इ ङ क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, घंस्यते । ङ, घंस[...] अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस, ऌ औ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (परं-सकं-अनिट् ।) ऌ, अघसत् । औ, घस्[...] इति दुर्गादासः ॥

घसिः, पुं, (घस् भक्षणे + भावे इन् ।) आहार[...] इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच, वैदिके ।

"घसिना मे मासं पृक्था ऊर्ह्वं मे गाभेः सौर[...]

घस्मरः, त्रि, (घस + "सृघस्यदः क्मरच् ।" ३ । २ । १६० । इति क्मरच् ।) अद्मरः । भक्ष[...] इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, महाभार[...] ८ । ४० । ३६ ।

"गौर्य्यो बृहत्यो निर्ह्रीका: मद्रिकाः कम्बलावृ[...]
घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुमः ॥" [...]

घस्रं, क्ली, (घस् + रक् ।) कुङ्कुमम् । [...] त्रिकाण्डशेषः ॥

…ः, पुं, (घ्नति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + रक् ।) दिनम् । हिंस्रे त्रि । इति मेदिनी । रे।३०॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
"रात्रिघस्रौ सम्निरोधायुन्मीलननिमीलने ।
तूष्णीभावमनोराज्ये इव स्वप्निलयाविमौ ॥")
…, स्त्री (हन् + ड: । हस्य घत्वम् । टाप् च ।) काष्ठी । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
…ट:, पुं, घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः । घट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । २७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
…टा, स्त्री, (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः टाप् ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । घाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटुः २ कृकाटिका ३ । इत्यमरः ॥ शिरःपश्चात्सन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ घाटः ५ कृकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां
संपीड्य घाटां सुतरां सुतीव्राम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
…टिका, स्त्री, (घाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । "अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना सालयं नीतः ॥")
…टिकः, पुं, (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो देवतालये घण्टाघातेन शंसति स आवणाख्यः । इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् । "प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ।") तत्पर्य्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥ चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥ अन्यच्च । "मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः । चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित् ॥ घण्टावाद्यस्तावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
धुस्तूरवृक्षः । इति हारावली । १०७ ॥
…ः, पुं, (हन् + करणभावादौ घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।" ७ । ३ । ५४ । इति कुत्वञ्च ।) काण्डः । प्रहारः । इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ६८ । २४ ।
"मुष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च नयनाक्षिनपीडनैः ॥")
…णपूरणम् । यथा । "समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः ।" इति लीलावती ॥ (वधः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
"यदि शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
यो हन्यात् तस्य पापं स्यात् शतब्राह्मणघात-
जम् ॥"

सुखलनम् । यथा, मनुः । ८ । २७४ ।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ द्रव्यादुत्खातः हानिर्वा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
"माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥"
भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । सञ्जीवककथायाम् । "प्रोवाच भो शेषभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥")
घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + ण्वुल् । णिति-ताम्नादेशे कुत्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भेत्री राधिका शिवसन्निधौ ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
(तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥")
घातनं, क्ली, (हन् + णिच् + भावे ल्युट् ।) हननम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥")
घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि ल्युः स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम् । "हन्तेर्घुः शादन्त्यशेर्घत्वम्त्ले ।" ५।४२। इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्युः निकृते आद्यन्त्ययोर्घत्वतत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभिश्चिन्त्यम् ।)
घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पक्षिबन्धनम् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥
घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) हिंस्रः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥")
घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः । हन् + ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । "ततो मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥") [हेमचन्द्रः ॥
घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति
घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठञ् ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम् ॥")
घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् + कर्म्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २।५।१६७॥ यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।५३।

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हव्यमिति । घस + "जनिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १३० इति इण् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्युणादिवृत्तिशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ । [देवेष्वस्तु ॥")
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ता ते अपि
घिण, ङ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, घिणाते । ङ, घिणते । जेघिणाते । इति दुर्गादासः ॥
घु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, घवते । इति दुर्गादासः ॥
घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ + भावे बाहुलकात् डुः ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥
घुट, ङ ऌ परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गमनवत् प्रत्यागमनं विनिमयो वा । ङ, घोटते नदी । ऌ, अघुटत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ । "यस्य व्याघोटते दृष्टो नाङ्गनार्थः कुतश्चन ॥")
घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः । कुघोट । इति दुर्गादासः ॥
घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ + संज्ञायां कप् ।) चरणग्रन्थिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥
घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति द्विरूप-
घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥
घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-
घुटी, स्त्री, (घुट् + इन् । "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) गुल्फः । इति द्विरूपकोषः ॥
घुड, शि व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुडति अघुडीत् । इति दुर्गादासः ॥
घुण, ङ भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, घोणते । इति दुर्गादासः ॥
घुण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, घुण्यते । ङ, घुणते जोघुण्यते । इति दुर्गादासः ॥
घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।)श,घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः॥
घुणः, पुं,(घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति । घुण भ्रमणे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठक्रिमिः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ८ अध्याये । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेव्यस्य ॥")
तत्पर्य्यायः । काष्ठभेदकः २ । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥
घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः । घुणस्य वल्लभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥ (अवश्यारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजलकफलं तार्क्ष्यं मागधिकं घुणवल्लभाम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन———————"
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

घुण्टः, पुं, (घुष्यते परिच्छिद्यतेऽनेन। घुट+घञर्थे कः निपातनात् मुम् च।) गुल्फः। इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्रः ॥

घुण्टकः, पुं, (घुण्ट+स्वार्थे कन्।) गुल्फः। इति

घुण्टिकं, क्ली, (घुण्ट इव कायतीति। कै+कः।) वनस्थकरीषम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ विलघुँटे इति भाषा ॥ [शब्दादिकोषः ॥

घुण्डः, पुं, (घोणते भ्राम्यतीति।) भ्रमरः। इत्यु-

घुर, श ध्वनौ। भीमार्थे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) भीमो भयानकरसस्तस्य अर्थो निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः। श, घुरति व्याघ्रो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः। घुर भीमार्थशब्दयोरिति प्राञ्चः। आर्त्त इति शब्दविशेषणमिति रमानाथः। घुरत्यार्त्तं च कुरुते इति। शब्दानुकृतौ भट्टमल्लः। घोरिता। इति दुर्गादासः ॥

घुर्घुरः, पुं, (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति। घुर्+क्विप्। ततः घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुरः भयानकः। एतद्दंशनेन प्रायशो मृत्युसम्भवादेव तथात्वम्।) कीटविशेषः। घुरघुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। यमकीटः२। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घर्घुर्घा ३। इति रत्नमाला ॥ (शूकरशब्दः। इति चिन्तामणिः ॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुरः शूकरशब्दवदव्यक्तशब्दः सोऽस्या अस्तीति। घुर्घुर+"अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) जलजन्तुविशेषः। तत्पर्य्यायः। मृत्किरा २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घुलघः, पुं, गवेधुका। इति रत्नमाला ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

घुलघुलारवः, पुं, (घुल् घुल् इत्यव्यक्तमारौतीति। आ+रु+अच्।) पारावतभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

घुष, इ ङ घृषे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) घृषः कान्तिक्षतिः। इ, घुंष्यते। ङ, घुंषते चन्दनं गात्रम्। इति दुर्गादासः ॥

घुष, इर् वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इर्, अघुषत् अघोषीत्। इति दुर्गादासः ॥

घुष, कि इर् नुतौ। स्तुतौ इति यावत्। विशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं सकं-सेट्।) विशब्द इह कथनं आविष्करणं नानाशब्दकरणं वा आङ्पूर्व्वकः सततक्रन्दने। इति तट्टीका ॥ कि, घोषयति घोषति गूढमर्थमभियुक्तः। नानाशब्दे वाद्यं घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रुतः। इति हलायुधः। इर्, अघुषत् अघोषीत्। घुष किरनुवर्त्तते। कि, आघोषयति आघोषति शोकार्त्तः सततं क्रन्दतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

घुषितं, त्रि, (घुष्यते स्म इति। घुष विशब्दे+क्तः। "घुषिरविशब्दने।" ७। २। २३। इति कथनात् अत्र इट्।) शब्दितम्। इति सुपद्म व्याकरणम् ॥

घुष्टं, त्रि, (घुष्यते स्म इति। घुष+"क्षुब्धवारस्वान्तध्वान्तेति" मुग्धबोधसूत्रात् निपातनात् साधुः।) शब्दितम्। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, हरिवंशे। २०। ८६।
"हंससारसघुष्टेषु कारण्डवयुतेषु च ॥"
शब्दितान्यदर्थे तु "घुषिरविशब्दने।" ७। २। २३। इति नेट्। "घुष्टा रज्जुः।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

घुसृणं, क्ली, (घुष्यते स्तूयते इति भावः। घुष+बाहुलकात् ऋणक्। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा घुंष्यते कान्तिविशिष्टं क्रियते शरीरमनेन। घुषि घृषे+ऋणक्।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशीखण्डे। २६। ५७।
"घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥"
यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम्।
न चोष्णं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥"
इति घुसृणकुङ्कुमम् ॥)

घूकः, पुं, (घू इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। घू+कै+कः।) उलूकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६ ॥

घूकारिः, पुं, (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः।) काकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८८ ॥

घूकावासः, पुं, (घूकानां पेचकानां आवासो वासस्थानम्।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

घूर, य ङ ई हिंसावयोहान्योः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट्।) दीर्घो। य ङ, घूर्य्यते। ई, घूर्णः। वयोहानिर्गतवहुवयोभावः। इति दुर्गादासः ॥

घूर्ण, ञ श भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-अकं-सेट्।) ञ, घूर्णति घूर्णते। श, घूर्णती घूर्णन्ती। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः रामायणे। ४। १५। २५।
"स तु वाली रणगतः सालताडनविक्लवः।
गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च ॥")

घूर्णः, पुं, (घूर्णति स्वोत्पत्तिभूमौ घूर्णाकारेण सम्भवतीति। घूर्ण+अच्। घूर्णाकारेण जायमानत्वात् तथात्वम्।) ग्रीष्मसुन्दरकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ गीमा इति भाषा ॥ (घूर्ण+भावे अच्।) भ्रमणञ्च ॥ (विघूर्णिते, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। २।
"आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टदशनच्छदः ॥")

घूर्णनं, क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। तत्पर्य्यायः। चक्रावर्त्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ घूर्णिः ६। इति हेमचन्द्रः। ६।१५५॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ८। ११।
"अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसनस्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम् ॥")

घूर्णायमानः, त्रि, (घूर्णं इवाचरतीति। घू[र्ण+] क्यङ्। ततो घूर्णायते इति। घूर्णाय+शान[च्।]) भ्राम्यमाणः। यथा, कलापधातुव्याख्यानारे
"इन्द्राद्यैरखिलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं मु
पीतोन्मत्तफलातुलालसतया घूर्णायमानेक्षण

घूर्णिः, स्त्री, (घूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उ[णां]। ४। ११७। इति भावे इन्।) घूर्णनम्। [इति] हेमचन्द्रः। ६। १५५ ॥

घूर्णितः, त्रि, (घूर्णते स्म इति। घूर्ण+क्त[ः।]) भ्रमितः। तत्पर्य्यायः। प्रचलायितः २। [इत्य]मरः। ३। १। ३२ ॥ (यथा, कथास[रित्]सागरे। २४। १।
"मदघूर्णितवक्त्रोत्थैः सिन्दूरैश्छुरयन् मही[म्]
हेरम्बः पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव

घूर्ण्यमानः, त्रि, (घूर्ण्यते इति। घूर्ण+णिच्+कर्[मणि] शानच्।) भ्राम्यमाणः। यथा, महानाटके
"भो दृष्टाः पर्व्वतस्था बहुकुसुमयुता वायु[ना]
घूर्ण्यमानाः।
अणिजन्ते तु घूर्णमाणा इत्येव स्यात्। य[था,]
हरिवंशे ४८। ३६।
"भ्रमन्तं घूर्णमानञ्च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे।

घृ, सेके। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-[सकं-]अनिट्।) घरति तरुं मेघः। इति दुर्गादा[सः ॥]

घृ, क सेके। छादने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([चुरां-]परं-सकं-अनिट्।) क, घारयति। इति दु[र्गा]दासः ॥

घृ, र लि भासि। सेके। इति कविकल्पद्र[ुमः ॥] (क्रां-परं-अकं-अनिट्।) र वैदिकः। जघर्त्ति घृतं दीप्यते क्षरति वेत्यर्थः। इति दु[र्गा]दासः ॥

घृण, इ ङ ग्रहणे। कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आ[त्मं-]सकं-सेट्।) इ, घृण्यते। ङ, घृणते च घृण्यते। इति दुर्गादासः ॥

घृण, द ञ उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([तनां-]उभं अकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) [द,] घृणोति घर्णोति। घृणुते घर्णुते। उ, घ[र्णि]त्वा घृत्वा। इति दुर्गादासः ॥

घृणा, स्त्री, (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया। [घृ] सेके+बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप्। दया[यां] हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तथात्वम्) करुणा। (यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५।
"मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव ॥" ॥
घ्रियते आच्छाद्यते गुणादिकमनयो[ति]) जुगुप्सा। तत्पर्य्यायः। अर्त्तनम् २ ऋतीय[ा ३] हृणीया ४। इत्यमरः। ३। २। ३२ ॥ रौ[...] हृणिया ६ ह्रिणीया ७ ह्लणीया ८। तट्टीका ॥ (यथा, रघुः। ११। १७।
"तां विलोक्य वनितावधे घृणां
पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥")

घृणावासः, पुं, (घृणायाः आवासः।) कुष्माण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृणायुक्ते त्रि।

पुं, (जिघर्त्ति दीप्यते इति। घृ+"घृणि-पृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णिः।" उणा। ४। ५२। इति निपात्यतेन निपातनात् साधुः।) किरणः। इत्यमरः। १। ३। ३३॥ सूर्य्यः। (घरति सिञ्चतीति। घृ सेके+निः गुणाभावश्च।) जलम्। इति मेदिनी॥ (जिघर्त्ति दीप्यते इति यत्पत्त्रा दीप्तिशालिनि, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। ७।
"तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः॥")

:, पुं क्ली, (जिघर्त्ति क्षरतीति। घृ+"अञ्जि-घृसिभ्यः क्तः।" उणा। ३। ८९। इति क्तः।) पक्वनवनीतम्। घि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५२॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभिघारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ आजम् १२। यथा,—
"घृतोऽस्त्री चाजमाज्यञ्च सर्पिः स्यादमृतं हविः।"

इति जटाधरः॥

तस्य गुणाः। बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफकारित्वम्। वातपित्तविषोन्मादरोगशोषालक्ष्मीज्वरनाशित्वम्। मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रसायनत्वम्। स्वादुत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। पापनाशित्वम्। अल्पाभिस्यन्दित्वम्। कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम्। पवित्रत्वम्। गुरुत्वम्। उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥ अथ गव्यघृतस्य गुणाः। विशेषेण चक्षुर्हितत्वम्। शीतत्वम्। वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम्। शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवयःस्थितिबलायुर्हितकारित्वम्। गुरुत्वम्। पवित्रत्वम्। सुमङ्गल्यत्वम्। रसायनत्वम्। सुगन्धित्वम्। रोचनत्वम्। चारुत्वम्। सर्व्वाज्येषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ वृद्धिस्मृतिपुष्टिवपुःस्थैर्य्यकारित्वम्। श्रमोपशमनत्वम्। हृद्यतमत्वम्। बहुगुणत्वञ्च ॥*॥ माहिषघृतगुणाः। उत्तमत्वम्। धृतिसौख्यकान्तिबलवर्णचक्षुर्हितकारित्वम्। वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणीविकारनाशित्वम्। मन्दानलोद्दीपनत्वम्। नवशयनः परमहृद्यत्वम्। मनोहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। शीतत्वम्। श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। स्वादुपाकित्वञ्च ॥ * ॥ छागीघृतगुणाः। अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम्। कासश्वासक्षयेषु हितत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ मेषीघृतगुणाः। पित्तमेदस्कारित्वम्। योनिदोषे शोषे कफे अनिले च प्रशस्तत्वम्। रूक्षत्वम्। दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पाके लघुत्वम्। पित्तकोपाकारित्वम्। शोफे कम्पे च हितत्वञ्च ॥ * ॥ भेडकघृतगुणाः। अतिगौरवात् सुकुमारदेहिवर्ज्यत्वम्। बुद्धिपाटवहरत्वम्। बलकारित्वम्। नृणां वपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीघृतगुणाः। कफपित्तविषकृमिनाशित्वम्। कषायत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। तिक्तत्वम्। वह्निकरत्वञ्च ॥ * ॥ अश्वाघृतगुणाः। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। ईषदग्निदीपनत्वम्। बाल्यप्रदत्वम्। मूर्च्छाहारित्वम्। गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गर्द्दभीघृतगुणाः। अग्निबलकारित्वम्। मूत्रदोषकफनाशित्वम्। पाके लघुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्रीघृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कुष्ठकृमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शोथनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ नारीघृतगुणाः। चक्षुर्हितरुचिकारित्वम्। पथ्यत्वम्। मन्दाग्निदीपनत्वम्। पाके लघुत्वम्। सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ दुग्धभवघृतगुणाः। ग्राहित्वम्। शीतलत्वम्। नेत्ररोगकारित्वम्। पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च ॥ * ॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदैव हैयङ्गवीनम्। तस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिबलकारित्वम्। बृंहणत्वम्। वृष्यत्वम्। विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च ॥ * ॥ वर्षादूर्द्धं पुराणस्य तस्य गुणाः। त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ मदशिरःकर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशित्वम्। व्रणस्य शोधनत्वम्। रोपणत्वञ्च। आयुर्वृद्धिशरीरदृढतासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम्। बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम्। श्रेष्ठत्वम्। धातुसाम्यकारित्वञ्च ॥ * ॥ तस्य लक्षणम्।
"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम्।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा॥"
कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम्। इति राजवल्लभः॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥
("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम्।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम्॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम्।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥"
इति गव्यघृतम्॥
"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।
कासे श्वासे क्षयेऽर्शःसु लघुपाकं कफापहम्॥"
इत्याजघृतम्॥
"वातपित्तशमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम्।
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम्॥"
इति माहिषघृतम्॥
"औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषकृमिविषापहम्।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्॥"
इत्युष्ट्रीघृतम्॥
"पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविषापहम्।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च वाश्मरीशर्करापहम्॥"
इत्याविकं घृतम्॥
"वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम्।
चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम्।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम्॥"
इत्यश्वीघृतम्॥
"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्ते तु तद्धितम्।
सात्म्यं स्त्रीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादमृतोपमम्॥"
इति नारीघृतगुणाः॥
"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहघ्नं पयसो घृतम्॥"
इति क्षीरोद्भवघृतम्॥
"दोषापहं वह्निसन्धुक्षणञ्च
मूर्च्छाहिकोन्मादकर्णाक्षिशूले।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात्॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम्।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा॥"
इति जीर्णघृतगुणाः॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥
"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान्।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
"विशेषतः पुराणञ्च घृतं तत् पाययेद्भिषक्।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषादुग्रहमोक्षणम्॥
गुणकर्म्माधिकं स्यानादास्वादात् कटुतिक्तकम्।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम्॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम्।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये॥
"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम्।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥
औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं वद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रमीन् ॥”

क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छा-प्रशमनं नेत्ररोगाहितञ्च। सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षि-प्रपूरणेषूपदिश्यते। सर्पिः पुराणं सरं कटु-विपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदोन्माद उदर-ज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। भवन्ति चात्र।

“पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥

क्ली, सलिलम् । इति मेदिनी । ते । १७ ॥)

घृतः, त्रि, (जघर्त्ति दीप्यते घरति सिञ्चतीति वा। घृ+“अञ्जिघृसिभ्यः क्तः।” उणां। ३। ८९। क्तः।) दीप्तः। सेचकः। इति शब्दरत्नावली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः। घृतवद्रस-बाहुल्यादस्य तथात्वम्।) करञ्जभेदः। घिया-करमचा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। प्रकीर्य्यः २ घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६ विरोचनः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्ण-त्वम्। वातव्रणसर्व्वत्वग्दोषविषसर्पनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसदृशरसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा। गृहपाल्य-त्वात् तथात्वम्।) घृतकुमारी। इति भाव-प्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
गुणाश्च यथा,—
“कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी।
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी। यद्वा कुमारी कन्येव। गृहे पालित-तया तथात्वम्।) स्वनामख्यातगुल्मः। घिकु-मारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुमारी २ तरणिः ३ सहा ४। इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदुः ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपु-लास्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरुणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। मदगन्धित्वम्। कफपित्त-कासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम्। नेत्रहित-त्वम्। मधुरत्वम्। बृंहणत्वम्। शुक्रबलकारि-त्वम्। वातगुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्ध-विस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

घृततैलादिकल्पः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविना-शकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधिः।) रोग-नाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्गः। यथा।

धन्वन्तरिरुवाच।

“घृततैलादि वक्ष्यामि शृणु सुश्रुत! रोगनुत्।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ॥
अभया गुडूची चैव अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥१॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीनिम्बवासकाः ।
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शतावरी ॥
एतैर्घृतं यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम् ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्याढ़कं पचेत् ॥
कल्कैर्म्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः ॥
गन्धाश्मजीवनीयैश्च क्षीराढ़कसमाश्रितम् ।
एतन्मृद्वग्निना पक्वं स्थापयेद्रजते शुभे ॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वधात्वन्तराश्रयान् ।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुब्जवामनपङ्गूनां वधिरव्यङ्गकुष्ठिनाम् ।
वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
जराजर्ज्जरगात्राणामाध्मानमुखशोषिणाम् ।
त्वग्गताश्चापि ये वाताः शिरास्नायुगताश्च ये ॥
सर्व्वांस्तं नाशयत्याशु तैश्चैव स्याद्दशाङ्गकम् ।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुगर्द्दनम् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके रोचनायुतः ॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्याः कण्टकार्य्या रसा-दिभिः ॥
वर्य्या वानलया वापि वासकेन फलत्रिकैः ।
ब्राह्म्या चेरण्डकेनापि भृङ्गराजेन मुण्डिया
मूषल्या दशमूलेन खदिरेण वटादिभिः ।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्व्वरोगनुत्
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुड़ादिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभञ्च रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रकार्कौ त्रिवृतामलघ्नहयमारकम् ।
सुधाञ्च बालागणिकासप्तपर्णसुवर्च्चिकाम् ।
ज्योतिष्मतीञ्च संभृत्य तैलं धीरो विपाचयेत्
एतत्स्रिस्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ।
शोधनं रोचनञ्चैव सर्व्ववर्णकरं परम् ।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वयम्
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रेण योजितम् ।
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ।
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ।” ७

इत्यादिमहापुराणे गारुड़े १७८ अध्याये ॥

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणो यस्य। घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादेव तथात्वम्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य। कप्।) घृतकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्य्यते इति। पुरी इ पूर्त्तौ + कर्म्मणि अप्। प्रचुरघृतपाच्यत्वादेवास्य तथात्वम्।) पिष्टकविशेषः। यथाह राजवल्लभः
“मर्द्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः।
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः ॥”
तत्पर्य्यायः। पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्तिकः ४ इति हेमचन्द्रः। ३। ६४ ॥ (अस्य पाकप्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ।
“क्षीरेण मर्द्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम्
विस्तार्य्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम्
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ॥”
नारिकेलजो यथा,—
“समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितार्द्रकैः।
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः ॥”
दुग्धजो यथा,—
“पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम्।
घृतपूरविनिर्म्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि ॥”
शालिभवो यथा,—
“सुशालिपिष्टं दुग्धन्तु कथितं वस्त्रगालितम्
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥”
कशेरुभवो यथा,—
“कशेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः।
निर्म्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत् ॥”

ब्राह्मणो यथा,—
"पक्वान्नस्य घृते तप्ते रसखण्डलपिष्टितः ।
शुभ्रशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥
क्षीरमाद्यं स्वरूपं हि खण्डं चूर्णं ततः स्मृतम् ।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्यास्वर्यसंज्ञितः ॥
घृतपूरो गुरुर्हृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥
शृङ्गाटकमुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
यथार्थं वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥")

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै+कः ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः । तदिव निर्यासः अस्या अस्ति वा अस्तीति । घृतमण्डल+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्यासोऽस्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) वायसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़-हाता इति भाषा ॥

घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

घृतवा, स्त्री, (घृतवत् निर्यासोऽस्यास्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अमृतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति । अन्च+क्विप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् । सर्व्वथा मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां अमृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम् ।) अप्सरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १०१ ।
"घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृताह्वः, पुं, (घृतस्य आह्वा आख्या यस्य । यद्वा, घृतेन आह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेन इति । आ+ह्वे+कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इलति तद्भक्षणाय तत्र स्वपितीति । इल स्वप्ने+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । पिङ्गकपिशा२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव स्वादु आस्वाद्यं शुभ्रं वा उदकं यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,
"एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः ।" इति श्रीभागवते । ५ । १३ ॥

घृष, उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष्+कर्म्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे । १९ । ५६ ।
"घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥")

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ । घृष्+कर्म्मणि क्तिच् ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष्+भावे क्तिन् ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घर्षतीति । घृष्+कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं, । इति मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला+कः ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे+"क्षविघृष्विच्छवीति ।" उणां । ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे+क्विन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।
"प्रवः शर्द्धाय घृष्वये ।" "घृष्वये शत्रुघर्षण-युक्ताय ।" इति भाष्यम् ॥)

घेचुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेँचु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्रौञ्चादनं घेचुलिका ॥")

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परि-वर्त्तने+पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राज-निर्घण्टः ॥ .

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने+ण्वुल् ।) पशुविशेषः । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पीतिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६ । इति भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्गभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदरः २७ । मुद्गभुक् २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्त्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ । इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्त्रः ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एक-शफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्वः ४८ एतशः ४९ पैद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ कार्य्याणाम् ६२ हंसासः ६३ । इति वेद-निघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशा-दिष्टोपयोजनानि । इति च वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ अस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वात-नाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्त-दाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निकफ-बलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

"सपक्षा वाजिनः पूर्व्वं संजाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।
ततः प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजशूलाश्च मध्यमाः ।
गव्वराः साध्यवासाश्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा व्यगजाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्त्रिया वह्निसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या व्यगजाः शूद्रजातयः ।
पुष्पगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्त्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्त्रियो बली ॥
कोपभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे जयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥"

इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
इति तुल्यं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्व्याधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शात्मकम् ।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दैर्घ्ये विंशाधिका मताः ॥"

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥

अथ वयोविभागः ।

"दन्तेषु यच्चिह्नं यद्वर्णेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥"
तद्यथा,—
"कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्खो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।
इत्यष्टौ चिह्ननान्याहुरश्वानां लक्षणं ध्रुवम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
पञ्चभिश्च षड़्भिर्व्वै जायन्ते त्वथ कालिकाः ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकाख्या भवेत्तु हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।

नवमे त्वथ ताः सर्व्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
केचिद्देकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ।
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥
मक्षिकाभा वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शङ्खाभासाः सर्व्वदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
त्रयोविंशात् परे वर्षे दशना सुचलाः मताः ।
षड्विंशात् परतो दन्ताः स्थानाच्चलनमाप्नुयुः ॥
यावद्वर्षत्रयं पश्चान्निपतन्ति समाश्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
आस्यं मुखौ चापि हृकाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥
श्रोणे च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्यात् सितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ।
मुखे चम्पकसम्बीतः मल्लजम्बूफलाकृतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैककर्णो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छो मुष्को मुखं तथा ।
मर्द्दनास्तु सिता यस्य स विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चम्पकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्त्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्तरत्तरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनैः शनैः ॥
नाशयन्ति तथा नैषाम् करोति स बहून् हयान् ॥”

अथावर्त्तगुणाः ।

“रोमणां भ्रमिवदावृत्तिरावर्त्त इति गद्यते ।
षड्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्ता जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तौ द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः ॥
गण्डावर्त्तौ भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञितः ।
कर्णमूले यदावर्त्तः स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमणां स्वस्तिकवत् स्थानं शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्त्तः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥”* ॥

अथ दोषाः ।

“चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लक्षणवाजिनं जह्याद् यदीच्छेत् शाश्वतीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन जायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्वदाभिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन छाद्यते च प्रधानतः ॥
विवृद्धिं गच्छतः सोऽश्वः कुरुते हयसंचयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वेदेशे मध्यमः स प्रकीर्त्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ॥
सर्व्वतो स हयस्त्याज्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्त्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्षिप्रं जानुगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोर्द्धश्च यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव करालो कृष्णतालुकः ।
मुषली च तथा शृङ्गी षडेते घातकाः स्मृताः ॥
तत्राद्यौ विदितार्थौ तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
मुषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
करालो कुरुते नाशं भर्त्तुश्च न संशयः ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डोऽजातकाण्डश्च हीनाण्डोऽभ्यधिकाण्डकः ।
घरटी च कम्बली चैव षडेते पापलक्षणाः ॥”* ॥

अथारिष्टम् ।

“सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्भवेन्मृत्युर्हि वार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्वपुःक्षयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विशेषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते त्वतुस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्भिर्वभ्रुसमाकृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चवकाभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जतुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्कं स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिड़का यस्य पादान्ते च तथोदरे ।

मूत्रं करोति रक्ताभ्यां मासषट्कं स जीव
कर्णयोः पतनं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्त
वाजिनः पित्तयुक्तस्य दशमासान् स जीव
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य वातार्दितस्य च
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्षं तथा दिवे
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम्
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवक
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽथस्य वा
निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति विशारदा
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिक
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति तत्

अथ हयक्रियाकालः ।

“स्ववरुणगुरुपार्श्वास्येषु भौमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगोदयेषु ।
शुभमिह हयकार्य्यं कार्य्यमार्य्येण बुद्धा
न शनिरविकुजानां वासरे नीचतारे ।”
इति कालः । ॥

अथ हयारोहणलक्षणम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
र्नचलति कटिदेशः श्वासने संस्थितो यः ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपातः
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
मेरुः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥ ॥

तत्र ताड़नविधिः ।

“रक्तकोष्ठे मुखे चौष्ठे गले पुच्छे च ताड़
भीते वक्षःस्थलं हन्याद्वक्रं चोत्मार्गगामिन
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा
सर्व्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ।
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्यं हये दण्डनिपातनम् ।

अथ धावनविधिः ।

“हस्तैश्चतुर्व्विंशतिभिर्द्धनुर्द्दण्ड उदाहृतः ।
अक्ष्णोर्निमेषणान्यष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्ष
मात्राषोड़शकेनाश्वो यो धावति धनुःशत
तमुत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ।
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो त्वतोऽन्ये चाधमा म
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेत्प्र
वसन्तमिसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजि
कार्य्येण महता वापि योज्यो माषि तु का
हेमन्ते शिशिरे योगी वसन्ते च यवक्ष
वालं वृद्धं कृशं रुग्नं दत्तकं वृद्धलिम् ।
पूर्णातिरिक्तकोष्ठञ्च गुर्व्विणीञ्च न वाहयेत्

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

“ह्रासप्रतिसहस्राणि नाड़ीनां सम्भवन्ति
वाजिनामिह सर्व्वेषामासु रक्तं व्यवस्थितम्
तासां निर्मोक्षणार्थाय द्वारायष्टौ वदाम्य
येर्याति कुतृषितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ।
कण्ठे कर्णे लोचनयोरंसयोश्च मुखे तथा ।

गण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्बलं सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
मर्म्म सप्तदशान्याहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कर्णान्ते चैव चक्षुषि ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
सौश्रुतमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥”
तद्यथा,—
“पलं शतं मुखे त्याज्यं कर्णयोश्चैकमेव च ।
शतार्द्धं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरक्ष्णयोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वातिं विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥”*
अथ ऋतुचर्य्या ।
“न प्राज्ञो वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेदन्यतस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
शस्तं पलार्द्धलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्य्यहानि-
र्मुख्यैर्बलैर्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसुकुष्ठकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निर्व्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्य्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद्विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवसाश्च तथाम्लतक्ररूपाः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अकृत्वापि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमृच्छति ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाहय हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरक्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योग्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं चतजमोचनघर्म्मशान्ति-
सुच्छायबन्धनविमर्द्दनशीततोयम् ।
दूर्व्वा तृणं लघु च कोमलमन्यदेव
यत्किञ्चिदेवसुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥”* ॥
भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्याक्षिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

घोटकः

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्लानां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥”*॥
वातस्यस्तु ।
“ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिश्चतुर्व्विधा ।”
तद्यथा,—
“ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
शुद्धाङ्गाः सघृतसदुग्धभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽङ्कता वा
संदृष्टाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणाग्रहाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरषामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताड़नैरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥”
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
“लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥”*॥
अन्यच्च तु ।
“सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते हयाः ॥
ये शुक्लवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिदृष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्ब्बलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥”
पराशरसंहितायान्तु ।
“पृथिव्यब्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उत्कर्षैः पञ्चधा भेदाः पराशरमता यथा ॥
ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये कृशाङ्गास्तनुबलाः श्रमासहकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सस्वप्ना आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥

घोटकः

ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
सुक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्षुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते नागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टाश्वं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्याल्लवणं वा गुड़ान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि जिनं निर्मन्थयेत्तदा ॥
दद्याताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥”
एवमन्यच्चापि ।
“काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।”
इति हयपरीक्षा ॥ * ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
(“येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु विक्रीड़ितम्
यः स्नातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हेषितैः
पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सव्यङ्नकुलः शास्त्रं तन्त्रं च शालिहोत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमव्यक्ताक्षं कृत्वा समासेन ॥
प्रश्नो जातिवर्णमावर्त्तदन्ता
लक्ष्म वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं
शाला चेष्टां वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानसम्यग्वाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नास्त्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा।
अश्वक्यं वारयीन्द्रैश्च दानवैर्मलवत्तरैः॥
ईषिकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं व्यधात्तदा।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः॥
च्छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तम्हषिमब्रुवन्।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुताः॥
भगवन्! किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया।
अपराधविहीनानां नेहगिच्छन्ति पण्डिताः॥
तस्मात्गतिर्भव प्राज्ञ! सर्व्वेषामिह वाजिनाम्।
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव!॥
अथासौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान्।
इन्द्रादेशात् कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम्॥
तस्माद्वः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम्।
पृष्ठीरम्या यथा देहे गौरवं च जगत्त्रये॥
यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ।
तथा भूमिपोतनाश्च गौरवेण समन्विताः॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्नानपानादिभिः सदा।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जयः॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिज्जयलक्षणा।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम्॥
तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम्।
पुष्टेः च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा॥
तस्मात्गच्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे।
स्वर्गं चान्ये मदादेशात् येन शान्तिर्भवेद् ध्रुवम्॥
एवं विसृज्य तान् सर्व्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान्।
चक्रे शास्त्रमाहर्त्तां तदर्थे संहितां सुधीः॥
ततःप्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः।
तत्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम्॥"
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम
प्रथमोऽध्यायः॥

अथ जातिः।

"उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयासस्तथापरे।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात्॥
ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा [illegible]ाः।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः॥
भाण्डजाश्चोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः।
गोक्षराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः।
वाजिनो जलजाः केचिद्द्विजातास्तथापरे॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकन्दगजास्तथा।
जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः॥
समीरप्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजाः।
विवेकी सद्गुणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली॥
दृष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्वकातरः।
ब्राह्मणाः सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः॥
उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताडितः।
पुष्पगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः॥
घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः।
विप्रार्हा वाजिनः सर्व्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा॥
द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः।
केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिताः॥
तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिताः।

ब्राह्मणाः क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः॥
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा।
शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञात्वैवं वाजिनः सदा॥
आरोहेत् सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम्।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले॥
सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणे॥
प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम्।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्ताञ्छृणुयं विचक्षणैः॥
यः सन्नद्धो हयो रावमूर्ध्वमर्ध्वं करोति च।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम्॥
यः करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषञ्चाशुमोचनम्।
स शंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्त्तते हयः॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हयः।
स शंसति द्रुतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम्॥
यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासन्त्यजति दुर्म्मनाः।
अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्त्तुरशोभनम्॥
पुलकांकितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः।
निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे॥
शरटं रक्षयेद्यत्नात् प्रविशन्तं हयालये।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निनाः।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिकाः।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति तत्क्षणः॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत्।
उपायेभ्यश्च सर्व्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः॥
ब्राह्मणान्वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान्।
तिलहोमस्तथा कार्य्यो जपश्च शतरुद्रियः॥
मन्दुरान्ते सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः।
सर्व्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये॥
सरघां रक्षयेद् यत्नात् प्रविशन्तीं हयालये।
यदीच्छेच्छाश्वतीम्वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे
द्वितीयोऽध्यायः॥

अथ वर्णवर्णनम्।

"वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम्।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानेकधा॥
सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च।
नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रशस्यते। •
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च॥
श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्वुरः स्मृतः॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वायससन्निभः।
कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः॥
पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेच्चेचककर्णकः।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः॥
मुखे चन्द्रकसंवीतो जम्बूफलसमाकृतिः।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः॥

चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः।
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा
मूर्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम्।
भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिपः।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम्।
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः।
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः।
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे तथा वक्त्रञ्च मध्यतः
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्व्वकल्याणकृच्च सः।
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृता
कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं मुक्त्वा सुदूरतः।
यस्योत्कृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति शनैः शनैः
नाशयति वथा नीचान् स करोति बहून् हया
यस्याधमेन वर्णेन छाद्यते च प्रधानजः।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंचयम्
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो ना
तृतीयोऽध्यायः

अथ आवर्त्ताः।

"आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्म
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्म्मयोच्यते।
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा।
पादे पृष्ठे मणीबन्धे नाभिदेशे विशेषतः।
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथ
आद्यास्त्रयोदशावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितै
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाङ्गे मध्यमास्ते प्रकीर्त्ति
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्य स लिङ्गक
मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः।
पृष्ठवंशे तथावर्त्तो यस्यैकः संप्रजायते।
स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः सूर्य्यसंज्ञकः।
कक्षायां जानुमेढ्रे च त्रिवलौ पुच्छसन्निधौ।
पुच्छे गुह्ये बलावष्टावावर्त्ता अधमा हये।
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः।
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः।
त्रयावर्त्तः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे।
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ संप्रकीर्त्तितौ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ।
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः।
निःश्रेणिः सतु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः।
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते।
वर्त्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाशनम्
कपोलाभ्यान्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनो यदि।
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ।
गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञकः।
तद्वामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम्।
इन्द्राक्षावुभौ शस्तौ नृपराज्यविवर्द्धनौ।
कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये च तथापरः।

थयास्थाशुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
ललामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
वर्त्तौ स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
ञ्च यस्य मस्तावर्त्त एकोऽस्य प्रजायते ।
न्नामभिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविष्टब्धिदः ॥
र्वे पार्श्वे यदावर्त्तो स भवेत् पद्मलक्षणः ।
रोति विधिवत् पद्मो स्वामिनः सततं सुखम् ॥
म्नाख्यो तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवृद्धिदौ ।
यस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुखसावर्त्तौ ॥
आवर्त्तो भवेद्यस्य कर्णान्ते वाजिनो यदा ।
रवेः मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
नाडुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
वासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
ाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्जनीयो महीभुजाम् ।
करोति हरेर्नाशं परदारसमुद्भवम् ॥
त्रवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
ानिकर्ते परिज्ञेयाः स्वोपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
च्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
समेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
त्रो पुच्छे वली यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
ध ऊर्द्धं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
मदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयः प्रयत्नतः ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
पुष्पली च तथा शृङ्गी मङ्केते स्वामिघातकाः ॥
ाकाङ्जातश्चैकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
रित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
याटौ वदनको वाली शृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
र्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापकृत्तमाः ॥
याटौ च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंचयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
ट्पदाभो भवेद्यस्य कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
कपादमुखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्देशं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः चौरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोड़शभिः कोणो प्राश्चैर्द्वादशमासिकः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्व्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां मद्धोपरि यथाक्रमम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाख्या भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे त्वथवा रेखा पीतलं शंसयन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशमासेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ॥
ततः सप्तदशादूर्द्धं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।
मचिकाभारदास्तेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥
तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समात्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वक्रेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मचिका ॥
शङ्खोदूखलकश्चैव दन्तानां चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेव शङ्खसंयुतः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्देशो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घस्कन्धादिभिर्मासास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवंशं स्याद्विपुलं व्रणवर्जितम् ।
किञ्चिच्चमध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थूला विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढ़ा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्म्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरसस्निग्धतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवक्षसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन सुखमस्य प्रशस्यते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सम्प्राप्ताः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शाङ्गुलम् ।
कटिकचान्तरश्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्वाधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्यथ नम्रकाणि ॥

द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्यादुर्लक्षणानि सुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥

आस्यं सुनौ केशलकाटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते शङ्खपुटे ललाटे
शफाश्च तज्ज्ञाश्चरणौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।
लघूनि बन्धाश्चरणेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वेशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्त्रं सुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सप्तिः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कर्णान्तरं चोदरमध्यमञ्च
जिह्वा कटी तानि सजानुकानि ।
वचःशफोरूजघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयवप्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वानामविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागश्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ़मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धन्यतरं सत्वं सर्व्वं सत्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जायते ।
दौर्ब्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥

आकर्षन्निव गां नभन्निव खुरौ पश्चार्द्धसुद्यन्निव
स्त्रीकुर्व्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रकरान् स्पृशन्निव मही छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगतागतैरंगदशा कटाक्षैरिव
चणाशुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुदृष्टमस्तगोचरैरंगदशासरोजैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भावितः खन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च सुश्लेषमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्वाङ्गारणप्रेङ्खितं
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनध्वानेभतुल्यस्वनः ॥
वक्षो यो हरिणाधिपप्रतिनिभो बाणोपमो बाहुभिः
आवर्त्तैरशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्णप्रभाः ।
उद्दामाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः सुगन्धैश्च ये

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका भूपतेः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वेगवर्णनो-नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोहणम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टिः
न चलति कटिदेशे आसने संस्थितश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
यो नित्यं दृढमुष्टिहस्तलघुकः क्रोधानलैर्वर्ज्जितः
सत्येकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रस्यतत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः
त्वेवं लक्षणसंयुतो हयरुहो राज्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारवहा हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोत्साही दृढः सर्व्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितशीतातपालस्यो जितायासो जितासनः ॥
हयकालबलप्राणजवकामाध्वयोगवित् ।
शान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीड़ासु दीक्षितः ॥
वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ॥
ग्रासौषधान्नपानीये परव्यूहावलोकने ।
त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽश्ववित् ॥
रोगं विकुरुते यश्च तृष्णा वाधाविचारवित् ।
धनुःकुन्तासिशक्तिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्त्तितः ॥
वक्त्रे स्कन्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सक्थ्यौ च ताड़येत् ।
उन्मार्गी यदि भ्रष्टोऽश्वो मूढ़ः स्खलति क्षिपते ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वथा प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
क्षेपणे स्कन्धमुद्दिष्टं स्खलिते जघनान्तरम् ।
भीते वक्षःस्थलं हन्याद्वक्त्रञ्चोन्मार्गगामिनम् ॥
अस्थाने ताड़ितो वाजी बहून् दोषान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्भवन्ति ते दोषा यावज्जीवत्यसौ हयः ॥
दण्डेनाभिभवेद्वाहान्नारोहेद्दण्डवर्ज्जितान् ।
दण्डो हि साधनं तीव्रं पदं दण्डात् प्रजायते ॥
तुलावदुन्नता वल्गा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
दोषं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्य्यगाकुञ्चिता श्लथा ॥
कटिं सम्प्रेक्ष्य शैथिल्याद्वहमानस्य ताड़येत् ।
सद्यः प्रस्खलिते गात्रं तत्र दण्डं प्रदापयेत् ॥
अकालदण्डपाताच्च त्वकालग्रहमोक्षणात् ।
अकालहिंसानाताच्च तेन वाजी न धावति ॥
आसनं शिथिलं यस्य स्वरो यस्य न भीषणः ।
लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः सर्व्वदोषविवर्जितः ।
कुलशीलवलोपेतः कथमश्वो न धावति ॥
गतिरेका प्लुता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।
वेगसन्धिश्चतुर्थो च धारावेगगतिस्तथा ॥
स्वराणामर्थवेषस्य चञ्चलस्य त्रिकोणतः ।
नित्यमुद्यतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
सर्व्वकर्म्माक्षमो वाजी तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

कर्म्मचर्य्यासु नित्यानां शुद्धान्नं सुनिवर्हितम् ।
धनुरष्टादशे योग्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
सङ्कोचयेच्चयं तावद् यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्द्ध्वं मण्डलैर्योज्यो गोमूत्रात्तदनन्तरम् ॥
ऋजुर्वृत्तानुवृत्ता च गोमूत्रा सर्व्वकर्म्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्य्या षोड़श वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न कृतः संग्रहो मया ॥
तीक्ष्णस्त्वेकेन मुदितो द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्दण्डैस्तदा मन्दः क्रमात् पृष्ठाभिताड़नैः ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविभज्यो विजानता ॥
अवाहिता विनश्यन्ति सर्व्वकर्म्माक्षमा हयाः ।
कृशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालः सत्त्वमतः क्रमात् ।
कुर्य्यादेकान्तरे योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवेत्तागी नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धाविते ये गुणाः सम्प्रवक्ष्यमाणान्निबोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्राणां व्यायामफलसम्भवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सत्यार्थी विनयी प्रीतो निर्द्दोषस्तापवर्जितः ।
वेदवित्साद्दिचित्तज्ञ उक्तो धावति तिष्ठति ॥
सुभावर्त्तगतिच्छायाबलशीलसमन्वितम् ।
गन्धवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य देवतांशं हयं नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुंक्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥
जवः श्रेष्ठस्तुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥
यवोदरैरष्टसङ्ख्यैरङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
हस्तश्च तैश्चतुर्विंशैः कार्म्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अक्ष्णोर्निमेषणैः काष्ठा अष्टलघ्वक्षरं तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेश्च पूर्व्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
मात्राषोड़शकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वमुत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
यथोत्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
चतुरस्त्राधिका वृद्धिं मात्राणां लक्षणं बुधाः ॥
नभस्यश्वयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
वर्षाग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ॥
कार्य्येणैव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥
श्लेष्मक्षयात् श्लथं गात्रं न ग्रीष्मे वाहयेद्धयम् ।
बालो वृद्धः कृशो रोगी दन्तलेहो महावली ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्व्विणी न च वाहयेत् ।
समा च विपुलाच्चैव किञ्चित्-पांशुसमन्विताम् ॥
एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्द्राच्चैव सुकठिनां पाषाणोदकवर्त्तिकाम् ।
तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्ज्जयेत् ।
विण्मूत्रं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ।
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुहितं च वा
अन्यथा दोषजातानि भव्यान्येतानि तान्
गुरुविसन्धगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
दुर्म्मना बद्धविण्मूत्रः सर्व्वकर्म्माक्षमो हयः
गूढ़मेढ्रोन्नतग्रीवो रक्तमेही गुरुक्रमः ।
क्षुत्तृष्णाहतशुष्कास्यश्छायां प्राप्य विनिष्ट
तर्ज्जने हन्यमानोऽपि विधुनोति शिरः पर
मुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ।
भाराध्वानपरिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् प
नावतारितपर्य्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम्
मुक्तपुच्छाग्रबन्धस्य खलीनं नावतारयेत्
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तये
स्नानपानावगाहञ्च प्रतिपानं सभोजनम्
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ।
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्यास्तम्भोदरादयः ।
हृद्रोगा वातशूलानि शीतोष्णोदकपानत
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुड़ौदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थं दातव्यं शर्करोदकम्
जीवनं वातपित्तघ्नं हृद्यं बल्यतमं ततः ।
सर्व्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः ।
स्वच्छाक्तञ्च घृतं क्षीरं वारियुक्तं तुरङ्गमः ।
पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वसंश्रवात्
धर्म्मार्थकामा विजयो यशःश्री-
शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
रणे निमित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
प्रत्यूषकाले च दिनं निरीक्ष्य
वह्निं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
दृष्टञ्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
श्रुत्वा तु शङ्खाम्बुदवेदवाक्यं
पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
ह्रेषं निमित्तं भवति स्वनेन
ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥
सन्ध्याङ्घ्रिघातेन मही निहन्ति
ह्रेषन्ति ये स्वामिमुखं निरीक्ष्य ।
प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
जयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
विच्छिन्नदीनस्वरगद्गदा ये
अश्रुप्लुता भिन्नपुरीषमूत्राः ।
अनल्पमाना दिनकृन्निरीक्ष्याः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अन्यापदं याश्च वदन्ति दीनाः
सव्येतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
युग्यासनादीन् परिवर्ज्जयन्ते
पराजयं ते कथयन्ति भर्त्तुः ॥
विना निमित्तं रसयन्त्यभीक्ष्णं
आकुञ्चिता व्यापितमञ्चिकाङ्गाः ।

ध्मायन्ति घातैश्च न चोच्छ्रिजन्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥

शोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
सुकुलं तं विजानीयादलं पर्य्याणवारणे ॥
खाणुकण्टकवृक्षैश्च सुधाखदिरकण्टकैः ।
स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं शृणु ॥
वानरोलूकमार्जारतरक्षुगण्डलोचनाः ।
गतिर्वा गर्दभैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विताः ॥
लम्बौष्ठकर्णनासाश्च क्षतहीनाधिकद्विजाः ।
विच्छिन्नप्रोथगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहनाः ॥
एते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्वसमुद्भवाः ।
खलानामिह राजेन्द्र ! वक्तुं शक्या न मादृशैः ॥
लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
अर्थाशिरतिसंक्षेपादतिव्याप्तिश्च विस्तरात् ।
मुनीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः स्थितिदुष्कराः ॥
सत्ववर्णगतिच्छायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
पुण्यं पुण्ड्रकनामानि दोषं वा जवलक्षणम् ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूररक्षणे ।
लक्षणेन विहीना ये निर्द्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितबुद्धयः ।
अनायासेन गच्छन्ति परं दृष्टा इमे जनाः ॥
चलासनं कथा रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।
पदप्रघातसंज्ञानि दोषो यैरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयान्मोहाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
पर्य्याणारोहदोषाच्च दुष्यन्त्यश्वा निसर्गतः ॥

श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्म्मार्थकामादियशःप्रधान-
मित्थं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आषाढ़समये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृत्स्नशः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽथ पिण्डाद्यैश्च बलीकृतः ॥
श्रावणे शष्पमासाद्य वज्रवत् सुदृढ़ो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमश्नाति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्चाक्षपुटः स्नेहाद्यैः शस्यमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्मरिचाद्वयो नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा शस्यं रूक्षोऽश्नाति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तत्रेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्व्वेषां ज्ञेयश्चिह्नं विचक्षणैः ।

घोटकः

पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥
तदा कण्डूतिमासाद्य कषते सततं वपुः ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वम्पीड़ितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुड़म् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्तासृग्दूषितो वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥
अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं कासते च मुहुर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नोत्साहं कुरुते क्वचित् ॥
न विन्दति कशाघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण क्षिपेत्तोयं वह्निघर्म्मञ्च वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वासृग् दद्यात्कुष्ठ्या युतं गुड़म् ।
सर्व्वं रक्तं ततः शुद्ध्वा निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥

शुण्ठ्यान्विता गोक्षुरकं घनञ्च
श्यामावचाहिङ्गुयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिण्डः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥

नोचेदश्नाति शुण्ठ्याद्यं सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीड़ितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुक्षिद्वये हयस्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्यते स्थातुं ह्रेषते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञाप्यं रक्तन्देहे हयस्य च ॥
शोधयित्वाथ सन्दद्यान्महाष्टतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अश्मकञ्च युतन्दद्यात् माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वस्तौ मलनिबन्धनम् ॥
कर्णयोः पातनञ्चैव वक्त्राल्लालाविमोक्षणम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाशं स्तोकोदकशताशनः ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्भेषजसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितत्त्वज्ञैर्वारि वार्य्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चाम्रता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव वृद्धिभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भस्मसाद्द्रुतम् ।
मधुकं मधुजालञ्च माधुर्य्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं क्षुद्रकं लाक्षां क्वाथयित्वा त्रिभागतः ।
यस्यैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्य्योदये यथा ।

घोटकः

स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च सदृशः चोणया तदा मृत्युर्हि मासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित ।
स निर्व्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
कृच्छ्रेण जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव सप्तैर्मृत्युं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथारक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्व्वृषसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चम्पकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जम्बुकोपमः ।
एकादशभिर्दूर्व्वाभो वत्सरेण हिमद्युतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिण्डिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्द्दितस्य तु ।
मासत्रयञ्च कृच्छ्रेण यः सन्निः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वक्त्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्द्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तैर्भवेन्मृत्युः सप्तरात्रादसंशयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताढ्यो नामजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्त्तिनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥
भयादपीतपानीयशीतविशोषितस्य च ।
आर्त्तोऽपि ताड़ितोऽत्यर्थं तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा ॥
श्रमाद्भराच्च बन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाड़ीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्म्मोचनार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
येषांति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यद्रक्तं सुस्वल्पमपि वर्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्दूयानार्थं तच्च सिध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निबधेद्धयम् ।
मासोत्थं यवसन्दद्यात् पानीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ।
वाहयेच्च शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥
ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम ॥
यवोत्थं यवसन्दद्यादेकविंशत्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादार्द्रतरान् सदा ॥
तदभावे मसूरांश्च शुष्कान्तैलसंयुतान् ।
यवसं चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
औषधानाञ्च सर्वेषां खाद्यानां नस्यकर्म्मणाम् ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
तथा सर्व्वोपचाराणां सप्तिः श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तिर्हरन्ति च ॥
उपचारक्रियाः सर्व्वाः पञ्चर्त्तुजनिता हये ।
कृताः स्युर्य्यवभोज्येन सप्तिस्तस्य कृता नरैः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अकृतापि कृता सर्व्वा पञ्चर्त्तुजनिता हये ॥
कृताः स्युर्य्यवभोज्येन सप्तिस्तस्य कृता नरैः ।
नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
पञ्चर्त्तुजनिता वाथ क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
अतीतास्ते विजानीयाद्यवभोज्यविवर्जिताः ॥
एवं रक्तविशुद्धानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
दद्याद्गोमूत्रसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्धिरोद्गमात् ॥
ततो नवतृणाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न प्रायो वाहयेदश्वं प्रावृट्काले कथञ्चन ।
य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातस्थानबन्धनम् ॥
एकाहान्तरितं दद्याल्लवणञ्च विचक्षणः ।
पलद्वयप्रमाणेन सुखजापरिशुद्धये ॥
मुखरोगमवाप्नोति क्षारस्वादविवर्जितः ।
हृष्टाम्भोभिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते हयः ॥
अशुद्धोदकजान् प्राणान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
नवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काल उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरदमासाद्य बहुखण्डसमन्वितम् ।
शस्तं चारोदनं सप्तपलाष्टपरिसंख्यया ॥
दुग्धं वा केवलं रात्रौ क्वथितं संप्रशस्यते ।
तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥
पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
नीलवर्णमुकुष्टाश्च घृतं प्राशेन संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुखल्पमपि वर्जयेत् ॥

परीक्षाम्नौ यथा हेम्नः खेदस्य च प्रतिक्रिया ।
हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥
यथा सांयात्रिकः पारं गत्वोब्धेः स्वस्थतां व्रजेत् ।
तद्वत् यवाशनोत्तीर्णाः शुद्धदेहा हयोत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्जले ।
स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषास्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
प्राप्तक्षीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥
यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवान्नभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च प्लीहा न च क्लमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽशनार्थं वाहानां प्रधानो यव इष्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्टांस्तैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥
मुकुष्टभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
अप्राप्तौ च मुकुष्टानां मुद्गा देया मनीषिभिः ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्तास्त्रणकाहारजा हये ।
नान्यस्तस्मादभावेन सर्वेषां तान् विनिर्दिशेत् ॥
नाम्यञ्छितं प्रशंसन्ति चणकं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणार्थं यतस्तस्य दानोल्लङ्घनमुत्तमम् ॥
अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥
यस्याश्वः शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपतेः ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
दिवानिशमरण्ये च स्वेच्छया संविभुक्तिकाः ॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेद् वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थमुत्साहार्थं विशेषतः ।
वित्तव्ययस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम् ।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्व्वत्र सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सक्षारं लवमश्नतः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां घर्म्मतापोपशान्तये ॥
घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् ।
रक्तस्रावे च गात्रेषु ग्रासं वा घृतसंयुतम् ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
कृतकाशस्यमध्याग्रं सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
एवं स्वस्थमयं सम्यगुपचारं करोति यः ।
हयस्य तु गृहे नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रहृष्टोत्साहसंयुता
तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमा
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते
पर्य्यायाध्याय एकादशः ॥

अथ नस्यः ।

कासश्वासशमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
नस्यः संनाशयेत्तस्मात्तं नस्यं योजयेद्धये ।
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम्
कृत्तिकासारमध्याग्रं वाजिनां श्लेष्मनाशनम्
चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
सिता चन्दनतोयानि साक्तुकाख्यानि वाजि
नस्यकर्म्माणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये
त्वदुक्षीरार्द्रकं सान्द्रं वचाचारविमिश्रितम्
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
शर्करां माक्षिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ।
नस्ये शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
वचा चोशाणकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्दक
युक्तं शीतोदके क्षोके तेषां नस्येऽपसर्पयेत्
गुडूची कौमुदी लाली मिश्रिता कूपवारि
नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे सुखदा
अपामार्गं महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम् ।
केवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितञ्च यत् ।
मैथुनाद्रिक्तसन्धीनां स्रोतोबलकरं विदुः ।
कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम्
महद्गुणकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम् ॥
अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च छागलम्
मुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्भवम् ।
लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥
नस्यं पर्य्युषितैस्तोयैः प्रातर्दत्तं तु केवलैः ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम्
पिप्पलीमिश्रतोयेन ससितासलिलेन च ।
नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम्
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्त्तितम्
देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके
मधुरं चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम् ।
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तन्नस्यमुच्यते ।
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्यां तथाधमम्
नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते
नस्यदानात् क्षतं तस्य विनाशमुपगच्छति ।
दाडिमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा ।
शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ।
धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम्
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ।
धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ।
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ।
माक्षिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ।
नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनाशकरः परः
गुडूची शुण्ठी मुक्ता च तगरं सितसर्षपाः ।

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः ॥
अभया पुत्रिणी धात्री एला लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सर्पिः सुखप्रदम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकाराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

“कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घनाः ।
पथ्यान्वितमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्टकृत् ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसेन संयुक्तं माषचूर्णं घृतप्लुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
सुरा मद्यं दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत् ।
अनिरुद्धोऽपि स्थूलोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥
यवा विदलिताः स्निग्धाः सप्लुताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्व्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अम्लवेतसमश्वानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्व्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं शोषनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं शयने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
हिङ्गुकं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छ्रमम् ॥
जम्बीरं फलिनीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दम्ना निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुस्तपूगं वचामिश्रं तथा सर्व्वरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु क्रिमिसंघं व्रणोद्भवम् ॥
कुष्ठीचीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान् क्रिमिव्रणान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पत्रसंयुतम् ।
अभिदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
सीधासवप्रसन्नानामारनालं परिप्लुतम् ।

घोटकः

सकृदिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
हिमवातादिहतानाञ्च वाजिनां पुष्टिलम्भनः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन पलेन च ॥
महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वयस्था चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उडुम्बरफलं मांसं शौकरं माहिषं दधि ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुश्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिण्डः सर्पिः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिग्रं सौवर्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्च्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीक्षन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसस्रवः क्षौद्रं भल्लातकफलं वृषम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं स्तुतियुक्ताभ्यां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
व्रणैः क्रिमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
सदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्डदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शूलपीडाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
द्राक्षा पद्मकन्दलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं वयानाशं शीघ्रशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाडिमं सितलोध्रञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वसुखाङ्गो महाप्राणैर्न संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिक्थकं घृतम् ॥

घोटकः

एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गनाय पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्डूतिर्निःक्षयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नस्यं गुग्गुल एव च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
बिल्वमारुष्करं लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
एतैः पक्वं घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तैर्विमुच्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्द्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

“पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम स्तुतकं सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्तां मधुकपत्राणि केशरं लवणं वचा ।
शताङ्गा शाल्मली धात्री त्रपुषं फलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं दत्तेस्तुष्टो विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशदिनं यावच्छालिहोत्रमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्त्यात्रिरात्रिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पालकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पद्मं भल्लातकबिभीतकम् ।
शणपुष्पं वचा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य सुहितः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं क्षारं सौवर्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जितः ॥
शेफालिका वृहतीके वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः क्वाथः कृतः सम्यक् क्रिमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं सुखिचूर्णेन धावितश्लेष्मनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदेव सुखं तथा ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथाध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
क्रिमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं रुजापहः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथग्विभागेन कर्मैयं साम्यतः परम् ॥
त्रिविधं कीर्त्तितं चैव कृत्रिमञ्च ततःपरम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं प्राज्ञैर्विषज्ञानविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यदा शिरं समश्नन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तदा कार्य्यं विधानञ्च रोगस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी बदरीफलम् ॥
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागवल्ली जटा तथा ।
विषार्त्तं प्राप्य संमिश्रं दुग्धं स्वादायुधो हयः ॥
अश्वगन्धा वचा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं नयत्याशु जङ्गमं हयगात्रतः ॥
मूलं चन्दनकस्यास्य माषचूर्णैःपरिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संचयम् ॥
तक्रं केशरसंयुक्तं विषं सद्यो नवाभ्रकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाशं विषमयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकङ्कोली पिष्टा मद्येन भाविता ।
जङ्गमं गात्रतः सर्व्वं विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं केशरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संचयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलमङ्कतकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गममाश्रितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोड़शः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

“नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
पूज्यश्रियं प्रयत्नादुच्चैःश्रवसं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्ब्बोत्तरजलप्लवविधानात् ।
तस्मिन् शालां चित्रां दृढ़हस्तसमुच्छ्रितां दृढ़ां कुर्य्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तत्रितयं समुच्छ्रितं कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य दृषभगाबौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥
अत ऊर्द्धन्तु कृताम्निः प्रवेशयेद्वाजिनो यथायोग्यम् ।
कृतलेखनगोईदोरशुकुले: स्थानपालैश्च ॥
कृतमङ्गलसंस्कारा बध्यास्तेऽश्व चोत्तराभिमुखाः ।
नात्यायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥
वेदानां तुरगाय समीपं ग्रहं कारयेत् पूर्ब्बम् ।
कार्य्यासिकेन वस्त्रेण माक्षिकाणां निवारणम् ॥
गन्धैर्माल्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविशेषं लघुपीतौ कृत्वाग्निं पूरयेद्विद्वान् ॥
स्वच्छन्दं नातियवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥
कोष्ठी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयन्ति चारैः ।
तिथिवारे केशांश्च खुरांश्च प्रघ्नन्ति दीर्घान् ॥
अश्वस्याङ्गं प्रलिपेद्धरिद्रया वरिष्ठया मङ्गल्यात् ।
सुपवित्रान् दीपन्नैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधिगम्यते ॥’

अथ ग्रहणामलक्षणानि ।

“हयानां यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्बलिस्तथैव च ।
सकाग्नी चैव विख्यातः सङ्काग्नी च परः स्मृतः ॥
सुसंस्थितश्च कौबेरो वैशाखश्च महाग्रहः ।
ऊर्द्ध्वं च दारुणश्चैव बहुविधो वरुणग्रहः ॥
हस्तिनश्च सोमश्च तथा कुम्भग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एतैर्हता: स्फुटं वाजी नैव जीवन्ति सर्व्वदा ।
चिह्नं सर्व्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्ब्बकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चात्तल्लङ्गी सकम्पश्च खिद्यते हरिपीड़ितः ॥
भवन्ति बिन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
हरिताश्वगृहीतोऽश्वो ग्रासद्वेषी च जायते ॥
प्रखिन्नगुरुगात्रश्च सुप्तचक्षुर्मन्दक्रियः ।
मीलतोऽक्षीणि तत्र वाजी स्वभावान्निद्रमेव च ॥
विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः खेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्च्छा पतति भूतले ॥
लब्धान्तो मुच्यते केशैस्तथा वालैः खुरैरपि ।
बलिग्रहगृहीतोऽसौ लब्धकर्णशिरोधरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि शीर्य्यन्ते यश्च लङ्घति ।
मूत्रपरिक्षमपादस्य तस्य काग्निग्रहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
प्रोथते सततश्चैव सङ्काग्निग्रहपीड़ितः ॥
खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौबेरग्रहसन्दष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
ह्रेषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुसंस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
लब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पश्चिमः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्त्य मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्ब्बकायेन ग्रीतोष्णासी विशोषणः ॥
नोद्विजेत्ताड़नः पृष्ठे कशया पाणिनापि वा ।
तं वै दीर्घस्वरग्रस्तं दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥
ग्रासं जिह्वासुखं यस्य नष्टहर्षिरुतिर्भवेत् ।
ऊर्द्ध्वग्रहहतं दोषं तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत् ॥
तालुजिह्वे च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
स्रावं रूपश्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः ।
कृतं दोषं महाघोरं लब्धाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
ह्रेषते सततं यस्तु कुटरोमा तुरङ्गमः ।
लब्धाशो जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फुरितसर्व्वाङ्गः बलिते निश्चलस्थितः ।
ह्रेषते विस्वरं वाजी वरुणग्रहपीड़ितः ॥
सकूर्णावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यान्ते तं विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्णितास्यः खिन्नश्च संगृहीतहनुश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स हस्तिग्रहपीड़ितः ।
लब्धग्रीवो न जानाति कष्टाघातं सुदुर्म्मनाः ।
जलग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ।
मूत्राविकूटौ स्नाश्चः छायः स्खलति यो मुहुः
हस्तिग्रहगृहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ।
कम्पते पूर्ब्बकायेन स्वल्पमानानश्च यः ।
शीते प्रसार्य्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीड़ितः
रक्ताक्षः मूत्रकच्छश्च कम्पमानश्च वाजियुक् ।
पीनतीक्ष्णाङ्गखिन्नश्च यस्तु कुम्भग्रहेण सः ।
उदके ततसमीपे वा प्रायो गृह्णाति दारुणः ।
तुरङ्गं सत्त्वहीनन्तु बहुधो वारुणग्रहः ।
यज्ञभूमिचिताचैत्यशून्यवेश्मसुरालये ।
लोहिताक्षादयो रोषाद् ग्रहा गृह्णन्ति वाजि
एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्द्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिमादिशेत् ।
एकाकारेण रोगेण म्रियते वा हयो यदा ।
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ।
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गोक्तथैव च ।
अयोक्ताश्च महाशान्तिं गात्रसर्व्वेषु प्रयोजये
अश्वत्थाविधानाय कृत्वं सम्मान्य पावकम् ।
जुहुयादूघृतसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः
शान्तिकं कारयेत् कर्म्म बलिश्चापि प्रयोजये
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्माणि कारयेत् ।
देवद्विजप्रव्रजितगुरुवृद्धान् यतीनपि ।
तोषयेद्भोजनैर्दानैर्वस्त्रगोकाञ्चनादिभिः ।
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्दिश
मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः कृशरैः पायसादिभिः
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक्

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहौतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।)

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कदाचिद्गुणे रिति । घुट्+ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) हयभेदः । तत्पर्य्यायः । कर्कटी २ तुरङ्गी चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उ त्वम् । मधुरत्वम् । वातश्लेष्मकुष्ठनाशकत्व नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घुण अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३३ “दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्धतपिण्डिकम् ।” “घोणायां द्वे ॥” इति सुश्रुते शारीरस्था पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्याय प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा अश्ववैद्यके । २ । ७ ।

“नासाच्छिद्रान्तिमध्ये तु घोणाख्यः समुद्राकृत घोणापार्श्वगतौ गन्धौ चौरिके च ततः परम् ।”

घोणी, [न्] पुं, (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११७ । इति इनि) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा, स्त्री, (घुण्यते गृह्यते भक्ष्यत्वेनेति । घुण +बाहुलकात् टः ।) गुवाकवृक्षः । शिवाक

इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वदरः २ गोप-
घोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ ।
इति क्वचित् रत्नमाला ॥ हस्तिकोलिः ६ वदरी-
च्छदा ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृक्षः ।
इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने
त्रिंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं
बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
सुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥")

...सः, पुं, (गोनसः + पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
गोनसः । तिलित्ससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
...६२ ॥ (क्वचित् मूर्द्धन्यमध्योऽपि दृश्यते ॥)
...ं, क्ली, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन् + "हन्ते
...च घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच्
धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
...ः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभव-
तीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति
...द्ररूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर्
च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरा-
देशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [भयात् ।
"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्-
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")
...दर्शनः, पुं क्ली, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।)
...लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे
त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।
"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")
...पुष्पं, क्ली, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
घोरघुष्यमपि पाठः ॥
...रासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो
यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥
...रासी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं
करोतीति । रस शब्दे + णिनिः ।) शृगालः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥
..., स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभव-
तीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२६।५५।
"...घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ॥"
...रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा,
...ज्योतिस्तत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।
"...दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी ।
...राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
...दा ध्रुवेषु विज्ञेया न्दरौ मन्दाकिनी तथा ।
...उग्रे ध्वांक्षी विजानीयाद्दुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")
भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।
"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")
..., क्ली, (घुष्यते आलोड्यते यत् । घुट + अच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं
दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरि-
ष्टम् ४ गोरसः ५ घनम् ६ मलिनम् ७
केवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।
"तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बर्द्धाम्बुनिर्जलम् ।
ससारं यद्भवेत्तक्रं कट्वरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥
घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका
२ घोलिः ३ कलम्बुः ४ क्षुद्रकाशुका ५ । क्षेत्र-
जातायां अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारि-
त्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आराम-
घोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् ।
वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । सूक्ष्मायां
जीर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
घोषं, क्ली, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने
+ अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् ।
घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ ।
इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा, रघुः ।१।४५।
"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥"
घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।)
गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः ।
(यथा, मनुः । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")
घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति
मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं
शिक्षायाम् । २० ।
"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")
कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपि-
कायाम् ।
"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥")
घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।)
घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आदानी
४ देवदाली ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति
जटाधरः ॥ महाश्वेत् हस्तिघोषातकी ॥ * ॥
पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीत-
घोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महा-
जाली ५ चुञ्चुः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ ।
इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः ।
घोषातकी १ न्दरङ्गी २ जालिनी ३ क्षतवेधकः
४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७
इति रत्नमाला ॥
घोषकाकृतिः, पुं, (घोषकस्य घोषलतायाः आकृति-
रिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने + "ण्यासश्रन्थो
युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैः-
शब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।
"गच्छ भ्रमय तत्त्वोऽत्र पुरे पटहघोषणाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः ।१।६।१२॥
निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
घोषयित्नुः, पुं, (घोषयतीति । घुष् + णिच् + बाहु-
लकात् इत्नुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष +
मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।११।३।
"स बभूव शने राजा सुखैकान्ततत्परः ।
सदा सिषेवे न्गयां वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं नक्तं दिनमवादयत् ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।
"अङ्के घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥")
शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२५ । ११ ।
"त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥")
घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घुष +
णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । मौरी इति
भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे
१९ अध्याये ।
"घोषाफलं सैन्धवञ्च तक्रपानाशः पतेत्तथा ॥")
कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।
"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥"
गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ ।
६ । ४४ ।
"घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥")
घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥
(पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"घोषातकी न्दरङ्गी स्याज्जालिनी क्षतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा कृतिच्छत्रा ज्योत्स्नाकोषातकी
क्वचित् ॥")
घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
घ्राणं, क्ली, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् ।
यद्वा, घ्रा + क्तः "नुदविदोन्दत्राघ्रेति ।" ८ । २ ।
५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा रघुः । १९ । ११ ।
"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥")
न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा +
भावे ल्युट् । आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते ।
१ । १४ । २४ ।
"आलिलिङ्ग मुहुर्घ्राणं मूर्ध्नि तस्य चकार ह ॥")
घ्राते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

घ्राणतर्पण:, पुं, (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति। तृप्+ल्युः।) सुगन्धिः। इत्यमरः। २।५।११॥ (यथा, रामायणे। २। ६४। १४।
"घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत्॥")

घ्राणदुःखदा, स्त्री, (घ्राणस्य दुःखं ददातीति। दा+कः। स्त्रियां टाप्।) छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥

घ्रात:, त्रि, (घ्रा+क्तः। "नुदविदेति।" ८।२। ५६। इति पाणिनीयो नत्वाभावः।) गृहीतगन्धपुष्पादिः। घ्राण लओया इति सोँका इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। घ्राणः २। इत्यमरः। ३।१।६०॥ शिङ्घितः ३। इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा, मनुः। ५। १२५।
"पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति॥")

घ्राति:, स्त्री, (जिघ्रत्यनया। घ्रा+करणे क्तिन्।) नासिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (भावे क्तिन्। आघ्राणम्। यथा, मनुः। ११। ६७।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः॥")

ङ

ङ, ङकारः। स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं सनासिककण्ठः। इति व्याकरणम्॥ ("जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः।" इति।
"अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते॥"
इति च शिक्षोक्तत्वात्॥)
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"ङकारं परमेशानि! स्वयं परमकुण्डली।
सर्व्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने!॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम्॥"
अपि च।
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः॥"
ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम्।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
तस्य नामानि यथा,—
"ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुप्रि
एकरुद्रो दक्षनखः खर्परो विषयस्पृहा।
कान्तिः श्वेताङ्गयो घोरो द्विजात्मा ज्वालि
त्रिक
मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशी चात्मनायकः।
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मर्थीमुक
इति नानातन्त्रा
(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रे
न्यस्यता॥)

ङ:, पुं, (ङयते शब्द इन्द्रियैरिति। ङु+बाहुल
कः।) विषयः। विषयस्पृहा। इति मेदि
ङे। १॥ भैरवः। इत्येकाक्षरकोषः॥ (
स्तुतिपञ्चाशत्।
"ङवन्दिते! ङलिखिते! ङकारवर्णरूपिणि!

ङु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आ
अकं-अनिट्।) ङ, ङवते। इति दुर्गादास:

च

चकारः । स तु व्यञ्जनषष्ठवर्णः । (द्वितीयवर्गस्याद्यवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचुयशानां तालु ।" इति । तथा च शिक्षायाम् । "कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
वङ्गाक्षरेऽस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"चवर्णं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ॥"
अपि च ।
"वामाङ्कवर्त्तुलाकार ऊर्द्ध्वाधः क्रमतो गतः ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
"तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोड़शवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"चः पुष्करा हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्म्मसुखधरो भूत्वा मद्विषाचारसम्मिनी ॥
एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चासुखा दीर्घबालुकः ।
वामबाहुर्म्मूलमाया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी ॥
द्यिनश्च द्विनेत्रश्च लम्बोदरितयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवचेतनो दृश्चिको बुधः ॥
दंतो केटमुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती ॥"
(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्यता ॥)
, अ (चयति चिनोतीति वा । चय शब्दे चिञ् न चित्वा वा+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड. ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भो वटो ! भिक्षामट गाञ्चानय । भिक्षाटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति । समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्रिक्तावयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् । इतरेतरयोगे संहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहुवचनम् । यथा । "पाणिपादं अश्ववलीवर्द्दं ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः । प्लक्षन्यग्रोधाविति परेषुक्तम् । समुच्चितिः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रियाविषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवाञ्च खदिरांश्च छिन्धि । इति भरतः ॥ समाहारः । अन्यान्यार्थः । समुच्चयः । (यथा, मनुः ।१२।८६।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ॥")

पक्षान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः
फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ ।२०।१८ ।
"तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥")
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चः, पुं, (चयति शब्दायते इति । चय शब्दे+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) चण्डेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचयतीति । चि+डः ।) कच्छपः । (चीयते उपचीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्येत्यर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति परधनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे । १ ॥ निर्ब्बीजे दुर्ज्जने च चिः । इति शब्दरत्नावली ॥

चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चङ्कुरः रथे । इति दुर्गादासः ॥

चक, ञ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥) भ्वां-उभं-आत्मञ्च सकं-अकञ्च-सेट् ।) ञ, चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गादासः ॥

चकास, ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचीचकासत् अचचकासत् । अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्पः । च, चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥

चकितं, त्रि, (चक भ्रान्तौ+क्तः ।) भीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे ।२।८।
"दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः ॥"
क्ली, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(स्त्री, छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥")

चकोरः, पुं स्त्री, (चकति चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति । चक तृप्तौ+"कठिचकिभ्यामोरन् ।" उणां । १ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥")
तत्पर्य्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३
अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
लघुचकोरजं मांसं वृष्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥"
("वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः ।
अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलस्तथा ॥
चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणे ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य स्निग्धगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने२७अः ।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥")

चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर+स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः ।२।५।३५॥

चक्क, क व्यर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरमध्यः । व्यर्त्तिः पीड़नम् । क, चक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ+घञर्थे कः । कृञादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । समूहः । सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्य्येण विना दैवं न सिध्यति ॥")
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् । कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४६ ।
"म्टद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणम्टत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥")
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥")
जलावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शनचक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १९ । ६ ।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभागवते । ३ । १ । २३ ।
"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥"
"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे । येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणं भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ *
अथ चक्रलक्षणम् ।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ॥

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ व्यूहविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा,—

"अष्टारं वर्त्तुलाकारं व्यूहचक्रं त्रिनाडिकम्।
दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्णयश्च चतुर्द्दिशम्॥
पूर्व्वदण्डाग्रतो ऽन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम्।
प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे॥
शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्बाह्ये भानुसंज्ञकम्।
तृतीयं राहुसंज्ञञ्च केतुर्द्दण्डचतुष्टये॥
चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्।
राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये॥
एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा॥"

एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्युवधायैवाभिकल्पितम्। तत्र व्यूहमध्ये निर्म्माणप्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।

"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः।
संघातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः॥
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्त्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥"

इति महाभारते। ७। ३३। १३—२४॥) तैलयन्त्रम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।

"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैल-
कारस्य॥"

कालज्ञापकयन्त्रविशेषः। यथा, गोलाध्याये।

"चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ सूत्रशृङ्खलादिकाधारम्।
धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्धेऽत्र खार्द्धञ्च॥
तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं क्षिप्त्वार्काभिमुखनेमिकं धार्य्यम्।
भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया भुक्ताः॥
तत्खार्द्धान्तश्च नता उन्नतनवसंगुणीकृतं द्युदलम्।
द्युदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः॥"

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां शृङ्खलादिराधारः शिथिलः कार्य्यः। चक्रमध्ये सूक्ष्मं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्बवदूर्द्ध्वरेखा कार्य्या। तन्मध्यतोऽन्या तिर्य्यक्रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा तत्परिधिसम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धेऽन्तर ऊर्द्ध्वरेखानेमिसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रदातव्या। सा चाक्षसंज्ञा। तच्चक्रमर्काभिमुखनेमिकञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा धृतेऽक्षस्य छाया परिधौ यत्र लगति तत्कुजचिह्नयोरन्तरे ये अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः। ये छायाखार्द्धयोरन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव भवति। अतोऽन्यैर्घटिका अप्यानीताः। तद्यथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दिनोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कृतः। यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते तदेभिः किमित्येवं स्थूला घटिकाः स्युः॥ अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह।

"पैत्र्यर्क्षपुष्यान्तिमवारुणानां
म्त्यद्वयं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽल्पेषु भखेचरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम्॥
नेमिस्थदृष्ट्यास्तगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्यस्य च योगताराम्।
नेम्यङ्कयोरत्र युजोस्तु मध्ये
येंऽशाःस्थिता भध्रुवको युतस्तैः॥
प्रत्यक्स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते ते
हीनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम्॥"

तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्ध्वनेम्यामुक्तर्क्षाणां मध्ये भद्वितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकतरं स्थानमङ्कयेत्। ततोऽग्रे पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विध्येत्। ग्रहः प्रायोऽस्तगतो दृश्यते। अस्तमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरो ग्रहावधिः अस्तमूलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते तत् स्थानमप्यङ्कम्। अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये येंऽशास्तैर्भध्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यदा पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति। अथवाल्पशरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरेऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा तावेव विद्ध्वा प्रोक्तवद्ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थषट्चक्राणि यथा। मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २ मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञाख्यम् ६। तद्यथा,—

"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलाशान्तीन्दुनादकम्।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णचतुर्द्दलम्।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम्।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम्।
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः।
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः।
मणिवद्भिन्नतत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम्
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम्।
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्त्रैश्च समधिष्ठितम्।
तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम्।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तित
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम्।
स्वरैः षोड़शकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकना
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुत
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत।"

मन्त्रोद्धारार्थषट्चक्राणि यथा। कुल
चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३
थहचक्रम् ४ अकड़मचक्रम् ५ ऋणि
चक्रम् ६। तद्यथा,—

"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणां
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमा
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भव
कादयः पञ्चशः ष क्ष ल स हान्ताः प्रकीर्त्तित
तथा च।

अ आ ए क च ट त प य षाः मारुताः
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षाः आग्नेयाः
उ ऊ ओ ग ज ड द ब लाः पार्थिवाः
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व साः वारुणाः
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हाः नाभसा

साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत्
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतः
मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम्
नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव शीलयेत्

अथ राशिचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताशवाय्वोर्विलिखेत्ततोऽर्णान्॥
वेदाग्निवह्नियुगलश्रवणाब्धिसंख्यान्
पञ्चेषुबाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान्।
मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णा
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णां

तेन अ आ इ ई मेषः। उ ऊ ऋ वृषः। ॠ ऌ ॡ मिथुनम्। ए ऐ कर्कटः। ओ औ सिंहः। अं अः श ष स ह ल क्षाः कन्या। कवर्गस्तुला। चवर्गो वृश्चिकः। टवर्गो धनुः। तवर्गो मकरः। पवर्गः कुम्भः। यवर्गो मीनः।

स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत्।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुं न्टतिं व्ययम्।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः॥
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्याक्षरसम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत्॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम्।

"अ आ अश्विनी देवगणः। इ भरणी मानुषः। ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः। ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुषः। ए मृगशिरो देवः। ऐ आर्द्रा मानुषः। ओ औ पुनर्व्वसुर्देवः। क पुष्यो देवः। ख ग अश्लेषा राक्षसः। घ ङ मघा राक्षसः। च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः। छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः। झ ञ हस्ता देवः। ट ठ चित्रा राक्षसः। ड स्वाती देवः। ढ ण विशाखा राक्षसः। त थ द अनुराधा देवः। ध ज्येष्ठा राक्षसः। न प फ मूला-राक्षसः। ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः। भ उत्तराषाढ़ा मानुषः। म श्रवणा देवः। य र धनिष्ठा राक्षसः। ल शतभिषा राक्षसः। व श पूर्व्वभाद्रपदा मानुषः। ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः। अं अः ल क्ष रेवती देवः॥ तथा च।

"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः।
तन्नमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत्॥
उत्तरादक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम्।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते!॥
अकारादिचकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान्।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये!॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान्।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम्॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान्।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात्॥
पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधामृगशिरःश्रवणा देवतारकाः॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः॥
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्वरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः॥"
जन्मविपत्प्रत्वरिवधाख्यानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि।
स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम्। स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्याक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम्॥ * ॥

अथाकथहचक्रम्।

"चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु॥
इन्दुमित्रद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
शक्रत्रयोदशचतुर्द्दशभौतिकेषु।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान्॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुनः कोष्ठगकोष्ठेषु सव्यतो नाम आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनीषिभिः॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूलं निकृन्तति॥" * ॥

अथाकडमचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरेण कुर्य्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
महेशरक्षोऽधिपतिक्रमेण
तिर्य्यक् तथा वायुहुताशनेन॥
आकारादिहकारान्तान् क्लीववर्ज्जितान् लिखेत्ततः।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वयं ऌ ॡ तद्धि क्लीवं प्रचक्षते॥
एकैकक्रमतो लेख्यान् मेषादिषु वृषान्तकान्।
गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान्॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः।
जपुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः।
एतत्ते कथितं देवि! अकडमादिकमुत्तमम्॥
ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च।
राशिशुद्धिस्त्रिपुरे च गोपालेऽकडमः स्मृतः॥"

अथ ऋणिधनिचक्रम्।

"कोष्ठान्येकादशान्येव वेदेन पूरितानि च।
अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित्॥
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षडेकमेकम्।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णा-
नेकैकमेकादशसु त्रिकेषु॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेद-
खाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः॥
युग्माद्रिपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्क-
व्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः॥
नामाणभक्तादकठवादृगणभक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात्॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके॥
शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्ज्जयेत्॥"
इति तन्त्रसारः॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—

"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं मूलमूलेऽपि दद्यात्।
तत् पश्चादारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वेऽर्थलाभः
सख्यं स्यात् मूलमध्ये भवति च नियतं वित्तनाशक्रमेण॥"

केतुचक्रं यथा,—

"कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
षट्पृष्ठभं क्षयकरं धनदं करे त्रिः।
वामे चतुर्षु च रुजं पदयोस्तथाष्टौ
क्लेशो भयञ्च नितरामिह केतुचक्रम्॥" * ॥

अहिचक्रं यथा,—

"अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विश्रान्तद्रव्यशल्ययोः।
ऊर्द्ध्वं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् च पञ्चरेखिकाः॥
स्यान्नवारमुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम्।
तत्र पौष्णाश्वियाम्यर्क्षकृत्तिकामघभाग्यभम्॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्त्यां भसप्तकम्।
अहिर्ब्रध्नोऽजपादर्क्षं शतभं ब्राह्मसर्पभम्॥
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमाश्रितम्।
अभिजिद्विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम्॥
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम्।
विश्वर्क्षंतोयभं मूलं ज्येष्ठामैत्रविशाखभम॥
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्त्तव्यं पन्नगाकृति।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः॥
अश्वीशपूर्व्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवती पूर्व्वभाद्रान्तोभानि शेषाणि भास्वतः॥
उदयादिगता नाड्यो भघ्नाः षष्ट्याप्तशेषकं।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचन्द्रमाः॥
चन्द्रवत्साधयेत् सूर्य्यन्तत्स्पष्टं स्पष्टकालिकम्।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न संशयः।
खखभे द्रितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते।
पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः॥
हेमतारञ्च ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा त्रपु।
नागं चन्द्रे विजानीयाद्भास्करादिग्रहे स्थिते॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्जिते॥
हेमतारञ्च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयायसम्।
सूर्य्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यभावं प्रजायते॥
भुक्तराश्यंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत्।
नीचे द्विघ्नं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः॥
स्वोच्चस्थे तुङ्गगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थन्तत्संक्रमे।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः॥" * ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुला मताः।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः।

कुलाख्ये स्थायिनो नूनं सन्धिश्चैव कुलाकुले ॥”

अथ कुम्भचक्रम् ।

“कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्य्यग्रेखाप्रभेदितम् ।
क्रमादूर्द्ध्वमधो लेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ॥
भानुभानि लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्णं इति क्रमात् ।
एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्णं इति द्विधा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्यात्रा पूर्णे पूर्णा शुभावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ।

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा ।
स्तोकोऽरिः कुरुते यत्र भूरिसैन्यपराजयम् ॥
प्रथमो मृण्मयः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटश्च चतुर्थस्तत्र गह्वरः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ।
सप्तमो चक्रभूमिष्ठो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
मृण्मये साधयेत् खड्गिं जलस्थे बन्धमोचनम् ॥
ग्रामदुर्गेऽग्निदाहश्च प्रवेशं गह्वरे तथा ।
पर्व्वते स्थानभेदश्च भूतलं डामरे रणे ॥
चक्रस्थे कवियोगश्च विषमे स्थायियायिनौ ।
अतिदुर्गे कालकर्णं चक्रावर्त्तश्च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्त्तश्च पद्माख्यो यन्त्रभेदश्च शार्म्बरम् ।
एतन्नामाष्टकं ज्ञेयं वर्गाष्टकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भव्या वर्ण्यास्तन्नामनागराः ।
योधयेत् तेन वर्गेण तद्वर्गास्तस्य भङ्गदाः ॥
अ गरुड़ः क मार्जारश्च सिंहष्ट शुनीसुतः ।
त सर्पश्च प आखुश्च य गजः श अजासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भव्या वर्गनामस्थिता नराः ।
तद्वर्गे ते रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गड़ाधिपाः ॥
अवर्गात् पञ्चमे स्थाने खड्गिभङ्गश्च जायते ।
अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं पूर्व्वाद्यष्टदिशां क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेच्चादौ चतुरस्रं त्रिनाड़िकम् ।
कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः ॥
वहिःकोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये वहिर्वहिः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिः ॥
वहिर्द्वादशभान्यत्र प्राकारे तारकाष्टकम् ।
दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकापुष्यसर्पैश्च मघास्वातिविशाखभे ।
अनुराधाभिजिच्छ्रिष्णुर्धनिष्ठाश्वियमा वहिः ॥
आर्द्रा पुनर्व्वसुर्भाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तराः ।
शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् ॥
ब्रह्मरौद्रोत्तरा हस्तं मूलमाषाढ़पूर्व्वकम् ।
पूर्व्वोत्तरा तथा भद्रा मध्ये ऋक्षाष्टकं विदुः ॥
पूर्व्वे रौद्रं यमे हस्तं पूर्व्वाषाढ़ा च वारुणे ।
उत्तरे चोत्तरं भाद्रमेतत् स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च मैत्राद्यं वासवादिकम् ।
त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥
कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभाद्गगनचात्र ग्रहैर्व्वाच्यं ततः फलम् ॥
चतुरस्रं तथाष्टास्रं त्रिकोणं वृत्तदीर्घकम् ।
अर्द्धचन्द्रं वर्त्तुलञ्च गोस्तनं धनुराकृति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे स्तम्भे तथा वृत्तादिसप्तके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्यं धिष्ण्यमण्डलम् ।
वाह्यभे मध्यभे चैव यत्रस्थाः क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने कृते यत्ने हस्तिदुर्गं ससैनिकम् ।
ऊर्द्ध्वदृष्टी च भौमार्कौ केकरौ बुधभार्गवौ ॥
समदृष्टी च जीवेन्दू शनिराहू ह्यधोदृशौ ।
नाड़ीत्रये वहिर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालपद्नीद्रशक्रेभ्यः पराक्रमविवक्षया ।
धातुर्भे कालनाड़ीस्थे मृत्युर्मध्यपदे स्थिते ॥
चौर्य्यचयोपतापाश्च रौद्रनाड्यां पुरग्रहः ।
क्रूरा गर्भे पुरं हन्ति प्राकारे खड्गिकारकाः ॥
वहिःस्था वेष्टके सैन्ये भङ्गदा नात्र संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा वाह्ये गृह्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये वहिः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाद्भङ्गो भवेद्दुर्गे विना युद्धेन गृह्यते ।
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्यग्रहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेष्टकाः ।
मध्यनाड़ीस्थिताः सौम्याः क्रूरा वहिरवस्थिताः ॥
सैन्यावर्त्तो वहिः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा व्यवस्थिताः ॥
सौम्या वाह्ये तदा दुर्गमयत्नेनापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटे च वाह्ये पापग्रहा यदि ॥
देवैर्मखादिभिः कोटो गृह्यते न कदाचन ।
प्राकारवाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखड्गिश्च पुरभेदो न जायते ।
स्तम्भान्तरगता यस्य ग्रहाः सौम्याः शुभान्विताः ॥
भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशो विद्यते क्वचित् ।
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनैश्चराः ॥
भूमिपुत्रश्च तस्याशु नाशः कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या वाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाः स्थिताः ॥
स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकाय गड़ाधिपाः ।
वाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनग्रहाः ॥
रिपुद्वयं क्षयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्रकारस्था ग्रहाः क्रूरा वहिर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खड्गिपातो दिने दिने ।
सौम्याः क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगाः ॥
एकस्था यत्र कुर्व्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।
गजाश्वरथभूपालाः सामन्ता मण्डलेश्वराः ॥
कुर्व्वन्ति च भटा युद्धमुभयोरपि सैन्ययोः ।
विचार्य्य कुरुते युद्धं कोटचक्रं स्वरोदयी ॥
प्रवेशधिष्ण्यगे चन्द्रे जीवपक्षर्क्षसंस्थिते ।
निशीथे कविरत्नं दुर्गं कर्त्तव्यं वेष्टकैर्नृपैः ॥
कर्त्तव्यं कवियुद्धञ्च रात्रौ सुप्ते वहिर्जने ।
प्रवेशनिर्गमायुक्तौ सेनयोरुभयोरपि ॥
कवौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।
विहाय प्रकृतं चारं वक्रं गच्छति चेद्गुरुः ॥
तदा प्राग्दिशि भङ्गः स्यात् तद्वयोः पूर्व्वसैन्ययोः ।
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽत्र च ॥
भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भार्गवे वक्रगामिनि ।
बुधे वक्रगतौ चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्यातां न आलकशनैश्चरौ ॥
क्रूरो वक्री प्रवेशर्क्षे पुरमध्ये स्थितो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो वाह्यभूपतेः ॥
प्रवेशवाह्यगे क्रूरे वक्रे स्वसैन्यविग्रहः ।
दुर्भिक्षं मृत्युभङ्गौ च वहिः सैन्यस्य जायते
निर्गमर्क्षे वहिःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति चे
प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे पुरस्य च ।
पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
दुर्गं त्यक्त्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते ।
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं ग्राह्यं विपर्य्यया
मिश्रैर्मिश्रं विजानीयात् कोटचक्रे न संश
दुर्गसैन्यं तथैवोच्चं प्राकारे मध्यभागगम् ।
नीचस्थं वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ।
कोटे कोटाधिपे नीचौ विघ्नदौ भौमभास्करौ
समस्थौ च पुरे सर्व्वे उच्चस्थौ निष्फलौ च तौ
प्राकारं वेष्टकं हन्ति उच्चस्थौ राहुसूर्य्यजौ
प्राकारस्थौ वहिःसैन्यं नीचस्थौ तौ च निष्फ
सितेऽर्कपुत्रे तु रवौ गुरावथसितेऽपि च ।
वक्रिता नैव शस्ताः स्युर्विघातुं कोटभेदनम्
समदृष्ट्या गुरुश्चन्द्रः पश्यतः सर्व्वतः सदा ।
तिर्य्यक्स्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशयः
ऊर्द्ध्वदृष्टिग्रहे कुर्य्यात् टिङ्गनीयन्त्रवाहनम् ।
समे च साधयेत् खड्गिं रन्ध्रपातमधोमुखे ।
कोटभं सुखपृच्छस्थं राहोर्यदि गलादिके ।
कोटश्च भज्यते क्षिप्रं पूर्व्वोक्तविधिना चिरा
दुर्गमध्यगते सूर्य्ये जलशोषः प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्गः कुजे दाहो बुधे बुद्धिबला नराः
वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम् ।
चलचित्ता नराः शुक्रे मृत्युरोगौ शनैश्चरे ।
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो महद्भयम् ।
केतौ मध्यगते तत्र विषादः स्याद्गड़ाधिपे ।
सौरिश्च वाक्पतिश्चैव भवेतां दिशि संस्थितौ
यस्यां तया स कोटस्तु भज्यते नात्र संशयः ।
इत्येवोक्तं फलं मध्ये एवं वाह्यगते ग्रहे ।
उपग्रहसमायोगादत्यन्तं प्राणसंशयः ॥
अकारादिस्वराः पञ्च पूर्व्वाशादिचतुष्टये ।
मध्यान्ताः सप्तमालेख्या अन्तस्थाः खड्गि-
कारकाः
दुर्गनाम्नः स्वरो यस्य वालो वास्तमितोऽपि वा
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गं सिध्यति नान्यथा ।

इति कोटचक्रम्

इति समयामृतम् ॥*॥ चक्रान्तराणि तन्त्र द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ् भेदः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशव चमत्कारिविधायिनामपि वर्णानां तथावि ओंचाकाशसमवायविशेषवशेन चमत्का विधायिभिर्वर्णैरभेदेन उपचारत्वात् शब्दा लङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, काव्यालङ्का ५ । ६—१३ ।

“मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
सारारब्धस्तवा नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां वाधितसम्भ्रमा
मान्याथ सीमारामाणां शं मे दिश्यादुमादि
मायाविनं महाहावा रसायातं [illegible] ।
जातलीला यथा सारवापं मङ्गिमावधीः ।

मामभीदा शरण्यासुतस्वदेवाक्प्रदा च धीः।
धीरा पवित्रा सन्नासात्तासीद्धा मातरारम ॥
मागनापकर्षं लोकदेवीं सद्रस सन्नम।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्ग ताम् ॥
मा सुषो राजस स्वासूंलोककूटेशदेवताम्।
तां शिवावाशितां सिद्धगाध्यासितां हि स्तुतां
स्तुहि ॥
माहिषास्ये रणेऽन्या तु सा तु नागेयमत्र हि।
हिमातङ्कादिवासु च कं कम्पिनसुपश्रुतम् ॥
मातङ्गानङ्गविधिनासुना पादं तसुद्यतम्।
तङ्गयित्वा शिरस्यस्य निपात्याहन्ति रंहसा ॥"

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः।

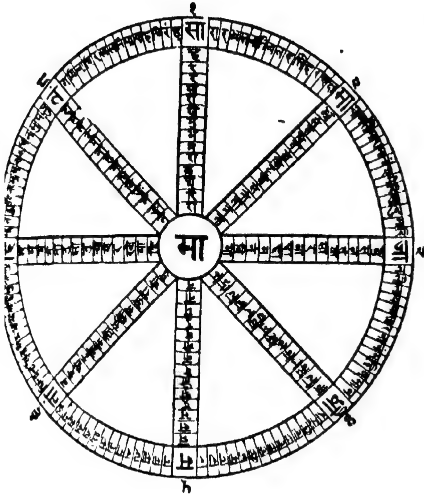

कः, पुं, (करोति अस्फुटशब्दम्। कृ + बाहुलकात् कः ततो निपातनात् द्वित्वे साधुः।) चक्रवाकपक्षी। इत्यमरः। २। ५। २२ ॥

कः, त्रि, (चक्र इव कायति प्रकाशते इति। कै + कः।) तर्कविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। स्वापेक्षापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम्। अपेक्षा च शप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या। तत्राद्या यथा। एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात्। द्वितीया यथा। घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्यजन्यभिन्नः स्यात्। तृतीया यथा। घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति। इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु स्वग्रहसापेक्षग्रहकत्वं आत्माश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वं अन्योन्याश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् चक्रकम् ॥")

कारकं, क्ली, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः वक्रनखात्तत्था इति शेषः। यद्वा चक्रं चक्राकृतिरेखादिकं करोतीति। कृ + ण्वुल्।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १२६॥

कुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौषधीलतादेर्भेदस्य कुल्या इव।) चित्रपर्णी। इति शब्दचन्द्रिका। चाकुलिया इति भाषा ॥ (चित्रपर्णिकाशब्दे ऽस्या विवरणम् ॥)

चक्रगजः, पुं, (चक्रेण चक्राख्यया गज्यते शब्द्यते। यद्वा चक्रे चक्राकृतिदद्रुव्याधौ गज इव। गज इव दद्रुरोगमर्द्दक इत्यर्थः।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रगण्डुः, पुं, (चक्रमिव वर्त्तुलाकारो गण्डुः।) वर्त्तुलाकारोपाधानम्। इति चतुरशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति गालबालिश इति च भाषा ॥

चक्रगुच्छः, पुं, (चक्रवद्गुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्य वा।) अशोकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रजीवकः, पुं, (चक्रेण कुम्भाद्युत्पादनयन्त्रविशेषेण जीवतीति। जीव + ण्वुल्।) कुम्भकारः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रदंष्ट्रः, पुं, (चक्रं चक्राकृतिर्दंष्ट्रायां यस्य चक्रमिव दंष्ट्रा यस्येति वा।) शूकरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इष्टके।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्तीबीजं, क्ली, (चक्रदन्त्या बीजम्।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रधरः, पुं, (धरतीति। धृ + अच्। चक्रं सुदर्शनाख्यं द्वादशारादिलक्षणलक्षितमस्त्रम्। तस्य धरः। चक्रं धरति धारयतीति वा।) विष्णुः। (यथा, रघुः। १६। ५५।
"विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥"
चक्रं फणा तस्य धरः।) सर्पः। (यथा, महाभारते। ३। ८५। ७०।
"अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥")
ग्रामजालिनि त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते। ३। ८५। ७६।
"यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥")

चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव नखः नखाकृत्यंशविशेषोऽस्त्यस्य इति। "अर्श आदिभ्योच्" इत्यच्।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रनामा, [न्] पुं, (चक्रं सरघानिर्म्मितमधुचक्रं तन्नामेव नामास्य।) माक्षिकधातुः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रनायकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखादिकं नयतीति। नी + ण्वुल्।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके त्रि ॥)

चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं दद्रुरोगः तत्र अटति तं मर्द्दातीत्यर्थः।) चक्रमर्द्दकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

चक्रपरिव्याधः, पुं, (चक्रं दद्रुरोगं परिविध्यतीति। परि + व्यध + अण्।) आरग्वधवृक्षः। इति वैद्यकम् ॥

चक्रपर्णी, स्त्री, (चक्राकारं पर्णमस्या इति। जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं पाणौ यस्य। अधिकरणबहुव्रीहिसमासः।) विष्णुः। इत्यमरः। १। १। २०॥ (यथा, विष्णोरष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने।
"वैकुण्ठश्चाच्युतो रामश्चक्रपाणिरधोक्षजः ॥")

चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवास्य।) रथः। (चक्रवत् पादा यस्य।) हस्ती। इत्यजयपालः ॥

चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता पुष्करिणी।) मणिकर्णिका। इति काशीखण्डम् ॥

चक्रफलं, क्ली, (चक्राकारं फलं फलकमस्य।) अस्त्रविशेषः। तत्पर्य्यायः। अङ्गनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रबान्धवः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रभृत्, [द्] पुं, (चक्रं बिभर्त्तीति। भृ + क्विप्।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ३८।
"चक्रभृद्विजयेशादिकेशवे शानभूषिते ॥")

चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमिथुनं भिनत्ति पृथक् करोतीति। भिद् + णिनिः। ततो ङीप्। निशायां हि चक्रवाकयोर्वियोजनं भवतीति लोकप्रसिद्धम्।) रात्रिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रमण्डली, [न्] पुं, (चक्राकारेण यन्मण्डलं तदस्यस्य इति इनिः।) अजगरसर्पः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रमर्द्दः, पुं, (चक्रं चक्राकारदद्रुरोगं मर्द्दातीति। मृद + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) क्षुपविशेषः। चाकुन्दिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। एडगजः २ अडगजः ३ गजाख्यः ४ मेषाक्षयः ५ एडहस्ती ६ व्यावर्त्तकः ७ चक्रगजः ८ चक्री ९ पुन्नाटः १० पुन्नाडः ११ विमर्द्दकः १२ दद्रुघ्नः १३ तर्व्वटः १४ चक्राह्वः १५ शुकनाशनः १६ दृढबीजः १७ प्रपुन्नाडः १८ खर्ज्जुघ्नः १९। इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्रमर्द्दकः २० पद्माटः २१ उरणाख्यः २२। इत्यमरः। २।४।१४७॥ प्रपुन्नडः २३ प्रपुनाडः २४ उरणाक्षः २५। इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तीव्रत्वम्। मेदोवातकफकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम्। स्वादुत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तश्वासक्षमिनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। हिमत्वञ्च। तत्फलगुणाः। उष्णताकुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलगुल्मकासक्रमिश्वासनाशित्वम्। कटुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्य्यायाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"चक्रमर्द्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः।
पद्माटः स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि ॥
चक्रमर्द्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः।
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुक्रिमीन् हरेत् ॥
हन्त्युष्णन्तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान्।
गुल्मकासक्रिमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥")

चक्रमर्द्दकः, पुं, (चक्रं दद्रुरोगविशेषं मर्द्दातीति। मृद् + ण्वुल्।) चक्रमर्द्दः। इत्यमरः। २। ४। १४७॥ (क्वियान्तु क्वापि अत इत्यञ्च।

राजमातृविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।४।२१३।
"ललितादित्यभूभर्त्तुर्वल्लभा चक्रमर्द्दिका ॥")

चक्रयानं, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम्।) रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः ॥

चक्ररदः, पुं, (चक्रवद्वृत्तो रदः दन्तोऽस्येति।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रं चक्राकारे हस्तौ मण्डलाकारे कुष्ठादौ वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं आरोग्यलक्षणमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति व्युत्पत्त्या। रथे विष्णौ च पुं ॥)

चक्रलताम्रः, पुं, (चक्+रक्। चक्रः तृप्तिजनकः लताम्रः यत्र यस्य वा।) बहुरसालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्त्तुल इति यावत्। ला+कः ततष्टाप्।) उच्चटा। इत्यमरः। २। ४। १६० ॥

चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति। वृत्+णिनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १५३॥ अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते अस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अशेषव्यूहरचनयाधिष्ठितं सेनावृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति। सर्व्वभूमेरधीश्वरी ॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या। यूथेश्वरी। यथा, कथासरित्सागरे। २०। ११४।
"एवं बालोऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी॥")

चक्रवर्त्ती, [न्] पुं, (चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य। वृत्+णिनिः। यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत+णिनिः।) समुद्रपरिवृतायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः। तत्पर्य्यायः। सार्व्वभौमः २। इत्यमरः। २। ८। २ ॥ (यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के।
"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥")
वास्तूकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठः। यथा, गीतगोविन्दे। १। २।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती ॥"
"चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः।" इति तट्टीकायां चैतन्यदासः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मीः राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यच्चक्रं मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेषः ॥)

चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ। वच+कर्म्मणि घञ्। ततो "न्यङ्क्वादीनाञ्च।" ७। ३। ५३। इति कुत्वम्।) पक्षिविशेषः। चकाचकि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ५६।
"धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ॥")

तत्पर्य्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वयनामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२ ॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावचोजोपमः ११ कामुकः १२। अस्य मांसगुणाः। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अ।
"चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यनुचारिणः।")

चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं यस्य।) क्रियारोहः। पर्य्यन्तः। शिखातरुः। इति मेदिनी। टे। ६२ ॥

चक्रवाडं, क्ली, (चक्रवद् वाडते वेष्टयतीति। वाड+अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पर्व्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे। ३८ ॥

चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वातः। तृणपांश्वादीन्यादाय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत्।) भ्रमिवातः। घूर्णवाताम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। वात्या २। यथा, भागवते। १०। ७। २०।
"दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥"

चक्रवालं, क्ली, (चक्रमिव वाडते वेष्टयतीति। वाड+अच्। डस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण परिणतं समूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्समूहः इति माधवी। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। १। ३। ६॥ (यथा, भागवते। ५। १८। १४।
"हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजताकुतोऽभयम् ॥")

चक्रवालः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः। वल+बाहुलकात् णः। अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोकालोकपर्व्वतः। इत्यमरः।२।३।२ ॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे ।७६।३५।
"एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥")

चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीतिस्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
"वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥"
(तथाच मनुः। ८। १५३।
"चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या।"
"कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतवृहस्पतिवचनम् ॥)

चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूह इति यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना। (एतस्य रचनालक्षणादिचक्रशब्दे द्रष्टव्यः ॥
व्यूहोऽयमभिमन्युवधेप्सुना भगवता द्रोणा[चार्य्येण]
णाभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७।
१२—२३।
"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पि[तः]
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशित[ाः]
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्चसः
सङ्घातो राजपुत्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा।
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः।
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवास[सः]
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सव[ः]
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्।
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः।
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रत[ाः]
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाच[लः]
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः
सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः

चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा [शल्यं]
मत्र।) काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति रा[ज]निर्घण्टः ॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रे[णी]
यत्र।) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला।

चक्रसंज्ञं, क्ली, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञा [यस्य] इति। सं+ज्ञा+कः। चक्रस्य संज्ञा [सं]यस्य इति वा।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः।

चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादि[रूपं] विषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं संवृणोति संशमयतीति। सं+वृ+अच्[।)] बुद्धभेदः। तत्पर्य्यायः। हेरम्बः २ हेरुक[ः ३ शम्बर]देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिशेख[रः] ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः।

चक्रा, स्त्री, (चक् तृप्तौ+रक्। ततष्टाप्।) ना[ग]मुस्ता। कर्कटशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः।

चक्राङ्की, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्कते गच्छ[ती]त्यर्थः। अकि गतौ+अच् ततो ङीष्।) हंसी इति शब्दरत्नावली ॥ चक्राकी च पाठः।

चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्ग[ति] गच्छतीति। अङ्ग+अच्) हंसः। इत्यमर[ः।] २।५।२३ ॥ (यथा, महाभारते। ८।४१।२१।
"इदमप्यसकृत् चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः।
चक्रमङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या रथोऽपि। (च[क्र]वाकः। यथा, मनुः। ५। १२।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्।

क्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्या: इति । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥
क्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्या: पर्य्याया: यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । “कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥”) हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥
क्राट:, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाठ्यसमूहं आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवैद्य: । धूर्त्त: । दीनार: । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥
क्राम:, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ + कान प्रत्यय: । ततो धातौ अभ्यस्तं णत्वम् ।) कृतवान् । कर्म्मवाच्ये कृत: । भाववाच्ये क्लीं कृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च ॥
क्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ + रक् । चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् + णिच् + णिनि: ।) नागरङ्गवृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
क्रावर्त्त: पुं, (चक्राकार: आवर्त्त: ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्र: ॥
क्राह्व:, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्द: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (चक्रवाकपक्षिविशेष: । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ । “हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादय: खगा: ॥” यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये । “चक्राह्वोऽतिकषायमधुरजननो रुच्योऽतिरुच्यो-मृदु: ॥”)
क्रि:, पुं, (करोतीति । कृ + “आदृगमहनजन: किकिनौ लिट् च ।” ३ । २ । १७१ । इति किन् । स च लिड्वत् ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९ । २ ।
“चक्रिं विश्वानि चक्रये ।”
“चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥” इति दयानन्दकृतभाष्यम् ॥)
क्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्यांम् । ४ । ३७६ ।
“अयोभयघनादायि भृत्यचक्रिकया समम् ॥”)
क्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनि: ।) विष्णु: । (यथा, महाभारते । १३।१४९।११० । “अरौद्र: कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासन: ॥” चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थ: अधिकारितयास्त्यस्य इति इनि: ।) ग्रामजालिक: । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्रवाक: । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकारणयन्त्रविशेष: । सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलाल: । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्प: । सूचक: । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अज: । तैलिकभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्र: ॥ चक्रमर्द्द: । तिनिश: । व्यालनख: । काक: । खर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्याद्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५९२ ।
“स्नेहमयान् पीडयत: किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि य: स कुलाल: परं चक्री ॥”)
चक्रविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढ: । यथाह मनु: । २ । १३८ ।
“चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिण: [स्त्रिया: ॥”
“चक्रिण: चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट: ॥”)
चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, (“आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति ।” ८।२।१२ । चक्रशब्दस्य चक्रीभाव: ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्द्दभ: । इत्यमर: ॥ राजविशेष: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
चक्रु:, पुं, (करोतीति । कृ + “कुर्श्च ।” उणा १ । २२ । इति कु: ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥
चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेष: । इति हेमचन्द्र: ॥
चक्ष, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदांआत्मं-सकं-सेट् ।) वद: कथनम् । (दर्शने च इति केचित् ।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीर: । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्च: । इकार उच्चारणार्थं इति केचित् । छन्दसि नुमागमार्थं इति केचित् । वेदेषूच्चारणार्थं इति केचित् । अत्र वहवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारित: किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इण्निषेधार्थ: तेन वर्ज्जनार्थे ख्यानक्शानादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहु: । इति दुर्गादास: ॥
चक्षणं, क्लीं, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्ष + ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्र: । ३।५।७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।) कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५ ।
“स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिण: ।
यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥”)
चक्षा:, [स्] पुं, वृहस्पति: । इति त्रिकाण्डशेष: । उपाध्याय: । इत्युणादिकोष: ॥ (क्लीं, दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।
“इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि ।
वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥”)
चक्षु:, [स्] क्लीं, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष + “चक्षे: शिच्च ।” उणा । २ । १२० । इति उसि: स च शित् । शित्वात् ख्याञादेशाभाव: ।) दर्शनेन्द्रियम् । तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभाग: ५ संयोग: ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेह: ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजाति: १३ योग्यवृत्तिसमवाय: १४ । अस्येन्द्रियसहकारिण: आलोक: उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेद: ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्य: । इति श्रीभागवतम् । तत्पर्य्याय: । लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टि: ८ । इत्यमर: । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १० । इति हेमचन्द्र: ॥ तपनम् ११ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीप: १६ देहदीप: १७ दृशि: १८ दृशी १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने ।
“पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।
चक्षु: परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥”
मेषशृङ्गीवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥
चक्षुर्व्वहनं, क्लीं, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्वहत्यनेनेति । वह + ल्युट् । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम् ।) मेषशृङ्गीवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥
चक्षु:श्रवा:, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रव: श्रवणं यस्य ।) सर्प: । इत्यमर: । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ ।
“इति स्म चक्षु:श्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मन: ॥”
अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“व्याड़श्चाशीविष: सर्पो द्विजिह्वोऽहि: सरीसृप: ।
चक्षु:श्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगा: ॥”)
चक्षुष्यं, क्लीं, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस् + “शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) प्रपौण्डरीकम् । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुष्करी ॥”
सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुत्थम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
चक्षुष्य:, पुं, (चक्षुषे हित: । “शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्ष: । पुण्डरीकवृक्ष: । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रसाञ्जनम् । इति हेमचन्द्र: ॥
चक्षुष्य:, त्रि, (चक्षुषे हित: । चक्षुष् + यत् ।) प्रियदर्शन: । इति जटाधर: ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४९५ ।
“धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् ।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्य: स तु दुर्लभवर्द्धन: ॥”
चक्षुज: । इति विश्व: । यथा, माघे । ८ । ५७ ।
“चक्षुष्य: खलु महतां परैरलङ्ग्य: ॥”
“चक्षुषि भवश्चक्षुष्य: प्रियोऽपि जनश्च ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥) चक्षुर्हित: । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

"दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः॥")
चक्षुष्या, स्त्री, (चक्षुष्य+टाप् ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ अजघण्टी । अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, चघ्नोति । इति दुर्गादासः ॥
चङ्कुरं, क्ली, (चकति तृप्नोत्यनेन । चक+उरच् । इदित्वान्नुम् ।) यानमात्रम् । तत्पर्य्यायः । धोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चङ्कुरः, पुं, (चक्यते तृप्यतेऽनेन । चकि+उरच् ।) इदित्वान्नुम् ।) रथः । वृक्षः । इति मेदिनी । रे । १५३ ॥
चङ्क्रमणं, क्ली, (पुनःपुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति । चङ्क्रम+भावे ल्युट् ।) पुनःपुनर्भ्रमणम् । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ५० ।
"नूनं चङ्क्रमणं देव ! सतां संरक्षणाय ते ।
वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी॥")
अतिशयभ्रमणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।
"स्थानासनं चङ्क्रमणं यानयानातिभाषणम्॥")
अनतिदेहपीड़ाकारकचङ्क्रमणस्य गुणाः । आयुर्बलमेधाग्नीन्द्रियशुद्धिकारित्वम् । सदोपानद्रहित-पादचङ्क्रमणदोषाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् । इन्द्रियदृष्टिनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चङ्गः, त्रि, शोभनः । दक्षः । इति मेदिनी । गे । ७॥ (पुं, राजमन्त्रिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
"अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवंस्तत्र मन्त्रिणः ।
तैः स्त्रीवदासितन्तूर्णीं मत्तैः शस्त्रान्वितैरपि ॥")
चचेण्डा, स्त्री, (चि+बाहुलकात् डः । चं उपचीयमानं अण्डवत् फलं अस्याः ततो निपातनात् साधुः ।) फललताविशेषः । चिचिण्डा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्वेतकूलः २ श्वेतराजी ३ बृहत्फलः । अस्या गुणः । पटोलगुणात् किञ्चिन्न्यूनत्वम् । विशेषात् शोषिणो हितत्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥
चञ्चत्पुटः, पुं, (चञ्चत् गुरुलघूनां लयविशेषाणां पुटं द्वन्द्वं यत्र ।) तालप्रभेदः । यथा,—
"ताले चञ्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु प्लुतम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
चञ्चत्पुटोऽपि कुत्रचित् पाठः ॥
चञ्चरी, स्त्री, पुं, (चञ्चूर्य्यते पुनः पुनरतिशयेन वा चरति भ्राम्यतीति । चर+यङ् लुक् ततो टक् टित्वात् ङीप् च ।) भ्रमरी । यथा,—
"करी वरी भरीति चेद्दिशं सरी सरीति काम् ।
स्थिरी चरी करीति चेन्न चञ्चुरीति चञ्चरी ॥"
इत्युद्भटः ॥
चञ्चरीकः, पुं, (चरति पुनःपुनरिति "चर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति यङ् लुगन्तेन साधुः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः॥
चञ्चलं, त्रि, (चञ्चं गतिं लातीति । ला+कः ।) अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ ।
"एवं वत्सान् पालयन्तौ शोभमानौ महावनम् ।
चञ्चूर्य्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥")
तत्पर्य्यायः । चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्प्रम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥ वायौ पुं । इति मेदिनी । ले । ९० ॥
चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति । ला+कः टाप् च । यद्वा चञ्चलं चाञ्चल्यं अस्त्यस्याः इति अच् ।) लक्ष्मीः । विद्युत् । इति मेदिनी । ले । ९० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वर्णवृत्त-विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।
"तूर्य्यतालचारिराजमेरुहारनायकेन ।
चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन ॥
वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन ।
चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥")
चञ्चा, स्त्री, (चञ्च+अच्+टाप् ।) नलनिर्म्मिता । चाच इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्यः । इति इवार्थे कन् ततः "लुम्मनुष्ये ।" ५ । ३ । ९८ । इति कनो लुप् ।) तृणनिर्म्मितपुरुषः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥
चञ्चुः, पुं, (चन्च+बाहुलकात् उः ।) गोनाडीचः । स तु नाड़ीचशाकः । एरण्डवृक्षः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तैरण्डः । क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया ।) पक्षिणामोष्ठः । पाखिर ठोँट् इति भाषा । (यथा, चातकाष्टके । ६ ।   [जानीमहे
"भ्रातश्चातक ! पातकं किमपि ते सम्यङ् न यत्तेऽस्मिन्न पतन्ति चञ्चुपुटके हिमाः पयो-बिन्दवः ॥")
तत्पर्य्यायः । त्रोटिः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ चञ्चूः ३ त्रोटी ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्रपाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । विजला २ चञ्चूः ३ कलभी ४ चीरपत्रिका ५ चञ्चुरः ६ चञ्चुपत्रः ७ सुशाकः ८ क्षेत्रसम्भवः ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीनाशित्वञ्च ॥
"चिञ्चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका ।
चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा ।
धातुपुष्टकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तस्या बीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदररोगविषत्वग्दोषकण्डूखर्ज्जूकुष्ठनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा,
"आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्य्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः संप्रवाहिकम् ॥
तं मूलकानां यूषेण बदराणामथापि वा ।
उपोदकायाः चौरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्च्चलायाश्चञ्च्वा वा शाकेनावल्गुजस्य वा ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)
चञ्चुका, स्त्री, (चञ्चु+स्वार्थे कन् टाप् च ।) चञ्चुः । पक्षिणामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥
चञ्चुपत्रः, पुं, (चञ्च्वाकारं पत्रमस्य) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चञ्चुभृत्, पुं, स्त्री, (चञ्चुं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चञ्चुमान्, [त्] पुं, स्त्री, (चञ्चुरस्त्यस्येति । नित्ययोगे मतुप् ।) पक्षी । इति हारावली ॥
चञ्चुरः, पुं, (चञ्चति चञ्चुवदाकृतिं गच्छतीति चञ्च गतौ+बाहुलकात् उरच् ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दक्षः । यथा, काशीखण्डे । १० । ४६ ।
"विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः । कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ।")
चञ्चुसूचिः, पुं, (चञ्चुः सूचिरिव यस्य ।) कारण्डवपक्षी । तत्पर्य्यायः । सुगृहः २ पीततुण्डः ३ इति त्रिकाण्डशेषः । मरुलः ४ चञ्चुसूचिकः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
चञ्चुसूचिकः, पुं स्त्री, (चञ्चुसूचि+स्वार्थे कन् यद्वा चञ्चुः सूचिरिव यस्य इति कप् ।) चञ्चुसूचिपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
चञ्चूः, स्त्री, (चञ्चु+"ऊङुतः ।" ४ । १ । ६६ इत्यस्य "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ऊङ् ।) चञ्चुः । इति हेमचन्द्रः ॥
चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥
चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गादासः ॥
चटकः, पुं, (चटति भिनत्ति धान्यादिकं चञ्चुपुटेनेति चट भेदे+"नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ इति पचादित्वादच् ततः स्वार्थे कन् ।) पक्षिविशेषः । चटा इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ८ ।
"वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं तत्र बाले चटकयोस्तदा ।
व्यासश्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ।")
तत्पर्य्यायः । कलविङ्कः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥ चित्रपृष्ठः ३ गृहनीड़ः ४ वृषायणः ५ । इति हारावली ॥ कामुकः ६ नीलकण्ठकः ७ कालकण्ठकः ८ कामचारी ९ । इति जटाधरः ॥ कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्मांसगुणाः । शीतत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रबलप्रदत्वम् । तद्वारण्यचटकं तत् कथं लघु पथ्यदम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
("चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
"चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धनाः ।
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ।"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

टकिका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन् । "उदी-चामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ । इति पक्षे इत्वादेशाभावः ।) चटका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

टका, स्त्री, (चटक+टाप् ।) चटकपत्नी । (चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम् । चटका+ऐरक् । स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः । तत्र टाब-न्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि ।"१।२।४९। इति टापो लुकि पुनः अजाद्यतष्टाप् । स च जातिलक्षणङीषो बाधकः ।) चटकस्त्र्यपत्यम् । चटी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥ पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां नारायणचक्र-वर्त्ती ॥ श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

टकाशिरः [स्] स्त्री, (चटकायाः शिर इव ।) पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

टकिका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन् । "उदी-चामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ । इति इत्वादेशः ।) चटका । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ।

टिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाश-यतीत्यर्थः । चट्+बाहुलकात् इकन् ।) पिप्पली-मूलम् । (चटति भिनत्ति धान्यादिकं स्वचञ्चु-पुटेनेति ।) चटका । इति हलायुधः ॥

टिकाशिरः, [स्] स्त्री, (चटिकायाः चटकपत्न्याः मस्तकमिव आकृतिरस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ११० ॥

टिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः ।" इत्युक्तेः पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) पिप्पली-मूलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थिश्चटिकाशिरः ॥")

टुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति । चट भेदे+"मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३७ । इति कुः ।) प्रियवाक्यम् । (यथा, माघे । ३ । ६ ।

"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ॥")

उदरम् । व्रतिनामासनभेदः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

टुलः, त्रि, (चटतीति । चट्+बाहुलकादुलच् । यद्वा, चटु+"सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति मत्वर्थे लच् ।) चञ्चलः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ९१ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५८ ।

"नयनातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥")

सुन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥

टुला, स्त्री, (चटुल+"अजाद्यतष्टाप् ।" ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥ (मायशीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।

"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ॥")

चटूलोलः, त्रि, (चटुलश्चञ्चलः लोलश्च । अति-चञ्चलत्वात्तथात्वम् । निपातनादल्लोपे साधुः ।) चाटुलोलः । सुचञ्चलः । इति हारावली ।२१६॥

चड, इ क रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) इ क, चण्डयति । इति दुर्गादासः ॥

चड, इ ङ रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चण्ड्यते । ङ, चण्डते । इति दुर्गादासः ॥

चण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चणति । इति दुर्गादासः ॥

चण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चणयति । इति दुर्गादासः ॥

चण, मि गतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) मि, चणयति चाण-यति । इति दुर्गादासः ॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दा-यते इति । चण शब्दे+क्वुन् ।) मुनिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चण्यते दीयते इति । चण दाने+क्वुन् ।) शस्यविशेषः । चणा बुट छोला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । हरि-मन्थकः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ हरि-मन्थजः ३ । इति तट्टीका ॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ कृष्णचञ्चुकः ७ बालभोज्यः ८ वाजि-भक्ष्यः ९ कञ्चुकी १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । मेहवान्तास्रपित्तनाशित्वम् । दीप-नत्वम् । वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च ॥*॥ आमस्य तस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्त-र्पणत्वम् । दाहतृष्णाश्मरीशोषनाशित्वम् । गौल्य-त्वम् । कषायत्वम् । इषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च ॥*॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातनाशित्वम् । रक्तदोषकारित्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । लघुत्वम् । स्वेदशैत्यहरत्वञ्च ॥ * ॥ तस्य यूषस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कफवातविकार-श्वासोर्द्ध्वकासक्लमपीनसनाशित्वम् । बलदीपन-त्वञ्च ॥ * ॥ प्रातस्तज्जलपानगुणाः । चन्द्रमरी-चिवत् शीतलत्वम् । पित्तरोगनाशित्वम् । पुष्टि-प्रदत्वम् । पाके नैजगुणत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । मङ्गलत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः । बलकारित्वम् । रोचन-त्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः । पित्तकफ-नाशित्वम् ॥ * ॥ तत्सूपः चोभकरः ॥ * ॥ तस्य शाकस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । कफवातकारित्वम् । अम्लत्वम् । विष्टम्भजनक-त्वम् । पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च । इति भाव-प्रकाशः ॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः ।) वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१७ ॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चणकलवणम् । तस्य गुणाः । अत्यम्लत्वम् । दीपनत्वम् । दन्तहर्षणत्वम् । लवणानुरसत्वम् । रुच्यत्वम् । शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चणकाम्लवाः, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणक-लवणस्य वार् जलम् ।) चैत्रस्य फलवच्चणक-पत्रशिशिरवारि । इति रत्नावली ॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः ।) क्षुद्र-गोक्षुर इति राजनिर्घण्टः ॥ चणीद्रुमोऽपि पाठः ॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) रुदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति । चण दाने+क्वुन् । टाप् अत इत्वञ्च ।) तृण-विशेषः । तत्पर्य्यायः । गोदुग्धा २ सुनीला ३ चेत्रणा ४ हिमा ५ । अस्या गुणाः । बीजे-वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । अतिमधुरत्वञ्च । तृणे पशुहितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति । चडि+पचाद्यच् ।) तीक्ष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अम्लरसं ददाती-त्यर्थः । चण+"अमन्तात् डः ।"उणां ।१।११४। इति डः ।) तिन्तिडीवृक्षः । चण्डते कुप्यतीति । चडि+अच् ।) यमकिङ्करः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः । कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान् । ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतो-ऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः । एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम् । कार्त्ति-केयः यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।

"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति । चडि+पचा-द्यच् ।) अत्यन्तकोपनः । इत्यमरः । ३ ।१।३२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३३ । ११ ।

"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥")

तीक्ष्णताविशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३२ । २३ ।

"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम् ॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः । चण्ड+तल् ।) उग्रता । इति हेमचन्द्रः । २ । २३२ ॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्त-र्गतनायिकाविशेषः । (यथा, दुर्गाध्याने ।

"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥")

तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ ।

"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोड़शभुजाम् ।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम् ।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन बिभ्रतीम् ॥
मुद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम् ।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम् ॥"

चण्डवद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अधिष्ठातृ-तयास्त्यस्याः । चण्डरुद्र+"अत इनिठनौ ।"

५ । २ । ११५ । इति ठन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डशब्दो रुद्रशक्तिविशेषः । ततः स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) विद्याविशेषः । इति रत्नावली ॥

चण्डवती, स्त्री, (चण + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १ । ११४ । इति डः । चडि + अच् वा । चण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा, चण्डः रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्याः । मतुप् ततो मस्य वत्वम् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । अस्या ध्यानं यथा । चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण् वा + डः । चडि + अच् वा । ततष्टाप् ।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । (यथा, देवीपुराणे ।
"चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका ॥")
अस्या ध्यानं यथा । चण्डां शुक्लवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

"कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात् ॥")

शङ्खपुष्पी । इति मेदिनी । डे । १२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ "एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥" लिङ्गिनीलता । कपिकच्छुः । आखुकर्णी । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशुः, पुं, (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्यः । यथा, महानाटके ।
"चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुज्जृम्भते ।"
(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४०१ ।
"भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव चराजतः । हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥")

चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति । अत + अण् ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

चण्डातकं, क्ली, (चण्डा स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अत + ण्वुल् ।) अर्द्धोरुकम् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वासः । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पुंस्काण्डे बोपालितधृतात् पुंलिङ्गोऽपि ॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे + "पतिचण्डिभ्यामालञ् ।" उणां ।१।११६। इत्यालञ् । यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चाँड़ाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । प्लवः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्त्तिः ४ जनङ्गमः ५ निषादः ६ श्वपचः ७ अन्तेवासी ८ चाण्डालः ९ पुक्कसः १० । इत्यमरः । २ । १० । १९ ॥ जलङ्गमः ११ निषादः १२ श्वपक् १३ पुक्कशः १४ पुल्कसः १५ । इति तट्टीका ॥ निष्कः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्याकृतिर्यथा, रामायणे ।
"अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालदर्शनो राम ! सद्य एव दुरासदः ॥
नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः ।
संरक्तताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः ॥
कृष्णचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः ॥"
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा,—
"चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥"
(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः ।५।१३१।
"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥")
क्रूरकर्म्मा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः ॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदाः । एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमरः ।२।१०।३२॥ अस्याः पर्य्यायः । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालः वादकत्वेनास्त्यस्याः । चण्डाल + ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति । अल + ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च ।) औषधीभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डिः, स्त्री, (चडि कोपे + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चण्डिका, स्त्री, (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पूर्व्व ह्रस्वः । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमर । १ । १ । ३६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । ...
"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।"
इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
"छागलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।"
गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ।"

चण्डिलः, पुं, (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । चडि कोपे + इलच् । चण्ड + अस्त्यर्थे इलच् वा ।) रुद्रः । नापितः ॥ वास्तूकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चण्डिला, स्त्री, (चण्डिल + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि + "षिद्गौरादिभ्यश्च ।" ४।१।४१ इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा, तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे ।
"चण्डीमामन्त्रयेद् विद्वान् नात्र षष्ठी पुरस्क्रिया ।")
हिंस्रा । कोपना । इति मेदिनी । ते । १२ ॥ (यथा, रघुवंशे । १२ । ५ ।
"सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।")
अस्या रूपान्तराणि । चण्डिः चण्डा चण्डिका इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा,
"अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः ।
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ।"
इति तन्त्रम् ।
अपि च ।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ।
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ।
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ।
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयन्तु लिखितं यत्तु लतिना लिखितं न यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
क्वचिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ।
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्न्यासमाचरेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत् पुनः ।
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजान् ! वाचकान्नरकं व्रजेत् ।
देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन !
पुनर्बध्नीत तत् सूत्रं न मुक्ता धारयेत् क्वचित् ।

विलम्बमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमान: सदर्थं वै यस्यार्थं स्तवक्रमो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु यस्यार्थंचार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्विद्वन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सकृत्त्या पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानव: ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नर: ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चरेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्क्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानव: ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदु: ।
राज्ञो भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महावनविमोचाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधी: ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोक्षणम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं तत: सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धि: शतावृत्त्या राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेध: क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरि: ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तव: ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्या: शतावृत्तिपाठात् सर्व्वा: सिध्यन्ति
सिद्धय: ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरश्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्द: शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाध:करक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च मुषलं बाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधै: परमेश्वरी :
सर्व्वथा स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्ति: सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मन: ॥"

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषि: सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिबर्हणी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयो: ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥

(छन्दोविशेष: । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"ननयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुम:, पुं, (चण्ड्या: प्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या: ॥)

चण्डु:, पुं, (चडि + बाहुलकात् उ: ।) उन्दुर: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ए ञ यावे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादास: ॥

चतु:, [र्] व, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतु:पत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्या: ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चतु:पर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्या: ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चतु:पला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चतु:पुण्ड्र:, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चतु:शालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहार: ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चकमिलनबाड़ी इति भाषा । इत्यमर: । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतु:शालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतु:शालकं, क्ली, (चतु:शाल + स्वार्थे कन् ।) चतु:शालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतु:षष्टि:, स्त्री, (चतुरधिका षष्टि: ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्माहात्म्ये ।
"चतु:षष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वन: ।
श्रुते सख्यादृभगवत: क: क्षमो देहवान्नर: ॥")
ऋग्वेद: । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुर:, त्रि, (चतति याचति इति । चत+"मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षम: । निरालस्य: । तत्पर्य्याय: । दक्ष: २ पेशल: ३ पटु: ४ सूत्थानम् ५ उष्ण: ६ । इत्यमर: । २ । १० । १६ । पेश्वल: ७ पेषल: ८ इति तट्टीका ॥ निपुण: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, देवीभागवते । १ १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्ख: सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टायत्नसमागम: । तत्र वचनयत्नसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गताया: ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शालोदरिक: सहाय: ॥"
चेष्टायत्नसमागमो यथा,—
"कान्ते कनकमञ्जीरं करे कमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षम: । यथा, रघु: । ९ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं वत विग्रहै:
न पुनरेति गतं चतुरं वय: ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥) नेत्रगोचर: । इति हेमचन्द्र: ॥

चतुर:, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रगण्डु: । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्र: ॥

चतुरक्रम:, पुं, (चतुर: चातुर्य्यान्वित: क्रम: प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेद: । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्त: शृङ्गारे चतुरक्रम: ॥"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीडाविशेष: । चौरङ्खेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतुराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वत: कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमत: पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ॥
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजो वसेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिका: पुरत: स्थिता: ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्केणैव कुञ्जर: ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्व: पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं वित्यग्राय सर्व्वतो याति भूपति: ॥

अग्र एव वटी याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्द्दिक्षु महीपते ! ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासनं चतूराजी नृपाकृष्टन्तु षट्पदम् ।
काककाष्ठं वृहन्नौका नौकाकृष्टप्रकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! ।
राजा गजो हयश्चापि त्यक्त्वा घातं निहन्ति च ॥
अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत् स्वराजा बलमुत्तमम् ।
अल्पस्यारक्षया पार्थ ! हन्तव्यं बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासनं चतूराजी यदवस्थागतो भवेत् ।
सर्व्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
द्विगुणं पणं दातव्यत्वेन प्रापयेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।
तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपत्रयम् ।
प्राप्नोति च तदा तस्य चतूराजी यदा भवेत् ॥
नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
स्वपदस्थं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ! ॥
अत्रेदं बीजं उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शनात् । क्रीडायामपि तथा कल्प्यते ॥ * ॥
राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो राशि संस्थिते ।
परेण संहृतश्चैको बलेनाप्यपहार्य्यते ॥
राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
नृपाकृष्टे यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥
कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् ।
वटी नयेत् पदं नाम तदा कोष्ठबलं च षट् ॥
यदि तस्य भवेत् पार्थ ! चतूराजी च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः ॥
पदातिः षट्पदे विष्टे राज्ञा वा हस्तिना तथा ।
षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥
सप्तमे कोष्ठके या स्याद्वटिका दशकेन वै ।
तदान्योन्यश्च हन्तव्यं सुखाय दुर्ब्बलं बलम् ॥
त्रिवटीकस्य कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन ।
षट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम् ॥
नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ाख्यापदं राजपदं कोणपदञ्च तत् ।
हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थिते पञ्चमे राशि न्यूनवर्ष्याञ्च षट्पदे ॥
अशौचं स्यात्तदा राजन् ! चलित्वा चालितं पदम् ।
द्विरावृत्त्या गतौ तस्माद्धन्यात् परबलं जयी ॥
सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविष्टश्च यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ।
नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टयं तत्र वृहन्नौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुखं गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापग्रस्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तव्यो वामतो गजः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीड़नम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाद्यश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदातयः सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनिः ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
“प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥”)

चतुरङ्गुलः, पुं, (चतस्रः अङ्गुलयः परिमाणमस्य । समासे अच् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
“विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥”)
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
“स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥”)

चतुरम्लं, क्ली, (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
“अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बकैः ।
चतुरम्लं हि पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥”

चतुरस्रः, त्रि, (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । “सुप्रातसुश्वसुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा,—
“चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥”
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
लग्नाच्चतुर्थाष्टमलग्नम् । इति दीपिका ॥

चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारणं यथा,—
“तस्याः स चाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा,—
“इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिके तु रसस्य निवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥”
इत्युद्भटः ॥)

चतुरूषणं, क्ली, (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे ।
“त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् ।
व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥”

चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां ब्राह्मणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६५ ।
“चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्ब्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।”)

चतुर्थः, त्रि, चतुर्णां पूरणः । (“तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्कतिपयचतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुर्थसंख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् ॥ चौ इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः । तत्पर्य्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांशस्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥”

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्कतिपयचतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ॥ (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । “युग्माग्नि कृतभूतानि ।” इति युग्मवचनात् तथा,—
“एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥”
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ।
भविष्ये,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥”
यत्तु,—
‘चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तद्विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुतनिषेधकत्वे क्वाचिदित्यनुपपत्तेः सर्व्वत्रैव पञ्चमीयुतायाा ग्रहणात् । सारस्वतादिप्रदोषमाह ।
‘त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा ॥’
प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः ।

रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद्भोजदेवः ॥
‘शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तच्च तं ततः ॥’
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
‘पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥’
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
“सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥”
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य
शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्यो-
त्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“स्वपुत्त्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
द्यूताभिलाषी क्षपया समेतः ।
विवादशीलो विजयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥”
चतुर्द्दन्तः, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावत-
हस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (स्वनाम-
ख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ३ । ८० । “कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्द्दन्तो
नाम महागजो यथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥”)
चतुर्द्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद्द इति
भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
“अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् ॥”
चतुर्द्दशानां पूरणः । “तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ ।
४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं
शब्दः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
“चतुर्द्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥”)
तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४
भुवनम् ५ भुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥
चतुर्द्दशी, स्त्री, (चतुर्द्दश + टित्त्वात् ङीप् ।)
तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्द्दशकला-
क्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । भूता २ । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (“सा च शुक्ला पूर्णिमायुता
ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः ॥’
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्ल-
चतुर्द्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
‘चतुर्द्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥’
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः
शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्त-
चतुर्द्दश्यलाभे तु पद्मपुराणम् ।
‘एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परा-
न्विताः ॥’
एतद्विषय एव ।
‘शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम् ॥’
इति वचनम् ।” इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“विरुद्धशीलः पुरुषः सरोष-
श्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्द्दशी चेत् जननस्य काले ॥”
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्ण-
चतुर्द्दश्यां स्त्रीकर्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा
स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां अनन्त-
पूजा चतुर्द्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥
कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकभक्षणं चतु-
र्द्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्ल-
चतुर्द्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्ष-
णञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दश्यां काली-
पूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिव-
रात्र्याख्यचतुर्द्दश्यामुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्र-
शुक्लपक्षे मदनचतुर्द्दश्यां मदनदमनपल्लवेन काम-
देवपूजा । इति स्मृतिः ॥
चतुर्द्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य
नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि + कर्म्मणि
घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं
दोलायमानयानविशेषः ।) स्वनामख्यातयान-
विशेषः । यथा,—
“राज्ञो यद्विपदं यानं शिबिकाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भिदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्वन्द्वस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहस्तदर्द्धेनोन्नतः शुभः ॥
सर्व्वोऽयं द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
आद्यः समरवर्षासु परः केलिघनात्यये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्याद्वञ्चवारणः ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
सौलर्णं सर्व्ववस्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
चैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्द्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणश्चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः ।
अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तरान् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः ।
नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान्तु संग्रहः ॥
चतुर्द्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
मुक्तास्तवकैर्द्दशभिर्युक्तः स्याद्राजकेशानाम् ।
चामरदण्डैर्द्दशभिर्द्दिग्जयिनां चतुर्द्दोलः ॥
चासपक्षस्य पुच्छं चेत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्द्दोलः मानं
पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्दिविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथनिर्ध्वजः ।
ध्वजान् षड्त्र न्यस्यन्ति षड्गर्विजयैषिणः ॥
तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥
चतुर्द्दोलध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यत्समं स्मृतम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
विजयो नाम विख्यातश्चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितर्द्ध्यैकेकवर्ज्जितः ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोलमुशन्ति च ।
सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्व्वाहकैर्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥
षड्भिर्हस्तैर्म्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥
सप्तहस्तायतः कार्य्यः प्रवरे पञ्चहस्तकः ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
सर्व्वोऽयं द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवदुन्नेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभिः ।
पूर्व्ववन्निश्छदेर्मानं ध्वजमार्गमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपत्राणां निर्णयो निम्नताकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिविकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

एवं द्वादशषोडशविंशतिदोलादिकाः कार्य्याः ।
मानं सार्द्धद्विगुणं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेद्यानम् ।
यानं बह्वनुयोग्यं बहुगुणमेतज्जगाद वै व्यासः ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं दैवदं यानं तेन मानेन यो नृपः ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानवः ।
परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्व्विद्या यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रितः ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तस्मिन्नन्तु मनोज्ञता ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

चतुर्धा, व्य, (चतुःप्रकारमिति । "धाच् प्रकारे ।" इति मुग्धबोधसूत्रेण धाच् ।) चतुःप्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
"मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥")

चतुर्व्वीजं, क्ली, (चतुर्णां बीजानां समाहारः ।) मेथिका चन्द्रशूरं कालाजाजी यवानिका एतच्चतुष्टयं मिलितम् । तच्चूर्णनित्यभक्षणगुणः । पवनामयाजीर्णशूलाध्मानपार्श्वशूलकटिव्यथानाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

चतुर्भद्रं, क्ली, (चत्वारि भद्राणि यत्र वृन्दे । यद्वा, चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भद्राणां श्रेयसां समाहारः ।) सकलधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यूनाधिकशक्तिधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
"स चेन्ममार सृञ्जय ! चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्त्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्त्रमनुतप्यथाः ॥")

चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
"विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्द्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्य्यं दुःखहा स भविष्यति ॥"
वटिकौषधविशेषः । यथा,—
"मृतसूतस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
मृगकस्तूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्व्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यास्वरसमर्द्दितम् ।
एरण्डपत्त्रैरावेष्ट्य धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्द्दितम् ॥
तद्यथाग्निबलं खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे विशेषतः ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजं नाशयेद्ध्रुवम् ॥
सर्व्वौषधिप्रयोगैर्यै व्याधयो न निवर्त्तिताः ।
कर्म्मभिः पञ्चभिश्चैव योजयेद्रसराडूतः ॥
चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशितः ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
इति चतुर्भुजो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्त्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥"
चतुर्भुजविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागते । १ । १५ । ५६ ।
"तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥")

चतुर्म्मुखः, पुं, (चत्वारि मुखानि अस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्व्वं चतुर्म्मुखात् ॥"
"सर्व्वं चतुर्म्मुखात् चतुर्म्मुखरूपिणस्त्वत्तः जातमिति शेषः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"चतुर्म्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥")
औषधविशेषः । यथा,—
"रसगन्धकलौहाभ्रं समं सूताद्धि हेम च ।
सर्व्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥
एरण्डपत्त्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेत् वलीपलितनाशनम् ॥
क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् ।
व्रणान् सर्व्वानाढ्यवातं विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्व्वार्शांसि त्वगामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्त्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्म्मुखेण देवेन कृपात्रेयेण सूचितम् ॥"
इति प्रयोगामृते चतुर्म्मुखरसः ॥
(औषधान्तरं यथा,—
"मृतं सूतं मृतं स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्या मनःशिला ।
विमर्द्दितञ्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्धा भ्रमयेल्लेपयेत्ततः । •
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्यदन्तरोगनुत् ॥"
इति चतुर्म्मुखो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ॥)

चतुर्युगं, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहारः । इति व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ॥"
"चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताः चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

चतुर्व्वक्त्रः, पुं, (चत्वारि वक्त्राणि अस्य यद्वा चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥

चतुर्व्वर्गः, पुं, (चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां समूहः ।) धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।")

चतुर्व्विद्यः, पुं, (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तं यथा, "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्व्वैद्यः ।")•चतुर्व्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि चतुर्व्वेदः । चातुर्व्वैद्यः । चातुर्व्वेदः । इति व्याकरणम् ॥

चतुलः, त्रि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चतुष्कं, क्ली, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् ।) चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनुः । ७ । ५० ।
"पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥"
गृहविशेषः । यथा, कुमारे । ५ ६८ ।
"चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥")
यष्टिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ८ । २८४६ ।
"अथ पांक्तीहरिर्य्योऽभूच्चतुष्कः कोष्ठकानुजः ।"

चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशहरी मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेदः । इति मेदिनी । फे । ८७ ॥

चतुष्टयं, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् (चतःसंख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
"तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततं रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा मनुः । ८ । १३० ।
"वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥"
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ।"

चतुष्पथं, क्ली, (चतुर्णां पथां समाहारः । "तद्धितार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समासः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः । "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वारः पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शृङ्गाटकम् २ । इत्

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")
तुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥
तुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"नरवच्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टस्तु भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्ब्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)
चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपे । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")
चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥
चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)
चतुःसमं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुःसमम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोषनुत् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"
चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥")
चतुस्त्रिंशज्जातकः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥
चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्वीक्रियते इति । चत + "कृगृशॄवृचतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
ग्रामाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
"कृत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")
चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तौ बहुवचनेन सिद्धत्वादस्य ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ हस्तपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चालिश इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")
चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्वीक्रियते होमायेति । चत + "चात्वालचत्वालाविति ।" वालच् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८९ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
चद, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचदीत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥
चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥
चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥
चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥
चन, व असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः क्वन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥
चञ्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥
चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥
चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

नम् १८ शीतगन्धः १९। इति राजनिर्घण्टः॥ तैलपर्णिकः २० चन्द्रद्युतिः २१। इति भावप्रकाशः॥ भद्रश्रियम् २२ हितम् २३ हिमम् २४। इति रत्नमाला॥ पटीरः २५ वर्णकः २६ भद्राश्रयः २७ सेव्यः २८ रौहिणः २९। इति शब्दरत्नावली॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। स्वादे कियत्कषायत्वम्। पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमितृषासन्तापशान्तिकारित्वम्। वृष्यत्वम्। वक्त्ररोगनाशित्वम्। शरीरकान्तिशुद्धिकारित्वम्। लेपने कामवृद्धिकारित्वम्। अतिसौरभ्यदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तिक्तत्वम्। आह्लादनत्वम्। लघुत्वम्। श्रमशीर्षरोगविषश्लेष्मामदाहनाशित्वञ्च॥ * ॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा,—

"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशः॥

वानरविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३०५॥

चन्दनं, क्ली, (चन्द्यते आह्लाद्यते अस्मादनेन वा इति। चदि ह्लादे + णिच् + ल्युट्।) भद्रकाली। इति मेदिनी। ने। ६१॥

चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धादिना रक्षतीति। गुप + अण्। ततो ङीप्। यद्वा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति। अच्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनधेनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धेनुः। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) पतिपुत्त्रवन्मृतनार्य्युद्देश्यकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः। तत्प्रमाणप्रयोगौ लिख्येते।

"नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चिताया
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम्।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरग्र्यबुद्धिः॥

अथ चन्दनधेनुदानविधिः। तत्र रत्नाकरे देवलः।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्॥
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते याग्रतस्तयोः।
वृषं न चोत्सृजेत् पुत्त्रः पिता यावच्च जीवति॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्व्वस्वे च हलायुधधृतानि वचनानि। यथा स्मृतिः।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत्॥
तथा जातूकर्णः।
धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृहेतवे।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात्॥
तथा वशिष्ठः।
न युक्तश्च वृषोत्सर्गो यावत् पितरि जीवति।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्॥ * ॥
चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः।
वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो धेनुमौलिकः॥
बिल्वस्य वकुलस्यैव कालौ यूपः प्रशस्यते।
अभावे वारणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः॥
वृषोत्सर्गे तु वृषमौलिकः।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी।
न्यायार्ज्जिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय
गौः॥
नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च।
ब्रीहिक्षेत्रे कुशक्षेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे॥

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते। अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते। एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने त्रिदण्डसन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव। यद्वा पतिपुत्त्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतवृषं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मीभूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिलाघवादवगम्यते। पशुयागे सामान्यविध्यवगतापः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गोदोहनेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत्। नालाभेऽपि प्रवेशिनीम्। उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च। अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावना तत्करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात्। उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात्। ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति। चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम्। एवं कपिलमन्त्रस्थपापव्यपगमस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्य्यम्। तथा जातूकर्णवचनस्थपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम्। भूतार्थानां विधिशेषिणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघवात्। पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति कात्यायनवचनस्थपापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च। अत्र यद्यपि पतिपुत्त्रवतीत्यत्र पतिपुत्त्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्तन्वयिमरणान्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्तामादायापि पतिपुत्त्रवतीतिप्रयोग उपपद्यते। तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्त्रसत्तावगम्यते। गवां गोष्ठे इतिवत्। अथवा परार्द्धान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति। नचापुष्पिता न्दता काचित् तस्या धेनुर्विगर्हिता। इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्ततया सपत्नीपुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या पतिपुत्त्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्त्रवतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम्। तदेकवाक्यत[...] पुत्त्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्य[...] अपुष्पितेति कपिलार्द्धस्य प्रसक्तिपूर्व्वक[...] पतिपुत्त्रवत् निवृत्तरजस्काया धेनूत्सर्गनि[...] धार्थत्वात् गत्यां सत्यां लक्षणाया नौ[...]भाव[...] प्रतियोगिवत्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभाव[...] विरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा अपु[...] तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्ता[...] र्थापि अपुष्पिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्त्रवत्या[...] श्चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा। यथा हरेरुत्था[...] पौर्णशेषेण किन्तेन प्रतिपन्नाथ यो निशीथ[...] प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमासुक[...] पञ्चके रेवत्यन्तपादयोगविधिस्तुतिपरा। यथा वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मा[...] मपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा [...] गिरेदिति विधेः स्तुतिपरा। अतएव उक्तं शावरभाष्ये। न हि निन्दा निन्द्यं निन्दि[...] प्रवर्त्तते अपि तर्ह्यीतरत् स्तोतुमिति। स्तुतौ [...] अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय। न चात्र काम[...] स्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे मान[...] भावात्। प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थक[...] विभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमीताव[...] स्थितेश्च। ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका [...] पुत्त्रिणी भवेत्। सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्र[...] वतीर्म्मनुरिति मनुना पुत्त्रवतीत्वाभिधानाद[...] पतिपुत्त्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्त्रवती प्रतीयते इ[...] ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः। पुत्त्रवतीति पदस्यास[...] तया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः॥ [...] ननु वृषतुल्यवयो वर्णो वृषः स्याद्दक्षिणा द्विजा[...] वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्यते इति भविष्यसंवादाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्त्रव[...] वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम्। न प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात्। न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः। यस्य पर्णमयी जु[हू] र्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीतिवत्तदुपप[त्ते]रिति चेत् न। वृषोत्सर्गदक्षिणात्वचन्द[ना]ङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणान्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः। वृषोत्सर्गस्थानी[य]त्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात्। धेनुदानयुगप[द्] वृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः। कपिलपञ्चरा[त्रे] चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृषद[क्षि]णादानविधानाच्च॥ * ॥

यथा कपिल उवाच।
अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम्।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः॥
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्।
तथा।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्।
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याऽग्रतस्तयोः
वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्त्रो यावत् पितरि जीवति

चन्दन
चन्दन

मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुष्पिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता।
दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः।
त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः ॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमशृङ्गीं खुरै रूप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम्।
कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम्।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाण्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्राप्युद्वर्त्तयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि।
पूर्व्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥” * ॥

शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। ललाटे ओँ वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः। चक्षुषोः ओँ शशिभास्कराभ्यां नमः। जिह्वायां ओँ सरस्वत्यै नमः। दन्तेषु ओँ वसुभ्यो नमः। ओष्ठयोः ओँ सन्ध्यायै नमः। ग्रीवायां ओँ नीलकण्ठाय नमः। हृदि ओँ स्कन्दाय नमः। रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः। दक्षिणपार्श्वे ओँ कुवेराय नमः। वामपार्श्वे ओँ वरुणाय नमः। रोमाग्रेषु ओँ रश्मिभ्यो नमः। जठरे ओँ धर्म्माय नमः। जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः। श्रोणितटे ओँ पितृभ्यो नमः। खुरमध्ये ओँ गन्धर्व्वेभ्यो नमः। खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः। लाङ्गूले ओँ द्वादशादित्येभ्यो नमः। गोमये ओँ महालक्ष्म्यै नमः। गोमूत्रे ओँ गङ्गायै नमः। पयोधरेषु ओँ चतुःसागराय नमः।

एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥
गृहीत्वार्घ्यञ्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम्।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने ॥
एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत्।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः ॥
ऐशान्यां चालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः।
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनानाथकृपणादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥”
इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्यात्तां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम्।
अयने विषुवेऽष्टम्यां युगाद्यापूर्णिमासु च।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥

ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे कालाः स्युः। तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात्। वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नीत्याद्येकवाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्रपतितत्वेन एकादश्यादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसक्तत्सतस्य नित्यत्वं कल्प्यम्। एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्णसंवत्सरं मलमासपातेऽपि प्रागसतश्चेत् कार्य्य एव इति नवीना जगुः। एककर्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एकदिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्। न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च। अत्रायं विशेषः। काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव। किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। मैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सकृत्त्वेन चरितार्थ इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्गुत्र्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्र्यार्षेयाणां अन्धवधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वदत्र अपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते। इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्ताद्यन्तर्गणसुता जीवत्पितृकश्चेतानन्याचेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये वृषोत्सर्गानधिकारः। अतएव हेतनिर्णयेऽपि। अनूचितक्रियाकरणीभूतगर्भाधेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण। धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्माद्युपनयनाङ्गसशिखवपनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव। स तु यदि पतिपुत्रवञ्चिमाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मात्रस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात्। स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवञ्चिमाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति। प्रमाणवङ्गौरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात्। दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत्। अथ वोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्यकापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः। तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति। ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व एव तेन तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः। कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि। एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति। प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् ॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा। मृतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः। तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्मरणे वृषोत्सर्गावगमाच्च। न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसत्त्वयोर्निषेधहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयोर्व्याचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवाच्च। यत्तु जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गनिषेधे पतिपुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवादः। पूर्व्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थ एवेति प्रागपि निरूपितम्। तत्तच्चोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्त्तृत्वाभावमनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकावृषोत्सर्गक्तसिमत्कनिष्ठपुत्राद्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्यः। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्म्मयोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गः कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरहलायुधाचार्य्यचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि समूलपद्धतिर्दृश्यते। अतएवात्र विशेषादर्शिनामनाचारोऽनाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव। स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्रत्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः। कापिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च॥*॥ सम्प्रति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा। गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्प्रवणं देशं गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्तः कुशहस्तो द्विवासाः प्राङ्मुखः ओँ तद्विष्णोः परमं पदं इति विष्णुं स्मृत्वा गत्वा च उदङ्मुखः ओँ तत् सदित्युच्चार्य्य कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्रमादाय विशेषानुपदेशात् मुख्यचान्द्रमासोल्लेखेन अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामः चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्माहं करिष्यामीति संकल्पयेत्। ततस्तज्जलमैशान्यां क्षिपेत्। ततः स्वस्वरीत्या सङ्कल्पसूक्तं पठेत्। ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुखं ब्रह्माणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः प्राञ्जलिः ओँ साधुभवानास्तां इति वदेत्। ओँ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तदासने उपविशति। ततः कर्त्ता ओम् अर्च्चयिष्यामो भवन्तं इति वदेत्। ओम् अर्च्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्बूलवस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं संपूज्य तद्दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्रीअमुकदेवशर्म्माणं त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धादिभिरभ्यर्च्याहं वृणे इति ब्रह्माणं वृणुयात्। ओँ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओँ यथाविहितं ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओँ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्। स्वयं गानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म कारयितव्यम् ब्रह्मादिकर्म्मकरणायेति वदेत्। स्वयं होमासामर्थ्ये होतारं वृणुयात्। तत्र होतृकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं तन्त्रधारकाचार्य्यमपि। आचार्य्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीयः। तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि। हस्ताङ्गुल्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्व्वत्र ग्राह्यम्। ततः पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचनं कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविश्चयत्वकामो भारतनामोच्चारणं कुर्य्यात्। ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमूत्रं ओ गन्धद्वारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्धं ओँ दधिक्राव्ण इत्यादिना दधि ओँ तेजोऽसीत्यादिना घृतं ओँ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गणेशं ग्रहान् विष्णुञ्च संपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य स्वस्वगृह्योक्तवृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखीं धेनुमग्निसमीपं नीत्वा ओँ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षड्ङ्कुलं त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्। वीरान्मा न इति सामगानाम्। यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठः। ततः ओँ वृषोऽसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवमानः स्वर्दृशम्। इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि षडङ्गुलं आरहीनं चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत्। अस्मिन्नवसरे अमेरुत्तरे सवत्सधेनुमौलिकं यूपमारोपयेत्। ततः स्वस्वगृह्योक्तविधिना हवनं स्नापयेत्। ततः सितवाससा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनाद्यैः स्वर्णशृङ्गाभ्यां रूप्यखुरैश्च वस्त्रेण कांस्यक्रोडेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रान् श्रावयित्वा च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा यूपे बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरामुखः धेनोर्मस्तकादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रैः पूजयेद्यथा। शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषोः शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु वसुभ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नीलकण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्यः। दक्षपार्श्वे कुवेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमान्ते रश्मिभ्यः। जवसु धर्म्माय। जङ्घासु अधर्म्माय। श्रोणीतटे पितृभ्यः। खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्यः। खुराग्रेषु अप्सरोभ्यः। लाङ्गूले ह्लादशादित्येभ्यः। गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु चतुःसागराय। एवं संपूज्य पठेत्।

ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे।
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु।
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु।
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु।

ततः ओम् आचार्य्याय नमः इत्यनेनोदङ्मुखं सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभिः संपूज्य एवं ओँ रुद्राय नमः इति तद्देवतां संपूज्य ओँ चन्दनाङ्कितसवत्सधेनवे नमः इत्यनेन पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैर्धेनुं संपूज्य संप्रोक्ष्य च ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओँ तत् सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽहं एतां सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदेवताकां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्यब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्। ततः सम्प्रदानब्राह्मणः पुच्छं धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्रीं पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत्। यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा सामवेदे। ओँ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते॥ यजुर्व्वेदे तु। ओँ द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामशतात् ध्रुवमासौ। ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रान्ते। ओँ द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इदमधिकम्। ततो यजमानः ओँ अद्यकृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिमं द्रव्यं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीत्याचार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

अस्मीति वदेत्। ततो वृषोत्सर्गवन्मन्त्रोक्तेन स्वस्वगृह्योक्तश्राद्धादिशेषं कर्म समापयेत्। ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वस्त्र-माल्यादिभिः पूजयेत्। सामगस्त्विदानीं ब्रह्म-होत्राचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। अथर्व्ववेदी तु स्वस्वगृह्योक्त-रीत्या यथास्थानं दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्व्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्र-पाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। दीनानाथादींश्च वस्त्रान्नाद्यैस्तोषयेदिति॥"*॥ इति श्रीचन्द्रशेखर-वाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितः चन्दनाङ्कितधेनु-दानस्य विधिप्रयोगः समाप्तः॥

चन्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनसारः, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्र-क्षारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति सुगन्धा-दिनेति। चदि ह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। सा तु मधुस्राव्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः। चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः।) मलय-पर्व्वतः। इति जटाधरः॥

चन्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदाने-नेत्यर्थः। चन्दन+ङीष्) नदीविशेषः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ (यथा, गोः रामायणे। ४। ४०। २०।
"दचिरां कुटिलाश्चैव चन्दनीं चापगां तथा॥")

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राज-निर्घण्टः॥

चन्दिरः, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि ह्लादे+"इषिमदीदि।" उणां। १। ५१। इति किरच्।) चन्द्रः। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) स्वर्णम्। शुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृत्त-विशेषः। यथा, वृत्तग्रन्थे।
"द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-
मधगणयुगलमिह गणयुगमपि वितर।
फणिपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति प्रथित
सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत॥")

चन्द्रः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चदि+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) देवताविशेषः। चाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्दुः ४ कुमुदबान्धवः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७ शुभ्रांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अब्जः ११ जैवातृकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ मृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८ नक्षत्रेशः १९ क्षपाकरः २०। इत्यमरः। १। ३। १३—१४॥ दोषाकरः २१ निशीथिनी-नाथः २२ शर्व्वरीशः २३ एणाङ्कः २४ शीत-रश्मिः २५। इति ग्रन्थान्तरम्॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्ष-धरः ३६ अत्रिजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूडामणिः ४५ माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८। इति जटाधरः॥ मृगलाञ्छनः ४९ दर्शविपत् ५० छायामृगधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणी-पतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतभानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधितिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः ६७ तमोनुत् ६८ एणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७० क्षीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ मृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ अब्दः ८० अब्धिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४। इति शब्दरत्ना-वली॥ त्रिनेत्रचूडामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६ सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलक्षगुः ८९ तुङ्गी-पतिः ९० यज्वनाम्पतिः ९१ पर्व्वधिः ९२ क्लेदुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः ९७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशवाजी ९८ श्वेत-वाजी ९९ अमृतसूः १०० कौमुदीपतिः १०१ कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ ओषधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शश-भृत् १०७ एणभृत् १०८ छायाभृत् १०९ अत्रि-दृग्जः ११० निशारत्नम् १११ निशाकरः ११२ अमृतः ११३ श्वेतद्युतिः ११४। इति हेमचन्द्रः। २। १९॥*॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः।
स्रष्टुकामः प्रजा वत्स! तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम्।
ऊर्द्धमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्॥
नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः॥
संगत्यैव महाराज! नैव ताः समशक्नुवन्।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः॥
ततस्ताभिः सहैवाशौ निपपात वसुन्धराम्।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया।
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्॥
त्रिःसप्तकृत्वो द्रुहिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम्।
तस्य तत्प्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत॥
तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत्।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्॥"
तस्य क्षीणत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—
"कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम्।
तावत् कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तस्योपरि स्मृतः॥"
इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम्॥
तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे सर्गखण्डे।
"अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमब्रुवन्।
अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्मम मानद!॥
जगृहे तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह॥
शशाप ते न भविता ह्यपत्यं मद्वचोऽतिगः।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः॥
अथ क्षयमिते तस्मिन् सर्व्वास्ताः दुःखिताः स्त्रियः।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः!।
न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत्।
मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया।
एवं शापं वरञ्चैव ददावस्मै व्यवस्थया॥
तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः॥"
स च गौरवर्णः वायुकोणस्वामी वैश्यजातिसत्त्वगुण-कर्कटराशिस्वगृहशिरोगच्छरीरोप्यलवणरससुक्ता-गैरिकादिधातुसर्पाणामधिपतिः। आर्द्रभूमि-चारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मप्रकृतिः स्थूलो युवा शुभग्रहः शुभ्राभश्च। इति ताजक-जातकादयः॥ अर्द्धाहूनः शशी पापः। इति समयामृतम्॥*॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा, ऋग्वेदे। १। १४१। १२। [वच्चन्द्ररथः॥")
"उतनः सद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृण्व-जलम्। काम्पिल्लः। इति मेदिनी। रे ३१॥ द्वीप-विशेषः। इति शब्दमाला॥ विसर्गः। इति तन्त्रम्॥ कमनीयः। मेचकः। स तु बर्हचन्द्रकः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तरजतम्। तत्तु शोभसुक्ता-फलम्। (योगोक्तेडानाडी। यथा, हठयोग-प्रदीपिकायाम्। २। ७।
"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥"
"चन्द्रेण चन्द्रनाड्या।" इति तट्टीका॥ भ्रूमध्य-भागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव। ३। ४९।
"चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी॥"
"चन्द्रात् भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।"
तट्टीका॥)
आह्लादजनकद्रव्ये त्रि। इति भरतधृतव्याडिः॥

चन्द्रकं, क्ली, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । कै + कः । वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) श्वेतमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) बर्हनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाँद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ ।
"चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ॥")
नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्स्यविशेषः । चाँदा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । चलत्पूर्णिमा २ चन्द्रचञ्चला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मण्डलम् । यथा, माघे । ५ । ४० ।
"यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥"
"चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम् ।" इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे के चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कलयतीति । कलि + अच् टाप् च ।) द्रगड़वाद्यम् । वाचामत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोड़शभागेषु भागः । तद्यथा,—
"पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चेति छाया सम्पूर्णमण्डला ।
तुष्टिश्चैवामृता चेति कलाः सोमस्य षोड़श ॥"
आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रणवादिसविन्दुप्रत्येकस्वरयुक्तनमोऽन्ततत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा,
"अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षादौ पूजनम् ॥"
इति रुद्रयामलम् ॥
(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।
"स च दृष्टमखस्तेन नाशितो मन्युना मया ।
ततो जाता हिमाद्रेस्त्वमब्धेश्चन्द्रकला यथा ॥")

चन्द्रकान्तं, क्ली, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः कमनीयता अस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ अस्य पर्य्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्दुकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ शंशवोपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।
"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्रदाहज्वालाग्लानिनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् । स्वच्छत्वञ्च ॥ * ॥ तदुद्भववारिगुणाः । विमलत्वम् । लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छाभितापदाहकासमदात्ययरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, क्ली, चक्रविशेषः । यथा,—
"चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्व्वत्रिशूलमध्यस्थं दिन कृत्तादि लिख्यते ।
त्रिशूले च वह्निमध्ये मध्ये वह्नित्रिशूलके ॥
मृत्युस्त्रिशूले नामर्क्षे मध्यमं वह्निरन्ध्रके ।
क्षेमलाभजयप्रज्ञाः नामर्क्षे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाद्यत्रिपञ्चकम् ॥"
इति समयामृतम् ॥

चन्द्रकी, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽस्येति अच् । चन्द्रक + ङीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्म्मितः कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृकः कुण्ड इत्यर्थः ।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः । (यथा, कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याये ।
"चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ॥")

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्व्वतः । यद्वा, चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदिने चन्द्रप्रदक्षिणकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा,—
"पूर्व्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्ताम्रसङ्काशस्तदूर्द्ध्वं चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवभ्रतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ।
सुधास्रवण ! साह्लाद ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण सुस्नाय चन्द्रपार्थिव ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
स्वस्वभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं चिरदेशानीं सततं वर्त्तते नरः ।
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति द्विधा ।
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महापदमवाप्नुयात् ।
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्रवदाह्लादजनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राजविशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १।११—१२ ।
"नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।")
चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलस्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।) दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधकत्वेनास्त्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचञ्चला, स्त्री, (चन्द्र इव चलज्जलस्थचन्द्रवत् चञ्चला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्न्यः ।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा, स्त्री, (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) हताईद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६।२०।८
"चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
सौवर्णस्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ॥")

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुणवत्तास्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधविशेषः यथा, सुखबोधे ।
"क्रिमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम् ।
मागधिमूलं मुस्तं सशठीवचामाक्षिकञ्चैव ।
लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषाः ।
कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात्
पलाष्टकं चाश्मजतोर्विदध्यात् ।
निव्यत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥
सिताचतुष्कं पलमत्र वंशा
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभेयं गुड़िका प्रयोज्या
पापांसि निर्णाशयते षड़ेव ॥
भगन्दरं पाण्डुरकामलाच
निर्गेच्छवह्निः कुरुते च दीप्तिम् ।

हृत्यामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाड़ीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
गलग्रार्व्वुदे विद्रधिराजयक्ष्मणो-
र्मेहे भगाख्ये प्रदरे च योन्या ।
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् ।
आजो रसो वाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्म्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शुभं समभ्यर्च्य कृतप्रसादे-
नाम्ना गुड़ी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥”
(“मलहलाभ्रकं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधुकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शताह्वा कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्यांशमम्लोलीयद्रवैर्दिनम् ।
भावयेन्मेघनादाया च नागवल्ल्या दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्थ्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाम्लतायुतम् ।
सक्षौद्रं पाययेच्चानु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥”
इति चन्द्रप्रभावटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज + भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-
ऽभिभागो यत्र इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
“चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तत्रोत्पन्ना महागिरौ ।
कीदृक् सरस्तद्विप्रेन्द्र ! वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाख्ययोऽभवत् ।
चन्द्रभागाख्या कस्मान्नदी जाता शुभोदका ॥
एतन्नः श्रोतुमिच्छतां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
शृणुता चन्द्रभागाया उत्पत्तिं द्विजसत्तमाः ।
शुभाभिचन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवद्गिरिसंसक्तः शतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥”
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स
उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । “अर्श आदिभ्यो-
ऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् । चन्द्र-
भागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा ।)
नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ तत्-
पर्य्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा ।
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“यत्र देवसभा भूता नाम्ना तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी शीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं मधुरवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् वृहल्लोहितसंज्ञके ॥
तद्विष्टं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्दृष्ट्वा स्वयं ब्रह्मा विशुद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थे सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् साम्प्रतजलं भित्त्वा वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाख्यया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त-
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री,(चन्द्रभागस्य तदाख्याया प्रसिद्धस्य
पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसम्भूतत्वात्तथा-
त्वम् । चन्द्रभाग + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० ॥
इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः “वह्वादिभ्यश्च ।”
४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी ।
इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, स्त्री, (चन्द्रस्येव शुभ्रा भूतिः सम्पत्
कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभ्रदीप्ति-
तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः ।
शाकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रबिम्बम् ।
चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गौः रामायणे ।५।३२।४८।
“तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुविनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥”)

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा
चन्द्रं कर्पूरं साहश्येन माति परिमातीति ।
मा + “ चन्द्रे मो डित् ।” उणा । ४।२२८ ।
इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अमृतञ्च
तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-
भारादिष्वुत्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-
मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।६८।
“एकोऽपि कोऽपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुद्विग्नः करोत्येव कृष्णे चन्द्रमसं यथा ॥”)

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शेखरे [illegible] ।)
शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कु[illegible]
५ । ८६ ।
“अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥”)

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-
र्यस्याः ।) वाकुची । इति भैषज्यरत्नावली ॥
हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां
कुष्ठाधिकारे ।
“गुडुची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्दकम् ॥”
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्यस्य ।)
काव्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति-
र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अप्सरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।
“उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥”
छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“म्रौ मो यौ येदृवेदैः सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ ”)

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु-
द्रव्यम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र-
सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य
पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां
इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे
इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत् ।
तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः ।
तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती । तस्य
द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता
शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-
यान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्म्मि-
ष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च । तत्र
यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः
पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्रं यदुं शशाप तव वंशे
राजचक्रवर्त्ती माभूत् । तुर्व्वसुद्रुह्यनून् शशाप
युष्माकं वंश्या वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति ।
पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितु-
रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये
कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान् ।
यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं
दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-
मायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरो-
रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर
युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्व-
शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना, यदोर्वंश उच्यते ।
यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान्
तस्य स्वाहिः तस्य उशङ्कुः तस्य चित्ररथः
तस्य शशविन्दुः तस्य पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथु-
दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । पृथु-

श्रवस: तम: तस्य उशना: तस्य शितायु: तस्य रुक्मकवच: तस्य ज्यामघ: तस्य विदर्भ: तस्य क्रथ: तस्य कुन्ति: तस्य वृष्टि: तस्य निर्वृत्ति: तस्य दशार्ह: तस्य व्योम: तस्य जिमूत: तस्य विकृति: तस्य भीमरथ: तस्य मधुरथ: तस्य शकुनि: तस्य करम्भि: तस्य देवमत: तस्य देवक्षेत्र: तस्य मधु: तस्य कुरुवश: तस्य अनुरथ: तस्य पुरुहोत्र: तस्य अंशु: तस्य सत्वश्रुत: तस्य वृष्णि: देवावृध: अन्धक: महाभुज: इति चत्वार: पुत्त्रा: । तेषु वृष्णिज्येष्ठ: तस्य सुमित्त्र: तस्य अनमित्त्र: तस्य वृष्टि: तस्य चित्रक: तस्य विदूरथ: तस्य शूर: तस्य भजमान: तस्य शिनि: तस्य भोज: तस्य राधिक: तस्य देवमीढ़: तस्य शूरसेन: तस्य वसुदेव: तस्य पुत्त्रो भगवान् श्रीकृष्ण: ॥*॥) ययातिपुत्त्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते । पूरो: पुत्त्रो जनमेजय: तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीर: तस्य मनस्यु: तस्य चारुपद: तस्य सुद्यु: तस्य बहुगव: तस्य संयाति: तस्य अहंयाति: तस्य रौद्राश्व: तस्य ऋचेयु: तस्य रन्तिनार: तस्य सुमति: (तंसु:) तस्य रैभ्य: (सुरोध:) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती । तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत् । यस्त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वमेधान् कृतवान् पश्चाद्दशाजस्रयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्रवत्सरान् एकच्छत्त्रं राज्यं कृतवान् । तस्य पुत्त्रो वितथ: तस्य मन्यु: तस्य वृहत्क्षेत्र: तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्म्मितम् । तस्य अजमीढ़: तस्य ऋक्ष: तस्य सम्बरण: तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरु: तस्य जह्नु: तस्य सुरथ: तस्य विदूरथ: तस्य सार्व्वभौम: तस्य जयत्सेन: तस्य राधिक: तस्य अयुतायु: तस्य ऋक्ष: तस्य दिलीप: तस्य प्रतीप: तस्य देवापि: शान्तनु: वाह्लीक इति त्रय: पुत्त्रा: । तत्र देवापि: कलापग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते । स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुन: सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥*॥ तत्र शान्तनू राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्म: पुत्त्रो जात: स परमधर्म्मात्मा महावीर: येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तम् । य: स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जात: । शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्त्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च । सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात् व्यासो जात: । पुनर्मुनेर्वरात् व्यासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत् । चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हत: । विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यास: धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास । धृतराष्ट्रस्यान्धस्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनज्येष्ठं पुत्त्रशतं बभूव । पाण्डोर्द्वे भार्य्ये कुन्ती माद्री च । मृगीभूतस्य मुने: शापान्मैथुनरहितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्माद् युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं जनयामास । माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जनयामास । युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी । अर्ज्जुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परिक्षित् । युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्त्ती । तस्य जनमेजय: तस्य शतानीक: तस्य सहस्रानीक: तस्य अश्वमेधज: तस्य असीमकृष्ण: तस्य नेमिचक्र: स हस्तिनानगरे गङ्गाहृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत् । तस्य उप्त: तस्य चित्ररथ: तस्य शुचिरथ: तस्य वृष्टिमान् तस्य सुसेन: तस्य सुनीथ: तस्य नृचक्षु: तस्य सुखीनल: तस्य परिप्लव: तस्य सुनय: तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जय: तस्य दूर्व्व: तस्य तिमि: तस्य वृहद्रथ: तस्य सुदास: तस्य शतानीक: तस्य दुर्द्दमन: तस्य महीनर: तस्य दण्डपाणि: तस्य निमि: तस्य क्षेमक: । एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्ति: एते कले: सहस्रवर्षपर्य्यन्तं स्थिता: ॥*॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजान: कलौ बहुकालं स्थिता: । अतस्ते वर्ण्यन्ते । तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुत: सहदेवो मगधेषु राजासीत् । तस्य मार्जारि: तस्य श्रुतश्रवा: तस्य अयुतायु: तस्य निरमित्त्र: तस्य सुनक्षत्र: तस्य वृहत्सेन: तस्य कर्म्मजित् तस्य श्रुतञ्जय: तस्य विप्र: तस्य शुचि: तस्य क्षेम: तस्य सुव्रत: तस्य धर्म्मसूत्र: तस्य सम: तस्य द्युमत्सेन: तस्य सुमति: तस्य सुबल: तस्य सुनीथ: तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जय: एते राजान: कले: सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्त: ॥ * ॥ तत: पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनक: पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्त्रं प्रद्योतं राजानं कृतवान् । तदारभ्य राजानो वर्णसङ्करदोषदुष्टा जाता: । प्रद्योतपुत्त्र: पालक: तस्य विशाखयूप: तस्य राजक: तस्य नन्दिवर्द्धन: । एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा आसन् ॥ * ॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्त्र: शिशुनाग: तस्य काकवर्ण: तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञ: तस्य विधिसार: तस्य अजातशत्रु: तस्य दर्भक: तस्य अजय: तस्य नन्दिवर्द्धन: तस्य महानन्दि: एते दश नृपा: षष्ठ्युत्तरशतत्रयं वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥ * ॥ महानन्दिसुतो नन्द: शूद्रायां समुत्पन्न: राजासीत् तस्य सुमाल्याद्या अष्टौ पुत्त्रा आसन् । ते शतवत्सरान् राज्यं कृतवन्त: । चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मण: नन्दं तत्पुत्त्रांश्च हत्वा मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् । कलौ नन्दान्त: क्षत्त्रियवंश: । इति श्रीभागवतं महाभारतञ्च ॥

चन्द्रवल्लरी, स्त्री, (चदि आह्लादे + रक् । चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी । सुधातुल्यमधुरसाविलासत्वम् । चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित् ।) सोमवल्लरी । सोमलता इति ख्याता । ब्राह्मी शाकमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली ।) प्रसारणी । माधवीलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥ सोमलता च ॥ (सोमलताशब्दे गुणादयो ज्ञेया: ॥)

चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संवृ… स्वगन्धेन इति । वल संवरणे + अण् । ततष्टा… स्थूलैला । इत्यमर: । २ । ४ । १२५ ॥ (पर्य्य… ऽस्या यथा,—

"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि… भद्रैला वृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटि…

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे…

चन्द्रविहङ्गम:, पुं, (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गम:) वकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चन्द्रव्रतं, क्ली, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रत… यद्वा, चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृतं यद्व्रतं त… चान्द्रायणम् । इति स्मृति: ॥ (एतद्विव… चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इ… शाल + अच् । ततष्टाप् ।) ज्योत्स्ना । … त्रिकाण्डशेष: ॥ (चन्द्र इव शालते श्लाघते इ… उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम् ।) शाला… परिग्रहम् । तत्पर्य्याय: । शिरोगृहम् २ । … हेमचन्द्र: । ४ । ६१ ॥ चन्द्रशालिका ३ वड़भी… कूटागारम् ५ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (य… रघु: । १३ । ४० ।

"तस्यायमन्तर्हितसौधभाज:
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष: ।
वियद्गत: पुष्पकचन्द्रशाला:
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखरा: करोति ॥")

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इ… शाल + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । यद्वा, च… शाला + स्वार्थे कन् ।) वड़भी । इति त्रिका… शेष: ॥

चन्द्रशूरं, क्ली, फलविशेष: । हालिम् इति भाष… तत्पर्य्याय: । चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेह… कारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७ … अस्य गुणा: । हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणां हि… त्वम् । असृग्वातरोगद्वेषित्वम् । बलपुष्टिवि… र्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥

चन्द्रशेखर:, पुं, (चन्द्र: शेखरे मौलौ यस्य । य… चदि आह्लादे + रक् । चन्द्र: आह्लाद: स्वा… न्दानुभवरूपपरमात्मज्योति: शेखरे ललाटो… भागे यस्य । स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोपाधि… वर्ज्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदे… सत्यज्ञानानन्दात्मकसेतो: परब्रह्मण: स्वाभास… ज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् ब्रह्मणां… चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न । विश्वगुरोर्महादेव… दन्यत्र पूर्णतमयोगसिद्धेरप्रसिद्धे: । किञ्च मो… श्वरादिशब्दवत् रूढ़िशक्तितोऽपि सर्व्वयोगीन… गुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस… समन्वयतेति पूर्व्वाचार्य्यपादा: ॥) शिव: । इ… मर: । १ । १ । ३२ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ५८ ।

"यदा बुधै: सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।

इति स्वहस्तोल्लिखितञ्च सुधया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥”
चन्द्रयुक्तः शेखरः शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
“विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
(तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
“शम्भुनाथश्चन्द्रनाथश्चन्द्रशेखर पर्व्वते ॥”)
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
“चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्रः । यथा,-
“अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्वाविकर्म्मे व्यालेव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाङ्कयोऽभवत् ॥
पूष्णः पुत्त्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्त्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिष्टं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।
हिरण्यगर्भपुत्त्रोऽहं पुत्त्रार्थी त्वामुपास्महे ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्त्रो मे भवेल्लक्षणसंयुतः ॥
एतदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्त्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्त्रस्त्रायते पितरं प्रभुम् ।
अतस्तस्माद्भयं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्त्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्य्याभिस्तिसृभिःसह ॥
ततस्ते लक्षणोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृषद्वतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुष्पार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रससादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥
उपास्यते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।
अपुत्त्रोऽहं पुत्त्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्त्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संव्यवदद्राजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्त्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयैताः स्वजायास्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्त्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
तत्क्षणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्दूल ! गर्भांश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्त्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं चात्यनुग्रतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्त्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ।
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ॥
दृष्ट्वोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशी चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिषेवितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थवन्यपाड़ाख्यग्रामे १६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत । अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बहवो ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)
षोड़शध्रुवकान्तर्गतनवमध्रुवकः । तद्विवरणं ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
“ऊनविंशतिवर्णाङ्घ्रिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्दुके ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वटिकौषधविशेषः ।
“सूतो गन्धष्टङ्कणः सोषणः स्या-
दंतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत्तु त्रिवारं
वल्लो देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
दुग्धाकाढ्यं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये मर्द्दि वारिप्रयोगः ॥”
इति उदकमञ्जरीरसः ॥
“अत्रैव शर्करां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥”
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)
चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।) कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।) क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)
चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्तिर्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी । से, ५२ ॥
चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास + टाप् ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो यस्याः इति । गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
“चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥”
इहती । तस्याः पर्य्याया यथा,—
“क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां दृहतीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ॥

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रा, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच्+रक् । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची । इति केचित् ॥

चन्द्रातपः, पुं, (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति छायादानेन । आ+तप्+अच् ।) आच्छादनविशेषः । चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । “चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम् ॥”)

चन्द्रापीडः, पुं, (चन्द्रः आपीडे शेखरे यद्वा आपीडः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ । .
“राजचूडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत् ।
पीडितेन्दुत्विषा कीर्त्त्या कलेः पीडाञ्चकार यः ॥”
कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः । स तु राज्ञस्तारापीडस्य पुत्रः । यथा, कादम्बर्य्याम् । १३७ । “अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो ब्राह्मणसात् कृत्वा ‘मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः’ इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ।” अयं हि एकदा मृगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थाञ्च महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान् । तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकल्प्य पित्राहूतः स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरबन्धोर्वैशम्पायनस्य मृत्युवार्त्तामाकलय्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासुरासीत् । ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येषातीवाश्चर्य्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली, स्त्री, गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
“राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे ।
कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥”

चन्द्रिका, स्त्री, (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, रघुः । १९ । ३९ ।
“अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥”)
स्थूलैला । चन्द्रकमत्स्यः । चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा । मल्लिका । श्वेतकण्टकारी । मेथिका । सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (पीठस्थदेवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
“सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्त्तुभिः ॥”
वासपुष्पा । अस्याः पर्य्याया यथा,—
“चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्रावः, पुं, (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति । पा+णिनिः ।) चकोरपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुजं, क्ली, (चन्द्रिका इव शुभ्रं अम्बुजम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिलः, पुं, (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र+बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः । वास्तूकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥

चन्द्री, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच्+रक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः । निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदयः, पुं, (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति । तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।
“गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् ।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि यामुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र ।) चन्द्रातपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।३।३४५॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम् । यथा,—
“पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्र
पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ।
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रजः पल्लवरागरम्यम् ॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं शोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥ *।
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती ।
मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समस्तकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या-
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ *।
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्दुर्ल्लभः ।”
इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ।

चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आह्लादे+भावे रक् । चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः ।) नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथाह चक्रपाणिदत्तः । “हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला । सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् । नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्व्वुदानि च । अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति । अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् । वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ।”)

चन्द्रोपलः, पुं, (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३१ ।

चप, सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सान्त्वः प्रियवचनं उपशमो वा । चपति पुत्त्रं माता । इति दुर्गादासः ॥

चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कल्कश्चूर्णीकरणम् । क म, चपयति तण्डुलं शिला । इति दुर्गादासः ।

चपटः, पुं, (चप+घञर्थे कः । चपः सान्त्वनं चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट+पचाद्यच् । ततः शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड़ इति भाषा ।

चपलं, क्ली, (चपं सान्त्वनां लाति प्राप्नोतीति । ला+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ । क्षणिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चपलः, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप मन्दायां गतौ+“चुपेरच्चोपधायाः ।” उणां । १ । १११ । इति कलः धातोरुकारस्य अकारः

ट्टेश्च ।) पारदः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यश्च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी । ले, ८७ ॥ चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूषिकविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"पूर्व्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय च यदौषधं तद्यथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ।
सभद्रकाष्ठां सजटां चौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ॥")
चपलः, त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप + कलः । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरलः । चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
"विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपल-
नयनायाम् ।
दशदिविधविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥")
दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्य्यायः । चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः । इति शब्दरत्नावली ॥
चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा, माघे । ६ । १६ ।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तया ।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विद्युत् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किं पुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलासितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥")
पुंश्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्य्याछन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन ॥")
चपेटः, पुं, (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वना चूर्णीकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति । इट गतौ + अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चड़ इति चापड़ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतलः २ प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात् । सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत् । षष्ठ्यै नमः इति अरण्यषष्ठीपूजावत् । चापड़ाषष्ठीयम् । इति कृत्यचन्द्रिकाव्याख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पन्नापत्यवृद्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मास्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्थानषष्ठी इति केचित् ॥
चम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) चमति । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
चम, न र उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) न, चम्नोति । र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति । कृ + अण् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् + कृ + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥ डमरुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भवित्वज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एव चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।
"एवं सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारि-
चरितानाम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥")
चमरं, क्ली, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अत्र न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम + "अर्त्ति-कमिभ्रमिचमीति ।" उणां । ३ । १३२ । इति अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्य्यायः । व्यजनी २ वन्यः ३ धेनुगः ४ वालधिप्रियः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २६ । ३ ।
"चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥")
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।) कोकड़ः । स तु विडालविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चामरे क्ली च ॥
चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः । २।४।२२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च अश्मकः स्वल्पकेशरी ॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर + स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्य्यायः । दीर्घवाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १३ ।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥")
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमसः, पुं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत् सोमोऽस्मिन्निति । चमु भक्षणे + "अत्यविचमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच् इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णार्वाग्विलाश्चमसाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥
होतुर्मण्डल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः ।
उद्गातगात्र त्र्यस्रिः स्याद् याजमानः पृथुः
स्मृतः ॥
प्रशास्तुरवतष्टः स्यादुत्तोष्ठो ब्रह्मशंसिनः ।
पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्विगशीर्षकः ॥
अच्छावाकस्य रास्नाव आग्नीध्रस्य मयूखकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि ।
पलाशाद्वा वटाद्वाप्यश्वत्थाद्वा चमसाः स्मृताः ॥")
चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + असच् ।) पर्पटः । पिष्टभेदः । लड्डुकः । इत्यजयपालः ॥ (ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ५ । ४ । ११ ।
"कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना नव महाभागवताः ॥")
चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्गमसूरादिपिष्टम् । कालरचितं यज्ञपात्रमित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
"चूर्णं यच्छ्यामाषाणां चमसी सा विधीयते ।"
इति भावप्रकाशः ॥
चमूः, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः । चम + "कृषिचमितनीति ।" उणां । १ । ८० । इति ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य ! महतीं चमूम् ॥")
सेनाविशेषः । तत्र ७२६ हस्तिनः ७२६ रथाः २१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । समुदायेन ७२६० शिशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
चमूरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति ऊरः । पृषोदरादित्वात् अत उत्वञ्च ।) हरिणविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माघे । १ । ८ ।
"चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥")
चम्पः, पुं, (चम्पतीति । चम्प + अच् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पकं, क्ली, (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + ण्वुल् ।) कदलीफलविशेषः । चाँपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्य्यकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । ततोऽणो लुक् ।) चम्पकपुष्पम् ॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा,— "न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न श्रद्धधते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवाद्यते । अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकमुच्यते ॥")

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । चाँपा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतलच्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिरगन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेमपुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाह्वः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् । गुणाढ्यो राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विषक्रिमिकृच्छ्रकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ पनसफलकोषैकदेशावयवश्च ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कोरकः ।) चम्पककोरकः । तत्पर्य्यायः । गन्धफली २ बहुगन्धा ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्द्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्द्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्तिस्तथात्वम् ।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दशी । यथा, ज्यैष्ठमासमुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले ।

"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् ।
अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि ! ॥
पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती ।
वृषस्कन्धे विशेषेण न भूयो जायते भुवि ॥
त्रिमध्वक्तैश्चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयाच्छिशि ।
चयघाटिज्वरान् हन्ति हत्वा रोगाणि यानि च ॥
चम्पकचतुर्द्दशी ख्याता पूजयेद्वा सदाशिवम् ।
दशजन्मकृतं पापमचिरेणैव नश्यति ॥"

अन्यच्च ।

"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम् ।
चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

अपि च ।

"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवैः ।
अर्च्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चाँपा कला । इति भाषा ॥ गुणादिकं चम्पकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चम्पकालुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलु रूपफलबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतिगृह्णातीति । आ + ला + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकुन्दः, पुं, (चम्पकवर्णःसन् उनत्तीति । उन्दी क्लेदने + अच् । पृषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यभेदः । चाँदकुड़ा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोषः, पुं, (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।"५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा, चम्पेन राज्ञा हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्म्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते ।९।८।१ ।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्म्मिता ।
चम्पा पुरी..............................॥")
कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पापुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन्तु अङ्गदेशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।
"वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥"
तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दनः ।
दुर्य्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्थनदीविशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्णराजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एव पुरी ।) चम्पानगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः, पुं, (चम्पश्चम्पकस्तद्वत् कोषवर्णं आलाति आ + ला + डुः ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मस्य वत्वम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पूः, स्त्री, काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ॥"
इति साहित्यदर्पणे । ६ । ३३८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्य्या नद्या वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥ तद्देशस्थे पुं भूम्नि ॥

चम्म, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सेट् ।) चम्मति । इति दुर्गादासः ॥

चय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, चयते । इति दुर्गादा

चयः, पुं, (चीयते इति । चि + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इति कर्म्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यम २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमूलबन्धम् । परि प्राकारो निरूप्यते सः । पगार ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्द दुर्गनगरे उद्धृतमृत्तिकास्तूपवन्धं यदुपरि प्राक निवेश्यते । तथा चार्थशास्त्रम् । खातसुद्धृत वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । भरत: ॥ समूहः । (यथा माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ।") समाहृतिः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राका (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।
"शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।" पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषाणां सञ्चयरूपे प्रशमादिषु प्रकारविशेषः । तद्यथा,—
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति वर्षायां चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति । हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति । प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः । शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृड्टतौ कफ
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः । समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम् ।" इति पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम शोथः । यथा,—
"कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्म्मोकभस्मभिः । चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे

चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविकल्प द्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इ दुर्गादासः ॥

चर, क संशीत्यसंशीत्योः । इति कविकल्पद्रुमः (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) संशीतिः संशयः । अ शीतिरसंशयः । क, विचारयति यो धर्म्ममि हलायुधः । चर असंशये । इति प्राच केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विच रणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभवार्त्ता भ्राम्यतीति । चर + अच् ।) राज्ञादेः शुभा शुभादिज्ञानार्थं राज्ञा सगोपनं नियुक्तः पुरुषः परराष्ट्रज्ञानार्थंभ्रमणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढ़पुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १३ अपसर्पकः ८ प्रतिष्कः ९ प्रतिष्कशः १० गु गतिः ११ मन्त्रगूढ़ः १२ हितप्रणी: १३ । इ शब्दरत्नावली ॥ उदास्थितः १४ । इति जटा धरः ॥ तत्रादौ भिक्षुकवणिगादिवेशेन भि स्थायिनि चरे । पश्चात् स्वदेशपरदेशभ्रमणशी इत्यन्ये । इति भरतः ॥ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्व्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥
तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
क्लेशायाससहो दक्षः सर्व्वत्र भयवर्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
नृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
अश्वहस्तितथालुब्धान् दक्षार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्य्यान् बहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत् ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तद्युक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुमुखान् बहून् ।
नीरेतोवामगाः कुब्जास्त्रिधा ये च कारवः ॥
भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अक्षद्यूतभेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी । रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥ कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषकर्कटतुला-मकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिर-विभूतिमित्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे । इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥"
जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"
तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ॥")

चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः । इत्युणादिकोषः ॥ पर्प्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरति गच्छति वेत्ति वेदवेद्यकादीनि सर्व्व-शास्त्राणीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा चर इव महीतलं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे कन् ।) मुनिविशेषः । तत्कृततन्नामकग्रन्थः । तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् ।
स्थलेषु बहुषु व्याप्तान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्त्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

चरटः, पुं, (चरति नृत्यतीव विचरतीर्थः । चर + बाहुलकात् अटच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्द-माला ॥

चरणं, क्ली, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ९ । ११३ । ९ ।
"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥")
भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८८ ।
"अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")
आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")

चरणः, पुं क्ली, बह्वृचादिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।३।
"न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"
अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
"सन्नदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥"
"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः ।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥) मूलम् । गोत्रम् । इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युः । चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा । अधमाङ्गम् । तत्-पर्य्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्घ्रिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९ क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३।२८० ॥ पदम् ११ पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ६ । २७७ ।
"अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"
श्लोकचतुर्थभागः । यथा हलरत्नाकरे१ अध्याये ।
"शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥")

चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहो-ऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम् । तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणाक्षि, त्रि । यथा, रामायणे ।३।५६।३५ ।
"तुण्डपक्षप्रहारैश्च जटायुश्चरणायुधः ॥")

चरमः, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणां ५ । ६८ । इति अमच् ।) अन्त्यः । पश्चिमः । इत्यु-णादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।
"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥")

चरमक्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । ततः चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥

चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः पर्व्वतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्म-धारयः ।) अस्तपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ता-चलः । इति हेमचन्द्रः ॥

चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः ।१।५७।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")
आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् । यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"

चराचरः, त्रि, (चरश्चलं आचरो व्यवहार-पीठादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्य-मरः । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्गः । इति विश्वः ॥ इगः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्द्दके पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः । यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
"यत्त्रोभाभ्योऽयमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥")

चरिः, पुं, (चर + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७ । इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥

चरितं, क्ली, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।१०।१।१ ।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः ।
राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")
तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्भास्वराख्याः वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीडा रास-कन्दुकखेलाद्या चारुक्रीडा प्रकीर्त्तिता । ताण्डवं वेणुवादं गोदोहः पर्व्वतोद्धारो गोहूतिर्गमना-दिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"
वाच्यलिङ्गे तु । चर + कर्म्मणि क्तः । कृतम् । आच-रितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
"श्रुत्वा पूर्व्वं काव्यबीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥")

चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमार-सम्भवे । २ । ७ ।
"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥"

चरित्रं, क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।"३ । २ । १८४ । इति इत्रः ।) स्वभावः । तत्पर्य्यायः । चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ८३ ।
"अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम् ॥")

चरित्रा, स्त्री, (चरित्र+टाप् ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिष्णुः, त्रि, (चरतीति । चर+"अलङ्कृञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः ।३।१।७४ ॥ (यथा, भागवते । २।६।४० ।
"द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥")

चरीत्रं, क्ली, (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरुः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अग्न्यादिभिर्द्देवैरिति वा चरति होमादिकमस्मादित्येके । चर+"भृमृशीति ।" उणां १ । ७ । इति उः ।) हव्यान्नम् । तत्पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे, ३२ ॥
"ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ॥"
इति शारदातिलकम् ॥
तस्यानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितं वारुणमुदूखलं मुषलं वैणवञ्च शूर्पं वारुणचमसस्थजलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा शूर्पे निधाय चमसस्थजलेन ओँ वास्तोस्पतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि द्विस्तूष्णीं इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांस्यपात्रेण चरुस्थाल्या वा ओँ वास्तोस्पतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ भूस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ भुवस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ स्वस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् द्विस्तूष्णीम् । ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । इत्थमेव वारत्रयं कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत् । ततश्चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तराग्रं पवित्रं निक्षिप्य प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अग्रे उभयतोऽङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथान्तरूष्मणा सम्यक् शाको भवति गालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्पाके भूते मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं चरुमवतार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

चरुव्रणः, पुं, (चरोर्व्रण इव ।) चित्रापूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिताइ पिटा इति भाषा ॥

चर्च्च, क इङ्समे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इङ्समः अध्ययनम् । क, चर्च्चयति वेदं विप्रः । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्च, श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, चर्च्चती चर्च्चन्ती । गुणस्थानरक्षितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुणो विभाषा वेदेषूच्चारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्चरी, स्त्री, (चर्च्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) गीतभेदः । चर्च्चरी गीतभेदे च केशभिन्करशब्दयोरिति रुद्रः ॥ हर्षक्रीड़ेति सुभूतिः । कापटिकानां सादरवचनं तौर्य्यत्रिकञ्चेत्यन्ये । वसन्तसमयक्रीड़ेत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीड़ावाक् । तत्पर्य्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । "अये ! मधुरमभिहन्यमानमृदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणामुच्चरति चर्च्चरीध्वनिः ॥" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । ४ अङ्के । अनन्तरे चर्च्चरीत्युक्ता,—
"गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-
र्व्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः ।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥"
वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता ।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्च्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीति सुसङ्गता ॥")

चर्च्चरीकः, पुं, (चर्च्च+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । शाकः । इति मेदिनी । के, १८७ ॥

चर्च्चा, स्त्री, (चर्च्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादितत्त्वशास्त्रैरसौ इति । चर्च्च+णिच्+अङ् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्च्चिक्यम् । इति मेदिनी । चे, ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १ ।५।२ ॥ (चर्च्च+भावे अङ् । लेपनम् । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १५ । ४ ।
"मृगमदकृतचर्च्चा पीतकौशेयवासाः ॥"
गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"ज्ञानधातुमयी चर्च्चा चर्च्चिता चारुहासिनी ॥")

चर्च्चिका, स्त्री, (चर्च्चा+स्वार्थे कन् । कापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्च्चा । इति द्विरूपकोषः ॥ (रोगविशेषः । तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा,—
"तौषारं लघुशीतलं श्रमहरं पित्ताग्निशान्तिप्रदं
दोषाणां शमनं जलाग्निहननं सर्व्वामयघ्नं परम् ।
कुष्ठश्लीपदचर्च्चिका-विषहरं पामाविसर्पापहं
क्षीणानां क्षतशोषिणां हितकरं संसेव्यते मानवैः ।"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ।
(चर्च्चां वेदादिविचारणां वेत्ति इति । ठन् । वेदाद्यध्येतरि, त्रि ॥)

चर्च्चितं, त्रि, (चर्च्च+कर्म्मणि क्तः । चर्च्चा लेपः सञ्जातास्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना कृतलेपनम् । तत्पर्य्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १।४४ ।
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।")

चर्त्त्यः, त्रि, (चर्त्त्यते इति । चृत हिंसायाम् । "ऋदुपधाच्चापि चृतेः । ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) हननीयः । इति पाणिनिव्याकरणम् ।

चर्पटः, पुं, (चृप्+अटन् ।) स्फारः । विपुलः । चपेटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ।

चर्पटा, स्त्री, (चर्पट+टाप् ।) भाद्रशुक्लषष्ठी । चापड़ाषष्ठी इति भाषा ॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट+ङीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

चर्भटः, पुं, (चर+क्विप् । भटति भरति स्वशरीरदानेनेति । भट्+अच् । ततः कर्म्मधारयः ।) इर्व्वारुः । इति हलायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट+ङीष् ।) चर्च्चरी । हर्षक्रीड़ावाक् । इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्म, क्ली, (चर्म्म साधनतयास्त्यस्य अच् ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १९२ ।
"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥")

चर्म्म, [न्] क्ली, (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४।१४५। इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः । चाम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । त्वक् २ असृग्धरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ असृग्वरा १० । इति भरतधृतसर्व्वधरः ॥ (यथा, भागवते ।३।६।११।
"निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ।")
शरीरावरकं शस्त्रम् । ढाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ फरम् ४ चर्म्मम् ५ । इति भरतः ॥
तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।
"शरीरावरकं शस्त्रं चर्म्म इत्यभिधीयते ।
तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म्मसम्भवभेदतः ॥
शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढ़ता तथा ।
दुर्भेद्यतेति कथिता चर्म्मणां गुणसंग्रहः ।
स्वल्पता गुरुता चैव मृदुता सुखभेद्यता ।
विरुद्धवर्णता चेति चर्म्मणां दोषसंग्रहः ।

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः ॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदेवोपपद्यते ॥”*॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म। इत्यमरः। २।७। ४७॥ (यथा, मनुः। २। ४१।
“कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः॥”)

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा। चर्म्म कषतीति। कष+अच् इत्येके।) पश्चिमदेशजातं गन्धद्रव्यम्। केचित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहुः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५। इत्यमरः। २। ४। १४३॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७। इति भरतः॥ मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥ (“चर्म्मकषायाः कल्कं विल्वसमं मूर्द्धि काकपदमस्य।
कृत्वा कुर्य्यात् कटभीं कटुकोटफलाप्रधमनञ्च॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशेऽध्याये॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा।) चर्म्मकषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिकं करोतीति। कृ+“कर्म्मण्यण्”।३।२।१। इति अण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चामार इति मुचि इति च भाषा॥ स तु चण्डाल्यां तीवराज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। पादूकृत्२। इत्यमरः।२।१।७॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः४। इति तट्टीका॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६। इति हलायुधः॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। १०। ३६।
“कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते॥”)

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं करोतीति यावत्। कृ+अण्। चर्म्म किरतीति चर्म्म+कॄ+अणित्येके। ततो ङीष्।) चर्म्मकषौषधिः। इति मेदिनी। रे, २६१॥

चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति। कील+अच्। चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा।) गुह्यरोगविशेषः। हालीश इति हारिस् इति च भाषा॥ तस्य निदानं यथा,—
“व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वहिः।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता॥”
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शोरोगाधिकारे धृतम्। अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत्। अपि च।
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मसकान् तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः॥”
इति भावप्रकाशः॥

चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थः। चर्म्म+कृ+क्विप्।) चर्म्मकारः। इति हलायुधः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ५५।
“चर्म्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं देवोप- [योगिनीम्॥”)

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव।) निशाचरपक्षिविशेषः। चामचिका इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जतुका २ अजिनपत्रिका ३। इति हेमचन्द्रः॥ जतूका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६ अजिनपत्रा ७ चार्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९। इति शब्दरत्नावली॥ चर्म्मपत्रा १०। इति जटाधरः॥ चर्म्मचटिका ११। इति केचित्॥

चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव। यद्वा, चर्म्म चटति भिनत्तीति। चट+अच् ङीष्।) चर्म्मचटका। इति शब्दरत्नावली॥

चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रितमिवेत्यर्थः। चर्म्म चित्रयतीति वा। चित्र+ण्वुल्।) श्वेतकुष्ठम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते। जन+डः।) रोम। रुधिरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मण्वती, स्त्री, (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः इति मतुप् मस्य वत्वम्।) नदीविशेषः। सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता॥ कदली। इति मेदिनी। ते, १९६॥ (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (शशविन्दुनामा वा) कश्चित् राजचक्रवर्त्ती। तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरसक्लेदादिभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा। यथा, देवीभागवते। १। १८। ५४।
“चर्म्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा॥”)

चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्डः।) कशा। इति हेमचन्द्रः॥ चाबुक् इति भाषा॥
(“चर्म्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरुषा च तम्॥”
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा। दुष+णिच्+ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्।) कोठरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव।) बलिः। त्वक्सङ्कोचः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुमः।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री, (चर्म्ममयं पत्रं पक्षद्वयं यस्याः।) चर्म्मचटी। इति जटाधरः॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका।) उपानत्। चामड़ार जुता इति भाषा॥ यथा। “ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात्।” इति भवदेवभट्टः॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः॥

चर्म्मपुटः, चर्म्मपुटकः, पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम्। पक्षे स्वार्थे कन्। चर्म्ममयं पुटमत्र इति कप् इत्येके।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेषः। कुपा इति भाषा॥ यथा। दृतिश्चर्म्मपुटकः। दृतिश्चर्म्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। दृतिः खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति। प्र+भिद+ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) चर्म्मप्रभेदनास्त्रम्। इत्यमरः। २। १०। ३५॥ पोड़ इति भाषा॥

चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति। सिवु तन्तुसन्ताने+“संज्ञायाम्।” ३। ३। १०९। इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् वुन् वा।) चर्म्मप्रसेविका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक+टाप् अत इत्वञ्च।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्म निर्म्मितयन्त्रम्। भाती इति जाँता इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। भस्त्रा २। इत्यमरः। २।१०।३३॥

चर्म्ममुण्डा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदेहस्येत्यर्थः मुण्डमस्तिहस्तेऽस्या इति। छिन्नशिरोधारणादेव तथात्वम्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः। २। १२०॥ (चण्डमुण्डा। इत्यपि क्वचित् पाठः॥)

चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः।) आवर्त्तकीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देशविशेषे, पुं। स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि उक्तः। यथा, वृहत्संहितायाम्। १४। २३।
“दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्।” इत्युपक्रम्य,—
“वेणुमती फल्गुलुका
गुरुहा मरुकुच्चचर्म्मरङ्गाख्याः॥”
इत्युक्तवान्॥)

चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति। रच+बाहुलकात् डुः।) चर्म्मकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः।) एला। इति हारावली। ९७॥

चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः। भुक्तद्रव्येभ्यो रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम्।) रसः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम्। सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च।” इति न्यायादत्र अकारान्तः। क्वचित् क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते।) रसः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति। ऋ गतौ+“कर्म्मण्यण्।” ३।२।१। इत्यण्।) चर्म्मकारः। इति जटाधरः॥

चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषोऽस्त्यस्य। चर्म्म+इनिः।) चर्म्मधारियोद्धा। ढाली इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। फलकपाणिः २। (यथा, महाभारते। ३।२७।३१।
“श्यामं वृहन्तं तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मन्युर्न वर्द्धते॥”
चर्म्म त्वक् अस्त्यस्येति।) भूर्जवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४६॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः। “चर्म्मिवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदाडिमाजकर्णहरिवृक्षराजादनगोपघोण्टाविकङ्कतेषु वा यवान्नविकारांश्च सेवेत॥”) भूर्जरिटिः। मोचा। इति शब्दरत्नावली॥

चर्य्या, स्त्री, (चर + "गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।" ३ । १ । १०० । इति यत् । स्त्रियां टाप् ।) ईर्य्यापथस्थितिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ नियमापरित्यागः । ईर्य्यते गुरोः शास्त्रो-पासनया ज्ञायते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादिः तस्याः पन्था उपायः तत्र व्रतिनां या स्थिति-रवस्थानमपरित्यागः सा । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । ३२६ ।
"चर्य्यायां हयसुतस्ट पाण्डवस्यानुगच्छतः ॥")
गमनम् । अदनम् । आचरणम् । इति मुग्धबो-धटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । ६।३२ ।
"आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम् ॥"
सेवा । यथा, रामायणे । २ । २६ । १५ ।
"वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते ॥"
त्रि, अनुष्ठेयः । आचरणीयः । यथा, मनुः ।३।१।
"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥")

चर्व्व, कि भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्व्वयति चर्व्वति तण्डुलं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

चर्व्वणं, क्ली, (चर्व्व + भावे ल्युट् ।) दन्तैश्चूर्ण-नम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥ चिवान इति भाषा ॥ (यथा, हारिते प्रथमे स्थाने प्रथमे-ऽध्याये ।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितं तथा ॥")

चर्व्वा, [न्] पुं, तलप्रहारः । इति हारावली । १६७ ॥

चर्व्वितं, त्रि, (चर्व्व्यते स्म इति । चर्व्व + कर्म्मणि क्तः ।) कृतचर्व्वणम् । भक्षितम् । इत्यमरः । ३।२।११० ॥ (यथा, भागवते । ७ । ५ । ३० ।
"अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनःपुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम् ॥")

चर्व्वितपात्रकं, क्ली, (चर्व्वितानां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चर्व्वितताम्बू-लादित्यागपात्रम् । पीगदान इति भाषा ॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे ।
"ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्व्वितपात्रकम् ॥"

चर्व्व्य, त्रि, (चर्व्व्यते दन्तैश्चूर्ण्यते इति । चर्व्व + कर्म्मणि ण्यत् ।) चर्व्वणीयम् । यथा,—
"षट्कोटिं ब्राह्मणांश्च भोजयामास नित्यशः ।
चूष्यपेयलेह्यचर्व्व्यैरतितृप्तिं दिने दिने ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

चर्षणिः, पुं, (कर्षतीति । कृष + "कृषेरादेश्च चः ।" पां-उणां । २ । १०३ । इति अनिः आदेश्च चः ।) जनः । यथा, श्रीभागवते ।
"स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्
प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥"
मनुष्यजातिः । यथा,—
"अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः ।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥"
इति श्रीभागवते । ६ । ६ । ३१ ॥ "चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः । पश्यन्तिकर्म्मत्वेन निघण्टा-दावुक्तेः । यद्वा येषु आत्मानुसन्धानविशेषेण मानुषी जातिश्चोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः । पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (अत्र उणादिवृत्तिकृतोज्ज्वल-दत्तेन तु "कृषेरादेश्च धः ।" इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम् ॥)

चल, क भृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, चालयति । दन्त्यवकारादि-रयमिति दुर्गसिंहजुमरनन्दी । भृतिरिह पोष-णम् । इति दुर्गादासः ॥

चल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ज, चालः चलः । मित्त्वे इति वक्ष्यमाणं न पठित्वा इममेव मानुबन्धं भ्रान्ताः पठन्ति तद्धेयम् । तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता । चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये शानः । मित्त्वे । पूर्व्वेणान्वयः । चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः । म, चलयति लतां वायुः । चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकानिति रघुः । चालयन् सकलां पृथ्वीमिति घमन्तात् चालं करोतीति णौ शत्रन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

चल, श विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श, चलती चलन्ती । विलासः क्रीड़नम् । इति दुर्गादासः ॥

चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति । चल + पचाद्यच् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १५ ।
"ताड़का चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा बलाकिनी ॥"
पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥ अष्टा-दशाक्षरवृत्तभेदः । यथा, वृत्तरत्नाकरे ।
"भ्मौ नृजौ भ्मौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः
स्वरैः ॥")

चलः, पुं, (चल + पचाद्यच् ।) कम्पः । तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११६ ।
"महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः ॥"
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६२ ।
"वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥"
"वायुरूपेण चलः ।" इति भाष्यम् ॥)

चलचञ्चुः, पुं, (चला चञ्चला चञ्चुरस्य ।) चकोर-पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥

चलत्पूर्णिमा, स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाश्रयी-भूतचन्द्र इवेति तात्पर्य्यार्थः ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चलदङ्गः, पुं, (चलत् चञ्चलं अङ्गं यस्य ।) मत्स्य-विशेषः । चेङ्गा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । वाते हितत्वम् । रोचन-त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप् ।) चलदङ्गमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥ (अस्य शब्दोऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

चलनं, क्ली, (चल + भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । (यथ देवीभागवते १ । १७ । १६ ।
"चलनञ्च विना कार्य्यं न भवेदिति मे मतिः ।"
कम्पनम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १७३ ।
"द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।
हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः ।")
कम्प्रे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥

चलनः, पुं, (चलत्यनेन इति । चल + करणे ल्युट् पादः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिणः । इति जट धरः ॥

चलनकः, पुं, (चलन + संज्ञायां कन् ।) चल नकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३८ ॥

चलनी, स्त्री, (चलन + ङीप् ।) वारीभेदः । ग बन्धनी । वस्त्रघर्घरी । इति हेमचन्द्रः ॥ घाग इति भाषा ॥

चलपत्रः, पुं, (चलानि पत्राणि यस्य ।) अश्व वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे ।
"अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या
गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् ।
नचेद्विशेषादितरच्छदेभ्य-
स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥")

चला, स्त्री, (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम् ।) लक्ष्मीः । इ मेदिनी । ले, १५ ॥ सिह्लकः । इति रत्नमाला

चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल + अच् । च चलिपतिवदीनां वा द्वित्वमितिद्वित्वे अभ्यास आगागमश्च इति वार्त्तिकसूत्रेणास्य सिद्धिः चञ्चलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथ किरातार्ज्जुनीये ।११।३० । [चलाम् ।"
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चला काके पुं, । इति राजनिर्घण्टः ॥

चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात् वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चलितं, त्रि, (चल + कर्त्तरि क्तः ।) कम्पितम् इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥ (यथा, राजत ङ्गिण्याम् । ५ । ३६५ ।
"तयोर्विलासवलितैश्चलितापाङ्गविभ्रमैः ।")
गतम् । चल ज गतावितिदर्शनात् ॥ (यथ गोः रामायणे । ३ । ५७ । २३ ।
"अधिरूढ़ गजारोहे यथास्याच्चलितो गजः ।"

चलुः, पुं, (चल + उन् ।) गण्डूषः । इति हे चन्द्रः । ३ । २६२ ॥

चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति । कै + कः । प्रसृतिः । भाण्डभेदः । इति मेदिनी । के, ५

चविः, स्त्री, (चर्व्व्यते इति । चर्व्व + इन् । दरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इ शब्दरत्नावली ॥

चविकं, क्ली, (चवि + संज्ञायां कन् ।) चविका इति भरतद्विरूपकोषः ॥

चविका, स्त्री, (चवि + स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेष चइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चव्यम् २ इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ चव्या ३ चविकम्

ी ५। इति भरतः॥ चविः ६। इति शब्द-
ावली॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९
ला १० चव्यकम् ११ वशिरः १२ गन्ध-
कुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६
टिलशकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-
ी १९ हकरः २०। (यथा, सुश्रुते उत्तर-
ले ३९ अध्याये।
ारिवाह्ययस्याक्षचविकारक्तचन्दनैः॥")
स्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्।
चनत्वम्। दीपनत्वम्। जन्तुद्रिककासश्वास-
लनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ भेद-
त्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
, स्त्री, (चवि+"बह्वादिभ्यश्च।" ४।१।४५।
ति ङीष्।) चविका। इति शब्दरत्नावली॥
यथा, कथासरित्सागरे। ६। १५१।
"सत्त्ववर्म्मा चवीहस्तः प्रतिज्ञां तां सुदुस्तराम्।
ध्यन् सानुशयः सर्व्वं स्वभार्य्यायै शशंस तत्॥")
, स्त्री, (चर्व्व्यते इति। चर्व्व+ण्यत्। पृषो-
रादित्वात् रलोपे साधुः।) चविका। इत्यमरः।
।४।१८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये।
चव्येन्द्रबीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः॥")
कं, क्ली, (चव्यमेव। स्वार्थे कन्।) चविका।
ति राजनिर्घण्टः॥
जा, स्त्री, (चव्यमिव जायते इति। जन+
ः।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥
(वन्नतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया॥)
फलं, क्ली, (चव्यमिव फलं यस्य।) गज-
पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥
या, स्त्री, (चव्य+टाप्।) चविका। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४१ अध्याये।
"सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चयाविडङ्गोपहितं चयार्त्तः॥")
वचा। इति मेदिनी॥ कार्पासी। इति राज-
निर्घण्टः॥
ष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट्।) चषति। इति दुर्गादासः॥
ष, ञ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-
सकं-सेट्।) ञ, चषति चषते। इति दुर्गा-
दासः॥
कः, पुं, क्ली, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः।
चष+"कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।" उणां।
२। ३२। इति क्वुन्।) मद्यपानपात्रम्। तत्-
पर्य्यायः। गल्वर्कः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४।
इति हेमचन्द्रः। ४। १०२४॥ *॥

अथ चषकोद्देशः।

"यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः।
कानकं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचमेव च॥
दृतं खराह्यर्दिकोणं चतुर्णां पृथिवीभुजाम्।
इत्यस्मत्सम्मतं तेषां निर्णयः पाठसम्मतः॥
स्वसुहिस्मितं रत्नैश्चतुर्व्वर्णैः समन्वितम्।
मार्मिकं वाथ पार्वं वा सर्व्वेषामुपयुज्यते॥
काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादि महीभुजाम्।
यदन्यत्तोयपानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत्॥"
एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः। इति
युक्तिकल्पतरुः॥ *॥ सुरापात्रम्। मधु। मद्य-
प्रभेदः। इति मेदिनी। के, ८६॥
चषतिः, पुं, (चष भक्षे वधे वा+भावे अतिः।)
भक्षणम्। वधः। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः॥
चषालः, पुं, (चष्यते बध्यतेऽस्मिन्। चष+"सानसि-
वर्णसीति।" उणां। ४। १०७। इति आल
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) यूपकटकः। इत्य-
मरः। २। ७। १८॥ यज्ञसमाप्तिसूचकं पशु-
बन्धनाद्यर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः
तस्य शिरसि वलयाकृतिर्डमरुकाकृतिर्वा यः
काष्ठविकारः सः। यूपमूले विहितलोहवलयञ्च।
इति केचित्। इति भरतः॥ मधुस्थानम्। इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
चह, शाठ्ये। प्रतारणे इति यावत्। इति कवि-
कल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चहति।
इति दुर्गादासः॥
चह, त् क शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरां-परं सकं-सेट्।) चहयति खलः। इति
दुर्गादासः॥
चह, क म शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) क म, चहयति खलः साधुं
प्रतारयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
चाकचक्यं, क्ली, उज्ज्वलता। चकचक इति भाषा।
यथा, न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक-
रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि।
काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयो-
गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-
दन्तःकरणवृत्तिरुदेति। इति वेदान्तपरिभाषा॥
चाकचिक्या, स्त्री, श्वेतगुञ्जा। इति रत्नमाला॥
चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा
चरतीति। चक्र+"चरति।" ४। ४। ८।
इति ठक्।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः।
तत्पर्य्यायः। घाण्टिकार्थकः २। इत्यमरः।
२। ८। १७॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। १६५।
"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम्।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा॥")
तैलकारः। इति हेमचन्द्रः॥ शाकटिकः।
इति महाभारते राजधर्म्मः॥ गाड़ोयान्
इति भाषा॥
चाक्षुषं, क्ली, (चक्षुषा निर्वृत्तम्। चक्षुष्+"तेन
निर्वृत्तम्।" ५। १। ७९। इत्यण्।) प्रत्यक्ष-
विशेषः। तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। द्रव्य-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्य-
समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्य-
समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-
समवायः। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ तथा च।
"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः॥
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः।
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः॥"
इति भाषापरिच्छेदे॥ ५९—६०॥
(चक्षुषा गृह्यते इति। चक्षुष+अण्। चक्षु-
र्ग्राह्यरूपादि। चक्षुर्ग्राह्ये, त्रि॥)
चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ऋषभो लोचनात् जातः।
चक्षुष्+अण्। एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये।
७६। २।
"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज!॥")
षष्ठमनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको विष्णो-
रवतारः। मन्त्रद्रुम इन्द्रः। आप्यादयो देवाः।
हर्य्यस्ववीरकादयः सप्तर्षयः। पुरुपुरुषसुद्युम्ना-
दयो मनुपुत्राः। इति श्रीभागवतम्॥ (अस्य
अन्यद्विवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
चाङ्गः, पुं, (चीयते इति। चि+डः। चमङ्गं
यस्य।) चाङ्गेरी। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः॥
चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति। ईर+अण्।
ततो ङीष्।) अम्ललोणिका। इत्यमरः।२।४।१४०॥
("ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)
चाचपुटः, पुं, तालभेदः। यथा,—
"गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
चाञ्चल्यं, क्ली, (चञ्चलस्य भावः। चञ्चल+ष्यञ्।)
चञ्चलता। चापल्यम्। यथा—
"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्त्रपौत्त्रावधिस्थिरा॥"
इति जगन्मङ्गलाख्यकवचम्॥
चाटः, पुं, (चट्यते भिद्यते यस्मात्। चट+घञ्।
यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम्। चट+णः।)
चौरः। इति मिताक्षरा॥ प्रतारकः। यथा,—
"चाटतस्करदुर्व्वृत्तमहासाहसिकादिभिः।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः॥
चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति।
प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः। दुर्व्वृत्ता इन्द्रजालिक-
कितवादयः। सहो बलं सहसा बलेन कृतं
साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन
वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः।
आदिशब्दान्मौलिककुहककृत्तयः। एतैः पीड्य-
माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत्। कायस्था
गणका लेखकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो
रक्षेत्। तेषां राजवल्लभतया अतिमायाविनतया
च दुर्निवारत्वात्।" इति मिताक्षरायां आचारा-
ध्यायः॥
चाटकेरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-
मिति। "चटकाया ऐरक्।" ४। १। १२८।
इत्यैरक्प्रत्ययः। "चटकस्येति वाच्यम्। लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि"। इति वार्त्ति-
कम्।) चटकस्य पुमपत्यम्। इत्यमरः॥ चटार
छा इति भाषा॥

चाटुः, पुं, क्ली, (चटति भिनत्ति मनस्तोषामोद-वाक्येनेति। चट+"हसनीति।" उणां १। ३। इति ञुण्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटुः २ प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः॥ स्फुटवादी। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ मिथ्याप्रियवाक्यम्। इति महाभारतम्॥ खोशामदिया कथा इति भाषा॥ (यथा, गीतगोविन्दे। २। १२।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम्॥"

चाटूक्तावादी त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। २१३।

"उपनिन्ये च संगृह्य पुटकेचाटुसीतृकृतैः॥")

चाटुपटुः, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः।) भण्डः। इति हारावली॥ भाँड़ इति भाषा॥

("पाण्डवानां पण्डितोऽसौ व्यासश्चाटुपटुः कविः॥" इति नैषधम्॥")

चाटुलोलः, त्रि, (चाटुरेव लोल इति कर्म्मधारयः। चाटुषु लोल इत्यन्ये।) चटुलोलः। इति हारावली॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु+पृषोदरात् साधुः।) चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चाटूक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः। चाटूनामुक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली॥ प्रियकथा च॥

चाणकीनं, त्रि, (चणकानां भवनं क्षेत्रं वा। "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।" ५। २। १। इति खञ्।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चाणक्यः, पुं, (चणकस्य गोत्रापत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४। १। १०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रोमिणः २ अंगुलः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयमेव द्विजस्त्वभिचारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दौरसात् क्षौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेचयंश्च तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार। एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवतादिषु विशेषतो दर्शनीयम्। इत्यत्र क्वचिन्मतभेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे। ५। १२१—२३।

"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत्।
तद्वशाद्योगनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप्य सः॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत्।
हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम्।
पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता॥"

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण्।) ग्रन्थविशेषे, क्ली। यथा, तत्रैव।

"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम्॥"

चाणक्यमूलकं, क्ली, (चणकमेव चाणक्यं तद्वन्मूलमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) मूलकप्रभेदः। चणकमूलीति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। वालेयम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलमूलम् ४ महाकन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाककटुकम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कफवातक्रमिगुल्मनाशकत्वम्। ग्राहकत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चाणूरः, पुं, कंसराजस्य मल्लविशेषः। यथा,—

"ततः क्रोधाग्निताम्राक्षः कंसः परमकोपनः।
चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम्॥"
इति महाभारते हरिवंशम्॥

(तथाच, भागवते। १०। ४४।

"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह॥")

चाणूरसूदनः, पुं, (चाणूरं सूदयतीति। सूदि+ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतस्यासुरस्य नाशवृत्तान्तं हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सततमिति।"पतिचण्डिभ्यामालञ्।" उणां १। ११७। इति आलञ्। यद्वा, चण्डाल+"कुलादिभ्योऽण्" यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः। इत्यमरः। २। १०। १९॥ (यथा, मनुः। ४। ७९।

"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कशैः॥"

कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डालत्वम्। यथा, महाभारते। १२। ७५।

"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः॥")

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डालो वादकत्वेनास्त्यस्याः। इति ठन्। चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः। २। १०। ३२। चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र॥ (चण्डालेन कृतेति कुलालादिभ्योऽण्। चण्डालाकृतवस्तुमात्रे, त्रि॥)

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल+जातित्वात् ङीष्।) लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः॥ चाण्डालपत्नी च॥

चातकः, पुं, (चतते याचते जलमम्बुदमिति। चत याचने+ण्वुल्।) स्वनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। स्तोकक:२ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ तोककः ५। इत्यमरः। २।५।१७॥ शारङ्गः ६। इति भरतः॥ (यथा, मेघदूते। ९।

"वामश्चायं नुदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः॥")

तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतत्वम्। कफरक्तपित्तनाशित्वम्। अग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चातकानन्दनः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति। आ+नन्द+णिच्+ल्युः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिरङ्गैः हस्तपदपृष्ठशिरोभिरित्यर्थः गृह्यते इति। चतुर+अच्। यद्वा चतुर एव। स्वार्थे अण्।) चक्रगण्डुः। इति मेदिनी॥ गोलबालिश इति भाषा॥

चातुरः, त्रि, (चतुर+स्वार्थे अण्।) नेत्रगोचरः। चाटुकारः। नियन्ता। इति मेदिनी। रे, १५३॥

चातुरकः त्रि, (चातुर+स्वार्थे कन्।) चक्रः। इति हेमचन्द्रः॥

चातुराश्रम्यं, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां भावः इति। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५। १। १२४। इति ष्यञ्।) ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। १२। ४६। ११।

"चातुर्व्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च।
राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते॥"

चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ्। चतुराश्रमम्॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः।

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्येयं "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्। ततो ङीप्। यद्वा चतुरस्य भावः। ष्यञ् षित्वात् ङीष् ततो यलोपः।) दाक्ष्यम्। चतुरता। इति मेदिनी॥ [चातुरी।"

"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी इत्युद्भटः॥

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४७।

"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च कृतप्रदा।")

चातुर्जातकं, क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे अण्।) गुड़त्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च।

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥
तद्द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णमुखगन्धहृत्।
लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

चातुर्थकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति। चतुर्थ+वुञ्।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः। तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओँ जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन्मे वज्रेण फट्। इति।

पुष्यमस्तशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत्।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र! अन्ये चैव ज्वरास्तथा।
जम्बुफलं हरिद्रा च सर्षपस्तैव च कञ्चुकम्।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर! चातुर्थकस्य च।"
इति गारुडे १८७ अध्यायः।

(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—

"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः।
चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः।
शोषणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः।
कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः।
शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालश्चानुवर्त्तते॥
स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः।
ऊर्द्ध्वं कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः।
पूर्व्वं गृह्णात्यधः कायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः।
अङ्गाभ्यां श्लैष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः।
एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्य्यात्तस्य प्रतिक्रियाम्।
वेलाज्वरो रसगतो रक्तकेकाहिकस्तथा।

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुचयङ्करः ॥
भूतजे भूतविद्या स्याद्दधाति समताङ्गनम् ।
वाधाधात्रीदारुपथ्या नागरच्छिफला भवः ॥
मधुना संयुतः क्वाथश्चातुर्थकनिवारणः ॥
अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमञ्चापि शिरोरुजाञ्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥"
इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
चातुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागराति-
विषामुस्ता गुडूचीति चतुष्टयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चातुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति ।
"चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे ।" ५ । १ । ९४ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तेः ण्यः । यागविशेषः । चातु-
र्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुण-
प्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति श्राद्धार्थ-
चिन्तामणिः ॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मास-
कर्त्तव्यनियमविशेषः । "यत्तु वाराहे ।
'आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥'
मात्स्ये ।
'चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्तानशनजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥'
सनत्कुमारः ।
'इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
समाप्तौ च ।
'इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥'
एतद्गृहस्थविषयम् । 'ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
नैकस्थानवासी' इति शङ्खोक्तेः ।" इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्-
कुमारेणोक्तः ।
"एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं
व्रतम् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
"यो विना नियमं मर्त्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
"श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्द्दूल ! यावदाभूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥"
किञ्च ।
"हव्यं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेदेवं गृहीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्द्दन ! ॥" *॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णु-
रहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
"शृणु नारद ! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानीह नरस्यापि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोक-
भाक् ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मन्त्रा स विष्णुतनुमाविशेत् ॥"
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक् ॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेत्तद्गुडवर्ज्जनात् ।
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पक्वतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपक्वाशोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तकरणो यक्षो द्रव्यपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्देवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणात्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रेक्षणिकं दिव्यं स्यानमप्सरसां लभेत् ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥"
किञ्च ।
"योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः शश्वन्मृज्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

सत्यां व्रतसमाप्तौ च श्रीकृष्णस्य प्रसादतः ।
यद्यद्दानादिकञ्चैव लेख्यं तत्तच्च कार्त्तिके ॥
स्तुत्वाथ कृष्णमभ्यर्च्य प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
प्रेष्यं प्रबोधतीर्थे च स्त्रीकुर्य्याद्वैष्णवैः सह ॥
गीतनृत्यादिना देवं परितोष्याथ वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं स्वालयमानयेत् ॥
प्रभोर्नीराजनं कृत्वा विसर्ज्ज्य व्रत वैष्णवान् ।
निवेश्य स्वासने देवं प्रणीत भुवि तं स्मरन् ॥
एवञ्च कुर्व्वतो मासाञ्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दुःखमनाहृतश्च जायते ॥
तथा च भविष्ये ।
मिथुनस्थे सहस्रांशौ न स्नापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भूय क्वनाहृतस्तदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवशयनं पार्थ ! अनुमोद्य समाचरेत् ।
उत्थानं वापि कृष्णस्य स हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

चातुर्व्वर्ण्यं, क्ली, (चत्वारो वर्णाः । "चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ।" इति ष्यञ् ।) ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यशूद्राः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७२॥ (यथा, मनुः । १२ । १ ।
"चातुर्व्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्म्मस्त्वयानघ ! ॥")
चतुर्वर्णधर्म्मश्च ॥

चातुर्व्विद्यः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्व्वेदः । स एव । "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ।" इति ष्यञ् ।) चातुर्विद्यः । चतुर्व्वेदवेत्ता । इति व्याकरणम् ॥

चात्वालं, क्ली पुं, (चतते याचते इति । चत+"स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः ।" उणां १ । ११५ । इति वालञ् ।) गर्त्तः । अग्नि-होत्रोपकरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ ।१ । ३ । ८ ।
"योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् ॥")

चान्द्रं, क्ली, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र+अण् । यद्वा, चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्द्रा-यणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चान्द्रः, पुं, (चन्द्रस्यायम् । "तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४।१३३ ॥ चान्द्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्द्रकं, क्ली, (चान्द्रं आर्द्रकमिव कायतीति । कै+कः ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्राख्यं, क्ली, (चान्द्रमित्याख्या संज्ञा यस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम् ।) चन्द्रभागानदी । इति द्विरूपकोषः ॥

चान्द्रमसं, क्ली, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठातृदेवता यस्य । चन्द्रमस्+अण् ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रमस्+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) चन्द्रमस्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २५० । २० ।
"सर्व्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥")

चान्द्रमसायनः, पुं, (चन्द्रमसोऽपत्यं पुमान् । चन्द्र-मस्+फक् ।) बुधग्रहः । इति हलायुधः ॥ ("तिकादिभ्यः फिञ् ।" ४ । १ । १५५ । इति फिञ् ।) चान्द्रमसायनिश्च ॥

चान्द्रमासः, पुं, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मासः ।) चन्द्र-सम्बन्धिमासः । स तु गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । सामान्यविंशत्तिथ्या-त्मकमासश्च ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्म्माणि । आह्निकश्राद्धाद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्रा-द्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म्म-नित्यस्नानं प्रपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारण-तिथिविहितकर्म्म । गौणचान्द्रे अष्टकादिपार्व्वण-श्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्मा-ष्टम्यादुपवासः दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजा । सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासेन माघिकादिमास-गणना । इति स्मृतिः ॥

चान्द्रायणं, क्ली, (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयनं प्राप्तिर्यस्मात् । "धर्म्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्येति सलोकताम् ।" इति याज्ञवल्क्यवचनादेव तथात्वम् । यद्वा चन्द्रः अमृतानन्दमयपुरुषः अयनं आश्रयोऽधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र व्रते वा ।) व्रतविशेषः । तत्पर्य्यायः । इन्दु-व्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्व्विधं पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यति-चान्द्रायणम् ३ शिशुचान्द्रायणम् ४ । यथा,—
"एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
"एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ।" इति कुल्लूक-भट्टः ॥
"एवमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
इति मनुः ॥
तद्विधानं यथा, गारुडे १०५ अध्याये ।
"तिथिपिण्डांश्चरेद्भुक्त्वा शुक्ले शिख्यण्डसम्मिताम् ।
एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपयुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥
कुर्य्यात्त्रिषवणं स्नानं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभि-मन्त्रयेत् ॥
अनादिष्टेषु सर्व्वेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ।
धर्म्मार्थी यश्चरेदेतत् चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥
कृच्छ्रकृद्धर्म्मकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ॥"
अपि च ।
"एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
उपस्पृश्य त्रिषवणं विपरीतावमर्द्दनम् ॥"
इति तत्रैव २२६ अध्यायः ॥

चान्द्री, क्ली, श्वेतकण्टकारी । (चन्द्रस्य । चन्द्र+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । । स्त्रियां ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनि । (चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, माघे । २ ।
"गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रिय

चापं, क्ली पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य वि
"अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ।" ४।३।।
इत्यण् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ ।
(यथा, रघुः । १२ । ४७ ।
"क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्ययुः
इत्यादिषु ।) यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदण्डखण्डं खलु तूर्य्यगोलम् ।"
नवमराशिः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३
"चापगते ग्रहणीयात् कुङ्कुमशङ्खप्रवालकाचा

चापपटः, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वक्रीभूत पटः पत्रं यस्य ।) पियालवृक्षः । इति जटा

चापलं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म्म वा युवादि त्वण् ।) अनवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः । २२६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
"मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापलन्त्वनवस्थितिः ।"
(यथा, रघुः । १ । ६ ।
"तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ।

चापल्यं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म्म वा । ब्राह्म दित्वात् ष्यञ् ।) चपलता । चाञ्चल्यम् । य
"परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
परीहासं गुरोः स्थाने चापल्यञ्च विवर्ज्जयेत् ।
इति चाणक्ये । १० ।

चामरं, क्ली पुं, (चमरी मृगविशेषस्तस्या इदम् चमरी+अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्मित व्यजनम् । चौरी । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरतः वालव्यजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रभसः (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २६६ ।
"गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो
रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां
सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥")
अस्य वायुगुणाः । ओजःकारित्वम् । मक्षि कादिव्यपोहनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
अथ चामरोद्देशः ।
"हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णवलिभूषितः ।
चौरैणालङ्कृतो राज्ञां नयनानन्दप्रदः ।
बलेश्चामरदैर्घ्याद्वा आयामत्वं प्रकाशितम् ।
भद्रो भद्रो जयः शीलः सुखः सिद्धिबलः शिर
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या दिनेशादिदिशां शुभाम् ।
सौवर्णं राजतं युग्मं नरेशानां महीभुजाम् ।
योजयेदिति निश्चित्य वणिकव्यञ्जकर्म्मणि ।
स्थलजं जाङ्गलो राजा अनूपो जलजं नयेत् ।
हीरश्च पद्मरागश्च वैदूर्य्यं नील एव च ।
मणिर्वेलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥

शुक्लो रक्तोऽथ पीतश्च नामावर्णौ यथाक्रमम् ।
चामरी राजकेऽप्यस्य न सामान्यस्य भूपतेः ॥
न भवमानतो नूनं चामरं शुभमावहेत् ॥"
अथ चामरपरीक्षा ।
स्थलजं जलजञ्चेति चामरं द्विविधं विदुः ।
मेरौ हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा ॥
उदयेऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्व्वते ।
एवमेतेषु शैलेषु याश्चमर्य्यो भवन्ति हि ॥
तासां वालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ॥
चापीताः कनकाभिजा हिमगिरेः शुभ्रायता विन्ध्यजाः
कैलासादधिताः सिता मलयजाः शुक्लास्तथा पिङ्गलाः ।
आरक्ता उदयोद्भवाश्चमरजा आनीलशुक्लास्थिरः
कृष्णाः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विषः चामराः ॥
अन्येषु प्रायशः कृष्णाश्चामराः सम्भवन्ति हि ।
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रजातयस्तास्चतुर्व्विधाः ॥
चमर्य्यः पर्व्वतोद्भूता यथापूर्व्वं गुणावहाः ।
दीर्घवालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः ।
विरलास्तनुपर्व्वाणश्चमर्य्यो ब्रह्मजातयः ।
विना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत् ॥
दीर्घवालाः सुगुरवः कर्करीशा भृशं घनाः ।
विप्रेयाः स्थूलपर्व्वाणश्चमर्य्यो वैश्यजातयः ॥
संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेदिदम् ।
सर्व्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गा भृशं घनाः ॥
चमर्य्यस्तनुपर्व्वाणो विज्ञेयाः शूद्रजातयः ।
संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते ॥*॥
दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा ।
गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
खर्व्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनाङ्गता ।
दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् ।
स्वच्छे स्यात्तनकीर्त्तिश्च घने स्युः स्थिरसम्पदः ॥
खर्व्वे खर्व्वायुरुद्दिष्टं गुरुर्गुरुभयप्रदः ।
वैवर्ण्ये रोगशोकौ च मलिनं त्वशुभादिशेत् ॥"
इति स्थलजम् ॥ * ॥
अथ जलजम् ।
"लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽब्धिषु ।
यथोत्तरं गुणवहाश्चमर्य्यः सप्त सप्तसु ॥
पुच्छानि तासां लतानि जन्तुभिर्म्मकरादिभिः ।
कदाचिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्यशालिभिः ॥
लवणाब्धिसमुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
वह्नौ क्षिप्तश्च वालश्चेत् किञ्चिच्चटचटायते ॥
इक्षुसिन्धूद्भवं ताम्रं चामरं विमलं लघु ।
मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्रजन्ति चामरे ॥
सुराब्धिजातं कलुषं कर्व्वुरं गुरुकर्कशम् ।
तदन्तेनैव मादान्ति अपि दृष्ट्वा मतङ्गजाः ॥
सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य वीजनवायुना ॥
दधिसिन्धूद्भवं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् ।
अस्य वातेन नश्येत्तु तृष्णा मूर्च्छा मदो भ्रमः ॥
नारिकेलं नेतयत्तस्य यस्येदं चामरं गृहे ।
क्षीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥
अस्य चामरराजस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः ।
नाल्पेन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ॥
ध्रियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्गात्रैः सम्यक्तिलोत्तमैः ।
एषां पूर्व्ववदुन्नेयं जातिदोषगुणादिकम् ॥ * ॥
स्थलजे जलजे चैव भाव्यमेतद्विशेषकम् ।
स्थलजं सुखदस्तं हि दाहे मिश्रमिवायते ॥
जलजं वह्निदुर्दस्तं मद्दाल्लं धूमसुन्निरेत् ।
चामराणां समुद्दिष्टमित्थेवं लक्षणद्वयम् ॥
एवं विज्ञाय यो धत्ते स राजा सुखमश्नुते ॥*॥
जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्य्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥
अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम् ॥
नालं वर्षद्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् ।
संस्कारो वालुकायन्त्रे मसृणसलिलादिभिः ।
तदुष्णसलिलक्वाथात् क्षणिमलं विपद्यते ॥"
इत्युपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः । काशः । आम्रः । केतकः । इति मेदिनी । पे, ३१ ॥
चामरपुष्पकः, पुं, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन् । चामरमिव पुष्पमस्य इति कप् वा ।) काशः । इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पार्थोऽप्यत्र ॥
चामरा, स्त्री, (चामर + अजादित्वात् टाप् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, स्त्री, (चामर + संज्ञायां ङीष् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, [न्] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽस्यास्य । इति इनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चामीकरं, क्ली, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः तत्र भवमित्यण् ।) स्वर्णम् । (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १३ ।
"इदमुमां नयो देवा देवर्षिगणसेवितम् ।
शुद्धचामीकरप्रख्यं सर्व्वाभरणभूषितम् ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
चामुण्डा, स्त्री, (महासंग्रामे चण्डमुण्डाख्यौ द्वौ शुम्भनिशुम्भसेनाधिपौ अनया प्रकृत्या निहतौ अतः परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्याश्चामुण्डेति संज्ञा रचिता । एतत् सर्व्वन्तु चण्डमाहात्म्ये प्रदर्शितेषु दर्शनीयम् ।) दुर्गा । इति जटाधरः ॥ मातृकाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चिका २ चर्म्ममुण्डा ३ मार्ज्जारकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६ भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥
निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥"
अस्याश्चामुण्डेति नामकारणं यथा,—
"यस्माच्चण्डञ्च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि । भविष्यसि ॥"
इति चण्डी ॥
अस्यास्तन्त्रादिकं यथा,—
"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता ।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव ! ॥
समाप्तिसहितो दन्त्यः प्राणान्तस्थात् पुरःसरः ।
वज्रस्वरामिविन्दिन्दुसहितो मादिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम् ।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वतसकायमनाः शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्ब्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म्म कपालञ्च ऊर्द्ध्वाधोभावतः पुनः ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मधराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा ॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
एषा ताराख्यया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधायिका ॥
करालां शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
एवातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
चाम्पिला, स्त्री, (चपि + भावे घञ् । ततष्टाप् । चम्पेवेति चाम्पा । ततोऽस्त्यर्थे इलच् टाप् च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चाम्पेयः, पुं, (चम्पायां नद्यां भव इति ढक् ।) चम्पकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नागकेशरः । (यथा,—
"नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ५४० ।
"चाम्पेयो नाशटोवक्षधरो वल्लापुराधिपः ॥"
विश्वामित्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५७ ।
"आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ॥"
क्ली, सुवर्णम् । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।
"मणिमाणिक्य-चाम्पेयदुकूलैर्भाग्यशोभनम् ॥")
चाम्पेयकं, क्ली, (चाम्पेय इव कायतीति । कै + कः । स्वार्थे कन् वा ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चाम्यं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + कर्म्मणि यत् ।) भक्ष्यम् । इति व्याकरणम् ॥
चाय, ऋ ञ निशामे । अर्च्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचचायत् । ञ, चायति चायते । निशाम इति चाक्षुषज्ञानम् । तं पर्व्वतीयाः प्रमदाश्चचायिरे । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

चारं, क्ली, (चर्य्यते भक्ष्यते कोपदेशादिवशा-दिति। चर+कर्म्मणि घञ्।) कृत्रिमविषम्। इति हेमचन्द्र:। ३। ३६८॥

चार:, पुं, पियालवृक्ष:। गति:। बन्ध:। अपसर्प:। इति मेदिनी। रे, ३३॥ कारागारम्। इति हेमचन्द्र:। ३। ३६८॥ (चर एव इति स्वार्थे अण्।) गूढ़पुरुष:। चर:। तद्विवरणम्। यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये।

"कृषिदुर्गञ्च वाणिज्यं खन्यानां करसाधनम्।
आदानं स्यैन्यकरयोर्बन्धनं गजवाजिनो:॥
शून्यवप्रसुखानाञ्च योजनं सततं जनै:।
प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चाष्टमम्॥
एतदष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत्।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम्॥
अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिव:।
दशस्वन्येषु युञ्जीत क्रमत: शृणु तानि मे॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा।
दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम्॥
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत्।
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु॥
शुद्धान्तेष्वेव पुत्त्रेषु सूपकारे महानसे।
शत्रूदासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये॥
आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत्।
नयात् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत्॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत्।
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत्॥
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत्।
चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृप:॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत्।
स्वपुत्त्रे चाय शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे॥
नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यत्रापि मन्त्रिणि।
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना॥
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम्।
नैकवेशधरश्चारो नैको नोत्साहवर्ज्जित:॥
संस्तुतो न हि सर्व्वत्र नातिदीर्घो न वामन:।
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान्॥
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्त्रवर्ज्जित:।
कार्य्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये॥
अनेकवेशग्रहणक्षमं भार्य्यासुतैर्युतम्।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम्॥
दृढ़भक्तं प्रकुर्व्वीत चारं शक्तमसाध्वसम्।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा॥
वणिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत्।
अन्त:पुरे पितुस्तुल्यान् धीरान् वृद्धान् नियो-
जयेत्॥
बन्धान् पण्डान् तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धि-
तत्परा:।
शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनी-
षिणी:॥"

यथा च युक्तिकल्पतरौ।
"नृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षण:।"
(कापटिकपुरुषादय:। यथा, मनु:। ७।१८४।
"उपगृह्यास्पदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च॥"
"चारांश्च कापटिकादीन्।" इति कुल्लूकभट्ट:॥
प्रचार:। यथा, रामायणे। २। ६६। २६।

"निवृत्तचार: सहसा गतो रवि:
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता।"

"निवृत्तचार: निवृत्तकिरणप्रचार: प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततम:प्रचारा।" इति तट्टीकायां रामानुज:॥ वाणिज्यादिव्यवहार:। यथा, महाभारते। ५। ३८। १२।
"भृतैर्वाणिज्यचारञ्च पुत्त्रै: सेवेत च द्विजान्॥"
सञ्चार:। प्रवृत्ति:। यथा, देवीभागवते। १। ११। २२।
"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा।"
"चारेण रज:सञ्चारेण।" इति टीकाकृन्नील-कण्ठ:॥)

चारक:, पुं, (चारयति इति। चर+णिच्+ण्वुल्।) अश्वादे: पालक:। सञ्चारक:। (यथा, रामायणे। ३। ६६। १८।
"इयं व्रते भ्रातरि मे मयि वत्स्यति मैथिली।
न चाहमाशां कुर्य्यां ते पाप! प्रच्छन्नचारक!॥")
बन्ध:। इति मेदिनी॥ के, ८७। पियालवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (चर एव स्वार्थे अण् चार:। तत: स्वार्थे कन्। गुप्तचर:। यथा महाभारते। २।५।३८।
"त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकै:॥" चरणशीले, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे।१४।६५।
"गुप्तं विरचितां नाम भेजेऽन्त:पुरचारिकाम्॥")

चारटिका, स्त्री, (चर+णिच्+"शकादिभ्यो-ऽटन्।" ४। ८१। उणां। इति अटन् तत: संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च।) नलीनाम-गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

चारटी, स्त्री, (चर+णिच्+"शकादिभ्योऽटन्।" इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) पद्म-चारिणीवृक्ष:। इत्यमर:। २। ४। १४६॥ भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्ट:॥

चारण:, पुं, (चारयति प्रचारयति नृत्यगीतादि-विद्यां तज्जन्यकीर्त्तिं वा। चर+णिच्+ल्यु:।) नटविशेष:। तत्पर्य्याय:। कुशीलव:। इत्यमर:। २। १०। १२॥ (यथा, मनु:। १२। ४४।
"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिका:।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गति:॥"
"चारणा: नटादय:।" इति कुल्लूकभट्ट:॥")
गन्धर्व्वविशेष:। यथा,—
"गन्धर्व्वाणां ततो लोक: परत: शतयोजनात्।
देवानां गायनास्ते च चारणा: स्तुतिपाठका:॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥
(देवयोनिविशेष:। यथा, भागवते। २। १। ३६।

"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सर:
स्वर:स्मृतीरसुरानीकवीर्य्य:॥"

चारपुरुष:। यथा, भागवते। ४। १६। १२।
"अन्तर्वहिश्च भूतानां पश्यन् कर्म्माणि चारणै:।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम्॥")

चारभट:, पुं, (चारेषु चरेषु भट:। यद्वा, बुद्धिकौशलादिप्रचारे भट:।) वीर:। हेमचन्द्र:। ३।२८॥ (यथाह भर्तृहरि:। ...
"कथमति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञ...
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशराव...

चारवायु:, पुं, (चारेण स्वयंस्फोरन्मतिभेदेन ...यो वायु:।) निदाघजवायु:। इति वि...शेष:॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति स्वगुणमिति। ...णिच्+णिनि: ङीप् च।) करुणीवृक्ष:। ...राजनिर्घण्ट:॥

चारित्रं, क्ली, (चरित्रमेव इति। स्वार्थे ... चरित्रम्। इति हेमचन्द्र:। ३। ५००॥(... रामायणे। ३। ५६। ६।
"कुलाक्रोशकरं लोके धिक्! ते चारित्रमीदृ... मरुद्गणानामन्यतम:। यथा, हरिवंशे।१६...
"अयोनश्चाङ्गुतिश्चैव चारित्रं बहुपन्नगम्। ...
चरतीति। "चरेर्वृत्ते।" ४। १७२। उ... इति णित्रम्। वृत्तान्तम्॥)

चारित्रा, स्त्री, (चारित्रं अम्लस्वभावो वि...ऽस्या इति। अच् टाप्।) तिन्तिड़ीवृक्ष:। शब्दरत्नावली॥

चारी, स्त्री, (चार: पदनिक्षेपभेद: गतिभेद... अस्त्यस्यामिति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।... इत्यच्। ततो ङीष्।) नृत्याङ्गविशेष:। यथा,
"न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यस्याङ्गं प्रवर्त्त...
शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिका।
माधुर्य्योद्वर्त्तना नित्यं चारी चारुगतिर्म्मता॥"
अन्ये तु।
"एकपादप्रचारो य: सा चारी तु निगद्यते
पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते।
करणानां समायोग: खण्डक: परिकीर्त्तित:
त्रिभि: खण्डैश्चतुर्भिर्व्वा मण्डलं समुदाहृतम्
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी सबला च
कातरा च कुवीरा च विश्लिष्टा रथचक्रिका
पार्ष्णिरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका।
पराविद्धतला चोरुताड़िताप्यर्द्धमण्डला।
स्तम्भक्रीड़निका हरिणत्रासिका चोरुरेचि...
तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च
लङ्घितजङ्घा सङ्घट्टिता स्यादथ मदालसा।
उत्कुञ्चितातितिर्य्यक्कुञ्चिता चापकुञ्चिता।
षड्विंशतिर्भौमिचार्य्य इत्याख्याता मनीषिभि...
अन्ये तु।
"समपादस्थिता वर्णा शकटास्याध्यर्द्धिकापि
विच्याधा ताड़िता बद्धा एड़का क्रीड़िता त...
ऊरुवृत्ता छन्दिता जनितापस्यन्दिता तथा।
स्यन्दितावत्समतन्वी समोत्सारितमत्तृता।
उच्छन्दिता च विज्ञेयाचार्य्यै: षोड़श भूमिका...
इति भूमिचारी।॥

आकाशचारी यथा,—
"चारीश्चाकाशगा वक्ष्ये विक्षेपा लघरी त...
अञ्चिताञ्चिता भ्रमरी पुर:क्षेपा च कविका...

अपचीया अङ्गावर्त्ता विद्धा च हरिग्रप्लुता ।
अवबद्धाब्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा ॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोड़श ॥”
अन्ये तु ।
“विधान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
ऊर्द्धजानुर्दोलपादादृष्टत्ता नूपुरपादिका ॥
भुजङ्गभासिका चिप्राविद्धा ताला च सूचिका ।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
आकाशचारिका एता: षोड़शैव निरूपिता: ॥”
एतास्वेव भूमिचारीष्वप्यन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-
चारी ऊर्द्धचारी अधश्चारीति ता ऊहनीया: ॥
“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लघ्वाहारो जितश्रम: ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ता: प्रयोजयेत् ॥
रूक्षाहारं तथाम्लञ्च भुक्त्वा तां न समाचरेत् ।
नृत्यपादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् ।
माधुर्य्यो भूसमा नित्यं नृत्यतालत्रयान्विता ॥
नियतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
चारु:, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर+“दृ-
सनिजनिचरीति ।”उणां १ । ३ । इति ञुण् ।)
बृहस्पति: । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१० । ८ । [मधिवचनजातम् ॥”
“इति चटुलचाटुपटुचारुसुरवैरिणो राधिका-
श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्त्राणामन्यतम: ।
यथा, हरिवंशे । ११७ । ३८ ।
“चारुश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताश्चारुमतीं तथा ॥”)
चारुक:, पुं, (चारु+संज्ञायां कन् ।) शरबीजम् ।
अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्त-
पित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
अवृष्यत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति
भावप्रकाश: ॥
चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि अस्या: ।)
नागरमुस्ता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
चारुगर्भ:, पुं, (चारु: मनोज्ञ: गर्भ: अभ्यन्तर्वेश्मान्त:-
करणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भे उत्-
पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्त्र: । यथा, हरि-
वंशे । १६० । ६ ।
“चारुभद्रश्चारुगर्भ: सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥”
चारुगुप्त:, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्त: । यद्वा
चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्त: पालित: ।)
श्रीकृष्णपुत्त्र: । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”
चारुदेष्ण:, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्त्र: । यथा,
हरिवंशे । १६० । ५ ।
“द्वितीयश्चारुदेष्णश्च हर्य्यासिंहो महारथ: ॥”
चारुधारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां
धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनाख्यातत्वात् ।
चार्व्वी धारा नीतिर्व्यवहारो यस्या: वा ।)
शची । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (चारु धाम
यस्या: ।) चारुधामा इत्यपि पाठ: ॥

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप् ।)
रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥
चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्त्रं अस्या: ।)
प्रसारणी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गन्धभादालिया
इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं
ज्ञेयम् ॥)
चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं अस्या: ।)
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट: ॥
चारुबाहु:, पुं, (चारू बाहू यस्य ।) श्रीकृष्ण-
पुत्त्र: । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहु: कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
चारुविन्द:, पुं, (चारुं चारुतां विन्दतीति ।
विदि+अण् ।) श्रीकृष्णपुत्त्र: । यथा, हरि-
वंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”
चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या
अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां
श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहु: कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
चारुलोचन:, पुं,(चारुणी लोचनेऽस्य ।) हरिण: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)
चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थ:
वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध+णिच्+
युच् । कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप् ।) नारी । इति
राजनिर्घण्ट: ॥
चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्या: ।) मासोप-
वासिनी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्य-
कर्म्मधारय: ।) मणि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
चार्च्चिक्यं, क्ली, (चर्च्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ।)
चन्दनादिना देहविलेपनविशेष: । इत्यमर: ॥
तत्पर्य्याय: । चर्च्चा २ स्थासक: ३ । इत्यमर: ॥
चर्च्चिक्यम् ४ । इति भरत: ॥ अपि च ।
“स्थासक: स्थायकश्चर्च्चा चर्च्चिक्यञ्च चतुष्टयम् ।
वक्षादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
चार्म्म:, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टित: इति । चर्म्म
+अण् ।) चर्म्माच्छादितरथ: । इति भरत: ॥
चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि ॥
चार्म्मणं, क्ली, (चर्म्मणां समूह: इति । भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म्म-
समूह: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥
चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूह: ।
इति अण् ।) चर्म्मिसमूह: । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥
चार्व्वाक:, पुं, (चारु: आपातमनोरम: लोक-
चित्ताकर्षक: इति यावत् वाक: वाक्यमस्य ।
तत: पृषोदरादित्वात् साधु: ।) तार्किकविशेष: ।
तत्पर्य्याय: । बार्हस्पत्य: २ नास्तिक: ३ लौकाय-
तिक: ४ । इति हेमचन्द्र: ॥ स च आकाश-
भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति
चार्व्वाका: । इति न्यायसंग्रह: ॥ (यथा च

सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।“अथ कथं परमेश्वरस्य नि:श्रेय-
सपदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा
नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारित-
त्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम् ॥”)
दुर्य्योधनसखराक्षसविशेष: । (यथा, महा-
भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
“नि:शब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुन: ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृत: ।
साक्ष: शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वस: ॥”)
चार्व्वी, स्त्री, (चारु+गुणवचनत्वात् ङीष् ।)
कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धि: । शोभना । इति
मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्ति: । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
चाल:, पुं, (चालयति छादयतीति । चल+णिच्
+अच् णो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यने-
नेति । चलं+णिच्+करणे घञ् ।) स्वनाम-
ख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्य्याय: । पिटम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥ पटलम् ३ छदि: ४ । इत्य-
मर: । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ छादम् ६ । इति जटाधर: ॥ स्वर्ण-
चूड़पक्षी । इति भूरिप्रयोग: ॥
चालक:, पुं, (चलति स्वेच्छयैव । चल+ण्वुल् ।)
अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+
करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां
भरत: ॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे ।
“क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउ: स्मृत: ॥”
भावे ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ ।
२६ । ३७ ।
“चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयो: ॥”)
चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+
करणे ल्युट् ङीप् च ।) स्वनामख्यातशस्यादि-
चालनपात्रम् । तत्पर्य्याय: । तितउ: २ । इत्य-
मर: ।२।६।२६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ ।
इति भरत: ॥ पाचीर: ५ । इति जटाधर: ॥
चाष:,पुं,(चाषयति भक्षयति कणादिकमिति । चष
+स्वार्थे णिच्+अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यते-
ऽसौ मांसाशिभिरिति । चष्+कर्म्मणि घञ् ।)
स्वर्णचातक: । सोणाचड़ा इति ख्यात: । नील-
कण्ठ इति क्वचित् ख्यात: । इत्यमरटीकायां
भरत: ॥ तत्पर्य्याय: । किकीदिवि: २ नीलाङ्ग: ३
पुण्यदर्शन: ४ । इति राजनिर्घण्ट: ॥
चास:, पुं, (चाष+पृषोदरात् सत्वम् ।) चाष-
पक्षी । इक्षु: । इति मेदिनी । से, ३ ॥
चि, ञ चित्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(भ्वा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) ञ, चयति चयते
धनं लोक: । इति दुर्गादास: ॥
चि, ञ न चित्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (स्वा-
उभं-द्विकं-अनिट् ।) चितिश्चयनं राशीकरण-
मिति यावत् । न ञ, चिनोति चिनुते । इति
दुर्गादास: ॥

चि, क मि चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-द्विकं-सेट् ।) क मि, चययति चाययति । क्षमते तु चपयति चापयतीत्यपि । इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित्+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल् ।) चिकित्साकर्त्ता । (यथा, मनुः । ९ । २८४ ।
"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ॥")
तत्पर्य्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ तस्य लक्षणं यथा, चाणक्ये ।
"आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः ।
आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् व्याधि-प्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः ।) रोगप्रतीकारः । तत्पर्य्यायः । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिष्ठा ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्नमाला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके ।
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता ।
शस्त्रप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ॥
मानुषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिसंस्कृता ।
कलौ चाल्पबले लोके मानुषी तत्र पूजिता ॥"
तस्या लक्षणं यथा,—
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥"
चिकित्साविध्युपदेशो यथा,— [गदः ।
"जातमात्रश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया
वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्ब्बं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजतः ॥
आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम् ॥
शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्ब्बस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥"
चिकित्साफलं यथा,—
"क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः ।
कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥" * ॥
चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।
"रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यञ्च सेवकः ।
सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः ॥"

चिकित्सितं, क्ली, (कित्+स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः । [तम् ॥"
"बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्ति-
पर्य्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम् ॥"
चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् । अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।
"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।"
यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।
"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥")
कृतप्रतीकारे त्रि ॥

चिकिनः, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य । "इनच्-पिटच्-चिकचि च ।" ५ । २ । ३३ । इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः । इति केचित् ॥

चिकिलः, पुं, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति । "धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा ।" ३ । १ । ७ । इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष् । ततः "अप्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इत्यः ।) कर्त्तुमिच्छा । इति मुग्धबोधम् ॥ करिबार वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते । २ । १० । २४ ।
"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया ॥")

चिकीर्षुः, त्रि, (चिकीर्षतीति । कृ+सन्+"सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) कर्त्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति । कुर-शब्दे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) केशः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ३६७ ।
"चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च या ॥")
सर्पः । (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।
"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥")
पर्व्वतः । पक्षिभेदः । वृक्षविशेषः । गृहबभ्रुः । तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः, त्रि, (चि+कुर+कः ।) चपलः । तु दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपक्षः, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः ।) कचसमूहः । केशसमुदयः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकूरः, पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः ।) केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । तृतीयस्वरभागी । अर्त्तिः पीडनम् । क, चिक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चिक्कः, पुं, (चिक् इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । चिक्+कै+कः ।) छुच्छुन्दरिः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (नि नता नासिकास्येति । "इनच्पिटच्चिति ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्तिं "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ।" इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च । नतनासिके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिक्कणं, त्रि, (चित्यते ज्ञायते इति । चित्+"चितेः कणः कश्च ।" उणां । ४ । १७ । इति कर्म्मणि कणः कश्चान्तादेशः । बाहुलकात् गुणः ।) स्निग्धमसृणादि (स्निग्धत्वमसृणत्वादि-गुणवद्द्रवस्तु ।) इत्यमरः । २ । ९ । ४६ ॥ चिकण इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । ३४ ।
"कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदुदारुणः ।")

चिक्कणः, पुं, (चिक्कणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फले क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ।"
इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

चिक्कणा, स्त्री, (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः अर्श आदित्वादच् । ततष्टाप् ।) उत्तमा गौः । तत्पर्य्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका । पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कणी, स्त्री, (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कसः, पुं, (चिक्कयति पीडयति चूर्णकारि-मिति । चिक्क+असच् ।) यवचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

चिक्का, स्त्री, (चिक्कयति पीडयति भोक्तारमिति । चिक्क+अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

चिक्कटः, पुं, (चिक्क इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति । अट गतौ+अच् । शकन्ध्वादिवत् अलोपः ।) मत्स्य-विशेषः । गर्ल्चिङ्गड़ी इति भोचाचिङ्गड़ी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । महाशल्कः १ ।

इति हारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेदःपित्तासनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । रोचनत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (जपापानविधौ भक्ष्यनिषिद्धोऽस्य यथा,—

"प्रातः पानीयपाने मद्यक्षविगणितं द्रव्यमेतच्च नाद्यात् ।
मांसं चौरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं चिङ्गटञ्च ॥"

इति वैद्यक-ऋतुचर्य्यायाम् ॥)

चिङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट + जातौ ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । घुषाचिङ्गड़ी इति भाषा ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चिङ्गड़ः, पुं, (चिङ्गट + पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधुः ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥ (विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे व्याख्यातम् ॥)

चिचण्डः, पुं, फलविशेषः । चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वेतराजिः २ सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् । शोषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुणहीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।

"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥")

चिञ्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि + अन्येभ्योऽपीति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—

"चिञ्चादलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे गुल्माधिकारे ॥)

चिञ्ची, स्त्री, (चिञ्च + गौरादित्वात् ङीष् ।) गुञ्जा । इति केचित् ॥

चिञ्चाम्लं, क्ली, (चिञ्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चासारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चोटकः, पुं, (चिञ्चेव अटतीति । अट + ण्वुल् । पृषोदरात् साधुः ।) तृणविशेषः । चेँचको इति चेँचड़ा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अङ्कलोडः २ । इति रत्नमाला ॥ चिञ्चाटकोऽपि पाठः ॥

चिट, प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) चेटति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥

चिट, क प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ॥)

चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् । ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगल्लोके स चेततीति हलायुधः । चिचेत रामस्तत् शच्छ्रम् । इति दुर्गादासः ॥

चित, इ क स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) इ क, चिन्तयति विद्यां सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

चित, क ङ ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, चेतयते । राघवस्य चेतयन्ति न । इति भट्टौ णच्छतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते ततश्चेतं करोतीति णौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।

"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥")

चित्, अ, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित् कश्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद्यनिर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः क्वच्चाचिचनौ ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादवोपदेवाचार्य्यः ॥)

चितः, त्रि, (चि + कर्म्मणि क्तः ।) छन्नः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (कृतचयनः । सञ्चितः । "इह वै कर्म्मचितो लोकः चीयते एवममुत्र पुण्यचितः चीयते ।" इति श्रुतेः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानाग्निरस्यां यद्वा चीयते उच्चीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्म्मणे इति । चि + अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप् ।) शवदाहाधारचुल्ली । तत्पर्य्यायः । चित्या २ । इत्यमरः । २।८।११७ ॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४ चिताचूड़कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते । ३ । २१६ । १७ ।

"चिताग्निरुद्वहश्मान्यं पचाभ्यां तत् प्रवर्त्तते ॥")

संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चिताचूड़कं, क्ली, (चितेव चूड़कम् ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति । चि + अधिकरणे क्तिः ।) चिता । (यथा, भागवते ।४।२८।५० ।

"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥")

समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,

"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता ।
महान् व्याप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिर्म्मता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

भित्तिस्थेष्टिकादिसङ्ख्याज्ञानार्थाङ्कविशेषः । यथा, चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।
इष्टिकाघनहृते घने चिते-
रिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः
स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम् ।

अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चितौ किल ॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं
दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कतिस्तराश्च ॥

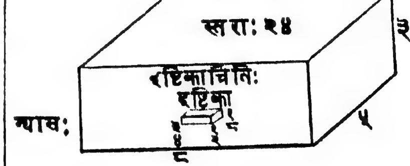

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्रफलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । लब्धा इष्टिकासङ्ख्या २५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि । इति चितिव्यवहारः ॥"

इति लीलावती ॥ (इष्टाङ्गविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २२ । ८ ।

"चितयस्तत्र कर्णेया नाकारिचगता यतः ॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः काञ्चीभेदः सा इव कायतीति । कै + कः ।) कटिशृङ्खला । इति हारावली । २२४ ॥

चित्तं, क्ली, (चेतत्यनेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥

"यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
वृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चिच्छक्तेः प्रथमसम्बन्धः । अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ९ ।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।) हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२८ ॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः ।) उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।) उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तेजनमिति यावत् ।) मानः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोगः, पुं, (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्यं, क्ली, (चीयते इति । चि + "चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा, क्यप्प्रत्यये पिति तुगागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तज्जाते त्रि । यथा, रामायणे । १ । ५८।११। "चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥")

चित्यः, पुं, (चीयतेऽसौ इति । चि + "चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः ।) अग्निः । इति मुग्धबोधम् ॥

चित्या, स्त्री, (चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥

चित्र, त् क चणिकेच्चणे । लेख्येऽद्भुते । इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) चणिकेचणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, क्ली, (चित्रयतीति । चित्र + कर्म्मणि अप् । यद्वा, चीयते इति ।"अमिचिमिशसिभ्यः क्तः ।" उणां ४ । १६४ । इति क्तः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५ । "उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत् ॥") अद्भुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १० । "चित्रं संक्रीड़मानास्ताः क्रीड़नैर्विविधैस्तथा॥") कर्व्वुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८ "भिसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा ॥") तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा,— "तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।" सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ * ॥ अष्टिसंज्ञकषोड़शाचरावृत्तिच्छन्दोभेदः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । "चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु ।" उदाहरणं यथा,— "विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभि वेणुवाद्यहृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपाद ! देव ! वन्यपुष्पचित्रकेश ! त्वां स्मरामि गोपवेश ! ॥") आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।६।३४॥ (आश्चर्य्यान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३ । "चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥")

चित्रः, पुं, (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र + णिच् + अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका येन । चि + "अमिचिमिशसिभ्यः क्तः ।" उणां ।४।१६४ । इति क्तः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे । "वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥" कर्व्वुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ । "ऌणाश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥" धृतराष्ट्र-पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव ।१।११७।४। "चित्रोपचित्रौ चित्राचश्चारुचित्रः शरासनः॥") एरण्डवृक्षः । अशोकवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

चित्रकं, क्ली, (चित्र + स्वार्थे कन् । यद्वा चित्रमिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के, ८८ ॥ (वृक्षविशेषः । यथा, गारुड़े १८७ अध्याये । "त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥")

चित्रकः, पुं, (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ व्याघ्रभेदः । चितावाघ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ मृगान्तकः ४ शूरः ५ चुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७॥ वृक्षविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाचीकटुः ५ शिखी ६ कृशानुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः१० पालकः११ अनलः १२ दारुणः१३ वह्निः १४ पावकः १५ शम्बरः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफकफार्शोवातोदरार्शोग्रहणीकृमिकण्डुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकेऽग्नितुल्यत्वम् । कुष्ठनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् । "चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः । रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् । विचित्रं चैत्रकं शाकं काशमर्दविमर्द्दितम् ॥ तप्ततैले सवाह्लीके पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥" ओषधिविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये । "पूतिकश्चित्रकः पाठा विड़ङ्गैलाहरेणवः ॥") एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कुन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुपुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । सुपुकुन्दः चत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥" अस्य गुणः । शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ॥)

चित्रकण्ठः, पुं, (चित्रः चित्रितः कण्ठोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चित्रकम्बलः, पुं, (चित्रश्चासौ कम्बलश्चेति ।) कम्बलविशेषः । दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा ॥ यथा, उणादिकोषे । "कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि बर्हिषि ॥"

चित्रकरः, पुं, (चित्रं करोतीति । कृ + ट ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३४५ । "चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥"

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं, (चित्रं कर्म्मास्य ।) तिनिशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य्यकर्म्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः ।४।३५१। चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० । "संमार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।" अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ । "स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत ।"

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली । पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्व्वतोऽयं प्रयागस्थितस्य भरद्वाजाश्रमात् सार्द्ध योजनद्वयेऽतीते पार्श्वगताया मन्दाकिन्याख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामायणे । २ । ६२ । १० —१२ । "भरताद्दशसीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटञ्च पर्व्वतम् । तयोः पर्णकुटीं तात ! तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ।") अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्रचूड़रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७० । "चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी" तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे । "चित्रकूटे चन्द्रचूड़ो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्व्वते ।")

चित्रकृत्, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । कृ + क्विप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४।२७ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोलः क्रोड़देशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चित्रगन्धं, क्ली, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां जीवकृतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

चरणं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य चरणं यस्य।) चतुर्द्दशयमान्तर्गतयमः। तस्य लेखकः। इति मेदिनी। ते, १६८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मपादाग्रतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात्॥
कुलप्रदीपः स्तीयानां जातीनां पूततास्पृहः।
चण्डालेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा॥
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो!॥
कृपया कुरु मां नाथ! त्वमेव वगला मम।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान्॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा मुदा तत्र सुखिष्यति।
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसुत्तमः।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुल्लाख्यविप्रतः॥
पुत्रान् गणितवान्नैव गुरोर्दैवत्वमावहन्।
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वर्मर्त्याधोविवेचकः॥
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके।
यद्वदेत् सकलानान्तु तदेवाभोजयेद्यमः॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

अस्योत्पत्त्यन्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्यविशेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—

"प्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढ़रोषाभिजृम्भितः।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
विजल्पो जल्पसंजल्पावपजल्पोऽभिजल्पितम्॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः॥
अवहाभाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः।
अपि चैचित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥
तत्र प्रजल्पः।
असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया।
प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्यते॥
यथा,—
मधुप! कितवबन्धो! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥ १॥
अथ परिजल्पितम्।
प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात्।
सविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥
यथा,—
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक्।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा
अपि वत हृतचेता ह्युत्तमश्लोकजल्पैः॥ २॥
अथ विजल्पः।
व्यक्तयासूयया गूढ़मानमुद्रान्तरालया।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥
यथा,—
किमिह बहु षडङ्घ्रे! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥ ३॥
अथोज्जल्पः।
हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
सासूयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते॥
यथा,—
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥ ४॥
अथ संजल्पः।
सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥
यथा,—
विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥ ५॥
अथ अवजल्पः।
हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥
यथा,—
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृतविरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥ ६॥
अथाभिजल्पितम्।
भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥
यथा,—
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥ ७॥
अथ आजल्पः।
जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥
यथा,—
वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णबध्वो हरिण्यः।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्! भण्यतामन्यवार्त्ता॥ ८॥
अथ प्रतिजल्पः।
दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥
यथा,—
"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सौम्य! श्रीवधूः साकमास्ते॥ ९॥
अथ सुजल्पः।
यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥
यथा,—
अपि वत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥
इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विडङ्गम्। इत्यमरः। २। ४।१०६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"पुंसि क्लीवे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) ओलवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८९॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति जटाधरः॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधापदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महाभारते। ३। ३१। १।
"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! त्वया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ शृष्टिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।

२ । ४ । ६२ ॥ कर्णस्फोटालता । जलपिप्पली । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि ।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डीरी रक्तयष्टिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य । ततः कप् ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपुङ्खः, पुं, (चित्रः पुङ्खो यस्य ।) शरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमम्बष्ठाशब्देऽस्या ज्ञेयम् ॥)

चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य ।) कलविङ्कपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृतिविंद्यतेऽस्य । अच् ।) मत्स्यविशेषः । चितल इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दृष्यत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल + स्वार्थे कन् ।) चित्रफलमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः ।) चिर्भिटा । लिङ्गिनी । मृगेर्व्वारुः । महेन्द्रवारुणी । वार्त्ताकी । कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यविशेषः । फलुइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राजग्रीवः २ फलकी ३ मद्गुरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रभानुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते ।२।३१।४२।
"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ! ॥")
सूर्य्यः । इति मेदिनी । ने, १८३ ॥ चित्रकवृक्षः । अर्कवृक्षः । वह्निसंज्ञक इति अर्काङ्क इति चामरदर्शनात् ॥ भैरवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्षविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् ।८।३५।
"श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्व्वं
यश्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम् ॥")

चित्रभेषजा, स्त्री, (चित्रं भेषजं यस्याः ।) काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रयोधी, [न्] पुं, अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति । युध + णिनिः ।) पार्थः ॥ (चित्रयुद्धशीले, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । १८६ ।
"यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गान्
निदर्शयन् समरे चित्रयोधी ॥")

चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य ।) सूर्य्यः । गन्धर्व्वविशेषः । इति मेदिनी । थे, २८ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुवेरसखः ४ दग्धरथः ५ । (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३७—३६ ।
गन्धर्व्व उवाच ।
"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुक्त्वाप्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग ! न नाम्ना जनसंसदि ॥
साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्ज्जुनम् ॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")
स तु मुनिनामकायां दक्षकन्यायां कश्यपौरसाज्जातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ४३ ॥

चित्रलः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति । ला + कः ।) कर्व्वुरवर्णः । तद्वति त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रला, स्त्री (चित्रल + "अजाद्यतष्टाप् ।" ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनप्रक्रिर्यस्याः । चित्रं लेखयतीति वा । लिख + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । चित्रलेखनदक्षतयास्यास्तथात्वम् ।) अप्सरोविशेषः । सा ऊषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १७४ । ७४—७५ ।
"उवाच रुदतीमेव कुम्भाण्डतनया सखीम् ।
कुशला ते विशालाक्षि ! सर्व्वथा सन्धिविग्रहे ॥
अप्सराश्चित्रलेखा वै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि ! ॥"
यथा, श्रीभागवते । १० । ६२ । १४ ।
"बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥"
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे । १७४ । ८०—८८ ।
"चित्रलेखाब्रवीद्वाक्यमूषां हर्षयती शनैः ॥"
"देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् ।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ॥
यथा प्रधानतः सर्व्वानालिखिष्याम्यहं सखि ! ।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥
सप्तरात्रेण ते भीरु ! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम् ।
ततो विज्ञाय पट्टस्थं भर्त्तारं प्रतिलप्स्यसे ॥
सा चित्रलेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया ।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति ॥
ततः कुशलहस्तत्वात् यथा लेख्यं समन्ततः ।
इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान् ॥
चित्रपट्टगतान् सुखासीनानयामास शोभना ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च ॥

चित्रवदालः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलति पर्य्याप्नोतीति । आ + अल + अच् ।) पाठीनमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चित्रवल्लिकः, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता इव कायतीति । कै + कः ।) वदालमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४११ ॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली यस्याः ।) मृगेर्व्वारुः । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रवीर्य्यः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य ।) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रशिखण्डिजः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो जायते इति । जन + डः ।) वृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्ततिः ।) वृहस्पतिः । इति हलायुधः ॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा अस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) सप्तर्षयः । इत्यमरः । १ । ३ । २५ ॥ यथाह भरतः ।
"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥"
(यथाच, महाभारते । १२ । ३३५ । २६—२८ ।
"ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ।
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम् ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥")

चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णाञ्चितः सर्पः ।) मालुधानसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रसेनः, पुं, ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादिचित्रयान्तर्गतस्तन्मतविशेषः । स तु लोकविवेचकः । यथा,—
"चित्रसेने महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयत् ।
जप्त्वा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार सद्गुरुश्चित्राङ्गद अधो गतः ।
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ।
(चित्रा सेना यस्य । गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । २५ ।
"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ५७ । "तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्त्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः । दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ॥" पूरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्रः जनमेजयाम्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५२ ।
"परिक्षितोऽभवन् पुत्त्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः ।
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् ।"
शम्बरासुरस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४३ ।
"चित्रसेनोऽतिसेनश्च विष्वक्सेनजितस्तथा ।"
नरिष्यन्तपुत्त्रः । यथा, भागवते । ६ । २ । १८ ।
"चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ।"

त्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्व-
गुणैः शोभते इति वा । चित्र + अच् + टाप् ।)
श्रीकृष्णसखीविशेषः । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका ।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका ।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगुणाग्रिमाः ॥"
अस्याः कुञ्जः श्रीकृष्णस्य पूर्व्वस्यां आनन्द-
सुखदो नाम । वयः अष्टमासाधिकचतुर्दश-
वत्सरम् । वर्णो गौरः । अस्या वस्त्रं जाती-
पुष्पतुल्यम् । कर्म्म चित्रम् । इति गोस्वामि-
ग्रन्थः ॥ * ॥ मूषिकपर्णी । गोडुम्बा । सुभद्रा ।
दन्तिका । (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मकूलकः ।
दाक्षायणी विशल्या च तथोडुम्बरपर्णयपि ॥")
माया । सर्पभेदः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
अप्सरोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्दशनक्षत्रम् ।
तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम् ।
अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा । यथा,—
"एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने खमध्यगे ।"
इति कालिदासः ॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः ।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे ॥"
नागदन्तः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने । १३ अः ।
"तिलः पियालाभिषुकौ बिभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुकाः ॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥")
गण्डदूर्व्वा । सुतश्रेणी । मञ्जिष्ठा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
२ अध्याये ।
"चित्रासमन्वितस्यैव दत्वादाह्वविनाशनम् ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विव-
रणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा
महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते ।१२।६।५२।
"चक्रशाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥")
त्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः ।
समासे षच् स्त्रियां ङीष् ।) सारिकापक्षी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्राक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः वृक्ष-
शाखादिः ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्राङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात् ।) हिङ्गुलम् ।
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य ।) चित्रकः । रक्त-
चित्रकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
गुणाः ।
"चित्राङ्गो वातशमनो दंष्ट्रघो बलकृन्मतः ।
शेषलः कथितो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । ६ ।
"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ॥")
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु
शान्तनुराजपुत्रः । विचित्रवीर्य्यभ्राता । (अयन्तु
शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा
ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन शूरान् सर्व्वान् लघ्ववमन्यत ।
अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजश्चित्ररथः युद्धार्थमेन-
मभ्ययात् । ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति
युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्व्वराजेन
निहतोऽयं कौरवप्रवीरः । इत्येषा कथा महा-
भारते । १ । १०१ । अध्याये द्रष्टव्या ॥) गन्धर्व्व-
विशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । २० । २२ ।
"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम् ।
उत्ततारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः ॥")
ब्रह्मपादजमसौम्याख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादि-
त्रितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषः । स अधोलोकविवे-
चकः । तस्याधोगमनकारणं यथा,—
"अधोगतस्य हेतुत्वं वगले ! शृणु कालिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रः स्वामिति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पश्चाच्च नात्यत् किञ्चिद्युदृष्टीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् खादमत्ति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रञ्च नेक्षयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वत्सो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्गश्चास्य सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अशस्वं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपायान् मनस्यो नैवेति न हि बुध्यसे ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ॥"
चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो
ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः ।
"हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं नोत्सवः किल ।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः ॥
जनस्तपोबलेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नास्त्येतौ विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इत्थीश्वरान् वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना कापि न प्राप्स्यते ।
नोत्सवसस्त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
क्षलेऽर्द्धशसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं सुक्रान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
तात गच्छ सुखं सुहृत् नागलोकेऽपि विस्तरान् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम् ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(स्त्रियां टाप् । मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-
नस्य कन्या । यथा, महाभारते । १।२१६।१५।
"तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥")
चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति ।
सू ङ प्रसवे + क्विप् ।) सत्यवती । सा व्यास-
माता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।)
मञ्जिष्ठा । कर्णजलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्राटीरः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषं अटतीति ।
अट गतौ + बाहुलकात् ईरच् ।) चन्द्रः । (चित्रं
तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिच्छागास-
बिन्दुभिरित्यर्थः । अट + ईरच् ।) घण्टाकर्ण-
बलिच्छागासबिन्दुभिरङ्कितभालः । इति
मेदिनी । रे, २६३ ॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः ।)
पिष्टकभेदः । चितार पिटा इति भाषा ॥ तत्-
पर्य्यायः । चरुव्रणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लोहम् ।) तीक्ष्ण-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-
मास्यामस्यस्य । चित्रा + ठन् ।) चैत्रमासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः । चित्र
+ इनिः + ङीप् ।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्री-
मध्ये स्त्रीविशेषः । सा मीनगन्धा । तस्या लक्षणं
यथा । रतिमञ्जर्य्याम् । ४ ।
"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धेन्दीवरोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥"
(इयं हि मृगजातीयपुरुषं लब्ध्वा सन्तुष्टा
भवति । यदुक्तं तत्रैव । ८ ।
"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥"
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव । १६ ।
"प्रीतकारं चुम्बनं पीड़ा गले हस्ते च चुम्बनम् ।
नाभौ नाभौ स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत् ॥")
चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः
पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्व्वाणी ।)
आकाशवाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आश्चर्य-
कथनञ्च ॥
चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम् ।) विचित्रान्नम् ।
इति गृहयज्ञतत्त्वम् ॥
चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः । इति भूरिप्रयोगः ।
(चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य ।) ज्ञानमयः । यथा ।
चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम् ॥
चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति । चिति चिन्तायाम् +
"चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च ।" ३ । ३ । १०५ ।
इति अङ् ।) चिन्तना । चिन्तनम् । तत्पर्य्यायः ।
स्मृतिः २ आध्यानम् ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २९ ॥
आधा ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ चिन्तिया ७ । इति रभसः ॥ (यथाह
कश्चित् ।

“चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी ।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तथा ॥”)
दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना । इति रसमञ्जरी ॥ (सा च व्यभिचारिभावविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७० ।
“ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ॥”)

चिन्तामणिः, पुं, (चिन्तायां सर्व्वकामप्रदो मणिरिव । शाकपार्थिवादिवत् समासः । यद्वा, चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते इति । मण+इण् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य । चिन्ताशीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मणिविशेषः । यथा, भट्टिः ।
“सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ॥”
स्पर्शमणिः । तथा च ।
“यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥
(अश्वविशेषः । यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते । ४ । १६ ।
“कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥”)

चिन्तावेश्म, [न्] क्ली, (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेश्म गृहम् ।) मन्त्रणागृहम् । तत्पर्य्यायः । दार्व्वटम् २ । इति हारावली । १९८ ॥

चिन्तिड़ी, स्त्री, (तिन्तिड़ी । पृषोदरादित्वात् तस्य चत्वम् ।) तिन्तिड़ी । इति द्विरूपकोषः ॥ इति कश्चित् ॥

चिन्तितं, त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः ।) कृतचिन्तनम् । यथा,—
“यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ।”
इत्युद्भटः ॥
कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः । भावे क्ते चिन्ता ॥

चिन्तितिः, स्त्री, (चिन्त+भावे क्तिच् इट् च ।) चिन्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

चिन्तिया, स्त्री, चिन्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिन्नः, पुं, शस्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चिना इति भाषा ॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः ॥)

चिपिटः, पुं, (चयतीति । चि+बाहुलकात् पिटच् स च कित् ।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः । चिड़ा । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पृथुकः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ चिपिटकः ३ । इत्यमरः ॥ चिपुटः ४ । इति भरतः ॥ धान्यचमसः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिपीटकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । बृंहणत्वम् । कफवर्द्धकत्वञ्च ॥ क्षीरयुक्तस्य तस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वायुनाशित्वम् । मलभेदकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ बृंहणत्वम् । रुच्यत्वञ्च । तस्य लक्षणं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।
“शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः ।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि ॥”
“शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
“द्विःखिन्नमन्नं पृथुकं शुष्कं देशविशेषके ।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य । “इनच्पिटच्चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इति पिटच् प्रकृतेश्चिरादेशश्च । नतनासिके त्रि । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । १३ । २ ।
“दिग्वक्त्रं चिपिटञ्चैव व्यङ्गञ्च सुरजन्तथा ॥”
इत्यस्य फलमाह तत्रैव । ५म श्लोके ।
“तुङ्गहीनञ्च चिपिटं व्यङ्गञ्चानर्थदर्शनम् ॥”
चिपिटाकारसुखादौ च । यथा, काशीखण्डे । ३७ । १४ ।
“वक्त्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः ॥”
“चिपिटः चिपिटकाकारः ।” इति तट्टीका ॥)

चिपिटकः, पुं, (चिपिट+स्वार्थे कन् ।) चिपिटः । इत्यमरः । २ । ९ । ४७ ॥ (स्त्रियां टाप् । नतनासिका ॥)

चिपिटा, स्त्री, गुण्डासिनीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति । चिपिट+टाप् । चिपिटमूर्त्तिः । यथा, काशीखण्डे । ३७ । १६ । “चिपिटाभिर्भवेद्दासी ॥”)

चिपुटः, पुं, (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चिपिटकः । इति भरतधृतरुद्रकोषः ॥

चिप्पः, पुं, (चिक्कति पीड़यति अङ्गुलिमिति । चिक्क+अच् । निपातनात् कस्थाने पागमे साधुः ।) नखरोगविशेषः । आङ्गुलहाड़ा इति भाषा ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥”
अथ कुनखस्य लक्षणमाह ।
“अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुशीरं वा विधानतः ॥”
अथ तयोश्चिकित्सा ।
“चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत् ।
गतोष्माणमथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा ।
शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य स्रावयेत्ततः ॥
व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ।
स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेऽभयाम् ॥
घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः ।
काश्मर्य्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः ॥
अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ।
श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत् ॥
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन प्रशाम्यति ।
कुनखश्चेत्तदा शैलः सजिले भवतेऽपि च ॥”
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागः ॥
(लक्षणान्तरमस्य यथा,—
“कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वर-
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम् ।
चिकित्सास्य यथा,—
“चिप्पं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा ।”
इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये वाभटेन चोक्तम् ।)

चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजाति- वाक्यानीति । चि+बाहुलकात् मिक् ।) शुकपक्षी । इति शब्दमाला ॥

चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन् ।) शुकपक्षी इति शब्दरत्नावली ॥

चिरं, व्य, (चि+बाहुलकात् रक् ।) दीर्घकालः । तत्पर्य्यायः । चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४ । इत्यमरः ॥ चिरेण ५ चिरात् ६ चिरे ७ । इति भरतः ॥ चिरतः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६० ।
“नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत् ।”)

चिरकारी, [न्] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति कृ+णिनिः ।) चिरक्रियः । (यथा, महाभारते १२ । २६४ । ३ ।
“चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु ।”
गौतमस्य पुत्रभेदः । अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं महाभारते । १२ । २६५ । ४-५ ।
“चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः ।
चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते ।
चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन् ।
चिरं कार्य्याभिपत्तिञ्च चिरकारी तथोच्यते ।”)

चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्म्मधारयः ।) दीर्घकालः । तत्पर्य्यायः । दीर्घरात्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य ।) चिरकालेन क्रियाकारकः । तत्पर्य्यायः । दीर्घसूत्रः । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥

चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति । जीव+ण्वुल् ।) जीवकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

चिरजीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव+णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति मेदिनी ॥ जीवकवृक्षः । शाल्मलिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मार्कण्डेयः । अश्वत्थामा । बलिः । व्यासः । हनूमान् । विभीषणः । कृपः । परशुरामः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ बहुकालजीविनि त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १ । ३६ ।
“अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ।”)

चिरञ्जीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव+णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥ जीवकवृक्षः । शाल्मलिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरजीविनि त्रि ।

चिरण्टी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा अटति पितृगृहादिति । अट+अच् । “वयसि प्रथमे ।” ४ । १ । २० । इति ङीप् । ततः पृषोदरात् साधुः ।) सुवासिनी । ऊढ़ा अनूढ़ा वा पि-

…हस्थिता कन्या। द्वितीयवयाः स्त्री। सा च …वती। इति भरतधृतरुद्रः हेमचन्द्रश्च ॥

…तिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः …तिक्तः।) वृक्षविशेषः। चिरता इति भाषा॥ …तत्पर्य्यायः। चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य्य-…तिक्तकः ४ किराततिक्तः ५ भूनिम्बः ६ किरा-…तकः ७ सुतिक्तकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ …भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

…नः, त्रि, (चिर + "चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो …व्यः।" ४। ३। २३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या …प्रत्ययः।) पुरातनः। चिरकालोत्पन्नः। इति …जटाधरः॥

…न्तनः, त्रि, (चिरं भव इति। "सायंचिर-…मिति।"४।३।२३। इति ट्युल् तुट् च। निपा-…तनात् साधुः।) पुरातनः। इत्यमरः।३।१।७७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ८०। "अयमस्माकं चिर-…न्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः॥"

…, मुनिविशेषः। यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्।४। …। १०५। इत्यस्य वार्त्तिके। "आश्मरथेषु पुरा-…तन चिरन्तनेन मुनिना॥")

…पाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्यास्य। …पाक + इनिः।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

…पुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य।) वकुल-…वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

…म्, अ, (चि + रसुक्।) चिरार्थम्। दीर्घ-…कालार्थम्। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिर-…रात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६। …इति हेमचन्द्रः।३।१६८॥ (यथा, रघौ।३।६२।
"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः॥")

…मेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति। मिह + णिनिः।) गर्द्दभः। इति हेमचन्द्रः।४।३२२॥

…भणः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति। चिरं + भण + अच्।) चिल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

…रात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् …अच् समासे।) दीर्घकालः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। १। १६८। ३।
"चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने॥")

…रात्राय, अ, (चिररात्रं अयते इति। अय + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घकालः। …इत्यमरः।३।४।१४॥ (यथा, मनुः। ३। २६६।
"हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥")

…विल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्र-…कण्टकादिभिरिति। विल आच्छादने + वः।) …करञ्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४७॥ (यथा,—
"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्त्रिंशेऽध्याये॥)

…सूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा।) चिर-…प्रसूता गवी। केवेन् गाइ इति भाषा। तत्-…पर्य्यायः। वष्कयणी २। इत्यमरः।२।६।७१॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति। स्था + णिनिः।) बहुकालस्थाता॥

चिरस्य, अ, (चिरमस्यते इति। अस् + यत्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।४।१॥ (यथा, हरिवंशे।१२६।२३।
"चिरस्य खलु लब्धोऽसि संस्तुतोऽसि महात्मना॥")

चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति। अट + ण्वुल्। कापि अत इत्वञ्च।) श्वेतपुनर्नवा। इति रत्नमाला॥ पाताड़ी इति भाषा॥ यथा, वैद्यके।
"गोमूत्रयुक्तस्य पुरातनस्य
यद्वायसस्त्रांमि चिराटिकायाः॥"

चिरात्, अ, (चिरं अततीति। अत् + क्विप्) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः। ६। १६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ७८। "भो भगिनीसुत! किमतिचिराद्दृष्टोऽसि॥")

चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति। अद् + क्विप्।) गरुड़ः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः।) चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥

चिराय, अ, (चिरं अयते। अय + अण्।) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः। ६। १६८॥ (यथा, महाभारते। १३। ६४। १०।
"पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय॥")

चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिरजीविनि त्रि। यथा,
"भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायुः॥"
इत्यागमः॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे। ५। ३४।
"यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेम चिरायुषम्॥")

चिरि, र न हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। र वैदिकः। न, चिरिणोति। इति दुर्गादासः॥

चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम्। चि + रिक्।) शुकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी + पृषोदरात् साधुः।) ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृगृहस्थिता कन्या। तत्-पर्य्यायः। स्ववासिनी। इत्यमरः। २। ६। ८॥ चिरण्टी ३ सुवासिनी ४। इति भरतः॥ द्वितीयवयाः स्त्री। युवती। इति मेदिनी॥

चिरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिरविल्वः। करञ्जवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिरु, स्त्री, (चिञ् चयने + क्विप्। चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः रातीति। रा + "मृगय्वादयश्च" इति कुः। बाहुसन्धिबलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम्।) बाहुसन्धिः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिरे, अ, चिरम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चिरेण, अ, चिरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः। ५। ६४।
"भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव॥")

चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति। भट + अच्। गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्कटी। इति हेमचन्द्रः। ४। २५५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।१६७।"अहो अविवेकोऽस्मन्नृपतेर्यः पुरीषोत्सर्गमाचरं चिर्भटीभक्षणं करोति॥")

चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः। चिभिड़ा इति वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा॥ तत्-पर्य्यायः। सुचित्रा २ चित्रफला ३ क्षेत्र चिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचन-फला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९। इति राजनिर्घण्टः॥ चिर्भिटम् १० धेनुदुग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफापहत्वम्। अनुष्णत्वम्। ग्राहित्वम्। विष्टम्भित्वञ्च॥ पक्वाया अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ गौल्यत्वम्। दीपनत्वञ्च॥ बालाया अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। किञ्चिदम्लत्वञ्च। शुष्कायास्तस्या गुणाः। श्लेष्मवातारुचि-जाड्यनाशित्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते॥)

चिल, श वासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) वासः परिधानम्। श, चिलति वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः। चेलिता। इति दुर्गादासः॥

चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति। मील सङ्कोचे + ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्। रस्य लत्वे साधुः।) कण्ठीभेदः। खद्योतः। विद्युत्। इति मेदिनी। के, २२८॥

चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति। चिरि + चि + मक्। रस्य लत्वम्।) मत्स्यविशेषः। चालियागड़क इति ख्यातः। इश्चाक इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। गलमीनः २। इत्यमरः। १। १०। १८॥ तलमीनः ३ चिलीचिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलिचीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलिचीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२। इति भरतधृतकोषान्तरम्॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्यः। तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। वायुकारित्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चिल्ल, शैथिल्ये। हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इस्त्री लद्वयान्तः। चिल्लति चेचिल्लते। इति दुर्गादासः॥

चिल्लः, पुं, (चिल्लति हावभावेन उड्डीयते इति। चिल्ल + अच्।) पक्षिविशेषः। चिल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आतायी २। इत्यमरः। २। ५। २१॥ शकुनिः ३ आतापी ४। इति हेमचन्द्रः॥ खम्भान्तिः ५ कण्ठनीड़कः चिर-भणः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, विष्णु-धर्म्मोत्तरे।

"गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ॥"
क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । "क्लिन्नस्य चिल्पिल्
लश्चास्य चक्षुषी ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्ति
इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च ।) क्लिन्नचक्षुः ।
क्लिन्ननेत्रयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १६ ॥

चिल्लका, स्त्री, (चिल्ल इव कायतीति । कै+कः ।)
झिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

चिल्लभक्ष्या, स्त्री, (चिल्लस्य भक्ष्या भक्षणीया ।)
कट्टविलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिल्लाभः, पुं, (प्रसह्य हारकत्वात् चिल्ल इव आभा-
तीति । आ+भा+कः ।) प्रसह्यचौरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ छातछेँचड़ इति गाँटिकाटा
इति च भाषा ॥

चिल्ली, स्त्री, (चिल्लति शैत्यं करोति चिल्लत्यनेन
वा । चिल्ल+इन् । ततो वा ङीष् ।) लोध्रः ।
पत्रशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । चिल्लिका २ झुली ३
अग्रलोहिता ४ मृदुपत्री ५ चारदला ६ चार-
पत्रा ७ वास्तुकी ८ महद्दला ९ गौरवास्तुकः १० ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"सतीनो वास्तुकश्चुचू चिल्ली मूलकपोतिका: ।
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥")
अस्य गुणाः । वास्तुकतुल्यत्वम् । चारत्वम् ।
श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)
झिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

चिविः, पुं, (चीयते आदराय गृह्यते इति । चीव
ग्रहणे+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ ।
इति इन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) चिबुकम् ।
इति जटाधरः ॥

चिविटः, पुं, (चिपिटः निपातनात् पस्य वः ।)
चिपिटः । इत्यमरटीका ॥

चिविल्लिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
रक्तदला २ क्षुद्रचोली ३ मधुमालपत्त्रिका ४ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्ण-
ज्वरे अतिहितत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चिबुः, पुं, (चीयते आदरादार्थं गृह्यतेऽसौ । चीव
+"मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति
कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिबुकम् । इति भरतः ॥

चिबुकं, क्ली, (चिबु+स्वार्थे कन् । अभिधानात्
क्लीवत्वम् ।) अधराधोभागः । इत्यमरः । २ ।
६ । ९० । थुँति इति दाड़ि इति च भाषा ॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
"उत्तम्भ्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥")

चिबुकः, पुं, (चिबुरिव कायतीति । कै+कः ।)
मुचुकुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिह्न, लक्षणे । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।)
सौत्रचुरादिरिति इष्टाः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

चिह्नं, क्ली, (चिह्न्यतेऽनेनेति । चिह्न लक्षणे+करणे
घञ् ।) चिह्न्यते येन तत् । चिना इति दाग इति
च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३
लाञ्छनम् ४ लक्ष्म ५ लक्षणम् ६ लिङ्गम् ७ । इत्य-
मरः । १।३।१७ । लक्ष्मा: ८ । इति भरतः ॥
अभिज्ञानम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १५ । ९ ।
"वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।
पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥")
पताका । इति मेदिनी । ने, ४ ॥

चिह्नकारी, [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति । कृ+
णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति विश्वः ॥

चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा ।
धृ+णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) श्यामालता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

चिह्नितः, त्रि, चिह्न+कर्म्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः ।
अङ्कितः । लक्षितः । (यथा, मनुः । १० । ५५ ।
"दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासने ॥")

चीक, कि मर्षने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे
भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति ।
मर्षनं स्पर्शः । तथा च । चन्द्रावलीतरङ्गा-
र्द्राश्चीकयन्ति च यद्दुपुरिति हलायुधः । वायवः
स्पृशन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु मर्षयेति मर्षणेऽन्य-
पमध्ये पठित्वा क्षमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥

चीड़ा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीड़ागन्ध इति
ख्याता । तत्पर्य्यायः । दारुगन्धा २ गन्ध-
वधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूत-
मारी ७ मङ्गल्या ८ कपटिनी ९ ग्रहभीति-
जित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कास-
कफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात्
पित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनं, क्ली, (चिनोति कौशेयादिकमिति । चि+
बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥

चीनः, पुं, (चीयते सञ्चीयते दृढलत्वादिदोषो
यत्र । चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) देश-
विशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
"काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि ! मानसेशाच्च दक्षिणे ।
मानसेशाद्धचपूर्ब्बे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्तः । यथा,
महाभारते ।२।२६।९ । [ऽभवत् ॥")
"स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषो-
अंशुकविशेषः । (यथा, शकुन्तलायां १ माङ्के ।
"चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥")
व्रीहिभेदः । तन्तुः । मृगविशेषः । इति
मेदिनी । ने, ४ ॥

चीनकः, पुं, (चीन एव । चीन+स्वार्थे कन् ।)
धान्यविशेषः । चीना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
काककङ्गुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २१ ।
"प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ।
अस्य गुणाः । शोषणत्वम् । वायुवर्द्धक
पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति रा
वल्लभः ॥ कङ्गुनी । चीनकर्पूरः । इति रा
निर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचना
यथा, महाभारते । ८ । ८ । १९ ।
"सुह्मानङ्गांश्च वाटांश्च निषधान् पुण्ड्रचीनका

चीनकर्पूरः, पुं, (चीननामकः कर्पूरः ।) क
विशेषः । चीनकर्पूर इति देशाक्षरीयभा
तत्पर्य्यायः । चीनकः २ कृत्रिमः ३ घन
पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकर्पूरक
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण
ईषच्छीतत्वम् । कफकण्ठदोषक्रिमिनाशित्व
मेध्यत्वम् । पावनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

चीनजं, क्ली, (चीने चीनदेशे जायते इति । ।
+डः ।) लोहम् । तत्तु तीक्ष्णलौहम् । इ
राजनिर्घण्टः ॥

चीनपिष्टं, क्ली, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं ह
पेषणं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । इ
हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः
(यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
"चीनपिष्टमयो लोकश्चारणैकमयी च भः ।"

चीनवङ्गं, क्ली, (चीनभवं वङ्गम् ।) सीसकम्
इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । अ
+अण् ।) कर्पूरविशेषः । तद्गुणाः । यथा
भावप्रकाशे ।
"चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः ।"

चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादुः कर्कटी । न
पृषोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा
चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रा
कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाला
क्षुलकर्कटी ६ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम्
शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषनाशित्वम् । मधु
रत्वम् । तृप्तिदत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति रा
निर्घण्टः ॥

चीभ, ऋ ङ कत्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ
आत्मं-सकं-सेट् ।) कत्थः प्रशंसा । ऋ, अ
चीभत् । ङ, चीभते गुणिनं गुणी बोधा
कारादिरयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

चीय, ऋ ञ संहत्यादानयोः । (भ्वां-उभं-सक
सेट् ।) चतुर्थस्वरी । ऋ, अचिचीयत् । ञ
चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ॥

चीरं, क्ली, (चिनोति आहृणोति शृणं कटिदे
दिकं वा । चि+"शुसिचिमीनां दीर्घश्च ।
उणां । २ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) इ
त्वक् । (यथा, रामायणे । ५ । ३१ । २२ ।
"प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ।
पूर्ब्बजस्यानुयात्रार्थं द्रुमचीरैरलङ्कृतः ।")
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति लिङ्गादि
संग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १।४।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥")
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ।११।१०१।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥")
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूड़ा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
"शुष्कवल्कलशरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव शुदन्ताणि रेजुस्तत्र महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

ीरकः, पुं, (चीर + संज्ञायां कन् ।) विक्रिया-
लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे-
कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

ीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चञ्चुशाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे
विज्ञेया ॥)

ीरिः, स्त्री, (चि + बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।)
नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ीरिका, स्त्री, (चीरीति शब्दं कायति शब्दायते
इति । कै + कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

ीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जात-
श्छदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्क्यशाकम् । इति
भावप्रकाशः ॥

ीरी, स्त्री, (चीरि + "कृदिकारादिति ।"
वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेम-
चन्द्रः ॥

ीरुकं, क्ली, (ची इति शब्दं रौति । रु + क्विप् ।
चीरुर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।)
फलविशेषः । चैँउर इतिभाषा ॥ अस्य गुणाः ।
रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥

ीर्णं, त्रि, (चर + नक् । पृषोदरात् साधुः ।) शीलि-
तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्ज्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

ीलिका, स्त्री, (चीरिका + रस्य लत्वे साधुः ।)
चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

ील्लका, स्त्री, (चीलिका + पृषोदरात् साधुः ।
चीदिति शब्देन लक्ष्यते इति । लक्ष + घञ् । ततः
पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥

ीव, ऋ ञ ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् ।
ञ, चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति
परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

ीवरं, क्ली, (चीयते तन्तुसन्तानैरिति । चि +
"चिलरच्छत्वरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ ।
इति ष्वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वं साधुः ।)
भिक्षुवस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ९१ । १२ ।
"अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")

चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्त्यस्येति । इनिः ।)
बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
अर्त्तिः पीड़नम् । क, चुक्कयति शत्रुं शूरः ।
इति दुर्गादासः ॥

चुक्कारः, पुं, (चुक्क + भावे अप् । चुक्कं पीड़नं
आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन
भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ + रा +
कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्रं, क्ली, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक + "चकि-
रम्योरुच्चोपधायाः ।" उणां । २ । १४ । इति
रक् उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा
इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तिन्तिड़ीकम् २
वृक्षाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३५ ॥ चुक्र-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १ । १ ॥) पत्रशाकविशेषः । चुक इति
भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ लिकु-
चम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलाम्लम् ५ अम्ल-
शाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ ।
अस्य गुणाः । अम्लपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यमीषत्पित्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चुक्रिया स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी शतवेधिनी ।
चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमिवृष्णास्यवैरस्यहृत्पीड़ावह्निमान्द्यहृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधम् २
रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५
चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् ।
कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुड़क्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुड़मध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टे संस्थितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)

चुक्रः, पुं, (चकते तृप्यतेऽनेनेति । चक + रक् उप-
धाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥

चुक्रकं, क्ली, (चुक्र + संज्ञायां कन् ।) शाक-
विशेषः । चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)

चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति
वा । फल + अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच्
टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥
आमरुल् इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्य्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च
तिन्तिड़ी ॥")

चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र
इति वा ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका ।
चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्याम् इति । ठन्
टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्ग
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचिनी शतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिड़ी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च विञ्चिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च
तिन्तिड़ी ॥")

चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पान-
काले इति । कै + कः ।) कुचाग्रम् । तत्-
पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")

चुचूः, पुं, सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुचूकं, क्ली, (चुचुक + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सकञ्च-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्च-

मस्वरी। ई, चुक्तः। यङ्गयान्तोऽयमित्येके। अभिषवः स्नानं मन्थनं पीड़नं सन्धानञ्च। इति दुर्गादासः॥

चुचुः, पुं, छुच्छुन्दरिः। इति हारावली। ८३॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
"मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
"चुञ्चुमद्‌गुरुश्च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ वौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ व्याकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेञ्चुना इति लोके। नाड़ीचवत्। अस्या पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"चिञ्चा चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्त्रा सतिक्तका।
चुञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्यपिच्छिलका स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
"सुवर्चलाया चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिड़ीद्यूतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा॥

चुचुली, स्त्री, (चुचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्तिड़ीकास्थिभिर्द्यूतक्रीड़ा। इति हारावली। ६२॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। इ, चुण्ट्यते नद्या ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, चुण्टयति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-तुदां-च-परं-सकं-सेट्।) क, चोटयति। शि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुट्ट, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) टद्वयान्तः। पञ्चमस्वरी। एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्पीभावः। क, चुट्टयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ तौक्ष्ण्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, चुण्ड्यते। तौक्ष्ण्यमल्पीभावः। इति दुर्गादासः॥

चुण्ड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क रोषे। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ ङ रोषे। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, चुण्ड्यते। ङ, चुण्डते। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, लतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं-च-सेट्।) टवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्ताथवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्ट्यतेऽसाविति। चुण्ट छेदे+घञ्। मृत्तिकाखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीपे स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् चरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। चर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति चरति मलशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति चरति मलशोणितादिर्यस्याः। चुत+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुद, क णुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) णुदि प्रेरणे। क, चोदयति बाणं चापः। इति दुर्गादासः॥

चुद्ड, लतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) तवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुद्ड्डति कान्ताथवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः नायकादीनिति। चुद+कः। निपातनात् नुमागमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३। १६७॥

चुप, शनैर्गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चोपति खड्गः। चोपति दुष्टं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुब, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं मुखसंयोगः। इ, चुम्ब्यते। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी। प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे॥ इति व्यतीहारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः॥

चुम्रं, क्ली, (चुम्ब्यतेऽनेनास्मिन् वा। चुबि चुम्बने+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्।" इति सूत्रम्।) "ऋच्छेन्द्राग्रेति।" उणां। २। २८। इति रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्युणादिकोषः॥

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलोहभेदः। तत्पर्य्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लोहकान्तः ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतलत्वम्। मेदोविषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (विशेषोऽस्य कान्तलोहशब्दे ज्ञेयः॥) घटस्योपलम्बनम्। इति मेदिनी। के, ८६॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्। चुम्बनपरः। धूर्त्तः। बहुग्रन्थैकदेशज्ञः। इति मेदिनी। के, ८६॥

चुम्बनं, क्ली, (चुब इ कि चुम्बने+भावे ल्युट्।) मुखसंयोगः। चुमा इति भाषा॥ तत्स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
"मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कचोरुभगमूर्द्धसु।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामुकैरिह॥"

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीप्।) उपकूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) माषमज्जनजलम्। यथा। माषमज्जनजलमात्रामं तच्चुलुकमिति महोपनिषत्।

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रसृतिः। भाण्डप्रभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक जलौघमतिविद्यतेऽस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने। ६।५५
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुरप्सु॥")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयमध्यः। पञ्चमस्वरद्वयी। ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। चुलुम्पति। यगादौ चुलुम्प्यते इत्यादि। न तु नकारवानुकारपञ्चमाविति स्वरेसान्नप्रकृतित्वे यगादौ नलोप इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्यैव पठितुमुचितत्वात्। एवं सति अङ्कादीनां न प्रकृतित्वेऽपि ङमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कस्यचिन्मते ङमध्या एवेति ज्ञापनाय ङमध्याः पठिताः। न च तर्हि इदित् पाठेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे चुलुन् चुलुम्बलोपे चुलुम् इति भेदात्। एवं सर्व्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्प्यते इति चुलुम्पनमिति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बाललालनम्। इति जटाधरः॥

चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति। चुलुम्प+अच्। स्त्रियां टाप्।) छागी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुलुम्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः। सोऽस्यास्तीति। इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। उलूपलमत्स्यः। इति कश्चित्। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ल, हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी लङ्घयान्तः। एकोऽर्थः। चुल्लन्ति चारुनयनाश्च सह प्रियेणेति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

चुल्लः, पुं, क्लिन्नचक्षुः। (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। "चुल् च।" ५।२।३३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च।) तद्युक्ते त्रि। इति हेमचन्द्रः। ३।१२५॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीडतीति। चुल्ल+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) शिशुमारः। कुण्डीभेदः। कुलविशेषः। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥

चुल्लिः, स्त्री, (चुल्लते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र। चुल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११७। इति इन्। यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निर्य्यत्र। चुद्+बाहुलकात् लिक्।) पाकार्थमग्निस्थानम्। चुला इति आखा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५। इत्यमरः। २।९।२९॥ अस्मन्तम् ६ उध्मानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्तिका १०। इति तट्टीका॥ उद्धानिः ११। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ली, स्त्री, (चुल्लि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) चिता। उद्धानम्। इति मेदिनी। ले, १७॥ (यथा, मनुः। ३।६८।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥")

चुस्तं, क्ली पुं, चुस्तम्। तत्तु मांसपिण्डकविशेषः॥ स्थालीभृष्टमांसम्। पनसादिफलस्यासारभागः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ भोता इति ख्यातः॥

चूचुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष पाने+बाहुलकात् उकः। षस्य चत्वञ्च।) चुचुकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रामायणे। ६।२३।१३।
"स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ॥")

चूडकः, पुं, (चुडति अल्पीभवतीति। चुड+ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूडा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति। चुल क् उन्नतौ+भिदादित्वादङ् ततो दीर्घस्ततो लस्य डत्वे साधुः।) मयूरशिखा। शिरोमध्यस्थशिखामात्रम्। तत्पर्य्यायः। शिखा २। इत्यमरः। २।५।३२॥ केशपाशी ३। चूटिका ४ चुटिका ५। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"शिखा चूडा केशपाशी चूटिका चुटिकेत्यपि।
शिरोमध्यस्थचूडे भवेदेतत्तु पञ्चकम्॥"
वडभी। बाहुभूषणम्। इति मेदिनी। डे, १३॥ अग्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हितोपदेशे।
"अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति चन्द्रमसि॥")
कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। यथा। चूडा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम्॥ (यथाच,—
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्विते॥
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते॥"
इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम्॥
अस्य विशेषविवरणं चूडाकरणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चूडाकरणं, क्ली, (चूडायाः करणं कर्म्म।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तस्य क्रमो यथा। कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूडाकरणं कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रातःस्नातः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता सत्यनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषसिद्धञ्च कृशरं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत्। माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोडे निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति। ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूः स्वाहा। प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भुवः स्वाहा। प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ स्वः स्वाहा। प्रजापतिरृषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति। प्रजापतिरृषिः सविता देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण। तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति। प्रजापतिरृषिर्वायुर्देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओँ उष्णेन वाय उदकेनैधि। ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकाममेन मन्त्रेण क्लेदयति। कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिमुखोऽवदेश उच्यते। ततः प्रजापतिरृषिरापो देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओम् आप उन्दन्तु जीवसे। ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति। प्रजापतिरृषिर्विष्णुर्देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि। ततः कुशवत्सप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्नदक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण ऊर्द्ध्वमूला निदध्यात्। प्रजापतिरृषिरोषधिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओम् ओषधे त्रायस्वैनम्। ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुष्णिकादेशे सदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात्। प्रजापतिरृषिः स्वधितिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः। ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत्। प्रजापतिरृषिः पूषा देवता चूडाकरणे विनियोगः। ओँ येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्चसे। तूष्णीं वारद्वयम्। ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविधृतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे ऊर्द्ध्वमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा बृहस्पतेरित्यनेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविधृतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोडाभिमुखोऽवदेशोऽभिधीयते। तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनादिच्छेदनपूर्व्वकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात्। ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति। प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूडाकरणे विनियोगः। ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम्। ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पाद्यलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति। सर्व्वमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-

णाय दक्षिणां दद्यात्। तण्डुलधान्ययवतिलमाषशरावान् नापिताय दद्यात्। इति चूडाकरणं समाप्तम्॥" इति भवदेवभट्टः॥

चूडामणिः, पुं, (चूडा शिरोभूषणं मुकुटकिरीटादिकम्। तत्र स्थितो मणिः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा, महाभारते। १। ११६। ३८।
"ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च॥"
चूडायामग्रभागे मणिरिव यस्य।) काकचिञ्चाफलम्। इति मेदिनी। णि, ६४॥ योगविशेषः। (स तु ग्रहणकाले एव भवति।) यथा गारुडे।
"सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्।
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
शुभाशुभगणनाविशेषः। तस्य विवरणं गरुडपुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ * ॥ वङ्गदेशीयपण्डितानामुपाधिश्च॥

चूडाम्लं, क्ली, (चूडायां अग्रभागे अम्लो यस्य।) वृक्षाम्लम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडालं, क्ली, (चूडा अस्त्यस्य। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५। २। ९६। इति लच्।) मस्तकम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूडायुक्ते त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १०। ७। ३७।
"चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः॥")

चूडाला, स्त्री, (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५।२।९६। इति लच्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) उच्चटाख्यम्। इत्यमरः। २। ४। १६०॥ श्वेतगुञ्जा। नागरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडावान्, [त्] (चूडा अस्त्यस्य। चूडा+मतुप्। मस्य वत्वम्।) चूडाविशिष्टः। इति चूडालाशब्दार्थे मेदिनी। ले, ६०॥

चूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तालव्यवर्गाद्यादिः। षष्ठस्वरी। क, चूणयति चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चूतः, पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष+कर्म्मणि क्तः। पृषोदरादित्वात् षलोपः। रसालत्वादेवास्य तथात्वम्।) आम्रवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ (यथा, रामायणे।३।७६।१७।
"परिचुम्बति संविश्य भ्रमरश्चूतमञ्जरीम्।
नवसङ्गमसंहृष्टः कामी प्रणयिनीमिव॥"
चोतति चरति शोणितादिकमस्मादिति। चुत चरणे+बाहुलकात् घञर्थे कः दीर्घश्च।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥ च्यूत इत्यपि पाठः॥

चूतकः, पुं, (चूत एव। चूत+स्वार्थे कन्।) आम्रः। कूपकः। इति मेदिनी। के, ६०॥

चूर, ई ङ य दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्। (दीर्घी। ङ य, चूर्य्यते वह्निरिन्धनम्। ई, चूर्णः। इति दुर्गादासः॥

चूर्ण, क पेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। पेषश्चूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति शिला। इति दुर्गादासः॥

चूर्णं, क्ली, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। तस्य लक्षणं यथा,—
"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता॥
चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।
चूर्णेषु भर्ज्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्॥
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्व्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।
पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
चूर्णौषधस्य पूर्णवीर्य्यं पक्षत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥
("कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्व्वशः।
द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)
आवीर इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।
"अर्च्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥")
पटवासक्षोद इत्यन्ये। इति भरतः॥ गन्धगुँड़ा इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३४॥ वासयुक्तिः ३। इति मेदिनी। णे,१२॥ गन्धयुक्तिः ४। इति भूरिप्रयोगः॥ पटयुक्तिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघुः। ४। ५४।
"अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥")

चूर्णः, पुं, (चूर्ण्यते सम्पिष्यते इति। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। चूर इति गुँड़ा इति फाकि इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २। ८। ६६॥ चूर्णम् ३ रजः ४। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महाभारते। ६। ११८। ३।
"कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्म्माल्यैश्च सर्व्वशः।
अवाकिरञ्छान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः॥")
धूलिः। क्षारविशेषः। इति मेदिनी। णे, १२॥ चूण इति भाषा॥ (यथा,—
"पर्णानि शीर्णवर्णानि सौदन्याकर्णलोचने!।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने!॥")
शेषस्य गुणः। वातश्लेष्ममेदोनाशित्वम्॥ शङ्खचूर्णस्य गुणाः। कटुत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चूर्णकं, क्ली, (चूर्ण इव कायतीति। चूर्ण+कै+कः।) गद्यविशेषः। यथा,—
"अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्।
चूर्णकं यथा। स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भग्नां गामवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमवतारयितुं रामस्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततार।" इति छन्दोमञ्जरी॥ (क्वचित् क्लीबत्वमित्यपि दृश्यते॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णैः कायते प्रकाशते इति। कै+कः।) सक्तुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (षष्टिकधान्यविशेषः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। "षष्टिकाकाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः॥") स्वार्थे कः चूर्णशब्दार्थोऽप्यत्र।

चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं क्षारविशेषं करोतीति। चूर्ण+कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १ इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चूणारी इति भाषा। स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥

चूर्णकुन्तलः, पुं, (चूर्णं वासयोगस्तद्युक्तः कुन्तलः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २। ६। ९६॥

चूर्णखण्डं, क्ली, (चूर्णाय यत् खण्डम्।) कर्करम्। इति हारावली। २०८॥ काँकर इति घुटिङ् इति च भाषा॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य। एकदेशिसमासः। पारदजन्यतया एवास्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णशाकाङ्कः, पुं, (चूर्ण इव शुभ्रः शाकसमूहः साहचर्येण गच्छतीति। अङ्क गतौ+अच्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णिः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपण्डितानां तर्कमिति। चूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, "चूर्णि पृश्निपाणीति।" उणां। ४। ५२। इति इः।) पातञ्जलव्याकरणम्। महाभाष्यम्। कपर्दकः इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ शत-संख्यककपर्दकाः। इति सिद्धान्तकौमुद्यां उणादिवृत्तिः॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः क्षोदोऽस्यास्तीति। चूर्ण+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) सक्तुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चूर्णिकृत्, पुं, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति। कृ+क्विप्।) भाष्यकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) कपर्दकः। इति मेदिनी। णे, १२। नदीविशेषः। सा राढाघाट्टाख्यग्रामसमीपे तिष्ठति।

चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः छिदेऽपि उन्नततीति। चुल उन्नतौ+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः। निपातनात् दीर्घः। यद्वा, चूर्य्यते इति। चूर्+कः। रस्य लत्वम्।)

शेषः । यथा । “मुक्तकेशाश्च चूलिनः ।” इति लिङ्गपुराणम् ॥

लकः, पुं, (चूल एव । चूल+स्वार्थे कन् ।) शेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
“गृहीतचूलको विप्रो म्लेच्छेन रजकादिना ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् शूद्रः कुर्य्यात्तु भागतः ॥
सशिखं निर्व्वपेत् केशं क्षुते चान्त्यावसायिना ।
अन्त्यजैस्तु शिखावर्ज्जं शूद्रैरग्राङ्गुलिद्वयम् ॥”

ा, स्त्री, (चूड़ा+डस्य लत्वम् ।) चन्द्रशाला । गृहोपरिगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूड़ा च ॥

लिकं, क्ली, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाकारेण उन्नयति उत्पादयतीत्यर्थः । चुल+णिच्+ण्वुल् । पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः ।) घृतभृष्टगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची इति भाषा ॥

लिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांसराशिं उन्नयतीति । चुल+ण्वुल्+कापि अत इत्वञ्च । पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) हस्तिकर्णमूलम् । इत्यमरः ।२।८।३८॥ नाटकाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । के, ६० ॥

ष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी चूषत्यान्त्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

षा, स्त्री, (चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनाहृष्यता नीयते इति । चूष+घञर्थे कः ।) कक्ष्या । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ काछदड़ी इति भाषा ॥

त, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरांपक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्त्तयति । इति दुर्गादासः ॥

ृत, श हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं सकं-सेट् ।) श, चृतति चर्त्तिता । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

टः, पुं, (चेटतीति । चिट् परप्रेषे+अच् ।) दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२७ ।
“एतत्तस्य मुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्म्मनाः ॥”
सतु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।३।४६।
“शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥”)

टकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट+ण्वुल् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२४ ।
“आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः ॥”) उपपतिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धानचतुरः । इति रसमञ्जरी ॥

टिका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वं पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा चिट् ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) दासी । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ५१ ।
“अङ्गीकुर्व्वन् स तन्मूढश्चेटिकाभिः प्रवेशितः ॥”)

टी, स्त्री, (चेट+ङीष् ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ६४ ।
“प्रेष्याश्चेव वध्वश्च बलस्याश्चापि सर्व्वशः ॥”)

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति । चिट+अच् । टस्य ड़त्वञ्च ।) दासः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति । चिट+ण्वुल् । टस्य ड़त्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप् । कापि अत इत्वम् ।) दासी । इति द्विरूपकोषः ॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीप् ।) दासी । इत्यमरटीका ॥

चेत्, व्य, (चित्+विच् ।) यदि । इत्यमरः । ३ । ४ । १२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४२ ।
“अन्यत्ववारकं सत्वमिति चेदन्यवारणम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥”
पक्षान्तरम् । असन्देहेऽपि सन्देहवचनम् । यथा,
“सत्यश्चेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्य मोक्षास्ति चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्यान्मे जयः सर्व्वदा ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति । चित्+करणेऽसुन् ।) चित्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३१॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ५४ । [यत् ।
“ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥”)

चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मीलयति ज्ञानेन्द्रियबलादीनि । चित+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) हरीतकी । इत्यमरः ।२।४।५९ ॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्व्वरोगनाशिनी गन्धयुक्तदयकरणे प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
(“चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराद्वर्णतस्तथा ।
षड़ङ्गुला सिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता ॥
श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः ॥
भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः ।
चेतकीं यावद्विधृत्य हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
तावद्भिनत्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥”
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥
षड़ङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्यान्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकी पादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ॥
तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ।
न धार्य्यं सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥”)
जातीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति । चित्+कर्त्तरि ल्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।
“चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥”)
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥
(“रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठिते ।
न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्त्तकः ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति । “अर्शआदिभ्योऽच् ।”५।२।१२७। इत्यच् ।) प्राणयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥”)

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं वर्द्धयतीत्यर्थः । कृ+डः । ततो ङीष् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित् संज्ञाने “ण्यासश्रन्थेति ।” युच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्यमरः ।१।५।१॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । ३४ ।
“प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥”
“एष विभुः परमात्मापि शरीरे विषयकारां बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।” इति टीकाकृच्छ्रीधरस्वामी ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥”
तस्यामभिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना इति शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायां भगवतो विभूतावेति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

चेतनीया, स्त्री, (चित् + णिच् + अनीयर् टाप् च। यद्वा चेतनायै हिता इति छः।) ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चेदिः, पुं, देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चैपुरः १ डाहलः ३ चैद्यः ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा, वृहत्संहितायाम्। १४। ८।
"शौलिकविदर्भवत्साध्रचेदिकाश्चोर्द्धकण्ठाश्च॥")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चेदिपतिः, पुं, (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा।) उपरिचरवसुः। यथा,—
"इन्द्रप्रीत्यै चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहञ्च सः।
पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥
(शिशुपालः। यथा, महाभारते। २। ४०।१५।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपति र्नृपः।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत॥")

चेदिराजः, पुं, (चेदीनां राजा इति। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।
"विप्लुता चास्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर!।
चेदिराजस्य कौन्तेय! सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम्॥")
उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराजपुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्तमपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यष्टव्याः कर्त्तव्या-स्तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं शेपुर्भवता यथाशास्त्रमनुक्त्वा देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो गच्छ इत्यभिशप्तः स तत्क्षणात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं वान्सीश्राद्धादौ गृहभित्तौ घृतधारादानं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चेदिराट्, [ज्] पुं, (चेदिषु राजते इति। राज + क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।२।३८।३१।
"स वै पश्येद्यथा धर्म्मं न तथा चेदिराड़यम्॥"
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्॥)

चेवी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

चेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकंच-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिचेलत्। इति दुर्गादासः॥

चेलं, क्ली, (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले + कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत् इति। चिल + कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा, मनुः। ११। १६६।
"चेलचर्म्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्॥")
अधमे त्रि। इत्यमरः। ३। ३। २०१॥

चेलानः, पुं, (चेल + आनच्।) फललताविशेषः। चेलना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अल्पप्रमाणकः २। इति रत्नमाला॥ अस्य फलस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चेलालः, पुं, (चेलमिव त्वचं आलाति। आ + ला + "कर्म्मण्यण्।"३।२।१। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्रफलः २ सुखाशः ३ राजतेमिषः ४ लतापनसः ५ नाटाम्रः ६ सेटुः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेलिका, स्त्री, (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल + इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) पट्टवस्त्रविशेषः। चेलिरकापड़ इति भाषा॥ यथा,—
"सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा।
रक्तचेलिकया च्छन्ना शातकुम्भघनस्तनी॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चेलुकः, पुं, (चेलति वुद्धितत्त्वं गच्छति इति। चेल + उकः।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेल्ल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) लद्वयान्तः। ऋ, अचिचेल्लत्। अस्य ऋदनुबन्धः कुटतेः कुटादिपाठवशिष्फलः वेदेशूच्चारणभेदार्थो वा। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट, ङ ईहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ, चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टकः, पुं, (चेष्टते इति। चेष्ट + ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा, स्मरदीपिकायाम्।
"पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत्।
कान्तः क्रोड़े स्थितां नारीं बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥"
चेष्टाकर्त्तरि त्रि॥

चेष्टा, स्त्री, (चेष्ट + भावे अङ् टाप् च।) कायिकव्यापारः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।"
"प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाञ्च यत्नवानात्मा-प्यनुमीयते॥" इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५॥)

चेष्टानाशः, पुं, (चेष्टायाः हस्तादेर्व्यापारस्य नाशो निवृत्तिरत्र।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टितं, क्ली, (चेष्ट + भावे क्तः।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा, देवीभागवते।१।१५।१८।
"जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिवतीति व।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

चैतन्यं, क्ली, (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा,
"चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्रौ दृश्येते चेतनाश्रये॥
नेष्यते वैशेषिकैः साङ्ख्यैश्चेति शेषः।" इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये। ३। ८१।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाड़ीस्नायुशिरायुतः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि॥")

चैतन्यः, पुं, (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) अवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा,—
"श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्।
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो!
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते।
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं वहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्।
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति वहिर्मुखाः
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुवलादयः।
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्।
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः।
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तरूपिणः।
धर्म्मसंस्थापनं काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् शृणु क्रमात्
श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः।
सुवलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलादः पूर्व्वख्यातो महावलः।
महावाहुर्गोपवालः श्रीमान् साहसपण्डितः।
पुरुषोत्तमो वैश्यकुले स्तोककृष्णः प्रियो मम।
अर्ज्जुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः।
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्व्वं श्रीमधुमङ्गलः।
सुवलो बलरामसखः कलौ श्रीलहलायुधः।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षणे।
चतुःषष्टिर्महान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पूरुषाः।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषा भुवि
यतिर्यस्मात् कलौ चाहं तदर्थं पुरुषाः स्त्रियः।
नीलाम्बरचक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा।
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः।
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठक्कुरः।
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसंज्ञकः।
वृन्दा देवी प्राणसखी श्रीमुकुन्दः कलौ युगे।
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाशिवः।
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डितः।
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः।
वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम।
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी सा मम प्रिया।
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
श्रीलराघवगोस्वामी चम्पकाख्या लता प्रिया।

चैतन्यः
चैतन्यः

गोस्वामी श्रीलभूगर्भ इन्दुलेखा तथा प्रिया ।
काशिमिश्रः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी ।
दूती कलावती प्रेष्ठा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्य्या या मत्प्रियेन्दुमती सखी ।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
पण्डितो गरुड़ः श्रीमान् गरुड़ो मम वाहनः ।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
माधवः शान्तशुभनिर्विश्वकर्म्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो बृहस्पतिः ।
प्रिया इन्दुमुखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
काशिमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा ।
प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥
ठक्कुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी ।
शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुड़स्तथा ॥
आचार्य्यरत्नचन्द्रः स्याद्व्यासो वृन्दावनः स्मृतः ।
शुकदेवो व्यासपुत्त्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
शिवानन्दोऽनल इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते ॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ॥
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्म्मसंस्थापने कलौ ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति मद्भक्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
मद्भक्तदासा ये मर्त्त्या नास्ति तेषां समः क्वचित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
स्तौति तं देवदेवेशं नेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुम्बुरुप्रमुखास्तदा ॥”

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“यः सत्ये सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
त्रेतायां मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्णं दधत् ।
यः श्यामं दधदाशु चर्च्चकमसुं श्यामो युगे द्वापरे
सोऽयं गौरविधुर्व्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

इति गौरगणोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायैश्चोपास्येष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव वृन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परेस्तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अत एवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः । एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः । तदा ग्रस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वतादुदियाय । भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधु जनमनांसि समभवन् । अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत् । कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरशर्म्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् । ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्त्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्त्र आसीत् । स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिव्राज्यधर्म्मं समाश्रयत् ।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्त्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया पौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः । परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माणमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य तदा सर्व्व एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त । अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्प्रददे । विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाक्रान्ता भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः । असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणादेवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास । अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूड़ामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामामृतदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यागतवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ ब्रह्मबन्धू अन्यांश्च कुष्ठादिव्याधिपीड़ितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः समधिकमा दमयामास । ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ (१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्म्मं समाश्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य तैश्च निर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत । ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-श्रीमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः । तत्रैवासौ ‘कृष्णकर्णामृतं’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने अवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास । अथ गच्छति काले वृन्दावनं

जिगमिषुर्वर्त्मनैव यथा व्रजन् स्वभावसारल्येन व्याघ्रादीनपि हिंसजन्तून् भक्तिप्रेमरसेन मादयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे। तत्र स्वभक्तवृन्दाहृत एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थितः। ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनकाले बहून् पाठकानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः। तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्म्मं प्रचार्य्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम। अत्रस्य एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्म्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नानातीर्थस्थानेषु प्रेषयामास। अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढ़भक्तिलक्षणैरन्वित आसीत्। तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे हरिसंकीर्त्तनस्य माहात्म्यादिकं श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्द्दशशतशके मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान्॥)

चैत्यं, क्ली पुं, (चित्यस्य इदम्। "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) आयतनम्। इत्यमरः।२।२।७॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुरहितं देवकुलसदृशं यज्ञायतनं सचित्यमचित्यमपीत्याहुः। देवायतनमात्रम्। म्हटा देवकुलम्। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते।२।३।१२। "यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः॥") चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यः, पुं, (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति। चैत्य+अण्।) बुद्धः। बिल्वः। उद्देशवृक्षः। इति मेदिनी भरतश्च॥ शेषस्य पर्य्यायः। देवतरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।६।३।४०। "वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च॥" चैत्यः पुरुषः। यथा, भागवते।३।२६।६०। "अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत्॥")

चैत्यद्रुः, पुं, (चैत्य एव द्रुर्वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चैत्यमुखः, पुं, (चैत्यं चितिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः मुखं यस्य।) कमण्डलुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यवृक्षः, पुं, (चैत्यसंज्ञया प्रसिद्धो वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, मनुः। ६।२६४। "चतुष्पथांश्चैत्यवृक्षान् समाजान् प्रेक्षणानि च॥")

चैत्रं, क्ली, (चीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तरमनेनेति। चि+बाहुलकात् करणे त्रन्। ततः स्वार्थे अण्।) मृतम्। देवकुलम्। इति मेदिनी। रे, ३७॥ देउल इति भाषा॥ (यज्ञस्थानम्। यथा, महाभारते।१।१०६।१३। "भीष्मेण धर्म्मतो राजन्! सर्व्वतः परिरक्षिते। बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्य्यादौ साधुः। चित्र+अण्।) बुद्धभिक्षुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षपर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (यथा, हारावल्याम्। "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः॥" चित्रायां भवः। चित्रा+अण्।) चित्रागर्भजो बुधपुत्रः। स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः। चित्रा+"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।" ४।२।२३। इति पक्षे अण्।) मासभेदः। स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः। तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः। मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। इति मलमासतत्त्वम्॥ तत्पर्य्यायः। चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः।१।४।१५॥ चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ तत्र जातफलम्।

"सत्कर्म्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्वादुमधुरान्नभोजी।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेन्मनुष्यो मधुमासजन्मा॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥

(चैत्रकृत्यानि तु वारुण्यशोकाष्टमी-श्रीराम-नवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचतुर्द्दशीप्रभृतीनि। एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥) तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम्। यथा,—

"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत् शङ्करं व्रती।
करोति नर्त्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम्॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा॥

चैत्रकः, पुं, (चैत्र+एव। स्वार्थे कन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥

चैत्ररथं, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम्। "तेन निर्वृत्तम्।" ४।२।६८। इत्यण्।) कुवेरस्योपवनम्। तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम्। इत्यमरः।१।१।७१॥ (यथा, रघुः।५।६०।

"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्॥"

इदन्तु पीठस्थानानामन्यतमं। यथा, देवीभागवते।७।३०।५८।

"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥"

पुं, कुरुपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते।१।६४।४६।

"अविक्षितमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्।
जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम॥")

चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रं चैत्रमासं आ सम्यक्रूपेण वरयत्यभिलषतीति। आ+वर+णिच्+अच्। स्त्रियां ङीप्। रस्य लत्वम्।) चैत्री पूर्णिमा। तत्पर्य्यायः। मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ कामम... वासन्ती ५ कर्द्दमी ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्रिकः, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी ... ऽस्मिन्। "विभाषा फाल्गुनीति।" ४।२।... इति पक्षे ठक्।) चैत्रमासः। इत्यमरः।१।४।...॥

चैत्री, [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। व्रीह्यादित्वादिनिः।) चैत्रमासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रा+इन्...) रिति च पाठः॥

चैद्यः, पुं, (चेदीनां जनपदानां राजा। चेदि+ष्यञ्।) शिशुपालः। स तु दमघोषसुतः। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे।२।१८। "त्वया विप्रलब्धश्चैद्यो रुक्मिण्यां हरता हरे।" चेदिराजकसुः। इति पुराणम्॥) तद्देशीये भूमि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोक्षः, त्रि, (स्नायते उच्यते गीयते इति। चक्ष+कर्म्मणि घञ्। ततः पृषोदरात् साधुः।) गीतः। शुचिः। (यथा, मनुः।३।२०७। "अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि। विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा॥") दक्षः। (यथा, महाभारते।१२।७०।८। "अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः॥") तीक्ष्णः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। षे, १२।

चोचं, क्ली, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) गुड़त्वक्। इत्यमरः।२।४।१३४॥ (यथा, "सूक्ष्मचौरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः।" इति वाभटे सूत्रस्थाने।१५।४५।) तेजपात इति ख्यातम्। इति केचित्। (अस्य पर्य्याया यथा,— "त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचन्तथोत्कटम्।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) उपभुक्तफलावशिष्टम्। चोँचा इति ख्यातम् तालफलम्। इति भरतः। कदलीफलम् इति सारसुन्दरी॥ नारिकेलम्। इति स्वामी वल्कलम्। चर्म्म। इति धरणी॥

चोचकं, क्ली, (चोच+स्वार्थे कन्। यद्वा, चोचं त्वचा कायतीति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोटी, स्त्री, शाटी। इति हेमचन्द्रः।३।३३४।

चोड़ः, पुं, (चुड़ति संवृणोति शरीरमिति। चुड़ संवरणे+अच्।) प्रावरणम्। अंशुविशेषः। इति मेदिनी। डे, १३॥

चोदना, स्त्री, (चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति। चुद+णिच्+युच्+टाप् च।) विधिः। (यथा, गीतायाम्।१८।१८। "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना।") प्रेरणा। यथा, चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म्म इति जैमिनिसूत्रम्॥ एकोद्दिष्टादिश्राद्धे गुड़... इत्यादि चोदना। इति स्मृतिः॥

चोदनागुड़ः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुड्यते ... क्षिप्यते इति। गुड़+"इगुपधज्ञेति।" ३।१...

१३५। इति कः। क्रीडनकाले कन्दुकानां ऊर्द्ध्वक्षेपणप्रक्षिप्ततयास्य तथात्वम्।) कन्दुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

द्यं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति। चुद्+णिच्+ण्यत्।) अद्भुतम्। प्रश्नः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ४३। ३४।
"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च॥")

द्यः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३। ३। १६९। इति यत्।) चोदनार्हः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।
"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतात्माग्निकार्य्येषु चोद्यः।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः॥")

पनं, क्ली, (चुप मन्दगमने+भावे ल्युट्।) शनैर्गमनम्॥

रः, पुंस्त्री, (चोरयतीति। चुर+णिच्+पचाद्यच्।) स्तेयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। चौरः २ दस्युः ३ तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुचः ६ स्तेनः ७ ऐकागारिकः ८ स्तेयः ९ प्रच्छन्नजनः १० मोषकः ११ पाटच्चरः १२ परास्कन्दी १३ कुम्भिलः १४ खनकः १५ शङ्कितवर्णः १६ खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुरपुरुषः १८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्वपुः १९ तक्वा २० रिभ्वा २१ रिपुः २२ रिक्वा २३ विह्वायाः २४ तायुः २५ वनर्गुः २६ हुरश्चित् २७ मुषीवान् २८ मलिम्लुचः २९ अघशंसः ३० वृकः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥
(यथा, देवीभागवते १। १९। ६।
"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे।
स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं नृप!॥")
कर्णशटी। इति क्रमचन्द्रिकाष्टतद्गुणचन्द्रः॥
गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः। इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

रकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् कायतीति। कै+कः।) पृक्का। इति रत्नमाला॥ पिड़िङ्ग इति भाषा। (चोर+स्वार्थे कन्।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शङ्कितः २ खड़्गः ३ दुष्पत्रः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६ चपलः ७ कितवः ८ धूर्त्तः ९ पटुः १० नीचः ११ निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४ चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८ सुग्रन्थिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१ ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।
"चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा सशप्तला॥")
अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातकफनाशासृग्वरुणाजीर्णक्रिमिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) चोरपुष्पी। इति शब्दरत्नावली॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका।" इति वैद्यकम्॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्याः। "पाककर्णपर्णेति।" ४। १। ६४। इति ङीष्।) क्षुपविशेषः। चोषा इति चोरहुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। शङ्खिनी २ केशिनी ३। इत्यमरः।२।४।१२६॥ चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्टदर्शनात्॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धोऽस्त्यस्य। अच् ततष्टाप्।) चोरपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादित्वात् ठन्।) चौरिका। चौर्य्यम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षःप्रदेशे इति। चुल उन्नतौ+अच्।) कञ्चुलिका। काँचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ६६।
"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम्॥")
तत्पर्य्यायः। कूर्पासकः २। इत्यमरः।२।६।११८॥ कञ्चूकः ३। इति जटाधरः॥ कञ्चुली ४ कञ्चुलिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूतिः॥ नदादित्वात् चोली च। कूर्परः कफोणिर्जानु च तद्द्वयमस्यते क्षिप्यते अत्र कूर्पासः शकन्ध्वादित्वादलोपः ततः स्वार्थे कः। इति भरतः॥ * ॥ देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥ श्मश्रुधारिवेदयागानधिकारिम्लेच्छविशेषः। स तु पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल+णिच्+अच्+स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव कायति इति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै+कः।) बाणवारः। कवचम्। इति हारावली।१९७॥ (देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १९।९५।
"उन्मज्जमाना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतुः समम्॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्त्यस्य इति इनिः।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्व्व। इति मेदिनी। ने, १८४॥

चोलखण्डुकः, पुं, (चोलस्य खण्डुक इव शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोषः, पुं, (चीयते इति। चि+डः। ततः उषदाहे+अच्। चश्चासौ उषश्चेति।) पार्श्वज्वाला॥ यथा,—
"हृच्छूलपीड़नयुतं पवनेन पित्ता-
त्तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम्।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजड़ताभिरथापरञ्च॥
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः।" इति भावप्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

चोक्षः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति। चदि+डः। ततः स्कन्दति आक्रमति शत्रून् स्कुनाति आप्नवते वा। स्कन्दि स्कु वा+डः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) सिन्धुपारदेशीयाश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोक्षं, त्रि, (शोच एव इति। स्वार्थे अण्।) मनोज्ञम्। इति महाभारतम्॥

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्। यद्वा चुरा शीलमस्य। "इति छत्रादिभ्यो णः।" ४।४।६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः।२।१०।२४॥ (यथा, देवीभागवते। १। १६। ५९।
"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥"
असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १९।
"किरातीं चौरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्॥"
कविभेदः।
"कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः॥"
इत्युद्भटः॥)
चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (चोरपुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा। "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च।" ५। १। १३३। इति वुञ्। टापि अत इत्वम्।) चौर्य्यम्। इत्यमरः। २। १०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।
"चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः॥")

चौरी, स्त्री, (चौर+ङीष्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४९।
"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च चण्डिका॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५। १। १२४। इति ष्यञ्।) चौरधर्म्मः। चोरी इति चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्तैन्यम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०।२५॥ चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चोरिका ६। इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ९। २७६।
"सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूड़ाया इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण् डस्य लत्वञ्च।

ततश्चौलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारय: ।) चूडा-कर्म्म । इति स्मृति: ॥

चौलुक्य:, पुं. (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । “गर्गा-दिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजर्षिभेद: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ७१२ ॥

च्यु, क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) अन्त:स्थाद्यो-पध: । क, च्यावयति । इति दुर्गादास: ॥

च्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) अन्त:स्थाद्योपध: । ङ, च्यवते । इति दुर्गादास: ॥

च्युत्, इर् क्षरणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्वचित् अकञ्च ।) अन्त:स्थादि-युक्त: । इर्, अच्युतत् अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । च्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिञ्च तीत्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥ (यथाच, भट्टि: । ६ । २८ ।
“सीतां जिघांसु सौमित्रे ! राक्षसावारतां भुवम् ।
इदं शोणितमभ्यग्रं सम्प्रहारेऽच्युतत्तयो: ॥”
“अच्युतत् गलितमकर्म्मकोऽत्र ।” इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतौ ॥”)

च्युतं, त्रि, (च्यूयते स्म इति । च्यु+कर्म्मणि क्त: । यद्वा च्युत्+घञर्थे क: ।) क्षरितम् । यथा,—
“पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
(स्खलितम् । यथा, रघु: । ११ । २५ ।
“सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्म्मणां
ऋत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥”)

च्युति:, स्त्री, (च्यवते शोणितादिकमस्या इति । च्यु+अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । ६०६ ॥ गुदद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु+भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा,—
“कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥”
इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युप:, पुं, (च्यवन्ते भाषन्तेऽनेन इति । च्यु+“च्युव: किच्च ।” उणां । ३ । २४ । इति प: स च कित् च्युधातुरत्र भाषणार्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्त: ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

च्युस, क हासे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्त:-स्थादियुक्त: । क, च्योसयति । इति दुर्गादास: ॥

च्योतं, स्त्री, (च्युत+पृषोदरादित्वादोत्वे साधु: ।) श्चोतम् । घृतादिक्षरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्न:, त्रि, (च्यवते इति । “जनिदाच्युसृ इति ।” उणां । ४ । १०४ । इति त्नण् ।) गमनकर्त्ता । अण्डज: । च्यौत्नपुण्य: । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्ति: ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्त: ॥)

छ

छ, छकार: । स तु व्यञ्जनसप्तमवर्ण: । चवर्गद्वितीय-वर्णश्च । (वङ्गाक्षरे:) तस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्द्ध्वादधोगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली तत: ।
पुनश्चाधोगता तासु सन्ति ब्रह्मेशविष्णव: ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥
(“इचुयशानान्तालु ।” इति सूत्रकारेणोक्तम् ।
“कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥”
इति शिक्षाग्रन्थ: ॥)
अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
“विसर्गस्तालुग: सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तया ।”
अत्रोत्तरत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे स्वरघर्षणादिति लोकगम्भीरसंघर्षादिति च यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विश्वरूप: ॥
अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“ध्यानमस्या: प्रवक्ष्यामि द्विभुजान्तु त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“छकारं परमाश्चर्य्यं स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे । ●
“छन्दनं सुसुमुणा च पशु: पशुपतिर्म्मृति: ।
निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकूर्पर: ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिव: ॥
माता निशाचर: पाशुविद्युत: स्थितिशब्दक: ॥”

छं, त्रि, (छायते परिष्क्रियते यत् इति । छो+कर्म्मणि घञर्थे क: ।) निर्म्मलम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोष: ॥

छ:, पुं, (छो+भावे ड: घञर्थे को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोष: ॥

छग:, पुं स्त्री, (छं यज्ञादौ छेदनं गच्छति प्राप्नो-तीति । गम+ड: ।) छाग: । इति हेमचन्द्र: । ४ । १२७५ ॥

छगणं, स्त्री पुं, (छद+ड: । छ: तस्मै धर्म्मे-च्छादनायेत्यर्थ: गण्यते इति । गण+कर्म्मणि अप् ।) करीष: । इति हेमचन्द्र: ।४।१२।७३ ॥

छगलं, स्त्री, (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो+छेदने+“छो गुग् ह्रस्वश्च ।” उणां । १ ।११३ । इति कलच् प्रत्यय: धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥

छगल:, पुं स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो+कलच् गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छाग: । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।
“नाति शीतो गुरु: स्निग्धो मन्दपित्तकफ: स्मृत: ।
छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशन: ॥”)

छगलक:, पुं स्त्री, (छगल+स्वार्थे कन् ।) छा
इत्यमर: । २ । ९ । ७६ ॥

छगला, स्त्री, (छगलस्तदाकारोऽस्त्यस्य इम
त्वक् विद्यतेऽस्येति वा । “अर्श आदिभ्यो
५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।)
दारकवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली मेदिनी
(व्यवहारोऽस्या यथा, “मधूपूयिकात
जीवन्तीबिम्बीतिकानन्दीभल्लातकच्छगला
वृक्षादनीफञ्जीशाल्मलीशेलुवनस्पतिप्रसवश
न्दुदारकोविदारप्रभृतीनि ।” इति सुश्रुते
स्थाने ४६ अध्याये ॥)

छगलाङ्घ्री, स्त्री, (छगलवदङ्घ्रिर्मूलमस्या: ।
ङीष् ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रा
नाथ: ॥

छगलाण्डी, स्त्री, (छगलवदण्डं अन्तं यस्या:
छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायमुकुट
(पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागव
७ । ३० । ७३ ।
“छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टे ।”

छगलान्त्रिका, स्त्री, (छगलान्त्री+स्वार्थे कन् । टा
पूर्व्वह्रस्व: ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली

छगलान्त्री, स्त्री, (छगलवदन्त्रं यस्या: ।) वृद्धदार
वृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । १३७ ॥ वृक: । रा
राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ।
अध्याये ।“श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनी
तिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्त्रश्रेणीगवाक्षी
राजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्री-
सुधा: सुवर्णक्षीरी चेति ॥”)

छगली, स्त्री, (छगल+जातित्वात् ङीष् ।) छा
माता । वृद्धदारकवृक्ष: । इति विश्व: ॥

छटा, स्त्री, (छो+अटन् किच्च ।) दीप्ति: । (यथ
राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।
“प्रतापांशुच्छटाकूटै: पटवासमधर्म्मभि: ।
जम्बुद्वीपद्विजेन्द्रस्य येनातन्यत मण्डनम् ।”)
समूह: । यथा, माघे । १ । ४७ ॥
“सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।”
(सटाच्छटाभि:केशरसमूहै: ।” इति मल्लिनाथ: ।

छटाफल:, पुं, (छटा इव परस्परसंलग्नानि फलानि
यस्य ।) गुवाकवृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ।
(पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा, स्त्री, (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा+
क्विप् । यद्वा । भा+क: । टाप् च ।) विद्युत् ।
इति हारावली । ५८ ॥

छ(च्छ)त्रं, स्त्री, (छादयत्यनेनातपादिकमिति । छद
+णिच्+“सर्व्वधातुभ्य: ष्ट्रन् ।” उणां । ४ ।
१५८ । इति ष्ट्रन् णिलोप: ह्रस्वश्च ।) रौद्रवृ-
निवारणार्थावरणविशेष: । छाति इति भाषा ।
तत्पर्य्याय: । आतपत्रम् २ । इत्यमर: ।२।८।३१
छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्रं यथा,—
“आतपत्रञ्च राज्ञस्तु नृपलक्ष्म सितञ्च तत् ।

छरैकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥"
इति जटाधरः ॥

पि च शब्दरत्नावल्याम् ।
छत्रे कनकदण्डे तु रागच्छत्रमुदाहृतम् ।
पलञ्च भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥"

स्य गुणाः । दृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् । र्व्व इष्टिकारित्वम् । गुप्तावरणमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिथा । एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीड़िता 'वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय । मुनिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ न वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायितं कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत् । सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादस्मादि भवति तेनाग्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः शमं न जगाम । अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—

"छत्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्यात् द्विजातये ।
शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ! ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अथ छत्रयुक्तिः ।
'विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।
राज्ञश्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥
त्र विशेषच्छत्रोद्देशः ।
दण्डश्चाथ निर्द्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।
दण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥
दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्ज्वंश्चस्त्रश्च कीलकः ।
ड्भिरेतैः सुसम्बिद्धैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥
देगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात् ।
ड्बाणवेदनयनवितस्त्या कन्द उच्यते ॥
शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात् ।
शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥
नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥
नवाष्टसप्तषट्संख्यै रश्मिभी रज्जवः क्रमात् ।
स्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥
मातुदिगष्टवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।
यस्मां षण्मानमुदितं सम्राज्ञामेव भूतये ॥
पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥
एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य तत्
सर्व्वेषामपि तदेव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ
तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः ।
रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं
छत्रप्रसादं नृपतेर्व्वदन्ति ॥
प्रसादमिति प्रसादार्थम् ।
नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥
चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुमुक्ते रज्जुवाससी ।
छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
मुक्तानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।
इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः ।
कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥
कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ।
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।
सर्व्वोपरि अश्मजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।
स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥
इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम् ।
अभिषेके विवाहे च यात्रायां प्रीतिवर्द्धनः ॥
पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।
अयं दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम् ॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्रः, पुं, (छद् + णिच् + ष्ट्रन् ह्रस्वश्च ।) मूलेन पत्रेण च वपाकाररूपः । छातारियाविष । छातनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्नमाला ॥ भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रकः, पुं, (छत्रमिव कायति इति । कै + कः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्रः । राङ्गा कुलेखाड़ा इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्रगुच्छः, पुं, (छत्रमिव गुच्छो यस्य ।) गुच्छतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रचक्रं, क्ली, (छत्राकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः । यथा, समयामृते छत्रचक्रम् ।
"अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्रत्रयात्मकम् ।
प्रतीचीमध्यरेखाया ईशानान्तं हयाधिपः ॥
आग्नेयान्तं नराधीशो नैरृतान्तं गजाधिपः ।
एषां छत्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्रे ततः फलम् ।
चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डः पतद्ग्रहः ॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
यत्र छत्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
चामरे चञ्चता वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।
दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः ॥
कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।
वीणास्थेनार्कपुत्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥
चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।
यदा छत्रत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतद्ग्रहे ॥
तदा तस्य भवेन्नाशश्छत्रस्यास्य न संशयः ।
आसनस्थे भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे ॥
युवराजक्षयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरल्पफलो न हि ॥
वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः ।
शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः ॥
उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।
क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥
पूर्व्वच्छत्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।
शुक्रेन्दुसंयुतं छत्रे दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥
एवमन्येषु राज्येषु नामर्क्षात् फलमादिशेत् ।
यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥
भौमज्ञौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बली समौ ।
यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥
एतेऽचाष्टौ ग्रहाश्छत्रे परचक्रेण भङ्गदाः ।
नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्व्वा यत्र संस्थितः ॥
छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।
मृगयासाहसं यात्रां दुष्टहस्त्यश्ववाहनम् ॥
विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्रस्थे क्रूरखेचरे ।
शान्त्यैव शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते
शुभम् ॥"

छत्रधारः, त्रि, (छत्रं धरतीति । धृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) छत्रधरः । छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । छायाकरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । "स्वपत्ते च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पशाध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्रधारः विलासिनी च ॥")

छत्रपत्रं, क्ली, (छत्रमिव पत्रमस्य ।) स्थलपद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्रपत्रः, पुं, (छत्रमिव विस्तृतं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥) मानकचुः । इति केचित् ॥ सप्तपर्णवृक्षः । इति च केचित् ॥

छत्रभङ्गः, पुं, (छत्रस्येव रक्षितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

छत्रा, स्त्री, (छत्रमिव आकृतिर्विद्यतेऽस्याः । अर्श आदित्वादच् ततष्टाप् । यद्वा, छदति आच्छादयति स्वोत्पत्तिस्थानमिति । छद् + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । ततः णिजभावस्य ह्रीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) मिषिः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु । धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—
"मुस्तपर्पटकोदीच्यछत्राख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
छत्रा धान्याकम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥)
शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निवृत्तसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अः ।
"छत्रासर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥")

छत्राकं, क्ली, (छत्रा इव कायतीति । कै+कः ।) किम्पाकुः । छत्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
"छत्राकं विड्वराहञ्च लसुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥")

छत्राकः, पुं, (छत्रमिव अकति आच्छादकत्वं गच्छतीति । छत्र+अक्+अच् ।) जलवर्ब्बुरकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्राकी, स्त्री, (छत्राक+गौरादित्वात् ङीष् ।) रास्ना । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥

छत्रातिच्छत्रः, पुं, (छत्रमतिक्रम्य छदति आच्छादयतीति । अति+छद्+ष्ट्रन् ।) छत्राकारजलोद्भवसुगन्धाख्यतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्रातिच्छत्रा २ पालघ्नः ३ अतिच्छत्रा ४ सुगन्धा ५ छत्रकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्राधान्यं, क्ली, (छत्रा धान्यमिव ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रिका, स्त्री, (छत्रा एव । छत्रा+स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) शिलीन्ध्रम् । कोँड़कछाता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोमयच्छत्रिका २ दिलीरम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उर्व्वङ्गम् ५ वसारोहम् ६ गोलासम् ७ । इति हारावली ॥ छत्राकम् ८ । इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥ करीषेक्षुपलालपृथ्वीवेणुजच्छत्रिकायाः सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । पिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मरोगकारित्वञ्च ॥ पलालजच्छत्रिकागुणाः । पाके स्वादुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दोषकारित्वञ्च ॥ शुचिस्थानकाष्ठवंशगोष्ठजश्वेतच्छत्रिकाया गुणाः । अतिदोषकारित्वम् । अन्यच्छत्रिकास्तेभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥

छत्री, [न्] पुं, (छत्रं कौशलादिभिराच्छादकत्वं विद्यतेऽस्य । छत्र+इनिः ।) नापितः । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्रविशिष्टे, त्रि । यथा,—
"गच्छेद्वर्षातपे छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
"मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री दण्डाजिनी तथा ।
वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक् ॥")

छत्वरः, पुं, (छदते अपवारयति वर्षोष्णादिकमिति । छद अपवारणे+"छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन साधुः ।) गृहम् । कुञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

छद, त् क संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) छदयति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये । १६ ।
"छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च युद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताश्छादयन्ति सजञ्च ॥")

छद, कि न संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) कि न, छादयति छादयते छदति छदते दिशं मेघः । आच्छादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छद, म कि न ऊर्ज्जने । ऊर्ज्जनं बलं जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) छदयति पुत्त्रं पिता । जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छदः, पुं, (छदति आच्छादयतीति । छद+अच् ।) पत्रम् । (यथा, रामायणे । २।५५।६ ।
"ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥")
पक्षः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तमालवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ५ ॥

छदनं, क्ली, (छदति आच्छादयतीति । छद+ल्युः ।) पत्रम् । पक्षः । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ६६ ।
"विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥"
छद+भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी । ने, ६५ ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

छदपत्रः, पुं, (छदानि आच्छादकानि पत्राणि यस्य ।) भूर्जपत्रवृक्षः । इति काचित् रत्नमाला ॥

छदिः, [स्] क्ली, (छादयतीति छाद्यतेऽनेन वा । छद्+णिच्+"अर्च्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ।" उणां । २ । १०६ । इति इसिः । "इस्मन्त्रन्क्विषु च ।" ६ । ४ । ६७ । इति ह्रस्वः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १३ ।
"कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम् ।
क्व तदीयरतिर्भार्य्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥")

छद्म, [न्] क्ली, (छद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा, रघुः । १२ । २
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥")
कपटः । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छादनम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

छद्मतापसः, पुं, (छद्मना कपटेन तापसः । अप्रकृततपस्वितया एवास्य तथात्वम् ।) छलतपस्वी । तत्पर्य्यायः । सर्व्वाभिसन्धी २ वैड़ालव्रतिकः ३ वेशधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

छद्मिका, स्त्री, (छद्म अस्त्यस्याः । व्रीह्यादित्वादिनिः संज्ञायां कन् टाप् च ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

छन्दः, पुं, (छन्द्यते इति । छन्द+भावे घञ् ।) अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ७ ।
"मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ।
[illegible] ॥")
वशः । इत्यमरः ।३।३।८८ ॥ अभिलाषः । [illegible] भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका । [illegible] त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

छन्दः, [स्] क्ली, (चन्दयति आह्लादयति [illegible] चन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे+"चन्देरादेश्च छः ।" उणां । ४ । २१८ । इति [illegible] चस्य छश्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । [illegible]
"आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।")
स्वेराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्व्विमुक्तः परमश्नुवीत ॥")
पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य ल[illegible] यथाह गङ्गादासः ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ।"
एतामर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया [illegible] प्राप्तं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । [illegible] समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पा[illegible] तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्विती[illegible] पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पाद[illegible] (तत्र समवृत्तन्तु उक्थादिसंज्ञाभेदेन [illegible] विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ।
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्र[illegible]
तिष्ठिका
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते ।
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ।"
छन्दोलक्षणोपयोगिगणास्तु दश । यदुक्तं तत्रै[illegible]
"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ।
म ऽऽऽ, न ।।।, भ ऽ।।, य ।ऽऽ, ज ।ऽ।,
र ऽ।ऽ, स ।।ऽ, त ऽऽ।, ग ऽ, ल ।)
छन्दस्तु नानाविधम् । तस्य यथा: इह [illegible] विपिनतिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रु[illegible] बोधादयः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जर्य्यामुक्तलक्षणा[illegible] [illegible] लिख्यन्ते ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
एकाक्षरा वृत्तिः। उक्था।		
श्रीः	ग् श्री ऽ	श्रीस्ते। सास्ताम्॥
द्व्यक्षरा वृत्तिः। अत्युक्था।		
स्त्री	गौ स्त्री ऽ,ऽ	गोपस्त्रीभिः। कृष्णो रेमे॥
त्र्यक्षरा वृत्तिः। मध्या।		
नारी	मो नारी ऽऽऽ	गोपानां नारीभिः। श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो वः॥
मृगी	रो मृगी ऽ।ऽ	सा मृगीलोचना। राधिका श्रीपतेः॥
चतुरक्षरा वृत्तिः। प्रतिष्ठा।		
कन्या	ग्मौ चेत् कन्या ऽ,ऽऽऽ	भास्वत्कन्या सैका धन्या। यस्याः कूले कृष्णोऽखेलत्॥
सती	नगि सती ।।।,ऽ	सुररिपो! तव पदम्। नमति सा ननु सती॥
पञ्चाक्षरा वृत्तिः। सुप्रतिष्ठा।		
पङ्क्तिः	भ्गौ गिति पङ्क्तिः ऽ।।,ऽ,ऽ	कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः। यामुनकच्छे चारु चचार॥
प्रिया	सलगैः प्रिया ।।ऽ,।,ऽ	व्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः। अभवन् प्रिया सुरवैरिणः॥
षडक्षरा वृत्तिः। गायत्री।		
तनुमध्या	त्यौ चेत् तनुमध्या ऽऽ।,।ऽऽ	मूर्त्तिर्मुरशत्रोरत्यद्भुतरूपा। आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या॥
शशिवदना	शशिवदना न्यौ ।।।,।ऽऽ	शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम्। अधरसुधोर्म्मिं मधुरिपुरैच्छत्॥
सोमराजी	द्वियां सोमराजी ।ऽऽ,।ऽऽ	हरे! सोमराजीसमा ते यशःश्रीः। जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम्॥
विद्युल्लेखा	विद्युल्लेखा मो मः ऽऽऽ, ऽऽऽ	
वसुमती	त्सौ चेद् वसुमती ऽऽ।,।।ऽ	
सप्ताक्षरा वृत्तिः। उष्णिक्।		
मधुमती	ननगि मधुमती ।।।,।।।,ऽ	रविदुहितृतटे नवकुसुमततिः। अधित मधुमती मधुमथनमुदम्॥
कुमारललिता	कुमारललिता ज्स्गाः ।ऽ।,।।ऽ,ऽ	सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा। व्रजेणनयनानां ततान मुदमुच्चैः॥
मदलेखा	म्स्गौ स्यात् मदलेखा ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	रङ्गे बाहुविलग्नाद्गोपीन्द्राम्मदलेखा। लग्नाभून्मुरशत्रौ कस्तूरीरसचर्चा॥
हंसमाला	सरगैर्हंसमाला ।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
अष्टाक्षरा वृत्तिः। अनुष्टुप्।		
चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यामुनसैकतदेशे गोपवधूजनकेली। कंसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात्॥
माणवकम् माणवकक्रीडमिति केचित्।	भात्तलगा माणवकम् ऽ।।,ऽऽ।,।,ऽ	चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम्। ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम्॥
विद्युन्माला	मो मो गो गो विद्युन्माला ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	वासो वल्लीविद्युन्माला बर्हश्रेणी शाक्रश्चापः। यस्मिन्नास्तां तापोच्छित्त्यै गोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः॥
समानिका	ग्लौ रजौ समानिका तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तडागसद्म। धीः समानिका परेण नोचिताऽत्र मत्सरेण॥
प्रमाणिका नगस्वरूपिणी इति कुत्रापि।	प्रमाणिका जरौ लगौ ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रिपद्मयोः। श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका॥
गजगतिः	नभलगा गजगतिः ।।।,ऽ।।,।,ऽ	रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः। व्रजवधूगजगतिर्मुदमलं व्यतनुत॥
हंसरुतम्	म्नौ गौ हंसरुतमेतत् ऽऽऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नाराचिका	नाराचिका तरौ लगौ ऽऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
नवाक्षरा वृत्तिः। बृहती।		
भुजगशिशुभृता भृतेयं सृतेति सुतेति च केचित्।	भुजगशिशुभृता नौ मः ।।।,।।।,ऽऽऽ	हृदतटनिकटक्षौणी भुजगशिशुभृता यासीत्। मुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत्॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
मणिमध्यम्	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः ऽ॥,ऽऽऽ,॥ऽ	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरुचा। चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननर्त्त स्मेरमुखः॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ॥ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता। कथमेतु वत्सचारकश्चपलः सदैव तां हरिः॥
हलमुखी	रान्नसाविह हलमुखी ऽ।ऽ,।।।,॥ऽ	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
दशाक्षरा वृत्तिः। पङ्क्तिः।		
रुक्मवती रूपवती क्वचित्। चम्पकमाला इति क्वापि।	रुक्मवती सा यत्र भमस्गाः ऽ॥,ऽऽऽ,॥ऽ,ऽ	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः। राज्यपदे हर्म्म्यालिरुदारा रुक्मवती विप्रः खलु तस्य।
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ऽऽऽ,ऽ॥,॥ऽ,ऽ	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे। उद्दीव्यन्तीर्व्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे।
त्वरितगतिः	त्वरितगतिश्च नजनगैः ।।।,।ऽ।,।।।,ऽ	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता। सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।।।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः। सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा।
शुद्धविराट्	म्सौ ज्गौ शुद्धविराडिदं मतम् ऽऽऽ,॥ऽ,।ऽ।,ऽ	
पणवम्	म्नौ य्गौ चेति पणवनामेदम् ऽऽऽ,।।।,।ऽऽ,ऽ	
मयूरसारिणी	र्जौ र्गौ मयूरसारिणी स्यात् ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थिता	तो ज्गौ गुरुणेयमुपस्थिता ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
दीपकमाला	दीपकमाला भ्मौ मता ज्गौ ऽ॥,ऽऽऽ,।ऽ।,ऽ	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुता ऽऽऽ,ऽ॥,।।।,ऽ	
एकादशाक्षरा वृत्तिः। त्रिष्टुप्।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ। यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रायाः इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः। ताश्च चतुर्व्वर्णप्रस्तारभेदादाद्यन्त्यौ त्यक्त्वा चतुर्द्दशप्रकारा भवन्ति।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ अनन्तरोरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः। इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते। स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम्
सुमुखी	नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः। तिमिरमुदस्य मुखं सुमुखी हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम्
शालिनी अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च यतिः।	मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकैः ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	अंहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्म्मं धत्ते काममर्थञ्च सूते। मुक्तिं दत्ते सर्व्वदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः
वातोर्म्मी	वातोर्म्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः ऽऽऽ,ऽ॥,ऽऽ।,ऽ,ऽ	ध्याता मूर्त्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि। संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्मीपोतमिवाम्भोधिमध्ये॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति केचित्।	मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता ऽऽऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽ	मुग्धे! मानं परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः। फुल्लावल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम्।
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ऽ॥,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	वल्लववेशा सुररिपुमूर्त्तिर्गोपवधूनां जनितरतिपूर्त्तिः। वाञ्छितसिद्ध्यै प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य।
रथोद्धता	रात् परैर्नरलगै रथोद्धता ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता। यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात्
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ऽ।ऽ,।।।,ऽ॥,ऽ,ऽ	यस्य चेतसि सदा मुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोलः। तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकराः सुरराजः।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
श्येनी श्येनिका इति क्वचित् ।	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
श्रीः	बाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ज्सौ ताद् गकारौ ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं सससाल्लगौ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।।।,।ऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं ज्सौ तगौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा वंशस्थविलेन्द्रवंशाचरणोभयघटिता- श्चतुर्वर्णप्रस्तारीयाद्यन्तव्यतिरिक्त- चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं द्रुतं जीवनं लिप्समानः । मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते । नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मूर्त्तिरास्तां ममैवोरसि स्रग्विणी ॥
वैश्वदेवी	बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनैकं लक्ष्यमभ्यर्च भक्त्या । तस्माच्छेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ	अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीच्छुरिता । प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणिति- र्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	तरणिजापुलिने नववल्लवी- परिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितसिताम्बुजस्रग्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।।,।ऽऽ,।।।,।ऽऽ	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा । मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा ॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् । तव मुखतामरसं मुरशत्रो ! हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥
मालती यमुनेति क्वापि ।	भवति नजावथ मालती जरौ ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	इह कलयाच्युतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः । कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः ।	त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ।,।ऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ	प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलक्लृप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला । गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा- मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ।	मो भः स्मौ चेज्जलधरमालाब्ध्यष्टैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या । भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ॥
पुटः	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः । गौरीति कौमुदीकारः ।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।।।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भमौ सात् सयुता ललना ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,।।ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ।।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	
विद्याधारः .	सर्व्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्तकारैस्तु ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।	
मौक्तिकदाम	समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
मोटकम्	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
तरलनयनम्	वरिलघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
योदशाक्षरा वृत्तिः। अतिजगती।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः।	त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च। आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे। समीरणोल्लसितलतान्तरालगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	वेदरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यद्गोपामोदिपयोदानिलरम्यम्। कामक्रीडालम्पटमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्ज्जनवृन्दावनमाप॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- क्षपितकवलकरकालियमौली। चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति शम्भौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	अमृतोर्म्मिशीतलकरेण लालयं- स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरे!। नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि। विद्युदिति चमेति च क्वापि। सप्तभिः षड्भिश्च यतिः।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	शरदमलतरचन्द्रिकाचालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः। विहरति रभसाद्बल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः। जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	शयिता त्वया चटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी। सुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता॥
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्य्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः। क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम्॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगगैश्चन्द्ररेखर्त्तुलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुक्तैः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कुटजगतिः	कुटजगतिर्नजौ सप्तसु मृतौ गुरुः ।।।,।ऽ।,ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽ	
प्रभावती ।	यस्यां प्रिये ! प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्य्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम् । सान्त्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगग्रहैः सा लक्ष्यतामम्लतरते ! प्रभावती ॥	
चतुर्द्दशाक्षरा वृत्तिः । शर्करी ।		
असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽऽ	वीर्य्याग्नौ येन ज्वलति रणरसात् क्षिप्ते दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा । धर्म्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहोद्धता क्वापि । सिंहोन्नता इति मुनिकाश्यपः । उद्धर्षिणी इति मुनिसैतवः ॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति । वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः ॥
अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	यदनवधिभुजप्रतापहतास्तदा यदुनिचयचमूः परैरपराजिता । व्यजयत समरे समस्तरिपुव्रजं स जयति जगतां गतिर्गरुड़ध्वजः ॥
प्रहरणकलिका सप्तभिर्व्वर्णैर्यतिः ।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ।।।,।।।,ऽ।।,।।।,।,ऽ	व्यथयति कुसुमप्रहरण ! कलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम् ॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासैः कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥
लोला अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	ह्निःसप्तच्छिदि लोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥
नान्दीमुखी अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ,	सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरहरकलयासक्तिमासाद्य किन्ते प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नदी सप्तभिर्यतिः ।	ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।।।,।।।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
कुटिलम्	युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
प्रमदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः ।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः ।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
सुकेसरम्	नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् ।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
चन्द्रौरसः	म्भौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।,ऽ	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भननगलगुरुभिः ऽ।।,।।।,।।।,।।।,।,ऽ	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशक्करी ।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ।।।।।।।।।।।।।।,ऽ	मलयजतिलकसमुदितशशिकला व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं व्यतनुत विततरभसपरिततरलम् ॥
स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	सगियमपि च रसनव-रचितयतिः ।।।।।।,।।।,।।।।।,ऽ	अयि सहचरि ! रुचिरतरगुणमयी स्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । मगिव नियत विलसदनुपमरसा सुमुखि ! मुदितदनुजदलनहृदये ॥
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ।।।।।।।,।,।।।।।।,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	मृगमदकृतचर्चा पीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा । अनृजुनिहितमंशे वंशमुत्क्वाणयन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेलः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलचौणीचक्रे रासोल्लासक्रीडद्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीड़ाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः स्वर्व्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ।।।,।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुव्रतमदैर्मधुकरै रणद्भिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ! ॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	विच्छेदे ते मुरारे ! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किञ्चार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रं चेत् त्रयो मा यकारौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	गोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यस्रक्सन्नद्धचित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीडतीयं कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वाञ्छाह्रियते तन्न जाने ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ।.ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः ।	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीड़ा	माः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीड़ासंज्ञा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
सुखेलकम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।।।, ।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः ।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मसौ यो विरमः स्वराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननतभरस्तताष्टस्वरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभः	ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा सयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ।.।।ऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
मानसहंसः	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।.ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,	
निशिपालकम्	शंस निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोड़शाक्षरा वृत्तिः । अष्टिः ।		
चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयन्तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट- वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातसुप्रकण्टकाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपादसेव ! वन्यपुष्पचित्रकेश ! संस्मरामि गोपवेश ! ॥
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति ग्रन्थे । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।	भत्रिनगैः स्वराङ्कयतिरृषभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरुच्चखान खरतरनखरशरै- र्दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् । किञ्चिह चित्रमेष यदखिलमपहृतवान् कंसनिदेशदृप्यदृषभगजविलसितम् ॥
चकिता अस्या अष्टमे यतिः ।	भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्जयदनुजश्रेणीदुश्चेष्टाशमचकिता यद्भुजपरिघच्छाता याता साध्वसविगमम् । दीव्यति दिवि यन्माला स्वच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ।
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।	म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्तुभिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।।।,ऽ	विभ्रष्टस्रग्गलितचिकुरा धौताधरपुटा म्लायत्पत्त्रावलिकुचतटोच्छ्वासोर्म्मितरला । राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि ! नीतिरम्यं तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ।
प्रवरललितम्	यमौ नः स्रौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	भुजोत्क्षेपः शून्ये चलवलयझङ्कारयुक्तो मुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः । स्मितं वक्त्रेऽकस्मादृदृशि पटुकटाक्षोर्म्मिलीला हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ।

<table>
<tr><th>छन्दसां वृत्तिनामानि।</th><th>छन्दसां लक्षणगणाः।</th><th>छन्दसामुदाहरणानि।</th></tr>
<tr><td>अचलधृतिः</td><td>द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह
||||||||,||||||||</td><td>तरणिसुतातटविरतरवसति-
रमरमुनिसुखजनविहितधृतिरिह।
मधुरिपुरभिनवजलधररुचितनु-
रचलधृतिरुदयति सुकृतिहृदि खलु॥</td></tr>
<tr><td>गरुडरुतम्</td><td>गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा
|||,|ऽ|,ऽ||,|ऽ|,ऽऽ|,ऽ</td><td>अमरमयूरमानसमुदे पयोदध्वनि-
र्गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने।
धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाडम्बरः
स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः॥</td></tr>
<tr><td>धीरललिता</td><td>संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता
ऽ||,ऽ|ऽ,|||,ऽ|ऽ,|||,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>अश्वगतिः</td><td>पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः
ऽ||,ऽ||,ऽ||,ऽ||,ऽ||,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>मणिकल्पलता</td><td>नजरभभेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता
|||,|ऽ|,ऽ|ऽ,ऽ||,ऽ||,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>रूपम्</td><td>यस्मिन् सर्व्वे गा राजन्ते अष्टाद्यं तद्रूपं नाम
ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>वरयुवतिः</td><td>भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम्
ऽ||,ऽ|ऽ,|ऽऽ,|||,|||,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>सप्तदशाक्षरा वृत्तिः। अत्यष्टिः।</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>शिखरिणी
षष्ठे एकादशे च यतिः।</td><td>रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी
|ऽऽ,ऽऽऽ,|||,||ऽ,ऽ||,|,ऽ</td><td>करादस्य भ्रष्टे ननु शिखरिणी हृष्यति शिखो-
विलीनाः क्व सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः।
इति व्यस्तोपांशुचितनिभृतालापजनितं
स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः॥</td></tr>
<tr><td>पृथ्वी
अष्टमे नवमे च यतिः।</td><td>जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः
|ऽ|,||ऽ,|ऽ|,||ऽ,|ऽऽ,|,ऽ</td><td>दुरन्तदनुजेश्वरप्रकरदुःसहपृथ्वीभरं
जहार निजलीलया यदुकुलेऽवतीर्य्यात्र यः।
स एष जगतीगतिर्द्दुरितभारमस्माद्दृशां
हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः॥</td></tr>
<tr><td>वंशपत्रपतितम्
वंशदलमिति शम्भौ वंशपत्रपतिता इति केचित्। अस्य दशमे सप्तमे च यतिः।</td><td>दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः
ऽ||,ऽ|ऽ,|||,ऽ||,|||,|,ऽ</td><td>नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललवं
पश्य मुकुन्द! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम्।
एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो
वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरमृतकणमिव॥</td></tr>
<tr><td>मन्दाक्रान्ता
अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः। इयं दौत्यवर्णनोपयोगिनी शस्ता।</td><td>मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्
ऽऽऽ,ऽ||,|||,ऽऽ|,ऽऽ|,ऽ,ऽ</td><td>प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीणितालिङ्गनाद्यै-
र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वश्यतामेति बाला।
एवं शिक्षावचनसुधया राधिकायाः सखीनां
प्रीतः पायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः॥</td></tr>
<tr><td>हरिणी
षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतिः।</td><td>नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता
|||,||ऽ,ऽऽऽ,ऽ|ऽ,||ऽ,|,ऽ</td><td>व्यधित स विधिर्नेत्रं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणाद्-
व्रजजनदृशां सन्दोहस्योल्लसन्नयनश्रियम्।
यदयमनिशं दूर्व्वाश्यामे मुरारिकलेवरे
व्यकिरदधिकं बद्धाकाङ्क्षं विलोलविलोचनम्॥</td></tr>
<tr><td>नर्दटकम्</td><td>यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम्
|||,|ऽ|,ऽ||,|ऽ|,|ऽ|,|,ऽ</td><td>व्रजवनिता वसन्तलतिका विलसन्मधुपं
मधुमथनं प्रफुल्लजनवाञ्छितकल्पतरुम्।
विभ्रमभिनौति कोऽपि सुकृती मुदितेन हृदा
रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः॥</td></tr>
<tr><td>कोकिलकम्
अस्य सप्तमे षष्ठे चतुर्थे च यतिः।</td><td>हयऋतुसागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम्
|||,|ऽ|,ऽ||,|ऽ|,|ऽ|,|,ऽ</td><td>लसदरवीचयं मधुरभाषणमोदकरं
मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम्।
अलिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं
ननु कलयामि तं सखि! सदा हृदि नन्दसुतम्॥</td></tr>
</table>

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदर्त्वश्वैर्मभनमयला गश्चेत्तदा हारिणी ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	यस्या नित्ये श्रुतिकुवलये शीघ्रालिनी लोचने रागः स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणां तथा परिस्रवति ।
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ म्रौ स्रो लगौ हि यदा हरिः ॥।,॥।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	इत्याहृयन् जयति जलदस्वनाकुलवल्लवी- संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ।
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।ऽऽ,ऽ॥.॥।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः ।	ससजा भजगा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ,ऽ	
अतिशायिनी	ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ,ऽ	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । धृतिः ।		
कुसुमितलतावेल्लिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ऽऽऽ,ऽऽ।,॥।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यै- र्वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लास्यलक्ष्मीं तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ।
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इद- मेव वेदरेफैश्छिन्ना महामालिका चाधिकदशभिस्तारका दशवसु- भिर्लसा इति क्वापि ।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ॥।,।ऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् । सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं क्षितितलनन्दनं व्रज सखे ! सुखाय वृन्दावनम् ।
नाराचम्	इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते ॥।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेणीदृशा कृष्ण ! राधा त्वयि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषातिकृच्छेदनं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधत्स्व द्रुतम् ।
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति क्वचित् ।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्त्तिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शङ्केऽमुष्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासी- दाकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायाम् ।
शार्दूलललितम् द्वादशे चरणान्ते च यतिः ।	मः सो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललि- तम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	ज्ञात्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम् । सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं श्रेयो वः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ।
हरिणप्लुतम् हरिणप्लुतेति क्वापि ।	मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यसरचिता ऽ॥,ऽ॥,ऽ॥,ऽ॥,ऽ॥,।।ऽ	
सुधा	सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः ।ऽऽ,ऽऽऽ,॥।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
चित्रलेखा	वर्णाश्वैर्मनततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,॥।,॥।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ऽ॥,ऽ।ऽ,॥।,॥।,॥।,॥ऽ	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो भवेत् ऽऽऽ,॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ	
केसरम्	अर्थाश्वाश्वैर्भनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ऽऽऽ,ऽ॥,॥। ।ऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
चलम्	भ्रौ नृजौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
लालसा	सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा ऽऽ।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ॥।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ॥,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविस्फूर्ज्जितम्	तङ्गूतत्वैश्चेर्मौ भ्मौ विरतिश्चेत् सिंहवि-स्फूर्ज्जितं यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ॥,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
हरनर्त्तनम् विबुधप्रिया इति च क्वापि ।	रसौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ऽ।ऽ,॥ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
क्रीड़चक्रम्	इदं क्रीड़चक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ऽ॥,॥ऽ,॥।,।ऽ।,॥।,ऽ।ऽ	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिधृतिः।		
मेघविस्फूर्ज्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	रसर्त्वश्वैर्य्मौ नृसौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्ज्जिता स्यात् । ।ऽऽ,ऽऽऽ,॥।,॥ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः। निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्ज्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत्॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः ।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ।ऽऽ,ऽऽऽ,॥।,॥ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	अभीष्टं पुष्टो यो वितरति लसद्दोर्बालशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नागाररत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः । न यस्याङ्घ्रिच्छायामुपगतवतां संसारतीव्रातप- स्तनोति प्रोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥
शार्दूलविक्रीड़ितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः ।	सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूल-विक्रीड़ितम् ऽऽऽ,॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् ध्रुवं न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीड़ितम् ॥
सुरसा सप्तमे चतुर्द्दशे अन्ते च यतिः ।	म्रौ भ्नौ यो गौ गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ॥,॥।,।ऽऽ,॥।,ऽ	कामक्रीड़ासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकासक्तहृदयः । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवजनसुखं व्यस्मरदसौ ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे अन्ते च यतिः । पुष्पदाम इति केचित् ।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ऽऽऽ,ऽ,ऽ,॥।,॥।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं तुष्यच्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसृष्टम् । सुगन्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाकृष्टभृङ्गं मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥
पञ्चचामरः	नयुगलगलत्र रजौ रलगा यदा स पञ्चचामरः ॥।,॥।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
चित्रम्	वृत्तं चित्राख्यं शरमुनितुरगैर्म्तौ नसौ ततौ चेद्गुरुः ऽऽऽ,ऽऽ।,॥।,॥ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुर्मकरन्दिका ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
मणिमञ्जरी	रनाश्वैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्तिता मणि- मञ्जरी ।ऽऽ,ऽ।।,।।।.।ऽऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
समुद्रतता	मजाब्धितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत् समुद्रतता ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः। कृतिः।		
सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः।	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ, ऽ।।,।,ऽ	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयाण्णासाग्रनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतरवपं हर्षोत्थपुलका। आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्त्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो! राधा मम सखी
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा। बहुलानुरागनिवासरासिसमुद्भवा भवरागिणं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगीतिका
वृत्तम्	वृत्तमीदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	चित्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन। यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखं समेतः विष्णुरुल्लास चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु।
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः।	रसाश्वाश्वैः शोभा नयुगगजठरा मेघविस्फू- र्ज्जिता चेत् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	सपीयषोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा स्तनाभ्यां तयोरूर्द्धं राजत्तरलकिसलयाश्लिष्टसुस्निग्धशाखा। लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रबिम्बाञ्चिताग्रा महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्ण! सा काञ्चिद् वल्ली।
सुवंशा	ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभना तद्वयं गो गुरुश्च ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः।	सभरा नमौ यलगाश्चयोदशयतिर्मत्तेभविक्री- डितम् ।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः। प्रकृतिः।		
स्रग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	व्याकोषेन्दीवराभा कनककषलसत्पीतवासाः सुहासा बर्हैरुच्चन्द्रकान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतंसा। अंसन्यासक्तवंशध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति वः स्रग्धरा हारिहारा।
सरसी सिंहकमिति सलिलनिधिरिति च कापि।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसोर्म्मिषु स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजनालमृणालवल्लिषु। कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता सुकलाकुतूहली व्यरचयदच्युतो व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम्।
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः। आकृतिः।		
हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः।	मौ गौ नाश्चत्वारो गो गौ वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	सार्द्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती। कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसाराते! पश्य स्वेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी।
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ	माधवमासि विकस्वरकेशरपुष्पलसन्मदिरामुदिते- र्भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि! कलानिलयम्। कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं त्वं भज माधविका मृदुनर्त्तकयासुनवातलतोपगमा।

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
भद्रकम्	भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतत्त्वेन् मसरस- जनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
महास्रग्धरा	सजता नसौ ररौ गः पञ्चितुरगहयैः स्यान्महा स्रग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः। विकृतिः। अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेय- मद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमग्नमहदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा। भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसमथनस्तवेति नमतोऽद्रितनया॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः। मत्ताक्रीडा इति क्वचित्॥	मत्ताक्रीडं वस्विष्वाशायति मयुगनयुगमनुलघु- गुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।।।,ऽ	मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्स्यन्दत्पदमरुणनयनयुगलसरसिजम्। रासोल्लासक्रीडत्कम्रव्रजयुवतिषु जयरचितभुजरसं सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघचरणपरिचयम्॥
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सहयतो भसता जलभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। संस्कृतिः। तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः सभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः काम्यमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा। पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूनै- र्निःश्वसती सा मुहुरतिपरुषं श्यामलये तव निवसति तन्वी॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनाग- मुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिकृतिः। क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्चविंशतौ च यतिः।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाश्चेदिषुशरवसुमुनि- यति ननयुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरी। मीनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिम- किरणजा॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। उत्कृतिः। भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे ऊनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतननयुग रसलगै- र्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	हेलोद्दण्डप्रोद्यत्पादप्रकटविकटनटनभरोद्यत्करतालक- श्चापप्रेङ्खच्चूडाबर्हः स्मिततरलनवकिसलयस्तरङ्गित- हारभृत्। अत्यन्तागण्योभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुति- रच्युतः पायाद्भिन्दन् कालिन्दीहृदसतनिजवसतिदृढभुजङ्ग- विजृम्भितम्॥
अपवाहम्	मो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसशर- यतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
अथ दण्डकाः। सप्तविंशत्यक्षरा वृत्तिः।		
चण्डवृष्टिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गो सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया कमलनयन ! रक्ष रक्षेति गर्व्वत्रसन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्ग- नानन्दि गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः
प्रचितकः	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ।।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सुरहर ! यदुकुलाम्भोधिचन्द्र ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न ! त्रिलोकैकनाथ प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणै केशरीन्द्र! चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यायिचेतो निविष्टान्धकार प्रशमतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ ! प्रसीद प्रसीद प्रसीद।
कुसुमस्तवकम्	सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरेण यथाश्रितमूर्त्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तव स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविबिभ्रदतीवविलोचनहारि चपलाचचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज- मध्यगतः
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	हेमगौरं वसानोऽंशुकं शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्वर्दिया- नुलेपाङ्कितं हारतारांशुवन्योनभश्चित्रमालाञ्चितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा अञ्जनाभास्वरेणेन्दुकुन्दाभ देहेन लीलापरिहास- हासोर्म्मिकौतूहलै कंसरङ्गाद्रिपः पातु वश्चक्रपाणिर्गतिक्रीड़या मत्तमातङ्ग- लीलाकरः
अष्टविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	मूर्द्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसत्नवङ्गचारु- चन्द्रिका कर्ण कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेच काञ्चकेशरी- प्रकल्पदाम फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूषणं तनौ विचित्रमितुप्राप्त- वेश ए केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहङ्गमव
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके ! विशृङ्ख- मारुगौरदीधितिं रतिस्वहस्तनिर्म्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग- शेखरः क्रियु इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलक्षणां गिरं समुदिर- न्मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम्।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः ।		
अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णोऽर्णवव्यालजीमूत-लीलाकरोद्दामशङ्खादयः प्रतिचरणं चण्डवृष्टिप्रपातस्य रत्वयं । ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधाधोक्षज श्रीनिधे वलिदमन नृसिंह शौरे। भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्तमभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥
सिंहविक्रीड़ः	यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रविष्टो विशुद्धोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीड़नामा ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः ।		
अर्णवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णोविदर्णवादीनामप्युदाहरणानि बोद्धव्यानि ॥
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः ।		
व्यालः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः ।		
जीमूतः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ	
द्वाचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः ।		
लीलाकरः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः ।		
उद्दामः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगैवं यकाराः कवीच्छानुरोधात्तदा यत्र वध्यन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्तनामा ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ, ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः ।		
शङ्खः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
इत्यादयः ।		
इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथार्द्धसमवृत्तानि ।		
उपचित्रम् ११ । ११ वृत्तिः ।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	सुरवैरिवपुस्तनुतां सुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	गगनञ्चपलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ वृत्तिः ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
भद्रविराड् १०।११ वृत्तिः।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ जगौ ग् भद्रविराड् भवेदनोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
केतुमती १०।११ वृत्तिः।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ,ऽ	
विपरीतपूर्वा ११।११ वृत्तिः।	जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ वृत्तिः।	आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ वृत्तिः।	अयुजि प्रथमेन विवर्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः॥
अपरवक्त्रम् ११।१२ वृत्तिः।	अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम्।
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः॥
द्रुतमध्या ११।१२ वृत्तिः।	भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ वृत्तिः।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ वृत्तिः।	अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ वृत्तिः।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।.ऽ।ऽ,।ऽऽ	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिव्रततो हरेर्मुदेऽभत्॥
जवमती १२।१३ वृत्तिः।	स्याद्युग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरुश्चैवात् परा मतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१३ वृत्तिः।	यदि विषमे भवतो नजौ जरौ सजसाः समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः ।		अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा: लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च		।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।
द्वितीये चतुर्थे पादे च		।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	अपि कंसहरस्य दुर्लभं वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥
अर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥			
अथ विषमवृत्तानि ।			
उद्गता		प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	विललास गोपरमणीषु तरणितनयाप्रभोद्गता ।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	स्वच्छनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्म्मिविभ्रमम् ॥
तृतीये	१०	ऽ।।,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
अन्यविधोद्गता		प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥
तृतीये	११	ऽ।।,।।।,।ऽ।,।,ऽ	इति भारवावुद्गताभेदः । १२ । १ ॥
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
सौरभम्		त्र्यसुद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	परिभूतफुल्लशतपत्रवनविततगन्धविभ्रमा ।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कस्य हन्त हरतीह हरे सुखपद्मसौरभकला तवाद्भुता ॥
तृतीये	१०	ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
ललितम्		नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके । तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ।	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	व्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स पीयते ।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम् ॥
तृतीये	१२	।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
वक्त्रम्		वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।	
प्रथमे पादे	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।
द्वितीये	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः ॥
तृतीये	८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्		युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।	
प्रथमे पादे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	रासकेलिसतृष्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।
द्वितीये	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	आसीद्गोपाङ्गनाश्रेणी पथ्या वक्त्रमधुस्रुतिः ॥
तृतीये	८	ऽऽऽ।।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्		पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	
प्रथमे चरणे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
द्वितीये	८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
तृतीये	८	।।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
इति वृषमवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			
——			
अथ मात्रावृत्तानि ।			
आर्य्या अर्थात् गाथा		लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपद- नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	कृष्णः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न गृहे ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	चणमपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठ्यां यशोदार्य्या ॥
तृतीये	१२	।।।।।ऽ।ऽ।।	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
प्रकारान्तरो यथा			
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	वृन्दावने सलीलं वल्गुद्रुमकाण्डनिहिततनुयष्टिः ।
द्वितीये	१८	ऽऽ।।ऽ।।।।।।ऽऽ	स्मेरमुखार्पितवेणुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये	१२	ऽ।।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।।।।ऽऽऽ	
नवधा आर्य्या क्रमेण यथा ।		[पथ्या ।	
पथ्या		प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्त्तिता	
प्रथमे पादे	१२	।।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ! मुरारे! केशव! कंसान्तकाच्युतानन्त ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	कुरु करुणामिति विनतिः पथ्या भवरोगदुःस्थानाम् ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।।।।ऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला		संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे	१८	ऽऽ।।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालहतानां नास्त्युपहतिरण्वपि ।
द्वितीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	वीर्य्यविपुला मुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥
तृतीये	१४	ऽ।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१३	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रां संलङ्घ्य यतिः ॥
चपला		दलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्मृणां भवेद्भक्तिभावना कृष्णे ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला		आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषः पूर्व्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽ।।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत! वञ्चकत्वं दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ।
तृतीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
जघनचपला		प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः । लच्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽऽ।।ऽ	लक्ष्मा: शृङ्गारपटुर्यौवनमदचञ्चल: सुललिताङ्ग: ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।।।ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽ।।।।ऽऽ	
गीतिः		आर्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम् ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽ।।ऽऽऽऽ	केशववंशीगीतिर्लोकमनोहरिणहारिणी जयति ।
द्वितीये	१८	ऽ।ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽ	गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनी दिव्यगायनाचार्या ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१८	।ऽ।ऽऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	
उपगीतिः		आर्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम् ।	
प्रथमे चरणे	१२	।।ऽ।ऽऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।
द्वितीये	१५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।ऽऽऽ	
उद्गीतिः		आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।
द्वितीये	१५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अर्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	
आर्यागीतिः		आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्यागीतिः ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽ।।।।ऽ	हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।
द्वितीये	२०	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आर्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति ॥
चतुर्थे	२०	ऽऽऽऽ।ऽ।।।ऽऽऽ	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्याश्चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोड़शमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥			
वैतालीयम् । अपरवक्रमित्येके ।		षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेस्युर्नो निरन्तरा । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥	
प्रथमे चरणे	१४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	कुसुमेन मदेन वर्द्धितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् ।
द्वितीये	१६	।।ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	मदमातनुतेऽद्य पक्किमं तद्वैतालीयं फलं हरेः ॥
तृतीये	१४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति ॥
चतुर्थे	१६	ऽऽऽऽ।।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्		तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम् ।	
प्रथमे चरणे	१६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	आतन्वानं सुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसकं सदा विनोदम् ।
द्वितीये	१८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	कंसं यो निजघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥
तृतीये	१६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	
एतद्वैतालीयभेदः ॥			

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
पज्झटिका		प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा । पज्झटिका पुनरत्र विवेकः क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥	
प्रथमे चरणे	१६	।।।।ऽऽऽऽऽऽ	सरलतरशाखिस्कन्धबलतरपज्झटिकाकटिबन्धः ।
द्वितीये	१६	।।।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ	मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्दः कालियशिरसि नर्त्तमुकु
तृतीये	१६	ऽ।।।।।ऽ।।ऽऽ	इयं प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा लघुगुरुव्यत्ययेनापि ब
चतुर्थे	१६	ऽ।।।।।ऽ।।ऽऽ	अस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
दोहड़िका		मात्रा त्रयोदशकं यदि पूर्व्वं लघुकविरामि । पश्चादेकादशकन्तु दोहड़िका द्विगुणेन ॥	
प्रथमे चरणे	१३	ऽऽऽ।।।।।।	माई दोहड़िपठण सुणि हासिओ काण्ह गोआल ।
द्वितीये	१३	ऽ।ऽऽ।ऽऽ।	वृन्दावणघणकुञ्ज चलिओ कमलरसाल ॥
तृतीये	११	ऽऽ।।।ऽ।	अस्यार्थः । हे मातः ! दोहड़िकापाठं श्रुत्वा कृ
चतुर्थे	११	।।ऽ।।।ऽ।	गोपालो हसित्वा कमपि रसालं चलितः कुत्र वृन्दावन
अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अपभ्रंशभाषया प्रचारः ॥			कुञ्जे वृन्दावनस्य निविड़निकुञ्जे । राई इति क्वचित् पा
इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥			तन्मतेन राधिकाया दोहड़िकापाठं श्रुत्वा ॥
			गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्च समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥

छन्दकपातनः, पुं, (छन्दकेन छद्मना पातयति लोकानिति । पत्+णिच्+ल्युः ।) छद्मतापसः । इति जटाधरः ॥

छन्दोगः, पुं, (छन्दो वेदविशेषं सामेत्यर्थः गायतीति । गै+"गापोष्टक् ।" ३।२।८। इति टक् ।) सामगः । सामवेदी । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४५ ।
"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥")

छन्दोगपरिशिष्टं, क्ली, (छन्दोगेन सामगेन कात्यायनेन मुनिनेत्यर्थः । प्रणीतं यत् परिशिष्टम् । यद्वा, छन्दोगेभ्यः कृतं परिशिष्टम् ।) कात्यायनमुनिकृतं सामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्राणां परिशेषशास्त्रम् । इति स्मृतिः ॥

छन्दोविचितिः, स्त्री, (छन्दसां विचितिर्यत्र ।) श्रुतिच्छन्दसां प्रत्यायकं शास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १०४ । ६४ ।
"विपुलामपि बुद्ध्वा छन्दोविचितिं भवति कार्य्यमेतावत् ।
श्रुतिसुखवृत्तसंग्रहमिममाह वराहमिहिरोऽतः ॥")

छन्नं, क्ली, (छद्+क्तः ।) रहः । निर्ज्जनस्थानम् । इति मेदिनी । ने, ५ ॥

छन्नः, त्रि, (छद्+क्तः ।) छादितः । इति मेदिनी । ने, ५ ॥ (व्याप्तः । यथा, महाभारते । ३ । २० । २४ ।
"न हया न रथो वीर ! न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥")
रहः । इत्यमरः । २ । ८ । २२ ॥

छप, इ क सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, छम्पयति । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

छम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) छमति । उ, छमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

छमण्डः, पुं, (छमति भक्षयति जन्मग्रहणान्तरं पितरं नाशयतीत्यर्थः । छम+बाहुलकादण्डच् ।) मृतपितृकः । इत्युणादिकोषः ॥ छेमड़ा इति भाषा ॥ बन्धुहीनः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छर्द्द, क वमने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) वमनं वान्तिः । क, छर्द्दयति अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महाभारते । ५ । ६६ । ४२ ।
"स्वपन्ति च प्रवन्ति च छर्द्दयन्ति च मानवाः ॥")

छर्द्दं, क्ली, (छर्द्द+भावे घञ् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

छर्द्दनं, क्ली, (छर्द्द+भावे ल्युट् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । १० ।
"तत्राशु मदनालाबुबिम्बीकोशातकीफलैः ।
छर्द्दनं दधुदश्विभ्यामथवा तण्डुलाम्बुना ॥")

छर्द्दनः, पुं, (छर्द्दयति नरपश्वादिकं ग्रसित्वा पुनरुद्गिरतीति । छर्द्द+ल्युः ।) अलम्बुषराक्षसः । (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । छर्द्द+ल्युट् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दापनिका, स्त्री, (छर्द्द वमनं आपयति प्रापयतीत्यर्थः । आप्+णिच्+ल्युः । ततः स्वार्थे कः । टापि अत इत्वञ्च ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिः, स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति । छर्द्द वम इन् ।) वमिरोगः । वाँति इति भाषा । पर्य्यायः । प्रच्छर्द्दिका २ छर्द्दनम् ३ वम वमनम् ५ वमिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । छर्द्दिका ७ छर्द्दीका ८ वान्तिः ९ उद्गारः इति राजनिर्घण्टः ॥ उत्कासिका ११ नम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या नादि यथा,—
"दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्व्वैर्बीभत्सालोकनादिभि
छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोज
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ।
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात्
छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ।
तस्याः पूर्व्वरूपं यथा,—
"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
भृशं द्वेषोऽन्नपाने च वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ।
वातजायास्तस्या रूपं यथा,—
"हृत्पार्श्वपीड़ामुखशोषशीर्ष
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ।"
तस्याः पित्तजाया रूपं यथा,—
"मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥"
[तस्]याः श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
"तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेच्च ॥"
[तस्]याख्रिदोषजाया रूपं यथा,—
"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥"
[अ]साध्याया लक्षणं यथा,—
"विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्धमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
तृट्श्वासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयार्द्दितस्त्वाशु विनाशमेति ॥"
आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—
"वीभत्सजा दौर्हृदजामजा तु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेच्च
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥"
क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
"शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥"
तस्या उपद्रवा यथा,—
"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥"
इति माधवकरः ॥
तस्यौषधं यथा, गारुड़े १८७ अध्याये ।
"अश्वगन्धाभया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुड़ूचीपद्मकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥"
अपिच ।
"बिल्वमूलञ्च समधु गुड़ूचीक्वथितं जलम् ।
पीतं हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दिं नश्येत् पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥"
इति च गारुड़े १९४ अध्यायः ॥ * ॥
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥"
अत्र च्छर्द्दीशब्दः ।
"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
सुन्नामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाम क्षीरस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुड़ूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गीकृते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विड़ङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विड़ङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्लवं केवर्त्तीमुस्तं गुड़तृणी इति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्कराञ्च पलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुड़वं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुड़ूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
बिल्वत्वचो गुड़ूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्रास्थिबिल्वनिर्य्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्य्यूहः क्वाथः ।
जम्ब्वाम्रपल्लवशृतं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं तृषार्त्ति-
मुग्राम् ॥
वीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यै रसात्मजाम् ॥
क्रिमिहृद्रोगवद्धन्याद्रुमिं क्रिमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रिया कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्द्यधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥
छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्द्यते इति वा । छर्द्द वमने + "अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्द्दिभ्य इसिः ।" उणां । २ । १०८ । इति इसिः ।) वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।
"तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दीश्च यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥")
छर्द्दिका, स्त्री (छर्द्दि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा, छर्द्दयतीति । छर्द्दि + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
छर्द्दिकारिपुः, पुं, (छर्द्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।) क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
छलं, क्ली, (छो + वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल + अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४९ ।
"धर्म्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥"
व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
"तां वै मदालसा पुत्त्रं बालमुत्तानशायिनम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरम् ॥"
तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण कथनम् । यथा, अक्षपादसूत्रे । ५० ।
"वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम् ॥"
"अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थ-कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा, नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-संख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्य-भिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥" "छलं नाम परिशठमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो-ऽहमिति । परो ब्रूयात नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक-शोऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषध-मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवा-नाह सन्रोगः सदौषधं यदि च सत्प्रशमनाय भवति सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-च्छलम् ॥" इति चरके विमानस्थाने अष्टमे अध्याये ॥)
छल्लिः, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥ छाल इति भाषा ॥
छल्ली, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + किः । ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् । सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥
छविः, स्त्री, (छ्यति तमः करोति यद्वा छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकमेषा-मिति । छो + "कृष्टघृषिच्छविस्थविकिकीदिवि ।"

उणां। ४।५६। इति क्विन् प्रत्ययेन निपातनात् साधु:।) शोभा। दीप्ति:। इत्यमर:।१।३।१७॥ (यथा, मेघदूते। ३५।
"भर्त्तु: कण्ठच्छविरिति गणै: सादरं वीक्ष्यमाणा:॥")
छष, ञ वधे। इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वा-उभं-सकं-सेट्।) ञ, छषति छषते। अयं केश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादास:।
छा, स्त्री, (छद् + ड: टाप् च।) आच्छादनम्। इति मेदिनी। छे, १॥
छा:,पुं,(छाद्यते मात्रपवाभ्यामसौ। छद् + "सर्व्व-धातुभ्योऽसुन्।"उणां।४।१८८। इति असुन् तत: पृषोदरात् साधु:।) शावक:। इत्येकाक्षरकोष:॥
छाग:, पुं,स्त्री, (छायते छिद्यते देववलये इति। छो + "छापूखड़िभ्य: कित्।" उणां। १।१२४। इति गन्।) पशुविशेष:। तत्पर्य्याय:। वस्त: २ छागलक: ३ अज: ४ स्तुभ: ५। इत्यमर:।२।६।७६॥ छग: ६ छगल: ७ छागल: ८ तभ: ६ स्तभ: १० शुभ: ११। इति तट्टीका॥ लघुकाम: १२ क्रयसद: १३ वर्करः १४ पर्णभोजन: १५ लम्बकर्ण: १६ मेनाद: १७ युक्त: १८ अल्पायु: १६ शिवाप्रिय: २०। इति शब्दरत्नावली॥ अवुक: २१ मेध्य: २२ पशु: २३ पयस्वल: २४। तन्मांसगुणा:। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। नातिशीतत्वम्। रुचिवलपुष्टि-दातृत्वम्। निर्द्दोषत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। मधुरत्व(ञ्च)। इति राजनिर्घण्ट:॥ शुक्रधातु-साम्यकारित्वम्। वृंहणत्वम्। स्निग्धत्वम्। मृदुत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। नात्युष्णत्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥*॥ छागपोतमांसगुणा:। लघुत्वम्। शीतत्वम्। प्रमेहनाशित्वञ्च॥ वनचारिछागस्य मांसगुण:। ईषल्लघुत्वम्। वलदातृत्वञ्च॥ तन्मूत्रगुणा:। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रूक्षत्वम्। नाड़ीविषार्शश्शोदरकफश्वास-गुल्मशोफनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति राज-निर्घण्ट:॥
"छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजश्छेलक: शुभ:।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत्॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम्।
परं वलकरं रुच्यं वृंहणं वलवर्द्धनम्॥
अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम्।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम्॥
अजासुतस्य वालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम्।
हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुस्वादु वलदं भृशम्॥
मांसं निष्कासिताण्डस्य छागस्य कफकृद्गुरु।
स्रोत:शुद्धिकरं वल्यं मांसदं वातपित्तनुत्॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमतस्य च।
ऊर्द्ध्वजत्रुविकारघ्नं छागमुण्डं रुचिप्रदम्॥"
इति भावप्रकाश:॥
(एतन्मांसं पितॄणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धाय देयम्। यथाह याज्ञवल्क्य:।१।२५८।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतै:॥"
छागमांसेन पितॄणां षण्मासान् यावत्तृप्ति:।

यथाह मनु:।३।२६९।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै॥"
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीक्षोक्ता। यथा,—
"नवच्छायां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयम्।
तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवस्त्रचयं वलौ।
ये छाया: शुभयश्छागा: पश्चवोऽप्यि तथैव च।
देवजातिभिवत्तद्वर्ण्याते सर्व्वार्थोपसिद्धये॥
ये पीता हरिता वापि नरजातिवदीरिता:।
ये शुक्लाश्च मनस्वान्तो वा रक्षोजाति: शुभप्रदा:॥
यो मोहादथवालोभादवलिमन्यं प्रयच्छति।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्॥"
एतस्य पश्चोर्लक्षणादिकं विशेषतो वृहत्संहितायाम् ६५ अध्याये उक्तम्। यथा,—
"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते।
धन्या: स्थाप्या वेश्मनि
सन्त्याज्या: सप्तदन्ता ये॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम्॥
स्तनवदवलम्बते य:
कण्ठेऽजानां मणि: स विज्ञेय:।
एकमणि: शुभफलकृ-
त्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये॥
मुण्डा: सर्व्वे शुभदा:
सर्व्वसिता: सर्व्वकृष्णदेहाश्च।
अर्द्धासिता: सितार्द्धा
धन्या: कपिलार्द्धकृष्णाश्च॥
विचरति यूथस्याग्रे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽज:।
स शुभ: सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य॥
सपृषतकण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्त:।
कृष्णचरण: सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो य:॥
य: कृष्णाण्ड: श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छाग:॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरो ऽपरे नील:।
स भवति शुभकृच्छाग:
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्त:॥
कुट्टक: कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा।
ते चत्वार: श्रिय: पुत्त्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते॥
अथाप्रशस्ता: खरतुल्यनादा:
प्रदीप्तपुच्छा: कुनखा विवर्णा:।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वा:॥

वर्णै: प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यशः श्रियञ्च।
छागण:, पुं, (छागण एव। स्वार्थे अण्।) वास्मि:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ घुँटे इति भाषा॥
छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते इति। भुज + णिनि:।) वृक:। इति निर्घण्ट:॥ छागभक्षके, त्रि॥
छागरथ:, पुं, (छाग: रथो वाहनमस्य।) वह्नि:। इति हेमचन्द्र:।४।१६३॥
छागल:, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञा-) छाग:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (यथा, तन्त्रे।३।११७।
"वहुवुद्धिसमायुक्ता: सुविज्ञाना वलोत्कटा:। शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादि- छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति। छा-
"विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु।" ४।२।११७। इति अण्। आत्रेय ऋषि- इति सिद्धान्तकौमुदी॥)
छागलक:, पुं, (छागल इव कायतीति। कै + -) मत्स्यविशेष:। यथा,—
"श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
नि:शल्कलं छागलकं वदन्ति।
गले द्विकण्ट: किल तस्य पृष्ठे
कण्ट: सुपथ्यो रुचिदो वलप्रद:।"
इति राजनिर्घ-
(स्वार्थे कन्।) छागलश्च॥
छागलाद्यं, क्ली, (छागल आद्य: प्रधानो य- छागलादिघृतम्। तच्च वातरोगस्यौषधम्।
"छागं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिक-
पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत्।
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
जीवनीयै: सयष्ट्याह्वै: क्षीरञ्चैव शतावरी
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत्
अर्द्दिते कर्णशूले च वाधिर्य्ये मूकमिन्मिने।
जड़गद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयो:।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्व्वरेतत् प्रशस्यते।
पृथगर्द्धतुला पञ्चमूलद्वन्द्वाजमांसयो:।
नि:क्वाथ्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते।
इति स्वल्पच्छागलाद्यं घृतम्॥
घृतारम्भे मन्त्र:।
"ओँ कालि वज्रेश्वरि अमुकस्य पलसिद्धिं-
रुद्रवचनेन स्वाहा।
स्नापयित्वा छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके
उदङ्मुख: प्राङ्मुखो वा भिषग्गेहमुपालभेत्
छागमारणमन्त्र:।
ओँ ह्रीँ ओँ गाँ गणपतये स्वाहा।
छागमांसतुलां ग्राह्य दशमूलस्य: पलं शतम्।
अश्वगन्धापलशतं वाट्यालकशतं तथा।
घृताढ्कं पचेत्तोयैश्चतुर्भागावशेषितै:।

क्षीरं चैकसमं दद्यात् घृतावर्म्मा इदं तथा ॥
ताम्रपात्रे दृढ़े चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
मुस्तं चन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयशारिवे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विड़ङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे आर्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीक्ष्यानु-
पानतः ॥
सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः ।
उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गृध्रस्यां सोद्गारे चाक्षिपातने ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले वाह्यायामाहिते तथा ।
वातकण्टकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्रे सपङ्गुके ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाश्मनि मिन्मिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोर्द्धगे ॥
आनाहेऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा शोथे क्षीणे चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफःस्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणि ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड़े भ्रमे ।
चीणेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
स्त्रीणां वातासृपाते च पटले चाक्षिस्यन्दने ।
एकाङ्गस्यन्दने चैव सर्व्वाङ्गस्यन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनुःश्रमापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मातृग्रहाभिभूतश्च शिशुर्यश्च विशुष्यति ।
प्रचीणवलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ॥
एतेनानेन सिध्यन्ति वज्रमुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निवलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रेण समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
स्त्रीणां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति हानिं सरवः समाङ्गः ।
अपुत्रिणीपुत्रशतं करोति
शतायुषं कामसमं वलिष्ठम् ॥
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिषूदनञ्च ।
शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
चकार हारीतमुनिर्म्महर्षिः ॥
छागालवर्ज्जिंष: पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भावितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥”
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १०० ।
पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विल्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलीरसः शं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-
दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा शं २ । इति हृहच्छागलाद्यं
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
(“छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्यादंशशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव क्षीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समधुकं वला रास्ना च शैलजम् ॥
मांसीत्वाङ्हिमतालीशनाखुकाचनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षा च प्रत्येकं कुड़वान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलञ्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्धिमज्जास्थिजन्तथा ॥”
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकचक्रमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलान्त्रिका, स्त्री, (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागलान्त्री, स्त्री, (छागलं अन्त्रयतीति वाहुलकात् रक् ततो ङीष् ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः ।४।३४१ ॥

छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति । छो + “छापूखड़िभ्यः कित् ।” उणा ।१।१२४। इति गण् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।) छागमाता । वकरी इति पाँटी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४ मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागिका ७ मञ्जा ८ सर्व्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तुलुम्पा ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वञ्जा १२ सुखविलुञ्छिका १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तपित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“अजानां लघुकायत्वान्नानाग्रवनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥”
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशित्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
“छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ॥”
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु प्रशस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नामश्वासकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वल्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थनवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । वल्यत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वलवर्द्धनत्वम् । कासश्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

छातः, त्रि, (छो + क्तः । “शाच्छोरन्यतरस्याम् ।” ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।) छिन्नः । दुर्ब्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छात्रं, क्ली, वरटीच्छत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः । श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥”
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

छा(त्र)त्रः, पुं, (छत्रं गुरोर्दोषावरणं तच्छीलमस्येति । “छत्रादिभ्यो णः ।” ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
“भूभुजा दानशौण्डेन पैत्रके स्वाश्रिते ततः ।
छात्राणामार्य्यदेशानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥”)

छात्रकं, क्ली, (छात्र + स्वार्थे कन् ।) छात्रं मधु । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहक्रिमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥”
अपिच भावप्रकाशे ।
“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृण्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”

छात्रगण्डः, पुं, (छात्रो गण्ड इव ।) पदाद्यवित् । विभक्तान्तस्य श्लोकपदस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अत्यग्रच्छात्रः ।) इति हारावली । २१६ ॥

छात्रदर्शनं, क्ली, (छात्रं वरटीच्छत्रसम्भूतं मधु तदिव दृश्यते इति । दृश + कर्म्मणि ल्युट् ।) हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (छात्राणां दर्शनम् ।) शिष्यावलोकनञ्च ॥

छादं, क्ली, (छाद्यते गृहमनेनेति । छद + णिच् + करणे घञ् । छादयतीति । छद् + णिच् + अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादनं, क्ली, (छद कि संवृतौ + णिच् + करणे ल्युट् ।) छदनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्त्तरि ल्युः ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (भावे ल्युट् ।) आच्छादनम् । (यथा, हरिवंशे । ९५ । २५ ।

"नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भसङ्कुलैः ।
छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कण्टकैस्तृणसङ्कटैः ॥")

छादनः, पुं, (छादयति आवृणोति पत्रादिभिरिति । छादि + ल्युः ।) नीलाम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छादितः, त्रि, (छाद्यते स्मेति । छद + "वा दान्तशान्तेति ।" ७।२।२७ । इडागमात् साधुः ।) छन्नः । इति जटाधरः ॥ आच्छादितः । यथा,

"घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्तौ ॥"

इत्युद्भटः ॥

छान्दसः, पुं, (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा । छन्दस् + "तदधीते तद्वेद ।" ४ । २ । ५९ । इत्यण् ।) वेदाध्येता । इत्यमरः । २।७।१६ ॥ (छन्द एवेति । स्वार्थे अण् । वेदः ।

"मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥"

इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥

त्रि, छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवः । "छन्दसो यदणौ ।" ४ । ३ । ७१ । इत्यण् । वेदभवः ॥ छन्दसोऽयम् । "तस्येदम् ।" इत्यण् । वेदसम्बन्धी । स्त्रियान्तु ङीप् । यथा, हरिवंशे । २१५ । ७ ।

"छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलङ्कृतः ॥")

छान्दोग्यं, क्ली, (छन्दोगानां धर्म्मः आम्नायो वा । छन्दोग + "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः ।) सामवेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः ॥ (यथा, मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

"ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकन्तथा ॥")

छाया, स्त्री, (छ्यति छिनत्ति सूर्य्यादेः प्रकाशं नाशयतीत्यर्थः । छो + "माछाससिसूभ्यो यः ।" उणां । ४ । १०९ । इति यस्ततष्टाप् च ।) रौद्रशून्यम् । तत्पर्य्यायः । भावासुता २ स्यामा ३ अतेजः ४ भीरुः ५ अनातपः ६ आभीतिः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ घर्म्मनाशित्वम् । मेघच्छायागुणः । भ्रमभ्रममूर्च्छासन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ छायाविशेषे दोषो यथा,—

"दीपखट्वातनुच्छाया छिन्नकेशनखादिकम् ।
अजमार्ज्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

(लक्षणभेदेनास्या अरिष्टकारित्वं यथा,—

"ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव सः ॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विकृता च या ॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया नचेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥"
"खादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरा सिता ॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छायाः प्रभाश्रिताः ॥"

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

प्रतिबिम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २७९ ।

"मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ॥")

सूर्य्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिकृतिः । (यथा मत्स्यपुराणे । ११ । ५ ।

"नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥")

पालनम् । उत्कोचः । कान्तिः । (यथा, मेघदूते । ३१ ।

"वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिः शीर्णपर्णैः ॥")

सच्छोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ साहश्यम् । यथा,—

"अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुंसच्छायावहं सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यम् ।" इति दत्तकचन्द्रिका ॥ (जगविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । छायाकरः । छायां करोतीति वा ।) छत्रधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ छातावरदार इति भाषा ॥

छायातनयः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्याः पुत्रः ।) शनिः । इति हलायुधः ॥

छायातरुः, पुं, (छायाप्रदः छायाप्रधानो वा तरुः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) महाच्छायवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य लक्षणं यदाह कश्चित् ।

"पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तलं यस्य न मुञ्चति ।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ॥"

यथा, मेघदूते । १ ।

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥")

छायात्मजः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्या आत्मजः ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापथः, पुं, (छाया मेघच्छाया तदाश्रयः पन्थाः । छायायुक्तः पन्था इत्येके ।) देवपथः । आकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापुरुषः, पुं, (छायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषाकृतिविशेषः ।) आकाशे दृष्टः स्वीयच्छायापुरुषः । यथा,—

श्रीदेव्युवाच ।

"भगवन् ! देवदेवेश ! सर्व्वागमविशारद ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचनं कथम् ।
कालज्ञानं कथं वा स्यात् स्वल्पोपायेन तद्वद ।
श्रुतानि साधनानीश ! मयानेकानि भूरिशः ।
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्यल्पबुद्धिभिः ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो भुवम् ।
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे ह्यशक्तयः ।

शिव उवाच ।

साधु देवि ! त्वया पृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्व्वसाधारणं लघु ।
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे ॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि ! ।
न वदेद्यदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिं न विन्दति ।
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने प्रिये ।
स्वच्छायापुरुषं पश्येद्गगने सुसमाहितः ॥
तस्यावलोकनात् सद्यः पापराशिर्व्विनश्यति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्समैश्चोपपातकैः ॥
विमुच्यते चयार्द्धेन तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च षण्मासे तस्मिन् दृष्टे भवेद्ध्रुवम् ।

देव्युवाच ।

अतश्छायां कथं पश्येद्गगने भूतलस्थिताम् ।
षण्मासकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ।

शिव उवाच ।

निरभ्रे गगने देवि ! यदा भवति निर्म्मलम् ।
तदा छायासखो भूत्वा निश्चलं प्रवतो दिवा ।

छायाकक्षमालोक्य सगुरुक्तक्रमेण वै ।
मुखं गगनं पश्येन्निर्निमेषस्तथैकधीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
दृष्ट्वा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम् ।
कश्चिद् भाग्यतः पश्येद् यदि विष्णोऽपि गोचरः।
वत्रैव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! ।
तं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
या षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
दा पादौ न दृश्येते भार्य्याहानिर्न संशयः ।
दृश्येते यदा पाणी भ्रातुर्हानिर्न संशयः ॥
तज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत्।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेण संस्तुतिः ॥
या वा सत्समीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
ी न भुक्तो हविष्याशी यतवाग् यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युमृच्छति ।
यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीड़ा भवेत्तदा ॥
तस्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिवसेवां समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम् ॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादाच्छायायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ ॥
सच्छायादर्शनं देवि ! कलौ पुरुषलक्षणम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्म्मलम् ॥”
इति योगप्रदीपिकायां उमामाहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमः पटलः ॥ * ॥
ओम् अस्य श्रीच्छायापुरुषग्रहणमन्त्रस्य ब्रह्मर्षि-बृहद्गायत्री छन्दः छायादेवी देवता ह्रां बीजं स्वाहा शक्तिः पुरुष इति कीलकं सर्व्व-सिद्धिसन्दर्शनसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । ह्रामि-त्यादि षडङ्गन्यासः ॥ मायया मायया लोँ लोँ ह्रीँ माया शिवविद्यायां ऋषयः ओँ ह्रीँ अं आं सरस्वति ओँ नमो भगवते भूतशरीर-मात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय चाँ चाँ धाँ ह्रीँ भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥
मातराभावे च पुत्रं वा बाह्वभावे च बान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम् ॥
विशीर्णे विधृते घृते कुम्भे धूमे च विज्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
संपूर्णे च सुखे स्वच्छे क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
हीने रक्ते जये प्रीते उक्तो मृत्युर्न संशयः ॥
अतिभीतिं शस्त्रघातमिति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीर्षाद्यपचये विदुः ॥
अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
“प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं याम्ताम्तं वसुपत्रके ॥
विलिखेत् सहकारञ्च केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चक्रवृत्तं स्यात् षोड़शाक्षरकं लिखेत् ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारञ्च वारुणम् ।
पार्श्वेयञ्च चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत् ॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं शुभम् ॥”
अथ ध्यानम् ।
“चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तः-स्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशु-प्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत् ॥ * ॥
नत्वा तातगुरुं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत् सर्व्वदा ।
खे लक्षेत् सततं विलोकनपरः शुक्ले रवौ प्रत्यहम् ॥
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओँ ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे दर्शय सर्व्ववृत्तान्तं कथय कथय हुं फट् स्वाहा ।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं सत्यमद्वयम् ।
न तेन किञ्चिज्ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते ॥”
इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः ॥

छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः ।
अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
“छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्व्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नन्तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥
उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्येऽखिलम् ॥
न्यासः

कं $\frac{२५}{२}$
शङ्कुः
कं $\frac{५१}{२}$
१२

छा $\frac{७}{२}$ छाया $\frac{४५}{२}$

छायान्तरम् । १८ । कर्णान्तरम् । १३ । अनयो-र्व्वर्गान्तरेण । १६२ । भक्ता रसाद्रीषवः ।५७६। लब्धम् । ३ । सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ । द्विस्थम् । २६ । भान्तरेण । १८ । ऊनयुते । ७ । ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ तत्छायो-र्योगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्चभक्तः ।
उदाहरणम् ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तदार्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥
न्यासः

$\frac{७}{२}$
दीपोच्छ्रितिः
शङ्कुः $\frac{१}{२}$

भूः ३ छाया $\frac{१}{२}$ शङ्कुः $\frac{१}{२}$ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३

अनयोर्घातः $\frac{३}{२}$ विनरदीपशिखौच्चेन ।३। भक्तो लब्धानि छायाङ्गुलानि । १२ ।
अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्चम् ।
उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्कन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोड़शभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्कन्तरमुच्यतां मे ॥
न्यासः

शङ्कुः $\frac{१}{२}$

भूः ३ छाया $\frac{२}{३}$

शङ्कुः । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्कु-प्रदीपान्तरहस्ताः । ३ । लब्धं दीपकौच्च्यं हस्ताः $\frac{११}{४}$

प्रदीपशङ्कन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥
उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः $\frac{११}{४}$

शङ्क्वङ्गुलानि । १२ । छाया । १६ । लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ ।
छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छायाग्रयोरन्तरसंगुणाभा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

भूम्रङ्कुघातः प्रभया विभक्तः
प्रजायते दीपशिखौच्यमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।
शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते! दृष्टा किलाष्टाङ्गुला छायाग्राभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः। तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तरं दीपौच्च्यं कियदुच्यतां व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

न्यासः

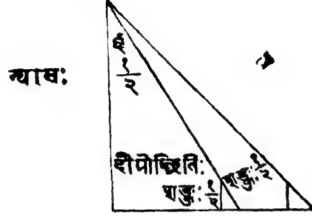

भुः १३/३ छा १/३ भुः २ छा १/२

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरान्तरम् । ४ । इय-मनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणा-न्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्च्यं समभेव हस्ताः ६ १/२ ।

एवमित्यत्र छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया-नयनं वर्त्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीय-च्छाया । १२ । यावताधिका तावता छाया-वयवेन यदि छायाग्रान्तरतुल्याभूर्लभ्यते तदा छायया किमिति एवं लब्धक् पृथक् छाया-प्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटि-स्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौच्च्य-मुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिक-मखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भग-वता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलजगज्जननैकबीजेन सकलभुवनभावनेन गिरिसरित्सुरनरासुरादिभिः स्वभेदैरिदं जग-द्व्याप्तं तथेदमखिलं गणितजातं त्रैराशिकेन व्याप्तं यद्येवं तद्बहुभिः किमित्याशङ्क्याह ।

यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते
तत् त्रैराशिकमेव निर्म्मलधियामेवावगम्यं विदाम् ।
एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिबुद्ध्या बुधै-
स्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञैः प्रकीर्णादिकम् ॥”

इति श्रीभास्कराचार्य्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकारः समाप्ततामगात् ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपमृगलाञ्छनं यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥

छायामित्रं, क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्र-मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायामृगधरः, पुं, (छाया छायारूप एव मृगस्तं धरतीति । धृ+अच् । छायामृगस्य धरो वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायासुतः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्याः सुतः पुत्रः ।) शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

छिः, पुं, (छ्यति छिनत्ति कीर्त्त्यादिकं नाशयती-त्यर्थः । छो+बाहुलकात् किः ।) गर्हा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक् इत्यव्यक्तक्षुतशब्दं कनत्य-नया । कन्+करणे अप् ततो ङीप् ।) वृक्ष-विशेषः । छिक्कनी इति नाकछिक्कनी इति हाँचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अव-क्षत् २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदुःखदा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्ण-त्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वात-रक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भाव-प्रकाशः ॥

छिक्का, स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+कः । ततष्टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥ छिँक् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, गारुडे ज्योतिश्चक्रे ६० अध्याये ।
“छिक्कायां लभ्यते वह्नौ लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥”)

छिक्किका, स्त्री, (छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्याः । बाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भाव-प्रकाशः ॥ [छेदनकर्त्ता ॥

छित्, [द्] त्रि, (छिनत्तीति । छिद्+क्विप् ।)

छितं, त्रि, (छायते स्मेति । छो+क्तः । “शाच्छो-रन्यतरस्याम् ।” ७।४।४१ । इतीः ।) छिन्नम् । इत्यमरः । । ३ । १ । १०३ ॥

छित्तिः, पुं, (छिद्+क्तिन् ।) कारणद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वरः, त्रि, (छिनत्तीति । छिद्+“छित्वर-छत्वरेति ।” उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्य-येन निपातनात् साधुः ।) छेदनप्रवणम् । धूर्त्तः । वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

छिद, इर ध ञ औ छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर्, अच्छिदत् अच्छैत्सीत् । ध ञ, छिनत्ति छिन्ते दात्रेण तृणं लोकः । औ, छेत्ता । इति दुर्गादासः ।

छिदकं, क्ली, (छिनत्तीति। छिद्+वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

छिदा, स्त्री, (छिद्+“षिद्भिदादि
४ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम्
मुग्धबोधम् ॥

छिदिः, स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद्+
कृटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ।” उणां । ४ ।
इति इः स च कित् ।) कुठारः । इत्युणादि

छिदिरः, पुं, (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+“इ
मुदिच्छिदिभिदिभ्यः किरच् ।” उणां । १ । ५१
किरच् ।) करवालः । परशुः । प
रज्जुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुरः, पुं, (छिनत्तीति । छिद्+“वि
च्छिदेः कुरच् ।” ३।२।१६२ । इति
छेदनप्रवणम् । धूर्त्तः । वैरी । इति मेदि
१५६ ॥ (स्वयं छिन्ने, त्रि । यथा, रघुः । ।
“संनह्यते न छिदुरोऽपि हारः ।

छिद्र, तृ क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) भेद इह रन्ध्र
छिद्रयति छिद्रापयति भाण्डं बालकः ।
दुर्गादासः ॥

छिद्रं, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छि
छेदने+“स्फायितञ्चिवञ्चीति ।” उणां ।
इति रक् ।) भेदः । छेँदा इति भाषा ।
पर्य्यायः । कुहरम् २ शुषिरम् ३ वि
विलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ र
श्वभ्रम् ९ वपा १० शुषिः ११ । इत्य
१ । ८ । २ ॥ स्वभ्रम् १२ शुषी १३ ।
तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।८२
“ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! हिमवत्सुतमन्तु
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्व्वमासीत् युधिष्ठि
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ । (
महाभारते । २ । १२ । २६ ।
“बहुविघ्नश्च नृपते ! क्रतुरेष स्मृतो महा
छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्ष
अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योति
लग्नादष्टमस्थानम् । “छिद्राख्यमष्टमं
मिति ।” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही, स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्प
गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रान्तः, [र्], पुं, (छिद्रमन्तर्मध्ये य
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्राफलं, क्ली, (छिद्रं दूषणमाप्नोतीति ।
फल+अच् ।) मायाफलम् । इति राजनि

छिद्रितः, त्रि, (छिद्र+क्तः ।) कृतछि
तत्पर्य्यायः । वेधितः २ विद्धः ३ । इत्य
३ । १ । ९९ ॥

छिन्नं, त्रि, (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्त
कृतच्छेदनम् । छेँड़ा इति काटा इ
भाषा । तत्पर्य्यायः । छातम् २ लूनम् ३ कृ
दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ ।
मरः । ३।१।१०३॥ लवम् ९ छादितम् १० ।
जटाधरः ॥ छेदितम् ११ खण्डितम् १२ ।
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ९० । ११

ह्रे धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथाऽऽरदे ॥”*॥
नादिशीर्षे, पुं। तन्त्रपद्धत्यादिकं यथा, विश्वसारे।
नमोऽस्त्यादिमध्यान्तेष्वायिकं बीजमुच्यते।
युक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः॥
सुधां पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः॥”)
ग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां
कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति
राजनिर्घण्टः॥
पत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां
ङीप्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विव-
रणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम्॥)
मस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।)
दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च
वज्रवैरोचनीका। यथा,—
“वज्रवैरोचनीकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः॥
अपुत्रो लभते पुत्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः॥”
अथ प्रवज्रवैरोचनीकामन्त्राः। विश्वसारे जामले च।
लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां माद्यां द्वादशिका-
मपि।
वज्रवैरोचनीये हे मायये फट्स्वाहया युतः॥
श्रीबीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी।
लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः॥
मायाबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां बीजमाद्यं स्यान्मुक्तिदायकम्॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्चद्वयं पुनः॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः॥”
अत्र लज्जापदं कामबीजपरम्। तथा च।
“अत्र लज्जापदे देवि! कामबीजं विलक्ष्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम्॥”
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जा-
बीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन
लज्जाबीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः।
तथा च।
“कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत्
सुधीः।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम्॥
एवञ्च सुधीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च-
परम्। तत्रैव।
“वर्णं वह्निसमायुक्तं रतिबिन्दुसमन्वितम्।
श्रीबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
मायाग्निवह्निसंयुक्तं बिन्दुनादविभूषितम्।
भवबीजं महेशानि! लज्जाबीजमुदाहृतम्॥
ईशानसहितं पुरारिबीजं
सबिन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिवर्य्याः॥
दग्धस्वरवर्णं स्यात् नादबिन्दुविभूषितम्।
प्रभवं बीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये॥
इति मन्त्रे चतुर्बीजव्याख्यानात् अयन्तु

समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव॥
लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रल्हादा सह संस्थिता॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः॥”
इति व्याख्यानाच्च॥*॥
अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्।
यथा,--
“लक्ष्मीमायाकूर्चबीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु हि तन्मृजेत्॥
कूर्चेन क्षालयेत् पाणी एभिर्म्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्णकैः॥
कामकलाकृशानुभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात्॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वत्सरान्तां प्रपश्यति॥
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवश्यकारिणीम्।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा॥
कालीवध्वकुर्च्चैः कामकलाकूर्चात्मकैः क्रमात्।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी॥
एभिर्बीजैर्म्मातृकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढा प्रकीर्त्तिता॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वन्द्येशा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः॥”*॥
तत ऋष्यादिन्यासः।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः
छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं बीजं स्वाहा
शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि
भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः।
हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ
हूँ बीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये
नमः॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं
खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि।
ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति
पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै
स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय
कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं
अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः।
ओम् अः सुरचारचासुरचायाय्त्राय फट्। इति
करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरव-
तन्त्रे।
“उद्धरेत् पूर्व्वमाकारं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि॥

ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम्॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम्॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम्॥
मायां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औङ्कारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम्॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरचारचसंयुतम्॥
असुरचायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फट्चारसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः॥
हृदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम्॥”
विश्वसारतन्त्रे भैरववाक्यम्।
“उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं बिन्दुसंयुतम्।”
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्वलितो
न्यासः। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं
पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत्॥*॥
ततो ध्यानम्।
“स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्द्धं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तबन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम्॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्।
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम्॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिबन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम्॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम्॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम्॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिबलाकिनीम्॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम्॥

आभ्यां निषेव्यमाणां तां ध्यायेद्देवीं विचक्षण: ॥”
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्त्रे ।
“प्रचण्डचण्डिकामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सद्यस्तस्य शिरश्छित्वा देवी पिबति शोणितम् ॥”
पिबन्तीमिति तेन मुखेनेति शेष: ।
तथा च ।
“स्वमस्तकं सखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
ललज्जिह्वं महाभीमं धृतं वामभुजे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।
तत्रैव ।
“सितं कुर्य्याद्दलं पूर्व्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्यं कृष्णमत: पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
तत: पीतां प्रकुर्व्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्व्वीत मण्डलं चण्डरोचिष: ॥
रज:सत्त्वतमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो न्यस्य षड्च्चारसमन्वितम् ॥
वाह्यं तस्य च चक्रस्य कुर्य्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्व्वं रक्तं तत: कृष्णं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥”
इत्यस्या: पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
यथा वा ।
“त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्विताम् ॥
वहिरष्टदलं पद्मं भूविम्बत्रितयं पुन: ।
कूर्च्चबीजं लिखेन्मध्ये त्रिकोणे फट् समन्वितम् ॥”
यद्वा एतद्ध्यानोक्तं यन्त्रम् ।
तथाच ।
“अपरञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि ! यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ नीरजं ध्यायेद्भानुमण्डलसन्निभम् ॥
योनिचक्रसमायुक्तं गुणत्रितयसंश्रितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां स्मरेद्यति: ॥
प्रदीपकलिकाकारामद्वितीयव्यवस्थिताम् ।
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
धेयमेतद्यतीनाञ्च गृहस्थानां निशामय ॥”
यथा,—
“अन्तरे स्वशरीरस्य नाभिनीरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां सूक्ष्मां बालचन्द्रसमप्रभाम् ॥
समाधिमात्रगम्यान्तु गुणत्रितयवेष्टिताम् ।
कलातीतां गुणातीतां मुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसै: संपूज्य तारिणीवच्छङ्ख-स्थापनं कुर्य्यात् । तत: पीठपूजा । आधारशक्तये । प्रकृतये । कूर्म्माय । अनन्ताय । पृथिव्यै । क्षीरसमुद्राय । रत्नद्वीपाय । कल्पवृक्षाय । तदध: स्वर्णसिंहासनाय । आनन्दकन्दाय । सम्विन्नालाय । सर्व्वतत्त्वात्मकपद्माय । सं सत्त्वाय । रं रजसे । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्तरात्मने । पं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नम: । पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।
“आधारशक्तिं कूर्म्मन्तु नागराजमत:परम् ।
पद्मनालञ्च पद्मञ्च पूजयेन्मन्त्रवित्तम: ॥
मण्डलं चतुरस्रञ्च रज: सत्त्वं तमस्तथा ।
रतिकामौ च संपूज्य शक्तिपूजां समाचरेदिति ॥

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि गृह्ण गृह्ण मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट् स्वाहेति पीठमन्त्र: ॥ सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व्वसिद्धिवर्णनीये सर्व्वसिद्धिडाकिनीये वज्रवैरोचनीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रमुच्चार्य्य इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं क्रौं हंस: इत्यनेन प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि गृह्ण गृह्ण इमं बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहा इति मन्त्रेण । ततो देव्या दक्षिणे ओँ वर्णिन्यै नम: । वामे ओँ डाकिन्यै नम: । ततो देव्यङ्गे षडङ्गं संपूज्य दक्षिणे ओँ शङ्खनिधये नम: । वामे ओँ पद्मनिधये नम: । पूर्व्वादिदिक्षु लक्ष्मीं लज्जां मायां वाणीञ्च पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्व्वत्र प्रणवादि नमोऽन्तेन पूजयेत् । तत: पञ्च पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्यै नम: एवं वर्णिन्यै डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै पिङ्गाक्ष्यै संहारिण्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
यथा,—
“एका नामाभिधा काली वर्णिनी डाकिनी तथा ।
भैरवीञ्च महापूर्व्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्षीञ्च सपिङ्गाक्षीं तत: संहारकारिणीम् ।
पूर्व्वादिके दले पूज्या: शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन लज्जाबीजं समुच्चरन् ।”
पद्ममध्ये हूं हूं फट् नम: स्वाहा नम: । देव्या दक्षिणे सम्राट्छन्दसे नम: । देव्या उत्तरे सर्व्ववर्णेभ्यो नम: । पुनर्दक्षिणे आं बीजशक्तिभ्यां नम: । पत्राग्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै चामुण्डायै महालक्ष्म्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम् करालाय नम: । विकरालाय नम: । एवं अतिकरालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
“पूर्व्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालञ्च महाकरालमुत्तरे ॥”
ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ।
विसर्ज्जने त्वयं विशेष: । संहारमुद्रां प्रदर्श्य
अञ्जलावारोप्य वामनासापुटेन ।
योनिमुद्रासमारूढ़ां प्रदीपकलिकोज्ज्वलाम् ।
लयपदे विधुमिव क्रमेण क्षीणतां गताम् ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य चक्रस्मौ निवेशयेत् ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरश्चरणं लक्ष-

जप: । सिद्धविद्यात्वात् ॥ * ॥ बलि
भैरवीये ।
“रात्रौ बलि: प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरा
अथवा मधुपानाद्यैर्म्मधुरैर्व्विभवक्रमै: ।
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वं सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम
वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्व्वसिद्धिप्रदे तत:
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम तत: प
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तर
गृह्ण गृह्ण तत: प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तर
देहि देहीति मायं च तत: फट्स्वाहया
बलिमन्त्र: समाख्यात: पूजितोऽयं सुरेश्व
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामबीजं कूर्च्चबीजञ्च वाग्भव
भुवनेशी कूर्च्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ।
वज्रवैरोचनीये च हूं फट् स्वाहा तत:
अस्य पूजाप्रयोगध्यानपूजादिकं षोड़
कार्य्यम् ॥ * ॥
हृल्लेखा मादनं लक्ष्मीर्व्वाग्भवं कूर्च्चमेव
अस्यान्ता छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकी
अस्यापि सदृशी विद्या जगत्स्वपि न वि
षड्वर्णोऽयं मनु: साक्षान्मोक्षदो नात्र संश
अस्या ध्यानमहं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने
प्रत्यालीढ़पदां सदैव दधतीं छिन्नं शि
का
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पि
सु
नागाबद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पला
रत्यासक्तमनोभवोपरिदृढ़ां ध्यायेज्जवा
भा
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्रीं त
ह
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि
वर्णि
देव्याश्छिन्नकबन्धत: पतदसृग्धारां पिबन्ती
नागाबद्धशिरोमणिर्म्मनुविदा ध्येया सदा
सासृ
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा
प्रत्यालीढ़पदा कबन्धविगलद्रक्तं पिबन्ती
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा त
शक्ति: सापि परात्परा भगवती नाम्ना
डाकि
इति ध्या
अस्या: पूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् कार्य्य
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लज्जाद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं फट् स
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत्
वियत्सत्त्वत्रयुतं बिन्दुनादयुक्तं तत: प्रिये
एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारिणी
सत्त्वं दीर्घं जकार: ॥
ठठान्तेषा महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारिणी
तारादान्ता भवत्येषा चतुर्वर्गप्रदा ।

न्तरं यथा,—
वैरोचनीये च कूर्च्चयुग्मं सफट्ठठः ।
ारादेषा महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी ॥
लोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
ानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत् ॥*॥
दानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह ।
था सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वोपास्या च षोड़शी ।
श्रीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
ज्जाद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा ।
धाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
ाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
वा तु षोड़शीविद्या चैषा सप्तदशाक्षरी ॥
बीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
ज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
र्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
ाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्यैषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या महाविद्या भुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्च्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
ताराद्येकोनविंशार्णा ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
एतं विद्योत्तमे देवि ! भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभे ॥ * ॥
लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्द्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।*।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
ह्लेस्वाकूर्च्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये हूं ॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोहकारिणी ॥*॥
भुवनेशी त्रितत्त्वञ्च वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एवं विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥*॥
तन्त्रान्तरे ।
रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वै पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमन्त्रं स्वाहासमन्वितम् ॥
इयं सा षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
कथिताः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ॥
आसां ऋषिर्भैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्दीर्घभाक्स्वरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ! ।
खड्गाद्येन ठठान्तानि षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नारदोषादिकञ्चासां ताः सुसिद्धाः सुरासुरैः ।
सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
अन्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रणवाद्याश्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिताः ॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिच्चेत् समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते ॥
पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् विहयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये ! ॥

अतिस्नेहतरङ्गेन भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥*॥
नाभौ शुभ्रारविन्दं तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-
रश्मेः
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्म-
कामोदयाढ्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां छिन्नमस्तां
प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
योगमुद्राम् ॥”
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसारः ॥

छिन्नरुहः, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह+ “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुह +कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुड़ूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
“वत्सादनी च्छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा ।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुड़ूची चक्रलक्षणा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णकेतकी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नवेशिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्याः । संज्ञायां कन् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) पाठा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥

छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ । छिद+क्त । “अजाद्यतष्टाप् ।”४।१।४। इति टाप् ।) गुड़ूची । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥”
छिद्यते कुलात् वहिष्क्रियते इति ।) पुंश्चली । इति विश्वः ॥

छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत्+भू+अच् । यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुड़ूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

छिलिहिण्डः, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनाद्रियते इति । हिण्ड अनादरे+अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छः ।) पातालगरुड़वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यति निर्गच्छत्यस्याः । दॄ+“सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् । ततः कृदिकारादिति ङीष् ।) जन्तुविशेषः । छूँचा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ चिक्कः ३ वेशनकुलः ४ पुंरुषः ५ गन्धमूषिकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धमूषिका ७ । इति हलायुधः । राजपुत्त्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १० गन्धसुच्छिनी ११ सुच्छिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाखुः १३ गन्धनकुलः १४ छुछुः १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।१५।३१॥
“अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् ।
छुछुन्दर्य्या विपक्वन्तु यथा तैलवरं भुवम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे ॥)

छुट, क श छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-तुदा च-सकं-सेट् ।) क, छोटयति । श, छुटति । अच्छुटीत् । इति दुर्गादासः ॥

छुद्रं, क्ली, (छद+रक् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) प्रतीकरणम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारउणादिवृत्तिः ॥

छुप, श औ स्पर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-अनिट् ।) श, छुपति । औ, छोप्ता । इति दुर्गादासः ॥

छुपः, पुं, (छुप+घञर्थे कः ।) क्षुपः । स्पर्शनम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपलः । युद्धम् । इति विश्वः ॥

छुर, छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । छोरति । अच्छोरीत् ॥)

छुर, श लोपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-परं-सकं सेट् ।) श, छुरति, अच्छुरीत् चुच्छोर । लोपश्छेदः । इति दुर्गादासः ॥

छुरा, स्त्री, (छुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा । छुर+कः टाप् च ।) सुधा । चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥

छुरिका, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर+वुन् । यद्वा, छुरी+स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेषः । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शस्त्री २ असिपुत्त्री ३ असिधेनुका ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ छुरी ५ । इति भरतः ॥ खुरी ६ छूरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्त्री ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ छूरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।७५।१४६ ।
“तावत् स्त्रियमपश्यत्तां छित्त्वा च्छुरिकया मुहुः ।
खादन्ती तस्य मांसानि पुंसः शूलाग्रवर्त्तिनः ॥”)

छुरितं, त्रि, (छुर+क्तः ।) खचितम् । इति जटाधरः ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे ।१।२२।
“परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥”)
छिन्नञ्च ॥

छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे+ “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । ततो ङीष् ।) छुरिका । इति भरतः ॥

छुरिकापत्त्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्त्राणि यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छूरी, स्त्री, (छुरी+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

छृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-परं-सकं सेट् ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छर्द्दयति छर्द्दति दीपं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

छृद, उ ञ ध इर् देवने । त्विषि । वमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, छर्द्दित्वा छृत्वा । ञ ध, छृणत्ति

कृन्ते। इर्. अच्छृदत् अच्छर्दीत्। छेदनं जिगीषेच्छायवहारस्तुतिद्युतिक्रीडागतय:। इति केचित्। स्वमते तु क्रीडनमेव अन्यथा लिखो ग्रहणमनर्थकं स्यात्। लिपि दीप्तौ। इति दुर्गादास:॥

छेक:, त्रि, (छ्यति वनवासादिसुखं छिनत्ति नाग्रयतीति। छो य लूनौ+बाहुलकात् डेकन्।) गृहासक्तपक्षिमृगौ। तत्पर्य्याय:। गृह्यक:२। इत्यमर:।२।१०।४३॥ नागर:। इति मेदिनी। के, २४॥ (शब्दालङ्कारविशेषे, पुं। स तु अनुप्रासभेद:। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे।१०।४।
"छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा॥"
तदुदाहरणं यथा, तत्रैव,— [भ्रमरान्।
"आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावन: पवन:॥"
अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयो: कावेरीवारीत्यसंयुक्तयो: पावन: पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्ति:। छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेष छेकानुप्रास:॥")

छेकोक्ति:, स्त्री, (छेकानां विदग्धानां उक्ति:।) वक्रोक्ति:। इति जटाधर:॥ (विशेषस्तु वक्रोक्तिशब्दे ज्ञेय:॥)

छेद, त क छेदे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिच्छेदत्। इति दुर्गादास:॥

छेद:, पुं, (छिद्+भावे घञ्।) छेदनम्। इति हेमचन्द्र:।३।३६॥ (यथा, कुमारे।२।४१।
"तेनामरवधूहस्तै: सदयालूनपल्लवा:।
अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमा:॥"
नाश:। अपगति:। यथा, शाकुन्तले २य अङ्के।
"मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपु:
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं
भयक्रोधयो:॥" *॥
छिद्यते इति। छिद्+कर्म्मणि घञ्।) खण्डम्। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, कुमारे।१।४।
"वलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्॥")

छेदनं, क्ली, (छिद्+भावे ल्युट्।) अवयव द्विधा करणम्। तत्पर्य्याय:। वर्द्धनम् २। इत्यमर:।३।२।७॥ कर्त्तनम् ३ कल्पनम् ४ छेद: ५। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, मनु:।११।१४२।
"फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्॥"
नाश:। अपनोदनम्। यथा, महाभारते।३।१८५।२४।
"मुक्तैव तु महात्मानो सनयोश्छ्यद्रवत् द्रुतम्।
सनत्कुमारं धर्म्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै॥"*॥)
भेद:। इति मेदिनी। ने, ६५॥
(छिनत्तीति। छिद्+ल्यु:। छेदके, त्रि। यथा, महाभारते।२।५४।६।
"प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते।
तद्वै शास्त्रं शास्त्रविदां न शास्त्रं छेदनं स्मृतम्॥"
तथाच तत्रैव।१।३३।३।
"ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवै: सुनिर्म्मितम्॥")

छेदनीय:, पुं, (छेदितुं योग्य:। छेद+"अर्हे-कृत्यतृचश्च।" ३।३।१६९। इति अनीयर्।) कतकवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (कतकशब्दे गुणादयोऽस्य व्याख्याता:॥) छेद्ये, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते।१।२७।
"अनुसृत्य सत्यानि छेदनीयमुखानि च॥")

छेदि:, त्रि, (छिनत्तीति। छिद्+"कृषिचि-बहीति।" उणा० ४।११८। इति इन्।) छेदनकर्त्ता। इत्युणादिकोष:॥

छेदित, त्रि, (छेद त क छेदे+क्त।) छिन्नम्। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, काशीखण्डे।२६।६२।
"छेदिताखिलपापौघा छत्रघ्नी छत्रहारिणी॥")

छेमण्ड:, पुं, (छम अदने+बाहुलकात् अण्डन् अत एत्वञ्च।) पितृहीन:। इत्युणादिवृत्ति:।१।१२८। छेमड़ा इति भाषा॥

छेलु:, पुं, सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका॥

छो, य लूनौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट्।) लूनिश्छेद:। य, छ्यति धान्यं लोक:। इति दुर्गादास:॥

छोटिका, स्त्री, (छुटति यन्त्रविघ्नकारिणीं मायां छिनत्तीति। छुट+ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनि:। यथा, "छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं कुर्य्यात्।" इति तन्त्रसार:॥

छोटी [न्] पुं, (छुटति नीचजातितया स्वल्पीभवतीति। छुट+णिनि:।) कैवर्त्त:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

छोरणं, क्ली, (छुर+भावे ल्युट्।) परित्याग:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ छोड़न इति हिन्दी भाषा॥

छोलङ्ग:, पुं, (छुरतीति। छुर+बाहुलकात् अङ्गच्। ततो रस्य लत्वम्।) मातुलुङ्ग:। इति शब्दरत्नावली॥ टावालेबु इति भाषा॥

छु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, च्यवते। इति दुर्गादास:॥

ज

ज, जकार:। स व्यञ्जनाष्टमवर्ण:। चवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम्॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु।" तथाच शिक्षायाम्।
"अच्छायावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।
"विसर्गस्तालुग: सोष्मा ग्रं चवर्गश्च यस्तथा॥"
(वर्णोद्धारतन्त्रे) अस्य लेखनप्रकारो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ऊर्द्धाध:कुञ्चिता रेखा तासु ब्रह्मेशविष्णव:।
वागदेवी कमला नित्या त्रिधा माया प्रकीर्त्तिता॥"
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"जकारं परमेशानि! या स्वयं मध्यकुण्डली
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्य: प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने
नानालङ्कारसंयुक्तां भुजैर्द्वादशभिर्युताम्।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीं
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्तवत्सला
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपे
तस्य पर्य्याया यथा,—
"ज: शिवो नागर: शूली भोगदा विजया [illegible]
ललदेवो जयो जेता धातकी सुमुखी विश्व
लम्बोदरी स्मृति: शाखा सुप्रभा कर्णकाम
दीर्घबाहू रविद्वंसो नन्दी तेजा: सुराधि
जवनो वेगितो वामो मानवाच: सदाशक
कुण्डलाख्यतैश्वरो वेणी वामोरी मदविह्वल
इति नानातन्त्र
(धातुपाठेऽनुबन्धविशेष:। यथा, कविकल्प
"जो ज्वलादौ मिरद्यस्तु: साधुर्धुक्षिम
युत:
छन्द:शास्त्रोक्तमध्यगुरुगणविशेष:। (
यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"जो गुरुमध्यगतो रलमध्य:॥" इति।)

ज:, पुं, (जयति जायते वा। जि जन् व
"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१।
ड:।) म्हत्युञ्जय:। जनि:। तातमा
जनार्द्दन:। इति मेदिनी। जे, १। वि
भुक्ति:। तेज:। पिशाच:। इति शब्दर
वली॥ वेग:। इत्येकाक्षरकोष:॥

ज:, त्रि, (जयति विपक्षमिति। जि+ड
जेता। वेगित:। इति शब्दरत्नावली॥

जकुटं, क्ली, (जं जातं सत् कुटति वक्रीभवती
कुट कौटिल्ये+"इगुपधज्ञेति।"३।१।[illegible]
क:।) वार्त्ताकुपुष्पम्। इति मेदिनी॥ जे, ४

जकुट:, पुं, (जो जात: सन् कुटतीति।
+क:।) मलयपर्व्वत:। कुक्कुर:। इति मेदि
जे, ४३॥

जक्ष, इ म ङ दाने। गतौ। इति कविकल्पद्रुम
(भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, जङ्क्षते। म म
पाठे नैवेदमिदं इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणमेदा
म, अजङ्क्षि अजाङ्क्षि जङ्क्षं जङ्क्षं जाङ्क्षं च
अनुबन्धबलादुपधाया अपि दीर्घ:। स्वमते
अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। इ, जङ्क्ष
इति दुर्गादास:॥

जक्ष, च लु व भक्षे। हासे। इति कविक
द्रुम:॥ (अदां-परं-भक्षे सकं-हासे-अकर्म-सेट्
केचित्तु विष्णुपुराणे यक्षराक्षसोत्पत्तिप्र
भक्षयामिति येरुक्तं ते वै यक्षास्तु यक्षणा
भक्षणार्थस्यैव यक्षशब्दस्योत्पादनादेतम
स्यादिं मन्यन्ते॥ तत्र अमरटीकायां ह

ारस्यान्त:स्थयकारस्यास्वयो गत्व इत्युक्ता
ादिरयं निर्णीत: । च, अचति । द्यु च,
द्युतिं । इति दुर्गादास: ॥
, स्त्री, (अच+भावे ल्युट् ।) भक्षणम् ।
त हेमचन्द्र: । ३ । ८७ ॥
, पुं, (अचिति भक्षयति शरीरं नाशयती-
ि । अच+बाहुलकात् मन् ।) अच्मा । इत्य-
टीका ॥ (केचित्तु "अर्त्तिस्तुसुहुसृधिति ।"
। १३८ । उणादिसूत्रेण अच पूजायामिति
तोर्मन्प्रत्ययनिर्द्देशात् अन्त:स्थयकारादिरिति
न्ते ॥)
, [न्] पुं, (अचिति भक्षयति शरीरं
शयतीत्यर्थ: । अच+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।"
ां । ४ । १ ४४ । इति मनिन् ।) यक्ष्मरोग: ।
मरटीकायां भरत: ॥
षु:, [ष्] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव
ाशकत्वात् ।) सूर्य्य: । इति हेमचन्द्र: ।
। १२ ॥ (यथा, काशीखण्डे । ४६ । ४४ ।
इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोनुद: ।
ा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थित: ॥")
, स्त्री, (गच्छतीति । गम+"द्युतिगमिजुहो-
नां द्वे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्ति
त क्विपि द्वित्वे च "गम: क्वौ ।" ६ । ४।४० ।
त मलोपे तुक् ।) विश्वम् । तत्पर्य्याय: ।
गती२ लोक: ३ विष्टपम् ४ भुवनम् ५ । इत्य-
: । २ । १ । ६ ॥ विष्टपम् ६ । इति तट्टीका ॥
यथा, मनु: । १ । ५२ ।
यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
दा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥"
च्छति इतस्ततो यातीति ।) वायौ, पुं । (गच्छ-
स्मिन् जीवा इति । महादेव: । यथा,
हाभारते । १३ । १७ । १५१ ।
मुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत् ॥")
ङ्गमे त्रि । इति मेदिनी । ते, १०८ ॥
कर्त्ता, [ऋ] पुं, (करोतीति । कृ+तृच् ।
तो जगत: कर्त्ता कारक: ।) ब्रह्मा । इति
मचन्द्र: । २ । १२६ ॥
प्राण:, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो
ीवनम् ।) वायु: । इत्यमर: । १ । १ । ६५ ॥
साक्षी, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साक्षी
र्शक: ।) सूर्य्य: । इति हेमचन्द्र: ।२।१२ ॥
ी, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नष्टा भवतीति ।
म+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च ।"
र्या २ । ८४ । इति अतिप्रत्ययेन निपा-
नात् साधु: । तत: शतृतुल्यत्वात् "उगितश्च ।"
। १ । ६ । इति ङीप् ।) भुवनम् । (यथा,
ामायणे । २ । ६८ । ११ ।
स्मिन्नपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि ।
पश्चाच्च जगतीं तमसैव समावृताम् ॥")
स्त्री । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । २२ ।
तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम् ।
जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि ॥")

जग: । छन्दोविशेष: । इति मेदिनी । ते,१०८ ॥
(सा च द्वादशाक्षरा वृत्ति: । यथा, छन्दो-
मञ्जर्य्यां १ स्तबके ।
"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।"
अस्या उदाहरणादीनि छन्द:शब्दे द्रष्टव्यानि ॥)
जम्बूवृक्षम् । इति हेमचन्द्र: ॥
जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता ।) दुर्गा ।
यथाह कश्चित् ।
"अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सव: ॥"
"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां चयनाशनम् ॥"
इति मूलपाठ: ॥
अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ११ अध्याये ।
"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ।
प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्रवतीञ्च च ॥"
जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी । तत:
स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । यथा,
"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका ।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी ॥"
इति भगवतीगीतायां ५ अध्याय: ॥
(यथा च देवीभागवते । १ । ७ । ४६ ।
"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मात-
र्दु:खं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र ॥")
जगदाधार:, पुं, (जगतामाधार: आश्रय: ।)
वायु: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जगदाश्रय: । यथा,
"कालो हि जगदाधार: ।" इति स्मृति: ।
जगदीश:, पुं, (जगतामीशो नियन्ता ।) विष्णु: ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मे उत्तर-
खण्डे । १११ अध्याये ।
"सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चागूरमर्द्दन: प्रभु: ॥"
विधाता । यथा, कुमारे । २ । ९ ।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तक: ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वर: ॥"
स्वनामख्यातपण्डितविशेष: । स च न्यायशास्त्र-
टीकाव्याख्यार्थवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं
नवद्वीप: ॥)
जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी ।) मनसा-
देवी । इति शब्दरत्नावली ॥
जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री ।) दुर्गा-
विशेष: । अस्या: पूजाया: कालो विधिश्च यथा,
निगमकल्पसारशास्त्रसारस्मृति ग्रन्थे दुर्गाकल्पे ।
श्रीशिव उवाच ।
"प्रसीद जगतां मातर्ज्जगन्निस्तारकारिणि ! ।
अतएव महेशानि ! तवाहं शरणागत: ॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया ।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
तस्या: पूजाविधिर्दिनं कालं तत्र प्रकाशितम् ।
तदेव कथयेशानि ! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।
कथयामि महेशान ! सावधानोऽवधारय ।
तस्या: पूजाविधिर्दिनं समयं भावभेदत: ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथि: ।
सा प्रशस्ता महादेव ! महादुर्गाप्रपूजने ॥

प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता ।
सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता ॥
जपयज्ञादिभिर्देव ! इति नैकालिकी मता ।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर ! ॥
समस्तादिवसव्याप्तं पूजाकालमितीरितम् ।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत् ॥
पूजापरेऽपि देवेश ! तथाप्यत्र विसर्ज्जनम् ।
बोधितायां प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता ॥
श्रीशिव उवाच ।
त्रिसन्ध्याव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथि: ।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि ! ॥
कथयस्व महेशानि ! इति मे संशयो हृदि ॥
श्रीदेव्युवाच ।
सा प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथि: ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम् ॥
मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र व्याख्या महेश्वर ! ।
एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत् ॥
इति ते कथितं नतुष ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ।
कथयिष्यामि तत्सर्व्वं तव प्रीत्या त्रिलोचन ! ॥"
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर ! ।
कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर ! ॥
श्रीशिव उवाच ।
नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत् ।
निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि ! ॥
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरथोदित: ।
दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति ! ॥
शास्त्रान्तरे पूर्व्वं पूजाप्रकारं उक्त: ।
"मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेन्नवमी तिथि: ।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि ! ॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन ॥".
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले ।
"कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्थर्क्षोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्रारोग्यधनं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुज: शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥"
शक्तियामलतन्त्रे ।
"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निर्म्माय प्रतिमां शस्तां जगद्धात्र्या विधानत: ।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत् ॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तम: ।
पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"कुजवारे शुभाढ्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रभु: ।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत् ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मूलेनैकाक्षरेण च ।
नानारत्नविधानेन मीतवाद्यपुर:सरम् ॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषत: ।
कुर्य्यात् साधकश्रेष्ठो धर्म्मार्थकाममोक्षकम् ॥"

योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगल्भाम्ब जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥"
आगमतत्त्वसारे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी ॥"
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रवृद्धये ॥" * ॥
कुब्जिकातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥" * ॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दुर्वृत्तशमनाय च ॥
आविरासीज्जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी ॥"
व्रतकालविवेकधृतवचनम् ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥" * ॥
स्मृतिः ।
"युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥" * ॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥" * ॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये काष्ठात्मिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पिक्कनिर्ण्णयाद्दते ॥"
स्मृतिसागरे
"कार्त्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥"
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

"भगवन् ! प्राणनाथेश ! सर्व्वतत्त्वविशारद ! ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ! ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्यतः ।
तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव ! विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥

श्रीशिव उवाच ।

शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽस्त्यस्मदतिरिक्तः सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दद्दशुः सुराः सर्व्वे भयमापुर्म्महौजसः ।
किमेतन्न विनिश्चेतुं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः ॥
वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि महावीर ! मातरिश्वा दिशःपते ! ॥
ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
बलवान् कस्त्वमायातो वीर्य्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आदातुं शक्यते सर्व्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रत्युक्तवान् वायुः चर्वं तत्रैव तिष्ठति ।
आदत्स्वैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ॥
अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवतावृन्दैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
अमरा जातवेदा वा तेजो वागितुरुवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहैतत्तृणमत्यल्पमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवृत्ते वह्निर्भूत्वा सोऽपत्रपान्वितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं क्षोभ्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्देवगणाः सर्व्वे क्षमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
क्षन्तुमर्हसि तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्तानां सुबुद्धीनामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
मृगेन्द्रोपरि सुस्मेरा सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥"

इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥

श्रीशिव उवाच ।

"अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
धान्तवर्णं समुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
कूर्च्चाद्यां वा जपेद्विद्यां तदन्ते वह्निसुन्दरी ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां षडर्ण्णां वा जपेत् सुधीः ॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि षडर्ण्णां वा जपेत् पुनः ॥
नानाक्षरी विविधा विद्या कथिता ब्रह्मणा पुरा ।
विना गन्धैर्विना पुष्पैर्विना होमपुरःसरैः ॥
प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सि
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकी
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च दे
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वतन्त्रेषु संस्थिता ।
दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्व्वति !
विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु शङ्करि !
पूर्व्ववन्न्यासवर्गांश्च पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत्
कालीवदाचरेद्विद्यां जपेद्विद्यामहर्न्निशम्
लक्षद्वादशकं देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः
प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनी
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दि
सिंहस्कन्धाधिसंरूढां नानालङ्कारभूषिता
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्
शङ्खचक्रधनुर्ब्बाणलोचनभितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ।
नारदाद्यैर्म्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम्
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ।
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम्
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरे
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे !
त्रिकोणमित्तयच्चादौ चैविन्दुसहितन्ततः ।
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः
चतुर्भूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिनामुना ।
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्नवकोणके
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ।
ह्रीमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
शङ्खपद्मनिधी देव्या वामदक्षिणयोगतः ।
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दि
अङ्गावृतिः पुनः पूज्या पत्रकोणेषु मातरः
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ।

इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटोलः ।

श्रीशिव उवाच ।

"पूजा तिथिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभान
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात्
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ।
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ।
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या मघानक्षत्रसंयुता ।
उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदित्ये च पार्व्वति
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि ।
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्व
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या सर्व्वसिद्धये ।
मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखसितकेऽपि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्यैष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मासस्यिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषत: ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपञ्चम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरै: ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनग्रामाधिपो जायतेऽचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यथेप्सि-
तान् ॥
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता मूर्त्तिस्तत् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥
श्रीशिव उवाच ।
रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्च्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्यद्भोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्त्रारोग्यवरं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ रात्रीशत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्च्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्चण्डिकार्च्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥
(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
“जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”)

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
“जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ॥”)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
“ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥”
केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ॥)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ९ ।
“जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥”)
पृथिव्यां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यशून्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५४ ।
“यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”)

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।१६।
“देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥”)
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,
मुनय ऊचुः ।
“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥
जैमिनिरुवाच ।
एतत् क्षेत्रवरञ्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चाद्युदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्च्चितुमिहायान्ति देवेशं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥”
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
“सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥
क्षराक्षरेण नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरधृत्रि कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ॥
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
शतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मना हि ।
अहर्निवासात्मभनि च सर्व्वं
निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥
जैमिनिरुवाच ।
उदकार्णः समागत्य कृतचिह्नायसोत्तमः ।
वारयोदकसम्पूर्णे तस्मिन् कुण्डे निमज्जितः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य शुठमानं सुतुः क्षितौ ॥
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥”
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
“पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
त्रिकोणं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषड्युत्तमः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मङ्गनि ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽभूत् तीर्थराजत्वमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुश्च्यवनं रुद्रान् ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं स्रोतत् चयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावद्दक्षिणगी प्रतिष्ठिता ॥
मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुशुभं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्व-
तान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्व्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छन्ति त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्राब्जधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्व्वेद्या रक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वेण भाविता ॥
पञ्चार्थं सा मया सृष्टा गौरी तस्याय भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्व्वेदीं रक्ष मम परितस्त्वं स्वमूर्त्तिभिः ॥

वास तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु संस्थिता।
मङ्गला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा ।
शङ्खस्य पूर्व्वभागे तु संस्थिता सर्व्वमङ्गला ॥
अर्द्धाशनी तथा लम्बा कुवेरदिशि संस्थिता ।
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्व्वस्याञ्च मरीचिका ॥
कालरात्र्यास्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता।
रुद्राण्याश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा सर्व्वोऽपि शङ्करः।
आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम् ॥
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् ।
मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम् ॥
वटमूले वटेशञ्च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः ।
यानि दृष्ट्वा तथा स्तुत्वा पूजयित्वा विमुच्यते ॥”
तत्र जगन्नाथस्याविर्भावकारणम् ।

जैमिनिरुवाच ।

“इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः ॥
एकोनं क्रमशः संख्यामवाप पृथिवीपतेः ॥
सहस्रं हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम् ।
कृत्वा सप्तदिनात् पूर्व्वं या रात्रिरभवद्द्विजाः!॥
तस्यास्तुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमव्ययम् ।
ध्याने तस्मिन् ददर्शासौ महाभाग्यवशान्नृपः ॥
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फाटिकनिर्म्मितम् ।
तन्मध्ये ददृशे देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
नीलजीमूतसङ्काशं वनमालाविभूषितम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अनन्तं धरणीधरम् ॥
हलजाङ्गलशङ्खाब्जस्फुरद्बाहुचतुष्टयम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितां विष्णोर्लक्ष्मीं तां शुभलक्षणाम् ॥
वराभयाब्जहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ।
ददर्श पद्मासनगां लावण्याम्बुधिपुत्त्रिकाम् ॥
पितामहञ्च ददृशे पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम् ।
वामपार्श्वस्थितं चक्रं सर्व्वज्ञानमयं विभोः ॥
ततः प्रवृत्ते स्तुत्वा नृपतेर्वाजिमेधिकाः ।
शस्तैः स्तोत्रैर्दिग्धदृग्भिर्वर्णक्रमसमुज्ज्वलैः ॥
दक्षिणे तटभूदेशे विश्वेश्वरसमीपतः ।
नियुक्ताः सेवका राज्ञा ससम्भ्रममुपस्थिताः ॥
न्यवेदयन्तो नृपतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः ।
देव ! दृष्टो महाश्चर्य्यस्तटभूमौ महोदधेः ॥
प्रविष्टाग्रसमुद्रान्तकल्लोलप्लवमूलकः ।
माञ्जिष्ठवर्णः सर्व्वत्र शङ्खचक्राङ्कितः प्लवन् ॥
न दृष्टपूर्व्वो वृक्षोऽयमुद्यत्सूर्य्यनिभांशुना ।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तच्छ्रेष्ठं वदन्ति ते ।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच नृपसत्तमम् ॥
उपस्थितन्तु ते भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान् पुरा ।
श्वेतद्वीपे विश्वमूर्त्तिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः ॥
तदङ्गस्खलितं लोम तरुत्वमुपपद्यते ।
तद्वाम्यवशगः सर्व्वलोकानां नयनातिथिः ॥
भविष्यति महाराज ! सर्व्वकल्मषनाशनः ।
समाप्यावभृथस्नानं तटान्ते सरितां पतेः ॥
उत्सवं सुमहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम् ।
महावेद्यां स्थापयाथ यत्नेशं तरुरूपिणम् ॥
निचार्य्येत्थं मुदा युक्तौ तौ च नारदभूभुजौ ।
सुसन्नद्धौ ततो यातौ यत्रासौ भगवान् द्रुमः ॥
पुनः पुनः प्रणम्यैनं हर्षाश्रुनयनो नृपः ।
छिन्नैराहारयामास तरुं कल्लोललोडितम् ॥
स्रग्गन्धानुलेपनं दिव्यं महावेद्यां विनिन्यतुः ।
वचसा नारदस्यैनं पूजयामास पार्थिवः ॥
पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः ॥
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ ।
अशरीरा ततो वाणी सुश्राव चान्तरीक्षतः ॥
अपौरुषेयो भगवान् स्वेच्छाचारपथे स्थितः ।
सङ्गुप्तायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति ॥
प्रच्छाद्यतां दिनान्येव यावत् पञ्चदशानि वै ।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शस्त्रपाणिस्तु वर्द्धकी ॥
एनमन्तः प्रवेश्यैव द्वारं बध्नन्तु यत्नतः ।
बहिर्वाद्यानि कुर्व्वन्तु यावत्तु घटना भवेत् ॥
श्रुतस्तद्घटनाशब्दो वाधिर्य्यान्धत्वदायकः ।
नरकं वसतिश्चैव कुर्य्यात् सन्तानशातनम् ॥
नान्तः प्रवेशनं कुर्य्यान्न पश्येच्च कदाचन ।
नियुक्ताश्च प्रपश्येयुराशु राष्ट्रस्य चैव हि ॥
प्रत्युचापि महाभीतिरन्वता च युगे युगे ।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम् ॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्त्तुं तत्रायातस्तु वर्द्धकी ।
प्रोवाच नृपतिं सोऽथ स्वप्ने दृष्टास्तु याश्च याः ॥
ता एवाहं घटिष्यामि दारवा दिव्यरूपिणीः ।
इत्युक्तान्तर्द्दधे वेद्यां वृद्धवर्द्धकिरूपधृक् ॥
वचनार्थं मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः ।
ततः स पृथिवीपालस्तया कृत्वान्तरीक्षगाः ॥
यदुवाच गिरा देवी तत्तत् परिचचार च ।
निर्व्वाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने ॥
चतुर्मूर्त्तिः स भगवान् यथा पूर्व्वं मयोदितः ।
दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्द्दनः ।
हलं मूषलचक्राब्जं धारयन् पन्नगाकृतिः ॥
फणीशतफणाव्याप्तसुकुटोज्ज्वलकुण्डलः ।
सुभद्रा चारुवदना वराब्जाभयधारिणी ॥
लक्ष्मीः प्रादुर्व्वभूवेयं सर्व्वचैतन्यरूपिणी ।
सुदर्शनन्तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम् ॥
शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपन्तु तुरीयकम् ॥ * ॥
निर्वृत्ते भगवद्रूपं चतुर्द्धा दिव्यरूपिणी ॥
लोकानामुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा ।
पटैराच्छाद्य सुदृढं नृपते ! प्रतिमास्त्विमाः ॥
स्वं स्वं वर्णं प्रापयासु वर्णकैश्चित्रकर्म्मिणा ।
अन्तर्हारस्वरूपेण दृष्टाः पापाय चैतव ॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पङ्कनिर्यासवल्कलैः ।
शिल्पिभिः कर्म्मकुशलैर्दृढमाच्छादयान्वितः ॥
वर्षे वर्षे च संस्कार्य्या पूर्व्वसंस्कारमोचनात् ।
ऋते वल्कललेपन्तु स तु दिव्यचिरन्तनः ॥
प्रमादाद्यदि तं लेपमपनीयेत कश्चन ।
दुर्भिक्षं मरकं राष्ट्रे सन्ततिश्चास्य क्षीयते ॥
नैश्चितश्चान्यया राजन् ! कदाचिदपसारयाः ।
मनुष्येण च राजेन्द्र ! दृष्टाः स्युर्भयहेतवः ॥
तस्मात् सुचिरा कृत्वा वस्तुलेपविलेपिताः ।
नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां व्रतश्चत
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम्।
उत्तरे नरसिंहस्य बहुसत्कारसंस्कृतम्।
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैनं विनिवेशय।
पुरा स्थितः पर्व्वतेऽस्मिन् योऽश्वर्व्ववति मा
नाम्ना विश्वावसुर्नाम शवरो वैष्णवोत्तमः
तस्य सन्ततिरेवास्य वैपनस्थानकर्म्मणि।
नियुज्यतां महाराज ! भविष्यत्कृतसेवे
ततः स नृपतिः श्रीमान् शिल्पशास्त्रविशार
सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास नारद
दिने दिने सुघटितः प्रासादो ववृधे द्विजा
परितः पूर्व्वमासस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी।

नारद उवाच ।

प्रवर्ष वस्तु राजेन्द्र ! स्थित्वा चास्मिन् चिरं
आराधय जगन्नाथसुपचारैर्महोत्सवैः।
पितामहं द्रष्टुकामो गन्ता चैदन्तिकं विभो
उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यात्राकालान्महोत्स
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूभुजौ।
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं लोमकञ्चनमध्यमम्।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् स्रष्टारं जगतां नृपः
अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्रत्नमयं हरि
शनैः शनैर्ययौ भूपः प्रणनाम कृताञ्जलिः
स्तुवन् प्रणिपतन् भूमौ साध्वसस्खलितं प्र
जानन्नपि हि तत् कार्य्यं मानयन्नृपसत्तमम्
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः।
किमर्थमागतोऽस्यत्र तद् ब्रूहि हृदयस्थित

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

आविर्ब्बभूव भगवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः।
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यसि च प्रभो

ब्रह्मोवाच ।

त्वमग्रतोऽधरां गत्वा यावत् सम्भारन्तिम
करिष्यसि महाभाग ! तावदेव प्रजाम्यहम्
इन्द्रद्युम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं
द्विजा
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चानुमोदित
आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कण्ठमानसः
दण्डवत् प्रणनामासौ घनरोमाञ्चकञ्चुकः।
ततः क्रमात् समद्राक्षीं विमानाग्रं प्रजापतिः
स्वर्णहंसयुतैः स्कन्धैरुह्यमानं समन्ततः।
प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः।
आनन्दाश्रुसम्प्लुतः सरोमाञ्चवपुः स्वयम्।
समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम्
ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विप्रैर्मान्यैस्तथा।
प्रासादद्वारि रचिते रत्नमण्डपेऽथ मण्डपे।
वासयित्वाभिषेकाय सम्मुखादर्शमण्डपे।
सुवासिते रत्नकुम्भैस्तीर्थवार्य्युपसंभृतैः।
युक्ताभ्यां स्त्रीपुरुषयोरभिषेकं पितामहः।
चकार भगवान् लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः
ततोऽभ्यलङ्कृतान् देवान् मन्त्रमाल्योपशोभित
नीराजयित्वा विधिवत् स स्वयं लोकभावनः।
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास मन्त्रतः।
स्थापयित्वा जगन्नाथं कृष्णा तत्र इदमुवम्

आगुष्टुभं मन्त्रराजं सहस्रं प्रजजाप च ॥
वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः ।
कृता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥"
तन्महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
"बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् वैदर्गिकानुत ।
लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ।
भुङ्क्ते नारायणो नित्यं तथा पक्वं शरीरवान् ॥
अन्नतं तद्धि नैवेद्यं पावनं महद्धि धारयात् ।
भक्षणान्मद्यपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
आघ्राणाज्जानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
आस्वादाद्वाक्कृतं पापं आवयच्च व्यपोहति ॥
स्पर्शनात् त्वक्कृतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
गात्रे लेपाद्धरेत् पापं शारीरं वै न संशयः ॥
　　महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
　　नियोजयेद्यः पितृदेवकर्म्मसु ।
　　तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च
　　प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥
नातः परं हि वक्ष्यन्ति हव्यकव्येषु भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
विष्ण्वालयगतं तद्धि निर्म्माल्यं पतितादयः ।
स्पृशन्ति येन दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदन्नतं मूढाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दण्डः स्याद्ध्रुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगन्नाथं गाङ्गं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥"
　　　　इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥
स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति। यथा,—
"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥"
　　　　इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(स्वनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः। अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः। अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः। असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठतनयस्य दाराशाहस्य सभायामासीत्। यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम्। अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ "दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः" इत्युक्तम्। दाराशाहस्तु १५८१ शकाब्दीयाधिकपञ्चदशशतशकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत्। अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवायातम्। अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहानुसन्नाथो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति तत्कृतप्राणाभरणविलासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—
"अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुदयदनवद्यगद्यपद्याद्यनेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन ललतयुगीनकलिकालेन क्रमतिरस्कृतजालसमाच्छादितवैदिकमार्गविलोकनाय समुद्दीपितसुतर्कदहनज्वालाजालेन नृसिंहमतेव नव्यावादपक्षानमनःप्रसादेन माथुरकुलकुमुदेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजहान्प्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत। सेयमनुग्रहेण सहृदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥"

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्था: सन्ति। तेषु अद्यावधि ज्ञातास्तेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अश्वधाटीकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः। अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता। पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका। रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां ससुतायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवाससुखमभिलषन् चिरसुहृदं नित्यानन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं पृष्टवान्। चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानुसारतश्चरमे वयसि सुपण्डितपुत्त्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्याम्बिकानाम्नीं कन्यामुद्वाहयामास। रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्यादम्बिकां परिणीय सत्पुत्त्रप्राप्तिकामो काशीमभिगम्य विश्वेश्वरमुद्दिश्यैकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान्। चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्त्रलाभस्वप्नः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव। अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्यां पुत्त्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती। रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्त्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राश्यनुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्थानात् प्रत्यावृत्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्ययैनमयोजयत्। ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्दान्तोऽपि स्मृतिशक्तिबलवारितादिगुणैर्निकरेण बहूनां नितरां प्रियपात्रमासीत्। अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान्। ततो भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास। अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य त्रिचिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः। एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारयाधिनमकरोत्।

पञ्चदशवर्षेसमय एवासौ शौपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपनीतवान्। विवाहात् परमेवास्य ज्येष्ठतातो भवदेवः परलोकं गतः। माता तु पूर्व्वमेव कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवर्षकमेवमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज। पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत्।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिर्महाराजत्रिलोकचन्द्रबाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास। जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलभ्य राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जितवान्। महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिरादीनामपि वृत्तान्तं कथयामास। राजा तु सकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव।

एकदा मुर्शिदाबादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाब) महीपतिसमीपमेनमानयामास। नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिलाष परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुलार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान्।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवरविरस्तं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः समुपागतश्च। तदा इंराजनृपतयस्तदानीन्तनप्रजारक्षणार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः "विवादभङ्गार्णवसेतु" नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी शौपदी बहुपुत्त्रपौत्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता। अस्य द्वौ पुत्त्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन्। पुत्त्रयोर्भवानीसार्व्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

पारदर्शी च। अगन्नाथोऽयमन्निमावस्थायां दृष्ट-प्रपौत्रादिसुखमवलोक्य अतिदुर्लभमेतादृशं संसारसुखमनुभूय शकनरपतेः १७२६ वत्सरे (१२१४वङ्गाब्दे) आश्विनशुक्लपञ्चमीयुक्ततीयायां गङ्गातीरे प्राणान् तत्याज। तस्योः प्राक्काल-पर्य्यन्तमेवास्येन्द्रियशैथिल्यं न जातम्। गङ्गा-तीरं गतेन मुमुर्षुणानेन स्वमृत्युप्राक्काले कृतः श्लोको यथा,—

"केचिद्‌ ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे॥" इति॥)

जगन्नुः, पुं, (जगता विश्वस्थजीवजातेन नम्यते इति। जगत्+नम्+बाहुलकात् डुः। यद्वा, नु+क्विप् पृषो। नु नैवं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे नुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वा-देवास्य तथात्वम्।) अग्निः। जन्तुः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च। जगनुरपि पाठः॥।

जगरः, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०॥

जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल चर्व्वणे+यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्व्वक-त्वात् "दीर्घोऽकितः।"७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-तीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेथा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्य-मरः। २। १०। ४२॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य-खण्डे दशमेऽध्याये।
"तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वनः॥")
मदनद्रुः पिष्टमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—
"शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
"ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोफहृत्।
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)
धूर्त्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, ८१॥ कवचः। रलयोरैक्यात्॥ गोमये, क्ली। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"गोमयं जगलं गोविट् गोहन्न तथ गोमलम्॥")

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भक्षणम्। इत्यमरः। ३। २। १११॥
("क्षिप्रं वनं कुटजवल्कमजन्तु जग्धम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे॥)

जग्धिः, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धि-र्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धा-देशः।) सहभोजनम्। इत्यमरः। २।९।५५॥ भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनौ। ३। ११५।
"अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥")

जग्मिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इत्यस्य "भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिजनि-नमिभ्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या किः लिट्वच।) वायुः। इति केचित्॥

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+"हन्तेः शरीरा-वयवे द्वे च।" उणा। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २६।
"नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥",)
कटिः। इति मेदिनी। ने, ६७॥ (यथा, देवी-भागवते। १। ९। ८१।
"भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्तितौ तदा।
शीर्षे सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते॥")

जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।) काकोडुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

जघन्यः, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन +यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशासन-मिति नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति न नुक्। यद्वा, जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-पाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।
"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च॥")
गर्हितः। (यथा, महाभारते।३।३५।१३।
"तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे॥"*॥
जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।)
मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३॥ पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। ३६६।
"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति॥"
"हीनजातिरुत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्ती-मनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदन-मारणात्मकं वधमर्हति॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ *॥ पृष्ठभागः। यथा, रामा-यणे। २। १०४। २६।
"ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
जनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥"
"जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्।"
इति तट्टीकायां रामानुजः॥ *॥ राजानुचर-विशेषः। यथा, हरिवंशे संहितायाम्। ६९। ३१, ३३—३४।
"पश्चापरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽपरो मङ्गलकोऽथ खामी।

पूर्व्वोक्तभूपाद्युचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः प्रथमा नवैताः॥"
"माजवसेवी तु जघन्यनामा
स्वल्पेक्षुकुक्षा श्रवणः सुगन्धिः।
सुक्षेत्र सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः।
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वधिशङ्कितपाद-
परश्चधाङ्कश्च जघन्यनामा॥")

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति। जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" ३। २। ९७। इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि॥ इति मेदि[नी]। जे, १२॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। [...]
"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः।)

जघ्निः, पुं, (हन्यते इति। हन+"आदृ[गमहनजनः किकिनौ लिट् च।"] इति।" ३। २। १७१। इति किन् द्वित्व[ञ्च।] हननयोग्यास्त्रम्। इति संक्षिप्तसार।॥ (य[था,] ऋग्वेदे। ६। ६१। २०।
"जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवे दिवे।

जघ्नुः, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"कुर्भ्र[श्च।"] उणां। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुर्द्वित्व[ञ्च।] हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम्+य[ङ्] अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः।[...] पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ चरः ४ [...] चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७४। (य[था,] रघौ। २। ४४।
"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः॥"
"ओषधयस्तावद्विविधाः स्थावरा जङ्गमा[श्च]"
"जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डस्वे[द-]जोद्भिज्जाः। तत्र पशु-मनुष्य-व्यालादयो ज[रा-]युजाः। खग-सर्प-सरीसृप-प्रभृतयोऽण्ड[जाः।] कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः।[...] गोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः॥" इति सु[श्रुते] सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशि[ष्टा] कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशे[षः॥]

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलती[ति।] गल+यङ्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधु[ः।] निर्ज्जलदेशः। इति शब्दरत्नावली। [...] स्थानम्। पिशिते, क्ली। इति मेदिनी। ले, [...]

जङ्गालः, पुं, (जङ्गं कुटिलगतिं जलति प्रा[प्नो-]तीति। जल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्य[ण्।] रोधविशेषः। जाङ्गाल इति भाषा।[...] पर्य्यायः। आलिः २ सेतुः ३ [...] संवरः ५। इति जटाधरः॥

जङ्कुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गच्छतीति। [हन] वधे गतौ च यङ्लुगन्तात्+"कर्म्मण्यस्मी[...]"

:।) गुल्फोर्द्ध्वाल्पबोभाग: । जाङ् इति
ायाः॥ तत्पर्य्याय: । प्रसृता २ । इत्यमर: ॥
ङ्घा ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५ । इति शब्दरत्ना-
ली॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १६ ।
ग्रुर्निमज्जता यात्मा जङ्घायां प्रपतिष्यता ॥")
ाकरिक:, पुं, (जङ्घा तत्साध्यगतिरेव आकरो
धि: जीविकानिर्व्वाहघनस्येत्यर्थ: । सोऽस्य-
ेति। जङ्घाकर+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ ।
१५ । इति ठन्।) धावक: । तत्पर्य्याय: ।
ाङ्घिक:२ । इत्यमर: । २ । ८ । ७३ ॥ जाङ्क-
ाली ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
ात्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति । त्रै+करणे
ुट् । त्राणं वर्म्म । ततो जङ्घायास्त्राणमिति ।)
ङ्घासन्नाह: । तत्पर्य्याय: । मङ्क्षुणम् २ ।
ति त्रिकाण्डशेष: ॥
ल:, त्रि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थ: जङ्घास्य-
ेति। जङ्घा+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति
च् । जङ्घाबलेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम् ।)
तिवेगवान् । तत्पर्य्याय: । अविजव:२ । इत्य-
र: । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे
ङ्गामाहात्म्ये । २९ । ६४ ।
जाह्नवीत्या जगन्माता जप्या जङ्गाल-
वीचिका ॥")
रिण । एण: । कुरङ्ग: । ऋष्य: । पृषत: ।
ङ्कु: । शम्बर: । राजीव: । मुण्डी । (यथा,—
एणहरिणर्क्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभ-
ंष्ट्राष्टृषतचारुष्करन्ङगमातृकाप्रभृतयो
ङ्गाला म्रगा: कषाया मधुरा लघवो वातपित्त-
रास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ॥" इति
श्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय: ॥)
षां मांसगुणा: ।
जङ्गाला: प्रायश: सर्व्वे पित्तश्लेष्महरा: स्मृता: ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धना: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
मूलं, क्ली, (जङ्घाया: मूलं रोगविशेष: ।)
ावेदना । तस्यौषधं यथा,—
हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
ाययेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
ाम्मूलमूरुस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत् ॥"
इति गारुडे १८७ अध्याय: ॥
युधि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-
ट्।) जजति । युधि योधने। इति दुर्गादास: ॥
र युधि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-
कं-सेट् ।) र, जञ्जति । युधि योधने । इति
र्गादास: ।
ूक:, त्रि, (पुन:पुनरतिशयेन वा जपतीति ।
प+यङ्+"यजजपदशां यङ: ।"३।२।१६६।
ति ऊक: ।) पुन:पुनर्जपकर्त्ता । इति मुग्ध-
ोधम् ॥
संहतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-
कं-सेट् ।) जटति केशा: परस्परं सम:
ाारित्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति ।
जट्+अच् । यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति ।
जन्+"जनेष्टन् लोपश्च ।" उणां । ५ । ३० ।
इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) प्रतिनां शिखा ।
लग्नकच: । तत्पर्य्याय: । सटा २ । इत्य-
मर: ॥ जटि:३ जटी४ जूट:५ जुटकम्६ शटम्७
कोटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।३।११२।२।
"नीला: प्रसन्नाश्च जटा: सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिता: सुदीर्घा: ॥")
मूलम् । यथा,—
"यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणि: ॥"
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्याय: ॥
मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ रुद्रजटा ।
(यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।
"कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम् ॥")
शतावरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ कपिकच्छु: ।
इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेष: । यथा,—
"जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो
घन: ।
अष्टौ विकृतय: प्रोक्ता: क्रमपूर्व्वं महर्षिभि: ॥")
जटाजूट:, पुं, (जटानां जूट: समूह: ।) जटा-
समूह: । यथा, महानाटके ।
"जटाजूटग्रन्थिं दृढयति रघूणां परिवृढ: ॥"
शिवजटा च ॥
जटाज्वाल:, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीप: ।
इति हारावली । २४ ॥
जटाटङ्क:, पुं, (जटा टङ्क इवास्य ।) शिव: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥
जटाटीर:, पुं, (जटामटतीति । अट्+बाहु
लकादीरन् ।) शिव: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
जटाधर:, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । जटाया
धर: ।) शिव: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
"त्रिनेत्रश्च विषमाङ्गो मणिविद्धो जटाधर: ॥")
बुद्धभेद: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ पर्य्याय-
नानार्थकोषाख्याभिधानतन्त्रकारश्च ॥ (स्कन्द-
स्यानुचरविशेष: । यथा, महाभारते । ९ ।
४५ । ५९ ।
"परिश्रुत: कोकनद: लम्बकेशो जटाधर: ॥"
देशविशेष: । स तु दाक्षिणात्यप्रदेश: । यथा,
बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।
"अथ दक्षिणेन ।" इत्युक्त्वा,—
"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिष्यमूकश्च ॥"
इत्युक्तवान् ॥
जटाधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ॥")
जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति ।
मन+"मनेर्दीर्घश्च ।" उणां ।३ । ६४। इति सो
दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेष: । तत्पर्य्याय: ।

जलदम् २ वह्निनी ३ पेषी ४ मांसी५ लघुजटा६
जटी ७ किराततिनी ८ जटिला ९ लोमशा
१० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूत-
जटा १२ । इति भावप्रकाश: ॥ पेशी १३
क्रव्यादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पेशिनी
१७ जटा १८ हिंसा १९ मांसिनी २० जटाला
२१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्र-
वर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी
२८ जटावती २९ मृगभक्षा ३० जडामांसी
३१ मिंसी ३२ मिसि: ३३ मिसी ३४ मिषिका
३५ मिषि: ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
गुणा: । सुरभित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कफभूतदाहपित्तनाशित्वम् । कान्ति-
मोदकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ तिक्तत्वम् ।
मेध्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । स्वादुत्वम् । त्रिदोषास्र-
वीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ अनु-
लेपनेन ज्वरकृच्छ्रतानाशित्वम् । इति राज-
वल्लभ: ॥
जटायु:, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या+मृग-
य्वादित्वात् कु: । बाल्यपक्षे जटं संहतमायुर्यस्य ।)
स्वनामख्यातपक्षी । स तु अरुणपुत्र: सम्पातेर-
नुज: दशरथराजसखा: सीताहरणसमये राव-
णेन हत: । इति रामायणम् ॥ (यथा, च
महाभारते । ३ । २७८ । १—७ ।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मज: ।
गृध्रराजो महावीर: सम्पातिर्यस्य सोदर: ॥
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ॥
नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् ।
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम् ॥"
"स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।
खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिण: ॥
निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षस: ॥")
गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥
("गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायु: कौशिक: पुर: ।
कुम्भोलूखलकं क्लीवे महिषाक्ष: पलङ्कष: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"जटायु: कालनिर्य्यास: कौशिकश्च गुग्गुलु: पुर: ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
साक्षोऽप्ययम् । इति द्विरूपकोष: ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम् ॥")
जटाल:, पुं, (जटास्त्यस्येति । जटा+"सिध्मादि-
भ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कर्चूर: ।
वट: । मुष्कक: । गुग्गुलु: । इति राज-
निर्घण्ट: । जटायुक्ते, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । १८० । २२ ।
"चीरिण: शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहा: ॥")

जटाला, स्त्री, (जटास्त्यस्या इति । जटा+"सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ । इति लच् । ततष्टाबादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः । जटा+मतुप् । मस्य वः स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली ।) रुद्रजटा । गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटिः, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) प्लक्षवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा । समूहः । इत्युणादिकोषः ॥

जटिलः, पुं, (जटा अस्त्यस्येति । जटा+"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ ।१००। इति इलच् ।) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ब्रह्मचारी । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।

"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा ॥"

"जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) जटायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले,९२॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३० ।

"विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥")

जटिला, स्त्री, (जटिल+अजादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ ("जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ वचा । उच्चटा । इति रत्नमाला । दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राधिकाश्वश्रूः । यथा, गौरगणोद्देशे ।

"जटिला राधिकाश्वश्रूः कार्य्यतोऽविशदेव तम् ॥"

(ऋषिपत्नीविशेषः । यथा, महाभारते।१।१९७।१४।

"श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्म्मभृताम्बरा ॥")

जटी, स्त्री, (जटि+"कृदिकारादिति ।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) पर्कटीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

जटी [न्], पुं, (जटा अस्त्यस्येति । जटा+इनिः ।) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा,—

"प्लक्षो जटी पर्क्करी च पर्क्कटी च स्त्रियामपि ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ५८ ।

"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥") जटाविशिष्टे, त्रि । (यथा, महाभारते ।७।५०।४३

"ततो हरो जटी स्थाणुर्निशाचरपतिः शिवः ॥")

जटुलः, पुं, (जटति देहे संहतो भवतीति । जट संहतौ+बाहुलकादुलच् ।) जतुकम् । जरुड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कालकः २ पिप्लुः ३। इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥

जठरं, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति । जट+बाहुलकादरः ठान्तादेशश्च । यद्वा, जनयते इति । जन+"जनेररष्ठ च ।" उणां ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) बद्धम् । कठिनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शान्तिशतके । ४ । १३ ।

"इदानीमस्माकं जठरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनविमुखेव च्यपयसि ॥")

जठरः, पुं स्त्री, (जायते गर्भो मलं वा अस्मिन्निति । जन+"जनेररष्ठ च ।" उणां । ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, हितोपदेशे । २ । ४४ ।

" पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् ।
स्वामिनं सर्व्वभावेन परलोकममायया ॥"

देशविशेषे, पुं । स तु कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । ८ ।

"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो
पवङ्गजठराङ्गाः ॥"

तथाच महाभारते । ६ । ९ । ४२ ।

"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम ।"

इत्युपक्रम्य,—

" जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ! ॥"

इत्युक्तवान् ॥

पर्व्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १६ । २७ ।

"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः ॥"

उदररोगविशेषः ।

"राजी जन्म वलीनाशो जठरे जठरेषु तु ।"

इति निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् । एतत्सम्प्राप्तिर्यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ७ अध्याये ।

"कोष्ठादुपर्य्युदकवदम्बसारो
निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ।
त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ता-
द्विवर्द्धमानो जठरं करोति ॥")

जठरनुत्, पुं, (नुदतीति । नुद्+क्विप् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः । एतत्सेवनेनोदरभङ्गादेवास्य तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जठरामयः, पुं, (जठरस्य आमयो रोगः ।) जलोदररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतीसाररोगश्च । तस्य चिकित्सा यथा,—

"कपित्थमध्यं लीढ़ा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जड़ं, क्ली, (जलति लोकान् जीवयतीति । जल+अच् । डलयोरैक्यात् लस्य डत्वम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जलति घनीभवतीति ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अचेतनपदार्थानां स्वरूपम् । यदुक्तं पञ्चदश्याम् । ६ । १२७ ।

"अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जड़ं हि तत् ॥")

जड़ः, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादयति । जल आच्छादने+अच् ।) हिमग्रस्तः । (शीतलः । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।

"पराङ्मुखम् हर्षजड़ेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥"

"हर्षजड़ेन हर्षशिशिरेण ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) मूकः । (यथा, मनौ । २।११०।

"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जड़वल्लोक आचरेत् ॥")

वधिरः । यथा, तत्रैव । ९ । २०१ ।

"उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ।"

तथा तत्रैव । ८ । ३९४ ।

"अन्धो जड़ः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।"

"अन्धो वधिरः पङ्गुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) अप्रज्ञः । इति मेदिनी । डे, १४ ॥ (यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । १ अङ्के ।

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजड़ः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्म्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥")

निष्पन्दः । यथा, रघौ । २ । ४२ ।

"जड़ीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥"

मोहितः । यथा, तत्रैव ।८।७५ । [श्रम

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् ...
अभिषङ्गजड़ं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥")

जड़क्रियः, त्रि, (जड़स्य मोहितस्येव क्रिया यस्य ।) दीर्घसूत्री ॥ चिरक्रियः । इति ... युधः ॥

जड़ता, स्त्री, (जड़स्य भावः । जड़+भावे ... जाड्यम् । तत्पर्य्यायः । स्तैमित्यम् २ शीतता ... अपाटवम् ४ । इति राजनिर्घण्टः (... रघुः । ९ । ४६ ।

"अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
भुजलतां जड़तामबलाजनः ॥"

इयं हि व्यभिचारिभावविशेषः । अस्या ... यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४४ ।

"अप्रतिपत्तिर्जड़ता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रु...
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्त...
विरहदुःखेन जीवनमात्रस्थितिः । इति ...
मञ्जरी ॥

जड़ा, स्त्री, (जड़यति तत्करोतीति ... अच् ततष्टाप् ।) शूकशिम्बी । इ... भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥

जड़िमा, [न्] पुं, (जड़स्य भावः । "वर्णदृढ़ा... ष्यञ् च ।" ५ । १ । १२३ । इति इमनि... जड़ता । तस्य वर्णनं यथा,—

"इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वनुत्तरम् ।

ःस्तंभश्वभाभावो जड़िमा सोऽभिधीयते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

न:, पुं, (जटुलः पृषोदरादित्वात् टस्य जत्वम् ।)
स्त्रवृत्तिसतिलकः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्त्री, (जायते वृत्तादिभ्य इति । जन+“जनि-
ताटिमिर्मणिजनामिति ।” उणां १ । १६ ।
ति उः तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्यासविशेषः ।
ते इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
ाक्षा २ लाचा ३ याव: ४ अलक्तः ५ द्रुमा-
यः ६ । इत्यमरः ।२।६।१२५॥ रक्षा ७ । इति
भ्रमः ॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ९ जतुका १०
लुका ११ गवादिका १२ । इति रत्नमाला ॥
तुकम्१३ यावकः१४ अलक्तकः१५ रक्तः १६ ।
ति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १७ क्रमिः १८
वर्त्तिनी १९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा
ारते । १ । १४७ । १३ ।
जिन्नम् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥”)
कं, क्ली, (जतु इव कायतीति । कै+कः ।)
हुः । (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) लाचा ।
इति मेदिनी । के, ६१ ॥
ा, स्त्री, (जतु इव आत्मना कायतीति ।
+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति
:।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां
रतः ॥ चर्म्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विसर्पाधिकारे ।
जतुकाशकृता तद्वद्दग्धैर्व्वा वस्तरोमभिः ।
वसर्पहरो लेपो मत्रसिद्धार्थशिग्रुभिः ॥”)
र्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा
मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्य्यायाः । जतु-
ारी २ जननी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५
नग्रान्धा ६ बहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राज-
त्रा ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११
जनी १२ खल्पवल्ली १३ भ्रमरी १४ लघ्वा-
ल्लिका १५ विण्डुलिका १६ लघ्वावस्था १७
ाग्निपर्णा १८ सुवर्चिका १९ सरवल्ली २०
ीर्षफला २१ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् ।
तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहज्वराविषनाशि-
म् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राज-
र्घण्टः ॥ जनुकापि पाठः । निघण्ट्वाख्या-
ोर्ययोरित्यत्र क्रमेण निघण्टौ दृश्यते च
ाठः ॥ (लाचा । तत्पर्य्याया यथा,—
ीटजा क्रिमिजा लाचा जतुका च गवादिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कारी, स्त्री, (जतु करोतीति । जतु+कृ+
कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ततः स्त्रियां
ीप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुकादयोऽप्यत्र जतुकाशब्दे व्याख्याताः ॥)
कृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति ।
+क्विप् । अतोः कृदिति वा ।) जनीनाम-
न्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी ।

जतुकृच्चाग्निसंस्पर्शा जतुकाचक्रवर्त्तिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जतुलता, स्त्री, (जतु इव लता ।) पर्पटी ।
इति भावप्रकाशः ॥
जतुनी, स्त्री, (जतु इव नयति आत्माकारेण प्राप-
यति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी+क्विप् । अस्याः
संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपत्वात्तथात्वम् ।) चर्म्म-
चटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जतुपुत्रकः, पुं, (जतुनिर्म्मितः पुत्र इव । इवार्थे
कन् ।) पाशकगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
जतुमणिः, पुं, चुद्ररोगविशेषः । (जडुल इति
भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—
“सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः ॥”

इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा—
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जतुरसः, पुं, (जतुनो रसः ।) अलक्तकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे
ज्ञातव्या ॥)
जतूका, स्त्री, (जतुका निपातनात् दीर्घः ।)
जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१५३ ॥
चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥
जत्रु, क्ली, (जायते वाहुरस्मात् । जन+“जन्ना-
दयश्च ।” उणां ४ । १०२ । इति वर्णकारस्य
तकारश्च ।) स्कन्धसन्धिः । इत्यमरः । २।६।७८॥
पाखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १७ । २२ ।
“तेः स विद्धो महावाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥”)
जत्रुकं, क्ली, (जत्रु एव । स्वार्थे कन् ।) जत्रु ।
इति शब्दरत्नावली ॥
जत्वश्मकं, क्ली, (जतुरूपमश्मकम् ।) शिलाजतु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जन, ई म य ड जनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ई, जातः । म,
जनयति । य ङ, जायते जन्यते । जनिर्जन्म ।
प्रादुर्भावे इति प्राञ्चः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः ।
प्रकाशे प्रादुराविः स्यादित्यमरः । बीजा-
दङ्कुरो जायते पत्रकाण्डादिभिरेव प्रकाशते
इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽभूतोत्पत्तिरिति केचित् ।
घटो जायते । इति दुर्गादासः ॥
जन, म जि र जनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ह्वां-परं-अकं-सेट् ।) म,जनयति । जि,जजन्ति ।
रवैदिकः । इति दुर्गादासः ॥
जनः, पुं, (जायते इति । जन+अच् ।) लोकः ।
(यथा, महाभारते । १ । १४९ । ६ ।
“अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ।
तदुपादीपयत् भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥”)

महर्लोकादूर्द्ध्वलोकः । पामरः । इति मेदिनी ।
ने, ६ ॥ (असुरविशेषः । जनार्द्दन इति शब्द-
दर्शनात् ॥)
जनकः, पुं, (जनयतीति । जन+णिच्+ण्वुल् ।)
पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः ।
इति मेदिनी । के, ८० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रो
निमिर्वशिष्ठं त्यक्त्वा यज्ञं कृतवान् वशिष्ठस्तद्-
यज्ञस्थानमागत्य राजानं व्याक्रयामास राजा
तदा निद्रित आसीत् । मुनिस्तु क्रोधात् त्वं
विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिशशाप । ततः,—
“दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व्व एव ते ।
तञ्च ते याजयामासुर्यावद्दीक्षा मनीषिणः ॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरक्षन्नृषिपुङ्गवाः ।
गन्धैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ॥
ततस्तेऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्थिरे ।
अरणिन्तस्य देहात्तु मन्थानश्चापि चक्रिरे ॥
मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत् ।
विदेहश्चाभवद्यस्मात्तस्मात्तु स महातपाः ॥
तस्माद्विदेहाः प्रोच्यन्ते सर्व्वे तद्वंशजा नृपाः ।
एवं विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिर्नाम महावीर्य्यो येन सा मिथिलाभवत् ॥”

इति रामायणम् ॥

(ऋषिविशेषः । स तु वेदव्यासस्य देहभञ्जनग्रन्थस्य
प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १६ ।
“चकार जनको योगी वेदव्यासस्य देहभञ्जनम् ॥”
शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
१६१ । ४४ ।
“श्रुत्वा तु शम्बराद्वाक्यं सुतास्ते शम्बरस्य च ।
सन्नद्धा निर्ययुर्दृष्टाः प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया ॥”
इत्युपक्रम्याह ।
“सिंहनाशोऽतिसिंहश्च सिंहको जनकस्तथा ॥”)
उत्पादके, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।२।१६।२७।
“जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ॥”)
जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया ।)
सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते ।१।
“यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥”)
जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता ।
इति रामायणम् ॥
जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता ।
इति रामायणम् ॥
जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।
“शुश्रूयते स्वस्त्रनगाङ्गनाभ्यां !
शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।
लगामि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥”)
जनकारी, [न्] पुं, (जनान् किरति आच्छा-
दयति स्ववर्णेनेति । कॄ आच्छादने+णिनिः ।)
अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गमः, पुं, (जनैभ्यो गच्छतीति । “गमश्च ।” ३ । २ । ४३ । खच् मुमागमश्च ।) चाण्डालः । इत्यमरः । २।१०।१६ ॥ (यथा, माघे ।१५।३५ ।
“अवधीज्जनङ्गम इवैष
यदि हतदृषो वृषं ननु ।
स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न
प्रतिमानमानतु नितरां नृपोचिताम् ॥”)

जनता, स्त्री, (जनानां समूहः । जन+“ग्राम-जनबन्धुभ्यस्तल् ।” ४ । २ । ४३ । इति तल् ।) जनसमूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ८२ ।
“तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव ॥”* ॥
जनस्य भावः ।) जनत्वञ्च ॥

जननं, क्ली, (जन्यतेऽस्मिन्निति । जन+अधिकरणे ल्युट् ।) वंशः । (जन+भावे ल्युट् ।) जन्म । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ३ । ५० ।
“जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे ॥”
उत्पत्तिः । यथा, कुमारे । १ । ४२ ।
“अन्योन्यशोभाजननाद्‌ बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥”
पुं, जनयति उत्पादयति जीवानिति । जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११४ ।
“जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥”
“जन्तून् जनयन् जननः ।” इति तद्भाष्यम् ॥
जनयतीति । जनि+ल्युः । उत्पादके, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३५ ।
“एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ॥”)

जननिः, स्त्री, (जनयति घ्राणसुखमिति । जन+णिच्+बाहुलकात् अनिः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जननी, स्त्री, (जनयतीति । जनि+बाहुलकादनिः । कृदिकारादिति वा ङीष् । यद्वा, कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप् ।) माता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३६ ।
“निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति ॥”)
दया । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ जनीनामगन्धद्रव्यम् । (पर्य्याया यथा,—
“पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी ।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्त्तिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥ यूथिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कटुका । मञ्जिष्ठा । अलक्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र । जनः पदं वस्तु यस्येति वा ।) देशः । (यथा, चाणक्यशतके । ३१ ।
“त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥”
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि ९ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥)
जनः । इति मेदिनी । दे, ४८ ॥

जनप्रवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः ।) लोकापवादः । तत्पर्य्यायः । कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४ । इति हेमचन्द्रः । ।२।१८४ ॥ (यथा, महाभारते । २।७२।१६ ।
“जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः ।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात्
पुनः ॥”)

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः ।) धान्यकम् । शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लोकप्रिये, त्रि ॥)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति । एजृङ् कम्पने+णिच्+“एजेः खश् ।”३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः ।) परीक्षितराजपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । राजर्षिः २ पारीक्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ६ ।
“पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम् ।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम् ॥”
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते । तन्निरुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् । तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार । अन्तेवासौ जरत्कारुपुत्त्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम ततश्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुतवान् । वृत्तान्तस्त्वेषः क्रमशः प्रदर्श्यते । यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे ।
“पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमान्नीतिभीतितः ।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये ।
कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पेष्टिं मुनिभिः समम् ।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः ॥
हयमेधस्ततश्चक्रे सम्भारैर्बहुविस्तरैः ।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागेऽकालकृते तदा ॥
तत् पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः ।
वैशम्पायनतो वेदव्यासशिष्यात्तपोनिधेः ।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् मुक्तिमाप सः ।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम् ।
शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैवं दिवं गतः ॥”
सोमश्रवसमृषिमसौ पौरहित्याय वृतवान् । तत्कथा यथा, महाभारते । १।३।१—२० ।
“जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समुपागच्छत् । तं माता रोरूयमाणमु[illegible] रोदिषि केनास्यभिहत इति । स [illegible] मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिर[illegible] ऽस्मीति । तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्व[illegible] पराद्धं येनास्यभिहत इति । स तां पु[illegible] नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि [illegible] इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्र[illegible] तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजय[illegible] भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपास्ते । स तया [illegible] तत्रोक्तोऽयं मे पुत्त्रो न किञ्चिदपराध्यति [illegible] चति हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत[illegible] न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच य[illegible] मभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भ[illegible] मीष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो [illegible] सरमया भृशं संभ्रान्तो विषण्णश्चासी[illegible] तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य [illegible] हितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्न[illegible] यो मे पापकृत्यां शमयेदिति । स [illegible] मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः क[illegible] स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र क[illegible] रासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्य[illegible] पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य तं[illegible] मभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरो[illegible] वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगव[illegible] पुत्त्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स ए[illegible] प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय ! पुत्त्रो[illegible] सर्प्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो [illegible] वीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रपीतवत्यास्तस्याः [illegible] जातः । समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पाप[illegible] शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य[illegible] मुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्‌ब्राह्मणः क[illegible] मभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे [illegible] नयस्वैनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्त[illegible] वाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति ॥* ॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभा[illegible] २ । ११ । ४६—६० ।
“इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजय[illegible] नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीवदुःखितः
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं वृथामानकरस्य वै ।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडि[illegible]
अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः
हुत्वा सर्पानसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावसौ
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्र[illegible]
कुर्व्वन्तु यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्त[illegible]
कुर्व्वन्तु मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहर[illegible]
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवाः सु[illegible]
तदङ्गत्वे विधेयो वै सर्पसत्रः सुविस्तरः ।
तक्षकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तङ्को महामतिः
शीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्विचक्षणाः ।

स्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
वने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
न्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
यभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
दावभयमत्रार्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
मित्रभ्रयणं ज्ञात्वा सुनिद्दैत्ताभयं तथा ।
तक्षोऽक्षयदुद्विग्नः सेन्द्रं ज्ञात्वा निमन्त्रणम् ॥
तस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः॥
आगत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
जा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)
जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २९ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)
जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः ।
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”
जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
‘अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
क्षणार्द्धेन विमानन्तञ्जनलोकं निनाय तान् ॥
वसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चोर्द्ध्वरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यखण्डब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः क्षितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥
जनवल्लभः, पुं (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥
जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥”)
जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! मुखेन्दुमीषत्कपाममपाङ्गत्य ।
जायाजित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)
जनस्थानं, स्त्री, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्धृत्वा मैथुनं कृतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
“समरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांसुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि अमिततेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात् अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥
जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । जेला इति पारस्यभाषा ॥
जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)
जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द्य वधे अर्द्दक् च नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः अनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो स्मृते प्रभो ! ।
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपाश नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य गत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥”
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“शङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमितो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं चाविपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥
जनाशनः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश + ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२९ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधीश्चैव युगपत् प्रतिपत्स्यसि ।
बालभावाय वसुधा पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥
जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६२ । ११ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्ब्बला ॥”)

जनिता [ऋ] पुं, (जनयतीति । जन + णिच् + तृच् । "जनिता मन्त्रे ।" ६ । ४ । ५३ । इति निपातनात् णिलोप: ।) पिता । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२९ । ११ ।
"अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥"
क्वचित् लौकिकेऽपि दृश्यते । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६ ।
"अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते ।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरत: ॥")

जनित्री, स्त्री, (जनितृ + स्त्रियां ङीप् ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४८ । २ ।
"तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥"
यथाच शङ्कराचार्यकृतविष्णुस्तोत्रे ६ ।
"या सूते सत्त्वजालं सकलमपि सदा सन्निधा-
नेन पुंसो
धत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूत-
जातम् ।
धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्व-
शक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
प्रणौमि ॥")

जनित्व:, पुं, (जायतेऽस्मादिति । जन + "जनि-दाच्युसिति ।" उणां ४ । १०४ । इति इत्वन् ।) पिता । इत्युणादिकोष: ॥

जनित्वा, स्त्री, (जायतेऽस्या: । जन + इत्वन् । अजादित्वात् टाप् ।) माता । इत्युणादिकोष: ॥

जनिनीलिका, स्त्री, (जन्या उत्पन्नया नीलिका ।) महानीली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (महानीली-शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जनिमा, [न्] पुं, (जन्यते इति । जन + "जनि-मृङ्भ्यामिमनिन् ।" उणां ४ । १४८ । इति इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोष: ॥

जनी, स्त्री, (जायते सन्ततिर्यस्यामिति । जन + "जनिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १२९ । इतीण् जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेध: । तत: कृदिकारा-दिति ङीष् ।) सीमन्तिनी । वधू: (जन + भावे इण् ।) उत्पत्ति: । (जायते आरोग्यमनया । करणे इण् ।) ओषधीभित् । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ शेषस्य पर्य्याय: । जतुका २ रजनी ३ जतुकृत् ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६ । इत्य-मर: । २ । ४ । १५३ ॥ जतुका ७ जनि: ८ जननी ९ । इति भरत: ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-पर्य्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

जनु: [स्] क्ली, (जन्यते इति । जन + "जने-रुसि: ।" उणां । २ । ११६ । इति उसि: ॥) जन्म । इत्यमर: । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २० ।
"त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधिश्रवो
माहिनं यज्जरित्रे ॥")

जनु:, स्त्री, (जन्यते इति । जनीध्याङ जनी + बाहुलकात् उ: ।) जन्म । इत्युणादिकोष: ॥

जनू:, स्त्री, (जनु + स्त्रियां ऊङ् ।) जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥

जनेष्ट:, पुं, (जनानामिष्ट: प्रिय: ।) मुद्गरवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया ।) जतुका । वृद्धिनामौषधि: । जातीपुष्पम् । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जनोदाहरणं, क्ली, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति । उत् + आ + हृ + कर्म्मणि ल्युट् ।) यश: । इति धनञ्जय: ॥

जनौ:, पुं, (जनानवति रक्षतीति । अव + क्विप् । "च्छ्वो: शूडनुनासिके च ।" ६ । ४ । १९ । इति ऊठ् ततो वृद्धि: ।) जनरक्षक: । इति मुग्धबोधम् ॥

जन्तु:, पुं, (जायते उद्भवतीति । जन + "कमि-मनिजनीति ।" उणां । १ । ७२ । इति तु: ।) प्राणी । इत्यमर: । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । ४ । २४० ।
"एक: प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥"
मनुष्ये बहुवचनान्त: । इति निघण्टु: ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ९४ । ५ ।
"विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभि: ॥"
सोमकस्य राज्ञ: पुत्त्रविशेष: । अस्य विवरण-मुक्तं यथा, महाभारते । ३ । १२७—१२८ अध्याययो: ।
"युधिष्ठिरासीन्नृपति: सोमको नाम धार्म्मिक: ।
तस्य भार्य्याशतं राजन् ! सदृशीनामभूत्तदा ॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्त्रं महीपति: ।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता न्वपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नत: ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ॥
तं जातं मातर: सर्व्वा: परिवार्य्य समासते ।
सततं पृष्ठत: कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते ! ॥
तत: पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि ।
स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दु:खेन बालक: ॥
ततस्ता मातर: सर्व्वा: प्राक्रोशन् भृशदु:खिता: ।
परिवार्य्य जन्तुं सहिता: स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥
तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपति: ।
अमात्यपर्षदो मध्ये उपविष्ट: सहर्त्विजा ॥
तत: प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिव: ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥
त्वरमाण: स चोत्थाय सोमक: सह मन्त्रिभि: ।
प्रविश्यान्त:पुरं पुत्त्रमाश्वासयदरिन्दम: ॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्त्रं निष्क्रम्यान्त:पुरान्नृप: ।
ऋत्विजा सहितो राजन् ! सहामात्य उपा-
विशत् ॥
सोमक उवाच ।
धिगस्त्विहैकपुत्त्रत्वमपुत्त्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्त्रता ॥
इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन् ! परीक्ष्य सदृशं प्रभो ! ।
पुत्त्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते
एक: कथञ्चिदुत्पन्न: पुत्त्रो जन्तुरयं म
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दु:खमत: पर
वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम
आसां प्राणा: समायत्ता मम चात्रैकपु
स्यान्नु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्त्रशतं भ
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण
ऋत्विगुवाच ।
अस्ति चैतादृशं कर्म्म येन पुत्त्रशतं भवे
यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सो
सोमक उवाच ।
कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्त्रशतं भवे
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवन् ! प्रब्रवीतु मे ।
ऋत्विगुवाच ।
यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ
तत: पुत्त्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ।
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातर:
ततस्ता: सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सु
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मज: ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति
तत: स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना
मातरस्तु बलात् पुत्त्रमपाकार्षु: कृपान्वित
हा हता: स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाह
रुदत्य: करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म क
कुररीणामिवार्त्तानां समाकृष्य तु तं सुत
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव स:
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातर: ।
आर्त्ता निपेतु: सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन
सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ता: परमाङ्गना: ।
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते: ।
जज्ञे पुत्त्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत ! ॥
जन्तुर्ज्येष्ठ: समभवत् जनित्र्यामेव पार्थिव !
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजा: सुत
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन् पुत्त्रशते चाग्र्य: स बभूव गुणैरपि ।

जन्तुकम्बु:, पुं, (जन्तुसंवेतनाविशिष्ट: कम्बुरिव) क्षमिशङ्ख: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभि: कायति प्रकाशते इ कै + क: । अजादित्वात् टाप् ।) नाडीहि लाक्षा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा,—
"जन्तुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम्
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

जन्तुघ्नं, क्ली, (जन्तून् क्षमीन् हन्तीति । हन
"अमनुष्यकर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इ
टक् ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली
(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभा
योनिकन्दचिकित्सायाम् ।
"गैरिकाम्रास्थिजन्तुघ्नं रजन्यञ्जनकट्फला: ।"
हिङ्गु । इति रत्नमाला ॥

जन्तुघ्न:, पुं, (जन्तून् क्रिमीन् हन्तीति । हन टक् ।) बीजपूर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

स्त्री, (जन्तुघ्न+टित्वात् ङीप् ।) विड़-
ङ्ग । इति राजनिर्घण्टः ॥
नाशनं, क्ली, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति ।
नश+णिच्+ल्युः । यद्वा, जन्तूनां नाशनं
नाशो यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति राज-
र्घण्टः ॥
पादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः ।) कोषाम्र-
ः । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य ।)
डुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायो-
ऽस्य यथा,—
उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति । जन्तु
+मृ+णिच्+“कर्म्मण्यण् ।” ३।२।१। इत्यण् ।
तो ङीप् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आदत्ते-
ऽति । ला+कः ।) काशतृणम् । इति त्रिकाण्ड-
षः ॥
हन्त्री, स्त्री, (हन्तीति । हन्+तृच् स्त्रियां
ङीप् । ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका ।) विड़-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
, [न्] क्ली, (जायते इति । जन+“सर्व्वधातुभ्यो
मनिन् ।” उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।)
उत्पत्तिः । आद्यक्षणसम्बन्धः । इति तिथि-
तत्त्वेऽमावस्याप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ तथा च ।
“अध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्म्मता ।”
इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदय-
नाचार्य्यकारिका ॥ तत्पर्य्यायः । जनुः २ जन-
नम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५ । इत्यमरः ।१।४।३० ॥
जननम् ६ जनी ७ । इति भरतः ॥ प्रभवः ८
भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनूः १२ प्रज-
ननम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ ।
इति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति ।
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
“शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणा जन्म जायते ।
पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र भाग्यत्र भुञ्जते जनाः ॥”*॥
तस्य क्रमो यथा,—
“ऋतौ विकाशे भवति योनिः कमलवत् सदा ।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः ॥
अन्यत्र काले सङ्कुला योनिर्भवति योषिताम् ।
शुक्रं शुक्रमतो योनौ नैति गर्भाशयं शनैः ॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता ।
भवेत्तदा विशेषत्वं नैव तस्यां प्रजायते ॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम् ।
तदा तद्वायुना स्पृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् ॥
निषेकं मानवं स्त्रीणां वीजं प्राप्तं रजस्तथा ।
मुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः करणसंवृतः ।
धृत्वा प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः ।
तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत् ।
पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ॥
बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसाचिता दृढ़ा ॥
वीजस्येवाङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरात्रतः ।
भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥
ग्रीवा शिरश्च स्कन्धश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् ।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च ॥
मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
त्रिभिर्म्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः ॥
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ।
स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥
मुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे ।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः ॥
दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः ।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च ॥
पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते ।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे ॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाड़ीस्नायुसिरास्ततः ।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः ।
विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्म्मासाष्टमेन च ॥
नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
निःसार्य्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः ॥
मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत् ।
तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते ॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः ।
तदा प्रसूते पापिष्ठान् षण्डान् कर्म्मवहिष्कृतान् ॥
मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।
उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”
अन्यच्च ।
“विषमायां तिथौ चिन्तं कुर्य्याद्वीजन्तु कन्यकाम् ।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।
रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम् ॥
शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते ।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा ॥
ततो हीनाधिकव्यङ्गकुब्जवामनकादयः ।
जायन्ते सर्पकुष्माण्डा विकृताश्चापि योनयः ॥”
तथा च सारकलिकायाम् ।
“गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीड़ने ।
संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः ॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी ।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥
स्पृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते ।
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते ॥
कण्टकैरिव छिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्तनपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥
अशुचिः संस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥
केन बन्धनबद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥
कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम् ।
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥
संमूढ़स्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ।
रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥
रक्तो मूढ़श्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते ।
देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति ॥
तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढ़ो जायते भृशम् ।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते ।
शुद्धो सन्तं न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि ॥
संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः ॥”
इति सुखबोधः ॥
जन्मं, क्ली, (जायते इति । जन+बाहुलकात्
मन् ।) उत्पत्तिः । “अनन्तरं नाप्नोति मप्रत्यये
जन्म मदन्तञ्च । जन्ममदन्तमपीत्युणादाविति
मुकुटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुभयमिति
ज्योतिषि ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव । विष्णुसेव-
नेन हि जन्माभावात् तथात्वम् ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जन्मदः, पुं,(जन्म ददातीति । जन्म+दा+“आतो
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
पिता । इति शब्दरत्नावली ॥
जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः ।)
योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जन्मान्तरं, क्ली, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भावान्तरम् २
प्रेत्य ३ अमुत्र ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ पर्व्वणि ।
“नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत् ॥”
अन्यत् जन्म । मयूरव्यंसकादिवत् समासः ।
पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।
“वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥”)
जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी
तिथिः ।) भाद्रकृष्णाष्टमी । सा च श्रीकृष्णस्य
जन्मतिथिः । सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य
कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य । तत्र
श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥”
विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।
“प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि ।
उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥
श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।
यदा कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्त्तिता ॥”

अग्निपुराणे ।
"रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधःकलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविज्ञायाच्च सप्तम्यां जातो देवकीनन्दनः ॥"
इति सप्तमीवेधे जन्मश्रवणकालभेदादविरुद्धम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ! ॥"
पद्मपुराणे ।
"प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥"
उपवासादिफलं यथा, भविष्यपुराणे ।
"एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजनैः ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ! ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥"
उपवासाकरणे दोषो यथा, भविष्योत्तरे ।
"श्रावणेऽबहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥"
स्कान्दे ।
"न करोति यदा विष्णोर्ज्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥"
भविष्ये ।
"तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्ज्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥
अकुर्व्वन् नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"
तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।
"पार्थ ! तद्दिवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द ! त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम ! ॥"
गृहमुपक्रम्य ।
"तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्म्मिता ।
प्रतप्तकाञ्चनाभा सा देवकी सुतपस्विनी ॥
माचापि बालकं सुप्तं प्रसूता नीरदच्छविम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्म्मधरं स्थितम् ॥
यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गश्चतुर्मुखः ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिकां बलदेवञ्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुड़सर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देव्या देवक्या सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ! ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ।
सम्पर्केणापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥"
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
"कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥"
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्तीलाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तदलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणं यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
"जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र ! सप्तम्यां चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भःकलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
अवैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥"
पारणकालो यथा,—
"यद्वा तिथ्यर्क्षयोरेव द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समर्थानामशक्तानां द्वयोरेकवियोगतः ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
भक्त्योत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥"

तद्व्रतकथा यथा,—
"एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठम्ऋषिसत्त[...]
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः [...]
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो [...]
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व मह[...]
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाध[...]
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतु[...]
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो [...]
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथया[...]
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्प[...]
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताड़िता ।
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ पूर्व्वितलो[...]
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्व[...]
कंसेन ताड़िता नाथ ! इति तस्मै निवे[...]
वाष्पधारां प्रवर्षन्तीं विवर्णामपमानित[...]
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरि[...]
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ।
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तथा[...]
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्त[...]
उपायः दृश्यतां ब्रह्मन् ! भवता विष्णुन[...]
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्रामदात्म[...]
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोप[...]
हंसपृष्ठे समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ।
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादि[...]
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्थाभिर्व्वाग्मिदा[...]
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त ! नमो[...]
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ।
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय [...]
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो न[...]
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जगत्[...]
देवा नम्रमुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथ[...]
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव ! जगन्नाथ ! यस्मादस्माकमाग[...]
कथयामि सुरश्रेष्ठ ! तदहं लोकतारण [...]
शूलिदत्तवरोन्मत्तः कंसराजो दुरासदः [...]
वसुधा ताड़िता तेन पदाघातेन सुदिना[...]
वरं दत्त्वा पुरापुरारी मायया स प्रवञ्चि[...]
भागिनेयं विना राजन् ! शास्ता न भवित[...]
तस्मात्त्वञ्च स्वयं देव ! हन्तुं कंसं दुराश[...]
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम्[...]
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पशोः प[...]
पार्व्वतीं देहि देवेश ! अन्यं स्थितानाभिष[...]
उमया रमया सार्द्धं शङ्खचक्रगदाधरः ।
उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कंसनाशनम्[...]
देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु सर्व्वाणी मङ्गलोच्चा[...]
नव मासांश्च विश्राम्य कुक्षौ नवदिनाधिका[...]
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमीसंज्ञया तिथौ[...]

ह्मीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
मयोवी तडिद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तां जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः ।
राटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
तं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
तं चतुर्भुजं शार्ङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
ा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
देव वाण्यभूद्दैवी देवकीमात्रगोचरा ॥
तं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
मातुरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
राटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
तं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यां न हनिष्यति ।
त्वा वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
ना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
तिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
सुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
करोमि क्व गच्छामि विधिनाप्यपि वञ्चितः ॥
यमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
रिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
समात्तं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
न दृष्ट्वा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
ड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
दृष्ट्वा त्वरयितन्तु भगवान् यमुनाजले ।
र्यां कृत्वा जगन्नाथो त्वङ्कात् स पतितः पितुः ॥
सुतं पतितं दृष्ट्वा स्वयंजाजीवने द्विजः ।
ा क्रन्दितुमारेभे भाले घात्वा करं दृढ़म् ॥
धिना वैरिणा त्वत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
हि मां जगतां नाथ ! पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
नकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
लक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
ा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
तं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
नामङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
जागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
नियुज्य पट्टे लोहमासीत् पूर्व्ववदावृतः ।
की च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
[illegible]
मागत्य कंसदूतोऽन्यो सुतां नेतुं प्रचक्रमे ।
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहसन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे चलं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥

तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरक्षितः ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न द्रष्टव्यं मुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानस्तेते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्त्यस्येति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।२। ११६। इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।
" जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजेः खश् ।" ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे पृषोदरादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यतः ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृतः ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।" ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्पः । जन + "मतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ९७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढ़ाज्ञातिः । नवोढ़ाभृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातृवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ ।६।३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । वह्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४६ ।
"अन्हताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, ऌ व्यक्तवाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं ऌव्यक्तवाक् । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"गोचर्म्ममात्रं संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैश्च रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सव्यगाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगे तु सहस्रेण गायत्र्या हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भयुक्तपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्णयेन् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकज्ञानविधिर्नामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥

किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥”
तत्र वर्ज्यं यथा,—
“विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति च ।
जपार्च्चनादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! ॥
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् ॥”
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
“तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ॥
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।
“अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ॥
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
श्रीविद्याविषये पुनः ।
“अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्याश्चयं पर्व्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
“अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यं यथा,—
“नाक्षतैर्हस्तपर्व्वैर्व्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्याञ्च कारयेत् ॥” * ॥
तत्र विहितद्रव्यं यथा,—
“लाक्षाकुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥”
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
“सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः ।
अकारादिक्षकारान्तं बिन्दुयुक्तं विभाव्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्म्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ॥
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥” * ॥
तस्य फलं यथा,—
“जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, क्ली, (जप व्यक्तवाचि + भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।१२। १९९ । ७ ।
“संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तन्ते जपनं प्रति ॥”)

जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—
“शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, स्त्री, (जपन्ति तान्त्रिका अनयेति । जप + अप् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१३ ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
“ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषव्याख्या जवाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भ्यते । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) नाशीति अन्तर्भूतण्यर्थत्वा-न्नष्टीकरणे । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ ङ जृम्भे । गात्रशैथिल्य इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, जम्भ्यते । ङ, जम्भते । प्रत्यूषकाले भुजगाङ्गनानां मुखेषु कामः प्रतिजृम्भतीव । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, ङ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) जृम्भो गात्रशैथिल्यमिति गोविन्दभट्टः । ङ, जम्भते लोकः । युच् जभो-ऽचीत्यस्यैव युच् आत्मनेपदप्रकरणे कृतविधान-सामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जमित्वा जान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जम्, व्य, पत्नी । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरत-धृतनामप्रपञ्चः ॥

जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ जातौ जायेते इति । जन + ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥

जमदग्निः, पुं, (जमन् हुतभक्षणशीलः प्रज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकमुनिपुत्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि ।११५-११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ असौ च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।७९।९-१०।
“अग्निश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ।
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥”)

जमनं, क्ली, (जम भक्षे + भावे ल्युट् ।) जेमनम् । भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादि-गणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बालः, पुं, (जमु अदने + बाहुलकाद्वालन् । यद्वा, जम्ब + भावे घञ् । जम्बं आलातीति । ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ९ ।
(यथा, श्रीकण्ठचरिते । २ । १० ।
“अवद्यजम्बालनिषेवणाय
कृतोद्यमानां खलसैरिभाणाम् ।
कवीन्द्रवाङ्निर्झरनिर्झरिण्यां
संजायते व्यर्थमनोरथत्वम् ॥”)
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्त्यस्या इति । जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ।४।१४६।

जम्बिरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् ह्रस्वः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु भक्षे + “गम्भीरादयश्च ।” इति निपातनात् ईरन् प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर इति नेबु इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्भी ६ रोचनकः ७ शोधी ८ जाड्यारिः ९ दन्तहर्षः १० गम्भीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षः १३ इति शब्दरत्नावली ॥ रेवतः १४ वक्त्रशोधी १५ दन्तहर्षकः १६ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः ।

"जम्बीरमुष्णं गुर्व्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत्।
शूलं काशकफक्लेशच्छर्द्दितृष्णामदोषजित्॥
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत्।
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारिणी॥"

इति भावप्रकाशः॥

तस्य फलस्य गुणाः। अम्लमधुररसत्वम्। वातनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। पाचनत्वम्। रोचनत्वम्। पित्तबलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अत्यम्लत्वम्। गुरुत्वम्। सुगन्धित्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। वह्निकफवातविबन्धनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पक्वस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कफार्त्तिपित्तास्रदोषनाशित्वम्। वर्णवीर्य्यरुचिपुष्टितृप्तिकारित्वञ्च। मरुवकः। अर्ज्जकः। सिताज्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षुद्रपत्रतुलसी। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्। "खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः॥")

जम्बुः, स्त्री, (जम्यते इति। जमु भक्षणे + "जम्बू-कुनृफनम्बिति।" उणां १। ९५। इति कु प्रत्ययेन निपातनात् साधुः। बाहुलकात् ह्रस्वः।) जम्बूः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा,—
"जम्बुर्ग्राही मधुरकफहा रोचनी वातहारी।"

इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये॥)

जम्बु, क्ली, स्त्री, जम्बूफलम्। तत्पर्य्यायः। जम्बू:२ जाम्बवम् ३। इत्यमरः। २। ४। १९॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति। जमु भक्षणे + "मृगय्वादयश्च।" उणां १। ३८। इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः। ततः स्वार्थे कन्।) शृगालः। (यथा, महाभारते। १। १४१। ४६।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात्॥")
वरुणः। (जम्बु इव कायतीति। कै + कः।) वृक्षविशेषः। गोलापजाम इति भाषा॥ नीचे त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ श्योणाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सुवर्णकेतकी। यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः। अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्र इव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्ततलवणसमुद्रेण वेष्टितः। यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति। *। एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षं मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुपर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः। इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्ब्बपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः। *। तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्ब्बपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः दैर्घ्ये नीलपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः। *। तदुत्तरे हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्ये श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः। *। तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः। इलावृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्ब्बपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः। *। तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्ये निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः। तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पूर्ब्बवत् दैर्घ्ये हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः। *। तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे क्षारसमुद्रः। इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः। *। तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्पश्चिमे लवणसमुद्रः। इलावृतस्य पूर्ब्बे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत्। तत्पूर्ब्बे भद्राश्ववर्षं तत्पूर्ब्बे लवणसमुद्रः। *। मेरोः पूर्ब्बादिचतुर्द्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति। तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति। ते सर्व्वे दैर्घ्ये एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः। तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम्। तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसन्दष्टजलाः। एवं नन्दनचैत्ररथवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति। *। मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चचूतमस्तकात् पर्व्वतशृङ्गवत् स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति। तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्ब्बेणेलावृतमुपप्लावयति। *। एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूर्नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति। तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति। *। सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चव्यामस्थूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतमनुमोदयन्ति। *। कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् प्रपतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति। *। तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव। कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनारदादयः पर्व्वता मेरोर्मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः। मेरोः पूर्ब्बदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ तिष्ठतः। तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोजनोच्चौ। मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यां अष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ। एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्ब्बस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ। एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्ब्बस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ। एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति॥ *॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रं अन्यान्यष्टानि वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्गनामाख्यातानि। एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवदृढशरीराः सर्व्वदा मोदयुक्ताः सन्ति। येषु देवपतयः सगणाः सस्त्रीकाः नानास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति। नवसु वर्षेषु भगवान्नारायणस्तत्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति॥ *॥ इलावृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानीप्रधानार्ब्बुदसहस्रैः स्त्रीगणैः परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाप्य स्तुवन्नास्ते॥ *॥ भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयशीर्षाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति॥ *॥ हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते॥ *॥ केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्तृभिरुपेता उपास्ते॥ *॥ हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्य्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते॥ *॥ उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेनोपास्ते॥ *॥ किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते॥ *॥ भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहायानुकम्पया अव्यक्तगतिस्तपश्चरति। तन्मूर्त्तिं नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपवर्णनं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते। *। भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति। यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः

ऋषभः कूटकः कोलः सह्यः देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः शुक्तिमान् ऋक्षगिरिः पारिपात्रः द्रोणः चित्रकूटः गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः । * । तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो ह्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवंशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेणा भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा गण्डकी वाग्मती कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूः ओघवती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः । अन्यः शोणश्च नदौ । * । अस्मिन् वर्षे लब्धजन्मभिः पुरुषैः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ॥ * ॥ जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः चन्द्रशुक्लः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति । इति श्रीभागवते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥ ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः । स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धभागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।
"अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ॥")

जम्बुवनजं, क्ली, (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + डः ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ॥"
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + "अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणां १ । ९५ । इति कूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मोदमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषक्रमिदोषश्वासातिसारकफकासविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । अग्निसंदूषणत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा हस्तुक्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्र वृहत्याः पर्य्यायः । महाजम्बूः १ महाफला २ राजजम्बूः ३ वृहत्फला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । एतत्फलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः । ह्रस्वफला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । वनजम्बूपर्य्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४ । इति रत्नमाला ॥ सूक्ष्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । । २ । ४ । १६ ॥ (स्वनामख्याता नदी । यथा, मात्स्ये । १२० । ६७ ।
"मेरोः पार्श्वात् प्रभवति हृदश्चन्द्रप्रभो महान् ।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्या जाम्बूनदं स्मृतम् ॥")

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बूं जम्बूफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ९४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ९६ । १६ ।
"जम्बूजम्बूलहिन्ताढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ॥"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमणीपरिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युणादिवृत्तम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २२ ।
"आशीर्भिर्व्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः कृष्णमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो ! ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥")
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः, पुं, (जम्भते जृम्भते इति । जभि गात्रविनामे + पचाद्यच् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) दैत्यभेदः । (इन्द्र एनं निहतवान् ॥ अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान । यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ! ॥"
प्रह्लादपुत्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३५ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचरः । यथा, महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।
"पर्व्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो ह[...]
जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । जम्भ + करणे घ[...]
दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ९१ । २ ।
"इमं जम्भसुतं पिब ।" "जम्भसुतं दन्ते[...]
सुतम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥*॥ जम्भ्यते [...]
ऽसौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (य[...]
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भ[...]
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भा[...]
जम्भ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मे[...]
भे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । [...]
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाध[...]
अंशः । हनुः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ।

जम्भकः, पुं, (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम[...]
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपवि[...]
यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम्[...]
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥"[...]
जम्भतीति जभइजभने + ण्वुल् । क[...]
चि ॥)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) [...]
इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति [...]
तीति । गम + डः । अतिशयभक्षणशी[...]
तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽ[...]
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः ख[...]
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः
निराहाराश्च ये जीवाः पापेऽधर्म्मे रताश्[...]
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचन[...]

जम्भद्विट्, [ष्] पुं, (जम्भं तदाख्यया [...]
मसुरं द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् । जम्भस्य[...]
इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वि[...]
इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं, (जम्भं भेत्तुं शील[...]
भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३।[...]
इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । [...]

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददा[...]
जम्भ + रा + कः ।) जम्बीरः । इति [...]
चन्द्रिका ॥

जम्भलः, पुं, (जम्भरः । रस्य लत्वम् ।) ज[...]
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भा[...]
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भ[...]
बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ९३ ।

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षकं लाति ग[...]
तीति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । य[...]
"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्ष[...]
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवे[...]
इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त[...]

जम्भा, स्त्री, (जम्भ्यते इति । जभि जृम्भा[...]
भावे घः ततः स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा ।
राजनिर्घण्टः ॥

…म्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । यथा, "जम्भारिदम्भोलय: ।" इत्युत्तरनैषधम् ॥ वह्निः । वज्रम् । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

…म्भी, [न्] पुं, (जम्भयति क्षुधामान्द्यादिकं नाशयतीति । जभि क नाशे+णिनिः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

…म्भीरः, पुं, (जम्भते अग्निवृद्ध्यर्थं भक्ष्यते इति । जभ+"गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ मरुवकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

…यः, पुं, (जि जये+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराभवपूर्व्वकोत्कर्षणम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विजयः २ जयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः ।७।४४ ।
"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥")
अर्ज्जुनः । (जयतीति । जि+पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवाससमये जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥")
विजयनन्दनराजः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ श्रीनारायणपार्षदः । यथा,—
"एतौ द्वौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥
(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसारमनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६७ ।
"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते ।५।१०३।१६ ।
"विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥"
दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।
"जयो निशुम्भः कुपथश्च दानवो
रणस्तुरेते दश दानवाधिपम् ॥"
दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २१—२२ ।
"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः ॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥"
पुरुवंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।
"पुष्पार्णस्य प्रभा भार्य्या दोषा च द्वे बभूवतुः ।"
"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥"
विश्वामित्रपुत्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ ।
"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥"
ऊर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ ।
"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥"
राजर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । २।८।१४ ।
"तस्मां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"अङ्गो वितथ वेणश्च दुष्मन्तः सृञ्जयो जयः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।
"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! ॥"
सृञ्जयस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, हरिवंशे । २९ । २ ।
"सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । १७ । १६ ।
"कुशात् प्रतिः षात्वष्ठात् सञ्जयस्तत सुतो [जयः ॥"
दौष्मन्तिमन्योः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ ।
"वितथस्य सुतात् मन्योर्वृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥"
युयुधानपुत्रः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।
"युयुधानः सात्यकिर्व्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥"
भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,—
"क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः ॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजयकाले एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्यविशेषः । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट् ।) तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे ।१७।२३ ।
"सकलमनं द्विरदगणं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥"* ॥
भावे ल्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्रकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि+"तॄभूवहिवसीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्रः । तत्पर्य्यायः । पाकशासनिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ४९ ॥ ऐन्द्रिः ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।
"अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी ॥"
"अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा जयन्तः ।" इति तद्भाष्यम् ॥) शिवः । (यथा, मात्स्ये । ५ । ३० ।
"सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भीमः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥"
मरुत्वतीगर्भजातो धर्म्मपुत्रविशेषः । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।
"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥"
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामायणे । १ । ७ । २—३ ।
"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ ।
"ततश्च पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः ।
महामेरुः सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामतः ॥"
ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः । यथा,—
"यत्र सोमसुतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत् ॥")
षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"आदितालेन जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः ।
वसुसंख्याक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) गौरी । (यथा, कालिकापुराणे ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो-
ऽस्तु ते ॥")
इन्द्रपुत्त्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः ।२।४।६५॥
बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ सूक्ष्म-
मूला १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ ।
(यथा, तिथितत्त्वे ।
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्त्रिकाः ॥")
अस्याः गुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् ।
कण्ठविशोधनत्वञ्च । तत्र लघ्वी रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः ।
मददोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
"जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उन्मिलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ! ॥"
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"विषं पाठाश्वगन्धा च वचातालीशपत्त्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजामूत्रेण तुल्यकम् ।
वटिका पूर्व्ववत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥"
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयपत्त्रं, क्ली, (जयसूचकं पत्त्रम् ।) अश्वमेधीय-
यज्ञघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा,—
"त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः ।
संपूज्य च परित्याज्यः सर्व्वैरिति च संस्कृताम् ॥"
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥*॥
विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिक्रि इति
इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
"यद्वृत्तं व्यवहारात्तु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्त्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्त्रं तदुच्यते ॥"
जयपालः, पुं, (जयं पालयतीति । पालि +
"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः ।
विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्ष-
विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिडीफलम् ४
दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भी-
बीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ घण्टाबीजम् १०
घण्टिनीबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२
शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । कृमिकफामजठरामयनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जयपुत्त्रकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्त्र इव काय-
तीति । कै + कः । पुत्त्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथा-
त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
जयमङ्गलः, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
"चतुर्व्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *
ज्वरघ्न औषधविशेषः । यथा,—
"हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं वहिस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिवर्हणः ॥"
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥
जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संग्रामे वा जयं वह-
तीति । वह + णिनिः । ततो ङीप् ।)
शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८९ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि + "एरच् ।"
इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा,
महाभारते । ६ । २२ । २२ ।
"कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ! ॥")
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः ।
जयं ददाति सा नित्यं सा जया परिकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ।"
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः ।
(यथा, ज्योतिषे ।
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ।"
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥"
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये, ३१ ।
(यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ।"
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया-मूर्त्त्या
विराजते । यथा, देवीभागवते ।७।३०।५२ ।
"वराहशैले तु जया कमला कमलालये ।")
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णचिकित्-
सायाम् ।
"चारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
सर्व्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा शिगुणा वटा ।"
शाकाद्यश्च । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।"
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्त्रकम् ।
विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रैः समं समम् ।
चणकाभा वटी कार्य्या स्याज्जया योगवाहिका ।
जयन्ती वा जया वाथ चौरैः पित्तज्वरापहा ।
सुद्रामलकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरगुद्दृतैः ।
सर्व्वज्वरं मधुयोगैर्गवां मूत्रेण शीतकम् ।
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकेण च कासजित् ।
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्रेण युतां पिवेत् ।
हन्त्यांशु काकणं कुष्ठं सुलेपेन च तद्द्रुतम् ।
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुरात्ययम् ।
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहनुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडैः कोष्णजलैः पिवेत् ।
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ शुण्ठ्या सर्व्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ शृङ्गीद्रावैर्निशान्ध्यनुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ घृष्ट्वा स्तन्येन चाञ्जनम् ।
श्रावणं सर्व्वदोषोत्थं मांसवृद्धिञ्च नाशयेत् ।"
इति जयाजयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ + वह +
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ + श्रि +
अच् ।) जरडीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ।

ाह्वा, स्त्री, (जयस्य आह्वा आख्या आह्वा यस्याः।) भद्रदन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

यी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य। जि+"जिदृक्षिविश्रीति।" ३।२।१५७। इति इनिः।) जययुक्तः। विजयी। यथा,—

"जगति जयिनो यस्य विशिखाः।"

इति महिम्नः स्तोत्रम्॥

(यथा, च रघौ। ४। ३४।

"पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः॥")

य्यः, त्रि, जेतुं शक्यः। ("शकि लिङ् च।" ३।३।१७२। इति शक्यौ यत्। गुणः। "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे।" ६।१।८१। इति। याणादेशः।) जयकरणयोग्यः। इत्यमरः। २।८।७४॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। १४। ४।३।२४।

"सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्त्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा॥")

रठः, त्रि, (जीर्य्यत्यनेनेति। जॄ वयोहानौ+ उणां १।१०२। सूत्रे बाहुलकात् जॄशमोरण्ठः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठः।) कर्कशः। पाण्डुः। कठिनः। इति मेदिनी। ठे, १३॥ (यथा, माघे। ४। २६।

"अयमतिजरठाः प्रकामगुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः॥")

जीर्णः। इति हेमचन्द्रः॥ (वृद्धः। यथा, भागवते। ६। १। २५।

"स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम्॥"

परिणतः। यथा, माघे। ११। १४।

"हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमाने-
र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः॥")

जरायां पुं। इति विश्वः॥

रड़ी, स्त्री, (जॄ+बाहुलकात् अड़। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। गर्म्मोटिका २ सुनाला ३ जयाश्रया ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। सारकत्वम्। दाहरक्तदोषनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। पशूनां दुग्धदाढ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

रणं, क्ली, (जरयतीति। जॄष्+णिच्+ल्युः।) हिङ्गु। कुष्ठौषधी। जीर्णे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (श्वेतजीरकः। पर्य्याया यथा,—

"अजाजी जरणं दीप्यं मागधी जीरकं सितम्॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

रणः, पुं, (जरयतीति। जॄष्+णिच्+ल्युः।) जीरकः। (यथा,—

"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णजीरकः। सौवर्च्चललवणम्। इति शब्दरत्नावली॥ कासमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

जरणा, स्त्री, (जरण+टाप्।) कृष्णजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, ऋग्वेदे।१०।३७।६।

"भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि॥")

जरणद्रुमः, पुं, (जरणो जीर्णः द्रुमः।) अश्वकर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जरण्डः, त्रि, (जीर्य्यतीति। ज+अण्डन्।) जीर्णः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जरत्, त्रि, (जॄ+अतृन्) वृद्धः। इत्यमरः।२।६।४२॥ पुरातनम्। इति हेमचन्द्रः॥

जरत्कारुः, पुं, मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। यायावरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १। ४०। ३—४।

"जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम्।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः॥
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्! वासुकेर्भगिनी तथा॥"

एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते।२।१२।८-६।

"जरत्कारुर्मुनिः शान्तो न चकार गृहाश्रमम्।
तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमानाः स्वपूर्व्वजाः॥
ततस्तमाहुः कुरु पुत्त्रदारान्
यथा च नः स्यात् परमा हि तृप्तिः।
स्वर्गे प्रजामः खलु दुःखमुक्ता
वयं सदाचारयुते सुते वै॥
स तानुवाचाथ लभे सनामा-
मयाचितां चातिवशानुगाञ्च।
तदा गृहारम्भमहं करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै॥
इत्युक्त्वा तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विजः॥"

अथ मातृशापाभिशप्तो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास। तद्यथा, तत्रैव। २। १२। ३५—४५।

"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम्।
वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम्॥
सनामां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच तम्।
अप्रियं मे यदा कुर्य्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम्॥
वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम्।
दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह॥
कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने।
तया सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप!॥
एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः।
भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी॥
न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते! कथञ्चन।
इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा॥
रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते।
किं करोमि न मे शान्तिस्त्यजेन्मां बोधितः पुनः॥
धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत्।
नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा व्रजेत्॥
धर्म्मनाशादरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम्।
धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुनः॥
इति सञ्चिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत्।
सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत!॥
उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच ब्रजाम्यहम्।
स्वगृहं भाजयस्व याहि निद्राविच्छेदकारिणी॥
वेपमानाब्रवीद्बाला मित्युक्ता मुनिना तदा।
भ्राता दत्त्वा यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ!॥
मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः॥"

अस्य पुत्त्रः आस्तीकनामा मुनिप्रवरः। योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास। जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम्॥)

जरत्कारुः, स्त्री, मनसादेवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। २। १२। ४७।

"मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः॥")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारोः स्वनामख्यातस्य मुनेः प्रिया।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥

जरती, स्त्री, (जरत्+"उगितश्च।" ४।१।६। इति ङीप्।) वृद्धा। इति राजनिर्घण्टः॥

जरद्गवः, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति। "गोरतद्धितलुकि।" ५।४।९२। इति टच्।) जीर्णवृषः। तत्पर्य्यायः। वृद्धोक्षः २। इत्यमरः। २।६।६१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ८४।

"अकृत्य पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया।
जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम्॥"

जरन् क्षीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्म्मः। धर्म्मरूपजीर्णवृषः। यथा, महाभारते। १३।६३।६८।

"नैतस्येह यथास्माकं शम्बच्छाक्लं जरद्गवः।
अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाङ्गना सह॥")

गृध्रपक्षिविशेषः। यथा,—

"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।
मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः॥"

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः॥

जरन्, पुं, (जरतीति। जॄ+शतृ।) वृद्धः। इति राजनिर्घण्टः॥

("वान्तमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति॥"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्य्यतीति। ज+"जॄविशिभ्यां झच्।" उणां ।३।१२६। इति झच्।) महिषः। वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जरसानः, पुं, (जीर्य्यति जराग्रस्तो भवतीति। जॄ वयोहानौ+"ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्" ... "छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम्।" उणां। २। ८६। इति असानच्।) मनुष्यः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया। जॄ+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इत्यङ्। "ऋदृशोऽङि गुणः।" ७।४।१६। इति गुणः।) वयःकृतश्मश्रुमांसाद्यवस्थाभेदः। वार्द्धक्यम्।

"जीर्य्यत्यनया जरा जॄ ष वयोहानौ षित्वात् ङः ऋदृशोर्ङ्गिरिति गुणः।" इत्यमरटीकायां भरतः॥

तत्पर्य्यायः। विस्रसा २। इत्यमरः।२।६।४१॥

सा तु कालकन्या। यथा,—

"कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति।
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः॥"

इति श्रीभागवतम्।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरजः स्मृताः ।
मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्रमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णयोर्मूर्ध्नि तैलञ्च जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवां स्वल्पां करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
स्नातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणन्तत्र वर्ज्जयेत् ।
खातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते ॥
खातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽंशुकवह्निञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुडम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कन्तरुणं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तानुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ! ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराबीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिसेवकम् ।
रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसंघश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं बोध्यमसमये काले सर्व्वं ग्रसिष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । १६ । ३३—५५ ॥
जराया औषधं यथा, गारुडे १९६ अध्याये ।
“पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ।
सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्य्याज्जरामतिम् ॥
मासेकेन महादेव ! जरामरणवर्ज्जितः ।
पलाशबीजं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम् ।
समाहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥”

अपिच ।
“श्लक्ष्णीकृतं भृङ्गराजस्य चूर्णं
तिलार्द्धकं चामलकार्द्धकञ्च ।
सशर्करं भक्षयते गुडैर्व्वा
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥
अन्धः पञ्चभिरमररहितो मत्तमातङ्गगामी
मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
नीरुक्छङ्गो भवति पलिती नीलजीमूतकेशो
जीर्णा दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥”
इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम् ॥
(“क्षैण्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत् शृणु ॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहारात् श्रमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्षैण्यं इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः ।
विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते ॥
एतज्जरा सम्भवं हि ॥”
“जरासम्भवजे क्षैण्ये चयने चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
क्षीरसर्पिर्व्यपयोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥*॥
“या च भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
वचनोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥”
इति चाणक्यम् ॥*॥)
क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी-
विशेषः । यथा, श्रीभागवते ।
“अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥”
जरातुरः, त्रि, (जरया आतुरः ।) जीर्णः ।
जरारोगग्रस्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
नैषधे । १ । १३५ ।
“मदेकपुत्त्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दय-
न्नहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥”)
जरापुष्टः, पुं, (जरया राक्षस्या पुष्टः ।) जरा-
सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जराभीरुः, पुं, (जरातो भीरुः ।) कामदेवः ।
इति हेमचन्द्रः । २।१४१ ॥ जराभयशीले, त्रि ॥
जरायणिः, पुं, (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा
+ बाहुलकात् फिः । तत्प्राणजीवत्वात् तथा-
त्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जरायुः, पुं, (जरामेतीति । जरा + इण् + “किञ्ज-
रयोः श्रिणः ।” उणां १ । ४ । इति ञुण् ।)
येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ-
वेष्टनचर्म्म । आँओल इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
गर्भाशयः २ उल्बम् ३ कललः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३८ ॥

“या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।”
इति महाभागवते भगवतीगीता ।
अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जरायुजः, त्रि, (जरायौ जायते इति । जन +
डः ।) गर्भाशयजातः । स तु मनुष्यादिः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥
“या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः ।
तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ।”
इति महाभागवते भगवतीगीता ।
जरासन्धः, पुं, (जरया तदाख्यया प्रसिद्ध
राक्षस्या कृता सन्धा देहसंयोजनमस्य ।
चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु बृहद्रथरा
पुत्रः । कंसश्वशुरः द्वन्द्वयुद्धे भीमस्तं हतवान्
अस्य नामकरणं यथा,—
“अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात्
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ।
इति श्रीभागवतम् ।
तत्पर्य्यायः । बार्हद्रथिः२ । इति त्रिकाण्डशेषः
(अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्व्वणि १
अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्या
द्रष्टव्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासु
स्यावतारः । यथा, महाभारते । १।६७।४ ।
“विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः
जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजर्षभः ।
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते
१ । ११७ । ८ ।
“दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक् ।”
जरासन्धजित्, पुं, (जयतीति । जि + क्विप् । त
जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इ
त्रिकाण्डशेषः ॥
जरी, [न्] त्रि, (जरास्यस्येति । जरा + इनि
वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥
जरूथं, क्ली, (जीर्य्यतीति । जॄ + “जॄवृभ्यामूथन् ।” उणां । २ । ६ । इति ऊथन् ।
मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जर्च्च, श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्च्चती जर्च्चन्ती
गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु श
न्तानां आदीपोरिति नुमो विभाषा वेदसूत्रार
भेदश्च । भर्त्सनस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ।
जर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्च्छती जर्च्छन्ती
भर्त्सनस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्ज, श वाचि । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्ज्जती जर्ज्जन्ती
भर्त्सनस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्जरः, पुं, (जर्ज्जति स्वगुणेनापरान् निन्दतीति
जर्ज्ज + बाहुलकात् अरः ।) शैलजः । (जर्ज्ज
शत्रून् तर्ज्जयतीति ।) शक्रध्वजः । (जर्ज्ज
निन्द्यते इति । कर्म्मणि बहुलवचनादरः

जरातुरे, त्रि। इति मेदिनी। रे, १५७॥ (जीर्णे। यथा, महाभारते। ३।११।६५।
"अथ जर्ज्जरसर्व्वाङ्गं यावित्‌हतनयनाम्बरम्।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह॥"
विदीर्णे। यथा, माघे। ४।२३।
"कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो
मूर्द्ध्नि ग्राव्णां जर्ज्जरा निर्झरौघाः॥")

जर्ज्जरीकः, त्रि, (जर्ज्जति जीर्णो भवतीति। जर्ज्ज + "फर्फरीकादयश्च।" उणां ४।२०। इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः।) बहुच्छिद्रान्वितम्। जरातुरः। इति मेदिनी। के, १५६॥

जर्त्स, श भर्त्सने। उक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, जर्त्सती जर्त्सन्ती। भर्त्सनन्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

जर्त्तः, पुं, (जीर्य्यति जीर्णो भवतीति। जॄ + "कृवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्।" उणां ३।१०। इति तन्।) चन्द्रः। वृषः। इति मेदिनी। ते, १३॥ जीर्णे, त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

जर्त्तः, पुं, (जायतेऽस्मादिति। जन + बाहुलकात् तप्रत्ययेन साधुः।) योनिः। हस्ती। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अत्र जर्त्तुरित्येव पाठो भवितुं युक्तः॥)

जर्त्तिलः, पुं, वनोद्भवतिलः। इति राजनिर्घण्टः हेमचन्द्रश्च॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।६।२५।
"श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका मुने!॥")

जर्त्तुः, पुं, (जायते यस्मादिति। जन + "जनेस्तुरः।" उणां ५।४६। इति तुः रेफश्चान्तादेशः।) योनिः। हस्ती। इत्युणादिकोषः॥

जर्त्स, भर्त्से। रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः दन्त्यवर्गाद्योपधः। जर्त्सति। भर्त्सा भर्त्सनमुक्तिश्च। इति दुर्गादासः॥

जर्हिलः, पुं, अरण्यतिलः। इति राजनिर्घण्टः॥

जल, क पिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पिधानमाच्छादनम्। क, जालयति चन्द्रं मेघः। इति दुर्गादासः॥

जल, ज धान्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। अकं इति केचित्।) ज, जालः जलः। धीयते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं जीवनोपयोगिक्रिया। जलति लोकान् जलम्। जीवयतीत्यर्थः। धीयते आच्छाद्यते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं आच्छादनक्रिया। जलति जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा। गोविन्दभट्टस्तु घनस्य भावः धान्यं सान्द्रिः। जलति घनी सान्द्रः स्यादित्यर्थं इत्याह। इति दुर्गादासः॥

जलं, क्ली, गोकलनम्। ह्रीवेरम्। इति मेदिनी। ले, १८॥ (यथा, भावप्रकाशे अरोचकाधिकारे।
"जलं सलघ्वागुरुभृङ्गकेसरम्।" इति॥ *॥)
जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति भूम्यादीनिति वा। जल + पचाद्यच्।) पानीयम्। पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः। अस्य धर्म्माः। रूपं द्रवत्वं प्रत्यक्षयोगित्वञ्च। इदं गुरुरसविशिष्टञ्च। अस्य गुणाश्चतुर्द्दश। यथा,— स्पर्शः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२ रसः १३ स्नेहः १४। अस्य वर्णः शुक्लः रसो मधुरः स्पर्शः शीतलः। स्नेहः द्रवत्वं स्वाभाविकगुणः। परमाणुजलं नित्यम्। सावयवजलं अनित्यम्। अनित्यजलं त्रिविधं यथा। देहं अयोनिजम् १ इन्द्रियं रसनम् २ विषयः सिन्धुहिमादिः ३। इति भाषापरिच्छेदः॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसो दैवचोदितात्।
रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वारसग्रहः॥" *॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनम्।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः॥"
इति श्रीभागवतम्॥ *॥
"अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता।
जिह्वाविस्यन्दनञ्चापि भौमानां श्रपणं तथा॥
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्ष्यते।
अधिभूतं रसस्तत्र सोमस्तत्राधिदैवतम्॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व॥ *॥
तत्पर्य्यायः। आपः २ स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तोऽयम्। वाः ३ वारि ४ सलिलम् ५ कमलम् ६ पयः ७ कीलालम् ८ अमृतम् ९ जीवनम् १० भुवनम् ११ वनम् १२ कबन्धम् १३ उदकम् १४ पाथः १५ पुष्करम् १६ सर्व्वतोमुखम् १७ अम्भः १८ अर्णः १९ तोयम् २० पानीयम् २१ नीरम् २२ क्षीरम् २३ अम्बु २४ सम्बरम् २५ मेघपुष्पम् २६ घनरसः २७। इत्यमरः॥१।१०।३॥ आपः २८ सान्तस्त्रीवोऽयम्। सरिलम् २९ सलम् ३० जड़म् ३१ कम् ३२ अन्धम् ३३ कपन्धम् ३४ उदम् ३५ दकम् ३६ नारम् ३७ शम्बरम् ३८ अभ्रपुष्पम् ३९ घनरसम् ४० घृतम् ४१। इति भरतः॥ पीप्पलम् ४२ कुशम् ४३ विषम् ४४ काण्डम् ४५ सवरम् ४६ सरम् ४७ क्षपीटम् ४८ चन्द्रोरसम् ४९ सुदनम् ५० कर्ब्बुरम् ५१ व्योम ५२ शम्बः ५३ सरः ५४ इरा ५५ वाजम् ५६ तामरम् ५७। इति जटाधरः॥ कम्बलम् ५८ स्यन्दनम् ५९ सम्बलम् ६० जलपीथम् ६१ चरम् ६२ ऋतम् ६३ ऊर्ज्जम् ६४ कोमलम् ६५ सोमम् ६६। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तस्य गुणाः। ईषत्कषायत्वम्। मधुरत्वम्। क्लेदित्वम्। शीतलत्वम्। तृष्णानाशित्वम्। अव्यक्तरसत्वम्। शरीरेन्द्रियतर्पणत्वञ्च॥ *॥ सुगन्धस्य तस्य गुणाः। अस्पष्टरसत्वम्। सुशीतलत्वम्। तर्षनाशित्वञ्च॥ *॥ स्वच्छस्य तस्य गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। गुणवत्त्वञ्च॥ *॥ पर्णशैवालकर्द्दमयुक्तजलगुणाः। पिच्छिलत्वम्। क्रमिलत्वम्। क्लिन्नत्वम्। विवर्णत्वम्। विरसत्वम्। सान्द्रत्वम्। दुर्गन्धित्वम्। अहितकारित्वञ्च॥ *॥ दिवासूर्य्यकिरणरात्रिचन्द्ररश्मिसंस्पृष्टजलगुणाः। अरूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। गगनाम्बुतुल्यत्वञ्च॥ *॥ साधारणजलगुणाः। वृष्यत्वम्। दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वञ्च॥ *॥ वर्षाकालीनजलगुणाः। गुरुत्वम्। अभिष्यन्दित्वम्। मधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ *॥ शरत्कालीनजलगुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। लघुत्वञ्च॥ *॥ हैमन्तिकजलगुणाः। स्निग्धत्वम्। बल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। हितकारित्वम्। गुरुत्वञ्च॥ *॥ शिशिरजलगुणः। कफवातनाशित्वम्। हैमन्तिकात् किञ्चिल्लघुत्वञ्च॥ *॥ वासन्तिकजलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। रूक्षत्वञ्च॥ *॥ ग्रैष्मिकजलगुणः। अनभिष्यन्दित्वम्॥ *॥ शीतलजलगुणाः। मदमूर्च्छाछर्द्दिपित्तज्वरभ्रमक्लमतृष्णादाहमदात्ययविषनाशित्वम्॥ *॥ पवनाहतधारापातजलगुणाः। विष्टम्भित्वम्। दुर्जरत्वञ्च॥ *॥ यत् अन्तर्वाष्पशीतलं तत् शृतशीतं तस्य गुणः। त्रिदोषनाशित्वम्॥ *॥ जलस्य सिद्धकरणप्रकारः। हेमन्ते शिशिरे पादहीनं वसन्तपादस्थितं ग्रीष्मशरत्कालयोरर्द्धावशेषितं वर्षास्वष्टावशेषितम्। दिवासिद्धं जलं रात्रौ गुरु रात्रिसिद्धं दिवागुरु॥ *॥ पुष्पसुवासितशुक्लवस्त्रपूतनूतनमृत्पात्रस्थजलगुणः। मङ्गलरुचिकारित्वम्॥ *॥ अजीर्णे जलमौषधं जीर्णे बलप्रदं आहारकाले आयुर्जनकं भुक्तान्तोपरि रात्रौ न पेयम्॥ *॥ रात्रिशेषे जलपानगुणाः। कासश्वासातीसारज्वरवमथुकटीकोठकुष्ठमूत्राघात-उदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णनासाचक्षुरोगवातपित्तकफक्षयजरोगनाशित्वम्॥ *॥ मेघशून्यरात्रिशेषे नासिकारन्ध्रेण जलपानगुणाः। बुद्धिकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वलीपलितसर्व्वरोगनाशित्वञ्च॥ *॥
"जलञ्चतुर्व्विधं प्राहुरन्तरीक्षोद्भवं बुधाः।
धारञ्च कारकञ्चैव तौषारं हैममित्यपि॥"
इति राजनिर्घण्टः॥ *॥
तृषिताय रोगिणेऽपि जलं देयं यथा,—
"पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायत्तं हि जीवनम्।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्य्यते॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भिषजैः समम्॥"
इति राजवल्लभः॥ *॥
"पादेन घटमुत्थाप्य भाजने पूरयेज्जलम्।
तज्जलं मदिरातुल्यं भाजनस्थं सुरया समम्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥ *॥
तस्य दानमाहात्म्यं यथा,—
"अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते॥

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते ॥
अन्नौषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥”
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥
“एकहस्ते धृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
“उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥”
इति मनुः ॥

तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ क्षद्म: ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ बुसम् २० तुग्र्या २१ वर्व्वुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अर-विन्दानि २६ ध्वस्मन्वतु २७ जामि २८ आयु-धानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योमः ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभी-रम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ वर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अम्बम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इदमित्येकशत-मुदकनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गुणाः ।
पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥”
अथ तस्य भेदाः ।
“पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्व्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ॥
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादिजीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥”
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
“धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥”
तत्रगाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
“आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टीः कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमजे पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥”
अतएवाह ।
“फुत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”
अथानार्त्तवजलगुणाः ।
“अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥”
अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ॥
अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥”
अथ तौषारजललक्षणं गुणाश्च ।
“अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥”
अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः घर्म्मशरहिताः आपस्तुषा-राख्याः । तुस इति लोके तुस इति च ।
“अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत् ॥”
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥”
हैमं जलं कुहंसजलम् । अन्ये तु ।
“और्व्वानलधूमेरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहंस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि
न तद्दूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम्
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधै
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात्
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वि
शस्तश्चो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जल
बह्वम्बुबहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जल
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृत
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निकृत् कफकृत् पथ्यं विकारान् कुरुते
आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥’
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्ष
गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्ति
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोद
गुर्व्व्यः शैवालसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च
नदीसरस्तडागस्थे कूपप्रस्रवणादिजे ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत्
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतल
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥”
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झर
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम्
नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम्
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र संसृत्य तिष्ठ
तत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृ
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं सितम् ॥’
अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ।
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"पाषाणैरिष्टकाभिर्व्वा बद्धकूपा बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥"
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम् ॥"
अथ चौण्ड्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तत् चौण्ड्यमिति चापरे ।
तत्रत्यमुदकं चौण्ड्यं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौण्ड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥"
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यत्र चन्द्रार्कगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्य्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्घाट्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्द्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥"
अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥"
अथ वृष्टिजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"वार्षिकं तद्दृढवृष्टं भूमिस्थमहितं जलम् ।
त्रिरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जल-
विशेषः ।
"हेमन्ते सारसं तोयं ताडागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवद्गरलक्ष्माणां पत्राद्यैर्दूषितं यतः ।
औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवस-
प्रापणार्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं
समस्तरात्रिप्रापणार्थम् । अन्यच्च ।
"शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥"
वृद्धसुश्रुतस्तु ।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥"
अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
"भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्म्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥"
अथ जलस्य पाने विधिः ।

"अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्म्मुहुर्व्वारि पिबेदभूरि ॥"

अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमे श्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
अथ तन्निषेधः ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्ज्जयेत् ॥"
अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
"अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ।
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥"
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
"जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुज्ञो न क्वचित् वारि वार्य्यते ॥"
हारीतश्च ।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमु-
ञ्चति ।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥"
अथ प्रशस्तं जलम् ।
"अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥"
अथ निन्दितं जलम् ।
"पिच्छिलं कृमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्द्दर्शजमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्य्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदर-
ज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्द्दोषीकरणोपायः ।
"निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥
भृशं संताप्य निर्व्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्ज्जितम् ।
स्वच्छं कतकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्ज्जितम् ॥
पर्णमूलबिसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम् ॥"
अथ पीतस्य जलस्य पाकावधिः ।

"आमं जलं जीर्य्यति याममात्रं
तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च ।
तदर्द्धमात्रं तु शृतं कदुष्णं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥"

इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥

अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
"उत्तापेऽर्कांशुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीकृष्णमुपवेशयेत् ॥
नित्यार्च्चाविधिनाभ्यर्च्च्य सायं सन्ध्यामुपास्य च ।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरथार्च्चयेत् ॥
नीराज्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्थमर्च्चयेत् ॥"
तन्माहात्म्यं यथा, गारुडे ।
"स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये ताम्रे वा मृण्मयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निदाघे मधुमाधवे ।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्धराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेन्नृप ! नारकी ॥
तस्माज्ज्यैष्ठे सदा भूप ! तोयस्थं पूजयेद्धरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥
कृतैः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
शुचिशुक्रगते काले येऽर्च्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
जलस्थं विविधैः पुष्पैर्म्मुच्यते यमयातनात् ॥
जलस्रष्टा यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्ग्रीष्मे विशेषेण जलस्थं पूजयेद्धरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्च्चयेन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्किराशिगते सूर्य्ये मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्च्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्थं जलशायिनम् ।
योऽभ्यर्च्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं भुवि ॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेद्गरुड़ध्वजम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्रात्रौ मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
किञ्च ।
"घनागमे प्रकुर्व्वन्ति जलस्थं वै जनार्द्दनम् ।
ये नरा नृपतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥"
"तथैवात्युष्णसमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीड़ामहोत्सवम् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जड़ः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६६ ।
"जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ॥"
"जलानां जड़ानामज्ञानानामित्यर्थः । आविलेव कलुषितेव आवृतेवेति वा ।" इति तट्टीका ॥)

जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शृङ्गाटः । पानी-

फल इति भाषा ॥ (जले कण्टक: शत्रु-रिव ।) कुम्भीर: । इति हारावली । ७६ ॥

जलकपि:, पुं, (जले कपिरिव ।) शिशुमार: । इति हारावली । ७७ ॥

जलकरङ्क:, पुं, (जलपूर्ण: करङ्क: । मध्यपदलोपि-समास: ।) नारिकेलफलम् । (जले करङ्क: अशस्यनारिकेलफलास्थि इव ।) पद्मम् । शङ्ख: । जललता । मेघ: । इति मेदिनी । के, २२८ ॥

जलकल्क:, पुं, (जलस्य कल्क इव ।) जम्बाल: । इति हारावली । २०५ ॥

जलकाक:, पुं, (जले जलस्य वा काक इव ।) पक्षिविशेष: । पानीकौडि इति भाषा ॥ तत्-पर्य्याय: । दात्यूह: २ कालकण्टक: ३ । अस्य मांसगुणा: । स्निग्धं गुरु हिमं हृद्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातहरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलकाङ्क्ष:, पुं, स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति । जल+काङ्क्ष+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलकाङ्क्षी, [न्] पुं स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभि-लषतीति । काङ्क्ष+णिनि: ।) हस्ती । इति हारावली । १४ ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

जलकान्तार:, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो यस्य यस्मै इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वरुण: । इति हेमचन्द्र: । २।१०२॥

जलकामुक:, पुं, (जलस्य कामुक: अभिलाषुक: ।) कुटुम्बिनीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (स्त्री, अर्कपुष्पी । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका ॥")

जलकिराट:, पुं, (जले किर: शूकर इव अटति गच्छतीति । अट+अच् ।) ग्राह: । इति हारावली । ७७ ॥

जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव । तत: स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिल्ली । इति हारा-वली । ८६ ॥

जलकुक्कुभ:, पुं, (जले कुक्कुभ: पक्षिविशेष इव ।) जलचरपक्षिविशेष: । कोड़ापाखी इतिभाषा ॥ तत्पर्य्याय: । कोयष्टि: २ शिखरी ३ । इति हेमचन्द्र: ॥

जलकुन्तल:, पुं, (जलस्य कुन्तल: केश इव ।) शैवालम् । इति भूरिप्रयोग: ॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिर्विधेया ॥)

जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपगर्त्त: । पुष्करिणी । इति मेदिनी । पे, २४ ॥

जलकूर्म्म:, पुं, (जले कूर्म्म इव । शयनसमये कूर्म्म-स्येव ह्रस्वत्वादस्य तथात्वम् ।) शिशुमार: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलकेश:, पुं, (जलस्य केश इव ।) शैवालम् । इति हारावली । १०६ ॥

जलक्रीड़ा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीड़ा ।) नद्यादौ वयस्यादिभि: सह जलनि:क्षेपादि-रूपक्रीड़ा । तत्पर्य्याय: । करपात्रम् २ शात्युक्षी ३ करपत्रिका ४ । इति हारा-वली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ३६ ।
"सहिता भ्रातर: सर्व्वे जलक्रीड़ामवाप्नुम: ॥")

जलगुल्म:, पुं, (जलस्य गुल्म इव ।) जलावर्त्त: । कच्छप: । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । मे, ६० ॥

जलङ्ग:, पुं, (जलं गच्छतीति । जल+गम्+ड: । ततो मुम् ।) महाकाल: । लताविशेष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलङ्गम:, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छ-तीति । जल+गम+"गमश्च ।" ३ । २ । ४७। इति खच् मुम् च । ग्रामान्तवासित्वादेवास्य तथात्वम् ।) जनङ्गम: । चाण्डाल: । इत्यमर-टीकायां भरत: ॥

जलचारी, [न्] पुं, (जले चरतीति । चर+णिनि: ।) मत्स्य: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जल-चरे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १५ । ६ ।
"ददृशु: सहिता रम्यं तड़ागं योजनायतम् ।
शरारिहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभि: ॥".)

जलजं, क्ली, (जले जायते इति । जन+ड: ।) पद्मम् । (यथा, कुमारे । २ । ३० ।
"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्ज्जलजासनम् ॥")
शङ्ख: । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा, रघु: । ७ । ६३ ।
"तत: प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमार: ॥")
लोणारम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलज:, पुं, (जले जायते इति । जल+जन्+ड: ।) मत्स्य: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामा-यणे । २ । ६१ । २२ ।
"स तादृश: सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभ: ।
स्वयमेव हत: पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥")
जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादय: । एषां मांसगुणा: । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ हिज्जलवृक्ष: । शैवल: । वानीरवृक्ष: । शङ्ख: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ कुपीलु: । इति भावप्रकाश: ॥ कर्कटमीन-कुम्भराशय: मकरशेषार्द्धञ्च । इति दीपिका ॥ जलजाते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।
"जलजै: प्राणिभि: कीर्णां जलजैर्भूषितां गुणै: ।
जलजै: कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम् ॥")

जलजन्तु:, पुं, (जलजातो जन्तु: ।) जलजप्राणी । तत्पर्य्याय: । याद: २ । इत्यमर: । १।१०।२० ॥

जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तु: । तत: संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति भरत: ॥

जलजन्म, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । २२८ ॥ (शावरकन्दके, पुं । तद्यथा,—
"जम्बूका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ॥"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलजम्बूका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बूका । जम्बू: ।) क्षुद्रजम्बू: । इति भावप्रका भूँइजाम इति बनजाम इति च भाषा ।

जलजिह्व:, पुं, (जड़ा स्वादग्रहणासमर्था जि यस्य । डस्य ल: ।) नक्र: । इति हारावली ।

जलडिम्ब:, पुं, (जले डिम्ब इव ।) शम्ब इति हारावली । ११२ ॥ (शम्बूकशब्दे विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलतापिक:, पुं, (जलतापिन्+संज्ञायां कन् इल्लीशमत्स्य: । काकचीमत्स्य: । इति श रत्नावली ॥

जलतापी, [न्] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशय वेति । तप+णिनि: ।) इल्लीशमत्स्य: । शब्दरत्नावली ॥

जलताल:, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आ त्वेन गच्छतीति । तल+अण् ।) इल्ली मत्स्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्ति स्वल्पार्थे कन् । जलप्रधाना तिक्तिका शल्लकीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति । त्रै+क: छत्रम् । इति हारावली । ४० ॥

जलद:, पुं, (जलं ददातीति । दा+क: ।) मेघ (यथा, मेघदूते । १३ ।
"मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानु सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्
मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे, २८ ॥ (यथा,-
"अम्बता-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चमूल-
जलदजलम्
शृतशीतं मधुयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम्
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सूतिकाधिकारे
शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेष: । यथा, म भारते । ६ । ११ । २२—२३ ।
"वर्षाणि तेषु कौरव्य ! सप्तोक्तानि मनीषिभि
महामेरुर्महाकाशो जलद: कुमुदोत्तर: ।
जलधारो महाराज ! सुकुमार इति स्मृत: ।

जलदागम:, पुं, (जलदानां मेघानां आग आगमनं यत्र ।) वर्षाकाल: । इति रा निर्घण्ट: ॥ (यथाह वररुचि: ।
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ।"

जलदाशन:, पुं, (अश्यते भक्ष्यते इति । अश कर्म्मणि ल्युट् । जलदानां मेघानामशन: मेघा: शालपत्रं भक्षयन्तीति प्रसिद्धे: ।) शा वृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलधर:, पुं, (धरतीति धर: । धृ+अच् जलस्य धर: ।) मेघ: । (यथा, महाभारते १ । १३५ । १८ ।
"नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ।"
मुस्तकम् । इत्यमर: । १।३ । ७,२ । ४ । १५८ समुद्र: । इति हेमचन्द्र: ॥ तिनिशवृक्ष: । इ राजनिर्घण्ट: ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) समुद्रः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८० ।
"या दयिता त्वमस्यामदयितयो दयितयत्न-
मितरस्याम् ।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सहग्रमाप-
दसि ॥")
दशशङ्कुसङ्ख्या । सा तु शतलक्षकोटयः । इति लीलावती ॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम+डः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः ।" इति डः ।) लक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थकृत्रिमधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्ब्बकम् ।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत् ।
जलपूर्णंसुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।
वत्सं तथापरं कल्प्यं घृतेन परिपूरितम् ॥
वर्द्धनीकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रग्दामैश्च विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।
मांसीमुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयवालुकम् ॥
आमलाः सर्षपाश्चैताः सर्व्वधान्यानि पार्थिव ! ।
चतुर्दिक्ष्वपि पात्राणि चत्वार्य्येव प्रकल्पयेत् ॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्करान्वितम् ॥
सुवर्णं मुखचञ्चूणि शृङ्गं कृष्णागुरूणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कृष्णाभरणघण्टिकाम् ॥
कम्बले पुष्पमालाञ्च गुडास्यां शुक्तिदन्तिकाम् ।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रेणाच्छादितान्तु ताम्॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्च्य विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! यः पश्यति शृणोति च ।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे मुच्यन्ति पातकात् ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिप ॥
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।
अथवा हविष्यैकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ॥
ग्राहकोऽपि त्रिरात्रं वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्द्दमाः ॥
यत्र चाप्सरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।
दाता च दापकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः ॥
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः ॥"
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तुविशेषः । धाड़िया इति उद्‌विड़ाल इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्रः २ जलमार्जारः ३ जलाखुः ४ जलप्लवः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । जलविड़ालः ६ नीराखुः ७ । इति हारावली । । ७६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१४ ।
"सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति
विशालगोत्रजा नार्य्यः ।
क्षारास्त्वेव स तृप्यति जलनिधिलहरीषु
जलद इव ॥"
चतुःसंख्या समुद्रवाचित्वात् । यथा, सत्कृत्यमुक्तावल्याम् ।
"वारे शीतकरं तिथौ जलनिधिं
भेऽग्निञ्च योगे द्वयम् ॥" इति ॥)

जलनिर्गमः, पुं, (गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप् । जलानां निर्गमो बहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति सर्व्वानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः । १।१०।७ ॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति स्वामी ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील+तत् करोतीति णिच्+ततः "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् । ततो ङीप् ।) शैवालम् । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति । 'जल+धृ+बाहुलकात् खच् मुम् च ।) असुरविशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः पप्रच्छ ईश्वरः क गतः । स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान । ततो रुद्रस्तेजसा प्रजज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव रुद्रस्तुष्ट इन्द्रदाहार्थोत्पन्नं भालनेत्रस्थवह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षिपत् ततः स बालरूपो भूत्वा रुरोद तस्य रोदनशब्देन सप्तलोका बधिरीकृतास्तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य तं बालं समुद्रक्रोड़े दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्यायं पुत्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम पुत्रः अस्य जातकर्म्मादि कुरु इत्युक्ता ब्रह्मा क्रोड़े ददौ स बालस्तस्य श्मश्रु दधार श्मश्रु धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व्वशास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्व्वभूतावध्यश्च भविष्यति इत्युक्ता शुक्रमाहूय तमासुरराज्ये न्यवेशयत् स कालनेमिसुतां वृन्दामुपयेमे । इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा यथा, काशीखण्डे । १२ । ८६—९५ ।
"ततस्तं तनयः पृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च ।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् ॥
तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् ।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥
आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्ततपसा ततः ।
उवाच कार्द्दमे ! ब्रूहि कं ददामि वरोत्तमम् ॥
कार्द्दमिरुवाच ।
यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक ! ।
सर्व्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि ॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्व्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यषिञ्चत तं तत्र वारुणे परमे पदे ॥
रत्नानामब्धिजातानामब्धीनां सरितामपि ।
सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यम्बुस्रोतसां पुनः ॥
जलाशयानां सर्व्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः ।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्व्वामरप्रियः ॥")
समुद्रः । अप्पतिरित्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । कोपी २ जलकपोतः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पलीविशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । महाराष्ट्री २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्यादनी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्निज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ तृणशीता १२ बहुशिखा १३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । व्रणकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता ॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥
कटुपाका रसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

जलपृष्ठजा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति। जन+डः।) शैवालम्। इति शब्द-चन्द्रिका॥

जलप्रायं, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र।) जलबहुलस्थानम्। अनूपदेशः। इत्यमरः। २।१।१०॥

जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यस्य।) चातकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यः। इति शब्द-चन्द्रिका॥

जलप्लवः, पुं, (जले प्लवते इति। प्लु+अच्।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलफलं, क्ली, (जलजातं फलम्।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

जलबन्धः, पुं, (जलं बध्नाति जीवनवृत्तेर निर्बन्धेन परिकल्पयतीति। बन्ध+अच्।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलबन्धकः, पुं, (जलं बध्नातीति। बन्ध+ण्वुल्।) जलमध्यगं स्रोतोभेदकरं दारुशिलादि। तत्-पर्य्यायः। विदारकः २ कूपकः ३। इति शब्द-रत्नावली॥

जलबालकः, पुं, (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रित-वृक्षादीनिति। बल जीवने+णिच्+ण्वुल्।) विन्ध्यपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४। ९५॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः। ४। १७१॥

जलबुद्बुदं, क्ली, (जलस्य बुद्बुदम्।) जलविम्बम्। यथा, शुद्धितत्त्वधृतवचनम्।
"मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥"

जलब्राह्मी, स्त्री, (जले ब्राह्मीव।) हिलमोची। इति हारावली। १८०॥

जलभूः, पुं, (भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने क्विप्। ततो जलस्य भूः।) मेघः। (जलं भूरुत्-पत्तिस्थानमस्य।) कच्चटम्। इति शब्द-चन्द्रिका॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका।) वारि-कृमिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव।) मत्स्यरङ्ग-पक्षी। इति हारावली। ८८॥

जलमधुकः, पुं, (जलजातो मधुकः।) मधुक-वृक्षप्रभेदः। जलमहुया इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। मङ्गल्यः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाख्यः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। व्रणवान्तिनाशि-त्वम्। शुक्रबलकारित्वम्। शीतत्वम्। रसा-यनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्याय-गुणाः। अथ महुया वनमहुया।
"मधुको गुडपुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः॥
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥ * ॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।
अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जलमसिः, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परि-णमतीति। मस परिणामे+इन्। घनीभूत-मेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम्।) मेघः। इति हारावली। १८॥

जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः।) प्रणाली। इति हेमचन्द्रः। ४। ५५॥ नर्दमा इति भाषा॥

जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा।) जलनकुलः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

जलमुक्, [च्] पुं, (जलं मुञ्चतीति। मुच्+क्विप्।) मेघः। इत्यमरः। १।३।७॥ (यथा, मेघदूते। ७१।
"शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति॥"
जलमोचके, त्रि। यथा, बृहत्संहितायाम्। १९। २।
"तीक्ष्णं तपत्यदितिजः शिशिरेऽपि काले
नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलकन्दिकाशाः॥")

जलमूर्त्तिः, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य।) शिवः। इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम्॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूता-कृतिः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च।) करका। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमोदं, क्ली, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः। मुद्+णिच्+अण्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव कृतं गृहम्।) जलमध्यकृतगृहम्। जलटुङ्गि इति फोया-रार घर इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। समुद्र-गृहम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जलयन्त्रनिके-तनम् ३। इति हारावली॥ जलयन्त्रमन्दि-रम् ४। यथा,—
"क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम्।"
इति कालिदासः॥

जलरङ्कः, पुं, (जले सरसि रङ्क इव।) बक-पक्षी। इति हारावली। १८३॥

जलरङ्कुः, पुं, (जले रङ्कुरिव।) दात्यूहपक्षी। इति हलायुधः॥

जलरङ्गः, पुं, (जले रजति अनुरक्तो भवतीति। रञ्ज अनुरागे+अच्।) बकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३। ८॥ (बकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलरण्डः, पुं, (जलस्य रण्ड इव भयजनकत्वात्।) जलावर्त्तः। पयोरेणुः। भुजङ्गमः। इति हेम-चन्द्रः शब्दरत्नावली च॥

जलरसः, पुं, (जलजातो रसः। जलप्रधानो रसो वा।) लवणम्। इति हारावली। ७५॥

जलरुट्, [ह्] पुं, (जले रोहतीति। रुह्+क्विप्।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥

जलरुहं, क्ली, (जले रोहतीति। रुह+"इगुपध-
...ति।" ३। १। १३५। इति कः।) पद्मम्।
इति हेमचन्द्रः। ४। २२८॥ (यथा, महा-
भारते। १। १२८। ३१।
"जलच शुशुभे छन्नं पुष्पैर्जलरुहैस्तथा॥")

जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य। शुभ्रवर्ण...
दस्य तथात्वम्।) मकरः। इति त्रिकाण्डशेष...

जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात्
तरङ्गः। इति हारावली। २०५॥

जलवरण्टः, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वर...
वसन्तः।) जलवसन्ताख्यव्रणः। पानीवस...
इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मोगः २। इ...
हारावली। १४२॥

जलवल्कलः, पुं, (जलस्य वल्कल इव।) कुम्भिक...
इति हारावली॥ ११२। पाना इति भाषा...

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली...
शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवायसः, पुं, (जले वायसः काक इव कृ...
वर्णत्वात्।) मद्गुपक्षी। इति हेमचन्द्रः...
४। ३८६॥ पानीकौड़ि इति भाषा॥

जलवासं, क्ली, (जलेन वासो गन्धो यस्य...
उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति। वस+णिच्...
अण्।) विष्णुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः...
(जले वासः निवासः। सलिलनिवासः। य...
महाभारते। १२। २६०। ५।
"स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन॥...
जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवा...
त्रि। यथा तत्रैव। १२। २६०। ४।
"स कदाचित् महातेजा जलवासो महीम...
चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो
मनोजवः...

जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति। वह+"...
णयण्।" ३। २। १। इत्यण्।) मेघः।...
हेमचन्द्रः। २। ७८॥ (यथा, भारविः। १...
"सादिजलधिजलवाहपं
सद्दिगम्बुवानिव विम्बमोजसा॥"
जलवाहके, त्रि। यथा, महाभारते। २।...
"जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः...

जलविडालः, पुं, (जले विडाल इव।) जलन...
इति हारावली। ७६॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते...
जन+डः।) यावनालीशर्करा। इति...
निर्घण्टः॥

जलविल्वः, पुं, (जलप्रधानो विल्व इव।) क...
मत्स्याङ्गः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। वे...
चातरजल इति भाषा॥

जलविषुवं, क्ली, (जलप्रधानं विषुवम्।)...
संक्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। आश्विनविषुव...
इति शब्दरत्नावली॥ चक्रविशेषः। यथ...
"मानं शिरे मञ्जुलपञ्चवैरं
वचचतुर्भे बहुवित्तलाभः।

भोगः करे षट्पदयोस्तु मध्ये
भीतिर्मृता स्यादिह्नवस्य चक्रे ॥
यस्मिन् गृहे वसेत्तानुस्तस्मात् संगमयेद्बुधः ॥”
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
“निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठदाहातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध + अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी + अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति । शी + ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी + णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ॥”

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामूक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारि-शुक्तिः २ क्षमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नरशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं सूच्याग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः ।४।२३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टाद्शेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप + णिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“ओम् नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संस-मंसके कके कचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥”
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २८ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था + कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-वते । ३ । २७ ।१२ ।
“यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”)

जलह्नं, क्ली, (जलेन ह्न्यते इति । हन + बाहु-लकात् डः ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ + कै + कः ।) जलौकसः । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाञ्ची, स्त्री, (जलमञ्चति व्याप्नोति करण-तयेति । अञ्च + अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च + बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रुतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्ठते इतस्ततो भ्रम-तीति । अठि गतौ + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली ।७७॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥”)

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुकाः ॥” अस्या अन्यद्विवरणं जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं व्यवहृता तद्यथा,—
“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १८६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्———— ॥”)

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ + बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ + लोक दर्शने + कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जल-गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ + शी + अच् ।) उशीरम् । इत्य-मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
“ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
दन्दशूकसिंहाश्च महिषाश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२८ ।

"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥"
जलं आशेते तिष्ठत्यत्र। आ+शी+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३।११८। इति घः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आशेते उद्भवतीति। आ+शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) गुन्द्रालातृणः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य।) वृत्तगुन्द्रतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो यस्याः।) शूलीतृणम्। बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाह्लीला, स्त्री, (जलेनाह्लीला संह्वा।) पुष्करिणी। इति हारावली। ४२॥

जलाह्वयं, क्ली, (जले आह्वयः स्पर्द्धा यस्य।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। जल+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन् स्त्रियां टाप्।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति। जल+बाहुलकात् उकः।) जलौका। इति शब्दरत्नावली॥

जलूका, स्त्री, (जलुका। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) जलौका। इति हेमचन्द्रः। ४।२७०॥ (यथा, देवीभागवते। १।१५।१८।
"जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति वै।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

जलेचरः, पुं, (जले चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्।" ६।३।१४। इत्यलुक्।) जलचरपक्षी। स तु हंससद्गुवकादिः। तस्य मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वायुनाशित्वम्। शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (जलचारिणि, त्रि। यथा, महाभारते। १।२१७।११।
"स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः॥")

जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रचुरस्थानम्। इ+क्विप्। तत्र शेते उद्भवतीति। शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) हस्तिशुण्डातृणः। इति शब्दरत्नावली॥

जलेजातं, क्ली, (जले जातमुत्पन्नम्।) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

जलेन्द्रः, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः।) वरुणः। महोदधिः। जम्भलः। इति मेदिनी। रे, १५८॥

जलेन्धनः, पुं, (जलान्येव इन्धनानि यस्य।) वाडवाग्निः। इति भूरिप्रयोगः॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति। रुह+कः। "तत्पुरुषे कृतीति।" अलुक्।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमग्नद्रव्यस्य लाभार्थं प्रयतते इति। वाह प्रयत्ने+अच्।) जातिविशेषः। डुवर इति भाषा॥ यथा, पाद्मे पातालखण्डे।
"जलेवाहानथाहूय बहूंस्तत्र न्ययोजयत्।
तत् श्रुत्वा परमं यत्नमापुराभरणं न तत्॥"

जलेशयः, पुं, (जले शेते इति। शी+अच्। "तत्पुरुषे कृतीति।" अलुक्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः। यथा, हरिवंशे। २२।६८।
"नमोऽस्त्वनन्तपतये अजयाय महात्मने।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।६८।
"तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्द्धरेता जलेशयः॥"
जलशायिनि, त्रि॥)

जलेश्वरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।२२६।३।
"तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम्॥"
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च॥

जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलोच्छ्वासः, पुं, (जलानां उच्छ्वासः।) जलाशयं परिपूर्य्य समधिकजलस्य सर्व्वतो वहनम्। इति केकटः॥ समधिकजलस्योपायैर्निष्कासनम्। इति स्वामी॥ जलाद्युपचये पुष्करिण्यादावुपायेन जलनिष्कासनम्। इति सर्व्वस्वम्॥ सेतुभङ्गादिभयेन जलाशयादुपायैर्जलवहिष्करणम्। इत्यन्ये॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः सुयान् इति ख्यात इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। परीवाहः२। इत्यमरः।१।१०।१०॥

जलोदरं, क्ली, (जलप्रधानं उदरं यस्मात्।) जठरामयः। तस्य निदानादि यथा,—
"यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ़ः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरन्तत्॥
जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजातान्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
आत्रेय उवाच।
"विषमाशनोपवेशात् शीततोयाद्यथापि वा।
श्रमाध्वन्यासनिष्क्रान्तादतिव्यायामतोऽपि वा॥
पीतमुदरमेवञ्च तस्माज्जातं जलोदरम्।
उदरं सजलं यस्य सशोथमतिवर्द्धितम्।
श्वयथुः पादयोः शोथो जलोदरस्य लक्षण
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारये
चारयोगञ्च वटकस्तेन तदुपशाम्यति।
तस्मान्नाभेर्वलीभागे वर्ज्जयित्वाङ्गुलद्वयम्।
जलनाडीश्चानुमन्य कुशपत्रेण वेधयेत्।
एरण्डनलनालञ्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः।
अन्तर्गतं जलं स्राव्यं ततः सन्धारयेद्द्रुतम्।
यदा न भरते तच्च तदा दाहः प्रशस्यते।
क्वाथ कल्कं परिस्राव्य घृतं देयं चतुर्गुणम्।
शुण्ठी विषा समं पाच्यं पानमालेपनं हितम्।
शस्त्रकर्म्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातेनैव कारयेत्।
दुष्करं शस्त्रकर्म्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरं स्वाधिकारिणा।"॥)

जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः।) लघुब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालानुशारिवा। शिउली छोपर इति च यस्य ख्यातिः। यथास्याः पर्य्यायाः।
"शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भवा।
कालानुशारिवा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता।) गुन्द्रालातृणः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव।) जलौका। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

जलौकसः, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यासाम्।) जलौका। सान्तबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। १।१०।२२॥

जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं तदस्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) जलौका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अकारान्तोऽयम्।

जलौकाः, [स्] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं यस्याः।) जलौका। इति भरतः॥ (यदुक्तम्।
"गृह्णाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम्।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमसृग्विहाय
त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः॥"
जलवासिनि, त्रि। यथा, महाभारते। ११। ५०।१०।
"जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः॥"
विवरणमस्या यथा,—
"नृपाढ्य-बाल-स्थविर-भीरु-दुर्ब्बल-नारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः। तत्र वातपित्तकफ-दुष्ट-शोणितं यथासङ्ख्यं शृङ्ग-जलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणि सर्व्वैर्वा॥"
"उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्।
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा।

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ।
अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥"

"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश, तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्व्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्द्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्द्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।

अथ निर्व्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः । तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्व्विषाः ॥"

"क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥"

"अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात्त्र्यहाच्चाभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥"

"स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ।
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तं स्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदन्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद् गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्ज्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्ज्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद् यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौको व्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-स्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।"

"क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत् साध्यान् स जयेद्गदान् ॥"

इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकं वसतिस्थानं यस्याः ।) जलजन्तुविशेषः । जोँक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ जलूका ४ जलाका ५ जलौकाः ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जलालोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५ । इति भरतः ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ । इति रायमुकुटः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दंशिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलशूचिः २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९ जलिका ३० जलासुका ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

"शिरा-विषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥"

अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौकःशब्दे व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । जल्पति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४६ । १२ ।

"नारिं जित्वा विकत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्वचः ॥")

जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + घञ् ।) विजिगीषोः कथा । परमतखण्डनपूर्व्वकं स्वमतव्यवस्थापनम् । इति जटाधरो गौतमश्च ॥ ("यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥" इति न्यायसूत्रम् । १ । ४२ ॥

"स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।"

"यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वपक्षहेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्षमुद्भावयतः एषः जल्पः ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) कथा । (यथा, भागवते । १ । ७ । १७ ।

"इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूतः ॥")

जल्पनं, क्ली, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा,—

"किं मिथ्या शतजल्पनेन सततं रे वक्र रामं वद ॥"

इत्युद्भटः । (जल्पतीति । जल्प + नन्द्यादित्वात् ल्युः । कथके, त्रि ॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + "जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) बहुकुत्सितभाषी । तत्पर्य्यायः । वाचालः २ वाचाटः ३ बहुगर्ह्यवाक् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां षित्वात् ङीष् । यथा, भट्टिः । ७ । १६ ।

"जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ॥")

जल्पितं, त्रि, (जल्प्यते स्म इति । जल्प + क्तः ।) उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४९ । "भो भो गोरम्भ ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी दन्तिलेन समालिङ्गिता ॥") कथने, क्ली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।

"सा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥")

जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेगः । (यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।

"यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।
जवे वायुर्म्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥")

वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, क्ली, (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥

जवनः, पुं, (जु + "जुचङ्क्रम्येति ।" ३।२।१५० । इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्ताश्वः । देशविशेषः । इउनान इति पारस्यभाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ शीकारी मृगः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लेच्छजातिविशेषः । एष पूर्व्वं जवनदेशोद्भवः क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार । इति हरिवंशः ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेषः यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७२ ।

"एतानि नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य
सैनिकाः ॥"

इत्युपक्रम्याह ।
"लोहाजवक्त्रो जवन: कुम्भवक्त्रश्च कुम्भक: ॥")
वेगयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६ । १६ ।
"अपायाज्जवनैरश्वै: शाल्वबाणप्रपीडित: ॥")
जवनालं, क्ली, (जवनाय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + अच् ।) फलविशेष: । जनार इति भाषा ॥ अस्य गुणा: । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । वायुकारित्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥
जवनिका, स्त्री, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्त्यस्या: । जवन + ठन् । टाप् च ।) व्यवधायकवस्त्रम् । कानात् इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । प्रतिसीरा२ तिरस्करिणी ३ । इत्यमर: । २।६।१२० ॥ यवनिका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६ । इति तट्टीका ॥ अन्तस्पट:७ पटी ८ चित्रा ९ काण्डपट: १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ४ । ५४ ।
"समीरशिशिर: शिर:सु वसतां
सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥")
जवनी, स्त्री, (जूयते आच्छाद्यतेऽनया । जु + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) अपटी । कानात् इति भाषा ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३८ ।
"व्रीड़ाप्रसर: प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टचेष्टेयम् ।
जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो
हरति ॥")
ओषधीभेद: । इति हेमचन्द्र: ॥ (जवनजातिस्त्री । यथाह ।
"जवनी नवनीतकोमलाङ्गी
शयनीये यदि नीयते कथञ्चित् ॥"
वेगशीला । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । २ ।
"इन्द्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं
शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥")
जवसं, क्ली, (जूयते भक्षार्थं प्राप्यते गवादिभिरिति । जु + बाहुलकात् कर्म्मणि असच् ।) घास: । इति शब्दरत्नावली ॥
जवा, स्त्री, (जवते रक्तवर्णत्वं गच्छतीति । जु गतौ + अच् । ततष्टाप् ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्ष: । तत्पर्य्याय: । ओड्रपुष्पम् २ । इत्यमर: । २ । ४ । ७६ ॥ जपा ३ ओड्राख्या ४ रक्तपुष्पी ५ अर्कप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिका ८ हरिवल्लभा ९ । (यथा, माघे । ६ । ४६ ।
"अनुवनं वनराजिवधूमुखे
बहलरागजवाधरचारुणि ॥")
अस्या गुणा: । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । इन्द्रलुप्तविनाशकारित्वम् । विच्छर्द्दिजन्तुजनकत्वम् । सूर्य्याराधनसाधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ मलमूत्रस्तम्भगरञ्जनकारित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥
(यस्मिन्निदं व्यवह्रियते तद्यथा,—
"सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।
दूर्वापिष्टञ्च संप्राश्य वनिता स्यार्तवं लभेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधिकारे ॥)

जवादि, क्ली, सुगन्धिद्रव्यभेद: । तत्पर्य्याय: । गन्धराजम् २ कृत्रिमम् ३ मृगचर्म्मजम् ४ समूहगन्धम् ५ गन्धाढ्यम् ६ स्निग्धम् ७ साम्राणिकर्द्दमम् ८ सुगन्धतैलनिर्य्यासम् ९ कटुमोदम् १० । अस्य लक्षणम् । गौरसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ईषत्पिङ्गत्वम् । सुगन्धदत्वम् । आतपे बहुलामोदत्वम् । राज्ञां योग्यत्वञ्च । अस्य गुणा: । सौगन्धिकत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । सुखावहत्वम् । वाते हितत्वम् । राज्ञां मोहनाह्लादकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥
जवाधिक:, पुं, (जवेन वेगेन अधिक: ।) वेगाधिकघोटक: । इत्यमर: । २ । ८ । ४५ ॥ अतिशयवेगयुक्ते, त्रि ॥
जवापुष्पं, क्ली, (जवाया: स्वनामख्यातवृक्षस्य पुष्पम् । यद्वा, जवेव पुष्पम् ।) ओड्रपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
जवी, [न्] त्रि, (जवो वेग: सोऽस्यास्तीति । जव + इनि: ।) वेगयुक्त: । इति हेमचन्द्र: । ३ । १५८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।
"समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नर: ।
गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्चेत् शुद्धिमाप्नुयात् ॥"
पुं, उष्ट्र: । घोटक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
जष, ञ वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, जषति जषते । परस्मैपदीत्यन्ये । इति दुर्गादास: ॥
जस, इ क रक्षणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट ।) इ क, जंसयति । इति दुर्गादास: ॥
जस, उ इर् य मोक्षे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जसित्वा जस्त्वा । इर्, अजसत् अजासीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य, जस्यति वत्सं गोप: । इति दुर्गादास: ॥
जस, क वधे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जासयति । इति दुर्गादास: ॥
जसुरि:, पुं, (जस्यते मुच्यते हन्यते वाऽनेनेति । जस + "जसिसहोरुरिन् ।" उणां । २ । ७३ । इति उरिन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोष: ॥
जहक:, पुं, (जहाति परित्यजतीति । ओँ हाक लि त्यागे + "जहातेर्द्वे च ।" उणां । २ । ३४ । इति क्वुन् द्वित्वञ्च ।) काल: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ त्यागकर्त्तरि, त्रि । इत्युणादिकोष: ॥ बाल: । निर्म्मोह: । निर्म्मोक: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥
जहा, स्त्री, (जहातीति । हा + बाहुलकात् श: ।) मुण्डितिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥
जहानक:, पुं, प्रलय: । इति हेमचन्द्र: । २ । ७५ ॥
जह्नु:, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् उन् द्वित्वञ्च ।) अपत्यम् । यथा । "इति लालाशुचङ्ग

आशनशयनाटनासनादिषु सह मृगजु … स्नेहानुबद्धहृदय: आसीत् ।" इति श्रीभाग … पञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । ८ । ११ …
"इत्येवं लालोऽशुचङ्गो आसक्तिर्य्येन । मृगजु … मृगापत्येन सह । स्नेहानुबद्धं हृदयं येन …" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
जह्नु:, पुं, (जहातीति । हा + "जहातेर्द्वे … लोपश्च ।" उणां । ३ । ३६ । इति नु: द्वि… मन्त्यलोपश्च ।) विष्णु: । राजर्षिभेद: । चन्द्रवंशोद्भवकुरुराजपुत्र: । गङ्गागमनकाले … गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनेन कर्ण … विनिर्गमिता तेन सा जाह्नवीति ख्यात … इति रामायणम् ॥
जह्नुतनया, स्त्री, (जह्नोस्तनया ।) गङ्गा । इ… मर: । १ । १० । ३१ ॥
जह्नुसप्तमी, स्त्री, (जह्नो: सप्तमी । अस्यां ति… जह्नुमुनिना हि गङ्गा पीता पुनस्त्यक्ता क… ऽस्यास्तथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तन्ना… कारणं यथा वाराहे नारदाम्बरीषसंवादे …
"वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जह्नुना पुरा ।
क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणा…
तस्यां समर्च्चयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेखलाम् ।
स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्य: सुकृती नर: ।
तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् मर्त्त्यान् यथाविधि…
साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम् …"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलास: ।
अपि च उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।
"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्रिकाम् …
प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलाप्तये ।"
जह्नुसुता, स्त्री, (जह्नो: सुता ।) गङ्गा । इ… राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९८ । …
"अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।")
जा, स्त्री, (जायते सम्बन्धिनी या । जन + बाहु… लकात् ड: ।) याता । भर्त्तुर्भ्रातृपत्नी । इत्येक… क्षरकोष: ॥
जागर:, पुं स्त्री, (जागृ जागरणे + भावे घञ् … "जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । इ… गुण: ।) जागरणम् । इत्यमर: । २ । ८ । ६४ … (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६० ।
"प्रोञ्छति तवापराधं मानं महयति निर्दिशति
हरति ।
स्वजतामिवहन्ति शपथान् जागरदीर्घा निशा
सुभग ! ।"
जागर्त्ति जीवति संग्रामस्थलेऽनेनेति । जागृ… करणे घञ् ।) कवचे, पुं । इति तट्टीका ।
जागरणं, क्ली, (जागृ + भावे ल्युट् ।) निद्रा… भाव: । जागा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: … जागर्य्या २ जागरा ३ जागर: ४ । इति हेम… चन्द्र: ॥ जाग्रिया ५ जागर्त्ति: ६ । इत्यमर… टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२६ । १२ …
"रात्रिजागरणात् श्रान्ता: सौद्युम्नि: समतीता… तान् ।")

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + तृच् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ ।१।३२।

जागरी, [न्] त्रि, (जागरो जागरणमस्यास्तीति । जागर + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनिः ।) जागरूकः । इति हेमचन्द्रः । ३।१०७॥

जागरूकः, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + "जागरूकः ।" ३ । २ । १६५ । इति ऊकः ।) जागरणशीलः । जागरणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जागरिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७॥ (यथा, रघुः ।१०।२४।
"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥"
कर्त्तव्यपालनार्थं अप्रमत्तः । यथा, रघुः । १४ । ८५ ।
"नियम्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ॥")

जागर्त्तिः, स्त्री, (जागृ + भावे क्तिन् ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जागर्य्या, स्त्री, (जागृ + "जागर्त्तेरकारो वा ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक् । "जाग्रोऽविचिणलिति ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ ।१६ ॥

जागुडं, क्ली, (जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।
"अभिषेणयमगाद्रयोऽपि शौरे-
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ॥"
जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, त्रि, । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान् रामठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ-
तङ्गनान् ॥")

जागृ, च कु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) च, जाग्रति । कु, जागर्त्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयमिति पचादित्वादनि जागर इवाचरतीति क्वौ प्रत्नन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

जागृविः, पुं, (जागर्त्ति साक्षिस्वरूपतयेति । जागृ + "जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।" उणां । ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।
"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः ॥"
जागर्त्ति प्रजानां शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति । नृपतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

जाग्रत्, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + शतृ ।) जागरणविशिष्टः । यथा,—
"मन्नोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्पयि-
स्तुङ्गत्तुङ्गतुङ्गतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(जागरणम् । यथा, मनौ । १ । ५७ ।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

जाग्रिया, स्त्री, (जागृ + "जागर्त्तेरकारो वा ।" इति पक्षे शतो रिङादेशः ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम् । जघन + शैषिकोऽण् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) पुच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० ।१०८ ।
"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥"
विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम् । जाङ्गल + अण् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + अण् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥ निर्ज्जलदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
"स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥")
भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—
"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः ।
शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥
हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥"
("खरपरुषविशाला: पर्व्वताः कण्टकीर्णाः
दिशि दिशि मृगतृष्णा भूरुहाः शीर्णपर्णाः ।
अतिखररविरश्मिः पांशुभृत् शुष्कभूमिः
सरसरसविहीनः कूपकाम्भःप्रकर्षः ॥
तदनुविरसशस्याहारयोगो मनुष्यः
प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सम्यक् ।
पुनरपि हिमवाहं शालिशस्यं न चेत्तु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु ह्युपैति ॥"
इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणाः । अनूपदेशात् विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् । लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निकफबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, त्रि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—
"हरिणैणकुरङ्गर्क्षपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ॥"
तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूकत्वमिन्मिनत्वगद्गदत्वार्द्दितबाधिर्य्यारुचिच्छर्द्दिप्रमेहमुखजरोगश्लीपदगलगण्डवातनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्ग्राह्यतयास्यास्तीति । जाङ्गल + बहुलवचनात् इञ् ।) व्यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + अण् । ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा चण्डा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गुलं, क्ली, (जङ्गुलमेव । स्वार्थे अण् ।) विषम् । जालिनीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गुलिः, पुं, (जङ्गुलं विषं व्यवहार्य्यतया विद्यतेऽस्येति । जङ्गुल + बाहुलकात् इञ् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ सापुड़े इति भाषा ॥

जाङ्गुलिकः, पुं, (जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादिर्ग्राह्यतयास्यास्तीति । जाङ्गुल + ठन् ।) व्यालग्राही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गुली, स्त्री, (जङ्गुलस्य इयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ततो ङीप् ।) विषविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्घिकः, पुं, (जङ्घाभिश्चरतीति । जङ्घा + "पर्पादिभ्यष्ठन् ।" ४।४।१० । इति ठन् । यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठञ् ।) उष्ट्रः । श्रीकारीमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्घाजीवी । धावकादिः । तत्पर्य्यायः । जङ्घाकरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
"जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च न्यागसो राजसा
मताः ॥")

जाज्वल्यमानः, त्रि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल + यङ् + शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।
"जाज्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥"

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

जाड्यं, क्ली, (जडस्य भावः । जड + ष्यञ् ।) जडता । तत्पर्य्यायः । स्तम्भः २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ८६ ।
"विना जाड्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥")
मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाड्यारिः, पुं, (जाड्यस्य अरिः शत्रुः । भक्षणेन जाड्यदोषनिराकरणात् तथात्वम् ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, क्ली, (जन + कर्म्मणि क्तः ।) व्यक्तम् । समूहः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ ।
"अभ्याहुतिं हावयितुं सविप्रा-
ञ्छिष्यीयमाणोऽध्वरपात्रजातम् ॥"

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्रविशेषे, पुं । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।
"जातः पुत्त्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥")
उत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १४ ।
"कोऽर्थः पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥")

जातकं, क्ली, (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यण् ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, जातेन शिशोर्जन्मना कायतीति । कै + कः ।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः । जातकदीपिका १ जातकामृतम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकरः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ बृहज्जातकम् १० इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातकः, पुं, कारकी । भिक्षुः । (जात + स्वार्थे कन् ।) जाते, त्रि । इति धरणिः ॥

जातकर्म्म, क्ली, (जातस्य जाते सति वा यत् कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । पुत्त्रे जाते पिता नाभिं मा कृन्तत स्तनञ्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनाहतलोष्टपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततः पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततो नाभिं कृन्तत स्तनञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः पिता न कुर्य्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यते इति । विद् लाभे + असुन् । जातं वेदो धनं यस्मात् ।) अग्निः । (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते २ । ३१ । ४१ ।
"पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥
(जाते जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीवः । यद्वा, जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विदन्ति यमिति । विद् ज्ञाने + असुन् । अन्तर्य्यामी परमेश्वरः । यथा, भागवते । ५ । ७ । १४ । "ओँ परो रजः सवितु र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ॥" "जातं वेदो धनं कर्म्मफलं यस्मात् कर्म्मफलदमित्यर्थः ॥" इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

जातरूपं, क्ली, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।) सुवर्णम् । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।
"पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ । उत्पन्नरूपे, त्रि । यथा, नैषधे । १ । १२८ ।
"न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः ॥"

जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन् + अधिकरणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन + भावे क्तिन् ।) जन्म ॥ अश्मन्तिका । आमलकी । सामान्यम् । तत्तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । छन्दः । जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते, १९ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जातिर्ज्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका ।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काम्पिल्लः । इति विश्वः ॥ गोत्वादिः । तस्य लक्षणं यथा, मुग्धबोधे ।
"आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥"
अस्यार्थः । "आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः । तेन मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादिर्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यक्तुं न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यक्तुं शक्यत एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाक्त्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति । पुत्त्रपौत्त्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते गार्ग्यवात्स्या[...] त्यादि । चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति चर[...] श्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो वेदैकदेशपा[...] कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्र[...] त्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाच[...] तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्या[...] दिना वित्वादीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फल[...] गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्यः इत्याद[...] नोपाककोऽडित्यादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्[...] चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्याद[...] कोडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः ।" इति दुर्गादासः ॥
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ८९ ।
तल्लक्षणन्तु "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

जातिकोशं, क्ली, (जातेः कोशमिवेति ।) जाती[...] फलम् । इति भावप्रकाशः ॥

जातिकोषं, क्ली, (जातेः कोषमिव ।) जाती[...] फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तदत्र जाती[...] फलानामावरणदलं व्यवहृतम् । तद्यथा वैद्य[...] रसेन्द्रसारसंग्रहे कासाधिकारे शृङ्गाराभ्र[...]
"कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणातेजपत्रं लव[...]
मांसी तालीशचोचे गजकुसुमगदं धातकी
चेति तुल्यम् ।
पथ्या धात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्त्वद्वि-
शाणं द्विशाण-
मेलाजातीफलाख्यं चितितलविधिना शुद्धगन्ध[...]
कोलम् ।"
जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे समुल्ले[...] दत्रैव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम् । औषध[...] सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ॥)

जातिकोषी, स्त्री, (जातिकोषमस्या अस्तीति[...] "अर्श-आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत[...] ततो ङीप् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्ट[...]

जातिफलं, क्ली, (जात्याख्यं फलमिति ।) जाती[...] फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥

जातिभ्रंशकरं, क्ली, (जातिभ्रंशं करोतीति । ह[...] टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । य[...] मनुः । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥"
"ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया[...] लशुनपुरीषादि जैह्म्यं कुटिलत्वं वक्रता ।" इ[...] कुल्लूकभट्टः ॥

जातिवैरं, क्ली, (जात्या स्वभावतो वैरं शत्रुत्वम्[...] स्वाभाविकशत्रुत्वम् । तत्पञ्चविधम् । कौलव[...]

यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वासुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वागजम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, क्ली, (जात्या स्वभावतः सारोऽस्य ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफलशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिन् । ततो वा ङीप् ।) जातीपुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राजपुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृद्यगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।" इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखपाकनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽक्षिदन्तरोगविषकुष्ठव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुट्मलस्य गुणाः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोशमिव फलमिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकफापहम् ॥")

जातीकोषं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्त्रमिवास्त्यस्यामिति । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातिकोषी २ सुमनःपत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । सुरभित्वम् । कफजाड्यनाशित्वम् । वक्त्रवैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारित्वम् । कफकासवमिश्वासतृष्णाविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, क्ली, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्धफलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः ।२।६।१३२॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्यम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मज्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पुटम् १० सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोषकम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हस्त्यायुर्व्वेदसंहितायाम् । १६ । ३० ।
"जातीफलागुरुवचापिप्पलीचन्दनं च भृङ्गी: ॥")
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । कफामयार्त्तिवातातीसारमेहनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वरहितत्वम् । श्लेष्मानिलमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताक्रिमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुग्नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तृष्णामूलनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) जातिभवः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।
"प्राग्जन्मभिन्नजातीयाः परिहृत्यैव कन्यकाः ॥")
तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तार्किकजातीया । इति मुग्धबोधमतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, क्ली, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) बोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, व्य, (जन + क्तुन् । पृषोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ९४ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")
सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते ।५।१७९।२२।
"को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः॥")
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम् ॥"
("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्कइति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, क्ली, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्येत्येके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।
("जातुधानाः पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवादयः ॥"

जातुषं, त्रि, (जतुनो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण् षुक् च ।) जतुविकारः । जतुनिर्म्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।
"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातोक्षः, पुं, (जातश्चासौ उक्षा चेति । जातः प्राप्तदम्यावस्थः उक्षा इत्यर्थः । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्पन्न उक्षा । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ उत्पन्नो हस्तदम्यभावः । प्राप्तवलीवर्दभाव उक्षा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ९ ।
"स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥")
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।
"अतीव स भायति ज्ञातिमध्ये
महामणिर्ज्जात्य इव प्रसन्नः ॥")

जात्यन्धः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्धः ।) जन्मान्धः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।
"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इतीयत्प्रयोगस्तु प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यण् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
"प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ! ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या बलीयसा॥")

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पद्यते इति अच् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।
"देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समवाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत्॥"
जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति "उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ इत्यञ् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।
"जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित् ॥")

जानु, क्ली, (जायते इति । जन् "दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ।" उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागः । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३९ ।
"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥")
तत्पर्य्यायः । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत् ३ अष्ठीवान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + ण्वुल् ।) जपकर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १९६ । ३ ।
"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।
किं फलं जपतामुक्तं क वा तिष्ठन्ति जापकाः॥"
जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + अण् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ४९ ।
"अथवा सर्व्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, क्ली, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) निरसनम् । निर्व्वर्त्तनम् । इति धरणिः ॥ (जपः । यथा, संवर्त्तसंहितायाम् । २०९ ।
"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥")

जाबालः, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमानिति। अण्।) अजाजीवः। इत्यमरः। २।१०।११॥ मुनिविशेषः। (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। १।१६।१४॥
"जाबालो याजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडशव्याधिनाशकाः॥"
उपनिषद्विशेषः। यथा, मौक्तिकोपनिषदि।
"ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः।
दर्शनशास्त्रविशेषः। यथा, रामचन्द्रदत्तशाप प्रकरणे। [यात्॥")
"अधीत्य कूटजाबालं शार्गालिं योगिमाप्नु-

जाबालिः, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमान् इति। इञ्।) मुनिविशेषः। यथा, रामायणम्॥
"सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम्।"
(तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते। २।४।७०।
"ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजवाल्मीकी देवलस्तथा।
जैगीषव्योऽथ जाबालिर्यत्कृत्वा सर्व्वपूजितः॥")

जामदग्न्यः, पुं, (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति। "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४।१।१०५। इति यञ्।) जमदग्निपुत्रः। परशुरामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते। २५।४१।
"पित्राज्ञया जामदग्न्येन पूर्व्वं
छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम्॥")

जामाता, [ऋ] पुं, (जायां माति मिमीते मिनोति वा। "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृ-" उणां। २।९६। इति निपातनात् साधुः।) दुहितृपतिः। इत्यमरः। २।६।३२। जामाइ इति भाषा॥ (यथा, हरिवंशे। ११६।२५।
"जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन् हते युधि॥")
सूर्य्यावर्त्तः। धवः। इति मेदिनी। ते, ११०॥

जामिः, स्त्री, (जम्+इञ्। इन् निपातनात् साधुरित्येके।) स्वसा। कुलस्त्री। इत्यमरः। ३।३।१४२॥ (यथा, मनुः। ३।५७।
"शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्-
कुलम्॥")

जामी, स्त्री, (जामि+वा ङीष्।) जामिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १३।४६।७।
"यामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया॥")

जामेयः, पुं, (जाम्या अपत्यमिति। "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४।१।१२०। इति ढक्।) भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥

जाम्बवं, क्ली, (जम्ब्वाः फलम्। "जम्ब्वा वा।" ४।३।१६४। इत्यण् तस्य विधानात् न लुक्।) जम्बूफलम्। इत्यमरः। २।४।१९॥ (यथा, सुश्रुते। १।४६।
"अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित्॥")
सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥ जाम्बवति, पुं। इति शब्दभेदः॥

जाम्बवती, स्त्री, (जाम्बवतो अपत्यं स्त्री। अण् ततो ङीप्।) श्रीकृष्णपत्नी। जाम्बवत्कन्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, हरिवंशे। ३८।४१।
"ददौ जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्॥")
नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

जाम्बवान्, [त्] पुं, (जम्बोर्वेदं जाम्बवं तदस्यास्तीति मतुप् मस्य वः। पृषोदरादित्वात् साधुः। जम्बुतुल्यकृष्णत्वादस्य तथात्वम्।) ऋक्षराजः। स ब्रह्मपुत्रः। यथा, रामायणे।
"ऋक्षराजस्य पुत्रोऽस्य महामात्यः सुदुर्जयः।
पितामहसुतश्चात्र जाम्बवानिति विश्रुतः॥")
(यथाच, हरिवंशे। ३८।३५।
"धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप!॥")

जाम्बवी, स्त्री, (जाम्बवस्याकारोऽस्त्यस्याः इति।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

जाम्बुवान्, [त्] पुं, (जाम्बवान् पृषोदरात् साधुः।) जाम्बवान्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

जाम्बूनदं, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति। अण्।) स्वर्णम्। धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वर्णविशेषः। यथा।"मेरुमन्दरपर्व्वतस्य जम्बूफलानामत्युच्चनिपातनविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलावृतं वहति तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति।" इति श्रीभागवतम्॥

जायकं, क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति। जि+ण्वुल्।) कालीयकम्। कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम्। इत्यमरः। २।६।१२५॥

जाया, स्त्री, (जायते पुत्ररूपेणात्माऽस्यामिति। जन्+यक् आत्वञ्च।) भार्य्या। इत्यमरः। २।६।६॥ (यथा, मनुः। ९।८।
"पतिर्भार्य्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः॥")

जायाजीवः, पुं, (जाया आजीवः जीवनोपायो यस्य इति। जायया जीवतीति वा। जीव+अच्। जायायाः सङ्गीतनर्त्तनादिना जीवनादस्य तथात्वम्।) नटः। इत्यमरः। २।१०।१२॥

जायानुजीवी, [न्] पुं, (जायया अनुजीवतीति। अनु+जीव+णिनिः।) नटः। वकपक्षी। इति मेदिनी। ने, १५५॥ वेश्यापतिः। इति शब्दरत्नावली॥ दुःस्थः। इति हेमचन्द्रः॥

जायापती, पुं, (जाया च पतिश्चेति तौ।) भार्य्यापती। मागभातार इति भाषा॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। २।६।३८॥

जायी, [न्] पुं, (जै+णिनिः। यद्वा, जि+णिनिः।) ध्रुवकभेदः। यथा,—
"जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदो रवौ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(यथा, महाभारते। ३।३५।८।
"अपार्थं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजायिनः॥")

जायुः, पुं, (जयति रोगान् इति। जि+उण्।) औषधम्। इत्यमरः। २।६।५०॥ (जयतीति। जयशीले, त्रि॥)

जारः, पुं, (जीर्य्यति स्त्रियाः सतीत्वमनेन। जॄ+करणे घञ्।) उपपतिः। इत्यमरः। २।६।३५॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २।३०।
"जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्।"
जारयति नाशयति इति। जॄ+णिच्+अच्। हन्ता। यथा, ऋग्वेदे। १।६६।४।
"यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां
पतिर्जनीनाम्॥")

जारजः, त्रि, (जारात् उपपतेर्जायते इति। जन्+डः।) उपपतिजातसन्तानः। इत्यमरः। २।६।३६॥ (यथा, मनुः। ३।१५८। श्रो कुल्लूकभट्टकृतटीकायाम्।
"अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः॥"

जारणी, स्त्री, (जारयति परिपाकं कारयतीति जॄ+णिच्+ल्युः। ततो ङीप्।) स्थूलजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति। जॄ+णिच्+अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) ओषधिविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३९। जाड़ी इति भाषा॥

जारूथ्यः, पुं, (जरूथं मांसं तदर्हतीति। जरूथ+यः।) त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञः। (यथा, महाभारते। ३।२९०।७०।
"ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान् स निरर्गलान्॥"

जालं, क्ली, (जल्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति। जल संवरणे+करणे घञ्। यद्वा, जले तिष्ठ इति। जल+"शेषे।" ४।२।९२। इत्यण्।) सूत्रनामख्यातसूत्रादिनिर्म्मितमत्स्यादिधारणोपायः। तत्पर्य्यायः। आनायः २। इत्यमरः। ३।३।१९९॥ जालकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५५८
"वंशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य
यावनतिः।
तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसम्प्रपाताय॥"
गवाक्षः। (यथा, रघुः। ६।४३।
"प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः॥")
क्षारकः। स तु अस्फुटकलिकाकुड्मलादि क्षुद्रफलञ्च। दम्भः। समूहः। इति मेदिनी। ले, १९॥ (यथा, रघुः। ७।६२।
"ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तं
एकांशपर्य्यस्तशिरस्त्रजालम्॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालवद्द्रव्यविशेषः। यथा, भट्टिः। १।८।
"अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः॥")
इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५९०॥

जालः, पुं, (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः सं वृणोतीति। जल संवरणे+णिच्+"नन्दि ग्रहीति।" ३।१।१३४। इत्यच्।) कदम्बवृक्षः। इति मेदिनी। ले, १९॥

जालकं, क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः । जाल + स्वार्थे कन् वा ।) अस्फुटकलिका । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
"तासुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥")
कुड्मलादिष्वग्रफलम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । क्षारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।
"दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।
मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
"स्रस्तं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसां जालकं बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्य्याकुला मूर्द्धजाः ॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
"ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा ।
बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम् ॥")
जालकं, क्ली स्त्री, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी ॥ के, ६२ ॥
जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै + कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥
जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ + ण्वुल् । जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥
जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिस्ततो ङीप् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ।४।३।४३॥
जालगर्द्दभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
"विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥"
अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्तजत्वेन सर्व्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमग्निवात इति ख्यातः ॥ * ॥ अथ विदारीन्द्रवृद्धागर्द्दभिकाजालगर्द्दभानां चिकित्सा ।
"विद्रसामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदाज्यैः पञ्चभिर्मधुरैर्भिषक् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवस्त्रेण कायतीति । कै + कः । ततो ह्रस्वः ।) दधिमन्थनभाण्डविशेषः । तत्पर्य्यायः । कच्छालाः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
जालन्धरः, पुं, त्रिगर्त्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः । अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्त्या विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७६ ।
"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥"
जालन्धरोऽभिजन एषामिति । अण् ।) तद्देश्ये पुं भूम्नि । (दैत्यविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २१ । १०६ ।
"पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम् ।
पादाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं कृत्वा हरोऽहरत् ॥"
ऋषिविशेषः । इति व्याकरणम् ॥)
जालपात् [द्] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह चरकः । १४६ ।
"टिट्टिभं जालपादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥")
जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥ लोहार साँजोया इति भाषा ॥
जालवर्व्वूरकः, पुं, (जालाकारो वर्व्वूरकः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वर्व्वूरवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्राकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्मशाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् । पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल + "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन् । यद्वा, जालेन चरतीति । "पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४। ४ । १० । इति ठन् ।) कैवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वागुरिकः । जालेन मृगबन्धनकर्त्ता इत्यमरः ।२ ।१० ।१४॥ मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति व्याकरणम् ॥)
जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल + ठन् ।) ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी ।के,६४॥
जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति अस्याः । जाल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरिसारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं सलिलं उत्पत्तित्वेनास्त्यस्या इति ठन् ।) जलौका । विधवा । भटानामक्षरचिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥
जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मवस्तुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति । इनिस्ततो ङीप् ।) चित्रशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (जालं आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥"
घोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पीडका जायन्ते । तद्यथा, शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्त्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।"
"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥")
जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्योत्स्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा । इति ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति । जल + णिच् + बाहुलकात् मः ।) पामरः । (यदुक्तम् ।
"चर्म्मं चिन्माप्यतां जाल्म ! स्कन्धं ते यदि बाधति ।
न तथा बाधते स्कन्धं यथा बाधति बाधते ॥")
क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (यथा, माघे । १५ । १२ ।
"अयि पूजनं जगति जाल्म !
कृतमिदममाकृति गुणैः ।
हासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥")
जाषकं, क्ली, (जस्यति मुञ्चति सद्गन्धादिकमिति । जस + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् सस्य षत्वम् ।) कालीयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
जाहकः, पुं, घोङ्गः । घोंघ इति भाषा । मार्ज्जारः । खट्टा । कालखञ्जिका । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ विलेशयजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपकः ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ बिलवासः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री । जह्नु + अण् + ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ एतन्नामकारणं यथा,—
"जानुद्वारा पुरा दत्ता जह्नुः संपीय कोपतः ।
तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—
"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि ! ।
पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम् ॥
ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥
ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे ।
चातुर्म्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
अक्षयायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्वेदनिरूपितम् ।
असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ।
सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥
मन्वन्तरायां देवेशि ! युगाद्यायां तथैव च ।
माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे ! ।
दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादि समं फलम् ॥
नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम् ।
ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्व्वके सति ॥
पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत् ।

चन्द्रोपरागसमये सूर्य्ये दशगुणं ततः ॥
पुण्येऽप्यर्द्धोदये काले ततः शतगुणं फलम् ।
सर्व्वेषामेव सङ्कल्पं वैष्णवानां विपर्य्ययः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकंच-अनिट् ।) जय उत्कर्षः स्वीकारश्च । उत्कर्षेऽकर्म्मकः । जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः । मखैरसङ्गैरजयत् सुरालयमिति कादम्बरी । जयति शत्रुं बली । अनभिधानादस्मात् तुवन्त्वोः प्रयोगाभावः । किन्तु तयोः स्थाने तिवन्तीति । किञ्च तुपः स्थाने तातङ् दृश्यते । यथा, भावगम्यलयः कोऽपि जयताद्वागगोचरः । इति दुर्गादासः ॥

जिः, त्रि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् डिः ।) जेता । पिशाचे, पुं । इत्येकाक्षरकोषः ॥

जिगत्नुः, पुं, (गच्छतीति । गम + "गमेः सन्वच्च ।" उणां ३ । ३१ । इति क्नुः सन्वत्कार्य्यञ्च । अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मलोपः ।) प्राणवायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा, स्त्री, (गन्तुमिच्छा । गम + सन् + अ । ततष्टाप् ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा, स्त्री, (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अ । ततष्टाप् ।) जयेच्छा । (यथा, महाभारते १ । ७६ । ६ ।
"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ॥")
व्यवसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । षे, ३६ ॥

जिघत्सा, स्त्री, (अत्तुमिच्छा । अद् भक्षणे + सन् + अः । "लुङ्सनोर्घसॢ ।" २ । ४ । ३७ । इति घसॢ ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥

जिघत्सुः, त्रि, (अत्तुमिच्छुः । अद् + सन् + "लुङ्सनोर्घसॢ ।" २ । ४ । ३७ । इति घसादेशः । ततः "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) क्षुधितः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

जिघांसकः, त्रि, (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन + सन् + ण्वुल् ।) हननेच्छुकः । इति व्याकरणम् ॥

जिघांसा, स्त्री, (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् + "अभ्यासाच्च ।" ७ । ३ । ५५ । इति कुत्वम् । "अज्झनगमां सनि ।" ६ । ४ । १६ । इति दीर्घः । ततः अप्रत्ययस्ततः स्त्रियां टाप् ।) हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०६ ।
"जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")

जिघांसुः, पुं, (हन्तुमिच्छुः । हन् + सन् + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ । हननेच्छौ, त्रि । यथा, भट्टिः ।
"प्रशान्तवैरं हरिणं जिघांसुः ॥"
(यथाच, महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।
"जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥")

जिघ्रः, त्रि, (जिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादाने + "पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ।" ३ । १ । १३७ । इति शः ।) घ्राणकर्त्ता । यथा, साहित्यदर्पणे ।
"स्वामी निश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः
सपत्नीजनः ॥"

जिङ्गिनी, स्त्री, वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । झिङ्गिनी २ झिङ्गी ३ सुनिर्यासा ४ प्रमोदिनी ५ । (यथा, गारुडे १८४ अध्याये ।
"जिङ्गिन्येरण्डकं वन्द ! शूकशिम्बीसमन्वितम् ।
शीतोदकञ्च तमस्यो बाहुशोषापहं हरेत् ॥"
यथाच, वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥
"रोध्रशावरकरोध्रपलाशा
जिङ्गिनी सरलकट्फलयुक्ताः ।
कुत्सिताम्बकदली गतशोकाः
सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥")
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । व्रणहृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ॥

जिङ्गी, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ९० ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
"आपु जिङ्गी महातिक्ता विशाला कपि-
पञ्चकम् ॥")

जिज्ञासा, स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा,—
"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।"
इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्पर्य्यायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३ निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः, त्रि, (जिज्ञासास्य जाता । तारकादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतजिज्ञासः । पृष्टः । विचारितः । यथा, श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।
"जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥"
"किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तञ्चेत्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः, त्रि, (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) आत्मज्ञानेच्छुः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां ७ । १५ ॥
"चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ! ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥"
सामान्यबोधेच्छुकश्च ॥

जिज्ञास्यः, त्रि, (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा + सन् + कर्म्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः । (विचार्य्यम् । यथा, भागवते । २ । ९ । ३५ ।
"एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥"
"आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्य्यम् ॥" इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः, पुं, (जितं जयमस्यास्तीति । अच् ।) अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

जितः, त्रि, (जि + कर्म्मणि क्तः ।) प्राप्तपराजयः । तत्पर्य्यायः । पराभूतः २ परिभूतः ३ अभिभूतः ४ भग्नः ५ पराजितः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १८१ ।
"एभिर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानि-
मान् गृही ।")

जितकाशिः, पुं, (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रकाशते इति । काश + इन् ।) दृढमुष्टिः । इति भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न्] त्रि, (जितेन जयेन काशते इति । काश + णिनिः ।) जययुक्तः । तत्पर्य्यायः । जिताहवः २ । इति हेमचन्द्रः ३ । ४७० ॥ (यथा, हरिवंशे । १७५ । ४१ ।
"अनिरुद्धं रणे वाणो जितकाशी महाबले ।
वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो गृह्यतां हन्यतामिति ॥")

जितनेमिः, पुं, (जिता नेमिर्य्येन ।) अश्वत्थनिर्म्मितदण्डः । तत्पर्य्यायः । आश्वत्थः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४९० ॥

जितशत्रुः, पुं, (जितः शत्रुर्येन ।) वृत्तार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ कृतशत्रुपराजये, त्रि ॥

जिताक्षरः, त्रि, (जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि येन ।) कृताक्षरजयः । वशीभूताक्षरकः । दृष्टिमात्रेणाक्षरबोधेन पाठक्षमः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः, पुं, (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो वाह्यावरणादयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ।
"अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः
प्रमोदनः ।"
जितोऽमित्रः शत्रुर्येन ।) कृतशत्रुपराजये, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ११३ ।
"ऋणप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ।
जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म्मतत्परः ॥")

जितारिः, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वृत्तार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ (कुरुपुत्रस्याविक्षितः पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ५० ।
"अविक्षितः परिक्षिच्च शवलाश्वश्च वीर्य्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः ।
उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ॥")
जितशत्रौ, त्रि ॥

जिताष्टमी, स्त्री, (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) शौक्लाश्विनकृष्णाष्टमी । सैव जीमूताष्टमी । यथा, "आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तत्राष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।
"इषे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिका ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहनः ।

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्त्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥”
किञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥”
तथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतं उभयदिने चेत् परदिने निशव्यापित्वात् । उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयामृतसिन्धौ ।

“लक्ष्मीव्रतं चाश्विदिने प्रशस्ते
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
यत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
स्तदा भवेज्जीवितपुत्त्रिका सा ॥” इति ।

अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
“आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥”
इति वचनात् ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृतचमत्कारचिन्तामणिः ॥

जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जितकाशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥

जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रियः । तत्पर्य्यायः । शान्तः २ श्रान्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)

जितेन्द्रियाह्वः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+कः ।) कामवृद्धिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जित्तमः, पुं, (अयमेषामतिशयेन जित् जयशीलः । जित्+तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमश्च ॥

जित्या, स्त्री, (जि+“विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिषु ।” ३ । १ । ११७ । इति क्यप् ।) हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्तकौमुदीमते तु पुंलिङ्गान्तोऽयं शब्दः ॥)

जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि+“इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।” ३।२।१६३ । इति क्वरप् ।) जेता । इत्यमरः । ३ । ८ । ७७ ॥ (यथा, माघे । २ । ६ ।
“करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥”)

जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि+क्वरप् । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिनः, पुं, (जयतीति । जि+“इण् सिञ् जीति ।” उणा । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अतिवृद्धः । इत्युणादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनिः, पुं, मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिनसद्म, [न्] क्ली, (जिनानां सद्म गृहम् ।) जिनगृहम् । तत्पर्य्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥

जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥

जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जिमित्वा जिन्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र, वैदिकः । न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥

जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) पुष्टौ । इ, जिन्व्यते । जिन्वति लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥

जिवाजिवः, पुं, (जीवञ्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

जिव्रिः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄष वयोहानौ+“जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ।” उणा ५ । ४९ । इति क्रिन् । इरादिकार्य्यं रेफस्य च वः । बाहुलकात् हलि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्णे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१।७०।५ । [भरन्त ॥”)
“वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्य्यन् पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो

जिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये+“ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।” ३ । २ । १३९ । इति ग्स्नुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्व्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥”)
इन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
“जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥”)
अर्ज्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।
“अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥”
भौत्यस्य मनोः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥”)
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८५ ।
“इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥”)

जिह्मं, क्ली, (जहातीति । हा+“जहातेः सन्वदालोपश्च ।” उणा । १ । १४० । इति मन् ।) तगरपुष्पः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्मः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति । हा+“जहातेः सन्वदालोपश्च ।” उणा । १ । १४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महाभारते । १ । १०२ । १८ ।
“सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचनाः ॥”)
मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा स्यात् तथा गच्छतीति । गम+डः ।) सर्पः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
“स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां पद्मकिञ्जल्कवर्च्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥”
जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥

जिह्ममोहनः, पुं, (जिह्मं कुटिलं यथा तथा मुह्यतीति । मुह+“नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति ल्युः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्पस्य मोहनश्चित्तमोहनः । भक्ष्यत्वात् ।) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिह्मशल्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।) खदिरः । इति जटाधरः ॥

जिह्वं, क्ली, (जिह्मं निपातनात् मस्य वत्वे साधुः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥

जिह्वः, पुं स्त्री, (हूयते आहूयतेऽनेनेति । ह्वे+बाहुलकात् डप्रत्ययेन द्वित्वादौ चेति साधुः ।) जिह्वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११२ । ६५ ।
“द्विसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥”)

जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आदत्ते परद्रव्याणीति । जिह्व+ला+कः ।) लुब्धः । लोलुपः । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
“श्राद्धं दत्त्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥”

जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि+“शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।” उणा । १ ।१५४ । इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।) रसज्ञानेन्द्रियम् । जिभ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ । इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुधास्रवा ८ रसिका ९ रसाङ्का १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा ११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना १५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २६ ।
“जिह्वे ! कीर्त्तय केशवं मुररिपुं चेतो ! भज श्रीधरं
पाणिद्वन्द्व ! समर्च्चयाच्युतकथाः श्रोत्रद्वय ! त्वं शृणु ।
कृष्णं लोकय लोचनद्वय ! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं
जिघ्र घ्राण ! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधोक्षजम् ॥”)
अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
“शाकपत्त्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
रक्ता श्यामा भवेत् पित्ताल्लिप्तार्द्रा धवला कफात् ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

"उदरे पच्यमानानामाभागाद्रक्तसारवत् ।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४र्थे अध्याये ॥)

जिह्वानिर्लेखनं, क्ली, (जिह्वाया निर्लेखनं संस्कारः ।) जिह्वामार्ज्जनम् । जिवछाँचड़ान इति भाषा । जिह्वामार्ज्जनद्रव्यम् । जिवछाँचड़ा चेयाड़ि इति भाषा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं श्लक्ष्णं स्वर्णरूप्यताम्रलौहनिर्म्मितं जिह्वामलापकर्षणे प्रशस्तम् । तस्य गुणाः । वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रितमलनाशित्वम् । आरोग्यरुचिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्य-शोफजाड्यहरं सुखम् ॥"
अस्याधिक्येन रोगजनकता यथा,—
"जिह्वातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणम् ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जिह्वापः, पुं, (जिह्वया पिबतीति । पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुक्कुरः । व्याघ्रः । विडालः । भल्लूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकव्याघ्रः । इति विश्वः ॥

जिह्वामलं, क्ली, (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वास्थितमलम् । तत्पर्य्यायः । कुलुकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिह्वामूलीयः, पुं, (जिह्वामूले भवः । "जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ।" ४ । ३ । ६२ । इति छः ।) वर्णात्मकवर्णः । वोपदेवेनास्य ≍ इति संज्ञा कृता । स तु कखपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा हरि ≍ काम्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति व्याकरणम् ॥
"अधोविरेकयुक्ताग्रामात्रवज्रयरूपकः ।
जिह्वामूलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः ॥"
इति सुपद्मव्याकरणटीका ॥

जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।) पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥

जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वाया रोगः ।) मुखरोगान्तर्गतरसनाजातव्याधिः । तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसङ्ख्याः प्राह ।
"वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः ॥"
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
जिह्वानिलेनस्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
स्फुटिता मनाग्विदीर्णा । प्रसुप्ता रसानभिज्ञतया सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमिजो द्रुमः तद्वत् कण्टकचिता ॥ * ॥
पित्तजमाह ।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।
अयं रोगो लोके जलौति ख्यातः । जाड़ौति वङ्गभाषा ॥ * ॥ कफजमाह ।
कफेन गुर्व्वी बहला चिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ।
बहला स्थूला । मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥ * ॥
अलासमाह ।
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।
जिह्वां सवत् स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥
प्रगाढ़ः प्रकर्षेण गाढ़ो दारुणः । कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाकेन पित्तञ्च । अतस्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्वञ्चास्य ॥ * ॥ उपजिह्विकामाह ।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुश्च जिह्वा-
मुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः ॥" * ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
"जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।
पिप्पल्यादिर्म्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जिह्वालिट् [ह्] पुं. (जिह्वया लेढ़ीति । लिह + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जिह्वाशल्यः, पुं, (जिह्वाया शल्यमिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिह्वास्वादः, पुं, (जिह्वया स्वाद आस्वादनम् ।) लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

जीनः, त्रि, (जिनाति जीर्य्यतीति । ज्या वयोहानौ + "गत्यर्थेति ।" क्तः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । हल इति दीर्घः । ल्वादिभ्येति नत्वम् ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
(चर्म्मपुटे । यथा, मनुः । ११ । १३८ ।
"जीनकार्म्मुकवस्तावीन् पृथग् दद्यात् विशुद्धये ॥")

जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति । जि + "जेर्मूट् चोदात्तः ।" उणां ३।९१ । इति क्तः । मुडागमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्व्वतः । (यथा- मत्स्यपुराणे । १२० । ७५ ।
"जीमूतो नाम यश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वतः ।
आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ॥" * ॥
जीवनं जलं मूतवति बध्नातीति । पृषोदरादित्वात् साधुः । इति पुरुषोत्तमदेवः ।) मेघ
(यथा, महाभारते । ६ । १६ । ३१ ।
"राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्षिका
मुस्ता । देवताडवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १
इन्द्रः । भृतिकरः । घोषकलता । इति
चन्द्रः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये
"श्यामात्रिवृदमार्ग्वधाश्च जीमूतं कृतवेधनम् ।"
सूर्य्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ह
स्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने । २२ ।
"वरुणः सागरोऽंशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा
ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते ५।१११।२
"जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरपतन्त्रे महात्मनः ।"
मल्लविशेषः । भीमसेनस्तु विराटगृहवासक
नियुद्धेनैनं निहतवान् । यथा, महाभार
४ । १२ । २२ ।
"ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ।
जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम्
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः । यथा,
वंशे । ३२ । २५ ।
"दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत
उच्यते ।"
वपुष्मत्पुत्रः । स तु शाल्मलद्वीपस्य ईश
विशेषः । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
"शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।"
अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नैव विख्यातः । यथ
तत्रैव,—
"जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः
ऊनचत्वारिंशदक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्ष
दिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस
अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्व्वतः । इ
हारावली । ५१ ॥

जीमूतमूलं, क्ली, (जीमूतस्य मुस्ताया मूलमि
मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

जीमूतवाहनः, पु, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य
इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । धर्म्मरा
नामकस्मृतिसंग्रहकर्त्ता ॥ (यदुक्तं दायभागे ।
"बहुविधपूर्व्वनिबन्धव्याख्यासञ्जातसंशयस्यैतत्
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपनुत्तये ध्येयम् ।
पारिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेमं विदुषां संशयच्छिदे ।"
शालिवाहननृपस्य पुत्रः । आश्विनस्य
दश्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्य
एतद्विवरणं जिताष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् । जीम
केतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे
२२ । २४ ।
"अथ तस्याचिरादेव राज्ञः सनुरजायत ।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता ।"

जीमूतवाही, [न्] पुं, (जीमूतं वहति जीवना
कारेणात्मानं परिणामयतीत्यर्थः । वह +

क्षिनि: । मेधयोर्नित्यादेवास्य तथात्वम् ।) धूम: । इति हेमचन्द्र: ॥

जीर:, पुं, (अवतीति । जु गतौ+"जोरी च ।" उणां २ । २३ । इति रक् ईत्वान्तादेश: ।) जीरक: । खड्‌ग: । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥ अणु: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥ (विद्यावति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।४४।११ । "मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्त्यम् ।" "जीरं विद्यावन्तम् ।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

जीरक:, पुं, (जीर+संज्ञायां कन् ।) वणिग्-द्रव्यविशेष: । जीरा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । जरण: २ अजाजी ३ कणा ४ । इत्यमर: । २।६।३६ ॥ जीर्ण: ५ जीर: ६ दीप्य: ७ जीरण: ८ अजाजिका ९ वह्निशिख: १० मागध: ११ दीपक: १२ । इति जटाधर: ॥ अस्य गुणा: । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रुचिस्वरकारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ अपि च । शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि गुणाश्च ।

"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरक: ।
कृष्णजीर: सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधन: ॥
कलाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटुकं दीपनं लघु ॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ।
ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ॥
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

जीरण:, पुं, (जीरक: पृषोदरादित्वात् कस्य ण: ।) जीरक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्य्यतीति । जॄ+बाहुलकात् रिक् । ईत्वान्तादेश: । तत: स्वार्थे कन् ।) वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जीर्णं, क्ली, (जीर्य्यति स्मेति । जॄ ष् वयोहानौ+गत्यर्थेति क्त: । निष्ठातस्य नत्वम् ।) शैलजम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (वय:प्रकारविशेष: । यथा, "तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जीर्ण:, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ+करणे क्त: ।) जीरक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (वृक्ष: । इति हेमचन्द्र: । ४ । १८० ॥)

जीर्ण:, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ+"गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्त: ।) वृद्ध: । इत्यमर: । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातन: । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १७ । "तत्याज देहं धर्म्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम् ॥") गतबहुवय: । जराविशिष्ट: । पक्व: । पाकविशिष्ट: ॥ * ॥ (यथा, चाणक्ये । ७९ । "जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम् । रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यञ्च गृहमागतम् ॥")

अथ जीर्णद्रव्याणि ।

"नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं जम्बीरोत्थरसो घृते समुचित: सर्पिस्तु मोचाफले ।
गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं नारङ्गे गुडभक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रव: ॥
पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या हिता माषजे खण्डं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कोलम्बजे ।
मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बुपानात्यये तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं शेषांस्तु शुण्ठ्या जयेत् ॥

पनसे कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरस: ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलतालबीजयो:
पाचनं य इह तण्डुलं विदु: ।
ते वदन्ति मुनयोऽथ तण्डुलान्
क्षीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाडिमामलकतालतिन्दुकी-
बीजपूरलवलीफलान्यपि ।
वाकुलेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति बकुलं स्वमूलत: ॥
मधूक-मालूर-कृपादनानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दबीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
खर्ज्जूरिकाविशकशेरुसितासु शस्तं
शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम् ॥
पिशितपनसयो: स्यादाम्रबीजेन पाक:
कृशरमहिषयोर्षित्वक्षीरयो: सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणति: स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्या-
मपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् ॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।
कस्तूरिका सिङ्ककनारिकेल-
जलं पचत्याशु समुद्रफेन: ॥
श्यामाकनीवारकुलत्थषष्टि-
निष्पावकङ्गुदधिमस्तकस्तु ।
चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात्
जटाम्बुनादस्य निहन्त्यथाम्लम् ॥
कशेरुशृङ्गाटमृणालकन्दी-
खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण ।
पलाशभस्माम्बु तथार्द्रको वा
रसो निहन्याद्रसमिक्षुजातम् ॥
अन्येन केनाप्यथ योगयोगे
कोष्णाम्बुना वा घृतमेति पाकम् ।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
सर्व्वस्य मज्जा पनसामलक्यौ ॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
काशस्य मूलं परिपेयमुष्णं
सुखीभवेन्ना बहुशो न भूतम् ॥
योषे रसाला सुरभीयवस्तु-
मण्डेन कोष्णेन विपाकमेति ।
शुक्लस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् ॥
वटी वेसवाराख्यवङ्गेन पेणी-
शमं पर्पट: शिग्रुबीजेन याति ।
कणाम्लतो लड्डुका पूपकादे-
र्विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥
श्वाविन्नोधा गण्डकाश्चित्रतैलाद्-
यावत् क्षारात् कोलकूर्म्मादयोऽपि ।
जीर्य्यन्त्येवं पायसो मुद्गयूषात्
सामुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भ: ।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
पालङ्किकाकेसुककारवल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयो: कोद्रवको निहन्ता ।
जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शोषं बहुशो न भूतम् ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलाबूनि बहूनि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं श्वासतरोर्निपीय
भोक्तुं पुनर्व्वाञ्छति तावदेव ॥
विपच्यते शूरणको गुडेन
तथालुकं तण्डुलतोयपानात् ।
जम्बीरनीरेण निशारशोभं
मुस्तेन तूर्णं परिपाकमेति ॥
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
नायन्निसारक्वथितेन पाक: ।
शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण सद्य:क्षितिनालजेन ॥
आम्रातकोदुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
स्यु: शामनं पर्य्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुष्णकेन ॥

स्नेहाजीर्णं रोगिणां मुद्गचूर्णं
ज्वालां मुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
माषो भूयान्निम्बमूलेन पाक-
श्चिश्चा सुचत्यम्लतां चूर्णयोगात् ॥
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मम्लेन च चारगणो गुणाय ।
स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥
ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन
संदह्यते यस्य मुखं नरस्य ।
तैलेन वा कैवलकाञ्जिकेन
सुखाय गण्डूषमसौ विदध्यात् ॥
शीतोदकं नस्यजरोगहारि
नारीपयश्चाञ्जनरुग्विनाशि ।
एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं
धात्रीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु ॥
म्टगस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं
प्रवातसुप्तिः सुरतावसाने ।
चीरेक्षणासैन्धवसाधितन्तु
च्छागाण्डमुक्तं सुरतातिरेके ॥
श्रवणपूरणजे तिलतैलतः
श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कवलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कवलमार्द्रकजद्रवजं पुनः ॥”
इति जीर्णमञ्जरी ॥

जीर्णज्वरः, पुं, (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरातनज्वररोगः । अथ जीर्णज्वराधिकारः । तत्र जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।
“यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं
दोषत्रयस्तद्द्विगुणेभ्य ऊर्द्ध्वम् ।
कृशां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ॥” * ॥
जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातबलासकमाह ।
“नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥”
वातबलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्ति इति वातबलासकी । नर ईदृग्भवेत् । शूनः शोथी । श्लेष्मभूयिष्ठो बहुलश्लेष्मकः ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा ।
“जीर्णज्वरी नरः कुर्य्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः ॥
पुराणेऽपि ज्वरे दोषा यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।
लङ्घयेत्तत्र तं पश्चात् पूर्ब्बवत् कारयेत् क्रियाम् ॥”
तथा पूर्ब्बवत् ॥ * ॥
“निदिग्धिकानागरकामृतानां
क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
श्वासाग्निमान्द्यार्द्दितपीनसेषु ॥
इत्यूर्द्ध्वमानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥”
इति त्रिकण्टकक्वाथः ॥ * ॥
“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तक्वाथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथवा ॥
अमृतायाः कषायस्तु शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुज्वररोगनुत् ॥
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥
श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ।
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ॥
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्व्वज्वरहरः परः ।
भेदी रुचिकरः श्लेष्महर्त्ता दीपनपाचनः ॥”
इति आमलक्यादिचूर्णम् ॥ * ॥
“द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥
उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्द्दश्च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥”
इति द्राक्षाद्यष्टादशाङ्गक्वाथः ॥ * ॥
“त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याथवा कणाः ।
पयश्चीरेण संपिष्टा पिबेद्दश दिनानि हि ॥
तथैव न्यूनयेदेता एवं विंशतिवासरान् ।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति ॥
कासः श्वासोऽग्निमान्द्यञ्च कफाधिक्यञ्च नश्यति ।
त्रयादिवृद्धिर्यथाकफवृद्धिः । दुग्धवृद्धिर्यथाग्निवृद्धिः ।
इति वर्द्धमानपिप्पली ॥ * ॥
“वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातबलासके ।
जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे दाहतृष्णासमन्विते ॥
पयः पीयूषसदृशं तस्मिन् तु विषोपमम् ।
चन्दनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्त्तितम् ॥
तथा नारायणन्तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥”
इति जीर्णज्वराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

जीर्णदारुः, पुं, (जीर्णमिव दारु यस्य ।) वृद्धदारकभेदः । विधाराविशेष इति लोके । तत्पर्य्यायः । जीर्णफञ्जी २ सुपुष्पिका ३ अजरा ४ सूक्ष्मपर्णा ५ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । कफवातकासामदोषनाशित्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री, (जीर्णानि पत्राणि यस्याः । कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपर्णः, पुं, (जीर्णानि पर्णानि यस्य ।) कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीर्णं पर्णं पत्रम् ।) पुरातनपत्र, क्ली ॥ (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति विग्रहे पुरातनताम्बूले च । यदुक्तं वैद्यके ।
“पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरावुद्धिप्रणाशिनी ॥”)

जीर्णबुध्नः, पुं, (जीर्णोऽदृढो बुध्नो मूलमस्य ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णबुध्नकं, क्ली, (जीर्णो बुध्नो मूलं यस्य । ततः कप् ।) परिपेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ केवोटमुता इति भाषा ॥

जीर्णवज्रं, क्ली, (जीर्णं वज्रं हीरकमिव । वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवस्त्रं, क्ली, (जीर्णं पुरातनं वस्त्रम् ।) पुरातनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । पटच्चरम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥

जीर्णा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनयेति । ज + करणे क्त ।) स्थूलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णिः, स्त्री, (जॄ + क्तिन् ।) ज्यानिः । जीर्णम् इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धारः, पुं, (जीर्णानां भग्नमन्दिरादीनाम् उद्धारः संस्कारः ।) भग्नमन्दिरादेः संस्कारः । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डे ।
“यस्य राज्ञस्तु विषये देववेश्म विशीर्य्यते ।
तस्य सीदति तद्राज्यं देववेश्म यथा तथा ।
कृत्वा शीर्णस्य संस्कारं तथा देवेशवेश्मनि
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा
विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ।”
अग्निपुराणे ।
“पतितं पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटितं नरः ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ।”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलान्न संशयः ।
प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मिते
प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तिरनुसारेण वैष्णवैः ।
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् ।
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ।
देवगृहं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा ।
संस्कार्य्यं मनुजानान्तु समुदायोक्तकर्म्मणा ।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः

जीर्विः, पुं, (जीर्य्यति छिन्नीभवत्यनेनेति । जॄ “जृशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।” उणा ४ । ५ इति करणे क्विन् ।) कुठारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्य्यतीति । कर्त्तरि क्विन् ।) शकटम् । कायः । पशुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जीव, ऋ प्राणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अकं-सेट् ।) ऋ, अजीजिवत् अजिजीवत् । प्राणः प्राणधारणम् । जीवति लोकः । इति दुर्गादासः ॥

जीवः, पुं, (जीवनमिति । जीव + “हलश्च” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) असुधारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११९ । (यथा, हरिवंशे १७४ । ७३ ।
“त्वमेव चिन्तय सखि ! गोचरं प्रतिभाति
स्वकार्य्ये सृज्यते लोको यथा जीवं लभाम्यहम्

(जीवतीति। जीव प्राणे+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) प्राणी। (यथा, भागवते।१।१३।४४।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥")
वृत्तिः। वृक्षविशेषः। (स एव महानिम्बवृक्षः। तत्पर्य्याया यथा,—
"महानिम्बः स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
बृहस्पतिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ (यथा, काशीखण्डे।१७।४४।
"अस्माल्लिङ्गार्च्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि॥")
कर्णः। इति धरणी॥ क्षेत्रज्ञः। तत्पर्य्यायः। आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भगवद्गीतायाम्।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः।
"नन्त्र क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि॥") तस्य स्वरूपं यथा,—
"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः॥
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च॥
आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च।
प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ * ॥
(तथाच भागवते।१२।१८४।१७।
"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते॥")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरावच्छिन्नं चैतन्यम्। केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थमुखप्रतिविम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिविम्बम्॥ (जीवयति लोकानन्तर्य्याम्यात्मकरूपेणेति। जीव+णिच्+अच्। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१५६।६८।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः॥"
जीवनविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते।१२। ८८।२३।
"हते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः॥")
जीवः, पुं क्ली, (जीव+भावे घञ्।) जीवितम्। इति मेदिनी। वे, ६॥ (यथा, भागवते। १।२।१०।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुनर्धर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्य्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)
जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति। जीव+णिच्+ण्वुल्।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५। इत्यमरः।२।४।१४२॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीव्यः ९ भृङ्गाङ्गः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ वृद्धिदः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। रक्तपित्तानिलार्त्तिक्षयदाहज्वरनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ बलकारित्वम्। कार्श्यवातनाशित्वम्। तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ॥
जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत्।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम्॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
प्राणकः। पीतशालः। क्षपणः। इति मेदिनी। के, ६५॥
जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवाद्दत्त्या इति। जीव+ण्वुल्।) सेवकः। वृद्ध्याजीवी। जीवी॥ (यथा, महाभारते।१३।१४१।६६।
"त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः॥")
अहितुण्डिकः। इति मेदिनी। के, ६५॥
जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति। जीव+अच्। यद्वा, जीवञ्जीव+पृषोदरात् साधुः।) जीवञ्जीवपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥
जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति। कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच्।) चकोरपक्षी। इत्यमरः।२।५।३५॥ (अपरः पक्षिविशेषः। विषादिविज्ञतस्याभादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति। यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६।
"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्ज्जीवञ्जीवस्य जायते।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः॥")
वृक्षविशेषः। इति मेदिनी। वे, ५६॥
जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं अस्याः।) जीवत्पुत्त्रिका। तत्पर्य्यायः। जीवसूः २। इति हेमचन्द्रः॥
जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः।) सधवा। इति हेमचन्द्रः॥
जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप्।) विद्यमानपितृकः। यथा,—
"अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम्।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति। जीव+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीवि प्राणिभ्योऽथः।" उणां ३। ११३। इति अथः।) प्राणः। कूर्म्मः। मयूरः। मेघः। धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि। इत्युणादिकोषः॥
जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादिसुप्रयोगेणेति। दा+कः।) वैद्यः। विद्विट्। इति मेदिनी। दे, २६॥ जीवनदातरि, त्रि॥
जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति। दा+तृच् ङीप् च।) ऋद्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥
जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति।) गवादिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
जीवनं, क्ली, (जीव्यतेऽनेनेति। जीव+करणे ल्युट्।) वृत्तिः। (यथा, भागवते।१।१३।४४।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥"
"जीवनं जीविकेति॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)
जलम्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।४६३।
"यमुनाया इव तस्याः सखि! मलिनं जीवनं मन्ये॥"
जीव+भावे ल्युट्।) प्राणधारणम्। इति मेदिनी। ने, ६९॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।२।३।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते॥"
"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम्।
किमाश्चर्य्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका॥"
इत्युद्भटः॥)
हैयङ्गवीनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ मज्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।६५।
"जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी॥")
जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना। जीव+कर्त्तरि ल्युः।) जीवकौषधम्। वातः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रफलकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति। जीव+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।११७।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः॥"
शिवः। महाभारते।१३।१७।१२१।
"निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः॥")
जीवनकं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन। जीव+करणे ल्युट्। ततः स्वार्थे कन्।) अन्नम्। इति हेमचन्द्रः॥
जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम्।) यत्नविशेषः। स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम्। इति भाषापरिच्छेदः॥
जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः।) वर्त्तनोपायः। स च दशविधः। यथा,—
"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः।
वृत्तिर्भैक्ष्यं कुशीदञ्च दश जीवनहेतवः॥"
इति गारुडे २१४ अध्यायः॥
जीवना, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+युच् ल्युः वा ततष्टाप्।) मेदौषधम्। इति मेदिनी। ने, ६९॥
जीवनाघातं, क्ली, (जीवनं आहन्यतेऽनेनेति। आ+हन्+करणे घञ्।) विषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
जीवनावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन्। आ+वस+घञ्। जीवनं जलं आवासोऽस्य।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (वारिवासिनि, त्रि॥)
जीवनिका, स्त्री, (जीवन+ठन्। टाप्। यद्वा, जीवनी+संज्ञायां कन् ह्रस्वश्च।) हरीतकी। इति राज-

निर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्याः ज्ञातव्यः ॥)

जीवनी, स्त्री, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ङीप् च ।) जीवन्ती । (पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकोली । डोड़ी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यूथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनीयं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन अस्माद्वा । जीव + करणे अपादाने वा अनीयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥")

जीवनीयगणः, पुं, (जीवनीयानामोषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"अष्टवर्गश्च पर्ण्यौ जीवन्ती मधुकस्तथा ।
जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा ॥"
("जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + तृच् + ङीप् च ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनौषधं, क्ली, (जीवनस्य औषधं उपायविशेषः ।) येन म्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । जीवातुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥

जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीव्यतेऽनेन वा । जीव + "रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।" उणां । ३ । १२७ । इति झच् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्व्विशिष्टे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्तिकः, पुं, (जीवान्तकः । पृषोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + झच् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । वृक्षोपरिजातवृक्षः । गुड़ूची । जीवाख्यशाकः । इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + ङीष् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८ । इति तट्टीका ॥ पयस्विनी ९ जीव्या १० जीवदा ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ शृङ्गाटी १९ जीवदृष्टा २० काञ्जिका २१ शशशिम्बिका २२ सुपिङ्गला २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुश्वासा २४ जीवश्रेष्ठा २५ सुखङ्करी २६ शृगराटिका २७ जीवपत्री २८ जीवपुष्पा २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
"वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ श्वासकासधातुक्षयनाशित्वम् । स्वरकारित्वञ्च । सुराष्ट्रदेशजस्वर्णवर्णहरीतकी । सा स्नेहपाके प्रशस्ता जीर्णरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
"जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥"
"जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शमी । गुड़ूची । (पर्य्याया यथा,—
"गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाकविशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्मुक्तः, त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवद्दशायां मायाबन्धरहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ४८ ।
"जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ।
तथ्यवक्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥")
तल्लक्षणं यथा । "स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्मसंशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्ब्बपूर्ब्बवासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परम
मिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सक
ऽकर्णं इव समना अमना इव सप्राणो
इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
'सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ।' इ
अस्य ज्ञानात् पूर्ब्बं विद्यमानानामेवाह
विहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेव
वृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । त
क्तम् ।
'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ।
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः' इ
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृ
त्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते । तदुक्त
'उत्पन्नात्मावबोधस्य त्वद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥' इ
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छ
परेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्ध
फलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासक
सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्रा
लीने सति अज्ञानतत्कार्य्यसंस्काराणाम
विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभे
प्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्त
विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।" इति वेदान्त
सारः ॥

जीवपुत्रकः, पुं, (जीवः प्राणान् पुत्र इव । पुत्र
वद्धर्षजनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इङ्गुदी
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीयापुता इ
भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् +
अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) बृ
ज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिय
हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राज
निर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गल
यस्याः ।) जीवन्तीलता । वृद्धिनामौषधम्
इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिरं, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृह
मिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवला, स्त्री, (जीवं उदरस्थकृमिं लाति गृह्णाति
नाशयतीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।"
३ । २ । ३ । इति कः ।) सैंहली । इति राज
निर्घण्टः ॥

जीववल्ली, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री ।
सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः। जीवाख्यः शाको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः। तत्पर्य्यायः जीवन्तः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४ प्रनालः ५ शाकवीरः ६ सुमधुरः ७ मेषकः ८। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। वह्निशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। बल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। पित्तापहारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवशुक्ला, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। जीवा हितकरी शुक्ला शुभ्रवर्णलता।) क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।) ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामवृद्धिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसाधन, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति। सू+क्विप्।) जीवत्तोका। जीवत्पुत्त्रिका। हेमचन्द्रः। ३। १६४॥ (यथा, महाभारते। १।२००।७।

"जीवसूर्वीरसूर्भद्रे! बहुसौख्यगुणान्विता।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता॥")

जीवस्थानं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म्म। इति हलायुधः॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। ततष्टाप्।) जीवन्तीवृक्षः। मौर्व्वी। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३। २१।

"निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि।
पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं तदिह शंसन्ति॥"
"निर्गता जीवा ज्या यस्मात् तत्। 'जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि' इत्यभिधानात्।" इति तट्टीका॥) वचा। शिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ जीवितम्। इति जटाधरः॥

जीवातुः, पुं, क्ली, (जीवत्यनेनेति। जीव+"जीवेरातुः।" उणां। १। ८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनौषधम्। (यथा, काशीखण्डे। २६। ६५।

"जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्द्धिणी॥"
"जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा।" इति तट्टीका॥*॥ (जीव+भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।

"रे हस्त दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥")

जीवात्मा, [न्] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता। यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारयः।) देही। तत्पर्य्यायः। पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ सत्त्वम् ५ देहभृत् ६ जन्तुः ७ जन्युः ८। इति हेमचन्द्रः॥ प्राणी ६ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमरः। १।४।३०॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५।

"यदा कदाचित् जीवात्मा संसरन्निजकर्म्मभिः।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत्॥"
"एवं चतुर्व्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्ग्गृहे।
जीवात्मा नियतो नित्यं वसति स्वात्मदूतवान्॥
स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः।
याम्नो बद्धश्च मनसा कृत्रिमैः कर्म्मबन्धनैः॥
कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः।
दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य चेतनस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) चेतनम्। इति हेमचन्द्रः॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त+णिच्+ण्वुल्।) जीवनार्थं पक्षिघातकः। तत्पर्य्यायः। शाकुनिकः २। इत्यमरः। २। १०। १४॥ जीवनाशके, त्रि॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थकृमिं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः। आ+ला+कः।) सैंहिली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीविका, स्त्री, (जीव्यतेऽनयेति। जीव+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन् टापि अत इत्वञ्च।) जीवनोपायः। तत्पर्य्यायः। आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६। इत्यमरः। २। ९। १॥ जीवः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ११।

"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मण-जीविकाम्॥")

जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवितं, क्ली, (जीव+भावे क्तः।) जीवनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।

"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥"*॥

कर्त्तरि क्तः।) जीवनयुक्ते, त्रि॥ (यथा, रघुः। १२। ७५।

"कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता॥")

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।) आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२०॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं यस्याः। नाडीस्पन्दनेन हि जीवानां जीवनज्ञानादस्यास्तथात्वम्।) नाडी। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राणनाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।

"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा॥"
"जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) चन्द्रः। सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ जीवातुः। इति हेमचन्द्रः॥ जीवितेश्वरे, त्रि। इति मेदिनी। शे, ३५॥

जीवी, [न्] पुं, (जीवोऽस्यस्येति। जीव+इनिः।) प्राणी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे।

"जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः।
भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति कृष्णभक्तिरसायनात्॥"

जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव+यत्।) गोक्षुरदुग्धा। जीवन्ती। हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

जु, रंहसि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) रंहो वेगगतिः। जवति घोटकः। इति दुर्गादासः॥

जु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, जवते। इति दुर्गादासः॥

जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि जुङ्ग्यते। इति दुर्गादासः॥

जुगुप्सनं, क्ली, (गुप+स्वार्थे सन्+ल्युट्।) निन्दा। इति हेमचन्द्रः। २। १८५॥ (निन्दाशीले, त्रि। तच्च "अनुदात्तेतश्च हलादेः।" ३। २। १४९। इति युच्॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम्+सन्+भावे अः ततष्टाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७६।

"दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा॥")

जुङ्गः, पुं, (जुगि+अच्।) वृद्धदारकः। इत्यमरः। २। ४। १३७॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"जुङ्गश्छागान्त्रगलाव्याधिवेगी वृद्धदारकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग+स्वार्थे कन्।) वृद्धदारकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग+टाप्।) जुङ्गः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुग इ त्यागे+कर्म्मणि क्तः।) त्यक्तः। इति व्याकरणम्॥

जुटकं, क्ली, (जुट् संहतौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।) जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक+टाप्। टापि अत इत्वञ्च।) शिखा। इति शब्दरत्नावली॥ झुँटी इति टिकी। इति च भाषा॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम्।

"जुटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म्म समारभेत्॥")

जुड़, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोडयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

जुड़, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, जुडति जोडिता। इति दुर्गादासः॥

जुड, शि बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, जुडति अजुडीत्। तागु-च्छकलतापमान् ग्रहबलेन जुड़त्यसौ। जुजोड़। इति दुर्गादासः॥

जुत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अजुजोतत्। ङ, जोतते। इति दुर्गादासः॥

जुन, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं सकं-सेट्।) श, जुनति जोनिता। इति दुर्गादासः॥

जुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) जुर्व्वी। जूः जुरौ जुरः। ई, जूर्णः। इति दुर्गादासः॥

जुल, क पिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोलयति। पिषि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः॥

जुष, कि तर्के। तृप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) कि, जोषयति जोषत्यनघगुणं सुधीः। तर्कयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

जुष, श ङ ई ञि सुदि। सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-आत्मं अकं-सकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। श ङ, जुषते। ई ञि, जुष्टोऽस्ति। सुदि हर्षे। इति दुर्गादासः॥

जुष्ककः, पुं, (जुष्+कक्। ततः संज्ञायां कन्।) यूषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जुष्टं, क्ली, (जुष्यते स्म इति। जुष+क्तः।) उच्छिष्टम्। सेविते, त्रि। इति मेदिनी। टे, १५॥ (यथा, भट्टिः। १। ४।

"पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः॥")

जुष्यः, त्रि, (जुष्+कर्म्मणि क्यप्।) सेव्यः। इति मुग्धबोधम्॥

जुहुवानः, पुं, (हूयते इति। हु+कर्म्मणि कानच्।) कठिनहृदयः। अग्निः। वृक्षः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जुहूः, स्त्री, (जुहोत्यनया। इति हु+"हुवः श्लुवच्च।" उणां। २।६०। इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वञ्च।) पलाशकाष्ठनिर्म्मितार्द्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम्। जुहोत्यनया जुहूः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ७६। ५।
"अग्ने! मन्द्रया जुह्वा यजस्व॥")

जुहूराणः, पुं, (जुहूं राणति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) अग्निः। अध्वर्य्युः। इति विश्वः॥ चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥

जुहूवान्, [त्] पुं, (जुहूः पात्रं होमक्रियोद्दिश्यतयास्त्यस्मिन्। जुहू+मतुप निपातनात् मस्य वत्वम्।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥

जूः, स्त्री, (जु+"क्विब्वचिप्रच्छीति।" उणां। २। ५७। क्विप् दीर्घश्च।) आकाशः। सरस्वती। पिशाची। जवनम्। इति शब्दरत्नावली॥ त्वरागमनम्। गमनम्। इति मेदिनी। जे, २॥

जूटः, पुं, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वागमे साधुः।) शिवजटा। इत्यमरटीकायां भरतः। जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जूटकं, क्ली, (जूट+स्वार्थे कन्।) केशबन्धः। जटा। इति भूरिप्रयोगः॥

जूतिः, स्त्री, (जु वेगे+"ऊतियूतिजूतीति।" ३।३।६७। इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) वेगः। इत्यमरः। ३। २। ३६॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। १३। २। १३।
"तं समाप्नोति जूतिभिः॥")

जूतिका, स्त्री, (जूत्या कायतीति। कै+कः। तत टाप्।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

जूर, ङ य ई ज्यानौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) दीर्घी। ङ य, जूर्य्यते। ई, जूर्णः। ज्यानिर्गतवृद्धवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जूर्णाख्यः, पुं, (जूर+क्तः। जूर्णं इति आख्या यस्य।) तृणविशेषः। उलू इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सूच्यग्रः २ स्थूलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५। इति रत्नमाला॥ उलूकम् ६ उलपः ७। इति केचित्॥

जूर्णाह्वयः, पुं, (जूर्णं इति आह्वयः आख्या यस्य।) देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

जूर्णिः, स्त्री, (ज्वर+"वीज्याज्वरिभ्यो निः।" उणां। ४। ४८। इति निः। "ज्वरत्वरेति।" ६। ४। २०। इत्यूट् च।) वेगः। इत्युणादिकोषः॥ आदित्यः। देहः। ब्रह्मा। ज्वरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जूर्त्तिः, स्त्री, (ज्वर्+भावे क्तिन्। "ज्वरत्वरेत्यादिना" ऊट् च।) ज्वरः। इत्यमरः। ३।२।३६॥

जूष, ष वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ष, जूषति जूषते। परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

जूषं, क्ली, पुं, (यूष+पृषोदरात् साधुः।) यूषम्। मुद्गादिक्वाथरसः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

जूषणं, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति। जूष+करणे ल्युट्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धाइफुल इति भाषा॥

जृ, न्यक्कारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) न्यक्कारस्तिरस्करणम्। जरति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः॥

जृभ, द ङ जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। द, जृम्भति। ङ, जृम्भते। इति दुर्गादासः॥

जृभ, ङ ई जृम्भे। गात्रशोषित्व इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, जर्भते। ई, जृब्धः। इति दुर्गादासः॥

जृम्भः, पुं क्ली, (जृम्भ+भावे घञ्।) मुखादिविकाशः। हाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ जम्भा ५ जम्भका ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते। ३। ४।
"निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्।
पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमङ्गेन विवृताननः।
यन्मुञ्चति सनेत्रास्रं स जृम्भ इति संज्ञितः।"
"जृम्भात्यर्थं समीरणात्।" इति वैद्यकम्।
"क्षुद्गुतपतनजृम्भेषु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः।
अवश्यमेव कर्त्तव्यश्चान्यथा तद्वधी भवेत्।"
इति कर्म्मलोचनम्।)

विकाशः। स्फारितः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। ४। २८। "एताश्च प्र[...] मुकुलमधुपावलीरणितमुखरा जृम्भार[...] भरविगलन्मकरन्ददुर्द्दिनाः कुसुमसुरभयः।")

जृम्भणं, क्ली, (जृम्भ+भावे ल्युट्।) जृम्भः। इ[...] मरः। १। ७। ३५॥ (यथा, सुश्रुते। ३। [...]
"इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।")

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ् ततष्टाप्।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, दे[...] भागवते। १। १५। ६१।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः।")

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा+स्वार्थे कन् टापि [...] इत्वञ्च।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः। यथा, वा[...] सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।
"निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः।
अङ्गमर्द्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च।"
जृम्भ+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वं[...] जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ५। ६। ५२।
"अस्त्रजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्तनाशिनीम्।")

जृम्भितं, क्ली, (जृभि+भावे क्तः।) विचेष्टित[म्।] प्रवृद्धम्। जृम्भा। स्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, कथासरित्सागरे। २६। ८६।
"अहो किमेतदाश्चर्य्यमायाडम्बरजृम्भितम्।")
क्षीणां करणम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥

जृम्भिणी, स्त्री, (जृभि+णिनिः।) एलापर्णी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (एलापर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

जॄ, इर् ष म य ज्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) इर्, अजरत् अजा[...] रीत्। ष, जरा। म, जरयति। य, जीर्य्यति। ज्यानं गतवृद्धवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जॄ, णि कि ज्याने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र[्यां] चुरांपक्षे भ्वां-च-परं-अकं-सेट्।) णि, जृणा[ति।] जीर्णः जीर्णिः। कि, जारयति जरति। इ[ति] दुर्गादासः॥

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति। जि+तृच्।) जयशीलः। तत्पर्य्यायः। जिष्णुः २ जित्वरः [३] जैत्रः ४। इत्यमरः। ३। १। ७१॥ (यथा, रघुः। १२। ८६।
"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्।"

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । २९ ।
"अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्व्वसुः ॥")

जेन्ताकः, पुं, स्वेदविशेषः । यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यान्दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभागे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोड़शसमन्तात् संवृतं मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकवाटात्मध्ये चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिराणामाश्वकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तप्तं केवलमग्निना तद्गृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः। न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकेषा मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः । स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत् । अपगतक्लमसन्तापस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात् ।" इति चरकः ॥

जेमनं, क्ली, (जिमु भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥

जेयः, त्रि, (जीयते इति । जि जये + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति कर्म्मणि यत् ।) जेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । १२ ।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र! महीभुजा ।
तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तैर्जितः ॥")

जेष, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिजेषत् । ङ, जेषते जिजेषे । इति दुर्गादासः ॥

जेह, ङ ऋ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, जेहते जिजेहे । ऋ, अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जै, क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥

जैत्रं, क्ली, (रोगजयात् जेत्र । तदेव । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्रः, त्रि, (जेतैव । जेतृ + प्रज्ञादित्वादण् ।) जेता । इत्यमरः ।२।८।७४ ॥ (यथा, माघे ।३।६१ ।
"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥")
पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य ।) जयशीलः । इति हलायुधः ॥

जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + तृच् । ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जैनः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति । जिन् + अण् ।) जिनोपासकः । बौद्धः । इति हलायुधः ॥ (धर्म्मक्षेत्रेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः प्रवदन्ति । एषामुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु प्रायश आश्रमिणः । अधुना नानाशाखासु विभक्ताः समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः । एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते । यथा,—

"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपञ्चकमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः ।

सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्प्यते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्ज्जितात् ।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत् ॥

इत्यादि ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् नोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया सुनयापि क्षुन्नोपद्रवा विज्ञाणाः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेतन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलानलग्रहणत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां

प्रतिपाद्यते तत्र कर्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजग-ज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीत-रागस्तुतौ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्व्वगः सन् स्ववशः स सत्यः।
इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम्॥ इति॥

अन्यत्रापि।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम्। न चाप्तोपदेशमन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादमुष्याशेषार्थज्ञानस्य। न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्व्वज्ञपरम्पराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम्।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति। विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थे श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति।

अन्यदपि।

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः। येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्। यथोक्तम्।

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥
इति॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन। तदुक्तम् मतिश्रुतावधिमनः पर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः। ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम्। असम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः। ईर्ष्यान्तरायज्ञानावारणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः। तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम्। तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत्। तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्ज्जितम्।
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः। संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम्। तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता।

सर्व्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते।
कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा॥
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः॥
न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम्॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत्॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम्।
बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते॥
दिव्यौदरिककामानां कृतानुमतकारितैः।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम्॥
सर्व्वाभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात्।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति॥
भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्।
हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।
आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम्॥
इत्यादिना॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानावरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम्।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः। तदुक्तं पद्मनन्दिना।

चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः॥
हेयं हि कर्तृरागादि तत्कार्य्यमविवेकिनः।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणो ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं लक्षणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मकक्षयौपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति। यदवोचद्वाचकाचार्य्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति। अनुदयप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानभावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्म्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः। कर्म्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः। तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने।

ज्ञानाद् भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन।
ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः।
इति।

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाश-धर्म्माधर्म्म-पुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्व्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमवरादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषामजीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्म्माधर्म्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्व्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्म्माधर्म्मयोरुपकारः अतएव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसंघातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते कश्चिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेक-प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्यायवद्द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्म्माधर्म्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि

सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः सद्भावः परिणामः पर्य्याय इति पर्य्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्रोधादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्म्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-बन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाड़िकया कर्म्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात्। तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्व्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्य्यः। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कायादानं षड़िन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः। पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। स चतुर्व्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधय इति यथा निम्बगुड़ादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज्जनसङ्गवच्चारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नविधानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्य्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च समग्रहात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्व्वं विद्यानन्दादिभिर्व्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परास्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्ह्णानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः। येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीड़ापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्य रागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्य्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्म्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्ज्जन्तु जगतीतले।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्ज्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्ज्जरणं निर्ज्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्ज्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्ज्जरा कामादिपाकजेति च गीयते। यत् कर्म्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म्म निर्ज्जरा। यदाह।

संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह।
निर्ज्जरा संस्मृता द्वेधा सकामा कामनिर्ज्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्म्माभावात् निर्ज्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जितस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्ज्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्धं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवा संस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतमलावुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्धं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्धं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्धगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालावुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता-
इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्ज्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म।

अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत्।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्।

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति नानर्थकम् । तदाह ।

स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधेः ।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति ॥

यदि वस्तुस्त्येकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वत्र सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वेहेयत्वानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम् ।

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः ॥
इत्यादि ॥

तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्व्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे निर्व्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्व्वतस्तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम् । यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम् ।

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति ॥

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्-
यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेषानविशेषमिच्छ-
न्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति ॥

जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्यमुक्तम् ।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः ।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम् ॥
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य सः ॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तिनि ॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च ।
नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च ।
बन्धो निर्ज्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते ॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।
सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः ॥
आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम् ।
अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ॥
पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ।
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः ।
क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्ज्जिनोदिता ॥
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः ।
श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिग-
म्बराः ।
ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥
भुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः ।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति ॥"
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम् ॥)

जैपालः, पुं, (जयपालः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जयपालवृक्षः । इति द्विरूपकोषः ॥

जैमिनिः, पुं, मुनिविशेषः । स वेदव्यासशिष्यः उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतस्य वक्तवारकश्च । यथा, पुराणवचनम् ।
"जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वक्तवारकाः ॥"

जैवातृकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति । जीव+णिच्+"आतृकन् वृद्धिश्च ।" उणां । १ । ८१ । इति आतृकन् ईकारस्य वृद्धिश्च ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ . २ । ६ । १३० ॥ पुत्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ भेषजम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जैवातृकः, त्रि, (जीवतीति । जीव+आतृकन् वृद्धिश्च ।) दीर्घायुः । (यथा, दशकुमारचरिते । "जैवातृक ! ननु श्रूयते पतिरस्याः मिथिलायां प्रहारवर्म्मासीत् ॥") कृशः । इति मेदिनी । के, १६० ॥

जैह्म्यं, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भावः । जिह्म+भावे ष्यञ् ।) जिह्मता । कुटिलता । यथा, मनुः । ११ । ६७ ।
"जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥"

जोङ्गकं, क्ली, (जुङ्गति त्यजति सद्गन्धमिति । जुगि त्यागे+ण्वुल् । निपातनात् गुणः ।) अगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति अरोचकत्वं परित्यजत्यनेनेति । जुङ्ग+बाहुलकात् अटन् गुणश्च ।) गर्भिण्यभिलाषः । इति हारावली । २१६ ॥ साध् इति भाषा ॥

जोटिङ्गः, पुं, (जूटेन इङ्गति प्रकाशते इति । अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) महादेवः । महाव्रती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जोन्ताला, स्त्री, देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (जोन्नाला इति क्वचित् पाठः ॥)

जोषं, क्ली, (जुष हर्षे+भावे घञ् ।) सुखम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१।१२०।१।
"का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः॥"
"जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे ।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

जोषम्, अ, (जुष्+बाहुलकात् अम् ।) तूष्णीम् । (यथा, महाभारते । २ । ६८ । १६ ।
"मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्वेति भारत !"
सुखम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५० ॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति जुष्+घञ् । स्त्रियां टाप् ।) योषा । इति शब्दरत्नावली ॥

जोषिका, स्त्री, (जुषते सेवते इति । जुष+ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) कालिका । इति शब्दरत्नावली ॥

जोषित्, स्त्री, (युष्यते उपभुज्यते । युष्+"हृ-सृहियुषिभ्य इतिः ।" उणां । १ । ६६ । इति प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

जोषिता, स्त्री, (जोषित्+हलन्तत्वाद्वा टाप् ।) योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञः, पुं, (जानातीति । ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) ब्रह्मा । बुधः । पण्डितः । (यथा, चरके शारीरस्थाने ३० अध्याये ।
"पङ्गुः पङ्गूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चित् मध्ये वृकायते
ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पङ्गुः ।
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौखर्य्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ।")
महीसुतः । इति धरणी ॥

ज्ञप, क म ज्ञप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) क म, ज्ञपयति । ज्ञ्रि मारणालोकनिशाणतोषणस्तुतयः । ज्ञाकार नेनेवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाटस्वरादिरभयपरीतिम फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः । इति धातु दीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्मादेव निष्पादितम् तेन अनिर्द्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अत एव प्रवृत्तौ श शोषे इत्यत्र अस्यैव सन्नन्त निष्पादितेन ज्ञीप्सशब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रति पाद्यते । एवं ज्ञानपर्य्याये प्रतिपत्ज्ञप्ति नेत्यमरः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञपितः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप+णिच्+क्तः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ।

ज्ञप्तः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप+णिच्+क्तः । "वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति साधुः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ऽनयेति । ज्ञप+भावे क्तिन् । इडभावः ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे २५ । ५७ ।
"ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाव्य द्वीपगां च ताम् तज्ज्ञप्तये दाशपतेस्तत्स्थलद्वीपवासिनः ॥")

ज्ञा, क प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) प्रेरणमिह नियोजनम् । क, ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञा, क म मारणे । आलोके । निशाने । तोषणे स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) क म, ज्ञपयति ज्ञापयति ज्ञापयति ज्ञपं ज्ञप

ज्ञापं ज्ञापयम्। आलोके दर्शनप्रेरणम्। निशानं तिक्ष्णीकरणम्। तोषणं तुष्टीकरणम्। ज्ञपयति प्रभुं सूरो मारयतीत्यर्थः। ज्ञपयति रूपं कामिनी विटुषान् दर्शयतीत्यर्थः। ज्ञपयति खड्गं कर्म्मकारः शाणयतीत्यर्थः। ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तोषयतीत्यर्थः। स्तुतिः केचित्तु मन्यते। आलोके ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यासरचितौ। अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानातेर्ण्यन्तादिदं विभावयता मन्यते। तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छमाणो जीप्समान इति माधवीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणापि इक्षे सनि ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम्। एवं विज्ञप्तिरेषा मम जीवबन्धो इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः। इति दुर्गादासः॥ (ज्ञा,) ग बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या-पर-सकं-अनिट्।) ग, जानाति। "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात् फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदम्। ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य इत्यत्रानुशब्दस्योपसर्गे प्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात्॥" इति दुर्गादासः॥

ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विदते स्मेति। ज्ञा + कर्म्मणि क्तः।) ज्ञानगोचरम्। जाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १०। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १२३।
"पूर्व्वमेव मया ज्ञातं पूर्व्वमेतद्धि भेदवा॥")

ज्ञातव्यं, त्रि, (ज्ञायते यदिति। ज्ञा + तव्य।) ज्ञानीयम्। ज्ञेयम्। वेद्यम्। अवगन्तव्यम्। बोध्यम्। (यथा, महाभारते। ४। २८। ५।
"स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः॥") मन्तव्यम्। इति व्याकरणम्॥

ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन।) शास्त्रतत्त्वज्ञः। तत्पर्य्यायः। तात्त्विकः २। इत्यमरः।२।८।१५॥

ज्ञाता, [ऋ] त्रि, (ज्ञा + तृच्।) ज्ञानशीलः। तत्पर्य्यायः। विदुरः २ विन्दुः ३। इत्यमरः। ३।१।३०॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति कुलस्थितिमिति ज्ञातिः नाम्नीति तिक्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ सपिण्डादिः। तत्पर्य्यायः। सगोत्रः २ बान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६। इत्यमरः। २।६।३४॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९। इति त्रिकाण्डशेषः। सकुल्यः १० समानोदकः ११। इति जटाधरः॥ स चतुर्व्विधः। सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। तत्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः। ततश्चतुर्पुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमपि समानोदकः। ततः परं गोत्रजः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः॥*॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च।
ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥"
(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति। ज्ञा + अपादाने क्तिन्।) पिता। इति मेदिनी। ते, २०॥

ज्ञातेयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा। ज्ञाति + "कपिज्ञात्योर्ढक्।" ५।१।१२७। इति ढक्।) ज्ञातित्वम्। इत्यमरः। २।६।३५॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट्।) विशेषेण सामान्येन चावबोधः॥
"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।" इत्यमरः। १।५।६॥
अस्यार्थः। "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः। अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः। मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च यथाज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा मुक्तिं प्रयच्छति इति। अन्यत्र यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मताः इति। अन्यो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चिज्ज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्यत एव। मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्तत्तोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित्। मोक्षविषया मोक्षफला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं ज्ञानञ्च इत्याह शिल्पशास्त्रयोरिति केचित्। अवबोध इत्यधिकृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति केचित्।" इति भरतः॥*॥ योगशास्त्रमते तु।
"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम्॥"
इति मोक्षधर्म्मः॥
"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत्।" इति तट्टीका॥*॥
"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्ज्जवम्।
आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥"
सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम्।
सात्त्विकं यथा,—
"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥"
राजसं यथा,—
"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥"
तामसं यथा,—
"यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्॥" ३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २०—२२॥
"सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्व्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि॥ १॥
सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखितदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि॥ २॥
एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलम्बनशून्यं अतएवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम्॥" ३॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
न्यायमते तु।
"अप्रमा च प्रमा चेव ज्ञानं द्विविधमुच्यते।
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता॥
तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः।
आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीतिमा मतिः॥
भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते।
किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्व्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः॥
स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः।
साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥"
"गुणः स्यादुभ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम्॥
ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते।
तन्न प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम्॥
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे। ११। ३६।
"वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते।
योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः॥"
विष्णुः। यथा महाभारते। १३।१४९।६१।
"सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्॥"
"ज्ञानं प्रज्ञानघनमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधकमिति ज्ञानमुत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥" इति तद्भाष्यम्॥)

ज्ञानदर्पणः, पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य।) पूर्व्वजिनः। इति त्रिकाण्डशेषः।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति। युज + करणे घञ्। ज्ञानमेव योगः।) ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपायः। यथा,—
"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत्॥

शब्दादयो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
जानीयात्तदशेषं वै स्वरूपं परमात्मनः ॥
परमात्मा च भगवान् विष्वक्सेनो जनार्द्दनः ।
तद्भक्तिमान् भगवतो नाल्पपुण्योऽपि जायते ॥
भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स ! भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभव्येशो भूतादिप्रभवोऽव्ययः ।
भावेन तं भजस्वेशं भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि ॥
तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम् ॥
तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवारात्रौ तत्परः सततं भव ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणा, स्त्री, (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।) त्रिविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः । तस्य लक्षणं यथा,—
“विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
अस्यार्थः । “तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्व्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥”

ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थविशेषः । तदुत्पत्त्यादिर्यथा,—
अगस्त्य उवाच ।
“स्कन्द ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गौकसोऽप्यलम् ॥
स्कन्द उवाच ।
घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम् ।
ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
अनादिसिद्धे संसारे पुरा दैवयुगे मुने ! ।
प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः ॥
न वर्षन्ति यदाभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः ।
जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि ॥
क्षारस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् ।
पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
निर्व्वाणकमलाक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ॥”
“सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् ।
प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
लसत्त्रिशूलविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः ।
महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥
ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥”
“अस्येशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वेच्छेत्यभवत्तदा ।
स्नापयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः ।
चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ॥
कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
पृथिव्यां वरणाम्भांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने ! ॥
भूप्रमाणाद्दशगुणैर्यैरियं वसुधावृता ।
तैर्जलैः स्नापयाञ्चक्रे त्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः ॥”
“विश्वभर्त्तुरमाश्चर्य्यसुखातिसुखकारिभिः ।
महावभृथसुस्नानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
सहस्रधारैः कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्द्धरम् ॥
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! ।
गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण ! ॥
ईशान उवाच ।
यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! ॥
विश्वेश्वर उवाच ।
त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा संतर्प्य तु पितामहान् ।
यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ॥”
“ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च ।
जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् ॥
ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम् ।
अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्व्वृतिमाप्तवान् ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी, [न्] पुं, (ज्ञानमस्त्यस्येति । ज्ञान + “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) दैवज्ञः । (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ३६ ।
“ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥”)
ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । ने, ६८ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”
ज्ञानिनापि कर्म्म कर्त्तव्यम् । यथा,—
“सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ! ।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥”
ज्ञानिप्रशंसा यथा,—
“चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ।

ज्ञानेन्द्रियं, क्ली, (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + करणे ल्युट् ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।) बुद्धीन्द्रियम् । तत् षड्विधम् । मनः १ नेत्रम् श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापनं, क्ली, (ज्ञा + णिच् + भावे ल्युट् ।) बोधनम् इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
“क्षितिभृद्दाक्षिणात्यानां तिर्य्यक्त्वज्ञापनाय सः ।
पुच्छं महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससि ॥”)

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञा + णिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् इति मुग्धबोधम् ॥

ज्ञेयं, त्रि, (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि यत् ।) ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
“ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम् ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, गि जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-परं-अकं-अनिट् ।) जरा गतबहुवयोभावः । गि, जिनाति वृद्धः । जीनः । इति दुर्गादासः ॥

ज्या, स्त्री, (ज्या + अन्येभ्योऽपीति डः ततष्टाप् ।) धनुर्गुणः । तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ शिञ्जिनी ३ गुणः ४ इत्यमरः । २ । ८ । ८५ ॥ शिञ्जा ५ जीवा

प्रमथिका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गया ८ वालाबग:६ दुर्ग्गा१०। इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, महाभारते। १। २७६। २०।
"अग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनु: ॥")
माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २ ॥
ानि:, स्त्री, (ज्या+"वीज्याज्वरिभ्यो नि:।" उणां ४। ४८। इति नि:।) जीर्णता। हानि:। नदिनी। इति शब्दरत्नावली ॥
ायान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्ध: प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य+ईयसुन् ज्यादेशश्च ततो "ज्यादादीयस:।" ६।४।१६०। इत्यात्वम्।) वृद्धतम:। तत्पर्य्याय:। वर्षीयान् १ दशमी ३ प्रशस्य: ४। इत्यमर:। २। ६। ४३ ॥ अतिवृद्ध: ५ दशमीस्थ: ६। इति जटाधर: ॥ (यथा, मनु:।३।१३७। [पिता ॥")
"ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रिय:
, ड गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ड, ज्यवते। इति दुर्गादास: ॥
ुत, इर् दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इर्, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत। इति दुर्गादास: ॥
ुत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अन्त:स्थादियुक्त:। ऋ, अजुज्योतत्। ङ, ज्योतते चन्द्र:। इति दुर्गादास:॥
ष्ठ:, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्ध: प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रसस्य+इष्ठन् ततो ज्यादेश:।) अतिवृद्ध:। श्रेष्ठ:। (यथा, महाभारते। १३। १४३। ७।
"ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्मादस्येत वै द्विज: ॥"
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति जैष्ठी सा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धि:।) ,ज्येष्ठमासि, पुं। इति मेदिनी। ठे, ५ ॥अग्रज:। (यथा, रघु:। १२। १६।
"दृढ़भक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुख: ॥")
अधिकवया:। इति भरत: ॥
ज्येष्ठतात:, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठ:। राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपाते साधु:।) पितुरग्रज:। इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येठा इति भाषा ॥
ज्येष्ठवर्ण:, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठ: श्रेष्ठ: निर्द्धारणे तु वर्णेषु ज्येष्ठ:। पूर्व्वनिपात:।) ब्राह्मण:। इति शब्दरत्नावली ॥
ज्येष्ठबला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या बला।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्ट: ॥
ज्येष्ठश्वश्रू:, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंवद्भाव:।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनी। बड़शाली इति भाषा। तत्पर्य्याय:। कुली २। इति हेमचन्द्र: ॥
ज्येष्ठसाम, [न्] क्ली, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म्मधारय:।) सामभेद:। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति मिताक्षरा ॥ (यथा, महाभारते।१२।३४८।४६।
"ज्येष्ठं गाथाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरि: ॥")

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम्। सा तु शूकरदन्ताकृतितारकत्रितयात्मिका। इति कालिदास: ॥ वलयाकृति:। अस्या देवता इन्द्र: मिश्रगुण:। इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम्।
"सत्कीर्त्तिपुण्यैर्विविधै: समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रताप:।
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप: ॥ * ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३४। १३।
"कुर्व्वन्त्यनुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥")
गृहगोधिका। इति मेदिनी। ठे, ५ ॥ मध्यमाङ्गुलि:। इति हेमचन्द्र: ॥ गङ्गा। इति राजनिर्घण्ट: ॥ धीरादिनायिकाभेद:। तस्या लक्षणं यथा। परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा। इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलक्ष्मी:। यथा भगवतीं प्रति महादेववाक्यम्।
"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थु: क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवेश भाविनि ! ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससावृता।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते ॥
तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने !।
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्त्यनृतवादिन:।
सन्ध्याकाले च ये पापा: स्वपन्ति मलचेतस: ॥
तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दु:खदारिद्र्यदायिनी।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशय:।
अकृत्वा पादयो: शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मति: ॥
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भृशम्।
तुषाङ्गारकपालाश्मवालुकायसचर्म्मभि: ॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमा:।
रमस्व कलिना देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यश: ॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिग्रुगृञ्जनम्।
छत्राकं विड्वराहञ्च विल्वकोषातकीफलम् ॥
अलाबुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमा:।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा ॥
इत्यादिश्य सुरा: सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मन्थनं चक्रु: क्षीराब्धिं सुसमाहिता: ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥
ज्येष्ठामूलीय:, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमास्यामिति छ:।) जैष्ठमास:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणि:।
"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढ़पूर्व्वजम् ॥")
ज्येष्ठाम्बु, क्ली, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं अम्बु तण्डुलधौतं जलमिति। नित्यकर्म्मधारय:।) तण्डुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ चैलुनि जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्यस्य इति। आश्रम+इनि:। ज्येष्ठ: श्रेष्ठ आश्रमी।)
"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक:।
चत्वार आश्रमा: प्रोक्ता: सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलका: ॥"
"यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तव:।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमा: ॥"
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमेभ्य उत्कृष्टत्वात् तथात्वम्।) गृहस्थ:। इति हेमचन्द्र: ॥
ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा। जेठी इति टिक्टिकी इति च भाषा। तत्पर्य्याय:। मुषली१ मुसली२ कुड्यमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ मूली ६ टुक्टुकी ७ शकुनज्ञा ८ गृहालिका ९। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या: पतनफलं यथा,—
"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम्।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं याम्यामस्मिभयं सुरद्विषि कलिलाभ: समुद्रालये। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचु: केचिच्च कोविदा: ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ज्येष्ठ:, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मासविशेष:। जैष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी जैष्ठी सा यत्र मासे भवति स:। वृषस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्र:। वृषराशिस्थरविक: सौर:। इति स्मृति: ॥ तत्पर्य्याय:। शुक्र: ० । इत्यमर: ।१।४।१६॥ ज्येष्ठ: ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
"विदेशवृत्ति: पुरुष: सुतीव्र:
क्षमान्वित: स्यात् खलु दीर्घसूत्र:।
विचित्रबुद्धिर्व्विदुषां वरिष्ठो
जैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप: ॥
ज्येष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते य: स:। इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता। इति मिताक्षरा ॥
ज्येष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च।) जैष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।
"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री जैष्ठी पञ्चदशी सिता।
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिका: ॥")
ज्येष्ठी च ॥
ज्यो, ङ नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रतादेशार्थे तु सकं-अनिट्।) व्रतस्यादेशो व्रतादेश:। ङ, ज्यवते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थ:।

च्यवते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः। च्यवते पुत्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्योतिः, [स्] क्ली, (ज्युत दीप्तौ+इसिः। यद्वा, द्युत दीप्तौ+"द्युतेरिसिन्नादेश्च जः।" उणां। २। १११। इति इसिन् दस्य च जः।) दृष्टिः। नक्षत्रम्। (यथा, "ज्योतींष्यग्निश्चामेध्यमप्रशस्तञ्च नाभिवीक्षेत॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥) प्रकाशः। इति मेदिनी। से, २३॥

ज्योतिः, [स्] पुं, (ज्योतते इति। ज्युत+कर्त्तरि इसिः। तुन+इसिन् वा।) अग्निः। (यथा,—
"तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्मृतम्।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
सूर्य्यः। इति मेदिनी। से, २२॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।७९।
"स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः॥")

ज्योतिरिङ्गः, पुं, (ज्योतिषा इङ्गतीति। इगि गतौ+अच्। ज्योतिरिव इङ्गतीति वा।) खद्योतः। इति शब्दरत्नावली॥

ज्योतिरिङ्गणः, पुं, (ज्योतिरिव इङ्गतीति। इगि गतौ+ल्युः।) कीटविशेषः। ज्योनाकपोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खद्योतः २ ध्वान्तोन्मेषः ३ तमोमणिः ४ दृष्टिबन्धुः ५ तमोज्योतिः ६ ज्योतिरिङ्गः ७ निमेषकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ ज्योतिर्व्वीजम् ९ निमेषरुक् १०। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योतिर्व्वीजं, क्ली, (ज्योतिर्वीजमिवास्य ज्योतिषो वीजमिव वा।) ज्योतिरिङ्गणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योतिर्हस्ता, स्त्री, (ज्योतिर्ज्योतीरूपं हस्तं शरीरमस्याः।) दुर्गा। अस्या नामनिरुक्तिर्यथा,—
"हस्तं शरीरमित्याहुर्हस्तञ्च गगनं तथा।
ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राज्ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः॥

ज्योतिश्चक्रं, क्ली, (ज्योतिर्म्मयं चक्रम्। ज्योतिभिः स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा।) चन्द्रसूर्य्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम्। राशिचक्रम्। यथा,
"ज्योतिश्चक्रं भुवो मानमूर्द्ध्वं प्रोवाच केशवः।
चातुर्लक्षं ज्योतिषस्य सारं रुद्राय सर्व्वदः॥"
इति गरुड़पुराणम्॥
अपि च तिथ्यादितत्त्वे।
"सप्तविंशतिभेर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्।
तदर्कांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः॥"

ज्योतिषं, क्ली, (ज्योतिः सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच्।) वेदाङ्गशास्त्रविशेषः। तत् ग्रहगणादिगणनशास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
"पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता।
केरलिः शकुनञ्चैव————————॥"
इति प्रश्नरत्नटीका॥*॥

अस्य सम्बन्धादि यथा,—
"अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदितः।
अभिधेयञ्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम्॥
इज्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहषोड़शकर्म्मणाम्।
प्रयोजनञ्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः॥"
इति नारदीयम्॥*॥

अस्याध्ययनं द्विजैः कर्त्तव्यम्। यथा,—
"सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्म्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्॥
विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म्म न सिध्यति।
तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा॥
अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः॥"
इति नारदः॥*॥

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—
"स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा।
शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत्॥"
इति गर्गः॥*॥

अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,—
"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्व्व्या विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्॥
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्ध्नि संस्थितम्॥"
इति वेदाङ्गज्योतिषम्॥*॥

अस्याध्ययनफलं यथा,—
"एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-
स्वरूपभर्त्तुः खलु दर्शनं वै।
निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां
यद्वन्दनं धर्म्मसुखास्पदं स्यात्॥"
इति माण्डव्यः॥*॥

अस्य ज्ञाने फलं यथा,—
"ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्व्वस्योक्तं शुभाशुभम्।
ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम्॥"
इति गर्गः॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं अधीते इति। क्रतूक्थादित्वात् ठक् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः।) ज्यौतिषिकः। इत्यमरटीका॥ (यथा, मार्कण्डेये।
"धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुड़ाश्मकाः॥")

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच् ङीप् च।) तारा। इति हेमचन्द्रः। ज्योतिषशास्त्रज्ञे, त्रि॥

ज्योतिष्कः, पुं, (ज्योतिरिव कायतीति। कै+कः।) चित्रकवृक्षः। मेथिकावीजम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण स्वर्ज्जिका हिङ्गु मिश्रं पिबेत्॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥) गणिकारिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिर्भिः कायतीति। कै+क।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः। इति हेमचन्द्रः। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति। कै+क टाप् च।) ज्योतिष्मतीलता। इत्यमरटीका स्वामी॥

ज्योतिष्टोमः, पुं, (ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य। "ज्योतिरायुषः स्तोमः।" ८।३।८३। इति षत्वम्।) षोड़शर्त्विक्साध्ययज्ञविशेषः। स द्वादशशतगोदक्षिणा। इति मलमासतत्त्वम्॥ (यथा, महाभारते। ३। २२१। ३०।
"बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा।")

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति। मतुप् उदित्वात् ङीप् च।) लताविशेषः। मालकङ्गनी इति लताफट्करी इति नयाफट इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पारावताङ्घ्रिः कटभी ३ पिण्या ४। इत्यमरः। २। ४। १५। पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटबन्धनी ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९। इति रत्नमाला। स्वर्णलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपिङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्ज्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९। अस्याः क्ष्मायाः गुणाः। अतितिक्तत्वम्। किञ्चित्कटुत्वम्। वातकफापहत्वञ्च। अस्याः फलगुणाः। दाहप्रदत्वम्। दीपनत्वम्। मेधाप्रज्ञावृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। व्रणविस्फोटनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नदीविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२०। ६५।
"सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या।
अवगाढ़े ह्युभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ॥"
ज्योतिर्व्विशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः। ६। २२
"नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः॥")

ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्व ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योतिःपदार्थानां सूर्य्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्) ध्रुवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति। "ज्योत्स्नातमिस्रेति।" ५।२।११४। इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च।) चन्द्रज्योतिः। चाँद इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चन्द्रिका २ कौमुदी ३। इत्यमरः। १। ३। १६॥ चान्द्री ४ कामवल्लभा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता ७ शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९। (यथा, महाभारते। १। १। ८६।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः।")
ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः। इति मेदिनी। ने, ८। पटोलिका। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ अस्याः गुणाः। त्रिदोषशमनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कषायत्वम्। मधुरत्वम्। दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ श्वेतघोषा। इति

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"प्रशान्तप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।५।३६।
"ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥")

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारण वृक्ष इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप् च । संज्ञापूर्व्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।) चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः ।२ । ४ । ११८॥ झिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्यौत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।) दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति ठक् पूर्व्ववृद्धिष्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यौत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका अस्त्यस्याः इत्यण् पूर्व्ववृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमायुक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ज्रि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-अनिट् ।) रेफोपधः । ज्रयति शत्रुं बली । इति दुर्गादासः ॥

ज्री, ञि कि ज्याने । गतवज्जुवयोभाव इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) ञि, ज्रीणाति ज्रीणः ज्रीणिः । कि, ज्राययति ज्रयति । ञिकाभ्यामेव पाक्षिक-चुरादित्वे सिद्धे कि पाठो भ्वादित्वार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म, ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर+ करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यातरोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगश्रेष्ठः ५ महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७ सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कालाग्निरुद्रः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुल्बणम् ।
बभूवुर्य्यादवाः सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्द्धनि ॥" * ॥
माहेशज्वराकारो यथा,—
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्न्निवारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥" * ॥
तस्य भेदाः ।
"वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पादान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्तश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेष्वथ खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥"
अस्यार्थः । "मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन एकान्ता देवास्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतुर्थांशेन मानुषेषु वस ॥"
"वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च ॥"
आतुर्य्यं निःसारता ॥
"पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः ।
अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ॥
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यति ॥"
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्धनयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेऽप्सु ज्योतिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामूषरो नाम ॥ * ॥
"हृल्लासच्छर्द्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिड़कामाशोदर्द्दः कफोद्भवे ॥
काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ * ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा आलस्यमेव च ॥
वह्निर्विसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं मुखम् ॥
यच्च सुप्त गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहदाह-
कण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षौ
जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥ * ॥
तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहव्यवस्था-
तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्म्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतीहाप्रवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिलुट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीड़ितम् ।
यवायितत्वाच्च सौक्ष्म्याच्च वह्निर्मार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ।
अन्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽक्के मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्रास्वेदवमिक्रमाः ॥ * ॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । * ।
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

गन्धाविघ्नौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ॥
अभिषङ्गाद्ग्रहावेशाभिस्त्र कस्मात्त्रासरोदनैः ।
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः ॥ * ॥
विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावता दाहहृद्भ्रमः ।
क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः ॥
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥ * ॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्व्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्द्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ।
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
पूर्व्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
ज्वरेऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ॥
बहिरेव बहिर्व्वेगे तापोऽपि च सुसाधितः ।
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥
वैकृतोऽन्यः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ।
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥
सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥
न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृतिः ।
ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्य्यासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ।
ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥
प्रायशः सन्निपातेन भूयसाप्युपदिश्यते ।
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसा व्यापिनो मलाः ॥
तापयन्तस्तनूं सर्व्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः ।
बलिनो गुरवस्तद्वद्विशेषेण रसान्विताः ॥
सततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्य्युः सुदुःसहम् ।
मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥
सर्व्वाकाररसादीनां शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्य्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्त्तते ।
कृशानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्ट्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम् ।
स प्रत्यनीको विषमं यस्माद्वृद्धिक्षयान्वितः ॥
सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्य्याद्विषमक्षयवृद्धिभाक् ।
दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः ।
क्षीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥
लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः ।
आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भः क्षयाकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सकृदन्येद्युराश्रितः ।
तस्मिन्मांसवहा नाडी मेदोनाडी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्द्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
स पृष्ठास्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥
चतुर्थको मलैर्म्मेदो मज्जास्थ्यन्यतरस्थिते ।
मज्जास्थत्वैरपरः प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविधं कफेन जङ्घाभ्यां सपूर्व्वं शिरसोऽनिलात् ।
अस्थिमज्ज्ञ रूपगते चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
त्रिधा त्र्यहं ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुपेक्षादिजन्मनाम् ॥
पक्वानामविपर्य्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् ।
ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो भूयाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूराद्दूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥
याति देहञ्च नाशेषं सन्तापादीन् करोत्यतः ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः सन्तापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
विषमो विषमारम्भः क्षयाकालानुसारवान् ।
यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्नोति सहशान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ॥ * ॥
भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते ।
अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा ॥
वेगं कृत्वा विषं यद्वदाशये नीयते बलम् ।
कुप्यत्याप्तबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः सततादयः । * ।
उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमिः श्वासः सर्व्वस्मिन्नसगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा अक्ष्णोस्तु पिडकोद्गमः ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते ।
तृड्ग्लानिस्सृष्टवर्च्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमक्लमः ॥
दौर्ब्बल्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते ।
स्वेदोऽतितृष्णा वमनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगे त्वस्थिभेदनम् ।
दोषप्रवृत्तिरूर्द्धाधःश्वासाङ्गक्षेपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो बहिःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शनं मर्म्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्म्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ये तु विपर्य्यये ॥
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ।
मन्दज्वरः प्रलापस्तु सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥
नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेदङ्गबलाशकः ॥
हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लेपः प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः
कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो ज्वरः
दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ।
शरीरे नियतस्थाता ज्वरः स्यात् पौर्व्वरात्रिकः
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यधःस्थिते ।
तदार्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥ *
काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ *
रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्तैस्तैः साङ्गैर्हतप्रभः ॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ।
सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रवं मुञ्चति वेगवत् ॥ *

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतिगामि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥

इत्यादि महापुराणे गारुडे ज्वरनिदानं समाप्तम् । १५२ अध्यायः ॥

अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

"ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १
नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ २
आरग्वधाभयामुस्ततिक्तग्रन्थिकनिर्म्मितः ।
कषायः पाचनं सामे सशूले च ज्वरे हितः ॥ ३
मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४
चिरबिल्वशालाञ्चिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।
सक्षारो भेदनं क्वाथः पेयः सर्व्वज्वरापहः ॥ ५
महौषध्यमृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ६
अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ।
बद्धा वारे रवेर्नूनं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ ७
गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुच्यत्यैकाहिको ज्वरः ॥ ८
गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहाः ज्वरच्छिदः ॥ ९
धात्री शिवा कणा वह्निः क्वाथः सर्व्वज्वरान्तकः ॥ १०
ज्वरातिसारहरणमौषधं प्रवदाम्यथ ।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकाः शृताः ।
जयन्त्याममतीसारज्वरं सममहौषधाः ॥ ११
नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकैः ।
सर्व्वज्वरहरः क्वाथः सर्व्वातीसारनाशनः ॥ १२
मुस्तपर्पटकोदीच्यशृङ्गवेरशृतं पयः ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥
बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
एतदाहारसंयोगे हितं सर्व्वातिसारिणाम् ॥१३
विल्वमूलास्थिनिर्य्यूहः खड्गं मध्वतिसारनुत् ।१४।
अतीसारे हितस्तद्वत् कुटजत्वक्फलाहृतः ॥१५॥
वत्सकातिविषाविल्वबालाकम्बुकषायकः ।
सविश्व आममूलाढ्यो ह्यतीसारे सशोणिते ॥"१६
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।
"हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्भवेत् ॥ १७ ॥
पीतं हंसकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
मार्ड विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
शिखायाञ्चैव तद्बद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।१९।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥"२०
इति तत्रैव १९३ अध्यायः ॥
"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥२१
अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समञ्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥"२२
इति च गारुडे १९९ अध्यायः ॥ * ॥
वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥
तस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥"
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
"स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥" * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥
जृम्भाङ्गमर्द्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥" * ॥
सन्ततादिज्वराणां प्रति नियतदूष्या धातवो यथा,
"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये अहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति ॥" * ॥
वातबलासकज्वरो यथा,—
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥"
विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धञ्चोष्णं प्रजायते ॥" * ॥
शीतपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥"
दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥"
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया
अधिकलक्षणानि यथा,—
"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥२
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
उष्मान्तर्द्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥४
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्द्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सा-
माह ।
"अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियान्तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वैत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुप्रावसनावृतः ।
यथासुपक्वं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥" * ।
ततो ज्वरे वर्ज्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
"परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ॥"
परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपना-
भ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
निषिद्धानिषेधाद्दोषमाह ।
"शोषं छर्द्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥"
आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
हारीतेन प्रत्येकं दूषणमुक्तम् ।
"व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
स्मृतिश्च स्नेहपानात्तु मूर्च्छा छर्द्दिर्मदोऽरुचिः ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः खरत्वञ्च श्रोतसां चाप्रवर्त्तनम् ॥"
स्मृतिरिति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते । स्वप्नात्
दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्ज्जयेत् ।
"सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्ज्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।"
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
अस्यायमर्थः । "यतो हेतोः आमाशयस्थो दोषो
वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा
आच्छाद्य सामः अपक्वाहाररससहितोमार्गं रस-
मार्गं पिधापयन् । अत्रार्षत्वादहंतावपि कर्त्त-
रीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्मा-
द्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
"त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥"
चक्रश्च ।
"तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।
आमदोषमलिङ्गाढ्या लङ्घयीत यथाविधि ॥"
अन्यच्च ।
"ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्ध्यै यथाबलम् ॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितश्चाल्पदोषश्च यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा शक्तमाहरेत् ।
पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितश्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्हं तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥"
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह
सुश्रुतः ।
"आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
"चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥"
चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचननिरूहवस्ति-

शिरोविरेचनानि। न त्वनुवासनं तस्य बृंहणत्वात्। अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः। तथा च सुश्रुतः।
"शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म्म वा पुनः।
तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणन्तु पृथग्विधम्॥
लङ्घनात् कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः॥*॥
ननु आनद्धस्तिमितैर्दोषैरित्यादिपूर्व्वोक्तसुश्रुतवचनात् सामान्यतो ज्वरिणा यथाशनरूपं लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादिचरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं सर्व्वैर्ज्वरिभिः कथं न क्रियते। तत्रोच्यते। वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्व्वज्वरेषु। तथा च सुश्रुतः।
"सोत्क्लेशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये॥"
प्रशिथिलाशये अत्र प्रोपसर्गः वैपरीत्ये तेन गाढ़ाशये इत्यर्थः॥*॥
"सरुजेऽनिलजे कार्य्यं सोदावर्त्ते निरूहणम्।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यमूर्द्धविरेचनम्॥"
अपि च। सर्व्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न कार्य्यः॥ यत आह हारीतः।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्॥"
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम्॥*॥
ज्वरिभिर्म्मारुतसेवनं न कार्य्यम्। सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्व्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनं अवस्थाविशेष एव युक्तम्। आतपसेवनञ्चावस्थाविशेष एव संगृहीतम्॥*॥
"लङ्घनाम्बुयवागूभिर्य्यदा दोषो न पच्यते।
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः॥
ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः कषायैः समुपाचरेत्।"
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः। व्यायामोऽपि न कार्य्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात्। अवस्थाविशेषे पुनःपार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि कर्त्तव्यः। तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिश्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्य्यायमिति निर्णीतम्॥
अनशनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह।
"लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले।
विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते॥
लङ्घनेन अनशनेन दोषे प्रवृद्धे क्षयं नीते।
यत आह।
"आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्ज्जितः।"
पचतीति। सन्धुक्षितेऽनले आच्छादकदोषे संक्षीणे अग्नौ प्रदीप्ते। यथोक्तसंप्राप्तिसामग्रीविघटनात्। विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वम्। क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः॥*॥
अन्यच्चाह सुश्रुतः।
"अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम्॥
अनवस्थितदोषाग्नेः अनवस्थितः स्वस्थानादितस्ततो गतो दोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः। काङ्क्षा अन्नाभिलाषः। रुचिः लङ्घनेनामपाकामुखशोषादिनाशे मुखस्य यत् प्रसन्नत्वं सैव रुचिः शोभा। रुचिः स्त्री दीप्तौ शोभायामभिलाषयोरिति मेदिनीकारः॥*॥ संप्रति कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह।
"वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गाद्गात्रलाघवे।
हृदयोद्गारकण्ठास्य शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते॥
स्वेदे जाते रुचौ वापि क्षुत्पिपासासहोदये।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि॥"
हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः। उद्गारशुद्धिःसधूमाम्लोद्गाराभावः। कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलिप्तत्वम्। आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम्। तन्द्राक्लमे तन्द्रया क्लमः तस्मिन्। तन्द्रा निद्रावत्। क्लमोऽत्र ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासाभ्यां सह युगपदुदये। अन्तरात्मनि मनसि। एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक् कृतं लङ्घनं बोधयन्ति। न तु प्रत्येकम्॥*॥
हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह।
"कफोत्क्लेशः सहृल्लासः ष्ठीवनञ्च मुहुर्म्मुहुः।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने॥
कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः॥"
हृल्लासः हृदयात् कद्म्वनिर्गमः॥*॥
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह।
"पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्धवातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत्॥
दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः। ऊर्द्धवात उद्गारबाहुल्यम्। हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येव ज्ञानम्॥*॥ बलं रक्षन् लङ्घनं कारयेदित्याह।
"बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत्।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः॥
अयमर्थः। एनं ज्वरिणं बलविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उपचरेत्। कुत इति चेत्तत्राह। यदर्थ इति। यस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः। तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः॥*॥
केषाञ्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः।
तद्धि मारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषभ्रमान्वितैः।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः॥
न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकचिरज्वरे।
तत् अनशनं उल्वणमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यम्। मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः। सामे तु मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव। यत आह तन्त्रान्तरे।
"अवश्यमेव कुर्व्वीत ज्वरी सामे समीरणे।
लङ्घनं ह्यामपाकार्थं न तदूर्द्धं यथा कफे॥
तदूर्द्धं आमपक्वादूर्द्धम्। अतएवोक्तम्।
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु।
आमक्षयादूर्द्धमपि वायुर्न सहते क्षणम्॥"*॥
आमस्य लक्षणमाह।
"आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात्।
आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः
तन्त्रान्तरे।
"आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चय
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते
अन्यच्च।
"अपि पक्वामसंसक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिला
सदनं सर्व्वगात्राणामाम इत्यभिशब्दितः
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृश
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृ
अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह।
"वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकू
वेदना शोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पी
विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृश
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघसूर्य्योदये निशि
विचरेद्युगपद्वायुरामस्यैककालं वि
कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन
ङ्गानीत्यर्थः॥*॥ तस्यैव निरामस्य
माह।
"निरामो विशदो रूक्षो निर्व्विबन्धोऽल
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेष
अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षण
पित्तं सामं भवेदम्लं दुर्गन्धं हरितं गुरु
अम्लीकाकण्ठहृद्दाहकरं श्यावं तथा
अम्लीका अम्लिलचुकी इति लोके॥*
तस्य निरामस्य लक्षणमाह।
"निरामं पीतमाताम्रमत्युष्णं कटुकं स
दुर्गन्धि रुचिकृद्वह्निबलवर्द्धनमीरितम्॥
अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह।
"आविलस्तन्तुलस्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठ
सामो बलाशो दुर्गन्धक्षुट्क्षुधोरभिघात
स्त्यानः संहतः॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह।
"श्लेष्मा निरामो निर्गन्धः फेनवांश्छेदवा
भवेत् स पिच्छिलः पाण्डुरास्यवैरस्यनाश
अथ सामस्य व्याधेर्लक्षणमाह।
"आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि-
र्दोषाप्रवृत्त्याविलमूत्रताभिः।
गुरूदरत्वारुचिसुप्रताभि-
रामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति॥
आमं जयेल्लङ्घनकोलपेया
लघ्वन्नयूषौदनतिक्तयूषैः।
विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च
संशोधनैरूर्द्धमधस्तथैव॥
तद्धि मारुततृष्णाक्षुदित्यादिश्लोके तृष्णा
मेव विवक्षिता तेन निरामतृष्णान्विते
न कार्य्यम्। सामायान्तु तृष्णायां लङ्घनं
तथा मुखशोषभ्रमावपि निरामावेव वि
सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्य्यमेव। गुर्व्वि
वृद्धादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न
सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव।
क्षयो राजयक्ष्मा। वातजे ज्वरे लङ्घनं न
ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सु

ष्यितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
ारीतश्च ।
ष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
स्मादेयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
वश्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन्
वेदृयत आह सुश्रुत एव ।
ीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
तोऽत्यन्ततया सुश्नो न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
ीवनं जलम् ॥ किञ्चित्तु वारयेदेव । तथा च ।
वरे नेत्रामये कोठे मन्देऽग्नावुदरे तथा ।
रोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥
ो च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
सेके मुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् ।
त आह ।
अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
याति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥*॥
त्र जलं ज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
वज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
द्यःशुद्धौ तथाध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे ॥
रुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्ज्जयेत् ॥"
न्यच्च स एव ।
सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।"
त्र शीतं जलमक्वथितं निषिद्धम् । तथा सति
थितं ग्राह्यं आयातम् ॥ तत्र क्वथितस्य विधि-
र्णाश्च ।
'क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ।
त्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
निर्व्वेगं शनैः ॥ क्वथितस्य विषयानाह सुश्रुतः ।
'वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते ।
ीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ॥
द्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥"
ागभटश्च ।
"तृष्णायां प्राग्नमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
त् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत् ॥
उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशो-
धयेत् ।
ातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि सारयेत् ॥" * ॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामभेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥*॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥"*॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्न्नैञ्जटागमदर्शनात् ॥"

केचित्तु ।
"वसुष्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥"
अत्र दोषाणां यथोल्बणता हीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया ॥
"तत् पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्निप्रदं लघु ॥"*॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
"हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौप्यं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥
नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ।
विषवत् पत्रपुष्पादिदुष्टं निर्झरयोगतः ॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं प्रावृषि च स्मृतम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं शीतं शीतकरैर्न्निशि ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
अन्यच्च ।
"शरद्यगस्त्योदयादखिलं सलिलं हितम् ।
वृद्धसुश्रुतश्च ।
"कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥"
यथर्त्तुपक्वमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबे-
दित्याह सुश्रुतः ।
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु ।
मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे तृष्णाच्छर्द्दिभ्रमेषु च ॥
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थे च शृतं शीतं प्रशस्यते ॥"
क्वथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुण-
विशेषमाह सुश्रुतः ।
"शृताम्बु तत्त्रिदोषघ्नं यदन्तर्व्वाष्पशीतलम् ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि क्षमिलड्ज्वरहृल्लघु ॥
धारापातेन विष्टम्भि दुर्ज्जरं पवनाहृतम् ॥
अन्तर्व्वाष्पशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
"दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पर्य्युषितं वह्निगुणभ्रष्टं त्रिदोषकृत् ।
गुर्व्वम्लपाकं विष्टम्भि सर्व्वरोगेषु निन्दितम् ॥
शृतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत् ।
निर्य्यूहोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥"
रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"श्लेष्मानिलामदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
अन्यच्च ।
"भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
रात्रावुष्णोदकञ्च तप्तमेव पिबेदित्याह ।
"उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं वस्तिशोधनम् ।
पार्श्वरुक्पीनसाध्मानहिक्कानिलकफापहम् ॥
शस्तं हृट्श्वासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥"
विषयविशेषे त्साममेव जलं शीतलं पिबेदित्याह
सुश्रुतः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
धूमोद्गारेऽविदग्धेऽन्ने शोषे च मुखकण्ठयोः ।
ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
शीतमम्भः आममेव न तु क्वथितम् । क्वथितन्तु
शीतं दाहादिषु यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु
तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥*॥
आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
माह ।

"आमं जलं पाकमुपैति यामं
पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
पक्वं कदुष्णञ्च ततोऽर्द्धकालं
कालात्ययः पीतजलस्य पाके ॥

पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥"
जलं हितमिति शेषः ॥ *॥ तिक्तानि बहुलानि
तेभ्यो निर्धार्य्य योगमाह सुश्रुतः ।
"मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥"
छत्रात्र धान्यकम् । यत आह निघण्टौ धन्व-
न्तरिः । कुस्तुम्बुरुः खर्णिकारा छत्रा धान्यं
वितुन्नकमित्यादि । तद्गुणाश्च ।
"धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
दोषत्रयतृषादाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि ॥"
चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयः छत्रास्थाने नागरं
पठन्ति । तद्यथा,—
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति ।
नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकि-
त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरमुस्तकं
इति केचित् । क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽव-
गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसटे तु
नागरस्थाने पद्मकम् ॥ * ॥ एतस्य प्रक्रिया ।
चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया । तेन मुस्ता-
दिभिः षड्भिरामैरेव चूर्णैः सहितं जलं शृतं
जलमेव केवलं यथर्त्तुपक्वं पश्चाच्छीतलीकृतं
दद्यात् । तथा च वङ्गसेनः ।
यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
अस्यायमर्थः । यत् येतोः । अप्सु जलेषु ।
शृतशीतासु शृतासु केवलास्वेव यथर्त्तुपक्वासु ।
शीतासु शीतलीकृतासु । षडङ्गादि द्रव्यं प्रयु-
ज्यते । आममेव संचूर्ण्य जले स्थाप्यते । ततः
प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षडङ्गादि

प्राश्थिकेऽम्भसि प्रस्थमात्रे क्वथितशीतले जले चेमं ग्राहयेत्। अतएव षड़ङ्गमभिधाय षड़ङ्गपानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं श्वेतं ग्राह्यं न तु रक्तम्। तत्कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम्। यत आह।
कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति।
षड़ङ्गपानीयमिदम् ॥ * ॥ षड़ङ्गादेः पाने तु विधान्तरेण प्रक्रिया भिन्ना तामाह वङ्गसेनः।
कर्षमात्रमिह द्रव्यं ग्राहयेत् प्राश्थिकेऽम्भसि।
अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसन्निधौ ॥
आदिशब्देन यूषयवागूविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते ॥ *
पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह।
क्षुण्णं द्रव्यं पलं सार्द्धं चतुःषष्टिपले जले।
अर्द्धशिष्टन्तु तद्देयं पाने पेयादिसन्निधौ ॥
पानप्रयोगञ्च षड़ङ्गमुक्तवान्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं रक्तं ग्राह्यम्। कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात् ॥ * ॥
अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः।
तत्तु रक्तं हिमं स्वादु श्लर्दिहृल्लासपित्तजित्।
तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् ॥
षड़ङ्गादि प्रयुञ्जीत इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा योगा उच्यन्ते। ते यथा,—
श्रीपर्णीचन्दनोशीरपरूषकमधुकणम्।
पानं पित्तज्वरं हन्याच्छारिवाद्यं सशर्करम् ॥
अत्र श्रीपर्णीपरूषकयोः फले ग्राह्ये। मधूकस्य तु पुष्पम्। अन्यच्च।
हन्यात् सयष्टीमधुकं तथैवोत्पलपूर्व्वकम्।
पानं शृतं हिमं किंवा सोत्पलं शर्करायुतम् ॥
हन्यात् पित्तज्वरमिति शेषः। उत्पलमत्र कमलमित्यादि।
दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः।
ग्रीष्मवर्ज्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते ॥
उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम्।
वातादयः प्रकुप्यन्ति येषामस्वपतां दिवा ॥ * ॥
येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह।
व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीड़ितान्।
क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान्रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥ * ॥
अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह।
वातिकः सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिकः।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥ *
रसस्यामलेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति।
यत आह सुश्रुतः।
बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे।
लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः।
कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ * ॥

ज्वरः

ज्वरस्य तावत्तरुणमध्यावस्थता जीर्णतावधिः।
आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्म्मनीषिणः।
द्वादशाहमभिव्याप्य मध्यं जीर्णं ततः परम् ॥
आसप्तरात्रादिति। अत्राङ् मर्य्यादायाम्। रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। तेन सप्तमदिवसादर्व्वाक् ज्वरस्तरुण इत्यर्थः। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे।
ज्वरे व्यतीते षड़हे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति।
दशरात्रात् परं जीर्णमाहुरन्ये मनीषिणः।
अतएव जातूकर्णः। जीर्णश्चयोदशदिवस इति॥
अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः।
वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिके।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम्॥
सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः।
अतएवोक्तम्।
पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने।
शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेदिति ॥
शार्ङ्गधरेणाप्युक्तम्।
गुड़ूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं शृतम्।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति ॥
हारीतेनाप्युक्तम्।
एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड़ात्रं सप्तमेऽहनि।
पिबेत् कषायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशिनीम्॥
एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम्। कषायसंयोगात् कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः॥ खरनादेनाप्युक्तम्।
इति षड़ात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः।
ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे हितम् ॥
ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः॥ वाग्भटश्च।
सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः।
लघ्वन्ने भोजिते केचिद्देयमामोल्बणे न तु ॥
सप्ताहात् सप्ताहमारभ्येत्यर्थः। अत्र ल्यब्लोपे कर्म्मणि पञ्चमी। अतएव सुश्रुतः।
दशरात्रात् परं सर्व्वैर्दातव्यमिति निश्चितम्।
अतएव दशरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता व्यतीतेनेत्यर्थः॥ अत्र चरकस्त्वेवमाह।
ज्वरितं षड़हेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम्।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥
अस्यायमर्थः। ज्वरितं षड़हे लङ्घनेन व्यतीते सप्तमेऽहनि भोजितलघ्वन्नं अष्टमे दिने कषायं पाययेदित्यर्थः॥ तथा च सुश्रुतः।
सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् ॥
सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः। केचिच्चरकादयः। चक्रदत्तोऽपि।
सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने ॥
एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्द्दिवसयोर्व्विकल्पः॥ * ॥ तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेशकालोचितं कुर्य्यात् भेषजमन्नञ्च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुतः।
"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते।
अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः॥"इति।

ज्वरः

अस्यायमर्थः। अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयम्। न तु दश
रात्रापेक्षा। तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्ति
तरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भेष
देयमित्यर्थः ॥*॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रु
मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधमिति।
ज्वरे मृदौ स्वल्पीभूते। मलेषु वातपित्तक
मूत्रपुरीषेषु। प्रचलेषु स्वमार्गसञ्चारिषु। पक्वं
निरामम्। दोषप्रकृतिर्वैकृत्यादेकेषां पक्वलक्ष
णम्। दोषाणां दुष्टवातपित्तकफानां प्रकृतिः
ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम्। तस्या
वैकृत्यं वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं एके
मते।
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम्।
दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥
दोषप्रकृतिः दोषाणां स्वमार्गसञ्चारः। माधव
निदाने उत्साहस्थाने अष्टाह इति पाठः॥*।
ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्।
अत्रानुक्ते प्रभातं स्यात् कषायेषु विशेषतः।
मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजम्।
मुख्यभेषजं क्वाथः तस्य सम्बन्धः पानम्।
यत आह।
न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे।
कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः।
आकुलीभूताः प्रस्तब्धाः स्वमार्गं परित्य
यतस्ततो गताः। अत्र कषायशब्देन क्वा
गृह्यते ॥ * ॥ उक्ताश्च क्वाथस्य पर्य्यायाः।
शृतं क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजमिति।
तत्र तरुणे ज्वरे भेषजं मुख्यभेषजं क्वाथरूप
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम्। यत आह।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति।
कल्पनं तोयपेयायवाग्वादिकम्॥ * ॥ ननु।
स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ।
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्।
इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते।
तन्न।
यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे।
इति।
यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेषकरणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात्। स कः क्वाथः। स तरुणज्वरे निषिद्धः॥ * ॥ क्वाथवाचकस्य कषायस्य लक्षणमाह।
पादशिष्टः कषायः स्याद्यः षोड़शगुणाम्भसा।
क्वथितोऽतः षड़ङ्गादि न निषिद्धो नवज्वरे।
अस्यायमर्थः। यः क्वाथ्यद्रव्यात् षोड़शगुणेनाम्भसा क्वथितः पक्वः अथ च पादशिष्टः चतुर्थभागावशेषः स कषायः स्यात्। अतः षड़ङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः। अपाकादे

पाकाश्रोत्कलवाभावेन कषायत्वाभावात् ॥*॥
तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह।
"दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे।
स्तम्भन्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः।
यत आह कषायरसगुणान्।
कषायः स्तम्भनः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः।
इत्यादि।
स्तम्भन्ते आध्मानं कुर्व्वन्ति। न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च।
"न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तम्भिता मलाः।
तिर्य्यग्विमार्गगा वाते घोरं कुर्य्युर्नवज्वरम् ॥*॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे।
हृद्रोगं श्वासमानाहमोहञ्च कुरुते भृशम् ॥"
अस्यायमर्थः। कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय। अनुपस्थितदोषाणान्तु तरुणे ज्वरे वमनं यत्नकृतं हृद्रोगादीन् करोतीत्यर्थः। एतेन वचनेन तरुणे ज्वरे यत्नाद् वमनं निषिद्धम् ॥ * ॥
अवस्थाविशेषे तदपि कर्त्तव्यमित्याह।
"सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥"
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेन गर्भिण्यतिकृशातिवृद्धादिनिरासः। वाग्भटोऽत्र वृद्धवाग्भटः ॥
"वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत्।
वमनं श्लेष्मबाहुल्याल्लङ्घ्यात्लङ्घनकर्षितम्।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः ॥"
अनशनमिति शेषः। अनेन वचनेन गुर्व्विण्यादीनामनशननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे शमनं पथ्यान्नमण्डादिकञ्च दद्यात् ॥ * ॥
पाचनशमनयोर्लक्षणमाह।
"यत् पचत्याममाहारं पचेदामरसञ्च यत्।
यदपक्वान् पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि।
समीकरोति संवृद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥"
न शोधयति नोर्द्ध्वाधोमार्गाभ्यां पातयति। नोदीरयति न वर्द्धयति ॥ * ॥ तयोः संप्रदानं कालञ्चाह।
"पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचनं दिवसत्रयम्।
शमनीयं प्रदेयन्तु पञ्चरात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत् ॥"
इत्यत्रिसंहितातः ॥ अन्यच्च।
"लघ्वैवाल्पदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥"
मनुः।
"लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥"
भूयो बाहुल्येन। अन्यच्च।
"पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु कराग्रेण परामृशेत् ॥"
इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे ज्वरे पाचनं देयम्। उच्यते निरुपद्रवे सामे ज्वरे पाचनं देयम्। सोपद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धम्। तथा च वाग्भटः।
"सप्ताहात् परतोऽदृष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥"
अदुष्टे निरुपद्रवे। स्तब्धे सोपद्रवे ॥ * ॥ अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः।
"नागरं देवकाष्ठञ्च ध्यामकं बृहतीद्वयम्।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥
ध्यामकं रौहिषम्। तदलाभादुशीरं दद्यात्। बृहतीद्वयं बृहत्फला सूक्ष्मफला बृहती। क्षुद्रा बृहती चेति। कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥
कण्टकारीद्वयं शुण्ठी ध्यामकं सुरदारु चेति शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात्। नागरादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु ॥ * ॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह सुश्रुतः।
"अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
वृश्चीरविल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। वर्षाभू रक्तपुनर्नवा।
तथाच मदनपालः।
"पुनर्नवः श्वेतमूलो वृश्चीरो दीर्घपत्त्रकः।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥"
पाकप्रकारमाह।
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम्।
क्षीरावशेषं पातव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥"
द्रव्यात् पलपरिमितात् ॥ अन्यच्च।
"उदकाद्द्विगुणं क्षीरं शिंशपासारमेव च।
तत् क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
गुडूचीधान्यकारिष्टं पद्मकं रक्तचन्दनम्।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्व्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाच्छर्द्यरुचीर्हरेत् ॥"
गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो निषिद्धं तदाह सुश्रुतः।
"छर्द्दिं मूर्च्छां मन्दमोहं भ्रमतृड्विषमज्वरान्।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥"
संशोधनस्य लक्षणमाह।
"स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्ध्वमधो वा दोषसञ्चयम्।
संशोधनं तद्धि विज्ञेयं देवदालीफलं यथा ॥"
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत आह।
"रोगे शोधनसाध्ये तु यं विद्याद्दोषदुर्ब्बलम्।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्य्याद्दोषप्रच्यावनं मृदु ॥"
शोधनसाध्यान् रोगानाह।
"सद्योज्वरे विषे जीर्णे मन्दाग्नावरुचौ तथा।
स्तम्भरोगे च हृद्रोगे कासे श्वासे च वामयेत् ॥
जीर्णज्वरगरच्छर्द्दिगुल्मशोथोदरेषु च।
शूले शोथे भग्नवाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥"
दोषदुर्ब्बलं दोषैरपचितैर्दुर्ब्बलं न तु उपवासादिकृशम्। अतएव समीक्ष्येति। अन्यच्च॥
"चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेताग्नि बलं बुधाम्।
अव्यापत् दुर्ब्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥"
कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्कायामाह।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्ब्बलस्यापि दोषदुर्ब्बलस्यापि अव्यापत् भवेत्। छर्द्यादिव्याधिकृत् न भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ बलवतः पुरुषस्य पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः।
"पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम्।
विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापादमेव च ॥"
पक्वः लङ्घनतिक्ताम्बुपानपेयादिभिः। अनिर्हृतः अधोमार्गेणानुत्सृष्टः। महात्ययं विषमज्वरं चातुर्थकम्। तस्यैव महात्ययत्वादिति गदाधरः ॥ गम्भीरमिति कार्त्तिकः ॥ महात्ययं महाकष्टं वा। बलव्यापादं बलक्षयम् ॥*॥
संशोधनमाह।

"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः।
सामे सशूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनश्च ॥"

आरग्वध्र धनवहेरा ॥ अन्यच्च।
"पथ्यारग्वधतिक्तात्रिवृदामलकैः शृतं तोयम्।
पाचनसारकमुक्तं मुनिभिर्जीर्णज्वरे सामे ॥"
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ॥ * ॥
"अनन्तां बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम्।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसम्मितम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्व्वज्वरानयम्।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥"
अनन्ता सारिवा। इति सारिवादिकल्कः ॥*॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह।
"पीताम्बुर्लङ्घनक्षीणो जीर्णी भुक्तः पिपासितः।
न पिबेदौषधं यत्तु संशोधनमथेतरत् ॥"
पीताम्बुः पीततिक्ताम्बुः। भुक्तः भुक्तवानित्यर्थः। अत्राध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः। इतरत् संशमनम् ॥ * ॥
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च बालुकम्।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा ॥
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥
शालीपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम्।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत्।
अर्द्धांशं सर्व्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम्।

ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्य्या विचारणा॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्॥
शीतादीनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम्।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।
शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्व्वज्वरनिवृत्तये॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्॥"
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात्। भार्य्यभावे कण्टकारीमूलम्। सौराष्ट्राभावे स्फुटिकां दद्यात्। तगरालाभे कुष्ठं देयम्। जीवकर्षभकयोरलाभे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात्। तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रदीयते। इति। अथवा कण्टकारीजटा देया। इति सुदर्शनचूर्णम्। *।
"शटी निशाद्वयं शुण्ठी दारु पुष्करमूलकम्।
एला गुडूची कटुका पर्पटश्च सवासकः॥
भार्गी किराततिक्तश्च दशमूलं तथैव च।
क्वाथमेषां पिबेत् कृष्णासिन्धुचूर्णयुतं नरः॥
ज्वरान् सर्व्वान् द्रुतं हन्ति नात्र कार्य्या
विचारणा॥"
अनुभूतमत्युत्तममेतत्॥ *
"हरीतकीत्रिवृद्दन्तीदारकाणां पृथग्भवेत्।
पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी॥
सहदेवी विडङ्गञ्च प्रत्येकं पलसम्मितम्।
मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति॥
कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्द्यं नियच्छति॥
लाक्षा दशाक्षा अरुणा षड्क्षा
सचन्दनं लोहितचन्दनञ्च।
त्वक्पत्रकं वारि सुरा ससुस्ता
प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि॥
किराततिक्तस्त्रिवृतासतिक्ता-
म्बुताकणापर्पटकण्टकार्य्यः।
विडङ्गविश्वामलकानि वासा-
रसानिशावारुणसिन्धुवाराः॥
एतानि देयानि पृथक् पलार्द्ध-
मानानि सर्व्वाणि च भेषजानि।
कल्कानमीषां विदधीत गव्य-
दुग्धेन वै सार्द्धतुलामितेन॥
तैलं तिलानान्तु तुलानुमानं
तेनैव कल्केन शनैः पचेत्तु।
हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
कुर्य्याद्बलं वीर्य्यमतीवपुष्टिम्॥
विमर्द्दनादाशु परिभ्रमं श्रमं
शमं नयेत् संजनयेत् द्युतिं तनोः।
तथा व्यथमस्थिसमुद्भवामपि
प्रहृत्य निद्रां समुपार्ज्जयेत् सुखम्॥"
अथवा मञ्जिष्ठा। वारि वाला। रसा रास्ना। इति लाक्षादितैलम्॥ *॥
"लाक्षारससमं तैलं तैलाच्चास्तु चतुर्गुणम्।
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः॥
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना॥
सर्व्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत्।
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते॥"
. मस्तु दधिजलम्। कौन्ती रेणुका। चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम्। रोहिणी कटुकी। इति च लाक्षादितैलम्॥ *॥
"लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला।
लामज्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम्॥
प्रत्येकमेषां षण्मुष्टीः पक्वा तोये चतुर्गुणे।
चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत्॥
रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च।
वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वचम्॥
शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च।
एभिरक्षमितैः कल्कैः कषायेणैव पेषितैः॥
मस्तुशुक्तारनालानामाढकाढकमावपेत्।
क्षीराढकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति।
व्यपोहति तथा वातं पित्तं श्लेष्मभवं ज्वरम्॥
सप्रलापं सतृष्णञ्च तालुशोषभ्रमान्वितम्।
ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षःसंदूषिताश्च ये॥
तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत्॥"
फेनिलं बदरम्। लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छविलृणविशेषः।
लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा।
चम्पकमित्यस्य स्थाने क्वचापि गैरिकं इति पाठः।
नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं देयमिष्यते।
समापयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः। चोरकं ग्रन्थिपर्णस्य भेदः भगिट्उर इति नेपालदेशे भवति। तदलाभे ग्रन्थिपर्णं देयम्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। मस्तु दधिजलम्। शुक्तं सन्धानभेदः। आरनालमपि सन्धानभेदः। इति महालाक्षादितैलम्॥ *॥ अथ नवज्वरे रसाः।
"सूतो गन्धष्टङ्कणः शोषणश्च
सर्व्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः।
भूयो भूयो मर्द्दयेत्तं त्रिरात्रं
वल्लो देयः शृङ्गवेरद्रवेण॥
तापे शीतं वीजनैस्तक्रभक्तं
वृन्ताकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम्।
अद्रौ चोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मूर्ध्नि तोयञ्च दद्यात्॥"
अस्य प्रक्रिया। पाराशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध भाग १ सोहागाभष्ट भाग १ मरिच भाग १ शर्करा भाग ४ रोहुमत्स्यकपित्त भाग ३। अमुं प्रतिदिनं सर्व्वं दिनत्रयं मर्द्दयेत्। रसमिमं रक्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात्। ओदनं तक्रं वृन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात्। व्यजनाद्यैः शीतलमुपचारं कुर्य्यात्। उदकमञ्जरीरसो नवज्वरेषु॥ *॥ रसरत्नप्रदीपे।
"अद्यात् समं सूतसमुद्रफेन
हिङ्गुलगन्धं परिमर्द्द्य यामम्।
नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस्र-
मार्द्राम्भसायं ज्वरधूमकेतुः॥"
प्रक्रिया। पाराशुद्धगन्धकशुद्धहिङ्गुलशुद्धसमुद्रफेनसभागं सर्व्वं याममेकमार्द्रकरसेन संमर्द्द्य रक्तिकाषट्कमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरे भक्षयेत्। दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत्। इति ज्वरधूमकेतुः॥ *॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ।
"शुद्धः सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाणसंमितः
धूर्त्तबीजं त्रिशाणं स्यात् सर्व्वेभ्यो द्विगुणा
भवेत्।
हेमाह्वा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः।
जम्बीरजीरकैर्देयश्चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम्।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्।
विषमञ्च ज्वरं हन्यान्नवं जीर्णञ्च सर्व्वथा।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना रसोऽयं सर्व्वसंमतः।"
प्रक्रिया। शुद्धपारा शुद्धगन्धक शुद्धविष प्रत्येक टङ्क १ धत्तूरबीज टङ्क ३ चोकटङ्क १२ सर्व्वं चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥*॥ सर्व्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे।
"एको भागो रसात् शुद्धाच्छैलेयः पिप्पली शिवा
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः।
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।
एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः॥
माषोन्मितां वटीं कृत्वा दद्यात् सद्योज्वरे बुधः।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता॥"
शैलेयः छड़ इति लोके। शिवात्र हरीतकी। आकारकरभः अकरकरहा इति लोके। चतुर्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् समुदिता भागचतुष्टयमिताः। इति ज्वरघ्नीवटिका॥*॥ शार्ङ्गधरे।
"रसं गन्धञ्च दरदं जैपालं क्रमवर्द्धितम्।
दन्तीरसेन संपिष्य वटी गुञ्जामिता कृता।
प्रभाते सितया सार्द्धमसिता शीतवारिणा।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत्॥"
इति च ज्वरघ्नीवटिका॥ *॥ रसरत्नप्रदीपे।
"रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च।
पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीबीजञ्च शोधितम्।
चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत्।
वटीं माषनिभां कुर्य्यात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे॥"
इति नवज्वरीहरीवटी। इति नवज्वरे रसाः॥*॥
अथ सामान्यज्वरे रसाः।
"शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समम्।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्।
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम्।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्व्वज्वरविनाशनः।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः।"
प्रक्रिया। शुद्धपाराटङ्क १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्धगन्धकटङ्क १ धत्तूरबीजटङ्क ३ शोटिटङ्क ४ पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥*॥

सर्व्वज्वरेषु सर्व्वरसप्रन्थेषु ।
"सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥
टङ्कत्रयं टङ्कषट्कं खल्ले चिप्त्वा विचूर्णयेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"
इति श्वासकुठारो रसः ॥ * ॥

अथ सर्व्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
"दारुमूषा शिखिग्रीवा रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥
मर्द्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
एकाहं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
दारुमूषा दारुमूषी । शिखिग्रीवा तुतिया । रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धत्तूरपत्र-रसेन मर्द्दयेत् । इति ज्वराङ्कुशः ॥ * ॥

सर्व्वज्वरेषु ।
"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्दग्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना ख्यातो गुञ्जामितो ज्वरे ॥"
इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ * ॥

"शुद्धजेपालटङ्कन्तु कट्वीटङ्कद्वयोन्मितम् ।
गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्द्दयेत् ॥
कलायसदृशी कार्य्या वटिका ताञ्च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैषा वटी जीर्णज्वरापहा ॥"
इति ज्वरघ्नीवटी ॥

"द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसञ्च गन्धञ्च समानमायुः ।
विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
त्रिसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥
विमर्द्दयेदरिष्टरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान् समस्तान् ॥"
अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्क १ गन्धकटङ्क १ विष-टङ्क१ द्विगुणतालकहतताम्रटङ्क२रोहुमत्स्यक-पित्त १ सब एकत्र खल्ले जबचूर्ण होइ मिले तब नीविके पातकी स्वरसकभावना २१ घामे मह देवइ मात्रा रत्ती एक अनुपान श्वेत-शर्करा रत्ती २ खाइ । इति सर्व्वज्वरे रवि-सुन्दरो रसः ॥ * ॥
"शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्ले तावद्विमर्द्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कज्जलवद्भवेत् ॥
एषा कज्जलिका ख्याता बृंहणी वीर्य्यवर्द्धिनी ।
नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥" * ॥
कज्जलिकाविधानं तद्गुणाश्च रसरत्नप्रदीपे ।
"जयापत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥
रसं संशोध्य यत्नेन ततस्तं शोधयेद्बलिम् ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोषयेदर्करश्मिभिः ॥
सप्तधा वा त्रिधा वापि पश्चाच्चूर्णन्तु कारयेत् ।
चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
गन्धसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
निर्धूमे वरदाङ्गारे द्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
तत्र तं महिषीविष्ठास्थापिते कदलीतले ।
निःक्षिप्य तदुपर्य्यन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥
शीतलाम्तात् ततः पश्चात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
एवं सिद्धा भवेद्व्याधिघातिनी रसपर्पटी ॥
ज्वरादिव्याधिभिर्व्याप्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कृपया युक्तः सुधावद्रसपर्पटीम् ॥
रक्तिकासंमितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम् ।
गुञ्जार्द्धभृष्टहिङ्गाढ्यां भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
रोगानुरूपभैषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
पिबेत्तदनुपानीयं शीतलं चुलुकत्रयम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
नाधिकां दशगुञ्जातो भक्षयेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेताः समश्नीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥
शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
श्रद्धया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीञ्चापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलप्लीहजलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुष्टश्च वीर्य्यवान् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्ज्जितः ॥"
इति रसपर्पटी ॥ * ॥

अथ ज्वरिणो अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
अन्यच्च ।
"आमे पाकं गते तृष्णा यदा भोजनलालसा ।
भवेत् काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः ज्वरस्य पाककालश्च ।
"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥"
ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहो-रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते । तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको ज्वर सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥"
इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति । स आशुकारित्वात् अर्द्धांदाक्षेपकादीन् विकारान् संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाक-दिनानामन्तिमे सप्तमे एव दिनेऽन्नं दीयते । तथा च धन्वन्तरिः ।

"ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते
विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यदत्तो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः पक्ववातः । क्षतलङ्घनादिः आदिशब्दात् क्षत-पक्वजलपाननिर्व्वातगृहवासगुरूष्णवसनधारणादिः । भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम् । अतएव चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयंवा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ षडहेऽतीते इत्युपलक्षणम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते ॥ लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं शमनीयंवा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
"सर्व्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥"
दिनान्तेऽन्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥
उक्तञ्च वाग्भटेन ।
"वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमा-दिति ।"
ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्ना-दर्व्वाक् । यत आह ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥" इति ॥
एतत् सुस्थपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
"श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसम-यादन्यदा । वेगापाये जठराग्निवेगनाशे । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥
अत्र विषमज्वरिणोऽन्नं दातुं कालविशेषमाह चरकः ।
"सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-वेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवती-त्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥ * ॥
अथ बलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपवेशनप्रकार-माह सुश्रुतः ।
"ज्वरे प्रमेहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
निषण्णं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥"
निषण्णं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।
"यथा दोषोचितैर्द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
जिह्वां दन्तान् सुखस्यान्तर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत् ॥

मुखे मलं विगन्धत्वं विरसत्वञ्च नश्यति ।
मनः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥
ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽपि च ॥"
अयमर्थः । यद्यपि अस्य ज्वरितस्य हिते भक्ष्ये अरुचिर्भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाश्नीयादिति नियमः । यत आह सुश्रुतः ।
"गुर्व्वभिष्यन्द्यकालञ्च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भक्तमायुषे वा सुखाय च ॥
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्कालं स लघ्वन्नमश्नीयात् सविरिक्तवत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्दोषैः अपक्वैर्दोषैर्याम इत्यर्थः ॥
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह ।
सातत्यात् स्वाद्वभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतमिति ।
सातत्यात् एकस्यैव भक्षस्य सर्व्वदोपयोगात् ।
स्वाद्वभावाच्च भक्ष्यान्तरादपि विस्वादुतः । पथ्यमप्रियं स्यात् तथापि तदेव पथ्यम् । कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनरिति ॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽश्नीयादेवेति द्वितीयो नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हेतो अभुञ्जानः क्षीयतेऽपक्वधातुर्भवति ततो म्रियतेऽपि च ॥ * ॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह ।
"रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥"
तत्र रक्तशालिगुणाः ।
"रक्तशालिर्ज्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्य्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ॥
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥"
रक्तशालिर्यो मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्धः ॥
"मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥"
तत्र मुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
"पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥"
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
"लावान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् पृषतान् शशान् ।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च तथैव मृगमातृकान् ॥
मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटान् ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति केचिदेवं व्यवस्थिताः ॥"
तित्तिरिरत्र कृष्णतित्तिरिः । गौरतित्तिरेः कपिञ्जलपदेन पूर्व्वं गृहीतत्वात् ॥
"ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः ।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरिः ॥"
इति ॥ * ॥
"निम्बूकं दाडिमं धात्रीफलमम्लं प्रकाङ्क्षते ।
प्रदद्यादन्नसात्म्याय काञ्जिकं वा पुरातनम् ॥"

अथौषधसिद्धायाः पेयायाः गुणाश्च ।
"अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता ।
दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा ॥"
यथास्वं पाचनैः कृता यथादोषं पाचनैः कृता ।
यथा,—
"पञ्चमूल्याः कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।
सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायन्तु पाचनं कफजे ज्वरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥
महत्या पञ्चमूल्याथ व्याघ्री दुस्पर्शगोक्षुरैः ।
सिद्धानि भिषगन्नानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥"
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन सिद्धान्यन्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत ।
"शालिपर्णी पृश्निपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा ।
गोक्षुरः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं लघु ॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया ॥"
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या ।
"श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्योनाकः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं महत् ॥
त्रिदोषजे ज्वरे देया व्याघ्री दुस्पर्शगोक्षुरैः ।
व्याघ्री कण्टकारिका । दुस्पर्शो यवासः ।
पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
विबद्धवर्च्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।
सर्पिष्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥
कासीश्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥"
यवोऽत्रान्नम् । अत्र पञ्चमूली बृहती लघ्वी च हिता । तया शृतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
"पेया भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
स्वेदनाय च सोष्णत्वाद्द्रवत्वात् तृट्प्रशमाय च ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नी हेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तां पूर्व्वमाचरेत् ॥"
हेतुसात्म्यत्वात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां सात्म्यत्वात् ॥
"यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुण्ठयोः ।
एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥"
पञ्चमुष्टिकयूषः ॥ * ॥
"रुद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्तिं निधापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं यवानीपयसाधितम् ॥
पाययेत यवागूं वा मारुतस्यानुलोमनीम् ॥"
पेयाया यवाग्वाश्च क्वचिदपवादमाह ।
"मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥
दाहच्छर्द्दार्द्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् ।
शर्कराम धुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"
लाजशक्तुरूपं तर्पणम् । तथा च ग्रन्थान्तरे ।
"दाहच्छर्द्दार्द्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् ।
घर्म्मार्त्तं मद्यपञ्चापि तोयालोडितशक्तुकम् ॥

शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमन्नं हितं क्वचित् ।"
सन्तर्पणस्वरूपञ्चाह धन्वन्तरिः ।
"द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरमृद्वितामुसशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ।
लाजाचूर्णम् । द्राक्षादिजलशर्करामध्वाज्ययुक्तं तर्पणमुक्तमित्यर्थः ॥ लाजशक्तुगुणाश्च गुणयत्ने ।
"लाजानां शक्तवः क्षौद्रसितायुक्ता विशेषतः छर्द्यतीसारहृद्दाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः ।
चरकश्च ।
"तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुतः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं मधुसशर्करम् ।"
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव ।
"द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्हस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ।"
पियालमत्र पक्वफलं न तन्मज्जातिगुरुत्वात् तर्पणार्हस्य दाहच्छर्द्दितृष्णार्त्तस्य लङ्घितक्षीणस्येत्यर्थः ।
श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
रसोऽत्र मांसरसः । तेन सिक्त ओदनो रसौदनः । अन्नेन व्यञ्जनमित्यनेन समासः ॥
"मुद्गयूषौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतपित्तज्वरे हितः ।"
स एव मुद्गयूषौदन एव ॥
"क्षामोऽल्पदोषो यः क्षीणकफो जीर्णज्वरान्वितः विबन्धस्पृष्टदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी ।
पिपासार्त्तः सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत् ।"
अन्यच्च ।
"अजादुग्धं गुडोपेतं पातव्यं ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ।"
तरुणे ज्वरे । अन्यच्च ।
"जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ।" * ।
अथ ज्वरिणो नियममाह ।
"न द्विरद्यान्न पूर्व्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो भुञ्जीत तरुणज्वरी ।
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम् ।
तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥" * ।
अथ ज्वरविमुक्तेः पूर्व्वरूपमाह ।
"दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञिताः कूजनं चाति वैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ।"
विड्भित् मलप्रवृत्तिः । अत्र सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । कूजनं कुन्थनम् । अतिवैगन्ध्यं गात्रस्य । ज्वरमुक्तौ भविष्यत्यामेतल्लक्षणं भवति । ननु दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः । क्षीणश्च दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति । उच्यते । कश्चित् क्षीणोऽपि दोषः विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति । यथा निर्व्वाणावस्थायां दीपो विशेषात् प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
"धातून् प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् स्विद्यन् चेष्टते ।"
न चेष्टते अचेष्टश्च स्यात् ।

"त्रिदोषजे ज्वरे शीतदन्तर्वेगे च धातुगे ।
लघवं मोचकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥"
एतद्दाहादिकं लक्षणं मोचकाले एतेष्वेव ज्वरेषु स्यात् । केषु त्रिदोषजे । अन्तर्वेगे । धातुगे ज्वरे । अन्यस्मिन् स्वेदमात्रं दर्शनं भवति ॥ * ॥
अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह ।
"देहो लघुर्व्यपगतक्लमसमोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥"
सुश्रुतोऽप्याह ।
"स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥" * ॥
अथ ज्वरमुक्तस्य नियमाः ।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥"
अन्यच्च ।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च प्रवातं शिशिरं जलम् ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्य्यात् पुनर्ज्वरम् ।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत् ॥"
अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"वातलाहारचेष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥"
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । जृम्भात्यर्थं समीरणादिति । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं जृम्भा स्यात् । जृम्भा च श्रमादिपूर्व्विका भवति ॥
अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेपथुर्व्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता ।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥"
एतानि लक्षणानि प्रायो भावित्वेन सुश्रुतेन निर्द्दिष्टानि । चकारादन्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते ।
"भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादसुप्तता ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता ॥
ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः ।
शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥
अरुचं नेत्रमूत्रादि रूक्ष प्रलापोष्णकामिता ॥"
विषमो वेगः शरीरोष्णतादिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थः । क्षवस्तम्भः छिक्काया अभावः । तथा च वाग्भटः ।
"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥" इति । चरकोऽपि । क्षवथूद्गारनिग्रह इति । शिरोहृद्गात्ररुक् गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्दप्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनार्थः ॥ * ॥

अथ वातज्वरचिकित्सा ।
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने वातज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥"
सुश्रुतोऽप्याह ।
"वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति ॥"
ननु अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्थातव्यमित्याह ।
"दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सोढुं शक्नोति लङ्घनम् ॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्धमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥" * ॥
भेषजमाह ।
"श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः ।
तर्क्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा वृहती कलसी स्थिरा ॥
रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुण्ठी किरातकः ।
मुस्तामृता बला बालं द्राक्षा यासः शताह्विका ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ।
सोपद्रवश्च योगोऽयं सर्व्वयोगवरः स्मृतः ॥"
श्रीफलो विल्वः । सर्व्वतोभद्रा गम्भारी । कामदूती पाटला । शोणकः शोनापाठा इति लोके । तर्क्कारी गणिकारिका । कलसी पृश्निपर्णी । स्थिरा शालिपर्णी । बालं सुगन्धवाला । यासो यवासः । इति दशमूलादिक्वाथः ॥ * ॥
सुश्रुतस्तु ।
"पञ्चमूली कषायस्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।" इति ।
अत्र पञ्चमूली वृहत्पञ्चमूली । अतएव त्रिशती ।
"श्रीपर्णी तर्क्कारी श्रीफलटुण्टुकपाटलामूलैः ।
पाचनमुदितं मारुतजनितज्वरहारिवारिणि कथितैः ॥"
इति वृहत्पञ्चमूली क्वाथः ॥ * ॥
"किराताब्दामृतोदीच्यवृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥"
उदीच्यं बालकम् । त्रिपर्णी शालिपर्णी । कलसी पृश्निपर्णी । इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं शृतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥"
कालिङ्गं शृतं ऐन्द्रयवं शृतम् ॥ * ॥
त्रिशती ।
"विश्वामृताग्रन्थिकसिद्धतोयं
मरुज्ज्वरस्याशिंवतः कुतोऽयम् ।
क्वाथोऽथ कुस्तुम्बुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधैः पाचनमत्र चारु ॥"
औषधं शुण्ठी । क्वाथः पाचनमिति । वेदाः प्रमाणमितिवत् ।
"पञ्चमूलीबलारास्नाकुलत्थैः सह पुष्करैः ।

क्वाथो हन्याच्छिरःकम्पं पर्व्वभेदं मरुज्ज्वरम् ॥"
पञ्चमूली विल्वादिः । इति वृहत्पञ्चमूल्यादिक्वाथः ॥
"कणारसोनामृतवह्निविश्वा-
निदिग्धिकासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।
समुस्तकैराचरितः कषायो
चिताशिनां हन्ति गदानिमांस्तु ॥
ज्वरं मरुद्दुष्टिसमुद्भवं तथा
बलासजञ्चानलमन्दताञ्च ।
कण्ठावरोधं हृदयावरोधं
स्वेदञ्च रोमाञ्चहिमत्वमोहान् ॥"
इति कणादिक्वाथः ॥ * ॥
"शुद्धं शङ्करशुक्रमप्रतुलितं मारारिनारीरजस्तावत्तावदुमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम् ॥
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं
शुण्ठी द्व्यष्टमिता कणा च मरिचं दिक्पालसंख्याष्टकम् ॥
विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्टा-
द्विचूर्णयेद्वासवि शोधयेच्च ।
ततस्तु खल्वे रसगन्धकौ च
चूर्णञ्च तद्यामयुगं विमर्द्य ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः ।
समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुञ्जैका ॥
आर्द्रकेण सममेव भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।
श्वासकासमुखसेकशीतता-
वह्निमान्द्यविरुचीश्च नाशयेत् ॥
नस्येनाप्येव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुग्रहम् ॥"
कल्पतरुरसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वराङ्कुशः प्रदेयोऽत्र ॥ * ॥
"विषमहौषधमागधिकोन्मणा
द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम् ।
क्रमविवर्द्धितमुद्गलितज्वर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥"
द्युमणिः मारितं ताम्रं तस्य भागाः पञ्च । रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागाः षट् । मात्रास्य रक्तिकार्द्धम् । त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे ॥ * ॥
"वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि ।
पीनसश्वासबाधिर्य्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥
"खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥"
वालुकास्वेदः कम्पे शिरोहृदयगात्रव्यथायां जृम्भायाम् । पादसुप्ततायां पिण्डिकोद्वेष्टने ऊरुसादे हनुस्तम्भे लोमहर्षे च ॥ * ॥
"मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमाश्वगं
शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥"
इति कवलः कण्ठौष्ठमुखशोषे ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"शर्कराराडिमाभ्याञ्च द्राक्षादाडिमयोस्तथा ।
कल्कं विधारयेदास्ये शोषवैरस्यनाशनम् ॥
द्राक्षामलकयोः कल्कं सघृतं वदने क्षिपेत् ।
तेन दृष्टा मुखस्यान्तः संशोषस्तेन शाम्यति ॥
सुरसं जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥" * ॥
निद्रानाशस्य निदानमाह ।
"लावण्यं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥"
अस्य चिकित्सामाह ।
"भृष्टन्तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥
गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिहन् ।
चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्याश्च ।
विधृतं निद्राजनकं गुडमूलं वा घृतं सगुडम् ॥"
पीतमिति शेषः ॥
"मूलन्तु काकमाच्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विदधाति नष्टनिद्रो निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥"
रसं मांसरसम् ॥
"क ... ाकुलताश्चैवानिष्टत्तिलततलता ।
क रक्तप ,कूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
र वार ,शाके च सूपे च सर्पिर्यूषपयःसु च ।
निद्रां सञ्जनयत्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥"
रसे मांसरसे ॥
"ऐक्षवं पोतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्व्वन्ति देहिनाम् ॥"
निद्रानाशे ॥ * ॥
"दारु हैमवती कुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत् कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥"
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कलेपः शूलाध्मानयोः ॥ * ॥
"कटुतैलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निःस्वनं व्यथाम् ॥"
तैलं कर्णस्वने ॥ * ॥
"कणासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं मुखे धृता ॥"
शुष्ककासे ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
"श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
मुद्गामलकयूषस्तु बद्धविट्काय दीयते ॥"
रसो विहितमांसरसः ॥
"पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीश्रृतां
पिबेत् ॥"
पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्रयम् ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्यात्रसानुगम् ॥"
पित्तस्य पङ्गुत्वात्तेन कोष्ठाग्नेरुष्मा वहिर्नेतुं न शक्यते । यत आह ।
"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥"
इति ॥
ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् । यत आह ।
"ज्वरमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥" इति ।
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । पित्तान्नयनयोर्दाह इति । पित्तात् ज्वरे उत्पत्स्यति नेत्रदाहः स्यात् । स च श्रमादिपूर्व्वको भवति ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥"
अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवा प्रवृत्तिर्न त्वतीसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या । प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छा रूपादेरज्ञानम् । मदः पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः चक्रारूढ़स्येव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोष्ठादयो बोद्धव्याः ॥ * ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥
किन्तद्भेषजं तदाह ।
"तिक्तासुस्तायवैः पाठाकट्फलाभ्यां सदीहकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति तिक्तादिक्वाथः ॥ * ॥
"पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च शृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति पर्पटादिक्वाथः ॥ * ॥
"द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च शृतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥"
इति द्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
"पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥"
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥" * ॥
"ह्रीवेरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ।"
इति ह्रीवेरादिक्वाथः । * ।
"भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकेन्द्रयवान्विताः ।
वालकं धान्यकं विल्वं कषायो माक्षिकान्वितः
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ।"
इति भूनिम्बादिक्वाथः । * ।
"द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्तामृतापि च
धात्री वालमुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ।
परूषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधूकं कुलकं चापि किरातो धान्यकं तथा ।
एषां क्वाथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तृष्णां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ।
मूर्च्छां छर्द्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च हृल्लासं नाशयेन्नात्र संशयः ।"
इति महाद्राक्षादिक्वाथः । * ।
"ससितो निशि पर्य्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुलक्वाथः ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ।"
इति धान्याकक्वाथः ॥ * ॥
"अमृतायाः हिमः प्रातः ससितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ।"
"गुडूची भूमिनिम्बञ्च वालं वीरणमूलकम् ।
मधु मुस्तं त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥"
इति गुडूच्यादिक्वाथः । * ।
"पलाशस्य वदर्य्या वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥ ।
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥ * ।
पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिहन्दाहज्वरापहः ।
कासाल्हकपित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीरपि ।
तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन क्षौद्रेणापि लिह्यात् ॥ * ॥
"काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ शीतकसंस्विन्नशीतलीकृतवाससा ॥ * ।
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाड़िमवीजैर्व्वा धानाकल्केन च क्वचित् ।"
धानात्र धान्याकम् । इति कवलः ॥ * ।
अथान्नमाह ।
"दाहवम्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"
लाजतर्पणं लाजाशक्तुरूपं तर्पणम् । तल
पेयास्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ * ॥
"मुद्गयूषौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
हर्म्म्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
मलयोदकसंसिक्ते स्वप्यात् पित्तज्वरी नरः ।
हारावली चन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-

मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥”

इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥

अथ श्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।

“श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाशयाश्रयः ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्यात्तदानुगः ॥”

कफस्य कोष्ठाग्निहितेजसो बहिर्नयनेन पक्तृत्वा-द्यशक्तायां जातायां पित्तस्यैव सिद्धान्तो बोद्धव्यः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । कफादन्नाभिनन्दनमिति । कफात् ज्वरे उत्-पत्स्यति अन्नानभिलाषः स्यात् । स च श्रमादि-पूर्व्वको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षण-माह ।

“स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोऽति-

शुक्लता ॥

स्तैमित्यं अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं समर्थस्यापि कर्म्मण्यनुत्साहः । स्तम्भः अङ्गा-नम्रता । तृप्तिः अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजना-सामर्थ्यम् । गौरवं गात्राणाम् । शीतं शीतं लगति । उत्क्लेदः वमनोपस्थितिरिव । अति-निद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायो नासारोग-विशेषः । अरुचिः भोजनानिच्छा । चकारात् पिड़का शीता मुखप्रसेकश्छर्द्दिस्तन्द्रा हृदयोप-लेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत उक्तम् ।

“प्रसेकः पिड़काः शीताश्छर्द्दिस्तन्द्रोष्णकामिता ।
कफेन लिप्तहृदयं भवेदग्नेश्च मन्दता ॥”

अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

“आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-

यन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥”

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-दारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घन विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । श्लैष्मिके द्वाद-शाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । द्वादशाहेन लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥ किन्तद्भेषजं तदाह ।

“पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनमिति ।”
पिप्पल्यादिगणमाह ।

“पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिका ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः ।
महानिम्बश्च मूर्व्वा च विषा तिक्ता विड़ङ्गकम्॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥”

इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥

“चौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
श्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानामपि शस्यते ॥
पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन्।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी

भवेत् ॥ * ॥

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥”

इति चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ * ॥

“कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये ॥”

इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ * ॥

“सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले चीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥
यवानी पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम् ।
एषां क्वाथं पिबेत् कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासाक्षुद्रामृताक्वाथः चौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥”

इति वासादिक्वाथः ॥ * ॥

“मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।
चित्रकं कट्फलं कुष्ठं ससुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी जटा शृङ्गी यवानी पिचुमर्द्दकः ।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥”

इति मरिचादिक्वाथः ॥

वातज्वराधिकारोक्तकल्पतरुरसोऽपि । श्लेष्म-ज्वरे हितस्तस्य कफवाधिहरत्वात् ॥ * ॥

“सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः ॥”
कवल इति शेषः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।

“मुद्गयूषौदनो दोषो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”

इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र द्वन्द्वज-ज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।

“वातपित्तकरैर्व्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
बहिर्न्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगे ज्वरकारिणी ॥”

स्यातामिति शेषः ॥ * ॥

अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह ।

“प्राग्रूपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥”

ज्वर इति शेषः ॥ * ॥

अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।

“तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरो-

रुजा ।

कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥”
पर्व्वभेदः पर्व्वाणि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु व्यथा ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।

“वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
किराततिक्तामृतां द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्काथ्य सगुड़ं क्वाथं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥”

इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥

“गुड़ूची पर्पटो मुस्तं किरातो विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”

इति पञ्चभद्रक्वाथः ॥ * ॥

“त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥”

इति त्रिफलादिक्वाथः ॥ * ॥

“मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मीरफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि ।
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तञ्च तत् पिबेत् ।
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ॥
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥”
अत्र मधुकादिद्रव्याणां समुदितं पलपरि-मितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारिणि षट्पलपरिमिते ।
मधुकादिर्हिमो दाहे ॥ * ॥

अथान्नमाह ।

“मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।
महादाहे प्रदातव्यो यूषश्चणकसम्भवः ॥”
दाड़िमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वात-पैत्तिके ।

“कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेल्लादयस्तथा ।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
दत्तास्तु ज्वरविष्टम्भशूलोदावर्त्तकारिणः ॥”

इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्र-कृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
“वातश्लेष्मकरैर्व्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
बहिर्न्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”

पूर्व्वरूपमाह ।

“प्राग्रूपे वातकफयोः स्यातां वातकफज्वरे ॥”

तस्य लक्षणमाह ।

“स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥”.
स्वेदाप्रवर्त्तनं स्वेदस्य आ समन्ताद्भावेन प्रवृत्तिः ॥
तथाह हारीतः ।

“शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो

ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥”

स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः ॥ * ॥

ननु स्वेदः पित्तस्य धर्म्मः अतएव पित्तज्वरे कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायत इत्यु-क्तम् । तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्याति-प्रवृत्तिः । उच्यते । विकृतिविषमसमवायारब्ध-त्वान्न दोष इति कार्त्तिकः । प्रकृतिसमसमवा-यस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः । प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः सम-वायः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसम-समवायः कारणानुरूपं कार्य्यमिति यावत् । यथा प्रकृतेर्यथास्थितैः शुक्लैस्तन्तुभिः समवाय-कारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति । तथा प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनितो ज्वरो वाताद्युचितैर्धर्म्मैर्व्विसदृवेगाधिक्य-

स्वेदमित्यादिभिर्युक्तो भवति । विकृतिविषमसमवायस्तु विकृतया हेतुभूतया विषमः कारणाननुरूपः समवायः कार्य्यस्य कारणेऽसम्बन्धः । यथा संयोगाद्विकृताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमः कारणाननुरूपो लोहितो वर्णो जायते । तथा योगेन विकृताभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमा कारणाननुरूपा स्वेदस्यातिप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं नवमेऽहनि ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गो वातश्लेष्मज्वरापहः ॥
कोलमात्रोपयोगित्वात् पञ्चकोलमिदं स्मृतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् ॥
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥"

इति पञ्चकोलम् ॥ * ॥

"किराततिक्तामृतवल्लिसिंहिका-
कणाकणामूलरसोनसिन्धुकैः ।
कृतः कषायो विनिहन्ति सत्वरं
ज्वरं समीरात् सकफात् समुत्थितम् ॥"

इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥

"पिप्पल्यादिगणं क्वाथं पिबेद्वातकफज्वरी ।
नातःपरं किञ्चिदस्मिन् ज्वरे भेषजमुत्तमम् ॥"

इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरः ।
वचा सातिविषा जातीपाठावत्सकरेणुकम् ॥
किराततिक्तको मूर्व्वा सर्षपा मरिचानि च ।
कट्फलं पुष्करं भार्गी विड़ङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥
अर्कमूलं बृहत्सिंही श्रेयसी मदुरालभा ।
दीप्यकश्चाजमोदा च शुकनासा सहिङ्गुका ॥
एतानि समभागानि गण एषोऽष्टविंशतिः ।
एषां क्वाथो निपीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः ॥
हन्ति वातं तथा शीतं प्रस्वेदमपि वेपथुम् ।
प्रलापश्चातितन्द्राश्च रोमहर्षरुची तथा ॥
महावातेऽपतन्त्रे च शून्यत्वे सर्व्वगात्रजे ।
पिप्पल्यादिर्म्महाक्वाथो ज्वरे सर्व्वत्र पूजितः ॥"

इति बृहत्पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"दशमूलीरसः पीतः कणाढ्यः कफवातजे ।
ज्वरे विपाके निद्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥"

इति दशमूलीक्वाथः ॥ * ॥

तत्र श्रेयसी रास्ना वातश्लेष्मज्वरहरत्वात् ॥

"पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सेवितं प्लीहनाशनम् ॥"

इति पिप्पलीक्वाथः ॥ * ॥

"सूतकं टङ्कणं भस्म गन्धं शुल्बं समं समम् ।
द्विगुणं सूतकाद्देयं जैपालं तुषवर्ज्जितम् ॥
सैन्धवं मरिचं चिञ्चा त्वक् चारः शर्करापि च ।
प्रत्येकं सूततुल्यं स्याज्जम्बीरैर्म्मर्द्दयेद्दिनम् ॥
सूर्य्यशेखरनामायं रसो गुञ्जाद्वयोन्मितः ।
भक्षितश्चाम्लतोयेन वातश्लेष्मज्वरापहः ॥"

सूर्य्यशेखरो रसो वातश्लेष्मज्वरे शीतज्वरे च ॥ रसप्रदीपे ।

"स्वेदोद्गमे भ्रष्टकुलत्थचूर्ण-
निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।
जीर्णं शकृत्प्रोलॆवणस्य भाजनं
संचूर्णितं स्वेदहरं सुघूलनात् ॥
मरिचं पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्रश्च पौष्करम् ।
भूनिम्बः कटुका कुष्ठं कर्च्चूरो लिङ्गिका शटी ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं स्रोतोवत् स्वेदनिर्गमे ॥"

लिङ्गिका पञ्चगुरिया इति लोके । अत्र शटी गन्धपलाशी । इति मरिचाद्युद्धूलनम् ॥ * ॥

"भूनिम्बकारवीतिक्तावचाकट्फलजं रजः ।
एषामुद्धूलनं श्रेष्ठं सन्ततं स्वेदसंस्रवे ॥"

इति भूनिम्बाद्युद्धूलनम् ॥ * ॥

पूर्व्वोक्तो वालुकास्वेदोऽप्यत्र समुचितः ॥ यत उक्तम् ।

"पीनसश्वासबाधीर्य्ये जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि ।
वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं कारयेत् तद्विधानवित् ॥*॥
मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥

इति कवलः ॥"

अथान्नमाह ।

"महत्या पञ्चमूल्यान्नं सम्यक् सिद्धं चिकित्सकः ।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातबलासजे ॥"

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ पैत्तिकश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

"पित्तश्लेष्मकरैः पित्तकफावामाशयाश्रयौ ।
बहिर्न्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥"

पूर्व्वरूपमाह ।

"प्राग्रूपे पित्तकफयोः स्यातां पित्तकफे ज्वरे ॥"

अथ तस्य लक्षणमाह ।

"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥"

आस्यस्य तिक्तत्वं पित्तेन । लिप्तत्वं कफेन । तन्द्रा अर्द्धोन्मीलितनेत्रत्वम् । मोहो मूर्च्छा ॥*॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि ।
गुड़ूचीनिम्बधान्याकचन्दनं कटुरोहिणी ॥
गुड़ूच्यादिरयं क्वाथः पाचनो दीपनः स्मृतः ।
तृष्णादाहारुचिच्छर्द्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥"

इति गुड़ूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"अमृताकटुकारिष्टपटोलं घनचन्दनम् ।
नागरेन्द्रयवश्चैतदमृताष्टकमीरितम् ॥
क्वथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दितृष्णादाहनिवारणम् ॥"

इति अमृताष्टकम् ॥ * ॥

"कण्टकार्य्यमृता भार्गी विश्वेन्द्रयववासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणीम् ॥
विपाच्य पाययेत् क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहतृष्णारुचिच्छर्द्दिकासशूलनिवारणम् ॥"

इति कण्टकार्य्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"नागरोशीरविल्वाम्बुधान्यमोचरसाम्बुभिः ।
कृतः क्वाथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥"

इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥

"सशर्क्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ॥"

अत्र कटुकाया द्वादशमाषाः । शर्क्करायाश्चत्वारो माषाः । एवं कर्षः इति चक्रदत्तः वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्क्करयोः समभागयोरेव कर्षः । इति कटुकीकल्कः ॥ * ॥

"सपत्रपुष्पवासायाः रसः क्षौद्रसितायुतः ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सासपित्तं सकामलम् ॥"

अत्र वासाया रसो अर्द्धपलपरिमितो देयः । मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्कः प्रक्षेप्यः ॥ * ॥

अथान्नमाह ।

"कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः ।
पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकण्डूहरो भवेत् ॥" ॥

अन्यच्च ।

"पटोलधान्ययोर्यूषः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥"

इति पित्तश्लेष्माधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तस्य निदानादिचिकित्सा सन्निपातज्वरशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथागन्तुकज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तुकज्वरस्य निदानान्याह ।

"अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥"

अभिघातः शस्त्रमुद्गरलगुड़ादिभिरभिहननम् । अभिषङ्गः कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेशः । अभिचारः कृत्याद्युत्पादनम् । अभिशापः ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृतः शापः । तं आगन्तुज्वरं यथास्वं यथादोषलक्षणं दोषैर्व्विभावयेत् विजानीयात् ॥ * ॥ अपराण्यपि निदानान्याह ।

"ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः ।
रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥"

भयाद्येत्याद्यशब्देन भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादयः संगृह्यन्ते । तेन रागादयोभङ्गाद्यन्ता हेतवोऽप्यागन्तुसंज्ञाः स्युः । कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात् । एतेन आगन्तुजः स्मृत इत्यत्रागन्तुशब्दो हेतुवाची आगन्तुर्जायते दोषैरित्यत्र व्याधिवाची अभिघाताभिषङ्गाभ्यामित्यादि श्लोके दोषैर्यथास्वं तं विभावयेदिति वचनेन प्रतीयते । अभिघातादीनां विप्रकृष्टकारणत्वं मिथ्याहारविहाराणामिव दोषाणां सन्निकृष्टकारणत्वम् । तथा सति दृश्यमानसंक्रमणत्यादि श्लोके आगन्तुज्वरस्याष्टमत्वविधानं दोषजेष्वेव प्रवेशात् । उच्यते । आगन्तुज्वरे दोषा आरम्भका न किन्तु पश्चादनुबन्धिनः ॥ तथा चागन्तुज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह चरकः । आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वो जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यत इति ॥ * ॥

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षायामाह।

"कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः॥"

कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः कुप्यति। क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं कुप्यति। भूताभिषङ्गात् भूतावेशजादागन्तोः त्रयो मला दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः। भूतसामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसामान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्यलक्षणाः मलाः॥ *॥

अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदैर्लक्षणभेदानाह।

"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया॥"

विषकृते स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे। श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शोकवर्णो वा। अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात्। तोदः सूचीव्यधनेनेव व्यथा॥ *॥

"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम्॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति॥"

कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे। चकारात् वागभटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्धव्यानि। तानि यथा,—

कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः॥"

भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः। शोकाच्च चकारेण प्रलाप एवानुकृष्यते। कोपाच्च कोपादपि वेपथुर्भवति॥ *॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्म्मः तत् कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः। यत उक्तम्। क्रोधात् पित्तमिति। उच्यते।

"एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत्॥"

इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः॥ *॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति। यत उक्तं विदेहेन। क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपनाविति। यत उक्तम्।

"भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यं रोदनकोपने।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम्॥"

भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति। कदाचिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः॥

अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते।"

तृष्णा चेति चकारेण हारीतानुवादि वागभटोक्तञ्च बोद्धव्यम्। तद्यथा,—

"अत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते।
पूर्व्वं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटविभ्रमैः।
सदाहमूर्च्छाग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति॥"

अथ तेषां चिकित्सा।

'आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्व्वन्ति लङ्घनम्॥"

तथा च वागभटः।

'शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम्॥"

शेषः। अन्यच्च।

"लङ्घनं न हित कामशोकचिन्ताप्रहारजे।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे॥
किन्तु दीप्ताग्नये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम्।
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात् क्रियामुष्णविवर्ज्जिताम्॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः॥
रक्तावसेकैर्म्मध्यैश्च तथा मांसरसौदनैः॥"

मेध्यैर्म्मेधाय हितैः॥ *॥

"वधबन्धश्रमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान्।
ज्वरानुपाचरेत् पूर्व्वं क्षीरमांसरसौदनैः॥"

वधस्ताडनं कर्णादिवेधो वा। भङ्गश्छेदभेदादिकः। भ्रंशो वृक्षादितः पतनम्॥ *॥

"अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राञ्च कारयेत्।
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः।
जयेत् कषायैर्म्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैर्भिषक्॥"

सर्व्वगन्धमाह।

"चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम्।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्द्दिशेत्॥ *॥
क्रोधजे पित्तजे कार्य्ये नार्य्याः सद्वाक्यमेव च।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः।
कामैरथ मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः॥"

कामैः कामावेशैः। मनोज्ञैः धिक्कारादिभिर्भयजनकवचनैर्व्वा॥ *॥

"कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वरस्तथा।
घातिताभ्यामुभाभ्याञ्च कामक्रोधज्वरक्षयः॥"

घातिताभ्यामुभाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां कामक्रोधाभ्याम्॥ *॥

"भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताड़नैः।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम्॥"

ताड़नैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति॥

"सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम्॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत्।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदुःखजौ॥"

इत्यागन्तुज्वराधिकारः॥ *॥

अथ विषमज्वराधिकारमाह। तत्र विषमज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्य्यन्तं विषमज्वरशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥

अथ जीर्णज्वराधिकारः। तस्य निदानादिकं जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥

अथ दुर्ब्बलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह।

"हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ब्बलज्वरशान्तये॥"

इति हरीतक्यादि चूर्णम्॥ *॥

"अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
गुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान्।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीचोदसिद्धः कषायः॥"

इति शुण्ठीकाथः॥ *॥

"विषं भागद्वयं दग्धकपर्द्दः पञ्चभागकः।
मरिचं नवभागञ्च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत्॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्य्यान्मुद्गनिभां वटीम्।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत्॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्ब्बलजेऽपि च।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः॥"

इति दुर्ब्बलजेता रसः॥ *॥

"पटोलमुस्ताम्रतवल्लिवासकं
सनागरं धान्यकिराततिक्तकम्।
कषायमेषां मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्ब्बलदोषमुल्वणम्॥"

इति पटोलादिकाथः॥ *॥

"किराततिक्तत्रिवृदब्दपिप्पली-
विड़ङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः।
निहन्ति लीढं मधुनातिसत्वरं
सुदुस्तरं दुर्ब्बलदोषणं ज्वरम्॥"

इति किराततिक्तादिचूर्णम्॥ *॥

"भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराज्यभयोत्थितम्।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम्॥
मस्त्वार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा।
नानादेशसमुद्भूतवारिदोषमपोहति॥" *॥

अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह।

"बलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः॥"

ज्वरस्योपद्रवानाह।

"श्वासमूर्च्छारुचिच्छर्द्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश॥" *॥

प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह।

"संजातोपद्रवो व्याधिस्थान्यो न स्याच्चिकित्सकैः।
व्याधौ शान्ते प्रशाम्यन्ति सद्यः सर्व्वेऽप्युपद्रवाः॥
अतो व्याधिं जयेद्यत्नात् पूर्व्वं पश्चादुपद्रवम्।
भिषग्यः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्व्वमुपद्रवम्॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राक्शमयेदाशुकारिणम्।
मूलव्याधिं जयेत् पूर्व्वं जेयो यो वा भवेद्बली॥
अविरोधेन वा कुर्य्यादुभयोरपि च क्रियाम्॥"

तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा।

"सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
ब्रह्मी पद्मा पुष्करं रोहिणी च।
शाकं शटा शैलमल्लाश्च बीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः॥"

सिंही वड़ीकटैया। व्याघ्री कटैया। ताम्रमूली दुरालभा। पद्मा भार्गी। रोहिणी कटुकी। शैलमल्ली कोरैया। इति दशाङ्गो योगः॥ *॥

"भार्गीनिम्बघनाभयाम्रतलताभूनिम्बवासाविषा-
चायन्तीकटुकावचात्रिकटुकशोणाकशक्रद्रुमैः।
रास्नायासपटोलपाटलिशटीदार्व्वीविशाला-
त्रिवृद्-
ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधात्रीसदेव-
द्रुमैः॥
क्वाथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् द्वात्रिंशतां
पाचनो।
दुर्द्धर्षाहितहेतुना विजयते सर्पान् गरुत्मानिव

किञ्च श्वासवलासकासगुदरुग्हृद्रोगहिक्कामरु-
न्मन्याक्षम्भशिरोमयार्द्दितमला विष्टम्भशान्ता-
नपि ॥”
विषा अतीस । शक्रद्रुमः ककुभः । देवद्रुमः देव-
दारु ॥ इति द्वात्रिंशदङ्गक्वाथः ॥ * ॥
“मधुना श्यामाकट्फलकर्कटशृङ्गीभवं चूर्णम् ।
श्वासामये महोग्रे लीढ्वा लोकः सुखी भवति ॥
वन्योपलाग्नितापितदाहस्याग्रेण पञ्जरे दाहः ।
अपहरति श्वासामयमसंशयं भाषितं मुनिभिः॥”
अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।
“आर्द्रकस्य रसेनैस्यं मूर्च्छायामाचरेन्नरः ।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोषणैः ॥
शीताम्भसाभिषेकः सुरभिर्धूपः सुगन्धिपुष्पञ्च ।
मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्पर्शः ॥”
अथ ज्वरे अरुचेश्चिकित्सा ।
“अरुचौ तु शृङ्गवेररसकैः साम्लैः ससिन्धुजैः
कवलः ।
सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं वक्त्रे ॥”
अन्यच्च ।
“अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्ये तु
धारयेत् ॥”
अथ ज्वरे छर्द्देश्चिकित्सा ।
“क्वाथो गुडूच्याः समधुः सुशीतः
पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्य्यात् ।
विश्वाश्चिकायां मधुनावलीढा
सचन्दना शर्करयान्विता च ॥”
अथ ज्वरे तृष्णायाश्चिकित्सा ।
“दन्तशठवीजपूरकदाडिमवदरैः सचुक्रकैर्वदने ।
लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटीमुखान्तःस्था ॥
शीतं पयः क्षौद्रयुतं निपीत-
माकण्ठमाश्वेव तदुद्वमेच्च ।
तर्षप्रकर्षप्रशमाय वक्त्रे
दध्यान्नरः क्षौद्रवटाग्रलाजान् ॥” * ॥
अथ ज्वरे अतीसारस्य चिकित्सा ।
“लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
वत्सादनीवत्सकवारिवाह-
विश्वम्भरानिम्बविषाः सविश्वाः ।
ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति
विश्वामृतावत्सकवारिवाहः ॥”
विश्वम्भरानिम्बो भूनिम्बः ।
“पाठामृतापर्पटमुस्तविश्वा-
किराततिक्तेन्द्रयवान् विपाच्य ।
पिबन् हरत्येव दृढेन सर्व्व-
ज्वरातिसारानपि दुर्न्निवारान् ॥” * ॥
अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सा ।
“विड्ग्रहे वातजित् कर्म्म कुर्य्यादन्नानुलोमनम् ।
मलं प्रवर्त्तयेदाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥
पथ्यारग्वधतिक्ताभिस्त्रिदामलकैः शृतं तोयम् ।
जीर्णज्वरे विबन्धे दद्यादाश्वेव विड्ग्रहः
शाम्येत् ॥”

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा ।
“नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्मं
नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
शुण्ठी हठाद्वा सितया समेता
धूपोऽथवा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥” * ॥
अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा ।
“कासे कणाकणामूलं कलिद्रुमफलं रजः ।
सविश्वभेषजं लिह्यात् मधुना वा वृषाद्रसम् ॥”
रजः पर्पटकम् ।
“पुष्करमूलकटुत्रिकशृङ्गीकट्फलयासककार-
विकाभिः ।
मधुलुलिताभिरयं खलु लेहः कासरिपुः कफ-
रोगहरश्च ॥” * ॥
अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा ।
“दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्य्याच्चिकित्सितम् ।
परं ज्वराविरुद्धं यन्मुख्यो नाश्यो ज्वरो यतः ॥”
अथ सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।
“सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम् ।
बहिर्व्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”
तृष्णादीत्यादिशब्देनान्तर्दाहसन्ध्यस्थि-व्यथा-
श्वासा गृह्यन्ते । तेषामार्द्दवमल्पता । बहि-
र्व्वेगस्य ज्वरस्य ।
“वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
प्राकृतः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भवः ॥”
सुरभिर्व्वसन्तः ॥ * ॥
अथ कष्टसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
“वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतेष्वनिलोद्भवः ॥”
अन्यः प्राकृतादन्यः वैकृतः । * । वर्षादिषु
ज्वरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह ।
“वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं ज्वरम् ।
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥”
तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह ।
“तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥”
तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।
यत उक्तम् ।
“कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ॥” इति ।
विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।
वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गाः कालास्तत्रोपचितबला-
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र
शरदि पित्तज्वरे चानशनाद्भयं न । कफो वसन्ते
तमपि वातपित्तं भवेदनु । वसन्ते कफज्वरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भयं न भवति । किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् निःशङ्कं न कर्त्तव्यम् ।
यत उक्तम् । शिशिरवसन्त-ग्रीष्मास्त्वादानकालाः
स्तत्रापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्य्यस्य
बलवत्त्वादिति । एतेनेदं उक्तम् । वर्षासु वायुः
प्रधानं पित्तश्लेष्माणावप्रधाने । शरदि पित्तं
प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधानं
वातपित्ते अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा-
न्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । सा चाप्रधाना
निषिद्धा विधेया । एवं वैकृतेष्वपि प्रधा-

नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । त[illegible]
चोक्तम् ।
“संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवे[illegible]
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥”
संसर्गे दोषद्वयस्य संसर्गे । गरीयान् प्रधान[illegible]
“अन्तर्द्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रम[illegible]
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रहः ।
अन्तर्व्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च ॥”
वर्च्चोविनिग्रहः पुरीषाप्रवृत्तिः ॥ * ॥
अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
“ज्वरः क्षीणस्य शूलस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रि[illegible]
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृत् ज्वरः ।”
दैर्घ्यरात्रिकः बहुरात्रानुबन्धी । केशसीमन्तकृ[illegible]
प्रभावात् केशेषु सीमन्तं यः करोति ॥ *
गम्भीरस्य लक्षणमाह ।
“गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्द्दाहेन तृष्णया
आनद्धत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोद्गमेन च ॥”
आनद्धत्वेन विबद्धमलत्वेन ॥ * ॥ सामान्[illegible]
ज्वरेऽपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ।
“ज्वरस्य पूर्व्वं ज्वरमध्यतो वा
ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
क्रमादसाध्यः खलु कष्टसाध्यः
सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥” * ॥
अथारिष्टमाह । तत्रारिष्टस्य लक्षणम् ।
“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्रिष्टमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥”
शीघ्रमिन्द्रियनाशनः उत्पन्नमात्र एव चिकि[illegible]
त्स्यमानोऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिं [illegible]
नाशयति ॥ * ॥ अन्यच्चारिष्टमाह ।
“विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा
शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥”
विसंज्ञः विगतज्ञानः । ताम्यते नष्टहर्षः । शे[illegible]
निपतितोऽपि वा अत्रापिशब्द एवार्थः नि[illegible]
तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः तथा [illegible]
शेत एव । शीतार्द्दितः बहिः । अन्तरु[illegible]
अन्तर्द्दाहवान् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान्
वक्त्रेण चैवाप्युच्छ्वसिति ज्वरस्तं हन्ति मानवम् ॥”
हृष्टरोमा रोमाञ्चवान् । हृदि सङ्घातशूलव[illegible]
सान्निपातिकशूलवान् । वक्त्रेण चैवोच्छ्व[illegible]
न तु नासिकया ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम्
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥”
क्षपयति समापयतीत्यर्थः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकनिपीडितम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत् ॥”
हता प्रभा दीप्तिर्येषाम् । अथवा हता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानीन्द्रि
याणि यस्य तं हतप्रभेन्द्रियम् । क्षामं क्षीणम्
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं गम्भीरः उक्तलक्ष[illegible]

तीक्ष्णवेगः अतिदुःसहवेगः ताभ्यां आर्त्तं दुःखितम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्यागमने ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"
आख्यातोऽयं श्लोकः ॥ * ॥
विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।
"आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥"
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः न तु ज्वरोत्पत्तेः पश्चात् । यस्य दैर्घ्यरात्रिको वा यस्य क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो दैर्घ्यरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति ज्वराधिकारः ॥ * ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥"
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेत् पुनः ॥"
अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति । अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्परविरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न कार्य्यम् । यत आह ।
"अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अतस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥
लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्य्यं विशेषतस्तदनु ।
उत्पलषष्ठकसिद्धं लाजमण्डादिकं सकलम् ॥"
उत्पलषष्ठकं यथा,—
"पृश्निपर्णीबलाबिल्वधनिकानागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः ॥"
अत्र लाजमण्डाद्यपेक्षया वाशब्दः । अतिसारे पुरीषातिप्रवृत्त्या साम्लत्वञ्च दाड़िमरसादिना कर्त्तव्यम् । इत्युत्पलषष्ठकम् ॥ * ॥
"कणा कलिङ्गका लाजक्वाथो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥"
इति कणादिक्वाथः ॥ * ॥
"नागरातिविषामुस्ताम्रताभूनिम्बवत्सकैः ।
क्वाथः सर्व्वज्वरहरः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुड़ूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दबालकैः ।
पाठा भूनिम्बकुटजं चन्दनोशीरपर्पटैः ।
पिबेत् कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥
शूलासारचिलङ्दाहवमीनां विनिवृत्तये ।"
इति हृद्गुड़ूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"उत्पलं दाड़िमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥"
इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥ * ॥
विल्ववालकभूनिम्बगुड़ूचीधान्यनागरैः ।
कुटजाब्दयुतः क्वाथो ज्वरातीसारशूलनुत् ॥
इति विल्वादिक्वाथः ॥ * ॥

"नागरातिविषानिम्बागुड़ूचीविल्वमुस्तकैः ।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारवारणः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ * ॥
"दशमूलीकषायेण विश्वामक्षसमां पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥"
इति दशमूलीक्वाथः ॥ * ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन् + टक् ।) गुड़ूची । वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके, त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । "ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ।")

ज्वरघ्नी, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन् + टक् ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नी च ॥

ज्वराग्निः, पुं, (ज्वर एवाग्निः । दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) ज्वररूपाग्निः । तत्पर्य्यायः । आधिमन्थवः २ । इति हारावली ॥

ज्वराङ्की, स्त्री, (ज्वरमङ्कति विनाशनतया प्राप्नोतीति । अङ्क गतौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।) नेपालनिम्बः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"भास्करो गन्धकः शर्व्वो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोधितं गगनञ्चैव पुष्पकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुटिका दृढ़ा ।
चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतजातं सर्व्वज्वरमपोहति ॥
अत्र भास्करः ताम्रम् । शर्व्वो रसः । देवी सौराष्ट्रमृत्तिका । विहङ्गं स्वर्णमाक्षिकम् । गगनं अभ्रकम् । पुष्पकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् । भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्व्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाशकञ्च ॥

ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति । अप + हन + डः ।) विल्वपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बेलशुँठा इति भाषा ॥ ज्वरनाशके, त्रि ॥

ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"दरदबलिरसानां शुल्वनागाभ्रकाणां
सुभगविटशिलानां सर्व्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिनतृपदलोत्थे भावितं शोषयेत्तं
दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्य्यात् ॥
एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युतम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्व्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥
बलिः । गन्धकः । सर्व्वं शोणाकिपत्ररसेन दशदिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमात्रं कारसेन देयम् । ज्वरारी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वराशनिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्वज्रमिवामोघत्वात् ।) ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रसमं भवेत् ।
सर्व्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् ॥
लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च ।
मर्द्दयेद्यत्नतः पश्चान्मरिचं शततुल्यकम् ॥
पर्णेन सह पातव्यो रसो रक्तिकसम्मितः ।
सर्व्वज्वरहरश्रेष्ठो ज्वराशनिरुदाहृतः ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥
यकृद्गुल्मोदरप्लीहश्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥
ज्वराशनी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
"मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"
यथाच,—
"ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

ज्वरी, [न्] त्रि, (ज्वरोऽस्यास्तीति । ज्वर + इनिः ।) ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
"गुर्व्वभिष्यन्दकाले वा ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ॥")

ज्वल, ज म चले । लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मित्त्वेऽपि णौ ज्वलह्वलह्मल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ज्वालयति ज्वलयति प्रज्वलयति । त्विट् दीप्तिः । ज्वलति वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।
"जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः
सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।
मुहूर्त्तमात्रं कुरु नाथ ! धैर्य्यं
बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥")

ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल दीप्तौ + अच् ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात् वुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्वलत्, त्रि, (ज्वल + शतृ ।) दीप्तिमत् । तत्पर्य्यायः । जमत् १ कल्मलीकिनम् २ अञ्जनाभवन् ३ मल्मलाभवन् ४ अर्चिः ५ शोचिः ६ तपः ७ तेजः ८ हरः ९ क्षुचिः १० शृङ्गाणि ११ । इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥ * ॥ भ्राजते १ भ्राशते २ भ्राश्यति ३ दीदयति ४ शोचति ५ मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ ज्योतते ९

द्योतते १० द्युमत् ११। इत्येकादश ज्वलतिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥

ज्वलनः, पुं, (ज्वलतीति। ज्वल+"जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः।" ३। २। १५०। इति युच्।) अग्निः। (यथा, कलाविलासे। १। ४।
"यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशलभ-
वृत्तिः।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्ति-
पीयूषैः॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः।२।२।५६॥ (ज्वल+भावे ल्युट्।) दहने, क्ली॥

ज्वलनाश्मा, [न्] पुं, (ज्वलनः सूर्य्यवद्दीप्तिविशिष्टः अश्मा प्रस्तरमणिः। नित्यकर्म्मधारयः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वलितः, त्रि, (ज्वल+क्तः।) दग्धः। उज्ज्वलः। इति मेदिनी। ते, ११०॥ (प्रदीप्तः। यथा, महाभारते। ६। १८। ६।
"काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः॥")

ज्वलिनी, स्त्री, (ज्वलो दीप्तिरस्त्यस्याः। ज्वल+इनिः+ङीप्।) मूर्व्वालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ज्वालः, पुं स्त्री, (ज्वलतीति। ज्वल+"ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः।" ३। १। १४०। इति णः। पक्षे स्त्रियां टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः।१।१।६०॥ (यथा, महाभारते। ३। २१८। ३।
"दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान्॥")
दीप्तिविशिष्टे, त्रि। इति मुग्धबोधम्॥

ज्वाला, स्त्री, दग्धान्नम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ज्वलतीति। ज्वल+णः+टाप्।) अग्निशिखा। इत्यमरः। १। १। ६०॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। २४।
"अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्म्मुखैः॥")
दाहश्च॥ (स्वनामख्याता ऋक्षस्य पत्नी। यथा, महाभारते। १। ९५। २५।
"ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम। तस्यां पुत्त्रं मतिनारं नामोत्पादयामास॥")

ज्वालागर्द्दभकः, पुं, (जालगर्द्दभ+स्वार्थे कन्। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। ज्वलाराषभकामयः २ ज्वालाखरगदः ३ गर्द्दभगदः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ज्वालाजिह्वः, पुं, (ज्वाला शिखा एव जिह्वा यस्य।) अग्निः। इति हेमचन्द्रः। ४।१६५॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते ९। ४५। ५८।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः॥"
दानवविशेषः। स तु बलिराजस्य सेनानीविशेषः। यथा, हरिवंशे। २३२। ६।
"करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः॥")

ज्वालामुखी, स्त्री, (ज्वालेव मुखं प्रधानं यस्याम्। तत्राजस्रप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकं भवति देवीत्यतोऽस्यास्तथात्वम्।) पीठस्थानविशेषः। तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता। तत्र अम्बिका देवी। उन्मत्तनामकभैरवश्च। इति पीठमाला॥ यथाच।
"ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तनं जालन्धरे मम॥"
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः॥
विद्याविशेषः। यथा,—
"ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः
शुभे!।
नित्याख्या मदनान्तरा मदमोहापलक्ष्यपि॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रापि।
ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत्।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवाह्यतः।
ज्वालामुखीक्रमं पूज्य विषादिहरणं भवेत्॥"
इति गारुडे ज्वालामुखीविद्या २०४ अध्यायः॥

झ

झ, झकारः। स व्यञ्जननवमवर्णः चवर्गचतुर्थवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम्॥ (यदुक्तं शिक्षायाम्। १७।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यस्तथा॥"
इति प्रपञ्चसारः॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
"त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये!॥
तत्र क्रोड़गता मात्रा शक्तिर्ब्रह्मस्वरूपिणी।
ऊर्द्ध्वमात्रा तथेन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता॥"
अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
सन्तप्तहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम्।
चतुर्द्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम्॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य स्वरूपं यथा,—
"झकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—
"झो झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सव्यः यजुर्नतः।
अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं
स्थितिः॥
विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कुजः।
दीर्घबाहुर्बलो रूपमाकन्दितः सुचञ्चलः॥
दुर्म्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्डलः॥
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्व्वकः।
दक्षहासाट्टहासश्च मायात्मा यञ्जनः सुर[illegible]
इति नानातन्त्रशास्त्र[illegible]

झः, पुं, (झटति सङ्घीभवतीति। झट सङ्घा[illegible] बाहुलकात् डः।) झञ्झावातः। अमुर्व[illegible] इति शब्दरत्नावली॥ झञ्झीशः। सुरगु[illegible] दैत्यराजः। ध्वनिः। तारवायुः। इति मेदि[illegible] नी, १॥ नष्टे, त्रि। इति शब्दरत्नावली।

झगझगायमानः, त्रि, (झगझग इवाचरति[illegible] झगझग+"कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च।" ३।[illegible] इति क्यङ् ततः शानच्।) चाकचिक्य[illegible] झक्झकिया इति भाषा। यथा,—
"मयूरवरगामिनीं सुरदशुक्लवर्णोत्कटां
रणक्वणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यत[illegible]
प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां
नयामि गुहसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीं[illegible]
इति देवीपुराणे वत्रवधे मातृस्तवनामाध[illegible]

झङ्कारः, पुं, (झं+भावे घञ् कारः। झमित्य[illegible] शब्दस्य कारः करणं यत्र।) भ्रमरादिश[illegible] यथाह वल्लालसेनः।
"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झङ्कारकोल[illegible]
इत[illegible]
(तथाच पञ्चतन्त्रे। ५। ४२।
"शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्नि[illegible]
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुध[illegible]

झञ्झा, स्त्री, (झमित्यव्यक्तशब्देन झटति वहतीति। झट्+बाहुलकात् डः। ततश[illegible] ध्वनिविशेषः। जलकणवर्षणम्। इति रत्नावली॥

झञ्झानिलः, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तोऽनि[illegible] प्रावृषिजवायुः। झञ्झावातः। इति त्रि[illegible] शेषः॥

झञ्झावातः, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तो वा[illegible] प्रावृषिजवायुः। इति हलायुधः॥ ([illegible] ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये।
"झञ्झावातं रक्तवृष्टिं वात्याञ्च उल्कापात[illegible]

झट, संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ ([illegible] अकं-सेट्।) झटति केशः। परस्पर[illegible] स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

झटिः, पुं, (झटति परस्परं संलग्नो भव[illegible] झट संहतौ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उ[illegible] ११७। इति इन्।) क्षुद्रवृक्षः। इत्युणादि[illegible]

झटिति, व्य, द्रुतम्। शीघ्रम्। तत्पर्य्यायः। अञ्जसा ३ अह्नाय ४ सपदि ५ द्राक् ६ [illegible] इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा, प[illegible] ७। १२५।
"तत्त्वविस्मृतिमात्रामानर्थः किन्तु विपर्य्य[illegible]
विपर्य्येतुं न कालोऽस्ति झटिति
क्षपि[illegible]

झन्ति, व्य, (झटिति इति शब्दस्य प्राकृत[illegible] झन्ति इति सिद्धम्।) झटिति। इति भाषायां काव्यप्रकाशः॥

णत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ् कारः । झणदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) अनुकरणशब्दः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।
"उद्वेलभुजवल्लिकङ्कणझणत्कारः क्षणं वार्य्यताम् ॥"

झम, उ अदने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

झम्पः, पुं, (झम्पः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्पातपतनम् । झम्पः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महावीरचरिते । [ताः ॥")
"पुच्छास्फोटदलत्-समुद्रविवरैः पातालझम्पाश्च

झम्पारुः, पुं, (झम्पं झम्पं आराति आददातीति । आ+रा+बाहुलकात् कुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश+णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्व्वकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्त्यस्येति । झम्प+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति । झॄ+"ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) निर्झरः । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (समूहः । यथा, नैषधे ।२।३२ ।
"कलसे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥"
"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर+टाप् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झरी, स्त्री, (झर+ङीष् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झर्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, झर्चती झर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुमो विभाषा वैशेषिकारकभेदश्च । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्छती झर्छन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+कः । यद्वा, झर्झेति शब्दायते इति । झर्झ+बहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ चर्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ करड इति ख्यातः ।
"डिण्डिमो डेङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः ॥"
इति भरतधृतवैकुण्ठः ॥
तत्पर्य्यायः । झल्लकी २ झल्ली ३ झलरी ४ झर्झरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ॥"
झर्झर्य्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+अरः ।) कलियुगम् । (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्त्यस्येति । अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ । (हिरण्याक्षपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७८ ।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः ।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर+स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झर्य्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से+बाहुलकात् अरः । ततष्टाप् ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २८ । ६८ । [वती ॥")
"झिण्टीशब्दा झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर+गौरादित्वात् ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २ ।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां मुरजः सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च यश्रूयन्त महास्वनाः ॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति । झर्झ+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

झलञ्झला, स्त्री, (झलञ्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्यामिति । अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात् ललोपः ।) हुडुक्कः । झर्झरवाद्यम् । वालचक्रम् । केशचक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्योर्म्मिः । इति मेदिनी । ले, २० ॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ स च क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥")
प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भाँड इति भाषा ॥ (स्त्री, झर्झरवाद्यम् ॥)

झल्लकं, स्त्री, (झल्ल+स्वार्थे कन् ।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति हारावली । ८७ ॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति । रा+कः । स्त्रियां ङीष् ।) हुडुक्कः । झर्झरवाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २८ । ६८ ।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलाहृता ॥")
वालचक्रम् । वालडीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । क्लेदः । इत्यजयपालः ॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति । कै+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उद्वर्त्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल+ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लोलः, पुं, (झर्झ क्विप् ताडनः सन् लोलः । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्क्कुलासकः इति हारावली । २१२ ॥ टेकुयार बाँटुल इति भाषा ॥

झष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । झषति । षष्ठस्वरी चायमिति केचित् । झूषति । इति दुर्गादासः ॥

झष, ञ ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रविलोचनरामाः । अर्षति अर्षते । इति दुर्गादासः ॥

झषं, क्ली, (झष ग्रहे+अच् ।) खिलम् । इत्यजयपालः ॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा । झष+"खनो घ च ।" ३।३।१२५। इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥")
मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
"क्षीणमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥")
तापः । वनम् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,—
"सार्द्धसप्तझषे मेषे वसुसार्द्धौ घटे वृषे ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

झषा, स्त्री, (झष्+अच् ततष्टाप् ।) नागबला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ११ । २ ।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
श्चन्द्रमाणवड़िशव्रतमाधात् ॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति । अश भोजने+कर्त्तरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्मोदरी, स्त्री, (झर्म्मो मत्स्य एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । झषस्य उदरं उत्पत्तिस्थानतयास्त्यस्याः इति अर्शआदिभ्योऽजित्यच् ।) व्यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झाङ्कृतं, क्ली, (झाम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणं यत्र ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥

झाटः, पुं, (झट+घञ् ।) निकुञ्जः । कान्तारः । व्रणादीनां मार्ज्जनम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥

झाटलः, पुं, (झाटं लातीति । ला+कः ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

झाटा, स्त्री, (झट्+णिच्+अच् ततष्टाप् च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झाटिका, स्त्री, (झाटा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झामकं, क्ली, (झम्+ण्वुल् ।) दग्धेष्टका । इति हारावली । २१४ ॥ झामा इति भाषा ॥

झामरः, पुं, (झामं रातीति । रा+कः ।) तर्कुशाणः । इतिशब्दरत्नावली ॥ टेकुयार शाण इति भाषा ॥

झार्झरः, पुं स्त्री, (झर्झरवादनं शिल्पमस्य । "मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति अण् ।) झार्झरिकः । झर्झरवादककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

झालिः, स्त्री, व्यञ्जनविशेषः । झारि इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ।
"आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥
झालिस्तु रोचनी जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ॥"
(जारिः जालिः इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

झावुः, पुं, (झा इति कृत्वा वाति वायुरत्र । वा+डुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ झाउ इति भाषा ॥

झावुकः, पुं, (झावुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । झाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचुलः २ झावुः ३ झावूः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गाकं, क्ली, (लिगि+आकन् । पृषोदरात् साधुः ।) फलविशेषः । झिङ्गा इति भाषा । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आमवातमन्दाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

झिङ्गिनी, स्त्री, (लिगि+णिनिः । पृषोदरात् साधुः । ङीप् च ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गी, स्त्री, (लिगि+अच् ङीष् । पृषोदरात् साधुः ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

झिञ्झिमः, पुं, (झिम् इत्यव्यक्तशब्दं कृत्वा भ्रमति अग्नि वृक्षादीन् दहतीत्यर्थः । (भ्रम भक्षे+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दावाग्निः । इति हारावली ॥ २६८ ॥

झिञ्झिरिटा, स्त्री, क्षुपविशेषः । झिञ्झिरीटा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मृला २ पीतपुष्पा ३ झिञ्झिरा ४ रोमालुफला ५ वृत्ता ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिसारनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । बल्यत्वम् । महिषीक्षीरवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

झिझी, स्त्री, (झिञ्झा इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः । अच् ततो ङीष् च ।) झिल्ली । यथा,—
"झिञ्झीवाद्यक्तमधुरा कूजन्ती मधुराकृतिः ॥"
इत्यागमः ॥

झिण्टी, स्त्री, (झिमिति कृत्वा रटतीति । रट्+अच् । ङीष् च पृषोदरात् साधुः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । झाँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्टकुरण्टः ३ सैरेयकः ४ झिण्टिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलझिण्ट्याः पर्य्यायः । बाणा १ दासी २ आर्त्तगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ वाणः ४ आर्त्तगलः ५ इति तट्टीका ॥ सहचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ । इति रत्नमाला ॥ अरुणझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरवकः १ । इत्यमरः ॥ पीतझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरण्टकः १ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सहचरः ३ सहाचरः ४ । इति तट्टीका ॥ वीरः ५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च । कुन्तलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

झिरिका, स्त्री, (झिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+कः टाप् च ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

झिरी, स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्दो अस्त्यस्याः । अच् ङीष् ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

झिल्लिः, स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्देन लिशतीति । लिश+डिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गूढार्थदीपिकायाम् ।
"घण्टाशङ्खस्तथा भेरीमृदङ्गौ झिल्लिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ॥"

झिल्लिका, स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्दं लिशतीति । लिश+डिः रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) झिल्ली । (यथा, रामायणे । २।८६।११ ।
"झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घैः रुदतीव समन्ततः ॥")
आतपस्य रुचिः । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ झिल्लिकारावः । उद्वर्त्तनवल्कलरुचिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्वर्त्तनवल्कलम् । झिण्टी । इति मेदिनी । के, ८६ ॥)

झिल्ली, स्त्री, (झिल्लि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) कीटविशेषः ।झिँझिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । झिल्लीका२ झिल्लिका३ झिरिका४ भीरुका५ झिरी६ चीलिका७ चीरिका८ चिल्ली९ भृङ्गारी १० चीरुका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः ।२।५। २८ ॥ चीरुका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, भागवते, ६ । १३ । ५ ।
"अरण्यझिल्लीस्वनकर्णशूल-
उलूकवाग्भिर्व्यथिताम्बराशा ॥")
आतपरुचिः । वर्त्तौ । उद्वर्त्तनांशुकम् । इति मेदिनी ॥ स्थालीलग्नदग्धान्नम् । इत्यजयपालः ॥

झिल्लीकण्ठः, पुं, (झिल्लीवत् कण्ठः कण्ठध्वनिरस्य ।) गृहकपोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झिल्लीका, स्त्री, (झिल्ली+संज्ञायां कन् ततष्टाप् ।) झिल्लिका । इति हेमचन्द्रः ॥

झीरुका, स्त्री, (झिर इति कृत्वाव्यक्तं रौतीति । रु+शब्दे बाहुलकात् ककू टाप् च ।) झिल्ली । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

झु, ङ गत्याम् । (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) झु स्थाने झुङ इत्यपि केचित् । ङ, झवते । इति दुर्गादासः ॥

झुण्टः, पुं, (झट् संघाते+घञि पृषोदरात् साधुः ।) स्तम्बः । अप्रकाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

झुमरिः, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—
"प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः ।
एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ।
अतो ऽयमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् ।
इदं हि शालगं सूत्रं प्रविष्टं शूपरञ्जनम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ।

झूणिः, पुं, क्रमुकभेदः । स्त्री, दुष्टदेवश्रुतिः । इति मेदिनी । णे, १४ ॥

झृ, ष य ज्याने । गतवयुवयोभाव इति यावत् । (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । ष, झरा । य, झीर्य्यति । इति दुर्गादासः ।

झोड़ः, पुं, गुवाकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ।

झ्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ॥)

ञ

ञ, ञकारः । स व्यञ्जनदशमवर्णः चवर्गपञ्चमवर्णश्च । (अस्य तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विसर्गस्तालुगः सोऽपि शं चवर्गं च यत्नतः ।"
इति प्रपञ्चसारः । ६ ।
(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिकान्वितताल । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा
"कुण्डलीरूपमाख्याय दक्षतो वामतस्ततः ।
कलुषाधोगता मात्रा वामतः कुञ्चिता पुनः ।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु सूर्य्येन्द्रवरदाः सदा ।
कुण्डलीद्वयरूपा तु या मात्रा मध्यतः स्थिता
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ।
चतुर्भुजां धूम्रवर्णां रक्ताम्बरविभूषिताम् ।
नागालङ्कारसंयुक्तां जटामुकुटराजिताम् ।

इच्छासुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“सदा ईश्वरसंयुक्तं जकारं शृणु सुन्दरि ! ।
रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—
जकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः ॥
शब्देशपूर्णिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः ।
धर्मैकपादः सुमुखो विरजा चन्दनेश्वरी ॥
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वराश्रिणी ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ञ, पुं, गायनः । घर्घरध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ बलीवर्द्दः । शुक्रः । वाममतिः । इति मेदिनी । ञे, १ ॥ (गणपाठे धातोरुभयपदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः ॥)

ञः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थे भवति । तस्य इकारस्तिष्ठति । धातोरनुबन्धविशेषः । स वर्त्तमानक्तप्रत्ययबोधकः । इति वोपदेवस्वामी ॥

ञ्यन्तः, पुं, (ञिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) ञिप्रत्ययान्तः । यथा, “ञिञ्यन्तापिबधे” इत्यादि आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम् ॥ स च प्रत्ययः धातोः शब्दाच्च भवति । यथा, ञिः प्रेरणे इति ञेः क्रत्याख्याने ञिरिति च मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ मुग्धबोधव्याकरणस्य परिच्छेदविशेषः । यथा, इति ञ्यन्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स व्यञ्जनैकादशवर्णः । टवर्गप्रथमवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यत्वम् । वङ्गीयवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतस्त्वधः ।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुबेरयमवायवः ॥
मात्रा कोणगता चोर्द्ध्वा तत ऊर्द्ध्वगता तु या ।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्व्वर्गप्रदायिनी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् ॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा स्मेरमुखीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
“टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
“टङ्कारः कपाली च सोमेशः खेचरी ध्वनिः ।
मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
दक्षाङ्गकार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
बृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ॥
राणा गिरिर्म्महाधनुर्प्राणात्मा सुमुखो मरुत् ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टं, क्ली, (टल् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥

टः, पुं, (टल् + डः ।) वामनः । पादः । निस्वनः । इति मेदिनी । टे, १ ॥

टक, इ क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गादासः ॥

टक्कदेशीयः, पुं, (टक्कदेशे भव इति छः ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टगरः, पुं, (टः टङ्कणः क्षारविशेषः गर इव । तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणक्षारः । हेलाविभ्रमगोचरः । केकराक्षे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टकि + घञ् ।) कोपः । कोषः । असिः । ग्रावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा, अनर्घराघवे । १ । २२ ।
“यः क्षत्रदेहं परितक्ष्य टङ्कै-
स्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार ॥”)
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्म्माषकरूपश्चतुर्व्विंशतिरक्तिकारूपो वा । जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ दर्पः । इति हलायुधः ॥

टङ्कः, पुं क्ली, (टकि + घञ् अच् वा ।) नीलकपित्थः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ । “शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ॥”) खनित्रम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः स्नेहेनेति । टकि + ण्वुल् । यद्वा, टङ्क्यते बध्यतेऽनेन मन इति । घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) रजतमुद्रा । इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रक्षकः ।) रूप्याध्यक्षः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा ॥

टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रजतमुद्रागृहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशाल इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कणः, पुं, (टकि बन्धे + ल्युः । पृषोदरात् णत्वे साधुः ।) क्षारविशेषः । सोहागा इति भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते ॥”)
तत्पर्य्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरजः ३ लोहश्लेषणः ४ रसशोधनः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणक्षारः ६ रङ्गक्षारः ७ रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः ११ रङ्गदः १२ वर्त्तुलम् १३ कनकम् १४ क्षारम् १५ मलिनम् १६ धातुवल्लभम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरसम्भवः १८ द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१ । इति भावप्रकाशः ॥ स्वर्णपाचकः २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफस्थावरादिविषकासश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देशविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४।१२ ।
“कङ्कटटङ्कणवनवासि शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ॥”)

टङ्का, स्त्री, (टकि + अच् टाप् ।) जङ्घा । इति मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दीपयतीति । आङ् + नी + णिच् + ण्वुल् ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्कारः, पुं, (टल् वैक्लव्ये + बाहुलकात् डः । टं वैक्लव्यं चित्तस्य विकृतिं करोतीति । कृ + कर्म्मण्यण् ।) विस्मयः । प्रसिद्धः । शिञ्जितध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६९ ।
“टीकिताशेषपाताला टङ्किकेलोऽङ्घ्रिपाटवे ।
टङ्कारकृद्यत्कल्लोला टीकनीया महातटा ॥”
कृ + घञ् । कारः टं इति अव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र । ध्वनिमात्रे । यथा, भागवते । ३ । १७ । ९ ।
“अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्बणम् ।
सृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥”)

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति । ऋ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । टेकारी इति भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मशोफोदरव्यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं क्ली, (टकि + अच् ।) खनित्रम् । खड्गभेदः । जङ्घा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा । चतुर्म्माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्गणः, पुं क्ली, (टङ्कण + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः । श्लेष्मवायुनाशित्वम् । क्षाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । अग्निवर्द्धकत्वम् । विरूक्षणत्वम् । भेदकत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

टङ्गिणी, स्त्री, (टकि बन्धे + णिनिः । ततः पृषोदरात् णत्वे ङीपि च साधुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

टङ्गनी, स्त्री, (टङ् इत्यव्यक्तशब्दं नयतीति । नी + क्विप् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

टङ्करी, स्त्री, (टङ्कमित्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + कस्ततो ङीष् ।) न्यक्षावाद: । कच्छपवाद्यम् । पटहवाद्यम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

टङ्कुर:, पुं, (टङ्कु इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + क: ।) भेरीशब्द: । इति हेमचन्द्र: ॥

टल, ज विक्लवे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) ज, टाल: टल: । विक्लवो विक्लीभाव: । इति दुर्गादास: ॥

टलनं, क्ली, (टल + भावे ल्युट् ।) विक्लव: । टला इति भाषा ॥

टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा । टल + ड टाप् च ।) पृथिवी । इत्येकाक्षरकोष: ॥

टाङ्कर:, पुं, (टङ्कस्येदं टाङ्कम् । टङ्क + अण् । टाङ्कं रातीति । रा + क: ।) नागवीट: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

टार:, पुं, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) लङ्ग: । तुरङ्ग: । इति हेमचन्द्र: ॥

टिक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिटेकत् । ङ, टेकते । इति दुर्गादास: ॥

टिटिभक:, पुं, (टिटीत्यव्यक्तशब्दं भणति । भण + ड: । तत: स्वार्थे कन् ।) टिट्टिभपक्षी । इत्यमरटीका ॥

टिट्टिभ:, पुं, (टिट्टीत्यव्यक्तशब्दं भणतीति । भण + ड: ।) पक्षिविशेष: । टीठि इति भाषा । तत्पर्य्याय: । टीठिभक: २ । इति शब्दरत्नावली ॥ टिट्टिभक: ३ । इत्यमर: । २।५।३५ ॥ टिट्टिभक: ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनु: । ५ । ११ ।
"अनिर्द्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् ॥")
चयोदशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुदानवविशेष: । यथा,
"इन्द्रो दिवस्पति: शत्रुष्टिट्टिभो नाम दानव: ।
मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधव: ॥"
इति गारुडे ८७ अध्याय: ॥
(वरुणसभास्थदानवानामन्यतम: । असौ हि सत्यधर्म्मविवर्ज्जित: । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।
"टिट्टिभो विटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापन: ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"सर्व्वे लब्धवरा: शूरा: सर्व्वे विगतमृत्यव: ॥")

टिट्टिभक:, पुं, (टिट्टिभ + स्वार्थे कन् ।) टिट्टिभपक्षी । इत्यमर: । २।५।३५ ॥ [प्रकाश: ॥

टिण्टिणिका, स्त्री, अम्लशिरीषिका । इति भाव-

टिण्डिश:, पुं, वृक्षविशेष: । डिण्डिशा । इति ढेँड़शी इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । रोमशफल: २ तिन्दिश: ३ मुनिनिर्म्मित: ४ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ डिण्डिश: ५ । अस्य गुणा: । रुचिकारित्वम् । भेदकत्वम् । पित्तश्लेष्माश्मरी-नाशित्वम् । सुशीतत्वम् । वातलत्वम् । रूक्षत्वम् । मूत्रलत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥

टिप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, टेपयति । क्षेपे प्रेरणे । इति दुर्गादास: ।

टिप्पनी, स्त्री, (टेपयति व्याख्यायतेऽनया । टिप + करणे ल्युट् ङीप् च । पृषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वे साधु: ।) टीका । यथा,—
"श्रीमत्पञ्चाननं नत्वा लीलावत्या: सुटिप्पनी ।
भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरो: श्रुतम् ॥")

टीक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिटीकत् । ङ, टीकते । इति दुर्गादास: ॥

टीका, स्त्री, (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया । टीक + वन्मर्थे क: । टाप् च ।) विवरणग्रन्थ: । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर: ॥

टुण्टुक:, पुं, श्योणाकवृक्ष: । इत्यमर: । २।४।५६ ॥ कृष्णखदिरवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (टुण्टु इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै + क: ।) पक्षिविशेष: । इति शब्दरत्नावली ॥ टुण्टुनि इति भाषा । श्योणाकभेद: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

टुण्टुक:, त्रि, नीच: । इति मेदिनी ॥ क्रूर: । इति विश्व: ॥

टुण्टुका, स्त्री, टङ्गिणीवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टुनाका, स्त्री, तालमूलीवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टेरक:, त्रि, वक्रचक्षु: । टेरा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । वलिर: २ केकर: ३ केदर: ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

ट्वल, ज विक्लवे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्त: । ज, ट्वाल: ट्वल: । विक्लवो विक्लीभाव: । इति दुर्गादास: ॥

ठ

ठ, ठकार: । स व्यञ्जनद्वादशवर्ण: टवर्गद्वितीयवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्योऽयं वर्ण: ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्पर्श: आभ्यन्तरप्रयत्न: । विवारश्वासघोषा महाप्राणश्च वाह्यप्रयत्ना: । वङ्गवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"वामाकुवर्त्तुलाकारो रेखाधिष्ठितदेवता: ।
तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्य्याग्नय: प्रिये ! ॥
मात्राहीनस्तूर्द्ध्वशिखष्ठकार: परमेश्वरि ! ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम् ॥
सुन्दरीं षोड़शभुजां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ठकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् ॥
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ।"
तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा,—
"ठ: शून्यो मञ्जरी बीज: पाणिनी लाङ्गली
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्दो वर्त्तक: सुधा
वर्त्तुल: कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्रमण्डल: ।
दक्षजानूद्भवश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनि: ।
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रक: ।
वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणी: शशी
इति नानातन्त्रशास्त्रम्

ठ:, पुं, शिव: । महाध्वनि: । चन्द्रमण्डलम् इत्येकाक्षरकोष: ॥ मण्डल: । शून्यम् । गोचर: । इति मेदिनी । ठे, १ ॥

ठक्कुर:, पुं, देवता । ठाकुर इति ख्यात: । (
"श्रीदामनामगोपाल: श्रीमान् सुन्दरठक्कुर: ।
इत्यनन्तसंहिता

ठठं } ठठठं } त्रि, अनुकरणशब्द: । ठन् ठन् भाषा । यथा, महानाटके । ८(
"रामाभिषेके मदविह्वलाया:
कक्षाच्युतो हेमघटस्तरुण्या: ।
सोपानमासाद्य चकार शब्दं
ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठ: ॥"

ठेर:, त्रि, वृद्ध: । यथा, जा ठेरं व्व हसन्ती । इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा ॥

ड

ड, डकार: । स व्यञ्जनत्रयोदशवर्ण: टवर्गतृतीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसा: स्मृता: ।"
वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,
"ऊर्द्धाध:क्रमतो रेखा मध्ये त्वाकुञ्चिता तथा
लक्ष्मीर्व्वाणी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता
ब्रह्मरूपा तथा मात्रा महाशक्ति: प्रकीर्त्तिता
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहिता मम ।
जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम् ।
त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"डकारं चञ्चलापाङ्गि ! सदा त्रिगुणसंयुतम्
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम् ।"
तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—
"ड: स्मृतिर्द्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनी प्रिय: ।
कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो नदको ध्वनि: ।

डुहरो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती।
कोलगिरिः षमा कान्तिर्गाभिः स्वाती च
लोचनम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पद्यादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं शोभा। यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
“डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तस्तु खं थश्च युद्धम् ॥”)

:, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे य:। डी + बाहुलकात् डः।) शिवः। (डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी + डः।) शब्दः। त्रासः। इत्येकाक्षरकोषः॥ बाडवाग्निः। इति मेदिनी। ड, १॥

ङ्गरी, स्त्री, (डं अरोचकादिजनितत्रासं गिरति नाशयतीति। गॄ + अच्। निपातनात् मुमागमः। ततो ङीष्।) फलविशेषः। तत्पर्य्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घर्व्वारुः ३ दङ्गरी ४ डङ्गारी ५ नागमुण्डी ६ गजदन्तफला ७। अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्। दाहपित्तास्रदोषशोषनाशमूत्ररोधनाशित्वम्। तर्पणत्वम्। गौल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

ङ्गारी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम्।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

प, इ क ङ ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं उभं च-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्य-वर्गतृतीयादिः। इ क ङ, डम्पयते। ञ, डम्पयति डम्पयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

प, क ङ ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-उभं च-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। क ङ, डापयते। ञ, डापयति डापयते। पुनःपाठान्नेदनुबन्धः। अयं आत्मनेपदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क, डम्बयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

भ, इ क ञ सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क, डम्भयति डम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्। सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

म:, पुं, (डं नीचयोनित्वात् भीतिं मातीति। मा + कः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। डोम इति भाषा। स चाण्डाल्यां लेटात् जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

मरं, स्त्री, (मृ + भावे अप्। मरं पलायनं धातूनामनेकार्थत्वात्। डेन त्रासेन मरम्।) भीत्या पलायनम्। तत्पर्य्यायः। शृगालिका २ विद्रवः ३ डिम्बः ४। इति हारावली।६६॥

मरः, पुं, (डेन भयेन मरो मृतिरिव यत्र।) परचक्रादिभयम्। अश्वकलहः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। डिम्बम् २ विद्रवः ३। इत्यमरः। ३। २। १४॥ डिम्बः ४ विम्बः ५ डामरः ६। इति भरतः॥ (यथाह गर्गः।
“तत्र चयोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः सूक्ष्मयावहः प्रोक्तः।
स्निग्धस्ताड़क् प्राच्यां शाखाख्यो डमर-मरकाय॥”)

डमरुः, पुं, (डमित्यव्यक्तशब्दं ऋच्छतीति। ऋ + “मृगय्वादयश्च।” उणा १। ३८। इति कु-प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाद्यभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥ कपालियोगिवाद्यम्। इति भरतः॥ चर्म्ममध्यो गुटिकाद्वयालम्बितः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा, योगसारे २ परिच्छेदे।
“वादयन् डमरुं योगी यत्र कुलाश्रमे स्थितः॥”)
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डयनं, स्त्री, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति। डी + करणे ल्युट्।) कर्णीरथः। (डी ङ नभोगतौ + भावे ल्युट्।) नभोगतिः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८४॥

डल्लकं, स्त्री, वंशादिनिर्म्मितपात्रम्। डाला इति भाषा। यथा,—
“त्रिशतञ्च षष्ट्याधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

डवित्थः, पुं, काष्ठमयमृगः। यथा,—
“डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः॥”
इति सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादः॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे। “द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः॥”)

डहुः, पुं, (दहति तापयति सर्व्वशरीरमिति। दह + मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति मादार इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लकुचः २ लिकुचः ३। इत्यमरः। २। ४। ६०॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। त्रिदोषशुक्रदुष्टिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

डहूः, पुं, (डहुः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) डहुः। इति शब्दरत्नावली॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी + अन्येष्वपीति डः स्त्रियां टाप्।) डाकिनी। इति मेदिनी। ड, १॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकति कुटिलं गच्छतीति। अक वक्रगतौ + इनिः। ततो ङीप्।) कालीगणविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
“सार्द्धञ्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः॥”
(डाकानां समूहः। “खलादिभ्य इनिर्व्वक्तव्यः।” ४। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः। डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम्।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा, काशीखण्डे। २६। ७०।
“डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका॥”
“डामरो डामरकल्पो नवाक्षरदेवीमन्त्रस्य प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तत्रोक्तं प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः॥”
इति तट्टीका॥) स तु बहुविधः। तेषां नामानि श्लोकसंख्याश्च यथा। योगडामरः २३,५३३। शिवडामरः ११,००७। दुर्गाडामरः ११,५०३। सारस्वतडामरः ६,६०५। ब्रह्मडामरः ७,१०५। गन्धर्व्वडामरः ६०,०६०। इति वाराहीतन्त्रम्॥ डमरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ चमत्कारः। यथा। भूतानां डामरश्चमत्कारोऽत्रेति भूतडामरशब्दनिर्व्वचने निबन्धकारः॥ (गर्व्वः। आटोपः। यथा, गीतगोविन्दे। १२। २२।
“मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसज-ध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डि-शिखण्डकडामरे॥”
कोटचक्रविशेषः। यथा, समयामृते।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा॥”
इत्युपक्रम्य,—
“पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः॥”
इत्युक्तवान्॥
अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या॥ * ॥
क्षेत्रपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।
“भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः॥”
इत्युपक्रम्य,—
“टङ्कपाणिस्तथा चान्धतानबन्धुश्च डामरः॥”)

डालिमः, पुं, (दाड़िमः पृषोदरादित्वात् साधुः।) दालिमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

डाहलः, पुं, त्रिपुरदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

डाहुकः, पुं, दात्यूहपक्षी। इति जटाधरः॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः। क्षेपः। खलः। धूर्त्तः। सेवकः। इति शब्दरत्नावली॥

डिण्डिमः, पुं, (डिण्डीति शब्दं मातीति। मा + कः।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥ डेङ्करीति ख्यातः। इति भरतः॥ माहेश्वरढक्कीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा, महाभारते। ७। १६३। ४४।
“भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः॥”
डिण्डिम इव आकृतिरस्यास्तीति। अर्श आदित्वादच्।) लघ्वपाकफलः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पानी आमला इति भाषा॥

डिण्डिरः, पुं, (डिण्डिरः पृषोदरादित्वात् हस्य डः।) समुद्रफेनः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४३॥

डिण्डिरमोदकं, स्त्री, (मोदयतीति। मुद + ण्वुल्। डिण्डिर इव मोदकम्।) गृञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डिण्डिशः, पुं, टिण्डिशः। टिँडश् इति भाषा॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

"डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि । डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः । सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥")

डित्थः, पुं, काष्ठमयहस्ती । यथा, सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादे ।
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः ॥"
विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा,—
"श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः । सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते ॥"
इति कलापटीकाव्याख्यासारः ॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । "द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः ॥")

डिप, इ क ङ ञ संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-उभं च-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क ङ, डिम्पयते । ञ, डिम्पयति डिम्पयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, क ङ ञ संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-उभं-च सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । क ङ, डेपयते । ञ, डेपयति डेपयते । पुनःपाठान्नेदनुबन्धः । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, शि क य इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-दिवां च-सकं-सेट् ।) शि, डिपति अडिपीत् । क, डेपयति । य, डिप्यति । इर् अडिपत् अडेपीत् । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति दिवादिपक्षे गुणः । दिवादिपक्षे पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । क्षुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

डिब, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क, डिम्बयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिभ, इ क ञ सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इ क ञ, डिम्भयति डिम्भयते । अयमात्मनेपदीति केचित् । सङ्घो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) डिडिमः । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६८ ॥ (तल्लक्षणादिकं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।
"मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्व्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
वृत्तयः कौशिकीहीना निर्व्विमर्षाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गार-
वर्ज्जिताः ॥")

डिम्बं, क्ली, (डिम्ब+घञ् ।) भयम् । कललम् । फुप्फुसः । इति हारावली । २४४ ॥ डमरः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥

डिम्बः, पुं, (डिवि नोदे+भावे घञ् ।) भयध्वनिः । अण्डम् । फुप्फुसः । प्लीहा । विप्लवः । इति मेदिनी । बे, ५ ॥ डिम्भः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्बाहवः, पुं, (डिम्बः नृपतिहीनत्वात् विप्लवमूल आहवः ।) नृपतिरहितयुद्धम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९५ ।
"डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ॥"
"डिम्बाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदयत्यात्मानमिति । डिम्ब+ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) कामुकी । जलविम्बः । शोणकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

डिम्भः, त्रि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ+पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः ।२।५।३८ ॥ (यथा, रसिकरञ्जने । १ ।
"शुभारम्भेऽदम्भे महितमतिडिम्भेङ्गितशतं ।
मणिस्तम्भे रम्भे घणसकुचकुम्भे परिणतम् ॥")
मूर्खः । इति मेदिनी । भे, ४ ॥ अस्य रूपान्तरं डिम्बः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्भकः, त्रि, (डिम्भ एव । डिम्भ+स्वार्थे कन् ।) बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्वनामख्यातः शाल्वदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३२ । १८ ।
"हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोनन्तरोऽभवत् ॥"
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

डिम्भचक्रं, क्ली, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
"डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभाद्धिभमस्तके ।
मुखे त्रीणि द्वयं स्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयोः ॥
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट् च जानुनोः ।
चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतनात् फलम् ॥
शीर्षस्थे छत्रलाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ।
स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृद्यल्पायुश्च नाभितः ।
गुह्ये कामी भ्रमो जान्वोरल्पजीवी च पादयोः ॥"
इति स्वरोदयः ॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ+टाप् ।) अतिशिशुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

डी, ओ ङ य गतौ । नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं अकं च-सेट् ।) ओ, डीनः । ङ य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥

डी, ङ नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, डयते पक्षी । अस्यापि निष्ठायां डीनः । इति कातन्त्राद्याः । धातुपारायणिकास्तु इमृनिषेधे ओदनुबन्धडीङो ग्रहणादस्मादिमि वक्तव्यादगुणो डयित इत्याहुः । गोयीचन्द्रोऽपि । डयितः डयितवान् इत्युदाजहार । समते तु डीन इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

डीनं, क्ली, (डी नभोगतौ+भावे क्तः ।) पक्षिगतिः । इति जटाधरः ॥ तद्भेदा यथा,—
"चचात् संपत्य निष्क्रम्य पञ्चसम्पातमुच्यते ।
ऊर्द्धाधोगतिसम्बन्धः समुदीर्णं प्रचक्षते ।
संकल्प्य पञ्चगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम् ।
षड्विंशतिरमी भेदाः पातानामिह दर्शिताः
महाडीनं विहायैषां पातानां त्रिविधा गतिः
गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ॥
प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति षट् सप्तभिः स्मृताः
तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ।
तद्यथा । उड्डीनं ऊर्द्ध्वगमनम् १ अवडीनं अध
पतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पत
मात्रम् ४ निडीनं नीचैःपतनम् ५ संडी
सम्यक्पतनम् ६ तिर्य्यग्डीनं तिर्य्यक्पतनम्
विडीनं विचित्रं पतनम् ८ परिडीनं सर्व्व
पतनम् ९ पराडीनं परावृत्य गमनम् १
सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं आ
सुख्येन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं मु
पतनेन प्रत्यावृत्तिः १३ निडीनं भक्ष्यमाश्रयं
पश्यतः पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम्
अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपत
वेगवत्ता १७ अवसंडीनं अधःपतने शोभ
वत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्व्विशेषं कु
सितञ्च १९ संडीनोड्डीनं शोभनमूर्द्धगमनम् २
संडीनडीनं शोभनगगनमार्गम् २१ पुनर्डी
तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं त
वाघः कुत्सितञ्च २३ सम्पातं बहुभिः स
गमनम् २४ समुदीर्णं परस्परसङ्घर्षा ग
नम् २५ ततोऽन्यत् व्यतिरिक्तकं तस्मात् स
लताद्दैत्यर्क्षहतं पतनम् २६ । एतेषु प
विंशतिसंख्येषु पतनं एकं डीननामकं नि
शेषणं पतनमात्रं सविशेषणानि पतनानि प
विंशतिसंख्यानि तत्र तानि सविशेषाणि प
माणचतुर्भिर्विशेषणैर्विंशिष्टानि इति शतं नि
शेषश्चैकमिति एकोत्तरं शतम् । तानि चत्वा
विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आ
आगमनम् । प्रतिगतं गत्वैव पुनरागमनं आ
त्वैव पुनर्गमनञ्च । इति महाभारते ।८।४१ अः।
आगमशास्त्रविशेषः । यथा, मुण्डमालातन्त्रे
"डामरं डमरं डीनं श्रुतं कालीविलासकम्
सप्तकोटिमहाग्रन्था मम वक्त्राद्विनिर्गताः ।"

डीनडीनकं, क्ली, (डी+भावे क्तः । ततः स कन् । डीनेन सह डीनकं निर्व्विशेषं कुत्सितं वा पतनम् ।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेषः इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीनश द्रष्टव्यम् ॥

डीनावडीनं, क्ली, (डीनेन सह अवडीनम् । पक्षिगतिविशेषः । तत्तु एकस्यां गतौ मन्द मिश्रणम् । अधःकुत्सितगमनञ्च । इति म भारते कर्णपर्व्वटीका ॥

:, पुं, (डुमिति कृत्वा डयते गच्छतीति। डी+
ड:।) डुण्डुभसर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भः, पुं, (डुण्डुः सन् भातीति। डुण्डु इत्यनु-
करणशब्देन भाति वा। भा+कः।) सर्प-
विशेषः। ढोँड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
राजिलः २ इत्यमरः।१।८।५॥ डुण्डुभः ३।
इति भरतः॥ नागभृत् ४ डुण्डुः ५। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते।२।११।२८।
"एकदा स वने घोरं डुण्डुभं जरसान्वितम्।
अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययौ॥")

कः, पुं, (डुण्डुरिति शब्दं कालीति। का+
कः।) क्षुद्रपेचकः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रोलूकः२
पाङ्गुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृक्षाश्रयी ५ हृह-
रावी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८। इति
राजनिर्घण्टः॥

., स्त्री, (डुलि+पृषोदरादित्वात् साधुः।)
डुलिः। कमठी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

का, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति। कै+कः।
ततष्टाप्।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः। इति
जटाधरः॥

ी, स्त्री, (डुलिः+ङीष् वा।) चिल्लीशाकः।
इति राजनिर्घण्टः॥

ही, स्त्री, क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। जीवन्ती
२ शाकश्रेष्ठा ३ सुखालुका ४ बहुवल्ली ५
दीर्घपत्रा ६ सूक्ष्मपत्रा ७ जीवनी ८। अस्या
गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
दीपनत्वम्। कफवातकण्ठामयरक्तपित्तार्त्ति-
दाहनाशित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

मः, पुं, स्वनामख्याताऽस्पृश्यजातिः। यथा,—
"चाण्डालस्यैव डोमस्य श्वानकस्य तथा इति।
दण्डीरस्यैव भण्डीरो भूश्चण्डस्य तथाश्रमी॥
तथामुण्डी लिङ्गधारी समा एते यशस्विनि!।
स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः॥

रं, क्ली, हस्तादिबन्धनसूत्रम्। यथा,—
"कोऽनन्त इत्युदीर्य्याथ धृत्वा तत्करपल्लवम्।
हस्तादाकृष्य तड्डोरं क्षिप्तवान् पावकोपरि॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

रकं, क्ली, (डोर+स्वार्थे कन्।) डोरम्। यथा,
"चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम्।
स्त्रियश्च पुरुषस्यैव बध्नीयात् वामदक्षिणे॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

रडी, स्त्री, (डोरमिव डयते इति। डी+क्विप्।)
इङ्गती। इति राजनिर्घण्टः॥

ढ

ढकारः। स व्यञ्जनचतुर्द्दशवर्णः। टवर्गचतुर्थ-
वर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः।) अस्यो-
च्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (पाणि-
नीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्धः
स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा महा-
प्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्ष-
पादाङ्गुलीमूले न्यासक्रिया। बङ्गीयवर्णमाला-
याम्।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता।
ततः सा कुण्डलीरूपा विष्णुशम्भुस्वरूपिणी॥
महाशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते।
रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम्॥
अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ ✱॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"ढकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम्॥"

तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—
"ढो ढक्का निर्णयः पूर्णो यक्षेशादनदेश्वरः।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः॥
दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं सिद्धिदक्षा विनायकः।
प्रहासा त्रिवेरा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः॥
विघ्नेशः पालिनी त्वक्धारिणी क्रोड़पुच्छकः।
एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनोरतिः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ढः, पुं, (ढौकते उच्चैःशब्देन आह्वयति श्रवणे-
न्द्रियमिति। ढौक गत्यावरणयोः+डः।) ढक्का।
(यथा, तन्त्रे।
"ढो ढक्का निर्णयः पूर्णो यक्षेशादनदेश्वरः॥")
श्वा। श्वलाङ्गूलम्। इति मेदिनी। ढे, १॥
निर्गुणः। ध्वनिः। इत्येकाक्षरकोषः॥

ढक्कः, पुं, देशविशेषः। इति भूरिप्रयोगः॥ ढाका
इति भाषा॥

ढक्का, स्त्री, (ढक् इति गभीरशब्देन कायतीति।
कै+कः टाप् च।) वाद्यविशेषः। ढाक इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। यशःपटहः २। इत्य-
मरः।१।७।६॥ विजयमर्द्दलः ३। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।२४७।
"ढक्कामाहत्य मदं वितन्वते कारिण इव चिरं
पुरुषाः॥")

ढक्कारी, स्त्री, (ढक्कं जयढक्कावत् गभीरसिंहनादं
ऋच्छति समराङ्गणे इति। ऋ+अण् ङीप्
च।) तारिणी। यथा,—
"ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कारवरवा ढका॥"
इति कुलसद्भावे तारासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढण्टी, स्त्री, वाक्यविशेषः। यथा, रुद्रयामले
अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने।
"ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी॥"

ढालं, क्ली, (ढौकते आवृणोति शरीरं अनेन।
ढौक+अच्। पृषोदरात् आत्वे लत्वे च साधुः।)
फलकम्। ढालिपत्रजयकरीति अन्नदाकल्पीय-
सहस्रनामविवरणात्॥

ढाली [न्] त्रि, (ढालमस्यास्तीति। इनिः।) ढाल-
विशिष्टः। चर्म्मी। यथा,—
"ढालिपत्रजयकरी ढकारवर्णरूपिणी॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढामरा, स्त्री, हंसी। इति धनञ्जयः॥

ढुण्ढ, अन्वेषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-
परं-सकं-सेट्।) ढान्तो दन्त्यनोपधः। ढ-
योगान्मूर्द्धन्यः। तेन णगादौ तल्लोपे ढुढ्यते
इत्यादि। ढुण्ढति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

ढुण्ढिः, पुं, (ढुण्ढतिऽसौ भक्तैरिति। ढुण्ढ अन्वे-
षणे+इन्।) गणेशः। तन्नामकरणं यथा,—
गणेशं प्रति शिववाक्यम्।
"अन्वेषणे ढुढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः
सर्व्वार्थढुण्ढितया भव ढुण्ढिनामा।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही
तोषं विना तव विनायक! ढुण्ढिराज!॥"
तन्माहात्म्यं यथा,—
"ढुण्ढे! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी।
तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरादिशामि
तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवताऽस्ति येन॥"
"यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायक! त्वां
काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः।
नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्ति वस्तु
दुष्प्रापमत्र परत्र च किञ्च नापि॥"
"प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक्।
आढुण्ढ्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि॥"
तस्य यात्राविधानं यथा,—
"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तं व्रतपरायणाः।
ये त्वां ढुण्ढेऽर्च्चयिष्यन्ति तेऽर्च्च्याः स्युरसुरद्वि-
षाम्॥
विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम्।
शुक्लां शुक्लतिलैर्ल्लड्डून् प्राश्नीयाल्लड्डुकान् व्रती॥
कार्य्या यात्रा प्रयत्नेन क्षेमसिद्धिमभीप्सुभिः।
तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ढुण्ढे! सर्व्वोपसर्गहृत्॥
तां यात्रां नात्र यः कुर्य्यान्निवेद्य तिललड्डु-
काम्।
उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो! ममाज्ञया॥
होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः।
तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति॥"
इति काशीखण्डे। ५० अध्याये॥

ढोलः, पुं, (ढः ढक्का तदाकारं लातीति। ला+कः
पृषोदरात् ओत्वे साधुः। ढुल उत्क्षेपे अच्।
पृषोदरात् साधु र्वा।) स्वनामख्यातवाद्यम्।
यथा,—
"ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढौक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-
आत्मं-सकं-सेट्।) चतुर्दशस्वरी। ऋ, अडु-
ढौकत्। ङ, ढौकते। इति दुर्गादासः॥
(आहृतौ। वदनं ढौकते। इति कालिदासः॥)

ण

ण, णकारः। स व्यञ्जनपञ्चदशवर्णः। टवर्ग पञ्चमवर्णश्च ॥ (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम् ॥ (शिक्षाग्रन्थादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वा-मध्येन मूर्द्धः स्पर्शः नासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया ॥ वङ्गीयवर्णमालायाम्।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्द्ध्वतः।
वामादधोगता सैव पुनरूर्द्ध्वं गता प्रिये! ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां नित्यां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"णकारं परमेशानि! या स्वयं परकुण्डली।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि! सदा त्रिगुणसंयुतम्।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोक्षप्रदायकम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—
"णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधनी मता।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्म्मुखः ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
णः, पुं, (णखति गच्छति जानात्यनेन इति। णख गतौ + डः। पृषोदरादित्वात् णत्वम्।) ज्ञानम्। निश्चयः। इत्येकाक्षरकोषः। बिन्दुदेवः। स बुद्धदेवताविशेषः। भूषणम्। गुणवर्ज्जितः। पानीयनिलयः। इति मेदिनी। णे, १ ॥
णक्ष, व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) नक्षति। व्रजो गतिः। इति दुर्गादासः ॥
णख, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) प्रणखति। इति दुर्गादासः ॥
णट, नृत्यहिंसयोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) प्रणटति। णोपदेश-विधौ वर्ज्जनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। अत्र नृत्यं साभिनयनर्त्तनम्। इति दुर्गादासः ॥
णट, म नृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) म, प्रणटयति। नृताविति नृत्यते-रौणादिककिप्रत्यये रूपम्। अत्र मिकारानु-बन्धेनैवेष्टसिद्धे पूर्व्वं नृत्यग्रहणमर्थभेदार्थम्। तेन पूर्व्वं नृत्यं साभिनयनर्त्तनम् इह तु नृति-रभिनयरहितनर्त्तनमिति। यथा पूर्व्वस्य। स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येव शैलः। इति माघः। अस्य तु। नाट्येन केन नटयिष्यति दीर्घ-मायुरिति मुरारिः। इति दुर्गादासः ॥
णड, ञिष्टोक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ञिष्टोक्तिरव्यक्तशब्दः। नदति घण्टा। इति दुर्गादासः ॥
णद, क भाषि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, नादयति। इति दुर्गादासः ॥
णभ, ऋ ङ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अननभत्। ङ, नभते। इति दुर्गादासः ॥
णभ, य ग हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां-च-परं-सकं-सेट्।) य, नभ्यति। ग नभ्नाति। इति दुर्गादासः ॥
णम, औ शब्दे। नतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-नतौ सकं अकं च अनिट्।) औ, नन्ता। शब्दार्थो न भाषायाम्। नतिरिह नमस्कारो नम्रीभावश्च। नमति गुरुं लोकः। नमन्ति फलिनो द्रुमाः। अमन्तेऽप्यस्य ज्वल-ह्वलह्मलेत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः। नमयति नामयति प्रणमयति। श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कुतः। इत्यादौ अवनमनं अवनामः घञ् ततो अवनामं करोतीति णौ रूपम्। इति दुर्गादासः ॥
णय, ङ गतौ। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, नयते। इति दुर्गादासः ॥
णर्द, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) णोपदेशविधावस्य वर्ज्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। प्रणर्दति। इति दुर्गादासः ॥
णल, ज बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं सेट्।) ज, नालः नलः। नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः। गन्धे इति केचित्। गन्धोऽदर्शनमिति गोविन्दभट्टः। इति दुर्गादासः ॥
णश, लृ य ऊ नाशे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं वेट्-लृदङ्वान्।) नाशो दर्शना-भावः। इति प्राञ्चः। लुक्कायनमिति सर्व्वस्वः। लृ, अनेशत् अनशत्। य, नश्यति शत्रुस्तिरो-भवति इत्यर्थः। ऊ, नशिष्यति नङ्क्ष्यति। इति दुर्गादासः ॥
णस, ङ कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) कृतिरिह कुटिली-भावस्तत्करणञ्च। ङ, नसते खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। नसते लतां वायुः कुटिलीकरोती-त्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥
णह, य ञ औ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-सकं-अनिट्।) य ञ, नह्यति नह्यते। औ, अनद्ध। इति दुर्गादासः ॥
णाथ, ऋ ङ आशिषि। दवैश्वर्य्ये। इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट्।) णोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽप्यादस्य पाठः [...] चिदनुरोधात्। ऋ, अननाथत्। ङ, [...] इव उपतापः। आशीरित्यर्थस्याशंस[...] ङित्त्वेऽपि शपथाशीर्ण्यनुकारे इति नियमा[...] भ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम्। नाथति [...] बली उपतापयति इत्यर्थः। नाथते भियं [...] आशंसत इत्यर्थः। नाथति धनी ईश्वरः[...] त्यर्थः। नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थ[...] त्यर्थः। मार्गणैरथ तव प्रयोजनं ना[...] किमु न भूभृतः पतिमिति भारवौ। णा[...] मप्याशंसाविशेषः। आशिषि नियमा[...] पदमन्यत्र विभाषेति केचित्। इति दुर्गादा[...]
णाध, ऋ ङ नाथे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([...] आत्मं-सकं-सेट्।) णोपदेशविधावस्य [...]ऽपि इह पाठः कस्यचिदनुरोधात्। ऋ, [...] नाधत्। ङ, नाधते नाथो दवाशीरैश्व[...] नानि। इति दुर्गादासः ॥
णास, ऋ ङ ध्वाने। शब्द इति यावत्। इति [...] कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अननासत्। ङ, नासते। इति दुर्गादासः।
णिक्ष, चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-[...] सकं-सेट्।) निक्षति। इति दुर्गादासः।
णिज, इ ल ङ शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([...] आत्मं-सकं सेट्-इदित्।) शुद्धिरिह शुद्धीकर[...] इ, कर्म्मणि निञ्ज्यते। ल ङ, प्रणिङ्क्ते। द[...] याना विप्राणां समूहः इति हलायुधः। [...] दुर्गादासः ॥
णिज, लि इर् ञ औ पोषि। शुद्धौ। इति [...] कल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट्।) [...] नेनेक्ति नेनिक्ते। इर्, अनिजत् अनैक्षीत्[...] नेक्ता। इति दुर्गादासः ॥
णिद, इ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-[...] सकं-सेट्-इदित्।) निंसनिन्दनिक्षां णो[...] पत्वं चिन्त्यम्। णत्वविकल्पने स्वरूपग्र[...] केचित्तु ञतिविकल्पमिच्छन्ति त्यादौ तु[...] ष्टसमासे उपसर्गात् समासे त्यादौ नित्यमि[...] यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः। प्रणिन्दति [...] तु त्यादावपि विकल्पो दृश्यते। इ, [...] निन्द्यते। निन्दति दुष्टं लोकः। इति [...] दासः ॥
णिद, ऋ ञ सन्निधौ। कुत्सने। इति क[...] द्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-अकं-कुत्सने-स[...] ऋदित्।) सन्निधिः सन्निकर्षः। ऋ, अनि[...] ञ, नेदति नेदते दयालुं दीनः। निनिदुः [...] दुर्गादासः ॥
णिल, श गहने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ [...] परं-सकं-सेट्।) इत्खी। गहनं दुर्बो[...] निलति शास्त्रं सुधीः दुःखेन जानाति [...] इति दुर्गादासः ॥
णिव, इ सेके। इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([...] सकं-सेट्। इदित्।) इत्खी। इ, निन्व्यते [...] दुर्गादासः ॥

श, प्रीणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) प्रीणे समाधौ। णेशति योगी। निनि-शतुः। इति दुर्गादासः॥

स, उ सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्वावेट्।) उ, णेसित्वा निष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

स, इ ङ ल चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा-आत्मं-सकं-सेट्।) ल ङ, निंस्ते। इ, निंसते। इति दुर्गादासः॥

ी, ञ प्रापणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-उभं-द्विकं-अनिट्।) णोपदेशपाठो णादित्वेन णत्वार्थं इति बोध्यम्। प्रणयति। एवं सर्वत्र। प्रापणमिह णान्तस्य रूपम्। तथा च। कृपाति लम्भयति च वेदत्यपि नयत्यन्द। इति क्रिया-निर्घण्टः॥ ञ, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापय-तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ील, वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सकं च-सेट्।) वर्णं इह श्यामवर्णीभावस्तत्-करणञ्च। नीलति पत्रं तमालस्य। नीलति सूत्रं तन्तुवायः। इति दुर्गादासः॥

ीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ु, ल स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा-परं-सकं-सेट्।) ल, नौति। इति दुर्गादासः॥

ुद, ञ श औ प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-उभं-सकं-अनिट्।) ञ श, नुदति नुदते शरं योधः। औ, नोत्ता। इति दुर्गादासः॥

ू, शि स्तवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वान्तोऽयमिति वररुचिः। शि, नुवति। अनुवीत्। इति दुर्गादासः॥

ेद, ऋ ञ सन्निधौ। कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-उभं-अकं-सकं च-सेट्।) सन्निधिः सन्नि-कर्षः। ऋ, अनिनेदत्। ञ, नेदति नेदते दयालु दीनः। निनेदुः। इति दुर्गादासः॥

ेष, ऋ ङ व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अनिनेषत्। ङ, नेषते निनेषे। व्रजो गतिः। इति दुर्गादासः॥ * ॥ एते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो णोपदेशेन मूर्द्धन्यणाद्याः॥

—

त

त, तकारः। स व्यञ्जनषोड़शवर्णः। तवर्गप्रथम वर्णश्च। (अर्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः।) अस्यो-च्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (अस्यो-च्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शः आभ्य-न्तरप्रयत्नः। विवारश्वासघोषाः बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात्। वङ्गीयवर्णमालायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"आदौ विन्दुस्ततो मध्ये कुण्डलीत्वमवाप्य सा।
दक्षाङ्गमगता नित्या ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
चतुर्भुजां महाशान्तां महामोक्षप्रदायिनीम्॥
सदा षोड़शवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम्।
नानालङ्कारभूषां वा सर्व्वसिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"तकारं चञ्चलापाङ्गि! स्वयं परमकुण्डली।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम्॥"

तस्य ३२ द्वात्रिंशन्नामानि यथा,—
"तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा।
वामस्फिक्वामकटी च कामिनी मध्यकर्णकः॥
आषाढ़ी तण्डनुतश्च कामिका एकपुच्छकः।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोऽभया॥
सुगतोऽर्द्धमुखा शुद्धजानुश्च क्रोड़पुच्छकः।
गन्धो विश्वामरश्चन्द्रश्चानुराधा च सौरकः॥
जयन्तिपुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

तं, क्ली स्त्री, (त + भावे डः।) तरणम्। (तरति भवसागरमनेनेति। तृ + करणे डः।) पुण्यम्। इति मेदिनी। ते, १॥

तः, पुं, (तर्द्दति तस्यति वा छिनत्ति मध्यादिहर-णेन जनानिति। तर्द्द तस्य वा + डः।) चौरः। अमृतम्। पुच्छम्। क्रोड़ः। म्लेच्छः। इति मेदिनी। ते, १॥ गर्भः। शठः। इति शब्दरत्ना-वली॥ रत्नम्। सुगतः। योधः। गौरविवर्ज्जित-पुच्छम्। क्रोष्टुपुच्छम्। इत्येकाक्षरकोषः॥

तक, सहने। हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-हासे अकं-सेट्) तकति। इति दुर्गा-दासः॥

तक, इ दौस्थ्ये। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) दौस्थ्यं दुःखेन जीवनम्। इ, तङ्क्यते दरिद्रेण दुःखेन जीव्यते इत्यर्थः। तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तकिलः, त्रि, (तक् + "मिथिलादयश्च।" उणां। १। ५६। इति इलच् नलोपश्च।) धूर्त्तः। इत्युणादिकोषः॥

तकिला, स्त्री, (तकिल + टाप्।) औषधम्। इत्युणादिकोषः॥

तक्यः, त्रि, (तकं हासमर्हतीति। तक + यत्।) हास्यः। (तक सहने + "तकिशसि चयति जनिभ्यो यद्वाच्यः।" ३। ४। ६५। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यत्।) सहनीयः॥

तक्रं, क्ली, (तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धं पादाम्बु-दधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः। "स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वं च।) पादाम्बुसंयुतदधि। इत्यमरः। २। ९। ५३॥

तत्पर्य्यायः। गोरसजम् २ घोलम् ३ काल-शेयम् ४ विलोड़ितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरि-ष्टम् ७ अम्लम् ८ उदश्वित् ९ मथितम् १० रसः ११। इति राजनिर्घण्टः॥ तत् पञ्च-विधम्। तेषां भिन्नानि नामानि लक्षणानि च यथा,—
"ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम्।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकम्॥
छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका॥"

तेषां गुणाः।
"वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत्।
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु॥
वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्।
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात्॥
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम्।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम्॥
न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः॥
उदश्वित् कफकृद्बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी॥
वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता॥"

अथोद्धृतघृतस्तोकोद्धृतघृतानुद्धृतघृतानां तक्राणां गुणाः।
"समुद्धृतं घृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम्॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम्॥" * ॥

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्र-विशेषाः।
"वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम्।
पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषमक्षमं कफे॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम्।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम्॥
रुच्यं पुष्टिदं बल्यं वस्तिमूलविनाशनम्।
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुड़ं पाण्डुरोगे सचित्रकम्॥" * ॥

अथामपक्वतक्रगुणाः।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते॥" * ॥

अथ तक्रसेवननिमित्तानि।
"शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम्॥
तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान्।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान्॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः।
श्वित्रकोठव्रतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाक्रमीन्॥"

अथातक्रविषयाः।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके॥" * ॥

अथ गव्यादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः।
"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

(“गव्यन्तु दोषशमनं तक्रं श्रेष्ठमुदाहृतम् ।
दीपनं रुचिकृन्मेध्यमर्शोदरविकारजित् ॥”
इति गव्यतक्रगुणाः ॥
“माहिषं कफकृत् किञ्चिद्‌घनं शोफकरं नृणाम् ।
प्लीहार्शोग्रहणीगुल्मपाण्डुामयविनाशनम् ॥”
इति माहिषतक्रगुणाः ॥
“छागलं लघु संस्निग्धं त्रिदोषशमनं परम् ।
गुल्मार्शोग्रहणीमूत्रं पाण्डुामयविनाशनम् ॥”
इति छागीतक्रगुणाः ॥
“तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते शृणु पुत्रक ! ।
यथायोगेन तत् सम्यक् शस्यते येषु रोगिषु ॥
समुद्धृतघृतं तक्रमर्द्धोद्धृतघृतञ्च तत् ।
अनुद्धृतघृतञ्चान्यदित्येतत्त्रिविधं मतम् ॥
सर्व्वं लघु च पथ्यञ्च त्रिदोषशमनं परम् ।
ततः परं दृष्यतमं क्रमेण समुदीरितम् ।
समुद्धृतघृतन्तक्रं लघु पथ्यतमं मतम् ॥
गरोदरार्शोग्रहणीपाण्डुरोगज्वरातुरे ।
वर्च्चोमूत्रग्रहे वापि शोथाध्यापदमेहिषु ॥
हितं संप्रीणनं वल्यं पित्तरक्तविशोधनत् ॥
अर्द्धोद्धृतघृतं तस्माद्वृष्यं गुरु कफप्रदम् ।
मधुरं पित्तरक्तघ्नं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात् कफावहम् ।
बलप्रदन्तु क्षीणानामामशोफातिसारकृत् ॥”
इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥*॥
“तक्रं ग्राहि कषायाम्लं वीर्य्योष्णं दीपनं लघु ।
श्रमापहरणं स्निग्धं ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ॥
इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्यात् यत्र तच्छृणु ।
वाते शोषे च क्षीणानां शोषकाले शरत्सु च ॥
संमूर्च्छाभ्रमदाहासु तथाच रक्तपित्तके ।
न शस्तं तक्रपानञ्च करोति विविधान् गदान् ॥”
एतेषां तक्रं निषिद्धम् ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥)

तक्रकूर्च्चिका, स्त्री, (तक्रजाता कूर्च्चिका ।) तक्रयोगेन ऊष्णदुग्धात् जाता । छाना इति भाषा । अस्या गुणाः । मलबद्धवातकारित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा तक्रकूर्च्चिका ॥”)

तक्रमांसं, क्ली, (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।) व्यञ्जनविशेषः । एख्‌नि इति पारस्य भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
“पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत् ।
छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यपि च भर्ज्जयेत् ॥
सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥”
तस्य गुणाः ।
“तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।
कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्व्वाहारस्य पाचनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं, (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति । अट् + अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारावली । ६४ ॥

तक्ष, त्वचो ग्राहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्राहस्त्वक्संवरणम् । तक्ष त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । तक्षति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष, ञ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ञ, तक्षिष्यति तक्ष्यति । कार्श्यं तनूकरणम् । तक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष, ञ न तक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-वेट् ।) तक्षः तनूकरणम् । ञ, तक्षिष्यति तक्ष्यति । न, तक्ष्णोति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्षकः, पुं, (तक्षतीति । तक्ष + ण्वुल् ।) पातालस्थाष्टनागान्तर्गतनागविशेषः । स कश्यपात् कद्रुगर्भे जातः इन्द्रसखः । अस्य वासः खाण्डववने आसीत् । अयं परीक्षितं दष्टवान् । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी उतङ्कस्य गुरुर्गुर्व्वर्थमानीते कुण्डले ऽपहृत्य नागलोकं गतवान् । यथा, महाभारते । १ । ३ । १२७ ।
“तस्य तक्षको दृढमासन्नः स तं जग्राह । गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ॥
तक्ष तनूकरणे + “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।” उणां । २ । ३२ । इति कुन् ।) त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४ ॥ विश्वकर्म्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ द्रुमभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूत्रधारः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ (स्वनामख्यातः प्रसेनजित्-पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ८ ।
“ततः प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः ॥”
हेदके, त्रि । यथा, रामायणे । २।८०।२ ।
“तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥”)

तक्षणं, क्ली, (तक्ष तनूकरणे + भावे ल्युट् ।) तनूकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
“द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥”)

तक्षणी, स्त्री, (तक्ष्यतेऽनेनेति । तक्ष + करणे ल्युट् । टित्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तक्षशिला, स्त्री, देशविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । १।३।२२ ।
“तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः स तथा भ्रातॄन् सन्दिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे ॥”)

तक्षा, [न्] पुं, (तक्षति तनूकरोतीति । तक्ष + “कनिन् युवृषितक्षिराजीति ।” उणां १।१५६। इति कनिन् ।) त्वष्टा । इत्यमरः । २।१०।६ ॥ (यथा, माघे । १२ । २५ ।
“स्रस्ताङ्गसन्धौ विगताक्षपाटवे
रुग्णे नितान्तं विकलीकृते रथे ।
“आप्तेन तक्ष्णा भिषजेव तत्क्षणं
प्रचक्रमे लक्षणपूर्व्वकः क्रमः ॥”)

तग, इ स्खलने । कम्पे । गतौ । इति कविक[ल्प]द्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् [...] इ, कर्म्मणि तङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ।

तगरं, नदीवृक्षः । पिण्डतगर इति को[...] प्रसिद्धः । तगरमूल इति ख्यातञ्च । [...] पर्य्यायः । कालानुसारिवा २ वक्रम् ३ कु[...]लम् ४ शठम् ५ महोरगम् ६ नतम् ७ वि[...] ८ दीपनम् ९ तगरपादिकम् १० । इति र[...]माला ॥ विनम्रम् ११ कुञ्चितम् १२ वक्रम्[...] नहुषाख्यम् १४ दण्डहस्तम् १५ बर्हणम् [...] पिण्डीतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ राज[...]णम् १९ कालानुसारकम् २० चक्रम् [...]दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ति[...]त्वम् । दृष्टिदोषविषार्त्तिभूतोन्मादभयनाशि[त्वम्] पथ्यत्वञ्च ॥ आकुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्[टः] गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
“कालानुसार्य्यं तगरं कठिनं लघु संनतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च बर्हणम् ॥
तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम्
विषापस्मारमूर्च्छाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

तगरः, पुं, (तं क्रोड़भागं गिरतीति । गॄ + अच्[...] पुष्पवृक्षविशेषः । टगर इति भाषा । त[...] पर्य्यायः । सितपुष्पः २ । कालपर्णः ३ क[...]च्छदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मह[ा]भारते । १३ । १०४ । ८५ ।
“प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥”)
मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिकं, क्ली, (तगरस्य पादो मूलदेश[ः] विद्यतेऽत्र इति ठन् ।) तगरम् । इति र[त्न]माला ॥

तङ्कः, पुं क्ली, (टङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) पाषा[ण]दारणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (त[ङ्क] कृच्छ्रजीवने + भावे घञ् ।) प्रियविरह[...]स्तापः । भयम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीका[यां] भरतः ॥

तञ्ची, स्त्री, (तं पुच्छाकारं जवति गच्छतीति [...]जु + क्विप् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । इति राज[निर्घण्टः] ॥

तट, उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर[ं-]अकं-सेट् ।) उच्छ्राय उच्चीभावः । तटि [...] पुलिनम् । इति दुर्गादासः ॥

तट, क आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुर[ां-]परं-सकं-सेट् ।) क, ताडयति । इति दुर्गादासः ॥

तटं, क्ली, (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्छ्रा[ये] + पचाद्यच् ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी । टे, १[...] (प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ३६ । १[...]
“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ।”)

तटः, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट् + अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७[...]

ड़ इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७५५ ।
"कर्द्दममार्गौ आवेते हृदस्यास्य तटावुभौ ॥")
महादेवे, पुं । सर्व्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
"नमस्तटाय तट्याय: तटावाम्पतये नमः ॥")
थं, क्ली, लक्षणाविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
तद्भिन्नत्वे सति तद्बोधकत्वम् । तथाच ।

"स्वरूपं तटस्थं द्विधालक्षणं स्यात्
स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम् ।
स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
यथा काकवन्तो गृहाः खं विलञ्च ॥"
इति वेदान्तकारिका ॥

(तटे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) तटस्थिते, त्रि । (उदासीनः । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।

"धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्ग्या
मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥"

समीपस्थः । यथाह बलः ।
"तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥")

टाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तडागः । पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, वैराग्यशतके । ४६ ।
'प्रादेशमात्रमुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
चुलकेनाम्भः पातुं खनितव्यः किं तटाकोऽपि ॥")

टिनी, स्त्री, (तटमस्त्यस्या इति । तट + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिस्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
"हला तटिनि ! तरङ्गैर्भ्रमितश्चक्रेषु नाशाये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिक्षे नवस्तम्भः ॥")

टी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट + अच् । ङीष् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"मालयञ्च प्रस्थानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥")

ड, ड आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) ड, तण्डते । ड, तडते । इति दुर्गादासः ॥

ड, क लिषि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) क, ताडयति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

ड़गः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिभिरिति । तड् + आगः । पृषोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।) तड़ागः । इति द्विरूपकोषः ॥

ड़ाकः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ + "पिनाकादयश्च ।" उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तड़ागः । इति शब्दरत्नावली ॥

ड़ाका, स्त्री, (तड़ाक + स्त्रियां टाप् ।) नदीसमुद्रयोर्वा तटभागः । (तड़ि आहतौ + भावे आकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (प्रभा । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १५ ॥)

तड़ागः, पुं क्ली, (तड + तड़ागादयश्च । इति आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यन्त्रकूटकः । इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ + कर्म्मणि आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्य्यायः । पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ तड़ाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तड़गः ५ । इति द्विरूपकोषः ॥ शतधनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्द्दिक्षु पञ्चपञ्चाशिंशद्धस्तान्यूनतायां सहस्रत्रितयहस्तान्यूनत्वेन तड़ागः । इति नव्यवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥ तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वत् । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिरहिमकाले प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

"शृणु राजन्महाबाहो ! तड़ागादिषु यो विधिः ।
पुराणेष्वितिहासेषु मन्यते राजसत्तम ! ॥
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽह्नि विप्रैः क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
प्राक्प्रस्रवणादब्भस्तड़ागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
तथा षोड़शहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्या उत्तरतो गर्त्तारत्निमात्रा तु मेखला ।
नवसप्तायवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ! ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-
विस्तृता ।
सर्व्वे स्वहस्तमात्राः स्युस्त्रिपर्व्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्व्वे च सर्व्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
प्रतिस्तम्भेषु कलसा यज्ञोपस्कराणि च ।
व्यजनञ्चासनं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूम्यामनुमन्त्रं विचक्षणः ।
त्र्यरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिवृक्षविनिर्म्मितः ॥
यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्करिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिऋत्विजः ॥
कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलीपविन्नाणि वासांसि विविधानि च ॥
दद्युः समानि सर्व्वेषामाचार्य्ये द्विगुणं पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् ॥
सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ।
तथा कुलीरमण्डूका वायसः शिशुमारकः ॥
एवमासाद्य तत् सर्व्वं स्वर्णपात्रं विशाम्पते ! ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नातः पाठितो वेदपुङ्गवैः ।
यजमानः सपत्नीकः पुत्त्रपौत्रसमन्वितः ॥
पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ।
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ॥
रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन चार्च्चितम् ।
षोड़शारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ॥
वेद्यामुपरि तत् कृत्वा ग्रहान् यष्टपतींस्तथा ।
संन्यसेन्मध्यतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
तत् पात्रं स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितम् ।
ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ॥
विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां ततः ।
शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्राममशेषतः ।
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् ।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत् ॥
बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुर्व्विदौ ।
पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावुत्तरेणाथर्व्वगौ ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयात् यजध्वमिति याजकान् ॥
उत्तमंमन्त्रपाठेन तिष्ठध्वं मन्त्रजापकाः ।
एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युक्षाग्निं च
मन्त्रवित् ॥
जुहुयादाहूतीर्म्मन्त्रैराज्यञ्च समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः ॥
वैराजं पौरुषं सूक्तं पौष्णं चान्द्रं सुसंहितम् ।
शैशवं पञ्चनिधनं गायन्ति ज्येष्ठसामगाः ॥
वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् ।
गवां व्रतं विकर्णञ्च रक्षोघ्नं नरयन्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
अथर्व्वणाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
जपन्तो मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
पूर्व्वेद्युरभितो मन्त्रैरेवं कृत्वाधिवासनम् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसंग्रामरथगोकुलात् ।
मृदमादाय दद्याच्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
रोचनाञ्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
मूर्द्ध्नि कर्त्तुर्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ।
एवं क्षपति राज्यार्थान् विधियुक्तेन कर्म्मणा ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वाथवा पुनः ॥
पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्देश्च गान्धर्व्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।
कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! ।
पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः ।
धृतांश्चतुर्भिर्व्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
महानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषितान् ।
उत्तराभिमुखो न्युब्जो जलमध्ये प्रकाशयेत् ॥
आथर्व्वणेन सूक्तेन पुनर्म्मामीत्यनेन च ।
आपो हि ष्ठेतिमन्त्रेण क्षिपेदागत्य मण्डपम् ॥

पूजयित्वा सुरांस्तत्र वलिं दद्यात् समन्वित: ।
पुनर्द्दिनानि होतव्यं चत्वारि राजसत्तम ! ॥
चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देयं तत्रापि शक्तित: ।
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
ऋत्विग्भ्यस्तु समं दद्यात् मण्डपं विभजेत् पुन: ।
होमपात्रञ्च शय्याञ्च आचार्य्याय निवेदयेत् ॥
तत: सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशति: ॥
एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते ।
कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
एष एव विधिर्द्दृष्ट: प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मन्त्रतस्तु विशेष: स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
अयन्तु ऋत्विगाचार्य्यविधिहष्टेन कर्म्मणा ।
अल्पेष्वेकाग्निवत् कार्य्यं वित्तशाठ्यादृते नृणाम् ॥”
तडागे कालविशेषे जलस्थिते: फलं यथा,—
“प्रावृट्काले स्थितं तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतम् ।
शरत्काले स्थितं तोयं यदुक्तफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसमं हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राहुर्व्वसन्तसमयस्थितम् ॥
ग्रीष्मेऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलाधिकम् ॥”
तडागकरणे फलं यथा,—

“एतान्महाराज ! विशेषधर्म्मान्
करोति योऽर्थ्यांन्नथ शुद्धबुद्धि: ।
स याति ब्रह्मालयमेककल्पं
दिवं पुनर्याति तथैव दिव्यम् ॥”

इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥

तडाघात:, पुं, (तटे आघात: । पृषोदरात् टस्य डत्वम् ।) कर्णीकृत्य हस्तिशुण्डाघात: । यथा,
“उच्चै:करिकराक्षेपे तडाघातं विदुर्ब्बुधा: ॥”
इति कुमारसम्भवटीका ॥

तडित्, स्त्री, (ताडयत्यभ्रमिति । तड आघाते + “ताडेर्णिलुक् च ।” उणां । १ । १०० । इति इतिप्रत्यय: णेर्लुक् च ।) विद्युत् । इत्यमर: ।१।३।९ ॥ (यथा, रघु: । ९ । ५४ ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥”)

तडित्वान्, [त्] पुं, (तडित् विद्युदस्यास्तीति । तडित् + मतुप् । मस्य व: ।) मेघ: । मुस्तकम् । इत्यमर: । १ । ३ । ७,२ । ४ । १५९ ॥ (विद्युद्विशिष्टे, त्रि । यथा,—

“समुदितमिचयेन तडित्वतीं
लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥”

इति किरातार्ज्जुनीये । ५ । ४ ॥)

तण्डक: पुं, (तण्डते नृत्यतीति । तण्ड + ण्वुल् ।) खञ्जनपक्षी । फेन: । समासप्रायवाक् । गृहदारु । तरुस्कन्ध: । मायाबहुलके, त्रि । इति मेदिनी । के, ९८ ॥

तण्डक:, पुं क्ली, (तण्ड + ण्वुल् ।) परिष्कार: । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर: ॥

तण्डु:, पुं, शिवद्वारपालविशेष: । इति हलायुध: ॥

तण्डुरीण:, पुं, कीटभागम् । (तण्डुले भव: । तण्डुल + ख: । लस्य र: ।) तण्डुलोदकम् । वर्व्वरे, त्रि । इति मेदिनी । णे, ९५ ॥

तण्डुल:,पुं, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तड आघाते + “सानसिवर्णसीति ।” उणां ४ । १०७ । इति उलच् । यद्वा, “हन्मृशुटितनितडिभ्य उलन् तण्डच्च ।” उणां ।५।६। इतिउलन् तण्डादेशश्च ।) विडङ्गम् । इति मेदिनी । ले, ९६ ॥
(“पुंसि क्लीवे विडङ्ग: स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशन: ।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तण्डुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धान्यादिनिकर: । इति मेदिनी । ले, ९६ ॥ चाउल इति भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।५५।
“सङ्गति: श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषत: ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुला: ॥
सुदुर्ज्जर: स्वादुरसो बृंहणस्तण्डुलो नव: ।
सन्धानकृच्छ्लेष्महर: पुराणस्तण्डुल: स्मृत: ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदाकारणमासाद्य भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्द्दिशेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
भृष्टतण्डुलगुणा: । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥

तण्डुलपरीक्षा, स्त्री, (तण्डुलेन परीक्षा ।) नवविधदिव्यान्तर्गतदिव्यविशेष: । चालपड़ा इति भाषा । तद्विधानं यथाह पितामह: ।
“चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय: ।
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लाञ्छालेर्नान्यस्य कस्य चित् ॥
मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रत: शुचि: ।
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
भूर्ज्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्द्दिशेत् ॥”
स्नानोदकेन देवतास्नानोदकेन । तथा च कात्यायन: ।
“देवतास्नानपानीयस्निग्धतण्डुलभक्षणी ।
शुक्लनिष्ठीवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥”
शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत् प्राड्विवाक: इति । निष्ठीवयेदिति णयन्तात् सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्व्वदिव्यसाधारणञ्च धर्म्मवाहनादिहवनान्तं पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥ शिरोरोपितपत्रलेख्यमन्त्रादि यथा,—
“तत्रार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम् ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”

इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तण्डुला, स्त्री, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तण्ड+ उलच् ततष्टाप् ।) महासमङ्गा । विडङ्ग । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तण्डुलाम्बु, क्ली, (तण्डुलस्य अम्बु ।) तण्डुलोदकम् । चैलुनि इति भाषा । तत्पर्य्याय: । कण्ठाम्बु १ इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तण्डुलोत्थम् २ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे प्रदरप्रतिकारे ।
“पिवेत् समाषं तक्रस्थं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।”

तण्डुली, स्त्री, (तण्डुल + ङीष् ।) यवतिक्ता लता । शशाण्डुलीककर्कटी । तण्डुलीयशाक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विवृतिरस्यास्तण्डुलीय शब्दे ज्ञातव्या ॥)

तण्डुलीक:, पुं, (तण्डुलीव कायतीति । कै + क: । तण्डुलीयशाक: । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलीय:, पुं, (तण्डुलाय हित: । तण्डुल + “विभाषा हविरपूपादिभ्य: ।” ५ । १ । ४ । इति छ: ।) पत्रशाकविशेष: । क्षुदियानटिया इति चाँपानटिया इति च वङ्गभाषा । चवराई इति अल्पमरषा इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय: । अल्पमारिष: २ । इत्यमर: । २ । ४ । १३६ ॥ तण्डुलीक: ३ तण्डुल: ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भण्डीर: ५ तण्डुली ६ तण्डुलीय: ७ ग्रन्थिल: ८ वहुवीर्य्य: ९ मेघनाद: १० ग्रन्थिस्वन: ११ सुशाक: १२ पथ्यशाक: १३ स्फूर्जथु: १४ स्वनिताह्वय: १५ वीर: १६ तण्डुलनामा १७ । अस्य गुणा: । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । शिर: पित्तदाहभ्रमनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दलगुणा: । हिमत्वम् । अर्श:पित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । ग्राहकत्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोषशमनत्वम् । रुचिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ विडङ्गम् । ताप्यम् । इति मेदिनी । ये, ११९ । अस्य पर्य्यायगुणा: ।
“तण्डुलीयो मेघनाद: काण्डेरस्तण्डुलेरक: ।
भण्डीरस्तण्डुलीवीजो विषघ्नश्चाल्पमारिष: ।
तण्डुलीयो लघु: शीतो रूक्ष: पित्तकफास्रजित् ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारक: ॥”
तद्भेद: । जलतण्डुलीयं शाकं कञ्चटमिति प्रसिद्धम् ।
“पानीयतण्डुलीयन्तु कञ्चटं समुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥”
इति भावप्रकाश: ।

तण्डुलीयक:, पुं, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् ।) तण्डुलीयशाक: । (यथा, हारीते १ स्थाने १० अ: ।
“स्वादु: पाके लघुकफपित्तविषघ्नस्तण्डुलीयक: ।
हन्ति वातं विड्बन्धं मूत्रवातकफे हित: ॥”
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तण्डुलीयिका, स्त्री, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तण्डुलु:, स्त्री, (तण्डुल + पृषोदरात् उत्वं साधु: ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

डुलेरः, पुं, (तण्डुल + बाहुलकात् स्वार्थे ढ्र ।) तण्डुलीयशाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥

डुलोत्थं, क्ली, (तण्डुलात् तण्डुलप्रक्षालनात् उत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) तण्डुलाम्बु । इति राजनिर्घण्टः ॥

डुलोदकं, क्ली, (तण्डुलस्य तण्डुलक्षालनस्य उदकम् । तण्डुलक्षालितं उदकं वा ।) तण्डुलाम्बु । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"पलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् ।
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्म्मणि ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"सन्धानं शीतलं वर्ण्यं मदातिसारनाशनम् ।
सुस्वादु शीतलञ्चैव हृद्यं तण्डुलोदकम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

डुलौघः, पुं, (तण्डुलानामोघ इव यत्र ।) वेणुवंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मेउडवाँश इति भाषा । तण्डुलसमूहश्च ॥

, व हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।
"तदङ्गमग्र्यं मघवन् ! महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ॥")

, [द्] त्रि, बुद्धिस्थपरामर्शः । सेइ इति भाषा । सर्व्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । २ । ३ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥")

, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—
"ओँ तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५ ॥

, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति । तन + "तनि-दृभ्यां किच्च ।" उणां । ७।८८ । इति तन् ।) वीणादिवाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥

, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन् + क्तः ।) विस्तृतः । यथा, महाभारते । ४ । ५ । १ ।
वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ॥")
ाप्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् ॥")
यौ, पुं । इति मेदिनी । ते, ३० ॥

[स्] व्य, (तद् + "पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५ । ३ । ७ । इति तसिल् । यद्वा, सर्व्वविभक्तिषु सिल् ।) हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।
"हीनाः सत्त्वेन सञ्चेय ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥"
यादिः । परिप्रश्नः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः । १२ । ८५ ।
"सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥"

सप्तम्यर्थः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।
"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥"
तृतीयार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।
"आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥")
कथान्तरम् । आनन्तर्य्यम् । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।
"ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः ॥")

ततपत्री, स्त्री, (ततं विस्तृतं पत्रमस्याः ।) कदली-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ततमः, त्रि, (तेषां मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद् + "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।) ५ । ३ । ९३ । इति डतमच् ।) बहुषु मध्ये सः । अनेकेर मध्ये सेइ इति भाषा । (यथा, ऐतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।
"स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श-मिति ॥")

ततरः, त्रि, (तयोर्मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद् + "किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।" ५ । ३ । ९२ । इति डतरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः । दुयेर मध्ये सेइ इति भाषा ॥

ततस्त्यं, त्रि, (ततस्तत्र भवमिति । ततस् + "अव्ययात्त्यप् ।" ४ । २ । १०४ । इत्यस्य "अमेह-क्वतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्तेः त्यप् प्रत्ययः ।) तत्रभवम् । तत्सम्बन्धि । इति व्याक-रणम् ॥ तार इति भाषा ॥

ततिः, स्त्री, (तन् + भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५९ ॥ (यथा, विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।
"अस्माकं विस्मयार्हाण्यखिलमुनिजनप्रार्थ-नीयानि सेयं
दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्गु-लीनाम् ॥")

तति, त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद् + डति ।) तत्परिमाणम् । ततगुलि इति भाषा । बहु-वचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥

तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्त्तमान-कालः । तत्पर्य्यायः । तदात्वम् १ । इत्यमरः । २।८।२९ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।
"वर्षस्य वेश्म वसुभिः स किलादरेण
तत्कालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः ॥")

तत्कालधीः, त्रि, (तस्मिन् काले कार्य्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥

तत्क्रियः, त्रि, (सा क्रिया निस्वार्थतो वेतनम्ऽर्ते यस्येति ।) कर्म्मकारः । वेतनं विना भारवहादि-कर्त्ता । इत्यमरः ॥

तत्क्षणः, पुं, (स चासौ क्षणश्चेति स एव क्षणो वा ।) सद्यः । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ ॥ (यथा, रघुः ३ । १४ ।
"दिशः प्रसेदुर्म्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्च्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥")

त(त्त्व)त्त्वं, क्ली, (तनोति सर्व्वमिदमिति । तन् + क्विप् तुक् च । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म ।" "ब्रह्मैवेदं सर्व्वम् ।" इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति । तत् + त्व ।) स्वरूपम् । परमात्मा । विलम्बितनृत्यम् । इति मेदिनी । वे, ९ ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥ वस्तु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चेतः । इति धरणिः ॥ * ॥ चतुर्व्विंशतितत्त्वानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ मरुत् ४ व्योम ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८ स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२ जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७ मुखम् १८ पायुः १९ लिङ्गम् २० प्रकृतिः २१ मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ । इति पुराण-तन्त्रे ॥ तत्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । तत्र त्रीणि तत्त्वानि यथा । सत्त्वम् १ रजः २ तमः ३ । चतुर्व्विधानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३ आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ स्पर्शः २ रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । षड्विधानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६ आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुषः १ प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नभः ५ वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ क्षितिः ९ । एकादशविधानि यथा । श्रोत्रम् १ त्वक् २ चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७ उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्घ्रिः १० मनः ११ । त्रयोदशविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ क्षितिः ५ श्रोत्रम् ६ त्वक् ७ चक्षुः ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा १२ परमात्मा १३ । षोडशविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५ शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १० श्रोत्रम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४ घ्राणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षोडश १६ आत्मा च १७ । पञ्च-विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्व्वोक्तानि सप्तदश १७ पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः २१ मुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः २५ । षड्विंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशति-विधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षड्विंशतिः २६ ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥

तत्त्वज्ञानं, क्ली, (तत्त्वस्य ब्रह्मणस्तस्य ज्ञानम् ।) बुद्धिगुणविशेषः । तत्त्वब्रह्मज्ञानम् । इति हेम-चन्द्रः । २ । २२५ ॥ यथा,—
"प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्ता-वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छल-जातिनिग्रहस्थानानां षोडशपदार्थानां तत्त्व-ज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।" इति गोतमसूत्रे ।१।

तत्त्वन्यासः, पुं, (तत्त्वानां न्यासः ।) विष्णुपूजा-
विषयकन्यासविशेषः । यथा,—
"मातृकान्तानथार्णांश्च जीवाद्येकैकशो वदेत् ।
नमः परायेत्युच्चार्य्य ततस्तत्त्वात्मने नमः ॥
जीवं प्राणं द्वयं प्रोक्ता सर्व्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत् ॥
इत्यच्युतोक्तसततुर्व्विदधीत तत्त्व-
न्यासं मपूर्व्वकपराच्चरनत्युपेतम् ।
भूयः पराय च तदाक्षयमात्मने च
नत्यन्तसुद्धरतु तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसतु मतिमहङ्कारं मनश्चेति मन्त्री ।
कमुखहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथोष्ठाद्दपूर्व्वं
गुणगणमथ कर्णादिस्थितं श्रोत्रपूर्व्वम् ॥
वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलये त्वाकाशपूर्व्वं गणं
मूर्द्धास्ये हृदये शिरे चरणयोश्च तु पुण्डरीकं हृदि ॥
मं बीजं हृत्पुण्डरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ।
हं बीजं सूर्य्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ॥
सं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत् ।
रं बीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥
षं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवञ्च मूर्द्धनि ।
यं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथो मुखे ॥
लं बीजं विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं निवृत्तितत्त्वञ्च अनिरुद्धमुपस्थके ॥
लं बीजं सर्व्वतत्त्वञ्च पादे नारायणं न्यसेत् ।
क्ष्रौं बीजं कोपतत्त्वञ्च नृसिंहं सर्व्वगात्रके ॥
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥"
अस्य फलं यथा,—
"तत्त्वन्यासं ततः कुर्य्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
कृतेन येन देवस्य रूपतामेव यात्यसौ ॥"
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

तत्परः, त्रि, (सः परोऽस्य । यद्वा, तदेव परं सर्व्वो-
त्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥
(यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।
"एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥")

तत्परायणः, त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदा-
सक्तः । यथा,—
"सुखा भवन्ति यद्यन्येऽन्यजाः स्वार्थपरायणाः ॥"
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

तत्फलः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तन्यते
वा । तन + क्विप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।)
कुवलयम् । कुष्ठनामौषधिः । चौरनाम-
सुगन्धिद्रव्यम् । इति धरणिः ॥

तथ, इ कुटुम्बधारणे । इति प्राञ्चः । (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) द्वावेतौ धारणेऽर्थे वर्त्तेते । इति
चान्द्राः । केचित्तु कुटुम्बधातुमनन्यमानास्त्वनि-
धातुः कुटुम्बस्य धारणेऽर्थे वर्त्तते इत्याहुः ।
तन्न धारणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः इदनुबन्धो वैरिमू-
च्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तथ } इ बाढे । मोहे । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।)
तन्ब } दन्त्यवर्गाद्योपधः । तन्थीः । दन्त्यवर्गाद्यतीयो-
पधः । इति केचित् । तन्धीः । ओष्ठधातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥

तन्त्र, इ क उ धारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) आदिमध्ययोस्तकारः
शेषो रेफयुक्तः । धारणं धरणम् । भाषायामस्य
विस्तारणे प्रायः प्रयोगः । इ क उ, तन्त्रयते
तन्त्रून् तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, व्य, (तस्मिन्निति । तद् + "सप्तम्यास्त्रल् ।"
५।३।१० । इति त्रल् ।) तस्मिन् । तयोः । तेषु ।
इति व्याकरणम् ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ११२ ।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥")

तत्रत्यः, त्रि, तत्र भवः । (तद् + "अव्ययात्त्यप् ।"
४।२।१०४ । इत्यस्य "अमेहक्कतसित्रेभ्य एव ।"
इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ५ । ६६ ।
"प्रामस्यैव च तत्रत्यो जनोऽरोदीत् पुरो मम ॥")

तत्रभवान्, [त्] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते
इति प्राग्दीव्यतीयः प्रथमार्थे त्रल् । ततः
सुप्सुपेति समासः ।) श्लाघ्यः । इति जटाधरः ॥

तथा, व्य, (तेन प्रकारेण । तद् + "प्रकारवचने
थाल् ।" ५ ।३।२३ । इति थाल् । तेन प्रकारे-
णेत्यर्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।
"स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयता-
मिति ॥")
साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
मनुः । ६ । ६० ।
"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥")
अभ्युपगमः । पृष्टप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
"सपादलक्षञ्च तथा भारतं मुनिना कृतम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥")
निश्चयः । इति मेदिनी । थे, ३६ ॥ (यथा,
रघुः । १ । २६ ।
"तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥")

तथागतः, पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा
तेन प्रकारेण गतः । यद्वा, तथा सत्यं गतं
मार्गं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः ।१।१।१३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।
"यथा गतास्ते सुगयः शिवां गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ॥"*॥
तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्व्वोक्तप्रकारेणा-
गते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।७७।५ ।
"ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥")

तथाच, व्य, (तथा च, च च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्व्वो-
क्तार्थदृढीकरणम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
(यथा, मनुः, । ६ । १६ ।
"तथाच श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।"
अव्ययद्वयेनैव सिद्धेः केचिदयं शब्दो न मन्यते ।

तथैव, व्य, (तथा च एव च ।) तद्वदेव । सै
प्रकार इति भाषा । यथा, चाणक्ये । ४२ ।
"अस्ति पुत्त्रो वशे यस्य भार्य्या भर्त्तुस्तथैव च ।"
अव्ययद्वयेनैव सिद्धेः केचिच्छब्दोऽयं न मन्यते ।

तथ्यं, क्ली, (तथा साधु । तथा + "तत्र साधुः ।"
४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) सत्यम् । (यथा,
मनुः । ८ । २७४ ।
"काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥")
तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
"यदर्ज्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम ।
शूरदेवात् सुदुर्बुद्धे ! त्वं भर्त्सयसि मातुलम् ॥")

तदा, व्य, (तस्मिन् काले । "तदो दा च ।" ५ ।
३ । १९ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्य-
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेइ समये इति भाषा ।
(यथा, मनुः । १ । ५५ ।
"न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः ॥")

तदात्वं, क्ली, (तदा इत्यस्य भावः । तदा + "तस्य
भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११९ । इति त्व ।)
तत्कालः । वर्त्तमानकालः । इत्यमरः ।२।८।२५।
(यथा, महाभारते । २ । ५६ । १४ ।
"स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थे परन्तप ।
आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत् ।")

तदानीं, [म्] व्य, (तस्मिन् काले । "तदो
दा च ।" । ५ । ३ । १९ । इति चकारात्
दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः ।३।४।२२।
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १२९ । १ ।
"नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ॥")

तदासुखं, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले सुखं यस्य ।)
आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तद्दिनं, [म्] व्य, (तत् प्रखरकिरणत्वेन प्रसिद्धं
दिनं दिनांशः ।) दिनमध्यम् । (तत्तदेव दिनम् ।)
प्रतिदिनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तदेव दिनम् ।)
पूर्व्वोक्तदिने, क्ली ॥

तद्धनः, त्रि, (तदेव अव्ययेनाहीनं धनं यस्य ।)
कृपणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२ ॥ (तदेव
धनमिति विग्रहे पूर्व्वोक्तधने, क्ली ॥)

तद्वलः, पुं, (तस्मिन् लक्ष्ये एव बलं यस्य ।)
बाणविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४४ ।

तन, उ कि उपकृतौ । श्रद्धाघाते । शब्दोपतापयोः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-
सकं च-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, तनित्वा
तत्वा । कि, तानयति तनति । उपकृतिरुप-
कारः । अघातो हिंसावर्ज्जनम् । श्रद्धेतिरिति
गोविन्दभट्टः । उपसर्गाद्दैर्घ्ये । दैर्घ्यं दीर्घी-
करणम् । वितानयति यः कीर्त्तिं वितननमक
मन्नः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

ु; इन उ विस्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनी-उभं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्वावेट्।) इ न, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः। उ, तनित्वा तत्वा। इति दुर्गादासः॥

य:, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति। तन्+"वलिमलितनिभ्यः कयन्।" उणां। ४। ९९। इति कयन्।) पुत्त्रः। इत्यमरः। २। ६। २७॥ (यथा, मनुः। ३। १६।
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च॥")

या, स्त्री, (तनोति कुलमिति। तन+कयन्+टाप्।) कन्या। इत्यमरः। २। ६। २७॥ (यथा, भागवते। १। १६। २।
"स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम्॥")
चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

निष्ठ:, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः। (तनु+इष्ठन्।) क्षुद्रः। इति व्याकरणम्॥

नीयान् [स्] त्रि, अयमेषामतिशयेन तनुः। (तनु+ईयसुन्।) अल्पः। इति व्याकरणम्॥

नु:, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा। तन+"भृमृशीतृचरीति।" उणां। १।७। इति उः।) शरीरम्। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १७। ५।
"देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्त्रासात् मुनिसत्तम!।
विचेरुरवनौ सर्व्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम्॥")
त्वक्। इति मेदिनी। ने, ६॥ स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

नु:, त्रि, (तन+"भृमृशीति।" उणां १। ७। इत्युः।) अल्पः। विरलः। (यथा, मनुः। ३।१०।
"तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्॥")
कृशः। इति मेदिनी। ने, ६॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५२५।
"वितरन्ती रसमन्तर्मार्द्रभावं तनोषि तनु- [गात्रि!॥")

नु:, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा। तन+"अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्।" उणां २। ११८। इति उसिः स च नित्।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः॥

नुचीर:, पुं, (तनौ चीरं वल्कलनिर्म्मसो यस्य।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

नुच्छाय:, पुं, (तनुर्विरला स्वल्पा छाया यस्य।) बालवर्व्वूरकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तनोश्छाया।) शरीरच्छायायां स्त्री स्त्री च॥

नुज:, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) पुत्त्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। २२।
"स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा
प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
दीव्यन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः
स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्य्या शोभनवंशजापि भजते
नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नरान् येषां
न हि स्यादनम्॥")

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+डः+टाप्।) कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

तनुत्रं, क्ली, (तनुं त्रायते इति। त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) वर्म्म। इत्यमरः। २। ८। ६४॥

तनुत्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट्। तनोः शरीरस्य त्राणम्।) तनुत्रम्। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। ३। १७४। ४।
"इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः॥")
शरीररक्षणञ्च॥

तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वल्कलमस्याः।) क्षुद्राग्निमन्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुपत्रः, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव। निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम्।) नासिका। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निर्गतो रस इति वा।) घर्म्मः। इति हारावली। १५४॥

तनुरुट्, [ह्] क्ली, (तनौ शरीरे रोहतीति। रुह+क्विप्।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरुहं, क्ली, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति। रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुल:, त्रि, (तन्यते स्म इति। तन+उलच्।) विस्तृतः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तनुवात:, पुं, (तनुः क्षीणो वातः वायुर्यत्र।) नरकविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ५। २॥

तनुवीज:, पुं, (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा वीजमस्य।) राजबदरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुव्रण:, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र।) वल्मीकरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात् तथा सञ्चरतीति। सम्+चर+णिनिः ङीप् च।) बालिका स्त्री। इति शब्दमाला॥

तनू:, स्त्री, (तनु+ऊङ्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७१॥

तनूकृतः, त्रि, (अतनुस्तनुरकारि। कृ+कर्म्मणि क्तः।) तष्टः। अल्पीकृतः। इत्यमरः। ३।१।९९॥

तनूज:, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति। जन+डः।) पुत्त्रः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ५। ५३।
"अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य॥"
स्त्री, कन्या॥)

तनूनपं, क्ली, (तन्वा ऊनं क्षयं पातीति। पा+कः।) घृतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनूनपात्, [द्] पुं, (तनूनपं घृतं अत्तीति। अद्+विच् क्विविल्येके। यद्वा, तनूं स्वशरीरं न पातयतीति। पत+णिच्+क्विप्। "नभ्राण्नपात्।" ६। ३। ७५। इति निपातितः।) अग्निः। (यथा, ऋग्वेदे। ३। २९। ११।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ८०॥

तनूरुहं, क्ली, (तन्वां रोहतीति। रुह+कः।) रोम। (यथा, भागवते। ७। ८। २२।
"चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम्॥"
तथाच शिवपुराणे। वायुसंहितायाम्। १।२४।
"ननर्त्तकार तं दृष्ट्वा हृष्टसर्व्वतनूरुहः॥")
पतत्रम्। इति मेदिनी। हे, ३०॥

तनूरुह:, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्पद्यते। रुह+कः।) पुत्त्रः। गरुत्। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६३। १।
"कुक्कुटस्तु तनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः॥")
लोम। इति हेमचन्द्रः॥

तनूह्रद:, पुं, (तन्वाः तन्वां वा ह्रद इव।) पायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तनृच, उ हतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ, तर्च्चित्वा तृक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

तनृच, उ ध सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तर्च्चित्वा तृक्त्वा। ध, तनच्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तनृज, उ ध सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तर्ज्जित्वा तृक्त्वा। ध, तनज्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्तु:, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तनोति वा। तन+"सितनिगमीति।" उणां १। ७०। इति तुन्।) सूत्रम्। इत्यमरः। २।१०।२८॥ (यथा, महाभारते। १२। ४७। २२।
"यस्मिन् नित्यं तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति॥")
ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ सन्ततिः। यथा,—
"अन्तःस्थः सर्व्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः।
स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे॥"
इति श्रीभागवतम्॥

तन्तुक:, पुं, (तन्तुरिव तन्तुमेव वा कायतीति। कै+कः। तन्तु+संज्ञायां कन् वा।) तन्तुभः। सर्षपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये। "पिङ्गलस्तन्तुक-पुष्पपाण्डुः षड्गोऽभिको बभ्रुकषायः॥")

तन्तुकाष्ठं, क्ली, (तन्तुसमन्वितं काष्ठम्।) तूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताँतिर काठ इति भाषा॥

तन्तुकी, स्त्री, (तन्तुरिव कायतीति। कै+कः ङीप् च।) नाडी। इति राजनिर्घण्टः॥

तन्तुकीट:, पुं, (तन्तूत्पादकः कीट इति शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) कोषकारः। इति जटाधरः॥ गुटिपोका इति भाषा॥

तन्तुण:, पुं, (तन+बाहुलकात् तुणन् निपातनात् णत्वं इत्यनकारान्त इत्येके।) ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

तन्तुपर्व्व, [न्] क्ली, (तन्तुः यज्ञोपवीतिः सत्प्रदानाय यत् पर्व्व तिथिरित्यर्थः।) परमेश्वरोपवीतिदानतिथिः। सा श्रावणी पूर्णिमा। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तन्तुनागः, पुं, (तन्तुर्नाग इव।) ग्राहः। इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुनिर्यासः, पुं, (तन्तुमेव निर्य्यासः तन्तुवत् निर्य्यासो यस्य वा।) तालः। इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुभः, पुं, (तन्तुरिव भातीति। भा+कः।) सर्षपः। इत्यमरः।२।९।१७॥ वत्सः। इति जटाधरः ॥

तन्तुरं, क्ली, (तन्तुरस्यास्तीति। तन्तु+कुञ्जादित्वात् रः।) मृणालम्। इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुलं, क्ली, (तन्तुरम्। रस्य लत्वम्।) मृणालम्। इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुवापः, पुं, (तन्तून् वपतीति। वप+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) तन्त्रवायः। इति जटाधरः ॥ ताँति इति भाषा ॥ तन्त्रम्। इति शब्दमाला ॥ ताँत् इति भाषा ॥

तन्तुवायः, पुं, (तन्तून् वयति विस्तारयति जालाकारेणेति। वे+"अंग्रायाच।" ३।२।७१। इत्यण्।) लूता। इत्यमरः।२।६।१३॥ (तन्तून् वयतीति। वे+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) तन्त्रवायः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः। ८।३९७।
"तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ॥")

तन्तुविग्रहा, स्त्री, (विगृह्यतेऽसौ। वि+ग्रह+अप्। विग्रहो देहः। तन्तुभिर्निर्म्मितो विग्रहोऽस्याः।) कदली। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्तुशाला, स्त्री, (तन्तुवपनार्थं या शाला गृहमित्यर्थः।) तन्तुवपनगृहम्। ताँत्घर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गर्त्तिका २। इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुसन्ततं, त्रि, (तन्तुना तन्तुभिर्व्वा सन्ततं व्याप्तम्।) सूत्रविस्तृतवस्त्रादि। बिङ्गान कापड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऊतम् २ स्यूतम् ३ उतम् ४। इत्यमरः। ३।१।१०१॥

तन्तुसारः, पुं, (तन्तुः एव सारो यत्र।) गुवाकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रं, क्ली, (तनोति तन्यते इति वा। तन+कर्म्मादौ यथायथं ष्ट्रन्। तत्रि कुटुम्बधारणे+घञ् वा।) कुटुम्बकृत्यम्। (कुलप्रतिष्ठादिकस्थितिः। यथा, महाभारते।१३।४८।६।
"सर्व्वानुपायानथ सम्प्रधाय
समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम् ॥")
सिद्धान्तः। औषधिः। प्रधानम्। तन्तुवायः। परिच्छदः। श्रुतिशाखाविशेषः। हेतुः। उभयार्थप्रयोजकम्। इतिकर्त्तव्यता। इति मेदिनी ॥ शपथम्। परच्छन्दः। करणम्। अर्थसाधकः। तन्तुः। सैन्यम्। स्वराष्ट्रचिन्ता। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे। २। ८८।
"तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ॥")
प्रबन्धः। इति शब्दरत्नावली ॥ शपथः। इति धरणिः ॥ धनम्। गृहम्। वयनसाधनम्। (यथा, महाभारते। १।३।१४०। "तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ ॥") कुलम्। इति नानार्थध्वनिमञ्जरी। (शास्त्रम्। इति विश्वः। यथा, देवीभागवते।२।११।१९।
"अवेदशास्त्रतन्त्रज्ञं वाक्यैर्दोषसमन्वितम् ॥")
व्यवहारः। नियमादिः। यथा, महाभारते। १।१०३।२५।
"श्रुत्वा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः।
आपद्धर्म्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥")
शिवोक्तशास्त्रम्। तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम्। यथा,—
"सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम्।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम्।
मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥
वाराहीतन्त्रं देवेशि! योगिनीतन्त्रमुत्तमम्।
गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥
चामुण्डाख्यं महेशानि! मुण्डमालाख्यतन्त्रकम्।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥
कुलप्रकाशकं देवि! कल्पं गान्धर्व्वकं शिवे!।
क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् ॥
सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे!।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥
वृहत्श्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुदिनी।
विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा ॥
समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम्।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि! ॥
सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम्।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि! नवरत्नेश्वरं तथा ॥
कुलचूड़ामणितन्त्रं भावचूड़ामणीयकम्।
तन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा ॥
कामधेनु कुमारी च भूतडामरसंज्ञकम्।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥
विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम्।
कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥
एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे।
कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि! ॥
कालकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु।
महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि! ॥
सुसिद्धानि वरारोहे! रथक्रान्तासु भूमिषु ॥"
इति महासिद्धिसारस्वतम् ॥ * ॥
अपि च।
"चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्व्वति!।
सफलानीह वाराहे! विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥
कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च।
पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि! ॥"
इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥
तन्त्रागमस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्च्चनम्।
साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्व्विधः।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ॥" * ॥
यामलस्य लक्षणम्।
"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम्।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च।
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥" *
तन्त्रस्य लक्षणम्।
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम्।
तथैवाश्रमधर्म्मश्च विप्रसंस्थानमेव च।
संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः।
उत्पत्तिर्व्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम्।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च।
कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम्।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम्।
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम्।
राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च।
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम्।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥" * ॥
तस्य माहात्म्यम्।
"विष्णुर्व्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिर्यथा।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालयः।
अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः।
देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो वरः।
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम्।
सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम्।
कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ॥
पावनं सर्व्वभूतानामिह लोके परत्र च ॥" * ॥
तस्य श्लोकसंख्या यथा,—
"न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि।
संक्षेपात्तु प्रवक्ष्यामि श्लोकसंख्योक्तवर्त्मना।
दिवि देवे नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने।
लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च।
आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमैश्वरं स्मृतम्।
कल्पश्चतुर्व्विधः प्रोक्तः आगमो डामरस्तथा।
यामलश्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक्।
सुक्ताख्यं प्रपञ्चश्च सारदाख्यञ्च नारदः।
महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः।
अन्तःशुद्धिर्वीरश्च सिद्धसंवरणस्तथा।
प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः।
द्वितीयो सुक्ताख्यस्तु षट्सहस्राणि संख्यया।
श्लोकाः शताद्धंसंख्याताः तृतीयस्त्रिसहस्रकः।
शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः।
त्रिंशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भानुसंख्यया।
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया।
सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया।
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसहस्रकम्।
शतत्रयं पञ्चत्रिंशश्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्त्रिधा।
कलासंख्या सहस्राणि शारदायाः प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चविंशाधिकाः श्लोका दशश्लोकाश्च नारदे।
विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्यया।
दशश्लोकाश्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्यया।
नवोदशसहस्राणि श्लोकाः परशतत्रयम्।

र्वसंख्यामुद्दिश्य योगे कल्पे च संख्यया ।
र्विंशत्सहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः ।
गमानु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
त्र भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
तस्तौ सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ॥
व कथिता नेत्रसंख्यातानि यथार्थतः ।
त्तमे षड़धिकानि शतानि परिसंख्यया ॥
णि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः ।
शत्सहस्राणि श्लोकानान्तु संख्यया ॥
डामरश्लोकानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ * ॥
मरः षड़्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः ॥
काश्च त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चशतानि च ।
विंशतिसहस्राणि श्लोकानि चैव संख्यया ।
कादशसहस्राणि संख्याताः शिवडामरे ॥
का: सप्तैव निश्चितं ईश्वरेणैव भाषिताः ।
वन्श्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
त्तराणि दुर्गायां डामरे कथितानि च ॥
वश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
रस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः ॥
रसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
त्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
ष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्व्वे डामरोत्तमे ।
लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाव्यक्तयोनिना ॥
यामलाः षट् च संख्यातास्तत्रादावादियामले ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
त्रयोदशसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ॥
श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
नवसंख्यासहस्राणि षीणि संख्याशतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्य्यास्तत्रवरे सहस्राणि नवं मतम् ॥
श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
द्वाविंशति सहस्राणि हेरम्बोक्ते च तन्त्रके ।
तथा च विंशतिः श्लोकास्तस्मिंस्तस्मिन् परि-
कीर्त्तिताः ।

अर्कसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः सङ्ख्यातास्तन्त्रनिर्णये ॥
कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया ।
सहस्राणि तथा सप्तसङ्ख्यातानि मनीषिभिः ॥
द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाङ्कशशतानि च ॥
तावद्वा महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमैः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ॥
कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभिः ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
भूतसङ्ख्यासहस्राणि तथाष्टि तच्छतानि च ॥
महालक्ष्म्यास्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्त्तिताः ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्यया ॥
त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते सङ्ख्यया स्मृते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विख्यातया द्विजातिभिः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
अङ्कसङ्ख्याशतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तथा बाणशतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
त्रयः श्लोकास्तथैवात्र ताराख्यास्तन्त्र उत्तमे ।
ऊर्म्मिसङ्ख्यासहस्राणि तत्त्वसङ्ख्याशतानि च ॥
गणाधि तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्त्वसङ्ख्यया ।
वर्णसङ्ख्यासहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते ॥
श्लोकास्त्रयश्च सङ्ख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके ।
वेदसङ्ख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
श्लोका नवतिसङ्ख्याता मृडानीतन्त्रराजके ।
तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशत्श्लोकाश्च सङ्ख्याता ख्यातयास्तन्त्र-
वेदिभिः ॥”

उपतन्त्राणि यथा,—
“बौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्महात्मभिः ।
वाराह्यावारवरायैव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥”
इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमतत्त्वविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—
“स्वतन्त्रतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रं तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
बालातन्त्रञ्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रं वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
कुक्कुटेश्वरतन्त्रञ्च मातृकातन्त्रमेव च ॥
सनत्कुमारतन्त्रञ्च विशुद्धेश्वरतन्त्रकम् ।
सम्मोहनाख्यतन्त्रञ्च गौतमीयञ्च तन्त्रकम् ॥
बृहद्गौतमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम्
चामुण्डापिङ्गलातन्त्रं वाराहीतन्त्रकं तथा ॥
मुण्डमालाख्यतन्त्रञ्च योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
उन्मत्तभैरवं तन्त्रं त्रैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
विश्वसाराह्वयं तन्त्रं तथा तन्त्रामृताभिधम् ।
महाफेत्कारीयतन्त्रं वायवीयञ्च तोडलम् ॥
मालिनीललितातन्त्रं त्रिशक्तितन्त्रकं तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोहस्वरोत्तरम् ॥
गवाक्षतन्त्रं गान्धर्व्वं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।
हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
कामधेन्वाख्यतन्त्रञ्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
मायातन्त्रं मन्त्रराजं कुब्जिकातन्त्रमुत्तमम् ॥
विज्ञानलतिका लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥”
* * * *
“ब्रह्मयामलकञ्चादियामलं रुद्रयामलम् ॥
बृहद्यामलकं सिद्धयामलं कल्पसूत्रकम् ।
मत्स्यसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
उड्डीशञ्च कुलोड्डीशमड्डीशं वीरभद्रकम् ।
भूतडामरकं तद्वत् डामरं यक्षडामरम् ॥
कालिकाकुलसर्व्वस्वं कुलसर्व्वस्वमेव च ।
कुलचूडामणिं दिव्यं कुलसारं कुलार्णवम् ॥
कुलामृतकुलावल्यौ तथा कालीकुलार्णवम् ।
कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारस्वतं तथा ॥
योगिनीहृदयं कालीहृदयं मातृकार्णवम् ।
योगिनीजालकुरकं तथा लक्ष्मीकुलार्णवम् ॥
तारार्णवं चन्द्रपीठं मेरुतन्त्रं चतुःशतीम् ।
तत्त्वबोधं महोग्रञ्च स्वच्छन्दसारसंग्रहम् ॥
ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वकं लक्षनिर्णयं त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैशम्पायनतम् ।
मानसोल्लासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ।
कामरत्नं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
भावचूड़ामणिग्रन्थं तन्त्रचूड़ामणिं परम् ।
बृहच्छ्रीक्रमसंज्ञञ्च तथा श्रीक्रमसंग्रहम् ॥
सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गणेशविमर्शिनीम् ।
मन्त्रमुक्तावलीं तन्त्रकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्चनचन्द्रिकाम् ।
शारदातिलकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचन्द्रिकाम् ।
आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवञ्च क्रमदीपिकाम् ।
तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
तन्त्रप्रदीपं तारायां विलासं विश्वमातृकाम् ।
प्रपञ्चसारं तं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥”
कालतन्त्रम् । वावनाजालम् । यथा, महा-
भारते । १ । २ । १४२ ।
“तन्त्रेणेदं विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून् सततं वर्त्तयन्त्यौ ।”
“तन्त्रं कालतन्त्रं त्रिलोकाख्यनिर्मित्तादिकारण-
समूहसम्बन्धम् ॥” इति दुर्घटार्थप्रकाशिन्यां

विमलबोधः ॥ "इह तन्त्रं वायनाकालम् ।" इति नीलकण्ठः ॥)

तन्त्रकं, क्ली, (तन्त्रात् सद्यवायात् अचिरापहृतम् । तन्त्र+"तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७१ । इति कन् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥

तन्त्रकाष्ठं, क्ली, (तन्त्रस्य काष्ठम् ।) तन्त्रवायस्य तुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रता, स्त्री, (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र+तल् ।) अनेकासुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तिः । यथा ।"आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणां आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति ।" "तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्व्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः ।" "तन्त्रतायां हेतुश्च । अदृष्टार्थैकजातीयकर्म्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एवञ्च ।
'जातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ।
प्रतिज्ञायां तथा श्राद्धे दाने च विधिदर्शितः ॥'
इति विष्णूक्तम् ॥
'अज्ञात्वा गह्वरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन ।'
इति दक्षोक्तञ्च क्रियाङ्गत्वेन कर्त्तृसंस्कारद्वारैव तद्भिन्नकर्त्तव्याशेषकर्म्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवापः, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तन्त्रं सूत्रम् । तत् वपतीति । वप+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्त्रवायः । तन्त्रे, पुं क्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रेण वयतीति । वे ञ तन्तुसन्ताने +"ह्वावामश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । ताँति इति भाषा । अस्योत्पत्तिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।
"ताम्रकुट्टाच्छककार्य्यां मणिकारश्च जायते ।
मणिकारात् ताम्रकुट्टी मणिबन्धोऽप्यजायत ।
मणिबन्धान्मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे ॥"
तत्पर्य्यायः । कुविन्दः २ । इत्यमरः ।२।१०।६॥ तन्त्रवापः ३ । इति भरतः ॥ तन्तुवापः ४ । इति जटाधरः ॥ तन्तुवायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लूता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्री एव । तन्त्री+स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गुडूची । इत्यमरः । २।४।८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गुडूचीमधुपर्णी स्यादमृताम्रतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तन्त्रिपालकः, पुं, जयद्रथराजः । इति शब्दमाला ॥

तन्त्रीः, स्त्री, (तन्त्रयति मोहयति लोकानिति । तन्त्र+"अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ।" उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।) वीणागुणः । (यथा, रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
"नातन्त्रीर्विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ॥"
वीणा । यथा, तत्रैव । १ । २ । १८ ।
"पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥")
गुडूची । देहशिरा । इति मेदिनी ॥ नदीविशेषः । युवतीभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ रज्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४।३८ ।
"न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥")

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रवायः निपातनात् तस्य इः ।) तन्त्रवायः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

तन्द्रा, स्त्री, (तत् द्रातीति । तत्+द्रा+कः । निद्रातन्द्रेति नान्तत्वं निपात्यते । यद्वा, तन्द्र अवसादे+भावे घञ् ततष्टाप् ।) निद्रा । आलस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३८ ।
"न रोगो मरणं तन्द्रा न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥")
तस्या निदानं यथा । "तमोवातकफात्तन्द्रा ।"
इति । लक्षणञ्च ।
"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्द्दिशेत् ॥"
इति माधवकरः ॥
(कारणपूर्व्वकमस्याः सम्प्राप्तिर्लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा, चरके चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
"मधुरस्निग्धगुर्व्वन्नसेवनाच्चिन्तनाद्भयात् ।
शोकाद्व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥
यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयात् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥
कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यञ्च कटुतिक्तकम् ॥")

तन्द्रालुः, त्रि, (तत् द्रातीति । तत्+द्रा+"स्पृहि गृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् तत्शब्दस्य नान्तत्वं निपात्यते ।) क्रियालुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् ॥")

तन्द्रिः, स्त्री, (तदि मोहे धातुः+"वह्निश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणां । ४ । ६६ । इति क्रिन् ।) निद्रा । आलस्यम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २० । ४० ।
"दृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्ततन्द्रिणा ।
दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ॥")

तन्द्रिका, स्त्री, (तन्द्रिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) तन्द्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्द्री, स्त्री, (तन्द्रि+"कृदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) ...

...त्वम् । अत्यन्तपरिश्रमादिना कर्म्मायतने ... निःसहतेति यावत् इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रमीला २ । इत्यमरः ॥ तन्द्रा तन्द्रिः ४ । इति तट्टीका ॥ तन्द्रिका ५ निद्राणम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३०३ । १९ ।
"निक्षिप्य राजपुत्त्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं आराधयितुमभिरामिणे ॥")
निद्रा । इति मेदिनी । रे, ४२ ॥ (केचित्तु ... धातोर्बाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्द्रीरिति पदं साधयन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ।
"पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
तन्द्रीररुचिरुत्क्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥")

तन्निः, स्त्री, (तनयतीति । नी+बाहुलकात् ङिः ।) चक्राङ्गया । इति रत्नमाला ॥ तन्निरपि पाठः ॥

तन्मात्रं, क्ली, (तदेवेति । तत्+एवार्थे मात्रच् । यद्वा, सा मात्रा यस्य ।) अपञ्चीकृतरसगन्धस्पर्शशब्दानां संज्ञा । यथा,—
"इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते । एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते ।" इति वेदान्तसारः ।२७। तद्विवरणं यथा । "नन्वपञ्चीकृतात् पञ्चतन्मात्रात् ... जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धम् । तत् कथमाकाशादेरिहोत्पत्तिराम्नायते । तत्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि व्यवहारासमानि शब्दादिमात्रैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसूक्ष्माणि चेति स्तुत्यादिषूच्यन्ते महर्षिभिरित्यर्थः ।" इति विद्वन्मनोरञ्जिनी ॥ * ॥ अपि च ।
"भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः ।
ससर्ज्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥"
इति विष्णुपुराणे १२ अध्याये ॥

तन्यतुः, पुं, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं वा । तनु विस्तारे+"ऋतन्यञ्जिवनीति ।" उणां । २ । इति यतुच् ।) रात्रिः । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ (वायुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ अशनिः । इति माधवः ॥ विद्युत् । इति दयानन्दः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५२ । ६ ।
"वृत्रस्य यत् प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ ... हिन्द्रतन्यतुम् ॥")

तन्वी, स्त्री, (तनुः+"वोतो गुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति ङीष् ।) कृशाङ्गी । यथा,
"तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्तिनौ ।
आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रदः ॥"
इति कालिदासः ॥
शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशत्यक्षरपादवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी । लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तप, क दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे सर्क-सेट् ।) क, तापयति । अयमात्मनेपदी ... इति ...

ह न दाहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, तपते। न, तपति तपते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

धी } ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्प-
य ङ धी } द्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-अकं-च-अनिट्। दिवादिपक्षे आत्मं।) एव उपतापः। "तपति तनुगात्रि! मदनस्त्वाम्॥" धी, अताप्सीत्। य ङ, तप्यते धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। धी, अतप्त। दिवादिपक्षे ऐश्वर्य्ये एव वर्त्तते। इति दुर्गादासः ॥

:, [स्] क्ली, (तपति तापयति वा। तप उपतापे + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणां। ४।१८८। इति असुन्।) देहक्लेशजनकं कर्म्म। यथा,—

"उमेऽतिचपला पुत्त्रि! न क्षमं तावकं वपुः।
सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥

तत्फलं यथा,—

"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने॥"

इति च तत्रैव तद्वचनम् ॥ * ॥

अपि च। मरीचिरुवाच।

"ब्राह्मणस्य तपोमूलं यज्ञः स्वाध्याय एव च।
तस्मादग्ने! फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च॥

वह्निरुवाच।

स्वाध्यायतपसोर्वक्ष्ये तन्मे निगदितं शृणु।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत्॥
तपसा क्षीयते पापं मोदते सह दैवतैः।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः॥
तपसा सर्व्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च॥
तपसा लभते सर्व्वं तथैवाध्ययनेन च।
तस्मात् स्वधर्म्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः॥
धर्म्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च॥"

इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तपस्या। तत् त्रिविधम्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च। यथा,—

"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥१॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥२॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते॥"३॥

तदपि त्रिविधम्। सात्त्विकं राजसं तामसञ्च यथा,—

"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्॥२॥
मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्॥"३॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। १४—१९ ॥ * ॥

जनलोकादूर्द्धलोकः। यथा,—

"अस्योपरि तपोलोकस्त्रेलोक्य उदाहृतः।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्देवपूजिताः॥
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवेऽर्पितक्रियाः।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्ज्जिताः॥
तं तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः।
शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये॥
येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशिनश्च ये।
ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले चपाः।
कुशाग्रनीरबिन्दूंश्च द्दषिता यतयोऽपिबन्॥
वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः।
ऊर्द्धहस्ता रविदृशश्चैकाङ्घ्रिस्थाननिश्चलाः॥
ये वै दिवानिरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे।
मासोपवासं कुर्व्वन्ति चातुर्म्मास्यव्रताश्च ये॥
ऋत्वन्ते तोयपाना ये ये षण्मासोपवासकाः।
ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधाराम्बुतर्पकाः॥
स्थाणुसाम्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिनीरसाः।
जटाटवीकोटरान्तः खगनीड़ाश्रयाश्च ये॥
प्ररूढ़वल्मीकाङ्गाश्च वायुमन्त्राशिखणयाः।
लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये॥
शस्यानि च प्ररूढ़ानि यदङ्गेषु महीपते!।
इत्येतैर्नियमैर्ये तु क्लिष्टात्मानस्तपोधनाः॥
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः॥"

इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

चान्द्रायणादिव्रतम्। धर्म्मः। इति मेदिनी। से, २४॥

तपः, पुं, (तपति तापयति वा। तप सन्तापे + पचाद्यच्।) ग्रीष्मः। इत्यमरः। १। ४। १९ ॥ (यथा, माघे। १। ६६।

"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च।
प्रसूनकॢप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः॥")

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति। कृ + टः।) तपस्वी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ तपस्याकारके, त्रि ॥

तपःक्लेशसहः, त्रि, (तपसः क्लेशं सहते इति। सह + अच्।) दान्तः। इत्यमरः। २। ७।४३॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तपती, छाया नाम सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्य्यकन्या। सा पूर्व्ववंशीयक्षत्त्रराजपुत्त्रसम्बरणभार्य्या। इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते। १। ९४। ४७।

"ततः संवरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम्॥"

अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तपनः, पुं, (तपतीति। तप + कर्त्तरि ल्युः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६२।

"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः॥")

भल्लातकवृक्षः। अग्न्यादिदशात्मकनरकः॥ ग्रीष्मः। इति हेमचन्द्रः॥ तापः। इति धरणिः॥ अर्कवृक्षः। शुक्लाग्निमन्थवृक्षः। सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २६।

"अनयनपथे प्रिये! न यथा यथा दृश्य एव
दुष्प्रापे।
स्थानेव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति॥")

अग्निविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७८। ३१।

"ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः॥"

क्लीबं स्यात्तपने अलङ्कारविशेषे, क्ली। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। ३। १२६।

"तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम्॥"

उदाहरणं यथा, तत्रैव,—

"श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजा-
वल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते
सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधि-
स्तामपि॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरक्तश्छदो यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापकृत् वह्निस्तनयो यस्याः। वह्निगर्भत्वादस्यास्तथात्वम्।) शमीवृक्षः। (तपनस्य सूर्य्यस्य तनया।) यमुना। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्य्यस्तत्प्रियो मणिः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्य्यस्य आत्मजा कन्या।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः ॥ यमुना च ॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्य्यो जनकतयास्त्यस्या इति अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गोदावरी। इति हेमचन्द्रः ॥

तपनीयं, क्ली, (तप + अनीयर्। वह्नौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ९। ९४ ॥ (यथा, रघुः। १८।४१।

"तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णा-
वसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम्॥")

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय + स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्य्यस्य इष्टम्। सूर्य्यप्रियत्वादस्य तथात्वम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तपसः, पुं, (तपतीति। तप + "अत्यविचमितमीति।" उणां। ३। ११७। इति असच्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तपस्तक्षः, पुं, (तपस्तपस्यां तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष तनूकरणे + अण्। स्वर्गाद्यादिप्रेरणेन तपस्विनां तपोविघ्नकरत्वादस्य तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८७ ॥

तपस्यं, क्ली, (तपसि ग्रीष्मे भवम् । तपस्+यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तपश्चरतीति । तपस्+कर्तौ क्यङ् । ततो भावे यञ् । तपश्चरणम् । यथा, महाभारते । १३।१०।१३ ।
"अथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ! ॥")

तपस्यः, पुं, (तपसि ग्रीष्मे साधुः । तपस्+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । "तत्र माघादयो द्वादशमासाः द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥") अर्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तामसस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
"द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः ॥")

तपस्या, स्त्री, (तपश्चरतीति । "कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।" ३ । १ । १५ । इति क्यङ् । ततः "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) तपः । तत्पर्य्यायः । व्रतादानम् २ परिव्रज्या ३ नियमस्थितिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतचर्य्या ५ । इति मेदिनी ॥

तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तत्वादस्यास्तथात्वम् । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥")
कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ महाश्रावणिका । इति भावप्रकाशः ॥ (तपोऽस्या अस्तीति । तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति विनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) तपोयुक्ता स्त्री ॥ (यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ ।
"पत्नीं स च महाहर्षां शिष्यां शुद्धां तपस्विनीम् ।
अनसूयां महाभागां सर्व्वभूतहिते रताम् ॥"
दीना । दुःखिता । यथा, भागवते । १।९।४४ ।
"ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥"
पतिव्रता । यथा, नैषधे । १ । १३५ ।
"मदेकपुत्त्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दय-
न्नहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥"
"वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रसूतिः प्रसवो यस्यास्तादृशी सापि खलो जीवितुमसमर्था तर्हि पत्यन्तरेण तस्या जीविका भवेदित्यपि निषेधयति यतस्तपस्विनी पतिव्रता मम मरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्या जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति भावः ॥" इति तट्टीका ॥)

तपस्विपत्रः, पुं, (तपस्विप्रियं पत्रमस्य ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपस्वी, [न्] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति विनिः ।) तपोयुक्तः । तत्पर्य्यायः । तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमरः ।२।७।४२॥ पारकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तपोधनः ६ । (यथा, मनुः । ४ । १६२ । [स्विनः ॥")
"न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तपआनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥

तपस्वी, [न्] पुं, (तपस्+अस्त्यर्थे विनिः ।) नारदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेषः । तपस्या माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तपःकरः २ पेटकः ३ पेटः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । २ । १८ ।
"ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान् कविः ॥")
घृतकरञ्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपाः, [स्] पुं, (तपत्यस्मिन्निति । तप+असुन् ।) ग्रीष्मः । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥ माघमासः । शिशिरकालः । इति मेदिनी । से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
"तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥")

तपात्ययः, पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र ।) वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । २।७१ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २३ ।
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम् ॥")

तपितं, त्रि, (तप्यते स्मेति । तप दाहे+क्तः ।) तप्तम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २३४ । २९ ।
"तपितकनकविन्दुपिङ्गलाक्षो
दितितनयोऽसुरसैन्ययुद्धनेता ॥")

तपुः, [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप+"अर्त्तिपृवपीति ।" उणां । २ । ११८ । इति उसिः ।) अग्निः । सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ (शत्रुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ तापयुक्ते तापने च, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३६ । १६ ।
"तपुर्जम्भ यो अघसभुक् ॥")

तपोधनः, पुं, (तप एव धनं यस्य ।) तपस्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ११ । २४२ ।
"यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्ज्जनाः ।
तत् सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥")
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्त्रस्तपोधनः ।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपत्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव धनमिव यस्याः ।) मुण्डीरी । इति मेदिनी ॥ (तपोधने, त्रि । यथा, महाभारते । ५।१८८।२० ।
"ब्रह्माचारान् वायुभक्षा च ब्रह्मभूता तपोधना"

तपोवटः, पुं, ब्रह्मावर्त्तदेशः । इति त्रिकाण्ड

तप्तः, त्रि, (तप्यते स्मेति । तपौ सन्तापे+ तापयुक्तः । तत्पर्य्यायः । सन्तापितः २ धूपायितः ४ धूपितः ५ । इति हेम (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः

तप्तकुम्भः, पुं, (तप्तः सन्तापितः कुम्भो नरकविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।१२।१
"अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृता
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ।
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ।
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्व्याघट्टनघट्टिताः ।
कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ॥"

तप्तकृच्छ्रः, पुं क्ली, (तप्तेन जलदुग्धादिना चा रितं कृच्छ्रं कष्टं यत्र । यद्वा, तप्तेनाचरि कृच्छ्रम् ।) व्रतविशेषः । यथा, "पयोघृतमुद वायुतप्तं प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्रः इति गौतमः ॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत् । यथ मनुः । ११ । २१५ ।
"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः
"तप्तकृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्यहमुष्णो त्र्यहमुष्णगोक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णव एकवारं स्नानं कुर्व्वन् संयतवान् पिबेत् ।
पराशरोक्तविशेषः ।
षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।

तप्तपाषाणकुण्डं, क्ली, (तप्तानां पाषाणानां कुण्डमि नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्

तप्तवालुकः, पुं, (तप्ता वालुका यत्र ।) नर विशेषः । इति पुराणम् ॥ (उत्तप्तवालुका त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३० । २२ ।
"क्षुत्तृट्परितोऽर्कदवानलानिलैः
संतप्यमानः पथि तप्तवालुके ॥)

तप्तमाषकं, क्ली, (तप्तं माषमितं सुवर्ण यत्र कप् ।) परीक्षाविशेषः । तद्विधिर्य पितामहः ।
"कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुल चतुरङ्गुलखातन्तु मृन्मयं वाथ मण्डलम् ।
मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्त्तुलमिति यावत् पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् ।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्म्मेण पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् ।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये न नखस्पर्शगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुचुकारं सघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रममृतं घृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतान्तथा ।
प्रदेशिनीञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः ॥
प्रयोगस्तु । मध्यविधाष्टयवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलिषोड़शाङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽशक्तौ मृण्मये वा चक्राकारे वर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ ।८। वैदिकपलदशकमितं घृतं ,एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरत्तिकाधिकपञ्चमाषकषट्षष्टितोलकरूप- ६६।५ । ४ । वैदिकविंशतिपलपरिमितं केवलं गव्यं घृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सकृद्धौतां पञ्चरत्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् । धर्म्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म्म कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रममृतं ! घृत त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाकः । ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय,—
ओम् त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक !।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आर्द्रपत्रनिक्षेपकृतचुचुकशब्दात् घृतात् मुद्रिकां तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तोलयेत् । घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् । अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥”
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा ।) शरीरधार्य्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा,
“आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयिषौ सति ।
वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राञ्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्वये ।
कुर्य्यान्मालार्पणं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥*॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् ।
पातिव्रत्यनिमित्तं हि वलयादिविभूषणमिव ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणनित्यता । वायुपुराणे ।
अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥”
ब्रह्माण्डे ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वैष्णवो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तु द्विजन्मनः ॥
सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुड़सम्वादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गरुत्मन्विशेषेण सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्त्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाद्मे ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्वादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
हुताग्निनैव सन्तप्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत् ॥*॥
किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि कृत्यसञ्चयः ।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः ।
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥*॥
श्रुतयश्च । यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्म्माननुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्व्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्न्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति ॥
चक्रं बिभर्त्ति वपुषाभितप्तं
बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागा इति ॥”
ऋक्परिशिष्टे । अतप्ततनुर्न्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता सह इद्वहन्तस्तत्समाशतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीयाश्वलायनशाखायाञ्च ।
प्रतद्विष्णोररचक्रे सुतप्ते
ब्रह्माम्भोधिं वर्त्तते चर्षणीन्द्राः ।
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणा
लिङ्गान्यन्ये तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टे । सहोवाच यज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय प्रेमृणा हरिम्भजेत् । सुश्लोकमौलेर्धर्म्मायणश्चाग्निनाश्नुते इति शतपथी श्रुतिः ॥
अथर्व्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।
देवासो येन विततेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥*॥
किञ्च । पाद्मे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मसु ।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः
श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्च्चेद्धरिमङ्ग सत्य इति ॥*॥
सङ्ग्रहश्च वेङ्कटाचार्य्यपादप्रभृतिभिर्ब्बुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पाद्मे ।
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च । दशरथकृतपुत्त्रविप्रविलापे ।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्म्मया ।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तप्तमुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्म्मविपाकेन पुत्त्रशोको ममेदृशः ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे ।
अशुचिर्व्वाप्यनाचारः सर्व्वधर्म्मविवर्ज्जितः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
म्लेच्छदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ! ॥
ब्रह्माण्डे ।
आयुधैर्व्वैष्णवैः सर्व्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु बाहुमूलयोः ।
त्यक्त्वा यमपुरं घोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाञ्छिताः ।
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निषेधवचनं निर्मूलं सदनादृतम् ।
समूलं यच्च तत् सम्यग्विध्यभावादितत्परम् ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारैस्तु पञ्चभिः ।
लक्ष्मीमभ्यर्च्य संपूज्य चक्रशङ्खौ तथा नमेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ।

अग्निमभ्यर्च्य मूलेन हुत्वा चाज्याहुतीः शती ।
चक्रशङ्खगदादीनि शस्त्राण्यग्नौ प्रतापयेत् ॥
ततस्तन्मन्त्रैरयावाह्य तान्यभ्यर्च्य प्रणम्य च ।
गुरुं क्षमाप्य संवन्द्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम् ॥
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्करः शरणागतः ।
तप्तचक्रगदादीनि तवाज्ञानीश ! धारये ॥ इति ॥
अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्रः ।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निर्णाशितसकल-
रिपुध्वजाय भगवन्नारायणकराम्भोजस्पर्श-
दुर्ललिताय ।
एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ! ।
यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय
गम्भीरधीरध्वन्याकुलीकृतकौरवबाहिनीनाथाय
त्रिरेखादक्षिणावर्त्ताय चिरप्रशस्ताय ।
एह्येहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकरस्थित ! ।
यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् रं णं मं नं पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपाविताय
जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्च्चिताय ॥
एह्येहि खड्गरत्न ! त्वं नन्दकाख्य सुरार्च्चित ! ।
यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवत्यै
कौमोदक्यै गदायै दानवेन्द्रनिसूदनायै भगवद्-
भट्टारकवासुदेवलालितायै ।
एह्येहि त्वं गदे ! देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि ! ।
यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् रं खं चं कं सं गदायै नमः ॥ एवं पद्माय
नमः । सशराय शार्ङ्गाय नमः । इति ॥ * ॥
अथ धारणमन्त्रः ।
सुदर्शन ! महाज्वाल सूर्य्यकोटिसमप्रभ ! ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्म्मार्गं प्रदर्शय ॥
तथा ।
पाञ्चजन्य ! निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।
पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपातिनमिति ॥
इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु ।
भुजयोश्चक्रपूर्व्वाणि शस्त्राणि धारयेत् ॥
कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्व्वांश्च वैष्णवः ।
भगवत्यर्पयन् तप्तमुद्राभिस्ताभिरङ्कयेत् ॥
तथा च । वाराहे ।
अङ्कयेत्तप्तचक्राद्यैरात्मनो बाहुमूलयोः ।
कलत्रापत्यभृत्येषु पश्वादिषु च सम्पदे ॥
किञ्च ।
आयसं निधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
ललाटे च गदा धार्य्या मूर्द्ध्नि चापं शरन्तथा ।
नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये ॥
किञ्च ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिकृतिद्रव्यम् । नवग्रन्थपञ्च-
रात्रे ।
सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत विचक्षण इति ॥
एवमेव प्रबोधन्यां द्वादश्यां भगवत्परैः ।
तप्तमुद्रा ध्रुवं धार्य्या द्वारकायां विशेषतः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

तप्तरूपकं, क्ली, (तप्तं वह्निशोधितं रूपकं रूप्यम् ।) शुद्धरौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तप्तसूर्म्मिकुण्डं, क्ली, (तप्ता अग्निमयी सूर्म्मिः लौहप्रतिमूर्त्तिर्येन । तथाविधं कुण्डं यस्मिन् ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तसुराकुण्डं, क्ली, (तप्तायाः सुरायाः कुण्डमिव ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तम, उ इर् भ य खेदे । इच्छायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) उ, तमित्वा तान्त्वा । इर्, अतमत् अतमीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । भ य, ताम्यति लोकः उत्तप्तः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तमं, क्ली, (ताम्यत्यस्मादनेन वा । तम+अपादाने करणे वा संज्ञायां घः ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ पादाग्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमः, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम+संज्ञायां घः ।) तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राहुः । इत्यमरः ।१।३।२६। यथा, ज्योतिषि होरायाम् । “भृगुतमबुधजीवैरिति । कितवस्तमस्येति वराहः ॥” इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्ज्वलदत्तः । ४ । १८८ ॥)

तमः, [स्] क्ली, (ताम्यत्यनेनेति । तम+“सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।) प्रकृतेर्गुणविशेषः । यथा,—
“सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याद्दाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरस्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्री निद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥”
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ! ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ! ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ! ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥”
“अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ।
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ।
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फल
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ।
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ । ८-१८
तत्तु आवरकं मोहहेतुः । इत्यमरभरत
अस्य कार्य्यं संहारः । इति श्रीधरस्वामी
तस्य धर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ भय
क्रान्तिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः
अनार्य्यता ८ । इति मोक्षधर्म्मः ॥ अम
तन्द्रा १० । इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥ अन्धकार
(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १० ।
“तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ।”
तत्पर्य्यायः । तमसम् २ निशाचर्म्म ३ नीलपङ्क
रजोबलम् ५ दिवान्तकः ६ वियद्भूतिः ७ खपु
ष्पः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रजोरसम्
दिनान्तरम् ११ अन्धकम् १२ । इति शब्दरत्नाव
अमरोक्तपर्य्यायोऽन्धकारशब्दे द्रष्टव्यः ॥ शोक
इति मेदिनी । सै, २४ ॥ पापम् । इति हेमचन्द्र
(राहुः । इति मेदिनी । सै, २४ ॥ यथा, रघु
८ । ६७ ।
“निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥”)

तमकः, पुं, इन्द्रकोषः । मञ्चकः । इति हेमचन्द्र त्रिकाण्डशेषश्च ॥

तमतः, त्रि, (तम+“भृमृदृशियजिपर्व्विपच्यमि तमीति ।” उणां । ३ । ११० । इति अतच् । तृषितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ।

तमप्रभः, पुं, (तम इव प्रभाऽस्य अस्मिन् वा । नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमरं, क्ली, (तमं रातीति । रा+कः । वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तमराजः, पुं, (तम इव राजते । राज+अच् । शर्कराविशेषः । नवात इति ख्यात इति केचित् तत्पर्य्यायः । शालकः २ । तस्य गुणः । ह्वा ज्वरदाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः

तमसं, क्ली, (तम+“अत्यविचमितमीति । उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अन्धकार इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्त सारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसः, पुं, (तम+असच् ।) कूपः । अन्धकार इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसा, स्त्री, (तमइव जलमस्यस्याः । अच् टा च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारेउणादि वृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २६ “तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।”

[तम]स्ततिः, स्त्री, (तमसस्ततिः समूहः ।) अन्धकारसमूहः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ॥
[तम]स्विनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः ङीप् च ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३८ ।
"अद्यप्रभागतस्त्वाद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ! ।
नामोऽविज्ञमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥
[त]मा, स्त्री, (तमोऽस्त्यस्यामिति । तम + अच् टाप् च ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
[त]माः, [स्] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥
[त]मालं, क्ली, (ताम्यते काङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + "तमिविशिविडीति ।" उणां ।१।११७। इति कालन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
[त]मालः, पुं, (तमु काङ्क्षायाम् + कालन् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः २ तापिच्छः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिञ्जः ४ । इति भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७ कालतालः ८ महाबलः ९ । (यथा, भागवते । ३ । १३ । ३३ ।
"तमालनीलं सितदन्तकोट्या
क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्ततृष्णादाह-श्रमभ्रान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।
"यस्यामुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
नखरप्रहाररचितं तन्वीवाम्रेषु सुरतकलहेषु ॥"
तमालस्तापिच्छवृक्षः युवतिवदनपक्षे तिलकमिति ॥) खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥ श्वेतखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृक्षभेदे वंशत्वचि च पुं क्ली । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥
तमालकं, क्ली, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति । कै + कः ।) सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥
तमालकः, पुं, क्ली, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।) तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । ५० ।
"ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥")
वंशत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
तमालपत्रं, क्ली, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्यास्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् । पत्रकम् । (यथास्य पर्य्यायाः ।
"पत्रन्तमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमालस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
"तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥")

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्त्यत्र । तमाल + ठन् ।) ताम्रलिप्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्त्यस्या इति । इनिः ततो ङीप् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
तमाली, स्त्री, (तम + कालन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमिः, स्त्री, (ताम्यति ग्लायतेऽत्र । तम + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तमिस्रं, क्ली, (तमोऽस्त्यत्र । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, तमिस्रा अस्त्याश्रयत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
"यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्व्वास्तन्न जानते ॥")
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।
"अमङ्गलानाञ्च तमिस्रमुल्वणं
विपर्य्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥")
तमिस्रपक्षः, पुं, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः पक्षः ।) कृष्णपक्षः । यथा, तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥
तमिस्रा, स्त्री, (तमोबहुत्वमस्ति अस्याम् । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । कृष्णपक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् । इति रायमुकुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाचस्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १३ ।
"सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥")
तमी, स्त्री, (तमिः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) रात्रिः । (यथा, माघे । ९ । २३ ।
"ददृशेऽपि भास्करकराह्नि न यः
स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम् ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥
तमोघ्नः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति । हन + टक् ।) वह्निः । सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।
"स देवशत्रूनिव देवराजः
किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः
पूर्व्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥")
चन्द्रः । बुद्धः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥
तमोज्योतिः, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोनुत्, [द्] पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + क्विप् ।) अग्निः । सूर्य्यः । चन्द्रः । दीपः इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, त्रि । यथा महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।
"एवमुक्तस्तदाविर्वै तमोनुदभवच्छशी ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥")
तमोनुदः, पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
"नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥"
प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
"ततः स्वयम्भुर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥")
तमोपहः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप + हन् + "अपे क्लेशतमसोः ।" ३ । २ । ५० । इति डः ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । बुद्धः । अग्निः । इति मेदिनी । हे, १० ॥ (अज्ञाननाशके, त्रि । यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । २२ ।
"आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥")
तमोभित्, [द्] पुं, (तमस्तिमिरं भिनत्ति स्वज्योतिःप्रकाशनेन नाशयतीति । भिद् + क्विप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥
तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप + क्तः निपातनात् ङीप् ।) देशविशेषः । तमोलुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रलिप्तः २ वेलाकूलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रलिप्तम् ५ ताम्रलिप्ती ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८ स्तम्बपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥
तमोविकारः, पुं, (तमस एव विकारो यत्र ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् । तमस्य हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । सूर्य्यः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
तम्या, स्त्री, (तम्बति गच्छतीति । तम्ब + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३ ॥
तम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तम्बति । इति दुर्गादासः ॥
तम्बा, स्त्री, (तम्बति गच्छतीति । तम्ब + अच् ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥
तय, ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, तयते । इति दुर्गादासः ॥

तरः, पुं, (तृतरणे + "ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इति अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।
"पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ॥")
उडुपातुः । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ इवः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ("तरतमौ द्विवहूनामेकोत्कर्षे ।" इति मुग्धबोधवचनात् प्रत्ययविशेषश्च ॥)

तरः, [स्] क्ली, (तॄ प्लवनतरणयोः + करणादौ यथायथं असुन् ।) बलम् । (यथा, रघुः । ११ । ७७ ।
"तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥")
वेगः । तीरम् । प्लवगः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरक्षः, पुं, (तरक्षु + पृषोदरात् उलोपः ।) तरक्षुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १२ । ६ ।
शैलकूटेतरक्षर्क्षग्राहजुष्टाम्बुसम्प्रधावितेः ॥)

तरक्षुः, पुं, (तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिणु हिंसायाम् + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) व्याघ्रविशेषः । नेकड़े बाघ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । तक्षुः २ मृगादनः ३ तरक्षुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३।१४।
"ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूनृक्षवानरान् ॥")

तरक्षुकः, पुं, (तरक्षु + स्वार्थे कन् ।) तरक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः, पुं, (तरति प्लवते इति । तॄ + "तरत्यादिभ्यश्च ।" उणां । १ । ११६ । इति अङ्गच् ।) वायुना नद्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवनम् । ढेउ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३ वीचिः ४ । इत्यमरः ॥ ऊर्म्मी ५ वीची ६ विचिः ७ लहरी ८ उल्ली ९ विलिः १० । इति भरतः ॥ लहरिः ११ । इति वारसुन्दरी ॥ जललता १२ भङ्गिः १३ । इति हारावली ॥ उत्कलिका १४ ऊर्म्मिका १५ । इति जटाधरः ॥ वस्त्रम् । हयादीनां समुत्फालः । इत्युणादिकोषः ॥

तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति । तरङ्ग + "अत इनिठनौ ।" इति इनिः ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, माघः ।
"तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुवः ॥")

तरणं, क्ली, (तॄ + भावे ल्युट् ।) प्लवनपूर्ब्बकदेशान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगमनम् । सन्तरणम् । यथा, मोहमुद्गरे । ६ ।
"क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥"

तरणः, पुं, (तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ + करणे ल्युट् ।) भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्गः । इति शब्दरत्नाकरसिन्धुः ॥

तरणिः, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तॄ + "अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः ।" उणां । २ । १०३ । इति अनिः ।) नौका । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६० ।
"स्नानमुपावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरणीयम् ॥")
घृतकुमारी । इत्यमरः । ४ । २ । ७३ ॥

तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तॄ + अनिः ।) सूर्य्यः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । २८ ।
"इत्युक्ता तरणिः कुन्तीं तत्यजस्त्वां सुलज्जिताम् ।
संक्रान्ता जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम् ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ भेलकः । (यथा, बोपदेवप्रशंसाश्लोकः ।
"सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिर्व्वातुर्म्मचिन्तामणि-
र्जीयात् कोविदसार्व्वभौमपविः श्रीवोपदेवः
कविः ॥")
किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरणिपेटकः, पुं, (तरणिः पेटक इव ।) कान्ताम्बुवाहिनी । इति जटाधरः ॥

तरणिरत्नं, क्ली, (तरणेः सूर्य्यस्तत्प्रियं रत्नम् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरणी, स्त्री, (तरणिः । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ घृतकुमारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तरण्डः, पुं, क्ली, (तरति प्लवत इति । तॄ प्लवनतरणयोः + बाहुलकात् अण्डन् ।) वडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादि । प्लवः । नौका । इति मेदिनी । डे, २६ ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिसम्भवः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डपादा, स्त्री, (तरण्डः प्लवनशीलः पादः प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डी, स्त्री, (तरत्यनयेति । तॄ + अण्डन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरण्डा । इति हारावलीधृतपाठः । ५५ ॥)

तरत्, [द्] स्त्री, (तरत्यनेनेति । तॄ + बाहुलकाददिः ।) प्लवः । (तरतीति । तॄ + कर्त्तरि अदिः ।) कारण्डवपक्षी । इति मेदिनी । दे, २६ ॥

तरटी, स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । तारटी २ तीव्रा ३ खर्व्वुरा ४ रक्तबीजका ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । बल्यत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरन्तः, पुं, (तरतीति । तॄ + "तॄभूवहिवसीति ।" उणां । ३ । १२८ । इति झच् ।) भेकः । आसारः । (तीर्य्यते इति । + कर्म्मणि झच् ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥

तरन्ती, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तॄ + झच् । ततो ङीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ॥

तरपण्यं, क्ली, (तॄ + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य पण्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ नौका भाड़ा इति भाषा ॥

तरलं, क्ली, (तरं तरणं अनुवत् जायतेऽस्मात् । जन + बहुलवचनात् डः ।) चलविशेषः । इति खातः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"ज्यैष्ठे मासि महेशानि ! पौर्णमास्यां विशेषतः ।
इत्यातुरा महाकाली भ्रमन्ती मिहकानने ।
तत्रत्याला महाया तस्ये फलं दत्त्वं तरमुख
ततफलभक्षणात्कृष्णा वरदा सा हरप्रिया ।
यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्युगम् ।"

तरलः, पुं, (तॄ + "वृषादिभ्यश्चित् ।" उणां । १ । १०८ । इति कलप्रत्ययश्चित् ।) हारः । हारमध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ६४ । १६ ।
"प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् !
प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ॥")
तलम् । इत्यजयपालः ॥ (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ८ । ८ । २० ।
"वनेषाम् कलिङ्गान् तरलानङ्गकाशिकाः । [नपि ॥"]

तरलः, त्रि, (तॄ + कलच् ।) चलः । (यथा, नैषधे । ५ । २४ ।
"भाः स्वभावमधुरैरनुभावै-
स्तावकैरतितरां तरला नः ॥")
पिङ्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । ले, ६५ । मध्यशून्यद्रव्यम् । इति धरणिः । द्रवीभूतम् ।

तरललोचना, स्त्री, (तरले चञ्चले लोचने यस्याः ।) चञ्चलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥

तरला, स्त्री, (तॄ + कलच् टाप् च ।) यवागूः । सुरा । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥ मधुमक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरलितं, त्रि, (तरलं तारल्यमस्य जातम् । तरल + इतच् । तरल इवाचरति तारलं करोतीति तरल + क्विप् + णिच् + क्त इति केचित् ।) आलततारल्यम् । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खोलितम् २ लुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ द्रुतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १५ ।
"व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ ।")

तरवारिः, पुं, (तरं समागतविपक्षबलं वारयतीति । तॄ + णिच् + इन् ।) खड्गः । तरवार इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४५ ॥

अथ खड्गपरीक्षा ।
"अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्म्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् ।
अभिन्ने दृश्यते यादृक् विभिद्य वर्त्तते तथा ।
यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते ॥
नीलसस्यादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते ।
तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते ।
अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्नेत्रमङ्गोपलक्षकम् ।
सर्व्वत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः ।
अङ्गातिरिक्तं खड्गादियच्छुभत्वापलक्षकम् ।
तदरिष्टमिति प्राक्भूमिरङ्गादिधारकम् ।

य: खड्गी जायते शब्दो गजदन्तादिनाहते ।
स भूमिस्तु नगमार्गं शाणमष्टविधन्त्विदम् ॥
यथाद्या निपुणैः खड्गी सम्भाव्यन्तेऽपि ज्ञनिमाः ।
अव्यापत्तिमिमौ ज्ञेयौ तावेव सच्चनाविति ॥
शुतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा ।
त्रिंशच्छ्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च ॥
भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः ॥”॥
अथ खड्गस्य शुताङ्गगणना लौहार्णवे ।
रूप्यसर्पगजोद्वकदमनस्थूलाङ्गश्यामाख्य-श्वेता-
म्भोजगदातिलानलकणाग्रन्थिस्थिरातैत्तिराः ।
माजाजीरकषट्पदोर्द्ध्वमरिचपद्माजाम्बवर्णाञ्जन-
चौरशुद्धकमच्चिकातुषयवश्रीहिश्चुभासर्पपाः ॥
त्रिंशीतकुलगोधिराधिवनखण्डाहाचि केशोपल-
शोणीकाककपालपत्तुवरीविम्बोपलीसर्षपाः ।
गोजीरत्नवचारखोनसुमनाजिह्नोशमीरोहित-
प्रोष्ठीमारिषमार्कवाखुरतखृष्णीचाद्रिगुञ्जाशराः ॥
दूर्वाविल्वमखरटुण्डुकपटीमार्जारिकाकेतकी-
मूर्द्धावचकलायचम्पकवलान्यग्रोधवंशाखनाः ।
ज्येष्ठीजालपिपीलिकानलरजः कुष्माण्डरोम-
सूची
कर्कन्धुर्व्रणुजारनालमहिषस्कन्धुंवक्त्रा इति ॥
प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः
क्रमात् ॥”
अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।
“नीलः श्यामः पिशङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्व्विधः ।
वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः ॥”
अथ चतस्रो जातयः ।
“ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्व्विधः ।
जातिभेदो विनिर्द्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः ॥”
अथ त्रिंशच्छ्रेष्ठाणि ।
“चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्ह्मुरकुश्यः ।
छत्रं पताका वीणा च मतृस्यलिङ्गध्वजेन्द्रवः ॥
कुम्भः शूलश्च शार्द्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः ।
हंसो मयूरो जिह्वा च दर्पणः खड्ग एव च ॥
पुत्त्रिका चामरं शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः ।
त्रिंशदेतानि श्रेष्ठाणि खड्गानां कथितानि वै ॥”
अथ त्रिंशदरिष्टानि ।
“छिद्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च मूषिकः ।
विड़ालः शर्करा नीली मशको भृङ्गवृश्चिके ॥
त्रिविन्दुः कालिका दारी कपोतः काक एव च ।
खर्परः शकली क्रोडी कुशपत्त्रकजालिके ॥
करालकङ्कखर्ज्जूरग्रहङ्गपुच्छखनिजकम् ।
लाञ्छनं वड़िशाख्यञ्च मुनिना तत्त्ववेदिना ॥
प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि ॥”
अथ द्विविधा भूमिः ।
“दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ।”
अथाष्टधा ध्वनिः ।
“हंसकांस्याभढक्कानां काकतन्त्रीखराश्मनाम् ।
अनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्ज्जुनमुनेर्मताः ॥”
अथ द्विविधं मानम् ।
“उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत् ।
इति प्रोक्तानि रूपाणि खड्गानां शान्तिहेतवे ॥
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः ॥”
इति रूपाध्यायः ॥ * ॥
तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत ॥
लौहप्रदीपे ।
“रूप्यपत्त्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते ।
अङ्गं तत्तु महामूल्यं रूप्यवज्ञमुदन्ति तम् ॥
एष खड्गवरो दद्यात्लक्ष्मीमायुर्यशो बलम् ॥१॥
स्वर्णरेखा यत्नी तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा ।
स्वर्णवज्ञमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् ॥२॥
गजशुण्डाकृतिर्भूमौ श्यामायामङ्गसम्भवः ।
गजवज्ञमिति प्राहू रक्तसर्पं तु तद्विधेत् ॥
ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा ।
अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्वीर्य्यात् साधयेन्
महीम् ॥३॥
एरण्डबीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा ।
यवुवज्ञमिदं ज्ञात्वा शत्रुदर्पक्षयङ्करः ॥
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विमुच्यते ।
महिषाख्यमिदं वज्ञं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥४॥
अङ्गं दमनपत्त्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवज्ञञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः ॥
नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी ।
तस्मिन् पर्य्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् ॥
तत्प्रभावान्महीपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साध-
येत् ॥५”॥
शार्ङ्गधरस्य ।
“एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्न्नीला दृढ़ा यदि ।
स्थूलाङ्गमङ्गवज्ञं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम् ॥
एतत्पचते भवेत्क्षोथः स्थूलश्चिरतरस्थितिः ।
एतं महात्मानमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ॥६॥
छायायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् ।
छायवज्ञं भवेत्तस्य द्विधाभूमिः सितासिता ॥७”॥
लौहप्रदीपेऽपि ।
“निरङ्गं रूप्यपत्त्राभमीषच्छ्यामनिभञ्च यत् ।
दुर्ल्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते ॥
श्यामा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्गता ।
श्यामवज्ञमिति प्राहुस्तत्पचते मोह उच्यते ॥”
प्रदीपेऽपि ।
“श्यामा भूमिः सुवर्णाभमीषच्छुक्लाङ्गसङ्गतम् ।
शाहुलीवज्ञकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ॥८॥
अरुणं स्वच्छमङ्गं चेदङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अरुणाख्यमिदं वज्ञं शत्रुदर्पनिसूदनम् ॥
सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वमेत् शिखाम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोषः स्फुटेन्निशि ॥
दुर्ल्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः क्वापि लभ्यते ।
तद्दूयोजनसङ्गस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम् ॥९॥
श्वेतास्निग्धो यदा रेखा आमूलादुपलभ्यते ।
श्वेताङ्गमिति तद्विद्यादृयशोलक्ष्मीबलप्रदम् ॥१०॥
अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
अम्भोजवज्ञं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ॥११॥
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।
गदावज्ञमिदं ब्रूयात् तत्पचते शूलसम्भवः ॥१२॥
अङ्गं श्यामतिलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
तिलवज्ञमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीबलयशःप्रदम् ॥
तत्पचते तिलतैलाभा वसा प्रच्यवतेऽधिकम् ॥१३॥
धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम् ॥
अग्निवज्ञमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम् ।
अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् ॥
शाणे वह्निं वमेदूयस्तु तथा सूर्य्यांशुसङ्गमात् ।
तत्पचते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् ॥
एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले ।१४।
भूमिः सिता तिला वापि अङ्गश्चेत् पिप्पली-
प्रभम् ॥
कणावज्ञमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्पचते ।१५।
श्यामाभूमिर्यदैवाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः ॥
ग्रन्थिवज्ञमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् ।
तत्पचते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च ॥१६॥
शालपर्णीदलाकारमङ्गं श्यामाथिपुत्त्रिका ।
स्थिरावज्ञमिदं प्राहुस्तत्पचते वेपथुर्भवेत् ॥१७॥
यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
एतत्तित्तिरिवज्ञं स्यात् तत्पचते बहुवेदनम् ॥१८॥
वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत् ॥
अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् ।
एष दाहपरीतानान्ते पित्तहृतात्मनाम् ॥
भवेत् परममैवर्ष्यं भाग्येनैतद्धि लभ्यते ॥१९॥
यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
एतज्जीरकवज्ञं स्यात्तत्पचते तत्क्षणाज्ज्वरः ॥२०॥
भूमिः सितासितश्चैवा अङ्गं भृङ्गाभमिष्यते ॥
तत्र चेन्मध्यमन्यस्तं शोषमाप्नोति केवलम् ।
एतद्भ्रमरवज्ञं स्यात्तत्पचते स्याद्विसूचिका ॥२१॥
अङ्गं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
अङ्गवज्ञमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम् ॥”
लौहप्रदीपेऽपि ।
“अङ्गं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
वाङ्गजाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याहिनाशनम् ॥
२२ ॥
अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा ।
मरीचाङ्गमिदं वज्ञं तत्पचते कटुरक्तता ॥
तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादयः ॥२३॥
यदा सर्षपसाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
भुजङ्गवज्ञं तद्विद्यात्तत्पचते विषवद्धृणा ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते ॥
एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शास्ति महीं नृपः ।
२४ ।
यदाश्वखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
अश्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्ल्लभम् ।
तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति ॥
तस्य क्षालनतोयेन ह्यानां रोगनाशनम् ।
एतत्पचते भयं मूर्च्छा दाहश्च भ्रम एव च ॥२५॥
मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
बर्हाङ्गमिति तं विद्यात्तत्पचते वान्तिरिष्यते ॥
सर्पाणामिव सर्व्वेषामस्य स्पर्शाद्विषच्युता ।
एतदेव नृपतिभिर्भाग्यैः क्वापि लभ्यते ॥२६॥

भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत्।
अञ्जनाख्यमिदं प्रायः सर्व्वदेवोपलभ्यते ॥”
लौहप्रदीपेऽपि ।
“धारा शुभ्रा भवेद्यस्य भूमिः कज्जलसन्निभा।
कृष्णरक्तैश्चितं वापि विद्यात् कज्जलवज्रकम्॥२७॥
मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविन्दुवत्।
क्षौद्राख्यमिति जानीयात् जयलक्ष्मीयशःप्रदम्॥”
शार्ङ्गधरेऽपि ।
“निम्नकक्षो भवेद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपितः।
मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देववल्लभः॥
विशेषाच्चात्र रज्यन्ति सततं मक्षिकादयः।२८।
आसीमकोषिका यस्य क्षुद्राङ्गं कुक्कलीक्षणम्॥
क्षुद्रवज्रकनामानं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः।
इदं कुक्कलवज्रञ्च प्राह लौहार्णवे मुनिः॥
अस्य क्षतेषु बलवान् दाहः समवलोकितः।२९।
यदङ्गं मक्षिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता॥
क्लेदः शुष्यति चैवात्र मक्षिकाङ्गं तमादिशेत्॥३०।
अङ्गं यदा तुषाकारं या च भूमिः सितासिता॥
तुषवज्रमिदं ख्यातं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः।३१।
अङ्गं यवफलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा॥
यवाङ्गमिति तं विद्यात्तत्स्पर्शे कष्टसम्भवः।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः॥३२
अङ्गं व्रीहिप्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा क्षतेऽतिरुक्।
तद्व्रीहिवज्रं जानीयाच्छत्रूणां भयवर्द्धनम् ३३॥
अतसीफलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता।
अतसीवज्रमाख्यातं तत्क्षते शिरसो रुजा ३४॥
यदा सर्षपबीजाभमङ्गं भूमिः सितासिता।
खरधारः खरस्पर्शः सर्षपाङ्गः स दुर्लभः॥३५॥
सिंह्याकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमिः सितासिता।
सिंहीवज्रन्तु तद्विद्यात्तत्क्षते प्रलपेन्नरः॥
एतद्धावनतोयेन कासरोगोपनाशनम्॥३६॥
अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सितासिता।
तण्डुलाङ्गमिमं विद्याद्यशःश्रीबलवर्द्धनम्।
एतत्पर्य्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम्॥
अस्य प्रभावान्मनुजो भ्रष्टां हि लभते श्रियम्॥३७
अङ्गञ्चेत्क्षुराकारं भूमिराघातनिःसहा॥
खड्गाधममिदं विद्यात्क्षौवज्रं नाम नामतः॥३८॥
स्थूला दीर्घाः शिराः कृष्णा भूमिश्चैव सिता-
सिता॥
शिराङ्गमिति तं ब्रूयादेनं खड्गाधमं बुधाः।३९।
शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्गे धारा चैव सितायवा॥
शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्षनिकृन्तनम्॥४०॥
यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला॥
नखवज्रमिदं ब्रूयात्तत्क्षते श्वयथुर्भवेत्।
एतदामिषसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि॥४१॥
ग्राहपुच्छोपमन्त्वङ्गं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः।
ग्राहाङ्गमिति जानीयाच्छत्रुवंशोपनाशनम्॥
अस्य स्पर्शनमात्रेण जीवन्मत्स्या जहत्यसून्॥४२॥
यदा मत्कुणनेत्राभमङ्गं भूमिः सितासिता॥
नेत्राङ्गमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम्।
एतद्धावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति॥४३॥
अङ्गं केशसमं यस्य भूमिर्धूम्रा सितासिता।
केशाङ्गमिति जानीयात् खेदुःखभयापहम्॥४४॥
निरङ्गं स्थूलप्रकृतिसुपणाङ्गं विदुर्बुधाः।
एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम!॥”४५
पद्मपुराणस्य।
“निरङ्गा निशिता धारा प्रायो वह्निं वमत्यपि।
द्रोणीवज्रमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम्॥४६॥
अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसहा।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाङ्गो भूति-
मिच्छता॥४७॥
यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते चाग्रतः खरम्।
एतद्धि दुःखजनकं कपालाङ्गं बुधस्त्यजेत्॥४८॥
तम्बीपत्रा वलाङ्गा या सुवर्णाङ्गासिपुत्रिका।
पत्रवज्रकमाख्यातं आयुर्व्वेदविदो जनाः॥”
लौहार्णवेऽपि ।
“सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते।
तत् प्रवज्रं काकस्य सुपर्णमुपजायते॥४९॥
तुवरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते।
तुवरीवज्रमाख्यातं तत्क्षते शिरसो भ्रमः॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम्॥
५०॥
विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीफलोपमम्॥
विम्बीवज्रन्तु तद्विद्यात्तज्जलं तिक्तमुच्यते।
पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते॥५१॥
प्रियङ्गुसदृशन्त्वङ्गं भूमिश्च कपिलाकृतिः।
फलवज्रमिदं प्रोक्तं प्रायो धूम्रं वमत्यपि॥५२॥
अङ्गं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सितासिता।
एतत् सर्षपवज्रं स्यात् प्रायो वह्निं वमत्यपि॥
अपि कुक्कलिका याति एतदत्यन्तकोमलम्।
एतत्प्रसादात् क्षितिपः शत्रुं साधयते महीम्॥
५३॥
नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत्।
नीलीवज्रमिदं दृष्टं प्रायो वह्निशिखां वमेत्॥
एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशनः॥५४॥
रक्तास्तिस्रो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता॥
रक्ताङ्गमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम्।
प्रायेण यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते शिखाम्॥
रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निष्क्रमति।
क्षतेऽस्य रक्तश्वयथुस्तृषा दाहश्च जायते॥५५॥
अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सितासिता।
वचावज्रमिदं ज्ञेयं तत्क्षताद्विषनाशनम्॥
एष खड्गवरो राज्ञा साधनीयः प्रयत्नतः॥५६॥
रसोनादुत्तमं त्वङ्गं भूमिस्तस्य रसोपमा॥
रसोनवज्रं जानीयात् प्रायो वह्निं वमत्यपि।
अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम्॥५७॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः।
सुभगावज्रमेतत् स्याद्भुवि नात्यन्तदुर्लभम्॥५८॥
मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घास्तन्वो रेखाः सुविस्तराः।
जिह्नीवज्रमिदं नाम सर्व्वकामार्थसाधनम्॥५९॥
अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सितासिता।
शमीवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रोश्चरसुदावहम्॥
प्रायेण वमते वह्निं सहते वह्निपीडनम्॥६०॥
रोहितवल्कलसदृशमङ्गं भूमिः सितासितावापि।
धूम्रा गम्भीरखरयुक्तं धारा तीक्ष्णा सित
भवेद्
रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्व्वारिष्टविनाशन
वह्निसंस्पर्शमात्रेण किञ्चित्किमिच्चिमायते
इत्ययं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते
शफरीवल्कलाकारमङ्गं भूमिः सितासित
प्रोष्ठीवज्रमिदं प्रोक्तं न्यस्तं तरति वारि
एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाश
कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभते महीं
अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषमच्छ
इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नातिदु

भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दृढप्रभा।
आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः
धारा तीक्ष्णा क्षुराकारा भूमिरङ्गविवर्
आघातं सहते घोरं प्रायो वह्निं वमत्य
क्षुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदु
भम्।
निर्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा
मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तद्विद्यस्य लक्षण
नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत्।
मेघाङ्गमिति जानीयाच्छायी शीतं भवत्य
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्
भर्त्तुः प्रतापं शमयेद्रविविम्बं यथा घनः
मन्दा धारा भृशं गाढ़ा भूमिरङ्गविवर्जि
पर्व्वताङ्गमिदं नाम सर्व्वत्रैवोपलभ्यते॥६
अङ्गं गुञ्जाफलसमं भूमिर्म्मीनदलोपमा।
गुञ्जावज्रमिदं एष्ठं तप्तं भवति घर्षणे।
प्रायो सिन्दूरसङ्काशं रजो वमति चास
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपयुज्य
अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यन्न साधयते नृप
अङ्गं तण्डुलराकारं भूमिश्चैव सितासित
धारा तीक्ष्णा वमति च प्रायो वह्निसम
शि
शरवज्रमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये
दूर्व्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः
प्रायेण वमते वह्निं दूर्व्वावज्रं सुदुर्लभम्
अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सिताशि
विल्ववज्रमिदं प्रायो नीलपीते वमेच्छिखं
एष खड्गवरः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाश
मल्लरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मल्लरवत्।
मल्लराङ्गमिदं प्रायो रजो वमति चास
शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेत
शोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदु
भम्
शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम्
शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते गुणवत्तरम्
मार्ज्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा
मार्ज्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभया
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमा

केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते।

विद्यात् कीलकवज्रं तत् वाराबधसमुद्भवम्॥”७७
लौहप्रदीपस्य।
“अङ्गं मूर्व्वातन्तुनिभं भूमिर्म्मूर्व्वादलच्छविः।
प्रायेण वमते मुक्तां शिखां मौर्व्वी भवेत्ततः॥
मौर्व्वाङ्गमिदमतुलष्टं यशःश्रीर्व्विजयावहम्॥७८॥
लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढं प्रायो वह्निर्व्वमेत् कणम्॥
छिनत्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्वदेत्॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता।
कलायवज्रं जानीयात् तत्स्पृशति पाक दृश्यते॥८०॥
अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता।
शिखां प्रायो वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत्।
इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्व्वत्र विजयप्रदम्॥८१॥
अङ्गं बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा।
बलावज्रमिदं ज्ञेयं नागाभावं भवेद्दृढतम्॥
इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम्॥८२॥
अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्व्वटदलच्छविः।
वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः।
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्येत सम्पदा॥८३॥
वंशनीलीसमा भूमिः खरधारा सिताकृतिः।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशप्रष्टद्धिकरं परम्॥८४॥
भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम्।
शालाङ्ग एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्व्वार्थदायकः।
अयं प्रायो वमेद्वह्निं धारा चाप्यथवा भवेत्॥८५॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु।
ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वा हितेच्छुभिः॥
८६॥
पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता॥
जालवज्रमिदं पूज्यं प्रभुसम्पत्तिनाशनम्।
यदि प्रायो वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा॥
तदैव दुर्लभः खड्गो नान्यथा भयहेतुकः॥८७॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्स्पृशते कलुसम्भवः।
अयं यदि भवेद्धूम्रः प्रायो पूज्यतमस्तदा॥८८॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम्।
नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः॥
८९॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिर्वृष्टं दृष्टं वमेन्नरः।
दृढा धारा श्लक्ष्णा स्थूला आघातं सहते न च॥
रत्नवज्रमिदं निन्द्यं भूभुजां विजयावहम्॥९०॥
कुष्माण्डबीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता॥
कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तत्स्पृशति वेगनिग्रहः॥९१॥
अङ्गं श्वरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्स्पृशति पिड्कोद्गमः॥९२॥
भूमिः कुशीदलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम्॥
धारा तीक्ष्णा रक्तक्षीणो लघुमानं खरा स्पृशा।
सधाङ्गः खड्ग इत्येष तत्स्पृशति दाहकृद्भ्रमाः॥
सुखादिकर्णनाशानां दाहः पाकश्च जायते।
अयं यदि च सर्पाणां फणायूपरि निप्यते॥
फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम्॥९३॥
कर्कन्धुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम्।
कर्कन्धुवज्रं जानीयात्तत्स्पृशति दाहनाशनम्॥

एष खड्गाधमस्त्याज्यो येतथा यदि विह्वितः॥
९४॥
रक्तं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा।
वकुलाङ्गमिदं पूज्यं प्रायो सुरभिगन्धवत्।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते॥९५॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते।
सर्व्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरस्वरः।
एष काञ्चिकवज्रः स्याद्दृयत्नादेवोपलभ्यते।
नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते श्रीधाविमादयोऽपि च॥
९६॥
भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढापि च।
आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन यो विशेत्॥
प्रायेण वह्निं वमति ध्रुवं चाप्यतिघर्षणात्।
मषिकाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः॥
९७॥
अत्यन्तनिर्म्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम्।
धारा तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तन्निनि-
र्द्दिशेत्॥९८॥
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा जन्नी मत्वाञ्चकं तदा॥९९
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत्॥१००॥
एतन्नितयमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः।
प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम्॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया।
प्रयत्नैर्लिखितं यत्तं,सर्व्वेषां हितकाम्यया॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र लक्ष्यते।
तस्य दासो भवाम्येष प्रतिज्ञेति कृता मया॥
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत्।
सर्व्वेषामङ्गमालोक्य सर्व्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत्॥”
इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः॥*॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—
“नीलीकलायकुसुमच्छविरञ्जनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति॥
तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि बहून्यपि।
दृश्यन्ते बहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम्॥१॥
या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्प-
शक्राम्धकारकचभारसमा विभाति।
भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति॥
अत्र नेत्राणि सम्पत्तौ अरिष्टान्यशुभानि च।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः॥२॥
या प्रावृषेण्यनवभेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्त्तुर्य्यशोबलधनक्षयकारणाय॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः।
नागार्ज्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं
भर्त्तुर्य्यशोबलधनाविविवर्द्धनाय॥४॥
द्विरूपं मिश्रितं सत्वा शङ्करं प्रवदेद्बुधः।
त्रिभी रूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरघातितम्॥

रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तरम्॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णा-
ध्यायस्तृतीयः॥*॥
“जातिश्चतुर्व्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते॥
शुक्लाङ्गः शुक्लवर्णश्च सुगन्धः सुस्वरश्च यः।
मृदुस्पर्शः सुसम्बेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः॥
खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः।
अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः सर्व्वाङ्गगोचरः॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते।
अभ्रष्टं त्रिपक्षाकालमहोरात्रिन्दिवोषितम्।
मलिनत्वं न सम्प्राप्ते निर्म्मलं कुरुते परम्।
तद्वणादित्यकिरणस्पर्शादेव त्वयि स्थितः॥
दहेत् सर्व्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः।
नायकुत्रचारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम्॥
एष खड्गवरः सर्व्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम्।
अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकमपि साधयेत्॥
तस्मादेव मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले।
दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये॥१॥
धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम्।
सर्व्वाघातसहं सर्व्वनेत्रवर्णस्वराकरम्॥
खड्गं क्षत्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः।
अस्य क्षते भवेद्दाहस्तृष्णानाशो ज्वरो भ्रमः॥
मृत्युश्च जायते प्रायो वमेद्वह्निकणान् बहून्।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्म्मल्यं तस्य लक्ष्यते॥
प्रायोऽप्यप्रायो खरता मृदुं चात्यन्ततीक्ष्णता।
रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम्॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते॥२॥
नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्म्मलो भवेत्॥
प्रायेण खरता चास्य घाततुल्यं निशाम्यति।
वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते त्वक्प्राप्तदर्शनम्॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्व्वत्रैवोपलभ्यते॥३॥
सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्वरः॥
संस्कारे चैव मलिनः प्रायो चापि खरेतरः।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नास्त्यपि वेदना॥
दूरादेषोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः।
प्रायशः सर्व्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते॥४॥
द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत्।
त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत्।
चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्य-
ध्यायः॥*॥
अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम्॥
अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयते महीम्॥१॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम्॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत्।
अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया॥२॥
जङ्घा स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्व्वशत्रुनिकृन्तनम्॥३॥
शङ्खाकारं यदा नेत्रं खड्गमध्येऽभिदृश्यते।

शङ्खनेत्रमिदं सर्व्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
सर्व्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
धनुःस्वरूपं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुषन्ति तम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्त्रोऽपि प्रसन्नायते ॥
अयं निशीथे विजने खड्गो भानभानायते ॥६॥
यन्नेत्रमङ्कुशाकारं तंविद्याद्गुणवत्तरम् ॥
खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं लत्याग्रहनिवारणम ॥७॥
छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्व्वभौमो भवेन्नृपः॥
दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः ।
महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ॥
मण्डलेशश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
पताकाकृतिनेत्रञ्चेत् सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ॥
पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुषन्ति तम् ।
निशीथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् ।
अस्य प्रभावात् सर्व्वेशा अपि वश्या भवन्ति हि ॥१०॥
मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षतृत्स्नां साधयते मही़म् ॥११॥
शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
भर्त्तुः सर्व्वार्थसंसिद्ध्यै शत्रूणां नाशनाय च ॥
वामपार्श्वे तु यात्रायां धर्त्तव्योऽयं तथा रणे॥१२।
अत्र ध्वजाङ्कचक्रकलसानां लक्षणानि पतितानि । १३ । १४ । १५ ।
शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
सर्व्वार्थसाधकः सर्व्वारिष्टानिष्टप्रणाशनः ॥१६॥
शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलाकृतिनेत्रतः ।
शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि क्षतृत्स्नां साधयते महीम् ॥१८॥
तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षतृत्स्नां साधयते महीम् ॥१९॥
गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ॥
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥ २० ॥
नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २१ ॥
मयूराकृतिनेत्रं हे तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ॥
अस्य प्रभावान्मनुजः सर्पदर्पांन्निसूदयेत् ॥२२॥
जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ॥
संग्रामखर्परेष्वेवं पिबेद्वैरिशिरोरजः ॥२३॥
दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् ॥
अयं रिपुगणं मूर्द्धि चर्व्वयत्यतिभैरवम् ॥२४॥
खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् ।
तस्य प्रभावान्मनुजस्त्रिलोकीं वशयेदपि ॥२५॥

मनुष्यपुत्रिकाकारा पुत्रिकानेत्रमुच्यते ॥
अयं सशैला सद्वीपां क्षतृत्स्नां साधयेत् क्षितिम् ।
न चेयं पुत्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ॥
तस्मान्नायं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावाज्जायन्ते चामरोद्भूतसम्पदः ॥२७॥
एकानेकशिखे शैलनेत्रे तन्नेत्रसंज्ञकम् ।
अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्व्वतो यथा ॥२८॥
पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति ग्रहाः सर्व्वाश्च देवताः ।
२९ ॥
भुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मर्त्त्यं भुजङ्गमः॥३०॥
सवर्णं समवर्णञ्च तत् सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथापरम् ॥
द्वयोरेकत्र पृष्ठे च तत् पुनर्व्विविधं भवेत् ।
एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
अग्रे चाग्रफलं श्रेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्या व्यतिक्रमः ॥
एकं धर्म्मः स्वर्गकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥
द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः ।
त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
यथोत्तरं गुणवहं खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
दिव्यास्त्रमिति निर्द्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ॥”
इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥*॥
“यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ॥
प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः ॥”
अथ त्रिंशदरिष्टानां लक्षणानि ॥
“छिद्रवद्दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
छिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्व्वीर्य्यबलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
अयं काकपदारिष्टः सर्व्वाभीष्टविनाशनः ॥२॥
रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्धं वा तिर्य्यगेव वा ।
रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् ॥३॥
भिन्नभ्रान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाहत्वा न व्रजेत् स्वयम् ॥४॥
यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ५ ॥
अरिष्टे मूषिकाकारे मूषिकारिष्टमुच्यते ।
अयं खड्गाधमः कुर्य्यात् पत्युः पातालसङ्गमम् ॥६॥
विड़ालनयनाकारो विन्दुरेकोऽतिविस्तरः ।
विड़ालारिष्टमेतत् स्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥७॥

अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते ।
शर्करारिष्टमेतत् स्याद्धनबुद्धिविनाशनम् ॥८॥
यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥ १० ।
भृङ्गमाप्रतिमो विन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
भृङ्गमारिष्ट इत्येष धृतिख्यातिविनाशनः ॥११॥
क्षुपोरूपमरिष्टञ्चेदूर्द्धं वा तिर्य्यगेव वा ।
क्षुप्यरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
अयञ्चेत्तिन्दवो राजन् ! पङ्क्तयो विषमेव वा ।
उपर्य्युपरि चाधोऽधश्चिन्त्यास्तामरिष्टकम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण सर्पेण आगमाचरेत् ॥१३॥
कालिकारिष्टमित्येतद् धीधृतिख्यातिनाशनम् । १४ ।
एकत्र यदि न स्थेय प्रयत्नेनापि संहृतः ।
दारी नाम महारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ।
अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकैर्न यज्यते ॥१५॥
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाङ्कयम् ।
भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् ॥१६॥
काकाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते ॥१७॥
अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥१८॥
यदान्यलोहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते ।
शकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिसूदनः ॥१९॥
क्रोड़ीकुशपचकयोर्लक्षणे पतिते २० । २१ ।
यस्मिन्निम्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित् ।
जालारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२२॥
एकैकरेखा दीर्घाग्रा यदा पक्षविनी भवेत् ।
स्पर्शे वाथ करेणाथ करालारिष्टमुच्यते ।
अयं हि क्षितिपालानां दृष्टियोग्यो भवेन्न हि ।
दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
अरिष्टे कङ्कपक्षाभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो बलम् ॥२४॥
खर्ज्जूरदलप्रतिमं यदारिष्टन्तु लक्ष्यते ।
खर्ज्जूरारिष्टमेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२५॥
गोभृङ्गाभमरिष्टञ्चेत् भृङ्गारिष्टं तदुच्यते ।
अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः ॥२६॥
गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रतीयते ।
पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥२७॥
खनित्राभमरिष्टञ्चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते ।
शूराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूभुजा ।
अयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमशेषतः ॥२९॥
वड़िशारिष्टस्य लक्षणं पतितम् ॥३०॥
इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नानातन्त्रात् प्रयत्नतः ।
विचार्य्यैतानि मतिमान् खड्गं कोषे निधापयेत् ॥
दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितावहम् ।
अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनञ्चाशुभावहम् ।

दृष्टमेकमेव खाहिररिष्टं शुभावहम्।
शोभमशुभं स्पष्टाद्विषस्य हि विषं यथा॥
कमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा।
योत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः॥
ति खड़्गपरीक्षायामरिष्टाध्यायः षष्ठः॥*॥
थ द्विविधा भूमिः।
व्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता।
व्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा॥
लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत।
दानवयोर्मध्ये खड़्गवृष्टिरभूत् पुरा॥
खड़्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः॥
व्यलक्षणं यथा,—
खड़्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्म्म-
लाङ्गाः सुनेत्रा
रिष्टाभासरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कार-
योगात्।
र्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्नपचे दाह-
पाकौ
ते दिव्याः कुर्व्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो-
वृद्धिमाशु॥१॥
अथ भौमलक्षणं हयहारीते।
पूर्व्वं महेशेन विषाणि यानि
भुक्तानि तेषां पतितास्तु बिन्दवः।
यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः
कालायसामाकरतां जगाम॥
पुरान्तरं क्षीरसमुद्रमध्या-
दुत्पाद्य संगृह्य ययुः सुरेन्द्राः।
तद्बिन्दवो यत्र निपेतुरेष
शुद्धायसामाकरतां जगाम॥
ये विषोत्था भृशङ्कालाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि।
मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः॥
येऽमृतोत्थाः कर्व्वुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च।
वलीपलितमालिन्यजराव्याधिविनाशनाः॥
यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरताङ्गताः॥
तद्यथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे।
सौराष्ट्रिकेऽप्यतरपन्यमहीविभागे
शुद्धायसां क्षितिवराः प्रवदन्ति जन्म॥
तद्यथा,—
वाराणसेयाः सुस्निग्धास्तीक्ष्णधाराः सदाङ्गिनः।
लघवः सुखसन्धेया श्रेयाश्चाभेद्यशालिनः॥
मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः।
गुरवो दुःखसन्धेयाः खड़्गा ज्ञेया विचक्षणैः॥
नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये।
श्रेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः॥
कालिङ्गा गुरवः स्वच्छा व्यक्ताङ्गास्तनुदेतवः।
सौराष्ट्रा निर्म्मलाः स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भृशं
खराः॥
सिंहलद्वीपजातानां चतुर्द्धा भेद उच्यते।
केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः॥
केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः।

एषां रूपेण निर्म्मेण ज्ञेया हि द्विजजातयः॥
सामान्यात् द्विगुणश्चौड्रं कालिदेशगुणस्ततः।
कवेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वङ्गं सहस्रधा।
वङ्गात् षष्टिगुणः पाञ्चिर्निरविर्हशभिर्गुणैः।
ततः कोटिसहस्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते॥”
इत्यादिकं रसायनौपयौगिकमेव न तु खड़्गे
दृष्टफलम्॥ यदाह।
आसान्तु लौहजातीनां वक्ष्ये खड़्गाय युज्यते।
तथाच।
ये खड़्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्-
गुणाढ्याः सुभेद्याः
केचित् साङ्गा निरङ्गाः कति च न समला
निर्म्मलाः केचिदेव।
ते भौमाः कुर्व्वतेऽमी धनविजयबलं षड्गुणा
निर्गुणा वा
ते दुःखं शोकसग्रं दधति बलकुलश्रीयशोनाश-
कान्ते॥
इति खड़्गपरीक्षायां भूम्यध्यायः सप्तमः॥२*॥
अथाष्टधा ध्वनिः।
ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व्वं सूत्रसंग्रहे।
तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम्॥
तद्यथा,—
पूर्व्वे चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तदास्तथा।
विचार्य्य खड़्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड़्गकोविदैः॥
घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड़्गकोविदैः।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः॥
यत्र हंसरवस्येव खड़्गे नस्हते ध्वनिः।
हंसध्वनिरयं खड़्गः सकलार्थप्रसाधनः॥१॥
कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड़्गे हते ध्वनिः।
कांस्यध्वनिरयं खड़्गः प्राह नागार्ज्जुनो
मुनिः॥२॥
अभ्रस्य लक्षणं पतितम्॥३॥
ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड़्गे हते ध्वनिः।
ढक्काध्वनिरयं खड़्गः सर्व्वशत्रुनिसूदनः॥४॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड़्गे हते ध्वनिः।
काकस्वरोऽयं खड़्गः स्यात् श्रीयशःकुल-
नाशनः॥५॥
तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड़्गे हते ध्वनिः।
तन्त्रीध्वनिरयं खड़्गः कुलश्रीधननाशनः॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः॥७॥
प्रस्तरस्येव यः खड़्गः स निन्द्यः खड़्ग-
लक्षणे॥८॥
गभीरतारध्वनिता खड़्गस्याशुभलक्षणम्।
उत्तानमन्द्रध्वनिता खड़्गस्याशुभलक्षणम्॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड़्गः सुध्वनिरुत्तमः।
अन्धः कुरूपो मनुजो यथा भुवि सुगायनः॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः खड़्गो यो ध्वनिवर्ज्जितः।
स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्ज्जितः॥
नखेन वाथ दण्डेन तथा लौहशलाकया।
लोष्टेन शर्कराभिर्व्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते॥”
इति खड़्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः॥*॥

अथ द्विविधं मानम्।
यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते।
उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः॥
उत्तमं यद्विशालं स्याल्लघुमानं प्रकीर्त्तितम्॥१॥
अधमं तच्च यत् खर्व्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम्॥२॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः।
यो मुष्टिविंशतिसमायततीक्ष्णधारो
भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षडङ्गुलीभिः।
मानेन चाष्टपलिकः स हि खड़्गमध्ये
ज्ञातिप्रहृष्टजविलष्टफलप्रदः स्यात्॥
यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात्
मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः।
तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड़्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय॥
नागार्ज्जुनोऽपि।
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलयो यदा।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम्॥
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः।
पलैस्तदर्द्धैस्तुलितः स खड़्गो मध्य उच्यते॥
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्य्यांशः प्रसरे तु तत्।
अधमः कीर्त्तितः खड़्गस्तत्समो चाधिकः
पलैः॥
भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः॥”
इति खड़्गपरीक्षायां मानाध्यायः॥*॥
भोजस्तु।
“दीर्घता लघुता चैव स्वरविस्तीर्णता तथा।
दुर्भेद्यता सुघटता खड़्गानां गुणसंग्रहः॥
खर्व्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा।
सुभेद्यता दुर्घटता खड़्गानां दोषसंग्रहः॥
इति निखिलमुदारमुक्तमत्र
बहुतन्त्रेषु निरूप्य खड़्गयष्टेः।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियमुच्छ्रितां लभेत॥”
इति युक्तिकल्पतरूक्तखड़्गपरीक्षा समाप्ता॥
तरसं, क्ली, (तॄ + बाहुलकात् असच्।) मांसम्।
इत्यमरः। २।६।६३॥ (यथा, कात्यायन-
श्रौतसूत्रे।
“तरसमयाः पूर्व्वोक्तभागाः॥”
“तरसमया मांसमयाः।” इति कर्कः॥)
तरस्थानं, क्ली, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम्।
तरस्य स्थानं वा।) घट्टः। इति जटाधरः॥
तरस्वान्, [त्] त्रि, (तरो बलं वेगो वा अस्य-
स्येति मतुप्। मस्य वः।) शूरः। वेगी।
इति व्याकरणम्॥ (चतुर्थमनुपुत्रविशेषः।
यथा, हरिवंशे। ७। ८८।
“तरश्शीरुर्व्वुश्च तरस्वानुग्र एव च।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा॥”)
तरस्वी, [न्] त्रि, (तरो. वेगः बलं वास्यस्य।
तरस्+“अस्मायामेधास्रजो विनिः।” ५।२।
१२१। इति विनिः।) शूरः। वेगी। इत्यमरः।
३।१।१२७। (यथा, भागवते। ८। १०। ३१।
“राहुश्च तथा सोमः पुलोमा युयुधेऽनिलः।

निशुम्भशुम्भयोर्द्देवी भद्रकाली तरस्विनी ॥”)
गरुडे वायौ च पुं। इति राजनिर्घण्टः ॥

तरान्धुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा अन्धुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम्।) नौकाविशेषः। भड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। डोड़ः २ वहनम् ३ पातॢवटः ४ वहित्रम् ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरालुः, पुं, (तराय तरणार्थं अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+उन्।) नौकाविशेषः। इति हारावली॥

तरिः, स्त्री, (तरत्यनया इति। तॄ+“अच इः।” उणां। ४। १३८। इति इः।) नौका। इत्यमरः। १।१०।१० ॥ (यथा, महाभारते। १। १००। ४८।
“साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्म्मार्थं वाहये तरिम् ॥”)
दशा। वस्त्रादिपेटकः। इति हेमचन्द्रः ॥

तरिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः। तॄ+ठन्।) प्लवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (तरणे तरणनिमित्तकदेयशुल्केऽधिकारोऽस्त्यस्य। तरणशुल्कग्रहणाधिकारी। यथा, याज्ञवल्क्ये। २। २६६।
“तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् [दश॥”)

तरिका, स्त्री, (तरिक+टाप्।) नौका। इति शब्दरत्नावली ॥

तरिणी, स्त्री, (तरस्तरणं अत्यस्मिनास्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च।) नौका। इति हेमचन्द्रः॥

तरिता, स्त्री, (तर+इतच्।) तर्ज्जनी। इति शब्दचन्द्रिका॥ गञ्जनम्। गाँजा इति भाषा। यथा, कुलार्णवतन्त्रे।
“सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम्।
अहिफेनं खर्ज्जुरसञ्चारिका तरिता तथा॥”

तरिरथः, पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परिचालनात्तथात्वम्।) अरित्रम्। इति हारावली ॥

तरीः, स्त्री, (तरत्यनया इति। तॄ+“अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः।”उणां। ३। १५८। इति ईः।) नौका। (यथा, माघे। ३। ७६।
“तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डम्॥”)
गदा। वस्त्रादिपेटकः। इत्युणादिकोषः॥
धूमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ द्रोणी। इति जटाधरः॥ दशा। इति मेदिनी। रे, ४०॥

तरीषः, पुं, (तॄ+“तॄभ्यामीषन्।” उणां।४। २६। इति ईषन्।) शोभनाकारः। भेलः। व्यवसायः। इत्युणादिकोषः॥ समुद्रः। समर्थः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ स्वर्गः। इति मेदिनी। षे, ३७॥

तरीषी, स्त्री, (तरीष+संज्ञायां ङीष्।) इन्द्रकन्या। इति मेदिनी। षे, ३८॥

तरुः, पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति। तॄ+“भृमृशीतॄचरीति।” उणां। १। ७। इति उः।) वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५॥ (यथा, रघुः। ३। ७०।
“मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये॥”)

तरुकूणिः, पुं, (तरौ वृक्षे कूणयतीति। कूण+इन्।) वागगुदपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तरुजीवनं, क्ली, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम्।) वृक्षमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तरुणं, क्ली, (तॄ+“त्रो रश्च लो वा।” उणां।३। ५४। इति उनन्।) कुब्जपुष्पम्। इति मेदिनी। णे, ४६॥

तरुणः, पुं, (तॄ+उनन्।) स्थूलजीरकः। एरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुणः, त्रि, (तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति। तॄ+“त्रो रश्च लो वा।” उणां। ३। ५४। इति उनन्।) युवा। इति मेदिनी। णे, ४६। (यथा, महाभारते। १। ४०। २६।
“तरुणस्तस्य पुत्त्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः॥”)
नूतनः। इति धरणिः॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
“तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि दधीनि।
स्वल्पव्ययेन सुन्दरि! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति॥”)

तरुणज्वरः, पुं, (तरुणश्चासौ ज्वरश्चेति।) सप्ताहावधिज्वरः। (यथा, चक्रदत्तः।
“आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्म्मनीषिणः॥”

तरुणदधि, क्ली, (तरुणं तरुणलक्षणोक्तं दधीति।) पञ्चदिनातीतदधि। इति वैद्यकम्॥
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट्॥”
इति चाणक्ये। ६४॥

तरुणी, स्त्री, (तरुण+गौरादित्वात् ङीष्।) द्वितीयवयाः स्त्री। (यथा,—
“ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि।
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता॥
तरुणी शीतसमये॥”
‘नित्यम्बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम्।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिम्॥”
“वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात्॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
भूयोभूयः प्रवर्त्तमानरजाः स्त्री। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। युवती २। इत्यमरः। २। ६। ८॥ तलुनी ३ युवतिः ४। इति भरतः॥ यूनी ५ टिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८। इति शब्दरत्नावली॥ गृहकन्या। दन्तीवृक्षः। चीड़ानामगन्धद्रव्यम्। पुष्पविशेषः। सेउती इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सहा २ कुमारी ३ गन्धाढ्या ४ चारुकेशरा ५ भृङ्गेष्टा ६ रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भृङ्गवल्लभा १०। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवती ११। यथा, नारसिंहपुराणे।
“चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्॥”
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
“शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पातिमञ्जुला॥”

अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। तिक्तत्वम् पित्तदाहज्वरमुखपाकतृष्णाविस्फोटिकानाशि मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुणीकटाक्षमालः, पुं, (तरुणीनां कटाक्ष माला यत्र।) तिलकवृक्षः। इति राजनिर्घ

तरुतूलिका, स्त्री, (तरुस्थिता तूलिका चित्रशला इव। यद्वा, तरौ वृक्षे दोलयतीति। तुल +ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वातुलिः। इति हारावली। वा इति भाषा॥ तरुदूलिकापि पाठः॥

तरुनखः, पुं, (तरौ तरोर्वा नख इव।) कण्टक इति हारावली॥

तरुभुक्, [ज्] पुं, (तरुं भुनक्तीव। भुज क्विप्।) वन्दाकः। इति राजनिर्घण्टः।

तरुमृगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् मृग इव। शा पार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः। यद्वा, प्रियो मृगः पशुः।) वानरः। इति शब्दरा वली॥

तरुरागं, क्ली, (तरो रागो रक्तिमाभा यस्मात् किशलयम्। नूतनपल्लवः। इति हारावली

तरुराजः, पुं, (तरूणां राजा अत्युच्चत्वादस्य त त्वम्। समासे टच्।) तालवृक्षः। इति र निर्घण्टः॥ (सर्व्वपूज्यत्वात् स्वर्लोकभोग्यत पारिजातपुष्पवृक्षः। यथा, हरिवंशे।१२४।
“यदेतदाहृतं स्वर्गात् तत् त्वदर्थं मया विभ
देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजसमुद्भवम्॥”)

तरुरुहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति। रुह+क टाप्।) वन्दाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुरोहिणी, स्त्री, (तरुषु रोहतीति। रु णिनिः+ङीप्।) वन्दाकः। इति राजनिर्घ

तरुवल्ली, स्त्री, (तरुषु वल्लीव तरुवल्लीव वा जतुकालता। इति राजनिर्घण्टः॥

तरुशायी, [न्] पुं, (तरौ तरुकोटरे शाख वा शेते इति। शी+णिनिः।) पक्षी। हारावली॥

तरुसारः, पुं, (तरोः सारः।) कर्पूरः। • हारावली॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सा स्थाने ३५ अध्याये। “तन्मनेत्राणि सुवर्ण ताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयाणि सम्भवाणीति॥”कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव

तरुस्था, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति। स्था+क च।) वन्दाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तरूटः, पुं, (तरोः कूट इव।) उत्पलक अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। शी त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, चरके स्थाने सप्तविंशेऽध्याये।
“तरूटविसशालूकक्रौञ्चादनकशेरुकम्।
शृङ्गाटकं कलोड्यञ्च गुरुविष्टम्भि शीतलम्

तर्क्क, क दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (परं-अकं-सेट्।) क, तर्कयति। वितर्कोऽप्यत्र (अत्र सकं।) तर्कयत्यगुणं सुधीः। दुर्गादासः॥

पुं, (तर्क+भावे घञ्।) आकाङ्क्षा। वितर्कः।
भिचारशङ्कानिवर्त्तकः। इति भाषापरिच्छेदः॥
यथा, महाभारते। ३। १९९। १०८।
कुतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्॥”)
च पञ्चविधः। यथा। आत्माश्रयः १ अन्यो-
न्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाण-
बाधितार्थकः ५। इति जगदीशः॥ एषां लक्ष-
णानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥ ऊहः। हेतु-
शास्त्रम्। तत्तु मीमांसादि। इति मेदिनी।
२५। (यथा, मनुः। १२। १०६।
आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः॥”
न्यायशास्त्रम्। यथा, नैषधे।
तत्कार्यं मधुवर्षिवर्षितपराग्तर्केषु यस्यो-
क्तयः॥”
नम्। यथा, महाभारते। १। १९८। १८।
वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा॥”
अर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः। यथा, अक्ताः
शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते। तत्राञ्जन-
द्रव्यं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति
शङ्कायां तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता
इति निर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवादः॥”)
ः, पुं, (तर्केण आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते
इति। कै+कः।) याचकः। इति हेमचन्द्रः॥
यथा, महाभारते। १२। ४५। ६।
यथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि।
कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि॥”
र्कयतीति। तर्क+ण्वुल्।) तर्ककारकश्च॥
विद्या, स्त्री, (तर्कोपदिष्टा विद्या तर्करूपा
विद्या वा।) न्यायविद्या। तत्पर्य्यायः।
आन्वीक्षिकी २। इत्यमरः। ३।६।५॥ (यथा,
महाभारते। १३। ३७। १२।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्॥)
री, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति। ऋ+कर्म्म-
ण्यण्।” ३। २। १। इत्यण्। ङीप् च।)
न्यमीरुः। इत्यमरः। ४। २। ६५॥
पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया॥”
अस्या गुणा यथा,—
तर्कारी वरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित्॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
अस्याः व्यवहारो यथा,—
तर्कारी विश्वशिग्रुसुरसवत्सकनिम्बजैः।
वनमूलफलैस्तोयं ग्रहस्तुषाच्च सेचनम्॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
अयं गणिकारिकापि वाच्या। तत्पर्य्याया यथा,
अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
ण:, पुं, चक्रमर्द्दचः। इतिरत्नमाला॥ तर्किं-
णोऽपि पाठः॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य विवृति-
र्ज्ञातव्या॥)

तर्की, [न्] त्रि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कय-
तीति। तर्क+णिनिः।) तर्कविशिष्टः। मीमां-
सकः। यथा,—
“त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्ब्बे परिषत् स्याद्दशावरा॥”
इति मनुः। १२। १११॥
तर्कुः, स्त्री, (कृत्+उः। निपातनात् साधुः।)
सूत्रनिर्म्माणयन्त्रम्। टेको इति भाषा॥ तत्-
पर्य्यायः। कपालनालिका २। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ तर्कुटी ३ सूचला ४। इति हारावली॥
(कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम्। यथा,
अनर्घराघवे। २। ६।
“शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तर्कुटङ्कोणुकना
रण्यडिम्बरजम्भटावलयितो देवस्त्विषामीश्वरः॥”)
तर्कुटं, क्ली, (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते
इति। तर्क दीप्तौ+बाहुलकात् उटन्।) कर्त्त-
नम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काटनाकाटा इति
भाषा॥
तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात्
ङीष्।) तर्कुः। इति हारावली। २१३।
तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः। मध्यपदलोपि-
समासः।) तर्कुस्थितसूत्रपिण्डः। टेकोर
वाँटुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वर्त्तिनी २।
इति जटाधरः॥ तर्कुपीठी ३ वर्त्तुला ४। इति
हारावली। २१३॥
तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी यस्यां स्त्रत्-
पिण्डः।) तर्कुपिण्डः। इति हारावली। २१३॥
तर्कुलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति। लस
कान्तौ+णिच्+ण्वुल्। तर्कुः सूत्रनिर्म्माण-
यन्त्रं तस्या लासकः।) भाक्कोलः। इति हारा-
वली। २१३॥ खरसा इति भाषा॥
तर्कुशाणः, पुं, (तर्कोः शाणः।) शामकः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ टेकोर शाण इति भाषा॥
तर्क्षुः, पुं, (तरक्षुः पृषोदरादित्वात् साधुः।)
तरक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥
तर्ष्यः, पुं, यवक्षारः। इति रत्नमाला॥
तर्ज्ज, भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-
परं-सकं-सेट्।) तर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥
तर्ज्ज, क ङ भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
आत्मं सकं-सेट्।) क ङ, तर्ज्जयते। भर्त्स-
नं तर्ज्जनम्। तामतर्ज्जयदम्बरे। इति रघुप्रयो-
गस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः। तर्ज्जं करोतीति णौ साध्यः।
इति दुर्गादासः॥
तर्ज्जनं, क्ली, (तर्ज्ज+भावे ल्युट्।) भर्त्सनम्।
यथा। अधीरायास्तर्ज्जनताडनादि। इति रस-
मञ्जरी॥ (यथाच कुमारे। ६। ४५।
“भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्ज्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः
प्रियाः॥”)
तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्ज्यतेऽनयेति। तर्ज्ज भर्त्सने+
करणे ल्युट्। ततः स्त्रियां ङीप्।) अङ्गुष्ठ-
समीपाङ्गुलिः। तत्पर्य्यायः।. प्रदेशिनी २।

इत्यमरः। २। ६। ८१॥ सा तु गर्भस्थस्य
चतुर्भिर्म्मासैर्भवति। इति सुखबोधः॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। १७। ८८।
“तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा।
विलोक्य भ्रामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम्॥”)
तर्ज्जिकः, पुं, (तर्ज्जनं तर्ज्जनमस्त्यस्य। तर्ज्ज+ठन्।)
देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। ताथिकः २। इति
हेमचन्द्रः। ४। २४॥
तर्णः, पुं, (तर्णोति तृणादिकं भक्षयतीति। तृण
भक्षणे+अच्।) वत्सः। इति हेमचन्द्रः।
४। ३२६॥
तर्णकः, पुं, (तर्ण एव। स्वार्थे कन्।) सद्योजात-
वत्सः। इत्यमरः। २। ९। ६१॥ कोमले
वाछुर इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
५। ४३६।
“नागच्छीरा वरी पर्णी वलहारा निपात्यते।
आलिङ्ग्यमाना क्रन्दद्भिस्तर्णकैरिव दारकैः॥”
बालकः। यथा, अनर्घराघवे। २। २३।
“मुनिविनियोगलूनप्रकाण्डकुशाङ्कुरानि
वर्हींषि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पुरस्कण्डकर्च्छेषु॥”)
तर्णिः, पुं, (तरणिः पृषोदरादित्वादलोपः।)
सूर्य्यः। प्लवः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥
तर्प्परीकं, क्ली, (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ+“फर्फरीका-
दयश्च।” उणां। ४। २०। इति ईकप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः।) नौका। (तरतीति। कर्त्तरि
ईकः।) पारगे, त्रि। इति मेदिनी। के, १६१॥
तर्द्द, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-
सेट्।) तर्द्दति। इति दुर्गादासः॥
तर्दूः, स्त्री, (तरति प्लवते इति। तॄ+“श्नो दुक् च।”
उणां। १। ९१। इति ऊः दुगागमश्च।)
दारुहस्तकः। इत्यमरः। २। ९। ३४। काठेर
हाता इति भाषा॥
तर्पणं, क्ली, (तृप प्रीणने+भावे ल्युट्।) तृप्तिः।
प्रीणनम्। इत्यमरः। २। ९। ५६॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। २६। २३६।
“तत्राहूय तरोर्मूले वेतालं शवकेवरे।
पूजयित्वाकरोत्तस्य नृमांसबलितर्पणम्॥”)
यज्ञकाष्ठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (तृप्यन्ति पितरो
येन। तृप्+करणे ल्युट्।) देवर्षिपितृमनु-
ष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्। यथा,
“एवं ज्ञात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्धमानसः॥
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्।
त्रींस्त्रीनञ्जलाञ्जलीन्दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा॥
वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले चाक्षीर्णवर्हिषि।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रे तु कदाचन॥
यदपां क्रूरमांसन्तु यदमेध्यन्तु किञ्चन।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु॥
गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना।
प्रक्षिपेद्दिशि नैरृत्यां रक्षोपहतयेऽद्भुतम्॥
अनाच्छिन्नन्तु यद्वस्त्रं पापाद्यच्च प्रतिग्रहम्।

दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः सबृहस्पतिः ।
सविता च भगश्चैव मुनयः सनकादयः ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् ।
क्षिपेत्पयोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्व्वन् सङ्कल्पतर्पणम् ॥”
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥
तर्पणविशेषस्तु गारुडे २१८ अध्याये तथा वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्याये च द्रष्टव्यः ॥ * ॥ जीवत्पितृकस्य तर्पणनिषेधो यथा,—
“दर्शस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृको भूप ! कुर्य्यात् कृत्वाघमाप्नुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥
महायज्ञविशेषः । स तु पितृयज्ञः । पितॄणां कव्यजलादीनाञ्च विधिना जलाद्यदानेन तृप्तिसम्पादनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ “तत् द्विविधं प्रधानं अङ्गञ्च । तत्राद्यं यथा,—
‘तर्पणञ्च शुचिः कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥’
इति शातातपः ॥
विधवामधिकृत्य काशीखण्डे ।
‘तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः ।
तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम् ॥’
द्वितीयं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥’
तर्पणाकरणे दोषः । यथा, योगियाज्ञवल्क्यः ।
‘नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जलार्थिनः ॥”
तस्य निषिद्धस्थानादि यथा । “नेष्टकारचिते स्थाने पितॄंस्तर्पयेत् ।’ इति शङ्खलिखितौ ॥
‘यन्न सर्व्वाय चोत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात ! सदैव पितृकर्म्मणि ॥’
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
तस्य विधानं यथा । स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात् परिवर्त्तितवासाश्चेत् तीरमुत्तीर्य्येति । इति विष्णुः ॥ तीर्थे विशेषो यथा, मत्स्यपुराणे ।
‘तिलोदकाञ्जलिर्द्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः ॥’
तीर्थे स्थलस्थश्चेत् तर्पणं करोति तदा जलैकचरणः आचम्य कुर्य्यात् तस्य जले च तर्पणमविरुद्धम् । स्थले तर्पणं दर्भेषु कार्य्यम् । यथा,—
‘प्रागग्रेषु सुरांस्तर्प्येत् मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥’
इति आग्नेयपुराणम् ॥
अशुचिदेशे तु ।
‘यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥’
इति विष्णुः ॥
‘प्रादेशमात्रं उद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मनुष्यांस्तर्प्येत पितॄन् दक्षिणतस्तथा ॥’
इति दक्षः ॥
उद्धृतोदके तु ।
‘पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥’
इति हारीतः ॥
‘यद्युद्धृतैः प्रसिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥’
इति योगियाज्ञवल्क्यः ॥
“अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च दक्षिणस्येतरात् करात् ।
तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यायन् सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥’
इति नारदः ॥ * ॥
देवतर्पणं यथा,—
‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्व्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥’
इदं उपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्य्यम् ॥
मनुष्यतर्पणं यथा,—
‘सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्व्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा ॥’
इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्मुखेन कार्य्यम् । अन्यवेदिना उदङ्मुखेन कार्य्यम् ॥ * ॥ तत ऋषितर्पणं प्राङ्मुखेन उपवीतिना देवतीर्थेन कार्य्यम् । ततो दिव्यपितृतर्पणं दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना सतिलजलेन पितृतीर्थेन कार्य्यम् । ततः पितृतर्पणम् ॥ * ॥ भीष्माष्टम्यां भीष्मतर्पणम् । तस्य मन्त्रो यथा,—
‘वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्त्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥’
प्रार्थनमन्त्रो यथा,—
‘भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्त्रपौत्त्रोचितां क्रियाम् ॥’
प्रेतचतुर्द्दश्यां यमतर्पणं यथा,—
‘यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥’
औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥’
प्रत्येकनामभिस्त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् ॥ * ॥
तिलतर्पणनिषेधो यथा,—
‘रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात् तिलतर्पणम् ॥’
इति स्मृतिः ॥
‘संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम् ॥’
इति मत्स्यपुराणम् ॥
तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥
सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्व्वदा
इति स्मृ
‘तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् तर्पणं तिलमिश्रि
इति मरीचिवचनम् ॥
तिलाभावे प्रतिनिधिर्यथा ।
‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावेऽपि सिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥
अशक्तौ । आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृ
इत्यनेन त्रींस्तर्पयेत् ।” इत्याह्निकत
काशीखण्डमते तु ।
“आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु सर्व्वे पितरो मातृमातामहादयः ।
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ।
जन्माष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा,—
“तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितॄणां यः प्रयच्छ
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ।
इतिब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्
तर्पणी, स्त्री, (तृप्यतेऽनयेति । तृप+करणे ल्युट्
स्त्रियां ङीप् ।) गुरुस्कन्धवृक्षः । स च शे
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (सर्व्वजन
प्रदायित्वात् गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।
“तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी
प्रीतिप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
अध्याये ।
“क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी
विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धिनी ।
तर्पणेच्छुः, पुं, (तर्पणमिच्छतीति । इष+
निपातनात् साधुः ।) भीष्मः । इति श
रत्नावली ॥ तर्पणाकाङ्क्षिणि, त्रि ॥
तर्पिणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीणयतीति । तृप
णिच्+णिनिः । ततो ङीप् ।) पद्मचारि
इति शब्दचन्द्रिका ॥
त(र्व्व)र्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-प
सकं-सेट् ।) रेफोपधः । तर्वति । इति दु
दासः ॥
तर्वटः, पुं, (तर्वति द्रुतं गच्छतीति । तर्
बाहुलकात् अटन् ।) वत्सरः । इति श
रत्नावली ॥ चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ।
तर्म्म, [न्] क्ली, (तरतीति । तॄ+“स
-धातुभ्यो मनिन् ।” उणा ४ । १४४ ।
मनिन् ।) यूपाग्रम् । इत्यमरः । २ । ७ । १
तर्षः, पुं, (तृष पिपासायाम्+भावे घञ् ।) ल
लाषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०४ ।
“तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।
निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तगतं यदा ।”)
तृष्णा । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (य
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४८० ।
“सनयार्णवपानेन तर्षोत्कर्षमिवोद्वहन् ।

तृप्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभवन्मुखम् ॥”
था, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे तृष्णाधिकारे ।
काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
ाक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥”
र्य्यतेऽनेनेति । तॄ प्लवनतरणयोः+“हृतॄ-
दिहनीति ।” उणां ३ । ६२ । इति सः ।)
वः । (तीर्य्यतेऽसौ इति कर्म्मणि सः ।) समुद्रः ।
णुवादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति संक्षिप्तसारे
णादिवृत्तिः ॥
, स्त्री, (तृष + भावे ल्युट् ।) पिपासा ।
ति जटाधरः ॥ (अभिलाषः । यथा, भाग-
ते । ३ । २५ । ७ ।
निर्व्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् ।
न संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः प्रभो ! ॥”)
तः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः । तर्ष + तारकादि-
ात् इतच् ।) तृषितः । इति त्रिकाण्ड-
ेषः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
राजा तदृयज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
ृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं
स्वयम् ॥”
ाताभिलाषः । यथा, रामायणे ।२।१०४।१ ।
वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥”)
, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधातु-
यम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥
, क्ति प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
दौ भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) क्ति, तालयति तलति
नम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
, क्ली पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम् +
पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् ।
(यथाच माघे । २ । १११ ।
तत्त्वा तत्त्वविदस्तीर्थैर्व्यक्तः प्रणिधयः पदम् ।
विदांकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥”
“तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अनूर्द्धम् । इति मेदिनी ।
ले, २१ ॥ (अधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
यथा, मनुः । २ । ५९ ।
“अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥”
यथा च शान्तिशतके । २ । १९ ।
“वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योक-
स्तरूणां तलं
मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं
तृषाशान्तये ॥”
हस्तादीनामुपरिभागः । यथा,—
“तलं प्रलम्बुकीर्णा याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाहोः कर्म्मक्षयकरी———————॥”
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये वातव्याधौ ॥
“तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरि-
वचनः यथा भूतलमिति गयदासः । तेनाय-
मर्थः, बाहोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत आरभ्य हस्त-
तलं लक्ष्यीकृत्येति ॥” इति विजयरक्षितकृत-
व्याख्यानम् ॥)

तलं, क्ली, (तलतीति । तल + अच् ।) ज्याघात-
वारणम् । (यथा,—
“ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ॥”)
इति महाभारते । १ । १९० । १५ ।
काननम् । कार्य्यवीजम् । इति मेदिनी । •ले,
२१ ॥ गर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य
मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८२ ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २० । २३ ।
“रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयो-
र्महीं महीधान् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्त्ते-
रूर्व्वोर्गणं मारुतमिन्द्रसेनः ॥”
हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
“स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥”)
तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ६० । १६ ।
“स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥” •
करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते ।
३ ।.२७७ । २४ ।
ततः प्रहसिताः सर्व्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥”)
त्सरुः । सव्यपाणिना तन्त्रीघातः । इति मेदिनी ।
ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिव-
सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
. “तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान् ॥”)
तलकं, क्ली, (तलेन गभीरगर्त्तेन कायतीति ।
कै + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली ।४२॥
तलाओ इति हिन्दी भाषा ॥
तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।)
चपेटः । तत्पर्य्यायः । चर्व्वा २ । इति हारा-
वली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८० । १७ ।
“तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥
तलसारकं, क्ली, (तले सारो यस्य कप् ।)
घोटकस्यान्नभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥
घोटकस्य वक्षस्थलबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः ।
वक्षपट्टः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३१७ ॥
तलहृदयं, क्ली, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।)
पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२८२ ॥
तला, स्त्री, (तल + स्त्रियां टाप् ।) गोधा ।
ज्याघातवारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।
तलाची, स्त्री, (तलमञ्चतीति । अञ्च + क्विप् ।
स्त्रियां ङीप् ।) नलनिर्म्मितकटः । इति हारा-
वली । १७७ ॥
तलातलं, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् ।
तस्मादपि अतलम् । अत्यन्तनिम्नतयास्य तथा-
त्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्र मयन—— ———————————भिर्भगवता

त्रिपुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निर्द्दग्ध-
स्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामा-
चार्य्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शन-
भयो महीयते ।” इति श्रीभागवतम् ॥
तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थान-
त्वेनास्त्यस्या इति । तल + ठन् ।) तलसारकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
तलितं, क्ली, भृष्टमांसम् । यथा,—
“शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् ।
. तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढ़ताकरम् ॥”
तलिनं, क्ली, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल +
“तलिपुलिभ्यां च ।” उणां । २ । ५३ । इति
इनन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥
तलिनः, त्रि, (तल + इनन् ।) विरलः । स्तोकः ।
स्वच्छः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्ब्बलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
तलिमं,क्ली,(तल + बाहुलकात् इमन् ।) कुट्टिमम् ।
तल्पम् । चन्द्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी ।
मे, ४४ ॥
तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । तॄ + “चोरच
लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् रस्य
लत्वं ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥
तलुनी, स्त्री, (तलुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥
तलेक्षणः, पुं, (तले अधोभागे ईक्षणं दृष्टिरस्य ।)
शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्य्यतयेतिभावः
उदरं यस्याः । बहुच्कत्वेऽपि “नासिकोदरौष्ठ-
जङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।” ४ । १ । ५५ । इति
ङीष् । आद्ययोर्बह्वजलक्षणो निषेधो बाध्यते
पुरस्तादपवादन्यायात् ।) भार्य्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥
तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्द-
स्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तल्कं, क्ली, (तल् + बाहुलकात् कन् ।) वनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तल्पं, क्ली पुं, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल +
“खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ।” उणां ।
३ । २८ । इति पप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।
“स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥”)
अट्टालिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
सम्वर्त्तसंहितायाम् । १५८ ।
“पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥”)
तल्पकीटः, पुं, (तल्पे शय्यायां जातः कीटः ।)
कीटविशेषः । छारपोका इति भाषा । यथा,
“जलौकां तल्पकीटञ्च तदा मूको भवेद्ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तसपनं, क्ली, (तस इवाचरति । तस + क्विप् + ल्युच ।) करिपृष्ठम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पृष्ठवंशस्य मांसम् । इति हारावली ॥

तलं, क्ली, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति । ली + डः ।) विलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्लः, पुं, (तस्मिन् लीयते इति । ली + डः ।) जलाधारविशेषः । इति मेदिनी । ले, २२ ॥ तलाओ इति हिन्दीभाषा ॥

तल्लजः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लजतीति । लज + अच् ।) प्रशस्तः । इत्यमरः ॥ अयं अजहल्लिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा कुमारीतल्लजः । इत्यमरटीका ॥

तल्ली, स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसतीति । लस + डः स्त्रियां ङीष् च ।) तरुणी । इति मेदिनी । ले, २२ ॥

तवक्षीरं, क्ली, (तु + अच् । तवं क्षीरमिति नित्य-कर्म्मधारयः ।) तोयाक्षीर इति ख्यातम् । तत्-पर्य्यायः । पयःक्षीरम् २ यवजम् ३ यवजोद्-भवम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-त्वम् । दाहपित्तक्षयकासकफश्वासास्रदोषनाशि-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तवक्षीरी, स्त्री, (तवक्षीर + ङीष् ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तवराजः, पुं, (तु + अच् तवः पूर्णः सन् राजते । राज + अच् ।) यवासशर्करा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यवासशर्कराशब्देऽस्य विवृति-र्ज्ञातव्या ॥)

तवराजोद्भवखण्डः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति । उत् + भू + अप् । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तवराज उद्भवोऽस्य । यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति । उद् + भू + अच् ।) ततः कर्म्मधारयः । यवास शर्कराभवखण्डः । तत्पर्य्यायः । सुधामोदकजः २ खण्डजोद्भवजः ३ सितमोदकः ४ अमृतसारजः ५ सितखण्डः ६ । अस्य गुणाः । दाहतापप्रलया-मोहमूर्च्छाश्वासनाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् । शीतत्वम् । सदासुमधुरत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

तविषः, पुं, (तव + "तवेर्णिद्वा ।" उणां ।१।४६। इति टिषच् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तविषी, स्त्री, (तविष + संज्ञायां ङीष् ।) नदी । देवकन्या । भूमिः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥ (बलम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।३५।४। "हिरण्ययरजासि तविषीं दधानः ॥")

तष्टः, त्रि, (तक्ष + क्तः । पृषोदरात् कलोपे साधुः ।) तनूकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।

तष्टा, [ऋ] पुं, (तक्षकार्य्ये + तृच् पृषोदरात् कलोपे साधुः ।) त्वष्टा । छुतार इति भाषा । विश्वकर्म्मा । आदित्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तस, इ कि अलङ्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि तंस्यते । कि, तंसयति तंसति हारो जनम् । इति दुर्गादासः ॥

तस, य उ इर उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) य, तस्यति धूलिं वायुः । उ, तसित्वा तस्त्वा । इर, अतसत् । अतासीत् । अतसीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

तसरः, पुं, (तनोतीति । तन + "तनुषिभ्यां कसरन् ।" उणां ३ । ७५ । इति सरन् किच्च ।) त्रसरः । सूत्रवेष्टनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, वाजस-नेयसंहितायाम् । १६ । ८३ ।
"रसं परिसुता न रोहितं
नग्नहुर्धीरस्तसरं न वेम ॥")

तस्करः, पुं, (तत् करोतीति । क्ल + "दिवाविभेति ।" ३ । २ । २१ । इत्यस्य सूत्रस्य "किं यत्तद्-बहुषु कृञोऽज्विधानम् ।" इति वार्त्तिकोक्तेरच् । ततः । "तद्बृहतोः करपत्योः इति सुट्तलोपौ ।) चौरः । एकाशाकः । इति रत्नमाला ॥ मदन-द्रुमः । इति जटाधरः ॥ कर्णः । यथा, रघुः । १ । २७ ।
"आहृता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥"
"तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम् ।" इति तट्टीका ॥

तस्करस्नायुः, पुं, (तस्करस्य एकाशाकस्य स्नायु-रिव ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्करी, स्त्री, (तद् + क्ल + चौराद्यर्थे टः टित्वात् ङीप् । सुटि दलोपे च साधुः ।) कोपना नारी । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

ताटङ्कः, पुं, (ताड़ङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) ताड़ङ्कः । इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।
"तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी ॥")

ताटस्थ्यं, क्ली, (तटस्थ + भावे ष्यञ् ।) उदा-सीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्थ्येन उदासीनत्वेन इति । तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्ध-पूर्व्वप्रथय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण्डि-दासः ॥

ताड़ः, पुं, (तड़ + भावे घञ् ।) ताड़नम् । शब्दः । मुष्टिमेयतृणादि । इति मेदिनी । ड़े, १४ ॥ पर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

ताड़का, स्त्री, राक्षसीविशेषः । सा सुकेतुयक्ष-कन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता धुन्धुदैत्य-पुत्रस्य सुन्दस्य भार्य्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यर्षिं धर्षयितुमुद्यता तस्य शापात् सपुत्रा राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता । इति रामायणम् ॥

ताड़काफलं, क्ली, (तारकेव नक्षत्रमिव फलमस्य । रस्य ड़त्वम् ।) वृहदेला । इति रत्नमाला ॥

ताड़ङ्कः, पुं, (तालं तालपत्रमिव अङ्क्यते लक्ष्यते इति । अङ्क + घञ् । लस्य ड़त्वम् । शकन्धा-दित्वात् साधुः ।) कर्णभूषा । कानतड़का इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कर्णदर्पणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताटङ्कः ३ । इति द्विरूपको-टीकायां भरतः ॥ कर्णिका ४ तालपत्रम् ५ । इत्यमरः ॥ ताड़पत्रम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२० ॥ कर्णाङ्कुरः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मन्त्रध्याने ।
"ताड़ङ्काङ्गदमेखलागुणरणन्मञ्जीरतां प्रापि-केरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे ॥")

ताड़नं, क्ली, (ताड़ि + भावे ल्युट् ।) आघातः । यथा, शृङ्गारतिलके । [सप्तः ।]
"श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताड़नशतं श्लाघ्यः प्रचण्ड-" यथाच, गारुड़े ६६ अध्याये ।
"श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कुर्य्यात् कर्म्माणि न त्यजेत् । न निन्द्यात्ताड़ने कुर्य्यात् सुतं शिष्यञ्च ताड़येत् । आचरेत् सर्व्वदा धर्म्मं तद्विरुद्धन्तु नाचरेत् ।" अपि च चाणक्ये । १२ ।
"लालने बहवो दोषास्ताड़ने बहवो गुणाः । तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताड़येन्न तु लालयेत् ।"

ताड़नी, स्त्री, (ताड्यतेऽनयेति । ताड़ि + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) अश्वताड़नयष्टिः । तत्-पर्य्यायः । चर्म्मयष्टिः २ कशा ३ भीमा ४ चर्म्म-लालिका ५ । इति शब्दमाला ॥

ताड़पत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव । लस्य ड़त्वम् ।) ताड़ङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२० ।

ताड़िः, स्त्री, (ताड़यति पत्रैः शोभते इति तड़ दीप्तौ + णिच् + इन् ।) वृक्षविशेषः । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥ ताड़ियात् इति भाषा ॥

ताड़ी, स्त्री, (ताड़िः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) पत्रद्रुमः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ तत्पर्य्यायः । ताड़िः २ ताली ३ तालिः ४ । इति भरतः ॥ ताड़ियात् इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे किष्किन्धायाम् । ३ । ३२८ ।
"मुख्यतमालपत्राणि शीर्णताड़ीदलानि च । सतुसेनार्य्यवतीराणि चक्रेऽरिक्षीसुखानि च ।") आभरणविशेषः । इति दुर्गसिंहः ॥

ताड़ुलः, पुं, (ताड़यतीति । तड़ + णिच् + उलच् ।) ताड़यिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

ताड्यमानः, पुं, (ताड्यते असौ । ताड़ि + कर्म्मणि शानच् ।) पटहादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़नयुक्ते, त्रि । (यथा, कुमारे । १ । ४५ ।
"अध्यक्षपुष्पा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ।")

ताण्डवं, क्ली, पुं, नृत्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ ताण्डेन मुनिना कृतं ताण्डि नृत्यशास्त्रं तद-स्त्यस्मीति । इति भरतः ॥ तण्डुना प्रोक्तमिति स्वामी ॥
("पुंनृत्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ।" इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनेन पुंनृत्यम् ।) तृणविशेषः । उद्धतनृत्यम् । इति मेदिनी । डे, ३६ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । १ । १ ।
"प्रचण्डताण्डवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिग्गजाः । भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजाः ।")

ाण्डविकः, पुं, (ताण्डवे शिवनृत्यकाले
वज्ञालः स कार्य्यतयास्त्यस्येति । ठन् ।) नन्दी।
स शिवद्वारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ण्डवप्रियः, पुं, (ताण्डवं उद्धतनृत्यं प्रियमस्य ।)
शिवः । इति शब्दमाला ॥
ण्डि, क्ली, (ताण्डेन मुनिना कृतम् । ताण्ड+
बहुलवचनात् इञ् ।) नृत्यशास्त्रम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
तः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति ।
तन+"हुतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ९० ।
इति क्तः दीर्घश्च । अनुदात्तेति नलोपः ।)
पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा,
रघुः । ९ । ७५ ।
"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढ़ं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्त्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥")
अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १४ । ३९ ।
"कच्चित्तेऽनामयं तात ! भ्रष्टतेजा विभासि मे ।
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरो-
षितः ॥")
पूज्ये, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ ।
१ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः ।
"तस्मात् मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥")
तगुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो
यत्र । गवान्तत्वात् गौणत्वे ह्रस्वः ।) क्षुद्रतातः ।
पितृव्यः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी ।
गे, ३६ ॥
तातजनयित्र्यौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते ।)
मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥
ाततुल्यः, त्रि, (तातस्य पितुस्तुल्यः ।) पितृ-
समः । तत्पर्य्यायः । मनोजवसः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोजवः ३ पितृसन्निभः ४ ।
इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ॥
ातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति ।
नृत्+बाहुलकात् डः ।) खञ्जनपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
ातलः, पुं, (तापं लातीति । ला+कः । पृषोदरादि-
त्वात् पस्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः ।
मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ९८ ॥ तप्तमात्रे,
त्रि । इत्यजयपालः ॥
ातिः, पुं, पुत्त्रः । इति जटाधरः ॥
ात्कालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल+
"आपदादिपूर्व्वपदात्कालान्तात् ।" ४ । २ ।
११६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।) तत्काल-
भवः । यथा, शुद्धितत्त्वे शङ्खः ।
"ततः आह्नमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥"
ात्पर्य्यं, क्ली, (तत्परस्य भावः । तत्पर+
ष्यञ् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।
"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्ति-
तम् ॥")

तादात्म्यं, क्ली, (तदात्मनो भावः । तदात्मन्+
ष्यञ् ।) तत्स्वरूपम् । अभेदसम्बन्धः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥
तादृक्, [श्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ । (तद्+
दृश्+"त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।" ३ ।
२ । ६० । इति क्विन् । "आ सर्व्वनाम्नः ।"
६ । ३ । ९१ । इति आत्वम् ।) तादृशः ।
ताहार मत इति भाषा ॥ इति मुग्धबोधम् ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७९ ।
"यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते ।
कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरुषः ॥")
तादृक्षः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद्+दृश्
+त्यदादिष्विल्यत्र क्सोऽपि वाच्य इति क्सः ।)
तादृक् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।
"ततः प्रभृति तादृक्षयोग्यार्थप्राप्तिलालसः ।
परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुर्व्वीं सपर्य्यिणीम् ॥")
तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद्+
दृश्+"त्यदादिष्विति ।" ३ । २ । ६० । इति
कञ् ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।४३५ ।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ॥")
तानं, क्ली, (तन इ न विस्तारे+भावे घञ् ।)
विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन+घञ् ।)
गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषसंश्रयाः ।
तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥"
तानवं, क्ली, (तनोर्भावः । तनु+"इगन्ताच्च लघु-
पूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गात्रे
तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
"तानवत् तनुता गात्रे दौर्ब्बल्यभ्रमणादिकृत् ॥"
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३९३ ।
"परपतिनिर्द्दयकुचटाशोषित शठ ! नेर्ष्यया न
कोपेन ।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥")
तानूरः, पुं, (तन्+बाहुलकात् ऊरण् ।) पयसां
भ्रमः । आवर्त्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥
तान्तः, त्रि, (तम+क्तः ।) श्रान्तः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । २ अङ्के ।
"पार्श्वं श्रान्तिनितान्ततान्तमतुलं सन्तोषयत्या-
त्मशन्
यत्रात्यन्तघनच्छदैर्व्विटपिभिश्छन्ने निरस्तातपे ॥")
तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा ।
तन्त्र+"उक्थादित्वात् ठक् ।) ज्ञातसिद्धान्तः ।
शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । २।८।१५॥ तन्त्रशास्त्र-
वेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते । ८।६।९ ।
"श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥")

तापः, पुं, (तप+घञ् ।) सन्तापः । (यथा,
भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
"नेदाघजं तापमिवोडुराजः ॥")
कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविध
दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।
"दीर्घायुर्भव सर्व्वज्ञ ! तापत्रयविवर्ज्जितः ॥")
तापकः, पुं, (तापयतीति । तप+णिच्+ण्वुल् ।)
ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्त्तरि त्रि ॥
तापत्यः, पुं, (तपती सूर्य्यकन्या तस्या अपत्यं
पुमान् । तपती+ण्यः ।) अर्ज्जुनः । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । ५।४६।२ ।
"तस्मात्तापत्य ! यत्किञ्चिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन् कर्म्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः
पुरोहिताः ॥"
तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तत्रैव ।
१ । १७१ । ६९ ।
"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन ! ॥"
तपत्या उपाख्यानम् । तपती+अञ् । तप-
त्युपाख्याने, क्ली । यथा, तत्रैव । १।२।१०९ ।
"तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम् ॥"
एतदुपाख्यानन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि १७२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
तापनः, पुं, (तापयतीति । तप+णिच्+कर्त्तरि
ल्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९ ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥")
कामबाणः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं,—
"सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥")
सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्ली,
नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।
"असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् ॥"
भावे ल्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते । १।४१ ।
"तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकर-
मिति ॥") तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १९ । २१ ।
"ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ॥")
तापसं, क्ली, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेजपात इति भाषा ॥
तापसः, त्रि, (तपोऽस्यस्येति । तपस्+"अण् च ।"
५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शील-
मस्य । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ ।
इति णः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ ।७।४२ ॥
(यथा, मनुः । ६ । २७ ।
"तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥"
तपःसम्बन्धी । यथा, गोः रामायणे । २।५२।५ ।
"तापसं व्रतमास्थाय ततो गुहमुवाच ह ॥")
पुं, दमनकवृक्षः । वकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(इक्षुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

"कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः स्वचिपत्रकः ॥"
"इत्येता जातयः स्थौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥"
"कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ॥")

तापसतरुः, पुं, (तापसप्रियस्तरुर्वृक्षः ।) इङ्गुदीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (इङ्गुदीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तापसद्रुमः, पुं, (तापसप्रियो द्रुमः ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"इङ्गुदीऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तापसद्रुमसन्निभा, स्त्री, (तापसद्रुमस्य सन्निभा समा ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इङ्गुदीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः ॥")

तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

तापहरी, स्त्री, (तापं अरुचिजन्यसन्तापं हरतीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।) व्यञ्जनविशेषः । यथा,—
"घृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्जयेद्वटीः ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत् ॥)
सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् ॥
एषां सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥"
अस्या गुणाः ।
"भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ।
बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्व्वी तत्र गुणाः स्मृताः ॥"
ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥
तापहारिण्यां त्रि ॥

तापिञ्छः, पुं, (तापिनं सन्तप्तं छदति आच्छादयतीति । छद् + अन्येष्वपीति डः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
"अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिञ्छगुच्छावलीम् ॥"
क्ली, तापिञ्छस्य पुष्पम् । फले लुगिति तद्धितलुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्व्वमिति नपुंसकत्वम् । तापिञ्छपुष्पम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
"प्रफुल्लतापिञ्छनिभैरभीषुभिः
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ॥")

तापिञ्जं, क्ली, (तापिनं जयतीति । जि + डः ।) धातुमाक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिञ्जः, पुं, तापिञ्छः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मात्स्ये । ११३ । २७ ।
"तापी पयोष्णी निर्व्विन्ध्या क्षिप्रा च ऋषभा नदी ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ताः सर्व्वाः शीतजलाः शुभाः ॥"
इयं सह्यपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ । ३ । ११ ॥
"तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता नदी ।
सरस्वती युता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफदन्तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
यमुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [न्] (तापोऽस्यास्तीति । ताप + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, त्रि ॥

ताप्यं, क्ली, (तापे हितम् । ताप + यत् ।) धातुमाक्षिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गोऽयम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"ताप्यस्य पलत्रितयं हे लोहश्रावणीकायाः ॥")

ताप्यकं, क्ली, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माक्षिकशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

ताप्युत्थसंज्ञकं, क्ली, (ताप्युत्थासंज्ञा यस्य । कप् ।) माक्षिकधातुः । इति रत्नमाला ॥

तामः, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम + करणे घञ् ।) भीषणः । दोषः । इत्यजयपालः ॥

तामरं, क्ली, (तामं ग्लानिं रातीति । रा + कः ।) जलम् । घृतम् । इति भरतधृतरुद्रः ॥

तामरसं, क्ली, (तामरे जले सस्तीति । सस् + डः । यद्वा, बाहुलकात् अमेरप्यसच् । तस्य णित्त्वञ्च । धातोस्तुगागमश्च । णित्त्वात् वृद्धिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ५४ ।
"जाता तामरसोदरे भगवतो धातुः सतार्था स्थितिः ॥")
सारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्वर्णम् । ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (द्वादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
"कटुकेन्द्रयवोशीरसिंही तामलकीघनैः ॥")

तामलिप्तं, क्ली, } देशविशेषः । तमलुक इति
तामलिप्ती, स्त्री, } भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । दामलिप्तम् २ तामलिप्ती ३ तमालिनी ४ स्तम्बपूः ५ विष्णुगृहम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥ तमोलिप्ती ७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तामसं, त्रि, (तम एव । तमस् + स्वार्थे अण् ।) प्रकृतिगुणविशेषः । तद्धर्म्मा यथा,—
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृ
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः
यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ।
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ।
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ ●
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।
"नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलस
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते
अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! ताम
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी म
यदग्रे चानुबन्धे च सुखमोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ।

तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनास्त्यस्य अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से
उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थ
अस्मिन्मन्वन्तरे हरिनामा विष्णोरव
त्रिशिखनामा इन्द्रः । वैधृतयो देवाः । ज्यो
र्धामादयः सप्तर्षयः । वृषख्यातिनरादयो
सुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ ● ॥ तम
युक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।
"लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भि
वृत्ति
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्ष
तामसमुनयो यथा । कणादः १ गौतमः २
उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्व्वासाः ६ मृकण्डुः ७
बृहस्पतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० ॥ तामसशास्त्राणि यथा । असुरमोहनार्थं शिवप्रोक्तशैवपाशुपतादि १ कणादकृतन्यायवैशेषिकादि २ जैमिनिप्रणीतपूर्व्वमीमांसा ३ कपिलकृतनिरीश्वरसांख्यम् ४ ॥ तामसपुराणानि यथा । मात्स्यम् १ कौर्म्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४ स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६ ॥ तामसस्मृतयो यथा । गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सांवर्त्तम् ३ यमम् ४ शाङ्खम् ५ औशनसम् ६ ॥ ● ॥ राजसतामसकर्म्माणि यथा,—
"यत् शैवं दैवतं पैत्र्यमौपदैवं तथाध्वरम् ।
शाक्तं शैवं गाणपत्यं यागहोमादिकं तथा ।

पौरोहित्यं याजनञ्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुशिवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! वाङ्मयमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्दृष्टपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राक्षसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस्+ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस्+अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा । श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारतिरस्त्यस्येति । तमिस्र+अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम+"खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ९० । इति ऊलच् बुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । धृतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते भुक्ते च प्रशस्तत्वम् । दन्ताक्षिकगदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्ल्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ श्यामपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटितताम्बूलभक्षणगुणाः । मुखरोगजाड्यदोषवातारोचकरक्तमलविड्भङ्गकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥
"शिरापर्णेन पौष्टिकं कुर्य्यात्तस्मात् बुधः ।
शीर्षं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नाशुरग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले ।
ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलास्रता ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ९७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा+कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल+गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २।४।१२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
"ताम्बूलीच सहास्याग्निमाबालिजकयुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (तम्यति आकाङ्क्षति इति । तमु काङ्क्षायाम्+"अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति ताँबा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उदुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उदम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ औडुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अल्पबृंहणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायामशूलबहुरोगनाशित्वम् । बुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ स्नुह्वेदितमूलयुक्तकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभक्षीतम्रपक्वान्नद्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिमूर्च्छाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगहृल्लिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनादारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

वासरत्रयमम्लेन ततः खल्वे विनिःक्षिपेत् ॥
पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्द्दयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्द्विगुणेन च ।
गन्धकेनाम्लपृष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ।
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्द्व्यङ्गुलोन्मितम् ॥
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ।
वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः ॥
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपाचयेत् ।
क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्द्दयेच्छूरणद्रवैः ।
यामैकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे ॥
मृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः सर्व्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
पाच्यं गजपुटे क्षिप्रं मृतं भवति निश्चितम् ॥
वमनञ्च विरेकञ्च भ्रमं क्लममथारुचिम् ।
विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
शुल्वनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ तद्गुणाः, त्रि ॥
("न विषं विषमित्याहुस्ताम्रञ्च विषमुच्यते ।
एकदोषो विषे त्वष्टौ दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदशोषवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥
तस्माद्विशुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
अग्नौ सन्ताप्य निर्गुण्डीरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
मतान्तरम् ।
गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥
इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥
अथ ताम्रमारणम् ।
सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्द्याम्लकन्यया ।
द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ।
सम्यक् शूरणजैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्यामं पचेच्चुल्ल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये ॥
जलं पुनः पुनर्द्देयं स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
मतान्तरम् ।
अम्लाम्भसा सैन्धवसंयुतेन
सगन्धकं स्थापय शुल्वपत्रम् ।
पक्वायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या
वातादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥
अन्यतरमतम् ।
शुद्धं ताम्रदलं विमर्द्द्य पटुना क्षारेण जम्बीरजे
नीरे चैवसमिदं सुह्यर्कपयसा लिप्तं धमेत् सप्तधा ।
निर्गुण्ड्यम्बुहिमं रसेन्द्रकलितं दुग्धाज्यगन्धेन तत्
शुल्वेनाथ मृतंभवेत् सुपठितं पञ्चाम्रतेन त्रिधा ॥
गुणा यथा,—
शान्तिभ्रान्तिविवर्ज्जितं चयरुजाकुष्ठानि पाण्ड्वामयं
शूलं मेहगुदाङ्कुरानिलगदाशुक्ताशुपानैर्जयेत् ।
गुञ्जामात्रमिदन्ततो द्विगुणितं तच्छुद्धकायेन चेत्
भुक्तः स्थौल्यजरापमृत्युशमनं पथ्याशिना वत्सरात् ॥
ताम्रमुष्णं गरहरं यकृत्प्लीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातघ्नं यक्ष्मश्वासोऽम्लपित्तजित् ॥"
इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

ताम्रः, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अच् । ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः । इति कर्म्मविपाकः ॥ (द्वीपभेदः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ६५ ।
"द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्व्वतं रामकं तथा ॥")

ताम्रकं, क्ली, (ताम्र+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥

ताम्रकर्णी, स्त्री, (ताम्रवर्णौ कर्णौ यस्याः स्त्रियां ङीष् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्हस्तिपत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकारः, पुं, (ताम्रं करोति ताम्रधातुभिः पात्रादिकं निर्म्मातीति । कृ+अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ताम्रिकः २ शौल्बिकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्तिः कांसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टकः, पुं, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट+ण्वुल् ।) ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूटः, पुं क्ली, (ताम्रनिर्म्मितं कूटमिव ताम्रस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । तामाक् इति भाषा । यथा,—
"सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जुरसः तारिका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा सूर्य्याष्टकं प्रिये ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रिमिः, पुं, (ताम्रवर्णः क्रिमिः कीटः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥

ताम्रगर्भं, क्ली, (ताम्रं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूड़ः, पुं स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूड़ा अस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।
"अपरंचाग्निदायादस्ताम्रचूड़ं भुजेन सः ।
महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं वलिनां वरम् ॥"
यथा चोत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"ताम्रचूड़स्य मांसेन पिवेद्वा मद्यमुत्तमम् ॥")
कुक्कुरद्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा, स्त्री, (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं रसोऽस्याः ।) गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रपट्टं, क्ली, (ताम्रेण निर्म्मितं पट्टं पत्रम् ।) ताम्रनिर्म्मितलेखनपत्रम् । यथा,—
"दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।
आगामिभद्रनृपतिः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

ताम्रपत्रः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ... जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्र... निर्म्मितपत्रे, क्ली ॥

ताम्रपर्णी, स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयो... नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रा... ४ । ५० ।
"ताम्रपर्णीं समेतस्य मुक्तासारं महोदधेः

ताम्रपल्लवः, पुं, (ताम्रवर्णं पल्लवमस्य ... अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (... पर्य्याया यथा,—
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ...

ताम्रपाकी, [न्] पुं, (पच्यते इति । पच+... ञत्वञ्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परि... रस्यस्येति । इनिः ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । रत्नमाला ॥

ताम्रपादी, स्त्री, (ताम्रौ रक्तवर्णौ पादौ ... देशोऽस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घ... (हंसपदीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या ।)

ताम्रपुष्पः, पुं, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) ... काञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्या... यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ...
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ...
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी ...")
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । ... टापि अत इत्वञ्च ।) रक्तत्रिवृत् । इति रा... निर्घण्टः ॥ (रक्तत्रिवृत्शब्दे ज्ञातव्यमस्या ... रणम् ॥)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः ... ङीष् ।) धातकी । (अस्याः पर्य्याया यथा,
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्ज...
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ...)
पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्या... यथा,—
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरु...
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ...
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सि...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ...

ताम्रफलः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ... अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रमूला, स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं मूलमस्याः ... दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधि... श्वासचिकित्सायाम् ।
"सिंही व्याघ्री ताम्रपर्णी पटोली ॥")
लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अ... इति रत्नमाला ॥ खिराइ इति भाषा ॥

ताम्रवर्णः, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्य ।) ... वाह्लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भ... वर्षीयद्वीपभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ ।

"भारतस्या...ु वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे ।
...द्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥")

...वर्णा, स्त्री, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्याः इति । टाप् ।) ओड्रपुष्पवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

...वल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली । मध्यपदलोपी समासः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ चित्र-कूटदेशप्रसिद्धा लता । तत्पर्य्यायः । ताम्रा २ ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ कृष्णवल्ली ६ सुलोमा ७ शोषणी ८ तालिका ९ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । कफदोषमुखकण्ठोत्थ-रोगनाशित्वम् । श्लेष्मशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

...बीजः, पुं, (ताम्रवर्णं बीजमस्य ।) कुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

...वृक्षः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्षः ।) रक्तचन्दनम् । कुलत्थः । इति रत्नमाला ॥

...वृन्तः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य ।) कुलत्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

...वृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति टाप् ।) कुलत्थिका । इति हेमचन्द्रः । ४।२४१ ॥

...शिखी, [न्] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा चूड़ा अस्त्यस्य । इति इनिः ।) कुक्कुटः । इति जटाधरः ॥

...सारं, क्ली, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । इति रत्नमाला ॥

...सारकं, क्ली, (ताम्रसार+स्वार्थे कन् ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

...सारकः, पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्येति कप् ।) रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

...म्रा, स्त्री, (ताम्र+टाप् ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीना-मन्यतमा । यथा, मात्स्ये । ६ । २ ।
"सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा ॥"
सप्तत्वगन्तर्गतचतुर्थत्वग्विशेषः । यथा,—
"चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविध-किलासकुष्ठाधिष्ठाना ॥" इति सुश्रुते शारीर-स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

...म्राङ्कुः, पुं, उपद्वीपभेदः । इति शब्दमाला ॥

...म्राक्षः, पुं, (ताम्रे रक्ताभे अक्षिणी यस्य । अक्षिन्+समासे षच् ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ताम्रनयने, त्रि । यथा, भागवते । १ । ७ । ३३ ।
"तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।
बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥")

...म्राभं, क्ली, (ताम्रमिवाभातीति । आ+भा+कः । ताम्रवदाभा अस्येति वा रक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा, ब्रह्माण्डे ४७ अध्याये ।
"वपका निषधं प्राप्ता ताम्राभं निषधादपि ॥")

...म्रार्द्धं, क्ली, (ताम्रस्यार्द्धं अर्द्धभागतया उत्-पत्तिकारणमस्य ताम्रस्यार्द्धं उत्पादकोऽस्य इति वा ।) कांस्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्रिकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्म्माणं कार्य्य-त्वेनास्त्यस्य । ताम्र+ठन् ।) कांसकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रनिर्म्मिते, त्रि । यथा, कार्षिके ताम्रिके पणः । इत्यमरः । २ । ९ । ८८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥")

ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अस्त्यस्या इति ठन् ततः टाप् ।) गुञ्जा । इति राज-निर्घण्टः ॥ मानरन्ध्रावाद्यम् । इति भूरि-प्रयोगः ॥

ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः । इति अण् ततो ङीप् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । मान-रन्ध्रा २ विकारिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताय, ङ ऊ पालने । सन्ततौ । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सन्ततिर्विस्तारः । ङ, अतताय्त् । ऊ, तायते विद्यां सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठञ् ।) तर्ज्जिकाभिधदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४।२४ ॥

तारं, क्ली, (तार्य्यते विस्तार्य्यते इति । तॄ+णिच्+ घञ् ।) रूप्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥
("दग्धोत्तीर्णं सुघृष्टं यन्निर्म्मलं कुन्दसन्निभम् ।
गुरुस्निग्धकुमारञ्च तारमुत्तममिष्यते ॥"
अशुद्धस्यान्तरस्यास्य गुणा यथा,—
"आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च ।
अशुद्धत्वान्ततस्तारं शुद्धमार्य्यमतो बुधैः ॥"
अस्य मारणं यथा,—
"कण्टवेध्यं तारपत्रं दिग्धादिगुणहिङ्गुलम् ।
पातयन्ते रसो ग्राह्यो रजतं भस्मसुच्यते ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-धिकारे ॥) मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणि-वटिकायाम् ।
"हारं सुवर्णं सुन्दतच तारम् ॥"
"तारं मौक्तिकम् । तारशब्देनात्र मौक्तिक-मेवोच्यते न तु रजतम् ।" इति तट्टीका ॥
गौणसिद्धिभेदः । यथा, "विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात् तद्विघाताश्चय इति इमा मुख्याः सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्चसिद्धय-स्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः । तत्राद्या अध्ययनादिलक्षणाः सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः । विधिवद्-गुरुमुखादध्यात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपग्रहण-मध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते ॥" इति तत्त्व-कौमुदी ॥ अतिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥)

तारः, पुं, वानरविशेषः । मुक्ताविशुद्धिः । शुद्ध-मौक्तिकः । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (तार्य्यते उत्तार्य्यते भवसागरादनेन । तॄ+णिच्+घञ् । यद्वा तारयति स्तोमारकजपादिभिर्लोकान् । तॄ+णिच्+अच् । एतन्निरुक्तिर्यथा, काशी-खण्डे । ७३ अध्याये ।
"तारयेद् यद् भवाम्भोधिः जपपासक्त-मानसम् ।
ततस्तार इति ख्यातो यत्तं ब्रह्मावलोकयत् ॥")
प्रणवः । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, महागणपति-स्तोत्रे । २ ।
"तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारूपानुगं यं विदु-स्तस्मै स्तात् प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिणा-भ्यर्थ्यते ॥")
तरणम् । इति विश्वः ॥ कूर्चबीजम् । इति तन्त्रसारम् ॥ (नक्षत्रम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ अत्युच्चशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६।३८ ॥ यथा, हेमचन्द्रटीकायाम् ।
"तृणासुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।
स एव कण्ठमध्य. स्यात् तारः शिरसि गीयते ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४९।११७ ।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥"
राक्षसविशेषः । यथा महाभारते ।३।२८४।९ ।
"युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्व्वटः ॥"
दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ४३ । ९ ।
"तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम् ॥")
महादेवः ।
"काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो वामभागे
शुक्लाम्बरेण दक्षे त्रिपथगतटिनीतीर-शुद्धाम्बुभागे ।
मायावीजञ्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तं वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनाम ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

तारः, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्टः । इति मेदिनी । रे, ४४ ॥ स्फुरितकिरणः । निर्म्मलः । इति धरणिः ॥ (तारं मुक्तास्यत्रेति अच् । मुक्ता-विशिष्टः । यथा, अमरुशतके । २८ ।
"उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने ॥")

तारकं, क्ली, (तारेण कनीनिकया कायतीति । कै+कः ।) चक्षुः । इति मेदिनी । के, १०० ॥

तारकं, क्ली, स्त्री, (तारमेव । स्वार्थे कन् ।) चक्षुस्तारा । नक्षत्रम् । इति मेदिनी । के,१०० ॥

तारकः, पुं, (तारयति दैत्यानिति । तॄ+णिच्+ ण्वुल् ।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः । यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान् ।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः ।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्य अवयश्च तपोधनाः ॥
सुधर्म्माणः सुतपसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः ॥

कृतधामा च तस्मिंस्तारको नाम तद्रिपुः ।
हरिर्नपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्कर ! ॥
इति गारुडे ८१ अध्याये ॥
(अपरोऽसुरविशेषः । कार्त्तिकेयः एनं निहत-
वान् । यथा, मत्स्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।
"वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारकः ।
सुरानुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्याशं जग्मुर्भयनिपीडिताः ।
भीतांश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥
सन्त्यजध्वं भयं देवाः ! शङ्करस्यात्मजः शिशुः ।
तुहिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥
ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः ।
स्वरेतो वह्निवदने व्यसृजत्कारणान्तरे ॥
तत्प्राप्तं वह्निवदने रेतो देवानतर्पयत् ।
विदार्य्य जठराण्येषां अजीर्णं निर्गतं मुने ! ॥
पतितं तत् सरिद्वरे ततस्तु शरकानने ।
तस्मात्तु स समुद्भूतो गुहो दिनकरप्रभः ।
स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव१४५अध्यायमारभ्य
१५६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तॄ+
णिच्+ण्वुल् ।) कर्णधारः । इति मेदिनी । के,
६६ ॥ भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरणो-
पायः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।४।४०।
"केचिद्वागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलैः ।
केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥"
"तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं
नैव जानन्ति ।" इति तट्टीका ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
"गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥")
त्रातरि, त्रि । इति मेदिनी । के, १०० ॥ (यथा,
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।
"कथयति भगवान् इहान्तकाले
भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥"
स्त्रियां टापि अत इत्वम् । यथा, गोः रामा-
यणे । २ । ६७ । २३ ।
"नारीणां तारिकाः काश्चित् काश्चित् परम-
वाजिनाम् ॥")

तारकजित्, पुं, (तारकं तारकासुरं जयतीति ।
जि+क्विप् तुगागमश्च ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ।
१ । १ । ४२ ॥ (एतद्विवरणं मात्स्ये १५६
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तारकब्रह्म, क्ली, (तारकं संसारसागरपारकारकं
ब्रह्म ।) षडक्षरमन्त्रविशेषः । यथा,—
"षडक्षरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशयः ॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्य्यं मन्त्रमुत्तमम् ।
सर्व्वदुःखहरञ्चैतत् पापिनामपि मुक्तिदम् ॥
इमं मन्त्रं जपन्नित्यममलस्त्वं भविष्यसि ।
भस्मास्थिधारणाद्यत्तु सम्भूतञ्चाशुचित्वयि ॥
मङ्गलं तदभूत् सर्व्वं मन्त्रस्योच्चारणात् शुभात् ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रतः ॥
भूत्वा काश्यां विश्वनाथो महापापविपाचकः ।
दत्वा मुक्तान् जीवमात्रान् मानुषादीन् परं
पदम् ॥
अन्यत् किन्ते भयं मन्त्रप्रभावात् प्रापयिष्यसि ।
इति सन्दिश्य मां विष्णुर्विससर्ज्ज मदग्रणात् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णु-
वाक्यम् ॥ अपि च ।
"मुमूर्षोर्मणिकर्ण्यान्तु अर्द्धोदकनिवासिनः ।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
ओँ श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
अतस्त्वं जानकीनाथ ! परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिव-
वाक्यम् ॥

तारका, स्त्री, क्ली, (तरति तारयति वा । तॄ+
णिच्+ण्वुल् । टाप् । "तारका ज्योतिषि ।"
७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत
इत्वम् ।) नक्षत्रम् । (यथा, मार्कण्डेये ।१५।७१।
"अप्-बिन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि
तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा गङ्गायां सिकता यथा॥")
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥
(यथा, रघुः । ११ । ६९ ।
"चापकोटिदहनार्च्चिषं ततः
सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥")
इन्द्रवारुण्यां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकारिः, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।)
कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥

तारकिणी, स्त्री, (तारकाः सन्त्यस्य । तारका+
इनिः ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकितं, त्रि, (तारकाः सञ्जाता अस्य । तारका
+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।"
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) तारकायुक्तम् ।
यथा,—
"सिति निशा हृशदि स्फुटदुत्पतत्
कणगणाधिपतारकिताम्बरः ॥"
इति नैषधम् ॥

तारणः, पुं, (तारयतीति । तॄ+णिच्+ल्युः ।)
भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारसागरात्
तारयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३ ।
१४९ । ५० ।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः सर्व्वजनेश्वरः ॥"
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।
"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥"
क्ली, षष्ठिवत्सरेषु अष्टादशवत्सरः । यथा,
ज्योतिषतत्त्वे ।
"अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीड़नम् ।
शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ! ॥"
तथाच बृहत्संहितायाम् । ८ । ३६ ।
"तारणं तदनु भूरिवारिदं
शस्यहृष्टिमुदितञ्च पार्थिवम् ॥"
तॄ+णिच्+भावे ल्युट् । उत्तारणम् । उद्धा-
रणम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५२ ।
"तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ।
तरणकारयितरि, त्रि ॥

तारणिः, स्त्री, (तारयतीति । तॄ+णिच्
अनिः ।) नौका । इति हारावली । ५६ ।

तारतण्डुलः, पुं, (तारं मुक्तेव शुभ्रस्तण्डुलो यस्य
धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ।

तारतम्यं, क्ली, तरतमयोर्भावः । (तरतम
ष्यञ् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—
"निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्म्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥"
इत्युद्भटः

तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण्
ङीष् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

तारपुष्पः, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य ।)
कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारलः, त्रि, (तरल एव । स्वार्थे अण् ।) विटः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

तारविमला, स्त्री, (तारं रूप्यमिव विमला ।)
धातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तारशुद्धिकरं, क्ली, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करो-
तीति । कृ+टः ।) सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तारा, स्त्री, पुं, (तारयतीति । तॄ+णिच्+अच् ।)
नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २११ । २६ ।
"चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौ-
कसः ।")
यथाच कर्म्मलोचने ।
"एकतारं नभो दृष्ट्वा क्रन्दन्तो नारदो मुनिः ।
तावद्भवति चाण्डालो यावदन्यां न पश्यति ।"
अक्षिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शेषस्य
पर्य्यायः । विम्बिनी २ कनीनिका ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः ।१।३।२१।
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३९ ।
"तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ ।")

तारा, स्त्री, (तारयति तापादिति । तॄ+णिच्+
अच्+टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । बृहस्पति-
भार्य्या । इति मेदिनी । रे, ४२ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ११ । ७५ ।
"ततः कालेन कियता ताराजत सुतं शुभम् ।")
वालिभार्य्या । सा सुषेणवानरकन्या । इति
रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते ।३।२७९।१८।
"हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपान-
नाम् ।
उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ।")
चीड़ा । मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती ।
तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ।
उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिता ।"

अस्या ध्यानं यथा,—
प्रत्यालीढ़पदार्पिताङ्घ्रिशववद्घोराट्टहासा परा
खड्गेन्दीवरकर्त्तृखर्परभुजा हूङ्कारबीजोद्भवा।
खर्व्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता
जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-
स्वयम् ॥”

अपि च।
“प्रत्यालीढ़पदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम्।
खर्व्वां लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचर्म्मावृतां कटौ ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुद्राविभूषिताम्।
चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
खड्गकर्त्तृसमायुक्तसव्येतरभुजद्वयाम्।
कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणियुगान्विताम् ॥
पिङ्गोग्रैकजटां ध्यायेन्मौलावक्षोभ्यभूषिताम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
ज्वलच्चितामध्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम्।
सावेशस्मेरवदनां स्त्र्यलङ्कारविभूषिताम् ॥
विश्वव्यापकतोयान्तःश्वेतपद्मोपरिस्थिताम् ॥”
अस्या दशाक्षरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—
“श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बहुरूपाभिरावृताम् ॥
शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(अस्या बीजं यथा, “ह्रीँ स्त्रीँ हुँ फट् ॥”)

तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः।) शिवः। चन्द्रः। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। २७।
“शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते
राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के
दिवः ॥”)
बृहस्पतिः। वाली। सुग्रीवः। इति पुराणम् ॥
(यथा, नैषधे। १९। ८।
“व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नवे दूरं तारापतौ च हतौजसि।
लघु रघुपतेर्ज्जायां मायामयीमिव रावण-
स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-
राट् ॥”)

तारापथः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां पन्थाः। समासे अ।) आकाशः। इति हलायुधः ॥
(देशविशेषः। यथा, रघुः। १५। ९०।
“अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ।
शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥”
“कारापथेश्वरौ।” इति वा पाठः ॥)

तारापीड़ः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीड़ो भूषणमिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्वनामख्यातचन्द्रापीड़स्य राज्ञो भ्राता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४३।
“तारापीड़ोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत ॥”
कादम्बरीकथितनायकविशेषः। यथा, कादम्बर्याम्। १०२ पत्रे। “अवतार इव धर्म्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीड़ो राजा तारापीड़ोऽभवत् ॥”)

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं यस्याः।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभ्रः, पुं, (तारो निर्म्मलोऽभ्र इव। शुक्लवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

तारामण्डलः, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यत्र।) ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (नक्षत्रमण्डले, क्ली ॥)

तारारिः, पुं, (तारस्य रूप्यस्य अरिः। एतत्संसर्गेण रूप्यस्य चाकचिक्यादिकं विनश्यतीत्यतोऽस्य तथात्वम्।) विटमाक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी। सा च ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जाता। असौ गिरिजांशजा। यथा,—
“इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
भोगवत्याह्वयायान्तु पुर्य्यां रिपुनिसूदनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा।
तस्याः पुत्रशतं जज्ञे देवगर्भसमच्युतम् ॥
बलवीर्य्यसमायुक्तं ककुत्स्थनृपसत्तमात्।
पुत्त्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत्।
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ॥
प्रसन्ना सा त्रिभिर्व्वर्षैस्तां स्वप्ने चाब्रवीदिदम्।
योषिल्लक्षणसंयुक्ता सार्व्वभौमस्य भाविनी ॥
नक्षत्रमालया युक्ता पुत्त्री तव भविष्यति।
सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदिताभून्नृपाङ्गना ॥
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह।
सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
गर्भं दधौ महासत्त्वं चन्द्रिकेवान्ततोत्करम्।
सम्पूर्णे तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम्।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरज्ज्योत्स्नोपमां
शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सहजेनाथ हारेण भूषिता या ककुत्स्थजा ॥
ववृधे मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा।
तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तमः।
कालक्रमेण सा बाल्यं व्यतीत्य वरवर्णिनी ॥
मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे।
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतेः सह ॥
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम्।
माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रवह्नौ शुभे दिने ॥
स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतेः।
वार्त्तिकान् सुबहून् राजा वडवाभिः क्रमेण वै ॥
तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति।
ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात् ॥
तूर्णमेव समाजग्मुस्तारावत्याः स्वयंवरम्।
तत् श्रुत्वा पौष्यतनयश्चतुरङ्गबलैर्युतः ॥
स्वयंवरं जगामाशु देवालङ्कारमण्डितः।
एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी ॥
वृद्धां धात्रीं निजां सम्यक् सम्पूर्णज्ञानशालिनीम्।
स्वयंवरसभां श्रेष्ठं प्राहिणोत् सदसं प्रति ॥
स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम्।
नृपं निरूप्य भो धात्रि! मह्यमेत्य निवेदय ॥
एवं तां प्रेषयित्वाथ धात्रीं नृपतिपुत्रिका।
सा मनोन्मथिनी यत्र प्राराधयति चण्डिकाम् ॥
तत्र प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा।
तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाह्वयाम् ॥
मानुषेणाथ भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना।
प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यञ्चैतदुवाच ह ॥
प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम्।
सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला।
यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थे त्वं प्रपूजिता।
तेन सत्येन सुभगः पतिर्म्मम नृपोत्तमः ॥
स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रसीद हरवल्लभे!।
इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥
मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च।
अथ प्राहाशरीरिदं सा सूनृतं वचः ॥
श्रीदेव्युवाच।
पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः।
स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
तमिन्दुकलया शीर्षे चिह्नितं नृपसत्तमम्।
वरयस्व स्वयंवरे पार्व्वतीव वृषध्वजम् ॥
अथाजगाम सा धात्री निरूप्य सदृशं पतिम्।
तारावत्यास्तदाचष्ट रहस्यं नृपसत्तमम् ॥
दृष्ट्वा तामागतां धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता।
पप्रच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्त्वया नृपः ॥
सा प्राह धात्री वचनात्तव भूपा विलोकिताः।
चारुरूपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः ॥”
“नृपौ पुनर्म्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ बृहद्भुजौ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥
तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः।
स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्नमानेन सुन्दरि! ॥
तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम्।
धात्र्याश्चैवं वचः श्रुत्वा राजपुत्त्री जगाद ताम् ॥
मत्पार्श्वचारिणी भूत्वा निर्देशय नृपोत्तमम्।
सावतीर्य्य तदा याप्ययानात्तारावती तदा ॥
धात्र्या चानुगया युक्ता व्यचरत् सदसोऽन्तरे।
सभामध्ये चिरं सा तु विहृत्य वरवर्णिनी ॥
भावित्वान्नियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः।
तयोः समत्वादेकत्वात्तया धात्र्या विबोधिता ॥
इति स्वेदजघर्म्माम्भःकणिकानिचितानना।
पतिं पूर्व्वतरं पुत्त्री राज्ञस्तारावती सती ॥
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्।
वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥
तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्।
संस्कृत्य ज्ञापयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मखैः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम्।
करवीरपुरायान्तु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥”
इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तारिका, स्त्री, (तारस्तीव्रतास्या अस्तीति । तार + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) तालरसः । ताड़ी इति भाषा । यथा,—
"सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
(तरपण्यमूल्ये, स्त्री । यथा, मनुः । ८ । ४०७ ।
"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")

तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् + णिनिः ङीप् च ।) बुद्धदेवताभेदः । तत्पर्य्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ ओँकारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व्वसिद्धिदान् ।
येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
कवितां लभते शुद्धामनर्गलविजृम्भिणीम् ।
पाण्डित्यं सर्व्वशास्त्रेषु धनैर्धनपतिर्भवेत् ॥
राजद्वारे सभायाञ्च विवादे व्यवहारके ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति बृहस्पतिरिवापरः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
("तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती ।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥"
इति मन्त्रकोषः ॥
त्रि, उद्धारकर्त्री । यथा, मार्कण्डेये ।
"तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवे ! ॥")

तारुण्यं, क्ली, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।
"तृणकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्वित्तकोटिषु ॥")

तारेयः, पुं, (ताराया वालिपत्न्या अपत्यं पुमान् ।) तारा + ढक् ।) वालिपुत्त्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
"अनुरूपाणि कर्म्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥"
बृहस्पतिपत्न्यास्ताराया: पुत्त्रो बुधोऽपि ॥)

तार्किकः, त्रि, (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क + ठक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशेषिकः १ औलूक्यः २ बार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४ लौकायतिकः ५ चार्व्वाकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अप्पयदीक्षित-वैराग्यशतके । ६१ ।
"कोपो मैत्रावरुणेः शापो वा तार्किकस्य मुनेः ।
संस्मर्य्यते यदि सकृच्छ्रोरपि मास्तु शङ्कपदम् ॥")

तार्क्षः, पुं, (तृक्ष एव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः । यथा, श्रीभागवते ।
"प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ।
पश्यतां सर्व्वलोकानां तार्क्षपुत्त्रः सुधामिव ॥"
(विनतायां जातः कश्यपपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
"तार्क्षश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥")

तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीष् ।) पातालगरुड़ीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यं, क्ली, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये, २७ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")

तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्षस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गरुड़ाग्रजः । गरुड़ः । इति मेदिनी । ये, २७ ॥ (यथा, रघुः ।६।४९।
"त्रस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ॥"
तथाच ऋग्वेदे । १ । ८९ । ६ ।
"स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥"
"तृक्षस्य पुत्त्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
"तार्क्ष्यो रथो गरुड़ो वा नः स्वस्ति दधातु ॥"
इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ । १९ ॥ तृक्षमुनेर्गोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते । ३ । १८४ । ८ ।
"जग्मुश्चारिष्टनेम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
"एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्व्वशास्त्रविदां वरः ।
विबुध्य सम्पदञ्चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥")
शालवृक्षः । स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २९८ ॥ (क्षत्त्रियविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १५ ।
[सह ॥"
"अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः
महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।९७ ।
"गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
पर्व्वतविशेषः । इति कश्चित् ॥)

तार्क्ष्यजं, क्ली, (तार्क्ष्यः सुवर्णं तस्मात् जायते । यद्वा, तार्क्ष्ये पर्व्वते जायते इति । जन + डः ।) रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥

तार्क्ष्यध्वजः, पुं, (तार्क्ष्यो गरुड़ः ध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥

तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः प्रापकः । स्वमातुर्दासत्वकाले विमातृपुत्त्रसर्पाणां वहनात् तथात्वम् ।) गरुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनाशकः । इति कश्चित् ॥)

तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्यः पर्व्वतः प्रसवोऽस्य ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यशैलं, क्ली, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ।
"सिन्धूद्भूतं चक्रमर्द्दस्य बीजमिन्दूद्भूतं केशवं तार्क्ष्यशैलम् ॥")

तार्क्ष्यी, स्त्री, (तार्क्ष्यस्य पक्षिणः प्रिया । ... ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

तालं, क्ली, (तलत्यनेनेति । तल प्रतिष्ठायाम् "हलश्च ।" ३ । ३ । १२२ । इति घञ् ।) ह... तालम् । (अस्य नामानि यथा,—
"हरितालं तालमालं मालं शैलषभूषणम् ।
पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पातमित्यपि ।"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा... कारे ।
तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ... सिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०... (तालस्य विकारः । "तालादिभ्योऽण् ।" ... ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्धनुषि इति वा... कोक्त्या अण् । धनुः । इति सिद्धान्तकौमुदी... तालस्येदम् । अण् तस्य लुक् ।) तालफल... (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
"शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतल... तालैरिव महाराज ! वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ।")

ताल:, पुं, (तलत्यत्र । तल + "हलश्च ।" ३।३।१२... इति घञ् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । ता... द्रुमः २ पत्री ३ दीर्घस्कन्धः ४ ध्वजद्रुमः ५ वृ... राजः ६ मधुरसः ७ मदाढ्यः ८ दीर्घपादपः... चिरायुः १० तरुराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुच्छ... पत्रः १३ आसवद्रुः १४ । इति राजनिर्घण्टः... लेख्यपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भा... प्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत... त्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च ॥ * ॥ ... रसगुणाः । कफपित्तदाहशोफनाशित्वम् । म... कारित्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वम् ... बल्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गु... त्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातपित्तास्रक्षतदाहघ... नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तर... श्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । बहुमूत्रत्वम् ... तन्द्राभिष्यन्दिशुक्रदात्वञ्च । इति भावप्रकाशः... वातक्रिमिकुष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् । बृंहणत्वम् ... वृष्यत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ... तद्बीजस्य अर्थात् तालशस्यस्य गुणाः । मूत्र... करत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गु... त्वञ्च ॥ * ॥ तदस्थिमज्जगुणाः । मधुरत्वम् ... मूत्रलत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ... तालाम्बुगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रवर्द्धन... वृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः... तालजतरुणतोयगुणः । अतिशयमदकारित्वम् ... तदेवाम्लीभूतं पित्तवातदोषकृत् । इति भा... प्रकाशः ॥ कफक्रिमिहरत्वम् । वृष्यत्वम् । वात... लत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ... तालप्रलम्बगुणाः । रूक्षत्वम् । मूत्ररोगनाशि... त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तालतरु... मज्जगुणाः । किञ्चिन्मदकरत्वम् । लघुत्वम् ...

स्निग्धकारित्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। सन्तर्पणत्वम्। मधुरत्वम्। सारकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥ तालशिरोगुणाः। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मूत्रातङ्करोगनाशित्वम्। बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति। राजवल्लभः॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम्। अयं स्वर इयत् कालं गेयः इयत् कालं विलम्बितं इयत् कालं द्रुतं इयत् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईहस्तैरङ्गुल्याकुञ्चन प्रसारणादिक्रियाभिर्निर्मितयं मानत्वञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः॥ साङ्केतिकमियत् कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुञ्चनादिक्रियामानं ताल इति॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधुः॥ कालेन नर्त्तनगानवादनक्रियाणां मानं तालः। तारादेककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये। इत्यमरटीकायां भरतः॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा। गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव। तस्य कारणम्। क्रियाकालश्च। हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्य्या नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम। ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

‘चञ्चत्पुट१ श्चाचपुटः२ षट्पितापुत्त्रकस्तथा३।
उद्घट्टकः४ सन्निपातः५ कन्दुकः६ कोकिलारवः७॥
राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधरः९ शचीप्रियौ१०।
पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूड़ामणि १२ जयश्रियौ १३॥
वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ नलकूवर१६ दर्पणाः१७।
रतिलीलो १८ मोक्षपतिः १९ श्रीरङ्गः २० सिंहविक्रमः २१॥
दीपको २२ मल्लिकामोदौ २३ गजलीलश्च २४ चर्च्चरी २५।
कुहक्को २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८ टेङ्किके २९॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतुर्म्मुखाः ३३।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रबिम्ब ३६ द्वितीयकाः ३७॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभङ्गयः ४१।
रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ ऽथ गारुगिः ४५॥
कविशेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८ भैरवौ ४९।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तकः ५२॥
सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३ क्रीड़ा ५४ निःसारुरेव च ५५।
मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्द ५८ आदितालकाः ५९॥
सम्पक्केष्टाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमताः।
संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं यथा॥ * ॥
अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम्।
द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम्॥
ताले चञ्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्लुतः १।
गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे॥ २॥
गलगालगलाश्चैव षट्पितापुत्रके मताः ३।
उद्घट्टके तु गमगाः ४ सन्निपाते गुरुर्म्मतः॥५॥
चतुर्व्विधः परिज्ञेयस्तालः कन्दुकनामकः ६।
पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते॥
लचतुष्कं गणौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरुः।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत्॥
खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुबिन्दुचतुष्टयम्।
सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः॥७॥
लचतुष्कं सयत्यन्तं खत्रयं खत्रयं लघुः।
लघुबिन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे॥८॥
खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै॥
प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः॥१०॥
खद्वयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुनः।
यत्र तालः स विज्ञेयः पार्व्वतीलोचनाभिधः॥११॥
राजचूड़ामणौ बिन्दुलश्च बिन्दुलगौ मतौ॥ १२॥
रगणो गो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते॥ १३॥
प्लुतो लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघुः।
लचतुष्कं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाकुलः॥१४॥
द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तितः॥ १५॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः प्लुतका अपि।
लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूवरः॥१६॥
बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः॥ १७॥
रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम्॥१८॥
आदौ षोड़शगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्ततः।
चतुःषष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मतः॥ १९॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाल्लघुप्लुतौ मतौ॥ २०॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगाः खगौ॥२१॥
प्लुतो लघुः प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि॥ २२॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम्॥२३॥
लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम्॥२४॥
अष्टलवस्तु चर्च्चर्य्यां विरामान्तौ द्रुतौ लघुः॥२५॥
द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहक्काख्ये लघुद्वयम्॥२६॥
भवेयुर्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम्॥ २७॥
वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ ततः प्लुतः॥ २८॥
टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव लताश्रये॥ २९॥
भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके॥ ३०॥
श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम्॥३१॥
चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि॥ ३२॥
चतुर्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुतः॥ ३३॥
भगणः प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ नः प्लुतस्तथा।
लघुः प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च॥
निःशब्दं लचतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने॥३४॥
गो लघुर्मौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः॥३५॥
गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम्॥३६॥
द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके॥३७॥
सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि॥ ३८॥
चत्वारो गुरवो बिन्दुश्चत्वारश्च प्लुता अपि।
बिन्दवो दशषट् लाश्च ताले गन्धर्व्वसंज्ञके॥३९॥
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरुः॥ ४०॥
गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्त्तितः॥४१॥
अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम्॥ ४२॥
वसन्तताले कर्णयो नगणो मगणस्तथा॥ ४३॥
जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम्॥४४॥
गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च प्लुतो गारुगि। ४५।
शेखरे॥ ४६॥
प्लुतः शून्ये नगौ लश्च खद्वयञ्च ततो लघुः॥
खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते।४७।
हरवल्लभताले च प्लुतो लो गौ च खद्वम्॥४८॥
भगणः प्लुतौ गनौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे।४९।
गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ॥५०॥
चतुर्लघुर्मल्लताले विरामान्तं द्रुतद्वयम्।
लगौ गौ नो नगौ गश्च खद्वयं लद्वयं पुनः॥५१॥
नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके। ५२।
सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम्॥५३॥
एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़तालः स उच्यते॥५४॥
द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारुके मतम्।५५।
खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रयन्तथा॥
प्लुतौ गः खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा।५६।
लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः॥५७॥
खद्वयं सविरामान्तं गुरुः प्लुतद्वयं लघुः।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः॥ ५८॥
आदिताले लगुश्चैक इत्याह भरतो मुनिः।५९।
मगणश्च प्लुताद्यन्तः संपक्केष्टाकतालके॥ ६०॥
एकाधिकशते ताले षष्टिर्मुख्यतमा इमे॥”* ॥

अथ प्रस्तारः।

“गुरुः प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघुः।
द्रुतं लघोरधोभागे तुल्ये तुलना तु पङ्क्तिका॥
उद्दिष्टा च कला पश्चादित्थं प्रस्तारणक्रमः।
सर्व्वप्लुतात् समारभ्य मात्रानिबद्धनिर्म्मितान्॥
तावत् प्रस्तारयेदन्ते यावत् सर्व्वं द्रुतं भवेत्॥”

अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताकादयः सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ताः॥ * ॥

अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम्।

“ताले निष्पातवक्त्रः प्लुतमनुघटयेद्घातमेकं सशब्दं
तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेद्यूर्द्धतोऽधः।
शून्यत्वात् पञ्चताडाविति जगति पुनः सुवर्णिद्धौ सनन्दा-
वित्थं घातत्रयं तत् त्रिकलतनुवरिष्ठैर्व्वहेदुल्लकारम्॥
एको घातः सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्यः
सोऽपूर्द्धं याति लीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः।
किञ्चोर्द्धैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको निनादी

घात्यो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धमानेन घात: ॥

इति तालघातनप्रकार: ॥ * ॥

श्रीरङ्गो मणिबन्धकङ्कणवहो मुक्तावलीमण्डन: क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्व्वलीलारत: । साचान्मोचपतिश्चतुर्म्मुखनतो यो राजचूडामणि: सोऽयं तालमयस्तृणेऽद्रुतगणवत् संसारबन्धं हरि: ॥

अपि च ।

नन्दीशोऽद्भुतसुर्म्मुखेन वनतस्तच्चन्द्रबिम्बोदय: कन्दर्पो नलकूवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले । कण्ठान्त: किल कोकिलारवभवो बाहौ जयश्रीरहो तालात्मा सुरजिच्छिनत्तु सगुण: संसारपाशावलीम् ॥

ख्यातो य: कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्याचनैरर्च्चित: सौभद्रेयमिमं यमर्ज्जुनयशा: सोऽजीजनत् श्रीधर: । तस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे तालाद्य: स्तवकोऽच्युतस्तवहृतौ यातस्तृतीय: पटु: ॥" * ॥

अन्यच्च ।

"आदावष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्द्दश: । दशावतारबन्धादि नृत्यनाट्यं तत: परम् ॥

अथाष्टतालभेदा: । आड़: १ दोज: २ ज्योति: ३ चन्द्रशेखर: ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल: ६ रूपकम् ७ समताल: ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदा: । वीरविक्रम: १ विषमसमुद्र: २ धरणम् ३ वीरदशक: ४ मण्डूक: ५ कन्दर्प: ६ झाँशपाहिड़: ७ भुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरु: १० छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदा: । ब्रह्म १ विरामब्रह्म २ षट्कला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रतालभेदा: । देवसार: १ देवशाली २ मदनदोला ३ गुरुगन्धर्व्व: ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाष: ६ ॥ अथ चतुर्द्दशतालभेदा: । चिङ्कताल: १ चन्द्रमात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्गसार: ५ चमाष्ट: ६ धराधरा ७ वसन्तवाक् ८ काककला ९ कीरशब्दा १० ताण्डवी ११ हर्षधारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥

तेषां लक्षणानि यथा,—

एकतालस्तत: शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीत: प्रथम: सार आड़ताल: प्रकीर्त्तित: १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
शेषशून्यं कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ ॥
प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथापरे ।
कलाभेदे गानभेदं ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्रस्तथापरे ।
षट् ताला निभवन्त्येवं चन्द्रशेखरभाषित: ४ ॥
एकतालो भवेच्छुद्ध: क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
शेषशून्यं गञ्जनञ्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युगलञ्चैव ततपरं तालमेककम् ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
युगलं प्रथमं तालं ततपरन्त्वेकशून्यकम् ।
शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
ततपरं युगलं तालमित्येवं वीरविक्रम: १ ॥
युग्मतालं तथा शून्यं ततपरं द्वयतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ॥
युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च ततपरे ।
शेषेकत्र त्रिशून्यश्च विषमं धरणं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पश्चात् स वीरदशक: स्मृत: ४ ॥
प्रथमं एकतालञ्च ततपरं शून्यमेककम् ।
शेषेकत्र त्रितालञ्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुन: ६ ॥
पञ्चतालात् परं शून्यं झाँशपाहिड़मुत्तमम् ।
अत्यूर्द्धञ्च भवेत् त्रस्तं संग्रामस्य यथा गति: ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
शेषेकत्र त्रितालञ्च भुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।
विरामं एकतालञ्च वागभेदे दशकोषिका ९ ॥
युगलं युगलं पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥

युग्मञ्च त्रस्तं प्रथमेकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालञ्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ॥

युग्मतालं भवेत्त्रस्तं एकतालञ्च ततपरे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मशून्यं तथा परे ।
शेषेकत्र त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालञ्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविरामं त्रितालञ्च एकं शून्यन्तथापरे ।
शेषे त्रस्तं त्रितालञ्च देवसार इतीर्य्यते १ ॥
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेण द्विशून्यमित्येवं देवशाली २ ॥
प्रथममेव युग्मतालं ततपश्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अत्यूर्द्धञ्च तथा त्रस्तं गुरुगन्धर्व्व ईरित: ४ ॥
श्रावणस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्द्रुत: ।
पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्तत: ।
मेघारम्भे यथा केका रूयन्ते इन्द्रभाषित: ६ ॥
एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितयं तत: ।
शेषे चतुष्टयं त्रस्तं चिङ्कताल इतीर्य्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्त्रयम् ।
शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
प्रथमं षट्कतालञ्च अत्यूर्द्धन्तु भवेत् क्रमे ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं देवमात्रा च सोच्यते ३ ॥
चन्द्रशून्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण तु ।
अत्यूर्द्धन्तु भवत्येवं अर्द्धज्योतिरिति स्थिति: ४ ॥

एकैकतालान्तरयुग्मतालात्
शून्यत्रयं ततपरमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
स स्वर्गसाराख्यनवीनताल: ५ ॥

युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
चमाष्टाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्व्वत्र भाषितम् ६ ॥

नवाम्बुदे दामिनि शीघ्रयानं
तथा सुसम्बद्धसुतालभानम् ।
युग्मं सत्रस्तं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालञ्च धराधराख्या ७ ॥

एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तवागुदाहृत: ॥ ८ ॥
सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे ।
शेषेकत्र त्रितालञ्च भवेत् काककलेति सा ॥ ९
त्रितालञ्च भवेत्त्रस्तं ततपरं त्वेकतालकम् ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत् कीरशब्दा प्रचक्ष्यते १०
युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्त्वेकं भवेत् क्रमात्
शेषशून्यं कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११
सविरामं द्वयं तालं युग्मशून्यञ्च ततपरम् ।
शेषोर्द्धन्तु त्रितालञ्च हर्षधारा प्रकीर्त्तिता १२
चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् ।
अत्यूर्द्धन्तु भवेत्त्रस्तं भाषाख्यं तालमुत्तमम् १३
अत्यूर्द्धन्तु त्रितालञ्च द्वयं तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सर्व्वत: ॥"

इति सङ्गीतदामोदर: ।

दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे नित्यनाथ

प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितम् । करास्फाल: । (यथा, मेघदूते । ७९ ।
"तालै: सिञ्चद्वलयसुभगैर्न्नर्त्तित: कान्तया
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ: सुहृद्व: ।"
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तृणद्रु: । इ
मेदिनी । ले, २४ ॥ (महादेव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
"तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान्"

तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अथ तालकस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमायुर्घ्नं तकफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ।
अथ तालकस्य शोधनविधि: ।
तालकं कणश: कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं तत: कुष्माण्डजैर्द्रवै: ।
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ।
अथ तालकस्य मारणविधि: ।
सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्ले विमर्द्दयेदेवं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ।
तत: पुनर्नवाक्षारै: स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ।

तत्र तच्छोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यच्च ।
“तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं कुष्माण्डकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
क्षारोदकैश्च संपिष्टमूर्द्धाधो यावशूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुष्माण्डेन प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“अम्ललोनीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य शाल्मलीक्षारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठश्लीपदशान्तये ॥”
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक + अण् + ङीष् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालक्षीरकं, क्ली, (तालजातं क्षीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूततवक्षीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
५४ । १० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
“शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
ढङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥”)
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजश्चिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥”
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्याम्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥”
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
“मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्बिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्यं तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विज्ञे ! शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणी लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिश्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥ * ॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
“पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥” * ॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्त्रमिव ।) ताड़ङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य व्यजनगुणा यथा,—
“तालपत्त्रमरुद्वृन्दः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमम्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्त्रिका, स्त्री, (तालपत्त्री + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्त्री, स्त्री, (तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
“गोजी च पिष्टा सह तालपत्त्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्णं-
मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीष् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+ क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—
“तथा तालप्रलम्बञ्च रुच्यं चतरुजापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११९ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः ।
अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिबलकफप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्य्यत्वम् । बृंहणत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदजरोगानिलनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

"मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसंज्ञका । श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम् ।

"माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च ।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ॥")

ताललक्ष्मा, [न्] पुं, (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८॥

तालवृन्तं, क्ली, (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) व्यजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति भाषा ॥ (यदुक्तम्,—

"परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते ॥")

तस्य वायुगुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविशेषे, पुं । यथा,—

"एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।"

"प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोऽंशवानपि ॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ॥)

तालवृन्तकं, क्ली, (तालवृन्तमेव । स्वार्थे कन् ।) व्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥

तालवेचनकः, पुं, (तालस्य वेचनं पृथक्करणं संस्थानेन नियमनं यत्र । कप् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालरेचनकोऽपि पाठः ॥

ताल्यं, त्रि, (तालोर्जातम् । तालु+"शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) तालुजातम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।

"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")

तालाख्या, स्त्री, (तालं तालपर्णं आख्या यस्याः ।) मुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तालाङ्कः, पुं, (तालस्तालवृक्षः अङ्को ध्वजो यस्य ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् । शाकभेदः । महालक्षणसम्पन्नपुरुषः । पुस्तकम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥

तालावचरः, पुं, (तालेन अवचरति नृत्यतीति । अव+चर+अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तालिः, स्त्री, (तालयति प्रतितिष्ठत्यनयेति । तल प्रतिष्ठायाम्+ णिच् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) भूम्यामलकी ।

इति रत्नमाला ॥ (ताड्यते निहन्यते मतिरनयेति । तड आघाते+णिच्+करणे इन् । डस्य लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तालिकः, पुं, (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्य्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ ।

"यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम् ॥")

लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । काञ्चनी २ काञ्चनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

तालिका, स्त्री, (तलेन निर्वृत्ता । तल+ठक् । स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालितं, क्ली, (ताड्यते यदिति । तड आघाते+णिच्+क्तः । डस्य लत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । तुलितपटः । गुणः । इत्यजयः ॥

तालिशः, पुं, (तलतीति । तल गतौ+"इशः कर्प्पिवड्भ्यस्तेषु णित् ।" १ । ३३६ । इत्युणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् इशः णित्वात् वृद्धिश्च ।) पर्व्वतः । इत्युणादिकोषः ॥

ताली, स्त्री, (तालि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) ताड़ी । ताड़ियात् इति भाषा । तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भूँइ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"बहुपुष्पी जटाध्यक्षा ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलक्यजटा सूक्ष्मफला शिवामलक्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुञ्चिकाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुराभेदः । इति स्मृतिः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, अम्बाष्टके । ५ ।

"तालीभिरामतनुताली सकृत् प्रियकपालीषु खेलति भय-
व्यालीनकुल्यसितचूलीभरा चरणधूलीलसन्मुनिवरा ॥")

तालीपत्रं, क्ली, (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशं, क्ली, (तालीव श्यति नाशयति रोगानिति । शो नाशे+कः ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशपत्रं, क्ली, (तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालीशम् २ पत्राढ्यम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ तमाह्वयम् १३ तालीशपत्रकम् १४ । अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कासहिक्काक्षयश्वासच्छर्दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरुचिगुल्ममवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । रे, ३०३ ॥

तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तॄ+"त्रो रश्च लः ।" उणां । १ । ५ । इति ञुण् रस्य लत्वं च ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते ।

"मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥"

तेलुया इति टाकरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालुजिह्वः, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

तालूरः, पुं, (तालयतीति । तल+णिच्+बाहुलकात् ऊरः ।) आवर्त्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥

तावकीनं, त्रि, तव इदम् । (युष्मद्+"युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।" ४ । ३ । १ । इति खञ्, ततः "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ तोमार एइ इति भाषा ॥

तावत्, व्य, (तत् परिमाणमस्य । तद्धिता इति बहुवचनेनान्येऽप्युक्ता अपि ज्ञापितास्तेन वतुप्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा, कुमारे । ५ । ६७ ।

"त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥"

"तावत् इति मानार्थे यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अवधारणम् । इत्यमरः । ३।३।२४५ ॥ (यथा, माघे । २ । ६३ ।

"इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ॥")

प्रशंसा । पश्चान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्येति । "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणे, त्रि । यथा, भागवते । ३।२६।१२ ।

"महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥")

तावरं, क्ली, धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ।

ताविषः, पुं, (तवते गम्यते स्वर्गकर्म्मिभिरत्र । तव सौत्रो धातुः+"तवेर्णिद्वा ।" उणां । १ । ४८ । इति टिषच् स च णित् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ताविषी, स्त्री, (तवति सौन्दर्य्यं गच्छतीति । तव+टिषच् स च णित् । टित्वात् ङीप् ।) देवकन्या । नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तावीषः, पुं, (ताविष+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) स्वर्गः । अम्बुधिः । काञ्चनम् । इति मेदिनी । षे, ३७ ॥

…षी, स्त्री, (ताविषी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) …न्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८ ॥ (इन्द्र-…न्या। इति क्वचित् ॥)

…रिः, पुं, वृषराशिः। इति दीपिका ॥

…, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-…त्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितेकत्। ङ, तेकते। …ति दुर्गादासः ॥

…, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ …स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति …र्गादासः ॥

…, स्त्री, (तेजयतीति। तिज + बाहुलकात् …कः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः ॥

…, पुं, (तेजयतीति। तिज + सामान्यापेक्ष-…ापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्म-…ति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा ॥ …यथा, सुश्रुते। १। ४२।

…यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जन-…ति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः ॥") …स वायाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिव-…ाम: ॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरार्त्तिकास-…दाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राज-…निर्घण्टः ॥ शीतत्वम्। तृषामूर्च्छापित्तकफ-…शोन्क्लेशरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णु-…त्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। …ग्निकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। …घुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूल-…न्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छातृषाकारित्वम्। …लशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

"तिक्ताख्यो वत वातलोऽपि हि नृणां कुष्ठादि
दोषापहः
…ोऽन्तः सर्व्वरुजापहो भ्रमहरो रुच्योऽपि
संक्लेदहृत्।
…क्तास्फोटकनाशनोऽथ भवति चोग्यचतागां
हितो
…क्तोत्क्लान्तिहरः प्रशस्तगुणभृत् निम्बादिकानां
रसः ॥"

…ति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥) …सुगन्धः। इति मेदिनी। ते, २१ ॥ (सुरभिः। …यथा, माघे। ५। ३३।

"नारातुमन्यकरिसक्तमदाम्बुतिक्तं
घ्राताङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताम्भः ॥"

…तक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् …अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ …रवृक्षः। इति शब्दमाला ॥ तिक्तरसयुक्ते, …त्रि। इत्यमरः। १। ५। ९ ॥

…कः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै + …कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५ ॥ …चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ चिरता इति …भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।

'पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
…श्लेष्मणि तिक्तकैः ॥")

…शास्त्रवादि विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥") …खदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः।

इति भावप्रकाशः ॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।

"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥")
इत्यार्थां गयः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वरा-धिकारे।
"दद्यते सलिलशोषां दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥"
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥"
"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।"
इति तट्टीका ॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्यस्या इति। तिक्तकन्द + ठन्।) गन्ध-पत्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै + कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कटु-तुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला ॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादि-त्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्र-रसा २ रसघा ३ विल्वपर्कटी ४। इति हारा-वली। १०१ ॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तस्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला ॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः।) क्षीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्क्को-टकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६ ॥ काक-रोल इति भाषा ॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः ॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३० ॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। वकुशुला। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतक-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला ॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह + णिनिः + ङीप्।) कटुका। इति राज-निर्घण्टः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृति-र्ज्ञातव्या ॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला ॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटु-तुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिर-वृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मभिन्मतः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १९१ ॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्तालता। षड्-भुजा। इति राजनिर्घण्टः ॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः ॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्तः आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पाताल-गरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज + "युजिरुचितिजां कुश्च।" उणा। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। ३। ४। ९५ ॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।

"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः ॥"
वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, चन्द्रिय-विशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

"ततो न्दुस्तस्मात् तिग्मस्तिग्मात् हृहद्रथः ॥"
मत्स्यपुराणमते तु अयं उर्व्वस्य सुतः । यथा, तत्रैव । ५० । ८४ ।
"उर्व्वो भार्य्यो सुतस्तस्य तिग्मात्मा तस्य चात्मजः ।
तिग्मात् हृहद्रथो भार्य्यो वसुदामा हृहद्रथात् ॥"
अयं तिमिरित्याख्ययापि प्रसिद्धः । इति राजावली ॥ अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तिग्मांशुः, पुं, (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणानि यस्य ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १३६ ।
"धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः ॥"
अग्निः । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
"इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥"
तीक्ष्णकिरणे, त्रि ॥)

तिघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, तिघ्नोति । तिघ घाते इति जौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकल्पनमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य पाचिकचुरादित्वेन हन्तेः स्वार्थे णौ रूपम् । हननमित्यर्थः । किञ्च । हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं चयाणामेव कातन्त्राद्यसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

तिज, क शिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, तेजयति । शितं तीक्ष्णीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

तिज, ङ क्षान्तौ । निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं सेट् ।) क्षान्तिः सहनम् । ङ, तितिक्षते दुःखं दीनः । तेजते । तत्र तिजादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तिजिलः, पुं, (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा, तिज्यते सह्यते सर्व्वैरिति । तिज+"गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५७ । इति इलच् स च कित् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ राक्षसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तिणटी, स्त्री, त्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (त्रिवृत्-शब्दे गुणादिरस्या ज्ञातव्यः ॥)

तितउः, पुं, (तन्यन्ते भक्ष्यवा अत्रेति । तन विस्तारे+"तनोतेर्डउः सन्वच्च ।" उणां । ५ । ५२ । इति डउः सन्वच्च तेन अभ्यासस्येत्वादिकार्य्यम् ।) चालनी । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ हेमचन्द्रश्च । ४ । ८४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । २ ।
"सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ॥"
यथाच,—
"शूर्पवद्दोषमुत्सृज्य गुणं गृह्णन्ति साधवः ।
दोषग्राही गुणत्यागी असाधुस्तितउर्यथा ॥"
इत्युद्भटः ॥
"सुदच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउ स्मृतम् ॥"
इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वमपि ॥ छत्रम् । इति उज्ज्वलदत्तः । ५ । ५२ ॥)

तितिक्षा, स्त्री, (तिज+स्वार्थे सन्+"अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) क्षान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (पराऽपराधसहनम् । यथा, भागवते ।१।१६।२६।
"शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥")
शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसारः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २२ । २४ ।
"यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया
निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ॥")

तितिक्षितः, त्रि, (तितिक्षा सञ्जातास्य । "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) क्षान्तः । इति जटाधरः ॥

तितिक्षुः, त्रि, (तितिक्षते इति । तिज क्षमायाम्+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति सन् । ततः तितिक्ष+"सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इत्युः ।) क्षमाशीलः । क्षान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।
"अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥"
पुरुवंशीयस्य महामनसः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २१ ।
"महामनास्तु पुत्त्रौ द्वौ जनयामास भारत ! ।
उशीनरञ्च धर्म्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम् ॥")

तितिभः, पुं, (तितीति शब्देन भणतीति । भण+डः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः ।४।२७५॥

तितिलं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल+बाहुलकात् कः द्वित्वञ्च ।) नन्दकम् । नादा इति भाषा । तैतिलकरणम् । तिलपिष्टकम् । इत्यजयः ॥

तित्तिरः, पुं, (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति । रा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३८ ।
"निक्रान्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामन्ति शिरःस्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सङ्घशः ॥"
अस्य गुणाः । यथा,—
"तथैव तित्तिरो वृष्यो मेधाग्निबलवर्द्धनः ।
सर्व्वदोषहरो बल्यो लावकैः समतागुणैः ॥
कृष्णगौरावभेदाश्च श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः ।
तृतीयस्तित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणैः ।
सवातलोऽतिबलकृद्वनः किञ्चिद्रसायनः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥
जनपदविशेषः । तद्देशजाते बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५० ।
"वाह्लीकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ॥)

तित्तिरिः, पुं, (तरतीति । तॄ+"तरतेः सन्वत्तुक् चाभ्यासस्य ।" उणां । ४ । १४२ । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तधृतसूत्रात् इः सन्वत्कार्य्यमभ्यासस्य । तुगागमश्च ।) पक्षिविशेषः । तितिरि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तित्तिरः २ । इति [...] रत्नावली ॥ तितिरिः ३ तैतिरः ४ याजुषोर [...] अस्य मांसस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । लघु [...] वीर्य्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुर [...] शीतत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति [...] निर्घण्टः ॥
"तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्ज[...]
तित्तिरिर्व्वर्णदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापह[...]
श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुण[...]
इति भावप्रकाश[...]
मुनिविशेषः । इति विश्वः ॥ (यथा, [...] भारते । २ । ४ । १२ ।
"तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षण[...]
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोषः ॥ (नागवि[...]
यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा [...]
तथा च स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।
"तित्तिरिर्हरिभद्रश्च जम्बुरद्रो बलाहकः [...]

तिथः, पुं, (तेजयतीति । तिज+"तिथ[...] गृथयूथप्रोथाः ।" उणां । २ । १२ । [...] थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) अ[...] कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि[...] कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रावृट्का[...] इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तिथिः, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्र[...] मिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन+[...] लकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं "त[...] कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्मृता[...] इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगम[...] "अतन्यश्नीति ।" उणां । ४ । २ । इथिन् [...] येन अतिथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अलो[...] इति वर्णविवेकः ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । [...] कलाक्रियोपलक्षितः काल इति वा । त[...] स्वरूपं यथा,—
"अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कल[...]
तिथयस्ताः समाख्याताः षोड़शैव वरानने[...]
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वि[...] यादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादिः । सा च [...] रूपा चेत् शुक्ला ह्रासरूपा चेत् कृष्णा । [...]
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णक्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ।
पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृता[...]
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्ल[...]
गोभिलोक्तामावास्याघटकोपर्य्यधोभावापन्न[...] सूत्रपातन्यायेन राश्येकावच्छेदेन सहावस्था[...] युक्तार्कमण्डलाच्चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशा[...] द्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्ल[...] प्रतिपदादितत्तत्तिथ्युत्पत्तिः । एवं शो[...] लोक्तपौर्णमासीघटकसप्तमराश्यवस्थानरूपम[...] नियोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्ड[...] राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेश[...] सन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तत्तिथेरुत्पत्ति[...]

यथा,—

अर्कान्निःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी।
भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्॥
त्रिंशांशकल्पनया राशेर्भाग इत्यभिधीयते।
आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते॥*॥

सा दैवकर्म्मे पूर्व्वाह्णयुता ग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्व्वत्र त्रिसन्ध्यव्यापिनी ग्राह्या॥*॥

अथ प्रतिपत्।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमावस्यायुता ग्राह्या कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या। अत्र तैलाभ्यङ्गं कुष्माण्डभक्षणं क्षौरञ्च न कार्य्यम्॥*॥

अथ द्वितीया।

सा च कृष्णा पूर्व्वयुता शुक्ला परयुता ग्राह्या। भ्रातृद्वितीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशयुता ग्राह्या उभयदिने तल्लाभे परयुता ग्राह्या। तत्र बृहतीभक्षणं न कार्य्यम्॥*॥

अथ तृतीया।

सा च रम्भाव्रतेतरदैवकार्य्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता। तत्र मांसभक्षणं पटोलभक्षणञ्च न कार्य्यम्॥*॥

अथ चतुर्थी।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या। विनायकव्रते तृतीयायुता ग्राह्या। मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी अक्षया। अत्र मूलकभक्षणं क्षौरं प्रदोषे अध्ययनञ्च न कार्य्यम्। भाद्रमासे चतुर्थ्यां चन्द्रो न द्रष्टव्यः। प्रमादाद्दृष्ट्वा,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः॥

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्॥*॥

अथ पञ्चमी।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र बिल्वं न भोक्तव्यम्॥*॥

अथ षष्ठी।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या। स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथ सप्तमी।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा विजया सप्तमी। माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवाकरा रथमापुः तस्मात् सा रथसप्तमी॥ सा मन्वादिश्च। तस्यां अध्ययनं न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथाष्टमी।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता। तत्राध्ययनं नारिकेलभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम्॥ शनिवारे अथवा मङ्गलवारे कृष्णाष्टमी पुण्यतरा। बृहस्पतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया। दूर्व्वाष्टमी पूर्व्वविद्धा ग्राह्या। जन्माष्टमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ नवमी।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या। तत्रालाबुभक्षणं न कर्त्तव्यम्। माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा। रामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ दशमी।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या। अत्र कलम्बीभक्षणं न कर्त्तव्यम्॥*॥ एकादशीव्यवस्था श्रीविष्णोः शयनव्यवस्था च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ अथ द्वादशी।

सा च एकादशीयुता ग्राह्या। अत्र पूतिकाभक्षणं न कर्त्तव्यम्। फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी॥*॥

अथ त्रयोदशी।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या। अत्र वार्त्ताकीभक्षणं न कर्त्तव्यम्॥*॥

अथ चतुर्द्दशी।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा त्रयोदशीयुता ग्राह्या। तत्र माषो न भोक्तव्यः। ज्यैष्ठकृष्णाचतुर्द्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कर्त्तव्यम्। तत्र यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि चतुर्द्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्त्तव्यम्। पूर्व्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव। भाद्रे मासि कृष्णा चतुर्द्दशी अघोरा। माघे कृष्णा चतुर्द्दशी रटन्ती। शिवरात्रिव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥

अथ पौर्णमासी।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा च चतुर्द्दशीयुता ग्राह्या। सा तु मासर्क्षयुता चेत् तदा महती। कार्त्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी महाकार्त्तिकी एवमन्यत्रापि। महाज्यैष्ठीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या। कोजागरव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ अथामावस्या।

अत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा प्रतिपद्युता ग्राह्या। मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत् तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां स्नायात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात्। अमावस्याश्राद्धव्यवस्था श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या। पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवार-व्यतीपात-श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धोदययोगः स्यात्। अयं कोटिसूर्य्यग्रहतुल्यः अत्र तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं मेरुसन्निभञ्च भवति। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तिथिकृत्यं मासशब्दे द्रष्टव्यम्॥

तिथिक्षयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयो यत्र।) अमावस्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ दिनक्षयः। अवमशब्दः। यथा,—

"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्॥"

अपिच।

"शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

तिथिप्रणीः, पुं, (तिथिं प्रणयति ह्रासवृद्धिरूपकलाक्रिययेति। प्र+नी+क्विप्। णत्वञ्च।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। १८॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः। कृदिकारादिति वा ङीष्।) तिथिः। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १३। ८७। १८।

"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम्।
श्राद्धकर्म्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः॥")

तिनाशकः, पुं, (तिनिश एव। स्वार्थे कन्। पृषोदरादित्वात् आत्वम्।) तिनिशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिनिशः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति। णिश समाधौ+"इगुपधेति।" ३। १। ११५। इति कः। यद्वा, अतिक्रान्तो निशाः अत्यादय इति समासः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः।* मथुरादौ तिनाश इति ख्यातः। कुत्रचित् सादन इति ख्यातश्च। तत्पर्य्यायः। स्यन्दनः २ नेमी ३ रथद्रुः ४ अतिमुक्तकः ५ वञ्जुलः ६ चित्रकृत् ७। इत्यमरः। २।४।२६॥ चक्री ८ शताङ्गः ९ शकटः १० रथः ११ रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेषी १४ जलधरः १५। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १९।

"शाककीवदरीविल्वपलाशतिनिशत्वचः॥")

अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफरक्तातीसारवातामयनाशित्वम्। ग्राहकत्वम्। दाहजनकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्तिड़ः, पुं, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाद्यनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीकः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिञ्चा। वृक्षाम्लः। इति विश्वः॥ दैत्यभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

तिन्तिड़िका, स्त्री, (तिन्तिड़ी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) तिन्तिड़ी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिड़ी, स्त्री, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाभ्यन्तरमनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीका। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। तेँतुल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चिञ्चा २ अम्लिका ३। इत्यमरः। २। ४। ४३॥ तिन्तिड़िकः ४ तिन्तिड़ीकम् ५ तिन्तिड़ीका ६ अम्लीका ७ आम्लिका ८ आम्लीका ९। इति तट्टीका॥ तिन्तिली १० तिन्तिडिका ११ आम्लिका १२ चुक्रः १३ चुक्रा १४ चुक्रिका १५ अम्ला १६ अत्यम्ला १७ शुक्ता १८ शुक्तिका १९ चारित्रा २० गुरुपत्रा २१ पिच्छिला २२ यमदूतिका २३। इति शब्दरत्नावली॥ शाकचुक्रिका २४ सुचुक्रिका २५ सुतिन्तिड़ा २६। अस्या आमफलस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वातनाशित्वम्॥ अस्याः पक्वफलस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। भेदित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ विष्टम्भनाशित्वम्। मधुराम्लत्वम्। पित्तदाहास-

कफदोषप्रकोपणत्वञ्च । पक्वचिञ्चाफलरसगुणाः । मधुराम्लत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । शोफपाककरत्वम् । लेपे व्रणदोषनाशित्वञ्च ॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः । शोफरक्तदोषव्यथानाशित्वम् । अस्याः शुष्कत्वक्क्षारस्य गुणः । शूलमन्दाग्निनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षाम्लम् । इति विश्वः ॥

तिन्तिडीकं, क्ली, (तिम्यते क्लिद्यते मुखं येन । तिम + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वृक्षाम्लम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा, तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे ।

"रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि
विवर्ज्जयेत् ॥"

यथास्य पर्य्यायाः ।

"वृक्षाम्लन्तिन्तिडीकञ्च चुक्रं स्यादम्लवृक्षकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा,—

"वातापहं तिन्तिडीकमामं पित्तबलासकृत् ।
ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

तिन्तिडीकः, पुं, (तिम + ईकन् । निपातनात् साधुः ।) तिन्तिडी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तिन्तिडीद्यूतम्, क्ली, (तिन्तिडीभिस्तिन्तिडीजात-वीजैर्यद्द्यूतम् ।) चुचुरी । इति शब्द-रत्नावली ॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा ॥

तिन्तिलिका, स्त्री, (तिन्तिडिका । डस्य लत्वम् ।) तिन्तिडी । इत्यमरटीका ॥

तिन्तिली, स्त्री, (तिन्तिडी । डस्य लत्वम् ।) तिन्तिडी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्तिलीका, स्त्री, (तिन्तिडीका । डस्य लत्वम् ।) तिन्तिडी । इत्यमरटीका ॥

तिन्दिशः, पुं, टिण्डिशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्दुः, पुं, (तिम्यति आर्द्रीभवतीति । तिम आर्द्रीभावे + "मृगय्वादयश्च ।" इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्दुकं, क्ली, (तिन्दुरिव कायतीति । कै + कः ।) कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, शार्ङ्गधरे पूर्ब्बखण्डे १ अध्याये ।

"कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणि-
मानिका ।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दु-
कम् ॥"

यथास्य पर्य्यायाः ।

"विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ।
उदुम्बरञ्च पर्य्याया: कर्षस्य परिकीर्त्तिताः ॥"

यथास्य पर्य्यायाः ।

"विद्याद्बौ द्रंक्षणौ कर्षं सुवर्णञ्चाक्षमेव च ।
विडालपदकञ्चैव पिचुम्पाणितलन्तथा ॥
तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवलग्रहमेव च ॥"
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

तिन्दुकः, पुं, स्त्री, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) वृक्षविशेषः । गाव् इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति भरतः ॥ इति राजनिर्घण्टश्च । तेँदु इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्फुर्जकः २ कालस्कन्धः ३ शितिसारकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ स्फूर्जकः ५ केन्दुः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९ तिन्दुकी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ नीलसारः ११ अतिमुक्तकः १२ स्वर्य्यकः १३ रामणः १४ स्फूर्जनः १५ स्यन्दनाह्वयः १६ कालसारः १७ । (यथा, महाभारते ।३।६४।२ ।

"शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः ।
अर्ज्जुनारिष्टसंछन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥")

अस्य आमफलस्य गुणाः । कषायत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकारित्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । पक्वफलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । श्लेष्मदत्वम् । गुरुत्वम् । व्रणवातनाशित्वम् । पित्तप्रमेहास्रकारित्वम् । विषदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्सारं च्चिररोगजित् ॥ विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी । निपातनात् ह्रस्वः ।) तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्दुकिनी, स्त्री,(तिन्दुकस्तदाकारः फलोऽस्त्यस्याः । तिन्दुक + इनि + ङीप् ।) आवर्त्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् ङीष् ।) तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।

"पियालवीजं तिन्दुक्यास्तरुणानि फलानि च ।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥"

अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"कालस्कन्दस्तिन्दुकश्च स्फूर्ज्जकस्तिन्दुकीति च ॥")

तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिप, ङ ऋ ङ क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-वेट् ।) ङ, तेपिष्यते तेप्स्यते । ऋ, अतितेपत् । ङ, तेपते तितिपे । क्षरणं चरणम् । इति दुर्गादासः ॥

तिम, क्लेदने । आर्द्रीभाव इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ॥)

तिम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-अकं-सेट् ।) य, तिम्यति । तितेम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तिमिः, पुं, (तिम्यतीति । तिम क्लेदने + इन् । यद्वा, ताम्यति आकाङ्क्षतीति । तमु काङ्क्षायाम् + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च ।" उणां ४ । १२१ । इति इन् अकारस्य इकारादेशश्च ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । १९ ॥ तिमिर्महाकायो मत्स्यः कश्चित् शतयोजन... तथा च । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजन... विस्तरः । इति भरतः ॥ (यथा च रघौ । १३ । १० ।

"ससत्वमादाय नदीमुखाम्भः
संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रूर्द्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥")

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राजविशेषः । ... तु दूर्व्वस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ९।२२।... "वृपञ्जयस्ततो दूर्व्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ।" अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशत्वर्ष ... राज्यं पालयामास । यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेदे ।

"तिमिं पुत्त्रं ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं ...
मुनिवेदमितान् वर्षान्नवमासाधिकान् तिमिः ।
पालयित्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम् ।
पुत्त्रं वृहद्रथं राज्ये सोऽभिषिच्य वनं ययौ ।")

तिमिकोषः, पुं, (तिमेः कोष इव ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति । गॄ + कः । रस्य लः । गिलेऽगिलस्येति मुम् ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२ । ३ ।

"तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।"

द्वीपविशेषः । तद्द्वीपजाते, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ३२ । ६६ ।

"तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः ।")

तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति । गॄ + कः । मुम् च ।) महामत्स्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१४ ॥

तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः ।) निश्चलः । इति धरणिः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । २ । ३५ ।

"अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।")

क्लिन्नः । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

तिमिरं, क्ली, (तिम्यतीति । तिम + "इषिमदि-मुदीति ।" उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।) अन्धकारः । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा, रामायणे । २ । २८ । १८ ।

"अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ।
भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम् ।")

नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह माधवकरः ।

"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।"

(अस्य लक्षणानि यथा,—

"दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ।
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ।
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम् ।
नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थितम् ।
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ।
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ।

यथा वर्णांश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥
तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
लानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षिते
ऽत्र च ।
ाचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
न्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ।
हः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमावृतामिव ॥
ष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
लिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ॥
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृक्काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ॥
र्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ।
भृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शशाङ्केन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
ेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
चेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥
ङ्गनाशेऽपि तादृक्दृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ।
सर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
मिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्रक्ताकुलेक्षणम् ।
मिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥”
ति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
स्य चिकित्सा यथा,—
तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्य-
मुपेक्षया ।
त्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥
ुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
त्क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पली लोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वा मधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥”
“पटोलनिम्बकटुका दार्व्वीसेव्यवरावृषम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
तदाढ़केऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्व्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
[illegible] ॥”

“विंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।
शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्त्रयम् ॥
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
गोमूत्रे छागलरसेऽम्लकाञ्जिके च
क्षीराज्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्य्यात् गरुड़समं नरस्य चक्षुः ॥”
“रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषत् कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥”
“सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥”
“पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥
श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥”
“रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चासं प्रसादयेत् ।”
“दद्यादुशीरनिर्य्यूहचूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
तत् श्रुतं सघृतं भूयः पचेत् क्षीरं घने पिबेत् ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्व्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥”
“चक्षूरक्षायां सर्व्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥”
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ॥
“सौवीरमञ्जनन्तुत्थन्ताप्यो धातुर्म्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोहा मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शौकरीदंष्ट्रा कतकश्चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्व्वेयमनुत्तमा ॥”
“वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य समुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नित्याञ्जनं कार्य्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तिमिरः, पुं, (तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम + “इषिमदिमुदीति ।” उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।) चक्षूरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
“तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ।
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं वाह्यपटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्श आदित्वात् । तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि । स तिमिराख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाश इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरुक्तिश्च । लिङ्ग्यते चिह्न्यते अनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये । अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्यतीति समे त्रिष्विति अमरवचनात् । नातिरूढ़े अप्रौढ़े । चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् । तेजांसि अग्न्यादेः । भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णादीनि । अस्मिन् प्रौढ़े नीरजे च चन्द्रादित्यादीन पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिकाकाचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्ख्यानामानि चाह ।
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः
षड्लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वै-
रक्तात् परिम्लाय्य विधिश्च षष्ठः ॥
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः षट् षट् द्वादशेत्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विवृणोति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्तथ धूमदर्शी ।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्ध्यसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् । एवं दृष्ट्यादयश्च षट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वावन्यौ चाह ।
तत्रैवान्यौ गदौ बाह्यौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अव्यक्तलौहित्ययुक्तानि । आविद्धानीव कुटिलानीव ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् ।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ॥
हीनाधिका ह्यन्यथा वा ज्योतींष्यपि च
पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं विवृणोति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ * ॥
परिम्लायिनमाह ।
रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

विकीर्य्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव हि ॥
विकीर्य्यमाणान् व्याप्यमानान् अग्न्यादिभिरिव ॥

वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥
रागारुणो मारुततः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः शोणितजः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥

वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले रूपविशेषमाह ।

अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ।
पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ॥
श्वेतं पीतं वा कथमेतत् व्याधिप्रभावात् ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थःशुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥

बहलं स्थूलम् ।

मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥

चित्रं वातादिवर्णम् ।

रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लानं नीलमथापि वा ॥
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ॥

रक्तजं पित्तानुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुणप्रभं स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयादित्यादि । तत्र परिम्लायिनि कालान्तरेण दोषक्षयात् कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ * ॥ अनुक्त-व्यथादाहगौरवादिदोषलिङ्ग-संग्रहणार्थमाह ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्व्वेष्वेव भवन्ति हि ॥*॥

पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह ।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
सर्व्वो नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्टावपि प्रथमद्वितीये पटले गतेनेति बोद्धव्यम् । तेन व्याधिना ॥ * ॥ तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूप-विशेषमाह ।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते सः ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥

दोषेऽत्र पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टि-लक्षणमाह ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।

अत्रापि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्यै-तल्लिङ्गं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ पटलत्रयं गतो नक्तान्ध्यं करोतीत्याह ।

त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्य्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्ध्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथग्गणना ॥*॥ धूमदर्शिनमाह ।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्व्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोऽभितापः शिरसि घर्म्मादिना सन्तापः । एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ॥ * ॥ ह्रस्वजात्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥

नकुलान्ध्यमाह ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ * ॥

गम्भीरकमाह ।

दृष्टिर्व्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्य याभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपहता । रुजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥

बाह्यौ पुनर्द्वावपि संप्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तस्य शिरोऽभितापात्
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैः सः ॥

बाह्यौ सुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ तत्र निमित्तत आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभि-ताप्यते येन विषकुसुमगन्धवहपवनस्पर्शेन स शिरोऽभितापस्तस्मात् । अभिष्यन्दनिदर्शनैः रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति गदाधरः ॥ सन्निपाता-भिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ॥ * ॥

अनिमित्तत आह ।

सुरर्षिगन्धर्व्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्म्मनुजस्य तस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥

अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्त-मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥

अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षिविस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्य्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विस्पष्टं ज्योतिर्युक्तम् । वैदूर्य्यवर्णा श्यामा विमला निर्म्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥

अथ तिमिरचिकित्सा ।

"शुक्ला पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
शङ्खनाभिर्विभीतस्य मध्यामज्जा मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ।
छागीक्षीरेण संपिष्य वर्त्तीं कुर्य्याद्यवोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रां संघृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ।
तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्व्वुदम् ।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वर्त्ती चन्द्रोदया हरेत् ।
इति चन्द्रोदया वर्त्ती ॥ * ॥
कणा सलवणोषणा सहरसाञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः सिता सितपुनर्नवा सक्षया
रजन्यरुणचन्दनं मधु च तुल्यपथ्याशिला
अरिष्टदलशावरस्फुटिकशङ्खनाभीन्द्रवः ।
इमानि तु विचूर्णयेन्निबिडवाससा शोषये-
त्तथायसि विमर्द्दयेत् समधुताम्रखण्डेन तु
इदं मुनिभिरीरितं नयनशोधनामाञ्जनं
करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ।

लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके सरित्पतिकफः समुद्रफेनः । शिला मनःशिला शावरो लोध्रः । स्फुटिकः फट्‌करी । इ कर्पूरः । नयनशोधनं तिमिरे नूतनकुसुमे नूतन पटले च ॥ * ॥

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्म्मनःशिला ।
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा गव्यक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलार्व्वुदानि च ।
अपि त्रैवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्रावन्धत्वमेव च ।
चन्द्रोदया वर्त्ती पुष्पे तिमिरे च ॥ * ॥
रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च सप्तमी त्वभया स्मृता ।
अजामूत्रेण संपिष्य छायायां शोषयेद्वटीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिच्चिकाम् ।
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्त्तिः स्वयं रुद्रेण निर्म्मिता ।
इति चन्द्रप्रभावर्त्तिः ॥ * ॥
कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सक्षौद्रमूषणम् ।
त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।
वृषस्य च रसं प्रस्थं शतावर्य्याश्च तत्समम् ।
गुडूच्या आमलक्याश्च रसं छागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्व्वैरेभिर्घृतं पचेत् ।
कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्-
पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ।
तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्द्ध्वं पानमधःपानं मध्ये पानं प्रशस्यते ।
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादपकर्षति ।
सुरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा विस्रुते तथा ।
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिका पटलार्व्वुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ।
नेत्ररोगेषु सर्व्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि ।
परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाघृतम् ।

भृङ्गरजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्य्यंत्र जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्न्निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा स्रावञ्च कण्डूञ्च श्वयथुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विधर्म्मपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
दस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्याग्निभ्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वामृतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।
इति नेत्ररोगाधिकारः ।” इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
किञ्च । गारुड़े १६८ अध्याये ।
“कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥”
तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥
तिमिषः, पुं, ग्राम्यकर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाटाम्रः । इति हारावली । १२६ ॥
तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तिमिमत्स्यः । इति शब्दरूपकोषः ॥ (तिमि + वा ङीष् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)
तिरः, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ + “सर्व्व-धातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४ । १८८ । इति असुन् । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भागवते । २ । ६ । ४१ ।
“यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥”) तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिरस्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातिः स्त्रियां ङीप् ।) पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति मुग्धबोधम् । मादी इति भाषा ॥

तिरस्करिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति । तिरस् + कृ + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनिः । संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्य-भावः । ततो ङीप् ।) अवधायकपटः । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । १ । १४ ।

“यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥”)

तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + कृ + घञ् ।) अनादरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदश्यां । ७ । ८ ।
“भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥”)
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति । तिरस् + कृ + णिनिः ङीप् ।) तिरस्करिणी । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + कृ + क्तः ।) अनादृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
“अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
“यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥”)
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । “कृञः श च ।” ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अनादरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।

“हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विपद्विषः प्रत्युत सः तिरस्क्रिया ॥”)

तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥
तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-सर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ + “कॄतॄकृपिभ्यः कीटन् ।” उणां ।४।१८४। इति कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥
तिरीटः, पुं, (तॄ + कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे ।
“समङ्गोत्पलमोचाख्यतिरीटतिलचन्दनैः ॥”)
तिरोधानं, क्ली, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।) अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४४ ।

“सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत् ॥”)

तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्तर्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । २४ ।

“अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥”) आच्छादितः । इत्यमरः । ३ । ८ । ११२ ॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम् । तत्पर्य्यायः । साचि २ तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा, रामायणे । २ । २३ । ४ ।
“तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥”) तिरोऽर्थः । निकृष्टार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत आहारसञ्चारो यस्य । भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादिः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
“तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥”)
स ब्रह्मणोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः । यथा,—
“तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥”
तेषां लक्षणं यथा,—
“अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
“तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादि-ज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्र-निष्ठाः । घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति । हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा,—
“गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-
शल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२५ ॥
“गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव । खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टा-विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्-प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अन्च + क्विप् । “तिरसस्तिर्य्यलोपे ।” ६ । ३ । ९४ । इति तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
“पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥”

यथाच मनुः । ५ । ४० ।
"ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।"
"तिर्य्यञ्चः कूर्म्मादयः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) पशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।१०८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।
"तिर्य्यञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत् कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ॥")
वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिर्य्यञ्ची, स्त्री, (तिर्य्यञ्च + स्त्रियां ङीप् ।) तिरश्ची । स्त्रीपशुपक्ष्यादिः । इति मुग्धबोधम् ॥

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । तेलति । इति दुर्गादासः ॥

तिल, क श स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-तुदां च-परं-अकं-सेट् ।) स्निहि स्निग्धीभावे । क, तेलयति । श, तिलति तैलेनाङ्गम् । इति दुर्गादासः ॥

तिलः, पुं, (तिलति स्निह्यति तैलेन पूर्णो भवतीति । तिल + "इगुपधज्ञेति ।"३।१।१३५ । इति कः ।) स्वनामख्यातशस्यम् । तत्पर्य्यायः । होमधान्यम् २ पवित्रः ३ पितृतर्पणः ४ पापघ्नः ५ पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्नेहफलः ७ स्नेहफलपूरफलः ८ । अस्य गुणाः । रसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । बल्यत्वम् । केशहितत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् । त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणे हितत्वम् । दन्त्यत्वम् । अल्पमूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वर्णकारित्वम् ॥ * ॥
"कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणाः किलान्ये तिलाः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । भावप्रकाशः ।
"कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ।
अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः ॥"
तत्तैलगुणाः । अलङ्करत्वम् । केश्यत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । कफवातजन्तुखर्ज्जूव्रणकण्डूतिनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् । वस्त्यभ्यङ्गपाननस्यकर्णाक्षिपूरणेषु हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलप्रतिग्रहनिषेधो यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा ।
अत्यन्तमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्ज्जयेत् ॥"
तिलदाने फलमाह विष्णुः ।
"तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥"
तथा महाभारते ।
"कल्यमुत्थाय यो विप्रः स्नातः शुक्लेन वाससा ।
तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
शुद्धितत्त्वे ।
"प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलान्नृप ! ।
यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥"
सप्तमीं नवमीं पर्व्वकालञ्च त्यक्त्वा तिलतैलेनाङ्गानि विलिप्य स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा, मार्कण्डेये ।
"सर्व्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मनुः ।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
तिथितत्त्वे जन्मतिथिकृत्ये ।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ॥"
रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा, काशीखण्डे ।
"सर्व्वञ्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥"
तिलैस्तर्पणनिषेधस्तत्प्रतिप्रसवादिकञ्च तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) तिलकालकः । यथा,—
"देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ॥"
इति कालिदासः ॥
(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।
"तिलं तिलं तं कृत्वा च चिक्षिपुर्दिक्षु सर्व्वतः ।
नगरान्निर्गतैः सैन्यैर्हन्यमानाः पदे पदे ॥")

तिलकं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल + "क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।" इति क्वुन् ।) क्लोम । कृष्णवर्णसौवर्च्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ सौवर्च्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥

तिलकः, पुं, (तिल इव कायतीति । कै + कः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । विशेषकः २ मुखमण्डनकः ३ पुण्ड्रकः ४ पुण्ड्रः ५ स्थिरपुष्पी ६ क्षिमरुहः ७ दग्धरुहः ८ मृतजीवः ९ तरुणीकटाक्षकामः १० वासन्तसुन्दरः ११ दुग्धरुहः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुन्नागः १४ रेठकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुरकः १६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ छत्रपुष्पकः १९ । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, रघुः । ६।४१ ।
"न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं
न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥")
अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । बलपुष्टिमेदःकारित्वम् । हृद्यत्वम् । लघुत्वञ्च । तत्त्वग्गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । पुंस्त्वदन्तदोषकृमिशोफव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (तिल + स्वार्थे कन् ।) शरीरस्थतिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकालकः २ । इत्यमरः ।२।६।४९ ॥ कालकः ३ पिप्लुः ४ जडुलः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ मरुवकः । इति रत्नमाला ॥ अश्वभेदः । रोगभेदः । इति मेदिनी । के, १०० ॥ शेषस्य निदानलक्षणं यथा,—
"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोच्छेकात् तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥"
इति माधवकरः ॥
प्रधाने त्रि । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ गु
भेदः । यथा,—
"पञ्चविंशतिवर्णाङ्कितिलको भुवको भवेत् ।
दृष्ट्वाञ्चनपुटे ताम्रे रसे वीरेऽश्रुतेऽपि वा ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ।

तिलकः, पुं क्ली, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति । कै + कः ।) चन्दनादिना ललाटादिद्वादशा कर्त्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्य्यायः । तमालपत्र चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । १२३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।
"विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥")
अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तर खण्डे ।
"ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे ।
वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके ।
विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।
त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ।
श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे ।
पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥"
किञ्च ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्व्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।
ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते ॥ इति ।
एवं न्यासं समाचर्य्य सम्प्रदायानुसारतः ।
न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्द्ध्नि सर्व्वार्थसिद्धये ।"
अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकेयूरहारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमि-सहितस्वात्मज्योतिर्द्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो नमः ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ।
तस्य धारणप्रकारो यथा,—
"द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।
नामान्ते वैष्णवः कुर्य्यात् प्रत्येकं कृष्णनामभिः ।
वामे वक्षसि नेत्रान्ते गर्भेऽंशे शङ्खचिह्नितम् ।
तथैव दक्षिणे कुर्य्याद्धरेश्चक्राङ्कितं मुने ॥ * ।
ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
वामबाहौ वासुदेवं सव्ये दामोदरन्तथा ।
नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा ।
गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ।
विष्णुं सव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसूदनम् ।
शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः ।
हरेर्द्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु ।
यः कुर्य्याद्वैष्णवो नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् ॥
ये कण्ठलग्नतुलसीभवकाष्ठमाला
ये द्वादशाङ्गहरिनामकृतोर्द्ध्वपुण्ड्राः ।
ये कृष्णभक्तिसुदृढा धृतशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ * ।
तिलकन्तूर्द्ध्वपुण्ड्राख्यं मध्यच्छिद्रं हि नारद ! ।
यदि कुर्य्याल्ललाटे तद्विशेयं हरिमन्दिरम् ।
आनासामूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं मुने ।
हरिपादाकृतं नासामूलमारभ्य यत्नतः ।

रिमन्दिरवत् सर्व्वं तद्राधावल्लभीयकम् ।
राधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
गालं तत् विज्ञेयं यदि मध्यसरन्ध्रितम् ॥ * ॥
र्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
मध्यपीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
रामोपासना यस्य तिलकं तूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
तोमध्ये सबिन्दु स्यादृयदि विप्र ! मनोहरम् ॥
रः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
पासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
र्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियाणां तथैव च ।
श्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलान्तसम् ॥
च्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति नराधमाः ।
र्गं ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥
द्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
र्थः जयस्तुतिं ज्ञात्वा वस्त्रेणाच्छादयेन्मुखम् ॥
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्व्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
सलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
ण्डलन्यासंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
शुन्तिरयङ्किकुक्कुरत्रिमूलमुकुरान्तरम् ।
त्रिपुलमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
प्रमाणमूर्द्ध्वपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
नासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
मूस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विशि ।
क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्वैश्ये चतुरङ्गुलम् ॥
नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् ।
भ्रुवोर्मध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ * ॥
चत्वारो गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
कुर्य्यादृयदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तद्देष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
वैष्णवा विप्र ! भूपाश्च वैश्यशूद्रास्त्वनाश्रमाः ।
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विभ्रयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
नरो वाप्यथवा नारी यदि ज्ञानपथं लभेत् ।
धृततुलसीमाला सन्धार्य्या हरिमन्दिरम् ॥
मध्यच्छिद्रं न कुर्य्यादृयत्तिलकं यदि वैष्णवः ।
चपदं तचितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा ॥ * ॥
एकाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
मध्यच्छिद्रन्तु तत् प्राहुरूर्द्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् ॥
अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
मध्यच्छिद्रं युग्मरेखमूर्द्ध्वपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ * ॥
गौपेन्द्रयज्ञकाष्ठञ्च विख्यो मलयसम्भवम् ।
धात्र्यतुलसीमूलमृत्तिका गोप्यदस्य च ॥
माद्रधौम्बकाष्ठानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च ।
कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
गात्रीमूलस्य मृत्स्नो हरिद्रा गोरजस्तु च ॥
ज्ञानान्ते सर्व्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च ।
स्नानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्व्वकर्म्मसु ॥" * ॥
अपि च ।
"गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् ।
गोचरबसंलग्नं रजो वल्मीकदस्य च ॥
ग्रथमूलमृत्स्नापि चन्दनं तीर्थमृत्तिका ।
कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाङ्गुलमृत्तिका ॥
गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
वल्मीकमृत्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका ।
गुरुपादरजोवारिणी साध्वङ्घ्रिरजोजले ॥
ज्ञात्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैश्चन्दनादिभिः ।
चारु यत्तिलकं यात्रां तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् ॥ * ॥
काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित कर्म्म नारद ! ।
वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥
कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात् दैवं पैत्रं न तत्फलम् ।
स्नानं सन्ध्याप्रयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म्म यः ।
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
"वीथ्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं महाभाग ! स याति परमाङ्गतिम् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥"
इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता ॥
तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल + "अलाबू-तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ।" ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कटच् ।) तिलचूर्णम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः व्याकरणञ्च ॥
तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलवीजकोष इव कायतीति । कै + कः ।) हारभेदः । इति जटाधरः ॥ (षड्भरपादके छन्दोभेदे । शब्दार्थचिन्तामणिधृततल्लक्षणादिकं यथा,—
"सगणद्वितयं भवतीह यदा ।
इसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥"
उदाहरणम् ।
"वनमालिकया सकलालि ! त्वया ।
पुनरेति कथं मम दृक्पथम् ॥")
तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।) शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ तल्लक्षणानि यथा,—
"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥"
समानि अनुन्नतानि । अयं तिल इति लोके प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥
तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तिलकिट्टं, क्ली, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिलमलम् । (खइल इति भाषा ।) तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । ग्लपनत्वम् । रूक्षत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दृष्टिदूषकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
तिलकी, [न्] त्रि, (तिलकमस्यास्तीति । तिलक + इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात् । इति स्मृतिः ॥
तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवच्चित्रयुक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिलचूर्णं, क्ली, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृततिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकल्कम् २ पललम् ३ पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलबलपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
"तस्मात्तिलान् लुञ्चयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणान् भोजयिष्यामि ॥")
तिलतण्डुलकं, क्ली, (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषेण कायतीति । कै + कः । तिलतण्डुलवत् दृढ़संश्लेषणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ तिलमिश्रितण्डुलम् ॥ (तिलस्य शस्यञ्च ॥)
तिलतैलं, क्ली, (तिलस्य स्नेहः । तिल + "स्नेहे तैलच् ।" ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तैलच् ।) तिलस्नेहः । तिलेषु तैलम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
सर्व्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥")
अस्य गुणाः तिलशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अपरे गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
"तत्र श्रेयं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्मसुष्णं व्यवायि च ॥
पित्तलं बद्धमूत्रञ्च श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
बल्यं रुचिकरं मेध्यं कफकुष्ठविकारनुत् ॥
त्वच्यं श्रमापहं श्रेयं तिलतैलं विदुर्बुधाः ।
छिन्ने भिन्ने च्युते दष्टे च्यते भग्नेऽग्निदाहके ॥
वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
विधि वालग्रीनसर्पे सेकाभ्यङ्गावगाहने ॥
पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणम् ॥"
"तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षत-पिच्छितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विहिता धेनुः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्म्मिता धेनुः । यथा,—
"विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! ॥
षोडशाढ़मयी धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ।
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा ।
स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिर्व्वासितां शुभाम् ॥
स्रग्भिश्च वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
सर्व्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ॥
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसास्तथा ।
कामं सम्पादयाकाले तिलधेनुमुपार्ज्जिताम् ॥

यच्छामि त्वां देवि! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः।
कुटुम्बकामं कुरुतां तिलधेनो! नमोऽस्तु ते ॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम!।
सर्व्वकामसमाप्तिन्तु कुरुते नात्र संशयः ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥

तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्येव पर्णमस्य।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनम्। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम्।
तिलपर्णी रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥"
तिलस्य पर्णम्।) तिलपत्रञ्च ॥

तिलपर्णः, पुं, (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य।) श्रीवेष्टः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलपर्णिका, स्त्री, (तिलपर्णी + स्वार्थे कन् टाप् च।) रक्तचन्दनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
"वेत्राग्रं हरती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः। पाककर्णेति ङीष्। तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यास्या इति अच् ङीष् च। इत्यमरटीका।) रक्तचन्दनम्। इत्यमरः। २। ६। १३२ ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"चित्रकस्तिलपर्णी च कफघ्नोपचरो लघुः ॥"
नदीविशेषः। इत्यमरटीका। २। ६। १३२॥)

तिलपिष्टं, क्ली, (तिलस्य पिष्टकम्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) तिलपिष्टकम्। इति केचित् ॥ तिलकुटा इति भाषा ॥

तिलपिञ्जः, पुं, (निष्फलस्तिलः। तिल + "तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ।" ४। २। ३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पिञ्जः।) निष्फलतिलवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १६ ॥

तिलपेजः, पुं, (निष्फलस्तिलः। "तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ।" ४। २। ३६। अस्य वार्त्तिकोक्त्या पेजः।) निष्फलतिलः। इत्यमरः। २।६। १६ ॥

तिलमयूरः, पुं, (तिलाङ्कितवत् चित्रितो मयूरः। शाकपार्थिववत् समासः।) मयूरविशेषः। तत्पर्य्यायः। गुरुण्टकः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिलरसः, पुं, (तिलस्य रसः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलस्नेहः, पुं, (तिलस्य स्नेहः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलाङ्कितदलः, पुं, (तिलवदङ्कितानि दलानि यस्य।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलापत्या, स्त्री, (तिलवत् कृष्णं क्षुद्रञ्चापत्यं बीजमस्याः।) कृष्णजीरकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिलित्सः, पुं, गोनससर्पः। इत्यमरः। १। ८। ५॥

तिलोत्तमा, स्त्री, (तिलैः तिलप्रमाणैः सर्व्वरत्नानामंशैरुत्तमा।) स्वर्व्वेश्या। इति शब्दचन्द्रिका ॥ तस्या नामकारणं यथा, महाभारते। १। २१२। १७।
"तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥"

तिलौदनं, क्ली, (तिलमिश्रितं ओदनम्।) कृशरः। इति हारावली। १६६ ॥ (यथा, रामायणे। २। ६६। १०।
"तततिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ॥"
तिलोदनमिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

तिल्यं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा। तिल + "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।" ५। २। ४। इति यत्।) तिलक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। तैलीनम् २। इत्यमरः। २। ६। ७॥ (तिलाय हितम्। "खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च।" ५। १। ७। इति यत्। तिलहिते, त्रि ॥)

तिल्ल, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) लद्वयान्तः। क्रुखौ। तिल्लति। इति दुर्गादासः ॥

तिल्वः, पुं, (तिलतीति। तिल + "उल्वादयश्च।" उणां। ४। ६५। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) लोध्रः। इत्यमरः। २। ४। ३३ ॥ श्वेतलोध्रः। इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्तलोध्रः। इति स्वामी ॥

तिल्वकः, पुं, (तिल्व + स्वार्थे कन्।) लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ॥"
अस्य विधिर्व्यवहारो यथा,—
"तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्व्वल्कलवर्ज्जिताम्।
चूर्णयेत् त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ परिगालयेत्ततः ॥
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्।
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत् ॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्द्धं प्रयोजयेत्।
दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्बदरसीधुना ॥
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥"
"तिल्वकस्य कषायेण दशमूलतः सुभाविताम्।
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत्॥
चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य्य एव च ॥"
"तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥"
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तिष्ठद्गुः, पुं, (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय। "गावो हि रात्रिप्रथमनाडिकायामतीतायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुह्यन्ते।" इति जयमङ्गलः। "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।" २। १। १७। इति निपातनात् साधुः।) सन्ध्याकालः। यथा, भट्टिः। ४। १४।
"आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥"

तिष्यः, पुं, (तुष्यन्त्यस्मिन्निति। तुष + क्यप्। निपातनात् साधुः।) पुष्यनक्षत्रम्। इत्यमरः। १। ३। २२ ॥ (यथा, महाभारते। ३। १९०। ९७।
"यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रवर्त्स्यति तदा कृतम् ॥"
तिष्यः पुष्यनक्षत्रं पौर्णमास्यामस्मिन्नस्तीति। अच्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली ॥ कलियुगम्। इति मेदिनी। ये, २८॥ (अत्र क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। ६। १०। ४।
"चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ!।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन!।")

तिष्यकः, पुं, (तिष्य एव। स्वार्थे कन्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली ॥

तिष्यपुष्पा, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्पमस्याः।) आमलकी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः।) आमलकी। इत्यमरः। २। ४। ५७। (तिष्यमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम्।)

तिष्या, स्त्री, (तिष्यः पौषमासः उत्पत्तिकालोऽस्यास्या इति। अच् टाप् च।) आमलकी ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः ... यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा ...)

तिस्, [स्] पुं, व्याधिः। औषधिः। ... सद्भावः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

तीक्ष्णं, क्ली, (तेजयति तिज्यतेऽनेन वा। तिज निशाने + "तिजेर्दीर्घश्च।" उणां। ३। ... इति क्स्नः दीर्घश्च।) गरम्। विषम्। लौह ... (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कृष्णायसं काललोहं ... तीक्ष्णमयः ...
युद्धम्। इत्यमरः। ३। ३। ५३ ॥ मरक ...
शस्त्रम्। ग्रीष्मम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी ...
सामुद्रलवणम्। मुष्ककः। इति मेदिनी ...
१५॥ चव्यकम्। इति राजनिर्घण्टः। मरक ...
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तीक्ष्णवस्तूनि ...
प्रतिभा १ चौरकम् २ कटाक्षः ३ दुर्व्वाक्य ...
नखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७। इति ...
कल्पलता ॥

तीक्ष्णः, पुं, (तिज + क्स्नः दीर्घश्च।) यवक्षार ... इति मेदिनी। णे, १५ ॥ (पर्य्याया यथा,—
"यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
श्वेतकुशः। कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः ...
तीक्ष्णगणो यथा। अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मू ...
इति ज्योतिषम् ॥

तीक्ष्णः, त्रि, (तिज + क्स्नः दीर्घश्च।) तिग्म ...
(उग्रः। यथा, मनुः। ७। १४०।
"तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य मही ...
पतिः।
अत्यन्तः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ...
३६। "नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने।"
"तीक्ष्णा अवसा इषवो यस्य स तीक्ष्णे ...
षवे नमः।" इति महीधरः।) आत्मत्या ...
इति मेदिनी। णे, १५। निरालस्यः। दु ...
इति धरणी ॥ योगी। इत्यजयपालः।

तीक्ष्णकः, पुं, (तीक्ष्ण + संज्ञायां कन्।) श्वेत ...
गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः।

तीक्ष्णकण्टकः, पुं, (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य ...) धुस्तूरः। इति जटाधरः। बर्ब्बूरः। ...
करीरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

(तीक्ष्ण)कण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।) (कन्थ)ारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तीक्ष्ण)कन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेण्डुकोऽस्य ।) (प)लाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तीक्ष्ण)कर्म्मा, [न्] त्रि, (तीक्ष्णं कर्म्मास्य ।) तीव्रकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । आयःशूलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(तीक्ष्ण)कल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तीक्ष्ण)कान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः । यथा,—

"पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताह्वया स्वैका योगतारा प्रकीर्त्तिता ॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! ॥
कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
अङ्गाङ्गिमन्त्री रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम् ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगम्य तिष्ठन्विति पदं ततः ॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तितः ।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुर्द्धराः ॥
गणाश्चमेऽत्यन्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्त्तिताः ।
एतांस्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
आदौ सम्बोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम् ।
वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
पात्रोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्व्वतः ।
सर्व्वमुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
चामुण्डा च कराला च सुभगा भीषणा भगा ।
विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥
हे भगवत्येकजटे विघ्नं हे पदमन्ततः ।
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्मन्त्रान्ते प्रचोदयात् ॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता ।
निर्म्माल्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
माला तु रुद्रमयी प्रोक्ता रुद्राक्षमय्यपि वा ।
विशेष एष देव्यास्तु पूजने परिकीर्त्तितः ॥
उपचारादिकं सर्व्वं बलिदानं जपादिकम् ।
सर्व्वन्तु पूर्व्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! ।
मोदको नारिकेलञ्च मांसं यत्नजमेव च ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः ॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । "शेषात् विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्वेतवचा । कन्थारी । राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा,—

"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिकासुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिलस्तृष्णयासर्षपः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये ।

"उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्जम् ॥")

सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।) पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्ण-
तण्डुला ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तीक्ष्णतैलं, क्ली, (तीक्ष्णमुग्रं तैलं स्नेहो यस्य ।) सर्ज्जरसः । स्नुहीक्षीरम् । सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपुष्पं, क्ली, (तीक्ष्णानि पुष्पाणि यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिग्रुः । कुलञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य ।) यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।) शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्कालिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकच्छुः । महाज्योतिष्मती । अत्यम्लपर्णी । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति ।) लोहविशेषः । तीखा इति इस्पात इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । लोहम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डजम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुखलोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे त्रिफलालौहे ॥

"तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफला चूर्णमुत्तमम् ।
क्षीरेण पाययेद्धीमान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥")

तीम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति तितीम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तीर, त क कर्म्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्म्मणामिति षष्ठ्यर्थः । अतितीरत् व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तीरं, क्ली, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति । तीर + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः ।१।१०।७॥ गङ्गातीरं यथा,—

"सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते ।
भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।) त्रपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

तीरभुक्तिः, पुं, (तीरे भुक्तिरस्य ।) देशविशेषः । तीरहोत् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निच्छविः २ विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरितं, क्ली, (तीर कर्म्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।) कर्म्मणां समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥

तीर्णः, त्रि, (तॄ प्लवनतरणयोः + कर्त्तरि क्तः । उत्तीर्णः । (यथा, वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याये ।

"तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥")

अभिभूतः । प्लुतः । (तॄ + कर्म्मणि क्तः । लङ्घितः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।

"सत्यां तीर्णां प्रभुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

तीर्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तीर्थं, क्ली, (तरति पापादिकं यस्मात् । तॄ + "पातॄतुदिवचीति ।" उणां । २ । ७ । इति थक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य स्नाने पुण्यं यथा,—

"नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥"

इत्याद्ये वह्निपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥ जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम् । यथा, आदित्यपुराणे ।

"अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमनुद्धृते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥

तस्मिन् देशे शौचं कर्त्तव्यं यस्मादरत्निमात्रव्यव-
हितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ।”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

विप्रचरणयोस्तीर्थवासस्थानत्वं ब्राह्मणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विप्रदक्षिणकर्णस्य तीर्थवासस्थानत्वं यथा । पराशरः ।

“प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुरब्रवीत् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

हस्तस्थिततीर्थानि यथा,—

“अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ।
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पैत्रं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥

(यथा च, मार्कण्डेये । ३४ । १०३—१०६ ।
“कुर्य्यात् कर्म्माणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि ।
देवादीनां तथा कुर्य्याद् ब्राह्मेणाचमनक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा पाणेर्या दक्षिणस्य तु ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पैत्रं तीर्थमुदाहृतम् ।
पितॄणां तेन तोयादि दद्यान्नान्दीमुखादृते ॥
अङ्गुल्यग्रे तथा दैवं तेन दिव्यक्रियाविधिः ।
तीर्थं कनिष्ठिका मूले कायं तेन प्रजापतेः ॥
एवमेभिः सदा तीर्थैर्देवानां पितृभिः सह ।
सदा कार्य्याणि कुर्व्वीत नान्यतीर्थेन कर्हिचित् ॥
ब्राह्मेणाचमनं शस्तं पित्र्यं पैत्रेण सर्व्वदा ।
देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥
नान्दीमुखानां कुर्व्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥”)

तीर्थं त्रिविधम् । यथा । जङ्गमम् १ मानसम् २ स्थावरम् ३ । तथा च ।

“ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्म्मलं सार्व्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः ॥

अगस्तिरुवाच ।

शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघे ! ।
येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्व्वभूतदया तीर्थं सर्व्वत्रार्ज्जवमेव च ॥
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते ।
ब्रह्मचर्य्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च प्रियवादिता ॥
ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्म्मनसः परा ।
एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थलक्षणम् ॥
भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ।
यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः ।
तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥
प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।
परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥
तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः ।
उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥”

तीर्थागमने दोषो यथा,—

“अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥”

तीर्थं

तीर्थगमने फलं यथा,—

“अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ * ॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः ।
कृतपापो विशुद्ध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् ॥
तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते ।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥

तीर्थफलभागिनो यथा,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्व्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥
अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

तीर्थयात्राविधानं यथा,—

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥
एवं कुर्व्वतस्तस्य तीर्थे यदुक्तं
फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

“प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः ।
कचानां वपनं कुर्य्यात् वृथा न विकचो भवेत् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥ * ॥

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”

इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥

“ऐश्वर्य्यलाभमाहात्म्यात् गच्छेद्यानेन यो नरः ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्ज्जयेत् ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥ * ॥

“संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि । °
मुण्डनञ्चोपवासञ्च तदा यत्नेन कारयेत् ॥”

इति गङ्गावाक्यावली ॥ * ॥

तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधानं यथा,—

“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेष्वन्नार्थी भोज्य एव हि ।
सक्तुभिः पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च ॥
कर्त्तव्यमृषिभिर्दृष्टं पिण्याकेन गुडेन च ।
श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्ज्जितम् ॥
अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धन्तु तर्पणम् ।
अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥
यदह्नि तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽह्नः पूर्व्ववासरे ।
उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत् ॥

तीर्थं

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ।
तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ।”

इति काशीखण्डम् ।

“मुण्डनञ्चोपवासञ्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्ज्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ।”

इति स्कान्दम् । * ।

“षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।”

इति पैठीनसिः ।

“स्नापयेत् स्निग्धमित्रादीन् स्नातीस्तीर्थे नरोत्तम ।
अन्यथापहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम् ।”

इति स्कान्दम् ।

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् । * ।

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा,—

“सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् ।
गङ्गा शापेन कलया स्वयं तस्थौ हरेः पदे ।
पश्चाद्भगीरथानीता मर्त्त्ये भागीरथी शुभा ।
समाजगाम कलया वाणी शापेन नारद ! ।
पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ।
भारतं भारती शापात् स्वयं तस्थौ हरेः पदे ।
कलेः पञ्चसहस्रञ्च वर्षं स्थित्वा च भारते ।
जग्मुस्ताश्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम् ।
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि काशीं वृन्दावनं विना ।
यास्यन्ति ताभिः सार्द्धञ्च वैकुण्ठमाज्ञया हरेः ।”

तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा,—

“तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
वाराणस्यां वदर्य्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ।
पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ।
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ।”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् । * ।

यानादिना गमने दोषो यथा,—

“पुण्यार्द्धं हरते याने तदर्द्धं छत्रपादुके ।
तदर्द्धं तैलमांसाभ्यां सर्व्वं हरति मैथुने ।”

इति कर्म्मलोचनम् । * ।

युगभेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्वं पाद्मे ।

“कृते तु पुष्करं तीर्थं त्रेतायां नैमिषन्तथा ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ।”

तीर्थसंख्या यथा,—

“तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ! ।”

अथ भूमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थानि यथा । पुष्करम् १ तत्तु ब्रह्मणः स्थानं तीर्थराजेति नाम्ना ख्यातं तत्र त्रिसन्ध्यं दशकोटितीर्थान्यायान्ति । तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं ब्रह्मलोकगमनञ्च । सन्-

र्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ बदरिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः स्वर्लोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र त्रिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ धर्म्मारण्यम् ५ तत्तु कण्वाश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दर्शकस्य गाणपत्यञ्च भवति ॥ नर्म्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् । दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्य्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिवप्राप्तिश्च । चर्म्मण्वती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिष्टोमफलम् । हिमवत्सुतार्व्वुदः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् । पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सशतकपिलादानफलम् । प्रभासः १४ तत्र हुताशनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः फलम् । सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् । वरदानम् १६ यत्र विष्णवे दुर्व्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् । द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता मुद्राः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः । दमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्च्चनाभ्यां सर्व्वपापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धूत्तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । भद्रतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कुमारिकाशक्रतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति । पञ्चनदः २४ तत्र ५ यज्ञफलम् । भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते । गिरिकुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्य नत्या गोसहस्रदानफलम् । विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्स्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् । वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काश्मीरे वितस्ताख्यं तक्षकनागसदनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । शमपरा ३० तत्र सायंसन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्च्चिषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् । रुद्रास्पदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् । मणिमान् पर्व्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोमफलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरुनिवेदनेन च सर्व्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च । देविकायां रुद्रतीर्थं तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः । एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवालुकपुष्पन्याससंज्ञकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभयविनाशः । दीर्घसत्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्रफलप्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च । विनशनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थे एवं शिरोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोद्भेदे स्नानात् नागलोकप्राप्तिः । शशयानतीर्थम् ३६ तत्र स्नानात् शिववद्दीप्तिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमारकोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामययागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटिऋषयो मिलिता अहमग्रे रुद्रं द्रक्ष्यामीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटिमूर्त्तयोऽभवत् । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जनार्द्दनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । शयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्व्वपापक्षयः ततो मचक्रुकद्वारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । पारिप्लवम् ४३ तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । सर्पिर्द्दर्व्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकद्वारपालः ४७ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् अश्वमेधफलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्त्यम् ५१ तत्र सोमतीर्थे स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः । मुञ्जावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रैकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विश्रालाचीयक्षीदर्शनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । जामदग्न्याहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् । रामह्रदः ५६ यत्र रामेण क्षत्रमुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च ह्रदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणाद् वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धरणम् । कायशोधनम् ५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् । सूर्य्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३ तत्राभिषेकेण गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनीतीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमरूपप्राप्तिः । ब्रह्मावर्त्तः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र स्नानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च । अम्बुमती ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थे स्नानात् सर्व्वरोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थं तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ शीतवनम् ६८ तत्र केशाभ्युक्षणेन पवित्रता ॥ श्वानलोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः । दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीडिताः कृष्णमृगा निगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२ तत्र देवपितृहर्षेणैकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ ब्रह्मोदुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्व्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्व्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सरकम् ७५ तत्र वृषध्वजप्रणामेन सर्व्वकामशिवलोकयोः प्राप्तिः । इलास्पदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् । किंजप्यम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत् नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अनुत्तमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानशूलपाणिपूजनाभ्यां सर्व्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवास्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्व्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीदृषद्वतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः । किन्दत्तकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणत्रयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च । वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । मृगधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्व्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यास्तीर्थं श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र त्रिसन्ध्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपालमोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात् वह्निलोकप्राप्तिः

कुलोद्धरणञ्च। विश्वामित्रतीर्थम् ९८ तत्र स्नानात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः। ब्रह्मयोनिः ९९ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोके वासः। पृथूदकम् १०० तत् कार्त्तिकेयस्थानं तत्राभिषेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः। मधुस्रवम् १०१ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः॥ सरस्वत्यरुणासङ्गमः १०२ तत्र त्रिरात्रोपवासस्नानाभ्यां ब्रह्महत्यापापनाशः। अवकीर्णम् १०३ तत् दर्भिमुनिनिर्म्मितं दर्भिणा चत्वारः समुद्रा आनीताः तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः। शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्रगुणौ भवेत्॥ रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिषेकपितृदेवपूजनाभ्यां सर्व्वपापनाशः अग्निष्टोमफलप्राप्तिश्च। विमोचनम् १०७ तत्र स्नानात् सर्व्वप्रतिग्रहकृतपापनाशः। पञ्चवटतीर्थम् १०८ तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च॥ तैजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सैनापत्ये कार्त्तिकेयोऽभिषिक्तः। कुरुतीर्थम् ११० तत्र स्नानात् रुद्रलोकप्राप्तिः। स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गमनात् स्वर्गलोकाग्निष्टोमफलप्राप्तिः। अनरकम् ११२ तत्र स्नानात् दुर्गतिनाशः। अस्थिपुरम् ११३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः। गङ्गाह्रदकूपः ११४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। स्थाणुवटतीर्थम् ११५ तत्र स्नानैकरात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः। वदरीपाचनम् ११६ तत्तु वशिष्ठाश्रमः तत्र त्रिरात्रोपवासवदरभक्षणाभ्यां अश्वमेधफलम् हरलोकप्राप्तिश्च। इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोपवासात् इन्द्रलोकप्राप्तिः। आदित्याश्रमः ११८ तत्र स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः। सोमतीर्थम् ११९ तत्र स्नानात् सोमलोकप्राप्तिः। कन्याश्रमः १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्याशतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च। दधीचतीर्थम् १२१ तत्र स्नानात् वाजपेयफलप्राप्तिः। सन्निहितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्व्वाणि तीर्थान्यायान्ति एवं सूर्य्यग्रहणे स्नानात् शताश्वमेधफलप्राप्तिः स्नानदानाभ्यां स्वर्गलोकप्राप्तिश्च। तत्रामावस्यायां सूर्य्यग्रहणे स्नानश्राद्धाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः। स्नानमात्रात् सर्व्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च॥ गङ्गाह्रदः १२३ तत्र स्नानात् राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिः। कुरुक्षेत्रम् १२४ तत् तरन्तुकारन्तुकयोः एवं रामह्रदमचक्रुकयोरन्तरं एतत् स्यमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिः॥ धर्म्मतीर्थम् १२५ तत्र स्नानादासप्तमकुलोद्धरणम्॥ कारापचनम् १२६ तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च। सौगन्धिकवनम् १२७ यत्र ब्रह्मादयो देवाः प्रत्यहमायान्ति तद्वनप्रवेशमात्रेण सर्व्वपापनाशः॥ ब्रह्मसरस्वती १२८ तत्र स्नानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः। ईशानाध्युषितम् १२९ तत्र शाक-

तीर्थं

म्भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्यां द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्तिः। सवर्णाख्यम् १३० तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्वमेधफलगाणपत्ययोः प्राप्तिः। धूमावती १३१ तत्र त्रिरात्रोपवासात् मनस्कामप्राप्तिः। धूमावती दक्षिणार्द्धे रथावर्त्तः १३२ तदारोहणेन महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः। धारा १३३ तत्र स्नानात् शोकनाशः। गङ्गाद्वारम् १३४ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः कुलोद्धरणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च। सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६ सप्तावर्त्तः १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्यलोकप्राप्तिः। गङ्गायमुनासङ्गमः १३८ तत्र स्नानात् दशाश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च। कनखलः १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः॥ कपिलावटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिः। कपिलनागराजः १४१ तत्राभिषेकात् कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः। ललितिका १४२ सा शान्तनुतीर्थं तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः॥ सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्व्वपापविशुद्धिः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। रुद्रावर्त्तः १४४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च॥ भद्रकर्णह्रदः १४६ तत्र स्नानशङ्करपूजनाभ्यां दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च। कुलाम्बकम् १४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः। अरुन्धतीवटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च। सामुद्रकम् १४९ तत्र त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलोद्धरणञ्च॥ ब्रह्मावर्त्तः १५० तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। यमुनाप्रभवः १५१ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः॥ दर्व्वीसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च। सिन्धुप्रभवः १५३ तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः॥ अर्थवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलस्वर्गयोः प्राप्तिः॥ वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषिकुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात् सर्व्ववर्णानां द्विजत्वप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां स्नानैकमासवासशाकाहारैः ऋषिलोकप्राप्तिः॥ भृङ्गतुङ्गम् १५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः॥ वीरप्रमोक्षः १५७ तत्र गमनात् सर्व्वपापप्रणाशः॥ सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र स्नानात् यत्र तत्रैव विद्याप्राप्तिः॥ महाश्रमः १५९ तत्रैककालनिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः॥ महालयः १६० तत्र षष्ठकालोपवासेनैकमासवासात् आत्मना सहैकविंशतिपुरुषोद्धारः तत्रैव महेश्वरदर्शनात् सर्व्वपापमरणभययोर्विनाशः बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिश्च॥ वेतसीका १६१ तत्र गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च॥ सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः॥

तीर्थं

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलोकप्रा
नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवे
सर्व्वपापनाशः स्नानात् गवामययागफल
सप्तकुलोद्धारः उपवासेन प्राणत्यागात्
प्राप्तिश्च॥ गङ्गोद्भेदः १६५ तत्र त्रिरा
वासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोकवा
सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात् सार
लोकवासः॥ बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरा
वासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। गोप्रचारतीर्थम्
तत्तु सरयूतीरं तत्र स्नानात् सर्व्वपाप
देवलोकप्राप्तिश्च॥ गोमत्यां रामतीर्थम्
तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निजकुल
णञ्च। साहस्रवम् १७० तत्र गमनात् रा
सूयाश्वमेधफलप्राप्तिः। राजगृहम् १७१
स्नानात् कुवेरवदाह्लादप्राप्तिः। मणि
१७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्रा
एवं तत् समीपे नित्यकर्म्मकरणात् सर्पवि
नाशः एकरात्रवासात् सर्व्वपापनाशश्च। गौ
वनम् १७३ तत्र अहल्याह्रदे स्नानात् पर
गतिप्राप्तिः। श्रीदेवी १७४ तत्र गम
श्रीप्राप्तिः। उदपानम् १७५ तत्राभिषे
वाजिमेधफलप्राप्तिः। जनकराजकूपः
तत्राभिषेकात् विष्णुलोकप्राप्तिः॥ विनश
१७७ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्ति
विशल्या १७८ सा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोकगमन
तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलो
वासः। कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिषे
तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः। विश
नदी १८१ तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं
लोके चिरवासश्च। माहेश्वरी १८२ तत्र ग
नात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरण
दिवौकःपुष्करिणी १८३ तत्र गमनात् दुर्ग
विनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च। रामपदम् १
तत्र गमनात् अश्वमेधफलम्। माहेश्वरप
१८५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलं तत्र तीर्थ
कोटी तत्र स्नानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः
नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनाम
हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलं वि
लोकगमनञ्च। तत्रैव उदपानं यत्र चत्वार
समुद्राः सन्निहिताः तत्र स्नानात् दुर्गतिना
तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमे
फलप्राप्तिः इन्द्रलोकवासश्च॥ जातिस्मरः १
तत्र स्नानात् जातिस्मरत्वप्राप्तिः। वटेश्वरपुर
१८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासे
च वाञ्छितकामप्राप्तिः। वामनतीर्थम् १
तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः विष्णुलो
प्राप्तिश्च। तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्याः
नात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः। चम्पकारण्य
१९० तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदान
प्राप्तिः। गोष्ठीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवा
अग्निष्टोमफलप्राप्तिः। तत्र देवा यह नि

…नरस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोकवासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १९२ तत्राहारजयात् मनुलोकप्राप्तिः तत्रान्नदानमक्षयं भवति ॥ निश्चीरा नदी १९३ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च । निश्चीरासङ्गमे अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् । तत्र वशिष्ठाश्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देवकूटम् १९४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ कौशिकमुनिह्रदः १९५ तत्र मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्व्वतीर्थवरह्रदः १९६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १९७ तत्र कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः । अग्निधारा १९८ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ पितामहसरः १९९ तत्र शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णू तिष्ठतः तत्राभिषेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । तत्रैव कुमारधारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिखरम् २०० तत्रारोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च्चनाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । ताम्रारुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः शक्रलोकगमनञ्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदशसेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥ कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोपवासात् सर्व्वपापमुक्तिः ॥ उर्व्वशीतीर्थम् २०४ सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् जातिस्मरत्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता सर्व्वपापनाशः स्वर्गगमनञ्च । ऋषभद्वीपः २०९ तत्र क्रौञ्चनिसूदनसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च विमाने विराजः ॥ औद्दालकतीर्थम् २१० तत्राभिषेकात् सर्व्वपापनाशः । ब्रह्मतीर्थम् २११ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः । चम्पा २१२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । नरेविका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमानप्राप्तिश्च । संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात् विद्याप्राप्तिः । लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । करतोया २१६ तत्र त्रिरात्रोपवासात् वृषभैकादशदानफलप्राप्तिः ॥ कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । गङ्गासागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेधफलप्राप्तिः । गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्व्वकामप्राप्तिः । वैतरणी २२० तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः ॥ विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥ प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः गोसहस्रदानफलस्वकुलपावनञ्च । शोणज्योतीरथीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्म्मदाप्रभवः २२५ वंशगुल्मः २२६ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ऋषभः २२७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पुण्यवती २२८ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ बदरिकम् २२९ तत्र स्नानात् दीर्घायुष्कप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । महेन्द्रपर्व्वतः २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । श्रीपर्व्वतः २३२ तत्र नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धिप्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र देवह्रदे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोकगमनञ्च । पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्व्वतः २३३ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् । समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोपवासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलङ्गाणपत्यप्राप्तिः । द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च । तत्र गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा सम्पन्नता अब्राह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥ सम्वर्त्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्यप्राप्तिः । वेणा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात् मयूरहंसयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९ तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वायुलोकगमनञ्च । वेण्वासङ्गमः २४० तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । वरदासङ्गमः २४१ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । कुशप्लवनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः । देवह्रदः २४४ कृष्णावेण्वासमुद्भववनम् २४५ ज्योतिर्मात्रह्रदः २४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । देवह्रदे स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । ज्योतिर्मात्रह्रदे स्नानात् जातिस्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र स्नानतर्पणाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । दण्डकारण्यम् २४९ तत्र महाराजे जलस्पर्शात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । शरभङ्गाश्रमः २५० शुक्राश्रमः २५१ तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥ शूर्पारकम् २५२ तत्तु रामतीर्थम् तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः । सप्तगोदावरम् २५३ तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनञ्च । देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥ तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पापनाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्मलोकगमनञ्च । मेधाविकम् २५६ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलस्मृतिमेधानां प्राप्तिः ॥ कालञ्जरपर्व्वतः २५७ तत्र देवह्रदे स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । चित्रकूटपर्व्वतः २५८ तत्र मन्दाकिन्यां स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः परमगतिलाभश्च ॥ भर्त्तृस्थानम् २५९ तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेवस्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्तिः । तत्र कूपे चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां परमगतिप्राप्तिः । शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र रामो गङ्गामुत्तीर्णः तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । मुञ्जावटः २६२ तत्र महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाणपत्यप्राप्तिः । तत्तीर्थे जाह्नवीस्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र चीर्णयित्रकृत्वानि तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाः पितरः सनत्कुमारमुखा ऋषयो नागसुपर्णसिद्धक्रतुगन्धर्व्वाप्सरसस्तिष्ठन्ति एवं वेदा यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तः ब्रह्माणमुपासते । स सर्व्वतीर्थेभ्योऽधिकः । तस्य नामसङ्कीर्त्तनश्रवणमृत्तिकालम्भैः सर्व्वपापनाशः तत्र स्नानात् त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥ भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभिषेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची
अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्व्वन्ति ये स्त्रियो वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वरः । क्षेत्रम् । उपायः । (यथा, महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।
"वासुदेवेन तीर्थेन तात ! गच्छस्व संशमम् ॥"
"तीर्थेन उपायेन ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ अवसरः । यथा, भागवते ।३।१९।४।
"स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानयन् स मृधे धर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥")
नारीरजः । अवतारः । ऋषिजुष्टाम्बु । (यथा, रामायणे । १ । २ । ४ ।
"अकर्द्दममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥")
पात्रम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।
"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥")
उपाध्यायः । (यथा, महाभारते ।४।४०।१८ ।
"शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ! ॥"
"तीर्थतो गुरुतः ।" इति नीलकण्ठः ॥)
मन्त्री । इति मेदिनी । थे, ८ ॥ (मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशराजसम्पत् । यथा, महाभारते । २ । ५ । ३८ ।
"कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥"
"तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यवगाह्य

राजा तत्तज्ज्ञो भवति। तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे यथा,—
'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्य्यनिर्म्माणकृत्तथा।
धर्म्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः॥
षोड़शो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु॥
चारान् विचारयेत्तीर्थे स्वात्मनश्च परस्य च।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि॥
मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्॥'
इत्येषां तीर्थशब्दवाच्यत्वम्॥ हलायुधः।
योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)
योनिः। दर्शनम्। घट्टः। इति हेमचन्द्रः॥ विप्रः। आगमः। निदानम्। अग्निः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (पुण्यकालः। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। १। १२। १४।
"हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान्।
प्रादात् स्वन्नञ्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित्॥"
पुं, सन्न्यासिनामुपाधिविशेषः। यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूतप्रकरणे।
"त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते॥")
तीर्थकरः, पुं, (करोतीति करः। तीर्थस्य शास्त्रस्य पुण्यक्षेत्रस्य वा करः।) जिनः। इति हेमचन्द्रः। १। २४॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ८७।
"मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः॥"
"चतुर्द्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानाञ्च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः।" इति तद्भाष्यम्॥)
तीर्थकृत्, पुं, (तीर्थं करोतीति। कृ + क्विप् तुगागमश्च।) जिनः। इति धरणिः॥
तीर्थङ्करः, पुं, (तीर्थं करोतीति। कृ + खच् मुम् च।) जिनः। इति हेमचन्द्रः। १।२४॥
तीर्थयात्रा, स्त्री, (तीर्थे यात्रा गमनम्।) तीर्थगमनम्। तद्विधिनिषेधौ यथा,—
ऋषय ऊचुः।
"कर्त्तव्या तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं द्विजैः।
श्रोतुं न एतदिच्छामो वद वह्निमतान् मुने!॥
सूत उवाच।
एतत् श्रुत्वा ततः सूतः पुराणे मुनिसत्तमः।
प्रोवाच तान् मुनिश्रेष्ठान् स्वधर्म्मं शृणुतानघाः॥
यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्राः
सर्व्वस्वनाशे क्षितिपोऽथ वैश्यः।
शुश्रूषणायां बलवीर्य्यहीनः
शूद्रस्तु तीर्थानि भजेत् सुदान्तः॥
मुमुक्षुभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रैः
कार्य्या तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च।
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सन्नियुक्तः॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्य्यात् खलु तीर्थयात्राम्॥
गङ्गाजलेनाशुदिनं मनुष्यो
ब्रह्मोमयेनापि सदा मुनीन्द्राः।
स्नातीह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत्॥
सर्व्वाणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गेऽन्तरीक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम्।
तुल्यानि सम्यक् मुनयोऽग्निहोत्रं
सत्यं गृहस्थाश्रमसंश्रितस्य॥
यस्येह यज्ञेष्वधिकारितास्ति
गृहेऽस्वहं दानवतो मुनीन्द्राः।
संयुक्तः कल्कविवर्ज्जितस्य
तीर्थे गतिः पूर्व्वतरैर्निषिद्धा॥"
इति वह्निपुराणे १ अध्यायः॥
तीर्थराजी, स्त्री, (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव। यद्वा, तीर्थेषु राजते शोभते इति। राज + इन्। ततो वा ङीष्।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
तीर्थवाकः, पुं, (तीर्थस्येव वाको वचनमस्य। उत्तमाङ्गस्थित्या प्रशंसनीयत्वादस्य तथात्वम्।) केशः। इति हेमचन्द्रः। ३। २३१॥
तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं घट्टादिजलप्रान्तस्थानं सेवते इति। सेव + णिनिः।) वकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ तीर्थवासिनि, त्रि॥
तीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) तीवति। इति दुर्गादासः॥
तीवरः, पुं, (तीर्य्यते इति। तॄ प्लवनतरणयोः + "छित्वरच्छत्वरेति।" उणां ३। १। इति ष्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) समुद्रः। (तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति। तीर + ष्वरच्। गुणाभावो रेफलोपश्च। इत्युज्ज्वलदत्तः।) व्याधः। इति मेदिनी। रे, १६३॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। तेओर इति भाषा। स तु राजपुत्त्रस्त्रियां क्षत्रियाज्जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम्॥ चूर्णकभार्य्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥
तीवरी, स्त्री, (तीवर + षित्त्वात् ङीष्।) व्याधपत्नी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
तीव्रं, क्ली, (तीव स्थौल्ये + बाहुलकात् रक्। तिज निशाने + बाहुलकात् रन्। दीर्घत्वम्। जकारस्य वकारः। इत्युज्ज्वलदत्तः। २।२८॥) अतिशयः। इत्यमरः। १। २। ७०॥ तीरम्। तीक्ष्णम् त्रपु। इत्युणादिकोषः॥ लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥
तीव्रः, त्रि, (तिज + बाहुलकात् रन्।) दीर्घत्वादिकञ्च। अत्युष्णः। नितान्तः। (यथा, रघुः। ९। ६५।
"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्॥")
कटुः। इत्युणादिकोषः॥ (दुःसहः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६६१।
"हन्त विरहः समन्ताज्ज्वलयति दुर्व्वारतीव्र संवेगः।"
तीक्ष्णम्। यथा, तत्रैव। ५५२।
"हतकस्त्राप मदीयश्वासश्च निदाघकर्ण! किं तीव्रैः
विध्यसि मां निश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधी
शिवे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥
तीव्रकण्ठः, पुं, (तीव्रः कण्ठो यस्मात्। भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीड़ोत्पत्तेस्तथात्वम्।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥
तीव्रगन्धा, स्त्री, (तीव्रः कटुर्गन्धो यस्याः।) यवानी। इति राजनिर्घण्टः॥
तीव्रज्वाला, स्त्री, (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वलयति उत्तेजयति सेविनमिति। ज्वल + णिच् + अच् टाप् च।) धातकी। इति राजनिर्घण्टः॥
तीव्रवेदना, स्त्री, (तीव्रा अत्यन्ता वेदना।) यातना। अतिशयवेदना। इत्यमरः। १। १। ७०॥
तीव्रा, स्त्री, (तीव्र + टाप्।) कटुरोहिणी। गण्डदूर्व्वा। राजिका। इति मेदिनी। रे, ३१॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ महाज्योतिष्मती। तरदीटव्च। तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥
तु, स वृत्तौ। हिंसायाम्। पूर्त्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) तौति तवीति। इति दुर्गादासः॥
तु, व्य, पादपूरणम्। (यथा, मनुः। ११। २०७
"अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते।")
भेदः। अवधारणम्। इत्यमरः॥ समुच्चयः।
(यथा, मनुः। ११। २०२।
"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति।")
पक्षान्तरम्। नियोगः। प्रशंसा। विनिग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥
तुक्, [ज्] पुं, (तुञ्जते जीवतीऽनेनेति। तुजि प्राणे + क्विप्।) अपत्यम्। इति हेमचन्द्रः।
तुकाक्षीरी, स्त्री, (तुगाक्षीरी + पृषोदरादित्वात् गस्य कः।) तुगाक्षीरी। इति हेमचन्द्रः। ४। २२०
तुगा, स्त्री, (तुज + बाहुलकात् घः किच्च।) वंशरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी।"
तुगाक्षीरी, स्त्री, (तुगा सा एव क्षीरी।) वंशरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ वंशलोचना भेदः। अस्या गुणाः। कषायत्वकाशनाशित्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे कास-रोगाधिकारे।
"द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा।"

पुं, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुन्नागवृक्षः ।
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“शीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥”)
र्वतः । बुधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
ारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां
च्चराशिः । यथा,—
“र्य्यादीनान् क्रियवृषमृगाङ्गनाकुलीरान्त्ययुक्के
ावङ्गीन्द्रहयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान् ।
ंशानेतान् वदति जवनश्चान्यतुङ्गान् सुतुङ्गा-
ानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”
इति दीपिका ॥
“आदित्यमेषे वृषभे शशाङ्के
कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे महीजे
शनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥”
इति समयामृतम् । ● ।
अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।
तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा
ैवान् पश्यति सोऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा
त्रिकम् ।
तेशः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः क्षौणीशमान्यो
यदा
ापालार्च्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे
यदा ॥
ुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि क्षपादनष्टद्युतौ
ख्यातोऽरिविमर्द्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूप-
वान् ।
ापालार्च्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो
महान्
सौम्यैरेव युतोऽथवा प्रियतमैर्द्दृष्टे त्रिकोणेऽपि
च ॥
यदि भवति मृगस्थो भूमिपुत्त्रस्तदा वै
न दिनकरमयूखाद्भ्रष्टरश्मिर्नरेन्द्रः ।
अगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्यास्थः शशलाञ्छनस्य तनयस्तिर्य्यंशकैः
संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ज्जातस्तदा
भूपतिः ।
यात्रायां तुरगोद्भमत्तकरिणां यातैर्मही कम्पते
सप्ताब्धिवरवीरुहा विगलिता यान्ति त्रिकोणे-
ऽपि च ॥
तुङ्गे गुरौ मित्त्रखगेन दृष्टो
राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः ।
गजाश्वनौकानरपूर्णलक्ष्मीः
पृथ्वीपतिः स्यस्य त्रिकोणगेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे
दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्त्रसंघान् ।
भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरप्रधानो
दीर्घायुरम्बसुखभुग्भृगुजे त्रिकोणे ॥
तुङ्गे शनौ मित्त्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः ।
न दृश्यते दिग्गमने च धुर्व्वी
त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः ॥
भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्णो ज्ञातिवर्गे विरक्तः ।
कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः ॥
मृगपतिवृषकन्याकर्कटस्थे च राहौ
भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।
हयगजनरनौकामण्डितः सार्व्वभौमो
नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥
अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत् फलं व्यर्थम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उच्चः ।
प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ३ ।
“शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥”
प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।
“तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥”)
किञ्जल्के क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुन्नाग-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप-
तीर्थविशेषे, क्ली । यथा, महाभारते ।३ । ८५ ।
४६-५४ ।
“तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत् तत्र मुनीन् सारस्वतः पुरा ॥
तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् ॥
ओँकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत् सर्व्वं समुपस्थितम् ॥
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥
पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! ।
पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् ! कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥”)
तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदोत्-
कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥
तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्म्मला च ।)
नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा,
मत्स्यपुराणे । ११३ । २९ ।
“तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृता ॥”)
तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्म्मल-
त्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कण्डुपित्तास्रदाह-
त्वम् । प्रायःसात्म्यत्वम् । मेधाकरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युच्चानि शेखराणि शृङ्गाणि
यस्य ।) पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥
तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः साल्पिका
स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्वदाकार-
रस्त्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । ङीप् ।) महाशता-
वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) हरिद्रा ।
वर्व्वरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः
पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १भागे ।
“वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र लघ्वी तु कठिञ्जककुठेरकौ ॥”
रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)
तुङ्गी, [न्] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन
अस्त्यस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चस्थ-
ग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥
तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्ग्या निशायाः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्व्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।)
शिवः । कृष्णः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
तुच्छं, क्ली, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु +
“क्वोऽदिकचिभ्यां शुतुभ्याम्तु कित् पीपूङोः स्वश्च ।”
२ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् छः स
च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥
भुषि इति भाषा ॥
तुच्छः, त्रि, (तुद् + क्विप् । तेन तं वा छ्यतीति ।
छो + कः ।) शून्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते ।
७ । ७ । ४५ ।
“किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥”)
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥
तुच्छद्रुः, पुं, (तुच्छो हीनो द्रुर्वृक्षः ।) एरण्ड-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तुच्छधान्यकं, क्ली, (तुच्छं धान्यम् । अल्पार्थे
कन् ।) पुलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगड़ा
इति भाषा ॥
तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुत्था । नीलो-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (सूक्ष्मैला । गुज-
राट्देशीया एलाची । अस्याः पर्य्याया यथा,
“सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ी
त्रुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

तुज, इ प्राणे। बले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ, तुञ्जते। प्राणो जीवनम्। हिंसायाञ्चायामिति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुज, इ क भाषदृार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, तुञ्जयति। भा दीप्तिः। यद्वार्थो निकेतनहिंसाबलदानानि। इति दुर्गादासः॥

तुट, शि कलहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) शि, तुटति अतुटीत् नीचः परस्परं वचसा। तुतोट। इति दुर्गादासः॥

तुटुमः, पुं, (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति। तुट+बाहुलकात् उमः।) उन्दुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुड, इ ङ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी।'इ, तुण्ड्यते। ङ, तुण्डते। वधो निष्पीडनमिति रमानाथः। तुण्डते पार्थं पिकः। इति दुर्गादासः॥

तुड, ऋ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। ऋ, अतुतोडत्। वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः। तोडति मल्लो मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तुड, शि भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, तुडति अतुडीत् तुतोड। उपहनने इति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुड्ड, नादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी ऊद्वयान्तः। नादरः अनादरः। तुड्डति। फलाभावान् ऋदतुवन्धः। इति दुर्गादासः॥

तुण, श जैह्म्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) जैह्म्यमिह कुटिलीकरणम्। श, तुणति ध्वजं वायुः। तोणिता। इति दुर्गादासः॥

तुणिः, पुं, (तुणति सङ्कोचयतीति। तुण जैह्म्ये+ "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्।) कुणिः। तुन्नवृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"तुणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः॥
तुणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तुण्डं, क्ली, (तुण्डते निष्पीडयति अभ्यन्तरस्थद्रव्यमिति। तुण्ड+पचाद्यच्।) मुखम्। इत्यमरः। २। ६। ८९॥ (चञ्चुः। यथा, देवीभागवते। २। १। २६।
"आमिषं स तु विज्ञाय शीघ्रमभ्यद्रवत् खगम्।
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ समचक्रतुः॥"
पुं महादेवः। यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १५। १५।
"नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुटितुटाय च॥"
राक्षसविशेषः। यथा, महाभारते।३।२८४।६।
"तुण्डेन च नलश्चैव पटुशः पनसेन च॥")

तुण्डकेरिका, स्त्री, कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुण्डम्। प्रशंसायां कन्। तदीर्त्तं ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणात्। ईर+कर्म्मण्यण्। स्त्रियां ङीष्।) विम्बिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तेलाकुचा इति भाषा॥

तुण्डिः, पुं, (तुण्डते निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्यमिति। तुण्ड+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४। ११७। इतीन्।) मुखम्। चञ्चुः। इत्युणादिकोषः॥ नाभौ स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

तुण्डिका, स्त्री, (तुण्डिरेव। तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप् च।) नाभिः। विम्बिका। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्या गुणा यथा,—
"तुण्डिका चाग्निकच्छिलह्वातपित्तनिवारणी॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी। विम्बिका। इत्यमरः। २। ४। ११६॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"तुण्डी रक्तफला विम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
अस्या रूपान्तराणि। तुण्डिकेरिका तुण्डिकेरिः तुण्डकेरी तुण्डिकेशी। इत्यमरटीका॥

तुण्डिकेशी, स्त्री, विम्बिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुण्डिभः, त्रि, (तुण्डिर्वृद्धा नाभिरस्य। "तुन्दिवलिवटेर्भः।"५।२।१४०। इति भः। "वृद्धन्योपधोऽयं तुण्डिः।" इति माधवः।) वृद्धनाभिः। वृद्धनाभियुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ६१॥

तुण्डिलः, त्रि, (तुण्डिरस्त्यस्येति। सिध्मादित्वात् इलच्।) वृद्धनाभिः। इत्यमरः। २।६।६१॥ मुखरः। इत्युणादिकोषः॥

तुत्थ, त् क स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) आद्यो पञ्चमस्वरः शेषो दन्त्यवर्गाद्ययुक्तस्थकारः। तुत्थयति तुत्थापयति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

तुत्थं, क्ली, (तुदति पीडयत्यनेन। तुद+"पातृतुदेति।" उणां २। ७। इति थक्। यद्वा, तुत्थ आच्छादने+अच्।) खर्परीतुत्थम्। उपधातुभेदः। तुतिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीलाञ्जनम् २ हरिताश्मम् ३ तुत्थकम् ४ मयूरग्रीवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अमृतोद्भवम् ७ मयूरतुत्थम् ८ शिखिकण्ठम् ९ नीलम् १० इति राजनिर्घण्टः॥ तुत्थाञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूरकम् १४। इत्यमरः। २।९।१०१॥ तूतकम् १५ ब्रह्मतुत्थम् १६ ब्रतामदम् १७। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। श्वित्रनेत्रामयनाशित्वम्। सर्व्वविषदोषशमनत्वम्। वान्तिकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ चारत्वम्। निर्म्मलत्वम्। लघुत्वम्। भेदकत्वम्। क्रिमिकण्डुकुष्ठकफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ *॥
"तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम्।
तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवे।
किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्।
तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु।
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत्।
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परं चापि तद्गुणम्।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"ओतोर्विष्ठासमं तुत्थं सक्षौद्रं टङ्कणाद्विधा सम्पुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्ज्जितम्
अन्यच।
"गन्धकेन समं तुत्थं तुत्थार्द्धं नाद्ययामकम्।
वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धिं विनि
शेत्।
शोधितस्यास्य गुणा यथा,—
"तुत्थं सकटुकक्षारं कषायं विशदं लघु।
लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूक्रिमिविषापहम्।'
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे।
रसाञ्जनम्। ग्रावा। इत्युणादिकोषः। अयि
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ अयो
इति हेमचन्द्रः॥

तुत्थकं, क्ली, (तुत्थमेव। स्वार्थे कन्।) तुत्थम्
इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्य गुणा यथा,—
"तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु।
लेखनम्भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत्।
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि तद्गुणम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

तुत्था, स्त्री, (तुत्थ+टाप्।) नीलीवृक्षः। चुद्रै
इत्यमरः। २। ४। ६५॥ महानीली। इति
राजनिर्घण्टः॥

तुत्थाञ्जनं, क्ली, (तुत्थयति तुत्थ्यते वा। तुत्थ
अच्। तुत्थञ्च तदञ्जनञ्चेति कर्म्मधारयः।
उपधातुविशेषः। तुत्थम्। इत्यमरः। २।९।१०

तुद, ञ श औ व्यथे। इति कविकल्पद्रुमः
(तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) ञ श, तुदति तुदते
औ, तोत्ता। व्यथ इह ज्ञानस्य रूपम्
तुतोद गदया चारिम्। इति भट्टिः॥
नुदः। इति दुर्गादासः॥

तुन्दं, क्ली, (तुदतीति। तुद+"अन्दादयश्च।"
उणां ४। ९८। इति दन् तुदेर्नुमश्च इत्युक्तेः
ततो दस्य लोपः।) उदरम्। इत्यमरः
२। ६। ७७॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (तुन्दः कूपः कूपिका। तुन्द
उदरस्य कूपिकेव।) नाभिः। इति हेमचन्द्रः
३। २। ७०॥

तुन्दकूपी, स्त्री, (तुन्दस्य उदरस्य कूपी कूपः
इव।) नाभिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुन्दपरिमार्ज्जः, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि
परि+मृज+अण्।) तुन्दपरिमृजः। इत्य
मरटीकायां रमानाथः॥ (अलसादन्यत्र तु
परिमार्ज्ज एव।" इति सिद्धान्तकौमुदी।
३। २। ५।)

...दिकः, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति । ...+ कन् + "तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।" ... । २ । ५ । इत्यत्र "आलस्यसुखाहरणयोः ...इति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या कः ।) ...लसः । इत्यमरः । ३ । १० । १८ ॥

...:, स्त्री, (तुद + इन् बाहुलकात् मुम् च ।) ...दरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥ गन्धर्व-...भेदे, पुं । इति जटाधरः ॥

...:, स्त्री, (तुद + इन् बाहुलकात् मुम् च ।) ...नाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

...कः, त्रि, (अतिशयितं तुन्दमुदरमस्यास्ति । ...तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इति ...ककारात् ठन् ।) विशालजठरो जनः । इति ...शब्दरत्नावली ॥

...का, स्त्री, (तुन्दमुदरं आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । ...तुन्द + ठन् टाप् च ।) नाभिः । इति शब्द-...रत्नावली ॥

...नः, त्रि, तुन्दिलः । इति भरतस्य द्विरूप-...कोषः ॥

...भः, त्रि, (तुन्दिरेष्टा नाभिरस्त्यस्येति । तुन्दि ...+ "तुन्दिवलिवटेर्भः ।" ५ । २ । १३९ । इति ...भः ।) तुन्दिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

...लः, त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । ...तुन्द + "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । ...इलच् ।) विशालजठरो जनः । भुँड़े इति ...भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचिण्डिलः २ बृहत्-...कुक्षिः ३ तुन्दिकः ४ तुन्दिभः ५ तुन्दी ६ । ...इति शब्दरत्नावली ॥

...इलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत् फलमस्याः ।) ...त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

...ी, स्त्री, (तुन्दि + वा ङीष् ।) नाभिः । इति ...शब्दरत्नावली ॥

...ी, [न्] त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इति ...चकारात् इनिः ।) तुन्दिलः । इति शब्द-...रत्नावली अमरश्च ॥

...:, पुं, (तुद्यते इति । तुद + क्तः ।) नन्दी-...वृक्षः । तुँद इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ...२७ । त्रि, व्यथितः । (यथा, रामायणे । ...२ । १४ । २३ ।

"स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥"

...छिन्ने । द्विधाकृते च ॥)

...वायः, पुं, (तुन्नं छिन्नं वयतीति । वे + "ह्वावामश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण् ।) सौचिकः । ...इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ दरजी इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१४ ।

"शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥")

...प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

...प, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुपति तुतुम्प ।

तुप प श तुम्प श क्लिशि वधे इत्येताभ्यामेव तुम्पति तुपतीति सिद्धौ तुम्प वधे इत्यस्य भ्वादौ पाठस्तु वेदे शबन्तस्य प्रयोगस्य बोधा-रणमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुम्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्फति । इति दुर्गादासः ॥

तुम्फ, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुम्फति तुतुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

तुभ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोभति । इति दुर्गादासः ॥

तुम्ब, इ क अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुम्ब-यति । अर्द्दनं वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुभ, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुभ्यति तुतोभ । इति दुर्गादासः ॥

तुफ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोफति । इति दुर्गादासः ॥

तुफ, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुम्फति तुतोफ । इति दुर्गादासः ॥

तुब, इ कि अर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तवर्गाद्यादिः । पञ्चम-स्वरी । इ, तुम्बति । कि, तुम्बयति तुम्बति । अर्द्दो वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुभ, ल ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ल, अतुभत् । ङ, तोभते । इति दुर्गादासः ॥

तुभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-क्र्या च-परं-सकं-सेट् ।) य, तुभ्यति । ग, तुभ्नाति । तुतोभ । इति दुर्गादासः ॥

तुमुरः, पुं स्त्री, (तुमुलः । रस्य लः ।) तुमुलः ॥ इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्षत्रियजाति-विशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।

"तुमुरास्तुम्बराश्चैव पद्ममा नैषधैः सह ॥")

तुमुलं, क्ली, (तु सौत्रो धातुः + बाहुलकात् मुलक् ।) रणसङ्कुलम् । सङ्कीर्णयुद्धम् । इत्य-मरमेदिनीकरौ ॥ परस्परसम्बाधो रणसङ्कटः । इति भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४१।२८।

"तत्राभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययोः ॥")

तुमुलः, पुं, (तु + बाहुलकात् मुलक् ।) कलि-द्रुमः । इति मेदिनी । ले, ९८ ॥ व्याकुलो रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रथमके उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४१ ।

"एकस्य करवाक्रान्तैः सैन्यस्यान्यस्य गर्ज्जितैः ।
सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिशः ॥"

तथा, महाभारते । १ । ५३ । १२ ।

"ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥")

तुम्बः, पुं स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब अर्द्दने + अच् ।) अलाबुः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (अलाबीः सुम्बरक् । यथा, हरिवंशे । ६४ । ५ ।

"सशृङ्गवत्तुम्बकरकौ गोपवेषप्रचारकौ ॥")

तुम्बकः, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति । तुम्ब + ण्वुल् ।) अलाबुः । इति शब्दरत्नावली । राजालाबुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब + टाप् ।) अलाबुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अश्वाद्ये । ७ ।

"कुम्भावतीसमविकृष्य गतेन नवतुम्बाभवीन-सविधा
यं बाहुवेयप्रथितविभाभिरामसुखसंबाधित-समभरा ॥")

गवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुम्बिः, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुबि अर्द्दने + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इतीन् ।) अलाबुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अलाबुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्द्दने + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) अलाबुः । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब + णिनिः ङीप् ।) कटुतुम्बी । इति राज-निर्घण्टः ॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) अलाबुः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ (यथा, शान्तिशतके । ३ । १६ ।

"अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले
यत स्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम् ।
तनुजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं
मनोभूः कैवर्त्तः क्षिपति परितस्त्वां प्रति
मुहुः ॥"

"अलाबुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला ।
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुलिकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पं, क्ली, (तुम्ब्याः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) लता-स्तुजम् । अलाबुपुष्पम् । इति हारावली । २०२ ॥

तुम्बुकं, क्ली, (तुम्ब + बाहुलकात् उकः ।) अलाबु-फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तुम्बुकः, पुं, (तुम्ब + बाहुलकात् उकः ।) अलाबुः । इति भरतधृतहेमचन्द्रः ॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति । रा + कः । ङीप् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) कुकुरी । धन्या-कम् । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥

तुम्बुरु, क्ली, कुस्तुम्बुरु । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, वैद्यके ।

"तुम्बुरुभक्तबलाककन्दकं कटुरोहिणी ॥"

अस्य तैलगुणाः ।

"तुम्बुरवं कफश्लेष्मज्योतिश्मलशुक्रवल्लया ।
अग्निकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमे ऽध्याये ॥)

तुम्बुरु:, पुं स्त्री, गन्धर्व्वविशेष: । स्वर्गगायक: । इति जटाधर: ॥ (यथा, महाभारते । १।१२३।१५ ।
"गन्धर्व्वै: सहित: श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरु: ॥"
तपस्विविशेष: । यथा, हरिवंशे । १२६ । ६ ।
"अर्च्चिष्मांस्तुम्बुरुश्चैव भारिश्च वदतां वर: ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विता: ॥")
अर्हदुपासकविशेष: । इति हेमचन्द्र: ॥ फलवृक्षविशेष: । तत्फलन्तु व्यामसुखं मरीचवत् । तत्पर्य्याय: । शूलघ्न: २ । इति रत्नमाला ॥ सौरज: ३ सौर: ४ वनज: ५ सानुज: ६ द्विज: ७ तीक्ष्णवल्क: ८ तीक्ष्णफल: ९ तीक्ष्णपत्र: १० महामुनि: ११ स्फुटल: १२ सुगन्धि: १३ । अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशूलगुल्मोदराध्मानक्रिमिनाशित्वम् । वह्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ तद्वृक्षपर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
"तुम्बुरु: सौरभ: सौरो वनज: सानुजोऽन्धक: ।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटुपाके हि तत् कटु ॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
वातश्लेष्माक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुताक्रमीन् ॥
कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

तुर, लि र वेगे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (क्रां-परं-अकं-सेट् ।) ह्रस्वी । लि, तुतोर्त्ति । र, वैदिक: । वेग: शीघ्रगमनम् । अदादिवर्ज्जधातुभ्य: शपो विधानेनैव सिद्धे अदादे: शपं विधाय तल्लुक्करणं निष्ठायां भावादिटि वोदुडोऽव्वत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुज: । तेन तोरितं तुरितमिति । तन्मते रुदेरपि रोदितं रुदितमिति स्यात् । इति दुर्गादास: ॥

तुर:, त्रि, (तुतोर्त्ति वेगेन गच्छतीति । तुर + क: ।) वेगवान् । इति तुरगशब्दटीकायां भरत: ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १९ ।
"इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सह: सहस आ नमन्ति ॥"
"तुरं कर्म्मसु क्षिप्रवन्तम् ।" इति सायन: ॥
क्षिप्रस्तोत्रकारी । यथा, ऋग्वेदे । ८।२६।४ ।
"उपस्तोमान्तुरस्य दर्शथ: श्रिये ॥"
"तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्व्वत: ।"
इति सायन: ॥)

तुरग:, पुं, (तुर वेगे + भावे घञर्थे क: । तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम + अन्येष्वपीति ड: ।) चित्तम् । घोटक: । इति मेदिनी । गे, ३८ ॥ (यथा, रघु: । ३ । ५१ ।
"तत: प्रहस्यापभय: पुरन्दरं
पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ॥")

तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्या: ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अश्वगन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम् ॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यकं, क्ली, (तुरगस्येव ब्रह्मचर्य्यम् । तत: स्वार्थे कन् ।) अभावादङ्गनात्याग: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

तुरगलीलक:, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य तत: कन् ।) तालप्रभेद: । यथा, सङ्गीतदामोदर: ।
"द्रुतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेनास्त्यस्येति । तुरग + इनि: ।) अश्वारोह: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्त्यस्या: । अर्श आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति मेदिनी । गे, ३८ ॥ अश्वस्त्री । इति व्याकरणम् ॥

तुरङ्ग:, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर + गम् + "गमे सुपि वाच्य: ।" ३ । २ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच् । "खच्च डिद्वा वाच्य: ।" इति डित् । "अरुर्द्विषदिति ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) घोटक: । इत्यमर: । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३१४ ।
"मृगा मृगै: सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गै: ॥")
चित्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गक:, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति । कै + क: ।) घोषकाकृति: । इति रत्नमाला ॥ हस्तिघोषा इति ख्यात: ॥

तुरङ्गद्वेषणी, स्त्री, (द्विष भावे ल्युट् । तुरङ्गेन सह द्वेषणं शत्रुता यस्य । ततो ङीप् ।) घोटकेन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम् ।) महिषी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (तुरङ्गद्विषणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च क्वचिद् दृश्यते ॥)

तुरङ्गप्रिय:, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रिय: ।) यव: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुरङ्गम:, पुं, स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम + खच् + मुम् च ।) घोटक: । इत्यमर: । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, रघु: । ७ । ४७ ।
"तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥")

तुरङ्गवक्त्र:, पुं, (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य ।) किन्नर: । इति जटाधर: ॥

तुरङ्गवदन:, पुं, (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य ।) किन्नर: । इत्यमर: । १ । २ । ७४ ॥

तुरङ्गारि:, पुं, (तुरङ्गस्य अरि: शत्रु: । अश्वनाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) करवीर: । इति रत्नमाला ॥

तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्त्यस्य फलादौ । तुरङ्ग + ठन् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (गुणादयोऽस्या देवदालीशब्दे ज्ञातव्या: ॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तद्गन्धोऽस्त्यस्या: । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति शब्दरत्नावली ॥ घोटिकावृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुरायण:, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामग: ।" ८।४।३ । इति णत्वम् ।) परायण: । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (क्ली, यज्ञविशेष: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४ । ८ । १ । २ ।
"तुरायणं वैशाखपञ्चम्याम् । चैत्रस्य वा ।"
यथा, महाभारते । १३ । १०३ । ३५ ।
तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्य-
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ।")

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं शत्रुं अभिभवतीति । सह + ण्वि + क्विप् । "... साह: स: ।" ८ । ३ । ५६ । इति षत्वम् ... अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घ: ।) ... इत्यमर: । १ । १ । ४७ ॥ अस्य रूपान्तरं तुराषाड् ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ११ ।
"तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ।

तुरि:, स्त्री, (तुतोर्त्ति द्रुतं गच्छतीति । तुर + इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री, (तुरि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेष: । तत्पर्य्याय: । तन्त्रकाष्ठम् २ तुलि: ३ तुली ... तुरि: ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४३ ।
"मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति गर्व्वेण ।
अश्लिष्य कैर्न तरुणैस्तुरीव वसनैर्विमुक्तासि ।"

तुरीयं, क्ली, (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्थानीयत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्म । इति वेदान्तसार: ।
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यम् । यथा । वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलजलाशयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते । शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । इत्यादि श्रुते: ।" इति वेदान्तसार: ॥ (शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेष: । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।
"तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाक्षमालिका ।"

तुरीय:, त्रि, (चतुर्णां पूरण: । चतुर् + "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ।" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छ: । चस्य लोपश्च ।) चतुर्थ: । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ८ ।
"जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन् ! भवन्ति हि ।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप ! ।"
तारक: । इति सायन: ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ ... ४ । ९ ।
"तमग्नस्तुरीयमध पोषयित्नु
देव त्वष्टर्वि रराण: स्यस्व ॥")

तुरीयवर्ण:, पुं, (तुरीयश्चतुर्थो वर्ण: ।) शूद्र: । इति हलायुध: ॥

तुरुष्क:, पुं, गन्धद्रव्यभेद: । शिलारस इति ख्यात: । तत्पर्य्याय: । यवन: २ धूम्र: ३ धूम... वर्ण: ४ सुगन्धिक: ५ सिह्लक: ६ सिह्लसार: ... पीतसार: ८ कपि: ९ पिण्याक: १० कपित... ११ कल्क: १२ पिञ्जित: १३ पिञ्जितैलक: १... करेवर: १५ लवणिमक: १६ लेपन: १७ ...

८ कपिपचन: १६ यावन: २० तैलाख्य: २१ पिण्डक:२२ पाव: २३ यावत: २४। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य गुणा:। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कुष्ठकफपित्ताश्मरीकृच्छ्रमूत्राघातज्वरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ अन्यच्च "अथ शिलारस:। सिह्लकस्तु तुरुष्क: स्याद्यतोऽयवनदेशज:। कपितैलञ्च स ख्यातस्तथा च कपिनामक: ॥ सिह्लक: कटुक: स्वादु: स्निग्धोष्ण: शुक्रकान्तिकृत्।

वृष्य: कण्ठखेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापह: ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
तुरुष्को मधुना भाव्य: काश्मीरश्चापि सर्पिषा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे ॥)
म्लेच्छजातिविशेष:। इति मेदिनी। के, १०२ ॥ तुरुक् इति भाषा। देशविशेष:। तुरकस्तान् इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्याय:। शाखि: २। इति हेमचन्द्र:। ४। २५ ॥ श्रीवासद्रव:। इति विश्व: ॥ (घोटकविशेष:। यथा, अश्ववैद्यके। ६। ११।
"तुरुष्क: कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्रमुखश्च य: ॥")
र्य:, त्रि, (चतुर्णां पूरण:। चतुर् + "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपश्च।) चतुर्थ:। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते। ७। ६। ३२।
"योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्य्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्ते ॥")
र्व, ई हिंसे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वी। तू: तुरौ तुर:। ई, तूर्ण:। इति दुर्गादास: ॥
र्वसु:, पुं, ययातिराजपुत्त्र:। (अयं हि देवयानीगर्भसम्भूत:। शापग्रस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नासौ गृहीतवान्।) यथा,—

ययातिरुवाच।

"यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वय: स्वं न प्रयच्छसि।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो! तव यास्यति ॥
संकीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि ॥
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मेषु म्लेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि ॥"

इति मत्स्यपुराणम् ॥

ल, कि उन्मितौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उन्मिति: परिमाणम्। कि, तोलयति तोलति काञ्चनं वणिक्। त्वदीयं सौन्दर्य्यं तुहिनगिरिकन्ये! तुलयितुमिति शङ्कराेक्तम्। तुलां करोति इति णौ साध्यम्। इति दुर्गादास: ॥
तुलसारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन सरतीति। सृ + णिनि + ङीप्।) तूणम्। इति शब्दमाला ॥
तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। सो + क:। गौरादित्वात् ङीष्। सर्व्वोत्तमत्वा-

देव सादृश्याभावादस्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।
"नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमा:।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविद: ॥"
अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता वृहद्धर्म्मपुराणे। ७। ६३।
"तकारो मरणं प्रोक्तं तद्योग: स्यादुकारत:।
न्तता लसति सेत्येवं तुलसीत्येव गीयते ॥")
स्वनामख्यातक्षुप:। तत्पर्य्याय:। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवल्लभा ५ सुरेज्या ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुन्दुभि: ९ सुरभि:१० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेतराक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७ भूतघ्नी १८ भूतपत्री १९। इति राजनिर्घण्ट: ॥ पर्णास:२० वृन्दा२१ कठिञ्जर:२२ कुठेरक:२३। इति शब्दरत्नावली ॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा२६ माधवी२७ अमृता २८ पत्रपुष्पा२९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरतधृतमधुमित्र: ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुलभा ३६ बहुमञ्जरी ३७ देवदुन्दुभि: ३८। इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ क्षुद्रपत्रतुलस्या: पर्य्याय:। खरपत्र: १ जम्बीर: २ पत्रपुष्प: ३ फणिज्झक: ४ अल्पपत्र: ५ समीरण: ६। इति रत्नमाला ॥ मरुवक: ७ प्रस्थपुष्प: ८। इत्यमर:। २। ४। ७९ ॥ * ॥ गन्धतुलस्या: पर्य्याय:। सुगन्धक:१ गन्धनामा२ तीक्ष्णगन्ध: ३ फणिज्झक: ४ गन्धफणिज्झक: ५ सुगन्ध: ६ देवदुन्दुभि: ७ एते रक्ततुलस्या: पर्य्याया:। इति लोकव्यवहार: ॥ * ॥ विस्वगन्धतुलस्या: पर्य्याय:। वैकुण्ठक: १ विस्वगन्ध: २ अल्पमानक: ३ ॥ * ॥ श्वेततुलस्या: पर्य्याय:। अर्ज्जक: १ श्वेतपर्णास:२ गन्धपत्र: ३ कुठेरक: ४ श्वेतार्ज्जक: ५ तीक्ष्ण:६ तीक्ष्णगन्ध: ७ सितार्ज्जक: ८ ॥ * ॥ कृष्णतुलस्या: पर्य्याय:। कृष्णार्ज्जक:१ कृष्णवर्णा२ कालमाल:३ करालक: ४ कालपर्णी५ सुरभि: ६ मालक: ७ कालमालक: ८ ॥ * ॥ वर्व्वरीतुलस्या: पर्य्याय:। सुरभि: १ तुलसीदेवा २ सुरसा ३ अपेतराक्षसी ४। इति रत्नमाला ॥ वर्व्वरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमर:। २। ४। १४९ ॥ * ॥ सामान्यतुलस्या गुणा:। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभित्वम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतक्रिमिवान्तिनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ दाहपित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुङ्नाशित्वञ्च। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या। इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा। गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्णप्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्या: क्रीडां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानवीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा मदंशं नारायणं लभिष्यसि। सा पृथिव्यां धर्म्मध्वजराजपत्न्यां माधव्यां कार्त्तिकीपूर्णि-

मायां जाता नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमयोग्यास्तेन इह लोकेऽपि तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तप्तुं वनं गता। तदानीं राधाशापात् सुदामगोपालो दानवीं योनिं प्राप्य शङ्खचूडनाम्ना ख्यात:। सोऽपि ब्रह्मणो वरात् सर्व्वावध्यत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्या: सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यसीति ब्रह्मा तमुक्तवान्। स तुलसीमुवाह देवानामधिकारं जहार। देवा: ब्रह्मसभां गता:। ब्रह्मा तै: सार्द्धं शिवलोकं गतवान्। शिवस्तै: सार्द्धं वैकुण्ठं गतवान्। नारायणो ब्रह्माणमुवाच मम शूलं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तत्र गच्छतु अहञ्च शङ्खचूडरूपेण तत्पत्न्या: सतीत्वभङ्गं करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स शिवेन सह युद्धे नियुक्तस्तदानीं नारायणस्तत्पत्नीं तद्रूपेण धर्षितवान्। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव जन्मान्तरं आत्मानं विस्मरिष्यसि इत्युक्त्वा तच्चरणे पपात रुरोद च। तदा नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा रमासदृशी भव मया सह क्रीड इयं तनुर्गण्डकी नदी भवतु तव केशसमूहस्तुलसीनामा पुण्यवृक्षो भवतु तदा तत् सर्व्वमभूत्। एतद्विवरणन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मपुराणमते जलन्धरपत्नीवृन्दालावण्यदर्शनेन विष्णुर्मुग्ध:। तन्मोहवारणार्थं देवा महादेवशरणङ्गता:। महादेवस्तानुवाच मायामाराधय। ते मायां तुष्टुवु: माया तानुवाच अहं रज: सत्त्वतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीस्वधारूपेण तिष्ठामि। ता युष्माकं कार्य्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां समीपमागत्य प्रणेमु: तास्तेभ्यो वीजानि ददुर्वाक्यानि जगदुश्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रेमानि वीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तद्वीजेभ्यस्त्रयो वृक्षा अभवन् धात्री मालती तुलसी च धात्री स्वधांशभूता मालती लक्ष्म्यंशभूता तुलसी गौर्य्यंशभूता ॥ * ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा।

ब्रह्मोवाच।

"तुलस्या: शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्व्वकामदम्।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषत: ॥
सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दन:।
पूजनीयो महद्भिश्च कोमलैस्तुलसीदलै: ॥
दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कार्त्तिके नमितार्च्चिता।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम् ॥
अष्टधा तुलसी येस्तु सेविता द्विजसत्तम!।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे ॥
रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तरम्।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरि: ॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये मुने!।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्ज्जितं दहेत् ॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥
यत् फलं सर्व्वपुष्पेषु सर्व्वपत्रेषु यत् फलम्।

तुलस्यास्तद्दलार्द्धेन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ॥
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः ।
दिशो दश पुनात्याशु भूतग्रामांश्चतुर्व्विधान् ॥
तुलसीकाननोद्भूता छाया यत्र भवेन्मुने ! ।
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥
तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुने ! ।
तत् स्थानं परमं श्रेयं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतलमृत्तिका ।
तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः ॥
तुलसीमृत्तिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन नेक्षितुं शक्यो मुक्तः पापशतैरपि ॥
तुलसीमृत्तिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते ।
कुलं स्पृशति नो तस्य कलिर्मुनिवरोत्तम ! ॥
यः कश्चित्तुलसीमूले कार्त्तिके केशवप्रियः ।
दीपं ददाति विप्रेन्द्र ! स लभेद्वैष्णवं पदम् ॥
तुलसीकाननञ्चैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।
तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥
दर्शनं नर्म्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च ।
तुलसीवनसंसर्गः सममेतत्त्रयं स्मृतम् ॥
रोपणात् पालनात् सेवाद्दर्शनात् स्पर्शनान्नृणाम् ।
तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वीक्षितुं शक्तो युक्तः पापशतैरपि ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

"यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तिष्ठति द्विजसत्तम ! ।
तत्रैव त्रिदशाः सर्व्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥
केशवः पत्रमध्येषु पत्राग्रेषु प्रजापतिः ।
पत्रवृन्ते शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्व्वदैव हि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शची चान्या देवपत्न्यस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै ॥
इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैरृतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुवेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ॥
आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे विश्वेदेवाश्च सर्व्वदा ।
वसवो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ॥
विद्याधराश्च गन्धर्व्वाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्व्वदा निवसन्ति वै ॥
चिन्वन्ति तृणजातीनि तुलसीमूलजानि वै ।
तद्देहस्था ब्रह्महत्याश्चिनोति ततृणाद्धरिः ॥
ग्रीष्मकाले द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः शीतलैर्जलैः ।
तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥
चन्द्रातपं वा छत्रं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति ।
विशेषतो निदाघेषु स मुक्तः सर्व्वपातकैः ॥
वैशाखेऽच्युतधाराभिरद्भिर्यस्तुलसीं जनः ।
सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥
कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद्यो नरोत्तमः ।
तस्य वेश्मनि विप्रर्षे ! लक्ष्मीर्भवति निश्चला ॥
गोमयैस्तुलसीमूले यः कुर्य्यादनुलेपनम् ।
सम्मार्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह ॥
यद्धर्म्मकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां-
नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च ।
तत् सर्व्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र !
पद्मेक्षणोऽपि न हि तुष्यति देवदेवः ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः ।
मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ ! तस्य स्वामी न भास्करिः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥

"स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्त्तिके सति ॥
तुलसीतोयकणिकां मृत्युकाले च यो लभेत् ।
रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्य्युषितं सति ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने ॥
भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
शुद्धन्तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्म्मणि ॥" * ॥

तुलसीचयननिषेधकालो यथा,—

"पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
तैलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्याह्ने निशिसन्ध्ययोः ॥
अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः
शिरः ॥" * ॥

तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च दोषो यथा,—

"तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।

तुलसीपत्रचयने मन्त्रा यथा,—

"मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव तृप्तिं चिनोमि त्वामतः शुभे ॥
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ॥
चयनोद्भवदुःखं यद्देवि ! ते हृदि वर्त्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् ॥
कृताञ्जलिरिमान्मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ॥
शनैः शनैस्तथाकार्य्यं चीयते तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ! ॥
पत्राणां चयने विप्र ! भग्नशाखा यथा भवेत् ।
तथा हृदि व्यथा विष्णोर्द्दीयते तुलसीपतेः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥

तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा,—

"तुलसीकाष्ठनिर्म्माणमालां गृह्णन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां लभते निश्चितं फलम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

"सात्वतैस्तुलसीकाष्ठमाला कुञ्जसमुद्भवा ।
धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन त्वेतन्मंतस्य सम्मतम् ।
हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्जकाष्ठसमुद्भवा ।
चिह्नार्थमात्मनो माला पुरा कृष्णेन दर्शिता ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *

गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं गणेशवाक्यम् ।

"पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ।
कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया ॥
प्रिया त्वं सर्व्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः ।
पूजा विमुक्तिदा नॄणां मम त्याज्या च सर्व्वदा ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ *

तुलस्याः स्तवो यथा,—

नारायण उवाच ।

"वृन्दां वृन्दावनीं विश्वपूजितां विश्वपावनीम् ।
पुष्पसारां नन्दिनीञ्च तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥
एतन्नामाष्टकञ्चैतत् स्तोत्रं नामार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्ताञ्च संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।

महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—

"गयाश्राद्धफलं दातुः पितॄणां परितोषदम् ।
तत्फलं स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥"

इति वृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥

तस्यास्तन्मञ्जर्य्याश्च हरिहरपूजने मुक्तिप्र पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।

"तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—

"वाणिदन्तकपत्रैश्च पुष्पौघैरपि चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैरर्च्चयेच्छ्रीविवृद्धये ॥"

इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ तुलसीग्रहणविधिः । वायुपुराणे ।

"अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥"

तन्मादौ मन्त्रः । स्कान्दे ।

"तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ।
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ! ॥"

गारुडे च ।

"मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
लुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व ॥

इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना ।
पत्राण्येकैकशो न्यस्येत् सत्पात्रे मञ्जरीरपि ॥"

तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे ।

"मन्त्रेणानेन यः कुर्य्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम् ।
पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥"

किञ्च ।

"शालग्रामशिलार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ ।

र्शी ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥”
इति ॥ * ॥
क्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥”* ॥
य तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः
क्वचित् ॥”
रहे ।
ानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
वितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित् ॥”
द्मे च ।
कृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
ादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
ाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥”
तत्रैवोक्तम् ।
देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा ।
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥
ं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
मादृयथा सम्प्रदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
थ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।
श्रीवशिष्ठ उवाच ।
विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
थोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
ादावेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वगृहेऽपि वा ।
ंत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
ौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
ाथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वाह्निकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
ण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
ान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा ।
ाद्धश्राद्धादिकं सर्व्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ाह्मणांश्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ह्मा चाद्येशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
न्यावेन विधानेन वर्द्धनीकलसं यजेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने त्वस्तमिते रवौ ।
वासः शतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा वध्नेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सहसा द्विजैः ।
आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्म्मवत् सर्व्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्त्तव्यञ्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्व्वकम् ॥”
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा । नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय । विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वामनाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय । दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्युताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्वक्सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्द्दनाय । मुकुन्दाय । अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥
यजमानः सपत्नीको ह्यन्ये ये गोत्रबान्धवाः ।
प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसौ ।
शतकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानीं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवसूक्तं तथैव च ।
जीवसूक्तं पुनर्ज्जप्त्वा तथा वैष्णवसंहिताम् ॥
शङ्खभेरीनिनादैश्च भेरीतूर्य्यस्य निस्वनैः ।
गायन्ते मङ्गला नार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
ब्राह्मणे वृषभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च ॥
गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्य्याय प्रदापयेत् ।
ऋत्विग्भ्यो दापयेद्वस्त्राण्येषां दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्च्चयेत् ।
आजन्मोपार्ज्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाक्षयम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह
मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

तुलसीद्वेषा, स्त्री, (तुलसीं द्वेष्टि तुल्यगन्धत्वात् स्पर्द्धते इति । द्विष + अण् । ततष्टाप् ।) वर्व्वरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्व्वरीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदाद्यङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशात् गुणाभावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः । ८ । १५ ।
“नभसा निभृतेन्दुना तुला-
मुदितार्केण समारुरोह तत् ॥”)
मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।
“सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति
सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥”)
गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् । (यथा, अमरकोषे । २ । ९ । ८७ ।
“तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशतिस्तुला ॥”)
भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पर्य्यायः । यूकः २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाभृत् ६ । इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्वातीसमुदाययुक्तविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति । तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः शीर्षे उदयः नानावर्णा उष्णस्वभावः । सा पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः स्निग्धा चित्रवर्णा निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना अल्पस्त्रीसङ्गा शूद्रवर्णा समानाङ्गा च । तत्र जातस्य फलम् । वक्ता विद्यावरः स्त्रीदुःखितः । इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् ।
“वृषतुरङ्गगजक्रयविक्रयी
द्विजसुरार्च्चनदानमनाः पुमान् ।
शशिनि मौलिगते बहुदारभा-
गिभवसञ्चितचिन्तितविक्रमः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्रमाणपरिमाणं दशाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानेनविंशायनांशे षट्त्रिंशत् पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।
“तुलालग्ने पुमान् जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः ।
विद्वान् सर्व्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जनपूजितः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।
“ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥”*
अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकं छित्त्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य पश्चितैः चतुर्हस्ता चतुरस्रा ऋज्वी तुला कार्य्या तत्र त्रिषु स्थानेषु वलयानि दातव्यानि । तत्र षड्ढस्तौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयव्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्टधारककीलकाग्रस्तम्भयोरुपरि अन्तद्वयच्छिद्रमध्यनिवेशितलौहाङ्कुशपट्टकं निधाय तत्पट्टकस्य मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहं संयुञ्ज्यात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरतिर्य्यक् तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयरज्जुबन्धनं कुर्य्यात् । तुलायाः पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरिसूत्रसंनद्धौ मृण्मयावधोमुखौ घटमस्तकपुष्पिणावलम्बौ कार्य्यौ । तुलादण्डः पूर्व्वपश्चिमयोर्धार्य्यः । पूर्व्वशिक्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न स्रवति तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथैतत्प्रयोगः । कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राड्विवाको ब्राह्मणः कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वावतार्य्य धर्म्मावाहनादिकं कुर्य्यात् । ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहन्ते हिं प्रत्येकं त्रिर्व्वाचयित्वा दिगङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्मचतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरभ्यर्च्य वृणुयात् । अशक्तावेकं ब्राह्मणमेकं ऋत्विजञ्च । ततस्तुलां सपताकां ध्वजालङ्कृतां भूमौ निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राड्विवाकः पुष्पाक्षतमादाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ।
एह्येहि भगवन् धर्म्म ! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥

इति मन्त्रेण धर्म्ममावाह्य इदमर्घ्यं ॐ धर्म्माय नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकभूषणान्तं दत्त्वा तथैवार्घ्यादिभूषणान्तं प्रणवादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्व्वस्यां इन्द्राय दक्षिणस्यां यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुवेराय आग्नेय्यां अग्नये नैरृत्यां निरृतये वायव्यां वायवे ऐशान्यां ईशानाय। इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वे अष्टवसुभ्यः प्रत्येकं नामभिः। तत्र धवाय ध्रुवाय सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय। इन्द्रेशानयोर्म्मध्ये तथा द्वादशादित्येभ्यः तत्र धात्रे अर्य्यम्णे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूष्णे पर्ज्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे। अग्निपश्चिमभागे तथैकादशरुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्व्रध्नाय पिनाकिने अपराजिताय भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय। यमरक्षसोर्म्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै माहेन्द्र्यै चामुण्डायै निरृत्युत्तरे गणेशाय वरुणोत्तरे अष्टमरुद्भ्यः तत्र श्वसनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारुताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय धटोत्तरभागे दुर्गायै पाद्यादिभूषणान्तं दत्त्वा धर्म्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्व्ववद्दत्त्वा इन्द्रादिदुर्गान्तेभ्यो गन्धादिकं दद्यात्। ततश्चतुर्द्दिक्षु चतुर्भिर्ऋत्विग्भिश्चतुरोऽग्नीन् अशक्तावेकस्मिन्नेकमग्निं प्राड्विवाकः गृह्योक्तविधिना संस्थाप्य प्रणवपुटितां सव्याहृतिकां गायत्रीं स्वाहान्तामुच्चार्य्य घृतेन पायसेन समिद्भिर्म्मिलिताभिरष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात्। ततो दक्षिणां दद्यात्। एवं हवनान्तां देवपूजां विधाय शोध्यं कृतोपवासं आर्द्रवाससं पश्चिमशिक्ये कृत्वा इष्टकाश्च पूर्व्वशिक्ये कृत्वा उत्तोल्य घटोपरि जलदानेन साम्यमवगम्य अवतारयेत्। ततः प्राड्विवाकः तद्दिनकृत्यलमस्या विच्छेदाच्छादिमूर्न्यां पङ्क्तिद्वयेन समसंख्याक्षरेण

आदित्यचन्द्रावनिलो नलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्थकरणाकरणरूपमिदमस्मै दत्तमिदमृणमस्मान्मया न गृहीतमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां लिपिपत्रे विलिख्य तत् पत्रं शोध्य शिरोगतं कुर्य्यात्। ततः प्राड्विवाको धटमामन्त्रयेदेभिः।

त्वं धटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम्।
धकाराद्धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
धृतो धारयते यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते।
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव देव! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥”

तुलाधारकश्च नियमेदनेन। [याज्ञिकः।

“ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटतुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥”

शोध्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन।

त्वं तुले! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता।
तत् सत्यं वद कल्याणि! संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय।
शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां सर्व्वं वेत्सि कृताकृतम् ॥

ततः प्राड्विवाकः पूर्व्वानिनं तं पूर्व्ववद्धटमारोपयेत्। आरोपितं मा कान्ते पञ्चस्वान्ते पर्य्याकाशे देशे स्वाक्षी: कान्तं वक्रं वृत्त पूर्णं चक्रं मत्वा राज्ञौ चेत्। स्तुतश्चामः प्राटश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्राद्यास्तस्माद्धान्ते हर्म्मस्यान्ते शर्य्येकान्ते कर्त्तव्या इत्यस्य पञ्चधा पाठकालस्तत्र शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत्। ततः प्रतिमानद्रव्यादूर्द्धावस्थाने शुद्धः। अधोऽवस्थाने त्वशुद्धः। समावस्थाने अल्पदोषः। सन्देहे पुनःपरीक्षा देया। कक्षकीलकशिक्यपादाक्षादीनां दृष्टकारणव्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादिशेत्। ततः पुरोहिताचार्य्यादीन् दक्षिणादिभिस्तोषयेत्।” इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तुलाकोटिः, स्त्री, (तुलां साढ्श्यं कोटयति इति। कुट+इन्।) नूपुरः। (यथा, माघे। १२।४४।

“लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पल-
स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ॥”

तुलया मानेन कुटतीति। कुट कौटिल्ये+इन्।) मानभेदः ॥ अर्वुदः। इति हेमचन्द्रः। ३।३२६ ॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) तुलाकोटिः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तुलाकोषः, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव।) तुलापरीक्षा। इति मिताक्षरा ॥

तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा। तुला+धृ+“कर्म्मण्यण्।” ३।२।१। इत्यण्।) तुलाराशिः। वणिजि, त्रि। इति मेदिनी। रे, २६४ ॥ तुलागुणः। इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनामख्यातो वणिग्धर्म्मा पुरुषविशेषः। यथा, महाभारते। १२।२६०।८।

“तुलाधारो वणिग्धर्म्मा वाराणस्यां महायशाः।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम! ॥”)

तुलापुरुषदानं, क्ली, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुषभारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम्। यद्वा, तुलापुरुषविधिना दानम्।) षोड़शमहादानान्तर्गतदानविशेषः। यथा,—

“आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥”

तस्य कालो यथा,—

“नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोड़श।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते।
अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ॥
युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु।
संक्रान्त्यां पौर्णमास्याञ्च द्वादशीष्वष्टकासु
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने।
द्रव्यब्राह्मणलाभो वा श्रद्धा वा यत्र जायते
तस्य देशो यथा,—

“तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च।
गृहे वाथ वने वापि तड़ागे रुचिरेऽथवा।
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा।”

अस्य विधानं यथा,—

“पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाच
मण्डपं रचयेद्विद्वान् षोड़श द्वादश वा करा
मण्डपं कारयेद्विद्वांश्चतुर्भद्रासनं बुधः।
सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराथ वा।
तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं शुभम्
कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्द्दिक्षु विचक्षण
तुलारोपणप्रस्तावे।

“रश्मिभिस्तोरणाग्रे तु बन्धयेच्च विशारदः।

सुमेखलायोनिसमायुतानि
संपूर्णकुम्भानि सिंहासनानि।
सुताम्रकुण्डद्वयसंयुतानि
सयज्ञपात्राणि सहस्रुवाणि ॥
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यपूर-
पुष्पोपहाराणि सुशोभनानि।
पूर्व्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ॥
अर्च्चाथेनं ब्रह्मशिवाच्युतानां
तत्रैव कार्य्यं फलवस्त्रमाल्यैः।

ब्रह्मशिवाच्युतानां प्रतिमासु पूजा कार्य्या इ
रेषां स्थण्डिले कार्य्या।

लोकेशवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजं किङ्किणिकायुतं स्यात्।
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम्।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं
स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥ * ॥

यत्पूर्व्वं सारदारुमयं कुर्य्यादित्युक्तं तस्येदान
मनुष्ठानमाह।

सालेङ्गुदीचन्दनदेवदारु-
श्रीपर्णिविल्वप्रियकाञ्चनोत्थम्।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं
कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं तत् ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्या-
दथोत्तरायाश्च तदङ्गमेव ॥ * ॥

चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविध
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव च।

समानजातिश्च तुलावलम्बा
हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता।

हैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्म्मितवासुदेवाका
नेति बोद्धव्यम्।

दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुली स्यात्।
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
सलोहपाशद्वयश्रृङ्खलाभिः।

तुला सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविशेषगाढ़ा ॥
चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं
नागारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेन पञ्चपताकशोभम् ॥
इति तुलानिर्म्माणसूक्तम् ॥ * ॥
अथ द्विजा वेदविदश्च कार्य्याः
सुधामवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला
ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्य्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्य्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्तौ
यजुर्विदौ दक्षिणतश्च प्रस्तौ ।
श्याप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दथर्व्वणावुत्तरतश्च कार्य्यौ ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
समन्ततो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्च्चयेल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्य्यजमानयुक्तः ॥
दद्यावाद्य सुरान्द्याद्यत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
त्र्यंयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतो दिशम्॥
उपोषितास्ततः सर्व्वे कृत्वैवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्रा निर्म्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्व्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।
धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्म्मः कवची सर्व्वाभरणभूषितः ।
धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥
त्वा स्यादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम् ।
पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थन्नरेश्वर ! ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ॥
सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवनीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्वात् स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्णानां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्यये ।
धनधान्यसमृद्धो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान्॥
आत्मनस्तु तथा सद्यः फलभागजायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्वर्षप्रमाणेन निर्म्मलः स्वर्गभाग्भवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुष्ठी वा सर्व्वव्याधियुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य ऊर्व्वश्या सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते सुत्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रैत्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजालये ॥
सोऽप्सरःशतसंकीर्णे विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्व्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
त्रपुस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते नीरोगाश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद् द्विजा-
लये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुष्मानपि जायते ।
अन्नदः सर्व्वसौभाग्यं सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिंल्लोके महीयते ॥
कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिराजितपादपीठः ।
श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्तप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥
यो दीयमानमपि पश्यति तद्वियुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवजुष्टम् ॥”
इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, क्ली, (तुलायास्तोलनस्य वीजं मूलम् । यद्वा, तुलायै परिमाणाय वीजम् ।) गुञ्जा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, स्त्री, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायार-सुन्दरी ॥

तुलिका, स्त्री, (तोलयति साहाय्यं गच्छतीति । तुल + ण्वुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्ज-रिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री, (तूलमस्ति फलेऽस्याः । तुल + इनिः । ङीप् । पृषो ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषो-दरादित्वात् ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्न-माला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्म्मेति ।” ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्-पर्य्यायः । समः २ सदृक्षः ३ सदृशः ४ सदृक्५ साधारणः६ समानः ७ । इत्यमरः ।३।१०।९७॥ सधर्म्मः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”)
उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचका यथा । निभः १ सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः४ उपमा ५। इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७ कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (पुं, स्वनामख्यातो गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।
“गन्धर्व्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥”)

तुल्यपानं, क्ली, (तुल्यैरात्मीयजनैः सह पानम् ।) आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं पानम् । तत्पर्य्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥

तुवरः, पुं क्ली, (तवति हिनस्ति रोगानिति । तु + ष्वाकुलकात् ष्वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कषाय-रसः । इत्यमरः ।१ । ५ । ६ ॥ त्रि, कषाययुक्तः । (यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
“नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥”)
श्मश्रुहीनः । इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । तुवरः २ कषाय-

यावनाल: ३ रक्तयावनाल: ४ लोहितकृस्तुम्बुरु-धान्यम् ५ । अस्य गुणा: । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचकत्वम् । संग्राहित्वम् । वातशमनत्वम् । विदाहित्वम् । शोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवर: कषायरसोऽस्त्यस्या: । तुवर+ठन् ।) सुराष्ट्रजम्टत्तिका । इत्यमर: । २ । ४ । १३१ ॥ (तुवर्य्येव । तुवरी+स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) आढ़की । इति भरत: ॥

तुवरी, स्त्री, (तुवर+षित्त्वात् ङीष् ।) आढ़की । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"आढ़की तुवरी ज्ञेया ॥"

वर्व्वरी तुलसी । तत्पर्य्यायाश्च यथा,—

"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सौराष्ट्रम्टत्तिका । तत्पर्य्याय: । म्टत् २ सौराष्ट्री ३ म्टत्स्ना ४ आसङ्ग: ५ मसी ६ सुराष्ट्रजा ७ म्टत्तालकम् ८ काली ९ म्टत्तिका १० सुरम्टत्तिका ११ सुतुत्था १२ काची १३ सुजाता १४ । अस्या गुणा: । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । ग्राहित्वम् । छर्द्दिपित्तजृम्भानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

"तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् ।
तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठक्रिमिप्रणुत् ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

तुवरीशिम्ब:, पुं, (तुवरी आढ़कीव शिम्ब: । तुवरीसदृशत्वात् तथात्वम् । यद्वा, तुवर्य्या इव शिम्बा फलत्वक् यस्य ।) चक्रमर्द्दकवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुवि:, स्त्री, तुम्बी । इति शब्दमाला ॥ (बहु-शब्दार्थ: । इति निघण्टु: । ३ । १ ॥ "तवति-र्वृद्धार्थ: सौत्रो धातु: । 'अच इ: ।' उणां ४ । १३८ । इति इ: । वृद्धिर्हि बहु: ।" इति तट्टीका ॥ "उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । परीणसा । व्यानशि: । शतम् । सहस्रम् । सलिलम् । कुविदिति द्वादश बहुनामानि ॥" इति निघण्टु: । ३ । १ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३० ।

"तुविकूर्म्मिर्ऋघावान् ॥")

तुष, ल य औ ञि तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) ल, अतुषत् । य, तुष्यति । औ, तोष्टा । ञि, तुष्टोऽस्ति । इति दुर्गादास: ॥

तुष:, पुं, (तुष+"इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति क: ।) धान्यत्वक् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के ।

"ब्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥")

विभीतकवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । ५८ ॥

तुषग्रह:, पुं, (तुषेण गृह्यते इति । ग्रह+कर्म्मणि अप् ।) अग्नि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

तुषसार:, पुं, (तुषं सरति अनुसरतीति । सृ+अण् । तुषपुञ्जाभ्यन्तरे क्रमश: सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) अग्नि: । इति शब्दमाला ॥

तुषानल:, पुं, (तुषस्यानल: ।) तुषाग्नि: । तत्-पर्य्याय: । कुकूल: २ । इति हेमचन्द्र: । ४।१६७ ॥ (यथा, धूर्त्तसमागमे ।

"तुषानलकणप्रायाश्च भूरेणव: ॥")

तुषार:, पुं, (तुष्यत्यनेन शस्यादिरिति । तुष तुष्टौ +"तुषारादयश्च ।" उणां ३ । १३९ । इति आरन् स च कित् ।) हिमम् । (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । १ ।

"विलीनपद्म: प्रपतत्तुषारो
हेमन्तकाल: समुपागत: प्रिये ! ॥"

तौषारलक्षणगुणाश्च यथा,—

"अपि नद्या: समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवा: ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ता: स्मृता: ॥
अपि नद्या: समुद्रान्ते वह्नि: नदीमारभ्य समुद्र-पर्य्यन्ते वह्निरास्ते तदुद्भवा: । वह्निभवा धूमावयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिता: । आपस्तुषाराख्या: । तुष इति लोके । तुषार इति च ।
अपथ्या: प्राणिनां प्राय: भूरुहाणान्तु न हिता: ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ।
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

देशभेद: । (तद्देशोद्भवे, पुं भूम्नि । यथा, मात्स्ये । १२० । ४५ ।

"तुषारान् बर्व्वरान् कारान् पह्नवान् पारदान्
शकान् ॥")

शीकर: । हिमभेद: । इति हेमचन्द्र: । ६।२१ ॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।

"न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्व्वताविव ॥")

कर्पूरभेद: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शीतले, त्रि । यथा, नैषधे । ३ । ९३ ।

"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादु: सुगन्धि: स्वदते तुषारा ॥"

तुषित:, पुं, (तुष्यतीति । तुष तुष्टौ+बाहुलकात् कितच् । यद्वा, तुष+क्विप् । तुट् सन्तोषो ऽस्य जात: । तारकादित्वात् इतच् ।) देवगणविशेष: । इत्यमर: । १ । १ । १० ॥ ते षट्त्रिंशत् स्मृता: । इति भरत: ॥ केषाञ्चिन्मते द्वादश । ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामान: । यथा,—

"प्राणापानसमानाश्च उदानो व्यान एव च ।
चक्षु: श्रोत्ररसा घ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्म्मनस्तथा ।
द्वादशैते तु तुषिता देवा: स्वारोचिषेऽन्तरे ॥"

इति सारसुन्दरी ॥

(यथाच विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२७-१३३ ।

"पूर्व्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमा: ।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनो: ।
समवायीकृता: सर्व्वे समागम्य परस्परम् ॥
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै ।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्न: श्रेयो भविष्यति ।
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनो:
मारीचात् कश्यपात् जातास्तेऽदित्या दक्ष...
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव ।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च
अंशो भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृ...
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वमासन् ये तुषिता: सुरा
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृता:

तथा च मत्स्यपुराणे । ६ । ३—४ ।

"तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनो
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृता:
इन्द्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो यम
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव

तथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

"तोष: प्रतोष: सन्तोषो भद्र: शान्तिरिडस्प...
इध्म: कविर्विभु: स्वाह्न: सुदेवो रोचनो द्वि...
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे

तुषोत्थं, क्ली, (तुषादुत्तिष्ठतीति । उत्+स्था क: ।) तुषोदकम् । इति राजनिर्घण्ट: ।

तुषोदकं, क्ली, (तुषादुत्थितमुदकम् ।) कां... कम् । इति हारावली । ११५ ॥ काञ्जि... भेद: । अस्य लक्षणं यथा,—

"तुषोदकं यवैरामै: सतुषै: शकलीकृतै: ।"

यवैरुदकसहितै: सन्धानवर्गोक्तत्वात् ॥ अस्य गुणा: । दीपनत्वम् हृद्यत्वम् । पा... क्रिमिगदवस्तिशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् उष्णत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तरक्तकारित्व... इति भावप्रकाश: ॥ (यथाच ।

"तुषोदकं वातहरं प्रभेदि
प्रकोपयेद्रक्तपित्तं सदैव ।
विपाचनं स्याज्ज्वरणं क्रमिघ्न-
मजीर्णहन्तृ कटुकं विपाके ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

तुष्ट:, त्रि, (तुष+कर्त्तरि क्त: ।) तोषप्राप्त: । यथा, पुराणे ।

"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ।

(यथाच हितोपदेशे ।

"सर्व्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ।

तुष्टि:, स्त्री, (तुष+भावे क्तिन् ।) तोष: । (यथा, मनु: । २ । ६ ।

"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्वि-[दाम् ।]
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।")

अधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धि: । इति षष्ठी-टीकायां नागोजीभट्ट: ॥ (सा च नवविधा इति सांख्याचार्य्या: ॥ तथाचोक्तम् ।

"आध्यात्मिक्यश्चतस्र: प्रकृत्युपादानकाल-
भाग्याख्या: ।

बाह्याविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमता: ।"

इयमेव पुराणमते दक्षस्य प्रजापते: कन्या धर्म्मस्य पत्नी च । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २४ ।

हुष्टाश्च तथा इत्यञ्चतस्रो विंशतिस्तथा।
र्व्वं कन्यास्तासाञ्च सम्यङ्नामानि मे शृणु॥
ा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा।
द्धर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयो-
दशी॥
र्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः॥")
ल्टकाविशेषः। इति भवदेवभट्टः॥ (शक्ति-
शेषः। यथा, देवीभागवते। १। १५। ६१।
ः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः।
स्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक्॥")
पुं, (तुष+बाहुलकात् तुक्।) कर्ण-
शः। इति शब्दचन्द्रिका॥
ष्टाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
कं-सेट्।) तोषति। इति दुर्गादासः॥
पुं, (तुषः। पृषोदरादित्वात् सत्वम्।) तुषः।
त्यमरटीकायां रमानाथः॥
क्ली, धूलिः। इति लिङ्गादिसंग्रहे युक्तशब्द-
ीकायां सारसुन्दरी॥
हर् अर्द्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
रं-सकं-सेट्।) हर्, अतुहत् अतोहीत्।
र्द्दनमिह वधः। इति दुर्गादासः॥
नं, क्ली, (तोहति अर्द्दति तुह्यतेऽनेनेति वा।
ह+"वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च।" उणां। २। ५२।
ति इनन् गुणे कृते ह्रस्वश्च।) हिमम्। इत्य-
रः। १। ३। १८॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
त्याम्। ६३२।
ा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेण।
ारहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्व्वेव॥")
न्द्रतेजः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, पञ्च-
त्रे। २। ५८।
किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम्।
र्व्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥"
ीतले, त्रि। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६६।
प्रसरतु शरन्नियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुहिनांशोः।
भ्रमरचकोरिकायां कणिकाकल्पोऽपि न
विशेषः॥")
नांशुतैलं, क्ली, (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम्।)
र्पूरतैलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
ड अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
रं-सकं-सेट्।) मठस्वरी। ड, अतुतूड़त्।
ति दुर्गादासः॥
क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
रं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गाद्यादिः। क, तूणयति
हुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
क ङ पूरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
ात्मं-सकं-सेट्।) क ङ, तूणयते। इति दुर्गा-
सः॥
त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
रां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः।
तुतूणत्। इति दुर्गादासः॥

तूणः, पुं स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+पूरणे घञ्।) बाणाधारः। तत्पर्य्यायः। उपासङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५। इत्यमरः। २। ८। ८८॥ तूणी ६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। १७। ३।
"तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥")
तूणकं, क्ली, (तूणयति सङ्कुचितं भवति समानिकापदद्वयमिति। तूण+ण्वुल्।) छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम्॥"
तूणी, स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+कर्म्मणि घञ्। गौरादित्वात् ङीष्।) तूणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ६। ५६।
"तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति॥"
वेदनाविशेषः। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये।
"अधो या वेदना याति वर्च्चोमूत्राशयोत्थिता।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते॥")
तूणी, [न्] पुं, (तूणवदाकृतिरस्त्यस्येति। तूण+इनिः।) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"तूणी तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः॥"
गुणाश्चास्य यथा,—
"तुणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्त-
जित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तूणयुक्ते, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १८। ३५।
"आरुह्य भगवान् विष्णुर्गरुड़ं पक्षिपुङ्गवम्।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तनुत्र-
वान्॥")
तूणीकः, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति। कै+कः।) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तूणीरः, पुं, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+बाहुलकात् ईरन्।) तूणः। इत्यमरः। २। ८। ८८॥ (यथा, महाभारते। ७। २८। १६।
"तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान् सन्निकृत्य च।
त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्व्वमर्म्मस्वताड़यत्॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। ६। ५१। ५१।
"तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च॥")
तूतकं, क्ली, तुत्थम्। इतिशब्दचन्द्रिका॥ तुतिया इति भाषा॥ (तुत्थशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम्॥)
तूदः, पुं, (तुदतीति। तुद व्यथने+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः।. पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) तूलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
तूर, य ङ ई हिंसे। वेगे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट्।) य ङ, तूर्य्यते। ई, तूर्णः। इति दुर्गादासः॥

तूरं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति। तूर+घञ्।) वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २००॥
तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पुष्पादौ अस्त्यस्येति। तूर+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) धुस्तूरवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
तूर्णं, क्ली, (त्वर सम्भ्रमे+क्तः। पक्षे इड़भावः। "ज्वरत्वरेति।" ६।४।२०। इत्यूट्। "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः।" ८। २। ४२। इति तस्य नः।) शीघ्रम्। (यथा, देवीभागवते। १। १०। ३१।
"तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराम्बराम्।
पञ्चबाणपरीताङ्गस्तूर्णमासीत्कृतव्रतः॥")
तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। २। ६८॥
तूर्णिः, पुं, (त्वरते त्वरणं वा। त्वर+"वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्।" उणां। ४। ५१। इति निः स च नित्।) मलम्। इत्युणादिकोषः। २। १४१॥ त्वरा। इति हेमचन्द्रः। २। २३६॥ शोकः। मनः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (क्षिप्रे, त्रि। इति निघण्टुः। २। १५॥ यथा, ऋग्वेदे। १०। ८८। ६।
"मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन्॥"
"तूर्णिस्त्वरमाणः।" इति सायनः॥)
तूर्य्यं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति। तूर+ण्यत्।) वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २८६॥ (यथा, महाभारते। १। ११३। ४४।
"स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्वनैः।
हर्षयन् सर्व्वशः पौरान् विवेश गजसाह्व-
यम्॥")
तूर्य्यखण्डः, पुं, (तूर्य्यस्य खण्ड इव।) हुड़ुक्कवाद्यम्। इति हारावली। २२२॥ (क्वचित् तूर्य्यगण्डोऽपि पाठः॥)
तूल, क ङ पूरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) दीर्घी। क ङ, तूलयते। इति दुर्गादासः॥
तूल, क निष्कर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) दीर्घी। निष्कर्ष इह इयत्तापरिच्छेदः। क, तूलयति काञ्चनं वणिक्। इति दुर्गादासः॥ (क्वचित् तूल कि निष्कर्षे इति पाठोऽपि दृश्यते। कि, तूलति तूलयति॥)
तूलं, क्ली, (तूलयते पूरयति सर्व्वं व्यापकत्वात्। तूल पूरणे+कः।) आकाशम्। इति मेदिनी। ले, २५॥ अश्वत्थाकारवृक्षविशेषः। पलाशपिपल इति तूत इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। तूदः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्रह्मवृक्षः ४ पूषकः ५ ब्रह्मदारु ६ सुपुष्पम् ७ सुरूपम् ८ नीलवृन्तकम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मदसारः १२। इति राजनिर्घण्टः॥ पूगः १३। तत्पक्वफलगुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। हिमत्वम्। पित्तानिलनाशित्वञ्च। तदामफलगुणाः। गुरुत्वम्। सारकत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। रक्तपित्तकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ मधु-

राम्लत्वम् । दाहप्रशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूलं, क्ली पुं, (तूल्यते इयत्तया परिच्छिद्यते इति । तूल + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, तूलयते स्वल्पोऽपि बहुस्थानं पूरयतीति । तूल + "इगुपधेति ।" कः ।) कार्पासादितूलः । (इति मेदिनी । ले, २६ ॥) तत्पर्य्यायः । पिचुः २ । इत्यमरः । २।६।१०६ ॥ पिचुलः ३ पिचुतूलः ४ तूलपिचुः ५ । इत्यमरटीका ॥ पिचुतूलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । १० । ३६ ।

"विपरीतं यदा दैवं तृणं वज्रसमं भवेत् ।
विधिश्चेत् सुसुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा ॥")

तूलकं, क्ली, (तूल + स्वार्थे कन् ।) तूलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० । ५ ॥

तूलकार्म्मुकं, क्ली, (तूलाय तूलस्फोटनाय कार्म्मुकमिव ।) तूलस्फोटनार्थधनुः । धुनखरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिञ्जलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तूलचापः, पुं, (तूलाय तूलस्फोटनाय चाप इव ।) तूलकार्म्मुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नालिका नाली ।) पिञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाँइज इति भाषा ॥

तूलनाली, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नाली ।) तूलनालिका । इति भूरिप्रयोगः ॥

तूलपिचुः, पुं, (तूलप्रधानः पिचुस्तूलञ्च ।) तूलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तूलवृक्षः, पुं, (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः ।) शाल्मली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव ।) कार्पासबीजम् । इति शब्दमाला ॥

तूलसेचनं, क्ली, (तूलस्य सेचनम् ।) सूत्रकर्त्तनम् । इति शब्दमाला ॥ काटना इति भाषा ॥

तूला, स्त्री, (तूलयति पूरयति स्थानमिति । तूल + अच् + ततः स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलिः, स्त्री, (तूलतीति । तूल निष्कर्षे + "इगुपधात् कित् ।" उणां । ४ । ११६ । इति इन् स च कित् ।) स्वनामख्यातचित्रकरोपकरणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव । स्वार्थे कन् ।) चित्रकरोपकरणम् । तूली इति भाषा । (यथा, कुमारे । १ । ३२ ॥

"उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ॥")

तत्पर्य्यायः । ईषिका २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥ तुलिः ३ तूली ४ ईषीका ५ इषीका ६ । वीरणादिशलाका । इत्यन्ये । आवर्त्तितमनावर्त्तितं सुवर्णं ज्ञातुं यन्निक्षिप्यते तदित्यन्ये । आवर्त्तितसुवर्णं दवाकारं यत्र निक्षिप्यते तदेवेति केचित् । इति भरतः ॥ (तूलमस्त्यस्या इति । तूल + ठन् ।) शय्योपकरणम् । इति मेदिनी । के, १०२ ॥ तोषक इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ७८ ।

"प्रविश्य चान्तः सहसा पर्य्यङ्के न्यस्ततूलिके ।
पटावगुण्ठिततनुं शयानां काञ्चिदैक्षत ॥"

तथा च काशीखण्डे । ४ । ६७ ।

"कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां रूपवीतिकाम् ॥")

वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्त्यस्याः । तूल + इनिः । ङीप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाल्मलिवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तद्यथा,

"ताम्बूलं कटुतैलमुष्णभवनं तूलीपटी तूलिनी ।"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिरादाचारे ॥)

तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तूली, स्त्री, (तूलयतीति । तूल + इन् कृदिकारादिति वा ङीप् ।) नीली । वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—

"उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणिनामाभिरामम् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तकाले ॥)

तूवरः, पुं, (तु सौत्रो धातुः + बाहुलकात् ष्वरच् दीर्घश्च ।) काले अजातशृङ्गो गौः । नेड़ा गरु इति भाषा । अश्मश्रुपुरुषः । इत्यमरः । ३।३।१६४ ॥ माकुन्दिया इति भाषा । पुरुषव्यञ्जनत्यक्तः । कषायरसः । इति मेदिनी । रे, १६४ ॥

तूवरिका, स्त्री, (तूवरी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) तुवरिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तूवरी, स्त्री, (तूवर + षित्वात् ङीष् ।) आढ़की । सौराष्ट्रमृत्तिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तूष, तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । तूषन्ति कुलदेवताः । इति दुर्गादासः ॥

तूष्णीं, [म्] व, मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १४७ ।

"यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥")

तूष्णींशीलः, त्रि, (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो यस्य ।) मौनी । तत्पर्य्यायः । तूष्णीकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥

तूष्णीकः, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य । "शीले को मलोपश्च ।" ५ । ३ । ७३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः मलोपश्च ।) तूष्णींशीलः । इत्यमरः । ३।१।३६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३४ । २३ ।

"आसीनमपि तूष्णीकमनुरुध्यन्ति तं प्रजाः ॥")

तूष्णीका, [म्] व, (तूष्णीम् + अकच्प्रकरणे "तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या काम् । मित्वादन्त्यादचः परः ।) मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥

तूस्तं, क्ली, (तुस शब्दे + बाहुलकात् तुसेरपि तन् दीर्घश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ८६ ।) धूलिः । ("तूस्तानि विनिघ्नन्ति वितूस्तयति, ... धातः ।" इति मुग्धबोधम् ॥) जटा । मेदिनी । ते, २२ ॥ पापम् । सूक्ष्मम् । शब्दरत्नावली ॥

तृंह, हत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (... सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । तृंहति । ... इति दुर्गादासः ॥

तृक्षं, क्ली, जातीफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ...

तृट्, [ष्] स्त्री, (तृष + क्विप् ।) इच्छा । ...
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ११ ।

"मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं
तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।")

कामकन्या । इति मेदिनी । षे, १३ ॥

तृण, इ ण उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (... उभं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) इ, ... तर्णोति तृणुते तर्णुते । उ, तर्णित्वा तृत्वा । ... दुर्गादासः ॥

तृणं, क्ली, (तृण्यते भक्ष्यते गवादिभिरिति । ... घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, ... हिंसायाम् + "तृहेः क्नो हलोपश्च ।" उणां । ... इति क्नप्रत्ययो हकारलोपश्च ।) ... चिनाखड़ इति ख्यातम् । इति केचित् । ... भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अर्ज्जुनम् २ । इत्यम... २ । ५ । १६७ ॥ त्रिणम् ३ खटम् ४ खेड़... हरितम् ६ ताड़वम् ७ । इति शब्दरत्नावली ...
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३४ ।

"जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म ...
यत् सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ..."

गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—

"तीर्थस्नानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने ...
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने ...
सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च ।
भुवः पर्य्यटने यत्तु सत्यवाक्येषु यद्भवेत् ।
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाञ्च लभेन्नरः ।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा तृणानि ..."
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ...

धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु गृहनिमित्ततृणका... हरणे दोषा यथा,—

"अग्निचौरभयं रोगी राजपीड़ा धनक्षतिः ...
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके ।"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ...

(गन्धद्रव्यविशेषः । रामकर्पूर इति भाषा ।
अस्य पर्य्याया यथा,—

"कुटन्नञ्च सुगन्धञ्च तृणं शीतं सुशीतलम् ..."
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ...

तृणकुङ्कुमं, क्ली, (तृणसम्भूतं कुङ्कुमम् ।) ... द्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । तृणाढ्य २ ... तृणशोणितम् ४ तृणपुष्पम् ५ मध्वासिक... तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ लोहितम् ९ । ... गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुत... कण्डूतिपामाकुष्ठामदोषनाशित्वम् । परममा... रत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणकुटी, स्त्री, (तृणाच्छादिता कुटी ।) तृणाच्छादितगृहम् । तत्पर्य्यायः । कायमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृणौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

तृणकूर्म्मः, पुं, (तृणस्य कूर्म्म इव ।) तुम्बी । इति शब्दमाला ॥

तृणकेतुः, पुं, (तृणेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति हारावली । १०८ ॥

तृणकेतुकः, पुं, (तृणकेतु + स्वार्थे कन् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणगोधा, स्त्री, (तृणस्य गोधेव क्षुद्रत्वात् ।) चित्रकोलः । कृकलासः । इति मेदिनी । धे, ४६ । तृणजलौका । इति केचित् ॥

तृणग्रन्थिः, स्त्री, (तृणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणग्राही, [न्] पुं, (तृणं गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ काफुरदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शूकापुष्पः २ तृणमणिः ३ । इति हारावली ॥

तृणजम्भा, [न्] त्रि, (तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य । "जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।" ५।४।१२५। इति निपातनात् साधुः ।) तृणभक्षकः । (तृणमिव जम्भो दन्तो यस्य ।) तृणवर्णदन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

तृणता, स्त्री, धनुः । (तृणस्य भावः । तृण + भावे तल् ।) तृणत्वम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

तृणद्रुमः, पुं, (तृणप्रधानो द्रुमः । तृणमिव द्रुमो वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी । खर्ज्जूरः । खर्ज्जूरी । नारिकेलः । हिन्तालः । एषां निर्य्यासगुणाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । हृद्यत्वम् । तृष्णासन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणधान्यं, क्ली, (तृणवज्जातं धान्यम् ।) धान्यविशेषः । उड़िधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥

तृणध्वजः, पुं, (तृणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

तृणनिम्बः, पुं, (तृणाकारो निम्बः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्रिका, स्त्री, (तृणस्येव पत्रमस्यस्याः । तन् टाप् च ।) इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्री, स्त्री, (तृणमिव पत्रमस्याः । ङीष् ।) गुण्डाशिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पं, क्ली, (तृणस्य पुष्पमिव ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पी, स्त्री, (तृणमिव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपूली, स्त्री, (तृणस्य पूलः संहतिर्यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् । तृणनिर्म्मितत्वादस्य तथात्वम् ।) कटः । इति हारावली । १६६ ॥ चाँच इति भाषा ॥

तृणमणिः, पुं, (तृणेषु मणिः ।) तृणग्राही । इति हारावली । ५१६ ॥

तृणमत्कुणः, पुं, लग्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जामिन् इति भाषा ॥

तृणराजः, पुं, (तृणेषु राजते शोभते इति । राज + अच् । तृणानां राजा वा समासे टच् ॥) तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६७ । [लब्धम् ।
"श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाप्यसाम्यतो
कृपयोः सम्यक् साम्यात् गतो वटश्चक्रवर्त्तित्वम् ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवल्वजा, स्त्री, (तृणरूपा वल्वजा ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवीजः, पुं, (तृणस्य वीजमिव वीजमस्य ।) श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥

तृणवीजोत्तमः, पुं, (तृणवीजेषु उत्तमः ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशीतं, क्ली, (तृणेषु शीतं शीतलम् ।) कत्तृणम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥

तृणशीता, स्त्री, (तृणेषु शीता शीतला ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशून्यं, क्ली, (तृणेन शून्यम् ।) मल्लिका । केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥ (एतद्गुणा यथा,—
"नीपं सभार्गवं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
तृणरहिते, त्रि ॥

तृणषट्पदः, पुं, (तृणमिव षट् पदा यस्य ।) वरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता इति भाषा ॥

तृणसारा, स्त्री, (तृणवत् सारो यस्याः । असारत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारावली । १०५ ॥

तृणसिंहः, पुं, (तृणेषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।) कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तृणहर्म्म्यः, पुं, (तृणाच्छादितो हर्म्म्यः ।) तृणयुक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि तृणनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः । मयटः २ । इति हारावली । २२३ ॥

तृणाङ्घ्रिपः, पुं, (तृणरूपोऽङ्घ्रिपो वृक्षः ।) मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाग्निः, पुं, (तृणजातोऽग्निः । शाकपार्थिववत् समासः ।) तृणजाताग्निः । तत्पर्य्यायः । वतूलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाञ्जनः, पुं, (तृणमिव अञ्जनो व्यक्तो । तृणवदाकृतित्वादस्य तथात्वम् ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाढ्यं, क्ली, (तृणेषु आढ्यं पूर्णत्वात् ।) पर्व्वततृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाम्लं, क्ली, (तृणेषु अम्लम् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणामृक्, [च्] पुं, (तृणेषु असृगिव रक्तवर्णत्वात् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणेक्षुः, पुं, (तृणेषु इक्षुरिव ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोत्तमः, पुं, (तृणेषु उत्तमः ।) उलवलतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोद्भवः, पुं, (तृणैः सह उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणौकः, [स्] क्ली, (तृणनिर्म्मितमोको वसतिस्थानम् ।) कायमानम् । तृणनिर्म्मितगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड़ुया घर इति भाषा ॥

तृणौषधं, क्ली, (तृणात्मकं औषधम् ।) एलवालुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृण्या, स्त्री, (तृणानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) तृणसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

तृतीयः, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः । २ । ३५ ।
"चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥")

तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च । ततष्टाप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्यां जातस्य फलं यथा,—
"सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविगाही सर्व्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया । यथा, स्मृतिः ।
"वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥"
भविष्ये ।
या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया साक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वाजमन्नम् । हेममालिनः सूर्य्यस्य ॥ ब्रह्मपुराणे ।
"यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनचर्च्चितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।
“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥”*॥
ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्द्दनः ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्व्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-
यवान् ।
पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम् ॥
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते ॥
अत्रानन्त्यफलस्मृतेः पूर्व्ववचने नञ्समयोगः फला-
तिशयार्थः ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
पाद्मे श्रीवराहधरणीसंवादे ।
“त्रेतायुगं तृतीयायां शुक्लायां मासि माधवे ।
प्रवृत्तञ्च त्रयीधर्म्माः प्रवृत्तास्ते प्रवर्त्तिताः ॥
अक्षया सोच्यते लोके तृतीया हरिवल्लभा ।
स्नाने दानेऽर्च्चने श्राद्धे जपे पूर्व्वजतर्पणे ॥
येऽर्च्चयन्ति यवैर्व्विष्णुं श्राद्धं कुर्व्वन्ति यत्नतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ । १३४ ॥

तृतीयाकृतं, त्रि, (तृतीयं कर्षणं कृतम् । “कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृतौ ।”५।४।५८। इति डाच् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।९॥ तिनवार चाष देओया क्षेत इति भाषा ॥

तृतीयाप्रकृतिः, स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । “संज्ञा-पूरण्योश्च ।”६ । ३ । ३८ । इति न पुंवद्भावः ।) नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३९ ॥

तृद, हिंसे । (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तर्द्दति । इति दुर्गादासः ॥

तृद, उ न घ इर् । अनादरे । हिंसे । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (रुधा-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, तर्द्दित्वा तृत्त्वा । न घ, तृणत्ति तृन्ते । इर्, अतृदत् अतर्द्दीत् । इति दुर्गादासः ॥

तृन्प, श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं-सकं-सेट् ।) प्रीणनमिह प्रीतीभावः । श, तृपति तृम्पति वा लाभाल्लोकः । ततृम्प । इति दुर्गादासः ॥

तृन्फ, श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, तृफति तृम्फति । ततृम्फ । इति दुर्गादासः ॥

तृन्ह, ऊ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-वेट् ।) सप्तमस्वरी । ऊ, अतृंहीत् अतृङ्क्षीत् । श, तृहति । इति दुर्गादासः ॥

तृप, कि सन्दीपने । प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, तर्पयति तर्पति । योऽग्नित्रयं तर्पयतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

तृप, न प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीणनं प्रीतीकरणम् । न, तृप्नोति पितरं पुत्रः । ततर्प । इति दुर्गादासः ॥

तृप, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प श, तृम्पति ततर्प । इति दुर्गादासः ॥

तृप, ञि ऌ य ऊ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सकं च-वेट् ।) ञि, तृप्तोऽस्ति । ऌ, अतृपत् । अस्य ऌदित्वेऽपि हसन्तशासृशेष्यादि-विशेषविधानात् पक्षे टाशिषित्वेन अताप्सीत् अत्राप्सीत् अतर्पीदित्यपि । य, तृप्यति । ऊ, तर्पिष्यति तप्स्यति । प्रीणनमिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणञ्च । स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिब-न्निवायमिति श्रीहर्षः । पितॄनताप्सीत्पृपरक्ततोयै-रिति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

तृपत्, पुं, (तृप्नोति प्रीणयतीति । तृप+“संश्च-त्तृपद्वेहत् ।”उणां २ । ८५ । इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ छत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (प्रीणयति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ । “तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।” “तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशासनस्या-नित्यत्वान्नुमभावः तृप्यन् इन्द्रः॥”इति सायनः ॥)

तृपला, स्त्री, (तृप्यतीति । तृप प्रीणने+“कल-स्तृपश्च ।” उणां १ । १०६ । इति कलः । तत-ष्टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः ॥ त्रिफला । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (क्षिप्रप्रहा-रिणि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ९ । ६७ । ८ ।
“प्रशंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणाः
अयासुः ॥”
“तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन । तृपलप्रभर्म्मा क्षिप्रप्रहारीति । क्षिप्रप्रहारिणं मन्युम् ।” इति सायनः ॥)

तृप्तः, त्रि, (तृप प्रीणने+क्तः ।) तृप्तियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ९३ ।
“भुक्तान्नसम्भोगगिताम्नतुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥”)

तृप्तिः, स्त्री, (तृप प्रीणने+भावे क्तिन् ।) भक्ष-णादिनाकाङ्क्षानिवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । सौहि-त्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥ प्रीणनम् ४ आसितम्भवम् ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।१।२० । “श्रुतान्यथानि सर्व्वज्ञ ! तन्मुखाग्निःसृतानि च । नैव तृप्तिं प्रजामोऽद्य सुधापानेऽमरा यथा ॥”)

तृप्रः, पुं, (तृप्यत्यनेनेति । तृप+“स्फायितञ्चीति ।” उणां २ । १३ । इति रक् ।) घृतम् । इत्यु-णादिकोषः ॥ पुरोडाशः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (तर्पके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २ । ५ ।
“न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यच-सम् अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥” “तृप्राः तर्पकाः । यवपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं नापस्पृण्वते न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं इति शेषः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

तृफ, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प श, तृम्फति ततर्फ । इति दुर्गादासः ॥

तृफला, स्त्री, (तृम्फति प्रीणातीति । तृफ+“कल-स्तृपश्च ।” उणां १ । १०६ । इति चकारात् तृफतेरपि कलः ।) त्रिफला । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

तृफूः, पुं, (तृफति पीड़यतीति । तृफ बधे+“खर्ज्जादिभ्य ऊः ।”१ । ४९९ । इत्युणादिकोष-टीकाधृतसूत्रेण ऊः । निपातनात् न गुणः ।) सर्पजातिः । इत्युणादिकोषः ॥

तृष, इर् य तृञि षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतृषत् अतर्षीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य, तृष्यति । ञि, तृषितोऽस्ति । तृट् आकाङ्क्षा तथा च । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः । इत्यमरसिंहः । तद्-स्थितमग्रहीदन्नः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया रघुः । तृष्यति धनं लोकः । तृषि पिपासायाम्-मिति प्राञ्चः । तृष्यति तोयं पान्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तृषा, स्त्री, (तृष+क्विप् पक्षे टाप् ।) तृष्णा । (अस्याः निवारणोपायो यथा,—
“काश्मर्य्यं पद्मकोशीरं द्राक्षामधुकचन्दनम् ।
बालकं शर्करायुक्तं क्वाथं पित्ततृषापहम् ॥
वटद्रुमो रोध्रसिता च चन्दनं
सदाड़िमं तण्डुलधावनेन ।
पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पित्तोत्थतृषापहञ्च ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥ भक्तोद्भवायास्तृषाया हेतुर्यथा,—
“स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥”
इति वैद्यकमाधवकरकृतरुग्विनिश्चये तृषाधि-कारे ॥) इच्छा । (यथा, हितोपदेशे ।१।१४१ । “लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् । तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥”) कामकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥ कलि-कीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाभूः, स्त्री, (तृषाया भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) क्लोम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहं, क्ली, (तृषां हन्तीति । हन+ड़ः ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहा, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन+ड़ः+ टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

तृषितः, त्रि, (तृट् तृषा वा सञ्जातास्य । तारका-दित्वात् इतच् ।) तृष्णायुक्तः । तत्पर्य्यायः ।

तर्षितः २ सतृट् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
"तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरां गतः ॥" भावे क्तः ।) तृषायाम्, स्त्री ॥

तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषितः उत्तरो यस्याः ।) अश्मन्तपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृष्णक्, [ज्] त्रि, (तृष्यति आकाङ्क्षतीति । तृष् + "स्वपितृषोर्नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ । इति नजिङ् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥ (तृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
"असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ॥")

तृष्णा, स्त्री, (तृष + [illegible] उणां ३ । १२ । [illegible]) अमरटीकायां [illegible] भट्टः ॥ सा [illegible] (यथा, [illegible] । ८२ ।
"तदुपस्थितम[illegible]
पिनरात्मेति न भोगतृष्णया ॥")
पानेच्छा । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ तत्पर्यायः । उदन्या २ पिपासा ३ तृट् ४ तर्षः ५ इत्यमरः । १।३।५१ ॥ तृषा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्षणम् ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात् रसक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्वासु तत् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्वदेहे भ्रमात् कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ॥
जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ * ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशो स्तृड्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।
मरुतः क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ।
शीताम्बुपानवृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ॥
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
कफं रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतः ॥
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥
आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ।
आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्वलक्षणः ॥
आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषा ॥
तृष्णा वोष्ठं गतं कोष्ठं कुर्यात् पित्तकृजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहपाकजा ॥
स्निग्धकट्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
शोषमोहज्वराद्यस्य दीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥"
इति गारुडे तृष्णानिदानम् १५६ अध्यायः ॥ * ॥

तदौषधं यथा,—
"त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ।
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥"
इति तत्रैव १६४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । "अथ तृष्णाधिकारः । तत्र तृष्णाया निदानपूर्ब्बिकां सम्प्राप्तिमाह ।
भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा
ऊर्द्धं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं [illegible]
[illegible] वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्ब्बशस्तु ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम् । भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तद्वयं ऊर्द्धं प्रसरन् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह । स्रोतःस्वित्यादि । नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति ॥ सङ्ख्यामाह । तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।
सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्द्दितमादिशेत् ॥
वातजाया लक्षणमाह ।
क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥
शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च । स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः ॥ * ॥ पित्तजामाह ।
मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च ॥
विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव ॥
कफजामाह ।
वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥

अग्नौ जठराग्नौ । कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादिते । वाष्पावरोधात् ऊष्मावरोधात् । अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्णया अर्द्दितः पीड़ितः । शुष्यति कृशो भवति ॥ * ॥
क्षतजामाह ।
क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥ * ॥
क्षयजामाह ।
रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ।
रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ * ॥
आमजामाह ।
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ * ॥
भुक्तोद्भवामाह ।
स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।
लवणञ्चेति चकारात् कटु च ॥ * ॥
उपसर्गजामाह ।
दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः ।
भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥
शोषिणी धातुशोषिणी ॥ * ॥
उपसर्गानाह ।
ज्वरो मोहः क्षयः श्वासो वाधिर्य्यं कास एव च ।
बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तैते तदुपद्रवाः ॥ * ॥
तद्युक्ताया अरिष्टमाह ।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ।
आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः निरन्तराः । घोरोपद्रवयुक्ताः अतीवमुखशोषादियुताः ॥ * ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ।
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ॥ * ॥
मुस्तपर्प्पटकोदीच्यधान्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
कृत्वा धान्याकम् । कश्चिन्नात्रैव दद्यात् ।
चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णापहरत्वात् ।
शृतमर्द्धपक्कमत्र कर्त्तव्यम् । इति षड़ङ्गपानम् ॥१॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥२॥

आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां नियतम् ॥ ३ ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥ ४ ॥
वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ ५ ॥
जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्ध्नि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ६ ॥
दाडिमं वदरं लोध्रं कपित्थं वीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्ध्नि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥ ७ ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ८ ॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥ ९ ॥
आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ॥ १० ॥
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पातैः । ११ ।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुरोदकं वा ॥ १२ ॥
आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् । १३ ।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्ज्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम् ॥
उल्लिखनैः वेखनद्रव्यैः ॥ १४ ॥
स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिहाम्बु पयः ॥
पयोऽत्र दुग्धम् ॥ १५ ॥
मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ १६ ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १७ ॥ * ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्व्विमुच्यते ॥
इति तृष्णाधिकारः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्याः पथ्यापथ्यनियमः ॥ पथ्यानि यथा,—
“शोधनं शमनं निद्रां स्नानं कवलधारणम् ।
जिह्वाधःसिरयोर्द्दाहो दीपदग्धहरिद्रया ॥
कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजशक्तवः ।
अन्नमण्डो धन्वरसाः शर्करा वाणवाडवौ ॥
भृष्टैर्मुद्गैर्मसूरैर्व्वा चणकैर्व्वा कृतो रसः ।
रम्भापुष्पं तैलकूर्च्चं द्राक्षापर्पटपल्लवाः ॥
कपित्थं कोलमम्लीका कुष्माण्डकमुपोदिका ।
खर्ज्जूरं दाडिमं धात्री कर्कटी नलदाम्बु च ॥
जम्बीरं करमर्द्दञ्च वीजपूरं गवां पयः ।
मधूकपुष्पं ह्रीवेरं तिक्तानि मधुराणि च ॥
बालतालाम्बु शीताम्बु पयः पेटीप्रपानकम् ।
नारिकेलं सरसां तोयं शताह्वा नागकेशरम् ॥
एलाजातीफलं पथ्या कुस्तुम्बुरु च टङ्कणम् ।
घनसारो गन्धसारः कौमुदी शिशिरानिलः ॥
चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषो रत्नाभरणधारणम् ।
हिमानुलेपनञ्च स्यात् पथ्यमेतत्तृषातुरे ॥”
अपथ्यानि यथा,—
“स्नेहाञ्जनस्वेदनधूमपान-
व्यायामनस्यातपदन्तकाष्ठम् ।
गुर्व्वन्नमम्लं लवणं कषायं
कटु क्षियं दुष्टजलानि तीक्ष्णम् ॥
एतानि सर्व्वाणि हिताभिलाषी
तृष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे तृष्णाधिकारे ॥)
तृष्णाक्षयः, पुं, (तृष्णाया विषयलिप्सायाः क्षयो नाशो यत्र ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २१८ ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैव कलां नार्हति षोड़शीम् ॥”
तृष्णायाः पिपासायाः क्षयः ।) पिपासानाशश्च ॥
तृष्णारिः, पुं, (तृष्णायाः पिपासायाः अरिः शत्रुः ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तृह, ध ऊ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-तुदां च-परं-सकं-वेट् ।) सप्तमस्वरी । ध, तृणेढि । (यथा, भट्टिः ।
“तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन ॥”)
ऊ, अतर्हीत् अतृक्षत् । श, तृहति । इति दुर्गादासः ॥
तॄ, तरे । अभिभवे । प्लुत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-प्लुतौ अकं-सेट् ।) तरः । प्लवनपूर्व्वकदेशान्तरगमनम् । प्लुतिर्म्मज्जनाभावः । तरति नदीं भेलया पान्थः । तरति सकलदुःखं वामनं भावयेद्यः । तरति शुष्ककाष्ठं जले मज्जति नेत्यर्थः ॥ इति दुर्गादासः ॥
ते, य, त्वया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गौरी । यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
“तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ।
तेन माङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”)
तेजः, [स्] क्ली, (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा । तिज निशाने + “सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा, माघे । २ । ६२ ।
“अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥”)
प्रभावः । (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ४८ ।
“तस्मान्नूनं महावीर्य्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्म्मदात् ।
तेजोवीर्य्यबलैर्भूयान् शिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥”)
पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८ ।
“न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा
इति तात ! विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ।
रेतः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ (यथा, र
“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥”
“तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीरा
दुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं
योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवे
“तत्र तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः स
गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं
करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्या
धातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधातु
गौरश्यामम् ॥” इति सुश्रुते शारीरे
द्वितीयेऽध्याये ॥ सारः । यथा, सुश्रुते । १ ।
“रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं
स्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वश
सिद्धान्तात् ॥”
“यत् परं तेजः इति यदुत्कृष्टं सारः ।”
इति तट्टीका
शारीराग्निसम्भूतपदार्थविशेषः । तद्यथा
“तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातू
नामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं वसाख्यं
विशेषतो भवति तेन मार्द्दवसौकुमार्य्य
अपरोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकान्तिदीप्त
भवन्ति तत् कषायतिक्तशीतरूक्षविष्टम्भि
विघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रिय
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याय
त्विट् । (देहजकान्तिः । यथा, वाजस
संहितायाम् । १ । ३१ ।
“तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि ।
धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयज
नमसि ।”
“हे आज्य ! त्वं तेजोऽसि शरीरकान्तिहे
त्वात्तेजस्त्वम् ।” इति महीधरः ॥) नवनीतम्
अग्निः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५ ॥ सुवर्ण
मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब
हनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६४ ।
“अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ।”
पञ्चमहाभूतान्तर्गततृतीयमहाभूतम् । यथा,—
“तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं सूर्य्यस्तत्राधिदैवतम् ।”
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ।
अस्य धर्म्माः । रूपम् १ द्रवत्वम् २ प्रत्यक्ष-
योगित्वम् ३ ॥ अस्य गुणाः । स्पर्शः १ संख्या
परिमाणम् ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६
परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ रूपम् ९ द्रवः १०
वेगः ११ । अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम् । अस्य स्प
उष्णः । रूपं शुक्लभास्वरम् । इदं द्विधा ।
परमाणुस्वरूपं नित्यम् । सावयवमनित्यम् ।
अनित्यं त्रिधा देहः इन्द्रियं विषयः । इति

ापरिच्छेदः॥ (विष्णुः। यथा, महा-
ते।१३।१४६।४३।
"ब्वस्वी द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः॥"
ः। यथा, तत्रैव।१३।१७।५२।
ोपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितो-
ऽवरः॥"
म्प्रतिवाद्यमौलिककायस्थानामन्यतमः। तत्र
ारान्तोऽयम्। यथा, कुलदीपिकायाम्।
"नाम: घोमो घर वैश्योषो
ीदत्तेजश्चावै आशः॥")
ल:, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फल-
य।) वृक्षविशेषः। तेजफल इति भाषा।
र्य्यायः। बहुफलः २ शाल्मलीफलः ३
कफलः ४ तोयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्ट-
ः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्ण-
म्। सुगन्धित्वम्। दीपनत्वम्। वातश्लेष्मा-
नाशित्वम्। बालरक्षाकरत्वञ्च। इति
जनिर्घण्टः॥
ः, पुं, (तेजयति अग्निमिति। तिज+णिच्
ल्युः।) वंशः। इत्यमरः।२।४।१६१॥
ः। भद्रमुञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥
ाणादीनां फलके। यथा, मनुः।७।९०।
कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः॥"
ीपने, क्ली। यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
ाने।२४ अध्याये।
ारामुखविविक्तत्वं त्वकस्यस्यामेव तेजनम्॥")
कः, पुं, (तेजयतीति। तिज+णिच्+ल्युः
ायां कन्। यद्वा, तेजनेन फलकेन काय-
ति। कै+कः।) शरः। इत्यमरः।२।४।१६२॥
ी, स्त्री, (तेजयतीति। तिज+णिच्+ल्युः।
ौरादित्वात् ङीष्।) मूर्व्वा। इत्यमरः।
।४।८३॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा।
ुः श्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्दहनीति च॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।
गान्तरं यथा,—
ेजो मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा।
र्मलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
ज्योतिष्मती। इति शब्दरत्नावली॥ (तेजवती।
अस्या पर्य्यायाः यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पत्रं, क्ली, (तेजयतीति। तिज+णिच्+अच्।
तेजं पत्रमस्य।) स्वनामख्यातवृक्षः। तज इति
तेजपात इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। गन्ध-
जातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४। इति शब्दरत्ना-
वली। अस्य गुणाः। कफवाय्वर्शोहृल्लासारुचि-
नाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ अमरोक्त-
र्य्यायास्तु पत्रशब्दे द्रष्टव्याः॥ तस्य नाम-
ाः।
कुपत्रञ्च वराङ्गं स्यात् भृङ्गं चोचं तथोत्कटम्।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम्॥
पित्तलं कफवातघ्नं कण्ड्वामारुचिनाशनम्।
हृद्बस्तिरोगवातार्शःक्रिमिपीनसशुक्रकृत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति शावका-
निति। तिज पालने+बाहुलकात् कलच्।)
कपिञ्जलपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति। तेजस्+कृ+
टः।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम्। इति वैद्यकम्॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः। तेजस्+
विनिः स्त्रियां ङीप्।) ज्योतिष्मती। इति शब्द-
रत्नावली॥ महाज्योतिष्मती। इति राज-
निर्घण्टः॥ (तेजवल्कल इति च। तत्पर्य्याया
यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत्।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तेजस्वी, [न्] त्रि, (तेजोऽस्यस्येति। विनिः।)
तेजोयुक्तः। यथा,—
"महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती।
युगन्धिधीक्तं शास्त्रञ्च पठित्वान्यस्य पण्डितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
(इन्द्रस्य पुत्रविशेषः। यथा, महाभारते।
१।१६८।२६।
"शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः॥")

तेजितः, त्रि, (तिज+क्तः।) तीक्ष्णीकृतः।
शाणान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निशितः २
क्ष्णुतः ३ शाणितः ४। इत्यमरः।३।१।९१॥
शान्तः ५ शाणादिमार्जितः ६। इति शब्द-
रत्नावली॥ क्ष्णुतः ७ निशातः ८ शितः ९
शातः १०। इति जटाधरः॥

तेजीयान्, [स्] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य। तेजस्+
ईयसुन्।) तेजोयुक्तः। यथा,—
"अज्ञानी पुरुषः शश्वज्जडितश्च स्वकर्म्मणा।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥

तेजोमयः, पुं, (तेजो मयतीति। मय+कर्म्म-
ण्यण्।) गणिकारिका। इति रत्नमाला॥

तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्व्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं
यस्य।) ब्रह्म। यथा,—
"अशरीरं विग्रहवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम्।
यदसाक्षि सर्व्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥

तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्यस्या इति। तेजस्+
मतुप् मस्य वः।) गजपिप्पली। इति शब्द-
रत्नावली॥ चविका। इति रत्नमाला॥ महा-
ज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजल इति
तेजवल्कल इति च भाषा। तस्याः पर्य्यायगुणाः।
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत्॥
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
(अग्नेर्विमानम्। यथा, ब्रह्माण्डे ३८ अध्याये।
"महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसः।
सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा॥")

तेजोह्वः, पुं, (तेजोयुक्तो ह्वः। अमृतपादकला-
ह्वस्य तथात्वम्।) सुद्गाभिमन्थः। इति राज-
निर्घण्टः॥

तेन, व्य, तत्तेनुत्र। इत्यमरटीकायां भरतः॥ सेइ
निमित्त इति भाषा॥

तेनः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र।) गानाङ्ग-
विशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"तेनेति शब्दस्तेन स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः॥
तेन माङ्गलिकार्थं शब्दस्तेन इति स्मृतः॥"

तेप, ऋ ङ कम्पे। च्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अतितेपत्। ङ,
तेपते वृक्षः। तितेपे। इति दुर्गादासः॥

तेमः, पुं, (तिम आर्द्रीभावे+भावे घञ्।) आर्द्री-
भावः। इत्यमरः।३।२।२९॥

तेमनं, क्ली, (तिम+भावे ल्युट्।) आर्द्रीकरणम्।
व्यञ्जनम्। इति मेदिनी। ने, ७२॥

तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति। तिम+ल्युट्+ङीप्।)
चुल्लीभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

तेव, ऋ ङ देवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट्।) देवनमिह क्रीडा। ऋ,
अतितेवत्। ङ, तेवते। तेवते बालः कन्दुकेन
नित्यमिति हलायुधः। देवनमिह रोदनमिति
भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः॥

तेवनं, क्ली, (तेव्यते दीव्यते ऽस्मिन्निति। तेव क्रीडा-
याम्+अधिकरणे ल्युट्।) केलिकाननम्।
(भावे ल्युट्।) क्रीडा। इति मेदिनी। ने, ७१॥
(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम्।
"तेवनेन वनं गत्वा नदीतीर्थे बहूदकाः॥")

तैक्ष्ण्यं, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः। तीक्ष्ण+ष्यञ्।)
तीक्ष्णता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, सुश्रुते।
१।५।
"पौरुषमाशुक्रियाशास्त्रैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू॥"
कठोरता। यथा, रामायणे।२।२१।४४।
"तदेतां विहलामार्यां क्षत्रधर्म्माश्रितां मतिम्।
धर्म्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम्॥"
क्रूरता। यथा, मनुः।४।१६३।
"द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत्॥"
"मात्सर्य्यं धर्म्मानुत्साहाभिमानकोपक्रौर्य्यादि-
त्यजेत्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

तैजसं, क्ली, (तेजसो विकारः। तेजस्+"तस्य
विकारः।" ४।३।१३४। इत्यण्।) घृतम्
इति हेमचन्द्रः॥ धातुद्रव्यम्। इत्यमरः।२।९।९९
(यथा, मनुः।५।१११।
"तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च॥"
तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते।९।४६।१०३।
"तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्व्वमपाम्पतिः।

अभिषिक्तः सुरगणैर्व्वरुणो भरतर्षभ ! ॥”

तैजःसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः । ११ । ४३ ।

“तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥”)

तैजसः, पुं, (तेजसो विकारः । तेजस्+अण् ।) सूक्ष्मशरीरव्यष्ट्युपहितचैतन्यम् । यथा,— “एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात् ॥” इति वेदान्तसारः ॥ (तैजसाहङ्कारविशेषः । यथा, भागवते । २ । ५ । २४ ।

“सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्व्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥”

घोटकविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।

“ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
सक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥”

सुमतिपुत्त्रः । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।

“तैजसस्तत्सुतश्चापि प्रजापतिरमित्रजित् ॥”)

तैजसावर्त्तनी, स्त्री, (आवर्त्ततेऽत्र । आ+वृत्+ल्युट् स्त्रियां ङीप् । तैजसानां धातुद्रव्याणां सुवर्णादीनां आवर्त्तनी ।) मूषा । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥ तैजसगलान मूषी इति भाषा ॥

तैतिलं, क्ली, ववादिकादशकरणान्तर्गतचतुर्थकरणम् । तत्र जातफलं यथा,—

“कलासु दक्षो ललनाभिलाषी
सुमूर्त्तिसन्तर्जितकामदेवः ।
वक्ता गुणज्ञः कुशलः सुशील-
श्चेत्तैतिलाख्यं करणं प्रसूतौ ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तैतिलः, पुं, गण्डकः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥

तैत्तिरं, क्ली, (तित्तिरीणां पक्षिणां समूहः । तित्तिरि+“अनुदात्तादेरञ् ।” ४ । २ । ४४ । इति अञ् ।) तित्तिरिगणः । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ (यथा, गोः रामायणे ।२।१००।६३।

“वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ।
प्रतप्तैः पैठरैश्चैव मार्गमायूरतैत्तिरैः ॥”)

तैत्तिरः, पुं, (तित्तिर एव । स्वार्थे अण् ।) तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्भिणी एतन्मांसाशनाद्भयाढ्यं सुतं जनयेत् तद्यथा,

“नित्यभीतञ्च तैत्तिरात् ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयाध्याये ॥)

तैत्तिरीयकः, पुं, (तैत्तिरं तित्तिरिप्रोक्तयजुर्व्वेदीयशाखामधीते वेत्ति वा । छण् । ततः स्वार्थे कन् ।) तैत्तिरीयी । यजुर्व्वेदीयशाखाविशेषवेत्ता ॥ (उपनिषद्विशेषे, क्ली । तत्तु कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गतम् । इति मुक्तिकोपनिषत् ॥)

तैत्तिरीया, स्त्री, (तित्तिरिणा प्रोक्ता । छण् ।) यजुर्व्वेदस्य शाखाविशेषः । यथा,—

“देवरातसुतः सोऽपि छर्द्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतया ददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

तैरणी, स्त्री, (तीरे नमतीति । नम+डः । ततः स्वार्थे अण् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैरणः २ तैरः ३ कुनीली ४ रागदः ५ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । व्रणनाशित्वम् । अरुणरङ्गदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलं, क्ली, (तैलं तैलवत् स्नेहोऽस्यस्येति । अच् ।) सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः । तिल+“तस्य विकारः ।” ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिजातस्नेहः । यथा, भावप्रकाशे ।

“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ॥”

तत्पर्य्यायः । म्रक्षणम् २ स्नेहः ३ अभ्यञ्जनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ ॥ अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । त्वच्यत्वम् । उष्णत्वम् । व्यवायित्वम् । पित्तकारित्वम् । बद्धविण्मूत्रत्वम् । श्लेष्मावर्द्धकत्वम् । सर्व्ववातविकारनाशित्वम् । मेधाग्निबलवर्द्धनत्वञ्च ।

“नास्ति तैलात् परं किञ्चित् भेषजं मारुतापहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्वपुरातनतैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् । किञ्चिद्गन्धहीनत्वञ्च । द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य सर्व्वरोगनाशित्वम् ॥ अवगाहने युक्ततैलस्य गुणः । शरीरबलकारित्वम् । शिरासुखरोमकूपधमनीनाड़ीद्वारा तृप्तिकारित्वञ्च । नित्यं मस्तके अधिकतैलदानगुणाः । शिरःशूलखालित्यपालित्यनाशित्वम् । केशमूलस्य दृढ़ताकारित्वम् । केशस्यापतनघनताकृष्णतादीर्घताकारित्वम् । इन्द्रियप्रसन्नताग्निशुद्धिकारित्वञ्च ॥ नित्यं कर्णे तैलपूरणस्य गुणाः । मन्याहनुसंग्रहोच्चैःश्रुतिबाधिर्य्यकर्णवातजरोगाजनकत्वम् ॥ मर्द्दने तैलस्य गुणः । घृतादष्टगुणगुरुत्वम् । इति राजवल्लभादिः ॥ * ॥

“प्रातःस्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा ।
मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्ज्जयेत् ॥”

इति कर्म्मलोचनम् ॥

“घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

वारविशेषे तैलग्रहणफलं यथा,— रवौ हृद्रोगः सोमे कीर्त्तिलाभः कुजे मृत्युः बुधे पुत्त्राप्तिः गुरौ अर्थहानिः शुक्रे शोकः शनौ दीर्घायुः ॥ * ॥

अथ निषिद्धदिने तैलग्रहणदोषशान्त्यर्थदेयद्रव्यनियमः । रवौ पुष्पं गुरौ दूर्व्वा कुजे भूमिः शुक्रे गोमयम् । अस्य प्रमाणं यथा,—

“अर्के नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभश्च सोमे
भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्त्रलाभः ।
अर्थस्यानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्त-
स्तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूर्य्यजे दीर्घमायुः ।”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ।

वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा,—

“सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च ।
आरोग्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ।
उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापिते ।
तावत् श्रीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ।”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम्

“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥” * ॥

अथ तिलतैलगुणाः ।

“तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यं बलवर्णकरं परम् ।
वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥
सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
वीर्य्योष्णं हिमं स्पर्शे बृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥
लेखनं बद्धविण्मूत्रत्वगामाशयशोधनम् ।
दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम् ।
त्वच्यं केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥
छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिते ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धाविश्लिष्टदारिते ॥
तथाभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते ।
वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥” * ॥

ननु बृंहणलेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्याह ।

“सूक्ष्मादिदुष्टपवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा ।
रसेऽसम्यग्वहन् कार्श्यं कुर्य्याद्रक्ताद्यवर्द्धनम् ॥
तेषु प्रवेष्टुं सरता सौक्ष्म्यात्स्निग्धत्वमार्द्दवैः ।
तैलं चमं रसं नेतुं क्षमाणां तेन बृंहणम् ॥
व्यवायसूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्म्मेदसः चयः ।
शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम् ॥
द्रुतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत् प्रवर्त्तयेत् ।
ग्राहकं सारकं वापि तेन तैलमुदीरितम् ॥
घृतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ।” * ॥

अथ सरिषवरादितैलगुणाः ।

“दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृग्दूषकम् ।
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठकृमिश्वित्रकुष्ठदुष्टव्रणापहृत् ॥
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ।
राजिकयोः कृष्णराइ आरक्तराइ इयोः ।” * ॥

अथ तोरीतैलगुणाः ।

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।
वह्निकृद्विषहृत् कण्डूकुष्ठकोठकृमिप्रणुत् ॥
मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥ * ॥

अथ तिसीतैलगुणाः ।

“अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ।
कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥

मलकृन्मतः स्वादु यावि त्वग्दोषहृत् प्रथम्।
मस्तौ याने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ * ॥
अथ वरट्टतैलगुणाः ।
कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च ।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ * ॥
अथ खाखसवीजतैलगुणाः ।
तैलं खाखसवीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफकृच्छीतं स्वादुपाकरसञ्च तत् ॥ * ॥
अथ एरण्डतैलगुणाः ।
एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थायि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ।
विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलहृत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान् ॥
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् ।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी ॥ * ॥
अथ राजतैलगुणाः ।
तैलं सर्ज्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ * ॥
अथ सर्व्वतैलगुणाः ।
तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् ।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥ * ॥
अथ पुराणतैलगुणाः ।
"यामं कल्ककषायवीर्य्यमखिलं चूर्णञ्च पञ्चत्रयं
षण्मासान् घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं
गुग्गुलोः ।
सिद्धानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्य्यन्तु वर्षत्रयं
त्रिंशन्नवविवर्ज्जितं गुणपरं तैलं पुराणं
महत् ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥
तैलकं, क्ली, (स्वल्पं तैलम् । अल्पार्थे कन् ।) अल्पपरिमाणतैलम् । इति व्याकरणम् ॥
तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदलः ३ करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५ । अस्य गुणाः । लोहद्राविलम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातापस्मारविषशोफनाशित्वम् । रसस्य बन्धकारित्वम् । देहसिद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । कलु इति भाषा । स कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ तत्पर्य्यायः । घूसरः २ चाक्रिकः ३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं
चक्री ॥"
यात्राकालेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम् । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
"ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥"
"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ॥")
तैलकिट्टं, क्ली, (तैलस्य किट्टं मलम् ।) तैलमलम् । खलि इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्कजः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । गौल्यत्वम् । कफवातप्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः ।
तैलङ्गदेशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः ॥")
तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौरवत् तैलपानादस्यास्तथात्वम् ।) तैलपायिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्म्मितपात्रविशेषः । तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोगशाकुण्ठरोगपङ्गुवाधिर्य्यभिन्नगद्गदधन्वङ्गस्तब्धपृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रच्यवरुधिरभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तैलपर्णकं, क्ली, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य । कप् ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
तैलपर्णिकं, क्ली, (तैलयुक्तं पर्णमस्त्यस्य । यद्वा, तिलपर्णी वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति । ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमरः । २।६।१३१ ॥ चन्दनविशेषः । तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं सुशीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषे, पुं । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६८ ।
"कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाड़िमा वीजपूरकाः ।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥")
तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः । "तत्र जातः ।" ४ । ३ । २५ । इत्यण् ततो ङीप् ।) चन्दनम् । श्रीवासः । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"तैलपर्णी दधित्याख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाङ्कः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिह्लकः । इति मेदिनी । णे, ८६ ॥
तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा पाने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) तैलपायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तेलापोका इति आरसुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पयोष्णी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैलचौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलाम्बुका ५ खजाधारा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । १११ ।
"गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥")
तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।) पिपीलिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । उदरा २ कपिजालिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलफलः, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य ।) इङ्गुदी । विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करोतीति । भू + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जातीपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वर्त्तिः । इति शब्दमाला ॥
तैलम्पाता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते । "सास्य: सास्याङ्क्रियेति ञः ।" ४ । २ । ५८ । इति ञः । "शेनतिलस्य पाते ञे ।" ६ । ३ । ७१ । इति मुम् ।) स्वधा । तिलपातोऽस्यां स्वधायां सा । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥
तैलसाधनं, क्ली, (तैलं साधयति निष्पादयति सुगन्धीकरोतीति । साध + णिच् + ल्युः ।) गन्धद्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्धव्याकुलम् ४ कक्कोलकम् ५ कोषफलम् ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । स्वच्छत्वात् तथात्वम् ।) रत्नमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३४ ॥
तैलागुरु, क्ली, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरीभवतीति । अट गतौ + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) वरटा । इति हेमचन्द्रः । ४।२८१ ॥
तैलाम्बुका, स्त्री, (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्याः । कप् । टाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥
तैलिकः, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्त्यस्य । तैल + ठन् ।) तैलकारः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्क्तेयत्वमुक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
"समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")
तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा अस्त्यस्येति । तैल + इनि + ङीप् ।) कीटभेदः तत्पर्य्यायः । तैलकीटः २ मधुस्रवा ३ दहनाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्तिः । इति शब्दमाला ॥
तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य वा शाला गृहम् ।) यन्त्रगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥ घाणिघर इति भाषा ॥
तैली, [न्] पुं, (तैलं निष्पाद्यत्वेन पण्यत्वेन वास्त्यस्येति । तैल + इनिः ।) तैलकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

तैलीनं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रम् । तिल+ "विभाषा तिलमाषेति ।" ५ । २ । ४ । इति पक्षे खञ् ।) तिलक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।६।७॥ (यथाच शब्दरत्नावल्याम् ।
"तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि ॥")

तैषः, पुं, (तैषी तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति । तैषी+ "सास्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इत्यण् ।) पौषमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥ (तिष्यनक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि । "तैषमहः । तैषी रात्रिः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

तैषी, स्त्री, (तिष्येण नक्षत्रेण युक्ता । "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । "तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् ।" इति यलोपः । ङीप् ।) पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी । इति मुग्धबोधम् ॥

तोकं, क्ली, (तौति पूरयति गृहमिति । तु पूर्त्तौ + बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्त्रो दुहिता च । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६४ । १४ ।
"तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥"
शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २ । ७ । २७ ।
"तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ॥")

तोक्म, क्ली, कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मेघः । इत्यजयपालः ॥

तोक्मः, पुं, (तकन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति लोका अनेनेति । तक+बाहुलकात् मः ओत्वञ्च ।) हरिद्यवः । अपक्वयवः । इत्यमरः । २ । ९ । १६ । ("यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः ।" इति वाजसनेयसंहितायां महीधरः । १९ । १ ॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽयम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १९ । १३ ।
"दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य
तोक्मानि ॥")
पल्लवाद्यङ्कुरः । यथा,—
"पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥"
इति श्रीभागवते । १० । २२ । २५ ॥
"निर्यासो घनरसः तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तोटकं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तोड, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतुतोडत् । नादरोऽनादरः । इति दुर्गादासः ॥

तोत्त्रं, क्ली, (तुद्यते ताड्यतेऽनेनेति । तुद+ "दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ वैणुकम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४० । ४१ ।
"न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रैर्नुन्न इव द्विपः ॥")

तोदः, पुं, (तुद व्यथे+भावे घञ् ।) व्यथा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ३।१८।६ ।
"तोदं मृषन्निरगादम्बुमध्याद्-
ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ॥"
तुदतीति । तुद+अच् । पीडादायके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ११ ।
"यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य
हर्य्योरीशानः ॥"
"तोदस्तोदकः ।" इति सायनः ॥)

तोदनं, क्ली, (तुद्यतेऽनेनेति । तुद+करणे ल्युट् ।) तोत्त्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ (तुद+भावे ल्युट् ।) व्यथा । इति मेदिनी ॥ ने, ७३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २२ ।
"तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनेत्यादि ॥"
वृक्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ४६ ।
"चीरस्पर्शलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकबकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥")

तोमरः, पुं क्ली, (तुम्पति हिनस्तीति । तुम्प+बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । ३ । १३१ ।) अस्त्रविशेषः । शावली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर्व्वला २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । २९ ।
"गदाभिः पट्टिशैः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः ॥")
हस्तक्षेप्यसशल्यदण्डः । इति महाभारतटीका ॥ रायवाँश इति भाषा ॥ (अस्य आकृत्यादिकमुक्तं वैशम्पायनेन तद्यथा,—
"तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः
सुपुच्छवान् ।
हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्वकुण्ठः ॥"
शार्ङ्गधरेण तु,—
"फलवत् शीर्षदेशः स्यात्तोमरस्त्वायतस्तथा ॥"
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्य्याणि यथा,—
"उत्थानं विनियुक्तिश्च वेधनञ्चेति तत्त्रिकम् ।
वल्गितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥"
अग्निपुराणोक्तधनुर्व्वेदमतेऽस्य कार्य्याणि यथा,
"दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! ।
ऋजुपक्षेषुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम् ॥"
जनपदविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२० । ५७ ।
"तोमरान् प्लावयन्ती च हंसमार्गान्
समूहकान् ॥"
नवाक्षरच्छन्दोविशेषे, स्त्री । शब्दार्थचिन्तामणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—
"प्रथमं सकं विनिधाय
जगणद्वयञ्च निधाय ।
कुरु तोमरं सुखकारि
फणिराजवक्त्रविहारि ॥"
उदाहरणम्,—
"सखि ! मारके मधुमासि
व्रज सत्वरं किमिहासि ।
सहते न किं विहरामि
किमु पावकं प्रविशामि ॥")

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । धृ+ [illegible] यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) व[illegible] इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर+संज्ञायां क[illegible] स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वञ्च ।) तुवरि[illegible] इति शब्दरत्नावली ॥

तोयं, क्ली, ("तवतेर्वृद्धिकर्म्मणः+'अघ्न्यादय[illegible] उणां ४ । १०८ । इति यत्प्रत्ययो निपाति[illegible] द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्' इ[illegible] क्षीरस्वामी । तुदतेः पूर्व्ववत् यत्प्रत्यये नि[illegible] तनात् दकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः सौ[illegible] आवरणार्थः ।" इति निघण्टुनिर्व्वचने दे[illegible] राजयज्वा । १ । १२ । ९२ ।) जलम् । इ[illegible] मरः । १ । १० । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते[illegible] १ । ६ । २९ ।
"तथा तत्तमिदं तोयं तदाधारञ्च तिष्ठति ।"
पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रम् । जलदैवतत्वादस्य तथ[illegible] त्वम् ॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति[illegible] कम्+अण् ।) परिव्याधः । जलवेतसः । इ[illegible] जटाधरः ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

तोयकृच्छ्रं, क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन [illegible] कृच्छ्रं व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेष[illegible] इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"मूलकृच्छ्रं स्मृतं मूलैस्तोयकृच्छ्रं जलेन तु ।"

तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव[illegible] घनोपलः । इति हारावली । ५८ ॥

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा+कः ।) मेघ[illegible] (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ५३ ।
"यदा क्षौणी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षि[illegible] असम्यक्फलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः ।"
मुस्तकम् । घृते, क्ली । इति मेदिनी । दे, १०[illegible] जलदातरि त्रि ॥ (यथा, महाभारते शान्ति[illegible] पर्व्वणि ।
"तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते !
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन् मनुः ।

तोयधरः, पुं, (तोयं जलं धरतीति । धृ+अच् [illegible] तोयस्य धरो वा ।) मेघः । मुस्ता । मनि[illegible] साकशाकः । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥ (ज[illegible] धारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २।६३।१०[illegible]
"मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्व्वतसानुषु ।
लीला इवातपापाये तोयस्तोयधरा घनाः ॥")

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽत्र । धा+"कर्म[illegible] ण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति कि[illegible] आतो लोपः ।) समुद्रः । इति पुराण[illegible] (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । १० [illegible]
"समन्तात् मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधिः ।"

तोयधिप्रियं, क्ली, (प्रीणातीति । प्री+“इगु-पधेति ।” ३।१।१३५। इति कः । तोयधिः प्रियो यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्तेऽत्र । नि+धा+किः । तोयानां निधिर्वा ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । १ ।

“पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥”)

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।) काँचड़ा इति ख्यातजलजशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११९ ॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

तोयप्रसादनं, क्ली, (प्रसादयतीति । प्र+सद्+णिच्+ल्युः । तोयस्य प्रसादनम् । अस्य फलयोगेन जलस्य निर्म्मलत्वं भवतीति तथात्वम् ।) कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

तोयप्रसादनफलं, क्ली, (तोयप्रसादनस्य तोयप्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति रत्नमाला ॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।) इर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लतासन्ततिर्यस्याः ।) कारवेल्लः । इति रत्नमाला ॥ उच्छे इति भाषा ॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्षणं सूचयति रवेणेति । सूच्+ण्वुल् ।) भेकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं अधिवसतीति । अधि+वस+णिनिः । यद्वा, तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यस्येति । इनिः ।) पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ तोयादिवासिन्यपि पाठः ॥ (पाटलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तोरणं, क्ली, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति । तुल+ल्युः । लस्य रः ।) कन्धरा । कण्ठी । इति हारावली । १७४ ॥

तोरणः, पुं क्ली, (तुतोर्त्ति त्वरया गच्छत्यनेनेति । तुर त्वरणे + करणे ल्युट् ।) बहिर्द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ३ ।

“भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां

स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥”)

गृहद्वाराद्बाह्यद्वारम् । इति कोलटादयः ॥ द्वाराग्रे निखातस्तम्भयोरुपरि निबद्धं नानावस्त्ररत्नादिमयं धनुराकारं यद्बद्धं तत् तोरणमिति बहवः ॥ उपरिस्रगादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्म्मितपुरादिबहिर्द्वारम् । इति वाङ्गः ॥

वन्दनमालेति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११७ ।

“तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥”)

तोलं, क्ली पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल+कर्म्मणि घञ् ।) तोलकम् । यथा,—

“एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।

इतोऽधिकं नरः हत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥”

इत्यागमः ॥

तोलकं, क्ली पुं, (तोलमेव+स्वार्थे कन् ।) शाणद्वयमानम् । इति शब्दमाला ॥ अशीतिरक्तिपरिमाणम् । तत्तु षोडशमाषकः षण्णवतिरक्तिपरिमाणञ्च । तोला इति भरि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कोलम् २ द्रङ्क्षणम् ३ वटकम् ४ कर्षार्द्धम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा । कर्षम् ६ । इति लीलावती ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे इच्छाज्वरान्तके ।

“रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।”

“किरातंतिक्तकं बालं तोलकञ्च समाहरेत् ॥”)

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे+भावे घञ् ।) तुष्टिः । इति धरणिः ॥ (यथा,—

“देवञ्च परमं तोषं जगाम च यशोमया ॥”

इति हरिवंशे । १७३ । १३ ॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः । यथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

“तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः ।

इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।

तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥”)

तौक्षिकः, पुं, धनूराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, दीपिकायाम् ।

“क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्पाख्याः ।

तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम् ॥”)

तौतातिकं, क्ली, (तुतातेन निर्वृत्तम् । तुतात+“तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) तुतातभट्टकृतशास्त्रम् । यथा,—

“नैवाश्रावि गुरोर्म्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम् ।

तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २ । ३ ॥

तौतिकं, क्ली, मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौतिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौर्य्यं, क्ली, (तूर्य्ये मुरजादौ भवम् । तूर्य्य+अण् ।) तूर्य्ये मुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तौर्य्यत्रिकं, क्ली, (त्रयोऽंशा यस्य तत् । त्रि+“संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।” ५।१।२२ । इति कन् । तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम् ।) नृत्यगीतवाद्यमिदं समुदितं त्रयं नाम्नश्च । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ नटसम्बन्धि नृत्यगीतवाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

(यथा, मनुः । ७ । ४७ ।

“मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥”)

विष्णुरहे गीतवाद्यनृत्यफलं यथा,—

“गायनं ये प्रकुर्व्वन्ति मम कर्म्मपरायणाः ।

तेषां यद्यत् फलं भूमे ! शृणुष्व गदतो मम ॥

यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमाने यशस्विनि ! ।

तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते ॥

रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्व्ववेदविदां वरः ।

नित्यं पश्यति वै वज्रपाणिं देवं न संशयः ॥

मद्भक्तश्चैव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः ।

सर्व्वकर्म्मगुणश्रेष्ठस्तथापि मम पूजकः ॥

इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।

प्रमुक्तः सर्व्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति ॥

यस्तु गायति सुश्रोणि ! कौमुद्याञ्चैव द्वादशीम् ।

सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥

यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा ।

सर्व्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥

एतत्ते कथितं देवि ! गायनस्य फलं महत् ।

यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम् ॥*॥

वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुन्धरे ! ।

प्राप्नवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥

सम्यत्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।

नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥

कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया ।

कुवेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ॥

शम्यादितालसम्पातैर्मम लोकाय गच्छति ॥ * ॥

नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।

मनुजा येन गच्छन्ति छित्वा संसारसागरम् ॥

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।

पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥

फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्म्मपरायणः ।

रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः ॥

मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥ * ॥

यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन नर्त्तकः ।

जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥

सर्व्वकर्म्मसमायुक्तो रचिता वै महीपतिः ।

मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

तौलं, क्ली, (तुला एव । स्वार्थे अण् । स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वम् ।) तुला । तुलाराशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि+ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥ (तुलानिर्वृत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ।

“शतं शतं तुलायाश्च सहस्रं दशतौलिकं ॥”)

तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका+ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

तौषारं, क्ली, (तुषारस्येदम् । तुषार+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) तुषारजलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

"धारं कारं तौषारं हैममिति ॥")

त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते स्मेति । त्यज त्यागे+क्तः ।) कृतत्यागम् । तत्पर्य्यायः । हीनम् २ विधुतम् ३ समुज्झितम् ४ धूतम् ५ उत्सृष्टम् ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ विनाकृतम् ७ विरहितम् ८ निर्व्यूढम् ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३७ । २ ।

"त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वन्येन जीवतः ।
किं कार्य्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्व्वतः ॥")

त्यज, औ हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अत्याक्षीत् । हानिर्व्वर्ज्जनम् । त्यजति दुर्लोकं जनः । इति दुर्गादासः ॥

त्यजनं, क्ली, (त्यज+भावे ल्युट् ।) त्यागः । वर्ज्जनम् ॥

त्यत्, [द्] त्रि, (त्यजति संसर्गमिति । त्यज+"त्यजितनियजिभ्यो डित् ।" उणां १ । १३१ । इति अदिः स च डित् ।) तत् । सेइ इति भाषा । अस्य पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः स्या । सर्व्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ४ ।

"त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन् वृषकर्म्मन्नुभ्नाः ॥")

त्यत्, [द्] क्ली, (त्यज+"त्यजितनीति ।"उणां । १ । १३१ । इति अदिः स च डित् ।) वायुः । आकाशः । यथा,—

"सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्यस्य योनिं निहितञ्च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥"
इति भागवते । १० । २ । २६ ॥

"सत्यव्रतमिति । सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य तम् । सत्यपरं सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम् । त्रिसत्यं त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्व्वं प्रलयानन्तरं स्थितिसमये च सत्यं अव्यभिचारेण वर्त्तमानम् । तदेवाहुः सत्यस्य योनिमिति । सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि त्यच्छब्देन वाय्वाकाशौ एवं सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकम् । 'तत् सत्यमित्याचक्षते ।' इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणम् । अनेन सृष्टेः पूर्व्वं वर्त्तमानतोक्ता । तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितम् । अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वमुक्तम् । तथा सत्यस्य सत्यं तस्यैव सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकं नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम् । अनेन प्रलयेऽप्यवधित्वे न सत्यत्वं दर्शितम् । एवं त्रिसत्यत्वमुपपादितम् । तथा ऋतसत्यनेत्रं ऋतं सुनृता वाणी सत्यं समदर्शनम् । तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात् । सत्यञ्च समदर्शनम् । ऋतञ्च सुनृता वाणी कविभिः परिकीर्त्तिता इति । तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्त्तकमिति यावत् । एवं सर्व्वप्रकारेण सत्यात्मकं त्वां वयं शरणं प्रपन्ना इत्यर्थः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

त्यागः, पुं, (त्यज्+घञ् ।) दानम् । इत्यमरः । २ । ७ । २९ ॥ (यथा, रघुः । १ । ७ ।

"त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ॥")

वर्ज्जनम् । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३८९ ।

"न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति ॥")

विवेकिपुरुषः । इति शब्दरत्नावली ॥ सर्व्वकर्म्मफलविसर्ज्जनम् । यथा,—

"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्म्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः ॥
यज्ञो दानं तपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि च कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २-९ ॥

(त्रि, दाता । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ३ ।

"मिथो यत्त्यागमुभयासो अग्मन् नरः तोकस्य तनयस्य सातौ ॥"

"उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्त्तारं दातारमिन्द्रं अग्मन् उपगच्छन्ति ॥" इति सायणः ॥)

त्यागिमः, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययत्वादिमप् ।) त्यक्तः । त्यागेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति । त्यज+"सम्पृचानुरुधाङ्यमेति ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) दाता । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।३।१५९।

"त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति ॥")

शूरः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥ वर्ज्जनशीलः । यथा,—

"यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥"
इति भगवद्गीता । १८ । ११ ।

कर्म्मफलत्यागवान् । यथा,—

"न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १८ । १०-११ ।

त्याज्यः, त्रि, (त्यज्यते इति । त्यज+कर्म्मणि ण्यत् । "त्यजेश्च ।" इति ७ । ३ । ६६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न कुत्वम् ।) त्यागयोग्यः । वर्ज्जनीयः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः ।"

(यथा च देवीभागवते । १ । ११ । ५९ ।

"तारामप्यनुरक्तां च यथा न तु तथा गुरौ ।
अनुरक्ता कथं त्याज्या धर्म्मतो न्यायतस्तथा ।"

त्रक, इ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गादिः । इ, त्रङ्क्यते ङ, त्रङ्कते । इति दुर्गादासः ॥

त्रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, त्रङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ।

त्रङ्गः, पुं क्ली, (त्रङ्गति शोभादिकं गच्छतीति त्रङ्ग+अच् ।) पुरविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रट, इ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । इ, त्रन्ट्यं तत्रन्ट । इति दुर्गादासः ॥

त्रप, ऊ ष मि ङ ह्रियि । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-वेट् ।) ऊ, अत्रपिष्ट अत्रप्त । ष, त्रपा । मि, त्रपयति त्रापयति । ङ, त्रपते ह्रियि लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥

त्रपा, स्त्री पुं, (त्रप्यते इति । त्रप+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ (यथा, रत्नावल्याम् ।

"नीचं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।"

त्रपते अनया अस्याः वा । करणे अपादाने वा अङ् ।) कुलटा । इति मेदिनी । पे, ७ कुलम् । कीर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रपाकः, पुं, (त्रपते लज्जते इति । त्रप+"श्याव... खजादेः ।" १ । २१९ । इति उणादिकोष टीकाधृतसूत्रात् आकः ।) म्लेच्छविशेषः इत्युणादिकोषः ॥

त्रपारण्डा, स्त्री, (त्रपायां रण्डेव । लज्जाहीनत्वादेव तथात्वम् ।) वेश्या । इति जटाधरः

त्रपिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृप्रः । तृप्र+"अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ इति इष्ठन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ इति तृप्रस्य त्रप्-आदेशः ।) अतिलज्जितः इति मुग्धबोधम् ॥

त्रपीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्रः तृप्र+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति तृप्रस्य त्रबादेशः ।) त्रपिष्ठः । इति व्याकरणम् ॥

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निस्पर्शेन लज्जते इव । त्रप +"शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च ।" उणां । १ । ११ । इति उः ।) सीसकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८५ ।
"कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि न शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥")

त्रपुः, [स्] क्ली, (त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव । त्रप+"उस् स्यात्तपादेः स तु कित् ।"२।४६० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।) रङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ग्रहभावप्रकाशे ।
"भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत् ॥"
रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्रपुकर्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभ्रा कर्कटी ।) त्रपुसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रपुटी, स्त्री, सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

त्रपुलं, क्ली, (त्रपते वह्निसंस्पर्शेन लज्जते इव । त्रप+बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

त्रपुषं, क्ली, (त्रप+बाहुलकादुषः ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥ त्रपुषीफलम् । शसा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ । तल्लघुफलगुणाः । नीलत्वम् । बलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्तपित्तनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तद्बृहत्फलगुणाः । मूत्रलत्वम् । शीतत्वम् । रूक्षत्वम् । पिपासाश्रमक्लमनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । मुखप्रियत्वम् । रूक्षत्वम् । अतिमूत्रलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष+गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा,
"पटोलकर्कारुत्रपुष्यलावूः ॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
दन्त्यसान्तोऽपि पाठः ॥

त्रपुसं, क्ली, (त्रपते वह्नियोगेन लज्जते इव । त्रप +बाहुलकात् उसः ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
तत् पाण्डु कफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

त्रपुसी, स्त्री, (त्रपुस+गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारुणी । कर्कटी । लताविशेषः । शसा इति चीरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतपुष्पा २ काङ्क्षालुः ३ त्रपुकर्कटी ४ बहुफला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकीलता ८ सुधावासा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । श्रमपित्तविदाहार्त्तिवान्तिनाशित्वम् । बहुमूत्रदत्वञ्च । काङ्क्षालुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
"त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेद्यासमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥")

त्रप्सं, क्ली, (द्रप्सं निपातनात् दस्य तः ।) द्रप्सम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरतधृतविद्याविनोदः ॥ पातला दइ इति भाषा ॥

त्रयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा यस्य । त्रि+"संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) त्र्यवयवम् । इति मुग्धबोधम् ॥ तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ७६ ।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥")

त्रयः, पुं, (तरतीति । तॄ+"तरतेर्ड्रिः ।" उणां ५ । ६६ । इति ड्रिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् । अस्य स्त्रीलिङ्गक्लीबलिङ्गयो रूपे तिस्रः त्रीणि । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,—
कालः १ अग्निः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४ शिवचक्षुः ५ गुणः ६ ग्रीवारेखा ७ कालिदासकाव्यम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ ज्वरपादः १५ । इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
"तिस्रो भार्य्यास्त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय+"टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) ऋक्सामयजुर्व्वेदा एतत्त्रितयम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४३ ॥
"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥")
पुरन्ध्री । सुमतिः । इति विश्वः ॥ सोमराजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—
"ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
त्रयीति पठ्यते लोके इष्टादृष्टार्थसाधिनी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्रयीतनुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य । "त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५ । २० । ४ । अस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥

त्रयीधर्म्मः, पुं, (त्रय्या वेदत्रयेण विहितो धर्म्मः ।) ऋग्यजुःसाम्नां विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्म्म । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५० । ३२ ।
"सा चेद्धर्म्मकृता न स्यात्त्रयीधर्म्मन्वति भुवि ॥")

त्रयीमुखः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ । ७५ ॥

त्रयोदश, [न्] त्रि, (त्र्यधिका दश इति कर्म्मधारयः । "त्रेस्त्रयः ।" ६ । ३ । ४८ । इति त्रयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तेर इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ९ । १२९ ।
"ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥")
तत्संख्यायुक्तञ्च । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः । ताम्बूलगुणः १ । इति कविकल्पलता ॥

त्रयोदशः, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रयोदशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेरइ इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे ।२।७७।२२।
"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ! ।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश+टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,
"रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः
सुखी च वाग्मी जननीप्रियश्च ।
सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता
त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
इयं धर्म्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥

त्रस, क धृतौ । ग्रहे । निषेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) एतदाद्याश्चत्वारो रेफयुक्ताद्याः । क, त्रासयति मृगं व्याधः धरति गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, त्रंस्यते । कि, त्रंसयति त्रंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, ई ण भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिड्निष्ठः ।) ई, त्रस्तः । ण, त्रेसतुः तत्रसतुः । त्रसति । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, य ई भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वादनिड्निष्ठः ।) य, त्रस्यति । ई, त्रस्तः । इति दुर्गादासः ॥

त्रसं, क्ली, (त्रस्यति बिभेत्यस्मिन् इति । त्रस-भये+घञर्थे कः ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसः, त्रि, (त्रसतीति । त्रस भये+पचाद्यच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ९ । १९ ।
"जन्तुः प्रविचितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्ज्जकः ॥")

त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेष्टयन्त्यनेनेति । त्रस+बाहुलकात् अरन् ।) तन्तुवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूत्रवेष्टनम् २ । इत्यमरः ।३।२।२४॥ तसरः ३ । इति भरतः ॥

त्रसरेणुः, स्त्री, सूर्य्यभार्य्याविशेषः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

त्रसरेणुः, पुं, (त्रसश्चञ्चलत्वात् भीत इव रेणुः ।) त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षान्तर्गते सूर्य्यकिरणे दृश्यते । तत्पर्य्यायः । ध्वंसी २ । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

"जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥"

(द्व्यणुकत्रयात्मकरेणुः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः ॥"
तथाच मनुः । ८ । १३२ ।
"जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥")

त्रसुरः, पुं, (त्रस्यतीति । त्रस भये + उरच् ।) भीरुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रस्तः, त्रि, (त्रस भये + क्तः ।) भीतः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।५।२६।
"प्रत्यञ्चायां विमुक्तायां मुक्ता कोटिस्तथोत्तरा ।
शब्दः समभवद्घोरस्तेन त्रस्ताः सुरास्तदा ॥")
शीघ्रे, क्ली । यथा,—
"सविरामं त्रितालञ्च एकं शून्यन्तथापरे ।
शेषे त्रस्तं त्रितालञ्च देवसार इतीर्य्यते ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

त्रस्नुः, त्रि, (त्रस्यतीति । त्रस भये + "त्रसि-गृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।" ३ । २ । १४० । इति क्नुः ।) त्रासशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।
"सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सध्रीचीं त्रस्नुमेकिकाम् ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः प्राये क्षेमं सुदुर्लभम् ॥")

त्रा, ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-सकं-अनिट् ।) त्रै ङ पालन इत्यत्र केचिददादौ त्रा पठन्ते । इति क्रमदीश्वरः ॥ इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

त्राणं, क्ली, (त्रै + भावे ल्युट् क्तो वा । नुदविदेति पक्षे नत्वम् ।) रक्षणम् । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥"
त्रायते इति कर्त्तरि ल्युः । रक्षिता । यथा, महाभारते । १ । २३ । १८ ।
"त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ॥"
तथाच रघौ । १५ । ३ ।
"अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्व्वन्ति तपसो व्ययम् ॥"
त्रायतेऽनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । अस्त्रम् । यथा, महाभारते । ३ । १६८ । १४ ।
"दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥")
त्रायमाणालता । रक्षिते, त्रि । इति मेदिनी । णे, १४ ॥

त्राणा, स्त्री, (त्रायते पालयतीति । त्रै + क्युः । टाप् ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रातं, त्रि, (त्रै + क्तः नुदविदेति नत्वाभावः ।) रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।
"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकमुन्मदसुरारिभवन्नमस्ते ॥"
भावे क्तः ।) रक्षणे, क्ली ॥

त्रापुषं, त्रि, (त्रपुषेण निर्वृत्तम् । त्रपुष + "तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) त्रपुष-निर्म्मितम् । इति व्याकरणम् ॥ (त्रपुणो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इत्यण् षुगागमश्च । रङ्गस्य विकारः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥)

त्रायन्ती, स्त्री, (त्रै + सम्पदादित्वात् क्विप् । त्रां त्राणं अयतीति । इ गतौ + शतृ । यद्वा, त्रै ङ पालने + क्वचित् आत्मनेपदी धातुरपि पर-स्मैपदमिच्छतीति न्यायात् शतृ । "उगितश्च ।" इति ङीप् ।) त्रायमाणा लता । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥ (यथा,—
"त्रायन्ती तु वरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्राणकर्त्री च ॥

त्रायमाणं, त्रि, (त्रायते इति । त्रै + कर्म्मणि शानच् ।) रक्ष्यमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ४ । १ ।
"त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।
पुत्त्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं सहः ॥")

त्रायमाणा, स्त्री, (त्रायते इति । त्रै + शानच् ।) बला इति बहुला इति च ख्याता । तत्पर्य्यायः । वार्षिकम् २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्य-मरः ।२।४।१०५॥ कृतत्रा ५ त्रायमाणिका ६ बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १० अनुजा ११ माङ्गल्यार्हा १२ देवबला १३ पालिनी १४ भयनाशिनी १५ अवनी १६ रक्षणी १७ त्राणा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्न-माला ॥ अस्य गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्द्दि-विनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्त-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा,—
"पटोलं पिचुमर्द्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम् ।
मस्त्राकीं त्रायमाणाञ्च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने एकादशेऽध्याये ॥)

त्रासः, पुं, (त्रस + भावे घञ् ।) भयम् । इत्यमरः । १।७।२१॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३७६ ।
"प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भया-हितस्तम्भः ।
त्रासतरलो गृहीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे ॥")
मण्यादिदोषः । इति मेदिनी । से, ४ ॥

त्रासदायी, [न्] त्रि, (त्रासं भयं ददातीति दा + णिनिः ।) भयदाता । तत्पर्य्यायः । शङ्कु[...] २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४३ ॥

त्रिंशः, त्रि, (त्रिंशत् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रिंशतः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ।"

त्रिंशकः, त्रि, त्रिंशत्समूहः । समूहार्थे डक[...] प्रत्ययः । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ (त्रिंशत[...] क्रीतः । त्रिंशत् + "विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन[...] संज्ञायाम् ।" ५ । १ । २४ । इति असंज्ञा[...] ड्वुन् । त्रिंशत्संख्यकद्रव्येण क्रीतः । इ[...] सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रिंशत्, स्त्री, (त्रयोदशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्ति[...] त्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातन[...] साधुः ।) संख्याविशेषः । त्रिश इति भाषा[...] एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्द्वये त्रिंशतौ[...] त्रिंशतो बहुत्वे त्रिंशतः । इति व्याकरणम् (यथा, मनुः । १ । २२ ।
"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला[...]
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥

त्रिंशत्पत्त्रं, क्ली, (त्रिंशत्संख्यकानि पत्त्रा[...] दलानि यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला[...]

त्रिकं, क्ली, (त्रयाणां सङ्घः । "संख्यायाः सं[...] सङ्घसूत्राध्ययनेषु ।" ५ । १ । ५८ । इति कन् पृष्ठवंशाधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (य[...] माघे । १२ । १० ।
"नस्या गृहीतोऽपि धुवन्विषाणयो-
र्युगं ससूत्कारविवर्त्तितत्रिकः ॥")
त्रयम् । इति मेदिनी । के, २६ ॥ (य[...] मनुः । ७ । ५१ ।
"दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥"
त्रिपथसंस्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५[...]
त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, सुश्रु[...]
गुडूचीसारसंयुक्तात्त्रिकत्रयसमन्वयात् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्वरोगहरस्त्वयः ॥"
(तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य । तृती[...]
"तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।" ५ । २ । ७[...] इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । तृती[...] त्रि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।
"द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्व्वशः ।

त्रिककुत्, [द्] पुं, (त्रीणि ककुत्-सदृशानि[...] तुल्यानि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वत[...] इत्यमरः । २।३।२ ॥ (यथा, शतपथब्राह्म[...] ३ । १ । ३ । १२ । "यत्र वा इन्द्रो वृत्रम[...] स्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्[...] विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १[...] ३४२ । ६० ।
"तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः[...]
त्रिककुत्त्वेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात्[...]

दशरात्रसाध्ययज्ञविशेषः। यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्। ७। २। ५। २।
"त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति॥")

त्रिकटः, पुं, (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति नाशयतीति। कट+अच्।) गोक्षुरकः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिकटु, क्ली, (त्रयाणां कटूनां शुण्ठीमरीचपिप्पलीनां समाहारः।) मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्यः। तत्पर्य्यायः। त्र्यूषणम् २ व्योषम् ३। इत्यमरः। २। १०। १११॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। श्वासकासत्वगामयगुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तन्नामगुणाः।
"विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते।
कटुत्रयञ्च त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमुच्यते॥
त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

त्रिकण्टं, क्ली, (त्रयाणां कण्टानां इहत्यग्निदमनीदुस्पर्शारूपाणां समाहारः।) मिलितहहत्यग्निदमनीदुस्पर्शात्रयरूपम्। तत्पर्य्यायः। कण्टकारीत्रयम् २ कण्टकत्रयम् ३। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकण्टः, पुं, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य।) गोक्षुरकः। इति शब्दरत्नावली॥ पञ्चगुप्तवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तेकाँटासिज इति भाषा। मत्स्यभेदः। टेङ्गरा इति भाषा। अस्य गुणाः। पित्तकफनाशित्वम्। रूक्षत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः॥")

त्रिकण्टकः, पुं, (त्रीणि कण्टकानि यस्य।) लवुगर्गमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोक्षुरकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। २२२॥ (यथा,—
"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्रयो यस्याः। "संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु च।" ५। १। ५८। इति कन्। ततष्टाप्।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः। भूमिस्थकूपपट्टम्। इत्यन्ये॥ कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिच्छिदारुयन्त्रम्। इति स्वामी॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति। अय गतौ+अपादाने घञ्। यद्वा, त्रिकं त्रिकालमयति वेत्तीति। अय+अच्।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २। १४८॥

त्रिकार्षिकं, क्ली, (कर्षाय हितम् कार्षिकम्। त्रयाणां कार्षिकाणां समाहारः।) मिलितनागरातिविषामुस्तात्रयरूपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकालज्ञः, पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यत्कालविवरणं जानातीति। ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २। १४६॥ सर्व्वज्ञे, त्रि॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। १७। १।
"युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः॥")

त्रिकालदर्शी, [न्] पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यद्रूपं पश्यतीति। दृश+णिनिः।) ऋषिः। इति हलायुधः॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि, त्रि॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। २१। ४।
"प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति॥")

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति। विद्+क्विप्।) बुद्धः। इति हलायुधः॥ त्रिकालज्ञे, त्रि॥

त्रिकूटं, क्ली, (त्रिकूटः पर्व्वतः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति अर्श आदित्वादच्।) सिन्धुलवणम्। सामुद्रलवणम्। इति रत्नमाला॥

त्रिकूटः, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य।) पर्व्वतविशेषः। यस्योपरि लङ्का। (यथा, रामायणे। ५। २। १।
"स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह॥")
तत्पर्य्यायः। चित्रकूट् २। इत्यमरः। २। ३। २॥ सुवेलः ३ त्रिसुकूटः ४। इति हेमचन्द्रः॥ त्रिशृङ्गः ५। चित्रकूटकः ६। इति शब्दरत्नावली॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतमः। अत्र भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६६।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी॥")
क्षीरोदसमुद्रतीरस्थपर्व्वतः। यथा,—
"सर्व्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्व्वतः।
सुतः पर्व्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतेः॥
क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः॥
अप्सरोभिः परिवृतः श्रीमान् प्रस्रवणाकुलः।
गन्धर्व्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपन्नगैः॥
विद्याधरैः सपत्नीकैः संयुतैस्तु तपस्विभिः।
वृकद्वीपिगजेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते॥
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बिल्वामलकपाटलैः।
चूतनिम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकैः॥
शालैस्तालैस्तमालैश्च शरलार्ज्जुनपिप्पलैः।
तथान्यैर्विविधैर्वृक्षैः सर्व्वतः समलङ्कृतः॥
नानाधात्वङ्कितैः शृङ्गैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः।
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्व्वर्णैश्च सानुभिः॥
मृगैः शाखामृगैः सिंहैर्मातङ्गैश्च सदामदैः।
जीवञ्जीवकसंघुष्टैश्चकोरशिखिनादितैः॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः।
नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम्॥
द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः।
पाण्डराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम्॥
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन् दिशः।
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम्॥
न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः।
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जनाः॥
तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम्।
कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम्॥
गजो यूथपसंकाशो मदाञ्चितविलोचनः।
तृषितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम्॥
स लीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन्।
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना॥
गरुडस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधन!।
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात्॥
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः।
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः॥
मोचयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम्॥"
इति वामनपुराणम्॥
(घोटकविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४। ६।
"त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः॥")

त्रिकूटलवणं, क्ली, (त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकोणं, क्ली, (त्रयः कोणा यस्य।) योनिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (कामरूपपीठविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी।
शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम्॥")
लग्नात् नवपञ्चमलग्ने। इति दीपिका॥ (त्रिभुजक्षेत्रभेदः। इति लीलावती॥) त्र्यस्रे, त्रि। त्रिकोणवस्तूनि यथा। हलः १ शिवचक्षुः २ कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकारः ५ वज्रम् ६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनिः ९। इति कविकल्पलता॥

त्रिकोणफलं, क्ली, (त्रिकोणं त्र्यस्रं फलं यस्य।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

त्रिक्षारं, क्ली, (त्रयाणां क्षाराणां समाहारः।) क्षारत्रयम्। मिलितस्वर्जिकाक्षारयवक्षारटङ्कणक्षाराणि। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे।
"सर्ज्जिका टङ्कणञ्चैव यवक्षार उदाहृतः॥")

त्रिक्षुरः, पुं, (त्रीणि क्षुराणीवाग्राणि यस्य।) कोकिलाक्षवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कुलेखारा इति भाषा॥

त्रिखं, क्ली, त्रपुषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रिखट्टं, क्ली, तिसृणां खट्टानां समाहारः। खट्टात्रयम्। इत्यमरः। २। ५। ४१॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (तिसृणां खट्टानां समाहारः। "द्विगोः।" ४। १। २१। इति ङीप्।) त्रिखट्टम्। इत्यमरः। २। ५। ४१॥

त्रिगणः, पुं, (त्रयाणां धर्म्मार्थकामानां गणो वर्गः।) त्रिवर्गः। धर्म्मार्थकामाः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये। १।११।
"गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा-
न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्॥")

त्रिगर्त्तः, पुं, (त्रयो गर्त्ता यत्र।) देशविशेषः। लाहोराख्यदेशैकभागः। तत्पर्य्यायः। जालन्धरः २। इति हेमचन्द्रः। ४।२४॥ (देशोऽयं कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। यथा, वृहत्संहितायाम्। १४।२५।
"उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रम्य,—
"त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः॥"
इत्युक्तवान्॥)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। (यथा, महाभारते। २। २७।१८।
"ततस्त्रिगर्त्ताः कौन्तेयं दार्व्वाः कोकनदास्तथा। क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्त्तन्त सर्व्वशः॥")
गणितान्तरम्। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगर्त्तकः, पुं, (त्रिगर्त्त एव। स्वार्थे कन्।) त्रिगर्त्तदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिगर्त्ता, स्त्री, (त्रयो गर्त्ता यस्याः।) क्षुद्रघण्टिका। (त्रयो बहवो गर्त्ता इव योनिद्वाराणि यस्याः।) कामुककाङ्क्षा। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगर्त्तिकः, पुं, (त्रयो गर्त्ताः सन्ति यत्र। त्रिगर्त्त + बहुवचनात् ठन्।) त्रिगर्त्तदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

त्रिगुणं, क्ली, (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः।) सत्त्वरजस्तमांसि। इति श्रीभागवतम्॥ (प्रधानः। यथा, भागवते।४।२४।२८।
"यः परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्।"
"रंहसः सूक्ष्मात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्ते च त्रि॥ (यथा, मनुः। १।१५।
"महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च। विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च॥"
त्रयो गुणा आवृत्तयो यस्य। त्रिभिर्गुणिते। यथा, रघुः। २।२५।
"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य॥")

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गुणा यस्याः।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।
"पदैस्त्रिभिर्व्वलिर्बद्धो रागादित्रिपदाय वा। उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता॥"
(तथाच देवीभागवते। १२।६।६५।
"त्रिगुणा त्रिपदा तन्त्रीस्तुलसी तरुणातरुः॥"
स्वनामख्यातो बीजभेदः। इति तन्त्रसारः॥)

त्रिगुणाकृतं, त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम्। त्रिगुण + कृतम्। "संख्यायाश्च गुणान्तायाः।" ५।४।५९। इति डाच्।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम्। इत्यमरः। २।९।९॥

त्रिजटा, स्त्री, (तिस्रो जटा यस्याः।) राक्षसीविशेषः। यथा,—
"सीतां ताभिरनार्य्याभिर्दृष्ट्वा सन्तर्जितां तदा। राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत्॥"
इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः॥*॥
बिल्ववृक्षः। यथा, ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटोले।
"शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम्। परं ब्रह्ममयं देवि! अद्भुतं वरवर्णिनि!॥ श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः। विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा॥ ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे दलञ्च शक्तिरूपिणी। वृन्तमध्ये तु वर्त्तं स्यात् पत्रं ब्रह्म विदं प्रिये!॥ एकञ्च त्रिजटापत्रं शिवे वा हरिमर्च्चयेत्। कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः॥"
अन्यत् बिल्वशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (भगवती। सा च गायत्त्रीस्वरूपा। यथा, देवीभागवते।१२।६।७२।
"त्रिजटा तित्तिरी तृष्णा त्रिविधा तरुणाकृतिः॥")

त्रिजातकं, क्ली, (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपम्। ततः स्वार्थे कन्।) मिलिततुल्यलवङ्गैलापत्राणि। यथा,—
"एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यैस्त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम्। चातुर्ज्जातं सनागन्तु द्वयं वातकफापहम्॥"
अपि च।
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्। नागकेशरसंयुक्तं चातुर्ज्जातकमुच्यते॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्य तत्पर्य्याया यथा,—
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्। तद्द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्। लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

त्रिणं, क्ली, (तृण + पृषोदरादित्वात् साधुः।) तृणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, तृणशब्दव्युत्पत्तौ उज्ज्वलदत्तः। ५।८।
"रेफेकारसंयुक्तमप्युत्पन्नं शब्दान्तरमस्ति।
'उत्क्षिप्तत्रिणपत्रपांशुविहगः सौम्यस्तनः
पूजितः।'
इति वराहः॥")

त्रिणता, स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु नता। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) धनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, माघे। १९।६१।
"स्वगुणैराप्तफलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव। कामुका इव नालीकांस्त्रिणताः सहसामुचन्॥"
त्रिणतस्य भावः। त्रिण + तल्।) त्रिणत्वञ्च। (त्रिषु स्थानेषु नते, त्रि। यथा, रामायणे। ६।२०।२८।
"भिन्नमुष्टिपरिक्लेशं त्रिणतं रुक्मभूषितम्। बाणपातान्तरे रामः पतितं पुरुषर्षभम्। प्रयाणं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत्॥")

त्रिणाचिकेतः, पुं, (त्रिःकृत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन। पूर्व्वपदादिति णत्वम्।) यजुर्व्वेदैकदेशो यस्य। तद्वेदाध्यायी। (यथा, मनुः। ३।१८५।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्।"
"त्रिणाचिकेतः अध्वर्य्युवेदभागस्तद्व्रतयोगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ नारायणस्य नामविशेषः। यथा, महाभारते १२।३३८।४।
"पञ्चाग्ने! त्रिणाचिकेत! षडङ्गनिधान!॥")

त्रितत्त्वं, क्ली स्त्री, त्रयाणां तत्त्वानां समाहारः। तत्त्वत्रयम्। इत्यमरः। ३।५।४१॥

त्रितयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा अस्य। त्रि + "संख्याया अवयवे तयप्।" ५।२।४२ इति तयप्।) त्रयम्। इति व्याकरणम्। (यथा, महाभारते। १३।१११।१८।
"धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम्। एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम्॥"
त्रिप्राकारे, त्रि। यथा, पञ्चदश्याम्। ११४६।
"त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम्। अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते॥")

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डं चतुरङ्गुलगोवालवेष्टनदण्डत्रयमस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) सन्न्यासाश्रमः। यथा,—
"यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः। ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति॥"
इति श्रीभागवतम्।
(त्रयाणां दण्डानां समाहारः। यतिस्त्रिदण्डे क्ली। यथा, महाभारते। १२। ३२०।१५५।
"सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः। अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः॥"
कायवाङ्मनोदण्डत्रये। यथा, मनुः। १२।११।
"त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानवः। कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति॥"
"सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत्। लोकास्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम्॥"
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये।)

त्रिदण्डी, [न्] पुं, (त्रिदण्डमस्यास्तीति। इनिः।) त्रिदण्डधारियतिः। (यथा, महाभारते।१२। ३२०।८।
"तया जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मिथिलेश्वरः। तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः॥")
कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः। इति श्रीभागवतम्। (यथा, मनुः। १२।१०।
"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते॥")
यज्ञोपवीतम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥

त्रिदला, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पत्राणि यस्याः।) गोधापदी लता। इति जटाधरः।

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चर्म्मकषा। इति शब्दचन्द्रिका।

त्रिदशः, पुं, (तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य। त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् तृतीयार्थकता। यद्वा, तिस्रो जन्मसत्ताविनाशाख्याः न तु मर्त्त्यानामिव

र्वृद्धिपरिणामरूपाख्याः दशा यस्य । यद्वा, त्रीन् तापान् दशति नाशयतीति । दन्श+ मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् न-लोपः । यद्वा, अधिकाश्चिरात्रत्वाच्च दश परिमाणमस्य । समासे डच् । शाकपार्थि-वादिवत् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, महाभारते । ३।८५।१६ ।
"अवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥"
ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रय-स्त्रिंशत् ३३ ॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ११३ । २१ ।
"ततः स कौरवो राजा विहृत्य
त्रिदशा निशाः ॥")

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) स्वर्गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

त्रिदशायुधं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां आयुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७६ । ६६ ।
"गुरोरथ सकाशे तु दशवर्षशतानि सः ।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥")
सुमेरुपर्व्वतः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम् ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अमृतम् । इति हलायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवाना-मीश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—
"सराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्म्मता ।
तेषाञ्च वन्दिनी नन्दी ईश्वत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ७२ ।
"तपनी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥")

त्रिदिनस्पृक्, [श्] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश्+क्विप् ।) चान्द्रस्पर्शः । यथा,
"तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्-भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयसंस्पर्शना-दह्नः ।" इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति । दिव+"हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, दीव्यन्तीति दिवाः । इगुपधत्वेति कः । त्रयः सत्त्वरजस्तमो-रूपाः दिवाः क्रीडका विलासका· इत्यर्थः यत्र । "तृतीया द्यौस्त्रिदिवः ।" धर्म्मार्थे कविधानं इति-विषये संज्ञाशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् ।" इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । १ । ३६ ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।
"रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥")
स्त्री, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ३१ ।
"त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिवा-चला ॥")

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवादुद्भवो यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । स्वर्गोद्भवमात्रे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

त्रिदृक्, [श्] पुं, (तिस्रः दृशो नेत्राणि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥

त्रिदोषं, स्त्री, (त्रयाणां दोषाणां समाहारः ।) दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन+ "पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ६८ । इति डः ।) त्रिदोषजनितः । सन्निपातरोगः । यथा,—
"चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥"
इति चक्रपाणिदत्तः ॥
("दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम् ।
तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्त्तितम् ॥
न कुर्य्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः ।
कफो वातो वलीयांस्तु सद्यो हन्ति त्वनातुरम् ॥
लङ्घनं वमनं वारि ष्ठीवनं स्यात्त्रिदोषजे ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥
लङ्घनञ्च समुद्दिष्टं ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
कफं विशोषितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम् ॥
पित्तसंशमनं कार्य्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् ।
शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

त्रिधा, व्य, (त्रि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) त्रिप्रकारः । इति मुग्धबोधम् ॥ यथा, वराहपुराणे ।
"नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्द्दनः ।
त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज्ज परमेश्वरः ॥"
(यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ७८ ।
"धर्म्मार्थौ समाहार्य्यौ धर्म्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्त्तव्यं धर्म्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥")

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् दधाति पुष्णा-तीति । धा+तुन् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातु-त्रये, स्त्री ॥

त्रिधामा, [न्] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्या-दीनि वा धामानि स्थानानि यस्य ।) विष्णुः । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ११ ।
"तृष्णातोये मदनपवनोद्धूतमोहोर्म्मिमाले
दारावर्त्ते तनयसहजग्राहसङ्घाकुले च ।
संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन् !
पादाम्भोजे वरद ! भवतो भक्तिनावं प्रसीद ॥")
शिवः । अग्निः । मृत्युः । इति शब्दार्थकल्प-तरुः ॥ (दशमद्वापरस्य व्यासः । यथा, देवी-भागवते । १ । ३ । २८ ।
"सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥")
धामत्रये, क्ली स्त्री च ॥ (क्ली, स्वर्गः । यथा, भागवते । ३ । २४ । २० ।
"हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥"
"त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परां काष्ठां सत्यलोकम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रिधारकः, पुं, (तिस्रो धारा यस्य । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) गुण्डतृणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकाणां समाहारः ।) धारकत्रये, क्ली ॥

त्रिधारस्नुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः । सा एव स्नुही ।) स्नुहीविशेषः । तत्पर्य्यायः । व्यासः २ धारास्नुही ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि नय-नानि यस्य । "क्षुभ्नादिषु च ।" ८ । ४ । ३६ । इति निषेधात् न णत्वम् ।) शिवः । इति हला-युधः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ८ । २७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥")
नयनत्रये, क्ली ॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, मातृकासरस्वतीध्याने ।
"मुद्रामोक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ताम्बुजे-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥")

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः । टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"पश्चिमा चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् ।
नयं सन्मार्गधर्म्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता ॥"

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः । यथा, नैषधे । १ । ६ ।
"दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता
दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।
दधार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां
निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥"
तस्य मतः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
"ततः साध्यगणाधीशस्त्रिनेत्राख्यत् पुनः ।
कोटयश्चतुराशीतिर्ज्जरामरणवर्जिताः ॥
वामः स्वजनमर्म्माज्ञान ब्रह्मणा विनिवारितः ।
नैवंविधा भवेत् सृष्टिर्ज्जरामरणवर्ज्जिता ॥"

त्रिनेत्रचूडामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूडामणिः शिरोभूषणम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रययुक्ता च ॥

त्रिपताकं, क्ली, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।) रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ।११४॥ (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताकलक्षणान्विते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५४ ।

"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥"

"यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरा ऊर्द्ध्वं सर्व्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकम् ॥")

त्रिपत्रं, क्ली, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दलत्रययुक्तविल्वपत्रम् । यथा,—

विष्णुरुवाच ।

"ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अन्यं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥"

इति बृहद्धर्म्मपुराणे विल्वपत्रमाहात्म्ये ११ अध्यायः ॥

त्रिपत्रः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये, क्ली ॥

त्रिपत्रकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥ (त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् । तुलस्यादि पत्रत्रये, क्ली । यथा, देवीपुराणे ।

"तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम् ॥")

त्रिपथं, क्ली, (त्रयाणां पथां समाहारः । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) त्रिमार्गम् । तेमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

"शून्यागारे श्मशाने वा निर्जने वा चतुष्पथे ।
विल्वधात्रीद्रुमस्याग्रे त्रिपथे वा भजेन्निशि ।
स भवेत् सर्व्वविद्वीशः सर्व्ववेदविदां वरः ॥"

इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥

(तिसृणां नाडीनां पन्थाः । इति विग्रहे कपालकुहरे, पुं । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।३।३७।

"कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते ॥")

त्रिपथगा, स्त्री, (त्रिपथे स्वर्गमर्त्त्यपातालमार्गे गच्छतीति । गम + डः ।) गङ्गा । इत्यमरः ।.१ । १० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा, रामायणे । १ । ४३ । ६ ।

"गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता ॥")

त्रिपदा, स्त्री, (त्रयः पादा मूलानि यस्याः । टापि पादस्य पद्भावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपद्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते, त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।

"ओङ्कारपूर्ब्बिकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥")

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप् ।) अर्घ्यार्थधातुनिर्म्मितत्रिपादयुक्तशङ्खाधारः । इति तन्त्रसारः ॥ ("तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि शङ्खं स्थापयेत् ।" इति पूजापद्धतिः ॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः । ङीपि पद्भावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्तिगात्रबन्धः । इति हेमचन्द्रः ।४।२६६ ॥ (हस्तिपादबन्धनम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः । ४ । ४८ ।

"नाग्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")

त्रिपादयुक्ता । पदत्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषः । यथा,—

"पज्झटिकान्ता यदि यमकान्ता
द्वादश परियतमात्रा ।
किन्नरगीतिः तदिति निवीतिः
स्यार्द्धसमाचरगात्रा ॥"

स्यपादाम्ल उदाहृतः ।

"येषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः किन्नराश्रिका ।
सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥"

इति काव्योदयः ॥

(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ७६ ।

"त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥")

त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । इक्षुपत्रा २ छिन्नग्रन्थिनिका ३ कन्दालुः ४ कन्दबहुला ५ आम्लवल्ली ६ विनारुहा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । श्वासकासविषव्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

"यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकञ्चुरुञ्च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

वनकार्पासी । पृश्निपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपात्, [द्] पुं, (त्रयः पादा अस्य । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्त्यलोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादिमते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९० । ४ ।

"त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ॥"

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूबलिसकाशात् सर्व्वं राज्यादिकं गृहीतवानिति लोके तथात्वम् । तथाच भागवते ।८।२०।।

"क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ।
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं
न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो
महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥")

ज्वरः । यथा,—

"विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।"

इति श्रीभागवतम् ।

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः । कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) हंसपदीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे ।)

त्रिपिष्टपं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वासस्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः यद्वा, मर्त्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम् भुवनम् । इतौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा महाभारते । १ । २०८ । ३५ ।

"तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।")

आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपिष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति सद + क्विप् ।) देवता । इति हलायुधः ।

त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीलकः तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेसारि इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ।
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

"अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युषितानि च मसूराखिपुटा वल्लाः कलायाद्याश्च वर्ज्जिताः ।"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ।)

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलत्रयानि यस्याः मल्लिका । सूक्ष्मैला । त्रिवृत् । इति मेदिनी के, ४५ ॥ कर्णस्फोटा । स्थूलैला । रक्तत्रिवृत् इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—

"ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
त्रिपुटाख्या श्रियश्चैकाक्षरोऽङ्गानि षट् क्रमात् ।"

अस्या रूपं यथा,—

"पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे षट्कोणशोभिते ।
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निषण्णां देवतां स्मरेत्

चापं पाशाङ्कुशवरसितानाथक्रुष्टं पुष्पवाणान्
संबिभ्राणां करसरसिजै रत्नमौलिं त्रिनेत्राम् ।
हेमाब्जाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
ग्रैवेयाद्यैर्व्विलसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्गकान् ।
वहन्तीभिः कुचार्त्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ॥
करुणाम्तरवर्षिण्या पश्यन्तीं साधकं दृशा ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

त्रिपुटी, [न्] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽस्य-
स्येति । त्रिपुट+इनिः ।) एरण्डवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) त्रिवृता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाका-
राणां समाहारः । “द्विगोः ।” इति ङीप् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् ।
११ । १४ ।
“भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥”)

त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।)
एरण्डः । इति हारावली । १०८ ॥

त्रिपुण्ड्रं, क्ली, (त्रयाणां पुण्ड्राणां इक्षुवदाका-
राणां समाहारः ।) भस्मादिकृतकपालस्थ-
तिर्य्यग्रेखात्रयम् । यथा,—
“विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ब्रह्माण्डपुराणे ।
“ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
“शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥”
इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता ॥
(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम् ।
“येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम् ।
श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैः ॥”
“त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥
तिर्य्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम् ॥”)

त्रिपुण्ड्रकं, क्ली, (त्रिपुण्ड्रमेव । स्वार्थे कः ।)
त्रिपुण्ड्रम् । यथा,—
“वक्त्रा ललाटगास्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम् ॥”
इति हारावली । ६२ ॥

त्रिपुरं, क्ली, (त्रयाणां पुराणां समाहारः । तद्धि-
तार्थेति समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।)
मयदानवनिर्म्मितं पुरत्रयम् । (यथा, महा-
भारते । ३ । ४१ । ३८ ।
“महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदेतदस्त्रं निर्म्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥”)
पुरा असुरा देवैर्निर्ज्जिताः सन्तो मायिनां
परमाचार्य्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने
अदृश्या दुर्व्वितर्क्यपरिच्छदा हैमी रौप्यायसीति
तिस्रः पुरो निर्म्माय तेभ्यो ददौ ते असुरास्ताभिः
पुरीभिरलक्षिताः पूर्व्ववैरमनुस्मरन्तः सेश्वरान्
त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुस्ततः सेश्वरा लोका
हरं उपासाञ्चक्रिरे । हरो मा भैष्टेति सुराननु-
चार्य्य धनुषि शरं सन्धाय पुरेषु व्यसृजत् । तैः
शरैः स्पृष्टाः पुरौकसोऽसुरा व्यसवः सन्तो
निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय
त्रिपुरस्थितसिद्धामृतरसकूपेऽक्षिपत् तेऽसुरा-
स्तद्रसं स्पृष्ट्वा दृढ़शरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा
विष्णुर्गौर्ब्रह्मा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य
रसकूपामृतं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः
सन्तो न न्यषेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः
शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्बाणादिकं
व्यधात् । ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय
शरन्धनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं ददाह ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति
विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । ७६ ।
“आरुह्य स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः ॥”)

त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति । दह+ल्युः ।)
शिवः । इति हारावली । ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां
दात्री । सा चासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः ।
तन्मन्त्रादि यथा,—
“वैष्णव्या मन्त्रसङ्ख्येषु त्रिपुरायास्ततः शृणु ।
तस्यास्तु सर्व्वमन्त्राणि त्रयोदशायुतानि वै ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्यं वाग्भवं स्मृतम् ।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥
आम्रेड़ितं वाग्भवन्तु चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु द्विरुक्तं वाग्भवं तथा ॥
आद्यं तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्त्तितम् ॥
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्भवं तथा ।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्त्तितम् ॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्तेन सप्तमम् ।
तदेव वाग्भवाद्यन्तु अष्टमं परिकीर्त्तितम् ॥
वाग्भवं कामराजञ्चेत्येताभ्यां नवमं स्मृतम् ।
कामराजं तथैवाद्यं द्वितीयञ्चैव मोहनम् ॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यन्तु वाग्भवम् ।
द्वादशं कीर्त्तितं मन्त्रं शेषतस्त्रैपुरं महत् ॥
तन्महत् त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वैकमनाश्चिदम् ।
शान्तादिस्तस्य चाप्यादिर्वह्निर्व्वाग्भवसंज्ञितः ॥
आद्यं त्रिपुरभैरव्या वीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
उपान्त्यञ्च तदादिञ्च वक्षनाद्यं दृषाणकः ॥
चतुर्थस्वरविन्दिन्दुयुक्तञ्चैतत् द्वितीयकम् ।
उपान्त्यञ्च तदादिञ्च वह्निः शेषस्वरस्तथा ॥
समाप्तिर्विन्दुसहिता संहितास्तु तृतीयकम् ।
एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो भुवि भूमणिः ॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान् ।
एतत्त्रयोदश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोत्तमाः ॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः पराश्चैते प्रकीर्त्तिताः ।
विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥”
तस्या ध्यानं यथा,—
“चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्द्ध्वे मनचाधो बिभ्रतीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा ।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम् ।
स्मितप्रभिन्नवदनां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ॥
तिसृभिर्म्मुण्डमालाभिः शिरोवक्षःकटीषु च ।
त्रिगुणां त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराघूर्णनयनां रक्तदन्तच्छदद्वयाम् ।
चिन्तयेद्वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दलावृत्तयो
यस्याः । सा चासौ मल्लिका चेति ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । त्रिपुरमालिका इति ख्याता । तत्-
पर्य्यायः । स्निग्धा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पुरतो
ददातीति । पुर अग्रगमने अत्र अग्रदाने+“इगु-
पधज्ञेति ।” ३।१।१३५ । इति कः । ततष्टाप् ।)
देवीविशेषः । तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—
“शृणुतं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम् ।
एतस्या मूलमन्त्रन्तु पूर्व्वमुत्तरतन्त्रके ॥
युवयोरिष्टयोः सम्यक् क्रमात्तु प्रतिपादितम् ।
वाग्भवं कामराजन्तु डामरञ्चेति तत्त्रयम् ॥
सर्व्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुण्डलीयुतम् ।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दुर्गा ध्याता महेश्वरी॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी ।
तस्यास्तु स्नापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकी-
र्त्तितम् ॥
तेनैव स्नापनं कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम् ॥
मन्त्रन्तु त्र्यक्षरं ज्ञेयं तथा रूपत्रयं पुनः ।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये ॥
सर्व्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मता ॥*॥
दहनं प्लवनं कृत्वा आद्यां मूर्त्तिं विचिन्तयेत् ।
त्रिधावर्त्याथ हृदये तां मूर्त्तिं शृणु भैरव ! ॥
सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां त्रिनेत्रान्तु चतुर्भुजाम् ।
वामोर्द्ध्वे पुष्पकोदण्डं धृत्वाधः पुस्तकं तथा ॥
दक्षिणोर्द्ध्वे पञ्चबाणानक्षमालां दधात्यधः ।
चतुर्णां कुणपानान्तु पृष्ठेऽन्यं कुणपान्तरम् ॥
निधाय तस्य पृष्ठे तु समपादेन संस्थिताम् ।
जटाजूटार्द्धचन्द्रैस्तु समाबद्धशिरोरुहाम् ॥
नग्नां त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्यां मनोहराम् ।
सर्व्वालङ्कारसम्पूर्णां सर्व्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥
सवद्गुविणसन्दोहां सर्व्वलक्षणसंयुताम् ।
एवन्तु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत् ॥*॥

द्वितीयं त्रिपुरारूपं तथैव तु तृतीयकम् ।
आवाहनार्थं देव्यास्तु चिन्तयेत् योनिमुद्रया ॥
बन्धूकपुष्पसङ्काशां जटाजूटेन्दुमण्डिताम् ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
उद्यन्नविप्रख्यवक्त्रां पद्मपर्य्यङ्कसंस्थिताम् ।
मुक्ताहारावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
बलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
नेत्राह्लादकरीं शुक्लां चोभिर्णीं जगतां तथा ॥
त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषद्धाससमायुताम् ।
नवयौवनसम्पन्नां मृणालाभचतुर्भुजाम् ॥
वामोर्द्ध्वे पुस्तकं धत्ते अक्षमालान्तु दक्षिणे ।
वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
प्रसन्नवक्त्रसूर्य्याभां शिरोमालान्तु बिभ्रतीम् ।
आपादलम्बिनीं कल्पद्रुममासाद्य संस्थिताम् ॥
कदम्बोपवनान्तःस्थां कामाह्लादकरीं शुभाम् ।
द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेदेवं रूपां मनोहराम् ॥*॥
तृतीयं त्रिपुरारूपं शृणु वेतालभैरव ! ।
जवाकुसुमसङ्काशां मुक्तकेशीं वराननाम् ॥
सदाशिवं हसन्तन्तु प्रेतवद्विनिधाय वै ।
हृदये तस्य देवस्य न्यूर्द्धपद्मासनस्थिताम् ॥
रक्तोत्पलैर्म्मिश्रितान्तु मुण्डमालां पदानुगाम् ।
ग्रीवायां धारयन्तीन्तु पीनोन्नतपयोधराम् ॥
चतुर्भुजां तथा नग्नां दक्षिणोर्द्ध्वेऽक्षमालिनीम् ।
वरदां तदधो वामे जगन्मायां तथाभयम् ॥
अधस्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
सवह्निविगभोगार्त्तां तथा सर्व्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
एवंविधं तृतीयन्तु रूपं ध्यायेत्तु पूजकः ।
आद्यन्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
डामरं मोहनञ्चापि तृतीयं परिकीर्त्तितम् ।
एकैकन्तु त्रिरूपाणि प्राग्विचिन्त्याथ साधकः ॥
मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि षोड़शकैस्तथा ।
पूजयेदुपचारैस्तु वह्नियंन्त्रतथैव च ॥"
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥

(अस्याः वीजम् । "हसरैं" "हसकलरीं" "हसरौं" इति मन्त्रकोषः ॥ ऋग्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।"सहोवाच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनादविन्द्वात्मप्रबोधनिर्व्वाणमुद्गलाक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्यबह्वृचानामृग्वेदगतानां दशसंख्यकानामुपनिषदां वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥" नगरीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २५३ । ६ ।
"मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।
एतान् सर्व्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्व्वशः ॥")

त्रिपुरान्तकः, पुं,, (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे १०० अध्याये ।
"लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ॥"
तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
"आशुतोषो मित्रमध्ये शत्रूणां त्रिपुरान्तकः ॥")

त्रिपुरी, स्त्री, देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

त्रिपुषा, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुष्णातीति । पुष+कः । ततष्टाप् ।) कृष्णत्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिपृष्ठः, पुं, (त्रयो वंशाः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्येति ।) राजभेदः । तत्पर्य्यायः । प्राजापत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादित्वात् "द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति न ङीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतकामलकीफलानि । तत्पर्य्यायः । त्रिफली २ फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।
"पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("हरीतक्याश्चामलक्या विभीतस्य फलैस्तथा ।
त्रिफलेत्युच्यते वैद्यैर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम् ॥
एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
आमलक्यास्त्रिभागञ्च सहैकत्र प्रयोजयेत् ।
त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
व्रणप्रदायिनी हृष्ट्वा विषमज्वरनाशिनी ॥
सर्व्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा ।
वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
वाते घृतगुड़ोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
श्लेष्मणि त्रिकटूपेता मेहे समधुवारिणा ॥
कुष्ठे च घृतसंयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्यहा ।
चक्षुर्धावनकृत् क्वाथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
घृतेन हरते कण्डू मातुलुङ्गरसैर्वमिम् ।
गुल्मार्शः शूरणगुड़ैः सद्यः स्याद्गुणकारकः ॥
क्षीरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुड़ेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ॥
बलीपलितहन्ता च तथा मेधाकरः स्मृतः ।
सक्षीरः सगुड़ः क्वाथो विषमज्वरनाशनः ॥
सशर्कराघृतक्वाथः सर्व्वजीर्णज्वरापहः ॥
एषा नराणां हितकारिणी च
सर्व्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
सर्व्वामयानां शमनी च सद्यः
सतेजकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
तथोदरे मूत्रयुता हिता च ।
हितातिसारे ग्रहणीविकारे
हिता च तक्रेण फलत्रिका च ॥
क्षीणेन्द्रिये यक्ष्मणि जीर्णरोगे
क्षीरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
स्यान्नेत्ररोगे च शिरोगदे च
कुष्ठे च कण्डूव्रणपीड़िते च ।
मूत्रग्रहे कामलकेऽग्निमान्द्ये
हिता जलेन त्रिफला हि कल्काः ॥
स शीतकाले गुड़नागरेण
सशर्करा क्षीरयुता तथोष्णे ।
वर्षासु शुण्ठी सहिता नराणां
फलत्रिका सर्व्वरुजापहरा स्यात् ॥"
इति महर्षात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे क[…]
स्थाने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥)

त्रिफली, स्त्री, त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिबलीकं, क्ली, (तिस्रो बल्यो यत्र । कप्) पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥

त्रिभण्डी, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषान् भ[…] परिहसतीति । भण्ड परिहासे+अण् । त[…] ङीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०[…]
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"त्रिवृत्त्रिकाक्षी सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च स[…]
व्याघ्रादनी कूटरणा निःसृता त्रिवृता कथा ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्
यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।
"श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुसिद्धं
हरिद्रयो रोध्रकट्फलयोश्च ।
घृतं सदुग्धं व्रणतर्पणेन
हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥")

त्रिभद्रं, क्ली, (त्रिषु नखक्षतदन्तक्षतमर्द्दनेष्व भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

त्रिभुवनं, क्ली, त्रयाणां भुवनानां समाहारः । (तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्रादित्वात् ङीप् । पा २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इ[…] व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३[…]
"तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः ॥")

त्रिमदः, पुं, (त्रयाणां मदानां समाहारः । अभि[…] धानात् पुंस्त्वम् ।) मुस्ताचित्रकविड़ङ्गानि इति वैद्यकम् ॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
विड़ङ्गमुस्तचित्रञ्च त्रिमदः समुदाहृतः ।"
त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्नं गर्व्व त्रयम् । यथा, भागवते । ३ । १ । ४३ ।
"नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो
ऽप्युपैक्षताघं भगवान् कुरूणाम् ॥")

त्रिमधु, क्ली, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समाहारः ।) मिलितसितामाक्षिकसर्पींषि । तत्पर्य्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता इत्यादयस्त्रयो मधुशब्दा यत्र ।) ऋग्वेदैकदेशः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६० । ६—८ ।
"मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥
मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥")

मधुवातादिऋक्त्रयवेत्ता । यथा,—
"त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुवर्णः षडङ्गवित् ॥"
इति पङ्क्तिपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम् । ३१ । २३ ॥ तद्व्रतञ्च । तद्व्रताचरणेन यस्तद-ध्यायी सोऽपि । इति विज्ञानेश्वरः ॥ * ॥ श्राद्धे त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—
"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृति-
पूर्व्विकाम् ।
मधुवाता इति त्र्यृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे मिताक्षराधृतपारस्करवचनम् ॥)

त्रिमार्गी, स्त्री, त्रयाणां मार्गाणां समाहारः । त्रिपथम् । इति व्याकरणम् ॥

त्रिमुकुटः, पुं, (त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाण्यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९६ ॥

त्रिमुखः, पुं, (त्रीणि मुखानि यस्य ।) बुद्ध-विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिमुखा, स्त्री, (त्रीणि मुखानि यस्याः ।) बुद्ध-देवताभेदः । सा मायादेवी । तत्पर्य्यायः । मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्र-वाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिमूर्त्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्त्तयो यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिवाख्य-मूर्त्तित्रयवान् । यथा,—
"त्रिमूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्म्माणि तनुते ।"
इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥
(यथाच कुमारे । २ । ४ ।
"नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ॥")

त्रियष्टिः, पुं, (त्रिषु वातपित्तकफात्मकेषु दोषेषु यष्टिरिव तन्नाशकत्वात् ।) क्षेत्रपर्पटी । इति रत्नमाला ॥

त्रियामकं, क्ली, (त्रीन् धर्म्मार्थकामरूपान् त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम+ णिच्+ण्वुल् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥

त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः । "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ॥" इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकाल-त्वेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम् ।) रात्रिः । (यथा, हरिवंशे । १०२ । २६ ।
"स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णितानन: ।
शेषशीर्षु त्रियामासु यथा खेदालसः शशी ॥"
त्रिप्रहरान्विते, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । १० । १७ ।
"त्रियामापि भृशार्त्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा ।
तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ यमुना । नीली । शब्दचित्रत् । इत्युणादिकोषः ॥

त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापर-रूपाणि आविर्भावकालोऽस्य ।) विष्णुः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ३८ ।
"इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्म्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥"
"एकस्त्वमेव इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पञ्च-पातेन रचयं तद्विपञ्चवधश्च सत्त्वोपाधितो न खल इति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि । कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वावि-र्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तत्रैव । ३ । २४ । २६ ।
"स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।
विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥"
वसन्तप्रावृट्शरद्रूपकालत्रये, क्ली । यथा, वाज-सनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।
"या ओषधीः पूर्व्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥"
"युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समा-हारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ सत्यत्रेताद्वापर-रूपयुगत्रयम् । इति ऋग्वेदस्य । १० । ९७ । १ । भाष्ये सायनः ॥ षडैश्वर्य्यशालिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ८६ । ५ ।
"त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥"
"त्रियुगौ धर्म्मस्य भार्य्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां सत्य-युगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते केशवार्ज्जुनौ इति पुराणपुरुषावेतौ नास्मदादि-वन्मानुषाविति भावः । यद्वा, त्रीणि युगानि युगलानि षडैश्वर्य्याणि भगसंज्ञानि वा षड्-ङ्गानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥" इति तट्टी-कायां नीलकण्ठः ॥)

त्रियूहः, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०२ ।
"नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः
स्मृतः ॥")

त्रिरात्रं, क्ली, रात्रित्रयम् । तिसृणां रात्रीणां समाहारः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं
स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥")

त्रिरेखः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र ।) शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥

त्रिलवणं, क्ली, (त्रयाणां लवणानां समाहारः । पात्रादित्वात् न ङीप् ।) सैन्धवं विड़ं रुचकं मिलितैतल्लवणत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("सिन्धुसौवर्च्चलञ्चैव विड़ं सामुद्रमौद्भिदम् ।
एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमादिह ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥)

त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः । ("द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) लोकत्रयम् । यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लो-कश्च । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।
"त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-
मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥")

त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महा-भारते । १३ । १४९ । ८२ ।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः ॥"
"त्रयो लोकास्तदात्मनः स्वेषु स्वेषु कर्म्मसु वर्त्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८।२७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥"
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा, तत्रैव । ३ । ८४ । ११७ ।
"अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥")

त्रिलोचनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३४॥ (यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥"
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७० ।
"स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥")

त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) बुद्धदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥ (सा च गायत्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभाग-वते । १२ । ६ । ६७ ।
"त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥")

त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय त्र्यम्बक-पूजायै या अष्टमी ।) गौणचान्द्रज्यैष्ठशुक्लाष्टमी । यथा,—
"ज्यैष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ ! शुक्लाष्टम्यां त्रिलोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥ अपि च ।
"ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! ।
शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) दुर्गा । इति पुराणम् ॥

त्रिलोहकं, क्ली, (त्रयाणां लोहकानां समाहारः ।) सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्धातुत्रयम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेना-स्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते ।
"सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लौहत्रयं तथा ।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः ॥
लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यक्षरसंख्यया ।

तैलैर्ह्रैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम् ॥
एषु स्वराः स्रुताः सौम्याः साग्नाः सौराः शुभोदयाः ।
आग्नेया व्यापकाः सर्व्वे सोमसूर्य्याग्निदेवताः ॥
स्वराः षोडश विख्याताः सार्ग्नास्ते पञ्चविंशतिः ।
व्यापका दश ते कामधनधर्म्मप्रदायिनः ॥
साष्टं सहस्रं संजप्य सृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।
तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्व्वसंख्यया ॥
निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः ॥
अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।
इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥
व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषतः ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः ॥
मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
धारयन्मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

त्रिवर्गः, पुं, (त्रयाणां वर्गः समूहः ।) धर्म्मकामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८१ । ३ ।
"यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥")
त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ॥")
वृद्धिस्थानक्षयाः । (यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ६६ ।
"त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥")
सत्त्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्णकं, क्ली, (त्रयो वर्णाः सन्त्यवयवादौ यस्य । कप् ।) गोक्षुरकः । त्रिफला । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"त्रिवर्णकचूर्णयुक्तमेतद्
गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ॥")
त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (ब्राह्मणादिवर्णत्रये, श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ॥)

त्रिवर्णिका, स्त्री, (त्रीणि वर्णानि वयो यस्याः सा त्रिवर्णा । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) त्रिहायणी । त्रिवर्णा गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥

त्रिवलिः, स्त्री, (त्रिगुणिता वलिस्तरङ्गः ।) जठरावयवविशेषः । (यथा, देवीभागवते । ५।८।७१ ।
"ऐन्द्र्यास्तस्यास्तथा मध्यं जातं त्रिवलिसंयुतम् ॥"
कृदिकारादिति पक्षे ङीपि त्रिवलीत्यपि ।) यथा,
"त्रिवलीवलयोपेताम् ॥"
इति जगद्धात्रीध्यानम् ॥

त्रिविक्रमः, पुं, (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतीति । वि+क्रम+अच् । यद्वा, त्रिषु लोकेषु बलिवञ्चनार्थं भूर्व्योमस्वर्गेषु क्रमः पादन्यासो यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
"आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्म्मा त्रिविक्रमः ॥"
"त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः । 'त्रीणि पदानि विचक्रमे' इति श्रुतेः ।
'त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः ।
विक्रमांस्तु ततः सर्व्वांस्त्रिविक्रमोऽसि जनार्द्दन ॥'
इति हरिवंशे ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

त्रिविष्टपं, क्ली, (तृतीयं विष्टपं भुवनम् ।) त्रिपिष्टपम् । स्वर्गः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।
"विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥")
त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदतीति । सद्+क्विप् ।) त्रिपिष्टपसत् । (देवः ।) इति हलायुधः ॥

त्रिवीजः, पुं, (त्रीणि त्रीणि वीजानि यस्य ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीनवयवान् वृणोतीति । वृ+क्विप् तुक् च ।) लताविशेषः । तेउड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्व्वानुभूतिः २ सरला ३ त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभण्डी ६ रेचनी ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सरला ८ सरणा ९ सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् । इति भरतः ॥ मालविका १३ मसूरी १४ श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी १८ कालिङ्गिकम् १९ कालमेषी २० काली २१ त्रिवेला २२ त्रिवृत्तिका २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्दरत्नावली ॥
कृष्णायाः पर्य्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २ सुषेणिका ३ काला ४ मसूरविदला ५ अर्द्धचन्द्रा ६ कालमेषिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ पालिन्धी ८ कालमेशिका ९ । इति भरतः ॥ श्वेतायाः पर्य्यायः । त्रिवृत् १ इकाची २ सुवहा ३ त्रिभण्डी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरुणायाः पर्य्यायः । त्र्याम्रादनी १ कुटरणा २ निःसृता ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठकण्डुव्रणनाशित्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणाः । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापहत्वञ्च ॥ अस्याश्चान्यान्तरगुणा विज्ञेया त्रिवृता सिता । इति राजवल्लभः ॥ श्वेतत्रिवृद्गुणाः । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहत्वञ्च ॥ कृष्णत्रिवृतागुणाः । श्वेतान्यूनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरेचनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभिर्वे... यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ९ ।
"क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ॥"
यथा च मनुः । २ । ४२ ।
"मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।"

त्रिवृत्करणं, क्ली, (त्रिवृतस्त्र्यवयवस्य क... मिश्रीकरणम् ।) क्षित्यप्तेजसां मिश्रीकरण... यथा, "तेजोजलक्षितयः प्रत्येकं द्विधा विभ... एकस्मिन्नर्द्धे स्वेतरयोरर्द्धार्द्धं प्रक्षिपेत् ।" ... मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

त्रिवृत्पर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशकत्वेन वृणो... प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् ... यस्याः । ङीप् ।) हिलमोचिका । इति शब्द... चन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

त्रिवृता, स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् ... इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्य्या... यथा,—
"त्रिभण्डी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तथ...
सर्व्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्य्यायवाचकैः ॥"
"त्रायमाणं त्रिफला हिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतापलम्
सौवर्च्चलार्द्धकर्षञ्च पलार्द्धञ्चाम्लवेतसाम् ॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्त्तिनुत् सिद्धं जीर्णे चाद्याद्रसौदनम् ।
"तुल्याश्चं त्रिवृताकल्कं सिद्धं गुल्महरं घृतम्
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥"
इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेण्यः वारिप्रवाहा... वियुक्ताः संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेषः । यत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोगः । स... दक्षिणप्रयागः । तस्य सीमनिर्णयः । यथा,—
"प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
इयं मुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी ।
(अत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योः सङ्गमात् ॥) हठयोगोक्तेडापिङ्गलासुषुम्नारूपपारिभाषिकनदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः ॥"
इदन्तत्वाद्वा ङीबिति त्रिवेणिरपि पाठः ।)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसीमानो यस्याः ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशङ्कुः, पुं, (त्रीणि शङ्कूनि अतिक्रमाणि यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवपृथुराजपुत्रः । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । १३ । १९ ।
"एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशाः ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः ॥")

एव वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं यज्ञेयं वशिष्ठ एतदशक्यमित्याह ततो राजा तस्य पुत्त्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथा-शुर्यां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तस्तदान्यं गुरुमुपाश्रयिष्ये वशिष्ठपुत्त्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमूचु-र्वशिष्ठो भगवान् अशक्यमिति यत् प्राह तद-स्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यदुमन्यां गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्त्रा राजानं शेपुः चण्डालो भविष्यसि । ततस्तस्यां रात्र्यामती-तायां स चाण्डालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरणा-मायधौ विश्वामित्रस्तं स्वीयद्रव्येण याजयामास तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया बाल्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तमु-वाच त्रिशङ्को ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वा-मित्रस्तिष्ठेति तमुक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान् सप्तर्षीन् सृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं स्रष्टुमुपचक्रमे देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिमूचुरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गा-रोहणं प्रतिज्ञाय कथमनृतं करिष्यामि अतो यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदमूनि नक्षत्राण्य-त्रैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्कुरप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु । इति रामायणम् ॥ * ॥ विड़ालः । शलभः । इति मेदिनी । के, १०१ ॥ चातकपक्षी । इति शब्द-रत्नावली ॥ खद्योतः । इति शब्दमाला ॥ (महा-देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥")

त्रिशङ्कुजः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति । जन + डः ।) हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥

त्रिशङ्कुयाजी, [न्] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्य्यवंशीयराज-विशेषं याजयतीति । यज + णिच् + णिनिः ।) विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥

त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति ।) जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाक-पार्थिवादित्वात् समासः ।) मिलितगुड़ोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृषोदरा-दित्वात् साधुः ।) हस्तार्हमातृविशेषः । सा वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिशाखपत्रः पुं, (त्रिशाखं त्रिदलं पत्रमस्य ।) विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिखं, क्ली, (तिस्रः शिखा यस्य ।) त्रिशूलम् । किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्य ।) राक्षस-विशेषः । स रावणपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्व-न्तरस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।

"सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥"

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । २ । ४२ । ११ ।

"त्रिशिखां भ्रुकुटीञ्चास्य ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥")

त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति इनिः । त्रिशिखि दलं अस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिराः, [स्] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि यस्येति ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ।२।१०३॥ ज्वरः । यथा,—

"त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम् ।"
इति श्रीभागवतम् ॥

रावणपुत्त्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ । १२५ । ६ ।

"अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥")

खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । १२ । ४७ ।

"तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ॥"

स्वनामख्यातत्वष्टुः प्रजापतेः पुत्त्रः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । २ ।

"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
सपुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥"

असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ३१ । १२ ।

"वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो !॥"

शिखात्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, तत्रैव । २३ । १४७ । ५४ ।

"त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयो द्रुमः ।
ध्वजस्तृणीन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥")

त्रिशीर्षकं, क्ली, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य । कप् ।) त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥

त्रिशूलं, क्ली, (त्रीणि शूलानि इव अग्राणि यस्य ।) अस्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्रिशिखम् २ । इति मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशीर्षकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।२।३०।४६।

"चक्राणि परिघाश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥")

त्रिशूली, [न्] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्यास्तीति । त्रिशूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—

"शर्व्वोऽभेद्यस्त्रिशूली च वृषकेतुर्महाबलः ॥"
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥

(त्रिशूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा, हरिवंशे । १६४ । ११ ।

"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥")

त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूट-पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ५ । १६ । १२ ।

"त्रिशृङ्गो जलधिश्चैव पर्व्वतावुत्तरौ वरौ ॥")

त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेण शीर्णस्त्रिशृङ्गस्त्वदन्त-रिति सारसमुच्चयः ॥

त्रिशृङ्गी, [न्] पुं, (त्रीणि शृङ्गाणीव सन्त्यस्येति । त्रिशृङ्ग + इनिः ।) रोहितमत्स्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

त्रिष्टुप्, [भ्] स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते जडी-क्रियते इति । स्तुभ जडीकरणे + क्विप् । षत्वम् ।) छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ३३ ।

"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जे-षम् ॥") अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । २६ ।

"तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ।
त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजा-
पतेः ॥
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती प्राणतोऽभ-
वत् ॥"

त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । सान्ध्यकुसुमा २ सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५ कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८ । सा त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ असिता च ३ । अस्या गुणाः । कफकासहरत्वम् । रुच्यत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसन्ध्यं, क्ली, (तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवन्तोवेति पाक्षिकी क्लीवता ।) पूर्व्वाह्न-मध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्धी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।

"सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ! ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ! ॥")

त्रिसन्ध्यव्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति । वि + आप् + णिनि + ङीप् ।) त्रिसन्ध्यघटकी-भूतयावत्सन्ध्याव्यापिनी तिथिः । यथा,—

"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूण्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥"

इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभि-धानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तयोर्युग्मसांमुख्योरपवादकं तदपवादकम् । इति तट्टीका ॥

त्रिसमं, क्ली, (त्रीणि हरीतकीनागरगुड़ानि समानि यत्र ।) समत्रयम् । समहरीतकीनागर-गुड़रूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः सीयते इति । सृ + अप् ।) कृशरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

त्रिसवनं, क्ली, (त्रयाणां सवनानां कालानां समा-हारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

त्रिसवनस्नायी, [न्] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले स्नातीति । स्ना + णिनिः ।) त्रिकालस्नायी । इति स्मृतिः ॥

त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।) त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसीत्यं, क्ली, (त्रिवारं सीतया सहितम् । "नौ-वयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) वार-त्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिसुगन्धि, क्ली, (त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः ।) त्रिजातकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । १२ । ७३ ।
"त्वगेलापत्रसंयोगे त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥")

त्रिसुपर्णः, पुं, बह्वृचानां वेदभागः । तद्व्रतञ्च । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः ।३ । १८५ ।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥")

त्रिस्रोताः, [स्] स्त्री, (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः । यद्वा, त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्त्यपातालेषु स्रोतांसि यस्याः ।) गङ्गा । (यथा, माघे । ३ । १० ।
"अङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतमिवोर्द्ध्वमुच्चै-
स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥")
नदीभेदः । इति मेदिनी । से, ५४ ॥

त्रिहल्यं, त्रि, (त्रिवारं हलेन सृष्टम् । हल+ "मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।" ४।४।९७। इति यत् ।) वारत्रयसृष्टक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्यम् ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥

त्रिहायणी, स्त्री, (त्रयो हायना यस्याः । "दामहायनान्ताच्च ।" ४ । १ । २७ । इति ङीप् । "त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य ।" इति णत्वम् ।) त्रिवर्षा गौः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ९ । १३ ।
"वत्सतर्य्यश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः पञ्चवर्णा राजीव पृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्ग्यः सारङ्ग्यः ॥") द्रौपदी । यथा,—
"कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा ।
द्वापरे द्रौपदीच्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(त्रिवत्सरे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २३९ । ६ ।
"अथ संस्मारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान् ।
वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दनः ॥")

त्रुट, क ङ } छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
त्रुट, य श्रि } (चुरां-आत्मं-दिवां-तुदां-परं-अवयवद्विधाभावमात्रे अकं-छेदनमात्रे सकं-सेट् ।) द्वौ दन्त्यवर्गप्रथमादी । क ङ, त्रोटयते । य, त्रुट्यति त्रोटिष्यति । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति । दिवादिपक्षे न कुटादित्वम् । श्रि, त्रुटति अत्रुटीत् । श्रेयस्तु विदीर्णभावेऽपि । यथा, त्रुट्यद्भीमधनुःकठोरनिनद इति महानाटकम् । मयूखनखरत्रुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थले । क्वचिच्छूनीभावेऽपि यथा । आह्वयते यदि वत्सस्त्रुट्यति वाचस्तदा जघने इत्युद्भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्रुटिः, स्त्री, (त्रुट्यते इति । त्रुट्+"इगुपधात् कित् ।" उणां ४।१२८। इति इन् सच कित् ।) सूक्ष्मैला । (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ५२ ।
"उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्यां
मद्भां सम्मूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः ॥"
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"बयस्था तीक्ष्णगन्धा च सूक्ष्मैला त्रिपुटा
त्रुटिः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अल्पम् । संशयः । कालभेदः । स च क्षणाष्टचत्वारिंशद्भागगणहयात्मकः । इत्यमरः ।३।३।३७॥ क्षणद्वयात्मकः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ यथा, भागवते । ३ । ११ । ५ ।
"अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ।
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः
स्मृता ॥")

त्रुटिवीजः, पुं, (त्रुटिरल्पं वीजमस्य ।) कचुः । इति शब्दमाला ॥

त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि+"कृदिकारादक्तिनः ।" इति वा ङीष् ।) त्रुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

त्रुन्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्रुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुन्फ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्रुम्फति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्रोपति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुफ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्रोफति । इति दुर्गादासः ॥

त्रेता, स्त्री, (त्रीन् भेदान् एति प्राप्नोतीति । यद्वा, त्रित्वमिता । पृषोदरादित्वात् साधुः । एतन्निरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । २०५ । ५ ।
"त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः ।
अतस्त्रेतात्वमापन्नो यदेकस्त्रिविधः कृतः ॥")
दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एकोक्त्या इदमग्नित्रयम् । इत्यमरः ।२।७।२०॥ (यथा, हरिवंशे । २६ । ४५-४६ ।
"मथित्वाग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत् स नराधिपः ।
इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥
गन्धर्व्वेभ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताग्निं समकारयत् ।
एकोऽग्निः पूर्व्वमेवासीदैलस्त्रेतामकारयत् ॥")
द्वितीययुगम् । तस्य परिमाणं यथा,—
"त्रिचत्वारिंशल्लक्षैश्च विंशत्सहस्राधिकेन च ।
चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च ॥
द्विषट्लक्षपरिमितं षण्णवतिसहस्रकम् ।
त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
तस्य धर्म्मा यथा,—
"त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः ।
अल्पक्लेशान्विता लोकाः केचित् केचित् दयाशयाः ॥
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥
चत्वा भूमिस्पृशः शूद्राः सर्व्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥
कालवर्षी तडित्वांश्च स्त्रियः सर्व्वाः पतिव्रता
वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविनः
इति पाद्मे क्रियायोगसारः

त्रेतायुगं, क्ली, (त्रेतैव युगम् ।) द्वितीययुग
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
"कार्त्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रेतायुगोत्पत्ति
तत्र अवतारत्रयम् । वामनपरशुरामश्रीरा
चन्द्राः । पुण्यं त्रिपादम् । पापमेकपाद
पुष्करनामकं तीर्थम् । सात्त्विको ब्राह्म
अस्थिगताः प्राणाः । चतुर्द्दशहस्तपरिम
मानवदेहः । दशसहस्रवर्षं परमायुः । व
हार्य्यं रौप्यपात्रम् । तद्युगाब्दाः १२९६००
तत्र राजानः सूर्य्यवंशीयबाहुकसगरांशुमद
मञ्जसदिलीपभगीरथाजदशरथश्रीरामचन्द्रकुश
लवा एते चक्रवर्त्तिनः । तल्लक्षणम् ।
दानधर्म्मरता नित्यं तपस्या तीर्थदर्शनम् ।
अग्निहोत्रपरा लोका राजानो यज्ञकारिणः
तत्र तारकब्रह्मनाम ।
रामनारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ! ॥"
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः संगृहीतम् ।

त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथ
तिथिः ।) त्रेतायुगारम्भतिथिः । सा
कार्त्तिकशुक्लनवमी । तत्प्रमाणं युगाद्याश
द्रष्टव्यम् ॥

त्रेधा, व्य, (त्रिप्रकारम् । "संख्याया विधार्थे धा
५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच्च ।" ५ । ३
४६ । इति धा इत्येतस्य एधाच् ।) त्रिधा
इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१।२२।१
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥")

त्रै, ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं
सकं-अनिट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । ङ, त्रायते
पक्षिंस्त्राहीत्यादौ त्राहीति त्रायते त्रा वि
पश्चात् त्रा इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । केचि
दादौ त्रा पठन्ति । इति क्रमदीश्वरः । इ
दुर्गादासः ॥

त्रैगुण्यं, क्ली, (त्रिगुणानां भावः कर्म्म वा
त्रिगुण+ष्यञ् ।) त्रिगुणधर्म्मः । सत्त्वरजस्त
मस्त्वम् । यथा,—
"त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन !"
इति श्रीभगवद्गीता ।
शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यम् । यथा,—
"त्रैगुण्यललिते वाससमङ्क्षिकपवीजिते ॥"
इति शिवरात्रिव्रतकथा ।
त्रिभिः पूरणञ्च ॥

त्रैधं, व्य, (त्रिप्रकारमिति त्रिधा । ततः "द्वित्र्योश्च
धमुञ् ।" ५।३।४५। इति धा इत्यस्य धमुञ् ।
त्रिधा । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, महा
भारते । ३ । ३२ । ३२ ।
"सर्व्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत ।
पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित् त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥")

त्रैपुरः, पुं, (त्रिपुर एव। स्वार्थे अण्।) त्रिपुरदेशः। तत्पर्य्यायः। डाहलः २ चेदाः ३ चेदिः ४। इति हेमचन्द्रः। ४। २२॥ (देशोऽयं कामरूपस्य सीमाप्रदेशः। यथा, कामाख्यातन्त्रे।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम्।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि॥"
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत्॥
त्रिपुरस्य राजा। यथा, महाभारते।२।३१।५८।
"माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम्।
त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानममितौजसम्।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम्॥"
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि। यथा, मात्स्ये। ११३। ५३।
"स्तोशलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा॥"
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे। यथा, हरिवंशे। १२६। ५४।
"येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वै
दग्धा घोरेण वितथान्ताः शरेण॥")

त्रैलोक्यं, क्ली, (त्रिलोकी एव। चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्।) त्रिलोकी। यथा, मार्कण्डेये।
"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा॥"

त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः। एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रतिभातीति ज्ञानात् तथात्वम्।) भङ्गा। इति शब्दचन्द्रिका॥ भाङ् इति ख्याता॥

त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्व्वेदसामवेदरूपास्तिस्रो विद्या यस्येति त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे अण्। यद्वा, तिस्रो विद्या अधीते वेद वा। "तदधीते तद्वेद।" ४।२।५६। इति अण्।) त्रिवेदज्ञः। त्रिविद्यावेत्ता। यथा। मनुः। १२। १११।
"त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"
(व्रतविशेषे, क्ली। यथा, मनुः। २। २८।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः॥"
"त्रैविद्याख्येन च व्रतेन।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि। यथा, भागवते। ६। २। २४।
"धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यञ्च गुणाश्रयम्॥"
"त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मम्।" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

त्रोटिः, स्त्री, (त्रोटयते भिद्यतेऽनयेति। त्रोटि + "अच इः।" उणां। ४। १३८। इति इः।) चञ्चुः। कट्फलम्। पक्षी। मीनभेदः। इति मेदिनी। टे, १८॥

त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिश्चञ्चुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य।) पक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि + कृदिकारादिति वा ङीष्।) त्रोटिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रोत्रं, क्ली, (त्रायते शिष्यते नियम्यतेऽनेनेति। त्रै पालने + "अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ।" उणां। ४। १७२। इति उत्रः।) गवादिताडनदण्डः। पाँचनी इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। प्राजनम् २ तोदनम् ३ प्रवयणम् ४। गजस्य तोदनदण्डः। तत्पर्य्यायः। वेणुकम् २ वेणुकम् ३ इत्यमरभरतौ॥ अस्त्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यां मुणादिवृत्तिः॥ आरूपक्रिया। व्याधिभेदः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

त्रौक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) चतुर्द्दशस्वरी। रेफमध्यः। ऋ, अतुत्रौकत्। ङ, त्रौकते। इति दुर्गादासः॥

त्र्यक्षः, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य। ततः समासान्तषप्रत्ययः।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३। १०६। ११।
"आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम्॥"
दैत्यविशेषः। यथा, भागवते। ७। २। ४।
"भो भो दानवदैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष! शम्बर!।
शतबाहो! हयग्रीव! नमुचे! पाक! इल्वल!॥"
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। २। ४३। १।
"चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः॥")

त्र्यक्षरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र।) घटकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रीणि अकारोकारमकारात्मकानि अक्षराणि यत्र। प्रणवादौ, त्रि। यथा, मनुः। ११। २६६।
"आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्॥"
छन्दोभेदे, स्त्री। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ६। ३१।
"विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम्॥"
"विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा तान् तादृशान् मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम्।" इति वेददीपे महीधरः॥)

त्र्यङ्गटं, क्ली, (त्रिभिरङ्गैरट्यते गम्यते इति। त्र्यङ्ग + अट् + अप्। शकन्ध्वादित्वादलोपः।) शिक्यभेदः। धौताञ्जनी। इति मेदिनी। टे, ४४॥

त्र्यङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरटतीति। अट् + अच्।) धौताञ्जनी। शिक्यभेदः। ईश्वरः। इति हेमचन्द्रः॥

त्र्यञ्जनं, क्ली, (त्रयाणां अञ्जनानां समाहारः।) अञ्जनत्रयम्। यथा, कालाञ्जनं पुष्पाञ्जनं रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्र्यध्वगा, स्त्री, (त्रिषु अध्वसु मार्गेषु गच्छतीति। गम + डः।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्र्यम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य। शिवः। इत्यमरः। १। १। ३५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ५९। १२।
"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्॥"
"त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकः पिता।" इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः।) एकादशरुद्राणामन्यतमः। यथा, मात्स्ये। ५। २९—३०।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः॥")
शिवांशचन्द्रशेखरनामकपौष्यराजपुत्रः। यथा,
"एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह॥
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शौर्य्ये च तत्समः।
नान्योऽभून्नृपशार्दूल! नो वा भूमौ भविष्यति॥
अभिषिच्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम्।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम्॥
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह।
इष्टोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः।
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः॥
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिसेवितः।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः॥
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम्।
अक्षावर्त्ताश्रये रम्ये करवीराश्रये पुरे॥
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः॥*॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

त्र्यम्बकसखः, पुं, (त्र्यम्बकस्य महादेवस्य सखा बन्धुः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) कुवेरः। इत्यमरः। १। १। ७१॥

त्र्यम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः।) दुर्गा। यथा,—
"सोमसूर्य्यानलास्त्रीणि यस्या नेत्राणि अम्बिका।
तेन सा त्र्यम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्त्तिता॥")
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

त्र्यहस्पर्शः, पुं, (त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति। स्पृश + पचाद्यच्।) त्रिदिनस्पृक्। तिथित्रयस्पर्शयुक्ताहः। इति ज्योतिषम्॥

त्र्यहस्पृशं, क्ली, (त्र्यहं स्पृशतीति। स्पृश + "इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः।) त्र्यहस्पर्शः। तथा च वशिष्ठः।
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्॥
फलमिति वैदिककर्म्मपरम्॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च॥
इति भीमपराक्रमः॥
दिनपाते दिनक्षये।
त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्व्विधेयः॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्म
सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

त्र्यैहिकः, त्रि, (ईहायां चेष्टायां भवमैहिकं धनम् । "तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । इति ठञ् । त्र्यहे दिनत्रये पर्य्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य ।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः । यथा,

"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥"
इति मानवे । ४ । ७ ॥

"कुशूलधान्यक इति । कुशूलो ब्रीह्यागारं स्यादित्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्म्मितागारधान्यसञ्चयो भवेत् । अत्र कालविशेषापेक्षायाम् ।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्यनैमित्तिकधर्म्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्व्वाहो भवति तावद्धनः कुशूलधान्यक उच्यते । वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः । प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः । मेधातिथिस्तु । यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य कोष्ठप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तधनः । कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्य्याप्तधनः ।
द्वादशाहं कुशूलेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षट् ।
इमाममूलां गोविन्दराजोक्तिं नानुरुन्धहे ।
ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यैहिकः तथा वा स्यात् दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधन इत्यर्थः । श्वोभवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ् समासः तथा वा भवेत् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥

त्र्यार्षेयाः, पुं, (ऋषेरयं आर्षेयः । ऋषि+ढक् । त्रय आर्षेयाः ऋषिधर्म्मा नेत्रादीन्द्रियक्रियाभावरूपा येषाम् ।) अन्धबधिरमूकाः । यथा ।
"अत्रोक्तानि वचनानि सर्व्वाणि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि । तथा हि तिर्य्यगधिकरणे । तिर्य्यक्पङ्गुत्र्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्र्यार्षेयाणामन्धबधिरमूकानां अवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहादिति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिकृतचन्दनधेनु-विधिधृततिर्य्यगधिकरणम् ॥ (त्रय आर्षेया ऋषयो यत्र । त्रिप्रवरो गोत्रभेदः ॥)

त्र्याहिकः, त्रि, (त्र्यहे भवः । त्र्यह+ठञ् ।) तृतीयेऽह्नि भवः । यथा, ऐकाहिकद्व्याहिकत्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्याद्यपराजितास्तोत्रम् ॥
("ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः ।
वेलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विज्ञानीयाद्विचक्षणः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अस्यौषधं यथा,—
"रसेन गन्धं शङ्खञ्च शिखिग्रीवञ्च पादिकम् ।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयैश्च भावयेत् ॥
प्रत्येकं सप्तसप्ताथ शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम् ।
जरणेन घृतेनाद्यात् त्र्याहिकज्वरशान्तये ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां उषणानां समाहारः । पात्रादित्वात् क्लीत्वं न ।) मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचम् । इत्यमरः । २ । १० । १११ । (यथा, गारुड़े १६८ अध्याये ।
"यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा ॥")

त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिचशुण्ठीनां समाहारः ।) त्र्यूषणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
("पिप्पलीमरिचं शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम् ।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमथोच्यते ॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
अस्य गुणा यथा,—
"त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदश्लीपदपीनसान् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
(घृतविशेषः । यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।
"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम् ॥")

त्वं, त्रि, (युष्मद्+सु । "त्वाहौ सौ ।" ७ । २ । ९४ । इति त्वादेशः ।) भवान् । तुमि इति भाषा । युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽयं लिङ्गत्रये समानः । इति व्याकरणम् ॥

त्वः, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति । तन+"तनोतेरनश्च वः ।" उणां । २ । ६३ । इति चात् क्विप् अनश्च वः । आगमानित्यत्वात् तुग्वैकल्पिकः ।) भिन्नः । अन्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥ (एकः । इति निरुक्तिः । १ । ७ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ४ ।
"उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥"
"त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थे पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावान्न पश्यति । त्व एकः शृण्वन्नेनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् इत्यनेनार्धेनाविद्वानभिहितः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

त्वक्, [च्] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदःशोणितादिकमिति । त्वच संवरणे+क्विप् । यद्वा तनोति विस्तारयतीति । तन+"तनोतेरनश्च वः ।" उणां । २ । ६३ । इति चिक् अनश्च वः ।) इन्द्रियविशेषः । यथा,—
"पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः ॥"
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ।
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥
वल्कलम् । (यथा, रघुः । २ । ३७ ।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ॥")
गुड़त्वक् । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ७७ ।
"त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः
पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥")
चर्म्म । इति मेदिनी । चे, ६ ॥ अस्य पर्य्याय असृग्धरा २ । इत्यमरः ॥ असृग्वरा ३ । इ तट्टीका ॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६ कृत्ती ७ कृत्तौ ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथ रघुः । ३ । ३१ ।
"त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी
मशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः ॥"
कञ्चुकः । यथा, मनुः । २ । ७९ ।
"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥")
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति भाषा ॥

त्वक्कण्डुरः, पुं, (कण्डुं रातीति । रा+कः । त्वचः कण्डुरः ।) व्रणः । इति हारावली । १५६ ॥

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्त्यत्र ।) वंशरोचना । इत्यमरः । २ । ९ । १०९ ॥
(वंशरोचनाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या ॥)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) त्वक्क्षीरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी त्रिवृतः समाः ॥"

(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"स्याद्वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा ।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्वक्छदः, पुं, (त्वगेव छदो यस्य ।) क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ क्षीरकञ्चुकी इति भाषा ।

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्राण्यस्य ।) गुड़त्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२। ४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८।
"चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥"
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तनुपत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी+स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प+गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वच, त्वचोग्राहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्राहश्चर्म्मणो ग्रहणम् । त्वच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वचति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्ष, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, त्वक्षिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं कृशीकरणम् । त्वक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।
"चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहार-
वान् ॥"
वंशस्य त्वगपि । बेँचाड़ि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
"अंशुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति ॥") गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणहृच्चः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तल्तावाँश इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
"त्वक्साररन्ध्रपरिपूरितलब्धगीति-
रस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद्+णिनिः+ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलवालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाचीरी, स्त्री, (त्वक्चीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन+डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णलोध्रनीराम्लचूर्णाम्नु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरिद्राशीघ्रप्रसारिकाम् ॥
त्वद्दोषश्चैव संकश्च चर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"
इति गारुड़े १६४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगाश्चकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वद्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन+डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच, श त्वचाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । त्वृतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
"सोमवल्काम्लता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥")
,तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विज्जुलम् १४ वनप्रियम् १५ नटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा मृदुत्वचः ॥"
कञ्चुकः । खोलस् इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २४९ । ११ ।
"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ॥")
गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच्+पचे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति अच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचापत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वग्वान् । त्वग्वत्+इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६४ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रैला । इति हारावली ।९७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन+"तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वनृच, उ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ, त्वर्चित्वा त्वक्त्वा । हतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वनृच, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद्+छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, ञि ष म ङ स्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । वा रुषामत्वरसंघुषास्वनिभ्यो निष्ठायां वेमत्येऽपि वेदेष्वारणभेदार्थमेतदनुबन्धमन्ये मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । स्यद इह शीघ्रमनुष्ठानम् । नानुनेतुमबलाः स तत्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर+भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर+ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । १८ ।
"आर्त्तयोश्च वार्त्तयोश्च त्वरणाः कृपणाश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+"घटादयः षितः ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ त्वरिः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३३॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७९ । २७ ।
"असकृत्त्वं मया पूर्व्वं निर्ज्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्वरिः, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+भावे इन् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥

त्वरितं, क्ली, (त्वर+क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वरते स्मेति । त्वर+गत्यार्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्तः । यद्वा, त्वरा सञ्जातास्य । त्वरा+तारकादित्वात् इतच् ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।१।१।६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।
"बकन्तराययुक्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गतिः ॥")

त्वरितोदितं, त्रि, (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवचः । तत्पर्य्यायः । निरस्तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥

त्वष्टः, त्रि, (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति । त्वक्ष तनूकरणे+क्तः ।) तनूकृतः । चाँचा छोला इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः । ३ । १२ । ९९ ॥

त्वष्टा, [ऋ] पुं, (त्वेषति दीप्यतीति । त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्रिति ।" उणां ।२।९६। इति तृच् इतोऽत्वञ्च ।) आदित्यविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! ॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥"
एते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः । इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१—१३३ ॥ तथा मात्स्ये च । ६ । ३—५ ॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यत्वात् । तक्ष+तृच् ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ।३।५८१॥ (यथा, माघे । ३ । ३५ ।
"त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसवस्य सीमा ॥"
अयन्तु माघमासे सूर्य्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥"
विश्वकर्म्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।
"तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥"
प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।५।९।३।
"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।१०३।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥")
वर्णसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ ।१०।६ ॥ अस्य पर्य्यायः ।' काष्ठतट्शब्दे उत्पत्तिश्च सूत्रधारशब्दे द्रष्टव्या ॥ (इन्द्रः । इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेदः । इति तत्रैव सायनः । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्वाचप्रत्यक्षं, क्ली, (त्वाचं त्वक्-सम्बन्धि प्रत्यक्षम् ।) स्पर्शज्ञानम् । घटादेः स्पर्शद्वारा बोधः । यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टी निपातने ।
सृजत्येषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्वाष्ट्रः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृत्रासुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ४ ।
"उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो नमुचिर्बल एव च ॥"
विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
"वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ॥"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।२१।८५।
"ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति दानवान् ॥"
तथा, भागवते । ६ । १४ । २७ ।
"अपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमजयद्विभुः ॥"
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चित्रानक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
"घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणञ्चैव ॥")

त्वाष्ट्री, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः । त्वष्टृ+अण्+ङीप् ।) चित्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री ।) संज्ञानामसूर्य्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
"त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वड़वा रूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ ॥")
रथिका । क्षुद्ररथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्विट्, [ष्] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ । २० । २ ।
"अपश्यं द्वारकाञ्चाहं महाराज ! हतत्विषम्॥")
प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः
स्ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ॥")
वाक् । इति मेदिनी । षे, १३ ॥ व्यवसायः । जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
"तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौरेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः ॥"
"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

त्विष, औ ञ भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-दाने-सकं-अन्यत्र अकं-अनिट् ।) औ, अत्विक्षत् । ञ, त्वेषति त्वेषते । भासो दीप्तिः । अवाश्निवासे दाने च त्विषौ ञ अनुवर्त्तते । औ, अवात्विक्षत् । ञ, अवत्वेषति अवत्वेषते । जनो निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष्+हलन्तात् वा टा दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्विषाम्पतिः, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः । अलुक् ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३

त्विषिः, स्त्री, (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कि उणां ४ । ११९ । इति इन् स च कि किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (ऋग्वेदे । ६ । ७१ । ६ ।
"उच्चेव यूथा परियन्नरावीदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य

त्सर, छद्मगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (परं-अकं-सकं च-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्य दन्त्यसकारः । त्सरति धूर्त्तः छलेन ग त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्व ८ । ६ । ८ ।
"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम्

त्सरुः, पुं, (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति । + "भृमृशीतृचरित्सरीति ।" उणां १ इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः ८ । ९० ॥ तत्पर्य्यायः । मुष्टिः २ तालत इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य शत्याम् । २४३ ।
"ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेशे ! थाकोष-मल्लिकोत्तं
विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुसुमत्स रिक
सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।
"मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ।"
"तथा त्सरुश्छद्मगामी जिह्मगः सर्प मां पद्येन पादभवेन रपसा । रपि शब्द शब्देन मा विदत् मा जानातु ।"
तद्भाष्ये सायनः ॥)

थ

थ, थकारः । स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः । तवर्ग-द्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"थकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
अरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ।
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्ततः ।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता ।
ऊर्द्ध्वं ऋज्वायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् ।
वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ।"

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
शूली शिरश्विणो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्म्मा च दशनागाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामनानुरसोऽनलः ॥
लोलोऽज्ञयिनी गुह्यः शरचन्द्रविदारकः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १ ॥

, पुं, (थुड संवृतौ+डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १ ॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली ॥

ड, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, थुडति। अथुडीत् तुथोड। इति दुर्गादासः ॥

त्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ्। थुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः ॥

र्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। थूः थुरौ थुरः। ई, थूर्णः। इति दुर्गादासः ॥

र्वणं, क्ली, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम् ॥

थू, व्य, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,— थूथूत्कृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

थै, व्य, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः ॥

थोडनं, क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्) ॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गस्तृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् ॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कलत्रकम्।
दीनं मानञ्च दानञ्च भक्तिरात्ममनी धरा ॥
सुषुम्ना योगिनी सत्यः कुण्डलो वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लक्ष्मणा नाचिकत्सकी ॥
स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णाशोभा जितेन्द्रियः।
धर्म्मस्तृग्रामदेवश्च क्षमा बहुसुचञ्चला ॥
हरिद्रापुरमन्त्री च दक्षपार्श्विकरेखकः ॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः ॥

दः, पुं, (दैप शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी दे, १ ॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्दद्दादी दादादोदूददी ददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः ॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। दददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः ॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७ ॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५। इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली ॥ दुष्टमुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
उष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ६।
"पराणुवक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ॥"
दंश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७ ॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णाचातिस्रवत्यसृक् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८ ॥ खण्डनम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५११।
"वर्णच्युतिर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न सरसपायचतुरेण ॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः ॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥
शोतचर्म्मान्त्रवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२। ३। १६।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम
महासुरः ॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः ॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३ ॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १७८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सङ्गुधि।
विद्रुतो विषलाटायां निपत्य निहतः खशैः ॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दंश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। ३। २६८। १८।
"संनह्यध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चापानि च दंशनानि ॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ कामड़ान कुलपुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनचाहिभिः सर्पैर्दाहश्च जतुवेश्मनि ॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुः भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवदुग्रं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २९। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥"
दंशति इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः ॥ (भासमानः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः ॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। अल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोटडाँश इति भाषा ॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नीशसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् षित्वां ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) दन्त-

विशेषः । तत्पर्य्यायः । दाढ़ा २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ३ ।
"यस्मालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलम् ।
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ॥")

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः । दंष्ट्रा + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) दाढ़िका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥

दंष्ट्री, [न्] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्यस्येति । दंष्ट्रा + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३३ । २३ ।
"विलानि दंष्ट्रिणः सर्व्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्यस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥")
दंष्ट्राविशिष्टे, त्रि । यथा,—
"दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिश्चापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः ।
ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन्! स्वर्गं न संशयः ॥"
इति शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणम् ॥

दकं, क्ली, (उदक + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दक्ष, ङ स्पर्द्धे । वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) स्पर्द्ध इह शीघ्रकरणम् । ङ, दक्षते धनसद्योगी । शीघ्रसत्पादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (सामर्थ्ये अकर्म्मकोऽयम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । १।११ ।
"तमिळा शतहिमासि दक्षसे ॥"
"दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दक्ष, ष म ङ हत्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) म, अदक्षि अदाक्षि । दक्षं दक्षम् । दाक्षं दाक्षम् । सानुबन्धवलादनुपधयोरपि दीर्घः । स्वमते तु दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । ष, दक्षा । सेमन्तात् सरोरित्यनेनैवेटसिद्धेऽस्य षानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुवादार्थः । ङ, दक्षते । हत्यर्थे गतिवधयोः । इति दुर्गादासः ॥

दक्षः, पुं, (दक्षते सृष्टिप्रवृत्तये समर्थो भवतीति । दक्ष + अच् ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः । ततः प्रभृति मैथुनेन प्रजा जाताः । यथा,—
"शरीरान्नथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ॥"
इति मत्स्यपुराणे । ३ । ६ ॥
"यथा ससर्ज चैवादौ तथैव शृणुत द्विजाः! ।
यदा तु सृजतस्तस्य देवर्षिगणपन्नगान् ॥
न वृद्धिमगमल्लोकस्तदा मैथुनयोगतः ।
दक्षः पुत्त्रसहस्राणि पाञ्चजन्यामजीजनत् ॥"
इति च तत्रैव । ५ । ३—४ ॥
अस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः । अस्य षोड़शकन्याः यथा, श्रद्धा १ मैत्री २ दया ३ शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः ८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्त्तिः ११ तितिक्षा १२ ह्रीः १३ स्वाहा १४ स्वधा १५ सती १६ । तस्य त्रिसहस्रपुत्त्राः । दक्षप्रजापतिर्द्वितीयजन्मनि दशप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे प्रजासृष्टिञ्चकार । स असिक्न्यां पत्न्यां षष्टिं कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् । धर्म्माय दश । कश्यपाय सप्तदश । चन्द्राय सप्तविंशतिः । कृशाश्वाय द्वे । भूताय द्वे । अङ्गिरसे द्वे । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ताम्रचूड़ः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥")
मुनिभेदः । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ४ । ६७ ।
"कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
ग्रन्थञ्चकार यत्कृत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥"
अयं हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।
"पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥")
हरवृषः । द्रुमभेदः । वह्निः । इति विश्वः ॥ महेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
"धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥"
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १११ ।
"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ॥"
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ९ । "दक्ष शैघ्र्ये चकारात् वृद्धौ । दक्ष गतिहिंसनयोः । दक्षतिरुत्साहार्थः । इति स्कन्दस्वामी । असुन् । शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन हिंस्यन्ते वानेन शत्रवः प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये ।"
"दक्ष इति सकारान्तं बलनाम अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् ॥" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा । यथा, ऋग्वेदे ।१।९५।६ ।
"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव ॥"
"सोऽग्निर्दक्षाणां सर्व्वेषां बलानां दक्षपतिर्बलाधिपतिर्बभूव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ गरुड़स्य पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । १२ ।
"मेघकृत् कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥")
त्रि, पटुः । इति मेदिनी । षे, १४ ॥ अस्य पर्य्यायः चतुरशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४ । ३९ ।
"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजावती ।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता ॥"
समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५९ । ४ ।
"बृहती इव सूनवे रोदसी
गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ॥"
प्रवृद्धः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ६ ।
"युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम् ।"
"दक्षं प्रवृद्धम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।
दक्षिणः । अपसव्यम् । यथा, महानिर्व्वा...
३ । ४४ ।
"प्राणायामं ततः कुर्य्यान् मूलेन प्रणवेन ...
मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पार्व्वति...

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्...) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दक्षप्रजा... सुता । ताः पञ्चाशत्सङ्ख्यकाः । तासां ना... यथा,—
"सती ख्यातिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनुसूया स...
तथ...
प्रीतिः क्षमा च संभूतिः सन्नतिश्च अरुन्ध...
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया म...
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा र...
अरुन्धती वसुर्यामी लवा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नाम...
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा...
सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभिः खसा...
क्रोधा इरा च प्रोवा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्ति...
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः...
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः...
(अयं द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टिं क...
जनयामास । यथा, मत्स्यपुराणे । ५।१२-...
"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा ।
प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥
द्वे चैव भृगुपुत्त्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः ।
शृणुध्वं देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः ।"
एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इ... जन + "पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । ... डः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अश्विन्या... नक्षत्रे च ॥)

दक्षजापतिः, पुं, (दक्षजानां अश्विन्यादिर... कन्यानां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्र... (दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विग्रहे शिवः...

दक्षसावर्णिः, पुं, नवममनुः । अस्मिन् मन्व... ऋषभनामा भगवदवतारः । भूतनामा इन्द्र... पारमरीचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः स... र्षयः । भूकेतुदीप्तिकेतुप्रभृतयो मनुपुत्त्रा भ... ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य विशे... विवृतिस्तु मार्कण्डेयपुराणे ९४ अध्याये द्रष्टव्या...

दक्षा, स्त्री, (दक्षते वर्द्धते भारधारणे समर्... भवतीति वा । दक्ष + अच् । टाप् ।) पृथिवी... इति मेदिनी । षे, १५ ॥

ाध्वरध्वंसकृत्, पुं, (दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति । कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) शिवः । इति हलायुधः ॥
ाय्यः, पुं, (दक्षते कार्य्येषु समर्थो भवतीति । दक्ष + "शृदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां ३ । ९६ । इति आय्यः ।) गरुडः । गृध्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (दक्ष वृद्धौ + आय्यः । त्रि, वर्द्धकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ९१ । ३ ।
"शुचिष्टमसि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम ! ॥"
"अर्य्यमेवास्माभिर्द्दृश्यमानः सूर्य्य इव दक्षा-य्योऽपि सर्व्वेषां वर्द्धकोऽसि ।" इति सायनः ॥ पूजनीयः । यथा, तत्रैव । ७ । १ । २ ।
"दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ॥"
"योऽग्निर्दमे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविभिः समर्धनीयो वा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
क्षिणः, त्रि, (दक्षते इति । दक्ष वृद्धौ + "द्रु-दक्षिभ्यामिनन् ।" उणां । २ । ५० । इति इनन् ।) दक्षिणोद्भूतः । (दक्षिणदिग्भवः । यथा, रघुः । ४ । ८ ।
"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥"
दक्षिणदिक्स्थितः । यथा, मनुः । ५ । ९२ ।
"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ॥")
सरलः । (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २७ ।
"दक्षिणं दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्
प्रभुः ॥")
परच्छन्दानुवर्त्ती । आरामः । इति मेदिनी णे, ५० ॥
("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु ।
वाच्यवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः ॥"
इति विश्ववचनात् । णे, ४५ ॥)
दक्षः । अपसव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ डाहिन इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ६३ ।
"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ॥")
दक्षिणहस्ताप्रदाने दोषो यथा,—
"दक्षहस्ताप्रदाता च सर्पश्च सप्तजन्मसु ।
ततो भवेद्धस्तहीनो मानवश्च ततः शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—
"ओंकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं प्रशुमोदकम् ।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत् ॥"
इत्यादित्यपुराणम् ॥
(प्रदक्षिणः । यथा, भागवते । १ । १४ । १३ ।
"मृगाः कुर्व्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे ।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र ! लक्षये रुदतो मम ॥")
पुं, चतुर्धानायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्षणम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ३० ।
"एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः ॥")
यथा च "सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागः ।

अस्योदाहरणं यथा,—
"अन्तःपुरे स्फुरति पङ्कजपत्रनेत्र-
मक्षिद्वयं कथय कुत्र निवेशयामि ।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन ॥"
इति रसमञ्जरी ॥ * ॥
(तन्त्रोक्ताचारविशेषे, स्त्री । यथा, कुलार्णवे ५ खण्डे ।
"सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि ॥")
दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला कालिका ।) आद्याशक्तिः । यथा,—
"ऊर्द्ध्वे वामे कृपाणं करकमलतले छिन्नमुण्डं
तथाधो
दक्षे चाभीवरञ्च त्रिजगदघहरे दक्षिणे कालिके
च ।" इति तन्त्रसारः ॥
दक्षिणतः, व्य, (दक्षिण + "दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।"५।३।२८ । इति अतसुच् ।) दक्षिणस्यां दिशि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ९१ ।
"पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत वलिं सर्व्वात्मभूतये ।
पितृभ्यो वलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत् ॥"
दक्षिण + तसिल् । दक्षिणभागे । यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ३ । ४८ ।
"पुनर्दक्षिणतः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् सुरपूजिते ॥")
दक्षिणतारं, क्ली, दक्षिणतीरम् । यथा, "दिक्-शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारं दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम् ।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम् ॥
दक्षिणपूर्व्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम् । "दिङ्नामान्यन्तराले ।" २ । २ । २६ । इति समासः ।) पूर्व्वदक्षिणकोणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते।६।१६।२२।
"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां दृष्टं दक्षिणतो यदुम् ॥"
तद्दिग्भागस्थे, त्रि । यथा, आश्वलायनगृह्य-सूत्रे । ४ । २ । ११ ।
"दक्षिणपूर्व्व उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति॥")
दक्षिणस्थः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) सारथिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥
दक्षिणस्थिते, त्रि ।
दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति । दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षि-भ्यामिनन् ।" उणां । २ । ५० । इति इनन् । ततष्टाप् ।) दक्षिणदिक् । तत्पर्य्यायः । अवाची २ शमनी ३ यामी ४ वैवस्वती ५ । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारे । ३ । २५ ।
"दिक् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥")
दक्षिणवायुगुणाः । षड्रसयुक्तत्वम् । चक्षुर्हित-त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् ॥ सौख्य-कान्तिमतिप्रदत्वम् । श्रमनाशित्वम् । विदा-

हित्वम् । अवमारुतकोपनत्वम् । गरूमदादि-कीटानां जनकत्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥ * ॥
अस्या दिशोऽधिपतयः वृषकन्यामकरराशयः । इति ज्योतिषम् ॥ यज्ञादिविधिदानम् । इति मेदिनी ॥ प्रतिष्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥ यज्ञादि-सम्पादकतदन्तविहितदानम् । सा यज्ञपत्नी श्रीकृष्णदक्षिणांशभूता । यथा,—
"कार्त्तिकीपूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे ।
आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा ॥"
दक्षिणाया अदाने तस्या वृद्धिर्यथा,—
"यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्त्रेण च फलेन च ।
कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः ॥
कृत्वा कर्म्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम् ।
तत्कर्म्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने ! ॥
कर्त्ता कर्म्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम् ।
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा ॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम् ।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा ॥
त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः ।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते ॥
संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत् ॥
कर्म्म तद्यजमानानां सर्व्वञ्च निष्फलं भवेत् ।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः ॥
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी ।
तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥
पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम् ।
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम् ॥*॥
दाता न दीयते दानं गृहीता च न याचते ।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः ॥
नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचितारञ्च दक्षिणाम् ।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम् ॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताड़ितः ।
ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः ॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्वांश्च सप्तजन्मनः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
नायिकाविशेषः । यथा,—
"या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्व्वनायके ।
न मुञ्चत्यन्यसक्तेऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः ॥"
इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी ॥
(व्य, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा । "दक्षिणादाच् ।" ५ । ३ । ३६ । इति आच् । दक्षिणस्यां दिशि ॥)
दक्षिणाग्निः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः ।) यज्ञाग्निविशेषः । इत्यमरः । २ । ७ । १९ ॥ दक्षिणस्या दिशोऽग्निर्दक्षिणाग्निः । इति भरतः ॥ अस्य नामकरणम् । यथा,—
"दत्तासु दक्षिणास्वादौ त्वग्निर्भूत्वा यतोऽमरान् ।
नयते दक्षिणाभागं दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्व्वतः ।) मलयपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९५ ॥

दक्षिणाचारः, पुं, (दक्षिणोऽप्रतिकूल आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—

"स्वधर्म्मनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् ।
स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवां यजेत् ॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

(एतदाचारोक्तकर्म्मादिकं वामाचारवत् कठोरतरं न । तथाच काश्मीरराजप्रणीतदक्षिणाचारतन्त्रे ।

"दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म्म तच्छुद्धवैदिकम् ॥"

दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य । शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । ५ । २७ ।

"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः ॥")

दक्षिणात्, व्य, (वसत्यागतो रमणीयं वा । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा दिक् इति । "उत्तराधरदक्षिणादातिः ।" ५ । ३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यां दिशि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दक्षिणापथजन्मा, [न्] पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि यः पन्थाः तत्र जन्म यस्य ।) जातिविशेषः । यथा, महाभारते ।१२।२०७।४२-४५।

"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराः चुचुका मद्रकैः सह ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता वर्व्वरैः सह ॥
एते पापकृतस्तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वपाकवलगृध्राणां सधर्म्माणो नराधिप ! ॥
नैते कृतयुगे तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्द्धन्ते ते जना भरतर्षभ ! ॥"

दक्षिणामुखः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि मुखं यस्य ।) दक्षिणदिङ्मुखः । यथा,—

"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दक्षिणायनं, क्ली, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे गोले वा अयनम् ।) सूर्य्यस्य दक्षिणागतिः । सा श्रावणादिषट्सु मासेषु भवति । इत्यमरः ॥ * ॥ यथा,—

"कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति ।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥"
इति विष्णुपुराणोक्तावृत्तादावयनपरिग्रहः सौरेण ।

दिनमानादिबोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः । इति ॥

"यास्संक्रान्तितः पूर्व्वं पश्चात्ताराद्दिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम् ॥
कर्क्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ।
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ॥"
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तत्र जातस्य फलं यथा,—

"याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः
शठः कठोरः पिशुनस्वभावः ।
चतुष्पदाढ्यः कृषिमानहंयु-
र्व्यायामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

कर्कटसंक्रान्तिः । यथा,—

"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अयनचक्रं यथा,—

"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमश्चेत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं मूलमूले निदध्यात् ।
तत्पश्चाद्दारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वेऽर्थलाभः
सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधमुनिमतं विद्धि वामक्रमेण ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

("त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दक्षिणारुः, [स्] पुं, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरुर्व्रणमस्य ।) व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गव्रणितमृगः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

दक्षिणार्हः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । अर्ह + "अर्हः ।" ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) दक्षिणायोग्यः । कृत्वाशये दक्षिणामर्हति यः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥

दक्षिणावर्त्तकी, स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति । आ + वृत् + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दक्षिणाशापतिः, पुं, (दक्षिणाशाया दक्षिणस्या दिशः अधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९८ ॥

दक्षिणीयः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा + "कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।" ५ । १ । ६९ । इति छः ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ । (यथा, हरिवंशे । ४८ । ७९ ।

"क्रतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः ।
दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्तां यथोक्ताः सर्व्वसत्रिणः ॥"

तथाच अथर्व्ववेदे । ८ । १० । ४ ।

"यज्ञर्त्तोदक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ॥")

दक्षिणेन, व्य, (दक्षिण + "एनबन्यतरस्या[म्]दूरेऽपञ्चम्याः ।" ५ । ३ । ३५ । इति एन[प्]) दक्षिणदिशि । इति रायमुकुटः ॥ दक्षिण[भागे] (अस्य योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—

"दक्षिणेन हरिं वन्दे गोविन्दमतिनेश्वरः ।
येनेशं हरिरीशस्य तेनेशमभितोऽर्चकाः ।"
इति मुग्धबो[धम्]

(क्वचित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।

"दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ।"

दक्षिणेर्म्मा, [न्] पुं, (दक्षिणे ईर्म्मं व्रणं [यस्य] "दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे ।" ५ । ४ । १२६ । अनिच् ।) व्याधशराघातात् दक्षिणा[ङ्ग]युक्तमृगः । तत्पर्य्यायः । दक्षिणारुः २ । [इत्य]मरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । [...]

"मृगायुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाक्षवतीं मरावुदन्यन् ॥")

दक्षिण्यः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । "कड[ङ्कर]दक्षिणाच्छ च ।" ५ । १ । ६९ । इति [...]रात् यत् ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३[...] (यथा, भट्टिः । २ । २९ ।

"दक्षिण्यदिष्टां कृतमार्त्तिजीनै-
स्तदृयातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥")

दग्धं, क्ली, कत्तृणम् । इति रत्नमाला ॥

दग्धः, त्रि, (दह्यते स्म इति । दह + [क्त]) भस्मीकृतः । पोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्[यायः] प्लुष्टः २ प्लुष्टः ३ उषितः ४ । इत्यमरः[...] १ । ६६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८९ ।

"चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्[चन ॥"]

"पक्वान्नामामिषं पर्णम् ।
गोवर्ज्यमामिषं क्षीरं फले जम्बीरमामिष[म्]
आमिषं रक्तशाकञ्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम्[...]"
इति कर्म्मलोचन[म्]

(म्लानम् । यथा, अमरुशतके । २४[...]

"तद्वायामपि वाचि वस्तितमिदं दग्धानन[...]
जायते"

चन्द्राश्रितराशिमृत्युकपारिभाषिकयुहम् । ज्योतिषतत्त्वे ।

"मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाक[र्कटौ]
पञ्चम्यां बुधराशी द्वौ सप्तम्यां चापयन[...]
नवम्यां सिंहकोटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृह[...]
वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञाक्रमौ य[...]
दग्धसद्मनि यत् कर्म्म कृतं सर्व्वं विनश्यति[...]"

दग्धकाकः, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णः का[कः]) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९८ [...]

दग्धरथः, पुं, (दग्धो रथोऽस्य ।) चि[त्ररथः] गन्धर्व्वः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, [महा]भारते । १ । १७१ । ३९ ।

"अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उ[त्तमः]
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभ[वम्"]

दग्धरुहः, पुं, (दग्धोऽपि रोहतीति । रुह + कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धरुहा, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति । रुह + कः टाप् ।) दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धा, स्त्री, (दह्यते स्म इव या । दह + क्तः । ततष्टाप् ।) स्थितार्का दिक् । इति मेदिनी । रे, ७ ॥ वृक्षविशेषः । कुरुह इति ख्यातः ॥ तत्पर्य्यायः । दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्थलेरुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७ सुदग्धिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । जठरानलदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मासदग्धा यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया एवं ज्यैष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढ़ाश्विनयोरष्टमी भाद्राग्रहायणयोर्दशमी कार्त्तिकमाघयोर्द्वादशी । अस्याः प्रमाणं यथा,

"द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः ।
मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी ॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले ।
एभिर्यातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ॥"

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्यैष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढ़े शुक्लाष्टमी श्रावणे कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णाष्टमी कार्त्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया । एतत्प्रमाणं यथा,—

"मेषे दिनेशे वृयुगे ग्टगेन्द्रे
यूके धनुःस्थे कलसे च शुक्ला ।
कुलीरकन्यालिम्टगास्यमीन-
वृषेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः ॥" * ॥

दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एकादशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी शुक्रे पञ्चदशी शनौ सप्तमी । एतत्प्रमाणं यथा,

"मांसा रुद्रा दिशो रामाः षट्पञ्चमुनयस्तथा ।
दह्यन्ते तिथयः सप्त सूर्य्याद्यैः सप्तसप्तभिः ॥"

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

दग्धिका, स्त्री, (कुत्सिता दग्धा । "कुत्सिते ।" ५ । ३ । ७४ । इति कन् ।) दग्धान्नम् । पोड़ा भात इति भाषा । चाँची इति ख्याता इति केचिदिति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भिस्सटा २ । इत्यमरः । २।६।४६ ॥ भिस्सिटा ३ भिस्सिटा ४ भिस्सिष्टा ५ भिस्सिका ६ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धेष्टका, स्त्री, (दग्धा इष्टका ।) झामकम् । इति हारावली । २१४ ॥

दघ, इ त्यागे । अवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं सकं-सेट् ।) इ, दङ्घते । अवनं रक्षणम् । इति दुर्गादासः ॥

दघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, दघ्नोति । दघ घाते । इति जौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकत्वमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य पाञ्चिकचुरादित्वेन स्वार्थे णौ रूपं हननमित्यर्थः । किञ्च हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं चयाणामेव कातन्त्राद्यसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दण्ड, त् क ततपाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ततपातस्तद्दण्डपातनम् । क, दण्डयति दण्डापयति अपराधिनं राजा । इति दुर्गादासः ॥

दण्डः, पुं क्ली, (दण्डयति अनेनेति । दण्ड + घञ् । यद्वा, दाम्यत्यनेनेति । दम् + "ञमन्तात् डः ।" उणां १ । ११३ । इति डः ।) लगुड़ः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ११ ।

"यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते ॥")

तस्य धारणगुणाः । स्खलतः संप्रतिष्ठानत्वम् । शत्रुनिषेधनत्वम् । अवष्टम्भनत्वम् । आयुष्यत्वम् । भयघ्नत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्व्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।

"पुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् ।
श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् ।
अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥")

शरणागतरक्षणादि । यथा,—

"शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम् ।
बहिर्व्वेदि च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते ॥"

इति मोक्षधर्म्मः ॥

(दण्डाकारत्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७३ ।४,६ ।

"युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च ।
दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतार्द्धविस्तारः ॥"
"अन्येषाञ्च नराणां शीतातपवारणन्तु चतुरस्रम् ।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम् ॥"

चामरादीनामङ्गविशेषश्च । यथा, तत्रैव । ७२ । ३-४ ।

"अध्यर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः ।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥
षष्ठातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-
वितानकुन्तध्वजचामराणाम् ।
व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा
वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥"

ब्रह्मचारिधार्य्यलगुड़ाकारपदार्थः । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३१ । शुकं प्रति जनकस्योक्तिः ।

"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥"

वर्णभेदेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम् । यथा, मनौ । २ । ४५-४७ ।

"ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः ॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥"

बाणनिक्षेपकालीन स्थानविशेषे, क्ली । यथा, आग्नेयधनुर्व्वेदे ।

"तिर्य्यग्भूतो भवेद्वामो दक्षिणोऽपि भवेदृजुः ।
गुल्फौ पार्ष्णिग्रहौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ ॥
स्थानं दण्डं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥")

दण्डः, पुं, (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति । दण्ड + घञ् । यद्वा, दाम्यति शान्तं करोत्यनेन । दम + डः ।.) राज्ञां चतुर्थोपायः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३ ।

"विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।
धर्म्मे न वर्त्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद् यदि ॥")

स च त्रिविधः । वधः अर्थग्रहणं बन्धनताड़नादिश्च । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । साहसम् २ दमः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ । (दण्ड + भावे घञ् । दमनम् । (यथा, मनुः । १२ । १० ।

"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥"

दण्ड इवाचरतीति । दण्ड + क्विप् । ततो भावे घञ् ।) ऊर्द्ध्वस्थितिः । दाँड़ान इति भाषा । इति सारसुन्दरी ॥ व्यूहभेदः । (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये ।

"मण्डलासंहतौ भागौ दण्डास्ते बहुधा पृथक् ।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च ॥
मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
प्रदरो दृढ़कोऽसह्यश्चापो वैकुक्षिरेव च ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ।
विशालो विजयः सूची स्थूणा कर्णचमूमुखौ ॥
सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्ज्जयाः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये ।
पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः ॥
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्धगः ।
द्विगुणोऽयन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः ॥
द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥")

प्रकाण्डः । अश्वः । कोणः । मन्थानः । सैन्यम् । कालः । घड़ी इति भाषा । मानभेदः । काठा इति भाषा । ("हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः ।" इति लीलावती ॥) चण्डांशोः पारिपार्श्विकः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६८ ।

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान् ॥")

यमः । अभिमानः । इति मेदिनी । डे, १६ ॥ ग्रह-

भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्त्रः । इति रामायणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
"धृष्टकश्चाम्बरीषश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥"
क्रोधहन्तुरसुरस्यांशेनावतीर्णः स्वनामख्यात-नृपविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६७।४६।
"क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १०५ ।
"धनुर्द्धरो धनुर्व्वेदो दण्डो दमयिता दमः ॥"
महादेवः । यथा तत्रैव । १२ । २८४ । १६ ।
"शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ॥")
कालभेददण्डस्य प्रमाणं यथा,—
"षट्पलं पात्रनिर्म्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम् ।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं कुण्डेश्च चतुरङ्गुलैः ॥
यावज्जलप्लुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोद्यमे दण्डनिपातने च दोषो यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥"
"कौटसाक्ष्ये दण्डा यथा,—
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानात् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः ।
धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च ॥
कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥*॥
अधर्म्मादण्डेषु दोषो यथा,—
अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौर्व्वापर्य्यनियमो यथा,—
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ॥
तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ।
वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ॥
तदेषु सर्व्वमेवैतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥

दण्डस्य भेदा यथा,—
पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ * ॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा,—
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥
अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ * ॥
गवादीनां शस्यभक्षणे दण्डो यथा,—
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डा यथा,—
क्षेत्रकूपतड़ागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥*॥
वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥
नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥
श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्मशारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥
काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्त्रिये त्वेव मध्यमः ॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेत् श्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्द्दाढ़िकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥
वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ॥
मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा ॥
अङ्गानां पीड़नायाञ्च प्राणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वं दण्डमथापि वा ॥
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् ॥
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥
छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपेहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥
यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्व्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥
गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥
भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
तथाधरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः ॥
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च ।

भ: चीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
णुवेदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
न्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
त्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
ांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
न्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
क्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
ष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
न्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृष्णलः ।
रिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥
रन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् ॥
रन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ।
स्तेनान्युपकॢप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
मादां दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ।
न येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
त्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥"*॥
रदारहरणे दण्डा यथा,—
रदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नन्महीपतिः ।
द्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
रस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
र्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥
रस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
दीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा ॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
रस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ।
ब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
ष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
ज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥
कामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः ॥
तस्याशु कर्त्त्य अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्य-
मर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।

अश्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्ग सर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्ड्यः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्त्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ।
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्त्रियो
व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्त्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।
क्षत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्त्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यज-
स्त्रियम् ॥ * ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्-
यदि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥"
इति मनुः ॥ * ॥
दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
"दण्डः संरक्षते धर्म्मं तथैवार्थं विधानतः ।
कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
शूले मत्स्यानिव पचन् दुर्व्वलान् बलव-
त्तराः ॥
अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्य्याद्यथाविधि ।
अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किल्विषी ॥
विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।
दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
विपक्षवचनादन्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
विपक्षवचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥"

दण्डकः, पुं क्ली, (दण्ड इव कायतीति । कै+
कः ।) श्लोकविशेषः । छन्दोभेदः । इत्यमर-
टीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं छन्दः-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (ह्रस्वो दण्डः । "ह्रस्वे ।" ५ ।
३ । ८६ । इति कन् । क्षुद्रलगुडः । सोँटा
इति भाषा ॥ पुं, इक्ष्वाकुपुत्त्रः । यथा, भाग-
वते । ९ । ६ । ४ ।
"क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्त्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥"
एतन्नृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमिति ख्यातम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
"रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥")

दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।)
धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डका, स्त्री, (दण्डक+स्त्रीलिङ्गत्वादत्र टाप् ।)
जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३० । ३९ ।
"मम सन्ना मतिः सीते! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥")

दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः ।
अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) द्रोणकाकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डढक्का, स्त्री, (दण्डताड्यमाना ढक्का ।) वाद्य-
विशेषः । दामामा इति नागरा इति च
भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ याम-
नाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्मनः ७ दुन्दुभिः ८ दुन्दुः ९
गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डताम्री, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताम्री ताम्र-
निर्म्मितवाद्यम् ।) ताम्रीवाद्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति ।
धृञ् धारणे+पचाद्यचि णिलुक् । इत्युज्ज्वल-
दत्तः । २।२२ ।) यमः । इत्यमरः । १।१।६२ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५९ ।
"ब्रह्मदण्डहतं दण्डं भुक्त्वा दण्डधराधिपः ।
अकाण्डदण्डसंहाथ ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥")
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ९ । ३ ।
"बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥")
त्रि, लगुडधारकः ॥ (शासकः । यथा, महा-
भारते । १२ । २३ । ४३ ।
"एवमेतन्मया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥"
चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४।२१।२२ ।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥")

दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ+"कर्म्मण्यण् ।"
३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा,
गोः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
"उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
दण्डधाराश्च सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥")
प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (सनाम-
ख्यातनृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुर-
स्यांशेन जातः । यथा, महाभारते । १।६७।६७ ।
"क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तन्यः परिकीर्त्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृत-
राष्ट्रपुत्त्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
"निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥")

त्रि, दण्डधरः ॥ (शासकः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १०६ ।
"दण्डधारे त्वयि चाप! क्षितिमेतां प्रशासति ।
को वैरस्रोचयोः पारमनासाद्यावसीदति ॥")

दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नयति । नी+ण्वुल् ।) सेनानीः । स चतुरङ्गबलाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८९ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ६६६ ।
"कन्दर्पं कोटभृत्यानां भिन्नानां सङ्क्षोभ्यते ।
क्रुध्यन् राजपुरीं राजा यच्छद्दण्डनायकम् ॥")

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या । यद्वा, दण्डो नीयतेऽनयेति । नी+कर्म्मणि करणे वा क्तिन् ।) अर्थशास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ तत् चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम् । इति भरतः । तस्य निरुक्तिर्यथा,—
"दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।
दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीँल्लोकानतिवर्त्तते ॥
तच्च शतसहस्राध्यायपरिमितम् ।
तद्यथा,—
"ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।
यत्र धर्म्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ! ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्त्रस्य लक्षणम् ।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥
सामभेदप्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता ॥
मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम् ॥
सन्धिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयं सत्कारवित्ताख्यं कार्त्स्न्येन परिवर्णितम् ॥
यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्म्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः ॥
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! ।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम् ॥
अङ्गान्येतानि कौरव्य ! प्रकाशानि बलस्य च ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥
स्पर्शे चाभ्यवहार्य्ये वाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः ।
अरिर्म्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्ववेक्षणम् ॥
कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम् ॥
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ! ॥
बलव्यसननिर्म्मुक्तं तथैव बलहर्षणम् ।
पीडा चापत्कालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ! ॥
तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च ।
चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥
अग्निदैरसदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥
दूषणेन च नागानां आशङ्काजननेन च ।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च ॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम् ।
दूतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ।
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् ॥
अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम् ।
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ॥
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ॥
अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चाप्यवेक्षणम् ।
अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता ॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह ।
कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥
दुश्चेष्टितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वञ्च सर्व्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम् ॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् ।
प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा ॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्म्मार्थं कामहेतुकमुच्यते ।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम् ॥
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ ! व्यसनान्यत्र चैव ह ॥
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ! ।
कामजान्याहुराचार्य्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ॥
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
निग्रहोऽथात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च ॥
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः ।
अवमर्द्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम् ।
चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्म्मान्तनाशनम् ॥
उपस्कारोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ।
पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर ! ॥
उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट् ।
लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभिपूजनम् ॥
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।
मङ्गलालभनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥
आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।
एकेन च पथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ॥
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्व्वाधिकरणेष्वथ ॥
वृत्तिर्भरतशार्दूल ! नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम् ।
अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ॥
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः ।
रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ॥
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् ! द्वादशराजिका ॥
द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्णिताः ।
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
उपायश्चात्र लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ।
मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः ।
दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसाम् ।
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः ।
तत् सर्व्वं राजशार्दूल ! नीतिशास्त्रेषु वर्णितम्
एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः
देवानुवाच संहृष्टः सर्व्वान् शक्रपुरोगमान् ।
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥"
इति महाभारते राजधर्म्मः ।

दुर्गा । यथा,—
"नयानयगतालोके विकल्पनिलयामला ।
दण्डनाशमनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।

दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशु नीचः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ।

दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य ।) यम
(यथा, भागवते । १ । १७ । ३५ ।
"परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ।
तमुद्यतासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥")
काशीस्थशिवगणविशेषः । स पूर्णभद्रयक्षपु हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण का दण्डनायकत्वमवाप्तवान् । यथा,—
"भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्द्ददौ
हरो वराणां निकरं तदा मुदा ।
क्षेत्रस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वरान्मम ॥
स्थिरत्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यकृताञ्च मत्प्रियः ।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सर्व्वान् गणान् शाधि ममाश्रयोत्कटान्
"त्वत्सात्कृतक्षेत्रवरेऽद्य यक्षराट्
कश्चामनाराध्य सुमुक्तिभाग्जनः ।
सभाजनं प्रागत एव ते चरेत्
ततः समर्च्चा मम भक्त आदरात् ॥
मद्भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत ।
गणेषु देवेषु हि मानवेषु
तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे ! ॥"
इति काशीखण्डे ३२ अध्याय
(स्वनामख्यातचन्द्रवंशीयनृपविशेषः ।
मात्स्ये । ५० । ८७ ।
"वहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ।"
अयन्तु मासत्रयाधिकचत्वारिंशद्वर्षपर्य्यन्तं
चकार । यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेदे
"चत्वारिंशत् समाश्चैव सोऽपि मासत्रयाधि
भुङ्क्ते पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्महाबलः ।"

दण्डधरे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१३८।२८।
"भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥")

ण्डपारुष्यं, क्ली, (दण्डेन यत् पारुष्यं परुषता । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणमिति मिताक्षरा ।) राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । सतु ताड़नादि । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७८ ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥")

ण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति । पालि + अण् ।) अङ्गशफरमत्स्यः । दाँड़िका इति भाषा । इति हारावली । १८० ॥ (दण्डेन पालयतीति । पालि + अच् ।) द्वारपालः ॥

ण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति । कै + कः ।) शकुलमत्स्यः । इति हारावली । १८१ ॥

ण्डवालधिः, पुं, (दण्ड इव वालधिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

ण्डभृत्, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुड़ादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दण्डं दमनं बिभर्त्तीति ।) दण्डधारके, त्रि ॥

ण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा प्रयाणम् ।) दिग्विजयः । संयानम् । वरयात्रा । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥

ण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति । यम + अण् ।) यमः । दिनम् । अगस्त्यः । इति मेदिनी । मे, ६० ॥

री, स्त्री, डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ण्डवादी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति । वद + णिनिः ।) दर्व्वटः । द्वारपालः । इति हारावली । १२८ ॥ दण्डवक्तरि, त्रि ॥

ण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति । वस + णिनिः ।) द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एकग्रामाधिकृतजनः । इति जटाधरः ॥

ण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति निरुभ्नाति यत्र । वि + स्कम्भ + अधिकरणे घञ् । वेः स्कभ्नातेर्नित्यमिति षत्वम् ।) यत्र स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्वा दण्डो निबध्यते सः । घोलमओया खुँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुठरः २ । इत्यमरः । २।६।७४ ॥

ण्डवृन्तकः, पुं, (पत्रविहीनत्वात् दण्ड इव वृन्तः । ततः स्वार्थे कन् ।) स्नुही । इति राजनिर्घण्टः ॥

ण्डहस्तं, क्ली, (दण्ड इव हस्तो दलरूपो यस्य ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ण्डाजिनं, क्ली, शाठ्यम । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कापटिनां बहिर्द्दश्यादिकं यतीनां दण्डाजिनवत् धार्म्मिकत्वेन प्रतीयमानत्वात् तदर्थोऽयोपचर्य्यते । दण्डश्च अजिनञ्च द्वयोः समाहारः । यतीनां दण्डं मृगचर्म्म च । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ३१ ।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥")

दण्डादण्डि, व्य, (दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् । "इच् कर्म्मव्यतिहारे ।" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूपंयुद्धम् । इति व्याकरणम् ॥ लाठालाठि इति भाषा ॥

दण्डारः, पुं, (दण्डं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) वाहनम् । मत्तहस्ती । शरयन्त्रकम् । कुम्भकारस्य चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

दण्डाहतं, क्ली, (दण्डेन आहतम् ।) घोलम् । इत्यमरः ।२।६।५३ ॥ (दण्डेन ताड़िते, त्रि ॥)

दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्त्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) दण्डधारकः । छड़िवरदार इति आसावरदार इति च भाषा । मत्स्यविशेषः । डानिकणा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (दण्डदातरि नियामके, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ११ । ३६ ।
"न तत्र राजा राजेन्द्र ! न दण्डो न च दण्डिकः ।
स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञ ! ते रक्षन्ति परस्परम् ॥")

दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्त्यस्याः । दण्ड + ठन् + टाप् ।) हारविशेषः । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । यथा, अङ्गुल्योत्कर्षं दण्डिकां छिनत्ति । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ दण्डिका रज्जुरिति तट्टीकाकारः ॥

दण्डितः, त्रि, (दण्डः सञ्जातोऽस्येति । दण्ड + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५।२।३६। इति इतच् ।) कृतदण्डः । तत्पर्य्यायः । दापितः २ साधितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्त्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स तु कवीनामन्यतमः काव्यादर्शदशकुमारचरितादिग्रन्थप्रणेता । शङ्कराचार्य्यसमकालीनोऽयम् । यथा, शङ्करविजये । १५ । १४० ।
"स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
विबुधान् बाणमयूरदण्डिमुख्यान् ।
शिथिलीकृतदुर्म्मताभिमानान्
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥")

यथा, कालिदासः ।
"जाते जगति वाल्मीके कविरित्यभिधीयते ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥"
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमः । (यथा, महाभारते । १ । १६० । १७ ।
"तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ॥")
द्वाःस्थः । चतुर्थाश्रमी । (अस्य व्यवहारादिकं यदुक्तं मनौ । ६ । ४१-५८ ।

"आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढ़ेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतको यथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्व्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्व्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥
कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीड़यन् ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥
अलावुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलन्तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
एककालञ्चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्म्मुक्तोऽपि बध्यते ॥"
दण्डग्रहणादेव दण्डी । भार्य्यादिषु विद्यमानेषु दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते । यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे १३ पटले ।
"स्थितायां यौवनयुक्तकान्तायां परमेश्वरि ! ।
सर्व्वं हि विफलं तस्य यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ॥
विद्यते पितरौ देवि ! यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ।
सन्न्यासं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
सन्न्यासधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि ! ॥
सगुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥"
अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्य्यसम्प्रदायान्तर्गता एतेषां निर्गुणब्रह्मोपासनैव परमो धर्म्मः । एते तु मुण्डिनः प्रायशः परिच्छिन्नरञ्जितवस्त्रा रुद्राक्षमालाधारिणश्च । दण्डिनस्तु द्वादशवर्षपर्य्यन्तं भिक्षापर्य्यटनादिकं विधाय दण्डान् परित्यज्य परमहंसाश्रममाश्र-

येयुः इति साम्प्रदायिकाः ॥ एतेषां काशी एव प्रधानतमं वासस्थानम् ॥ * ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
"मुण्डो विरूपो विक्रान्तो दण्डी कुण्डी विकुर्व्वणः ॥"
योगाचार्य्यविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यच्छलेन तु ।
अवताराणि शर्व्वस्य शिष्यांश्च भगवन् ! वद ॥"
उपमन्युरुवाच ।
"महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डी स एव च ॥"
धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा, महाभारते धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
"निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥"
दण्डीत्यत्र पाशीति केचित् ॥) दण्डयुक्ते त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३७४ ।
"दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः ॥")

दण्डोत्पलं, क्ली, (दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।) वृक्षविशेषः । कानिफोला इति कानकुनि इति च भाषा । अस्य गुणाः । चयश्वासकासनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्तु पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य पर्य्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४ सहा ५ । रक्तस्य पर्य्यायः । विश्वदेवा १ । श्वेतस्य । दण्डोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला, स्त्री, (दण्डोत्पल + टाप् ।) श्वेतपुष्पदण्डोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥

दण्ड्यः, त्रि, (दण्ड्यते इति । दण्ड + कर्म्मणि ण्यत् । यद्वा, दण्डमर्हतीति । दण्ड + "दण्डादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दण्डनीयः । दण्डितव्यः । (यथा, मार्कण्डेये । २८ । ३४ ।
"यश्चोत्क्रम्य स्वकं धर्म्मं स्ववर्णाश्रमसंज्ञितम् ।
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तेत स दण्ड्यो भूभृतो भवेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । दण्डार्हः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । १ । २५ ।
"स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ॥")

दत्, पुं, दन्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहुवचने दतः ॥

दत्तं, त्रि, (दीयते इति । दा + क्तः ।) रचितम् । कृतदानम् । तत्पर्य्यायः । विश्राणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विश्राणितम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।
"स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥"
दा + भावे क्तः ।) दाने, क्ली । तत् सप्तविधं यथा,—
"दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तन्तु भयक्रोधशोकावेशरुगन्वितैः ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
बालमूढ़ास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये चाधर्म्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

दत्तः, पुं, राजविशेषः । स अग्निसिंहनन्दनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः । अपरः क्षत्त्रियवंशोत्पन्नो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २९६ । १५ ।
"आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ॥"
यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३८ । २ ।
"राजाधिदेवपुत्त्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोणश्वः श्वेतवाहनः ॥")
वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा,—
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"गौड़ेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धा
स्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः ॥")
भगवदवतारविशेषः । स अत्रिपुत्त्रः दत्तात्रेय इति नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्त्रविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।
"कुण्डः सहोढ़ः कानीनः क्रीतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः केनापि चाशक्तौ धनग्राहिसुताः स्मृताः ॥"
तथा, महाभारते । १ । १२० । ३४ ।
"दत्तः क्रीत उपक्रीत उपगच्छेत् स्वयञ्च यः ॥")

दत्तकः, पुं, (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः । सपिण्डदत्तकस्य अशौचव्यवस्था । यथा, "सापिण्ड्यस्य पुत्त्रीकरणे तु सपिण्डमरणादिनिमित्तं दत्तकस्य तन्मरणादिनिमित्तं सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्व्विवादम् । इति अनन्तभट्टकृतदत्तकदीधितिः ॥ * ॥
औरसपुत्त्रेण सह तस्य समभागित्वम् । यथा,—
"दत्तपुत्त्रे यथाजाते कदाचिच्चौरसो भवेत् ।
पितुर्व्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥
इत्यपि वचनं शूद्रविषयम् ।" इति दत्तकचन्द्रिका ॥
अन्यत् पोष्यपुत्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्त्रः, पुं, (दत्तक एव पुत्त्रः ।) द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत् ॥"
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा,—
"शुक्रशोणितसम्भवः पुत्त्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः ॥
नत्वेकं पुत्त्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषाम् ।
स्त्री पुत्त्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः ॥
पुत्त्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेदनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादिति ।" इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रधनभागि यथा,—
"गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ।
पितुर्गोत्रेण यः पुत्त्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचूड़ान्तं न पुत्त्रः स पुत्त्रतां याति चान्यतः ।
चूड़ाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।
ऊर्द्धन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ! ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्त्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ।
दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्व्यामुष्यायणदत्तकश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिग्रहीत्रर्थे दत्तः तस्यैव पुत्त्रः । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति संप्रतिपन्नः स उभयोरपि पुत्त्रः ।" इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिकं, क्ली, (दत्तस्य अप्रदानं ग्रहणमस्त्यस्य । दत्ताप्रदान + ठन् ।) अष्टादशविवादपदान्तर्गतविवादपदविशेषः । दत्तस्य पुनराहरणं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा, नारदः ।
"दत्त्वा द्रव्यमसम्यग् यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥"
"असम्यगविहितमार्गेण ।" इति मिताक्षरा ।

दत्तात्मा, [न्] पुं, (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्त्रविशेषः । यथा,—
"दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ।" इति कात्यायनः ॥ अस्य विवरणम् । "दत्तात्मा तु पुत्त्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्त्रो भवामीति स्वयं दत्तत्वमुपगतः ।" इति मिताक्षरा । १ । १३४ ।
(विश्वदेवानामन्यतमः । यथा, महाभारते । १३ । ९२ । ३४ ।
"सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ।")

दत्तानपकर्म्म, [न्] क्ली, (दत्तस्य अनपकर्म्म अदानं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ।

दत्तिः, स्त्री, (दा + भावे क्तिन् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८६ ।
"अपशोकमनाः कुटुम्बिनी-
मनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ॥")

दत्तेयः, पुं, (दत्ताया अपत्यं पुमान् । दत्ता + ढक् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दद, ङ दाने । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, ददते । इति दुर्गादासः ॥

ददनं, क्ली, (दद + भावे ल्युट् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ददुः, पुं, कच्छपः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (ददाति कष्टमिति । दद + बाहुलकात् उः । यद्वा, दरिद्राति दुर्गच्छत्वेनेति । दरिद्रा + मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । ९२ ।) रोगविशेषः । दाद

भाषा। तस्य रूपान्तराणि। दर्द्रुः २
३ दर्द्रूः ४। इति भरतधृतशब्दभेदः ॥
लक्षणं यथा,—
ण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुन्नतम् ॥”
इति माधवकरः ॥
ौषधम् यथा,—
ड़ैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः।
म्लपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
गड़स्य वीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही।
ौरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥
ाेवधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
द्रूमिकुष्ठानि हन्ति सिध्मामेव च ॥”
इति गारुड़े १७५ अध्यायः ॥ * ॥
कञ्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव !।
नराजस्य वीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुणुत् ॥
नक्रं सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम्।
स्यष्टं खरं लेपात कुष्ठदद्रुविनाशनम् ॥
द्रा हरितालञ्च दूर्व्वा गोमूत्रसैन्धवम्।
ं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा ॥”
इति गारुड़े १६४ अध्यायः ॥ * ॥
रीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
दारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
शाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं शकृत्पलम्।
ाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ॥
ं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
ृपात्रे लौहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ॥
मा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
भ्यङ्गेन प्रशाम्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥”
इति च गारुड़े १६८ अध्यायः ॥ * ॥
थ दद्रुचिकित्सा।
ष्ठकमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः।
म्लपिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥”
ठेरकः ममरी इति लोके।
के गन्धिलकाख्या सिद्धार्थकञ्च स्नुहीक्षीरम्।
यमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः ॥
ऽष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि संदध्यात्।
वसचितयादूर्द्ध सम्यक् निष्पेषयेत्तानि ॥
ञ्योपलेन घृष्ट्वा दद्रूमालेपयेत्तेन।
माहात्म्ये पोऽयं दद्रुकदम्बमवश्यं विनाशयति ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
("लाक्षाकुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्व्योषं चक्रमर्द्दस्य वीजम्।
सत्वैकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दद्रुयुक्तो मूलकाद्वीजयुक्तः ॥
सिन्धूद्भूतं चक्रमर्द्दस्य वीज-
मिक्षूद्भूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम्।
पिष्टो लेपोऽयमूपित्यादसेन
दद्रूणां नाशयत्येष योगः ॥

हेमक्षीरी व्याधिघातः शिरीषो
निम्बः सर्ज्जो वत्सकः साजकर्णः।
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रूः
स्नानालेपोद्घर्षणेषु प्रयुक्ताः ॥”
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

दद्रुकः, पुं, (दद्रुरेव। स्वार्थे कन्।) दद्रुरोगः। इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं दद्रुरोगं हन्तीति। हन+टक्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः। २।४।१४७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे क्षुद्रकुष्ठचिकित्सायाम्।
"वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी॥"
अस्य गुणा यथा,—
"दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम्।
कण्डूकासक्रमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणुल्लघु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दद्रुणः, त्रि, (दद्रुरस्त्यस्येति। दद्रु+"लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति नः।) दद्रुरोगी। इत्यमरः। २।६।५६ ॥

दद्रुनाशिनी, स्त्री, (दद्रुं नाशयतीति। नश+णिच्+णिनिः। ङीप्।) तैलिनीकीटः। इति राजनिर्घण्टः ॥

दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (दद्रुरोगोऽस्त्यस्येति। दद्रु-रोग+इनिः।) दद्रुरोगविशिष्टः। देदुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दद्रुणः २। इत्यमरः। २।६।५६ ॥

दद्रूः, पुं, (दरिद्राति दुर्गं च्छत्यङ्गमनेनेति। दरिद्रा+"दरिद्रातेर्यालोपश्च।" उणां १।८२। इति ऊः रकारेकाराकारयो लोपश्च।) दद्रुः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दद्रूघ्नः, पुं, (दद्रूं हन्तीति। हन+टक्।) दद्रुघ्नः। इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रूणः, त्रि, (दद्रूरस्त्यस्येति। दद्रू+पामादित्वात् नः।) दद्रुणः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

दध, ङ ददे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, दधते। ददे दानधृत्योः। आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूर-भट्टोक्तम्। गणकृतानित्यात् अस्यैव ढौपरस्मैपद-साध्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु डु धाञ् धारणे इत्यस्यैव रूपं साध्यम्। इति दुर्गादासः ॥

दधि, क्ली, (दधातीति। धा+"भाषायां धाञ्कृ-सृगमिजनिनमिभ्यः।" ३।२।१७१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या किः स च लिड्वत्।) श्रीवासः। वसनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ क्षीरोत्तरा-वस्थाभावः। दइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ पयस्यम् ५। घनेतरत् दधि द्रप्सम्। इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। वातदोषशमनत्वम्। संग्राहित्वम्। मूत्रावहत्वम्। बल्यत्वम्। शोफकफार्त्तारुच्य-शमनत्वम्। वह्निशान्तिकारित्वम्। कासश्वास-पीनसविषमज्वरशीतज्वरहितत्वम्। रक्तोद्रेक-शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्ण-त्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कषायानुरस-त्वम्। पाकेऽम्लत्वम्। पित्तमेदःप्रदत्वम्। मूत्र-कृच्छ्रप्रतिश्यायातीसारवषिकार्श्यषु शस्तत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ स्वादुत्वम्। हृद्यत्वम्। रोचनत्वम्। मङ्गल्यत्वम्। इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः। रुच्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। उत्तमगुणत्वम्। पित्तानिलापहत्वम्। सर्व्व-धात्वग्निबलवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥

निःसारदुग्धदधिगुणाः। संग्राहित्वम्। शीतल-त्वम्। वातलत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दीपनत्वम्। रुच्यत्वम्। ग्रहणीरोगनाशित्वञ्च ॥ * ॥

बद्धदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। नातिपित्तकरत्वञ्च ॥ * ॥

शर्करासहितदधिगुणाः। श्रेष्ठत्वम्। तृष्णा-पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च ॥ * ॥

गुड़युक्तदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। वृंहणत्वम्। तर्पणत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः ॥ * ॥

वातजहृच्छूलनाशित्वम्। इति चक्रदत्तः ॥ * ॥

रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न भुञ्जीत किन्तु सघृतशर्करं समुद्गयूषं सक्षौद्रं उष्णं सामलकं भुञ्जीत। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु च अमुद्गतान्वितमपि दधि न हितम् ॥ ऋतुविशेषे विधिनिषेधौ। हेमन्तशिशिरवर्षासु दधि शस्तं शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो विगर्हि-तम् ॥ * ॥

अविधिना दधिसेवने दोषः। ज्वरासृक्पित्त-वीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्तिः ॥ * ॥

अथ गोदधिगुणाः। विशेषस्वादुत्वम्। बल्य-त्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पवित्रत्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। पुष्टिकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। अशेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च ॥ * ॥

माहिषदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। स्वादुपाकित्वम्। अभि-ष्यन्दित्वम्। गुरुत्वम्। रक्तकफदूषणत्वञ्च ॥ * ॥

छागीदधिगुणाः। उत्तमत्वम्। ग्राहित्वम्। त्रिदोषनाशित्वम्। श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्तत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

आविकदधिगुणाः। दुर्नामकफव्याधिप्रकोपन-त्वम् ॥ अश्वीदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। चक्षुर्हिततत्वञ्च ॥ * ॥

औष्ट्रकदधिगुणाः। क्षारत्वम्। अत्यम्लत्वम्। कटुपाकित्वञ्च ॥ * ॥

हस्तिनीदधिगुणाः। वीर्य्योष्णत्वम्। कषाय-त्वम्। कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥

मानुष्यदधिगुणाः। मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्।
अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥" * ॥
मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च।
"मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्।

मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥
यत् सम्यग् घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥
यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लं तदम्लकम् ।
अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“लवणमधुरसर्पिःशर्करामुद्गधात्री-
कुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥
त्रिकटुकयुतमेतन्नागिकाचूर्णमिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणञ्च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितञ्चातिपथ्यं
रचयति तनुदार्ढ्यं कान्तिसत्त्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरमीषदम्लं वाहितञ्च नाम्लगुणाम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

“दधि यत् स्वादु तत्स्नेहःकफाभिष्यन्दकारणम् ।
दध्यम्लमतियद्रक्तदूषणं कफपित्तकृत् ॥
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
दधि त्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा,—
“शारदं दधिगुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
शोफं तृष्णां ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥

इति शारददधिगुणाः ॥*॥

गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफवृद्धबलवर्द्धनम् ।
वृष्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवृद्धिदम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

शैशिरं सघनञ्चाम्लं मधुरं गुरु एव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ।

इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।
बलवृद्धीर्य्यहा प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ।

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तकृत् ।
शोषभ्रमपिपासाकृद्दधियुक्तं न ग्रीष्मके ॥

इति ग्रीष्मदधिगुणाः ॥ * ॥

वार्षिकं हितकृत् प्रोक्तं दधि शस्तं न दोषलम् ।
शोषवातभ्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥”

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥

“हिक्काश्वासक्षीणार्शोगणामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि ह्येषां लवणेन विमूर्च्छितम् ॥

इति दधिभोजनविधिः ॥” * ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥”
“त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माङ्गल्यञ्च ॥
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहम् ॥
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भैन्द्रोष्ट्रिकं दधि ॥
वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाञ्चाधिकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ॥
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमात्रापहञ्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पित्तनाशनम् ॥
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चोविवर्द्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेषु सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं न च पित्तकृत् ॥
कुर्य्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्रुतम् ।
शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
वह्नेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

धारणकर्त्तरि, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्च्चिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्च्चिका ।) अर्द्धोदकोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता । इति केचित् ॥ उष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता इत्यन्ये ॥ छेना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
“दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तद्दधिकूर्च्चिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दधिचारः, पुं, (दधिं चालयति विलोड़यतीति । दधि+चल+णिच्+अण् । लस्य रत्वम् ।) दधिमथनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैशाखः २ तक्राटः ३ करचर्मणः ४ । इति हारावली ।३४॥

दधित्थं, क्ली, (दध्नो जायते इति । जन+“, न्यामजातौ ।” ३ । २ । ६८ । इति ड । नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवा शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्थः, पुं, (दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन्निति । + “सुपिस्थः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । दरादित्वात् साधुः ।) कपित्थः । इत्यम २ । ४ । २१ ॥ (यथा,—
“तद्वद्दधित्थविल्वाभ्यां जम्बुमध्यैः प्रपाचयेत् ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
“दधित्थविल्वचाङ्गेरी तक्रदाड़िमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिक

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।

दधित्थाख्यः, पुं, (दधित्थं आख्याति कपित अनुकरोतीति । आ+ख्या+कः ।) श्र द्रवः । इति रत्नमाला ॥ लोवान् इति भा

दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्म्मिता धेनुः ।) दान दध्यादिनिर्म्मिता धेनुः । यथा, वराहपुरा
“दधिधेनोर्म्महाराज ! विधानं शृणु साम्प्रत
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ।
गोचर्म्ममात्रे तु पुनः पुष्पप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां कृष्णाजिनकुशोत्तराम्
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखमक्षितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम्
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ॥
क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ॥
पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ।
दधिक्राव्णेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ! ।
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दद्या च नृपनन्दन ! ॥
यजमानो वसेद्राजन् त्रिरात्रञ्च द्विजोत्तम !
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम्
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः ।
मुनय ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
य इदं श्रावयेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानवः ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”

दधिपुष्पिका स्त्री, (दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजित इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः । जाति ङीष् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ।

दधिफलः, पुं, (दधीव शुभ्रो द्रवः फले यस्य । कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ।

दधिमण्डः पुं, (दध्नः मण्डः ।) मस्तु । इति रत्न माला ॥ मातृ इति भाषा ॥

दधिमण्डोदः पुं, (दधिमण्ड इव उदकं यस्य उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथ भागवते । ५ । १ । ३३ ।
“क्षीरोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डो शुद्धोदाः सप्त जलधयः ॥”)

ध्नमुखः पुं, (दधिवत् शुभ्रं मुखं यस्य ।) वानर-विशेषः । स सुग्रीवश्वशुरः तस्य मधुवनपाल-कश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ । ७ ।

"श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्य्य-[वान् ॥"

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।

"सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ॥"

अयन्तु दर्व्वीकराणां सर्पाणामन्यतमः । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)

ध्नश्रोणः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ध्नस(श)क्तवः, पुं, दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ दइछातु इति भाषा ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ९१ ।

"न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु । दधिसक्तून् न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्ज्जयेत् ॥")

ध्नसारं, क्ली, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥

ध्नस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेहः ।) दधिसरः । तत्-पर्य्यायः । सरः २ दध्युत्तरगम् ३ कट्वरम् ४ । इति रत्नमाला ॥

ध्नस्वेदः, पुं, (दध्नः स्वेद इव ।) घोलम् । इति जटाधरः ॥

धीचः, पुं, दधीचिमुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।

"दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥")

धीचिः, पुं, मुनिविशेषः । स अथर्व्वमुनेरौरसात् कर्द्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जातः । वृत्र-वधार्थं देवैरस्यास्थ्ना वज्रं निर्म्मितम् । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—

"कृतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः । तस्मात् यत्नाद्दृषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥ दधीचेरस्थीनि देहीति तैर्व्वधिव्यथ दानवान् । तत् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो मुनिभिस्तथा ॥ ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा । प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा सुभास्वरान् ॥ सर्व्वलोकान् चयान् प्राप्तो येभ्यो नावर्त्तनं पुनः । तस्यास्थिभिरथो शक्रः प्रहृष्टः सुमनास्तथा ॥ कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत । वज्रासिशूलचक्रञ्च परिघा विविधा गदाः ॥ विश्वकर्म्मा सुराणान्तु परिघाद्यायुधानि च ॥"

इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

धीच्यस्थि, क्ली, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हीर-कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धृक् [ष्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विग्दधृगिति ।" ३ । २ । ५९ । इति किन् द्वित्वादिकञ्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ९९ । ३ ।

"रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥")

नः, पुं, (दधते जीवेभ्यः पापपुण्यफलाफलं ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दध्याकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभ्रतां आनयतीति । आ + नी + क्विप् ।) सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा । दएखए इति केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति हिन्दी भाषा ॥

दध्युत्तरं, क्ली, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधि-स्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ६२ ।

"पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च । यथाकामं प्रदानाय भोज्यादिश्रयणाय च ॥")

दध्युत्तरगं, क्ली, (दध्न उत्तरं चरमावस्थां गच्छ-तीति । गम + डः ।) दधिस्नेहः । इति रत्न-माला ॥

दध्युदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटा-धरः ॥

दनुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ६ अध्याये ।

"कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्त्रपौत्त्रकान् । अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥ सुरभिर्विनता तद्वत् ताम्रा क्रोधवशा इरा । कद्रूर्विश्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्त्रान्निबोधत ॥"

"दनुः पुत्त्रशतं लेभे कश्यपाद् बलदर्पितम् । विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥ द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरोधरः । अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ मरीचिर्मघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा । विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः ॥ इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुर्वज्राक्षस्तारकस्तथा ॥ असिलोमा पुलोमा च बिन्दुर्बाणो महासुरः । स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च एवमाद्या दनोः सुताः ॥"

दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कबन्ध-स्योक्तौ । ३ । ७५ । ०४ ।

"श्रियो मां मध्यमं पुत्त्रं दनुं नाम्ना च दानवम् ॥")

दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + डः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४० ।

"तवैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥")

दनुजद्विट्, [ष्] पुं, (दनुजानां असुराणां द्विट् शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, त्रि । यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।

"नमो नन्दकुमार पराय दनुजद्विषे ॥")

दनुसूनुः, पुं, (दनोः सूनुः पुत्त्रः ।) असुरः । इति जटाधरः ॥

दन्तः, पुं, (दम + "हसिमृग्रिण्वामीति ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः । इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलशृङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्व्वणसाधनास्थि । दाँत इति भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि गुह्यदन्तपङ्क्ति-र्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । रदनः २ दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ द्विजः ५ खरुः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्सुख-कारकौषधं यथा,—

हरिरुवाच ।

"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् । जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत् ॥ हरीतकीकषायेण स्नात्वा दन्तान् प्रलेपयेत् । दन्ताः सुरलोहिताः पुंसः श्वेता रुद्र ! न संशयः ॥"

इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥

"शशमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च । पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥ स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥"

इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥

"मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्वित्वा नीललोहित ! । दन्तकीटव्यथां नश्येदन्धासुरविमर्द्दन ! ॥"

इति च गारुडे १९३ अध्यायः ॥ * ॥

सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—

अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।

"जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे ।
अम्बां द्वितीये सहजं तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये
षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः ।
ततोऽधिकः स्यात् बलवान् द्युनाख्ये
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥

सुरप्रतापी नवमे स्मृतश्च दशमे तथा । एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥ अष्टौ पुत्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा । स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ॥ स्नानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्द्दर्शनमन्ततः । होमं विप्रार्च्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रतिक्रीड़ायां तस्याघातस्थानानि यथा,—

"स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥"

इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥

अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—

"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ १ ॥ दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥ स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३ ॥ श्वयथुर्द्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः । लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥ कफूमान् शौषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ३ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परितुद्यते ॥
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशैशिरसंज्ञितः ॥५॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥६॥
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
अभ्याहताः प्रस्रवन्ति शोणितं दन्तवेदना ॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥७॥
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्च चलाः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न स सिध्यति ॥ १० ॥
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ११ ॥
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ॥
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
कृष्णश्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥१३॥
वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥ १४ ॥
शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ १५ ॥
(दन्तमांसैर्मलस्रावैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।
सदाहरुक्स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥)
मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १६ ॥
कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥”१८
इति माधवकरः ॥

दन्तकः, पुं, (दन्त एव । स्वार्थे कन् ।) पर्व्वतशृङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥ (दन्तः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ त्रि, दन्तेषु प्रसितः । दन्त + “स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)

दन्तकर्षणः, पुं, (दन्तान् कर्षतीव यः । कृष् + ल्युः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तकाष्ठं, क्ली, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठम् । तद्यथा नरसिंहपुराणे ।
“दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
सर्व्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥”
महाभारते ।
“तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥”
निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
“गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताली च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ॥
तृणराजशिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥”
तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः ।
“कनिष्ठाग्रसमं स्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावकम् ॥”
मरीचिः ।
“द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

दन्तकाष्ठकं, क्ली, (ह्रस्वं काष्ठं काष्ठकम् । दन्तधावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तच्छदः, पुं, (दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति । छद संवरणे + णिच् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ।३।३। ११८ । इति घः । “छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।” ६ । ४।९६। इति ह्रस्वः ।) ओष्ठः । इति हलायुधः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
“दन्तच्छदैर्दन्तविघातचिह्नैः
स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखैः ।
संसूच्यते निर्द्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥”)

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा सादृश्यं यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा । दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थलम् ।) बिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तधावनं, क्ली, (दन्तानां धावनम् ।) दन्तमार्ज्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्तकाष्ठम् । यथा, गारुडे २१४ अध्याये ।
“उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥
मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
कदम्बबिल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुनाः ।
नगरं बृहती जातिकरञ्जार्कातिमुक्तकाः ॥
जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरासनाः ।
क्षीरकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् ॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे ॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषैः कुर्व्वीत मुखशोधनम् ॥”
दन्तशुद्धिः । तस्य विधिर्यथा,—
“प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥”*॥
तस्य काष्ठानि यथा,—
“केऽप्यत्र करवीरान्नकरञ्जवकुलाशनान् ।
दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽब्रुवन् ॥
खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
तिन्तिडी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बौ तथैव च ।
अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ।”*॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
“गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरैः केतकीयुतैः ।
नारिकेलेन ताल्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।”*॥
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
“मृत्युः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।
पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ।”*॥
तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा,—
“प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ।”*॥
दन्तघर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा,—
“दन्तानूर्द्ध्वमधो घृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिराशु प्रसीदति ॥”*॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्ज्जनं यथा,—
“अर्द्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ॥”*॥
तस्य गुणा यथा,—
“निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“कृतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् ।
जिह्वाया मार्ज्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः ।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्मारको भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विजः ।
दन्तस्य धावनं कुर्य्यात् तर्ज्जन्या न कदाचन ।
अश्वत्थवटबिल्वानां धात्र्याः काष्ठिकया बुधः ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च ॥
नित्यक्रियाफलं प्रेप्सुस्तरया दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्य्योदयविवर्ज्जिते ॥
सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
नित्यक्रियाफलं तस्य सर्व्वमेव विनश्यति ॥
यः स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ।
निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः ।
दन्तस्य धावनं कुर्य्याद्यो मध्याह्नापराह्णयोः ।
तस्य पुण्यं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम् ।
स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावच्छ्रेयः स चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ।
भगवत्युदिते सूर्य्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तद्दन्तकाष्ठैः पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिनः ।
उपवासदिने विप्र ! पितृश्राद्धदिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनतत्परः ।
प्रभाते मार्ज्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्य्याद्द्वादश विप्रेन्द्र ! कवलानि जलैर्बुधः ।
उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! ।
दन्तधावनतत्कार्य्यैः संपूर्णं लभते फलम् ।”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ।

दन्तधावनः, पुं, (धावयत्यनेनेति। धावि+ल्युट्। दन्तानां धावनः।) खदिरवृक्षः। गुच्छकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ वकुलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तपत्रं, क्ली, (दन्ता इव पत्राणि यस्य।) कुन्दकम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा कुमारे। ७।२३।

"कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य॥")

दन्तपत्रकं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य। कप्।) कुन्दपुष्पम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तपुष्पं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य।) कतकफलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तफलं, क्ली, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य।) कतकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः। टाप्।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तसहितो भागः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) गजाग्रभागः। गजस्य मुखतः स्कन्धपर्य्यन्तो योऽग्रभागः स दन्तसहितः। इत्यमरभरतौ॥

दन्तमलं, क्ली, (दन्तलग्नं दन्तस्य वा मलम्।) दन्तलग्नक्लेदः। तत्पर्य्यायः। पुष्पिका २। इति हारावली। १६५॥

दन्तमूलिका, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं मूलमस्याः। कप्+टापि अत इत्वञ्च।) दन्तीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः।) रदनामयः। तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम्। तस्यौषधं यथा,
"काकजङ्घाशिग्रुमूले मुखेन विधृते शिव!।
चर्व्विता दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धर!॥"
दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तकान्तरे पाठः॥ इति गारुडे १९६ अध्यायः॥
अपि च गारुडे १९८ अध्याये।
"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम्।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम्॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा।
भूर्जग्रन्थि विडं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम्॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम्।
वाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः।
पूरणादस्य तैलस्य शमयः कर्णयोः खिलाः॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कशतशेखर!।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्॥"
अन्यच्च।
"तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत्।
द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम्॥
शातनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम्।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम्॥
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान्।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम्॥
इति लाक्षाद्यं तैलम्।
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम्।
तथा च पीतैर्व्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम्॥
हस्तिभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः।
गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमकः॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बीमूलमेकैकम्।
संचूर्ण्य दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्द्दनाः॥
त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्वस्य सर्पिषः कवल इत्यर्थः।
स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च।
पेया रसयवागूश्च क्षीरसन्तानिकाशृतम्॥
शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः।
अत्र दन्तहर्षे।
अच्छिन्नदन्तमूलानि शर्कराशुद्धरेद्भिषक्।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तान् प्रतिसारयेत्॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता॥
अत्र दन्तशर्करायाम्। एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

दन्तवस्त्रं, क्ली, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात्।) ओष्ठः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४५॥

दन्तवासाः, [स्] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवावरकत्वात्।) ओष्ठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे। ५। ३४।

"अपि त्वदावर्ज्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम्।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा॥")

दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य। ततः स्वार्थे कन्।) दाड़िमः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव म्लानिजनकत्वात्।) दन्तशठः। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

दन्तशठः, पुं, (दन्तेषु शठ इव म्लानिकारकत्वात्।) जम्बीरः। कपित्थः। कर्म्मरङ्गकः। नागरङ्गकः। इति मेदिनी। ठे, १६॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तलत्॥")
अम्लः। इति हेमचन्द्रः। ६। २४॥

दन्तशठा, स्त्री, (दन्तेषु शठा।) चाङ्गेरी। इति मेदिनी। ठे, १६॥ (यथा, भावप्रकाशे।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका॥")
क्षुद्राम्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव।) दन्तरोगविशेषः। कफवायुशोषितदन्तगतमलम्। पाथुरि इति भाषा॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥"
यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।
"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै।
सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा॥")
तस्यौषधम् यथा,—
"गोरक्षकर्कटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम्॥"
इति गारुडे १९० अध्यायः॥

दन्तशाणः, पुं, (दन्तानां शाण इव। चिक्कणताजनकत्वात्।) निचुलवृक्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मिषि इति भाषा॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र।) माढ़ी। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव। शूलवेधनवद्वेदनादायकत्वात्।) दशनवेदना। तस्यौषधम्॥ यथा,—
"त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वं कटुकारग्वधैः शृतम्।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये॥"
इति गारुडे १७४ अध्यायः॥

दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात्।) दन्तरोगविशेषः। इति माधवकरः॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।
"दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात्॥"
दन्तम्लानिः। यथा,—
"यस्य वै जातमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशम्।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत्॥"
इति वायुपुराणम्॥)

दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति। हृष+णिच्+ण्वुल्।) जम्बीरः। इति जटाधरः॥

दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति। हृष+णिच्+ल्युः।) जम्बीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति। आ+हन+अण्।) निम्बूकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दशनाघातः। (यथा, गणेशध्याने।
"दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम्॥")
रतिक्रीड़ायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि॥

दन्तार्ब्बुदं, क्ली, पुं, (दन्तस्य अर्ब्बुदमिव।) दन्तरोगभेदः। तत्पर्य्यायः। दन्तमूलम् २ दन्तशोफः ३ द्विजव्रणः ४। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्त एव आयुधं यस्य।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) वल्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्तावलः, पुं, (अतिशयितौ दन्तौ अस्य। दन्त+"दन्तशिखात् संज्ञायाम्।" ५।२।११३।

इति वलच्। "वले।" ६।३।११८। इति दीर्घः।) हस्ती। इत्यमरः। २।८।३४॥ (यथा, मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः। ७।१०६।
"सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तावलं हन्तुमाक्रमति॥")

दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) दन्तीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१४४॥

दन्तिजा, स्त्री, दन्तिका। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तिनी, स्त्री, (दन्तस्तदाकारो स्फुटेऽस्त्यस्याः। दन्त+इनिः+ङीप्।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तिमदः, पुं, (दन्तिनो मदः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्ती, स्त्री, (दाम्यत्यनयेति। दम+"हसिमृग्रिण्वमि..." उणा। ३।८६। इति तन्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। शीघ्रा २ श्येनघण्टा ३ निकुम्भी ४ नागस्फोता ५ दन्तिनी ६ उपचित्रा ७ भद्रा ८ रूक्षा ९ रेचनी १० अनुकूला ११ निःशल्या १२ चक्रदन्ती १३ विशल्या १४ मधुपुष्पा १५ एरण्डफला १६ तरुणी १७ एरण्डपत्रिका १८ अम्बुरेवती १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उडुम्बरदला २२। इति राजनिर्घण्टः॥ निकुम्भः २३। दन्तिका २४ प्रत्यक्पर्णी २५ उदुम्बरपर्णी २६। इत्यमरः। २।४।३४॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। शूलामत्वगदोषार्शोव्रणाश्मरीशल्यशोधनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अष्ठीलिकाध्मानगुल्मोदरनाशित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अथ लघुदन्ती।
"लघी दन्ती विशल्या च स्यादुडुम्बरपर्ण्यपि।
अथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया॥
वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः॥"
अथ वृहद्दन्ती।
"एरण्डपत्रविटपा द्रवन्ती सम्बरी वृषा।
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी प्रत्यक्पर्ण्याखुकर्ण्यपि॥*॥
दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम्।
गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डुकुष्ठविदाहनुत्॥
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन्॥
लघुदन्तीफलगुणाः।
क्षुद्रदन्तीफलं तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः।
शीतलं हन्ति विण्मूत्रगरशोथकफापहम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

दन्ती, [न्] पुं, (प्रशस्तौ दन्तौ स्तः अस्येति। दन्त+इनिः।) हस्ती। इत्यमरः।२।८।३४॥ (यथा, देवीभागवते। २।९।४५।
"मन्त्रिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः॥"
स्त्रियां ङीप्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६५२।
"सेहत्यतिजिगीषा समरः प्राणक्षयावधिः करिणाम्।
न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि! तव यौवनोद्भेदः॥")

दन्तीबीजं, क्ली, (दन्त्या इव बीजमस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तुरः, त्रि, (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्येति। "दन्त उन्नत उरच्।" ५।२।१०६। इति उरच्।) उन्नतदन्तः। दाँतो इति भाषा॥
"कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी।
कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चपला सती॥"
इति सामुद्रकम्॥
उन्नतानतः। इति मेदिनी। रे, १६६॥

दन्तुरच्छदः, पुं, (दन्तुर उन्नतानतश्छदो यस्य।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तोलूखलिकः, त्रि, (दन्त एव उलूखलः। सोऽस्त्यस्येति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) वानप्रस्थविशेषः। दन्तमात्रेण छित्त्वा यो भक्षति सः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, मनुः। ६।१७।
"अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा॥")

दन्त्यः, त्रि, (दन्तेषु भवः। दन्त+"शरीरावयवाच्च।" ४।३।५५। इति यत्।) दन्तोद्भवः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः॥"
दन्तेभ्यो हितः। "शरीरावयवाद्यत्।" ५।१।६। इति यत्। दन्तहितजनकः। यथा, सुश्रुते। १।४६।
"दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्र-
स्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च॥")

दन्दशूकः, पुं, (गर्हितं दशतीति। दन्श+यङ्+"यजजपदशां यङः।" ३।२।१६६। इति ऊक।) सर्पः। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः॥")
राक्षसः। इति मेदिनी। के, १६३॥ (हिंस्रे, त्रि। यथा, भट्टिः। १।२६।
"इयुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ
धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीड़ं दधाने॥")

दन्भ, उ न दम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-अकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) दम्भः परवञ्चनहेतुव्यापारः। उ, दम्भित्वा दब्ध्वा। न, दभ्नोति खलश्छलयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

दन्भ, क ङ संघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, दम्भयते। सङ्घातो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

दन्श, औ दंशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अदाङ्क्षीत्। दशति विस्वफलं शुकशावकः। दंशनमित्यत्रदंशनमिति पठित्वा तन्निर्द्देशात् अनटि नकारलोप इत्याहुः। अतएव दशनो दन्तः। नाह्रिर्द्दंशयति कश्चिद्विदया गवङ्गाख्यया। इति हलायुधः। भट्टमल्लमते दंशनमिव सन्नाहः। तेन अदंशयत्न-वद्दितशौर्य्यदंशनाक्तमरयं नय इति हविभूभृतः। इति माघः। तनूः कवचपट्टताक्काङ्करित्यर्थः। अयं परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः। वस्तुतस्तु दंशं करोतीति णौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, दम्भयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, दाभयति। इति दुर्गादासः॥

दभ्रं, त्रि, (दभ्नोतीति। दन्भ दम्भे+"स्फायि-तञ्चीति।" उणां। २।१३। इति रक्।) अल्पम्। इत्यमरः। ३।१।६१॥ (यथा, निघण्टौ। ३।
"क्षुल्लकं। ह्रस्वः। निघृष्वः। मायुकः। प्रतिष्ठा। क्षुधु। वम्रकः। दभ्रम्। अर्भकः। क्षुल्लकः। अल्प इत्येकादशह्रस्वनामानि॥" यथा, ऋग्वेदे। १।८१।२।
"असि दभ्रस्य चिद्वृधः॥")
समुद्रे, पुं। इत्युणादिकोषः॥

दम, भ य उ इर् शमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) भ य, दाम्यति। उ, दमित्वा दान्त्वा। इर, अदमत् अदमीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। शमः शान्तीभावः। दाम्यति मुनिः। शम इतिपदस्य अन्तस्यापि सम्भवे शान्तं करोत्यर्थमिति धातुप्रदीपः। दमित्वा... सङ्घातात्। इति दुर्गादासः॥

दमः, पुं, (दमनमिति। दम+भावे घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति।" ७।३।३४। इति वृद्ध्यभावः।) दण्डः। इत्यमरः। २।८।२१।
दण्डस्य लक्षणं यथा,—
"दमनाद्दमनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति।
इति मत्स्यपुराणम्।
(यथा, मनुः। ८।१६२।
"निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेत् दमम्॥")
तपःक्लेशसहिष्णुता। तत्पर्य्यायः। दान्तिः २ दमथः ३। इत्यमरः। ३।२।३॥ दमनम्। तत् वाह्येन्द्रियनिग्रहः। इति वेदान्तसारः। विषयाद्व्यावृत्तस्य मनसो बहिरिन्द्रियनिरोधादेः... इति केचित्॥ दमस्य लक्षणं यथा,—
"कुत्सितात् कर्म्मणो विप्र! यच्च चित्तनिवारणम्।
स कीर्त्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः।
(यथा, मनुः। ६।९२।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्॥")
कर्द्दमः। इति मेदिनी। मे, १४॥ (गृहम्। इति निघण्टुः।३।४॥ यथा, ऋग्वेदे।१।७५।५।
"अग्ने यक्षि स्वं दमम्॥"
महर्षिविशेषः। यथा, महाभारते। १३।२६।५।
"विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्त्तः प्रमतिर्दमः॥"
मरुत्तस्य राज्ञः पुत्रः। यथा, भागवते। ९।२।२८।
"मरुत्तस्य दमः पुत्त्रस्तस्यासीद्राज्यवर्द्धनः॥"
मरुत्तस्य पौत्रः। इति मार्कण्डेयपुराणम्। यथा तत्रैव। १३४। १—५।

ं स राजा धर्म्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा।
ततनयो विप्र ! विख्यातबलपौरुषः ॥”
रिष्यन्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः।
स्येव बलं तस्य दयाशीलं मुनेरिव ॥
यामिन्द्रसेनायां स जज्ञे तस्य भूभृतः।
र्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्म्महायशाः ॥
ग्राहयामास दमं मातरं जठरे स्थितः।
शीलश्च भविता यतश्चायं नृपात्मजः ॥
स्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः।
इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु ॥
दमो राजपुत्त्रस्तु धनुर्व्वेदमशेषतः।
हे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्व्वणः ॥”
स्य विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो
व्यम् ॥ भीमस्य राज्ञः पुत्त्रविशेषः। यथा,
हाभारते। ३। ५३। ९।
न्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः।
मयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥”
णुः। यथा, तत्रैव। १३। १४९। १०५।
धनुर्धरो धनुर्व्वेदो दान्तो दमयिता दमः ॥”)
:, त्रि, (दमयतीति। दम+णिच्+ण्वुल्।)
मनकर्त्ता। इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः।
।१६२।
हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥”)
ोषः, पु, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स चेदि-
शपतिः शिशुपालपिता च। इति पुराणम् ॥
यथा, भागवते। ९। २४। ३९।
दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥”)
ोषसुतः, पुं, (दमघोषस्य सुतः।) शिशु-
पालः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
थः, पुं, (दमु उपशमे+“बाहुलकात् दृशमि-
मिभ्यश्च।”३।११४। इति अथः। इत्युज्ज्वल-
त्तः।) दमः। दण्डः। इत्युणादिकोषः ॥
नं, क्ली, (दम+भावे ल्युट्।) दण्डः। यथा,
'अत्युच्छ्रितस्य दमनमुचितञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
नः, पुं, (दाम्यतीति। दम+ल्युः।) पुष्प-
विशेषः। दोना इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
पुष्पचामरः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
“दमनस्तु वरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः।
ग्रहण्यादिविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वीरः। उपशान्तः। इति शब्दरत्नावली ॥
कुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषि-
विशेषः। यथा, महाभारते। ३। ५३। ६।
“तमभ्यगच्छत् ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ।
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् ॥”
चक्ष भीमस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ३।
५३। ९।
“कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥”
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ३४।
“मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥”

“स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं
यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः।” इति
तद्भाष्ये शङ्कराचार्य्यः ॥ महादेवः। यथा,
महाभारते। १३। १७। १३६।
“महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”)
दमनकः, पुं, (दमन एव। स्वार्थे कन्।) वृक्ष-
विशेषः। दोना इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ मुनिः ५
जटिला ६ दण्डी ७ पाण्डुरागः ८ ब्रह्मजटा ९
पुण्डरीकः १० तापसपत्री ११ पत्री १२ पवि-
त्रकः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६
तपस्विपत्रः १७। इति राजनिर्घण्टः ॥ मुनि-
पुत्त्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्म-
जटी २१ कुलपुत्त्रकः २२। इति भावप्रकाशः ॥
अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। कषाय-
त्वम्। कटुत्वम्। कुष्ठदोषद्वन्द्वत्रिदोषविष-
विस्फोटविकारहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
हृद्यत्वम्। वृष्यत्वम्। सुगन्धित्वम्। ग्रहण्यस्र-
क्लेदकण्डूनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (क्ली,
षड्चरणच्छन्दोविशेषः। यथा, चिन्तामणिधृत-
वचनम्।
“द्विगुणनगणमिह वितनु हि।
दमनकमिति गदति शुचि हि ॥”
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषोऽपि। यथा, तत्रैव।
“द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय कर-
तलम्।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमति-
ललितम् ॥”)
दमनकारोपणोत्सवः, पुं, (दमनकस्य आरोप-
णार्थं य उत्सवः।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणार्थ-
महापूजारूपोत्सवः। यथा,—
“चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां दमनारोपणोत्सवम्।
विदध्यात्तद्विधिर्बौधायनाद्युक्तोऽत्र लिख्यते ॥
मधोः सितैकादश्याञ्च प्रातःकृत्यं समाप्य च।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ! ।
शोकार्त्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥
नेष्यामि कृष्णपूजार्थं त्वां कृष्णप्रीतिकारकम्।
इति संप्रार्थ्य नत्वा च गृह्णीयाद्दमनं शुभम् ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याद्भिः प्रपूज्य च।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत् ॥*॥
अथ दमनकाधिवासविधिः।
कृष्णस्याग्रे समुद्धृत्य सर्व्वतोभद्रमण्डलम्।
निधाय दमनं तत्र रात्रौ तदधिवासयेत् ॥
तत्र मन्त्रः।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः।
दमन ! त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥ इति
सबीजं कामदेवञ्च तथा भस्मशरीरकम्।
अनङ्गं मन्मथञ्चैव वसन्तसखमेव च ॥
स्मरं तथेक्षुचापञ्च पुष्पबाणञ्च पूजयेत्।
प्रागादिदिक्षु रत्याऽऽद्यं विधिवद्दमने क्रमात् ॥

अष्टोत्तरशतं कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य तत्।
दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत् ॥
मन्त्रश्चायम्।
नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे।
मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! पुराणपुरुषोत्तम ! ।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्द्दमनकं शुभम्।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
इत्थमामन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पुनः।
गीतनृत्यादिना रात्रौ कुर्य्याज्जागरणं मुदा ॥*॥
अथ दमनकार्पणविधिः।
प्रातःस्नानादि निर्व्वर्त्य नित्यपूजां विधाय च।
दमनारोपणार्थञ्च महापूजां समाचरेत् ॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिगृह्य च।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीकृष्णाय समर्पयेत् ॥
तत्र मन्त्रः।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ! ।
हृत्स्थान् पूरय मे कृष्ण कामान् कामेश्वरीप्रिय ! ॥
इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात्।
इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय ॥ इति ॥
ततो दामनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च।
गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीकृष्णं प्रार्थयेदिदम् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्म्मन्दारकुसुमादिभिः।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुड़ध्वज ! ॥
वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि।
तद्वद्दामनकीं मालां पूजाञ्च हृदये वहेत्यादि ॥
भगवन्तं प्रणम्याथ गुरुं संपूज्य भक्तितः।
संपूज्य ब्राह्मणान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥
पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत्।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे ॥
न कृतो दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि।
वैशाख्यां श्रावणे मासि कर्त्तव्यं वा तदर्पणम् ॥
अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे।
चैत्रादौ कारयेत् पूजां सम्यग्वत्स ! यथाविधि ॥
गन्धधूपार्घ्यनैवेद्यैर्म्माल्यैर्द्दमनकोद्भवैः।
सहोमं पूजयेद्देवं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽभिरनया। दम+ल्युट्।
स्त्रियां ङीप्।) अग्निदमनीवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः ॥
दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिक-
मिति। दम+णिच्+शतृ+ङीप्।) भद्र-
मल्लिका। इति शब्दमाला ॥ नलराजपत्नी।
सा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या। (यथा, महा-
भारते। ३। ५३। ५-९।
“तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः।
शूरः सर्व्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित्।

महिष्या सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्च्चसम् ॥
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु तमेवाध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दमितः, त्रि, (दम्यते स्म इति । दम + क्तः । "वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति पक्षे इट् ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ५६ ।
"यथेयं सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ।
क्षणोपभोग्या च यथा नागे वै दमिते मया ॥")
क्लेशसहमात्रम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादि-क्लेशसहः । इति सुभूतिः ॥

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम + इनिः ।) दमनविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, स्त्री । तत्प्रवर्त्तक-ऋषिभेदे, पुं । यथा, महाभारते ।३ । ८२ । ७१—७४ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ! ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥
दमी चात्र नरश्रेष्ठ ! सर्व्वदेवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! हयमेधमवाप्नुयात् ॥"
दमीत्यत्र क्रिमीति क्वचित् पाठः ॥)

दमुनाः, [स्] पुं, (दाम्यतीति । अन्तर्भूतण्यर्थात् दमधातोः + "दमेरुनसिः ।" उणां । ४ । २३४ । इति उनसिः ।) अग्निः । इत्यमरः ।१।१।५६॥ शुक्राचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

दमूनाः, [स्] पुं, (दमुनस् + अन्येषामपि दृश्यते इति पक्षे दीर्घः । यद्वा, दमेरूनसिरिति पठित्वा ऊनसिप्रत्ययः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, दमनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४१ । ११ ।
"अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न
पपृचासि धर्णसिम् ॥"
दान्तमनाः । दान्तचित्तः । यथा, तत्रैव ।५।४।५।
"जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञ-
मुपयाहि विद्वान् ॥")

दम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।) भार्य्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥")

दम्भः, पुं, (दभ्यते इति । दम्भ दम्भे + घञ् ।) कपटः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
"सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥"
अयन्तु अधर्म्मात् मृषागर्भे संजातः । यथा, भागवते । ४ । ८ । २ ।
"मृषाऽधर्म्मस्य भार्य्यासीद्दम्भं मायाञ्च शत्रुहन् !।
असूत मिथुनं तत्तु निरृतिर्जगृहेऽप्रजाः ॥")
कल्कम् । शाटोपाहङ्कृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
"आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥"
धर्म्मानुत्साहः । यथा, मनुः ।४।१६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।७८ ।
"दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ॥")

दम्भोलिः, पुं, (दम्भ नोदे + भावे असुन् । दम्भसि प्रेरणे अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + इन् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥

दम्यः, पुं, (दम्यते इति । दम + यत् ।) वत्सतरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६२ ॥ अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
"शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥")
दमनीये, त्रि ॥

दय, ङ ग्रहणे । गतौ । वधे । दाने । अवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) अवनं पालनम् । ङि, दयितोऽस्ति । ङ, दयते दीनं दयालुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अत्र कर्म्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥

दयः, पुं, (दय + बाहुलकात् अप् ।) दया । इति शब्दरत्नावली ॥

दया, स्त्री, (दय + भिदाद्यङ् । ततष्टाप् ।) करुणा । अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
"यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ ! सा दया परिकीर्त्तिता ॥"
अपि च मत्स्यपुराणे ।
"आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता ॥"*॥
"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
(इयं हि शक्तीनामन्यतमा । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६० ।
"श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया
गतिः ।
"संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक् ॥")

दयाकूर्च्चः, पुं, (दयायां कूर्च्चः शीर्षमिव प्रधानम् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

दयालुः, त्रि, (दयते इति । दय + "स्पृहिगृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः । तत्पर्य्यायः । कारुणिकः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इत्यमरः ।३।१।१५ ॥ (यथा, रघुः ।१०।१९ ।
"दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥")

दयितं, त्रि, (दय्यते स्मेति । दय + क्तः ।), प्रियम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८८ ।
"दृष्टमदृष्टप्रायं दयितं ज्ञात्वा प्रकाशितत्त्वमया
हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्याकल्पितत्रपया ॥"
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८९ ।
"दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सह्याः
स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न
स्यात् ॥")

दयितः, पुं, (दय + क्तः ।) पतिः । इति जटाधरः ॥

दयिता, स्त्री, (दयित + टाप् ।) भार्य्या । इति हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
"निवर्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥")

दर, व्य, (दीर्य्यते इति । दॄ + अप् ।) ईषदर्थः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०० ।
"दरतरलेऽक्षिणि वक्षसि दरोन्नते तव मुखे च
दरहसिते ।
आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनु-
षापि ॥"
"अक्षिणि नेत्रे ईषच्चञ्चले सति । तवेषदुन्नमिते वक्षसि मुखे च किञ्चिद्धसितवति सति ।" इति तट्टीका ॥)

दरं, क्ली, शङ्खः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकमल-कौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥

दरः, पुं क्ली, (दीर्य्यते वक्षोऽनेन । दॄ + "ग्रहवृदृ-निश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) भयम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २९५ ।
"दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिक्षेण निर्गता-
स्तन् मे ।
मुग्धे ! तव दृष्टिरसावर्ज्जुनयन्तीषुरिव हन्ति ॥")
गर्त्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ ॥ (शङ्खः । यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।
"स उच्चकाशे धवलोदरो दरो-
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसंपुटे
यथाब्जषण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥")
कन्दरे, पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः । (स्त्रियां ङीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
"ध्वनति पवनविद्धः पर्व्वतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ॥")

दरकण्टिका, स्त्री, (दर ईषत् कण्टो यस्याः कप् । टापि अत इत्वम् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दरणिः, पुं, (दॄ विदारणे + "हृसृरुहियुषितिभ्य इत्" इत्यादि "अर्त्तिसृधृ..." इति।) कूल-

[दृ] स्त्री, (दृणातीति। दृ विदारणे+ इन्। “दृभ्योऽपि:।” उणा०। १। १२८। इति इ:।) प्रपात:। भयम्। पर्व्वत:। इति मेदिनी। रे, ३०॥ म्लेच्छजाति:। इति शब्दादिसंग्रहे अमर:॥ (देशविशेष:। यथा, भारते सभापर्ळ्वणि ५१। ... दरी। ... तटस्थाधिपयोर्य: केशरिवराहयो:। ... मवह्निस्थयोरासीदार्य्यावर्त्त इवान्तरे॥”) ... तीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-वृत्ति:॥

... स्त्री, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति। दै+ क:।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते। अस्य पर्य्यायो यथा,—
“... मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रस:॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
... प्रकारान्तरं यथा,—
“हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गञ्चूर्णपारदम्।
दरदस्त्रिविध: प्रोक्तश्चर्म्मार: शुकतुण्डक:॥
हंसपादस्तृतीय: स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम्।
चर्म्मार: शुक्लवर्ण: स्यात् सपीत: शुकतुण्डक:॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तम:॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
“दरदं तत्तुल्यं कृत्वा ... त्रिदिनम्।
... जम्बीररसैराकृष्य वा रसैर्वसुधा॥
... जम्बीरवारिणा चार्द्रया रसेन परिप्लुतम्।
... स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि कठिनीशुद्धम्॥
... शरावं तत्र चिं... जलं देयं ऊर्द्ध्वं स्थैर्य
... तद्रसपातनेन निर्म्मलं शिवजम्॥”
“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरद: शुकतुण्डक:।
... सम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तक:॥
... द्रवे: पिष्टा दरदो माहिषेण च।
... सप्तधा पिष्ट: शुष्कीभूतो विशुध्यति॥
... अथ।
... दुग्धेन दरदमम्लवर्गैर्विभावितम्।
... प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्॥
... मनम्।
... दरदं दोलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्द्रवै:।
... सप्तवारमजामूत्रैर्भावितं शुद्धिमेति हि॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-कारे॥)

...:, पुं, (दरं भयं ददातीति। दा+क:।) देश-विशेष:। भयम्। म्लेच्छजातिभेद:। इति शब्दरत्नावली॥ (अयन्तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् ... क्रमश: उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्र-त्वादिकं प्राप्त:। यदुक्तं मनौ। १०। ४३-४४। “... क्रियालोपादिमा: क्षत्रियजातय:। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च॥ ... काम्बोजा यवना: शका:। पारदा पह्लवाश्चीना: किराता दरदा: खशा:॥”)

... स्त्री, (दृ+इन्।) दरी। इति शब्द-रत्नावली॥ (तच्छककुलोत्पन्ने सर्पे, पुं। इति महाभारतम्॥)

दरित:, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जात:। दर+ तारकादित्वात् इतच्।) भीत:। इति हेम-चन्द्र:। ३। २८॥

दरिद्र:, पुं, (दरिद्राति दुर्गतो भवतीति। दरिद्रा+ अच्।) निर्धन:। तत्पर्य्याय:। निस्व: २ दुर्विध: ३ दीन: ४ दुर्गत: ५। इत्यमर:। ३।१। ४८॥ कीकट: ६ दु:स्थ: ७। इति जटाधर:॥ अस्तमित: ८। इति दायधर्म्म:। तस्य कारणं यथा,—
“अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च।
अदत्त्वा हेमधेनूश्च दरिद्रो जायते नर:॥”
इति मार्के भूत्सवम्॥
“दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्ट: कृपणो योऽजितेन्द्रिय:॥”
इति श्रीभागवतम्॥

दरिद्रा, च लु दुर्गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम:॥ (अदां-परं-अकं-सेट्।) दुर्गतिरकिञ्चनीभाव:। च लु, उपर्य्युपरि पश्यन्त: सर्व्व एव दरिद्रति। इति दुर्गादास:॥

दरिद्रायक:, त्रि, (दरिद्रातीति। दरिद्रा+ण्वुल्।) दरिद्र:। इति मुग्धबोधम्॥

दरिद्रित:, त्रि, (दरिद्रा+कर्त्तरि क्त:।) दरिद्र:। दारिद्र्ययुक्त:॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा+तृच्।) दरि-द्रायक:। दरिद्राधातो: कर्त्तरि तृन्प्रत्यय:॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य। प्रायश: सर्व्वस्वासकत्वादेवास्य तथात्वम्।) दुरोदरम्। इत्यमरटीकायां भरत:॥

दरोदर:, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य।) दुरोदर:। इत्यमरटीकायां भरत:॥ (यथा, उणादि-सूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धन:। ५।४१।
“आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं
क्रीडन्त्यरण्ये सततं दरोदरम्॥”)

दर्द्दर:, पुं, पर्व्वत:। (यथा, रामायणे। २। ९१। २४।
“मलयं दर्द्दरञ्चैव तत: स्वेदनुदो निल:॥”
क्वचित् दर्द्दुरोऽपि पाठ:॥) ईषद्भग्नभाजने, त्रि। इति मेदिनी। रे, १६६॥

दर्द्दराम्र:, पुं, आम्रविशेष:। तत्पर्य्याय:। मीना-ख्य: २। इति शब्दमाला॥

दर्द्दरीक:, क्ली, (दारयतीव कर्णौ। दृ+णिच्+ “पर्फरीकादयश्च।” उणा०। ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययेन साधु:।) वाद्यम्। इत्युणादि-कोष:॥

दर्द्दरीक:, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति। दृ+ णिच्+“पर्फरीकादयश्च।” उणा०। ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययेन साधु:।) मेघ:। वाद्यभेद:। भेक:। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति:॥

दर्द्दुरं, क्ली, ग्रामजालम्। इति मेदिनी। रे, १६७॥

दर्द्दुर:, पुं, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति। दृ+ “भकुरदर्द्दुरौ।” उणा०। १। ४१। इति उरच्-प्रत्ययेन निपातनात् साधु:।) भेक:। इत्यमर:। १। १०। २४॥ (यथा,—
“भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्॥”
इत्युद्भट:॥)
मेघ:। वाद्यभाण्डभेद:। पर्व्वतविशेष:। इति मेदिनी। रे, १६७॥ (यथा, रघौ। ४। ५१।
“स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ।
स्तनाविव दिशस्तस्या: शैलौ मलयदर्द्दुरौ॥”)
राक्षस:। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति:॥
(अभ्रकधातुभेद:। यथा, भावप्रकाशे।
“पिनाकं दर्द्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम्॥”
“दर्द्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्द्दुरध्वनिम्।
गोलकान् बहुश: कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायक:॥”)

दर्द्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति। दृ+उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु:। तत-ष्टाप्।) चण्डिका। इति मेदिनी। रे, १६७॥

दर्द्द:, पुं, (दरिद्राति दुर्गतो भवत्यनेनेति। दरिद्रा+ “दरिद्राते र्यालोप:।” उणा० ।१।६०। इति ऊ:। रकारेकारयकाराणां लोपश्च।) दद्रुरोग:। इति शब्दरत्नावली॥

दर्द्रु:, पुं, (दरिद्रा+बाहुलकात् उ:। र्यालोपश्च।) दद्रुरोग:। इत्युणादिकोष:॥

दर्द्रुघ्न:, पुं, (दर्द्रुं हन्तीति। दर्द्रु+हन्+टक्।) चक्रमर्द्दक:। इति शब्दरत्नावली॥

दर्द्रुण:, त्रि, (दर्द्रुरस्यास्तीति। दर्द्रु+“लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्य: शनेलच:।” ५।२।१००। इति पामादित्व पाठात् न:। ततो णत्वञ्च।) दद्रुरोगी। इत्यमरटीकायां भरत:॥

दर्द्रू:, पुं, (दरिद्रा+ऊ:। र्यालोपश्च।) दद्रुरोग:। इत्युणादिकोष:॥

दर्द्रूण:, त्रि, (दर्द्रूरस्यास्तीति। दर्द्रू+न:।) दद्रु-रोगी। इत्यमरटीकायां भरत:॥

दर्द्रुरोगी, [न्] त्रि, (दर्द्रुरोगोऽस्यास्तीति। दर्द्रु-रोग+इनि:।) दद्रुरोगी। इत्यमरटीकायां भरत:॥

दर्प:, पुं, (दृप्यति इति। दृप+भावे घञ्।) उच्छृङ्खलत्वम्। इति नीलकण्ठ:। कस्तूरी। इति मेदिनी। पे, ७॥ उष्मा। इति त्रिकाण्ड-शेष:॥ अहङ्कृति:। तत्पर्य्याय:। गर्व्व: २ अह-ङ्कार: ३ अवलिप्तता ४ अभिमान: ५ ममता ६ मान: ७ चित्तोन्नति: ८ स्मय: ९। इति हेम-चन्द्र:। २। २३१॥ *॥
“अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजममङ्गलम्।
ब्रह्मादिषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तमुन्नति:॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्मादिषु परात्परे।
विनाश्य सर्व्वं सर्व्वात्मा तेषां शास्ताहमेव च॥
क्षुद्राणां महतां चैव येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये!।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च॥
चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णो: पुरा विभु:।
ब्रह्मणश्च तथा विष्णो: शेषस्य च शिवस्य च॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि शाक्रस्य चन्द्रसूर्य्ययो:।
गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दुर्व्वाससस्तथा॥
दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च।

सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशङ्कयोः ॥
लक्ष्मणस्यार्ज्जुनस्यापि बाणस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा ।
हृत्वा दर्पञ्च सर्व्वेषां प्रसादञ्च चकार सः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्पकः, पुं, (दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति । दृप हर्षमोहनयोः+णिच्+ण्वुल् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

दर्पणं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप्+णिच्+ल्युः) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे ल्युट् ।) सन्दीपनम् । इति दृपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्पणः, पुं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप्+णिच्+“नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति ल्युः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्शि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ मन्दरः ५ दर्शनम् ६ प्रतिविम्बातम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्कः ८ कर्करः ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, चाणक्ये । १०६ ।
“यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥”)
अस्य गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पुं, पर्व्वतभेदः । नदविशेषः । यथा,—
और्व्व उवाच ।
“ततः पूर्व्वं महाराज ! दर्पणो नाम पर्व्वतः ।
कुवेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा ।
यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिणो रोहिताकृतिः ।
यस्मिँल्लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥
यन्नातिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नदः ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यसदृशः फले ॥
समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्व्वैर्देवगणैर्हरिः ।
सर्व्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ॥
तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः ।
तेनायं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
तस्मिन् स्नात्वा नदवरे योऽर्च्चयेद्दर्पणाचले ।
कुवेरं प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षतः ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्पारम्भः, पुं, (दर्पस्य आरम्भः) अहङ्कारारम्भः । तत्पर्य्यायः । मटस्फटिः २ । इति जटाधरः ॥

दर्भः, पुं, (दृणाति विदारयतीति । “दृदलिभ्यां भः ।” उणां ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः । इत्यमरः ।२।४।१६६ ॥ उलपतृणम् । इति रत्नमाला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
(“कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ॥
दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
“हरिताः सपिञ्जलाश्चैव पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥
पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥
सपिञ्जलाः साग्राः तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे शूकतृणशरशीर्य्यबल्वजमलशुण्ठवर्ज्जं सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तदतिरिक्तबल्वजानां निषेधो बोद्धव्यः । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणचरणाः ॥ गोकर्णमिता विस्तृताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणाः ।
रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥
वर्ज्यप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतैरित्युपलक्षणेन तृतीया धृतैर्दर्भैरुपलक्षितेन पुरुषेण ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेषं विवर्जयेत् ॥
कृतं समापितमित्यर्थः ॥ * ॥
दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे ग्रन्थसंग्रहः ।
ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
शान्तिदीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् ।
ओँकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्य्यात् कुशद्विजम् ॥
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां पाठः । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्भे ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ।” इति आह्निकतत्त्वम् ॥

दर्भटं, क्ली, (दृभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दृभ ग्रन्थने+बाहुलकात् अटन् ।) निभृतगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपत्रः, पुं, (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भाह्वयः, पुं, (दर्भं आह्वयते स्पर्द्धते सदृशत्वात् आ+ह्वे+अच् ।) मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मुञ्जशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्व्वः, पुं, (दृणाति विदारयतीति । दृ+“कृगृ... भ्यो वः ।” उणां १।१५५। इति वः ।) राक्षसः । हिंस्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २।५१।१...
“कैरता दरदा दर्व्वाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागाः पारदाः सह वाह्लिकैः ॥”
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेदः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २२ ।
“उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ।
नृगा कृमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ।”

दर्व्वरीकः, पुं, (दॄ विदारे+“फर्फरीकादयश्च ।” उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वाद्यभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्व्वटः, पुं, (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट+अच् । शकन्ध्वादित्वात् अलोपः ।) रक्षवारी [?] इति हारावली । १२८ ॥

दर्व्विः, स्त्री, (दृणाति विदारयत्यनेनेति । दॄ+“वृदृभ्यां विन् ।” उणां ४ । ५३ । इति विन् ।) व्यञ्जनादिदारकः । हाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बिः २ खजाका ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकः ६ फणा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विकः, पुं, (दर्व्वि+स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति द्विरूपकोषः ॥

दर्व्विका, स्त्री, (दर्व्वि+स्वार्थे कन्+टाप् । दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।) खजाका । इति द्विरूपकोषः ॥ कज्जलम् । यथा,
“सौवीरं आम्बलं तुत्थं मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका मेचनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ।”
तल्लक्षणम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये
“स्वच्छरूपन्तु सौवीरं आम्बलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेचनीलन्तु तैजसम् ॥
घृष्ट्वा निष्पाद्य चैतानि शिलायां तेजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ! ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥

दर्व्वी, स्त्री, (दर्व्वि+वा ङीष् ।) दर्व्विः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । ३७ ।
“आलोड्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा ।
योऽहंब्रह्म न जानाति दर्व्वी पाकरसं यथा ।”

दर्व्वीकरः, पुं, (दर्व्वी फणा करोतीति कृ+“कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।” ३।२।२०। इति टः । यद्वा, दर्व्वी फणा कर इवास्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
“दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः ।”

"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ।
ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥"
तत्र दर्व्वीकरभेदा यथा,—
दर्व्वीकराः कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किराः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्प ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष इति ॥"
एतद्विषजनितलक्षणादिकं यथा,—
"तत्र दर्व्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्ब्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जड़ता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्धगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ॥" दर्व्वीकरदष्टानां विषवेगादिकमाह यथा,—
"तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति। तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन तन्द्रा प्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमे अस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्व्वभेदो हिक्कादाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति। तेन गात्राणां गौरवमतिसारो हृत्पीड़ा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति। कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गश्च सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति॥"
अथ दर्व्वीकरदष्टस्य चिकित्सामाह तत्रैव।
"फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत्।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
नस्य कर्म्माञ्जने युञ्ज्यात् तृतीये विषनाशने।
वान्तं चतुर्थे पूर्व्वोक्तां यवागूमथ दापयेत् ॥
शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम् ॥
सप्तमे त्ववपीड़ेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत्।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात् तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्द्धि च॥
कुर्य्यात् काकपदं चर्म्म साहृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥")
खनाकाकारके, त्रि ॥
दर्शः, पुं, (दृश्येते उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्यंशाद्यवच्छेदेन सहावस्थितौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र। दृश् + अधिकरणे घञ्।) अमावस्या। इत्यमरः। १। ४। ८ ॥

"अन्योऽन्यं चन्द्रसूर्य्यौ तु दर्शनाद्दर्श उच्यते ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(अयं शिनीवाल्यां विधातृपत्न्यां तस्मात् जातः। यथा, भागवते। ६। १८। ३।
"धातुः कुहूः शिनीवाली राका चानुमतिस्तथा।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥"
दृश + भावे घञ्।) अवलोकनम्। इति मेदिनी। शे, ७ ॥ (यथा, महाभारते। १३। १४४। ४५।
"दुर्द्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥")
पञ्चान्तकृतयागविशेषः। स यागत्रयात्मकः। यथा। "आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागास्त्रयोऽमावास्यायां स च यावज्जीवं कर्त्तव्यः कौण्डपायिकर्त्तव्यो माससाध्यश्च।" इति मलमासतत्त्वम् ॥
दर्शकः, पुं, (दर्शयति नृपादिसमीपगमनपथमिति। दृश् + णिच् + ण्वुल्।) द्वारपालः। इत्यमरः। २। ८। ६ ॥ (जातिविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ६। ५३। [स्तथा ॥")
"काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शका-
त्रि, दर्शयिता। (यथा, कुमारे। ६। ५२।
"विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ॥")
प्रवीणः। इति मेदिनी। के, १०३ ॥ (प्रकाशकः। यथा, हितोपदेशे। १। ११।
"अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।
सर्व्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥"
दृश + ण्वुल्। द्रष्टा। यथा, महाभारते। १। १४१। १७।
"एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः।
राजमाप्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ॥")
दर्शतः, पुं, (दृश्यते गगनमार्गे इति। दृश + "भृमृदृशीति।" उणां। ३। ११०। इति अतच्।) सूर्य्यः। चन्द्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। १४४। ७।
"यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ
पितु मा इव क्षयः ॥")
दर्शनं, क्ली, (दृश्यतेऽनेनेति। दृश् + करणे ल्युट्।) नयनम्। स्वप्नः। बुद्धिः। धर्म्मः। उपलब्धिः। दर्पणः। (दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति।) शास्त्रम्। इति मेदिनी। ने, ७३ ॥ शास्त्रन्तु षड्विधम्। वैशेषिकन्यायमीमांसासांख्यपातञ्जलवेदान्तरूपम्। एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान् विचार्य्य कणादगौतमजैमिनिकपिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यैर्मुनिषट्कैः कृतानि ॥ इज्या। इत्यजयः ॥ वर्णः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाक्षुषज्ञानम्। देखा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निर्व्वर्णनम् २ निध्यानम् ३ आलोकनम् ४ ईक्षणम् ५। इत्यमरः। ३। २। ३१ ॥ निभालनम् ६। इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, भागवते। १। ६। ३४।

"आकृत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥")
पुण्यदर्शनानि यथा,—
नन्द उवाच।
"येषाञ्च दर्शने पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने।
तत् सर्व्वं वद सर्व्वेश! श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥
श्रीभगवानुवाच।
सुस्नातानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नायी भवेन्नरः ॥
सूर्य्यस्य दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा।
सन्न्यासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
भक्त्या गवाञ्च वह्नीनां गुरूणाञ्च विशेषतः।
गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानान्तथैव च ॥
शुकानाञ्च पिकानाञ्च खञ्जनानान्तथैव च।
हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शङ्खपक्षिणाम्।
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च।
पतिपुत्त्रवतीनाञ्च नराणां तीर्थयायिनाम् ॥
प्रदीपानां सुवर्णानां मणीनाञ्च विशेषतः।
मुक्तानां हीरकाणाञ्च माणिक्यानां महाशय! ॥
तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम्।
फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधूनि च ॥
पूर्णकुम्भञ्च लाजाञ्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम्।
मालाञ्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम्।
पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
देवाश्रितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा।
शङ्खञ्च दुन्दुभिं दृष्ट्वा सद्यः पुण्यं लभेन्नरः ॥
शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयुषं चन्दनं तथा।
कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द! पुण्यं लभेन्नरः ॥
पताकामक्षयवटं तत्र देवोत्थितं शुभम्।
देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम्।
गङ्गाम्बदं कुशं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
पुराणपुस्तकं शुद्धं सबीजं विष्णुयन्त्रकम्।
स्निग्धदूर्व्वाचतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
तपस्विनं सिद्धमन्त्रं समुद्रं कृष्णसारकम्।
यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः ॥
गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठगोष्पदम्।
पक्वशस्यान्वितं क्षेत्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमण्डलाम्।
सुवेशाढ्यां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम् ॥
वेश्यां चामङ्करीं गन्धं सदूर्व्वाचततण्डुलम् ॥
सिद्धान्नं परमान्नञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्ध्रुवम् ॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम्।
संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिषे मासि सिते शुभे।
श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम्।
कृत्वोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम् ॥
जन्माष्टमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां बिल्वमाधवम्।
प्रणम्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य व्रजभूमौ च भाण्डीरे मालतीवने।
संपूज्य राधां माञ्चैव करोति जन्मखण्डनम् ॥

पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले नरः ।
पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः ॥
उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा काश्यामन्नपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् ॥
दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यश्च प्रपूजयेत् ।
पितॄणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम् ॥
प्रयागे मुण्डनं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा वदरिकाश्रमे ।
संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
सिद्धां कृत्वा च वदरीं भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द ! करोति जन्मखण्डनम् ॥
दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मथुरां मामेव मधुसूदनम् ।
संपूज्य नत्वा भक्तश्च करोति जन्मखण्डनम् ॥
रथस्थञ्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः ।
संपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत् ।
संपूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम् ।
उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नयेत् शनैः ।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढ़ीपूर्णिमादिने ॥
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
दीननाथं दिनकरं लोलार्के चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
कपिकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगन्धरे ।
विस्यन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके ॥
पार्व्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकेयं गणेश्वरम् ।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ ।
समुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्शनीयः, त्रि, (दृश्यते इति । दृश् + अनीयर् ।) मनोज्ञः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ११ । १५ । ३०

"अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पटान्तरेण सा ।
ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ॥")

दर्शनयोग्यः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४० ।

"शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ! ।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥")

दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शस्यामावास्याया इव यामिनी रात्रिः ।) तमिस्रा । अन्धकाररात्रिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शस्य यामिनी इति विग्रहे । अमावास्यारात्रिश्च ॥)

दर्शयिता, [ऋ] त्रि, (दर्शयतीति । दृश् + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ६१ ।

"प्रसादये त्वामतुलप्रभाव !
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ॥")

प्रतीहारः । इति भरतः ॥

दर्शविपत्, [द्] पुं, (दर्शे अमावस्यायां विपत् प्रणाशोऽदर्शनं यस्य ।) चन्द्रः । इति हारावली । १३ ॥

दर्शितः, त्रि, (दृश् + णिच् + क्तः ।) दर्शनं कारितः । तत्पर्य्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रकटितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८६ ।

"दर्शितयमुनोच्छ्राये भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।
छिन्नच्छले हलधर इव सर्व्वं पुरमर्ष्पितं सुतनु ॥")

दल, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, दालयति गात्रं वाणः । इति दुर्गादासः ॥

दल, मि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च सेट् ।) मि, दलयत्यरीन् कुलक्ष्माभृतः । इति मुरारिः । दालयति । भेदो विदारणम् । दलति कुठारः काष्ठम् । क्वचिद्विदीर्णीभावे विकसने चायम् । श्रीमद्राघवबाहुदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम् । दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागेति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

दलं, क्ली, (दलतीति । दल + अच् ।) उत्सेधः । खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २९९ ।

"भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यु रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥")

शस्त्रीच्छदः । अपद्रव्यम् । पत्रम् । इति मेदिनी । ले, २६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६९२ ।

"हृत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्भ्रमितश्चक्रेषु नाशये निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयाम्बरीषे तरुस्त्यक्तः ॥")

घनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्द्धम् । इति लीलावती ॥ (पुं, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपरिक्षिन्नामराज्ञः पुत्रः । स च मण्डूकराजकन्यासम्भूतः । यथा, महाभारते । ३ । १९२ । ४४ ।

"अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः शलो दलो बलश्चेति ॥"

वृक्षविशेषः । तत्पर्य्याया यथा,—

"वातपोतः पलाशः स्याद्वानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दलकोषः, पुं, (दलान्येव कोषा यस्य । तस्य पुष्पेषु कोषाभावात् तथात्वम् ।) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

दलनिर्म्मोकः, पुं, (दलति विदारयतीति दलं वल्कलम् । तदेव निर्म्मोक इवास्य ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे ल्युट् । ङीप् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ढेला इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल + कर्त्तरि ल्युः ङीप् च ।) भेदकर्त्तरि, त्रि । यथा,—

"सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रयत्रायिणी
भूयाद्वः प्रतिपक्षपक्षदलनी वाञ्छाफलोल्लासिनी ।"

इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ।

दलपः, पुं, (दल्यते असौ दल्यते अनेन वा दल + "उषिकुटिदलिकटिखजिभ्यः कपन् ।" उणां । ३ । १४३ । इति कपन् ।) स्वर्णम् । शस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (दलं यूथं पातीति पा + कः । दलपतिः ॥)

दलपुष्पा, स्त्री, (दलानि पत्राणीव पुष्पाण्यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्य विवरणं विज्ञेयम् ॥)

दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्त्यस्या इति । सार + इनिः । ङीप् च । दले पत्रे सारिणी ।) केमुकः । इति रत्नमाला ॥

दलसूचिः, पुं, (दलस्य सूचिरिव ।) कण्टकम् । इति हारावली । ९१ ॥

दलस्नसा, स्त्री, (दलस्य स्नसा स्नायुः ।) पत्रशिरा । तत्पर्य्यायः । माढिः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९० ॥

दलाढ़कः, पुं, (दलैराढ़क इव ।) स्वयं जाततिलः । पृश्नी । गैरिकम् । फेनः । खातकम् । नागकेशरः । महत्तरः । इति मेदिनी । के, १८२ ॥ कुन्दः । करिकर्णः । शिरीषः । वात्या । इति हेमचन्द्रः ॥

दलाढ्यः, पुं, (दलेन भेदेन आढ्यः ।) पङ्ककर्व्वटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दलदलि इति भाषा ॥

दलामलं, क्ली, (दलेन अमलम् ।) मरुवकवृक्षः । दमनवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दलाम्लं, क्ली, (दलेषु अम्लो रसो यस्य ।) चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दलिः, स्त्री, पुं, (दल्यते इति । दल + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति ढेला इति च भाषा ॥

दलिकं, क्ली, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन् + संज्ञायां कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥

दलितं, त्रि, (दलमस्य जातम् । दल + तारकादित्वात् इतच् । प्रफुल्लम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९४ ॥ (दल + क्त ।) खण्डितम् । यथा,— दलिताञ्जनमेघपुञ्जेत्यादि क्रमदीपिका ॥ (यथा च प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।

"दलितकुञ्चनखाङ्गमङ्गपाणीं
रचय ममाङ्कमुपेत्य पीवरोरु ! ॥"

विच्छिन्नम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०२ ।

"दलिते पलालपुञ्जे वृषभं परिभवति गृहपतौ कुपिते ॥")

म्भिः, पुं, (दले गम्भो यस्य समासान्त इत् । सम्भ्या अलुक् च ।) सप्तपर्णवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भः, पुं, (दलति विशीर्णो भवत्यनेनेति । दल+ “इदलिभ्यां भः ।” उणां । ३ । १५१ । इति भः ।) प्रतारणा । पापम् । मुनिभेदः । इत्यु-णादिकोषः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥

मिः, पुं, (दलति विदारयति असुरानिति । दल+ “दल्मिः ।” उणां ।४।४७। इति मिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥ (दल्यते अनेनेति ।) वज्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥

. द ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सक्कं-सेट् ।) द, दव्यति । व्रणो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

:, पुं, (दुनोति पीड़यतीति । दु+अच् ।) वनम् । वनाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।

“दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्व्वे
गजा दवार्त्ता इव गाङ्गमम्भः ॥”)

अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (दु उपतापे+“ऋदोरप् ।”३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) उपतापः । इति केचित् ॥

थुः, पुं, (दवनमिति । टु दु उपतापे+“ट्वितो-ऽथुच् ।” ३।३।८९ । इति भावे अथुच् ।) परि-तापः । इति जटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । ७६ । ८६ ।

“दुरोदरघ्नी दावार्च्चिर्द्दवदग्धैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥”

दूयतेऽनेनेति । करणे अथुच् ।) चक्षुरादि-दाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाग्निः, पुं, (दवानां वनानां अग्निः । यद्वा, दव एवाग्निः ।) दावानलः । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, मेघदूते । ५५ ।

“तच्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा-
बाधेतोल्का क्षपितचमरी बालभारो दवाग्निः ॥”)

विष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन दूर इति । दूर+इष्ठन् । “स्थूलदूरयुवेति ।”६ । ४ । १५६ । इति रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः । अत्यन्तदूरवर्त्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥

वीयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन दूरम् । दूर+ईयसुन् । स्थूलदूरेत्यादिना साधुः ।) सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । २ । १६ ।

“कोऽस्मिन् दवीयांसमपीन्दुबिम्बं
न वेद चूड़ामणिमिन्दुमौलेः ।
पातालधामानमपि प्रहृष्टं
न वाड़वं सुन्दरि ! वेद को वा ॥”)

श, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् । इ क, दंशयति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दश, इ क ङ दर्शे । दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सक्कं-सेट् ।) इ क ङ, दंशयते । दर्शो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, [न्] त्रि, (दंशयति दीप्यते इति । दन्शि +बाहुलकात् कनिन् । “दन्श दंशने । न लोपः ।” इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या-विशेषः । द्विगुणितपञ्च १० । (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १७ ।

“दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो
दशेरका दश दाशा दशार्हाः ॥”)

दशवाचकानि यथा । हस्ताङ्गुलिः १ शम्भुबाहुः २ रावणमस्तकम् ३ कृष्णावतारः ४ दिक् ५ विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राश्वः ८ पंक्तिः ९ । इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ९ । ९१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । २९ ।

“दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधाः ॥”)

दशकन्धजित्, पुं, (दशकन्धं रावणं जयतीति । जि+क्विप् तुक् च ।) रामः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

दशकन्धरः, पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । २३ ।

“अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत् ॥”

दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ३।२७४।२०।

“दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपरा-
क्रमः ॥”)

एकादशमन्वन्तरीयत्रयनामकेन्द्रशत्रुविशेषः । यथा,—

“रुद्रपुत्त्रस्य ते पुत्त्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुर्गुरुः ॥
क्षत्त्रबद्धा दृढ़ायुश्च आर्द्रकः पुत्त्रकस्तथा ।
हविर्ष्माश्च हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तरः ॥
विष्णुश्चैवाग्नितेजाश्च ऋषयः सप्त कीर्त्तिताः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरुचयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”

इति गारुड़े ८७ अध्यायः ॥

(असुरविशेषः । यथा महाभारते ।२।९।१४।

“दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशावरः ॥”

दमघोषस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ११६ । २२ ।

“दमघोषस्य पुत्त्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिन्यां वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो
बली ॥”)

दशतिः, स्त्री, (दशावृत्त्या दश । निपातनात् साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । १३ ।

“कालेन महता कद्रुरण्डानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र ! द्वे चाण्डे विनता तथा ॥”

“यथा नव दशावृत्त्या नवतिस्तथा दश दशा-वृत्त्या दशतिः शतमित्यर्थः । दश दशतीर्दश-शतानीत्यर्थः ॥” इति तत्र नीलकण्ठः ॥)

दशधा, व्य, (दशानां प्रकारः । दश+“संख्याया विधार्थे धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) दश प्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ९ । १५२ ।

“सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्म-
वित् ॥”)

दशनं, क्ली, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दन्श+करणे ल्युट् । दन्शदशेति निर्द्देशात् क्वचित् कित्यपि नलोपः ।) कवचम् । शिखरे, पुं । इति मेदिनी । ने, ७४ ॥

दशनः, पुं, क्ली, (दश्यतेऽनेनेति । दन्श+ल्युट् । दन्शदशेति निर्द्देशात् अत्र अकित्यपि न-लोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ५२ ।

“उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥”)

दशनवासः, [स्] क्ली, (दशनानां वास इव आच्छा-दकत्वात् ।) ओष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥

दशनाढ्या, स्त्री, (दशनः आढ्यो यस्याः । एतत् सेवनेन हि दन्तस्य दार्ढ्यात् अस्य तथा-त्वम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छिष्टः, पुं, निश्वासः । (दशनेन उच्छिष्टः ।) अधरचुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६३ । दन्त-त्यक्ते, त्रि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशपुरं, क्ली, (दश दिशः पिपर्त्तीति । पॄ+कः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ (दश पुरो यत्र । “ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ।” ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देशभेदः । स मालवदेशैकखण्डः । पुरभेदः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते । ४९ ।

“कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्व्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥”)

दशपूरम् क्ली, (दश दिशः पूरयतीति । पूर+अन् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दशबलः, पुं, (दशसु दिक्षु बलं यस्य । यद्वा, “दानशीलक्षमावीर्य्यध्यानप्रज्ञा बलानि च ।

उपाय: प्रनिधिश्चान्ते दशबुद्धबलानि च ॥"
इति वचनात् दश बलान्यस्य ।) बुद्ध: । इत्यमर: । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा, स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्या: ।) दुर्गा । यथा, कालिकापुराणे ५६ अध्याये ।
"इतिहत्तं पुराकल्पे मनो: स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
कृत्वा भेतायुगस्यादौ जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा हत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥
प्रवर्त्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।
प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षस: ॥
तथैव जायते युद्धं तथा चिदशसङ्गम: ।
एवं रामसहस्राणि रावणानां सहस्रश: ॥
भवितव्यानि भूतानि तथा देवी प्रवर्त्तते ।
पूजयन्ति सुरा: सर्व्वे बलं नीराजयन्त्यपि ॥
तथैव च नरा: सर्व्वे कुर्य्यु: पूजां यथाविधि ॥"
(दशबाहुविशिष्टे, चि । यथा, कात्यायनीतन्त्रे महाकाल्या ध्यानम् ।
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥")

दशभूमिग:, पुं, (दशसु भूमीषु दानादिबलेषु गच्छतीति । गम + ड: ।) बुद्ध: । इति हेमचन्द्र: । २ । १४७ ॥

दशभूमीश:, पुं, (दशसु भूमीषु दानाद्येषु ईष्टे प्रभवतीति । ईश् + अच् ।) बुद्ध: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

दशम:, चि, (दशानां पूरण: । दशन् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । "नान्तादसंख्यादेर्मट् ।" ५ । २ । ४९ । इति मट् ।) दशसंख्याया: पूरण: । इति व्याकरणम् ॥ दशइ इत्यादि भाषा । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १५८ । ६ ।
"दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ॥")

दशमी, स्त्री, (दशम + ङीप् ।) तिथिविशेष: । सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालपरा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा सर्व्वासां दिशामतिप्रिया । यथा,—
"दशमी च तिथिस्तासामतीव दयिताभवत् ।
तस्यां दध्याशनो यस्तु सुव्रती भवते नर: ॥
तस्य पापक्षयं तास्तु कुर्व्वन्त्यहरहर्न्नृप ! ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विद्याविनोदी धनपुत्त्रयुक्त:
प्रलम्बकण्ठो मदनाधिकश्री: ।
उदारचित्त: सुमना दयालु:
प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यात् ॥"
विसृष्टावस्था । मरणावस्था । अतिवृद्धवयोऽवस्था । इति नानार्थटीकायां भरत: ॥ (दशसंख्याया: पूरणी । यथा, मनु: । २ । ९० ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥")

दशमी, [न्] चि, (दशम + "वयसि पूरणात् ।" ५ । २ । १३० । इति इनि: ।) अतिवृद्ध: । नवतेरूर्द्ध्वं दशमोऽवस्थाविशेष: स विद्यतेऽस्येति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थ:, चि, (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति । स्था + क: ।) क्षीणराग: । स नष्टवीज: । मरणावस्थाप्राप्तश्च । वृद्ध: । स च अतिवृद्धो नवतेरुपरि वर्त्तमान: । इत्यमरभरतौ ॥ मृतप्राय: । इति हेमचन्द्र: ॥

दशमुख:, पुं, (दश मुखानि यस्य ।) रावण: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ११ ।
"वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥")

दशमुखान्तक:,पुं,(दशमुखस्य रावणस्य अन्तक: ।) श्रीराम: । इति शब्दरत्नावली ॥

दशमूत्रकं, क्ली, (दशानां मूत्रकानां समाहार: ।) हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजमेषाश्वगर्द्दभमानुषमानुषीणां दशानां मूत्रम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (एतद्गुणा यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातकृमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यत: । भवन्ति चात्र ।
"तत् सर्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।
शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहम् ॥
अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।
पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥
गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् ।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥
कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।
कटुतिक्तान्वितं छागमीषन्मारुतकोपनम् ॥
कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्च्चोग्रहे हितम् ।
सक्षारन्तिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥
दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् ।
आश्वं कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते ॥
सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ।
गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्द्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥
शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ।
अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषञ्च विषापहम् ॥")

दशमूलं, क्ली, (दशानां मूलानां समाहार: । पात्रादित्वात् न ङीप् ।) पाचनविशेष: । यथा,—
"बिल्वश्योनाकगम्भारीपाटलागणिकारिका: ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीय: पञ्चमूलकम् ।
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ।"
इति सुखबोध:

दशयोगभङ्ग:, पुं, (दशयोगस्य भङ्ग: ।) संस्का[र]कर्म्मणि नक्षत्रवेधविशेष: । अयं खर्ज्जुरवे[ध] यथा,—
"तिथ्यङ्गवेदैकदशोनविंश-
भैकादशाष्टादशविंशसंख्या: ।
इष्टोडुना सूर्य्ययुतोडुना च
योगादमूस्ते दशयोगभङ्ग: ॥
अस्यार्थ: । कर्म्मकालीनविवाहाद्युक्तनक्षत्रा रविभुक्तनक्षत्राङ्कयोर्योगे यदि एते अङ्का: तदा दशयोगभङ्ग: स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रस[व:] यथा,—
आद्यपादे स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं विवर्ज्जयेत् ।
द्वितीयस्ये तृतीयञ्च विपरीतमतोऽन्यथा ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्

दशरथ:, पुं, (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य) इक्ष्वाकुवंशीयराजविशेष: । स अयोध्याधिपति: अस्योत्पत्तिर्यथा,—
सौराष्ट्रदेशोद्भवभिक्षुनामद्विजपत्नी कलहाभ[र्त्रा] सह सर्व्वदा कलहात् मृता प्रेतत्वं गता कदाचित भ्रमन्ती धर्म्मदत्तसंज्ञकं द्विजं [दृष्ट्वा] तत्समीपमागत्य तद्धस्तस्थतुलसीवारिसंस्प[र्शात्] पापभावं परित्यज्य तमुवाच हे द्विज ! मयि कृ[पां] कुरु अहं कथं मुक्तिं प्रयास्यामि । धर्म्मद[त्त]स्तामुवाच तीर्थदानव्रतादिभि: पापानि नश्य[न्ति] तेषु ते नाधिकार: तस्मादाजन्मपर्य्यन्तं यत् कार्त्तिकव्रतं कृतं तस्यार्द्धं ददामि इत्युक्त्वा तुल[सी]मिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरम[न्त्रं] मश्रावयच्च । तत: सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा दिव्यं विमानमपश्यत् विष्णुगणपुण्यशीलसुश[ीला]भ्यां सा तद्विमाने आरोहिता । धर्म्मदत्त[स्त]द्विमानं तौ गणौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन भू[मौ] पपात पुण्यशीलसुशीलौ तमुत्थाप्य प्र[ोचतु:] ऊचतु: त्वमेतज्जन्मान्ते भार्य्याभ्यां सह वैकु[ण्ठं] यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि स्थि[त्वा] पुण्यक्षये सूर्य्यवंशोद्भवदशरथनामा राजा भ[वि]ष्यसि अनया कलहया सह भार्य्यात्रययुतं [त्वां] विष्णु: पितृत्वेन स्वीकरिष्यति । इति प[द्मे] उत्तरखण्डम् ॥

दशरूपभृत्, पुं, (दश मत्स्यकूर्म्मवराहादी[नि] रूपाणि बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) विष्णु: । इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥ (दशावता[र]शब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्य: ॥)

दशवाजी, [न्] पुं, (दश वाजिनो रथे यस्य) चन्द्र: । इति हेमचन्द्र: । २ । १८ ॥

दशहरा, स्त्री, (दश अदत्तोपादानहिंसादिद[श]विधानि दशजन्मकृतानि वा पापानि हरतीति । हृ + "हरतेरनुद्यमनेऽच् ।" ३ । २ । ९ । इत्य[च्]

ततदाप्।) ज्यैष्ठशुक्लदशमी। यथा, ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्त्तयोः।
"ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता।
तस्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः॥
यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम्।
मुच्यते दशभिः पापैः सुमहापातकोपमैः॥
अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भकरणकतिल-
तर्पणाङ्गकस्नानाद्दशविधपापक्षयः फलम्।
एवं दानादावपि। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये
जाह्नवीपदश्रवणात् हेतुमन्निगदस्वरसाच्च ब्रह्म-
वैवर्त्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम्। अन्यथा
नानाविधिः स्यात्। यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-
स्तावकम्। अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविध-
पापक्षयः स्यात्। मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपदश्रव-
णाच्च। गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मे।
'शुक्लपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम!।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता॥'
अत्र केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम्।
भविष्ये।
'ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते॥'
दशपापानीति दशजन्मकृतानीति। विशेषणीय-
माह पराशरभाष्ये यमः।
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः।
दशजन्माघहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता॥'
अत्र दशजन्मकृतदशविधपापक्षयः फलम्।
'प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः॥'
इति न्यायेन हस्तानन्यगङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट-
दशमीविधेयस्मिन्नहनि तल्लाभस्तत्र स्नानम्।
उभयदिने तु तल्लाभे परदिन एव। अत्रापि
पूर्व्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं
वारस्योभयत्रालाभात्। ततश्च पूर्व्वदिने तथा-
विधस्नानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश-
विधपापक्षयकामेन स्नातव्यम्। स्कन्दे।
'ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य॥'
भौमवारहस्तानन्यवयुक्तदशम्यां गङ्गास्नाना-
द्दशविधपापक्षयशतगुणवाजिमेधायुतजन्यपुण्य-
समपुण्यं फलम्। रामार्चने वाल्मीकिः।
'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम्॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम्॥
एतानि दश पापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि!।
स्नातस्य मम ते देवि! जले विष्णुपदोद्भवे!॥
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गे! त्रिपथगामिनि!।
धर्म्मद्रवीतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि!॥'

अत्र मन्त्रत्वेन प्रणवपूर्व्वकाण्येतानि सामान्य-
स्नानमन्त्रान्ते मज्जनस्यादौ पाठ्यानि। आगन्तु-
कानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात् मन्त्रान्ते
कर्म्मसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्म्मा-
दीनि सन्निपातयेत् इत्यापस्तम्बीयाच्च॥ * ॥
हिंसापैशुन्यादिभेदमाह कामधेनौ देवलः।,
'कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः।
यः प्रवर्त्तयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः॥
शक्रार्थं ब्राह्मणैर्व्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः।
भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा॥'
यद्यपि परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथा-
लापो निष्ठुरवचनमिति वाङ्मयानि षट्। परेषां
देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छ-
दशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम्।
'यच्चान्यत् क्रोधसन्तापत्राससंजननं वचः।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम्॥
चक्षुष्मन्निति लुप्ताक्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते॥'*॥
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमप-
वादः॥ * ॥
गुरुनृपतिबन्धुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं
दोषोपाख्यानं पैशुन्यम्॥ * ॥
अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति॥ * ॥
'देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात्।
नर्म्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम्॥ * ॥
गुह्याङ्गामेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः।
यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्म्मिथुनाश्रयम्॥*॥
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात्।
इह वामुत्र वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते॥'
प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम्। तथाप्यत्र
चतुर्व्विधषड्विधयोरविरोधः। समत्वासमत्व-
भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य
परुषान्तर्भावाच्च। असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः
पर्य्यायत्वात् नार्थान्तरम्। अभिध्यानमपहर-
णार्थमिति शेषः। वितथे असत्यभूते वस्तुनि
अभिनिवेशः पुनः पुनः सङ्कल्पः।" इति
तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥ अपि च।
"अथ ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा। तदुक्तं
हेमाद्रौ ब्राह्मे।
"ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति॥
वाराहेऽपि।
'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि॥
अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति॥*॥
स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः। यथा,—
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः।
व्यतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ॥
दशयोगे नरः स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥'इति।
अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था। इयञ्च
यत्रैव योगबाहुल्यं सैव ग्राह्या। योगाधिक्ये
फलाधिक्यात्॥*॥

ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्य्या न
तु शुद्धे।
'दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु।'
इति हेमाद्रौ व्यासशृङ्गोक्तेः॥ * ॥
तथा स्कान्दे।
'यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भं तिलोदकम्।
मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः॥'
अत्र विशेषः काशीखण्डे।
'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम्।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्व्वपातकैः॥
एवं सर्व्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः।
आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माघमुत्सृजेत्॥'
तथा।
'लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ।
दशजन्मार्ज्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः॥'
तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः।
'निशायां जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः।
पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया॥
तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेत् श्रद्धयान्वितः।
स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्वो विधानतः॥
दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले।
शक्तुपिण्डान् गुडपिण्डान् दद्याच्च दशसङ्ख्यया॥
ततो गङ्गातटे रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा।
गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम्॥
संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदापि वा।
अथ तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखेत् पिष्टेन वै भुवि॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्य्यात् पूजां विशेषतः।
नारायणं महेशञ्च ब्रह्माणं भास्करं तथा॥
भगीरथञ्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम्।
गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् यथाशक्ति प्रपूजयेत्॥
दशप्रस्थान् तिलान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव च।
दशप्रस्थान् यवान् दद्यात् दशसङ्ख्यगवीस्तथा॥'
प्रस्थाः षोडशपलानि। पलन्तु। मुष्टिमात्रं पलं
स्मृतमिति मत्स्यार्णवे उक्तम्।
'मत्स्यकच्छपमण्डूकमकरादिजलेचरान्।
कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा॥
तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः।
गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत्॥
पुष्पाद्यैः पूजयेद् गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः।
ॐ नमः शिवायै नारायण्यै
दशहरायै गङ्गायै नमो नमः।
इति मन्त्रन्तु यो मर्त्यो दिने तस्मिन् दिवानिशम्।
जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्म्मफलं लभेत्॥'*॥
काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः।
'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै॥
स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विंशाक्षरो मनुः।
पूजा दानं जपो होमस्तेनैव मनुना स्मृतः॥'इति
अत्र गङ्गास्तोत्रपाठमपि दशवारं कुर्य्यात्।
तदुक्तं भविष्ये।
'तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः।
यः पठेत् दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि वाक्षमः॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः ।' इति स्तोत्रञ्च प्रतिपदादिदशमीपर्य्यन्तदिनवृद्धिसंख्यया पठनीयमिति शिष्टाः ॥ अत्र सर्व्वोऽपि विस्तरः स्तोत्रादिश्च भट्टरत्नविरचितसेतोरवधेयः । विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्व्वतः फलमुक्तं काशीखण्डे ।
'एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ।
उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥'
इति ।
अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेषेण पूजा कार्य्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये ।
'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥"
इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सरकृत्यम् ॥ किञ्च ।
"अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते ।
दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकल्मषम् ॥
विरुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् ।
पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥
परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
एतद्दशविधाघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
अपरञ्च ।
"ज्यैष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टिं नृप ! शृणु ।
येन वा विधिना कार्य्या सेष्टिर्विष्णोर्नृपैः सदा ॥
प्रत्यब्दं पार्थिवः कुर्य्यात् प्रतिमां काञ्चनीं हरेः ।
अथवा लौहमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥
प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्य्याद्विप्रः पुरोहितः ।
तां संस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्व्वोक्तविधिना तथा ।
सर्व्वोपचारैर्भक्त्या तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते संस्कृते वह्नौ कुण्डमध्ये स्थितो द्विजः ।
आज्यैः सहस्रं जुहुयादाहुतीनां हरेः कृते ॥
संपूज्य वासुदेवन्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः ।
नृपस्यानुमते तान्तु प्रतिमां मण्डलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्यां देवस्य वै हरेः ॥
कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम ! ।
विष्णोः प्राणास्तां प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥
प्राणेष्वथागतेषु स्यादेवत्वं नियतं भवेत् ।
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
यथा पूर्व्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णन्तु सुवर्णं स्यात् शिला दारु तथा शिला ।
अन्यच्च मृत्तरूपं स्यात् प्राणस्थानन्तरे सदा ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः ॥
तथैव हृदयेऽकुत्वं दत्त्वा प्रणवञ्च मन्त्रवित् ।
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः चरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरक्षरम् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्दिक्पतिरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठा सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्य्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित् ।
प्राणप्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥
अकृत्वा प्राणप्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनाद्यदि ।
न कश्चित्तु बुधः कुर्य्यात् कृत्वा स्वल्पमवाप्नुयात् ॥
विष्णोरिष्टिमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तमः ।
तस्यामेव तु पूर्णायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायान्तु कृत्वेष्टिं पार्थिवो हरेः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्व्विघ्नोऽपि स जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥
दशा, स्त्री, (दशतीव । दन्श + स्ववर्त्तिसुत्तादित्वात् कः । जपजभदहदशभञ्जपशेति निर्द्देशात् अकित्यपि नलोपः । यद्वा, दश्यते इति । गुरोश्चेत्यङ् । ततष्टाप् ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३८१।
"आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।
उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥")
दीपवर्त्तिः । (यथा, कुमारे । ४ । ३० ।
"अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥")
वस्त्रान्ते बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । शे, ८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
"वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥")
चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश दशा यथा,—
गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४ पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्य्यम् ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा,
"चक्षूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतस्तापि ।
निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनु- न्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण ॥"
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥
कलौ नराणां यथोक्तायुषः स्वर्म्मादयस्तद्भोग्याद्भागविशेषः । तत्र नाक्षत्रिकी दशा यथा,—
"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दशपञ्च च ।
अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः ॥
शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः ।
राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरेकविंशतिः ॥"*॥
जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितग्रहाणां दशानियमो यथा,—
"कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः शशी रौद्रचतुष्टये ।
मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥
अनुराधात्रये शौरिर्गुरुः पूर्व्वचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रचतुष्टये ॥ * ॥
सूर्य्योपन्नवभौमार्किदशासितकदा नृणाम् ।
गुरुचन्द्रबुधशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदाः ॥"
दशाफलन्तु ।
"उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातैः ।
संचोभितं स्वजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम् ॥१
सौख्यं विभर्त्ति वरवाहनयानरत्नकीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यसुभाषितञ्च ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि चन्द्रो ददाति धनकाञ्चनभूमिसंघम् ॥२
शास्त्राभिघातवधबन्धनरेन्द्रपीडां चिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्त्तिप्रतापधनहा च दशा कुजस्य ॥३
दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिः चिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः ॥४
मिथ्यापवादवधबन्धनकार्य्यहानिर्मातस्सर्य्ययुक्तप्रियसुखद्रविणैर्विहीनः ।
मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य ॥५
रम्यं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् ।
धर्म्मार्थकामसुखभोगबहूपयोगं यावद्बृहस्पतिदशा पुरुषो हि तावत् ॥६
बुद्धा विहीनमतिनाशवियोगदुःखनष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविषाग्निरोगम् ।
सन्तापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥७
मन्त्रप्रभावनिपुणाः प्रमदाविलासैः लीलातपत्रनृपपूजितदेशलाभः ।
वस्त्रादिलाभधनपूर्णमनोरथञ्च शौक्रीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मीः ॥८
रवेरन्तर्दशा मासाः ४ तत्र फलम् ।
उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधबन्धभयानि चैव भानोर्दशा प्रकुरुते खलु राजपीडाम् ।
सोमस्य मासाः १० फलम् ।
मदनकृतसंतापं खेदाद्यानिं मनःचतिम् कुरुते रजनीनाथो भानोरन्तर्दशां गतः ।
मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् ।
सर्व्वेषां तिलको भूत्वा मणिरत्नप्रधानकम् प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ।
बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् ।
व्याधिः शत्रुभयं नित्यं सर्व्वगात्रे विचर्चिकः गमनं सर्व्वकार्य्याणि भानोरन्तर्गते बुधे ।
शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् ।
सन्तापं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् शौरिः करोति वैकल्यं भानोरन्तर्दशां गत

गुरोर्वर्षः १ दिनम् २० फलम् ।
धर्म्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्च्चितः ।
कुष्ठादिव्याधिहन्ता च भानोः पाकदशां गतः ॥ ६ ॥
राहोर्मासाः ८ फलम् ।
अशुभाशुभयं द्वेषं व्याधिभीतिसुतक्षयान् ।
कुरुते सिंहिकासूनू रविपाकदशां गतः ॥ ७ ॥
शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
कोलघ्रीवाशिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् ।
शोकं करोति भृगुजः सूर्य्यस्यान्तर्दशां गतः ॥ ८ ॥
एवं वर्षाः ६ ॥ * ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
तस्यैवान्तर्दशावर्षौ २ मासः १ फलम् ।

कुर्य्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्र-
क्षेमप्रतापबलवीर्य्यसमन्वितानि ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चान्द्री दशा प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री ॥

कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
पित्तशोणितपीडाञ्च चौरादीनां भयन्तथा ।
मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशां गतः ॥
बुधस्य वर्षौ २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
सर्व्वत्र द्रव्यलाभञ्च गजाश्वगोधनानि च ।
चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शनेर्वर्षः १ मासाः ५ दिनानि २० फलम् ।
बन्धुक्लेशं नृपाद्भीतिं व्यसनं शोकसम्पदम् ।
विनाशं कुरुते सौरिश्चन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
गुरोर्वर्षौ २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्य्यो विधोरन्तर्दशाङ्गतः ।
राहोर्व्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम् ।
कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षौ २ मासाः ११ फलम् ।
सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्द्धते ।
मुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः १० फलम् ।
ऐश्वर्य्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिक्षयम् ।
नृपतेस्तो रविः कुर्य्याद्विधोः पाकदशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १५ ॥ * ॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८ ।
तस्यान्तर्दशामासाः ७ दिनानि ३।२०। फलम् ।

क्रूराभिघातवधबन्धभयानि धत्ते
चिन्तातुरं विकलशून्यगृहाश्रमञ्च ।
चौराग्निभीतिधनहानिनरेन्द्रपीडाः
कुर्य्याद्विनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य ॥

बुधस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्रश्च क्षितिजान्तर्दशाङ्गतः ॥
शनेर्मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगसन्तापसम्भवम् ।
महाजनहतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षः १ । ४ । २३ । ४० । फलम् ।
पुष्पधूपान्नवस्त्राद्यैर्देवब्राह्मणपूजनम् ।
नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्मासाः १० । २० । फलम् ।
आत्मकार्य्यार्थसुद्वेगं बन्धचौरादिसाध्वसम् ।
कुरुते सिंहिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
धनवृद्धिं सुखादींश्च नानावस्त्रं वरस्त्रियः ।
प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ५ । १० । फलम् ।
नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा ।
नृपपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
लोकानन्दमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ ॥
एवं वर्षाः ८ ॥ * ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७ ।
तस्यान्तर्दशा २ । ८ । ३ । २० । फलम् ।

दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं
लीलाविलासवरभोगसुखोदयञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिं
क्षिप्रं लभेद्बुधदशा प्रबलाच्च सिद्धिम् ॥

शनेर्वर्षः १ । ५ । २६ । ४० । फलम् ।
वातश्लेष्मकृता पीडा विरहो बन्धुभिः सह ।
विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
व्याधिशत्रुभयत्यक्तो धनाढ्यो नृपवल्लभः ।
लभेद्भार्य्यां सुपुत्रञ्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्वर्षः १ । १० । २० । फलम् ।
बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागञ्च बन्धनम् ।
करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
धनाढ्यं बन्धुमन्तञ्च धर्म्मवन्तं धनागमम् ।
कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाङ्गतः ॥
रवेर्मासाः ११ दिनानि १० । फलम् ।
श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वितः ।
प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ४ । १० । फलम् ।
कण्टकादिप्रवेशञ्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च ।
निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम् ।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १७ ॥ * ॥ शनेः स्थूलदशावर्षाः १० ।
अस्यान्तर्दशामासाः ११ । ३ । २० । फलम् ।

मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्वं
चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिसङ्ग्राम् ।
आशानिराशमथ चार्थ्यकार्य्यहानिं
पङ्गोर्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम् ॥

गुरोर्वर्षः १ । ९ । ३ । २० । फलम् ।
देवतागुरुतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च ।
तुङ्गसौख्यसमायुक्तं पङ्गोरन्तर्गतो गुरुः ॥
राहोर्व्वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
नृपाद्भयं ज्वरं घोरं दुःखञ्च प्राणसंशयम् ।
धनक्षयञ्च कुरुते शनेरन्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
सुहृद्बन्धुधनैः पूर्णो भार्य्यावित्तसमन्वितः ।
स्वर्णं सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः ६ । २० । फलम् ।
परदाराभिगमनं करोति स्वरदीधितिः ।
जीवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षः १ । ४ । २० । फलम् ।
स्त्रीनाशं कुक्षिरोगञ्च कफपित्तमदं शशी ।
बन्धुद्वेषञ्च कुरुते पङ्गोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
देहवैरं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
धननाशञ्च कुरुते शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
बुधस्य वर्षः १ । ६ । २६ । ४० । फलम् ।
आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
करोति त्वादरं लोके शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १० ॥ * ॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १९ ।
तस्यैवान्तर्दशावर्षाः ३ । ४ । ३ । २० । फलम् ।

राज्यास्पदं तनयवित्तविलासभोगान्
पर्य्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च ।
विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोग-
सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते प्रियत्वम् ॥

राहोर्वर्षौ २ । १ । १० । फलम् ।
बन्धुद्वेषं मृषावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् ।
कलहं कारयेद्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः ॥
रवेर्वर्षः १ । दिनानि २० । फलम् ।
बहुभिर्बहुधनं सौभाग्यं राजवल्लभम् ।
कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ७ । २० । फलम् ।
भोगाढ्यो बहुभार्य्यः स्यादिपुरोगविवर्ज्जितः ।
नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १ । ४ । २६ । ४० । फलम् ।
तीक्ष्णरोषो रिपोर्हन्ता गजवक्त्रीमदर्शनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः ॥
बुधस्य वर्षौ २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
सुस्थोऽसुस्थः सुखी दुःखी शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः ।
देवार्च्चनपरो नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्षः १ । ९ । ३ । २० । फलम् ।
वेश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवेद्वित्तविवर्ज्जितः ।
लुप्तनीतिस्तृषा नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ ॥
एवं वर्षाः १९ ॥ * ॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः
१२ । तस्यान्तर्दशावर्षः १ । ४ । फलम् ।

भार्य्यादिदूषण-निदानविवादबन्ध-
शस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमञ्च ।
अप्राप्तसौख्यधनकाञ्चनदीनदेहो
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥

शुक्रस्य वर्षौ २ । मासाः ४ । फलम् ।
शिरोरोगं कुदेहञ्च कुर्य्याद्भार्य्याञ्च चञ्चलाम् ।
बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ८ । फलम् ।
शिरोरोगभयं घोरं मृत्युं शोकञ्च दारुणम् ।
हुतवह्निभयं कुर्य्याद्राहोरन्तर्गतो रविः ॥

सोमस्य वर्षः १ । ८ । फलम् ।
स्त्रीपुत्त्रकलहश्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
करोति क्लेशमत्यर्थं राहोरन्तर्गतो विधुः ॥
कुजस्य मासाः १० । २० । फलम् ।
विषशस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दारुणं भयम् ।
पातस्यान्तर्गतः कुर्य्यान्नराणां भूमिनन्दनः ॥
बुधस्य वर्षः १ । १० । २० । फलम् ।
ज्वरस्तुदग्निसंपीड़ां कलहं स्वजनैः सह ।
भृत्यापत्येषु विद्वेषं कुर्य्यात् पातान्तरे बुधः ॥
शनेर्वर्षः १ । ६ । १० । फलम् ।
स्त्रीपुत्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता ।
भवेत्तु बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २ । १ । १० । फलम् ।
व्याधिदुःखभयैस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजकः ।
कार्य्यसिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ ॥
एवं वर्षाः १२ ॥ * ॥ शुक्रस्य स्थूलदशावर्षाः २१ ।
तस्यान्तर्दशावर्षाः ४ । १ । फलम् ।

मत्तप्रचाररुचिरप्रमदाविलास-
सम्मानदाननृपपूजनकोषलाभान् ।
हस्त्यश्वयानपरिपूर्णमनोरथश्च
शौक्री दशा सृजति निश्चलराजलक्ष्मीम् ॥

रवेर्वर्षः १ । फलम् ।
देहक्लेशव्रणाक्रान्तस्तीव्रतापो ज्वरान्वितः ।
त्यक्तः स्याद्बान्धवैः सर्व्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ११ । फलम् ।
सम्माननाशो रोगश्च कार्य्यनाशश्च नित्यशः ।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत् ॥
कुजस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
उत्साही धनधान्याढ्यः कल्पश्च सुमनाः सुधीः ।
भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे ॥
बुधस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
सर्व्वत्र लभते सौख्यं मानसञ्चयभूषणम् ।
भार्य्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते ।
चौरादित्तस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च ।
भार्गवान्तर्गते जीवे चौरात्रञ्च लभ्यते ॥
राहोर्वर्षौ २ । ४ । फलम् ।
बन्धनं बन्धुपुत्त्राद्यैर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम् ।
शरीरं दैन्यमाप्नोति भृगोरन्तर्गते तमः ॥
एवं वर्षाः २१ । इत्यन्तर्दशाकथनम् ॥ * ॥
अथ प्रत्यन्तर्दशा ।
ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा षष्टिलब्धं ध्रुवं भवेत् ।
ध्रुवाङ्कं गणयेद्धीमान् रव्यादेः क्रमतो यथा ॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
कुजे च बाणाः शशिजे तथाङ्काः ।
शनावृतुर्दिक् च हृहस्पतौ स्या-
द्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥

ग्रहस्यान्तर्दशामासान् दिनीकृत्य गुणाहतान् ।
खाङ्कलब्धं विजानीयात् प्रत्यन्तर्मेहवासरान् ।
इति प्रत्यन्तर्दशा ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा,—
“सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका ।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा ॥”
इति समयामृतम् ॥ * ॥
दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ लाग्निकी ४ मुकुन्दा ५ विंशोत्तरा ६ त्रिंशोत्तरा ७ पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति जातरत्नम् ॥

दशाकर्षः, पुं, (दशया वर्त्त्या आकर्षति तैलादिकमिति । आ + कृष् + अच् ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

दशाकर्षी, [न्] पुं, (दशया आकर्षतीति । दशा + कृष् + णिनिः ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥

दशाङ्गुलं, क्ली, (दश अङ्गुलय इव शिराचिह्नानि फलत्वगुपरि सन्त्यस्येति । अच् ।) खर्व्वूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (दश अङ्गुलयः परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगोः ठच् तस्य लुक् समासान्तः अच्प्रत्ययः । दशाङ्गुलपरिमिते, त्रि । यथा, मनुः । ८ । २७१ ।
“नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निःक्षेप्योऽयमयःशङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । ९० । १ ।
“सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥”
“विश्वतः सर्व्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥”)

दशाननः, पुं, (दश आननानि वदनानि यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दश आननानि इति विग्रहे दशवदनेष्वपि, क्ली । यथा,
“युध्यत् क्षते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥”
इत्युद्भटः ॥)

दशानिकः, पुं, (अन्यते इति भावे घञ् आनो जीवनम् । तस्मिन् हितः आनिकः । दशायां अवस्थाविशेषे आनिकः ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशारुहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गेर्वाप्नोतीति । आ + रुह + कः ।) कैवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दशार्णः, पुं, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा वा यत्र । “एत्येधत्यूठ्सु ।” ६ । १ । ८९ । इत्यस्य “प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे ।” इति वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) देशविशेषः । स विन्ध्यपर्व्वतस्य पूर्व्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । (यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । १० ।
“किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदशार्णाः ॥”
तद्देशाभिजनः तस्य राजा वा अण् । तद्वासिनि तन्नृपतौ च त्रि । यथा, महाभारते १ । ११३ । २५ ।
“पूर्व्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिता पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ।”
दश ऋणानि वर्णानि यत्र । दशाक्षरम विशेषः । यथा, गौतमीयतन्त्रे । २ अध्याये
“दशानामपि तत्त्वानां साक्षी वेत्ता तथाक्षर दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रराजः परात्परः शुभबीजस्वभावत्वात् दशार्णं इति कथ्यते ॥”)
नदीविशेषे, स्त्री । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दशार्हः, पुं, (दशसु दानादिवर्गेषु अर्हः बुद्धः । यदुदेशः । (क्रोष्टुवंशीयराजपुत्रविशेष यथा, हरिवंशे । ३६ । २५ ।
“धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्म्मिकाः आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः ॥”
तद्देशस्थे, पुं भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (य महाभारते । ३ । १९ । २० ।
“तैमर्च्चितं सर्व्वदशार्हपूगै-
राशीर्विषाग्निज्वलनप्रकाशम् ॥”)

दशावतारः, पुं, (दश अवतारा यस्य ।) विष्णु इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य दशावतारा यथा, मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामन जामदग्न्यः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की इति वराहपुराणम् ॥ अपि च ।
“धर्म्मान्नारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे ।
यज्ञश्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः
युगाख्यायाश्च तुर्य्यान्तु आपन्नेषु सुरेषु वै ।
संभूतः स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहित
बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति ।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्म्मेण तु पुरोधसा ॥
एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजा
मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजास्तान्निबोधत
त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्म्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्बभूव ह ।
मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्यौतथ्यः पुरःसरः ।
एकोनविंशां त्रेतायां सर्व्वक्षत्त्रान्तकृद्विभुः ।
जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः ॥
चतुर्व्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥
अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् ।
वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः ॥
कर्त्तुं धर्म्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ।
बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः ॥
देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः ।
तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति ।
कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुरःसरः ।
दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥”
इति मत्स्यपुराणम्

पुं, (दश अश्वा रथे यस्य।) चन्द्रः। इति
[र]त्नावली ॥ (यथा, ग्रहयागतत्त्वे सोम-
।
[ब्र]ह्मं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदेवतम्।
[प्रत्य]धिदेवञ्च सूर्य्याश्वमाकर्षेत्तथा ॥"
[ऋ]कोर्दशमपुत्त्रः। यथा, महाभारते। १३।
६।
मतस्य पुत्त्रोऽभूद् दशाश्वो नाम भारत ॥")
[दशास्यः], पुं, (दश आस्यानि वदनानि यस्य।)
[राव]णः। इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रसिक-
ते। ५।
"अकलियुगमखर्व्वमत्र चूर्द्य.
यचरदपापघनो यतः कुटुम्बी।
मम रुचिरिह लक्ष्मणाग्रजेन
प्रभवति शर्म्म दशास्यमर्द्दनेन ॥")
[दशास्य]जित्, पुं, (दशास्यं जयतीति। दशास्य+
+क्विप्। तुगागमश्च।) श्रीरामः। इति
[भूरि]प्रयोगः ॥
[दशेन्ध]नः, पुं, (दशा वर्त्तिका इन्धनं काष्ठमिव
[यस्य]।) प्रदीपः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
[दशेरः], पुं, (दशतीति। दन्श+"पतिकठिकुठि-
[ग]ड़गुड़िदंशिभ्य एरक्।" उणां। १। ५६।
[इ]त एरक्।) हिंस्रः। इत्युणादिकोषः ॥
[दशेरक]ः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति। दन्श+
[एर]क्। ततः कन्।) मरुदेशः। तद्देशस्थे, पुं
[स्त्र]ि। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते।
७। ८। १६। [कान् ॥")
[सौ]रावन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयान् दशेर-
[दशेर]कः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति। दश+
[बा]हुलकात् एरक् ततः स्वार्थे कन्।) मरु-
[दे]शः। इति भूरिप्रयोगः ॥
[दस,] इ क भासि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
[प]रं-अकं-सेट्।) इ क, दंसयति दंसति। भासि
[दी]प्तौ। इति दुर्गादासः ॥
[दस,] इ ङ क दृशौ। दंशे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
[(]चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) दृशिरिति पश्यतेरौ-
[ण]ादिकक्विप्रत्यये रूपम्। इ ङ क, दंसयते फलं
[लो]कः पश्यति दशति वेत्यर्थः। भट्टमल्लमते दंश
[इ]ह सम्बाहः। इति दुर्गादासः ॥
[दस,] य उ इर् उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
[(]दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।)
[य], दस्यति धूलिं वायुः। उ, दसित्वा दस्त्वा।
[इ]र्, अदसत् अदासीत्। अस्मात् पुषादित्वात्
[नि]त्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥
[दस्म]ः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति दक्षिणादिक-
[म]िति। दस+"इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्।"उणां।
१। १४४। इति मक्।) यजमानः। चौरः।
हुताशनः। इति मेदिनी। मे, १५ ॥ खलः।
इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, उपक्षेपकः। यथा,
ऋग्वेदे। १। १४८। ४।
"पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन
आ विभावा ॥"

"दस्म उपक्षपयितायमग्निः।" इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ दर्शनीयः। यथा, ऋग्वेदे। १। ७७। ३।
"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपब्रुवते दस्म-
मारीः ॥"
"दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः।" इति
तद्भाष्ये सायनः ॥)
दस्युः, पुं, (दस्यति परस्वान् नाशयतीति। दस+
"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्।" उणां। ३।
२०। इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः।)
चौरः। (यथा, मनुः। ७। १४३।
"विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥")
रिपुः। (यथा, ऋग्वेदे। २। १२। १०।
"यः शर्द्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता-
स जनास इन्द्रः ॥"
"दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः ॥" इति
तद्भाष्ये सायनः ॥) महासाहसिकः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ असुरः। यथा, तत्रैव। ८। ४७। २।
"शतानीदस्य कर्त्वा चेतंते दस्युतर्हणा ॥"
"दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा ॥" इति
तद्भाष्ये सायनः ॥ कर्म्मवर्ज्जिते, त्रि। यथा,
ऋग्वेदे। ६। २४। ८।
"न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्यु-
जूताय स्तवान् ॥"
"शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्म्म-
वर्ज्जितैः प्रेरिताय।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
दस्रं, क्ली, (दंसयते तृणादीन् दशतीति। दसि
दंशे+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकीति।" उणां। २।
१३। इति रक्।) शिशिरम्। इति संक्षिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥
दस्रः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति पांशूनिति। दस
उत्क्षेपे+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३।
इति रक्।) खरः। (दस्यति रोगान् क्षिप-
तीति।) अश्विनीसुतः। इति मेदिनी। रे, ४७ ॥
(यथा, हरिवंशे। ६। ५३।
"नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ ॥"
दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। ६८। ७।
"इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा
जठरं पृणेथाम् ॥"
"दस्रा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू ॥" इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)
दस्रौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति। दस+
"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति
रक्।) अश्विनौ। इत्यमरः। १। १। ५४ ॥
द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"दक्षादधीत्य दस्रौ वितनुतः संहितां स्वीयाम्।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम् ॥
"देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये सहताः क्षताः।
अक्षतास्ते कृताः सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत् ॥
वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः।
सोमाभिपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥")

दस्रदेवता, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ अधिष्ठातृ-
देवते यस्याः।) अश्विनीनक्षत्रम्। इति हेम-
चन्द्रः। २। २२ ॥
दस्रसूः, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ सूते इति। सू प्रसवे
+क्विप्।) संज्ञा। सा सूर्य्यपत्नी अश्विनी-
कुमारमाता च। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दह, औ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट्।) औ, अधाक्षीत्। दाहो भस्मी-
करणम्। दहत्यग्निः काष्ठम्। इति दुर्गादासः ॥
दह, इ क दीप्तौ। दाहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट्।) इ क,
दंहयति। इति दुर्गादासः ॥
दहनं, क्ली, (दह दाहे+भावे ल्युट्।) दाहः।
भस्मीकरणम्। पोड़ान इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः। ८। २०।
"इतरो दहने स्वकर्म्मणां
ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥")
दहनः, पुं, (दहतीति। दह दाहे+ल्युः।)
अग्निः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३०४।
"धूमैरश्रु निपातय दह शिखया दहन! मलि-
नयाङ्गारैः।
जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि
शिशिरनिशि ॥"
तृतीयसंख्या। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १२। ८५।
"खत्रयाब्धिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः ॥"
कृत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् कृत्तिका-
नक्षत्रम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"दहनविधिशताख्या मेषभं सौम्यवारे ॥")
चित्रकः। भल्लातकः। दुष्टचेतसि, त्रि। इति
मेदिनी। ने, ७५ ॥ (दह्यते कामाग्निना इति,
दह+ल्युट्।) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः ॥
(रुद्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६६। २।
"दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा तत्रैव। ९। ४५। ३३।
"दहतिं दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ।
अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥"
दाहकमात्रे, त्रि। यथा, भागवते। ८। ७। २१।
"त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात् ॥")
दहनकेतनं, क्ली, (दहनस्य केतनं ध्वज इव।)
धूमः। इति हेमचन्द्रः। ४। १७ ॥
दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया।) स्वाहा।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दहनागुरु, क्ली, (दहनाय अगुरु।) दाहागुरु।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दहनारातिः पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः।)
जलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
दहनीयः, त्रि, (दह्यते इति। दह+कर्म्मणि
अनीयर्।) दाह्यः। दहनार्हः ॥
दहनोपलः, पुं, (दहनाय वह्न्युत्पादनाय य
उपलः प्रस्तरखण्डः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति
हेमचन्द्रः। ४। १३३ ॥ दहनोपमोऽपि पाठः ॥

दहरं, क्ली, (दह + बाहुलकात् अरः ।) सूक्ष्मम् । यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
"उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥"
"आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहरः, पुं, (दहति गृहदयमाग्रमेन सन्तापयतीति । दह + अरः ।) मूषिका । स्वल्पम् । भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दह्रः, पुं, (दहतीति । दह + "स्फायितञ्चीति ।" उणां २ । १३ । इति रक् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः । इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । वरुणः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।
"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥"
"दह्रतः हृदयाकाशात् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १ । ३६ ।
"पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥"
"दह्राग्निः जठराग्निः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) दा तु दाने दान दाने प्रसिद्धोऽयम् । अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, ड ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ड, दत्त्रिमम् । ञ लि, ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लूनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-अनिट् ।) ल, दाति । लूनिश्छेदः । केचित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्दासंज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते । स्वमते तु पित्त्वाभावाद्दासंज्ञायां दीयते इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री, (दा + क्विप् ।) शोधनम् । दानम् । छेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी । दे, १ ॥

दाकः, पुं, (ददाति दक्षिणामिति । दा + "ह्रदाघावार्चिकलिभ्यः कः ।" उणां ३ । ४० । इति कः ।) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षकं, क्ली, (दक्ष + वुञ् ।) दक्षाणां समूहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो देशः । दाक्षि + "राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ । इति वुञ् । दाक्षेर्विषये । इति व्याकरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष + फिञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतिस्ताराः । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ दुर्गा । इति मेदिनी । णे, ८६ ॥ रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्षकन्यामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
"बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ६ ।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥"
कद्रूः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २२ । ५ ।
"जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥")
"दक्षस्य तेषामारभ्य प्रजाः सम्यग्विवर्द्धिताः ।
तत्र दाक्षायणीपुत्त्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।
सापि दक्षाय सुश्रोणी गौरी दत्ताथ कन्यका ॥
दुहितृत्वे पुरा याहि रुद्रेणोढा महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम ! ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनां अश्विन्यादिनक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति । रम + ल्युः । दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

दाक्षाय्यः, पुं, (दक्षाय्य एव । स्वार्थे अण् ।) गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था । "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।" २ । ४ । २० । इति उशीनरत्वाभावात् न क्लीवता ।) वाह्णीकेषु ग्रामसंज्ञा । इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्यः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः । दक्षिणा + "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।" ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३६ । ३ ।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्यं, क्ली, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण + ष्यञ् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३ ॥ (सरलता । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
"सौभाग्यं दाक्षिण्यमित्युपदिष्टं हरेण तरुणीनाम् ।
वामाङ्गमेव देव्याः स्ववपुःशिल्पे निवेशयता ॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
"तस्य दाक्षिण्यरूढ़ेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥")
भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचारस्वरूपम् । यथा,
"वामान्तु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
श्मशानभैरवीं देवीं सुग्रतारां तथैव च ॥"
अपि च ।
"ऋषीन् देवान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैः कर्म्माणि परिशोधयन् ॥
विधिवत् वामदानाभ्यां कुर्व्वन् यद्विधिपू[...]
क्रियते सरस्स्वन्तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते ।
सर्व्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच[्यते ॥"]
इति कालिकापुराणे ७७ अध्या[यः ॥]
दाक्षिणार्हे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५ । (द[...]
भवम् । दक्षिण + ष्यञ् । दक्षिणभवे । द[...]
दिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्य्यासप्तश[त्याम् ।]
२८२ ।
"दाक्षिण्यात् प्रतिमानं दधतं वा भा[...]
मवमंस्थाः ।"

दाक्षीपुत्त्रः, पुं, (दाक्ष्याः पुत्त्रः ।) पाणिनिमु[निः ।] इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १६ ।
"दाक्षीपुत्त्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्य[...]
कपोतः ।"

दाक्षेयः, पुं, (दाक्ष्या अपत्यं पुमान् । दाक्षी[...]
"स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढ[क् ।)] पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ [...]

दाक्ष्यं, क्ली, (दक्षस्य भावः कर्म्म वा । द[क्ष +] ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् [...] ष्यञ्प्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३१३ । २[...]
"दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्त[मा ।]
सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ।")

दाडकः, पुं, (दालयति मुखाभ्यन्तरस्थद्रव्यं विद[लं] करोतीति । दल + णिच् + ण्वुल् । लस्य डः [।)] दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिमः, त्रि, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृ[त्तः ।] भावप्रत्ययान्तादिमप् । लडयोरैकत्वम् ।) दन[्तः ।] इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (य[था,] देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
"दाडिमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डपावृतम् ।"
तत्पर्य्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ [...] पिण्डपुष्पः ३ दाडिम्बः ४ पर्व्वरुक् ५ खाड़व[...] पिण्डीरः ७ फलषाड़वः ८ शुकवल्लभः ९ । इ[ति] त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला[...] दाडिमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलषाड़वः १[३] मूर्द्धन्यषमध्योऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १[५] दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १[८] रोचनः १९ मणिबीजः २० कल्कफलः [...] वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४ । अ[स्य] गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कषायत्वम् । कासवा[त-] कफश्रमपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीप[-] नत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् [।] रुचिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् [।] अम्लत्वम् । आमातिसारपित्तनाशित्वम् । कफ[-] शोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च ।
मधुरं तत् त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ।
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज[-] निर्घण्टः ॥
"तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।

मनु ,स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु दाहज्वरनाशनम् ॥
तृष्णाकण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ॥
आम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लन्तु पित्तजननमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

दाडिमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कप् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ रोहड़ा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥")

दाडिमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षणः, पुं, (भक्षयतीति । भक्ष + ल्युः । भक्षणो भक्षकः । दाडिमस्य भक्षणः ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिमभक्षके, त्रि ॥)

दाडिमीसारः, पुं, (दाडिमीं दाडिमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति । दाडिमी + सृ + अण् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिमः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दाढा, स्त्री, (दैप् शोधने, दा दाने वा + क्विप् । दे शुद्धौ दानाय वा ढौकते इति । ढौक + डः ।) दन्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥ प्रार्थना । समूहः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढिका, स्त्री, (दाढायै केशसमूहाय प्रभवतीति । ठक् ततष्टाप् ।) मुखावयवविशेषः । दाड़ि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
"पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥"
"दाढिकायां श्मश्रुणि ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ दाढा + स्वार्थे कप् कापि अत इत्वञ्च ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥

दाण्डाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विच्छतीति । दण्डाजिन + "अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।" ५ । २ । ७६ । इति ठञ् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने + क्तः) छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (दैप् शोधने कर्त्तरि क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) दानकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । दायः २ सुचिरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । २ ।
"कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत् ॥")

दात्यूहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने + क्तिन् । दातिं मारणं ऊहते इति । दाति + ऊह + अण् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दितिं वहतीति । वह + क + ऊट् । दित्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः "देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ।" ७ । ३ । १ । इति आत्वम् ।) पक्षिविशेषः । डाउक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ दात्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मातङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कचाटुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"दात्यूहो मदनश्च नागमकरो हृष्योऽतिशुक्रप्रदः
श्रेष्ठः सर्व्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
"प्राट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क वा क वा ।"
इत्युद्भटः ॥)
जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः । इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दित्यौह + स्वार्थे अण् । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + "दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् । दादिभ्यश्छन्दसीति चन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति काण्डया इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लवित्रम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । १३ ॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ७ ।
"सशूर्पपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ॥"
भावे चन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११६ । ६ ।
"तद्वां दात्रं महि कीर्त्तेन्यम्" ।
"तद्दात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
"सोमस्य दात्रमसि ॥")

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + तृच् + ङीप् ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ८६ । तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
"दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥")

दात्वः, पुं, (ददातीति । दा + "जसिदाभ्यामिति ।" उणां ४ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (क्ली, यज्ञकर्म्म । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दध्नि दध्ना वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि + "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् । (दध्ना उपसिक्तम् । "संसृष्टे ।" ४ । ४ । २६ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, क्ली । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
"बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मनुत् प्लीहशूलजित् ॥")

दान, ऋ आर्ज्जवे । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-सकं-सेट् ।) ऋजुरवक्रस्तस्य भाव आर्ज्जवं ऋजुकरणम् । ऋ, दीदांसति दीदांसते काष्ठं तक्षकः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजुभावः इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । छिदि दानति दानते । इति गोपीचन्द्रः । तत्र तिवादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप् शोधने भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
"दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥"
"दीयते इति दानं धनं गजमदश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) पालनम् । छेदनम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्षकोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमोचनम् । तत्पर्य्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्ज्जनम् ४ विसर्ज्जनम् ५ विश्राणनम् ६ वितरणम् ७ स्पर्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्व्वपणम् ११ अपवर्ज्जनम् १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः । २ । ७ । २९ ॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रयणम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अतिसर्ज्जनम् २१ स्पर्शः २२ विसर्गः २३ त्यजनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानस्वत्वापादकत्यागो दानमिति ॥*॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात् स्वजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत् ॥
स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥*॥
एकां गां दशगुर्द्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्द्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः ॥
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्ज्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥*॥
विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव च योजयेत् ॥
आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥*॥
यज्ञो दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।

यद्गङ्गायां कृतं सर्व्वं कोटि कोटि गुणम्भवेत् ॥
शिवस्य विष्णोरपि च सन्निधौ दत्तमक्षयम् ।
शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनत्रयम् ।
तत्र दानञ्च होमश्च कोटिकोटिगुणम्भवेत् ॥
यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
दानार्हौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्म्मबुद्ध्या यद्धर्म्मदानं प्रचक्षते ॥
सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म्मश्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥*॥
आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥*॥
तामसेन तु यत्नेन दानेन तपसा तथा ।
देवलोके ध्रुवं वासो देवसायुज्यमेव च ॥*॥
गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचिते च तदर्द्धकम् ॥
आशां दत्त्वा त्वदातारं दानकाले निषेधकम् ।
दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
योऽसद्भ्यः प्रतिगृह्यापि पुनः सद्भ्यः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते हि सः ॥*॥
यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
तेषां दैवतमुच्चार्य्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिमायां निवेदयेत् ॥
योऽर्च्चितः प्रतिगृह्णाति दद्यादर्च्चितमेव वा ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकञ्च विपर्य्यये ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
दानं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्च ।
सात्त्विकं यथा,—
“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
राजसं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं विदुः ॥”
तामसं यथा,—
“अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥
“हस्त्यश्वं गामनड्वाहं मणिमुक्तादिकाञ्चनम् ।
परोक्षं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ॥
न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः ।
अनेन कर्म्मणा युक्ताः पच्यन्ते नरकेऽधमाः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥*॥
नित्यनैमित्तिकादिभेदेन तच्चतुर्व्विधं यथा,—
“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।
चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलन्तत् स्याद्ब्राह्मणाय च नित्यकम् ॥
यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुत्तमम् ॥
अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानन्तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥
यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।
चेतसा धर्म्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥” *
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—
“गोदानं भूमिदानञ्च स्वर्णदानं सुरार्च्चनम् ।
कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्य्यात् पापोपशान्तये ॥
महापापेषु सर्व्वेषु तदर्द्धं मुख्यदोषजे ।
अथवापि यथाशक्त्या कर्त्तव्यं व्याधिबलाबलात् ॥
कुर्य्यात् सर्व्वं कृतं कर्म्म कुष्ठरोगोपशान्तये ।
गोभूहिरण्यदानञ्च तथामिष्टान्नभोजनम् ॥
चतुर्व्विधं दानमिदं दत्त्वा कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ।
कदाचिदपि सिध्येत आयुषश्च बलक्रिया ॥
मेहे सुवर्णदानञ्च शूले श्वासे भगन्दरे ।
अशोभ्यस्त्वन्नदानेन श्वासात् कासाद्विमुच्यते ॥
ज्वरे चेश्वरपूजा च रुद्रजाप्यं समाचरेत् ।
मतिदानान्नदानञ्च शाकदानं भ्रमातुरे ॥
अग्निहोमश्चाग्निमान्द्ये कन्यादानञ्च गुल्मके ।
मेहाश्मरीविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत् ॥
बहुभोजनदानेन शूलरोगाद्विमुच्यते ।
घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥
चतुर्व्विधेन दानेन साध्यः स्याद् ग्रहणीगदः ।
सुवर्णदानात् कुनखी श्यावदन्तः सुखी भवेत् ॥
रौप्यदानाच्छिन्नकुष्ठं साध्यं वापि प्रदृश्यते ।
सिध्मले त्रपुदानञ्च वर्व्वरे लोहदानकम् ॥
मुखव्रणी ददेन्नागं गोदानं बहुमूत्रके ।
नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ॥
तैलदानं कण्डुरोगे रसदानञ्च जिह्वके ।
उष्ट्रं दद्यात् पित्तरोगे लूतारोगे च देवदः ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
दानकर्म्म, क्ली, (दानमेव कर्म्म ।) दानक्रिया । तत्पर्य्यायः । दाति १ दाशति २ दासति ३ राति ४ रासति ५ पृणक्षि ६ पृणाति ७ शिक्षति ८ तुञ्जति ९ मंहते १० । इति दश दानकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
दानधर्म्मः, पुं, (दानाख्यो धर्म्मः दानरूपो धर्म्मो वा मध्यलोपिसमासः ।) दानस्य फलम् । यथा,
ब्रह्मोवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्म्ममनुत्तमम् ।
अर्थानामुचिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ॥
दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न्यायेनोपार्ज्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत् ॥
अध्यापनं याजनञ्च वृत्तमाहुः प्रतिग्रहम् ।
कुसीदं कृषिवाणिज्यं चत्रवृत्तोऽथ चार्ज्जयेत् ॥
यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥
अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्य-
कम् ॥
यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥
ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।
चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं स्मृतम् ।
इक्षुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ।
ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।
भूमिदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
विद्यां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते ।
दद्यादहरहस्तान्तु श्रद्धया ब्रह्मचारिणे ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ।
वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च ।
उपोष्याभ्यर्च्चयेद्विद्वान् मधुना तिलसक्तुकैः ।
गन्धादिभिः समभ्यर्च्च्य वाचयेद्वा स्वयं वदेत् ।
प्रीयतां धर्म्मराजेति यथा मनसि वर्त्तते ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यमधुसर्पिषा ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ।
कृतान्नमुदकुम्भञ्च वैशाख्याञ्च विशेषतः ।
निर्द्दिश्य धर्म्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात् ।
द्वादश्यामर्च्चयेद्विष्णुमुपोष्याघप्रणाशिनीम् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो नरो भवति निश्चितम् ।
यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्यत्नात्तदुद्देशाय तोषिताः
सुराः ।
सन्ततिकामः सततं पूजयेद्वै पुरन्दरम् ।
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मनिश्चयात् ।
आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो हुताशनम् ।
कर्म्मणां सिद्धिकामन्तु पूजयेद्वै विनायकम् ॥
भोगकामो हि शशिनं धनकामः समीरणम् ।
मुमुक्षुः सर्व्वसंसारात् प्रयत्नेनार्च्चयेद्धरिम् ॥
अकामः सर्व्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम् ।
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ॥
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।
भूमिदः सर्व्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ।
यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ।
वेदवित्सु ददद्दानं स्वर्गलोके महीयते ॥
गवां घासप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ॥
औषधं स्नेहमाहारं रोगिणो रोगशान्तये ।
ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥
असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् ।
तीक्ष्णातपञ्च तरति छत्रोपानत्प्रदानतः ॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
प्रयागादिषु तीर्थेषु गयायाञ्च विशेषतः ।
दानधर्म्मात् परो धर्म्मो भूतानां नेह विद्यते ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन देयं पापोपशान्तये ।
दीयमानन्तु यो मोहात् गोविप्राग्निसुरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्य्यग्योनिं व्रजेन्नरः ।

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
म्रियमाणेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥”
इति गारुडे दानधर्म्मनाम ५१ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यम् ॥

दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सततदाता । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११६ । २२ ।
“जातो दानपतिः पुत्त्रस्तथा शूरस्तथापरः ॥”)
अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ८४ ।
“गच्छ दानपते ! क्षिप्रं ताविहानयितुं व्रजात् ।
नन्दगोपञ्च गोपांश्च करदान् मम शासनात् ॥“
दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।
“सहस्रपादः सुमुखः कृष्णश्चैव महासुरः ।
रणोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥”)

दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम् । तद्विवरणं यथा,—
“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
तदनन्तफलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप ! ॥
तमोवृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
नृप ! दानन्तु तत् सर्व्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु ॥
ईर्षामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाल्ये तु तदश्नुते ॥
वैश्वदेवविहीनञ्च सन्ध्योपासनवर्ज्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोड़श ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अपुत्त्रस्य वृथा जन्म धर्म्मबाह्या नराः सदा ।
परपाकं सदाश्नन्ति परतापरताश्च ये ॥
देवपितृविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः ।
दत्त्वानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने ॥
अन्यायोपार्ज्जितं दानं व्यर्थं ब्रह्महणे तथा ।
गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च ॥
कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
याचकाय च सर्व्वस्य वृषल्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोड़श ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

दानवः, पुं, (दनोरपत्यम् । दनु + “तस्यापत्यम् ।” ४ । १ । ९२ । इति अण् ।) असुरः । इत्यमरः । १।१।१२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।२।११।१० ।
“नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत् पपिवान्त्सुतस्य ॥”)
स दक्षकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टिसंख्यकस्तेष्वष्टादश प्रधानास्तेषां नामानि यथा, द्विमूर्द्धा १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४ विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शङ्कुशिराः ७ स्वर्भानुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११ वृषपर्व्वा १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्रकेशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७ दुर्ज्जयः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महाभारते चत्वारिंशद्दनोः पुत्त्रा उक्ताः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
“चत्वारिंशद्दनोःपुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत !।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥”
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दानवज्रः, पुं, (दाने वज्र इव ।) वैश्यः । इति पुराणम् ॥ (वैश्यजातिको गान्धर्व्वो दैवज्ञ्ये अश्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
“वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्त्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्म्मवज्रा यवीयसः ॥”)

दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ९ ॥ (विष्णुः । यथा, काशीखण्डे । २९ । ८० ।
“दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥”
“दानवारिपदाब्जजा विष्णुपादार्घ्यसम्भूतेति स्मृतेः ।” इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति विग्रहे गजमदजले, क्ली ॥)

दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधानम् । यथा,—
“अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत सुव्रताः ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोऽन्वितः ।
गोभूधान्यहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्च्चितम् ॥
विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः ॥
हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥
दशसौवर्णिकं शृङ्गं शफं सप्तपलैः कृतम् ।
पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सश्च कीर्त्त्यते ॥
स्वर्णपिप्पलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्ज्जितम् ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान् ।
कपिला चेत्तारयते भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
यावद्वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥
श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्य्या सुरार्च्चनम् ।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्ज्जनं गोप्रदानवत् ॥
द्विजाय यदभीष्टन्तु दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ॥
गृहधान्यच्छत्त्रमालायानदत्त्वाऽऽवृतं जलम् ।
शय्यानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्लभम् ॥
वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्येनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
एतन्मूलं जगत् यस्मादृक्जगत् पूर्व्वमीश्वरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यो वेदार्थसंग्रहः ॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोन्नतिम् ।
लोकायतं कुतर्कञ्च प्राकृतं म्लेच्छभाषितम् ।
न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदधो नयति द्विजम् ॥
समर्थो यो न गृह्णीयात् दातृलोकमवाप्नुयात् ॥
कुशाः शाकं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥
अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विषस्तथा ।
देवातिथ्यर्च्चनकृते पितृभृत्यर्थमेव च ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥”
इति गारुडे ९८ अध्यायः ॥

दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा, दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता । तत्पर्य्यायः । वदान्यः २ वदन्यः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १२२ । ५ ।
“यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥”)

दानशौण्डः, त्रि, (दानेषु शौण्डः अतिदक्षः । “सप्तमी शौण्डैः ।” २ । १ । ४० । इति समासः ।) बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, माघे । १४ । ४६ ।
“निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
र्दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ॥”)

दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोड़शसङ्ख्याकषोड़शः । यथा,—
“यः कश्चित् कुरुते देवि ! ग्रहणे दानसागरम् ।
वृषोत्सर्गं महादानं यत्किञ्चित् पृथिवीतले ।
पुरश्चरणं तथा होमं यः कुर्य्याद्विधिबोधितम् ।
सर्व्वं तस्य वृथा देवि ! श्रीगुरोरर्च्चनं विना ॥”
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥

दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने + “कृत्यल्युटो बहुलम् ।” ३ । ३ । ११३ । इति सम्प्रदाने अनीयर् ।) सम्प्रदानम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
“सर्व्वोऽर्थ्यो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो
लयः ॥”)

दानुः, त्रि, (ददातीति । दा + “दाभाभ्यां नुः ।” उणां ।३।३२ । इति नुः ।) दाता । विक्रान्तः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ शर्म्म । वायुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुं, दानवः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
“ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स
जनास इन्द्रः ॥”
दीयते इति कर्म्मणि नुः । देयः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २५ । ६ ।
“सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः ॥”)

दान्तः, त्रि, (दाम्यतीति । दम + कर्त्तरि क्तः ।) तपःक्लेशसहः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
“कॢप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥”)

दमितः । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
"तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंहसाम् ॥"
दन्तेन निर्वृत्तम् । दन्त+"तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्म्मितम् । यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
"रुचिरैरासनैस्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अष्टसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैःसोत्तरच्छदैः ॥")
दाता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ पुं, दमनकवृक्षः । शिञ्चितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
"तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥"
स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४५ ।
"विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥")

दान्तिः, स्त्री, (दम+क्तिन् । "अनुनासिकस्येति ।" ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) तपःक्लेशसहिष्णुता । तत्पर्य्यायः । दमथुः २ दमः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥

दापितः, त्रि, (दाप्यते स्म इति । दा+णिच्+कर्म्मणि क्तः ।) साधितः । इत्यमरः ।३।१।४०॥ धनादिना आयत्तीकृतः । इति भरतः ॥ श्रुतौ इति ख्यातं यस्मै दत्तं स इति रमानाथः ॥ दण्डितः । इति विद्याविनोदः ॥ शोधितद्रव्यम् । इति नयनानन्दः ॥ दायित इति पाठोऽपि । इति कालिङ्गपुरुषोत्तमौ ॥

दाम, [न्] स्त्री क्ली, (दीयते इति । दा दाने दो अवखण्डने वा+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन् बहुप्रग्रहयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत् । दाडनि इति दौँका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सन्दानम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७३ ॥ रज्जुः । इति दामोदरदर्शनात् ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३१ ।
"गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत्
या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनयास्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥"
माला । यथा, माघे । ४ । ५० ।
"श्यामलवुविलम्बिपिच्छदाम्नः
शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥"
दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
"यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ॥"
"रायो धनस्य दामा दाता भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दामनपर्व्व, [न्] क्ली, (दमनो दमनवृक्षस्तस्येदमित्यण्प्रत्यये दामनं तद्भञ्जनसम्बन्धि पर्व्व यस्मिन् ।) दमनभञ्जनतिथिः । सा चैत्रशुक्लचतुर्द्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन्+स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् अण् । "अन् ।" ६ । ४ । १६७ । इति प्रकृतिभावः । "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) पशुबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः । पशुरज्जुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७३ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६५ । २४ ।
"कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ॥")

दामलिप्तं, क्ली, तमोलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥

दामा, स्त्री, (दामन्+"डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति पक्षे डाप् ।) दाम । इति भरतः ॥

दामाञ्चनं, क्ली, (दामाञ्चलम् । पृषोदरादित्वात् लस्य नः ।) अश्वादेः पादबन्धनरज्जुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

दामाञ्चलं, क्ली, (दाम्नः अञ्चलमिव ।) एकशफाङ्घ्रिबन्धः । अश्वादिपादबन्धनरज्जुः । इति हारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
"सस्नुः सरोषपरिचारकवार्य्यमाणा
दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥")

दामोदरः, पुं, ("दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा मतिर्या तया गम्यते इति दामोदरः । 'दाम्ना-दामोदरं विदुः ।' इति भगवद्वचनात् । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदरः ।
'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः ॥'
इति वा ।" इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः ॥ ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
"देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमाद्दामोदरो विभुः ॥")
विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जुरुदरे यस्य । श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते । १ । १९० । १९ ।
"दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्य्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥"
यशोदयासौ उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतोऽस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे ।६३।१४,२६ ।
"दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धदुदूखले ।
यदिशक्तोऽसि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म्म साकरोत् ॥"
"स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात् ।
गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥")
भूतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ (शालग्राममूर्त्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, पद्मपुराणे ।
"स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु सः ।
चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ॥"
अस्य अन्यद्विवरणन्तु शालग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ काश्मीरस्य नृपविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
"गतिं प्रवीरसुलभां तस्मिन् सुचरिते गते ।
श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सुतुरभूत क्षितिम् ॥")

दाम्भिकः, पुं स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ+"चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) वकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भयुक्ते, त्रि (यथा, मनुः । ३ । १५९ ।
"पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥")

दाय, ऋ ङ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददायत् । ङ, दायते इति दुर्गादासः ॥

दायः, पुं, (दीयते इति । दा दाने+घञ् । "आतो युक् चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । १ । ५१ । १ ।
"दायन्तु विविधं तस्मै दृदशुर्मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥")
कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षा ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तत् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । हरणम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥ सोल्लुण्ठभाषणम् । विभक्तव्यपितृद्रव्यम् । (यथा, मनुः । ९ । १६४ ।
"औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ।")
विभागार्हधनमात्रम् । यथा, तत्रैव । ९ । ७७ ।
"संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥")
दा दाने+भावे घञ् ।) दानम् । इति मेदिनी । ये, ३० ॥ (यथा, मनुः । ८ । १९९ ।
"अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥")
स्थानम् । (दो छेदे+घञ् ।) खण्डनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लयः । इत्यजयपालः ॥ (ददातीति । दा+"श्याद्व्यधेति ।" ३ । १ । १४१ । इति णः ।) दातरि, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)

दायकः, त्रि, (ददातीति । दा+ण्वुल् ।) दाता । यथा । हतारिगतिदायक इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १९३ । ३३ ।
"तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥")

दायबन्धुः, पुं, (दाये बन्धुः ।) भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥

दायभागः, पुं, (दायस्य भागः ।) सम्बन्धिमात्रसम्बन्धिधनविभागः । पूर्व्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढ़दायशब्दस्तस्य विभागः । एकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयाव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् । अथ विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्र पै दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत् कालविशेषवहनदोहनफलेन स्वत्वं गण्यते ॥ अथ दायाधिकारक्रमे पुंधनाधिकारिणः तत्रादौ मृतधने औरसपुत्त्रस्याधिकारः । त भावे पौत्त्रस्य । तदभावे प्रपौत्त्रस्य । म पितृकपौत्त्रमृतपितामहकप्रपौत्त्रयोः पु सह तुल्याधिकारः । एषामभावे पत्नी धना कारिणी । तत्रायं विशेषः पत्नी धनं भु

२ न तु तस्य दानाधमनविक्रयान् कर्त्तुमर्हति। किन्तु भर्त्तुरौर्द्ध्वदेहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम्। वर्त्तनाशक्तौ आधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयणमपि। भर्त्तुरौर्द्ध्वदेहिकक्रियार्थमर्थानुरूपं भर्त्तृसपिण्डभर्त्तृगुरुभर्त्तृदौहित्रसन्तानभर्त्तृभागिनेयभर्त्तृमातुलेभ्यो दद्यात्। एतेषामभावे स्वपितृकुले दद्यात्॥ पत्न्यभावे दुहिता। तत्रापि प्रथमं कुमारी। अत्रायं विशेषः कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविद्यमानपुत्रा यदि मृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुल्याधिकारः। कुमार्य्यभावे चोढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्याधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्याधिकारिणी। एतयोरभावेऽपि बन्ध्यापुत्रहीनविधवयोर्नाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः। तदभावे पितुरधिकारः। तदभावे मातुरधिकारः। तदभावे सोदरस्याधिकारः। सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः। तदभावे सोदरभ्रातृपुत्राणामधिकारः। संसर्ग्यसंसर्गिसोदरभ्रातृपुत्रेषु संसर्गिभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। एवं संसर्ग्यसंसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रे सति संसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। यदा त्वसंसर्गी सोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गी चासोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्युगपदधिकारः। यदा पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गिणावसंसर्गिणौ वा तदा उभयथैव सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्याधिकारः। अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रवत् क्रमो बोध्यः। भ्रातृपौत्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः। अत्र सोदरभगिनीपुत्रवैमात्रेयभगिनीपुत्रयोस्तुल्यवदधिकारः। पितुर्दौहित्राभावे पितामहस्याधिकारः। पितामहाभावे पितामह्या अधिकारः। पितामह्यभावे पितृव्यस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपुत्रस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपौत्रस्याधिकारः। पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः। पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामह्या अधिकारः। ततः पितामहभ्राताधिकारी। तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः। तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः। ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। ततः पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। तदभावे मातामहः। तदभावे मातुलः। तदभावे मातृष्वस्रीयः। तदभावे मातुलपुत्रः। तदभावे मातुलपौत्रः। एषामभावे सकुल्यः। सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन ऊर्द्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्रपुत्रादयोऽधस्तनास्त्रयः वृद्धप्रपितामहादित्रय ऊर्द्ध्वतनास्तत्राप्यादावधस्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः। तेषामभावे ऊर्द्ध्वतनानां क्रमेणाधिकारः। एवंविधसकुल्याभावे समानोदकाः। तदभावे आचार्य्यः। तदभावे शिष्यः तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचारिणः।

तदभावे ग्रामस्थाः सगोत्राः। तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः। उक्तपर्य्यन्ताभावे तद्ग्रामस्थास्त्रैविद्यत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधिकारिणः। एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजाधिकारी। ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्थस्यापि अधिकारः। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं धर्म्मभ्रातृसच्छिष्याचार्य्या गृह्णीयुः। तदभावे चैकत्रवासी एकाश्रमी वा गृह्णीयात्। ब्रह्मचारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च। तत्र नैष्ठिकधने आचार्य्यस्याधिकारः। उपकुर्व्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम्। इति पुंधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी। तदभावे माता तदभावे पिता। वरदत्तधने वरोऽधिकारी॥ * ॥

अथोढ़ास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्धनं निरूप्यते। विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १ भर्त्तृनीयमाना पितृमातृकुलात् यद्धनं लभते तत् २ भर्त्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृदत्तम् ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व्वस्त्रियै पारितोषिकं यद्दत्तं तत् ७ अन्नाच्छादनम् ८ अलङ्करणम् ९ गृहादिकर्म्मिरूपशिल्पिस्वभर्त्तृद्वारेणान्येषां गृहादिनिष्पादनाद्भृत्कोचविधयान्येभ्यो यद्धनं लब्धं तत् १० पुत्रदत्तम् ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्त्रादिना च यद्दत्तम् १३। भर्त्तृदत्तस्थावरातिरिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्त्तुमर्हति॥ * ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां मृतायां तद्धनाधिकारी निरूप्यते। तत्र यौतुकधने कुमार्य्याः प्रथममधिकारः। तदभावे वाग्दत्तायाः तदभावे चोढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च युगपदधिकारः। तदभावे बन्ध्याविधवयोस्तुल्यवदधिकारः। तत्र कुमारी वाग्दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती पश्चाद्बन्ध्यात्वेनावधृता पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता वा तदा तस्यां मृतायां तत्संक्रान्तमातृधने तद्भगिन्योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोरभावे बन्ध्याविधवयोरप्यधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्रस्याधिकारः। पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्रः। तदभावे प्रपौत्रः। तदभावे सपत्नीपुत्रः। तदभावे सपत्नीपौत्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः। एतत्पर्य्यन्ताभावे ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधने भर्त्तुरधिकारः। भर्त्तुरभावे भ्रातुः। तदभावे माताधिकारिणी। तदभावे पिता। सपत्नीप्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे आसुरराक्षसपैशाचाख्यविवाहत्रिकलब्धयौतुकधने तु प्रथमं मातुरधिकारः। तदभावे पितुः। पितुरभावे भर्त्तुः॥ अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः। तत्र विवाहपूर्व्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकारः। तयोरेकतराभावे अन्यतरस्य तद्धनं तयोर्द्वयोरभावे ऊढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्यवदधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः। एतयोर्द्वयोरभावे पौत्रः। पौत्राभावे दौहित्रः। तदभावे प्रपौत्रः। तदभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे सपत्नीपौत्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्रोऽधिकारी। ततो बन्ध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ। एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः। बन्ध्याविधवापर्य्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मादिविवाहपञ्चकविवाहितायाः धने भर्त्तृभ्रातृमातृपितॄणां क्रमशोऽधिकारः। विवाहकाले तत्पूर्व्वापरकाले वा स्त्रियै यद्धनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्य्याः। तदनन्तरमूढ़योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः। तदनन्तरं बन्ध्याविधवयोश्चाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्रादेर्यौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधिकारः। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधनेषु पितृपर्य्यन्ताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्धयौतुकधनेषु च भर्त्तृपर्य्यन्ताभावे देवरादेरधिकारः। तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां युगपदधिकारः। एतेषामभावे असपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः। तदभावे भर्त्तृभागिनेयः। तदभावे भ्रातृसुतः। तदभावे जामाता। जामातृपर्य्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्य्यक्रमेण श्वशुरभ्रातृश्वशुरादीनां सपिण्डानामधिकारः। सपिण्डाभावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समानप्रवराश्च पुंधनवत् क्रमेणाधिकारिणः। एतत्सर्व्वाभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामश्रोत्रियादेरधिकारः। क्षत्त्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः। इति स्त्रीधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः।

क्लीवपतितजात्यन्धजन्मवधिर-उन्मत्तजड़-मूकपङ्गुपितृद्विट्निरिन्द्रियौपपातिकाचिकित्स्यरोगार्त्ताः। पतितवर्ज्जं एते भरणीयाः। पतितपुत्रवर्ज्जमेतेषां पुत्रा यदि निर्दोषाः तदांशभाजिनः। क्लीवादीनां अपुत्रा भार्य्याः यदि सद्वृत्तास्तदा भर्त्तव्याः। एषां दुहितरो विवाहपर्य्यन्तं भरणीयाः॥ * ॥

अथ विभाज्याविभाज्यधननिर्णयः।

तत्र पैतामहं पित्रर्ज्जितं साधारणधनोपघातेनार्ज्जितञ्चेति त्रिविधं धनं सर्व्वैरेव विभाज्यम्। किन्तु तत्रार्ज्जकस्य द्व्यंशौ अन्येषामेकैकांशः साधारणधनानुपघातेन शौर्य्यप्राप्तं धनं एवं साधारणधनानुपघातेनार्ज्जितविद्याधनं पितृपितृव्यादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्त्विज्यलब्धं एतान्यविभाज्यानि। विद्याधनन्तु समविद्याधिकविद्भ्यो देयं एवं यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां बिभर्त्ति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने मूर्खस्यापि अपरभ्रातुरंशित्वम्। स्वकुलात् पित्रादितो

लब्धविद्यार्ज्जितधने तु सर्व्वेषां मूर्खामूर्खाणामंशित्वम्। विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवते एतावद्धनं दातव्यं इति पणितं तत्र भद्रोपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं तत्। अध्यापितशिष्याद्यल्लब्धम्। ऋत्विक्कर्म्मकरणेन यजमानाद्दक्षिणादिरूपं लब्धं धनम्। यत्किञ्चित् विद्यायाः प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति तत्। यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य संशयमपनीय यल्लब्धम्। वादिनोः कुत्रचिद्वादविषयसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्निरूपणेन यल्लब्धम्। शास्त्रादिषु स्वज्ञानं प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धम्। तथात्यर्थवादाद्वादविचारे वा परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एकस्मिन् देये वस्तुनि बहूनां ब्राह्मणानां समुत्थाने येन प्रकृष्टं वेदमधीत्य यल्लब्धम्। चित्रकरसुवर्णकारादिभिः शिल्पिभिर्मूल्यादधिकं यल्लब्धम्। द्यूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एतानि अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन हृतं यदि दायादानामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुपघातेन इतरव्यापारनैरपेक्ष्येण च धनमुद्धरति तदा तद्धनमुद्धारकर्त्तुरेव। भूमिस्तु यदि अन्येर्हृता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा अवशिष्टभागत्रयं अन्यैः सह समं विभजेत्। अयं निष्कर्षः विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारणधनानुपघातेनापरव्यापारनैरपेक्ष्येण येन यदर्ज्जितं तदर्ज्जकस्यैव न तु तद्विभाज्यमितरैः। किन्तु विद्यालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागेवाभिहितः। अङ्गयोजितं वस्त्रालङ्कारं अश्वादिवाहनं लड्डुकादिकूपवाप्यादिगतं पित्रादिसम्बन्धिजलं दासीव्यतिरिक्ता स्त्री गोप्रचारः रथ्या एतानि नान्यधनवद्विभाज्यानि किन्तु स्वव्यापारेण तद्गृहीतव्यं एवं स्वस्वव्यापारोपयुक्तशयनभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यद्गृहीतं तत्तस्यैव। पुस्तकन्तु मूर्खेण ग्राह्यं किन्तु पण्डितेन तदन्तर्गतस्वांशतुल्यद्रव्यान्तरं मूल्यमेव वा दत्त्वा गृहीतव्यं एवं शिल्पिनां शिल्पोपयुक्तद्रव्यं नाशिल्पिनां तत्रापि पुस्तकवद्व्यवस्था। पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्यानादिकं कृतं तस्य न विभागः यद्यपरेणापि वास्त्वन्तरे तथा कृतम् ॥ * ॥

अथ संसृष्टविभागक्रमार्थमादौ संसर्गो निरूप्यते।

पितृभ्रातृपितृव्याणामन्यतरेण सह विभक्तः सन् पुनरन्योन्येच्छया पूर्व्वकृतविभागमपेक्ष्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम तत्तवापीति व्यवस्थया एकगृहिरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संसृष्टविभागः। अत्र भ्रातॄणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां वा संसर्ग्यसंसर्गिणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं मृतसंसर्गिधनेऽधिकारः। तदभावे तथाविधासंसर्गिणामिति क्रमः ॥ * ॥ एवं यदा पिता पुत्रान् विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सह संसृष्ट एव पुत्रान्तरमुत्पाद्य मृतस्तदा विभागानन्तरजात एव तद्धनाधिकारी न पूर्व्वविभक्तः एवं पूर्व्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नांशित्वम्। यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संसृष्टः सन् पिता मृतः तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां समं विभाज्यं यथा धने तथर्णेऽपि। यद्यविज्ञातगर्भायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तद्गर्भजातो विभक्तद्रव्याण्येकीकृत्य पुनर्विभज्य स्वांशं गृह्णीयात् न तु विभक्तजेन सह पितृद्रव्येऽंशित्वम् ॥ * ॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपार्ज्जितधने पितुरिच्छैव नियामिका। पितामहधने तु मातृरणोनिवृत्तिसहकृता तदिच्छा नियामिका। स्वोपार्ज्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं शक्नोति कस्मैचिदधिकं कस्मैचिन्न्यूनं दातुमर्हति। पैतामहधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पुत्रेभ्य एकैकांशं दद्यात्। किन्तु पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्द्यं भूमिनिबन्धद्विपदान्यतमे न स्वाच्छन्द्यम्। स्वार्ज्जितधनविभागे पित्रा अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांशो देयः यदि ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं देयम्। पुत्रकर्त्तृकविभागे तु विमातुरंशाभावः ॥ * ॥ शूद्रस्य दासीपुत्रोऽपि पितुरिच्छया परिणीतस्त्रीजातपुत्रेण सह तुल्याधिकारी मृते पितरि तदंशार्द्धाधिकारी। तथाविधभ्रात्रभावे दौहित्रे चासति पितुः सर्व्वधनाधिकारी सति दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि मृते मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न धर्म्म्यः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्व्वन्ति तदा मातापि पुत्रतुल्यांशभागिनी। विमातुरंशाभावः किन्तु सा ग्रासाच्छादनादिना भर्त्तव्या। एवं पितामहधने पौत्रैर्विभाज्यमाने पितामह्यः पौत्रतुल्यांशभागिन्यः ॥ * ॥ औरसेन दत्तकादीनां विभागे औरसस्य द्व्यंशित्वं सवर्णदत्तकादेरेकैकांशित्वम्। विभागस्तु पित्रादेर्धनिनः ऋणं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः। उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तदृणं परिशोधनीयम्। एकेन भ्रात्रादिना बहुपोष्यतया यत्राधिकं भुक्तं तत्र न विभुक्तांशो विभागमध्ये प्रवेशनीयः। किन्तु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्य्यः ॥ * ॥ असंस्कृतभ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः। विभागकाले केनचिन्निह्नुतस्य पश्चात् प्राप्तस्य समभागः कर्त्तव्यः। भ्रमादिना कृतशास्त्रीयविभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य्यः ॥ * ॥

अथ विदेशागतस्य विभागः।

विभक्ततादृशार्थी देशान्तरगतस्य चिरकालानन्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं तत्सन्ततेरपि मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्व्वकं क्रमागतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितं एषा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्थ तु धनिनश्चतुर्थपर्य्यन्त एव तद्धनविभागा साधारणधनेऽपि स्वांशदानं कर्त्तव्यम्। श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥

"देशस्य जातेः संघस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्

इति दायतत्त्व

दायविभागः, पुं, (दायस्य विभागः।) दायभ यथा। "किं दायस्य विभागो विभक्तावय किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम्।" जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं, (आदत्ते इति। आ+दा+"च चोपसर्गे।" ३।१।१३६। इति कः। दा आदः ग्राहकः।) सपिण्डः। पुत्रः। इत्यम ३।३।८८॥ (यथा, महाभारते। १। ८५। "पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम

दायादी, स्त्री, (दायं अत्तीति। अद्+अ स्त्रियां ङीष्।) कन्या। इति शब्दार्थकल्पतर

दायितः, त्री, (दाय दाने+णिच्+क्तः।) दापि इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पित मिति। दॄ+णिच्+ण्वुल्।) पुत्रः। इति हेम चन्द्रः। ३। २०६॥ (यथा, महाभारते। १। ८३। "कस्यैते दारका राजन् देवपुत्रोपमाः शुभा वर्च्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव॥") बालकः। इति मेदिनी। के, १०३॥ (यथ महाभारते। १। ८३। १६। "शर्म्मिष्ठां मातरञ्चैव तथा चक्रुश्च दारकाः।) दारुकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ ग्राम शूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दारकः, त्रि, (दारयतीति। दॄ+णिच्+ण्वुल्। भेदकः। इति मेदिनी। के, १०३॥ (यथा,—

"अपोषदुर्नामकरोगदारकं
करोति हृद्यं सहसैव दारकम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे॥")

दारकर्म्म, क्ली, (दारार्थं पत्न्यर्थं यत् कर्म्म।) विवाहः इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। १। १४। २६।

"दारकर्म्म ततो व्यासः शुकस्य पर्य्यचिन्तयत्।"

दारणं, क्ली, (दारयति नाशयति जलमलमने नेति। दॄ+णिच्+करणे ल्युट्।) कतकम् इति शब्दचन्द्रिका॥ (दॄ+णिच्+भावे ल्युट्। विदारणम्। यथा, "दारुदारणपथैः" समाहृतम् इति लीलावती॥ (शस्त्रादिस्फोटनसम्पादक औषधविशेषः। यथा, सुश्रुते। १। ३६।

"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः। कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम्। क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्।"

दारयतीति। दॄ+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विदारके, त्रि। यथा, महाभारते। ८। ४८। १७।

"समाधत्त शितं वाणं गिरीणामपि दारणम्।")

दारदः, पुं, (दरदे देशविशेषे भवः । दरद+अण् ।) दरददेशोद्भवविषभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ पारदः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी । दे, ३१ ॥ समुद्रः । इति हारावली । ५६ ॥

दारविभुक्, पुं, (दारेण चञ्च्वाघातजन्यविदारणेन बलिं भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) चकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाराः, पुं, (दारयन्ति भ्रातृबन्धूनिति । दॄ+"दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च ।" ३ । ३ । २० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ् णिलुक् च ।) भार्य्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । २७ ।
"आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥")

दारा, स्त्री, (दारयति भ्रातिबन्धूनिति । दॄ+णिच्+अच्+टाप् ।) दाराः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ ।
"अर्थकामात्मनो दारां कुर्य्यां खलयन्नो यतः ॥")

दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दॄ+णिच्+इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दारिका, स्त्री, (दारक+टापि अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५६ ।
"अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥")

दारितः, त्रि, (दार्य्यते स्मेति । दॄ+णिच्+क्तः ।) कृतदारणः । तत्पर्य्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४६ ।
"अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥"
ताड़ितः । यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये ।
"ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ॥")

दारिद्र्यं, क्ली, (दरिद्रस्य भावः । दरिद्र+ष्यञ् ।) दरिद्रता । यथा,—
"प्रणयि दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ।"
इति नैषधे । १ । १५ ॥
(यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।
"दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥")
निर्द्धनकारान्तोऽप्ययम् ॥

दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दॄ+णिच्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११८ । इति इन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । बिवाई इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
"परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"पाददार्य्यां शिरां प्राज्ञो मोचयेत्तलयोधिगताम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥
मधूच्छिष्टवसामज्जाज्यतैः क्षारविमिश्रितैः ॥

चारो यवक्षारः ।
सर्ज्जाक्षसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतैः ।
निर्म्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्ज्जने ॥
मधुसिक्थकगैरिकघृतगुड़महिषाद्य-सालनिर्य्यासैः ।
गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥
मधुसिक्थक मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाजतु ।
द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके । सालनिर्य्यास रालः ।
उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ।
विपक्वं कटुतैलन्तु हन्त्याहारीं न संशयः ॥
इति धत्तूरतैलम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥

दारु, क्ली, पुं, (दीर्य्यते इति । दॄ+"दृसनिजनीति ।" उणा० । १ । ३ । इति ञुण् ।) काष्ठम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
"शणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन् वेश्मनि सर्व्वानि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥")

दारु, क्ली, (दॄ+ञुण् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
"दारुपद्मकशुण्ठीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥"
अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"सुरदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥")
पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥

दारुः, त्रि, (दॄ+ञुण् ।) शिल्पी । दारकः । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ ।
"इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥"
"दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे ।" इति तत्र सायनः ॥)
दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुकं, क्ली, (दारु+स्वार्थे कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुकः, पुं, श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । २ । २८ ।
"दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ॥"
योगाचार्य्यविशेषः । स तु महादेवस्य अवतारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ४ ।
"जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गली तथा ॥")

दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । कै+कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुतुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पुत्त्रिका २ दारुस्त्री ३ शालभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्की ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ दारुपुत्त्रिका ७ कुरुण्टी ८ दारुगर्भा ६ । इति हारावली । ७१ ॥

दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चीड़ागामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारुमयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुजः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन+डः ।) मर्द्दलः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्म्मिते, त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।
"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ॥")

दारुणः, पुं, (दारयतीति । दॄ+णिच्+"कॄदारिभ्य उनन् ।" उणा० ३।५३। इति उनन् ।) चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७४
"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥"
"सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः ।" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥) भयङ्करौ, त्रि । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । २७ ।
"हाहाकारो महानासीत् सम्प्रहारश्च दारुणः ।
उत्पपात ततः सिंहो नृपस्योपरि दारुणः ॥"
कठोरः । यथा, तत्रैव । १ । ४ । ५२ ।
"दारुणं देहदमनं सर्व्वलोकभयङ्करम् ॥")

दारुणकं, क्ली, (दारुणवत् कायतीति । कै+कः ।) मस्तकजातक्षुद्ररोगविशेषः । लोके रूसी इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह ।
"दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥
दारुणा कर्कशा ॥"
तस्य चिकित्सा यथा,—
"कार्य्यो दारुणके मस्तुं प्रलेपो मधुसंयुतः ।
प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥
आम्रबीजं तथा पथ्या द्वयं स्यात् मात्रया समम् ।
दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥
दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् ।
गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च ॥
कण्डुदारुणहृत् कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥"
इति गुञ्जातैलम् ।" इति भावप्रकाशः ॥
(अथ भृङ्गराजतैलम् ।
"भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि
लौहपुरीषसमन्वितकारि ।
तैलमिदं पच दारुणहारि
कुञ्चितकेशघनस्थितकारि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

दारुनिशा, स्त्री, (दारुतुल्या निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"दार्व्वीनिशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दारुपत्री, स्त्री, (दारुणः पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः । ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपुत्त्रिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्त्रिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ॥

दारुमुख्याह्वया, स्त्री, (दारुमुख्यमाह्वयते आह्वते इति । आ+ह्वे+अच् ।) गोधा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुसिता, स्त्री, (दारुणि सिता शर्करेव ।) त्वक् । दारुचिनि इति भाषा । तन्नामगुणाः । "त्वक्पत्री तु तनुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता ।
उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत् ॥
सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

दारुस्त्री, स्त्री, (दारुमयी स्त्री ।) दारुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुहरिद्रा, स्त्री, (दारुप्रधाना हरिद्रा ।) स्वनामख्यातक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । पीतद्रुः २ कालेयकः ३ हरिद्रुः ४ दार्व्वी ५ पचम्पचा ६ पर्ज्जनी ७ । इत्यमरः ।२।४।१०२ ॥ पीतिका ८ पीतदारु ९ स्थिररागा १० कामिनी ११ कटङ्कटेरी १२ पर्ज्जन्या १३ पीता १४ दारुनिशा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दारुपीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २० निशा २१ हरिद्रा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणमेहकण्डुविसर्पत्वग्दोषविषकर्णाक्षिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफपित्तशोथनाशित्वम् । विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

दारुहस्तकः, पुं, (हस्त इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५।३।९६। इति कन् । दारुणो हस्तकः ।) काष्ठनिर्म्मितहस्तः । काठेर हाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तर्द्दूः २ । इत्यमरः । ६ । २ । ३४ ॥

दार्घसत्रः, त्रि, (दीर्घसत्रे भवः । दीर्घसत्र + अण् । "देविकाशिंशपेति ।" ७।३।१। इति आदाच आत् ।) दीर्घसत्रयागे भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दार्ढ्यं, क्ली, (दृढस्य भावः । दृढ + "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५।१।१२३। इति ष्यञ् ।) दृढता । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १०४ ।
"वाक्यान्यपि यथाप्रश्नं दार्ढ्यायोदाहरन्ति हि ॥")

दार्दुरं, क्ली, दक्षिणावर्त्तशङ्खः । जतु । जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ दर्दुरधर्म्मञ्च ॥

दार्व्वटं, क्ली, मिन्त्रावेश्म । इति हारावली ।१६८॥

दार्व्वङ्कः, पुं, (दारुवत् कठिनमङ्कं यस्य ।) मयूरः । इति शब्दकल्पतरुः ॥

दार्व्वाघाटः, पुं, (दारु काष्ठं आहन्तीति । आं + हन् + "दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ।" ३।२।४९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण् टश्चान्तादेशः ।) शतपत्रकपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ काठठोकरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १० । ७ । १८ ।
"दार्व्वाघाटस्तथाप्याभि वासवस्ताश्च भारत ।॥")

दार्व्वाघातः, पुं, (दारुणि आघातो यस्मात् ।) दार्व्वाघाटपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दार्व्विका, स्त्री, (दारयतीति । दॄ + उणादित्वात् साधुः । दार्व्वी दारुहरिद्राविकारः । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) क्वाथोद्भवतुत्थम् । गोजिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥

दार्व्विपत्रिका, स्त्री, (दार्व्व्याः पत्रमिव पत्रमस्याः । दार्व्विपत्रा ततः स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च ।) गोजिका । इति रत्नमाला ॥

दार्व्वी, स्त्री, (दारयति । दॄ + "उणादयश्च ।" उणां ४ । ६७ । इति निपातनात् साधुः ।) दारुहरिद्रा । (अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कटङ्कटेरी दार्व्वी स्यात्तथा दारुनिशेति च ।
ख्याता दारुहरिद्रा च पर्ज्जनी च पचम्पचा ॥"
अस्या गुणा यथा,—
"दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) गोजिका । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ देवदारु । हरिद्रा । इति विश्वः ॥

दार्व्वीक्वाथोद्भवं, क्ली, (दार्व्व्या दारुहरिद्रायाः क्वाथादुद्भवो यस्य ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुत्थिमरसाञ्जनम् । इति रत्नमाला ॥

दार्षदः, त्रि, (दृषदि पिष्टः । दृषद् + "शेषे ।" ४ । २ । ९२ । इत्यण् ।) दृषद्भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दालं, क्ली, (दलेभ्यः सञ्चितम् । दल + अण् । यदुक्तम्,—
"संस्रुत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधु कीर्त्तितम् ॥")
वन्यमधु । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ इन्द्रनीलदलाकारस्वल्पमक्षिकोत्पन्नं वृक्षकोटरान्तरभवं मधु । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दालः, पुं, (दले जातम् । दल + अण् ।) कोद्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥

दालवः, पुं, स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

दाला, स्त्री, (दल्यते स्थूलमतिभिरिति । दल + घञ् + टाप् ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥

दालिका, स्त्री, (दालेव । स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥

दालिमः, पुं, (दाड़िमः । डस्य लः ।) दाड़िमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दाली, स्त्री, (दाल्यते इति । दल + णिच् + इन् । कृदिकारादिति ङीष् ।) देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाल्भ्यः, पुं, (दलभस्य मुनेर्गोत्रापत्यम् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेषः । (यथा, महाभारते ।२।४।११।
"वको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः ॥")

दाल्मिः, पुं, (दालयति असुरानिति । दल + णिच् + बाहुलकात् मिः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दावः, पुं, (दुनोति उपतापयतीति । दु + "दुन्योरनुपसर्गे ।" ३।१।१४२ । इति णः ।) [illegible] (यथा, महाभारते ।१।२२४।६।
"इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति [illegible] वनवह्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ । ([illegible] महाभारते । ३ । ६६ । १ ।
"उत्सृज्य दमयन्ती तु नलो राजा विशांपति[illegible] ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥") अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः । [illegible] तापः । इति भरतधृतत्रिरूपकोषः ॥

दावाग्निः, पुं, (दावोद्भवोऽग्निः । शाकपार्थि[illegible] वत्समासः ।) वनोद्भवाग्निः । तत्पर्य्या[illegible] दवाग्निः २ दावानलः ३ । इति शब्दरत्ना[illegible] दवः ४ दावः ५ । इत्यमरः । ३ । ३ । २[illegible] (यथा, महाभारते । १ । १५५ । १५ ।
"दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रज[illegible]

दावानलः, पुं, (दावोद्भवः अनलः । दाव एवा[illegible] वा ।) दावाग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (य[illegible] कथासरित्सागरे । २६ । ६८ ।
"यद्दावानलतप्तस्य सुधाह्रदनिमज्जने ॥")

दाविकः, त्रि, (देविकायां भवः । अण् । "देवि[illegible] शिंशपेति ।" ७ । ३ । १ । इति आदाच आत् [illegible] देविकानदीसम्भवः । इत्यमरः । १ । १० । [illegible]

दाश, क ङ क दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (चु[illegible] आत्म-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरी । क, [illegible] दाशत् । क ङ, दाशयते । इति दुर्गादासः ॥

दाश, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्[illegible] उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददाशत् । ञ, दाश[illegible] दाशते । इति दुर्गादासः ॥

दाश, न र हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः । (स्[illegible] परं-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरी । न, दाश्नो[illegible] र वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

दाशः, पुं, (दाश्यते दीयते भृतिरस्मै । दा[illegible] दाने + सम्प्रदाने घञ् ।) भृत्यः । इत्य[illegible] टीकायां रमानाथः ॥ (दशति हिनस्ति म[illegible] स्यानिति । दन्श + "दंशेश्च ।" उणां ५ । १[illegible] इति टः नस्य आत्व । धीवरः । यथा, दे[illegible] भागवते । २ । १ । ३६ ।
"मत्स्यगन्धेति नाम्ना वै गुणेन समजायत । विवर्द्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवी शुभा ।"

दाशपुरं, क्ली, (दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति पाल[illegible] तीति । पॄ + कः । "उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य ।" ७ । १[illegible] १०२ । इति उत्वम् ।) दशपुरम् । इत्यमरटी[illegible] कायां स्वामी ॥

दाशरथः, पुं, (दशरथस्य अयम् । तस्येदमि[illegible] पितापुत्रत्वरूपसम्बन्धार्थे अण् ।) श्रीरामः । इ[illegible] शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महानाटके ।
"प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥"
दशरथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भट्टिः । २ । ५[illegible]
"अजीगणद्दाशरथं न वाक्यम् ॥")

दाशरथिः, पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान् । "अ[illegible] इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इतीञ् ।) श्रीराम[illegible]

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।२।४५।११।
"यथा यथा दाशरथिर्धर्म्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥")

दाशार्हः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दान-मर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विष्णुः । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१४९।६७।
"विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥")
दशार्हदेशजश्च ॥

दाशेरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाश्वः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुल-कात् वन् ।) दाता । इति जटाधरः ॥

दाश्वान्, [स्] त्रि, (दाशृ दाने + "दाश्वान् सा-ह्वान् मीढ्वांश्च ।" ६।१।१२। इति क्वसुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति मुग्धबो-धम् ॥ (यथा, रघुः । १४ । ७१ ।
"तस्मै सुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी
दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥")

दास, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददासत् । ञ, दासति दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं सेट् ।) र वैदिकः । न, दास्नोति । इति दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + "दंसेष्टटनौ न आत् ।" उणां ५ । १० । इति टः नकारस्य चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।२।१२।४।
"यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥"
अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्ध-मौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"गौडेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धा-
स्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः ॥")
ज्ञातात्मा । धीवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥
दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्त-प्रयोज्यपद्धतिविशेषः । यथा,—
"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
दास्यते दीयते भृतिमूल्यादिकं यस्मै सः । चा-कर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ नियोज्यः ७ किङ्करः ८ प्रैष्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः ११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेष्यः १२ प्रेषः १३ प्रैषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्म्मा १५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८ सेवकः १९ अभिसरः २० अनुगः २१ । स पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।
"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोचितो महतश्चर्णात् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड़वाकृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥"
अस्यार्थः । गृहजातो दास्यासुतपन्नः । दाया-दुपागतः क्रमागतः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्ष-पोषितः । स्वामिना आहितो बन्धकीकृतः । मोचितः ऋणमोचनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह-मित्युपगतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन दत्तरूपः । प्रव्रज्यावसितः सन्न्यासभ्रष्टः । कृतः केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सुभिक्षेऽपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वड़वाकृतः वड़वा दासी तल्लोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीकृष्णतर्का-लङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म्म यथा,—
"कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ! ।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरं, क्ली, (दासान् धीवरान् पूरयतीति । पूर + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति । दास दाने + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दासी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भुजिष्या । इति मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्य्यायः । कर्म्मकरी २ । इति मुग्धबोधम् ॥ दासपर्य्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे अस्याः पर्य्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । २० । ७२ ।
"न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तया ।
तस्याञ्च विदुरो जातो दास्यां धर्म्मांशतः शुभः ॥")
काकजङ्घा । नीलाम्लानः । नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतझिण्टी । इति रत्नमाला ॥ वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीप् ।) शूद्र-पत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महा-भारते । ६ । ९ । ३१ ।
"सुरसां तमसां दासीं सामान्यां वरणामसीम् ॥")

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेप्यो घटः । मध्य-पदलोपिसमासः ।) नवम्यां महापातकिनः परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणा-भिमुखदासीपादनिःक्षेप्यजलपूर्णकलसः । तदनु-ष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।
"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥"
"पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेत-स्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानो-दकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥ दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् । यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौच-माचरेयुः ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात् पति-तात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनञ्च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांवत्सरिकादौ निम-न्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्ते-रन् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥

दासीसभं, क्ली, (दासीनां सभा । "अशाला च ।" २ ।४ । २४ । इति क्लीवत्वम् ।) दास्याः सभा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥

दासेयः, पुं, (दास + स्वार्थे ढक् ।) दासः । इत्य-मरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासोत्-पन्ने, त्रि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासेय + स्त्रियां ङीप् ।) सत्यवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४९ ।
"समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास शान्तनुः ॥")

दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ढ्रक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् एरच् ।) उष्ट्रः । दासिकापत्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६९ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।
"दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
र्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥")
दासीसुतः । इति हारावली । २४८ ॥ (जाति-भेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ४६ ।
"दशार्णकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥")

दास्यं, क्ली, दासस्य भावः । (दास + ष्यञ् ।) दासत्वम् । यथा,—
"अर्च्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्त्तनं शश्वद्गुणश्रवणमीप्सितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाधातोः कर्म्मणि स्यमान-प्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तु । इति व्याकरणम् ॥ "अपि च जनयिष्यतिदास्यमान-पिण्डस्यानानि यथा ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मी-करणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३० । २३ ।
"तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बिना ।

तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥”)
अथ शवदाहविधिर्यथा,—
“गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिः स्नात्वा अन्नं कृत्वा स्थापयेत्। ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा सर्व्वं शरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरसं स्थापयेत्। ततो घृतेनाभ्यज्य,

ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम् ॥
कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्व्वपापप्रणाशिनीम्।
भद्रावकाशां गण्डक्यां सरयूं पनसां तथा ॥
वैणवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥

इति चिन्तयित्वा पुनः स्नापयेत्। वस्त्रान्तरं परिधाप्य उपवीतमुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दनादिनोपलिप्य कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखात्मकेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकास्तदभावे कांस्यादिखण्डिका निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणाच्छाद्य वहेयुः। वहनकाले आमपात्रस्थं तदन्नार्द्धं वर्त्मार्द्धे त्यजेत् अर्द्धं पिण्डार्थमवशेषयेत्। ततोऽग्निदाता पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तदन्नार्द्धं तिलसहितं पिण्डदानेतिकर्त्तव्यतया उत्सृजेत्। सा यथा,—गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ पातितवामजानुः प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन दक्षिणाग्ररेखां कुर्य्यात् तदुपरि कुशानास्तीर्य्य ॐ एहि प्रेत सौम्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्देह्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवने निक्ष्व इत्यवनेजयेत्। ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽन्नमुपतिष्ठतां इति वामहस्तगृहीतामपात्रादन्नं सतिलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात्। पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेन तदुपरि प्रत्यवनेजनं तूष्णीं गन्धादिदानं सामगेतरेषान्तु नावाहनमिति विशेषः। ततः पुत्रादिः स्नात्वा चितां रचयित्वा तत्र दारुचयं कुर्य्यात्। तदुपरि वस्त्रद्वयसहितं दक्षिणाशिरसं सामगमधोमुखं पुमांसं न्यसेत्। नार्य्यास्तूत्तानदेहत्वं सामगेतरेषां उत्तराशिरस्त्वम्। ततो देवाश्चाग्निमुखाः सर्व्वे हुताशनं गृहीत्वा एनं दहन्तु इति मनसा ध्यात्वाग्निं गृहीत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम्।
दहेयं सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥

इति पठित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणामुखः शिरःस्थाने दद्यात्। स्त्रीदाहे नरमित्यत्र पाठः न नारीमित्यूहः। ततो दाहे वृत्ते प्रादेशप्रमाणाः सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चिताग्निं सप्तवारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैकक्रमेण चिताग्नौ प्रक्षिपेत्। ततः कुठारेण कथादाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सकृत् पठित्वा चितास्थज्वलद्दारूपरि सप्तप्रहारा देयाः तमग्निमपश्यद्भिर्व्वामावर्त्तेन स्नातुं नदी गन्तव्या। नग्नं शवं न दहेत् शवसम्बन्धिवस्त्रादि श्मशानवासिचाण्डालादिभ्यो दद्यात्। सूतिकां रजस्वलाञ्च वस्त्रान्तरावृतां सतिलपञ्चगव्यं जलपूर्णकुम्भं आपोहिष्ठीयवामदेव्यादिभिरभिमन्त्र्य स्नापयित्वा दहेदिति विशेषः। गर्भवत्यास्तु गर्भं निःसार्य्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः कार्य्यः। ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः प्रयोगदानाभिज्ञं श्यालकादिकं प्रार्थयेयुः। उदकं करिष्याम इति तेन च कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे दत्ते वृद्धपुरःसरमवतरणं जले। ततः परिहितवस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखाः ॐ अपनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोड्य एकवस्त्राः सकृन्निमज्योन्मज्याचम्य दक्षिणामुखास्तर्पयेयुः। ततः ॐ अमुकगोत्रं प्रेतममुकदेवशर्म्माणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः यजुर्व्वेदिनान्तु अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते तिलोदकं तृप्यस्वेति एकाञ्जलिदानमावश्यकं अञ्जलित्रयदाने फलातिशयः। ततः पुनः स्नात्वा जलादुत्थानं बालपुरःसरं कार्य्यम्। ततः शाद्वले उपविश्य,

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः।
कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
श्लेष्मास्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः।
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्य्या विधानतः ॥

इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्बपत्राणि दन्तैः खण्डयित्वा शमी पापं शमयत्विति शमीं स्पृष्ट्वा अश्मेव स्थिरो भूयासं इत्यश्मानं पदा स्पृष्ट्वा अग्निर्नः शर्म्म यच्छतु इति अग्निं स्पृष्ट्वा वृषभच्छागयोर्म्मध्ये स्थित्वा स्नोगितिमन्त्रेण द्वावपि स्पृष्ट्वा गोमयमुदकं गौरसर्षपांश्च स्पृष्ट्वा बालपुरःसरा गृहं विशेयुः। दिवा चेद्दाहस्तदा रात्रौ ग्रामप्रवेशः रात्रौ चेत्तदा दिवसे। अशक्तौ ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा कालप्रतीक्षणं विना प्रवेष्टव्यम्।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

दाहकः, पुं, (दहतीति। दह + ण्वुल्।) चित्रकः। रक्तचित्रकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ दाहकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये।२।२८५।

“क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः।
राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥”

उष्णगुणः। यथा, राजनिर्घण्टे।

“काञ्जिकं दधितैलन्तु वलीपलितनाशनम्।
दाहकं गात्रशोधिस्यं वस्त्रं सन्तर्पणं परम् ॥”)

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः।) गात्रज्वा... युक्तज्वररोगः। तस्यौषधम्। यथा,—

“पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै।
दाहं विनाशयेद्दाहज्वरस्य परमेश्वर !।”

इति गारुडे १९३ अध्यायः

दाहनं, क्ली, (दह + णिच् + भावे ल्युट्।) भा... करणप्रेरणम्। दाहकरान इति भाषा। (य... ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १। ६२।

“कलौ कलुषशुष्केभदाहनायाग्निरूपिणी।

दाहसरः, पुं, (दाहार्थं स्रियते गम्यतेऽस्मिन्... सृ + अप्।) श्मशानम्। इति त्रिकाण्डशेषः

दाहहरणं, क्ली, (दाहस्य हरणं यस्मात्... वीरणमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

दाहागुरु, क्ली, (दाहाय यदगुरु।) सुगन्धि... विशेषः। तत्पर्य्यायः। दाहनागुरु २ दा... काष्ठम् ३ धूपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूर... वनवल्लभम् ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उ... त्वम्। केशवर्द्धनत्वम्। वर्ण्यत्वम्। केशदोष... शित्वम्। सततसौगन्ध्यविस्तारकारित्वञ्च। १... राजनिर्घण्टः ॥

दिक्, [श्] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति य... दिश + “ऋत्विग्दधृगिति।” ३।२।५... इति क्विन्-प्रत्ययेन साधुः।) पूर्व्वपश्चिमद... णोत्तरादिरूपा। तत्पर्य्यायः। ककुप् २ का... ३ आशा ४ हरित् ५। इत्यमरः। १।३।... निर्देशिनी ६ दिशा ७ ककुभः ८ हरितः... गौः १०। इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च... आताः १ आशाः २ उपराः ३ आष्ठा... काष्ठाः ५ व्योम: ६ ककुभः ७ हरितः... इत्यष्टौ दिङ्नामानि। इति वेदनिघण्टौ... अध्यायः ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“कृत्वैवमवधिं तस्मादिदं पूर्व्वञ्च पश्चिमम्।
इति देशो निदिश्येत यया सा दिगिति स्मृता।
तस्या वायोर्गुणाः।
“विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत्।
सर्व्वर्त्तुनिन्दको ह्यन्ता लयोत्पातपुरःसरः।”

इति राजवल्लभः। *

सा दशधा यथा। पूर्व्वा १ आग्नेयी २ दक्षि... ३ नैरृती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा... ऐशानी ८ ऊर्द्ध्वम् ९ अधः १० ॥ * ॥ ता... उत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच।

“शृणु राजन्नवहितः प्रजापाल! कथामिमाम्...
यथा दिशः समुत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते!
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिमादिसर्गे समुत्थिते।
चिन्ताभून्महती को मे प्रजाः सृष्टा धरिष्यति।
एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं प्रजल्पिह।
प्रादुर्ब्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या महाप्रभाः।
पूर्व्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा।
ऊर्द्धाश्च एव षण्मुख्याः कन्या ह्यासंस्तदा नृप!
तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः।
याःपश्यन्त्यो महाभागा गाम्भीर्य्येण समन्विताः

ता जगुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् ।
जीवकामास्तु नो देहि देवदेव प्रजापते ! ॥
यत्र तिष्ठामहे सर्व्वा भर्त्तृभिः सहिताः सुखम् ।
पतयश्च महाभाग ! देहि नोऽशक्तसम्भव ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
ब्रह्माण्डमेतत् सुश्रोण्यः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
तस्मिन् स्वेच्छया तुष्टा उष्यतां मा विलम्बथ ।
भर्त्तॄंश्च वः प्रयच्छामि सृष्ट्वा रूपस्विनोऽनघाः ।
यद्यं गम्यतां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्तास्तु ताः सर्व्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महाबलान् ॥
दृष्ट्वा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्द्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोव्यवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः ।
दशमीं भर्त्तृनाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोदनः प्रभुः ॥
ततःप्रभृति ताः देव्यः सेन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥*॥
न्यायमते अस्याः सर्व्वगतत्वम् । परममहत्त्वपरिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । नित्यत्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यपदेशभाक्त्वम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४३ ।
"वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्यकीर्त्तिता ॥")

दिक्कः, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । कै+कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्करः, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्साहान्वितत्वात् । कृ+टः ।) युवा । इति माघटीकाधृतकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कालिकापुराणे । ८२ अध्याये ।
"दिक्करस्तत्र प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥")

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति । वस+णिनिः+ङीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
"एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्व्ववत् क्रमः ।
यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवशे रतः ॥
दिक्करस्तत्र प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सकाशात् कायते शोभते इति । दिक्करिन्+कै+कः । ततष्टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
"अस्ति ताटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र सार्द्धं शैलपुत्त्र्या जलक्रीडां सदा हरः ॥
कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पश्चान्मध्यपूर्व्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम् ॥
अवतीर्य्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजस्रोतसञ्जाता तेन दिक्करिका स्मृता ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर+ङीष् ।) युवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥

दिक्पतिः, पुं, (दिशां पतिः ।) दिगधीश्वरः । तद्यथा । प्राच्यधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैर्ऋतकोणाधिपो राहुः । प्रतीच्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिपश्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो गुरुः । तस्य प्रमाणं यथा,—
"सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्त्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश्+पालि+अण् ।) पूर्व्वादिदशदिशां पालकः । यथा । पूर्व्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वह्निः । दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैर्ऋतकोणे निर्ऋतः । पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुत् । उत्तरस्यां दिशि कुवेरः । ईशानकोणे ईशः । ऊर्द्धदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति पुराणम् ॥ यथा, पद्मपुराणे ।
"यत्रार्च्चयन्ति विधिना दिक्पालांस्तु कर्म्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेद्देवं विधिं भागवतं शुकम् ॥"

दिक्शूलं, क्ली, (दिशि शूलमिव ।) दिग्विशेषगमने निषिद्धवाराः । यथा,—
पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ । पूर्व्वस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां बृहस्पतिः । तथा च ।
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां
मन्देन्दोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न व्रजेत् ।
शूलानीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्तलाभाशया
भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या अपि ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
केषाञ्चिन्मते ।
"—————बौधे गुरौ दक्षिणाम् ।
ईशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्यं सुराचार्य्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥"
इति सुखबोधः ॥

दिगम्बरः, पुं, (दिगेव अम्बरं वस्त्रं यस्य । उलङ्गत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । क्षपणः । (स तु जैनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ८२ ।
"दिगम्बरा मध्यमत्वमाहुरापादमस्तकम् ।
चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥")
तमः । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (नग्ने, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।
"एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥")

दिगम्बरी, स्त्री, (दिगम्बर+ङीष् ।) दुर्गा । दिगम्बरस्य पत्नी । इति कुलार्णवः ॥ नग्ने, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ३९ ॥ (यथा, कालीध्याने ।
"महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ॥")

दिग्गजः, पुं, (दिशो गजः ।) दिग्हस्ती । यथा,—
"ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥"
इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
एते क्रमेण पूर्व्वाद्यष्टदिशां हस्तिनः ॥

दिग्धः, पुं, (दिह्यते लिप्यते स्म विषादिना इति । दिह+क्तः ।) विषाक्तबाणः । तत्पर्य्यायः । लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । २३ ।
"सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥")
स्नेहः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः । इत्यजयपालः ॥

दिग्धः, त्रि, (दिह+क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी । धे, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।
"सचन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥")

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥")
नग्ने, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
"स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥")

दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजयः ।) विद्यया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शङ्करदिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्कः, पुं, (स्फोटनकाले दिङ् इति शब्दं कायति शब्दायते इति । कै+कः ।) उत्कुणडिम्भः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दित्तं, त्रि, (दीयते स्मेति । दो अवखण्डने+क्तः "द्यतिस्यतीति ।" ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ॥")
इयं काश्यपपत्नी च । (दो+भावे क्तिन् ।) खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषे, पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।
"राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥"
"दितिं दातारं च रास्व देहि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति+जन+डः ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।
"कृतस्य कर्त्ता दितिजान्तकश्च
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥")

दितिसुतः, पुं, (दितेः सुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १५ ।
"दितिसुतगुरुः प्राज्ञैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ॥")

दित्यः, पुं, (दितौ भवः । दिति+यत् ।) दैत्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (छेदनार्हे धान्यादौ, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१४।१०।
"दित्यवाड्वयो विराट् छन्दः ॥"
"दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः । दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत्+"द्युतिगामिजुहोतीनां द्वे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विपि द्वित्वे "द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।" ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति मुग्धबोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ।२।१३।७।
"यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिवः ।"
"असमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतः दीप्तीरजनः अजनयः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ वज्रम् । इति निघण्टुः ।२।२०॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ६६ । ७ ।
"अस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ॥")

दिधिषाय्यः, पुं, (दधाति आनन्दमिति । धा+"दिधिषाय्यः ।" उणां ३ । ९७ । इति आय्यः धातोर्द्वित्वं इत्वं षुक् च ।) आरोपितबन्धुः ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।
"मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदाः ॥"
"दिधिषाय्यो धारयिता भूत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ उज्ज्वलदत्तस्तु "दधिषाय्यः" इति उणादिसूत्रं कल्पयित्वा दधिपूर्व्वात् स्यतेराय्यः षत्वञ्च इति व्याख्याय दधिषाय्यो घृतम् इत्युक्तवान् ॥)

दिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्य्यं स्यतीति । सो+बाहुलकात् कुः । यद्वा, दिधिषूं आत्मन इच्छतीति । सुप आत्मनः क्यच् । क्विप् । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) द्विरूढापतिः । इत्यमरः ।२।६।२३॥ (गर्भाधानकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ८ ।
"हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥"
"दिधिषोर्गर्भस्य निधातुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ यथा च भागवते । ६ । ६ । ३५ ।
"आप्लवो वोक्ष्य दिधिषुं पुरस्तादेन भक्षितम् ।
शोचन्त्यात्मानमुर्व्वीशमशपत् कुपिता सती ॥"
"दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ।" इति श्रीधरः ॥)
द्विरूढायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७८ । ५ ।
"अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।"
"तथा दिधिषवो न धनानां धारका इव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दिधिषूः, स्त्री, (दधाति पापं यद्वा दिधिं धैर्य्यं इन्द्रियदौर्बल्यात् स्यति त्यजतीति । दा वा सो+"अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलुकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणां । १ । ९५ । इति कूप्रत्ययेन साधुः ।) द्विरूढा । वारद्वयविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । दिधीषूः २ पुनर्भूः ३ दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहितायां कनिष्ठायां सत्यां अविवाहिता ज्येष्ठा भगिनी । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषूः स्मृता ॥"
(धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ३ ।
"दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्य्यो दिधिष्वो विभृत्राः ॥")

दिधिषूपतिः, पुं, दिधिषूर्द्विरूढा तस्याः पतिः स्वामी । द्विरूढापतिः । (यथा, मनुः ।३।१७३।
"भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥")

दिनं, क्ली, (द्यति खण्डयति महाकालमिति । दो छेदे+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ४९ । इति इनच् ।) कालविशेषः । तत्पर्य्यायः । घस्रः २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्यमरः ।१। ४ ।२॥ भास्वरः६ दिवा७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वारः ८ अंशकः ९ द्यु १० अंशकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३।८।
"दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं
तदीयमालीनमुखं स्तनद्वयम् ॥")
तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् । मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य संख्या ।८,६४०,०००,००० । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्व्विधम् । यथा,—
सावनं दण्डाः षष्टिरहः स्वलग्नखगुणांशाद्यास्तदेनं भवेत् । १ ।
उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासराः । २ ।
तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः । ३ ।
आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाड़िकम् ॥४॥
जीमूतवाहनमते तु सूर्य्यकिरणावच्छिन्नचतुर्यामयुक्तम् ॥

दिनं, क्ली, (दो छेदे+इनच् ।) सूर्य्यकिरणावच्छिन्नकालः । तद्वैदिकपर्य्यायः । वस्तोः १ द्युः २ भानुः ३ वासरम् ४ स्वसराणि ५ घ्रंसः ६ घर्म्मः ७ घृणः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवेदिवे ११ द्यविद्यवि १२ । इति द्वादशाहर्नामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥ सिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भमीनलग्नानि । यथा,—
"अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा ।
निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिनकरः, पुं, (करोतीति । कृ+अच् । दिनस्य करः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
"दिनकरपरितापात् क्षीणतोयाः समन्तात्
विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥")

दिनकरात्मजा, स्त्री, (दिनकरस्य सूर्य्यस्य आत्मजा ।) यमुना । इति हलायुधः ॥

दिनकेशरः, पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योतिः, [स्] क्ली, (दिनस्य ज्योतिः ।) आतपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनदुःखितः, पुं, स्त्री, (दिने दिवसे दुःखितः दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रणीः, पुं, (दिनं प्रणयतीति । प्र+नी+क्विप् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनबलः, पुं, (दिने बलं यस्य ।) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् । (सूर्य्यगुरुशुक्रग्रहाः । इति बृहज्जातकम् ॥)

दिनमणिः, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।१।१८।
"दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन !
मुनिजनमानसहंस ! जय जय देव हरे ! ॥"
अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनमूर्द्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्द्धा मस्तकमिव । दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्व्वाद्रिः । उदयाचलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनांशः, पुं, (दिनस्य अंशः ।) प्रातर्मध्याह्नापराह्नसायाह्नादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनादिः, पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनान्तः, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिवावसानम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । १ ।
"दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालः समुपागतः प्रिये ! ॥")

दिनान्तकः, पुं, (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनावसानं, क्ली, (दिनस्य अवसानं यत्र ।) दिनान्तः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५४ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४५ ।
"दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥")

दिनिका, स्त्री, (दिनं लभ्यहेतुतया अस्त्यस्येति । दिन+ठन् ।) एकदिनसाध्यकर्म्मणो मूल्यम् । इति शब्दमाला ॥

दिन्भ, क उ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क उ, दिम्भयते । संघातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिभ, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, दिम्भयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्प, ञ क संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तृतीय-

ते। ण क, दिम्मयति दिम्मयते। सङ्गातो
ग्रीकरणम्। एषः कैश्चिन्न मन्यते। इति
र्गादासः॥
ः. पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। सूर्य्यवंशे
लीपनामानौ द्वौ नृपौ जातौ एकः अंशुमतः
ः भगीरथपिता अपरः दशरथप्रपिता-
हश्च। इति रामायणम्॥ (यथा च हरि-
।१५।१२-१४,२३-२५।
तः प्रख्यातस्तस्यासीदंशुमान्नाम वीर्य्यवान्।
लीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः॥
। स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम्।
गोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ!॥
लीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः।
स गङ्गां सरितां श्रेष्ठामवातारयत प्रभुः॥"
नमित्रस्य धर्म्मात्मा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत्।
लीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः॥
र्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाभवत् सुतः।
योध्यायां महाराजो रघुश्चासीत् महाबलः॥
स्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्।
मो दशरथात् जज्ञे धर्म्मात्मा सुमहायशाः॥")
राट्, [ज्] पुं, (दिलीप एव राट् राजा।)
लीपराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ं, क्ली, शिलीन्ध्रकम्। इति हारावली।२५॥
इ प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
ं-सेट्।) इ, दिन्वति। प्रीतिरिह प्रीती-
णम्। दिन्वति लोकः पितरम्। इति दुर्गा-
सः॥
क अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-
ं-सेट्।) क, देवयति। अर्द्द इह पीड़न-
ति मैत्रेयः। यातनं गमनं वेति रमानाथः।
त दुर्गादासः॥
क ङ परिकूजने। इति कविकल्पद्रुमः॥
चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) क ङ, परिदेवयते
कलत्रस्य रात्रे न दुःखितः। इति हलायुधः।
ते दुर्गादासः॥
य उ जिगीषेच्छयोः। पणौ। द्युतौ। क्रीड़ा-
म्। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-
-अकं-सकं-च सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।)
दीव्यति। उ, देवित्वा द्यूत्वा। दीव्यमानं
तान् बाणान्। इति भट्टौ तच्छीलो प्रभुः
नः। पणिर्व्यवहारः स्तुतिश्च। व्यवहारस्तु
यविक्रयरूपः। द्युतावेवाकर्म्मकः। क्रीड़ा-
नु दीव्यतेः करणस्य नित्यं कर्म्मत्वम्। तच्च
तीयाविभक्तिरेव विभाव्यति। इति वास्तु-
यिकम्। तेन अक्षा दीव्यन्ते क्रीड़येति
मैषि प्रत्ययः स्यात्। अक्षैर्दीव्यते छात्रे-
ते भावे प्रत्ययो न स्यात् अक्षैर्देवयति छात्रेण
रित्यादिपत्नकस्य कर्त्तुः कर्म्मत्वं न स्यात्।
गाइद् नयनाम् कृष्णे जगतोऽभवत्। इति
ौ तु नैमित्तिकरणं दुरूहमेव न तु दीव्यतिः।
गाकर्म्मकत्वात् रामामित्यनाप्तकर्त्तुः कर्म्म-
म्। इति दुर्गादासः॥

दिवं, क्ली, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिवु क्रीड़ायाम्+
घञर्थे अधिकरणे कः।) स्वर्गः। (यथा, देवी-
भागवते।५।३।१०।
"गच्छ वीर! महाबाहो दूतत्वं कुरु मेऽनघ॥
ब्रूहि शक्रं दिवं गत्वा निःशङ्कः सुरसन्निधौ॥")
आकाशम्। इति मेदिनी। वे, ११॥ वनम्।
दिवा। इति हेमचन्द्रः।२।५२॥
दिवसः, पुं, क्ली, (दीव्यत्यत्रेति। दिव+"दिवः
कित्।" उणां।३।१२१। इति असच् स च
कित्।) दिनम्। इत्यमरः।१।४।२॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।२७८।
"दापयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन।
योषीयेव नलिन्या जीवनमक्ष्यीकृतं तस्याः॥")
दिवसकरः, पुं, (करोतीति। कृ+अच्। दिव-
सस्य करः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः।२।११॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।६३६।
"सुन्दर सखी दिवसकरबिम्बे तुहिनांशुरेखेव॥")
दिवसमुखं, क्ली, (दिवसस्य मुखम्।) प्रभातम्।
इति हलायुधः॥
दिवस्पतिः, पुं, (दिवः पतिः। अलुक्समासः।)
इन्द्रः। इत्यमरः।१।१।४५॥ (यथा,
महाभारते।५।१२।६।
"इन्द्राणीमानयिष्यामो यद्येच्छसि दिवस्पते॥")
दिवस्पृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवश्च
पृथिव्याम्।"६।३।३०। इति दिवो दिवसादेशः।)
रोदसी। स्वर्गभूम्यौ। इति हेमचन्द्रः।४।४॥
द्विवचनान्तोऽयम्। (यथा, ऋग्वेदे।२।२।३।
"तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्यो-
ररतिं न्येरिरे॥")
दिवा, व्य, दिनम्। इत्यमरः।३।४।६॥ (यथा,
महाभारते।२।११।३४।
"छाया लता मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च॥")
दिवा, [न्] पुं, (दीव्यत्यस्मिन्निति। दिव+"कनिन्
युवृषीति।" उणां।१।१५६। इति सूत्रे
"बहुलवचनात् केवलादपि कनिन्।" इति
उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन्।) दिनम्। इत्युणादि-
कोषः॥
दिवाकरः, पुं, (दिवा दिनं करोतीति। कृ+
"दिवाविभेति।" ३।२।२१। इति टः।)
सूर्य्यः। (यथा, देवीभागवते।२।६।१८।
"उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकरः॥")
अर्कवृक्षः। इत्यमरः॥ काकः। पुष्पविशेषः।
इति शब्दचन्द्रिका॥
दिवाकीर्त्तिः, पुं, (दिवा दिवसे एव कीर्त्तिर्यस्य।
रात्रौ क्षौरकर्म्मनिषेधात्।) नापितः। चण्डालः।
("रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च।
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः॥"
१०।५४। इति मनुवचनात् अस्य दिवाचर-
त्वात् तथात्वम्॥ यथा, मनुः।५।८५।
"दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकान्तथा।
शवन्तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति॥"
तथाच काशीखण्डे।७६।८०।
"दीक्षितो वा दिवाकीर्त्तिः पक्षिणो वाप्य-
पक्षिणः।
मुक्तो मे मोक्षदीक्षायां संप्राप्य मणिकर्णि-
काम्॥")
उलूकः। इति हेमचन्द्रः।३।५६०॥
दिवाटनः, पुं, (दिवा अटतीति। अट गतौ+
ल्युः।) काकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥
(चाण्डालः। "दिवाचरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता
राजशासनैः।"१०।५४। इति मनुशासनात्॥)
दिवातनः, त्रि, (दिवा भवः। दिवा+"सायं-
चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च।"४।३।
२३। इति ट्युः तुट् च।) दिनभवः। यथा,
भट्टिः।५।६५।
"सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम्।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचि-
स्मिता॥"
दिवान्धः, पुं, (दिवा दिवसे अन्धः।) पेचकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।३।७५।
"यत् मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारण्डव-
हारीतकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु
तस्य दिवान्धस्य करालवक्त्रस्याभिषेकः क्रियते
नैतत् मम मतम्॥") दिवान्धे, त्रि। यथा,—
"दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः॥"
इति चण्डी॥
दिवान्धा, स्त्री, (दिवा दिवसे अन्धा।) वल्गुला
पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥
दिवान्धकी, स्त्री, (दिवा अन्धकी दृष्टिक्रिया-
वर्जिता।) छुछुन्दरी। इति पुराणम्॥
दिवाभीतः, पुं, (दिवा दिवसे भीतः।) उलूकः।
कुमुदाकरः। चौरः। इति मेदिनी। ते, १६७॥
(दिवसभीते, त्रि। यथा, कुमारे।१।१२।
"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्॥")
दिवाभीतिः, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य।)
पेचकः। इति शब्दरत्नावली॥
दिवामणिः, पुं, (दिवा दिवसस्य मणिरिव।)
सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥
दिवामध्यं, क्ली, (दिवा दिवसस्य मध्यम्।)
मध्याह्नः। इति हेमचन्द्रः।२।५३॥
दिवास्वापा, स्त्री, (दिवा दिवसे स्वापो निद्रा
यस्याः।) वल्गुला पक्षी। इति राज-
निर्घण्टः॥
दिविः, पुं, (दीव्यतीति। दिवु क्रीड़ायाम्+
"इगुपधात् कित्।" उणां ४।११६। इति इन्
स च कित्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥
दिविजः, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति। दिवि+
जन+डः। "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।"६।
३।१५। इति सप्तम्या अलुक्।) स्वर्गीयः।
इति संक्षिप्तसारः॥
दिविषत्, [द्] पुं, (दिवि सीदतीति। सद्+
क्विप्। सप्तम्या अलुक्। षत्वञ्च।) देवः।

दी, ओ ङ य क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ओ, दीनः । ङ य, दीयते । इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष, ङ मौण्ड्ये । इज्यायाम् । व्रतादेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-व्रतादेशे अकं-सकं च-सेट् ।) मौण्ड्यं मुण्डितमस्तकीभावः । इज्या यजनम् । व्रतादेशो नियमव्रतादेशोपनीतयः । ङ, दीक्षते वटुर्मुण्डितमस्तकः स्यादित्यर्थः । दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । दीक्षते पुत्त्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टिः, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञविशेषः । तत्पर्य्यायः । सौमिकी २ । इति हेमचन्द्रः ।३।४८७॥

दीक्षा, स्त्री, (दीक्ष+भावे अ । स्त्रियां टाप् ।) यजनम् । पूजनम् । इत्यजयपालः ॥ व्रतसंग्रहः । इति हेमचन्द्रः ।३।४८७॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेवमन्त्रग्रहणम् । (एतन्निरुक्तिर्यथा, गौतमीयतन्त्रे ।७।२।

"ददाति दिव्यतां तावत् क्षिणुयात् पापसन्ततिः ।
तेन दीक्षेति विख्याता मुनिभिस्तन्त्रपारगैः ॥")

यथाच,—

"दीयते ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥"

इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ योगिनीतन्त्रे ।

"पितुर्म्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥"

रुद्रयामले ।

"न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्त्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा कन्यका भवेत् ॥"

तथा गणेशविमर्षिण्याम् ।

"यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका ॥"

इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादित्यर्थः । इति तु सिद्धेतरविषयम् । सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति वचनात् ॥*॥ शक्तियामले ।

"तीर्थाचारव्रती मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः ।
नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याद्नैतिको-
ऽपि च ॥"

सिद्धयामले ।

"यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! ।
तदैव तान्तु दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणम् ॥"

गणेशविमर्षिण्याम् ।

"प्रमादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरन् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्द्दीक्षां समाचरेत् ॥"

पितुरित्युपलक्षणम् । मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तन्तु अयुतसावित्रीजपः । सर्व्वत्र तथा दर्शनात् । तथा च शम्भुः ।

"दशसाहस्रजप्तेन सर्व्वकल्मषनाशिनी ।"

श्रीक्रमेऽपि ।

"मनुर्विन्दघ्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्त्राय धीमते ॥"

मत्स्यसूक्ते ।

निर्वीर्य्यश्च पितुर्म्मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति ॥"

इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे शक्त्यादिविद्यामधिकृत्य दीक्षानिषेधात् । यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां मत्स्यसूक्ते तथा प्रतिपादनात् । तथा च ।

"कृतसुकृतसहस्रानेकजन्मप्रभावै-
र्भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिराय ।
कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यः परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्त्राय दद्यात् ॥" इति॥

महातीर्थे उपरागे सति सर्व्वत्र न दोषः । तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य ।

"साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन् ! वक्ष्यामि सकलं तव ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्ब्बं वशिष्ठाय महात्मने ॥
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्त्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् ।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः ॥
कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्य्यपर्व्वणि दत्तवान् ॥"

इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम् ॥*॥ योगिनीतन्त्रे ।

"निर्वीर्य्यञ्च पितुर्म्मन्त्रं तथा मातामहस्य च ।
स्वप्नलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति ॥"

यत्तु ।

"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।
सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्ज्जिता ।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा
स्मृता ॥"

इदन्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवीतन्त्रे ।

"स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम् ।"

मातुरित्युपासितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वा । वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम् । एकवाक्यताबलात् ॥ दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति कुलार्णवे ।

"विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया ।
नाधिकारः स्वतो नार्य्या भार्य्याया भर्त्तुराज्ञया ॥"

योगिनीतन्त्रे ।

"स्वप्नलब्धे तु कलसे गुरोः प्राणं निवेशयेत् ।
वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम् ॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत् ॥"

इदन्तु सद्गुरोरभावे तत्सत्त्वे तस्मादेव गृह्णीयात् स्वप्ने तु नियमो न हीति नारदवचनात् ॥*॥ तथा विद्याधराचार्य्यधृतजावालवचनम् ।

"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः ।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवान्त्याश्च गुरूत्तमाः ॥
गौड़ाः शाल्वोद्भवाः सौरा मागधाः कैरल
तथा
कोषलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा
मताः ।"

तथा ।

"वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्ति
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामी न संश
दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं
निरूप्यते ।

"दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य
क्षय
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभि

मन्त्रलक्षणमाह । पिङ्गलामते ।

"मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात्
यतः करोति संसिद्धेः मन्त्र इत्युच्यते ततः ।

अन्यच्च ।

"मननात्त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्त्तित

सर्व्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् । तथा

"दीक्षामूलं जपं सर्व्वं दीक्षामूलं परं तप
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वस
अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रि
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजव
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्ग
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिक
ग्रन्थे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः
मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ॥
नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतै
न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः ॥"

मत्स्यसूक्ते ।

"अदीक्षितानां मर्त्यानां दोषं शृणु वरान
अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम्
तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्व्वं याति ह्यधोगतिम्

शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।

"प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा
आत्ममन्त्रं गुरोर्म्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम्
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगति

श्रुतिरपि । "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री
यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति ।" इति

विशेषमाह वाराहीये ।

"गोपालस्य मनुर्दयो महेशस्यापि पादशे
तत्पत्न्याश्चापि सूर्य्यस्य गणेशस्य मनुस्तथ
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग्भवे
इति ॥ * ॥ गोविन्दवृन्दावने ।

"अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च मुच्यति ।

नवरत्नेश्वरे ।

"सर्व्वासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमखण्डि
अविरोधात् भवत्येव शासङ्गिक्यस्तु भक्तयः

तथा।
"उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः।
क्षणात् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता॥"
यामले।
"आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः।
न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥"
अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्व्वकर्म्माणि साधयेत्।*। तत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत। तथा च सारदायाम्।
"स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून्॥"
तथा वाराहीये।
"ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यच्चक्रं विचारयेत्॥"
इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम्। तथा च।
"धनिमन्त्रं न गृह्णीयात् अकुलञ्च तथैव च।"
इत्यादिदर्शनात् तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते॥*॥ तत्र सिद्धसारस्वते।
"नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
मालामन्त्रस्तु वाराहीये।
"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च।
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति!।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
तथा मुण्डमालातन्त्रे।
"काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः॥"
मालिनीविजये।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्व्वा हि फलैः सह॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः॥
कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न वाधिताः॥"
चामुण्डातन्त्रे।
"कलौ काली तथा तारा भैरवी छिन्नमस्तका।
त्रिकूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्द्दिनी॥
कात्यायनी च चामुण्डा महाविद्याः प्रकीर्त्तिताः।
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा॥
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः॥
नास्ति किञ्चिन्महादेवि! दुःखसाध्यं कथञ्चन॥"

इत्यादिवचनादेषु विचारो नास्ति। वस्तुतस्तु इदं प्रशंसापरम्। सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम्। दुरदृष्टवशात् कदाचिद्वैरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ प्राप्तौ तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात्।" इति तु साम्प्रदायिकाः॥*॥ अत्र कुलाकुलचक्रम्। राशिचक्रम्। नक्षत्रचक्रम्। अकथहचक्रम्। अकडमचक्रम्। ऋणिधनिचक्रम्। एतानि चक्रशब्दे तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि॥*॥

अथ दीक्षाकालनियमः।

"मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात् समस्तपुरुषार्थदः।
वैशाखे रत्नलाभः स्यात् ज्यैष्ठे तु मरणं भवेत्।
आषाढ़े बन्धुनाशः स्यात् पूर्णायुः श्रावणे भवेत्।
प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसञ्चयः॥
कार्त्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तु तद्भवेत्।
पौषे तु शत्रुपीड़ा स्यात् माघे मेधाविवर्द्धनम्॥
फाल्गुने सर्व्वकामाः स्युर्म्मलमासं विवर्ज्जयेत्॥"
चैत्र इति गोपालविषयम्। गौतम्युक्तत्वात्। मधुमासे भवेद्दीक्षा दुःखाय मरणाय चेति वचनान्नान्यत्र। तथा,—
"ज्यैष्ठे मृत्युप्रदा विद्या आषाढ़े सुखसम्पदः।"
इति योगिनीहृदयादाषाढ़े श्रीविद्यायां न दोषः। अत्र च मासः सौर एव। सौरे मासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके। इति गौतमीयात् ५ अध्यायात्॥
वैशम्पायनसंहितायाम्।
"मन्त्रस्यारम्भणं मेषे धनधान्यप्रदं भवेत्।
वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाशनम्॥
कर्कटे सर्व्वसिद्धिः स्यात् सिंहे मेधाविनाशनम्।
कन्या लक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्व्वसिद्धयः॥
वृश्चिके स्वर्णलाभः स्यात् धनुर्म्मानविनाशनम्।
मकरः पुण्यदः प्रोक्तः कुम्भो धनसमृद्धिदः॥
मीनो दुःखप्रदो नित्यं एवं मासविधिक्रमः॥"
प्रतिप्रसवमाह। रुद्रयामले।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्य्या प्रशस्यते॥"

अथ वारनियमः।

"रविवारे भवेद्वित्तं सोमे शान्तिर्भवेत् किल।
आयुरङ्गारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्ज्जयेत्॥
बुधे सौन्दर्य्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात्तु वृहस्पतौ।
शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे॥"

अथ तिथिनिर्णयः।

आगमकल्पद्रुमे।
"प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता।
द्वितीयायां भवेज्ज्ञानं तृतीयायां शुचिर्भवेत्॥
चतुर्थ्यां वित्तनाशः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्द्धनम्॥
षष्ठ्यां ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने॥
अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां वपुषः क्षयः।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत्॥
द्वादश्यां सर्व्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दरिद्रता।
तिर्य्यग्योनिश्चतुर्द्दश्यां हानिर्मासावसानके॥
पक्षान्ते धर्म्मवृद्धिः स्यात् अस्वाध्यायं विवर्ज्जयेत्।
सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने॥
एतानन्यांश्च दिवसान् श्रुत्युक्तान् परिवर्ज्जयेत्।
द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषतः॥
द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामथापि वा॥"
इति यत् त्रयोदशी विधानं तद्विष्णुविषयं रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात्।
"पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्णिमा सिता।
त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदा॥"
इति सनत्कुमारवचनाच्च॥*॥
शिवविषये सप्तम्योर्निषेधमाह।
"शुक्लपक्षस्य दशमी सप्तमी च विशेषतः।
निन्द्या सदैव षष्ठी स्यादिति शैवागमान्तरे॥"

अथ नक्षत्रनिर्णयः।

"अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम्।
कृत्तिकायां भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पतिर्भवेत्॥
मृगशीर्षे सुखावाप्तिरार्द्रायां बन्धुनाशनम्।
पुनर्व्वसौ धनाढ्यः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम्॥
अश्लेषायां भवेन्मृत्युर्मघायां दुःखमोचनम्।
सौन्दर्य्यं पूर्व्वफल्गुन्यां प्राप्नोति च न संशयः॥
ज्ञानञ्चोत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च धनी भवेत्।
चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविनाशनम्॥
विशाखायां सुखञ्चानुराधायां बन्धुवर्द्धनम्।
ज्येष्ठायां सुतहानिः स्यात् मूलायां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥
पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़े भवेत्ता कीर्त्तिदायिके।
श्रवणायां भवेद्दुःखी धनिष्ठायां दरिद्रता॥
बुद्धिः शतभिषायां स्यात् पूर्व्वभाद्रे सुखी भवेत्।
सौख्यं चोत्तरभाद्रे च रेवत्यां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥"
आर्द्राकृत्तिकयोर्निषेधस्तु शिववर्ज्जेतरविषये। तथा च।
"आर्द्रायां कृत्तिकायाञ्च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते।
यदीशस्य कृशानोर्वा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम्॥"
तन्त्रान्तरे।
"अश्विनीभरणीस्वातीविशाखाहस्तभेषु च।
ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम्॥"
इति ज्येष्ठाभरण्योर्यद्विधानं तद्रामविषयं अगस्त्यसंहितोक्तत्वात्॥*॥

अथ योगादिनिर्णयो विश्वसारे।

"शुभः सिद्धस्तथायुष्मान् ध्रुवयोगस्ततः परम्।
प्रीतिः सौभाग्ययोगश्च वृद्धियोगस्ततः परम्॥
हर्षणश्च तथा योगः सर्व्वमन्त्रशुभावहः॥"
रत्नावल्याम्।
"योगश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः।
वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः॥
वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च षोड़श॥"

अथ करणनिर्णयः।

"ववबालवकौलवतैतिलगरवणिजस्तदनन्तरम्।
करणानि शुभान्येव सर्व्वतन्त्रेषु भाविनि!॥"

अथ लग्ननिर्णयः।

"वृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्म्मीनाख्यलग्नके।
चन्द्रतारानुकूले च कुर्य्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम्॥"

तथा,—
“स्थिरलग्नं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम् ।
द्विःस्वभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।
“त्रिषष्ठायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ।
दीक्षायान्तु शुभाः सर्व्वे बन्धुस्थाः सर्व्वनाशकाः ॥”
अथ पक्षनियमः ।
“शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णेऽप्यापञ्चमाद्दिनात् ।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभेदतः ॥”
रत्नावल्याम् ।
“षष्ठी भाद्रपदे इषे तथा कृष्णचतुर्द्दशी ।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका ॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्द्दशी ॥
वैशाखे चाक्षया चैव ज्यैष्ठे दशहरा तिथिः ।
आषाढ़े पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी ॥
एतानि देवपर्व्वाणि तीर्थकोटिफलं लभेत् ।
अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासञ्च परीक्षयेत् ॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम् ।
न योगकरणञ्चैव शङ्करेण च भाषितम् ॥”
अन्यच्च मतम् ।
“चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखेकादशी सिता ।
ज्यैष्ठे चतुर्द्दशी कृष्णा आषाढ़े नागपञ्चमी ॥
श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसहिताष्टमी ।
आश्विने च महापुण्या महाष्टम्यप्यभीष्टदा ॥
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा ।
षष्ठी चतुर्द्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता ॥
फाल्गुने च सिता षष्ठी चैति कालविनिर्णयः ॥”
योगिनीतन्त्रे ।
“अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि ! ॥
मन्वन्तरासु सर्व्वासु महापूजादिने तथा ।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्द्दश्यष्टमी तथा ॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षाग्रहणकर्म्मणि ॥”
इत्यादिवचनात् चतुर्द्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम् ।
चतुर्थीति गणेशविषयम् । तत्तत्कल्पोक्तत्वात् ।
“निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा ।
सूर्य्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ॥
विशेषतो महादेवि ! दीक्षाग्रहणकर्म्मणि ।
तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा ।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन ॥
रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि ॥”
एवं चन्द्रग्रहणेऽपि । तथा रुद्रयामले ।
“न कुर्य्याच्छाक्तिकीं दीक्षामुपरक्ते विभावसौ ।
न कुर्य्याद्वैष्णवीं ताम्नु यदि चन्द्रमसो ग्रहः ॥”
एतच्च गोपालश्रीविद्येतरविषयम् ।
“अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।”
इति गौतमीयात् ।
“सूर्य्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत् ।”
इति योगिनीहृदयाच्च ॥ * ॥

नारादौ तु विशेषो यथा,—
“दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः ।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लग्ने शुभे क्षणे ॥
पूर्व्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते ।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते ॥
नागीयाच्छोभनङ्कालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति ।
इषे चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः ॥”
यामले ।
“श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दीर्गञ्च यो मनुः ।
सूर्य्यस्योपग्रहे लब्धो नृणां मुक्तिफलप्रदः ॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्द्दशी ।
सप्तमी रविवारे च सूर्य्यपर्व्वशतैः समा ॥”
कुलार्णवे ।
“सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च ।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च वृहस्पतौ ॥
देवपर्व्वसमा ज्ञेयास्तासु दीक्षां समाचरेत् ॥”
यामले ।
“पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये ।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत् ॥”
विष्णुयामले ।
“देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः ।
कृता तासु बुधैर्द्दीक्षा सर्व्वाभीष्टफलप्रदा ॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी ।
तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे ॥
तत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या मासर्क्षादीन्न शोधयेत् ॥”
तथा ।
“बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत् ॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा ।
लग्ने वाप्यथवालग्ने यत्र स्यात्तिथिरष्टमी ॥
गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्य्या विशेषतः ॥”
समयाचारतन्त्रे ।
“युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा ।
विषुवायनयोर्द्दन्दे नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥”
तथा,—
“शिष्यानाहूय गुरुणा कृपया दीयते यदा ।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन ॥
सर्व्वे वारा ग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः ।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्व्वे शुभावहाः ॥”
सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च ।
“ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः ।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्व्वते ॥
चट्टले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च ।
न गृह्णीयात्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्व्वति ! ॥”
वाराहीतन्त्रे ।
“शुक्रोऽस्तो यदि वा वृद्धो गुर्व्वादित्यो भवेद्यदि ।
मेषवृश्चिकसिंहेषु तदा दोषो न विद्यते ॥” * ॥
महाविद्यासु सर्व्वासु कालादिविचारो नास्ति ।
तदुक्तं मुण्डमालातन्त्रे ।
“कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ।”
अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रष्टव्यः । पुरश्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । कलावतीदीक्षा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ।

अथ पञ्चायतनीदीक्षा । यामले ।
“भवानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजे
आग्नेय्यां पार्व्वतीनाथं नैरृत्यां गणनायक
वायव्यां तपनञ्चैव पूजाक्रम उदाहृतः ।
यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शङ्करं यजे
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां तपनं तथा ।
वायव्यामम्बिकाञ्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम् ।
शङ्करञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् ।
आग्नेय्यां तपनञ्चैव नैरृत्यां गणनायकम् ॥
वायव्यां पार्व्वतीञ्चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम् ।
आदित्यञ्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजे
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां केशवं यजेत् ।
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम्
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत् ।
आग्नेय्यामीश्वरञ्चैव नैरृत्यां तपनं तथा ॥
वायव्यामीश्वरीञ्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम् ।
स्वस्थानवर्ज्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ।
तथा च गणेशविमर्षिण्याम् ।
“शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ श
भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजामि
स्थापिना
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजे
नार्य्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा यस्तासु
हानिदाः ॥
रामार्च्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च ।
“यदा तु मध्ये गोविन्दं आग्नेय्यां गणनायक
नैरृत्यां हंसमभ्यर्च्य वायव्यामर्च्चयेच्छिवाम् ।
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलाप्तये ॥” इ
यदङ्गदेवतायाः पूजने आग्नेय्यादौ गणेश
पूजनमुक्तं तद्रामगोपालविषयमिति केचि
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः ॥ एत
पूजनन्तु गौतमीये ।
“गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य षड़ङ्गार्च्चनमेव च ।
विंशत्तत्वो जपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य समापयेत् ॥”
अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम् ।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे ।
“पीठस्यार्च्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा त
आह्वानं निजमुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्र
पूजनम् ।
यत्तु देवे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्च्चये
तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम् ॥ * ॥
यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलावल्याम् ।
“एकपीठे पृथक्पूजां विना यन्त्रं करोति यः
अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताशापमाप्नुयात् ।
एवञ्च ।
“आवाह्य देवतामन्यामर्च्चयंस्त्वन्यदेवताम् ।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्री तरलदुर्म्मतिः ॥
तदेतदतिरिक्तविषयम् ॥ * ॥
सर्व्वेषामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति ।
तथा च,
“सिद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति राघवत्
ग्रामादौ तु पञ्चायतनाभावः ।

तथा च रुद्रयामले ।
"श्यामायां भैरवीतारान्छिन्नमस्तासु भैरवे ।
मञ्जघोषे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेष्यते बुधैः ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु षट्कर्म्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षास्ति नात्राङ्गादिप्रपूजनम् ॥"
तन्त्रसारे ।
"उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्त्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥"*॥
अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।
"मुहूर्त्ते सर्व्वतोभद्रे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्च्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्व्वौषधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवार्च्चनं कृत्वा जुहुयादष्टोत्तरं शतम् ॥"
पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्राश्वत्थवटवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।
"पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥"*॥
नवरत्नमिति ।
"मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यं गोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥"*॥
निबन्धे ।
"शिष्यं स्वलङ्कृतं वेद्यामुपाविश्योपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः शान्तिकुम्भजलैस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥"
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।
"अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
समोऽस्त्वित्यक्षतान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्च्चयेद्गुरुम् ॥"
यद्वा दीक्षान्तरम् । शक्तमभ्यर्च्च्य साक्षतं तदनु-
नाष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ
वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।
"तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेदन्नमभ्यर्च्च्य साक्षतम् ।
तदनुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
शिरयायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥"
इति सङ्क्षेपदीक्षा ॥
उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥"
विश्वसारे ।
"महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्त्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवभृथः । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ "प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः समापको योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽवभृथ उच्यते । अवहीनं बिभर्त्ति पोषयतीति बाहुलकात् क्थन् । यज्ञावशेषे स्नाने चावभृथः । यज्ञावशेषे स्नानं यत् तदेवावभृथं विदुरिति त्रिकाण्डशेषः ॥ यज्ञान्ते तमवभृथाभिषेकपूतमति रघुः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीक्षितः, त्रि, (दीक्ष+कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा सञ्जाता अस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोमवति दीक्षितः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ "स व्रती सोमयागवति अध्वरे यजमानः सन् दीक्षित उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात् । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ गुरुमुखाद्गृहीतमन्त्रः । यथा,—
"अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
काम्पिल्लनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
"आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचञ्चुरः ।
राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कीर्त्तिभाजनः ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धवत्यलकावर्णनं नाम १३ अध्यायः ॥*॥ (स्वीकृतदीक्षः । यथा, महाभारते । २ । ७३ । १ ।
"ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥")

दीक्षिता, [ऋ] पुं, (दीक्ष+"सूददीपदीक्षश्च ।" ३।२।१५३। इति युचं बाधित्वा शीलार्थे तृच् ।) सोमयाजी । इति केचित् ॥ दीक्षाविशिष्टः । दीक्षधातोः कर्त्तरि तृण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीक्षितायनी, स्त्री, (दीक्षितः स्वनामख्यातब्राह्मण एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काम्पिल्लनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी । यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।
"महापतिव्रतां सम्यक् पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि ! कुत्रासि क्व ते गुणनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किन्तेन क्व सा मम शुभोर्म्मिका ।
अङ्गोद्वर्त्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलिका कृता ॥
नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति श्रुत्वाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥"

दीदिविः, पुं स्त्री, (दिव्यत्यनेनेति । दिव+"दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।" उणां । ४ । ५५ । इति क्विन् अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ (दिव्यतीति क्विन् ।) बृहस्पतौ, पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गे भक्ष्ये च । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीदिविः, त्रि, (दिव्+क्विन् ।) उदितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुनःपुनर्द्योतकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । ८ ॥
"राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ॥"
"दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दीधितिः, स्त्री, (दीधीते दीप्यते इति । दीधी+संज्ञायां क्तिच् । इट् । "अग्रहादीनाम् ।" इति वार्त्तिकवचनात् "यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।" ७।४।५३। इति अन्त्यस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । २२ ।
"पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥")

दीधी, ङ ङ लु च देवने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीर्घमध्यः । ङ वैदिकः । ङ लु, दीधीते । च, अदीधयुः । बहुलं छन्दसीति परस्मैपदे अनुसृसिद्धेरिति अन् उस् गुणस्याभावमिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, क्ली, (दीयते स्म इति । दी+क्तः । ततः निष्ठातस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते स्मेति । ओ दीङ् क्षये+"गत्यर्थाकर्म्मकेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः । यद्वा, दी+"इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ।" उणां । ३ । २ । इति नक् ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । २३८ ।
"चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥")
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः । यथा, रघुः । २ । २५ ।
"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥")

दीना, स्त्री, (दीन+टाप् । सततं भीतभीतेव दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) मूषिकस्त्री । इति मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी+"दीङो नुट् च ।" उणां । ३ । १४० । इति आरन् नुट् च ।) स्वर्णभूषा । मुद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । १३६ ।
"अथ प्रातर्यावदेत्य पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् ॥") निष्कपरिमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यग्व्यवहारार्थं मानवस्तु । लौकिकः । द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, ई ङ य ऋ दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीपनमुज्ज्वलीभावः । ई, दीप्तः । ङ य, दीप्यते निशि चन्द्रमाः । ऋ, अदीदिपत् अदिदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा स्वं परञ्चेति । दीप् दीपि वा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखा । तत्पर्य्यायः । प्रदीपः २ स्नेहाशः ३ दीपकः ४ कज्जलध्वजः ५ शिखातरुः ६ गृहमणिः ७

ज्योत्स्नावृक्षः ८ दशेन्धनः ९ दोषातिलकः १० दोषास्यः ११ नयनोत्सवः १२। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनौ। ४। २२९।
"वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्॥")
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
"घृतं तैलञ्च दीपार्थे स्नेहान्यन्यानि वर्ज्जयेत्।"
इत्याद्ये वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः॥
अन्यच्च।
"पुरश्चरणकृत्यञ्च दीपं शृणुष्व भैरव!।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः॥
चतुर्व्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये॥"
इत्युपक्रम्य,—
"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः।
सार्षपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः॥
दधिजश्चान्नजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः।
पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा॥
शणजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः॥*॥
तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिक्यं नारिकेलजम्।
तृणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते॥*॥
दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव!।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन॥
सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा।
दीपं दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव!॥
कुर्व्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपमुत्सृजेन्नरः।
स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः॥
सुवृत्तवर्त्तिसंस्नेहपात्रेऽभग्ने सुदर्शने।
मृण्मये वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात्।
न स दीप इति ख्यातो ह्योघवह्निस्तु स स्मृतः॥
नेत्राह्लादकरः स्वर्च्चिर्दूरतापविवर्ज्जितः।
सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये।
दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्त्या तु चारुदीप्तः प्रदीपकः।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः॥
वृक्षेण वर्ज्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः॥
शाणं वा वादरं वास्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा।
उपयुक्तन्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्थन्तु साधकः॥
उपादद्यान्नूतनमेव सततं श्रीविवृद्धये॥*॥
कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थं न चाददेत्।
न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान्॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत्।
वसामज्जास्थिनिर्यासैः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवैः॥
प्रदीपं नैव कुर्य्यात्तु कृत्वा पङ्के विषीदति।
अस्थिपात्रेऽथवा गव्ये दुर्गन्धाद्युपवासिनि॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विबुधः श्रीविवृद्धये।
नैव निर्व्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः॥
सततं लक्षणोपेतं देवार्थमुपकल्पितम्।
न हरेदज्ञानतो दीपं तथा लोभादिना नरः॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत्।
उद्दीप्तदीपप्रतिमः काष्ठकाण्डसमुद्भवः॥
विल्वेश्वोद्भवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत्।
उल्मूकं नैव दीपार्थे कदाचिदपि चोत्सृजेत्॥
प्रसन्नार्थन्तु तं दद्यादुपचाराद्बहिःकृतम्।
एवं वां कथितो दीपो धूपश्च शृणुतं सुतौ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥
श्राद्धे वस्त्रवर्त्तियुक्तदीपनिषेधो यथा,—
"दीपं वर्जेत् वस्त्रवर्त्त्या प्रत्यक्षं तैलमेव च।"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः॥
कार्त्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
"शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके च हरिप्रिय!।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत्॥
सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्ज्जे दीपदानतः॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः।
ज्वालयेन्मुनिशार्दूल! अश्वमेधेन तस्य किम्॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वं कृतं तीर्थावगाहनम्।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः॥
तावद्गर्ज्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनिसत्तम!।
यावत् कार्त्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत्॥
तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः॥
श्रूयतेऽत्रापि पितृभिर्गाथा गीता महामुने!।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्ते सुता भुवि॥
कार्त्तिके दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम्।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः।
दीपदानं कार्त्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम्॥
गयायां पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुतैः।
यैश्चापि कार्त्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः।
कार्त्तिके तैर्मुनिश्रेष्ठ! नरकादुद्धृता वयम्॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्द्दन!।
व्रतं संपूर्णतां यातु कार्त्तिके दीपदानतः॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं संकल्पयेन्मुने!।
मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्त्तिके मुनिपुङ्गव:॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डः॥
अपि च।
"दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पानुलेपनम्।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः॥
करिष्यत्युपवासन्तु सर्व्वपातकहानिदम्।
इत्थं पितॄणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तमः॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने वलिः।
सुगन्धतैलसंपूर्णान् दीपान् सघृततैलकान्॥
सर्षपस्य सुतैलेन मधुकातसिसम्भवैः।
दीपप्रदानान्नरकानन्धतामिस्रसंज्ञकान्।
तीर्त्वा सभार्य्यया ब्रह्मन्! विष्णुलोकमगात्ततः॥"
इति वामनपुराणम्॥
दीपं स्पृष्ट्वा वैधकर्म्मकरणे दोषो यथा,—
"दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि! मम कर्म्माणि कु
तस्यापराधाद्धे भूमे! पापं प्राप्नोति मान
तच्छृणुष्व महाभागे! कथ्यमानं मयानघे
जायते षष्टिवर्षाणि कुष्ठी गात्रपरिप्लुतः।
चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव न संशयः।
एवं भूत्वा तु तत् कर्म्म मम चेत्ते न्तो य
मद्भक्तश्चैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्धि
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनिषु
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादश
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वपेत्॥
दीपं दत्त्वापराधाद्धे तरन्ति मनुजा भुवि।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म्म पथे स्थित
एतत्ते कथितं देवि! स्पर्शनात् दीपकस्य तु
संसारशोधनश्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम्।
इति वराहपुराणम्॥
पुरुषस्य दीपनिर्व्वापणे दोषो यथा,—
"दीपनिर्व्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् वि
अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्ध्रुवम्।
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्वापणे दोषो यथा
नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम्।
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत्
इत्येकादशीतत्त्वे कालिकापुराण
कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां नरकनिवृत्तये दीप
यथा,—
"नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः।
इति तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम्॥
पृथिव्यां दीपो न संस्थाप्यः। यथा,—
"सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च॥"
इत्येकादशीतत्त्वधृतकालिकापुराणम्

दीपकं, क्ली, (दीपयतीति। दीप्+णिच्+ण्वु
वाक्यालङ्कारः। दीप्तिकारके, त्रि। इति मेदि
के, १०४॥ कुङ्कुमम्। इति शब्दरत्नावली॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा,—
"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवे
एकधर्म्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्
यथा, माघे।
बलावलेपादधुनापि पूर्व्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि॥"
इति साहित्यदर्पणे।१०।१
अपि च काव्यचन्द्रिकायाम्।
"जातिक्रियागुणद्रव्यवाचकेन पदेन तु।
एकत्र वर्त्तिना सर्व्ववाक्यार्थो दीपकम्भवेत्।
यथा,—
भ्रमद्भ्रमरझङ्कारपुंस्कोकिलकलध्वनिः।
मन्दचन्दनवातोऽपि हरति हृदयं नृणाम्।

पकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीपि+ ण्वुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-स्स्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ॥) लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्ड-पुराणे ।
"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥")
येन पक्षिणान्ये पक्षिणो गृह्यन्ते सः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ वाज् इति शिकरा इति च भाषा । रागविशेषः । अयं हनूमन्मते षड्रागेषु द्वितीयरागः । सूर्य्यनेत्रान्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । ग्रहन्तु षड्जस्वरः । गान-समयस्तु ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा । वर्णो रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं हृद्यमुक्तामाल्यम् । मत्तहस्त्यारूढोऽयम् । बहु-स्त्रीपरिहृतश्च । कस्यचिन्मते । लज्जया दीप-निर्व्वापणेनान्धकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १ कामोद् २ नट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी ५ । पुत्त्राश्चाष्टौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २ कलिङ्गः वा कलिन्द्रः ३ चम्पकः ४ कुसुम्भः वा कुसुमः ५ रामः ६ लहिलः ७ हिमालः ८ । भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १ गौरा २ गौड ३ गुज्जरी ४ रुद्राणी ५ । तन्मते पुत्त्रा यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ नट-नारायणः ३ विहागराः ४ किरीदस्तः ५ रहसमङ्गला वा रभसमङ्गला ६ मङ्गलाष्टकः ७ अड़ानुः वा आड़ाना ८ । इति तहफतोल-हिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"द्रुतो लघुः द्रुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥")

पकिट्टं, क्ली, (दीपस्य किट्टम् ।) दीपजात-कज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

पकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।) दीपवर्त्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाह्निका ४ । इति शब्दमाला ॥

पखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गत्याघातं करोति स्थिरीकरोतीति । खोर् गत्याघाते+ णिच्+अच् । गौरादित्वादित् ङीष् ।) दीप-कूपी । इति शब्दमाला ॥

पध्वजः, पुं क्ली, (दीपस्य ध्वज इव ।) कज्ज-लम् । इति जटाधरः ॥

पनं, क्ली, (दीपयति वह्निमिति । दीप+णिच् +ल्युः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कार-विशेषः । यथा, शारदातिलके ।
"मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पश्चात्ताड़नं बोधनं तथा ॥
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥"
"तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥")

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप+ल्युः ।) मयूर-शिखा । (दीप+णिच्+ल्युः ।) शालिञ्चशाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासमर्द्दः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ३ ।
"सुवासितं हर्म्यतलं मनोरमं
प्रियासुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥")

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठरवह्निरनया । दीप+ णिच्+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेथिका । (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"मेथिका मिथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्त्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जठरवह्निरनेनेति । दीप+ णिच्+अनीयर् ।) यवानी । इति राज-निर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
"दीपनीयमचक्षुष्यं वाड़वं दधि वातलम् ॥")
औषधवर्गविशेषः । यथा,—
"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"
इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीप-वृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पक-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्वित्वं अस्त्यस्या इति । दीप+मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां नदीविशेषः । यथा,—
और्व्व उवाच ।
"शाम्बती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्व्वे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥
यथा च हिमवज्जाता छिन्दन्ती दीपवत्तमः ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृता ॥
दीपवत्याः पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपा-धारः । पिलसुज् इति देलुका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दीपतरुः २ ज्योतिर्वृक्षः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थ-कल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते ।१२।२०२।६।
"यथा प्रदीप्तः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥")

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कारणत्वेन अस्त्यस्याः । अच् । टाप् ।) कज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीप-ज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।
"सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥")

दीपशृङ्खला, स्त्री, (दीपानां शृङ्खलेव ।) दीपाली । इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौण-चान्द्रकार्त्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्य-पुराणम् ।
"येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये ॥
पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यापण्यश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तनानास्थानदीपदानेन दीपा-न्विता ख्याता येयमिति विशेषणाच्च ।" इति आह्निकतत्त्वम् ॥*॥ तत्र कर्म्माणि यथा.—
"प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥
चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षि-
तान् ।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सह ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—
"दीपान्विता पार्व्वणाय स्मृता काल्यर्च्चनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्व्वेद्युर्वाशनाशयोः ॥
महानिशि व्याप्तानाप्तयोः पूर्व्वेद्युरेव द्वितीयं काल्यर्च्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्व्वणं द्वितीयं काल्यर्च्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्य्यार्थः ।"
इति स्मृतिसारसंग्रहधृतयोमकेशतन्त्रम् ॥*॥
अपरञ्च ।
"दीपोत्सर्गचतुर्द्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी ॥"
इति कालीकुलसद्भावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीप-माला । तत्पर्य्यायः । दीपशृङ्खला २ । इति हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।) दीपान्वितामावास्या । तत्पर्य्यायः । यक्ष-रात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति ग्रहादी-निति । दीप+णिच्+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) महिम्नापनीयश्रीनिवासकृतज्योति-र्ग्रन्थविशेषः । यथा, अस्तं गतवति मिहिरेऽति-मलिनदोषाकुले च गोविभवे । उद्वाहादिषु शुद्धिग्रहणार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्भिन्ना भुवन-चन्द्रजातकमुहूर्त्तादिदीपिकाः सन्ति ॥ रागिणी-

विशेष:। सा हिन्दोलरागस्य पत्नी। अस्या ध्यानं यथा,—

"प्रदोषकाले गृहसम्प्रविष्टा
प्रदीपहस्तारुणगात्रवस्त्रा।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम्॥"

तस्या गानकाल: सायाह्न:। इति सङ्गीतदामोदर:॥ (प्रदीप:। यथा, रघु:।६।७०।

"स ललितकुसुमप्रवालशय्यां
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम्॥")

प्रकाशिकायाम्, त्रि॥

दीपिता, [ऋ] त्रि, (दीपयतीति। दीप+णिच्+तृच्।) दीप्तिकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

दीप्तं, क्ली, (दीपी दीप्तौ+क्त:। "श्वीदितो निष्ठायाम्।" ७।२।१४। इति नेट्।) स्वर्णम्। हिङ्गु। इति राजनिर्घण्ट:॥ (स्वर्णशब्दे हिङ्गुशब्दे च विवृतिरस्य ज्ञेया॥)

दीप्त:, पुं, (दीप+क्त:।) निम्बुक:। सिंह:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (नासागतरोगविशेष:। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये।

"घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनि:सरेद्धूम इवेह वायु:।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिस्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति॥"

अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये।

"दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं
कुर्य्यात् सर्व्वं स्वादु यच्छीतलञ्च॥")

दीप्त:, त्रि, (दीप+क्त:।) निर्भासित:। दग्ध:। ज्वलित:। इति मेदिनी। ते, २५॥ (यथा, हरिवंशे।१६८।३।

"तत: शकुनयो दीप्ता म्टगाश्च क्रूरभाषिण:।
दीप्तायां दिशि भाषन्तो भयमावेदयन्ति मे॥")

दीप्तकं, क्ली, (दीप्तमेव। स्वार्थे कन्।) स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीप्तजिह्वा, स्त्री पुं, (दीप्ता जिह्वा यस्या:।) उल्कामुखी शृगाली। इति हारावली।७६॥ (प्रदीप्तजिह्वे, त्रि। यथा, महाभारते।१।२२६।३७।

"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहानन:॥")

दीप्तपिङ्गल:, पुं, (दीप्त: पिङ्गलश्च। दीप्तं स्वर्णं तद्वत् पिङ्गलो वा।) सिंह:। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीप्तरस:, पुं, (दीप्त उज्ज्वलो रसो यस्य।) किञ्चुलुक:। इति शब्दचन्द्रिका॥

दीप्तलोचन:, पुं, (दीप्ते लोचने नेत्रे यस्य।) विड़ाल:। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीप्तलोहं, क्ली, (दीप्तं लोहमिव।) कांस्यम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीप्ता, स्त्री, (दीप्त+टाप्।) लाङ्गलिकावृक्ष:। इति रत्नमाला॥ ज्योतिष्मती। सातला। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीप्ताक्ष:, पुं, (दीप्ते अक्षिणी यस्य।) विड़ाल:। इति शब्दरत्नावली॥ (प्रदीप्तनेत्रे, त्रि। यथा, महाभारते।१।२२६।३७।

"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहानन:॥")

दीप्ताग्नि:, पुं, (दीप्त: अग्निर्जठराग्निर्यस्य।) अगस्त्य:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (प्रदीप्तो वह्नि:। यथा, भट्टि:।२।२।

"सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-
स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि॥")

तीक्ष्णजठरानलयुक्ते, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते।१।२०।

"सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च॥")

दीप्ताङ्ग:, पुं, (दीप्तं भासितमङ्गमस्य।) मयूर:। इति शब्दरत्नावली॥

दीप्ति:, स्त्री, (दीप+क्तिन्।) दीपनम्। तत्पर्य्याय:। प्रभा २ रुक् ३ रुचि: ४ त्विट् ५ भा ६ भा: ७ छवि: ८ द्युति: ९ रोचि: १० शोचि: ११। इत्यमर:।१।४।३४॥ वाणवेगस्य तीव्रता। स्त्रिया अयत्नजगुण:। इति हेमचन्द्र:।२।१३॥

"कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभि:।
उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणि:॥

(यथा, साहित्यदर्पणे।३।१३१।

"कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते॥")

लाक्षा। कांस्यम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीप्तिक:, पुं, (दीप्त्या कायतीति। कै+क:।) दुग्धपाषाणवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीप्तोपल:, पुं, (दीप्त: सूर्य्यकिरणसम्पर्कात् ज्वलित: उपल:।) सूर्य्यकान्तमणि:। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीप्य:, पुं, (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति। दीप+"तस्मै हितम्।" ५।१।४। इति अपूपादित्वात् पक्षे यत्।) यमानी। (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जीरक:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (दीपाय साधुरिति। दीप+"तत्र साधु:।" ४।४।९८। इति यत्।) मयूरशिखा। रुद्रजटा इति ख्याता। इत्यमर:।२।४।१११॥

दीप्यकं, क्ली, (दीपाय हितं साधुरिति वा। दीप+यत्। तत: स्वार्थे कन्।) अजमोदा। यमानी। (यथा भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारे।

"सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीपकञ्च फलं पृथक्॥")

बर्हिचूड़ा। इति मेदिनी। के, १०५॥

दीप्यक:, पुं, (दीप्य+संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) अलङ्कार:। यमानी। (अस्य पर्य्याया यथा,—

"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

लोचमस्तक:। इति भरतधृतरभस:॥ (अजमोदा। तत्पर्य्यायो यथा,—

"अजमोदा खराश्वा च मायूरो दीप्यकस्तथा।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥)

दीप्र:, त्रि, (दीप्यते इति। दीप+"नमि-
स्म्यजसकमहिंसदीपो र:।" ३।२।
इति र:।) दीप्तिविशिष्ट:। इति व्याकर
(यथा कथासरित्सागरे।२५।१३५।
"क्वचित् क्वचिच्चिताज्योतिर्दीप्रदीपप्रकाशित

दीयमान:, त्रि, (दीयते इति। दा+क
शानच्।) वर्त्तमानदानसम्बन्धिवस्तु।
व्याकरणम्। यथा, तत्वचिन्तामणौ।
"विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके।
पूर्व्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति।
इति तिथ्यादितत्त्व

दीर्घं, त्रि, (दृणातीति। दॄ विदारणे+ब
कात् घञ्।) आयतम्। इत्यमर:।३।
(यथा मेघदूते।१०३।
"दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दू
सङ्कल्पैस्तै विशति विधिना वैरिणा रु
मार्ग:

दीर्घ:, पुं, (दॄ+बाहुलकात् घञ्।) लता
वृक्ष:। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"ताड्योऽश्वकर्ण: कुशिको वल्ली दीर्घो लत
द्रुम:

इत्कट:। इति रत्नमाला॥ रामशर:। उ
इति राजनिर्घण्ट:॥ पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमरा
यथा। वृश्चिककन्यामृगपतिवणिजो दी
इति ज्योतिषतत्त्वम्॥ द्विमात्रवर्ण:। तद्‌य
आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ। गुरुवर्ण:।
व्याकरणम्॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—
"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्

दीर्घकर्णा, स्त्री, (दीर्घा कर्णेति नित्यकर्म्मधार
गौरजीरक:॥ इति राजनिर्घण्ट:॥

दीर्घकण्टक:, पुं, (दीर्घ: कण्टकोऽस्य।) बर्बु
इति राजनिर्घण्ट:॥

दीर्घकण्ठक:, पुं, (दीर्घ: कण्ठोऽस्य। कप्
वकपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥

दीर्घकन्दकं, क्ली, (दीर्घ: कन्दो यस्य। कप्
मूलकम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (मूलकश
ऽस्य गुणादयो विज्ञेया:॥)

दीर्घकन्दिका, स्त्री, (दीर्घकन्दक+टाप्
इत्वञ्च।) मुषली। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीर्घकन्धर:, पुं, (दीर्घ: कन्धरो यस्य।) वक
इति राजनिर्घण्ट:॥

दीर्घकाण्ड:, पुं, (दीर्घ: काण्डो यस्य।) गुण्डतृ
इति राजनिर्घण्ट:॥

दीर्घकाण्डा, स्त्री, (दीर्घ: काण्डोऽस्या:।) पाता
गडुरीलता। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीर्घकील:, पुं, (दीर्घ: कील: शाखादण्डो यस्
अङ्कोठवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

दीर्घकीलक:, पुं, (दीर्घकील+स्वार्थे कन्।) अङ्को
वृक्ष:। इति जटाधर:॥

दीर्घकूरकं क्ली, (दीर्घं कूरकमन्नम्।) राजान्न
इति राजनिर्घण्ट:॥

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव लोमान्यस्य ।) भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
"एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥"
दीर्घाः केशा यस्य ।) आयतकचे, त्रि ॥ (स्त्रियां वा ङीष् स्वाङ्गत्वात् । यथा, महानाटके ।१६१।
"विम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या ॥")

दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) दीर्घकोषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीर्घकोषिका, स्त्री, (दीर्घः कोषोऽस्याः । कापि अत इत्वम् ।) शिणायिका । शिणुक् इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । दुर्नामा २ । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥

दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घा आयतस्थानगम्या गतिः पादविक्षेपो यस्य ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घग्रन्थिः, पुं, (दीर्घो ग्रन्थिः पर्व्वास्य ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य गजपिप्पलीशब्दे विज्ञेया ॥)

दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ।४।३२६॥ नीलक्रौञ्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
"एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥")

दीर्घघाटिकः, पुं, (दीर्घा घाटास्यास्तीति । ठन् ।) उष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घजङ्गलः, पुं, (दीर्घं यथा तथा जङ्गलो गतिशीलः ।) भङ्गानमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

दीर्घजङ्घः, पुं, (दीर्घा जङ्घास्य ।) वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ आयतजानुयुक्ते, त्रि ॥

दीर्घजिह्वः, पुं, (दीर्घा जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥"
स्त्रियां टाप् । राक्षसीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २८६ । ४४ ।
"इयचीं त्र्यचीं ललाटाचीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥")

दीर्घतरुः, पुं, (दीर्घश्चासौ तरुश्चेति कर्म्मधारयः ।) तालः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीर्घतिमिषा, स्त्री, (दीर्घस्तिमिषः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

दीर्घतुण्डा, स्त्री, (दीर्घं तुण्डं यस्याः ।) छुछुन्दरी । इति कोषान्तरम् ॥

दीर्घतृणः, पुं, (दीर्घं तृणमिति नित्यकर्म्मधारयः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) पल्लिवाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव काण्डावच्छेदेन ।) एरण्डवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

दीर्घदण्डकः, पुं, (दीर्घदण्ड + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः । इति जटाधरः ॥

दीर्घदण्डी, स्त्री, (दीर्घदण्ड + गौरादित्वात् ङीष् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घदर्शी, [न्] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति । णिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ गृध्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दूरदर्शके, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ४३ ।
"स हि धर्म्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ॥")

दीर्घदृष्टिः, पुं, (दीर्घा दृष्टिर्दर्शनमस्य ।) दीर्घदर्शी । इति हलायुधः ॥

दीर्घद्रुः, पुं, (दीर्घश्चासौ द्रुश्चेति कर्म्मधारयः ।) तालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घद्रुमः, पुं, (दीर्घो द्रुम इति नित्यकर्म्मधारयः ।) शाल्मलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनादः, पुं, (दीर्घो दूरगो नादोऽस्य ।) शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनालं, क्ली, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहिषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य ।) वृत्तगुण्डः । यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्म्मधारयः ।) मृत्युः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७ । १३ ।
"सोऽद्य मत्कार्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
शरैर्विभिन्नसर्व्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति ॥")

दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घा पटोलिका ।) लताफलविशेषः । धुँदुल इति भाषा । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । वायुपित्तश्लेष्मरुचिभेदकारित्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य ।) राजपलाण्डुः । विष्णुकन्दः । हरिदर्भः । कुन्दरः । तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
"कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ।
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत् ॥")

दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् ।) रक्तलशुनः । एरण्डः । हिज्जलः । वेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ करीरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जलजमधूकः । इति जटाधरः ॥ लशुनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५३ ॥ (इक्षुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
"सूचिपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥")

दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र + टाप् ।) चित्रपर्णिका । चाकुलियाभेदः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा ।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांशुमत्यपि ॥")
वृक्षजम्बुः । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा । केतकी । डोडीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिञ्चापरपर्य्याय उद्भिद्भेदः । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"चिञ्चा चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका ॥")

दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) श्वेतवचा । घृतकुमारी । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) पलाशीलता । महाचञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपर्णी, स्त्री, (दीर्घं पर्णमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पृश्निपर्णीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य ।) शणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । आयतच्छदे, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥

दीर्घपात्, पुं, (दीर्घौ पादावस्य । समासे अन्त्यलोपः ।) कङ्कपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घपादः, पुं, (दीर्घौ पादौ यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वात् अन्त्यलोपाभावश्च ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०० ॥

दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घश्चासौ पादपश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) तालः । पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥

दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य ।) आरग्वधवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः ॥
कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल + संज्ञायां कन् ।) अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या-गस्त्यशब्दे व्याख्याताः ॥)

दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः ।) कपिलद्राक्षा । जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घबाला, स्त्री, (दीर्घः बालो यस्याः ।) चमरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमयव्यापी मारुतो निःश्वासवायुर्यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीर्घमूलं, क्ली, (दीर्घं मूलं यस्य ।) लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूलः, पुं, (दीर्घं मूलं यस्य ।) मोरटलता । विल्वान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूलकं, क्ली, (दीर्घमूल + संज्ञायां कन् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्याः । टाप् ।) श्यामालता । शालपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"प्रियङ्गु समङ्गधातकी पुन्नागरक्तचन्दनकुचन्दन-

मोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसर-
योजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति ॥")

दीर्घमूली, स्त्री, (दीर्घं मूलमस्याः । ङीप् ।) दुरालभा । इति शब्दमाला ॥

दीर्घरदः, पुं, (दीर्घौ रदौ दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥

दीर्घरसनः, पुं, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः अधिककालस्थायी रागो यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घरात्रं, क्ली, (दीर्घाः प्रचुरा रात्रयः सन्त्यत्र । अर्श आदित्वात् अच् ।) चिरकालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति विग्रहे ।"सर्व्वैकदेशसंख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः ।" इति मुग्धबोधसूत्रात् अः । पुंस्त्वमभिधानात् ।) दीर्घा निशा च ॥

दीर्घरोमा,[न्]पुं, (दीर्घाणि रोमाणि यस्य ।)भल्लूकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूतानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।१४।२।

"तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसङ्घाः सहस्रशः ।"

"दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥")

दीर्घरोहिषकं, क्ली, (दीर्घं रोहिषम् । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) कत्तृणभेदः । सुगन्धितृणविशेषः । बड़ रोहिष इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कटुकाख्यम् २ कटुच्छदम् ३ यवसेम् ४ दीर्घनालम् ५ तिक्तसारम् ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतग्रहविषनाशित्वम् । व्रणघ्नत्ववीर्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवंशः, पुं, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयते स्वयावे कुले च ॥

दीर्घवक्त्रः, पुं, स्त्री, (दीर्घं वक्त्रं मुखं यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने, त्रि ॥)

दीर्घवल्लिका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीर्घवल्ली, स्त्री, (दीर्घा वल्ली ।) महेन्द्रवारुणी । पातालगरुड़ी । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयता लता च ॥

दीर्घवृन्तः, पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्योणाकवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।५७॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"श्योणाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो सुनिहमः ।
दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लूकस्तुण्टकोऽरलुः ॥")

दीर्घवृन्तकः, पुं, (दीर्घवृन्त+स्वार्थे कन् ।) श्योणाकः । इति शब्दमाला ॥ श्योणाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः॥ (श्योणाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्रचिर्भिटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) एलापर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशरः, पुं, (दीर्घः शरः ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशाखः, पुं, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शणवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) गोलाङ्गलीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशिम्बिकः, पुं, (दीर्घा शिम्बिर्यस्य । कप् ।) चणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशूककं, क्ली, (दीर्घं शूकं यस्य । कप् ।) राजान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घसक्थः, त्रि, (दीर्घे सक्थिनी यस्य । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।" ५ । ४ । ११३। इति षच् ।) दीर्घोरु । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसक्थि, क्ली, (दीर्घे सक्थिनी यस्य । स्वाङ्गादित्युक्तेरत्र न षच् ।) शकटम् । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसत्रं, क्ली, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।) यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । १ । १ । २१ ।

"कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥")

तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । १०३—१०४ ।

"ततो गच्छेत राजेन्द्र ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥
गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम ! ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥")

दीर्घसुरतः, पुं, (दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरतं मैथुनं यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीर्घसूत्रः, त्रि, (दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्य्यारम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ।३।१।१७॥

"अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व्वकर्म्मसु पार्थिव ।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म्महानिर्ध्रुवं भवेत् ॥
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्म्मणि ।
अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥"

इति मत्स्यपुराणम् ॥

(आयततन्तुकम् । यथा, माघे । १० । ६१ ।

"मेखलागुणविलग्नमसह्या
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥")

विस्तृते तन्तौ, क्ली ॥

दीर्घसूत्री, [न्] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य कर्म्मारम्भोऽस्यास्तीति । दीर्घसूत्र+इनिः ।) दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १८ । २८ ।

"विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥")

दीर्घस्कन्धः, पुं, (दीर्घः स्कन्धो यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घा, स्त्री, (दीर्घ+टाप् ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गुली क्रोष्टुपुच्छिका ।
धामनिः कलशी तन्वी गुहा क्रोष्टुकमेखला ॥

दीर्घा शृगालविन्ना च श्रीपर्णी सिंहपुच्छिका
दीर्घपत्रा लतिगुहा हलिता चित्रपर्णिका ।

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

दीर्घाध्वगः, त्रि, (दीर्घमध्वानं गच्छतीति । गम ड: ।) लेखहारः । चाउड़िया इति भाषा । उष्ट्रे, पुं । इति मेदिनी ॥ गे, ५७ ॥

दीर्घायुः, [स्] पुं, (दीर्घं आयुर्यस्य ।) शाल्मलिवृक्षः । काकः । जीवकवृक्षः । मार्कण्डेयः । चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । से, ४१ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५७ । १४ ।

"दीर्घायुषः प्रजाः सर्व्वा युवा न म्रियते तदा ।"

"तत्र महापाणि-पाद-पार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्ध्नि पूर्व्वं विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ।"

"गूढ़सन्धिशिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥
गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ।

दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधः ।) कुन्तास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घौ आयुधौ इव दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

दीर्घायुष्यः, पुं, (दीर्घं आयुष्यं जीवनं यस्य । श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घालर्कः, पुं, (दीर्घः अलर्क इव ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घिका, स्त्री, (दीर्घैव । दीर्घा+संज्ञायां कन् टापि अत इत्वम् ।) विशालतदुःपरिमितजलाशयः । दीघि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वापी २ इत्यमरः ।१।१०।२८॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।

"वनेरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥")

तज्जलगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । क्षारत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । विह्नपदी इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घेर्व्वारुः, पुं, (दीर्घा इर्व्वारुः ।) कर्क्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्णः, त्रि, (दॄ विदारे+क्तः ।) विदारितः । (यथा, गोः रामायणे । २ । ३६ । २६ ।

"आयसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंहतम् ।
यन्न दीर्णं प्रिये पुत्त्रे वनवासाय निर्गते ॥")

भीतः । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ७६ ।

"एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तां दीर्णामनु दीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ॥")

दीविः, पुं, किकीदिविः । इति शब्दमाला ॥

दु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट् ।) दवति । इति दुर्गादासः ॥

यो न उपतापे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
स्वा-परं-सकं-अकं च-अनिट्।) टु, दवथुः।
ते, दूनः। न, दुनोति। उपताप इहोपतप्ती-
व: उपतप्तीकरणञ्च। मन्मथेन दुनोमीति
यदेवः। वर्षाप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति
र्गन्धतया स्म चेतः। इति कालिदासः।
ति दुर्गादासः ॥
[र्] य, निषेधः। दुःखम्। निन्दा। अव-
पणम्। इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमदेवः ॥
[ष्] थ, दुःखभावनम्। कोपः। इति दुर्गा-
सधृतमेदिनी ॥
ल:, पुं, (दुर्दुःखं तज्जनकं कूलं रोधो यस्मात्।
तदुत्पन्ना तटस्य विघ्नत्वात् अस्य तथात्वम्।)
ोरखामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
, त् क ततृप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥
अदन्त चुरा-परं-सकं-सेट्।) विसर्गमध्यः।
काले तड़िल्लताजाले घनपीनपयोधरे।
न्त: सर्व्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे न लभ्यते ॥"
ति विन्दुच्युतकम्। अस्यार्थः। तड़िल्लतासमूह-
ति घनस्थूलमेघे काले कमनीयः सर्व्वगुणोपेतो
ालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे हे बाले
र्व्वगुणोपेतः कान्तः पतिर्दुःखेन लभ्यते। दुःख-
ति दुःखापयति। मूर्द्धन्यषमध्यः। इति केचित्।
तृप्ततिर्दुःखकरणम्। इति दुर्गादासः ॥
, स्त्री, (दुर् दुष्टं खनतीति। खन+डः।
द्वा, दुःखयतीति। दुःख+पचाद्यच्।)
ंसारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रोगः। यथा,
ावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे।
भकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ॥"
दुःखै रोगैः।" इति तट्टीका ॥) मनोधर्म्म-
विशेषः। न्यायमते आत्मगुणभेदः। तत् अधर्म्म-
न्यं सचेतसां प्रतिकूलम्। इति भाषापरि-
च्छेदः ॥ तत्पर्य्यायः। पीड़ा २ बाधा ३ व्यथा ४
मानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ७ कृच्छ्रम् ८
ाभीलम् ९। इत्यमरः ।१।१०।३॥ अर्त्तिः १०
ार्त्तिः ११ पीड़नम् १२ अवाधा १३ बाध-
म् १४ आमनस्यम् १५ आमानस्यम् १६ विवा-
नम् १७ पीड़ितम् १८ विहेठनम् १९। इति
ब्दरत्नावली ॥ * ॥
सुखं दुःखञ्च हर्षञ्च शोकञ्च मङ्गलालयम्।
या दत्तञ्च तत्त्वञ्च योगिनामपि दुर्लभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
दुःखन्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदात्
त्रिविधम्। यदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम्। "दुःख-
त्रयाभिघातात्।" इति।
दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं
आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र
आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं
वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्। मानसं
कामक्रोधलोभमोहभयेर्षाविषादविषयाविशेषा-
दर्शननिबन्धनम्। सर्व्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वा-
दाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं

द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आधि-
भौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्।
आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेश-
निबन्धनम्। तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजः-
परिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। तदनेन
दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्त्तिना चेतनाशक्तेः प्रति-
कूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघातः इति। एतावता
प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिज्ञासाहेतुरुक्तः ॥")
"दुःखमेव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!।
उचितेनोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् ॥
अहङ्काररतो नित्यं नरो मोहेन चाहतः।
ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
सर्व्वाशी सर्व्वविक्रेता नमस्कारविवर्ज्जितः।
ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
सर्व्वान्नानि तु सिद्धानि पाकभेदन्तु कारयेत्।
अवैश्वदेवं नरोऽश्नन्ति तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
प्राप्तकाले वैश्वदेवे दृष्टमतिथिमागतम्।
अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
असन्तुष्टस्तु वैधर्म्ये परदाराभिमर्द्दकः।
परोपतापी मन्दात्मा तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
अप्राप्त्वायुर्ब्बलं कर्म्म गृहे संवसते नरः।
मृत्युकालवशं प्राप्तस्तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
हस्त्यश्वरथयानानि गच्छमानानि पश्यति।
न वै तस्याग्रतः पृष्ठे तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
अश्नन्ति पिष्टिसं केचित् घृतशालिसमन्वितम्।
शुष्कान्नं केचिदश्नन्ति तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
वरवस्त्रावृतां शय्यां समासेवन्ति भूषिताः।
केचित् तृणेषु शेरन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
विद्वान् सतो गुणज्ञश्च सर्व्वशास्त्रविशारदः।
केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
विद्यमाने धने केचित् कृपणा भोगवर्ज्जिताः।
दरिद्रो जायते दाता तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
पुरुषस्य द्वये भार्य्ये तयोरेकां प्रशंसयेत्।
एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
लब्ध्वा तु मानुषीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम्।
मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
लब्ध्वा ब्राह्मणभावन्तु त्रयो वर्णाः सुमध्यमे!।
पापकर्म्मरता ह्यासंस्ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
एतत्ते कथितं भद्रे! दुःखकर्म्म विनिश्चयम्।
सर्व्वभूतहितार्थाय यत्त्वया परिपृच्छ्यते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
दुःखदानि यथा,—
पारतन्त्र्यम् १ आधिः २ व्याधिः ३ मानच्युतिः
४ शत्रुः ५ कुभार्य्या ६ नैःस्वम् ७ कुग्रामवासः ८
कुस्वामिसेवनम् ९ बहुकन्या १० दृद्धत्वम् ११
परगृहवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्य्याद्वयम्
१४ कुभृत्यः १५ दुर्हृत्करणकलापि: १६। इति
कविकल्पलता ॥ (तद्विशिष्टे, त्रि। इत्यमरः।
१।४।२६॥ यथा, हरिवंशे। ८२३। ४९।
"सुसुखा न च दुःखा सा न शीता न च घर्म्मदा॥")
दुःखदोह्या, स्त्री, (दुःखेन दुह्यते इति। दुह+
"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।)

दुर्दोहगवी। तत्पर्य्यायः। करटा २। इति
हेमचन्द्रः। ४। ३३५॥
दुःखितः, त्रि, (दुःखं सञ्जातमस्येति तारकादि-
त्वादितच्।) यद्वा, दुःखधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः।
दुःखी। (यथा, मनौ। ९। २८८।
"बन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्।
दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः॥")
भावे क्ते, दुःखम्। तत्र क्ली ॥
दुःखी, [न्] त्रि, (दुःखमस्यास्तीति इनिः।)
दुःखान्वितः। दुःखितः। यथा,—
"दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो लब्धचक्षुषः।
आत्मवत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥"
इति वह्निपुराणे शिवेशपाख्याननामाध्यायः ॥)
दुःषमम्, व्य, (दुष्टुं समं यत्र। "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
च।" इत्यव्ययीभावः। "सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि।"
८। ३। ८८। इति षत्वम्।) निन्दनीयम्।
तत्पर्य्यायः। निःषमम् २ गर्ह्यम् ३। इत्यमरः।
३। ४। १४॥
दुःसमम्, त्रि, (दुःषमम्। बाहुलकात् षत्वा-
भावः।) असमञ्जसम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दुःसहा, स्त्री, (दुःखेन सह्यतेऽसौ। दुः+सह+
अच्। टाप् च।) नागदमनी। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (दुःसहे, त्रि। यथा, रघुः ।११।२०।
"राममन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥")
दुःसाधी, [न्] पुं, (दुर्दुष्टं कर्म्म साधयतीति। दुः+
साधि+णिनिः।) दौवारिकः। इति शब्द-
रत्नमाला ॥
दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति। दुः+
साध+ण्यत्।) दुःखनिष्पाद्यः। दुःखेन साध्यते
निष्पाद्यते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २५८।
"ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति ॥")
दुःस्थः, त्रि, (दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति। स्था+
कः।) दुर्गतः। मूर्खः। दुःखेन तिष्ठति यः।
इति मेदिनी। थे, ८॥ (यथा, भागवते। १।
१६। ३४।
"तां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण
सम्पादयन् यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ॥")
क्षुब्धः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुःस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति। दुः+स्पृश्+
"ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।"३।३।१२६।
इति कर्म्मणि खल्।) दुरालभा। इत्यमरः।२।४।
९१ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासो दुरालभा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥ खरस्पर्शे,
त्रि। इति मेदिनी। शे, २१ ॥ (यथा, भाग-
वते। ३। १०। ५।

"रघौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन् मुहुः ।
उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रथध्वजः ॥")

दुःस्पर्शा, स्त्री, (दुःखेन स्पृश्यते इति । स्पृश् + खल् + टाप् च ।) कपिकच्छुः । आकाशवल्ली । कण्टकारी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका ।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुःस्फोटः, पुं, (दुर्द्दष्टं स्फोटयतीति । स्फोटि + अच् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ।३ । ४५१ ॥

दुकूलं, क्ली, (दुष्टं कूलति आवृणोतीति । कूल + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । पृषोदरात् साधुः । यद्वा, दु + "खजिपिञ्जादिभ्य उरोलोचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति ऊलच् । धातोः कुक् च ।) क्षौमवस्त्रम् । (यथा, रघौ । ७ । १९ ।
"दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ॥")
सूक्ष्मवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥

दुगूलम्, क्ली, (दुकूलं पृषोदरात् कस्य गः ।) दुकूलम् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३३ ॥

दुग्धम्, क्ली, (दुह्यते स्मेति । दुह + कर्म्मणि क्तः ।) स्त्रीजातिस्तननिःसृतद्रवद्रव्यविशेषः । दुध इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरम् २ पीयूषम् ३ ऊधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अमृतम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् ८ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुरसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ओजःकारित्वम् । धातुवर्द्धनत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पिच्छादृष्टगुणगुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राणधारकत्वम् । बलायुःपुरुषत्वशुक्रकारित्वम् । मेध्यत्वम् । रक्तपित्तरोगवायुनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥ * ॥ छागीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । मलबन्धाग्निकारित्वम् । रक्तपित्तविकारश्वासकाससर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मेषीदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ माहिषदुग्धगुणाः । अतिस्निग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निनाशित्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्रीदुग्धगुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । शोथवातकफनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीदुग्धगुणाः । लवणत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । लघुत्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषायानुरसत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ मानुष्यदुग्धगुणाः । प्राणधारकत्वम् । शरीरहितकारित्वम् । बृंहणत्वम् । तृप्तिजनकत्वञ्च ॥ * ॥ प्रत्यूषकाले गोदुग्धपानगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्जरत्वम् । तस्मात् सूर्य्योदयात् परं यामं यामार्द्धमेव वा उत्तार्य्य पयो ग्राह्यम् । तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥ * विवत्साबालवत्सानां पयः दोषलम् । एकवर्णवत्सगोदुग्धं श्वेतवर्णकृष्णवर्णगोदुग्धञ्च प्रशस्तम् ॥ * ॥ इक्षुभक्षकमाषपर्णभक्षकोद्भवजङ्गगोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम् ॥ * ॥ पर्य्युषितदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ * ॥ अपक्वदुग्धगुणाः । प्रायोऽभिष्यन्दित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ शृतोष्णं कफवातनाशनम् । शृतशीतं पित्तनाशनम् । धारोष्णदुग्धं अमृततुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व्वमपक्वं दुग्धं त्याज्यम् । सलवणदुग्धं विग्रथितं नट इति ख्यातं दुग्धञ्च त्याज्यम् ॥ * ॥ दुग्धान्नगुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । बलकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥ * ॥

"शाकाम्लफलपिण्याककुलत्थलवणामिषैः ।
करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥"
इति राजवल्लभः ।

अथ चतुर्विधक्षीरगुणाः ।
"केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं
क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः ।
दोहान्तशीतं महिषीपयस्यं
गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥
वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनकरं पूर्व्वाह्णपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदनम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्य्यप्रदं वार्द्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्व्वदा ॥
क्षीरं मुहूर्त्तत्रितयोषितं य-
दतप्तमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
यस्मात्तु दोषं कुरुते तदूर्द्ध्वं
विषोपमं स्यादुषितं दशानाम् ॥
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानुषम् ॥"

क्षीरक्वाथगुणः ।
"चतुर्थभागं सलिलं निधाय
यत्नाद्द्रवदावर्त्तितमुत्तमं तत् ।
सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि
वीर्य्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥
गव्यं पूर्व्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं शमकरं पथ्यं यद्वा सात्म्यञ्च सर्व्वदा ॥
क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं
तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम् ।
पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्ग-
कोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥"

तथा च,
"मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः
कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवरसादिसेवितं
मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ * ॥
स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्व्वकालं न सेवयेत् ।
दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥
नित्यन्तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः ।
पुष्यन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥
क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम् ।
रूक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ * ॥
मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूता...
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसू...
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूता...
मध्यमवयसां रसायनमुक्तमिदं दुग्ध...

तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्व्विणीनाञ्च यत्...
तद्धि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तशोष...
दुग्धाम्लं शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गु...
वातपित्तापहं वृष्यं बृंहणं बलवर्द्धनम्...
इति राजनिर्घण्टः...

अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः...
"दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं स...
सद्यःशुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्व्वशरीरि...
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं पर...
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायन...
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्द्धन...
जीर्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु...
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदा...
शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे...
रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे श्रमे क्ल...
गर्भस्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृ...
बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाश्च...
तेभ्यः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम्...
इति भावप्रक...

(दुग्धोत्पत्तिविवृतिर्यथा,—
"यद् यदाहारजातन्तु रसं क्षीरशिरा...
सरं जलञ्च भुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम्...
पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छि...
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्धि पुत्र...
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं प...
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृत्तमम्...
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुन...
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्चीयते विभ...
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते...
कथं तत्र कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भ...
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्ग...
अति हर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर !...
सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां ग...
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भ...
क्षीरनाशः कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं...
अल्पधातुबलं यस्मात्तस्मात् क्षीरं न जा...
बन्ध्यानां क्षीरनाशस्तु वातेन परिपूरिता...
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मादार्त्तवञ्चाधिकं यतः...
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ।...
तेन स्रोतो विशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रव...
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं प...
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्जं...
पयश्चाविकृतं नार्य्या बलकृद्दोषनाशनम्...
इति हारीते प्रथमे स्थाने अष्टमेऽध्या...

(कर्तृणम् । तत्पर्य्यायाश्च यथा,—
"कर्तृणं श्यामकं दुग्धम् ।" इति च वैद्य...
माला...

ध:, त्रि, (दुह + क्तः ।) प्रपूरितः । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ कृतदोहः । (यथा, हरिवंशे ।२।२५। तेनेयं गौर्महाराज ! दुग्धा शस्यानि भारत ! ॥” दुह + भावे क्तः ।) दोहने, क्ली ॥

धकूपिका, स्त्री, (दुग्धकूपः साधनत्वेनास्त्यस्या इति । दुग्धकूप + ठन् । टाप् ।) पिष्टकविशेषः । यथा,—

“तण्डुलचूर्णविमिश्रितनवक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
दृढ़कूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥
अथ तां क्षीरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च ।
शङ्कमुद्रितवदनां तप्तघृतेन पक्ववदनाञ्च ।
अतिपाण्डुखण्डपाके क्षपयेत् कर्पूरवासिते कुशलः ॥”

अस्या गुणाः ।

“अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा ।
वृष्या शीता गुर्व्वी शुक्रकरी तर्पणी रुच्या ।
विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ॥

धतालीयं, क्ली, (दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै हितम् । दुग्धताल + छः ।) दुग्धाग्रम् । क्षीरफेनः । इति मेदिनी । ये, १३३ ॥ दुग्धाग्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

धपाचनं, क्ली, (पच्यतेऽस्मिन्निति । पच + अधिकरणे ल्युट् । दुग्धस्य पाचनं पात्रम् ।) दुग्धपाकपात्रम् । तत्पर्य्यायः । वज्रकम् २ । इति हारावली । २२० ॥

धपाषाणः, पुं, (दुग्धं क्षीरं पाषाण इव कठिनं यस्य ।) द्रव्यविशेषः । शिरगोला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दुग्धपाषाणकः २ दुग्धाश्मा ३ क्षीरी ४ गोमेदसन्निभः ५ वज्राभः ६ दीप्तिकः ७ दुग्धी ८ क्षीरद्रवः ९ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । ईषदुष्णत्वम् । ज्वरपित्तहृद्रोगशूलकासाश्मान-विनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धपुच्छी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रं पुच्छं मूलदेशो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । दुग्धपेया इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । संवकाशुः २ निशा ३ भङ्गा ४ नसङ्करी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धफेनः, पुं, (दुग्धस्य फेन इव फेनो यत्र ।) क्षीरडिण्डीरः । तत्पर्य्यायः । शाकरः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥

धफेनी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रः फेनो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । पयःफेनी २ फेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४ लूतारिः ५ व्रणकेतुघ्नी ६ गोजापर्णी ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वत् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । विषव्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । युक्त्या रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धबीजा, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रं बीजं यस्याः ।) यावनालाद्युत्पन्नतालप्रतण्डुलचिपिटः । अस्या गुणाः । सुमधुरत्वम् । दुर्जरत्वम् । वीर्य्यपुष्टिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धाक्षः, पुं, (दुग्धवत् शुभ्रं अक्षं नेत्रं चक्षुर्विशेषो यस्य ।) उपलविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुग्धाब्धितनया, स्त्री, (दुग्धाब्धेः क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥

दुग्धाश्मा, [न्] पुं, (दुग्धं क्षीरं अश्मा प्रस्तर इव कठिनं यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धिका, स्त्री, (दुग्धं निर्य्यासो बहुलतया विद्यते यस्याः । दुग्ध + ठन् । टाप् च ।) वृक्षविशेषः । दुधी इति दुध्याक्षीर इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वादुपर्णी २ क्षीरावी ३ क्षीरिणी ४ दुग्धी ५ क्षीरी ६ क्षीरात्मिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातलत्वम् । गर्भकारित्वम् । स्वादुक्षीरत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मलमूत्रोपसर्गकारित्वम् । पटुत्वम् । स्वादुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वृष्यत्वम् । कफकुष्ठकृमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वृक्षभेदः । गन्धिका इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । उत्तमा २ युग्मफला ३ उत्तमफलिनी ४ । इति रत्नमाला ॥

दुग्धिनिका, स्त्री, रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धी, स्त्री, (दुग्धं क्षीरं बहुलतया अस्त्यस्या इति । अर्श आद्यच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरावी । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यपि ॥”)
दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुच्छकः, पुं, (दु उपतापे + भावे क्विप् तुक् च । दुत् उपतापः । तन्निराकरणे शक्नोतीति । शक + पचाद्यच् ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । विहाराद्यवकाशकः । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दुड़िः, स्त्री, (दुलिः + लस्य डः ।) दुलिः । कच्छपी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दुण्डुकः, त्रि, दुष्टचित्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुण्डुभः, पुं, (द्रोडति मज्जतीति । डुड़ मज्जने + “उभः कित् कुकिद्रडिभ्यां कनुगुनौ रलोपश्च ।” १ । ४४० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उभः गुन् रलोपश्च ।) डुण्डुभसर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते ।६।१५४।१७०।
“शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्त्युग्रडुण्डुभाम् ।”
“शोणितौघवहां घोरां द्रोणिःप्रावर्त्तयन्नदीम् ॥”)

दुद्रुमः, पुं, (दुर् दुष्टो द्रुमः । पृषोदरादित्वात् रलोपः ।) हरित्पलाण्डुः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १४८ ॥

दुन्दमः, पुं, (दुन्द इत्यव्यक्तशब्देन मणति शब्दायते इति । मण शब्दे + डः ।) दुन्दुभिः । इति शब्दरत्नावली ॥

दुन्दुः, पुं, वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुन्दुभिवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दुन्दुभिः, पुं, (दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देन भातीति । भा + बाहुलकात् किः ।) ढक्कडक्का । तत्पर्य्यायः । भेरी २ आनकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४६ ।
“आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुलः स्वनः ॥”)
वरुणः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । भे, १६ । (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।
“अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः ।”
“शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठो दुन्दुभिस्तथा ॥”)
रक्षोभेदः । वाद्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०७ ॥ (कुकुरवंशीयस्य अन्धकस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २४ । २० ।
“अन्धकाद्दुन्दुभिस्तस्मादविद्योतः पुनर्व्वसुः ॥”
क्रौञ्चद्वीपाधिपतेर्द्युतिमतः पुत्राणामन्यतमः । क्रौञ्चद्वीपस्य देशभेदश्च । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
“मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ।
तेषाञ्च नामभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः स्मृताः ॥”
“मुनेस्तु मुनिर्देशो वै दुन्दुभेर्दुन्दुभिः स्मृतः ॥”
पर्व्वतविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।१२१।१३।
“स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्व्वतसन्निभः ।
शब्दन्त्यः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताड़ितः सुरैः ॥”
असुरविशेषः । यथा, रामायणे । ४ । ९ । ४ ।
“मायावी नाम तेजस्वी पूर्व्वजो दुन्दुभेः सुतः ।
तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥”)

दुन्दुभिः, स्त्री, अक्षः । पाशकः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३५ ॥ अक्षे पाशकविषये दानविशेषो विक्ति इति ख्यातः । इति केचित् ॥ अक्षविन्दुत्रिकद्वयम् । इति रभसः ॥ विन्दुन्वितचतुष्पार्श्व-स्वर्णगजदन्तादिमयद्यूतोपकरणं पाशटी इति ख्याता । इति केचित् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥

दुन्दुमारः, पुं, धुन्धुमारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुरदृष्टं, क्ली, (दुर्दुष्टमदृष्टम् ।) दुर्भाग्यम् । इति स्मृतितन्त्रे ॥

दुरध्वः, पुं, (दुर्दुष्टोऽध्वा । “उपसर्गादध्वनः ।” ५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) कुपथः । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥

दुरभिग्रहः, पुं, (दुर्दुःखेन आभिमुख्येन गृह्यतेऽसौ इति । दुर् + अभि + ग्रह + खल् ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुरभि + ग्रह + कर्म्मणि खल् ।) दुःखग्राह्ये, त्रि ॥

दुरभिग्रहा, स्त्री, (दुरभिग्रह + टाप् ।) कपिकच्छुः । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुराकः, पुं, (दुनोतीति । टु न उपतापे + “आकः । स्वणादेः स तु कित् ।” १ । २१९ । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) म्लेच्छभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

दुराचारः, पुं, (आचर्य्यते इति भावे घञ् । दुर्दुष्ट आचारः इति प्रादिसमासः ।) विरुद्धाचरणम् । यथा, अध्यात्मरामायणे ।
“प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्ज्जिताः ।
दुराचाररताः सर्व्वे सत्यवार्त्तापराङ्मुखाः ॥”

(दुष्ट आचारो यस्य।) निन्दिताचारवति, त्रि॥ (यथा, देवीभागवते। १। ११। १६।
"महापातकयुक्तस्त्वं दुराचारोऽतिगर्हितः॥")

दुराधर्षः, पुं, (दुष्टान् यज्ञविघ्नकारिराक्षसादीन् आधर्षति दूरीकरोतीति। धृष् + अच्।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। २२।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्।"
"दैत्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यते इति दुराधर्षः।"
इति तद्भाष्ये शङ्करः॥ दुःखेन आ ईषदपि धर्षयितुमशक्यः इति। धृष् + "ईषद्दुःसुष्विति। ३। ३। १२६। इति खल्।) अधर्षणीये, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ६। १९। ३२।
"भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमाम्।
प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः॥")

दुराधर्षा, स्त्री, (दुराधर्ष + स्त्रियां टाप्।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दुरारुहः, पुं, (दुःखेन आरुह्यते इति। दुर् + आ + रुह + घञर्थे कर्म्मणि कः।) विल्वः। नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दुःखारोहणीये, त्रि। यथा, महाभारते। ३। १४७। ६१।
"क्व वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ!।
अतःपरमगम्योऽयं पर्व्वतः सुदुरारुहः॥")

दुरारुहा, स्त्री, (दुरारुह + टाप्।) खर्ज्जुरी। इति राजनिर्घण्टः॥

दुरारोहः, पुं स्त्री, (दुःखेन आरुह्यते इति। रुह + कर्म्मणि खल्।) शरटः। इति राजनिर्घण्टः॥ दुःखारोहणीये, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ४। ५। १४।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः॥")

दुरारोहा, स्त्री, (दुरारोह + टाप्।) शाल्मलिवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्रीवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते गृह्यते स्पृश्यते वासौ। दुर् + आ + लभ + खल् + टाप्। आगमविधेरनित्यत्वात् न नुम्।) स्वनामख्यातकण्टकयुक्तक्षुद्रवृक्षविशेषः। स यवासप्रभेदः। छिङ्गुया इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। दुरालम्भा २ धन्वयासः ३ ताम्रमूला ४ कच्छुरा ५ दुःस्पर्शा ६ धन्वी ७ धन्वयवासकः ८ प्रबोधनी ९ सूक्ष्मदला १० विरूपा ११ दुरभिग्रहा १२ दुर्लभा १३ दुःप्रधर्षा १४। इति राजनिर्घण्टः॥ यासः १५ यवासः १६ दुःस्पर्शः १७ कुनाशकः १८ रोदनी १९ अनन्ता २० समुद्रान्ता २१। इत्यमरः। २। ४। ९२॥ गान्धारी २२ काषाया २३। इति भावप्रकाशः॥ धनुर्यासः २४ युवसः २५ कच्छुरा २६। इति शब्दरत्नावली॥ विकण्टकः २७। इति जटाधरः॥ (पद्मसुखी २८। इति शब्दचन्द्रिका॥) अस्या गुणाः। सारत्वम्। ज्वरच्छर्द्दिश्लेष्मपित्तविसर्पवेदनानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सारत्वम्। अम्लत्वम्। मधुरत्वम्। वातगुल्मप्रमेहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
"यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा॥"
इति भावप्रकाशः॥
(गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ८८।
"दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा॥")
दुरालभनीये, त्रि॥

दुरालम्भा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते इति। दुर् + आ + लभ + खल् + नुम् च।) दुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १३। ९८। ३१।
"तीक्ष्णवीर्य्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत्॥")

दुरालापः, पुं, (दुर्दुष्ट आलापः इति प्रादिसमासः।) गालिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दुरासदः, त्रि, (दुःखेन आसद्यते इति। दुर् + आ + सद् + "ईषद्दुःसुष्विति।" ३।३।१२६। इति खल्।) दुष्प्राप्यः। यथा,—
"दुरासदो दुर्विषहो भूतानां स बभूव ह॥"
इति श्रीभागवतम्॥
(यथा च, देवीभागवते। १। १०। ३२।
"धर्म्मस्य पुरतः प्राप्ते कामभावे दुरासदे॥"
(दुष्प्रवेशः। यथा, माघे। १६। १०।
"घनजालनिभैर्दुरासदाः
परितो नागकदम्बकैस्तव।
नगरेषु भवन्तु वीथयः
परिकीर्णा वनजैर्मृगादिभिः॥")

दुरितं, क्ली, (इण भावे + क्तः। दुष्टमितं गमनं नरकादिदुर्गतिप्राप्तिर्यस्मात्।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २३॥ (यथा, रघौ। ८। २।
"दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्
प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत्॥")
तद्वति, त्रि॥

दुरितदमनी, स्त्री, (दुरितं पापं दम्यते यया इति। दम + करणे ल्युट्। ङीप् च।) शमी। इति राजनिर्घण्टः॥ (दम + ल्युः।) पापनाशिनी च॥

दुरिष्टकृत् पुं, (दुरिष्टम् अभिचारयज्ञं करोतीति। दुरिष्ट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) अभिचारकर्त्ता। तस्य नरकं यथा,—
"देवद्विजपितॄन् द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः।
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत्॥"
इति विष्णुपुराणे। २। ६। १४॥
"दुरिष्टकृत् अभिचारकर्त्ता।" इति तट्टीका॥

दुरिष्ठः त्रि (दुर् + इष्ठन्।) अतिमन्दः। अयमनयोरेषां वा अतिशयेन दुः निन्दितः। इति व्याकरणम्॥

दुरीषणा, स्त्री, (दुर्दुष्टा ईषणा इच्छाभिशंसनम्। प्रादिसमासः।) शापः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दुरूहः, त्रि, (दुःखेन ऊह्यते इति। दुर् + ऊ[...]
कर्म्मणि खल्।) दुर्विज्ञेयः। यथा,—
"काव्यप्रकाशस्य दुरूहपङ्क्तीर्गदाधरो व्याकरुते प्रयत्नात्।"
इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतकाव्यप्रकाश[...]

दुरोदरं, क्ली, (दुर्दुष्टमासमन्तादुदरं यस्य[...] सुदरमस्य वा। पृषोदरादित्वात् साधुः।[...] भेदः। पाशकक्रीड़ा। इत्यमरः।३।३।[...] (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। २६।[...]
"यथ किं तनुषे दुरोदरमिदं न स्वापतेयं[...]

दुरोदरः, पुं, (दुष्टं आ समन्तात् उदरं य[...] द्यूतकृत्। (यथा, महाभारते। २। ५६[...]
"दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा॥")
पणः। इति मेदिनी। रे, २६७॥

दुर्गं, क्ली, (दुःखेन गच्छत्यत्र। दुर् + [...]
"सुदुरोरधिकरणे।" ३। २। ४८।[...] वार्त्तिकोक्त्या डः।) पर्व्वतादिभिर्दुर्गमं [...] इत्यमरः। २। ८। १७॥ गड़ इति कोह्ल[...] च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कोट्टम् २। य[...]
"स्कन्धावारो राजधानी कोट्टदुर्गं पुनः स[...]
इति हेमचन्द्रः।[...]
"अथ कोट्टो राजधानी राजधानकमित्य[...]
इति शब्दरत्नावल[...]
"पुरं दुर्गमधिष्ठानं कोट्टोऽस्त्री राजधान्य[...]
इति जटाधर[...]
तत्तु षड्विधम्। यथा,—
"तत्र दुर्गं नृपः कुर्य्यात् षण्णामेकतमं बुधः[...]
धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च॥
वार्क्षञ्चैवाम्बुदुर्गञ्च गिरिदुर्गञ्च पार्थिव!।
सर्व्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते॥
दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम्।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समावृतम्॥"
इति मात्स्ये १६१ अध्याय[...]
राज्ञस्तत्करणावश्यकत्वं तच्छुभाशुभत्व[...]
यथा,—
"दुर्गांस्तु सततं कुर्य्यात् प्राकाराट्टालतोर[...]
दूषितान्नगराद्राजा दुर्गं दुर्गाश्रयं चरेत्॥
दुर्गं बलं नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते।
शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः॥
शतं दश सहस्राणि तस्मात् दुर्गं प्रशस्यते
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च॥
अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोद्भवम्।
दुर्गं कार्य्यं नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः॥
दुर्गं कुर्व्वन् पुरं कुर्य्यात् त्रिकोणं धनुराक[...]
वर्त्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरं चरेत्
मृदङ्गाकृति दुर्गञ्च सततं कुलनाशनम्॥
यथा राक्षसराजस्य लङ्कादुर्गा जिता पुरा
बलेः पुरी शोणिताख्यं तिस्रो दुर्गं प्रतिष्ठित[...]
यतस्तत् व्यजनाकारमतो भ्रष्टश्रियो बलिः
सौभाग्यं शाल्वराजस्य नगरं पञ्चकोणकम्
दिवि यद्वर्त्तते राजंस्तच्च भ्रष्टं भविष्यति॥

यथायोध्याद्वयं भूप ! पुरमिक्ष्वाकुभूभुजाम् । धनुरीक्षति तथापि तत्तीर्भूह्मिजयप्रदम् ॥ दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांश्चैव द्वारतः । पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥ अतो दुर्गं नृपः कुर्य्यात् सततं जयवृद्धये ॥” इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ८५ अः ॥ (शैलभेदः । यथा, कालिकापुराणे । ७४ अः । “यत्र दुर्गाख्यं शैलं शिवस्यास्ते महत्तरम् ॥”)

दुर्गः, पुं, असुरभेदः । यं हत्वा चण्डिकाया दुर्गेति नामाभूत् । इति काशीखण्डम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १६४ । ६ । “विन्ध्यवासिनीं दुर्गघ्नीं रणदुर्गां रणप्रियाम् ॥” विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९६ । “दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखेन गम्यते अत्रेति । दुर् + गम् + अधिकरणे डः ।) दुर्गमे, त्रि । इति मेदिनी । गे, ६ ॥

दुर्गकारकं, क्ली, (निजक्षतवेष्टनेन दुर्गं करोतीति । कृ + “ण्वुल्तृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दमाला । दुर्गकर्त्तरि, त्रि ॥

दुर्गतः, त्रि, (दुर् दुरवस्थां गच्छति स्मेति । दुर् + गम् + “गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४९ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २९६ ।
“दुर्गतगृहिणी तनये करुणार्द्रा प्रियतमे च
रागमयी ।
मुग्धा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥”)

दुर्गतिः, स्त्री, (दुष्टा क्लेशप्रदायिनी गतिः ।) नरकः । इत्यमरः । १ । ९ । १ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १२ । ६८ ।
“कृत्वा यज्ञं विधानेन दत्त्वा पुण्यं मखार्ज्जितम् ।
समुद्धर महाराज ! पितरं दुर्गतिं गतम् ॥”)
दारिद्र्यम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ७० । ८ ।
“कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो
नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥”)

दुर्गतिनाशिनी, स्त्री, (दुर्गतिं नाशयतीति । नश + णिच् + णिनिः + ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
“ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
ऋषिश्छन्दश्च गायत्री देवी दुर्गतिनाशिनी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दुर्गन्धं, क्ली, (दुर्दुष्टो गन्धो यस्य ।) सौवर्च्चललवणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥

दुर्गन्धः, पुं, (दुष्टो गन्धः ।) दुष्टगन्धः । तत्पर्य्यायः । पूतिगन्धिः २ । इत्यमरः ।१।५।१२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३० ।
“सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्द्दि-
शेत् ॥”)
आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पलाण्डुः । इति भावप्रकाशः ॥ (दुर्दुष्टो गन्धो यत्र ।) दुष्टगन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८१ ।
“अथाजगाम त्वरितो धर्म्मश्चाण्डालरूपधृक् ।
दुर्गन्धो विकृतो रूक्षः श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥”)

दुर्गन्धी, [न्] त्रि, (दुर्गन्धोऽस्यस्येति । दुर्गन्ध + इनिः ।) दुर्गन्धयुक्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ७६ ।
“अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥”)

दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्गं दुष्प्राप्यं पुष्पं यस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । केशपुष्टा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । मानसी २ बालाक्षी ३ केशधारिणी ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दुर्गमः, त्रि, (दुर्दुःखेन गम्यते इति । दुर् + गम + “ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।” ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) दुर्गः । दुःखेन गमनीयस्थानादि । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ३५ ।
“पार्श्वतः केऽभ्यरक्षन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ॥”
दुर्दुःखेन गम्यते ज्ञायते इति । दुर्ज्ञेयः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । २९५ ।
“नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥”
पुं, विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । ९६ । विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने ।
“दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”
असुरविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ९१ । ४४ ।
“तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥”
क्ली, वनम् । सङ्कटस्थलम् । यथा, महाभारते । १ । ८१ । ३० ।
“राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत् ॥”)

दुर्गलङ्घनः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं मरुभूम्यादिं लङ्घ्यतेऽनेनेति । लङ्घि + करणे ल्युट् ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥

दुर्गसञ्चरः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं नद्यादिपरपारं सञ्चर्य्यतेऽनेनेति । सम् + चर + पुंसीति घः ।) संक्रमः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ साँको इति भाषा ॥

दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं नद्यादिपारदुर्गमस्थानं सञ्चर्य्यते गम्यतेऽनेनेति । सम् + चर + घञ् ।) दुर्गसञ्चरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

दुर्गा, स्त्री, (दुर्दुःखेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ । गम + अन्यत्रापि दृश्यते । इति डः । दुर्दुःखेन गम्यतेऽस्यामिति । दुर् + गम + “सुदुरोरधिकरणे ।” ३।२।४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डः ।ततष्टाप् ।) नीली । इति मेदिनी । गे, ६ ॥ अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नववर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । ४३ ।
“नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ॥”
अस्याः पूजाफलमाह । तत्रैव । ३ । २६ । ५० ।
“दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ॥”
अस्याः पूजामन्त्रं यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ६० ।
“दुर्गा त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी ।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥”)
हिमालयकन्या । सा शिवभार्य्या गणेशकार्त्तिकेयोर्माता च । तत्पर्य्यायः । उमा २ कात्यायनी ३ गौरी ४ काली ५ हैमवती ६ ईश्वरा ७ शिवा ८ भवानी ९ रुद्राणी १० सर्व्वाणी ११ सर्व्वमङ्गला १२ अपर्णा १३ पार्व्वती १४ मृडानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७ । इत्यमरः ।१।१।३८ ॥ शारदा १८ चण्डी १९ चण्डवती २० चण्डा २१ चण्डनायिका २२ गिरिजा २३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६ वैष्णवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ हिण्डी ३० ईश्वरी ३१ कोट्टवी ३२ षष्ठी ३३ माधवी ३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७ रम्भा ३८ सिंहरथा ३९ सती ४० भ्रामरी ४१ दक्षकन्या ४२ महिषमर्द्दिनी ४३ हेरम्बजननी ४४ सावित्री ४५ कृष्णपिङ्गला ४६ वृषाकपायी ४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्त्तिकेयप्रसूः ५० आद्या ५१ नित्या ५२ विद्या ५३ शुभङ्करी ५४ सात्त्विकी ५५ राजसी ५६ तामसी ५७ भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामायी ६० शूलधरा ६१ सुनन्दा ६२ शुम्भघातिनी ६३ । इति शब्दरत्नावली ॥ ह्रीः ६४ पर्व्वतराजतनया ६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवनिता ६७ । इति कविकल्पलता ॥ सत्या ६८ भगवती ६९ ईशाना ७० सनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवानी ७३ हरवल्लभा ७४ उग्रचण्डा ७५ चामुण्डा ७६ विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामात्रा ७९ महामुद्रा ८० माकरी ८१ भौमी ८२ कल्याणी ८३ कृष्णा ८४ मानदात्री ८५ मदालसा ८६ मानिनी ८७ चार्व्वङ्गी ८८ वाणी ८९ ईशा ९० वलेशी ९१ भ्रमरी ९२ भूष्या ९३ फाल्गुनी ९४ यती ९५ ब्रह्ममयी ९६ भाविनी ९७ देवी ९८ अचिन्त्या ९९ त्रिनेत्रा १०० त्रिशूला १०१ चर्च्चिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ नन्दा १०५ धरित्रिणी १०६ मातृका १०७ चिदानन्दस्वरूपिणी १०८ मनस्विनी १०९ महादेवी ११० निद्रारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३ नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ उग्रतारा ११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९ राजराजेश्वरी १२० भुवनेशी १२१ त्वरिता १२२ महालक्ष्मीः १२३ राजीवलोचनी १२४ धनदा १२५ वागीश्वरी १२६ त्रिपुरा १२७ ज्वालामुखी १२८ वगलामुखी १२९ सिद्धविद्या १३० अन्नपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभगा १३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६ गीतिः १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अट्टालवासिनी १३९ अट्टहासिनी १४० घोरा १४१ प्रेमा १४२ वटेश्वरी १४३ कीर्त्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५ अवीरा १४६ पण्डितालयवासिनी १४७ मण्डिता १४८ संवत्सरा १४९ कृष्णरूपा १५० वलि-

प्रिया १५१ तुमुला १५२ कामिनी १५३ काम-
रूपा १५४ पुण्यदा १५५ विष्णुचक्रधरा १५६
पञ्चमा १५७ वृन्दावनस्वरूपिणी १५८ अयोध्या-
रूपिणी १५९ मायावती १६० जीमूतवसना
१६१ जगन्नाथस्वरूपिणी १६२ कृत्तिवसना १६३
त्रियामा १६४ जमलार्ज्जुनी १६५ यामिनी १६६
यशोदा १६७ यादवी १६८ जगती १६९ कृष्ण-
जाया १७० सत्यभामा १७१ सुभद्रिका १७२
लक्ष्मणा १७३ दिगम्बरी १७४ पृथुका १७५
तीक्ष्णा १७६ आचारा १७७ अक्रूरा १७८
जाह्नवी १७९ गण्डकी १८० ध्येया १८१ जृम्भणी
१८२ मोहिनी १८३ विकारा १८४ अक्षरवासिनी
१८५ अंशका १८६ पत्रिका १८७ पवित्रिका
१८८ तुलसी १८९ अतुला १९० जानकी १९१
वन्द्या १९२ कामना १९३ नारसिंही १९४
गिरीशा १९५ साध्वी १९६ कल्याणी १९७
कमला १९८ कान्ता १९९ शान्ता २०० कुला
२०१ वेदमाता २०२ कर्म्मदा २०३ सन्ध्या २०४
त्रिपुरसुन्दरी २०५ रासेशी २०६ दक्षयज्ञ-
विनाशिनी २०७ अनन्ता २०८ धर्म्मेश्वरी २०९
चक्रेश्वरी २१० खञ्जना २११ विदग्धा २१२
कुब्जिका २१३ चित्रा २१४ सुलेखा २१५ चतु-
र्भुजा २१६ राका २१७ प्रज्ञा २१८ ऋद्धिदा
२१९ तापिनी २२० तपा २२१ सुमन्त्रा २२२
दूती २२३। इति तस्याः सहस्रनामान्तर्गतः॥
अथ दुर्गानाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
"दुर्गो दैत्ये महाविघ्ने भवबन्धे कुकर्म्मणि।
शोके दुःखे च नरके यमदण्डे च जन्मनि॥
महाभयेऽतिरोगे चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः।
एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्त्तिता॥"
अपि च।
"दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्त्तितः।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मतः॥
रेफो रोगघ्नवचनो गश्च पापघ्नवाचकः।
भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्त्तितः॥
स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्ति निश्चितम्।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्त्तिता॥
दुर्गेति दैत्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः।
दुर्गं नाशयति या नित्यं सा दुर्गा वा प्रकीर्त्तिता॥
विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः।
तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्त्तिता॥"*॥
अस्याः स्वरूपं यथा, नन्दं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्।
"आद्या नारायणी शक्तिः सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी।
करोमि च यया सृष्टिं यया ब्रह्मादिदेवताः॥
यया जयति विश्वञ्च यया सृष्टिः प्रजायते।
यया विना जगन्नास्ति मया दत्ता शिवाय सा॥
दया निद्रा च क्षुत्पिपासा तृष्णा श्रद्धा क्षमा धृतिः।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा शान्तिर्लज्जाधिदेवता हि सा॥
वैकुण्ठे सा महासाध्वी गोलोके राधिका सती।
मर्त्ये लक्ष्मीश्च क्षीरोदे दक्षकन्या सती च सा॥
सा दुर्गा मेनकाकन्या दैन्यदुर्गतिनाशिनी।
स्वर्गलक्ष्मीश्च दुर्गा सा शक्रादीनां गृहे गृहे॥

दुर्गा

सा वाणी सा च सावित्री विप्राधिष्ठातृदेवता।
वह्नौ सा दाहिका शक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्करे॥
शोभा शक्तिः पूर्णचन्द्रे जले शक्तिश्च शीतला।
शस्यप्रसूतिशक्तिश्च धारणा च धरासु सा॥
ब्राह्मण्यशक्तिर्विप्रेषु देवशक्तिः सुरेषु सा।
तपस्विनां तपस्या सा गृहिणां गृहदेवता॥
मुक्तिशक्तिश्च मुक्तानां माया सांसारिकस्य सा।
मद्भक्तानां भक्तिशक्तिर्मयि भक्तिप्रदा सदा॥
नृपाणां राज्यलक्ष्मीश्च वणिजां लभ्यरूपिणी।
पारे सांसारसिन्धूनां त्रयी दुस्तरतारिणी॥
सतसु सद्बुद्धिरूपा च मेधाशक्तिस्वरूपिणी।
व्याख्याशक्तिः श्रुतौ शास्त्रे दातृशक्तिश्च दातृषु॥
पत्न्यादीनां विप्रभक्तिः पतिभक्तिः सतीषु च।
एवंरूपा च या शक्तिर्मया दत्ता शिवाय सा॥"
अपि च, शङ्करं प्रति पार्व्वतीवाक्यम्।
"वैकुण्ठेऽहं महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका स्वयम्॥
शिवाहं शिवलोकेऽपि ब्रह्मलोके सरस्वती।
अहं निहत्य दैत्यांश्च दक्षकन्या सती पुरा।
तन्निन्दया पुरा त्यक्ता सा चाहं शैलकन्यका।
रक्तबीजस्य युद्धे च काली च मूर्त्तिभेदतः॥
सावित्री वेदमाताहं सीता जनककन्यका।
रुक्मिणी द्वारवत्याञ्च भारते भीष्मकन्यका॥
सुदाम्नः शापतो दैवात् वृषभानुसुताधुना॥
धर्म्मपत्नी च कृष्णस्य पुण्ये वृन्दावने वने॥"*॥
अपरञ्च, कृष्णं प्रति पार्व्वतीवाक्यम्।
"एकाहं राधिकारूपा गोलोके रासमण्डले।
रासशून्यञ्च गोलोकं परिपूर्णं कुरु प्रभो!॥
परिपूर्णतमाहञ्च तव वक्षःस्थलस्थिता।
तवाज्ञया महालक्ष्मीरहं वैकुण्ठवासिनी।
सरस्वती च तत्रैव वामपार्श्वे हरेरपि॥
तवाहं मनसा जाता सिन्धुकन्या तवाज्ञया।
सावित्री वेदमाताहं कलया विधिसन्निधौ॥
तेजःसु सर्व्वदेवानां पुरा सत्ये तवाज्ञया।
अधिष्ठानं कृतं तत्र धृतं दिव्यं शरीरकम्॥
शुम्भादयश्च दैत्याश्च निहताश्चावलीलया।
दुर्गं निहत्य दुर्गाहं त्रिपुरा त्रिपुरे वधे॥
निहत्य रक्तबीजञ्च रक्तबीजविनाशिनी।
तवाज्ञया दक्षकन्या सती सत्यस्वरूपिणी॥
योगेन त्यक्ता देहञ्च शैलजाहं तवाज्ञया।
त्वया दत्ता शङ्कराय गोलोके रासमण्डले॥
विष्णुभक्तिरहं तेन विष्णुमाया च वैष्णवी।
नारायणस्य मायाहं तेन नारायणी स्मृता॥
कृष्णप्राणाधिकाहञ्च प्राणाधिष्ठातृदेवता।
महाविष्णोश्च रासे स्वे जननी राधिका स्वयम्॥
तवाज्ञया पञ्चधाहं पञ्चप्रकृतिरूपिणी।
कलाकलांशयाहञ्च देवपत्न्यो गृहे गृहे॥"*॥
अथ तस्याः पूजाप्रकाशः।
"प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना।
वृन्दावने च सृष्ट्यादौ गोलोके रासमण्डले॥
मधुकैटभभीतेन ब्रह्मणा सा द्वितीयतः।
त्रिपुरप्रेषितेनैव तृतीये त्रिपुरारिणा॥
भ्रष्टश्रिया महेन्द्रेण शापाद्दुर्व्वाससः पुरा।

दुर्गा

चतुर्थे पूजिता देवी भक्त्या भगवती सदा
तदा मुनीन्द्रैः सिद्धेन्द्रैर्देवैश्च मनुमानवैः
पूजिता सर्व्वविश्वेषु बभुव सर्व्वतः सदा॥
तेजःसु सर्व्वदेवानामाविर्भूता पुरा मुने!
सर्व्वे देवा ददुस्तस्यै शस्त्राणि भूषणानि
दुर्गादयश्च दैत्याश्च निहता दुर्गया तया
दत्तं स्वाराज्यं देवेभ्यो वरञ्च यदभीप्सितम्
कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना
राज्ञा मेधसशिष्येण मृण्मय्याञ्च सरित्तटे
मेषादिभिश्च महिषैः कृष्णसारैश्च गण्डकैः
छागैर्मीनैश्च कुष्माण्डैः पक्षिभिर्बलिभिर्मु
वेदोक्तानि च दत्त्वैवमुपचाराणि षोडश
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधान
राजा कृत्वा परीहारं वरं प्राप यथेप्सित
मुक्तिं सम्प्राप वैश्यश्च संपूज्य च सरित्तटे
तुष्टाव राजा वैश्यश्च साश्रुनेत्रः पुटाञ्जलिः
विससर्ज मृण्मयीन्तां गभीरे निर्म्मले जले
मृण्मयीं तृणमयीं दृष्ट्वा जलधौतां नराधि
करोद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ
त्यक्ता देहञ्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः।
कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरेण च॥
राजा ययौ स्वराज्यञ्च पूज्यो निष्कण्टकं
भोगञ्च बुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम्॥
भार्य्यां स्वबालं संन्यस्य पुत्रे स कालयोगत
मनुर्ब्बभूव सावर्णिस्तप्त्वा च पुष्करे तपः॥
इत्येवं कथितं वत्स! समासेन यथागमम्
दुर्गाख्यानं मुनिश्रेष्ठ! किं भूयः श्रोतुमिच्छ
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराण

अथ दुर्गापूजाविधिः।
"शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षि
शारदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा।
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्य्याद्भक्त्या विधानतः
चतुःकर्म्ममयी स्नपनपूजनबलिदानहोमरूप
च प्रतिवर्षं कर्त्तव्या।
'द्विशरीरे चरे चैव लग्ने केन्द्रगते रवौ।
वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनञ्च विसर्ज्जनम्॥
यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव!॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान् निहन्ति
वीप्सा अकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च सा पूजा नित
विधिसमभिव्याहृतफलश्रुतेः काम्या च।
यथा,—
'कृत्वैवं परमामापुर्निर्वृतिं त्रिदिवौकसः।
एवमन्यैरपि सदा देव्याः कार्य्यं प्रपूजनम्।
विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।'
काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्यपूजासि
तत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादिप्रतिपदादिषष्ठ्या
सप्तम्यादिमहाष्टम्यादिकेवलमहाष्टमीकेवलम
नवमीपूजारूपाः कल्पा उन्नेयाः। तदनन्त
मशौचमपि न प्रतिबन्धकम्॥*॥ सा पू
त्रिविधा। यथा,—
'शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति विश्रुतिः ॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ।
देवीसूक्तजपश्चैव यज्ञो वह्निषु तर्पणम् ॥
राजसी वलिदानैश्च नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।
सुरामांसाद्युपाहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानान्तु सम्मता ।
ब्राह्मणैः क्षत्त्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च सेवकैः ॥
एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्व्वदस्युभिः ।
स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा ॥
अर्च्चकस्य तपोयोगादर्च्चनस्यातिशायनात् ।
आभिरूप्याच्च विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति ॥'
अथ नवम्यादिकल्पः ।
'इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विल्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्त्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्व्वाषाढ़ायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यान्तु वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥
श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥'
प्रतिवर्षं कन्यार्के कर्त्तव्यत्वानुपपत्तेः सिंहार्केऽपि बोधनं तुलार्केऽपि स्थापनादिकं क्रियते चान्द्रत्वात् कन्यार्के मलमासे न तदारभ्यते यदि पूर्व्वमारब्धं तदा मलमासेऽपि पूजादेवीमाहात्म्यपाठादिकं प्रत्यहं कर्त्तव्यमेव ।
'यावद्भूर्व्वायुराकाशं जलं वह्निशशिग्रहाः ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥'
तत्र कृष्णनवम्यां देवत्वव्यत्वेन पूर्व्वाह्णे बोधनम् । उभयदिने पूर्व्वाह्णे नवमीलाभे पूर्व्वदिने आर्द्रायोगे तु पूर्व्वाह्णं विना दिवामात्रे युग्मादरं त्रिणापि परदिने बोधनं उभयदिने पूर्व्वाह्णे नवम्यार्द्रालाभे पूर्व्वदिने बोधनं युग्मात् ।
'कन्यादिमीनपर्य्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या राज्ञां शुभप्रदः ॥'
बोधनमन्त्रो यथा,—
'इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥
ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥
अहमप्याश्विने तद्वद्बोधयामि सुरेश्वरीम् ।
शक्रेणापि च सम्बोध्य प्राप्तं राज्यं सुरालये ॥
तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि
विभूतिराज्यप्रतिपत्तिहेतोः ॥
यथैव रामेण हतो दशास्य-
स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥
षष्ठीबोधने तु अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यत इति पठनीयम् ॥ * ॥
अथ प्रतिपदादिकल्पः ।
'आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥'
प्रतिपदादितत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये ।
'केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।
पट्टडोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ।
दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ॥
मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ।
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ॥
षष्ठ्यां विल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ।
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ॥
उपोषणमथाष्टम्यामष्टशक्तेः प्रपूजनम् ।
नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वद्देवार्च्चनं दिवा ॥
पूजा च वलिदानञ्च तद्वज्ज्ञात्वा प्रपूजयेत् ।
कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणैः ॥
संपूज्य प्रेषणं कुर्य्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः ।
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ॥
स्कन्दवत् पालयेत्तन्तु देवी सर्व्वापदि स्थितम् ।
पुत्त्रदारधनर्द्धीनां संख्या तस्य न विद्यते ।
भुक्त्वेह परमान् भोगान् प्रेत्य देवीगणो भवेत् ॥'
अथ षष्ठ्यादिकल्पः ।
'बोधयेद्बिल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।
सप्तम्यां विल्वशाखान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।
जागरञ्च स्वयं कुर्य्यात् वलिदानं महानिशि ॥
प्रभूतवलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।
ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥
विसर्जनं दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै शावरोत्सवैः ।
धूलिकर्द्दमविक्षेपैः क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः ॥
भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।
भगलिङ्गक्रियाभिश्च कुर्य्याच्च दशमीदिने ॥' * ॥
नवमीबोधनासामर्थ्ये षष्ठ्यां सायं बोधनं यथा,
'षष्ठ्यां विल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥'
षष्ठ्यां बोधनामन्त्रणकरणेऽपि पत्त्रीप्रवेशपूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभे एकादेवोभयकरणं यदा तु पूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभः परदिने सायं विना षष्ठीलाभस्तदा पूर्व्वेद्युर्बोधनं परदिने सायमामन्त्रणम् । यदा तूभयदिने सायं षष्ठीलाभस्तदा परेऽह्नि षष्ठ्यां बोधनम् । उभयदिने सायं षष्ठ्यभावे पूर्व्वाह्णेऽपि षष्ठ्यां बोधनम् । आमन्त्रणमन्त्रस्तु ।
'मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।
जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
नेतव्योऽसि मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
सायं षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्व्वत्या अधिवासनम् ।
षष्ठ्यभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि नारद ! ॥' * ॥
अथ सप्तम्यादिकल्पः ।
'आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादिदिनत्रये ।
तत्र पूजा विशेषेण कर्त्तव्या मम मानवैः ॥
विशेषं तत्र वक्ष्यामि शृणु पुत्त्रक ! मन्मतम् ।
सप्तम्यां पत्त्रिकापूजा रम्भादिनवभिर्युता ॥
महीमयी च मूर्त्तिर्मे पुत्त्रायुर्धनवृद्धये ।
अष्टमी सा महापुण्या तिथिः प्रीतिकरी मम ॥
कुर्य्यात्तत्र महास्नानं पञ्चगव्ययुतैस्तथा ।
गायत्त्रीभिः कषायैश्च गन्धाद्यैस्तीर्थवारिभिः ॥
ओषधीभिश्च सर्व्वाभिर्भृङ्गारैः कलसैस्तथा
पुष्परत्नादितोयैश्च गन्धैर्मलयजैस्तथा ॥
गीतवादित्रनाद्येन स्नापयेन्मां च भक्तितः ।
पूजा सदुपहारैश्च नैवेद्यैश्च मनोहरैः ॥
विल्वपत्त्रैर्घृताक्तैश्च तिलधान्यादिसंयुतैः ।
जुहुयाज्ज्वलिते वह्नौ तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
संसारे यानि सौख्यानि काम्यानि नरपुङ्गव ! ।
दीर्घमायुर्यशः पुत्त्रं विपुलं धनधान्यकम् ॥
लभते मत्प्रसादेन अन्ते मम पुरं व्रजेत् ।
वलिस्तत्र विशेषेण देयो मत्प्रीतये नरैः ॥
अनेन विधिना यस्तु नवमीमतिवाहयेत् ।
भुङ्क्ते च विपुलान् भोगानन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥
ततः सप्तम्यां मूलयुक्तायां केवलायां वा पूर्व्वाह्णे पत्त्रीप्रवेश उभयत्र पूर्व्वाह्णे सप्तमीलाभे परत्र
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'
पूर्व्वाह्णे नवपत्त्रिका शुभकरी सर्व्वार्थसिद्धिप्रदा
आरोग्यं धनदा करोति विजयं पत्त्रीप्रवेशे शुभा ।
मध्याह्ने जनपीड़नक्षयकरी संग्रामघोरावहा
सायाह्ने वधवन्धनानि कलहं सर्पक्षतं सर्व्वदा ॥
सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्त्रिका श्रीफलाढ्या
राज्ञः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति मूलानुरोधात् ।
तस्मात् सूर्य्योदयस्था नरपतिशुभदा सप्तमीं प्राप्य देवीं
भूपालो वेशयेत्तां सकलजनहितां राज्यवर्द्धैं विधाय ॥
लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पावके प्रतिमासु च ।
चित्रे च विशिखे खड्गे जलस्थाञ्चापि पूजयेत ॥'
स्नात्वा यथाविधि विधौतकराननाङ्घ्रिराचम्य सम्यगमलाम्बरयुक्सुवेशः प्रागाननो धनददिग्वदनोऽथवापि वद्धासनो गणपतिञ्च गुरुञ्च नत्वा ।
'कन्यासंस्थे रवावीशे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरैः ॥
पूजां समारभेद्देया नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
पशुघातश्च कर्त्तव्यो नवलाजवधस्तथा ॥'
उक्तवचने पशुघातश्च कर्त्तव्य इति श्रुतेः ।
'अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्वलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥'
इति कालिकापुराणाच्च ॥
'अष्टम्यां वलिदानेन पुत्त्रनाशो भवेद्ध्रुवम् ।'
इति देवीपुराणीयं सन्धिपूजावलिदानपरम् ॥
तत्पूजाया उभयतिथिकर्त्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य नवम्यां सावकाशत्वात् । तत्पूजाविधानन्तु कालिकापुराणे वचनान्तरम् ।
'अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वहं पुत्त्र ! योगिनीगणसंयुता ॥
उपवासं महाष्टम्यां पुत्त्रवान्न समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

मूलेन प्रतिपूजयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृति-
श्चाष्टम्यामुपवाससंयतधिया भक्त्या समा-
राध्य च ।
नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः कृत्वा नवम्यां
बलिं
नक्षत्रं श्रवणं तिथिञ्च दशमीं संप्राप्य संप्रेषयेत् ॥
भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।
तिथावुदयगामिन्यां सर्व्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥'
अत्रोदयकालीनघटिकामात्रतिथौ सम्यक्पूज-
नासामर्थ्ये कालिकापुराणम् ।
'सम्यक् कल्पोदितां पूजां यदि कर्त्तुं न शक्यते ।
उपचारांस्तदा दातुं पञ्चैतान् वितरेत्तदा ॥
गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तितः ॥
संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः ॥
प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥'
अत्र प्रातःपदं पूर्व्वाह्णपरम् ।
'व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
द्वाभ्यां चतुर्दशोभिर्व्वा ह्रासवृद्धिवशात्तिथेः ॥'
अष्टम्यामुपवासः पुत्त्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धः ।
यथा कालिकापुराणम् ।
'उपवासं महाष्टम्यां पुत्त्रवान्न समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥
नवम्यां बलिदानन्तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।
जपं होमञ्च विधिवत् कुर्य्यात्तत्र विभूतये ॥'
अत्र नवम्यां होमश्रुतेः पूर्व्वाषाढ़ायुताष्टम्यां
पूजाहोमाद्युपोषणं इति श्रुतेश्च उभयत्र एक-
तरस्मिन् वा होमः शारदायाः पूजाया नवम्यामेव
दक्षिणा देया ॥ * ॥
अथाष्टम्यादिकेवलमहाष्टमी केवलमहानवमी-
कल्पा यथा,—
'भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र संपूजयेद् द्विजः ।
आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां नियतस्ततः ॥
उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम् ॥'
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
'यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाथ साधकः ।
पूजयेद्वरदां देवीं शुद्धभावेन चेतसा ॥'
इति कालिकापुराणम् ॥*॥
दुर्गाया ध्यानं यथा,—
'जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्व्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ॥
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् ॥
मृणालायतसंस्पर्शदशबाहुसमन्विताम् ।
त्रिशूलं दक्षिणे पाणौ खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ।
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ॥
रक्तारक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ।
वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
'देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ।
किञ्चिदूर्द्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ॥
शत्रुक्षयकरीं देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।
प्रसन्नवदनां देवीं सर्व्वकामफलप्रदाम् ।
स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥
उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥'
इति ध्यात्वा महास्नानपूर्व्वकषोड़शोपचारा-
दिना बलिदानादिभिः पूजयित्वा आवरणं
पूजयेत् ॥ * ॥
अथ दशमीकृत्यम् ।
'संपूज्य प्रेषणं कुर्य्याद्दशम्यां शावरोत्सवैः ।'
देवीयात्राकाले निर्म्मञ्छनविधिमाह पूजारत्ना-
करे देवीपुराणम् ।
'भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्वत्थादिपल्लवैः ।
ओषधीभिश्च मेध्याभिः सर्व्वबीजैर्यवादिभिः ॥
नवम्यां पर्व्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्य्यात् श्रद्धया वीर ! देव्या नीराजनं नरः ॥
शङ्खभेर्य्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।
यावतो दिवसान् वीर ! देव्यै नीराजनं कृतम् ॥
तावत्कालसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ।
यस्तु कुर्य्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोके महीयते ॥'*॥
तद्दिने अपराजितापूजनम् । यथा,—
'आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्व्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥'
तद्दिने राजा यात्रां कुर्य्यात् । यथा,—
'दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।
तस्य संवत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेत् ॥'
स्वयमशक्तौ खड्गादियात्रा कर्त्तव्या । यथा,—
'कार्य्यवशात्स्वयमगमे भूभर्त्तुः केचिदाहुरा-
चार्य्याः ।
छत्रायुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्य्यात् ॥'*॥
खञ्जनदर्शनफलादिर्यथा,—
'हस्तागते तु मित्रे यया दिशा खञ्जनं यान्तं
नृपः पश्येत् ।
तया प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्व्वशमुपैति ॥
कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाबलम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥
अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु
राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाद्वलेषु ।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः ॥
अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।
दानं कुर्व्वीत कुर्य्याच्च स्नानं सर्व्वौषधीजलैः ॥'
अथ विसर्ज्जनम् ।
'नौयानैर्नरयानैर्व्वा नीत्वा भगवतीं शिव
स्रोतोजले प्रक्षिपेयुः क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु परं नाक्षिपते तु यः
तस्य रुष्टा भगवती शापं दद्यात् सुदारु
इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गोत्सवत
विसर्ज्जनमन्त्रो यथा,—
"दुर्गे देवि जगन्मातः ! स्वस्थानं गच्छ पू
संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
निमज्जाम्भसि देवि त्वं चण्डिकाप्रतिमा शु
पुत्त्रायुर्धनवृद्ध्यर्थं स्थापितासि जले मया ॥
विसर्ज्जनानन्तरं गृहमागत्य अच्छिद्राव
कृत्वा घटस्थजलेन एभिर्म्मन्त्रैर्यजमान
षिञ्चेत् । यथा,—
"ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा यजन्तस्त्वेमहे
प्रयन्तु मरुतः सुदानवे इन्द्रप्राशुर्भवासचा
ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वर
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैरृतस्त
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ॥
ब्रह्मणा सहितो शेषो दिक्पालाः पान्तु ते
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्षमा म
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मा
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मपालाः सुसंयताः
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्योऽध्वरा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गण
अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा ह्र
देवदानवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"
इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणपद्धतिः ॥
अथ दुर्गानाममाहात्म्यम् ।
"तवर्गस्य तृतीयोऽर्णः पञ्चमस्वरसंयुतः ।
कवर्गस्य तृतीयोऽर्णो वह्निस्तस्योपरि स्थितः
द्वितीयस्वरसंयुक्तं नामेदं परिकीर्त्तितम् ।
आरोग्यस्य च सम्पत्तेर्ज्ञानस्य च महोदयं ॥
नामेदं परमो हेतुर्मुक्तये भवसङ्गिनाम् ।
कलिकाले विशेषेण महापातकिनामपि ॥
निस्तारबीजं विज्ञेयं नामसंस्मरणं प्रिये ! ॥
परदाररतोऽपि स्यात् परद्रव्यापहारकः ।
सोऽपि पापात् प्रमुच्येत यदि स्यादतिपातकी
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
एतेभ्योऽपि विमुच्येत यदि नाम स्मरेत् सुधीः
इति रुद्रयामल:
"दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम परं मनुम् ।
यो जपेत् सततं चण्डि ! जीवन्मुक्तः स मानव
महोत्पाते महारोगे महाविपदि सङ्कटे ।
महादुःखे महाशोके महाभयसमुत्थिते ॥

य: स्मरेत् सततं दुर्गां जपेत् य: परमं मनुम् ।
स जीवलोको देवेशि ! नीलकण्ठत्वमवाप्नुयात् ॥”
इति मुण्डमालातन्त्रम् ।
ाध्यक्ष:, पुं, (दुर्गस्य अध्यक्ष: ।) दुर्गरक्षक: ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“अनाहार्य्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञ: कुलोद्गत: ।
दुर्गाध्यक्ष: स्मृतो राज्ञस्तद्युक्त: सर्व्वकर्म्मसु ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
ानवमी, स्त्री, (दुर्गाया: पूजोपलक्षिता नवमी ।)
कार्त्तिकशुक्लनवमी । सा त्रेतायुगाद्या । तत्र
जगद्धात्रीपूजा कर्त्तव्या । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
“कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषत: ।
प्रातर्भाश्च जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥
तन्त्रान्तरे ।
त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाक्षरेण च ।
नानाबलिविधानेन गीतवाद्यपुर:सरम् ॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषत: ।
कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम् ॥’
कुलिकातन्त्रे ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥’
शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निर्म्माय प्रतिमां भक्त्या जगद्धात्र्या विधानत: ।
ूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् ॥
ंं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तम: ।
त्रपौत्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥
ासदासीगणैर्युक्तो मुक्त: स्यात् पापसङ्कटात् ।
शेषतो वसुयुतां नवमीं प्राप्य साधक: ।
ूजयित्वा मृण्मयीं तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥’
विष्ये ।
ासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
त् फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
ः, पुं, (दुर्गाया आह्वा आख्या आह्वा
स्य ।) भूमिजगुग्गुलु: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
ः, पुं, (दुर्दुष्ट: घोषो निनादो यस्य ।) भल्लूक: ।
त राजनिर्घण्ट: ॥ निन्दितरव: । तद्वति, त्रि ॥
ः, त्रि, (दुर्दुष्टो जन: । “कुगतिप्रादय: ।”
२ । २ । १८ । इति समास: ।) खल: । इत्य-
मर: । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, चाणक्यशतके ।
२४—२५ ।
“दुर्जन: प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥
दुर्जन: परिहर्त्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि स: ।
मणिना भूषित: सर्प: किमसौ न भयङ्कर: ॥”)
जय:, पुं, (दु:खेन जीयतेऽसौ । जि जये+खल् ।)
कार्त्तवीर्य्यराजवंशोद्भवानन्तपुत्त्र: । इति कूर्म्म-
पुराणम् ॥ (विष्णु: । यथा, महाभारते । १३ ।
१४९ । ६६ ।
“समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्ज्जयो दुरतिक्रम: ॥”

दानवविशेष: । यथा, महाभारते ।१।६५।२२।
“असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानव: ॥”
राक्षसविशेष: । यथा, रामायणे ।३।२६।३०।
“तं दृष्ट्वा नि:हतं पूर्व्वं राक्षसा अपि नि:हता: ।
दुर्जय: कालकाख्यश्च परुष: कालिकामुख: ॥”)
त्रि, दुर्जेय: । (यथा, देवीभागवते ।५।८।२२।
“वरदानेन धातु: स दुर्ज्जयो मधुसूदन ! ॥”)
दुर्जरा, स्त्री, (दुर्दु:खेन जीर्य्यतीति । दुर्+जॄ+
अङ् । ततष्टाप् ।) ज्योतिष्मती लता । इति राज-
निर्घण्ट: ॥ त्रि, दुर्जर: ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।
“स्वादु पाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजम् ॥”
दुर्जय: । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
“दुर्जरं पाशजालं न शान्तिमुपजाति वै ॥”)
दुर्ज्जातं, क्ली, (दुर्दुष्टं यथा तथा जातम् । प्रादि-
समास: ।) व्यसनम् । (यथा, रघु: ।१३।७२।
“दुर्ज्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुर: प्रहर्त्ता ॥”)
असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ असम्यग्-
जाते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
“दौष्कुलेयस्तथा मूढ़ो दुर्ज्जात: शक्र दृश्यते ॥”)
दुर्द्दान्त:, पुं, (दुर्दु:खेन दान्तो दमित: ।) कलह: ।
वत्सतर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अशान्ते, त्रि ।
(यथा, माघे । १२ । २२ ।
“दुर्द्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं
सहासहाकारमलोकयज्जन: ॥”)
दुर्द्दिनं, क्ली, (दुर्दुष्टं दिनम् ।) मेघाच्छन्नदिनम् ।
इत्यमर: । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१६७ । १८ ।
“तुमुलं दुर्द्दिनञ्चासीत् सविद्युत्स्तनयित्नुमत् ।
तद्दुर्द्दिनतलं भित्त्वा नारद: प्रत्यदृश्यत ॥”
घनान्धकार: । यथा, कुमारे । ६ । ४३ ।
“यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चरा: ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिका: ॥”)
वृष्टि: । यथाह साङ्ग: ।
“घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्द्दिनं कवयो विदु: ॥”
(यथा, रघु: । ४ । ४१ ।
“द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्द्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥”
कुत्सितदिनम् ।)
“सुदिनं दुर्द्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्मोद्भवे भव ।
तत् कर्म्म तपसां साध्यं कर्म्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
“यदच्युतकथालापरसपीयूषवर्जितम् ।
तद्दिनं दुर्द्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् ॥”
इत्युद्भट: ॥
(दुर्द्दिनं वर्ष: घनान्धकारो वा अस्त्यस्येति ।
अच् । वर्षयुक्ते घनान्धकारविशिष्टे च, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६७ । ६६ ।
“सम्प्राप्ते दुर्द्दिने काले दुर्द्दिनं भाति वै नभ: ॥”
तथा, महाभारते । ८ । ६१ । २३ ।
“जीमूतैश्च दिश: सर्व्वाश्चक्रे तिमिरदुर्द्दिना: ॥”)

दुर्द्दुरूट:, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति आस्तिकता-
मिति । दोलि+बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन
साधु: ।) नास्तिक: । इति जटाधर: ॥
दुर्द्रिता, स्त्री, लताविशेष: । इति जटाधर: ॥
दुर्द्रुम:, पुं, (दुर्दुष्टो द्रुम: ।) हरित्पलाण्डु: । इति
राजनिर्घण्ट: ॥
दुर्ध(र्द्ध)र:, पुं, (दुर्दु:खेन ध्रियते इति । दुर्+धृ+
“ईषद्:सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।” ३ । ३ ।
१२६ । इति खल् ।) नरकविशेष: । ऋषभौ-
षधि: । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥ पारद: । भल्ला-
तक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ महिषासुरस्य
सेनापतिविशेष: । यथा, मार्कण्डेये ।८३।१६।
“दुर्द्धरं दुर्म्मुखञ्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥”
(धृतराष्ट्रपुत्त्रभेद: । यथा, महाभारते । ७ ।
१३३ । ३० ।
“नान्दष्यन्त महेष्वासा: सोदर्य्या: पञ्च भारत ! ।
दुर्म्मर्षणो दु:सहश्च दुर्म्मदो दुर्धरो जय: ।
पाण्डवं चित्रसन्नाहास्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥”
शम्बरासुरस्य मन्त्रिविशेष: । यथा, हरिवंशे ।
१६२ । १८ ।
“दुर्धर: केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्द्दन: ।
एतै: परिवृतोऽमात्यैर्युयुत्सु: प्रस्थितो रणे ॥”
विष्णु: । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८६ ।
तस्य सहस्रनामकथने ।
“दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजित: ॥”
“न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु
सर्व्वोपाधिविनिर्म्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादात्त:
किञ्चिद्दु:खेन धार्य्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भाव-
नात् तस्मात् दुर्धर: ।
‘क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दु:खं देहवद्भिरवाप्यते ॥’
इति भगवद्वचनात् ॥” इति तद्भाष्ये शङ्कर: ॥
तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
“सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसु: ॥”
“पृथिव्यादीनि धारकाण्यन्येन धारयितुमशक्य-
त्वात् न केनापि धारयितुं शक्यते इति दुर्धर: ।
दु:खेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदयेन धार्य्यते
इति दुर्धर: ।” इति तद्भाष्यम् ॥ एतेन व्युत्पत्ति
भेदात् नामभेदोत्पत्त्या न द्विरुक्ति: सहस्रनाम
पूर्त्तिश्च जाता ॥) दु:खधार्य्ये, त्रि । इति हेम-
चन्द्र: ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६८ ।
“अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो ! विशिष्टमिति दुर्धरम् ॥
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्त्तनम् ॥”
दुर्जये च । यथा, महाभारते । ७।११७।६ ।
“निर्जित्य दुर्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ।
हार्द्दिक्यं योधवर्य्यञ्च प्राप्तं मन्ये धनञ्जयम् ॥”)
दुर्ध(र्द्ध)र्षा, स्त्री, (दुर्दु:खेन धृष्यतेऽसौ । दुर्+
धृष+खल् ।) नागदमनी । कन्थारीवृक्ष: ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेष: ।
यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
“विन्दानुविन्दौ दुर्धर्ष: सुबाहुर्दुष्प्रधर्षण: ॥”)

दुःखधर्षणीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १२ । ६ ।
"सुनामा नाम दुर्द्धर्षो द्वितीयो हेमपर्व्वतः ॥"
दुर्ज्जयः । यथा, तत्रैव । १ । १३४ । ८७ ।
"ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्त्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्द्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥")
दुर्द्दुरूटः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति युक्त्यादिकमिति । दुल क उत्क्षेपे + बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन साधुः लस्य रः ।) युक्तिं विना गुरुवाक्यममन्यमानः । इति तत्त्वबोधनी ॥
दुर्नाम, [न्] क्ली, (दुर्दुष्टं नाम यस्य ।) अर्शोरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥"
पित्तजश्लेष्मजयोरनयोर्हेतुर्यथा,—
"कट्वम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
सेवमानिलतोयेन श्रमाद्व्यायामपीड़या ।
यानव्यायामदोषाद्वा दुर्नाम पित्तसम्भवम् ॥
अव्यायामात्तस्य शीलादजस्रं
शीताद्वान्यद्वातसंसेवनाच्च ।
गौण्यात्यम्लात्तैलसम्पिच्छिलेन
दुर्नामा सञ्जायते श्लेष्मदोषात् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
चिकित्सास्य यथा,—
"शोषाण्यरुष्करविड़ङ्गतिलाभयानां
चूर्णं गुड़ेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।
दुर्नामकुष्ठगरशोथशिरोविबन्धा-
नग्नेश्चयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥"
इति शोषाद्यचूर्णम् ॥
पचेद्धारिचतुर्द्रोणे कण्टकार्य्यन्तुलाशतम् ।
तन्नाम्नित्रिफलाशोषपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः ॥
स काश्मर्य्यविड़ङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहनुत् ।
घृतं सिंह्यमृतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥
इति सिंह्यमृतं घृतम् ॥"
इति वद्यकचक्रपाणि संग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥
"ज्वलितं शौरणं कन्दं पक्वाग्नौ पुटपाकवत् ।
अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥"
"चूर्णीकृताः षोड़श सूरणस्य
भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको
गुड़ेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥"
इति सूरणपिण्डी ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
"माणसूरणभल्लातत्रिवृद्दन्तीसमन्वितम् ।
त्रिकत्रयसमायुक्तं लौहं दुर्नामनाशनम् ॥
इति माणाद्यं लौहम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥
"सर्व्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुताः ।
तेषु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्त्तते ॥
ततो यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मृद्नाति देहिनाम् ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

दुर्नामकं, क्ली, (दुर्नाम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) अर्शोरोगः । इत्यमरः । २।६।५४ ॥ (यथा,—
"सनागराष्करवृद्धदारकं
गुड़ेन यो मोदकमत्युदारकम् ।
अशेषदुर्नामकरोगदारकं
करोति वृद्धं सहसैव दारकम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे ॥)
दुर्नामा, [न्] पुं, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्य ।) दीर्घकोषिका । इत्यमरः ।१।१०।२५ ॥ भिशुक् इति भाषा ॥
दुर्नामारिः, पुं, (दुर्नाम्न अर्शोरोगस्य अरिः शत्रुः ।) सूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्नाम्नी, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्याः । ङीप् ।) दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ॥
दुर्ब्बलः, त्रि, (दुर्निन्दितं बलं यस्य ।) कृशः । तत्पर्य्यायः । अमांसः २ छातः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ क्षामः ४ शातः ५ शितः ६ अबलः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ५६ ।
"सबलो जयमाप्नोति दैवाज्जयति दुर्ब्बलः ॥"
शिथिलः । यथा, रघुः । ५ । १२ ।
"स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्ब्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥"
दुष्कर्म्मा । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥")
दुर्ब्बला, स्त्री, (दुर्दुष्टं स्वल्पमित्यर्थः बलं यस्याः ।) अम्बुशिरीषिका । इति भावप्रकाशः ॥
दुर्भगा, स्त्री, (दुर्दुष्टं भगं भाग्यं यस्याः ।) पतिस्नेहरहिता । दुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विवृत्ता ३ निस्वा ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । २६ ।
"शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिता सती ॥"
भाग्यहीने, त्रि । यथा, महाभारते ।१।१७०।७।
"कर्म्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ॥")
दुर्भिक्षं, क्ली, (भिक्षाया अभावः ।) भिक्षाया अप्राप्तिकालः । अकाल इति भाषा । यथा, "दुर्भिक्षमल्पं मरणं चिराय ।" इत्युद्भटः ॥ भिक्षायाः प्रायो निष्फलत्वमित्यव्ययीभावसमासः । यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यशस्यादिकं न जायते तद्देशे तदा याच्यमानद्रव्यालाभात् दुर्भिक्षं जातमिति व्यवह्रियते सद्भिरिति । तत्कारकवर्षाणि यथा,—
"राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैरुपपीड़नम् ।
जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने! ॥१३॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्व्वोपद्रवसंयुतम् ।
अनावृष्टिः समाख्याता व्यये संवत्सरे प्रिये! ॥२०॥
क्वचिद्वर्षति पर्ज्जन्यो देशे संछिन्नमण्डलः ।
दुर्भिक्षं सर्व्वरीवर्षे व्यवहारो विपर्य्ययः ॥ ३४ ॥
दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ! ।
द्रवे द्रवन्ति तोयानि पीड़िता मानवा भुवि ॥३५॥

दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीड़नम्
अनले च समाख्याता नाम कार्य्या विचा
देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्य
पिङ्गले चारुपद्माक्षि! दुर्भिक्षं नर्म्मदात
दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते
भवेद्दै मध्यमा वृष्टिर्दुर्म्मतौ समुपस्थिते ।
दुर्भिक्षं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीड़नम्
पापरोगो भवेद्देवि! रक्ताक्षेऽमरवन्हिनि
रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोपद्रवाकुलम्
क्रोधि तु विषमं सर्व्वं समाख्यातं हरप्रिये
मेदिनी चलते देवि ! सर्व्वभूतं चराचर
देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये सङ्क्षीयते प्रजा ।
सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथ
दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये!
इति ज्योतिस्तत्त्वधृतषष्टिवर्षान्तर्गतवर्षा
फलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ *
अङ्कुतेऽपि दुर्भिक्षं भवति यथा,—
"मांसास्थिनी समादाय श्मशानाद्गृध्रवा
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही
चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ।
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा
अद्भुतानि प्रदृश्यन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ।
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ।
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
"तत्राशौचविभिक्षाग्रहणे दोषाभाव इति
ललताप्रभृतयः ॥ कौर्म्मे ।
सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे
डिम्बाहवे हतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजै
सद्यःशौचं समाख्यातं श्वापादिमरणे तथ
इति शुद्धितत्त्व
अपि च गारुड़े २२६ अध्याये ।
"दुर्भिक्षयुक्तराष्ट्रे च मृतके सूतकेऽपि वा
नियमाश्च न दुष्यन्ति दानधर्म्मरतास्तथा
दीक्षिताश्चाभिषिक्ताश्च व्रततीर्थपरास्तथा
दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोण्यां निमन्त्रि
पूर्व्वसङ्कल्पिते चापि नाशौचं मृतसूतके ।
दुर्म्मनाः, [स्] त्रि, (दुर्दुष्टं मनो यस्य ।) चि
न्ताव्याकुलचित्तः । तत्पर्य्यायः । विमना
अन्तर्म्मनाः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ (
भागवते । १ । ६ । १६ ।
"रूपं भगवतो यत्तन्मनः कान्तं शुचाप
अपश्यन् सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्म्मना इव
शतावर्य्याम्, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (
मनः इति विग्रहे । दुष्टचित्ते, क्ली ।
रामायणे । २ । ३१ । २० ।
"यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तम
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर गर्व्वेण च विशेषतः ।
दुर्म्मरा, स्त्री, (मृ + भावे अप् । दुर्दुःखेन
मृत्युर्यस्याः । छिन्नायामपि पुनरुत्पत्ति
स्वभावत्वम् ।) दूर्व्वा । इति जटाधरः ।
दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्म्मुखः, पुं, (दुर्निन्दितं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३९ । ३३ ।
"अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ।
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्म्मुखो नाम वानरः ॥")
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ११४ ।
"कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्म्मुखः सुमुखस्तथा ॥")
अश्वः । इति हेमचन्द्रः ।३।१५ ॥ (सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५९ ॥) महिषासुरसेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
"दुर्द्धरं दुर्म्मुखञ्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥"
(नृपविशेषः । यथा, महाभारते ।२ । ४ । २१ ।
"संग्रामजिद्दुर्म्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा,तत्रैव ।१।११७।३।
"दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥"
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते ।९ । १० । १८ ।
"रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भ-
धूम्राक्षदुर्म्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥"
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् ॥ गणपतेर्गणानामन्यतमः । यथा, महागणपतिस्तोत्रे । ११ ।
"षट्कोणाश्रिषु षट्सु षड्गणसखाः पाशाङ्कुशाभीरवान्-
बिभ्राणाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोणाश्मसङ्क्लिषः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुमुखौ तं चाभितो दुर्म्मुखः
पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विघ्न इति यो यो विघ्नकर्त्तेति च ॥"
वर्षविशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ।
"तुषधान्यक्षयो देवि ! सर्व्वशस्यमहार्घता ।
यत्रहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः ॥")
दुर्म्मुखः, त्रि, (दुर्दुःखजनकं मुखं मुखनिःसृतवचनादिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । मुखरः २ अबद्धमुखः ३ । इत्यमरः ।३।१।३६ ॥ (अप्रियदर्शनम् । यथा, कथासरित्सागरे । १२ । ५२ ।
"चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दन्तुरदुर्मुखम् ॥")
दुर्म्मूल्यं, क्ली, (दुर्दुःस्थितं मूल्यम् । प्रादिसमासः ।) महार्घम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥
दुर्म्मेधाः, त्रि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।" ५ । ४ । १२२ । इति असिच् ।) मन्दमेधाः । इति व्याकरणम् । (यथा, महाभारते ।३।१०।२९।
"न किञ्चिदुक्ता दुर्म्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः ॥")
दुर्म्मोहः, पुं, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्य्योधनः, पुं, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध + "भाषायां शासियुधीति ।" युच् ।) स्वनामख्यातकुरुवंशभवराजविशेषः । स धृतराष्ट्रज्येष्ठपुत्त्रः कुरुपाण्डवयुद्धे भीमेन हतः । तत्पर्य्यायः । कुरुराट् २ गान्धारेयः ३ सुयोधनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं कलेरंशेन पृथिव्यामवतीर्णः । यथा, महाभारते ।१ । ६७।८८-८९।
"कलेरंशस्तु संजज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः ।
दुर्ब्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥
जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! ॥")
दुर्लभः, त्रि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर् + लभ + "ईषद्दुःसुष्विति ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) दुष्प्रापः । इति मेदिनी । भे, १६ ॥ यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः ।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥"
इति चाणक्ये । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
"सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्लभः, पुं, (दुर् + लभ + खल् ।) कच्चुरः । इति मेदिनी । भे,१६ ॥ कर्चूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९६ ।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥"
"दुर्लभतया दुर्लभः ।
'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णभक्तिः प्रजायते ।'
इति वचनात् भक्त्या लभ्य इति भगवद्वचनाच्च ।"
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्लभा, स्त्री, (दुर्लभ + टाप् ।) श्वेतकण्टकारी । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्व्व, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । ईदित्त्वात् निष्ठायामनिट् ।) पञ्चमस्वरी । दूः दुरौ दुरः । ई, दूर्णः । इति दुर्गादासः ॥
दुर्व्वचं, त्रि, (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर् + वच् + खल् ।) दुःखकथ्यम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥"
दुर्व्वचः, [स्] क्ली, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्दवाक्यम् । यथा.—
"असह्यं दुर्व्वचो शातैर्मर्म्मान्तरितरौद्रवत् ॥"
इत्युद्भटः ॥
(दुष्टवक्तरि, त्रि ॥)
दुर्व्वर्णं, क्ली, (दुर्निन्दितं सुवर्णाद्यपेक्षयेत्यर्थः वर्णो यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९६ ॥ (यथा, माघे । ४ । २८ ।
"दुर्व्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥")
एलवालुकम् । इति मेदिनी । णे, ५२ ॥ मन्दवर्णे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
"योगैर्हेमेव दुर्व्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥")
दुर्व्वर्णकं, क्ली, (दुर्व्वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) रजतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्व्वाक्, [च्] त्रि, (दुर्दुष्टा वाक् यस्य ।) कद्वदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ४ । १७ । ५ ।
"दुर्णाम्नीः सर्व्वा दुर्व्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि ॥")
दुर्दुष्टा वाक् ।) दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा, महाभारते । २ । ७४ । ८८ ॥
"अतीव जल्पन् दुर्व्वाचो भवतीह विहेठकः ॥")
दुर्व्वादः, पुं, (दुर्दुष्टो वादः ।) स्तुतिपूर्व्वकदुर्व्वाक्यम् । इति जटाधरः ॥ निन्दितवाक्यञ्च ॥
दुर्व्वासाः, [स्] पुं, (दुर्दुष्टं निगूढमित्यर्थः वास इव धर्म्मावरणं यस्य । तथा च महाभारतवचनम् ।
"निगूढनिश्चयं धर्म्म यं तं दुर्व्वाससं विदुः ॥")
मुनिविशेषः । स अत्रिमुनिपुत्त्रः शङ्करांशजातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । २ ।
"दुर्व्वासाः शङ्करस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । कृशानुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य भार्य्या और्व्वमुनिकन्या कन्दली । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ । तस्य सहस्रनामकीर्त्तने ।
"साक्षात्प्रसादो दुर्व्वासाः सर्व्वसाधुनिषेवितः ॥"
दुर्निन्दितं वासो वस्त्रं यस्य ।) मन्दवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । १९ ।
"मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्वाससेऽमतये मा नो अस्यै ॥")
दुर्व्विधः, त्रि, (दुर्दुष्टा विधा यस्य ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४९ ॥ खलः । इति मेदिनी । धे, ३१ ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । १०९ । ३० ।
"शास्त्रेष्वर्थेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्व्विधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥")
दुर्व्विनीतः, पुं, (वि + नी + भावे क्तः । दुर्दुष्टं विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर् + वि + नी + क्तः ।) अविनीताश्वः । तत्पर्य्यायः । शूकलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
"कुपुत्त्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्व्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥")
दुर्व्वृत्तः, त्रि, (दुर्दुष्टं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः । यथा,—
"दुर्व्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि ! शीलम् ॥"
इतिचण्डी ॥
दुश्चरित्रे, क्ली । (यथा, महाभारते ।१।१।१००।
"दुर्व्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ॥")
दुर्हृत्, [द्] त्रि, (दुर्दुष्टं हृदयं यस्य । "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।"५।४।१५०। इति निपातनात् हृदयस्य हृद्भावः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

"मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ॥")

दुष्टचित्ते, त्रि। (यथा, महाभारते ।३।३१२।१२।

"अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः।

यमौ यदेनौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्य्यते ॥")

दुर्हृदयः, त्रि, (दुर्दुष्टं हृदयं यस्य। अप्रशस्तत्वेन न हृद्भावः।) दुष्टान्तःकरणः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुल, क उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, दोलयति धूलिं वायुः। इति दुर्गादासः ॥

दुलिः, पुं, (दोलतीति। दुल+"इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११६। इति इन्।) मुनिविशेषः। कमठ्याम् स्त्री। इति मेदिनी। ले, ७६ ॥

दुली, स्त्री, (दुल+इन्। वा ङीष्।) दुलिः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दुश्चरः, पुं, (दुर्दुःखेन चरतीति। दुर्+चर+अच्।) शम्बूकः। इति हारावली। ११२ ॥ भल्लूकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दुःखेन चर्य्यते इति। खल्।) दुर्गमे, त्रि। (यथा, रामायणे। ३। २६। ७।

"प्रविष्टो सीतया सार्द्धं दुश्चरं दण्डकं वनम् ॥"

दुश्चरणीये, त्रि। यथा, महाभारते। १२। २३। ६।

"त्वचराद्य विधिं पार्थ! दुश्चरं दुर्ब्बलेन्द्रियैः ॥")

दुश्चर्म्मा, [न्] पुं, (दुष्टं चर्म्म यस्य।) अप्राकृतमेढ्रः। "यथा, दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः।" इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः। छिन्नमुष्कः २ चण्डः ३ शिपिविष्टः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ११८ ॥ कोठरोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥

दुश्चिक्यं, स्त्री, लग्नात् तृतीयलग्नम्। यथा,—

"खं मेषूरणमास्पदं मदनभे यामित्रमस्तद्युने

द्यूनञ्चापि सुहृद्गृहे तु हिबुकं पातालमम्भोऽपि च।

दुश्चिक्यं सहजे वदन्ति मुनयो रिष्फं ततो द्वादशे

षट्कोणं रिपुमन्दिरे नवमभे स्याद्यं त्रिकोणं पुनः ॥"

इति दीपिका ॥

दुश्च्यवनः, पुं, (दुर्दुःखेन च्यवनं बहुकालानन्तरं पतनं यस्य। दुर्दुष्टश्च्यवनः शिवो यस्य। शिवेन अभिभूतत्वात् तथात्वम्। यद्वा, दुर्दुःखेन च्यवते इति। च्यु ङ गतौ+"छन्दसि गत्यर्थेभ्यः।" ३। ३। १२६। इति युच्।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४७ ॥ (अविचाल्ये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। २।

"युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ॥")

दुष, ईर् य औ वैकृते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) वैकृतमशुद्धीभावः ॥ इर्, अदुषत् अदुक्षत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। य, दुष्यति लोकः पापात्। औ, दोष्टा। इति दुर्गादासः ॥

दुष्करं, स्त्री, (दुर्दुःखेन क्रियते इति। कृ+खल्।) आकाशम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (भावे खल्।) दुःखेन करणम्। (कर्म्मणि खल्।) दुष्खेण क्रियमाणे, त्रि। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते। ५। १। ३।

"वने गत्वा तपस्तप्तं वासुदेवेन दुष्करम्।

विष्णोरंशावतारेण शिवस्याराधनं कृतम् ॥")

दुष्कर्म्म, [न्] स्त्री, (दुष्टं कर्म्म।) पापम्। यथा,

"दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् क्षमम्।

जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥"

इति शातातपीयकर्म्मविपाकः ॥

(निन्दितकर्म्म ॥*॥ दुष्टं कर्म्म अस्येति विग्रहे। दुष्कर्म्मकारके, त्रि। यथा, महाभारते। ५। १३२। २०।

"ततो वसति दुष्कर्म्मा नरके शाश्वतीः समाः ॥")

दुष्कुलीनः, पुं, चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (दुष्कुले भवः। दुष्कुल+पक्षे खः। दुष्कुलोद्भवे, त्रि। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते। ५। ३९। ४६।

"दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्य्यादां यो न लङ्घयेत् ॥")

दुष्कृतं, स्त्री, (दुष्टं कृतम्।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २३ ॥ तत्तु तत्कर्त्तुर्मरणानन्तरं तेन सह गच्छति। यथा,—

"गृहादर्था निवर्त्तन्ते श्मशानादपि बान्धवाः।

सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥

तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ।

दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेत् ॥"

इति वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥

(दुष्टकृते, त्रि। यथा, महाभारते ।९।४३।२०।

"युष्माकञ्चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्म्मणा।

यत् पापं वर्द्धतेऽस्माकं यतः स्मो ब्रह्मराक्षसाः ॥")

दुष्क्रीतं त्रि, (दुर्दुःखेन क्रीयते स्म इति। दुर्+क्री+क्तः।) महार्घम्। यथा,—

"क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥

दुष्खं स्त्री, (दुष्टं खनति आविष्करोतीति। खन+डः। "इणः षः।" ८। ३। ३९। इति विसर्गस्य षः।) दुःखम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दुष्खदिरः पुं, (दुष्टः खदिर इति प्रादिसमासः।) खदिरवृक्षभेदः। तत्पर्य्यायः। काम्बोजी २।) कालस्कन्धः ३ गोरटः ४ अमरजः ५ पत्रतरुः ६ बहुसारः ७ सारखदिरः ८ महासारः ९ क्षुद्रखदिरः १०। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। रक्तव्रणोत्थदोषकण्डूतिविषवीसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

दुष्टं, स्त्री, (दुष्+क्तः।) कुष्ठम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुड़ इति ख्यातम् ॥

दुष्टः, त्रि, (दुष्यतीति+दुष्+कर्त्तरि क्तः।) दुर्ब्बलः। अधमः। इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते ।३।२३३।११।

"महाकुलीनाभिरपापिकाभिः

स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु।

चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च

चौराश्च दुष्टाश्च चलाश्च वर्ज्ज्याः ॥")

दुष्टवृषः, पुं, (दुष्टो वृष इति कर्म्मधारयः।) ऽप्यधुर्व्वहः। गड़्या गरु इति भाषा। पर्य्यायः। गलिः २। इति हेमचन्द्रः ।४।

दुष्टा, स्त्री, (दुष्यति स्म योनिदोषेणेति। दु... क्त+टाप्।) पुंश्चली। इति शब्दरत्नाव...

दुष्टु, व्य, (दुर् निन्दितं तिष्ठतीति+दुर्+स... "अपदुःसुषु स्थः।" उणां। १।२६। इति... "सुषमादिषु च।" ८।३।९८। इति सुग... त्वात् षत्वम्।) निन्दा। इत्यमरः। ३। ४।...

दुष्टुः, त्रि, (दुर्निन्दितस्तिष्ठतीति+दुर+स... कुः षत्वञ्च।) अविनीतः। इत्युणादिकोष...

दुष्पत्रः, पुं, (दुष्टानि पत्राणि यस्य।) चोर... गन्धद्रव्यम्। इत्यमरः ।२।४।१२८ ॥

दुष्प्रधर्षणी, स्त्री, (दुर्दुःखेन प्रधृष्यते इति। ... +कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप्। यद्वा, भा... दुष्प्रधर्षतीति युच्।) वार्त्ताकी। इत्यम... २। ४। ११४ ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः। ... महाभारते। १। ६७। ९४।

"विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ॥...

दुःखेन धर्षणीये, त्रि। यथा, रामाय... ३। १८। ९।

"प्रविश्य चाश्रमारण्यं तन्दषिं दुष्प्रधर्षणम्।

तथेत्युक्त्वाश्रमपदं प्रविवेश निवेदितुम् ॥")

दुष्प्रधर्षा, स्त्री, (दुःखेन प्रधृष्यते इति। प्र+... +अच्+टाप्।) दुरालभा। खर्ज्जूरी। ... राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः। य... महाभारते। ६। ६१। २५।

"उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः

दुर्म्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥"

(दुःखेन पराभवनीये, त्रि। यथा, महाभार... ५। १५१। ४६।

"सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ॥"

दुष्प्रधर्षिणी, स्त्री, (पौनःपुन्येन दुःखेन ध... इति। धृष्+आभीक्ष्ण्ये णिनिः।) दुष्प्रधर्ष... इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कण्टकारी। ... राजनिर्घण्टः ॥ वृहती। इति भावप्रकाशः...

दुष्प्रवेशा, स्त्री, (दुःखेन प्रविश्यते इति। प्र... विश्+कर्म्मणि अच्। टाप् च।) कन्था... वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुष्प्रवेशने... त्रि। यथा, रामायणे। ३। ६। २।

"कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृ...

दुष्प्रवेशं दुराधर्षं सूर्य्यमण्डलवर्च्चसम् ॥")

दुष्मन्तः, पुं, (दुष् दोषवती मन्यते शकुन्तलामि... दुष्+मन्+क्तः। निपातनात् साधुः।) च... वंशीयराजविशेषः। स ऐलिपुत्रः। तस्य पु... भरतराजचक्रवर्त्ती। पत्नी शकुन्तला। ... श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते ।१।६८।३...

"पौरवाणां वंशकरो दुष्मन्तो नाम वीर्य्यवान्

दृषिवाचतुरक्लाया गोप्रा भरतसत्तम ! ॥”
विवरणमस्य तदध्यायात् विस्तरशो द्रष्टव्यम् ।
दृष्यन्न इत्यपि पाठः ॥)

…र्षः, पुं, (दुःखेन सृश्यते इति । दुर् + सृश + कर्म्मणि खल् । विसर्गस्य वा लोपः ।) दुरालभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, “यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः । दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥ गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दुःखस्पर्शे, त्रि ॥

…स्थः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः + स्था + कः ।) कुक्कुरः । कुक्कुटः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दुःस्थिते, त्रि । यथा, भट्टौ । २ । ३६ ।
“बलिर्ब्बबन्धे जलधिर्म्ममन्थे
जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे
येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥”)

…ह, हर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) हर्, अदुहत् अदोहीत् । अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

…ह, ल न औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-उभं-सकं-अनिट् ।) धुक् दोहनम् । तच्च प्रक्षीकरणमिति धातुपारायणिकाः । न ल, दोग्धि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति किराते वसूनीति कर्म्मणो विद्यमानतया कर्म्मकर्तृत्वाभावात् स्खलितमित्येके । दुहादेरप्रधानकर्म्मविषये कर्म्मकर्तृत्वे प्रधानकर्म्मप्रयोगो दुर्न्निवारः । इति कुलचन्द्रः ॥ स्वमते तु अतएवाप्यर्थेऽपि ढचक्षमिति वचनात् पयदुहो: कर्म्मणि विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

…हिता, [ऋ] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाले धनादिकमाकृष्य गृह्णातीति । यद्वा, दोग्धि गा इति । आर्षकाले कन्यासु एव गोदोहनभारस्थितेस्तथात्वम् । दुह + “नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।” उणां । २ । ९६ । इति तृच् । निपातनात् गुणाभावः ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादानपात्रापात्रं यथा,—
“ज्ञात्वा परीक्षां कान्तस्य वृणोति कामिनी वरम् ।
वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ॥
दरिद्राय च मूढाय रोगिणे कुत्सिताय च ।
अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ॥
चापलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च ।
जडाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने ॥
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ॥
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥”*॥
कन्याविक्रये दोषो यथा,—
“यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥
कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी ।
कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् ।
विक्रीणीते मांसभारं वहत्येवं दिवानिशम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
कन्यादानफलं यथा,—
“दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय चेत् ।
वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
सन्ध्यायवेदपाठकारिणे सत्यवादिने ।
अस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने यज्ञशालिने ।
वेदज्ञाय च विप्राय दत्तार्द्धफलदायिनी ॥
प्रतिग्रहगृहीताय सन्ध्याहीनाय नित्यशः ।
मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
परदारगृहीताय याजकाय द्विजाय च ।
शठाय सन्ध्याहीनाय वार्षिकफलदा सुता ॥
सर्व्वसन्ध्याखगायत्रीविहीनाय शठाय च ।
विप्रोद्भवाय दत्ता या वाप्यर्द्धफलदा सुता ॥
पापिने शूद्रजाताय विप्रक्षेत्रोद्भवाय च ।
दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
जितेन्द्रियाय दत्ता या विंशद्वापीफलप्रदा ॥
वह्निवर्णसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च ।
एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
दत्त्वा कन्यां सुशीलाञ्च हराय हरयेऽथवा ।
नारायणस्वरूपञ्च भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥
विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुवं विप्रोद्भवाय च ॥” * ॥
विवाहानन्तरं कन्याया भर्त्तृगृहगमनसमये पित्रादीनां रोदनं शास्त्रसिद्धम् । यथा दुर्व्वासस सह और्व्वकन्यायाः कन्दल्या विवाहे ।
“कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुच्चै रुरोद च ।
मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
अपत्यभेदशोकौघः स्वात्मारामं न मुञ्चति ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
मूर्च्छितां तातविच्छेदाद्दग्धां शोकसंयुताम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥

दुहितृपतिः, पुं, (दुहितुः सुतायाः पतिः । “विभाषा-स्वसृपत्योः ।” ६ । ३ । २४ । इति विभक्त्यलुक् ।) जामाता । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

दुह्यं, क्ली, (दुह्यते इति । दुह + “एतिस्तु शासुदृजुषः क्यप् ।” ३ । १ । १०९ । इत्यत्र “शंसिदुहिगुहिभ्यो वा ।” इति काशिकोक्तेः क्यप् ।) दोहनयोग्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥

दू, ओ ङ य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद इह उपतप्तीकरणमुपतप्तीभावश्च । ओ, दूनः । ङ य, दूयते दैन्यं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं मदयन्न दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

दूडभः, त्रि, (दुर्दुःखेन दभ्यते इति । दुर् + दभ + खल् । “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या उत्वं ढत्वञ्च ।) दुःखनप्रापः । विपद्युक्तः । इति संक्षिप्तसारः ॥ (दुर्दहः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।
“युवं दक्षं धृतव्रतमित्रावरुण दूळभम् ॥”
“दूडभं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धु विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ।” “दूडभं दह भस्मीकरणे दुःखेन दह्यते इति दुर्दहं ईषद्दुःसुषित्यादिना दुरिरूपपदे दघेः खल् उत्वञ्च बहुलमित्युकारस्य डकारो रेफस्य लोपः दकारस्य डकारो हकारस्य च भकारः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दूडाशः, त्रि, (दुःखेन दाश्यते यः । दुर् + दाशि + खल् । “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य “दुरो दाशनाशेति ।” वार्त्तिकोक्त्या उत्वं डत्वञ्च ।) पीडायुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे ।१।१३।१।
“नमस्ते अस्त्वायते येना दूडाशे अस्यसि ॥”)
इत्यसान्तोऽपि ॥

दूढ्यः, त्रि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुर् + ध्यै + खल् । “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या उत्वं ढत्वञ्च ।) अधमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दूणाशः, त्रि, (दुःखेन नाश्यते ऽसौ । दुर् + नाशि + खल् । “दुरो दाशनाशेति ।”।६।३।१०९ इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या उत्वं णत्वञ्च ।) दुःखेन नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (नाशयितुमशक्यः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६३ । ११ ।
“यो दूणाशो वनुष्यता ॥”)

दूतः, पुं, (दूयते वार्त्तावहनादिनेति । दू + “दूसनिभ्यां दीर्घश्च ।” उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च ।) वार्त्ताहरः । तत्पर्य्यायः । सन्देशहरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ सन्दिष्टकथकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
अपि च ।
“मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥”
इति चाणक्ये । १०६ ॥
अन्यच्च ।
“परेङ्गितज्ञः परवाक्यार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं सत्कुलसम्भवम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव हि संहतान् ।
विश्वस्यार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ॥

दूताश्चयोऽमात्यगुणैः समैः पादार्द्धवर्जितैः ।
त्रिन्दध्यार्थं कार्य्यवशात् शासनं न करोति यः ॥
मितार्थः कार्य्यमाश्रोक्तौ न कुर्य्यादुत्तरोत्तरम् ।
यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः ॥
तत्र दूतो व्रजन्नेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्त्ताविशेषं भूपाय झटिति त्यङ्गवेश्मनि ॥
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्ण्णता विनि-
संशयम् ।
पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः क्वापि
वेशसम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अथ दूते वर्णनीयानि । निजप्रभुतेजःश्रीविक्रमौ-
न्नत्यकरवाक्यम् १ शत्रुक्षोभकरचेष्टा २ अधर्ष-
णीयता ३ दक्षता ४ निर्भयत्वम् ५ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (वैद्यकोक्तदूतो यथा,—
“आतुरोपक्रमार्थन्तु दूतो याति भिषग्गृहे ।
तस्य परीक्षणं कार्य्यं येन संलक्ष्यते गदः ॥
खञ्जान्धमूकं वधिरञ्च वामनं
स्त्रियञ्च कुब्जं तृषितञ्च जीर्णम् ।
श्रान्तं क्षुधार्त्तं भ्रमितञ्च दीनं
शस्तं न वै वेदविदो वदन्ति ॥”
“यः कर्कशः क्रोधनपाशपाणि-
र्भिषग्विगर्हीक्षतशौदृतश्च ।
एते न शस्ताः प्रवदन्ति धीरा
दूता विकारं प्रतिवर्द्धयन्ति ॥
यः काष्ठहस्तोद्धृतपाशपाणि-
स्तथातुरो दीनवचाहि रोदितः ।
प्रशान्तनेत्रोगमनोत्सुकोऽपि
वर्ज्ज्यो रुजार्त्तोऽशुभकारिदूतः ॥”
“नकूटहस्तोऽवष्टभ्य वक्रपादेन तिष्ठति ।
तस्मादाक्रुष्टवादी यो न शस्तो वैद्यकर्म्मणि ॥
यथा गच्छति शीघ्रेण आविश्योत्थाय सुह्यति ।
पादौ प्रसार्य्य विशति मस्तके विन्यसेत् करम् ॥
भिनत्ति लोष्ट्रकाष्ठञ्च तृणं स्फोटयते क्वचित् ।
अथवा स्पृशते नाशां स्तनं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पादेन रेखां वापि करोति यः ।
निद्रां वा कुरुते यस्तु स दूतोऽरिष्टकारकः ॥
यः श्वेतवस्त्रावृतपूर्णपाणिः
सम्पूर्णताम्बूलसुखः प्रशस्तः ।
द्विजस्तथा माणवकः सुशीलः
प्रज्ञाधिकश्चाज्ञयते सुखाय ॥”
“आगत्योदीच्यपूर्व्वामथ वरुणदिशमेशमाश्रित्य
शान्तो
दृष्ट्वा वैद्यं प्रहस्य प्रवदति निपुणं नातिनीचं
न चोच्चम् ।
उत्तिष्ठेति प्रसादं कुरु वचनमिदं सौख्यवार्त्तां
तनोति
प्राचैः स्वार्थं प्रहृष्टं सुखमगदहरं रोगिणां
वैद्यलाभम् ॥
पूर्व्वां दिशं समासाद्य प्रशान्तः शान्तया गिरा ।
वदन्ति वैद्यलाभाय रोगिणाञ्च सुखावहम् ॥
यश्चागत्योपविष्टोऽपि श्लोकं वाच सुभाषितम् ।
वदते शान्तया वाचा वैद्यलाभञ्च शान्तये ॥
योऽभिवाद्यापि वैद्यस्य क्षेमं संपृच्छति पुनः ।
फलं ददाति पुष्पं वा रोगिणाञ्च सुखावहम् ॥
तस्य सौख्यं रुजां शान्तिर्यस्य दूता इदं विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥”

इति हारीते द्वितीयस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दूतघ्नी, स्त्री, (दु उपतापे+भावे औणादिकक्तः
दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन+टक् ।
ङीप् ।) कदम्बपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दूतिः, स्त्री, (दूयते नायकादिवार्त्ताहरणा-
दिनेति । दु+बाहुलकात् तिः दीर्घश्च । इत्यु-
ज्ज्वलदत्तः । ४।१७६ ।) दूती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५३ ।
“प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ॥”)

दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्वार्थे कन् । ततष्टाप् ।)
दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । १ । १७८ ।
“जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं आषाढ़भूतिना ।
दूतिका परकार्य्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः ॥”)

दूती, स्त्री, (दूतिः । कृदिकारादिति वा ङीष् ।)
सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्म्मणि-
नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसोः सन्देशप्रापिका । तत्-
पर्य्यायः । सञ्चारिका २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१७ ॥ दूतिः ३ दूतीका ४ दूतिका ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।२८० ।
“दयितप्रहिता दूतीमालम्ब्य करेण तमसि
गच्छन्ती ।
स्वेदच्युतम्गनाभिर्दूरादृगौराङ्गि ! दृश्यासि ॥”)
दौत्यव्यापारपारङ्गमा । तस्याः संघट्टनविरह-
निवेदनादीनि कर्म्माणि । इति रसमञ्जरी ॥
(तद्भेदगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२६-
१२७ ।
“दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं
तथा ॥
कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।
माधुर्य्यं नर्म्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥”)

दूतीका, स्त्री, दूती । इति शब्दरत्नावली ॥

दूत्यं, क्ली, (दूतस्य भावः कर्म्म वा । दूत+“दूत-
वणिग्भ्याञ्च ।” ५।१।१२६। इत्यस्येति वार्त्ति-
कोक्त्या यः । वैदिके तु “दूतस्य भागकर्म्मणी ।”
४ । ४ । १२० । इति यः ।) दूतकर्म्म । (यथा,
हरिवंशे । १०६ । ४१ ।
“वचनञ्च यथास्माभिर्दूत्ये नः क्षन्तुमर्हसे ॥”
तथा च ऋग्वेदे । १ । १६१ । १ ।
“किमीयते दूत्यम् ॥”) दूतस्य भावः । इत्यमरः ।
२।८।१६ ॥ दूतस्वभावः । इति मेदिनी । ये,३२॥

दूनः, त्रि, (ओ दू ङ य खेदे+क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।
यद्वा, दु गतौ+क्तः । “दुग्वोर्दीर्घश्च ।” इति
वार्त्तिकोक्त्या तस्य नः दीर्घश्च ।) प
श्रान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।
“पित्तेन दूने रसने सितापि
तिक्तायते हंसकुलावतंस ! ॥”

दूरं, त्रि, (दुर्दुःखेनेयते प्राप्यते इति ।
इन्+“दुरीणो लोपश्च ।” उणा० २ । २
धातोर्लोपश्च ।) अनिकटम् । अस
तत्पर्य्यायः । विप्रकृष्टम् २ । इत्यमरः ।
६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दर
(यथा, हितोपदेशे । १ । ४३ ।
“शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम्
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गु
आके १ पराके २ पराचैः ३ आरे
वतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इ
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

दूरदर्शनः, पुं, (दूरेऽपि दर्शनं दृष्टिर्यस्य ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्लभे, त्रि । यथा
वते । १ । ११ । ८ ।
“अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं
त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं
पश्येम रूपं तव सर्व्वसौभगम् ॥”)

दूरदर्शी, [न्] पुं, (दूरात् दूरमपि वा पश्य
दृश+णिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २
गृध्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शके,

दूरदृक्, [श्] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति ।
क्विप् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ दीर्घदर्शके,

दूरमूलः, पुं, (दूरे असन्निकटे मूलं यस्य ।
त्यणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूरवेधी, [न्] त्रि, (वेधोऽस्यस्येति ।
दूरात् वेधी ।) दूरात् लक्ष्यभेदकः । तत्प
दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४।३

दूरेरितेक्षणः, त्रि, (दूरे ईरिते ईक्षणे य
केकरः । इति शब्दमाला ॥

दूर्य्यं, क्ली, (दूरे परित्याज्यम् । दूर+यत् ।)
इति शब्दरत्नावली ॥ (दूराय रोगदू
णाय साधु इति यत् ।) शटी । इति
निर्घण्टः ॥

दूर्व्वा, स्त्री, (दुर्व्वति दुर्व्व्यते वा । दुर्व्व हिंसाय
अच् घञ् वा । “उपधायाश्च ।” ८।२।
इति दीर्घः ।) स्वनामख्यातघासः । तत्पर्य्
शतपर्व्विका २ सहस्रवीर्य्या ३ भार्गवी ४
अनन्ता ६ । इत्यमरः ।२।४।१५८॥ तिक्तप
दुर्म्मरा ८ । बहुवीर्य्या ९ हरिता १०
ताली ११ कच्छरुहा १२ ॥ शुक्लायाः पर्य
शतवीर्य्या १ गण्डाली २ शकुलाक्ष
गोलोमी ४ । इति जटाधरः ॥ शतप
सितदूर्व्वा ६ सिता ७ । इति रत्नमाला ॥ म
महावरा ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (
महाभारते । ३ । ११० । १७ ।

कृष्णाकारेव दूर्व्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ॥”)
रसाम्नुष्ण: । रक्तपित्तकफतृष्णादोषनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

दूर्व्वाष्टमी, स्त्री, (दूर्व्वा तद्रूपा गौरी तत्प्रिया अष्टमी ।) भाद्रशुक्लाष्टमी । तत्र कर्त्तव्यव्रतविधिर्यथा,—
“शृणुन् भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः ।
दूर्व्वां गौरीं गणेशञ्च फलाकारं शिवं यजेत् ॥
फलपुष्पादिभिः सर्व्वैः शम्भुं नमः शिवाय च ।
वनमिपफलमश्रीयाच्छृणुयात् ब्रह्महत्यया ॥”
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुडपुराणवचनम् ॥ * ॥
तद्व्रतप्रयोगविधिर्यथा,—
पूर्व्वदिने संयमं विधाय तद्दिने प्रातः स्नानादिः आसने चोपविश्याचम्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ओम् अद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे अष्टम्यां तिथावारभ्यामुकगोत्रा श्रीअमुकी मर्त्यलोकाधिकरणकसुखसौभाग्याविच्छिन्नपुत्त्रपौत्त्रादिलाभपूर्व्वकब्रह्मलोकप्राप्तिकामा श्रीविष्णुप्रीतिकामा वा भविष्यपुराणोक्ताष्टवर्षनियमादितदूर्व्वाष्टमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य सूक्तं पठित्वा घटस्थापनादिकं विधाय गणेशादिदेवताः संपूज्य ध्यानं कुर्य्यात् । * । यथा,—
“नीलोत्पलदलश्यामं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥
श्रीवत्सलक्षणोपेतं श्रिया वाण्या समन्वितम् ॥”
इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसैरुपचारैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् । एतत् पाद्यं ॐ कृष्णाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य आवरणदेवताः पूजयेत् । यथा ॐ शच्यै नमः । एवं दुर्गायै गौर्य्यै श्रियै सरस्वत्यै गङ्गायै दित्यै अदित्यै सुशीलायै अरुन्धत्यै मन्दोदर्य्यै सुभद्रायै शाण्डिल्यै जयायै विजयायै रमायै दीक्षायै रेवत्यै दमयन्त्यै शीलायै सुकेश्यै रम्भायै वासुदेवाय देवक्यै विष्णवे महादेवाय सर्व्वेभ्यो देवेभ्यः सर्व्वाभ्यो देवीभ्यः । ततो दूर्व्वां ध्यायेत् । * ।
“नीलोत्पलदलश्यामां सर्व्वदेवशिरोधृताम् ।
अमृतोद्भवां पुण्यामस्तैरभिषिञ्चिताम् ॥
सर्व्वदेवाजरां दूर्व्वाममरां विष्णुरूपिणीम् ।
दयसन्तानसंदात्रीं धर्म्मार्थकाममोक्षदाम् ॥”
एवं ध्यात्वा षोडशोपचारैः पूजयेत् ।
इदमासनं ॐ दूर्व्वायै नमः । एवं क्रमेण संपूज्य अष्टग्रन्थियुक्तडोरकं फलानि यज्ञोपवीतादिकं दत्त्वा प्रणमेत् ।
“त्वं दूर्व्वेऽमृतनामासि पूजितासि सुरासुरैः ।
सौभाग्यसन्ततिं दत्त्वा सर्व्वकार्य्यकरी भव ॥
यथा शाखाप्रशाखाभिर्व्विस्तृतासि महीतले ।
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥”
ततो भोज्यमुत्सृजेत् । डोरकं वामहस्ते बद्धा कथां शृणुयात् ॥ * ॥

अथ कथा ।
युधिष्ठिर उवाच ।
“व्रतमेकं समाचक्ष्व विचार्य्य मधुसूदन ! ।
येन सन्ततिविच्छेदो जायते न कदाचन ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ! ।
दूर्व्वाष्टमीव्रतं नाम या करोति पतिव्रता ॥
न तस्याः क्षयमाप्नोति सन्तानं चाप्रपौत्त्रम् ।
नन्दते वर्द्धते नित्यं यथा दूर्व्वा तथा कुलम् ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
कथमेषा समुत्पन्ना कस्माद्दूर्व्वा चिरायुषी ।
कस्माद्वन्द्या पवित्रा च लोके धन्या महीतले ॥
केन वा तद्व्रतं देव ! चरितं केन हेतुना ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
क्षीरोदसागरे पूर्व्वं मथ्यमानेऽमृतार्थिना ।
विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विधृतो मन्दरो गिरिः ॥
भ्रमता तेन वेगेन लोमान्याघर्षितानि वै ।
ऊर्म्मिभिस्तानि रोमाणि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे ॥
अजायत शुभा दूर्व्वा रम्या हरितशाड्वला ।
एवमेषा समुत्पन्ना दूर्व्वा विष्णुतनूद्भवा ॥
तस्या उपरि विन्यस्तं मथितामृतमुत्तमम् ।
देवदानवगन्धर्व्वयक्षविद्याधरोरगैः ॥
तत्र येऽमृतकुम्भस्य निपेतुर्व्वारिबिन्दवः ।
तैरियं स्पर्शमासाद्य दूर्व्वा चैवाजरामरा ॥
वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्व्वदाभ्यर्च्चिता तथा ।
पूजयेत्तां प्रयत्नेन फलैर्नानाविधैरपि ॥
अष्टम्यां फलपुष्पैस्तु गुवाकैर्नारिकेलकैः ।
द्राक्षाहरीतकीभिश्च मोचकैर्जायकैस्तथा ॥
नागरङ्गैश्च जम्बीरैर्वीजपूरैश्च शोभनैः ।
दध्यक्षतैः पयोभिश्च धूपनैवेद्यदीपकैः ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! शृणुष्व कथितं मया ।
त्वं दूर्व्वेऽमृतनामासि वन्दितासि सुरासुरैः ॥
सौभाग्यं सन्ततिं दत्त्वा सर्व्वकार्य्यकरी भव ।
यथा शाखाप्रशाखाभिर्व्विस्तृतासि महीतले ॥
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ।
एवमेव पुरा पार्थ ! पूजिता त्रिदशोत्तमैः ॥
तेषां पत्नीभिरनिशं भगिनीभिस्तथैव च ।
पूजिता च तया गौर्य्या देव्या रत्या श्रिया तथा ॥
सरस्वत्या गङ्गया च दित्यादित्या सुशीलया ।
विन्दुमत्या वेशवत्या इन्दुमत्या सुशीलया ॥
मन्दोदर्य्या चण्डिकया मायया दीक्षया तथा ।
मर्त्यलोके च रेवत्या दमयन्त्या सुशीलया ॥
सुकेश्या घृताच्या च रम्भया मिश्रकेश्या ।
मञ्जघोषया मेनकया तथैव मानिकादिभिः ॥
स्त्रीभिरभ्यर्च्चिता दूर्व्वा सौभाग्यसुखदायिनी ।
स्नाताभिः शुचिवस्त्राभिर्दूर्व्वा संपूजिता जनैः ॥
दत्त्वा पिष्टानि विप्रेभ्यः फलानि विविधानि च ।
तिलपिष्टानि गोधूमधान्यपिष्टानि पायसम् ॥
भोजयित्वा सुहृन्मित्रं सम्बन्धिस्वजनं तथा ।
ततो भुञ्जीत तच्छेषं स्वयं भक्त्या समाहिता ॥
नारी चैव प्रकुर्व्वीत चाष्टमीव्रतमुत्तमम् ।
सर्व्वतः सुखसौभाग्यपुत्त्रपौत्त्रादिभिर्युता ॥
मर्त्यलोके चिरं स्थित्वा चतुर्व्वर्गं गता पुनः ।
वसते रमया सार्द्धं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
मेघावृतेऽम्बरतले विप्रदे च पक्षे
याश्चाष्टमीव्रतमहो नभसीह कुर्य्युः ।
दूर्व्वां तदक्षततिलैः प्रतिपूजयेयु-
स्ताः प्राप्नुयुः सकलसिद्धिसमृद्धिवृद्धिम् ॥”
इति भविष्योत्तरे दूर्व्वाष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

दूलिका, स्त्री, (दूली + स्वार्थे कन् । टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) नीली । इति शब्दरत्नावली ॥

दूली, स्त्री, (दूरं दूरत्वमस्या अस्तीति । दूर + अच् । रस्य लः । गौरादित्वात् ङीष् ।) नीली । इति शब्दरत्नावली ॥

दूष्यं, क्ली, (दूषते इति । भावे क्विप् । दूः खेदस्तां प्रापयते अन्तर्भूतण्यर्थाद्गमयतीति । दू + श्ये + कः ।) दूष्यम् । वस्त्रगृहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दूषकः, त्रि, (दूषयतीति । दुष् + णिच् + “ण्वुल्-तृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) दोषोत्पादकः । तत्पर्य्यायः । पांशनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनौ । ८ । २६२ ।
“कूटशासनकर्त्तॄंश्च प्रकृतीनाञ्च दूषकान् ।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥”)

दूषणः, पुं (दूषयतीति । दूषि + ल्युः ।) रावणभ्रातृखरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुः । १२ । ४६ ।
“असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥”
दूषि + भावे ल्युट् ।) दोषे, क्ली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । २४ ।
“रक्षितोऽहं स्वयं पित्रा दूषणं कस्य दीयते ॥”)

दूषणारिः, पुं, (दूषणस्य राक्षसस्य अरिः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिः, स्त्री, (दूषयतीति । दुष + णिच् + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) दूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिका, स्त्री, (दूषि + स्वार्थे कन् । टाप् । यद्वा, दूषि + ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) नेत्रमलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ पिचुटि इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिञ्जोडकम् २ दूषिः ३ दूषी ४ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दूषीका ५ पिञ्जटः ६ पिच्चटः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ५ । १३५ ।
“वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्घ्राणकर्णविट् ।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥”)
तूलिका । इति मेदिनी । के, १०५ ॥ (दूषणकर्त्री स्त्री । यथा, महाभारते । १२।३५।३० ।
“स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृतिः स्याद्-
दूषिका ।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्त्ता प्रदुष्यति ॥”)

दूषितः, त्रि, (दुष् + णिच् + क्तः ।) प्राप्तदोषः । (यथा, महाभारते । १ । १४० । २६ ।

"ततो बलमिति ख्यातं विज्ञाय दृढ़धन्विनाम्।
दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ॥")
मैथुनापवादयुक्तः। तत्पर्य्यायः। अभिशस्तः २
वाच्यः ३ चारितः ४। इति हेमचन्द्रः।३।१००॥
आचारितः ५। इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिता, स्त्री, (दूषित+टाप्।) दूषणप्राप्ता कन्या। तत्पर्य्यायः। सखेदा २ धर्षकारिणी ३ प्रमादिका ४। इति शब्दरत्नावली ॥

दूषी, स्त्री, (दूषि+"कृदिकारादक्तिनः।" वा ङीष्।) दूषिका। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति+दूषि+"कषिदूषिभ्यामीकन्।" उणां ४।१६। इति। ईकन् ततष्टाप्।)दूषिका। इति शब्दरत्नावली ॥

दूषीविषं, क्ली, (दूषयतीति। दूषि+बाहुलकात् ईः। ततः कर्म्मधारयः।) औषधादिभिरवीर्य्यं विषम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८०॥ आदिपदात् दावाग्निवायुरौद्रशोषितविषम्। स्वभावतो गुणहीनं विषम्। अस्य गुणः। उदररोगशोथगुल्मकुष्ठप्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ यथा,—

"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥"

इति माधवकरः॥

दूष्यं, क्ली, (दूष्यते इति। दुष्+णिच्+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्। "दोषो णौ।" ६।४।९०। इति उपधाया ऊत्वम्।) वस्त्रम्। वस्त्रगृहम्। इति मेदिनी। ये, ३१॥ पूयम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २८८॥

दूष्यः, त्रि, (दुष+णिच्+यत्।) दूषणीयः। इति मेदिनी। ये, ३१॥ (यथा, महाभारते। १२। १६५। ३२।
"क्षीरलं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत्।
अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्म्मतः॥")
निन्द्यः। इति त्रिकाण्डशेषः। ३। ३। ३१३॥
यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ६। ९।
"राज्योपघातं कुर्व्वाणा ये पापा राजवल्लभाः।
एकैकशः संहता वा दूष्यांस्तान् परिचक्षते॥")

दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति। दुष+णिच्+यत्+टाप्।) हस्तिकक्षरज्जुः। काचदड़ि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कक्षा २ वरत्रा ३। इति हेमचन्द्रः।४।२९८॥ चूषा ४। इत्यमरः।२।८।४२॥

दृ, ङ श आदरे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-आत्मं-सकं-अनिट्।) आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः। ङ श, द्रियते गुरुं लोकः। मानुबन्धोऽयमित्येके। इति दुर्गादासः॥

दृक्, [श्] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति। दृश्+करणे क्विप्।) चक्षुः। इत्यमरः। २। ६। ९४। (यथा, साहित्यदर्पणे।
"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः॥"
भावे क्विप्।) दर्शनम्। बुद्धिः। इति मेदिनी। शे, ८॥ (यथा, भागवते। २। ९। ५।
"तां नाध्यगच्छद्दृशमत्र सम्मतां
प्रपञ्चनिर्म्माणविधिर्यया भवेत्॥")

दृक्, [श्] त्रि, (पश्यतीति। दृश+कर्त्तरि क्विन्।) वीक्षकः। इति मेदिनी। शे, ८॥ (यथा, भागवते। ४। २२। ९।
"यथा सर्व्वदृशं सर्व्व आत्मानं येऽस्य हेतवः॥")
ज्ञाता। इति शब्दरत्नावली॥

दृकं, क्ली, (दीर्य्यते इति। दृ विदारे+बाहुलकात् कक् ह्रस्वश्च।) छिद्रम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

दृकाणः, पुं, द्रेकाणः। इति जातकः॥

दृक्कर्णः, पुं, (दृशौ नेत्रावेव कर्णौ यस्य।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६९॥ यदाह कश्चित्।
"दृक्कर्णो मशकः शिला सरसिजं वाणो जलौकाः शुकः
शुभ्रांशुर्गणको कुलोत्तमवली पान्थो नभश्चातकः।
वादी चक्रधरो वको मधुलिहो वाचाटिको लम्पटः
श्रीमद्भोज! भवन्तु विंशतिरमी त्वद्वैरिणां सेवकाः॥")

दृक्काणः, पुं, द्रेकाणः। इति ज्योतिषम्॥

दृक्प्रसादा, स्त्री, (दृशौ नेत्रौ प्रसादयतीति। दृश्+प्र+सद्+णिच्+अण्।) कुलत्था। कुलत्थाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दृक्प्रिया, स्त्री, (दृशोर्नेत्रयोः प्रिया।) शोभा। इति राजनिर्घण्टः॥

दृक्श्रुतिः, पुं, (दृशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य।) सर्पः। इति हलायुधः॥

दृगध्यक्षः, पुं, (दृशोर्नेत्रयोरध्यक्षः अधिष्ठातृदेवः।) सूर्य्यः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दृग्गोलः, पुं, खगोलान्तर्गतगोलविशेषः। यथा,
"खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं स्वयं दृङ्मण्डलं कार्य्यं तत् पूर्व्ववृत्तभ्यः किञ्चिन्न्यूनं कार्य्यं यथा खगोलान्तर्भ्रमति यद्येक एव ग्रहगोलस्तदेकमेव दृङ्मण्डलम्। यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तस्य तस्योपरि परिभ्राम्येदमेव विन्यस्य दृग्ज्याशङ्क्वादिकं दर्शनीयम्। अथवा पृथक् पृथगष्टौ दृङ्मण्डलानि रचयेत्। तत्राष्टमं विन्निभलमस्य तत्र दृक्क्षेपमण्डलं तस्मिन् खगोले ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्ध्वा तन्नलिकाधारमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलत्रयान्तरे दृग्गोलं रचयेत्। कथितैः खगोलवृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः। यतोऽस्या कुन्यासमशङ्क्वाद्यचयेत्राणि द्विगोलजातानि भगोलवृत्तानि खगोलवृत्तमिलितानि उत्पद्यन्ते गोलबन्धे सम्यङ्नोपलक्ष्यन्त इति दृग्गोलः कृतः।" इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

दृग्विषः, पुं, (दृशि नेत्रे विषं यस्य।) नागः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३७८॥

दृढ़ं, क्ली, (दृह दृंहौ+क्तप्रत्ययेन नि...
साधुः।) लौहम्। इति शब्दचन्द्रिका...
शयः। इत्यमरः। ३। १। ७६॥

दृढ़ः, त्रि, (दृह+क्तः। निपातनात्...
स्थूलः। अतिशयः। प्रगाढ़ः। (यथा...
भागवते। १। ६। ३१।
"तदाकाशे श्रुतं ताभ्यां वाग्बीजं समा...
गृहीतञ्च ततस्ताभ्यां तस्याभ्यासो दृढ़...
बलवान्। इति मेदिनी। ढ, २॥
इत्यमरः। ३। ३। ४४॥

दृढ़ः, पुं, रूपकभेदः। यथा,—
"दृढ़ः प्रौढ़ोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रम...
निःशारुकः प्रतितालः कथिताः सप्त रू...
तल्लक्षणं यथा,—
"दृढ़ाख्यः स्याल्लघुद्वन्द्वं ताले च हंसलं...
चतुर्द्दशाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्त्तित...
इति सङ्गीतदामो...
(त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेषः। यथ...
वंशे। ७। ८३।
"सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृ...
रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोद...

दृढ़कण्टकः, पुं, (दृढ़ानि कठिनानि क...
यस्य।) क्षुद्रफलकण्टकः। इति शब्दचं...
धलकाँकड़ा इति भाषा॥

दृढ़काण्डं, क्ली, (दृढ़ं काण्डं यस्य।) दी...
घकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़काण्डः, पुं, (दृढ़ः कठिनः काण्डो ...
वंशः। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़काण्डा, स्त्री, (दृढ़ः कठिनः काण्डो यस...
पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः...

दृढ़क्षुरा, स्त्री, (दृढ़ः क्षुर इवाग्रभागो य...
यद्वा, दृढ़ः क्षुर इव फलमस्यस्या इति...
आदिभ्योऽच् ततष्टाप्।) बल्वजा। इति...
निर्घण्टः॥

दृढ़गात्रिका, स्त्री, (दृढ़ं गात्रमस्याः। कप्...
टापि अत इत्वम्।) मत्स्यण्डी। इति...
चन्द्रिका॥

दृढ़ग्रन्थिः, पुं, (दृढ़ो ग्रन्थिर्यस्य।) वंशः...
राजनिर्घण्टः॥

दृढ़च्छदं, क्ली, (दृढ़श्छदो यस्य।) दीर्घरोहि...
इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़तरुः, पुं, (दृढ़स्तरुश्च।) धववृक्षः...
राजनिर्घण्टः॥

दृढ़त्वचः, पुं, (दृढ़ं कठिनं त्वचं यस्य।)...
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़त्वचा, स्त्री, (दृढ़ं त्वचं यस्याः।) बल...
इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़त्वक्, [च्] पुं, (दृढ़ा त्वक् अस्य।) याव...
शरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दृढ़दंशकः, पुं, (दृढ़ं यथा तथा दशतीति। दश...
ण्वुल्।) जलजन्तुविशेषः। इति शब्दार्थ...
तरुः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

…गौरः, पुं, (दृढं प्रचुरं गौरं यस्मिन्निति ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

…च्छदः, पुं, (दृढानि कठिनानि पत्त्राणि यस्य ।) …वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

…पत्त्री, स्त्री, (दृढानि पत्त्राणि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

…पादा, स्त्री, (दृढः पादो मूलं यस्याः ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़पादी, स्त्री, (दृढः कठिनः पादो मूलं यस्याः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़प्ररोहः, पुं, (दृढः प्ररोहोऽङ्कुरो यस्य ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़फलः, पुं, (दृढं कठिनं फलं यस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़बन्धिनी, स्त्री, (दृढं यथा तथा बध्नातीति । बन्ध+णिनिः । ङीप् ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढ़मुष्टिः, पुं, (दृढा मुष्टिर्धारणाय यस्य ।) खड्गादिः । (दृढा दानाद्यभावात् कठिना मुष्टिर्यस्य ।) कृपणे, त्रि । इति विश्वः । टे, ६५ ॥ (दृढ़मुष्टिधारकः । यथा, हरिवंशे । २० । ६८ । "निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढ़मुष्टिना ॥")

दृढ़मूलः, पुं, (दृढं मूलं यस्य ।) मुञ्जतृणम् । मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारिकेलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दृढ़रङ्गा, स्त्री, (दृढः स्थिरः रङ्गो रागो यस्याः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़लता, स्त्री, (दृढा कठिना लता ।) पातालगरुडी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़लोमा, [न्] पुं, (दृढानि लोमानि यस्य ।) शूकरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कठिनलोमयुक्ते, त्रि ॥

दृढ़वल्कलः, पुं, (दृढं वल्कलं त्वग् यस्य ।) लकुचः । पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़वल्का, स्त्री, (दृढं वल्कं यस्याः ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़वीजः, पुं, (दृढं वीजमस्य ।) चक्रमर्द्दः । वदरः । वर्व्वूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़सन्धिः, त्रि, (दृढः स्थूलः सन्धिर्यस्य ।) निश्छिद्रः । तत्पर्य्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥

दृढ़सूत्रिका, स्त्री, (सूत्रमस्त्यस्या इति । सूत्र+ठन् । दृढा कठिना सूत्रिका चेति कर्म्मधारयः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढ़स्कन्धः, पुं, (दृढः स्कन्धो यस्य ।) क्षीरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (दृढ़स्कन्धविशिष्टे, त्रि ॥)

दृढ़ाङ्ग, क्ली, (दृढं अङ्गं यस्य । तदितरपदार्थादस्य कठिनत्वात् तथात्वम् ।) हीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कठिनाङ्गविशिष्टे, त्रि ॥)

दृतः, त्रि, (दृ+क्तः ।) आदृतः । आदरार्थदृधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

दृता, स्त्री, (द्रियते स्मेति । दृ+कर्म्मणि क्तः । टाप् । भिषग्भिर्बहुव्याधिप्रयोगेषु सतादरत्वादस्याः तथात्वम् ।) जीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृतिः, पुं, (दृणातीति । दॄ विदारे+"दृणातेर्ह्रस्वश्च ।" उणां ।४।१८३। इति तिः ह्रस्वश्च ।) चर्म्मपुटकः । अस्य पर्य्यायः । खल्लः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८१ ॥ (यथा, मनुः ।२ । ९९ । "इन्द्रियाणान्तु सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥") मत्स्यः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्बलः । यथा, महाभारते । १३ । ७६ । १८ । "सवत्सां पीवरीं दत्त्वा दृतिकण्ठामलङ्कृताम् । वैश्रवणस्यासंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥" "दृतिकण्ठां प्रलम्बगलकम्बलाम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ मेघः । इति निघण्टुः ।१।१०॥ यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । २ ।

"दिव्या आपो अभि यदेनमायन्
दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ॥")

दृतिधारकः, पुं, (दृतिश्चर्म्मपुटकस्तदाकारं धारयतीति । धारि+"ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । आकनपाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आमन्दी २ क्षविकारावृः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृतिहरिः, पुं, (दृतिं चर्म्ममयपात्रं हरतीति । दृति+हृ+"हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।" ३।२। २५ । इति इन् ।) कुक्कुरः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

दृन्, य, हिंसा । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

दृन्फ, प श उत्क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः । सप्तमस्वरी । प श, दृम्फति । श, दृफति चौरं राजा क्लिश्नातीत्यर्थः । ददृम्फ ददर्फ । इति दुर्गादासः ॥

दृन्भूः, स्त्री, (दृम्फतीति । दृन्फ+"अन्दूदृम्भूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणां ।१।९५। इति कूप्रत्ययान्तो निपातितः ।) सर्पः । चक्रम् । इति मेदिनी । भे, ५ ॥ (क्वचित् दृन्फूरिति पाठोपि दृश्यते ॥)

दृन्भूः, पुं, (दृन्फ+कूः । निपातनात् साधुः ।) वज्रम् । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्तकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दृप, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, दर्पयति दर्पति । इति दुर्गादासः ॥

दृप, ज य ऋ इर् हर्षे । गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-वेट् ।) ज, दृप्तोऽस्ति । य, दृप्यति । ऋ, दर्पिष्यति दर्प्स्यति । इर्, अदृपत् अद्राप्सीत् अदार्प्सीत् अदर्पीत् । इति दुर्गादासः ॥

दृप, श बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, दृपति दर्पिता । बाधनं विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

दृप्तः, त्रि, (दृप्यतीति । दृप्+वर्त्तमाने कर्त्तरि क्तः ।) गर्व्वितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।

"यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदानाच्च दृप्ताः ।
देवैरजेया निर्जितास्त्वर्ज्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

दृप्रः, त्रि, (दृपति बाधते इति । दृप्+"स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) दृप्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (बलवान् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दृफ, प श उत्क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प श, दृम्फति । श, दृफति चौरं राजा क्लिश्नातीत्यर्थः । ददर्फ । इति दुर्गादासः ॥

दृब्धः, त्रि, (दृभ्यते ग्रथ्यते इति । दृभ+कर्म्मणि क्तः ।) ग्रथितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ (दृभ+कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति भयार्थदृभधातुदर्शनात् ॥

दृभ, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-अकं-सेट् ।) कि, दर्भयति दर्भति । ई, दृब्धः । रमानाथस्तु दृ भी इति धातुद्वयं मत्वा दारयति दरति भाययति भयति इत्याह । इति दुर्गादासः ।

दृभ, श ई कि गुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां पक्षे भ्वां-सकं-सेट् ।) श, दृभति । ई, दृब्धः । कि, दर्भयति दर्भति । गुम्फनं ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

दृम्प, ञ क उ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-आत्मं च-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । सप्तमस्वरी । ञ क, दृम्पयति दृम्पयते । उ, दृम्पयते । संघातो राशीकरणम् । एषः केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

दृम्फूः, स्त्री, (दृम्फति क्लिश्नातीति । दृन्फ+"अन्दूदृम्फूजम्बुलिति ।" उणां । १ । ९५ । इति कूः । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दृम्भूः, स्त्री, (दृम्फतीति+दृन्फ+कूः । निपातनात् साधुः ।) दृन्भूः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दृश, इर् श्री प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) इर्, अदर्शत् अद्राक्षीत् । श्री, दृष्टा । प्रेक्षश्चाक्षुषज्ञानम् । पश्यति चन्द्रं लोकः । ततः स ददृशे च तौ इति यत्नीकारे आत्मनेपदम् । कदा द्रक्ष्येऽहं परमेश्वरि त्रिपथगे भागरथि ! त्वं वपुरिति नवाक्षतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दृशत्, [द्] स्त्री, (दृषत् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ निष्पेषणशिलापट्टम् । इति मेदिनी । दे, १२ ॥

दृशद्वती, स्त्री, (दृशत् पाषाणोऽस्त्यस्यामिति । दृशत्+मतुप् मस्य वः ।) नदीविशेषः । सा आर्य्यावर्त्तस्य पूर्ब्बसीमा । (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।
"दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥")
कात्यायनी । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥

दृशा, स्त्री, (दृश्+पाक्षिकटाप् ।) चक्षुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशाकाङ्क्ष्यं, क्ली, (दृशा दृशया वा आकाङ्क्ष्यं अभिलषणीयम् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशानं, क्ली, (दृश्यते अनेनेति । दृश्+आनच् ।) ज्योतिः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥

दृशानः, पुं, (पश्यतीति । दृश्+"युधिबुधिदृशः किच्च ।" उणां । २ । ९० । इति आनच् । स च कित् ।) आचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ लोकपालः । ब्राह्मणः । उपाध्यायः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ विरोचनः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दृश्यते इति । कर्म्मणि आनच् । दृश्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१०। ४५ । ८ ।
"दृशानो रुक्म उर्व्विया व्यद्यौद्दुर्म्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ॥")

दृशिः, } स्त्री, (दृश्यतेऽनयेति । दृश्+इन् । स च
दृशी, } कित् । वा ङीष् ।) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विजशृङ्गयोस्ते
मध्ये क्षशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे ॥"
इति भागवते । ५ । २ । १२ ।
चेतनः पुरुषः । यथा, पातञ्जलसूत्रम् । २।२५ ।
"तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ।"
"तस्या अविद्याया अभावात् नाशात् संयोगाभावः संयोगस्य नाशो भवतीति शेषः। तच्च हानं संयोगविगमः । दृशेः पुरुषस्य कैवल्यं मुक्तिरिति चोच्यते ॥" दृक्शक्तिः । यथा, तत्रैव ।२ । २० ।
"द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।"
दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषेण परामृष्टेत्यर्थः ।" इति भाष्यम् ॥ दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । ५ ।
"एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्द्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ॥"
"दृशये दर्शनाय" इति तद्भाष्ये सायनः ॥")

दृशोपमं, क्ली, (दृशाया नेत्रस्य उपमा यत्र ।) श्वेतपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृश्यं, त्रि, (दृश्यते इति । दृश्+कर्म्मणि क्यप् ।) दर्शनीयम् । द्रष्टव्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १३० । ५ ।
"एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ॥"
काव्यविशेषे, क्ली । यथा, साहित्यदर्पणे । ६।१।
"दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।
दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ॥")

दृषत्, [द्] स्त्री, (दीर्य्यते असाविति । दृ+"दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च ।" उणां १ । १३१ । इति अदिः षुक् ह्रस्वश्च ।) पाषाणः । (यथा, मेघदूते । ५७ ।
"तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ॥")
निष्पेषणशिला । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥
("मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि पेषितम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥)

दृषत्सारं, क्ली, (दृषदः पाषाणस्य सार इव सारो यत्र ।) मुण्डायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टं, क्ली, (दृश्+कर्म्मणि क्तः ।) स्वपरचक्रजभयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ ईक्षिते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।
"दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतनः ॥"

दृष्टरजाः, [स्] स्त्री, (दृष्टं रजो यस्याः ।) प्राप्तरजस्का । तत्पर्य्यायः । मध्यमा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ प्रौढ़ा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टान्तः, पुं, (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् ।) उदाहरणम् । (यथा, माघे । २ । ३१ ।
"तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।
पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥")
शास्त्रम् । मरणम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥
(अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६९८ ।
"दृष्टान्तस्तु सधर्म्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥"
सधर्म्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं यथा,—
अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥")

दृष्टिः, स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश्+करणे क्तिन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
"दृष्टा दृष्टिमधोददाति कुरुते नालापमाभाषिता ॥")
बुद्धिः । (दृश्+भावे+क्तिन् ।) दर्शनम् । इति मेदिनी। टे,१० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४६ ।
"दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥")
ग्रहाणां दृष्टिकथनम् । यथा,
तृतीयगृहे दशमगृहे च शनेः पूर्णदृष्टिरन्येषां पाददृष्टिः । पञ्चमगृहे नवमगृहे च गुरोः पूर्णदृष्टिरन्येषामर्द्धदृष्टिः । चतुर्थगृहे अष्टमगृहे च कुजस्य पूर्णदृष्टिरन्येषां त्रिपाददृष्टिः । सप्तमगृहे सर्व्वेषां पूर्णदृष्टिः । पञ्चमगृहे सप्तमे नवमे द्वादशे च राहोः पूर्णदृष्टिः । द्वितीये दशमे च त्रिपाददृष्टिः । तृतीये षष्ठे चतुर्थे अष्टमे चार्द्धदृष्टिः ॥*॥ ग्रहाणां दृष्ट्यभावनिर्णयो यथा,—
स्थितिभवने एकादशे च राहोर्दृष्ट्यभावः ।
स्थितिभवने द्वितीये षष्ठे एकादशे द्वादशे चान्येषां दृष्ट्यभावः ॥*॥ एषां प्रमाणं य
"तृतीये दशमे चैव पाददृष्टिरुदाहृता ।
अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्त्तिता ।
चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्त्तिता
सप्तमे परिपूर्णा च फलमेवं प्रकल्पयेत् ॥
तृतीयदशमावार्किः पश्यन् पूर्णफलप्रदः ।
त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कु
सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिः सुरारे-
र्युगलदशमराशौ दृष्टिमाहाच्चयार्द्धः ।
सहजरिपुचतुर्थेष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिः
स्थितिभवनमुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहो
स्वस्थानञ्च द्वितीयञ्च षष्ठमेकादशन्तथा ।
द्वादशाख्यं न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते ग्र
इति ज्योतिषतत्त्व

दृष्टिकृत्, क्ली, (दृष्टिं दृष्टिप्रसादं करोतीति । क्विप् तुगागमश्च । अतीवशोभया लो नेत्राकर्षकत्वादस्य तथात्वम् ।) स्थलप इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दर्शनकारके, त्रि ।

दृष्टिकृतं, क्ली, (दृष्ट्यै दर्शनाय कृतमिव । अ शोभाकरत्वात् तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिगुणः, पुं, (दृष्ट्या गुण्यते अभ्यस्यते गुणत् क अभ्यासे+घञ् ।) बाणादिलक्ष इति शब्दमाला ॥

दृष्टिबन्धुः, पुं, (दृष्टेश्चक्षुषो बन्धुरिव ।) खद्यो इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिविक्षेपः, पुं, (दृष्टेर्विक्षेपः ।) कटाक्षः । हलायुधः ॥

दृह, दृहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं- सेट् ।) सप्तमस्वरी दृंहति । इति दुर्गादास

दृह, इ दृहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां- अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । इ, दृंह्यते । दुर्गादासः ॥

दृहितः, त्रि, दृहधातोः कर्त्तरि क्तेन निष्पन्नः । प्राप्तः ॥

दॄ, गि भिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां- अकं-सेट् ।) गि, दृणाति दीर्णः दीर्णिः । भये । इति दुर्गादासः ॥

दॄ, म भिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं- सेट् ।) म, दरयति । भिये भये । इति दु दासः ॥

दॄ, य गि विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दि क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) य, दीर्य्यति । दृणाति दीर्णः दीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

दे, ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आ सकं-अनिट् ।) ङ, दीनात् यो दयते निक इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

देदीप्यमानः, त्रि, पुनःपुनरतिशयेन वा दी यः । (दीप+यङ्+शानच् ।) अतिश दीप्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

देयं, त्रि, (दा+"अचो यत् ।" ३ । १ । ९ इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इ

त।) दातव्यम्। दानीयम्। इति व्याकरणम्॥ यथा, हितोपदेशे। १। ३६।
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति॥")
ऋ ङ देवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-त्मं-अकं-सेट्।) देवनमिह क्रीड़ा। ऋ, अदिदेवत्। ङ, देवते बालः कन्दुकैर्नित्यमिति हलायुधः। देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः॥
क्ली, (दीव्यत्यनेनेति। दिव+करणे घञ्।) इन्द्रियम्। इति मेदिनी। वे, १२॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि। ३। १। ८।
"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्म्मणा वा।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः॥")
वः, पुं, (दीव्यति आनन्देन क्रीड़तीति। दिव+अच्।) देवता। (यथा, मनुः। ३। ११७।
"देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थः शेषभुग् भवेत्॥")
नाट्योक्तौ राजा। इत्यमरः। १। ७। १३॥ राजा। (यथा, कादम्बरी। १८।
"सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः। सर्व्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता तदयमात्मीयः क्रियतामिति॥")
मेघः। इति मेदिनी। वे, १२॥ (यथा, महाभारते। ३। २३५। २३।
"क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम्॥"
केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति व्याचक्षते॥)
पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ ब्राह्मणाना-मुपाधिभेदः। यथा, स्मृतिः।
"देवपूर्ब्बं नराख्यं स्यात् शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्॥"
(ऋत्विक्। यथा, ऋग्वेदे। ९। ९६। ६।
"ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम्॥"
"देवानां स्तोत्रकारिणामृत्विजां ब्रह्मा ब्रह्माख्यर्त्विक्स्थानीयो भवति।" इति तद्भाष्ये सायनः॥) कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः। तस्य विवरणं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (त्रि, दाता। द्योतयिता। दीपयिता। यथा, ऋग्वेदे।१।१।१।
"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्॥"
"देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे। यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता यमग्निरित्युक्तं भवति।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ५४।
"उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः॥"
"दीव्यति यत् क्रीड़ति सर्गादिति विजिगीषति असुरान् व्यवहरति सर्व्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्व्वत्र गच्छति तस्माद्देवः। एको देव इति मन्त्रवर्णात्॥" इति तद्भाष्ये शङ्करः॥

महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।९८।
"परश्वधायुधो देवः अनुकारी सुबान्धवः॥")
देवकः, पुं, यदुवंशीयराजविशेषः। स श्रीकृष्णस्य मातामहः। इति श्रीभागवतम्॥ (अयन्तु गन्धर्व्वपतेरंशावतारः। यथा, महाभारते। १। ६७। ९९।
"यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः।
स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः॥")
देवकर्द्दमः, पुं, (देवप्रियः कर्द्दम इव।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। स श्रीखण्डागुरुकर्पूरकुङ्कुमसंमिश्रितैर्भवति। इति राजनिर्घण्टः॥
देवकात्मजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या।) देवकी। इति शब्दरत्नावली॥
देवकाष्ठं, क्ली, (देवप्रियं काष्ठम्।) देवदारु। इति रत्नमाला॥ देवदारुप्रभेदः। तत्पर्य्यायः। पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठकम् ४ स्निग्धदारुकम् ५ काष्ठदारु ६। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। रूक्षत्वम्। श्लेष्मानिलापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति। कॄ+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मेघरागस्य भार्य्या। यथा,—
"ललिता मालसी गौरी नाटी देवकिरी तथा।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः॥"
अस्याः स्वरूपं यथा,—
"भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा।
ख्याता देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
देवकी, स्त्री, (देवक+ङीष्।) देवकराजकन्या। सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता। तत्पर्य्यायः। देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकात्मजा ४। इति शब्दरत्नावली॥ इयं कश्यपपत्नी अदित्यंशजाता। यथा,—
"देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी त्वभूत्॥"
अपि च।
"कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी।
पूर्ब्बपुण्यफलेनैव संप्राप श्रीहरिं सुतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्या नन्दनः।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते। १। ८। २१।
"कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः॥"
क्वचिदीकारस्य ह्रस्वोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। २। २४। ३१।
"नैतच्चित्रं महाबाहो! त्वयि देवकिनन्दने॥")
देवकीसूनुः, पुं, (देवक्याः सूनुः पुत्रः।) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः। २। १३२॥ (यथा, भविष्ये।
"तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्ती संज्ञकं व्रतम्।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह॥")
देवकुसुमा, स्त्री, महाद्रोणा। इति राजनिर्घण्टः॥

देवकुलं, क्ली, (देवाय कोलतीति। कुल सङ्घाते+कः।) विनासुखम्। इति हारावली। १९८॥ देउल इति भाषा॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १२। १२७।
"सोऽहं दारिद्र्यसन्तप्तस्तत्र नारायणाग्रतः।
निराहारः स्थितोऽकार्षं गत्वा देवकुलं तपः॥")
अस्य विवरणं चैत्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥
देवकुसुमं, क्ली, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इत्यमरः। २। ६। १२५॥
देवखातं, क्ली, (देवेन खातम्। अकृत्रिमत्वादस्य तथात्वम्।) देवखातकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। ४। २०३।
"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रस्रवणेषु च॥")
देवखातकं, क्ली, पुं, (देवखातमेव। स्वार्थे कन्।) अकृत्रिमजलाशयः। अपौरुषेयं देवकुण्डमित्यन्ये। इति सुभूतिः॥ नागादिकुण्डमकृत्रिममिति स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। आखातम् २। इति भरतः॥ अखातम्। इत्यमरः। १। १०। २७॥ दैवविनिर्म्मितम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ गुहा। इत्यमरटीकायां भरतः॥
देवखातविलं, क्ली, (देवखातं अकृत्रिमं विलम्। नित्यकर्म्मधारयः।) गुहा। इत्यमरः।२।३।६॥
देवगन्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः।) महामेदा। इति राजनिर्घण्टः॥
देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भार्य्या। यथा,—
"गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी।
रामकिर्य्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
अस्या गानसमयः शिशिर ऋतौ तृतीयप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम्॥
देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः।) गन्धर्व्वः। इति हेमचन्द्रः। २। ९७॥
देवगिरी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भार्य्या वसन्तऋतौ सदा गेया। भरतमते हिन्दोलरागपुत्त्रनागध्वनिभार्य्या। सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याणभार्य्या। अस्याः स्वरूपं यथा, अत्यभिरामघनश्यामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी हारकण्ठभूषणा श्रोणीपङ्क्तिमध्यस्था मत्तचकोरनयना सुभङ्गाङ्गी च। अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम्॥
देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः।) वृहस्पतिः। इति पुराणम्॥ (देवानां गुरुः पिता। कश्यपः। यथा, हरिवंशे। २१९। ८।
"अपश्यन् कश्यपं तत्र मुनिं दीप्ततपोनिधिम्।
चात्वं देवगुरुं दिव्यं शिष्यं त्रिपथगाम्बुभिः॥")
देवगृहं क्ली, (देवानां सूर्य्यादीनां गृहमिव।) सूर्य्यचन्द्रादीनां ज्योतिर्म्मण्डलानि। यथा,—
"मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु ऋक्षे सूर्य्यग्रहाश्रयात्।
तानि देवगृहाणि स्युः स्थानाख्यानि भवन्ति हि॥"
इति मत्स्यपुराणम्॥

देवालय: ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४।१०२।
"शून्ये देवगृहे देवमिन्द्रदत्तस्य रचितुम् ॥")

देवचिकित्सकौ, पुं, (देवानां चिकित्सकौ ।) अश्विनीकुमारौ । इति हलायुध: ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

देवच्छन्द:, पुं, (देवैश्छन्द्यते आकाङ्क्ष्यते इति । छन्द्+घञ् ।) हारविशेष: । स शतयष्टिक: । इत्यमर: । २ । ६ । १०५ ॥ अष्टोत्तरशतयष्टिकोऽयमिति केचित् । इति भरत: ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८१ । ३२ ।
"शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो ह्यशीतिरेकयुता । अष्टाष्टकोऽर्द्धहारो रश्मिकलापश्च नवषट्क:॥")

देवजग्धं, स्त्री, (देवैरद्यते इति । अद्+क्त: । "अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति ।" २ । ४ । ३६ । इति जग्धादेश: ।) देवजग्धकम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । २५७ ॥

देवजग्धकं, स्त्री, (देवजग्ध+स्वार्थे कन् ।) कत्तृणम् । इत्यमर: । २ । ४ । १६६ ।

देवट:, त्रि, (दिव्यतीति । दिव+"शकादिभ्योऽटन् ।" उणा । ४ । ८१ । इति अटन् ।) शिल्पी । इत्युणादिकोष: ॥

देवट्टी, स्त्री, (देवं देवशब्दं अट्टते अतिक्रामतीति । अट्ट+अण् । शकन्ध्वादित्वादलोप: । गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिल्ली । इति हारावली । ८५ ॥

देवतरु:, पुं, (देवानां तरु: ।) मन्दार: । पारिजात: । सन्तान: । कल्पवृक्ष: । हरिचन्दनम् । इत्यमर: । १ । १ । ५३ ॥ चैत्यवृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

देवता, स्त्री, (देव एव । स्वार्थे तल् ।) देवं द्युतिं क्रीड़ां वा तनोति या । तत्पर्य्याय: । अमर: २ निर्ज्जर: ३ देव: ४ त्रिदश: ५ विबुध: ६ सुर: ७ सुपर्व्वा ८ सुमना:९ त्रिदिवेश:१० दिवौका: ११ आदितेय: १२ दिविषत् १३ लेख: १४ अदितिनन्दन: १५ आदित्य: १६ ऋभु: १७ अस्वप्न: १८ अमर्त्य: १९ अमृतान्धा: २० बर्हिर्मुख: २१ क्रतुभुक् २२ गीर्व्वाण: २३ दानवारि: २४ वृन्दारक: २५ दैवतम् २६ । इत्यमर: ।१।१।६॥ स्वाहाभुक् २७ दनुजद्विट् २८ द्युषत् २९ दौषत् ३० स्वर्गी ३१ शोभ: ३२ निलिम्प: ३३ सुचिरायु: ३४ स्थिर: ३५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या: संख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटय: । यथा,—
"सदारा विबुधा: सर्व्वे स्वानां स्वानां गणै: सह । त्रैलोक्ये तत्त्रयस्त्रिंशत्कोटीसंख्या यथा भव ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *

गणदेवता यथा,—
"आदित्यास्तुषिता विश्वसाध्याभास्वरमारुता: ।
महाराजिकरुद्राश्च वसवो गणदेवता: ॥
आदित्या द्वादश प्रोक्तास्तुषितास्त्रिंशदेव हि ।
विश्वेदेवा दश प्रोक्ता: साध्या द्वादश कीर्त्तिता: ॥
आभास्वरास्तु:षष्टिर्वाता: पञ्चाशदूनका: ।
महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
रुद्रा एकादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ समीरिता: ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तेषां चत्वारो वर्णा यथा,—
"आदित्या: क्षत्त्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा ।
अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समाश्रितौ ॥
स्मृतास्त्वाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चय: ।
इत्येतत् सर्व्वदेवानां चातुर्व्वर्ण्यं प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्म: ॥ * ॥

वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा,—
"यत्र यत्र सुरा: पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्म्मणाम् ।
विष्णुचिह्ने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवा: ॥
विष्वक्सेनं सनकं सनातनमत:परम् ।
सनन्दं सनत्कुमारञ्च पञ्चैवं पूजयेत्तत: ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥ * ॥

देवषट्कं यथा,—
"गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
देवषट्कञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षण: ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

अपि च ।
"आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवता: ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥

व्यक्तिविशेषस्य उपास्यदेवता यथा,—
"या यस्याभिमता पुंस: सा हि तस्यैव देवता ।
किन्तु कार्य्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम् ॥
विशेषात् सर्व्वदा नार्य्यं नियमो ह्यन्यथा नृपा: ।
नृपाणां दैवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दर: ॥
विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक् ।
देवानां दैवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलभृत् ॥
गन्धर्व्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते ।
विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरि:॥
रक्षसां शङ्करो रुद्र: किन्नराणाञ्च पार्व्वती ।
ऋषीणां दैवतं ब्रह्मा महादेव: शूलभृत् ॥
मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णु: सभास्कर: ।
गृहस्थानाञ्च सर्व्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् ॥
वैखानसानामर्क: स्याद्यतीनाञ्च महेश्वर: ।
भूतानां भगवान् रुद्र: कुष्माण्डानां विनायक: ॥
सर्व्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेव: प्रजापति: ।
इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥

सामान्यदेवघट्टनदिनं यथा,—
तत्रोक्तनक्षत्राणि । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढ़ोत्तरभाद्रपदरोहिणी चित्रानुराधा मृगशिरो रेवती पुष्योऽश्विनी हस्ता शतभिषा श्रवणा स्वाती पुनर्व्वसुर्धनिष्ठा । तत्र तिथय: शुभा: । तत्र चन्द्रस्तृतीयदशमसप्तमजन्मैकादशस्थ: शोभन: ॥ अथ सामान्यदेवप्रतिष्ठादिनम् । तत्र मासा: । माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठा: हरिशयनात् पूर्ब्बमाषाढ़श्च । तत्र नक्षत्राणि धनिष्ठाशतभिषाश्लेषामघापुनर्व्वस्वश्विनीभरणीकृत्तिकाविशाखाभिन्नानि । तत्र तिथय: शुभा: । तत्र लग्नानि वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र चन्द्र: शोभन: । लग्नापेक्षया वृहस्पति: शोभन: लग्नापेक्षया शुक्रस्तृतीयषष्ठेका... शोभन: । इति ज्योतिषम् ॥
(देव+भावे तल् । देवत्वम् । यथा, ऋ... १० । २४ । ६ ।
"मधुमन्मे परायणं मधुमत् पुनरायनम् ... ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम्..."
"हे देवा, देवौ द्योतमानौ ता तौ यु... नोऽस्मान् मधुमत: प्रीतियुक्तान् कृतम् यु... केनेति उच्यते । देवतया देवत्वेन अ... देवतं ध्यर्थयोगेनेत्यर्थ: ।" इति तद्भाष्ये सा...

देवताड़:, पुं, (देवो दीप्तस्ताल इति । लत्व... वृक्षविशेष: । देताड़ा इति ख्यात: । ... पर्य्याय: । वेणी २ खरा ३ गरी ४ जीमू... इत्यमर: । २ । ४ । ६६ ॥ अगरी ६ ख... ७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरत: ... ताड़ी ९ आखुविषहा १० । इति जटा... आखु: ११ विषजित: १२ महाक्... कदम्ब: १४ खुञ्जाक: १५ देवताड़क: १६ ... रत्नमाला ॥ (देवौ चन्द्रार्कौ ताड़य... ताड़ि+कर्म्मणि अण् ।) राहु: । अमि... मेदिनी । ड़े, ३६ ॥ घोषकलता । इति वि...

देवताड़क:, पुं, (देवताड़+स्वार्थे कन् ।) ... ताड़: । इति रत्नमाला ॥

देवताधिप:, पुं, (देवतानां अधिप: ।) ... इति शब्दरत्नावली ॥

देवत्वं, स्त्री, (देवस्य भाव: कर्म्म वा । ... भावस्त्वतलौ ।" ५।१।११९ । इति त्वप्रत्य... देवभूयम् । देवसायुज्यम् । इत्यमर: ।२।... देवस्य भाव: कर्म्म वा । इति संक्षिप्तसार... रणम् ॥

देवदण्डा, स्त्री, (देवात् मेघाद्दण्डोऽस्या: ।) ... बला । इति राजनिर्घण्ट: ॥

देवदत्त:, पुं, कुड्डाकुल: । इति त्रिकाण्ड... अर्ज्जुनशङ्ख: । (यथा, महाभारते ।६।२४... "पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जय: । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदर..." शरीरवाह्यपञ्चवायन्तर्गतवायुविशेष: । शब्दार्थकल्पतरु: ॥ विजृम्भणे देवदत्त: स्फटिकसन्निभ: । इति सारदातिलकटी... (देवा एनं देयासुरिति । "क्तिच्क्तौ च स... याम् ।" ३ । ३ । १७४ । इति आशिषि ... "दो दद्घो: ।" ७।४।४६ । इति ददादेश... संज्ञाविशेष: । यथा, देवदत्तादिसंज्ञाश... सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वमाथ... इति दुर्गादास: ॥ (नागभेद: । यथा, भ... वते । ५ । २४ । ३१ । "ततोऽधस्तात् पा... नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखा: शङ्ख... महाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बल... तरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महा... निवसन्ति ॥" देवेन दत्ते, त्रि । यथा,
"अश्वमाशुगमादत्त देवदत्तं जगत्पति: ।

अविनाशाभुदमनमदैश्वर्य्यगुणान्वितः ॥”
इति कल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-
जन्मोपनयने २ अध्यायः ॥)

देवदत्तायजः, पुं, (देवदत्तस्य अयजो ज्येष्ठः ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ।

देवदानी, स्त्री, (दैप शोधने + भावे ल्युट् । देव-
स्येव दानं शुद्धिर्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषकाकृतिः । खल्लिघोषा इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

देवदारु, क्ली, (देवानां दारु । तेषां प्रियत्वात् ।)
वृक्षविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
१७८ । १० ।
“वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ॥”)
तत्पर्य्यायः । शक्रपादपः २ परिभद्रकः ३ भद्र-
दारु ४ द्रुकिलिमम् ५ पीतदारु ६ दारु ७
पूतिकाष्ठम् ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ सुर-
दारु ९ दारुकम् १० स्निग्धदारु ११ अमरदारु
१२ शिवदारु १३ शाम्भवम् १४ भूतहारि १५
भवदारु१६ भद्रवत्१७ इन्द्रदारु १८ मस्तदारु१९
सुरभूरुहः २० । इति भावप्रकाशः ॥ सुराह्वम्
२१ देवकाष्ठम् २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलभूत-
दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकित्वम् । विब-
न्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रप्रमेहपीनस-
श्लेष्मकासकण्डूसमीरनाशित्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ तस्य लेपनगुणः । कान्तिदत्वम् ।
आमदोषविबन्धार्शःप्रमेहज्वरनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ज्वररक्तवातास्मीरचोविघ्न-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

देवदारुः, पुं, (देवप्रियं दारु यत्र ।) स्वनामख्यात-
वृक्षः । स च पार्व्वतीप्रियः । यथा,—
“अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्त्रीकृतोऽयं वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥”
इति रघौ । २ । ३६ ॥

देवदालिका, स्त्री, (देवदालीव कायतीति । कै +
कः । टाप् पूर्व्वह्रस्वः ।) महाकालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

देवदाली, स्त्री, (देवेन मेघोदयेन दालो दलनं
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः ।
घघरबेल इति सोनैया इति च हिन्दीभाषा ।
खखसावत्पुष्पदन्ता । (यथा, सुश्रुते, कल्पस्थाने ।
४६ अध्याये ।
“कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदालीकार-
वेल्लिका चेत्युभयतो भागहराणि ॥”)
तत्पर्य्यायः । जीमूतकः २ कर्कटफला ३ गरा ४
गरी ५ वेणी ६ महाकोशफला ७ कर्कटफला ८
घोरा ९ कदम्बी १० विषघ्ना ११ कर्कटी १२
सारम्भिका १३ हस्तकोषा १४ आखुविषघ्ना
१५ राजी १६ रोमशपत्रिका १७ कुरङ्गिका १८
सुतकारी १९ देवताड़ः २० ॥ अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । पाण्डुकफ-
दुर्नामश्वासकासकामलाभूतनाशित्वञ्च । तस्याः
फलस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कृमिश्लेष्मगुल्मशूला-
र्शोवातनाशित्वम् । संसनत्वञ्च ।
“पीता गरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताड़ो वृत्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥
पीतापरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोथपाण्डुता ॥
नाशयेद्वामनी तिक्ता क्षयहिक्काकृमिज्वरान् ।
देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् ॥
संसनं गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्नं वातजित् परम् ॥”

देवदासी, स्त्री, (देवं इन्द्रियं दासतीति दस्नोति ।
देव + दास् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वन-
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (देवाय
क्रीड़ार्थे दासी इव ।) वेश्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (देवपरिचारिका च ॥)

देवदीपः, पुं, (देवं दीप्तिशीलं दीपयति प्रकाश-
यति बुद्धिस्थं करोतीति । दीप् + णिच् + अण् ।
यद्वा, देवेषु इन्द्रियेषु दीपः प्रकाशकः ।) लोच-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

देवदुन्दुभिः, पुं, (देवानां दुन्दुभिरिव हर्षजनक-
त्वात् ।) गन्धपर्णासः । स रक्ततुलसी । इति
रत्नमाला ॥ देवानां दुन्दुभिवाद्यञ्च ॥

देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रियाणि दूयन्ते अवसाद-
यन्तीति । दू ङ उपतापे + “क्तिच्क्तौ च संज्ञा-
याम् ।” ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ततो
ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदेवः, पुं, (दीव्यतीति । दिव + अच् । देवानां
देवेषु वा देवः श्रेष्ठत्वात् ।) शिवः । (यथा,
महाभारते । १ । १ । १६० ।
“यदाश्रौषमर्ज्जुनं देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ॥”)
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ५ । १८ ।
“स वव्रौ सन्दिदेशाथ देवदेवः सनातनः ॥”
“देवदेवो ब्रह्मेति ।” तट्टीका ॥ विष्णुः । यथा,
देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।
“कारणं सर्व्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ।
वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥”
गणेशः । यथा, कथासरित्सागरे । २० । ५५ ।
“अस्तीह प्रमदोद्याने नवमल्लपमध्यगः ।
इष्टप्रभावो वरदः देवदेवो विनायकः ॥”)

देवद्रोणी, स्त्री, देवयात्रा । इति हारावली ।१२६॥
(देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गह्वरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगह्वरम् ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसम्बर्त्तवचनम् ।
“देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गोष्ठ विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
“देवद्रोणी स्वयम्भलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम् ।”
इति रघुनन्दनः ॥)

देवद्राट्, [ज्] त्रि, (देवानञ्चति पूजयतीति ।
अञ्चु गतिपूजनयोः + “ऋत्विग्दधृक् इति ।”
३ । २ । ५९ । इति क्विन् । “विष्वग्देवयोश्च
टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ।” ६ । ३ । ९२ । इति
अद्र्यादेशः ।) देवपूजकः । देवसमीपगन्ता ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥

देवधान्यं, क्ली, (देवयोग्यं धान्यमिति मध्यलोपी
समासः ।) धान्यविशेषः । देधान इति भाषा ।
जोयार इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । यव-
नालः २ योनलः ३ जूर्णाह्वयः ४ जोन्नाला ५
बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥

देवधूपः, पुं, (देवप्रियो धूप इति मध्यलोपी
समासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

देवनं, क्ली, (दिव + भावे ल्युट् ।) व्यवहारः ।
जिगीषा । क्रीड़ा । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥
(दीव्यति अस्मिन्निति अधिकरणे ल्युट् ।) लीलो-
द्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीव्यति अने-
नेति । दिव + करणे ल्युट् ।) पद्मम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ द्युतिः । स्तुतिः । कान्तिः । गतिः ।
शोकः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥ द्यूतम् ।
इति स्वामी ॥ (यथा, मनौ । ९ । २२२ ।
“प्रकाशमेतत् तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतिघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥”)

देवनः, पुं, (दीव्यत्यनेनेति । दिव + करणे ल्युट् ।)
पाशकः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥

देवनन्दी, [न्] पुं, (देवमिन्द्रं नन्दयतीति ।
नन्दि + णिनिः ।) इन्द्रद्वारपालः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ९० ॥

देवनलः, पुं, (देवः आकारवर्णोत्कर्षेण श्रेष्ठो
नलः ।) नलभेदः । तत्पर्य्यायः । देवनालः २
महानलः ३ वन्यः ४ नलोत्तमः ५ स्थूलनालः ६
स्थूलदण्डः ७ सुरनालः ८ सुरदमः ९ । अस्य
गुणाः । अतिमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । ईषत्-
कषायत्वम् । नलादधिकवीर्य्यत्वम् । रसकर्म्मणि
शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवना, स्त्री, (दिव + भावे युच् टाप् च ।) क्रीड़ा ।
सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥

देवनालः, पुं, (देवो दीप्तिशीलः श्रेष्ठो वा नालः ।)
देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपतिः, पुं, (देवानां पतिः ।) इन्द्रः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २१ । ३३ ।
“सत्यं भानं च धर्म्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कौचकं निष्कृमिष्यामि हन्त देवपतिर्यथा ॥”)

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्वालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्य्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्व्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥”)

देवपथः, पुं, (देवानां पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देवानां पन्थाः । तत्पर्य्यायः । छायापथः २ सोमधारा ३ नभःसरित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४८ । ३० ।
"दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ४५ ।
"ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत् पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥")

देवपर्णं क्ली, (देवानां प्रियं पर्णमस्य ।) सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपुत्त्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्त्रिकेव प्रियत्वात् ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपुत्त्री, स्त्री, (देवानां पुत्त्रीव प्रियत्वात् ।) एला । इति जटाधरः ॥

देवपूः, [र्] स्त्री, (देवानां पूः पुरी ।) अमरावती । इति जटाधरः ॥

देवप्रश्नः, पुं, (देवानां ग्रहदेवतानां प्रश्नः ।) ग्रहनक्षत्रादिघटितजिज्ञासा । तत्पर्य्यायः । उपश्रुतिः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १७७ ॥

देवप्रियः, पुं, (देवानां प्रियः ।) पीतभृङ्गराजः । वकपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवबला, स्त्री, (देवप्रिया बला ।) महदेवी । त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवब्रह्मा, [न्] पुं, (देवेषु ब्रह्मा इव । देवर्षित्वादस्य तथात्वम् ।) नारदमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१३ ॥

देवभवनं, क्ली, (देवानां भवनं गृहमिव । देवानां आश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गः ॥ (देवप्रतिमा-निकेतनञ्च ॥)

देवभूः, पुं, (देवं देवत्वं भवते प्राप्नोतीति । भू प्राप्तौ + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां भूर्निवासभूमिरुत्पत्तिर्वा यत्र ।) स्वर्गश्च ॥

देवभूतिः, स्त्री, (देवात् देवलोकात् भूतिरुत्पत्तिर्यस्याः ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां भूतिरिति विग्रहे । देवैश्वर्य्यम् ॥)

देवभूयं, क्ली, (देवस्य भावः । भू + "भुवो भावे ।" ३ । १ । १०७ । इति क्यप् ।) देवत्वम् । देवसायुज्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥

देवमणिः, पुं, (देवेषु मणिरिव ।) भर्गः । (देवोद्योतनशीलो मणिः ।) कौस्तुभः । अश्वरोमावर्त्तः । इति मेदिनी । णे, ६७ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ५ । ४ ।
"आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः
सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः ।
अश्वाः पृथुर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तूर्णं पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः ॥")
महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवमाता, [ऋ] स्त्री, (देवानां माता ।) अदितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।३।१।३३।
"कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्त्र्या
विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥"
देवमातृमात्रम् । यथा, महाभारते ।१३।१४।३८।
"देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ॥")

देवमातृकः, त्रि, (देवो वृष्टिर्मातेव शस्योत्पादनेन पालकत्वात् जननीव यस्य । कप् ।) वृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः । इत्यमरः ।२।१।१२॥ (यथा, महाभारते । २ । ५ । ७८ ।
"कच्चिद्राष्ट्रे तड़ागानि पूर्णानि च वृहन्ति च ।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥")

देवमानकः, पुं, (देवेषु मानो यस्य । कप् । संज्ञायां कन् वा ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

देवमासः, पुं, (देवाय भ्रूणस्य क्रीड़नाय यो मासः । अत्र हि स्मृतेरोजसश्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य क्रीड़नादित्वात् तथात्वम् ।) गर्भस्याष्टममासः । तत्पर्य्यायः । गर्भाष्टमः२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवानां मासः । स मनुष्यमाने त्रिंशद्वर्षात्मकः ॥

देवयजिः, पुं, (देवान् यजते इति । यज + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) देवपूजकः । मुनिः । यथा, भट्टिः । २ । ३४ ।
"अघ्नो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः ॥"

देवयज्ञः, पुं, (देवानां यज्ञः ।) होमः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८५ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१ ।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ॥")

देवयात्रा, स्त्री, (देवानां यात्रा ।) देवगमनम् । तत्पर्य्यायः । देवद्रोणी २ । इति हारावली । १२६ ॥ देवोत्सवादि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १२१ ।
"एकदा देवयात्रायां तत्र मल्लसमागमे ।
अनादेको महामल्लः ख्यातिमान् दक्षिणापथात् ॥")

देवयानं, क्ली, (देवानां यानम् ।) देवविमानम् । देवरथः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (त्रि, देवप्रापणीयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ४ ।
"यद्धविष्यमृतुशो देवयानं
त्रिर्मानुषाः पर्य्यश्वं नयन्ति ॥"
देवप्रापकम् । यथा, तत्रैव । ७ । ७६ । २ ।
"प्र मे पन्था देवयाना अदृश्र-
न्नमर्द्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः ॥")

देवयानी, स्त्री, शुक्राचार्य्यकन्या । सा ययातिराजपत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरा किल वृहस्पतिपुत्त्रः कचो देवकार्य्यार्थं सञ्जीवनविद्यार्थी असुरगुरुमुपागमत् । देवयानीयं तं युवानं मनोहरञ्चावलोक्य तेन सङ्गता भवितुमियेष । कचस्तु गुरुकन्यामेनां ज्ञात्वा पाणिमस्या ग्रहीतुं न स्वीचकार । अस्मादेवासौ देवयानी प्राप्तविद्यं तं "न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति" इति शशाप । कचस्तु निरपराधोऽपि शापाहतः क्रुद्धश्च "ऋषिपुत्त्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति" इत्येनां शप्तवान् । अयमेवास्या ब्राह्मणकन्याया अपि क्षत्त्रियपत्नीत्वे हेतुः । अथ कदाचित् क्रीड़न्तीनां कन्यानां वैपरीत्यं जातम् । देवयानी स्वीयव[...] येन वृषपर्व्वणोऽसुरराजस्य सुता श[...] पुक्रोश । शर्म्मिष्ठा तु तदसहमाना तां मध्ये प्राक्षिपत् । अथ गच्छति काले य[...] मृगयां गतस्तृषार्त्तो जलमन्विष्यन् कूपसमीपमागत्य देवयानीं तन्मध्यस्थां तस्या दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा उत्थापया[...] अथ देवयानी कूपात् मुक्ता पितु[...] मागत्य सर्व्वं विज्ञापितवती । अथ शुक्रे[...] दसुरराज्यात् गन्तुमुद्यते वृषपर्व्वासुर[...] स्वीयकन्यां शर्म्मिष्ठां कन्यासहस्रपरिवृतां दासत्वेन प्रदाय स्वगुरुं देवयानीञ्च[...] दयामास । अथ कदाचित् देवयानी तृष्णया नाहुषं ययातिं पतित्वेन स्वीकृ[...] सह विजहार । अस्याः पुत्त्रौ द्वौ यदुस्तुर्व्व[...] गच्छति काले देवयानी राज्ञा सह वनं [...] त्रीनपरान् कुमारान् क्रीड़तस्तत्र दृष्ट्वा [...] रसात् शर्म्मिष्ठागर्भे जातांश्च तान् विज्ञाय परवशा पितृसमीपं प्रस्थितवती । शुक्रस्तु[...] तरमवमानितां विदित्य राजानं जरया यो[...] मास ॥ एतद्विशेषविवरणविस्तृतिस्तु [...] भारते । १।७६-८३ । अध्यायेषु ज्ञातव्या ।)

देवयुः, त्रि, (देवं याति उपास्यत्वेन प्राप्नोति[...] या + "मृगयाद्यश्च ।" उणां ।१।३८ इति [...] धार्म्मिकः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ [...]
"तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यां नरो यत्र
यवो मदन्ति[...]
"देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुम[...] इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो न[...] इति तद्भाष्ये सायनः ॥) लोकयात्रिकः । मेदिनी । ये, ८६॥ देवे, पुं । इति शब्दरत्नाव[...]

देवयोनिः, पुं, स्त्री, देव एव योनिर्निदानभूतो[...] सः । तद्यथा, विद्याधराः१ अप्सरसः२ यक्ष[...] राक्षसाः ४ गन्धर्व्वाः ५ किन्नराः ६ पिशा[...] ७ गुह्यकाः ८ सिद्धाः ६ भूतगणाः १० । [...] मरः । १ । १ । ११ ॥ (देवानां योनिः । स्थानम् । यथा, महाभारते । ३ । ११४ । [...]
"अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ ! देवयोनिरपांपति[...]
कुशाग्रेणापि कौन्तेय ! न प्रष्टव्यो महोदधि[...]

देवरः, पुं, (दीव्यत्यनेनेति । दिवु क्रीड़ाया[...] "अर्त्तिकमिभ्रमीति ।" उणां ३ । १३२ । [...] अरः ।) पत्युः कनिष्ठभ्राता । देवोर[...] भाषा । ("देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्य[...] इति निरुक्तिः । ३ । १५ ॥) तत्पर्य्यायः । [...] २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ देवृः ३ देवा[...] देवानः ५ । इति जटाधरः ॥ तुरागाव[...] देवन्नो ७ । इति शब्दरत्नावली । (य[...] मनुः । ६ । ५६ ।
"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ।"
पत्युर्ज्येष्ठो भ्राता तु श्वशुरः । इति भरतः ।

देवरथः, पुं, (देवानां रथः ।) देवानां विमानः । इति हलायुधः ॥ स च पुष्पकादिः ॥

देवराजः, पुं, (देवानां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।१।८६।७।
"देवराजसमो ह्यासीत् ययातिः पृथिवीपतिः ॥")
तस्य नामानि यथा,—
"इन्द्रः सुरपतिः शक्रो दितिजः पवनाग्रजः ।
सहस्राक्षो भगाङ्कश्च काश्यपाङ्गज एव च ॥
बिड़ौजाश्च सुनासीरो मरुत्वान् पाकशासनः ।
जयन्तजनकः श्रीमान् शचीशो दैत्यसूदनः ॥
वज्रहस्तः कामसखा गौतमीव्रतनाशनः ।
वृत्रहा वासवश्चैव दधीचिदेहभिक्षुकः ॥
जिष्णुश्च वामनभ्राता पुरुहूतः पुरन्दरः ।
दिवस्पतिः शतमखः सुत्रामा गोत्रजिद्विभुः ॥
लेखर्षभो बलारातिर्जम्भभेदी सुराश्रयः ।
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥
आखण्डलो हरिहयो नमुचिप्राणनाशनः ।
वृद्धश्रवा वृषश्चैव दैत्यदर्पनिसूदनः ॥
षट्चत्वारिंशन्नामानि पापघ्नानि विनिश्चितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥

देवरातः, पुं, (दे+क्तः । देवेन श्रीकृष्णेन रातः रक्षितः ।) परिक्षित् राजा । इति श्रीभागवतम् ॥ सारसपक्षिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (विश्वामित्रपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । ४७ ।
"विश्वामित्रस्य पुत्त्रास्तु देवरातादयः स्मृताः ॥"
एतन्निरुक्तिर्यथा भागवते । ९ । १६ । ३२ ।
"यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ।
देवरात इति ख्यातः शुनःशेफस्तु भार्गवः ॥"
निमेर्ज्येष्ठः पुत्त्रः । यथा, रामायणे । १ । ६६ । ८ ।
"देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः ॥"
युधिष्ठिरस्य सभास्थक्षत्त्रियाणामन्यतमः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २६ ।
"चानूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥")

देवर्षिः, पुं, (देव ऋषिश्च । देवानां ऋषिर्वा ।) सुरर्षिः । तद्यथा । नारदः १ अत्रिः २ मरीचिः ३ भरद्वाजः ४ पुलस्त्यः ५ पुलहः ६ क्रतुः ७ भृगुः ८ वशिष्ठः ९ प्रचेताः १० । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१० । २१ ।
"देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥"
तुम्बुरुभरतादिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कचादादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४४ ।
"देवादिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ॥")

देवलः, पुं, (देवं लाति गृह्णाति निजजीविकार्थमिति । देव+ला आदाने+"आतोऽनुपेति ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) देवाजीवः । जीविकार्थं यो देवान् गृहीतवान् । इत्यमरः । २।१०।११॥ पूजारि वामन इति भाषा ॥ देवोपजीवजीवी । यथा,—
"देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
"चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥"
इति मनुः । ३ । १५२ ॥
"देवलः प्रतिमापरिचारकः वर्त्तनार्थत्वेनैतत् कर्म्म कुर्व्वतोऽयं निषेधः न तु धर्म्मार्थम् । देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचनात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ (दीव्यति आनन्देनेति । दिव+"वृषादिभ्यश्चित् ।" उणां १ । १०८ । इति कलच् ।) धार्म्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥ नारदमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रलयोरैक्यात् ।) देवरः । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मशास्त्रवक्ता मुनिविशेषः । इति भगवद्गीता ॥ स असितमुनिपुत्त्रः रम्भाशापेनाष्टावक्रो बभूव । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (अयन्तु वेदव्यासस्य शिष्यः । यथा, देवीभागवते । १ । २० । ३ ।
"असितो देवलश्चैव वैशम्पायन एव च ।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च गताः सर्व्वे तपोधनाः ॥"
प्रत्यूषस्य ऋषेः पुत्त्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११५ ।
"प्रत्यूषस्य विदुः पुत्त्रं ऋषिं नाम्नाथ देवलम् ॥")

देवलकः, पुं, (देवल एव । स्वार्थे कन् ।) देवलः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।१२।७६।६।
"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥")

देवलता, स्त्री, (देवप्रिया लता ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवलाङ्गुलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयत्यनेनेति । देव+णिच्+घञ् । देवः लाङ्गुलिकः शूको यस्याः ।) वृश्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवलोकः, पुं, (देवानां लोकः ।) स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ।५।३।४६।
"तस्मात् सज्जा भवन्त्वद्य देवलोकजयाय वै ॥")
अपि च । मत्स्यपुराणे ।
"भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः ।
तपः सत्यञ्च सप्तैते देवलोकाः प्रकीर्त्तिताः ॥")

देववक्त्रं, क्ली, (देवानां वक्त्रम् । तद्द्वारेणैव यज्ञादौ हव्यादिभोजनात् तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवानां मुखञ्च ॥

देववर्द्धकिः, पुं, (देवानां वर्द्धकिस्त्वष्टा ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । ९६ ॥

देववल्लभः, पुं, (देवानां वल्लभः प्रियः ।) पुन्नागवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥

देववृक्षः, पुं, (देवप्रियो वृक्षः ।) सप्तपर्णवृक्षः । मन्दारवृक्षः । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । षे, ५२ ॥ अवशिष्टा देवतरुशब्दे पुं द्रष्टव्याः ॥

देवव्रतः, पुं, (देवं अपरिग्रहादिरूपत्वात् द्योतनशीलं व्रतं यस्य । यद्वा, देवस्येव व्रतं स्थिरप्रतिज्ञा यस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १६ ।
"चित्राङ्गदं ततो राज्ये स्थापयामास वीर्य्यवान् ।
स्वयं न कृतवान् राज्यं तस्माद्देवव्रतोऽभवत् ॥")
देवानां व्रतञ्च ॥

देवशेखरः, पुं, (देवः क्रीड़ाप्रदः शेखरो यस्य ।) दमनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवानां मस्तकञ्च ॥

देवश्रुतः, पुं, (देवेषु श्रुतः विख्यातः ।) ईश्वरः । शास्त्रम् । नारदः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (शुकस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ४१ ।
"स तस्याञ्जनयामास पुत्त्रांश्चतुर एव हि ।
कृष्णं गौरप्रभञ्चैव भूरिं देवश्रुतं तथा ॥")

देवश्रेणी, स्त्री, (देवानां श्रेणीव ।) मूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ।

देवसभा, स्त्री, (देवानां सभा ।) देवानां समाजः । तत्पर्य्यायः । सुधर्म्मा २ । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ शुभा ३ । सुधर्म्मा [न्] ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुधर्म्मी ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवसभ्यः, त्रि, (देवस्य क्रीड़ायाः सभा तस्यां सीदतीति । यत् ।) क्रीड़ासभास्थः । तत्पर्य्यायः । सभिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसामाजिकश्च ॥

देवसर्षपः, पुं, (देवप्रियः सर्षपः ।) वृक्षप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । अम्बाचः २ वदरः ३ रक्तमूलकः ४ सुरसर्षपकः ५ सूक्ष्मदलः ६ निर्ज्जरसर्षपः ७ कुररास्त्रिः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफजन्तुदोषरक्तामयनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह+अच्+टाप् । देवस्य सहा ।) दण्डोत्पलौषधिः । भिक्षाक्षमम् । इति विश्वः ॥

देवसात्, अ, (देवाय देयं देवाधीनं वा करोतीति । देव+सात् ।) सकलजना देवभावाश्रयाः । देवाधीनम् । देवदेयम् । यथा,—
"साकल्याधीनत्वदेवार्थेषु असंपूर्व्वपदकृभूधातुषु परेषु सात्प्रत्ययो भवति । देवेऽर्थे पूर्व्वोक्तधातुषु परेषु त्राप्रत्ययोऽपि । यथा देवाय देयं करोति देवत्राकरोति ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १८७ । ५८ ।
"जित्वा वा बहुभिर्यज्ञैर्यजन्ते भूरिदक्षिणैः ।
हुता वा देवसाद्भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान् ॥")

देवसायुज्यं, क्ली, (देवेन सायुज्यं संमिलनम् ।) देवत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥

देवसृष्टा, स्त्री, (देवाय क्रीड़ार्थं सृष्टा ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥

देवसेना, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने, १८७ ॥ (प्रजापतेः कन्या । इति महाभारतम् । ३ । २२३ । १ ॥) सा षष्ठी । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे । १ । ७३—७४ ।

"प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ॥"
इयं हि यथा यथा कार्त्तिकेयस्य पत्नी जाता तद्विवरणं महाभारते ।३।२२३ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) देवानां सेना । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ५ ।
"देवसेनां दानवैर्या भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्य्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥")
देवसेनापतिः, पुं, (देवसेनायाः पतिः ।) कार्त्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥
देवस्वं, क्ली, (देवस्य स्वं धनम् ।) देवस्वत्वास्पदधनम् । यथा,—
"ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्च हरेत्तु यः ।
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते ध्रुवः ॥"
इति महाभारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥
(यथा च मनुः । ११ । २६ ।
"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥"
यज्ञशीलधनम् । यथा, मनुः । ११ । २० ।
"यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ॥")
देवहूः, पुं, (ह्वे+भावे क्विप् । देवानां हूराह्वानमनेनेति ।) वामकर्णः । यथा,
"आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमन्धो बहूदनम् ।
पितृहूर्द्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥"
इति श्रीभागवते । ४ । २९ । १२ ॥
(त्रि, देवानाह्वयतीति । ह्वे+कर्त्तरि क्विप् । देवानां आह्वाता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १७ । ६२ ।
"देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत् ॥")
देवा, [ऋ] पुं, (दीव्यत्यनेनेति । दिव+"दिवेर्ऋः ।" उणां २ । १०० । इति ऋः ।) देवरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४६ ।
"ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥")
इन्द्रापतिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
देवा, स्त्री, (दीव्यतेऽनया । दिव+अच् । ततष्टाप् ।) पद्मचारिणी । शणपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्व्वा । अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥")
देवाजीवः, त्रि, (देवेन देवप्रतिमासेवनेन आजीवतीति । आ+जीव+अच् ।) देवलः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥
देवाजीवी, [न्] त्रि, (देवेन आजीवतीति । आ+जीव+णिनिः ।) देवलः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
देवाटः, पुं, (अट गतौ+भावे घञ् । देवानां आटो गमनं यत्र ।) हरिहरक्षेत्रम् । यथा,
"यदा नन्दी शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवान् तद्दिनादेव क्षेत्रं हरिहरात्मकम् ॥
देवानामटनाच्चैव देवाट इति संज्ञितम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
देवात्मा, [न्] पुं, (देव आत्मा अधिष्ठातृदेवता यस्य ।) अश्वत्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवानांप्रियः, पुं स्त्री, (देवानां प्रियः । "देवानां प्रिय इति च मूर्खे ।" ६ । ३ । २१ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या षष्ठ्या अलुक् । छागस्य पशुत्वादेव मूर्खत्वं बोध्यम् ।) छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, जाल्मः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७ ॥
देवापिः, पुं, प्रतीपराजः पुत्रः । स सुमेरुसमीपे कलापग्रामे योगी भूत्वा आस्ते स कलौ लुप्तं चन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति । इति श्रीभागवतम् ॥ स च कुष्ठी प्रजाभिरपध्यातः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९५ । ४४—४५ ।
"प्रतिश्रवसः प्रतीपः प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं बाह्लीकञ्चेति । देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥"
वैदिकमते तु अयं ऋष्टिषेणस्य पुत्रः । यथा, निरुक्ते । २ । १० ।
"देवापिश्चार्ष्टिषेणः शान्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शान्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शान्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुः ब्राह्मणा अधर्म्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात् ते देवो न वर्षतीति । स शान्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यै तद्वर्षकामसूक्तम् ॥" तथा च ऋग्वेदे । १० । ९८ । ५ ।
"आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ॥")
देवाभीष्टा, स्त्री, (देवानामभीष्टा प्रिया ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवायतनं, क्ली, (देवानामायतनं गृहम् ।) देवालयः । यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ।
न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि ॥")
देवायुधं, क्ली, (देवस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) शक्रधनुः । इति हेमचन्द्रः ।२।९३ ॥ देवानामस्त्रञ्च ॥
देवार्हं, क्ली, (देवमर्हतीति । अर्ह+अच् ।) सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवार्हा, स्त्री, (देवार्ह+टाप् ।) सहदेवी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवालयः, पुं, (देवानामालय आवासः ।) स्वर्गः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ४ ।
"व्रज देवालयं शक्र ! यथेष्टं व्रज वासव ! ॥")
देवगृहम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"शेषं वाटी भव्यदेवालयो दूतीगृहं वन
देवाला, स्त्री, (देवानपि आलाति स्वायत्त
तीति । आ+ला+कः ।) रागिणीवि
इति हलायुधः ॥
देवावासः, पुं, (देवानां आवासो वासस्था
अश्वत्थवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देवाश्वः, पुं, (देवस्य इन्द्रस्य अश्वः ।) इन्द्रस्यो
उच्चैःश्रवाः । इति हलायुधः ॥
देविका, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव+ण्वुल् ।
अत इत्वम् ।) नदीविशेषः । इति शब्द
वली ॥ तस्याः परिमाणं यथा,—
"अर्द्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम्
एतावद्देविकामाहुर्देवर्षिपरिसेविताम् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥
(इयं हिमवत्पाददिःसृता । इति मत्स
णम् । ११३ ।२१॥ अनया सह सरयूः स
इति कालिकापुराणम् । २३ अः ॥
तीर्थस्थानानामन्यतमा । अत्र नरः
महादेवं समभ्यर्च्य यथाशक्ति चरुं नि
सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलं लभते ।
महाभारतम् । ३ । ८२ । ९९ ॥ इयं हि
स्थानानाम् अन्यतमा । अत्र भगवती न
रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते
३० । ६९ ।
"शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे
युधिष्ठिरस्य पत्नीविशेषः । यथा, महाभा
१ । ९५ । ७६ ।
"युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां
कन्यां स्वयंवरां लेभे । तस्यां पुत्रं जनया
यौधेयं नाम ॥") धुस्तूरः । इति भावप्रका
देवसम्बन्धिनि, त्रि ॥
देविलः, त्रि, (दीव्यति आनन्देनेति । दि
"गुपादिभ्यः कित् ।" उणां १ । ५७ ।
इलच् ।) धार्म्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥
देवी, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव+अच् ततो ङी
दुर्गा । इति धरणी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८
"देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या
निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्त्या ॥")
नाम्योक्ता कृताभिषेका राजपत्नी । इत्यम
१।७।१३॥ मूर्व्वा । (यथा, भावप्रकाशे ।१।१
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा
स्पृक्का । इति मेदिनी । वे,१२ ॥ (देवानां प
ङीष् ।) सामान्यदेवपत्नी । यथा, देवं
दक्षिणायने इति स्मृतिः ॥ ब्राह्मणजीवानां
पदम् । यथा, देव्यन्ता हि स्त्रियो मताः ।
शुद्धितत्त्वम् ॥ अपि च, कर्म्मविपाके ।
"देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्व्वा दास्यन्ताः
योनयः ।
आदित्यभक्ता । लिङ्गिनी । वन्ध्याकर्कोट
शालिपर्णी । महाद्रोणी । पाठा । नागरमु
बृहद्धान्यः । हरीतकी । अतसी । श्यामाक
मणिजातिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उमा

देशः
देशः

ड्रूश्च:। स तु अथर्व्ववेदान्तर्गत:। यथा,
त्रिकोपनिषदि।
त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुराकटभावना ॥")
कोट:, पुं, (देवा: कोटौ दुर्गमिव।) वास-
रम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥
व:, पुं, (देवानामिज्य: पूज्य:।) बृहस्पति:।
ति शब्दरत्नावली ॥
:, पुं, (देवानामिष्ट: प्रिय:।) महामेदा।
गुग्गुलु:। इति राजनिर्घण्ट: ॥ देवपाञ्छिते, त्रि ॥
ा, स्त्री, (देवानामिष्टा।) वनवीजपूरक:।
ति राजनिर्घण्ट: ॥
ानं, क्ली, (देवानां उद्यानं वनम्।) देवानां
नम्। तद्यथा। वैभ्राजम्। मिश्रकम्। शिध-
ारकम्। चैत्ररथम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥
पुं, (दिश्यते निर्द्दिश्यते इति। दिश
र्द्दिशि + कर्म्मणि घञ्।) भूगोलभागविशेष:।
ति सिद्धान्तमञ्जरी ॥ जनपदे जनपदसमुदाये
नपदैकदेशे सजलनिर्जलस्थानमात्रे च। इत्य
रटीकायां भरत: ॥ स त्रिविध:। जाङ्गल:
नूप: साधारणश्च। तत्पर्य्याय:। जनपद: १
नीवृत् २ विषय: ३ उपवर्त्तनम् ४। इति राज-
निर्घण्ट: ॥ प्रदेश: ५ राष्ट्रम् ६। इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ अथ देशे वर्णनीयानि। रत्नम्
१ खनि: २ द्रव्यम् ३ पण्यम् ४ धान्यम् ५
करोद्भव: ६ दुर्गग्राम: ७ जनाधिक्यम् ८ नदी-
मातृकतादि ॥ * ॥ अथ ग्रामे वर्णनीयानि।
धान्यम् १ लता २ वृक्ष: ३ सर: ४ पशुपुष्टि: ५
क्षेत्रम् ६ अरघट्ट: ७ केदार: ८ ग्रामेयीसुखम्
९ विभ्रम: १०। इति कविकल्पलता ॥ * ॥
अथ मध्यदेशीयजनपदा यथा,—
"तानिमे कुरुपाञ्चाला: शाल्वाश्चैव सजाङ्गला:।
शूरसेना भद्रकारा बोधका: सपटच्चरा: ॥
मत्स्या: किराता: कुल्याश्च कुन्तय: कान्ति-
कोशला:।
आवन्ताश्च कलिङ्गाश्च लोकाश्चैवान्धकै: सह ॥
मध्यदेशा जनपदा: प्रायश: परिकीर्त्तिता: ॥"
अथ उदीच्या देशा यथा,—
"वाह्लीका वाटधानाश्च आभीरा: कालतोयका:।
परन्ध्राश्चैव शूद्राश्च पल्लवाश्चात्तखण्डिका: ॥
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रका:।
शका ह्रूणा: पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिका: ॥
रामठा: कण्टकाराश्च केकया दशमालिका:।
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
आत्रेयोऽथ भरद्वाज: प्रस्थला: सदशेरका:।
लम्पकास्तलगानाश्च सैनिका: सह जाङ्गलै: ॥
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥"
अथ प्राच्या देशा यथा,—
"अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिरा:।
तत: प्रवङ्गा मातङ्गा मलया मलवर्त्तका: ॥
सुह्मोत्तरा: प्रविजया भार्गवाङ्गेयमालवा:।
प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलि-
प्तका: ॥
शाल्वा मागधगोनर्द्दा प्राच्या जनपदा: स्मृता: ॥"
अथ दक्षिणापथदेशा यथा,—
"तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिन:।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोला: कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका मुषिकाश्चैव कुपथाश्चारवासिका:।
नवराष्ट्रा माहिषका कलिङ्गाश्चैव सर्व्वश: ॥
कावेराश्च सहैषीकैराटव्या: शवरास्तथा।
पुलिन्दा विन्ध्यमूषीका वैदर्भा दण्डकै: सह ॥
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तापसै: सह।
तथा तैत्तिरिकाश्चैव सर्व्वे कारस्करास्तथा ॥
नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्म्मदा:।
भानुकच्छा: समाहेया: सह सारस्वतैस्तथा ॥
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्व्वुदै: सह।
इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिन: ॥"
अथ विन्ध्यवासिदेशा यथा,—
"मालवाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलै: सह।
उत्तमार्णा दशार्णाश्च भोजा: किष्किन्धकै:
सह ॥
तोषला: कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा।
तुमुरास्तुम्बुराश्चैव पटुमा नैषधै: सह ॥
अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तय: ॥
एते जनपदा: ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिन: ॥"
पर्व्वताश्रयिदेशा यथा,—
"अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये।
निहीरा हंसवर्गाश्च कुपथा अपथा: खशा: ॥
कुथप्रावरणाश्चैव ऊर्णा दर्भा: समूहका:।
त्रिगर्त्ता मण्डलाश्चैव किराताश्चामरै: सह ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
अपि च।
"देशव्यवस्था देवेशि! कथ्यते शृणु तत्परा।
वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे! ॥
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति।
रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे!।
वङ्गदेशो मया प्रोक्त: सर्व्वसिद्धिप्रदर्शक: ॥
जगन्नाथात् पूर्व्वभागात् कृष्णातीरान्तगं शिवे।
कलिङ्गदेश: संप्रोक्तो वाममार्गपरायण: ॥
कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाशद्योजनं शिवे!।
दक्षिणस्यां महेशानि! कालिङ्ग: परिकीर्त्तित: ॥
सुब्रह्मण्यं समारभ्य यावद्देवो जनार्द्दन:।
तावत् केरलदेश: स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरल: ॥
रामेश्वरात् चक्रदेशात् हंसकेरलनामक:।
अनन्तशैलमारभ्य यावत् स्याद्धयं परे ॥
तावत् सर्व्वशनामा तु केरल: परिकीर्त्तित:।
शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ॥
तावत् काश्मीरदेश: स्यात् पञ्चाशद्योजना-
त्मकम् ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ॥
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि।
त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी शिवे! ॥
मार्ज्जारतीर्थं राजेन्द्र! कोलापुरनिवासिनी।
तावद्देशो महाराष्ट्र: कर्णाटस्वामिगोचर: ॥
जगन्नाथादूर्द्धभागमर्व्वाक् श्रीभ्रमरात्मिकात्।
तावदन्ध्राभिधो देश: सौराष्ट्रं शृणु सादरम् ॥
कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं समुद्रप्रान्तगोचरम्।
हिङ्गुलाजान्तको देवि! दशयोजनदेशग: ॥
सौराष्ट्रदेशो देवेशि! तस्मात्तु गुर्ज्जराभिध:।
श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागत: ॥
तैलङ्गदेशो देवेशि! ध्यानाध्ययनतत्पर:।
सुराम्बिकां समारभ्य मलयाद्र्यन्तगं शिवे! ॥
मलयालाभिधो देशो मन्त्रसिद्धिप्रवर्त्तक:।
रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं विलेश्वरि! ॥
कर्णाटदेशो देवेशि! साम्राज्यभोगदायक:।
ताम्रपर्णीं समासाद्य शैलाद्रिशिखरोद्भव: ॥
अवन्तीसंज्ञको देश: कालिका तत्र तिष्ठति।
भद्रकालीमहापूर्व्वे रामदुर्गाच्च पश्चिमे।
श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ॥
गुर्ज्जरात् पूर्व्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे।
मरुदेशो महेशानि! उच्चोत्पत्तिपरायण: ॥
श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीत: पश्चिमे परे।
आभीरदेशो देवेशि! विन्ध्यशैले व्यवस्थित: ॥
अवन्तीत: पूर्व्वभागे गोदावर्य्यास्तथोत्तरे।
मालवाख्यो महादेशो धनधान्यपरायण: ॥
द्रविडतैलङ्गयोर्म्मध्ये चोलदेश: प्रकीर्त्तित:।
लम्बकर्णाश्च ते प्रोक्तास्तद्देशो वान्तरे भवेत् ॥
कुरुक्षेत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागत:।
इन्द्रप्रस्थान्महेशानि! दशयोजनकद्वये ॥
पाञ्चालदेशो देवेशि! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषित:।
पाञ्चालदेशमारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वत: ॥
काम्बोजदेशो देवेशि! वाजिराशिपरायण:।
वैदर्भदेशादूर्द्धञ्च इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे ॥
मरुदेशात् पूर्व्वभागे वैराट: परिकीर्त्तित:।
काम्बोजादुत्तभागे तु इन्द्रप्रस्थाच्च पश्चिमे ॥
पाण्ड्यदेशो महेशानि! महाशूरत्वकारक:।
गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे! ॥
विदेहभू: समाख्याता तैरभुक्ताभिध: स तु।
काम्बोजदेशमारभ्य महाम्लेच्छात्तु पूर्व्वके।
वाह्लीकदेशो देवेशि! अश्वोत्पत्तिपरायण: ॥
तप्तकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!।
किरातदेशो देवेशि! विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते ॥
करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाजान्तकं शिवे!।
मुलतानदेशो देवेशि! महाम्लेच्छपरायण: ॥
हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि!।
खुरासानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायण: ॥
तन्मध्ये चोत्तरे देवि! ऐराक: परिकीर्त्तित:।
काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे।
भोटान्तदेशो देवेशि! मानसेशाच्च दक्षिणे ॥
मानसेशादुत्तपूर्व्वे चीनदेश: प्रकीर्त्तित:।
कैलासीरं समारभ्य सरयूं परित: परे ॥
अमरगां महेशानि महाचीनाभिधो भवेत्।
कटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि! ॥
नेपालदेशो देवेशि! शिलहट्टं शृणु प्रिये!।
गणेश्वरं समारभ्य महोदध्यन्तगं शिवे! ॥
शिलहट्टाभिधो देश: पर्व्वते तिष्ठति प्रिये!।
वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे! ॥

गौड़देशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः ।
गोकर्णशात् पूर्व्वभागे आर्य्यावर्त्तात्तु चोत्तरे ॥
तैरभुक्तात् पश्चिमे तु महापूर्य्याश्च सर्व्वतः ।
महाकोशलदेशश्च सूर्य्यवंशपरायणः ॥
व्यासेश्वरं समारभ्य तप्तकुण्डान्तकं शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥
दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ ।
चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे ! ॥
तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मागधो भवेत् ।
जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्कलः परिकीर्त्तितः ॥
कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ! ।
श्रीकुन्तलाभिधो देशो नूनं शृणु महेश्वरि ! ॥
कामगिरेर्द्दक्षभागे मरुदेशात्तथोत्तरे ।
हूनदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र रमन्ति च ॥
कथाभ्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः ॥
ब्रह्मपुत्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः ।
मागधाद्दक्षभागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ! ॥
सौरसेनाभिधो देशः सूर्य्यवंशप्रकाशकः ।
हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः ।
मरुदेशात् पूर्व्वभागे कामाद्रेर्द्दक्षिणे शिवे ! ॥
सिंहलाख्यो महादेशः सर्व्वदेशोत्तमोत्तमः ।
शिलहट्टात् पूर्व्वभागे कामरूपात्तथोत्तरे ॥
पुलिन्द्रदेशो देवेशि ! नरनारायणः परः ।
गणेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ! ॥
कच्छदेशः समाख्यातः सुदेशं शृणु सादरम् ।
पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! ॥
मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यबाहुल्यकारकः ।
वैराटपाण्ड्ययोर्म्मध्ये पूर्व्वदक्षक्रमेण तु ॥
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ।
शूरसेनात् पूर्व्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे शिवे ! ॥
सौवीरदेशो देवेशि ! सर्व्वदेशाधमाधमः ।
अवन्तीतः पश्चिमे तु वैदर्भाद्दक्षिणोत्तरे ॥
लाटदेशः समाख्यातो वर्व्वरं शृणु पार्व्वति ! ।
मायापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गात्तथोत्तरे ॥
वर्व्वराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मक्कान्तं परमेश्वरि ! ॥
सैन्धवाख्यो महादेशः पर्व्वते तिष्ठति प्रिये ! ।
एते षट्पञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि ! ॥
एतन्मध्येऽपि देवेशि ! देशभेदा ह्यनेकशः ।
कोटिशः सन्ति देवेशि ! एते मुख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
रहस्यातिरहस्यञ्च गोप्तव्यं पशुसङ्कटे ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥

देशकः, त्रि, (दिशतीति । दिश आदेशे + "ण्वुल् तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) शास्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥
"तथोन्मार्गप्रवृत्तस्य चास्तु सन्मार्गदेशकः ।
सन्तु मेऽतिथयः श्लाघ्या वित्तदाने तथार्थिने ॥"
इति मार्कण्डेये । १६ । १७ ॥

देशकारी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते मेघरागस्य भार्य्या । अस्या जातिः संपूर्णः ग्रहं षड्जस्वरः गानसमयः वर्षर्त्तौ निशान्तः । अस्याः स्वरूपं सुन्दरस्त्री तिलयुक्तानना कमलपत्राक्षी दाड़िमस्तनी गौराङ्गी विम्बोष्ठी मुक्ताहारकण्ठी कर्पूरचन्दनलिप्ताङ्गी सालङ्कारा नायकेन सहोपविश्य हावभावकटाक्षान् कुर्व्वती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमयः प्रातर्वैराटीरागिण्या सह । अस्याः स्वरूपं नायकेन सह केलिकौतुकरता श्यामकेशभारा जितशरत्पूर्णचन्द्रानना अनङ्गराजिताङ्गी काञ्चनकलसद्युतिहारिकुचा कमलनयना मृदुभाषिणी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशरूपं, क्ली, (दिश्यते इति । दिश् + कर्म्मणि घञ् । देशस्य हेतुयुक्तिदेशकालपात्रादिभिर्द्दिश्यमानस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशानुरूपाचारस्य रूपम् ।) उचितम् । इत्यमरः ।२ । ८ । २४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । ५ ।
"चौर्य्यग्रहणवृत्तिश्च यथा धर्म्मं प्रकीर्त्तितम् ।
लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ! ॥")

देशाख्यी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जातिः षाड़वः ग्रहं गान्धारस्वरः गानसमयः वसन्तर्त्तौ पूर्व्वाह्णः । अस्याः स्वरूपम् । सुरूपा नारी चन्द्रवदना क्रोधना कलहप्रिया रोमहर्षा निष्कोषकरवालकरा मल्लवत् धूल्यवगुण्ठितबाहुवक्षाः बलमर्द्दितकक्षस्थापितशत्रुपक्षा सर्व्वदा स्वसमीपस्थापितनायका च । रागमालामते तु तस्याः स्वरूपं मल्लवत् परस्परमल्लक्रीड़ायां नियुक्ता । सा क्रीड़ामल्लकाष्ठोत्क्षेपणप्रस्तरादुत्तोलनभूमिलुण्ठनादिरूपा । कल्लिनाथमते वसन्तरागस्य भार्य्या । सङ्गीतदर्पणमते अस्या जातिः संपूर्णः । अस्याः स्वरूपं कर्पूरादपि कमनीयाङ्गी कमलराजितनयना हर्षयुक्ता रसिका अतिधीरा किञ्चित्सङ्कुचिता दीर्घभुजा मल्लद्युतिमोचिनी च । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशान्तरं, क्ली, (अन्यो देशः । मयूरव्यंसकादिवत् समासः ।) सुमेरुलङ्कयोर्मध्यरेखास्वरूपदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनम् । इति सिद्धान्तरहस्यम् ॥ ये उदयान्तरकर्म्मणा लङ्कायामौदयिका घटा जातास्ते देशान्तरकर्म्मणा स्वपुरोदयिकाः स्युः । तच्च द्विविधं एकं पूर्व्वापरं द्वितीयं याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तम् । यथा,—
"येऽनेन लङ्कोदयकालिकास्ते
देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः ।
देशान्तरं प्रागपरं तथान्यत्
याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥
देशान्तरपरिभाषायां वृहस्पतिः ।
"वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्व्वा व्यवधायकः ।
महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद्यदि
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा
दशरात्रेण या वार्त्ता यत्र न श्रूयतेऽथ
वृहस्पतिः ।
देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम्
चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ।
इत्युदाहृत
"मुनित्रयवचनोक्तवागादियोजनादिभे
स्यार्थम् एवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्य
योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि
वैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि वा
महानद्यन्तरितत्वभेदाभावेऽपि षष्टियो
वैदेश्यम् ।" इति शुद्धिचिन्तामणिः ॥

देशिकः, पुं, (देशे प्रसितः इति । देश +
पथिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ।
महाभारते । ७ । ५ । १० ।
"अदेशिको यथा सार्थः सर्व्वं कृच्छ्रं सम
अनायका तथा सेना सर्व्वान्दोषान् समृच्छ
गुरुः । यथा देशिको मूलमन्त्रेण इत्याग
(यथा, महाभारते । १३ । १४७ । ४२
"धर्म्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति
भा
धर्म्मविद्भिः सदेवेशो नमस्कार्य्यः सदोद्यते

देशिनी, स्त्री, (दिशतीति । दिश् आ
णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) तर्ज्जनी । इति
रत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहिता
१ । १६ ।
"कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥"

देशी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
रागस्य भार्य्या । अस्या जातिः षाड़वः
ऋषभस्वरः गानसमयः ग्रीष्मर्त्तौ मध
अस्याः स्वरूपं सुरूपा नारी हरिद्रवस
कृता यौवनमदेन कामासक्ता सती नाय
नागारमागत्य निधुवनरता च । भरत
मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हि
रागस्य भार्य्या । तस्या गानसमयः या
लम् । तस्याः स्वरूपम् । निद्रायुक्त
आलस्ययुक्ता प्रियाभिमुखी नायकस्य
भङ्गनार्थं मनोरञ्जनतानं गायन्ती रमणी
रचितवेशा । भूषणगणशोभिता गौराङ्गी
हितहरिद्वर्णशाटिका । इति सङ्गीतशा
(सङ्गीतभेदः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । १ । १
"गीतं वाद्यं नर्त्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
मार्गदेशी विभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम्
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम्
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्ज
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥"

देश्यं, क्ली, (दिश्यते इति । दिश् + कर्म्मणि
पूर्व्वपक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ देशार्थे
(देशे भवः । देश + "दिगादिभ्यो यत् ।"

३। ५४। इति यत्।) देशभवे। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ६।
"भोगाय देशभिन्नूणां वङ्गभास्वान्वतप्रभा॥")
:, त्रि, (ददातीति। दा+-"गादाभ्यामिनुच्।" उणां ३। १६। इति इष्णुच्।) दाता।
दद्दमः। इति हेमचन्द्रः॥ रजकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
:, पुं क्ली, (देग्धि प्रतिदिनम्। दिह् वृद्धौ+अच्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७१।
न्यायमते पृथिव्या देहं योनिजम् अयोनिजञ्च। योनिजं जरायुजमण्डजञ्च। अयोनिजं स्वेदजोद्भिदादिकम्। नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम्। जलीयं देहमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम्। तैजसं देहमयोनिजं सूर्य्यलोके प्रसिद्धम्। वायोर्देहमयोनिजं तदेव पिशाचादीनाम्। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ *॥
अथ नरकभोगदेहविवरणम्। तत्र यमं प्रति सावित्रीप्रश्नः।
"स्वदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः।
केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च शुभाशुभम्॥
सुचिरं क्लेशभोगेन कथं देहो विनश्यति।
देहो वा किंविधो ब्रह्मन्! तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥"
यमस्योत्तरम्।
"शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम्।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम्॥
देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम्।
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्म्मितो भवेत्॥
स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः कृतः।
बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये।
जले न नष्टो देही वा प्रहारे सुचिरे कृते॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा।
तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च॥
प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्यूर्द्ध्वपतनेऽपि च।
न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च॥
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥
ईश्वरदेहस्य प्रमाणं यथा,—
"यन्मे गुह्यतमं देहं सर्व्वगं तत्त्वदर्शिनः।
प्रविष्टा मम सायुज्यं लभन्ते योगिनोऽव्ययम्॥"
इति कूर्म्मपुराणम्॥
देहकोषः, पुं, (देहस्य कोष इव आवरकत्वात्।) पक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पाखा इति भाषा॥
देहक्षयः, पुं, (देहस्य क्षयो हानिर्यस्मात्।) रोगः। इति शब्दचन्द्रिका॥
देहदः, पुं, (देहं ददाति यद्वा दायति चतादेः शोधयतीति। दा दाने दैप शोधने वा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (देहदातरि, त्रि॥)
देहदुर्गन्धता, स्त्री, (देहस्य दुर्गन्धता) शरीरदौर्गन्ध्यम्। तन्नाशकौषधं यथा,—
"अर्ज्जुनस्य च पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च।
सलोध्राणि च सल्लेपो देहदुर्गन्धतां हरेत्॥"
इति गारुडे १६४ अध्यायः॥
देहधारकं, क्ली स्त्री, (देहं धारयतीति। धारि+"ण्वुल्तृचौ।" ३। १। १३३। इति ण्वुल्।) अस्थि। इति हेमचन्द्रः। ३। २९०॥
देहधिः, पुं, (देहो धीयते अस्मिन्निति। देह+धा+आधारे किः।) पक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पाखा इति भाषा॥
देहधृक्, [ष्] पुं, (देहे धर्षति सञ्चरतीति। धृष्+क्विप्।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, सुश्रुते। २। १।
"वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्॥")
देहभृत्, पुं, (देहं बिभर्त्तीति। देह+भृ+क्विप् तुगागमश्च।) जीवः। इति हेमचन्द्रः। ६। २॥ (यथा, रघौ। ८। ५१।
"धिगिमां देहभृतामसारताम्॥")
देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगमनम्।) यमपुरीगमनम्। मरणम्। (देहाय देहरक्षणाय या यात्रा उद्यमादिः।) भोजनम्। इति मेदिनी। रे, २६८॥ (यथा, भागवते। ४। २३। २०।
"अतीव भर्त्तुर्व्रतधर्म्मनिष्ठया
शुश्रूषया चारषदेहयात्रया।
नाविन्दतार्त्तिं परिकर्शितापि सा
प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः॥")
देहला, स्त्री, (देहं लाति देहस्य पुष्टिं ददातीति। देह+ला+कः टाप्। सेवनेन प्रथमं पुष्टिवर्णादिप्रदानादस्यास्तथात्वम्।) मद्यम। इति शब्दचन्द्रिका॥
देहलिः, पुं, (दिह+भावे घञ्। देहो लेपस्तं लाति गृह्णातीति। देह+ला+बाहुलकात् किः।) देहली। इति शब्दरत्नावली॥
देहली, स्त्री, (देहं लेपं लातीति। देह+ला+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः। गौरादित्वात् ङीष्।) गृहावग्रहणी। इत्यमरः। २। २। १३॥ द्वारपिण्डिका। द्वाराग्रस्थानम्। इति केचित्॥ छातिना इति ख्याता इति केचित्॥ अध उडुम्बरम्। तत्शिलाया अधोदारुपाषाणो वा। इति स्वामी॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मेघदूते। ८७।
"शेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः॥")
देहसारः, पुं, (देहस्य सारः।) मज्जा। इति राजनिर्घण्टः॥
देहात्मवादी, [न्] त्रि, (देहमेवात्मानं परञ्च वदतीति। वद्+णिनिः।) चार्व्वाकः। तस्येदं मतम्। शरीरमेवात्मा प्रज्वलितगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यनुभवाच्च। अत्र प्रमाणम्। देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताः। इति शारीरिकसूत्रभाष्यम्॥
अपि च।
"आत्मास्ति देहाद्व्यतिरिक्तमूर्त्ति-
र्भोक्ता स लोकान्तरितः फलानाम्।
आशेयमाकाशतरोः प्रसूनात्
प्रथीयसः स्वादुफलप्रसूतौ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः॥
देहिका, स्त्री, (देग्धीति। दिह वृद्धौ+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। वटिः २ उपादिकः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपजिह्विका ४ उत्पादिका ५ उद्देहिका ६ दिवी ७। इति हारावली॥
देही, [न्] (देहोऽस्यास्तीति। देह+इनिः।) शरीरी। प्राणी। अस्य गुणा यथा,—
"बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा।
धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्द्दश॥"
अयं इन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपापाश्रयः। ज्ञानसुखादियोगतो मानसप्रत्यक्षविषयः। परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमेयः। अहमित्याकारप्रत्ययाश्रयः। मनोमात्रस्य गोचरः। विभुः परममहत्त्ववान्। इति भाषापरिच्छेदः॥
तथा च। श्रीभगवद्गीतायाम्।
"देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत!।
तस्मात् युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि॥"
अपि च।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥"
दै, प शोधने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) पित्त्वाद्दासंज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि। शोधनमिह शुद्धीकरणम्। दायति ताम्रमग्निर्लोकः। अवपूर्व्वः शुक्लीभावे (अत्र अकर्म्मकः।) शिल्पते श्वेतते चोणि स्युः शुक्लत्वेऽवदायति। इति भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः।
दैतेयः, पुं, (दितेरपत्यं पुमान्। दिति+"स्त्रीभ्यो ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) दैत्यः। इत्यमरः। १। १। १२॥ (यथा, हरिवंशे। १८२। ७६।
"जय वाणं महाबाहो! दैतेयं देवपूजित!।
यदर्थमवतीर्णोऽसि तत् कर्म्म सफलीकुरु॥")
दैत्यः, पुं, दितेरपत्यं ("दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः।" ४। १। ८५। इति ण्यः।) असुरः। इत्यमरः। १। १। १२॥ (यथा, मनुः। १२। ४८।
"तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः॥")
दितिसम्बन्धिनि, त्रि॥
दैत्यगुरुः, पुं, (दैत्यानां गुरुः।) शुक्रः। इत्यमरः। १। ३। २५॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १०४। ३४।
"आषाढमासाद्भूतिवक्त्र-
प्राप्नुयान् दैत्यगुरुस्तृतीये॥")
दैत्यदेवः, पुं, (दैत्यानां देवः।) वरुणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वायुः। इति हेमचन्द्रः। ४। १७३॥

दैत्यनिसूदनः, पुं, (निसूदयतीति । नि+सूदि+ल्युः । दैत्यानां निसूदनः नाशकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥

दैत्यपुरोधाः, [स्] पुं, (दैत्यानां पुरोधाः पुरोहितः ।) शुक्रः । इति हारावली । ३६ ॥

दैत्यमाता, [ऋ] स्त्री, (दैत्यानां माता ।) दितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैत्यमातृमात्रम् । यथा, हरिवंशे । १६६ । १२ ।

"अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः ॥") दैत्यपरिमाणकर्त्तरि, त्रि ॥

दैत्यमेदजः, पुं, (दैत्यमेदात् जायते इति । दैत्यमेद+जन्+डः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथिव्याम्, स्त्री । मधुकैटभमेदजातत्वात् ॥

दैत्ययुगं, क्ली, (दैत्यानां युगम् ।) दैत्यानां युगविशेषः । तत् देवपरिमाणेन द्वादशसहस्रवर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैत्या, स्त्री, (दितेरियमिति ण्यः । ततष्टाप् ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥ चण्डौषधिः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥ मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दैत्यभार्य्या च ॥

दैत्यारिः, पुं, (दैत्यानामरिः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१।१८ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ ।२८ ।

"दैत्यारिः कमलाकपोलमकरीलेखाङ्कितोरःस्थलः ।

प्रेतैश्चाविततरेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तः कथा ॥")

देवता । इति मेदिनी । रे, १७० ॥

दैत्याहोरात्रः, पुं, (दैत्यानामहोरात्रः ।) दैत्यानां दिवानिशम् । स मनुष्यमानेन वर्षैकसंख्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैनं, क्ली, (दीनस्य भावः । अण् ।) दीनता । (दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैनन्दिनं, त्रि, (दिनं दिनं भवं इत्यण् निपातनात् साधुः ।) दिनेदिने भवम् । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।

"एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तनः ।

तिर्य्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्म्मभिः ॥")

स्वार्थेष्ण प्रतिदिनम् । इति निपातनसाध्यम् ॥

दैनन्दिनप्रलयः, पुं, (दैनन्दिनश्चासौ प्रलयश्चेति कर्म्मधारयः ।) प्रलयविशेषः । यथा,—

"चतुर्द्दशेन्द्रावच्छिन्नं ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।

तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मी निशा नृप ! ॥

कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु परिकीर्त्तिता ।

एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥

ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै ।

उत्थितेनैव सहसा सङ्कर्षणमुखाग्निना ॥

चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता द्रुतम् ।

ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च सृज्यते विधिः ॥

तस्य ब्राह्मीनिशायाञ्च क्षुद्रप्रलय उच्यते ।

देवाश्च मुनयश्चैव तत्र दग्धा नरादयः ॥

एवं त्रिंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च ।

वर्षं द्वादशमासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि ॥

एवं पञ्चदशाब्दे च गते च ब्रह्मणो नृप ! ।

दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्त्तितः ॥

अह्नो रात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।

तत्र सर्व्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मन्विन्द्रा मानवादयः ॥

ऋषयो मुनयश्चैव गन्धर्व्वा राक्षसादयः ॥

मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः ।

इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।

नाड़ीजङ्घो वकश्चैव सर्व्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥

ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका नागालयास्तथा ।

ब्रह्मलोकं ययुः सर्व्वे ब्रह्मलोकादयस्तथा ॥

गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सृजते पुनः ।

एवं शतायुःपर्य्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दैनारं, त्रि, दीनारमितस्वर्णजातवस्तु । दीनारे भवं दीनारस्येदं वेति (अण्) ष्णप्रत्ययः ॥

दैनिकी, स्त्री, (दिने भवः । दिन+"कालात् ठञ् ।" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दिनभृतिः । एकदिनकर्म्ममूल्यम् । इति शब्दमाला ॥ (दिनभवे, त्रि ॥)

दैन्यं, क्ली, (दीनस्य भावः । दीन+ष्यञ् ।) कार्पण्यम् । इति हेमचन्द्रः ।२।२३३॥ दीनता । यथा,

"याच्ञादैन्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु

त्वं वृणिलत्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥"

इति मुरारिमिश्रः ॥

(अलङ्कारोक्तव्यभिचारिगुणभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४१ ।

"दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥")

दैपं, त्रि, दीपसम्बन्धि । दीपस्येदमित्यर्थे (अण्) ष्णप्रत्ययः ॥

दैर्घ्यं, क्ली, (दीर्घस्य भावः । दीर्घ+ष्यञ् ।) दीर्घत्वम् । तत्पर्य्यायः । आयामः २ । आरोहः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ आरोहस्थाने आनाह इति भरतः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ११ । ३३ ।

"अपरस्यां चलकेतुः

शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया ।

गच्छेद्यथा यथोदक्

तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥")

दैलीपिः, पुं, दिलीपराजपुत्त्रो रघुः । दिलीपस्यापत्यमिति ष्णिप्रत्ययः (इञ्) ॥

दैवं, क्ली, (देवस्येदम् । देव+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिणहस्ताङ्गुल्यग्रवर्त्ति । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५९ ।

"कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥")

दैवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

"प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचि[...]

नापि दैवं न वा पित्र्यं यावत् पूर्णो न [...]

इति शुद्धि[...]

विवाहविशेषे, पुं । इत्युद्वाहतत्त्वम् । [...]

रणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् । (दिवि[...]

दिव+अण् ।) दिविभवे, त्रि ॥

दैवं, क्ली, पुं, (देवात् नियतादागतम् । अण् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । [...]

"दैवाधीनं जगत् सर्व्वं जन्मकर्म्मशुभा[...]

संयोगाश्च वियोगाश्च न च दैवात् परं [...]

कृष्णायत्तञ्च तद्दैवं स दैवात् परतस्त[...]

भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्व[...]

दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्त्तुं स्वलील[...]

न दैववद्धस्तद्भक्तश्चाविनाशी च निर्गु[...]

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम्[...]

मनुरुवाच ।

"दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीह[...]

अत्र मे संशयो देव ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः[...]

मत्स्य उवाच ।

स्वमेव कर्म्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जि[...]

तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिण[...]

प्रतिकूलं यथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।[...]

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलि[...]

येषां पूर्व्वकृतं कर्म्म सात्त्विकं मनुजोत्त[...]

पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते [...]

कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा [...]

कृच्छ्रेण कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा [...]

पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितव्यं फलं [...]

दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्ज्जिता[...]

तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवेन सफलं भवेत्[...]

पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थि[...]

दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! [...]

त्रयमेव मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलाव[...]

कृषिवृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः[...]

तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्च[...]

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्म्मं पौरुषं शुभि[...]

एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं शुभम्[...]

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान् च दैवपराय[...]

तस्मात् सदैव यत्नेन पौरुषे यत्नमाचरे[...]

त्यक्त्वालसान्दैवपरान् मनुष्या-

नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः

अन्विष्य यत्नाद्वृणुयात् नृपेन्द्र !

तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्[...]

इति मत्स्यपुराणे १६५ अध्[...]

दैवकी, स्त्री, (देवकी एव । स्वार्थे अण् । ङीप् ।) कृष्णमाता । वसुदेवपत्नी । [...]

श्रीभागवतम् ॥

दैवकीनन्दनः, पुं, (दैवक्याः नन्दनः [...]

श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ [...]

पाद्मोत्तरखण्डे ११९ अध्याये ।

"दैवकीनन्दनः स्रष्टा श्रीशो नामाप्रमेयक[...]

दैवकोविदा, स्त्री, (देवे दैवनिमित्तशुभाशुभज्ञाने कोविदा विज्ञा ।) दैवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । दैवपक्षिते, त्रि ॥

दैवज्ञः, त्रि, (दैवं जानातीति । ज्ञा+कः ।) गणकः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । ३४ ।
"दैवज्ञान् वेदविदुषः पर्य्यपृच्छच्छुभं दिनम् ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा, दैवज्ञब्राह्मणधनापहारी धूमान्धनरकं भुक्त्वा ग्रामजन्मसम्मिक-नानाविधपपच्छिद्रमिष्टभार्य्यावंशहीनव्याधियुतस्वरखर्व्वकारसवर्णकलिग्रहवत्नसेविविप्रज्ञात्मगणका भूत्वा दैवज्ञो गणकोपजीविविप्रो भवति ॥ * ॥
अपि च ।
"लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागवेष्टञ्च नागैर्वेष्टित एव च ॥
वसेत् स्वलोममानाब्दं तत्रैव नागदंशितः ।
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ॥
गोपश्च कर्म्मकारश्च शङ्खकारस्ततः शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दैवज्ञा, स्त्री, (दैवं जानातीति । ज्ञा+कः । ततष्टाप् ।) दैवज्ञभार्य्या । प्रश्नादिना शुभाशुभज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी । तत्पर्य्यायः । विप्रश्निका २ ईक्षणिका ३ । इत्यमरः ।२।६।२०॥

दैवतः, पुं क्ली, (देवता एव । स्वार्थे अण् ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । २ ।
"आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे ! काकुत्स्थपरिपालिते ! ।
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥"
देवतानां समूहः । देवता+अण् ।) देवतासमूहे, क्ली । (देवताया इदम् । अण् ।) देवसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैवदीपः, पुं, (दैवः सूर्य्याधिष्ठातृको दीपः । दर्शनेन्द्रियस्य सूर्य्याधिष्ठातृत्वात्तथात्वम् ।) चक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दैवसम्बन्धिप्रदीपश्च ॥

दैवपरः, त्रि, (दैवमेव परं प्रधानं यस्य ।) दैवनिष्ठः । तत्पर्य्यायः । यद्भविष्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।४३।८६।
"सार्द्धं न बलिभिः कुर्य्यान्न च न्यूनैर्न निन्दितैः ।
न सर्व्वशङ्किभिर्नित्यं न च दैवपरैर्नरैः ।
कुर्व्वीत साधुभिर्मैत्रीं सदाचारावलम्बिभिः ॥")

दैवप्रश्नः, पुं, (दैवे दैवनिमित्तशुभाशुभविषये यः प्रश्नः ।) प्राक्तनशुभाशुभकर्म्मजिज्ञासा । तत्पर्य्यायः । उपश्रुतिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैववाणी । यदुक्तं हारावल्याम् । २२ ।
"नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः ।
श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥")

दैवयुगं, क्ली, (दैवं देवसम्बन्धि युगम् ।) देवानां युगम् । तच्च दैवमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् । मनुष्यपरिमाणेन चतुर्युगमानम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यदुक्तं मनौ । १ । ७१ ।
"यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥")

दैवलकः, पुं, (देवल इव कायतीति । कै+कः । ततः स्वार्थे अण् ।) भौतः । भूतसेवकः । इति हारावली । १५० ॥ देवलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैवलेखकः, पुं, (दैवं दैवनिमित्तशुभाशुभं लिखतीति । लिख+ण्वुल् ।) मौहूर्त्तः । गणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दैववाणी, स्त्री, (दैवी आकाशसम्बन्धिनी वाणी ।) आकाशवाणी । अमानुषी वाक् । तत्पर्य्यायः । चित्रोक्तिः २ पुण्यशकटी ३ दैवप्रश्नः ४ उपश्रुतिः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कृतवाक्यम् । यथा, दण्डी ।
"संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।"
"गीर्वाणवाणीधरनं मुकुन्द-
संकीर्त्तनञ्चैव सुभगं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
ल्लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥"
इति वोपदेवः ॥

दैवाकरिः, पुं, (दिवाकरस्यापत्यं पुमान् । दिवाकर+इञ् ।) शनिः । यमः । यमुनायां, स्त्री । एतेषामुदाहरणं यथा,—
"सम्प्रति दैवाकरितः पारमिताहरितावच-करितः ।
नायं कोऽपि विशेषः स्वाहितराशिवशात-शुभेषः ॥"
इति काव्योदयधृतसङ्केतकम् ॥

दैवात्, व, हठात् । यथा, "दैवादपाङ्गवलनं किल मानवत्याः ।" इति काव्योदयः ॥

दैवाहोरात्रः, पुं, (दैवः देवसम्बन्धी अहोरात्रः ।) देवानामेकदिवसः । स मनुष्याणां संवत्सरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैविकः, त्रि, (देवस्य अयं देवे भवो वा । देव+ठक् ।) देवसम्बन्धी । (यथा, मनुः । १ । ६५ ।
"अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्म्मणामहः ॥")
देवे भवः । इति व्याकरणम् ॥

दैवी, स्त्री, (देवस्य इयम् । देव+अण् अञ् वा । ततो ङीप् ।) देवसम्बन्धिनी । यथा,—
"ब्रह्मोपास्महमिति स्फुरत्यपि हृदि यावत्किमपि वासना
का नामेयमतर्क्यसेतुगहना दैवी सतां यातना ।"
इति शान्तिशतके । ७ ॥
चिकित्साविशेषः । यथा, वैद्यके ।
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ॥"

दैव्यं, क्ली, (देवस्य इदम् । "देवाद्यञञौ ।" ४ । १ । ८५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यञ् ।) दैवम् । भाग्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देवसम्बन्धि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । ११ ।
"तं वः शर्धं मारुतं सुम्नयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ॥")

दैशिकं, त्रि, (देशे भवं देशस्य इदं वा । देश+ठञ् ।) देशसम्बन्धि । भवार्थे ष्णिकप्रत्ययेन सिद्धम् । सम्बन्धविशेषः । यथा । कालभावयोः सप्तमीति सूत्रं भावः सत्वं तच्च द्विविधं कालिकं दैशिकञ्चेति कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ॥ देशनिष्ठविशेषणता । इति नैयायिकाः ॥

दैष्टिकः, पुं, दिष्टेन भवः । (दिष्ट+ठक् ।) भाग्याधीनजातः । कालेन जातः । इति व्याकरणम् ॥ (दिष्टं भागधेयमिति मतिर्यस्य । "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ।" ४ । ४ । ६० । इति ठक् । दैवपरः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

दैहिकं, त्रि, (देहस्य इदं देहे भवं वा । देह+ठञ् ।) देहसम्बन्धि । यथा,—
"भौक्त्या भैरवाणां भवति सुविहिता दैहिकी गोपितार्था ।"
इति कुब्जिकातन्त्रे ७ मपटलः ॥

दो, य छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, शिरोऽद्यति विशिशो यः । इति दुर्गादासः ॥

दोः, [स्] पुं, (दाम्यत्यनेनेति । दमु उपशमे + "दमेर्डोसिः ।" उणा २ । ६८ । इति डोसिः ।) बाहुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा, अनर्घराघवे । २ । ४४ ।
"दास्यत्येवमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ
दोर्लीलामखिलीकृतत्रिभुवनो लङ्कापति-
र्याचते ॥")

दोःशिखरं, क्ली, (दोष्णः शिखरम् ।) स्कन्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोःसहस्रभृत्, पुं, (दोःसहस्रं बाहुसहस्रं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६६ ॥ बाणराजा च ॥

दोग्धा, [ऋ] पुं, (दोग्धीति । दुह+तृच् ।) अर्थोपजीविकविः । वत्सः । गोपालः । इति मेदिनी । घे, ८ ॥ दोहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, कुमारे ।१।२।
"यं सर्व्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ॥")

दोग्ध्री, स्त्री, (दोग्धृ+ङीप् ।) गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।
"दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥")

दोदूयमानः, त्रि, (दुल+यङ्+शानच् ।) पुनःपुनरतिशयेन वा दोलनविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

दोधः, पुं, (दोग्धीति । दुह+अच् । निपातनात् साधुः ।) गोवत्सः । यथा,—
"देव सदोधकदम्बतलस्थ-
श्रीधर तारकनामपदं मे ।
कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले
स्वल्पमपि प्रथमेष्यति योगम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

दोधकः, पुं, छन्दोविशेषः । यथा, श्रुतबोधे ।
"आद्यचतुर्थमहीननितम्बे
सप्तमकं दशमञ्च तथान्त्यम् ।

यत्र गुरु प्रकटस्मररागे
तत् कथितं तव दोधकवृत्तम् ॥"

दोधूयमानः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा धूयते । धु कम्पने + "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।" ३।१।२२ । इति यङ् । "गुणो यङ्लुकोः ।" ७ । ४ । ८२ । इति अभ्यासस्य गुणः । ततः अभ्यासस्य दीर्घत्वादनुसारेण दोधूयधातुः । यङन्तत्वादात्मनेपदम् । ततः शानच् ।) पुनःपुनरतिशयेन वा कम्पविशिष्टः । यथा,—
"नभस्वदासङ्गभयेव साध्वी
दोधूयमाना वडभीपताका ।"
इति रामाञ्जरी ॥
"प्रलयेऽपि दोधूयमानाः परमाणवः तिष्ठन्ति ।"
इति शिरोमणिः ॥

दोरकः, पुं, (डोरक + निपातनात् डस्य दः ।) वीणातन्तुबन्धनरज्जुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोर्गडुः, पुं, (दोषा बाहुना गडुः कुब्जितः ।) कुब्जितहस्तः । तत्पर्य्यायः । कुण्यः २ बाहुकुण्ठः ३ । इति जटाधरः ॥

दोर्ग्रहः, त्रि, (दोर्गृह्यते अनेनेति । ग्रह + करणे अप् ।) बलवान् । तत्पर्य्यायः । कौराटः २ सामः ३ । इति हारावली । १२७ ॥ (दोष्णो ग्रहः ।) भुजस्य ग्रहणं तत्र यथा च ॥

दोर्दण्डः, पुं, (दोर्दण्ड इव ।) बाहुरूपदण्डः । यथा । "दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयम् ।" इत्युद्भटः ॥

दोर्मध्यं, क्ली, (दोष्णो मध्यम् ।) बाहुमध्यभागः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ बाजु इति भाषा ॥

दोर्मूलं, क्ली, (दोषो मूलम् ।) कक्षः । वगल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भुजकोटरः २ खण्डिकः ३ कचा ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५३ ॥

दोलः, पुं, दोलनम् । दुलधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (दोल्यते अस्मिन् कृष्णेनेति । दोलि + अधिकरणे घञ् ।) श्रीकृष्णस्य यात्राविशेषः । अस्य प्रमाणं यथा, पाद्मे पातालखण्डे ।
"विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्व्विधैः ॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥
अन्यैर्व्वा रङ्गरम्यैश्च शोणयेत् परमेश्वरम् ।
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥
पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः ॥
दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥"
अपि च ।
जैमिनिरुवाच ।
"फाल्गुने मासि कुर्व्वीत दोलारोहमहोत्सवम् ।
यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै ॥
प्रत्यर्चां देवदेवस्य गोविन्दाख्यान्तु कारयेत् ।
प्रासादं पुरतः कुर्य्यात् षोडशस्तम्भसमुच्छ्रितम् ॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम् ।
चारुचन्द्रातपं माल्यचामरध्वजशोभितम् ॥
भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्ठनिर्म्मितम् ।
फल्गूत्सवं प्रकुर्व्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वा ॥
फाल्गुन्याः पूर्व्वतो विप्राश्चतुर्द्दश्यां निशामुखे ।
वह्न्युत्सवं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वतः ॥
एतत् सर्व्वं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वतः ।
गोविन्दानुग्रहीनन्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥
आचार्य्यवरणं कृत्वा वह्निं निर्म्मथनोद्भवम् ।
भूमिं संस्कृत्य विधिवत् तृणराशिं महोच्छ्रितम् ॥
सपर्णं कारयित्वा तु वह्निं तत्र विनिक्षिपेत् ।
पूजयित्वा विधानेन कुष्माण्डविधिना हुनेत् ॥
गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्त तं विभुम् ।
तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
यत्नात्तं रक्षयेद्वह्निं यावद्यात्रा समाप्यते ॥
प्रान्तयामे चतुर्द्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम् ॥
वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
उपचारावशिष्टैस्तु प्रत्यर्चामपि पूजयेत् ॥
ततो वरञ्च वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः ।
अर्चायां विन्यसेन्मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् ॥
ततश्च प्रतिमा साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः ।
रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्नानस्य मण्डपम् ॥
नानातूर्य्यनिनादैश्च शङ्खध्वनिपुरःसरम् ।
जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥
छत्रध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा ।
निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्य्यान्महोत्सवम् ॥
आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः ।
द्रष्टुमृषिगणैः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥
भद्रासनेऽधिवास्यैनं पूजयेदुपचारकैः ॥
महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत् ।
पञ्चामृतैश्च सर्व्वैर्व्वै तेषामन्यतमेन वा ।
स्नानान्ते गन्धतोयेन श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत् ॥
संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ।
नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् ॥
सप्तकृत्वस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत् ।
सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरणादिभिः ॥
अधोदेशे मण्डपं तं सप्तशो भ्रामयेत्ततः ।
ऊर्द्ध्वदेशे पुनः सप्तस्तम्भवेद्यान्तु सप्त वै ॥
यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम् ।
इयं लीला भगवतः पितामहमुखेरिता ॥
राजर्षिणेन्द्रद्युम्नेन कारिता पूर्व्वमेव हि ।
फलपुष्पावनम्रैश्च शाखाभिः परिकल्पिते ॥
वृन्दावनान्तरे रम्ये मत्तसारसवारिणि ।
कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणाकुले ॥
नानोपशोभारचिते कालागुरुसुधूपिते ।
प्रफुल्लकेतकीषण्डगन्धामोदि-दिगन्तरे ॥
मल्लिकाशोकपुन्नागचम्पकैरुपशोभिते ।
तत्काननान्तर्घटिते मण्डपे चारुतोरणे ॥
भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते ।
रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत् प्रभुम् ॥
अनर्घ्यरत्नघटितकुण्डलोल्लसितश्रुतिम् ।
यथास्थानं यथाशोभं दिव्यालङ्कारभूषणम् ॥
विकचाम्बुजमध्यस्थं विम्बयात्रा श्रिया यु
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥
सुप्रसन्नं सुनासाभ्रूपीनवक्षःस्थलोज्ज्व
पुरो व्योमस्थितैर्देवैर्ब्रह्माद्यैर्नतकन्धरैः ॥
कृताञ्जलिपुटैर्भक्त्या जयशब्दैरभिष्टुतम् ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारणैः ।
हाहाहूहूप्रभृतिभिः सत्वरं दिव्यगायनैः ।
अहंपूर्व्विकया नृत्यगीतवादित्रकारिभिः
नेत्राम्बुजसहस्रैश्च पूज्यमानं सुरान्वितैः
विकिरद्भिः सर्व्वदिक्षु गन्धचन्दनजं रजः
उपवेश्याथ गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः ।
वल्लवीवृन्दमध्यस्थं कदम्बतरुमूलगम् ॥
हावहास्यविलासैश्च क्रीडमानं वनान्तरे
गोपीभिश्चैव गोपालैर्लीलान्दोलिकया न
चिन्तयित्वा जगन्नाथं विकिरेद्गन्धचूर्णकैः
सकर्पूरै रक्तपीतशुक्लैर्दिक्षु समन्ततः ॥
दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यगन्धैः सुधूपकैः ।
चामरान्दोलनैर्गानैः स्तुतिभिश्च समर्च्चित
आन्दोलयेत् दोलिकास्थं सप्तवारान् शनैः
तदा पश्यन्ति ये कृष्णं मुक्तिस्तेषां न संश
ब्रह्महत्यादिपापानां पञ्चानां संचयो भवे
त्रिवारं दोलयेद्देवं सर्व्वपापापनोदनम् ॥
भक्तानुग्राहकं पुंसां भुक्तिमुक्त्येककारणम्
लीलाविचेष्टितं यस्य कृत्रिमं सहजं यथा
अंहःसंचयकरं मूलाविद्यानिवर्त्तकम् ।
पश्यन् द्वितीयं हरति गोहत्याद्युपपातकम्
छिन्नोत्थशेषपापानि तृतीयं नात्र संशयः ।
दृष्ट्वा दोलास्थितं देवं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
आध्यात्मिकैराधिदैवैराधिभूतैर्व्विमुच्यते ।
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्त्ती भवेन्नृपः
ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवान् जायते ध्रुवम्
इति स्कान्दे उत्कलखण्डे ४२ अध्यायः ॥

तस्य संक्षेपव्यवस्था यथा,—यदा अरु
दयकाले पौर्णमासीलाभस्तत्रैव दोलया
उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभे
दिने । सङ्गवमध्याह्नकालव्यापित्वात् त्रिम
व्यापित्वेन तिथेर्ब्बलवत्त्वाच्च । यदा तिथि
वशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलाभ
कदाचित् सहायभावेन चतुर्द्दश्यादरः । य
पूर्व्वदिने अरुणोदयं विना पूर्व्वाह्णे पौर्णमा
लाभः परदिने मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभस्तदा
गूत्सवः पूर्व्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति
स्तम् । उभयदिने कर्म्मयोग्यप्रशस्तकालप्र
तिथिसन्देह एव युग्मवचनप्रवृत्तेः । एवं पञ्च
पर्य्यन्तासु तिथिषु तत्करणे अनयैव दि
व्यवस्थोन्नेयेति । इति दोलयात्रातत्त्वम् ।
चैत्रे मासि दोलस्य प्रमाणं गारुडे ।
"चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरि
दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ ।
तन्नित्यता च पद्मपुराणे ।
"ऊर्ज्जे रथं मधौ दोलां श्रावणे तन्तु पर्व्व च
चैत्रे मदनकारोपमकुर्व्वाणो व्रजत्यधः ।

वित्तं दोलाश्रितं दृष्ट्वा चैलोक्यस्योत्सवो भवेत्।
तस्मात् कार्य्यप्रदं लक्ष्मा दोलायै उत्सवं कुरु॥"

अथ दोलोत्सवविधिः।

"देवस्य शुक्लाद्यादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च।
विष्णुपूजां विधायाथ कुर्य्याद्दोलोत्सवं व्रती॥
तदर्थञ्च विशेषेण नैवेद्यादिकमर्पयेत्।
संमान्य वैष्णवांश्चैव गीतनृत्यादि कारयेत्॥
महानीराजनं कृत्वा प्रार्थयेदच्युतोपरि।
गन्धानुलेपपुष्पाणि विचित्राणि विभागशः॥
सन्तोष्य वैष्णवांश्चैव गीतनृत्यादिभिः प्रभुम्।
तत्राभ्यर्च्यप्रमत्तः सन् दोलामारोहयेच्छुभाम्॥
दोलां वह्निर्व्वेदिकायाश्चतुर्थ्यां यथाविधि।
अभ्यर्च्यान्दोलयेत् कृष्णं सर्व्वलोकावलोकितम्॥
इत्थमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम्।
महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः॥
इत्थं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः।
ततश्च प्रार्थ्य निर्म्माल्यं कृष्णं स्वालयमानयेत्॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे तृतीयायां रमापतिम्।
दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ॥
न फाल्गुनस्य राकायामुत्तराफाल्गुनी यदा।
तदा दोलोत्सवः कार्य्यस्तत्र श्रीपुरुषोत्तमे॥"

इति हरिभक्तिविलासः॥

दोला, स्त्री, नीलिनी। (दोल्यते अस्यामिति। दोलि+घञ्+टाप्।) उद्यानादिषु क्रीडार्थं काष्ठादिमयो हिन्दोलकः। "चैँदला इति भाषा। शान्तबहा। डुली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रेङ्खा २। इत्यमरः। २। ८। ५३॥ दोली ३ खट्वाङ्गा ४ दोलिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ प्रेङ्खः ६। इति भरतधृतरत्नकोषः॥ हिन्दोला ७। इति हारावली। २१४॥ (यथा, महाभारते। ३। ६२। २७।

"द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति॥")

दोलाद्यारोहमगुणः। वातकोपनत्वम्। अङ्गस्थैर्य्यबलाधिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

अस्य विवरणं चतुर्दोलशब्दे द्रष्टव्यम्॥

दोलायमानः, त्रि, (दोलां करोतीति। दोला+क्यङ्। ततः शानच्।) दोलनविशिष्टः। यथा,

"दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम्।
रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते॥"

इत्युत्कलखण्डम्॥

दोलिका, स्त्री, (दोला+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) हिन्दोला। इति हारावली। १८१॥

दोली, स्त्री, (दोल्यते अनयेति। दोलि+इन्। कृदिकारादिति वा ङीष्।) दोला। इति शब्दरत्नावली॥ डुली इति भाषा॥

दोषः, पुं, (दूष्यते इति। दुष वैकृत्ये+णिच्+भावे घञ्।) दूषणम्। यथा,—

"अदाता वंशदोषेण कर्म्मदोषाद्दरिद्रता।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता॥"

इति चाणक्यम्। ४८॥

(दुष्यत्यनेनेति करणे घञ्।) पापम्। इति मेदिनी। षे, ४॥ वातपित्तकफाः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा,—

"नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्॥"

इति सुश्रुते। १। ३५ अध्यायः॥) गोवत्सः। इति शब्दरत्नावली॥ (दुष्यतीऽन्धकारेणेति। दुष+घञ्। प्रदोषः। यथा, भागवते। ६। ८। २१।

"देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा
सायं त्रिधामावतु माधवो माम्।
दोषे हृषीकेश उतार्द्धरात्रे
निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः॥")

काव्यगुणेतरः। स च रसापकर्षकः। यथा,

"मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रया-
द्वाच्यः।"

तत्र पददोषा यथा,—

"दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम्।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधा-
श्लीलम्॥
सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम्।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगत-
मेव॥"

वाक्यदोषो यथा,—

"प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हत-
वृत्तम्।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम्॥
अर्द्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहित-
वाच्यम्।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम्॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थञ्च वाक्यमेव तथा॥"

अर्थदोषा यथा,—

"अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च॥
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशित-
विरुद्धः॥
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः॥"

रसदोषा यथा,—

"व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्य्ययः।
अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः॥"

उक्तपदादिदोषाः स्थानविशेषे क्वचित् गुणा भवन्ति। इति काव्यप्रकाशः॥ * ॥ दोषविशेषा यथा, राजधर्म्मे।

"यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ!।
शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वञ्च तद्वद॥
लोभो मात्सर्य्यमीर्ष्या च कुत्सासूया कृपा
भयम्॥"

आचमनं विना भक्षणे दोषाभावो यथा,—

"मधुपर्के च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे।
फलमूले चेक्षुदण्डे न दोषं प्राह वै मनुः॥"

इति कूर्म्मपुराणम्॥ * ॥

द्वात्रिंशत्प्रकारा दोषा यथा,—

"यानैर्व्वा पादुकैर्व्वापि गमनं भगवद्गृहे।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम्।
एकहस्तप्रणामस्तु तथा चैकं प्रदक्षिणम्॥
पादप्रसारणञ्चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम्।
शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च॥
उच्चैर्भाषो मिथोजल्पो रोदनादि च विग्रहः।
निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम्॥
कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा॥
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्त्तिताः॥"

इति पाद्मे पातालखण्डम्॥ * ॥

(आततायिमारणे अधर्म्मदृष्टो दोषो न भवति। यथा, मनुः। ८। ३५१।

"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति॥"
"न कश्चिदपि अधर्म्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ अष्टवसूनामन्यतमः स च वसुः। यथा, भागवते। ६। ६। ११।

"द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः॥")

दोषकः, पुं, (दोष एव। स्वार्थे कन्।) गोवत्सः। इति शब्दरत्नावली॥

दोषग्राही, [न्] त्रि, (दोषं गृह्णातीति। ग्रह+णिनिः।) दोषग्रहणकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। खलः २ पुरोभागी ३ द्विजिह्वः ४ मत्सरी ५। इति हलायुधः॥

"विहाय गुणवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः।
दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्ज्जनः॥"

इत्युद्भटः॥

दोषज्ञः, त्रि, (दोषं जानातीति। दोष+ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५॥ (यथा, रघुः। १। ९३।

"अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम्।
सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्ज्जोर्ज्जितश्रियम्॥"

दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति। कः।) चिकित्सकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५॥ दोषविषयकज्ञानयुक्तश्च॥

दोषत्रयं, क्ली, (दोषाणां वातपित्तकफानां त्रयम्।) वातपित्तकफाः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दोषाणां त्रयम्। यथाह व्यासः।

"रूपं रूपविवर्ज्जितस्य भवतो ध्यानेन यद्वर्णितं
स्तुत्या निर्व्वचनीयताखिलगुरोर्दूरीकृतं यन्मया।
व्यापित्वञ्च निराकृतं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना
क्षन्तव्यं जगदीश! तत् विकलतादोषत्रयं
मामकम्॥")

दोषा, स्त्री, (दुष्यतेऽन्धकारेणेति । दुष्+घञ्+टाप् ।) रात्रिः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २६८ ।
"दीपदशा कुलयुवतिर्वैदग्ध्येनैव मलिनतामेति ।
दोषा अपि भूषायै गणिकायाः शशिकलायाश्च ॥"
दाम्यत्यनेनेति । दम्+"दमेर्डोसिः ।" उणां । २ । ६८ । इति डोसिः । भागुरिमते टाप् ।) भुजः । इति मेदिनी । षे, १५ ॥

दोषा, व, (दुष्यत्यनेनेति । दुष्+"आः समिण्-निकषिभ्याम् ।" उणां । ४ । १७४ । इत्यत्र । "बाहुलकात् दिविदुषिभ्याञ्च ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः आः ।) "स्वरादिनिपातमव्ययम् ।" १ । १ । ३७ । इति स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम् ।) नक्तम् । रजन्याम् इत्यर्थः । इत्यमरः । ३।४।६ ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
"दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥")
निशासुखम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दोषाकरः, पुं, (दोषा रात्रौ करो यस्य । यद्वा, दोषां करोतीति । दोषा+कृ+बाहुलकात् टः ।) चन्द्रः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो
मित्रर्क्षसौम्यगृहगोऽथ तदीक्षितो वा ।
यामित्रवेधविहितागमपक्षतश्च दोषान्
दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥"
(यथा च, प्रद्युम्नविजये । ६ । ३ ।
"दोषाकराङ्कमलिनान्तरशिता ते
पञ्चप्रसूनशरता च मनोभवस्य ।
प्राणत्वमस्य जगताञ्च समीरणस्य
मन्येऽद्य पुण्यजनतेव निशाचराणाम् ॥")
दोषाणामाकरश्च ॥

दोषाक्लेशी, स्त्री, (दोषां भुजं क्लिश्नातीति । क्लिश्+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वनवर्व्वरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः, त्रि, (दोषा रात्रौ भवः इति । दोषा+"सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।" ४ । ३ । २३ । इति ट्युः तुट् च ।) रात्रिभवः । इति व्याकरणम् ॥

दोषातिलकः, पुं, (दोषाया रजन्यास्तिलक इव ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दोषास्यः, पुं, (दोषा रात्रिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रदीपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषिकः, पुं, (दोषाः वातपित्तकफाः कारणत्वेन सन्त्यस्येति । ठन् ।) रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषी, [न्] त्रि, (दुष्यतीति । दुष्+"संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजेति ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) दोषयुक्तः । अपराधी । दोषशब्दादस्त्यर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्नः इति वा ॥

दोषैकदृक्, [श्] त्रि, (दोषे एवैकस्मिन् न तु गुणसंघे दृक् ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एकं केवलं पश्यतीति । दृश्+क्विप् ।) दोषमात्रदर्शी । यो गुणं त्यक्त्वा केवलं दोषमेव पश्यति सः । दोषे एकस्मिन्नेव मार्गं यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । पुरोभागी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

दोस्थः, पुं, (दोषि हस्ते तव्यया दोर्थोपारे वा तिष्ठतीति । स्था+कः ।) क्रीडा । क्रीडकः । सेवा । सेवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दोःस्थिते, त्रि ॥

दोहः, पुं, (दोग्धि अस्मिन्निति । दुह्+आधारे घञ् ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।
"एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः ।
दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ! ॥"
दुह्यते इति । दुह्+कर्म्मणि घञ् ।) दुग्धम् । ("दुह्यते इति दोहः क्षीरं स्यो गोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनम् ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ दुह्+भावे घञ् ।) दोहनम् ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।
"दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥")

दोहजं, क्ली, (दोहात् दोहनाज्जायते इति । दोह+जन्+डः ।) दुग्धम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोहडिका, स्त्री, छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ दोहा इति भाषा । अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोहदं, क्ली, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥

दोहदः, पुं, क्ली, (दोहमाकर्षं ददातीति । दा+कः ।) गर्भिण्यभिलाषः । साद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दौर्हृदम् २ श्रद्धा ३ लालसा ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ जातुकः ५ । इति रत्नकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ७९ ।
"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः ॥")
गर्भचिह्नम् । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ (पुष्पोद्गमकौषधम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।
"कुसुमं कृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्
तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥"
यथा च, मेघदूते । ७८ ।
"रक्ताशोकश्चलकिसलयः केशरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नः कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः ॥"
अत्र यस्य यो दोहदः स धृतो मल्लिनाथेन यथा,—
"स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति वकुलः शीधुगण्डूषसेकात्
पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्ष
मन्दारो नर्म्मवाक्यात् पटुमृदुहसनात्
चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्त्तना
कार

दोहदलक्षणं, स्त्री, (दोहदस्य गर्भस्य लक्ष वयःसन्धिः । गर्भः । इति मेदिनी । षे,

दोहदवती, स्त्री, (दोहदो गर्भिण्यभिलाषो इति । दोहद+मतुप् मस्य वः । अन्नपानादिद्रव्यविशेषाभिलाषवती ग इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । श्रद्धालुः २ मरः । २ । ६ । २१ ॥ * ॥ गर्भिणीकर्त्त यथा,—
"हित्वा गर्भमथाधत्त कश्यपः प्राह तां
त्वया यत्नो विधातव्यः अस्मिन् गर्भे वरा
संवत्सरशतन्त्वेकमस्मिन्नेव तपोवने ।
सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णि
न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्व्वदा ।
नोपस्करेषूपविशेन्मुषलोलूखलादिषु ॥
जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्ज्जयेत् ।
वल्मीकेषु न तिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवे
विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना
न शयालुः सदा तिष्ठेद्व्यायामञ्च विवर्ज्ज
न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत्
वर्ज्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गञ्च वर्ज्जये
न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदा
न शयीतोत्तरशिरा न चापरशिराः क्वचि
न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चार्द्रचरणा स
नामङ्गल्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका
कुर्य्याच्च गुरुशुश्रूषां नित्यमङ्गलतत्परा ।
सर्व्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमा
कृतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ।
तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्त्तुः प्रियहिते रता ।
दानशीला तृतीयायां पार्व्वत्या नक्तमाचं
इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ।
यस्तु तस्या भवेत् पुत्त्रः स्थितायुर्बृद्धिसंयुतः ।
अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ।
तस्मात्त्वमनया वृत्त्या गर्भेऽस्मिन् यत्नमाच
इति मत्स्यपुराणे

दोहदान्विता, स्त्री, (दोहदेन गर्भजनि लाषेण अन्विता ।) दोहदवती । इति चन्द्रः । ३ । २०३ ॥

दोहनं, क्ली, (दुह्+भावे ल्युट् ।) दुग्ध निःसारणम् । दोवा इति भाषा । दुह्य भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (दुह्यते स्मिन्निति । दुह्+आधारे ल्युट् । दोहनपा यथा, महाभारते । १३ । ६४ । ४१ ।
"वालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
दुह्येत परवत्सेन यस्ते हरति पुष्करम् ॥"

दोहनी, स्त्री, (दुह्यते अस्यामिति । दुह्+ल्युट् । ङीप् ।) दोहनपात्रम् । तत्पर्य्या

वेपनम् २ गारी ३ दोहः ४ दोहनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
हलः, पुं, (दोहमाकर्षं लातीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) दोहदः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, मालविकाग्निमित्रनाटके । ८ । ४७ ।
"अशोक ! यदि सद्य एव कुसुमैर्न सम्पत्स्यते वृथा वहसि दोहदं ललितकामिसाधारणम् ॥")
हलवती, स्त्री, (दोहलोऽस्त्यस्या इति मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।) दोहदवती । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
हली, स्त्री, (दोहं लातीति । ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)
हापनयः, पुं, (दोहं दोहनमपनयति स्तनिःसरणेनेति । अप + नी + अच् ।) दुग्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दोयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन दोग्धा । "तुश्छन्दसि ।" ५ । ४ । ५६ । इति ईयसुन् । "तुरिष्ठेमेयःसु ।" ६।४।१५४ । इति तृशब्दस्य लोपः ।) अतिशयदोहकः ॥
ह्यं, त्रि, (दुह्यते इति । दुह् + ण्यत् ।) दोहनीयम् । दुह्यम् । दोग्धव्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (दुह्यतेऽस्या इति । गोमहिष्यादि । इति मिताक्षरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १८० ।
"दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् ।
बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥")
:साधिकः, पुं, (दुर्दुष्टः साधः कर्म्म तत्र नियुक्तः । ठक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कूलं, त्रि, (दुकूलेन परिवृतो रथ इति । "परिवृतो रथः ।" ४ । २ । १० । इति अण् ।) दुकूलेनाच्छतरथादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
त्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म्म वा । ष्यञ् ।) दूत्यम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७२ । १८ ।
"दौत्यञ्च तत् कृतं घोरे विग्रहे जनमेजय ! ॥")
रात्म्यं, स्त्री, दुर्निन्दित आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा । तस्य भावकर्म्मार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । (ष्यञ् ।) दुरात्मनो भावः । दुरात्मनः कर्म्म । (यथा, महाभारते । २ । १५ । ७ ।
"शङ्किताः स्म महाभाग ! दौरात्म्यात् तस्य माधव ! ॥")
दौर्गन्ध्यं, स्त्री, (दुर्दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो भावे ष्यञ् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते । ३ । २६० । १३ ।
" न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव वा ॥")
तन्नाशकतैलं यथा,—
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्त्रिका ।
जातीफलकोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्रीरकाश्मर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्पूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥
दौर्ग्यं, स्त्री, दुर्गवृत्तिधर्म्मः । दुर्गसम्बन्धि । दुर्गस्य भावः दुर्गस्येदं वैतर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्) ॥
दौर्ज्जन्यं, स्त्री, दुर्ज्जनस्य भाव इदं वैतर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ् ।) दुर्ज्जनत्वम् । (यथा, महाभारते । ६ । १८ । ७६ ।
"तदिदं मम दौर्ज्जन्यं वालिशस्य महीयसि ।
अनुमन्तुर्हति मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो न्यतोऽस्थितः ॥")
दौर्ब्बल्यं, स्त्री, दुर्ब्बलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्)। दुर्ब्बलता । अल्पबलत्वम् । (यथा, मनुः । ८ । १७१ ।
"अनादेयस्य चादानादादेयस्य च विवर्ज्जनात् ।
दौर्ब्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥")
दौर्भागिनेयः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् । दुर्भगा + "कल्याण्यादीनामिनङ् च ।" ४ । १ । १२६ । इति ढक् इनङादेशश्च ।) दुर्भगापुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्भगायाः कन्या दौर्भागिनेयी ॥
दौर्भाग्यं, स्त्री, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः । (ष्यञ् । "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य च ।" ७ । ३ । १९ । इत्युभयपदवृद्धिः ।) दुर्भगत्वम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"भुक्त्वा पितृगृहे नारी भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः ॥"
दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥
दौर्म्मनस्यं, स्त्री, दुर्म्मनसो भावः (ष्यञ्)। दुःखनिबन्धनचित्तावसादः । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । २६ ।
"तेषां कृते मे निःश्वासा दौर्म्मनस्यञ्च जायते ॥")
दौर्व्वं, स्त्री, (दूर्व्वाया इदम् । दूर्व्वा + अण् ।) इष्टपर्णम् । दूर्व्वारसः । इति मेदिनी । वे,५३ ॥
दौर्हृदं, स्त्री, (दुर्हृदो भावः । युवादित्वात् अण् । बाहुलकात् न द्विपदवृद्धिः ।) इच्छा । दोहदम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२०५॥("लब्धदौर्हृदा हि वीर्य्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं जनयति ।" इति सुश्रुते ॥ दूषितहृदयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ । २९ । १४ ।
"दुर्भाविनो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दौर्हृदे भावितस्य ॥")
दौलेयः, पुं, (दुलेरपत्यमिति । "इतश्चानिञः ।" ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
दौष्मिः, पुं, (दुष्मस्यापत्यम् । दुष्म + इञ् ।) इन्द्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । "तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ ।६९। इति ठक् । ततः "द्वारादीनाञ्च ।" ७ । ३ । ४ । इति न वृद्धिः औ-आगमश्च ।) द्वाररक्षकः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।५।२८।
"राजदौवारिकः श्रीमाञ्छूरस्यासीन्महोदयः ॥")
तत्पर्य्यायः । द्वाःस्थः २ क्षत्ता ३ दण्डी ४ वेत्रधरः ५ । इति हलायुधः ॥ प्रतीहारः ६ प्रतिहारः ७ दर्शकः ८ द्वारी ९ वेतालः १० द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ वर्णकण्ठः १३ गर्ब्बाटः १४ दण्डपांशुलः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ द्वाःस्थितः १६ वेत्रधारकः १७ वर्णकः१८ दण्डवासी १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥"
इति चाणक्यम् । १०८ ॥
दौष्कुलेयः, त्रि, (दुष्कुलस्यापत्यम् । "दुष्कुलात् ढक् ।" ४ । १ । १४२ । इति ढक् ।) दुष्कुलोद्भवः । निन्दितवंशजातः । दुष्कुलशब्दात् भवार्थे वा खीयप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १९३ । २३ ।
"कुले जाताश्च क्षीयन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ॥")
दौष्मन्तिः, पुं, (दुष्मन्तस्यापत्यं पुमान् । दुष्मन्त + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) दुष्मन्तराजपुत्रः । स तु भरतराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।१।७४।२।
"रूपौदार्य्यगुणोपेतं दौष्मन्तिं जनमेजय ! ॥")
दौहित्रः, पुं,स्त्री, (दुहितृ + "अनृष्यानन्तर्य्ये विदादिभ्योऽञ् ।" ४ । १ । १०४ । इति अञ् ।) दुहितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥ तत्पर्य्यायः । कुतुपः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
"त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः ।
दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः ॥
कपिलाया घृतञ्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
"पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति कश्चन ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इति दायभागः ॥
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदिति मनुः ॥ तदुत्पत्तौ कन्यागृहे पितुर्भोजने दोषाभावो यथा,—
"कन्यायां असुदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते ।
अथ भुञ्जति यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ॥
अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महाघस्मरमाकीर्णात् नास्ति ते नरकाद्भयम् ॥
सौगन्ध्यं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ।
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ॥
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्प्यते ॥
मातुः पितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्हमवाप्नुते ॥"
इत्यादि वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥*॥

शूद्रमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति। यथा,—
"दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः क्वचित्॥"
इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकवचनम्॥
तस्य मातामहधनाधिकारित्वम्। यथा,—
"दुहित्रभावे दौहित्रः।
'पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्म्मतः।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः॥'
इति मनुवचने पौत्रतुल्यत्वाभिधानेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः। अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः।
अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः॥"
इति दायतत्त्वम्॥
अपि च, सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः।
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत्।
स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च॥
इत्यादिवचनात्। अपुत्रस्य इति दुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम्॥ १॥ भ्रातृपौत्रस्याभावे पितुर्दौहित्रस्याधिकारः। धनिपित्रादित्रयपिण्डदातृत्वात्॥२॥ पितुर्दौहित्राभावे भ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। धनिभोग्यपितृपितामहपिण्डदातृत्वात्॥३॥ पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्डदातृत्वात्॥४॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः। धनिभोग्यतत्पितामहप्रपितामहपिण्डद्वयदातृत्वात्॥ ५॥ तदभावे पितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः। तेषां धनिभोग्यतत्प्रपितामहपिण्डदातृत्वात्। ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात्॥६॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात्॥७॥ पितामहभ्रातृदौहित्राभावे मातामहः। तदभावे मातुलः। तदभावे मातुलपुत्रः। तदभावे मातुलपौत्रः। तदभावे मातामहदौहित्रोऽधिकारी॥ ८॥ मातामहदौहित्राभावे प्रमातामहः। तदभावे प्रमातामहपुत्रः। तदभावे प्रमातामहपौत्रः। तदभावे प्रमातामहप्रपौत्रः। तदभावे प्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी॥ ९॥ प्रमातामहदौहित्राभावे वृद्धप्रमातामहोऽधिकारी। तदभावे वृद्धप्रमातामहपुत्रः। तदभावे वृद्धप्रमातामहपौत्रः। तदभावे वृद्धप्रमातामहप्रपौत्रः। तदभावे वृद्धप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी॥१०॥ स्त्रीधने तु पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी। पुत्राधिकारात् प्राक् दुहित्रधिकारस्मृतेः। तत्राधिकाया दुहितुः पुत्रेण बाध्यपुत्रबाधस्यैव न्याय्यत्वात्॥११॥
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतदायक्रमसंग्रहः॥
श्राद्धे दौहित्रभोजनप्राशस्त्यम्। यथा,—
"व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्।

कुतपञ्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम्॥"
इति मात्स्ये। १। २३४॥
द्यावाक्षमे, स्त्री, (द्यौश्च क्षमा च। "दिवो द्यावा।" ६। ३। २९। इति द्यावादेशः।) स्वर्गपृथिव्यौ। इति हेमचन्द्रः। ४। ४॥ द्विवचनान्तोऽयम्॥
द्यावापृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवसश्च पृथिव्याम्।" ६।३।३०। इति चात् दिवो द्यावा।) स्वर्गपृथीव्यौ। इति हेमचन्द्रः।४।४॥ (यथा, मनुः। ३। ८६।
"कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः। स्वधे १ पुरन्धी २ धिषणे ३ रोदसी ४ क्षोणी ५ अम्भसी ६ नभसी ७ रजसी ८ सदसी ९ सद्मनी १० घृतवती ११ बहुले १२ गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओमृण्यौ १५ चम्वौ १६ पार्व्वौ १७ मही १८ उर्व्वी १९ पृथ्वी २० अदिती २१ अह्नी २२ दूरे २३ अन्ते २४ अपारे २५ अरे २६ पारे २७। इति सप्तविंशतिर्द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि। इति वेदनिघण्टौ ३ अः॥
द्यावाभूमी, स्त्री, (द्यौश्च भूमिश्च। "दिवो द्यावा।" ६। ३। २९। इति द्यावादेशः।) स्वर्गपृथिव्यौ। इति हेमचन्द्रः। ४। ४॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। ५५। १।
"को वस्त्राता वसवः को वरूता
द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः॥")
द्यु, ल अभिसर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-अनिट्।) अभिसर्पणं आभिमुख्येन गमनम्। ल, द्यौति सिंहो मृगानिव। इति दुर्गादासः॥
द्युः, स्त्री, (द्योतीति। द्यु+क्विप्।) दिनम्। गगणम्। स्वर्गः। इति विश्वः॥ [ये, २॥
द्युः, पुं, (द्यु+क्विप्।) अग्निः। इति मेदिनी।
द्युगः, पुं, (द्युनि गगने गच्छतीति। गम+डः।) पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥
द्युगणः पुं, (द्युनां दिनानां गणः।) अहर्गणः। तस्यानयनमाह।
"कथितकल्पगतोऽर्कसमा गणा
रविगुणा गतमाससमन्विताः।
खरहनैर्गुणितास्तिथिसंयुताः
पृथगतोऽधिकमाससमाहतात्॥
रविदिनाप्तगताधिकमासकैः
सतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः।
पृथगतः पठितावमसंगुणा-
द्विधुदिनाप्तगतावमवर्ज्जितः॥
भवति भास्करवासरपूर्व्वको
दिनगणो रविमध्यमवासरः।
अधिकमासदिनक्षयशेषतो
द्युचटकादिकमत्र न गृह्यते॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥
द्युत्, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अद्युतत्। ङ, द्योतते दिद्युते। इति दुर्गादासः॥

द्युत्, पुं, (द्युत् दीप्तौ+क्विप्।) किरण
हेमचन्द्रः। २। १४॥ (द्योतमाने, त्रि
ऋग्वेदे। १०। ९९। २।
"स हि द्युता विद्युता वेति साम॥"
द्यु ल अभिसर्पणे+क्विप् तुगागमश्च।
मिनि। यथा, भट्टिः। ५। ४७।
"हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृग
द्युतिः, स्त्री, (द्योततेऽनयेति। द्युत्
"इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११९।
स च कित्।) दीप्तिः। शोभा। इत्यम
३। १७॥ (यथा, भागवते। ८। ५।
"लोभोऽधरात् प्रीतिरुपर्य्यभूद्द्यु
र्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः॥")
रश्मिः। इति मेदिनी। ते, २५॥ (
र्थस्य मनोः ऋषिविशेषः। यथा, ह
७। ७५।
"चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषीन् सप्त निबोध
द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथ
तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा,
७। २३।
"पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्न्
द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशन
द्युतिकरः, पुं, (करोतीति। कृ+अच्।
करः।) ध्रुवः। इति भूरिप्रयोगः।
कारके, त्रि॥
द्युतितं, त्रि, (द्युत+क्तः। बाहुलकात् न
दीप्तिविशिष्टम्। द्योतितम्। इति ह
व्याकरणम्॥
द्युनं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः। इति ज
तत्त्वम्॥
द्युनिशं, क्ली, (द्यु च निशा च द्वयोः समा
अहोरात्रः। इति व्याकरणम्॥ यथा,
"भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम्।"
इति सिद्धान्तशिरोमणि
द्युनिवासी, [न्] पुं, (द्युनि स्वर्गे निवस
नि+वस+णिनिः।) देवता। स्वर्ग
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥
द्युपतिः, पुं, (द्युनो दिनस्य पतिः।)
इति हेमचन्द्रः। २। ११॥ (द्युनो
पतिः।) इन्द्रः॥
द्युमणिः, पुं, (द्युनो गगनस्य मणिरिव।)
(यथा, भागवते। ८। १०। ३८।
"रेजुर्दिशः खं द्युमणिश्च छादय
न्ववर्त्तताकस्मात् ज्ज्योतिभिः परिप्लुतात्।
अर्कवृक्षः। इत्यमरः॥ (परिशोधितत
यथा,—
"विषमशौणभागमधिकोषणा
द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम्।
द्युमणिः मारितं ताम्रम्॥" इति भावप्र
मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे।)
द्युमयी, स्त्री, विश्वकर्म्मकन्या। सा सूर्य
इति त्रिकाण्डशेषः॥

र्णं, क्ली, (द्युम्नमिव मनति अभ्यस्यते इति । म्ना+कः । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इति वचनात् धनकामानां अग्न्याराधनादस्य तथात्वम् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।

"अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरम् ॥"

द्युं तेजो मनतीति ।) बलम् । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ (बलाधायकत्वात् अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।

"वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि ॥")

वा, [न्] पुं, (द्योतीति । द्युत+"कनिन् युवृषीति ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ द्यौः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

द्युष(स)त्, [द्] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । सद्+क्विप् । छन्दसि षत्वम् । लोकेऽषत्वम् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १ । ४३ ।

"भयस्य पूर्व्वावतरस्तरस्विना
मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥")

ग्रहः । इति गोलाध्यायः ॥

द्यूतः, पुं, क्ली, (देवनमिति । दिवु क्रीड़ायाम् + भावे+क्तः । ऊट् च ।) पाशकादिक्रिया । अप्राणिकरणकक्रीड़ा । जुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षवती २ कैतवम् ३ पणः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ५१ ।

"द्यूतक्रीड़ा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥")

"द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रान्निवर्त्तयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥"

इति मनुः । ९ । २२१-२२७ ॥

कङ्क उवाच ।

"किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेण मानद ! ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥
द्यूते हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ॥"

इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥

तकरः, त्रि, (करोतीति । कृ+अच् । द्यूतस्य करः ।) द्यूतकर्त्ता । जुयारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धार्त्तः २ धूर्त्तः ३ अक्षधूर्त्तः ४ अक्षदेवी ५ दुरोदरः ६ द्यूतकृत् ७ कितवः ८ अक्षकोविदः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यूतकारः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । कृ+णिच्+अच् ।) द्यूतकारयिता । सह्यियार इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सभिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥ सभीकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ ।

"सुक्षुर्व्विज्ञितकर्म्माणं द्यूतकारं पराजितम् ॥")

द्यूतकारकः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । द्यूत+कृ+णिच्+ण्वुल् ।) द्यूतकारयिता ॥

द्यूतकृत्, त्रि, (द्यूतं करोतीति । कृ+क्विप् तुगागमश्च ।) द्यूतकरः । अक्षक्रीड़कः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

द्यूतपूर्णिमा, स्त्री, (द्यूताय या पूर्णिमा ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्यूतपौर्णमासी, स्त्री, (द्यूताय या पौर्णमासी ।) द्यूतपूर्णिमा । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्यूतप्रतिपत्, [द्] स्त्री, (द्यूताय क्रीड़ार्थं या प्रतिपत् ।) कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च कौमुदी । यथा,—

"तुष्ट्यर्थं कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः ।
विष्णोर्दत्ता मही तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधैः ॥
कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षे च वै द्विज ! ।
धातुज्ञैः सर्व्वशब्दज्ञैः सा च वै कौमुदी स्मृता ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

अत्र तिथौ बलिदैत्यपूजादि कार्य्यम् । तद्यथा, "वामनपुराणे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिम्प्रति भगवद्वाक्यम् ।

वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥
पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥
अत्र मन्त्रः ।
बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः ॥
इत्यर्द्धम् । पश्चादीय ।
एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं चरेत् ।
इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।
शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥
भविष्योत्तरे ।
यो यो याद्दशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥
महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धिनी ।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥"

इति तिथितत्त्वम् ॥

द्यूतबीजं, क्ली, (द्यूतस्य बीजं कारणम् ।) कपर्द्दकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्यूतस्य कारणञ्च ॥

द्यूनं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—

"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
द्युनं द्यूनं तथास्ताख्यं मट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(दिव्+क्तः । "दिवोऽविजिगीषायाम् ।" ८ । २ । ४९ । इति निष्ठातस्य नः । च्छ्वोरित्यूट् । क्षीणे, त्रि ॥)

द्यै, न्यक्करणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट् ।) अन्त्यस्थाद्ययुक्तः । द्यायति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

द्योतः, पुं, (द्युत्+भावे घञ् ।) प्रकाशः । (यथा, हरिवंशे । २३३ । ७४ ।

"विद्युद्द्योतनिकाशेन मुकुटेनार्कवर्चसा ॥")

आतपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥

द्योतनं, क्ली, (द्युत्+भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (द्युत्+युच् । द्योतमाने, त्रि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।

"विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ॥")

द्योतनः, पुं, (द्योततीति । द्युत+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः । इत्युणादिकोषः ॥

द्योतितं, त्रि, (द्युत+क्तः ।) द्युतितम् । दीप्तम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८२ । २ ।

"वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥")

द्योभूमिः, पुं, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गपृथिव्योः स्त्री । तत्र द्विवचनान्तः ॥

द्योषत्, [द्] पुं, (द्यवि स्वर्गे सीदतीति । सद्+क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यौः, [ओ] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र । द्युत्+बाहुलकात् डोः ।) स्वर्गः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २८ ।

"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥")

आकाशम् । इत्यमरः ।१ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्टवसूनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते ।२।३।३५।

"पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोऽपि वसूत्तमः ।
द्यौर्नामा तस्य भार्य्या या नन्दिनीं गां ददर्श ह ॥"

अयमेव वशिष्ठशापात् पृथिव्यां जन्म परिग्रहन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥ अस्य विवरणन्तु देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये तथा महाभारते । १ । ९९ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

द्यौत्रं, क्ली, (दीव्यत्यस्मिन्निति । दिव+"दिवेर्द्यु च ।" उणां ४ । १६० । इति ष्ट्रन् द्युरादेशो वृद्धिश्च ।) ज्योतिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

द्रगड़ः, पुं, वाद्यविशेषः । दगड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतिपत्तूर्य्यम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्रङ्क्षणं, क्ली, (द्राङ्क्षत्यनेनेति । द्राक्षि आकाङ्क्षायाम् + ल्युट् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) तोलकम् । इति शब्दमाला ॥ तत्पर्य्यायः । कोलम् २ वटकम् ३ कर्षार्द्धम् ४ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पुंलिङ्गेऽपि । यथा,—

"——————तद्द्वयं कोल उच्यते ।

क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ॥"

इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

द्रङ्गः, त्रि, पुरी । इति हेमचन्द्रः ।४।३७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २०११ ।

"तेन-खनाम्ना भाण्डेषु द्रङ्गे सिन्धुरसुद्रया ॥")

द्रढिमा, [न्] पुं, (दृढस्य भावः । दृढ+"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् । "र ऋतो हलादेर्लघोः ।" ६।४।१६१ । इति ऋकारस्य रकारः ।) दृढता ॥ (यथा, शिवशतके । ४३ ।

"लघुगुरुतुलनातुलाप्रकाश-

द्रढिमगुणः स भवद्गुणत्रयस्य ॥")

द्रढिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन दृढः । इत्यर्थे इष्ठप्रत्ययेन साध्यः । द्रढीयान् ॥

द्रप्सं, क्ली, (दृप्यन्त्यनेनेति । दृप+अन्नादयश्च । इति निपातनात् साधुः ।) घनेतरदधि । वया दइ इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ अस्य रूपान्तराणि । द्रप्यम् २ द्राप्सम् ३ दप्सम् ४ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (शुक्रम् । इति निरुक्तम् । ५ । १४॥ त्रि, द्रुतगमनशीलः । द्रुतदहनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । ९ । ६९ । २ ।

"पवमानः सन्तनिः प्रघ्नतामिव

मधुमान् द्रप्सः परिवारमर्षति ॥")

द्रम, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः । द्रमति । इति दुर्गादासः ॥

द्रवः, पुं, (द्रु+"ऋदोरप् ।" ३।३।५७ । इति भावे अप् ।) परीहासः । पलायनम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ (यथा, हरिवंशे । २११ । १० ।

"ततो दैत्यद्रवकरं पौराणं शङ्खमुत्तमम् ॥")

रसः । गतिः । इति विश्वः ॥ वेगः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १९३ । ५ ।

"तत्र शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसम्भवः ॥"

द्रवत्वरूपो गुणविशेषः । यथा, भाषापरिच्छेदे । २८ ।

"गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥"

आर्द्रे, त्रि । यथा, रघुः । ७ । ७ ।

"प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-

माक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ॥")

द्रवजः, पुं, (द्रवात् जायते इति । जन्+डः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रवजातवस्तुमात्रञ्च ॥

द्रवणं, क्ली, (द्रु+भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, हरिवंशे । १९६ । ३९ ।

"ते रुदन्तो द्रवन्तश्च भगवन्तं पितामहम् ।

रोदनाद्द्रवणात् चैव ततो रुद्रा इति स्मृताः ॥")

क्षरणम् । अनुतापः ॥ द्रुधातोर्भावेऽनट् ॥

द्रवत्वं, क्ली, (द्रव+त्व ।) द्रवस्य भावः । तद्द्विविधम् । यथा,—

"सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यात् नैमित्तिकमुदाहृतम् ।

सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥

परमाणौ जले नित्यमन्यतोऽनित्यमुच्यते ।

नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ॥

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रवत्पत्री, स्त्री, (द्रवत् पत्रं यस्याः । ङीष् ।) शिम्बडीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवन्ती, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु+शतृ+ङीप् ।) नदी । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषिकपर्णी । मूषाकाणी छोटा इति भोयनी इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । शम्बरी २ चित्रा ३ न्यग्रोधी ४ शतमूलिका ५ प्रत्यक्श्रेणी ६ वृषा ७ चण्डा ८ पत्रश्रेणी ९ आखुकर्णिका १० मूषिककर्णी ११ प्रतिपर्णशिफा १२ सहस्रमूली १३ विक्रान्ता १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रसबन्धकारित्वम् । ज्वरक्रिमिनाशित्वम् । शूलशमनत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवरसा, स्त्री, (द्रवो रसो यस्याः ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवाधारः, पुं, (द्रवाणां द्रव्याणामाधारः ।) चुलुकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ द्रवद्रव्यरक्षापात्रञ्च ॥

द्रविडी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

द्रविणं, क्ली, (द्रवति गच्छति द्रूयते प्राप्यते वेति । द्रु+"द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।" उणां । २ । ५० । इति इनन् ।) धनम् । (यथाह कश्चित् ।

"द्रविणं परिमितममितव्ययिनं जनमाकुलीकुरुते ।

क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः ॥")

काञ्चनम् । बलम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १९ ।

"एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।

माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥"

पुं, धरनाम्नो वसोः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । २१ ।

"धरस्य पुत्त्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥"

पृथोः पुत्त्रविशेषश्च । यथा, भागवते ।४।२२।५४।

"पुत्त्रानुत्पादयामास पञ्चार्च्चिष्यात्मसम्मतान् ।

विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्य्यक्षं द्रविणं वृकम् ॥"

कुशद्वीपस्थितसीमागिरिभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । १५ ।

"तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविण इति ॥" क्रौञ्चद्वीपस्थवर्षपुरुषविशेषः । यथा, भागवते ।५।२०।२२।

"यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषाः ॥")

द्रविणनाशनः, पुं, (नाशयतीति । नाशि+ल्युः । द्रविणानां नाशनः । ततसेवनेन धनविनाशात्

अस्य तथात्वम् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इ
रत्नावली ॥

द्रविणोदाः, [स्] पुं, अग्निः । अस्
यथा,—

"द्रविणं बलमित्युक्तं धनञ्च द्रविणं ततः
ददाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भव ।
इति वराहपुरा

(धनप्रदे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १

"द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अ

"कीदृशं देवं द्रविणोदाः धनप्रदम् । या
प्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमे
यास्क एवं निर्वक्ति,—द्रविणोदाः कस्
द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा
यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदा
भवति द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि
यास्कोक्तो निर्व्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव
गन्तव्यः । द्रविणोदाः द्रुदक्षिभ्यामिनन्
दाद्युदात्तो द्रविणशब्दः तद्ददातीति द्रवि
क्विप्चेति क्विप् । पूर्व्वपदस्य सकारोपजनश्छ
रुत्वोत्वे । तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दे
वणत्वे नैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सुपा
अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति
आत्मनः क्यच् सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यो लाल
सुगसुक्तव्य इति क्यचि परतः सुगागमः
स्यतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । अतो
लोपस्य न स्थानिवद्भवतीति तस्य स्था
प्रतिषेधाद्यलोपः एवं द्रविणस्शब्दो धने
वचनः । द्रविणेच्छान्दस्यति यथेष्टधनं
नोपक्षयतीत्यर्थे तसु उपक्षये इत्यस्मादन्त
तस्यार्थात् क्विप्चेति क्विप् । एवं द्रविणोदः
सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदसः प्र
भवन्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते
द्रविणोदस्शब्दः भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्र
एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो
द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः
स्येत्यर्थे सकारोपजनश्छान्दसः । आद्युदात्त
नियमेन स्थितम् । ऋत्विग्विशेषणत्वे नैकवा
पक्षे तु क्यजन्तात् क्विप् । अतो लोपादिपूर्व्व
अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्त्वेनान्तोदात्तत्वे
व्यत्ययेनाद्युदात्तम् ॥" इति सायनः ॥)

द्रवीकरणं, क्ली, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति
त्वयेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, क्ली, (द्रोरिव । द्रु+"द्रव्यञ्च भव्ये ।"
३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन निपात
साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ९ ।

"एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥"

तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रश
यथा,—

"द्रवाण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा

("केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्मात् व्यवस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितम्। न रसादयो यथा ये फले ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति। नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति। स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणि। पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः। आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति। आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्क्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु न रसादिष्वारम्भः। शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते। क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णा इति। एकदेशसाध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति।"

"पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात्।
रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम्॥"
"वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः।
रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः।
श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः॥"
इति सुश्रुते। १। ४०॥)

पित्तलम्। वित्तम्। पृथिव्यादि। विलेपनम्। क्लीवम्। भेषजम्। भव्यम्। (द्रोर्विकारः। "द्रोश्च।" ४। ३। १६१। इति यत्।) द्रुमविकारे, त्रि। इति मेदिनी। ये, २६॥ (द्रुमावयवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥) जतु। विनयः। इति हेमचन्द्रः॥ मद्यम्। यथा,—
"सशब्दं न पिबेद्द्रव्यम्।" इति कुलार्णवतन्त्रम्॥
न्यायमते नवविधं यथा,—
"क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकाला दिग्देहिनौ मनः।"
तेषां साधर्म्म्यादि यथा,—
"क्षित्यादीनां नवानान्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता।
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च॥
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी।
कालखात्मदिशां सर्व्वगतत्वं परमं महत्॥
क्षित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि।
द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम्॥
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते।
रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम्॥
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः।
आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥

द्रव्यहस्तभक्षणादिदोषादोषौ यथा,—
"उच्चावचान्नपानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नरः।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत्॥
तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत्॥
यद्यद्द्रव्यं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः।
अनिधायैतद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्॥
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत् स्पृष्ट्वा चाचमेदिह।
अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि।
कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति॥"
इति कूर्म्मपुराणम्॥

द्रा, ल स्वप्ने। पलायने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-अनिट्।) स्वप्नो निद्रा। निपूर्व्व एव निद्रायामिति रमानाथः। ल, निद्राति निद्रालुः। द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राक्, व्य, (द्रातीति। द्रा + बाहुलकात् कुः।) द्रुतम्। शीघ्रम्। इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा, नैषधे। ३। २।
"आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः
क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार।
द्राक् तेन विन्यस्तदृशः स तस्याः
सम्भ्रान्तमन्तःकरणं चकार॥")

द्राख, ऋ काङ्क्षे। घोरत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) रेफयुक्तः। घोरत्वमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः। ऋ, द्राङ्क्षति काकः। नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे एतस्य इदनुबन्धो वेदेऽष्टारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राक्षा, स्त्री, (द्राङ्क्षते काङ्क्षते इति। द्राक्षि काङ्क्षि + घञ्। आममशासनस्यानित्यत्वात् न लोपः।) फलविशेषः। दाख इति किश्मिश् इति च भाषा। आङ्गूर इति यवनभाषा। तत्पर्य्यायः। मृद्वीका २ गोस्तनी ३ स्वाद्वी ४ मधुरसा ५। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ चारुफला ६ कृष्णा ७ प्रियाला ८ तापसप्रिया ९ गुच्छफला १० रसाला ११ अमृतफला १२ कृष्णा १३ चारुफला १४। इति जटाधरः॥ रसा १५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। अतिमधुरत्वम्। अम्लत्वम्। शीतपित्तार्त्तिदाहमूत्रदोषनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्निग्धत्वम्। शीतबलकारित्वम्। हृद्यत्वम्। तृष्णावायुरक्तपित्तज्वरक्षीणतानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

द्राख, ऋ शोषार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः। रेफयुक्तः। ऋ, अदद्राखत्। शोषार्थे शोषणसमर्थयोः। इति दुर्गादासः॥

द्राघ, ऋ ङ श्रमायामशक्तिषु। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-दीर्घीकरणे सकं-सेट्।) श्रमः खेदः। आयामो दीर्घीकरणम्। शक्तिः सामर्थ्यम्। ऋ, अदद्राघत्। ङ, द्राघते जनः खिद्यते इत्यर्थः। द्राघते वस्त्रं जनो दीर्घं करोति इत्यर्थः। द्राघते धावितुं वाजी समर्थः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राघिमा, [न्] पुं, दीर्घस्य भावः। (दीर्घ + इमनिच्। "प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलेति।" ६। ४। १५७। इति द्राघादेशः।) दीर्घत्वम्। इति व्याकरणम्॥ भूगोलस्य दीर्घता। इत्याधुनिकज्योतिषिकाः॥

द्राघिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन दीर्घः इति। दीर्घ + इष्ठन्। दीर्घस्य द्राघादेशः।) अतिदीर्घः। इत्यमरः। ३। १। ११२॥

द्राड, ऋ ङ शीर्णौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। ऋ, अदद्राडत। ङ, द्राडते। शीर्णौ विभेदे। इति दुर्गादासः॥

द्राणः, त्रि, (द्रा + कर्त्तरि क्तः। निष्ठातस्य नः। णत्वञ्च।) सुप्तः। पलायितः॥

द्रापः, पुं, (द्रापयतीति। द्रा + णिच्। पुगागमे द्रापि + अच्।) पङ्कः। आकाशः। कपर्दी। मूर्खः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

द्रामिलः, पुं, (द्रमिलाख्यो देशोऽभिजनोऽस्येति। अण्।) चाणक्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१७॥

द्रावः, पुं, द्रुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययः। गमनम्। स्रवणम्। अनुतापः॥

द्रावकं, क्ली, (द्रवति द्रावयति वा। द्रु द्रावि वा + ण्वुल्।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शीहरोगस्य औषधविशेषः। (यथा,—
"स्फटिकारीद्वयञ्चैव पलं द्विपलिकन्तथा।
नरसारं पलं देयं टङ्कणञ्च पलार्द्धकम्॥
कासीशं शाणयुग्मञ्च प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णितम्।
सपञ्चलवणक्षारं कर्षमानं पृथक् पृथक्॥
अपामार्गस्य तस्यापि तथा कुष्माण्डकस्य च।
रम्भावल्कलजं क्षारं प्रत्येकञ्चार्द्धशाणकम्॥
सूक्ष्मचूर्णीकृतञ्चैतत् लिम्पाकस्वरसे भुवि।
सर्व्वमेतत् सुपिष्याथ रौद्रे दद्याद्विचक्षणः॥
आनीय काचपात्रन्तु तत्र तत् पाचयेत् भिषक्।
प्रहरार्द्धं ददौ ज्वालां मालकाष्ठाग्निना मृदु।
सुतप्ते काचकुम्भे च ततो ज्वालां निवारयेत्॥
शीतं गतं तदुद्धृत्य प्रक्षिपेच्च वराटकम्।
वराटे द्रवतां याते ततः कर्म्मसु योजयेत्॥
द्रावकस्य परीक्षेयं नान्यथा च भवत्यलम्।
गुञ्जैकं स्वादयञ्चापि चर्णेन मागधेन च॥
शरपुङ्खेन वा देयं तोयसुप्तां पिबेदनु॥
पथ्यमेतद्द्रुतं देयं दुष्टशीताम्बुवर्ज्जितम्॥"
इति वैद्यककषायसंग्रहे शीहप्लीहोदरयकृदधिकारे॥) अस्य अन्यद् विवरणं महाद्रावकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

द्रावकः, पुं, (द्रवति चन्द्रांशुसम्पर्कादिति। द्रु + ण्वुल्।) प्रस्तरभेदः। (द्रावयतीति + द्रु + णिच् + ण्वुल्।) विदग्धः। (द्रवति पलायते इति। द्रु + ण्वुल्।) मोषकः। इति मेदिनी। के, १०४॥ शिक्षकः। इति शब्दमाला॥ रसभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (द्रावि + ण्वुल्।) हृदयग्राही। द्रवकारकः। इति धरणिः॥

द्रावककन्दः, पुं, (द्रावकः कन्दो यस्य।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रावकरं, क्ली, (द्रावं सुवर्णादेर्द्रवं करोति स्वसंयोगेनेति। द्राव+कृ+टः।) श्वेतटङ्कणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रावणं, क्ली, (द्रावयति जलमलं स्वसम्पर्केणेति। द्रु+णिच्+युच्।) कतकफलम्। इति रत्नमाला॥ निर्म्मली इति भाषा॥ (द्रावि+ल्युट्।) विद्रावणञ्च॥ (द्रावयतीति। द्रावि+ल्युः। पलायनकारयितरि, त्रि। यथा, महाभारते। ८।३४।६८।

"स देवयुक्तो रथसत्तमो नो
दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम्॥")

द्राविका, स्त्री, (द्रावक+टाप्। अत इत्वञ्च।) लाला। इति शब्दरत्नावली॥

द्राविड़ः, त्रि, (द्राविड़ो देशोऽभिजनोऽस्येति। अण्।) देशविशेषजातः। (यथा, महाभारते। ८।१२।१४।

"सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह॥")

पञ्चद्राविड़ाः। यथा, द्रविड़ः १ कर्णाटः २ गुर्ज्जराटः ३ महाराष्ट्रः ४ तैलङ्गः ५। यथा, स्कन्दपुराणे।

"कार्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्ज्जरा राष्ट्रवासिनः।
आन्ध्राश्च द्राविड़ाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः॥"

संख्याभेदः। वेधमुख्यः। इति मेदिनी। डे, ३०॥ कर्चूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्राविड़कं, क्ली, (द्रविड़े देशे भवः। अण् ततः संज्ञायां कन्।) विड़्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

द्राविड़कः, पुं, (द्राविड़ एव। स्वार्थे कन्।) वेध्रमुख्यकः। इत्यमरः। २।४।१३५। जिँयच षष्ठी इति भाषा॥

द्राविड़भूतिकः, पुं, (द्राविड़ एव भूतिरुत्पत्ति-स्थानं यस्य। कप्।) द्राविड़कः। इति शब्दरत्नावली॥

द्राविड़ी, स्त्री, (द्रविड़े भवा। द्रविड़+अण्। ङीप्।) एला। इति राजनिर्घण्टः॥ (इयं एला तु गुजराती इति ख्याता॥ अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"स्थूलोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ी त्रुटिः॥")

द्राव्यं, त्रि, (द्रु+ण्यत्।) अवश्यगमनीयम्। अवश्यचरणीयम्। अवश्यानुतपनीयम्। इति द्रुधातोरवश्यम्भावार्थे घ्यण्प्रत्ययः॥

द्राह, ऋ ङ जागरे। निक्षेपे। इति कविकल्प-द्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अद-द्राहत्। ङ, द्राहते। इति दुर्गादासः॥

द्रु, स्रुतौ। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट्।) द्रवति। इति दुर्गादासः॥

द्रु, र न उपतापे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा-परं-अकं सकं च-अनिट्।) र, वैदिकः। न, द्रुणोति। उपताप इह उपतप्तीभावः उपतप्ती करणञ्च। इति दुर्गादासः॥

द्रुः, पुं, (द्रवति ऊर्द्ध्वं गच्छतीति। द्रु+मितद्र्वादित्वात् डुः।) वृक्षः। इत्यमरः। २।४।५॥ (यथा, मनुः। ७।१३१।

"आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्॥")

गतौ, स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

द्रुकिलिमं, क्ली, (किल्यतेऽनेनेति। किल श्वैत्यक्रीड़-नयोः+बाहुलकात् किमच्। द्रुषु वृक्षेषु किलि-मम्।) देवदारुवृक्षः। इत्यमरः। २।४।५३॥ (अस्य पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।

"देवदारुद्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च॥")

द्रुघणः, पुं, (द्रुर्वृक्षः हन्यतेऽनेनेति। हन+"करणेऽयोविद्रुषु।" ३।३।८२। इति अप् घना-देशश्च। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्। द्रुममयो घनः इति वा।) मुद्गरः। इत्यमरः। २।८।९१॥ खड्गधारा-दिमुद्गराकारलौहमयास्त्रभेदः। इति भरतः॥ (वैशम्पायनोक्तधनुर्व्वेदमतेऽयं परशुवल्लौहा-स्त्रम्। यदुक्तम्।

"द्रुघणस्त्वायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो वृहच्छिराः।
पञ्चाशदङ्गुलोत्सेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः॥"

अस्य चतस्रः क्रियाः। यथा,—

"उन्नामनं प्रपातश्च स्फोटनं दारणं तथा।
चत्वार्य्येतानि द्रुघणे वल्गितानि श्रितानि वै॥"

द्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेति।) ब्रह्मा। कुठारः। इति मेदिनी। णे, ५३॥ भूमिचम्पकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ दन्त्यनान्तोऽपि॥

द्रुड, मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) रेफयुक्तः। मज्जनमिति मस्जधातो रूपम्। द्रोड़ति प्रस्तरो जले। दुद्रोड़िषति। इति दुर्गादासः॥

द्रुड, शि मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) शि, द्रुड़ति अद्रुड़ीत् दुद्रोड़। एषः कैश्चिन्न मन्यते। क्रमदीश्वरस्तु कुटादिमेव मन्यते। इति दुर्गादासः॥

द्रुण, श जैह्म्ये। गतौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः। श, द्रुणति दुद्रोणिषति। जैह्म्यं कुटिलीकर-णम्। इति दुर्गादासः॥

द्रुणं, क्ली, (द्रुणति छिनत्तीति। द्रुण+"इगु-पधेति।" ३।१।१३५। इति कः।) धनुः। खड्गः। इति हेमचन्द्रः॥ ४।२७७॥

द्रुणः, पुं, (द्रुणति छिनत्तीति। द्रुण+कः।) वृश्चिकः। भृङ्गः। इति हेमचन्द्रः। ४।२७७॥ त्रि, पिशुनः। इति शब्दमाला॥

द्रुणसः, त्रि, (द्रुरिव दीर्घा नासिका यस्य। "अञ्ना-सिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्।" ४।४।११८। इति अच्। नसादेशश्च। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) दीर्घनासिकायुक्तः। इति संक्षिप्तसारव्याकर-णम्॥

द्रुणाहः, पुं, (द्रुणं खड्गं हन्ति गच्छतीति। हन् गतौ+डः।) खड्गपिधानम्। इति हारा-वली। १२५॥

द्रुणा, स्त्री, (द्रुणं धनुराश्रयत्वेनास्त्यस्याः ... टाप्।) ज्या। इति हेमचन्द्रः। ३। ...

द्रुणिः, स्त्री, (द्रुणति जलादिकमिति। द्रु... "इगुपधात् कित्।" उणां। ४।११... इन्।) द्रोणी। इत्यमरटीकायां भरत...

द्रुणी, स्त्री, (द्रुण+इन्। वा ङीष्। ...) जलौकाः। कच्छपी। इति लिङ्गा... अमरभरतौ॥ काष्ठाम्बुवाहिनी। इ... शब्दटीकायां भरतः॥

द्रुतं, त्रि, (द्रवति स्मेति। द्रु+गत्यर्थेति ... क्तः।) जातद्रवीभावघृतसुवर्णादि... पर्य्यायः। अवदीर्णम् २ विलीनम् ३ वि... इत्यमरः। ३।१।१००॥ शीघ्रम्। ... महाभारते। १३।२६।८१।

"वायूरिताभिः सुमनोहराभि-
र्द्रुताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः।
गङ्गोर्म्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धाः
सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति॥")

विद्रावम्। पलायितम्। इति मेदिनी। (यथा, रघुः। ९।५९।

"जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः॥")

द्रुतं, क्ली, (द्रु+क्तः।) नृत्यविषयकशीघ्र... तत्पर्य्यायः। ओघः २। इत्यमरः। ... ९८॥ शीघ्रलयः। इति मधुः॥ नृत्य... द्रवन्ति गच्छन्ति समुदायगतिप्रदर्शनार्थं... इयोऽत्र। इति भरतः॥ साम्ने।

"द्रुतामध्ययने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमा...
शिष्याणामुपरोधार्थे विलम्बितां समाच...
इति वेदव्य...

(क्षिप्रम्। यथा, मनुः। ९।१७२।

"अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याणी...
द्रुत...

क्रियाविशेषणत्वादस्य क्लीवता॥)

द्रुतः, पुं, (द्रवति स्म ऊर्द्धमिति। द्रु+... द्रुमः। इति धरणिः॥

द्रुनखः, पुं, (द्रोर्वृक्षस्य नख इव। असंज्ञात्वा... णत्वाभावः।) कण्टकम्। इति त्रिकाण्ड...

द्रुपदः, पुं, पञ्चालदेशीयचन्द्रवंशीयराजवि... तस्य कन्या द्रौपदी। पुत्रौ शिखण्डिधृष्ट... इति महाभारतम्॥ (क्ली, यूपैकदेशः। ... ऋग्वेदे। १।२४।१३।

"शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं...
द्रुपदेषु बद्धः...

"द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेश... षेषु बद्धः।" इति तद्भाष्ये सायनः। पादुका। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २...

"द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मला...
"द्रुस्तरुस्तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मा... चानः पृथग् भवन्।" इति वेददीपः॥)

द्रुपदा, स्त्री, ऋक्। सा च वैदिकमन्त्रवि... यथा, उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शे आपद...

"भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा ।
प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम् ॥
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

द्रुमः, पुं, (समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते इति न्यायात् द्रुः शाखा विद्यतेऽस्य । "द्युद्रुभ्यां मः ।" ५ । २ । १०८ । इति मः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २५५ ।
"निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥")
पारिजातः । कुवेरः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥ (स्वनामख्यातः किम्पुरुषेश्वरः । यथा, महाभारते । २ । १० । २८ ।
"द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ॥"
स्वनामख्यातनृपविशेषः । स तु शिविनामदैत्यस्यांशात् जातः । यथा, तत्रैव ।१।६७।८ ।
"यस्तु राजन् ! शिविर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥"
रुक्मिणीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
"चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥")

द्रुमनखः, पुं, (द्रुमस्य नख इव ।) कण्टकम् । इति हारावली ॥

द्रुमरः, पुं, (द्रुर्म्रियतेऽनेनेति । मृ+करणे अप् ।) कण्टकम् । इति हारावली । ८१ ॥

द्रुमव्याधिः, पुं, (द्रुमस्य व्याधिरिव ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुमशीर्षं, क्ली, (द्रुमस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्य ।) कुट्टिमभेदः । यथा,—
"कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखोटशीर्षकम् ।
इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(द्रुमस्य शीर्षम् इति विग्रहे वृक्षाग्रम् ॥)

द्रुमश्रेष्ठः, पुं, (द्रुमेषु वृक्षेषु श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वृक्षश्रेष्ठश्च ॥

द्रुमामयः, पुं, (द्रुमस्य आमयो व्याधिः ।) लाक्षा । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥

द्रुमारिः, पुं, (द्रुमस्य अरिः । वृक्षनाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुमाश्रयः, पुं, (द्रुमः आश्रयो यस्य ।) सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षाश्रितमात्रेषु, त्रि ॥

द्रुमेश्वरः, पुं, (द्रुमेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्रुमाणां ओषधीनामीश्वरः ।) चन्द्रः । इति हरिवंशः ॥

द्रुमोत्पलः, पुं, (द्रुमे उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

द्रुवयं, क्ली, (द्रोर्वृक्षस्य विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणम् । द्रु+"माने वयः ।" ४ । ३ ।१६२ । इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः ।२।९।८५॥ (पुंलिङ्गेऽपि । यथा, अथर्ववेदे । ५ । २० । २ ।
"सिंह इवास्तानीद्द्रुवयो विबद्धः ॥")

द्रुसल्लकः, पुं, (द्रुः सल्लक इव ।) पियालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुह, ष य ञ जिघांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-वेट् ।) जिघांस इहानिष्टाचरणमिति विद्यानिवासः । ष, अद्रुहत् । य, द्रुह्यति खलः साधवे । ञ, द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति । इति दुर्गादासः ॥

द्रुहः, पुं, (द्रुह्यति धनादिलाभाशया पितृविनाशं चिन्तयतीति । द्रुह+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पुत्त्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्रोहकारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १७ ।
"नक्तमप द्रुहा तन्वं गूहमाना ।"
"या राक्षसी नक्तं रात्रौ द्रुहा द्रोहेण युक्ता ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

द्रुहणः, पुं, (द्रुं संसारगतिं हन्तीति । हन्+अप् । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) ब्रह्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

द्रुहिणः, पुं, (द्रुह्यति दुष्टेभ्य इति । द्रुह+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ४९ । इति इनन् । गुणाभावश्च ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ ।१७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ८ ।२८ ।
"द्रुहिणे सृष्टिशक्तिश्च हरौ पालनशक्तिता ॥")

द्रुही, स्त्री, (द्रुह्यति पित्रे विवाहकालीनधनाद्यहरणादिना । द्रुह+कः । ततो ङीष् ।) दुहिता । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रू, न ग ञ वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-क्र्यां च-उभं-सकं-सेट् ।) न ञ, द्रूणोति द्रूणुते । ग ञ, द्रूणाति द्रूणीते । इति दुर्गादासः ॥

द्रूः, पुं, (द्रवति स्रवतीति । द्रु+"क्विप् वचिप्रच्छीति ।" उणां २।५७। इति क्विप् दीर्घश्च ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

द्रूघणः, पुं, (द्रुघणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) द्रुघणः । इति भरतद्विरूपकोषः संक्षिप्तसारश्च ॥

द्रूणः, पुं, (द्रुणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) द्रुणः । वृश्चिकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रेक, ऋ ङ स्वनोत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) तवर्गतृतीयादिः । रेफयुक्तः । शावर्यौ । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औन्नत्यमिति क्षीरस्वामी । ऋ, अदिद्रेकत् । ङ, द्रेकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । स्वनेनोत्साहः स्वनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते शब्देनोत्सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्रेक्कः, द्रेक्काणः } पुं, लग्नतृतीयभागैकभागः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः ।
ते द्रेक्काणाधिपा ज्ञेया द्रेक्काणाख्य एव हि ॥"

द्रै, स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) द्रायति । इति दुर्गादासः ॥

द्रोणः, पुं, क्ली, (द्रवतीति । द्रु गतौ+"कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ।" उणां ३ । १० । इति नः ।) आढकपरिमाणम् । आढकचतुष्टयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ३२ शेर इति लौकिकमानम् । तत्पर्य्यायः । घटः २ कलसः ३ उन्मानम् ४ लल्वणः ५ अर्म्मणः ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोडशांशः ।" इति लीलावती ॥ (अरणीकाष्ठम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २ । ८ ।
"क्रत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।"
"हे अग्ने क्रत्वा कर्म्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वमज्यसे हि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ काष्ठनिर्म्मितकलशः । यथा, तत्रैव । ६ । ३७ । २ ।
"प्र द्रोणे हरयः कर्म्माग्मन् पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ॥"
"द्रोणे द्रोणकलशे ऋज्यन्त ऋजु गच्छन्तोऽभूवन् ।" इति सायनः ॥ द्रुममयरथः । इति निरुक्तम् । ५ । २६ ॥ यथा, ऋग्वेदे ।६।४४।२० ।
"आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्थुः ।"
"द्रोणं द्रुममयं रथमस्थुः ।" इति सायनः ॥)

द्रोणः, पुं, (द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य । द्रोण+अच् ।) द्रोणाचार्य्यः । (अयं कुरुपाण्डवानां आचार्य्यः । अस्य पिता भरद्वाजः । अस्य जन्मवृत्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ । १३१ । ३३-३६ ।
"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्व्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्द्धाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मदहृष्टां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥
अग्निवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥
अग्नेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ! ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥"
अस्य पत्नी कृपाचार्य्यभगिनी कृपी पुत्त्रस्तु अश्वत्थामा । अयं हि भारतयुद्धे दुर्य्योधनस्य पक्षमवलम्ब्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् । तत्र पूर्व्वं दशदिनं भीष्मदेवस्याधीनत्वेन स्थित्वा पश्चादस्य शरशय्याश्रयणानन्तरं एकादशदिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत एनं अधर्म्मयुद्धनिरतं दृष्ट्वा ऋषयः समागत्य सन्न्यासं मृत्युकालं विज्ञापयामास । यथा, महाभारते । ७ । १९० । ३६-५२ ।
"त एनमब्रुवन् सर्व्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ।
अधर्म्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
न्यस्यायुधं रणे द्रोण ! समीक्ष्यास्मानवस्थितान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म्म पुनः कर्त्तुमिहार्हसि ॥

वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्म्मरतस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नोपपद्यते ॥
त्यजायुधममोघेषो ! तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।
परिपूर्णश्च कालस्ते वस्तुं लोकेऽद्य मानुषे ॥
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा युधि ।
यदेतदीदृशं विप्र ! कृतं कर्म्म न साधु तत् ॥
न्यस्यायुधं रणे क्षिप्रं द्रोण ! मा त्वं चिरं कृथाः ।
मा पापिष्ठतरं कर्म्म करिष्यसि पुनर्द्विज ! ॥"
अयं हि जमदग्निप्रभृतिभिरुक्तो न्यस्तशस्त्रश्च द्रुपदपुत्त्रेण धृष्टद्युम्नेन निहतः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० । २२—४० ।
"तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
सशरं तद्धनुर्घोरं संन्यस्याथ रथे ततः ।
खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ।
द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशं गतम् ॥
हाहाकारं भृशं चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन् ।
द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं साम्यमास्थितः ॥
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥
मुखं किञ्चित्समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रतः ।
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥
ओम् इत्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं विभुम् ॥
दिवमाक्रामदाचार्य्यः सद्भिः सह दुराक्रमम् ।
द्वौ सूर्य्याविव नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागते ॥
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ।
समपद्यद्यथार्काभं द्रोणस्य निधने तथा ॥
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत् किलकिलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौ-
कसाम् ।
ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ॥
वयमेव तदाद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शारद्वतस्तथा ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्म्मपुत्त्रश्च पाण्डवः ॥
अन्ये तु सर्व्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ।
महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः ॥
ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परम् ।
गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो नृयोनयः ।
नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धमृषिपुङ्गवैः ।
आचार्य्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम् ॥
वितुन्नाङ्गं शरव्रातैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम् ।
धिक्कृतः पार्षतस्तन्तु सर्व्वभूतैः परामृशत् ॥
तस्य मूर्द्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिनः ।
किञ्चिदब्रुवतः कायाद्विचकर्त्तासिना शिरः ॥"
"क्रोशमानेऽर्ज्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्व्वशः ।
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोणं रथतल्पे नरर्षभम् ॥
शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमरिन्दमः ।
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्द्दर्शः समपद्यत ॥"*॥)
दग्धकाकः । इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (यदुक्तम् ।
"के शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः ।
रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हाहा केशव केशव ॥")
वृश्चिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुःशतधनुः-परिमितजलाशयः । यथा, शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी । त्रिभिः शतैर्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्रोणः । पञ्चभिस्तड़ागः । द्रोणाद्दशगुणा वापी । इति जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनायकः । यथा,—
"चियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषितः क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सम्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥
आवर्त्तो निर्जलो मेघः सम्वर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
श्वेतवर्णक्षुद्रपुष्पवृक्षविशेषः । घलघसिया इति हलकसिया इति च भाषा ॥ यथा,—
"ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दुर्गे ! प्रयच्छामि पवित्रन्ते सुरेश्वरि ! ॥"
इति स्मार्त्तकृतदुर्गार्च्चाप्रयोगः ॥
(शाकद्वीपान्तर्गतपर्व्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ५६ ।
"चतुर्थः पर्व्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरौ ।
विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा ॥"
वसुपुत्त्रविशेषः । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
"वसवोऽष्टौ वसोः पुत्त्रास्तेषां नामानि मे शृणु ।
द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वास्तुर्विभा-
वसुः ॥")

द्रोणकाकः, पुं, (द्रोण एव काकः ।) वनकाकः । दाँड़काक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकोलः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ द्रोणः ३ अरण्य-वायसः ४ वनवासी ५ महाप्राणः ६ क्रूररावी ७ पलप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ काकलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) रास्ना । इति जटाधरः ॥

द्रोणघा, स्त्री, (द्रोणदुघा । पृषोदरादित्वात् दुलोपः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः ।) द्रोणक्षीरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥

द्रोणदुघा, स्त्री, (द्रोणं दोग्धीति । दुह + "दुहः कप् घश्च ।" ३।२।७०। इति कप् घश्चान्तादेशः ।) द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गवी । तत्पर्य्यायः । द्रोणक्षीरा २ । इत्यमरः । २।९ । ७२ ॥ द्रोणमाना ३ द्रोणघा ४ पयस्विनी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥ द्रोणमानपयस्विनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणपुष्पी, स्त्री, (द्रोणवत् पुष्पं यस्याः ङीष् ।) क्षुद्र-क्षुपविशेषः । गमा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । खर्व्वपत्रा २ कुम्भयोनिः ३ कुरुम्बिका ४ चित्रा-क्षुपः ५ कुरुम्बा ६ सुपुष्पा ७ चित्रपत्रिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रोणा ९ फलेपुष्पा १० । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । वातकफाग्निमान्द्यपञ्च-वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातपित्तक[...] सक्षारलवणत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । [...] आमकामलाशोथतमकश्वासजन्तुना[...] इति भावप्रकाशः ॥ गोशीर्षकरुच[...] रत्नमाला ॥ घलघसिया इति भाषा । गुणाः । कफाशःकामलाक्रिमिशोथन[...] इति राजवल्लभः ॥

द्रोणमाना, स्त्री, (द्रोणो मानं दुग्धस्य[...] द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणमुखं, क्ली, चतुःशतग्राममध्ये मनोह[...] इति हारावली । १२० ॥

द्रोणम्पचः, त्रि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं प[...] द्रोण + पच + "परिमाणे पचः ।" ३ । [...] इति खश् ।) द्रोणपरिमितवस्तुपा[...] इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्रोणा, स्त्री, (द्रोण + टाप् ।) द्रोणपुष्पी[...] भावप्रकाशः ॥

द्रोणाचार्य्यः, पुं, (द्रोण एव आचार्य्यः ।) [...] पुत्त्रः । सः अश्वत्थामपिता कृपीपतिः । [...]वानामस्त्रशिक्षागुरुश्च । तत्पर्य्यायः । [...] गुरुः ३ आचार्य्यः ४ कीर्त्तिभाक् ५ भा[...] ६ कुम्भयोनिः ७ द्रोणाचार्य्यकः ८ । इ[...] रत्नावली ॥ (विशेषविवरणमस्य द्र[...] द्रष्टव्यम् ॥)

द्रोणिः, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ + "वहि[...] द्रुभ्योनिः ।" उणां ४।५१ । इति निः स च [...] द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुं[...]त्थामा । स तु अष्टममन्वन्तरगतानां [...]न्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४ । "ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभव[...]

द्रोणिका, स्त्री, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशते[...] कै + क + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति [...] रत्नावली ॥

द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि + कृदिकारादिति वा [...] देशविशेषः । काष्ठाम्बुवाहिनी । गव[...] इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (कलशाका[...] विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६३ । "भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्द्ध[...] नीलीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शै[...] शैलयोः सन्धिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । [...] इन्द्रचिर्भिटी । द्रोणीलवणम् । इति [...] निर्घण्टः ॥ नदीविशेषः ॥ इक्षुवादिव[...] द्विशूर्पपरिमाणम् । १२८ शेर इति [...] तत्पर्य्यायः । वाहः २ गोणी ३ । इति [...] परिभाषा ॥

द्रोणीदलः, पुं, (द्रोण्या इव दलं यस्य ।) [...] पुष्पः । इति हारावली । ६२ ॥

द्रोणीमुखं, क्ली, (द्रोणीव मुखं यस्य ।) [...] मुखम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्रोणीलवणं, क्ली, (द्रोणीसम्भूतं लवणम् ।) [...] कर्णाटदेशप्रसिद्धलवणविशेषः । तत्पर्य[...] द्रोणेयम् २ वार्द्धेयम् ३ द्रोणीजम् ४ वा[...]

५ वाह्निभवम् ६ द्रोणी ७ त्रिकूटलवणम् ८। अस्य गुणाः। पाकेनात्युष्णत्वम्। अविदाहित्वम्। भेदनत्वम्। स्निग्धत्वम्। शूलनाशित्वम्। अल्पपित्तलत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रोहः, पुं, (द्रुह्+भावे घञ्।) जिघांसा। अनिष्टचिन्तनम्। तत्पर्य्यायः। अपक्रिया २। इति हेमचन्द्रः।६।१५१॥ यथा, कूर्म्मपुराणे।
"देवद्रोहाद्गुरोर्द्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः॥"
(छद्मवधः। यथा, मनौ। ७।४८।
"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्चापि पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥"
"द्रोहश्छद्मवधः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

द्रोहचिन्तनं, क्ली, (द्रोहस्य चिन्तनम्।) परानिष्टचिन्ता। तत्पर्य्यायः। व्यापादः २। इत्यमरः।१।५।४॥

द्रोहाटः, पुं, (द्रोहाय अटतीति। अट्+अच्।) गाथाप्रभेदः। मृगलुब्धकः। वैडालव्रतिकः। इति मेदिनी। टे, ४६॥

द्रोही, [न्] पुं, (द्रोहोऽस्यास्तीति इनिः। यद्वा, द्रुह्यतीति णिनिः।) द्रोहकः। परानिष्टचिन्तकः। यथा,—
"मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः।
ते नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥"
इति ससेमिरोपाख्यानम्॥
(यथा च, कथासरित्सागरे। ५।६३॥
"तच्छ्रुत्वाचिन्तयद्राजा नूनं द्रोही स एव मे॥")

द्रौणायनः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम्। द्रोण+फक्।) अश्वत्थामा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

द्रौणिः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम्। द्रोण+इञ्।) अश्वत्थामा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ४।५६।७४।
"आहत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो ययौ॥"
अयं हि एकोनत्रिंशद्द्वापरयुगस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १।३।२३।
"एकोनत्रिंशत् संप्राप्ते द्रौणिर्व्यासो भविष्यति॥")

द्रौणिकः, त्रि, (द्रोणस्य द्रोणपरिमितबीजस्य वापः इति। द्रोण+"तस्य वापः।" ५।१।४५। इति ठञ्।) द्रोणपरिमितबीजवपनयोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरः।२।६।१०॥ (द्रोणेन क्रीतः। निष्कादित्वात् ठक्। द्रोणक्रीतः॥ द्रोणं द्रोणपरिमितद्रव्यं पचतीति। द्रोण+"संभवत्यवहरति पचति।" ५।१।५२। इति ठञ्। द्रोणपाचकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

द्रौपदी, स्त्री, (द्रुपदस्यापत्यं स्त्री। द्रुपद+अण्। ङीप्।) द्रुपदराजकन्या। तत्पर्य्यायः। पाञ्चाली २ कृष्णा ३ सैरिन्ध्री ४ नित्ययौवना ५ वेदिजा ६ याज्ञसेनी ७। इति हेमचन्द्रः।३।३७४॥ अस्याः पञ्चस्वामिकारणं यथा,—

वह्निरुवाच।
"गच्छ राम! महाभाग! सीतासंगोपनं कुरु।
सभाहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षसः।
दुर्निवार्य्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति॥

राम उवाच।
सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ छायामेव तु तिष्ठतु।
कलत्रवर्ज्जनं कर्म्म सर्व्वेषाञ्च जुगुप्सितम्॥
सीतां गृहीत्वा प्रययौ वह्नीञ्च हुताशनः।
सीतायाः सदृशी छाया तस्थौ श्रीरामसन्निधौ॥
सा च छाया हृता पूर्व्वं रावणेन बलीयसा।
समुद्दधार तां रामो निहत्य तं सबान्धवम्॥
वह्नौ परीक्षाकाले च छाया वह्नौ विवेश ह।
अग्निश्छायाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम्॥
सा च छाया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे।
तपश्चकार दिव्यञ्च शतवर्षञ्च शूलिनः॥
वरं वृणुष्व भद्रे! तमुवाच शङ्करश्च ताम्।
उवाच सा शिवं व्यग्रा भर्त्तुर्दुःखेन दुःखिता॥
पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वव्रे त्रिलोचनम्।
सर्व्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शर्व्वो वरं ददौ॥

महादेव उवाच।
साध्वि! त्वं पञ्चधा ब्रूहि पतिन्देहीति व्याकुला।
पञ्चेन्द्राश्च हरेरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव॥
ते च सर्व्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाण्डवाः।
सा च छाया द्रौपदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा॥
कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा।
द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी॥
वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्त्तिता।
स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणां सा च पश्चाद्भविष्यति॥
राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे।
पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना॥
तमुवाच स्वयं माता गृहाण भ्रातृभिः सह।
शम्भोर्वरेण पूर्व्वञ्च परञ्च मातुराज्ञया॥
द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपाण्डवाः।
चतुर्द्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाण्डवाः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः॥

द्वन्द्वं क्ली, (द्वन्द्व पृषोदरादित्वात् वस्य लोपः।) मिथुनम्। इति शब्दरत्नावली॥

द्वन्द्वं, क्ली, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ। "द्वन्द्वं रहस्य-मर्य्यादावचन-व्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु।" ८।१।१५। इति द्विशब्दस्य द्विर्व्वचनं पूर्व्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते।) रहस्यम्। कलहः। (यथा, हितोपदेशे। ३।३२।
"शतं दद्यान्न विवदेदिति प्राज्ञस्य लक्षणम्।
विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम्॥")
मिथुनम्। (यथा, रघुः।१।४०।
"परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु॥")
युग्मम्। इति मेदिनी। वे, १०॥ (यथा, महाभारते।१।१३७।१५।
"द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यहं प्रभो!॥"
शीतोष्णादि। यथा, माघे।४।६४।
"सर्व्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति
न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि॥")
दुर्गम्। (अत्र पुंस्त्वमपि।) अथ द्वन्द्वयुक्तिः।
"राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम्।
अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत्॥"
तथा च।
"एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत्।
यद्दैवरचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रितम्।
अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरिभूभुजाम्॥
प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्धवेदिह।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम्॥"
तत्राकृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः।
सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः॥
सुखनिःसरणो द्वन्द्वः पर्व्वताख्यो महीभुजाम्।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्द्दिक्षु व्यवस्थिताः॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते।
यदन्यच्चिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम्॥
तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते।
वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्व्वं महत्तरम्॥"॥
कृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभेत्॥
गर्त्तैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम्।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम्॥
अधोऽधोवध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं स्रवन्।
द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम्॥
सर्व्वतः परिखां कृत्वा निबध्योपरि कन्दरम्।
तज्जलप्लुतदेशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते॥
एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात्।
वर्षासु प्लवते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत्॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमाचरेत्।
आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्वैरिणो दिशि॥
अन्यच्च कृत्रिमं द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्वसेत्।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत्॥
गजाश्वनायकोद्वैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत्।
गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्यादिविधो रिपुः॥
सर्व्वो हि त्रिविधो गुप्तः समासादुपदिश्यते।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम्।
गुप्ते कोषकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः॥"

अथ सामान्यतो गुणाः।
तथा हि। नीतिशास्त्रम्।
"सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वमुत्तममुच्यते।
अन्यच्च वह्निशालेव न तादृग्बहुमाश्रयेत्॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च।
मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वरद्वन्द्वञ्च तानि षट्॥"
अन्ये तु।
"न द्वन्द्वं द्वन्द्वमित्याहुर्योद्धृद्वन्द्वं प्रकीर्त्तितम्।
योद्धृशून्यं हि यत् द्वन्द्वं स्तेनकायसमं हि तत्॥"

अथान्यत्रापि ।

"यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्यम् ।
त्रिंशत्तदर्द्धार्द्धगुणोत्तरेण
त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥"

गर्गस्तु ।

"यदन्यद्द्विविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
ताभ्यामेवातिरिच्येत मल्लद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्येषु दैवाद् भिन्नेषु मल्लद्वन्द्वात् जयेन्नृपः ।
मल्लद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्य्यकार-
कम् ॥"

भोजस्तु ।

"यदेव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्द्वन्द्वमुत्तमं विदुः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

द्वन्द्वः, पुं, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ इति । निपातनात् साधुः । चार्थे द्वन्द्व इति निर्द्देशात् पुंस्त्वम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु भिन्नार्थानां पदानां समासः । वोपदेवेनास्य चसंज्ञा कृता । स इतरेतरयोगसमाहारभेदेन द्विधा भवति । इतरेतरद्वन्द्वो यथा । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अत्र प्रत्येकपदप्राधान्यात् द्वित्वं बहुत्वं शेषशब्दलिङ्गभाक्त्वञ्च भवति । समाहारद्वन्द्वो यथा । वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचम् । अत्र संहतेरेकत्वादेकवचनं नित्यक्लीवलिङ्गत्वञ्च भवति । इति मुग्धबोधम् ॥
(यदुक्तं,— [भावः ॥")
"द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययी-

द्वन्द्वचरः, पुं, (द्वन्द्वेन चरतीति । चर + अच् ।) चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९६ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ६३ ।

आवर्त्तशोभा नतनाभिकान्ते-
र्भङ्गो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-
न्यदूरवर्त्तीनि विलासिनीनाम् ॥")

द्वन्द्वचारी, [न्] पुं, (द्वन्द्वेन चरतीति । चर + णिनिः ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वन्द्वजः, पुं, (द्वन्द्वात् जायते इति । जन + डः ।) द्विदोषजरोगः । इति निदानम् ॥ कलहाजाते, त्रि ॥

द्वयं, क्ली, (द्वौ अवयवौ यस्य । द्वि + "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) द्व्यात्मकम् । दुइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उभौ २ द्वौ ३ युगलम् ४ द्वितयम् ५ युगम् ६ द्वैतम् ७ यमम् ८ द्वन्द्वम् ९ युग्मम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५९ ॥

द्वयाग्निः, पुं, (द्वयो द्विरूपोऽग्निर्यत्र ।) वृक्षभेदः । रांचिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भाठी २ वृक्षाग्निः ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वयातिगः, त्रि, (द्वयं अतिगच्छति अतिक्रामतीति । अति + गम + डः ।) रजस्तमोगुणशून्यः । सत्त्वगुणयुक्तः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥

द्वाः, [र्] स्त्री, (द्वारयतीति । द्वृ वरणे + णिच् + बाहुलकात् क्विप् ।) द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १ ।

"द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां
मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥")

उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरिति शास्त्रम् ॥

द्वाःस्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था + कः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३४ ।

"ब्राह्मणैः क्षत्त्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।
स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥")

नन्दिकेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्वाःस्थितः, त्रि, (द्वारि स्थितः ।) द्वारपालः । इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ ॥

द्वाःस्थितदर्शकः, त्रि, (द्वाःस्थितः सन् पश्यतीति । दृश् + ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वाःस्थितदर्शी, [न्] त्रि, (द्वारि स्थितः सन् पश्यतीति । दृश् + णिनिः ।) द्वारपालः । इति भरतधृतरभसः रमानाथश्च ॥

द्वाचत्वारिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका चत्वारिंशत् । द्विशब्दस्य वा आत्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति व्याकरणम् ॥ ४२ बेयाल्लिश इति भाषा ॥

द्वात्रिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका त्रिंशत् । "द्व्यष्टनः संख्यायामिति ।" ६।३।४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिकत्रिंशत् संख्या । तत्संख्येयाश्च । ३२ वत्रिश इति भाषा । यथा, द्वात्रिंशत्प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणामित्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वात्रिंशदक्षरी, [न्] पुं, (द्वात्रिंशदक्षराणि सन्ति अत्र । बाहुलकात् इनिः ।) ग्रन्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः, पुं, (द्वात्रिंशल्लक्षणैरुपेतः ।) महापुरुषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ तल्लक्षणानि यथा,—

"रागः सप्तसु हन्त षट्स्वपि शिशोरङ्गेष्वलं तुङ्गता
विस्तारस्त्रिषु खर्व्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु ।
दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे ! संप्रेक्ष्यते सूक्ष्मता
द्वात्रिंशद्वरलक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भाव्यते ॥"

इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

"राग इति । श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रति कस्यचित् सवयसो गोपस्य वाक्यमिदम् । सप्तसु नेत्रान्तपादकरतलतालुधरौष्ठजिह्वानखेषु षट्सु वक्षःस्कन्धनखनासिकाकटिमुखेषु । त्रिषु कटिललाटवक्षःसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति ।
पुनस्त्रिषु ग्रीवाजङ्घामेहनेषु । पुनस्त्रि[...]
स्वरसत्त्वेषु । पञ्चसु नासाभुजनेत्र[...]
पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गु[...]
तथैव महापुरुषलक्षणे सामुद्रकग्र[...]
द्वात्रिंशद्वराणि तत्तल्लक्षणेभ्यः श्र[...]
श्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य सः गोपेषु [...]
भगवदवतारादिषु अप्येतादृशत्वाश्र[...]
भावः ।" इति श्रीजीवगोस्वामिविरचि[...]
सङ्गमनीनाम्नी टीका ॥

द्वादश, [न्] त्रि, (द्व्यधिका दश । "द्व्य[...]
६।३।४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिका द[...]
वार इति भाषा । द्वादशसंख्या तत्सं[...]
अयं नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे सम[...]
इति व्याकरणम् ॥ द्वादशवाचकानि[...]
सूर्य्यः १ मासः २ राशिः ३ संक्रान्तिः[...]
बाहुः ५ सारिकोष्ठः ६ गुहनेत्रम् [...]
मण्डलम् ८ । इति कविकल्पलता ॥

द्वादशः, त्रि, (द्वादशानां पूरणः । "ता[...]
डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् ।) द्वादशानां[...]
इति व्याकरणम् ॥ बारइ इति भाषा[...]
मनुः ।

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपन[...]
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे वि[...]
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१[...]
"द्वादशस्त्वाशनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमावि[...]

द्वादशकरः, पुं, (द्वादश करा भुजा यस्य [...]
स्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेय[...]

द्वादशपत्रकं, क्ली, (द्वादश अक्षराणि पत्रा[...]
यस्य ।) योगविशेषः । यथा,—

"पितामहोऽपि तं पुत्रं साध्यं सद्विनये [...]
सनत्कुमारं प्रोवाच योगं द्वादशपत्रका[...]
शिखासंस्थन्तु ओँकारं मेषोऽस्य शिरसि[...]
मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्मृ[...]
नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषोऽस्य शिरसि[...]
ज्येष्ठमासश्च तत् पत्रं द्वितीयं परिकीर्त्ति[...]
मोकारो भुजयोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थि[...]
मास आषाढनामा च तृतीयं पत्रकं स्मृ[...]
भकारो नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः ।
मासः श्रावण इत्युक्तश्चतुर्थं पत्रकं स्मृतम्[...]
गकारो हृदयं प्रोक्तं सिंहो वसति तत्र[...]
मासो भाद्रस्तथा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं [...]
वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठि[...]
मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्मृत[...]
तिकारमस्त्रग्रामश्च तुलाराशिस्तदाश्रयः ।
मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्मृ[...]
वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितस्तत्र च वृश्चि[...]
मासो मार्गशिरो नाम त्वष्टकं पत्रकं स्मृ[...]
सुकारो जघनः प्रोक्तस्तत्रस्थश्च धनुर्धरः ।
पुष्येति गदितो मासो नवमं परिकीर्त्तित[...]
देकारश्चोरुयुगलं मकरोऽप्यत्र संस्थितः ।
माघो निगदितो मासः पत्रकं दशमं स्मृ[...]
वाकारो जानुयुगलं कुम्भस्तत्रापि संस्थि[...]

पत्रकं फाल्गुनः प्रोक्तं तदेकादशमुत्तमम् ॥
पादौ यकारो मीनो हि स चैत्रे वसते मुने ! ।
इदन्तु द्वादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि ॥
द्वादशारन्तथा चक्रं यन्नाभिद्विभुजन्तथा ।
त्रिव्यूहन्त्वेकमूर्त्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः ॥
एतत्तवोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपत्रकम् ।
यस्मिन् ज्ञाते मुनिश्रेष्ठ ! न भूयो मरणं भवेत् ॥”
इति वामनपुराणेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

द्वादशलोचनः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि यस्य । षडाननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशांशुः, पुं, (द्वादश अंशवः किरणानि यस्य ।) वृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मात्स्ये । १२७ । ५५ ।
“लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमापन्न तस्य वै ।
ह्हृत द्वादशरश्मीकं हरिद्राभन्तु वेधसः ॥”)

द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । (द्वादशविषयेषु अक्षिणी यस्य ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अनुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९।४५।५६ ।
“एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥”)

द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं, (द्वादश अक्षराणि अस्य । तादृशो मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयकमन्त्रविशेषः । यथा,—
“नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्व्वकम् ।
महामन्त्रमिमं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

द्वादशाख्यः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्म्मादिविषयान् आख्यातीति । ख्या कथने+कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशाङ्गुलः, पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाणमस्य । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।”५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

द्वादशात्मा, [न्] पुं, (द्वादश आत्मानो मूर्त्तयो यस्य ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते ।३।३।२६।
“द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥

द्वादशायुः, [स्] पुं, (द्वादशवर्षपर्य्यन्तं आयुर्यस्य ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

द्वादशार्चिः, [स्] पुं, (द्वादश अर्च्चींषि किरणानि यस्य ।) वृहस्पतिः । इति हेमचन्द्रः । —२ । ३२ ॥

द्वादशी, स्त्री, (द्वादश+टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च विष्णुतिथिः । यथा,—
“त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ॥
इत्ताशनो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ।
स्वर्गवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”
मार्गशीर्षीया शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १ पौषो कूर्म्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३ फाल्गुनी नृसिंहद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५ वैशाखी जामदग्न्यद्वादशी ६ ज्यैष्ठी रामद्वादशी ७ आषाढ़ी कृष्णद्वादशी ८ श्रावणी बुद्धद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी पद्मनाभद्वादशी ११ कार्त्तिकी नारायणद्वादशी १२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणे महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥

अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”
इयं पिपीतकद्वादशी । अत्र ।
“षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥
एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।
उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तथा ॥”
इति भविष्यपुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां विष्णूपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः । द्वादशीक्षये तूपवासानन्तर्य्यं विनापि पूजेति । इयं पूर्व्ववचनोक्ता षष्ठीयुता सप्तमी ॥ आषाढ़ादिद्वादशीषु शयनादिकम् ॥ * ॥

अथ श्रवणद्वादशी ।

सा भाद्रशुक्लद्वादश्यामेव सम्भवति । “भविष्योत्तरे ।
‘द्वादशी श्रवणोपेता सर्व्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता सतः शतगुणा भवेत् ।
तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’
उभयदिने तल्लाभे तु एकादशीयुतैव ग्राह्या ।
‘द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यन्विता विभो ।
सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥’
इति स्कान्दात् ॥
यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तामुपवसेत् ।
तथा च नारदः ।
‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्वेव तद्व्रतं कुर्य्यात् श्रवणद्वादशीं विना ॥’
भविष्योत्तरेऽपि ।
‘एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता ।
विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥
तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
विशेषेण महीपाल ! श्रवणं वर्त्तते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥’
तिथिक्षयेण एकादशीतिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुर्द्वादशीमित्यादि । यदा त्वेकादश्युपवासदिने श्रवणं नास्ति परदिने द्वादश्यां श्रवणं तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्तः ।
‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्द्देवता हरिः ॥’
अत्र असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरमिति स्मृतेः ॥ पारणस्याकरणेन पूर्व्वोपवाससमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपो न भवेदित्यर्थः हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोरुपवासासामर्थ्ये तु श्रवणद्वादश्येवोपोष्या । तथा च स्मृतिः ।
‘वरमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पूर्व्वोपवासजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’
द्वादश्युपवासः काम्यः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम् ।
‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप ! सर्व्वशः ।
चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम् ॥”
कार्त्तिकशुक्लद्वादशी मन्वन्तरा । “तथा च भविष्यमत्स्ययोः ।
‘अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।’
इत्यादिवचनात् ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
“अग्रहायणशुक्लद्वादशी अखण्डद्वादशी । तत्रोपोष्य विष्णुपदप्राप्तिकामोऽखण्डद्वादश्यां विष्णुं पूजयिष्ये इति संकल्प्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथाशक्त्युपचारेण संपूज्य यवव्रीहिपूर्णपात्रं गृहीत्वा ।
‘ॐ सप्तजन्मसु यत्किञ्चिन्मया खण्डव्रतं कृतम् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥
यथा खण्डं जगत् सर्व्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ! ।
ततोऽखिलान्यखण्डानि व्रतानि मम सन्तु वै ॥’
इति प्रार्थ्य दक्षिणां दद्यात् ।” इति कृत्यचन्द्रिका ॥
भैमीपरद्वादश्यां षट्तिलाचरणम् । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ! ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥
सकृत्तु षट्तिली भूत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”

अथ गोविन्दद्वादशी ।

“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ द्वादशीजातफलम् ।

“बहुप्रजः सर्व्वजनानुरागी
भूपालमान्यस्त्वतिथिप्रियः स्यात् ।
चेत् द्वादशी यस्य जनस्य सूतौ
प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

द्वापरः, पुं, (द्वयोर्विषययोः परस्तत्पर आसक्तः इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सन्देहः । (द्वौ सत्यत्रेतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) युगविशेषः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ तद्युगपरिमाणं यथा,—

"अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥"
८६४,००० ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥
द्वापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।
परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रणश्यति ॥
ततः प्रवर्त्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्म्मणाञ्च विपर्य्ययः ।
यज्ञे वधः पशोर्दण्डो मानो दर्पः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः ।
आद्ये कृते न धर्म्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तितः ॥
द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः ।
वर्णानां द्वापरे ध्वंसः संक्षीयन्ते तथाश्रमाः ॥
द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ।
द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥
अनिश्चयोऽधिगमनाद्धर्म्मतत्त्वं न विद्यते ।
धर्म्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण तु ।
ततो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एकं वेदं हि वै व्यासः संहृत्य तु पुनः पुनः ।
संक्षेपादायुषश्चैव दृश्यते द्वापरे त्विह ।
वेदश्चैकश्चतुर्द्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु ॥
ऋषिपुत्त्रैः पुनर्भेदाद्भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्य्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैः श्रुतर्षिभिः ।
सामान्याद्वैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित् क्वचित् ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्ते वै केचित्तु प्रत्यवस्थिताः ॥
द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भिन्नार्थैस्तैः सुदर्शनैः ।
एवमाध्वर्य्यवं पूर्व्वमासीद्द्वैधं ततः पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्वर्य्यवस्य प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम् ॥
तथैवाथर्व्वणां साम्नां विकल्पैः स्वस्य संक्षयैः ।
व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
द्वापरे सन्निवृत्तास्ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्य्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः ॥
अदृष्टिर्मरणञ्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ।
वाङ्मनःकर्म्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः ।
निर्व्वेदाज्जायते तेषां दुःखं मोक्षविचारणा ।
विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् ॥
दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविनां पूर्व्वमाद्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ॥
आयुर्व्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥
प्रक्रियाकल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
द्वापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् ।
मनसा कर्म्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति ॥
द्वापरः सर्व्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृतः ।
लोभो धृतिर्वणिग्युद्धन्तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्म्माणां सङ्करस्तथा ।
वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा नृणाम् ।
निःशेषे द्वापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥
गुणहीनास्तु तिष्ठन्ति धर्म्मस्य द्वापरस्य तु ।
तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

द्वापरयुगं, क्ली, (द्वापर एव युगम् ।) तृतीययुगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा । "भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां गुरुवासरे द्वापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अवतारद्वयम् । रामबुद्धौ । पुण्यमर्द्धम् । पापमर्द्धम् । नैमिषारण्यं तीर्थम् । नाडीगतो प्राणाः । रक्तगताः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानवदेहः । सहस्राब्दमायुः । ताम्रपात्रे भोजनम् । इति द्वापरयुगस्य लक्षणम् । द्वापरयुगाब्दाः ८६४,००० । द्वापरयुगस्य राजानः शाल्वविराटहंसध्वजकंसध्वजमयूरध्वजवभ्रुवाहनरुक्माङ्गदजरासन्धदुर्य्योधनयुधिष्ठिराः ।
धर्म्माधर्म्मरतो लोकः प्रतापी चपलः सदा ।
शाङ्गनिष्ठः कपटवाक् द्वापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।
हरे ! मुरारे मधुकैटभारे
गोपाल गोविन्द मुकुन्द शौरे ।
यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो !
निराश्रयं मां जगदीश ! रक्ष ॥"
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः संगृहीतम् ॥

द्वापरयुगाद्या, स्त्री, (द्वापरयुगस्य आद्या आरम्भिका तिथिः ।) द्वापरयुगारम्भतिथिः । सा च गौणभाद्रकृष्णत्रयोदशी । तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वारं, क्ली, (द्वरति निर्गच्छति गृहाभ्यन्तरादनेनेति । दृ + णिच् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः । इति मेदिनी । रे, ४८ ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । द्वाः २ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
"रश्मिणा शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिदूनाधिकं शुभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारकः, पुं, (द्वारेण प्रशस्तप्रतीहारेण कायति शोभते इति । कै + कः ।) द्वारका । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारकण्टकः, पुं, (द्वारस्य कण्टक इव ।) कवाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारका, स्त्री, (द्वारेण बहुना प्रशस्तेन च प्रतीहारेण कायतीति । कै + कः । स्त्रियां टाप् ।) स्वनामख्यातपुरी । तत्पर्य्यायः । द्वारावती २ द्वारवती ३ वनमालिनी ४ द्वारिका ५ अब्धिनगरी ६ द्वारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १३२ । ४६ ।
"सत्यकं प्रेषयामास द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥")
तस्या निर्म्माणप्रकारो यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।
"हे समुद्र महाभाग ! स्थलञ्च शतयोज
देहि मे नगरार्थञ्च पश्चाद्दास्यामि निि
नगरं कुरु हे कारो चित्रं लोकेषु दुर्लभ
रमणीयञ्च सर्व्वेषां कमनीयञ्च योषिता
वाञ्छितञ्चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं प
सर्व्वेषामपि स्वर्गाणां परं परमशोभित
दिवानिशं खगश्रेष्ठ ! सन्निधौ विश्वकर्म्मे
स्थितिं कुरु महाभाग ! यावन्निर्म्माति द्वा
विश्वकारुरुवाच ।
द्वारकाञ्च किमाकारां करोमि जगतां ि
कथयस्व महाभाग ! निर्म्माणक्रममीश्व
भगवानुवाच ।
शतयोजनपर्य्यन्तं नगरं सुमनोहरम् ।
पद्मरागैर्मरकतैरिन्द्रनीलैरनुत्तमैः ॥
रुचकैः पारिभद्रैश्च पालङ्कैश्च स्यमन्तकैः
गन्धकैर्गालिमैश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा
सूर्य्यकान्तादिभिश्चैव पुत्रैश्च स्फटिकाकृतै
हरिद्वर्णैश्च मणिभिः श्यामैर्गौरमुखैश्च वै
गोरोचनाभैः पीतैश्च दाड़िम्बवीजरूपकै
पद्मवीजनिभैश्चैव नीलैः कमलवर्णकैः ॥
मणिभिः कज्जलाकारैरुज्ज्वलैश्च परिष्कृत
श्वेतचम्पकवर्णाभैस्तप्तकाञ्चनसन्निभैः ॥
स्वर्णमूल्यशतगुणैरीषद्रक्तैश्च रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ।
यथाविधानं यद्‌योग्यं यत्र यद्युक्तमीप्सित
मणीनां हरणञ्चैव यक्षसंघा हिमालया
दिवानिशं करिष्यन्ति यावन्निर्म्माणपूर्व्वका
यक्षैश्च सप्तभिर्लक्षैः कुवेरप्रेरितैरपि ॥
वेतालक्षैः कुष्माण्डलक्षैः शङ्करयोजितैः
दानवैर्ब्रह्मरक्षोभिः शैलकन्यानियोजितैः ।
कुरु दिव्यञ्च पत्नीनां सहस्राणाञ्च षोड़श
अन्यपत्नीजनस्यापि चाष्टाधिकशतस्य च ।
शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम्
युक्तं द्वादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ।
युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च कवाटकैः
निविड्वघरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ।
सुलक्षणं चन्द्रवेधं प्राङ्गनञ्च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं दिव्यं किङ्कराणान्तथैव च
सर्व्वप्रसिद्धं निलयमुग्रसेनस्य भूभृतः ।
आश्रमं सर्व्वतोभद्रं वसुदेवस्य मत्पितुः ।
कथितः लोकशिक्षार्थं कुरु कार्त्तं विना पु
शुभक्षणञ्चाप्यधुना गच्छ वत्स ! यथासुख
विश्वकर्म्मा हरिं नत्वा जगाम पक्षिणा स
समुद्रस्य समीपञ्च वटमूलं मनोहरम् ।
सुष्वाप तत्र वत्सञ्च कारुञ्च पक्षिणा सह
स्वप्ने द्वारवतीं रम्यां ददर्श गरुड़स्तथा ।
यत्किञ्चित् कथितः कारुः कृष्णेन परमात
तदेव लक्षणं सर्व्वं ददर्श नगरे मुने ! ।
कारुं हसन्ति स्वप्ने च सर्व्वे ते शिल्पकारि
गरुड़ं गरुड़ाश्चान्ये बलवन्तश्च पक्षिणः ।
बुद्धा ददर्श गरुड़ो विश्वकर्म्मा च लज्जितः

तीव द्वारकां रम्यां शतयोजनविस्तृताम् ॥
म्रादीनाञ्च नगरं विजित्य च विराजिताम् ।
नवाच्छादितां स्वर्य्यं रत्नानाञ्च परिष्कृताम् ॥
वासुदेव उवाच ।
क्रतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारकापरम् ।
त्रतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा ॥
स्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् ॥
नञ्च द्वारकायाञ्च श्राद्धञ्च देवपूजनम् ।
तुर्गुणञ्च तीर्थानां गङ्गादीनाञ्च भूमिप ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

केशः, पुं, (द्वारकाया नगर्य्या ईशः ।) श्रीकृष्णः ।
ति शब्दरत्नावली ॥

दातुः, पुं, (द्वारं ददातीति । दा+तुन् ।)
रदातुः । भूमीसहवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

पालः, त्रि, (द्वारं पालयतीति । पालि+
कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) द्वार-
क्षकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्-
र्य्यायः । प्रतीहारः २ द्वाःस्थः ३ द्वाःस्थितः ४
दर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ वेत्रधारकः
दौःसाधिकः ७ वर्त्तकः ८ गर्व्वाटः ९
दण्डवासी १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वारस्थः
१ क्षत्ता १२ द्वारपालकः १३ दौवारिकः १४
त्री १५ उत्सारकः १६ दण्डी १७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

पालकः, पुं, (पालयतीति ण्वुल् । द्वाराणां
पालकः । यद्वा, द्वारपाल+स्वार्थे कन् ।) द्वार-
पालः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिण्डी, स्त्री, (द्वारस्य पिण्डी पिण्डिकेव ।)
देहली । इति जटाधरः ॥

रबलिभुक्, [ज्] पुं, (द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते इति ।
भुज्+क्विप् ।) बकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रयन्त्रं, स्त्री, (द्वारबन्धकं यन्त्रं मध्यलोपी
समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः ।४।७१॥
ताला इति कुलुप इ ि च भाषा ॥

रवती, स्त्री, (द्वाराणि सन्त्यत्र । यद्वा, चतु-
र्वर्णानां मोक्षद्वाराणि सन्ति अत्रेति । द्वार+
मतुप् । मस्य वः ।) द्वारका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ३४ ।
“कृतां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥”
तथा च तत्रैव,—
“चतुर्णामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सर्व्वतः ।
अतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः ॥”
इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अत्र भगवती
रुक्मिणीरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ६८ ।
“रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥”)

रस्थः, पुं, (द्वारे तिष्ठतीति । स्था+कः ।) द्वार-
पालः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (द्वार-
स्थिते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।१८।११६।
“सुप्ते च तस्मिन् द्वारस्थो जागरामास स
द्विजः ॥”)

द्वारावती, स्त्री, (द्वाराणि प्रशस्तबहुलप्रतोलीद्वाराः
सन्त्यत्र । द्वार+मतुप् मस्य वः । निपातनात्
पूर्व्वदीर्घश्च ।) द्वारका । इति हेमचन्द्रः ।४।४६॥
“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अव-
न्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
एतासु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ॥
मुक्तिदा एताः सर्व्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः ।
यानि यानि च क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि
षट् ॥”
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारिकः, पुं, (द्वारं पाल्यत्वेनास्त्यस्येति ठन् ।)
द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । ८५ ।
“यो मूर्खं लौल्यसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।
मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्य्यं न सिध्यति ॥”)

द्वारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि द्वाराणि सन्त्यास्या-
मिति । ठन् टाप् च ।) द्वारकापुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥

द्वारी, [न्] त्रि, (द्वारं पाल्यतयास्त्यस्येति इनिः ।)
द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२६ । १० ।
“द्वारिणं तापसा ऊचू राजानञ्च प्रकाशय ॥”)

द्वाविंशतिः, स्त्री, (द्व्यधिका विंशतिरिति । “द्व्यष्टनः
संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।” ६ । ३ । ४७ ।
इति आत्प्रत्ययः ।) द्व्यधिकविंशतिः । इति
व्याकरणम् ॥ वाइश इति भाषा । (यथा,
महाभारते । ७ । ४६ । १८ ।
“कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान् कृतवर्म्मा चतुर्दश ॥”)

द्वासप्ततिः, स्त्री, (द्व्यधिका सप्ततिरिति ।“विभाषा
चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्व्वेषाम् ।” ६ । ३ । ४८ ।
इति पाक्षिक आत्प्रत्ययः ।) द्विसप्ततिः । यथा,
द्वासप्ततिश्च वन्ध्यायामिति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वास्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था+“सुपिस्थः ।
३ । २ । ४ । इति कः । “खर्परे शरि वा विसर्ग-
लोपो वक्तव्यः ।” ८ । ३ । ३६ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) द्वारपालः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितः, पुं, (द्वारि स्थितः । विसर्गस्य पाक्षिक-
लोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितदर्शकः, पुं, (पश्यतीति । दृश्+ण्वुल् ।
द्वास्थितः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

द्विः, व, द्वौ वारौ, इति सुच्प्रत्ययेन साध्यम् ।
(यथा, रामायणे । २ । १८ । ३० ।
“करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥”)
सर्व्वनामान्तर्गतद्विशब्दस्य पुंसि रूपं द्वौ । स्त्रियां
क्लीबे च द्वे । तद्वाचकानि यथा, पक्षः १ नदी-
कूलम् २ असिधारा ३ रामपुत्रः ४ चक्षुः ५
हस्तः ६ स्तनः ७ । इति कविकल्पलता ॥
यद्वचरौ यथा, दस्रात्मौ १ नारदपर्व्वतौ २

अश्विनीकुमारौ ३ भार्य्यापती ४ । इति महा-
भारते वनपर्व्व ॥

द्विकं, क्ली, (द्वाभ्यां कायतीति । कै+कः ।)
द्वयम् । यथा,—
“अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णानो न भवेदर्थकिल्बिषी ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
(द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमिति । “तावतिथं
ग्रहणमिति लुग्वा ।” ५ ।२ । ७७ । इति कन्
पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयके, त्रि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्विकः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यत्र ।) काकः ।
कोकः । इति मेदिनी । के, २६ ॥

द्विककारः, पुं, (द्वौ ककारौ यत्र ।) काकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

द्विककुत्, [द्] पुं, (द्वे ककुदी यस्य ।) उष्ट्रः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥

द्विगुः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः । स तु
संख्यापूर्व्वपदानां समासः । वोपदेवेनास्य ग-
संज्ञा कृता । स च त्रिविधः । तद्धितार्थः १
समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्धितार्था-
ऽपि द्विविधः । तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अणादि-
र्द्वसादेर्व्वा अर्थे विषये इत्येकः । अपत्यार्थेण्या-
दिकं त्यक्त्वा अणादेस्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः ।
तद्धितार्थविषयो यथा, द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमा-
तुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः ॥
तद्धितार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः
पञ्चगुः ॥ समाहारो यथा, त्रयाणां सखीनां समा
हारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं
पात्रादेस्तु क्लीवत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा,—
पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि ।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे
वा गावौ यस्य इति विग्रहे गौणत्वे गोशब्दस्य
ह्रस्वः । द्विगवस्वामिके, त्रि । यथा,—
“द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत् पुरुष कर्म्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

द्विगुणं, त्रि, द्वाभ्यां पूरणम् । अङ्कद्वयाभ्यां घातः ।
इति लीलावती ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।
४६१ ।
“बहुस्वरसप्रसवस्यालिभिरयं गतं प्रियं प्रति मे ।
स्रोतस इव निम्नं प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ॥”)

द्विगुणाकृतं, त्रि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम् । “संख्या-
याश्च गुणान्तायाः ।” ५।४।५९। इति डाच् ।)
वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥
दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्विजः, पुं, (द्विर्जायते इति । जन+“अन्येष्वपि
दृश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति डः ।) संस्कृत-
ब्राह्मणः । यथा,—
“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।”
इति स्मृतिः ॥
सद्वृत्तब्राह्मणः । तल्लक्षणं यथा,—

अम्बरीष उवाच ।
"कीदृशाय प्रदातव्यं महादानं द्विजातये ।
विदुषे वा निराधारे साधारेऽविदुषे मुने ! ।
एतन्मे सर्व्वमाख्याहि यथातथ्यं द्विजोत्तम ! ।
उत्तारयति संगृह्य दातारं दानमेव हि ॥
वशिष्ठ उवाच ।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेत् नित्यं स द्विज उच्यते ॥
न जातिर्न कुलं राजन् ! न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥"
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
क्षत्रियः । वैश्यः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३९ ।
"मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥"
दन्तः । (यथा,—
"न स्थित्वा द्विजैर्भक्षयेत् ॥" इति चरके सूत्र-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) अण्डजः । स पक्षिसर्पमत्-
स्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३० ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २२ ।
"ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ॥")
तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजाते, त्रि ॥
द्विजकुत्सितः, पुं, (द्विजानां द्विजेषु वा कुत्सितः ।
द्विजानां तत्फलग्रहणनिषेधात् तथात्वम् ।) श्लेष्मा-
न्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः शब्दमाला च ॥
द्विजदासः, पुं, (द्विजानां दासः ।) शूद्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ द्विजानां दासे, त्रि ॥
द्विजन्मा, [न्] पुं, (द्वे जन्मनी यस्य ।) ब्राह्मणः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ३ ।
"यतीनां भूषणं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजन्मनाम् ॥")
दन्तः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षत्रियः ।
वैश्यश्च । त्रि, द्विवारजन्मयुक्तः । (द्वाभ्यां जाय-
मानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।
"अभिद्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते ।
संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ॥"
"द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथने-
नाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम् ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
द्विजपतिः, पुं, (द्विजानां पतिः ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागते ।१।१९।२६।
"क्रूराणि चैवमादीनि भाषणानि बृहस्पतिः ।
श्रुत्वा द्विजपतिः शीघ्रं निर्गतं सदनाद्बहिः ॥")
द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पक्षिणां प्रपा ।)
आलवालम् । तत्पर्य्यायः । तल्लम् २ विल्लम् ३
तलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
द्विजप्रिया, स्त्री, (द्विजानां याज्ञिकब्राह्मणादीनां
प्रिया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥
द्विजबन्धुः, पुं, (द्विजस्य बन्धुरिव ।) अब्राह्मणः
स भट्टदेवघ्नादिः । यथा,—
"स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।"
इति स्मृतिः ॥

द्विजब्रुवः, पुं, (आत्मानं द्विजं ब्रूते इति । ब्रू+कः ।)
ब्राह्मणब्रुवः । स च जातिमात्रोपजीवी ब्राह्मणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥ यथा,—
"सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥"
इति स्मृतिः ॥
द्विजराजः, पुं, (द्विजानां राजा । "राजाहः-
सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) चन्द्रः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७२ ।
"द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भृगोर्व्वचनमद्भुतम् ।
ददावस्तत्प्रियां भार्य्यां गुरोर्गर्भवतीं शुभाम् ॥")
कर्पूरः । इत्यमरः ॥ अनन्तः । गरुडः । इति
मेदिनी । जे, ३२ ॥
द्विजलिङ्गी, [न्] पुं, (द्विजस्य लिङ्गं चिह्नमस्य-
स्येति । इनिः ।) क्षत्रियः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ब्राह्मणवेशधारिणि, त्रि ॥ (यथा,
मनुः । ९ । २२४ ।
"द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विज-
लिङ्गिनः ॥")
द्विजव्रणः, पुं, (द्विजस्य दन्तस्य व्रणः ।) दन्तार्बुदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजशप्तः, पुं, (द्विजैः शप्तः ।) राजमाषः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ बरबटी इति भाषा ॥
द्विजसेवकः, पुं, (द्विजानां सेवकः ।) शूद्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्णसेवाकर्त्तरि, त्रि ॥
द्विजा, स्त्री, (द्विर्जायते इति । जन्+डः । टाप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२०॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भार्गी । इति मेदिनी । जे, १० ॥ पालङ्की । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
द्विजाङ्गी, स्त्री, (द्विजस्य पक्षिणोऽङ्गमिव अङ्गं
यस्याः । ङीष् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजातिः, पुं, (द्वे जाती यस्य ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
७४ । ६१ ।
"वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रजातं द्विजातयः ॥")
अण्डजः । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ क्षत्रियः ।
वैश्यः । यथा,—
"शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च मनुः । १० । ४ ।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥")
द्विजायनी, स्त्री, (द्विजः अय्यते ज्ञायतेऽनयेति ।
अय+करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) यज्ञोप-
वीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
द्विजालयः, पुं, (द्विजानां पक्षिणामालयः ।) कोट-
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहञ्च ॥

द्विजिह्वः, पुं, (द्वे जिह्वे यस्य ।) सर्पः
पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"व्यालस्त्वाशीविषः सर्पो द्विजिह्वो
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात्पन्नगो
खलकः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३
माघे । १ । ६३ ।
"परस्य मर्म्माविधमुज्झतां निज
द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ॥
खलः । इति मेदिनी । वे, १२
दुःसाध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १४
"ज्ञेयो द्विजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम् ॥"
त्रि, द्विजिह्वाविशिष्टः । यथा, म
१ । ३४ । २४ ।
"द्विजिह्वाश्च स्मृताः सर्पा गरुडेन मह
द्विजोत्तमः, पुं, (द्विजेषु उत्तमः ।)
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ ।
"भवत्पूर्व्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्त
द्विट्, [ष्] पुं, (द्वेष्टीति । द्विष्+क्विप्
इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, म
४ । २६ । ७ ।
"तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे म
तत् कर्म्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेव
द्वेष्टरि, त्रि । (यथा, रघौ । ३ । ४५
"त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष-
स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा
द्विठः, पुं, वह्निजाया । स्वाहा । विसर्ग
पैतृकार्य्यस्तम्भम् ॥ ठकारद्वयम् ॥
द्वितयं, स्त्री, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि+"
अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति
द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५० ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । ४ ।
"अत ऊर्द्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वि
लभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो
द्वादशानुभुङ्क्ते ॥" द्वित्वसंख्याविशिष्टे
यथा, रघुः । ८ । ६० ।
"कुसुमान्यपि गात्रसङ्गमात्
यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ।
द्वितीयं, त्रि, (द्वयोः पूरणम् । द्वि+"द्वे
५ । २ । ५४ । इति तीयः ।) द्वयम्
हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघुः
"तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः
द्वितीयः, पुं, (द्वयोः पूरणः । आत्मनो द्विती
वात्वस्य तथात्वम् ।) पुत्त्रः । इति त्रिकाण्ड
द्वितीया, स्त्री, (द्वितीय+टाप् ।) गे
भार्य्या । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ तिथिवि
सा चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा । शुक्ल
कृष्णपक्षे १७ एतदङ्कबोधिता । इति
यम् ॥ * ॥ सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्म
यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

...र्ण ब्राह्मिरनौपम्यं श्रिवकर्त्तं सर्व्वसम्पदम् ।
...पत्वञ्च लोकेषु सर्व्वमेतद्भविष्यति ॥

महातपा उवाच ।

...त् सर्व्वं द्वितीयायामभिख्यां ब्रह्मणा पुरा ।
...यस्मात्तत्सर्व्वां तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
...स्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेन्नरः ।
...त्सरं सुचिर्नित्यं सुरूपी भवेन्नरः ॥
...र्थ्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

अथ जातफलम् ।

"निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः
...कुलकुमुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोऽतिशूरः ।
...निजभुजबलगर्व्वाच्छादितारातिवर्गो
भवति विपुलकीर्त्तिर्यो द्वितीयाप्रसूतः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणे ।

...षाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
...तां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
...त्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ।
...भावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ॥
यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥

अथ मनोरथद्वितीया ।

सा आवणशुक्लद्वितीया । 'मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्च्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं नक्तञ्च भोजनादिकम् ॥' यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे । 'देवमभ्यर्च्च पुष्पैस्तु धूपदीपानुलेपनैः ।
उदमस्तञ्च वासेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥
नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः ॥'

अथ भ्रातृद्वितीया । लिङ्गपुराणे ।

'कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥'
तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ॥
तस्मां निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥'
तथा ।
'यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥'
सहजद्वयैर्भगिनीभ्रातृभिः । अर्घ्यमन्त्रः ।

ॐ एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश ! ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

प्रणाममन्त्रः ।

ॐ धर्म्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥
यमुनाञ्च संपूज्य नमस्कुर्य्यात् ।
ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्रि ! नमोऽस्तु ते ॥
इमं दत्त्वा पठति ।
भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥
ज्येष्ठा तवाग्रजाताहमिति वदेत् ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥
अनध्यायद्वितीया यथा ।
प्रे-को-चै-फाद्वितीयास्तु प्रेतपक्षे गते तु या ।
या च कोजागरे जाते चैत्रावस्था परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
परास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"

इति तिथितत्त्वम् ॥

"पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत् ॥"

इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयाकृतं, त्रि, (द्वितीयं कर्षणं कृतमिति । "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ । ५ । ४ । ५८ ।" इति डाच् ।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।६।६॥ दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभाति । आ+भा+कः ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वित्राः, त्रि, (द्वौ वा त्रयो वा । "संख्ययाव्यया-सन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।" २ । २ । २५ । इति समासः । "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहु-गणात् ।" ५ । ४ । ७३ । इति डच् ।) द्वौ वा त्रयो वा इमे । इति संक्षिप्तसारः । नित्यबहु-वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।

"द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद् यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥")

द्विदन्, [त्] त्रि, (द्वौ दन्तौ यस्य । "वयसि दन्तस्य दतृ ।"५।४।१४१। इति दन्तस्य दतृ-आदेशः ।) दन्तद्वययुक्तशिश्वादिः । इति हेमचन्द्रः ।४।३०८॥

द्विदाम्नी, स्त्री, (द्वे दामनी बन्धनरज्जू यस्याः । "दामहायनान्ताच्च ।" ४।१।२७। इति ङीप् ।) रज्जुद्वययुक्ता गौः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्विदेहः, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्येति । गजाननत्वा-देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (द्व्यात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विधा, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५।३। ४२ । इति धा ।) द्विप्रकारम् । इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।
"यथा दीपस्तथोपाधेर्योगात् सञ्जायते द्विधा ।
छायेवादर्शमध्ये वा प्रतिबिम्बं तथावयोः ॥")

द्विधागतिः, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ।४।४१८॥ द्विप्रकार-गतियुक्ते, त्रि ॥

द्विधातुः, पुं, (द्वौ धातू यस्य । देवगणदेहवत्त्वा-देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (द्वौ धातू ताम्रादिधातुद्वये यत्र ।) धातुद्वये, क्ली ॥

द्विधात्मकं, क्ली, (द्विधा आत्मा यस्य । कप् ।) जातीकोषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विधालेख्यः, पुं, (द्विधा लिख्यते यत्र । लिख+ आधारे ण्यत् ।) हिन्तालवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ द्विप्रकारलेखनीये, त्रि ॥

द्विनग्नकः, पुं, (द्विर्द्वितीयो नग्नक इव ।) दुश्चर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

द्विपः, पुं, (द्वाभ्यां शुण्डमुखाभ्यां पिबतीति । पा+कः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६७ ।

"तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपै-
र्द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥")

पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥

द्विपथं, क्ली, (द्वयोः पथोः समाहारः । तद्धिता-र्थेत्यादिना समासः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पथद्वयम् । दोमाता पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चारपथः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पन्थानौ यत्रे-त्यर्थे, त्रि ॥

द्विपदः, पुं, (द्वे पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।

"ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥")

देवः । पक्षी । राक्षसः । यथा, प्रश्नसारे ।
"द्विपदेऽपि चतुर्भेदा नृदेवपक्षिराक्षसाः ॥"

द्विपदराशिः, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-श्चेति ।) मिथुनम् । तुला । कुम्भः । कन्या । धनुषः पूर्व्वार्द्धम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"मिथुनतुलाघटकन्याद्विपदाख्याश्चापपूर्व्व-भागश्च ॥"

द्विपमदः, पुं, (द्विपस्य हस्तिनो मदः ।) हस्ति-मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विपर्णी, स्त्री, (द्वे द्वे पर्णे यस्याः । ङीप्) वन-कोली । इति रत्नमाला ॥ पर्णद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विपात्, [द्] त्रि, (द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य पाद्भावः ।) पादद्वययुक्तः । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ॥

द्विपाद्यं, क्ली, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । "पण-पादमाषशताद् यत् ।" ५।१। ३४ । इति यत् ।) द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

द्विपायी, [न्] पुं, (द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिब-तीति । पा+णिनिः ।) हस्ती । इति हारा-वली । १४ ॥

द्विपृष्ठः, पुं, (द्वौ पृष्ठौ यस्य ।) राजभेदः । तत्-पर्य्यायः । ब्रह्मसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

द्विबिन्दुः, पुं, (द्वौ बिन्दू यत्र ।) विसर्गवर्णः । यथा, बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाद्भवौ संज्ञौ स्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शून्यद्वयञ्च ॥

द्विमातृजः, पुं, (द्वाभ्यां मातृभ्यां जायते इति । जन+डः ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ।२।२१०॥

द्विमुखः, पुं, (द्वे मुखे यस्य ।) राजसर्पः । इति हलायुधः ॥ मुखद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विमुखा, स्त्री, (द्वे मुखे यस्याः ।) ककेरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाड़ु इति भाषा । जलौका ।

इति हलायुधः ॥ जोँक इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५४ अध्याये ।
"पूरवो द्विमुखाश्चैव सम्भवेते पुरीषजाः ॥")

द्विमुखाहिः, पुं, (द्विमुखः अहिः सर्पः ।) सर्पविशेषः । धाँखिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अहीरणिः २ राजाहिः ३ राजसर्पः ४ द्विमुखः ५ सर्पभुक् ६ । इति हलायुधः ॥

द्विमुखोरगः, पुं, (द्विमुखः उरगः सर्पः ।) राजसर्पः । इति जटाधरः ॥

द्विमूर्द्धः, त्रि, (द्वौ मूर्द्धानौ यस्य । "द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्ध्नः ।" ५ । ४ । ११५ । इति षः ।) मस्तकद्वययुक्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४१ ।
"बहुमूर्द्ध्नो द्विमूर्द्धांश्च त्रिमूर्द्धांश्चाहतान् मृधे ॥")

द्विरदः, पुं स्त्री, (द्वौ रदौ दन्तौ प्रधानतया यस्य ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २६ । २७ ।
"क्षोभयन्तं तथा सेनां द्विरदं नलिनीमिव ।
धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥")

द्विरदान्तकः, पुं, (द्विरदानां हस्तिनां अन्तकः ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विरशनं, क्ली, (द्विर्वारमशनं भोजनम् ।) वारद्वयभोजनम् । यथा,—
"मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम् ।
अहनि च तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

द्विरसनः, पुं, (द्वे रसने जिह्वे यस्य ।) सर्पः । इति हारावली । १५ ॥

द्विरागमनं, क्ली, (द्विर्वारं विवाहात् परं आगमनं स्वामिगृहे इत्यर्थः ।) विवाहानन्तरं वध्वाः पितृगेहात् पतिगृहे पुनरागमनम् । यथा, नारायणपद्धतौ ।
"कृते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति ।
पुनरागमनं वध्वास्तद्द्विरागमनं विदुः ॥"
तस्य शुभकालदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
"स्त्रीशुद्ध्यालिघटाजसंयुतरवौ काले विशुद्धे भृगुं
संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
त्वष्टाद्यस्तु विरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः
कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः॥
मैत्रागारे कुचकुसमयोः सम्भवो वा यदि स्यात्
कालः शुद्धो न भवति यदा संमुखो वापि शुक्रः ।
मेषे कुम्भेऽलिनि च न भवेत् भास्करश्चेत्तथापि
स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम् ॥
भर्त्तर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे
कुर्य्यौ कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च शुक्लेतरे ।
हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा
चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा मोदते ॥
एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
प्रतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥"
तथा,—
"काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वादित्याङ्गिरःसु च ।
भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दोषभाक् ॥"
श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः ।
"पुष्यादित्यसमीरणादितिवसुस्वप्युत्तरारेवती-
ताराणायकरोहिणीषु शुभदे मेषालिकुम्भे रवौ ।
वारेष्विन्द्यसितेन्दुवित्सु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ
कन्यामन्मथमीनतौलिमृगभे स्यादङ्गना-
द्व्यागमः ॥"
ज्योतिःसारसंग्रहे ।
"विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्व्वमिदं चिन्त्यं युग्माद्यब्दं विचक्षणैः ॥"
लग्नचिन्तामणौ ।
"श्वश्रूं हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च दशाब्दिके ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥"
मत्स्यसूक्ते ।
"भुक्त्वा पितृगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलनायिकाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निष्कर्षस्तु ।

"विवाहमासि प्रथममनागताया वध्वा अष्टमदशमद्वादशेतरवर्षे कालशुद्धौ वैशाखमार्गशीर्षफाल्गुनान्यतममासे रविशुद्धौ सोमबुधगुरुशुक्रान्यतमवारे चन्द्रताराऽनुकूले रोहिणीपुनर्व्वसुमृगशिरःपुष्योत्तरात्रयहस्तस्वातीधनिष्ठारेवतीषु विष्टिभिन्नकरणेषु निषिद्धेतरयोगेषु कन्यामिथुनतुलामीनलग्नेषु द्विरागमनम् । कस्यचिन्मते बुधवारोऽपि निषिद्धः ।
दक्षिणदिङ्मुखगमनं गमनमभिनवनारीणाम् ।
अयमपि धान्यादीनां न बुधो बुधवासरे कुर्य्यात् ॥"
इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥

द्विरापः, पुं, (द्विर्द्विवारं मुखशुण्डाभ्यामित्यर्थः । आ सम्यक् पिबतीति । पा + कः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

द्विराषाढः, पुं, (द्विः आषाढः ।) मिथुनस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वयम् । स च आषाढमलमासे भवति । यथा, ज्योतिषे ।
"मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥"
मिहिरश्च ।
"माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।
द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
अन्यच्च ।
"पौर्णमास्या द्वयं यत्र पूर्व्वाषाढाद्वयं भवेत् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥"
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥

द्विरुक्तः, त्रि, (द्विर्द्विवारं यथा तथा उक्तः ।) द्विवारकथितः । यथा । द्विरुक्तयष्टादी द्विः । इति मुग्धबोधलक्षणम् ॥

द्विरुक्तिः, स्त्री, (वच + क्तिन् । द्विर्द्विवारं उक्तिः ।) द्विवारकथनम् । इति संक्षिप्तसारः ॥

द्विरूढा, स्त्री, (उह्यते इति । वह + क[...] द्विः ऊढा विवाहिता ।) द्विवार[...] तत्पर्य्यायः । दिधिषूः २ पुनर्भूः ३ । [...]चन्द्रः । ३ । १८६ ॥

द्विरूपः, पुं, (द्वौ रूपौ आकारौ यत्र ।) शब्दादिः । यथा । द्विरूपकोषादिः [...] ग्रन्थाकृतिः । यथा । द्विरूपपत्रा[...] रूपद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विरेफः, पुं स्त्री, (द्वौ रेफौ रकारवर्णौ य[...] नाम्नि ।) भ्रमरः । (यथा, कुमारे ।
"निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥")
वर्व्वरे, त्रि । इत्यमरः ॥

द्विवर्षा, स्त्री, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमा[...] द्विवर्ष + आर्हीयष्ठक् तस्य लुक् च ।) [...]यनी । द्विवर्षवयस्का गौः । इत्यमरः ॥

द्विवर्षिका, स्त्री, (द्विवर्षैव । स्वार्थे कन्[...] "प्रत्ययस्थादिति ।" ७ । ३ । ४४ । इ[...]त्वम् ।) द्विवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः ।

द्विवर्षीणः, त्रि, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमा[...] द्विवर्ष + खः ।) द्विवार्षिकः । द्विवर्ष[...] इति पाणिनीयव्याकरणम् ॥

द्विवार्षिकः, त्रि, (द्विवर्षे भवः । ठक् ।) [...]भवः । वत्सरद्वयजातः । इति व्याकरण[...]

द्विवाहिका, स्त्री, (द्वाभ्यां पार्श्वाभ्यां वाह्य[...] वह + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इ[...] दोला । इति शब्दमाला ॥

द्विविदः, पुं, वानरविशेषः । इति हेम[...] (अयं हि नरकासुरस्य मित्रम् । यथा, [...]पुराणे । ५ । ३६ । २ ।
"नरकस्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः ।
सखाभवन्महावीर्य्यो द्विविदो नाम वानर[...]
स तु बलरामेण हतः । यथा, तत्रैव ।५ । ३[...]
"ततो वधेन कोपेन मुष्टिना मूर्द्ध्नि ताडि[...]
पपात रुधिरोद्गारी द्विविदः क्षीणजीवि[...]
श्रीरामस्य सचिववानराणामन्यतमः ।
महाभारते । ३ । २७९ । २३ ।
"मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मज[...]
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवः सचिवाः स्मृ[...]
"समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विविदो नाम वानरः
ऐकाहिकज्वरं हन्ति तस्य नामानुकीर्त्तन[...]
इति ज्योतिष[...]

द्विवेशरा, स्त्री, (द्वौ वेशौ गमनावस्था[...] राति ददातीति । रा दाने + कः ।) लघु[...] तत्पर्य्यायः । गन्त्री २ लघ्वी ३ । इति [...]वली । १६२ ॥

द्विशः, [स्] व्य, (द्वि + "संख्यैकवचनाच्च वी[...]याम् ।" ५ । ४ । ४३ । इति वीप्सायां शस् ।) द्वौ द्वौ । इति वीप्सार्थे शसप्रत्ययः ॥ ([...] सुश्रुते । १ । ४१ ।
"द्विशो वा बहुशो वापि मात्रा दोषेऽव[...] दद्यात् ।

शफः, पुं, (द्वौ द्वौ शफौ यस्य ।) द्विखुरपशुः ।
यथा, श्रीभागवते । ३ । १० ।२२ ।
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सप्तमः ॥"
, ल ज औ वैरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
उभं-सकं-अनिट् ।) ल ज, द्वेष्टि द्विष्टे । औ,
अद्विषत् । द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ।
इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥
तीतापः, त्रि, (द्विषतीं तपति तापयतीति
वा । द्विषती + तप + अच् । तप + णिच् +
अच् वा ।) स्त्रीशत्रुतापकः । इति संक्षिप्त-
सारव्याकरणम् ॥
त्, [त्] त्रि, (द्वेष्टीति । द्विष + "द्विषो-
ऽमित्रे ।" ३ । २ । १३१ । इति शतृ ।) शत्रुः ।
इत्यमरः ।२।८।१० ॥ (यथा, माघे । २ । १ ।
"यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन् मुरम् ॥")
न्तपः, त्रि,(द्विषन्तं तापयतीति । तप + णिच् +
"द्विषत्परयोस्तापेः ।" ३ । २ । ३९ । इति
खच् । "खचि ह्रस्वः ।" ६ । ४ । ९४ । इति
ह्रस्वः । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३।६७।
इति मुम् । ततः संयोगान्ततकारलोपः ।)
शत्रुतापः । शत्रुतापजनकः । इति संक्षिप्तसार-
व्याकरणम् ॥
ं, क्ली, (द्विष + क्तः ।) कुष्ठम् । ताम्रम् ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ द्वेषविषये, त्रि ।
(यथा, भाषापरिच्छेदे । १५१ ।
"निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः ॥"
तथाच ।
"अपोढं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्टवत् ।
द्विष्टं शुषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्ज्जयेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥
ष्ठः, त्रि, द्वयोस्तिष्ठति यः । (द्वि + स्था + कः ।)
उभयस्थः । यथा । संयोगस्य द्विष्ठतयेति जग-
दीशः ॥
सप्ततिः, स्त्री, (द्व्यधिका सप्ततिः । "विभाषा
चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्व्वेषाम् ।" ६ । ३ । ४९ ।
इति पक्षे न आत्वम् ।) द्व्यधिकसप्ततिः । इति
ज्योतिषम् ॥ ७२ बाहात्तर इति भाषा ॥
(यथा, मनुसंहितायाम् । ७ । १५७ ।
"प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥")
सहस्राक्षः, पुं, (द्विसहस्रं अक्षीणि यस्य । बच्
समासे ।) अनन्तदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥
सीत्यं, त्रि, (द्विवारं सीतया सहितम् । द्विसीता
+ "नौ वयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ ।९१ । इति यत् ।)
वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । दोचषा भूँइ इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितीयाकृतम् ३
शम्बाकृतम् ४ सम्बाकृतम् ५ द्विहल्यम् ६ ।
इत्यमरभरतौ ॥
स्विन्नान्नं, क्ली, (द्विःस्विन्नं द्विःपक्वं अन्नं
तण्डुलम् ।) द्विःसिद्धतण्डुलम् । यथा,—
"द्विःस्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
नाद्यन्तशस्तं विप्राणां भक्ष्ये च निवेदने ॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ।
ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनी ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
द्विहल्यं, त्रि, (द्विवारं हलेन कृष्टम् । द्विहल +
"मतजनहलादिति ।" ४ । ४ ।९७। इति यत् ।)
द्विधाकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥
द्विहा, [न्] पुं, (द्वाभ्यां शुण्डदन्ताभ्यां हन्तीति ।
हन + क्विप् ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
द्विहायनी, स्त्री, (द्वौ हायनौ वत्सरौ वयःक्रमौ
यस्याः ।"दामहायनान्ताच्च ।" ४।१।२७ । इति
ङीप् ।) द्विवर्षा गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६८ ॥
(द्विवर्षवयस्के,, त्रि । यथा, मनुः । ११।१३४ ।
"शुक्रे द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥")
द्वीन्द्रियग्राह्यः, पुं, (द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां ग्राह्यः ।)
इन्द्रियद्वयग्रहणीयगुणः । स तु संख्यादिसप्त-
द्रवत्वस्नेहस्वरूपः । यथा,—
"संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ।
एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
द्वीपं, क्ली, (द्वौ वर्णौ ईयते इति । इ गतौ + बाहु-
लकात् पः ।) व्याघ्रचर्म्म । इति द्वीपिशब्द-
टीकायां भरतः ॥
द्वीपः, पुं क्ली, (द्विर्गता द्वयोर्दिशोर्वा गता आपो
यत्र । काकाक्षिगोलकन्यायेन द्वयोरित्युक्तेऽपि
चतुर्दिक्षु इति सिद्धिः । "ऋक्पूरब्धूरिति ।"५।४।
७४ । इति यत् । "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।"
६।३।९७ । इति ईत् ।) वारिमध्यतटम् । जल-
वेष्टितभूमिः । तत्पर्य्यायः । अन्तरीपम्२ । इत्य-
मरः ।१।१०।८॥ द्वीपोत्पत्तिर्यथा । सूर्य्यः सुमेरुं
प्रदक्षिणीकुर्व्वन् अर्द्धां पृथ्वीं प्रकाशयति अर्द्धां
तमसा आवृणोति । तदा भगवदुपासनोपचि-
तातिक्रान्तपुरुषप्रभावः प्रियव्रतो राजा सूर्य्य-
रथसमवेगेन ज्योतिर्मयरथेन रजनीमपि दिनं
करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा सप्तवारं द्वितीय-
सूर्य्य इव सूर्य्यमनुपर्य्यक्रामत् । अस्य रथचरण-
नेमिपरिखाताः सप्तसिन्धव आसन् । यैरेव
सिन्धुभिः पृथिव्याः सप्त द्वीपाः कृताः । ते जम्बु
१ प्लक्ष २ शाल्मलि ३ कुश ४ क्रौञ्च ५ शाक ६
पुष्कर ७ संज्ञकाः । तेषां पूर्व्वस्य यद्विस्तार-
मानं उत्तरतस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेन
परिमाणम् । ते सिन्धुभ्यो बहिःसमं रचिताः ।
यथा सिन्धुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपा-
नामपि बहिःसिन्धवः । स प्रियव्रतः बर्हिष्मती-
गर्भजाननुगतानात्मजान् आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञ-
बाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसं-
ज्ञकान् यथासंख्येन एकैकस्मिन् द्वीपे एकैक-
मधिपतिं विदधे । इति श्रीभागवतीयपञ्चम-
स्कन्धात् संगृहीतम् ॥ * ॥
अपि च ।
"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः ।
यैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
ससमुद्राकरवती प्रतिवर्षं निवेशिता ।
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व्वमाद्ये त्रेतायुगे तदा ॥
प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ।
प्रियव्रतात् प्रजावन्तो वीरात् कन्याव्यजायत ॥
कन्या सा तु महाभागा कर्द्दमस्य प्रजापतेः ।
कन्ये द्वे दशपुत्राश्च सम्राट् कुक्षिश्च ते उभे ॥
मेधाग्निबाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्म्मेण द्वीपांस्तांश्च निबोध मे ॥
जम्बुद्वीपे तथाग्नीध्रं राजानं कृतवान् पिता ।
प्लक्षद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥
शाल्मले तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाह्वये ।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन्तं भव्यं शाकाह्वये सुतम् ॥
पुष्कराधिपतिञ्चैव सवनं कृतवान् सुतम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः ।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं
क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
द्वीपकर्पूरजः, पुं, (द्वीपकर्परवत् जायते इति ।
जन + डः ।) चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्वीपखर्ज्जूरं, क्ली, (द्वीपजातम् खर्ज्जूरम् ।) महा-
पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्वीपजं, क्ली, (द्वीपात् जायते इति । जन + डः ।)
महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्वीपवती, स्त्री, (द्वीपः अस्त्यस्या इति । द्वीप +
मतुप् मस्य वः । ङीप् ।) नदी । (यथा, महा-
भारते । १ । ७० । २८ ।
"अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ॥")
भूमिः । इति मेदिनी । ते, १९८ ॥
द्वीपवान्, [त्] पुं, (द्वीपोऽस्त्यस्य इति । द्वीप +
मतुप् मस्य वः ।) समुद्रः । नदः । इति मेदिनी ।
ते, १९८ ॥
द्वीपशत्रुः, पुं, (द्वीपस्य द्वीपिनः शत्रुः ।) शतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतमूलीशब्देऽस्य विव-
रणं ज्ञातव्यम् ॥)
द्वीपिका, स्त्री, (द्वीपो द्वीपी नामतया अस्त्यस्या
इति । द्वीप + ठन् ।) शतावरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
द्वीपिनखः,पुं,(द्वीपिनो व्याघ्रस्य नखः ।) व्याघ्रनखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु बालानां कण्ठभूषण-
विशेषः । यथा, अध्यात्मरामायणे ।१।३।४८ ।
"कण्ठे न्यस्तमणिव्रातमध्यद्वीपिनखाञ्चितम् ॥")
द्वीपिशत्रुः, पुं, (द्वीपिनो व्याघ्रस्य शत्रुः ।) शत-
मूली । इति जटाधरः ॥
द्वीपी, [न्] पुं, (द्वीपं चर्म्म अस्त्यस्येति । द्वीप +
"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।)

पिञ्जकः । व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ७ ।
"नागान्द्रगणैर्द्वीपितरक्षुमृगगणैर्वृतः ॥")

द्वीप्यः, त्रि, द्वीपे भव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययः ॥ ("तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । इति यत् ।) द्वैप्यः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
"नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥")

द्वृ, स्वरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) वकारोपधः । ह्वरति । स्वरणं संवरणम् । वरणे इति प्राञ्चः । वरणं स्वीकारः स्वरणञ्चेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

द्वेधा, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच्च ।" ५ । ३ । ४५ । इति तस्य एधाच् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥

द्वेषः, पुं, (द्विष+भावे घञ् ।) शत्रुता । तत्पर्य्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥")
अस्य कारणं द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ स च आत्मनो विशेषगुणः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तद्वशवर्त्तित्वनिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । ३४ ।
"इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"
"इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्व्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

द्वेषणं, क्ली, (द्विष+भावे ल्युट् ।) द्वेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।५।६१।२७।
"अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥")

द्वेषणः, त्रि, (द्विष+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।" ३ । २ । १५१ । इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः । २।८।१०॥ (यथा, महाभारते ।१२।१६८।१५।
"पापपो द्वेषणः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा ॥")

द्वेषी, [न्] त्रि, (द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष+"संपृचानुरुधेति ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९३ ॥ (यथा, रघुः । १७ । ७३ ।
"तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥")

द्वेष्टा, [ऋ] त्रि, (द्वेष्टीति । द्विष+तृच् ।) विद्वेषकर्त्ता । इति द्विषधातोस्तृन्प्रत्ययेन साध्यः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ६ ।
"द्वेष्टारस्तस्य नैवासन् स च द्वेष्टि न कञ्चन ॥")

द्वेष्यः, त्रि, (द्वेष्टुमर्हः । यत् ।) द्वेषविषयः । विद्वेषार्हः । तत्पर्य्यायः । अक्षिगतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १६ । १८ ।
"सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत् सर्व्वमाचक्ष्व श्रुत्वा धास्यामि यत्क्षमम् ॥"
द्विष्यतेऽसाविति । द्विष+ण्यत् । शत्रुः । यथा, रघुः । १ । २८ ।
"द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥")

द्वैगुणिकः, त्रि, (द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । तत् प्रयच्छति द्विगुणं गृहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । द्विगुण+"प्रयच्छति गर्ह्यम् ।" ४ । ४ । ३० । इति ठक् ।) वृद्ध्याजीवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४४ ॥ द्विगुणं गृह्णाति यः इत्यर्थे णिकप्रत्ययः ॥

द्वैतं, क्ली, (द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावः । युवादित्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः ।६।६०॥ (यथा, भागवते ।१।१५।३०।
"विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥")
शोकादिरूपम् । एकायनोऽसाविति श्लोकव्याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेषः ॥ गतद्विके, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।
"स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥"
"द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इते गते यस्मात् तत् द्वीतम् । द्वीतमेव द्वैतं तच्च तद्वनञ्चेति तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

द्वैतवादी, [न्] त्रि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं वदतीति । वद+णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेदवादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं यथा, परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरदृष्टमात्रे पर्य्यवसिता एवं जीवश्च पृथक् । अत्र प्रमाणम् ।
जन्मकर्म्ममरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव ॥
इति साङ्ख्यमतम् ॥
तत्रेश्वरः सर्व्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्नित्यश्च । इति गौतममतम् ॥
इह ब्रह्मणो जीवेतरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं नाभिमतम् । नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च मुक्तोऽप्यस्य व्यपदेशादाकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाद्भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रैर्मोक्षेऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्यमतम् ॥
यतो द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्या यत् घटति तदेव सर्व्वाध्यात्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्य्यम् । इति रामानुजमतञ्च ॥

द्वैतीयीकः, त्रि, (द्वितीय+तीयादीकक् । स्वार्थे वा ईकक् ।) द्वितीयः । यथा,—
"द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रब[...]
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो [...]
इति नैषधम् । २ । [...]

द्वैधं, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा । [...] ४२ । इति धा । "द्वित्र्योश्च धमुञ् ।" [...] ४५ । इति धा इत्यस्य धमुञ् ।) द्वि[...] इति व्याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । [...]
"तदक्षमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च [...]
क्ली, "धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् ।" इ[...] कोक्त्या डः । राज्ञां षड्गुणानामन्यतम[...] मरः । २ । ८ । १८ ॥) एकेन स[...] विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वैधं निप[...] इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तच्च द्वि[...] यथा, मनुः । ७ । १६७ ।
"बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थ[...]
द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदि[...]
विवादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (द्विप्र[...] यथा, मनुः । ८ । ७३ ।
"बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नरा[...]
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणद्वैधे द्विजोत्त[...]
त्रि । यथा, "पथि द्वैधानि त्रयाणि [...] सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्वैपः, पुं, (द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । द्वीप+[...] रजतादिभ्योऽञ् ।" ४ । ३ । १५४ । इ[...] तेन परिवृतः । "द्वैपवैयाघ्रादञ् ।" [...] १२ । इत्यञ् ।) द्वीपिचर्म्मावृतरथः । इ[...] २ । ८ । ५३ ॥ द्वीपसम्बन्धिनि व्याघ्र[...]न्धिनि च त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते चि[...] स्थाने ६ अध्याये ।
"द्वैपं दग्धं चर्म्म मातङ्गजं वा
भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥"

द्वैपायनः, पुं, (द्वीपं अयनं उत्पत्तिस्थान[...] स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण् ।) [...] इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ ॥ (अस्य [...] जन्मकथा यथा महाभारते ।१।६३।८३[...]
"इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तम[...]
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव स[...]
जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्यः स वीर्य्य[...]
स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे । [...]
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सो[...]
एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात्[...]
न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः [...]
ह्रदविशेषः । अत्र दुर्य्योधनः पाण्ड[...] आत्मानं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा, [...] भारते । ९ । ३१ । २ ।
"आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ ! तदा द्वैपायनं [...]
स्तम्भितं धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाश[...]
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दन । [...]

द्वैप्यं, त्रि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । "द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।" ४ । ३ । १० । [...] यञ् ।) द्वीपसम्बन्धि । द्वीपशब्दात् [...]

ङीप्प्रत्ययेन साध्यम्। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, माघे। ३। ७६।
"विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः।
तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥")

द्वैमातुरः, पुं, (द्वयोर्मात्रोरपत्यम्। द्विमातृ+ "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः।" ४।१।११५। इति अण् उत्वञ्च।) गणेशः। इत्यमरः।१।१।४०॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे उक्ता यथा,—
"आविर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य महीपतेः।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये।
पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः ॥
शिव उवाच।
इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भं प्रविवेश तदैव सः।
आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम् ॥
चतुर्बाहुमिभास्यञ्च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम्।
आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तेजसान्वितम् ॥
दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रेऽरिष्टमेतत् किमागतम्।
श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः।
उवाच सेवकान् राजा त्यजतैनं सरोवरे ॥
शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्यैवाश्रमे शुभे।
कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्व्वे निजं पुरम् ॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः।
तदैव दृष्टो तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥
आश्चर्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत्।
आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् ॥
तपसा नु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम्।
रक्षितुं सर्व्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया ॥
सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो बहिः।
नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥
इत्युक्त्वा जगृहे बालमालिलिङ्ग मुदा मुनिः।
तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला।
उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा ॥
दीपवत्सलोवाच।
किमानीतं महत् स्वामिन् भृशमाश्चर्यकारकम्।
इदं वैनायकं रूपं ममाभाति द्विजर्षभ! ॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम्।
इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम्।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम्।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते ॥
शिव उवाच।
इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्त्तुरादाय बालकम्।
स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला।
द्वितीयाचन्द्रवद्बालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥")

जरासन्धः। इति मेदिनी। रे, २६८॥ (अस्य द्विमातृत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) द्विमातृजे, त्रि। इति हेमचन्द्रः।३।२१०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।४।३५५।
"भिन्नशीला तयोर्भ्रात्रोर्द्वैमातुरयोः पुनः ॥")

द्वैमातृकः, पुं, (द्वे मातृके इव यस्यासौ द्विमातृकः। स एव स्वार्थे अण्।) नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतो देशः। इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैषणीया, स्त्री, (द्वे एषणे समर्हतीति। छः।) नागवल्लीभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

द्व्यक्षरं, क्ली, (द्वयोरक्षरयोः समाहारः।) वर्णद्वयम्। द्वयोरक्षरम्। (द्वे अक्षरे यत्र।) अक्षरद्वययुक्तशब्दादौ, त्रि ॥ (यथा, भागवते।२।९।६।
"स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भस्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ॥")

द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य। "तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति।" ५।४।८६। इति अच्।) अङ्गुलिद्वयपरिमितम्। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।
"अर्काङ्गुलाय स्थ्यग्रा काष्ठी द्व्यङ्गुलमूलिका।
शङ्कुश्छाया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत् ॥"
द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः इति वाक्ये अङ्गुलिद्वयमात्रे, क्ली। इति मुग्धबोधम् ॥ (द्वे अङ्गुली यस्य इति विग्रहे। "अङ्गुलेर्दारुणि।" ५।४।११४। इति षच्। द्व्यङ्गुलं दारु ॥ इति व्याकरणम् ॥)

द्व्यञ्जलं, त्रि, (द्वावञ्जली परिमाणमस्य ("द्वित्रिभ्यामञ्जलेः।" ५।४।१०२। इति टच्।) अञ्जलिद्वयपरिमितम्। द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्ये अञ्जलिद्वयमात्रे, क्ली। इति मुग्धबोधम् ॥

द्व्यणुकं, क्ली, (द्वौ अणू कारणे यस्य। कप्।) परमाणुसमवेतद्रव्यम्। परमाणुद्वयात्मकम्। तच्च प्रत्यक्षादिविषयम्। यथा, भाषापरिच्छेदे।३८।
"विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥"
तस्य परिमाणमनित्यम्। यथा,—
"अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदे। ११२ ॥

द्व्यन्यः, त्रि, द्वाभ्यामन्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषे ष्यते। द्विभिन्नः ॥ द्वे अन्ये यस्य। इति बहुव्रीहौ। द्विभिन्नकः। द्वयोरन्ययोः समाहारः। इति वाक्ये, क्ली ॥

द्व्यर्थः, त्रि, (द्वौ अर्थौ यस्य।) अर्थद्वययुक्तशब्दादिः। अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादिग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

द्व्यष्टं, क्ली, (हेमरूप्ये द्वे अश्नुते इति। अश+गत्यर्थेति क्तः। इडभावः।) ताम्रम्। इत्यमरः। २।९।९७॥

द्व्यहः, पुं, अहर्द्वयम्। द्वे अहनी समाहृते। इति पुंलिङ्गसंग्रहे भरतः ॥

द्व्यात्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य।) मिथुनकन्याधनुर्मीनराशयः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"

द्व्याह्निकः, त्रि, (द्व्यह्ने भवः। ठञ्। बाहुलकात् न टेप्।) दिनद्वयभवः। द्व्यह्ने भव इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः ॥

ध

ध, धकारः। स तवर्गचतुर्थो वर्णो व्यञ्जनोनविंशश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः।" इति ॥) अस्य स्वरूपं यथा,—
"धकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि! त्रिशक्तिसहितं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय ॥
पीतविद्युल्लताकारं चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
"त्रिकोणरूपरेखायां त्रयो देवा वसन्ति च।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम्।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्व्वर्गप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य नामानि यथा—
"धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्म्मप्रवर्त्तकः ॥
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वक्त्रतुण्डाधरं धरा।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ॥
सर्पात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

धं, क्ली, (दधाति सुखमिति। धा+डः।) धनम्। इति मेदिनी। धे, १ ॥

धः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति। धा+डः।) ब्रह्मा। (दधाति निधिमिति।) कुवेरः। (दधाति जीवानां शुभाशुभमिति।) धर्म्मः। इति मेदिनी। धे, १ ॥

धक्क, क नाशने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। नाशनं नष्टीकरणम्। क, धक्कयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः ॥

धटः, पुं, (धं धनं अटति गच्छति प्राप्नोति तौल्यत्वेनेति। ध+अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) तुला। इत्यमरः। ३।५।१०॥ तराजु इति धाड़ा इति च भाषा। (तत्त्वनिरुक्तिर्यथा,—
"धकाराद्धर्म्ममुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम्।
धृतो धारयते यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥"
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥)
तुलाराशिः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी धटो घटः।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात् ॥"
तुलापरीक्षा। इति परीक्षातत्त्वम् ॥

अस्य विवरणं तुलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (धर्म्मः । इति विष्णुनारदौ ॥ यथा,—
"अर्च्चयेत्तु घटं पूर्व्वं ततः शिष्टांश्च पूजयेत् ॥"
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥)

घटकः, पुं, (घटेन तुलया कायतीति । कै + कः ।) चतुर्द्दशवक्षपरिमाणम् । द्विचत्वारिंशद्रक्तिका । इति लीलावती ॥ नन्दिवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"धवो घटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥"

घटपरीक्षा, स्त्री, (घटस्य तुलायाः परीक्षा ।) तुलापरीक्षा । तत्र घटोत्पत्तिविधिर्यथा ।
"पितामहः ।
'छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः ॥'
यूपवदिति यूपच्छेदनविहितसर्व्वेतिकर्त्तव्यतातिदेशः । सा च ॐ स्वधिते मैनं हिंसीरितिच्छेदनमन्त्रविशेषादिरूपा इति व्यवहारप्रदीपः ॥
'मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यच्छेदने जप्य एव च ।
चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढ़ा ऋज्वी तथैव च ॥
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ॥'
कटकानि वलयानि ।
'चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥'
अत्र साधारणत्वेन शारदातिलकोक्तो हस्तो ग्राह्यः । यथा,—
'चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ।
यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमितीरितम् ॥'
यवानां तण्डुलीकृतानाम् ।
'यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्व्विंशतिरङ्गुलैः ॥'
इति कालिकापुराणात् ॥
प्रमाणन्तु पार्श्वेन यवानाम् । 'षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः ।' इति कात्यायनवचनात् ॥ * ॥
अनयोर्व्यवस्थामाह कापिलपञ्चरात्रम् ।
'अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम ! ॥'
कन्यसं कनिष्ठम् । पादौ स्तम्भौ । उपरि मृत्तिकोपरि । तत्समौ चतुर्हस्तावित्यर्थः । वस्तुतस्तु उपरितत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं ययोः पादयोस्तौ ॥ * ॥ स्तम्भप्रमाणमाह व्यासः ।
'हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः ।
षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥'
मुण्डकयोः स्तम्भयोः । षड्हस्तं निखातहस्तद्वयेन समं अर्थान्मृत्तिकोपरि हस्तचतुष्टयमित्यर्थः ।
'अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव वा ।'
तयोः स्तम्भयोः । हस्तावन्तरं हस्तद्वयपरिमितमध्यमित्यर्थः । अध्यर्द्धं सार्द्धहस्तद्वयम् । एतत्तु शालवृक्षोद्भवा कार्य्या पञ्चहस्तायता तुला । इति विष्णूक्तपञ्चहस्तायततुलाविषयम् । व्यवहारदीपिकाप्येवम् ॥ * ॥
अथ घटारोपणविधिः । पितामहः ।
'हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि ।'
अत्र हस्तद्वयं मृत्तिकाभ्यन्तरे । हस्तचतुष्टयं मृत्तिकोपरि । तथा,—
'तोरणे च तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ।
अवलम्बौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ॥
मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ।
प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटस्तथा ॥'
नारदः ।
'शिक्यद्वयं समासाद्य घटकर्कटयोर्दृढ़म् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥'
पितामहः ।
'प्राङ्मुखान् कल्पयेत् दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि ।
पश्चिमे तोलयेत् कर्त्तॄनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ॥
पिटकं पूरयेत्तस्मिन् इष्टकाग्रावपांशुभिः ॥'
अत्र मृत्तिकेष्टकाग्रावपांसूनां विकल्पः ।
'परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्य्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ॥
उदकञ्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥
तोलयित्वा नरं पूर्व्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु ।
घटस्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्य्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ॥'
प्राड्विवाकसमाख्या तु पृच्छतीति प्राट् विवेचयतीति विवाकः । इति व्यवहारमातृका ॥ * ॥
तथा च बृहस्पतिः ।
'विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्व्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥'
वस्तुतस्तु प्राड्विवाकसमाख्यामाह कात्यायनः ।
'व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राड्विवाक इति स्मृतः ॥'
अभिशस्तं पृच्छतीति प्राट् तदनुरूपं दिव्यं विविनक्ति इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्चेति कर्म्मधारयः ॥ * ॥
अस्य काम्यत्वेन नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
'नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥'
ततश्च प्राड्विवाकः पूर्व्वं कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितञ्च विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वा अवतार्य्य धर्म्मावाहनादि कुर्य्यात् । पितामहः ।
'एह्येहि भगवन् धर्म्म दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
आवाह्य च घटे धर्म्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥'
अङ्गानि परिवारदेवताः ।
'इन्द्रं पूर्व्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं उत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥ * ॥
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः ।
कुवेरश्च सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ॥
तथैव निरृतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रश
ईशानस्तु भवेत् शुक्ल अनन्तः शुक्ल एव
ब्रह्मा चैव भवेद्रक्त एवं ध्यायेत् क्रमादि
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुध
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽन
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः
देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायन
धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्त
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः
इत्येते द्वादशादित्या मनुना परिकीर्त्तित
अजघन्यो जघन्यजः । इति विष्णोर्विशेष
'अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदु
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः
अजैकपादहिर्ब्रध्नः पिनाकी चापराजित
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश स्मृत
महायशाः विशाम्पतिर्भगवांश्चेति विशेष
'प्रेतेशरक्षसोर्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत्
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयु
गणसंयुतेति विशेषणम् ॥ * ॥
'निरृतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥
श्वसनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्ति
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ।
एतासां देवतानाञ्च स्वनाम्ना पूजनं विदु
विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्ति
स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकर्त्तव्यं यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥'
मन्त्र इत्यभिधानादनेनैवेत्येवकारश्रुतेश्च
द्रव्यं ओमसुकाय नमः इति योज्यं न तु ध
यार्घ्यं प्रकल्पयामि नमः इति मिताक्षरो
प्रमाणाभावादनन्वयाच्च । पितामहः ।
'भूषावसानं धर्म्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रम
अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पये
एतत् सर्व्वं प्राड्विवाकः कुर्य्यात् । यथा,—
'प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपपन्नश्च शान्तचित्तो विमत्सरः ।
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तादिधावनः ।
सर्व्वासां देवतानाञ्च पूजां कुर्य्याद्यथाविधि
रक्तगन्धपुष्पादीनाह नारदः ।
'रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च धूपदीपाक्षतादिभिः ।
अर्च्चयेत्तु घटं पूर्व्वं ततः शिष्टांश्च पूजयेत् ।
घटं धर्म्मम् । तथा च विष्णुनारदौ ।
'धर्म्मपर्य्यायवचनं घट इत्यभिधीयते ।'
शिष्टानिन्द्रादीन् । अविशेषात् सर्व्वेष रा

श्रय: । मिताक्षरायान्तु धर्म्मपूजन एव स्वाल-नियम: । तथा,—
'चतुर्द्दिक्षु ततो होम: कर्त्तव्यो वेदपारगैः ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ॥
सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥'
सावित्र्या गायत्र्या । तेन प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य्य पुन: स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य्य समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु गायत्रीहोमे योगियाज्ञवल्क्य: ।
'प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्ते होमकर्म्मणि ।'
तेन प्रणवादिकां सव्याहृतिकां गायत्रीमुच्चार्य्य स्वाहाकारान्तं पुन: प्रणवमुच्चार्य्य आज्यपायससमिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात् लाघवात् । अतएव दैवतैक्ये हि दधिपयसोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति श्राद्धविवेक: ॥ * ॥
यत्तु पञ्चलाङ्गलमहादाने ।
'पर्ज्जन्यादित्यरुद्रेभ्य: पायसं निर्व्वपेच्चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुरवेऽस्मै निवेदयेत् ॥
पलाशसमिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा ॥'
इति मत्स्यपुराणात् ॥
चतुर्णां होतॄणां मध्ये यस्मै गुरु: पर्ज्जन्यादिभ्यो होमं कुर्व्विति आज्ञां करोति स एव पर्ज्जन्याय आदित्याय रुद्रेभ्यस्तन्मन्त्रै: पायसं पलाशसमिदाज्यकृष्णतिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति भूपालप्रभृतिभिरुक्तम् । तद्युक्तं तद्वदिति तथत्वाभ्यां प्रत्येकद्रव्येण होमविधानात् । अतएव रत्नाकरकल्पतरू जुहुयादित्युक्ता तद्वदिति पलाशादि जुहुयादित्युक्तम् । अतएव वृषोत्सर्गे वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिरग्न्यादिहोमशेषपायसपूषहोमशेषपिष्टकाभ्यां मिलिताभ्यां सकृत् स्विष्टकृद्धोमो विहित: । अशक्तौ तु ।
'होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा शक्त्यपेक्ष्यमथापि वा ॥'
इति देवीपुराणीयादिपददर्शनात् अत्राप्यन्या सङ्ख्या उन्नेया । एवं मत्स्यपुराणे ।
'शृणु राजन् महाबाहो तडागादिषु यो विधि: ।
वेद्यास्तु परितो गर्त्तारत्निमात्रास्त्रिमेखला: ॥
नव सप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ।'
इति नवादिकुण्डानुक्त्वा,—
'स्वल्पेऽप्येकाग्निमत्कार्य्यो वित्तशाठ्याद्दते नृभि:॥'
इति दर्शनादत्रापि अशक्तावेकाग्निविधिरिति वदन्ति । अत्र प्राड्विवाकस्त्वेवैव होम: ।
'दिव्येषु सर्व्वकार्य्याणि प्राड्विवाक: समाचरेत् ।
अध्वरेषु यथाध्वर्य्यु: सोपवासो नृपाज्ञया ॥'
इति मिताक्षराधृतपितामहवचनात् । अध्वर्य्युर्यजमानमात्रम् । न चात्र भिन्नशाखिनामृत्विजां रथकारवद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनेति वाच्यम् । ब्राह्मणमात्रस्य नानाशाखापाठविधानेन कल्पनानुपपत्ते: । तथा च मनु: ।
'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममाचरेत् ॥' इति ।
प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महाव्याहृतिभि: ।
'यत्र व्याहृतिभिर्होम: प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र कर्त्तव्या: स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुति: ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधि: स्मृत: ॥'
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
न तु शाट्यायनहोमो भवदेवभट्टोक्त: । त्रिविकल्प इत्यनेन तस्य निरासात् । भट्टनारायणादिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च ॥ * ॥ पितामह: ।
'तोलयित्वा नरं पूर्व्वं तस्मात्तमवतार्य्य च ।
प्राङ्मुख: प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ॥
एह्येहि भगवन् धर्म्म ! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैस्त्वं वस्वादित्यमरुद्गणै: ॥
तच्चार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्व्वदिव्येषु योजयेत् ।
आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ * ॥
धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनानेन मन्त्रवित् ।
त्वं धटो ब्रह्मणा सृष्ट: परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥
धकाराद्धर्म्ममुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवा: ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुष: शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥' * ॥
लेखनप्रकारमाह नन्दिपुराणम् ।
'शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे राशिदिनग्रहे ।
लेखयेत् पूर्य्यदेवेशान् यत्नाञ्जनार्द्दनान् ॥
पूर्व्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तम: ।
निरोधो हस्तवाक्येष्व मसीपत्रविधारणे ॥
मत्स्यपुराणञ्च ॥
'शीर्षोपेतान् सुसम्पन्नान् समश्रेणिगतान् समान् ।
अक्षरान् लेखयेद्यस्तु स नरो लेखक: स्मृत: ॥'
इति दानसागर: ॥
धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपयुक्त: । तथा हि । कुटिलं पापिनं संशयोपपन्नं वा । आदौ पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं ऊहंगत्वा शुद्धस्यापि ज्ञापनात् द्वितीये पूर्व्वसिद्धत्वेन ज्ञापनानुपपत्ति: । तस्मात् कुटिलं व्यवहाराभिशस्तं धारयसे इत्येवार्थ: । अतएव उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम् । अतएव कालिकापुराणेऽपि । मानुषस्तोल्यते त्वयीत्युक्तमिति ॥ * ॥ स्मृतिसमुच्चयव्यवहारदीपिकयोर्विष्णु: । धटञ्च समयेन ग्राह्णीयात् तुलाधारकञ्च ।
'धर्म्मपर्य्यायवचनं धट इत्यभिधीयते ।
त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानवा: ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुष: शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥
ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोका: कूटसाक्षिण: ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥'
समयेन त्वमेव धट इत्यादिनियमेन । धटं ग्राह्णीयात् योजयेत् । तुलाधारकञ्च ब्रह्मघ्ना ये इत्यादिना नियमेनेत्यर्थ: । अत्र नानामुनिप्रणीतमन्त्राणाम् एकतरपाठानां समानप्रयोजनानां यवव्रीहिवद्विकल्प इति ग्रन्थगौरवान्ते न लिखिता: । अभिशस्तप्राड्विवाकपाठानान्तु दृष्टार्थानां समुच्चय: । पितामह: ।
'नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे ।'
शुचये अनशनरणाशौचरहिताय । व्रतिनं प्रति याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां नारद: ।
'हस्तक्षतेषु सर्व्वेषु कुर्य्याद्धंसपदानि च ।
तान्येव पुनरालक्ष्येद्धस्तौ सिक्थविचिह्नितौ ॥'
इत्यग्निविधौ हस्तक्षतिनो हस्तक्षतमलक्तादिना चिह्नितं कृत्वा क्षतान्तरं जातं न वा इति ज्ञातव्यमिति सुतरां क्षतिनो दिव्याधिकार: । नारद: ।
'अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।
पूर्व्वाह्ने सर्व्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितम् ॥' * ॥
धटानुमन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तोलनमाह कालिकापुराणम् ।
'उपोषितं तथा स्नातं स्मृतसमं प्रथमं तुलाम् ।
सन्तोल्य कारयेद्रेखामवतार्य्यानुमन्त्रयेत् ॥'
याज्ञवल्क्य: ।
'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रित: ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारित: ॥
त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मिन् पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेत् गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥'
तुलाधारणाभिज्ञैर्व्वणिगादिभि: पाषाणादिप्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरूढ: अभिशस्तो दिव्याधिकारी । येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां यत्र पादादयो व्यवस्थिता: शिक्यरज्ज्वश्च तत्र पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वा पिटकादवतारित: त्वन्तुलेति मन्त्रेण तुलां प्रार्थयेत् । सत्यं सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । पापकृत्सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी । मन्त्रश्चायं स्मार्त्त: पौराणिकत्वात् शूद्रैरपि पाठ्य: । वेदमन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकधृतस्मृतौ वैदेति विशेषणात् श्राद्धविश्वदेवादौ तु विशेषतो नमस्कारमन्त्रविधानात् स्मार्त्तमन्त्रोऽपि निषिद्ध: । प्रपञ्चस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेय: । स्त्रीपरीक्षायामपि अविकृत एव प्रयोज्य: । दिव्यानीह विशुद्धये इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलकतयाविशेषेण स्त्रीपुंकर्त्तृकदिव्यविधानेन मानुष: शुद्धिमिच्छतीत्यनेन च प्रकृतावूहायोगात् । अतएव पत्नीं सन्नह्यान्यं नो धेहीति मन्त्रे हिवहुपत्नीकयजमानकर्त्तृकप्रयोगेऽपि न हिवहुवचनोह इत्युक्तम् ॥ * ॥ पत्रस्यप्रतिशीर्षार्थस्य शोध्याय

तस्य स्वस्य बोधाय श्रावणमाह नारदः ।
‘असमर्थश्च पत्रस्थमभियुक्तं यथार्हतः ।
संश्राव्य मूर्द्धि तस्यैव न्यस्य देयो यथाक्रमम् ॥’
देयो दिव्यविशेषः प्राड्विवाकेनेति शेषः ॥ * ॥
ततः शिरोऽवस्थितपत्रकं शोध्यं नरं धटे पुन-
रारोपयेत् । पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोऽव-
स्थितपत्रकमिति स्मरणात् । तुलारोपितञ्च
नरं विनाडीपञ्चककालं शतत्रयगुर्व्वक्षरोच्चा-
रणयोग्यम् ।
‘मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्य्याकाशे देशे स्वाप्सीः ।
कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् ।
क्षुत्क्षामः प्राटंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्राद्या-
त्तस्माद्धान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्ये कान्ते कर्त्तव्या ॥’
इति श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकालं पञ्चपला-
त्मकं यावत् तावत् स्थापयेत् ॥ यथा, स्मृतिः ।
‘ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्य्यात् कालपरीक्ष-
णम् ।
विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥’
तत्कालञ्च ज्योतिषे ।
‘दशगुर्व्वक्षराः प्राणाः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका ।
तासां षष्ट्या घटी ज्ञेयाहोरात्रं घटिकास्तथा ॥’
तथा षष्ट्या ॥ * ॥ पितामहः ।
‘साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
शंसन्ति साक्षिणः सर्व्वे शुद्ध्यशुद्धी नृपे तथा ।
तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ।
अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते ॥’
अल्पत्वं व्यभिचारे आलिङ्गनादिना । चौर्य्ये
गृहप्रवेशगमनादिना ॥ * ॥ तत्र पुनस्तोलनमाह
बृहस्पतिः ।
‘धटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्धानिमाप्नुयात् ।
तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेत् ॥’
शोध्यः स्वल्पदोषाङ्गीकारेऽपि प्रधानदोषनिर्ण-
यार्थं तत्रैव पुनस्तोलनीयः । अङ्गवैगुण्यसम्भा-
वनायान्तु प्रयोगान्तरमिति । यदा चानुपलभ्य-
मानदृष्टकारणक एव कक्षादीनां छेदनादि-
स्तदाप्यशुद्धिः ।
‘कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥’
इति बृहस्पतिवचनात् ॥
कक्षं शिक्यतलम् । धटकर्कटौ तुलान्तयोः शिक्या-
धारावीषद्वक्रावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गनिभौ ।
अक्षः पादः । स्तम्भयोरुपरिनिविष्टस्तुलाधार-
पट्ट इति मिताक्षरा ॥ दार्ढ्यप्रयोजकः कीलकः ।
इति हलायुधः ॥ मध्यकटकमिति पारिजातः ॥
यदा तु दृश्यमानकारणक एवैषां भङ्गस्तदा
पुनरारोपयेत् । शिक्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरा-
रोपयेन्नरमिति स्मृतेः । ततश्च ।
‘ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।
महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥’ * ॥

तदयं सङ्क्षेपः । प्राड्विवाको लोकपालादिनम-
स्कारपूर्व्वकं यथोक्तलक्षणां तुलां कुर्य्यात् ।
ततः षड्हस्तौ सुदृढौ स्तम्भौ खात्वा हस्तद्वय-
व्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं
कृत्वा पट्टधारकीलकाग्रस्तम्भयोरुपरि मध्ये पार्श्व-
द्वये च विहितच्छिद्रं मध्यच्छिद्रनिवेशितलोहा-
ङ्कुशपट्टकं निधाय उपरि कीलकस्य ततपट्टकस्य
मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहाङ्कुशं
संयुञ्ज्यात् । एवञ्च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा तिर्य्यक्
तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील-
काभ्यां शिक्यद्वयरज्जुबन्धनं कुर्य्यात् । तुलायाः
पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यग्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो
दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरि सूत्र-
सम्बद्धौ मृण्मयावधोमुखौ धटमस्तकचुम्बितौ
अवलम्बौ कार्य्यौ । यथावलम्बविश्लेषाभ्यां तुला-
यामवनतिरुन्नतिश्च ज्ञेया तथा जलधारापि ।”
इति दिव्यतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य प्रयोगस्तुलाशब्दे
द्रष्टव्यः ॥
धटी, स्त्री, (धन + अच् । निपातनात् नस्य टः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) चीरवस्त्रम् । इति मेदिनी ।
टे, १६ ॥ कौपीनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धटीदानं, क्ली, (धट्या चीरवस्त्रस्य दानम् ।)
गर्भाधानानन्तरस्त्रीसम्प्रदानकचीरवस्त्रदानम् ।
यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
“मूलश्रवणहस्तेषु पुष्यादित्युत्तरासु च ।
मृगपौष्णे धटी देया सौम्यवारे शुभे तिथौ ॥”
धण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) धणति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥
धत्तूरः, पुं, (धयति पिबतीव प्रकृतिम् । धे + बाहुल-
कात् उरच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) धुस्तूरः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २१७ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे । २६ । ६४ ।
“धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ॥”)
धन, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-
सेट् ।) धनति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥
धन, लि र धान्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-
परं-अकं-सेट् ।) धान्यमिह धान्यक्रिया । र,
वैदिकः । लि, दधन्ति भूमिर्धान्यमुत्पादयति
इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
धनं, क्ली, (धनति रौतीति । धन रवे + पचाद्यच् ।)
कौरुपाचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गोधनम् ।
इति मेदिनी । ने,१२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।७२।३३।
“अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ॥”)
जीवनोपायः । (दधन्ति धान्यादिकमुत्पादय-
न्तीति । धन + अच् । यद्वा, दधाति सुखमिति ।
धा + “कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः ।” उणा०२।८१।
इत्यत्र “बाहुलकात् केवलादपि क्युः ।” इत्युज्ज्वल-
दत्तोक्तेः क्युः ।) द्रविणम् । (यथा, उद्भटे ।
“धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति
धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यः परो नास्ति बन्धुर्हि लोके
धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्ज्जयध्वम् ॥”)

तत्पर्य्यायः । द्रव्यम् २ वित्तम् ३ स
रिक्थम् ५ ऋक्थम् ६ वसु ७ हि
द्रविणम् ९ द्युम्नम् १० अर्थः ११ राः
१३ । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥ क
लक्ष्मीः १५ भोग्यम् १६ सम्पत् १७
श्रीः १९ व्यवहार्य्यम् २० । इति राज
रैः २१ भोगः २२ । इति जटाधरः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य वैदिक
मघम् १ रेक्णः २ रिक्थम् ३ वेदः ४
स्वात्रम् ६ रत्नम् ७ रयिः ८ क्षत्रम्
मीळ्हम् ११ गयः १२ द्युम्नम् १३ इ
वसु १५ रायः १६ राधः १७ भो
तना १९ नृम्णम् २० बन्धुः २१ मेधा
२३ ब्रह्म २४ द्रविणम् २५ श्रवः २६
वृतम् २८ । इत्यष्टाविंशतिरेव धन
इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ * ॥
तत्त्रिविधं यथा,—
“धनन्तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शवलमेव
कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा
क्रमायत्तं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्य
अविशेषेण सर्व्वेषां वर्णानां त्रिविधं ध
वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलक्ष
याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्र
त्रिविधं क्षत्त्रियस्यापि प्राहुर्व्वैशेषिकं
युद्धार्थलब्धं करजं दण्डावध्यापहारतः
वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलक्ष
कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रह
कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीत स्वयं कृ
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते
इति गारुडे २१६ क्वचित् २१० अध
धनभागिनो दायशब्दे द्रष्टव्याः । धन
यथा,—
“कुब्जवामनखञ्जानां क्लीवानां श्वित्रिण
उन्मत्तानां तथान्धानां धनभागो न वि
शय्यासनस्थानमात्रञ्छाया चान्नं भुवि
एतावद्दीयते दैत्य नार्थभागहरा हि
इति वामनपुराणे ७५ अध्यायः
अधना यथा,—
“त्रय एवाधना राजन् ! भार्य्या दासस्त
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्ध
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः
धनस्य प्राणतुल्यत्वमुक्तं यथा,—
“यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा एते बहिश्च
स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते
इति कौर्म्मे २६ अध्यायः
“अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धन
स्वल्पं वा बहुलं वापि देयमित्यभिधीय
अपराबाधं परपीडारहितम् । अक्ले
क्लेशाजनकम् ॥ * ॥ तामसधनं यथा,
“पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसै
व्याजेनोपार्जितं यत्तु तत् कृष्णं समुदा
पार्श्विकः पाशतया योऽर्जयति । पा

पीड़या। प्रतिरूपेण कृत्रिमरत्नादिना। साह-सेन समुद्रयानगिर्य्यारोहणादिना। व्याजेन शास्त्रवेशेन मूल्यादिना। सर्व्वं तामसम्॥ *॥ राजसधनं यथा,—
'कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कनानागुणवृत्तिभिः।
कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्॥'
अनुवृत्त्या सेवया॥ *॥ सात्त्विकधनं यथा,—
'श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम्।
धनं सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम्॥'
श्रुतेनाध्ययनेन। शौर्य्येण जयादिना। तपसा जप-होमदेवार्च्चादिना। कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धम्। शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना। याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम्। अन्वयागतं दाया-देभ्यो लब्धम्। शुद्धं सात्त्विकम्।" इति मुक्तितत्त्वे देवलनारदौ॥ *॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा,
अश्विनी। पुनर्व्वसुः। पुष्यः। उत्तरफल्गुनी। हस्ता। पूर्व्वाषाढ़ा। उत्तराषाढ़ा। श्रवणा। धनिष्ठा। शतभिषा। उत्तरभाद्रपत्। रोहिणी। इति ज्योतिषम्॥ *॥ धनप्रयोगनिषेधो यथा,
"आर्द्रं यमद्वन्द्वमहित्रयञ्च
शत्रुद्वयं वासयुगं महेशः।
कार्य्यो न चैतेषु धनप्रयोगो
दत्तो गतो ग्राह्यमयं न देयम्॥"
इति समयप्रदीपः॥

अर्थप्रशंसा यथा,—
"अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः।
क्रियाः सर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्व्वतेभ्य इवापगाः॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्व्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा॥
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखेधितः।
पापमाचरते कर्त्तुं तदा दोषः प्रवर्त्तते॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान्।
यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः॥
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया।
राज्यमुत्सृजता धीर! येन बुद्धिस्त्वया कृता॥
यस्यार्था धर्म्मकामार्थास्तस्य सर्व्वं प्रदक्षिणम्।
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्म्मः क्रोधः शमो दमः।
अर्थादेतानि सर्व्वाणि प्रवर्त्तन्ते नराधिपे॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्म्मचारिणाम्।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्द्दिनेषु यथा ग्रहाः॥"
इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मण-वाक्यम्॥ *॥

अर्थनिन्दा यथा,—
"अर्थमनर्थं भावय नित्यं
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम्।
पुत्त्रादपि धनभाजां भीतिः
सर्व्वत्रैषा विहिता नीतिः॥"
इत्यादि मोहमुद्गरे द्रष्टव्यम्॥ *॥

अनुग्रहार्थं भगवता धनहरणम्। यथा,—
"राजन् यमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः।
ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम्॥"
इति श्रीभागवतम्॥

धनकेलिः, पुं, (धनैः केलिः क्रीड़ा यस्य।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धनच्छूः, स्त्री, (धनं छ्यति नाशयतीति। छो य लूनौ+बाहुलकात् ऊः।) करेटुपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धनञ्जयः, पुं, (धनं जयति सम्पादयतीति। जि+खच्+मुम्। "धनमिच्छेत् हुताशनात्।" इत्युक्तेरस्य तथात्वम्।) अग्निः। चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। १।१।५६॥ (धनं जयति अरीन् निर्जित्य अर्ज्जयतीति। जि+खच्+मुम् च।) अर्ज्जुनः। (अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते। ४।४२।१३।
"सर्व्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम्।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम्॥")
नागभेदः। स तु जलाशयाधिपतिः। (यथा, महाभारते। २।६।६।
"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ॥")
देहमारुतः। स च शरीरव्यापकवायुन्तर्गतः। इति मेदिनी। ये, १२०॥ ("धनञ्जयः पोषण-करः।" इति वेदान्तसारः। १३॥
"न जहाति मृतञ्चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः॥"
इति सुबोधिनी॥)
"धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः।
ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ लगास्थिषु॥"
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः॥ अर्ज्जुनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ *॥ (गोत्र-विशेषः। तद्वंशीये, त्रि। यथा, महाभारते। २।३३।३४।
"धनञ्जयानामृषभः सुषामा सामगोऽभवत्॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४९।८३।
"अनिर्द्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः॥"
"यत् दिग्विजये धनं प्रभूतं अजयत्तेन धनञ्जयः। 'पाण्डवानां धनञ्जयः।' इति भगवद्वचनात्।" इति शाङ्करभाष्यम्॥ षोड़शद्वापरस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १।३।३०।
"त्र्यारुणिः पञ्चदशे षोड़शे तु धनञ्जयः॥")

धनदः, पुं, (धनं दयते पालयतीति। दे ङ पालने+ "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) कुवेरः। इत्यमरः। १।१।७२॥ (यथा, देवीभागवते। ५।३।४०।
"त्रिविष्टपं ग्रहीष्यामि जित्वेन्द्रं वरुणं यमम्।
धनदं पावकञ्चैव चन्द्रसूर्य्यौ विजित्य च॥"
ब्रह्मा अस्य तपसा सन्तुष्ट एनं धनेशं चकार। यथा, अध्यात्मरामायणे। ७।१।३८।
"ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम्।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेशत्वमखण्डितम्॥")
हिज्जलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (धनदः आश्रयित्वेनास्त्यस्येति अच्। हिमवत एक-देशः। यथा, महाभारते। १३।१९।१६।
"धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तञ्च पर्व्वतम्॥"
धनं ददातीति। दा+कः।) दातरि, त्रि। इति मेदिनी। दे, १२॥ (यथा, कामन्दकीय नीतिसारे। ३।२३।
"उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन्॥")

धनदाक्षी, स्त्री, (धनदस्य कुवेरस्य अक्षि इव पिङ्गलं पुष्पं यस्याः। षच् समासे। स्त्रियां ङीप्।) लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

धनदानुजः, पुं, (धनदस्य कुवेरस्य अनुजः कनिष्ठः।) रावणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। १२।५२।
"निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु॥")

धनदायी, [न्] पुं, (धनं ददाति उपासकायेति। दा+णिनिः। "धनमिच्छेत् हुताशनात्।" इति वचनादेवास्य तथात्वम्।) अग्निः। इति शब्द-रत्नावली॥ धनदातरि, त्रि॥

धनन्दा, स्त्री, (धेन धनेन नन्दं आनन्दं ददा-तीति। दा+कः।) बुद्धशक्तिभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धनपतिः, पुं, (धनानां पतिः।) कुवेरः। इति धनञ्जयः॥ (यथा, महाभारते। २।१२।३।
"तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा॥")
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच।
"शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम्।
यथा वायुः शरीरस्थो धनदः सम्बभूव ह॥
आद्यं शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत्।
प्रयोजनान्मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् क्षेत्रदेवताः॥
तत्रामूर्त्तस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्त्त्यते मया।
तां शृणुष्व महाभाग! कथ्यमानां मयानघ!॥
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं मुखाद्वायुर्विनिर्ययौ।
प्रचण्डशर्करावर्षी तं ब्रह्मा प्रत्यषेधयत्॥
मूर्त्तो भवस्व शान्तश्च तथोक्तो मूर्त्तिमान् भवन्।
सर्व्वेषाञ्चैव देवानां यद्वित्तं फलमेव च॥
तत् सर्व्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भवेत्।
तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्तिथिमेकादशीं प्रभुः॥
तस्यामनग्निपक्वाशी यो भवेन्नियतः शुचिः।
तस्यास्तु धनदो देवस्तुष्टः सर्व्वं प्रयच्छति॥
एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्व्वकिल्विषनाशिनी।
य एतां शृणुयाद्भक्त्या पुरुषः पठतेऽपि वा॥
सर्व्वकाममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति॥"
इति वराहपुराणम्॥

धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव।) धनाशा। तत्पर्य्यायः। तृष्णा २। इति हारा-वली। १२५॥

धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव।) तृष्णा। धनलोभः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया।) काकजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

धनफलं, क्ली, (धनानां फलम् ।) दानभोगादि । यथा, अग्निरुवाच ।
"अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्त्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥"
इति वह्निपुराणे दानविधिनामाध्यायः ॥

धनवती, स्त्री, (धनमस्या अस्तीति । धन + मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥

धनवान्, [त्] त्रि, (धनमस्यास्तीति । धन + मतुप् । मस्य वः ।) धनविशिष्टः । धनी । इति हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे ।२ । ६७ । १८ ।
"नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥")

धनस्यकः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लालसया धनमिच्छतीति । धन + क्यच् । "सर्व्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ।" ७ । १ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या सुक् । ततो धनस्य इति नामधातुः + ण्वुल् । लालसया धनेच्छौ, त्रि ॥)

धनहरी, स्त्री, (धनं हरतीति । हृ + "हरतेरनुद्यमनेऽच् ।" ३ । २ । ९ । इति अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । राक्षसी २ चण्डा ३ चौरः ४ दुष्पत्रः ५ गणहासकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ दुष्कुलीनः ७ विरोधः ८ क्रोधमूर्च्छितः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षेमकः १० कितवः ११ कोरकः १२ । इति जटाधरः ॥ धनहारके इनन्तः, त्रि ॥

धनाधिपः, पुं, (धनानामधिपः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ७ । १८ ।
"सङ्गरं सम्परित्यज्य गते शक्रे शचीपतौ ।
यमो धनाधिपः पाशी जग्मुः सर्व्वे भयातुराः ॥")
अस्य ध्यानं यथा,—
"कुवेरञ्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं शुभम् ॥
गदाधरञ्च कर्त्तव्यं वरदं मुकुटान्वितम् ।
नरयुक्तविमानस्थं मेषस्थं वापि कारयेत् ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकायं निध्यष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्ययकरैस्तथा ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाध्यक्षः, पुं, (धनानामध्यक्षः ।) कुवेरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ । २ । ४७ ।
"ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् ।
विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकम् ॥")
धनाधिकृतः । तहविलदार इति खाजाञ्चि इति च भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
"लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्यः शुचिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥
आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अः ॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा ।) धनलोभः । यथा, विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे । ३० । ४६ ।
"जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः ।
धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति ॥"

धनाश्रीः, स्त्री, रागिणीविशेषः । धानसी इति भाषा । हनूमन्मते श्रीरागस्य तृतीयभार्य्या । अस्या जातिः षाड़वः । षड्जः ग्रहस्वरः । गानसमयः शिशिरर्त्तौ द्वितीयप्रहरः । कस्यचिन्मते दिवावसानम् । रागमालायामस्या रूपं वियोगिनी रमणी रक्तवसना विरहवेदनया दुर्ब्बला लग्ना च एकाकिनी वकुलवृक्षतलोपविष्टा रुदन्ती । कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थभार्य्या । भरतमते मालकोषपुत्त्रगान्धाररागस्य पत्नी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

धनिकः, पुं, (धनिना कायतीति । कै + कः ।) धन्याकम् । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ अस्मिन्नर्थे क्लीवमिति राजनिर्घण्टः ॥ (धनमस्यास्तीति । ठन् ।) धवः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनिकः, त्रि, (धनं अस्यास्तीति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) साधुः । धनी । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा, कलाविलासे ।१।१८।
"धूर्त्तकरकन्दुकानां वारवधूचरणनूपुरमणीनाम् ।
धनिकगृहोत्पन्नानां मुक्तिर्नास्त्येव मुग्धानाम् ॥"
उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ४७ ।
"अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥")

धनिका, स्त्री, (धनिक + टाप् ।) साधुनारी । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ वधूः । इति हेमचन्द्रः ॥ युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन धनवती । धन + इष्ठन् + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोविंशनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । अविष्ठा २ । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ वसुदेवता ३ । इति ज्योतिषम् ॥ भूतिः ४ विधानम् ५ धनवती ६ । इति जटाधरः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा,—
"मस्तकोपरि समागते धने
मर्द्दलाकृतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेषलग्नतः
सारसाक्षिरसपक्षलिप्तिकाः ॥"
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥
तत्र जातस्य फलम् ।
"आचारजातादरचारुशीलो
धनाधिशाली बलवान् दयालुः ।
यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा
महत्प्रतिष्ठासहितो नरः स्यात् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

धनी, [न्] त्रि, (धनमस्यास्तीति । धन+
धनवान् । (यथा, देवीभागवते । १ । १
"गत्वा च धनिनां कार्य्या स्तुतिः स
सु
तत्पर्य्यायः । इभ्यः २ आढ्यः ३ ।
३ । १ । १० ॥ यथा, कूर्म्मपुराणे १२
"आढ्यो वा दीक्षितो नाम्ना यवीयान्
भो भवत्पूर्व्वकन्त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवि
"अहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य
इति श्रीभाग
(उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ६१ ।
"यादृशा धनिभिः कार्य्या व्यवहारेषु स
तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च

धनीका, स्त्री, युवती । इति शब्दरत्नावली

धनीयकं, क्ली, (धनाय हितम् । धन + छः ।
कम् ।) धन्याकम् । इति शब्दरत्नावली

धनुः, पुं, (धनतीति । धन + "भृमृशीतॄच
उणां । १ । ७ । इति उः ।) चापः ।
हितोपदेशे ।
"धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्य
राशिविशेषः । पियालवृक्षः । इति
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

धनुः, [स्] पुं, (धन + "अर्त्तिपृवपीति ।
२ । ११८ । इति उसिः स च नित् ।)
वृक्षः । धनुर्द्धरे, त्रि । इति मेदिनी । स,

धनुः, [स्) क्ली, (धनतीति । धन शब्दे +
पृवपीति ।"उणां २ । ११८ । इति उसि
नित् ।) शरनिःक्षेपयन्त्रम् । धनुक इति
तत्पर्य्यायः । चापः २ धन्व ३ शरा
कोदण्डम् ५ कार्म्मुकम् ६ इष्वासः ७ । इ
२ । ८ । ८३ ॥ स्थावरम् ८ गुणी ९ श
१० लस्तकः ११ चित्रता १२ । इति त्रि
शेषः । अस्त्रम् १३ धनूः १४ । इति जट
तारकम् १५ काण्डम् १६ । इति शब्द
वली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव
कोमलं वर्णदृढता तयोर्गुण उदाहृतः ॥
सुखसम्पत्तिकरणं समसुच्छ्रायतं धनुः ।
विपदो मुष्टिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहेत् ॥"
इति युक्तिकल्पत

धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा,—
"शनिभौमबुधान्येषु वारेषु तिथौ हर
प्रशस्ते चापविद्याया आरम्भः शुभदो म
इति ज्योतिःसारसंग्र
विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि ॥
(एतद्धनुर्विद्यां ब्रह्मा पृथुराजे मा
प्रथमं दत्तवान् । असौ एव लोकेषु
प्रचारमकरोत् । यदुक्तम् वैशम्पायनेन ।
"ऋषिः पूर्व्वं मया दत्तो धनुर्वेदप्रका
भवादृशः समीपस्थो लोकान् शिक्षय चर
धनुराद्यायुधधरः त्वमेवादिः कृतो मव

तस्मात् शस्त्राणि चास्त्राणि ददामि तव पुत्रक ॥”
धनुः प्रमाणं यथा, वृहच्छार्ङ्गधरे ।
‘चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ।
शङ्खवेष्मानवं चापं सर्व्वलक्षणसंयुतम् ॥”
यथा आग्नेयधनुर्व्वेदे ।
‘चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रिभिः सार्द्धैस्तु मध्यमम् ।
कनिष्ठन्तु त्रिभिः प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः ॥”
धनुस्तु शार्ङ्गवांशभेदेन द्विविधम् । यथा, युक्तिकल्पतरौ ।
‘धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च ॥”
एतयोः प्रकारमाह धनुर्व्वेदे ।
‘शार्ङ्गिकं त्रिनतं प्रोक्तं वैणवं सर्व्वगामितम् ॥”
शार्ङ्गधनुषः प्रमाणमाह वृहत्-शार्ङ्गधरे ।
‘शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं तद्विष्णोः परमायुधम् ॥
वितस्तिसप्तमं मानं निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा ॥
न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित् करे ।
तद्धनुर्वशमायाति त्यक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥
पौरुषेयन्तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ।
वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्म्मितं धनुषोऽधमम् ॥
प्रायो योग्यं धनुः शार्ङ्गं गजयोधाश्वसादिनाम् ।
रथिनाञ्च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्त्तितम् ॥”
वांशधनुषः प्रमाणमाह तत्रैव ।
‘त्रिपर्व्वं पञ्चपर्व्वं वा सप्तपर्व्वं प्रकीर्त्तितम् ।
नवपर्व्वञ्च कोदण्डं चतुर्णां शुभकारणम् ॥
चतुष्पर्व्वञ्च षट्पर्व्वं अष्टपर्व्वं विवर्ज्जयेत् ॥”
‘अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ।
दग्धं छिद्रं न कर्त्तव्यं वाह्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥
गुणहीनं गुणाक्रान्तं वास्तुदोषसमन्वितम् ।
गात्रग्रन्थिनं कर्त्तव्या तलमध्ये तथैव च ॥”
‘अपक्वं भङ्गमायाति अतिजीर्णन्तु कर्कशम् ।
ज्ञातिघृष्टन्तु सोद्वेगं कलहो बान्धवैः सह ॥
दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ।
बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥
हीने तु सन्धिते बाणे संग्रामे भङ्गकारकम् ।
आक्रान्ते च पुनः क्वापि न लक्ष्यं प्राप्यते दृढ़म् ॥”
‘गलग्रन्थितलग्रन्थिधनहानिकरं धनुः ।
एभिर्दोषैर्विनिर्म्मुक्तं सर्व्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥”
उपलक्षेपकधनुषः प्रकारमाह तत्रैव ।
‘उपलक्षेपकं चापं वैणवं तद्विरज्जुकम् ।
चतुर्हस्तोत्सेधसहितं द्व्यङ्गुलीविस्तृतं तु तत् ॥”
आसनविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २५ ।
पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि ।
धनुराकर्षणं कुर्य्याद्धनुरासनमुच्यते ॥”*॥
चतुर्हस्तपरिमाणम् । काठा इति भाषा । यथा,
‘चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुष्कं धनुः स्मृतम् ॥”
इति जलाशयतत्त्वम् ॥
मेषादिद्वादशराशन्तर्गतनवमराशिः । तत्पर्य्यायः । तौक्षिकः २ । इति दीपिका । अस्य देवता पूर्व्वार्द्धमनुष्याकारशेषार्द्धाश्वाकारधनुर्धारी पुरुषः । स मूलापूर्व्वाषाढ़ासमुदायोत्तराषाढ़प्रथमपादेन भवति । स च शीर्षोदयः पीतः स्वर्णवर्णो वा पर्व्वतचरः महाशब्दकरः पूर्व्वदिक्स्वामी दृढ़ाङ्गः क्रूरः क्षत्त्रियवर्णः उग्रः पित्तप्रकृतिरित्यर्थः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः अग्निराशिः ॥ * ॥ एतद्राशिजातफलं यथा, “क्रोधी हतवाक् पुण्यमतिः शुचिः प्राज्ञः सुखी सर्व्वलोकालापी च ।” इति जातकचन्द्रिकादयः ॥ * ॥ अपि च ।

“बहुकलाकुशलः प्रबलो महान्
विमलताकलितः सरलोक्तिभाक् ।
शशधरे हि धनुर्धरगे नरो
धनकरो न करोति धनव्ययम् ॥”

तल्लग्नजातफलं यथा,—
“धनुर्लग्ने समुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी ।
कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्व्वस्य पोषकः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

धनुःपटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।) पियालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
“पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः ।
राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

धनुःशाखा, स्त्री, (धनुरिव शाखा यस्याः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनुःश्रेणी, स्त्री, (धनुषः श्रेणीव ।) मूर्व्वा । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥”)

धनुर्गुणा, स्त्री, (धनुषो गुणो यस्याः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्व्वाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

धनुर्द्रुमः, पुं, (धनुषो द्रुमः ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनुर्धरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धनुषो धरः ।) धनुर्धारी । तिरन्दाज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धन्वी २ धनुष्मान् ३ धानुष्कः ४ निषङ्गी ५ अस्त्री ६ तूणी ७ धनुर्भृत् ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । २७ ।
“प्रयतिष्ये तथा कर्त्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
तत्समो भविता लोके सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥”
स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ११ ।
“कवची निषङ्गी कुण्डी च कुण्डधारो धनुर्धरः ॥”)

धनुर्धारी, [न्] त्रि, (धनुर्धरतीति । धृ+णिनिः ।) धनुर्धरः । तस्य लक्षणं यथा,—
“शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८९ अः ॥

धनुर्भृत्, पुं, (धनुर्बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) धनुर्धरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३५ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ११ ।
“अवनिमेकरथेन वरूथिना
जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ॥”)

धनुर्मध्यं, क्ली, (धनुषो मध्यम् ।) चापमध्यभागः । तत्पर्य्यायः । लस्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८५ ॥

धनुर्माला, स्त्री, (धनुषो माला श्रेणीव ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनुर्यासः, पुं, (धनुरिव यासः ।) धन्वयासः । दुरालभा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“यासो यवासो दुःस्पर्शो धनुर्यासो दुरालभा ॥”)

धनुर्लता, स्त्री, (धनुषो लतेव ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनुर्वृक्षः, पुं, (धनुषो वृक्षः ।) धन्वनवृक्षः । (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“धन्वनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मणः ॥”)
वंशः । भल्लातकः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनुर्व्वेदः, पुं, (धनूंषि उपलक्षणेन धनुरादीन्यस्त्राणि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेनेति । विद्+करणे घञ् ।) धनुर्व्विद्याबोधकशास्त्रम् । तत्तु यजुर्व्वेदस्योपवेदः । इति चरणव्यूहः ॥ (यथा, मधुसूदनसरस्वतीकृतप्रस्थानभेदे ।
“यजुर्व्वेदस्योपवेदो धनुर्व्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः । द्वितीयः संग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः । चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणञ्च कृतम् । तत्र धनुःशब्दश्चापे रूढ़ोऽपि चतुर्विधायुधवाचको वर्त्तते । तच्च चतुर्विधम् । मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तञ्च । तत्र मुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शल्यावान्तरभेदादि । यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र मुक्तमस्त्रमित्युच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एवं साधिदैवतेषु समग्रेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्त्रियकुमाराणां तदनुयायिनाञ्च ते सर्व्वे चतुर्विधाः । पदातिरथगजतुरगारूढ़ाः । एवं दीक्षाभिषेकशाकुनमङ्गलकरणादिकञ्च सर्व्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् । सर्व्वेषामस्त्रशस्त्रविशेषाणां आचार्य्यस्य लक्षणपूर्व्वकं संग्रहणं संग्रहपादे द्वितीये दर्शितम् । गुरुसम्प्रदायसिद्धानां शास्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणादिकं तृतीये पादे । एवं देवतार्च्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानां अस्त्रशस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थे पादे निरूपितः ॥”)

धनुष्कारः, पुं, (धनुः करोतीति । धनुस्+कृ+“दिवाविभेति ।” ३ । २ । २१ । इति टः ।) धनुः करे यस्य इति अधिकरणबहुव्रीहिसमासो वा । धानुष्कः ॥

धनुष्पटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।) पियालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥

धनुष्मान्, [त्] पुं, (धनुर्विद्यते यस्य । धनुस्+मतुप् ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६९ ॥

(यथा, रघु: । ७ । ५६ ।

"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्त: स राजन्यकमेकवीर: ॥")

धनु:, स्त्री, (धन धान्ये शब्दे वा + "कृषिचमितनि-धनीति ।" उणा° १ । ८२ । इति ऊ: ।) धनु: । इति जटाधर: ॥ धान्यसञ्चये धनुषि च पुं । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥

धनेयकं, क्ली, धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

धनेश्वर:, पुं, (धनानामीश्वर: ।) कुवेर: । इति हेमचन्द्र: । २ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२८ । ३२ ।

"जगृहु: सर्व्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा ।
कालदण्डं यमो राजन् ! गदाञ्चैव धनेश्वर: ॥"

विष्णु: । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । ६३ ।

"वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वर: ॥"

मुग्धबोधप्रणेतुर्वोपदेवस्य गुरु: । यदुक्तम् ।

"विद्वद्धनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवनन्दन: ।
वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्पदम् ॥")

धन्य:, पुं, (धनाय हित: । धन + यत् ।) अश्वकर्ण-वृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

धन्य:, त्रि, (धनाय हित: । धन + यत् ।) पुण्य-वान् । सुकृती । इत्यमर: । ३ । १ । ३ ॥

"स्वनामा पुरुषो धन्य: पितृनामा च मध्यम: ।
अधमो भ्रातृनामा च मातृनामाधमाधम: ॥"

इति मोपीचन्द्रधृतपद्यम् ॥

धन्यत्वकथनं यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

"विस्तीर्णबालुकामध्ये कच्छप: शतयोजन: ।
भीतश्च कम्पितस्तत्र हृष्टो दु:खी च शुष्कित: ॥
नि:सारितो राघवेण मीनेन च महात्मना ।
धन्योऽसीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच स: ॥
क्षीरोदसागरो धन्यो जन्तवो यत्र मद्विधा: ।
भवान् धन्योऽसि क्षीरोद ! तेनोक्तो नाहमेव च ॥
धन्या वसुन्धरा देवी यत्रैव सप्त सागरा: ।
धन्यासि वसुधेत्युक्ता नाहमेवेत्युवाच सा ॥
धन्योऽनन्तो ममाधार: कृष्णांशो नागराड्विभु: ।
धन्योऽसीत्युक्त: परमो धन्यो नाहमुवाच स: ॥
धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।
धन्योऽसि तत्र धाता च धन्यो नाहमुवाच स: ॥
धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरु: ।
धन्योऽसीत्युक्त: शम्भुश्च धन्यो नाहमुवाच स: ॥
धन्यो गणेश्वरो देवो देवानां प्रवर: पर: ।
देवेषु धन्यो मान्योऽसीत्युक्तो गणपतिर्मया ॥
नाहं धन्यो मुनिश्रेष्ठ ! सस्मितश्चेत्युवाच स: ।
धन्या वेदाश्च चत्वार: कर्म्माणि यद्व्यवस्थया ॥
तस्माद्धन्याश्च ते वेदा गच्छ तत्र मनीषिण: ।
यूयं धन्याश्च मान्याश्चेत्युक्ता वेदा मया तत: ॥
ऊचुस्ते न वयं धन्या यज्ञसंघश्च साम्प्रतम् ।
वयं व्यवस्थाकर्त्तारो यज्ञौघ: फलद: स्वयम् ।
तस्माद्धन्य: स एवापि गच्छ गच्छ महामुने ! ॥
धन्योऽसि यज्ञसंघोऽसीत्युक्तस्तत्र मया विभो ! ।
ऊचुस्ते न वयं धन्या धन्यं कर्म्म शुभं मुने ! ॥
शुभकर्म्मासि धन्यं त्वं नाहं धन्यमुवाच तत् ।
श्रीकृष्ण: परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥
धन्योऽसीति मयोक्तश्च दक्षिणाभि: सहेति च ।
इत्युक्तो भगवताप्यत्र कथितं सर्व्वकारणम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अ: ॥

‘ (धनं लब्धा । धन + "धनगणं लब्धा ।" ४ । ४ । ८४ । इति यत् । धनलब्धा ॥ पुं, धनस्य निमित्तं संयोगो उत्पातो वा । "गोद्व्यचोऽसंख्यापरि-माणाश्वादेर्यत् ।" ५ । १ । ३९ । इति यत् ॥)

धन्यव्रतं, क्ली, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धन-जनकव्रतविशेष: । कुवेर: पूर्व्वं शूद्र आसीत् एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराह-पुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आमलकी । इति मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । ८३ ॥ (मनो: कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी । यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।

"धन्या नाम मनो: कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत् ॥")

धन्याकं, क्ली, (धन्यते भक्षार्थिभिरिति । धन + "पिनाकादयश्च ।" उणा° ४।१५। इत्याकप्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) धनिया इति ख्यातं शस्यम् । तत्पर्य्याय: । छत्त्रा २ वितुन्नकम् ३ कुस्तुम्बुरु ४ । इत्यमर: । २ । ९ । ३८ ॥ धान्यकम् ५ धन्यम् ५ धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बुरी ९ धान्या-कम् १० तुम्बुरु ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धने-यकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धान-कम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८ छत्त्राधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम् २१ सूक्ष्मपत्त्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४ बीजधान्यम् २५ वेधकम् २६ । इति राज-निर्घण्ट: ॥ कुलटी २७ धेनिका २८ धन्यकम् २९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाश: ॥ अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-यत्वम् । पित्तज्वरकासतृषाच्छर्दिकफनाशित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । मूत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । वीर्य्यकारित्वम् । पाचनत्वम् । रोच-नत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । त्रिदोष-दाहश्वासार्शो:कृमिनाशित्वञ्च ॥

"आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम् ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

"शिलायां साधु संपिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।
शर्करोदकसंमिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥"

राजनिर्घण्ट: ॥

धन्व, [न्] क्ली, (धन्वते गम्यते दुर्गमादिस्थले-ऽनेनेति । धन्व गतौ सौत्रो धातु: + कनिन् ।) धनु: । (धन्वते गम्यतेऽत्र इति ।) स्थलम् । इति मेदिनी । ने, ७८ ॥ (यथा,—

"चरोऽनूपजलाकाशधन्वाढ्यो भक्षसंविधि: ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वा: सर्व्वे ते गुरव: स्मृता: ।
लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारि[...]"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ [...]

धन्वं, क्ली, (धनतीति । धन शब्दे + "उक्ष[...] उणा° ४ । ९५ । इति वनप्रत्ययेन [...] साधु: ।) धनु: । इत्यमरटीकायां [...] (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४[...]

"धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्वि[...]
धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्य्याय ते न[...]"

धन्वङ्ग:, पुं, (धनोर्धनुष इव अङ्गं यस्य । [...] वृक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥ धाम[...] हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायगुणा: ।

"धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोमद्वृक्ष: सुतेज[...]
धन्वङ्ग: कफपित्तास्रकासघ्नस्तुवरो लघु[...]
वृंहणो बलकृद्रूक्षसन्धिकृद्व्रणरोपण:[...]"

इति भावप्रका[...]

पुस्तकान्तरे धन्वनोऽपि पाठ: ॥

धन्वदुर्गं, क्ली, (धन्वना निर्जलस्थले[...] दुर्गम् ।) चतुर्द्दिक्षु मरुवेष्टितपञ्चयो[...] मितमनुदकस्थलम् । निर्जलदेश: । इ[...] भारते राजधर्म्म: ॥ (यथा, मनु: । ७[...]

"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा[...]
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पु[...]"

धन्वन:, पुं, (धन्वति दृढ़त्वं गच्छतीति । [...] सौत्रधातु: + ल्यु: ।) वृक्षविशेष: । इ[...] माला ॥ धामनि इति भाषा । (यथा [...] यणे । २ । ९४ । ९ ।

"वदर्य्यामलकैर्नीपैर्वैत्रधन्वनबीजकै: ॥"

तत्पर्य्याय: । रक्तकुसुम: २ धनुर्वृक्ष: [...] बल: ४ रुजासह: ५ पिच्छिलक: ६ रू[...] फल: ७ । अस्य गुणा: । कटुत्वम् । उ[...] कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । दाहशोष[...] ग्राहित्वम् । कण्ठामयशमनत्वञ्च । इ[...] निर्घण्ट: ॥ (फले, क्ली । यथा, महा[...] ३ । १११ । १३ ।

"करूषकाणीङ्गुदधन्वनानि
पिप्पलानां कामकारं कुरुध्व ॥")

धन्वन्तरि:, पुं, (धनुरुपलक्षणत्वात् श[...] चिकित्साशास्त्रं तस्य अन्तं पार[...] ऋ गतौ + "अच इ: ।" उणा° ४ । १३[...] इ: ।) देववैद्य: । स भगवदवतार: । य[...]

"धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्ति[...]
र्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति[...]
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध
आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य्य लोके ।"
स वै भगवत: साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भ[...]
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्व्वेददृगिज्यभ[...]"

इति श्रीभागवतम् [...]

"नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्म[...]
पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधे: ।
सर्व्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारद: ।
शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यक[...]"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अ[...]

[धन्वन्त]रिः। "काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घतमाः पुत्त्रोऽभूत्। धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽभूत्। न हि संसिद्धकार्य्यकरणः सकलसम्भूतिष्वशेषज्ञानवित्। भगवता नारायणेन अतीतसम्भूतौ तस्मै वरो दत्तः। काशिराजगोत्रेऽवतीर्य्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्व्वेदं करिष्यसि। यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति। तस्य च धन्वन्तरेः पुत्त्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः। तस्यापि दिवोदासः।" इति विष्णुपुराणम्।४।८।२-५॥*॥ अस्यार्थः। "संसिद्धकार्य्यकरणः जरादिरहितदेहेन्द्रियः। संयतदेहेन्द्रिय इति वा। सकलसम्भूतिषु सर्व्वेष्वपि जन्मसु। अशेषज्ञानवित् सर्व्वशास्त्रवित्। अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धौ जन्मनि। अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्व्वेदम् तदुक्तं वाग्भटे।

कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजराविषम्।

अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति।"

इति तट्टीकायां स्वामी॥*॥ दिवोदासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,

"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीडिताः॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीडितम्।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह॥
धन्वन्तरे! सुरश्रेष्ठ! भगवन्! किञ्चिदुच्यते।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव॥
उपकाराय लोकानां केन किन्न कृतं पुरा।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभूत्मत्स्यादिरूपवान्॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय॥
इत्युक्त्वा सुरशार्द्दूलः सर्व्वभूतहितेप्सया।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत्॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम्।
ततो धन्वन्तरिर्लोके काशीराजोऽभिधीयते॥
हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहितामुना।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्तामपाठयत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा,—

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"

इति नवरत्नम्॥

(धनोर्धनुर्वेदस्य अन्तं गच्छतीति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १०२।

"धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा॥")

[धन्]वन्तरियष्टा, स्त्री, (धन्वन्तरिणा यष्टा।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः।) दुरालभा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (दुरालभाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

धन्वयवासकः, पुं, (धन्वयवास+स्वार्थे कन्।) दुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥

धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः।) दुरालभा। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

धन्वा, [न्] पुं, (धन्वति जलाभावं गच्छतीति। धन्व+"कनिन् युवृषीति।" उणां १। १५६। इति कनिन्।) मरुदेशः। इत्यमरः।२।१।५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। ३४। ४।

"अनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः॥"

अन्तरिक्षम्। तत्स्थात् उदकमपि। यथा, ऋग्वेदे। १। १६८। ५।

"धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्योनैतशः॥"

"धन्वच्युतो न धन्वनृशब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते उदकस्राविणो मेघा इव।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

धन्वी, [न्] त्रि, (धनुश्चापोऽस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) धनुर्धरः। इत्यमरः। २। ८। ६६॥ (यथा, कुमारे। ३। १०।

"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये॥")

विदग्धः। इति विश्वः॥

धन्वी, [न्] पुं, (धन्वमस्त्यस्येति। धन्व+इनिः।) दुरालभा। अर्ज्जुनवृक्षः। (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

बकुलः। इति राजनिर्घण्टः॥ पार्थः। इति विश्वः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। २२।

"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः॥"

महादेवः। यथा, तत्रैव। १३। १७। ४२।

"कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान्॥"

तामसमनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७। २४।

"तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः॥")

धम, ध्माने। ध्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) धमति। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादासः॥

धमः, त्रि, (धमतीति। धम+अच्।) अग्निसंयोगकर्त्ता। शब्दकर्त्ता। इति धमधातोः पचादित्वादच्प्रत्ययेन साध्यः॥

धमकः, पुं, (धमतीति। ध्मा-शब्दाग्निसंयोगयोः+"ध्मो धम च।" उणां २। ३५। इति क्वुन् धमादेशश्च।) कर्म्मकारः। इत्युणादिकोषः॥

धमनः, पुं, (धम्यतेऽग्निरनेनेति। धम+करणे ल्युट्।) नलः। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

धमतीति। धम+ल्युः।) भस्त्राध्मापके क्रूरे च त्रि। इति मेदिनी। ने, ७८॥

धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति। धम+"अर्त्तिसृधृधमीति।" उणां २।१०३। इति अनिः।) धमनी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ६। ६०। २।

"यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्ठिताः॥"

प्रह्रादभ्रातुर्ह्रादस्य पत्नी। सा तु वातापेरिल्वलस्य च जननी। यथा, भागवते। ६। १८। १५।

"ह्रादस्य धमनिर्भार्य्यासूत वातापिरिल्वलम्॥"

धमतिर्गतिकर्म्मा। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनया। ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन। यद्वा, 'धमति' इति वधकर्म्मस्वपि पठ्यते धमति हन्त्यनया शापाक्रोशादिरूपयेति। वाक्। शब्दः। इति निघण्टुः। १। ११॥ यथा, ऋग्वेदे। २। ११। ८।

"दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त
इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि॥")

धमनी, स्त्री, (धमनि+वा ङीष्।) नाडी। (यथा, महाभारते। १२। २१४। १७।

"दश विद्यात् धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः।
याभिः सूक्ष्माः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः॥"

यथा,—

"ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः॥
यदृते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते।
यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः॥
संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम्॥
यच्छरीररसं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः।
तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः॥
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्
सिराः॥"

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥

"चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः। तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी स्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति॥

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः। ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफ-शोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरस-गन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभि-वहतः। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवा-बाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च॥"

"अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थ-मेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभि-वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीष-स्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफ-शोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश द्वे अन्न-वाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभि-प्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणा-मार्त्तवसंज्ञम्। द्वे वर्च्चो निरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रति-बद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गानां धमनीनां स्वेदमर्प-यन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् स विभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुद-वस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च॥"

"तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येया-स्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेद-मभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तः शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः॥"

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये ॥*॥)

हट्टविलासिनी। इत्यमरः॥ हरिद्रा। ग्रीवा। इति हेमचन्द्रः। ३। २६५॥ पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ नलिका। इति भावप्रकाशः॥

धम्मिल्लः, पुं, (धमतीति। धम+क्विप्। मिल-तीति। मिल+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः। ततः कर्म्मधारयः।) संयताः कचाः। इत्य-मरः। २।६।६७॥ खोपा इति भाषा। कुसुम-गर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बहिःसंयतो बद्धः केशकलापः। इति भरतः॥ (यथा, गीत-गोविन्दे। २। २१।

"साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासित-भ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्द्धदृष्टस्तनम्॥")

धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति। धृ+अच्।) पर्व्वतः। (यथा, माघे। ४। १८।

"उत्तकं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम्
उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच॥")

कार्पासतूलकः। कूर्म्मराजः। वसुभेदः। इति मेदिनी। रे, ४८॥ (यथा, हरिवंशे। ३। ३६।

"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः॥"

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १०३।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥"

विष्णुः। श्रीकृष्णः। यथा, तत्रैव। १। ६३। १३।

"सर्व्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः॥"

धारके, त्रि॥ यथा, काकपक्षधरः॥)

धरणं, क्ली, (धरतीति। धृ+ल्युः।) मानभेदः। स तु चतुर्विंशतिरक्तिकारूपः। इति लीला-वती॥ पलदशमांशः। इति वैद्यकम्॥ ("अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्धरणम्॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः॥

धृ+ल्युट्।) धारणम्। इति मेदिनी। णे, ५४॥ (यथा, कुमारे। १। १७।

"यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च॥")

धरणः, पुं, (धृ+ल्युः।) अग्निपतिः। लोकः। स्तनः। धान्यम्। दिवाकरः। इति हेमचन्द्रः॥ सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वैद्यकमानविशेषः। यथा, पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्।

"माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते॥")

धरणिः, स्त्री, (धरति जीवादीनिति। धृ+"अर्त्ति-सृधृधमीति।" उणां २। १०३। इति इनिः।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ (यथा, महाभारते। १२। ३४२। ४।

"ज्योतिर्धरणिवायुरहिते अन्धे जलैकार्णवे लोके॥")

धरणिधरः, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। धरण्याः धरः।) विष्णुः। इति हलायुधः॥ (कच्छपः। पर्व्वतः। शेषः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

धरणी, स्त्री, (धरणि+वा ङीष्।) पृथिवी। इति मेदिनी। णे, ५४॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ६। १४१।

"यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वियम्॥")

शाल्मलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नाड़ी। कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। धारणीया २ धीर-पत्री ३ सुकन्दकः ४ कन्दालुः ५ वनकन्दः ६ कन्दाढ्यः ७ दृढकन्दकः ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्डूति-नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः।) धरणी-नामकन्दविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकीलकः, पुं, (धरण्याः पृथिव्याः कीलकः इव।) पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या धरः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३१॥ (यथा, महाभारते। १३। १४९। ३८।

"अहः संवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधरः॥")

कच्छपः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्व्वतः। यथा, "यो जातो धरणीधरेन्द्रतनयागाधाङ्घ्रिपाथोरुहा-सक्तः।" इत्यादि गोपीनाथतर्काचार्य्यः॥ (पृथिवी-धारके, त्रि। यथा, हरिवंशे। ५३। ६८।

"देवानचोदयद् ब्रह्मा निग्रहार्थं सुर
नरश्चैव पुराणर्षिं शेषश्च धरणीधरम्

धरणीपूरः, पुं, (धरणीं पूरयति श
पूर+अण्।) समुद्रः। इति शब्दर

धरणीप्लवः, पुं, (प्लु+भावे अप्।
पृथिव्याः प्लवः प्लावो यस्मात्।) समु
त्रिकाण्डशेषः॥

धरणीश्वरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः।) शि
शब्दरत्नावली॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता।)
इति हेमचन्द्रः। ३। ३६७॥ (एतदु
यथा, कालिकापुराणे ३७ अध्याये।

"नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृप
हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वय
तद्भूमिजातसीतायां शुभां कन्यां समुत्
लेभे राजा मुदा युक्तः सर्व्वलक्षणसंयु
तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता
जगाद वचनञ्चेदं गौतमं नारदं नृपम्

पृथिव्युवाच।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन्! म
एनां गृहाण सुभगां कुलद्वयशुभावहा

धरा, स्त्री, (धरति जीवसंघानिति। धृ
यद्वा, ध्रियते शेषेण इति। धृ+अप्
पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ (य
भागवते। ३। १३। ८।

"धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तार
गर्भाशयः। मेदः। इति मेदिनी। रे,
नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥ महादान
तद्यथा,—

"अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्त
पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम्
कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुका
मर्य्यादापर्व्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्वितां
लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमाचितां
नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम्
महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम्
हेम्नः पलसहस्रेण तदर्द्धेनाथ शक्तितः
शतत्रयेण वा कुर्य्यात् द्विशतेन शतेन
कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि विचक्ष
तुलापुरुषवत् कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुधः
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिका
वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि वि
तथाष्टादशधान्यानि रसांश्च लवणादयः
तथाष्टौ पूर्णकलसान् समन्तात् परिकल्प
वितानकञ्च कौशेयं फलानि विविधानि
तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि
इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्व्वकम्
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलि
पुण्यं कालमथासाद्य मन्त्रान्ते तामुदीर
नमस्ते सर्व्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः
धात्री च सर्व्वभूतानामतः पाहि वसुन्

वसून् धारयसे यस्माद्वसुधातीव निर्म्मला ॥
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्मुखोऽपि नागच्छेत्तस्मादन्त्य तवाचले ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्वृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा चौर्व्वी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
एताभिर्म्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषञ्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्त्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
गतकलुषविमानैर्म्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥"
इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥

धाराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । १७७ ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६३ ।
"सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥"
"अङ्गैरशेषैः शेषादिरशेषां धरां धरतीति धराधरः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ । ११ ।
"चराचराश्च वसुधा धाताश्च धराधराः ॥"
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १७ । ३५ ।
"स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांसति ॥")

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा,—
"यैर्न श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः ।
मुखे हुतं यैर्न धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥"
इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।" उणां ४।१७२। इति इत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ ।१ । २ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५४ ।
"समूर्च्छिताभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥")

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते दृश्यतेऽनेनेति । धृ+"हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।" उणां ४ ।१४७। इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
"तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥"

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ+बाहुलकात् उनन् । "धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारेर्णिलुक् उनन्प्रत्ययः । धारयति जगत् ।" इति देवराजयज्वा । १ ।१२ । २४।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, क्ली । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५ । ६ ।
"पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥")
सम्मतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
"उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥"
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
"दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥"
"सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

धर्त्तव्यं, त्रि, धृधातोःकर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थातव्यम् । पतनीयम् । भावे, क्ली ॥

धर्त्रं, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ+"गुधृवीपचीति ।" उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
"धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि वधाय ।"
"हे कपाल ! त्वं धर्त्रं धारकमसि ।" इति वेददीपः ॥)

धर्म्मः, पुं क्ली, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृ इति ।" उणां १ । १३६ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५६ ।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥")
तत्पर्य्यायः । पुण्यम् २ श्रेयः ३ सुकृतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः ।१।४।२४॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते ।१४।८८।२१।
"तत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥")
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १६ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
"प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ॥")

धर्म्मः, पुं, (धृ+मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे ।३।१०।
"अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥")
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । श्रद्धायां शमम् १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां सुखम् ४ तुष्ट्यां मुत् ५ पुष्ट्यां गर्व्वः ६ क्रियायां योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां स्मृतिः १० मूर्त्त्यां नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायां क्षेमम् १३ ह्रीसंज्ञायां प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥ तासामपत्यानि यथा,—
"श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दी सुतं हर्षं धर्म्मपौत्रमसूयत ॥" * ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥"
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिश्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वं ब्रह्माव्ययः शुद्धपरात्परसंज्ञितः ।
स सिसृक्षुः प्रजाश्चादौ पालनञ्च व्यचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतश्चाङ्गाद्दक्षिणाच्छ्वेतकुण्डलः ।
प्रादुर्ब्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पात् स्यात् कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गेहो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्त्रे व्यवस्थितः ॥
द्विधा विश्येकधा शूद्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे सप्तहस्तपदक्रमः ।
तथा चाद्यन्त ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एवं धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्यामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्च्चयेत् ।
त्यक्त्वा पापसमाचारं तस्मान्मुच्यति मानवः ॥"
तस्य पुत्त्रा यथा, वामनपुराणे ।

"धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्याः पुत्त्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्द्दूल ! योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
साङ्ख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥"
(चतुर्द्दशद्वापरे वेदव्यासनारायणमेव व्यास आसीत् ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २६ ।
"त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥"
यथा, च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
"धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महामुनिः ॥
वालखिल्याश्रमे पुण्यपर्व्वते गन्धमादने ।
तत्रापि मम ते पुत्त्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ॥
सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमला ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥
प्राप्य माहेश्वरं तेजो रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥"
क्वचित् युगस्य वैपरीत्यकथनन्तु कल्पभेदादवि-
रुद्धमित्यधिगन्तव्यम् ॥]) धर्म्मलक्षणं यथा,—
"पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्म्मलक्षणम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिखण्डे ।
"ब्रह्मचर्य्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन वल्लभ ! ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्त्तते ।
एतैर्द्दशभिरङ्गैस्तु धर्म्ममेव प्रसूचयेत् ॥"
धर्म्ममूलं यथा, मत्स्यपुराणे ।
"अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयातपः ।
ब्रह्मचर्य्यं ततः सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ।
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतद्दुरासदम् ॥"
कलेर्द्दशसहस्रवर्षान्ते धर्म्मादयो हरेः पदं गमि-
ष्यन्ति । यथा,—
"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्द्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
सत्त्वञ्च धर्म्मं सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तैः सार्द्धमेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माधारस्थानानि यथा,—
"यत्र स्थानं तवाधारो वदामि श्रूयतां विभो ! ।
वैष्णवेषु च सर्व्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्म्मशीलेषु सत्सु सद्वैश्यजातिषु ॥
द्विजसेविषु शूद्रेषु सत्संसर्गस्थितेषु च ।
एषु त्वं सन्ततं पूर्णो धर्म्मराज ! विराजसे ॥
युगे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥"
अपि च ।
"अश्वत्थवटविल्वेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवार्च्चेषु च पुण्येषु विद्यमानोऽसि शाश्विषु ॥
देवालयेषु तीर्थेषु सतां शश्वद्गृहेषु च ।
वेदवेदाङ्गश्रवणजनेषु च सभासु च ॥
श्रीकृष्णगुणनामोत्कस्तुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोध्यानयज्ञवाणिज्यस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाशपथगोष्ठगोष्पदभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि पश्यसि ॥
स्थायिता ते न भविता धर्म्मैतेषु स्थलेषु च ॥
धर्म्मागम्यस्थानानि यथा,—
"एतदन्येषु स्थायिता यदगम्यञ्च तत् शृणु ।
पुंश्चलीषु तद्गृहेषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पात्राणां धनहारिषु ॥
असत्परेषु धूर्त्तेषु चौरेषु रतिभूमिषु ।
दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रस्तेषु देशेषु तालच्छायासु गर्त्तिषु ॥
असिजीविमसीजीविदेवलग्रामयाजिषु ।
वृषवाहस्वर्णकारजीवहिंसोपजीविषु ॥
भर्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्धिविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
स्वाङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वथ ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ! ॥
मित्रद्रोहिकृतघ्नेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु आश्रितघ्नेषु तेषु च ॥
शश्वन्मिथ्योक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामात्क्रोधात्तथा लोभान्मिथ्यासाक्षिप्रदायिषु ॥
पुण्यकर्म्मविहीनेषु पुण्यकर्म्मविरोधिषु ।
स्थातुमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्यायः ॥
देवादीनां धर्म्मो यथा,—
सुकेशिरुवाच ।
"किंलक्षणो भवेद्धर्म्मः किमाचरणसत्क्रियः ।
यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
देवानां परमो धर्म्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायवेदवेतृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्य्यं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता ॥
सिद्धानामुदितो धर्म्मो योगयुक्तिरनुत्तमा ।
स्वाध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं नृत्यवाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्व्वो धर्म्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्म्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्व्वविद्यावेदित्वं भक्तिः सूर्य्ये तथा स्थिरा ।
कौशल्यं सर्व्वशिल्पेषु धर्म्मः कैम्पुरुषः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्व्वत्र कामचारित्वं धर्म्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यं यताशित्वं जप्यज्ञानञ्च राघव ! ।
नियमा धर्म्मवेदित्वमार्षं धर्म्मं प्रचक्षते ॥
स्वाध्यायं ब्रह्मचर्य्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरच्युते ।
शङ्करे भास्करे देव्यां धर्म्मोऽयं मानवः स्मृतः ॥
धनाधिपत्यं भोगानि स्वाध्यायं शङ्करा
अहङ्कारमशौचञ्च धर्म्मोऽयं गुह्यकेषि
परदाराभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोलु
स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्म्मोऽयं राक्ष
अविवेकतायाज्ञानं शौचहानिरसत्य
पिशाचानामयं धर्म्मः सदा चामिषगृ
योनयस्तु द्वादशैता: सह धर्म्माश्च रा
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या द्वादशैव गति
इति वामनपुराणे ११ अध
धर्म्माधर्म्मलक्षणम् । यथा,—
"अहिंसालक्षणो धर्म्मो हिंसा चाधर्म्म
इति महाभार
"वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्यय
इति श्रीभागव
"विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुंसां गु
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उ
इति धर्म्मदीपि
(द्रुह्युवंशीयनृपविशेषः । यथा, भागवते।६
"द्रुह्योस्तु तनयो वभ्रुः सेतुस्तस्यात्मज
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो
धर्म्मकर्म्म, [न्] क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य
कार्य्यम् ।) धर्म्मकार्य्यम् । शुभादृष्टप्र
क्रिया । यथा,—
"वेदप्रणिहितं धर्म्मकर्म्म तन्मङ्गलं पर
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिख
धर्म्मकायः, पुं, (धर्म्माय कायो देहो
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्म्मकीलः, पुं, (धर्म्मस्य कील इव ।) श
राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्ड
धर्म्मकीलकः, पुं, (धर्म्मकील+संज्ञायां
ब्रह्मशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्ना
धर्म्मकेतुः, पुं, (अहिंसारूपो धर्म्मः केतुरिव
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्म्मक्षेत्रं, क्ली, (धर्म्मस्य क्षेत्रम् ।) कुरु
यथा,—
"ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रं पञ्चरामह्रदान्तरं
धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ।
इति हेमच
अपि च ।
"तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥"
इति भारतपा
धर्म्माधारे, त्रि ॥
धर्म्मघटः, पुं, (धर्म्माय घटः सुगन्धोदकप
कलसः ।) सौरवैशाखे प्रत्यहदातव्यसुगन
पूरितकलसः । यथा, काशीखण्डे १२ अ
"दद्याद्धर्म्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरिता
तद्विधिर्यथा । अथ धर्म्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं स्वस्तिवाचनं कृत्वा कर्म्मः सं
पठित्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात् । यथा,—

अद्येत्यादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुक-
तिथौ मेषादिविषुवसंक्रान्त्यां अमुकगोत्रा श्री-
अमुकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्व्वकश्री-
विष्णुप्रीतिकामा अद्यारभ्य वर्षचतुष्टयं यावत्
प्रतिवर्षीयमेषस्थरवौ प्रत्यहं गन्धपत्रादिनाना-
देवतापूजापूर्व्वक-श्रीविष्णुपूजा-सभोज्यघटदान-
कथाश्रवण-ब्राह्मणभोजनरूपधर्म्मघटव्रतमहं
करिष्ये ॥ * ॥ वारान्तरे अद्येत्यादि मेषा-
दिविषुवसंक्रान्त्यां मत्सङ्कल्पितधर्म्मघटव्रतकर्म्मणि
यथाविधिकगन्धपत्रादिनानादेवतापूजापूर्व्वकं श्री-
विष्णुपूजासभोज्यघटदानकथाश्रवणमहं करिष्ये।
इति सङ्कल्प्य तत्सूक्तं पाठयेत्। ततो ब्राह्मणः
प्रतिनिधीभूतः सामान्यार्घ्यासनशुद्धिभूतशुद्ध्या-
दिकं विधाय प्राणायामादौ घटे वा शालग्रामा-
दौ नवग्रहान् दिक्पालांश्च संपूज्य वां
हृदयाय नमः इत्याद्यङ्गन्यासकरन्यासौ कृत्वा
ॐ ध्येयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा स्वशिर-
सि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्यार्घ्यं
संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वावाह्य षोडशोपचारैः ॐ
भगवति विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूज्य यथा-
शक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्त्वा जपं
समर्प्य ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य
लक्ष्मीं सरस्वतीं आवरणदेवतांश्च पूजयेत्।
ततः एते गन्धपुष्पे ॐ सभोज्यवारिपूर्णघटाय
नमः। इति त्रिरभ्यर्च्य—
"ॐ घट त्वं धर्म्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा।
त्वयि लिप्ते सन्तु लिप्ताश्चन्दनैः सर्व्वदेवताः॥"
इति चन्दनेनानुलिप्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रा
श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्म्मघट-
व्रतकर्म्मणि इमं सभोज्यवारिपूर्णघटमर्चितं
श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं
ददे। इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत्।
"ॐ धर्म्म त्वं घटरूपेण ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा।
त्वयि दत्तेऽनया लोका मम सन्तु निरामयाः॥
यथा त्वं प्रीतलो नित्यं संपूर्णः प्रीतवारिणा।
तथा मां सुरशार्दूल! प्रीततां कुरु धर्म्मराट्॥
एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः॥
पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवतु शाश्वती॥"
इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाच्छिद्रावधारणं
कृत्वा कथां शृणुयात्॥ * ॥
अथ कथा। श्रीकृष्ण उवाच।
"शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतमुत्तमम्।
चन्द्रकेतुरिति ख्यातो राजासीद्धार्म्मिकः सुधीः॥
सुशीला तस्य भार्य्यासीत् मालावतीति विश्रुता।
सा सर्व्वगुणसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा॥
एकस्मिन् समये राजन्! लोमशस्य च सन्निधौ।
सैषा पुटाञ्जलिर्भूत्वा लोमशं परिपृच्छति॥
मालावत्युवाच।
मुने त्वं मुनिशार्दूल! सर्व्वधर्म्मपरायण!।
यमालयं न गच्छामि तदुपायं ब्रवीहि मे॥
समाख्याहि व्रतं देव! सफलं पापनाशनम्॥
लोमश उवाच।
शृणु राज्ञि! महाभागे! येन तत्र न गच्छति।
तदुपायं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं हि समाहिता॥
जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः।
विष्णुस्मरणमात्रेण हन्ति पापं पुराकृतम्॥
येन धर्म्मप्रसादेन तुष्टो देवो जनार्द्दनः।
पूजयेद्देवदेवेशं सर्व्वकामफलप्रदम्॥
समारोप्य ततो देवं चन्दनेन विलेपितम्।
पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा॥
अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च।
षडशीतिसहस्रन्तु षडशीत्यामुदाहृतम्॥
विषुवे [illegible] व्रतं तत्र समाचरेत्॥
[illegible]उवाच।
ममैतत् कथितं सर्व्वं [illegible]तेच त्वया प्रभो!।
किं विधानं फलं किं वा केन लोके कृतं पुरा॥
लोमश उवाच।
शृणु देवि! महाभागे! पूर्व्वकालस्य या कथा।
विनिष्क्रान्ते ततश्चैत्रे यदा मेषगतो रविः॥
दोषादिरहिते काले चतुर्व्वर्षं समाचरेत्।
तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोज्यकम्॥
चन्दनेन समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम्।
व्रतमेतत् समाकुर्य्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम्॥
अनेनैव विधानेन या व्रतञ्च समाचरेत्।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य स्वर्गलोके महीयते॥
द्रौपद्याचरितं यत्तत् शृणु त्वं ध्यानतत्परा।
द्रौपद्या तदिदं पूर्व्वं न कृतं व्रतमुत्तमम्॥
मृता गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः।
अथ शीघ्रं समागत्य तामूचुर्यमकिङ्कराः॥
विषुवे च त्वया साध्वि! न कृतं तद्व्रतं किल।
ततो मरणकाले स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम्॥
यमदूतैः समासाद्य गले पाशो निवेशितः॥
द्रौपद्युवाच।
के यूयमिति तद्ब्रूत कुत्र वा नीयतेऽधुना।
कथं पाशो गले दत्तः कथयस्व मम ध्रुवम्॥
यमदूता ऊचुः।
मा भैषीर्नीयते देवि! धर्म्मराजस्य सन्निधौ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्व्वं प्रतिष्ठितम्।
किन्त्वत्र न कृतं पूर्व्वं माधवे मासि सुव्रते!॥
व्रतं धर्म्मघटं नाम तेन याहि यमालयम्॥
द्रौपद्युवाच।
यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम्।
तत्प्रसादेन मे शीघ्रं गले पाशो विमुच्यतु॥
ततो विधृत्य स्वकरे समानीता यमान्तिकम्॥
यम उवाच।
शृणु त्वं द्रौपदी साध्वि! सर्व्वं त्वया प्रतिष्ठितम्।
न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्म्मघटस्त्वया॥
तथापि तुष्टो भद्रेऽहं वरं वृणु यथेप्सितम्॥
द्रौपद्युवाच।
वरं ददस्व मे नाथ! गच्छामि पुनरालयम्।
कर्त्तव्यं तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः॥
यम उवाच।
व्रतं धर्म्मघटं देवि! कुरु गत्वा निजालयम्।
नागन्तव्यं त्वया देवि! पुनर्म्मम पुरीं शुभे!॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदन्तकस्तदा।
भूयो भूमिमियं प्राप्य तदैव च तथा सती॥
सा तत्र तद्व्रतञ्चक्रे दानं होमं यथाविधि।
संपूर्णे तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरत् सती॥
ददौ द्वादशविप्रेभ्यो दानानि द्वादशानि च।
चत्वारि जलपात्राणि वस्त्रेण सहितानि च॥
दानानि च ततो दत्त्वा ततस्सच्छत्रकपाटास्तथा।
आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च॥
दक्षिणान्तु ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च।
तद्व्रतस्य सुसम्पन्नं विष्णुहस्तेऽन्यसत्ततः॥
एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता।
अन्तकाले समासाद्य सा गता वैष्णवं पुरम्॥
इत्युक्ता लोमशेनाथ कन्या मालावती तथा।
कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्व्वकम्॥
सा नित्यं गर्गरीं दत्त्वा सभोज्यदक्षिणान्विताम्।
देवोद्देशेन विप्राय श्रद्धया प्रत्यपादयत्॥
एवं या कुरुते नारी पुत्रपौत्रसमन्विता॥
पुस्तकान्तरे।
'एवं करोति या नारी नरो वा व्रतमुत्तमम्।'
इति वा पाठः।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं श्रियञ्च लभते सुखम्।
अन्ते याति परं स्थानं यत्र देवो निरञ्जनः॥"
इति भविष्यपुराणोक्ता धर्म्मघटव्रतकथा
समाप्ता॥
क्वचित् क्वचित् पद्यानि विष्णुधर्म्मोत्तरयमपुरा-
णोक्ता च लिखिता॥

धर्म्मचक्रः, पुं, (धर्म्मस्य चक्रं समूहो यत्र।)
बुद्धः। इति शब्दरत्नावली॥ (धर्म्मस्य चक्रं
समूहः।) धर्म्मसमूहे, क्ली। यथा, महा-
भारते। १।१०६।१४।
"भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्म्मचक्रमवर्त्तत॥"
अस्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। २२१।७।
"धर्म्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः॥")

धर्म्मचक्रभृत्, पुं, (धर्म्मचक्रं धर्म्मसङ्घं बिभर्त्तीति।
भृ+क्विप्। तुगागमश्च।) जिनः। इति
धरणिः॥

धर्म्मचारिणी, स्त्री, (धर्म्मं चरतीति। चर+
णिनि+ङीप्।) जाया। इति शब्दरत्नावली॥

धर्म्मचिन्तनं, क्ली, (धर्म्मस्य चिन्तनं भावना।)
धर्म्मचिन्ता। इति हेमचन्द्रः। ६।१७॥

धर्म्मचिन्ता, स्त्री, (धर्म्मस्य चिन्ता भावना।)
पुण्यभावना। तत्पर्य्यायः। उपाधिः २। इत्य-
मरः। १।७।२८॥

धर्म्मज्ञः, त्रि, (धर्म्मं जानातीति। ज्ञा+कः।)
धर्म्मज्ञानविशिष्टः। यथा,—
"धर्म्मज्ञश्च कृतज्ञश्च ह्रीनिषेवी दृढव्रतः॥"
इति विराटपर्व्व॥

धर्म्मणः, पुं, (धर्म्मेणेव धार्म्मिकवदित्यर्थः नम-
तीति। नम+अन्येष्वपीति डः।) वृक्षभेदः।

धामिनिया इति भाषा। (यथास्य पर्य्यायः।
"धम्बनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मणः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सर्पविशेषः। इति मेदिनी। णे, ५३ ॥ ढेमना।
इति भाषा ॥

धर्म्मत्वं, क्ली, (धर्म्मस्य भावः। धर्म्म+त्व।) वृत्तिमत्त्वम्। आधेयत्वमिति यावत्। यथा, गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्म्मत्वाभावादिति जगदीशः ॥

धर्म्मदानं, क्ली, (धर्म्माय दानम्।) प्रयोजनमनपेक्ष्य केवलधर्म्मबुद्ध्या पात्रेभ्यो दानम्। यथा, देवलः।
"पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम्।
केवलं धर्म्मबुद्ध्या यत् धर्म्मदानं प्रचक्षते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

धर्म्मद्रवी, स्त्री, (धर्म्मजनको द्रवो वारिरूपो यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं गङ्गास्तोत्रे।
"विष्णुपादाग्रसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि !।
धर्म्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि !॥")

धर्म्मधातुः, पुं, (अहिंसारूपो धर्म्म एव धातुः प्रकृतिर्यस्य।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मध्वजी, [न्] त्रि, (धर्म्मो ध्वजश्चिह्नम्। स एवास्यस्येति। धर्म्मध्वज+इनिः।) जीविकार्थंजटादिधारी न तु परमार्थतो धर्म्मानुष्ठानकारी। तत्पर्य्यायः। लिङ्गवृत्तिः २। इत्यमरः। २। ७। ५४ ॥ (यथा, मनुः। ४। १९५।
"धर्म्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
वैड़ालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः ॥")

धर्म्मपत्तनं, क्ली, (धर्म्मपत्तने जातम्। "तत्र जातः।" ४। ३। २५। इत्यण्। संज्ञापूर्ब्बकत्वात् न वृद्धिः।) मरिचम्। इत्यमरः। २। ९। ३६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"रेणुकं मरिचं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
धर्म्मस्य पत्तनम्।) धर्म्मपुरी। तत्पर्य्यायः। आवन्ती २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मपत्रं, क्ली, (धर्म्माय यज्ञादिकार्य्यार्थं पत्रं यस्य।) यज्ञोडुम्बरः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

धर्म्मपुत्रः, पुं, (धर्म्मस्य पुत्रः।) युधिष्ठिरराजः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते। ३। २३५। १८।
"न पापकं धास्यति धर्म्मपुत्रो
धनञ्जयश्चाप्यनुवर्त्स्यते तम् ॥")
नरनारायणावृषी। इति पुराणम् ॥ (यथा, देवीभागवते। ४। ७। १९।
"तापसौ धर्म्मपुत्रौ द्वौ सुशान्तमनसावुभौ ॥")
धर्म्मतः कृतपुत्रः। धरमबेटा इति भाषा ॥ यथा,—
"यावद्धूर्जटिधर्म्मपुत्रपरशुक्षुण्णाखिलक्षत्रियश्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधास्यत् पदम्।
त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो देवोऽयं दिनकृत्कुलैकतिलको न प्राभविष्यद् यदि ॥"
इति महानाटके। २। २५ ॥

धर्म्मवाणिजिकः, पुं, (धर्म्मे वाणिजिक इव। फलकामनया धर्म्माचरणादेवास्य तथात्वम्।) पुण्यकर्म्मफलकामी। यथा,—
"धर्म्मवाणिजिका मूढ़ाः फलकामा नराधमाः।
अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डीयवचनम् ॥

धर्म्मभाणकः, पुं, (धर्म्मार्थं भणतीति। भण+ण्वुल्।) भारतादिपाठकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्ममूलं, क्ली, (धर्म्मस्य मूलम्।) शुभादृष्टकारणम्। पुण्यहेतुः। यथा,—
"इत्थं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः।
दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्य्यान्ति धर्म्मिणः ॥
एष धर्म्मो महांस्त्यागो दानं भूतदया तथा।
ब्रह्मचर्य्यं सदा सत्यं अनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतत् समासतः ॥"
इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः ॥
(यथा च मनुः। २। ६।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥")

धर्म्मयुः, त्रि, (धर्म्मं याति गच्छतीति। या+मृगय्वादित्वात् कुः।) धर्म्मविशिष्टः। धार्म्मिकः। धर्म्मशब्दादस्त्यर्थे युप्रत्ययेन निष्पन्नः इति मुग्धबोधः ॥

धर्म्मयुक्, [ज्] त्रि, (धर्म्मं युनक्तीति। युज्+क्विप्।) धर्म्मयुक्तः। धार्म्मिकः। (यथाह देवलः।
"दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक्।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥")

धर्म्मराजः, पुं, (धर्म्मेण राजते इति। राज+अच्।) जिनः। (धर्म्मश्चासौ राजा चेति। समासे टच्।) यमः। इत्यमरः। ३। ३। ३१ ॥ (यथा, महाभारते। ३। २९६। ५४।
"धर्म्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥")
नरपतिः। युधिष्ठिरः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे। १६। ८।
"अपृच्छत् धर्म्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा ॥"
धर्म्मप्रधाने, त्रि। यथा, महाभारते। १। ५५। ११।
"धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं
त्वं वा वरुणो धर्म्मराजो यमो वा ॥")

धर्म्मराजपरीक्षा, स्त्री, (धर्म्मराजस्य परीक्षा।) धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्। यथा,
अथ धर्म्मराजविधिः। वृहस्पतिः।
"पत्रद्वये लेखनीयौ धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥
आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
ततः कुम्भात् पिण्डमेकं गृह्णीयादविलम्बितः ॥
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परीक्षकैः
जीवदानमन्त्रस्तु शारदायाम्।
'पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्म्नायुर्व्विन्दुविभूषितः।
याद्याः सप्तसकारान्ता व्योमसत्येन्दुसंयुतम्।
तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽमुष्य पदं वदेत्।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततःपरम्।
अमुष्य जीव इह स्थितस्ततोऽमुष्य पदं वदेत्।
सर्व्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः।
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम्।
तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः।
प्रत्यमुष्य पदात् पूर्व्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत्।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः।'
पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशबी
आम्। ततः शक्तिबीजं ह्रीँ। ततोऽङ्कुशबी
क्रोम्। वायुर्यंकारो विन्दुविभूषितः। तेन यं
याद्याः सप्तसकारान्ता उद्धृतयकारमाद्य
सप्त। अङ्कुशवायुनलावनी वरुणबीजानील
स्योक्तिः। अत्र वायोरेकस्य पूर्ब्बं पृथगुपन्या
सप्तानां सविन्दुत्वार्थः। अतएवान्यत्र बीजानं
युक्तम्। व्योमसत्येन्दुसंयुतम्। व्योम हकारः
सत्यं ओकारः। इन्दुर्व्विन्दुः। तेन हों। अमु
इति षष्ठ्यन्तदेवतानामोपलक्षणम्।
'अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते।
साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्।'
इति नारायणीयात्। अग्निवधूः स्वाहा ॥ * ॥
गायत्र्यादिसामाम्नाने तु सप्रणवव्याहृ
गायत्रीमात्रं पठितव्यम्। जपहोमादि य
किञ्चित् कृतश्चोक्तं सम्भवेन्न चेत् सर्व्वं व्याहृति
कुर्य्यात् गायत्र्या प्रणवेन च ॥ इति मिताक्षर
धृतषट्त्रिंशन्मतवचनदर्शनात् अत्रापि त
कल्प्यते ॥ * ॥ पितामहः।
'अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणा
राजतं कारयेद्धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम्।
लिखेद्भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत्।
सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यात् अधर्म्मोऽसितपुष्पकः
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत्।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समौ तत
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ब्बवत्
धर्म्मावाहनपूर्ब्बन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥
यदि पापवियुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करम्
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीतविलम्बितः ॥
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म्मे स तु हीयते
एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्।'
हन्तॄणामिति साहसाभियोगेषु। याचमा
नामिति अत्यन्तार्थाभियोगेषु। प्रायश्चि
त्तिनामिति पातकाभियोगेषु ॥ * ॥
तत्र प्रयोगः। पत्रद्वये शुक्लं धर्म्मं कृष्णमध
पुत्तलकद्वयरूपं निधाय ओम् आं ह्रीं क्रों

रं लं वं शं षं सं हौं हंसः धर्म्मस्य प्राणा इह प्राणाः। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य जीव इह स्थितः। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य सर्व्वेन्द्रियाणि। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणाः इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। इत्यनेन जीवदानं धर्म्मप्रतिमायां एवमधर्म्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्यादिसामस्थाने तेनैव नो चेत् सप्रणवव्याहृतिगायत्रीं पठित्वा धर्म्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्म्माधर्म्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्यमुपादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्म्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्म्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थापयेत्। प्राड्विवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्म्मावाहनादिहवनान्तं कर्म्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकप्रतिज्ञापत्रं लिखित्वा शोध्यशिरसि दद्यात्। शोध्यस्तु ओम् यदि पापवियुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करं इत्युच्चार्य्य कुम्भात्तयोरेकं गृह्णीयात्। धर्म्मे गृहीते शुद्धः अन्यथा अशुद्धः।”

इति दिव्यतत्त्वम् ॥

धर्म्मवान् [त्] त्रि, (धर्म्मोऽस्यास्तीति। धर्म्म + मतुप्। मस्य वः।) धर्म्मविशिष्टः। पुण्यवान्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे। २। १०४। २६।

> “जनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
> नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥”)

धर्म्मवासरः, पुं, (धर्म्मस्य धर्म्माचरणस्य वासरः। पौर्णमासी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मवाहनः, पुं, (धर्म्मं वाहयतीति। वह + णिच् + ल्युः। यद्वा, धर्म्मो वृषो वाहनं यस्य। धर्म्मस्य वृषरूपत्वादेव तथात्वम्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धर्म्मस्य याने, क्ली ॥

धर्म्मवैतंसिकः, पुं, (धर्म्मे वैतंसिक इव। आत्मनो धार्म्मिकत्वविज्ञापनाय पाशिकः कपटाचारी वेत्यर्थः।) पापकर्म्मणा धनमासाद्यात्मनो धार्म्मिकत्वख्यापनाय दानकर्त्ता। तत्पापफलं यथा,—

> “धर्म्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा।
> ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ॥
> पापेन कर्म्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः।
> रागमोहान्वितोऽशान्तः कलुषीं योनिमाप्नु-
> यात् ॥”

इति वह्निपुराणे दानविधिनामाध्यायः ॥

धर्म्मव्याधः, पुं, (धर्म्मप्रधानो व्याधः। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) पापपुरुषविशेषः। स तु काश्मीरदेशाधिपवसुनामनृपदेहनिर्गतव्याधरूपिब्रह्महत्यात्मकः। तस्य राज्ञो वरेण तस्य धर्म्मव्याध इति संज्ञाभूत्। यथा,—

> “ततः पुत्रं विचक्षणं श्रेष्ठं ब्राह्मणस्य च।
> अभिषिच्य स्वके राज्ये तपोवनमुपागमत् ॥
> पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यत्र केशवः।
> पुण्डरीकाक्षनामा तु पूज्यते तत्परायणैः ॥
> तत्र गत्वा स राजर्षिः काश्मीराधिपतिर्व्वसुः।
> अतितीव्रेण तपसा स्वशरीरमशोषयत् ॥
> पुण्डरीकाक्षपारं तु स्तवं भक्त्या जपन् बुधः।
> नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते मधुसूदन !।
> नमस्ते सर्व्वलोकेश ! नमस्ते तिग्मचक्रिणे ॥”

इत्यादि।

> “एवन्तु वदतस्तस्य मूर्त्तिमान् पुरुषः किल।
> निर्गत्य देहान्नीलाभो घनचक्षो भयङ्करः ॥
> उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप ! ॥

राजोवाच।

> कोऽसि किं कार्य्यमिह ते कस्मादागतवानसि।
> एतन्मे कथय व्याध ! एतदिच्छामि वेदितुम् ॥

व्याध उवाच।

> पूर्व्वं कलियुगे राजन् ! राजा त्वं दक्षिणामुखे।
> अरण्यमागतो हन्तुं श्वापदानि विशेषतः ॥
> तत्र त्वयाप्यकामेन मृगवेशधरो मुनिः।
> दण्डयुग्मेन दूरे तु पातितो धरणीतले ॥
> ततस्त्वया महाराज ! सन्नारायणं प्रभुम्।
> संचिन्त्य द्वादशी शुद्धा त्वया राजन् ! उपोषिता ॥
> गौरत्ता विधिना सद्यो मृतोऽस्युदरमूलतः।
> अहञ्च तव देहस्थः सर्व्वं जानामि वाचयम् ॥
> स्वर्गस्थस्यापि राजेन्द्र ! स्थितोऽहं स्वेन तेजसा।
> इदानीमादिष्टश्चौ तु कृते नृपतिसत्तम ! ॥
> सम्भूतस्त्वं महाराज ! रामः सुमनसो गृहे।
> इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुण्डरीकाक्षपारगम् ॥
> पठितं तत्प्रभावेण विहायाङ्गं हत्याश्रयम्।
> एकीभूतः पुनर्ज्जातो व्याधरूपो नृपोत्तम ! ॥
> एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः।
> वरेण छन्दयामास तं व्याधं राजसत्तमः ॥

राजोवाच।

> स्मारितोऽस्मि महाव्याध ! त्वया जन्मान्तरं गतम्।
> तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्म्मव्याधो भविष्यसि ॥”

इति वाराहे आदिकृतवृत्तान्तनामाध्यायः ॥

(अपरो धार्म्मिको व्याधविशेषः। अस्य विवरणन्तु महाभारते। ३। २०६ अध्यायमारभ्य विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

धर्म्मशास्त्रं, क्ली, (धर्म्मस्य धर्म्माय वा शास्त्रम्।) मन्वादिप्रणीतशास्त्रम्। तत्पर्य्यायः। स्मृतिः २ धर्म्मसंहिता ३। इति हेमचन्द्रः ॥ धर्म्मशास्त्रप्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ५-६।

> “मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
> यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
> पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
> शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति ॥ रघुनन्दनकृतधर्म्मशास्त्राणि यथा,—

> “मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये।
> प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥
> दुर्गोत्सवे व्यवहारे वैकादश्यादिनिर्णये।
> तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गाश्रये व्रते ॥
> प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुसंज्ञके।
> दीक्षायामाह्निके कृत्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
> सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे।
> इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यः ॥

धर्म्मशीलः, त्रि, (धर्म्मे धर्म्माचरणे शीलं स्वभावो यस्य।) धार्म्मिकः। यथा, विराटपर्व्वणि।

> “धर्म्मशीलो वदान्यश्च दृढश्च सुमहाधनः ॥”

धर्म्मसंहिता, स्त्री, (धर्म्मस्य संहिता।) स्मृतिशास्त्रम्। इत्यमरः। १। ६। ६ ॥

धर्म्मसावर्णिः, पुं, (धर्म्म एव सावर्णिः सूर्य्यपुत्रो मनुः।) एकादशो मनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्मसेतुरवतारः। वैधृत इन्द्रः। विहङ्गमकामगमाद्या देवाः। अरुणादयः सप्तर्षयः। सत्यधर्म्मादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

> “भविष्यधर्म्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु।
> विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरतयस्तथा ॥
> त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्त्रिंशको गणः।
> मासर्तुदिवसा ये तु निर्म्माणरतयस्तु ते ॥
> विहङ्गमा रात्रयोऽथ मुहूर्त्ताः कामगो गणः।
> इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमाः ॥
> हविष्मांश्च धनिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः।
> निश्चरश्चानघश्चैव वृष्णिश्चान्यो महामुनिः ॥
> सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्नितेजाश्च सप्तमः ॥
> सर्व्वानुगः सुधर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः ॥
> क्षेमधन्वा दृढायुश्च विभागस्तत्सुता नृपाः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

धर्म्मसारः, पुं, (धर्म्मस्य सारः।) श्रेष्ठपुण्यकर्म्म। यथा। ब्रह्मोवाच।

> “धर्म्मसारमहं वक्ष्ये सङ्क्षेपाच्छृणु शङ्कर !।
> भुक्तिमुक्तिप्रदं सूक्ष्मं सर्व्वपापविनाशनम् ॥
> श्रुतं प्रज्ञा बलं धैर्य्यं सुखसत्साहमेव च।
> शोको हरति वै नृणां तस्माच्छोकं परित्यजेत् ॥
> कर्म्मदेवाः कर्म्मलोकाः कर्म्मसम्बन्धिबान्धवाः।
> कर्म्माणि प्रेरयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः ॥
> दानमेव परो धर्म्मो दानात् सर्व्वमवाप्यते।
> दानात्मुक्तिश्च राज्यञ्च दद्याद्दानं ततो नरः ॥
> एकतः क्रतवः सर्व्वे समग्रवरदक्षिणाः।
> एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥
> तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः।
> गतिन्तु लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥
> अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रणाशिनी।
> जहाति पापं श्रद्धावान् जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥
> न पुराकृतपुण्यानां नराणामिह शङ्कर !।
> क्षीयन्ते नापि प्रपद्यन्ते श्रद्धादानव्यमर्थिनः ॥
> दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्त्यवारिताः।
> स गृहस्थ इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः ॥
> न चिन्तयन्ति ये विष्णुं नार्च्चयन्ति च ये नराः।
> धर्म्मस्य नाशका ये च ते वै निरयगामिनः ॥
> ये च होमजपस्नानदेवतार्च्चनतत्पराः।
> सत्यक्षान्तिदयायुक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
> न दाता सुखदुःखानां न च हर्त्तास्ति कश्चन।
> स्वकृतान्येव भुज्यन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥
> धर्म्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थञ्च मैथुनम्।

देवार्थं तर्पणं येषां दुर्गाण्यभितरन्ति ते ॥
सन्तुष्टः को न शक्नोति फलमूलैश्च जीवितुम् ।
सर्व्व एव हि सान्येन शङ्कटान्यवगाहते ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्द्रोहः प्रवर्त्तते ।
लोभाम्मोहश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥
रागद्वेषानृतक्रोधलोभमोहमदोज्झितः ।
यः स शान्तः परं लोकं याति पापविवर्ज्जितः ॥
देवता मुनयो नागा गन्धर्व्वा गुह्यका नराः ।
धार्म्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ॥
न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिर्नित्यं तथा सर्व्वत्र वित्तवान् ॥
सर्व्वसत्त्वदयालुत्वं सर्व्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
सर्व्वत्रानित्यबुद्धित्वं श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥
पश्यन्निवाग्रतो मृत्युं यो धर्म्मं नाचरेन्नरः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
भ्रूणहा ब्रह्महा गोघ्नः पितृहा गुरुतल्पगः ।
भूमिं सर्व्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
न गोदानात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
सा गौर्न्यायार्ज्जिता दत्ता कृत्स्नं तारयते कुलम् ॥
नान्नदानात् परं दानं किञ्चिदस्ति वृषध्वज ! ।
अन्नेन धार्य्यते सर्व्वं चराचरमिदं जगत् ॥
कन्यादानं वृषोत्सर्गं जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
हस्त्यश्वरथदानानि मणिरत्नवसुन्धराः ॥
अन्नदानस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ।
अन्नात् प्राणो बलं तेजश्चान्नाद्वीर्य्यं धृतिः स्मृतिः ॥
कूपवापीतड़ागादि आरामाणि च कारयेत् ।
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥
साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थादपि विशिष्यते ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्ज्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया दानमेष धर्म्मः सनातनः ॥"
इति गारुड़े २२५ अध्यायः ॥

धर्म्मसुतः, पुं, (धर्म्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।
"एकान्ते विदुरेणोक्तो राजा धर्म्मसुतः शुचिः ॥"
नरनारायणमुनी । यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । १२ ।
"इति सञ्चिन्त्यमानं तं भ्रातरं दीनमानसम् ।
उवाच वचनं तथ्यं नरो धर्म्मसुतोऽनुजः ॥")

धर्म्मसृः, पुं, (धर्म्मं सृते इति । सृ + क्विप् ।) धन्याटपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धर्म्मप्रेरके, त्रि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १।७।८।३।
"सोमो राजा वरुणः । देवा धर्म्मसुवश्च ये ॥")

धर्म्मात्मा, [न्] पुं, (धर्म्मे आत्मा स्वभावो यस्य । कुमारपालः । स तु आर्हतविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।३।३७७॥) त्रि, धर्म्मशीलः । यथा,—
"महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्म्मात्मा पुत्त्रमध्यापयत् शुकम् ॥"
इति महाभारतम् ॥

धर्म्माधर्म्मपरीक्षणं, क्ली, (धर्म्मश्च अधर्म्मश्च तयोः परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा,—
"अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥
राजतं कारयेत् धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम् ।
लिखेत् भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यादधर्म्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समन्ततः ॥
मृद्भाण्डक उपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्व्ववत् ॥
धर्म्मावाहनपूर्व्वन्तु प्रतिज्ञापत्त्रकं लिखेत् ।
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करे ॥
अमुक्तश्चेन्मम करे पापमायातु धर्म्मतः ।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः ॥
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म्मे तु स हीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

धर्म्माधिकरणं, क्ली, (अधिक्रियते अस्मिन्निति । अधि + कृ + अधिकरणे ल्युट् । धर्म्मस्य अधिकरणम् ।) राज्ञो विचारस्थानम् । यथा,—
"धर्म्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तत् ॥"
इति वीरमित्रोदये कात्यायनवचनम् ॥*॥
"पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्म्माधिकरणे कार्य्या जनाह्लानकरा नराः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

धर्म्माधिकरणः, पुं, (धर्म्माधिकरणं आश्रयत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) धर्म्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् । यथा, मत्स्यपुराणे १८६ अध्याये ।
"समः शत्त्रौ च मित्त्रे च सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ॥"

धर्म्माधिकरणी, [न्] पुं, (धर्म्माधिकरणं विचार्य्यस्थानत्वेनास्त्यस्येति । धर्म्माधिकरण + इनिः ।) धर्म्माधिकरणविशिष्टः । जज् इति इंराजी भाषा । तत्पर्य्यायः । धर्म्माध्यक्षः२ धार्म्मिकः३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥ प्राड्विवाकः ४ अक्षदर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

धर्म्माध्यक्षः, पुं, (धर्म्मे धर्म्माधिकरणे अध्यक्षः ।) धर्म्माधिकरणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥
"कुलशीलगुणोपेतः सर्व्वधर्म्मपरायणः ।
प्रवीणः पेषणाध्यक्षो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ॥"
इति चाणक्ये । १०२ ॥
(विष्णुः यथा, महाभारते । १३ । १४६।२८ ।
"लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्म्माध्यक्षः कृताकृतः ॥"
"धर्म्माधर्म्मौ साक्षादीक्षते अनुरूपं फलं दातुम् । तस्माद्धर्म्माध्यक्षः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्म्मारण्यं, क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा यदरण्यम् ।) पुण्यवनविशेषः । तस्य नामकारणं यथा,—
"स धर्म्मः पीड़ितः सर्व्वं सोमेनाद्भुतकर्म्मणा ।
तारां जिहीर्षता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य च ।
सोऽप्ययाच्छीघ्रितस्तेन बलिना क्रूरकर्म्मणा ।
अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश तदा प्रभुः ॥
ब्रह्मोवाच ।
यस्मादरण्यमिदं धर्म्म ! त्वया व्याप्तं चिरं विभो
नाम्ना भविष्यति ह्येतद्धर्म्मारण्यमिति प्रभो ! ।
इति वराहपुराणम् ।
(गयास्थतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गय माहात्म्ये ।
"प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत् ।
धर्म्मारण्यं तत्र धर्म्मो यस्माद्यज्ञमकारयत् ।

धर्म्मासनं, क्ली, (धर्म्माय व्यवहारकार्य्यसाधन यदासनम् ।) विचारासनम् । बेञ्च् इति इंराजी भाषा । यथा,—
"धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥"
इति मनुः । ८ । २३

धर्म्मिणी, स्त्री, (धर्म्मोऽस्या अस्तीति । इनिः । ङीप् रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धर्म्मी, [न्] (त्रि, धर्म्मोऽस्यास्तीति । धर्म्म + "व्री इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । धर्म्मवान् । पुण्यशीलः । इति शब्दरत्नावली (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४६।
"धर्म्मगुप् धर्म्मकृद्धर्म्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।"
"धर्म्माधारतया धर्म्मी ।" इति शाङ्करभाष्यम्

धर्म्मोपदेशकः, पुं, (धर्म्ममुपदिशतीति । उप दिश + ण्वुल् ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः ।१।७

धर्म्म्यः, त्रि, (धर्म्म + "धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ४ । ४ । ९२ । इति यत् ।) धर्म्मादनपेत धर्म्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"धर्म्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्त्रियस्य न विद्यते ।
"न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्म्यः पितृकृतः स्मृतः
इति दायभागः
(धर्म्मेण प्राप्यः । "नौवयोधर्म्मेति ।" ४।४।९ इति यत् धर्म्मलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी

धर्म्म्यविवाहः, पुं, (धर्म्म्यः धर्म्मार्हो विवाहः विवाहविशेषः । स च पञ्चविधः । ब्रा दैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्यरूपः । अधर्म्म्यविवा त्रिविधः । असुरराक्षसपैशाचरूपः । यथ
"धर्म्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्म्ये
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यस्य वर्णस्य यो विवा धर्म्म्यः स उक्तो यथा, मनौ । ३ । २१—२
"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
यो यस्य धर्म्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यं
तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ।
षड़ानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्त्रस्य चतुरोऽवरान्
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यान राक्षसा
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो वि
राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्मौ स्मृताविः

प्रेष्यावद्यासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)
धर्षः, पुं, (धर्षणमिति । धृष + भावे घञ् ।)
प्रागल्भ्यम् । (यथा, महाभारते ।१।१८६।७।
“सर्व्वेष दर्पाद् धर्षाद्वाथ मात्सर्य्याच्चापलात् ।
प्रक्षितो धनुरायन्तुं वार्य्यतां साधु मागमत ॥”)
अमर्षः । शक्तिवन्धनम् । संहतिः । हिंसा ।
इति धृषधातोर्भावे ल्प्रत्ययेन साध्यः ॥
धर्षकः, पुं, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति ।
धृष + ण्वुल् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अभिभवकर्त्तरि, त्रि । यथा, हरिवंशे ।१५३।२४।
“विधार्य्य सर्व्वे यद्वार्त्ता ममैते यद्धर्षकाः ॥”)
धर्षकारिणी, स्त्री, (धर्षं कुलदूषणं करोतीति ।
कृ + णिनि + ङीप् ।) दूषिता कन्या । इति
शब्दरत्नावली ॥
धर्षणं, क्ली, (धृष् + ल्युट् ।) परिभवः । (यथा,
महाभारते । १ । २१४ । १६ ।
“सर्व्वमश्यत् परिक्षूतं धर्षणञ्च महीपतेः ॥”)
रतिः । इति मेदिनी । णे, ५४ ॥ धर्षशब्दार्थो-
ऽप्यत्र ॥
धर्षणिः, स्त्री, (कर्षतीति । धृष + “कषेरादेश
धः ।” उणां । २ । १०५ । इति अनिः आदेश
धः ।) बन्धकी । ठवलः । इति संक्षिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥
धर्षणी, स्त्री, (धर्षणि + कृदिकारादिति वा
ङीष् ।) धर्षिणी । असती । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
धर्षिणी, स्त्री, (धर्षति हिनस्ति कुलमिति ।
धृष + णिनि + ङीप् ।) पुंश्चली । इत्यमरः ।
२ । ६ । १० ॥
धर्षितं, क्ली, (धृष्यतेऽनेनेति । धृष + क्तः ।)
रतिः । मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धृष +
कर्म्मणि क्तः ।) क्षतधर्षणे, त्रि ॥ (अभिभूतः ।
यथा, महाभारते । ३ । ५५ । १५ ।
“आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥”)
धर्षिता, स्त्री, (धृष्यतेऽसौ । धृष + क्तः । टाप् ।)
असती । इति शब्दरत्नावली ॥
धलक्कः, पुं, (दधातीति । धा + डः । धं धारकं
लक्कति उत्क्षिपतीति । लक्क उत्क्षेपे + अच् ।
कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) ढुण्कण्टक-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धलआँकड़ा इति
भाषा ॥
धव, ड व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-
सकं-सेट् ।) ड, धन्वाते । व्रजो गतिः । इति
दुर्गादासः ॥
धवः, पुं, (धुनोति धवतीति वा । धु धू वा +
अच् ।) पतिः । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्व्वणि । १६ । ४५ ।
“मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो
भवान् ।
तस्मात्ताधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥”)
नरः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा,—
पञ्चतन्त्रे । २ । १०६ ।
“यौवनविशिष्यायाप्यस्ति किञ्चित् कार्य्यं क्वचि-
[त्कृदा ।
निर्द्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥”)
धूर्त्तः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ स्वनामख्यात-
वृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । ६६ । १७ ।
“बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम् ॥”)
तत्पर्य्यायः । धुरन्धरः २ शकटाख्यः ३ । इति
रत्नमाला ॥ धवतरुः ४ गौरः ५ कषायः ६
मधुरत्वक् ७ शुक्लवृक्षः ८ पाण्डुतरुः ९ धवलः
१० पाण्डुरः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
कटुत्वम् । कफानिलनाशित्वम् । पित्तप्रकोपण-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । अन्यच्च । शीत-
त्वम् । प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहत्वम् । मधु-
रत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वञ्च । तन्नामगुणाः ।
“धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो धौरो धुरन्धरः ।
धवः शीतप्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः ॥
मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तत्फलं ईषन्मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धु कम्पने + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति
भावे अप् । कम्पनम् ॥)
धवलः, पुं, (धावतीति । धाव ञ् जवशुध्योः +
“धावतेर्वाहुलकात् हस्वत्वञ्च ।” १ । १०८ ।
इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या कलः ह्रस्वश्च ।) धववृक्षः ।
चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राग-
विशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपुत्रः ।
इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ वृषश्रेष्ठः । शुक्लः ।
सुन्दरे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ श्वेतगुणयुक्ते,
त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥ (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ३०६ । [पिच्छिलताच्छा ॥”)
“धवलनखलक्ष्म दुर्ल्लभमकलितनेपथ्यमलक-
श्वेतमरिचे, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
धवलपक्षः, पुं, (धवलौ शुक्लौ पक्षौ यस्य ।) हंसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्लः पक्षः ।)
शुक्लपक्षश्च ॥ (शुक्लपक्षविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे ।
“धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ॥”)
धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) सित-
पाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
धवलमृत्तिका, स्त्री, (धवला मृत्तिका ।) खटिनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धवलयावनालः, पुं, (धवलो यावनालः ।) याव-
नालविशेषः । तत्पर्य्यायः । पाण्डुरः २ तार-
तण्डुलः ३ मधुरकान्तिविस्तारः ४ हंसः ५
मौक्तिकतण्डुलः ६ । अस्य गुणाः । मौल्यत्वम् ।
बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । रुच्यप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् ।
त्रिदोषार्शोगुल्मव्रणनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
धवला, स्त्री, (धावतीति । धाव + कलः ह्रस्वश्च ।
अनुदात्तत्वाभावात् न ङीष् ।) शुक्ला गौः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥
धवली, स्त्री, (धवल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
शुक्ला गौः ॥ इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥
धवलोत्पलं, क्ली, (धवलञ्च तदुत्पलम् ।) कुमुदम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धवित्रकः, पुं, (धुनाति कम्पयति इन्धनादीनीति ।
धू + “आवको लघुश्चित्रिधाभ्यः ।” उणां
३ । ८३ । इति आवकः ।) वायुः । इत्युणादि-
कोषः ॥
धवित्रं, क्ली, (धूयतेऽनेनेति । धू + “अर्त्तिलूधू-
सूखनसहचर इत्रः ।” ३ । २ । १८४ । इति
इत्रः ।) मृगचर्म्मरचितव्यजनम् । इत्यमरः ।
२ । ७ । २३ ॥
धा, डु ञ ति धारणे । पुष्टौ । दाने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) डु, त्रिमि-
मम् । ञ, ति, दधाति धत्ते । धारणं धरणम् ।
दाने, दिवता विहितं लयायवेति किराते
विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
धाः, पुं, (दधातीति । धा + क्विप् ।) ब्रह्मा ।
धारकः । इति मेदिनी । धे, १ ॥ बृहस्पतिः ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥
धाकः, पुं, (दधातीति । धा + “इदाधारार्चि-
कलिभ्यः कः ।” उणां ३ । ४० । इति कः ।)
वृषः । आहारः । इत्युणादिकोषः ॥ अन्नम् ।
स्तम्भः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(आधारः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
धाटी, स्त्री, शत्रुसम्मुखगमनम् । तत्पर्य्यायः ।
प्रपातः २ अभ्यवस्कन्दः ३ अभ्यासादनम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ॥
धानकः, पुं, (दधातीति । धा + “आनको लघु-
शृङ्गिभिधाञ्भ्यः ।” उणां ३ । ८३ । इति
आनकः ।) दीनारभागः । इत्युणादिकोषः ॥
धातकी, स्त्री, (धातुं करोतीति । धा + तत्करो-
तीति णिच् । टिलोपः । ततः कुन् । ततः
पिप्पल्यादित्वात् ङीष् ।) पुष्पविशेषः । धाइ-
फुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वह्निपुष्पी २
ताम्रपुष्पी ३ धावनी ४ अग्निज्वाला ५ सुभिक्षा
६ पार्व्वती ७ बहुपुष्पिका ८ कुमुदा ९ सीधु-
पुष्पी १० कुञ्जरा ११ मद्यवासिनी १२ गुच्छ-
पुष्पी १३ संधपुष्पी १४ रोधपुष्पिणी १५ तीव्र-
ज्वाला १६ वह्निशिखा १७ मद्यपुष्पा १८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ धातृपुष्पी १९ धातुपुष्पी
२० धातृपुष्पिका २१ धात्री २२ धातुपुष्पिका
२३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मदकारित्वम् । विष-
प्रवाहिकातिसारविसर्पव्रणनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शीतलत्वम् । रक्तपित्तनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
धाता, [ऋ] पुं, (दधातीति । धा + तृच् ।)
ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा,
रघुः । १० । ४३ ।
“धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
दैवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ॥”)

विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११५ ।
"आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥"
"संहारसमये सर्व्वाः प्रजा धयति पिबतीति वा धाता । धेट् पाने इति धातुः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, तत्रैव ।३३।१७।१०३।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
भृगुमुनिपुत्त्रः । तस्य भार्य्या मेरुकन्या आयतिः । तस्य सुतः मृकण्डुः तस्य च मार्कण्डेयः । इति श्रीभागवतम् ॥ ऊनपञ्चाशद्वायुमध्यगतवायुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ।
"धाता दुर्गो धृतिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात्सहः ।
द्युतिर्वर्पुरनाधृष्यवासः कामो जयो विराट् ॥
इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्व्वसम्भवाः ॥"
(आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
ये राजन् ! नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! ॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ॥"
ब्रह्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५१ ।
"द्वौ पुत्त्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥")
पालके, त्रि । इति मेदिनी । ते, २७ ॥ धारकः । इति धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धीयते सर्व्वमस्मिन्निति । धा + "सितनिगमीति ।" उणां १ । ७० । इति तुन् ।) शरीरधारकवस्तूनि । तद्यथा । कफः । वातः । पित्तम् ।
"शरीरदूषणाद्दोषा मलिनीकरणान्मलाः ।
धारणाद्धातवस्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ॥"
इति वैद्यकम् ॥
("रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्याः मलामूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे अप्युच्येते तद् यथा ।
"तथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानां अभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्त्रकेशरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयः परिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोऽर्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति । स एवान्नरसो वृद्धानां जरापक्वशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति । त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥
अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।
"एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहन्दधति यन्नृणाम् ।
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥"
अथ धातूनां कर्म्माण्याह ।
"प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
गर्भोत्पादश्च कर्म्माणि धातूनां कथितानि हि ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा । शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी । जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणाः यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्पर्शः । शब्दः । इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् । जिह्वा । त्वक् ॥ अक्षविकृतिः । सा तु गैरिकमनःशिलादि । (यथा, कुमारे । १ । ४ ।
"अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥")
शब्दयोनिः । सा च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपचपठप्रभृतिः । स्वर्णादिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥
यथा, शब्दमालायाम् ।
"सुवर्णरूप्यमाणिक्यहरितालमनःशिलाः ।
गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥"
नव धातवो यथा, सुखबोधे ।
"हेमतारारनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् ।
कांस्यकं कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥"
अष्टधातवो यथा, दानसागरे ।
"हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च ।
रङ्गमायसरैत्यञ्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥"
अपि च वैद्यके ।
"सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कुप्यञ्च पारदम् ।
वङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः ॥"
सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।
"स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च ।
सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥"
ताम्राद्युत्पत्तिर्यथा,—
"शृणु तत्त्वेन मे भूमे ! कथ्यमानं मयानघे ! ।
एकाग्रं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥
पूर्व्वं कमलपत्राक्षि ! गुडाकेशो महासुरः ।
ताम्ररूपं समादाय ममैवाराधने रतः ॥
तच्च दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
गुडाकेश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥
चक्रेण वधमिच्छामि त्वया मुक्तेन केशव ! ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥
मम तेजोमयं चक्रं वाधयिष्यत्यसंशयम् ।
तदैव चक्रेण विपाटितोऽसौ
प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥
ताम्रन्तु तन्मांसमभूत्सुवर्ण-
मस्थीनि रूप्यं बहुधातवश्च ।
रङ्गञ्च सीसं त्रपुधातुसंस्थं
कांस्यञ्च रीतिश्च मलस्तु तेषाम् ॥
एतद्भागवतैः कार्य्यं मम प्रियकरैः सदा ।
एवं ताम्रं समुत्पन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
"हरितालं हरेर्वीर्य्यं लक्ष्मीवीर्य्यं मनःशिला ।
पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकं पार्व्वतीरजः ॥"
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
सप्तोपधातवो यथा,—
"माक्षिकं तुत्थकाभ्रे च नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥" * ॥
शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा,—
"स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
शुद्धमांसभवः स्नेहो यः सा संकीर्त्त्यते वसा ।
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥"
इति सुखबोधः ।

धातुकासीसं, क्ली, (धातुरूपं कासीसम् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कासीसं धातुकासीसं हरितं तच्च लोहितम् ।"

धातुघ्नं, क्ली, (धातुं स्वर्णादिकं हन्तीति । हन + टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।६०॥

धातुनाशनं, क्ली, (धातुं स्वर्णादिकं नाशयतीति नश् + णिच् + ल्युः ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धातुपः, पुं, (धातुं अस्थिमज्जामांसोत्पादक पदार्थविशेषं पाति रक्षतीति । पा + क ।) शरीरस्थप्रथमधातुः । रस इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । जाति ङीष् । स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा कप् । टाप् अत इत्वम् ।) धातृपुष्पिका । इति शब्दरत्नावली । धाइफुल् इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री, (धातुरिव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) धातकी । इति भावप्रकाशः ॥

धातुभृत्, पुं, (धातुं गैरिकादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ धातुपोषके, त्रि ॥

धातुमाक्षिकं, क्ली, (धातुरूपं माक्षिकम् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"माक्षिकं धातुमाक्षिकं ताप्यं ताप्युत्थवं ग्रकम्"

धातुमारिणी, स्त्री, (धातुं सुवर्णादिकं मारयतीति मृ + णिच् + णिनि + ङीप् ।) सर्ज्जिका । इति शब्दचन्द्रिका । सोहागा इति भाषा ॥

धातुराजकं, क्ली, (धातुषु राजते इति । राज + ण्वुल् । यद्वा, धातूनां राजा इति समासान्त टच् ततः स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुवल्लभं, क्ली, (धातुषु वल्लभम् ।) टङ्कणम् इति राजनिर्घण्टः ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

धातुवादी, [न्] पुं, (धातुं वदति उपायान्तरेण कर्त्तुं कथयतीति । वद + णिनिः ।) कारन्धमी इति हारावली । १६५ ॥

धातुवैरी, [न्] पुं, (धातूनां वैरीव दूषकत्वात्) गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुशेखरं, क्ली, (धातूनामुपधातूनां शेखरमिव श्रेष्ठत्वात् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥

धातूपलः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः पाषाणः।) कठिनिका। इति हारावली। २१२॥

धातुपुत्त्रः, पुं, (धातुर्ब्रह्मणः पुत्त्रः।) सनत्कुमारः। इति शब्दरत्नावली॥ ब्रह्मणः सुतमात्रञ्च॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुपुष्पी। स्वार्थे कन् पूर्ब्बह्रस्वः। यद्वा, कप्। टापि अत इत्वम्।) धातकी। इत्यमरः। २। ४। १२४॥

धातुपुष्पी, स्त्री, (धातु पुष्टिकर्त्तृ पुष्पमस्याः। ङीप्।) धातकी। इति शब्दरत्नावली॥

धात्रं, क्ली, (धीयते अन्नाद्यमनेनेति। धा+आधारे ष्ट्रन्।) भाजनम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

धात्रिका, स्त्री, (धात्री। स्वार्थे कन् टाप् पूर्ब्बह्रस्वश्च।) आमलकी। इति राजनिर्घण्टः॥

धात्री, स्त्री, (धीयते पीयते इति। धेट पाने+ "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति कर्म्मणि ष्ट्रन्। षित्वात् ङीष्। अस्याः स्तनदुग्धपानात्तथात्वम्। यद्वा, दधाति धरतीति। धा +तृच्+ङीप्।) माता। (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्। ३। ८२।
"पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते॥")
उपमाता। (यथा, रघुः। १०। ७८।
"कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः॥"
(कुमाररक्षाकर्त्री। धाइ इति भाषा॥ तस्याः परीक्षा यथा, "अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः। अथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रां अक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमनन्तावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तन्यसम्पदुपेतामिति।"
"धात्री तु यदा स्यादुत्तमकुलशुक्लदुग्धा स्यात्तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्य्यां सहस्रवीर्य्यां मोघाममघां शिवामरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति बिभ्रत्यौषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेदिति धात्रीकर्म्म।" इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥ *॥ (दधाति धारयति सर्व्वमिति। धा+तृच्+ङीप्।) क्षितिः। (गायत्रीस्वरूपिणी भगवती। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ७८।
"धात्रीधनुर्द्धरा धेनुर्धारिणी धर्म्मचारिणी॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ६२।
"धर्म्मोर्म्मिवाहिनी धुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम्॥")
आमलकीवृक्षः। इति मेदिनी। रे, ४६॥
(अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"धात्री कषफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥")

अथ धात्र्याद्युत्पत्तिकारणम्।

इन्द्रामरगणान्मुग्धस्य विष्णोर्मोहापनोदाय बद्धमायाकारायां शक्तिं स्तुवतो देवान् प्रति सा आह।
"अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः।
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्सलाः॥
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तदा।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते॥
निर्वपध्वं ततः कार्य्यं भवतां सिद्धिमेष्यति।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियोऽभवन्॥
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम!।
धात्रुद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता॥
गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः।
स्त्रीरूपिण्यो वनस्पत्यो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप!॥
उत्तस्थौ सम्भ्रमाद्वृन्दारूपातिशयविभ्रमात्॥"
अस्या माहात्म्यं यथा,—
"शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम्।
यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद!॥
धात्री वत्स! नृणां धात्री मातृवत् कुरुते कृपाम्।
दद्यादायुः पयः पानं स्नानाद्वै धर्म्मसञ्चयम्॥
अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्व्वाणमेव च।
विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम्॥
तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र! धात्रीस्नानं हि यत्नतः।
प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद!॥
यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ! धात्रीस्नानं समाचरेत्।
तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः॥
धात्रीस्नातानि दिवसे यस्यास्थीनि कलेवरे।
प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र! न स स्याद्गर्भसम्भवः॥
धात्रीफलेन विप्रेन्द्र! येषां केशाश्च रञ्जिताः।
ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम्॥
धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यतरं स्मृतम्।
पुण्यात् पुण्यतरं वत्स! भक्षणे मुनिपुङ्गव!॥
न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम्।
एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र! धात्रीस्नानं समाचरेत्।
यश्च तच्चन्नमश्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्॥
धात्रीफलं स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम!।
प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः।
संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामहन्यहनि मानवः॥
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः॥
धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च।
रविवारे च संक्रान्तौ संस्मरन्मुनिपुङ्गव!॥
यस्य गेहे मुनिश्रेष्ठ! धात्री तिष्ठति सर्व्वदा।
तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसाः॥
धात्रीस्नाने हरेर्नाम्नि जागरे हरिवासरे।
जन्मवन्धो विनश्येत हयमेधायुतं फलम्॥
छायायामामलक्यैर्यस्तु कार्त्तिके हरितुष्टय!।
परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम्॥
धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात् श्राद्धन्तु यो मुने!।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः॥
मूर्द्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम!।
धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक्॥
धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः।
धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत्॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं मुने!।
प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा॥
धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे।
तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति॥
धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात्।
स इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति॥
धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेन्न हि।
स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च॥
न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः।
तथा पद्माक्षमालापि धर्म्मकामार्थमिच्छता॥
यावल्लुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि।
तावत्तनसि मृतस्योऽपि सदा लुठति केशवः॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत्॥
सर्व्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया।
आरोपणीया सेव्या च सेचनीया सदा बुधैः।
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम्।
श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः॥

अपि च।
"तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः।
आमलक्या अपि प्राज्ञ! तास्ता एव वसन्ति च॥
अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्म्मामलकीतले।
क्रियते मानवैर्विप्र! भवेत्तत् सर्व्वमक्षयम्॥
पवित्रैर्नूतनैः पत्रैर्धात्र्या यः पूजयेद्धरिम्।
स मुक्तः पापजालेन सायुज्यं लभते हरेः॥
धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने!।
स्थानं तदपवित्रं स्यात्र च पुण्यक्रिया फलेत्॥
धात्र्या हीनं तुलस्या च निलयं यस्य भूसुर!।
अलक्ष्मीः पातकं सर्व्वं कलिश्च तेन तोषितः॥
धात्रीकाष्ठस्य मालाञ्च यो वहेन्मतिमान्नरः।
तत् सर्व्वमक्षयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा॥
यस्तु धात्रीफलं भुङ्क्ते मानवोऽखिलतत्त्ववित्।
तद्देहाभ्यन्तरस्थायि सर्व्वं पापं विनश्यति॥
धात्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तम।
ब्रवीमि शृणु माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम्॥
श्मशानेऽपि यदा मृत्युस्तस्य स्याद्दैवयोगतः।
गङ्गामरणजं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः॥
नित्यं प्रक्षालति यो धात्रीतुलसीमूलकर्द्दमम्।
दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽश्वमेधशतोद्भवम्॥
धात्रीतरुञ्च यो हन्ति सर्व्वदेवगणाश्रयम्।
स ददाति हरेरङ्गे घातं नास्त्यत्र संशयः॥
सर्व्वदेवमयी धात्री विशेषात् केशवप्रिया।
सम्यग्वक्तुं गुणं तस्या ब्रह्मणापि न शक्यते॥"
इति क्रियायोगसारे २१ अध्यायः॥

यथा स्कान्दे।
"न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम्।
तं म्लेच्छदेशं जानीयात् यत्र नायान्ति वैष्णवाः॥")
इत्येकादशीतत्त्वम्॥

अथ धात्रीसेचनफलम्।

"पिता पितामहाश्चान्ये अपुत्रा ये च गोत्रिणः।
तृणयोनिं गता ये च ये च कीटत्वमागताः॥
रौरवे नरके ये च महारौरवसंज्ञके।
वियोनिञ्च गता ये च ये च ब्रह्माण्डमध्यगाः॥
पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः॥
ते पिबन्तु मया दत्तं धात्रीमूले सदा पयः॥
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु धात्रीमूलनिषेचनात्॥
इति धात्रीं चाभिषिच्य वाराणष्टोत्तरं शतम्।
तांश्च प्रदक्षिणीकृत्य कुर्य्याज्जागरणं व्रती॥
जागरणन्तु प्रक्रान्तव्रतविषयम्।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः॥

धात्रीपत्रं, क्ली, (धात्रीपत्रमिव पत्रमस्य।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"तालीशं सुत्तम्पत्राट्यं धात्रीपत्रञ्च तत् स्मृतम्॥"
धात्र्याः पत्रम्।) आमलकीदलञ्च॥

धात्रीपुत्त्रः, पुं, (धात्र्या उपमातुः पुत्त्रः।) नटः। इति हेमचन्द्रः। २।२४२। उपमातृसुतश्च॥

धात्रीफलं, क्ली, (धात्र्या आमलक्याः फलम्।) आमलकी। इति जटाधरः॥ (विवरणमामलकीशब्देऽस्य ज्ञातव्यम्॥)

धात्रेयिका, स्त्री, (धात्रेयी+स्वार्थे कन् टाप्। पूर्व्वह्रस्वश्च।) धात्री। धाइ इति भाषा। यथा, तिथितत्त्वे चतुर्थीप्रकरणे।
"पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः॥"

धात्रेयी, स्त्री, धात्रीशब्दात् स्वार्थे (ढक्) ईप्(ङीप्)-प्रत्ययेन निष्पन्ना॥ धात्रेयिका। (यथा, देवीभागवते। २।६।३२।
"करे धृत्वाथ धात्रेयी तामुवाच सुलज्जिताम्।
का चिन्ता करभोरु! त्वमाधत्सेऽद्य स्थितासनाहम्॥")

धानकं, क्ली, (धन्याकं पृषोदरादित्वात् साधुः।) धन्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य विषयो यथा वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये।
"श्लेष्मातिसारवातोक्तं विशेषादामपाचनम्।
कर्त्तव्यमनुबन्धस्य पिबेत् पञ्चाग्निदीपनम्॥
बिल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदा विश्वभेषजम्।
वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदारु वा॥")

धाना, स्त्री, (धीयते इति। धा+"धापवस्यज्यतिभ्यो नः।" उणां। ३।६। इति नः टाप् च।) भृष्टयवः। धान्यकम्। (पर्य्याया यथा,
"धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकन्तथा।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) अभिनवः। अङ्कुरः। भिन्नः। चूर्णसक्तवः। इति मेदिनीहेमचन्द्रौ॥

धानाः, स्त्री, (धीयन्ते इति। धा+"धापवस्यज्यतिभ्यो नः।" उणां। ३।६। इति नः टाप् च।) भृष्टयवः। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। २।९।४७॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३।३५।३।
"अस्तेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवे दिवे सदृशीरद्धि धानाः॥"
"त्वन्तु सदृशीरेकरूपान् धाना भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्धि भक्षय।" इति तद्भाष्ये सायनः।)
"यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम्।
धानाः स्युर्दुर्ज्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः॥
तथा मेदःकफच्छर्द्दिनाशन्यः संप्रकीर्त्तिताः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
("धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः।
शुष्कत्वात्तर्पणा चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्ज्जराः॥
विरूढधानाः शष्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः।
पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम्॥"
"धाना पर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्द्दिशेत्तथा॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥)

धानाकाः, स्त्री, (धाना+स्वार्थे कन् टाप्।) धानाः। नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इति शब्दरत्नावली॥

धानाचूर्णं, क्ली, (धानानां चूर्णम्।) भृष्टयवचूर्णम्। सक्तवः। इति हेमचन्द्रः। ३।६५॥

धानी, स्त्री, (धीयते धार्य्यतेऽत्र। धा+आधारे ल्युट्। टित्वात् ङीप्।) आधारः। यथा, मत्स्यधानी राजधानी। इत्यादि भरतः॥ पीलुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

धानुष्कः, त्रि, (धनुः प्रहरणमस्येति। धनुः+तदस्य इत्यधिकृत्य "प्रहरणम्।" ४।४।५७। इति ठक्। यद्वा, धनुषा जीवतीति। "वेतनादिभ्यो जीवति।" ४।४।१२। इति ठक्। "इसुसुक्तान्तात् कः।" ७।३।५१। इति ठस्य कः।) धनुर्द्धरः। इत्यमरः। २।८।६९॥ (यथा, महाभारते। ६।२०।१७।
"अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्म्मिणः।
एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत!॥")

धानुष्का, स्त्री, (धनुरिव अवयवोऽस्या इति ठक् टाप् च।) अपामार्गवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

धानुष्यः, पुं, (धनुषि साधुरिति। धनुष्+ष्यञ्।) वंशः। इति राजनिर्घण्टः॥

धानेयं, क्ली, (धाना एव। स्वार्थे ढक्।) धन्याकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

धानेयकं, क्ली, (धानेय+स्वार्थे कन्।) धन्याकम्। इति जटाधरः॥

धान्धा, स्त्री, एलीका। इति शब्दचन्द्रिका॥ एलाइच इति भाषा॥

धान्यं, क्ली, चतुस्तिलपरिमाणम्। इति शुभङ्करः। धन्याकम्। धनीया इति यस्य भाषा। तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरुधनीयकम्।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषणोग्रा वितुन्नकम्॥")
परिपेलम्। (धाने पोषणे साधु इति। धान+"तत्र साधुः।" ४।४।९८। इति यत्। यद्वा, दधातीति। धा+"दधातेर्यन् नुट् च" उणां। ५।४८। इति यन् नुट् च।) व्रीहितण्डुलादि। धान इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः भोग्यम् २ भोगार्हम् ३ अन्नम् ४ अद्यम् जीवसाधनम् ६ स्तम्बकरिः ७ व्रीहिः ८ (यथा, ऋग्वेदे। ६।१३।४।
"विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यं वसव्यैः।")
तत्र शूकधान्यगुणः। त्रिदोषशमनत्वम्। तेषां बलातिशयवीर्य्यरुद्धिदातृत्वञ्च॥ * ॥ शमीधान्यगुणाः। गुरुत्वम्। हिमत्वम्। विबन्धदातृत्वञ्च॥ * ॥ तृणधान्यगुणः। वातात्मकत्वम्। शिशिरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ धान्यं त्रिविधम्। हैमन्तोद्भवः शालिः १ ग्रैष्मजः षष्टिकः प्रावृट्कालभव आशुः ३। एतेषां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥ * ॥ वापितधान्यगुणः। गुरुत्वम् अवापितधान्यगुणः। वापितधान्यगुणात् किञ्चिद्धीनः॥ * ॥ रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः। लघुत्वम्। शीघ्रपाकित्वम्। गुणोत्तरत्वम्। अदाहित्वम्। दोषहरत्वम्। बल्यत्वम्। मूत्रविवर्द्धनत्वञ्च॥ * ॥ नवं धान्यं अभिष्यन्दि। संवत्सरोत्थितं धान्यं लघु। संवत्सरद्वयातीतं धान्यं वातप्रकोपणं रूक्षं लघुतरं पुंस्त्वघाति शूकधान्यं शमीधान्यञ्च वत्सरादूर्द्ध्वं प्रशस्तम्। शमीधान्यं वर्षादतीतं वातप्ररूक्षम्। अभिनवं तत्प्रायेण गुरु। नवा यवगोधूममाषतिला हिताः। पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकराः॥ अनार्त्तवं व्याधिकरं अपर्य्यागतं अभूमिजं नवञ्च धान्यं न गुणवत् अकालजातं धान्यं विरसं सर्व्वधातुप्रदूषणञ्च इति राजवल्लभः॥ * ॥ व्रतादौ अन्नत्यागे वर्जनीयधान्यानि यथा,—
"एकादश्यां विशेषेण त्यक्त्वान्नं परित्यजेत्।
फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्द्रव्यं प्रकल्पयेत्।
अन्नन्तु धान्यसम्भूतं गिरिजे यदि जायते।
धान्यानि विविधानीह जगत्यां श्टणु यत्नतः।
श्याममाषमसूराश्च धान्यकोद्रवसर्षपाः।
मुद्गको राजमाषाश्च तुसरी कुमरस्तथा॥
यवगोधूमसम्भाश्च तिलकङ्गुकुलत्थकाः।
गवेधुकाश्च नीवारा आतकश्च कलायकाः॥
माकुको वज्रकोरङ्गः कोचको वङ्कस्तथा।
तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै।
एड़काग्रसमुद्भूतमन्नं भवति शोभने!।
अन्नत्यागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्ज्जयेत्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥ * ॥
अथ धान्यच्छेदनदिनम्। तत्र तिथयः रिक्तातिरिक्ताः। वाराः रविशुक्रसोमबुधबृहस्पतीनाम्। नक्षत्राणि कृत्तिका भरणी अश्लेषा पूर्व्वभाद्रपत् धनिष्ठा पूर्व्वाषाढ़ा ज्येष्ठा चित्रा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् एतानि। तत्र चन्द्रः शोभनः। लग्नानि द्विस्वभावसिंहवृश्चिककुम्भमिथुनतुलाकन्याधनुःपूर्व्वार्द्ध-

मकौयश्च्छलग्नमकरसंज्ञकानि ॥*॥ अथ धान्यस्थापनदिनम्। तत्र नक्षत्राणि। भरण्यश्लेषार्द्राकृत्तिकाविशाखापूर्ब्बफल्गुनीपूर्ब्बाषाढ़ापूर्ब्बभाद्रपज्ज्येष्ठामघाभिन्नानि। तत्र वारा: शुभग्रहाणाम्। लग्नानि मकरवृषसिंहवृश्चिककुम्भमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ॥*॥ अथ धान्यादिवृद्धिदानदिनम्। तत्र नक्षत्राणि श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी रेवती पुनर्व्वसु: पुष्य: अश्विनी ज्येष्ठा एतानि। वारा: बुधभिन्ना:। इति ज्योतिषम् ॥

धान्यकं, क्ली, (धान्यमिव प्रतिकृति:। "इवे प्रतिकृतौ।" ५। ३। ९६। इति कन्।) धान्याकम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये। "लङ्घनानन्तरं पानकाले धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धान्यन्नानि ॥" अस्य गुणा यथा,—
"धान्यकञ्चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचना:।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्लेशयन्ति तु ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
धान्यमेव स्वार्थे कन्। धान्यम्। पुं, चत्रियनृपतिविशेष:। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।१०८५।
"राजन्याविच्छिटकुलोद्भूतावुदयधान्यकौ ॥")

धान्यकोष्ठकं, क्ली, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत् कोष्ठकं गृहम्।) धान्यरक्षार्थगृहम्। इति हलायुध: ॥ गोला इति भाषा ॥

धान्यचमस:, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति। चम + असच्। धान्यं छिन्नधान्यमेव चमस:।) चिपिटक:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

धान्यधेनु:, स्त्री, (धान्यनिर्म्मिता धेनु:।) दानार्थधान्यनिर्म्मितधेनु:। यथा,—
"विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषत:।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् ॥
यां दत्त्वा सर्व्वपापेभ्य: शशाङ्क इव राहुत: ॥
दशधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तम !।
तत् सर्व्वमेवमाप्नोति व्रीहिधेनुप्रदो नर: ॥
कृष्णाजिनं तत: कृत्वा प्राग्वक्त्रं संन्यसेद्बुध:।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंयुताम् ॥
पूजयेद्वेदिमध्ये तु वेदनिर्घोषमङ्गलै: ॥
उत्तमा धान्यधेनु: स्याद्द्रोणानाञ्चापि चतुष्टयै:।
मध्यमा च तदर्द्धेन वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत्।
कर्णौ च रुक्मशृङ्गे तु राजतक्षुरसंयुता ॥
गोलश्च पूर्ब्बवद्घ्राणमगुरुचन्दनन्तथा।
मुक्ताफलमया दन्ता घृतचौद्रमयं सुखम् ॥
प्रशस्तपत्त्रश्रवणा कांस्यदोहनकान्विता।
इक्षुयष्टिमया: पादा: चौमपुच्छसमन्विता ॥
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता।
पादुकोपानहौ छत्रं भाजनं तर्पणं तथा ॥
एवं रचयित्वा तां कृत्वा दीपार्घ्यनादिकम्।
पुण्यकालञ्च संप्राप्य स्नात: शुक्लाम्बरी गृही।
त्रि: प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणानेन कीर्त्तयेत् ॥
तव विप्र ! महाभाग ! वेदवेदाङ्गपारग !।
यामेतां मया दत्तां गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम !।
प्रीयतां मम देवेशो भगवान्मधुसूदन: ॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गौविन्दे स्वाहा या च विभावसौ।
शक्रे शचीति विख्याता मेधा मुनिषु सत्तम ! ॥
तस्मात् सर्व्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता।
एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं समाप्य द्विजोत्तमम्।
यावच्च पृथिवी सर्व्वा वसुरत्नानि भूपते !।
तावत् पुण्यं समाधिक्यं व्रीहिधेनोश्च तत् फलम् ॥
तस्मान्नरेन्द्र ! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा।
इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीरत्नमालिना।
स्तूयमानोऽप्सरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते।
तत: स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ॥
एवं हरेण चोक्तोर्णं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तम।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

धान्यबीजं, क्ली, (धान्यस्य बीजमिव बीजं यस्य।) धन्याकम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥

धान्यमाय:, पुं, (धान्यं मातीति। मा + "क्वाचामश्च।" ३। २। २। इति अण्।) धान्यविक्रयी। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

धान्यराज:, पुं, (धान्यानां राजा। टच् समासे। यद्वा, धान्येषु राजते इति। राज दीप्तौ + अच्।) यव:। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (गुणादयोऽस्य यवशब्दे ज्ञातव्या: ॥)

धान्यवर्द्धनं, क्ली, (धान्यस्य वर्द्धनं वृद्धिर्यस्मात्।) वार्द्धुष्यम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ धानेर बाड़ी इति भाषा ॥

धान्यवीर:, पुं, (धान्येषु वीर इव बलाधायकत्वात्।) माष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥

धान्यशीर्षकं, क्ली, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभाग:।) धान्यमञ्जरी। इति जटाधर: ॥ धानेर शीष इति भाषा ॥

धान्याकं, क्ली, (धान्यमकति सादृश्यत्वेन प्राप्नोतीति। अक गतौ + अण्।) धन्याकम्। इति हेमचन्द्र:। ३। ८३ ॥

धान्याचल:, पुं, (धान्यनिर्म्मितोऽचल: पर्व्वत:।) दानार्थधान्यनिर्म्मितपर्व्वत:। तस्य विधानं यथा,—
"प्रथमो धान्यशैल: स्याद्द्वितीयो लवणाचल:।
गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वत: ॥
पञ्चमस्तिलशैल: स्यात् षष्ठ: कार्पासपर्व्वत:।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टम: ॥
राजतो नवमस्तद्वद्दशम: शर्कराचल:।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्ब्बश: ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये।
शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुन:।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानत: ॥
धान्यशैलादयो येऽपि देया: शास्त्रं विजानता।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम्।
प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखञ्च विधानत: ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान्।
तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तम:।
मध्यम: पञ्चशतिक: कनिष्ठ: स्यात्त्रिभि: शतै: ॥
मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुत: स्यात्।
पूर्ब्बेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्ये च गोमेदकपुष्परागै: ॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नै:
सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागै:।
श्रीखण्डखण्डैरभित: प्रवाललतान्वित: शुक्तिशिलातल: स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् पुरारिर्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मय: स्यात्।
मूर्द्धन्यवस्थानमनत्सरेण
कार्य्यास्त्वनेके च पुनर्द्विजौघा: ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजत: स्यात्।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रवणाश्च दिक्षु ॥
शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्ब्बेण नीलानि च दक्षिणेन।
वासांसि पश्चादथ कर्व्वुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण।
नानाफलाली च समन्तत: स्या-
न्मनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
मम्लानपुष्पाभरणं सितञ्च।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेन चतुर्द्दिशञ्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् ॥
पूर्ब्बेण मन्दरमनेकफलावलीभिर्युक्तं यवै: कनकभद्रकदम्बचिह्नै:।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमानमाकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
चीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम्।
याम्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमय: कलधौतजो वा ॥
हेमेन यज्ञपतिनाघृतमानसेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुत: स्यात् ॥
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम्।
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे ॥

संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सुवस्त्रम्
पुष्पैश्च हैमवटपादपशेखरन्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ॥
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ।
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥
पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्य्यस्तिलैर्यववृतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्य्य-
रावाह्वनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
त्वं सर्व्वदेवगणधामनिधे! विरुद्ध-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्व्वत नाशयाशु ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तजगद्बीज ! त्वं नः पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन विशेषतः ॥
शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्द्दृढास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन वा ।
हिरण्मयाश्वत्थशिरस्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्व्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्व्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो मुने !॥
गाश्च दद्याच्चतुर्व्विंशदथवा दश नारद ! ।
शक्तितः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्व्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्करा मताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्व्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्व्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्व्वतेषु च यत्फलम् ।
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ।
अन्नमेव ततो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्द्दनः ॥
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ॥
मन्वन्तरशतं साग्रं देवलोके महीयते ।
अप्सरोगणगन्धर्व्वैराकीर्णेन विराजता ॥
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।
ततः कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

धान्याम्लं, क्ली, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं अम्लम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः ।२।६।३६ ॥
“धान्याम्लं शालिचूर्णानां कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ॥
अरुचौ वातरोगेषु सर्व्वेष्वास्थापने हितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्श-
शीतलम् ।
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

धान्यारिः, पुं, (धान्यस्य अरिः ।) मूषिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥

धान्योत्तमः, पुं, (धान्येषु उत्तमः ।) शालिधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धाम, [न्] क्ली, (दधाति गृहस्थादिकं धीयते द्रव्यजातमस्मिन्निति वा । धा+“सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणां ४ । १४४ । इति मनिन् ।) गृहम् । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
“भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य ॥”)
देहः । त्विट् । प्रभावः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२३ ॥ (यथा, किराते । २ । ४७ ।
“सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥”)
रश्मिः । (यथा, माघे । १ । २ ।
“पतत्यधो धाम विसारि सर्व्वतः
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥”)
स्थानम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । २१४ ।
“त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा-
शिवः ॥”)
जन्म । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३६ ।
“गुरुर्गुरुतरो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥”
“धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्र-वर्णात् । सर्व्वलोकानामास्पदत्वात् वा धाम । परं ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

धामकः, पुं, माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

धामनिधिः, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्तेऽत्र । नि+धा+किः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

धामनी, स्त्री, (धमन्येव । धमनी+स्वार्थे अण् । ततो ङीष् ।) धमनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धामार्गवः पुं, (धाम्नो मार्गं पन्थानं वातीति । वा गतौ+कः ।) अपामार्गः । इत्यमरः ।२।४।८८॥
(रक्तापामार्गोऽयम् । अस्य पर्य्यायो यथा,—
“रक्तोऽन्यो वशिरो दृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
घोषकः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥ (अ
पर्य्यायो यथा,—
“महाकोषातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफल
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥

धायः, त्रि, (दधाति धारयतीति । धा+“श्याद्
धेति ।” ३ । १ । १४१ । इति णः ।) धार
कर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथ
भट्टिः । ६ । ७६ ।
“ददे दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ॥

धायाः, [स्] त्रि, (दधातीति । धा+“वहि
हाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।” उणां ४ । २२० । इ
सुन् बाहुलकात् युक् ।) धारणकर्त्ता । पोषण
कर्त्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१३।१८।
“भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वस्य धायाः ॥”

धाय्यः, पुं, (धीयते आश्रियते मङ्गलार्थमिति
धा+कर्म्मणि ण्यत् ततो युक् ।) पुरोहितः
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

धाय्या, स्त्री, (धीयतेऽनया समित् । धा+करं
ण्यत् ।) अग्निसमिन्धनार्थं ऋक् । अग्निप्रक्षे
पणमन्त्रः । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

धारं, क्ली, (धाराया इदम् । धारा+“तस्येदम् ।
४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वर्षोद्भवं जलम्
तद्द्विविधम् । गाङ्गम् १ सामुद्रञ्च २ । यथा,
“यदा स्यादाश्विने मासि सूर्य्यः स्वातीविशाखयोः
तदाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥
अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः ।
अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति संज्ञितम् ॥”
तयोर्गुणाः । यथा,—
“गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च
रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं
गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः ॥
सामुद्रसलिलं शीतं कफवातकरं गुरु ।
चित्रायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥
पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा ।
स्वस्वाश्रयवशात् स्वेदन्यदन्यद्रसादिकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

धारः, पुं, (धार्य्यते इति । धृ+णिच्+घञ् ।
ग्रावान्तरम् । ऋणम् । इति मेदिनी । रे, ५१
जलधरासारवर्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रान्त
गम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

धारकः, पुं, (धरति जलादिकमिति । धृ+ण्वुल् ।
कलसः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“उत्पत्तिं लक्षणं मानं कथयामि महामुने ।
धारकाः कलसाश्चैव येन लोके प्रकीर्त्तिताः ।
अमृते मथ्यमाने तु सर्व्वदेवैः सदानवैः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
उत्पन्नममृतं तत्र महावीर्य्यपराक्रमम् ।
तस्यार्थं धारणार्थाय कलसः परिकीर्त्तितः ।

[क]लां कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्म्मणा ।
[नि]र्म्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलसस्तेन उच्यते ॥
कलसस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायान्तु महेश्वरः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
[द]िग्पालास्तु देवताः सर्व्वा वेष्टयन्ति चतुर्द्दिशम् ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संश्रिताः ॥
[न]क्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ॥
[र]ोहितो माल्यवन्तश्च सूर्य्यकान्तिश्च पर्व्वताः ।
[ग]ङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
[ऐ]रावती शतद्रुश्च तथा वैतरणी नदी ।
गोदावरी नर्म्मदा च मही नाम महानदी ॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागञ्च एकहंसं पृथूदकम् ।
अमरेश्वरः पुण्डरीकं गङ्गासागर एव च ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
ग्रहाः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिर्गायत्त्रिरेव च ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्व्वेदः सामवेदस्तथैव च ।
अथर्व्ववेदसहिताः सर्व्वे कलससंस्थिताः ॥
नवैव कलसाः पुण्याः शम्भुमूर्त्तिसमुद्भवाः ।
गोभ्योपगोभ्यो मरुतः स्वस्वदश्च तथा परः ॥
मनोहरः खलुभद्रः पञ्चमः परिकीर्त्तितः ।
विरजस्तमुदूषश्च षष्ठसप्तमकावुभौ ॥
अष्टमश्चेन्द्रियोपेतो नवमो विजयः स्मृतः ।
नवैव कलसाः ख्याता अधिदेवं निबोधत ॥
शृणु वत्स ! यथा तेषां दिशां न्यासो व्यवस्थितः ।
नवमो यः समाख्यातो विजयो नाम नामतः ॥
शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्व्वपापहरः शुभः ।
क्षितीन्द्रो ज्येष्ठकलसो द्वितीयो जलसम्भवः ॥
तृतीयः पवनश्चैव चतुर्थस्तु हुताशनः ।
पञ्चमो यजमानस्तु षष्ठश्चाकाशसम्भवः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्त आदित्यश्च तथाष्टमः ।
एते चोत्पादिता देवा शिवेनाधिष्ठिताः पुरा ॥
इन्द्रस्य मूर्त्तयश्चाष्टौ सूर्य्यान्ता नवमः शिवः ।
क्षितीन्द्रः पूर्व्वतो न्यास्यः पश्चिमे जलसम्भवः ॥
वायव्ये वायवो न्यास्य आग्नेये अग्निसम्भवः ।
नैरृते यजमानस्तु ऐशान्याकाशसम्भवः ॥
सौम्यमुत्तरतो योज्यं सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
न्यस्यैवं कलसानान्तु पूर्व्वरूपं विचिन्तयेत् ॥
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां विष्णुरेव हि ।
मध्ये मातृगणाः सर्व्वे सेन्द्रा देवाश्च पन्नगाः ॥
कुक्षौ तु सागरास्तेषां सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
श्रिया चैव तथोमा च गन्धर्व्वा ऋषयस्तथा ॥
पञ्चभूतास्तथा धारास्तेषामवक्षताः स्थिताः ।
पूर्णाः पूतेन तोयेन विद्धास्तेकान्ततो मुने ! ॥
सरित्सरःसखातेन तडागेन जलेन वा ।
वापीकूपोद्भवेन सामुद्रेण सुखावहाः ॥
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्याः सर्व्वकिल्विषनाशकाः ।
अभिषेके सदा ग्राह्याः कलसा ईदृशाः शुभाः ॥
यात्राविवाहकाले वा प्रतिष्ठायज्ञकर्म्मणि ।
योजनीया विशेषेण सर्व्वकामप्रसाधकाः ॥
महान् धारयते यस्माज्जातरा विविधास्तथा ।
दुरितांश्च महाघोरांस्तेन वै धारकाः स्मृताः ॥
एकैकान्तु कलां मूर्त्तौ क्षित्यादीनां यथाक्रमम् ।
संहृत्य संस्थिता यस्मात्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
हैमराजतताम्रा वा मृण्मया लक्षणान्विताः ।
पञ्चमाङ्गुलवैपुल्यमुत्सेधः षोड़शाङ्गुलः ॥
कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
धारणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१७५।
“अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥”)

धारणं, क्ली, (धृ+णिच्+भावे ल्युट् ।) विधारणम् । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥ धरण इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“तैलस्याच निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् ॥”
पुं, कश्यपपुत्त्रो नागविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । १६ ।
“विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥”
धारयतीति । धृ+णिच्+ल्युः । धारके, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ५४ ।
“अभ्युर्थयेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणाः सर्व्वलोकानां सर्व्वधर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥”)

धारणा, स्त्री, (धार्य्यते या सा । धृ+णिच्+युच् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ७१ ।
“इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥”)
न्याय्यपथस्थितिः । तत्पर्य्यायः । संस्था २ मर्य्यादा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः । २।८।२६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३८ ।
“न लङ्घयेत् वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥”)
योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥
“स तु अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारणम् ।” इति वेदान्तसारः ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
“तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ७४ ॥
ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
इति गारुड़े ४९ अध्यायः ॥
अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
“प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा साभिधीयते ।
द्वे धारणे स्मृतो योगो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्राङ्नाभ्यां हृदये चात्र तृतीया च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणाः परमाः स्मृताः ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥”
इति गारुड़े २३० अध्यायः ॥
अपि च ।
“प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो कृतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् ।
प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥”
इति च गारुड़े २४० अध्यायः ॥

धारणी, स्त्री, (धार्य्यते शरीरमनया । धृ+णिच्+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) नाड़िका । बद्धोक्तमन्त्रभेदः । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ श्रेणी । इति हेमचन्द्रः ॥

धारणीया, स्त्री, (धार्य्यतेऽसाविति । धृ+णिच्+अनीयर् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धार्य्ये, त्रि ॥

धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्व्वमिति । धृ+णिच्+तृच् । स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ६५ । ८ ।
“त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ! ॥”)

धारा, स्त्री, (धार्य्यन्ते अश्वा यया । धृ+णिच्+अङ् । स्त्रियां टाप् ।) अश्वानां पञ्चधागतिः । तद्यथा । आस्कन्दितम् १ धौरितकम् २ रेचितम् ३ वल्गितम् ४ प्लुतम् ५ । इत्यमरः ।२ । ८ । ४८ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६० ।
“अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म्म
धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।
सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं
वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥”
“अव्यतिकीर्णरूपा असंकीर्णरूपा धारा गतिभेदाः ।
‘अश्वानान्तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥’
इति वैजयन्ती ॥
‘गतयोऽमूः पञ्च धाराः ।’ इत्यमरश्च ॥ अश्वशास्त्रे तु संज्ञान्तरेणोक्ताः ।
‘गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा ।
पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥
एकैका त्रिविधा धारा हयशिक्षाविधौ मता ।
लघ्वी मध्या तथा दीर्घा शास्त्रेता योजयेत् क्रमात् ॥’
तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ताः पञ्च धाराः प्रसाधयितुं परिचेतुं नवसु वीथिषु सञ्चारस्थानेषु गमयाम्बभूव ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) सैन्याग्रिमस्कन्धः । घटादिच्छिद्रम् । सन्ततिः । (यथा, महाभारते । ६ । ११८ । २४ ।
“उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा ॥”)
द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते ।१।२२४।५६।
“त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्द्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग ! तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥”)
खड्गादेर्न्निशितमुखम् । इति मेदिनी । रे, ५० ॥

(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")
उत्कर्षः । रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ।३।४१६॥
(यथा, रघुः । १३ । १५ ।
"आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
र्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥")
यशः । अतिवृष्टिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।६२ ।
"पर्ज्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।
सिकतारेणवो यद्वत् संख्यया परिवर्ज्जिताः ।
गुणाः संख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ घनासारवर्ष-
णम् । सङ्घः । इति विश्वः ॥ (प्रवाहः । यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । २८० ।
"सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥")
दक्षिणदेशस्थपुरीविशेषः । इति विक्रमचरि-
तम् ॥ * ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महा-
भारते । ३ । ८४ । २३ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ! ।
धारां नाम महाप्राज्ञ ! सर्व्वपापप्रमोचनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! न शोचति नराधिप !॥")
अथ ज्वरादिशान्त्यर्थं श्रीनरसिंहादिमूर्द्ध्नि जल-
धारापातनविधिः । यथा, नृसिंहपुराणे ।
"तथा महाज्वरग्रस्ते धारां देवस्य मूर्द्धनि ।
सन्ततां नारसिंहस्य कुर्य्याद्वा कारयेत् द्विजैः ॥
होमश्च भोजनञ्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥"
धाराकदम्बः, पु, (धारा कालोपलक्षितः कदम्बः ।
वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्ब-
वृक्षप्रभेदः । केलिकदम् इति भाषा ॥ तत्-
पर्य्यायः । प्रावृष्यः २ पुलकी ३ भृङ्गवल्लभः ४
मेघाभः ५ प्रियकः ६ नीपः ७ प्रावृषेण्यः ८
कलम्बकः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धाराकद-
म्बकः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धाराङ्कुरः, पुं, (धारायाः वृष्टेः अङ्कुर इव ।)
शीकरः । घनोपलः । नाशीरः । इति मेदिनी ।
रे, २६६ ॥
धाराङ्गः, पुं, (धारा उत्कर्ष एव अङ्गं यस्य ।
श्रेष्ठत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारा
न्वितमङ्गमस्य ।) खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
धाराटः, पुं, (धारायै वृष्ट्यर्थं अटतीति । अट+
अच् ।) चातकः । (धारामटति वर्षणीयत्वेन
प्राप्नोतीति ।) मेघः । (धारां गतिं अटतीति ।)
तुरङ्गः । मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
धाराधरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धारायाः
धरः ।) मेघः । (यथा, उत्तरचातकाष्टके । ४ ।
"रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा
शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।
एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्
आश्चर्य्यं परिपीड़ितोऽभिरमते यच्चातक-
तृष्णया ॥"
खड्गः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

धाराफलः, पुं, (धारा फले यस्य ।) मदनवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदनशब्देऽस्य गुण-
पर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)
धारावनिः, पुं, (धारायाः वृष्टेः अवनिः पृथ्वीव ।
अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः॥
धाराविषः, पुं, (धारा एव विषमिव यस्य प्राण-
नाशकत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धारासम्पातः, पुं, (धारायाः सम् सम्यक् पातो यत्र ।)
महावृष्टिः । तत्पर्य्यायः । धारा १ सम्पातः २
आसारः ३ । यथा,—
"धारा सम्पात आसारश्चितयश्चापि कुत्रचित् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।
"ततो देवि ! परस्परं करितुरगरथपदातीनां
निरन्तर-शरनिकर-धारासम्पातोपदर्शितदुर्द्दि-
नानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुलः सम्प्र-
हारः प्रावर्त्तत ॥")
धारास्नुही, स्त्री, (धारान्विता स्नुही ।) त्रिधार-
स्नुही । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेकाँटासिज
इति भाषा ॥
धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ+णिनिः+ङीप् ।)
धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शाल्मलिवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुर्द्दशदेवयोषिद्गणः ।
यथा,—
"शची वनस्पती गार्गी धूम्रोर्णा रुचिराकृतिः ।
सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमतिः शुभा ॥
आयतिर्न्नियतिः प्रज्ञा सेला वेला च नामतः ।
एताश्चतुर्द्दश प्रोक्ता धारिण्यो देवयोषितः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(धारणकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८।
"प्राणप्रदानात् स पृथुर्यस्मात् भूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥"
आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १ । १३ । ६१ ।
"सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।
सर्व्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥"
"धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधारः
पोषणी पोषणकर्त्री ।" इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥)
धारी, [न्] पुं, (धरतीति । धृ+णिनिः ।) पीलु-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ त्रि, धारविशिष्टः ॥
(धारकः । यथा, महाभारते ।५ । ३१ । ११ ।
"तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ॥"
ग्रन्थतात्पर्य्यज्ञः । यथा, मनुः । १२ । १०३ ।
"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः॥")
धारुः, त्रि, (धयति पिबतीति । धे ट पाने+
"दाधेट्सिशदसदो रुः ।" ३ । २ । १५६ । इति
रुः ।) पानकर्त्ता । इति जटाधरः ॥ (यथा,
अथर्व्ववेदे । ४ । १८ । २ ।
"वत्सो धारुरिव मातरं तं प्रत्यगुपपद्यताम् ॥")
धारोष्णं, क्ली, (धारायां दोहनप्रपाते उष्णम् ।)
दोहनेनोष्णधारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणाः ।

"धारोष्णममृतं पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्ति
वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ।"
इति राजनिर्घण्टः ।
("धारोष्णं गोपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम्
दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्धाराशिशिरं त्यजेत् ।
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतन्तु माहिषम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
धार्त्तराष्ट्रः, पुं, कृष्णवर्णचञ्चुचरणयुक्तहंसः । गेरि
हाँस इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ ।२४
(यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के सूत्रधारस्य शर
द्वर्णनायाम् ।
"सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धता-
रम्भाः ।
निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥"
सर्पविशेषः । धृतराष्ट्रपुत्त्रः । इति मेदिनी
रे, २७० ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
"लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः ।"
धार्त्तराष्ट्रपदी, स्त्री, (धार्त्तराष्ट्रस्य पाद इव पाद
मूलं यस्याः । ङीष् पद्भावः ।) हंसपदी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिविशेषो हंसपदीशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)
धार्म्मिकः, त्रि, (धर्म्मं चरतीति । धर्म्म+"धर्म्मं
चरति ।" ४ । ४ । ४१ । इति ठक् । यद्वा
धर्म्ममधीते वेद वा । "क्रतूक्थादिसूत्रान्ता
ठक् ।" ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) धर्म्मशीलः
तत्पर्य्यायः । देवयुः २ । इति जटाधरः
(यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४१ ।
"धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ॥"
धार्य्यं, त्रि, (ध्रियते इति । धृ+ण्यत् ।) धारणी-
यम् । यथा,—
"धातानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता-
चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।
जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
धार्य्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥"
इति समयप्रदीपः ।
(ध्रियते परिधीयते इति । वस्त्रे, क्ली । यथा,
भागवते । ६ । १८ । १४ ।
"वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पितामह
असन्धार्य्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥")
धाव, उ ज जवे । मृजि । इति कविकल्पद्रुमः
(भ्वा-उभं-अकं-शुद्धीकरणे सकं-सेट् । उदि-
त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, धावित्वा धौत्वा ।
धावति धावते । जवः शीघ्रगतिः । पापपाशि
पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति हलायुधः
मृट् शुद्धिभावः शुद्धीकरणञ्च । धावति ताम्र
मम्लेन शुध्यतीत्यर्थः ।
'दधावद्भिस्तलचक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।'
अस्य जवे निष्ठाया अप्रयोगः । धौतं वासः
इति दुर्गादासः ॥

[धाव]कः, त्रि, (धावति शीघ्रं गच्छतीति । धाव+ ण्वुल् ।) धावनकर्त्ता । शीघ्रगमनकर्त्ता । धाउड़िया इति भाषा । धावधातोर्ण्वकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।२।३२।२२ ।
"संवाहका: सलिलदा: पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं दत्तार्थमुपकल्पय ॥")

धावनं, क्ली, (धाव+भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ९ । ११४ ।
"ग्रामे ग्रामे स्थितैरश्वैर्धावनं प्रतिविहितवान् ॥")
शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २२ ।
"पटोलत्रिफलानिम्बकषायाश्चात्र धावने ॥"
"पाकं गते व्रणे वापि गम्भीरे सरुजेऽथवा ।
सर्व्वं शोधनं कार्य्यं धावनन्तु भिषग्वरैः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

धावनिः, स्त्री, (धाव+बाहुलकात् अनिः ।) पृश्निपर्णी । इत्यमरः ।२।४।९३॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,
"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥)

धावनिका, स्त्री, (धावनिरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । यद्वा, स्वार्थे कन् ।) कण्टकारिका । इति रत्नमाला ॥

धावनी, स्त्री, (धावनि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ कण्टकारी । धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धावितः, त्रि, (धाव+क्तः ।) गतः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ५२ ।
"एवमस्त्विति तौ रूढ़ौ धावितौ सोऽपि पादुके ।
अधास्त्योदपतद्व्योम गृहीत्वा यष्टिभाजने ॥")
मार्ज्जितः ॥

धासः, [स्] पुं, (दधाति पृथिवीमिति । धा+ "वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणा० । ४ । २२० । इति असुन् तस्य सुट् च ।) पर्व्वतः । इति वैदिकप्रयोगः ॥

धि, श धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, धियति । इति दुर्गादासः ॥

धिक्, व्य, निर्भर्त्सनम् । निन्दा । इत्यमरः । ३ । ३ । २३९ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५।३५।
"धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्थं निनिन्दात्मानमात्मना ॥")

धिक्कारः, पुं, (धिक् इत्यस्य कारः करणम् ।) धिक् । तत्पर्य्यायः । गौकारः २ अवहेलम् ३ असाननम् ४ क्षेपः ५ निकारः ६ अनादरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।४।१४।१३।
"लोकधिक्कारसन्दग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ॥")

धिक्कृतः, त्रि, (धिक्+कृ+कर्म्मणि क्तः ।) निर्भर्त्सितः । असत्करणादिना धिगित्यस्य करणं धिक्कारो निन्दा धिगितः धिक्कृतः धिक् त्वां इति भर्त्सितो धिक्कृतः इति यावत् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अपध्वस्तः २ । इति प्राणिवर्गे अमरः । ३ । १ । ३९ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५३ ।
"वयं किम्पुरुषास्त्वन्तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिः सदा ॥")
निन्दितमात्रम् । कृतधिक्कारस्य प्राणिवर्गोक्तस्य पर्य्यायान्तरमिदम् अप्राणिविषयार्थम् । धिगस्तु त्वां इति कृतः प्रन्थितो धिक्कृतः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवगीतः २ । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमरः । ३ । १ । ६४ ॥

धिक्क्रिया, स्त्री, (धिगित्युच्चारणमेव क्रिया ।) निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २ । १८५ ॥

धिन्, उ सन्दीपे । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) तृतीयस्वरी । उ, धिन्यते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः । जनः क्लिश्यति जीवतीति वा अर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धिग्वणः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । तस्य चर्म्मकार्य्यं वृत्तिः । स तु ब्राह्मणादायोगव्यां जातः । इति मनुः ॥

धियाम्पतिः, पुं, (धियां बुद्धीनां पतिः । अलुक् समासः ।) पूर्व्वजिनविशेषः । मञ्जुघोष इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः । आत्मा । ध्यात एव धियाम्पतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥

धिव, इ न प्रीतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीतिरिह प्रीतीकरणम् । इ, धिन्व्यते । न, धिनोति हृयेन हिरण्यरेतसमिति किराते । गतिः केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

धिष, र लि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-परं-अकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, दिधेष्टि । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

धिषणः, पुं, (धृष्णोति प्रागल्भ्यं ददातीति । धृष+ "धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ।" उणा० २ । ८२ । इति क्युः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

धिषणा, स्त्री, (धृष्णोत्यनयेति । धृष प्रागल्भ्ये+ क्युः । धिषादेशश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १४ ।
"विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवैः पुरा पार्य्यादिन्द्रमह्नः ॥"
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १५ । ७ ।
"तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् ।
वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥"
"धिषणा स्तुतिः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
वाक् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४९ । ४ ।
"धर्त्ता वक्ता जनिता सूर्य्यस्य विभक्ता भागं भागं धिषणेव वाजम् ॥"
"धिषणेव । यथाऽस्माकं वाक् अस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
प्रस्तरः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५९ । २ ।
"पवस्व धिषणाभ्यः ।"
"किञ्च धिषणाभ्यो ग्रावभ्यः पवस्व क्षर ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
धारयित्री । द्यावापृथिव्योः द्विवचनान्तः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४९ । १ ।
"यं सुकृतं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥"
"धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यौ । यद्वा प्रगल्भे समर्थे आश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥*॥
हविर्द्धानस्य पत्नी । यथा, मात्स्ये । ४ । ४५ ।
"हविर्द्धानात् षडाग्नेयी धिषणा जनयत् सुतान् ।
प्राचीनबर्हिषं शाङ्गं यमं शुक्रं बलं शुभम् ॥"
स्त्री । स्थानम् । यथा, भागवते । १ । १९ । ३२ ।
"तदा विकुण्ठधिषणात् तयोर्निपतमानयोः ।
हाहाकारो महानासीद्विमानाग्येषु पुत्रकाः ॥"
"विकुण्ठस्य धिषणात् स्थानात् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

धिष्ण्यं, क्ली, (धिष्ण्य+निपातनात् यस्य टः ।) स्थानम् । गृहम् । नक्षत्रम् । अग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५४ ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥

धिष्ण्यः, पुं, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष+ ण्यः । निपातनात् साधुः ।) अग्निः । शुक्राचार्य्यः । इति पुंस्काण्डे भरतदत्तः ॥

धिष्ण्यं, क्ली, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष+ "सानसिवर्णसिपर्णसीति ।" उणा० । ४ । १०७ । इति ण्यप्रत्ययः निपातनात् ऋकारस्य च इकारः ।) स्थानम् । (यथा, भागवते ।२।१।३० ।
"द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥"
"परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहम् । (यथा, महाभारते ।१७।३।१० ।
"स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्यमिष्टापूर्त्तं क्रोधवशा हरन्ति ॥")
नक्षत्रम् । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ११ । २१ ।
"सार्पेन्द्रपौष्ण्यधिष्ण्यानामन्त्याः पादाः भसन्धयः ॥")
अग्निः । इत्यमरः । ३।३।१५४ ॥ (यथा अथर्व्ववेदे । २ । ३५ । १ ।
"ये भक्षयन्तो न वसून्यानृधुर्यानग्नयो अन्वतप्यन्त धिष्ण्याः ॥")
शक्तिः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ (उल्काभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ३३ । १ ।
"दिविभुक्तशुभफलानां
पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥"
प्राणाभिमानी देवः । यथा, ऋग्वेदे ।३।२२।३।
"अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ॥"
"धियं बुद्धग्रपहितं देहं उपयन्ति उपगच्छन्तीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धी, ओ ङ य आराधे । नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) अनादर इति कातन्त्रादौ । ओ, धीनः । ङ य, धीयते खलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

धीः, स्त्री, (ध्यै चिन्तने + भावे क्विप् । सम्प्रसारणञ्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ९२ ।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् ॥")

धीतः, त्रि, पीतः । इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

धीतिः, स्त्री, (धेट पाने + क्तिन् ।) पिपासा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥

धीदा, स्त्री, (धियं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) कन्या । मनीषा । इति हेमचन्द्रः ॥

धीन्द्रियं, क्ली, (धीजनकमिन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रियम् । तद्यथा । मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३ त्वक् ४ रसना ५ घ्राणम् ६ । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥

धीमान्, [त्] पुं, (धीरस्यास्तीति । धी + मतुप् ।) बृहस्पतिः । पण्डिते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (यथा, मनुः । १ । १०२ ।
"तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्व्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥"
नरपुत्त्रस्य विराजः पुत्त्रः । यथा,—
"नरो गयस्य तनयः तत्पुत्त्रोऽभूत् विराट् ततः ।
तस्य पुत्त्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ३९ ।
पुरूरवसः उर्व्वशीगर्भजातः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । २४ ।
"षट्सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्व्वशीसुताः ॥")

धीमती, स्त्री, (धीमत् + स्त्रियां ङीप् ।) बुद्धिमती । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

धीरं, क्ली, (धियं रातीति । रा + कः ।) कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनन्धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम् ॥")

धीरः, पुं, (धियं राति ददाति गृह्णातीति वा । रा + कः ।) ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वलिराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

धीरः, त्रि, (धियं ईरयतीति । ईर + अण् । यद्वा, धियं रातीति । रा + कः ।) धैर्य्यान्वितः । स्वैरः । पण्डितः । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ४५ ।
"तथापरे चात्मसमाधियोग-
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति
तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥"
बलयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
"देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥"
इति रसमञ्जर्य्याम् ।)
विनीतः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (गम्भीरः । यथा, रघुः । ३ । ४४ ।
"अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥")

धीरत्वं, क्ली, (धीरस्य भावः । धीर + त्व ।) धीरता । यथा,—
"प्रागल्भ्यौदार्य्यमाधुर्य्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः ॥"
इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ ॥

धीरपत्री, स्त्री, (धीरं मनोहरं पत्रमस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धीरस्कन्धः, पुं, (धीरः अचञ्चलः भारसह इति यावत् स्कन्धो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४८ ॥

धीरा, स्त्री, (धीर + टाप् ।) काकोली । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूची । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मानावस्थायां मध्याप्रगल्भानायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । व्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीरा । मध्याया धीरायाः कोपव्यञ्जिका गीः । प्रौढाधीरायास्तु रतावौदास्यम् । सा द्विविधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । मध्या धीरा यथा,—
"लीलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवुः श्रमवारिधाराः ।
देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥
प्रौढा धीरा यथा,—
"नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा गिरो
दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाशच्छलात् ।
इत्थं केतकगर्भगौरि ! दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्व्वीत साचिस्मितम् ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च ।) मानावस्थायां मध्याप्रगल्भा नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा । मध्याया धीराधीरायाः कोपव्यञ्जिके वचनरुदिते । प्रौढाधीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनताडनादि च कोपस्य प्रकाशकम् । सा द्विविधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । मध्याधीराधीरा यथा,—
"कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थं निगद्य सुदृशा वदनं प्रियस्य
निःश्वस्य वाष्पलुलिता निहिता दृगन्ताः ॥"
प्रौढाधीराधीरा यथा,—
"तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया
काकुव्याकुलवाचिसाचिहसितस्फुर्जत्कपोलश्रिया ।
हस्तन्यस्तकरे पुनर्म्मृगदृशा लाक्षारसक्षालितप्रौढौ प्रेङ्खमयूखमांसलरुचो विस्फारिता दृष्टयः ॥"
इति रसमञ्जरी ।

धीलटिः, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति बालोक्त्या मोहयतीति । लट् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) दुहिता । इति हारावली ॥ २१९ ॥

धीवा, [न्] पुं स्त्री, (ध्यायतीति । ध्यै + "ध्याप्योः संप्रसारणञ्च ।" उणां । ४ । ११५ । इति क्वनिप् । संप्रसारणञ्च ।) धीवरः । यथा, बहुधीवरी बहुधीवा । इति मुग्धबोधम् ॥

धीवरः, पुं, (दधाति मत्स्यानिति । धा + "छित्वरच्छत्वरधीवरपीवरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) कैवर्त्तः । इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ (यथा, महाभारते २ । २० । १७ ।
"यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम् ।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥")

धीवरी, स्त्री, (धीवर + ङीष् ।) धीवरपत्नी कैवर्त्ती । इति मुग्धबोधम् ॥ मत्स्यवेधिनी इत्युणादिकोषः ॥

धीशक्तिः, स्त्री, (धियः शक्तिः ।) बुद्धिसामर्थ्यम् तत्पर्य्यायः । निष्क्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५ सा चाष्टधा । यथा,—
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥"
इति भरतः ।

धीसखः, पुं, (धियः सखा सहायः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" इति टच् ।) मन्त्री । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥

धीसचिवः, पुं, (धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः सहायः ।) मन्त्री । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

धु, ञ न कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ न, धुनोति धुनुते । कम्प इह ण्यन्तस्य रूपम् । धुनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं वायुरिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धुः, स्त्री, (धवनमिति । धु कम्पने + भावे डुः ।) कम्पनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

धुक्ष, ङ सन्दीपने । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी ङ, धुक्षते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः । धुक्षते जनः क्लिश्यति जीवति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

र्, त्रि, (धु + क्तः ।) त्यक्तः । विधूतः । इति मेदिनीष ते, २८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।
"तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया
वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥")

नि:, स्त्री, (धुनोति वेतसादिनदीजातवृक्षानिति । धु कम्पने + बहुलवचनात् निः स च कित् ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । २ ।
"पयोदरन्नीरनुजोषमस्मै
दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥"
पुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । १७४ । ९ ।
"त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीरृणोरपः सीरान स्रवन्तीः ॥"
"हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि अतो धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनिनामजलप्रतिरोधकार्य्यसुरः स एव प्रतिबन्धकतया यासां तादृशीरपः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः । धूनयति कम्पयति शत्रूनिति । मरुद्विशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।३९।७।
"उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ॥"
कम्पयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७९ । १ ।
"हिरण्यकेशो रजसोविसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ॥")

नी, स्त्री, (धुनि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । ५५ ।
"सत्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्तश्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीञ्च चित्ते ॥")

नीनाथः, पुं, (धुनीनां नदीनां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धुमारः, पुं, (धुन्धुं तन्नामकं राक्षसं मारयतीति । मारि + अण् ।) कुवलयाश्वराजः । स तु बृहदश्वपुत्त्रः । इति पद्मपुराणम् ॥ (अस्य धन्धुमारणकथा यथा, हरिवंशे ।११।३६—५५।
"स एवमुक्तो राजर्षिरुतङ्केन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात् तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥
बृहदश्व उवाच ।
भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्धुमारो न संशयः ॥
स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे ।
जगाम पर्व्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥
कुवलाश्वस्तु पुत्त्राणां शतेन सह पार्थिव ! ।
प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य परिग्रहे ॥
तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा विभुः ।
उतङ्कस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया ॥
तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमानृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥
दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतर्षभ ! ॥
स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्य्यवान् ।
समुद्रं खानयामास बालुकार्णवमव्ययम् ॥
नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्यायितः स वै ।
बभूव सुमहातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥
तस्य पुत्त्रैः खनद्भिस्तु बालुकान्तर्हितस्तदा ।
धुन्धुरासादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ॥
मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्त्तयन्निव ।
वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ ! धारोर्म्मिकलिलं महत् ।
तस्य पुत्त्रशतं दग्धं त्रिभिरूनन्तु रक्षसा ॥
ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महाबलम् ।
आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्हणः ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।
योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा ॥
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ।
उतङ्कं दर्शयामास कृतकर्म्मा महायशाः ॥
उतङ्कस्तु वरं प्रादात् तस्मै राज्ञे महात्मने ।
अददाच्चाक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥
धर्म्मे रतिञ्च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयम् ।
पुत्त्राणाञ्चाक्षयाल्लोँकान् स्वर्गे ये राक्षसा हताः ॥"*॥)

शङ्कगोपः । गृहधूमः । पटालिकः । इति मेदिनी । रे, २७० ॥

धुरन्धरः, पुं, धवदृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धुरं धरतीति । धृ + खच् + मुम् ।) रथलाङ्गलादिभारवोढा । तत्पर्य्यायः । धुर्व्वहः २ धुर्य्यः ३ धौरेयः ४ धुरीणः ५ । इत्यमरः ।२। ९ । ६५ ॥ यथा,—
"धुरन्धरो धुरीणश्च धौरेयधुर्य्यधुर्व्वहाः ।
यत्र काम्यरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम् ॥
वहत्येकधुरीणः स्यात्तथा चैकधुरोऽपि च ।
स तु सर्व्वधुरीणः स्यात् सर्व्वा वहति यो धुरः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(आदित्यनृपस्य मन्त्री । स तु कौशलेन राजानं हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत् ॥ यथा, राजावल्याम् २ परिच्छेदे ।
"आदित्यस्य तदा मन्त्री अङ्गरान्वयसम्भवः ।
धुरन्धराभिधो धीरो बलबुद्धिनिकेतनः ॥
सेनापतीन् वशीचक्रे धनमानप्रदानतः ।
एकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्च्चसम् ॥
एकान्ते नृपमासीनं हत्वा हतमतिस्तदा ।
तदासनं समारुह्य राज्यं शशासदृधुरन्धरः ॥
भूमिवेदमितान्वर्षान् भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सेनोद्धतं सुतं राज्ये स्थापयित्वा लयं गतः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेषः । यथा, गौः रामायणे । ६ । ३२ । १५ ।
"एतस्मिन्नन्तरे शूराः प्रहस्तस्य वशानुगाः ।
धुरन्धरः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नदः ।
एते प्रहस्तसचिवाः सर्व्वे जग्मुर्वनौकसः ॥")

धुर्व्वाहकमात्रे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८६ । १० ।
"अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्य्यम् ।
धुरन्धरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य ॥"
श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १३ । १६७ । ३१ ।
"दत्त्वा तु सततं तेस्तु कौरवाणां धुरन्धर ! ।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्म्मोपचायिनी ॥")

धुरा, स्त्री, (धुर् + पक्षे टाप् ।) धूः । भारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुरीणः, त्रि, (धुरं वहतीति । "खः सर्व्वधुरात् ।" ४ । ४ । ७८ । इत्यत्र योगविभागवत् खः ।) भारवाहः । इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥ (श्रेष्ठः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २०७ ।
"हे अक्षत्रबधराणां धुरीण ! त्वयापि मय्युपकृतमित्याशुक्त्वा स्कन्धादुत्तार्य्य यत्र यत्र स्वजनगृहद्वारादिषु बभ्राम ॥")

धुरीयः, पुं, (धुरमर्हतीति । छः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भारयोग्ये, त्रि ॥

धुर्य्यः, त्रि, (धुरं वहतीति । धुर् + "धुरो यड्ढकौ ।" ४ । ४ । ७७ । इति यत् । "न भकुर्च्छुराम् ।" ८ । २ । ७९ । इति न दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६६ ।
"तामेकतस्तव बिभर्त्ति गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥"
श्रेष्ठः । यथा, भागवते । ४ । २२ । ४९ ।
"वर्णयस्तु धुर्य्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया ॥"
ऋषभौषधौ अनडुहि च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वादिरपि । यथा, महाभारते । ३ । १९७ । १२ । "पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्य्यमददत् अथ प्रायात् ॥")

धुर्व्व, ई हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । धूः धुरौ धुरः । ई, धूर्णः । कितवे वाच्ये धूर्त्तः । इति मनीषादित्वान्निपात्यः । इति दुर्गादासः ॥

धुवका, स्त्री, (धवति पुनः पुनरुच्चारणेन गीतं कम्पयतीवेति । धू कम्पने + "कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।" उणां २ । ३२ । इति कुन् । ततष्टाप् ।) ध्रुवका । इत्युणादिकोषः ॥ धूया इति भाषा ॥

धुवनः, पुं, (धवतीति । धू + "भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ।" उणां २ । ८० । इति क्युन् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १३ । २ । ८ । ५ ।
"से यज्ञे धुवनं तन्वते ॥")

धुवित्रं, क्ली, (धूयतेऽनेनेति । धू + इत्र ।) यज्ञाग्निज्वालनार्थमृगचर्म्मरचितव्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । २३ ॥

धुस्तुरः, पुं, धुस्तूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुस्तूरः, पुं, (धुनोति कम्पयति चित्तं सेवनेन । धु कम्पने+“खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ ।” उणां ४ । ६० । इति उरः । “धुनोतेः स्नुट् च ।” इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या स्नुट् ।) क्षुपविशेषः । धुतुरा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उन्मत्तः २ कितवः ३ धूर्त्तः ४ कनकाह्वयः ५ मातुलः ६ मदनः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ धत्तूरः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ शठः ९ मातुलकः १० श्यामः ११ शिवशेखरः १२ खर्ज्जूघ्नः १३ काहलापुष्पः १४ खलः १५ कण्टफलः १६ मोहनः १७ ऋलभः १८ मत्तः १९ शैवः २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ देविका २१ तूरी २२ महामोही २३ शिवप्रियः २४ धुस्तुरः २५ धुत्तुरः २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ॥ मदवर्णाग्निवातकारित्वम् । ज्वरकुष्ठकालिकाव्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषनाशित्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कटुत्वम् । कान्तिकारित्वम् । त्वग्दोषखर्ज्जूभ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्च्छाकारित्वम् । वह्निपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (उपविषविशेषोऽयम् । तद्यथा,—

“अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कालहारिका ।
करवीरकधुस्तूरौ पञ्च चोपविषाणि तु ॥
अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गलीकरवीरकम् ।
गुञ्जाहिफेनधुस्तूरौ सप्तोपविषजातयः ॥”

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥)

धू, ञ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणमेव । ञ, धवति धवते । धवति चन्दनमञ्जरीञ्चेति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धू, न ञ गि कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-क्र्यां च-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणम् । न ञ, धूनोति धूनुते । गि ञ, धुनाति धुनीते । धूनः धूनिः । धूनोति चम्पकवनानीति हलायुधः । धुनाति वायुरश्वत्थम् । धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मा हि पवनः । इति दुर्गादासः ॥

धू, शि क कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-च-सकं-सेट् ।) कम्प इह ञ्यन्तस्य रूपम् । शि, धुवति मारुतो मालतीलताम् । अधुवीत् । क, धावयति । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनिति चुरादौ हलायुधः । प्रीधूञोनंन् वा इत्यत्र धूञग्रहणादस्य कथं नन्निति चेन्न । स्वार्थविहितस्य णेर्नकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा कम्पप्रेरणे धूनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः । धूनोतीत्यादीनां साध्या इति चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणार्थानां तेषां णौ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनार्थां धूनयतीत्यादीनामावश्यकत्वात् तत्सूत्रे ञकारः प्राचीनमतानुवादार्थं एव । इति दुर्गादासः ॥

धूः, [र्] स्त्री, (धुर्व्वतीति । धुर्व्व+क्विप् ।) यानमुखम् । रथादेरग्रभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २१ ।

“चक्रात् प्रांशुः चक्रान्मुखः चक्राच्च रथधूर्गतः ॥”)

भारः । (यथा, रघुः । १ । ३४ ।

“तेन धूर्जगतो गुर्व्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥”)

चिन्ता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (अग्रम् । यथा, रघुः । २ । २ ।

“अपांसुलानां धुरि कीर्त्तनीया ॥”

हिंसके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९४ । ७ ।

“दशधुरो दशयुक्ता वहद्भ्यः ॥”

“दशभिर्धुरो धूर्भिर्हिंसित्रभिः । तृतीयार्थे प्रथमा ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धूकः, पुं, (धूनोति कम्पयतीति । धू+“अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च ।” उणां ३ । ४७ । इति कन् ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ धूर्त्तः । कालः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धूतः, त्रि, (धू+क्तः ।) कम्पितः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।

“धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्यास्तोयक्रीड़ानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥”)

भर्त्सितः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ व्यक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ तर्कितः । इति धरणिः ॥

धूनः, त्रि, (धू+“स्वादिभ्यः ।” ८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) कम्पितः । धूधातोः क्तः स्वादित्वात्तस्य नादेशः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

धूनकः, पुं, (धूनयति संधुक्षयति अग्निमिति । धू+णिच्+ण्वुल् ।) वह्निवल्लभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धूना इति भाषा ॥

धूननं क्ली, (धू+णिच्+ल्युट् ।) कम्पनम् । काँपान । इति भाषा । इति ञ्यन्तधूधातोरनटा साध्यम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १२ ।

“कुर्व्वाणा भक्तिशीलश्रीनिषेधं मूर्धधूननैः ॥”)

धूनिः, स्त्री, कम्पनम् । धूधातोः क्तिस्थाने स्वादित्वान्निः । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

धूप, तापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । धूपायति धूपायते । आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । अन्ये तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अधूपीत् दुधूप इत्यादि । तापः सन्तप्तीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

धूप, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, धूपयति । इति दुर्गादासः ॥

धूपः, पुं, (धूपयति स्वगन्धेन प्रीणयित्वा दीप्यतीति । धूप+अच् ।) गन्धद्रव्यविशेषोत्थधूमस्तद्दानञ्च । तत्पर्य्यायः । गन्धपिशाचिका २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥ * ॥ यथा,—

“एवं वा कथितो दीपो धूपञ्च शृणुतं सुतौ ।
नानाद्विरन्ध्रसुखदः सुगन्धोऽतिमनोहरः ॥
दह्यमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्येतरस्य वा ।
परागस्याथवा धूमो निस्तापो यस्य जायते ।
स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः ।
राशीकृतेन चैकत्र तैर्द्रव्यैः परिधूपयेत् ।
ओषाग्निवत्तया ज्ञात्वा न तत्फलमवाप्नुयात्
श्रीचन्दनञ्च सरलः सालः कालागुरुस्तथा ।
उदयः सुरथः कन्दी रक्तविद्रुम एव च ।
पीतसालः परिमलो विमर्द्दीकासनस्तथा ।
नमेरुर्देवदारुश्च विल्वसारोऽथ खादिरः ।
सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्लभौ ।
इत्येषु धूपाः सर्व्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्त्तिताः
अरालः सह खन्नेण श्रीवासः पटवासकः ।
कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ ।
सर्व्वौषधिरजोजातो वाराहमूर्त्तं उत्कलः ।
जातीकोषस्य चूर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका तथा
चोदे इत्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः
यक्षधूपो वृकधूपः श्रीपिष्टोऽगुरुभाम्भरः ।
पत्रिवाहः पिण्डधूपः सुगोलः कच्छ एव च ।
अन्योन्ययोगनिर्य्यासा धूपा एते प्रकीर्त्तिताः
एतैर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कृष्णवर्त्मना ।
येषां धूपोद्भवैर्घ्राणैस्तुष्टिं गच्छन्ति जन्तवः ।
निर्य्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्धं तथैव च ।
कृत्रिमश्चेति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
न यक्षधूमं वितरेत् माधवाय कदाचन ॥
न रक्तविद्रुमं मत्स्यं सुरथं स्कन्दिनं तथा ।
यक्षधूपः पत्रिवाहः पिण्डधूपः सुगोलकः ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरो महामायाप्रियः स्मृतः ।
यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ।
यक्षधूपेनेत्यत्र वृकधूपेनेति च पाठः ॥
मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत्
परकीयांस्तथा घ्रातान् स्तेनीकृत्याभिमर्द्दितान्
पुष्पं धूपञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथापरान् ।
घ्रातान्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् ॥
न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा ।
यथा तथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेदयेत् ॥
रक्तविद्रुमशालौ च सुरथः सरलस्तथा ।
सन्तानको नमेरुश्च कालागुरुसमन्वितः ॥
जातीकोषाद्यसंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः ।
त्रिपुरायास्तथैवायं मातॄणामपि नित्यशः ॥
सर्व्वेषां पीठदेवानां कान्तादीनाञ्च पुत्रक !
एष वां कथितो धूपः शृणु तं नेत्ररञ्जनम् ।”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः

अपि च ।

“पुष्पाणि च सुगन्धीनि धूपञ्च घृतसंयुतम् ।
गुग्गुलुं कुन्दुरुं चैव देवदारु तुरुष्ककम् ।
सिह्लकं चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुरुं तथा
सर्ज्जरसं नखं चैव देवे पैत्रे च कर्म्मणि ।”

इति वह्निपुराणे भोजनविधाननामाध्यायः ।

रोगनाशकधूपो यथा,—

“कूर्म्ममत्स्याखुमहिषगोशृगालाश्ववानराः ।
विड़ालबर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ।
हंस एषाञ्च विण्मूत्रं मांसं वा रोम शोणितम्
धूपं दद्याज्ज्वरार्त्तेभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ।

हृताश्चौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ! ।
निघ्नन्ति रोगजातानि वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥”
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥

(यथा,—
“पुरध्यामवचासर्ज्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः ।
सर्व्वज्वरहरो धूपः कार्य्योऽयमपराजितः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
षड़ङ्गधूपो यथा,—
“गुग्गुल्वगुरुउशीरशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नौचैर्देवस्य देशिकः ॥”
अन्यच्च ।
“सिताज्यमधुसंमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनम् ।
षड़ङ्गधूपमेतत्तु सर्व्वदेवप्रियं सदा ॥”
दशाङ्गो यथा,—
“रोगरोगहरीरोगदकेशाः
सुरतरुजतुलघुपत्रविशेषाः ।
वक्रविवर्ज्जितवारिजमुद्रा
धूपवर्त्तिरिह सुन्दरि ! भद्रा ॥”
अन्यच्च ।
“मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुलागुरुशैलजम् ।
सरलं सिङ्गसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥”
षोड़शाङ्गो यथा,—
“गुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुड़ं सर्ज्जरसं घनम् ॥
हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम् ।
षोड़शाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
केशवार्च्चायां षोड़शाङ्गधूपो यथा,—
“मुस्तकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् ।
देवदारु जटामांसी जातीकोषञ्च वालकम् ॥
मुरा मांसी ह्यगुरुकं त्वगुशीरञ्च केशरम् ।
एला तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतद्घृताक्तकम् ॥
धूपोऽयं षोड़शाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥”
द्वादशाङ्गो यथा,—
“गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम् ।
जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च वालकम् ।
त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥”
दशाङ्गो यथा,—
“कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम् ।
केशरं वालकं पत्रं त्वग्जातीकोषमुत्तमम् ॥
सर्व्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥”
अष्टाङ्गो यथा,—
“गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नतनं कुङ्कुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥”
पञ्चाङ्गो यथा,—
“चन्दनं कुङ्कुमं मूलं कर्पूरं गुग्गुलोऽगुरु ।
धूपोऽयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”
मुकुन्दधूपे वर्ज्जनीयद्रव्यम् । यथा,—
“ऐरवं शालनिर्य्यासं पद्मकं सरलञ्च तु ।
वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कदम्बकम् ॥
मन्थकं टङ्कणं तालं हिङ्गुलञ्च मनःशिला ।
कक्कोलन्नखरं दार्व्वी गन्धमाद्री रसाञ्जनम् ॥
अष्टवर्गः शटी मेथी शिलाजित्रक्तचन्दनम् ।
कुन्दुरु रेणुकं राजाजमोदा शतपुष्पिका ॥
हरिद्रा जीरकं कृष्णजीरञ्च रक्तचन्दनम् ।
कर्पूरकं मरुवकं यवानी ग्रन्थिकन्तथा ॥
शैलजं धातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।
मुकुन्दधूपे देवर्षे ! सर्व्वमेतद्विवर्ज्जयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥
धूपदानविधिर्यथा,—
“मध्यमानामिकाभ्यान्तु मध्यपर्व्वणि देशिकः ।
अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् ॥
धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्ज्जन्या वामयास्पृशन् ।
धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य कृशाणुना
उत्तोर्य्य दृष्टिपर्य्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ॥
वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
गन्धमाल्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—
“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।
कूणपो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥
वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।
तिष्ठतेऽत्र महाभागे ! एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
विषघ्नधूपो यथा,—
“सक्तुः सर्ज्जरसोपेतः सर्षपा एलवालुकैः ।
सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमैरर्ज्जुनस्य तु ॥
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥
न कृत्या कर्म्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥” * ॥
सर्पनिर्म्मोचनधूपो यथा,—
“कार्पासास्थिभुजङ्गस्य यथा निर्म्मोचनं भवेत् ।
सर्पनिर्म्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥”
इति मत्स्यपुराणे १६२ अध्यायः ॥

धूपनः, पुं, (धूपयति संधुक्षयति वह्निमिति । धूप + ल्युः ।) शालवृक्षनिर्यासः । धूना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शालवेष्टः २ सर्ज्जरसः ३ वह्निवल्लभः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मनुः । ७ । २१६ ।
“परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेशाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥”
क्ली, धूप + ल्युट् । धूपादिना सन्धुक्षणम् । यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ७ ।
“अग्निकार्य्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
वलयश्चाप्यलङ्काराभिर्धूपनं दीपकर्म्म च ॥”)

धूपवृक्षः, पुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

धूपवृक्षकः, पुं, (धूपवृक्ष + स्वार्थे कन् ।) सरलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

धूपागुरु, क्ली, (धूपाय सन्धुक्षणाय यदगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपाङ्गः, पुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपायितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप सन्तापे + “आयादय आर्द्धधातुके वा ।” ३ । १ । ३१ । इति आयः । ततः क्तः ।) सन्तप्तः । अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपगृहादि । यथा, तन्त्रप्रमोदे ।
“प्रदीपपरिदीपिते विविधधूपधूपायिते ॥”

धूपार्हं, क्ली, (धूपाय अर्हति पूज्यते इति । अर्ह पूजायाम् + अच् ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये, त्रि ॥

धूपितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप + क्तः ।) सन्तापितः । (यथा, हरिभक्तिविलासे ।
“ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेदिदम् ॥”)
अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपः । यथा,—
“यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः ।”
इति वृक्षायुर्वेदः ॥

धूमः, पुं, (धूनोति धूयते वा । धू ञ कम्पे + “इषियुधीन्धीति ।” उणा० १ । १४४ । इति मक् ।) आर्द्रेन्धनप्रभवः । धूँया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अभ्रः २ मरुद्वाहः ३ खतमालः ४ शिखिध्वजः ५ अग्निवाहः ६ तरी ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।
“हविःशमीपल्लवलाजगन्धी
पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ॥”)
अस्य गुणः । वातपित्तवृद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोर्जनकः ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ॥”
भौमादिवदुत्तरपदलोपे धूमकेतुः । यथा, गर्गः ।
“उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥”
उद्गारजवायुविशेषः । चोँया ढेँकुर इति भाषा ॥ यथा, आह्निकतत्त्वधृतवचनम् ।
“धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्म्मणि मैथुने ॥”
चिकित्साविशेषः । यथा,—
“श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ॥
दन्तदौर्ब्बल्यमास्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः ।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्य्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका ॥
खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनन्तथा ।
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥”
“स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान् विघृष्य च ।
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्द्धजत्रुजाः ।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिषु त्रयः ॥

परं द्विकालपायी स्यादह्नः कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिचतुःपिबेत् ॥
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ।
यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥
बाधिर्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्य्यादुपद्रवान् ॥”
“न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्म्मणि ।
न रक्ती न विषेणार्त्तो न शोची न च गर्भिणी ॥
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं नच माक्षिकम् ।
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्षः क्रुद्ध एव च ॥
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥
एषु धूममकालेषु मोहात् पिबति यो नरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“धूमः पञ्चविधो भवति तद्यथा, प्रायोगिकः स्नेहनो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति । तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्जेन श्लक्ष्णपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेदेषा वर्त्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नेहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुककासमर्द्दहिङ्गुङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने । स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्वामनीयैश्च वामनीये ॥”

“मुखेन तं पिबेत् पूर्व्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् ।
मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतञ्च नासया ॥
मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् ।
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥”
“अकालपीतः कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः ।
घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातञ्च दारुणम् ॥”

“तत्र स्नेहनो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाच्च । वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च । प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति ॥”

“नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः ॥”

“प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत । मुखनासिकाभ्याञ्च पर्य्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति ॥ स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिः वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीयः ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति ।” इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्यायः ॥

धूमकेतनः, पुं, (धूमः केतनं ध्वजश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । (यथा, रघुः । ११ । ८१ ।
“निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥”)
केतुग्रहः । इति मेदिनी । नै, २१८ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ।
“वृषणः शङ्करो नित्यं वर्च्चस्वी धूमकेतनः ॥”)

धूमकेतुः, पुं, (धूमः केतुश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १७ ।
“प्रभा समुद्भेदकरी धूमकेतुस्तयोस्तताम् ॥”)
उत्पातविशेषः । स धूमाभा तारका । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ३२ ।
“भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥”)
ग्रहभेदः । इति विश्वः ॥ * ॥ केतवश्च शिखावन्ति ज्योतींषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । तदुदये कालाशुद्धिर्यथा,—
“धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥
उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि च ।
वज्रपाते दिनञ्चैकं वर्ज्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु ॥”
इति गर्गवचनम् ॥

भोजराजः ।
“ग्रहे रवीन्द्वोर्द्धरणीप्रकम्पे
केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे ।
व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञा-
स्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥
वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
प्रयाणन्तु त्यजेत् प्राज्ञः सप्तरात्रमतःपरम् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म्म त्रिरात्रकम् ।
शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्व्वकर्म्म समाचरेत् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अथ केतूनां संस्थानम् ।
“शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् ।
बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् ॥”
तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोड़श मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश वर्षे वौद्दालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपललाटजाः । पञ्च च प्राजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्द्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः ॥” * ॥ गर्गादयः सहस्रं वदन्ति । तथा च गर्गः ।
“अनित्योदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् ।
आगन्तूनां सहस्रं स्याद्ग्रहाणां संनिबोध मे ॥”
नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । यथा,—
“दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः ।
शुभाशुभफलं लोके ददात्युत्तमयोदये ॥”
तत्र धूमकेतुलक्षणम् ।
“उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः ।
इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा ॥”
“ह्रस्वतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतो विशेषतः शक्रचापरूपकेतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च समयसंहितायाम् । अचिरस्थितोऽतिह्रस्वस्तमितः स्निग्धमूर्त्तिरुदगुदितः । ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसङ्काशः । द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः ।” इति भट्टोत्पलकृतवराहसंहिताटीका ॥ (अश्वविशेषः । यथा, नकुलकृताश्ववैद्यके । ४ । २६ ।
“पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥”
तथाच युक्तिकल्पतरौ ।
“पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।१०१ ।
“धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ॥”)

धूमगन्धिकं, क्ली, (धूमस्येव गन्धो यस्य । समासे इत् । ततः स्वार्थे कन् ।) रोहिषतृणम् । इति भावप्रकाशः ॥

धूमजाङ्गजं, क्ली, (धूमजस्य मेघस्य अङ्गम् धूमजाङ्गं वज्रं तस्माज्जायते इति । जन+डः ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूमध्वजः, पुं, (धूमः ध्वजश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे चार्व्वाकदर्शने ।
“कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत ॥”)

धूमप्रभा, स्त्री, (धूमस्य प्रभा इव प्रभा यस्याः ।) धूमान्धकारनरकः । इति हेमचन्द्रः । ५ । ३ ॥

धूममहिषी, स्त्री, (धूमस्य महिषीव ।) कुज्झटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूमयोनिः, पुं, (धूम एव योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य ।) मेघः । (धूमविशेषोद्भवमेघफलं यथोक्तं चिन्तामणिधृतवचने ।
“यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानाञ्च हितं स्मृतम् ।
दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतम् ॥
मृतधूमोद्भवं त्वभ्रमशुभाय भविष्यति ।
अभिचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजाः ॥”)
मुस्तकः । इत्यमरः ॥

धूमलः, पुं, (धूमवद्वर्णं लातीति । ला+कः ।) कृष्णलोहितवर्णः । (यथा, नैषधे । १६ । ५ ।
“अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमलच्छविरिव रवेलीलालक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥”
तद्युक्ते, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

धूमसंहतिः, स्त्री, (धूमस्य संहतिः समूहः ।) धूमसमूहः । इति हलायुधः ॥

धूमसी, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा, भावप्रकाशे
“मायानां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः
आतपे शोषिताः पाते पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ।
धूमसी रचिता सैव प्रोक्ता भर्ज्जिका बुधैः ।
भर्ज्जरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ।”

भः, पुं, (धूमस्य आभा इव आभा यस्य ।)
म्रवर्णः । इति शब्दमाला ॥ तद्वति, त्रि ॥
वती, स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः ।
स्या ध्यानं यथा,—
“विवर्णा चञ्चला दुष्टा दीर्घा च मलिनाम्बरा ।
मुक्तकुन्तला रूक्षा विधवा विरलद्विजा ।
ाकध्वजरथारूढ़ा विलम्बितपयोधरा ॥
र्पहस्तातिरूक्षाक्षा धृतहस्तवरान्विता ।
वृद्धघोणा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा ॥
क्षुत्पिपासार्दिता नित्यं भयदा कलहास्पदा ।
ापेत् कृष्णचतुर्दश्यां पुरश्चरणसिद्धये ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
अस्या मन्त्रो यथा, मन्त्रकोषे ।
“दान्तावर्षौशबिन्द्वन्तौ ततो धूमावताद्विठः ।
धूमावती मनुः प्रोक्तो वैरिनिग्रहकारकः ॥”
धूँ धूँ धूमावती स्वाहा ॥)
ाका, स्त्री, (धूम इव जलीयपदार्थोऽस्यस्या
िति । धूम+ठन् । स्त्रियां टाप् ।) कुज-
ाटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पक्षिविशेषः ।
फिङ्गा इति ख्याता । तद्यथा,—
“शशघ्नी भासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ।
धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
ोत्थं, स्त्री, (धूमादुत्तिष्ठति परम्परासम्बन्धेनेति ।
धूम+स्था+कः । धूमयोनिमेघोत्पन्नवज्रजात-
त्वाद् परम्परासम्बन्धत्वम् ।) वज्रक्षारम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (धूमोत्थिते, त्रि ॥)
ोर्णा, स्त्री, यमपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १६५ । ११ ।
“शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्ध्या च धनेश्वरः ॥”)
ोर्णापतिः, पुं, (धूमोर्णायाः पतिः ।) यमः ।
इति हारावली । ५७ ॥
ा, स्त्री, (धूमानां समूहः इति । धूम+पाशा-
दित्वात् यः ।) धूमसमूहः । इत्यमरः । ३।२।४३॥
ाटः, पुं, (धूम्या इव अटतीति । अट+अच् ।)
पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
कलिङ्गः २ भृङ्गः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥
ः, पुं, (धूमं धूमवर्णं रातीति । रा+कः ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) श्यामरक्तमिश्रित-
वर्णः । तत्पर्य्यायः । धूमलः २ कृष्णलोहितः ३ ।
तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा,
रघौ । १५ । १६ ।
“धूमधूम्रो वसागन्धो ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥”)
तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (असुरविशेषः ।
यथा हरिवंशे । २३२ । ८ ।
“वसुमो रभसश्चण्डो धूम्रश्चैव महासुरः ॥”
स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते ।
९ । ४५ । ६२ ।
“एष नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ।”
धूम्रः श्वेतकलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥”)

धूम्रकः, पुं, (धूम्रवर्णेन कायतीति । कै+कः ।)
उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥
धूम्रपत्रा, स्त्री, (धूम्रं धूम्रवर्णं पत्रं यस्याः ।
अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।) क्षुपविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । धूम्राह्वा २ सुलभा ३ स्वयम्भुवा ४
गृध्रपत्रा ५ गृध्राणी ६ क्रमिघ्नी ७ शीमला-
पहा ८ । अस्या गुणाः । रसे तिक्तत्वम् ।
शोफश्लेष्मकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्य-
त्वम् । अग्निदीपनकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
धूम्रमूलिका, स्त्री, (धूम्रं मूलमस्याः । कप् । टापि
अत इत्वम् ।) मूलीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः॥
धूम्रलोचनः, पुं, (धूम्रे लोचने यस्य) कपोतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शुम्भासुरसेनापतिः ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । ३ ।
“हे धूम्रलोचनाशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः ।
तामानय बलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम् ॥”
धूम्रवर्णः, पुं, (धूम्रं वर्णमस्य ।) तुरुष्कः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा, हरि-
वंशे । २२८ । ७३ ।
“देवावृतपर्व्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः ।
क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूम्रवर्णश्च पर्व्वतः ॥”)
कृष्णलोहितवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २८३ । २६ ।
“ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यव-
स्थिताः ॥”)
धूम्रवर्णा, स्त्री, (धूम्रं वर्णमस्याः टाप् ।) अग्नेः
सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥
(यदुक्तं मुण्डकोपनिषदि । २ । ४ ।
“काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”)
धूम्रा, स्त्री, (धूम्र+टाप् ।) शशाण्डुली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (धरनामवसोर्माता यथा,
महाभारते । १ । ६६ । १८ ।
“धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ॥”)
धूम्रिका, स्त्री, शिंशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूर, ई ङ य वधे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ई, धूर्णः ।
ङ य, धूर्य्यते । इति दुर्गादासः ॥
धूर्जटिः, पुं, (धूर् भारभूता जटिर्यस्य । यद्वा,
जट संघाते+इन् । धूर्गङ्गा जटिश्चास्येति । धुर-
स्त्रैलोक्यचिन्ताया जटिः संघातो यत्र वा ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । ५ । २ ।
“क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटि-
र्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ॥”)
धूर्त्तं, क्ली, (धूर्व्वतीति । धूर्व्व+“हसिमृग्रिति ।”
उणा ३ । ८६ । इति तन् ।) विड्लवणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४० ॥

धूर्त्तः, पुं, (धूर्व्वति हन्तीति । धूर्व्व्+तन् ।) धुस्तूर-
वृक्षः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ चोरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वल्पलवणम् । इति
विश्वः । ते, २२ ॥)
धूर्त्तः, त्रि, (धूर्व्वति हिनस्तीति । धूर्व्व+“हसि-
मृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् ।” उणा । ३ ।
८६ । इति तन् ।) द्यूतकृत् । वञ्चकः । शेषस्य
पर्य्यायः । मायी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
१४९ ॥ विटः ३ । इति मेदिनी । ते, २८ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । १२ ।
“प्रिया हि धूर्त्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम ! राज्यमर्हति ॥”
यथा च पञ्चतन्त्रे । ३ । ७१ ।
“नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालश्च श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥”
धूर्त्तकः, पुं, (.धूर्त्त+कन् स्वार्थे ।) शृगालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धूर्त्तश्च ॥ (नागभेदः ।
यथा, महाभारते । १ । ५७ । १३ ।
“बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥”)
धूर्त्तकृत्, पुं, (धूर्व्व+भावे तन् । धूर्त्तं हिंसनं
करोतीति । कृ+क्विप् । तुगागमश्च ।) धुस्तूरः ।
इति शब्दमाला ॥ वञ्चककारके, त्रि ॥
धूर्त्तजन्तुः, पुं, (धूर्त्तश्चासौ जन्तुश्चेति ।) मानुषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
धूर्त्तमानुषा, स्त्री, (धूर्त्तो हिंसितो मानुषोऽन-
येति ।) रास्ना । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धूर्धरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धुरां धरः ।
पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥
धूर्व्वहः, त्रि, (वहतीति । वह्+अच् । धुरां
वहः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः ।
इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥
धूर्व्वी, स्त्री, (धुरं अजतीति । अज+क्विप् । ततः
अजो वीभावः ।) रथाग्रभागः । तत्पर्य्यायः ।
यानमुखम् २ धूः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
४२१ ॥
धूलकं, क्ली, (धू+बाहुलकात् लकः ।) विषम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
धूलिः, स्त्री, (धुवति धूयते वेति । धू+बाहुल-
कात् लिः ।) पार्थिवचूर्णम् । धूला इति भाषा ॥
(यथा, भागवते । ३ । १४ । २४ ।
“श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र-
विकीर्णविद्योतजटाकलापः ।
भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो
देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥”)
तत्पर्य्यायः । रेणुः २ पांशुः ३ रजः ४ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ९८ ॥ धूली ५ पांसुः ६ । इति
भरतः ॥ क्षितिकणः ७ चौक्षः ८ चूर्णम् ९
तूस्तम् १० महीरवः ११ वातकेतुः १२ नभः-
केतुः १३ कणा १४ क्षितिकणा १५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ * ॥

दीपखट्वातनुच्छायाक्लिन्नकेशनखादिकम् ।
अजमार्ज्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”
इति कर्म्मलोचनः ॥

“अजरजः खररजस्तथा सम्मार्ज्जनीरजः ।
स्त्रियः पादरजो राजन् ! शक्रादपि हरेत् श्रियम्॥”
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

धूलिका, स्त्री, (धूलिरिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रतिकृतौ ।” ५।३।९६ । इति कन् । टाप् ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीहारः । यथा, नीहारे बाष्पशब्दे चेति इत्यत्र नीहारे धूलिकायामिति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

धूलिकेदारः, पुं, (धूलिप्रधानः केदारः । इति मध्यलोपिसमासः ।) वप्रः । चेत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिगुच्छकः, पुं, (धूलीनां गुच्छक इव । स्वार्थे कन् ।) पटवासकः । फल्गुचूर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिध्वजः, पुं, (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिपुष्पिका, स्त्री, (धूलिः परागस्तत्प्रचुरं पुष्पं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूलीकदम्बः, पुं, (धूलीनां कदम्बमत्र ।) नीपः । तिनिशः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । बे, १७ ॥ (धूलिसमूहे, क्ली ॥)

धूलीकदम्बकः, पुं, (धूलीकदम्ब + स्वार्थे कन् ।) नीपः । इति जटाधरः ॥

धूलीपटलः, पुं, (धूलीनां पटलं यत्र ।) उड्डीयमानधूलीसमूहः । यथा, धूलीपटले धूमत्वभ्रमे तत्रासता धूमत्वेन । इत्यादि सामान्यलक्षणायां शिरोमणिः ॥ (धूलीसमूहे, क्ली ॥)

धूश, क कान्तिकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । कान्तिकृतिः शोभितकरणम् । चन्दनो धूशयत्यङ्गम् । इति दुर्गादासः ॥

धूष, क धूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । धूषः कान्तिकृतिः । चन्दनो धूषयत्यङ्गम् । इति दुर्गादासः ॥

धूस, क धूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दन्त्योपधः । धूषः कान्तिकृतिः । क, धूसयत्यङ्गं चन्दनः । महिषधूसरितः सरितस्तटमिति जानकीहरणयमकाद्दन्त्यान्त एवायमिति रमानाथः । स्वमते तालव्यमूर्द्धन्यान्तोऽप्ययम् । इति दुर्गादासः ॥

धूसरः, पुं, (धुनातीति । धू + “कृधूमदिभ्यः कित् ।” उणां ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।) ईषत्पाण्डुवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥ (यथा, रघौ । ११ ।६० ।
“शस्त्रनपक्षिपरिधूसरालकाः
सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ॥”)
उष्ट्रः । गर्द्दभः । कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलकारः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥ * ॥

धूसरवस्तूनि यथा । धूलिः १ लूता २ करभः ३ गृहगोधिका ४ कपोतः ५ धूषिकः ६ रङ्गम् ७ काककक्षः ८ खरादिः ९ । इति कविकल्पलता ॥

धूसरच्छदा, स्त्री, (धूसर ईषत् पाण्डुवर्णश्छदो यस्याः ।) श्वेतबुह्ना । इति रत्नमाला ॥

धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसरं पत्रमस्याः । ङीप् । स्वार्थे कन् । टापि पूर्ब्बह्रस्वः ।) हस्तिशुण्डीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूसरा, स्त्री, (धूसर + टाप् ।) पाण्डुरफलीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूसरी, स्त्री, (धूसर + ङीप् ।) किन्नरीभेदः । इति मेदिनी । रे, १७० ॥

धूस्तूरः, पुं, (धूस् कान्तिकरणे + भावे क्विप् । तं तूर्य्यते हिनस्तीति । तूर हिंसे + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धूस्तूरवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धृ, क स्थाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-अनिट् ।) क, धारयति । इति दुर्गादासः ॥

धृ, ङ अवध्वंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) अवध्वंसः पतनम् । ङ, धरते पत्रं वृक्षात् । गोविन्दभट्टस्तु अविध्वंसने इति पठित्वा विध्वंसनं ध्वंसनं तस्याभावोऽविध्वंसनं स्थापनमिति व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

धृ, ङ श स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-आत्मं-स्थितौ अकं-धृतौ सकं-अनिट् ।) ङ श, ध्रियते । इति दुर्गादासः ॥

धृ, ञ धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ, धरति धरते । इति दुर्गादासः ॥

धृज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) धर्ज्जति । इति दुर्गादासः ॥

धृज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) सप्तमस्वरी । इ, धृञ्जति । इति दुर्गादासः ॥

धृतः, त्रि, धृधातोः कर्म्मणि कर्त्तरि च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ धारणविशिष्टः । धरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।
“अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥”)
अवध्वस्तः । पतित इति यावत् । स्थितः । (स्थिरीकृतः । निश्चितः । यथा, महाभारते । ७ । १६ । २८ ।
“धृता धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाश्चापि चक्रिरे ॥”
पुं, त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८२ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्म्मभृतो धृतः ।
सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढ़ः ।
रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥”
द्रुह्युवंशीयधर्म्मस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २३ । १४ ।

“द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृतः ।

धृतराष्ट्रः, पुं, (धृतं राष्ट्रं येन ।) दुर्य्योधनपिता स जन्मान्धः शान्तनुपुत्त्रः विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे व्यासाज्जातः । इति महाभारते । १ । ९५ । ५ (अयं हि गन्धर्व्वपतेर्हंसस्य अंशावतारः यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।
“अरिष्टायास्तु यः पुत्त्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः ॥”)
सुराजा । नागभेदः । इति मेदिनी । रे, २७ (यथा, महाभारते । २ । ९ । ९ ।
“कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।”
पक्षिभेदः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (गन्ध विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
“अश्वापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ।
बलिराजस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ ७४ ।
“बलेः पुत्त्रशतञ्चासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप ।
धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः ॥”
जनमेजयस्य ज्येष्ठपुत्त्रः । यथा, महाभारते । १ । ९४ । ५४ ।
“जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्व्वाह्लीक एव च ।”

धृतराष्ट्री, स्त्री, (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । ङीष् ।) हं पत्नी । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५७, ५९ ।
“काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथ शुकीम्
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः ।”
“धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ।”
हंसपदीलता । इति हेमचन्द्रः ॥)

धृतिः, पुं, (ध्रियते इति । धृ + क्तिन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) इष्टिः । इति मेदिनी । ते, ५ (विश्वेदेवविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ९१ । ३० ।
“बलं धृतिर्व्विपाप्मा च पुण्यकृत् पावनस्तथा ।”
चन्द्रवंशीयनृपविशेषस्य विजयस्य पुत्त्रः । यथा हरिवंशे । ३१ । ५५ ।
“विजयस्य धृतिः पुत्त्रस्तस्य पुत्त्रो धृतव्रतः ।”
निमिवंशीयानामेकतमः । यथा, भागवते । ९ १३ । २६ ।
“शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्ततः ।
यदुवंशीयबभ्रोः पुत्त्रः । इति विष्णुपुराणे ४ । १२ । १५ । “रोमपादाद्बभ्रुः बभ्रोः पु धृतिः ॥”)

धृतिः, स्त्री, (धृ + क्तिन् ।) तुष्टिः । (यथा, मनु ६ । ९२ ।
“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रह धीर्व्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् ।”
योगभेदः । धैर्य्यम् । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । २ ।

"यत्प्रशानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं
प्रजासु ॥")

धारणम्। इति मेदिनी। ते, २६ ॥ सुखम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२२ ॥ (क्रतुः। यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २०। २। ८।
"राजन्यो धृतिषु युद्धजपयुक्ताः ॥")
षोड़शमातृकान्तर्गतत्रयोदशमातृका। इति भवदेवः ॥ अष्टादशाक्षरपादवृत्तिच्छन्दोमात्रम्। इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥ धृतियोगजातफलं यथा,—
"धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः संहृष्टमानसः।
वावदूकः सभायाञ्च सुशीलो विनयान्वितः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

धारणा। सा त्रिधा। यथा,—
"धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यया तु धर्म्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्ज्जुन!।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ! राजसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८।३३-३५ ॥

धृत्वरी, स्त्री, (धृत्वन् + "वनो र च।" ४। १। ७। इति ङीप् रश्चान्तादेशः।) भूमिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृत्वा, [न्] पुं, (धरतीति। धृ + "शीङ्क्रुशि-रुहिजिभ्यश्चेति।" उणां ४।११३। इति क्वनिप्।) धर्म्मः। विप्रः। समुद्रः। अन्तरीक्षम्। मेधावी। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष, ञा कि अमर्षे। क्रोध इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ञा, धर्षितं धृष्टं तेन। कि, धर्षयति धर्षति। अमर्ष इह अभिभवः। इति भट्टमल्लः। न धर्षति निजाः प्रजाः। तमेव धर्षयत्येकं यस्तासु प्रतिकूलतीति हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥

धृष, उ संहतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-संहतौ अकं-हिंसे सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, धर्षित्वा धृष्ट्वा। संहतिः। समूहः। इति दुर्गादासः ॥

धृष, क ङ शक्तिबन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) शक्तेर्ब्बन्धनं शक्तिबन्धः। क ङ, धर्षयते वह्निं पयः। इति दुर्गादासः ॥

धृष, ञि ञा न प्रागल्भ्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-अकं-सेट्।) ञि, धृष्टोऽस्ति। ञा, धर्षितं धृष्टं तेन। न, धृष्णोति गुरोरग्रे यः। इति हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥

धृषुः, पुं, (धृष्णोतीति। धृष् + "पृभिदिव्यधीति।" उणां १। २४। इति कुः।) दक्षः। इत्युणादिकोषः ॥ संघातः। प्रगल्भः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष्टः, त्रि, (धृष + क्तः।) प्रगल्भः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते। ५। १२। ७।
"जनस्य गोप्तासि विकत्थमानो
न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ॥")
निर्लज्जः। तत्पर्य्यायः। धृष्णक् २ वियातः ३। इत्यमरः। ३। १। २५ ॥ धृष्णुः ४ दधृक् ५। इति त्रिकाण्डशेषः। धर्षितः ६। इति शब्दरत्नावली ॥ चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषे, पुं। तस्य लक्षणं यथा, "भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणः।" इति रसमञ्जरी ॥ (चेदिवंशीयकुन्तेः पुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। ३६। २४।
"कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥"
सप्तममनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, भागवते। ८। १३। २।
"मनुर्व्विवस्वतः पुत्त्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः।
सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्य्यातिरेव च ॥"
धृष्णुरिति कुत्रापि दृश्यते ॥)

धृष्टा, स्त्री, (धृष्यते स्मेति। धृष् शक्तिबन्धे + क्तः। टाप्।) असती। इति शब्दरत्नावली ॥

धृष्णक्, [ज्] त्रि, (धृष्णोतीति। धृष प्रागल्भ्ये + "स्पृशोऽनुदके क्विन्।" ३। २। ५८। इत्यत्र "धृषेश्च।" इति काशिकोक्तेर्नं क्विन्।) निर्लज्जः। इत्यमरः। ३। १। २५ ॥

धृष्णिः, पुं, (धर्षति अभिभवति अन्धकारमिति। धृष् अमर्षे + बाहुलकात् निः। स च कित्।) किरणः। इत्यमरः। १। ४। ३३ ॥

धृष्णुः, त्रि, (धृष्णोतीति। धृष् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०। इति क्नुः।) धृष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। २५। ५।
"न हि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णु-
र्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ॥")
पुं, काश्चिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैवस्वतमनुपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। १०। १।
"मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्त्रा वै नव तत्समाः।
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्य्यातिरेव च ॥"
सावर्णस्य मनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ७। ६०।
"वरिष्णुराद्यो धृष्णुश्च राजः सुमतिरेव च।
सावर्णस्य मनोः पुत्त्रा भविष्या दश भारत! ॥"
चन्द्रवंशोद्भवकुकुरराजस्य सुतः। यथा, तत्रैव ३७। १८।
"कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा।
कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥"
कवेः पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ८५। १३३।
"कविः काव्यश्च धृष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्म्मवित् ॥
अष्टौ कविसुता ह्येते सर्व्वमेभिर्जगत्ततम् ॥")

धे, ट पाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं सकं-अनिट्।) धयति। टः स्त्रियामीवर्थः। स्तनन्धयी। इति दुर्गादासः ॥

धेनः, पुं, (धीयते इति धयत्यस्मादिति वा। धेट पाने + "धेट इच्च।" उणां ३। ११। इति न इश्चान्तादेशः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः ॥ नदः। इति मेदिनी ॥

धेना, स्त्री, (धेन + टाप्। "टित्त्वेऽपि सख्येव ङीप्। इति हरदत्तोक्तेर्न ङीप्।" इति केचित्।) नदी। (दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा। यद्वा, धेट पाने 'धेट इच्च' इति नप्रत्ययः इकारश्चान्तादेशः गुणः। धयन्ति तामिति धेना। पानमत्र स्वीकारः। यद्वा, आस्वादः। धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन धयन्ति प्राणामिति धेना।" इति देवराजयज्वा। १। ११। ३६।) भारतीभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। १। ६।
"अस्य धारा अक्षरन्न धेनाः।"
"धेना माध्यमिका वाचश्च विसृजन्ति।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धेनिका, स्त्री, (धेनो नदः। लक्षणया जलसमीपस्थानम्। स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति। धेन + ठन्। टाप्।) धन्याकम्। इति भावप्रकाशः ॥

धेनुः, स्त्री, (धयति लेढि सुतान् धीयते वत्सैरिति वा। धेट पाने + "धेट इच्च।" उणां ३। ३४। इति नुः इश्चान्तादेशः।) नवप्रसूता गौः। तत्पर्य्यायः। नवसूतिका २। इत्यमरः। २। ६। ७१ ॥ नवप्रसूतिका ३। इति शब्दरत्नावली ॥ दानीयदशधेनवो यथा,—
"यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप! ॥
प्रथमा गुड़धेनुः स्याद्घृतधेनुरथापि वा।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंज्ञिका ॥
क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा।
सप्तमी शर्करधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी ॥
रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः ॥
कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः।
सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥
नवनीतेन तैलेन तथान्ये तु महर्षयः।
एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः ॥
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि।
यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
गुड़धेनुप्रसङ्गेन सर्व्वास्तव मयोदिताः।
अशेषयज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ॥
व्रतानामुत्तमा यस्माद्विशोकद्वादशीव्रतम्।
तदङ्गत्वेन चैवात्र गुड़धेनुः प्रशस्यते ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः।
गुड़धेन्वादयो देयास्तूपरागादिपर्व्वसु ॥"
इति मत्स्यपुराणे ७६ अध्यायः ॥
पूर्व्वोक्तधेनूनां दानविधयस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
अथ कपिलाधेनुदानादिफलम्।
होतोवाच।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कपिलाधेनुमुत्तमाम्।

यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ।
सर्व्वालङ्कारसंयुक्तां सर्व्वरत्नसमन्विताम् ॥
कपिलायाः शिरोग्रीवे सर्व्वतीर्थानि भामिनि ! ।
पितामहनियोगाच्च निवसन्ति हि नित्यशः ॥
प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलागलमस्तकात् ।
च्युतन्तु भक्त्या पानीयं शिरसा वन्दते शुचिः ॥
स तेन पुण्यतोयेन तत्क्षणाद्दग्धकिल्विषः ।
त्रिंशद्वर्षकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः कुर्य्यात्तासां प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुन्धरे ! ॥
प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तेन तत्क्षणात् ।
दशजन्मकृतं पापं तस्य नश्यत्यसंशयम् ॥
कपिलायास्तु मूत्रेण स्नात्वा चैव शुचिव्रतः ।
स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः ।
यावज्जीवकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोसहस्रन्तु यो दद्यादेकाञ्च कपिलां नरः ।
सममेतत् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धे न दूषयेत् ।
यावज्जिघ्रति तं गन्धं तावत् पुण्येस्तु पूर्य्यते ॥
गवां कण्डूयनं श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ।
तुल्यं गोशतदानस्य भयरोगादिपालने ॥
तृणोदकानि यो दद्यात् क्षुधितानां गवाह्निकम् ।
सोऽश्वमेधफलं दिव्यं लभते मानवोत्तमः ॥
विमानैर्व्विविधैर्द्दिव्यैः कन्याभिरभिरच्चितैः ।
संयमानस्तु गन्धर्व्वैर्दीप्यमानो यथाव्ययः ॥”* ॥
एकादशप्रकारकपिलालक्षणं यथा,—
“सुवर्णकपिला पूर्व्वं द्वितीया गौरपिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुड़पिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेतपिङ्गाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।
एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्व्वलक्षणा ॥
सर्व्वलक्षणसंयुक्ता सर्व्वालङ्कारसुन्दरी ।
ब्राह्मणाय च दातव्या सर्व्वमुक्तिप्रदायिनी ।
भुक्तिमुक्तिप्रदा तेषां विष्णुमार्गप्रदायिनी ॥”
इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथोभयमुखीधेनुदानादिविधानम् ।
होता उवाच ।
“अतःपरं महाराजोभयमुख्याः समासतः ।
विधानं यद्वरारोहे ! धरण्याः कथितं पुरा ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि तव पुण्यफलञ्च यत् ॥
धरण्युवाच ।
यत्त्वया कपिला नाम पूर्व्वमुत्पादिता प्रभो ! ।
होमधेनुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा ।
कियत्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
प्रसूयमाना दानेन किं पुण्यं स्याच्च माधव ! ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो ! ॥
श्रीवराह उवाच ।
शृणुष्व भद्रे ! तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ।
यं श्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
कपिला अग्निहोत्रार्थे यज्ञार्थे च वरानने ! ।
उद्धृत्य सर्व्वतेजांसि ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुन्धरे ! ॥
तपसस्तप एवाग्र्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
दानानामुत्तमं दानं निधीनां ह्येतदक्षयम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्यान्यायतनानि च ।
पवित्राणाञ्च पुण्यानि सर्व्वलोकेषु सुन्दरि ! ॥
होतव्यान्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ।
कपिलाया घृतेनेह दध्ना क्षीरेण वा पुनः ॥
जुहुते ह्यग्निहोत्राणि मन्त्रैश्च विविधैः सदा ।
पूजयन्नतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ॥
ते यान्त्यादित्यवर्णैश्च विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
सूर्य्यमण्डलमध्ये च ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्व्वसौख्यप्रदायिनी ।
सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलानन्तरूपिणी ॥
पूर्व्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्व्वलक्षणलक्षिताः ।
एतादृश्यः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ! ॥
सर्व्वा ह्येता महाभागास्तारयन्ति न संशयः ।
सङ्गमेषु प्रशस्ता च सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
अग्निपुच्छा अग्निमुखी अग्निलोमानलप्रभा ।
तथाग्नेयी सदा देवी सुवर्णाख्या प्रवर्त्तते ॥”* ॥
शूद्रात् कपिलाप्रतिग्रहे दोषो यथा,—
“गृहीत्वा कपिलां शूद्रात् कामतः सदृशो भवेत् ।
पतितः स द्विजातीनां चाण्डालसदृशो हि सः ॥
न तस्मात् प्रतिगृह्णीयात् शूद्रादपि प्रतिग्रहम् ।
दूरात्ते प्रतिहर्त्तव्याः श्वभिस्तुल्या इवाध्वरे ॥
सर्व्वकाले हि सर्व्वे वै वर्ज्जिताः पितृदैवतैः ।
असम्भाष्याप्रतिग्राह्याः शूद्रास्ते पापकर्म्मिणः ॥
पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तेषां पितामहाः ।
भूमेर्म्मलं समश्नन्ति जायन्ते विड्भुजश्चिरम् ॥”*
शूद्रस्य कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा,—
“तासां क्षीरं घृतं वापि नवनीतमथापि वा ।
उपजीवन्ति ये शूद्रास्तेषां गतिमथो शृणु ॥
कपिलाजीविनः शूद्राः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ।
रौरवे तु महारौद्रे वर्षकोटिशतं धरे ! ॥
ततोऽपि मुक्ताः कालेन श्वानयोन्यां व्रजन्ति ते ।
श्वानयोन्या विमुक्तस्तु विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥
विष्ठास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च नित्यशः ।
भूयो भूयो जायमानास्त्रातारं न विन्दति ॥
ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुर्य्यात्तेषां प्रतिग्रहम् ।
ततःप्रभृत्यमेध्यान्तः पितरस्तस्य शेरते ॥
न तं विप्रन्तु सम्भाषेत्त चैवैकासनं विशेत् ।
स नित्यं वर्ज्जनीयो हि दूरात्तु ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
यस्तेन सह संभाषेत्तथा चैकासनं व्रजेत् ॥
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं तेन शुध्यति स द्विजः ॥”
अथासन्नप्रसवकपिलादानफलादि ।
“एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रेण तु पूर्य्यते ॥
किमन्यैर्बहुभिर्द्दानैः कोटिसंख्यातविस्तरैः ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय सुवृत्तायाहिताग्नये ॥
आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपालयेत् ।
कपिलार्द्धप्रसूता वै दातव्या च द्विजन्मने ॥
जायमानस्य वत्सस्य मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावत् सा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ।
धेन्वा यावन्ति रोमाणि सवत्साया वसुन्धरे ! ।
तावत्यो वर्षकोट्यस्तु ब्रह्मवादिभिरर्च्चिताः ।
वसन्ति ब्रह्मलोके वै ये च वै कपिलाप्रदाः ।
सुवर्णशृङ्गीं यः कृत्वा रौप्यमुक्ताखुरान्तथा ।
ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ।
कपिलायास्तदा पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ।
उदकञ्च करे दद्यादाचम्य शुद्धयाद्दिते ॥
ससमुद्राद्वृता तेन सशैलवनकानना ।
रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।
पृथिवीदानतुल्येन दानेनैतेन वै नरः ।
नन्दितो याति पितृभिर्व्विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ।
ब्रह्मस्वहारी गोघ्नश्च भ्रूणहा पापदेहकः ।
महापातकयुक्तोऽपि वञ्चको ब्रह्मदूषकः ।
निन्दको ब्राह्मणानाञ्च तथा कर्म्मोपदूषकः ।
एतैः पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् ।
तद्दिनं पयसाहारः पायसेनापि वा भवेत ।
सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि भामिनि ! ।
तस्याप्यर्द्धशतेनापि पञ्चाशच्च तदर्द्धकम् ॥
यथाशक्ति प्रदातव्या वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् ।
इमां गृह्णोभयमुखीमुभयत्र शमोऽस्तु वै ।
मम वंशविवृद्ध्यर्थं सदा स्वस्तिकरी भव ॥”
गोशरीरे देवतानिवेशो यथा,—
“दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायान्तु सरस्वती ।
खुरमध्ये तु गन्धर्व्वाः खुराग्रेषु तु पन्नगाः ॥
सर्व्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
ककुदि सर्व्वनक्षत्रं लाङ्गूले धर्म्म आश्रितः ॥
अपाने सर्व्वतीर्थानि प्रस्रावे जाह्नवी नदी ।
नानाद्वीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ।
ऋषयो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी ।
रोमसु सन्ति विद्याश्च त्वक्शेष्वयनद्वयम् ॥
धैर्य्यं धृतिश्च शान्तिश्च पुष्टिर्वृद्धिस्तथैव च ।
स्मृतिर्म्मेधा तथा लज्जा वपुः कीर्त्तिस्तथैव च ।
विद्या शान्तिर्म्मतिश्चैव सन्ततिः परमा तथा ।
गच्छन्तीमनुगच्छन्ति एता गां वै न संशयः ।
यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः ।
यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः साङ्गधर्म्मश्च शाश्वतः ।
सर्व्वरूपेषु ता गावस्तिष्ठन्त्यभिमताः सदा ।
गावः पवित्रा माङ्गल्या देवानामपि दैवताः ।
यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”
इति वराहपुराणम् ।

धेनुकः, पुं, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । “इवे प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) असुरविशेषः । स बलरामेण हतः । इति श्रीभागवते १५ अध्यायः ॥ (अयन्तु गर्द्दभरूपी गोवर्द्धनस्योत्तरपार्श्वस्थतालवनवासी । यथा, हरिवंशे ६९ । २—२३ ।
“आजग्मतुस्तौ सहितौ गोधनैः सहगामिनौ
गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदेवसुतावुभौ ॥
गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ।

हृष्टप्रातेऽथ तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥
तौ तालपर्णप्रकरे रम्ये तालवने रतौ ।
चेरतुः परमप्रीतौ वृषपोताविवोन्नतौ ॥
स तु देशः समः स्निग्धः सुमहान् काम्यकाननः ।
दर्भप्रायस्थलीभूतो लोष्टपाषाणवर्जितः ॥
तालैर्विपुलस्कन्धैरुच्छ्रितैः श्यामपर्णभिः ।
फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तैरिवोच्छ्रितैः ॥
तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतांवरः ।
अहो तालफलैः पक्वैर्वासितेयं वनस्थली ॥
मनूनार्य्य ! सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
पक्वतालानि सहितौ पातयामो लघुक्रमौ ॥
यद्येषामीदृशो गन्धो माधुर्य्यप्राणतर्पणः ।
रसेनामृतकल्पेन भवितव्यञ्च मे मतिः ॥
दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
पातयन् पक्वतालानि चालयामास तांस्तरून् ॥
तत्तु तालवनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ।
निर्म्माणभूतमैरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥
दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्द्दभरूपधृक् ।
खरयूथेन महता वृतः समनुवर्त्तते ॥
स तत्तालवनं घोरं गर्द्दभैः परिरक्षति ।
नृपक्षिश्वापदगणांस्त्रासयानः सुदुर्म्मतिः ॥
तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ।
नामर्षयत संक्रुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥
शब्दानुसारी संक्रुद्धो दर्पाविद्धसटाननः ।
स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्द्दारयन्महीम् ॥
आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्तानन इवान्तकः ।
आपतन्नेव ददृशे रौहिणेयमुपस्थितम् ॥
तालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकारमव्ययम् ।
रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशद्दशनायुधः ॥
पद्भ्यामुभाभ्याञ्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ।
जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्द्दभम् ।
आवर्ज्जितमुखस्कन्धं प्रैरयंस्तालमूर्द्धनि ॥
स भग्नोरुकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ।
खरस्तालफलैः सार्द्धं पपात धरणीतले ॥
तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्द्दभम् ।
ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य तृणराजनि सोऽक्षिपत् ॥
सा भूर्गर्द्दभदेहैश्च तालैः पक्वैश्च पातितैः ।
बभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥
तस्मिन् गर्द्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ।
रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥"

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ८२—८३ ।

"ततो गच्छेत राजेन्द्र ! धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
एकरात्रोषितो राजन् ! प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ।
तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
कपिला सह वत्सेन वै पर्व्वते विचरत्युत ॥
सवत्सायाः पदान्यस्या दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ! ।
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र ! पदेषु नृपसत्तम ! ।
यत् किञ्चिदशुभं पापं तत् प्रणश्यति भारत ! ॥")

षोडशरतिबन्धान्तर्गतबन्धविशेषः । यथा,—

"सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
लघुलिङ्गं चालयेद्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

(अपरविषलक्षणं यथा,—
"न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे
योषिदेति कटिरूढ़वल्लभा ।
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ! ॥")

धेनुकसूदनः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्वस्थतालवनवासिनमसुरं निसूदयति बलरामद्वारेति । सूद + णिच् + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुराणम् ॥)

धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । धेनु + कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेव । स्वार्थे कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६ । १८ ।
"इमां ते तरुणीं भार्य्यां त्वदाधिभिरभिप्लुताम् ।
कथं सन्धारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम् ॥")

धेनुदुग्धं, क्ली, (धेनोर्दुग्धमिव शुभ्रं फलमस्य ।) चिर्भिटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।) गोदुग्धम् ॥

धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोति वर्द्धयतीति । कृ + अच् । धेनोर्दुग्धस्य करः । एतद्भक्षणेन धेनुदुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्ज्जरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धेनुष्या, स्त्री, (धेनु + "संज्ञायां धेनुष्या ।" ४ । ४ । ८९ । इति सुगागमो यत्प्रत्ययश्च निपात्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ यां बन्धकेन दत्त्वा ऋणं नीतवान् सा । गर्म्भिणीषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा धेनुष्येति वृद्धाः । इति भरतः ॥

धैनुकं, क्ली, (धेनूनां समूहः । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।" ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) धेनुसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (स्त्रीणां करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)

धैर्य्यं, क्ली, (धीरस्य भावः कर्म्म वा । धीर + ष्यञ् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"स्थिरचित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्य्यमिति कीर्त्त्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(इदं नायकसत्त्वजगुणानामन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥"
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ६३ ।
"व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥"
उदाहरणं यथा,—
"श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसङ्ख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥")

धैवतः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत् + अण् । पृषोदरादित्वात् मस्य वत्वम् ।) सप्तस्वरान्तर्गतषष्ठस्वरः । स तु नारदमते अश्वस्वरतुल्यः । (अश्वस्तु धैवतं रौतीति वचनात् ।) नाममते भेकस्वरतुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं ललाटम् । याकरणमते दन्तः । अयं क्षत्रियवर्णः । अस्य जातिः षाड़वः । अस्य तानम् ७०० प्रत्येकतानम् ४८ समुदायेन ३४,५६० भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् ॥
"गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्ध्वगः पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥"
अस्य श्रुतयस्तिस्रः । इति संगीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे । १ । ५५ ।
"मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥"
अस्य ऋषिकुले उद्भवः । क्षत्रियो जातिः । पीतो वर्णः । श्वेतद्वीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बुरुः । गणेशो देवता । उष्णिक् छन्दः । वीभत्सभयानकरसयोरुपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

धोड़ः, पुं, (धोरति चातुर्य्येण गच्छतीति । धोर गतिचातुर्य्ये + अच् । रस्य डत्वम् ।) सर्पविशेषः । धोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजिलः २ डुण्डुभः ३ डुण्डुभः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

धोर, ऋ गतिचातुर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सकं-सेट् ।) ऋ, अदुधोरत् । गतौ चातुर्य्यं गतिचातुर्य्यम् । धोरत्यश्वो धोरणाक्रान्ता विनीता यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥

धोरणं, क्ली, (धोरति गच्छत्यनेनेति । धोर + करणे ल्युट् ।) सर्व्ववाहनम् । हस्त्यश्वरथदोलादि । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (धोर + भावे ल्युट् ।) अश्वप्रथमगतिः । तत्पर्य्यायः । धौरितकम् २ धौर्य्यम् ३ धोरितम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरणिः, स्त्री, (धोरति क्रमशः प्राप्नोतीति । धोर + अणिः ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥

धोरितं, क्ली, (धोर + क्तः ।) धोरणम् । अश्वप्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरितकं, क्ली, (धोरितमश्वप्रथमगतिरिव कायतीति । कै + कः ।) धौरितकम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

धौतं, त्रि, (धाव्यते स्मेति । धाव + कर्म्मणि क्तः ।) मार्ज्जितम् । धोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ क्षालितम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७३ ॥ * ॥
"ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन च ।
अधौतं तद्विजानीयाद्द्विजा दक्षिणपश्चिमे ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥

धौतं, क्ली, (धाव + क्तः ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धौतकटः, पुं, (धौतः कटः । नित्यकर्म्मधारयः ।) स्थूलचर्चितभाण्डम् । थोकड़ा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । स्योनः २ स्यूतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

जटाधर: ॥ स्यून: ५ स्योत: ६ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥

धौतकोषजं, क्ली, (कोषाज्जायते इति । कोष+जन+ड: । धौतं कोषजम् ।) पत्रोर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

धौतकौषे(शे)यं, क्ली, (धौतं क्षालितं कौषेयम् ।) पत्रोर्णम् । इत्यमर: । २ । ६ । ११३ ॥ कौषेयमेव धौतं प्रक्षालितं पत्रोर्णाख्यं वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरूर्णाया: क्षतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति पत्रोर्णम् । इति भरत: ॥

धौतशिलं, क्ली, (धौतेव शिला यस्य ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

धौमक:, पुं, (धूमे धूमप्रधानदेशे भव: । धूम+"धूमादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १२७ । इति वुञ् ।) देशविशेष: । इति केचित् ॥

धौर:, पुं धवत्रक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥

धौरितकं, क्ली, (धौरितक+प्रज्ञादित्वादण् ।) अश्वानां पञ्चविधगत्यन्तर्गतगतिविशेष: । इत्यमर: । २ । ८ । ४८ ॥ तत्र सम्यक् गतिरास्कन्दितं नाम इति ख्यातं ततोऽधिका चतुरा गति: । इति भरत: ॥

धौरेय:, त्रि, (धुरं वहतीति । "धुरो यड्ढकौ ।" ४ । ४ । ७७ । इति ढक् ।) रथलाङ्गलादिभारवोढा । इत्यमर: । २।६।६५ ॥ अनडुहि, पुं । इति राजनिर्घण्ट: ॥

धौर्त्तिकं, त्रि, धूर्त्तस्येदम् । धूर्त्तस्य भाव: । इति धूर्त्तशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

धौर्य्यं, क्ली, (धुर्य्यस्य कर्म्म । धुर्य्य+ष्यञ् ।) अश्वस्य प्रथमगति: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३१२ ॥

ध्मा, अग्नियुतौ । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) युतिरिति बाहुल्यात्त दीर्घ: । अग्नियुतिरग्निसंयोग: । ध्वनि: शब्दोत्पत्तिहेतुभाव: । धमति सुवर्णं वणिक् अग्निसंयुक्तं करोतीत्यर्थ: । धमति शङ्खं जन: सशब्दं करोतीत्यर्थ: । अग्निफुत्कृतौ च । मुखेनैव धमेदग्निम् । इति दुर्गादास: ॥

ध्माकार:, पुं, (ध्मा अग्निसंयोगस्तं करोतीति । कृ+अण् ।) लौहकारक: । इति हलायुध: ॥

ध्मामा, [न्] पुं, (ध्मा+"नामन्सीमन्निति ।" उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु: । उज्ज्वलदत्तस्तु ध्यायतेर्मनिन् इत्युक्त्वा ध्यामन् इति शब्दमिच्छति ।) परिमाणम् । आलोक: । ध्यानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

ध्यातं, त्रि, (ध्यै चिन्तने+क्त: ।) चिन्तितम् । यथा, शान्तिशतके । ६ ।

"ध्यातं वित्तमहर्निशं न च पुनर्विष्णो: पदं शाश्वतम् ॥"

ध्यानं, क्ली, (ध्यै+भावे ल्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा, मनु: । १ । १२ ।

"तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥")

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्तति: । इति हेमचन्द्र: । २ । २३४ ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरेन्द्रियवृत्तिप्रवाह: । इति वेदान्तसार: ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे ।

"तद्रूपप्रत्यये चैकसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गै: षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ! ॥"

अस्यार्थ: । "तद्रूपस्य धारणासिद्धस्य वस्तुन: प्रत्यया यस्यां सन्ततौ सा एकावच्छिन्ना सन्तति: । अन्यनिस्पृहा विषयान्तरेणाव्यवधीयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरित: सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थ: । तच्च प्रथमैर्यमादिभिर्धारणान्तै: षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते ।" इति तट्टीका ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

"सर्व्वे देवा: प्राकृतिका यावन्तो मूर्त्तिधारिण: ।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधत: ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥

ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुडे ४६ अध्याये ।

"ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृति: ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मण: स्थिति: ॥"

अपि च ।

"प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो कृतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणा: ॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नर: ।
तुष्टे तु स यतो युक्त: समाधि: सोऽभिधीयते ॥
ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् ।
प्राप्यावधिकृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
ध्येये मनोनिश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकै: ॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गत: ।
पश्यति द्वैतरहितं समाधि: सोऽभिधीयते ॥"

इति गारुडे २४० अध्याय: ॥

ध्यानयोग:, पुं, (ध्यानमेव योग: ।) ध्यानरूपयोग: । यथा,—

"विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानस: ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रित: ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्याय: ॥

ध्यामं, क्ली, (ध्यायते पशुभिरिति । ध्यै चिन्तने+बाहुलकात् मक् ।) दमनकवृक्ष: । गन्धतृणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।

"ध्यामकुङ्कुमकङ्कुष्ठसवर्णा: पित्तकोपत: ॥")

श्यामले, त्रि । इति मेदिनी । मे, १७ ॥

ध्यामकं, क्ली, (ध्याममिव प्रतिकृति: । ध्याम+"इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।

"एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका-व्याघ्रनख-शुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥")

ध्यामा, [न्] पुं, (ध्यै+"नामन्सीमन्निति ।" उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन नि-पातनात् साधु: ।) परिमाण: । चिन्तायाम्, इत्युणादिकोष: ॥

ध्येय:, त्रि, (ध्यायते इति । ध्यै+यत् ।) ध्यानीय: । चिन्तनीय: । यथा,—

"ध्येय: सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायण: सरसिजासनसन्निविष्ट: ॥"

इति श्रीनारायणध्यानम्

ध्यै, चिन्तने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-पर-सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णव: । इति दुर्गादास: ॥

ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सक-सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादास: ॥

ध्रज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-पर-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, ध्रञ्जते । इति दुर्गादास: ॥

ध्रण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वां-पर-अकं-सेट् ।) ध्रणति मृदङ्ग: । इति दुर्गादास: ॥

ध्रस, क उत्क्षेपे । उञ्छे । इति कविकल्पद्रुम: (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, ध्रासयति । इति दुर्गादास: ॥

ध्रस, ग उ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) ग, ध्रस्नाति शस्यं दीन: । उ, ध्रसित्वा ध्रस्त्वा । इति दुर्गादास: ॥

ध्राक्ष, इ काङ्क्षे । घोररुते । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्त: । घोररुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्द: । इ, ध्राङ्क्षति पक्षी । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे अस्य इदनुबन्धो वदेः कारणभेदार्थ: । इति दुर्गादास: ॥

ध्राख, ऋ शोषार्थे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं सेट् ।) रेफयुक्त: । ऋ, अदध्राखत् । शोषार्थे शोषालमर्थयो: । इति दुर्गादास: ॥

ध्राघ, ङ ऋ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, ध्राघते । ऋ, अदध्राघत् । इति दुर्गादास: ॥

ध्राजि:, स्त्री, (ध्राजयतीति । ध्रज गतौ+णिच्+इन् ।) वातालि: । इत्युणादिकोष: ॥ घूरण वातास इति भाषा ॥ (ध्राजि+भावे इन् । गति: । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । २ ।

"मुनयो वातरशना: पिशङ्गा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत ।"
"वातस्य वायोर्ध्राजिं गतिमनुयान्ति अनुगच्छन्ति ॥" इति तद्भाष्ये सायन: ॥)

ध्राड, ऋ ङ शीर्णौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्त: । ऋ, अदध्राडत् । ङ, ध्राडते । शीर्णि: विभेद: । इति दुर्गादास: ।

ध्राड़िः, पुं, (ध्राड़ते शीर्णो भवतीति । ध्राड़+ "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ।४।११८। इति इन् ।) पुष्पचयः । इत्युणादिकोषः ॥

ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादासः ॥

ध्रु, ञि } ध्रु, ध्रि } स्थैर्य्ये । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-तुदां च-स्थैर्य्ये अकं-सर्पणे सकं-परं-अनिट् ।) द्वौ रेफयुक्तौ । आद्यो दीर्घान्त इति कश्चित् । ञि, ध्रुतोऽस्ति । ध्रि, ध्रुवति अध्रुवीत् । ध्रुवति शैलः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रुवं, क्ली, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु+"ध्रुवः कः ।" उणां । २ । ६१ । इत्यत्र । "बाहुलकात् ध्रु स्थैर्य्ये अतोऽपि कः ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या कः ।) निश्चितम् । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

"ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")

तर्कः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥

ध्रुवं, त्रि, (ध्रु गतिस्थैर्य्ये+बाहुलकात् कः ।) सन्ततम् । शाश्वतम् । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ स्थिरम् । निश्चितम् । इति हेमचन्द्रः ।६।८६ ॥ (यथा, चाणक्यशतके । ६२ ।
"यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥")

ध्रुवः, पुं, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु+बाहुलकात् कः ।) शङ्कुः । हरः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।१४६।१६ ।
"विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥")
वटः । उत्तानपादजः । (अस्य विवरणन्तु पश्चात् द्रष्टव्यम् ॥) वसुभेदः । (यथा, मात्स्ये । ५ । २१ ।
"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥")
योगभेदः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा, ज्योतिषे ।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")
स्थाणुः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ शरारिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ध्रुवकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥*॥ (रोहिणीगर्भे वसुदेवाज्जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ।६।२४।४६।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥"
पाण्डवपक्षीयः कश्चित् क्षत्रियवीरः । इति महाभारते । ७ । १५६ । ३७ ॥ नहुषस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ३० ।
"यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवाससि ॥"
पुरुवंशीयरन्तिनावस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । २० । ६ ।
"ऋतेयो रन्तिनावोऽभूत् त्रयस्तस्यात्मजा नृप ! ।
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥"
रोमावर्त्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"आवर्त्तवान्याशावर्त्तौ रोमसंस्थानमङ्गिनाम् ।"
ते च दशधा यथा,—
"द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोप-
रन्ध्रयोः ।
एको भाले कृपाणे च दशावर्त्ता ध्रुवाः
स्मृताः ॥"
यज्ञीयग्रहपात्रविशेषः । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । ६ । ५ । १७ ।
"यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवात् ॥")
नासाग्रम् । तत्तु आसन्नमृत्युर्न पश्यति । यथा,
"अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रयोर्म्मातृमण्डलम् ॥"
इति काशीखण्डे । १२ । १३—१४ ॥

ध्रुवलोकोत्पत्तिर्यथा,—
"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव ॥
तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः ।
अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन् ! पितुरत्यन्तवल्लभः ॥
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज ! ।
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्ध्रुवः सुतः ॥
राजासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भ्रातरमाश्रितम् ।
दृष्ट्वोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥
सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् ।
पुत्त्रं पितुस्तथारूढ़ं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
एतद्राजासनं सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम् ।
योग्यं ममैव पुत्त्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥
उत्तुङ्गं पितरं बालस्तत् श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥
तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्त्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्कमारोप्य मैत्रेयेदमभाषत ॥
वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ।
कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराध्यति ॥
इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा ।
सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्व्विता ॥
सुनीतिरुवाच ।
सुरुचिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्त्रक ! ।
न हि पुण्यवतां वत्स ! सपत्नैरेवमुच्यते ॥
यदि चेद्ःखमत्यर्थं सुरुच्या वचनात्तव ।
तत् पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्व्वफलप्रदे ॥
पराशर उवाच ।
निर्जगाम गृहान्मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः ।
पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ ॥
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्व्वागतान् ध्रुवः ।
निर्जगाम वनात्तस्मात् प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥
मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ।
यत्रैव देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः ॥
सर्व्वपापहरे तस्मिन् तपस्तीर्थे चकार सः ।
पदाङ्गुष्ठेन संपीड्य यदा च वसुधा स्थितः ।
तदा समस्तवसुधा चचाल सह पर्व्वतैः ॥
भगवानपि सर्व्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः ।
गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥
औत्तानपादे भद्रन्ते तपसा परितोषितः ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ! ॥
ध्रुव उवाच ।
भगवन् सर्व्वभूतेश ! सर्व्वस्यास्ते भवान् हृदि ।
किमज्ञातं तव स्वामिन् ! मनसा यन्मयेप्सितम् ॥
नैतद्राजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात् ।
इति गर्व्वादवोचन्मां सपत्नी मातुरुच्चकैः ॥
आधारभूतं जगतः सर्व्वेषामुत्तमोत्तमम् ।
प्रार्थयामि प्रभो ! स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽव्ययम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्व्वताराग्रहाश्रयः ।
भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद्भवान् ध्रुव ! ॥
सूर्य्यात् सोमात् तथा भौमात् सोमपुत्त्राद्बृहस्पतेः ।
सितार्कतनयादीनां सर्व्वर्क्षाणां तथा ध्रुवम् ॥
सप्तर्षीणामशेषाणां ये च वैमानिकाः सुराः ।
सर्व्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ! ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ११ अध्यायः ॥*॥

ध्रुवयोगजातफलं यथा,—
"नरीनर्त्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे
चरीकर्त्ति कार्य्यं बरीभर्त्ति बन्धून् ।
ध्रुवाख्ये प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कीर्त्ति-
र्दिगन्ते नितान्तं भवेच्चारुमूर्त्तिः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

ध्रुवगणो यथा । उत्तरफल्गुनी १ उत्तराषाढ़ा २ उत्तरभाद्रपद् ३ रोहिणी ४ । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ ताराविशेषः । यथा,—
"मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते ।
निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रिते ॥
भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
पर्य्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते १२ अध्यायः ॥

ध्रुवकः, पुं, (ध्रुव+स्वार्थे कन् ।) स्थाणुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥ गीताङ्गविशेषः । ध्रुया इति भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
"उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः ।
कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥
उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्डं ध्रुवके मतम् ।
ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरवैः सह ॥
आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च ।
उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत्ततः परम् ॥
ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौ ततः ।
उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्व्वसूरिभिः ॥
गीत्वा पूर्व्वपदं न्यासो यत्र स ध्रुवको मतः ।
यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः ॥
ध्रुवकादिषु सर्व्वेषु भवेदेवंविधः क्रमः ॥"
स तु षोड़शविधः । यथा,—
"जयन्तः शेखरोत्साहौ मधुरो निर्म्मलस्तथा ।

कुन्तल: कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखर: ॥
सुखद: कुमुदो जायी कन्दर्पो जयमङ्गल: ।
तिलको ललितश्चेति ध्रुवका: षोड़श स्मृता: ॥
एकादशाक्षरपदाद्येकैकाक्षरवर्द्धितै: ।
खण्डैर्ध्रुवा: षोड़श स्यु: षड्विंशत्यक्षरावधि ॥
द्विगुणैरक्षरैरेव पदमेकमिहेष्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरित्थं षट्पदनिर्णय: ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तद्ध्रुव: ।
चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथगुद्ग्राह एव तद्ध्रुव: ॥"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥

ध्रुवका, स्त्री, (ध्रुवक+टाप् ।) ध्रुवका । ध्रुया इति भाषा । संज्ञा । इत्युणादिकोष: ॥

ध्रुवा, स्त्री, (ध्रुवत्यनयेति । ध्रु स्थैर्य्ये+बाहुलकात् क: । ततष्टाप् ।) स्रुक् । वटपत्राकृतियज्ञपात्रम् । इत्यमर: । २।७।२५॥ मूर्व्वा । आढ़ी । शालपर्णी । गीतभेद: । इति मेदिनी । वे, १४ ॥ ध्रुया इति भाषा ॥ साध्वी स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्रेक, ऋ ङ स्वने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) रेफमध्य: । डावर्गी । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्र: । औन्नत्यमिति क्षीरस्वामी । ऋ, अदिध्रेकत् । ङ, ध्रेकते लोक: शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थ: । स्वनेनोत्साह: स्वनोत्साह: । इति केचित् । तन्मते स्वनेनोत्सहते इत्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥

ध्रै, तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) रेफोपध: । ध्रायति लाभाल्लोक: प्रीत: स्यादित्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥

ध्वंस:, पुं, (ध्वन्स+भावे घञ् ।) नाश: । यथा,—
जन्याभावत्वं ध्वंसत्वमिति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।
"दर्शितभयेऽपि धातरि
धैर्य्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।
शोषितसरसि निदाघे
नितरामेवोद्धत: सिन्धु: ॥")

ध्वंसनं, क्ली, (ध्वंस+भावे ल्युट् ।) ध्वंस: । (यथा, भागवते । ५ । १ । २३ ।
"इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्म्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसनपरानुभावस्य भगवत: इति ॥") गमनम् । अध:पतनम् । इति ध्वन्सधातोर्भावेऽनट्प्रत्यय: ॥ (ध्वंसयतीति । ध्वंस+णिच्+ल्यु: । ध्वंसके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १५६ । ३ ।
"प्रजापतिमिवौदार्य्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभि: ॥")

ध्वंसी, [न्] पुं, (ध्वंसते विनश्यतीति । ध्वन्स+णिनि: ।) पर्व्वतसम्भवपीलुवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥ (ध्वंसोऽस्यास्तीति । ध्वंस+इनि: ।) ध्वंसविशिष्टे, त्रि ॥ यथा,—
"जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभि: ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्त: । ध्वजति । इति दुर्गादास: ॥

ध्वञ्ज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं सकं-सेट् । इदित् ।) वकारयुक्त: । इ, ध्वञ्जति । 'इति दुर्गादास: ॥

ध्वज:, पुं, (ध्वजोऽस्यस्येति । ध्वज+अर्शआदित्वादच् ।) शौण्डिक: । इति मेदिनी । जे, १० ॥ (यथा, मनु: । ४ । ८५ ।
"दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वज: ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृप: ॥")

ध्वज:, पुं क्ली, (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज+पचाद्यच् ।) पताका । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३२ ।
"किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न य: स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥")
खट्टाङ्गम् । मेढ्रम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अध्याये ।
"विदग्धेस्तु सिरास्नायुत्वङ्मांसै: क्षीयते ध्वज: ॥")
चिह्नम् । इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३३ । १७ ।
"तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥")
गर्व्व: । दर्प: । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्व्वदिशो गृहम् । इति हेमचन्द्र: ॥ पताकादण्ड: । तत्पर्य्याय: । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २७ । ६ ।
"ततोऽर्ज्जुन: सुशर्म्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगै: ।
ध्वजं धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्यां समकृन्तत ॥")
ध्वजयुक्तिर्यथा,—
"सेनाचिह्नं क्षितीशानां दण्डो ध्वज इति स्मृत: ।
सपताको निष्पताक: स ज्ञेयो द्विविधो बुधै: ॥
पताका साङ्गदैर्घ्येण दण्डस्तु पृथिवीभुजाम् ।
सपताकध्वजस्याग्रे यदा हस्तं परिन्यसेत् ॥
जयहस्तो ध्वजो नाम नैनं सामान्यमर्हति ।
वंशोऽथ वाकुल: शाल: पालाशश्चाम्पकस्तथा ॥
नैपो नैम्बोऽथवा दण्डस्तथा वैराजवारणा: ।
अवद्धादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशित: ॥
सर्व्वेषाञ्चैव वंशस्तु दण्ड: सम्पत्तिकारक: ॥"
अ क च ट त प य शा: ॥
"प्रतापाय पताकास्तु अष्टावेव प्रकाशिता: । '
पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधा ॥
जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
दीर्घा विशाला लोला च ज्ञेया हस्तैकवर्द्धित: ॥
परिणाहे पादवृद्धिरथ वर्णस्य निर्णय: ।
रक्त: श्वेतोऽरुण: पीतश्चित्रो नीलोऽथ कर्व्वुर: ॥
कृष्णश्चेति पताकानां वर्णरूपप्रकाशित: ।
अवद्धादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकत्रयम् ॥
कलसो दर्पणश्चन्द्र: पद्मकोषो यथाक्रमम् ।
ब्रह्मक्षत्त्रियविट्शूद्रजातीनां संप्रकाशित: ॥
गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्व्वमङ्गला ।
गज: सिंहो हयो द्वीपी चतुर्णां पृथिवीभुजाम् ॥
हंसादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां सेवाष्टमङ्गला ।
हंस: केकी शुकश्चासो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्व्वबुद्धिदा ।
चामरञ्चाक्षपत्राणि चित्रवस्त्रं तथा सितम् ।
चतुर्णां वेदनयनपक्षेन्दुगणितक्रमात् ।
तदग्रे यदि विन्यस्तं पताकाद्वितयं भवेत् ॥
इयं हि सर्व्वतो भद्रा पताका चक्रवर्त्तिन: ।
तद्वर्ण: पूर्व्ववज्ज्ञेय: प्रमाणं विधिबोधितम् ।
कानकं राजतं ताम्रं नानाधातुमयं क्रमात् ।
कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकाग्रे महीभुजाम् ।
तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रम: ।
चतुर्भिर्म्मकराद्यैर्युक्ता चेत् सर्व्वसिद्धिदा ।
तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते ।
मकरोऽथ गज: सिंहो व्याघ्रो वाजी मृग: शुक: ।
शुचिश्चेति समुद्दिष्टमादित्यादिदशा भुवाम् ।
इति प्रोक्त: पताकानां निर्णय: पृथिवीभुजाम् ॥"
अथ निष्पताकध्वज: ।
"पूर्व्ववद्दण्डनियमस्तत्र दैर्घ्ये विशेषणम् ।
दण्ड: पञ्चाणि पद्मञ्च कुम्भश्च विहगो मणि: ।
निष्पताको ध्वजो राज्ञां षड्भिरेतै: सुसंस्थितै: ।
जय: कपालो विजय: क्षेमस्तत्र शिव: क्रमात् ।
राज्ञ: पुरुषमानेन दण्डमानं प्रकीर्त्तितम् ।
ऊर्द्धाध:क्रमयोगेन तद्दण्डादिकमुच्यते ॥
केकी चासो मत्स्यरङ्कुस्त्रिविधानां महीभुजाम् ।
ध्वजाग्रेषु विधेयानि पञ्चाणि श्रियमिच्छताम् ।
पद्म: कुम्भश्च विहगो मणिश्चैव यथाक्रमात् ।
उपर्य्युपरितो धेयो निष्पताके महीभुजाम् ।
अत्र षोड़श द्वात्रिंशच्चतु:षष्टिदलाम्बुजम् ।
वृत्ताष्टदिग्दलैराढ्य: कुम्भ: सम्पत्तिकारक: ॥
हंसश्चास: शुक: केकी पक्षिणश्च यथाक्रमम् ।
वज्रञ्च पद्मरागञ्च नीलो वैदूर्य्यमेव च ॥
ब्रह्मक्षत्त्रियविट्शूद्रजातीनां स्यात् यथाक्रमम् ।
कनकं रजतं युग्मं द्विविधानां महीभुजाम् ।
निष्पताकध्वजानामादिनिर्म्माणे योग इष्यते ।
पताका यदि हास्यैका सर्व्वाग्रे योग्यवर्णिनी ।
अयं ध्वजो विशालाख्यो विज्ञेयश्चक्रवर्त्तिन: ।
तत्रैव चामरे योग्ये विज्ञेया: सर्व्वसम्पद: ॥
इति राज्ञां समुद्दिष्टमन्येषां ध्वज उच्यते ।
नोर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यो न चार्व्वाक् दशहस्तकात् ।
हस्तहस्तैकसंवृद्धा ध्वजो दशविधो मत: ।
सहस्राधिपमारभ्य यावत् स्यादयुताधिप: ।
न सहस्राधिपादूनो ध्वजधारणमर्हति ।
अपि कोटिपतेर्ज्ञेयो ध्वजो विंशतिहस्तक: ।
तत्रापि वस्त्रवर्णादिनिर्णय: पूर्व्ववन्मत: ।
स्थिरता चिरता चेति निष्पताकध्वजे गुणौ ।
यद्येतदुभयं चिह्नमुभयो: संप्रकाशितम् ।
तत्प्रमाणध्वजे ज्ञेयमप्रधाने न निर्णय: ॥
निष्पताकध्वजोद्देश: प्रोक्तोऽयं भोजभूभुजा ।
एतद्विमृश्य मतिमान् चिरं सुखमवाप्नुयात् ।
यो दम्भाद्यवा मानाद्विलङ्घयति मानव: ।
स विषीदति नश्यंत तस्य कीर्त्ति: कुलं बलम् ।"
इति युक्तिकल्पतरु: ॥ * ॥

मात्स्ये ।
"घण्टावितानवरतोरणचित्रयुक्तं
नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विधिवद्ध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥"
ध्वजयष्ट्यादिमानमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
"ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्व्रणः सगुणो दृढः ।
तदूर्द्धं तान्मजं चक्रं सम्यक् कुर्य्याद्द्विजोत्तम ! ॥
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिकैः ॥
स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वजमुच्यते ।
पट्टकार्पासकौमाद्यैर्ध्वजं कुर्य्यात् सुशोभनम् ॥
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं बर्हिपत्रविभूषितम् ।
शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दण्डाग्रालुरणी यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्व्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्र प्रासादस्तु वृथा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥"
शिवसर्व्वस्वे ।
"देवेभ्यश्च गृहं दद्याद् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेण सूर्य्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुडाङ्कन्तु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्य्यं ध्वजपताकाढ्यमन्यथा न कथञ्चन ॥"
गरुडलक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।
"उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ मूर्द्धादौ मणिमण्डितः ॥
पक्षिजङ्घो नराङ्घ्रिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं त्रिदशवेश्मनः ।
निर्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥"
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥
अथ ध्वजचिह्नविधिः ।
"सिंहारूढा ध्वजे यस्य नृपस्य रिपुहा उमा ।
द्वारस्था पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिसंस्था महामाया सर्व्वशत्रुविनाशिनी ।
वृषे यथेप्सितं दद्यात् कलसे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामन्तु बर्हिणे सुतमिष्टदा ।
गरुत्मगा महामाया सर्व्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिगा सर्व्वकार्य्येषु नृपैः कार्य्या त्रिशूलिनी ॥
पद्मस्था चर्च्चिका रौप्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्व्वभयहा नित्यं पशुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेन्द्रनीलोत्पलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नाग्रे संव्यवस्थिता ॥
गन्धपुष्पार्च्चितं कृत्वा वस्त्रहेमसुवर्च्चितम् ।
फलशालियवस्त्रचित्रवर्द्धमानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेल्लग्ने पताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शुभ्रमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य नृपस्य फलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि दुर्गे ! चामुण्डे चण्डहारिणि ।
ध्वजं समुच्छ्रयिष्यामि यशोधीरां सुखावहाम् ॥"
अथ ध्वजदानविधिः ।
विश्वेश्वर उवाच ।
"यद्येवं सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥
अगस्त्य उवाच ।
यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा शुक्रेण ब्रह्मणि ।
पृष्टः पूर्व्वं तथा तेन शम्भुगीतं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भावयुक्तस्य तदहन्ते महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥
शुक्र उवाच ।
देया ध्वजप्रमाणन्तु विधिर्दत्तस्य लाञ्छनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि नः ॥
ईश्वर उवाच ।
अखण्डं छन्नितं वापि ध्वजं केशविवर्ज्जितम् ।
नवं समञ्च शस्त्राच्च प्रासादाद्दण्डवर्द्धितम् ॥
समं सूक्ष्मं मृदु शुभ्रं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चन्द्रेण हेमलेखाद्यदूर्व्वया ॥
प्रासादाद्द्विगुणमानन्तु त्रिंशत् विस्तरतः करम् ।
ध्वजापादेन कर्त्तव्या दर्शयेद्दश देवताः ॥
सर्व्वा वाहनलाञ्छेन लाञ्छिताः सहजेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
हुतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदलान्विताम् ।
महामङ्गलशब्देन देयाः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्ययथाविभवविस्तरैः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोज्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान्तु बलिं दत्त्वा तथा समुपरोहयेत् ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्व्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हैमं रौप्यं वा ताम्रं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मृगराजन्तु महाकरिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातमुक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवाम् ॥
सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्व्वसङ्गविवर्ज्जितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देया भक्ताः सदाचारास्त्रिकालहवने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोष्या ध्वजारोहणकर्म्मणि ॥
कन्या देव्या स्वयं प्रोक्ताः कन्यारूपा तु शूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरार्च्चिता ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्र सर्व्वदेवास्तु पूजिताः ॥
दीनान्धकृपणानान्तु अन्नं देयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्व्वगता देवी तद्भुक्तिश्चाक्षयं भवेत् ॥
नानाभक्ष्याज्यदधिदूर्व्वाक्षतकणिकान्वितम् ।
बलिं वै सर्व्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वेदघोषा तथा शङ्खा अष्टविंशाक्षरापि वा ।
सिंहं स्तम्भे समारोप्य सर्व्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामन्त्रकालिकाचण्डिकापरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्यादृशं पूर्व्वकल्पितम् ॥
एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
देया महाध्वजं न्यस्य शोभायामपि विन्यसेत् ॥
ब्रह्मविष्णुन्द्रब्रह्माणां सोमसूर्य्यदिवौकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्व्वदानोत्तमं मतम् ॥
यावन्नो दीयते शुक्र ! ध्वजः प्रासादमूर्द्धनि ।
तावत्तु न भवेद्वत्स ! प्रासादो देवलाञ्छितः ॥
शून्यध्वजं सदा भूता नानागन्धर्व्वराक्षसाः ।
विशन्ति महात्मानो नानाबाधाश्च कुर्व्वते ॥
तस्माद्देवगृहद्वारपुरपर्व्वतपत्तने ।
उच्छ्रिताः शान्तिकामाय ध्वजाः शुक्र ! सदा
हिताः ॥
न हि चान्यध्वजदानादुत्तमं भारते क्वचित् ।
दानमिदञ्च पुष्टञ्च देया दीपक्रियैव च ॥
अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवेदयेत् ।
सर्व्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां व्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीलाञ्छनरञ्जिताम् ।
शङ्खचक्रवृषभार्च्चहंसबर्हिणवारणैः ।
साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
न तस्य सङ्करे शुक्र ! व्याधयो न च वैरिणः ।
नैव शत्रुभयपीडा भवेच्छ्रीं स समुच्छ्रयेत् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजद्रुमः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्रुमः । दीर्घत्वात् तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माडवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भन क्तीति । प्र+हृ+ल्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य मेढ्रस्य भङ्गः ।) क्लीवत्वजनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
"अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् ।
कन्यायोनिगमनाच्चापि वियोनिगमनादपि ॥
दीर्घरोम्णीं चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुःपदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ।
अधावनाच्च मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् ।
रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥"
इति चरकः ॥ * ॥
तस्य चिह्नं यथा,—
"शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूपायतीव च ॥"
इति वाभटः ॥ * ॥
अपि च ।
"तैस्तैर्भावैरहृद्यैश्च रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यधो नृणां क्लैब्यं सद्यः प्रजायते ॥
भक्ष्यैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
सौम्यधातुक्षयाद्दुष्टः क्लैब्यं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥

असाध्यं सहजं ज्ञेयं मर्म्मच्छेदोद्भवञ्च यत् ।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्य्यो वाजिकरो विधिः ॥
तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके ।
"सुवर्णासुवर्त्तासुभाषिसुधन्या-
स्नुतं योगयोगे प्रशस्तं सप्रस्थम् ।
न्दद्यौ वा दशाम्नौ पचेत् पाकमूर-
स्तदा तैलपत्रं हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुक्लिहेतौ समस्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय हस्तोपदेशात् ।
समूलाश्वगन्धासप्रस्थं विचूर्ण्य
शुभं वारि दत्त्वा शुभं वैद्ययुक्तम् ॥
यदा शेषभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविज्ञो भृशं दर्व्विचालात् ।
पचेन्नाविदग्धं घृतस्यापि तुल्यं
विदारी सप्रस्था तथा तेन वैद्यः ॥
तथा शाल्मलीतोयदत्तं सप्रस्थं
वितार्य्यावतिष्ठेद्घृतं योगराजः ॥"

ध्वजवान्, [त्] त्रि, (ध्वजोऽस्यास्तीति । ध्वज + मतुप् । मस्य वः ।) केतनयुक्तः । ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत् । यथा,—
"शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥
ध्वजवान् कृत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुस्मरणात् अन्यच्छिरःकपालदण्डाग्रसमारोपितध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् ॥" इति मिताक्षरा ॥
(ध्वजः शौण्डिकविपणिपताका विद्यतेऽस्येति । शौण्डिकः । यथा, मनुः । ४ । ८४ ।
"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥")

ध्वजिनी, स्त्री, (ध्वजोऽस्त्यस्याः । ध्वज + इनिः । ङीप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥
(यथा, रघुः । ७ । ४० ।
"मतङ्गध्वजा वायुवशाद्विदीर्णै-
र्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः
पर्य्याविलानीव नवोदकानि ॥")

ध्वजी, [न्] पुं, (ध्वजोऽस्यस्येति । ध्वज + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिः ।) ब्राह्मणः । पर्व्वतः । रथः । सर्पः । घोटकः । इति मेदिनी । ने, ७७॥ मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।१।१४१ ।
"प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥"
ध्वजविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२६ । २८ ।
"कृताञ्जौ युद्धसम्पन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥"
चिह्नयुक्ते च । यथा, मनुः । ११ । ९३ ।
"सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥")

ध्वजोत्थानं, क्ली, (ध्वजस्य इन्द्रध्वजस्य उत्थानम् ।) शक्रोत्सवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एतत् भाद्रशुक्लद्वादश्यां भवति । इति स्मृतिः ॥

ध्वण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) णकारयुक्तः । ध्वणति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, त् क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा परं-अकं-सेट् ।) दन्त्योपधः । भाषवचादीनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनावित्यादि यत्र श्रूयते प्रायेण तत्राव्यक्तशब्दे इति बोध्यम् । ध्वनयति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, मि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) नकारयुक्तः । मि, ध्वनयति ध्वानयति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वनः, पुं, (ध्वन ध्वाने + भावे बाहुलकात् अप् ।) शब्दः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी, [न्] पुं, (ध्वनेन शब्देन मोदयतीति । मुद + णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वनिः, पुं, (ध्वननमिति । ध्वन + "खनिकष्यज्यसि-वसीति ।" उणां ४ । १३९ । इति इः ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ मृदङ्गादिशब्दः । यथा,—
"शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवध्वनिः ।
कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(ध्वन्यतेऽस्मिन्निति । ध्वन + अधिकरणे इः ।) उत्तमकाव्यम् । यथा,—
"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः
कथितः ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
(यथाच साहित्यदर्पणे । ४ । २—३ ।
"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ।
वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ॥
भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥
तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्द्देशः ॥" अस्य बहवो भेदाः सन्ति । ते तु तत्रैव चतुर्थपरिच्छेदे विस्तरशो द्रष्टव्याः ॥)

ध्वनिग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । ध्वनेः शब्दस्य ग्रहो ग्रहणं यस्मात् ।) श्रोत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शब्दज्ञानञ्च ॥

ध्वनितः, त्रि, (ध्वन्यते स्मेति । ध्वन + क्तः ।) शब्दितः । ततस्वनमृदङ्गादिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । स्वनितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९४ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ७९ ।
"समीरणसमाकीर्णसुकरन्ध्राग्रनिर्गतैः ।
ध्वनितैरनुशोचन्तमिवावस्थां तथाविधाम् ॥")
ध्वनिकाव्ययुक्तवाक्यादिश्च ॥

ध्वनिनाला, स्त्री, (ध्वन्युत्पादकं नालं यस्याः ।) वीणा । वेणुः । काहलः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥

ध्वनिविकारः, पुं, (ध्वनेर्विकारः ।) काकुः । शोकभयादिना शब्दविकृतिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४६ ॥

ध्वन्स, उ ङ ड गतौ । भ्रंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-गतौ सकं-भ्रंशे अकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, ध्वंसित्वा ध्वस्त्वा । ङ, अध्वसत् । ङ, ध्वंसते । भ्रंशः अधःपतनम् इति दुर्गादासः ॥

ध्वस्तं, त्रि, (ध्वंसते स्मेति । ध्वन्स भ्रंशे + क्तः ।) च्युतम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । २ । ३० ।
"प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा दष्टदच्छदम् ।")
नष्टम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४१ ।
"क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति
मिष्टान्नध्वस्ततृड्जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ।")

ध्वा(ध्मा)क्ष, इ काङ्क्षे । घोरवते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-अकं-च सेट् ।) घोरस्वनमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष्यते काकः । नमध्यपाठेनैव सिद्धे अस्येदनुबन्धो ... मूर्द्धन्यमिदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वा(ध्मा)ङ्क्षः, पुं, (ध्वा(ध्मा)ङ्क्षति उच्चैः रौतीति ध्वा(ध्मा)क्षि घोरवते + अच् ।) काकः । (यथा, मृच्छकटिके ९ अङ्के ।
"शुष्कवृक्षस्थितो ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा ।
मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम् ॥")
मत्स्यभक्षकपक्षी । इत्यमरः । ३ । ३ । २१८ ॥ तक्षकः । भिक्षुकः । इति मेदिनी । षे, १६ ।

ध्वाङ्क्षजङ्घा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य जङ्घेव आकृतिर्यस्याः ।) काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षजम्बूः, स्त्री, (ध्वाङ्क्षः काकस्तद्वत् कृष्णवर्णा जम्बूः । यद्वा, ध्वाङ्क्षप्रिया जम्बूः ।) काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षतुण्डी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य तुण्डमिवाकृतिः फलं यस्याः । ध्वाङ्क्षतुण्ड + अच् । ततो ङीप् ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षदन्ती, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य दन्त इवाकृतिरस्त्यस्याः । अच् । ङीप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनखी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नखमिवाकृतिरस्त्यस्याः । अच् । ङीप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनाम्नी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नाम नाम यस्याः ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्क्षनाशिनी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षं नाशयतीति । नश + णिच् + णिनि । ङीप् ।) हपुषा । इति भावप्रकाशः ॥

ध्वाङ्क्षनासा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नासा इव फलं यस्याः ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ङ्गनासिका, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नासिका इव फल-मस्याः।) काकनासालता। इति राज-निर्घण्टः॥

ङ्क्षपुष्टः, पुं, (ध्वाङ्क्षेण काकेन पुष्टः प्रति-पालितः।) कोकिलः। इति हारावली। ४४॥

ङ्क्षमाची, स्त्री, (ध्वाङ्क्षान् काकान् मचते पूजयति फलदानेनेति। मच पूजायाम्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) काकमाची। इति राजनिर्घण्टः॥

ङ्क्षवल्ली, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवत् वल्ली लता।) काक-नासा। इति राजनिर्घण्टः॥

ङ्क्षादनी, स्त्री, (अद्यते भक्ष्यते या सा। अद +ल्युट्। स्त्रियां ङीप्। ध्वाङ्क्षाणां काकानाम-दनी।) काकतुण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

ङ्क्षारातिः, पुं, (ध्वाङ्क्षाणामरातिः शत्रुः।) पेचकः। इति हलायुधः॥

ङ्क्षी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवदाकृतिरस्त्यस्याः। अच्। ङीष्।) काकोलिका। इति मेदिनी। षि, १६॥

ङ्क्षोली, स्त्री, काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

ानः, पुं, (ध्वन+भावे घञ्।) शब्दः। इत्य-मरः। १।७।२२॥ (यथा, राजतरङ्गि-ण्याम्। ३। १८।
“शश्वामाक्रन्दितध्वानो न च चौरो व्यभाव्यत॥”)

ान्तं, क्ली, (ध्वन+“क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति।” ७। २। १८। इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अन्धकारः। इत्यमरः। १। ८। ३॥ (यथा, भागवते। ३। ८। २४।

“फणातपत्रायुतमूर्द्धरत्न-
द्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये॥”)

ान्तवित्तः, पुं, (ध्वान्ते अन्धकारे वित्तः प्रथितः।) खद्योतः। इति शब्दरत्नावली॥

ान्तशात्रवः, पुं, (ध्वान्तस्य शात्रवः।) श्योणाक-वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सूर्य्यचन्द्राग्नयश्च॥

ान्तारातिः, पुं, (ध्वान्तस्य अरातिः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। १०॥ चन्द्राग्नी च॥

ान्तोन्मेषः, पुं, (ध्वान्ते उन्मेषः प्रकाशो यस्य।) खद्योतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट्।) वकारोपधः। कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम्। ध्वरति तृणं वायुः। इति दुर्गादासः॥

न

नकारः। तवर्गपञ्चमवर्णः व्यञ्जनविंशवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७। “दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥”) तत्पर्य्यायः। मेषः २ दीर्घो ३ सौरिः ४। इति बीजाभिधानम्॥ तत्स्वरूपम्। यथा,—
“नकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कोटिविद्युल्लताकृतिम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति!॥”
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
“वामतः कुण्डली रेखा ऊर्द्धाधःक्रमतः स्थिता।
चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्रा वाणी प्रकीर्त्तिता॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
“ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु भामिनि!।
दलिताञ्जनवर्णाभां ललज्जिह्वां सुलोचनाम्॥
चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्च्चिताम्।
शुभ्राम्बरपरीधानामीषद्धास्यमुखीं सदा॥
एवं ध्यात्वा नकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥”
अस्य नामानि यथा,—
“नो गर्ज्जिनी क्षमा सौरिर्व्वारुणी विश्वपावनी।
मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः॥
ऊर्द्धगामी द्विरण्डश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम्।
वैनतेयस्तुतिर्व्वर्त्मस्तरणिर्व्वालिरागमः॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्व्वियत्।
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ॥
गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्म्महामतिः॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥
(अनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।
“नः स्वादिः पो सुचादिः।” इति॥ काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, वृत्तरत्नाकर-टीकायाम्।
“दो धः सौख्यं मुदं नः सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः॥”)

न, व्य, निषेधः। (यथा, मनुः। ६। ४७।
“अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित्॥”)
उपमा। इति मेदिनी। ने, १॥ आद्यस्य पर्य्यायः। नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५। इत्यमरः। ३। ४। ११॥ अन ६ ना ७। इति भरतः॥ नञर्थश्च॥

नंशुकः, त्रि, (नश्यतीति। नश+“पचिनशो-र्णुकनुकसुनौ च।” उणां २। ३०। इति णुकन् नुमागमश्च।) नाशकः। इति सिद्धान्तकौमु-द्यामुणादिवृत्तिः॥

नंष्टा, [ष्टृ] त्रि, (नश+तृच्। “मस्जिनशो-र्झलि।” ७। १। ६०। इति नुम्।) नाशा-श्रयः। इति नशधातोस्तृचि नुमागमनिष्पन्नः॥

नः, पुं, (नमतीति। नम+अन्येष्वपीति डः।) सुगतः। बन्धः। द्विरण्डः। स्तुतः। इति मेदिनी। ने, १॥ रत्नम्। इत्येकाक्षरकोषः॥ द्वितीया-चतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य सान्त-रूपोऽयञ्च॥ (यथा, मुग्धबोधे।
“पुष्णातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो
ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः॥”)

नःक्षुद्रः, त्रि, (नसा नासिकया क्षुद्रः।) क्षुद्र-नासिकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ११५॥

नकुटं, क्ली, नासिका। इति शब्दमाला॥

नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य। “नभ्राण्नपा-दिति।” ६। ३। ७५। इति नञो न लोपादि।) जन्तुविशेषः। नेउल। इति बेजी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पिङ्गलः २ सर्पहा ३ बभ्रुः ४। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥ सूचीवदनः ५ सर्पारिः ६ लोहिताननः ७। (यथा, महा-भारते। १२। १५। २०।
“सर्व्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्ब्बलैर्ब्बलवत्तराः।
नकुलो मूषिकानत्ति बिडालो नकुलन्तथा।
बिडालमत्ति श्वा राजन्! श्वानं व्यालमृग-
स्तथा॥”)
तस्य मांसगुणाः। पिच्छिलत्वम्। वातनाशि-त्वम्। श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च। इति राजनि-र्घण्टः॥ पाण्डुराजस्य चतुर्थपुत्त्रः। स माद्री-गर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः। इति महा-भारतम्॥ पुत्त्रः। इति शब्दमाला॥ शिवः। यथा, विदग्धमुखमण्डने।
“युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत्॥”
कुलरहिते, त्रि॥

नकुलाढ्या, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आढ्या प्रचुरा।) गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः॥

नकुली, स्त्री, (नकुल+ङीष्।) कुक्कुटी। मांसी। इति मेदिनी। ले, १००॥ शङ्खिनी। इति धरणिः॥ कुङ्कुमम्। इति हेमचन्द्रः॥ हकारः। इति बीजाभिधानम्॥ नकुलस्य भार्य्या च॥

नकुलीशः, पुं, (नकुल्या ईशः।) भैरवविशेषः। यथा, पीठमालायाम्।
“नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम॥”
हकारः। यथा,—
“हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये!।
महेशो नकुली चैव वराहो गगनं रविः॥
लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि!॥”
इति हकारपर्य्याये बीजाभिधानम्॥

नकुलेष्टा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया।) रास्ना। इत्यमरः। २। ४। ११५॥ भेदनाई इति भाषा। एतत्पर्य्यायो यथा,—
“नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

नक, क नाशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। नाशनं नष्टीकर-णम्। क, नकयति पापं गङ्गा। इति दुर्गा-दासः॥

नक्तं, [म्] व्य, रजनी। इत्यमरः। ३। ४। ६॥ (यथा, माघे। १। २१।
“रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-
स्तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः॥”)

नक्तं, क्ली, (नज+क्तः।) रात्रिः। तच्चर्य्यया नक्तव्रतम्। यथा,—
“उपवासात् परं भैक्ष्यं भैक्ष्यात् परमयाचितम्।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा ।
अपराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम् ।
वामाचारी महादेवो नक्तेनैवोद्धरेन्नृणाम् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा,—
"दशम्याञ्चैकभक्तन्तु शुद्धचित्तो दृढव्रतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्ते चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विजानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेन विधीयते ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥"
इति मात्स्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

अथ नक्तव्रतम् ।
"तथा च स्कन्दपुराणे ।
'प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उदयात्तु तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥'
नियमश्च सामान्यव्रतधर्म्मत्वेनोक्तः ।
'ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ॥'
इत्यादिर्ग्राह्यः ॥
नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।
'हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥'
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-वचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य काल-परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोप-देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।
'नक्तं निशायां कुर्व्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये ।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥'
मार्कण्डेयः ।
'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ॥'
अत्र विष्णुपूजापारणयोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा-न्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक-त्वात् ।" इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो यथा,—
"कुशमूलं यवमात्रं स्वच्छायाद्विगुणे रवौ ।
भक्ष्यं मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥"
इति विधानसप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।६३।
"नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥"
पुं, पृथोः पुत्त्रः । यथा, ब्रह्माण्डे । ३६ ।
"पृथोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः स्मृतः ॥")
नक्तकः, पुं, (नक्तमिव कायति मलिनतयेति । कै+कः । यद्वा, नज+क्त । ततः स्वार्थे कन् ।) कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ न्याकड़ा इति भाषा ॥
नक्तचारी, [न्] पुं, (नक्ते रात्रौ चरतीति । चर+णिनिः ।) विड़ालः । पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥
नक्तञ्चरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर+"चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ चौरः । पेचकः । (रात्रिचरमात्रे, त्रि । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २६ । २० ।
"नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥")
नक्तमालः, पुं, (नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण अलति पर्य्याप्नोतीति । आ+अल+अच् ।) करञ्जभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
"स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ॥")
नक्तमुखा, स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं मुखं आदि-भागो यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥
नक्तव्रतं, क्ली, (नक्ते रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम् ।) दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
"हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत् ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥
नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिन-त्वमस्त्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ईशलाङ्गला इति भाषा ॥ (कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नक्रं, क्ली, (नक्रवत् आकृतिरस्त्यस्येति । अच् ।) अग्रदारु । न्यायकाठ इति भाषा । नासिका । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥
नक्रः, पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम+अन्येष्वपीति डः । नभ्राडिति नलोपो न ।) कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।
"नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥"
मकरः । यथा, कादम्बर्य्याम् । "तथा चेन्नाचरेयं नयेत नक्रकेतनः चणैनैकेनाकीर्णनीयां दशां जनं चेनम् ॥" ग्राहः । यथा, रघुः । १६।५५।
"स तीरभूमौ विहितोपकार्य्या-मानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ॥")
नक्रराजः, पुं, (नक्राणां कुम्भीरादीनां राजा श्रेष्ठत्वात् । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्राहः २ जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति हारा-वली । ७७ ॥
नक्रा, स्त्री, (नक्रवदाकृतिरस्त्यस्या इति अच् । टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥
नक्षत्रं, क्ली, (नक्षति शोभां गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ+"अमि-नक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ।" उणां । ३ ।१०५। इति अत्रन् ।) मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ तारा । तत्पर्य्यायः । ऋक्षम् २ भम् ३ तारा ४ तारका ५ उडु ६ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ । तारकम् ७ । इति शब्दरत्नः ॥ तारः ८ । इति शब्दा-दाक्षायण्यः । तास्तु अश्विनी १ भरणी २ कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिरः ५ आर्द्रा ६ पुनर्व्वसुः ७ पुष्यः ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्व्वफल-गुनी ११ उत्तरफल्गुनी १२ हस्ता १३ चित्रा १४ स्वातिः १५ विशाखा १६ अनुराधा १७ ज्येष्ठा १८ मूला १९ पूर्व्वाषाढ़ा २० उत्तराषाढ़ा २१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४ पूर्व्व-भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ इत्यमरः ज्योतिषञ्च ॥ एता अभिजिता सह अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ आसां क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि-१ यम-२ दहन-३ कमलज-४ शशि-५ शूलभृत्-६ अदिति-७ जीव-८ फणि-९ पितरः-१० । योन्य-११ र्य्यम-१२ दिनकृत्-१३ त्वष्टृ-१४ पवन-१५ शक्राग्नि-१६ मित्राश्च १७ ॥ शक्रो १८ निर्ऋति १९ स्तोयम् २० विश्वविरिञ्चौ २१ हरि-२२ र्व्वसु-२३ र्व्वरुणः-२४ अजपदो २५ ऽहिर्ब्रध्नः २६ पूषा २७ चेतीश्वराणाम् ॥ * ॥ आसां गणा यथा ।
"उग्रः पूर्व्वमघान्तकाः ११ । २० । २५ । १० । २ । ध्रुवगणस्त्वीण्युत्तराणि स्वभू-१२ । २१।२६ । ४ । र्व्वातादित्यहरित्रयं चरगणः १५ ।७। १२ । २३ । २४। पुष्याश्विहस्ता ८ । १ । १३ । लघुः चित्रामित्रमृगान्त्यभम् १४ । १७ । ५ । २७ मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् ९ । ६ । १८ ।
मिश्रोऽग्निः सविशाखभः । ३ । १६ । शुभफलं सर्व्वे स्वनामसदृशफलप्रदा गणाः ॥" * ॥
अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।
"अश्लेष-९ वह्नि-३ यम-२ पित्र्य-१० विशाख-१६ युक्तम्
पूर्व्वात्रयम् ११ । २० । २५ शतभिषा २४ ... नवाप्युद्रूनि ।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थ्यभूमिखननेषु च भूषितानि ॥" * ॥
स्वनक्षत्रावधिनक्षत्राणां जन्मसम्पदादिकथनं यथा,—
"जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाच्च पुनः पुनः ॥
सर्व्वमङ्गलकार्य्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
विवादश्राद्धभैषज्ययात्राक्षौराणि वर्ज्जयेत् ॥
यात्रायां पथि बन्धनं कृषिविधौ सर्व्वार्थनाशो भवेत्
भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहारम्भणे ।
क्षौरे रोगसमागमो बहुविधः श्राद्धेऽर्थनाशस्तथा
वादे बुद्धिविनाशनन्त्वरिभयं प्राप्नोत्यसौ जन्मभे ।
नक्षत्रोत्पन्नरोगेषु भोगादि यथा,—

"जन्माधाने निधनभे प्रत्यरौ च विपत्करे ।
यदि व्याधिः समुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
कृत्तिकासु यदा व्याधिर्नृणाञ्च प्रतिपद्यते ।
नवरात्रं भवेत् पीडा त्रिरात्रं रोहिणीषु च ॥
मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभिः ॥
पुनर्व्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ।
नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेकं मघासु च ॥
द्वौ मासौ पूर्व्वफल्गुन्यामुत्तरासु त्रिपक्षकम् ।
हस्तेषु सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम् ॥
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिम् ।
मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् ॥
मूले न जायते मोक्षः पूर्व्वाषाढे त्रिपक्षकम् ।
उत्तरा दिनविंशत्या श्रवणे द्वौ च मासकौ ॥
धनिष्ठायामर्द्धमासं वारुण्याञ्च दशाहकम् ।
न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपक्षकम् ॥
रेवत्यां दिनविंशत्या चाहोरात्रं तथाश्विनी ।
प्राणैर्व्विमुच्यते नित्यं भरण्यां नात्र संशयः ॥
कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ।
नक्षत्रे प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रपथजानता ॥"
नक्षत्रचतुर्भागबोधकानि चत्वारि नामाद्यक्षराणि यथा । अ इ उ ए ३ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि ५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २० । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । अभिजित् । खि खु खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो श शि शु २४ । शे शो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ । दे दो च चि २७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले लो २ । ऋ ऌ युक्तवाकारयुक्तेन ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घो ज्ञेयः । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारो ज्ञेयः ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः, पुं, (नक्षत्राणां कान्तिस्तस्या विस्तारो यत्र ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रं, क्ली, (नक्षत्राणां चक्रं यत्र ।) मन्त्रशास्त्रोक्तषट्चक्रान्तर्गतचक्रविशेषः । तथा च बृहच्छ्रीक्रमे ।
"उत्तरादक्षिणाग्रास्तु रेखाः कुर्य्याच्चतुष्टयीम् ।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! ॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान् ।
भूमीन्दुनेत्रचन्द्रांश्च अश्विभान्तं खगौ प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान् ।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान् ।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥"
निबन्धे ।
"पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठा शतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणा देवतारकाः ॥"
तथा ।
"स्वजातौ परमा प्रीतिर्म्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥"
गणापवादमाह गवाक्षतन्त्रे ।
"प्रणवश्चाक्षरी माया व्योमव्यापी षडक्षरः ।
प्रासादो बहुरूपी च सप्त शाभारणाः स्मृताः ॥"
शारदायाम् ।
"जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि । तथा च राघवभट्टः ।
"रसाष्टनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥" स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । तदज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम् । तथा च ।
"प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

नक्षत्रनेमिः पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमिरिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६० ।
"नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥"
"नक्षत्रैस्तारकैः सार्द्धं चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः ।
वायूाकाशमयैर्बद्धैर्निबद्धा ध्रुवसंश्रितैः ॥
स ज्योतिषां चक्रं भ्रामयंस्तारामयस्य शिशुमारस्य पुच्छदेशे ध्रुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्त्तकः स्थितो विष्णुरिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने विष्णुर्हृदयमिति श्रुतेः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः । ध्रुवः । रेवत्यां स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥

नक्षत्रपः, पुं, उडुपः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातीति व्युत्पत्त्या । (नक्षत्र + पा + कः ॥)

नक्षत्रपुरुषः, पुं, (नक्षत्रैः पुरुष इव ।) व्रतविशेषः । यथा,—
"श्रूयतां कथयिष्यामि नक्षत्रपुरुषव्रतम् ।
नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानीह नारद ! ॥
मूलर्क्षं चरणौ विष्णोर्जङ्घे द्वे रोहिणी स्थिता ।
द्वे जानुनी तथाश्विन्यौ संस्थिते रूपधारिणः ॥
आषाढे द्वे तथा चोरू गुह्यस्थं फल्गुनीद्वयम् ।
कटिस्थाः कृत्तिकाश्चैव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
प्रोष्ठपद्वयं पार्श्वं कुक्षिभ्यां रेवती स्थिता ।
उरःसंस्था त्वनुराधा श्रविष्ठा पृष्ठसंस्थिता ॥
विशाखा भुजयोर्हस्तः करद्वयमुदाहृतम् ।
पुनर्व्वसुरथाङ्गुल्यो नखाः सर्व्वं तथोच्यते ॥
ग्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्णयोः स्थितः ।
मुखसंस्थस्तथा पुष्यः स्वातिर्दन्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
हनू द्वे वारुणश्चोक्तो नासा पैत्र्यमुदाहृतम् ।
प्राजापत्यञ्च नेत्राभ्यां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
शिरो रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरेः ।
विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ! ॥
संपूजितो हरिः कामान् विदधाति यथेप्सितान् ।
चैत्रे मास्यसिताष्टम्यां यदा मूलगतः शशी ॥
भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानतः ।
नक्षत्रसन्निधौ दद्याद्विप्रेन्द्राय च भोजनम् ॥
जानुनी चाश्विनीयोगे पूजयेदथ भक्तितः ।
दोहदे च हविष्यान्नं पूर्व्ववद्द्विजभोजनम् ॥
आषाढाभ्यां तथा द्वाभ्यां द्वावूरू पूजयेद्बुधः ।
सलिलं शिशिरं तत्र दोहदे च प्रकीर्त्तितम् ॥
फल्गुनीद्वितये गुह्यं पूजनीयं विचक्षणैः ।
दोहदे च पयो गव्यं देयञ्च द्विजभोजनम् ॥
कृत्तिकासु कटिः पूज्या सोपहारैर्जितेन्द्रियैः ।
देयञ्च दोहदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
पार्श्वे भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानतः ।
गुडं सशालिकं दद्याद्दोहदे देवप्रीतिदम् ॥
द्वे कुक्षी रेवतीयोगे दोहदे मुद्गमोदकम् ।
अनुराधासु जठरं कुलत्थान्नञ्च दोहदे ॥
श्रविष्ठायां तथा पृष्ठं शालिभक्तञ्च दोहदे ।
पुष्ये मुखं पूजयेत दोहदे घृतपायसम् ॥
स्वातियोगे च दशनान् दोहदे तिलशष्कुली ।
भुजयुग्मं विशाखासु दोहदे परमोदनम् ॥
हस्ते हस्तौ तथा पूज्यौ यावकं दोहदे स्मृतम् ।
पुनर्व्वसावङ्गुलीश्च पटोलं तत्र दोहदे ॥
दातव्यं केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
हनू शतभिषायां वै पूजयेत्तु प्रयत्नतः ॥
प्रियङ्गुरक्तशाल्यन्नं दोहदञ्च मधुद्विषः ।
मघासु नासिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
मृगोत्तमाङ्गे नयने मृगमांसञ्च दोहदे ।
चित्रायोगे ललाटञ्च दोहदे चारु भोजनम् ॥
भरणीषु शिरः पूज्यं चारु भक्तञ्च दोहदे ।
सम्पूजनीया विद्वद्भिरार्द्रायोगे शिरोरुहाः ॥
विप्रांश्च भोजयेद्भक्त्या दोहदे च गुडार्द्रकम् ।
नक्षत्रयोगेष्वेतेषु संपूज्य जगतः पतिम् ॥
ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंसोश्चारु वाससम् ।
छत्रोपानद्युगञ्चैव सप्त धान्यानि काञ्चनम् ॥
घृतपात्रञ्च गां दोग्ध्रीं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजातयः ॥
नक्षत्रज्ञाय विप्राय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम् ।
नक्षत्रपुरुषाख्यं हि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ॥
एवं विधानतो ब्रह्मन् ! नक्षत्राङ्गो जनार्द्दनः ।
पूजितो रूपधारी यैस्तैः प्राप्ता च सुकामिता ॥
एतत्तवोक्तं परमं पवित्रं
धन्यं यशस्यं शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
प्रयुज्य पुण्यामिह तीर्थयात्राम् ॥"
इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥

नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंख्यका माला ।) सप्तविंशतिमौक्तिककृतहारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ।
"सप्तविंशतिरूपाढ्ये रूपके रूपरूपकैः ।
नृत्ये नक्षत्रमाला स्यान्मुक्तावलिरिवोज्ज्वला ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नक्षत्राणां माला समूहः ।) नक्षत्रश्रेणी ।

(यथा, बृहत्संहितायाम् । १०५ । १३ ।
“यावन्नखचन्द्रमाला विचरति गगने भूषयन्तीह भासा
तावन्नखचन्द्रभूतो विचरति सह तैर्नक्षत्रो ऽक्षो-
ऽवशेषम् ॥”)
नखचन्द्रमाः, पुं, (नखचन्द्राणामीशः ।) चन्द्रः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
“नखचन्द्रशतैश्चिगरिशुरोगाढां दधिं
धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमा-
वल्लभः ॥”)
कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
नख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) प्रनखति । इति दुर्गादासः ॥
नखं, क्ली, पुं, (नह्यति इव शरीरे । नह बन्धे + “नहेर्हलोपश्च ।” उणां ५ । २३ । इति खः हलोपश्च ।) अङ्गुलीकण्टकः । नह इति हिन्दी भाषा । तत्तु उपधातुविशेषः गर्भस्थ-बालकस्य षष्ठमासे भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । पुनर्भवः २ कररुहः ३ नखरः ४ इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ कामाङ्कुशः ५ करजः ६ पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भूतः ८ पुनर्नवः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कराग्रजः १० करकण्टकः ११ स्मराङ्कुशः १२ रतिरथः १३ करचन्द्रः १४ कराङ्कुशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ रतिक्रीडायां नखाघातस्थानानि यथा,—
“नखाघातः प्रदातव्यो यथास्थानानि कर्म्मसु ।
पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥
कचस्थले च कर्णान्ते कपाले बाहुमूलके ।
ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥
तथा सर्व्वशरीरेषु नखं दद्यात् शनैः शनैः ॥”
इति कामशास्त्रम् ॥
“न नखैर्विलिखेद्भूमिं गाञ्च संवेशयेन्नहि ।
न स्वाङ्गे नखवाद्यं वै कुर्य्यान्नाञ्जलिना पिवेत् ॥”
इति कूर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
नखं, क्ली, स्त्री, (नखमिव आकृतिरस्यस्येति । अच् ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । नखी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । शुक्तिः २ शङ्खः ३ खुरः ४ कोलदलम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ करजाख्यः ६ अश्वखुरः ७ नखः ८ व्याघ्रनखः ९ नखी १० ।
“द्विधा शङ्खनखाख्योऽन्यः शुक्त्याख्यो वदरीच्छदः ।”
इति रत्नमालायाम् । १४४ ॥
कररुहः ११ खिम्बी १२ शफः १३ चलः १४ कोशी १५ करजः १६ हनुः १७ नागहनुः १८ पाणिजः १९ वदरीपत्रः २० रूप्यः २१ पणय-विलासिनी २२ सन्धिनालः २३ पाणिरुहः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याघ्रायुधम् २५ चक्रकार-कम् २६ शङ्खनखः २७ नखरी २८ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अपि च । अथ नखनखीगन्ध-द्रव्यम् ।
“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी ॥
नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठहृत् ।
लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादुव्रणविषापहम् ॥
अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यं हृत्पाकरसयोः कटुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
स्वल्पनखस्य पर्य्यायः । नखी १ हनुः २ हट्ट-विलासिनी ३ । तयोर्गुणाः । ग्रहश्लेष्मवातास्र-ज्वरकुष्ठनाशित्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शुक्र-लत्वम् । वर्ण्यत्वम् । स्वादुत्वम् । व्रणविषालक्ष्मी-मुखदौर्गन्ध्यनाशित्वम् । पाकरसयोः कटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कण्डुभूतविनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुचोन्नत्वम् । इति राज-वल्लभः ॥ * ॥
“शैलरुहं व्याघ्रनखं हनुहट्टविलासिनी ।
शुषिराञ्जनकेशी च कपोताङ्घ्रिर्नली खुरः ॥
स्वल्पपत्रस्तसौ शुक्तिर्नखरी वदरीच्छदा ।
महान्तसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ॥”
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
नखः, पुं, (नह्यतेऽनेनेति । नह + खः । हस्य लोपः ।) खण्डम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ ॥ (नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥)
नखकुट्टः, पुं, (नखं कुट्टयति छिनत्तीति । कुट्ट + अण् ।) नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नखनिष्पावः, पुं, (नखं निष्पवते फलसादृश्येन अनुकरोतीति । निर् + पू + अण् । यद्वा, नख-वत् निष्पावः शिम्बी यस्य ।) निष्पावीभेदः । तत्पर्य्यायः । अङ्गुलिफला २ वृत्तनिष्पाविका ३ ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६ नखफलिनी ७ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीप-नत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नखपर्णी, स्त्री, (नख इव पर्णमस्याः । ङीष् ।) वृश्चिकाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नखपुष्पी, स्त्री, (नख इव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥
नखमुचं, क्ली, (नखं मुञ्चतीति । मुच + “क-प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।” ३ । २ । ५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः ।) धनुः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ नखस्य मोचके, त्रि ॥
नखरः, पुं, क्ली, (नखं रातीति । रा + कः ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
“किं पुनरलङ्कृतस्यं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः ॥”
अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते ।७।२९।१७।
“सकम्पनर्ष्टिनखरा मुषलानि परश्वधाः ॥”
तथा, तत्रैव । ६ । १८ । १७ ।
“पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्म्मासिपाणयः ।
अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥”)
नखरञ्जनी, स्त्री, (रज्यतेऽनयेति । रञ्ज + ल्युट् । ङीप् । नखस्य रञ्जनी ।) नखच्छेदनास्त्र-विशेषः । नरुण इति भाषा । यथा,—
“अनन्तचरणोपान्तचारिणी मलहारिणी ।
पुनर्भवच्छेदकारी गङ्गेव नखरञ्जनी ॥”
इति शार्ङ्गधर
नखरायुधः, पुं, (नखरमेव आयुधं यस्य
सिंहः । व्याघ्रः । कुक्कुटः । इति राजनिर्घ
नखराह्वः, पुं, (नखरं आह्वयते स्पर्द्धते इ
आ + ह्वे + कः ।) करवीरवृक्षः । इति रा
निर्घण्टः ॥
नखरी, स्त्री, (नखरः आकृतिसादृश्येनास्त्य
इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नखी ।
शब्दमाला ॥ क्षुद्रनखी । इति वाचिद्रत्नमा
नखवृक्षः, पुं, (नख सर्पणे + अच् । नखो वृ
इति नित्यकर्म्मधारयः ।) नीलवृक्षः । ।
राजनिर्घण्टः ॥ (नीलवृक्षशब्देऽस्य विव
ज्ञातव्यम् ॥)
नखशङ्खः, पुं, (नख इव शङ्खः ।) क्षुद्रशङ्खः । ।
शब्दरत्नावली ॥
नखाङ्कं, क्ली, (नखमिव अङ्कं यस्य ।) व्याघ्रनख
इति शब्दरत्नावली ॥
नखाङ्गं, क्ली, (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्
नखी । इति वाचिद्रत्नमाला ॥
नखायुधः, पुं, (नखमेव आयुधं यस्य ।) व्या
इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहकुक्कुटौ च ॥
नखालिः, पुं, (नखमिव अलतीति । अल पर्य्याप्तौ
इन् ।) क्षुद्रशङ्खः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नख
आलिः ।) नखश्रेणी च ॥
नखालुः, पुं, (नखतीति । नख सर्पणे + आलुच्
नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नखाशी, [न्] पुं, (नखमश्नातीति । अ
भोजने + णिनिः ।) पेचकः । इति त्रिका
शेषः ॥ नखभक्षकमात्रे, त्रि ॥
नखी, स्त्री, (नख + गौरादित्वात् ङीष् ।) न
नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्
“करजाख्यश्चाश्वखुरो नखो व्याघ्रनखो नखी ।
नखी, [न्] पुं, (नखमस्त्यस्येति । नख + इनिः
सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारकच
नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चाणक्ये । २७ ।
“नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिना
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ।
नगः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + डः । य
दह्यते इति । दह + “दहेर्गो लोपो दश्च नः
उणां ।५।६१। इति गः । धातोरन्त्यलोपः । द
च नः ।) पर्व्वतः । (यथा, कुमारे । ७ । ७
“नवे दुकूले च नगोपनीतं
प्रत्यग्रहीत् सर्व्वममन्त्रवर्ज्जम् ॥”)
वृक्षः । इत्यमरः । ३ । ३ । १९ ॥ (यथा, मह
भारते । १ । ४३ । ६ ।
“तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ ! जीवयैनं वनस्पतिम् ॥”
स्थावरमात्रम् । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ६
“मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम्
“नगाः स्थावराः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ।

नगजः, पुं, (नगे पर्व्वते जायते इति। जन+डः।) हस्ती। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ पर्व्वतजातवस्तुमात्रे, त्रि॥

नगजा, स्त्री, (नगे जायते या। जन+डः। टाप्।) क्षुद्रपाषाणभेदा। इति राजनिर्घण्टः॥

नगणा, स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः।) लताविशेषः। नयाफट्की इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पारावतपदी २ पिण्या ३ स्फुटबन्धनी ४ ज्योतिष्मती ५ पूतितैला ६ इङ्गुदी ७। इति रत्नमाला॥

नगनन्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः।) हिमालयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (नगानां ओषधीनां पतिः।) चन्द्रः॥

नगभित्, पुं, (नगं भिनत्तीति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदनः। इति राजनिर्घण्टः॥ इन्द्रश्च॥

नगभूः, पुं, (नगे भूरुत्पत्तिर्यस्य।) क्षुद्रपाषाणभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्व्वतजाते, त्रि॥

नगरं, क्ली, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र। ("नगपांसुपाण्डुभ्यश्च।" ५।२।१०७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या रः।) बहुलोकवासस्थानम्। शहर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पूः २ पुरी ३ पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८ पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानीयम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ॥ कटकम् १४ पट्टम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः। तत्र पुरादित्रयं पुरे। पत्तनादिद्वयं पत्तने। स्थानीयादिद्वयं स्थानीये। इति मन्यन्ते। यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्ति तत् नगरम्। यत्र राजा तत्परिचारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्तनम्। प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं स्थानीयम्। केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः। बहुग्रामीयव्यवहारस्थानं पुरम्। तत्र प्रधानभूतं नगरम्। इति भरतः॥ * ॥

अथ नगरनिर्म्माणकालः।

"स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदये।
शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः॥" * ॥

तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे।

"दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः।
त्र्यस्रं वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत्॥
दीर्घं पादैकप्रसरच्चतुरस्रं समोचितम्।
त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं वर्त्तुलं वलयाकृति॥
दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्पत्तिहेतवे।
चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय पृथिवीभुजः॥
त्र्यस्रं त्रिशक्तिनाशाय वर्त्तुलं बहुरोगकृत्।
राज्ञः हस्तैर्दशभी राजहस्त उदाहृतः॥
राजहस्तैश्च दशभी राजदण्ड उदाहृतः।
राजदण्डैश्च दशभी राजक्षेत्रमुदाहृतम्॥
राजक्षेत्रैश्च दशभी राजकाण्ड उदाहृतः।
राजकाण्डैश्च दशभी राजपूरुष उच्यते॥
राजधानी तु कथिता दशभी राजपूरुषैः।
राजधानी दशगुणा राजवेश्ममुदाहृतम्॥
सप्तैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने।
भयश्चाभोगसम्पत्तिमर्त्त्यकीर्त्तिसुखार्थिनाम्।
राजवेश्मेण नृपतिः पुरपत्तनमारभेत्॥
लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं पचत्वं भक्त एकता।
सन्तुष्टिर्वित्तं नाशश्च मङ्गलञ्च बलं चयः।
साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति षोडश कीर्त्तिताः॥
यथार्थसंज्ञा नगरा मुनिना तत्त्ववेदिना॥"

इति युक्तिकल्पतरुः॥ * ॥

अपि च।

"नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशाम्पुरमपीष्यते।
एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः स्थितम्॥
मिश्रन्तु खर्व्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्।
विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि॥
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च।
पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम्॥
अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पसमाकुलम्।
सर्व्वदैवतसम्बन्धं नगरन्त्वभिधीयते॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिधृतभृगुवचनम्॥ * ॥

अन्यच्च।

"नगरं सर्व्वतोभद्रं कर्त्तव्यं रोधकं हि वा।
स्वस्तिकं मध्यगं कार्य्यं कुमारीपुरमेव वा॥
चतुष्पथचतुर्युक्तं सर्व्वकामसुखावहम्।
छिन्नकर्णं विनाशच्च दुःस्थितं लग्नदुर्ब्बलम्॥
नगरं न प्रशंसन्ति गर्भविद्धं विभेदितम्।
अग्रतः स्वल्पप्रासादं छिन्नप्रायं विदुर्बुधाः॥
द्विमुखं कर्णहीनन्तु लग्नमध्यं लघ्नं विदुः।
दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैरृतं धनदुर्ब्बलम्॥
सौम्यं सर्व्वसुखाक्रान्दपूरितं वारुणं वशम्।
याम्यमायुःप्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्द्धनम्॥
ईशवासवसंपूर्णं सर्व्वारोग्यसुखप्रदम्।
मध्यञ्चतुष्पथोपेतं न च तं पीडयेत् क्वचित्॥
ब्रह्मस्थानं हि तं विप्र शिवस्तत्र सदा स्थितः।
चतुर्व्विंशतिनाथस्तु हस्ताष्टशतं परम्॥
अत्र मध्यं प्रशंसन्ति ह्रस्वोत्कृष्टविवर्ज्जितम्।
अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राङ्मुखं निवेशनम्॥
नगरार्द्धञ्च विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोऽर्द्धतः।
नगराद्योजनं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्द्धयोजनः॥
द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः।
त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशो मार्गस्तु तैः कृतः॥
विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु।
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः॥
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः।
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः॥
त्रिकराश्चोपरथ्यास्तु द्विकरा पुपरथ्यिका।
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम्॥
वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशपादकः स्मृतः॥"

इति देवीपुराणम्॥

नगरकीर्त्तनं, पुं, (नगरे कीर्त्तनं नगरपरिभ्रमणेन हरिनामसंघोषणम्।) नगरादिभ्रमणकरणक-हरिसङ्कीर्त्तनम्। यथा,—

"नाचारो नाधिकारो च न स्थाननियमस्तथा।
ग्रामे वा नगरे वाधुर्व्वने वा कीर्त्तयेद्धरिम्॥"

इति हरिनाममाहात्म्यम्॥

नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति। हन+अण्।) हस्ती। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

नगरी, स्त्री क्ली, (नगर+ङीष्।) नगरम्। इत्यमरः। २। १। १॥ (यथा, महाभारते। १२। ५। ६।

"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ।
अङ्गेषु नरशार्द्दूल! स राजासीत् सपत्नजित्॥")

नगरीवकः, पुं, (नगर्य्यां वक इव।) काकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नगरोत्था, स्त्री, (नगरादुत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+कः। टाप्।) नगरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

नगरौषधिः, स्त्री, (नगरजाता ओषधिः फलपाकान्तत्वात्।) कदली। इति शब्दचन्द्रिका॥

नगाटनः, पुं, (नगे वृक्षे अटति भ्रमतीति। अट+ल्युः।) वानरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पर्व्वतचारिणि, त्रि॥)

नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्व्वतानामधिपः।) हिमालयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्व्वतः आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य।) हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ नगवासिनि, त्रि॥

नगौकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्व्वतो वा ओक आश्रयस्थानं यस्य।) पक्षी। इत्यमरः। २। ५। ३३॥ सरभः। सिंहः। इति मेदिनी। से, ५६॥ काकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नगरवासिनि, त्रि॥

नग्नः, त्रि, (नजते स्मेति। ओ नज व्रीडि+अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः। "ओदितश्च।" ८।२।४५। इति निष्ठातस्य नः।) विवस्त्रः। नेंटो इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अवासाः २ दिगम्बरः ३। इत्यमरः। ३। १। ३९॥ तथा च भृगुः।

"विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव वा।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि॥
विकच्छः परिधानासंवृतकच्छः। तथा च योगियाज्ञवल्क्यः।
"परिधानाद्बहिःकच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्॥"

स्मृतिः।

"वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्।
एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिःस्मृतः॥"

बौधायनः।

"नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी।
अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नमुभयोस्तयोः॥"

आचारचन्द्रिकायाम्।

"द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः॥"

इत्याह्निकतत्त्वम्॥

"न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन।
न च मूत्रं पुरीषं वा न वै संस्पृष्टमैथुनम्॥

गोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत् ॥”
इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
पारिभाषिकनग्ना यथा,—
“येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भिस्तेषामन्नं विगर्हितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
“ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज ! ।
एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः ॥
यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते ।
परिव्राडपि मैत्रेय ! स नग्नः पापकृन्नरः ॥”
इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः ॥

नग्नः, पुं, (नज+क्तः । निष्ठातस्य नः ।) वन्दी । (यथा, नैषधे । १६ । २१ ।
“रतिरतिपतिहेतश्रीको धुरं विभ्रमस्तरां
प्रियवचसि यन्नग्नाचार्य्या वदामतमां तत: ॥”)
क्षपणकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । नग्नाटकः २ निर्ग्रन्थकः ३ भदन्तः ४ दिगम्बरकः ५ । इति हारावली । ११५ ॥

नग्नकः पुं, (नग्न एव । स्वार्थे कन् ।) नग्नः । नजते लज्जते इति नग्नकः ओ नज ङी व्रियि इत्यस्मात् क्तः सुस्वाद्योदिदिति नः नग्नीषादित्वात् जस्य गः स्वार्थे कः । इति व्याकरणम् ॥

नग्नजित्, पुं, राजविशेषः । स च श्रीकृष्णपत्न्या नाग्नजित्या जनकः । यथा, श्रीभागवते । १० । ५८ । ३३ ।
“नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजातिधार्म्मिकः ।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नाग्नजिती नृप ! ॥”

नग्नहु, [ऊ] स्त्री, (नग्नं ह्वयति स्पर्द्धते अनेनेति । ह्वे + करणे क्विप् ।) नग्नहूः । इति भरतधृतामरमाला ॥ (बाहुलकात् कुप्रत्यये कृते पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१६।१४।
“आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः ॥”
“सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीवंशावकाष्ठहस्तनापिमकेश्वरवारण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढ़यवव्रीहय एकीकृता नग्नहुः ।” इति । १६ । १ । मन्त्रटीकायां वेददीपः ॥)

नग्नहूः, पुं, (नग्नं ह्वयति स्पर्द्धते येनेति । ह्वे + क्विप् ।) नानाद्रव्यकृतसुराबीजम् । बाखर इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किण्वम् २ इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ कल्कम् ३ नग्नहु ४ इति तट्टीका ॥

नग्ना, स्त्री, (नग्न+टाप् ।) विवस्त्रा नारी । तत्पर्य्यायः । कोट्टवी २ कोटवी ३ नग्निका ४ नग्नयोषित् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्रवृद्धस्तनकुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१७ ।
“ऋतुमत्यास्तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानन्तु दीयते ।
तस्मादुद्वाहयेत् नग्नां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥”)

नग्नाटः, पुं, (नग्नः सन् अटतीति । अट्+अच् ।) दिगम्बरः । इति हलायुधः ॥

नग्नाटकः, पुं, (नग्नाट एव । स्वार्थे कन् ।) दिगम्बरयोगी । इति हारावली । ११५ ॥

नग्निका, स्त्री, (नग्नैव । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) विवस्त्रा । तत्पर्य्यायः । कोट्टवी २ कोटवी ३ कोटरी ४ । अप्राप्तरजस्का । तत्पर्य्यायः । गौरी २ अनागतार्त्तवा ३ । इत्यमरटीका च । गौरिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अजातकुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१३ ।
“अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥”)

नङ्गः, पुं, (नं नतिं गच्छतीति । गम+डः । बाहुलकात् मुम् ।) जारः । इति जटाधरः ॥ नां इति भाषा ॥

नज, ओ ई ङ व्रियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् । ईदित्वात् निष्ठायामनिट् ।) ओ ई, नग्नः । ङ, नजते । व्रियि लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥

नञ्, व्य, अभावसंज्ञकम् । समासे स्थितस्यास्य स्थाने स्वरे परेऽन् व्यञ्जने परे अकारो विकल्पेन भवति । यथा । अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः । अस्यार्थाः षट् । सादृश्यम् १ यथा अब्राह्मणः ॥ अभावः २ यथा अपापम् ॥ अन्यत्वम् ३ यथा अघटः पटः ॥ अल्पत्वम् ४ यथा अनुदरी कन्या ॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा अकेशी ॥ विरोधः ६ यथा असुरः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ यथा, मेदिनी ।
“नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे ।
ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥”
नकारश्च ॥

नट, नृत्ये । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-नृत्ये अकं-हिंसे सकं-सेट् ।) नटति । इति दुर्गादासः ॥

नट, क भ्रंशे । लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) भ्रंशोऽधःपतनम् । स्यन्दनार्थोऽयमिति रामः । क, नाटयति । इति दुर्गादासः ॥

नट, म वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) म, प्रणटयति । इति दुर्गादासः ॥

नटः, पुं, (नमतीति । नम+“जनिदाच्युसिति ।” उणां ४ । १०४ । इति डटः ।) शोणाकवृक्षः । (नटति नृत्यतीति । नट+अच् । यद्वा, नमतीति । नम+डटः) नर्त्तकः । नेटुया इति भाषा । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४२ ।
“तं क्रीडसे निजविनिर्म्मितमोहजाले
नाट्यो यथा विहरते स्वकृते नटो वै ॥”)
तत्पर्य्यायः । शैलाली २ शैलूषः ३ जायाजीवः ४ कृशाश्वी ५ भरतः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥ सर्व्ववेशी ७ भरतपुत्त्रकः ८ धात्रीपुत्त्रः ९ रङ्गजीवः १० रङ्गावतारकः ११ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४२ ॥ अशोकवृक्षः । इति मेदिनी । टे, २० ॥ किञ्चुपर्णा । इति जटाधरः ॥ नल इति भाषा ॥ (मदनफलम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
“मदनश्छर्द्दनः पिण्डी नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे
अशोकः । अस्य पर्य्यायो यथा,—
“अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ।”)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, पराशरपद्धतौ
“शौण्डिक्यां शौल्किकाज्जातो नटो वरुड एव च
व्रात्यायां क्षत्रियाज्जातः । (यथा, मनुः ।१०।२
“झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च ॥”)
हनूमन्मते दीपकरागस्य रागिणी । अस्य
जातिः संपूर्णा । ग्रहं षड्जस्वरः । ग्रीष्म
दिवसान्तो गानसमयः । रागमालायामस्य
स्वरूपं रक्तवर्णा नारी नवयौवना सालङ्कृ
अश्वारूढ़ा पुरुषवत् परिहितवसना निष्कोष
करवालं धृत्वा शत्रूनाक्रममाणा । इति सङ्गी
शास्त्रम् ॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्रः ॥

नटनं, क्ली, (नट+भावे ल्युट् ।) नृत्यम् । इत्य
मरः ।१।७।१० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१७
“किं गाण्डीवस्फुरद्गुणघनास्फालनक्रूरपाणिर्नासील्लीलानटनविलसन्मेखली सव्यसाची ।”

नटनारायणः, पुं, (नटानां नारायण इव ।
रागविशेषः । हनूमन्मते मेघरागस्य तृतीय
पुत्त्रः । भरतमते दीपकरागस्य तृतीयपुत्त्र
सोमेश्वरमते कल्लिनाथमते च षड्रागान्त
र्गतरागः । तस्य भार्य्याः षट् । यथा
मोटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्व्वी ३ गान्धारी
वराभा ५ सिन्धुमल्लारी ६ । सोमेश्वरमते तस्य
रागिण्यो यथा । कामदा १ कल्याणी २ आभीरी
३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहम्मीरी ६ । रागि
णीभिः सहास्य हिमर्त्तौ गानसमयः । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥

नटभूषणं, क्ली, (नटानां भूषणं मण्डनं यस्मात्
हरितालम् । इति रत्नमाला ॥

नटमण्डनं, क्ली, (नटानां मण्डनं यस्मात् ।) हरि
तालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२५ ॥

नटवरः, पुं, (नटेषु वरः श्रेष्ठः ।) नटश्रेष्ठः । यथा
“बर्हापीड़ं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारम् ।”
इति श्रीभागवतम् ।

नटसंज्ञकः, पुं, (नटस्य संज्ञा संज्ञा यस्य । कप् ।
गोदन्ताख्यहरितालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(स्वार्थे कन्) नटश्च ॥

नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति । अन्त
ण्वुल्+टापि अत इत्वम् । नटस्य नटकार्यस्य
अन्तिका ।) लज्जा । इति हारावली । १५२

नटी, स्त्री, (नटति शोभते इति । नट्+अच्
ङीष् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४
१२६ ॥ (नटति नृत्यतीति । नट्+अच् । ङीष्
वेश्या । इति शब्दरत्नावली ॥ नटपत्नी च
। (यथा, भागवते । ८ । ८ । १२ ।

ग्गुर्भेदाश्च गन्धर्व्वा नवाश्च नम्रतुर्णगुः ॥”
ं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनायिकान्तर्गता ।
या, तन्त्रसारे ।
टी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”)

रः, पुं, (नटानामीश्वरः । नृत्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।११२ ॥

क भ्रंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, नाडयति । भ्रंशोऽधःपतनम् । इति दुर्गादासः ॥

पुं, (नलतीति । नल+अच् । लस्य डत्वम् ।) तृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६५ ॥ (यथा, वेदे । ६ । १३८ । ५ ।
यथा नडं कशिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यश्मना ॥”) जातिभेदः । इति पुंनपुंसकसंग्रहटीकायां मथुरेशः ॥

नीयः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+“नडादीनां कुक् च ।” ४ । २ । ९१ । इति छः कुगागमश्च ।) नलसमूहदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

प्रायः, त्रि, (नडः प्रायेण यत्र ।) नलबहुलदेशः । तत्पर्य्यायः । नडकीयः २ नड्वान् ३ नड्वलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

मीनः, पुं, (नलस्थितो मीनः । लस्य डत्वम् ।) शलिचिममत्स्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात् डलयोरैक्यम् ॥

संहतिः, स्त्री, (नडानां संहतिः समूहः ।) नडसमूहः । तत्पर्य्यायः । नड्या २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ नडनिचयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

ः, त्रि, (नडं अपरिष्कृतस्थानं हन्तीति । नड+हन्+डः ।) कान्तः । ललितः । इति भूरिप्रयोगः ॥

, स्त्री, (नडानां समूहः । “पाशादिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४९ । इति यः ।) नडसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

ः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+“नडशादाड्ड्वलच् ।” ४ । २ । ८८ । इति ड्वलच् ।) नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५ ।
“यो नड्वलानीव गजः परेषां
बलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः ॥”)

न्, [त्] त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+“कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।” ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् । डित्त्वात् टिलोपः । मस्य वः ।) नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥

भूः, स्त्री, कुङ्कुमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

स्त्री, (नम+क्तः ।) तगरपादी । तगरमूलम् । इति मेदिनी । ते, २९ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
“कालानुसार्य्यवक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नतः, पुं, (नमति क्षेति । नम+क्तः ।) अक्षनाडिकाविशेषः । तद्यथा,—
“अवनतकर्म्मणा येन यान्ति डक्तुल्यतां दिवि ।
नतोन्नतौ ततः साध्यौ भावाः खेटवशानि च ॥
दिनार्द्धान्तरिता अक्षनाडिका नतनाडिका ।
पूर्व्वापरार्द्धे जातस्य प्राक्‌पराख्या दिने भवेत् ॥
रात्रेर्गतघटीशेषघटीदिवार्द्धसंयुता ।
परपूर्व्वाभिधा ज्ञेया रजन्यां नतनाडिका ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

नतः, त्रि, (नम+क्तः ।) कुटिलः । नम्रः । इति मेदिनी । ते, २९ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०१ । ३९ ।
“पतन्ति युगपत् सर्व्वे पादयोर्मूर्द्धभिर्नताः ॥”)

नतद्रुमः, पुं, (नतो द्रुमः ।) लताशालः । इति रत्नमाला ॥

नतनासिकः, त्रि, (नता नासिका यस्य ।) अल्पनासिकायुक्तः । खाँदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवटीटः २ अवनाटः ३ अवभ्रटः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । ङीष् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम+भावे क्तिन् ।) नमनम् । नम्रता । यथा,—
“नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनानां धृतिर्दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥”
इति नवरत्नम् ॥
(नतिलक्षणादिकन्तु नमस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

नद, टु ङ संवृधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) टु, नन्दथुः । ङ, नन्द्यते । संवृधि आभ्न्द्ययुक्तभावे । ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः । नन्दति च कुलं पुंसाम् । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति । नद+अच् ।) पुंनामकाखनिमखातावच्छिन्नजलप्रवाहः । (यथा, मनुः । ६ । ९० ।
“यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥”)
स च सिन्धुभैरवशोणदामोदरब्रह्मपुत्रादिः । तत्पर्य्यायः । पुनर्भवः २ भिद्यः ३ उद्यः ४ सरस्वान् ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
“अष्टषष्टिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदथुः, पुं, (नदतीति । नद+“अथुच् नदेश्च ।” उणां ३ । ५२ । इति अथुच् ।) मेघः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८ । २१ । १४ ।
“यदा सत्रोषि नदनुं समूहस्यादित् पितेव हूयसे ॥”)
सिंहः । इति शब्दमाला ॥ (नद+भावे अनुङ् । शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ ।
“स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा
तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ॥”)

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद+अच् । पचादिगणे नदट् इति निर्देशात् टित्त्वात् ङीप् ।) अष्टसहस्रधनुरन्यूनव्याप्ततोया । सा च गङ्गायमुनासरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्षणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
तत्पर्य्यायः । सरित् २ तरङ्गिणी ३ शैवलिनी ४ तटिनी ५ ह्रादिनी ६ धुनी ७ स्रोतस्वती ८ द्वीपवती ९ स्रवन्ती १० निम्नगा ११ आपगा १२ । इत्यमरः ।१ ।१० ।३० ॥ ह्रादिनी १३ धुनिः १४ स्रोतस्विनी १५ स्रोतोवहा १६ सागरगामिनी १७ अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्झरिणी १९ सरस्वती २० समुद्रगा २१ कूलङ्कषा २२ कूलवती २३ शैवालिनी २४ सिन्धुः २५ समुद्रकान्ता २६ सागरगा २७ रुम्या २८ रोधोवती २९ वाहिनी ३० । तज्जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुच्यत्वम् । तृष्णापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधुरत्वम् । ईषद्रुक्षत्वञ्च ॥ * ॥
“सर्व्वा गुर्व्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्या-
ल्लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन ।
देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा-
न्नैषा धत्ते गौरवं लाघवञ्च ॥
प्रायो मृदुवहा गुर्व्वी लघ्वः शीघ्रवहाः स्मृताः ।
नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥
विन्ध्यात् प्राची प्राच्यवाची प्रतीची
या चोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण ।
वातारोग्यं श्लेष्मपित्तानिलोपं
पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥
पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च ।
“तथा प्राच्या नमाच्चान्याः पश्चिमाशुगमास्तथा ।”
“ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी ।
एवं चतुर्व्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिकाः ॥
सदावहायाश्च नवद्यसुख्यं
मरुत्कफानां शमनञ्च तस्याः ।
गौरं वसन्ते हितकृद्विशेषात्
नदीभवं नैव हिमागमे च ॥
घनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं
बहुलसजलवीचिच्छन्नसंक्षोभजन्म ।

नतु लघु च सुशीतं नैव चोष्णं घनच्च
हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्दारि सम्यक् ॥
इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥
सुघनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृद्धन्ति पित्तम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखकृत्तच्छोषमूर्च्छां निहन्ति ॥
इति सवालुकानदीवारिगुणाः ॥*॥
हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोषविनाशनम् ।
किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषशमनञ्जलम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयामृतोपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च भ्रमशोषश्रमापहम् ॥
गङ्गा सरस्वती शोणं यमुना सरयूः शची ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्व्वसमुद्रगा ।
तथा चर्म्मण्वती वेत्रवती पारावती तथा ॥
सिप्रा महाप्रदीप्ता च ऋषिकुल्या पयस्विनी ।
शोवन्ती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषघ्नमतःपरम् ।
श्रमग्लानिहरं हृद्यं उत्तराशाशुगामिनी ॥
इति नद्य उत्तराशुगाः ॥ * ॥
तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वतीयुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमाशुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफकृत्तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥
पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारकृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना ॥
शोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्याशुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारकृत् ॥
पूर्व्वसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युताः ॥
कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभावरी विशाला च गौरीदा मदनस्वसा ॥
पार्व्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ।
प्रत्येकशो न सेवेत युक्तायाश्च पृथक् पृथक् ॥
सर्व्वासां परिसङ्ख्या च शतानाञ्चैकविंशतिः ।
क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥
योजनद्वयतो ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
“पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।
कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्व्वते ॥
प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।
उदरश्लीपदातङ्कान् सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारिपात्रजाः ।

बलपौरुषकारिण्यः——————————————॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् ।
पूर्व्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् ।
दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः साधारणत्वात् ।”
“प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
“वसुधा कीटसर्पाखुमलसन्दूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयूः यमुना इरावती देविका कुहूः गोमती धूतपापा बाहुदा दृषद्वती कौशिकी निस्वीरा गण्डकी चक्षुष्मती लोहिता । इत्येता हिमवत्पादनिर्गताः ॥ वेदस्मृती वेदवती सिन्धुः अपर्णा चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्म्मण्वती विदिशा वेत्रवती वयन्ती । इत्येताः पारिपात्रोद्भवाः ॥ शोणा ज्योतीरथा नर्म्मदा सुरसा मन्दाकिनी दशार्णा चित्रकूटा तमसा पिप्पला करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला वञ्जुका बालुका वाहिनी शुक्तिमती विरजा पङ्क्तिनी रिवी । इत्येता ऋक्षप्रसूताः ॥ मणिजाला शुभा तापी पयोष्णी शीघ्रोदा वेणा पाशा वैतरणी वेदी पाला कुमुद्वती तोया दुर्गा अन्त्या गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेणा वञ्जुला तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा ब्रह्मकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी पुष्पावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥ त्रियामा ऋषिकुल्या इक्षुरा त्रिदिवाला मूलिनी वंशवरा महेन्द्रतनया ऋषिका लुषती मन्दगामिनी पलाशिनी । इत्येताः शुक्तिमत्प्रभवाः । एताः प्राधान्येन कुलपर्व्वतनद्यः । शेषाः क्षुद्रनद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
“कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यञ्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ॥
प्रागुत्तरेण कैलासात् दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्व्वधातुमयं दिव्यं शवलं पर्व्वतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः सशुभ्रो रत्नसन्निभः ।
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदन्नाम विश्रुतम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ।
यक्षः सेनापतिः क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥
कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम्
मनःशिलामयं दिव्यं शवलं पर्व्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् ।

तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्यो लोहितश्च नदो महान्
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो वशी
सौम्यैः सधार्म्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानोषधीगिरिः
ककुद्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्चैककुद्मतः ॥
तदञ्जनन्त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ।
सर्व्वधातुमयस्तत्र सुमहद्वैद्युतो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ।
यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी ।
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वौषधिगिरिः
अरुणः पर्व्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्व्वतो हेमसन्निभः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा
सा वङ्क्षुशीतयोर्म्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम्
अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ।
गौरन्तु पर्व्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा प्रतिभज्यते ।
भवस्य साङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ।
ततो विसर्ज्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गया ।
त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च
स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ।
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।
शीता वङ्क्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।
तस्माद्भागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्
सप्तैताः प्लावयन्ति स्म वर्षन्तुहिममाह्वयम् ।
प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा बिन्दुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्व्वशः
सशैलान् कुकुरांश्चीनान् वर्व्वरान् यवनान् खशान्
स्रुत्कुलांश्च कुलत्थांश्च अङ्गलोक्यावरांश्च या
कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्
अथ चीनमरूंश्चैव कालकांश्चैव चूलकान् ।
तुषारान् वर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान् शकान्
एतान् जनपदान् वङ्क्षुः प्लावयन्त्युदधिं गता ।
वरदान् कूटजांश्चैव गान्धारानौरसान् कुहू
शिवसौरानिन्द्रमरून् वसातीन् समतेजसः ।
सैन्धवारकुकावेरान् कुपथान् भीमरौरुकान्
सुनामुखांश्चोर्द्धमरून् सिन्धुरेतान्निषेवते ।
गन्धर्व्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान्
कलापग्रामकांश्चैव तथा किंपुरुषान्नरान् ।

किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरून् वै भरतानपि ।
प्राचीनकौशिकान् मत्स्यान्मागधाङ्गांस्तथैव च ॥
ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च ताम्रलिप्तांस्तथैव च ।
एतान् जनपदानार्य्यान् गङ्गा तारयते शुभा ॥
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
ततस्तु ह्लादिनी पुण्या प्राचीमभिमुखा ययौ ॥
प्लावयन्त्युपकांश्चैव निषादानपि सर्व्वशः ।
धीवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥
केकरानेकवर्णांश्च किरातानपि चैव हि ।
कालन्दरान् विवर्णांश्च कुशिकान् स्वर्गभूमिकान् ॥
सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूत्वा तु सर्व्वशः ।
ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं ययौ ॥
कुपथान् प्लावयन्ती सा इन्द्रद्युम्नसरांस्यपि ।
तथा खरपथान् देशान् वेत्रशङ्कुपथानपि ॥
मध्ये चोज्जानकमरून् कुथप्रावरणानपि ।
इन्द्रद्वीपात् समुद्रं सा प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
तोमरान् प्लावयन्ती सा हंसमार्गान् समूहकान् ॥
पूर्व्वान् देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरिम् ।
कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता साश्वमुखानपि ॥
सिकतापर्व्वतमरून् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
नेमिमण्डलकोष्ठन्तु सा प्रविष्टा महत् सरः ॥
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः ॥
हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पाणामुत्सवः स्मृतः ।
सरस्वती प्रभवति तस्मात् ज्योतिष्मती तु या ॥
अवगाढे ह्युभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ।
सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्व्वतोत्तमे ॥
तस्मात् द्वयं प्रभवति गन्धर्व्वी नकुला च ते ।
मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ॥
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ।
पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ॥
पुण्डरीका पयोदा च तस्माद्द्वे संप्रसूयते ।
सरस्तु सरसश्चैव स्मृतमुत्तरमानसम् ॥
मृग्या च मृगकान्ता च तस्माद्द्वे संप्रसूयते ।
ह्रदाः कुरुषु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः ॥
नाम्ना ते विजया नाम द्वादशोदधिसन्निभाः ।
तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ संप्रसूयतः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १०१ अध्यायः ॥ * ॥

अथ शिप्रादिसप्तनद्युत्पत्तिकारणम् ।
“एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृथार्थाय शान्त्यर्थं वसुधातलम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतितं शिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ॥
तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम् ।
महाकौशीप्रपाते च यद्वारि पतितन्तु तैः ॥
कौशिकी नाम सा जाता विश्वामित्रावतारिता ।
उमापिते यत् पतितं तोयं तेन महानदी ॥
कावेरी नाम सा जाता नदा कावेरसंस्तुता ।
महाकाशे सरःश्रेष्ठे पतितं तज्जलं गिरेः ॥
हिमाद्रेः पार्श्वभागे तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ ।
गोमन्ति नाम तेज्जाता नदी गोमत्युदीरिता ॥
मैनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य च प्रियः ।
यस्तु तस्मिन् समुत्पन्नो मेनकोदरतः पुरा ॥
तत्तत्र पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी ।
देविकाख्या महादेवप्रेरिता सागरं प्रति ॥
तत्तोयं सङ्गतं कुर्य्याद्धंसा वड़वसन्निधौ ।
तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥
याज्यम्भांसि महापार्श्वे खाण्डवारण्यसन्निधौ ।
हिमवत्कन्दरे याम्ये इरावद्ह्रदमन्यतः ।
इरावती नाम नदी तेस्तु जाता सरिद्वरा ॥
एताः सर्व्वाः स्नानपानात् स्मरणैर्ज्जाह्नवी यथा ।
फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां बीजभूताः सनातनाः ।
महानद्यस्तु सप्तैताः सर्व्वदा देवभोगदाः ॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः ।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ ॥”

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ * ॥

नद्यादीनां रूपद्वयं यथा,—
“नद्यश्च पर्व्वताः सर्व्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्व्वतानान्तु रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
बहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्व्वदैव प्रवर्त्तते ।
एवं जलं स्थावरञ्च नदीपर्व्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्व्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्व्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्व्वतानान्तथैव च ।
जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ॥
तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः ।
विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्या वैदिकपर्य्यायः । अवनयः १ यह्वाः २ खाः ३ सीराः ४ स्रोत्याः ५ एन्यः ६ धुनयः ७ रुजानाः ८ वक्षणाः ९ खादोअर्णाः १० रोधचक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अग्रुवः १४ नभन्वः १५ वध्वः १६ हिरण्यवर्णाः १७ रोहितः १८ सस्रुतः १९ अर्णाः २० सिन्धवः २१ कुल्याः २२ वर्य्यः २३ उर्व्यः २४ इरावत्यः २५ पार्वत्यः २६ स्रवन्त्यः २७ ऊर्ज्जस्वत्यः २८ पयस्वत्यः २९ सरस्वत्यः ३० तरस्वत्यः ३१ हरस्वत्यः ३२ रोधस्वत्यः ३३ भास्वत्यः ३४ अजिराः ३५ मातरः ३६ नद्यः ३७ । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १३ ॥ (चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥”)

नदीकदम्बः, पुं, (नदीनां कदम्बं समूहो यत्र ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीनां कदम्बम् ।) नदीसमूहे, क्ली ॥

नदीकान्तः, पुं, (नदीनां कान्तः पतिः ।) समुद्रः । (नदी कान्ता प्रिया यस्य ।) हिज्जलवृक्षः । सिन्धुवारकः । इति मेदिनी । ते, २०० ॥

नदीकान्ता, स्त्री, (नदी कान्ता यस्याः ।) जम्बूवृक्षः । काकजङ्घौषधिः । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
“काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) लता । इति हेमचन्द्रः ॥

नदीकूलप्रियः, पुं, (नदीकूलं प्रियं यस्य । नदीकूलजातत्वादस्य तथात्वम् ।) जलवेतसः । इति जटाधरः ॥

नदीजं, क्ली, (नद्यां जायते इति । जन + डः ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्च हन्यं स्रोतोजलाञ्जनम् ॥”)

नदीजः, पुं, (नद्यां जायते इति । जन + डः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः ॥”) यावनालशरः । हिज्जलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटमाक्षिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२१ ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
“नदीजशङ्खौकटुकान्यथाञ्जनं
मनःशिला द्वे च निशे यकृद्रसि ॥”
नृपतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ४ । १९ ।
“सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ॥”
भीष्मः । गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम् । यथा, तत्रैव । ५ । १४८ । ३२ ।
“अयन्तु धर्म्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥”)

नदीजाते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०२ । ८ ।
“पार्व्वतीयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च महाहयैः ॥”)

नदीजा, स्त्री, (नद्यां जायते या सा । जन + डः + टाप् ।) अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीतरस्थानं, क्ली, (नद्यास्तरस्थानमवतरणस्थलम् ।) घट्टः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (नद्याः इतरस्थानम् ।) नदीभिन्नस्थानम् ॥

नदीनः, पुं, (नदीनां इनः पतिः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणः । यथा । अयं नदीन इत्याद्युत्तरनैषधः ॥ (अनेनोवंशीयस्य सहदेवस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । २९ । ४ ।
“सहदेवस्य धर्म्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सत्कृतिः ॥”
न दीनः इति नञ्समासे दरिद्रभिन्ने, त्रि ॥)

नदीनिष्पावः, पुं, (नदीसम्मुखजातो निष्पावः ।) धान्यभेदः । तत्पर्य्यायः । कटनिष्पावः २ कर्वुरः ३

नदीजः ४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। अस्रप्रदत्वम्। गुरुत्वम्। वातलत्वम्। कफदत्वम्। रूक्षत्वम्। कामायत्वम्। विषदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

नदीमातृकः, त्रि, (नदी मातेव पोषिका यस्य। कप्।) नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः। इत्यमरः। २। १। १२॥

नदीवङ्कः, पुं, (नद्या वङ्कः।) वङ्कुरः। इति शब्दमाला॥ बाँक इति भाषा॥

नदीवटः, पुं, (नदीसमीपजातो वटः।) वटीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नदीष्णः, त्रि, (नद्यां स्नातीति। स्ना + "सुपि स्थः।" ३।२।४। इति कः। "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले।" ८। ३। ८६। इति षत्वम्।) नद्यवगाहनदक्षः। नदीस्नानकुशलः। इति भट्टिटीकायां पुण्डरीकाक्षः॥ नदीशः। इति पुरुषोत्तमः॥ यथा,—
"ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान्॥"
इति भट्टिः॥

नदीसर्ज्जः, पुं, (नद्याः सर्ज्ज इव। नदीतीरजातत्वादस्य तथात्वम्।) अर्ज्जुनवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४५॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"ककुभोऽर्ज्जुननामाख्यो नदीसर्ज्जश्च कीर्त्तितः।
इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नदेयी, स्त्री, (नद्यां भवा। "नद्यादिभ्यो ढक्।" ४।२।९७। इति ढक्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) नादेयी। भूमिजम्बुः। इति शब्दचन्द्रिका॥

नद्धः, त्रि, (नह्यते स्मेति। नह + क्तः।) बद्धः। (यथा, हरिवंशे। २३२। १७।
"दिव्यैश्च कवचैर्नद्धा दिव्यैश्चैवोच्छ्रितैर्ध्वजैः॥") उद्वृत्तः। इति मेदिनी। धे, ६॥

नद्ध्री, स्त्री, (नह्यतेऽनया। नह + दाम्नीति ष्ट्रन्। ततो ङीप्।) चर्म्मरज्जुः। इत्यमरः।२।१०।३२॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये चतुर्थाङ्के।
"अद्यापि धिग् जनुषि पुत्रकलत्रमित्र-
नद्ध्रीवनद्धहृदयो न च तं स्मरामि॥")

नद्याम्रः, पुं, (नद्या आम्र इव।) समष्ठिलावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नद्युत्सृष्टः, त्रि, (नद्या उत्सृष्टः।) नदीकर्त्तृकत्यक्तवस्तु। तद्रूपभूखण्डस्य चर इति चड़ा इति च भाषा॥ नद्युत्सृष्टा भूमिस्तु यस्याधिकारे जाता तस्यैव भवति। यथा,—
"नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही।
अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः॥
क्षयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशानृणाम्।
तस्मात् सर्व्वेषु कार्य्येषु तत्कृतं न विचालयेत्॥"
इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीरमित्रोदयप्रभृतिग्रन्थधृतवचनम्॥

ननन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेवयापि। नञ् + नन्द + "नञि च नन्देः।" उणां २। ९९। इति ऋन्। केषाञ्चिन्मतेन हस्व-भावः।) भर्तृभगिनी। ननद इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४ पतिस्वसा ५। इति शब्दरत्नावली॥

ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि। नन्द + "नञि च नन्देः।" उणां २। ९९। इति ऋन् वृद्धिश्च।) ननन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। ८५। ४६।
"सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु॥")

ननु, व्य, (न नुदति प्रेरयतीति। नुद् + मितद्र्वादित्वात् डुः।) प्रश्नः। पृच्छा। अवधारणम्। (यथा, रघुः। १। ६०।
"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे।
दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम्॥")
निश्चयः। (यथा, महाभारते। १३। ६। १६।
"लोको दैवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु॥")
अनुज्ञा। (यथा, शिशुपालवधे। ९। ६१।
"ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया
त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे॥")
अनुमतिः। अनुनयः। सान्त्वनम्। आमन्त्रणम्। सम्बोधनम्। (यथा, कुमारे। ४। ३२।
"विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात्
ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्॥")
एषामुदाहरणानि यथा,—
"प्रश्ने नन्वध्येष्यामहे। अवधारणे ननु गच्छामः। अनुज्ञायां सर्व्वेननु ज्ञायताम्। अनुनये ननु चण्डि! प्रसीद। आमन्त्रणे ननु चैत्र। विरोधोक्तिः। इत्यमरभरतौ॥ विनिग्रहः। अनुप्रश्नः। परमतिः। अधिकारः। सम्भ्रमः। इति मेदिनी। ने, ४४॥ आक्षेपः। प्रत्युक्तिः। वाक्यारम्भः। इति हेमचन्द्रः। ६। १७८॥ उत्प्रेक्षालङ्कारव्यञ्जकम्। यथा,—
"मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेद्मि च।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि च॥"
इति काव्यचन्द्रिका॥

ननुच, व्य, विरोधोक्तिः। इत्यमरः। ३। ४। १४॥ ननुचेति समुदितं विरोधवचने ननुशब्दो विरोधोक्तौ चकारात् ननुचेति वा। इति भरतः॥

नन्दः, पुं, (नन्दतीति। नन्द + पचाद्यच्।) विष्णुः। यथा। "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति महाभारते। १३। १४९। ६९॥ नरपतिभेदः। स तु महानन्दिसुतः क्षत्रियवंशान्तः। (यथा, भागवते। १२। १। ७—११।
"महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भोद्भवो बली।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत्।
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः।
शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः॥
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भक्ष्यन्ति वै कलौ॥")
आनन्दः। निधिविशेषः। इति पुरःश(ब्द)रत्नावल्यौ॥ गोपभेदः। स च श्रीकृष्णपित(ा)
नन्दः पुरा द्रोणनामा वसुरासीत्। यथा,—
"द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्य्यया।
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच ह।
जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ।
भक्तिः स्यात् परमा लोके ययाञ्जो दुर्गतिन्तरे
इत्युक्तः स भगवान् व्रजे द्रोणो महायशा(ः)
जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत्
इति श्रीभागवते। १०। ८। ४८-५०।
वेणुविशेषः। यथा,—
"महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा
चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गमुनिसम्मताः।
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः।
(मृदङ्गविशेषः। यथा, महाभारते।७।२२।८
"मृदङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। इति महाभारते। ९।
४५। ६१॥ नागविशेषः। इति महाभारते।
५। १०३। १२॥ यज्ञेश्वरस्यानुचरविशेषः।
यथा, भागवते। ४। ७। २२।
"दधौ गृहीतार्हणसादनोत्तमं
यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम्।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा
गृणन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः॥"
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामन्यतमः। इति महाभारतम्। १। ६७। ९६। मदिरागर्भजा(तः)
वसुदेवस्य पुत्रविशेषः। इति भागवतम्। ९।
२४। ४८॥ क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षपर्व्वतविशेषः।
इति भागवतम्। ५। २०। २१॥ स्वनाम
ख्यातो दत्तकमीमांसाग्रन्थप्रणेता। यथा,—
"अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम्।
पुत्त्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः॥")

नन्दकः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द + ण्वुल्।) विष्णु(ोः)
खड्गः। इत्यमरः। १। १। ३०॥ (यथा,
हरिवंशे। १२७। ४४।
"रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च।
प्रहरास्य गरुड़े ह्रढ़ो भूत्वा जनार्द्दन!।")
भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हर्षके कुलपाल(के)
च त्रि। इति मेदिनी। के, १०९॥ खड्गपिता
आनन्दः। आनन्दकारकश्च॥ (नागविशेषः।
इति महाभारतम्। ५। १०३। ११॥ स्कन्द(स्य)
स्यानुचरविशेषः। इति महाभारतम्। ९।
४५। ६६॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। इति
महाभारतम्। १। १८७। ३॥)

नन्दकिः, स्त्री, पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका

नन्दकी, [न्] पुं, (नन्दकः खड्गोऽस्यास्ति
नन्दक + इनिः।) विष्णुः। यथा,—
"शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः।"
इति महाभारते शान्तिपर्व्व(णि)

नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपि(ता)
रक्षिता।) रास्ना। इति शब्दचन्द्रिका

(नन्दगोपः अस्या जातः। तारकादित्वात् इतच्।) नन्दगोपजन्मभूम्यादिः॥

दथुः, पुं, (नन्दनमिति। नन्द+"द्वितोऽथुच्।" ३।३।८९। इति अथुच्।) आनन्दः। इति शब्दरत्नावली॥

दनं, क्ली, (नन्दयतीति। नन्द+"नन्दिग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः।" ३।१।१३४। इति ल्युः।) इन्द्रवनम्। इत्यमरः। १।१।४८॥ (यथा, कुमारे। ५।४१।
"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः॥"
अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। अस्य विवरणन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ आनन्दः। यथा, महाभारते। २।२५।६।
"स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ!।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च॥")
हर्षके, त्रि। इति मेदिनी। ने, ८०॥ (यथा, महाभारते। ३।१४६।५।
"पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम्।
गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम्॥")

दनः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द+ल्युः।) पर्व्वत-भेदः। यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये।
"तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः॥
मर्त्त्यभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नतः॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति त्रिधा॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम्।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात्॥"
(विषविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६३॥
अन्नार्थे, पुं क्ली, इति वाचस्पतिः॥ यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये।
"अन्नपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भ-नन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ९।४५।३६।
"वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्व्वविद्याविशारदौ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ!॥"
सिद्धपुरुषविशेषः। यथा, भागवते।४।६।३१।
"स नन्दनाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्त-विग्रहम्।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम्॥"
जिनबलविशेषः। इति हेमचन्द्रः।३।३६२॥ वत्-सरविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम्।८।३८।
"नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा
मन्मथोऽथ परतश्च दुर्म्मुखः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।७५।
"नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः॥")
विष्णुः। यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति महाभारते। १३।१४९।६९॥

न्दनः, पुं,क्ली, (नन्दयतीति। नन्द+ल्युः।) सुतः। इति मेदिनी। ने, ८०॥ (यथा, रघुः।३।४१।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः॥")
भेकः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनजं, क्ली, (नन्दने जायते इति। जन+डः।) हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (नन्दनात् आनन्दाज्जायते इति।) हर्षजाते, त्रि॥ (पौन्नच॥)

नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्द-जनको वा।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लीलासंवरणान्ते तत्स्त्रीणां दस्यु-हस्तगतत्वकारणं यथा,—
व्यास उवाच।
"कः श्रद्दध्यात् सगाङ्गेयान् हन्यात्त्वं सर्व्वकौर-वान्।
आभीरेभ्यश्च भवतः कः श्रद्दध्यात् पराभवम्॥
पार्थैतत् सर्व्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम्।
त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः॥
गृहीता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिताः स्त्रियः।
तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवार्ज्जुन!॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत्।
बहून् वर्षगणान् पार्थ! गृणन् ब्रह्म सनातनम्॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः।
बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं वरस्त्रियः॥
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः।
तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव!॥
आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम्।
विनयावनताश्चैनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः॥
यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा।
सर्व्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ! वरिष्ठन्तं द्विजन्मनाम्॥
श्रीअष्टावक्र उवाच।
प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीप्सितम्।
मत्तस्तद्व्रियतां सर्व्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम्॥
श्रीपराशर उवाच।
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन्।
प्रसन्ने त्वय्यसंप्राप्तं किमस्माकमिति द्विज!॥
इतरास्त्वब्रुवन् विप्र! प्रसन्नो भगवान् यदि।
तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र! पुरुषोत्तमम्॥
श्रीव्यास उवाच।
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्ततार जलान्मुनिः।
तमुत्तीर्णञ्च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा॥
तं दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत्।
ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन!॥
श्रीअष्टावक्र उवाच।
यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः॥
मत्प्रसादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम्।
मच्छापोपहताः सर्व्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ॥"
"इत्युदीरितमाकर्ण्य ..."
"एवन्तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम्।
भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः॥
तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव!।
तेनैवाखिलनाथेन सर्व्वन्तदुपसंहृतम्॥"
इति विष्णुपुराणे। ५।३८।६८—८५॥

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या।) "नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा।" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनात् तथात्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका माला।) कृष्णप्रीतिजनकमालिकाविशेषः। यथा,
"भूप नन्दनमालान्तु कुरुते कृष्णवेश्मनि।
देवकन्यावृतैलक्षैः सेव्यते सुरनायकैः॥"
इति द्वारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासधृत-विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥

नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि+ल्युः। टाप्।) दुहिता। इति जटाधरः॥

नन्दन्तः, पुं, (नन्दत्यनेनेति। नन्द+"तृहिनन्दि-जीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि।" उणां ३।१२७। इति झच् स च षित्।) पुत्त्रः। राजा। मित्त्रम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा पालयतीति। पालि+अण्।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दपुत्त्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्त्री।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नन्दयन्तः, त्रि, (नन्दयतीति। नन्दि+"तॄभू-वहीति।" उणां ३।१२८। इति झच् स च षित्।) आनन्दजनकः। इति सिद्धान्तकौमु-द्यामुणादिवृत्तिः॥

नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि+अच्+टाप्।) गौरी। अलिञ्जरः। नादा इति भाषा। तिथि-विशेषः। ताश्च उभयपक्षयोः प्रतिपत्षष्ठ्येका-दश्यः। इति मेदिनी। दे, ६॥ (यथा,—
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्॥"
इति ज्योतिषम्॥)
ननान्दा। इति शब्दरत्नावली॥ सम्पत्। इति हेमचन्द्रः॥ * ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं यथा,—
"एवमुक्त्वा भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं स चाब्रवीत्।
त्वया देवि! महत् कार्य्यं कर्त्तव्यमान्यदस्ति नः॥
भविष्यं महिषाख्यस्य असुरस्य विनाशनम्।
एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्व्वैर्देवैश्च पार्थिव!॥
यथागतास्ततो जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ।
संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भवेत्॥"
इति वराहपुराणम्॥ * ॥
अपि च।
"नन्दति सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा।
हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता॥"
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"यथा गङ्गा नदीनान्तु उत्तमत्वे व्यवस्थिता।
तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता॥
मासि भाद्रपदे देवि! शुक्लपक्षे व्रजेत् सदा।
तस्येच्छा आवश्यकादि अन्यथा न कदाचन॥
तेषाञ्च चन्द्रनागस्तु पीड़ां कुर्य्यात् सुलोचने।
न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्म्मानुषादयः॥
विषवातहताः केचित् विषवातप्रपीड़िताः।

विमुच्यन्ते नरा देवि यान्ति देव्याः प्रसादतः ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

(कामधेनुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्याये ।
"नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उषःकाले शुभप्रदम् ॥"
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुशब्दे द्रष्टव्यः ॥
धर्म्मपुत्त्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया एवास्यास्तथात्वम् । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३३ ।
"नन्दा तु भार्य्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥"
शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ३१ ।
"नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥"
"एताः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जनं सर्व्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥"
त्रिशालगृहविशेषः । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे २ अध्याये ।
"नन्दाख्यं तद्विशालञ्च धनदं शोभनं स्मृतम् ॥")

नन्दात्मजः, पुं, (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।
"पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥")
दुर्गायाम्, स्त्री ॥

नन्दिः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) द्यूताङ्गम् । (भावे इन् ।) आनन्दः । (यथा, महाभारते । २ । १८ । ११ ।
"सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥"
एतदर्थे स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ५ । १३५ । २० ।
"अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥")
नन्दिकेश्वरे, पुं । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।
"पुरस्तार्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥")
विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४६।७६ ।
"स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥"
(महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।
"निमित्तस्थो निमित्तञ्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥")

नन्दिकः, पुं, (नन्द आनन्दः हेतुतयास्त्यस्येति । नन्द + ठन् ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन् ।) आनन्दः ॥

नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्द अस्त्यस्यामिति । ठन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥ (नन्दा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) अलिञ्जरः । इति शब्दरत्नावली ॥ षष्ठीतिथिः । यथा, तिथितत्त्वे ।
"कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ॥"
प्रतिपदेकादश्यौ च ॥

नन्दिकेश्वरः, पुं, (नन्दिक ईश्वरश्च ।) शिवद्वारपालः । तत्पर्य्यायः । नन्दी २ शालङ्कायनः ३ ताण्डवतालिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दीश्वरः ५ तण्डुः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १८२ । ८६ ।
"ततो नन्दिं महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर ! संयाहि यतो बाणो रणे स्थितः ॥")
उपपुराणविशेषश्च ॥

नन्दिघोषः, पुं, (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।) अर्ज्जुनस्य रथघोषः । वन्दिजनघोषः । इति मेदिनी । षे, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्षघोषयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १०७ । १०५—१०८ ।
"पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिस्वननादितैः ।
स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतोऽह्यनुगम्यते ॥
देवकन्यासमारूढैः काञ्चनैर्व्विमलैः शुभैः ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशताकृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥")

नन्दितरुः, पुं, (नन्दिरानन्दजनकस्तरुः ।) धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

नन्दिनी, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + णिनिः । ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥"
जटामांसी । तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नन्दिनी पेषी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥")
उमा । गङ्गा । ननान्दा । वशिष्ठधेनुः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ सा च धेनुः सुरभिकन्या । यथा, दिलीपं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
"पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्व्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीमृतुस्नातां स्मृत्वा सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥
अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥"
"इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥"
इति रघुः । १ । ७५-८२ ॥
इमामेवाराध्य लब्धवरो दिलीपो रघुनामानं वंशतिलकं पुत्त्रं लब्धवान् ॥ * ॥
द्योनामा वसुः पत्नीवाक्यात् एनां हृत्वा वशिष्ठशापतः पृथिव्यां भीष्मनाम्ना विख्यात आसीत् । एतत्कथा यथा, महाभारते ।१।९९ ।११-३६।
"अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ! ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्व्वे देवा देवर्षिसेवितम् ॥
ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्तः समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्व्वतेषु वनेषु च ॥
तत्रैकस्याथ भार्य्या तु वसोर्वासववविक्रम ! ।
सञ्चरन्ती वने तस्मिन् गां ददर्श सुमध्यमा ।
नन्दिनीं नाम राजेन्द्र ! सर्व्वकामधुगुत्तमाम् ॥
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसम्पदा ।
द्यवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षणाम् ।
स्वापीनाञ्च सुदोग्ध्रीञ्च सुवालधिखुरां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्व्वैः शीलेनानुत्तमेन च ।
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ! ॥
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ! ।
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान् वद ।
एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसितेक्षणा ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे ! यस्येदं वनमुत्तमम् ।
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरयौवनः ।
एतत् श्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम ! सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्त्तारं दीप्ततेजसम् ।
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ।
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा ।
तस्या हेतोर्महाभाग ! सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ ! त्वरितं पुण्यवर्द्धन ! ॥
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्ज्जिता ।
एतन्मम महाभाग कर्त्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्द्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ।
तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ! ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ।
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ।
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात् सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ।
एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ ! ।
वशं क्रोधस्य संप्राप्त आपवो मुनिसत्तमः ।
शप्त्वा च तान् महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
एवं स शप्तवान् राजन् ! वसूनष्टौ तपोधनः
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ।
अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ।
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ! ।
लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात् पुरुषव्याघ्र ! सर्व्वधर्म्मविशारदात् ॥
उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सरात् सर्व्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ।

अयन्तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्म्मणा ॥
अनृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान् क्रुद्धो यदब्रुवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥
भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्ज्जयिष्यति ॥”)
अस्याः प्रभावो यथा,—
“वशिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
तपश्चरतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥
ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते मुनिसत्तमः ।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥
आतिथ्यं कर्त्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबलः ।
तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं प्रतिगृह्यताम् ॥
बाढमित्येव गाधेयो वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
एवमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ॥
आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् ।
भोजनेन महार्हेण सत्कारं सन्निधत्स्व मे ॥
एवमुक्ता वशिष्ठेन शवला शत्रुसूदन ! ।
विदधे विविधान् कामान् यस्य यस्य यथेप्सितान् ॥
सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ।
मुक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शवला मम ।
एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
नाहं कोटिशतैर्वापि ... ।
कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्याज यदा मुनिः ।
ततोऽस्य शवलां राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् ॥
तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः ।
ऊधसश्चाभिसंजाताः पह्लवाः शस्त्रपाणयः ॥
योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा ।
रोमकूपेषु च म्लेच्छास्तथा रामकिरातकाः ॥
तैस्तन्निषूदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ! ॥”
इति रामायणे आदिकाण्डम् ॥
(एतद्विवरणं महाभारते । १।१७७। अध्याये च
विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ कन्या यथा, हरिवंशे ।
१७६ । ७ ।
“मेध्यां गोकुलसम्भूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥”
गङ्गानन्दजननात् गङ्गापि । यथा, महाभारते ।
१ । ६६ । १६ ।
“एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र ! पुरा पौरवनन्दन ॥”
“वसुनन्दिनी वसुप्रिया ।” इति नीलकण्ठः ॥
स्कन्दानुचरमातृगणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ५ ।
“शृणु मातृगणान् राजन् ! कुमारानुचरानि-
मान् ॥”
“वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ ।
१४५ ।
“नन्दिन्याञ्च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ! ॥”

व्याडिमुनिमाता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥
त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणं छन्दः-
शब्दे द्रष्टव्यम् । दुर्गा । इयन्तु देविकातटे पीठ-
स्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ ।
३१ । ६८ ।
“शिवकुण्डे शुभा नन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥”)
नन्दिनीतनयः, पुं, (नन्दिन्यास्तनयः ।) व्याडि-
मुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५१६ ॥
नन्दिनीसुतः, पुं, (नन्दिन्याः सुतः ।) व्याडिमुनिः ।
इति जटाधरः ॥
नन्दिवर्द्धनः, पुं, (नन्दिं वर्द्धयतीति । वृध + णिच् +
ल्युः ।) शिवः । (नन्दिं आनन्दं वर्द्धयतीति ।)
पक्षान्तः । पुत्रः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥
(यथा, गोः रामायणे । २ । ६६ । १४ ।
“सुषुवे यममित्रघ्नं कौशल्या नन्दिवर्द्धनम् ॥”)
मित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विमानविशेषः ।
यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
“विमानं छन्दकं तद्वदनेकशिखरान्ततः ।
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्ततिर्नन्दिवर्द्धनः ॥”
निमिवंशीयविशेषः । इति भागवतम् । ९ ।
१३ । १४ ॥) आनन्दवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा,
हरिवंशे । ६८ । २९ ।
“त्राह्य त्राह्य महाबाहो गोपानां नन्दिवर्द्धन ! ।
दह्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः ॥”)
नन्दिवृक्षः, पुं, (नन्दिरानन्दस्तज्जनको वृक्षः ।
यद्वा, नन्द + इन् । तस्याः वृक्षः ।) नन्दीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।
“नन्दिवृक्षो मेषशृङ्गी तथा मेषविषाणिका ।
चक्षुर्व्वहनचक्षुष्य मेढ्रशृङ्गी ग्रहद्रुमा ॥”)
नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।
“सुराः स्तुवन्ति दृष्ट्वा देवा नन्दिनी दुन्दुभिस्वना ।
तेषाञ्च वादिनी नन्दी दुर्गात्वात् त्रिदशेश्वरी ॥”
नन्दी, [न्] पुं, (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति ।
इनिः ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । (यथा,—
“करीरं कुलकं नन्दी कुपेला शकुलादनी ।
कठिल्लं वेत्रकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥
तिक्तं पाके कटुग्राही वातलं कफपित्तजित् ॥”
इति वाभटे । १ । ६ अध्याये ॥)
वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ शिवगण-
विशेषः । स च त्रिविधः । यथा,—
“आद्यः कनकनन्दी च गिरिकाख्यो द्वितीयकः ।
सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्त्रयः ॥”
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
शिवद्वारपालः । स शिवांशः शालङ्कायनमुनि-
पुत्रः । यथा,—
“अथाच ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुन्धरे ! ।
तप्यतस्तस्य तु मुनेरीश्वरेण समं सुतम् ॥
तं प्राप्स्यामि परं भावं मत्वा देवो महेश्वरः ।
सुन्दरस्वपरं रूपं धृत्वा दृष्टिसुखावहम् ॥
शालङ्कायनपुत्रत्वं योगमायासमाश्रितः ।
प्राप्नोति तं न जानाति इच्छयं पार्श्वमाश्रितः ॥
मायायोगबलोपेतश्चाग्रतो वै शूलपाणिधृक् ।
रूपवान् गुणवांश्चैव वपुषादित्यसन्निभः ॥
स तं न शायते जातं मम्मैवाराधने स्थितः ।
अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाज्ञया मुनिम् ॥
उत्तिष्ठ मुनिशार्दूल ! सफलस्ते मनोरथः ।
त्वद्भक्तिवाञ्छाज्जातोऽस्मि पुत्रस्ते शाधि मां
प्रभो ! ॥
त्वया तपः समारब्धमीश्वरेण समं सुतम् ।
प्राप्स्यामीति ततो मह्यं सदृशोऽन्यो न कश्चन ॥
विचार्य्येति तदाहं वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
स एव कल्पान्तरे शिवांशशिलादमुनेः पुत्रः ।
यथा,—
“जजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महागणः ।
प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकधृक् ॥
दत्त्वा चात्मसमानत्वं मृत्युवञ्चनमेव च ।
अभूदृषिः स धर्म्मात्मा शिलादो नाम धर्म्मवित् ॥
आराधयन् महादेवं पुत्रार्थं वृषभध्वजम् ।
तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विष्णुतत् ॥
शर्व्वः सोमौषविष्टतो वरदोऽस्मीत्यभाषत ।
स वव्रे वरमीशानं वरेण्यं गिरिजापतिम् ॥
अयोनिजं मृत्युभीतं तया चैवोमया समम् ।
तथास्त्वित्याह भगवान् देव्या सह महेश्वरः ॥
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो विभुः ।
ततो यियक्षुः स्वां भूमिं शिलादो धर्म्मवित्तमः ॥
चकर्ष लाङ्गलेनोर्व्वीं भित्त्वादृश्यत शोभनः ।
सम्वर्त्तकानलप्रख्यः कुमारः प्रहसन्निव ॥
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशम् ।
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ॥
शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ।
तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिषस्वजे ॥
मुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः ॥”
इति कूर्म्मे ४० अध्यायः ॥
(विसमतिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतमः ।
यथा, वटककारिकायाम् ।
“गुहः कौलिर्यशः कुण्डुर्नन्दी शीली धनुर्गुणः ॥”)
नन्दीमुखी, स्त्री, (नन्दी मुखे यस्याः । ङीष् ।)
तन्द्रा । इति हेमचन्द्रः । २ । २२७ ॥
नन्दीवृक्षः, पुं, (नन्दि + वा ङीष् । नन्द्याः वृक्षः ।
नन्दीजनको वृक्षो वा ।)कोङ्कणदेशप्रसिद्धसुगन्धि-
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तूणीकः २ तूणिकः ३
तूणी ४ पीतकः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुबे-
रकः ८ कान्तः ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्तदाहशिरोऽर्त्ति-
खेदकुष्ठनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । पुष्टिवीर्य्यदातृ-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वत्थाकारः
क्षीरवान् स्वनामप्रसिद्धो वृक्षः । इति भरतः ॥
तुँद इति ख्यातो वृक्ष इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः ।
तुन्नः २ कुबेरकः ३ कुणिः ४ कच्छः ५ कान्त-
लकः ६ । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ तुणिः ७ ।
इति भरतः ॥ नन्दिवृक्षः ८ कुणिः ९ तुन्दः १०

नन्दिकः ११ नन्दिकेश्वरः १२। इति शब्दरत्नावली ॥*॥ मेघवल्लीवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ स्थालीवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

नन्दीशः, पुं, (नन्दी ईशश्च।) नन्दी। इति हेमचन्द्रः ।२।१२४॥ भरतोक्ततालप्रभेदः। यथा,—
"सिंहनन्दनन्दीशचन्द्रविम्बद्वितीयकाः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"गो लघुर्गौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः।"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नन्दिनो नान्दगणस्य ईशः। इति विग्रहे शिवः ॥)

नन्दीश्वरः, पुं, (नन्दिनो गणविशेषस्य ईश्वरः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दीशतालः। इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (नन्दी ईश्वरश्च।) शिवद्वारपालः। तस्य शिवपार्श्वदत्वकारणं यथा,—
"ततस्त्रेतायुगे काले नन्दी नाम महामुनिः।
आरिराधयिषुः शर्व्वं तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
ततस्तु भगवान् प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः।
उवाच च वचः साक्षात्तम्षिं वरदः प्रभुः ॥
वरान् वृणीष्व विप्रेन्द्र ! यानिच्छसि महामुने !!
तांस्ते सर्व्वान् प्रयच्छामि दुर्लभानपि मारिष ॥
इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्व्वेण मुनिपुङ्गव।
प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
यदि प्रीतोऽसि भगवन् ! अनुक्रोशतया मम।
अनुग्राह्यो ह्यहं देव त्वयावश्यं सुराधिप ! ॥
यथा नान्ये भवेद्भक्तिस्त्वयि नित्यं महेश्वर !।
तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्व्वभूताशये त्वयि ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः।
प्रहस्योवाच तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा ॥
मद्रूपधारी मत्तेजाश्चाशु च सर्व्वगुणोत्तमः।
भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजितः ॥
अनेनैव शरीरेण जरामरणवर्ज्जितः।
दुष्प्राप्येयमवाप्या ते देवैर्गाणेश्वरी गतिः ॥
पार्श्वदानां वरिष्ठश्च मामकानां द्विजोत्तम !।
नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशयः ॥
अद्यप्रभृति देवाग्र ! देवकार्य्येषु सर्व्वतः।
त्वं प्रभुर्भविता लोके मत्प्रसादान्मुनीश्वर ! ॥
त्वामेवाभ्यर्च्चयिष्यन्ति सर्व्वभूतानि सर्व्वतः।
मत्तः समभिवाञ्छन्तः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! ॥
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु।
नावयोरन्तरं किञ्चिदम्बरानिलयोरिव ॥
द्वारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्थेयं गणाधिप !।
वामेन विभुना वापि महाकालेन सर्व्वदा ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

नन्दीसरः, [स्] स्त्री, (नन्द+इन्+वा ङीष्। नन्द्यै आनन्दार्थं यत् सरः।) इन्द्रसरोवरः। इति शब्दमाला ॥

नन्द्यावर्त्तः, पुं, (नन्दिजनक आवर्त्तो यत्र।) ईश्वरसद्मविशेषः। इत्यमरः ।२।२।१०॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"दक्षिणानुगतालिन्दत्रयं यत् पश्चिमामुखम्।
पूजनीयोत्तरच्छायं नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत् ॥"
इति भरतधृतवाक्यः ॥
तगरद्रुमः। इति विश्वः ॥ मत्स्यभेदः। तस्य गुणाः। संग्राहित्वम्। कफपित्तविनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

नपुंसकं, क्ली, (न स्त्री न पुमान्। "नञ्स्त्रञ्नपादिति।" ६। ३। ७५। इति निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक-आदेशः।) क्लीवम्। इत्यमरः। २। ६। ३८॥ हिजिड़ा इति भाषा ॥ तस्य कारणं यथा,—
"उभयोर्व्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥"
इति सुखबोधः ॥ * ॥
(नपुंसको भवेदिति भाष्यप्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भवति। तथा, च पञ्चतन्त्रे। १। ३६४।
"परदेशभयाद्भीता बहुमाया नपुंसकाः।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥")
नपुंसकगर्भस्य चिह्नं यथा,—
"नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽर्व्वुदाकृतिः।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥"*॥
नपुंसकविशेषानाह।
"आसेक्यश्च सुगन्धिश्च कुम्भीकश्चेर्षकस्तथा।
अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रो षण्डसंज्ञकः ॥"
तेषां लक्षणान्याह।
"पित्रोस्तु स्वल्पवीर्य्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम् ॥
यः पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत्।
स गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते।
स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्मृतः ॥
दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते।
ईर्षकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्मृतः ॥
यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते।
ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य विकृतिर्यथा,—
"समवीर्य्यरजस्त्वेन नरः स्त्रीप्रकृतिर्भवेत्।
नपुंसकमिति ख्यातं न स्त्री न पुरुषो वदेत् ॥"
"समदोषबलेनापि प्रकृत्या विकृतिरपि।
समो भवेदसृक् शुक्रो नपुंसकससुद्भवः ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥).

नप्ता, [ऋ] पुं, (न पतन्ति पितरो येनेति। पत+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ" इति। उणा २। ९६। इति तृच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) पुत्रकन्ययोः पुत्रः। नाति इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पौत्रः २ सुतस्य सुतः ३। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १। ८५। २०।
"कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो !।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यसि ॥")

नप्त्री, स्त्री, (नप्तृ+"ऋन्नेभ्यो ङीप्।" ४। १। ५। इति ङीप्।) पुत्रकन्ययोः पुत्री। नातिनी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पौत्री २ सुतात्मजा ३। इत्यमरः। २। ६। २९॥ नप्ता ४ पौत्रिका ५। इति रभसः ॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां पुत्रस्य पुत्र्याश्चापत्यं पौत्री अतएव पौत्री नप्ता। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नभः, पुं, (नभति हिनस्ति कीटादीनिति। हिंसायाम्+पचाद्यच्।) श्रावणमासः। शब्दरत्नावली ॥ (द्वितीयमनोः स्वारोचि पुत्रविशेषः। इति हरिवंशे। ७। १४। म मन्वन्तरदेवविशेषः। इति च तत्रैव। ७। कुशप्रपौत्रनलस्य पुत्रः। इति च हरि १५। २७ ॥)

नभः, [स्] क्ली, (नह्यते मेघैरिति। नह बन्ध "नहेर्दिवि भश्च।" उणां ४। २१०। इति भश्चान्तादेशः।) आकाशम्। इत्यमरः। २। १ ॥ (यथा, मनुः। ४। ३७।
"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्

नभःक्रान्ती, [न्] पुं, (नभःक्रान्तं गगनाक्र मस्त्यस्येति। इनिः।) सिंहः। इति शब्दमाला ॥

नभःप्राणः, पुं, (नभसः प्राण इव।) प इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभःसत्, [द्] पुं, (नभसि सीदतीति। स क्विप्।) देवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभःसरित्, स्त्री, (नभसः सरित् नदी।) स्वर्ग इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभःस्थितः, पुं, (नभसि स्थितः।) नरकवि इति हेमचन्द्रः। ५।२ ॥ आकाशस्थिते, त्रि

नभश्चक्षुः, पुं, (नभसश्चक्षुरिव।) सूर्य्यः। शब्दमाला ॥

नभश्चमसः, पुं, (नभसश्चमस इव।) च चित्रापूपः। इन्द्रजालम्। इति मेदिनी। ३८ ॥

नभश्चरः, पुं, (नभसि चरतीति। चर+ट पक्षी। विद्याधरः। (गन्धर्व्वादिः। रघुः। १८। ६।
"नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे
नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ॥")
मेघः। वायुः। इति मेदिनी। रे, २०२॥ (आकाशचारिणि, त्रि। यथा, कुमारे २३।
"निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ॥")

नभसं, क्ली, (नभति व्याप्नोतीति। नभ+"अ चमितमीति।" उणां। ३। ११७। असच्।) आकाशम्। यथा। नभसं ख वर्त्म विहायसमिति निगमः ॥ (पुं, मन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतमः। यथा, वंशे। ७। ६७।
"अङ्गिरा नभसः सत्यं सप्तैव परमर्षयः।

नभसङ्गमः, पुं, (नभसं गच्छतीति। गम+ खपीति खच्। ततो मुम्।) पक्षी। इत्य २। ४। ३४॥

स्तलं, पुं क्ली, (नभसस्तलम् ।) गगनमण्डलम् । यथा, नैषधे । २ । ६६ ।
"तनुदीधितिधारया रयाद्-
गतया लोकविलोकनामसौ ।
छदहेमकषन्निवालसत्
कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥"

स्यः, पुं, (नभसि मेघाय साधुः । नभस् + "तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । १ ।
"नभो नभस्योऽथ गिरीन्द्र माघि
कामस्तदा तोयदच्छन्दकीर्णम् ॥")

नस्वान्, [त्] पुं, (आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः नभः उत्पत्तिकारणत्वेनास्यस्येति । नभस् + मतुप् मस्य वः ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८ ।
"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥")

भाः, [स्] पुं, (नभति हिनस्ति कीटादीनिति । नभ + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां ४ । १८८ । इति असुन् ।) श्रावणमासः । (यथा, रघुः । १२ । २९ ।
"स जहार तयोर्म्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥")
मेघः । घ्राणम् । वर्षाः । बिसतन्तुः । पतद्ग्रहः । इति मेदिनी । से, २६ ॥ पलितशीर्षम् । इति धरणी ॥

भाकं, क्ली, (नभ्राति व्याप्नोतीति । नभ + "पिनाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति आकः ।) तमः । इत्युणादिकोषः ॥

भोगजः, पुं, (नभसि आकाशे गज इव ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोगतिः, स्त्री, (नभसि गतिर्गमनम् ।) आकाशगमनम् । यथा,—
"प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानि नभोगतौ ॥"
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

भोदुहः, पुं, (नभसः दोग्धि प्रपूरयति नद्यादिकमिति । दुह प्रपूरणे + कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

भोद्वीपः, पुं, (नभसि द्वीप इव ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोधूमः, पुं, (नभसि धूम इव ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोनदी, स्त्री, (नभसो नदी ।) स्वर्गङ्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥

नभोमणिः, पुं, (नभसो मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥

नभोमण्डलदीपः, पुं, (नभोमण्डले दीप इव ।) चन्द्रः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्ज्जटेः ।
कलाभिर्व्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥"

नभोऽम्बुपः, पुं, (नभसः अम्बु जलं पिबतीति । पा + कः ।) चातकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९५ ॥

नभोरजः, [स्] क्ली, (नभसो रज इव ।) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥

नभोरेणुः, स्त्री, (नभसि रेणुरिव ।) कुज्झटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोलयः, पुं, (नभसि लयो यस्य ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

नभ्यं, त्रि, नभस इदमित्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः । नभसम्बन्धि । (नाभये हितम् । नाभि + "उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् । "नाभि नभञ्च ।" इति नभादेशः । रथाङ्गम् । "नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

नभ्राट्, [ज्] पुं, (न भ्राजते इति । भ्राज दीप्तौ + क्विप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥

नमः, [स्] व्य, (नम शब्दनत्योः + भावे असुन् ।) नतिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । ३ । १३ । ४२ ।
"विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥")
त्यागः । वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । १ ।
"एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥")

नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम + "भृमृदृशियजीति ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) प्रभुः । धूमः । नटः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमतीति । नम + "अत्यविचमितमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अनुकूलः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस् + "नमोवरिवः ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् । क्तः । "क्यस्य विभाषा ।" ६ । ४ । ५० । इति वा यलोपः ।) कृतनमस्कारः । पूजितः । तत्पर्य्यायः । नमस्यितः २ अर्हितः ३ अपचायितः ४ अर्च्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

नमस्कारः, पुं, (नमः शब्दस्य कारः करणं यत्र ।) विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः करणम् । नमस् + कृ + घञ् ।) नतिः । स च त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च । यथा,—
"कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥"
कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—
"प्रसार्य्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ ।
जानुभ्यां धरणीं गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जानुभ्याञ्च क्षितिं स्पृष्ट्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ।
क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ।
अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥
या स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्व्वा वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्व्वैदिकैर्व्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ॥
यत्तु मानुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रकौ ॥
इष्टमध्यानिष्टगतैर्म्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
नमनं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व्वप्रतिपादितः ॥"
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥
रात्रौ तन्निषेधो यथा,—
"रात्रौ नैव नमस्कुर्य्यात्तेनाशीरभिचारिका ।
अतः प्रातःपदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे ॥"
इति महाभारतमिति केचित् ॥
नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
"सर्व्वे चापि नमस्कुर्य्युः सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥"
अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खः । नाप्रयतायाप्रयतश्च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"
इति स्मृत्यर्थसारः ॥ * ॥
"देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
ब्राह्मणञ्च गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यो नराधमः ।
यावज्जीवनपर्य्यन्तमशुचिर्य्यवनो भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
"देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दक्षिणन्तथा ।
नमस्कारं न कुर्य्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥
सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत् ।
स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं मदगर्व्वितम् ।
क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारञ्च वर्ज्जयेत् ॥
पुष्पहस्तो वारिहस्तस्तैलाभ्यङ्गो जलस्थितः ।
आशीःकर्त्ता नमस्कर्त्ता उभयोर्नरकं भवेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः ।
नमस्कुर्य्याद्गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥"
यमः ।
"अभिवादयतः पूर्व्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजनि ।
वर्द्धतामिति वैश्येषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

"गुरुपत्नीन्तु युवतीं नाभिवाद्येह पादयोः ।
कुर्व्वीत वन्दनं भूयो भगो सोऽहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः ।
असावहम्भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्ज्जितः ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः ।
यो न वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥"*॥
अभिवादनीया गुरवो यथा,—
"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्व्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरून् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥"
इति कूर्म्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ *॥
अथ सप्तधा नतिलक्षणानि ।
"त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानी वाथ कौवेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्थण्डिलादौ च सर्व्वमूर्त्तेस्तु सर्व्वतः ॥
त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि पूर्व्वमुखो यजेत् ।
पश्चिमात् शाम्भवीं गत्वा व्यवस्थां निर्द्दिशेत्तदा ॥
यदोत्तरामुखः कुर्य्यात् साधको देवपूजनम् ।
तदा याम्यात्तु वायव्यां गत्वा कुर्य्यात्तु संस्थितिम् ॥
दक्षिणादैन्दवीं गत्वा दिशं तस्माच्च शाम्भवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रीतिदायकः ॥१॥
दक्षिणादैन्दवीं गत्वा वायव्यात् शाम्भवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्यक्त्वाग्नौ प्रविश्य च ॥
अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
दक्षिणादैन्दवीं गत्वा तस्मादावृत्य दक्षिणम् ।
गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकी-
र्त्तितः ॥ ३ ॥
सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृतिसाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्यक्त्वा स्वमासनस्थानं पश्चाद्गत्वा नमस्कृतिः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
दण्ड इत्युच्यते देवैः सर्व्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥
पूर्व्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिवुकेन मुखेनाथ नासया ललिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदीनां सागरो याद्दग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाह्नवी याद्दग्देवानामिव चक्रधृक् ।
नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः ।
चतुर्वर्गं लभेन्मर्त्त्यो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वतः सदा ।
सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ! ॥
योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः ।
महामायाप्रीतिकरः स नमस्कारयोत्तमः ॥"
इति कालिकापुराणम् ॥

नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तदञ्जलिरिव पत्र-
सङ्कोचोऽस्त्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) खदिरिकाशाकः । लाजालु इति
ख्यात इति केचित् ॥ किन्तु रभसेन वराह-
क्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरि-
कायाम् । सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जा-
लुकायां पठितम् । अञ्जलिरूपपत्रत्वादञ्जले-
र्नमस्कारव्यञ्जकत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो
वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ॥")
नमस्यः, त्रि, (नमस्य नामधातुः+कर्म्मणि यत् ।)
नमस्कारयोग्यः । यथा,—
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
नमस्या, स्त्री, (नमस्य+भावे अः । स्त्रियां टाप् ।)
पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥
नमस्यितः, त्रि, (नमःकृतमिति । नमस्+"नमो-
वरिवः इति ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् ।)
पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥
नमितः, त्रि, नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतच्प्रत्यय-
निष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा,—
"अयः शालग्रामाश्मवनगरिमोद्गारसरसाः
सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्द्धा न पिबति ॥"
इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥
नमुचिः, पुं, (न मुञ्चतीति । मुच+इन् । स च
कित् ।) कन्दर्पः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी ।
चे, १४ ॥ यथा,—
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम ! ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥"
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते ।
९ । ४३ । ३३—३६ ।
"नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्य्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् ॥
न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ ! सखे ! सत्येन ते शपे ।
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ।
तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
भो मित्रहन् ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात्
नमुचिद्विट्, [ष्] पुं, (नमुचिं द्वेष्टीति । द्विष
"सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप्
इन्द्रः । यथा, माघे । १ । ५१ ।
"विग्रहं चक्रे नमुचिद्विषा वशी
य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥"
नमुचिसूदनः, पुं, (नमुचिं दैत्यविशेषं सूदयतीति
सूदि+ल्युः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४
नमेरुः, पुं, (नम्यते इति । नम+बाहुलक
एरुः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सु
पुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघु
४ । ७४ ।
"विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
नमोगुरुः, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्का
र्गुरुः । ब्राह्मणः । इति काचित् शब्दरत्नावली
नम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सक
सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । नम्बति । इ
दुर्गादासः ॥
नम्रः, त्रि, (नमतीति । नम+"नमिकम्पीति ।
३।२।१६७। इति रः ।) नतः । इति हलायुधः
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८९ ।
"यन्नम्रं सरलञ्चापि यच्चापत्सु न सीदति ।
धनुर्मित्रं कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥")
नम्रकः, पुं, (नम्र इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रति
कृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) वेतसः
इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र एव । स्वार्थे कन्
नते, त्रि ॥)
नय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म
सकं-सेट् ।) ङ, नयते । इति दुर्गादासः ॥
नयः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी+"एरच् ।" ३ । ३
५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पर्य्यायः । नायः
इत्यमरः ६।३।१९ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१८५
"कथञ्चिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ।"
द्यूतविशेषः । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ नेगमादि
इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय्ये नेतरि च त्रि । इ
शब्दरत्नावली ॥
नयनं, क्ली, (नीयते दृष्टिविषयोऽनेनेति । नी+
करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ ।९३
(यथा, मार्कण्डेये । १८ । ४० ।
"नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम् ।"
नी च प्रापणे इत्यस्माद्भावे ल्युट्प्रत्ययः
प्रापणम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे
१२७ । ११ ।
"तस्य छिंतञ्च देवेश ! श्रूयतां वदतो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ।")

नयनी, स्त्री, (नीयतेऽनयेति । नी+करणे ल्युट्+ ङीप् ।) कनीनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नयनोत्सवः, पुं, (नयनयोरुत्सवो यस्मात् ।) प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्षुरुत्सवश्च ॥

नयनोपान्तः, पुं, (नयनयोरुपान्तः प्रान्तभागः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नयनौषधं, क्ली, (नयनयोरौषधम् ।) पुष्पकासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२३ ॥

नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव ।) अष्टकाङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छक् इति भाषा ॥

नयविशारदः, पुं, (नये नीतौ विशारदो विज्ञः ।) नीतिशास्त्रज्ञः । यथा,—
"षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सान्धिविग्रहिकः कार्य्यो राज्ञा नयविशारदः ॥"
इति मात्स्ये ८९ अध्यायः ॥

नरं, क्ली, (नृणाति प्रापयति आनन्दमिति । नॄ प्रापणे+अच् ।) रामकर्पूरतृणम् । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नरः, पुं, (नृणातीति । नॄ+अच् ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, मनुः ।१ । ९६ ।
"बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥")
पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । २ । १४ ।
"यदा कदापि दैत्येन्द्र ! नार्य्यास्ते मरणं ध्रुवम् ।
न नरेभ्यो महाभाग ! म्रतिस्ते महिषासुर ! ॥")
विष्णुः । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११५ ।
"गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः ॥")
अर्ज्जुनः । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥ (नरमुनेरंशजातत्वादस्य तथात्वम् ॥) शङ्कुः । इति लीलावती ॥ * ॥ अथ नरजन्मकारणम् । "पितुः शुक्रोत्तरो नरः ॥" अन्यच्च । सुखबोधे ।
"विषमायां तिथौ चिह्नं कुर्य्याद्बीजन्तु कन्यकाम् ।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्म्मनीषिणः ॥
चतुरशीतिलग्नान्ते गोजन्मा तत्परं नरः ।
ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभयं नात्र संशयः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
(स्वनामख्यातो हरेरंशभूतो धर्म्मपुत्त्रःऋषिः । यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १५ ।
"हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणावृषी ।
पूर्णं वर्षसहस्रन्तु चक्राते तप उत्तमम् ॥"
अस्य विवरणन्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ देवयोनिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।१।५।५८।
"नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥")

नरकः, पुं, (नृणाति क्लेशं प्रापयतीति । नॄ+ "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।" उणां । ५ । ३५ । इति वुन् ।) देवराक्षिप्रभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र ।) दैत्यविशेषः । स पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जातः । यथा,—
"रजस्वलाया गोचाया गर्भे वीर्य्येण पोत्रिणः ।
यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्त्रोऽपि सोऽसुरः ॥"

तस्य नामकारणं यथा,—
"मानुषस्य शिरस्तत्र म्रतस्य प्राप्य बालकः ।
स्वशिरस्तत्र विन्यस्य वदंस्तस्थौ चर्यं तदा ॥
नरस्य शीर्षे स्वशिरो निधाय स्थितवान् यतः ।
तस्मात्तस्य मुनिश्रेष्ठो नरकं नाम वै व्यधात् ॥"
तस्य राज्यं यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
"करतोया सत्यगङ्गा पूर्व्वभागावधिश्रिता ।
यावल्ललितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
अत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥
अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहञ्च सर्व्वदा ।
चन्द्रः सूर्य्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्त्रक ! ॥
सर्व्वे क्रीडार्थमायाता रहस्यं देशमुत्तमम् ।
अत्र श्रीः सर्व्वतोभद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्नक्षत्रं ससर्ज्ज ह ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
कृतदारः महामात्ये राजा भूत्वा महाबल ! ॥"
तस्य महिषी माया यथा,—
"ततो विदर्भराजस्य पुत्त्रीं मायाह्वयां हरिः ।
पुत्त्रार्थे वरयामास नरकस्य समां गुणैः ॥
तामुद्वाह्य हृषीकेशस्तस्मिन् पुरवरे स्वयम् ।
तया समं स्वतनयं राजत्वेनाभ्यषेचयत् ॥"
तस्य पुत्त्रा यथा,—
"ऋतुमत्याञ्च जायायां कालेन नरकः क्रमात् ।
भगदत्तं महाशीर्षं मदवन्तं सुमालिनम् ॥
चतुरो जनयामास पुत्त्रांस्तांश्च क्षितेः सुतः ।
महासत्त्वान् महावीर्य्यान् देवैरन्यैर्दुरासदान् ॥"
इति कालीपुराणे ३९ अध्यायः ॥
पापिनां यातनास्थानम् । तत्सङ्ख्या यथा,—
"पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
सुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश ॥
अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालाग्निसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्व्वमयो महान् ।
तदधो धर्म्मचक्रन्तु येनेदं धार्य्यते जगत् ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । नारकः २ निरयः ३ दुर्गतिः ४ । इत्यमरः ।१ ।९ । १ ॥ * ॥ नरकसंख्या यथा,—
"उष्णोर्द्ध नरकाः शक्र ! कोट्यः पञ्चाशमागताः ।
चत्वारिंशन्मितं तेषां प्रधानं तन्निबोधत ॥"
उष्णोर्द्ध पाताले कालाग्निरुद्रस्य पुरोर्द्ध ।
"अवीचिः कृमिभक्षश्च तथा वैतरणी महान् ।
कूटशाल्मलिरक्तासयुग्मपर्व्वतरौरवम् ॥
निरुच्छ्वासः पूतिमांसस्तप्तकाचास्थितं जलम् ।
क्रकचच्छेदस्तथा पङ्कं कष्ठायससुतापिवम् ॥
पूतिपूर्णस्तथा मेदस्तम्भश्च रुधिरं वसा ।
तामिस्रस्त्वपतुच्छश्च तीक्ष्णासिश्च नपुंसकः ।
लौहतप्तस्त्रियो भीमा अङ्गारराशिकोपरि ।
कुम्भीपाकः क्षुरस्थैषः सञ्जीवनसुतापनम् ॥
कालसूत्रं महापङ्कं शीतोष्णं क्षुरमेव च ।
अम्बरीषं तथा घोरं महारौरवसंज्ञकः ॥
सूचीमुखेक्षुयन्त्रञ्च तैलं तप्तञ्च पुस्तथा ।
असिपत्रं तथा शाल्म भूमिर्यागपहारिका ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
नरकागामिनो यथा,—
यम उवाच ।
"न गच्छन्ति नरा घोरान् बहवोऽधर्म्मनिर्म्मितान् ।
वधांश्च सुबहूंस्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन ! ॥
विस्तरेण तु तत् सर्व्वं ब्रवीमि मुनिसत्तम ! ।
श्रूयतां तन्महाभाग ! श्रुत्वा चैवोपधारय ॥
नाग्निचिन्नरकं याति न सत्पुत्त्री न भूमिदः ।
शूरश्च शतवर्षी च वेदानाञ्चैव पारगः ॥
पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नराः ।
अजिताश्चाशठाश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नराः ॥
तिलं गाञ्च हिरण्यञ्च पृथिवीञ्चापि शाश्वतीम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशयः ॥
स्वदारनिरता दान्ताः परदारविवर्ज्जकाः ।
सर्व्वभूतात्मभूताश्च सर्व्वभूतानुकम्पकाः ॥
न गच्छन्ति तु तं देशं पापिष्ठं तमसावृतम् ।
यातनास्थानसंपूर्णं हाहाप्रतिभयस्वनम् ॥
ज्ञानवन्तो द्विजा ये च ये च विद्यापरं गताः ।
उदासीना न गच्छन्ति स्वाम्यर्थे च हता नराः ॥
न गच्छन्त्यन्नदातारः सर्व्वभूतहिते रताः ।
शुश्रूषका मातृपित्रोर्न गच्छन्ति न संशयः ॥
अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्य्यव्यवस्थिताः ।
पतिव्रता दानवन्तो द्विजभक्ताश्च ये नराः ॥
यथोक्तं यजमानाश्च सत्रयाजिन एव च ।
चातुर्म्मास्यकरा ये च ये द्विजा आहिताग्नयः ॥
गुरुचित्तानुपालाश्च व्रतिनो मौनयन्त्रिताः ।
नित्यस्वाध्यायिनो दान्ताः सदा सन्ध्याश्च ये नराः ॥
मानवान् पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविताः ।
अपर्व्वमैथुना ये च न गच्छन्ति द्विजोत्तमाः ॥
ब्राह्मणा अमरत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
निराशाः सर्व्वकामेभ्यो निराशाः सुजितेन्द्रियाः ।
न गच्छन्ति हि तं घोरं यत्र ते पापकर्म्मिणः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
नरकगामिनो यथा,—
नारद उवाच ।
"दुष्कर्म्माण्यपि वक्ष्यामि नरकं यैः प्रयान्ति हि ।
सर्व्वेष्वेव तु कार्य्येषु देवपूर्व्वेषु भूमिप ! ॥
घ्नन्ति पुत्त्रान् पशून् कृतघ्नान् ब्राह्मणातिक्रमः
कृतः ।
गुर्व्वर्थं वा भयार्त्तं वा वर्ज्जयित्वा महीपते ! ।
येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥
प्रपाणाञ्च सभानाञ्च संक्रमाणाञ्च मारिष ।
आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥
ये परस्वापहर्त्तारः परस्वानाञ्च नाशकाः ।
सूचकाश्च परेषां हि ते नरा नरकानुगाः ॥
सूचकाः सन्धिभेत्तारः परवृत्त्युपजीविनः ।

अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥
पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाञ्च दूषकाः ।
ये प्रत्यवस्थिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदञ्च पार्थिव ! ।
मित्रच्छेदं तथाशायाः कृत्वा नरकगामिनः ॥
विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृत्तिषु ।
लाभेषु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
क्षताशं क्षतनिर्व्विशं क्षतभक्तं क्षतश्रमम् ।
भेदैर्ये व्यवकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
द्यूतसंव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः ।
प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
केशविक्रायका राजन् ! विषविक्रायकाश्च ये ।
क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।
विकर्म्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
ब्राह्मणानां गवाञ्चैव कन्यानाञ्च महामते ! ।
येऽन्तरं यान्ति कार्य्येषु ते वै निरयगामिनः ॥
शास्त्रविक्रायकाश्चैव कर्त्तारश्च महीपते ! ।
शल्यानां धनुषाञ्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
शिलाभिः शङ्कुभिर्व्वापि श्वभ्रैर्व्वा मनुजर्षभ ! ।
ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
अगोप्तारश्च राजानो बलिषड्भागतस्कराः ।
समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
शान्तान् दान्तानथ प्राज्ञान् दीर्घकालसहोषितान् ।
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥
बालानामथ वृद्धानां दासानाञ्चैव ये नराः ।
अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥
इत्येतत् कथितं राजन् ! धर्म्माधर्म्मविनिर्णयम् ।
विमृश्य पुरुषः कर्म्म धर्म्ममेव समाचरेत् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३४ अध्यायः ॥

नरकविशेषगामिपापिनो यथा,—
“कूटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
भ्रूणहा पुरहर्त्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ! ।
यान्ति ते नरके रोधे यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च सूकरे ।
प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥
राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः ।
तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥
साध्वीविक्रयकृद्बन्धपालः केशरिविक्रयी ।
तप्तलौहे तु पच्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
‘केशरी अश्वः ।’
स्नुषां सुताञ्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवणं द्विज ! ॥
चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा ।
देवद्विजपितृन् द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् ॥
पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः ।
लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च रोधके ॥”
‘पर्य्यश्नाति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते ।’
करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकृन्नरः ॥
प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे ।
असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ॥
अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः ।
वेगी पूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः ॥
‘वेगी साहसकारी । पुत्रादीन् वर्ज्जयित्वा एक एव मिष्टान्नभुक् ।’
लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च ।
विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
मार्ज्जारकुक्कुटच्छागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
पालयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥
रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ॥
‘पत्यौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी माहिषो महिषोपजीवी । यद्वा,—
महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम् ।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
इति स्मृतिः ॥
पर्व्वकारी धनादिलोभेनापर्व्वसु अमावास्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः ।’
अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनश्च ये ॥
ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ।
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥
औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै ।
यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वह्निदः ॥
व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः ।
सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥
दिवास्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
येषु दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥
तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये नराः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।
देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधःपश्यन्ति नारकान् ॥
स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
सर्व्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—३२ ॥

अपि च ।
“कथयामि विचित्राणां कर्म्मणां विविधा गतीः ।
ताः शृणुष्व महाराज ! याः श्रुत्वा मोक्षमावात् ।
परवित्तं परापत्यं कलत्रं पारकञ्च यः ।
हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते मृत्युवशं गतः ॥
कालपाशेन संबद्धो यमदूतैर्म्महाबलैः ।
तामिस्रे पात्यते तावत् यावद्वर्षसहस्रकम् ।
तत्र ताड़नसम्भूताः कुर्व्वन्ति यमकिङ्कराः ।
पापभोगेन सन्तप्तस्ततो योनिन्तु शौकरीम् ।
तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुषत्वं गमिष्यति ।
रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यशोज्ञापकं स्वकम् ।
भूतद्रोहं विधायैवं केवलं सकुटुम्बकम् ।
पुष्णाति पापनिरतः सोऽन्धतामिस्रके पतेत् ।
ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्व्वन्ति वै मृषा ।
ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते रुरुभिर्यतः ॥
यः स्वोदरार्थं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् ।
महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाज्ञया ॥
यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि पापकृत् ।
कालसूत्रे महादुष्टे योजनायतविस्तृते ॥
यावन्ति पशुरोमाणि गवां देहं करोति यः ।
तावद्वर्षसहस्राणि पच्यते यमकिङ्करैः ॥
यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दण्डायोग्यन्तु दण्डयेत् ।
करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोलुपः ।
स शूकरमुखैर्दुष्टैः पीड्यते यमकिङ्करैः ॥
पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापमुक्तये ।
ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथाल्पकम् ।
वृत्तिं वा गृह्णते मोहाल्लुम्पन्ति स्वबलान्नराः ।
ते परश्वान्धकूपे च पात्यन्ते च महाहिताः ।
योऽर्थं स्वयमुपाहृत्य मधुरश्चात्ति लोलुपः ।
न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः ॥
स पतत्येव नरके कृमिभोजनसंज्ञके ।
अनापदि नरो यस्तु हिरण्यादीनपाहरेत् ।
ब्रह्मस्वं वा महादुष्टः स दंशे नरके पचेत् ।
यः स्वदेहं प्रपुष्णाति नान्यं जानाति मूढधीः
मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
स पुमान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
दानानि वाड़वे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ।
वाचा दत्तं मनोदत्तमिति साहं वदेद्यदि ।
कम्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय समुत्सुकाः ।
वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं प्राणिकृशोदकम् ।
एतद्दत्तमदत्तं स्यात् जिह्वामुत्पाटयेद्यमः ।
स यात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ।
यो नगम्यां स्त्रियं मोहाद्योषिद्भावाच्च कामयेत्
तं तथा किङ्कराः सूर्म्यां परिवद्धञ्च कुर्व्वते ।
ये बलाद्देमर्य्यादां लुम्पन्ति स्वबलोद्धताः ।
ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ।
वृषली यः स्त्रियं कृत्वा तया गार्हस्थ्यमाचरे
पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
ये दम्भमाश्रयन्ते वै धूर्त्ता लोकस्य वञ्चने ।
वैशसे नरके मूढाः पतन्ति यमताड़िताः ।
ये सवर्णां स्त्रियं मूढाः पाययन्ति स्वरेतसम्

रेतःकुल्यासु ते पात्या रेतःपानेषु तत्पराः ॥
ये चौरा वह्निना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥
कूटसाक्ष्यं वदत्यद्धा पुरुषः पापसम्भृतः ।
पारकीयन्तु द्रव्यं यो रक्षति प्रसभं बली ॥
स वीचिनरके पापि ह्यवाग्वक्त्रः पतत्यधः ।
तत्र दुःखं महद्भुक्त्वा पापिष्ठां योनिमाव्रजेत् ॥
यो नरो रसनास्वादात् सुरां पिबति मूढधीः ।
तम्पाययति लोहस्य रसं धर्म्मस्य किङ्कराः ॥
यो गुरूनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः ।
स मृतः पात्यते क्षारसंज्ञकेऽधोमुखः पुमान् ॥
विश्वासघातं कुर्व्वन्ति ये नरा धर्म्मनिष्कृताः ।
शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयातनाः ॥
यैर्न श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता ।
तेषां सर्व्वाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्य्यते ।
ये दुःखिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥
(अथ महारौरवादिनरकाख्यानम् । यथा, मार्क-ण्डेये । १२ । ३-३९ ।
पुत्त्र उवाच ।
“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
महारौरवसंज्ञन्तु शृणुष्व नरकं पितः ! ॥
योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः ।
तत्र ताम्रमयी भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥
तत्तापतप्ता सर्व्वाशा प्रोद्यदिन्दुसमप्रभा ।
विभात्यति महारौद्रा दर्शनस्पर्शनादिषु ॥
तस्यां बद्धः कराभ्याञ्च पद्भ्याञ्चैव यमानुगैः ।
मुच्यते पापकृन्मध्ये लुठमानः स गच्छति ॥
काकैर्व्वकैर्वृकोलूकैर्वृश्चिकैर्म्मशकैस्तथा ।
भक्ष्यमाणस्तथा गृध्रैर्द्रुतं मार्गे विकृष्यते ॥
दह्यमानः पितर्मातर्भ्रातस्तातेति चाकुलः ।
वदत्यसकृदुद्विग्नो न शान्तिमधिगच्छति ॥
एवं तस्मान्नरैर्मोक्षो ह्यतिक्रान्तैरवाप्यते ।
वर्षायुतायुतैः पापं यैः कृतं दुष्टबुद्धिभिः ॥
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
महारौरववद्दीर्घस्तथा स तमसा वृतः ॥
शीतार्त्तास्तत्र धावन्तो नरास्तमसि दारुणे ।
परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च ॥
दन्ताश्चैषाञ्च भज्यन्ते शीतार्त्तिपरिकम्पिताः ।
क्षुत्तृष्णा प्रबला तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः ॥
हिमखण्डवहो वायुर्भिनत्त्यस्थीनि दारुणः ।
मज्जासृग्गलितन्तस्मादश्नुवन्ति क्षुधान्विताः ॥
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥
प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! यावद्दुष्कृतसंक्षयः ॥
निकृन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ।
तस्मिन् कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः ! ।
तेष्वारोप्य निकृत्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥
यमानुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम् ।
न चैषां जीवितभ्रंशो जायते द्विजसत्तम ! ॥
छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्यैक्यं व्रजन्ति च ।
एवं वर्षसहस्राणि छिद्यन्ते पापकर्म्मिणः ॥
तावद्यावदशेषं वै तत्पापं हि क्षयं गतम् ।
अप्रतिष्ठञ्च नरकं शृणुष्व गदतो मम ॥
यत्रस्थैर्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते ।
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥
दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्म्मकृतां नृणाम् ।
चक्रेष्वारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
घटीयन्त्रेषु चैवान्ये बद्धास्तोये यथा घटी ॥
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तमुद्गिरन्तः पुनः पुनः ।
अस्त्रैर्मुखविनिष्क्रान्तैर्नेत्रैरन्त्रविलम्बिभिः ॥
दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः ॥
असिपत्त्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्न्याकृतावनिः ॥
तप्ताः सूर्य्यकरैश्चण्डैर्यत्रातीव सुदारुणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं रम्यं स्निग्धपत्त्रं विभाव्यते ।
पत्त्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ! ॥
श्वानश्च तत्र सबलाः स्वनन्त्ययुतशोभिताः ।
महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः ॥
ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रतृट्परिपीड़िताः ॥
हा मातर्हा तात ! इति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः ।
दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणीस्थेन वह्निना ॥
तेषां गतानां तत्रासिपत्त्रपाती समीरणः ।
प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गान्यथोपरि ॥
ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये ।
लेलिह्यमाने चान्यत्र व्याप्ताशेषमहीतले ॥
सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः ।
तेषामङ्गानि बहूनामनेकान्यतिभीषणाः ॥
असिपत्त्रवनं तात ! मयैतत् कीर्त्तितं तव ।
अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ॥
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ।
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्व्या घट्टनघट्टिताः ॥
कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ! ॥”)

नरककुण्डं, क्ली, (नरकस्य कुण्डम् ।) यातनास्थानम् । तद्यथा, यम उवाच । “नरकाणाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोराणि हे वत्से ! कुत्सितानि च ॥ षडशीतिश्च कुण्डानि संयमन्याञ्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायौ ॥

तत्र नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
वह्निकुण्डम्	१	कटुवाचा बान्धवदग्धकृत्	१
तप्तकुण्डम्	२	ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदः	२
क्षारकुण्डम्	३	निषिद्धदिने वस्त्रे क्षारसंयोजकः	३
विट्कुण्डम्	४	ब्रह्मस्वापहारकः	४
मूत्रकुण्डम्	५	परतड़ागं खनित्वोत्सर्ज्जकः	५
श्लेष्मकुण्डम्	६	एकाकी मिष्टभोजी	६
गरकुण्डम्	७	पितृमातृगुरुभार्य्याद्यपोषकः	७
दूषिकाकुण्डम्	८	अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी	८
वसाकुण्डम्	९	विप्राय दत्त्वा तद्द्रव्यमन्यस्मै दाता	९
शुक्रकुण्डम्	१०	परस्त्रीगामी परपुंगामिनी च	१०
असृक्कुण्डम्	११	गुर्व्वादिताड़कस्तद्रक्तपातकारकश्च	११
अश्रुकुण्डम्	१२	हरिसङ्गीतश्रदश्रायम्रद्भक्तोपहासकृत्	१२
गात्रमलकुण्डम्	१३	शश्वद्गुह्यचित्तः खलताकारी च	१३
कर्णविट्कुण्डम्	१४	बधिरोपहासकृत्	१४
मज्जकुण्डम्	१५	लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता	१५

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
मांसकुण्डम्	१६	अर्थलोभात् कन्याविक्रायकः	१६
नखकुण्डम्	१७	श्राद्धोपवासादिषु संयमत्यागी	१७
लोमकुण्डम्	१८	श्राद्धोपवासादिषु संयमत्यागी	१८
केशकुण्डम्	१९	सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्च्चकः	१९
अस्थिकुण्डम्	२०	विष्णुपदे पितृपिण्डादाता	२०
ताम्रकुण्डम्	२१	गुर्व्विणीगामी	२१
लौहकुण्डम्	२२	ऋतुस्नातावीरयोरन्नभुक्	२२
तीक्ष्णकण्टककुण्डम्	२३	कटुवाचा स्वामिताड़िका	२३
विषकुण्डम्	२४	विषेण जीवहन्ता	२४
घर्म्मकुण्डम्	२५	सद्धर्म्महस्तेन देवद्रव्यस्पर्शकृत्	२५
तप्तसुराकुण्डम्	२६	शूद्राणुभ्रातः शूद्रान्नभोजी	२६
प्रतप्ततैलकुण्डम्	२७	दण्डेन वृषताड़कः	२७
कुन्तकुण्डम्	२८	कुन्तलौहवड़िशैर्जीवहन्ता	२८
कृमिकुण्डम्	२९	मत्स्याशुचिविप्रो हयामांसभुक् हरिनैवेद्याभुक् च	२९

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
पूयकुण्डम्	३०	शूद्रयाजी तत्श्राद्धभुक् तच्छवदाही च ब्राह्मणः	३०
सर्पकुण्डम्	३१	शीलग्रापदच्छिन्नमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता	३१
मशकुण्डम्	३२	विधिं दत्वा क्षुद्रजन्तुहन्ता	३२
दंशकुण्डम्	३३	विधिं दत्वा जीवहन्ता	३३
गरलकुण्डम्	३४	मक्षिकां हत्वा मधुग्राही	३४
वज्रदंष्ट्रकुण्डम्	३५	अदण्ड्यविप्रयोर्दण्डदानात्	३५
वृश्चिककुण्डम्	३६	अर्थलोभात् प्रजादण्डनात्	३५
शरकुण्डम्	३७	शस्त्रधारी धावकः सन्ध्याहरि-भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः	३७
शूलकुण्डम्	३८	शस्त्रधारी धावकः सन्ध्याहरि-भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः	३८
खड्गकुण्डम्	३९	शस्त्रधारी धावकः सन्ध्याहरि-भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः	३९
गोलकुण्डम्	४०	अल्पदोषिणां कारायां प्रजाबन्धनकृत्	४०
नक्रकुण्डम्	४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता	४१
काककुण्डम्	४२	कामेन परस्त्रीवक्षःश्रोण्यास्यद्रष्टा	४२
सञ्चानकुण्डम्	४३	स्वर्णचौरः	४३
वाजकुण्डम्	४४	ताम्रलौहचौरः	४४
वज्रकुण्डम्	४५	देव-देवद्रव्ययोश्चौरः	४५
तप्तपाषाणकुण्डम्	४६	देव-द्विजयो रौप्य-गो-वस्त्राणां चौरः	४६
तीक्ष्णपाषाण-कुण्डम्	४७	देव-द्विजयोः पित्तल-कांस्यपात्रचौरः	४७
लालाकुण्डम्	४८	वेश्यान्नभुक् तद्वृत्तिजीवी च	४८
मसीकुण्डम्	४९	म्लेच्छसेवी मसीजीवी च ब्राह्मणः	४९
चूर्णकुण्डम्	५०	देव-द्विजयोः शस्यताम्बूलासनचौरः	५०
चक्रकुण्डम्	५१	विप्रद्रव्यं हृत्वा चक्रकारी	५१
वक्रकुण्डम्	५२	विप्र-बान्धवयोर्व्वक्रताकारी	५२
कूर्म्मकुण्डम्	५३	हरिशयने कूर्म्ममांसभुक् ब्राह्मणः	५३
ज्वालाकुण्डम्	५४	देवद्विजयोर्घृततैलादिहृत्	५४
भस्मकुण्डम्	५५	देवद्विजयोर्घृततैलादिहृत्	५५
दग्धकुण्डम्	५६	देवद्विजयोर्द्दत्तगन्धतैलद्रव्याणामपहर्त्ता	५६
तप्तसूर्म्मीकुण्डम्	५७	बलखलत्वादिना परभूमिहरः	५७
असिपत्रकुण्डम्	५८	अर्थलोभात् खड्गेन जीविच्छेदी नरघाती च	५८
क्षुरधारकुण्डम्	५९	ग्रामनगरादिदाहकृत्	५९

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः
सूचीमुखकुण्डम्	६०	परकार्य्यं सुखं दत्वा परनिन्दकः परदोष-श्लाघी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च
गोधामुखकुण्डम्	६१	गृहं भित्वा वस्तुगोच्छागमेषचौरः
नक्रमुखकुण्डम्	६२	सामान्यद्रव्यचौरः
गजदंशकुण्डम्	६३	गजतुरगनरचौरः
गोमुखकुण्डम्	६४	जलपिबद्गोवारकः
कुम्भीपाककुण्डम्	६५	गो-स्त्री-भिक्षु-भ्रूण-ब्रह्महा अगम्यागामी दीक्षासन्ध्याहीनस्तीर्थप्रतिग्राही ग्राम-याजी देवलः शूद्रसूपकारो वृषलीपतिश्च
कालसूत्रकुण्डम्	६६	वेश्यान्नभुक् तत्संसर्गी च
अवटोदकुण्डम्	६७	कुलटादिसङ्गवेश्यागामी द्विजः
अरुन्तुदकुण्डम्	६८	चन्द्रसूर्य्यग्रहणे निषिद्धकालभोजी
पांशुभोजकुण्डम्	६९	एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया अन्यस्मै दाता
पाशवेष्टकुण्डम्	७०	दत्तापहारी
शूलप्रोतकुण्डम्	७१	अभक्त्या शिवलिङ्गपूजकः
प्रकम्पनकुण्डम्	७२	विप्रदण्डनात् तत्कम्पनकृद्भयदायी च
उल्कामुखकुण्डम्	७३	सकोपवदना स्वामिनि कटुवादिनी
अन्धकूपकुण्डम्	७४	शूद्रभोग्या ब्राह्मणी
वेधनकुण्डम्	७५	वेश्या। सा च पञ्चषट्पुंगमनाद्भवति
दण्डताड़नकुण्डम्	७६	युङ्गी। सा च सप्ताष्टपुंगमनाद्भवति
जालबद्धकुण्डम्	७७	महावेश्या। साचाष्टाधिकपुंगमनाद्भवति
देहचूर्णकुण्डम्	७८	कुलटा। सा च पुंद्वयगमनाद्भवति
दलनकुण्डम्	७९	स्वैरिणी। वृषली। सा चतुःपुंगमनाद्भवति
शोषणकुण्डम्	८०	धृष्टा। पुंश्चली। सा च त्रिपुंगमनाद्भवति
कषकुण्डम्	८१	सवर्णपरदारी
शूर्पकुण्डम्	८२	ब्राह्मणीगामी क्षत्त्रियो वैश्यश्च
ज्वालामुखकुण्डम्	८३	करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कृत्वा प्र[...] श्याकृत्तदपालको मिथ्याशपथी मित्रद्रोही विश्वासघाती मिथ्यासाक्ष्यदश्च
जिह्मकुण्डम्	८४	नित्यक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्दोप-हासी च
धूमान्धकुण्डम्	८५	देवविप्रयोर्द्धनहारी
नागवेष्टनकुण्डम्	८६	वैद्यदेवलवृत्तिकारी लाक्षालौहव्यापारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मणः

:कजित्, पुं, (नरकं तन्नाम्ना विख्यातमसुरं जयतीति। जि+क्विप्। तुक् च।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

:कदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता।) निरयदेवी। तत्पर्य्यायः। अलक्ष्मीः२ निर्ऋतिः ३ कालपर्णी ४। इति शब्दरत्नावली॥

:कमुक्तः, त्रि, (नरकात् मुक्तः।) नरकागतः। यथा,—

"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते।
पतितात् प्रतिगृह्यायं खरयोनिं व्रजेद्बुधः॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्रिमिर्भवति पातकी।
उपाध्यायं व्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः॥
तज्जायां मनसा वाञ्छंस्तद्द्रव्यं वाप्यसंशयम्।
गर्द्दभो जायते जन्तुर्म्मित्रस्यैवापमानतः॥
शत्रोरितरमाक्रुश्य शारिका संप्रजायते।
पितरौ पीड़यित्वा तु कच्छपत्वञ्च जायते॥
भर्त्तुः पिण्डमुपाश्नन्तो हित्वान्यानि च सेवयेत्।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्रिमिः।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः॥
विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते।
यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः॥
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते।
भ्रातृभार्य्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः॥
गुर्व्वादिभार्य्यागमनाच्छूकरो जायते नरः।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्रिमिः॥
देवतापितृविप्राणामदत्वा योऽन्नमश्नुते।
प्रमुक्तो नरकाच्चापि वायसः स प्रजायते॥
ज्येष्ठभ्रात्रवमानाच्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा क्रिमियोनौ प्रजायते॥
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्।
कृतघ्नः क्रिमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः।
क्रिमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते॥
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः।
हृत्वान्नञ्चैव मार्ज्जारस्तिलञ्चैव मूषिकः॥
घृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिष[...]
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलकः।
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजाय[...]
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्त्ता बकस्तथा।
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते।
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः॥
छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शश[...] भवेत्
षण्डः कलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः।
पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यवापहृन्नरः।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः।
गृहहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणा[...]
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत्॥

एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्यापिहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बहून् ॥
अश्वमिन्द्रेऽग्नौ हुते च मन्दाग्निः संप्रजायते ।
परनिन्दाकृतघ्नत्वं परमर्म्मावघातनम् ।
नैष्ठुर्य्यं निर्घृणत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निकृत्य वञ्चनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥"
प्रसङ्गात् स्वर्गागतलक्षणमप्याह ।
"दया भूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया ।
सत्यं भूतहिता चोक्तिर्व्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥"
इति गारुडे कर्म्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥

नरकस्था, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्था + "सुपि स्थः ।" ३।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५२ ॥ निरयस्थिते, त्रि । यथा,
"नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

नरकान्तकः, पुं, (नरकस्य तन्नाम्ना ख्यातस्यासुरस्य अन्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ७ ।
"दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥")

नरकामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।) प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप आमयः ।) निरयरोगश्च ॥

नरकीलकः, पुं, (नरेषु कीलक इव निन्द्यत्वात् ।) गुरुघ्नः । तत्पर्य्यायः । गुरुहा २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥

नरगणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नक्षत्रविशेषः । तज्जातजनः । यथा,—
"हस्तास्वातिमृगाश्विनीहरिगुरुः पौष्णानुराधादिति-
स्वार्द्रा रोहिणि चोत्तराणि भरणी पूर्व्वाणि भानि त्रयम् ।
ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवरुणावस्वग्निचित्रामघाः
कथ्यन्ते मुनिभिर्यथाक्रमवशाद्देवा नरा राक्षसाः ॥"
इति दीपिका ॥
अस्य फलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"मानुष्ये मृदुकर्म्मसक्तमनाः शीलान्वितो धीयुतः ॥"
(नराणां गणः ।) नरसमूहः ॥

नरङ्गः, पुं, (नृणाति प्रापयतीति । नृ + "पतादेरङ्गच् ।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् अङ्गच् ।) वरण्डकः । नाराङ्गा इति भाषा ॥ (नुः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेहने, क्ली । इत्युणादिकोषः ॥

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति हलायुधः ॥ (यथा, हरिवंशे । १९ । १२ ।
"रेतोधाः पुत्त्र उन्नयति नरदेव ! यमक्षयात् ॥")

नरनारायणौ, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।) ऋषिविशेषौ । तावेव श्रीकृष्णार्ज्जुनौ सम्भूतौ । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १३ ।
"नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम् ।
प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थे वदरिकाश्रमे ॥")
तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"अथ चिन्तयतस्तस्य स्वान्तं गत्वा जनार्द्दनः ।
तत् सर्व्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम् ॥
ततो देहपरित्यागं कर्त्तुं समभवद्यदा ।
तदा दंष्ट्राग्रघातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
सरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह ।
नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु ॥
नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपी महानृषिः ।
तस्य पश्चास्यभागेन नारायण इति श्रुतः ॥
अभवत् स महातेजा मुनिरूपो जनार्द्दनः ।
नरो नारायणश्चोभौ ख्यातिहेतू महामती ॥
ययोः प्रभावो दुर्द्धर्षः प्राज्ञे वेदे तपःसु च ॥"
इति कालिकापुराणे २९ अध्यायः ॥
कल्पभेदे तौ धर्म्मपुत्त्रौ । यथा,—
"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं
देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
(अनयोर्विशेषविवरणन्तु देवीभागवते ४ स्कन्धस्य ५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

नरपतिः, पुं, (नरान् पातीति । पा + डतिः । नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
"नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥")

नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूर्भूमिः ।) भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥

नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।) भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति । मन + णिनिः + ङीप् ।) श्मश्रुयुक्तनारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) नरमानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमाला, स्त्री, (नराणां मस्तकानां माला ।) मनुष्यमुण्डमाला । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
"विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥"

नरमालिनी, स्त्री, (नरस्येव माला केशसमूहो मुखेऽस्यस्या इति । इनिः + ङीप् । यद्वा, नरमानिनी प्रयोगानुरोधात् निपातनेन नस्य लत्वम् ।) श्मश्रुयुक्तनारी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥ (नरस्य मस्तकस्य मालाऽस्यस्या इति ।) नरमालायुक्ता ॥

नरमेधः, पुं, (मिध हिंसायाम् + भावे घञ् । नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यत्र ।) नरवधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेयसंहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दर्शितः । तत्र अधिकार्य्यादिकं ३० अध्याये वेददीपे उक्तम् । यथा,—
"ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्व्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्निषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आज्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति ॥") स तु कलौ वर्ज्जनीयः । यथा,—
"समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्म्मधुपर्के पशोर्व्वधः ।
मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वे ब्रह्मनारदीयम् ॥

नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । "क्षुभ्नादिषु च ।" ८ । ४ । ३९ । इति न णत्वम् ।) कुवेरः । इत्यमरः ।१।१।७२ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ११ ।
"विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा
घनरवा नरवाहनसम्पदः ॥"
नृपतिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २१३ ।
"सोऽनुगैः सह निर्द्दोषं जघान द्रोहशङ्कया ।
शूरं दार्व्वाभिसारेशं शर्व्वर्य्यां नरवाहनम् ॥")
पुरुषयानविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८९ । ५ ।
"जग्मे धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः ॥")

नरविष्वणः, पुं, (नरं विष्वणति भक्षयतीति । वि + स्वन + अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरसारः, पुं, (नरवत् शुद्धः सारो यत्र ।) वणिग्द्रव्यविशेषः । नौसादर इति निशादल इति च भाषा । तस्य पर्य्यायः । यथा, रत्नमालायाम् ।
"हिदलो गोपकः पिण्डो वोलो गन्धरसो रसः ॥"
तस्य शुद्धिर्यथा,—
"नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः ।
दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥"
इति सारचन्द्रिका ॥

स तु द्रयान्तरयोगेन महाद्रावको भवति यथा,
"नरसारयवक्षारस्फटिकारित एव काचवकायन्त्रैः।
चतुर्गुणः पात्यं सत्त्वं तद्धि महाद्रावकं नाम ॥"
इति रत्नावली ॥
यथाच वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरियन्त्रे यकृत्प्लीहाधिकारे ।
"वृषश्चित्रमपामार्गं चिञ्चा कुष्माण्डनाड़िका ।
खर्जी तालस्य पुष्पाणि वर्षाभूर्वैतसन्तथा ॥
एतेषां क्षारमाहृत्य लिम्पाकस्वरसेन च ।
क्षालयित्वा क्षारतोयं वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
चण्डातपेन संशोष्य ग्राह्यन्तद्द्रव्यशोधितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवक्षारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलञ्चैव नरसारपलन्तथा ।
पलार्द्धं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम् ॥
कासीसं तोलकञ्चैव सुद्राशङ्खञ्च तोलकम् ।
दारमोचं कर्षकञ्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥
सर्व्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य वकयन्त्रेण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यञ्च रसजारणे ॥
हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यकृत्प्लीहोदराणि च ॥")

नरसिंहः, पुं, (नर इव सिंह इव च आकृतिर्यस्य ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्दशावतारान्तर्गतश्चतुर्थः पूर्णावतारः । इति वराहपुराणम् ॥ (नरेषु सिंहः । नरः सिंह इव इत्युपमितसमासो वा ।) नरश्रेष्ठः । यदुक्तम् ।
"स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्द्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥"
इति विशेष्यनिघ्ने अमरः ॥
(यथा, महाभारते । १० । १० । १६ ।
"कुन्तस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
ये वशमन्वं कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥")

नरहरिः, पुं, (नरः इव हरिः सिंह इव च आकृतिर्यस्य ।) नृसिंहावतारः । यथा,—
"केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥"
इति गीतगोविन्दे । १ । ८ ॥

नराधिपः, पुं, (नराणामधिपः ।) नराधिपतिः । राजा । यथा, "नराणाञ्च नराधिपः ।" इति श्रीभगवद्गीता ॥ (वृक्षविशेषः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १७ अध्याये ।
"काकोलीद्वयवश्याक्कमेदायुग्मनराधिपैः ॥")

नरान्तकः, पुं, (नराणां अन्तको नाशकः ।) राक्षसविशेषः । स तु रावणपुत्त्रः । इति रामायणम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।
"रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्म्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥")

नरायणः, पुं, (नराणां जीवानां अयनं आश्रयस्थानम् ।) श्रीनारायणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरी, स्त्री, (नरस्य पत्नी । ङीष् ।) नारी । इति जटाधरः ॥

नरेन्द्रः, पुं, (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा ।) राजा । (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।
"रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥")
विषवैद्यः । इति मेदिनी । रे, १०१ ॥ (यथा, माघे । २ । ८८ ।
"सुनियन्त्रा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥"
वृक्षविशेषः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
"पूतीकार्कसुमरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ॥"
एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति चिन्तामणिः ॥ यथा,—
"चामररत्नरज्जुवरपरिगतविश्रगणाञ्चितशोभः
पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः ।
चारुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलङ्कृतवर्णः
पिङ्गलपन्नगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः ॥")

नर्कुटकं, क्ली, नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥

नर्त्तकः, पुं, (नृत्यतीति । नृत् + "शिल्पिनि ष्वुन् ।" ३ । १ । १४५ । इति ष्वुन् ।) नटः । पोटगलः । चारणः । कैलकः । नटपर्य्यायः । सर्व्ववेशी २ लवालम्बः ३ तालरेचनकः । इति शब्दरत्नावली ॥ द्विपः । इति हेमचन्द्रः ॥ नृत्यकर्त्तुर्लक्षणं यथा,—
"यादृशं नृत्यपात्रं स्याङ्गीतं योज्यञ्च तादृशम् ।
नृत्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परिकीर्त्तितः ॥"
अपि च ।
"असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रूकुटितत्परः ।
हासप्रहासचतुरो वाचालो नृत्यकोविदः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नर्त्तयतीति । नृत् + णिच् + ण्वुल् । नृत्यकारके, त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"तर्को विचारः सन्देहात् भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्त्तकः ॥")

नर्त्तकी, स्त्री, (नृत्यतीति । नृत् + ष्वुन् । षित्वात् ङीष् ।) नृत्यकारिणी । नाइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । लासिका २ । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ लयपुत्त्री ३ नटी ४ लस्या ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १६ । १४ ।
"नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥")
करेणुः । इति मेदिनी । के, १०८ ॥ नलिकानामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नर्त्तनं, क्ली, (नृत् + भावे ल्युट् ।) नृत्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, मनुः । २ । १७८ ।
"कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥"
नृत्यतीति । नृत् + ल्युः । नर्त्तके, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । ३५ । २२ ।
"गायनो नर्त्तनो वापि वादनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥")

नर्द्द, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) नर्द्दति । इति दुर्गादासः ॥

नर्द्द, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ॥)

नर्द्दटकं, क्ली, छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा
"यदि भवतो नजौ भजजला गुरुनर्द्दटकम्।
इति छन्दोमञ्जरी

नर्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सेट् ।) रेफोपधः । नर्ब्बति । इति दुर्गादा

नर्म्म, [न्] क्ली, (नृ नये + "सर्व्वधातु मनिन् ।" उणां ४ । १४६ । इति मनिन् परीहासः । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ (महाभारते । १ । ८२ । १७ ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥")

नर्म्मकीलः, पुं, (नर्म्मणः परीहासस्य कील पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नर्म्मटः, पुं, (नर्म्मणेव अटति गच्छतीति । अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) खर्प सूर्य्यः । इति हारावली ॥ २५४ ॥

नर्म्मठः, पुं, (नर्म्मणि कुशलः । नर्म्म + अठन चूचुकम् । षिड्गः । परीहासरतः । इति श रत्नावली ॥

नर्म्मदः, पुं, (नर्म्म ददातीति । दा + कः ।) के सचिवः । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥

नर्म्मदा, स्त्री, (नर्म्म ददातीति । दा + कः । वि टाप् ।) रेवा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ नदीविशेषः । सा विन्ध्यपर्व्वतान्निःसृता प तमसानद्यां प्रविष्टा । तस्याः पर्य्यायः । रे मेकलकन्या ३ सोमसुता ४ । अस्या जलगु लघुत्वम् । शीतलत्वम् । सुपथ्यत्वम् । र पित्तशमनत्वम् । वातदाहत्वञ्च । इति र निर्घण्टः ॥*॥ तस्या जलं दशभिर्म्मासैर्जीर्य्य यथा,—
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तु यामुन
नार्म्मदं दशभिर्म्मासैर्गाङ्गं वर्षेण शौच्यति ।'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्ये यथा,—
"नर्म्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता
तारयेत् सर्व्वभूतानि स्थावराणि चराणि च
सर्व्वपापहरा नित्यं सर्व्वदेवनमस्कृता ।
संस्तुता देवगन्धर्व्वैरप्सरोभिस्तथैव च ॥" *
तस्याः स्तवो यथा,—
"नमः पुण्यजले ! आद्ये ! नमः सागरगामिनि
नमस्ते पापशमनि ! नमो देवि ! वरानने !
नमोऽस्तु ते ऋषिगणसंघसेविते !
नमोऽस्तु ते शङ्करदेहनिःसृते ! ।
नमोऽस्तु ते धर्म्मभृतां वरप्रदे !
नमोऽस्तु ते सर्व्वपवित्रपावने ! ॥
य इदं पठते स्तोत्रं नित्यं शुद्धमना नरः ।
ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्त्रियो विजयी भवे
वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव शुभां गतिम् ।
अन्नार्थी लभते ह्यन्नं स्मरणादेव नित्यशः ।
नर्म्मदां सेवते नित्यं स्वयन्देवो महेश्वरः ।

तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
नर्म्मदाया जलं पीत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम् ।
दुर्गतिञ्च न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावतः ॥
एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा व्रजते रुद्रमन्दिरम् ॥
जलप्रवेशं यः कुर्य्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
हंसयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥
यावच्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च हिमवांश्च महोदधिः ।
गङ्गाद्याः सरितो यावत्तावत् स्वर्गे महीयते ॥
अनशनन्तु यः कुर्य्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
गर्भवासे तु राजेन्द्र ! न पुनर्जायते नरः ॥”
इति मात्स्ये १९५ । १९६ अध्यायौ ॥
सा च पुरुकुत्सभार्य्या । तस्याः स्मरणे विषनाशो भवति । यथा, “सकलपन्नगपतयश्च नर्म्मदायै वरं ददुः । यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषं भविष्यतीति । अत्र च ।
“नर्म्मदायै नमः प्रातर्नर्म्मदायै नमो निशि ।
नमोऽस्तु नर्म्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥”
इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ९—१० ॥
नल, अ बन्धे । इति नलशब्दस्य व्युत्पत्तौ भरतः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ॥)
नलं, क्ली, (नलतीति । नल+अच् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नलः, पुं, (नल बन्धे+पचाद्यच् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । धमनः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ नालः ४ नडः ५ शुषिरन्ध्रः ६ कीचकः ७ दीर्घवंशः ८ शून्यमध्यः ९ विभीषणः १० छिद्रान्तः ११ मृदुपत्रः १२ वंशपत्रः १३ मृदुच्छदः १४ नालवंशः १५ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
“नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ।
नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित् ॥
उष्णो हृद्वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सूर्य्यवंशीयनिषधराजपुत्त्रः । यथा,—
“अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः ।
नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मादजायत ॥”
वीरसेनराजपुत्त्रः । यथा, मात्स्ये १२ अध्याये ।
“नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे ।
वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्च नराधिपः ॥”
(तथा, हरिवंशे । १५ । ३४ ।
“नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ! ।
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वहः ॥”
एतौ द्वावेव सूर्य्यवंशीयौ ॥) चन्द्रवंशीयनिषधराजपुत्त्रः । (अयन्तु दमयन्तीपतिः ।) यथा, दमयन्तीं प्रति नलवाक्यम् ।
“सुधांशुवंशस्य करीरमेव मां
निशम्य किन्नाक्षि पलेग्रहि ग्रहां ॥”
इति नैषधः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।
“आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥”
अयं वीरसेनस्तु सूर्य्यवंशीयवीरसेनाद्भिन्न एवेत्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥
आसीत् पुरा निषधाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो नाम राजा । गच्छति काले स हि हंसमुखात् विदर्भेश्वरभीमराजकन्यां दमयन्तीं त्रिभुवनैकसुन्दरीमाकर्ण्य हंसमुखादेवावगतनलसौन्दर्य्यां तन्मनस्कां दमयन्तीं स्वयंवरविधिना इन्द्रादिदेवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य इन्द्रसेननामा पुत्त्र आसीत् । दमयन्तीपरिणयकामुकः कलिस्तु दमयन्तीमलभमान एनं प्रति रुष्टः सञ्जातः । अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं भ्रात्रा पुष्करेण सह द्यूतक्रीडनात् सर्व्वस्वमहारयत् । ततः स राज्यच्युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु अस्य दमयन्तीसहवाससुखमसहिष्णुः दमयन्त्या सह एनं वियोजयितुमियेष । अथ कदाचित् कल्यावेशितचित्तोऽयं नलः सुप्तां दमयन्तीं निष्ठुरवत् परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तु प्रबुध्य बहु विलप्य च पथिकसार्थवाहेन सह मातृष्वसृगृहं गतवती । नानाविधक्लेशान् शीर्णदेहा सा मातृष्वसापि अविज्ञाता तद्भवने तस्थौ । अथ दमयन्तीपिता भीमनृपतिर्दमयन्त्या अन्वेषणाय दूतान् नियोजयामास । दूतास्तु चिह्नविशेषैर्दमयन्तीं परिज्ञाय भीमाय न्यवेदयन् । भीमस्तु तां स्वगृहमानयत् । नलस्तु दमयन्तीं परित्यज्य गच्छन् दावानलमध्यगतं कर्कोटकनागं विपद उज्जहार । कर्कोटकस्तु नलस्य प्रत्युपकर्त्तुमिच्छन् शरीरस्थमस्य कलिं दृष्ट्वा कलिमेव भृशं सन्तापयामास । नलस्तु केवलं रूपान्तरत्वमाप्नवान् । ततोऽसौ ऋतुपर्णस्य राज्ञः सारथ्ये नियुक्त आसीत् । अथ गच्छति काले दमयन्ती पितृगेहस्था नलान्वेषणाय ब्राह्मणान् संप्रेष्य कथञ्चित् ऋतुपर्णसारथिं नलत्वेनावगम्य पुनः स्वयंवरमिषेण ससारथिं ऋतुपर्णं पितृवेश्मनि आनयामास । दमयन्ती तु पाकादिकौशलेनान्यजनावेद्येन ऋतुपर्णसारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानयामास । अथ कलिपरित्यक्तेन नलेन स्वसौन्दर्य्ये गृहीते भैम्या सह मेलनं सञ्जातम् । भीमनृपतिस्तु एतत् सर्व्वमाकर्ण्यातिशयसन्तोषमवाप्तवान् प्रेषयामास च तं बहुसमारोहेण निषधदेशान् प्रति । ततोऽयं स्वदेशमागम्य भ्रातरं पुष्करं पुनर्द्यूताय आहूय पराजित्य च तं पुनर्लब्धराज्यो दमयन्त्या सह सुखमुवास । एतद्विवरणविस्तृतिस्तु महाभारते वनपर्व्वणि ५३—७९ अध्यायेषु विशेषतो द्रष्टव्या ॥ * ॥)
वानरविशेषः । स तु ऋतध्वजमुनिशापात् वानररूपविश्वकर्म्मण औरसेन घृताच्यप्सरोगर्भे गोदावरीतीरे जातः । इति वामने ६० अध्यायः ॥ (अयन्तु रामवाक्येन समुद्रमध्ये सेतुं बबन्ध । यथा, अध्यात्मरामायणे ।६।३। ८४—८६ ।
“ततोऽब्रवीत् रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः
नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मणः ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लब्धव
हरिः
कीर्त्तिं जानन्तु ते लोकाः सर्व्वलोकमलापहाम्
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् ।
ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने ॥”)
पितृदेवः । इति मेदिनी । ले, २७ ॥ दै
विशेषः । यथा,—
“दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
सैंहिकाया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ॥
वंशः शल्यश्च बलवान् नलश्चैव तथा बलः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः स्वसृमस्तथा ॥
अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
सरमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्य्यवान् ॥”
इति ब्रह्मपुराणे २ अध्यायः ॥
नलकं, क्ली, (नल इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रतिकृतौ ।”५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) शाखास्थि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २९१ ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १५ अध्याये ।
“तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥”)
नलकिनी, स्त्री, (नलकानि सन्त्यस्याः । नलक + इनिः । ङीप् ।) जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥
नलकीलः, पुं, (नलवत् कीलो यत्र ।) जानुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥
नलकूवरः, पुं, कुवेरपुत्त्रः । इत्यमरः । १ । १ । ७३ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ९८ ।
“विलोकनकथापि मे न नलकूवरे न स्मरे
किमन्यदमृतद्युतेरपि न दर्शनं प्रार्थये ।
अयं नयनगोचरं व्रजति चेद्दशास्तुतुत्सवः
समग्ररमणीमनो मधुपमाधवः श्माधवः ॥”)
स भ्रात्रा मणिग्रीवेण सह वारुणीं पीत्वा कैलासोपवने गङ्गायां स्त्रीजनैः क्रीडितवान् । असंवृतवस्त्रौ तौ दृष्ट्वा नारदः शशाप । तच्छापेन तौ यमलार्ज्जुनौ भूत्वा श्रीवृन्दावने आसतुः । ततो दामोदरेण शापनिर्म्मुक्तौ तं नुत्वा स्वगृहं जग्मतुः । इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धः ॥
नलदं, क्ली, (नलं द्यति अवखण्डयतीति । दो+कः ।) पुष्परसः । उशीरम् । (यथा, किराते । ५ । २५ ।
“इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥”)
जटामांसी । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“नलदं नन्दिनी पेशी मांसी लम्बजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”
नलं ददातीति । दा+आतोऽनुपेति कः ।) नलदातरि, त्रि, ॥

नलदम्बु:, पुं, निम्बवृक्ष: । इति भूरिप्रयोग: ॥
नलदा, स्त्री, (नलद+टाप् ।) जटामांसी । इति हेमचन्द्र: ॥
नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्म्मिता पट्टिका ।) तलाची । इति हारावली । १७७ ॥ दरमा इति भाषा ॥
नलमीन:, पुं, (नलाश्रयो मीन: ।) चिलिचिम-मत्स्य: । इत्यमर: । १ । १० । १८ ॥ (“नल-मीन: कफात्मक: ।” इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥)
नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्त्यस्या इति । नल+ठन् ।) नाडी । नली इति ख्यात: । सा च उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवाला-कृति: प्रवालीति क्वचित् प्रसिद्धा । पँठारी इति क्वचित् प्रसिद्धा । तत्पर्य्याय: । विद्रुम-लतिका २ कपोतचरणा ३ नलिनी ४ निर्म्मथ्या ५ सुषिरा ६ आभाणी ७ सुत्या ८ रक्तदला ९ नर्त्तकी १० नटी ११ । अस्या गुणा: । तिक्त-त्वम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कृमिवातोदरार्त्त्यर्श:शूलनाशित्वम् । मलशोध-नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ तन्नामगुणा: ।
“नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नटी ।
धमन्यञ्जनकेशी च निर्म्मथ्या सुषिरा नली ॥
नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।
कृच्छ्राश्मवाततृष्णास्रकुष्ठकण्डुज्वरापहा ॥”
इति भावप्रकाश: ॥
(अस्त्रविशेष: । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४३७ ।
“मधुमथनवदनविनिर्गतवंशीसुषिरानुसारिणो रागा: ।
हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखा: स्मर-स्येव ॥”
इयं हि आकृतिक्रियादिना आधुनिकनला-स्त्रस्य ‘वन्दूक’ इति ख्यातस्य सादृश्यं गच्छति । यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्व्वेदे ।
“नलिका ऋजुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।
मर्म्मच्छेदकरी नीला——————॥”
“ग्रहणं ज्ञापनञ्चैव स्फूतञ्चेति गतित्रयम् ।
तामाश्रितं विदित्वा तु जेतासन्नाम् रिपून् युधि ॥”
अस्या विशेषविवरणन्तु नालिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कल्पितजलनिर्गमपथ: । यथा, यन्त्रविधि-शतके १ अध्याये ।
“नेत्राङ्गुलं मस्तकोर्द्ध्वं कार्य्यं तोयस्य धारणे ।
समर्थां तत्र नलिकां कुर्य्यात्तोयविमोचनीम् ॥”)
नलित:, पुं, (नल्यते इति । नल ज बन्धे+क्त: ।) शाकविशेष: । नालिता इति भाषा ॥ अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शुक्र-वृद्धिकत्वञ्च । इति शब्दगुणा: ॥
नलिनं, क्ली, (नल्यते इति । नल बन्धे+“बहुल-मन्यत्रापि ।” उणा० । २ । ४९ । इति इनच् ।) पद्मम् । इत्यमर: । १ । १० । ३९ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । २२ ।
“यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मन: ।
नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवादृते ॥”)
नीलिका । जलम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । २२६ ॥
नलिन:, पुं, (नल+इनच् ।) सारसपक्षी । इत्य-मर: । १ । १० । ४० ॥ लघुपाकफल: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानीआमला इति भाषा ॥
नलिनी, स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्त्यत्र । नल+“पुष्करादिभ्यो देशे ।” ५।२।१३५ । इति इनि: । ङीप् ।) पद्मयुक्तदेश: । (नलानां पद्मानां समूह: । “खलादिभ्य: इनिर्वक्तव्य: ।” ४।२।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनि: ।) पद्मसमूह: । पद्म-लता । इति भरत: ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
“नलिनी स्यात् पङ्कजिनी विशिनी च सरोजिनी ।
पद्मिनीति च पर्य्याय: पद्मषण्डे सदाकरे ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पद्ममात्रम् । इति रायमुकुटादय: ॥ तत्-पर्य्याय: । विसिनी २ पद्मिनी ३ । इत्यमर: । १ । १० । ३९ ॥ (यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।
“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”)
व्योमनिम्नगा । (इयन्तु गङ्गाया: पूर्व्वदिग्गत-शाखानामन्यतमा । यथा, मात्स्ये । १२० । ४० ।
“तीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च ।
स्रोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥”)
कमलाकर: । इति मेदिनी । ने, ८२ ॥ नलिका । इति राजनिर्घण्ट: ॥ नारिकेलसुरा । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (वामनासिका । यथा, भाग-वते । ४ । २५ । ४८ ।
“नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्म्मिते ॥”
“नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके ॥” इति तट्टी-कायां स्वामी ॥)
नलिनीरुहं, क्ली, (नलिन्यां रोहतीति । रुह+क: ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ ब्रह्मणि, पुं ॥
नलिनेशय:, पुं, (नलिने शेते इति । शी+अच् ।) विष्णु: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
नली, स्त्री, (नल+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मन:शिला । इति विश्व: ॥ नलिका । इति भाव-प्रकाश: ॥ तत्पर्य्याय: । सुषिरा २ विद्रुमलता ३ कपोताङ्घ्रि: ४ नटी ५ । इत्यमर: । २ । ४ । १२९ ॥ (एतद्गुणा मन:शिलानलिकाशब्दयो: ज्ञातव्या: ॥)
नलोत्तम:, पुं, (नलेषु उत्तम: ।) देवनल: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
नल्व:, पुं, (नल्यते इति । नल+उल्वादयश्चेति व: ।) किष्कुचतु:शतम् । चतु:शतहस्तपरिमित-देश: । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । २२४ । १ ।
“तस्यां सभायां दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तदा
आसीन आसने चित्रे नल्वमात्रे प्रमाणत: ।
नल्ववर्त्मगा, स्त्री, (नल्वपरिमितं वर्त्म गच्छतीति
गम्+ड: ।) काकाङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका
नल्वपरिमितपथगामिनि, त्रि ॥
नव, [न्] त्रि, (नूयते स्तूयते प्रधानसंख्या
वाचकत्वेन । णु स्तवने+बाहुलकात् कनि
गुणश्च । इत्युज्ज्वलदत्त: । १ । १५६ ।) संख्या
विशेष: । ९ नय इति भाषा । बहुवचनान्तं
इयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघु: । ३ । ६
“इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासन: ॥”)
नववाचका यथा । अङ्कद्वारम् १ भूखण्डम्
कृत्तरावणमस्तक: ३ सुधाकुण्डम् ४ ग्रा
स्तन: ५ सेवधि: ६ अङ्कम् ७ रस: ८ ग्रह: ९
इति कविकल्पलता ॥ (तद्वति, त्रि । यथ
मनु: । ३ । २६९ ।
“षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
अष्टावैणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥”)
नव:, पुं, (णु शि स्तवने+“ऋदोरप् ।” ३।३।५
इति भावे अप् ।) स्तव: । इति मेदिनी ।
१५ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट: ॥
नव:, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । णु स्तुतौ+“ऋदो
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) नूतन:
इत्यमर: । ३ । १ । ७७ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २३
“न स्त्रीणामप्रिय: कश्चित् प्रियो वापि न विद्यते ।
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥”)
अभिनवान्यौषधानि प्रशस्तानि । यथा,—
“द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
ऋते घृतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत: ॥”
इति नारायणदासकृतवैद्यपरिभाषा ।
तद्वैदिकपर्य्याय: । “नवम् १ नूतनम् २ नूतनम् ३
नव्यम् ४ इदा ५ इदानीम् ६ । षट् नवनामानि ।”
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय: ॥
नवकारिका, स्त्री, (नवं करोतीति । कृ+ण्वुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) नवोढ़ा । इति शब्द-
माला ॥ नूतन: संक्षिप्तो विवरणश्लोक: । नवीन
कर्त्री च ॥
नवकालिका, स्त्री, (नवं कलति प्राप्नोतीति ।
कल+ण्वुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) नवीन:
इति हारावली । १७६ ॥
नवग्रहा:, पुं, (नव ग्रहा: ।) सूर्य्यादयो नव ।
यथा, तिथितत्त्वे ।
“नवग्रहमखं कृत्वा तत: कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥”
(यथा च,—
“सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पति: ।
शुक्र: शनैश्चरो राहु: केतुश्चेति नवग्रहा: ॥”)
तेषां संस्थानम् । यथा,—
“भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय ! मण्डलम् ।
लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिन: स्थितम् ।
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् ।

…सममण्डलं शतृणमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥
…लक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
…वत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना: स्थित: ॥
…ङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थित: ।
…लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहित: ॥
…रिर्बृहस्पतेश्चोर्द्ध्वे द्विलक्षे समवस्थित: ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्याय: ॥
…णां रथादि यथा,—
…योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
…ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! ॥
…सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै ।
…योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
…चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थित: ।
…पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
…अक्षप्रमाणमुभयो: प्रमाणं तद्युगार्द्धयो: ।
…ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
…द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
…हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
…गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च ॥
…अनुष्टुप् पंक्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवे: ।
… रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैरृषिभिस्तथा ।
…गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसै: ॥
…स्तुवन्ति मुनय: सूर्य्यं गन्धर्व्वैर्गीयते पुर: ।
…नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचरा: ॥
…वहन्ति पन्नगा यक्षै: क्रियते भीषु संग्रह: ।
…वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते ॥
…सोऽयं सप्तगण: सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम ! ।
…हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागत: ॥
…रथस्त्रिचक्र: सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिन: ।
…वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
…वायुग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
…पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्त: सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभि: ॥*॥
…सवरूथ: सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयै: ।
…सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥*॥
…अष्टास: काञ्चन: श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ।
…पद्मरागारुणैरश्वै: संयुक्तो वह्निसम्भवै: ॥ * ॥
…अष्टाभि: पाण्डरैर्युक्तो वाजिभि: काञ्चने रथे ।
…राशिसंस्थितति वर्षं वै राशौ राशौ बृहस्पति: ॥
…आकाशसम्भवैरश्वै: शबलै: स्यन्दनं युतम् ।
…समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चर: ॥ * ॥
…स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
…सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं सदा ॥*॥
…तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहस: ।
…पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणा: ॥ * ॥
…एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ।
…सर्व्वे ध्रुवे महाभाग ! प्रबद्धा वायुरश्मिभि: ॥”
…इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८।१०।१२ अध्याया: ॥
…ग्रहाणामशुभप्रतीकार: । राजमार्त्तण्डे ।
“दोषो न स्याद्ग्रहाणामशिशिरकिरणे ताम्र-मिन्दौ च शङ्खं

पृथ्वीपुत्त्रे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं भुजेन ।
देवाचार्य्ये च मुक्ता मणिमसुरगुरौ सीसकं सूर्य्यसूनौ
राहौ लौहं त्वनिष्टे कमलजतनये राजपट्टं विभर्त्तु: ॥”
शातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूरमणीति ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
“त्रिमूलीं चौरिकामूलं गोजिह्वां हृद्दारकम् ।
अश्वयष्टिं सिंहपुच्छीं वाच्यालं चन्दनं सितम् ।
अश्वगन्धां क्रमात् सूर्य्याद्यग्रहदोषोपशान्तये ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
स्वजन्मराश्यवधिनवग्रहशुद्धिर्यथा,—
“केतूपप्लवभौममन्दगतय: षष्ठात्रिसंस्था: शुभा-श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्र: पुन: सप्तम: ।
जीव: सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मज: शुक्र: षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभा: ॥”
इति दीपिका ॥
रवि: ३।६।१०।११।राशय: । सोम: ३।६।७।१०।११ शुक्लपक्षे २।५।६ । जन्मर्त्तवर्ज्जितजन्मचन्द्र: शुभ: । मङ्गल: ३।६।१०।११ । बुध: २।४।६।८।१०।११।१२ । बृहस्पति: २।५।७।६।११ । शुक्र: १।२।३।४।५।८।६।११।१२ । शनि: ३।६।१०।११। राहु: ३।६।१०।११ । केतु: ३।६।१०।११राशय: ॥
ग्रहाणां राशिभोगनिर्णय: । यथा,—
“रविर्म्मासं निशानाथ: सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगु: ।
शनि: सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानु: सार्द्धवत्सरम् ॥”
रवि: १ मास: । सोम: २।० दिनम् । कुज: ४५ दिनम् । बुध: १८ दिनम् । बृहस्पति: १ वत्सर: । शुक्र: २८ दिनम् । शनि: २॥० वत्सर: । राहु: १॥० वत्सर: । केतु: १॥० वत्सर: । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्ग्रहाणामस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
“अथोदयास्तमययो: परिज्ञानं प्रकीर्त्त्यते ।
दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥
सूर्य्यादभ्यधिका: पश्चादस्तं जीवकुजार्कजा: ।
ऊना: प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ॥
अल्पा विवस्वत: प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवा: ।
व्रजन्त्यभ्यधिका: पश्चादुदयं शीघ्रयायिन: ॥”*॥
एषां कालांशा यथा,—
“एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च ।
अस्तांशा भूमिपुत्त्रस्य दशसप्ताधिकास्तत: ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदय: प्राग्महत्तया ।
प्रागस्त उदय: पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगो: ॥
एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्द्दशभिरंशकै: ।
वक्रशीघ्रगती चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
एभ्योऽधिकै: कालभागैर्द्दृश्या न्यूनैरदर्शना: ।
भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तय: ॥”
इति सूर्य्यसिद्धान्त: ॥

तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
“भुजाब्धिचन्द्रा-१२२ स्त्रिदशाश्च ३३ दन्ता ३२ वेदाचला ४७ रामकृती ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्रे बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥”
एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्तज्ञानम् । यथा,—
“तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे जात्य-२२ ब्धि ४ विश्वे-१३ द्दिगि-१० नैश १२ मासै: ।
महास्तवक्रास्तविधौ सितस्य क्रमेण वक्रस्तु नवेन्दुमासै: १६ ॥”
गुरोरुदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्रमहास्तानां प्राक् पश्चात् बाल्यवृद्धदिनज्ञानम् । यथा,—
“वृद्ध: पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
बालश्च पक्षं १५ वचसां पति: स्यात् ।
एवं सित: पञ्चदिनानि वृद्धो
बालो भवेत्त्रीणि दिनानि वक्रे ॥
वृद्धस्तु पक्षं १५ भृगुजो महास्ते
बाल: पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥
अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
“जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्
दधिशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम् ।
नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्मुकुटभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सर्व्वगुणोपेतं नमामि शशिन: सुतम् ॥
देवतानामृषीणाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि बृहस्पतिम् ॥
हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
सिंहिकाया: सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्द्दकम् ।
रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं य: पठेत् प्रयत: शुचि: ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशय: ॥
ऐश्वर्य्यमतुलञ्चापि आरोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वञ्च नित्यं तस्योपजायते ॥
तस्करोऽग्नियमो वायुर्ये चान्ये ग्रहपीड़का: ।
ते सर्व्वे प्रशमं यान्ति व्यासो ब्रूयान्न संशय: ॥”
इति श्रीव्यासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रहाणामन्यद्विवरणन्तु ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नवग्रहे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
“वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”)

नवच्छात्रः, पुं, (नवो नूतनश्छात्रः ।) प्रथममध्ययने प्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्य्यायः । क्रियाकारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवतः, पुं, (नूयते स्तूयते इति । नु + बाहुलकात् अतच् ।) कुथः । करिकम्बलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४४ ॥

नवतिः, स्त्री, (नव दशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ९० नब्बइ इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ३ । ६९ ।

"इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥"

नवतिसंख्यान्विते च । यथा, मनुः । ३।१७७ ।
"वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥")

नवतिका, स्त्री, (नवं नूतनं तेकते करोतीति । तिक + कः । टाप् ।) तूलिका । इति हारावली । १३७ ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । ततष्टाप् । नवतिसंख्या ॥)

नवतिशः, [स्] व्य, बहुनवति । नवति नवतीति वीप्सायां चशस्प्रत्ययः ॥

नवती, स्त्री, (नवतिः + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नवतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

नवदण्डं, क्ली, (नवो दण्डो नव दण्डा वा यत्र ।) राज्ञां छत्रविशेषः । यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
"मनोहरं त्रिकनकदण्डञ्च नवदण्डकम् ।
छत्रञ्च त्रिविधं ज्ञेयं त्रिविधानां महीभुजाम् ॥"
अस्य विवरणं छत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवदलं, क्ली, (नवं दलमिति कर्म्मधारयः ।) पद्मस्य केशरसमीपस्थदलम् । पद्मादीनां जटिकाकारनवपत्रम् । तत्पर्य्यायः । संवर्त्तिका २ । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥ संवर्त्तिः ३ संवर्त्ती ४ । इति भरतः ॥ सामान्यनूतनपत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ दलमात्रम् । इति मधुः ॥

नवदीधितिः, पुं, (नव दीधितयः किरणानि यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥

नवदुर्गा, स्त्री, (नवसंख्यान्विता दुर्गा ।) नवपत्रिका । (यदुक्तम् ।
"कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥")
यथा, वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"पत्रिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।
पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां त्रिदशेश्वरि ! ॥"
कुमारिका १ त्रिमूर्त्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ काली ५ चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ भद्रा ९ इति नवनामिका कन्या । यथा,—
"मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥"
इति निर्णयसिन्धुः ॥

नवदोला, स्त्री, (नवा नूतना दोला ।) नूतनप्रेङ्खा । अस्या विवरणं चतुर्द्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ तदारोहणदिनं यथा,—
"उग्रेन्दुमूलार्द्रहिशिवाग्निवर्ज्जं
शस्तेन्दुतारातिथिलग्नयोगे ।
विष्टिक्षमापुत्रयमाह्ववर्ज्जं
दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

नवधा, व्य, (नव + प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः । यथा,—
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥"

नवनाडीचक्रं, क्ली, (नवनक्षत्रयुक्तं नाडीचक्रम् ।) राज्ञो नवनक्षत्रयुक्तवक्ररेखात्रयात्मकचक्रम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशभम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
नाभ्यः स्युः पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्ऋक्षः स्यात् ।
नवनक्षो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः ॥"

नवनी, स्त्री, (नवं नीयते इति । नी + डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) नवनीतम् । यथा,—
"अहो हैयङ्गवीनानां नवनीनां परं सुदा ।
लड्डुकानां शर्कराणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४५ अध्यायः ॥

नवनीतं, क्ली, (नवं नीयतेऽनेनेति । नी + क्तः ।) गव्यविशेषः । माखन् इति ननी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नवोद्धृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ॥ सरजम् ३ मन्थजम् ४ हैयङ्गवीनम् ५ । इति रत्नमाला ॥ दधिजम् ६ सारम् ७ हैयङ्गवीनकम् ८ । अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलावहत्वम् । सुमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । संग्राहकत्वम् । कफरुचिकारकत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूलकासश्रमनाशित्वम् । सुखकरत्वम् । कान्तिपुष्टिप्रदत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सर्व्वदोषापहरत्वञ्च ॥ * ॥ नवोद्भवगव्यमाहिषनवनीतगुणाः । बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वातवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ माहिषनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । सुन्दरत्वञ्च ॥ * ॥ छागनवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आविकनवनीतगुणाः । हिमत्वम् । लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते गुदशूले हितत्वञ्च ॥ * ॥ ऐड़कनवनीतगुणाः । क्लिष्टगन्धत्वम् । शीतलत्वम् । मेधानाशित्वम् । गुरुत्वम् । पुष्टिस्थौल्यकारित्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भित्वम् । जन्तुपित्तकफकृमिनाशित्वञ्च ॥ * ॥ अश्वीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । ईषद्वातापहारकत्वञ्च ॥ * ॥ गार्द्दभीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । मूत्रदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ औष्ट्रनवनीतगुणाः । पाके शीतलत्वम् । व्रणकृमिकफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥ नारीनवनीतगुणाः । रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । सर्व्वरोगविषनाशित्वञ्च ॥ * ॥

अथ साधारणनवनीतगुणाः ।
"शीतं रुच्यनवोद्धृतं सुमधुरं वृष्यञ्च वातापकासघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं संग्राहि मूलापहम् ।
बल्यं पुष्टिकरं तृषार्त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्युद्भवं पित्तजित् ।
एकाहाध्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम् ।
अरुच्यं सर्व्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धितं स्मृतम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च । गव्यनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् ।
संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्द्दितकासनुत् ॥
तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥" * ॥
माहिषनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।
"दुग्धोत्थं नवनीतन्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥"
अथ सद्यःसमुद्धृतनवनीतगुणाः ।
"नवनीतञ्च सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥"
अथ चिरन्तननवनीतगुणाः ।
"सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्यर्शःकुष्ठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरुमेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"नवनीतं नवं वृष्यं ग्राहि वर्णबलाग्निकृत् ।
चक्षुष्यं बृंहणं स्निग्धं ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥
क्षीरोत्थितं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

नवनीतकं, क्ली, (नवनीतात् कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) घृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीत + स्वार्थे कन् । नवनीतम् । यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
"सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकञ्च ॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"म्रक्षणं सरजं हैयङ्गवीनं नवनीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

नवनीतधेनुः, स्त्री, (नवनीतेन कृता धेनुः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) दानार्थकृतनवनीतमयधेनुविशेषः । यथा,—
"नवनीतमयीं धेनुं शृणु राजन् ! प्रयत्नतः ।
यां श्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमौ गोचर्म्ममात्रतः ।

कृष्णचर्म्मण्यगास्येव तस्योपरि च धारयेत् ॥
कुम्भन्तु नवनीतस्य प्रस्थमात्रस्य धारयेत् ।
वर्षं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् ॥
कृत्वा विधानेन च राजसिंह-
सुवर्णशृङ्गी सुमुखी च कार्य्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु
कृत्वा तथान्यच्च गुडेन जिह्वाम् ॥
ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलैश्च दन्ताः
प्रकल्प्य सास्नाञ्च सितैश्च सूत्रैः ॥
नवनीतस्तनीं राजन्निक्षुपादां प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां दर्भरोमवतस्त्वचीम् ॥
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुराम् पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु संयुतां सर्व्वतो दिशः ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कृतम् ।
दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निर्जितात्मवान् ।
मन्त्रास्त एव जप्तव्याः सर्व्वधेनुषु ये स्मृताः ॥
पुरा देवासुरैः सर्व्वैः सागरस्य तु मन्थने ।
उत्पन्नं दिव्यममृतं नवनीतमिदं शुभम् ॥
आप्यायनञ्च भूतानां नवनीत ! नमोऽस्तु ते ।
एवमुच्चार्य्य तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
धेनुञ्च दत्त्वा सुमुदां सोपधानां
नयेद्गृहं विप्रवर्य्यस्य भूयः ।
हविष्यमेव सरसञ्चोपभुक्त्वा
तिष्ठेद्दिनं धेनुदस्त्वेणि विप्रः ॥
यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
पितृभिः पूर्व्वजैः सार्द्धं भविष्यद्भिश्च मानवः ।
विष्णुलोकं व्रजत्याशु यावदाभूतसंप्लवम् ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

[नव]पाठकः, पुं, (नवो नूतनः पाठकोऽध्यापकः ।) नूतनाध्यापकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

[न]वफलिका, स्त्री, (नवं फलं यस्याः । क्वापि व्यत इत्वम् ।) .नव्यम् । नवजातरजोऽङ्गना । इति मेदिनी । के, २३० ॥

[न]वमः, त्रि, (नवन्+“तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततो “नान्ताद-संख्यादेर्म्मट् ।” ५ । २ । ४९ । इति डटो मट् ।) नवानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ नयइ इत्यादि भाषा ॥

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना स्तुत्या वा मल्लिका ।) नवमालिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।
“रम्यं हर्म्म्यतलं नवाः सुनयना गुञ्जद्द्विरेफा लताः ।
प्रोन्मीलन्नवमल्लिकाः सुरभयो वाताः सचन्द्रा निशाः ॥”)

नवमालिका, स्त्री, (नवा नूतना मालिक। मल्लिका-पुष्पम् ।) नवमल्लिकापुष्पम् । वासन्ती नेवारी इति लोके । नेयालि, इति नेओयार इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिमोदा २ शैली ३ शीतोद्भवा ४ सप्तला ५ सुकुमारी ६ सुरभिः ७ शुचिमल्लिका ८ सुगन्धा ९ शिखरिणी १० नवाली ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ भद्रवल्ली १२ देवलता १३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्ध-निलया १४ मालिका १५ नवमल्लिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । अति-शैत्यत्वम् । सुरभित्वम् । सर्व्वरोगहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ सप्तामगुणाः ।
“नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमालिका ।
वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

नवमी, स्त्री, (नवम+टित्त्वात् ङीप् ।) तिथि-विशेषः । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे ९ कृष्णपक्षे २४ पञ्जिकाकारसङ्केतेन एतदङ्कबोधिता ॥ अथ नवमीव्यवस्था । “सा चाष्टमीयुता ग्राह्या युग्मात् । भविष्ये ।
‘मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥’
तथा भविष्ये ।
‘माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्च्चनमुपोषणम् ।
सर्व्वं तदक्षयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥’
तथा कालिकापुराणम् ।
‘नवम्यां नववर्षाणि राजन् ! पिष्टाशनो भवेत् ।
तस्य तुष्टा भवेद्गौरी सर्व्वकामप्रदा शुभा ॥’
अदोत्यादि नवम्यास्तिथावारभ्य नव वर्षाणि यावत् प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्ति-व्रतमिति सङ्कल्पे विशेषः । सर्व्वकामप्रदगौरी-तोषः फलम् ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ श्रीराम-नवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ इयं दुर्गा-तिथिः । तत्र तस्याः पूजा कर्त्तव्या । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“इयं देवी वरारोहा यातु शैलं हिमाचलम् ।
तत्र यूयं सुराः सर्व्वे गत्वा नन्दत माचिरम् ॥
नवम्याञ्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।
वरदा सर्व्वलोकानां भविष्यति न संशयः ॥
नवम्यां यश्च पिष्टाशी भविष्यति हि मानवः ।
नारी वा तस्य सम्पन्नं भविष्यति मनोगतम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
कार्त्तिकशुक्लनवम्यां जगद्धात्रीपूजाप्रमाणानि यथा,—
“प्रपूजयेज्जगद्धात्रीं कार्त्तिके शुक्लपक्षके ।
दिनोदये च मध्याह्ने सायाह्ने नवमेऽहनि ॥”
इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
“कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उषस्यह्नोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्त्रारोग्यधनं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥
“कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायाः प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रवृद्धये ॥”
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
अथ नवमीजातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“विरोधकर्त्ता स्वजनैरगम्यः
परापकारार्थमतिः कुशीलः ।
आचारहीनः कृपणः कठोरः
प्रसूतिकाले नवमी यदि स्यात् ॥”

नवयौवना, स्त्री, (नवं यौवनं यस्याः ।) युवती । तत्पर्य्यायः । दिक्करी २ । इति हारावली । १५४ ॥ तालुनी ३ कुहिली ४ । इति शब्दमाला ॥

नवरङ्गं, स्त्री, (नव रङ्गा यस्मात् ।) कायस्थ-मुख्यकुलीनानां पञ्चदानचतुर्म्मर्य्यादात्मककुल-विशेषः । तद्यथा,—
“समाने प्रथमं दानं द्वितीयञ्च कनिष्ठके ।
षड्भ्रातरि तृतीयञ्च मध्यश्रेष्ठे चतुर्थकम् ॥
तेष्वोणे पञ्चमं दानं कुर्य्यादेतद्विधानतः ।
गृहयां जन्मनि समे कनिष्ठे च द्वितीयकम् ॥
तृतीयं जन्ममध्यांशे तेष्वोणेऽपि चतुर्थकम् ।
नवरङ्गमिति प्रोक्तं मुख्यानां हि महागुणम् ॥”
इति कुलाचार्य्यकारिका ॥

नवरत्नं, क्ली, (नवानां रत्नानां समाहारः ।) नवप्रकारमणयः । तद्यथा,—
“मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(यथा च,—
“वज्रञ्च मौक्तिकञ्चैव माणिक्यं नीलमेव च ।
तथा मरकतं ज्ञेयं महारत्नानि पञ्चधा ॥
गोमेदः पद्मरागश्च वैदूर्य्यञ्च प्रवालकम् ।
चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिदं स्मृतम् ॥”
“रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥
रत्नं हीरा । गारुत्मतं पान्ना । माणिक्यं पद्म-रागः । इन्द्रनीलः नीला ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नव रत्नानि यथा,—
“वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने ।
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ॥
गुरौ मुक्तां भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ।
राहौ गोमेदकं धार्य्यं केतौ मरकतन्तथा ॥”
इति दीपिका ॥
विक्रमादित्यराजसभास्थनवसंख्यकपण्डिताः । यथा,—
“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”
इति नवरत्नम् ॥
नव श्लोकाः । यथा,—
“मित्रमर्थौ तथा नीतिर्धर्म्मकार्पण्यमूर्खकाः ।

स्त्रीणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नमिदं क्रमात् ॥
मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं
कार्य्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेमणा समैर्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्य्याद्वशम् ॥ १ ॥
अर्थो लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो लाञ्छनं
लुब्धोऽकीर्त्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्य दोषे रतिम् ।
निःस्वो वञ्चनमुन्मना विकलतां शोकाकुलः संशयं
दूर्वागप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ २ ॥
नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनानां धृति-
र्दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥
धर्म्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिर्भावनीया सदैव
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयम् ।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषगुणौ योजनीयौ च काले
आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः ॥ ४ ॥
कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
मर्य्यादा व्यसनैर्धनानि विपदा स्थैर्य्यं प्रमादैर्द्विजः ।
पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं
दारिद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हृतः ॥ ५ ॥
मूर्खो शान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्म्मशीलो
दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्धर्म्महीनः ।
आज्ञाहीनो नरेन्द्रः सुचिरपि सततं यः पराशोपभोगी
वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिग्विडम्बप्रकारम् ॥ ६ ॥
स्त्रीणां यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञां प्रतापः सतां
सत्यं स्वल्पधनस्य सञ्चितिरसद्दृष्टस्य वाग्डम्बरः ।
साचारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता
सेनाया धनसुन्नतेर्गुणचयः शान्तेर्विवेको बलम् ॥ ७ ॥
विद्वान् संसदि याचकः परवशो मानी दरिद्रो गृही
वित्ताढ्यः कृपणः सुखी परवशो वृद्धो न तीर्थाश्रितः ।
राजा दुःसचिवः प्रियः कुलभवो मूर्खः पुमान् स्त्रीजितः
वेदान्ती हतसत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ ८ ॥
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्द्धयन्
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विश्लेषयन् संहतान् ।
तीव्रान् कण्टकिनो बहिर्नियमयन् म्लानान् मुहुः सेचयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥)

नवरात्रं, क्ली, (नवानां रात्रीणां समाहारः । तत् साधनत्वेनास्त्यस्येति अच् ।) आश्विनशुक्लप्रतिपदादिनवमीपर्य्यन्तनवदिनकर्त्तव्यदुर्गाव्रतविशेषः । तस्यारम्भः । देवीपुराणे डामरतन्त्रे च देवीवचः ।

"अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥"

मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः ।

"पूर्व्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।
नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्य्यं शुभमिच्छता ॥"

अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ।

"एवञ्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
स्नातैः समुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्त्रियैर्नृपैः ॥
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः ॥"

मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि ।

"कन्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अयाची त्वथवैकाशी नक्ताशी वाथ वायुदः ॥
भूमौ शयीत चामन्त्र्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
बलिञ्च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥"

स्कान्दे ।

"मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
संपूज्य नवदुर्गाञ्च नक्तं कुर्य्यात् समाहितः ॥
नवरात्राभिधं कर्म्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।
तिथिवृद्धौ तिथिह्रासे नवरात्रमपार्थकम् ॥
अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षयः ॥" * ॥

तत्र पूजाविधिः । सा च जयन्तीत्यादिमन्त्रेण नवाक्षरेण वा कार्य्या । यथा । सङ्कल्पं विधाय घटं संस्थाप्य तत्र देवीमावाह्य षोडशोपचारैः पूजयित्वा माषभक्तबलिं कुष्माण्डादिबलिं वा निवेदयेत् ॥ * ॥ ततः कुमारीपूजा । यदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे ।

"एकैकां पूजयेत् कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकन्तु वा ।"

तथा,—

"नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्य्यं द्विगुणेन तु ।
एकवृद्ध्या लभेत् क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ।"

अथ कुमारीनिर्णयः ।

"एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जये
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ।"

तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्य्यन्तम् । कुमारि
त्रिमूर्त्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ काल
चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९
नवनामभिक्ताः पूजनीयाः । आसामावा
मन्त्रः । यथा,—

"मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातॄणां रूपधारिणी
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यह
एवमभ्यर्च्चनं कुर्य्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ।"

तासां त्याज्यत्वमाह ।

"ग्रन्थिस्फुटितशीर्णाङ्गीं रक्तपूयव्रणाङ्कितम
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां तनुरोमश
सन्त्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम्"

तासां जातिविशेषे फलविशेषो यथा,—

"ब्राह्मणीं सर्व्वकार्य्ये च जयार्थे नृपवंशजाम्
लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम्
दारुणे चान्त्यजातानां पूजयेद्विधिना नरः ।"

अत्र वेदचण्डीपाठ उक्तः । रुद्रयामले ।

"एवं चतुर्व्वेदविदो विप्रान् सर्व्वान् प्रसादये
तेषाञ्च वरणं कार्य्यं वेदपारायणाय वै ॥"

तथा,—

"एकोत्तराभिवृद्ध्या तु नवमीं यावदेव हि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥"

अत्राश्वतोऽश्वपूजनमुक्तम् । मदनरत्ने दे
पुराणे ।

"अश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातियोगे शुभे दिने ।
पूर्व्वमुच्चैःश्रवा नाम प्रथमं श्रियमाहरत् ।
तस्मात् साश्वैर्नरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया स
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
शान्तिः स्वस्त्ययनं कार्य्यं तथा तेषां दिने दि
धान्यं भल्लातकं कुष्ठं वचा सिद्धार्थकास्तथा
पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थिरूपास्तु बन्धयेत् ।
वायव्यैर्वारुणैः सौरैः शाक्रैर्मन्त्रैः सवैष्णवैः ॥
वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्य्यो दिने दिने ॥"

तत्र गजपूजापि । कल्पतरौ ।

"ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ।
पृथिवीमवहन् पूर्व्वं सशैलवनकाननाम् ॥
कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तस्मात्तांस्तत्र पूजयेत् ॥"

अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां भविष्ये ।

"केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।
पट्टतैलं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ॥
दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकन्तथा ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमञ्जनम् ॥
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ।
षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रवेशयेत् ।
उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या तु पूजनम् ॥
नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्य्याद्बलिस्तथा ।
संपूज्योपोषणं कुर्य्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः ॥
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
स्कन्दवत् पालयेद्देवी तं पुत्रधनकीर्त्तिभिः ॥”
आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् ।
यथोक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे ।
“मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्व्वाषाढासु पूजनम् ।
उत्तरासु बलिं दद्यात् श्रवणेन विसर्ज्जयेत् ॥”
रुद्रयामलेऽपि ।
“मूलर्क्षे सुराधीश पूजनीया सरस्वतीम् ।
पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवमृक्षकम् ॥
नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन ।
पुस्तके स्थापिते देवि ! विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥”
स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्बूलचर्व्वणादिकं न निषिद्धम् । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ गारुडे ।
“गन्धालङ्कारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
एतत् सभर्तृकोपवासविषयम् ॥ * ॥ हेमाद्रौ । आश्विनमाघचैत्रश्रावणमासचतुष्टये कृष्णाष्टम्यादिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय । अथवा नवरात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिकं दिवा । इत्युक्तम् । देवीपुराणे ।
“नवरात्रव्रतेऽशक्तस्त्रिरात्रञ्चैकरात्रकम् ।
व्रतञ्चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥” *
(यथाच देवीभागवते । ३ । २६—२७ ।
“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
शरत्काले विशेषेण कर्त्तव्यं विधिपूर्व्वकम् ॥
वसन्ते च प्रकर्त्तव्यं तथैव प्रेमपूर्व्वकम् ।
द्वावृतू यमदंष्ट्राख्यौ नूनं सर्व्वजनेषु वै ॥
शरद्वसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह ।
तस्माद्यत्नादिदं कार्य्यं सर्व्वत्र शुभमिच्छता ॥
द्वावेव सुमहाघोरावृतू रोगकरौ नृणाम् ।
वसन्तशरदावेव जननाशकरावुभौ ॥
तस्मात्तत्र प्रकर्त्तव्यं चण्डिकापूजनं बुधैः ।
चैत्राश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्व्वं नराधिप ! ॥
अमावस्यां च सम्प्राप्य सम्भारं कल्पयेच्छुभम् ।
हविष्यं चाशनं कार्य्यमेकभुक्तन्तु तद्दिने ॥
मण्डपस्तु प्रकर्त्तव्यः समे देशे शुभे स्थले ।
हस्तषोड़शमानेन स्तम्भध्वजसमन्वितः ॥
गौरमृद्गोमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
तन्मध्ये वेदिका शुभ्रा कर्त्तव्या च समा स्थिरा ॥
चतुर्हस्ता च हस्तोच्चा पीठार्थं स्थानमुत्तमम् ।
तोरणानि विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ॥
रात्रौ द्विजानथामन्त्र्य देवीतत्त्वविशारदान् ।
आचारनिरतान् दान्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
प्रतिपद्दिवसे कार्य्यं प्रातःस्नानं विधानतः ।
नद्यां नदे तड़ागे वाऽवाप्यां कूपे गृहेऽथ वा ॥
प्रातर्नित्यं पुरः कृत्वा द्विजानां वरणं ततः ।
अर्घ्यपाद्यादिकं सर्व्वं कर्त्तव्यं मधुपूर्व्वकम् ॥
वस्त्रालङ्करणादीनि देयानि च स्वशक्तितः ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं विभवे सति कर्हिचित् ॥
विप्रैः सन्तोषितैः कार्य्यं सम्पूर्णं सर्व्वथा भवेत् ।
नव पञ्च त्रयश्चैको देव्याः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥
वरयेद्ब्राह्मणं शान्तं पारायणकृते तदा ।
स्वस्तिवाचनकं कार्य्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
वेद्यां सिंहासनं स्थाप्य क्षौमवस्त्रसमन्वितम् ।
तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
रत्नभूषणसंयुक्ता मुक्ताहारविराजिता ।
दिव्याम्बरधरा सौम्या सर्व्वलक्षणसंयुता ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
अर्च्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
सुतीर्थजलसम्पूर्णं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
पार्श्वे पूजार्थसम्भारान् परिकल्प्य समन्ततः ।
गीतवादित्रनिर्घोषान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
तिथौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
प्रथमे दिवसे राजन् ! विधिवत् कामदं नृणाम् ॥
नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ।
उपवासेन नक्तेन चैकभक्तेन वा पुनः ॥
करिष्यामि व्रतं मातर्नवरात्रमनुत्तमम् ।
साहाय्यं कुरु मे देवि ! जगदम्ब ! ममाखिलम् ॥
यथाशक्ति प्रकर्त्तव्यो नियमो व्रतहेतवे ।
पश्चात् पूजा प्रकर्त्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
मन्दारकरणाशोकचम्पकैः करवीरकैः ॥
मालतीब्रह्मकापुष्पैस्तथाबिल्वदलैः शुभैः ।
पूजयेज्जगतां धात्रीं धूपैर्दीपैर्व्विधानतः ॥
फलैर्नानाविधैरर्घ्यं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाड़िमीकदलीफलैः ॥
नारङ्गैः पनसैश्चैव तथा पूगफलैः शुभैः ।
अन्नदानं प्रकर्त्तव्यं भक्तिपूर्व्वं नराधिप ! ॥
नैवेद्यानि विचित्राणि सर्व्वान्नसंयुतानि च ।
ओदनं पायसञ्चैव पूपांश्च वटकांस्तथा ॥
मांसाशनं ये कुर्व्वन्ति तैः कार्य्यं पशुहिंसनम् ।
महिषाजवराहाणां बलिदानं विशिष्यते ॥
देव्यग्रे निहता यान्ति पशवः स्वर्गमव्ययम् ।
न हिंसा पशुजा तत्र निघ्नतां तत्कृतेऽनघ ! ॥
अहिंसा याज्ञिकी प्रोक्ता सर्व्वशास्त्रविनिर्णये ।
देवतार्थे विसृष्टानां पशूनां स्वर्गतिर्ध्रुवा ॥
होमार्थञ्चैव कर्त्तव्यं कुण्डञ्चैव त्रिकोणकम् ।
स्थण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्रव्यैर्मनोहरैः ।
गीतवादित्रनृत्यैश्च कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥
नित्यं भूमौ च शयनं कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
वस्त्रालङ्करणैर्हृद्यैर्भोजनैश्च सुधामयैः ॥
एकैकां पूजयेन्नित्यमेकवृद्ध्या तथा पुनः ।
[illegible]
द्विगु
विभवस्यानुसारेण कर्त्तव्यं पूजनं किल ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं राजन्भक्तिमखे सदा ॥
एकवर्षा न कर्त्तव्या कन्या पूजाविधौ नृप ! ।
परमज्ञा तु भोगानां गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ।
त्रिमूर्त्तिश्च त्रिवर्षा च कल्याणी चतुरब्दिका ॥
रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता ।
चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शाम्भवी ॥
नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ।
अत ऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्या सर्व्वकार्य्यविगर्हिता ॥
एभिश्च नामभिः पूजा कर्त्तव्या विधिसंयुता ।
तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
कुमारी पूजिता कुर्य्याद्दुःखदारिद्र्यनाशनम् ।
शत्रुक्षयं धनायुष्यबलवृद्धिं करोति वै ।
त्रिमूर्त्तिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
धनधान्यागमश्चैव पुत्रपौत्रादिवृद्धयः ॥
विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी यश्च पार्थिवः ।
सुखार्थी पूजयेन्नूनं कल्याणीं सर्व्वकामदाम् ॥
रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्विधिवन्नरः ।
कालिकां शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्व्वकम् ॥
ऐश्वर्य्यधनकामश्च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
पूजयेच्छाम्भवीं नित्यं नृप ! संमोहनाय च ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ।
वाञ्छितार्थस्य सिद्ध्यर्थं सुभद्रां पूजयेत् सदा ॥
श्रीरस्त्विति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ।
श्रीयुक्तमन्त्रैरथवा बीजमन्त्रैरथापि वा ॥
कुमारस्य च तत्त्वानि या सृजत्यपि लीलया ।
कादीनपि च देवांस्तां कुमारीं पूजयाम्यहम् ॥
सत्त्वादिभिस्त्रिमूर्त्तिर्या तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
त्रिकालव्यापिनी शक्तिस्त्रिमूर्त्तिं पूजयाम्यहम् ॥
कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजिताऽनिशम् ।
पूजयामि च तां भक्त्या कल्याणीं सर्व्वकामदाम् ॥
रोहयन्ती च बीजानि प्राग्जन्मसञ्चितानि वै ।
या देवी सर्व्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
काली कालयते सर्व्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
कल्पान्तसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
चण्डिकां चण्डरूपाञ्च चण्डमुण्डविनाशिनीम् ।
तां चण्डपापहरिणीं चण्डिकां पूजयाम्यहम् ॥
अकारणात् समुत्पत्तिर्यन्मयैः परिकीर्त्तिता ।
यस्यास्तां सुखदां देवीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
दुर्गात् त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी ।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥
सुभद्राणि च भक्तानां कुरुते पूजिता सदा ।
अभद्रनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
एभिर्म्मन्त्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्व्वदा बुधैः ।
वस्त्रालङ्करणैर्माल्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥”
“हीनाङ्गीं वर्ज्जयेत् कन्यां कुष्ठयुक्तां व्रणाङ्किताम् ।
गन्धस्फुरितहीनाङ्गीं विशालकुलसम्भवाम् ॥
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां बहुरोमशाम् ।
[illegible]रोगिणीं कन्यां रक्तपुष्पादिनाङ्किताम् ॥

दासीगर्भसमुद्भूता गोलका कन्यकोद्भवाम् ।
वर्ज्जनीयाः सदा चैताः सर्व्वपूजादिकर्म्मसु ॥
अरोगिणीं सुरूपाङ्गीं सुन्दरीं व्रणवर्ज्जिताम् ।
एकवंशसमुद्भूतां कन्यां सम्यक् प्रपूजयेत् ॥
ब्राह्मणी सर्व्वकार्य्येषु जयार्थे नृपवंशजा ।
लाभार्थे वैश्यवंशोत्था चैमे च शूद्रवंशजा ॥
ब्राह्मणैर्ब्राह्मणजाः पूज्याः राजन्यैर्ब्रह्मवंशजाः ।
वैश्यैस्त्रिवर्गजाः पूज्याश्चतस्रः पादसम्भवैः ॥
कारुभिश्चैव वंशोत्था यथायोग्यं प्रपूजयेत् ।
नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्व्वं सदैव हि ॥
अशक्तौ नियतं पूजां कर्त्तुं चेन्नवरात्रके ।
अष्टम्याञ्च विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ॥
पुराष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥
अतोऽष्टम्यां विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ।
नानाविधोपहारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
पायसैरामिषैर्होमैर्ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ।
फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदम्बिकाम् ॥
उपवासे ह्यशक्तानां नवरात्रव्रते पुनः ।
उपोषणत्रयं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं नृप ! ॥
सप्तम्याञ्च तथाष्टम्यां नवम्यां भक्तिभावतः ।
त्रिरात्रकरणात् सर्व्वं फलं भवति पूजनात् ॥
सम्पूर्णं तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणाञ्चैव भोजनैः ।
व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ।
धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानवृद्धिदम् ॥
आयुरारोग्यदञ्चैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा ।
विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्त्रार्थी वा भवेन्नरः ।
तेनेदं विधिवत् कार्य्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
विद्यार्थी सर्व्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात् ।
राज्यभ्रष्टो नृपो राज्यं समवाप्नोति सर्व्वथा ॥
पूर्व्वजन्मनि यैर्नूनं न कृतं व्रतमुत्तमम् ।
ते व्याधिनो दरिद्राश्च भवन्ति पुत्त्रवर्ज्जिताः ॥
वन्ध्या च या भवेन्नारी विधवा धनवर्ज्जिता ।
अनुमा तत्र कर्त्तव्या नेयं कृतवती व्रतम् ॥
नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ।
स कथं विभवं प्राप्य मोदतेऽत्र तथा दिवि ॥
रक्तचन्दनसंमिश्रैः कोमलैर्विल्वपत्त्रकैः ।
भवानी पूजिता येन स भवेन्नृपतिः क्षितौ ॥" * ॥)
अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । सा च दशम्यां कार्य्या ॥ * ॥ दशम्यां विशेषस्तु भार्गवार्च्चन-दीपिकायां भविष्ये ।
"शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्च्चयित्वा शमीवृक्षमर्च्चयेच्च ततः पुनः ॥"
शमीमन्त्रः । स्कान्दे हेमाद्रौ गोपथब्राह्मणे ।
"अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।
दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥"
तथा भविष्ये ।
"शमी शमयते पापं शमी शत्रुविनाशिनी ।
अर्ज्जुनस्य धनुर्द्धारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्व्विघ्नकर्त्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥"

अथ बलनीराजनम् । कल्पतरौ । तत्र मन्त्रः ।
"चतुरङ्गं बलं मह्यं निररिष्टं व्रजत्विह ।
सर्व्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ! ॥"
गौड़निबन्धे ज्योतिषे ।
"कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाक्रमम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोष्ठस्य सन्निधौ ॥"
इति निर्णयसिन्धुः ॥

नवरात्रिकं, क्ली, (नवरात्रेण निर्वृत्तम् । नवरात्र + "तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
"आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥"

नववधूः, स्त्री, (नवा नूतना वधूः ।) नवोढ़ा । नवीना भार्य्या । यथा,—
"असम्भवद्ध्वनरसा शतालिगणसेविता ।
करं न सहते राजन् ! भूमिर्नववधूरिव ॥"
इति हार्यकाव्यम् ॥ * ॥
नववध्वागमनदिनं यथा । तत्र अष्टमदशम-द्वादशषष्ठचतुर्थवर्षाणि निषिद्धानि । (यदुक्तं ज्योतिषे ।
"श्वश्रूं हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च दशाब्दिके ।
संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥
विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्व्वमिदं चिन्त्यं युग्माब्दादि विचक्षणैः ॥")
मासा मार्गफाल्गुनवैशाखा विहिताः । पक्षः शुक्लः । विहितनक्षत्राणि पुष्यस्वातीहस्ताधनिष्ठोत्तराषाढ़ोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदारेवतीमृगशिरोरोहिणीपुनर्व्वसुपूर्व्वाषाढ़ाः । वाराः बृहस्पतिबुधशुक्रसोमानाम् । तिथयो यात्राप्रकरणोक्ताः । त्र्यहस्पर्शवारवेलादिक्शूलादीन् परित्यज्य ताराचन्द्रशुद्धौ कालशुद्धौ च कार्य्यम् ॥
इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
"स्वातीमूलपुनर्व्वसूत्तरकराचित्रानुराधाश्विनी
रोहिण्यः श्रवणा द्विरागमविधौ पुष्या धनिष्ठा तथा ।
भर्त्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ काले पुनः शोभने
कुम्भाजालिरवौ शुभे शुभतिथौ वारादियाचोदिते ॥
वैशाखे मार्गशीर्षे हि फाल्गुने हि शुभे रवौ ।
नववध्वागमं कुर्य्यादन्यमासे विवर्ज्जयेत् ॥"
इति मथुरेशचक्रवर्त्तिकृतसारसंग्रहः ॥
(अस्यद्विरागमनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

नववध्वागमनं, क्ली, (नववध्वा आगमनम् ।) नवोढ़ायाः प्रथमपतिगृहगमनम् । तद्दिनं यथा,
"स्त्रीशुद्धराजघटालिसंयुतरवौ काले विशुद्धे भृगुं सन्त्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
त्यक्ताहस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नैवास्ति दोषं बुधाः ॥
एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥"
इति दीपिका ॥
अन्यत् नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नववरिका, स्त्री, (नवो वरोऽस्यस्या इति । नववर + ठन् ।) नवोढ़ा । इति हारावली । १५४ ॥

नववल्लभं, क्ली, (नवानां नवीनानां वल्लभम् ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवो वल्लभो यस्य ।) नवीनप्रिये, त्रि ॥

नववस्त्रं, क्ली, (नवं वस्त्रम् ।) नवीनवसनम् । नूतन कापड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अनाहतम् २ आहतम् ३ अहतम् ४ तन्त्रकम् ५ निष्प्रवाणि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नवाम्बरम् ७ इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥

अथ नववस्त्रपरिधानदिनम् ।
तत्र वाराः बुधबृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि रोहिणीमृगशिरोमघानुराधाधनिष्ठापुष्यविशाखाहस्ताश्विन्युत्तरफल्गुन्युत्तराषाढ़ोत्तरभाद्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्व्वसुरेवत्यः ॥
"धनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तरासु च ।
ज्येष्ठा पुनर्व्वसुस्वाती चित्राश्विनी च रेवती ॥"
इति सारसंग्रहः ।
अपि च ।
"धातानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता-
चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।
जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
धार्य्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्ट्यै ॥
शीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

नवशायकः, पुं, (नवविधः शायक इव ।) नवशा गोपादिजातिविशेषः । नवशाक इति भाषा ॥ यथा, पराशरसंहितायाम् ।
"गोपमाली तथा तैली तन्त्री मोदकवारुजी ।
कुलालः कर्म्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥"

नवसूतिका, स्त्री, (नवा सूतिः प्रसवो यस्याः । कप् ।) धेनुः । इत्यमरः । २ । ९ । ७१ ॥ नूतनप्रसवायाञ्च ॥

नवांशः, पुं, (नवमोऽंशः ।) मेषादिद्वादशलग्नानां नवभागः । यथा, दीपिकायाम् ।
"चराणां सन्निकोणानां तच्चराद्या नवांशकाः ॥"
"मेषकेशरिधनुषां मेषाद्यास्तु नवांशकाः ।
वृषकन्यामृगाणाञ्च मकरादिनवांशकाः ॥
तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः ।
कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः ॥
स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(नवभागमात्रम् ॥)

नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्गं यस्याः । टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवविधेन द्रव्येण अङ्गं यस्येति विग्रहे ।) पाचनविशेषे, स्त्री । यथा, वैद्यके ।
"विश्वाब्दताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥"

न्नं, क्ली, (नवं नूतनं अन्नम् ।) नूतनान्नम् । तन्निमित्तश्राद्धम् । यथा,—

वराह उवाच ।

"अकृत्वा यो नवान्नानि मम कर्म्मपरायणः ।
भुङ्क्ते ये नवान्नानि परैः पक्वानि केन च ॥
नाहं लोभेन पश्यामि पुनर्भोगेन सुन्दरि ! ।
प्रथममेव कर्त्तव्यं मम कर्म्मपरायणैः ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पतरस्तस्य नाश्नन्ति वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु भुञ्जीत नवान्नानि कथञ्चन ।
तस्य धर्म्मो विनश्येत एवमेतन्न संशयः ॥
प्रायश्च ते प्रवक्ष्यामि येन तत्र प्रमुच्यते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं त्रिरात्रन्तु तत एकेन वा पुनः ।
आकाशशयनं कृत्वा चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
एवं तत्र विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्व्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥"

इति नवान्नभोजनापराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति वराहपुराणम् ॥*॥ तस्य निषिद्धदिनं यथा,—

'सूर्य्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मास्थिते
नन्दामन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्त्तिके ।
मैत्र्यादित्रिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम् ॥"

सूर्य्ये चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशतिरहाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्य्ये । स्मर तिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमताराचये । उग्रः पूर्व्वात्रयमघाभरण्यः । अहिरश्लेषा । शिव आर्द्रा ।

'ज्येष्ठाशिवाहिगे सूर्य्ये ग्रहणेऽग्निशालके ।
नवान्नैर्भोजनं श्राद्धं जन्मचन्द्रे तिथौ न च ॥
अश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूलाजपदकेषु च ।
भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम् ॥"

तस्य विधिर्यथा,—

"प्राशीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥"

दीपिकायाम् ।

"मैत्र्यादित्रिशिवाग्न्येषु विभौमशनिवासरे ।
बालप्राशनवत् कुर्य्यान्नवान्नफलभक्षणम् ॥"

अधिकन्तु ।

"हस्तो स्वातिपुनर्व्वसू मृगशिरःपुष्यानुराधा तथा
मूलार्द्रा श्रवणौ च रेवतिधने चित्रामखे वारुणी ।
भाद्रे शुक्रविशाखयोश्च तुरगे सौम्येन्दुजीवार्कके
चन्द्रे शोभनतारके च शुभदं श्राद्धं नवान्नैः कृतम् ॥"

भोजराजः ।

"नक्षा विष्णुहयश्रुती मृगधरो मार्त्तण्डमैत्रादितौ.
मैत्रे चैव विशाखवायुधनभे मूलाश्विवह्नौ तथा ।
शुक्रे वारुण चन्द्रके शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते
नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेच्छ्राद्धं नवान्नोद्भवम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥'

आश्विनाधिकारे ।

"शुक्लपक्षे नवं धान्यं ज्ञात्वा पक्वं सुशोभनम् ।
गच्छेत् प्राची विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥"

इत्यादिना ब्रह्मपुराणे श्राद्धविधानात् ॥

अपि च ।

"शरदवसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

नवाम्बरं, क्ली, (नवं नूतनमम्बरं वस्त्रम् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ (यथा, समयप्रदीपे ।

"श्रीर्घ्ने रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥")

नवार्च्चिः, [स्] पुं, (नव अर्च्चींषि यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्ली, नवं नूतनं अर्च्चिः ।) नवशिखा ॥ (नव अर्च्चींषि इति विग्रहेण तु नवसंख्यककिरणार्थे बहुवचनम् ॥)

नवाहः, पुं, (नवं अहः । समासे टच् ।) नवदिनम् । प्रतिपत्तिथिः । इति विश्वः ॥

नविका, स्त्री, (नवोऽस्त्यस्या इति । नव+ठन्+टाप् । नवं नवं कायति इति वा ।) नवयौवनयुक्ता । इति स्त्रीत्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥

नवीनं, त्रि, (नवमेव । नव+"नवस्य न्वादेशो-त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।"५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खः न्वादेशश्च ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधरः ।

"गदाधरविनिर्म्मिता विविधदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवीमुदं वितनुतां सतां धीमताम् ॥")

नवोढा, स्त्री, (नवा नूतना ऊढा) नवविवाहिता । तत्पर्य्यायः । वधूः २ जनी ३ । इति जटाधरः ॥ नववरिका ४ दिक्करी ५ नवयौवना ६ । इति शब्दरत्नावली । १५४ ॥ मुग्धानायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा । "लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढा ।" तस्या उदाहरणं यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।

"बलान्नीता पार्श्वं मुखमनुमुखं नैव कुरुते
धुनानामश्लानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढा वोढारं रमयति च सन्तापयति च ॥")

नवोदकं, क्ली, (नवमुदकम् ।) नूतनजलम् । यथा, मिताक्षरायां स्मृतिः ।

"काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यं तत् त्र्यहम् ।
अकाले तु दशाहानि पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तन्निमित्तकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । यथा, शातातपः ।

"नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥
नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रागते रवाविति यावत् ।
'आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति ।'

इति नववर्षमाणधृतात् ॥

'प्राविट्काले समायाते रौद्रऋक्षगते रवौ ।
नाड़ीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥'

इति ब्रह्मयामलाच्च ॥

रौद्रमार्द्रा ॥ * ॥ नवोदकश्राद्धस्य सावकाशत्वात् त्रयोदश्यादिकनिषेधमाह दीपिकायाम् ।

'त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां
जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च ।
त्यक्त्वा चरीन्द्वेन्दुकरान्त्यमैत्र-
ध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम् ॥'

सितवासरं शुक्रवारम् । चरं राशिः । चर्म्यादयः श्रवणपुष्यहस्तमृगशिरोधनिष्ठारेवत्यनुराधोत्तरा त्रिमयरोहिण्यः । कृष्णपक्षे चेन्नवोदकश्राद्धकालस्तदोभयोः श्राद्धयोस्तन्त्रात् सिद्धिः ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नवोद्धृतं, क्ली, (नवमुद्धृतम् ।) नवनीतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ नूतनोत्थिते, त्रि ॥

नव्यं, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । णु स्तुतौ+"अचो यत् ।" ३ । १ । ६७ । इति यत् । यद्वा, नवमेव । "शाखादिभ्यो यत् ।" ५ । ३ । १०३ । इति स्वार्थे यत् ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३।१।७७॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।

"नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥"

स्तुत्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १३ । ३ ।

"त्वया गो अम्ब त्वतयत्नृतिम
भुयो नवेदा उचयस्य नव्यः ॥")

स्त्री, स्तुतिः । णु ल स्तुतौ भावे अल् नवशब्दात् स्वार्थे ये निष्पन्नः ॥

नव्यः, पुं, (नूयते इति । णु+यत् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नशाकः, पुं, (नश्यतीति । नश नाशे+"आकः खजादेः स तु कित् ।" १।२३३ । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् आकः ।) काकभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

नशिता, [तृ] त्रि, नाशाश्रयः । इति नशधातोः कर्त्तरि तृचप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नश्यत्प्रसूतिका, स्त्री, (नश्यन्ती प्रसूतिः सन्ततिर्यस्याः । कप् । ततष्टाप् ।) मृतवत्सा । तत्पर्य्यायः । नष्टः २ मृतपुत्रिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥

नश्वरः, त्रि, (नश्यतीति । नश+"इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।"३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।) नाशप्रतियोगी । ध्वंसयोग्यः । इति नशधातोः कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ५ । १८ । ४ ।

"वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥")

नष्टः, त्रि, (नश + क्तः ।) अदर्शनविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
"नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानु शोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥"
अधमः । यथा, चाणक्ये । ८० ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः ॥"
प्रचलितः । यथा, हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
"तृतीये तु मुहूर्त्ते सा नष्टा बाणपुरात् तदा ।
सखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥"
पलायितः । यथा, रत्नावल्याम् ।
"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ॥"
निष्फलः । यथा, मनुः । ३ । १८० ।
"नष्टं देवलके दत्तं अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ ॥")
नाशाश्रयः । यथा । "योगो नष्टः परन्तप ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशे, क्ली ॥

नष्टचन्द्रः, पुं, (नष्टो दृष्टचन्द्रः ।) सौरभाद्रस्योभयपक्षे चतुर्थ्यामुदितचन्द्रः । यथा,—
"नष्टचन्द्रो न द्रष्टव्यश्च भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽशुद्धः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः ॥
चन्द्रस्तारापहरणं कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति हे नन्द ! कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्को महीतले ॥
'सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥'
इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधुः पिबेद्ध्रुवम् ॥
पुरा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नदत्ताम्बरा सती ॥
सुश्रोणी सुस्मिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
अतीवकबरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरबिन्दुना सार्द्धं चारुचन्दनबिन्दुभिः ।
कस्तूरीबिन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोज्ज्वला ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणकणज्जीररञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुचारुकज्जलोज्ज्वला ॥
सुचारुचारुमुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोज्ज्वला ॥
कामिनीष्वतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादं सा स्वगृहं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्व्वाङ्गमनङ्गबाणपीड़ितः ।
भाद्रे चतुर्थ्यां चन्द्रश्च जहार चेतनं व्रज ! ॥
ज्ञानं क्षणेन संप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामोन्मत्तः कामिनीन्तां समाश्लिष्य चुचुम्ब सः ।
शृङ्गारं कर्त्तुमुद्यन्तं तमुवाच गुरुप्रिया ॥

तारकोवाच ।
त्यज मां त्यज मां चन्द्र ! सुरेषु कुलपांसक ! ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीञ्च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीसङ्गमने ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
पुत्रस्त्वं तव माताहं धैर्य्यं कुरु सुरेश्वर ! ॥
धिक् त्वां श्रुत्वा सुरगुरुर्भस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्राधिकश्च शिष्यश्च प्रियो मत्स्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्म्मं रक्ष पापिष्ठ ! मामेव मातरं त्यज ।
दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां संग्रहीष्यसि ॥
विलङ्घ्य तारावचनं ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुग्रस्तो चनग्रस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्की यक्ष्मणा ग्रस्तो भविष्यसि न संशयः ॥
चन्द्रमेवं तदा तूर्णं कामदेवं शशाप सा ।
तेजस्विना केनचित्त्वं भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च ज्ञात्वा च रमणं व्रज ! ।
क्रोड़े निधाय प्रययौ रुदन्तीं तां सुचिस्मिताम् ॥
निर्जने निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वासुरगुरुं बलिगेहात् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्व्वमुक्त्वा च चन्द्रस्तं शरणं ययौ ।
शुक्रस्तं बोधयामास वचनं नीतियुक्तितः ॥

शुक्र उवाच ।
शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरां त्यज मद्वचनाद्विधो ! ॥
कुरु पापक्षयोपायं निष्कृतिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां ग्रहणेन बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पच्यते च यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
बृहस्पतिश्च तेजस्वी त्वां भस्मीकर्त्तुमीश्वरः ।
न चकार कृपालुश्चेत् प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उतथ्यपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामतः ।
तत्पतेः शापतोऽस्यैव परग्रस्ता प्रिया सती ॥"
"एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विभुः ।
समानीय निशानाथं तारकासहितं व्रज ! ।
शम्भोश्च चरणाम्भोजे चकार च समर्पणम् ॥
शम्भुस्तं प्रीतियुक्तश्च वासयामास वक्षसि ॥
दत्त्वा तस्मै पादरेणुं निष्पापञ्च चकार सः ।
दत्त्वा तन्मस्तके हस्तं कृपालुरभयं ददौ ॥
क्षीरोदे स्नापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्करः ।
चकार चन्द्रं निष्पापं ब्रह्मणा सहितः शुचिम् ॥
योगेन चन्द्रं योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार सः ।
ररक्षार्द्धं ललाटे च सोऽप्यर्द्धं ब्रह्मणः पुरः ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखरः ।
मृगाङ्को लज्जितस्तत्र कलङ्की देवसंसदि ॥
लज्जया च स्वयोगेन देहत्यागञ्चकार सः ।
तच्छरीरञ्च क्षीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
करोदाश्चिन्न कृपयां सुधा क्षीरोदधेस्तटे ।
अचेतनसुधेऽस्तं तस्य पपात च जले व्रज ! ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शम्भुरभिषेकञ्चकार तम् ॥
उवाच च महादेवो निर्भयं देवसंसदि ।

महादेव उवाच ।
स्वस्थानं गच्छ पुत्र ! त्वं कुरु स्वविषयं सुरा
पश्चात् श्वशुरशापेन यक्ष्मग्रस्तो भविष्यसि ।
अर्थं पतिव्रताशापं कर्त्तुमीशश्च को भुवि ।
ममाशिषा यक्ष्मणश्च प्रतिकारो भविष्यति ।
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी हृता त्वया ।
तस्मात्तस्मिन्दिने वत्स ! पापदृश्यो युगे युगे
मा भुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म्म शुभाशुभम् ।
देहत्यागेन हे वत्स ! कर्म्मभोगो न नश्यति
प्रायश्चित्तान्न सन्देहो न्यूनमेव भविष्यति ।
तारापहरणं वत्स ! कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
मृगाङ्कितं विलग्नञ्च भविष्यति युगे युगे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८०-८१ अ

नष्टचेष्टता, स्त्री, (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भाव तल् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ शोकादिना परिस्पन्दनाशो नष्टचेष्टता त प्रलयः प्रलीयतेऽनेन प्रलयः ली ड ष ञो शि अल् । प्रलयः सात्त्विको भावः मूर्च्छेत्यर्थ इति सर्व्वस्वम् ॥ हर्षशोकादिभिरशेषचेष्टनाशः प्रलय इत्यर्थः । इति भरतः ॥ दे शून्यता च ॥

नष्टाग्निः, पुं, (नष्टः प्रमादात् निर्व्वाणमा अग्निर्यस्य ।) यस्याग्निहोत्रिणः प्रमादादि कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निर्व्वाणः स्या सः । तत्पर्य्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५३ ॥

नष्टाग्निसूत्रं, क्ली, (नष्टस्य चौरेणापहृतस्य वह्नि आग्निः तस्याः सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौ नीतद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । लोप्त्रम् २ । इ हारावली । १५८ ॥

नष्टेन्दुकला, स्त्री, (नष्टा इन्दुकला यस्याम् । कुहूः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

नसा, स्त्री, (नस् + वा टाप् । यद्वा, नसते कुटि लतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये + अच् टाप् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नस्तः, पुं, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनेति नस् + क्तः । बाहुलकात् इड़भावः ।) नासिका इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ १३१ । १० ।
"नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः ।
प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकार्च्चिषः ।
नस्ये, क्ली । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस कर्म्माणि यथा,—
"प्रतिमर्षोऽवपीड़श्च नस्यं प्रधमनन्तथा ।
शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्म्म तु पञ्चधा ॥
ईषदुच्छ्वसनात् स्नेहो यावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।
नस्ते निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणतः ।
प्रतिमर्षस्तु नस्यार्थं करोति च न दोषभाक् ।
शोधनः स्तम्भनस्तु स्यादवपीड़ो द्विधा मतः ।
अवपीड्य दीयते यस्मादवपीड़स्ततः स्मृतः ।

स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ॥
बलार्थं दीयते स्नेहो नस्यशब्दोऽत्र वर्त्तते ।
नस्यस्य स्नेहिकस्याथ देयास्त्वष्टौ तु बिन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
“शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकी-
र्त्तिताः ।
द्वात्रिंशद्बिन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
द्विशुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयास्तु कुशलैर्नरैः ।
तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जा समारुते ।
ध्मापनं रेचनं चूर्णं युञ्ज्यात्तं मुखवायुना ॥
षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ।
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वातैः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये ।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
भुक्तभक्तशिरः स्नातस्नातुकामस्रुतासृजाम् ॥
नवपीनसरोगार्त्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नार्त्तवदुर्द्दिने ॥
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
न चोनष्टादशे धूमः कवडो नोनपञ्चमे ॥
न शुद्धिर्न्यूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजन्ममरणं शस्तं प्रतिमर्षस्तु वस्तिवत् ॥”
इति सारकौमुदी ॥

ता, स्त्री, (नस्त+टाप् ।) नासाकृतं छिद्रम् । इति नस्तितशब्दटीकायां भरतः ॥
“नस्ताभेदनदाहाभ्यां कर्णदाहादिभेदनैः ।
अतिदाहातिवाहाभ्यां वधे चान्द्रायणञ्चरेत् ॥”
इति स्मृतिः ॥

स्तितः, पुं, (नस्ता नासाच्छिद्रं जाता अस्य । तारकादित्वादितच् ।) नासानिहितरज्जुवलीवर्द्दादि । नाकफोँड़ा बलद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नस्योतः २ । इत्यमरः ।२ । ९ । ६३ ॥

ोतः, पुं, (वे ञ तन्तुसन्ताने+भावे क्तः । नस्ते नासिकायां ऊतं वयनं यस्य ।) नस्तितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

, स्त्री, (नासिकायै हितम् । नासिका+यत् । नसादेशश्च ।) नासिकादेयचूर्णादि । तत्पर्य्यायः । नस्तम् २ नावनम् ३ । इति रत्नमाला ॥ यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
यं पञ्चविधं कर्म्म मात्रा तस्य प्रवक्ष्यते ॥”
नासाद्वारा देयौषधविशेषः । यथा,—
प्रस्थे द्वे गन्धमालानां क्वाथयेत् द्रोणमम्भसाम् ।
तुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
ाञ्जिकस्याढ़कं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
नर्नवा गोक्षुरकं सैन्धवं मुषलं वचा ॥
रलं सुरदारुञ्च वृहती कण्टकारिका ।

नस्यपानाद्धरत्येव कर्णमूलं त्रिदोषजम् ॥”
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥
अपि च ।
“सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”
इति गारुड़े १९९ अध्यायः ॥
(यथा च ।
“नस्यन्तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।
नावनं नस्यकर्म्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥
नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥
कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वमध्यापराह्णके ।
दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रौ वाप्युत्कटे गदे ॥
नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्द्दिने चापि तर्पणे ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥
अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ ॥
वेगावरोधी तापी च स्नातुकामश्च वर्ज्जयेत् ।
अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म्म समाचरेत् ॥
अशीतिवर्षादूर्द्धञ्च नावनं नैव दीयते ।
अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥
तीक्ष्णभेजससिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथे रसैस्तथा ।
नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः ॥
प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्तमात्रया ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं शाणिकं तीक्ष्णमौषधम् ॥
हिङ्गुः स्याद्यवमात्रस्तु माषकं सैन्धवं मतम् ।
क्षीरञ्चैवाष्टशाणं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकम् ॥
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्म्मणि योजयेत् ॥
अवपीड़ः प्रधमनं द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ।
शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥
कल्कीकृतादौषधाद्यः पीड़ितो निःसृतो रसः ।
सोऽवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥
षडङ्गुला द्विवक्त्राया नाड्या चूर्णन्तया धमेत् ।
तीक्ष्णकोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥
शोथापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।
भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥
गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रिमिषु युज्यते चावपीड़नम् ॥
अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
चूर्णं प्रधमनन्धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥
नस्यं स्याद्गुडशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन च ।
जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः ॥
हनुमन्यागलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ।
मधूकसारकृष्णाभ्यां वचा मरिचसैन्धवैः ॥
नस्यं कोष्णजले पिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥
अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥”

इति मध्यखण्डे विंशेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“नस्यकर्म्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
न च केशाः प्रलुप्यन्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भःशिरःशूलमर्द्दितं हनुसंग्रहः ॥
पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्व्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
जीर्य्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो वा नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यं तद्द्विविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च । तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्षोऽवपीड़ः प्रधमनञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्पः प्रतिमर्षः शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीड़ः प्रधमनञ्च । ततो नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन् वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेड़तिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषावबाहुकाकालजवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥”
“तच्चैतद्द्विविधमप्युक्तवतोऽन्नकाले पूर्व्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥)
नासाया हिते तत्सम्बन्धिनि च, त्रि । प्रग्रहे, पुं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नस्या, स्त्री, (नासिकायै हिता । नासिका+ “शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—
“घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका ॥”
इति भरतधृतसाहसाङ्कः ॥
(नासान्तच्छिद्रम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्ज्वा ऊतः ।) नस्तितः । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३० । २६ ।
“मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥”)

नहि, अ, निषेधः । (यथा,—
“इयं सन्ध्या दूरादुपगतो हन्त मलयात्
तदेकां त्वद्गेहे विनयवति ! नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्तैवं नवकुसुमिता चूतलतिका
धुनाना मूर्द्धानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥”
इत्युद्भटः ॥)

अभावः। तत्पर्य्यायः। अ २ नो ३ न ४। इत्यमरः॥ अन ५ अना ६ ना ७। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। ४। २४। १३।
"नहि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरवत्तम!॥")

नहुषः, पुं, (नह्यते इति। नह+"पृनहिकलिभ्य उषच्।" उणां। ४। ७५। इति कर्त्तरि कर्म्मणि वा उषच्।) नागभेदः। (यथा, महाभारते। १। ३५। ६।
"आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा।
निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा॥")
चन्द्रवंशीयराजभेदः। इति मेदिनी। षे, ३८॥ स च पुरूरवसो ज्येष्ठपुत्त्रस्यायुषः सुतः। इति पुराणम्॥ (अयं हि अगस्त्यशापात् अजागरत्वमाप्तो वनमध्ये बहुकालं स्थितवान् ततः कदाचित् भीमं प्रगृह्य युधिष्ठिरात् मुक्तिमाप। एतद्विवरणं यथा, महाभारते। ३। १८१। ३३—४५।
"अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा।
अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नान्यदचिन्तयम्॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्व्वयक्षराक्षसपन्नगाः।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्व्वे त्रैलोक्यवासिनः॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीश्वर!।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम॥
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम।
स मामपनयो राजन्! भ्रंशयामास वै श्रियः॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनिः।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा॥
ततस्तस्माद्विमानाग्रात् प्रच्युतश्च्युतभूषणः।
प्रपतन् बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम्॥
अयाचन्तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति।
प्रमादात् संप्रमूढस्य भगवन्! क्षन्तुमर्हसि॥
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः।
युधिष्ठिरो धर्म्मराजः शापात्त्वां मोचयिष्यति॥
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप!।
फले क्षीणे महाराज! फलं पुण्यमवाप्स्यसि॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम्।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचूचुदम्॥
सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्म्मनित्यता।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप!॥
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज! गमिष्यामि दिवं पुनः॥
वैशम्पायन उवाच।
इत्युक्त्वाजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि॥"*॥
(नह्यति सर्व्वाणि भूतानि माययेति। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ४७।
"इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः॥")

नहुषाख्यं, क्ली, (नहुष आख्या यस्य।) तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

नहुषात्मजः, पुं, (नहुषस्य आत्मजः।) ययातिराजा। इति पुराणम्॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। तथाहि महाभारते। १। ७८। १४।
"अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः॥")

ना, अ, (नह बन्धे+बाहुलकात् डा।) नहि। अभावः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

ना, [ऋ] पुं, (नयति नीयते वा। णी प्रापणे+"नयतेर्डिच्च।" उणां २।१०१। इति ऋ प्रत्ययः। स च डित्।) पुरुषः। इत्यमरः। २। ६। १॥ (यथा, माघः। २। ४२।
"विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते।
प्रक्षिप्योदर्च्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्॥")

नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं दुःखम्। तन्नास्त्यत्रेति।) स्वर्गः। इत्यमरः। १। १। ६॥ (यथा, भट्टिः। १। ४।
"सप्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः॥"
नभः। इति निघण्टुः। १। ४॥ यथा, महाभारते। १। १७२। ६।
"य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा॥"
क्ली, अस्त्रजातिविशेषः। यथा, महाभारते। ५। ६६। ४०।
"काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसन्तर्ज्जनं तथा।
सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम्॥
एतैर्विद्धाः सर्व्व एव मरणं यान्ति मानवाः॥"
क्षत्त्रियजातिविशेषः। यथा, वायुपुराणे।
"नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः॥")

नाकनाथः, पुं, (नाकस्य स्वर्गस्य नाथः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नाकनायकः, पुं, (नाकस्य नायकः।) इन्द्रः। यथा, नैषधे ५ सर्गः।
"स यतीत्य वियदन्तरगाधं
नाकनायकनिकेतनमाप॥"

नाकनायकपुरोहितः, पुं, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य पुरोहितः।) बृहस्पतिः। यथा,—
"स्वीयधर्म्मतनयद्युनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

नाकी, [न्] पुं, (नाकः स्वर्गो वासस्थानत्वेनास्त्यस्येति। नाक+इनिः।) देवता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।
"देवाकर्णय नाकिनां पुरि नृणां लोके पुरे भोगिनाम्॥")

नाकुः, पुं, (नम्यतेऽनेनेति। नम+"फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च।" उणां १। १६। इति उः धातोर्नाकिः। इकार उच्चारणार्थः।) वल्मीकः। इत्यमरः। २। १। १४॥ मुनिविशेषः। पर्व्वतः। इति मेदिनी के, २७॥

नाकुलः, पुं, (नकुलस्य गोत्रापत्यम्। नकुल+"ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च।" ४। १। ११४। इत्यण्।) नकुलपुत्त्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते। ६। ४७। ५१।
"शवराः कुन्तलाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः।
नकुलः सहदेवश्च वामं पक्षं समाश्रिताः॥"
तन्त्रविशेषे, क्ली। यथा, कूर्म्मपुराणे।
"एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः।
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम्।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः॥"
नकुलस्येदम्। तस्येदमित्यण्।) नकुलसम्बन्धिनि॥ (न आकुलः इति विग्रहे। अनाकुलश्च।)

नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा। नकुल+अण्+ङीप्।) कुक्कुटीकन्दः। रास्ना। चविका इति मेदिनी। ले, १०१॥ यवतिक्ता। श्वेतकण्टकारी। कन्दविशेषः। नाइ इति ख्याता तत्पर्य्यायः। सर्पगन्धा २ सुगन्धा ३ रक्तपत्त्रिका ४ ईश्वरी ५ नागगन्धा ६ अहिभुक् ७ सरसा ८ सर्पादनी ९ व्यालगन्धा १०। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषानेकविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

नाक्षत्रं, स्त्री (नक्षत्रस्येदमिति। नक्षत्र+"तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इति अण्।) नक्षत्रसम्बन्धि। (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १४। १५।
"भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते।
नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः॥"
मासविशेषे, पुं। स च द्विविधः। सप्तविंशतिनक्षत्रात्मक एकः। यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"नक्षत्रसत्त्राण्ययनानि चेन्दो-
र्मानेन कुर्य्याद्भगणात्मकेन।"
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन।
"सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इह चोच्यते।'
सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्रः। अस्य प्रयोजनं नक्षत्रसत्त्रादौ। जन्मनक्षत्रे शनिभौमवारयोगे मनोदुःखदाने च। यथा, दीपिकायाम्।
"जन्मन्यर्क्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ।
स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः॥"
द्वितीयः षष्टिदण्डात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिनत्रिंशदात्मकः। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १। १२
"नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा॥"
द्वितीयस्य प्रयोजनं आयुर्गणनायाम्। यथा,
"आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम्॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥

नाक्षत्रिकः, पुं, (नक्षत्रादागतः। नक्षत्र+ठञ्।) नाक्षत्रमासः। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"नक्षत्रगणनेनैव नाक्षत्रिक उदाहृतः॥"

नाक्षत्रिकी, स्त्री, (नाक्षत्रिक+ङीप्।) नक्षत्रदशा। यथा।"कलौ नाक्षत्रिकी दशा।" इति ज्योतिषम्। अस्या विवरणं दशाशब्दे द्रष्टव्यम्
नक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि॥

नागं, क्ली, (नगे पर्व्वते भवम्। नग+अण्।) रङ्गम्। सीसकम्। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेष्टसीसकम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
करणविशेषः। इति मेदिनी। गे, ६॥ नाम करणजातफलम्। तथा,—

नागः

"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिभाषी नितरां कुशीलः ।
क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो
भर्गोपमः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

रङ्गवीषकार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाकहीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—
"पाकहीनौ नागवङ्गौ कुष्ठगुल्मरुजाकरौ ।
मेहपाण्डुकरौ वातकफमृत्युकरौ पुनः ॥"
तयोर्मारणं यथा,—
"अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याञ्च मनःशिलाम् ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिके न च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैर्मृतिः ॥"
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ।
सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥"
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं, (नगे भवः । नग + अण् । यद्वा, दहत्यस्मात् विषाग्निनेति । दह + "दहेर्गो लोपोदश्च नः ।" उणां ५ । ६१ । गः । अन्त्यलोपः । दस्य नः । बाहुलकात् नकारस्य ना ।) पन्नगः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ६६ ।
"जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम् ॥")
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।
"भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥")
क्रूराचारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः । नागदन्तकः । मुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
"उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ॥"
इति शारदातिलकटीका ॥
उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे, १० ॥ (सीसकम् । अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् ।
वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्व्वरोगापहो नृणाम् ॥"
"नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति
मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनौ किलवङ्गनागौ
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् ।
कण्डूं प्रमेहानिलसादशोथ-
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥")
ताम्बूली । देशभेदः । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ पर्व्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
कालाञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥")
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छतीति अगः न अगः नागः इति वा । तक्षककर्कोटप्रभृतिर्दैवयोनिर्मनुष्याकारः पन्नगलाङ्गूलयुक्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः । २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
"सृजता ब्रह्मणा सृष्टिं मरीचिः सूतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्त्रस्तु काश्यपः ॥
तस्य दाक्षायणी भार्य्या कद्रुर्नाम सुचिस्मिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्त्रान्महाबलान् ॥
अनन्तं वासुकिञ्चैव कम्बलञ्च महाबलम् ।
कर्कोटकञ्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजितम् ।
एते काश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिला हीनकर्म्माणस्तीक्ष्णास्योत्थविषोल्बणाः ।
दृशा संदश्य मनुजान् भस्म कुर्य्युः क्षणाद्ध्रुवम् ॥
शस्त्रगामी यथा सर्पो मनुष्याणां नराधिप ! ।
अहन्यहनि जायेत क्षयः परमदारुणः ॥
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्व्वाः समन्ततः ।
जग्मुः शरण्यं शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्व्वा महीपते ! ।
ऊचुः कमलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
देवा ऊचुः ।
देव देवेश लोकानां प्रकृतिः परमेश्वर ।
त्राहि नस्तीक्ष्णदंष्ट्रेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अहन्यहनि ये देव ! पश्येयुरुरगा दृशा ।
मनुष्यं मृगयूथं वा तत् सर्व्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया सृष्टिः कृता देव नीयते सा भुजङ्गमैः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्वृत्तं तत् कुरुष्व महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
व्रजध्वं स्वानि धिष्ण्यानि प्रजापालाः ससाध्वसाः ॥
एवमुक्ताः प्रजास्तेन ब्रह्मणाव्यक्तमूर्त्तिना ।
आगतास्तु प्रजास्तावत्तानाहूय भुजङ्गमान् ॥
शशाप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखांस्तथा ।
ब्रह्मोवाच ।
यतो मत्प्रभवान्नित्यं क्षयं नयत मानुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्मातुः शापात् सुदारुणात् ।
भविताऽऽत्मक्षयो घोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा भुजगोत्तमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदमूचुर्व्वचस्तदा ॥
नागा ऊचुः ।
भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विषोल्बणत्वं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वञ्च नस्तथा ॥
सम्पादितं त्वया देव इदानीं शमयाच्युत ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि नाम मया सृष्टा भवन्तः कुटिलाशयाः ।
ततः किं मनुजान्नित्यं भक्षयध्वं गतव्यथाः ॥
नागा ऊचुः ।
मर्य्यादां कुरु देवेश ! स्थानञ्चैव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह ।
तदेकमनसः सर्व्वे शृणुध्वं मम शासनम् ॥
पातालं वितलञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वसुकामानां गृहं तत्र गमिष्यथ ॥
तत्र भोगान् बहुविधान् भुञ्जध्वं मम शासनात् ।
तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्रात्र्यन्तन्ते पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्व्वदेवानां सुपर्णस्य च धीमतः ॥
तदा प्रसूतिर्व्वः सर्व्वा भोक्ष्यते चित्रभानुना ।
भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥
ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्व्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नान्यथैतत् ।
काले प्राप्ते भक्षयध्वं दशध्वं
तथा परान् पापकृतो मनुष्यान् ॥
मन्त्रौषधैर्गारुडमण्डलैश्च
बद्धैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्व्वर्जितव्यं न चान्य-
च्चिन्त्यं कार्य्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा
जग्मुः स्थानं क्ष्मातलाख्यं हि सर्व्वे ।
तस्थुर्भोगान् भुञ्जमानाः समस्तान्
रसातले लीलया संस्थितास्ते ॥
एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसादञ्च चतुर्मुखात् ।
तस्थुः पातालनिलये मुदितेनान्तरात्मना ॥
एतत् सर्व्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्वियं तिथिर्धन्या सर्व्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अम्लन्तु परिवर्ज्जयेत् ।
क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

एषां शिवभूषणप्रसाधनं यथा,—
"वासुक्याद्याश्च ये सर्पा यथास्थानञ्च ते हरम् ।
भूषयाञ्चक्रुरत्यर्थं शिरोबाह्वादिषु द्रुतम् ॥"
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।

कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्तिविवरणं यथा,—
"एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ॥
सरस्वत्युवाच ।
वरन्ते कम्बलभ्रातः ! प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
अश्वतर उवाच ।
सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्व्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च ॥
सरस्वत्युवाच ।
सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावतीश्चापि मूर्च्छनाः ॥
तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् ।
एतत् सर्व्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते सखा ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गेन्द्र परन्तथा ।
चतुर्व्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्व्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् ।
अस्यान्तर्गतमायत्तं स्वरव्यञ्जनयोश्च यत् ॥
तदशेषं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

यथा नान्यस्य भूर्लोके पाताले वापि पन्नग ! ॥
शयोनारौ भवन्तौ च सर्व्वस्यास्य भविष्यत: ।
पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी सर्व्वजिह्वा सरस्वती ।
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

कालियवंशनागहनने दोषो यथा,—
“तद्वंशजातान् सर्पांश्च हन्ति यो मानवाधम: ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मत्पादपद्मचिह्ने य: करोति दण्डताडनम् ।
द्विगुणं ब्रह्महत्याया भविता तस्य किल्बिषम् ॥
त्वन्मोर्यास्यति तद्देशात् शापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
वंशायुर्यशसां हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
भुक्त्वं वर्षशतं कालदत्तं यास्यति मत्क्रिया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १९अ: ॥

वास्तुनागशुद्धिर्यथा,—

“वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण
वामेन शेते खलु नित्यकालम् ।
त्रिभिस्तु मासै: परिवृत्य पार्श्वं
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धा: ॥
भाद्रादिके वासवदिक्शिरा: स्या-
न्मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा ।
प्रत्यक्शिरा: स्यात् खलु फाल्गुनादौ
ज्यैष्ठादिकौवेरशिरा: स नाग: ॥
मूर्द्ध्नि घाते भवेन्मृत्यु: पृष्ठे स्यात् पुत्त्रभार्य्ययो: ।
जघनेऽर्थभयं विद्यात् सर्व्वसम्पत्तयोदरे ॥
एकं नागोडुसंशुद्धौ द्वे चेद्दक्षिणपश्चिमे ।
त्रिशालं पूर्व्वतो हीनं कुर्य्याद्वा सौम्यवर्ज्जितम् ॥
केचिद्दक्षिणभागे तु वदन्त्येकं गृहं बुधा: ।
न कोणेषु गृहं कुर्य्यान्नाप्यन्त्ये नापि मध्यत: ॥
कोणे च धनहानि: स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ।
मध्ये च सर्व्वनाश: स्यात्तस्मादेतद्विवर्ज्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नागकन्द:, पुं, (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । दृढ-मूलत्वादेव तथात्वम् ।) हस्तिकन्द: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

नागकर्ण:, पुं, (नागकर्ण इव आकृति: पर्णेऽस्य-स्येति । अच् ।) रक्तैरण्ड: । इति राज-निर्घण्ट: ॥

नागकिञ्जल्कं, क्ली, (नागस्येव किञ्जल्को यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

नागकुमारिका, स्त्री, (नागस्य कुमारीव । कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गुडूची । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

नागकेशर:, पुं, (नागस्येव केशरोऽस्य ।) नाग-केसरवृक्ष: । इति भरत: ॥ (यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
“नलशैलेयकं पृक्का पद्मकं नागकेशरम् ॥”)

नागकेसर:, पुं, (नागस्येव केसरो यस्य ।) पुष्पवृक्ष-विशेष: । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । चाम्पेय:२ केसर:३ काञ्चनाह्वय:४ । इत्यमर: । २।४।६५ ॥ केशर: ५ नागकेशर: ६ । इति भरत: ॥ किञ्जल्क:७ नागकिञ्जल्क: ८ नागीय:९ काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्जल्क: १२ रुक्मम् १३ हेम १४ पिञ्जर:१५ फणिकेसर:१६ पन्नगकेसर: १७ । तत्पुष्पगुणा: । अल्पोष्ण-त्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवस्तिवातामय-कण्ठशीर्षरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तन्नामगुणा: ।
“नागपुष्प: स्मृतो नाग: केसरो नागकेसर: ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्क: कथित: काञ्चनाह्वय: ॥
नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥”
त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं चतुर्ज्जातकं भवति यथा,—
“त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धित्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्ज्जातकमुच्यते ॥
तद्द्वयं रोचकं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाश: ॥

नागगन्धा, स्त्री, (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्या: ।) नाकुलीकन्द: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (नाकुली-शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्य: ॥)

नागगर्भं, क्ली, (नाग: सीसकं गर्भ उत्पत्ति-कारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

नागच्छत्रा, स्त्री, (नागस्य फणेव छत्रं छादनं पत्रे यस्या: ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्ट: ॥

नागजं, क्ली, (नागात् सीसकात् जायते इति । जन+ड: ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रङ्गम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । १०८ ॥ नाग-जाते, त्रि ॥

नागजिह्वा, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।) शारिवा । अनन्तमूलम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिह्विका, स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता यस्या: । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मन:-शिला । इत्यमर: । २ । ९ । १०८ ॥ (यथास्या: पर्य्याय: ।
“मन:शिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधि:
स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागजीवनं, क्ली, (नाग: सीसकं जीवनं यस्य ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । १०८ ॥

नागदन्त:, पुं, (नागस्य गजस्य दन्त: ।) हस्ति-दन्त: । (यथा, महाभारते । १२ । ९८ । १९ ।
“द्वीपिचर्म्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरु: ॥”
नागदन्त: साधनत्वेनास्त्यस्येति अच् ।) गृहान्त-र्गतदारु । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ दाँतिया इति दाण्डा इति च भाषा ॥

नागदन्तक:, पुं, (नागदन्त+स्वार्थे कन् ।) नाग-दन्त: । (नागदन्तेन कायतीति । कै+क: ।) भित्तिदारुद्वयम् । तत्पर्य्याय: । निर्यूह: २ । इति जटाधर: ॥

नागदन्तिका, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य दन्त इ[व] पीडादायकं पत्रं यस्या: । कापि अत इत्वम् । वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥ विछिटी इ[ति] भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री, (नागस्य गजस्य दन्त इ[व] फलावयाकारे यस्या: । ङीष् ।) कुम्भा । श्रीह[स्ति]स्तिनी । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ हाति[शुण्डा] शुण्डा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्य्याय: । विशल्या[२] सर्व्वपुष्पी ३ विषौषधी ४ शुक्लपुष्पा ५ इभ[-] दन्ताह्वा ६ काकेरी ७ कामदूतिका ८ । इ[ति] रत्नमाला ॥ श्वेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १० विशो[-] धिनी ११ नागस्फोता १२ विशालाक्षी १[३] नागच्छत्रा १४ विषघ्ना १५ सर्पपुष्पी १[६] शुक्लपुष्पी १७ स्वादुका १८ शतदन्तिका १[९] सितपुष्पी २० सर्पदन्ती २१ नागिनी २२ अस्या गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । रूक्ष[-] त्वम् । वातकफगुल्मशूलोदरव्याधिकण्ड्डोष[-] नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

नागदमनी, स्त्री, (नागो दम्यतेऽनयेति । दम+ ल्युट्+ङीप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेष: । तत्पर्य्याय: [।] जम्बू: २ जाम्बवती ३ वृक्का ४ रक्तपुष्पा ५ जाम्बवी ६ मलघ्नी ७ दुर्द्धर्षा ८ दु:सहा ९ अस्या गुणा: । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटु[-] त्वम् । त्रिदोषोदराध्मानदोषनाशित्वम् । कोष्ठ[-] शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥*॥ तन्नामगुणा: ।
“विज्ञेया नागदमनी बला मोटा विषापहा ।
नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च ॥
बला मोटा कटुस्तिक्ता लघु: पित्तकफापहा ।
मूत्रकृच्छ्रव्रणान् घ्नो नाशयेज्जालगर्द्दभम् ॥
सर्व्वग्रहप्रशमनी नि:शेषविषनाशिनी ।
जयं सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥”

इति भावप्रकाश: ॥

नागदलोपमं, क्ली, (नागदलस्य ताम्बूल्या उपम[ा] यत्र ।) परूषफलम् । इति रत्नमाला ॥ (परूष[-] शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या: ॥)

नागद्रु:, पुं, (नागप्रियो द्रुर्वृक्ष: ।) समन्तदुग्धा इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिज इति भाषा ॥

नागनिर्य्यूह:, पुं, (नाग इव निर्य्यूहो नागदन्त: । नागदन्तक: । इति जटाधर: ॥

नागपञ्चमी, स्त्री, (नागप्रिया पञ्चमी । शाक[-] पार्थिवादिवत् समास: ।) आषाढी कृष्ण[ा] पञ्चमी । तत्र मनसापूजा कर्त्तव्या । यथा,—
“देवीपुराणे ।
‘सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवै: सर्व्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥
मनसादेवीं विषहरीम् । स्नुही सिजवृक्ष: देवैरिति सहार्थे तृतीया ।
‘देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।

गौरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥'
मन्त्रध्यानम्। यथा, पद्मपुराणे।
'देवीमम्बामहीनां शशधरवदनां चारुकान्तिं वदान्यां
हंसारूढामुदारामरुणितवसनां सर्व्वदां सर्व्वदैव।
स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कनकमणिगणैर्नागरत्नैरनेकै-
र्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं कामरूपाम् ॥'
पुराणान्तरे।
'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः॥
शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः॥
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥'
गारुड़ेऽपि।
'अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम्।
...ेतानखिलान्नागान् दष्टस्तो दिवं व्रजेत्॥'
...त्र च।
योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम्।
...ष्पवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः॥'
...त्यनेन प्रणवपूर्व्वेण मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं पूज-
...त्॥ रत्नाकरे।
...पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे।
...यश्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्॥'
...चुमर्द्दस्य निम्बस्य॥" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
...पत्रा, स्त्री, (नागदमनं पत्रं यस्याः। टाप्।)
...गदमनी। इति भावप्रकाशः॥
...पत्री, स्त्री, (नागवत् पत्रं यस्याः। ङीष्।)
...चणा। इति राजनिर्घण्टः॥
...पदः, पुं, (नागवत् पदं स्थानं यस्य।) षोड़श-
...तिबन्धान्तर्गतद्वितीयबन्धः। तस्य लक्षणं
...था,—
...पादौ स्कन्धे तथा हस्ते चिपेल्लिङ्गं भगे लघु।
...मयेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः॥"
इति रतिमञ्जरी॥
...पाशः, पुं, (नागपाश इव आकृतिरस्य-
...ति। अच्।) स्त्रीणां करणम्। (नागः पाश
...।) वरुणायुधः। इति मेदिनी। शे, ३५॥
...गाह्वयावर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः।
...त्स्वग्निमयो दद्यान्नागपाशमयापि वा॥"
इत्यागमः॥
...स्थितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम्॥"
इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम्॥
...पाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिकृतिः। "इवे
...प्रकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्। यद्वा,
...नागपाश इव कायतीति। कै+कः।) रति-
...बन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
...जङ्घाद्वयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ।
रमेन्निःशङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः॥"
इति रतिमञ्जरी॥

नागपुरं, क्ली, (नागनामकं पुरम्। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) देशविशेषः। तद्विवरणं यथा,—
"जटाजूटात् पपातोर्व्व्यां मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत्।
देवैः परिवृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्व्वतम्॥
मन्दरञ्चैव कैलासं हिमवन्तञ्च पर्व्वतम्।
तामायान्तीन्तु रोधाय स्वलीलो नाम दानवः॥
पार्व्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्द्विजाः।
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम्॥
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः।
समारुह्यागमत्तत्र यत्र वृद्धा भगीरथी॥
तेन नागेन तं दैत्यं संविदार्य्य स सङ्गतः।
शतधा तं समाधाय मर्द्दयन्नैरावतो गजः॥
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाह्वयम्॥
तस्मात् ख्यातगतात्तिश्रा अभून्नागपुरं वरम्॥"
इति वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः॥

नागपुष्पः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मदगन्धयुक्तं पुष्पं यस्य।) पुन्नागवृक्षः। नागकेशरः। (यथा, महाभारते। १। २०८। ४०।
"पुन्नागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा॥")
चम्पकः। इति मेदिनी। पे, २५॥ (पुन्नागपुष्पे तु क्ली। तत्र गुणा यथा,—
"नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम्।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम्॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नागपुष्पफला, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्येव पुष्पफले यस्याः।) कुष्माण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) स्वर्णयूथी। इति राजनिर्घण्टः॥

नागपुष्पी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः। ङीष्।) नागदमनी। इति भावप्रकाशः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका॥"
अस्या गुणा। यथा,—
"नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तहृत्॥")

नागफलः, पुं, (नागस्य पुन्नागस्येव फलं यस्य।) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥

नागबन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रियत्वात्।) अश्वत्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नागानां बान्धवश्च॥

नागबलः, पुं, (नागानामिव बलं यस्य।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य नागबलाप्तिकथा। यथा, महाभारते। १। १२८। ६५—७०।
"एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत।
यदि नागेन्द्र! तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः॥
रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः।
बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम्॥
यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत॥
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः॥
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः॥
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः।
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः॥"
तथा च तत्रैव। १। १२९। १९—२१।
"ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली॥
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते भुजङ्गमाः।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनञ्चेदमब्रुवन्॥
यत्ते पीतो महाबाहो! रसोऽयं वीर्य्यसंभृतः।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यति॥")
हस्तितुल्यबलवति, त्रि॥

नागबला, (नागस्येव बलं यस्याः।) बलाप्रभेदः। गोरक् चाउलिया इति गुलशकरी इति ककही इति च भाषा॥ (यथा, गारुड़े १७९ अध्याये।
"अश्वा नागबला चूर्णं श्वासकासादिशुद्धयेत्॥")
तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ भषा ३ ह्रस्वगवेधुका ४। इत्यमरः। २। ४। ११७॥ गाङ्गेरकी ५ गोरक्षतण्डुला६। इति भरतः॥ भद्रोदनी ७ खरगन्धा ८ चतुःपला ९ महोदया १० महापत्रा ११ महाशाखा १२ महाफला १३ विश्वदेवा १४ अरिष्टा १५ देवदण्डा १६ महागन्धा १७ घण्टा १८। अस्या गुणाः। मधुराम्लत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। कण्डूतिकुष्ठवातव्रणपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्निग्धत्वम्। आयुष्यत्वम्। वृष्यत्वम्। ग्राहित्वम्। तृष्णाक्षयरोगेषु हितत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

नागभृत्, पुं, (नागः क्रूरचारी सन् बिभर्त्ति आत्मानमिति। भृ+क्विप्।) कुक्कुसर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नागमल्लः, पुं, (नागेषु हस्तिषु मल्लः।) ऐरावतः। इति शब्दरत्नावली॥

नागमाता, [ऋ] स्त्री, (नागानां हस्तिनां मातेव भूषकत्वात्।) मनःशिला। इति हेमचन्द्रः। ४। १२६॥ (नागानां सर्पाणां माता।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। २। १। ६७।
"नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी॥"
सुरसा। इयं हि सागरोल्लङ्घनसमये हनुमतः परीक्षार्थं देवैरादिष्टा तस्य विघ्नमाचरितुं गता तेन वञ्चिता च। यथा, रामायणे। ६।१।१३९।
"ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः।
अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम्॥"
यथा, च अध्यात्मरामायणे। ६। १। ८—२४।

"दृष्ट्वानिलसुतं देवा गच्छन्तं वायुवेगतः ।
परीक्षणार्थं सत्त्वस्य वानरस्येदमब्रुवन् ॥
गच्छत्येष महासत्त्वो वानरो वायुविक्रमः ।
लङ्कां प्रवेष्टुं शक्तो वा न वा जानीमहे बलम् ॥
एवं विचार्य्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ।
अब्रवीद्देवताद्वन्द्वः कौतूहलसमन्वितः ॥
गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ।
ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विघ्नकारणात् ।
आवृत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ॥
एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविशस्व महामते ! ।
देवैस्त्वं कल्पितो भक्ष्यः क्षुधासम्पीड़ितात्मनः ॥
तामाह हनुमान् मातरहं रामस्य शासनात् ।
गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ॥
रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्म्यहम् ।
प्रविश्य गच्छ मे वक्त्रं नोचेत् त्वां भक्षयाम्यहम् ॥
इत्युक्तो हनुमानाह मुखं शीघ्रं विदारय ।
प्रविश्य वदनं तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ॥
इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुरः स्थितः ।
दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥
ततश्चकार सुरसा योजनानाञ्च विंशतिम् ।
वक्त्रं चकार हनुमांस्त्रिंशद्योजनसम्मितम् ॥
ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्योजनायतम् ।
वक्त्रं तदा हनूमांस्तु बभूवाङ्गुष्ठसन्निभः ॥
प्रविश्य वदनं तस्याः पुनरेत्य पुरः स्थितः ।
प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि ! ते नमः ॥
एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनुमन्तमथाब्रवीत् ।
गच्छ साधय रामस्य कार्य्यं बुद्धिमतां वर ! ॥
देवैः सम्प्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे ! ।
दृष्ट्वा सीतां पुनर्गत्वा रामं द्रक्ष्यसि गच्छ भो ॥"
कद्रूः । इति महाभारतम् ॥)

नागमारः, पुं, (नागं मारयतीति । मृ + णिच् + अण् ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥

नागयष्टिः, स्त्री, (नागाधिष्ठिता यष्टिः ।) पुष्करिण्यादिस्थितकाष्ठविशेषः । रहकाठ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । नागाञ्चला २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हयशीर्षे ।
"वैणवं वारुणञ्चैव पुन्नागं नागकेशरम् ।
वकुलं चम्पकञ्चैव विल्वञ्चैवाथ खादिरम् ॥
एतेषामेव दारूणां नागयष्टिः प्रकीर्त्तिता ।
सवक्रकोटरं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्य्यात् यथेप्सितम् ॥")

नागरं, क्ली, (नगरे भवम् । नगर + अण् ।) शुण्ठी । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ।
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
यथा च मार्कण्डे । १८६ अध्याये ।
"सुश्लीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्व्वित्वा च हमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥")
मुस्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतबन्धः । इति विश्वः ॥ (क्वचित् पुं ।) नागरदेशीयाचरणे ॥

नागरः, पुं, (नागरो विदग्धस्तद्वद्भावोऽस्यास्तीति । अच् ।) देवरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भवः । "तत्र भवः ।" ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२३ ।
"नागर गौरिरिवासौ ग्रामस्थित्यापि भूषिता सुतनुः ।
कस्तूरी न मृगोदरवासवशाद्विस्रतामेति ॥")
नगरोद्भवः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
"नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्व्वे तत्र समाययुः ॥"
नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।
"धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् ॥")

नागरकः, पुं, (नागर एव । स्वार्थे कन् । यद्वा, नागरेण कायतीति । कै + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"ऊरुमूलोपरि स्थित्वा योषिदूरुद्वयं यदि ।
ग्रीवां धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरको मतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागरक्तं, क्ली, (नागजातं रक्तम् ।) सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ।४।१२७॥ नागस्य शोणितञ्च ॥

नागरघनः, पुं, (नागर एव घनो मुस्ता ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागरमुस्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

नागरङ्गः, पुं, (नागस्य नागसम्भूतस्य सिन्दूरस्येव रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेषः । नारङ्गीलेबुर गाछ इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ तत्पर्य्यायः । नारङ्गः २ नार्य्यङ्गः ३ नागरः ४ ऐरावतः ५ नागरुकः ६ वक्राधिवासी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणाः । सुरभित्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । अत्यम्लत्वम् । ईषन्मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । वातविनाशित्वञ्च । तत्केशरगुणः । रुच्यत्वम् । वातहरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

नागरमुस्ता, स्त्री, (नागर इव मुस्ता ।) मुस्ताप्रभेदः । नागरमुता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । नागरोत्था २ नागरादिघनसंज्ञका ३ चक्राङ्का ४ नादेयी ५ चूड़ाला ६ पिण्डमुस्ता ७ शिशिरा ८ वृषध्वाङ्क्षी ९ कच्छरुहा १० चारुकेसरा ११ उच्चटा १२ पूर्णकोष्ठसंज्ञा १३ कलापिनी १४ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारारुचितृष्णादाहभ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागराजः, पुं, (नागानां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) शेषः । अनन्तः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"पातालौ नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्त्तिम् ।"

नागराह्वं, क्ली, (नागरमिति आह्वा आख्या यस्य ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

नागरी, स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण् + ङीप् ।) स्नुही । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विदग्धा नारी । यथा, उद्भटः ।
"हन्ताभीरीः स्मरतु स कथं संवृतो नागरीभिः ।"
नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥

नागरुकः, पुं, (नागं रवति साहश्येन प्राप्नोतीति । रु गतौ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

नागरेणुः, पुं, (नागस्य सीसकस्य रेणुः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागरेयकः, त्रि, (नगरे भवः नगरस्यायं वा । "कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ।" ४ । २ । ९५ । इति ढकञ् ।) नगरसम्बन्धी । नगरस्यायमिति शैषिकप्रत्ययान्तात् स्वार्थे कः ॥

नागलता, स्त्री, (नागः सर्पस्तद्वत् लता ।) लिङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागलोकः, पुं, (नागानां लोकः ।) पातालम् । इत्यमरः ।१।८।१॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ८४ ।
"रसातले स ददृशे नागलोकमिमं यथा ॥") ।

नागवल्लरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्लरी ।) नागवल्ली । इति भावप्रकाशः ॥

नागवल्लिका, स्त्री, (नागवल्लि + स्वार्थे कन् ।) नागवल्ली । इति रत्नमाला ॥

नागवल्ली, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्ली लता ।) ताम्बूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ अस्याः पर्य्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे गुणाश्च ताम्बूलशब्दे द्रष्टव्याः । सा च श्रीवाटाम्लवाटादिनानाग्रामस्थानभेदादेव भिन्ना ।
"एकाप्येषा देशन्तत्त्वाविशेषा-
न्नानाकारं याति कार्ये गुणे च ॥
श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
रसाढ्या च रसा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता ॥
स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता
तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपनी च
विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च ॥
सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा कटूष्णा च पाचनी ।
गुल्मोदराध्मानहरा वह्निसन्दीपनी परा ॥"
अन्यच्च ।
"गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा
सत्पर्णचूर्णातिरसातिरुच्या ।
सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिहृद्या
सन्दीपनी पुंस्त्वकरा च बल्या ॥
विरेचनी वक्त्रसुगन्धिकारिणी ।
नाम्ना याम्लसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनुत्
पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखामोदिनी ।

...सौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी श्रेया सदा वल्लभा
...धानविबन्धजिच्च कथिता सा मालवे सु
स्थिता ॥
...पुष्पलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।
...पकर्षा कण्ठस्य पित्तकृद्वातनाशिनी ॥
...वीया कटुस्तीक्ष्णा रुच्या दीर्घदला च सा ।
...वातहरा रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

...रिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वारणम् । स कार्य्यत्वेनास्त्यस्येति । नागवार+ठन् ।) ...गकुञ्जरः । हस्तिपः । गजस्वराजः । (नागानां ...र्पाणां वारो वारणमस्त्यस्येति ।) गरुडः । ...यूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

...वीटः, पुं, (नाग इव विशेषेण एटति इत...तो भ्रमतीति । वि+इट गतौ+"इगुपध...ति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) टाङ्करः । ...ति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाकरा इति ख्यातः ॥

...वीथी, स्त्री, (नागस्येव वीथी पन्था ।) अश्वि...यादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तर...गस्थपथविशेषः । यथा,—
"सप्तग्रहाणां वीथ्येव स्थानानि दिवसत्तमाः ।
...ानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।
...श्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
...देव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथाहि त्रिभिस्त्रिभि...श्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । तथाचोक्तम् ।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति
शब्दिता ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७६ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ कश्यपापत्यविशेषः । यथा,—
"नागवीथी च यामिन्याम् ।" इति अग्निपुराणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्म्मस्य यामिपत्नीगर्भजाता कन्या । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १८ ।
लम्बायां घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥")

...गमुण्डी, स्त्री, (नागस्य मुण्डवत् आकृतिरस्यस्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ...डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

...गसम्भवं, क्ली, (नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य ।) सिन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

...गसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सु शोभनो गन्धो यस्याः ।) भुजङ्गाक्षी । सर्पसुगन्धा । इति भरतधृतस्वामी ॥ (रास्नाभेदः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

...गस्तोकं, क्ली, (नागस्य नागविषस्य स्तोकः स्वल्पता यत्र । कप् । स्थावरविषत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

...गस्फोता, स्त्री, (नाग इव स्फोता ।) दन्ती । नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहनुः, पुं, (नागस्य हस्तिनो हनुरिव ।) नखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्त्री, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन+तृच्+ङीप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्यः, पुं, (नाग इव आख्या यस्य ।) नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाञ्चला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाञ्जना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्येव अञ्जनं लक्षणवत्त्वं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी । ने, १८८ ॥

नागाधिपः, पुं, (नागानां अधिपः ।) अनन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागान्तकः, पुं, (नागानां अन्तको विनाशकः ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां अरातिः शत्रुः ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाबुः, स्त्री, (नाग इव अलाबुः ।) कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशनः, पुं, (अश्नातीति । अश+ल्युः । नागानां अशनो भक्षकः ।) गरुडः । इति हारावली । १० ॥

नागाह्वं, क्ली, (नागस्य आह्वा नाम आह्वा यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाह्वा, स्त्री, (नागं नागकेशरं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+अच् । टाप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री, (नागस्य स्त्री पत्नी । नाग+जातिपदेति स्त्रीत्वार्थे ङीष् ।) नागपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ (अस्याः दधिगुणा यथा,—
"लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पक्तिनाशनम् ।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चो विवर्द्धनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोदं, क्ली, (नागवदुदरं यस्मात् । पृषोदरादित्वात् रलोपः ।) उदरत्राणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३२ ॥

नागोदरं, क्ली, (नागवत् दृढमुदरं यस्मात् ।) उरस्त्राणम् । इति हारावली । १६८ ॥ (गर्भिण्या गर्भोपद्रवविशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १० अध्याये ।
"शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरं तत् कदाचित् यदृच्छया उपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः । तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥")

नाचिकेतः, पुं, नचिकेताः । अग्निः । यथा,—
"स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥
प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥
लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्त-
मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥
तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्म्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥"
इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली । १३-१८ ॥
(ऋषिविशेषः । अस्य विवरणं यथा, महाभारते । १३ । ७१ । २—२१ ।
"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषिरुद्दालकिर्व्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥
ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥
समाप्ते नियमे तस्मिन् महर्षिः पुत्त्रमब्रवीत् ।
उपस्पर्शनशक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चातिभोजनम् ।
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥
गत्वानवाप्य तत् सर्व्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥
क्षुत्पिपासाश्रमाविष्ट ऋषिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्त्रमशपत् स महातपाः ॥
तथा स पित्राभिहितो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥
नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्च्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥
तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्त्रमनुशोचतः ।
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्व्वरी ॥
पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ।
प्रास्पन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या शस्यमिवाप्लुतम् ॥
स पर्य्यपृच्छत्तं पुत्त्रं श्लाघ्यं पर्य्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥
अपि पुत्त्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्म्मणा ।
दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो नहि ते मानुषं
वपुः ॥
प्रत्यक्षदर्शी सर्व्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
स तां वार्त्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥
कुर्व्वन् भवच्छासनमाशु यातो
ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहैमभासम् ॥
दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं
देहीति स व्यासनमादिदेश ।

वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥
ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
वृतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्म्मराज !
लोकानर्हेयानहं तान् विधत्स्व ॥
यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्याह स त्वां तपस्वी ।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा
न तच्छक्यमनृतं विप्रकर्त्तुम् ॥
दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात
शोचत्यसौ तव देहस्य कर्त्ता ।
ददानि किञ्चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथेस्तव कामान् वृणीष्व ॥
तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्त्यम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धान्
लोकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तत् ।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान्
सर्व्वांस्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ! ॥”)

नाचिकेतुः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटः, पुं, (नट+भावे घञ् ।) नृत्यम् । देश-विशेषः । कर्णाटक इति ख्यातः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । १ । ३०२ ।
“आहृत्य चोलकर्णाटनाटादींश्च नरेश्वरान् ॥”)

नाटकं, क्ली, (नाटयतीति । नट+णिच्+ण्वुल् ।) गद्यपद्यप्राकृतभाषादिमयग्रन्थविशेषः । तत्-पर्य्यायः । महारूपकम् २ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्व्वे कार्य्यं निर्व्वहणेऽद्भुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ॥
अपि च ।
“नाटकं स्यात् प्रकरणं व्यायोगोऽङ्कस्तथा डिमः ।
ईहामृगः प्रहसनं भाणः समवकारकः ॥
वीथीति भरतः प्राह नाट्येषु दशरूपकम् ।
नाटिका प्रेक्षणञ्चैव त्रोटकं शाकटं तथा ॥
गोष्ठीसंलापशिल्पानि भाणीहल्लीशरासकौ ।
उल्लापकं श्रीगदितं प्रस्थानं नाट्यरासकम् ॥
दुर्म्मल्लिका लासिका च काव्यञ्चेत्युपरूपकम् ।
स्यात् सप्तदश संख्यन्तु लक्षणन्तत्र कथ्यते ॥
प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशोद्भवं
सार्द्धं भङ्गजयान्वितं जयमयं तत्तत्पुराणाश्रयम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं वलद्-
वृत्तिग्रामसमशेषसन्धिसहितं सम्पाङ्गमन्नाटकम् ॥”
अन्ये तु ।
“देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् ।
पूर्व्ववृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥
प्रवेशकविविष्कम्भादिभिः सन्धिभिरन्वितम् ।
हतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखोदयैर्युतम् ॥
षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूषितम् ।
नानाविलासलीलाभिः सर्व्वसिद्धिभिरन्वितम् ॥
नानाभावरसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः ।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्याज्यं नाटकं क्वचित् ॥
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ॥
इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्य्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषापभ्रंशिका गिरः ।
नाटके नियताः शस्ता एषा भाषा रसावहा ॥
भाषाविभाषाभेदेन प्राकृतन्तु चतुर्दश ॥
मागध्यावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी ।
वाह्लीका दाक्षिणात्या च भाषाः सप्त च प्राकृते ॥
शकाराभीरचाण्डालशवरद्रविडौड्जाः ।
वनौकसीविजातीनां विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः ॥
कैकेयी शौरसेनी च काञ्ची पाञ्चालमागधी ।
द्राविडी पाण्डुदेशी च भूतभाषा प्रकीर्त्तिताः ॥
वैदर्भी मागधी नाटी काम्बोजी चोपनागरी ।
पाञ्चाली षडपभ्रंशभाषा स्युर्द्देशभेदतः ॥
देवतादर्शनान्तञ्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः ।
राजर्षिदर्शनान्तं या तेऽपि देवैः समा मताः ॥
उदाहरणम् । मुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूते-रुत्तररामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकु-न्तलञ्चेत्यादि । इति नाटकलक्षणम् ।” इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाटकः, पुं, (नट्यते नृत्यते देवयोनिभिरत्र । नट+घञ् । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, नाटयतीति नट+णिच्+ण्वुल् ।) कामाख्यास्थपर्व्वतभेदः । यथा,—
“ऐशान्यां नाटके शैले शङ्करस्य महाश्रमम् ।
नित्यं वसति तत्रैशस्तदधीना तु पार्व्वती ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकशाला । यथा, रामायणे । १ । ५ । १२ ।
“वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्व्वतः पुरीम् ॥”
नटतीति । नट+ण्वुल् ।) नर्त्तके, त्रि । इति व्याकरणम् ॥

नाटाम्रः, पुं, तरम्बुजः । तत्पर्य्यायः । चैलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४ राजतेमिषः ५ लता-पनसः ६ सेदुः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटारः, पुं, (नट्या नटस्य वा अपत्यम् । “आर-गुदीचाम् ।” ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) नट्या अपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटिका, स्त्री, (नाटक+टापि अत इत्वम् ।) नाटकविशेषः । यथा,—
“कैशिकीवृत्तिसंयुक्ता नारीपरिजनोज्ज्वला ।
चतुर्थसन्धिहीना च नाटिका नृपनायिका ।
इयं शृङ्गारबहुला ततः स्यात् कैशिकीमयी
नृत्यगीतं कैशिकीवृत्तिर्न स्यादन्यरसाश्रया ।
न क्रुध्यरकराघातमात्रं प्राप्नोति कन्दली ।
तास्यां विटः पीठमर्द्दः सचयो वाद्यसञ्चयः ।
अन्तःपुरचरो राज्ञ ईक्षदियो विदूषकः ।
अत्र भार्य्याजितो राजा निभृतः काममाचरे
अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां यियासति ।
मन्त्रिणि न्यस्तराज्यस्तु सुखसंस्थापितः प्रभुः
युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः काममाचरेत्
कन्यामिह परिणयविषयां देवीगुप्तां मां
मानविरहैव ॥ एके तु ।
चतुर्भिरङ्कैरनृपाद्यन्तिहृभिर्नृपनायकम् ।
यत् कैशिकीरसप्रायं नाटकं सैव नाटिका ।
पूर्व्वक्रमान्नाटकक्रमाद्रत्नावली नाटिका ।
एवमन्यच्चेद्बोद्धव्यः ।” इति सङ्गीतदामोदरः ।
(अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५३६
“नाटिका कॢप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतु-
रङ्किका
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताथवा ।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥
सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।
वृत्तिः स्यात् कैशिकी स्वल्पविमर्शाः सन्धयः
पुनः ॥”)

नाटेयः, पुं, (नट्या अपत्यम् । नटी+ढक् ।) नटीसुतः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटेरः, पुं, (नट्या अपत्यमिति । नटी+ढ्रक् ।) नटीसुतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१२ ॥

नाट्यं, क्ली, (नटानां कार्य्यम् । नट+“छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटात् ञ्यः ।” ४ । ३ । १२ इति ञ्यः ।) नृत्यगीतवाद्यम् । तत्पर्य्यायः तौर्य्यत्रिकम् २ । इत्यमरः । १ । ७ । १०
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ३० ।
“नाट्यं तवोषि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेत्ति कोऽपि तव तत्त्वविधानयोगम् ॥”
नटानां समूहः । इति व्याकरणम् ॥ नाट्य
रम्भनक्षत्राणि यथा । अनुराधा १७ धनि
२३ पुष्यः ८ हस्ता १३ चित्रा १४ स्वाती १
ज्येष्ठा १८ शतभिषा २४ रेवती २७ ॥ इ
ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाट्यफलं यथा,—
“देवर्षिक्षितिपालपूर्व्वचरितान्यालोक्य धर्म्माद
स्तत्तत्ताबाश्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः
परा ।
संगीतानुतचित्तवृत्तिभरणा वश्या भवन्त्यङ्गना
नानं शङ्करसेवयेति कथितं नाट्यं चतुर्व्वर्ग-
दम् ॥
यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते ।
अतः सर्व्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रञ्जकम् ॥

ाट्योत्पत्तिर्यथा,—
श्रूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थितः पुरा ।
कारात्तेभ्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥
पवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
ओपवेदो गान्धर्व्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥
तथापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः ।
शिवाजयोर्भिरतात्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ाट्यधर्म्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्म्मोऽस्त्यस्याः क्रियाया इति ठन् ।) दर्शं नाट्यशास्त्रोक्तनाट्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
“गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्य्यत्रिकञ्च तत् ।
संगीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्य-
धर्म्मिका ॥”

ाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥

ाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य नृत्यगीतादेः शाला गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाट-मन्दिर इति भाषा । यथा,—
“नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥

ाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्य-भूषणहेतुः । स तु अष्टषष्टिप्रकारः । यथा,—
“सिद्धिर्म्मनोरथोऽश्लेषो निरुक्तिश्च विशेषणम् ।
गुणाभिपात उद्दिष्टविचारप्राप्तिनीतयः ॥
अभिप्रायः परीहारो गर्हणानुनयौ तथा ।
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दाक्षिण्यं प्रियभाषणम् ॥
अभिमानाख्यानगर्व्वा हर्षक्षोभोद्यमाश्रयाः ।
पश्चात्तापः स्पृहाक्रन्दौ कपटञ्च प्रवर्त्तनम् ॥
उत्तेजनञ्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणे अपि ।
संशयोऽक्षरसंघातो विमलोक्तिः परोक्षयः ॥
परीवादोऽनुक्तसिद्धिरघ्यमाध्यवसायकौ ।
प्रोत्साहनं तुल्यतर्क उपपत्त्यनुतर्कणे ॥
निवेदनञ्च साहाय्यं याच्ञा पृच्छा विशेषणम् ।
अभिज्ञानञ्च स्वाहग्यं गुणकीर्त्तनसुत्तयः ॥
विपर्य्ययश्चातिशयो भूषाहेतुनिदर्शनम् ।
मानालेशश्च संक्षेपसमीहाशीर्विसर्पकाः ॥
उक्तास्त उपदिष्टौ चेत्यष्टषष्टिमिता अमी ।
अलङ्कारा मता नित्यं नाटकादिषु सूरिभिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(साहित्यदर्पणमते त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्काराः । यथा, तत्रैव । ६ । २००—२३२ ।
“आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसङ्ज्ञितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् ॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥
आशीरिष्टजनाशंसाक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।
कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥
अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ।
गर्व्वोऽवलेपजं वाक्यं कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥
ग्रहणं गुणवत्कार्य्यहेतोराश्रय उच्यते ।
उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥
आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्वस्तुनो या स्पृहा तु सा ।
अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥
मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।
उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥
आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।
विसर्पो यत्समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदम् ॥
कार्य्यदर्शनमुल्लेख उत्तेजनमितीष्यते ।
स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥
भर्त्सना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥
उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।
उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि
योजनम् ।
साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ॥
अभिमानः स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।
अनुवृत्तिर्भूतकार्य्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥
याच्ञा तु क्वापि याच्ञायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।
परीहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्ज्जनम् ॥
अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनम् ।
प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥
आख्यानं पूर्व्ववृत्तोक्तिः युक्तिरर्थावधारणम् ।
प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥”
एतेषामुदाहरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्ये नृत्यगीतादौ या उक्तिः ।) नाटकविषयकवचः । नटानां कर्म्म नाट्यं तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्यथा । आर्य्येति ब्राह्मणम । चान्तियं महाराजेति । सखीं हलेति । नीचं हण्डे इति । चेटीं हञ्जे इति । स्वामिनमार्य्यपुत्रेति । राजश्यालं राष्ट्रियेति । समानं हंहो इति । राजानं देवेति । सार्व्वभौमं भट्टेति । भगिनीपतिमावुत्तेति सम्बोधयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां अज्जुका । विहतीति भावः । जनके आवुकः । कुमारे युवराजभर्त्तृदारकौ । राज्ञि देवभट्टारकौ । राजसुतायां भर्त्तृदारिका । कृताभिषेकायां राजस्त्री देवी । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनी । अवध्योक्तौ अब्रह्मण्यम् । मातरि अम्बा । बालायां वासूः । आर्य्ये मारिषः । ज्येष्ठा-भगिन्यां अत्तिका । निष्ठायां निर्व्वहणम् । इत्यमरः । १।७।११—१५ ॥ (यथाच साहित्य-दर्पणे । ६ । १५४—१६० ।
“अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
सर्व्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।
किं ब्रवीषीति यत् नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥
इत्थं विद्वांश्च सेनाश्च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥
वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम बन्धयेत् ॥
नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ।
नायिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु ॥
नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ।
प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥
राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः ॥
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥
सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।
भगवन्निति वक्तव्याः सर्व्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥
वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
आयुष्मन्रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरैः ॥
वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्त्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्त्तृदारिका ॥
पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा ॥
कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
यस्य यत् कर्म्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचि-
तम् ॥”)

नाड़िः, स्त्री, (नाड़यतीति । नड़ भ्रंशे + णिच् + इन् ।) नाड़ी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाड़िकं, क्ली, (नाड़िरिव प्रतिकृतिः । नाड़ि + “इवे प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़िका, स्त्री, (नाड़ी एव । स्वार्थे कन् ।) षट्-क्षणः । घड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । साधा-रिका २ घटिका ३ । इति हेमचन्द्रः । २।५१ ॥ घटिकाज्ञानोपायो यथा,—
“निमेषो मानुषो योऽयं मात्रामात्रप्रमाणकः ।
तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठास्तथा कला ॥
नाड़िका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च ।
उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश ॥
हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्कृतः ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥

"नैमित्तिकलयं प्रपञ्चयिष्यन्निमेषादिक्रमेण प्रथमाध्योक्तमेव कल्पप्रमाणमनुस्मारयति निमेष इति सप्तभिः। मात्रैव मात्रं प्रमाणं यस्य। एकमात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालसंमितो हि निमेषः। निमेषकालतुल्या हि मात्रा लघ्वक्षरञ्च यदिति शास्त्रोक्तेः। नाड़िकाज्ञानोपायमाह। उन्मानेनेति सार्द्धेन। अम्भस उन्मानेन उन्मीयते अनेनेत्युन्मानं पात्रम्। अर्द्धेन योगे त्रयोदशसार्द्धद्वादशेत्यर्थः। उन्मानरूपेण घटितानि सार्द्धद्वादशपलानि सा नाड़िका। सार्द्धद्वादशपलताम्रनिर्म्मितपात्रेण सा नाड़िका ज्ञातव्येत्यर्थः। किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्य्यं तदाह मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्रुत इति। सार्द्धद्वादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्थः पूर्य्यते। तत्प्रमाणं पात्रं कार्य्यमित्यर्थात् सिद्धम्। ननु तथापि पात्रेण कथं नाड़िकाज्ञानं क्रियापरिच्छेद्यत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये॥ प्रस्थादि विशिनष्टि हेमेति। माषः पञ्चगुञ्जः। हेम्नो माषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितैः कृतच्छिद्रा। एतदुक्तं भवति सार्द्धद्वादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसंमितमूर्द्धायतं पात्रं चतुर्म्माषचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताधश्छिद्रं जले स्थापितं तेन छिद्रेण यावता कालेन पूर्य्यते तावान् कालो नाड़िकेति। तथा च शुकः।

द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतमिति॥")

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १। ११।

"षड्भिः प्राणैर्विनाड़ी स्यात् तत् षष्ट्या नाड़िका स्मृता॥"

"षड्भिरिति। षट्प्रमाणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः॥"

इति तट्टीका॥)

नाड़िकेलः, क्ली, (नारिकेलः। रस्य ड़त्वम्।) नारिकेलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

नाड़िचीरं, क्ली, (नाड़िरिव चीरं यत्र।) निर्व्वेष्टनम्। इति हारावली। २१४॥ नली इति भाषा॥

नाड़िन्धमः, पुं, (नाड़ीं वंशनलीं धमतीति। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः+"नाड़ीमुष्ट्योश्च।" ३। २। ३०। इति खश्। "पाघ्राध्मास्थेति।" ७। ३। ७८। इति धमादेशः। "खित्यनव्ययस्य।" ६। ३। ६६। इति पूर्व्वपदस्य ह्रस्वः।) स्वर्णकारः। इत्यमरः। २। १०। ८॥ (उच्चनीचाधिरोहणात् सद्धुर्मुहुर्निश्वासैर्नाड़ीं धमति उपतापयतीति। श्वासकारके, त्रि। यथा, भट्टिः। ६। ६४।

"सलमेजयसिंहाद्यान् स्तनन्धयसमत्विषौ।
कथं नाड़िन्धमान् मार्गानागतौ विषमोपलान्॥")

नाड़िन्धयः, त्रि, (नाड़ीं धयतीति। धेट पाने+"नाड़ीमुष्ट्योश्च।" ३। २। ३०। इति खश्। "खित्यनव्ययस्य।" ६। ३। ६६। इति ह्रस्वः।) नाड़ीपानकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

नाड़िपत्रं, क्ली, (नाड़िरिव पत्रं यस्य।) नाड़ीचम्। इति शब्दमाला॥

नाड़ी, स्त्री, (नाड़ि+"कृदिकारादक्तिनः।" इति वा ङीष्।) नालम्। व्रणान्तरम्। (नाली घा इति भाषा। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १० अध्याये।

"तस्यातिमात्रगमनादृगतिरित्यतश्च
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी॥"

दन्तमूलगता नाड्यो यथा, तत्रैव १६ अध्याये।

"नालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः॥")

शिरा। गण्डदूर्व्वा। कुहनचर्य्या। षट्क्षणकालः। इति मेदिनी। डे, १६॥ शिरार्थे पर्य्यायः। धमनिः २ सिरा ३। इत्यमरः। २। ६। ६५॥ नाड़िः ४ नालिः ५ नाली ६ धमनी ७ शिरा ८। इति भरतः॥ धरणी ९ धरा १० तन्तुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिंहा १३। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ कायनाड़ी त्रिविधा। एका वायुवहा। अपरा मूत्रविड्स्थिरसवाहिनी। अपरा आहारवाहिनी। इति भरतः॥ "सा तु गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासैर्भवति।" इति सुखबोधः॥ (यथा, तोड़लतन्त्रे ८ उल्लासे।

श्रीदेव्युवाच।

"सार्द्धत्रिकोटिनाड़ीनामालयश्च कलेवरम्।
क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व मयि प्रभो!॥

श्रीशिव उवाच।

लोम्नि कूपे सपादार्द्धकोटयश्चैव सुन्दरि!।
हस्तास्ये च तथा पादेऽमिलच्चनाड़यः स्थिताः॥
उदरे च तथा पायौ पञ्चलक्षाः प्रकीर्त्तिताः।
हृदादिसर्व्वगात्रेषु नवलक्षाः प्रकीर्त्तिताः॥
अथ पार्श्वे तथा चर्म्मे तथैव सर्व्वसन्धिषु।
वस्राण्यूनं स्थितं लक्षं शरीरे नाड़यः प्रिये!॥
ईड़ा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चित्रिणी तथा।
ब्रह्मनाड़ी च यन्मध्ये पञ्च नाड्यः प्रकीर्त्तिताः॥
कुहूश्च शङ्खिनी चैव गान्धारी हस्तिजिह्विका।
नर्द्दिनी च तथा निद्रा रुद्रसंख्या व्यवस्थिता॥
एता नाड्यः परेशानि! सुषुम्नायाः प्रजायते॥")

नाड़ीक्रममाह।

"सार्द्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहिनाम्।
नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमधःस्थिताः॥
द्विसप्ततिसहस्रन्तु तासां स्थूलाः प्रकीर्त्तिताः।
देहे धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चेन्द्रियगुणावहाः॥

तासाञ्च सूक्ष्मसुषिराणि शतानि सप्त
स्युस्तानि यैरसकृदन्नरसं वहद्भिः।
आप्याय्यते वपुरिदं हि नृणाममीषामम्भःस्रवद्भिरिव सिन्धुशतैः समुद्रः॥
आपादतः प्रततगात्रमशेषमेषामामस्तकादपि च नाभिपुरःस्थितेन।
एतन्मृदङ्ग इव चर्म्मचयेन नद्धं
कायं नृणामिह शिराशतसप्तकेन॥

सप्तशतानां मध्ये चतुरधिका विंशतिः स्थू...
तासां एका परीक्षणीया या दक्षिणकरचर...
विन्यस्ता। चतुरधिकेति तदुक्तम्।

तिर्य्यक् कूर्म्मो देहिनां नाभिदेशे
वामे वक्त्रं तस्य पुच्छञ्च याम्ये।
ऊर्द्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ।
वक्त्रे नाड़ीद्वयं तस्य पुच्छे नाड़ीद्वयन्तथा।
पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयोः॥

तासां मध्ये एकेति एकस्या एव पादाङ्गुष्ठ...
नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया। यदुक्तम्।
वामे भागे स्त्रिया योज्या नाड़ी पुंसस्तु दक्षि...
इति प्रोक्तो मया देवि! सर्व्वदेहेषु देहिनाम्।
नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रकट...
मपेक्ष्य परीक्षा। साम्यन्तु न स्यादेव। ...
मस्य तु प्रकृतिस्थता। चरणेति वामस्य
दक्षिणग्रन्थिपश्चात् पार्श्वस्था दक्षिणस्य तु वा...
ग्रन्थिपश्चात् पार्श्वस्थैव सदुपदेशात्। करस...
तु वक्ष्यते॥ * ॥

परीक्षाप्रकारमाह।

सव्येन रोगहृतिकूर्परभागभाजा
पीड्याथ दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण।
अङ्गुष्ठमूलमधिपश्चिमभागमध्ये
नाड़ीं प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत्।

सव्येन करेण। रोगहृतिर्गदधारणमित्यापीड...
हेतुः। रोगाणां वातादिपिशुनवायूनां धार...
यथा स्यात्तथा पीड्येति कश्चित्। भाग इ...
समुदितकफोणिपरं भाजेति परीक्षाकाले...
तत्र हस्तस्थितये। आपीड्येत्यर्थान्नाड़ी एतच...
पीड़नं वातादिपौर्व्वापर्य्यबोधनाय। अथवा...
पीड़नानन्तरं न तु परीक्षाकालेऽप्यापीड़...
स्थितिः। दक्षिणेति प्रायिकं स्वपरीक्षाय...
मन्यथात्वात्। त्रयेति योग्यतया तर्ज्जनीमध्यम...
नामिकाग्रहणम्। पश्चिमेत्यङ्गुष्ठस्याधोभाग...
मूलेति तदुक्तम्।

अङ्गुष्ठस्य तु मूले या धमनी जीवसाक्षिणी।
तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम्॥

प्रभञ्जनगतिर्यन्त्रेति नाड्यन्तरनिरासः। सत...
मिति सुस्थदशायामपि। तदुक्तम्। भा...
रोगाभिबोधाय सुस्थनाड़ीपरीक्षणमिति। *...
परीक्षणीयमाह।

वातं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपातन्तथैव च।
साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्व्वं नाड़ी प्रकाशयेत्॥

सन्निपातमिति सामान्यतः। साध्यासाध्यमि...
विशेषतश्चेत्यर्थः। सर्व्वमित्यनेनान्यच्च रोगादि...
मित्युपसंहारः।" इति नाड़ीप्रकाशे प्रथम...
द्योतः॥ * ॥ अथ नाड़ीज्ञानसमयमाह।

"प्रातः कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम्।
सुखासीनः सुखासीनं परीक्षार्थमुपाचरेत्॥

प्रातरिति प्रायिकं मध्याह्ने उष्णता इत्युक्तेः।...

निषिद्धकालमाह ।
सद्यःस्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णातपसेविनः ।
व्यायामाक्रान्तदेहस्य सम्यङ्नाड़ी न बुध्यते ॥
तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे ।
तथा न ज्ञायते नाड़ी यथा दुर्गतरा नदी ॥
सुप्ते निद्राकाले भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजनावसानमात्रे च । वातमूर्च्छादिक्षणिकरोगे नायं विधिः ॥ * ॥

अथ वातादिस्वभावक्रममाह ।
आदौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
अन्ते च वहते श्लेष्मा नाड़िकात्रयलक्षणम् ॥
आदाविति कफोऽपि पीड़ितद्वितीयपर्व्वणि । न तु तर्ज्जनीनिवेशस्थले स्थानभेदस्य कुत्राप्यवक्तव्यत्वात् ॥ * ॥

सुस्थताज्ञानार्थमाह ।
भूलतागमनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयी शिरा ।
प्रायेति बाहुल्येन । स्वच्छा परितो बाध्यरहिता । स्वास्थ्यमयी सुस्थताव्यञ्जिका च । तथा ।
प्रातः स्निग्धमयी नाड़ी मध्याह्ने चोष्णतान्विता ।
सायाह्ने धावमाना च चिराद्रोगविवर्ज्जिता ॥
चिरादिति अतीतानागतयोर्द्वयोरप्युक्तिः पथ्याश्रितानामेव ॥ * ॥

वातादीनां क्रमेण गतिमाह ।
वाताद्वक्रगता नाड़ी चपला पित्तवाहिनी ।
स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेया मिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥
वक्रेति वायोस्तिर्य्यग्गमनात्तिरो वहन्तीति । एवं तत्प्रकोपादिना वार्त्तादिगतिरपि ज्ञातव्या । चपलेति वह्नेरूर्द्ध्वज्वलनादूर्द्ध्वचञ्चला । स्थिरेति जलस्य नीचगमनादनुल्वणा । मिश्रिते मिश्रचिह्ना भवति । तेन द्विदोषजे उभयचिह्ना । सर्व्वजे सर्व्वचिह्नेति । चपलता स्थिरतयोः समयभेदेनाविरोधः ॥ * ॥

उक्तवक्रादिसामान्यस्य क्रमेण विशेषमाह ।
सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन नाड़ीम् ।
पित्ते च काककलावकभेकादिगतिं विदुः सुधियः ॥
राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंवृता ॥
सर्पादिना वाते वृश्चिकगतिर्द्योतायिता । आदिशब्देन पित्ते कलिङ्ककलविङ्कादिगतिः । कफे गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥

द्वन्द्वस्यापि क्रमेणैव भेदानाह ।
मुहुः सर्पगतिं नाड़ीं मुहुर्भेकगतिं तथा ।
वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥
भुजगादिगतिञ्चैव राजहंसगतिं धराम् ।
वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥
मण्डूकादिगतिं नाड़ीं मयूरादिगतिं तथा ।
पित्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महाधियः ॥
त्रिदोषजामप्याह ।
उरगादिलावकादिहंसादीनाञ्च बिभ्रती गमनम् ।
वातादीनाञ्च समं वक्तीव्रमन्दमाधत्ते ॥

सममिति न्यूनाधिकतानिरासः ॥ क्रमगत्या तु नासाध्यत्वम् । तथा,—
लावतित्तिरिवार्त्तीकगमनं सन्निपाततः ।
कदाचिन्मन्दगा नाड़ी कदाचिच्छीघ्रगा भवेत् ॥
त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिषग्वरैः ।
पित्तक्रमतया कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥

सामान्यतः सुखसाध्यत्वमाह ।
यदायं धातुमाप्नोति तदा नाड़ी तथा गतिः ।
तथाहि सुखसाध्यत्वं नाड़ीज्ञानेन बुध्यते ॥
अयमर्थः । अपराह्णादौ नाड़ी वातोल्वणा प्रथमं वातगत्यैव वहति ततो यथायथं पित्तादिगत्या न तु पित्तोल्वणत्वे वातादिगत्या तदा सुखसाध्यत्वं व्यतिरेकेण व्यतिरेकः । तदुक्तमन्यैः ।

नाड़ी यथाकालगतिस्तथायां
प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥

तथासाध्यरूपमाह ।
मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा
स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशञ्च सूक्ष्मा ।
नित्यं स्थानात् स्खलति पुनरप्यङ्गुलिं संस्पृशेद्वा
भावैरेवं बहुविधविधैः सन्निपातादसाध्या ॥
मन्दं मन्दं मुहुरनुत्कटं अप्रखरमिति यावत् । शिथिलेति स्खलद्गतिरूपम् । व्याकुलेति चक्रवदितस्ततः । वाशब्दः समुच्चये । स्थित्वा स्थित्वेत्यावृत्त्या च तद्रूपैव गतिः । नाशमदर्शनम् । गच्छति कदाचिन्नाड़ीस्पन्दोऽपि न सम्भाव्यते इत्यर्थः । सूक्ष्मेति यदि लभ्यते तदा तथैवानित्यं प्रायः स्थानमङ्गुष्ठमूलं तस्मात् स्खलति कदापि तत्र न स्पन्दत इत्यर्थः । तदुक्तम् । हन्ति च स्थानविच्युतेति किञ्चित् स्फुरती कुत्रापि । पुनरपीति कियद्विलम्बेन अङ्गुलीमङ्गुलीमूलमेवमित्यवरूपैर्बहुभिर्भावैर्धर्म्मैः । उक्तञ्चान्यत्र ।
महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता शिरा ।
नानाविधगतिर्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
महत्याश्रयाक्रष्टपित्तादिजन्ततापनिरासः शीतत्व इत्यत्रापि महतीति सम्बध्यते । तथा,—
त्रिदोषे स्पन्दते नाड़ी मृत्युकालेऽपि निश्चला ।
निश्चला स्पन्दसामान्याभाववती । अतीसारादौ हस्तपादादिस्वेदादिना स्पन्दोपलम्भात् । तथा ।
पूर्व्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाबिभ्रतीं
स्वस्थानभ्रमणां मुहुर्व्विदधतीं चक्राधिरूढामिव ।
तीव्रत्वं दधतीं कलापि गतिकां सूक्ष्मत्वमातन्वतीं
नोऽसाध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाड़ीगतिज्ञानिनः ॥
अयमर्थः । पूर्व्वमिति क्रमविपर्य्यये पित्तादिगतिमतीं वारं वारमेवं क्रमेण चक्रोपरिभ्राम्यमाणामिव । तथा तीव्रत्वमतिशयवेगं एवञ्च कदाचिन्मयूरवद्गमनाम् । तयोत्तरोत्तरं लघुतामापादयन्तीति विशिष्टो हेतुः । तथा चान्यत्र ।
"यात्युष्णा च स्थिरात्यन्ता या चेयं मांसवाहिनी ।
या च सूक्ष्मा च वक्रा च तामसाध्यां विदुर्बुधाः ॥
अत्युष्णा सहजतोऽप्युष्णतरा पृथगिवोक्ता वा कदाचिदिति स्थिरा प्रणिधानेनैव गम्यमानस्पन्दा च । मांसवाहिनी मांसाहार इव गतिमती लगुड़प्रायेति । तदुक्तं मांसेन लगुड़ाकृतिः । मांसेन समं वहतीति न युक्तं तद्रूपपरिज्ञापकप्रकारस्यानुक्तत्वात् । इयमपि विशिष्टबोधनाय । या च सूक्ष्मा च वक्रा चेति पृथगिव वाक्यान्तरमिति ॥ * ॥

असाध्यत्वापवादमाह ।
भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणान्नाड़ी ।
संमूर्च्छितापि गाढ़ं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥
चिरतरबहुलभारोद्वहनेन वा विषवेगधाराबाहिवधिरदर्शनादिजनितमूर्च्छया वा राक्षसादिसन्दर्शनादिभयेन वा पुत्रादिविरहजनितशोकातिरेकेण वा संमूर्च्छितापि अनिशस्पन्दापि । गाढ़मिति सुतरां काष्ठादियोगेऽपीत्यर्थः । पुनरिति साध्यतां यातीत्यर्थः । भावानां रत्यादीनां प्रवाह इति न युक्तं भयशोकयोः पृथग्विधानात् । प्रमुखेत्यनेन हेत्वन्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।
पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च यो नरः ।
शाम्यते विस्मयस्तस्य न किञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥
पतितः उच्चादितः सन्धितः अस्थ्यादिसन्धानेन संहितः भेदी अतीसारवान् नष्टशुक्रो यत्नादिनातिरमणेन वा शुक्रक्षयवान् । विस्मयोऽसाध्यत्वानुमानं शाम्यति नावतरति । कारणं प्रागुक्तं तत्तदेव । अन्यत्रापि ।
तथा भूताभिषङ्गेऽपि त्रिदोषवदुपस्थिता ।
समाङ्गा वहते नाड़ी तथा च न क्रमं गता ॥
अपमृत्युन रोगाङ्गा नाड़ी तत्सन्निपातवत् ।
भूताभिषङ्गे तथा भूतसामान्याभिषङ्गे च देवजुष्टादौ नाड़ी सन्निपातधर्म्मशालिनी उपस्थिता । आपाततः एव भवति न तु तत्फलप्रदा । भेदमाह । समेति वातपित्तकफस्वभावक्रमवती तथाक्रमं व्यतिक्रमं न गता । तस्मादेव अपमृत्युः अपगतो मृत्युर्यस्याः सा तथा । परमार्थतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्या न स्यात् इति । तदुक्तम् ।
स्वस्थानच्युते शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः ।
भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्तत्र दूषणमिति ॥
स्वस्थानच्युते उच्चादितः पतने । अङ्गुष्ठमूलत्यागे इति तुल्यार्थः । निर्गदा इत्यसङ्गतिः निर्गदा अपि निश्चला भवन्ति । दूषणमसाध्यत्वभ्रमः । अन्ये त्वाहुः ।
स्तोकं वातकफं दुष्टं पित्तं वहति दारुणम् ।
पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति ॥
अयमर्थः । वातकफाभ्यां नाड़ी किञ्चिद्वहति दुष्टं क्षीणत्वाधिकत्वाभ्यामपि विशेषादुल्वणं

पित्तं विषमवेगेन वहति तदा तत्प्रतिकारार्थं भेषजं कुर्य्यात्। असाध्यता न स्यादिति यावत्।
अत्र कश्चित्।
स्वस्थानच्यवनं यावन्नाड्या नोपजायते।
तावच्चिकित्सासाध्येऽपि नासाध्यत्वमिति स्थितिरिति।
तच्च प्रायिकं बहुधा व्यभिचारदर्शनात्। किन्तु स्थानविच्युतेत्यत्र चकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वमित्यर्थः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह।
भूलताभुजगाकारा नाड़ी देहस्य संक्रमात्।
विशीर्णा क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥
कदाचित् मन्दीलतावत् सूक्ष्मा तन्नतिवद्गतिमत्त्वात् वक्रगमना च। कदाचित् सर्पवत् परिपुष्टा तन्नतिवद्बलवत्तरवक्रगमना च इति वैशिष्ट्येन सुस्पष्टस्तयोर्भेदः। इत्यत्र कदाचिदलक्ष्यतामतिसूक्ष्मताञ्च यदा गच्छति। देहेऽतिदेहक्रममपेक्ष्य तेन देहोऽपि यदा स्थूलः शोथादिना कदाचिच्च सूक्ष्मः स्यात् तदा द्वितीये मासि म्रियत इति। तथा,—
क्षणाद्गच्छति वेगेन शान्ततां लभते क्षणात्।
सप्ताहान्मरणं तस्य यद्यङ्गे शोथवर्ज्जितः ॥
क्षणादिति द्रुतं द्रुतं न तु कदाचिदिति। शान्ततामनुपलभ्यमानत्वम्। शोथेति तन्मात्रसत्त्वे तु नाचिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः। तथा,—
हिमवद्विशदा नाड़ी ज्वरदाहेन तापिनाम्।
त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृत्युर्दिनत्रयात् ॥
यदा निरन्तरं ज्वरदाहतापौ शैत्यञ्च नाड्याः। त्रिदोषेति। सन्निपातलक्षणसत्त्व एव भवति ॥
तदा,—
निरीक्ष्या दक्षिणे पादे तदा चैषा विशेषतः।
मुखे नाड़ी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतुर्य्यकम् ॥
गतिस्तु भ्रमरस्येव वहेदेकदिनेन तु।
कन्देन स्पन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुली ॥
मध्ये द्वादशयामानां मृत्युर्भवति निश्चितम्।
दक्षिण इति पुंसः। स्त्रियास्तु वाम एव तथेति करस्येव विशेषतो विशेषज्ञानार्थम्। यदि चोभयनाड्यपि मुखे पुरोभागे नित्यं सदा वहति तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमणरूपं गमनमिव मुख एव यदि वहति तदैकदिनेन। कन्दे मूले स्पन्दनस्थाने कदाचित् न स्पन्दते स्वल्पं स्पन्दत इति सम्भाव्यते। नित्यं प्रायः पुनश्चाङ्गुली तन्मूले कदापि लगति तदा तस्मादारभ्य द्वादशप्रहरमध्य एव मृत्युरिति।
तथा,—
स्थित्वा नाड़ी मुखे यस्य विद्युद्द्योतिरिवेक्ष्यते।
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् ॥
स्थित्वेत्यादिना स्थित्वा स्थित्वा विद्युत्स्फुरणमिव लक्ष्यते द्वितीय इत्यष्टप्रहरादूर्द्ध्वमित्यर्थः।
तथा,—
स्वस्थानविच्युता नाड़ी यदा वहति वा न वा।
ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधिस्थितिः ॥

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः। इत्यत्र यदसाध्यलक्षणमुक्तमवस्थानादपवादविरहे सति तस्यार्थप्रवेशो यथायथमार्य्यमतिभिरवगन्तव्य इति नेह प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात्। मन्दं मन्दमिति अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात्। सर्व्वमिदं सर्व्वरोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रे तु भ्रम एवेति।"
इति नाड़ीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ * ॥
अथ रोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं ज्वरनिरूपणमाह। तत्र ज्वरपूर्व्वरूपे।
"अङ्गग्रहेण नाड़ीनां भवन्ति मन्थराः प्लवाः।
प्लवः प्रबलतां याति ज्वरदाहोऽभिभूतये ॥
सान्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्व्ववेदनाः ॥
ज्वररूपमाह।
ज्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत्।
उष्णा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥
उष्णा वेगधरा नाड़ी ज्वरकोपे प्रजायते ॥
अन्यच्च च।
ज्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः प्लवे।
रमणान्ते निशि प्रातस्तप्ता दीपशिखा यथा ॥
तत्रापि विशेषमाह।
सौम्या सूक्ष्मा स्थिरा मन्दा नाड़ी सहजवातजा।
स्थूला च कठिना शीघ्रा स्पन्दते तीव्रमारुते ॥
द्रुता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत्।
शीघ्रमाहननं नाड्याः काठिन्याच्च चला तथा ॥
मलाजीर्णनातितरां स्पन्दनञ्च प्रकीर्त्तितम्।
नाड़ी तन्तुसमा मन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥
द्वन्द्वजमाह।
चञ्चला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा।
ईषच्च दृश्यते तूष्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा ॥
निरन्तरं खरं रूक्षं मन्दश्लेष्मातिवातलम्।
रूक्षवातभवे तस्य नाड़ी स्यात् पित्तसन्निभा ॥
सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाड़ी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥
प्रसङ्गादाह।
मध्ये करे वहेन्नाड़ी यदि सन्तापिता ध्रुवम्।
तदा नूनं मनुष्यस्य रुधिरापूरिता मलाः ॥
आगन्तुकरूपभेदमाह।

भूतज्वरे सैव इवातिवेगा
धावन्ति नाड्यो हि यथाब्धिगामाः।

तथा,—

ऐकाहिकेन क्वचन प्रदूरे
क्षणान्तगामा विषमज्वरेण।
द्वितीयके वापि तृतीयतुर्य्ये
गच्छन्ति तप्ता भ्रमिवत् क्रमेण ॥

अन्यत्रापि।
उष्णा वेगधरा नाड़ी ज्वरकोपे प्रजायते।
उद्वेगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥
भवेत् क्षीणगतिर्नाड़ी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः ॥
प्रसङ्गादाह।
व्यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः।
नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥

अजीर्णरूपमाह।
अजीर्णे तु भवेन्नाड़ी कठिना परितो जड़ा।
प्रसन्ना च द्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्त्तते।
तत्र विशेषमाह।
पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेज्जड़ा।
असृक्पूर्णा भवेत् कोष्णा गुर्व्वी सामा गरीयसी।
प्रसङ्गाल्लक्षणज्ञानमाह।
पुष्टिस्तैलगुड़ाहारे मांसे च लगुड़ाकृतिः।
क्षीरे च स्तिमिता वेगा मधुरे भेकवद्गतिः।
रम्भागुड़वटाहारे रूक्षशुष्कादिभोजने।
वातपित्ताग्निरूपेण नाड़ी वहति निष्क्रमम्।
अथ रसज्ञानम्।
मधुरे वर्हिगमना तिक्ते स्याद्भूलतागतिः।
अम्ले कोष्णा प्लवगतिः कटुके भृङ्गसन्निभा।
कषाये कठिना म्लाना लवणे सरला द्रुता।
एवं द्वित्रिचतुर्योगे नानाधर्म्मवती धरा ॥
तथा,—
द्रवेऽतिकठिना नाड़ी कोमला कठिनाशने।
द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च।
क्षौद्रे पृथग्ग्रन्थितेव पिष्टे पुष्टेव जायते।
अग्निमान्द्यधातुक्षयलक्षणमाह।
मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाड़ी मन्दतरा भवेत्।
तदुक्तम्।
क्षीणधातौ च मन्दाग्नौ नाड़ी क्षीणतमा ध्रुवम्।
तथा,—
मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाड़ी हंसाकृतिस्तथेति।
अन्ये तु।

आमाशये पुष्टिविवर्द्धनेन
भवन्ति नाड्योऽग्रभुजाभिदृप्ताः।
आहारमान्द्यादुपवासतो वा
तथैव नाड्यो भुजगाग्रमानाः ॥

प्रसङ्गाद्दीप्ताग्निज्ञानमाह।
लघ्वी भवति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता।
प्रसङ्गाद्ग्रहणीमप्याह।
पादे च हंसगमना करे मण्डूकसंप्लवा।
तस्याग्नेर्मन्दता देहे त्वथवा ग्रहणीगदे ॥
तथा,—

भेदेन शान्ता ग्रहणीगदेन
निर्व्वीर्य्यरूपा त्वतिसारभेदे।
विलम्बिकायां प्लवगा कदाचि-
दामातिसारे पृथुता जड़ा च ॥ * ॥

अथ विसूचिकाज्ञानम्।
निरोधे मूत्रशुक्रतोर्विड्ग्रहे त्वितराश्रिताः।
विसूचिकाभिभूते च भवन्ति भेकवत् क्रमाः।
प्रसङ्गादानाहमूत्रकृच्छ्रज्ञानमाह।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाड़ी गरिष्ठता ॥
शूलज्ञानमाह।

वातेन शूलेन मरुत्प्लवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च पुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ प्रमेहज्ञानम्।
प्रमेहे ग्रन्थिरूपा सा सुलग्ना लामदूषणी ॥*॥
विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह।

उत्पित्सुरूपा विषदिष्टिकायां
विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा।
अलघ्यवातेन अधः स्फुरन्ती
उत्तानभेदिन्यसमाप्तिकाले ॥*॥

गुल्मे विशेषमाह कश्चित्।

गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिं करोति ॥*॥

अथ भगन्दरज्ञानम्।
तार्थं कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम्।
भगन्दराख्यरूपेण नाड़ीव्रणनिवेदने।
प्रयाति वातिकं रूपं नाड़ी पावकरूपिणी ॥
अथ वान्तादिज्ञानम्।

वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः।
गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कपोतयोग ॥

स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम्।
क्वचित्प्रकरणोल्लेखात् क्वचिदौचित्यमात्रतः।
क्वचिद्देशात् क्वचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः॥
नाड़ीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते।
तेन धार्ष्ट्यं मयोक्तं यत्तत् समाधेयमुत्तमैः॥”
इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाड़ीप्रकाशे
तृतीयोद्योतः ॥

नाड़ीकः, पुं, (नाड़ीव कायतीति। कै+कः।)
शाकविशेषः। पाट्शाक इति नालिताशाक
इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पट्टशाकः २
नाड़ीशाकः ३। अस्य गुणाः। रक्तपित्तनाशि-
त्वम्। विष्टम्भित्वम्। वातकोपनत्वञ्च। इति
भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकलापकः, पुं, (नाड़ीनां नाड़ीवन्नालानां
कलापः समूहो यत्र। कप्।) सर्पाक्षी। इति
भावप्रकाशः ॥

नाड़ीकेलः, पुं, (नारिकेलः। पृषोदरादित्वात्
साधुः।) नारिकेलः। इति शब्दरत्नावली ॥

नाड़ीचः, पुं, (नाड्या चीयते इति। चि+बाहु-
लकात् डः।) शाकविशेषः। नालिता इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। केपुकम् २ पेपुली ३
पेपुः ४ विस्वरोचनः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥
“नाड़ीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च।
रक्तपित्तहरं तिक्तं क्रिमिकुष्ठविनाशनम्।
मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत्॥”
इति राजवल्लभः ॥

नाड़ीचरणः, पुं, (नाड़ीवच्चरणौ यस्य।) पक्षी।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाड़ीजङ्घः, पुं, (नाड़ीवत् जङ्घा यस्य।) काकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ मुनिविशेषः। यथा।
“नाड़ीजङ्घः सुरगुरुसुनिर्व्वक्ति दृष्टेऽरकालौ
मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषात्।”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

बकविशेषः। यथा, महाभारते। १२। १६९।
१९—२०।
“ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः॥
नाड़ीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः
सखा।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः॥”

नाड़ीतरङ्गः, पुं, (नाड्यां नालायां तरङ्गो यत्र।)
काकोलः। हिण्डकः। रतहिण्डकः। इति
मेदिनी। गे, ५९ ॥

नाड़ीतिक्तः, पुं, (नाड्या तिक्तः।) नेपालनिम्बः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः॥)

नाड़ीदेहः, पुं, (नाड़ीसारो देहो यस्य। कृश-
त्वात् तथात्वम्।) भृङ्गी। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

नाड़ीनक्षत्रं, क्ली, (नाड़ीस्थितं नक्षत्रम्।)
नरस्य जन्मदशमषोड़शाष्टादशत्रयोविंशपञ्च-
विंशनक्षत्राणि। राज्ञः पूर्व्वोक्तानि जाति-
देशाभिषेकनक्षत्राणि च। यथा,—
“जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं
षोड़शभम्।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम्॥
आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भश्च
स्यात्।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः॥”*॥
जात्युक्तम्।

“पूर्व्वात्रयं सानलमग्रजानां
राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि।
सपौष्णमित्रं पितृदैवतञ्च
प्रजापतेर्भञ्च कृषीवलानाम्॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि
तान्यन्त्यजातेः प्रभविष्णुतायाम्।

देशभं देशनामर्क्षम्। नाड़ीनक्षत्राणि॥*॥
ईहा देहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीड़ा मनसि मानसे॥
मूर्तिद्रविणबन्धूनां हानिः साङ्घातिके तथा।
सन्तप्ते सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्क्षयः।
वैनाशिके विनाशः स्याद्दिष्टद्रविणसम्पदाम्॥
नाड़ीनक्षत्रफलम्॥*॥
जातिभे कुलनाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिषेकभे।
देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम्॥
यस्मिन् राजाभिषेको भवति तदाभिषेचनिक-
भम्। अ इ उ ए कृत्तिका। ओ व वि वु
रोहिणीत्यादि देशभम्।
सर्व्वेषां पीड़ायां दिनमेवमुपोषितोऽनलं जुहु-
यात्।
सावित्र्या क्षीरतरोः समिद्भिरमरद्विजार्चनरतः॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नाड़ीविग्रहः, पुं, (नाड़ीसारो विग्रहो यस्य।
अतिकृशत्वात् तथात्वम्।) भृङ्गी। इति हेम-
चन्द्रः। २। १२४ ॥

नाड़ीव्रणः, पुं, (नाड़ीसंलग्नो व्रणः।) सर्व्वदा-
गलद्व्रणः। नासी वा इति भाषा। इत्यमरः।
२। ६। ५४ ॥ तस्य निदानं यथा,—

“यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी॥”*॥

वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—

“दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या।
तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु॥
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि।
ज्ञेया कफाद्बहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा॥
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम्॥
दोषत्रयाभिहतलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात्॥”

शल्यनिमित्तलक्षणं यथा,—

“नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति।
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम्॥”

असाध्यकृच्छ्रसाध्ययोर्लक्षणं यथा,—

“नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः॥”

इति माधवकरः॥*॥
“विडङ्गत्रिफला व्योषचूर्णं लीढं समाक्षिकम्।
हन्ति कुष्ठं क्रमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान्॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
“नाड़ीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाट्य कर्म्मवित्।
सर्व्वव्रणक्रमं कुर्य्यात् शोधनं रोपणादिकम्॥
नाड़ीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक्।
प्रत्यक् पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत्॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुगैः।
श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम्।
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी॥

घोण्टाफलत्वक्मदनात् फलानि
पूगस्य च त्वक् लवणञ्च मुख्यम्।
स्नुह्यर्कदुग्धेन सहैष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम्॥
वर्त्तीकृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तं
नाड़ीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा।

दुष्टव्रणे यद्विहितञ्च तैलं
तत् सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥
जात्यर्कसम्याककरञ्जदन्ती-
सिन्धूत्थसौवर्च्चलयावशूकैः ।
वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं
स्नुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥
महिषदधिकोद्रवान्नमिश्रं हरति चिरविरूढ़ाञ्च।
भुक्तं कङ्गुनिकामूलचूर्णमलिदारुणां हन्ति ॥
कृशदुर्ब्बलभीरूणां गतिर्म्मर्म्माश्रिता च या ।
क्षारसूत्रेण तां भिन्द्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचीं विदध्याद्गत्यन्ते चोन्नम्याशु च निर्हरेत्॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढ़बन्धनमाचरेत् ।
ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता ॥
गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितः ।
नाडीदुष्टव्रणं शूल-भगन्दरविनाशनः ॥
इति सप्ताङ्गगुग्गुलुः ॥
स्वर्ज्जिका सिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥
इति स्वर्ज्जिकाद्यं तैलम् ॥
समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामापचीनाञ्च पानाभ्यञ्जननावनैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्व्वव्रणेषु च ॥
इति निर्गुण्डीतैलम् ।
हंसपाद्यरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसैः ।
तत्कल्केन पचेत्तैलं नाडीव्रणविशोधनम् ॥
इति हंसपादादितैलम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाडीव्रणाधिकारः ॥)

नाडीशाकः, पुं, (नाडीप्रधानः शाकः।) नाडीकः। इति भावप्रकाशः ॥ पाट्शाक इति भाषा ॥

नाडीस्वेदः, पुं, (नाड्यामेव स्वेदो यस्य । नाडीसारत्वादेवास्य तथात्वम् ।) भृङ्गी। इति शब्दरत्नावली ॥

नाडीहिङ्गु, स्त्री, (नाडीप्रधानं हिङ्गु ।) हिङ्गुभेदः । कलःपतिहिङ्गु इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। पलाशाच्चः २ जन्तुका ३ रामठी ४ वंशपत्री ५ पिण्डिका ६ सुवीर्य्या ७ हिङ्गुनाडिका ८ । (यथाच वैद्यकरत्नमालायाम् । “हिङ्गुपर्णी वेणुपत्री नाडीहिङ्गु शिवाटिका ।”) अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातार्त्तिशान्तिकारित्वम् । विष्ठाविबन्धदोषानाहामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

नाणकं, क्ली, (अणति शब्दायते इति। अण शब्दे+ण्वुल्। न आणकम्।) मुद्राचिह्नितनिष्कादि। यथा,—
“तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दमसुत्तमम् ॥”
इति मिताक्षरायां साहसप्रकरणीययाज्ञवल्क्यवचनम् ॥

नाथं, क्ली, (नम्यते आख्यायते प्रशस्यते सर्व्वैरिति। नम+क्थन्। बाहुलकात् अन्त्यलोप आत्वञ्च।) निश्चितम्। प्रश्नः। शिवः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नाथ, ऋ ङ आशिषि। दवेशैश्वर्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-आत्मं च-सकं-ऐश्ये अकं-सेट्।) दन्त्यादिरयम्। ऋ, अननाथत्। ङ, प्रणाथते प्रनाथते। दव उपतापः। आशीरिष्टार्थाशंसनम्। ङित्त्वेऽपि शपथाशीर्गत्यनुकारे इति नियमादाश्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम्। नाथति शत्रुं बली उपतापयतीत्यर्थः। नाथते श्रियं लोकः आशंसते इत्यर्थः। नाथति धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः। मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथसे किमु न भूभृतः पतिमिति भारवौ याचनमप्याशंसाविशेषः। आशिषि नित्यमात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेति केचित्। इति दुर्गादासः ॥

नाथः, पुं, (नाथति ईश्वरो भवतीति। नाथ ऐश्ये+अच्।) ऐश्यर्युक्तः। तत्पर्य्यायः। अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परिवृढ़ः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ आर्य्यः १० प्रभुः ११ भर्त्ता १२ ईश्वरः १३ विभुः १४ ईशिता १५ इनः १६ नायकः १७। इति हेमचन्द्रः ।३।२३॥ (यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
“स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”)

नाथवान्, [त्] त्रि, (नाथो विद्यतेऽस्येति। नाथ+मतुप्। मस्य वः।) पराधीनः। इत्यमरः ।३। १ । १६ ॥ प्रभुविशिष्टः ॥ (रक्षकवान्। यथा, रामायणे । १ । ६२ । १२ ।
“नाथवांश्च शुनःशेफो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत् ॥”
स्त्रियां ङीप्। यथा, रामायणे । २ । ३८ । १ ।
“तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्व्वो धिक् त्वां दशरथन्त्विति ॥”)

नाथहरिः, पुं, (नाथं हरति स्थानात् स्थानान्तरं नयतीति। नाथ+हृ+“हरतेर्द्दृतिनाथयोः पशौ।” ३ । २ । २५ । इति इन्।) पशुः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नादः, पुं, (नद शब्दे+भावे घञ्।) शब्दः। इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, हरिवंशे । २३५ । ५६ ।
“विभान्ति ते देववराः ससाध्याः
प्रभातशार्द्दूलनर्द्दितनादाः ॥”)
अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णः। स चानुस्वारवदुच्चार्य्यः। यथा अर्द्धचन्द्रोऽनुस्वारः। इति भुवनेश्वरीमन्त्रव्याख्यानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः। अर्द्धेन्दुः २ अर्द्धमात्रा ३ कलाराशी ४ सदाशिवः ५ अनुच्चार्य्या ६ तुरीया ७ विश्वमातृकला ८ परा ९। इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ ब्रह्मस्वरूपघोषविशेषः। यथा,—
“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्।
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः।
नादो बिन्दुश्च वीजञ्च स एव त्रिविधो मतः।
भिद्यमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत्
स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत् परम्
सकलादिति कूर्त्तात्। नादो घोषः। वि
प्रणवः स च वीजञ्च सर्व्ववर्णप्रभवत्वात्। तथा
समाहितात्मनो ब्रह्मन्! ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते।
ततोऽभूत्त्रिविदोङ्कारो योऽव्यक्तः प्रभवः स्वरा
इत्यारभ्य ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवान्
इति श्रीभागवतम्।
इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयस्तवकः ॥ ३ ।
“नाभेरूर्द्ध्वं हृदि स्थानान्मारुतः प्राणसंज्ञकः
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः।
अपि च ।
आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्ध्वं समुच्चरन्।
मुखेऽभिव्यक्तिमायाति यः स नाद इतीरितः।
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः ॥
आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः।
तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्थं त्रिधा मतः।
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मतः।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः।
वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ।
न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः।
न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत्।
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः।
नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हरिः।”
इति सङ्गीतदामोदरः
(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
“गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते।
तद्द्वयानुगतं नृत्यं नादाधीनमतस्त्रयम्।
नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद्वचः।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत्।
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते।
सोऽयं प्रकाशते पिण्डे तस्मात् पिण्डोऽभिधीयते
तत्रानाहतनादन्तु मुनयः समुपासते ।
गुरूपदिष्टमार्गेण मुक्तिदं न तु रञ्जकम्।
स नादस्त्वाहतो लोके रञ्जको भवभञ्जकः।
श्रुत्यादिद्वारतस्तस्मात्तदुत्पत्तिर्निरूप्यते ।”
किञ्च,—
“धर्म्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम्।
नादविद्यां परां लब्ध्वा सरस्वत्याः प्रसादतः।
कम्बलाश्वतरौ नागौ शम्भोः कुण्डलतां गतौ
पशुः शिशुर्मृगो वापि नादेन परितुष्यति।
अतो नादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते
आञ्जनेयः।
“नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती
अद्यापि मज्जनभयात्तुम्बं वहति वक्षसि ।”
अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।
“आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाहन्ति देहजम्
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः।

ावक्रप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
तिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि स्थूलं गले पुनः ॥
ष्टं शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिमं वदने तथा ।
ाविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्त्यते बुधैः ॥”
नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
ातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥”
यन्तु योगिसंवेद्य एव । अस्य अवस्थादिकं
दुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६५-१०७ ।
अशक्यतत्त्वबोधानां मूढ़ानामपि संमतम् ।
ोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते ॥

श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
लयप्रकाराः कथिता जयन्ति ।
नादानुसन्धानकमेकमेव
मन्यामहे मुख्यतमं लयानाम् ॥

मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम् ।
शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
श्रवणपुटनयनयुगलघ्राणमुखानां निरोधनं कार्य्यम् ।
शुद्धसुषुम्नासरणौ स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादावस्थाचतुष्टयम् ।
अथारम्भावस्था ।
ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसम्भवः ।
विचित्रः क्वणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥
दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धस्त्वरोगवान् ।
संपूर्णहृदयः शून्य आरम्भो योगवान् भवेत् ॥
अथ घटावस्था ।
द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढ़ासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥
तृतीयायां तु विज्ञेयो विहायोमर्द्दलध्वनिः ।
महाशून्यं तदा याति सर्व्वसिद्धिसमाश्रयम् ॥
चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
दोषदुःखजराव्याधिक्षुधानिद्राविवर्ज्जितः ॥
रुद्रग्रन्थिं यदा भित्त्वा शर्व्वपीठगतोऽनिलः ।
निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत् ॥
एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत् ॥
अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम् ।
लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते ॥
राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्म्मिणः ।
एतानभ्यासिनो मन्ये प्रयासफलवर्ज्जितान् ॥
उन्मन्यवाप्तये शीघ्रं भ्रूध्यानं मम संमतम् ।
राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायोऽल्पचेतसाम् ॥
सद्यः प्रत्ययसन्धायी जायते नादजो लयः ॥

नादानुसन्धानसमाधिभाजां
योगीश्वराणां हृदि वर्द्धमानम् ।
आनन्दमेकं वचसामगम्यं
जानाति तं श्रीगुरुनाथ एकः ॥

कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः ।
तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत्स्थिरपदं व्रजेत् ॥
अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम् ।
पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
ततोऽभ्यासे वर्द्धमाने श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मकः ॥
आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ।
मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्था घण्टाकाहलजास्तथा ॥
अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनाः ।
इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते देहमध्यगाः ॥
महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ ।
तत्र सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥
घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने ।
रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥
यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते ॥
मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा ।
नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षते ॥
मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ।
नियमने समर्थोऽयं निनादनिशिताङ्कुशः ॥
बद्धं तु नादबन्धेन मनः संत्यक्तचापलम् ।
प्रयाति सुतरां स्थैर्य्यं छिन्नपक्षः खगो यथा ॥
सर्व्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
नाद एवानुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥
नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ।
अन्तरङ्गकुरङ्गस्य वधे व्याधायतेऽपि च ॥
अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते ।
नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्या हि योगिना ॥
बद्धं विमुक्तचाञ्चल्यं नादगन्धकजारणात् ।
मनः पारदमाप्नोति निरालम्बाख्यखेऽटनम् ॥
नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गभुजङ्गमः ।
विस्मृत्य सर्व्वमेकाग्रः कुत्रचिन्नहि धावति ॥
काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति ।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
घण्टादिनादसक्तस्तब्धान्तःकरणहरिणस्य ।
प्रहरणमपि सुकरं शरसन्धानप्रवीणश्चेत् ॥
अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिर्य उपलभ्यते ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्ञेयं ज्ञेयस्यान्तर्गतं मनः ।
मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते ।
निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मेति गीयते ॥
यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
यस्तत्त्वान्तो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
सर्व्वे हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
राजयोगसमारूढ़ः पुरुषः कालवञ्चकः ॥
तत्त्वं बीजं हठः क्षेत्रमौदासीन्यं जलं त्रिभिः ।
उन्मनी कल्पलतिका सद्य एव प्रवर्त्तते ॥
सदा नादानुसन्धानात् क्षीयन्ते पापसञ्चयाः ।
निरञ्जने विलीयेते निश्चितं चित्तमारुतौ ॥
शङ्खदुन्दुभिनादञ्च न शृणोति कदाचन ।
काष्ठवज्जायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ॥
सर्व्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्व्वचिन्ताविवर्ज्जितः ।
मृतवत्तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र संशयः ॥”*॥
स्वनामख्यातमुनिविशेषः । अयन्तु ईश्वरसुतेः पुत्रः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रणेता । अस्य वासस्थानं दाक्षिणात्यप्रदेशः ॥)

नादेयं, क्ली, (नद्या नदस्य वा इदं तत्र भवं वा । नदी वा नद+ढक् ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥ सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीनदसम्बन्धिजलादौ, त्रि । यथा,—
(“नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभीयद्रव्यगुणे ॥)
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥”
(न आदेयमिति विग्रहे अग्राह्ये, त्रि । यथा,—
“सौगन्ध्यहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥”)

नादेयः, पुं, (नद्यां भवः । नदी+ढक् ।) काशतृणम् । वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नादेयी, स्त्री, (नद्यां भवा । “नद्यादिभ्यो ढक् ।” ४।२।९७। इति ढक् ततो ङीष् ।) अम्बुवेतसः । भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ नागरङ्गः । जवा । वृक्षः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ अग्निमन्थः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,
“अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं ऐश्ये अकं-सेट् ।) ऋ, अननाधत् । ङ, नाधते । नाधो द्रवाणीरैश्वर्य्यार्थनानि । इति दुर्गादासः ॥

नाना, व्य, (न+“विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।” ५ । २ । २७ । इति नाञ्प्रत्ययः ।) अनेकार्थम् । (यथा, मनुः । ९ । १४८ ।
“बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥”)
उभयार्थम् । विनार्थम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥ (यथा, मुग्धबोधे । [वरः ॥”)
“न नाना शम्भुना रामात् वर्त्तयाचोऽचणो-

नानाकन्दः, पुं, (नाना बहवो कन्दा यस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुमूलच ॥ (बहुमूलयुक्ते, त्रि ॥)

नानाध्वनिः, पुं, (नाना ध्वनिर्यत्र । नानाविधो ध्वनिर्वा ।) काहलावेणुवीणादिशब्दः । इति हारावली । २४९ ॥

नानारूपः, त्रि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्य्याय । विविधः २ बहुविधः ३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९३ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ३८ ।
“भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥”
नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, क्ली । यथा, गोः रामायणे । ३ । ९ । २१ ।
“नानारूपैर्विरूपाश्च रूपैरशुभदर्शनाः ॥”)

नानावर्णः, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविधशुक्लादिवर्णः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । चित्रम् २ किर्म्मीरः ३ कल्माषः ४ शवलः ५ एतः ६ कर्व्वुरः ७ । इत्यमरः ।१।५।१७॥ विचित्रम् ८ शारङ्गम् ९ कब्बरः १० कर्म्मारः ११ चित्रलः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ आश्चर्य्यान्वितयादिश्च ॥ (नानाविधो वर्णो यस्येति । विचित्रवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ३८ । "नानावर्णा लब्धक्षवती प्रविरलाल्पपाण्डुतृणप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा ॥")

नानाविधः, त्रि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।) अनेकप्रकारः । विविधः । यथा,—

"तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाहृतैः ॥"

इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

नानुष्ठेयं, त्रि, (न अनुष्ठेयम् ।) अननुष्ठेयम् । अकर्त्तव्यम् । इति व्याकरणम् ॥

नान्तं, क्ली, (नमत्यनेनेति । नम + "भसृजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ।" उणां । ४ । १५६ । इति ष्ट्रन् वृद्धिश्च ।) स्तोत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

नान्दिकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्द्याः नान्दीश्लोकस्य करः पाठकः । "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ।" ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः ।) नान्दीकरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नान्दी, स्त्री, (नन्दन्त्यनयेति । नन्द + घञ् । निपातनात् दीर्घः । ततो ङीप् ।) नाटकाद्यादौ मङ्गलार्था देवद्विजादीनामाशीः । यथा,—

"आशीर्व्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्त्तते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता ॥
केचित्तु । भेरीप्राया नान्दी ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दी कार्य्या । यदाह भरतः ।

"यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्व्वरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥
देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वादपरायणा ।
नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्त्तिता ॥"

अन्यच्च ।

"देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वन्दनपूर्व्विका ।
नान्दी कार्य्या बुधैर्यत्नान्नमस्कारेण संयुता ॥
गङ्गा नागपतिः सोमः सुधा नन्दा जयाशिषः ।
एभिर्नामपदैः कार्य्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥
प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्त्तनान्विता ।
आशीर्व्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलात्मिका ॥
काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा तथा ।
सूत्रधारः पठेन्नान्दी मध्यमस्वरमाश्रितः ॥"

इति मालतीमाधवटीका ॥

समृद्धिः । यथा ।"नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ।" इत्युद्वाहतत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥

नान्दीकः, पुं, (नान्द्यै नान्द्यर्थं कायतीति । कै + कः ।) तोरणस्तम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नान्दीकरः, त्रि, (नान्दीं करोतीति । कृ + "दिवाविभेति ।" ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दीश्लोकपाठकारी । तत्पर्य्यायः । नान्दीवादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३८ ॥ "केचित्तु भेरीप्राया नान्दी तद्वादनशीलः अत्र वदिनान्दी वाद्नार्थाविव्याहुः ।" इति भरतः ॥

नान्दीपटः, पुं, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थं पटो यत्र ।) कूपादिमुखबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । नान्दीमुखः २ वीनाहः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥

नान्दीमुखः, पुं, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थं मुखं यस्य ।) कूपादिमुखबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१५८॥ वृद्धिश्राद्धभुक् पितृगणः । यथा,—

"नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥"

इति विष्णुपुराणम् ॥

स च पित्रादित्रिकं मातामहादित्रिकञ्च । इति गोभिलसूत्रम् ॥ (नान्द्या वृद्धेर्मुखम् ।) वृद्धिश्राद्धे, क्ली । यथा,—

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।
अत्र नान्दीमुखपदस्य श्राद्धपरत्वे इत्युद्वाहतत्त्वलेखनादत्रापि श्राद्धपरत्वम् ।" तदितिकर्त्तव्यता यथा । "तत्र गोभिलः । अथाभ्युदयिकश्राद्धे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः दधिवदराक्षताभ्यमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीतेति ॥ अपि च ।

स्वधयेतिपदस्थाने पुण्याशब्दं वदेदिह ।
पितॄनितिपदात् पूर्व्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ॥
कर्म्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।
अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु ।
कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥
वशिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥
निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ॥
पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि दैवे नैव तु कारयेत् ॥
ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्र्यपवित्रकान् ।
कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥
मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यानन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जितः ॥
न चाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।
अन्य एव जपः कार्य्यः सोमसामादिकः शुभः ।
यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद्यववत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥
सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निम्नतः ॥
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥
सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
संयोज्य यवकर्कन्धुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् ।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥
उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम् ।
भवेदधश्चाचरणादधोऽधः श्राद्धकर्म्मसु ॥
तस्मात् श्राद्धेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।
मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्व्वपेत् ॥
गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्द्विजान् ॥"
"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ।
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पादानमनन्तरम् ॥
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् ।
अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ॥
षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ।
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः ॥
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।
युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ॥
कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥" * ॥

तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे ।

"कन्यापुत्त्रविवाहे च प्रवेशे नववेश्मनः ।
नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्त्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥"

मत्स्यपुराणे ।

"अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्त्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ॥"

कूर्म्मपुराणे ।

"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥"

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

नान्दीमुखी, स्त्री, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थं मुखं यस्याः । ङीप् ।) सामगेतरवृद्धिश्राद्धभुक्श्राद्धगणः । इति यजुर्व्वेदीयवृद्धिश्राद्धपद्धतिः ॥ (कुधान्यविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधुलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकवरुकोदपर्णीसुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः ॥" चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नान्दी-

मुखं कदिथमाचलेनाद्यस्येति। अच्। अभ्यु-
दयप्रारम्भयुक्ते, त्रि। यथा, रामायणे।२।
८१।१।
"ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः।
तुष्टुवुः सविशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः॥")

नान्दीवादी, [न्] त्रि, (नान्दीं वदतीति। वद+णिनिः।) नान्दीश्लोकपाठकारी। नान्दीवदनशीलः। भेरीवादनशीलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

नापितः, पुं, (न आप्नोति सरलतामिति। न+आप्+"नञ्याप इट् च।" उणा ३।८७। इति तन् इट् च।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु पट्टिकायां कुवेरिणो जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः। इति विवादार्णवसेतुः॥ तस्य क्षौरं कर्म्म। तत्पर्य्यायः। क्षुरी २ मुण्डी ३ दिवाकीर्त्तिः ४ अन्तावसायी ५। इत्यमरः।२।१०।१०॥ क्षुरी ६ वामसीसुतः ७ नखकुट्टः ८ ग्रामणीः ९। इति शब्दरत्नावली॥ चण्डिलः १० मुण्डः ११ भाण्डपुटः १२। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।३।७३।
"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणाञ्चैव वायसः।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम्॥")

नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका गृहम्।) नापितशाला॥ नापितगृहम्। तत्पर्य्यायः। खरकुटी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नाभिः, पुं, (नह्यते बध्नाति विपक्षादीनिति। नह बन्धे+"नहो भश्च।" उणा ४।१२५। इति इञ् भश्चान्तादेशः।) मुख्यनृपः। चक्रमध्यम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।६३।
"अरैः सन्धार्य्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्त्तते॥")
क्षत्रियः। इति मेदिनी। भे,५॥ प्रियव्रतराजपौत्रः। (अग्नीध्रस्य पुत्रः। यथा, ब्रह्माण्डे। ३५ अध्याये।
"तस्य पुत्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव।
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः॥"
"नाभये दक्षिणं वर्षं हिमवन्तं पिता ददौ॥")
गोत्रम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (प्रधानम्। इति विश्वः॥ यथा, रघुः।१८।२०।
"सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पं
कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य॥"
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।६२।
"नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्थपतिः
स्थिरः॥")

नाभिः, पुं स्त्री, (नह बन्धे+इञ् भश्चान्तादेशः।) प्राण्यङ्गम्। इति मेदिनी। भे,६॥ नाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाभी २ तुन्दकूपी ३। इति शब्दरत्नावली॥ उदरावर्त्तः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, पञ्चदश्याम्।६।११७।
"विष्णुर्नाभेः समुद्भूतो वेधाः कमलजस्ततः।
विष्णुरेवेश इत्याहुर्लोके भागवता जनाः॥")
"स च गर्भस्तस्य सप्तभिर्म्मासैर्भवति।" इति सुखबोधः॥ ("तस्य चैताभिः पचेत तां लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यादेवमेव तैलौषधानां पूर्व्वेणावचूर्ण्यैदेवनाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक्॥" इति चरके शारीरस्थाने अष्टमेऽध्याये॥) अस्मिन् स्थाने मणिपूरनामदशदलपद्ममस्ति। यथा,—
"तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः॥
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम्॥"
इति तन्त्रम्॥
कस्तूरिकामदे, स्त्री। इति मेदिनी। भे,६॥

नाभिकण्टकः, पुं, (नाभेः कण्टक इव।) आवर्त्तः। इति शब्दरत्नावली॥ गोँड़ इति भाषा॥

नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति। कै+कः।) कटभीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नाभिगुडकः, पुं, (नाभौ गुडको गोलः।) स्फीतनाभिः। गोँड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गर्भकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नाभिकण्टकः ३ आवर्त्तः ४। इति शब्दरत्नावली। गोलः ५ नाभिगोलकः ६। इति जटाधरः॥

नाभिगोलकः, पुं, (नाभौ गोलकः।) नाभिगुडकः। इति जटाधरः॥

नाभिजः, पुं, (नाभौ जायते इति। जन्+डः।) ब्रह्मा। इति धरणिः॥

नाभिजन्मा, [न्] पुं, (नाभौ जन्म यस्य।) ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नाभिनाला, स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाड़ी।) नाभिसम्बन्धिनी नाडी। तत्पर्य्यायः। अमला २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः।५।७।
"तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला
कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः॥")

नाभिभूः, पुं, (नाभौ भूरुत्पत्तिर्यस्य।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः।१।१२७॥

नाभिवर्षः, पुं, (नाभेरग्नीध्रपुत्रस्य वर्षः।) भारतवर्षः। यथा, "योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम सप्तद्वीपाधिपतिर्बभूव तस्य चाग्नीध्रादयो दश पुत्रा बभूवुः। त्रयः प्रव्रजिताः शिष्टानां सप्तानां सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः। तत्र जम्बुद्वीपाधिपतेराग्नीध्रस्य नव पुत्रा बभूवुः।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः।
रम्यो हिरण्मयश्चैव कुरुर्भद्राश्वकेतुमाल्॥
नव वर्षाणि तेभ्यः पित्रा दत्तानि वनं प्रविशता चाग्नीध्रेण। हिमाह्वयस्याधिपतेर्नाभेर्ऋषभः पुत्रो बभूव ऋषभाद्भरतः भरतेन चिरकालं धर्म्मेण पालितत्वादिदं भारतं वर्षमभूत्।" इति नारसिंहे ३० अध्यायः॥

नाभी, स्त्री, (नाभि+वा ङीष्।) नाभिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०८।
"सजलपद्ममलिकगौरं नाभीमूलं निरंशुकं
कृत्वा।
अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः॥")

नाभीलं, क्ली, (नाभीं लातीति। ला+कः।) नार्य्या वङ्क्षणः। कृच्छ्रम्। गर्भाशयम्। इति मेदिनी। ले,१०१॥ नाभिगाम्भीर्य्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

नाभ्यं, त्रि, (नाभेरिदमिति। नाभि+यत्।) नाभिसम्बन्धि। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते।३।४।१३।
"पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे॥"
नाभये हितम्। "शरीरावयवात् यत्।"५।१।६। इति यत्। "नाभि नभञ्च।"५।१।२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नाभेर्नभादेशस्तु न भवति। अस्य गवादितया सन्नियोगशिष्टत्वात्, इयनाभावेव प्रवृत्तेः। नाभिच्छिदि च॥ महादेवे, पुं। यथा, महाभारते।१२।१८४।१६।
"नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च॥")

नाम, व्य,(नामयतीति नाम्यतेऽनेन वा। नम+णिच्+बाहुलकात् डः।) प्राकाश्यम्। सम्भावना। क्रोधः। उपगमः। कुत्सनम्। इत्यमरः।३।३।२५०॥ प्रकाशे यथा। हिमालयो नाम नगाधिराजः। हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः॥ सम्भाव्ये सम्भावनायाम्, इह नाम सीता भविष्यति॥ क्रोधे ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः॥ उपगमः स्वाङ्गयोऽङ्गीकारः एवं नामास्तु॥ कुत्सने को नामायं सवितुरुदये स्नापमेव विधत्ते॥ विस्मये च। अन्धो नाम गिरिमारोक्ष्यति॥" इति तट्टीकायां भरतः॥ स्मरणम्। विकल्पः। इति मेदिनी। मे,५३॥

नाम, [न्] क्ली, म्नायते अभ्यस्यते यत् तत्। (म्ना अभ्यासे+"नामन् सीमन् व्योमन्निति।" उणा ४।१५०। इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) संज्ञा। तत्पर्य्यायः। आख्या २ आह्वा ३ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५। इत्यमरः।१।६।८॥ आह्वानम् ६ लक्षणम् ७ अपदेशः ८ आह्वयः ९ संज्ञा १० गोत्रम् ११ अभिख्या १२। इति शब्दरत्नावली॥ लिङ्गम्। तच्च स्यादिविभक्त्यर्हः शब्दः। तत्तु पञ्चविधं यथा,—
"उणादीनां कृतञ्चैव तद्धितानां समासजम्।
शब्दानुकरणञ्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम्॥"
इति गोयीचन्द्रः॥
अवक्तव्यनामानि यथा,—
"आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च।
प्राणात्ययेऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥

नामकरणं, क्ली, (नाम्नः करणं यत्र।) संस्कारविशेषः। तच्चोक्तनक्षत्राणि यथा। अश्विनी १ रोहिणी ४ मृगशिरा ५ पुनर्व्वसुः ७ उत्तरफल्गुनी १२ स्वाती १५ अनुराधा १७ उत्तरा-

षाढ़ा२१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा२४ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ ॥ तत्र लग्नं यथा। यल्लग्नस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहा- स्तिष्ठन्ति तल्लग्ने नामकरणं कार्य्यम् ॥ तत्र दिननियमः। दश १० एकादश ११ द्वादश १२ शत १०० दिनानि। इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥ संवत्सरे वेति गोभिलः॥ एतच्च प्रशस्ततरतम- परपरकालकर्म्मेतरपरम्। एकादशाह इति मुख्यः कल्प इति रघुनन्दनमतम्॥ *॥ तदनु- ष्ठानं यथा। "जन्मगृहाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात् प्राक् माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य भर्त्तुर्दक्षिणतः स्थित्वा प्रयच्छत्युदक्शिरसं पश्चिमदेशं गत्वा उत्तरत उदग्रेषु कुशेषु उपविशति अतः पितैवाधिकारी। अथ जुहोति प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय। तिथि- नक्षत्रयोर्द्देवतायै ताश्च ब्रह्मत्वष्टृविष्णुयमसोम- कुमारमुनिवसुपिशाचधर्म्मरुद्रवायुमन्मथयक्ष- पितरः पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः। एषां होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्।

'नामधेये मुनिवसुपिशाचा बहुवत् सदा।
यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्यास्तिथिदेवताः॥'

तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्याः। शेषा एकवचनान्ता होतव्याः। नक्षत्राणि अश्वि- न्यादीनि। तद्देवताश्च ज्योतिषि। अश्वियमेत्या- दयः। नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम्।

'आग्नेयादेऽथ सर्पादे विशाखादे तथैव च।
आषाढ़ादे धनिष्ठादे अश्विन्यादे तथैव च॥
द्वन्द्वान्येतानि बहुवद्धव्याणां जुहुयात् सदा।
द्वन्द्वद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत्॥'

तद्देवताहोमे विशेषः।

'देवता अपि हूयन्ते बहुवत् सर्पवस्वपः।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्भाश्विनौ तथा॥'

देवाः विश्वेदेवाः। कवर्गादिपञ्चस्तृतीयादि- वर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थं यरलवान्यतमवर्ण- मध्यं विश्वम्भरादिवत् हृदन्तं सम्बोधनान्तं दीर्घ- विसर्गान्तं च नाम कुर्य्यात्। एतच्च स्वगृह्योक्त- त्वात् प्रशस्तपरम्। कुलदेवतानक्षत्राभि- सम्बन्धं च नाम कुर्य्यात्। तत्र शङ्खलिखितवच- नान्नामान्तरकरणव्यवहारः। अथ नक्षत्र- सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात् स्वनक्षत्रपादानुसारेण। ततश्च कुमारस्य सुख- भवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषान् सप्त मुखमध्यस्थौ नासिके कर्णाविति आभि- मुख्येन स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्रं जपेत्॥ तच्च नाम शर्म्मवर्म्माद्युपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम्। यथा,—

'ततस्तु नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि।
देवपूर्व्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम्।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः॥
नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा।
नामाङ्गल्यं जुगुप्स्यं वा नाम कुर्य्यात् समाक्षरम्॥
नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्व्वक्षरान्वितम्।
सुखोच्चार्य्याक्षरं नाम कुर्य्याच्च प्रवणाक्षरम्॥'

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः॥

प्रवणाक्षरं लघूत्तराक्षरम्। इति तट्टीकाकारः॥ गोभिलः। 'अयुग्मकदान्तं तथा स्त्रीणाम्।' 'अयुग्मकम् अयुगक्षरम्। दान्तं दकारान्तम्। यथा यशोदेत्यादि॥ *॥ तस्य श्रीपूर्व्वकत्वं यथा,—

'देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत्॥'

इति राघवभट्टधृतप्रयोगदर्शनात् स्वर्गकामि- त्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचारः॥ *॥ गोभिलः। मात्रे चैनं प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थमुदीच्यं वामदेव्यगानान्तं कुर्य्यात् गौर्द्दक्षिणा।" इति संस्कारतत्त्वम्॥

नामद्वादशी, स्त्री, (नाम्नः द्वादशी।) व्रतविशेषः। यथा,—

"गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सर- स्वती।
मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी क्रमात्।
मार्गाद्यतीयामारभ्य पूर्व्वोक्तं लभते फलम्॥
पूर्व्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासे कृष्णाष्टमी- व्रतफलम्।
अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथवा उमशङ्करम्॥
पूजयेद्विधिवन्नारी न वियोगमवाप्नुयात्।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेदीश्वरं सदा॥
शङ्करं वामभागस्थं सर्व्वकाममवाप्नुयात्।
मार्गशिराद्ये केशवनारायणमाधवान् पूजयेत्।
धूपस्रग्दीपाद्यैरुपोष्य संपूज्य दक्षिणाभिश्च नामभिः। अश्वमेधशुपसूयवाजपेयमतिरात्र- नक्तमथाग्निष्टोमोपवासमेव। पुरुषमेवसौत्रा- मणिं पञ्चयज्ञहोमगोलक्षं सर्व्वमथास्याप्यान्ते नित्यं स्मरणार्थेनात्तनाम्ना। इत्याद्ये नाम- द्वादशी।" इति देवीपुराणम्॥

नामधेयं, क्ली, (नामेव। नाम+"भागरूप- नामभ्यो धेयः।" ५।४।२५। इत्यस्य वार्त्ति- कोक्त्या धेयः।) नाम। इत्यमरः। १।६।८॥ (यथा, मनुः। २।३०।

"नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते॥")

नामशेषः, त्रि, (नाम्नः शेषो यस्य। नाम आख्या एव शेषो यस्येति वा।) मृतः। इति हेम- चन्द्रः। ३।३८॥ मरणे, पुं।

नामापराधः, पुं, (नाम्नि नामविषये अपराधः। नाम्नः सकाशात् अपराधो वा।) साधुनिन्दा- दिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेषः। यथा,—

श्रीनारद उवाच।

"के तेऽपराधा विप्रेन्द्र! नाम्नो भगवतः कृताः।
विनिघ्नन्ति नृणां कृत्यं प्राकृतं ह्यानयन्ति च॥
तत् कथ्यतां महाभागापराधं नाम्नि केशवे।
केन केन प्रकारेण भवेद्दै तज्जनादिषु॥

सनत्कुमार उवाच।

सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितनुते
यतः ख्यातिं यातस्तमुपहसते गर्हयति च।
तथा विष्णोरिष्टं य इह गुणनामादि सकलं
धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः।
गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं
तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम्।
नाम्नां बलाद्यस्य हि पापबुद्धि-
र्न विद्यते तस्य शठस्य शुद्धिः॥
दिवौकसां गुरोः पित्रोर्भूसुराणाञ्च गर्हणम्।
नामापराधं यत्तत् स्याद्वैष्णवानां तथा नृणाम्
गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीर्नृपान्निन्दन्ति नारद!।
नामापराधी स भवेन्नाम गोविन्दवैष्णवान्।
सर्व्वतीर्थानि क्षेत्राणि चावमन्यति निन्दति।
गङ्गासरस्वतीयामीच्चापराधी भवेन्नरः॥
श्रीमद्भागवतं महाभारतं ब्राह्मणान् गुरुम्।
मन्त्रं महाप्रसादञ्च योऽवमन्यति नारकी॥
अवतारान् हरेस्तन्नामभक्तांश्च निन्दति।
अवमन्यति देवर्षे नारकी स जनोऽधमः॥
गोविन्दस्यार्च्चनं कुर्य्यादवमन्यति वैष्णवान्।
निन्दतीह च नामानि स नाम्नोऽप्यपराधकृत्।
वर्णाश्रमानन्त्यजांश्च जातिबुद्ध्यावमन्यति।
वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नराधमः॥
द्विजबन्धुं स्त्रियं शूद्रं जातिभेदेन वैष्णवम्।
येऽवमन्यन्ति निन्दन्ति ते वै निरयगामिनः॥
अर्च्चे विष्णोः शिलाधीर्गुरुषु नरमतिर्वैष्णवे जाति- बुद्धि-
र्विष्णोर्व्वा वैष्णवानां कलिमलमथने पादतीर्थे- ऽम्बुबुद्धिः।
विष्णोर्न्निर्म्माल्यनाम्नोः कलुषदहनयोरन्य- सामान्यबुद्धि
र्व्विष्णौ सर्व्वेश्वरेशे तदितरसमधीर्य्यस्य वा नारकी सः॥
पूज्यते देवसामान्यं कृत्वा नारायणं नरः।
नामापराधी स भवेद्वैष्णवान् यो न सेवते॥

नारद उवाच।

नामापराधा ह्यपराः कति सन्ति तपोधन!।
तत् कथ्यतां मे सकलं यदि योग्यो भवामि ते॥

सनत्कुमार उवाच।

वैष्णवे शठता विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूसुरे।
निन्दां यः कुरुते मोहादपराधी स नारकी॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे। १०२—१०३ अध्यायौ॥ अपि च।

"धर्म्मव्रतत्यागहुतादिसर्व्व-
शुभक्रियासाम्यमपि प्रमादः।
अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति
यश्चोपदेशः शिवनामापराधः॥
श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितो नरः।
अहं ममादि परमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत्॥"

अपराधभञ्जनमाह।

"जाते नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन।
सदा संकीर्त्तयेन्नाम तदेकशरणो भवेत्॥

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् ।
अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं
गतं वा
शुद्धं वाशुद्धवर्णं व्यवहितरहितं तारयत्येव
सत्यम् ।
तच्चेद्देहद्रविणजनतालोभपाषण्डमध्ये
निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शीघ्रमेवात्र विप्र ! ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

मापराधी, [न्] त्रि, (नामापराधोऽस्यास्तीति । इनिः ।) नामापराधकृत् । यथा,—
“नाम्नो जनार्द्दनस्यापराधान् यः कुरुतेऽनिशम् ।
नामापराधकृल्लोको याति सत्यमधोगतिम् ॥
विनाशयति नामस्थोऽपराधं नामतो जनः ।
नामापराधी क्षणो स्यादात्मनश्चेति नारकी ॥
पाषण्डो दुर्ज्जनः पापी भवेन्नाम्नो हरेः खलः ।
नामापराधी मनुजो मुने ! भवति नारकी ॥
अपराधान्मुकुन्दस्य विदूरयति नामभिः ।
नाम्नीह लोकः कुर्व्वंस्तान्महापाप्यधमाधमः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥

यः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ।” ३ । ३ । २४ । इति करणे घञ् ।) नयः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
“यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥”
नी + भावे घञ् ।) प्रापणम् । इति नीधातुदर्शनात् ॥ (नयति प्रापयतीति । नी + “दुन्योरनुपसर्गे ।” ३ । १ । १४२ । इति णः । उपायः । यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
“नायः कोऽत्र स येन स्यां वताहं विगतज्वरः ॥”
नेतरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । १० ।
“सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र
पाहि रिषः ॥”)

यकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + ण्वुल् ।) नेता । (यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।
“नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥”)
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । १९ ।
“तमुपागतमालक्ष्य सर्व्वे सुरगणादयः ।
प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥”)
हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११० ॥
अग्रे सरिकः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ४ ।
“वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥”)
शृङ्गारसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरुपपतिर्वैशिकश्चेति । विधिवत् पाणिग्राहकः पतिः । अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्द्धा । सार्व्वकालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । आचारहानिहेतुः पतिरुपपतिः । बहुलवेश्याभोगोपरसिको वैशिकः । वैशिकस्तूत्तममध्यमाधमभेदात् त्रिविधः । दयिताजनप्रकोपेऽपि उपचारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः । भयलज्जापालन्यशून्यः कामक्रीडायामकृत्याकृत्यविचारोऽधमः ॥ * ॥ मानी चतुरश्च शठ एवान्तर्भवति । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः । प्रोषितपतिरुपपतिर्वैशिकश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास एव । तेषाञ्च नर्म्मसचिवपीठमर्द्दविटचेटकविदूषकभेदाच्चतुर्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठमर्द्दः । नर्म्मसचिवोऽप्ययमेव । कामतन्त्रकलाकोविदो विटः । सन्धानचतुरश्चेटकः । अङ्गादिवैकृत्यैर्हासकारी विदूषकः ॥ * ॥ तेषामष्टसात्त्विकगुणाः । यथा,—
“स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥” * ॥
तेषां दशावस्था यथा,—
“अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्त्तनम् ।
उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च ।
जड़ता निधनाश्चैव दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
(अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ३३—३८ ।
“त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥
धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥
अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढ़मानो धीरोदात्तो दृढ़व्रतः कथितः ॥
मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥
निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः
स्यात् ।
सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात् ॥”
एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे भेदानाह तत्रैव । ३ । ३९—४४ ।
“एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोड़शधा ।
एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥
अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढ़माचरति ॥
एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्व्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च ॥”
एषामुदाहरणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतृणां सेनापतीनां वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा । यथा,—
“ततोऽष्टनायिका देव्या यत्नतः परिपूजयेत् ॥
उग्रचण्डां प्रचण्डाञ्च चण्डोग्रां चण्डनायिकाम् ।
अतिचण्डाञ्च चामुण्डां चण्डां चण्डवतीन्तथा ॥
पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्रमतस्तथा ।
पञ्चोपचारैः संपूज्य भैरवाञ्चाभ्यर्चयेत् ॥”
इति प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥
शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपा नारी । सा च त्रिविधा । स्वीया परकीया सामान्यवनिता चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया । स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्र अङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव क्रमशो जातप्रश्रया विश्रब्धनवोढ़ा । समानलज्जामदना मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रब्धनवोढ़ा । पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा । मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे । धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा अधीरा । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा । एते धीरादयस्त्रयो भेदा द्विधा भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा ज्येष्ठा । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा ॥ अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च द्विविधा । परोढ़ा कन्यका च । गुप्ता विदग्धा लक्षिता कुलटा अनुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना च । वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना । वर्त्तमानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुशयाना त्रिविधा । वर्त्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशङ्कया स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थले भर्त्तुर्गमनानुमानेन ॥ * ॥ वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्यवनिता । एता अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्तिगर्व्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्तिगर्व्विता द्विविधा । प्रेमगर्व्विता सौन्दर्य्यगर्व्विता च । मानवती यथा । प्रियापराधसूचिका चेष्टा मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पापनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टतमापनेयो गुरुः ॥ * ॥ एताः षोड़श अष्टाभिरवस्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रोषितभर्तृका खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसारिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकं शतं भेदा भवन्ति । तासामुत्तममध्यमाधमगणनया चतुरधिकाशीतिशतत्रयं भेदा भवन्ति । तत्रासां दिव्य-अदिव्य-दिव्यादिव्यभेदेन गणनया द्विपञ्चाशदधिकशतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५—९३ ।
"अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥
विनयार्ज्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया।
सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति॥
प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥
मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥
स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥
ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे।
प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः।
प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः।
धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् ॥
तर्जयेत्ताडयेदन्या प्रत्येकं ता अपि द्विधा।
कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥
मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्त्तिताः।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढ़ा कन्यका तथा।
यात्रादिनिरताऽन्योढ़ा कुलटा गलितत्रपा ॥
कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना।
धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका॥
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम्।
मात्रा निष्कासयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोड़शभेदिताः।
स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका॥
पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥
अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥
संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरनिस्वना।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेत् यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमत्फुल्ललोचना।
आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याभिसरेद्यदि॥*
प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते।
क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम्।
मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने।
स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥*॥
चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम्।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥
नानाकार्य्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः।
सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥
कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥
आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः।
तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः।
चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
स्यात् ॥
क्वचिदन्योन्यसाङ्कर्य्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते।
इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥"
एतासामुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि॥
अथासामलङ्काराः। यथा, तत्रैव। ३। ९४।
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥
लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्।
मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम्।
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥"
अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि। यथा, तत्रैव। ३। १२३।
"दृष्टा दर्शयति व्रीड़ां सम्मुखं नैव पश्यति।
प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम्॥
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी।
सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
अन्यैः प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम्।
शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥"
अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि।
यथा, तत्रैव। ३। १२४—१२५।
"चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते।
विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥
क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
आच्छादयति वाग्दाद्यैः प्रियस्य परिचारकान्।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च।
सुप्ते स्वपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः।
आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं सुधा।
कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति।
भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते।
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते।
आगच्छति गृहं चास्य कार्य्यव्याजेन केनचित्॥
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते।
नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम्।
प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते ॥
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति
भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥
एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः।
मध्यव्रीड़ानि मध्यायाः स्रंसमानत्रपाणि तु ॥
अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः ॥
लेखप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः।
दूतीसम्प्रेषणैर्नार्य्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥"),
कस्तूरीविशेषः। यथा, राजनिर्घण्टे।
"पूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या।
स्थूला यतः कियदियं किल पिण्डिका स्या-
त्तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा ॥".

नारं, क्ली, (नराणां समूहः। नर+समूहे अण्।) नरसमूहः। इति व्याकरणम् ॥ (नरस्येदमिति। नर+"तस्येदम्।"४।३।१२० इत्यण्।) नरसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—
"मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं ह्यशुचि स्मृतम्।
नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलो जलमाविशेत्॥"
इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशधृतस्मृतिवचनम्।

नारः, पुं, (नरस्यायमिति। नर+अण्। तर्णकः। जलम्। इति मेदिनी। रे, ५३ ॥

नारकः, पुं, (नरक एव। प्रज्ञाद्यण्।) नरकः। (नरके भवः। "तत्र भवः।"४।३।५३। इत्यण्। नरकस्थप्राणिनि, त्रि। इत्यमरः। १। ९। १। (यथा, मार्कण्डेये। १५। ७३।
"अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुर्व्वतः।
तदेव शतसाहस्रं संख्यामुपगतं तव ॥")

नारकी, [न्] त्रि, (नरको भोग्यतया अस्त्यस्येति। नरक+इनिः।) नरकस्थः। यथा,—
"परेण विहितं कर्म्म स्वकर्म्मेति वदेच्च यः।
स उच्यते ब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥"
इति बृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः।

नारकीटः, पुं, अश्मकीटः। (नारेषु नरसमूहेषु कीट इव घृणार्हत्वात्।) स्वदत्ताशाविहन्ता इति मेदिनी। टे, ६३ ॥

नारङ्गं, क्ली, (नृणातीति। नॄ नये+बाहुलकात् अङ्गच् धातोर्वृद्धिश्च। इत्युज्ज्वलदत्तः। १।१२१।) गर्जरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

नारङ्गः, पुं, (नॄ नये+अङ्गच्। वृद्धिश्च।) पिप्पलीरसः। यमजप्राणी। विटः। इति मेदिनी। गे, ३९ ॥ फलवृक्षविशेषः। नारङ्गी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नागरङ्गः २ सुरङ्गः ३ त्वक्सुगन्धः ४ ऐरावतः ५ वक्त्रवासः ६ योगारङ्गः ७ योगरङ्गः ८ करङ्गः ९ गन्धाढ्यः १० गन्धपत्रः ११

रिष्ठः १२। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्ल-त्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्। आमकृमिशूलश्रमनाशित्वम्। बल्यत्वम्। तृष्य-त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्केशरगुणाः।
"अत्यम्लमीषन्मधुरं हृद्यं वातविनाशनम्।
हृद्यं वातहरञ्चैव नागरङ्गस्य केशरम्॥"
इति राजवल्लभः॥

नारदः, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददा-तीति। दा+कः। यद्वा, नारं नरसमूहं द्यति खण्डयति कलहेनेति। दो+कः। नारं जलं ददाति पितृभ्य इति वा। तदुक्तम्,—
नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति॥")
देवर्षिविशेषः। स तु भोगाशी ब्रह्मशापादुप-बर्हणनामा गन्धर्व्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्य्यात् शूद्र-पत्न्यां जातः। यथा,—
शौनक उवाच।
"ब्रह्मवीर्य्याच्छूद्रपत्न्यां गन्धर्व्वश्चोपबर्हणः।
जातः केन प्रकारेण तद्भवान् वक्तुमर्हति॥
सौतिरुवाच।
कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो गोपराजकः।
कलावती तस्य पत्नी वन्ध्या चापि पतिव्रता॥
स्वामिदोषेण सा वन्ध्या काले च भर्त्तुराज्ञया।
उपस्थितं वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम्॥
शीघ्रमागम्य श्रीकृष्णं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्च्चसा।
तस्थौ सुवेशं कृत्वा सा ध्यानाविष्टमुनेः पुरः॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ! द्रुमिलस्य च कामिनी।
पुत्त्रार्थिनी चागताहं तन्मूलं भर्त्तुराज्ञया॥
वीर्य्याधानं कुरु मयि! स्त्री नोपेक्ष्या ह्युपस्थिता।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा॥
वृषलीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः।
वृषली तत्पुरस्तस्थौ शुष्ककण्ठौष्ठतालुका॥
एतस्मिन्नन्तरे तेन पथा यास्यति मेनका।
तस्या जघनस्थलं दृष्ट्वा मुनिवीर्य्यं पपात ह॥
ऋतुस्नाता च वृषली कृत्वा तद्भक्षणं मुदा।
सा विप्र! गेहे साध्वी च सुषुवे तनयं वरम्॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा।
अनावृष्ट्यवशेषे च काले बालो बभूव ह॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः॥
ददाति नारं ज्ञानञ्च बालकेभ्यश्च बालकः।
जातिस्मरो महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः॥
वीर्य्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने!।
मुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः॥
कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठादभूवुर्बहवो नराः।
नरान्ददौ तत्कण्ठश्च तेन तन्नारदः स्मृतः॥
ततो बभूव कालश्च नारदात् कण्ठदेशतः।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदश्चेति मङ्गलम्॥
एतस्मिन्नन्तरे विप्रा आययुर्विप्र मन्दिरम्।
शिशवः पञ्चवर्षीया महातेजस्विनो यथा॥
चतुर्व्वको मुनिस्तस्मै आशशाख (?) संप्लवः।
ब्रह्मपुत्त्रं शिशुं मत्वा विष्णुमन्त्रं ददौ मुदा॥
महाज्ञानी शिशुस्तस्थौ गङ्गातीरे मनोहरे।
तत्र स्नात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं जजाप सः॥
दिव्यं वर्षसहस्रञ्च निराहारः कृशोदरः।
ददर्श बालकं ध्याने दिव्यं लोकञ्च बालकम्॥
द्विभुजं मुरलीहस्तञ्चन्दनेन विचर्च्चितम्।
विरराम च शोकार्त्तो यदा यद्दृष्टमद्भुतम्॥
तरोराश्वत्थमूले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।
बभूवाकाशवाणीति वदन्तं बालकं प्रति॥
सकृद्यद्दर्शितं रूपं तदेव नाधुना पुनः।
पुनर्द्रक्ष्यसि गोविन्दं जन्मान्तुयहरं हरिम्॥
इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम मुदान्वितः।
काले तत्याज तीर्थे च तनुं कृष्णं हृदि स्मरन्॥
बभूव शापमुक्तिश्च नारदस्य महामुने!।
तनुं त्यक्त्वा स जीवश्च विलीनो ब्रह्मविग्रहे॥
कतिकल्पान्तरेऽतीते स्रष्टुं सृष्टिविधौ पुनः।
मरीचिमिश्रैर्मुनिभिः सार्द्धं कण्ठाद्बभूव सः॥
नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायौ॥
तस्य सर्व्वदा भ्रमणकारणं यथा,—
"नांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्त्रान् दक्षप्रजापतिः।
क्रोधश्चक्रे महाभाग! नारदं स शशाप च॥"
नारदशापश्च श्रीभागवतोक्तः।
"तस्माल्लोकेषु ते मूढ़ न भवेद्भ्रमतः पदम्।"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्याय-स्तट्टीका च॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मक उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १। ३। ६।
"षोडशैव सहस्राणि पुराणञ्चाग्निसंज्ञितम्।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदं परमं मतम्॥"
शाकद्वीपस्य पर्व्वतविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२१। ११।
"नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व्वं नारदपर्व्वतौ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ४। ५८।
"उर्ज्जयोनिरुदापेक्षी नारदश्च महानृषिः।
विश्वामित्रात्मजाः सर्व्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः॥")

नारा, स्त्री, (नरस्य मुनेरियम्। नर+"तस्ये-दम्।" ४। ३। १२०। इति अण्। ततष्टाप्।
"यद्यपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्व्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति पाक्षिको ङीप् प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः।" इति मनु-संहिताटीकायां कुल्लूकभट्टः। १।१०।) जलम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। १। १०।
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥")

नाराचः, पुं, (नारं नरसमूहं आचामतीति। चमु अदने+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) समुदायलौहमयवाणः। तत्पर्य्यायः। प्रक्ष्वेडनः २। इत्यमरः। २। ८। ८७॥ लोह-नालः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, दृहच्छार्ङ्गधरे।
"सर्व्वलौहास्तु ये वाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्य-चित्॥")
दुर्दिनम्। इति शब्दमाला॥ (अष्टादशाक्षर-वृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्ष-णादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ वैद्यकोक्तघृत-विशेषः। यथा, भावप्रकाशे उदररोगाधिकारे।
"स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रककल्ककल्कैः।
घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम्॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः।
नाराचमेनं जठरामयानां
युक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः॥"
इति नाराचघृतम्॥ * ॥)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति। नाराच+ठन्। टाप्।) नाराची। इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"नाराचिका तरौ लगौ॥")

नाराची, स्त्री, (नाराचवदाकृतिरस्त्यस्या इति। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वर्णकारादीनां नाराचाकृतिलौहतुला। निक्ति इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाराचिका २ एषणिका ३ एषणी ४। इति शब्दरत्नावली॥

नारायणः, पुं, (नारा जलं अयनं स्थानं यस्य। अय गतौ+भावे ल्युट्। सर्व्वे गत्यर्थाः प्राप्त्य-र्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य मुक्तेर्वा अयनं प्राप्तिर्यस्मात् इति वा। "नराणां समूहो नारं तत्रायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात् परनकारस्य णत्वविधानात् सर्व्वप्राणिबुद्धि-गुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः।" इति शङ्कर-विजये नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो व्यूहाः। वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः। इति महाभारतम्॥ वेदान्तमते। शुद्धान्त-र्यामिसूत्रविराडाख्याः॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा,—
"सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः॥
नारश्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम्।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०९ अः॥
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥"
इति विष्णुपुराणम्॥
यद्वा।
"नाराजातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥"

तथा ।
"यच्च किञ्चिज्जगत् सर्व्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्व्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः ॥"
तथा ।
"प्रकृतेः पर एवाद्यः स नरः पञ्चविंशकः ।
तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते ॥
तेषामप्ययनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥"
कश्चिन्मन्वन्तरे नरनामकऋषेरपत्यत्वं गतः इति
नारायणः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
("नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥"
इति महाभारते । ५ । ७० । १० ॥)
अस्य स्वरूपो यथा,—
"श्रीकृष्णश्च द्विधारूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम् ॥
चतुर्भुजस्य पत्नी च महालक्ष्मीः सरस्वती ।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६४ अध्यायः ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरिटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥"
इत्यादित्यहृदयम् ॥
अपि च ।
"शङ्खचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं क्वचिन्नीलाम्बुजच्छविम् ॥
गरुडोपरिशुक्लाब्जपद्मासनगतं हरिम् ।
श्रीवत्सवक्षसं शान्तं वनमालाधरं परम् ॥
केयूरकुण्डलधरं किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ।
निराकारं ज्ञानगम्यं साकारं देहधारिणम् ॥
नित्यानन्दं निरानन्दं सूर्य्यमण्डलमध्यगम् ।
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ! ॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
"नारायणाच्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः ।
सततं कीर्त्तयेत् भूमे ! याति मल्लयतां प्रिये ! ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
"सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥"
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अध्यायः ॥
"नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वश्यवर्त्तिनी ।
तथापि नरके मूढाः पतन्तीह किमद्भुतम् ॥"
इति महाभारतम् ॥
तस्य तुष्टिजनककर्म्माणि यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
"कर्म्मणा येन विप्रेन्द्र ! तुष्टिर्मे हृदि जायते ।
क्रोधश्च तत् समस्तं ते कथयामि समासतः ॥
यो दयालुर्द्विजश्रेष्ठ ! सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ।
अहङ्कारेण हीनश्च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्म कुर्य्यान्मदर्थं यो धर्म्मं भक्तिसमन्वितः ।
ब्रूते यथार्थं पृच्छन्तं तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽत्ति मानवः ।
मानापमानसदृशस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
सर्व्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः ।
परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्माणि कुरुते यस्तु सुविचार्य्य पुनः पुनः ।
गोब्राह्मणहितैषी च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
स्वयं निरुक्तं वचनं यत्नाद् यः परिपालयेत् ।
प्रपन्नं पाति यत्नाद्यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तम ! ।
मयि चित्तं सदा यस्य तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्मणा येन तुष्टोऽस्मि निरुक्तं तत् समासतः ॥"
तस्य रोषजनककर्म्माणि यथा,—
"रुष्टोऽस्मि कर्म्मणा येन विप्र ! वच्मि शृणुष्व
तत् ॥
परहिंसारतो यस्तु निर्द्दयः सर्व्वजन्तुषु ।
अहंयुः सर्व्वदा क्रुद्धः स मां नयति शत्रुताम् ॥
असत्यभाषी क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः ।
परवर्त्तनविध्वंसी स मां नयति शत्रुताम् ॥
अदृष्टदोषौ पितरौ स्त्रीभ्रातृभगिनीस्तथा ।
मोहात्त्यजति मूढो यः स मां नयति शत्रुताम् ॥
पितृनिर्भर्त्सनं यस्तु कुरुते मूढधीर्नरः ।
गुर्व्ववज्ञाञ्च विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
दम्पत्योर्भेदनं यस्तु हेतुमात्रेण केनचित् ।
कुरुते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
विप्रस्वं देवताद्रव्यं परद्रव्यञ्च मानवः ।
हरते यस्तु विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ।
आरामच्छेदिनो ये च जलाशयविलोपिनः ।
ग्रामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः ।
प्रशंसन्ति पापचर्य्यां ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
द्विषन्त्यनाथं ये मूढा अनाथस्वं हरन्ति ये ।
विश्वासघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ये च गोवीर्य्यहन्तारो वृषलीपतयश्च ये ।
अश्वत्थघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः ।
वेदनिन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
एकादश्यां भुञ्जते ये मोहात् पापधियो नराः ।
परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
पापबुद्धिप्रदा ये च ये च मित्रद्रुहो द्विज ! ।
धात्रीतरुञ्च ये घ्नन्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
दिवसे मैथुनं ये च कुर्व्वते काममोहिताः ।
रजस्वलां स्त्रियं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ये च दृष्ट्वातुरां नारीं मोहाद्गच्छन्ति सत्तम ! ।
व्रतस्थाश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां भुवि ॥
अमावास्यातिथौ ये च कुर्व्वते निशिभोजनम् ।
भोजनद्वयमेकाह्ने तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
आमिषं मैथुनं तैलममावास्यादिने द्विजाः ।
न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र ! तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपात्ते वदाम्यहम् ।
निन्दन्ति वैष्णवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं
सदा ॥"
इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः ॥
अजामिलपुत्रः । यथा,—
"कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिल
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ।
तस्य प्रवयसः पुत्त्रा दश तेषान्तु योऽवमः ।
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृश
दूरे क्रीड़नकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् ।
प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥
निशम्य म्रियमाणस्य मुखतो हरिकीर्त्तनम्
भर्त्तुर्नाम महाराज ! पार्षदाः सहसापतन्
विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम् ।
यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्यायः
सैन्यविशेषः । यथा,—
"मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्व्वुदं महत्
नारायणा इति ख्याताः सर्व्वे संग्रामयोधिनः
"दुर्य्योधनश्च तत् सैन्यं सर्व्वमावारयत्ततः ।
सहस्राणां सहस्रञ्च योधानां प्राप्य भारत ।
इति महाभारते । ५ । ७ अध्यायः
धर्म्मपुत्त्रर्षिविशेषः । यथा,—
"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६
"दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ॥"
इति यतिधर्म्मः
(कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । य
मुक्तिकोपनिषदि ।
"गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुर्नादशिरःशिखा
चूर्णौषधिविशेषः । यथा, भावप्रकाशे उ
रोगाधिकारे ।
"यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
शताह्वा जीरको व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्रक
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम्
विड़ङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं भवेत्
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापह
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्ब्बदराम्बुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
दधिमण्डेन विड़्बन्धे दाड़िमाम्बुभिरर्शसे ।
परिकर्त्तेषु वृक्षाम्लेरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥"
नारायणक्षेत्रं, क्ली, (नारायणस्य क्षेत्रं स्थान
गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयमितनारायण
मिकस्थानम् । यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाच
"अत्र किञ्चिन्न दद्याच्च याचात् प्राचाय पु
वा

अत्र प्रतिग्रहे राजन्! विक्रीता जाह्नवी भवेत् ॥
विक्रीतायाञ्च जाह्नव्यां विक्रीतोऽभूज्जनार्द्दनः ।
जनार्द्दने च विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ॥
कोऽपि न आत्मकर्त्तास्ति निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥”
तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—
“शौचञ्च देवपूजाञ्च जपं गङ्गातटे चरेत् ।
मुख्यश्वासः पिधायापि सावित्रीजपमाचरेत् ॥
श्राद्धञ्च तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म्म च ।
परोद्देशञ्च मनसा व्यक्तद्वयस्य दापने ।
स्तवपाठञ्च मौनञ्च मौचालापविवर्ज्जनम् ॥
केवलं वारिपानञ्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः ।
एतानि किल कर्म्माणि चैवं नारायणे चरेत् ॥”
इति वृहद्धर्म्मपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अवशिष्टं गङ्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नारायणतैलं, क्ली, (नारायणाख्यं तैलम् ।) औषधपक्वतैलप्रभेदः । तत्त्रिविधम् । स्वल्पं वृहत् महच्च । यथा,—
“विल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकाः ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्ण्यौ चतुष्टयम् ।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिःक्षिपेत् ।
शतावरी रसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ॥
पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥
वधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
वातार्त्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ।
एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥”
इति स्वल्पनारायणतैलम् ॥ १ ॥ * ॥
“शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला ।
एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूतिकस्य च ॥
गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पादशेषे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् ।
पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु ॥
शैलेयं तगरं कुष्ठं एला मांसी स्थिरा बला ।
अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलार्द्धानि च पेषयेत् ।
गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ दावत्र प्रदापयेत् ॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम् ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्ववातनिवारणम् ॥
आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम् ।
अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत् ।
तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम् ।
नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं शुभम् ॥”
इति वृहन्नारायणतैलम् ॥ २ ॥ * ॥
“विल्वाश्वगन्धा वृहती श्वदंष्ट्रा
श्योनाकवाट्यालकपारिभद्रम् ।
क्षुद्रा कठिल्लातिबलाग्निमन्थं
मूलानि चैषां सरलीयुतानाम् ॥
मूलं विदद्यादथ पाटलीनां
प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
सपादप्रस्थं विधिनोद्धृताश्च
द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्वा ॥
पादावशेषेण रसेन तेन
तैलाढकाभ्यां सममेव दुग्धम् ।
छागस्य मांसद्रवमेव तुल्य-
मेकत्र सम्यग्विपचेत् सुबुद्धिः ॥
दद्याद्रसञ्चैव शतावरीणां
तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र ।
रास्नाश्वगन्धा द्रुमदारु कुष्ठं
पर्ण्यौ चतुष्कागुरुकेशराणि ॥
सिन्धूत्थमांसी रजनीद्वयञ्च
शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि ।
एला सयष्टी तगराब्दपत्रं
भृङ्गाष्टवर्गास्तु वचा पलाशम् ॥
स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्य-
मेभिः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः ।
कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां
दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् ॥
प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं
चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणम् ।
आलोड्य सम्यग्विधिवद्विपक्वं
नारायणं नाम महच्च तैलम् ॥ * ॥
सर्व्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्य-
मन्वस्य पुंसां पवनार्द्दितानाम् ।
ये पङ्गवः पीठविसर्पणाश्च
एकाङ्गहीनार्द्दितवेपमानाः ।
बाधिर्य्यशुक्रक्षयपीड़िताश्च
मन्याहनुस्तम्भशिरोगदार्त्ताः ।
मुक्ता नरास्ते बलवर्णयुक्ताः
संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति ॥
वन्ध्या च नारी लभते च पुत्रं
वीरोपमं सर्व्वगुणोपपन्नम् ।
शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते
दृष्टौ विधेयं पवनार्द्दितानाम् ॥
जिह्वानिले दन्तगते च शूले
उन्मादकौब्जे ज्वरकर्षितानाम् ।
प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं
जीवेच्चिरं चापि भवेद्युवेव ॥
देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य
वायुक्षिभग्नानसुरैः सुरांश्च ।
नारायणेनापि सहर्षकार्थं
स्वनामतैलं विहितन्तु तेषाम् ॥”
इति महानारायणतैलम् ॥३॥ इति मुग्धबोधः ॥

नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः । नारायणः प्रियो यस्य इति वा ।) शिवः । यथा,—
“नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं
वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथम् ॥”
इति शिवस्तोत्रम् ॥

नारायणबलिः, पुं, (नारायणाय नारायणमुद्दिश्य देयो बलिः ।) स्वतपतितादीनां प्रायश्चित्तात्मककर्म्मविशेषः । यथा । “नारायणबलिस्तु हेमाद्र्यादिशुसारेणोच्यते । तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुड़े तर्पणमुक्तम् ।
‘कार्य्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्व्वा वैष्णवैरपि ।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥
अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
अव्ययः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥’
इति शुक्लैकादश्यां देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्म्मरणात्मघातनदोषनाशार्थं और्द्ध्वदेहिके संप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं विष्णुं शिवं यमं प्रेतं पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् ।
‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्य्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा ।
ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लौहमयो भवेत् ॥
प्रेतो दर्भमयः कार्य्यः ।’ इति गारुड़ोक्तासु सर्व्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोड़शोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्याग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दशपिण्डान् यज्ञोपवीत्येव अमुकगोत्र अमुकशर्म्मन् प्रेत विष्णुरूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा तूष्णीं पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य यत्ते यममिति सूक्तेन पिण्डाननुमन्त्र्य शुद्धोदकेन चाभिषिच्याभ्यर्च्यामुकशर्म्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा एकमामान्नं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु ।
‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ।
बलिं गृहीत्वा कुर्व्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गतिमिति ॥’
मिताक्षरायान्तु होमवस्त्रादिना उक्तम् । ततः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं शर्कराभधुगुड़घृतानि च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा विप्रानिमन्त्र्योपोषितेन जागरणं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धपञ्चकं करिष्ये इत्युक्त्वा ब्रह्मविष्णुशिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रान् उपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् आवाहनाद्यर्घ्ययुतं

दर्भिप्रश्नान्तं कृत्वोल्लेखनादि। कृत्वाग्निपोषेण ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्याचान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वैकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सलिलमुदकं दापयित्वा भुञ्जीतेति। अत्र विशेषान्तरं भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ सर्पहते तु वर्षपर्य्यन्तं पूर्व्वं ह्येकभक्तपूर्व्वं शुक्लपञ्चम्यामुपवासं नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागमनन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्बलकर्कोटकाश्वतरधृतराष्ट्रशङ्खपालकालियतक्षककपिलेति नामभिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन विप्रान् संभोज्य वत्सरान्ते हैमं नागं गाञ्च प्रत्यक्षाञ्च दत्त्वा नारायणबलिं कुर्य्यात्। मूलन्तु हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ बौधायनसूत्रे सर्पहतानां नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिस्र आहुतीर्हुत्वोदके हतानां समुद्राय वरुणाय हुत्वेति क्रियां कुर्य्यादिति शेषः। व्यासः।

'सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम्।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नवान् ॥'

हेमाद्रौ भविष्ये।

'पञ्चम्यां पन्नगं हैमं स्वर्णेनैकेन कारयेत्।
गौराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्यविप्राय दापयेत् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुनेति ॥'

अपरार्कस्मृत्यन्तरे।

'तदैव शुध्यति प्रेतो नारायणबलौ कृते।
यो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः।
तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं त्र्यहमेव न संशयः ॥
विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम्।
अशौचं पिण्डदः कुर्य्यान्न तु तद्बन्धुगोत्रजाः ॥
यस्य वै मृत्युकाले तु व्युच्छिन्ना सन्ततिर्भवेत्।
स वसेन्नरके नित्यं पङ्कमग्नः करी यथा ॥'

इत्युपक्रम्य,—

'बलिं नारायणं कुर्य्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान् ॥'

इति गारुडोक्तेरपुत्त्रस्यापि पत्न्याद्यैः कार्य्य इत्युक्तं देवयाज्ञिकेन।" इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

नारायणास्त्रं, क्ली, (नारायणस्यास्त्रम्।) विष्णोरस्त्रभेदः। तत्स्वरूपं यथा, देवीपुराणे।

"तदा दानवनाथेन युक्तं नारायणं शरम्।
शङ्खचक्रगदाहस्तं खड्गपृष्ठव्यवस्थितम् ॥"

अपि च।

"ततो हरिहरं युद्धमभवद्रोमहर्षणम्।
रुद्रः पाशुपतास्त्रेण विव्याध हरिमोजसा ॥
हरिर्नारायणास्त्रेण रुद्रं विव्याध कोपवान्।
नारायणं पाशुपतमुभेऽस्त्रे व्योम्नि रोषिते ॥
युयुधाते भृशं दिव्यं परस्परजिघांसया।
दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तयोर्युद्धमभूत्तदा ॥
तत्रैकं मुकुटोद्बद्धं मूर्द्धन्यजटजालकम्।
एकं प्रभापयच्छूलमन्यं डमरुकं शुभम् ॥
एकं खड्गधरं तत्र तथान्यं दण्डधारिणम्।
एकं कौस्तुभभीमाङ्गमन्यं भूतिविभूतिकम् ॥
एकं गदां भ्रामयन्तं द्वितीयं दण्डमेव च।
एकः शोभति कण्ठस्थैर्मणिभिश्चास्थिभिः परः।
एकं पीताम्बरं तत्र द्वितीयं सर्पमेखलम् ॥
एवन्तौ सन्निभावस्थौ रुद्रनारायणात्मकौ।
अन्योन्यातिशयोपेतौ तदा लोकपितामहः ॥
उवाच शाम्यतामस्त्रे स्वस्वभावेन सुव्रते।
एवन्ते ब्रह्मणा चोक्ते शान्तभावं प्रजग्मतुः ॥
तथा विष्णुहरौ ब्रह्मा वाक्यमेतदुवाच ह।
उभौ हरिहरौ देवौ लोके ख्यातिं गमिष्यतः ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

नारायणी, स्त्री, (नारायणस्येयमिति। नारायण + अण् + ङीप्।) दुर्गा। (यथा, मार्कण्डेये। ६१। ६।

"सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्व्वार्थसाधिके।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि! नमोऽस्तु ते॥"

इयं सुपार्श्वाख्यपीठस्थाने एतन्मूर्त्त्या विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६६।

"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥")

लक्ष्मीः। शतावरी। इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्या निरुक्तिर्यथा,—

"यशसा तेजसा रूपैर्नारायणसमा गुणैः।
शक्तिर्नारायणस्येयं तेन नारायणी स्मृता ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ॥ अपि च।

"नारायणार्द्धाङ्गभूता तेन तुल्या च तेजसा।
तदा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी स्मृता ॥"

इति तत्रैव श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥ गङ्गा। यथा, तत्रैव।

"गङ्गायै विश्वमुख्यायै शिवामृतायै नारायण्यै नमः ॥"

(यथा च काशीखण्डे। २६। ६७।

"नभोऽङ्गनचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता ॥")

मुद्गलमुनिपत्नी। इति पुराणम् ॥ (स्वनामख्याता श्रीकृष्णसम्बन्धिनी सेना। इयं हि भारतयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमाश्रितवती ॥)

नारिकेरः, पुं, (नारिकेलः + लस्य रः।) नारिकेलः। इति शब्दरत्नावली ॥

नारिकेलः, पुं, (किल श्वैत्ये क्रीडने च + भावे घञ्। नार्य्या रमण्याः केल इव सुखदायी केलो यस्य। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) स्वनामप्रसिद्धफलवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। लाङ्गली २। इत्यमरः। २। ४। १६८ ॥ नारिकेरः ३ नाडिकेलः ४ नारीकेलः ५ नारीकेली ६ नारिकेरी ७। इत्यादि भरतः। नारिकेलिः ८ सदापुष्पः ९ शिरःफलः १०। इति शब्दमाला ॥ नालिकेरः ११ रसफलः १२ सुतुङ्गः १३ कूर्च्चशेखरः १४ दृढनीलः १५ नीलतरुः १६ मङ्गल्यः १७ उच्चतरुः १८ तृणराजः १९ स्कन्धतरुः २० दाक्षिणात्यः २१ दुरारुहः २२ त्र्यम्बकफलः २३ दृढफलः २४। इति राजनिर्घण्टः ॥ कूर्च्चशीर्षकः २५ तुङ्गः २६ स्कन्धफलः २७ उच्चः २८ सदाफलः २९। इति भावप्रकाशः ॥ शिराफलः ३० करकाम्भाः ३१ पयोधरः ३२ मन्कुण्यः ३३ कौशिकफलः ३४ फलमुण्डः ३५ पटाफलः ३६ मुण्डफलः ३७ विश्वामित्रप्रियः ३८ इति शब्दरत्नावली ॥ नारकेरः ३९ सुभङ्गः ४० फलकेसरः ४१। इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतत्वम्। पित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ अर्द्धपक्वस्य तस्य गुणाः। तृषाशोषशमनत्वम्। दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ * ॥ बालनारिकेलजलगुणाः। लघुत्वम्। शीतलत्वम्। रसपाके मधुरत्वम्। पित्तपीनसतृट्श्वासविदाहभ्रान्तिशोषशमनत्वम्। सुखदायित्वञ्च ॥ * ॥ पक्वनारिकेलजलगुणाः। किञ्चित्पित्तकारित्वम्। रुचिदत्वम्। मधुरत्वम्। दीपनत्वम्। बलकरत्वम्। गुरुत्वम्। वृष्यत्वम्। वीर्य्यवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

"नारिकेलफलं शीतं दुर्ज्जरं वस्तिशोधनम्।
विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत् ॥
विशेषतः कोमलनारिकेलं
निहन्ति पित्तज्वरमूत्रदोषान्।
तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि
विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भिः ॥
तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु।
पिपासापित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरं परम्।"

तस्य मस्तिष्कगुणाः।

"नारिकेलस्य तालस्य खर्ज्जूरस्य शिरांसि तु।
कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

"बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् ॥"

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

कांस्यपात्रे तज्जलं मद्यतुल्यम्। यथा,—

"नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु।
गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥

नारिकेलक्षीरी, स्त्री, (नारिकेलोद्भवा क्षीरी।) सितागव्याज्यसंयुक्तगोदुग्धपक्वसूक्ष्मीकृतनारिकेलखण्डम्। यथा,—

"नारिकेलं तनूकृत्य छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत्।
सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥"

तस्या गुणाः।

"नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

नारी, स्त्री, (नुर्नरस्य वा धर्म्म्या। नृ + "ऋतोऽञ्।" ४। ४। ४९। इति अञ्। नर + "नराच्चेति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या अञ्। "शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्।" ४। १। ७३। इति ङीन्।) नुर्नरस्य वा धर्म्माचारोऽस्याम्। नुर्नरस्य वेयम्। नरधर्म्माचारयुक्ता। तत्पर्य्यायः। स्त्री २ योषित् ३ अबला ४ योषा ५ सीमन्तिनी ६ वधूः ७ प्रतीपदर्शिनी ८ वामा ९ वनिता १० महिला ११। इत्यमरः। २। ६। २। प्रिया १२ रामा १३ जनिः १४ जनी १५

योषिता १६ जोषित् १७ जोषा १८ जोषिता १९ धनिका २० महेलिका २१ महेला २२। इति शब्दरत्नावली ॥ शर्व्वरी २३ योषीत् २४ सिन्दूरतिलका २५ सुभ्रूः २६। इति जटाधरः॥ अस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—

"मातृरक्ताधिका नारी।" अन्यच्च।

"विषमायां तिथौ चिन्तं कुर्य्याद्बीजन्तु कन्य-
काम् ॥"

इति सुखबोधः ॥

तस्याश्चतस्रो जातयः। यथा,—

"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा।
चतस्रो जातयो नार्य्या रतौ ज्ञेया विशेषतः ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

(आसां लक्षणादिकं यदुक्तं रतिमञ्जर्य्याम्। ४—१३।

"भवति कमलनेत्रा नासिका क्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी।
मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिखर्व्वा न दीर्घा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी।
घनकठिनकुचाढ्या सुन्दरी बद्धशीला
सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥
दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥
स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या
नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा॥
शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम्।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी।
शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका।
गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत्तदा ॥
आ षोडशाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशका मता।
पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् ॥
फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात् ॥
बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥")

सा त्रिविधा यथा,—

"योषितस्त्रिविधा ब्रह्मन्! शक्तिर्णां मूढचेतसाम्।
साध्वी भोग्या च कुलटा ताः सर्व्वाः स्वार्थतत्-
पराः।
परलोकभयात् साध्वी तथेह यशसात्मनः।
कामस्नेहाच्च कुरुते भर्त्तुः सेवाञ्च सन्ततम् ॥१॥
भोग्या भोग्यार्थिनी शश्वत् कामस्नेहेऽथ केव-
लम्।
कुरुते पतिसेवाञ्च न च भोग्या दृढव्रतम् ॥
वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुस्निग्धाहारमुत्तमम्।
यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वशगा
प्रिया ॥२॥
कुलाङ्गारसमा नारी कुलटा कुलकामिनी।
कपटात् कुरुते सेवां स्वामिनो न च भक्तितः ॥
सदा पुंयोगमाशंसुर्म्मनसा मदनातुरा।
आहारादधिकं जारं प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥
जारार्थे स्वपतिं तात! हन्तुमिच्छति पुंश्चली।
तस्यां यो विश्वसेन्मूढो जीवनन्तस्य निष्फलम् ॥
कथिता योषितः सर्व्वा उत्तमाधममध्यमाः।
स्वात्मारामा विजानन्ति मनसा तां न
पण्डिताः ॥" ३ ॥

तस्याः स्वभावो यथा,—

"हृदयं क्षुरधाराभं शरत्पद्मोत्सवं सुखम्।
सुधोपमं सुमधुरं वचनं स्वार्थसिद्धये ॥
प्रकोपे विषतुल्यं तदगूढं शीलकुत्सितम्।
दुर्ज्ञेयं तदभिप्रायं निगूढं कर्म्म केवलम् ॥
तदा तासामविनयं प्रबलं साहसं परम्।
दर्पो कार्य्यच्छलात् कार्य्यं शश्वन्माया दुरत्यया ॥
पुंसस्त्वष्टगुणः कामः शश्वत्कामी जगद्गुरो!।
आहारो द्विगुणो नित्यं मैथुन्यस्य चतुर्गुणम्।
कोपः पुंसः षड्गुणश्च व्यवसायश्च निश्चितम् ॥
यत्रेमे दोषनिवहाः कास्था तत्र पितामह!।
का क्रीडा किं सुखं पुंसो विण्मूत्राश्रयवेश्मनि॥
तेजः प्रनष्टं सम्भोगे दिवालापे यशःक्षयः।
धनक्षयस्त्वतिप्रीतौ रत्यासक्तौ वपुःक्षयः ॥
साहित्ये पौरुषं नष्टं कलहे माननाशनम्।
सर्व्वनाशश्च विश्वासे ब्रह्मन्नारीषु किं सुखम् ॥
यावद्धनी च तेजस्वी सश्रीको योग्यतापरः।
पुमान्नारीं वशीकर्त्तुं समर्थस्तावदेव हि ॥
रोगिणं निर्गुणं वृद्धं योषिन्नापेक्षते प्रियम्।
लोकाचारतया तस्मै दद्यात्याहारमल्पकम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २३ अध्यायः ॥

(नारीचरित्रदूषणकारणानि यथा, हितोप-
देशे। १। १३१—१३२।

"स्वातन्त्र्यं पितृमन्दिरे निवसतिर्यात्रोत्सवे सङ्गतिः
गोष्ठी पूरुषसन्निधावनियमो वासो विदेशे तथा।
संसर्गः सह पुंश्चलीभिरसकृत् वृत्तेर्निजायाः
क्षतिः
पत्युर्वार्द्धकमीर्षितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः
स्त्रियाः ॥"

अपरञ्च,—

"पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्।
स्वप्नश्चान्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि षट् ॥"

इयन्तु यथानियमं प्रतिपालिता कल्याणकरी श्रीवृद्धिकारिणी च। यदुक्तं मनौ। ३। ५५—६०।

"पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्द्देवरैस्तथा।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः॥
यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्व्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम्।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा ॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च।
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥")

अगम्या नार्य्यो यथा,—

"माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥
भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च।
तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव च ॥
इत्यगम्यास्तु निर्द्दिष्टास्तासान्तु गमने नरः।
शिश्नस्योत्कर्त्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥"

इति मत्स्यपुराणे २०१ अध्यायः ॥

तस्याः शुभलक्षणं यथा,—

"निगूढगुल्फौ पतितौ पद्मकान्तितलौ शुभौ।
अस्वेदिनौ मृदुतलौ मत्स्याङ्कमकरान्वितौ ॥
वज्राब्जहलचिह्नौ च दास्याः पादौ ततोऽन्यथा।
जङ्घे च रोमरहिते सुवृत्ते विशिरे शुभे ॥
अनुल्बणं सन्धिदेशं समं जानुद्वयं शुभम्।
ऊरू करिकराकारावरोमौ च समौ शुभौ ॥
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यमुत्तमम्।
श्रोणीललाटकं स्त्रीणामुरु कूर्म्मोन्नतं शुभम् ॥
गूढो मणिश्च शुभदो नितम्बश्च गुरुः शुभः।
विस्तीर्णमांसोपचिता गम्भीरा विपुला शुभा ॥
नाभिः प्रदक्षिणावर्त्ता मध्यं त्रिवलिशोभनम्।
अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ ॥
कठिनावरोम उरो मृदुग्रीवा च कम्बुता।
आरक्ताधरौ श्रेष्ठौ मांसलं वर्त्तुलं मुखम् ॥
कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम्।
दाक्षिण्ययुक्तमशठं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा।
नीलोत्पलनिभं चक्षुर्नासंलग्नौ न लम्बकौ ॥
न पृथू बालेन्दुनिभे भ्रुवौ चाथ ललाटकम्।
शुभमर्द्धेन्दुसंस्थानमतुङ्गं स्यादलोमशम् ॥
अमांसलं कर्णयुगं समं मृदु समाहितम्।
स्निग्धा नीलाश्च मृदवो मूर्द्धजाः कुञ्चितैकजाः॥
स्त्रीणां समं शिरः श्रेष्ठं पादे पाणितले तथा।
वाजिकुञ्जरश्रीवृक्षयूपेषु यवतोमरैः ॥
ध्वजचामरमालाभिः शैलकुण्डलवेदिभिः।
शङ्खातपत्रपद्मैश्च मत्स्यस्वस्तिकसद्रथैः।
लक्षणैरङ्कुशाद्यैश्च स्त्रियः स्यू राजवल्लभाः ॥
निगूढमणिबन्धौ च पद्मगर्भोपमौ करौ।
न निम्नं नोन्नतं स्त्रीणां भवेत् करतलं शुभम् ॥
रेखान्विताव्यविधवा कुर्य्यात् सम्भोगिनीं स्त्रियम्।
रेखा या मणिबन्धोत्था गता मध्याङ्गुलीं करे ॥
गता पाणितले या च योर्द्ध्वा पादतले स्थिता।
स्त्रीणां पुंसां तथा सा स्याद्राज्याय च सुखाय
च ॥
कनिष्ठिका मूलरेखा कुर्य्याच्चेव शतायुषम्।
प्रदेशिनीमध्यमाभ्यामन्तरालगता सती ॥
ऊना ऊनायुषं कुर्य्याद्रेखा चाङ्गुष्ठमूलगा।

इष्टत्यः पुत्रास्तन्व्यस्तु प्रमदाः परिकीर्त्तिताः ॥
अल्पायुषि लघु छिन्ना दीर्घा छिन्ना महायुषि ।
शुभन्तु लक्षणं स्त्रीणां प्रोक्तं त्वशुभमन्यथा ॥"*॥
तस्या अशुभलक्षणं यथा,—
"कनिष्ठिकानामिका वा यस्या न स्पृशते महीम् ।
अङ्गुष्ठं वा गतौ यस्यास्तर्ज्जनी कुलटा च सा ॥
ऊर्द्ध्वाभ्यां पिण्डिकाभ्यां जङ्घे चातिशिरालके ।
रोमशे चातिमांसे च कुम्भाकारं तथोदरम् ॥
वामावर्त्तं निम्नमल्पं दुःखितानाञ्च गुह्यकम् ।
ग्रीवया ह्रस्वया निःस्वा दीर्घया च कुलक्षयः ॥
पृथुत्वया प्रचण्डाश्च स्त्रियः स्युर्नात्र संशयः ।
केकरे पिङ्गले नेत्रे श्यावे लोलेक्षणासती ॥
स्मिते कूपे गण्डयोश्च सा ध्रुवं व्यभिचारिणी ।
प्रलम्बिनि ललाटे च देवरं हन्ति चाङ्गना ॥
उदरे श्वशुरं हन्ति पतिं हन्ति स्फिचोर्द्वयोः ।
या तु रोमोत्तरौष्ठी स्यान्न शुभा भर्त्तुरेव हि ॥
स्तनौ सरोमावशुभौ कर्णौ च विषमौ तथा ।
करालविषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ॥
चौर्य्याय कृष्णमांसाश्च दीर्घा भर्त्तुश्च मृत्यवे ।
क्रव्यादरूपैर्हस्तैश्च वृककाकादिसन्निभैः ॥
सिरालैर्विषमैः शुष्कैर्वित्तहीना भवन्ति हि ।
समुन्नतोत्तरौष्ठी या कलहे रूक्षकेशिनी ॥
स्त्रीषु दोषा विरूपाश्च ! यत्राकारो गुणास्ततः ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
(त्रासरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥)

नारीकवचः, पुं, (नार्य्यः कवचः सन्नाह इव यस्य ।) सूर्य्यवंशीयमूलकराजः । स च अश्मकपुत्त्रः । सौदासपौत्त्रश्च । "योऽसौ निःक्षत्त्रे क्ष्मातलेऽस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः परिवार्य्य रक्षितः । ततस्तं नारीकवचमुदाहरन्ति ।" इति विष्णुपुराणे । ४ । ४ । ३८ ॥

नारीकेलः, पुं, (किल क्रीड़ने + भावे घञ् । नार्य्या केल इव केलो सम्मोदो यत्र ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारीकेली, स्त्री, (नारीकेल + गौरादित्वात् ङीष् ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारीचं, क्ली, (नाड़ीच + ड़स्य रत्वम् ।) शाकविशेषः । नालिता इति भाषा ॥ तद्द्विविधं तिक्तं मधुरञ्च । तिक्तस्य गुणाः । रक्तपित्तहरत्वम् । क्रिमिकुष्ठविनाशित्वञ्च । मधुरस्य गुणाः । पिच्छिलत्वम् । शीतलत्वम् । विष्टम्भिकफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

नारीतरङ्गकः, पुं, (नारीं तरङ्गयति चञ्चलचित्तां करोतीति । तरङ्ग + कृतौ णिच् + ण्वुल् ।) विड़गः । इति शब्दमाला ॥

नारीदूषणं, क्ली, (नारीणां दूषणम् ।) स्त्रीणां दोषः । स च षड्विधः । यथा,—
"पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥"
इति मनुः ॥

नारीष्टा, स्त्री, (नारीणां इष्टा प्रिया ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

नार्य्यङ्गः, पुं, (नारीणामङ्गमिव शोभनं अङ्गं यस्य ।) नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नार्य्या अङ्गे, क्ली ॥)

नालं, क्ली, (नलतीति । नल बन्धे + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।" ३ । १ । १४० । इति णः ।) उत्पलादिदण्डः । तत्पर्य्यायः । नाला २ । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ नाली ३ नालिका ४ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । १३ ।
"कश्चित् कराभ्यामुपगूढ़नाल-
मालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि
लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥"
अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गोऽपि ॥) हरितालम् । इति स्वामी ॥ नले, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नालवंशः, पुं, (नालो वंश इव ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाला, स्त्री, (नल बन्धे + णः । ततष्टाप् ।) नालम् । इत्यमरभरतौ ॥ डाँटा इति नाड़ा इति च भाषा । (नलति जलादिर्निर्गच्छत्यनयेति । नल + करणे घञ् । जलनिर्गममार्गः । यथा, मार्कण्डेये । ३ । ४३ ।
"यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥")

नालिः, स्त्री, (नालयतीति । नल + णिच् + इन् ।) नाड़ी । सिरा । इति द्विरूपकोषः ॥

नालिकः, पुं, (नल एव नालस्तृणविशेषः । स भोक्तव्यत्वेनास्त्यस्येति ठन् ।) महिषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्ली, (नालमस्त्यस्येति ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नालः कार्य्यसाधनत्वेनास्त्यस्येति । नाल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् । अस्त्रविशेषः । तत्तु आक्रतिकार्य्यादिना अधुनातनस्य 'बन्दुक' इति ख्यातस्य अस्त्रस्य सादृश्यं लभते । अस्य आकृत्यादिकन्तु शुक्रनीतौ उक्तम् । तद्यथा,—
"अस्त्रन्तु द्विविधं ज्ञेयं नालिकं मान्त्रिकं तथा ।
यदा तु मान्त्रिकं नास्ति नालिकं तत्र धारयेत् ॥
नालिकं द्विविधं ज्ञेयं बृहत्क्षुद्रप्रभेदतः ।
तिर्य्यगूर्द्ध्वच्छिद्रमूलं नालं पञ्चवितस्तिकम् ॥
मूलाग्रयोर्लक्ष्यभेदि तिलबिन्दुयुतं सदा ।
यन्त्राघाताग्निकृत् ग्रावचूर्णधृक् कर्णमूलकम् ॥
सुकाष्ठोपाङ्गबुध्नञ्च मध्याङ्गुलबिलान्तरम् ।
स्वान्तेऽग्निचूर्णसन्धातृ शलाकासंयुतं दृढ़म् ॥
लघुनालिकमप्येतत् प्रधार्य्यं पत्तिसादिभिः ।
यथा यथा तु त्वक्सारं यथा स्थूलबिलान्तरम् ॥
यथा दीर्घं बृहत् गोलं दूरभेदि तथा तथा ।
मूलकीलभ्रमात् लक्ष्यसमसन्धानभाजि यत् ॥
बृहन्नालिकसंज्ञन्तत् काष्ठबुध्नविवर्ज्जितम् ।
प्रवाह्यं शकटाद्यैस्तु सुयुक्तं विजयप्रदम् ॥"
अस्य कार्य्यं यथा,—
"नालास्त्रं शोधयेदादौ दद्यात्तत्राग्निचूर्णकम् ।
निवेशयेत्तु दण्डेन नालमूले यथादृढ़म् ॥
ततः सुगोलकं दद्यात् ततः कर्णेऽग्निचूर्णकम् ।
कर्णचूर्णाग्निदानेन गोलं लक्ष्ये निपातयेत् ।
लक्ष्यभेदी यथा बाणो धनुर्ज्यांविनियोजितः ।
भवेत्तथा तु सन्धाय——————————॥")

नालिका, स्त्री, (नाला एव । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाला । इति शब्दरत्नावली ॥ नालिताशाकः । इति शब्दमाला ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ४६ ।
"वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरञ्च तत् ।"
चर्म्मकषा । इति जटाधरः ॥ हस्तिकर्णवेधनिका इति हारावली । ३० ॥ (यथा, माघे । १७।३५
"गजाः सहसा करतललोलनालिका
हता मुहुः प्रणदितघण्टमाययुः ॥")

नालिकेरः, पुं, (नारिकेलः । रलयोरैक्यात् रस्य लः । लस्य रश्च ।) नारिकेलः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते । यथास्य गुणाः ।
"नालिकेरं सुमधुरं गुरु स्निग्धञ्च शीतलम् ।
हृद्यं संबृंहणं वस्तिशोधनं रक्तपित्तनुत् ॥
विष्टम्भि पक्वं मतिमन्नपक्वं कफवातलम् ।
बृंहणं शीतलं वृष्यं नालिकेरफलं विदुः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
अस्य तोयगुणा यथा,—
"नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

नालिजङ्घः, पुं, द्रोणकारकः । इति हारावली ।८६॥

नालिता, स्त्री, (नालमिता प्राप्ता ।) स्वनामख्यातशाकः । यथा,—
"नालिता पट्टशाकञ्च सिंहपत्रे तु नालिका ।"
इति शब्दमाला ॥
अस्य गुणाः नारीचशब्दे द्रष्टव्याः ॥

नाली, स्त्री, (नालि + वा ङीष् ।) शाककडम्बकः । डाँटा इति भाषा । इति मेदिनी । ले । २८ ॥ हस्तिकर्णवेधनी । घटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाड़ी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम्नः ।
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ।
पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तमतो न याति शमम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)
पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

नालीकः, पुं, (नाल्या नलयन्त्रात् कायति शब्दायते इति । कै + कः । घोरशब्देन निर्गमनादस्य तथात्वम् ।) शरः । (यथा, महाभारते । ३ । ३१० । १७ ।
"कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥"
तथा च शार्ङ्गधरसंगृहीतधनुर्व्वेदे ।
"नालीकाः लघवो बाणा नलदण्डेण नोदिताः ।
अत्युच्चदूरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥")

शल्याङ्गम्। अजषङ्के, स्त्री। इति मेदिनी। कं, ११०॥ (न अलीकमिति। सत्यम्। यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ४२।
"नालीकाश्रयमेतदत्र वचनं नाशाश्रयं किं
वच:॥")

लीकिनी, स्त्री, (नालीकमस्त्यस्या इति। नालीक+इनि:। ङीप्।) पद्मसमूह:। इति शब्दरत्नावली॥

लीव्रण:, पुं, (नालीगतो व्रण:।) नाडीव्रण:। इति शब्दरत्नावली॥

विक:, पुं, (नावा तरतीति। नौ+"नौद्व्यचष्ठन्।" ४।४।७। इति ठन्। नौरस्यस्येति। "व्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।२।११६। इति ठन् वा।) कर्णधार:। इत्यमर:।१।१०।१२॥ (यथा, महाभारते।८।७७।७५।
"भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्वृता:।
भवन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविका: कालपर्य्यये॥")

व्यं, त्रि, (नावा तार्य्यम्। नौ+"नौवयोधर्म्मेति।" ४।४।९१। इति यत्।) नौकागम्यदेशादि। इत्यमर:।१।१०।१०॥ (यथा, रघु:।४।३१।
"मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्या: सुप्रतरा नदी:।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार स:॥"
नवस्य भाव:। नव+ष्यञ्।) नवत्वञ्च॥

श:, पुं, (नश+भावे घञ्।) पलायनम्। निधनम्। (यथा, महाभारते।१।१२०।१६।
"पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधना:।
देहनाशे ध्रुवो नाश: पितॄणामेष निश्चय:॥")
अनुपलम्भ:। अदर्शनम्। इति मेदिनी। शे, ६॥ परिध्वस्ति:। इति हेमचन्द्र:।२।२३८॥
जीवानां नाशहेतुर्यथा,—
"सङ्गात् संजायते काम: कामात् क्रोधोऽभिजायते।
क्रोधाद्भवति सम्मोह: सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम:॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति॥"
इति श्रीभगवद्गीता॥
कुलनाशकारणं यथा,—
"अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रिये वेददानात् वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याय:॥
नश्यतां पूर्ब्बरूपाणि यथा,—
अत्रिरुवाच।
"नश्यतां पूर्ब्बरूपाणि जनानां कथयस्व मे।
नगराणां तथा राज्ञां त्वं हि सर्व्वं वदिष्यसि॥
गर्ग उवाच।
पुरुषाचारनियमात् परित्यजति देवता।
ततोऽपरागाद्देवानामुपसर्ग: प्रवर्त्तते॥
दिव्यान्तरीक्षे भौमञ्च त्रिविधं परिकीर्त्तितम्।
ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यमन्तरीक्षं निबोध मे॥
उल्कापातो दिशां दाह: परिवेशस्तथैव च।
गन्धर्व्वनगरश्चैव वृष्टिश्च विकृता च या।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाकेशानां विनिर्द्दिशेत्॥
चर: स्थिरस्तु भूमौ च भूकम्पश्चापि भूमिज:।
जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितम्॥"
इति मात्स्ये २०३ अध्याय:॥

नाशी, [न्] त्रि, (नाशोऽस्त्यस्येति। नाश+इनि:।) नाशविशिष्ट:। नाशशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययनिष्पन्न:॥

नासत्यौ, पुं, (नास्ति असत्यं ययोस्तौ। "नभ्राण्नपादिति।" ६।३।७५। इति नञ: प्रकृतिभाव:।) अश्विनीकुमारौ। नित्यद्विवचनान्तोऽयम्। इत्यमर:।१।१।५४॥ एतौ शूद्रौ। यथा,
"आदित्या: क्षत्त्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा।
अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ॥
स्मृतास्त्वाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चय:॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्म:॥
("सन्दृश्य दस्रयोरिन्द्र: कर्म्माण्येतानि यत्नवान्।
आयुर्व्वेदं निरुद्वेगं तौ ययाचे शचीपति:॥
नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ।
आयुर्व्वेदं यथाधीतं ददतु: शतमन्यवे॥
नासत्याभ्यामधीत्यैव आयुर्व्वेदं शतक्रतु:।
अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

नासा, स्त्री, (नासते शब्दायते इति। नास शब्दे +"गुरोश्च हल:।" ३।३।१०३। इति अ:। ततष्टाप्। नास्यतेऽनयेति। नास+करणे घञ् वा।) नासिका। नाक् इति भाषा। सा च गर्भस्थबालकस्य पञ्चभिर्मासैर्भवति। इति सुखबोध:॥ तस्या: शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"शुकनास: सुखी स्याच्च शुष्कनासोऽतिजीवनम्।
छिन्नाग्ररूपनास: स्यादगम्यागमने रत:॥
दीर्घनासे च सौभाग्यं चौर आकुञ्चितेन्द्रिय:।
स्त्रीमृत्युश्चिपिटनास ऋजुर्भाग्यवतां भवेत्॥
अल्पच्छिद्रा सपुटा च अवक्रा च शुभेश्वरे।
क्रूरे दक्षिणवक्रा स्याद्धनिनाश्च स्मृतं सकृत्॥"
इति गरुडपुराणम्॥
द्वारोपरिस्थितदारु। भान् काठ इति कपालि इति च भाषा। इत्यमर:।२।२।१३॥ वासकवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

नासाच्छिन्नी, स्त्री, (छिद+भावे क्त:। नासायां छिन्नं छेदो यस्या:। ङीष्।) पूर्णिकापक्षी। इति त्रिकाण्डशेष:॥

नासादारु, क्ली, (नासायै यद्दारु। नासेव दारु इति वा।) द्वारोर्द्ध्वस्थितकाष्ठम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ कपालि इति भाषा॥

नासारोग:, पुं, (नासाया रोग:।) नासिकाव्याधि:। "अथ नासारोगाधिकार:। तत्र नासारोगाणां नामानि संख्याञ्चाह।
आदौ च पीनस: प्रोक्त: पूतिनस्यस्तत: परम्।
नासापाकोऽत्र गणित: पूयशोणितमेव च।
क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्त: प्रतीनाह: परिस्रव:।
नासाशोष: प्रतिश्याया: पञ्च सप्तार्ब्बुदानि च॥
चत्वार्य्यर्शांसि चत्वार: शोथाश्चत्वारि तानि च।
रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्गदा: स्मृता:॥
तेषु पीनसस्य लक्षणमाह।
आनह्यते शुष्यति यस्य नासा
प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन॥
आनह्यते श्वासशोषितकफेनावध्यते अवरुद्ध्यत इति यावत्। प्रक्लेदं आर्द्रताम्। धूप्यते सन्ताप्यते। गन्धरसान् गन्धान् सुरभीनसुरभींश्च न वेत्ति। नासाया आनद्धत्वं तत्र हेतु:। तथा रसान् मधुरादींश्च न वेत्ति। नासारोगारम्भकदोषेण रसनाया अपि दुष्टे:। व्यवस्येत जानीयात्। अपीनसपीनसौ द्वावपि शब्दौ स्त:॥ *॥ अनुक्तसंग्रहार्थमाह।
तच्चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम्।
तं विकारं पीनसं प्रतिश्यायसमानलिङ्गं वातश्लेष्मकप्रतिश्यायतुल्यलक्षणम्॥
पूतिनस्यमाह।
दोषैर्व्विदग्धैर्गलतालुमूले
सन्दूषितो यस्य समीरणस्तु।
निरेति पूतिर्म्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम्॥
दोषै: पित्तकफरक्तै:। अत्र रक्तस्यापि दोषत्वं दोषसाहचर्य्यात्। विदग्धैर्दुष्टै:। संदूषित: पूतिभावं नीत:। पूतिनस्यं नासायां भवो नस्यो वायु: पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम्॥ *॥
नासापाकमाह।
घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्य्यात्
यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाक:।
तं नासिकापाकमिति व्यवस्येत्
विक्लेदकोथावथवापि यत्र॥
विक्लेद आर्द्रता। कोथ: पूतिभाव:॥ *॥
पूयरक्तमाह।
दोषैस्त्रिदग्धैरथवापि जन्तो-
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तै:।
नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं
तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्॥
क्षवथुमाह।
घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टो
यस्यानिलो नासिकया निरेति।
कफानुयातो बहुशोऽतिशब्द-
स्तं रोगमाहु: क्षवथुं गदज्ञा:॥
घ्राणाश्रिते मर्म्मणि शृङ्गाटके॥ *॥
दोषजं क्षवथुमभिधायागन्तुं क्षवथुमाह।
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।
सूत्रादिभिर्व्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्धट्टितेऽन्य: क्षवथुर्निरेति॥
तीक्ष्णोपयोगात् राजिकादिभक्षणात्। अर्कनिरीक्षणात् सूर्य्यदर्शनात् तेन कफविक्षेपणात्।

तरुणास्थि नासावंशास्थि। मर्म्माणि शृङ्गाटकी। द्वन्द्वैकत्वम्। अन्य: आगन्तुज: ॥ * ॥
भ्रंशथुमाह।

प्रभ्रंश्यते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवण: कफस्तु।
प्राक् सञ्चितो मूर्द्धनि पित्ततप्ते
तं भ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति ॥

दीप्तिमाह।

घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनि:सरेत् धूम इवेह वायु:।
नासाप्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिन्तु दीप्तिं तमुदाहरन्ति ॥

प्रदीप्तेव प्रज्वलितेव ॥ * ॥
प्रतीनाहमाह।

उच्छ्वासमार्गन्तु कफ: सवातो
रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥

स्रावमाह।

घ्राणाद्घन: पीतसितस्तनुर्व्वा
दोष: स्रवेत् स्रावमुदाहरेत्तम् ॥

नासाशोषमाह।

घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढ़ं परिशोषिते च।
कृच्छ्राच्छ्वसित्यूर्द्धमधश्च जन्तु-
र्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्त: ॥

प्रतिश्यायमाह। तस्य निदानं द्विविधम्। एकं सद्योजनकं तद्बल वशेन चयं नापेक्षते। यत उक्तम्।

न केवलं चयं प्राप्य दोषा: कुप्यन्ति देहिनाम्।
अन्यदापि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात् ॥

हेतूनां बाहुल्येन त्वराकरणात्। अपरं चयादिक्रमेण जनकम्। चयादिक्रमो यथा। निदानात् सञ्चय: सञ्चयात् प्रकोप: प्रकोपात् प्रसर: प्रसरात् स्थानसंश्रय:। ततो व्यक्ति:। ततो भेद इति ॥ * ॥ तत्र प्रतिश्यायस्य सद्योजनकनिदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह।

संधारणा जीर्णरजोऽति भावात्
क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोऽभितापै:।
संजागरातिस्वपनाम्बुशीता-
वश्यायकैर्म्मैथुनवाष्पसेकै: ॥
संस्त्यानदोषै: शिरसि प्रवृद्धो
वायु: प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु।

सन्धारणा मूत्रपुरीषधारणा। रजो धूलि:। तच्च नासाप्रविष्टं हेतु:। ऋतुवैषम्यं ऋतुचर्य्याविपरीताचरणम्। शिरोऽभिताप: शिरसोऽभितापो येन धूमादिना स:। अवश्यायस्तुषार:। वाष्पसेको रोदनम्। संस्त्यानदोषै: शिरसि संहतकफै: ॥ * ॥ चयादिक्रमजनकनिदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह।

चयं गता मूर्द्धनि मारुतादय:
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम्।
प्रकोप्यमाणा विविधै: प्रकोपणै-
स्तत: प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥

पूर्व्वरूपमाह।

क्षवप्रवृत्ति: शिरसोऽभिपूर्णता
स्तम्भोऽङ्गमर्द: परिहृष्टरोमता।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
नृणां प्रतिश्यायपुर:सरा: स्मृता: ॥

शिरसोऽभिपूर्णता शिरसो भारेणैव व्याप्ति:। अपरे पृथग्विधा: घ्राणधूमायनतालुविदारणनासामुखस्रावादयो विदेहोक्ता बोद्धव्या: ॥*॥
वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह।

आनद्धापिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोद: शङ्खयोस्तथा ॥
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च।
भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥

आनद्धास्तब्धा। अपिहिता न पिहिता। अतएव तनुस्रावप्रसेकिनी ॥ * ॥
पैत्तिकमाह।

उष्ण: सपीतक: स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके।
कृशोऽतिपाण्डु: सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीड़ित:।
नासया तु सधूमाग्निं वमतीव स मानव: ॥

सपीतक: ईषत्पीतक: ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ॥

घ्राणात् कफकृते श्वेत: कफ: शीत: स्रवेद्बहु:।
शुक्लावभास: शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नर: ॥
गलताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरतिपीड़ित: ॥ * ॥

सान्निपातिकमाह।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात् सन्निवर्त्तते।
संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्व्वप्रभव: स्मृत: ॥

अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि तानि ज्ञेयानि त्रिदोषजत्वात्। अयमसाध्य:। अतएवाह।

नृणां दुष्ट: प्रतिश्याय: सर्व्वजश्च न सिध्यति ॥

दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह।

प्रक्लिद्यति मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति।
पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा ॥
नि:श्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च।
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ॥

आनह्यते विबद्धा भवति। विव्रियते अविबद्धा स्यात्। क्लेदशोषविबन्धा नैककालं भवन्ति किन्तु यदा यदा यद्यत् दोषाधिक्यं भवति तदा तदा तत्तद्दोषकृत: स स बोद्धव्य: इति न विरोध:। कृच्छ्रसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यञ्च ॥*॥
रक्तजमाह।

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्राव: प्रवर्त्तते।
पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वित: ॥
ताम्राक्षश्च भवेन् जन्तुरुरोघातप्रपीड़ित:।
दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति स: ॥

उरोघातप्रपीड़ित: उरोघातेनैव प्रपीड़ित: ॥
अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्व्व एव प्रतिश्याया असाध्या भवन्तीत्याह।

सर्व्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिण:।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥

प्रतिश्यायेषु कृमयोऽपि भवन्तीत्याह।

मूर्च्छन्ति कृमयश्चात्र श्वेता: स्निग्धास्तथाणव:।
कृमितो य: शिरोरोगस्तुल्यं तेनाच लक्षणम्।

अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफस्य प्राधान्यात सर्व्वेषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव कृमयो भवन्तीति ॥ * ॥ श्वेता: स्निग्धाश्च दुष्टा: प्रतिश्याया अपरानपि विकारान् कुर्व्वन्ति नानाह।

वाधिर्य्यमान्ध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान्।
शोषाग्निमान्द्यकासांश्च दुष्टा: कुर्व्वन्ति पीनसम्।

घोरांश्च नयनामयान् इति वचनेऽप्यान्ध्यग्रहणं विशेषार्थम्। अघ्रत्वं न जिघ्रतीत्यघ्रस्तस्य भाव: अघ्रत्वम् ॥ * ॥ चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायाह।

अर्व्वुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्व्विधम्।
चतुर्व्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदु: ॥

अर्व्वुदानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांसमेदोजानि। शोथाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजा:। अर्शांसि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि। रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि। एतानि यथोक्तलिङ्गानि घ्राणेऽपि सम्भवन्ति ॥ * ॥ चिकित्साभेदात् पीनसस्यामस्य लक्षणमाह।

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वर:।
क्षाम: ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥

नासास्रावस्तनुस्वर: क्षाम इत्यन्वय: ॥ * ॥
अथ पक्वस्य पीनसस्य लक्षणमाह।

आमलिङ्गान्वित: श्लेष्मा घन: खेषु निमज्जति।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥

आमलिङ्गान्वित: श्लेष्मा आमलिङ्गै: शिरोगुरुत्वादिभिर्युक्त: पश्चात् घन: निविड़: अथच खेषु नासारन्ध्रेषु निमज्जति सक्तो भवति। वर्णविशुद्धि: श्लेष्मण: प्रकृतिवर्णता ॥ * ॥
अथ नासारोगाणां चिकित्सा।

सर्व्वेषु सर्व्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु।
मरिचं गुड़ेन दध्ना भुञ्जीत नर: सुखं लभते ॥१॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रकजै रसै: ॥
पीनसे स्वरभेदे च नासास्रावे हलीमके।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥२॥
कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षास्वरसकट्फलै:।
कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीड़: प्रशस्यते ॥
पीनसादिषु ॥ ३ ॥
व्योषचित्रकतालीशतिन्तिड़ीकाम्लवेतसम्।
सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥
व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुड़मिश्रितम्।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥

इति व्योषादिवटी ॥ ४ ॥

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसाव्योषसिन्धुजै:।
सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिनस्यगदापहम् ॥

इति व्याघ्रीतैलम् ॥ ५ ॥

शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजै: सव्योषसैन्धवै:।
विल्वपत्ररसै: सिद्धं तैलं स्यात् पूतिनस्यनुत् ॥

निकुम्भा दन्ती। पूतिनस्यनुत् नस्यात्। इति शिग्रुतैलम् ॥ ६ ॥

तगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।
मं क्षवथुरोगघ्नं भ्रंशथुघ्नञ्च निर्दिशेत् ॥ ७ ॥
ुण्ठीकुष्ठकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ।
तैलं पक्वमथाज्यं वा न स्यात् क्षवथुनाशनम् ॥ ८ ॥

नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां
दीप्ते शिरःखेदनमल्पशस्तु ।
नस्ये क्षते क्षीरजलावसेकान्
शंसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषैः ॥ ९ ॥
नासास्रावे घ्राणयोश्चूर्णमुक्तं
नाड्या देयं ये च पीडाश्च पथ्याः ।
तीक्ष्णा धूमा देवदार्व्वग्निकाभ्यां
मांसं त्वाजं पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ १० ॥

प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु गृहं वातविवर्ज्जितम् ।
वस्त्रेण वारुणोत्थेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ११ ॥
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुगुग्गुलुः समनःशिला ।
वचेतच्चूर्णमाघ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥ १२ ॥
घृततैलसमायुक्तं शक्तुधूमं पिबेन्नरः ।
स धूमः स्यात्प्रतिश्यायकासहिक्काहरः परः ॥ १३ ॥
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीतलं परमौषधम् ।
प्रतिश्याये पिबेद्धूमं सर्व्वगन्धसमायुतम् ॥ १४ ॥
चातुर्जातकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम् ।
कृष्णजीरकमत्र कलौंजी ॥ १५ ॥
पुटपक्वं जयापत्रं तैलसैन्धवसंयुतम् ।
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥
जयात्र विजया भङ्गेति यावत् । शीलितं भुक्तम् ॥ १६ ॥
पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ।
अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणे ॥ १७ ॥
शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैर्म्मन्दोष्णभोजनैः ।
वमनैर्घृतपानैश्च नान्यथा समुपाचरेत् ॥ १८ ॥
कृमिघ्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान् वै कृमिषु योजयेत् ।
लवणानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ १९ ॥
रक्तपित्तानि शोथांश्च तथार्शांस्यर्व्वुदानि च ।
नासिकायां स्युरेतेषां स्वं स्वं कुर्य्यात् चिकित्सितम् ॥
गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः ।
सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥"

इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चतुर्थभागः ॥

(अथातो नासारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यामः ।
"अवश्यायानिलरजो भाष्यातिस्वप्नजागरैः ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥
अत्यम्बुपानरमणच्छर्द्दिवाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।
तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥
घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः ।
कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥
स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।
पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ।
कफात् कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥
माधुर्य्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः ।
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैरकस्माद्वृद्धिशान्तिमान् ॥
दुष्टं नासा शिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।
उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥
कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तञ्चात्र लक्षणम् ।
सर्व्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात् स सर्व्वेन्द्रियतापनः ।
साग्निसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥
कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥
पूयोपमा सितारक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्रुतिः ।
मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥
पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथोः शमः ।
श्लेष्मा सचिक्कणः पीतो ज्ञानञ्च रसगन्धयोः ॥
तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः ॥
शोषयन्नासिकास्रोतः कफञ्च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनन्ततः ॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।
पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥
स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
अच्छो जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥
कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा स्रोतांस्यपीनसम् ।
कुर्य्यात् सघुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।
अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम् ॥
रक्तेन नासादग्धेन बाह्यान्तःस्पर्शनासहा ।
भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्द्दहतीव च ॥
तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥
निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।
तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥
पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।
कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥
अर्शोऽर्व्वुदानि विभजेत् दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।
सर्व्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षवः ॥
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥"
इत्युत्तरस्थाने एकोनविंशोऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
"शुद्धसूतं समादाय गन्धभागद्वयं ततः ।
त्रिभागं टङ्कणञ्चापि विषभागचतुष्टयम् ॥
पञ्चभागं यथा देयं मरिचस्य प्रयत्नतः ।
शृङ्गवेररसैः पिष्ट्वा गुडिका पञ्चरक्तिका ॥
अनुपानं हितं योज्यं सर्व्वरोगप्रशान्तये ।
जलदोषोद्भवे रोगे महत्युग्रे जलोदरे ॥
सन्निपातेषु रोगेषु नासायाधौ सपीनसे ।
व्रणशोथे व्रणे चैव उपदंशे भगन्दरे ॥
पीडीशये ज्वरे चैव नखदन्तविघातके ।
पञ्चामृतरसोऽयोज्यः सर्व्वरोगप्रशान्तये ॥
इति पञ्चामृतो रसः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नासारोगाधिकारः ॥)

नासालुः, पुं, (नासायै अलतीति । अल+उण् ।) कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कट्फलशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

नासासंवेदनः, पुं, (संविद्यतेऽनेनेति । सं+विद्+ल्युट् । नासायाः संवेदनः पीडादायकः ।) काण्डीरलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नासिकन्धमः, त्रि, (नासिकां धमति शब्दायमानां करोतीति । नासिका+ध्मा+"नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।" ३ । २ । २९ । इति खश् । "खित्यनव्ययस्य ।" ६ । ३ । ६६ । इति पूर्व्वपदस्य ह्रस्वः । ततो मुम् ।) नासिकां शब्दायमानां करोति यः । नासिकया शब्दकर्त्ता च । नासिकोपपदात् ध्माधातोः खश्प्रत्यये धमादेशनिष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

नासिकन्धयः, त्रि, (नासिकां नासास्थजलं धयति पिबतीति । नासिका+धेट पाने+"नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।" ३ । २ । २९ । इति खश् । ततो पूर्व्वपदस्य ह्रस्वस्ततो मुम् च ।) नासिकया पिबति यः । नासिकया पानकर्त्ता । नासिकोपपदाद्धेटधातोः खश्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

नासिका, स्त्री, (नासते शब्दायते इति । नास शब्दे+"ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) घ्राणेन्द्रियम् । नाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । घ्राणम् २ गन्धवहा ३ घोणा ४ नासा ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ शिङ्घिणी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नासिक्यम् ७ नस्या ८ गन्धनाली ९ गन्धवन्धा १० नक्रा ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । २ । ९० ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥")
तस्याः शब्दो घोत्कारः । यथा,—
"शयानं रावणं दृष्ट्वा तल्पे महति वानरः ।
नासापुटैस्तु घोत्कारैर्विशद्भिर्वायुसेवकैः ॥"
इति नारसिंहे ४५ अध्यायः ॥

नासिकामलं, क्ली, (नासिकाया मलम् ।) नासास्थितमलम् । शिकनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिङ्घाणकम् २ शिङ्घाणम् ३ शिङ्घणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंहानम् ५ । इति भरतः ॥

नासिक्यं, क्ली, (नासिका एव । नासिका+स्वार्थे ष्यञ् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि, नासिका+"वुञ्छण्केति ।" ४ । २ । ८० । इति संकाशादित्वात् ण्यः । नासिकानिर्वृत्तादौ ॥ नासिकायां भवम् । "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् । नासाभवे च ॥)

नासिक्यकं, क्ली, (नासिक्यमेव । नासिक्य+स्वार्थे कन् ।) नासिका । इति शब्दमाला ॥

नासिक्यौ, पुं, (नासिकायां भवौ । नासिका+"शरीरावयवात् यत् ।"५ । १ । ६ । इति यत् ।) अश्विनीकुमारौ । द्विवचनान्तोऽयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥

नासीरं, क्ली, (नास् शब्दे+भावे क्विप् । नासा शब्देन ईर्त्ते गच्छतीति । ईर गतौ+कः । जयशब्दाद्युच्चारणेन गमनादेवास्य तथात्वम् ।) नायकस्याग्रेसारिका सेना । (यथा, श्रीकण्ठ-चरिते । २१ । ४४ ।

"नासीरपार्श्वदभटेषु ततः प्रतोलीं
लोलीलतासिषु हठादधिरूढ़वत्सु ।
वामभुवः पुरपुरेष्वभवन्नकाण्डे
मग्ना भियेव निजबाष्पजलह्रदेषु ॥"

तथा च, राजेन्द्रकर्णपूरे । ३६ ।

"नासीरप्रसरन्ति दिक्परिसरे भूमण्डले
मौक्तिक-
प्रस्तारन्ति सुधाकरन्ति गगनोत्सङ्गे भवत्-
कीर्त्तयः ॥")

अग्रसरे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

नास्ति, व्य, अस्तित्वाभाववत् । अविद्यमानता । इति नास्तिकताशब्दटीकायां भरतः ॥ नाइ इति भाषा । यथा, चाणक्ये ।

"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च ।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः ॥"

नास्तिकः, पुं, (नास्ति परलोक ईश्वरो वेति मतिर्यस्य । "अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।" ४।४।६०। इति ठक् । यद्वा, नास्ति परलोको यज्ञादिफलं ईश्वरो वेत्यादिवाक्येन कायति शब्दायते इति । कै शब्दे+कः ।) पाषण्डः । ईश्वरनास्तित्ववादी । वेदाप्रामाण्यवादी । (यथा, मनुः । २ । ११ ।

"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥"

तथा च तत्रैव । ३ । १५० ।

"ये स्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥"

तथाच तत्रैव । ८ । २२,३०६ ।

"यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।
विनश्यत्याशु तत् कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीड़ितम् ॥"
"अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥")

तत्पर्य्यायः । वार्हस्पत्यः २ चार्व्वाकः ३ लौकायतिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२६ ॥ स च षड्विधः । माध्यमिकः १ योगाचारः २ सौत्रान्तिकः ३ वैभाषिकः ४ चार्व्वाकः ५ दिगम्बरः ६ ॥

नास्तिकता, स्त्री, (नास्तिकस्य भावः । नास्तिक+तल् ।) कर्म्मफलापवादकज्ञानम् । तत्पर्य्यायः । मिथ्यादृष्टिः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ "नास्ति यज्ञफलं नास्ति परलोक इत्यादिकं कायति नास्तिकः । स्वरूपे अस्ति नास्तीत्यव्ययं के शब्दे डः । नास्तीति मन्यते इति. ष्णिको वा तस्य भावो नास्तिकता त्वतौ भावे इति तः । नास्ति सुकृतं नास्ति परलोक इति बुद्धिर्नास्तिकता ।" इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १२३ । १५ ।

"प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्म्मार्थनाशकः ।
तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥")

नास्तिदः, पुं, आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नास्यं, त्रि, नासायां भवम् । (नासा+"शरीरावयवात् यत् ।"५ । १ । ६ । इति यत् ।) नासाभवम् । यथा, मनुः । ८ । २६१ ।

"छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥"

नाहः, पुं, (नह बन्धने+भावे घञ् ।) बन्धनम् । कूटम् । इति मेदिनी । हे, ५ ॥

नाहलः, पुं, (नाहं पर्व्वतशिखरादिकं लाति आश्रयत्वेन गृह्णातीति । ला+कः ।) म्लेच्छ-जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५९८ ॥

नाहुषिः, पुं, (नहुषस्य अपत्यं पुमानिति । नहुष+"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) ययातिराजः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नि, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्यार्था यथा । निषेधः । निश्चयः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ निवेशः । भृशार्थः । नित्यार्थः । संशयः । क्षेपः । कौशलम् । उपरमः । सामीप्यम् । आश्रयः । दानम् । मोक्षः । अन्तर्भावः । बन्धनम् । राशधोभावः । विन्यासः । इति मेदिनी । ने, ४० ॥

निः, [र्] व्य, (नृणातीति । नॄ नये+क्विप् । "ऋत इद्धातोः ।" ७ । १ । १०० । इति धातोरङ्गस्य इत् ।) निर्णयः । निषेधः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥ (अभावः । यथा, हरिवंशे । भविष्य-पर्व्वणि । ८ । ८७ ।

"नासिकाग्रं समालोक्य पठन् ब्रह्म सनातनम् ।
निर्व्वातस्थो यथा दीपः प्रोच्चरेत् प्रणवं सदा ॥")

निः, [स्] व्य, निश्चयः । निषेधः । साकल्यम् । अतीतम् । इति मेदिनी । से, ८० ॥

निःकासितः, त्रि, (निर् वा निस्+कस्+णिच्+क्तः ।) निष्कासितः । वहिष्कृतः । से तु कखपफे वेति विभाषया विसर्गस्य सकारा-भावः । इति व्याकरणम् ॥

निःक्रामितः, त्रि, (निर् वा निस्+क्रम+णिच्+क्तः ।) निष्क्रामितः । इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ॥

निःक्षत्त्रः, त्रि, (निर्नास्ति क्षत्त्रः क्षत्त्रियो यत्र ।) क्षत्त्रियशून्यदेशादि । यथा,—

"अवतारे षोड़शमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्त्रामकरोन्महीम् ॥"
इति श्रीभागवतप्रथमस्कन्धः ॥

निःप्रभः, त्रि, निष्प्रभः । निर्नास्ति प्रभा यस्येति समासे से तु कखपफे वेति विभाषया विसर्गस्य सकाराभावः । इति व्याकरणम् ॥

निःशब्दः, त्रि, (निर्गतः शब्दो यस्मात् ।) शब्दरहितः । चुप् इति भाषा ॥ यथा, मार्कण्डेय पुराणे ।

"निःशब्दं कारयित्वा तत्सदः प्राह महामुने ॥"
(यथा च हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । १०१ ।
"तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते ।
निःशब्दं तत् परं ब्रह्म परमात्मेति गीयते ॥")

निःशलाकः, त्रि, (निर्गता शलाका यस्मात् शलाकाया निर्गतो वा ।) रहः । निर्ज्जनम् । इत्यमरः । २ । ८ । २२ ॥

निःशल्या, स्त्री, (निर्गतं शल्यं यस्याः ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःशूकः, पुं, (निर्नास्ति शूको यस्य ।) शुकशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःशेषं, त्रि, (निर्गतः शेषो यस्मात् ।) समस्तम् सम्पूर्णम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३२ ।

"उच्छिन्नसर्व्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः ।
स्वावगम्यो लयः कोऽपि जायते वागगोचरः ॥"

शेषरहितञ्च ॥

निःशोध्यं, त्रि, (निर्गतं शोध्यं यस्मात् । शोध्यान्निर्गतमिति वा । निरादय इति समासः ।) शोधितम् । स्वच्छम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

निःश्रयणी, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रीयते आश्रीयतेऽनयेति । श्रि+करणे ल्युट् । टित्वात् ङीप् ।) काष्ठघटितसोपानम् । काठेर सिड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निःश्रेणिः २ अधिरोहिणी ३ निःश्रेणी ४ निःश्रयिणी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रयिणी, स्त्री, (निःश्रयति आश्रयति प्राङ्गनादिस्थानमिति । श्रि+णिनि+ङीप् ।) निःश्रयणी । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेणिः, स्त्री, (निर्निश्चिता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिः यत्र ।) अधिरोहिणी । (यथा रघुः । १५ । १०० ।

"चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ।")

खर्ज्जुरीवृक्षः । इति मेदिनी । णै, ५७ ॥ (पुं घोटकविशेषः । यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते ४ अध्याये ।

"उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः ।
निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ।")

निःश्रेणिका, स्त्री, (निःश्रेणिरिव कायतीति । कै+कः । टाप् ।) तृणविशेषः । निःश्रेणी इति लोकयो प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । श्रेणिवला २ निरसा ३ वनवल्लरी ४ । अस्या गुणाः । गौरसत्वम् । उष्णत्वम् । पशूनामबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निःश्रेणिरेव । स्वार्थे कन् अधिरोहिणी । यथा, देवीभागवते । ४।१३।४०

"मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेश्वरी ।
निःश्रेणिकाग्रात् पतिता अध इत्येव विद्महे ।")

निःश्रेणी, स्त्री, (निःश्रेणि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) निःश्रयणी । इति शब्दरत्नावली ।

निःश्रेयसं, क्ली, (निर्निश्चितं श्रेयः । "अचतुर-विचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) शुभम् । (यथा, भागवते । १।३।४० ।
"इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
उत्तमःश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ।
निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं परम् ॥")
मोक्षः । (यथा, मनुः । १२ । ८३ ।
"वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥")
विद्या । अनुभावः । भक्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेयसः, पुं, (निर्निश्चितं श्रेयो मङ्गलं यस्मात् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥

निःषमं, व्य, (निर्गतं समं यत्र । "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।" २ । १ । १७ । इत्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्यः इति षत्वम् ।) निन्दा । तत्पर्य्यायः । गर्ह्यम् । दुःषमम् ३ । इत्यमरः । ३ । ४ । १४ ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसङ्गः, त्रि, (निर्नास्ति सङ्गो यत्र ।) मेलनरहितः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । ५१ ।
"मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ।
निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ॥"
फलानभिनिवेशवान् । यथा,—
"वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः ॥"
इति मलमासतत्त्वे श्रीभागवतैकादशस्कन्धवचनम् ॥

निःसन्धिः, त्रि, (निर्नास्ति सन्धिर्यत्र ।) दृढः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्धिरहितश्च ॥

निःसम्पातः, पुं, (निर्नास्ति सम्पातो गमनागमनं यत्र ।) निशीथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गमनागमनपरिशून्ये, त्रि । यथा, हरिवंशे । ८० । १३—१४ ।
"तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ।
न नृभिर्गोधनैर्वापि सेव्यते वनवृत्तिभिः ।
निःसम्पातः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रयः ॥")

निःसरणं, क्ली, (निर् + सृ + ल्युट् ।) मरणम् । उपायः । गेहादिमुखम् । निर्व्वाणम् । निर्गमः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । २ । २८ ।
"गर्भवासे महद्दुःखं दशमासनिवासनम् ।
तथा निःसरणे दुःखं योनियन्त्रेऽतिदारुणे ॥")

निःसारः, पुं, (निर्गतः सारो यस्मात् ।) शाखोटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ साररहिते, त्रि । यथा,—
"मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
"जगत् सर्व्वमिदं निःसारमनित्यं दुःखभाजनम् ।
उत्पद्यते यथादेतन्नु यथादेतद्विपद्यते ॥
यथैवोत्पद्यते साराग्निःसारं जगदम्बया ।
पुनस्तस्मिन् विलीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिप्रलयाभ्यान्तु जगन्निःसारतां हरिः ।
शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥"
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

निःसारणं, क्ली, (निर् + सृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) निःसरणम् । (निःसार्य्यतेऽनेनेति । निर् + सृ + णिच् + करणे ल्युट् ।) गृहादीनां प्रवेशनिर्गमादिपथः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसारा, स्त्री, (निर्नास्ति सारो यस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःसारितः, त्रि, (निर् + सृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) वहिष्कृतः । तत्पर्य्यायः । अवकृष्टः २ निष्कासितः ३ । इति जटाधरः ॥ साराभाववांश्च ॥

निःस्नेहः, त्रि, (निर्नास्ति स्नेहो यस्य ।) स्नेहशून्यः । यथा । निःस्नेहं कीटदूषितमित्यादि स्मृतिः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४६ । ७ ।
"अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रति ॥"
रसहीनः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।
"नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥"
तैलविहीनः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६४ ।
"शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः ॥")

निःस्नेहा, स्त्री, (निर्गतः स्नेहः रसो यस्याः ।) अतसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अनुरागरहिते, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४७ ।
"यदर्थे स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धञ्च हारितम् ।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः ॥")

निःस्रावः, पुं, (निःस्रवतीति । निर् + स्रु + णः ।) भक्तरसः । भक्तसमुद्भवमण्डः । माड़ इति फेन् इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आचामः २ मासरः ३ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥

निःस्वः, त्रि, (निर्नास्ति स्वं धनं यस्य ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शूर्पाकारौ विरूक्षौ च वक्रौ पादौ शिरालकौ ।
संशुष्कौ पाण्डरनखौ निःस्वस्य विरलाङ्गुलौ ॥"
इति गारुडे सामुद्रकम् ॥
ज्ञातिरहितश्च ॥

निकटं, त्रि, (नि समीपे कटतीति । नि + कट + अच् ।) अदूरम् । तत्पर्य्यायः । समीपम् २ आसन्नम् ३ सन्निकृष्टम् ४ सनीडम् ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ अभ्यासः ६ सवेशः ७ अन्तः ८ अन्तिकः ९ समर्य्यादः १०. सदेशः ११ अभ्यसः १२ अभ्यर्णः १३ सविधा १४ उपकण्ठः १५ अभितः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शान्तिशतके । ३ । २ ।
"दिवसरजनीकूलच्छेदैः पतद्भिरनारतं
वहति निकटे कालः स्रोतःसमस्तभयावहम् ।
इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनं
तदिह महती कोयं मोहो यदेष मदाविलः ॥"
तद्वैदिकपर्य्यायः । तलित् १ आकात् २ अम्बरम् ३ ओर्म्मसि ४ अस्तमीके ५ आके ६ उपाके ७ अर्व्वाके ८ अन्तमानाम् ९ अवमे १० उपमे ११ । इत्येकादशान्तिकनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

निकरः, पुं, (निकरोति व्याप्नोतीति । नि + कृ + अप् ।) समूहः । इत्यमरः ।२ । ५ । ३९ ॥ (यथा, कलाविलासे । २ । २६ ।
"इत्यादिमुग्धमुहिरसमञ्जसवर्णनं रहः कृत्वा ।
गृह्णाति कनकनिकरं धूर्त्तस्तत्स्वजनोरगैः पापः ॥")
सारः । न्यायदेयधनम् । निधिः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥

निकर्षणं, क्ली, (निर्नास्ति कर्षणं यत्र ।) सन्निवेशः । इत्यमरः । २ । २ । १९ ॥ पत्तनादिषु दिगादिपरिच्छिन्नप्रदेशः । इति भरतः ॥ पूर्व्वदिगाद्यवच्छिन्नग्रहाणामपीति कलिङ्गः ॥ पुराद्वेर्बहिर्विहरणभूमिः । इति स्वाम्यादयः ॥ प्राङ्गणादिसन्निवेशः । इति सारसुन्दरी ॥

निकषः, पुं, (निकषति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्रेति । नि + कष + "गोचरसञ्चरेति ।" ३ । ३ ।११९ । इति चकारात् घः ।) शाणः । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ कष्टिपाथर इति भाषा) (यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
"निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥") ।

निकषा, स्त्री,(निकषति हिनस्तीति । कष हिंसे + पचाद्यच् । ततष्टाप् ।) राक्षसमाता । इत्यमरः ॥ सा सुमालिकन्या विश्रवसो भार्य्या च । इति रामायणम् ॥

निकषा, व्य, (नि + कष गतौ + "आः समिन्निकषिभ्याम् ।" उणां । ४ । १७४ । इति आः ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १९ ॥ (यथा, माघे । १ । ६८ ।
"पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं
विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥")
मध्यम् । इति मेदिनी । षे, ७६ ॥

निकषात्मजः, पुं, (निकषाया आत्मजः ।) राक्षसः इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥

निकसः, पुं, (निकसति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्र । नि + कस + घः ।) निकषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निकामं, क्ली, (नि + कम इच्छायाम् + घञ् ।) इष्टम् । यथेप्सितम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४० ।
"कुर्व्वन्ति देवि ! भजनं सकलं निकामं
ज्ञात्वा समस्तजननीं किल कामधेनुम् ॥")

निकायः, पुं, (निचीयते इति । नि + चि + "सङ्घे चानौत्तराधर्य्ये ।" ३ । ३ । ४२ । इति घञ् आदेश्च कः ।) लक्ष्यम् । सधर्म्मिप्राणिसंहतिः (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३५ ।
"तथा देवनिकायानां सिद्धानाञ्च दिवौकसाम् ॥"

संहतानां समुच्चयः । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । १८ ।

"नीरन्ध्रनिर्यत्सुमनोनिकाय-
काषायपङ्कप्रचयाद्यशोकः ॥")

निलयः । (यथा, मनुः । १ । ३६ ।

"एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥")

परमात्मा । इति मेदिनी । ये, ८७ ॥

निकाय्यः, पुं, (निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति । नि + चि + "पाय्यसान्नाय्यनिकाय्येति ।" ३ । १ । १२६ । इति ण्यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।

"न प्रणाय्यो जनः कश्चिन्निकाय्यं तेऽधितिष्ठति ।
देवकार्य्यविघाताय धर्म्मद्रोही महोदये ॥")

निकारः, पुं, (नि + कृ + घञ् ।) विप्रकारः । अपकारः । उत्कारः । धान्यस्योर्द्ध्वक्षेपणम् । इत्यमरभरतौ ॥ खलीकारः । इति स्वामी ॥ धिक्कारः । इति शब्दमाला ॥

निकारणं, क्ली, (निकारयति क्लिश्नात्यनेनेति । नि + कृ + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

निकाशः, त्रि, (निकाशते शोभतेऽनेन इति । काश दीप्तौ + करणे ल्युट् ।) नीकाशः । इत्यमरटीका ॥ (तालव्यशकारान्तोऽपि दृश्यते ॥)

निकुञ्चकः, पुं, (निकुञ्चतीति । नि + कुन्च कौटिल्ये + ण्वुल् ।) परिमाणविशेषः । कुडवपादः । स च प्रसृत इति ख्यातः । इति भरतधृतसर्व्वस्वम् ॥ वानीरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (जलवेतसः । तत्पर्य्यायो यथा,—

"निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

निकुञ्चितं, क्ली, (नि + कुञ्च + क्तः ।) अङ्गहारान्तर्गतशिरोविशेषः । यथा,—

"आकम्पितं कम्पितञ्च धुतं विधुतमेव च ।
परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम् ॥
आकुञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तञ्चाप्यधोगतम् ।
लोलितं प्रहृतञ्चेति चतुर्द्दशविधं शिरः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

निकुञ्जं, पुं क्ली, (नितरां कौ पृथिव्यां जायते इति । जन् + डः । पृषोदरादित्वात् सुमागमे साधुः ।) कुञ्जम् । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।

"रचिते निकुञ्जपत्रैर्भिक्षुकपात्रे ददाति साव-
ज्ञम् ।
पर्य्युषितमपि सुतीक्ष्णाम्लासकटुकां वधूरन्नम् ॥")

निकुञ्जिकाम्ला, स्त्री, (निकुञ्जिका कुञ्जोद्भवा अम्ला ।) कुञ्जिकावृक्षप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । कुञ्जिका २ कुञ्जवल्लरी ३ । इयं गुणैः श्रीवल्लीसदृशी । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुम्भः, पुं, कुम्भकर्णपुत्रः । (यथा, रामायणे । ६ । ७५ । ४६ ।

"स कुम्भञ्च निकुम्भञ्च कुम्भकर्णात्मजावुभौ ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥")

दन्तिकावृक्षः । इति मेदिनी । भे, १७ ॥

(अस्य पर्य्यायो यथा,—

"चित्रादन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दाक्षायणी विशल्या च तथोदुम्बरपर्ण्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

(प्रह्लादस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १६ ।

"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ! ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ! ॥"

दनोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २५ ।

"निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।
शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ।
एते ख्याता दनोर्व्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः ॥"

स्वनामख्यातः क्षत्त्रियविशेषः । इति सह्याद्रिखण्डे । ३४ । ४४ ॥ महादेवस्य पार्श्वानुचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २६ । ४५ ।

"पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् ।
गणेश्वरपुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ॥"

तथा च रघुः । २ । ३५ ।

"अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥"

स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ५३ ।

"शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य
सैनिकाः ।
विविधायुधसम्पन्नाश्चित्राभरणवर्म्मिणः ।
शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ॥"

हर्य्यश्वपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२ । २ ।

"धौन्धुमारिर्द्दृढाश्वस्तु हर्य्यश्वस्तस्य चात्मजः ।
हर्य्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत् क्षत्त्रधर्म्मरतः सदा ॥")

निकुम्भाख्यबीजं, क्ली, (निकुम्भाख्यस्य दन्तिकावृक्षस्य बीजवत् बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

निकुम्भितं, क्ली, नृत्यविषयकाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"करणानान्तु सर्व्वेषां सामान्यं लक्षणन्त्विदम् ।
प्रायो वामकरो वक्षःस्थितोऽन्यः पुरतोऽनुगः ॥
पादाभ्यां करणं ज्ञेयं तदिहाष्टोत्तरं शतम् ।
निकुम्भितं पार्श्वक्रान्तमतिक्रान्तं विवर्त्तकम् ॥
विद्युद्भ्रान्तं गजक्रीडं क्रान्तञ्च गरुडप्लुतम् ॥"

निकुम्भी, स्त्री, (निकुम्भ + गौरादित्वात् ङीष् ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुरम्बं, क्ली, (निकुरतीति । नि + कुर + बाहुलकात् अम्बच् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, श्रीकण्ठचरिते । १८ । ४० ।

"व्यारक्तगण्डरुचिविद्रुमदण्डभाजो
यस्यास्ति फेननिकुरम्ब इवाट्टहासः ॥")

निकृतः, त्रि, (नि + कृ + क्तः ।) प्रत्याख्यातः । शठः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ वञ्चितः । नीचः । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥

निकृतिः, स्त्री, (नि + कृ + क्तिन् ।) भर्त्सनम् । क्षेपः । शठः । शाठ्यम् । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥ (यथा, किराते । १ । ४५ ।

"न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ॥")

दैन्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निकृष्टः, त्रि, (नि + कृष + क्तः ।) अधमः । इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ जात्याचारादिनिन्दितः । इति भरतः ॥

निकेतः, पुं, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि + कित निवासे + अधिकरणे घञ् ।) निकेतनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ११ । १२ ।

"तदद्य विनयं ज्ञात्वा सामपूर्ब्बं छलेन वै ।
तिष्ठध्वं स्वनिकेतेषु मदागमनकाङ्क्षया ॥")

निकेतनं, क्ली, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि + कित + अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । ४२ ।

"विसर्ज्जिताथ सा तेन गता स्वनिकेतनम् ।
उवाच तं वरारोहा राजानं मनसेप्सितम् ॥")

पलाण्डौ, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निकोचकः, पुं, (निकोचति शब्दायते । नि + कुच शब्दे + वुन् ।) अङ्कोठवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"वातामाक्षोडाभिषुकनिचुलपिचुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि ॥" क्वचित् क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

"वातामाक्षोडाभिषुकं मुकूलकनिकोचकम् ।
उरुमाणं प्रियालञ्च बृंहणं गुरुशीतलम् ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

निकोठकः, पुं, (निकोचकः + पृषोदरादित्वात् चस्य ठः ।) निकोचकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—

"तिलः पियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी-
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुजाः ॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा-
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥)

निक्वाणः, पुं, (नि + क्वण शब्दे + "क्वणो वीणायाञ्च ।" ३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणाया अन्यस्य च किन्नरादेः शब्दः । तत्पर्य्यायः । निक्वाणः २ क्वाणः ३ क्वणः ४ क्वणनम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ प्रादेरप्युपसर्गादुत्तरस्य क्वणधातोः प्रक्वाणः ६ प्रक्वणः ७ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति । आदिना संक्वाणः सक्वणः उपक्वाणः उपक्वणः इत्यादयः । इति भरतः ॥

क्वाण:, पुं, (नि+क्वण शब्दे+पचे घञ् ।) निक्वाण: । इत्यमर: । १ । ७ । २४ ॥

खर्व्वं, क्ली, (निखर्व्वति बहुलसंख्यां गच्छतीति। नि+खर्व्व गतौ+पचाद्यच्।) दशखर्व्वसंख्या। दशसहस्रकोटय:। इति लीलावती हेमचन्द्रश्च ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
"शङ्खश्चैव महापद्मं निखर्व्वं कोटिरेव च ॥") पुंलिङ्गोऽप्ययम् । यथा। इन्द्र: खर्व्वो निखर्व्वश्चेत्यादि ॥

खर्व्व:, त्रि, (नितरां खर्व्व: ।) वामन: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ११८ ॥

खिलं, त्रि, (निरस्तं खिलं शेषो यस्मात् ।) समस्तम् । इत्यमर: । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ४० ।
"निखिलमलगणानां नाशकृत् कामकन्दं
प्रकटय भगवत्या नामयुक्तं पुराणम् ॥")

गड़:, पुं क्ली, (निगलति बध्नातीति । नि+गल+अच् । लस्य ड़त्वम् ।) हस्तिनां लोहमयपादबन्धोपकरणम् । इति भरत: ॥ आँदु इति दाँड़ुका इति च ख्यात: ॥ तत्पर्य्याय: । शृङ्खल: २ अन्दुक: ३ । इत्यमर: । २ । ८ । ४१ ॥ हिञ्जीर: ४ अन्दु: ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ५ । ४८ ।
"बन्धापराणि परितो निगड़ान्यलावीत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराज: ॥")

गड़ित:, त्रि, (नि+गल+क्त: । लस्य ड़त्वम् । यद्वा, निगड़ो जातोऽस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) बद्ध: । इति हेमचन्द्र: । ३ । १०३ ॥

गल:, पुं, होमधूम: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

गद:, पुं, (नि+गद भाषे+"नौ गदनदपठस्वन: ।" ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) भाषणम् । कथनम् । तत्पर्य्याय: । निगाद: २ । इत्यमर: । ३ । २ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ५ । ३ । १६ ।
"इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवन्दितचरण: सदयमिदमाह ॥") उच्चैर्जप: । यथा। निगदस्तु जनैर्वेद्य इत्यागम: ॥

गम:, पुं, (निगमे पुर्य्यां भव: । निगम+"तत्र भव: ।" ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभाव: ।) वाणिज: । (निगम्यतेऽत्रेति । नि+गम+"गोचरसञ्चरेति ।" ३ । ३ । ११९ । इति घप्रत्ययेन साधु: ।) पुरी । कट: । (निगम्यति ज्ञायतेऽनेनेति ।) वेद: । (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ६१ ।
"कथङ्कारं वाच्य: सकलनिगमागोचरगुणप्रभाव: स्वं यस्मात् स्वयमपि न जानासि
परमम् ॥")
वणिक्पथ: । हट्ट इति यावत् । इति मेदिनी । मे, ४५ ॥ निश्चय: । (यथा, "तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमै: स्थापना ॥" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

अध्वा । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३८ ॥ (उपदेश: । यथा, भागवते । १ । ५ । ३९ ।
"इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् ।
अदान्मे ज्ञानमैश्वर्य्यं स्वस्मिन् भावञ्च केशव: ॥")

निगर:, पुं, (नि+गॄ+"ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति भावे अप् ।) भोजनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

निगरणं, क्ली, (नि+गॄ भक्षणे+भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥

निगरण:, पुं, (निगीर्य्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । नि+गॄ+करणे ल्युट् ।) गल: । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥ होमधूम: । इति शब्दरत्नावली ॥

निगाद:, पुं, (नि+गद भाषे+पचे घञ् ।) कथनम् । इत्यमर: । ३ । २ । १२ ॥

निगार:, पुं, (नि+गॄ भक्षणे+भावे घञ् ।) निगरणम् । भक्षणम् । इत्यमर: । ३ । २ । ३७ ॥

निगाल:, पुं, (निगलति भक्षयत्यनेनेति । नि+गल भक्षणे+करणे घञ् ।) अश्वगलोद्देश: । इत्यमर: । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । २ । १४ ।
"घण्टाबन्धसमीपस्थो निगाल: परिकीर्त्तित: ।
अधस्ताच्च निगालस्य गलमाहुर्मनीषिण: ॥")

निगालवान्, पुं, (निगालोऽस्यास्तीति । निगाल+मतुप् मस्य व: ।) अश्व: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निगु:, पुं, (निगम्यते विद्यतेऽनेनेति । नि+गम+बाहुलकात् डु: ।) मन: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ मलम् । मूलम् । मनोज्ञम् । चित्रकर्म्म । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥

निगूढ़:, पुं, (निगुह्यते संव्रियते इति । नि+गुह+क्त: । "यस्य विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति । नेट् ।) वनसुद्र: । इति हेमचन्द्र: । ४ । २३९ ॥ गुप्ते, त्रि । यथा,—
"आस्ते विधु: परमनिर्वृत एव मौलौ
शम्भोरिति त्रिजगतीजनचित्तवृत्ति: ।
अन्तर्निगूढ़नयनानलदाहदु:खं
जानाति क: स्वयमृते वत शीतरश्मे: ॥"
इत्युद्भट: ॥

निग्रह:, पुं, (नियमेन ग्रहणमिति । नि+ग्रह+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहाभाव: । इत्यमर: । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मनु: । ७ । १७५ ।
"निग्रहं प्रकृतीनाञ्च कुर्य्याद् योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्व्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥")
बन्धनम् । (यथा, महाभारते । १ । १।१७४ ।
"यदाश्रौषं कर्णदुर्य्योधनाभ्यां
बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ॥")
भर्त्सनम् । सीमा । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (निराकरणम् । यथा, रघु: । ९ । २५ ।
"दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहै-
र्विमलयन् मलयन्नगमत्यजत् ॥"
दण्ड: । यथा, रघु: । ११ । ५५ ।
"ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभु:
सूनवो नववधूपरिग्रहात् ।
सामदानविधिभेदनिग्रहा:
सिद्धिमन्त इव तस्य भूपते: ॥")
चिकित्सा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ विष्णु: । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९४ ।
"प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रज: ॥"
("सर्व्वं प्रलये निगृह्णातीति निग्रह: ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेव: । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ६४ ॥)

निग्राह:, पुं, (नि+ग्रह+"आक्रोशेऽवन्योर्ग्रह: ।" ३ । ३ । ४५ । इति घञ् ।) निग्रह: । आक्रोश: । यथा । निग्राहस्ते भूयात् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा च भट्टि: । ७ । ४३ ।
"संहृष्टायान्तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थवानरे: ॥")

निघ:, पुं, (नियमितं निर्व्विशेषेण वा हन्यते ज्ञायते इति । नि+हन+"निघो निमितम् ।" ३ । ३ । ८७ । निपातनात् साधु: ।) विश्वक्सम: । समन्तात् तुल्यारोहपरिणाह: । इत्यमरभरतौ ॥

निघण्टिका, स्त्री, गुलञ्चकन्द: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

निघण्टु:, पुं, (निघण्टति शोभते इति । घण्टदीप्तौ+"मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन साधु: ।) नामसंग्रह: । इति हेमचन्द्र: । २ । १७२ ॥

निघस:, पुं, (न्यदनमिति । नि+अद भक्षणे+"नौ ण च ।" ३ । ३ । ६० । इति अप् । "घञपोश्च ।" २ । ४ । ३८ । इति घस्लादेश: ।) आहार: । इत्यमर: । २ । ९ । ५६ ॥

निघाति:, स्त्री, (निहन्यतेऽनयेति । नि+"वसिवपियजीति ।" उणां । ४ । १२४ । इति इञ् तत: कुत्वम् ।) लोहघानी । लौहमयदण्ड: । इत्युणादिकोष: ॥

निघुष्टं, क्ली, (निघुष्यते स्मेति । नि+घुष्+भावे क्त: ।) घुष्टम् । घोषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निघृष्व:, पुं, (नि+घृषु संघर्षे+"सृवनिघृष्वरिष्वेति ।" उणां । १ । १५३ । इति वनुप्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) खुर: । इत्युणादिकोष: ॥ वायु: । खर: । मार्ग: । वराह: । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥ (ह्रस्व: । इति निघण्टु: । ३ । २ ॥)

निघ्न:, त्रि, (निहन्यते नियम्यते इति । नि+हन+घञर्थे क: । नियम्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) अधीन: । इत्यमर: । ३ । १ । १६ ॥ (यथा, रघुवंशे । १४ । ५८ ।
"आख्याय रामावरज: सतीं ता-
माख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्ग: ।
निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं
देवि ! क्षमस्वेति बभूव नम्र: ॥")
अङ्कपूरणम् । इति लीलावती ॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ३ । २९ ।
"गुणघ्नादिघ्ननिघ्नाच्च लभ्यते यत् फलं बुधै: ॥"

पुं। सूर्य्यवंशीयनृपभेदः। यथा, हरिवंशे। १५। २२।

"अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्नपुत्रौ बभूवतुः॥")

निचयः पुं, (नि+चि+"एरच्।" ३। ३। ५६। इत्यच्।) समूहः। (यथा, महाभारते।४।२।३।

"आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतो-
ऽपि च॥")

निश्चयः। इति शब्दरत्नावली॥

निचिकी, स्त्री, (निचिना कायति शोभते इति। कै+क। गौरादित्वात् ङीष्।) नैचिकी। उत्तमा गौः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

निचितं, त्रि, (निचीयते स्मेति। नि+चि+क्त।) पूरितम्। व्याप्तम्। इति हेमचन्द्रः। ६। १०६॥ (यथा, महाभारते।३।१२६।४।

"पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम्॥"

सञ्चितम्। यथा, भावप्रकाशे अतिसाराधिकारे।

"वायुः प्रवृद्धो निचितं बलाशं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य॥"

नदीभेदे, स्त्री। यथा, महाभारते।६।६।१८।

"कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां रोहिता-
रणीम्॥")

निचुलः, पुं, (निचोलति समुच्छ्रयतीति। नि+चुल+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः।) इज्जलवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥) वेतसवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ निचोलः। इति हेमचन्द्रः।४। २११॥

निचुलकं, क्ली, (निचुल इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) निचोलकम्। इति हारावली। १६२॥

निचोलः, पुं, (निचोल्यत इति। नि+चुल+घञ्।) येन स्यूतेनास्यूतेन वा वस्त्रान्तरमाच्छाद्यते। इत्यमरभरतौ॥ पाछुड़ि इति ख्यातः। तत्-पर्य्यायः। निचुलः २। उत्तरच्छदः ३ प्रच्छद-पटः ४॥ इति हेमचन्द्रः। ३। ३४०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। १६६।

"सन्ततध्वान्तमिश्रतत्तीव्रशीतवशीकृताः।
आशाश्चकाशिरे नीलनिचोलाच्छादिता इव॥")

निचोलकः, पुं, (निचोल इव कायतीति। कै+क।) भटादेश्चोलाकृतिसन्नाहः। तत्पर्य्यायः। कूर्पासः २ वारवाणः ३ कञ्चुकः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३१॥

निच्छविः, स्त्री, (निकृष्टा छविः सादृश्यं यत्र।) तीरभुक्तिदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रिहुत इति भाषा॥

निच्छिविः, पुं, वर्णसङ्करजातिभेदः। इति जटा-धरः॥ यथा,—

"झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यात् निच्छिविरेव च।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च॥"

इति मनुः। १०। २२॥

निजं, त्रि, (निश्चयेन जायत इति। नि+जन+डः।) स्वकीयम्। (यथा, हितोपदेशे।

"अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्॥")

नित्यम्। इत्यमरः। ३। ३। ३२॥

निट्, [श्] स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारानिति। शो+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) निशा। यथा,—

"वासवीषा निशाख्या च वासतेयी तमा-
निशौ॥"

इति रात्रिपर्य्याये त्रिकाण्डशेषः॥

(यथा, मनुः। ९। ६०।

"विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि।
एकमुत्पादयेत् पुत्त्रं न द्वितीयं कथञ्चन॥")

निडीनं, क्ली, (नीचैर्डीनं पतनमस्त्यस्मिन्।) पक्षि-गतिविशेषः। (यथा, महाभारते।८।४१।२६।

"निडीनमथ संडीनं तिर्य्यग्डीनगतानि च॥")

शनैर्यानम्। इति जटाधरः॥

निण्डिका, स्त्री, कलायविशेषः। तेओड़ा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सतीला २ तिपुटी ३। इति शब्दचन्द्रिका॥

नितम्बः, पुं, (निभृतं तम्यते आकाङ्क्ष्यते कामुके-रिति। तमु आकाङ्क्षायाम्+उल्वादयश्चेति साधुः। यद्वा, नितम्बति पीड़यति नायक-चित्तमिति। नि+तम्ब हिंसायाम्+अच्।) स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागः। इत्यमरः।२।६।७४॥ पाछा इति भाषा॥ (यथा, माघे। ११। ५।

"विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः
शयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम्॥")

स्कन्धः। रोधः। कटकः। (यथा, भट्टीकाव्ये। २। ८।

"गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्॥")

कटिमात्रम्। इति मेदिनी। बे, १२॥ (यथा, विदग्धमुखमण्डने।

"तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः।
गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः॥")

नितम्बिनी, स्त्री, (अतिशयितो नितम्बोऽस्त्यस्या इति। नितम्ब+"अत इनिठनौ।"५।२।११५। इति इनिः स्त्रियां ङीप्।) प्रशस्तनितम्ब-विशिष्टा। इत्यमरः।२।६।३॥ (यथा, आर्य्या-सप्तशत्याम्। ५५४।

"वैगुण्येऽपि महता विनिर्म्मितं भवति कर्म्म
शोभायै।
दुर्वहनितम्बमन्थरमपि हरति नितम्बिनी-
नृत्यम्॥")

स्त्रीमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारसम्भवे। ३। ७।

"नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
कण्ठे स्वयं ग्राहनिषक्तबाहुम्॥"

नितम्बविशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः।१९।२६।

"लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकै-
र्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः॥")

नितरां, [म्] व्य, (नि+तरप्+"किमेत्तिङ्-व्ययेति।" ५।४।११। अमुप्रत्ययः।) सुतरा[म्]। यथा,—

"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः।"

इति कोष्ठीप्रदीप[ः]

नितलं, क्ली, (नितरां तलमधोभागो यस्मि[न्]) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः। इति श[ब्द]रत्नावली॥

नितान्तं, क्ली, (नितान्यतीति। तम+कर्त्तरि [क्त]। "अनुनासिकस्येति।" ६।४।१५। इति दीर्घः।) अतिशयः। (यथा, कुमारसम्भवे। ३। ४।

"केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः॥")

तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। १। ७०॥

नित्यं, क्ली, (नियमेन भवम्। नि+"अव्यया[त्] त्यप्।"४।२।१०४। इति त्यप्।) निरन्तरक्रिय[ा-]वचनम्। तत्पर्य्यायः। सततम् २ अनारतम् [३] अश्रान्तम् ४ सन्ततम् ५ अविरतम् ६ अनि[-]शम् ७ अनवरतम् ८ अजस्रम् ९। इत्यमरः। १। १। ६९॥ प्रसक्तम् १० आसक्तम् ११ अन[ा]रतम् १२। इति जटाधरः॥ तद्वति, त्रि। इत[्य]मरः॥ प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगि[।] यथा एकादश्यामुपोषणं नित्यम्। ध्वंसप्रा[ग]भावाप्रतियोगि। यथा, गगनं नित्यम्। आ[-]रहर्ज्जायमानम्। यथा, नित्यं क्रीड़[न्ति] कुमाराः। अहरहःक्रियमाणत्वेन विधिबोधि[-]तम्। यथा, स्नानतर्पणादिकं नित्यम्। अ[वि]वच्छिन्नपरम्पराकः। यथा, वर्णा नित्याः॥

नित्यः, त्रि, (नियमेन भवः। नि+"अव्यया[त्] त्यप्।" ४। २। १०४। इत्यत्र "त्यप् नेर्ध्रु[वे]" इति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप्।) काल[-]त्रयव्यापी। तत्पर्य्यायः। शाश्वतः २ ध्रुवः [३] सदातनः ४ सनातनः ५। इत्यमरः। ३।१।७२[॥] (यथा, महाभारते। १। १००। २।

"दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम्।
नित्यान्यासन् महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे॥"

समुद्रे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

नित्यकर्म्म, [न्] क्ली, (नित्यं कर्म्म।) प्रत्यवाय[-]जनकाभावप्रतियोगिकार्य्यम्। इति स्मृतिः[॥] तद्यथा,—

"नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा।
गृहस्थस्य त्रिधा कर्म्म तन्निशामय पुत्त्रक!।
पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तव।
नैमित्तिकं तथा चान्यत् पुत्त्रजन्मक्रियादिकम्।
नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्व्वश्राद्धादि पण्डितैः॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ *।

तत्त्यागे दोषो यथा,—

"नित्यानां कर्म्मणां विप्र! तस्य हानिरहर्निशम्
अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म शक्तः पतति तद्दिने।
प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि।
पञ्चं नित्यक्रियाहानेः कर्त्ता मैत्रेय! मानवः।

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।
तस्यावलोकनात् सूर्य्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥
स्पृष्टे स्नानं सचेलस्य शुद्धिहेतुर्महामुने ! ।
पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्म्मणः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥
सूतादौ नित्यकर्म्मकरणनिषेधो यथा,—
“जातूर्द्ध्वं सूतके जाते नित्यकर्म्म न चाचरेत् ।
नैमित्तिकञ्च तदधःस्रवदन्तो न चाचरेत् ॥
सूतके च समुत्पन्ने क्षुरकर्म्मणि मैथुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्म्माणि संत्यजेत् ॥
द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्त्वा च किञ्चन ।
कर्म्म कुर्य्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥
पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यन्तञ्च फलं भुक्त्वा न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ ! भोजनाद्भेषजाहृते ।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौकां गूढ़पादञ्च कृमिगण्डूपदादिकम् ।
कामाद्धर्म्मेण संस्पृश्य नित्यकर्म्माणि संत्यजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको द्विजः ।
यावद्वत्सरपर्य्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च श्राद्धं दैवयुतञ्च यत् ॥
गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रहृत्यैव च पाणिना ।
न कुर्य्यान्नित्यकर्म्माणि रेतःपाते च भैरव ! ॥”
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

नित्यचौरं, क्ली, (नित्यं कालाकालाभावतो रागप्राप्तत्वात् सदातनं चौरम् ।) वैधेतरचौरम् । रागप्राप्तकेशच्छेदनम् । यथा,—
“चूड़ोदिते तिथावृक्षे बुधेन्दोर्द्दिवसे नरः ।
नित्यचौरं प्रकुर्व्वीत जन्ममासे न तु क्वचित् ॥”
इति ज्योतिःसागरसारः ॥ * ॥
राजमार्त्तण्डे तु ।
“न स्नानमाचमनमोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिवासनानाम् ।
सन्ध्या निशा शनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
चौरं हितं प्रतिपदश्च न चापि विष्ट्याम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र मासाः सौराः भाद्रपौषचैत्रा निषिद्धाः जन्ममासोऽपि निषिद्धः तदितरे विहिताः । वारस्तु बुधसोमयोर्व्विहितः । वामनानां मङ्गलवारोऽपि । तिथयस्तु नन्दारिक्तापूर्णिमामावास्याष्टमीभिन्ना विहिताः । नक्षत्राणि रेवत्यश्विनी पुष्यः धनिष्ठा ज्येष्ठा श्रवणा स्वाती हस्ता मृगशिरः शतभिषा पुनर्व्वसुः चित्रा । राजादेशे द्विजादेशे विवाहे मृतधृतकाशौचे बन्धमोक्षे यज्ञकर्म्मणि परीक्षायां निषिद्धमासादिष्वपि कार्य्यम् । अशक्तश्चेन्निषिद्धेऽपि दिने ।
“केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहीच्छत्राम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां चौरविधौ भवति कल्याणम् ॥”
इत्युच्चार्य्य कार्य्यम् । इति ज्योतिषम् ॥

नित्यगतिः, पुं, (नित्यं गतिरस्येति ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७२ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ४५ । २२ ।
“यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदान् शतशोऽम्बरे ॥”)
नित्यदा, व्य, (नित्य + दाच् ।) सर्व्वदा । यथा,—
“पुण्यं मधुवनं तत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥”
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥
नित्यदानं, क्ली, (नित्यं दैनन्दिनं दानम् ।) प्रतिदिनकर्त्तव्यदानम् । यथा, गरुड़पुराणे ।
“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ।
अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥
अनुद्दिश्य फलं तत् स्याद्ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥”
नित्यप्रलयः, पुं, (नित्यः प्रलयः ।) चतुर्व्विधप्रलयान्तर्गतप्रलयविशेषः । यथा,—
“नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्यायः ॥
“सदैव दीपज्वालावत् सातत्येन जातानां दिवानिशं यो विनाशः स नित्यः ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
नित्ययौवना, स्त्री, (नित्यं स्थिरं यौवनं यस्याः ।) द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७४ ॥ (नित्यं यौवनं यस्येति ।) स्थिरयौवने, त्रि ॥
नित्यवैकुण्ठः, पुं, (नित्यः सनातनो वैकुण्ठः ।) विष्णोः स्थानविशेषः । यथा,—
“ऊर्द्ध्वं नभसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठ एव च ।
आत्माकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चन्द्रविम्बवत् ॥
ईश्वरेच्छासमुद्भूतो निर्लक्ष्यश्च निराश्रयः ।
आकाशवत् सुविस्तारश्चामूल्यरत्ननिर्म्मितः ॥
तत्र नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः ।
लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥
सुनन्दनन्दकुमुदपार्षदादिभिरन्वितः ।
सर्व्वेशः सर्व्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायः ॥
नित्या, स्त्री, (नित्य + टाप् ।) पार्व्वती (यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ८ ।
“रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः ॥”)
मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ॥ शक्तिविशेषः । अस्या मन्त्रो यथा,—
“वाग्भवं कामबीजञ्च नित्यक्लिन्ने मदो द्रवः ।
द्रवे वह्निवधूमन्त्रो द्वादशार्णोऽयमीरितः ॥”
ध्यानं यथा,—
“अर्द्धेन्दुमौलिमरुणाममराभिवन्द्या-
मम्भोजपाशसृणिपूर्णकपालहस्ताम् ।
रक्ताङ्गरागरसनाभरणां त्रिनेत्रां
ध्यायेच्छिवस्य वनितां मदविह्वलाङ्गीम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(तन्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धसारस्वते ।
“गणेशविवर्षिणीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥”)
नित्यानध्यायः, पुं, (नित्यं सर्व्वथा यथा तथा अनध्यायः अध्ययनाभावः ।) सर्व्वथा वर्ज्जनीयवेदपाठकालादिः । यथा,—
“इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्ज्जयेत् ।
अध्यापनञ्च कुर्व्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व्वकम् ॥
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥
एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा ॥
अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥
उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्ज्जने ।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥
यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥
नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः ।
अमावास्याचतुर्द्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत् ॥
पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
प्राणि वा यदि वाप्राणि यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् ।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥
चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्व्वाद्भुतेषु च ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
नाधीयीताश्वमारूढ़ो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥
न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥
अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्व्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥
एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।
क्रमतः पूर्व्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥

पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्न्निशम् ॥
द्वावेव वर्ज्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिं द्विजः ॥”
इति मानवे । ४ । १०९—१२७ ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकः, पुं, (नित्यानित्ये वस्तुनी तयोर्व्विवेकः विवेचनम् ।) ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् । इति वेदान्तसारः ॥

नित्याभैरवी, स्त्री, (नित्या तदाख्यया प्रसिद्धा भैरवी ।) भैरवीविशेषः । अस्या ध्यानादिकं षट्कूटाभैरवीध्यानादिवत् ॥ ध्यानं यथा,—
“बालसूर्य्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
मुण्डमालावलीरम्यां बालसूर्य्यसमांशुकाम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
पाशाङ्कुशौ पुस्तकञ्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
दधतीमिति शेषः । इति तन्त्रसारः ॥ (अस्या बीजं यथा, ‘हसकलरडैं’ ‘हसकलरडीं’ ‘हसकलरडौं’ ॥’)

निदं, क्ली, (नेदतीति । निद कुत्सायाम् + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निदद्रुः, पुं, (निदात् विषात् द्राति पलायते इति । द्रा + मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।) मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निर्नास्ति दद्रुर्यस्येति विग्रहे । दद्रुरोगरहिते, त्रि ॥)

निदर्शनं, क्ली, (निदृश्यतेऽनेनेति । नि + दृश् + ल्युट् ।) दृष्टान्तः । उदाहरणम् । यथा,—
“उक्तः प्राशेऽपि दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥”
इति नानार्थटीकायां भरतः ॥
(“दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम् ॥ यथाग्निर्व्वायुना सहितः कोष्ठे वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति ॥” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

निदर्शना, स्त्री, (निदर्शयतीति । नि + दृश् + णिच् + ल्युः । टाप् ।) काव्यालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
“अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।
सदसद्वा निदर्श्येत यदि सा स्यान्निदर्शना ॥”
उदाहरणं यथा, दण्डी ।
“उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।
विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥”
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ७० ।
“सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥
अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना । यथा,—
‘कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।
वेदयन्निति दिनेन भानुमा-
नाससाद चरमाचलं ततः ॥’
अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भवन्नेव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्ति-रूपधर्म्मवत्त्वात् । स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा,—
‘कलयति कुवलयमाला-
ललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।
अधरः किसलयलीला-
माननमस्याः कलानिधेर्व्विलासम् ॥’
अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । यथा वा ।
‘प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरीन्द्रनीदृशाम् ।
राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः ॥’
अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते । स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा,—
‘इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्त्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥’
अत्र यत्तच्छब्दनिर्द्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपः क्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्त्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्य्यवस्यति । यथा वा ।
‘जन्मेदं वन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।
काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्म्मया ॥’
अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्य्यवसानम् । एवम् ।
‘क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥’
अत्र मन्मत्या सूर्य्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्य्यवसानम् । इयं क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा,—
‘योऽनुभूतः कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।
समास्वादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः ॥’
अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्म्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात् । पूर्व्ववत् साम्ये पर्य्यवसानम् । मालारूपापि यथा मम ।
‘क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने
मृगमर्पयसि मृगादनरदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे
निदधच्चेतो भोगविताने ॥’
इह बिम्बप्रतिबिम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्य्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्य्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्बिम्बप्रतिबिम्बताप्रत्यायनम् । नापीयमर्थापत्तिस्तत्र ‘हारोऽयं हरिणाक्षीणाम् ।’ इत्यादौ सादृश्यपर्य्यवसानाभावात् ॥)

निदाघः, पुं, (नितरां दह्यतेऽत्र अनेन वा । नि + दह + घञ् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) ग्रीष्मकालः । (यथा, रघुः । १० । ८३ ।
“ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्रुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥”)
उष्णः । घर्म्मः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३२ ।
“रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥”)
निदाघे वर्णनीयानि यथा । पाटलपुष्पम् १ मल्लिकापुष्पम् २ तापः ३ सरः ४ पथिकशोषः ५ वायुः ६ सेकः ७ शक्तुः ८ प्रपा ९ स्त्री १० मृगतृष्णा ११ आम्रादिफलपाकः १२ । इति कविकल्पलता ॥
(“ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यन्तं समीरणम् ।
निहन्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः ।
नदीजलं रूक्षमुष्णमुदमन्थं तथातपम् ॥
व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत् ॥”
इति चोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

निदाघकरः, पुं, (निदाघा उष्णाः करा किरणानि यस्य । निदाघस्य उष्णस्य करो वा ।) सूर्य्यः । इति हारावली । ११ ॥

निदाघकालः, पुं, (निदाघ एव कालः । निदाघस्य कालो वा ।) ग्रीष्मर्त्तुः । स तु ज्यैष्ठाषाढ़मासौ । यथा,—
“प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः ।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालः समुपागतः प्रिये ! ॥”
इति ऋतुसंहारे । १ । १ ॥

निदानं, क्ली, (नि निश्चयं दीयतेऽनेनेति । नि + दा + करणे ल्युट् ।) आदिकारणम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १ । १ ।
“निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततिः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥”)
कारणम् । वत्सदामादि । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३२ । २ ।
“उदुस्रियाणामसृजन्निदानम् ॥”
नि + दो छेदे + भावे ल्युट् ।) कारणत्ययः । इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (नि + दै प शोधने + भावे ल्युट् ।) शुद्धिः । तपःफलयाचनम् । अवसानम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५० ॥ रोगनिर्णयः । इति विश्वः ॥ तत्पर्य्यायः । रोग-

लक्षणम् २ आदानम् ३ रोगहेतुः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

"निदानं पूर्ब्बरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा।
सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्॥
निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः।
निदानमाहुः पर्य्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते॥"

इति माधवकरः ॥

"इति कर्त्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम्।"

इति रुग्विनिश्चयव्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥

"इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्। तत्त्रिविधं असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेत्यतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः।" इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ पैलमुनिकृतचिकित्साग्रन्थविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। १। १६। २१।

"पैलो निदानं करयस्तन्त्रं सर्व्वधरं परम्।
द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः॥")

निदिग्धं, त्रि, (निदिह्यते स्मेति। दिह उपचये + क्तः।) लेपादिना वर्द्धितम्। तत्पर्य्यायः। उपचितम् २। इत्यमरः। ३। १। ८६ ॥

निदिग्धा, स्त्री, (निदिग्ध + टाप्।) एला। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवृतिरस्या एलाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

निदिग्धिका, स्त्री, (निदिग्धा + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। कापि अत इत्वम्।) एला। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, सुश्रुते। ३। १७।
"कपित्थबृहतीबिल्वपटोलेषु निदिग्धिकाः॥")
कण्टकारिका। इत्यमरः। २। ४। ९३ ॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अनाक्रान्ता स्पृशी व्याघ्री भण्टाकी च निदिग्धिका।
सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

निदिध्यासनं, क्ली, (पुनः पुनरतिशयेन वा निध्यायतीति। नि + ध्यै + सन्। ततो भावे ल्युट्।) पुनःपुनःस्मरणम्॥ अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाः बुद्धेः सजातीयप्रवाहः। इति वेदान्तसारः ॥

निदेशः, पुं, (नि + दिश + घञ्।) आज्ञा। इत्यमरः। २। ८। २५ ॥ (यथा, देवीभागवते। २। १०। ४६।
"प्रवृद्धपुत्त्रान् द्विजान् मत्वा निदेशं भूपतेर्यया॥")
कथनम्। उपान्तम्। इति मेदिनी। शे, २३ ॥
(यथा, मनुः। २। १९७।
"पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम्।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः॥")
भाषणम्। इति धरणिः ॥

निदेशिनी, स्त्री, (निदिशतीति। नि + दिश + णिनि ङीप्।) दिक्। इति राजनिर्घण्टः ॥

निदेष्टा, [ऋ] त्रि, (निदिशतीति। नि + दिश + तृच्।) निदेशकर्त्ता। निदिशति इति व्युत्पत्त्या तृचा निष्पन्नः। इति मुग्धबोधमतम् ॥

निद्रा, स्त्री. (निन्द्यते इति। निदि कुत्सायाम् + "निन्देर्नलोपश्च।" उणां। २। १७। इति रक् नलोपश्च।) मेध्यामनःसंयोगः। इति जगदीशः ॥ सुषुप्त्यवस्थास्वप्नावस्था। इति चक्रीटीकायां नागभट्टः ॥ घुम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। शयनम् २ स्वापः३ स्वप्नः४ संवेशः५। इत्यमरः। २। ७। ३६ ॥ सुप्तिः ६ स्वपनम् ७। इति शब्दरत्नावली ॥ यथाकाले सेवितनिद्रागुणाः। धातुसाम्यत्वम्। अतन्द्रितत्वम्। पुष्टिवर्णबलोत्साहाग्निदीप्तिकारित्वञ्च ॥ * ॥ दिवास्वप्नगुणः। स्निग्धत्वम्। कट्स्मूलच्छिकाजीर्णातिसारिणां हितत्वञ्च ॥ * ॥ आसीनप्रचलायितस्य उपविश्य निद्रावशाद्दोलायमानस्य गुणः। अरूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वञ्च ॥ * ॥ निद्रा सात्म्यीकृतानां दिवा रात्रौ च स्वपतां जाग्रतां वा दोषो न भवति। इति राजवल्लभः ॥ * ॥
निद्रारहिता यथा,—
"कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च।
परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च॥" * ॥
सुखसुप्ता यथा,—
"सुखं स्वपित्यनृणवान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः।
सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न सङ्गतः॥"

इति गारुडे नीतिसारः ॥

("सत्त्वाच्च तम एव स्यात् जाग्रति स्वपिति प्रभुः।
तमसा प्रावृतो देही योग्या च शून्यताङ्गतः॥
देहं विश्रमते यस्मात्तस्मान्निद्रा प्रकीर्त्तिता।
नासार्द्धे च भ्रुवोर्म्मध्ये लीयते चान्तरात्मना॥
तस्माच्चेतो भवेत्तन्न निद्रायालीयते नृणाम्॥"
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
"निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम्।
वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता।
सुखायुषी पराकुर्य्यात् कालरात्रिरिवापरा॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

"पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्।
जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति॥
निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति ॥ तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलयकाले। तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति। रजोभूयिष्ठानामनिमित्तम्। सत्त्वभूयिष्ठानामर्द्धरात्रे। क्षीणश्लेष्माणामनिलबहुलानां मनःशरीराभितापवताञ्च नैव सा वैकारिकी भवति॥
हृदयञ्चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत! देहिनाम्।
तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम्॥
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते।
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्यते॥
पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान्॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते॥
सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात्॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

निद्राणः, त्रि, (नि + द्रा + क्तः। "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः।" ८। २। ४३। इति तस्य नः।) निद्रागतः। तत्पर्य्यायः। शयितः२। इत्यमरः। ३। १। ३३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।५२६।
"विहितविविधानुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो मानी।
लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वेव निद्राणः॥")

निद्रालुः, त्रि, (निद्रातीति। नि + द्रा + "स्पृहिगृहीति।" ३। २। १५८। इति आलुच्।) निद्राशीलः। निद्रा विद्यते अस्य शीलत्वेनेत्यादिना आलुः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। स्वप्नक् २ शयालुः ३। इत्यमरः। ३। १। ३३ ॥ तन्द्रालुः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। ४१।
"काणी विवर्ज्जयेच्चौर्य्यं निद्रालुञ्चर्म्मचौरिकाम्।
जिह्वालौल्यञ्च रोगाढ्यो जीवितं योऽत्र वाञ्छति॥")

निद्रालुः, स्त्री, (निद्रा हेयत्वेनास्त्यस्या इति। निद्रा + बाहुलकात् आलुः।) वार्त्ताकी। वनवर्व्वरिका। इति राजनिर्घण्टः॥ नलीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

निद्रावृक्षः, पुं, (निद्राया वृक्ष इव।) अन्धकारः। इति शब्दमाला ॥

निद्रासंजननं, क्ली, (निद्रां संजनयतीति। सं + जन + णिच् + ल्युः।) श्लेष्मा। इति शब्दमाला॥

निधनं, क्ली, (नि + धा + "कृपृवृजिमन्दिनि धाञः क्युः।" उणां। २। ८२। इति क्युः।) नाशः। तत् तु अदर्शनं मरणञ्च। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। ७३।
"एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः॥")
कुलम्। तत्तु कुलस्थानं कुलमुख्यञ्च। इत्यमरभरतौ ॥

निधनः, पुं क्ली, (नि + धा + क्युः।) मरणम्। इत्यमरः। २। ८। ११ ॥ वधतारा। सा तु जन्मनक्षत्रात् सप्तमी तारा। यथा, जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वध इत्यादि। प्रत्यरौ लवणं दद्यान्निधने तिलकाञ्चनम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (निवृत्तं धनं यस्य।) धनहीने, त्रि ॥

निधानं, क्ली, (निधीयतेऽस्मिन्निति। नि + धा + आधारे ल्युट्।) निधिः। इति हेमचन्द्रः। २। १०६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। १६४।
"कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालं
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम्॥")
आधारः। यथा,—

"निधानभगतं सद्यः सर्व्वं समधिगच्छति ।"
इत्यागमः ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३४ ।
"ब्रह्मविद्यानिधानन्तु संसारार्णवतारकम् ॥")
कार्य्यावसाने प्रवेशस्थानम् । यथा,—
"एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

निधिः, पुं, (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि + धा + किः ।) नलिकानामगन्धद्रव्यम् । समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २२ । १० ।
"कन्यां सुकेशीं निधिकन्यकासमां
मेने तदात्मानमनुत्तमञ्च ॥")
जीवकौषधिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आधारः । यथा । गुणनिधिः । जलनिधिः । इत्यादयः ॥ चिरप्रनष्टस्वामिकभूजातधनविशेषः । इति प्राञ्चः ॥ अज्ञातस्वामिकचिरनिखातस्वर्णादि । यथा । अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह ।
"राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।
विद्वानशेषमादद्यात् सर्व्वस्यासौ प्रभुर्यतः ॥
इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥"
"उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वार्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोषे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्व्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्व्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्त्रियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वशिष्ठः । अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेत् राजा तद्धरेदधिगन्त्रे षष्ठमांशं प्रदद्यात् इति । गौतमोऽपि निध्यधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरूपस्याब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठं अंशं लभेतेत्येक इति । अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राजा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राजा स सर्व्वं निधिं दाप्यो दण्डञ्च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्यरूपसङ्ख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः ।
"ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति ॥
अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ।"
इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥
कुवेरस्य नवधा रत्नविशेषः । तत्पर्य्यायः । शेवधिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ सेवधिः ३ । इति भरतः ॥ तद्भेदा यथा,—
"पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च वर्च्चोऽपि निधयो नव ॥"
इति हारावली ॥

मार्कण्डेयपुराणे तु वर्च्च इति हित्वा अष्टावेव उक्ताः । इति भरतः ॥ * ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता ।
तदाधाराश्च निधयस्तान्मे निगदतः शृणु ॥
तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दनीलौ नन्दश्च शङ्खश्चैवाष्टमो निधिः ॥
सत्यामृद्ध्यां भवन्त्येते सिद्धिः सद्य भवन्त्यमी ।
एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टुके ! ॥
एभिरालोकितं चित्तं मनुष्यस्य महामते ! ।
यादृक् स्वरूपं भवति तन्मे निगदतः शृणु ॥
पद्मो नाम निधिः पूर्व्वः स यस्य भवति द्विज ! ।
स तस्य तत्सुतानाञ्च तत्पौत्राणाञ्च नान्यगः ॥
दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् ।
सत्त्वाधारो महाभागो यतोऽसौ सात्त्विको निधिः ॥
सुवर्णरौप्यताम्रादिधातूनाञ्च परिग्रहम् ।
करोत्यतितरां सोऽथ तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ॥
करोति च यथा यज्ञान् यज्विनाञ्च प्रयच्छति ।
सम्पादयति कामांश्च सर्व्वानेव यथाक्रमम् ॥
सभादेवनिकेतांश्च स कारयति तन्मनाः । *।
सत्त्वाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति श्रुतः ॥
सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ।
करोति पद्मरागादिरत्नानाञ्च परिग्रहम् ॥
समौक्तिकप्रवालानां तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ।
ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामावसथांस्तथा ॥
स कारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ।
तत्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्त्रपौत्त्रक्रमेण च ॥
पूर्व्वर्द्धिमाश्च सप्तासौ पुरुषांश्च न मुञ्चति ।
महापद्मस्तु विप्राणां यस्मै समुपजायते ॥ * ॥
तामसो मकरो नाम निधिस्तेनावलोकितः ।
पुरुषोऽथ तमःप्रायः सुशीलोऽपि हि जायते ॥
बाणखड्गर्ष्टिधनुषां चर्म्मणाञ्च परिग्रहम् ।
दंशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ॥
ददाति शौर्य्यवृत्तीनां भूभुजां ये च तत्प्रियाः ।
क्रयविक्रयश्च शस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च ॥
एकस्यैव भवत्येष नरस्य न सुतानुगः ।
द्रव्यार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि संव्रजेत् ॥*॥
कच्छपाख्यो निधिर्योऽन्यो नरस्तेनाभिवीक्षितः ।
तमःप्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधिः ॥
व्यवहारान् शिष्टैश्च पण्यजातं करोति च ।
कर्म्मान्तानखिलांश्चैव न विश्वसिति कस्यचित् ॥
समस्तानि यथाङ्गानि निगृह्यास्ते हि कच्छपः ।
तथावष्टभ्य रत्नानि तिष्ठत्याकुलमानसः ॥
न ददाति न वा भुङ्क्ते तद्विनाशभयाकुलः ।
निधानमुर्व्व्यां कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ॥*॥
रजोगुणमयश्चान्यो मुकुन्दो नाम यो निधिः ।
नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विज ! ॥
वीणावेणुमृदङ्गादिगीतवाद्यपरिग्रहम् ।
करोति वाद्यतां वित्तं नृत्यताञ्च प्रयच्छति ॥
वन्दिमागधसूतानां विटानां लास्यपाठिनाम् ।
ददात्यहर्निशं भोगान् भुङ्क्ते तैस्तु समं द्विज ! ॥
कुलटासु रतिश्चास्य भवत्यन्येश्च तद्विधैः ।

प्रयाति सङ्गमेकञ्च स निधिर्भजते नरम् ॥ * ।
रजःसत्त्वमयश्चान्यो नन्दो नाम महानिधिः ।
उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः ॥
समस्तधातुरत्नानां पण्यधान्यादिकस्य च ।
प्रतिग्रहं करोत्येष तथैव क्रयविक्रयम् ॥
आधारः स्वजनानाञ्च आगताभ्यागतस्य च ।
सहते नावमानोक्तिं स्वल्पामपि महामुने ! ॥
स्तूयमानश्च महतीं प्रीतिं बध्नाति यच्छति ।
यं यमिच्छति वै कामं मृदुत्वमुपयाति च ॥
बह्व्यो भार्य्या भवन्त्यस्य सुतिमत्योऽतिशोभनाः ।
सप्ततौ सप्त च नरान्निधिर्नन्दोऽनुवर्त्तते ॥
प्रवर्द्धमानोऽनु नरमष्टभागेन सत्तम ! ।
दीर्घायुष्यञ्च सर्व्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥
बन्धूनामेव भरणं ये च दूरादुपागताः ।
तेषां करोति वै नन्दः परलोके न चादृतः ॥*॥
भवत्यस्य न च स्नेहः सहवासिषु जायते ।
पूर्व्वमित्त्रेषु शैथिल्यं प्रीतिमन्यैः करोति च ॥
तथैव सत्त्वरजसी यो बिभर्त्ति महानिधिः ।
स नीलसंज्ञस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभाग्भवेत् ॥
वस्त्रकार्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम् ।
मुक्ताविद्रुमशङ्खानां शुक्त्यादीनां महामुने ! ॥
काष्ठादीनां करोत्येष यच्चान्यज्जलसम्भवम् ।
क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत्र रमते मनः ॥
तडागान् पुष्करिण्यश्च तथारामान् करोति च ।
बन्धञ्च सरितां वृक्षांस्तथा रोपयते नरः ॥
अनुलेपनपुष्पादिभोगभुक् वापि जायते ।
त्रिपौरुषश्चापि निधिर्नीलो नामेति विश्रुतः ॥
रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।
तेनापि नीयते विप्र ! तद्गुणत्वं निधीश्वरः ॥
एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रोष्टुके ! शृणु ॥
एक एवात्मना मृष्टमन्नं भुङ्क्ते तथाम्बरम् ।
कदन्नभुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रभृत् ॥
न ददाति सुहृद्भार्य्यासुतपौत्रस्नुषादिषु ।
स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥
इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः ॥
मिश्रावलोकिनो मिश्रस्वभावफलदायिनः ।
यथाख्यातः स्वभावस्तु भवत्येकविलोकनात् ।
सर्व्वेषामाधिपत्ये च श्रीरेषां द्विज पद्मिनी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे ६८ अध्याये निधिलक्षणम् ॥
(पौरववंशीयनृपविशेषः । अयं हि दण्डपाणेः पुत्त्रः । मत्स्यपुराणादिमते निरामित्रनाम्ना विख्यातः । ५० । ८७ ॥ यथा, राजावल्यां प्रथमपरिच्छेदे ।
"बुभुजे पृथिवीमेनां दण्डपाणिर्महाबलः ।
राजासने ततः सोऽपि स्थापयित्वा निधिं सुतम् ॥
सम्माराधयितुं देवं तपसे स वनं ययौ ।
निधिस्तु विधिवद्राज्यं चकार नीतिपण्डितः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १७ ।
"सर्व्वः शर्व्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥"
"प्रलयकालेऽस्मिन् सर्व्वं निधीयते इति निधिः ।"
इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥)

हादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७।४३।
श्रवइस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः॥")
नाथः, पुं, (निधीनां नाथः।) कुवेरः। इति
त्रकाण्डशेषः॥ निधीशः। निधीश्वरः। निधि-
पः। इत्यादयः॥
वनं, क्ली, (नितरां धुवनं हस्तपदादिकम्पनं
त्र।) मैथुनम्। इत्यमरः। २। ७। ५७॥
यथा, शिशुपालवधे। ११। १८।
"अनिमिषमविरामारागिणां सर्व्वरात्रं
वनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य।
दमुदवसितानामस्फुटालोकसम्पत्
यनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्च्चिः॥")
र्म्म। केलिः। इति शब्दरत्नावली॥ (नितरां
धुवनं कम्पनम्।) कम्पः। इति मेदिनी। ने,
१८८॥
ध्यानं, क्ली, (नि+ध्यै+ल्युट्।) दर्शनम्।
इत्यमरः। ३। २। ३१॥
ध्वानः, पुं, (नि+ध्वन शब्दे+घञ्।) शब्दः।
इति शब्दरत्नावली॥
नदः, पुं, (नि+नद+"नौ गदनदपठस्वनः।"
३। ३। ६४। इति अप्।) शब्दः। इत्यमरः।
१।६।२२॥ (यथा, देवीभागवते।३।२२।३७।
"शुश्रुवस्तु तूर्य्यनिनदान् किल वाद्यमानान्॥")
नादः, पुं, (नि+नद+पक्षे घञ्।) शब्दः।
इत्यमरः।१।६।२२॥(यथा, रामायणे।२।३४।१६।
"कौसल्यस्य निनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि॥")
न्दकः, त्रि, (निन्दति तच्छीलः। निदि कुत्-
सायाम्+"निदिहिंसेति।" ३। २। १४६।
इति वुञ्।) निन्दाकारकः। यथा,—
"न भाराः पर्व्वता भारा न भाराः सप्तसागराः।
निन्दका हि महाभारा भारा विश्वासघातकाः॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥
न्दतलः, त्रि, (निन्द्यं निन्दार्हं तलं हस्ततलं
यस्य।) निन्दितहस्तः। इति शब्दरत्नावली॥
न्दनं, क्ली, (निदि कुत्सायाम्+भावे ल्युट्।)
निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥
न्दा, स्त्री, (निन्दनमिति। निदि+"गुरोश्च
हलः।" ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः।)
अपवादः। दुष्कृतः। इति शब्दरत्नावली॥
निन्दनम्। तत्पर्य्यायः। अवर्णः २ आक्षेपः ३
निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः
७ जुगुप्सा ८ कुत्सा ९ गर्हणम् १०। इत्यमरः॥
गर्हा ११ कुत्सनम् १२ परिवादः १३ जुगु-
प्सनम् १४ अपक्रोशः १५ भर्त्सनम् १६ अव-
वादः १७। इति शब्दरत्नावली॥ गर्हणा
१८ धिक्क्रिया १९। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
मनुः। २। २००।
"गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥")
हरकेशवभक्तादिनिन्दायां दोषो यथा,—
"हरकेशवयोर्भक्तं ये च निन्दन्ति पापिनः।
भूदेवान् ब्राह्मणांश्चैव स्वगुरुं च पतिव्रताः॥

यतिभिक्षुकब्रह्मचारिवृद्धिवीजान् सुरांस्तथा।
पच्यन्ते कालसूत्रे ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥
श्लेष्ममूत्रपुरीषेषु शेरते ते दिवानिशम्।
भक्षिताः कीटनिकरैः शब्दं कुर्व्वन्ति कातराः॥
ये निन्दन्ति च ब्रह्माणं स्रष्टारं जगतां गुरुम्।
शिवं सुराणां प्रवरं दुर्गां लक्ष्मीं सरस्वतीम्॥
सीतां च तुलसीं गङ्गां वेदांश्च वेदमातरम्।
व्रतं तपस्यां पूजां च मन्त्रं मन्त्रप्रदं गुरुम्॥
ते पच्यन्तेऽन्धकूपे वै यावदायुर्विधेरहो।
भक्षिताः सर्पसंघैश्च शब्दं कुर्व्वन्ति सन्ततम्॥
यो निन्दन्ति हृषीकेशं देवसाम्यं विधाय च।
विष्णुभक्तिप्रदञ्चैव पुराणञ्च श्रुतेः परम्॥
राधां तदङ्गजा गोपीर्ब्राह्मणांश्च सदार्च्चितान्।
ते पच्यन्तेऽवटे देव! विधातुरायुषा समम्॥
अधोमुखा ऊर्द्ध्वजङ्घा सर्पसंघैश्च वेष्टिताः।
भक्षिता विकृताकारैः कीटैः सर्पैः समाकुलैः॥
अतीवकातरा भीताः शब्दं कुर्व्वन्ति सन्ततम्।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि भुवं भक्षन्ति चोभिताः॥
उल्कां ददति वक्त्रे च सम्मुखे यमकिङ्कराः।
त्रिसन्ध्यं तर्जनं कृत्वा कुर्व्वन्ति दण्डताड़नम्॥
कुर्व्वन्ति मूत्रपानञ्च प्रहारैस्तृषिता भिया।
तदा कल्पान्तरे सृष्टं सृष्टेश्च प्रथमे पुनः॥
तेषां भवेत् प्रतीकार इत्याह कमलोद्भवः।
परनिन्दा विनाशाय स्वनिन्दा यशसे परम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।४०।४१अः॥
"वेदनिन्दारतान् मर्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा।
द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत्॥
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्ज्जयेत्।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्॥
यस्तु देवानृषींश्चैव वेदं वा निन्दति द्विजः।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः!॥
निन्दयेद्वै गुरुं देवं वेदं वा सोपवृंहणम्।
कल्पकोटिशतं साग्रं रौरवे पच्यते नरः॥
तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम्।
कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैनामवलोकयेत्॥
वर्ज्जयेद्वै परेषान्तु गृहेषु गर्हणां बुधः।
न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतीं-
स्तथा॥
देवतायतनं प्राज्ञो देवानामाप्ततिन्तथा॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः॥
निन्दास्तुतिः, स्त्री, (निन्दया स्तुतिः।) व्याज-
स्तुतिः। यथा,—
"निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुति-
निन्दयोः।"
निन्दया स्तुतिर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति च
व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः। इति साहित्यदर्पणः।
अपि च।
"यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता।"
उदाहरणम्।
"तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी।
त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता माभून्मदस्तव॥"
इति दण्डी॥

"कथमवनिप! दर्पो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्द्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किन्न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्त्तिरेभिः॥
इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य।" इति
काव्यप्रकाशः॥
निन्दितः, त्रि, (निन्दास्य जातेति। निन्दा+
"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २।
३६। इति इतच्।) निन्दायुक्तः। तत्पर्य्यायः।
धिक्कृतः २ अपध्वस्तः ३ निर्भर्त्सितः ४।
इति जटाधरः॥ (यथा, देवीभागवते। ४।
७। ४९।
"मधु पश्यति मूढ़ात्मा प्रपातं नैव पश्यति।
करोति निन्दितं कर्म्म नरकान्न बिभेति च॥")
निन्दुः, स्त्री, निन्दतीऽप्रजत्वेनात्मानं। निदि कुत्सायां-
मित्यादौ औणादिक उप्रत्ययः। मृतवत्सा।
इति हेमचन्द्रः। ३। १९५॥
निपः, पुं क्ली, (नियतं पिबत्यनेनेति। नि+पा+
घञर्थे कः।) कलसः। इत्यमरः।२। ९। ३२॥
कदम्बवृक्षे, पुं। इति शब्दचन्द्रिका॥
निपठः, पुं, (निपठनमिति। नि+पठ+"नौ
गदनदपठस्वनः।" ३। ३। ६४। इति अप्।)
पाठः। इत्यमरः। ३। २। २९॥
निपत्या, स्त्री, (निपतत्यस्यामिति। नि+पत+
"संज्ञायां समजनिषदनिपतेति।" ३। ३। ९९।
इति क्यप्। ततष्टाप्।) युद्धभूमिः। इति मुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः॥ (पिच्छिला भूमिः।
इति सिद्धान्तकौमुदी॥)
निपाकः, पुं, (नियमेन पचनमिति। नि+पच+
घञ्।) पाकः। इति शब्दरत्नावली॥
निपाठः, पुं, (नि+पठ+पक्षे घञ्।) पठनम्।
इत्यमरः। ३। २। २९॥
निपातः, पुं, (नितरां पतनमिति। नि+पत+
घञ्।) मृत्युः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
महाभारते। ५। १२२। ९।
"सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च॥")
पतनम्। यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ५७।
"वने वा हर्म्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः॥"
निपातनं, क्ली, (निपात्यतेऽनेनेति। नि+पत+
णिच्+करणे ल्युट्।) स्वीकारः। इति भरतः॥
अधोनयनम्। इति सर्व्वस्वम्। तत्पर्य्यायः।
अवनायः २। इत्यमरः। ३। २। २९॥ निपा-
तनम् ३। इति नयनानन्दः॥ व्याकरणलक्ष-
णाननुत्पन्नपदसाधनम्। यथा, निपातनादिष्ट-
सिद्धिः। यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत् सर्व्वं निपा-
तनात् सिद्धमिति भाष्यम्॥ निपातलक्षणं यथा,
"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥
इति प्राचः।" इति दुर्गादासः॥ तद्यथा,—
"वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्य्ययः।

षोड़शादौ विकारः स्यात् वर्णनाशः पृषोदरे ॥”
इति कलापपञ्जी ॥

निपानं, क्ली, (निपीयते अस्मिन्निति। नि+पा+ आधारे ल्युट्।) कूपसमीपशिलादिनिबद्धपशुपानार्थंकृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम्। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। आहावः। इत्यमरः। १।१०।२६॥ निपानकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ गोदोहनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जलाशयमात्रम्। यथा, विष्णुसंहितायाम्। ६४। १।
“परनिपानेषु न स्नानमाचरेत्॥”)

निपुणः, त्रि, (नि+पुण राशीकरणे+क।) कार्य्यक्षमः। (यथा, नागानन्दे सूत्रधारोक्तिः।
“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी॥”
अन्यच्च, देवीभागवते। १। ५। ५६।
“न ते रूपं वेत्तुं सकलभुवने कोऽपि निपुणो
न नाम्नां संख्यां ते कथितुमिह योग्योऽस्ति पुरुषः॥”)
तत्पर्य्यायः। प्रवीणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४ निष्णातः ५ शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृतमुखः ८ कृती ९ कुशलः १०। इत्यमरः।३।१।४॥ संख्यावान् ११ मतिमान् १२ कुशाग्रीयमतिः १३ कृष्टिः १४ विदुरः १५ बुधः १६ दक्षः १७ नेदिष्ठः १८ कृतधीः १९ सुधीः २० विद्वान् २१ कृतकर्म्मा २२ विचक्षणः २३ विदग्धः २४ चतुरः २५ प्रौढ़ः २६ वोढा २७ विशारदः २८ सुमेधाः २९ सुमतिः ३० तीक्ष्णः ३१ प्रेक्षावान् ३२ विबुधः ३३ विदन् ३४। इति राजनिर्घण्टः॥ विज्ञानिकः ३५ कुशली ३६। इति शब्दरत्नावली॥

निफला, स्त्री, (निष्क्रान्तं फलं यस्याः।) ज्योतिष्मती। इति भावप्रकाशः॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याताः॥)

निफेनं, क्ली, (निष्क्रान्तः फेनो यस्मादिति।) अफेनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निबन्धं, क्ली, (नितरां बन्धः तानलयादिसहितबन्धनं यत्र।) गीतम्। इति शब्दरत्नावली॥

निबन्धः, पुं, (निबध्नातीति। नि+बन्ध घञ्।) आनाहरोगः। ग्रन्थस्य वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ निम्बवृक्षः। इति जटाधरः॥ बन्धनम्। यथा,—
“दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता॥”
इति श्रीभगवद्गीता॥
(यथा, भागवते। ६। २। ४६।
“नातःपरं कर्म्मनिबन्धकृन्तनं
मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्त्तनात्॥”)

निबन्धनं, क्ली, (निबध्यतेऽनेनास्मिन् वा। नि+बन्ध ल्युट्।) हेतुः। इति हेमचन्द्रः॥ उपनाहः। स तु वीणातन्त्रीनिबन्धनोर्द्धभागः। इत्यमरः। १। ७। ७॥ (नि+बन्ध+भावे ल्युट्।) बन्धनञ्च॥

निबन्धा, [ऋ] पुं, निबन्धकर्त्ता। ग्रन्थकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

निबन्धितः, त्रि, बद्धः। निबन्धोऽस्य जातः इत्यर्थे इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

निबर्हणं, क्ली, (निबर्हते इति। नि+बर्ह+ ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११२॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ९२। २२।
“युद्धेषु चरितं यन्मे दुष्टदैत्यनिबर्हणम्॥”)

निभः, त्रि, (नियतं भातीति। नि+भा+क।) सदृशः। इत्यमरः। २। १०। ३८॥ (यथा, रघुवंशे। १०। ९।
“प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम्।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम्॥”)
प्रकाशः। व्याजे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥

निभालनं, क्ली, (नि+भल+णिच्+भावे ल्युट्।) दर्शनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निभूतं, त्रि, (नि+भू+क्त।) अतीतम्। भूतकालः। इति राजनिर्घण्टः॥

निभृतः, त्रि, (नि+भृ+क्त।) विनीतः। निर्जनः। यथा,—
“निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम्।”
इति श्रीजयदेवः। २। ११॥
(अस्तमयासन्नः। यथा, रघुवंशे। ८। १५।
“नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत्॥”)

निमज्जथुः, पुं, (नि+मस्ज+अथुच्।) शयनम्। यथा, भट्टिः।
“तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जथुम्॥”

निमज्जनं, क्ली, (निमज्ज्यतेऽनेनेति। नि+मस्ज+भावे ल्युट्।) स्नानम्। अवगाहनम्। यथा,
“नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः
सत्यमन्नजनितो जनदेहः।
वीक्ष्य वः खलु तनुममृतादां
हृङ्निमज्जनमवैमि सुधायाम्॥”
इति नैषधे पञ्चमसर्गः॥

निमन्त्रणं, क्ली, (निमन्त्र्यते इति। नि+मन्त्र+ ल्युट्।) नियोजनविशेषः। “अत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्। यथा, इह भुञ्जीत भवान्। यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात् तदामन्त्रणम्। यथा, इह शयीत भवान्। इति निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेदः।” इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

निमयः, पुं, (निमीयतेऽनेनेति। नि+मि+ “एरच्।” ३। ३। ५६। इत्यच्।) विनिमयः। इत्यमरः। २। ९। ८०॥ (यथा, महाभारते। १२। ७८। ७।
“पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः।
निमयेत् पक्वमामेन भोजनार्थाय भारत!॥”)

निमिः, पुं, इक्ष्वाकुराजपुत्त्रः। तस्य निमेषे स्थितिकारणं यथा,—
“निमिर्नाम नृपः स्त्रीभिः पुरा द्यूतमदीव्यत।
तस्मिन्नन्तरेऽभ्याजगाम वशिष्ठो ब्रह्मसम्भवः।
तस्य पूजामकुर्व्वन्तं शशाप स मुनिर्नृपम्।
विदेहस्त्वं भवस्वेति शप्तस्तेनाप्यसौ पुनः।
अन्योन्यशापाच्च तयोर्विशरीरे विचेतसौ।
जग्मतुः शापनाशाय ब्रह्माणं जगतः पतिम्
अथ ब्रह्मण आदेशाल्लोचनेषु वसन्निमिः।
निमेषाः स्युश्च लोकानां तद्विश्रामाय नारद
इति मत्स्यपुराणे ५५ अध्यायः॥
मतान्तरं यथा,—
“निमिः सहस्रसंवत्सरं सत्रमारेभे। वशि[ष्ठं] होतारं वरयामास। तमाह वशिष्ठः। अ[हम]िन्द्रेण पञ्चवर्षशतं यागार्थं प्रथमतरं वृत[ः]। आगतस्तवापि ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्ते सो[ऽपि] तत्कालमेवान्यैर्गौतमादिभिर्यागमकरोत्। सम[ाप्ते] चामरपतियागे त्वरावान् वशिष्ठ आजगाम। तत्कर्म्मकर्त्तृत्वं गौतमस्य दृष्ट्वा अयं विदे[हो] भविष्यतीति शापं ददौ। निमेः शरीरं स[ुग]न्धतमिव तस्थौ। यज्ञसमाप्तौ भागग्रहणाय [आ]गतान् देवान् ऋत्विज ऊचुः। यजमानाय व[रो] दीयतामिति। देवैश्च छन्दितो निमिराह [न ह्य]नेतावति जगत्यन्यद्दुःखमस्ति यच्छरीरात्म[नो] वियोगे भवति। तदहमिच्छामि सकललोचने[षु] वस्तुम्। न पुनः शरीरग्रहणं कर्त्तुमित्येवम[ुक्तै]र्देवैरसावशेषभूतानां नेत्रेष्ववासं कारितः। त[तो] भूतान्युन्मेषनिमेषं चक्रुः।” इति विष्णुपुराणे [चतुर्थ]ांशे ५ अध्यायः॥

निमित्तं, क्ली, (नि+मिद्+क्त। संज्ञापूर्व्वकत्वा[द]नत्वम्।) हेतुः। (यथा, देवीभागवते।१।१८।
“किं निमित्तं महाभाग! निःस्पृहस्य च मां प्रति।
जातं त्वागमनं ब्रूहि कार्य्यं तन्मुनिसत्तम!।”)
चिह्नम्। इत्यमरः।३।३।७६॥ शकुनः। यथा,
“निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव।”
इति श्रीभगवद्गीता॥

निमित्तकं, क्ली, (निमित्त+संज्ञायां कन्।) निमित्तनिश्चयादागतम्। चुम्बनम्। इति शब्द[रत्न]माला॥ निमित्तञ्च॥

निमित्तकारणं, क्ली, (निमित्तं कारणम्।) समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नम् तृतीयकारणम्। यथा। घटं प्रति कुलाल[-] दण्डचक्रसलिलसूत्रादि। इति भाषापरिच्छेद[-]सिद्धान्तमुक्तावल्यौ॥

निमित्तकृत्, पुं, (निमित्तं स्वरुतेन शुभाशुभशकु[नं] करोतीति। कृ+क्विप्।) काकः। इति राज[-]निर्घण्टः॥

निमित्तवित्, [द्] पुं, (निमित्तं शुभाशुभलक्षणं वेत्तीति। विद्+क्विप्।) दैवज्ञः। गणकः इति हेमचन्द्रः। ३। १४६॥

निमिषः, पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते। १। १४९। ३६।
“निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः।”
(निमिषतीति। नि+मिष+“इगुपधेति।”

३।१।१३५। इति कः।) कालविशेषः। चक्षुर्निमीलनम्। इति मेदिनी। षे, ३८॥ (यथा, महाभारते। १। १८६। १६।

"सव्यश्च चक्रे निमिषान्तरेण
शरांश्च जग्राह दशार्हसंज्ञान्॥"

वर्त्मगतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३ अध्याये।

"निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः।
चालयेदतिवर्त्मानि निमिषः स गदो मतः॥")

निमीलनं, क्ली, (निमीलत्यनेनेति। नि+मील+करणे ल्युट्।) मरणम्। (नि+मील+भावे ल्युट्।) निमेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४२॥ (यथा, कलाविलासे। १। ४७।

"नयननिमीलनमूलः सुचिरं ध्यानार्द्रपूलजलसिक्तः।
दम्भतरुः शुचिकुसुमः सुखशतशाखाशतैः फलितः॥"

कालविशेषः। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। ४। १७।

"तद्देव विमर्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे॥")

निमीलिका, स्त्री, (निमीलयतीति। नि+मील+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) व्याजः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। ७३।

"नीतस्य मण्डलेशत्वं वेलावित्तस्य भूभुजा।
देवीः कामयमानस्य चक्रे गजनिमीलिका॥")

निमीलनञ्च॥

निमेयः, पुं, (निमीयते परिमीयते इति। नि+मा माने+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्। "ईद् यति।" ६।४।६५। इति ईत्।) विनिमेयः। परीवर्त्तः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (परिवर्त्तनीये, त्रि। यथा, महाभारते। १२। ॥१।६।

"नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ!।
दीयतां सहशं मूल्यममात्यैः सह चिन्तय॥")

निमेषः, पुं, (नि+मिष+भावे घञ्।) पक्ष्मस्पन्दनकालः। पलक इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। निमिषः २ दृष्टिनिमीलनम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ पुंसो यावत्कालमक्षिनिमेषोन्मेषविकाशानन्तरं पक्ष्माकुञ्चनं जायते स निमेषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ *॥

"अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्त्तितः।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः॥"
इत्यग्निपुराणम्॥

(पक्ष्मस्पन्दनम्। यथा, रघुः। २। १९।

"पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्॥"

रोगविशेषः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३८ अध्याये।

"नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम्।
लभते दन्तचालञ्च तांस्तांश्चाप्याशुपद्रवान्॥"

खनामख्यातयक्षविशेषः। इति नीलकण्ठः॥

यथा, महाभारते। १। ३२। १६।

"उलूकश्वसनाभ्याञ्च निमेषेण च पक्षिराट्।
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च॥")

निमेषकृत्, स्त्री, (निमेषं करोतीति। कृ+क्विप्। यद्वा, कृ+भावे क्विप्। निमेषे निमेषमात्रकाले कृत् स्फुरणकार्य्यं यस्याः।) विद्युत्। इति शब्दमाला॥

निमेषरुक्, [च्] पुं, (निमेषेण निमेषकालं व्याप्येत्यर्थः रोचते दीप्यते इति। रुच् दीप्तौ+क्विप्।) खद्योतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निम्नं, त्रि, निम्नष्टा ना अभ्यासः शीलमत्र। (यद्वा, निम्नष्टं म्नातीति। म्ना+कः।) नीचम्। निचु इति नावाल इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गभीरम् २ गम्भीरम् ३। इत्यमरः। १।१०।१५॥ गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ५। ५।

"क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्॥"

पुं, अनमित्रपुत्त्रः। स तु सत्राजितप्रसेनयोः पिता। यथा, भागवते। ९। २४। १२।

"शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः।
सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याथाभवत् सुतौ॥")

निम्नगा, स्त्री, (निम्नं गच्छतीति। गम+ड। टाप्।) नदी। इत्यमरः। १। १०। ३०॥ (यथा, मनुः। ९। २२।

"यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा॥")

नीचगामिनि, त्रि॥

निम्बः, पुं, (निम्बति स्वास्थ्यं ददातीति। निम्ब+अच्।) वृक्षविशेषः। निम् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरिष्टः २ सर्व्वतोभद्रः ३ हिङ्गुनिर्य्यासः ४ मालकः ५ पिचुमर्द्दः ६। इत्यमरः।२।४।६२॥ अर्कपादपः ७। इति हेमचन्द्रः॥ कैटर्य्यः ८ वरत्वचः ९ छर्द्दिघ्नः १०। इति रत्नमाला॥ प्रभद्रः ११ पारिभद्रकः १२ काकफलः १३ कीरेष्टः १४ नेता १५ सुमनाः १६ विशीर्णपर्णः १७ यवनेष्टः १८ पीतसारकः १९ शीतः २०। इति राजनिर्घण्टः॥ पिचुमन्दः २१ तिक्तकः २२। इति भावप्रकाशः॥ कीकटः २३ शूकमालकः २४। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। शीतत्वम्। तिक्तत्वम्। कफव्रणक्रिमिवमिशोफशान्तिकारित्वम्। बलासबहुविधपित्तदोषहृदयविदाहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ लघुत्वम्। ग्राहित्वम्। कटुपाकित्वम्। अग्निवातकारित्वम्। अहृद्यत्वम्। श्रमतृट्कासज्वरारुचिच्छर्द्दिकुष्ठहृल्लासमेहनाशित्वञ्च। तत्पत्रगुणाः। नेत्रहितकारित्वम्। क्रिमिपित्तविषसर्व्वारोचककुष्ठनाशित्वम्। वातलत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। तत्फलगुणाः। रसे तिक्तत्वम्। पाके कटुत्वम्। भेदनत्वम्। स्निग्धत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कुष्ठगुल्मार्शःक्रिमिमेहनाशित्वञ्च।

"निम्बः शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽग्निवातनुत्।
अहृद्यः श्रमतृट्कासज्वरारुचिक्रिमिप्रणुत्॥
व्रणपित्तकफच्छर्द्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत्।
निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं क्रिमिपित्तविषप्रणुत्॥
वातलं कटुपाकञ्च सर्व्वारोचककुष्ठनुत्।
नैम्बं फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम्॥
स्निग्धं लघूष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्शःक्रिमिमेहनुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥

तत्तैलगुणाः। नात्युष्णत्वम्। क्रिमिकुष्ठकफत्वग्दोषव्रणकृतिशोफहारित्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

"निम्बं पित्तकफच्छर्द्दिव्रणहृल्लासकुष्ठनुत्।"
निम्बपत्रं इति वा पाठः॥ *॥

"करञ्जनिम्बजपत्रं क्रिमिकुष्ठप्रमेहजित्।
निम्बतैलन्तु कुष्ठघ्नं तिक्तं क्रिमिहरं परम्॥"
इति राजवल्लभः॥

अथ महानिम्बः। बकाइन इति हिन्दीभाषा॥ तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

"महानिम्बः स्मृतो द्रेका रम्यको विषमुष्टिकः।
केशमुष्टिर्निम्बरकः कार्म्मुकः चीर इत्यपि॥
महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिक्तो ग्राही कषायकः।
कफपित्तक्रिमिच्छर्द्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित्॥
प्रमेहश्वासगुल्मार्शोमूषिकाविषनाशनः॥"

(षष्ठ्यां तिथौ तद्भक्षणे तिर्य्यक्योनित्वं स्यात्। इति तिथितत्त्वम्॥)

निम्बकः, पुं, (निम्ब एव। स्वार्थे कन्।) निम्बवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥ (षष्ठ्यां तद्भक्षणनिषेधो यथा, तिथितत्त्वे।

"कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके॥")

निम्बतरुः, पुं, (निम्ब इव तरुर्वृक्षः।) मन्दारवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २६॥

निम्बबीजः, पुं, (निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य।) राजादनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नि(मु)म्बूकं, क्ली, (निम्बति सिञ्चतीव रसेनेति। निम्ब सेचने+बाहुलकात् ऊकः पाक्षिको ह्रस्वश्च। ततः कन्।) वृक्षविशेषः। कागजी लेबु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अम्लजम्बीरः २ वह्निः ३ दीप्तः ४ वह्निबीजः ५ अम्लसारः ६ दन्ताघातः ७ शोधनः ८ जन्तुमारी ९ निम्बूः १० रोचनः ११। (यथा, भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे १ भागे।

"निम्बूः स्त्री निम्बकं क्लीबे निम्बूकमपि कीर्त्तितम्॥")

तत्फलगुणाः। अम्लरसत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मामवातव्यापककर्णशूलविच्छर्द्दिहरत्वम्। अग्निदीप्तिकारित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। परिपक्वे अतीव रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पाचनत्वम्। लघुत्वम्। क्रिमिसमूहोदरग्रहनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। वातपित्तकफशूलिनो हितत्वम्। कष्टनष्टरुचिरोचनत्वम्। त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानां विषविक्लवानां मलग्रहे बद्धगुदे विसूचिकायाञ्च प्रदेयम्। इति भावप्रकाशः॥ *॥

"भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् ।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

नियतः, त्रि, (नि + यम + क्तः ।) संयतः । यथा,
"कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां नराधिप ! ।
पुष्पाहारो वर्षमेकं तत्रैव नियतात्मवान् ॥"
इति भविष्यपुराणे द्वितीयकल्पः ॥
(सेवापरः । यथा, रामायणे । १ । २ । ७ ।
"प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥")
नित्यः । यथा,—
"अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्त्तिता ।
कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । १६ ॥
(यथा च कश्चित् ।
"चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्य्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा ।
एतत्तु नियतं सर्व्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥"
निपूर्व्वयमधातोर्बह्वर्थकत्वात् बहोऽपि । यथा,
नियताञ्जलिः ॥ संयुक्तः । आसक्तः । यथा,
महाभारते । १ । १३४ । ५६ ।
"प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा ॥")

नियतिः, स्त्री, (नियम्यते आत्मा अनयेति । नि +
यम + करणे क्तिन् ।) भाग्यम् । दैवम् । इत्य-
मरः ।१।४।२८॥ (यथा, माघे । ४ । ३४ ।
"आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ॥")
नियमः । इति मेदिनी । ते, १२० ॥ (चतु-
र्दशधारिणीदेवयोषिद्गणानामन्यतमा । इति
वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥)

नियती, स्त्री, (नियम्यते कालो यया । नि + यम +
क्तिच् । वा ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—
"स्तुतिः संसरणाद्देवी नियती च नियामता ॥"
इति देवीपुराणे निरुक्ताध्यायः ॥

नियतेन्द्रियः, त्रि, (नियतानि संयतानि इन्द्रियाणि
येन ।) संयतेन्द्रियः । इन्द्रियदमनशीलः । यथा,
मार्कण्डेये । ८४ । ८ ।
"अभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः ॥"

नियन्ता, [ऋ] पुं, (नियच्छति अश्वादीनिति ।
नि + यम + तृच् ।) सारथिः । इत्यमरः । २ ।
८ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३ । २२ ।
"स नियन्तृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १०५ ।
"अपराजितः सर्व्वसहो नियन्ता नियमो
यमः ॥")
त्रि, शास्ता । यथा, रघुः । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥"

नियन्त्रितः, त्रि, (नि + यन्त्रि + क्तः ।) अबाधः ।
अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ६ । ५२ ।
"आगच्छेत् सर्व्वथा सो वै मम पार्श्वे नियन्त्रितः ॥")

नियमः, पुं, (नियमनमिति । नि + यम + "यमः
समुपनिविषु च ।" ३ । ३ । ६३ । इति अप् ।)
शौचं सन्तोषः तपः स्वाध्यायः ईश्वरप्रणिधानञ्च ।
इति वेदान्तसारः ॥ प्रतिज्ञा । अङ्गीकार इति
यावत् । व्रतम् । तच्चोपवासादि । अनित्यमागन्तु-
साधनं कर्म्म । इत्यमरः ।२।७।३८॥ (सङ्कल्पः ।
यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । २५ ।
"नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ॥"
बन्धनम् । यथा, मनुः । ८ । १२२ ।
"धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च ॥")
मन्त्रणा । निश्चयः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ * ॥
"नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
तपः क्रोधो गुरौ भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः ॥
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ।
सन्तोषस्तपसा जप्यं वासुदेवार्च्चनं दमः ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
"ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्व्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ।
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥
"तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्म्मतिश्च जपो हुतम् ।
दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥"
इति तन्त्रसारे (हठयोगप्रदीपिकायाञ्च । १ ।
१७ ॥ कवितानियमाः । यथा,—
"वर्णयेन्न सदप्येतन्नियमोऽथ प्रदर्श्यते ।
भूर्ज्जत्वग्विमवत्येव मलये ह्येव चन्दनम् ॥
सामान्यवर्णने शौक्ल्यं कृष्णाभ्रःपुष्पवाससाम् ।
कृष्णत्वं केशकाकाहिपयोनिधिपयोमुचाम् ॥
रक्तत्वं रत्नबन्धूकविद्याम्भोजविवस्वताम् ।
तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम् ॥
वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्यञ्च वर्णयेत् ।
नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाश्यते ॥
कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः ।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ॥
चन्द्रशशिलयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्ण्यस्थिति-
र्नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४९ । ३० ।
"अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥"
महादेवः । यथा, तत्रैव तस्य सहस्रनाम-
कीर्त्तने । १३ । १७ । ३५ ।
"पवित्रञ्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥")

नियमनं, क्ली, (नि + यम + भावे ल्युट् ।) नियमः ।
यथा । "न तन्नाभिधानियमनात्तस्याः ।" इति
काव्यप्रकाशे द्वितीयोल्लासः ॥ बन्धनम् । यथ
बलेर्नियमनमित्युद्भटः ॥ (निग्रहः । यथा
रघुः । ९ । ६ ।
"समतया वसुवृष्टिविसर्ज्जनै-
र्नियमनादसताञ्च नराधिपः ॥"
नियच्छतीति । नि + यम + ल्युः । नियाम
त्रि । यथा, हरिवंशे । १८१ । ५३ ।
"दस्यवश्चविनाशाय बलेर्नियमनाय च ॥")

नियमसेवा, स्त्री, (नियमेन भगवतः सेवा ।
कार्त्तिकमासे नियमपूर्व्वकभगवदाराधना । यथ
"अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नर
जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !
किञ्च ।
"नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने !
चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः ॥
तच्चोपक्रमकालश्चोक्तः श्रीब्रह्मव्याससंवादे
कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत्
कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ अन्य
कार्त्तिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नियमितः, त्रि, (नि + यम + णिच् + क्तः ।) कृत
नियमः । बद्धः । यथा,—
"क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहतु हरयः क्षुण्णशक्रेभ-
कुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी शायका निष्प
तन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वे
षयामि ॥"
इति महानाटकम् ॥

नियातनं, क्ली, (नि + यत + णिच् + ल्युट् ।
निपातनम् । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥

नियामः, पुं, (नि + यम + पक्षे घञ् ।) नियमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नियामकः, पुं, (नियामयतीति । नि + यम + णिच्
+ ण्वुल् ।) पोतवाहः । इत्यमरः । १ ।१०।१२
त्रि, । नियन्ता । इति मेदिनी । के, १६४ ।
(यथा, महाभारते । ३ । २०१ । ३४ ।
"ततोऽग्निं नाशयामासुः सम्वर्त्ताग्निनिया-
मकाः ॥")

नियुक्तः, त्रि, (नि + युज + क्तः ।) नियोगविशिष्टः ।
(यथा, मनुः । ९ । ६० ।
"विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि
एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥")
अवधारितः । आज्ञप्तः । यथा,—
"जानामि धर्म्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्ज्जानाम्यधर्म्मं न च मे निवृत्तिः ।
त्वया हृषीकेश ! हृदिस्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

[न]युतं, क्ली, (नियूयते बहुसंख्या प्राप्यतेऽनेनेति । नि+यु+क्त ।) लक्षम् । इत्यमरः । ३ । ५।२४॥ यथा।"धेनूनां नियुतं प्रादादिति नियुतं लक्षे ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

"युतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् ।
स्त्री कोटिरर्ब्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥
इति रत्नकोषः ।" इति भरतः ॥ दशलक्षम् । यथा,—

"एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्ब्बुद एव च ॥
वृन्दः खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः ।
अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरम् ॥"
इति पुराणम् ॥

नियुद्धं, क्ली, (नि+युध्+क्त ।) बाहुयुद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा, हरिवंशे । १४२ । ७१ ।

"नियुद्धकुशलान् मल्लान् देवो मल्लप्रियस्तदा ।
योधयित्वा ददौ भूरि वित्तं वस्त्राणि चाल्पवान् ॥")

नियोगः, पुं, (नि+युज+घञ् ।) अवधारणम् । इति दुर्गादासः ॥ (निश्चयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।

"तत् सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः॥")

आज्ञा । इति हेमचन्द्रः । २ । १६० ॥ (यथा, रामायणे । २ । २१ । ४६ ।

"त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।
पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्म्मः सनातनः ॥"

अपुत्रभ्रातृपत्नीपुत्रार्थं नियोजनम् । यथा, मनुः । ९ । ६२ ।

"विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम् ॥")

नियोगी, [न्] त्रि, (नियोगोऽस्यास्तीति । नियोग+इनिः ।) नियोगविशिष्टः । नियुक्तः । तत्पर्य्यायः । कर्म्मसचिवः २ आयुक्तः ३ व्यापृतः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८ ।

"क्षयध्यन्त्यलसतृष्णस्य लाभं नाम्यन्नियोगिनाम् ॥")

नियोग्यः, त्रि, (नियोक्तुमर्हः । नि+युज+ण्यत् ।) नियोगार्हः । प्रभुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । ५ अङ्के ।

"एते वयं नियोज्या नियोजयतु नियोग्यः ॥")

नियोजनं, क्ली, (नि+युज+ल्युट् ।) नियोगः । (यथा, महाभारते । १२ । ३६४ । २ ।

"सरस्वतीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजने ॥")

प्रेरणम् । यथा । त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनं प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

नियोज्यः, त्रि, (नियोक्तुं शक्यः । नि+युज+ "प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।" ७ । ३ । ६८ । इति ण्यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) प्रेष्यः । किङ्करः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २८ ।

"विश्वस्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययो-
र्मधुच्युतं वाचमुरुक्रमप्रियः ॥"

नियोजनीये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३२७ । ४६ ।

"न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये ॥")

नियोद्धा, [ऋ] पुं, (नियुध्यते इति । नि+युध+तृच् ।) कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाहुयुद्धकारी च ॥

निरक्षदेशः, पुं, (निरक्षो देशः ।) अक्षदेशः । पलभाशून्यस्थानम् । स तु पूर्व्वे भद्राश्ववर्षे यमकोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का । पश्चिमे केतुमालवर्षे रोमकः । उत्तरे कुरुवर्षे सिद्धपुरी । एताः भूवृत्तपादविवराः अन्योऽन्यं प्रतिष्ठिताः । तासामुपरिगो विषुवस्थो दिवाकरो याति । तासु विषुवच्छाया ध्रुवस्योन्नतिश्च न दृश्यते । तत्र दिवामानं रात्रिमानञ्च त्रिंशन्नाडिकाः । इति सूर्य्यसिद्धान्तमतम् ॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये । १५ ।

"निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् ॥")

निरङ्कुशः, त्रि, (निर्गतोऽस्ति अङ्कुश इव प्रतिबन्धको यस्य ।) अनिवार्य्यः । बाधाशून्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । १५ ।

"अनागःस्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः ।
आहर्त्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्त्यस्यापि साङ्गदम् ॥")

निरञ्जना, स्त्री, (निर्नास्ति अञ्जनमिव अन्धकारो यत्र ।) पूर्णिमा । इति शब्दमाला ॥ (निर्नास्ति अञ्जनं यत्र ।) अञ्जनशून्ये, त्रि ॥ (निर्गतं अञ्जनमिवाज्ञानं यत्र । अज्ञानरहिते च । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ३६ ।

"स कथं बध्यते ब्रह्मन्निर्व्विकारो निरञ्जनः ॥"

पुं, योगिविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ७ ।

"कानेरी पूज्यपादश्च नित्यनाथो निरञ्जनः ॥"

महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १४ । २ ।

"दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥")

निरतं, त्रि, (नि+रम+क्त ।) नियुक्तम् । यथा । दानरत्नाकरे देवलः ।

"एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च ।
षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

निरन्तरं, त्रि, (निर्नास्ति अन्तरं यस्मिन् यस्माद्वा ।) निविडम् । घनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ अनवकाशः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४३८ ।

"सज्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं
भवति ॥")

अनवधिः । अपरिधानम् । अनन्तर्धानम् । अभेदः । अतादर्थ्यम् । अच्छिद्रम् । (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । २५ ।

"शिलाशयायामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ॥")

अविना । अवहिः । अनात्मीयम् । अनवसरः । अमध्यम् । अनन्तरालम् । इति निरुपसर्गपूर्व्वकान्तरशब्दार्थाः ॥

निरन्तराभ्यासः, पुं, (निरन्तरः सततोऽभ्यासो यत्र ।) स्वाध्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः । सततावृत्तिश्च ॥

निरपत्रपः, त्रि, (निर्गता अपत्रपा लज्जा यस्येति ।) धृष्टः । निर्लज्जः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २० । २४ ।

"ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः ।
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥")

निरपेक्षः त्रि, (निर्गता अपेक्षा यस्य ।) अनपेक्षः । यथा, मलमासतत्त्वे ।

"अभिधानं पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षतया श्रुतिः ॥"

(यथा, रामायणे । ६ । ८६ । ४२ ।

"कलत्रनिरपेक्षैश्च चेष्टितैरस्य दारुणैः ॥")

निरयः, पुं, (निर्गतः अयो गमनं यत्र ।) नरकः । इत्यमरः ।१।८।१ ॥ (यथा, हरिवंशे ।१६ । १६ ।

"कथञ्च शक्ष्यसि त्रातुं निरयस्थाः फलं पुनः ॥")

निरर्गलः, त्रि, (निर्नास्ति अर्गलमिव प्रतिबन्धको यत्र ।) अनर्गलः । अबाधः । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६ । ६२ ।

"दशाश्वमेधानाजह्रे सप्तयागानदक्षिणान् ।
निरर्गलान् सर्व्वमेधान् पुत्रवत् पालयन् प्रजाः॥")

निरर्थकं, त्रि, (निर्गतोऽर्थो यस्मात् । कप् ।) निष्फलम् । तत्पर्य्यायः । मोघम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८१ ॥ विफलम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।

"अयन्तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः
कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः ।
यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं
पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम् ॥")

निरवः, पुं, (नि+रु+"ऋदोरप् ।" ३।३।५७ । इति भावे अप् ।) नीरवः । रवाभावः । इति निपूर्व्वरुधातोरर्थनिर्व्यञ्जः । अपालनञ्च ॥ (निर्गतरक्षकः । यथा, ऋक्संहितायाम् । १ । १२२ । ११ ।

"नभो जुवो यन्निरवस्य राधः ।"
"निरवस्य निर्गतरक्षकस्य ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

निरवग्रहः, पुं, (निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो यस्मात् ।) स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ । (यथा, हरिवंशे । ८० । ९ ।

"दुर्द्दमः कामचारी च स केशी निरवग्रहः ॥")

हठिप्रतिबन्धाभावश्च ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ।

"नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः ॥")

निरवसालिका, स्त्री, (निर्+अव+सल+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥

निरशनं, क्ली, (निर् + अश + ल्युट् ।) भोजनाभावः । अनशनम् । (निर्गतं अशनं भोजनादिकं यस्मात् । भोजनरहिते, त्रि ॥)

निरसः, त्रि, (निर्गतो रसो यस्मात् ।) नीरसः । पुं, रसाभावः । रसस्य अभावः इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥

निरसनं, क्ली, (निरस्यते क्षिप्यते इति । निर् + अस + ल्युट् ।) प्रत्याख्यानम् । इत्यमरः ।३।२।३१ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४ । १० ।
"स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनञ्च तत् ।
नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥")
वधः । निष्ठीवनम् । इति मेदिनी । ने, १६१ ॥

निरसा, स्त्री, (निर्गतो रसो यस्याः ।) निःश्रेणिकातृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निरस्तः, त्रि, (निर् + अस् + क्तः ।) प्रहितबाणः । त्यक्तशरः । त्वरितोदितम् । शीघ्रोच्चारितवचः । निराकरणविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यादिष्टः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४ निकृतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३।१।४० ॥ प्रतिक्षिप्तम् ७ अपविद्धम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ निष्ठ्यूतः । प्रेषितः । संत्यक्तः । प्रतिहतः । इति मेदिनी । ते, ११७ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ४८ ।
"यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥"
यथाच मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । २३ ।
"आयान्ती वह्निकूटाभा सा निरस्ता महोल्कया ॥")

निराकरणं, क्ली, (निर् + आ + कृ + ल्युट् ।) निवारणम् । निरसनम् । इति निराकरिष्णुशब्दटीकायां भरतः ॥

निराकरिष्णुः, त्रि, (निराकरोति तच्छीलः । निर् + आ + कृ + "अलंकृञ्निराकृञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) निराकरणशीलः । तत्पर्य्यायः । क्षिप्नुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । १ ।
"निराकरिष्णुर्वर्त्तिष्णुर्वर्द्धिष्णुः परितो रणम् ॥")

निराकारः, पुं, (निर्गत आकारो देहादिरूपस्वरूपं यस्मादिति । निरादय इति समासः ।) परमेश्वरः । ब्रह्म । यथा,—
"साकारञ्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सर्व्वाधारञ्च सर्व्वञ्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम् ॥"
अपि च ।
"तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः ।
निर्लिप्तो निर्गुणः साक्षी स्वात्मारामः परात्परः ॥
ध्यायन्ति योगिनस्तेजस्तदीयमशरीरिणम् ।
वैष्णवास्तेव साकारं कमनीयं मनोहरम् ॥
केचिच्चतुर्भुजं शान्तं लक्ष्मीकान्तं मनोहरम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं परम् ॥
द्विभुजं कमनीयञ्च किशोरं श्यामसुन्दरम् ।
शान्तं गोपाङ्गनाकान्तं रत्नभूषणभूषितम् ॥
एवं तेजस्विनं भक्त्या सेवन्ते सततं मुदा ।
ध्यायन्ति योगिनो यत्तु कुतस्तेजस्विनं विना ॥"
अपि च ।
"यो निर्गुणः स निर्लिप्तः शक्तिभ्यो नहि संयुतः ।
सिसृक्षुराश्रितः शक्तौ निर्गुणः सगुणो भवेत् ॥
यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महात्मने ! ।
प्राकृतानि च सर्व्वाणि श्रीकृष्णविग्रहं विना ॥
ध्यायन्ति योगिनस्तञ्च शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।
हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥
वैष्णवास्तं न मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः ।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना ॥
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ।
अतीवाद्भुत्यसद्रत्नभूषणेन विभूषितम् ॥
एवं भक्ताश्च ध्यायन्ति शश्वच्चरणसेविनः ।
योगिनो योगरूपञ्च काले भक्तिविपाकतः ॥
ज्योतिरभ्यन्तरे मूर्त्तिं पश्यन्ति कृपया प्रभोः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ३२।७।४२ अः ॥
तस्य द्विचत्वारिंशन्नामानि यथा,—
"जगद्योनिरयोनिश्चानन्तोऽव्यय एव च ।
ज्योतिःस्वरूपो ह्यनघः सगुणो निर्गुणो महान् ॥
भक्तानुरोधात् साकारो निराकारो निरङ्कुशः ।
निर्व्यूहो निखिलाधारो निःशङ्को निरुपद्रवः ॥
निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ।
स्वात्मारामः पूर्णकामोऽनिमेषो नित्य एव च ॥
सुभगो दुर्भगो वाग्मी दुराराध्यो दुरत्ययः ।
वेदहेतुश्च वेदाश्च वेदाङ्गो वेदविद्विभुः ॥
द्विचत्वारिंशन्नामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
दृढां भक्तिं हरेर्दास्यं लभते वाञ्छितञ्च यत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
आकारशून्ये, त्रि ॥

निराकृतः, त्रि, (निर् + आ + कृ + क्तः ।) प्रत्याख्यातः । निरस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥

निराकृतिः, स्त्री, (निर् + आ + कृ + क्तिन् ।) निरसनम् । निराकरणम् । इत्यमरः । ३ । २ ।३१॥ (निर्गता आकृतिर्यस्मादिति ।) अनाकारे अस्वाध्याये च त्रि । इति मेदिनी । ते, २०३ ॥ (पुं, पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । यथा, मनुः । ३ । १५४ ।
"यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥"
"निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः ।
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।
निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥"
इति कुल्लूकभट्टः ॥
"निराकृतिः सत्यधिकारे महायज्ञानुष्ठानरहितः । अनग्निर्निराकृतिरुच्यते । एवं हि शतपथे । यो न देवानर्चति न पितॄन् न मनुष्यानिति । यैस्तु पठ्यते अस्वाध्यायश्रुतधनैर्निराकृतिरुदाहृतः ।" इति मेधातिथिः ॥ * ॥ रोहितमनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ७ । ६३ ।
"दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ।
मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः ॥")

निराचारः, त्रि, निर्न्न विद्यते आचारो यस्य सः । अनाचारः । आचारशून्यः ॥

निरातपा, स्त्री, (निर्गत आतपो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आतपशून्ये, त्रि ॥

निराबाधः, त्रि, (निर्गता आबाधा प्रतिबन्धं यस्मात् ।) पक्षाभासविशेषः । यथा,—
"अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज्जयेत् ।
निराबाधं अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहं व्यवहरति ।" इति मिताक्षरा ॥

निरामयः, त्रि, (निर्गत आमयो व्याधिर्यस्मात् । रोगरहितः । तत्पर्य्यायः । वार्त्तः २ कल्यः ३ इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ नीरुजः ४ पटुः ५ उल्लाघः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरातङ्कः ९ अनातङ्कोऽपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"निरामयाणां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्त्तितम् ।"
उपद्रवादिशून्यः । यथा, महाभारते । १ । १५७ । ११ ।
"इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥"
रोगनाशकः । यथा, मुकुन्दमालायाम् । २१ ।
"किमौषधैः क्लिश्यसि मूढ दुर्म्मते !
निरामयं कृष्णरसायनं पिब ॥")

निरामयः, पुं, (निर्गतः आमयो यस्मात् ।) इङ्गुदः । वनच्छागलः । इति मेदिनी । ये, १२१ ॥ शूकरः । इति शब्दमाला ॥ (नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २३४ ।
"धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः ॥"
महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।१४८॥ क्ली, कुशलम् । यथा, तत्रैव । ५ । ७८ । ८ ।
"कुरूणां पाण्डवानाञ्च प्रतिपद्यस्व निरामयम् ।")

निरामालुः, पुं, (नितरां रमतेऽनेनेति । नि + रम + बाहुलकात् आलु दीर्घश्च ।) कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य कपित्थशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

निरालम्बा, स्त्री, (निर्गतोऽस्ति आलम्बो यस्याः ।) आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । इति मुक्तिकोपनिषत् ॥ अवलम्बनशून्ये, त्रि । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५४ ।
"एको देवो निरालम्ब एकावस्था मनोन्मनी ।")

निराशः, त्रि, (निर्गता आशा यस्मादिति ।) आशाशून्यः । यथा, तिथितत्त्वे ।
"भूताहे ये प्रकुर्व्वन्ति उल्कामहमचेतसः ।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥"

निरासनं, क्ली, (निर् + आस + ल्युट् ।) निरसनम् । (निर्गतं आसनं यस्मात् ।) आसनाभावविशिष्टे, त्रि ॥

निराहारः, त्रि, (निर्गत आहारो यस्य ।) आहाररहितः । यथा,—
"निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये ।"
इति तर्पणप्रकरणीयाह्निकाचारधृतवचनम् ।

रिङ्गिणी, स्त्री, (निर्निश्चितं जनं इङ्गति प्राप्नोतीति । निर् + इङ्ग + णिनिः ततो ङीप् ।) तिरस्करिणी । तत्पर्य्यायः । अवगुण्ठिका २ पटी ३ यवनिका ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रिन्द्रियः, त्रि, (निर्गतानि इन्द्रियाणि यस्मात् ।) इन्द्रियशून्यः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।

"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

रीक्षणं, क्ली, (निर् + ईक्ष + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । यथा,—

"प्रवातशय्यासनसेविनाञ्च
विशुद्धवातक्रमनिग्रहाच ।
वाय्वग्रहात् सूर्य्यनिरीक्षणाच
नेत्रे विकाराञ् जनयन्ति दोषाः ॥"
इति माधवकरः ॥

(निरीक्षते इति । निर् + ईक्ष + ल्युः । दर्शके, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।
"प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यात् पूरकुम्भकरेचकैः ।
यावन्मनस्त्यजेत् कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥")

रीक्षितं, त्रि, (निर् + ईक्ष + क्तः ।) अवलोकितम् । यथा,—

"निरीक्षितं चाङ्गमदीक्षितश्च
द्रुमा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समागमानन्दमियं दधाना
विवेद भेदं न विदर्भसुभूः ॥"
इति नैषधः ॥

रीशं, क्ली, (निर्गता ईशा यस्मात् ।) फालः । इत्यमरः । २ । ९ । १३ ॥ (निर्गतः ईशः ईश्वरो यस्य ।) ईशशून्ये नास्तिके च त्रि ॥

रीषं, क्ली, (निर्गता ईषा यस्मात् । निरादय इति समासः ।) निरीशम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रीहः, पुं, (निर्गता ईहा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः । यथा,—
"निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनात्मकः ।" इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चत्वारिंशन्नामकथने ७ अध्यायः ॥ ईहाशून्ये, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । १० । ११ ।
"निरीहः पुरुषः कस्मात् प्रकुर्य्याद् युद्धमीदृशम् ॥")

रुक्तं, क्ली, (निर्निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्गशास्त्रविशेषः । यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषन्तथा ।
छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदानां वैदिका विदुः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(तथाहि,—
"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥"

बहुक्तं देवराजयज्वना निर्व्वचने, तद्यथा,—
"अत उक्ताध्ययनविधिवशच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितकर्म्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानञ्चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्व्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् । तद्गुणः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे स्वल्पपि विनियोगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्त्राणाम् । यो यमर्थमभिधानेन संस्कर्त्तुं समर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा वाऽर्थं शास्त्रमस्ति तात्पर्य्येण यदशेषान् शब्दान् निर्ब्रूयात् । यद्यपि च क्वचित् क्वचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्व्वचनम् । अतएव तदित्युपलक्षणम् । यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्व्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिर्व्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानवत्त्वाध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्म्मार्थकाममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः । तद्यथा,—
नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकारलक्षणम् । नामान्याख्यातजानि सर्व्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्य्यावधारणम् । सर्व्वाण्याख्यातजानि कानिचिदेवानेक-धातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् । पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदैवतलिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा । अर्थज्ञप्रशंसा । अनर्थज्ञावधारणम् । वेदवेदाङ्गव्यूहः । सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम् । प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् । निर्व्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्य्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्य्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता । अन्तस्थान्तद्धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्य्यासम्प्रसार्य्योभयप्रकृतिधातुनिर्व्वचनोपदेशः । भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः । तद्धितसमासनामनिर्व्वचनलक्षणम् । शिष्यलक्षणम् । विशेषेण व्याख्यया तत्पर्य्यायभेदखण्डासन्दिग्धोदाहरणनिर्व्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् । अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम् । परोक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् । स्तुत्याशीःशपथाभिशापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेशः । निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायागादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरजन्मत्वम् । स्थानत्रयभेदतः निरुक्तामेकैकस्या मात्राभाग्यतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः । पृथगभिधानस्तुत्युपपत्तिसम्भाङ्गा । देवतानामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाहचर्य्यसंस्तवकर्म्मस्तुतभाक्छविर्भाक्त्यङ्गनभाक्तानि । पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणम् । तन्निर्व्वचनविचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयः । विद्यापारप्राप्त्युपायोपदेशः । मन्त्रार्थनिर्म्मचनद्वारेण देवताभिधाननिर्म्मचनफलं देवतातात्स्न्याख्यम् । इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥" ॥

"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम् ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पदभञ्जनम् । यथा,—
"प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभञ्जनम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

कथिते, त्रि । यथा । "निरुक्ता प्रकृतिर्द्विधा ।"
इति जगदीशः ॥

निरुद्धः, त्रि, (नि + रुध + क्तः ।) संरुद्धः । रोधविशिष्टः । इति अनिरुद्धशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ७६ । १५ ।
"मया निरुद्धः पापात्मा पतितोऽहं न्धे पुनः ॥")

निरुद्धप्रक(का)शः, पुं, मेढ्रजातक्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।
"वातोपसृष्टे मेढ्रे तु चर्म्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चर्म्मोपनद्धश्च मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिर्व्विव्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकशं विद्यात् सरुजं वातसम्भवम् ।
निरुद्धप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकशपदमार्षत्वात् ॥ ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।
"निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीम् ।
दारवीं वा जतुकृतां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥
परिषिच्य तु तां मज्ज्ञा शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥
त्र्यहात् स्थूलतरां सम्यक् नाडीं गर्भे प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्द्धयेदेव स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
भित्त्वा वा सेवनीं मुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योगः, त्रि, (निर्गतः उद्योगो यस्य ।) निरुद्यमः । उद्योगाभावविशिष्टः । (यथा, भागवते । ८ । ८ । २९ ।
"निःसत्त्वा लोलुपा राजन् ! निरुद्योगा गतत्रपाः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः ॥")

निरुपद्रवः, त्रि, (निर्गत उपद्रवो यस्मादिति ।) उत्पातरहितः । यथा,—
"जायन्ते सर्व्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा विक्रमे च शुभं वदेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निरुपमः, त्रि, (निर्गता उपमा सादृश्यं यस्मात् ।) उपमारहितः । अनुपमः । यथा,—
"गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी ।"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

निरुपेक्षः, त्रि, (निर्गता उपेक्षा यस्मात् ।) यद्वा निर्गतास्ति उपेक्षा यस्य सः । अनुपेक्षः । उपेक्षाशून्यः ॥

निरूढ़ः, पुं, (नि + रुह + क्तः ।) निरूढ़लक्षणाकः शब्दः । यथा,—"पूर्व्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढ़ो दायशब्दः ।" इति दायभागः ॥

निरूढ़लक्षणा, स्त्री, (निरूढ़ा लक्षणा ।) शक्तितुल्यलक्षणा । यथा,
"निरूढ़लक्षणाःकाश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः।"
इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

निरूढ़ा, स्त्री, (निरूढ़ + स्त्रियां टाप् ।) लक्षणाविशेषः । यथा । "काचित् लक्षतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढ़ा । यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य ।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

निरूपणं, क्ली, (नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।) आलोकः । विचारः । निदर्शनम् । इति मेदिनी । णे, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ ।३१ ।
"प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥"
निरूपयतीति । नि + रूप + णिच् + ल्युः । निरूपके, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६८ ।
"एते देवा सहेन्द्रेण मामुपागम्य दुःखिताः ।
तद्वाक्यापास्तसत्कर्म्मदिननक्तं निरूपणाः ॥
याचन्तेऽहर्निशं संस्थां यथावदविखण्डिताम् ॥")

निरूपितः, त्रि, (नि + रूप + णिच् + क्तः ।) कृतनिरूपणः । नियुक्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, श्रीभागवते । १ । ५ । २३ ।
"निरूपितो बालक एव योगिनां
शुश्रूषणे प्रावृषि निर्व्विविक्षताम् ॥"

निरूहः, पुं, (निर् + ऊह शुन्द्धे + घञ् ।) वस्तिभेदः । यथा,—
"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्चेतिसंज्ञितः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ।
कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते ॥"
इति सारकौमुदी ॥

अथ निरूहवस्तिकर्म्मविधिः ।
आत्रेय उवाच ।
"चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाड़ीं प्रतिलक्षणां कृत्वा तया वस्तिप्रतिकर्म्म कुर्य्यात् ।
नातिचोष्णे च काले च न शीते नच भोजिते ।
न निद्रार्त्ते न तृष्णार्त्ते विष्ठार्त्ते नच वेदभाक् ॥
वस्तिकर्म्मनिरूहञ्च कारयेत्तं निरस्य च ।
आदौ मूत्रविष्ठोत्सर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य नातिशिथिलशय्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वामपादं दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादञ्च सङ्कोच्य जङ्घोपरि संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्व्यङ्गुलमात्रां नाड़ीं सुधीः सञ्चारयेत् । ततः शनैः शनैः वस्तिं निष्पीड्य द्विपलपरिमिततैलेन निरूहं कुर्य्यात् । निरूहानन्तरं शनैः शनैरुत्तानं शाययित्वोर्द्धीकृत्य च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्चवारान् स्फिक्पिण्डान् चोटयेत् । ततः स्वस्थं कृत्वा चक्षेगाप्यामाशयं मलस्थानं शोधयति । वस्त्युदरवातान् दोषान् निवारयति । पण्डितास्तं वस्तिनिरूहं तद्वस्तिकर्म्म च विदुः ।" इति हारीतोत्तरे कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥
"नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं
विवर्ज्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।
शुद्धो विरेकेण निरूहदानं
तद्वास्य शून्यं विलषेच्छरीरम् ॥"
"विष्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य
सर्व्वान् विकारान् शमयेन्निरूहः ।
देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे
सस्नेहनं वर्णबलप्रदञ्च ॥"
इति सिद्धिस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
"ससैन्धवक्षौद्रयुतः सतैलो
देयो निरूहो बलवर्णकारी ।
आनाहपार्श्वामययोनिदोषान्
गुल्मानुदावर्त्तरुजश्च हन्यात् ॥
यष्ट्याह्वमूलाष्टपलेन सिद्धं
पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्तः
वैस्वर्य्यवीसर्पहितो निरूहः ॥"
इति सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
ऊहशून्यः । निश्चितम् । इति मेदिनी । हे, १८ ॥ निग्रहः । तर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

निर्ऋतिः, स्त्री, (निर्नियता ऋतिर्घृणा अशुभं वा यत्र ।) अलक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ८ ।
"अरुन्तुदं परुषं तीक्ष्णवाचं
वाक्कण्टकैर्व्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥")
अस्या उपाख्यानं यथा,—
"समुद्रमथनादूयानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः ।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! ॥
विवाह्योद्वह मां पश्चादेष धर्म्मः सनातनः ।
तस्मादस्मद्व्यतिक्रमं न कुर्य्या मधुसूदन ! ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आग्रहवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।
स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् ।
सवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ।
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमायुक्तामानयामास धर्म्मवित् ॥
होमधूपसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम् ।
आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साब्रवीदिदम् ।
ज्येष्ठोवाच ।
नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् ।
उद्दालक उवाच ।
कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत् तद्वदस्व माम् ।
ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद्यत्रातिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
द्यूतशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्म्मम ॥
वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।
अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि अस्यतां क्षणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥
सूत उवाच ।
इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ।
तदा रुरोद करुणं भर्त्तृत्यागेन दुःखिता ।
तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
स्वामिन्मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया ।
सूत उवाच ।
लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।
अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदालक्ष्मीः स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अतः पूज्योऽश्वत्थो भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल ।
प्रत्यब्दमर्च्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहधर्म्मिणः ।
तेभ्योऽयं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १९९ अध्यायः ॥

(पापदेवता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १६५ । १ ।
"दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।"
"निर्ऋत्याः पापदेवताया दूतोऽनुचरः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

र्ऋतिः, त्रि, (निर्गता ऋतिरशुभं यस्मात् ।) निरुपद्रवः । इति धरणिः ॥ दिक्पालविशेषे, पुं । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥ स तु नैर्ऋतकोणाधिपतिः । तस्य विवरणं यथा,—

"पूर्व्वस्यान्तु सुकान्तस्य रत्नकूटाह्वयो गिरिः ।
यत्रास्ते सततं देवो निर्ऋती राक्षसेश्वरः ॥
खड्गहस्तो महाकायो वामे चर्म्मधरस्तथा ।
जटाजूटसमायुक्तः प्रांशुरञ्जनपर्व्वतोपमः ॥
द्विभुजः श्यामवर्णस्तु गर्द्दभोपरिसंस्थितः ।
प्रान्तोपान्तौ विन्दुवर्गसहितौ वादिरेव च ॥
नैर्ऋत्यं कथितं वीजं तेन तं परिपूजयेत् ।
रत्नकूटं समारुह्य निर्ऋतिं राक्षसेश्वरम् ॥
यः पूजयेद्विधानेन चण्डिकां राक्षसेश्वरीम् ।
न तस्य राक्षसेभ्योऽस्ति भयं वापि कदाचन ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेताला गणनायकाः ।
तं दृष्ट्वा पुरुषं राजन् ! सर्व्वदैव प्रविभ्यति ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

(राक्षसः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । २४ ।
"वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्तपरिवृजम् ॥"
मृत्युः । यथा, भागवते । १ । १६ । ४ ।
"स चिन्तयन्नित्थमथाशृणोद्यथा
मुनेः सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षकाख्यः ॥")

र्ऋथः, पुं, (निरन्तरं ऋच्छतीति । निर् + ऋ गतौ + "अर्त्तेर्निरि ।" उणा २ । ८ । इति थक् ।) सामवेदः । इत्युणादिकोषः । २ । १०८ ॥ (हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १४ ।
"किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे
द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ।"
"द्रोघवाचोऽनृतवाचो राक्षसास्ते तव निर्ऋथम् । निःपूर्व्वोऽर्त्तिर्हिंसायां वर्त्तते । निर्ऋथं निःशेषेणार्त्तिं हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

निरोद्धव्यं, त्रि, (नि + रुध + तव्य ।) रक्षणीयम् । (यथा, महाभारते । १२ । ८६ । १५ ।
"आश्रयाश्चोपदानाश्च प्रभूतसलिलाकराः ।
निरोद्धव्याः सदा राज्ञा चौरिणश्च मही चराः ॥")

निरोधः, पुं, (नि + रुध + घञ् ।) नाशः । (यथा, हरिवंशे । २ । ५४ ।
"उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु पार्थिव ! ।
अवयोश्च न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये नराः ॥")
रोधः । इति मेदिनी । धे, १२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १६७ ।
"निरोधाच्चेतसोऽस्माभि निवहान्यखिलान्यपि ।
आच्छादिते वरौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्गभस्तयः ॥")
निग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १४४ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६० ।
"इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥")

निर्गः, पुं, (निरन्तरं गच्छन्त्यत्रेति । निर् + गम + "अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।" इति डः ।) देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३ ॥

निर्गतः, त्रि, निःशेषेण गतः । बहिःप्राप्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८२ । १० ।
"निर्गतं सुमहत्तेजस्तच्चैक्यं समगच्छत ॥"

निर्गन्धं, त्रि, (निर्नास्ति गन्धो यत्र ।) गन्धशून्यम् । यथा, चाणक्ये । ७ ।
"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥"

निर्गन्धनं, क्ली, (निर् + गन्ध अर्द्दने + भावे ल्युट् ।) निर्ग्रन्थनम् । मारणम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

निर्गन्धपुष्पी, स्त्री, (निर्गन्धं गन्धशून्यं पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शाल्मलिशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

निर्गुणः, पुं, (निर्गता गुणा यस्मात् ।) सत्त्वरजस्तमोगुणातीतः । परमेश्वरः । यथा,—
"साकारञ्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सर्व्वाधारञ्च सर्व्वञ्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे १३ अध्यायः ॥
"गुणश्रेष्ठनिर्गुणो महान् ।" इति महाभारते । १३ । १४९ । १०३ ॥ विद्यादिशून्ये, त्रि । यथा,—
"सगुणो निर्गुणो वापि सहायो बलवत्तरः ।
तुषेणापि परिभ्रष्टस्तण्डुलो नाङ्कुरायते ॥"
इत्युद्भटः ॥
(ज्यारहिते । यथा, निर्गुणं धनुः ॥)

निर्गुण्डी, स्त्री, (निर्गता गुण्डात् गुण्डनात् । गौरादित्वात् ङीष् ।) निर्गुण्डी । इत्यमरटीकायां मधुः । २ । ४ । ६८ ॥

निर्गुण्डी, स्त्री, (निर्गतं गुण्डं वेष्टनं यस्याः । ङीष् ।) नीलशेफालिका । तत्पर्य्यायः । शेफालिका २ शेफाली ३ नीलिका ४ मलिका ५ सुवहा ६ रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सिन्दुकः २ सिन्दुवारः ३ इन्द्रसुरिषः ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ सिन्धुकः ६ सिन्धुवारः ७ इन्द्रसुरसः ८ निर्गुण्डी ९ । इति भरतः ॥ इन्द्राणी १० । इति साम्रः ॥ पौलोमी ११ शक्राणी १२ कासनाशिनी १३ । इति रत्नकोषः ॥ विसुन्धकः १४ सिन्धकम् १५ सुरसः १६ सिन्धुवारितः १७ सुरसा १८ सिन्धुवारकः १९ । इति च शब्दरत्नावली ॥ करहाटः । इति विश्वः । टे, ३६ ॥

निर्गूढ़ः, पुं, (निर्निश्चयेन गुह्यते संव्रियते आत्मा अत्रेति । निर् + गुह + अधिकरणे क्तः ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (संवृते, त्रि ॥)

निर्ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थेभ्यः श्रुत्यादिनियमेभ्यो निर्गतः ।) नग्नकः । निःस्वः । बालिशः । इति मेदिनी । थे, २० ॥ मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ १ । ७६ ॥ द्यूतकारः । इति जटाधरः ॥ त्रि, ग्रन्थेभ्यो निर्गतः । निवृत्तहृदयग्रन्थिः । यथा, भागवते । १ । ७ । १० ।
"आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ॥"
("निर्ग्रन्थाः ग्रन्थेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु ।
'यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥'
इति । "यद्वा, ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निवृत्तः क्रोधाहङ्काररूपो ग्रन्थिर्येषां ते निवृत्तहृदयग्रन्थय इत्यर्थः ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

निर्ग्रन्थकः, पुं, (निर्ग्रन्थ एव । स्वार्थे कन् ।) क्षपणः । निष्फलः । अपरिच्छदः । इति मेदिनी ॥ के, १९५ ॥

निर्ग्रन्थनं, क्ली, (निर् + ग्रथि कौटिल्ये + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

निर्ग्रन्थिकः, पुं, (निर्गतो ग्रन्थिर्हृदयग्रन्थिर्यस्य । कप् ।) क्षपणः । निपुणे क्षीणे च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

निर्घटं, क्ली, बहुमानुषसङ्कीर्णहट्टम् । इति हारावली । ७० ॥ करशून्यहट्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ घटशून्यञ्च ॥ (निर्गतो घटो यस्मादिति विग्रहे । घटशून्यदेशादौ, त्रि ॥)

निर्घण्टः, पुं, (निर् + घण्ट दीप्तौ + घञ् ।) निर्घण्टनम् । निघण्टुः । नामसंग्रहः । ग्रन्थानां सूचीति ख्यातः । यथा,—
"धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्
विश्वप्रकाशमरकोषमशेषराणान् ।
आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्
द्रव्याभिधानगणसंग्रह एष सृष्टः ॥
निर्द्दिष्टलक्षणपरीक्षणनिर्णयेन
नानाविधौषधविचारपरायणो यः ।
सोऽधीत्य यत् सकलमेनमवैति सर्व्वं
तस्मादयं जगति भाति निघण्टुराजः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

निर्घातः, पुं, (निर् + हन + घञ् ।) वायुभिहतवायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषः । यथा,—
"वायुनाभिहते वायौ गगनाच्च पतत्यधः ।
प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥"
इति शब्दमाला ॥
अपि च ।
"यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।
पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
(एतस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ३९ अध्याये ।
"पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति ।
भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहगरुतः ॥
अर्कोदयेऽधिकरणिकनृपधनियोधाङ्गनावणिग्वेश्याः ।
आप्रहरांशेऽजाविकसुपजन्याश्चूद्रपौराश्च ॥
आमध्याह्नाद्राजोपसेविनो ब्राह्मणाश्च पीड़यति ।
वैश्यजलदांस्तृतीये चौरान् प्रहरे चतुर्थे च ॥

अस्तं याते गीधान् प्रथमे यामे निहन्ति
प्रस्थानि ।
रात्रौ द्वितीययामे पिशाचसहस्राण्यपि पीडयति ॥
तुरगकरिणस्तृतीये विनिहन्त्याद्यायिनश्चतुर्थे
च ।
भैरवगर्जनशब्दे याति यतस्तां दिशं हन्ति ॥")
निर्घोषः, पुं, (निर् + घुष शब्दे + घञ् ।) शब्द-
मात्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । २३ ॥ (यथा,
रघुः । १ । ३६ ।
"स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमाश्रितौ ॥"
निर्गतो घोषो यस्येति । शब्दशून्ये, त्रि । यथा,
महाभारते । १४ । १६ । ३६ ।
"संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्ज्जने वने ।
कायमभ्यन्तरं सर्व्वमेवायः परिचिन्तयेत् ॥")
निर्ज्जनः, त्रि, (निर्गतो जनो यस्मात् ।) जन-
शून्यस्थानादिः । विजनः । इति विश्वादिशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २ । ६ । ५६ ।
"एकस्मिन् समये पाण्डुर्माद्रीं दृष्ट्वा निर्ज्जने ।
आश्रमे चातिकामार्त्तो जग्राहागतवेपथः ॥")
निर्ज्जरः, पुं, (जराया निष्क्रान्तः । निरादयः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः ।) देवः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । ८ । १८ ।
"विशन्तु निर्ज्जराः सर्व्वे कुशलं कथयन्तु वः ॥")
जरारहिते, त्रि । इति मेदिनी । रे, १७३ ॥
सुधायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्ज्जरसर्षपः, पुं, (निर्ज्जरप्रियः सर्षपः । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) देवसर्षपवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
निर्ज्जरा, स्त्री, (निर्ज्जर + टाप् ।) गुडूची । ताल-
पर्णी । इति मेदिनी । रे, १७३ ॥
निर्ज्जलः, त्रि, (निर्गतं जलं यस्मात् ।) जलशून्य-
देशादिः । इति मरुशब्दटीकायां भरतः । २ ।
१ । ५ ॥ यदुक्तम् ।
"सम्प्राप्ता दशमध्वजाद्यगतिना संमूर्च्छिता
निर्ज्जले
तुर्य्यद्वादशवद्द्वितीयमतिमन्नेकादशाभक्तनी ।
सा षष्ठी नृपपञ्चमस्य नवमभूः सप्तमीवर्ज्जिता
प्राप्नोत्यष्टमवेदगां प्रथम हे तस्यास्तृतीयो भव ॥"
इति वल्लालसेनः ॥
निर्ज्जलैकादशी, स्त्री, (निर्ज्जला एकादशी ।)
ज्येष्ठमासीयशुक्लैकादशी । यथा, पाद्मे ।
श्रीभीमसेन उवाच ।
"पितामह ! अशक्तोऽहमुपवासे करोमि किम् ।
अतो बहुफलं ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो ! ॥
श्रीव्यास उवाच ।
वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी हि या ।
ज्येष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्ज्जिता ॥
स्नाने चाचमने चैव वर्ज्जयित्वोदकं बुधः ।
उपयुञ्जीत नैवान्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
उदयादुदयं यावद्वर्ज्जयित्वा जलं बुधः ।
अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् ।
जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि ॥
भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! शृणुष्व तत् ॥
संवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्ति हि ।
तासां फलमवाप्नोति पुत्त्र ! मे नात्र संशयः ॥
इति मां केशवः प्राह शङ्खचक्रगदाधरः ॥"
किञ्च ।
"धनधान्यवहा पुण्या पुत्त्रभाग्यसुखप्रदा ।
उपोषिता नरव्याघ्र ! इति सत्यं ब्रवीमि ते ॥
यमदूता महाकायाः करालाः कामरूपिणः ।
दण्डपाशधरा रौद्रा नोपसर्पन्ति तं नरम् ॥
पीताम्बरधराः सौम्याश्चक्रहस्ता मनोजवाः ।
अन्तकाले नयन्त्येनं वैष्णवा वैष्णवीं पुरीम् ॥"
किञ्च ।
"तोयस्य नियमं यस्तु कुरुते वैष्णवोत्तमः ।
पलकोटिसुवर्णस्य यामे यामे स पुण्यभाक् ॥
स्नानं दानं जपं होमं यदस्यां कुरुते नरः ।
तत् सर्व्वञ्चाक्षयं प्राप्नमेतत् कृष्णस्य भाषितम् ॥
किंवापरेण धर्म्मेण निर्ज्जलैकादशीं नृप ! ।
उपोष्य सम्यग्विधिना वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥"
किञ्च ।
"यैः कृता भीमसेनैषा निर्ज्जलैकादशी शुभा ।
स्वकुलं तारितं सर्व्वं कुलातीतं तथा शतम् ॥
आत्मना सह तैर्नीतं वासुदेवस्य मन्दिरे ॥"
किञ्च ।
"आत्मद्रोहः कृतस्तैस्तु यैरेषा नह्युपोषिता ।
पापात्मानो दुराचारा दुष्टास्ते नात्र संशयः ॥"
किञ्च ।
"यश्चेमां शृणुयाद्भक्त्या यश्चापि परिकीर्त्तयेत् ।
उभौ तौ स्वर्गमाप्नो हि नात्र कार्य्या विचा-
रणा ॥"
अथ निर्ज्जलव्रतविधिः । यथा,—
"यथाप्राग्लिखितं कृत्वा सङ्कल्पनियमं व्रते ।
जलमादाय शक्तीयात्सङ्कल्पनेन वैष्णवः ॥
एकादश्यां निराहारो वर्ज्जयिष्यामि वै जलम् ।
केशवप्रीणनार्थाय अत्यन्तदमनेन च ॥" इति ॥
"वर्ज्जयेच्चाम्बु घोराचं विना चाचमनार्थकम् ।
विना च प्राशनं पादोदकस्याल्पमपावनम् ॥
एकादश्यां निशायान्तु नित्यपूजां विधाय हि ।
हैमीं त्रैविक्रमीं मूर्त्तिं स्नापयेत् पयआदिभिः ॥
वस्त्रादिकं समर्प्याथाभ्यर्च्च्य गन्धादिभिश्च ताम् ।
प्रकाश्य जागरं कुर्य्यात् तदग्रे नर्त्तनादिना ॥
प्रातःस्नानादि निर्व्वर्त्य तं त्रिविक्रममर्च्चयेत् ।
शक्त्याम्बुकुम्भान् विप्रेभ्यो दद्यात् गन्धाक्षत-
युतान् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"देवदेव हृषीकेश संसारार्णवतारक ! ।
जलकुम्भप्रदानेन यास्यामि परमाङ्गतिमिति ॥
दद्याच्च कनकं छत्रं वस्त्रयुग्ममुपानहौ ।
जलपात्राणि दिव्यानि विभवे सति वैष्णवः ॥
शक्त्या विप्रान् भोजयित्वा पीत्वा चाष्टकरा-
ञ्जलम्
स्वयं वानीय मौनी सन् भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
निर्ज्जितः, त्रि, (निर् + जि जये + क्तः ।) प्राप्त-
पराजयः । तत्पर्य्यायः । पराजितः २ परा-
भूतः ३ विजितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वशीकृतः । यथा,—
"ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्ज्जितचेतसा ।"
इति श्रीभागवते ।१।६। अध्यायटीकायां स्वामी ॥
निर्ज्जितेन्द्रियग्रामः, त्रि, (निर्ज्जितः पराजितः
इन्द्रियग्राम इन्द्रियसमूहो येन ।) यतिः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४४ ॥
निर्ज्जीवः, त्रि, (निर्गतो जीवो जीवात्मा यस्मात् ।)
जीवात्मरहितः । प्राणिशून्यः । यथा,—
"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता एव गरीयसी ।
चिता दहति निर्ज्जीवं चिन्ता दहति जीवितम् ॥"
इति प्राचः ।
निर्झरः, पुं, (निर्झ्याति जीर्णीभवति उच्च-
स्थानपतनादिति । निर् + झॄ + अच् ।) पर्व्वता-
वतीर्णजलप्रवाहः । इति भरतः ॥ शैल-
सम्भवो वा गिरौ जलप्रवाहः । इति मधुः ।
पर्व्वतादवेगेन पतज्जलं झोरा इति ख्यातम् ।
इति कोक्टः ॥ तत्पर्य्यायः । झरः २ । इत्य-
मरः । २।३।५ ॥ निर्झरी ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ८ ।
"सरितो निर्झरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥")
तज्जलगुणाः । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । दीपन-
त्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(यथा च ।
"शैलसानुस्रवद्वारि प्रवाहे निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तज्जलं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिकृद्वीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुपाकञ्च वातं स्यादतिपित्तलम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
सूर्य्यघोटकः । तुषानलः । इति मेदिनी ।रे,१७३ ॥
निर्झरी, स्त्री, (निर्झ्याति उच्चस्थानपातात्
जीर्णीभवतीति । निर् + झॄ + अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) निर्झरः । इति शब्दरत्नावली ।
(निर्झर उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्या इति । अच् ।
ङीष् ।) नदी । यथा,—
"जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी-
विलोलवीचिवल्लरीविराजमानमूर्द्धनि ।
धगद्धगद्धगज्ज्वलल्ललाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥"
इति रावणकृतशिवस्तोत्रम् ।
निर्झरी, [न्] पुं, (निर्झरोऽस्यास्तीति । निर्झर
+ इनिः ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निर्झरिणी, स्त्री, (निर्झरः उत्पत्तिकारणत्वेना-
स्त्यस्या इति । इनिः । ङीप् ।) नदी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१० । ६ ।

"सोऽपि तां वीक्ष्य लावण्यरत्ननिर्भरिणीं नृपः ।
कर्म्म प्राप परिष्वङ्गं त्वयाक्रान्तो सुनच्छे तत् ॥")
निर्णयः, पुं, (निर्णयनमिति । निर् + नी + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इति भावे अच् ।) अवधारणम् । तत्पर्य्यायः । निश्चयः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ३ ॥ निर्णयनम् ३ निश्चयः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५ ।
"स तानुवाच धर्म्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
अस्य सर्व्वस्य शृणुत कर्म्मयोगस्य निर्णयम् ॥")
विचारः । तत्पर्य्यायः । तर्कः २ शुद्धा ३ चर्चा ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विरोधपरिहारः । इति मिताक्षरा ॥ चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतशेषपादः । चयसला इति आरवीयभाषा ॥ डिक्री इति इङ्गरेजीयभाषा ॥ तद्विवरणं यथा । "अथ निर्णयः । तत्र नारदः ।
'यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् ॥
सभ्यैरवधृतः पश्चात् राज्ञा शास्यः स शास्त्रतः ॥'
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिशपथानां मध्येऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्येतव्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपराजयः । स्वचर्य्यावसितः कम्पस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरम् । सभ्यावधारणं सभासदां मिलितानामयं पराजित इति निर्णयं अर्हेत । स शास्त्रविधिना शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः ।
'प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।
जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥'
जयपत्रस्य लेखनप्रकारमाह स एव ।
'यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥'
कात्यायनः ।
'अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।
निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥
एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्व्वं निवेशयेत् ।
सभासदश्च ये तत्र धर्म्मशास्त्रविदस्तथा ॥'
ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्ष्यादिकं निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थितमध्यस्थाश्च इत्यादिकं सर्व्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्प्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषोत्तरलेखनं छलान्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननिषेधार्थम् । नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण पराजितस्य पुनः परिशोधितं भवेति प्रत्यवस्थानं सम्भवति । प्रमाणलेखनन्तु पुनः प्रमाणान्तरोपन्यासनिराकरणार्थम् । तदाह कात्यायनः ।
'क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्ब्बलां योऽवलम्बते ।
स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलन्तथा ॥'
निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।
'अर्थे व्यपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः ॥'
अपव्ययमानं अपलपन्तम् । कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।
'ज्ञात्वापराधं देशञ्च कालं बलमथापि वा ।
वयः कर्म्म च वित्तञ्च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत् ॥'* ।
मनुः ।
'तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन यद्भवेत् ।
कृतं तद्धर्म्मतो विद्यात् न तद्भूयो निवर्त्तयेत् ॥'
अनुशिष्टं साक्ष्यादिनिर्णीतम् । अतएव तीरितं प्राड्विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपदं पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ यत्र तु तीरितानुशिष्टयोरप्यधर्म्मकृतत्वमत्वा पराजयी पुनर्द्विगुणदण्डमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तत्र पुनर्न्यायदर्शनमाह नारदः ।
'तीरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्म्मतः ।
द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्य्यं पुनरुद्धरेत् ॥'
असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
'असाक्षिकन्तु यद्दृष्टं विमार्गेण च तीरितम् ।
असम्मतमतैर्दृष्टं पुनर्दर्शनमर्हति ॥'
असाक्षिकमित्यप्रमाणोपलक्षणम् ॥ * ॥
याज्ञवल्क्यः ।
'दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।
सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम् ॥'
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्वचर्य्यावसितानान्तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥'
साक्षिवचनेन सभ्यावधारितेन च प्राप्तावसादानां दोषदर्शने पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वव्यापारेण विरुद्धभावादिना प्राप्तावसादानान्तु नास्ति पुनर्न्यायः ॥ बृहस्पतिरपि ।
'पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण च ।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥'
मनुः ।
'बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥'
याज्ञवल्क्यः ।
'बलोपाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिर्ग्रामकृतांस्तथा ॥
मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।
असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥'
उपाधिश्छलमिति मूलपाणिः । उपाधिर्भयादिरिति विज्ञानेश्वरः । तन्मते भीतादियोजितः इत्युक्तवचनेन पौनरुक्त्यम् । बहिर्ग्रामः बहिर्देशः । मत्तो मद्यादिना । उन्मत्तो वातादिना । व्यसनी द्यूताद्यासक्तः । असम्बन्धो वादितन्नियुक्तव्यतिरिक्त उदासीनः । आदिपदात् अस्वतन्त्रदासपुत्रादेर्ग्रहणम् । तथा च नारदः ।
'स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्य्यं कुर्य्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेवाहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥
कामक्रोधाभिभूता ये भयव्यसनपीड़िताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥
तथा दासकृतं कार्य्यमकृतं परिचक्षते ।
अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्त्रेण च कृतं कार्य्यं यत् स्यादस्वच्छन्दतः पितुः ।
तदप्यकृतमेवाहुर्दासपुत्त्रौ च तौ समौ ॥'
एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयम् ।
'कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान् विचालयेत् ॥'
इति मनुवचनात् ।
कुटुम्बमवश्यं भरणीयम् । अध्यधीनः परतन्त्रः पुत्त्रदासादिः । व्यवहारमृणादिकम् । ज्यायान् स्वतन्त्रः । न विचालयेत् अनुमन्येतेत्यर्थः । तथा च नारदः ।
'स्वातन्त्र्यन्तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ्यं गुणवयःकृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्य्ये स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्त्रा दासाः परिग्रहाः ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमागतम् ।
गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ॥
बाल आषोड़शाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्व्वजः ॥'
परिग्रहाः अनुजीविप्रभृतयः । तथा च बृहस्पतिः ।
'पितृव्यभ्रातृपुत्त्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।
यद्गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हति ॥'
कात्यायनः ।
'कुटुम्बार्थमशक्तौ तु गृहीतं व्याधितेऽथवा ।
उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥
कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्य्ये च यत् कृतम् ।
एतत् सर्व्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥'
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातव्यमिति रत्नाकरः ॥ बृहस्पतिः ।
'यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनाय व्ययपालने ।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु कल्पतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्व्वं लाभालाभव्ययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत् ॥'
सम्मतस्तस्य स्वामिन इत्यर्थः ।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ अधिकरणविशेषः । यथा,—
"विषयो विषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥"
इति स्मृतिमीमांसा ॥
न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारक-

ज्ञानम्। यथा। वह्निमान् पर्व्वत इत्यादि-बोधः। इति भाषापरिच्छेदः॥ तद्धर्म्मावच्छिन्न-प्रकारत्वाद्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदका वच्छिन्नविशेष्यतामाशालिज्ञानम्। इति जग-दीशः॥

निर्णयनं, क्ली, (निर्+नी+भावे ल्युट्।) निर्णयः। इति शब्दरत्नावली॥

निर्णयपादः, पुं, (निर्णयात्मकः पादो भागविशेषः।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेषः। तस्य रूपम्। मिलितानां सभासदां पराजितोऽय-मित्यवधारणम्। इति व्यवहारतत्त्वम्॥

निर्यायनं, क्ली, (निर्+नी+णिच्+ल्युट्।) मातङ्गापाङ्गदेशः। तत्पर्य्यायः। निर्यायणम् २। इति शब्दरत्नावली॥

निर्णिक्तं, त्रि, (निर्णिज्यते शुध्यते स्मेति। निर्+णिज्+क्तः।) अपनीतमलम्। शोधितम्। इत्यमरः। ३। १। ५६॥ (यथा, चिन्तामणि-धृतस्मृतिवचनम्।

"जलदेवगृहश्चैव श्मशानं गोद्विजालयम्। निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचन॥")

निर्णीतं, त्रि, (निर्+नी+क्तः।) कृतनिर्णयः। निश्चयीकृतः। यथा,—

"निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्॥ यथा पक्केषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा॥"

इति व्यवहारतत्त्वम्॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। "निण्यम् १ सस्व: २ सनुतः ३ हिरुक् ४ प्रतीच्यम् ५ अपीच्यम् ६। इति षविनर्णीतान्तर्हितनामधेयानि।" इति वेद-निघण्टौ। ३। २५।

निर्णेजकः, पुं, (निर्णेनेक्ति निर्म्मलीकरोति वस्त्र-मिति। निर्+णिज शौचे+ण्वुल्।) रजकः। इत्यमरः। २। १०। १०॥ (यथा, मनुः। ४। २१६।

"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च। गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति॥")

निर्दटः, त्रि, परापवादरतः। दयाशून्यः। तीव्रः। मत्तः। निष्प्रयोजनः। इति शब्दरत्नावली॥

निर्दयः, त्रि, (निर्गता दया यस्मात्।) दयाशून्यः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ११। ८४।

"न प्रहर्त्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि॥"

निर्गता दया यस्मं यस्माद्वा दया तिरोहिता इत्यर्थः। अदयार्थः। यथा, मनुः। ६। २३६।

"ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः। निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम्॥")

निर्दरं, क्ली, (निर्+दॄ+अप्।) निर्भरम्। (निर्गतो दरश्छिद्रं यस्मात्।) सारम्। त्रि, कठि-नम्। (यथा, रामायणे। २। ८५। १६।

"आनर्निर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना॥") अभये च त्रि। इति मेदिनी। रे, १७५॥

(निर्दीर्य्यते विदीर्य्यते पतनभयमस्मिन्निति। निर्+दॄ विदारे+अप्। निर्भरः। इति काश्चित्॥ निर्नास्ति दरो भयो यस्येति निर्भये, त्रि॥)

निर्दहनः, पुं, (नितरां दहतीति। निर्+दह+ल्युः।) भल्लातकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (भल्लातकशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम्॥ निर्नास्ति दहनो वह्निर्येन।) अग्निशून्यश्च॥

निर्दहनी, स्त्री, (निर्गतं दहनं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥ (यथा,

"मुस्तं वचा तिक्तकरोहिणीच तथाभयां निर्दहनीञ्च तुल्याम्। पिबेच्च गोमूत्रयुतां कषोत्थीं मूले तथामस्य च पाचनार्थम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मूलाधिकारे॥)

निर्दिग्धः, त्रि, (निर्+दिह+क्तः।) बली। मांसलः। इति हेमचन्द्रः। ३। ११३॥

निर्दिष्टः, त्रि, (निर्+दिश+क्तः।) निश्चितः। यथा,—

"निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा। अपेक्षितक्रियञ्चैव त्रिधापादानमिष्यते॥"

इति रामतर्कवागीशः॥

(आदिष्टः। यथा, रघुः। १। ९५।

"निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः॥")

निर्देशः, पुं, (निर्+दिश+भावे घञ्।) आज्ञा। इत्यमरः। २। ८। २५॥ (यथा, भागवते। ६। १। ३८॥

"यूयं वै धर्म्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः। ब्रूत धर्म्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्म्मस्य लक्षणम्॥") कथनम्। (यथा, गीतायाम्। १७। २३।

"ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः॥") उपान्तः। इति मेदिनी। शे, २३॥

निर्देष्टा, [ऋ] त्रि, (निर्दिशतीति। निर्+दिश+तृच्।) निर्देशकर्त्ता। यथा, "तथाहि अर्थी नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्देष्टा तत्प्रतिपक्ष-सद्भाववादी प्रत्यर्थी।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये साक्षिप्रकरणम्॥

निर्दोषः, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात्।) दोष-रहितः। यथा,—

"निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति। स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु॥"

इति मिताक्षरा॥

निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात्।) जरद्गवः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धनशून्ये, त्रि। यथा,—

"अकुलीनोऽपि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम्। शशिवस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते॥"

इति चाणक्ये। ८२॥

निर्धर्म्मः, त्रि, (निर्गतो धर्म्मो यस्मात्।) धर्म्म-रहितः। यथा,—

"महापराधे निर्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते। नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्ज्जयेत्॥"

इति मिताक्षरा॥

निर्धारः, पुं, (निर्धियते ऽनेनेति। निर्+धृ+घञ्।) निश्चयः। "जातिगुणक्रियाभिः उत्कर्षे व्यापकत्वेन वा सजातीयात् पृथक्करणम्। यथा। मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां कृष्णा बहुक्षीरा। अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः।" इति दुर्गादासः॥ धारयञ्चितञ्च॥

निर्धारणं, क्ली, (निर्धार्य्यते इति। निर्+धृ+णिच्+भावे ल्युट्।) निश्चयः। निर्धारः। यथा निर्द्धारणे षष्ठ्याः समासो न स्यादिति दुर्गा-दासः॥

निर्धारितं, त्रि, (निर्धार्य्यते स्थिरीक्रियते इति। निर्+धृ+णिच्+कर्म्मणि क्तः।) कृत-निश्चयः। यथा। "किन्त्वनिर्धारितेकालानेकल-विशेषस्य।" इति विजयरक्षितः॥

निर्धार्य्यं, त्रि, (निर्ध्रियते इति। निर्+धृ+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्। धारि+ण्यत् वा।) निर्धारणीयम्। निर्धारि-तव्यम्। निर्भयकर्म्मकर्त्ता। इति विशेष्यनिघ्न निर्वर्ग्गशब्दटीकायां रमानाथः॥

निर्धूतं, त्रि, (निर्+धू+क्तः।) खण्डितम्। (यथा, मार्कण्डेये। ८५। ७४।

"केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि॥") परित्यक्तम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

"नित्यं निर्धूतबुद्धिं प्रबलरिपुभयं वित्तनाशञ्च जीवः॥"

(निरस्तम्। यथा, अध्यात्मरामायणे। १। ३।

"पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतसः शृण्वन्ति चाध्यात्मकसंज्ञितं शुभम्। रामायणं सर्व्वपुराणसम्मतं निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते॥")

भर्त्सितम्। यथा, रामायणे। ४। ८। ३२।

"पुराहं वालिना राम! राज्यात् स्वाद-वरोपितः। परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा॥")

निर्धौतं, त्रि, (निर्+धाव+कर्म्मणि क्तः। "च्छ्वोः शूडनुनासिके च।" ६। ४। १९। इति वकारस्योठादेशः। "एत्येधत्यूठ्सु।" ६।१।८९। इति वृद्धिः।) प्रक्षालितम्। यथा,—

"तस्यां पाटलपाणिजाङ्कितमुरो निद्राकषाये दृशौ निर्धौतोऽधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्द्धजाः॥"

इति श्रीजयदेवः॥

निर्बन्धः, पुं, (निर्+बन्ध+भावे घञ्।) अभि-निवेशः। निबन्धोऽपि पाठः। इति हेमचन्द्रः। ६। १३६॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २८।

"स विदित्वाथ भार्य्यायास्तं निर्बन्धं विकर्म्मणि। नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह॥") अभिलषितप्राप्तौ भूयो यत्नः। (यथा, कुमारसम्भवे। ५। ६६।

"अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः॥")

ज्ञानम्। यथा। वह्निमान् पर्व्वत इत्यादि-बोधः। इति भाषापरिच्छेदः॥ तद्धर्म्मावच्छिन्न-प्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदका-वच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम्। इति जग-दीशः॥

निर्णयनं, क्ली, (निर्+नी+भावे ल्युट्।) निर्णयः। इति शब्दरत्नावली॥

निर्णयपादः, पुं, (निर्णयात्मकः पादो भागविशेषः।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेषः। तस्य रूपम्। मिथिलानां सभासदां पराजितोऽय-मित्यवधारणम्। इति व्यवहारतत्त्वम्॥

निर्णायनं, क्ली, (निर्+नी+णिच्+ल्युट्।) मातङ्गापाङ्गदेशः। तत्पर्य्यायः। निर्याणम् २। इति शब्दरत्नावली॥

निर्णिक्तं, त्रि, (निर्णिज्यते शुध्यते स्मेति। निर्+णिज्+क्तः।) अपनीतमलम्। शोधितम्। इत्यमरः। ३। १। ५६॥ (यथा, चिन्तामणि-धृतस्मृतिवचनम्।

"बलदेवस्य चैव स्नपनं गोद्विजालयम्।
निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचन॥")

निर्णीतं, त्रि, (निर्+नी+क्तः।) कृतनिर्णयः। निश्चयीकृतः। यथा,—

"निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्॥
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा॥"

इति व्यवहारतत्त्वम्॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। "निश्चयम् १ सत्त्वः २ सत्यतः ३ निष्क् ४ प्रतीच्यम् ५ अपीच्यम् ६। इति षनिर्णीतान्तर्हितनामधेयानि।" इति वेद-निघण्टौ। ३। २५॥

निर्णेजकः, पुं, (निर्णेनेक्ति निर्म्मलीकरोति वस्त्र-मिति। निर्+णिज शौचे+ण्वुल्।) रजकः। इत्यमरः। २। १०। १०॥ (यथा, मनुः। ४। २१६।

"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति॥")

निर्द्दटः, त्रि, परापवादरक्तः। दयाशून्यः। तीव्रः। मत्तः। निष्प्रयोजनः। इति शब्दरत्नावली॥

निर्द्दयः, त्रि, (निर्गता दया यस्मात्।) दयाशून्यः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ११। ८४।

"न प्रहर्त्तुमलमस्मि निर्द्दयं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि॥"

निर्गता दया यस्मै यस्मादिव दया तिरोहिता इत्यर्थः। अदयार्हः। यथा, मनुः। ६। २३६।

"ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः।
निर्द्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम्॥")

निर्द्दरं, क्ली. (निर्+दॄ+अप्।) निर्भरम्। (निर्गतो दरश्छिद्रं यस्मात्।) सारम्। त्रि, कठि-नम्। (यथा, रामायणे। २। ७५। १६।

"ध्याननिर्द्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना॥")

अपचये च त्रि। इति मेदिनी। रे, १७५॥

(निर्दीर्य्यति विदीर्य्यति पतत्यस्मादिति। निर्+दॄ विदारे+अप्। निर्भरः। इति कश्चित्॥ निर्गतो दरो भयो यस्येति निर्भये, त्रि॥)

निर्द्दहनः, पुं, (नितरां दहतीति। निर्+दह+ल्युः।) भल्लातकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (भल्लातकशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम्॥ निर्गाढं दहनो वह्निर्यस्य।) अग्निशून्यश्च॥

निर्द्दहनी, स्त्री, (निर्गतं दहनं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥ (यथा,

"सुखं यथा तिलकरोषिषीन्द्र
तथाभयां निर्द्दहनीच तुल्याम्।
पिबेच्च गोमूत्रयुतां कपोत्थ्यं
मूले तथामस्य च पाचनार्थम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मूलाधिकारे॥)

निर्द्दिग्धः, त्रि, (निर्+दिह+क्तः।) बली। मांसलः। इति हेमचन्द्रः। ३। ११२॥

निर्द्दिष्टः, त्रि, (निर्+दिश+क्तः।) निश्चितः। यथा,—

"निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चेव निधापादानमिष्यते॥"

इति रामतर्कवागीशः॥

(आदिष्टः। यथा, रघुः। १। ९५।

"निर्द्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः॥"

निर्द्देशः, पुं, (निर्+दिश+भावे घञ्।) आज्ञा। इत्यमरः। २। ८। २५॥ (यथा, भागवते। ६। १। ३८॥

"यूयं वै धर्म्मराजस्य यदि निर्द्देशकारिणः।
ब्रूत धर्म्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्म्मस्य लक्षणम्॥")

कथनम्। (यथा, गीतायाम्। १७। २३।

"ॐ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः॥")

उपान्तः। इति मेदिनी। शे, २३॥

निर्द्देष्टृ, [ऋ] त्रि, (निर्दिशतीति। निर्+दिश+तृच्।) निर्द्देशकर्त्ता। यथा, "तथाहि अर्थी नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्द्देष्टा तत्प्रतिपक्ष-स्तदभाववादी प्रत्यर्थी॥" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये साक्षीप्रकरणम्॥

निर्द्दोषः, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात्।) दोष-रहितः। यथा,—

"निर्द्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति।
स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु॥"

इति मिताक्षरा॥

निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात्।) जरद्गवः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धनशून्ये, त्रि। यथा,—

"ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम्।
शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते॥"

इति चाणक्ये। ८२॥

निर्धर्म्मः, त्रि, (निर्गतो धर्म्मो यस्मात्।) धर्म्म-रहितः। यथा,—

"महापराधे निर्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते।
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्ज्जयेत्॥"

इति मिताक्षरा॥

निर्धारः, पुं, (निर्ध्रियतेऽनेनेति। निर्+धृ+घञ्।) निश्चयः। "जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं" [partly cut off: जातिगुणक्रियाणां उत्कर्षेणापकर्षेण वा सजातीयात् पृथक्करणम्।] यथा। मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां कृष्णा बहुक्षीरा। अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः। इति दुर्गादासः॥ धारणञ्च॥

निर्धारणं, क्ली, (निर्धार्य्यते इति। निर्+धृ+णिच्+भावे ल्युट्।) निश्चयः। निर्धारः। यथा निर्धारणं यस्याः समासो न स्यादिति दुर्गा-दासः॥

निर्धारितं, त्रि, (निर्धार्य्यते स्थिरीक्रियते इति निर्+धृ+णिच्+कर्म्मणि क्तः।) कृत-निश्चयः। यथा। "किन्वनिर्धारितैकत्वानेकत्व-विशेषस्य।" इति विजयरक्षितः॥

निर्धार्य्यं, त्रि, (निर्ध्रियते इति। निर्+धृ+ "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्। धारि+यत् वा।) निर्धारणीयम्। निर्धारि-तव्यम्। निर्भयकर्म्मकर्त्ता। इति विशिष्टनिर्द्दि-निर्वाच्यशब्दटीकायां रमानाथः॥

निर्धूतं, त्रि, (निर्+धू+क्तः।) खण्डितम्। (यथा, मार्कण्डेये। ८५। ७४।

"केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि॥")

परित्यक्तम्। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।

"नित्यं निर्धूतबुद्धिं प्रबलरिपुभयं वित्तनाशञ्च

जीवः॥"

(निरस्तम्। यथा, अध्यात्मरामायणे। १। ३।

"पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतसः
शृण्वन्ति चाध्यात्मकसंज्ञितं शुभम्।
रामायणं सर्व्वपुराणसम्मतं
निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते॥")

भर्त्सितम्। यथा, रामायणे। ४। ८। ३२।

"पुराहं वालिना राम! राज्यात् स्वाद-
वरोपितः।

परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा॥")

निर्धौतं, त्रि, (निर्+धाव+कर्म्मणि क्तः। "च्छ्वोः शूडनुनासिके च।" ६। ४। १९। इति वकारस्योठादेशः। "एत्येधत्यूठ्सु।" ६।१।८९। इति वृद्धिः।) प्रक्षालितम्। यथा,—

"तस्याः पाटलपाणिजाङ्कितमुरो निद्राकषाये दृशौ

निर्धौतोऽधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो

मूर्द्धजाः॥"

इति श्रीजयदेवः॥

निर्बन्धः, पुं, (निर्+बन्ध+भावे घञ्।) अभि-निवेशः। निबन्धोऽपि पाठः। इति हेमचन्द्रः। ६। १३६॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २९।

"स विदित्वाथ भार्य्यायास्तं निर्बन्धं विकर्म्मणि।
नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह॥")

अभिलषितप्राप्तौ भूयो यत्नः। (यथा, च कुमारसम्भवे। ५। ६६।

"अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः॥")

शमुग्रहः। शिम्बूर्णा स्त्रिच्छाविशेषः।
ः इति ख्यातः। इति केचित्। इति
हटीकायां भरतः॥
स्त्री, (निर्+वर्ह+भावे ल्युट्।)
म्। मारणम्। इत्यमरटीकायां नील-
।
, (निर्+भट्+अच्।) दृढ़ः। इति
शब्दोषः॥
, (निर्गतं भयं यस्य यस्माद्वा।) भय-
। तत्पर्य्यायः। अजानेयः २। इति
शेषः॥ (यथा, हरिवंशे।८३।११।
: स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ।
ावाधि यौ मौढ्यादुपायेते निर्भया-
वुभौ॥"
मनुपुत्रे। यथा, हरिवंशे। ७।८३।
: चत्वहिश्च सुतपा निर्भयो दृढ़ः।
ते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे॥")
ी, (निःशेषेण भरो भरणं यत्र।)
ः। (यथा, गीतगोविन्दे। १।४६।
ासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवा-
परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया।
इदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-
ाटचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः
पातु वः॥")
त्रि। इत्यमरः। ३।४।२॥ (यथा,
।६।१८।२०।
माहौप्रगवी प्रेमनिर्भरया गिरा॥")
स्त्री, (नितरां भर्त्सनम्। निर्+भर्त्स
।) खलीकारः। अवक्तकाम्। इति
। ने, १८६॥ भर्त्सनञ्च॥ (यथा,
रते। ३।३०४।५।
"समापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा।
स्य पृथा राजन्! न चकाराप्रियन्तदा॥")
, त्रि, (निर्+भर्त्स+क्त।) कृत-
ानः। तत्पर्य्यायः। निन्दितः२ धिक्कृतः ३
ः ४। इति जटाधरः॥ (यथा,
म्भवे। ३।५३।
अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्॥")
त्रि, (निर्गतं भाग्यं यस्य।) भाग्य-
। यथा, "मन्दाव्यापटुनिर्भाग्या मन्दाः
इत्यमरः। ३।३।१४॥
, (निर्गतो मदो दानवारि गर्व्वो वा
।) कालवशान्निर्गलितमदहस्ती। तत्-
। उद्वान्तः २। इत्यमरः। २।८।३६॥
, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३।
६।
र्वत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम्।
दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन्॥")
स्त्री, (निर्गतं मध्यं यस्याः। सूक्ष्ममध्य-
स्यास्तथात्वम्।) नलिका। इति भाव-
॥ (नलिकाशब्देऽस्या विवृतिविशेषो
।)

निर्म्मन्थ्यदारु, क्ली, (निर्म्मन्थ्यं मथनार्थं घर्षणीयं दारु।) अरणिः। वह्नेरुत्पादनार्थं घर्षणीयकाष्ठम्। इत्यमरः। २।७।१६॥

निर्म्मलं, क्ली, (निर्गतं मलमस्मात्।) निर्म्माल्यम्। अभ्रकम्। त्रि, मलहीने। इति मेदिनी। ले, १०२॥ (यथा, महाभारते। ३।६५।४।
"निर्म्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम्॥"
निष्पापे। यथा, मनुः। ८।३१८।
"राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः।
निर्म्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥"
यथा, देवीभागवते। १।१८।३७।
"मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारणं द्विज!।
जाते तु निर्म्मले ह्यस्मिन् सर्व्वं भवति निर्म्मलम्॥")

निर्म्मलोपलः, पुं, (निर्म्मलः विशुद्धः उपलः।) स्फटिकः। इति राजनिर्घण्टः॥

निर्म्माणं, क्ली, (निर्म्मीयते इति। निर्+मा ल्युट्।) निर्म्मितिः। (यथा, भागवते। २। ५।३२।
"यदेतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः।
यदायतननिर्म्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम!॥")
सारः। समञ्जसम्। इति मेदिनी। णे, ५८॥

निर्म्माल्यं, क्ली, (निर्+मल+ण्यत्।) देवोच्छिष्टद्रव्यम्। देवस्वत्वनिवृत्तिविशिष्टं देवदत्तं वस्तु। यथा,—
"अर्व्वाक् विसर्ज्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्व्वमुच्यते।
विसर्ज्जिते जगन्नाथे निर्म्माल्यं भवति क्षणात्॥"
इति गरुड़पुराणम्॥*॥
तस्य स्थापनं चेपणञ्च यथा। "ऐशान्यां मण्डलं कृत्वा निर्म्माल्यशेषं दद्यादिति। वैष्णवे तु ॐ विश्वक्सेनाय नमः। शक्तौ तु ॐशेषिकायै नमः। शिवे ॐचण्डेश्वराय नमः। सूर्य्ये ॐ तेजश्चण्डाय नमः। गणेशे ॐउच्छिष्टगणेशाय नमः। कालिकादौ ॐउच्छिष्टचाण्डालिन्यै नमः। तथा च विद्यानन्दनिबन्धे।
'सूर्य्ये गणपतावुग्रे शाक्ते शैवेऽथ वैष्णवे।
तेजश्चण्डमथोच्छिष्टमुच्छिष्टपूर्व्विकाम्॥
चाण्डालीं शेषिकां चण्डं विश्वक्सेनं क्रमाद्यजेत्॥'
सोऽपि गणेशः।
'हृदये च वह्निर्देवीं समर्प्य विधिवत्ततः।
निर्म्माल्यञ्च शुचौ देशे नैवेद्यं भक्षयेत् सुधीः॥'
तन्त्रान्तरे।
निर्म्माल्यं शिरसा धार्य्यं सर्व्वाङ्गे चानुलेपनम्।
नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तशालिने॥"
इति तन्त्रसारः॥ * ॥
"उदके तदभावे वा निर्म्माल्यं तच्च संत्यजेत्॥"
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः॥
निर्म्माल्यकालो यथा,—
"मणिमुक्तासुवर्णानां देवदत्तानि यानि च।
न निर्म्माल्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च॥
पटी शाटी च वस्त्रार्थं नैवेद्यं दत्तमात्रकः।
मोदकं प्रहरञ्चैव यामार्द्धेन महेश्वरि!॥
पत्रकञ्च दिनार्द्धञ्च मुक्तकञ्चाण्डकः स्मृतम्
यावदन्नं भवेदुष्णं परमान्नन्तथैव च॥"
इत्येकादशीतत्त्वे योगिनीतन्त्रम्॥
शिवनिर्म्माल्ये विशेषो यथा, स्कान्दे।
"निर्म्माल्यं यो हि मे भक्त्या शिरसा धारयिष्यति।
अशुचिर्भिन्नमर्य्यादो नरः पापसमन्वितः।
नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च जायते॥
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत्।
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते!॥
शुचिः स्नानादिनेति शेषः। एवञ्च स्पृष्ट्वा वस्त्रं निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिरिति कालिकापुराणं अशुचिविषयम्॥ अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः। चण्डप्रसादपरिशिष्टम्।
अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम्॥"
इति तिथितत्त्वम्॥
तस्य उत्तारणकालो यथा,—
अथ निर्म्माल्योत्तारणम्। आह्निकतत्त्वे।
"प्रातःकाले सदा कुर्य्यान्निर्म्माल्योत्तारणं बुधः।
ऋषिताः पशवो वृक्षाः कन्यका च रजस्वला॥
देवता च सनिर्म्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥
नारसिंहे श्रीयमोक्तौ।
देवमाल्यापनयनं देवागारे समूहनम्।
स्नापनं सर्व्वदेवानां गोप्रदानसमं स्मृतम्॥
नारदपञ्चरात्रे।
यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं
निर्म्माल्यमीशस्य निराकरोति।
न तस्य दुःखं न दरिद्रता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम्॥
अरुणोदयवेलायां निर्म्माल्यं शस्यतां व्रजेत्।
प्रातस्तु स्नानकाशूल्यं घटिकामात्रयोगतः॥
अतिशूल्यं विजानीयात्ततो वज्रप्रहारवत्।
अरुणोदयवेलायां शूल्यं तत् क्षमते हरिः॥
घटिकायामतिक्रान्तौ क्षुद्रं पातकमावहेत्।
मुहूर्त्ते समतिक्रान्ते पूर्णं पातकमुच्यते॥
अतिपातकमेव स्यात् घटिकानां चतुष्टये।
मुहूर्त्तत्रितये पूर्णे महापातकमुच्यते॥
ततः परं ब्रह्मवधो महापातकपञ्चकम्।'
प्रहरे पूर्णतां याति प्रायश्चित्तं ततो न हि॥
निर्म्माल्यस्य विलम्बे तु प्रायश्चित्तमथोच्यते।
अतिक्रान्ते मुहूर्त्तार्द्धे सहस्रं जपमाचरेत्॥
पूर्णे मुहूर्त्ते सञ्जाते सहस्रं द्वाहमुच्यते॥
सहस्रत्रितयं कुर्य्यात् घटिकानां चतुष्टये।
मुहूर्त्तत्रितयेऽतीते अयुतं जपमाचरेत्॥
प्रहरे पूर्णतां याति पुरश्चरणमुच्यते।
प्रहरे समतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः॥

निर्म्माल्या, स्त्री, (निर्म्मल्यते इति। निर्+मल+ण्यत्। ततष्टाप्।) पृक्का। इति शब्दरत्नावली॥

निर्म्मितं, त्रि, (निर्+मा+क्तः।) कृतनिर्म्माणम्। गठितम्। रचितम्। यथा, सिद्धान्तमुक्तावल्याम्।

"निजनिर्म्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिर-
न्तनोक्तिभिः।
विशदीकरवाणि कौतुकात् ननु राजीवदया-
वशंवदः॥"

निर्म्मितिः, स्त्री, (निर् + मा + क्तिन्।) निर्म्मा-
णम्। गठनम्। रचनम्। यथा,—
"नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्य-
परतन्त्राम्।
नवरसरुचिरां निर्म्मितिमादधती भारती कवे-
र्ज्जयति॥"
इति काव्यप्रकाशः॥

निर्म्मुक्तः, पुं, (निर् + मुच् + क्तः।) मुक्तकञ्चुकः।
अचिरात् त्यक्तत्वक् सर्पः। इत्यमरः।१।८।६॥
त्यक्तसंयोगे, त्रि। इति मेदिनी। ते, ११७॥
(यथा, देवीभागवते। ३। ८। २०।
"रागद्वेषाद्विनिर्म्मुक्तः कामक्रोधसमावृतः।
पुनरेव गृहं प्राप्तो यथा पूर्व्वं तथा स्थितः॥")

निर्म्मुटं, स्त्री, (निर्म्मुटति आक्षिपतीति। निर् +
मुट आक्षेपे + कः।) करमूलचक्रः। तत्-
पर्य्यायः। पण्याजिरम् २ चत्वरम् ३। इति
शब्दरत्नावलीत्रिकाण्डशेषौ॥

निर्म्मुटः, पुं, (निर् + मुट + "इगुपधेति।" ३।
१।१३५। इति कः।) वनस्पतिः। अपुष्प-
वृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्य्यः। खर्परः।
इति हारावली। २५५॥

निर्म्मोकः, पुं, (नितरां मुच्यते इति। निर् +
मुच् + घञ्।) सर्पत्वक्। तत्पर्य्यायः। अहि-
कोषः २ निर्ल्लयनी ३ कञ्चुकः ४। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३८१॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम्। ३९८।
"निजगात्रनिर्व्विशेषव्यापितमपि सारमखिल-
मादाय।
निर्म्मोकञ्च भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषञ्च वारवधूः॥"
त्वङ्मात्रम्। यथा, महाभारते। १३। १४९।
१०१।
"मृगनिर्म्मोकवसना चीरवल्कलवाससः।
निर्द्वन्द्वाः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः॥"
भावे घञ्।) मोचनम्। आकाशः। सन्नाहः।
इति मेदिनी। के, १११॥ (सावर्णिमनोः
पुत्रविशेषः। यथा, भागवते। ८। १३। ११।
"अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः।
निर्म्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप।॥")

निर्म्मोक्षः, पुं, (नितरां मोक्षः।) त्यागः। इति
नानार्थवर्गशब्दार्थे अमरः॥ (यथा, रघुः।
१०। २।
"न चोपलेभे पूर्व्वेषामृणनिर्म्मोक्षसाधनम्।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोऽप-
हम्॥")

निर्यन्त्रणं, त्रि, (निर् + यन्त्र + ल्युट्।) अबाधम्।
निरर्गलम्। उच्छृङ्खलम्। इति जटाधरः॥
(यन्त्रणाशून्यम्। यथा, सुश्रुते। १। ४४।
"ततः खादेदुष्णतोयसेवी निर्यन्त्रणाशिने॥")

निर्याणं, स्त्री, (निर्याति निर्गच्छति मदोऽनेनेति।)
निर् + या + करणे ल्युट्।) गजापाङ्गदेशः।
(यथा, माघे। ५। ४१।
"प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
क्रीड़न्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा।
किञ्जल्कव्यवहितताम्रदानलेखै-"
निर्याणैनिर्यदरुणं चलितं निषादी॥")
मोक्षः। अध्वनिर्गमः। इति मेदिनी। णे,५७॥
(यथा, महाभारते। ११। ५५। ६।
"निर्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया॥"
पशुपादबन्धनरज्जुः। इति वैजयन्ती॥ यथा,
माघे। १२। ४१।
"निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः॥")

निर्यातनं, स्त्री, (निर् + यत + णिच् + ल्युट्।)
वैरशुद्धिः। शत्रुप्रतीकारः। (यथा, हरि-
वंशे। १७७। ४७।
"तत्रानिरुद्धहरणं कृतं मघवता स्वयम्।
न शक्यस्य भवेच्छक्तिर्म्मैरनिर्यातनं प्रति॥")
दानम्। त्यागः। न्यासार्पणम्। न्यस्तद्रव्यस्य
समर्पणम्। इत्यमरः। ३। ३। ११६॥ ऋणादि-
शुद्धिः। इति भरतः॥ मारणम्। इति हेम-
चन्द्रः। ३। ४६८॥

निर्यामः, पुं, (निर्यम्यतेऽनेनेति। निर् + यम +
घञ्।) पोतवाहः। इति हेमचन्द्रः।३।५४०॥

निर्यासः, पुं, (निर् + यस + घञ्।) कषायः।
क्वाथः। इति शब्दमाला॥ वृक्षादिक्षीरम्।
आटा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेष्टकः २।
इति रत्नमाला॥ (यथा, मनुः। ५। ६।
"लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा।
शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्॥"
अर्द्धर्चादित्वात् क्लीवेऽपि दृश्यते॥ *॥
क्वचित् स्वरसोऽपि वाच्यः। यथा, वैद्यकचिकि-
त्सासंग्रहे दलीकन्दघृते।
"कदलीकन्दनिर्यासे तत्समगततुला पचेत्।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥")

निर्युक्तिकं, त्रि, (निर्गता युक्तिर्यस्मात्। कप्।)
युक्तिरहितम्। यथा। "नहि क्रियारहितं वाक्य-
मस्तीति प्राचां प्रवादो निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः।"
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

निर्यूषः, पुं, (नितरां यूषः।) निर्यासः। इति
शब्दमाला॥

निर्यूहः, पुं, शेखरम्। आपीड़म्। द्वारम्।
निर्यासः। क्वाथरसः। (यथास्य पर्य्यायो वैद्यक-
रत्नमालायाम्॥ "क्वाथः कषायो निर्यूहः॥")
नागदन्तः। अवलम्बनार्थं गेहादिभित्तिनिर्गतं
काष्ठद्वयम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥

निर्लज्जः, त्रि, (निर्गतं लज्जा यस्मात्।) लज्जा-
हीनः। तत्पर्य्यायः। पाण्डुरपृष्ठः २। इति
हेमचन्द्रः। ३। १०१॥ (यथा, गौः रामा-
यणे। २। ११८। ५।
"निर्लज्जश्चो लज्जावान् दुःशीलः शील-
वानपि॥")

निर्लिप्तः, पुं, (निर् + लिप + क्तः।) श्रीकृष्णः।
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्याये।
"निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः॥"
लेपरहिते, त्रि॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।२।२।४६।
"निर्गुणा च निराकारा निर्लिप्तात्मस्वरू-
पिणी॥")

निर्लेपः, त्रि, (निर्गतो लेपो यस्मात्।) लेप-
शून्यः। आसङ्गरहितः। यथा,—
"निर्लेपः कृपमञ्जली मृगदृशां हारावली
निर्गुणा
नैवाम्भोरुहमञ्जनेन रहितं नीरागमोष्ठाधरम्।
इत्यानन्दचम्पूग्रन्थे विंशतिस्तवकः।
पापशून्यः। यथा, "लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेप
स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः।" इति कुसुमा
ञ्जलिः॥

निर्ल्लयनी, स्त्री, (नितरां लीयते संलीनो भवति
अहिरस्यामिति। निर् + ली + ल्युट्। पृषो
दरादित्वात् वागमः।) कञ्चुकः। सर्पत्वक्
इति हेमचन्द्रः। ४। ३८१॥

निर्व्वचनं, स्त्री, (निर् + वच + भावे ल्युट्।
निरुक्तिः। निश्चयकथनम्। यथा, श्रीभागवते
८। २०। ३७।
"नामनिर्व्वचनं तस्य श्लोकमेकं सुरा जगुः॥"
(प्रशंसा। यथा, महाभारते। १।१०८।२३।
"प्रनष्टं शास्त्रगोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम्।
ततो निर्व्वचनं लोके सर्व्वराष्ट्रेष्ववर्त्तत॥"
निर्गतं वचनं यत्र। तूष्णीम्। यथा, कुमारे
७। १९।
"पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्व्वम्।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
र्माल्येन तां निर्व्वचनं जघान॥"
वाच्यातीते, त्रि। यथा, महाभारते।३।१९९।१६।
"येषां तड़ागानि महोदकानि
वाप्यश्च कूप्याश्च प्रतिश्रयाश्च।
अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्व्वचना भवन्ति॥")

निर्व्वपणं, स्त्री, (निर् + वप + भावे ल्युट्।)
दानम्। इत्यमरः। २। ७। ३०॥ (यथा,
मनुः। ३। २४८।
"अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुतैः॥"
पिण्डदानम्। यथा, तत्रैव। ३। २६०।
"एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत्॥"
यथा च गौः रामायणे। ६। १०८। ४२।
"एषा मन्दाकिनी पुण्या नदी सुविमलोदका।
पितुर्निर्व्वपणं यत्र मया लक्ष्मण ते कृतम्॥"
पिण्डः। यथा, महाभारते। १३। ८४। १४।
"तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्व्वकर्म्म समाहितः।
दातुं निर्व्वपणं सम्यक् यथावदहमारभम्॥"
अन्नादिसंविभागः। इति श्रीधरस्वामी। यथा,
भागवते। ५। १२। १२।
"रहूगणैतत् तपसा न याति
न चेज्यया निर्व्वपणाद्गृहाद् वा॥")

निर्व्वर्णनं, क्ली, (निर् + वर्ण + "सत्यापपाशेति ।" ३ । १ । २५ । इति णिच् + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥

निर्व्वहणं, क्ली स्त्री, (निर् + वह + भावे ल्युट् ।) निष्ठा । इत्यमरः । १ । ७ । १५ ॥ तत्तु प्रक्रान्ताभिनयनिर्व्वाहः । किंवा नाटके पञ्च सन्धयो भवन्ति । यथा,—

"मुखं प्रतिमुखञ्चैव गर्भो विमर्ष एव च ।
तथा निर्व्वहणञ्चेति नाटके पञ्च सन्धयः ॥"

तत्र पञ्चमस्य सन्धेः संज्ञाद्वयमिदम् । इति भरतः ॥ मुकुटस्तु द्वे पञ्चमसन्धिसमाप्तौ । प्रस्तुतकथासमाप्ताविति यावत् । यथैतद्गुरुक्तौ शब्दार्णवः । निर्व्वहणन्तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने । प्रक्रान्तकथानिर्व्वाहः । इति मधुमाधवादयः ॥

निर्व्वाणं, क्ली, (निर् + वा गमने + क्तः । तस्य नः ।) अस्तगमनम् । निर्वृतिः । गजमज्जनम् । (यथा, रघुः । १ । ७१ ।

"असह्यपीड़ं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुन्तुदमिवालानमनिर्व्वाणस्य दन्तिनः ॥")

सङ्गमः । अपवर्गः । इति मेदिनी । णे, ५८ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । ३५ ।

"मुक्ताश्रयं यर्हि निर्व्विषयं विरक्तं
निर्व्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्च्चिः ॥")

विश्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (समाप्तिः । यथा, भागवते । १ । ६ । २९ ।

"आरब्धकर्म्मनिर्व्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः ॥")

निश्चलम् । शून्यम् । विद्योपदेशनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ नाभिदेशे जप्यप्रणवपुटितमातृकापुटितमूलमन्त्रम् । यथा,—

"कुण्डलीं मूर्द्ध्नि संजप्य हृदि सेतुं विचिन्तयेत् ।
महासेतुं विशुद्धे तु षोड़शारे समुच्चरेत् ॥
मणिपूरे तु निर्व्वाणं महाकुण्डलिनीमधः ।
स्वाधिष्ठाने कामबीजं राकिणी मूर्द्ध्नि संस्थितम् ।
विचिन्त्य विधिवद्देवि ! मूलाधारान्तिकाम्बिके ! ॥
विशुद्धान्तं स्मरेद्देवि ! विद्युत्स्फुरतनीयसीम् ।
देवीस्थानं द्विजिह्वान्तं मन्त्रमूलाहृतं मुहुः ॥"

निर्व्वाणं यथा,—

"अथ वक्ष्यामि निर्व्वाणं शृणु सावहितानघे ! ।
प्रणवं पूर्व्वमुच्चार्य्य मातृकाद्यं समुच्चरेत् ॥
मातृकान्तं समस्ताञ्च पुनः प्रणवमुच्चरेत् ।
एवं पुटितमूलन्तु प्रजपेन्मणिपूरके ॥
एवं निर्व्वाणमीशानि ! यो न जानाति पामरः ।
कल्पकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते ॥"

इत्यागमतत्त्वविलासः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७५ ।

"त्रिसामा सामगः साम निर्व्वाणं भेषजं
भिषक् ॥")

निर्व्वाणः, त्रि, (निर् + वा + क्तः । "निर्व्वाणोऽवाते ।" ८ । २ । ५० । इति निष्ठातस्य नः ।) मुक्तः । यथा । निर्व्वाणो मुनिः । नष्टः । यथा । निर्व्वाणो वह्निः । (यथा, कुमारे । ३ । ५२ ।

"निर्व्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्य्यं
सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ॥")

निमग्नः । यथा । निर्व्वाणो हस्ती । इति विशेष्यनिघ्ने अमरः । ३ । १ । ९६ ॥ वाच्यलिङ्गश्च ॥

निर्व्वातः, त्रि, (निर्गतो वातो वायुर्यस्मात् ।) वायुरहितः । इत्यमरः । ३ । १ । ९६ । (यथा, महाभारते । २ । ३६ । २८ ।

"असूर्य्यमिव सूर्य्येण निर्व्वातमिव वायुना ।
भासितं ह्लादितञ्चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥"

निर्व्वाति स्मेति । निर् + वा + गत्यर्थेति क्तः । "निर्व्वाणोऽवाते ।" ८ । २ । ५० । इति निष्ठातस्य न नः ।) गते वायौ, पुं ॥

निर्व्वादः, पुं, (निर्व्वदनमिति । निर् + वद + भावे घञ् ।) परीवादः । जनवादः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८९ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ३४ ।

"किमात्मनिर्व्वादकथामुपेक्षे
जायामदोषामुत सन्त्यजामि ॥")

अवज्ञा । (निर्निश्चितं वादः कथनम् ।) निश्चितवादः । वादाभावः । इति भरतः ॥

निर्व्वापः, पुं, (निर्व्वपणमिति । निर् + वप + घञ् ।) निवापः । प्रेतभिन्नन्तत्पितृद्देश्यकदानम् । इत्यमरटीकायां तर्कवागीशः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।

"पुत्त्रेभ्योऽहं ददाम्यद्य निर्व्वापं विधिपूर्व्वकम् ॥"

भिक्षार्थदानम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । २० । "एतस्मिन्नवसरे ब्राह्मण्योऽपि कुतश्चित् गृहीतनिर्व्वापः परिभ्रम्य यावदागतः पश्यति तावत् पुत्त्रशोकाभिभूता ब्राह्मणी विलपति ॥" भक्षणम् । इति रामानुजः ॥ यथा, रामायणे । २ । ९१ । ८० ।

नीलवैदूर्य्यवर्णांश्च मृदून् यवससञ्चयान् ।
निर्व्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्व्वशः ॥")

निर्व्वापणं, क्ली, (निर् + वप + णिच् + ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥ दानम् । इति हलायुधः । २ । ३२३ ॥ (निर्व्वाणतासम्पादनम् । निवान इति भाषा ॥ यथा, तिथितत्त्वे ।

"दीपनिर्व्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात्
स्त्रियः ।"

स्वार्थे णिच् । वपनम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०५ । "मया तावन्नीतिबीजनिर्व्वापणं कृतम् । परतस्तद्दैवपर्य्यायायत्तम् ॥")

निर्व्वार्य्यः, त्रि, (निश्चयेन व्रियते इति । निर् + वृ + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) सत्त्वसम्पदा सम्पतन् कार्य्यकर्त्ता । इत्यमरः । ३ । १ । १३ ॥ "भयविक्रमयसनाभ्युदयादौ निर्व्विकारं मनः सत्त्वं तत्सम्पदा सम्पतन् उद्यमं कुर्व्वन् यो निःशङ्को भूत्वा कर्म्म कुरुते स निर्व्वार्य्य उच्यते ।" इति भरतः ॥ अवारणीयश्च ॥

निर्व्वासनं, क्ली, (निर् + वस + णिच् + ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥ नगरादेर्बहिष्करणम् । इति मेदिनी । ने, १८९ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ९० । ५८ ।

"निर्व्वासनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप ! ।
नानाविधानां दुःखानामभिज्ञास्मि जनार्द्दन ! ॥")

निर्व्वाहः, पुं, (निर् + वह + घञ् ।) निष्पत्तिः । समाप्तिः । यथा । "सतिथ्या कर्म्मनिर्व्वाहे सहायभाविनान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासाद्याचरणञ्च ।" इति तिथितत्त्वम् ॥ अपि च ।

"यावता स्यात् स्वनिर्व्वाहः स्वीकुर्य्यात्तावदर्थवित् ।
आधिक्ये न्यूनतायाञ्च च्यवते परमार्थतः ॥"

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ नारदीयपुराणम् ॥

निर्व्वाहणं, क्ली, (निर् + वह + स्वार्थे णिच् + ल्युट् ।) निर्व्वहणम् । नाट्योक्तौ प्रस्तुतकथासमाप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निर्व्विकल्पकं, क्ली, (निर्गतो विकल्पो नानाविधकल्पना यस्मात् । कप् ।) प्रकारताविशेष्यतानापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञानम् । यथा,—

"तत्प्रमाणाप्रमाणापि ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पकम् ।
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि यत् ॥"
"ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ॥"

इति च भाषापरिच्छेदः ॥

निर्व्विकल्पसमाधिः, पुं, (निर्व्विकल्पः समाधिः ।) ज्ञातृज्ञानादिभेदलये अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाः बुद्धिवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम् । इति वेदान्तसारः ॥

निर्व्विकारः, त्रि, (निर्गतो विकारो विकृतिर्यस्मात् ।) विकारशून्यः । यथा,—

"रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
आनन्दं निर्म्मलं शान्तं निर्व्विकारं निरञ्जनम् ॥"

इत्यध्यात्मरामायणम् ॥

निर्व्विण्णः, त्रि, (निर् + विद + क्तः । निर्व्विण्णस्योपसंख्यानात् परस्य णत्वम् पूर्व्वस्य टुत्वम् ।) निर्विन्निविशिष्टः । निर्वेदयुक्तः । यथा,—

"यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥"

इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

निर्व्विन्ध्या, स्त्री, (निर्गता विन्ध्यादिति निरादितत्पुरुषः ।) विन्ध्यपर्व्वतनिःसृतनदीविशेषः । इति श्रीभागवते । ५।१९ अः ॥ (यथा, मेघदूते । ३० ।

"निर्व्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरं सन्निपत्य ॥")

निर्व्विषा, स्त्री, (निर्गतं विषं यस्याः ।) तृणविशेषः । निर्विषी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अपविषा २ निर्व्विषी ३ विषहा ४ विषापहा ५ विषहन्त्री ६ विषाभावा ७ अविषा ८ विषवैरिणी ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कफवातास्रदोषनाशित्वम् । अनेकविषहन्तृत्वम् । व्रणनिर्मूलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

निर्व्विष्टः, त्रि, (निर् + विश + क्तः ।) लब्धनिर्वेशः । प्राप्तः । यथा, श्रीभागवते ।

"यत्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभिमन्यते ॥"

स्थितः । यथा, भागवते । १ । २ । ३३ ।
"स्वनिर्म्मितेषु निर्व्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्-
गुणान् ॥"
विवाहितः । कृताभिषेकः । यथा । "ज्येष्ठेऽ-
निर्व्विष्टे कनीयान् निर्व्विशन् परिवेत्ता भवति ।"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

निर्व्वीजा, स्त्री, (निर्गतं वीजं यस्याः ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

निर्व्वीरं, त्रि, (निर्गतो वीरो यस्मात् ।) वीर-
शून्यम् । यथा,—
"नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं
स्थानतः
केनापीदमहो महद्धनुरतो निर्व्वीरमुर्व्वी-
तलम् ॥"
इति महानाटकम् ॥

निर्व्वीरा, स्त्री, (निर्गतो वीरवत् पतिः पुत्रो वा
यस्याः ।) अवीरा । पतिपुत्त्रविहीना । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥

निर्वृतिः, स्त्री, (निर् + वृ + क्तिन् ।) सुस्थितिः ।
अस्तङ्गमनम् । सुखम् । इति मेदिनी । ते,
१२० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ३९ ।
"जनकस्य दशां दृष्ट्वा राज्यस्थस्य महात्मनः ।
स निर्वृतिं परां प्राप्य पितुराश्रमसंस्थितः ॥")
मोक्षः । मृत्युः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥
(शान्तिः । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
"भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः ।
भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥"
विदर्भवंशीयदशार्हः पुत्रे, पुं । यथा, भागवते ।
९ । २४ । ३ ।
"क्रथस्य कुन्तिः पुत्त्रोऽभूत् वृष्णिस्तस्याथ
निर्वृतिः ॥")

निर्वृत्तः, त्रि, (निर् + वृत् + क्तः ।) निष्पन्नः । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, रघुः ।१७।१८ ।
"सा तस्य कर्म्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात् कृतद फलैः ॥")

निर्वृत्तिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन् ।) निष्पादः ।
तथा च ।
"यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्ज्जातिरागतिः ॥"
इति माधवकरः ॥
(निर्गता वृत्तिर्यस्मादिति ।) वृत्तिरहिते, त्रि ॥

निर्व्वेदः, पुं, (निर् + विद् + घञ् ।) स्वावमान-
नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
४ । १० । ३७ ।
"दैवेयैश्च कृतं चोग्रं प्रह्लादस्तु पराजितः ।
निर्व्वेदं परमं प्राप्तो ज्ञात्वा धर्म्मं सनातनम् ॥")
स तु त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभावानामादिमः ।
शान्तरसस्य स्थायिभावश्च । यथा,—
"निर्व्वेदःस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्व्वेदः स्वावमाननम् ॥"
तदुदाहरणम् । यथा,—
"मृत्पिण्डवालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ॥
परवैराग्यम् । यथा,—
"ततः कदाचिन्निर्व्वेदान्निराकाराश्रितेन च ।
लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया ॥"
इति मोक्षधर्म्मः ॥
वैराग्यम् । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥"
(निर्गतो वेदो यस्मादिति ।) वेदरहिते, त्रि ॥

निर्व्वेशः, पुं, (निर् + विश् + भावे घञ् ।)
भृतिः । भोगः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१४ ॥
"भृतिर्व्वेतनं भोगः सुखं पालनमभ्यवहारो वा ।"
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । ७ ।
"अयं हि कृतनिर्व्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ।
यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥")
मूर्च्छनम् । इति मेदिनी । शे, २२ ॥ विवाहः ।
निर्पूर्व्वविशधातुर्व्विवाहार्थः । इति स्मृतिः ॥

निर्व्वेष्टनं, क्ली, (नितरां वेष्टनमत्र ।) नाडि-
चीरम् । इति हारावली । २१४ ॥ (निर्गतं
वेष्टनं यस्मात् ।) वेष्टनरहिते, त्रि ॥

निर्व्यथनं, क्ली, (निर् + व्यथ + भावे ल्युट् ।)
छिद्रम् । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ व्यथाभावः ।
निश्चयेन व्यथनञ्च ॥

निर्व्यूढं, त्रि, (निर् + वि + वह + क्तः ।) त्यक्तम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समाप्तम् । यथा,—
"अवदानन्तु यत् कर्म्म निर्व्यूढमतिशोभनम् ॥"
इति जटाधरः ॥
(स्थिरम् । यथा, "स्त्रीणां पतिपुत्त्रादिधने न
निर्व्यूढं स्वत्वं पुंसान्तु तन्निर्व्यूढं अप्रतिबन्धकतया
यथेष्टविनियोगार्हत्वात् ॥" तथा, च राज-
तरङ्गिण्याम् । ३ । ४७२ ।
"स एव भूपतिर्भूत्वा भुवं वर्षशतत्रयम् ।
निर्व्याजशाश्यनिर्व्यूढपातालेश्वरमासदत् ॥")

निर्हरणं, क्ली, (निश्चयेन हरणम् । निर् + हृ +
ल्युट् ।) शवदाहः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
"तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भार्गव ! ।
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत् ॥"
(दहनम् । यथा, भागवते । ७ । ७ । २८ ।
"वीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥")
निःशेषेण हरणञ्च ॥

निर्हारः, पुं, (निर् + हृ + घञ् ।) शल्यादेरुत्-
पाटनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अभ्यव-
कर्षणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १७ ॥ मल-
मूत्रादित्यागः । यथा, आह्निकतत्त्वे ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः ॥"
दाहः । इति स्मृतिः ॥ (दाहार्थं नयनम् । इति
स्वामी ॥ यथा, भागवते । ७ । २ । ३५ ।
"एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम् ।
अनिच्छतीनां निर्हारमर्कोऽस्तं संन्यवर्त्तत ॥")
यथेष्टविनियोगः । यथा,—
"न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया ॥"
इति मनुः ॥

निर्हारी, [न्] त्रि, (निःशेषेण हरति दूरं गच्छ-
तीति । निर् + हृ + णिनि ।) दूरगामिगन्धः ।
इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । १८४ । २८ ।
"इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव वा ॥")

निर्ह्रादः, पुं, (निर् + ह्राद अव्यक्तशब्दे + घञ् ।)
ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २३ ॥ (यथा,
रघुवंशे । १ । ४१ ।
"श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिः अस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥")

निलयः, पुं, (निलीयते अस्मिन्निति । नि + ली +
"एरच् ।" ३।३।५६ । इति अधिकरणे अच् ।)
गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, रघु-
वंशे । २ । १५ ।
"सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ॥"
आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । ८ । १ । ११ ।
"तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥")

निलिम्पः, पुं, (निलिम्पतीति । नि + लिप् + "नौ
लिम्पेर्वाच्यः ।" ३।१।१३८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
शः । मुचादित्वान्नुम् ।) देवः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

निलिम्पनिर्झरी, स्त्री, (निलिम्पानां देवानां निर्झरी
नदी ।) गङ्गा । यथा,—
"जटाकटाहसम्भ्रमद्भ्रमन्निलिम्पनिर्झरी ॥"
इत्यादिरावणकृतशिवस्तोत्रम् ॥

निलिम्पा, स्त्री, (नि + लिप + शः । मुचादित्वा-
न्नुम् । स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीगवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निलिम्पिका, स्त्री, (निलिम्पा एव । स्वार्थे कन्
टापि अत इत्वम् ।) सौरभेयी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

निलीनं, त्रि, (निःशेषेण लीनं संलग्नम् । नि +
ली + क्तः ।) निःशेषेण लीनम् । संलग्नम् ।
(यथा, भट्टिः । २ । ५ ।
"वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।
परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥"

निवपनं, क्ली, (नि + वप + भावे ल्युट् ।) पितृ-
उद्देशकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ९२ । २ ।
"ऋषयो धर्म्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पणञ्चाप्यकुर्व्वन्त तीर्थाम्भोभिर्यतव्रताः ॥")

निवरा, स्त्री, (नितरां व्रियत इति । नि + वृ +
"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३।३।५८ । इति कर्म्म-
ण्यप् । ततष्टाप् ।) कुमारी । अविवाहिता ।
इति मिताक्षरा ॥

निवसतिः, स्त्री, (निवसत्यत्रेति । नि+वस्+ "वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चित् ।" उणां ४ । ६० । इति अतिच् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निवसथः, पुं, (निवसत्यत्रेति । नि+वस् आधारे अथच् ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६ ॥

निवसनं, क्ली, (न्युष्यतेऽत्र । नि+वस्+आधारे ल्युट् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस्त्रम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।२।३७।
"द्वितीयं स परीदधौ चीरमादाय मैथिली ।
चीरस्याकुशला देवी सम्बभिवसने शुभा ॥")

निवहः, पुं, (नितरामुह्यते इति । नि+वह+ पुंसीति घः ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ३९ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ८ ।
"सकुलं कुशलं सजनं
विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।
आढ्ये कल्पतराविव
नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥"
नितरां वहतीति । नि+वह+पचाद्यच् ।) सप्तवायुन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
"निवहो यत्र वातेशः केषाञ्चिन्न सुखप्रदः ।
न प्रचण्डो न च मृदुः प्रमादी च प्रभञ्जनः ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

निवातः, त्रि, (नितरां वाति गच्छत्यत्र । नि+वा +अधिकरणे क्तः ।) आश्रयः । निवासः । (निवृत्तो वातो यस्मिन् ।) अवातः । वातशून्यः । (यथा, रघुवंशे । ३ । १७ ।
"निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्
गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥")
शस्त्राभेद्यं वर्म्म । शस्त्रेण न भिद्यते यत् वर्म्म कवचम् । इत्यमरभरतौ । २ । ३ । ८४ ॥

निवातकवचः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु हिरण्यकशिपोः पौत्रः संह्रादपुत्रः । इत्यग्निपुराणम् ॥ (निवातं शस्त्राभेद्यं कवचं येषामिति । दानवविशेषे, पुंलिङ्गो बहुवचनान्तः । ते तु इन्द्रादिष्टेनार्ज्जुनेन निहताः । यथा, महाभारते । ३ । १६८ । ७०—७२ ।
"ततो मामब्रवीद्राजन् ! प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषह्यन्तवास्तीति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥
निवातकवचा नाम दानवा देवशत्रवः ।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥
तिस्रः कोट्यः समाख्याता स्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय ! गुर्व्वर्थस्ते भविष्यति ॥"
एतद्विवरणविस्तृतिस्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्या ॥)

निवापः, पुं, (नितरामुप्यते इति । नि+वप+घञ् ।) मृतोद्देश्यकदानम् । तत्पर्य्यायः । पितृदानम् २ । इत्यमरः ।२।७।३१॥ पितृतर्पणम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥ निवपनम् ४ पितृदानकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुवंशे ।८। ८६।
"अपशोकमनाः कुटुम्बिनी-
मनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ॥")
दानमात्रम् । यथा । "तेभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ।" इति भरतः ॥ (न्युप्यते बीजमस्मिन्निति । क्षेत्रम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । ३ । ३०६ । ६ ।
"अवनिं प्रमदा गाश्च निवापं बहुवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र ! प्रदास्यामि न तु वर्म्म सकुण्डलम् ॥")

निवारः, पुं, निवारणम् । इति निपूर्ब्बवृधातोर्भावे घञ्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

निवारणं, क्ली, (नि+वृ+णिच्+करणे ल्युट् ।) निश्चयेन वारणम् । निराकरणम् । यथा,—
"यदाक्षतो धर्म्म इतीतरः स्थितो
न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥"
इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धः ॥

निवारितः, त्रि, (नि+वृ+णिच्+क्तः ।) कृतनिवारणः । यथा,—
"निवारितास्तेन महीतलेऽखिले
निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ॥"
इति नैषधे । १ । ११ ॥

निवास, तृ क स्तृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अनिनिवासत् । स्तृतिराच्छादनम् । निवासयति यश्चिन्नं चीनांशुकमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

निवासः, पुं, (निवसति अस्मिन् । नि+वस्+ अधिकरणे घञ् ।) गृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५७ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।१।१३।८४।
"तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥"
आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । १ । ११ । २७ ।
"श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् ।
बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥"
वस्त्रम् । यथा, हरिवंशे । १८१ । ४८ ।
"नमश्चर्म्मनिवासाय नमस्ते पीतवाससे ॥"
भावे घञ् । वासः । यथा, महाभारते । १ । १८६ । ६ ।
"कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥")

निवासी, [न्] त्रि, (निवसतीति । नि+वस्+ णिनि ।) निवासविशिष्टः । निवासकर्त्ता । यथा,—
"ते तु कामस्वमश्नन्ति देवरः पतिवत्सके ।
धन्याः कालीनदीतीरे कान्यकुब्जनिवासिनः ॥"
इति काशीखण्डः ॥

निविड़ं, त्रि, (नितरां विड़तीति । नि+विड़ आक्रोशे+क ।) निरवकाशम् । तत्पर्य्यायः । निरन्तरम् २ निविरीषम् ३ घनम् ४ । सान्द्रम् ५ नीरन्ध्रम् ६ बहुलम् ७ दृढ़म् ८ गाढ़म् ९ अविरलम् १० । इति हेमचन्द्रः ।६ । ८२ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२० ।
"निविड़घटितोरुयुगलां न्यासोत्सवसूतनार्पितयजनाम् ॥"
यथा, च रघुवंशे । ९ । ५८ ।
"तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निविड़ोऽपि मुष्टिः ॥"
नासिकाया नतम् । नि+"नेर्विड़ज्बिरीसचौ ।" ५ । २ । ३२ । इति विड़च् । अवटीटम् । "तद्योगात् नासिका निविड़ा ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

निविरीसं, त्रि, (नि नता नासिका यस्य । "नेर्विड़ज्बिरीसचौ ।" ५ । २ । ३२ । इति बिरीसच् । अवटीटः । इति व्याकरणम् ॥) निविड़म् । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे ।७।२० ।
"उरसिनिविरीसनितम्बभारखेदि ॥")

निविष्टं, त्रि, (नि+विश+क्तः ।) निवेशयुक्तम् । (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ३१ ।
"भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्व्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥")
आविष्टम् । प्रविष्टम् । यथा,—
"उडुगणपरिवारो नायकोऽप्योषधीनामन्तममयशरीरः कान्तियुक्तोऽपि चन्द्रः ।
भवति विकलमूर्त्तिर्मण्डलं प्राप्य भानोः
परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति ॥"
इत्युद्भटः ॥
(आबद्धम् । यथा, देवीभागवते ।१।१५।४५ ।
"अहोऽहमिति मे बुद्धिर्नापसर्पति चित्ततः ।
संसारवासनाजाले निविष्टा दुःखगामिनी ॥"
स्थितम् । यथा, रामायणे । १ । ५ । ५ ।
"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥")

निवीतं, त्रि, (निवीयते स्मेति । नि+व्ये आच्छादने+क्तः । सम्प्रसारणम् ।) आच्छादनवस्त्रम् । उड़नी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रावृतम् २ । कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रे, क्ली । इत्यमरः । १ । ७ । ५० ॥ यथा,—
"उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जनम् ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥

निवीती, [न्] पुं, (निवीतमस्यास्तीति ।) निवीतयुक्तः । कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रविशिष्टः । यथा,—
"कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

निवृतं, त्रि, (निव्रियते आच्छाद्यते स्मेति । नि+ वृ+क्तः ।) निवीतम् । उड़नी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ परिवेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

निवृत्तः, त्रि, (नि+वृत्+क्तः ।) निवृत्तिविशिष्टः । विरतः । यथा, श्रीभागवते ।१०।१।४।
"निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना-
द्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्
पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥"

निवृत्तात्मा, [न्] पुं, (शरीरबन्धनात् निवृत्त आत्मा स्वरूपं यस्येति ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३८ ।
"आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्द्दनः ॥")

निवृत्तिः, स्त्री, (नि+वृत्+क्तिन् ।) निर्वृत्तिः । अप्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । उपरमः २ विरतिः ३

अपरतिः ४ उपरतिः ५ आरतिः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गरुड़पुराणे १९६ अध्याये ।
"वास्तोदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिवः ॥")
प्रवृत्तिप्रागभावः । यथा, "प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्तम् प्रागभाव एव स्वनिवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते ।" इत्येकादशीतत्त्वे कलञ्जाधिकरणविचारः ॥

निवेदनं, क्ली, (निविद्यते विज्ञाप्यतेऽनेनेति । नि + विद् + ल्युट् ।) आवेदनम् । विज्ञापनम् । समर्पणम् । यथा,—
"श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥"
इति श्रीभागवतम् । ७ । ५ । २३ ॥

निवेदितं, त्रि, (नि + विद् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतनिवेदनम् । यथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि ! ॥"

निवेशः, पुं, (नि + विश् + घञ् ।) विन्यासः । (निविशत्यस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् ।) शिविरम् । (यथा, महाभारते । ५ । ८ । २ ।
"तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनम् ॥")
उद्वाहः । इति मेदिनी । शे, २१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४ । १ ।
"ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
महीञ्चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥")
निवेशनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १६ । ४४ ।
"निवेशार्थं गृहं दत्तमन्नपानादिकं तथा ।
सेवकं समनुज्ञाप्य परिचर्य्यार्थमेव च ॥")

निवेशनं, क्ली, (निविशत्यस्मिन्निति । नि + विश् + अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २४ । ४६ ।
"स्त्रियोपसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः ।
सम्मान्य सर्व्वलोकांश्च ययौ राजा निवेशनम् ॥")
नगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ७५ । १८ ।
"यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशने ।
न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥")
प्रवेशः । निवेशनमस्य आहुतिभिर्हुत्वेति श्रुतिः ॥ (नि + विश् + णिच् + भावे ल्युट् । स्थापनम् । यथा, रामायणे । ७ । ७५ । १७ ।
"निवेशय महाबाहो भरतं यद्यपेक्षसे ।
शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥"
प्रवेशके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १८ । १३ ।
"आकाशेऽवस्थितः शब्दः सर्व्वस्यात्रनिवेशनः ।
नमस्ते भगवन् ! विष्णो तुभ्यं शब्दात्मने नमः ॥")

निवेशनीयः, त्रि, (नि + विश् + अनीयर् ।) निवेशनार्हः । यथा । तत्पुरुषीयसाधारण्यादिशरीरे निवेशनीय इति नायं दोषः । इति सव्यभिचारे गदाधरः ॥

निवेश्यः, त्रि, (नि + विश् + ण्यत् ।) निवेशनीयः । यथा, बाधटीकायां गदाधरः । प्रतिबन्धकतायां निवेश्यत्वादिति शङ्कते ॥ (यथा, हरिवंशे । ११५ । २८ ।
"तदियं पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत ! ॥"
शोधनीयः । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । १६ ।
"अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निवेश्य इति मे मतिः ॥"
"निवेश्यः आनृण्यार्थं शोधनीयः ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ विवाहार्हः । यथा, महाभारते । १ । १९२ । ९ ।
"भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्म्मा ॥"
"निवेश्यः विवाह्यः ।" इति तत्र नीलकण्ठः ॥)

निशठः, पुं, बलदेवपुत्त्रः । यथा, "बलदेवोऽपि रेवत्यां निशठोल्मुकौ पुत्त्रावजनयत् ।" इति विष्णुपुराणे । ४ अंशे १५ अध्यायः ॥

निशमनं, क्ली, (नि + शम + णिच् + ल्युट् ।) दर्शनम् । श्रवणम् । इति मेदिनी । ने, १९० ॥

निशा, स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारानिति । नि + शो + कः । टाप् ।) रात्रिः । तत्पर्य्यायः । रात्री २ रजोजननी ३ शर्व्वरी ४ चक्रभेदिनी ५ घोरा ६ श्यामा ७ याम्या ८ दोषा ९ तुङ्गी १० भौती ११ शताक्षी १२ वासवा १३ उषा १४ वासतेयी १५ तमा १६ निट् १७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवशिष्टो रात्रिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ९ ।
"सितेषु हर्म्म्येषु निशासु योषितां
सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः ।
विलोक्य नियतमुत्सुकश्चिरं
निशाक्षये याति ह्रियेव पाण्डुताम् ॥")
हरिद्रा । दारुहरिद्रा । इति मेदिनी । शे, ९ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मेषवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरलग्नानि । यथा,—
"अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा ।
निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निशाकरः, पुं, (निशां करोतीति । निशा + कृ + "दिवाविभानिशेति ।" ३ । २ । २१ । इति टः ।) चन्द्रः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । २० ।
"रविनिशाकरयोर्ग्रहपीड़नं
गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम् ।
मतिमताञ्च निरीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥")
कुक्कुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निशाकरश्चन्द्रः शिरोदेशेऽस्यास्तीति । अच् । महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७७ ।
"इतिहासः सकल्पश्च गौतमोऽथ निशाकरः ॥")

निशागणः, पुं, (निशानां रात्रीणां गणः ।) रात्रिसमूहः । तत्पर्य्यायः । गणरात्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

निशाचरः, पुं, (निशायां रात्रौ चरतीति । निशा + चर + "चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । (यथा, रघुः । १० । ४५ ।
"अचिरात् यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥")
शृगालः । पेचकः । सर्पः । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ भूतः । इति धरणिः ॥ चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अयन्तु ग्रन्थिपर्णस्य भेदः । भटेउर इति नेपालदेशे भवति ।
"निशाचरो धनहरः कितवो गणहासकः ।
रोचको मधुरस्तिक्तः कटुपाकी कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान् ।
रक्ताशोस्वेदमेदोऽस्रज्वरगन्धविषव्रणान् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६७ ।
"वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥")
रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥

निशाचरी, स्त्री, (निशायां चरतीति । चर + टः । स्त्रियां ङीप् ।) कुलटा । इति मेदिनी । रे, २७३ ॥ केशिनीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥ राक्षसी । यथा,—
"अनिर्वृतिनिशाचरी मम गृहान्तराले स्थिता निहन्ति निगमागमस्मृतिपुराणशास्त्रोदिताम् ।
क्रियां तदनुगा सखी हृदय एव चिन्ताविशत्ययोर्हमनकारणं त्वमसि केवलं भूपते ॥"
इत्युद्भटः ॥
(यथा च रघुः । ११ । २० ।
"राममन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥"
"अत्र ताड़कायाः अभिसारिकया समाधिरभिधीयते रामेति । निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च ।" इति तत्र मल्लिनाथः ॥)

निशाचर्म्म, [न्] क्ली, (निशायाश्चर्म्मेव आवरकत्वात् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निशाजलं, क्ली, (निशोद्भवं जलम् । मध्यपदलोपिसमासः ।) हिमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निशाटः, पुं, (निशायां रात्रौ अटतीति । अट + अच् ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९० ॥ निशाचरे, त्रि ॥

निशाटकः, पुं, (निशायां अटति निशावत् कृष्णत्वात् अटतीति वा । अट् + ण्वुल् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रात्रिचरे, त्रि ॥)

निशाटनः, पुं, (निशायां अटतीति । अट गतौ + ल्युः ।) पेचकः । इति हलायुधः ॥ निशाचरे, त्रि

निशातः, त्रि, (नि+शो तनूकरणे+क्तः। “शाच्छोरन्यतरस्याम्।” ७। ४। ४१। इति पक्षे इत्वाभावः।) शाणितः। इति हेमचन्द्रः॥

निशादः, पुं, (निशायां अत्ति भक्षयतीति। अद्+अच्।) निषादः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ त्रि, निशाभुक्॥

निशादिः, स्त्री, (निशाया आदिर्यत्र।) सन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

निशान्तं, क्ली, (निशाम्यते विश्राम्यतेऽस्मिन्निति। नि+शम+अधिकरणे क्तः।) गृहम्। इत्यमरः। २। २। ५॥ (यथा, रघुः। १६। ४०।
“तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य॥”
निशाया अन्तो यत्र।) उषा। (यथा, मनुः।४।९९।
“न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः
स्वपेत्॥”)
शान्ते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ११९॥

निशान्धा, स्त्री, (निशायां अन्धयति उपसंहरति आत्मानमिति। अन्ध उपसंहारे+अच्+टाप्।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्टः॥ (निशायां अन्धः।) रात्र्यन्धे, त्रि॥

निशापतिः, पुं, (निशायाः पतिः।) चन्द्रः। (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। २। ४७।
“स्वमन्दभुक्तिसंशुद्धा मध्यभुक्तिर्निशापतेः।
दोर्ज्यान्तरादिकं कृत्वा भुक्तावृणधनं भवेत्॥”)
कर्पूरः। इत्यमरः॥ (निशायामेव पतिरिति विग्रहे क्वचित् वचनाशक्त्या उपपतिरपि। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३५२।
“प्राङ्गणकोणेऽपि निशापतिः स तापं सुधामयो हरति।
यदि मां रजनिज्वर इव सखि! स न निरुणद्धि गेहपतिः॥”)

निशापुष्पं, क्ली, (निशायां रात्रौ पुष्प्यति विकसतीति। पुष्प विकासे+अच्।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निशाबलः, पुं, (निशायां रात्रौ बलं यस्य।) मेषवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरराशयः। इति ज्योतिषम्॥

निशाभङ्गा, स्त्री, (निशा हरिद्रा तद्वत् भङ्गो यस्याः।) दुग्धपुच्छी। इति शब्दचन्द्रिका॥ दुग्धपेया इति भाषा॥

निशामणिः, पुं, (निशाया मणिरिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निशामनं, क्ली, (नि+शम+णिच्+ल्युट्।) दर्शनम्। आलोचनम्। इति मेदिनी। ने, १९०॥ श्रवणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २४०॥

निशामृगः, पुं, (निशाचरो मृगः पशुः।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली॥

निशारणं, क्ली, (नि+शॄ हिंसे+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११२॥ (निशाया रणम्।) रात्रियुद्धम्॥ (निशाया रणः शब्दः।) रात्रिशब्दे, पुं॥

निशारत्नं, क्ली, (निशाया निशायां वा रत्नमिव।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। १९॥

निशारुकः, पुं, रूपकभेदः। यथा,—
“दढः प्रौढोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रमः।
निशारुकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“लघुद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं तथ्यासतालकः स्मृतः।
चतुर्विंशतिवर्णैस्तु रसे हास्ये निशारुकः॥”
तालविशेषः। यथा,—
“प्रविश्य नर्त्तको रङ्गं विकीर्य्य कुसुमादिकम्।
निशारुकेण तालेन कोमलं नृत्यमाचरेत्॥”
इति सङ्गीतदामोदरः॥

निशावनः, पुं, (निशावत् अन्धकारजनकं वनं यत्र।) शणः। इति राजनिर्घण्टः॥

निशावृन्दं, क्ली, (निशानां वृन्दं समूहः।) रात्रिगणः। बहुनिशाः। इति शब्दरत्नावली॥

निशावेदी, [न्] पुं, (निशां निशापरिमाणं वेत्ति वेदयति वा। विद् वा वेदि+णिनिः।) कुक्कुटः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३९०॥

निशाहसः, पुं, (निशायां रात्रौ हसो हासो विकासो यस्य।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

निशाह्वा, स्त्री, (निशाया आह्वा आख्या आह्वा यस्याः।) हरिद्रा। इत्यमरः। २। ९। ४१॥

निशितं, क्ली, (नि+शो+क्तः। “शाच्छोरन्यतरस्याम्।” ७। ४। ४१। इति इत्वम्।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निशितः, त्रि, (नि+शो+क्तः।) शाणितः। इत्यमरः। ३। १। ९१॥ (यथा, महाभारते। १। १३४। ९५।
“तद्वाक्यसमकालन्तु वीभत्सुर्निशितैः शरैः।
अवार्य्यैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत्॥”)

निशिपुष्पा, स्त्री, (निशि पुष्प्यति विकाशते इति। पुष्प+अच्। टाप्।) शेफालिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निशिपुष्पिका, स्त्री, (निशिपुष्पा+स्वार्थे कन्।) शेफालिका। इति शब्दरत्नावली॥

निशिपुष्पी, स्त्री, शेफालिका। निशि रात्रौ विकशितं पुष्पमस्या इति व्युत्पत्त्या मध्यपदलोपः सप्तम्या अलुक् च ततो जातेरत इति ङीप्॥

निशीथः, (नितरां शेतेऽस्मिन्निति। नि+शी+“निशीथगोपीथावगथाः।” उणां। २। ९। इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अर्द्धरात्रः। इत्यमरः। १। ४। ६॥ (यथा, रघुः। ५। १५।
“निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव॥”)
रात्रिमात्रम्। इति मेदिनी। थे, २०॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। ३।
“सुतन्त्रीगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः॥”)

निशीथिनी, स्त्री, (निशीथोऽस्त्यस्या इति। इनिः। ङीप्।) रात्रिः। इत्यमरः। १। ४। ४॥

निशीथिनीनाथः, पुं, (निशीथिन्या नाथः।) चन्द्रः। इति हलायुधः॥

निशीथ्या, स्त्री, रात्रिः। इति भूरिप्रयोगः॥

निशुम्भः, पुं, (नि+शुम्भ हिंसायाम्+भावे घञ्।) वधः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३९३॥ दानवविशेषः। यथा,—
“कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम!।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राच्चाद्बलाधिकौ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरासुरः।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः॥”
इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः॥
(अयं हि भगवत्या निहतः। इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ अपरोऽसुरविशेषः। यदुक्तं मार्कण्डेये। ९१। ३६—३७।
“वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्ते ह्यष्टाविंशति मे युगे।
शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ॥
नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा।
ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी॥”)

निशुम्भनं, क्ली, (नि+शुम्भ हिंसायाम्+भावे ल्युट्।) मारणम्। इति हलायुधः॥

निशुम्भमर्द्दिनी, स्त्री, (निशुम्भं मर्द्दयतीति। मृद्+णिनिः। ङीप्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥

निशुम्भशुम्भमथनी, स्त्री, (निशुम्भं शुम्भञ्च मथ्नातीति। मन्थ विलोडने+ल्युः। नलोपः। ततो ङीप्।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे।
“निशुम्भशुम्भमथनी देवी वेदेषु गीयते॥”

निशुम्भी, [न्] पुं, (निशुम्भो मोहनाशोऽस्यास्तीति। इनिः।) बुद्धविशेषः। तत्पर्य्यायः। हेरम्बः २ हेरुकः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ वज्रकपाली ६ शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निशैतः, पुं, (निशायामपि एतं ईषद्गमनं यस्य।) बकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निश्चयः, पुं, (निश्चीयतेऽनेनेति। निर्+चि+“ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।” ३। ३। ५८। इति अप्।) निःसंशयज्ञानम्। तत्पर्य्यायः। निर्णयः २। इत्यमरः। १। ५। ३॥ निर्णयनम् ३ निचयः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। १९। ३५।
“देहोऽयं मम बन्धोऽयं न ममेति च मुक्तता।
तथा धनं गृहं राज्यं न ममेति च निश्चयः॥”)
“तदभावा प्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः॥”
इति भाषापरिच्छेदः॥
(अर्थालङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकं यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ५६।
“अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः॥”
उदाहरणं यथा,—
“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते।
इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परिभ्राम्य॥”)

निश्चला, स्त्री, (निश्चलतीति। निर्+चल+अच्। टाप्।) शालपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

पृथिवी ॥ (नदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २२ ।
"कौशिकी तु तृतीया च निश्चला गण्डकी तथा।
इक्षुर्लौहित्यमित्येता हिमवत्पार्श्वनिःसृताः ॥")
अचले, त्रि । यथा,—
"निवसतु तव गेहे निश्चला विष्णुपत्नी ॥"
इत्युद्भटः ॥
निश्चलाङ्गः, पुं, (निश्चलवत् अङ्गं यस्य ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वतादिः । स्पन्द-रहिते, त्रि ॥
निश्चायकः, त्रि, (निश्चिनोतीति । निर् + चि + ण्वुल् ।) निश्चयकर्त्ता । निर्णायकः । यथा, अनुपाधित्वनिश्चायकदर्शनत्वे न हेतुत्वमिति व्याप्तिग्रहमाथुरी ॥
निश्चारकः, पुं, (निश्चरतीति । निर् + चर + ण्वुल् ।) पुरीषचयः । वायुः । स्वाच्छन्द्यम् । इति मेदिनी । के, १६५ ॥
निश्चिन्तः, त्रि, (निर्गता चिन्ता यस्मात् ।) चिन्तारहितः । यथाह कश्चित् ।
"मूर्खत्वं सुलभं भजस्व कुमते ! मूर्खस्य चाष्टौ गुणा
निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिन्दिवा स्वप्नभाक् ।
कार्य्याकार्य्यविचारणाविरहितो मानापमाने समे
दृष्ट्वा सर्व्वजनस्य मूर्द्ध्नि चरणौ मूर्खश्चिरं जीवतु ॥"
निश्चीयमानः, त्रि, (निर् + चि + कर्म्मणि शानच्।) निश्चयविषयः । यथा । ननु तथापि एवकारस्य निश्चीयमानस्यैव सार्थकत्वाभावात् कुतः प्रशस्तित्वामिति शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां राम-भद्रः ॥
निश्चुक्कणं, क्ली, (निःशेषेण चुक्कणम् ।) दन्त-शाणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिसी इति भाषा ॥
निश्चेष्टः, त्रि, (निर्गता चेष्टा यस्मात् ।) चेष्टा-रहितः । निश्चेष्टितः । यथा,—
"गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ।
अव्यक्तरावो न्यपतत् सहवालो व्यसुर्व्रजे ॥"
इति श्रीभागवते दशमः ॥
निश्वासः, पुं, (नि + श्वस + भावे घञ् ।) बहि-र्मुखश्वासः । तत्पर्य्यायः । प्राणः २ एतनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । २।१।८६ ।
"संहर्त्तुं सर्व्वब्रह्माण्डं शक्ता निःश्वासमात्रतः॥")
निश्वाससंहिता, स्त्री, (निश्वासाख्या संहिता ।) शिवप्रणीतशास्त्रविशेषः । यथा,—
"एवमभ्यर्थितस्तैस्तु पुराहं द्विजसत्तमाः ।
वेदक्रियासमायुक्तां कृतवानस्मि संहिताम् ॥
निश्वासाख्यां ततस्तस्यां लीना वाभ्रव्यशाण्डिलाः।
निश्वाससंहितायां हि लक्षमात्रप्रमाणतः ॥
सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतस्य हि ।
एतस्मादिदमार्गाद्धि यदन्यदिह जायते ॥
तत् क्षुद्रकर्म्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्ज्जितम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

निषङ्गः, पुं, (नितरां सजन्ति शरा यत्र । नि + सन्ज + अधिकरणे घञ् ।) तूणीरः । इत्य-मरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३० ।
"ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥")
सङ्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥
निषङ्गथिः, पुं, (नि + सन्ज + "गौ सन्जेर्थिन् ।" उणां । ४ । ८७ । इति भावे थिन् । षित्वात् कुत्वम् । ततः षत्वम् ।) समालिङ्गः । आलि-ङ्गनम् । इत्युणादिकोषः । १ । १६१ ॥ धन्वी । रथः । स्कन्धः । तूणम् । सारथिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (आलिङ्गके, त्रि । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
निषङ्गी, [न्] पुं स्त्री, (निषङ्गोऽस्यास्तीति । निषङ्ग + इनिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ ।
"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ॥"
स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रपुत्रः । इति महा-भारतम् । १ । ११७ । ११ ॥)
निषण्णः, त्रि, (निषीदति स्मेति । नि + सद् + गत्यर्थेति क्तः । "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः ।" ८ । २ । ४२ । इति निष्ठातस्य धातो-र्दकारस्य च नः ।) उपविष्टः । यथा,—
"पादावसुच्चयन्ती श्रीर्देवस्याचरणान्तिके ।
निषण्णा पङ्कजे पुण्या नमो देव्यै श्रिया इति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
निषण्णकं, क्ली, (निषण्ण + संज्ञायां कन् ।) सुनि-षण्णकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
निषदः, पुं, (निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र । नि + सद् + बाहुलकात् अप् ।) निषादस्वरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (स्वनामख्यातनृप-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।
"भङ्गासुरिः सुनीथश्च निषदोऽथ वहीनरः ॥")
निषद्या, स्त्री, (निषीदन्त्यस्यामिति । नि + सद् + "संज्ञायां समजनिषदेति ।" ३ । ३ । ६६ । इति अधिकरणे क्यप् ।) पण्यविक्रयशाला । इत्यमरः । २ । २ । २ ॥ हट्टः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ क्षुद्रखट्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निषद्वरः, पुं, (निषीदन्ति विषण्णा भवन्ति जना अत्रेति । नि + सद विषादे गतौ + "नौ सदेः ।" उणां । २ । १२४ । इति ष्वरच् । "सदि-रप्रतेः ।" ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) कर्द्दमः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥
निषद्वरी, स्त्री, (नि + सद विषादे + अधिकरणे ष्वरच् । षित्वात् ङीप् ।) रात्रिः । इति मेदिनी । रे, २७३ ॥
निषधः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥ स तु इलावृतस्य दक्षिणे हरिवर्षस्य सीमा-पर्व्वतः । प्रागायतः । अयुतयोजनोत्सेधः ।

द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ कठिनम् । देशविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ३ ।
"ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः ॥")
तद्देशीयराजः । इति मेदिनी । धे, ११ । निषादस्वरः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३७ । (रामप्रपौत्रे सूर्य्यवंशीयनृपभेदे । यथा, हरि-वंशे । १५ । २६ ।
"रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः ।
अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः ॥")
निषादः, पुं, (निषद्यते ग्रामशेषसीमायाम् । यद्वा, निषीदति पापमत्र । नि + सद् + कर्म्मणि अधिकरणे वा घञ् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ । १० । २० ॥ वेणशरीरोद्भवजातिविशेषः । यथा, अग्निपुराणे ।
"मथ्यमाने ततो राजस्तस्मिन्शूरो प्रजज्ञिवान् ।
ह्रस्वोऽतिपरुषः ख्यातस्तस्मात् प्राञ्जलिः स्थितः॥
तं मन्त्रैर्व्विक्लवं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवंस्तदा ।
निषादवंशकर्त्ता स बभूव मुनिसत्तमाः ! ॥
धीवरानसृजत् वापि वेणकल्मषसम्भवान् ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलयाः शवरा नाहलादयः ॥
अधर्म्मरुचयो ये च विद्धि तान् वेणसम्भवान् ॥
पारिभाषिकचण्डालो यथा, मार्कण्डेयपुराणे
"आशाकर्त्तुः स्वदाता च दातुश्च प्रतिषेधकः
शरणागतं यस्त्यजति स चण्डालोऽधमो नरः
धीवरविशेषः । इति मेदिनी । दे, ३४
(निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र । नि + सद्
घञ् ।) सप्तस्वरान्तर्गतशेषस्वरः । स तु नारदम
हस्तिस्वरतुल्यस्वरः । अस्योच्चारणस्थानं लल
टम् । व्याकरणमते दन्तः । अयं वैश्यवर्ण
सर्व्वस्वराणां मध्ये उच्चः । अस्य जातिः सम्पूर्ण
अस्य कूटतानाः ५०४० । प्रत्येकतानम् ५
समुदायेन २८२४० भवन्ति । अस्य स्वरू
गणेशतुल्यः । लघाम्भेतवर्णः । स्थानं पुष्क
द्वीपः । देवता सूर्य्यः । वारः शनिः । सम
निशान्ते ८ दण्ड—३४ पलानि । अस्य श्रुति
उग्रा शोभिनी च । मूर्च्छना मन्द्रस्था
सखा । मध्यस्थाने अहङ्कृता । तारस्थाने लोप
च । निषादवर्ज्जिता रागिणी आसावरी मल्ला
च । नादपुराणमते । निःसन्तानोऽयम्
वीणायां धैवतावधिषड्जस्थानपर्य्यन्तं प्रथम
सप्तकतृतीयांशस्य शेषसमुदायवीणातन्त्रीनिष
दस्थानं भवति । इति सङ्गीतशास्त्रम् । * ॥
"षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्व्वे मनोहराः
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(अस्य असुरवंशे उत्पत्तिः । वैश्यो जातिः
विचित्रो वर्णः । पुष्करद्वीपे जन्म । ऋषि
स्तुम्बुरुः । सूर्य्यो देवता । जगती छन्दः । करुण
उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

सादी, [न्] पुं, (निषीदत्यवश्यमिति । नि + सद् + आवश्यके णिनिः ।) हस्त्यारोहः । इत्यमरः । २ । ८ । ५९ ॥ माहुत इति ख्यातः ॥ (यथा, माघे । ५ । ४१ ।
"प्रत्यग्रदन्तिनिशितांकुशदूरभिन्न-
निर्य्याणनिर्य्यदसृजं चलितं निषादी ॥"
उपविष्टे, त्रि । यथा, रघुः । १ । ५२ ।
"आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥")
निषिद्धं, त्रि, (निषिध्यते स्मेति । नि + सिध + क्तः ।) निषेधविषयम् । यथा,—
"तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
निषिद्धकर्म्माणि यथा,—
माण्डव्य उवाच ।
"ब्रूहि कर्म्माणि सुखोपायानि मद्विधानां सुखावहान् ।
निषिद्धमपि यद्यत्तु तदेव प्रथमं वद ॥
नारद उवाच ।
व्याकरणं प्रभुसेवनञ्च
कृषिर्वाणिज्या पशुपालनञ्च ।
शुश्रूषणञ्चापि तथार्थहेतो-
रकार्य्यमेतत् परमं ब्राह्मणस्य ॥
राजप्रेष्यं कृषिधनं जीवनञ्च वणिज्यया ।
कौटिल्यं कौलटेयञ्च कुसीदञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
शूद्रो राजन् ! स भवति धर्म्मार्पितो दुराचरः ।
वृषलीं रमते यस्तु पिशुनो नर्त्तनस्तथा ॥
ग्रामप्रेष्यो विकर्म्मा च यो द्विजश्चरितात्युतः ।
वेदानपि जपन् शूद्रैः समः स परिकीर्त्तितः ।
क्षत्रेषु वर्ज्जनीयोऽसौ वैदिके तान्त्रिकेऽपि च ॥
निर्म्मर्य्यादे चाशुचौ क्रूरवृत्ते
हिंसात्मके त्यक्तधर्म्मे प्रवृत्ते ।
हव्यञ्च कव्यञ्च न देयमेव
दानञ्च दत्तं विफलं नरेन्द्र ! ॥
राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरताश्रितः ।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता ॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम् ॥
भृत्यानाञ्च परीक्षायां निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम् ॥
वैश्यानां धनलोभेन मिथ्यान्नप्रकाशनम् ।
अपालनं पशूनाञ्च वाणिज्या विभवे सति ॥
शूद्राणाञ्च महाराज ! वृथैव धनसञ्चयः ।
शुश्रूषोः क्षत्रकार्य्यस्य क्षत्रसन्मानकर्म्मणः ॥
अभ्युत्थानादरान्यस्य शूद्रस्य जगतीपते ! ।
अध्यात्मगतस्यापि दस्युधर्म्मगतस्य च ॥
आश्रमा विहिताः सर्व्वे वर्ज्जयित्वा निराश्रमम् ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।
"यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्व्वीत अर्द्धं तेनापि हिंसितः ॥
यस्य कन्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
असौ पितृगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥
भार्य्यां प्रियसखीं ये तु साध्वीं हिंसन्ति निर्घृणाः ।
न ते स्तुतां प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोनिजाः ॥
ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च गोघ्नश्च कृतपापकाः ।
एतान् शिष्यान् विवर्ज्जेत उक्ता ये चात्मघातकाः ॥
शूद्रपक्वे न भोक्तव्यं न छेत्तव्यं कदाचन ।
अश्वत्थो वटवृक्षश्च न छेत्तव्यो कदाचन ॥
न छेत्तव्यो बिल्ववृक्षश्च उडुम्बरश्च कदाचन ।
कर्म्मण्याश्चैव ये वृक्षा न छेत्तव्याः कदाचन ॥
यदीच्छेत् परमां सिद्धिं मोक्षधर्म्मं सनातनम् ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य वेदितव्यं तदन्तरे ॥
शरीरस्य वधः शुक्तः पलाण्डोर्गुञ्जरस्य च ।
यद्योऽभक्ष्यो भवेत्तेन अभक्ष्याः पूतिवासिकाः ॥
न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यस्य सर्व्वशः ।
अभक्ष्या ब्राह्मणैरुक्ता दीक्षितस्य हि न संशयः ॥
परिवादं न कुर्व्वीत न हिंसां वा कदाचन ।
पैशुन्यञ्च न कर्त्तव्यं स्तैन्यं वापि कदाचन ॥
अतिथिञ्चागतं दृष्ट्वा दूरादभ्यागतं क्वचित् ।
संविभागस्तु कर्त्तव्यो येन केनापि पुत्रक ! ॥
गुरुपत्नी राजपत्नी ब्राह्मणी वा कदाचन ।
मनसापि न गन्तव्या एवं विष्णुः प्रभाषते ॥
कनकादीनि रत्नानि यौवनस्था च कामिनी ।
तत्र चित्तं न कर्त्तव्यमेवं विष्णुः प्रभाषते ॥
दृष्ट्वा परस्य भाग्यानि आत्मनो असमस्तया ।
तत्र मन्युर्न कर्त्तव्य एवं धर्म्मः सनातनः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
(निवारितम् । यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६० ।
"मा मा मा मेति क्रुद्धासि निषिद्धोऽपि तथाभ्रमम् ।
आलिलिङ्ग प्रियां दैवात् पपात धरणीतले ॥")
निषेकः, पुं, (निषिच्यते प्रक्षिप्यते इति । नि + सिच् + घञ् ।) गर्भाधानम् । इति निषेकादिकृतुप्रभृतटीकायां भरतः ॥ * ॥
"निषेकाज्जनयेत् पत्नी गुरुर्भर्त्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रसिद्धिमपत्यञ्च सर्व्वमेतन्न यत्नतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११ अध्यायः ॥
(यथा, मनुः । २ । १६ ।
"निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥"
क्ली, रेतः । यथा, मनुः । ४ । १५१ ।
"दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्नं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥"
"निषिच्यत इति निषेकं रेतश्चोत्सृजेत् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (क्षरणम् । यथा, रघुः । ८ । ३८ ।
"नवु तैलनिषेकबिन्दुना
सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥")

निषेकादिकृत्, पुं, (निषेकादिं गर्भाधानादिकं करोतीति । निषेकादि + कृ + क्विप् ।) गर्भाधानादिकर्त्ता । आदिना सीमन्तोन्नयनादिकर्म्मविद्यादानादेश्च ग्रहणं तत्कर्त्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् । इत्यमरभरतौ ॥
निषेधः, पुं, (नि + षिध + घञ् ।) प्रतिषेधः । निवृत्तिः । विधिविपरीतः । यथा,—
"तिथीनां पूज्यता नाम कर्म्मानुष्ठानतो मता ।
निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
निषेवणं, क्ली, (नि + सेव + भावे ल्युट् ।) सेवा । यथा, भागवते । १ । २ । १६ ।
"शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥"
निषेव्यः, त्रि, (नि + सेव + भावे यत् ।) सेवनीयः । यथा, भागवते । १ । १९ । २२ ।
"नगेन्द्र इव विन्ध्यो निषेव्यो हिमवानिव ॥"
निष्क, क ड माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्मं-सकं-सेट् ।) मध्यवर्णमध्यः । क ड, निष्कयते स्वर्णं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥
निष्कः, पुं क्ली, (निश्चयेन कायति शोभते इति । निस् + कै + आतश्चेति कः ।) चत्वारः सुवर्णाः । चारि मोहर इति भाषा ॥ यथा, मनुः । ८ । १३७ ।
"धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥"
साष्टशतसुवर्णः । हेम । उरोभूषणम् । (यथा, रामायणे । १ । ६ । ११ ।
"नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ।") पलम् । दीनारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ अस्य टीका यथा । "शास्त्रीयमोऽष्टमाषकपरिमितं स्वर्णं सुवर्णं तेषां सुवर्णानां अष्टाधिकशतम् । हेम स्वर्णमात्रम् । उरोभूषणं वक्षोऽलङ्कारः । पलं शास्त्रीयमानविशेषः । उरोभूषणं पलञ्च हेम एवेति केचित् । दीनारः सप्तमाषकवाराणं मानवस्तु एव निष्कः । केचित्तु दीनार इति पल इत्यस्य विशेषणम् । दीनारे पले लौकिकपले न तु शास्त्रीये इत्याहुः ॥ कार्त्तास्तु द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनं दीनारः । तथाहि ।
'दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।
सुवर्णसप्ततितमो भागो रोपक उच्यते ।'
इति विष्णुगुप्तः ॥
सुवर्णोऽशीतिरक्तिकापरिमितं काञ्चनं तस्य सप्ततितमो भागः सप्तमांशाधिकहेमरक्तिकायां रोपकः तदष्टाविंशत्या द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं हेम दीनार इति पर्य्यवस्यतीत्याहुः ।" इति भरतः ॥ * ॥ स्वर्णकर्षः । स्वर्णपलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठभूषा । इति जटाधरः ॥ माषकचतुष्टयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, "स्याच्चतुर्म्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ॥" इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

षोड़शद्रम्यः । षोल काहन इति भाषा ॥ (यथा, लीलावत्याम् । २ ।

"वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः ।
ते षोड़शद्रम्य इहावगम्यो
द्रम्यैस्तथा षोड़शभिश्च निष्कः ॥")

निष्कण्ठः, पुं, (निर्गतः कण्ठः स्कन्धो यस्य ।) वरुणवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कर्षः, पुं, (निर् वा निस् + कृष् + भावे घञ् ।) निश्चयः । यथा, अस्यार्थं निष्कर्षे इत्याद्यापराह्निकश्राद्धादिव्यवस्थायां मूलंहा ॥ (करार्थं प्रजापीड़नम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । २ । १३ । १३ ।

"अनुकर्षञ्च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्च्छनम् ।
सर्व्वमेव न तत्रासीद्धर्म्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥")

निष्कलं, त्रि, (निर्गता कला यस्मात् ।) कलाशून्यम् । (यथा, महाभारते । ३ । २०८ । ६ ।

"संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्कलाः सन्त प्रहीणाः स्वस्वकर्म्मभिः ॥")

नष्टवीर्य्यम् । इति मेदिनी । ले, १०३ ॥ ब्रह्म । यथा,—

"चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥"

इत्येकादशीतत्त्वे जामदग्न्यवचनम् ॥ आधारे, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कला, स्त्री, (निर्गता कला यस्याः ।) विगतार्त्तवा । इति शब्दरत्नावली ॥ वृद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्कली, स्त्री, (निष्कल + ङीष् ।) ऋतुहीना । निवृत्तरजस्का । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्कालकः, पुं, (निष्कालयतीति । निर् + कालि + ण्वुल् ।) मुण्डितलोमा घृताभ्यक्तः प्रायश्चित्तार्हः । यथा । मुण्डितलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन च कर्त्तव्यम् । निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां सूर्म्मीं परिष्वज्य मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते । इति वशिष्ठस्मरणात् । इति मिताक्षरा ॥

निष्काशः, पुं, (नितरां काशते शोभते प्रासादादाविति । निर् + काश + अच् ।) प्रासादाद्युपस्थानम् । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ दाला इति वारान्दा इति च भाषा ॥

निष्काशितः, त्रि, (निर् वा निस् + काश + णिच् + क्तः ।) निष्कासितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निष्कासितः, त्रि, (निस् + कस + णिच् + क्तः ।) बहिष्कृतः । दूरीकृतः । तत्पर्य्यायः । अवकृष्टः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ निःसारितः ३ । इति जटाधरः ॥ निर्गमितः । आहितः । अधिकृतः । इति मेदिनी । ते, २०२ ॥

निष्कुटः, पुं, (कुटात् गृहात् निष्क्रान्तः ।) गृहसमीपोपवनम् । इत्यमरः ।२ । ३ । १ ॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५५ ।

"परिखाश्चैव कौरव्य ! प्रतोलीर्निष्कुटानि च ।
नवाल्वन्यः प्रपद्येत गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ! ॥")

क्षेत्रम् । (यथा, महाभारते । २ । ५० । ६ ।

"इन्द्रकृष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्ये च नदीमुखैः ।
समुद्रनिष्कुटे जाताः पारेसिन्धु च मानवाः ॥")

कपाटः । इति मेदिनी । टे, ४८ ॥ पल्लगाटः । इति हारावली ॥ जानानामहल इति पारस्यभाषा ॥

निष्कुटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये + "इगुपधात् कित् ।" उणां ४ । ११६ । इति इन् । निर्गता कुटिः कौटिल्यं यस्याः ।) एला । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

निष्कुटी, स्त्री, (निष्कुटि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) निष्कुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२५ ॥

निष्कुम्भः, पुं, (निस् + कुम्भ + अच् ।) दन्तीवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (निर्गतः कुम्भो यस्मात् ।) कुम्भशून्ये, त्रि ॥

निष्कुषितः, त्रि, (निस् + कुष + क्तः ।) निष्कासितः । यथा,—

"काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवलितं वीचीभि-
रान्दोलितम् ॥"

इत्यादि वाल्मीकिकृतगङ्गास्तोत्रम् ॥

निष्कुहः पुं, (नितरां कुहयति इति । कुह विस्मापने + पचाद्यच् ।) वृक्षकोटरम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥

निष्कृतिः, स्त्री, (निर् + कृ + क्तिन् ।) निर्मुक्तिः । निस्तारः । यथा,—

"ब्रह्मघ्ने चैव मित्रघ्ने सुरापे गुरुतल्पगे ।
सर्व्वत्र विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(अग्निविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १४ ।

"आक्रोशतान्तु भूतानां यः करोतीह निष्कृतिम् ।
अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥")

निष्क्रमः, पुं, (निष्क्रम्यतेऽनेनेति । निस् + क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति ।" ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) धीशक्तिः । इत्यमरः । १ । २ । २५ ॥ निर्गमः । (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४३ ।

"कश्चित् कालं प्रतीक्षे च प्राप्यायामस्य निष्क्रमम् ।
तृतीयेऽह्नि गतेऽप्याद्य यास्यैतस्य हि नाशवः ॥")

दुष्कुलः । इति मेदिनी । मे, ४५ ॥ निष्क्रमणसंस्कारः ।

"अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥"
इति याज्ञवल्क्यः । १ । १२ ॥

(क्रमरहिते, त्रि । यथा, पद्मपुराणे पातालखण्डे ।

"निष्कलं निष्क्रमं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥")

निष्क्रमणं, क्ली, (निस् + क्रम + भावे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तदनुष्ठानं यथा, जाते कुमारे जन्मवासरादयस्तृतीयः शुक्लपक्षस्तस्य तृतीयायां तिथौ प्रातः कुमारं स्नापयित्वा सायं सन्ध्यायामतीतायां चन्द्राभिमुखः कृताञ्जलिः पिता तिष्ठेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणस्यां दिशि भर्त्तुर्वामपार्श्वे पश्चिमाभिमुखीभूय उत्तरशिरसं कुमारं पित्रे समर्पयति । ततो माता भर्त्तुः पृष्ठदेशेन उत्तरस्यां दिशि गत्वा चन्द्राभिमुखीभूय भर्त्तुर्दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति । अथ पिता जपति प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ यत्ते सुषीमे हृदयं हितमन्तः प्रजापतौ वेदाहं मन्ये तद्ब्रह्म माहं पौत्रमघं निगाम् । ततः प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ यत् पृथिव्या अनामृतं दिवि चन्द्रमसि श्रितं वेदामृतस्याहं नाममाहं पौत्रमघं रिषम् । ततः प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्द इन्द्राग्नी देवते कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ इन्द्राग्नी शर्म्म यच्छतं प्रजायै मे प्रजापती यथायं न प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि । इति मन्त्रत्रयं जप्त्वा कुमारं चन्द्रं दर्शयति । पिता चन्द्राय अर्घ्यं ददाति च । ततः पिता तथाभूतमेव कुमारमुत्तरशिरसं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कर्म्म कृत्वाच्छिद्रमवधार्य्य गृहं प्रविशेदिति । अत ऊर्द्ध्वमपरशुक्लपक्षद्वयेऽपि तृतीयायां तिथौ सायंसन्ध्यामतिक्रम्य चन्द्राभिमुखः पिता जलाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ यददश्चन्द्रमसि कृष्णं पृथिव्या हृदयं श्रितं तदहं विद्वांस्तत् पश्यन्माहं पौत्रमघं रुदमिति पठित्वा जलाञ्जलिं त्यजेत् । वारद्वयं तूष्णीम् । ततो वामदेव्यं गीत्वाच्छिद्रमवधार्य्य गृहं प्रविशेदिति । एतच्च निष्क्रमणकर्म्माङ्गभूतमुदीच्यं कर्म्म पत्नी पुत्रोपादानविरहात् प्रवासिनापि कर्त्तव्यमेव । इति निष्क्रमणम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥*॥ तत्र विहितदिनं यथा । रिक्तातिरिक्तास्तिथयः । शनिमङ्गलवासरेतरे वाराः । आर्द्राश्लेषाकृत्तिकाभरणीमघाविशाखापूर्ब्बफल्गुनीपूर्ब्बाषाढ़ापूर्ब्बभाद्रपच्छतभिषाभिन्नानि नक्षत्राणि । कन्यातुलाकुम्भसिंहसंज्ञकानि लग्नानि । बालकस्य चतुर्थे मासि तृतीये वा चन्द्रादिशोभने कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषम् ॥

निष्क्रयः, पुं, (निष्क्रीयते विनिमीयतेऽनेनेति । निर् + क्री + "एरच् ।" ३।३।५६ । इति करणे अच् ।) भृतिः । वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥

बुद्धियोगः। सामर्थ्यम्। निर्गतिः। इति माघटीकाधृतवैजयन्ती॥ प्रत्युपकारः। विनिमयः। यथा, माघे। १। ५०।

"वसतृचिपन् यः पृथिवीभृतामरं
वरप्रदानस्य चकार शूलिनः।
त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रम-
स्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम्॥"

(विक्रयः। यथा, मनुः। ९। ४६।
"न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते॥")

ष्क्रान्तः, त्रि, (निर्+क्रम+क्तः।) निर्गतः। यथा, मार्कण्डेये। ८७। ५।
"भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम्।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी॥"
(यथाच, महाभारते। १३। २। ४५।
"निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा सन्निहितेऽनघे।
नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव॥")

ष्क्रियं, क्ली, (निर्गता क्रिया यस्य।) ब्रह्म। यथा, वेदान्तसूत्रभाष्यम्।
"निष्क्रियं निर्गुणं शान्तं निरपेक्षं निरञ्जनम्॥"
क्रियाशून्ये, त्रि। यथाह कश्चित्।

"बन्धनानि यदि सन्ति बहूनि
प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यत्।
दारुभेदनिपुणोऽपि षडङ्घ्रि-
र्निष्क्रियो भवति पङ्कजबद्धः॥"

ष्क्वाथः, पुं, (निःसृतः क्वाथो यत्र।) मांसादिक्वाथः। झोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। रसकः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ७७॥

ष्ट्यः, पुं, (वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गतः। निस्+"अव्ययात् त्यप्।" ४। २। १०४। इत्यस्य "निसो गते।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप्। "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते।" ८। ३। १०१। इति षत्वम्।) म्लेच्छजातिविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ५। ५९८॥ (पुत्त्रादिः। इति महीधरः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ५। २३।
"यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखान॥"
"ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः। नितरां स्त्यायति संघातरूपेण सह वर्त्तत इति निष्ट्यः। यद्वा, निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ट्यः पुत्त्रादिः। यद्वा, निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः। निसो गते इति वार्त्तिकेन निस उपसर्गाद्गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम्।" इति तत्र वेददीपः॥)

ष्ठः, त्रि, (नितरां तिष्ठतीति। नि+स्था+कः।) स्थितः। नितिष्ठतीति स्थाधातोर्डप्रत्ययनिष्पन्नः॥

ष्ठा, स्त्री, (नितरां तिष्ठतीति। नि+स्था+"आतश्चोपसर्गे।" ३। १। १३६। इति कः। "उपसर्गादिति।" ८। ३। ६५। इति षत्वम् ततष्टाप्।) निष्पत्तिः। नाशः। (यथा, भागवते। ५। १२। ८।

"यदा चितावेव चराचरस्य
विदाम निष्ठां प्रभवञ्च नित्यम्॥")

अन्तः। निर्वहणम्। इत्यमरः। ३। ३। ४०॥ याच्ञा। इति मेदिनी। ठे, ६॥ क्तक्तवतू प्रत्ययौ। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, "क्तक्तवतू निष्ठा। १। १। २६। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥) धर्म्मादौ श्रद्धा। यथा,—
"निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कुतः कुलम्।
प्राप्नोति नैष्ठिकः स्वीयं धर्म्मं जातु न चेतरः॥

एकस्य देवस्य विहाय मन्त्र-
मेकं परश्चेज्जपतेऽपि तस्य।
तदा भवेन्नष्टधुरं नैष्ठिकत्वा-
न्निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः॥"
इति वैद्यकुलतत्त्वे भरतमल्लिकः॥

प्राप्यम्। यथा,—
"भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः।
तेषामशान्तकामानां का निष्ठा विजितात्मनाम्॥")

इति श्रीभागवतैकादशस्कन्धपञ्चमाध्यायश्लोकटीकाव्याख्यायां श्रीधरस्वामी॥ (नि+स्था+क्विप्। स्थितिः। यथा, ऋग्वेदे। ३। ३१। १०।
"जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान्॥"
"निष्ठां पूर्व्वं यथास्थितिम्।" इति सायनः॥)

निष्ठानं, क्ली, (नि+स्था+करणे ल्युट्।) व्यञ्जनम्। इत्यमरः। ३। ३। ११५॥ (यथा, रामायणे। २। ९१। ६७।
"आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः।
फलनिर्य्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः॥")

निष्ठितं, त्रि, (नि+स्था+क्तः।) नितरां स्थितम्। यथा, भागवते। २। ७। ३६।
"देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां
पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः।
लोकान् घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं
वेशं विधाय बहुभाष्यत औपधर्म्म्यम्॥"
"देवद्विषां दैत्यानां निष्ठितानां नितरां स्थितानाम्।" इति श्रीधरस्वामी॥ (निष्ठा जातास्येति। तारकादित्वादितच्।) निष्ठाविशिष्टः। निश्चयेन स्थितश्च॥ (सम्यक् ज्ञाता। यथा, रामायणे। १। १। १४।
"रक्षिता स्वस्य धर्म्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्व्वेदे च निष्ठितः॥")

निष्ठीवः, पुं, (नि+ष्ठिव+भावे घञ्। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) निष्ठीवनम्। इति द्विरूपकोषः॥ (यथाह वाभटः।
"निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम्॥")

निष्ठीवनं, क्ली, (नि+ष्ठिव+भावे ल्युट्। ष्ठिवुसिवोर्ल्युटि दीर्घो वेति स्वामी। पृषोदरादित्वादिति मुकुटः।) श्लेष्मादीनां मुखेन वमनम्। थूप इति थुथु इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। निष्ठेवः २ निष्ठ्यूतिः ३ निष्ठेवनम् ४। इत्यमरः। ३। २। ३८॥ निष्ठेवा ५। निष्ठेवम् ६। इति तट्टीका॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३४। ७०।

"सुप्तेऽवलीढे वान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु।
कुर्य्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्॥")

निष्ठुरं, त्रि, (नि+स्था+मद्गुरादयश्चेति उरच्।) परुषम्। कठिनम्। इत्यमरः। ३। १। ७६॥ (यथा, माघे। ५। ४९।
"अग्रे जनैर्मुकुलिताक्षमनादराने
संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः॥")

निष्ठ्यूतं, त्रि, (नि+ष्ठिव्+क्तः। "च्छ्वोः शूडिति।" ६। ४। १९। इत्यूठ्।) चिप्तम्। इत्यमरः। ३। १। ८७॥

निष्ठ्यूतिः, स्त्री, (नि+ष्ठिव्+क्तिन्। "च्छ्वोः शूडिति।" ६। ४। १९। इत्यूठ्।) निष्ठीवनम्। इत्यमरः। ३। २। ३८॥

निष्ठेवः, त्रि, (नि+ष्ठिव्+घञ्।) निष्ठीवनम्। इत्यमरः। ३। २। ३८॥

निष्ठेवनं, क्ली, (नि+ष्ठिव्+भावे ल्युट्।) निष्ठीवनम्। इत्यमरः। ३। २। ३८॥

निष्णातः, त्रि, (नितरां स्नाति स्मेति। नि+स्ना+क्तः। "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले।" ८। ३। ८९। इति षत्वम्।) विज्ञः। निपुणः। इत्यमरः। ३। १। ४॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये।
"यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः।
स सत्सु पूजां नाप्नोति वधञ्चार्हति राजतः॥")
पारं गतः। यथा, भागवते १। ४। २१।
"वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत॥"

निष्पक्वं, त्रि, (नितरां पक्वम्।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादि। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। क्वथितम् २। इत्यमरः। ३। १। ९५॥ पक्वताशून्यञ्च॥

निष्पताकध्वजः, पुं स्त्री, राज्ञां पताकाशून्यदण्डविशेषः। इति युक्तिकल्पतरुः॥ तद्विवरणं ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम्॥

निष्पत्तिः, स्त्री, (निर्+पद+क्तिन्।) समाप्तिः। सिद्धिः। यथा,—
"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्॥"
इति रामतर्कवागीशधृतकारिका॥

(नादस्यावस्थाविशेषः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ४। ६९।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्॥"
तथा, तत्रैव। ४। ७६।
"रुद्रग्रन्थिं यदा भित्त्वा सर्व्वपीठगतोऽनिलः।
निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत्॥")

निष्पन्नाहृतिः, स्त्री, (निष्पन्न+हृ+भावे क्तिन्+टाप्।) सपत्नाहृतिः। अत्यन्तपीडा। इति हेमचन्द्रः। ६। ८॥

निष्पत्रिका, स्त्री, (निष्पत्रमस्या अस्तीति। ठन्।) करीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

निष्पदयानं, क्ली, (निष्पदं पदरहितं यानम्।) पदरहितवाहनम्। तच्च नौकादिकम्। इति

युक्तिकल्पतरुः ॥ तत्सम्बन्धयादि नौकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

निष्पन्नः, त्रि, (निर् + पद् + क्तः ।) निष्पत्तिविशिष्टः । सम्पन्नः । तत्पर्य्यायः । सिद्धः २ निर्वृत्तः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ।
"निष्पापत्वं फलं विद्धि तीर्थस्य मुनिसत्तम ! ।
कृषेः फलं यथा लोके निष्पन्नान्नस्य भक्षणम् ॥")

निष्पादनं, क्ली, (निर् + पद् + णिच् + ल्युट् ।) निष्पत्तिः । निष्पत्तिनियुक्तिः । यथा, धात्वर्थतावच्छेदकफलनिष्पादकतया दत्तस्वत्वमुमतिप्रकाशनेन कर्त्तुरिच्छासुतपादा दाननिष्पादनेन वेति कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ॥

निष्पादना, स्त्री, (निर् + पद + णिच् + युच् । स्त्रियां टाप् ।) निष्पत्तिप्रेरणम् । यथा,—
"यदा निष्पादनायत्नाधुस्तदा चैत्रः कटं करोति ।
यदा निष्पत्त्यर्थस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति ।"
इति रामतर्कवागीशः ॥

निष्पादितं, त्रि, (निर् + पद + णिच् + क्तः ।) कृतनिष्पादनम् । यथा,—
"निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते ॥"
इति भागवते ।१।१३।५०॥

निष्पाद्यं, त्रि, (निर् निश्चयेन पाद्यते समाप्यते इति । निर् + पद् + णिच् + यत् ।) निष्पादनीयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।२ ।१५८।
"कृत्ये बहूनि निष्पाद्ये श्रमात् कौसीद्यमाश्रयन् ।
प्राङ्गणीवाध्वगो दिवा मोक्षितोऽसि न निद्रया ॥")
साध्यम् । यथा, चेष्टाव्यापारेण छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वमिति रामतर्कवागीशः ॥

निष्पावः, पुं, (निष्पूयते तुषाद्यपनयनेन शोध्यते इति । निर् + पू + णिच् + घञ् ।) धान्यादीनां निस्तुषीकरणम् । बहुलीकरणम् । तत्पर्य्यायः । पवनम् २ पवः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ पूतीकरणम् ४ । यथा,—
"धान्यादिनिस्तुषीकार्य्यबहुलीकरणादिषु ।
तथा च पूतीकरणे निष्पावः पवनं पवः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
राजशिम्बीबीजम् । भटवास इति भटवांस इति वा हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"निष्पावो राजशिम्बी स्याद्वल्लकः श्वेतशिम्बिकः ।
निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः ॥
कषायस्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत् ।
विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथघ्नः शुक्रनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(निष्पूयतेऽनेनेति । करणे घञ् ।) शूर्पवायुः । राजमाषः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।१५।२४।
"मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ॥")
कडङ्गरः । समीरणः । शिम्बिका । निर्विकल्पे, त्रि । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥ श्वेतशिम्बी । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
"हारीतिसौम्याद्योत्थविदाहितैल-
निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः ॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

निष्पावकः, पुं, (निष्पाव एव । स्वार्थे कन् ।) श्वेतशिम्बी । अस्य अरूपलगुणः । मलबन्धकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"निष्पावको वैष्णवलासशोष-
शुक्रान्तको रूक्षगुरुर्विदाही ।
कषायकः स्वादुमधुरो गुरुश्च
रक्ताग्निपित्तञ्च करोति वातम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

निष्पावी, स्त्री, (निष्पाव + स्त्रियां ङीष् ।) शिम्बीविशेषः । बोड़ा इति भाषा ॥ सा द्विधा । तत्र हरिद्वर्णायाः पर्य्यायः । श्यामला २ फलिनी ३ नखपूर्व्विका ४ मण्डपी ५ फलिका ६ शिम्बी ७ गुच्छफला ८ विशालफलिका ९ निष्पाविः १० चिपिटा ११ ॥ शुभ्रायाः पर्य्यायः । अङ्गुलिफला १ नखनिष्पाविका २ कृतनिष्पाविका ३ ग्राम्या ४ नखपुञ्जफला ५ असिता ६ । एतयोर्गुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्प्रतिभः, त्रि, (निर्गता प्रतिभा बुद्धिर्यस्य ।) अज्ञः । जडः । इति जटाधरः ॥ (निर्गता प्रतिभा दीप्तिरस्येति । दीप्तिशून्यः । यथा, हरिवंशे । ८२ । ३४ ।
"मौख्याकारासु तारासु समन्निष्प्रतिभासु च ।
नैशमन्तर्दधे रूपसदृशाच्छदिवाकरः ॥")

निष्प्रत्यूहः, त्रि, (निर्गतः प्रत्यूहो बाधा अस्येति ।) निर्विघ्नः । यथा,—
"निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः ॥"
इति मुरारिः ॥
(स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ ।१०३ ।
"निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥")

निष्प्रभः, त्रि, (निर्गता प्रभा अस्येति ।) प्रभाशून्यः । दीप्तिरहितः । तत्पर्य्यायः । विगतः २ अरोकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, रघुवंशे । ११ । ८१ ।
"निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥")

निष्प्रयोजनं, त्रि, (निर्गतं प्रयोजनं यस्मिन्निति ।) प्रयोजनरहितम् ।
"अन्यथा हि महापापो लघुनासुपदेशतः ।
गुरुणासुपदेशो हि निष्प्रयोजनता व्रजेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ६४ । १५ ।
"निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमासनम् ॥")

निष्प्रवाणं, त्रि, (नितरां प्रकर्षेण ऊयते इति । निर् + प्र + वे + करणे ल्युट् ।) तन्त्रविमुक्तवासः । नूतनवस्त्रम् । इति हारावली । ६९ ॥

निष्प्रवाणि, त्रि, (निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाका अस्मादस्य वा । "निष्प्रवाणिश्च ।" ५।४।१६० इति कपोऽभावो निपात्यते ।) नूतनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । अनाहतम् २ तन्त्रकम् ३ नवाम्बरम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ आहतम् ५ अहतम् ६ नववस्त्रम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्फलः, त्रि, (निर्गतं फलं यस्मात् ।) फलशून्यः । यथा, "फलवानफलो च निष्फलः ।" इत्यमरः ३।६।२२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २५
"कृते तीर्थे यदेतानि देहान्न निर्गतानि चेत् ।
निष्फलः श्रम एवैकः कर्षकस्य यथा तथा ।"

निष्फला, स्त्री, (निष्क्रान्तं फलं यस्या इति ।) पञ्चाशद्वर्षदेश्या ऊर्द्धं गतरजस्का । इत्यमरः । तत्पर्य्यायः । निष्फली २ निष्कली ३ निष्कला ४ विकली ५ विकला ६ ऋतुहीना ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ विरजाः ८ विगतार्त्तवा ९ इति जटाधरः ॥

निष्फली, स्त्री, (निष्क्रान्तं फलं यस्याः । ङीष् ।) निष्फला । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसम्पातः, पुं, (निष्क्रान्तः सम्पातो यत्र ।) निशीथः । निःसम्पातः । इति शब्दरत्नावली ॥

निसर्गः, पुं, (नि + सृज् + घञ् ।) स्वभावः । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ६ ।
"निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः
क्व भूपतीनाञ्चरितं क्व जन्तवः ॥")
रूपम् । सर्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ८५ । १२३ ।
"निसर्गाद्ब्राह्मणस्यापि वरुणो यादसां पतिः ।"
दानम् । । यथा, मनुः । ८ । १४३ ।
"न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥")

निसिन्धुः, पुं, वृक्षविशेषः । निसिन्धा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धुः ३ तापिञ्जः ४ शुक्लपुष्पकः ५ सिन्धुवारः ६ इन्द्रसुरिषः ७ निर्गुण्डी ८ इन्द्राणिका ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निसूदनं, क्ली, (नि + सूद् + भावे ल्युट् ।) निर्हिंसनम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥ (यथा, "प्रवासनं निसूदनं निर्हिंसनमिति वधपर्य्यायं प्रवासनशब्दं पठन्नभिधानिकाः ।" इति । ९।२४२ मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ त्रि, नि + सूद + ल्युः । विनाशकः । यथा, रघुवंशे । ९ । ३ ।
"उभयमेव वदन्ति मनीषिणः
समयवर्षितया कृतकर्म्मणाम् ।
बलनिसूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधराम्वयम् ॥")

निसृता, स्त्री, (नितरां सृता । नि + सृ + क्तः ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला ॥ तेउड़ि इति भाषा ॥ (त्रिवृताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

निसृष्टं, त्रि, (नि + सृज् + क्तः ।) न्यस्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४६४।

"न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥")
मध्यस्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निसृष्टार्थः, पुं, (निसृष्टो न्यस्तोऽर्थः प्रयोजनं यस्मिन्निति ।) दूतविशेषः । यथा,—
"निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
कार्य्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथा त्रिधा ॥"
तल्लक्षणं यथा,—
"उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सुश्लिष्टं कुरुते कर्म्म निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
धनायव्ययपालनादौ नियुक्तः । यथा बृहस्पतिः ।
"यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्ययपालने ।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिकार्य्यविधायकः ।
स्वपौरुषप्रकाशी च निसृष्टार्थः स उच्यते ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

निस्तनी, स्त्री, (नितरां स्तनवदाकारोऽस्त्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वटिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वड़ि इति भाषा ॥ (निर्गतौ स्तनौ यस्या इति ।) स्तनहीना च ॥

निस्तरणं, क्ली, (निस्तीर्य्यतेऽनेनेति । निर् + तॄ + करणे ल्युट् ।) उपायः । निस्तारः । तरणम् । इति मेदिनी । णे, ८८ ॥ निर्गमः । इति विश्वः ॥

निस्तर्हणं, क्ली, (निर् + तृह् हिंसायाम् + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥

निस्तलं, त्रि, (निरस्तं तलं स्वरूपमस्येति ।) वर्त्तुलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ॥")
चलम् । इति मेदिनी । ले, १०३ ॥ (नितरां तलम् ।) तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

निस्तारः, पुं, (निर् + तॄ + घञ् ।) निस्तरणम् । उद्धारः । (यथा, शृङ्गारशतके । ७१ ।
"संसार तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥")

निस्तारबीजं, क्ली, (निस्तारस्य संसारसमुद्रसमुत्तरणस्य बीजम् ।) संसारतरणकारणम् । तद्यथा,—
"स्मरणं कीर्त्तनं विष्णोरर्च्चनं पादसेवनम् ।
वन्दनं स्तवनं नित्यं भक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥
चरणोदकपानञ्च तन्मन्त्रजपनं तथा ।
इदं निस्तारबीजञ्च सर्व्वेषामीप्सितं भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥
(अपि च । महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽति दुस्तरे ।
निस्तारबीजमेतावद् ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥
साधनानि बहूक्तानि नानातन्त्रागमादिषु ।
कलौ दुर्ब्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! ॥"
उद्धारकारणमात्रम् । यथा,—
"जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा
बाला वयं सकलमित्यमनर्थहेतुः ।
निस्तारबीजमिदमेव कृशोदरीणां
यन्माधव त्वमसि सम्प्रति कर्णधारः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

निस्तितीर्षत्, त्रि, (निर् + तॄ + सन् + शतृ ।) निस्तरितुमिच्छत् । यथा,—
"तमः सन्दर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षताम् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १ । २२ ॥

निस्तुषक्षीरः, पुं, (निस्तुषं परिष्कृतं क्षीरं यस्येति ।) गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्तुषरत्नं, क्ली, (निस्तुषं निर्म्मलं रत्नम् ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्तुषितं, त्रि, (निस्तुष + कृतौ णिच् + क्तः ।) त्वग्विहीनम् । त्यक्तम् । लघूकृतम् । इति मेदिनी । ते, २०२ ॥

निस्तेजाः, [स्] त्रि, (निर्गतं तेजो यस्मादिति ।) तेजोरहितः । यथा,—
"इदं कवचमज्ञात्वा कवचाद्यं पठेत्तु यः ।
सर्व्वं तस्य वृथा देवि ! निस्तेजो न च सिद्धिदम् ॥"
इति ब्रह्मनामसीयगायत्रीकवचधृतम् ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । ११ ।
"तथापलायत्तदा मार्गे चौराभीरैश्च लुण्ठिताः ।
धनं सर्व्वं गृहीतञ्च निस्तेजाश्चार्ज्जुनोऽभवत् ॥")

निस्त्रिंशः, पुं, (निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति । निरादय इति समासः । "संख्यायास्तत्पुरुषस्य डज्वाच्यः ।" ५।४।१९३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डच् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २४ ।
"नकुलस्येव निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥")
निर्द्दये, त्रि । इति मेदिनी । शे, २१ ॥ (यथा, अमरुशतके । ५ ।
"दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चेयं चिरं लालिता
दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।
मन्युर्दुःसह एव यात्युपशमं नो सान्त्ववादैः स्फुटम् ।
हे निस्त्रिंश ! विमुक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी रोदितु ॥")
त्रिंशत्शून्यः । इति व्याकरणम् ॥

निस्त्रिंशधारी, [न्] त्रि, (निस्त्रिंशं धरतीति । निस्त्रिंश + धृ + णिनि ।) खड्गधारी । तल्लक्षणं यथा, मात्स्ये १८९ अध्यायः ।
"सुरूपस्तरसः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।
शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्त्तितः ॥"

निस्त्रिंशपत्रिका, स्त्री, (निस्त्रिंशः खड्ग इव पत्रमस्या अस्तीति । ठन् ।) स्नुहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्त्रैंशपुष्पिकः, पुं, राजधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्नेहफला, स्त्री, (निस्नेहं तैलविहीनं फलं यस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

निस्पन्दः, पुं, (नि + स्पन्द + भावे घञ् ।) स्पन्दनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ८ ।
"मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां
द्वात्रिंशतोर्द्धं कविभिर्निरुक्तः ।
अनिन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र
निस्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनश्च ॥")

निस्पन्दः, त्रि, (निर्गतः स्पन्दश्चलनकादिस्पन्दनं यस्मात् ।) स्पन्दरहितः । ईषत्कम्पशून्यः । यथा,
"कावेरीतीरभूमीरुहसुभगवधूशुक्तसक्तावशिष्टः
कार्णाटीचीनपीनस्तनवसनदशान्दोलनिस्पन्दमन्दः ॥"
इति विक्रमादित्यराजसभायां राक्षसपद्यम् ॥

निस्पन्दतरं, त्रि, (निस्पन्द + तरप् ।) एकान्तस्पन्दरहितम् । यथा, नैषधे । ८ । १३ ।
"तस्मिन् वने नैषधकेशपाशे
निपत्य निस्पन्दतरौ भवन्नाम् ।
तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तन्नोचनखञ्जनाभ्याम् ॥"

निस्पृहः, त्रि, (निर्गता स्पृहा इष्टाद्दृष्टविषयवासना यस्येति ।) स्पृहाशून्यः । यथा,—
"निस्पृहः सर्व्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ॥

निस्पृहा, स्त्री, अग्निशिखावृक्षः । यथा,—
"अम्लता निस्पृहा चापि मालिनी विष्णुवल्लभा ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्पृहाया अभावश्च ॥ (अव्ययीभावः ॥) .

निस्य(ष्य)न्दः, पुं, (नि + स्यन्दू ङ क्षरणे + भावे घञ् । "अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।" ८ । ३ । ७२ । इति वा षत्वम् ।) स्यन्दनम् । क्षरणम् । यथा,—
"माकन्दरसनिस्यन्दसुन्दरोद्गारकारिणौ ।
श्रवणानन्दिनावेतौ वन्दिनाविव राजतः ॥"
इति प्रसन्नराघवनाटके पञ्चधरमिश्रः ॥
(यथा च रामायणे । २ । ६४ । १३ ।
"जलप्रपातैरुद्रैर्निष्यन्दैश्च क्वचित् क्वचित् ।
स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥"
निस्यन्दते इति कर्त्तरि अच् । क्षरणशीले, त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४१ ।
"तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने
प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥")

निस्रावः, पुं, (निस्राव्यते इति । नि + स्रु + णिच् + घञ् ।) भक्तसमुद्भवमण्डम् । फेन इति माड़ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । मासरः २ आचामः ३ । इत्यमरः ।२।६।४८॥ (नि + स्रु + घञ् । स्रवः । यथा, हरिवंशे । ६६ । ८ ।
"धातुनिस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम् ॥")

निस्वनः, पुं, (नि+स्वन+“नौ गदनदपठस्वनः ।” ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) शब्दः । इत्यमरः । १।६।२३ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २६ । ३ ।
“यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन ।
त्वरमाणोऽभिनिष्क्रान्तो ध्रुवं तस्यैष निस्वनः ॥”)

निस्वानः, पुं, (नि+स्वन+पक्षे घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ६ । २३ ॥

निहननं, क्ली, (नि+हन+ल्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥

निहन्ता, [ऋ] त्रि, (नि+हन+तृच् ।) हनन-कर्त्ता । यथा, भट्टिः ।
“निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
पारम्पधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”
(महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७५ । [महः ॥”)
“भगहारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पिता-

निहाका, स्त्री, (नियतं जहाति भुवमिति । नि+हा त्यागे+“नौ हः ।” उणां ३ । ४४ । इति कन् ।) गोधिका । इत्यमरः ।१।१०।२२॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ९७ । १३ ।
“साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥”)

निहारः, पुं, (नितरां ह्रियन्ते पदार्था येन । नि+हृ+घञ् ।) नीहारः । इति शब्दरत्नावली ॥

निहितं, त्रि, (नि+धा+क्त । “दधातेर्हिः ।” ७ । ४ । ४२ । इति हिः ।) स्थापितम् । इति हलायुधः ॥ यथा, महाभारते ।३।३१२।११२ ।
“धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

निहिंसनं, क्ली, (नि+हिन्स+भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

निहीनः, त्रि, (नितरां हीनः । कुगतीति समासः ।) नीचः । पामरः । इत्यमरः ।२।१०।१६॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२ । ११६ ।
“त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्य्येणाभ्यधिकाः परैः ।
निहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथम् ॥”)

निह्नवः, पुं, (निह्नूयते सत्यवाक्यमनेनेति । नि+ह्नु+“ऋदोरप् ।” ३ । ३ ।५७ । इति अप् ।) अपलापः । येन वचनं निह्नूयते सः । यथा, धारयन्नेव न धारयामीति । इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्य्यायः । निह्नुतिः २ अपह्नुतिः ३ अपह्नवः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।२।११ ।
“निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ॥”)
निकृतिः । अविश्वासः । इति मेदिनी । वे, ३६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३७ । ३० ।
“न निह्नवं मन्त्रगतस्य गच्छेत्
संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ॥”)
गुप्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शुद्धिः । यथा, मनुः । ६ । २१ ।
“ध्यायत्यनिष्टं यत् किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा ।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥”)

निह्नुतिः, स्त्री, (नि+ह्नु+क्तिन् ।) निह्नवः । इति शब्दरत्नावली ॥

निह्रादः, पुं, (नि+ह्राद अव्यक्तशब्दे+घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ।१।६।२३॥ (यथा, रघुः ।१।४१ ।
“सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥”)

निघर्षणं, क्ली, (निघ चुम्बने+भावे ल्युट् ।) चुम्बनम् ॥

निघा, स्त्री, (निघति चुम्बतीव मस्तकमिति । निघ+अच्+टाप् ।) लिक्षा । यूकः । इत्युणादिकोषः ॥ निकी इति भाषा ॥

निक्षिप्तं, त्रि, (निक्षिप्यते स्मेति । नि+क्षिप+क्तः ।) न्यस्तम् । तत्पर्य्यायः । परिक्षिप्तम् २ निवृतम् ३ परीतम् ४ परिवेष्टितम् ५ न्यस्तम् ६ निसृष्टम् ७ । इति जटाधरः ॥ स्थापितधनादि । यथा,—
“निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।
राजा विनिर्णयं कुर्य्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ॥”
इति मनुः । ८ । १९६ ॥

निक्षेपः, पुं, (नि+क्षिप्+घञ् ।) क्षेपणम् । त्यागः । समर्पितवस्तु । गच्छितद्रव्य इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उपनिधिः २ न्यासः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
“स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।
निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥
असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥
निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।
याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥”
इति मिताक्षरायां नारदः ॥ * ॥
“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥
यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥”
इति मनुः । ८ अध्याये ॥

नीकः, पुं, (नीयते इति । नी प्रापणे+“अजि-युधूनीभ्यो दीर्घश्च ।” उणां ३ । ४७ । इति कन् ।) वृक्षविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

नीकारः, पुं, (नि+कृ+घञ् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।” ६ । ३ । १२२ । इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) न्यक्कारः । इति शब्द-रत्नावली ॥

नीकाशः, त्रि, (नितरां काशते इति । नि+काश+अच् । “इकः काशे ।” ६ । ३ । १२३ । इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) तुल्यः । उपमा । इत्यमरः ।२ । १० । ३८॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८२ । १३ ।
“आकाशनीकाशतटां तीरवानीरसङ्कुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥”)
निश्चये, पुं । इति मेदिनी । शे, २३ ॥

नीचः, त्रि, (निकृष्टामीं लक्ष्मीं शोभां चिनोतीति । चि+“अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।” इति डः ।) हीन-जातिकर्म्मा । बर्ब्बरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । विवर्णः २ पामरः ३ प्राकृतः ४ पृथग्जनः ५ निहीनः ६ अपसदः ७ जाल्मः ८ क्षुल्लकः ९ इतरः १० । इत्यमरः । २।१०।१६ ॥ अपशदः ११ क्षुल्लकः १२ । इति भरतः ॥ हीनः १३ क्षुद्रः १४ क्षुद्रः १५ चेलकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचसङ्गदोषो यथा,—
“न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीचसङ्गान्महानपि ।
प्रेतसङ्गान्महादेवो नग्नो भस्मविभूषितः ॥
प्रविश्य निलयं नीचः क्षोभनादिकमिच्छति ।
स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाशयति ध्रुवम् ॥
स्थिते गुणेऽपि नीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपद्यते ।
किञ्चित्तु सङ्गमासाद्य तदुक्तं स्यात् सनातनम् ॥
सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत् ।
ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्वसन् ॥
मनस्येकं वचस्येकं कर्म्मण्येकं महात्मनाम् ।
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्म्मण्यन्यद्दुरात्मनाम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमे ॥”
इति शान्तिपर्व्व ॥ * ॥
अनुच्चः । तत्पर्य्यायः । वामनः २ न्यङ् ३ खर्व्वः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः ।३।१।७० ॥ (यथा,—
“नीचरोमनखश्मश्रुनिर्म्मलाङ्घ्रिमलायनः ।
स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेषोऽनुल्वणोज्ज्वलः ।
धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
निम्नः । यथा,—
“शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे ।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः ॥”
इति लक्ष्मणसेनः ॥ * ॥
चोरकनामगन्धद्रव्ये, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीचकः, त्रि, (नीच एव । नीच+स्वार्थे कन् ।) वामनः । खर्व्वः । इति शब्दरत्नावली ॥

नीचका, स्त्री, (निकृष्टामीं शोभां चकति प्रति-हन्तीति । चक प्रतिघाते+अच् । टाप् ।) नैचिकी । उत्तमगवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नीचकी, [न्] पुं, उच्चः । उपरिभागः । इति हलायुधः ॥ उत्तमगवीमांश्च ॥

नीचकैः, [स्] व्य, (नीचैस्+“अव्ययसर्व्व-नाम्नामकच् प्राक् टेः ।” ५ । ३ । ७१ । इति टेः प्रागकच् ।) नीचैः । नीचैः शब्दस्य टेः पूर्व्वकृतेनाका निष्पन्नः । यथा, उच्चकैरित्यादि ।

नीचगं, क्ली, (नीचं निम्नदेशं गच्छतीति । गम+डः ।) जलम् । इति कोषान्तरम् ॥ पामरे, त्रि ।

यथा, भूतडामरतन्त्रे ।
"नीचगामङ्गनां प्राप्य चन्दनेनैकलं लिखेत् ॥"
(निम्नगे च । यथा, वृहत्संहितायाम् ।१६।२२।
"अम्बरपटुमयूखो नीचगोऽन्यैर्जितो वा
न सकलफलदाता पुष्टिदोऽतोऽन्यथा यः ॥")

नीचगा, स्त्री, (नीचं निम्नं गच्छतीति । गम+ड । टाप् ।) निम्नगा । नदी । यथा,—
"नीचगा तु नदी नीचो नीचगो नीचगं जले ।"
इति कोषः ॥
अपि च ।
"सङ्गमयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित् ।
समुद्रमिव दुर्द्धर्षं नृपं भाग्यमतः परम् ॥"
इति हितोपदेशः ॥

नीचभोज्यः, पुं, (नीचैर्यवनादिभिर्भोज्यः ।) पलाण्डुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पामरभक्ष्ये, त्रि ॥

नीचवज्रं, क्ली, (नीचमनुत्कृष्टं वज्रम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीचिकी, स्त्री, नैचिकी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नीचैः, [स्] व्य, (नि+चि+"नौ दीर्घश्च ।" उणां । ५ । १३ । इति डैसिः निशब्दस्य दीर्घश्च ।) अल्पम् । अनुच्चम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते । १०८ ।
"नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥")

नीडः, पुं क्ली, (नितरां ईड्यते स्तूयते सुखप्रदत्वादिति । नि+ईड़ स्तुतौ+घञ् ।) पक्षिवासस्थानम् । पाखीरवासा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कुलायः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । २६ ।
"मार्गन्ति यत्ते मुखपद्मनीडै-
श्छन्दःसुपर्णैरृषयो विविक्ते ॥")
स्थानम् । इति मेदिनी । डे, १७ ॥ (रथ्यधिष्ठानस्थानम् । यथा, रामायणे ।५ । ४८ । ३२ ।
"स भग्ननीड़ः परिवृत्तकूवरः
पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥")

नीड़जः, पुं, (नीड़े जायते इति । जन+डः ।) पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८२ ॥

नीड़जेन्द्रः, पुं, (नीड़जानां पक्षिणामिन्द्रः ।) गरुड़ः । यथा,—
"अनडुहि जितनीड़जेन्द्रवेगे
हतनिविड़ासनमुज्झताघपीड़े ।
सरभसमनतड़ितुत्कड़ारदृष्टिं
न्दड़मुकुराड़िव शोभिचूड़मीड़े ॥"
इति प्राचीनशिवस्तुतिः ॥

नीड़ोद्भवः, पुं, (नीड़े कुलाये उद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥

नीतं, त्रि, (नी+क्तः ।) प्रापितम् । नेओया इति भाषा ॥ यथा,—
"नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन ।
आतपतापितभूमौ माधव ! मा धाव मा धाव ॥"
इत्युद्भटः ॥

नीतिः, स्त्री, (नीयन्ते संलभ्यन्ते उपायादय ऐहिकामुष्मिकार्था वास्यामनया वा । नी+अधिकरणे करणे वा क्तिन् ।) नयः । (नी+भावे क्तिन् ।) प्रापणम् । इति मेदिनी । ते, ३० ॥ अथ नीतिशास्त्रं लिख्यते ।
"नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ।
विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमिच्छति ॥
आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
ततोऽमात्यान् ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥
सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥
एवंकरणसामर्थ्यात् संयम्यात्मानमात्मना ।
नयानयनविज्ञाता कुर्व्वीत हितमात्मनः ॥
जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः ।
भवन्त्युज्ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्त्तयश्च नभःस्पृशः ॥"
इति नीतिमयूखद्वितीयप्रयोगः ॥
सगर उवाच ।
"यया नीत्या प्रयोक्तव्यः सुत आत्मा प्रिया तथा ।
तेषां विशेषैः सहितं सदाचारं वदस्व मे ॥"
और्व्व उवाच ।
क्रमेण शृणु राजेन्द्र ! यया नीत्या नियुज्यते ।
आत्मा सुतो वा भार्य्या वा तद्विशेषं शृणुष्व मे ॥
ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान् वयोवृद्धान् सुदक्षिणान् ।
सेवेत प्रथमं विप्रानसूयापरिवर्ज्जितान् ॥
तेभ्यश्च शृणुयान्नित्यं वेदशास्त्रविनिर्णयम् ।
यदुक्तं च तत् कार्य्यं प्राज्ञैश्चैतन्नृपश्चरेत् ॥
पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाश्वाः शरीरं रथ उच्यते ।
आत्मा रथी कशा ज्ञानं सारथिर्म्मन उच्यते ॥
अश्वान् सुदान्तान् कुर्व्वीत सारथिं चात्मनो वशम् ।
कशा भूप ! दृढ़ा कार्य्या शरीरस्थिरता तथा ॥
अदान्तांस्तु समारुह्य सैन्धवान् स्यन्दनी यथा ।
अश्वानामिच्छया गच्छन्नुत्पथं प्रतिपद्यते ॥
यन्त्रावशः सारथिस्तु स्वेच्छया प्रेरयन् हयान् ।
नयेत् परवशं सम्यक् प्रथितं वीरमच्युत ॥
यथेन्द्रियाणि नृपतिर्व्विषयाणां परिग्रहे ।
स्ववशानि प्रकुर्व्वीत मनोज्ञानं दृढ़ं तथा ॥
ज्ञाने दृढ़े कशायां वा दृढ़ायां नृपसत्तम ! ।
सारथिः स्ववशो दान्तोऽनीशः प्रेरयितुं हयान् ॥
अतो नृपः स्वेन्द्रियाणि वशी कृत्वा मनस्तथा ।
ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्व्वीतात्मनो हितम् ॥
भोक्तव्यं स्वेच्छया भूपो न कुर्य्यादुत्पथे रतिम् ।
द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्यं न द्रष्टव्यञ्च स्वेच्छया ॥
श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नाधिकं श्रवणे चरेत् ।
शास्त्रतत्त्वमते धीरः श्रुतिवश्यो भवेन्नहि ॥
एवं घ्राणं त्वचं वापि वशीकृत्येच्छया नृपः ।
स्वेच्छयैवोपभुञ्जीत नोद्दामं विषयं व्रजेत् ॥
एवं यदि भवेद्राजा तदा स स्याज्जितेन्द्रियः ।
जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम् ॥
अवृद्धसेवशास्त्रज्ञो नृपः शत्रुवशो भवेत् ।
तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रियः ॥
धृतिः प्रागल्भ्यमुत्साहो वाक्पटुत्वं विवेचनम् ।
दक्षत्वं धारयिष्णुत्वं दानं मैत्री कृतज्ञता ॥
दृढ़शासनता सत्यं शौचं मतिविनिश्चयः ।
पराभिप्रायवेदित्वं चारित्वं धैर्य्यमापदि ॥
क्लेशधारणशक्तिश्च गुरुदेवद्विजार्च्चनम् ।
अनसूया ह्यकोपित्वं गुणानेतान्नृपोऽभ्यसेत् ॥
कार्य्याकार्य्यविभागश्च धर्म्मार्थौ काममेव च ।
दानस्य विषये सामयोगमेवोपलक्षते ॥
सततं प्रतियुञ्जीत कुर्य्यादवसरेऽपि तत् ।
साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ॥
शान्तोपायांस्तु तत्स्थाने नानुपायान् प्रयोजयेत् ।
साम्नस्तु विषये भेदो मध्यमः परिकीर्त्तितः ॥
दानस्य विषये दण्डो ह्यधमः परिकीर्त्तितः ।
दण्डस्य विषये दानं तदप्यधममुच्यते ॥
साम्नस्तु गोचरे दण्डो ह्यधमादधमः स्मृतः ।
सौजन्यं सततं श्रेयं भूभृतो भेददण्डयोः ॥
साम्नो दानस्य च तथा सौजन्यं याति गोचरे ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानमदौ तथा ।
एतानतिशयान् राजा शत्रूनिव विनाशयेत् ॥
सेव्याः कालेषु युक्त्येति लोभगर्व्वौ विवर्ज्जयेत् ।
तेज एव नृपाणान्तु तीव्रं सूर्य्यस्य वै यथा ॥
तच्च गर्व्वं रोगयुक्तकायवत्तन्तु संत्यजेत् ।
आखेटकाक्षौ स्त्रीसेवा पानञ्चैवात्मदूषणम् ॥
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं सप्तैतानि विवर्ज्जयेत् ।
परस्त्रीषु विरक्तास्तु सेवामेकान्ततस्त्यजेत् ॥
सतीषु निजनारीषु प्रेम्णा कुर्य्याच्च सेवनम् ।
रतिपुत्त्रफला दारास्तास्तु नैकान्ततस्त्यजेत् ॥
तयोः सिद्ध्यै स्त्रियः सेव्या वर्ज्जयित्वातिसक्तताम् ।
मृगयान्तु प्रमादानां स्थानं नित्यं विवर्ज्जयेत् ॥
अक्षांस्तथा न कुर्व्वीत सत्कार्य्यासक्तिनाशनात् ।
अन्यैः कृतं कदाचित्तु सेवेत नात्मनाचरेत् ॥
अकार्य्यकरणे बीजं कृत्यानाञ्च विवर्ज्जनम् ।
वर्ज्जयेत् सततं पानं शौचमाङ्गल्यनाशनम् ।
अर्थक्षयकरं नित्यं त्यजेच्चैवात्मदूषणम् ॥
अभिशस्तेषु चौरेषु घातकेष्वाततायिषु ।
सततं पृथिवीपालो दण्डपारुष्यमाचरेत् ॥
नान्यत्र दण्डपारुष्यं कुर्य्यान्नृपतिसत्तमः ।
वाक्पारुष्यन्तु सर्व्वत्र नैव कुर्य्यात् कदाचन ॥
रञ्जनीयं सदा सत्यं सत्यमेकं परायणम् ।
क्षमां तेजस्वितां चैव प्रस्तावान्नृप आचरेत् ॥
यानासनाश्रयद्वैधसन्धयो विग्रहस्तथा ।
अभ्यसेत् षड्गुणानेतान् तेषां स्थानञ्च शासनम् ॥
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥
कोषे जनपदे दण्डे चैकैकञ्च चयं त्रयम् ।
प्रस्तावाद्विनियुञ्जीत रक्षेन्नैकान्ततश्चिमान् ॥
मित्रे शत्रावुदासीने प्रभावं निष्पीरयेत् ।
उत्साहो विजिगीषायां धर्म्मकृत्येऽर्थवर्गके ॥
शरीरयात्रानिर्व्वाहे क्रियेत सततं नृपैः ।
मन्त्रनिश्चयसम्भूतां बुद्धिं सर्व्वत्र योजयेत् ॥
अमात्ये शात्रवे राज्ये पुत्त्रेष्वन्तःपुरेषु च ॥ * ॥
कृषिर्दुर्गञ्च वाणिज्यं खन्यानां करसाधनम् ।
आदानं सैन्यकरयोर्बन्धनं गजवाजिनोः ॥
शून्यसद्मसुखानाञ्च योजनं सततं जनैः ।
प्रपाणागारसेतूनां रचनञ्चेति चाष्टमम् ॥

एतदष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ॥
कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ।
अष्टौ चारान्नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ॥
दशस्वन्येषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे ।
स्वामिसचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलन्तथा ॥
दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुणभाषितम् ।
दुर्गयुक्ताष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत् ॥
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ।
शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु सूपकारौ महानसे ॥
शत्रूदासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये ।
आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ॥
न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ।
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत् ॥
यथा नियोगमेतेषां यो यो यथान्यथाचरेत् ।
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत् ॥
चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः ।
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ॥
स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे ।
नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेद्‌यच्चापि मन्त्रिणि ॥
एतान् चारान् स्वयं पश्येन्नृपतिर्मन्त्रिणा विना ।
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ॥
नैकवेशधरश्चारो नैको गोत्रसाक्ष्यवर्ज्जितः ।
संस्तुतो नहि सर्व्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ॥
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ।
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्रवर्ज्जितः ॥
कार्य्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये ।
अनेकवेशग्रहणक्षमं भार्य्यासुतैर्युतम् ॥
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ।
दृढभक्तं प्रकुर्व्वीत चारं शक्तमसाध्वसम् ॥
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा सचिवमात्मसमैस्तथा ।
वणिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ॥
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान् धीमान् वृद्धान्नियोजयेत् ।
षण्ढान् पण्डांस्तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धितत्-
परा: ॥ * ॥
शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनीषिणीः ।
नैकः स्वपेत् कदाचित्तु नैको भुञ्जीत पार्थिवः ॥
नैकाकिनीन्तु महिषीं व्रजेन्नैवाथ नैककः ।
अमात्यानुपधाशुद्धान् भार्य्याः पुत्रांस्तथैव च ॥
प्रकुर्य्यात् सततं भूपः सप्रसादं समाचरन् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकपरिशोधनैः ॥
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ।
अथ कामोपधाभ्यान्तु भार्य्याः पुत्रांस्तु शोधयेत् ॥
धर्म्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्व्वाभिः सचिवान् पुनः ।
एभिर्यन्त्रैस्तथा दानैरिहैव नृपता भवेत् ॥ * ॥
तस्माद्भवांस्तु राज्यार्थी धर्म्ममेवं समाचरेत् ।
अनेनैवाभिचारेण यन्त्रैर्वा पार्थिवो ह्ययम् ।
प्राणांस्त्यक्ष्यति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
इति धर्म्मो नृपस्यैव अश्वमेधादिकश्च यत् ।
स्वयं न कुरुते भूपस्तस्मात्त्वं कुरु सत्तम ! ॥
एवं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा नृपः कार्त्तान्तिकान् द्विजान् ।
तैरज्ञातान् स्वयं ज्ञात्वा गृह्णीयात्तस्य तैर्म्मनः ॥
यदि राज्याभिलाषेण सचिवो धर्म्ममाचरेत् ।
नृपतौ वाधिकं कुर्य्याद्धर्म्मं तं हीनतां नयेत् ॥
आभिचारिकमथर्वं कुर्य्यात्तन्तु विघातयेत् ।
प्रवासयेद्ब्राह्मणन्तु पार्थिवो ह्याभिचारिकम् ॥
एषा धर्म्मोपधा ज्ञेया तैरमात्यान् सदा चरेत् ।
एतादृशीं तथैवान्यामुपधां मर्म्मतश्चरेत् ॥ * ॥
कोषाध्यक्षान् समामन्त्र्य राजामात्यान् प्रती-
दयेत् ।
पुत्रानन्यान् प्रति तथामन्त्र्य संवरणक्षमान् ॥
अयं हि प्रचुरः कोषो सदायत्तो नरोत्तम ।
आनये तव सम्भक्त्या तद्यदि त्वं प्रतीच्छसि ॥
तवाप्तलब्धास्माकं जीवनञ्च भविष्यति ।
त्वयापि प्रचुरैः कोषैः किं किं नो वा करिष्यसि ।
एवमर्थैः कोषगतैरुपायैर्नृपसत्तम ॥
पुत्रामात्यादिकान् सर्व्वान् सततं परिशोधयेत् ।
कोषदोषकरान् हन्याद्धर्त्तुमिच्छून्निवारयेत् ॥
द्वैधचित्तान् विमन्येत कुर्य्याद्वै कोषरक्षणम् ॥ * ॥
दासीश्च शिल्पिनीर्वृद्धा मेधाधृतिमतीः स्त्रियः ।
अन्तर्वेश्मनि या यान्ति विदिता सचिवादिभिः ।
ता राजा रहसि स्थित्वा भार्य्यादिभिरलक्षितः ॥
अभिमन्त्र्याथ संमन्त्र्य प्रेरयेत् सचिवान् प्रति ।
ता गत्वा हृदयं बुद्ध्वा स्त्रियो वै ज्ञानतत्पराः ॥
महिषीप्रमुखा राजस्त्री वै कामयते शुभाः ।
तस्मादहं योजयिष्यामि यदि ते वर्त्तते स्पृहा ॥
सचिवस्त्वां कामयते त्वद्योग्यो वरवर्णिनि ! ।
तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि श्रद्धा तवास्त्यरम् ॥
इत्यनेन प्रकारेण नानोपायैस्तथेतरैः ।
भार्य्याः पुत्रीर्दुहितृश्च स्नुषाश्च प्रसूस्तथा ॥
शोधयेत् सचिवान् पुत्रान् पौत्रादीन् सेवकां-
स्तथा ।
कामोपधाविशुद्धांस्तु घातयेदविचारयन् ॥
स्त्रियश्च दत्त्वा योग्येन शास्त्रांस्तु प्रवासयेत् ।
मोक्षमार्गावसक्तान्तु हिंसापैशुन्यवर्ज्जितम् ।
स्वमेकसारं नृपतिः सचिवं परिवर्ज्जयेत् ॥
मोक्षमार्गावसक्तांस्तु दण्ड्यानपि न दण्डयेत् ।
समबुद्धिस्तु सर्व्वत्र तस्मात्तं परिवर्ज्जयेत् ॥ * ॥
इति कर्म्म चोपधानासुपधा बहुधा पुनः ।
विवेचिता चोशनसा तच्छास्त्रे तत्र बोधयेत् ॥
विग्रहं सततं राजा परैर्न सम्यगाचरेत् ।
भूवित्तमित्रलाभेषु निश्चितेष्वेव विग्रहः ॥
सप्ताङ्गेष्वप्रमादश्च सदा कार्य्यो नृपोत्तमैः ।
कोषस्य सञ्चयं रक्षां सततं सम्यगाचरेत् ॥ * ॥
मन्त्रिणस्तु नृपः कुर्य्याद्विप्रान् विद्याविशारदान् ।
विनयज्ञान् कुलीनांश्च धर्म्मार्थकुशलानृजून् ॥
मन्त्रयेत्तैः समं काले नात्यर्थं बहुभिश्चरेत् ।
एकैकेनैव कर्त्तव्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च धाम्यस्य व्यपदेशतः ।
ससुहृतं मन्त्रगृहं स्थलमारुह्य मन्त्रयेत् ॥
अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
शिशून् शाखामृगान् षण्ढान् शुकान् वै शारि-
कास्तथा ॥
वर्ज्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुन्मत्तांस्तथा ।
दूषणं मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्र जायते ॥
न तच्छक्यं समाधातुं दक्षैर्नृपशतैरपि ।
दण्ड्यांस्तु दण्डयेद्धीरोऽदण्ड्यान् दण्डयेन्नहि ॥
अदण्डयन्नृपो दण्ड्यानदण्ड्यांश्चापि दण्डयन् ।
नृपतिर्वाच्यतां प्राप्य चौरकिल्बिषमाप्नुयात् ॥ * ॥
दुर्गन्तु सततं कुर्य्यात् प्राकाराट्टालतोरणैः ।
दूषितान्नगराज्राजा दूरे दुर्गाश्रयं चरेत् ॥
" दुर्गं तत्त्वं नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ।
शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
ऐरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोन्नतम् ।
दुर्गं कार्य्यं नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः ॥
दुर्गं कुर्व्वन् पुरं कुर्य्यात्त्रिकोणं धनुराकृति ।
वर्त्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरञ्चरेत् ॥
नदद्वीपासिदुर्गञ्च सततं कुलमाश्रनम् ।
यथा राघवराजस्य लङ्का दुर्गा जिता पुरा ॥
बलेः पुरं शोणिताख्यं तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् ।
यतस्तद्रावणाकारमतो भ्रष्टः श्रिया बलिः ॥
सौभाख्यं शाल्वराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ।
दिवि यद्वर्त्तते राजंस्तच्च भ्रष्टं भविष्यति ॥
यच्चायोध्याख्यं भूप ! पुरमिक्ष्वाकुभूभुजाम् ।
धनुराकृति तच्चापि ततो भूरिजयप्रदम् ॥
दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांश्चैव द्वारतः ।
पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ।
ततो दुर्गं नृपः कुर्य्यात् सततं जयवृद्धये ॥ * ॥
न ब्राह्मणान् सदा राजा कदाचिदवमन्यते ।
अवमत्य नृपो विप्रान् प्रेत्येह दुःखभाग्भवेत् ॥
न विरोधस्तु तैः कार्य्यः स्वानि तेषां न चाददेत् ।
सत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ।
नैषां निन्दां प्रकुर्व्वीत नाभ्यसूयां तथाचरेत् ॥
एवं नृपो महाबुद्धिस्त्वङ्गमवक्लसंयतः ।
अप्रमादी चारचक्षुर्गुणवान् सुप्रियंवदः ॥
प्रेत्येह महतीं सिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान् ।
यैर्गुणैर्योजितश्चात्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ॥
नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ।
स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चयम् ॥
निर्व्विकाराय सततं तत्सुखैः परिपूजयेत् ।
भोजने शयने पाने पुरुषाश्चाश्च वीक्षणे ॥
नियोजयेत् सदाचारान् भूपः कामविचेष्टने ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियो नित्यं ज्ञानये संभवन्ति हि ॥
तस्मात् कुमारं महिषीमुपधाभिर्म्मनोहरैः ॥
शोधयित्वा नियुञ्जीत यौवराज्यावरोधयोः ।
अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ॥
भूपपुत्रस्य भार्य्याया बहिःसारे तथैव च ।
अयं विशेषः संक्षेपान्नृपधर्म्मो मयोदितः ॥
पुत्राणां गुणविन्यासो भार्य्याणामपि भूपते ।
उशना राजनीतीनां तन्त्राणि च बृहस्पतिः ॥
चकाराद्यान् विशेषांस्तु तयोस्तन्त्रेषु शोधयेत् ।
एवं राजा महाभागो राजनीतौ विशेषताम् ।
कुर्व्वन्न सीदति सदा भूयसीं श्रियमश्नुते ॥”
इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषे ८५
अध्यायः ॥ * ॥

अन्यत्तु औशनसबार्हस्पत्यकामन्दकपञ्चतन्त्रनीति-मयूखहितोपदेशचाणक्यभारतीय-राजधर्म्मादौ द्रष्टव्यम् ॥

नीतिघोषः, पुं, (नीतिरेव नीत्यात्मको वा घोषो रवो यस्येति ।) बृहस्पतिरथः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (नीतिर्नयस्य घोषः ।) नयध्वनिश्च ॥

नीतिसारः, पुं, (नीतिरेव सारो यस्येति ।) इन्द्रं प्रति बृहस्पत्युक्तनीतिशास्त्रविशेषः । अयं चाणक्यसंग्रहमूलम् । गरुड़पुराणे अष्टाध्यायेष्वस्ति । बाहुल्यभिया तत् समुदायं न लिखित्वा अष्टानामध्यायानां प्राथमिकाष्टश्लोका लिख्यन्ते । यथा,—

"सद्भिः सङ्गं प्रकुर्व्वीत सिद्धिकामः सदा नरः । नासद्भिरिह लोकाय परलोकाय वा हितम् ॥१॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २ ॥
यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च सेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ ३ ॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्म्मपरायणः ।
निर्ज्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्म्मेण पालयेत् ॥४॥
भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्तव्या यथार्थेषु त्रिविधेष्वेव कर्म्मसु ॥ ५ ॥
गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्ज्जयेत् ।
पण्डिते च गुणाः सर्व्वे मूर्खे दोषाश्च केवलम् ॥६॥
न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥७॥
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥"८॥
इति गारुड़े ॥

नीथः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी+"हनि-कुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ।" उणां २ । २ । इति क्थन् ।) नियन्ता । प्रापयिता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (नी+भावे क्थन् । नयनम् । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १२ ।
"सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा ॥"
स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १२ । ५ ।
"नीथाविदो जरितारः ॥"
"नीथाविदस्तोत्राभिज्ञाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

नीथं, क्ली । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (नीयतेऽनेनेति । करणे+क्थन् । प्रापणहेतु-भूते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ५ ।
"प्रति यत्स्या नीथादर्शि ॥"
"यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा मदवी प्रत्यदर्शि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

नीध्रं, क्ली, (नितरां ध्रियत इति । नि+धृ+मूल-विभुजादित्वात् कः ।) वलीकम् । वनम् । नेमिः । चन्द्रः । रेवतीनक्षत्रम् । इति हेम-चन्द्रः ॥ नीव्रमपि पाठः ॥

नीपः, पुं, (नी+"पानीविषिभ्यः पः ।" उणां ३ । २३ । इति पः । बाहुलकात् गुणाभावः ।) कदम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ३ । १३ ।
"त्वचा कदम्बकुटजार्ज्जुनसर्ज्जनीपान् सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥"
क्वचित् क्ली । यथा,—
"नीपं सभार्गकं पीलु तृणमूल्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
"गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकन्तथा ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बन्धूक-वृक्षः । नीलाशोकवृक्षः । इति मेदिनी । पे, ८ ॥

नीयमानं, त्रि, (नीयते इति । नी+कर्म्मणि शानच् ।) प्राप्यमाणम् । यथा, कालिकापुराणे ।
"नीयमानो न गच्छेच्चेन्महिषीमरणं तदा ॥"

नीरं, क्ली, (नयति प्रापयति स्थानात् स्थानान्तर-मिति । नी प्रापणे+"स्फायितञ्चीति ।" उणां २ । १३ । इति रक् । यद्वा, "अर्णेरापः ।" इति श्रुतेः निर्गतं रादग्नेरिति, "अद्भ्योऽग्नि-र्ब्रह्मणः क्षत्रम् ।" इति स्मृतेः निर्गतो रोऽग्नि-र्यस्मादिति वा । "ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः ।" ६ । ३।१११। इति रलोपे पूर्व्वदीर्घः ।) जलम् । इत्यमरः ।१।१०।४॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।१।६।
"छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन
पदनखनीरजनितजनपावन ।
केशव धृतवामनरूप
जय जगदीश हरे ॥")
रसः । इत्युणादिकोषः ॥ नीरे अपेयपानीयानि यथा, गरुड़पुराणे ।
"निष्ठीवाश्रुकफप्लुत्मूत्रविषाक्तेषु न संस्पृशेत् ॥"
(अस्य पानविधियता विधीयते यथा,—
"वाप्युद्भवन्तत् प्रवदन्ति धीरा
नीरं समासेन निगद्यतेऽत्र ।
यत् श्रीमताश्चैव महायतीनां
बलप्रदं पथ्यतरं प्रदिष्टम् ॥"
*"विषमृत्त्वन्वनीलिका विषयुतं तप्तं घनं फेनिलं दन्तग्राह्यमनार्त्तवं हि सलिलं दुर्गन्धि वै
गर्हितम् ।
नानाजीवविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविल-
चन्द्रार्कांशुसुगोपितं न च पिबेन्नीरं सुदोषा-
न्वितम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

नीरजं, क्ली, (नीरे जले जायते इति । जन+डः ।) कुष्ठौषधिः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-स्थाने । २५ ।
"फलत्रयं लौहरजोऽञ्जनञ्च
यष्ट्याह्वयं नीरजसारिवे च ॥")
पद्मम् । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा, भ्रम-राष्टके । ४ ।
"नीतं जन्म नवीननीरजवने पीतं मधु
स्वेच्छया ॥")
मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजाते, त्रि ॥

नीरजः, पुं, (नीरे जायते इति । जन+डः ।) उद्रजन्तुः । इति शब्दरत्नावली ॥ उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महादेवः । यथा, महा-भारते । १३ । १७ । १४६ ।
"उद्भिन्नस्त्रिविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ॥")

नीरजः, [स्] त्रि, (निर्नास्ति रजो धूलिः कुसुमपरागादिर्वा यत्र ।) निर्धूलिदेशपुष्पादि । (यथा, महाभारते । १३ । ८१ । २० ।
"सर्व्वा मणिमयी भूमिः सर्व्वकाञ्चनवालुका ।
सर्व्वर्त्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजाः शुभा ॥")
अरजस्कायाम् स्त्री ॥

नीरतः, त्रि, (निर्गतं रतं रमणं यस्मात् ।) विरतः । रमणाभाववान् । यथा,—
"दिशि दिशि नीरतरङ्गा नीरतरङ्गा ममापि
हृदयेशः ।
आयाताः सखि वर्षा वर्षादपि यासु वासरो
दीर्घः ॥"
इत्युद्भटकाव्यपद्यम् ॥

नीरदः, पुं, (नीरं जलं ददातीति । नीर+दा+कः ।) मेघः । यथाह घटकर्परः ।
"निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयाव-
नीरदैः ।"
मुस्तकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निर्नास्ति रदो दन्तो यस्य ।) रदशून्ये, त्रि ॥ यथा,—
"आस्वाद्य निरवधीयं विरहिवधूनां बहूनि
मांसानि ।
करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोऽस्थीनि ॥"
इत्युद्भटः ॥

नीरधिः, पुं, (नीराणि धीयन्तेऽस्मिन्निति । नीर+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

नीरनिधिः, पुं, (नीराणि निधीयन्तेऽत्रेति । नीर+नि+धा+किः ।) समुद्रः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, माघे । ३ । ७० ।
"पारे जलं नीरनिधेरपश्य-
न्मुरारिरानीलपलाशराशीः ॥")

नीरन्ध्रं, त्रि, (निर्नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्मिन् ।) घनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८३ ॥ (यथा, माघे । ८ । ३ ।
"नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भुवं व्रजन्तीः साशङ्कं मधुरिव कौतुकात् करेस्ताः ।
पश्यन्तं चलमलिनाकुलीकृतानां शाखानामनुहिमरश्मिरन्तराले: ॥")
छिद्ररहितम् । यथा,—
"श्रीमन्नाथ तवार्जितोर्जितयशःसंशुद्धमुक्तावली-
मादायैव विधिर्व्विधित्सुरमलं हारं त्वदीयै-
र्गुणैः ।
नीरन्ध्रामवलोक्य तामपि ततो गान्तं गुणाना-
महो
उत्पित्सुर्गगनान्तरे समकिरत्ताश्चान्त-
स्तारकाः ॥"
इति कालीदासः ॥

नीरसः, पुं, (नितरां रसो यत्र ।) दाडिमः । इति हारावली ॥ (निर्नास्ति रसो यत्र ।) रसशून्ये, त्रि । यथा,—

“शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्व्वमेव तत् ॥”

इति प्राचः ॥

नीराखुः, पुं, (नीरस्य आखुः ।) उद्रः । उद्बिड़ाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जलनकुलः २ जलविड़ालः ३ जलप्लवः ४ । इति हारावली । ७६ ॥ उद्रः ५ जलाखुः ६ नीरजः ७ नकुलः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

नीराजनं, क्ली, } (राज दीप्तौ + ल्युट् ।
नीराजना, स्त्री, } नितरां राजनं यत्र ॥ निर् + राज् + णिच् + “ण्यासश्रन्थो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति भावे युच् ।) वाहनायुधादेर्निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना । नीरस्य शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥

तद्विधानं यथा,—

“शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
नीराजनं दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै बलवृद्धये ॥
विधिं नीराजनस्य त्वं शृणु पार्थिवसत्तम ! ।
कृतेन येन चाश्वानां गजानामपि चेष्टनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षे या तृतीया स्वातियोगिनी ।
ऐशान्यां स्वपुरस्यैव गृह्णीयात् स्थानमुत्तमम् ॥
नीराजनं ततः कुर्य्यात् संप्राप्ते दिवसेऽष्टमे ।
नीराजनस्य कालस्तु पूर्व्वमुक्तस्तु ते मया ॥
विधानमत्र शृणु मे कृतकृत्यो भविष्यसि ।
एकं हयं महासत्त्वं सुमनोहरमेव वा ॥
पूजयेत् सप्तदिवसान् गन्धपुष्पादिकांशुभिः ।
तृतीयादौ पूजयित्वा नयेत्तं यज्ञमण्डपम् ॥
चेष्टां निरूपयंस्तस्य जानीयाच्च शुभाशुभम् ।
परराष्ट्रविमर्द्दः स्यादश्वो यदि पलायते ॥
म्रियते राजपुत्त्रस्तु यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नीयमानो न गच्छेच्चेन्महिषीमरणं तदा ॥
तथैव मुखनासाक्षिशब्दं कुर्य्याद्धयो यदि ।
यत्काष्ठाभिमुखः कुर्य्यात्तत्काष्ठायां जयेद्रिपून् ॥
उत्क्षिप्य दक्षिणाग्रन्तु पदमश्वो भवेत् पुरा ।
तदा जयेत् समस्तांश्च नृपतिर्व्विजयेद्रिपून् ॥
प्रातर्नीराजनं कुर्य्याद्दशम्यां नृपसत्तम ! ।
तदप्राप्तौ तु द्वादश्यां तस्यामेव समाचरेत् ॥
कार्त्तिके पञ्चदश्यां वा तत्राभावे तु पार्थिवः ।
ऐशान्यां स्वपुरस्योर्व्व्यं हस्तमानेन षोड़श ॥
दशहस्तन्तु विपुलं कुर्य्याद्वै तत्र तोरणम् ।
द्वात्रिंशद्धस्तमायन्तु हस्तषोड़शविस्तृतम् ॥
यज्ञार्थं मण्डपं कुर्य्यात् मध्ये वेदिं विनिर्णयेत् ।
वेद्याश्चोत्तरतश्चाश्ववेदिं कुर्य्यादनुत्तमाम् ॥
यत्र संस्थाप्य चाश्वञ्च पूजितव्यः पुरोहितैः ।
सर्व्वोड़म्बरशाखानामर्ज्जुनस्याथवा नृप ॥
मत्स्यशङ्खाङ्कितैश्चक्रैर्ध्वजैश्चापि विभूषयेत् ।
तोरणं कनकै रत्नैस्तथा नानाविधैर्म्मतैः ॥
भल्लातकं शालिकुष्ठं सिद्धार्थं सैन्धवस्य तु ।
कण्ठदेशे निबध्नीयात् पुष्टिशान्त्यर्थमेव च ॥
वेष्णवं मण्डलं कृत्वा दिक्पालांश्च नवग्रहान् ।
विश्वेदेवांस्तु मन्त्रेण विष्णुसूक्तान् प्रपूजयेत् ॥
आज्यैस्तिलैश्च पुष्पैश्च मिश्रीकृत्य पुरोहितः ।
रवेस्तु वरुणस्यैव प्रजेशस्य तथैव च ॥
पुरुहूतस्य विष्णोश्च होमं सप्ताहमाचरेत् ।
एकैकस्य सहस्रं वा अष्टोत्तरशतञ्च वा ॥
कुर्य्यात्तु प्रत्यहं होमं चतुर्व्वर्गस्य सिद्धये ।
समिधश्चापि होतव्याः पलाशं खदिरं तथा ॥
औडुम्बरञ्च काश्मर्य्यमश्वत्थञ्च पुरोहितः ।
सौवर्णान् राजतान् वापि मार्त्तिकान् वा यथेच्छया ॥
कुर्य्यात्तु कलसानष्टौ फलपल्लवयोजितान् ।
क्षिपेत्तेषु घटेष्वेव समङ्गां हरितालकम् ॥
चन्दनञ्च तथा कुष्ठं प्रियङ्गुञ्च मनःशिलाम् ।
अञ्जनञ्च हरिद्राञ्च श्वेतां दर्व्वीं तथैव च ॥
भल्लातकं पूर्णकोषं सहदेवां शतावरीम् ।
वचां सनागकुसुमां सोमराजीं स्वगुप्तिकाम् ॥
मुस्तञ्च करवीरञ्च तुलसीदलमेव च ।
एतानि निःक्षिपेन्मध्ये कलसानां पुरोहितः ॥
कनकैरम्बुजैर्य्यद्वाऽथ दारुभिः सुक्स्रुवौ तथा ।
कर्त्तव्यौ शान्तिकामेन नीराजनविधौ नृप ! ॥
एवं सप्ताहपर्य्यन्तं पूजाभिर्हवनैस्तथा ।
पूर्व्वोक्तान् पूजयित्वा तु नृपः सप्ताहमाचरेत् ॥
यावन्नीराजनं कुर्य्यात्तावद्राजा वसेद्गृहे ।
रात्रौ न यज्ञभूमौ तु निवसेच्छान्तिमिच्छुकः ॥
नारोहयेत्तु तुरगं गजं वा तत्र पार्थिवः ।
यावत् सप्ताहपर्य्यन्तं यानेनान्येन वै व्रजेत् ॥
भक्ष्यैर्नानाविधैश्चैव मधुपायसयावकैः ।
मोदकैर्व्वा बलिं कुर्य्याच्चान्यव्यञ्जनसम्भवैः ॥
पूर्व्वोक्तानान्तु देवानां सप्ताहं यावदुत्तमम् ।
सप्तमेऽह्नि तु रेमन्तं पूजयेत्तोरणान्तरे ॥
सूर्य्यपुत्त्रं महाबाहुं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम् ।
ज्वलन्तं शुक्लवस्त्रेण केशानुद्ग्रथ्य वाससा ॥
कशां वामकरे बिभ्रद्दक्षिणन्तु करं पुनः ।
सखड्गं न्यस्य वल्गायां सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
एवंविधन्तु रेमन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
सूर्य्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणान्तरे ॥ * ॥
पूजयित्वा तु रेमन्तं द्विरदं तुरगन्तथा ।
आहताम्बरसंवीतं स्रक्चन्दनसमन्वितम् ॥
सुवर्णबद्धनिस्त्रिंशं विचित्रकवचादिभिः ।
युक्तन्तु होमकुण्डस्य ऐशान्यामश्ववेदिकाम् ॥
पूर्व्वं कृत्वा नयेदश्वगजपालः पृथक् पृथक् ।
नीयमाने गजे चाश्वे पूर्व्वोक्तञ्च निमित्तकम् ।
यत्नादीक्षेत नृपतिः फलं चैवावधारयेत् ।
होमकुण्डस्योत्तरस्यां वैयाघ्रे चर्म्मणि स्थितः ॥
दैवविदा चाश्वविदा सहितो वीक्ष्य सैन्धवम् ।
नीताय तुरगायाशु भक्तपिण्डीं सुगन्धिनीम् ॥
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः ।
तत्पिण्डाद्यदि जिघ्रेत्तदश्नीयाद्वा हयः स च ॥
तदा स्यात् सर्व्वकल्याणं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
शाखामौडुम्बरीमार्द्रां सकुशाञ्च घटोदके ।
आप्लाव्याप्लाव्य तुरगान् गजान् भूपञ्च सैनिकान्
रथांश्च संस्पृशेन्मन्त्रैः शान्तिकैः पौष्टिकैस्तथा ।
सेचयन् सहितैर्विप्रैश्चतुरङ्गं पुरोहितः ।
दिक्पालानां ग्रहाणाञ्च मन्त्रैश्चैव सवैष्णवैः ॥
बहुधा चाभिषिच्याथ ततः सौवर्णदर्पणम् ।
वीक्षयित्वा नृपश्चर्त्विक् ततो मन्त्रिणमेव च ॥
राजपुत्त्रांस्तथामात्यानन्यानपि च पौरवान् ।
कल्पयन् द्विजशार्दूलः सर्व्वानेव तु दर्शयेत् ॥ *
चतुरङ्गबलस्यापि कृत्वैवं शान्तिपौष्टिके ।
मृण्मयं शात्रवं कृत्वा ह्यभिचारकमन्त्रकैः ॥
हृदि शूलेन विद्ध्वा तं शिरः खड्गेन छेदयेत् ।
आचार्य्यः कविकां पश्चादभिमन्त्र्य हयाय वै ।
ऐन्द्रैः प्राभाकरैर्म्मन्त्रैर्दद्यात्तस्मै स्वयं पुनः ।
तमनेन तु मन्त्रेण समारुह्य नृपस्तदा ॥
गच्छेदुत्तरपूर्व्वान्तु दिशं सर्व्वबलैर्युतः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्याः सर्व्व एव नृपन्तथा ॥
अनुगच्छेयुरव्यग्रा निमित्तानि प्रलोकयन् ।
वादित्रघोषैस्तुमुलैरातपत्रैश्च तत्तथा ॥
गच्छेन्नीराजने राजा दारयन्निव मेदिनीम् ।
मणिविद्रुममुक्ताद्यैः स्वर्णरत्नैरलङ्कृतः ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा पूर्व्वद्वारेण पार्थिवः ॥
स्वपुरं प्रविशेद्विप्रैर्यज्ञं यायात् पुरोहितः ।
तत्र गत्वा दक्षिणान्तु हिरण्यं गां तथा तिलम्
दत्त्वा पश्चाद्द्विजेभ्यस्तु दद्याद्दानानि शक्तितः ॥
एवं नीराजनं कृत्वा बलानाञ्च महीक्षितः ।
प्रत्येहि च स्थितां लक्ष्मीं नृपतिः प्राप्नुयात्तथा ।
त्वमश्वाऽमृतसंजात सागरोद्भव सैन्धव ।
येन सत्येन वहसे शक्रं तेनेह मां वह ॥
येन सत्येन रेमन्तं येन सत्येन भास्करम् ।
वहसे तेन सत्येन विजयाय वहस्व माम् ॥
आभ्यान्तु नृपमन्त्राभ्यामश्वारोहणमाचरेत् ।
आवृत्यायै महिष्यास्तु शुद्धान्ते लम्बयेत्ततः ॥
महिषी च ततो भूपं पर्य्यङ्कोपरिसंस्थितम् ।
दूर्व्वाक्षतः ससिद्धार्थैः स्त्रीभिः सह समर्च्चयेत् ।
कृते तु भूमिग्रहणे तृतीयायां नीराजने ।
सूतकं यदि जायेत तत्र दुष्यति केवलम् ॥
सूतके मृतके वापि पार्थिवस्तु यथा तथा ।
बलं नीराजनं कुर्य्यात्तत्राश्वञ्च विशेषतः ॥
सद्यःशौचं भवेद्राज्ञो व्यवहारविलोकने ।
तथा विवाहिते यज्ञे परराष्ट्रविमर्द्दने ।
अयन्ते कथितो राजन्नीराजनक्रमो मया ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥

(निर् + राज + भावे ल्युट् ।) निर्म्मञ्छनम् । आरति इति भाषा ॥ तत्र पञ्चनीराजनं यथा,

“पञ्चनीराजनं कुर्य्यात् प्रथमं दीपमालया ।
द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा ॥
चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥”

इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥

तस्य वर्त्तिकादिप्रमाणं यथा,—

“कुङ्कुमागुरुकर्पूरघृतचन्दननिर्म्मिताः ।
वर्त्तिकाः सप्त वा पञ्च कृत्वा वन्दापनीयकम् ।

कुर्य्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः ।
हरेः पञ्चप्रदीपेन वहुशो भक्तितत्परः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥ * ॥
अथ नीराजनमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“वहुवर्त्तिसमायुक्तं ज्वलन्तं केशवोपरि ।
कुर्य्यादारात्रिकं यस्तु कल्पकोटिं वसेद्दिवि ॥
कर्पूरेण तु यः कुर्य्याद्भक्त्या केशवमूर्द्धनि ।
आरात्रिकं मुनिश्रेष्ठ ! प्रविशेद्विष्णुमव्ययम् ॥”
तदेवान्यत्र ।
“दीप्तिमन्तं सकर्पूरं करोत्यारात्रिकं नृप ! ।
कृष्णस्य वसते लोके सप्तकल्पानि मानवः ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् कृतं पूजनं हरेः ।
सर्व्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने शिवे ! ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“कृत्वा नीराजनं विष्णोर्दीपावल्या सुदृश्यया ।
तमोविकारं जयति जिते तस्मिंश्च को भवः ॥”
अन्यत्र च ।
“कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
दहत्यालोकमात्रेण विष्णोः सारात्रिकं मुखम् ॥
यच्च दीपस्य माहात्म्यं पूर्व्वं लिखितमस्ति तत् ।
द्रष्टव्यं सर्व्वमत्रापि प्रायेणाभेदतोऽनयोः ॥
अतः सादरमुत्थाय महानीराजनन्त्विदम् ।
द्रष्टव्यं दीपवत् सर्व्वैर्व्वन्द्यमारात्रिकञ्च यत् ॥”
तदुक्तं श्रीपुलस्त्येन विष्णुधर्म्मे ।
“धूपं चारात्रिकं पश्येत् कराभ्याञ्च प्रवन्दते ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य याति विष्णोः परं पदम् ॥”
मूलागमे च ।
“नीराजनञ्च यः पश्येत् देवदेवस्य चक्रिणः ।
सप्तजन्मानि विप्रः स्यादन्ते च परमं पदम् ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥
अवशिष्टं आरात्रिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नीरिन्दुः, पुं, (नि+ईर् कम्पने+भावे क्विप् । नीरा नितरां कम्पनेन इन्दति सुभगेन शोभते इति । इदि परमैश्वर्य्ये+उन् ।) अश्वशाखोटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आम्बेओड़ा इति भाषा ॥

नीरुक्, [ज्] पुं स्त्री, (निर्+रुज+भावे क्विप् ।) रोगाभावः । तत्पर्य्यायः । स्वास्थ्यम् २ वार्त्तम् ३ अनामयम् ४ आरोग्यम् ५ । (रुज्+भावे क्विप् । निर्गास्ति रुक् रोगो यस्य ।) रोगशून्ये, त्रि । तत्पर्य्यायः । पटुः २ उल्लाघः ३ वार्त्तः ४ कल्यः ५ । इति हेमचन्द्रः ।१।१३८॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २५ अध्याये । “एतेन पाल्या वर्द्धन्ते नीरुजो निरुपद्रवाः ॥”)

नीरुजं, क्ली, (निर्गता रुजा रोगो यस्मात् ।) कुष्ठौषधिः । इति जटाधरः ॥

नीरुजः, त्रि, (निर्गता रुजा रोगो यस्य ।) रोगाभाववान् । यथा, शाम्बपुराणे ।
“शाम्बोऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगाद्विमुक्तवान् ॥”

नीरूपं, त्रि, (निर्गास्ति रूपमस्येति ।) रूपाभावविशिष्टम् । यथा । नीरूपस्यापि कालस्य इन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेनेति वेदान्तपरिभाषा ॥

नीरेणुकः, त्रि, (निर्गतो रेणुः पांशुर्यस्मात् । कप् ।) धूलिशून्यभूम्यादिः । यथा । नीरेणुकभूरभूदिति सत्पद्यरत्नाकरः ॥

नीलं, क्ली, (नीलतीति । नील+अच् ।) नीली । इति मेदिनी । ले, ३३ ॥ काचलवणम् । तालीशपत्रम् । विषम् । सौवीराञ्जनम् । (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“सुवीरकं पार्व्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥”)
तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृत्याङ्गाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नीलः, पुं, पर्व्वतविशेषः । स तु इलावृतस्योत्तरतो रम्यकवर्षस्य सीमापर्व्वतः । प्रागायत उभयतः क्षीरोदावधि द्विसहस्रयोजनपृथुः । अयुतयोजनोत्सेधः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ (तथाच विष्णुपुराणे ।२।२।१० ।
“नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः ।
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे ॥”
“लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषधनीलौ । यद्यपि जम्बुद्वीपस्य मण्डलाकारस्य लक्षयोजनप्रमाणत्वात् तन्मध्ये रेखायामेव मुख्यलक्षप्रमाणत्वं निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखातो दक्षिणश्चोत्तरञ्च सलक्षयोजनसहस्रान्तरितत्वादीषन्न्यूनौ तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणावित्युक्तम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥ * ॥
(नीलासनवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा,—
“नीलः स्यान्नीलपत्रिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मणिविशेषः । नीलम् इति पारस्यभाषा ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता शनिः । यथा,—
“माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि
गारुत्मतं पुष्पकवज्रनीलम् ।
गोमेदवैदूर्य्यकमर्कतः स्यू
रत्नान्यथोऽस्य सुदे सुवर्णम् ॥”
इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ॥
तत्पर्य्यायः । सौरिरत्नम्२ नीलाश्मा३ नीलोत्पलः ४ तृणग्राही ५ महानीलः ६ सुनीलकः ७ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तानिलापहत्वम् । शरीरे धृते सौरिर्मङ्गलदो भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥ *
अथ इन्द्रनीलमणेरुत्पत्तिपरीक्षादि यथा,—
“तत्रैव सिंहलवधूकरपल्लवाग्र-
व्यालूनबाललवलीकुसुमप्रवाले ।
देशे पपात दितिजस्य नितान्तकान्तं
प्रोत्फुल्लनीरजसमद्युतिनेत्रयुग्मम् ॥
तत्प्रत्ययादुभयशोभनवीचिभासा •
विस्तारिणी जलनिधेरुपकच्छभूमिः ।
प्रोद्भिन्नकेतकवनप्रतिबद्धलेखा
सान्द्रेन्द्रनीलमणिरत्नवती विभाति ॥
तत्रासिताब्जहलभृद्धनभृङ्गविभङ्ग-
शार्ङ्गायुधाभहरकण्ठकलायपुष्पैः ।
शुक्लेतरैश्च कुसुमैर्गिरिकर्णिकायास्तस्मिन् भवन्ति मणयः सदृशावभासः ॥
अन्ये प्रसन्नपयसः पयसां निधातुरम्बुत्विषः शिखिगलप्रतिमास्तथान्ये ।
नीलीरसप्रभवबुद्बुदभाश्च केचित्
केचित्तथा समदकोकिलकण्ठभासः ॥
एकप्रकारा विरलवर्णशोभावभासिनः ।
जायन्ते मणयस्तस्मिन् इन्द्रनीला महागुणाः ॥
मृत्पाषाणशिलावज्रकर्कराभाससंयुताः ।
अभ्रिकापटलच्छायावर्णदोषैश्च दूषिताः ॥
तत एव हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः ।
शास्त्रसंबोधितधियस्तान् प्रशंसन्ति सूरयः ॥
धार्य्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्मरागमणेर्गुणाः ।
धारणादिन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति मानवः ॥
यथा च पद्मरागाणां जातुकर्त्तुभयं भवेत् ।
इन्द्रनीलेष्वपि तथा द्रष्टव्यमविशेषतः ॥
परीक्षाप्रत्ययैर्यैश्च पद्मरागः परीक्ष्यते ।
त एव प्रत्यया दृष्टा इन्द्रनीलमणेरपि ॥
यावन्तञ्च क्रमेद्वह्निं पद्मरागः पयोगतः ।
इन्द्रनीलमणिस्तस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम् ॥
तथापि न परीक्षार्थं गुणानामतिवृद्धये ।
मणिरग्नौ समाधेयः कथञ्चिदपि कश्चन ॥
अग्निमात्रापरिज्ञाने दाहदोषैश्च दूषितः ।
सोऽनर्थाय भवेद्भर्त्तुः कर्त्तुः कारयितुस्तथा ॥
काचोत्पलकरवीरस्फटिकाद्या इह बुधैः सवैदूर्य्याः ।
कथिता विजातय इमे सदृशा मणिनेन्द्रनीलेन ॥
गुरुभावकठिनभावावेतेषां नित्यमेव विज्ञेयौ ।
काचादुच्यथावदुत्तरविवर्द्धमानौ विशेषेण ॥
इन्द्रनीलो यदा कश्चित् बिभर्त्त्याताम्रवर्णताम् ।
रक्षणीयौ तथा ताम्रौ करवीरोत्पलावुभौ ।
यस्य मध्यगता भाति नीलस्येन्द्रायुधप्रभा ॥
तदिन्द्रनीलमित्याहुर्म्महार्घं भुवि दुर्लभम् ॥
यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः ।
नीलतां तन्नयेत् सर्व्वं महानीलः स उच्यते ॥
यत् पद्मरागस्य महागुणस्य
मूल्यं भवेन्माससमुत्थितस्य ।
तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य
सवर्णसंख्यातुलितस्य मूल्यम् ॥”
इति गरुड़पुराणे इन्द्रनीलपरीक्षा ॥ * ॥
वानरान्तरः । इति मेदिनी । ले, २६ ॥ नीलवर्णः । नीलौषधिः । निधिविशेषः । लाञ्छनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलवर्णयुक्ते, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । ३८ ।
“नीलं सत्त्वगुणोपेतं प्रादुरास महाद्युति ॥”)
नीलवर्णवस्तूनि यथा । शुकः १ शैवालम् २ दूर्व्वा ३ बालतृणम् ४ बुधः ५ वंशाङ्कुरः मरकतः ७ इन्द्रनीलमणिः ८ कर्म्मारांनिः

इति कविकल्पलता ॥ अजमीढ़स्य राज्ञः नीलिन्यां पत्न्यां जातः पुत्त्रः। यथा। “अजमीढ़स्य नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्त्रोऽभवत्।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः॥ (माहिष्मतीवासी नृपतिविशेषः। अग्निस्तु अस्य दुहितरमुपसंगृह्य वरेण्यं छन्दयामास परनृपादभयञ्चास्मै दत्तवान्। गच्छति काले पाण्डवः सहदेवस्तु दिग्विजयक्रमेण अस्य नगरमवरोध्य वैश्वानरात् महद्भयमवाप्तवान्। ततो हव्यवाहनं स्तुत्वा शान्तिमलभत। एतद्विवरणं महाभारते। २। ३१। अध्याये विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३५। ७।
“नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशवलौ तथा॥”)

नीलकं, क्ली, (नीलमेव। स्वार्थे कन्।) काचलवणम्। वर्त्तलोहम्। असनवृक्षे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य।) शिवः। (यथा, महाभारते। १।१८।४३—४४।
“त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम्।
प्राग्रसल्लोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः॥
दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्त्तिर्महेश्वरः।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः॥”)
मयूरः। इत्यमरः। २।५।३६॥ (यथा, मेघदूते। ७९।
“यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः॥”)
पीतसारः। दात्यूहः। ग्रामचटकः। खञ्जरीटः। इति हेमचन्द्रः॥ मूलके, क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ विजयदशम्यां नीलकण्ठदर्शनविधिर्यथा,—
“कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाबलम्।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ॥”
दर्शनानन्तरं नमस्कारमन्त्रो यथा,—
“नीलग्रीव शुभग्रीव सर्व्वकामफलप्रद।
पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट! नमोऽस्तु ते॥
त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्त्रकस्त्व-
मदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन।
त्वं दृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां
त्वं खञ्जनाश्चर्य्यमयो नमस्ते॥”
द्रव्यविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफलं यथा,—
“अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु
राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाद्वलेषु।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दुःखं ददाति मनुजः खलु खञ्जरीटः॥”
दिग्विशेषे फलं यथा,—
“वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥”
अशुभखञ्जनदर्शनप्रायश्चित्तं यथा,—
“अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम्।
दानं कुर्व्वीत कुर्य्याच्च स्नानं सर्व्वौषधीजलैः॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम्॥
(पीतशालवृक्षः। अस्य पर्य्यायो यथा,—
“नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोऽसनः॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

नीलकण्ठाक्षं, क्ली, (नीलकण्ठो महादेवस्तत्प्रियोऽक्षो यत्र।) रुद्राक्षम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (नीलकण्ठः खञ्जनस्तस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्य। षच् समासे।) खञ्जनाक्षे, त्रि॥

नीलकन्दः, पुं, (नीलः कन्दो मूलं यस्य।) महिषकन्दभेदः। तत्पर्य्यायः। सर्पाक्षः २ वनवासी ३ विषकन्दः ४ महिषीकन्दः ५। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामयमुखजाड्यनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। सितस्य तस्य महासिद्धिकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ नीलवर्णमूलञ्च॥

नीलकमलं, क्ली, (नीलं कमलं पद्मम्।) नीलवर्णपद्मम्। तत्पर्य्यायः। उत्पलम् २ नीलपङ्कजम् ३ नीलपद्मम् ४ नीलाब्जम् ५। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। स्वादुत्वम्। सुगन्धित्वम्। पित्तनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। रसायने श्रेष्ठत्वम्। देहदार्ढ्यकेशदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ नीलवर्णजलञ्च॥

नीलकुन्तला, स्त्री, (नीला नीलवर्णाः कुन्तला यस्याः।) गौर्य्याः सखीविशेषः। यथा,—
“सखी रत्नसखी नाम जयादेवी शुचिस्मिता।
तां निवार्य्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्तला॥”
इति वृहद्धर्म्मपुराणे ३४ अध्यायः॥

नीलकुरण्टकः, पुं, (नीलः कुरण्टकः।) नीलझिण्टी। इति रत्नमाला॥ (विवृतिरस्य नीलझिण्टीशब्दे ज्ञातव्या॥)

नीलक्रान्ता, स्त्री, (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता।) विष्णुक्रान्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलक्रौञ्चः, पुं, (नीलः क्रौञ्चः।) नीलवकः। तत्पर्य्यायः। नीलाङ्गः २ दीर्घग्रीवः ३ अतिजागरः ४। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलगणेशः, पुं, (नीलो नीलवर्णो गणेशः।) नीलवर्णगणपतिः। इति भूतडामरः॥ अपि च।
“लीलागलत्कुलक्षोलकालव्यालविलासिने।
गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये॥”
इति लीलावती॥

नीलग्रीवः, पुं, (नीला नीलवर्णा ग्रीवा यस्य।) महादेवः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। ३। ३९। ७४।
“देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर॥”)
नीलवर्णग्रीवायुक्ते, त्रि॥

नीलङ्गुः, पुं, (निलङ्गति गच्छतीति। नि+लगि गतौ+“खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।” उणां।१।३७। इति कुप्रत्ययेन निपातनात् पूर्व्वदीर्घे साधुः।) अतिक्षुद्रजन्तुमात्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ क्रिमिभेदः। शृगालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (भ्रमराली। प्रसूनम् इति विश्वः। ने, ५०॥)

नीलचर्म्म, [न्] क्ली, (नीलं चर्म्म फलत्वग् यस्य।) परूषकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (नीलञ्च तत् चर्म्म चेति।) नीलवर्णाजिनञ्च। (नीलचर्म्मविशिष्टे, त्रि॥)

नीलजं, क्ली, (नीलात् जायते इति। जन+डः।) वर्त्तलोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥ नीलजाते, त्रि॥ (स्त्री, नीलात् नीलपर्व्वतात् जायते इति। वितस्ता नदी। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। ९६।
“पाषाणसेतुबन्धेन सुय्यनाद्भुतकर्म्मणा।
समाहमभवद्यत्ना निखिला नीलजा सरित्॥”)

नीलझिण्टी, स्त्री, (नीला नीलवर्णा झिण्टी।) नीलवर्णझिण्टीपुष्पवृक्षः। तत्पर्य्यायः। नीलकुरण्टः २ नीलकुसुमा ३ बाला ४ वाणा ५ दासी ६ कण्टार्त्तगला ७। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। दन्तामयशूलवातकफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलतरुः, पुं, (नीलस्तरुः।) नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलतालः, पुं, (नीलस्तालः।) हिन्तालः। तमालः। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलदूर्व्वा, स्त्री, (नीला दूर्व्वा।) हरितदूर्व्वा। तत्पर्य्यायः। हरिता २ शाम्भवी ३ श्यामा ४ शीता ५ शतपर्व्विका ६ अमृता ७ पूता ८ शतग्रन्थिः ९ अनुष्णवल्लिका १० शिवा ११ शिवेष्टा १२ मङ्गला १३ जया १४ सुभगा १५ भूतहन्त्री १६ शतमूला १७ महौषधी १८ विजया १९ गौरी २० शान्ता २१॥ (यथा निघण्टौ धन्वन्तरिः।
“नीलदूर्व्वा रुहा शस्यं शाद्वलं हरितं तथा।
शतपर्व्वा शीतकुम्भी शीतला वामनी तथा॥”)
तस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। तुवरत्वम्। लघुत्वम्। रक्तपित्तातिसारकफवान्तिज्वरनाशित्वञ्च। पुत्त्रकान्दरोपनत्वम्। वातापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा,—
“नीलदूर्व्वारुहानन्ता भार्गवी शतपर्व्विका।
शष्पं सहस्रवीर्य्या च शतवल्ली च कीर्त्तिता॥
नीलदूर्व्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत्।
कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान्॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव।) तमालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नीलो ध्वजो यस्य।) राजविशेषः। अस्य पुरी माहिष्मती। भार्य्या ज्वाला। कन्या स्वाहा लक्ष्मीशापाज्जाता।
“अर्ज्जुनस्य हयो राजन्! पुरीं माहिष्मतीं ययौ।
नीलध्वजेन वीरेण रक्षितां दुर्गमण्डिताम्॥
नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानाम्नी सुमध्यमा।
स्वाहा कन्या प्रसूता सा सुन्दरी धर्म्मतत्परा॥”

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १५ अध्यायः ॥ नीलध्वजविशिष्टे, त्रि ॥

नीलनिर्गुण्डी, स्त्री, (नीला निर्गुण्डी ।) नीलसिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलनिर्य्यासकः, पुं, (नीलः निर्य्यासो यस्य । कप् ।) नीलासनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णवर्णनिर्य्यासश्च ॥

नीलपङ्कं, क्ली, (नीलं पङ्कमिव ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णवर्णकर्द्दमश्च ॥

नीलपत्रं, क्ली, (नीलं पत्रं पुष्पदलं यस्य ।) इन्दीवरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्णपत्रयुक्ते, त्रि ॥

नीलपत्रः, पुं, (नीलानि पत्राणि यस्य ।) गुण्डतृणम् । अश्मन्तकवृक्षः । नीलासनवृक्षः । दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपद्मं, क्ली, (नीलं पद्मम् ।) नीलकमलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नीलपिङ्गला, स्त्री, (नीला पिङ्गला चेति कर्म्मधारयः ।) गोजातिविशेषः । यथा,—

"गवां जातिस्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना द्विज ! ।
प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला ।
पञ्चमी शुक्लपिङ्गाक्षी षष्ठी तु शुक्लपिङ्गला ॥
सप्तमी चित्रपिङ्गाक्षी अष्टमी बभ्रुरोहिणी ।
नवमी श्वेतपिङ्गाक्षी दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
साड्शास्तेऽप्यनड्वाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिताः ॥"

इति वृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥

नीलपिच्छः, पुं, (नीलं पिच्छं यस्य ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) कृष्णवर्णपुनर्नवाशाकम् । नीलगदपड़ोया इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । नीला २ श्यामा ३ कृष्णाख्या ४ नीलवर्षाभूः ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्पं, क्ली, (नीलं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥ (नीलञ्च तत् पुष्पञ्चेति ।) नीलवर्णकुसुमञ्च ॥

नीलपुष्पः, पुं, (नीलं पुष्पं यस्य ।) नीलभृङ्गराजः । नीलाम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्पा, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्पिका, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । कप् । कापि अत इत्वम् ।) अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीली । इति रत्नमाला ॥

नीलपुष्पी, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) नीलवुह्ना । इति रत्नमाला ॥ (शेफालिका । तत्पर्य्यायो यथा,—

"नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा ॥"

अतसी । तस्याः पर्य्यायो यथा,—

"अतसी नीलपुष्पी च पार्व्वती स्यादुमा क्षुमा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नीलफला, स्त्री, (नीलं फलं यस्याः ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलभृङ्गराजः, पुं, (नीलो भृङ्गराजः ।) नीलवर्णभृङ्गराजः । नीलकेशरिया इति नीलभेंगरिया इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । महाभृङ्गः २ महानीलः ३ सुनीलकः ४ नीलपुष्पः ५ श्यामलः ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफामशोफश्वित्रनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलमणिः, पुं, (नीलो मणिः ।) स्वनामख्यातमणिः । तत्पर्य्यायः । मसारः २ । इति हारावली ।१४५॥ अस्य विवरणं नीलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नीलमाधवः, पुं, (नीलो नीलवर्णो माधवः । नीलपर्व्वतस्थो माधवो वा ।) विष्णुः । जगन्नाथः । यथा,—

"प्रेषितोऽहं हरिं द्रष्टुमत्रस्थं नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावत् सुपतितं वार्त्तां नेष्यामि सोऽप्यहम् ॥"

इत्युत्कलखण्डे ७ अध्यायः ॥

नीलमाषः, पुं, (नीलो नीलवर्णो माषः ।) राजमाषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलमीलिकः, पुं, (नीलमीलं नीलवर्णनिमीलनमस्त्यस्येति । नीलमील+ठन् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥

नीलमृत्तिका, स्त्री, (नीला नीलवर्णा मृत्तिकेव ।) पुष्पकाशीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णवर्णमृच्च ॥

नीललोहं, क्ली, (नीलं नीलवर्णं लोहम् ।) वर्त्तलोहम् ।) इति राजनिर्घण्टः ॥

नीललोहितः, पुं, (नीलश्चासौ लोहितश्चेति । "वर्णो वर्णेन ।" २ । १ । ६८ । इति समासः । नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति स्वामी ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ५७ ।

"संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥")

चैत्रे मासि तस्य व्रतविधानं यथा,—

"चैत्रे शिवोत्सवं कुर्य्यान्नृत्यगीतमहोत्सवैः ।
स्नात्वा त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य कृत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समर्पयेत् ॥"

इति मासकृत्ये वृहद्धर्म्मपुराणम् ॥ कल्पविशेषः । इति महाभारतम् ॥ अस्य विवरणं कल्पशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) नीलरक्तमिश्रितवर्णश्च ॥

नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।) भूमिजम्बुः । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥

नीलवर्षाभूः, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्षाभूः ।) नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णभेके, पुं ॥

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) वन्दाकम् । इति रत्नमाला ॥

नीलवसनः, पुं, (नीलं वसनं वस्त्रं यस्य ।) शनैश्चरः । इति हारावली । १२ ॥ (वलरामः । परिधेयनीलवस्त्रत्वादस्य तथात्वम् ॥) नीलवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥

नीलवस्त्रः, पुं, (नीलं वस्त्रं यस्य ।) वलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३६ ॥ (नीलं वस्त्रम् ।) नीलवर्णवसने, क्ली । यथा,—

"स्त्रीक्रीड़ाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दुष्यति ।
नीलीवस्त्रं न धृत्वैव नीलीमनियमं व्रजेत् ॥"

इति गारुडे प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

तस्य धारणप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्यपुराणम् ।

"शृणुष्वेति महावाहो ! नीलीरक्तस्य धारणात् ।
वाससो नरशार्दूल ! गदतो मम तत्त्वतः ॥
पालनाद्विक्रयाच्चैव उद्धृत्तेरुपजीवनात् ।
पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत् कर्म्म कुरुते द्विजः ।
स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
वृथा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
इदमशाने । शाने तु हेगुण्यम् । अत्रापवादः ।
नीलीत्युक्त्तायापस्तम्बः ।
स्त्रीणां क्रीड़ार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

नीलवासाः, पुं, (नीलं वासो वस्त्रं यस्य ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नीलवस्त्रयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे । ८२ । ४३ ।

"श्रीमत्स्वस्तिकमूर्द्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥")

नीलवृन्ता, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वृन्ता ।) नीलवृन्ती । नीलवर्णबोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजान्त्री २ नीलपुष्पी ३ अतिलोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

"नीलवृन्तारसस्तैलसिन्धुकाञ्जिकसंयुतः ।
कटुष्णं पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारे ॥)

नीलवृक्षः, पुं, (नीलो वृक्षः ।) वृक्षप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । नीलः २ वातारिः ३ शोफनाशनः ४ नरनामा ५ नरवृक्षः ६ नरसालुः ७ नरप्रियः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनाशश्वयथुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलवृन्तकं, क्ली, (नीलवर्णं वृन्तं यस्य । कप् ।) तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलवृषः, पुं, कृष्णवर्णवृषः । वृषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

"लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च।
"लोहितो यस्तु वर्णेन शुक्लवर्णः खुरो वृषः।
लाङ्गूलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः॥"
तस्योत्सर्गे गयाश्राद्धादितुल्यफलं यथा,—
"जायेरन् बहवः पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्॥"
इति देवीपुराणम्॥

नीलवृषा, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं पुष्पफलादिकं वर्षति प्रसूते इति। वृष+इगुपधेति कः। ततष्टाप्।) वार्त्ताकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (वार्त्ताकीशब्देऽस्या गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञेयाः॥)

नीलव्रतं, क्ली, व्रतविशेषः। यथा,—
"यस्तु नीलोत्पलं हैमं शर्करापात्रसंयुतम्।
एकान्तरितनक्ताशी समान्ते वृषभं युतम्।
वैष्णवं स पदं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम्॥"
इति मात्स्ये ८३ अध्यायः॥
नीललोहितव्रतञ्च॥

नीलशिग्रुः, पुं, (नीलः शिग्रुः।) शोभाञ्जनः। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलसारः, पुं, (नीलः सारो यस्य।) तिन्दुकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलसिन्धुवारः, पुं, (नीलः सिन्धुवारः।) कृष्णवर्णसिन्धुवारवृक्षः। नीलसिन्धुयार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शीतसहा २ निर्गुण्डी ३ नीलसिन्धुकः ४ सिन्धुकः ५ कपिका ६ भूतकेशी ७ इन्द्राणी ८ नीलिका ९ नीलनिर्गुण्डी १०। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। कासश्लेष्मशोफसमीरणार्त्तिप्रदराध्मानना[illegible] इति राजनिर्घण्टः॥

नीला, स्त्री, (नीलो नीलवर्णोऽस्त्यस्या इति। अच्। ततष्टाप्।) नीलवर्णमक्षिका। इत्यमरः। २। ५। २६॥ नीलपुनर्नवा। नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षुद्रकः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"कुब्जको भद्रतरणिर्बृहत्पुष्पोऽतिकेशरः।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"नीलानामौषधिस्तु नीलचीरा नीलपुष्पीलता प्रतानबहुला।" इति चरके चिकित्सितस्थाने। १ अध्यायः॥ नदीविशेषः। यथा,—
"वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये॥
यथा च महाभारते। ६। ६। ३१।
"नीलां धृतिकरीञ्चैव पर्णासाञ्च महानदीम्॥")
मल्लाररागस्य स्त्री। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ४४अः॥

नीलाङ्गः, पुं, (नीलमङ्गं यस्य।) सारसपक्षी। चासपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलाङ्गुः, पुं, (निमरां लिङ्गतीति। नि+लिगि गतौ+कुः। केचित् धातूपसर्गयोर्दीर्घमाहुः। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या धातूपसर्गयोर्दीर्घत्वम्।) क्रिमिः। इत्यमरः। २। ५। १३॥ भ्रमराख्यो स्त्री। इति मेदिनी। गे, ४०॥ सुषिरम्। इति विश्वः॥

नीलाञ्जनं, क्ली, (नीलमञ्जनम्।) सौवीराञ्जनम्। (यथा, नवग्रहस्तोत्रे शनैश्चरप्रणाममन्त्रम्।
"नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम्।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम्॥")
तत्तु उपधातुविशेषः। तस्य गुणाः। कटुत्वम्। श्लेष्ममुखरोगनेत्ररोगव्रणदाहनाशित्वम्। उष्णत्वम्। रसायनत्वम्। तिक्तत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितम्।
दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् कार्य्येषु योजयेत्॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥) तुत्थम्। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलाञ्जना, स्त्री, (नीलं मेघं अञ्जयतीति। अञ्ज+णिच्+ल्युः।) विद्युत्। इति जटाधरः॥

नीलाञ्जनी, स्त्री, (नीलवत् अञ्ज्यतेऽनयेति। अञ्ज+करणे ल्युट्। ततो ङीष्।) कालाञ्जनीक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलाञ्जसा, स्त्री, अप्सरोभेदः। नदीविशेषः। विद्युत्। इति मेदिनी। से, ५७॥

नीलापराजिता, स्त्री, (नीला अपराजिता।) नीलवर्णापराजितालता। तत्पर्य्यायः। नीलपुष्पी२ महानीली ३ नीलगिरिकर्णिका ४ गवादनी ५ व्यक्तगन्धा ६ नीलसन्ध्या ७ नीलाद्रिकर्णी ८। अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। तिक्तत्वम्। रक्तातिसारज्वरदाहच्छर्द्दुन्मादमदभ्रमार्त्तिश्वासातिकासामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलाब्जं, क्ली, (नीलमब्जमिति कर्म्मधारयः।) नीलोत्पलम्। इति रत्नमाला॥ (नीलोत्पलशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

नीलाम्बरं, क्ली, (नीलमम्बरमिव। नीलमम्बतीति वा। अवि+अरन्।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (नीलञ्च तदम्बरञ्चेति। नीलवस्त्रञ्च॥)

नीलाम्बरः, पुं, (नीलमम्बरं यस्येति।) बलदेवः। राक्षसः। शनैश्चरः। इति मेदिनी। रे, २७४॥ नीलवस्त्रयुक्ते, त्रि॥

नीलाम्बुजन्म, [न्] क्ली, (अम्बुनि जन्मास्य। ततः नीलवर्णं अम्बुजन्मेति।) नीलोत्पलम्। इत्यमरः। १। १०। ३७॥

नीलाम्लानः, पुं, (आम्लायति यथाकालमिति। आ+म्ला+ल्युः। नीलो नीलवर्ण आम्लानः।) पुष्पवृक्षभेदः। काला कोराठा इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। दासी २ छादनः ३ वाला ४ आर्त्तगला ५ नीलपुष्पः ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कफमारुतशूलकण्डूकुष्ठव्रणशोफत्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलाम्ली, स्त्री, (नीला अम्ली।) क्षुपभेदः। नलबुलगुड़ इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। नीलपिष्टोड़ी २ श्यामाम्ली ३ दीर्घशाखिका ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। कफवातहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलालुः, पुं, (नीलवर्णं आलुरिति कर्म्मधारयः।) कन्दभेदः। तत्पर्य्यायः। असितालुः २ श्यामलालुकः ३। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम् पित्तदाहश्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

नीलाश्मा, [न्] पुं, (नीलवर्णः अश्मा प्रस्तरभेदः।) नीलमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

नीलासनः, पुं, (नीलवर्णः असनो वृक्षभेदः।) असनवृक्षविशेषः। पियाशालप्रभेदः। तत्पर्य्यायः। नीलबीजः २ नीलपत्रः ३ सुनीलकः ४ नीलद्रुमः ५ नीलसारः ६ नीलनिर्य्यासकः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। कुष्ठकण्डूदद्रुनाशित्वम्। सारकत्वम्। तत्र सितस्य श्रेष्ठत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रतिबन्धविशेषः। यथा,—
"लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदद्वयम्।
हृदये दत्तहस्ता च बन्धो नीलासनो मतः॥"
इति स्मरदीपिका॥

नीलिका, स्त्री, (नीलक+टाप्। कापि अत इत्वम्। नीलीव इवार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वः। इति केचित्।) नीलसिन्धुवारः। इति राजनिर्घण्टः॥ नीलिनी। (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) शेफालिका। इति मेदिनी। के, १११॥ नेत्ररोगविशेषः। यथा,—
"दोषे हृदाश्रिते तिर्य्यगेकं वै मन्यते द्विधा।
तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः॥
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्।
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः।
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः॥"
क्षुद्ररोगभेदः। यथा,—
"क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः।
सुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः॥
नीरुजं तनुकं श्यावं तं व्यङ्गमिति निर्द्दिशेत्।
कृष्णमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः॥"
इति माधवकरः॥
जलस्य ज्वरः। यथा, "भूमेरूष्मा वृक्षस्य कोटरः जलस्य नीलिका इत्यादि।"
इति ज्वरप्रकरणे विजयरक्षितः॥
क्षुद्ररोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"कृष्णमेवं गुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः।"
एवं गुणं नीरुजं तनुकं मण्डलम्॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत्।
व्यङ्गञ्च नीलिकां वापि न्यच्छञ्च तिलकालकम्।
वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनाः।
व्यङ्गे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया॥

अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरेण च ।
अजक्षुदवल्कल स्याद्गजामूत्रेण पेषिता ॥
मालतीफलस्य लेपस्तु हरेद्व्यङ्गञ्च नीलिकाम् ।
अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्द्दयित्वा प्रलेपनात् ॥
मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ।
मसूरैः क्षीरसंपिष्टैर्लिप्तमास्यं घृतान्वितैः ॥
सप्तरात्रात् भवेत् सत्यं पुण्डरीकदलोपमम् ।
वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ॥
कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥
युवानपिडकानान्तु व्यङ्गानाञ्च विनाशनम् ।
प्रादेतेन सुखञ्चापि वर्ज्जितं नीलिकादिभिः ॥
कालीयकं कलम्बक इति लोके । युवानपिडका
युवाननं तत्र पिडका पृषोदरादित्वान्नकारलोपः ।
कुङ्कुमं चन्दनं लोध्रं पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ।
कालीयकमुशीरञ्च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥
पत्रकं पद्मकं कुष्ठं पद्मं गोरोचना निशा ।
लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरम् ॥
पलाशकुसुमञ्चापि प्रियङ्गुश्च वटाङ्कुराः ।
मालती च मधूच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्व्वचा ॥
चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरर्च्चमितैः पृथक् ।
पचेन्मन्दाग्निना वैद्यस्तैलं प्रस्थद्वयोन्मितम् ॥
वदनाभ्यञ्जनादेतद्व्यङ्गं नीलिकया सह ।
तिलकं माषकं न्यच्छं नाशयेन्मुखदूषिकाम् ॥
पद्मिनीकण्टकं वापि हरेच्चतुर्मासिं तथा ।
विदध्याद्वदनं पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम् ॥
पत्तङ्गं वकम् इति लोके । कालीयकं कलम्ब इति लोके । सुरभिर्व्वचा महाभरी इति लोके । कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।" इति भावप्रकाशः ॥

नीलिनी, स्त्री, (नीलः प्रशस्ततयास्त्यस्या इति । इनिः । ततो ङीप् ।) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नीलिनीच्छगलान्त्री स्यादन्तःकोटरपुष्प्यपि ।
अजानी नीलवृक्षा स्यान्नीलपुष्प्यतिलोमशा ॥"
यथा च ।
"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ।
नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा ॥
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।
आमवातमुदावर्त्तं मदञ्च विषमुद्धृतम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) श्यामत्रिपुटा । इति शब्दरत्नावली ॥ अजमीढस्य पत्नी । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः ॥ (तथा च हरिवंशे । ३२ । ४५ ।
"अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो रूपसमन्विताः ।
नलिनी केशिनी चैव धूमनी च वराङ्गना ॥")

नीली, स्त्री, (नीलो निष्पाद्यत्वेनास्त्यस्याः इति । नील + अच् ततो ङीष् ।) वृक्षभेदः । नीलेर गाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काला २ क्लीतकिका ३ ग्रामीणा ४ मधुपर्णिका ५ रञ्जनी ६ श्रीफली ७ तुत्था ८ तूणी ९ दोला १० नीलिनी ११ । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ नीला १२ तूली १३ शोणी १४ मेला १५ । इति भरतः ॥ नीलपत्री १६ राज्ञी १७ नीलिका १८ नीलपुष्पी १९ काली २० श्यामा २१ शोधनी २२ श्रीफला २३ ग्राम्या २४ भद्रा २५ भारवाही २६ मोचा २७ क्लया २८ असनकेशी २९ महाफला ३० असिता ३१ क्लीतनी ३२ केशी ३३ चारटिका ३४ गन्धपुष्पा ३५ श्यामलिका ३६ रङ्गपत्री ३७ महाबला ३८ स्थिररङ्गा ३९ रङ्गपुष्पी ४० तूली ४१ तूलिका ४२ शोणिका ४३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । केश्यत्वम् । कासकफमरुद्विषोदरव्याधिगुल्मजन्तुज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलिकारोगः । इति मेदिनी । ले, २९ ॥

नीलीरागः, पुं, स्थिरप्रेमपुरुषः । तत्पर्य्यायः । स्थिरसौहृदः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । १४० ॥ (नीलीसञ्जातो रागः ।) नीलवर्णः । इति नीलशब्दस्य नानार्थे शब्दरत्नावली ॥ नायकनायिकयोः पूर्व्वरागविशेषः । यथा,—
"नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्व्वरागोऽपि च त्रिधा ।"
तत्रच्चोदाहरणं ।
"न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।
नीलीरागः स विज्ञेयो यथा श्रीरामसीतयोः ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ॥

नीलोत्पलं क्ली, (नीलं नीलवर्णमुत्पलमिति ।) नीलवर्णोत्पलम् । नीलशाँपला इति भाषा । तत्पर्य्यायः १ उत्पलकम् २ कुवलयम् ३ इन्दीवरम् ४ कन्दोत्थम् ५ सौगन्धिकम् ६ सुगन्धम् ७ कुड्मलकम् ८ असितोत्पलम् ९ ॥ (यथा, भागवते । ५ । २४ । १० ।
"भयकुलोऽलक्षणक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु ॥")
अस्य गुणाः । अतिस्वादुत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् । सौख्यकारित्वम् । पाके अत्यन्ततिक्तत्वम् । रक्तपित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलोत्पली, [न्] पुं, (नीलोत्पलं नीलोत्पलबीजं मनोहरशिञ्जनाय धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इति इनिः ।) मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नीवरः, पुं, (नयत्यात्मानं यत्र कुत्रचित् देहयात्रानिर्व्वाहनायेति । नी + "छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् गुणाभावात् साधुः ।) भिक्षुः । इत्युणादिकोषः ॥ वणिजकम् । वास्तव्यम् । इति मेदिनी । रे, १७५ ॥ परिव्राट् । पङ्कः । जले, क्ली । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नीवाकः, पुं, (निरन्तरं नियतं वा उच्यते इति । नि + वच् + घञ् कुत्वं उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।) महार्घहेतोर्धान्यादिषु जनानामादरातिशयः । तुलाधरस्याधिक्यम् । क्रमाक्रमादरः । मूल्याधिक्यहेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रयामः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २३ ॥

नीवारः, पुं, (नि + वृ + घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।) तृणधान्यभेदः । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥ उड़ीधान इति वङ्गभाषा । तीनी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । अरण्यधान्यम् २ मुनिधान्यम् ३ तृणोद्भवम् ४ अरण्यशालिः ५ । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
"नीवाराः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टास्तरूणामधः ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पवित्रत्वम् । पथ्यत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
"प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्नमिति च स्मृतम् ।
नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

नीविः, } स्त्री, (नियच्छति निवीयते वा । नि + व्येञ् + "नौ व्यो यलोपः पूर्व्वस्य च दीर्घः ।" उणां । ४ । १३५ । इति इञ् यलोपः निशब्दस्य दीर्घत्वञ्च । ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) परिपणम् । वणिजां मूलधनम् । राजपुत्रादेर्बन्धकः । इति सुभूतिः ॥ स्त्रीकटीवस्त्रबन्धः । कोँचड़ी इति भाषा । (यथा, महाभारते । २ । ६२ । १९ ।
नीवी,
"एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला ॥")
स्त्रीत्युपलक्षणं पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि । इत्यमरटीकायां भरतः । तथा च । "नीवीं विसंस्य परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गपर्य्यं मोचयित्वा आचमनमाह बौधायनः ।" इति यजुर्व्वेदिश्राद्धतत्त्वम् ॥ मूलस्य पिण्डादिश्राद्धे मोटकबन्धनम् । इति मथुरेशः ॥

नीवृत्, पुं, (नियतं वर्त्तते वसत्यत्र जनसमूह इति । नि + वृत् + अधिकरणे क्विप् । "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।" ६।३।११६ । इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) जनपदः । इत्यमरः । २।१।८ ॥ "हि अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डलत्वेन ख्याते ग्रामसमूहे ।" इति भरतः ॥

नीध्रं, क्ली, (नितरां ध्रियते इति । नि + धृ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) छदिप्रान्तभागः । छाँचि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वलीकम् २ पटलप्रान्तम् ३ । इत्यमरः ॥ नीध्रम् । इति भरतः ॥ नेमिः । चन्द्रः । रेवतीनक्षत्रम् । वनम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥

नीशारः, पुं, (निःशेषेण नितरां वा शीर्य्यन्ते हिमवाय्वादयोऽनेन अत्राद्य वा । शॄ + घञ् । उपसर्गस्य दीर्घत्वञ्च ।) हिमानिलनिवारणप्रावरणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११८ ॥ हिमानिलप्रावरणं घनं महद्वस्त्रम् । इति रमानाथः ॥ काण्डारः । इति नयनानन्दः ॥ मशारि इति कश्चित् । काण्डपटः । कानात् इति कश्चित् । इति भरतः ॥ (यथा,—
"गौरिवाक्रतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥"
इति सिद्धान्तकौमुद्याम् । ३ । ३ । ५१ । इत्यस्य वृत्तौ ॥)

नीहारः, पुं, (निह्रियते इति । नि+हृ+घञ् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वम् ।) घनीभूतशिशिरम् । तत्पर्य्यायः । अवश्यायः २ तुषारः ३ तुहिनम् ४ हिमम् ५ प्रालेयम् ६ मिहिका ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ खजलम् ८ निशाजलम् ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निहारः १० मिहिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२८ । २ ।

"खाण्डवञ्च वनं सर्व्वं पाण्डवौ बहुभिः शरैः । प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥")

अस्य गुणः । कफवायुवर्द्धकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

नु, व्य, (नौति नुदति वा । नु नुद वा+यथायथं कर्त्र्यादिषु मितद्र्वादित्वात् डुः ।) वितर्कः । (यथा, शाकुन्तले । १ ।

"निष्कम्पचामरशिखाश्च्युतकर्णभङ्गाः धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥")

अपमानः । विकल्पः । (यथा, महाभारते । ५ । १७५ । ३ ।

"किं नु गच्छाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ॥")

अनुनयः । अतीतः । प्रश्नः । (यथा, महाभारते । ३ । ६३ । १२ ।

"कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ॥")

हेतुः । अपदेशः । इति मेदिनी । अव्यये, ४१ ॥

नुः, पुं, अनुस्वारः । इति वोपदेवः । यथा,—

"नुवौ पूर्व्वेण सम्बद्धौ नुम्यौ तु परगामिनौ ।"

इति दुर्गादासः ॥

नुड, शि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-कुटां-परं-सकं-सेट् ।) शि, नुडति अनुडीत् नुनोड । इति दुर्गादासः ॥

नुतं, त्रि, (नु ल स्तुतौ+क्तः ।) स्तुतम् । यथा,—

"तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्म्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् ।
कृष्णत्विषं कनकपिङ्गजटाकलापं
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥"

इति पुराणम् ॥

नुतिः, स्त्री, (नु+भावे क्तिन् ।) स्तुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ (यथा, भर्तृहरिः ।

"परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः ॥")

पूजा । इति शब्दरत्नावली ॥

नुत्तः, त्रि, (नुद+क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) क्षिप्तः । प्रेरितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

नुन्नः, त्रि, (नुद+क्तः । निष्ठातस्य पूर्व्वदस्य च नत्वम् ।) नुत्तः । इत्यमरः ।३ । १ । ८७ ॥ (यथा, माघे । १ । २७ ।

"प्रवृत्त तेजोभिरचक्षुषा गते-
ररत्नया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥")

नूतः, त्रि, नू शि स्तवने+कर्म्मणि क्तप्रत्ययः । स्तुतः । इति व्याकरणम् ॥

नूतनः, त्रि, (नव एव । "नवस्य नूरादेशो त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।" ५।४।२५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तनप् नवस्य नूरादेशश्च ।) अपुरातनम् । तत्पर्य्यायः । प्रत्यग्रः २ अभिनवः ३ नव्यः ४ नवीनः ५ नवः ६ नूत्नः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ सद्यस्कः ८ अजीर्णः ९ । इति हेमचन्द्रः ।६।८४ ॥ अभ्यग्रः १० प्रतिनवः ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघौ । ८ । १५ ।

"प्रशमस्थितपूर्व्वपार्थिवं
कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ॥")

नूत्नः, त्रि, (नव एव । नव+त्नप् नूरादेशश्च ।) नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १८ । २० ।

"न त इन्द्र सुमतयो न रायः
संचक्षे पूर्व्वा उषसो न नूत्नाः ॥"

"न नूत्ना नूतनाश्च ।" इति सायनभाष्यम् ॥")

नूदः, पुं, (नुदति रोगाद्यनिष्टमिति । नुद+ "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (ब्रह्मदारुशब्देऽस्य विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः ॥)

नूनं, व्य, (नु ऊनयतीति । ऊन परिहाणे+अम् ।) तर्कः । ऊहः । यथा, ओजसापि खलु नूनमनूनम् । अर्थनिश्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । १० । ३६ ।

"स्वर्गेऽस्ति तथा प्रोक्तं शापिनां मोक्षदं तथा । न भविष्यति तन्नूनमनया देवकन्यया ॥")

अवधारणम् । यथा, नूनं हन्ति स रावणम् । इत्यमरभरतौ ॥ स्मरणम् । वाक्यपूरणम् । इति मेदिनी ॥

नूपुरं, पुं, क्ली, (नू+क्विप् । नुवि पुरति इति । पुर अग्रगमने+"इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५। इति कः ।) स्त्रीणामलङ्कारपादभूषणम् । नेपुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पादाङ्गदम् २ तुलाकोटिः ३ मञ्जीरः ४ हंसकः ५ पादकटकः ६ । इत्यमरः ॥ पदाङ्गदम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८२ । २५ ।

"नूपुरौ विमलौ तद्वद्ग्रैवेयकमनुत्तमम् ॥"

"गुणवानपि मौखर्य्यात् पादे लुठति नूपुरः । हारस्तु मूकभावेन कण्ठवल्लभतां गतः ॥"

इत्युद्भटः ॥)

नृकेशरी, [न्] पुं, (केशरः प्राशस्त्येनास्त्यस्येति इनिः । ना चासौ केशरी चेति ।) नरसिंहावतारः । इति पुराणम् ॥ (ना केशरीवेति उपमितिसमासे कृते "सिंहव्याघ्रर्षभनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ।" इत्यमरोक्तेः । पुरुषश्रेष्ठः ॥)

नृगः, पुं, राजविशेषः । यथा, श्रीभागवते ।

"नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ॥"

(अस्य राजप्रवरस्य कदाचित् गोदानप्रमादजनितपापात् कृकलासत्वप्राप्तिर्वृष्णिकुमारगणानुकर्षणेन पुनर्भगवता वासुदेवेनोद्धारादिकथा च महाभारते । १३ । ६० । अध्यायस्य प्रथमश्लोकादारभ्य समाप्तिं द्रष्टव्या ॥ नॄन् जीवान् गच्छति प्राप्नोति जानाति वेति व्युत्पत्त्या परमात्मा ॥)

नृचक्षाः, [स्] पुं, (नॄन् चष्टे भक्ष्यत्वेन पश्यतीति चक्ष ङ् दर्शने+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्" उणां ४ । १८८ । इत्यसुन् । यद्वा, "चक्षेर्बहुलं शिच्च" उणां । ४ । २३२ । इत्यसिः । असनयोश्च न ख्याञादेशः ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०१ ॥ (नॄन् चष्टे पश्यतीति नृ शुभ शुभकर्म्म नॄन् चष्टे पश्यति जानातीत्यर्थः । देवः यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ४ ।

"शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं
नृचक्षसस्ते अभिचक्षते हविः ॥"

"नृचक्षसः नॄणां मनुष्याणामिन्द्रादीन् देवांश्च । इति भाष्यकृत्सायनः ॥ नॄणां कर्म्मनेतॄणामध्वर्य्यादीनामुपद्रष्टा । यथा, ऋग्वेदे ।३।५३।६।

"असन्नभ्रात् सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ॥")

नृचक्षुः, [स्] पुं, (नॄणां प्रजाजनानां चक्षुरिव सुनीथराजपुत्रः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, भागवते । ९ । २२ । ४१ ।

"सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत् सुखीनलः ॥"

विष्णुपुराणे तु । ४ । २१ । ३ ।

"तस्मादपि सुनीथः सुनीथाद्नृपः ततो नृचक्षुः ॥"

नृत, य नर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं अकं-सेट् ।) य, नृत्यति नर्त्तकः । इति दुर्गादासः ॥

नृतिः, स्त्री, (नृत् नर्त्तने+"इगुपधात् कित् ।" उणां ४ । ११९ । इति इन् स च कित् ।) नर्त्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे १० । १८ । ३ ।

"प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय
द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥")

नृतुः, पुं, (नृत्यतीति । नृत्+बाहुलकात् कुः ।) नर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । ९ ।

"इन्द्र यथा ह्यस्ति तेऽपरीतं नृतो शवः ॥"

नृत्यत्यत्रेति । अधिकरणे कुः ।) भूमिः । दीर्घः । क्रिमिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नृत्तं, क्ली, (नृत्+भावे क्तः ।) नृत्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५ । ७३ ।

"नृत्तज्ञशस्त्रप्रवराङ्गनानां
धनुष्करघ्नतपस्विनाञ्च ॥")

नृत्यं, क्ली, (नृत्+"ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ।" ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) तालमानरसाश्रयसविलासाङ्गविक्षेपः । नाच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताण्डवम् २ नटनम् ३ नाट्यम् ४ लास्यम् ५ नर्त्तनम् ६ । इत्यमरः । ४ । ७।१० ॥ नृत्तम् ७ । उद्धतं नृत्यं ताण्डवम् । सुकुमारन्तु लास्यम् । भावाश्रयं नृत्तम् । तालमानाश्रयं नृत्यमिति भेदोऽत्र नाट्यः । इति भरतः ॥ नाटः ८ लासः ९ लास्यकम् १० नृतिः ११ इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

"देवस्याः प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः । सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः ॥ * ॥

ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते ।
पेवलिर्बहुरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् ॥
अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता ।
यत्र सा पेवलिस्तस्याः षड्गारेष्वीति लौकिकः ॥
छेदनं भेदनं यत्र बहुरूपा सुखावली ।
ताण्डवं बहुरूपन्तद्रावणागलसङ्गतम् ॥ * ॥
छुरितं यौवतञ्चेति लास्यं द्विविधमुच्यते ।
यत्राभिनयाद्यैर्भावे रसैराश्लेषचुम्बनैः ॥
नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतश्छुरितं हि तत् ॥
मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यत्र नृत्यति ।
वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम् ॥ * ॥
गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः ।
लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अरूपस्य नृत्यं वर्ज्यम् । यथा,—
“नृत्येनानकरूपेण सिद्धिर्नास्त्यस्य रूपतः ।
चार्व्वधिष्ठानवन्नृत्यं नृत्यमन्यद्विडम्बना ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

विष्णुगृहे नृत्यफलं यथा,—
“नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति छित्त्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य मोदते वै यदृच्छया ॥
पुष्कराच्च परिभ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ।
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्म्मपरायणः ॥
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः ।
मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥”

इति वाराहे शौकरमाहात्म्यम् ॥

“दृष्ट्वा संपूजितं देवं नृत्यमानोऽनुमोदयेत् ।
असंशयमतिः शुद्धः परं ब्रह्म स गच्छति ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

अपि च । द्वारकामाहात्म्ये श्रीभागवते ।
“यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावैर्बहुसुभक्तितः ।
स निर्द्दहति पापानि जन्मान्तरशतेष्वपि ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पद्भ्यां भूमेर्दिशोऽक्षिभ्यां दोर्भ्याञ्चामङ्गलं दिवः ॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“नृत्यं दत्त्वा तथाप्नोति रुद्रलोकमसंशयम् ।
सर्व्वं नृत्येन संपूज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥”
अन्यत्र च नारदोक्तौ ।
“नृत्यतां श्रीपतेरग्रे तालिकावादनैर्भृशम् ।
उड्डीयन्ते शरीरस्थाः सर्व्वे पातकपक्षिणः ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

नृदेवः, पुं, (नृषु नरेषु मध्ये देवः । ना देव इव इत्युपमितसमासो वा ।) राजा । यथा, नैषधे । १० । ३३ ।

“अन्यानमालाविपुलातपत्रे-
र्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥”

नृधर्म्मा, [न्] पुं, (नुर्नरस्य इव धर्म्मो यस्य । “धर्म्मादनिच् केवलात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २।१०३॥ नरधर्म्मयुक्ते, त्रि ॥

नृपः, पुं, (नॄन् नरान् पाति रक्षतीति । नृ + पा रक्षणे + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) नरपतिः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“चतुर्योजनपर्य्यन्तमधिकारो नृपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।
तत्तद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्त्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अः ॥

तत्प्रमाणं यथा,—
“अपुत्त्रस्य नृपः पुत्त्रो निर्धनस्य धनं नृपः ।
अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता नृपः ॥
अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभर्त्तुः पार्थिवः पतिः ।
अभृत्यस्य नृपो भृत्यो नृप एव नृणां सखा ॥
सर्व्वदेवमयो राजा तस्मात्त्वामर्थये नृप ! ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥

नृपदर्शनदिनं यथा । तत्र तिथयः शुभाः । वाराः शनिमङ्गलभिन्नाः । नक्षत्राणि उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढ़ोत्तरभाद्रपद्रोहिणीपुष्याश्विनीहस्ताचित्रानुराधामृगशिरोरेवतीज्येष्ठाश्रवणाः । लग्नानि मिथुनकन्याधनुर्मीनवृषभसिंहवृश्चिकानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥

नृपकन्दः, पुं, (नृपप्रियः कन्दः । कन्दानां नृपः श्रेष्ठो वा । राजदन्तादिवत् समासः ।) राजपलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपतिः, पुं, (नॄन् पातीति । पा रक्षणे + डतिः । यद्वा, नृणां पतिः ।) राजा । (यथा, मनुः । ७ । ३४ ।
“अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥”)
कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

नृपतिवल्लभः, पुं, (नृपतीनां वल्लभः प्रियः ।) औषधविशेषः । नृपवल्लभ इति ख्यातः । यथा,
“जातीफलं लवङ्गाब्दत्वगेलाटङ्करामठम् ।
जीरकञ्च यमानी च विश्वसैन्धवपत्रकम् ॥
लौहमभ्रं रसं गन्धं ताम्रं प्रत्येकशः पलम् ।
मरिचं त्रिपलं दत्त्वा छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥
धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरु यत्नतः ।
श्रीमन्नारायणेन विचिन्त्य परिनिर्म्मितः ॥
सूर्य्यवत्तेजसा चायं रसो नृपतिवल्लभः ।
अष्टादशवटीं खादेत् पवित्रः सूर्य्यदर्शकः ॥
हन्ति मन्दानलं सर्व्वमामदोषं विसूचिकाम् ।
प्लीहगुल्मोदराष्ठीलायकृत्पाण्डुहलीमकम् ॥
कृतशूलं कक्षशूलञ्च चक्षुःशूलञ्च कामलाम् ।
शिरःशूलं कटीशूलमानाहमोष्ठशूलकम् ॥
कासश्वासामवातञ्च शोथरं शोथमर्व्वुदम् ।
गलगण्डं गण्डमालामम्लपित्तञ्च गर्द्दभीम् ॥
क्रिमिकुष्ठानि दद्रूंश्च वातरक्तं भगन्दरम् ।
उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्शःप्रमेहकम् ॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातमसृग्दरम् ।
ज्वरं जीर्णज्वरं कष्टं तन्द्रालस्यं वमिं भ्रमिम् ॥
दाहविस्फोटिकाश्च अर्द्धाङ्गदण्डकताः ।
वाधिर्य्यं स्वरभेदञ्च दद्रूविस्फोटविसर्पकान् ॥
जयत्यम्लं रक्तपित्तं गुदभ्रंशादिकं तथा ।
कर्णनासामुखोत्थाँश्च दन्तरोगञ्च पीनसम् ॥
स्थौल्यञ्च शीतपित्तञ्च स्थावराणि विषाणि च ।
वातपित्तकफोत्थाँश्च द्वन्द्वजान् सान्निपातिकान् ॥
सर्व्वरोगचयान् हन्ति वज्राशनिरिव पादपान् ।
बलवर्णकरो ह्येष आयुष्यो वीर्य्यवर्द्धनः ॥
परं वाजीकरः श्रेष्ठः पटुत्वामलसिद्धिदः ।
अरोगी दीर्घजीवी स्यात् रोगी रोगं विमुञ्चति ।
रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते नरः ॥”

इति रसावली ॥

नृपद्रुमः, पुं, (नृपप्रियो द्रुमो वृक्षः ।) आरग्वधः । राजादनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रियः, पुं, (नृपाणां प्रियः ।) वेणुवंशः । इति शब्दचन्द्रिका । बेड़ वाँश इति भाषा ॥ राजपलाण्डुः । रामशरः । शालिधान्यम् । आम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रियफला, स्त्री, (नृपप्रियं फलं यस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रिया, स्त्री, (नृपाणां प्रिया ।) केतकी । राजखर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपवदरः, पुं, (नृपप्रियो वदरः ।) राजवदरवृक्षः । तत्फले स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपमन्दिरं, क्ली, (नृपस्य मन्दिरम् ।) राजसदनम् । तत्पर्य्यायः । सौधम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

नृपमाङ्गल्यकं, क्ली, (नृपस्य माङ्गल्यं मङ्गलं यस्मादिति । कप् ।) आढकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपलक्ष्म, [न्] क्ली, (नृपस्य लक्ष्म चिह्नम् ।) राजच्छत्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ राजचिह्नञ्च ॥

नृपलिङ्गधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । नृपलिङ्गस्य धरः ।) राजवेशधारी । यथा,—
“निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् ।
नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १५ ॥

नृपवल्लभः, पुं, (नृपाणां वल्लभः प्रियः ।) राजाम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजप्रिये, त्रि ॥

नृपवल्लभा, स्त्री, (नृपस्य वल्लभा ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजमहिषी च ॥

नृपसभं, क्ली, (नृपाणां सभा । “सभा राजामनुष्यपूर्व्वा ।” २ । ४ । २३ । इति क्लीवत्वम् ।) नृपाणां शाला संहतिर्व्वा । इत्यमरभरतौ ॥

नृपात्मजा, स्त्री, (नृपस्य आत्मजेव । सुकण्ठत्वात् तथात्वम् ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥ (नृपस्य आत्मजा कन्या ।) राजकन्या । यथा,

“स्वयम्वरं भीमनृपात्मजाया
दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ॥”

इति नैषधे १० सर्गः ॥

नृपाध्वरः, पुं, (नृपाणामध्वरो यज्ञः ।) राजसूययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृपान्नं, क्ली, (नृपप्रियं अन्नम् ।) राजान्ननामधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राज्ञ ओदनञ्च ॥

नृपाभीरं, क्ली, (अभीरयति ज्ञापयति भोजनकालमिति । अभि + ईर् + कः । नृपस्य अभीरं भोजनकालज्ञापकवाद्यविशेषः ।) भक्ततूर्य्यम् । राजभोजनकालीनवाद्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृपामयः, पुं, (आमयानां नृपः । राजदन्तादिवत् पूर्व्वनिपातः ।) राजयक्ष्मा । क्षयरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नृपस्य आमयो व्याधिः ।) राज्ञो रोगश्च ॥

नृपावर्त्तं, क्ली, (नृप इव आवर्त्तते इति । आ + वृत् + अच् ।) राजावर्त्तरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपासनं, क्ली, (नृपस्य आसनम् ।) राजासनम् । तत्पर्य्यायः । भद्रासनम् २ सिंहासनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २८ ।

"यमभ्यषिञ्चच्छतपञ्चनेत्रो
नृपासनाश्मां परिहृत्य दूरात् ॥")

नृपाह्वयः, पुं, (नृपं आह्वयते गन्धेनेति । आ + ह्वे + अच् ।) राजपलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृपनामा च ॥

नृपोचितः, पुं, (नृपाणामुचितो योग्यः ।) राजमाषः । इति राजनिर्घण्टः । राजयोग्ये, त्रि ॥

नृयज्ञः, पुं, (ना मनुष्यस्तदर्थो यो यज्ञः ।) अतिथिसेवा । यथा, मनुः । ३ । ७० ।
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"

नृवराहः, पुं, (ना चासौ वराहश्चेति ।) वराहरूपधृग्भगवदवतारः । यथा,—
"नृवराहस्य वसतिर्महर्लोके प्रतिष्ठिता ।
नृसिंहस्य तथा प्रोक्ता जनलोके महात्मनः ॥"
स एव श्वेतद्वीपी । यथा,—
"शौकरं रूपमास्थाय शार्व्वस्य च दुरात्मनः ।
भविष्यामि न सन्देहो व्रज शक्र ! त्वरान्वितः ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे २८ अध्यायः ॥
अपि च ।
"दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे
निपातयामास वधा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमाशु कृष्णे
प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच दैत्यं नृवराहमूर्त्तिः ।
प्रजापतिः सेतुमिमं निहत्य
व्रजेच कः स्वस्ति यथासुरेन्द्र ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

नृशंसः, त्रि, (नॄन् नरान् शंसति हिनस्तीति । नृ + शन्स हिंसायाम् + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् ।) क्रूरः । परद्रोही । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १४२ ।
"ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥")

नृसिंहः, पुं, (ना चासौ सिंहश्चेति । नरसिंहमूर्त्तिधरत्वादेवास्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णोर्दशावताराणां मध्ये चतुर्थः पूर्णावतारः । तस्य रूपं यथा,—
"सिंहस्य कृत्वा वदनं मुरारिः
सदा करालञ्च सुरक्तनेत्रम् ।
अर्द्धं वपुर्व्वै मनुजस्य कृत्वा
ययौ सभां दैत्यपतेः पुरस्तात् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
महाविष्णुः । तन्मन्त्रादि यथा,—
अथ नृसिंहमन्त्राः । निबन्धे ।
"उग्रं वीरं वदेत् पूर्व्वं महाविष्णुमनन्तरम् ।
ज्वलन्तं पदमाभाष्य सर्व्वतोमुखमीरयेत् ॥
नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं वदेत्ततः ।
नमाम्यहमिति प्रोक्तो मन्त्रस्तत्त्वसुरद्रुमः ॥
अयं मन्त्रो मायापुटितोऽपि भवति तदा सर्व्वफलप्रदः । तथा च निबन्धे ।
"लक्ष्मीमायापुटितश्चेत् स्यात् सर्व्वकामफलप्रदः ।"
अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठमन्त्रान्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः । हृदि नृसिंहाय देवतायै नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ ।
"चतुर्भिर्हृदयं वर्णैः शिरस्तावद्भिरक्षरैः ।
शिखाष्टाभिःसमुद्दिष्टा षड्भिः कवचमीरितम् ॥
तावद्भिर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात् करणाक्षरैः ॥"
ततो मन्त्रन्यासः ।
"शिरोललाटनेत्रेषु मुखबाहुङ्घ्रिसन्धिषु ।
साग्रेषु कुक्षौ हृदये गले पार्श्वद्वये पुनः ॥
अपराङ्गे च ककुदि न्यसेद्वर्णान् यथाक्रमम् ॥"
ध्यानन्तु ।
"माणिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा संत्रस्तरक्षोगणं
जानुन्यस्तकराम्बुजं त्रिनयनं रत्नोल्लसद्भूषणम् ।
बाहुभ्यां धृतशङ्खचक्रमनिशं दंष्ट्रोग्रवक्त्रोल्लसज्-
ज्वालाजिह्वमुदारकेशरचयं वन्दे नृसिंहं विभुम् ॥
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च अङ्गानि पूजयेत् । यथा उग्रं वीरं हृदयाय नमः । महाविष्णुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं सर्व्वतोमुखं शिखायै वषट् । नृसिंहं भीषणं कवचाय हूं । भद्रं मृत्युमृत्युं नेत्रत्रयाय वौषट् । नमाम्यहं अस्त्राय फट् । ततः पूर्व्वादिदलेषु गरुडं शङ्करं शेषं ब्रह्माणञ्च प्रपूजयेत् । विदिग्दलेषु श्रियं ह्रियं धृतिं पुष्टिञ्च प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तद्बहिः इन्द्रादीन् वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं द्वात्रिंशल्लक्षजपः । तथा च ।
"वर्णलक्षं जपेन्मन्त्रं तत्सहस्रं घृतप्लुतैः ।
पायसान्नैः प्रजुहुयाद्विधिवत् पूजितेऽनले ॥"
मन्त्रान्तरं यथा,—
"पाशः शक्तिर्नरहरिरङ्कुशो वर्म्मफट् मनुः ।
षडक्षरो नरहरेः कथितः सर्व्वकामदः ॥"
अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं पीठमन्त्रान्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्तिच्छन्दसे नमः । हृदि नृसिंहाय देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ह्रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । क्ष्रौं मध्यमाभ्यां वषट् । क्रों अनामिकाभ्यां हुम् । हुं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । फट् करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । ततो ध्यानम् ।
"कोपादालोलजिह्वं विवृतनिजमुखं सोमसूर्य्याग्निनेत्रं
पादादानाभिरक्तप्रभमुपरिसितं भिन्नदैत्येन्द्रगात्रम् ।
शङ्खं चक्रासिपाशाङ्कुशकुलिशगदादारणान्युद्वहन्तं
भीमं तीक्ष्णोग्रदंष्ट्रं मणिमयविविधाकल्पमीडे नृसिंहम् ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पत्रेषु पूर्व्वादिषु शङ्खं चक्रं पाशं अङ्कुशं वज्रं गदां खड्गं खेटकञ्च प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
"अङ्गावृतेर्बहिश्चक्रं शङ्खं पाशाङ्कुशौ पुनः ।
वज्रं कौमोदकीं खड्गखेटौ पत्रेषु पूजयेत् ॥"
तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं षड्लक्षजपः । तथा च ।
"ऋतुलक्षं जपेन्मन्त्रं घृतेन जुहुयात्ततः ।
तत्सहस्रं समिद्धेऽग्नौ तोषयेद्वसुना गुरुम् ॥"
मन्त्रान्तरं यथा,—
"चकारो वह्निमारूढो मनुबिन्दुसमन्वितः ।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तः सर्व्वकामफलप्रदः ॥"
अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तध्यानार्च्चनादिकं सर्व्वं मन्त्रराजवत् । विशेषस्तु ऋषिरत्रिर्गायत्री छन्दो नृसिंहो देवता चकारो बीजं औकारः शक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गकल्पना । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः । तथा च । अष्टलक्षं जपेन्मन्त्रमित्यादि ॥ * ॥
मन्त्रान्तरं यथा । कल्पे ।
"जयद्वयं समुच्चार्य्य श्रीपूर्व्वो नृसिंहेत्यपि ।
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मणिः ॥
अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दो नृसिंहो देवता षड्दीर्घयुक्तबीजेनाङ्गकल्पना । ध्यानार्च्चनं मन्त्रराजवत् । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः ।

वमुलघं अपिञ्जनमित्यादिवचनात् ।” इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ षोड़शरतिबन्धान्तर्गतनवमबन्धः । तस्य लक्षणं यथा, रतिमञ्जर्य्याम् ।
“पादौ संपीड्य योनौ च हठाल्लिङ्गप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टयेत्राभं बन्धो नृसिंहसंज्ञकः ॥”
(स्वनामख्यातनृपविशेषः । यथा, सह्याद्रिखण्डे । ३१ । ४० ।
“नागात् नृसिंहभूपालस्तत्सुतो गाढ़भावयाः ॥”
ना सिंह इव इत्युपमितसमासः ।) नरश्रेष्ठः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २४ ।
“इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंहाः
सन्त्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥”)

नृसिंहचतुर्द्दशी, स्त्री, (नृसिंहप्रिया नृसिंहव्रतोपलक्षिता वा चतुर्द्दशी ।) वैशाखशुक्लचतुर्द्दशी । तत्र व्रतविधिर्यथा,—
“वैशाखस्य चतुर्द्दश्यां शुक्लायां श्रीनृकेशरी ।
जातस्तदस्यां तत्पूजोत्सवं कुर्व्वीत सव्रतम् ॥”
अथ श्रीनृसिंहचतुर्द्दशीव्रतनित्यता । दृहन्नारसिंहपुराणे श्रीभगवन्नृसिंहप्रह्लादसंवादे व्रतविधिकथने ।
“वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम् ।
महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानवैर्भवभीरुभिः ॥”
किञ्च ।
“विज्ञाय महिनं यस्तु लङ्घयेत् स तु पापभाक् ।
एवं ज्ञात्वा प्रकर्त्तव्यं महिने व्रतमुत्तमम् ।
अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥” * ॥
तत्राधिकारिनिर्णयः । तत्रैव ।
“सर्व्वेषामेव लोकानामधिकारोऽस्ति मद्व्रते ।
मद्भक्तैस्तु विशेषेण प्रणेयं मत्परायणैः ॥” * ॥
अथ तन्माहात्म्यम् । तत्रैव ।
श्रीप्रह्लाद उवाच ।
“नमस्ते भगवन् विष्णो नृसिंहवपुषे नमः ।
त्वद्भक्तोऽहं सुरेशेकं त्वां पृच्छामि च तत्त्वतः ॥
स्वामिंस्त्वयि ममोत्पन्ना भक्तिर्बहुविधा कथम् ।
कथं ते सुप्रियो जातः कारणं वद मे प्रभो ! ॥
श्रीनृसिंह उवाच ।
कथयामि महाप्राज्ञ शृणुष्वैकाग्रमानसः ।
भक्तेर्यत् कारणं वत्स ! प्रियत्वस्य च तत् पुनः ॥
पुराकल्पे त्वमभूर्व्विप्रः किञ्चित्त्वं नाप्यधीतवान् ।
नाम्ना च वसुदेवो हि वेश्यायां तत्परो ह्यभूः ॥
तस्मिन् जन्मनि नैव त्वं चकर्थ सुकृतं कियत् ।
सुक्ता तु मद्व्रतं चैकं वेश्यासङ्गतिकालजः ॥
मद्व्रतस्य प्रभावेण भक्तिर्ज्जाता तवेदृशी ।
श्रीप्रह्लाद उवाच ।
श्रीनृसिंहाच्युत स्वामिन् कस्य पुत्त्रेण किं कृतम् ।
वेश्यायां वर्त्तमानेन कथं तद्धि कृतं मया ॥
आख्यानं विस्तरेणेदं वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ।
श्रीनृसिंह उवाच ।
पुरावन्तीपुरे ह्यासीद्ब्राह्मणो वेदपारगः ।
तन्नाम-वसुशर्म्मेति सर्व्वलोकेषु विश्रुतम् ॥
नित्यं होमक्रियामेव करोति द्विजसत्तमः ।
यज्ञक्रियासु सततं सर्व्वासु किल तत्परः ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टाः सर्व्वे सुरोत्तमाः ।
तेनापि विद्यमानेन न कृतं दुष्कृतं कियत् ॥
तस्य भार्य्या सुशीलाभूद्विख्याता भुवनत्रये ।
पतिव्रता सदाचारा पतिभक्तिपरायणा ॥
जज्ञिरे च सुताः पञ्च तस्यां द्विजवरात्ततः ।
सदाचाराः सुविद्वांसः पितृभक्तिपरायणाः ॥
तेषां मध्ये कनिष्ठस्त्वं वेश्यायां तत्परः सदा ।
तां सन्निवेशमानेन सुरापानं कृतं त्वया ॥
त्वदा पापरतस्त्वं हि नाकरोऽध्ययनं भृशम् ।
विलासिनीगृहे नित्यं वसतिस्त्वभवत्तव ॥
एकदा तद्गृहे ह्यासीत्तया सह महान् कलिः ।
ततः कलहभावेन भोजनं न कृतं त्वया ॥
अज्ञानान्मद्व्रतं चक्रे व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
तया सह विवादेन रात्रौ जागरणं कृतम् ॥
वेश्याया अपि तत् सर्व्वं प्रजातं तु त्वया समम् ।
रात्रौ जागरणे तस्याः सञ्जातं कायशोधनम् ॥
युवयोर्म्मद्व्रतं जातमज्ञानाद्बहुपुण्यदम् ।
येन चीर्णव्रतेनाद्य मोदन्ते दिवि देवताः ॥
सृष्ट्यर्थन्तु ततो ब्रह्मा चक्रे मद्व्रतमुत्तमम् ।
मद्व्रतस्य प्रभावेण निर्म्मितं सचराचरम् ॥
ईश्वरेणापि तच्चीर्णं वधार्थं त्रिपुरस्य च ।
महिम्नैव व्रतस्यास्य त्रिपुरं संनिपातितम् ॥
अन्यैश्च बहुभिर्देवैरृषिभिश्च पुरातनैः ।
राजभिश्च महाप्राज्ञैर्व्विहितं व्रतमुत्तमम् ॥
एतद्व्रतप्रभावेण सर्व्वे सिद्धिमुपागताः ॥
वेश्यापि मत्प्रिया जाता त्रैलोक्ये सुखचारिणी ।
ईदृशं मद्व्रतं वत्स ! त्रैलोक्ये चैव विश्रुतम् ॥
धूर्त्तायाश्च विलासिन्या व्रतमेतदुपस्थितम् ।
प्रह्लाद ! तेन ते भक्तिर्म्मयि जाता त्वनुत्तमा ।
सा वेश्या त्वप्सरा जाता दिवि भोगाननेकशः ।
भुक्त्वा कामं विलीना तु त्वं प्रह्लाद विविष्ट माम् ॥
कार्य्यार्थमवतारस्ते मच्छरीरात् पृथक् त्वसौ ।
विधाय सर्व्वकार्य्याणि शीघ्रं मयि गमिष्यसि ॥
य इदं व्रतमग्र्यन्तु प्रविधास्यन्ति मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रान्मद्भक्तांश्च सुवर्च्चसः ।
दरिद्रो लभते लक्ष्मीं धनदस्य च यादृशी ॥
तेजस्कामो लभेत्तेजो राज्येप्सू राज्यमुत्तमम् ।
आयुस्कामो लभेत्त्वायुर्यादृशन्तु शिवस्य च ॥
स्त्रीणां व्रतमिदं साधु पुत्त्रदं भाग्यदं तथा ।
अवैधव्यकरं तासां पुत्त्रशोकविनाशनम् ॥
धनधान्यफलञ्चैव पतिप्रियकरं सुखम् ।
सार्व्वभौमसुखं तासां दिव्यसौख्यं भवेत्ततः ॥
स्त्रियो वा पुरुषा वापि कुर्व्वन्ति व्रतमुत्तमम् ।
तेभ्यो ददाम्यहं सौख्यं भुक्तिमुक्तिफलं तथा ॥
बहुनोक्तेन किं वत्स ! व्रतस्यास्य फलस्य हि ।
यद्व्रतस्य फलं वक्तुं नाहं शक्तो न शङ्करः ।
ब्रह्मा चतुर्भिर्व्वक्त्रैश्च नालं स्याज्जीवितावधि ॥”
किञ्च तत्रैव व्रतविधिकथने ।
“यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य कलौ युगे ।
तथा तथा विधास्यन्ति मद्व्रतं विरलं जनाः ॥
मद्व्रतस्य विधाने च मतिर्न स्यात् दुरात्मनाम् ।
सदा पापरतानान्तु पुरुषाणां विकर्म्मिणि ॥
त्रिचार्य्यैवं प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्व्रतम् ।
प्राप्ते मूर्त्तदिने वत्स ! सर्व्वकल्मषनाशनम् ॥
येनैव क्रियमाणेन सहस्रद्वादशीफलम् ।
आयते न त्वया वच्मि मानुषाणां महात्मनाम् ॥”
तदन्ते च ।
“य इदं शृणुयाद्भक्त्या व्रतं पापप्रणाशनम् ।
तस्य श्रवणमात्रेण ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
पवित्रं परमं गुह्यं कीर्त्तयेत् यस्तु मानवः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति व्रतस्यास्य फलं लभेत् ॥”
अथ तद्व्रतदिननिर्णयः । आगमे ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्द्दश्यां महातिथौ ।
सायं प्रह्लादधिक्कारमसहिष्णुः परो हरिः ॥
सद्यः कटकटाशब्दविस्नापितसभाजनः ।
लीलया स्तम्भगर्भान्तादुद्भूतः शब्दभीषणः ॥
हरेरवताराप्तौ यत्नतः समुपोषयेत् ।
महापुण्यतमायाञ्च सायं विष्णुं प्रपूजयेत् ॥”
वृहन्नारसिंहे ।
“वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्द्दश्यां समाचरेत् ।
मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥”
किञ्च ।
“स्वातीनक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मद्व्रतम् ।
सिद्धयोगस्य योगे च लभ्यते दैवयोगतः ॥
सर्व्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ।
केवलञ्च प्रकर्त्तव्यं महिनं फलकाङ्क्षिभिः ।
वैष्णवैर्न तु कर्त्तव्या स्मरविद्धा चतुर्द्दशी ॥”
अथ तद्व्रतविधिः । तत्रैव ।
“प्रातरुत्थाय कुर्व्वीत नियमं मनसा स्मरन् ।
मामेव महिने वत्स ! दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥”
नियममन्त्रम् ।
“श्रीनृसिंह महोग्रस्त्वं दयां कुरु ममोपरि ।
अद्याहं ते विधास्यामि व्रतं निर्व्विघ्नतां नयेति ॥
व्रतस्थेन न वक्तव्यं महिने पापिभिः सह ।
मिथ्यालापो न कर्त्तव्यः समग्रफलकाङ्क्षिभिः ॥
स्त्रियं द्यूतं विहायोच्चैर्व्रतस्थेन महात्मना ।
स्मर्त्तव्यं मम रूपञ्च महिने सकले शुभे ॥
ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।
गृहे वा देवखाते वा तड़ागे वातिशोभने ॥
वैदिकेन च मन्त्रेण स्नानं कुर्य्याद्विचक्षणः ।
मृत्तिकागोमयेनैव तथा धात्रीफलेन वा ॥
तिलैर्व्वा सर्व्वपापघ्नैः स्नानं कृत्वा महात्मभिः ।
परिधाय शुचिवस्त्रे नित्यकर्म्म समाचरेत् ॥
ततो गृहं समागत्य स्मरन् मां भक्तियोगतः ।
गोमयेन विलिप्याथ कुर्य्यादष्टदलाम्बुजम् ॥
कलसं तत्र संस्थाप्य ताम्ररत्नसमन्वितम् ।
तस्योपरि न्यसेत् पात्रं तण्डुलैः परिपूरितम् ॥
हैमी मूर्त्तिस्तु तत्रैव स्थाप्या लक्ष्मीस्तथैव च ।
पलेन च तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥
यथाशक्ति तथा कार्य्ये वित्तशाठ्यविवर्ज्जितैः ।
पञ्चामृतेन ते स्नाप्य पूजनन्तु समाचरेत् ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय तमाचार्य्यमलोलुपम् ।
कुर्य्याच्छास्त्रसमायुक्तं शान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ॥

तेनैव कारयेत् पूजां दृष्ट्वा शास्त्रानुसारतः ।
आचार्य्यवचनाद्धीमान् पूजां कुर्य्याच्चरन् व्रतम् ॥"
तत्रादौ प्रह्लादः पूजनीयः । तथा चागमे ।
"प्रह्लादक्लेशनाशाय या हि पुण्या चतुर्द्दशी ।
पूजयेत्तत्र यत्नेन हरेः प्रह्लादमग्रतः ॥"
हरिनारसिंहे ।
"मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पस्तवकशोभितम् ।
ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैः पूज्योऽहञ्च यथाविधि ॥
उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रैर्नामभिस्तथा ।
ततः पौराणिकैर्मन्त्रैः पूजनीयो विशेषतः ॥"
तत्र चन्दनमन्त्रः ।
"चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्द्रकुङ्कुममिश्रितम् ।
ददामि ते प्रतुष्ट्यर्थं नृसिंह परमेश्वरेति ॥"
पुष्पमन्त्रः ।
"कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।
पूजयामि नृसिंहेश ! लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥"
धूपमन्त्रः ।
"कालागुरुमयं धूपं सर्व्वदेवसुवल्लभम् ।
करोमि ते महाविष्णो ! सर्व्वकामसमृद्धये ॥"
दीपमन्त्रः ।
"दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमसां राशिनाशनः ।
दीपेन लभते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥"
नैवेद्यमन्त्रः ।
"नैवेद्यं सौख्यदं चारु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
ददामि ते रमाकान्त सर्व्वपापक्षयं कुरु ॥"
अर्घमन्त्रः ।
"नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्म्मनोरथाः ॥"
पूजामन्त्रः ।
"पीताम्बर महाविष्णो प्रह्लादभयनाशकृत् ।
यथा भूतार्च्चने नाथ यथोक्तफलदो भवेति ॥
रात्रौ जागरणं कुर्य्यात् गीतवादित्रनर्त्तनैः ।
पुराणपठनं कृत्वं श्रोतव्यं मत्कथानकम् ॥
ततः प्रभातसमये स्नानं कृत्वा समाहितः ।
पूर्व्वोक्तेन विधानेन पूजयेन्मां प्रयत्नतः ॥"
किञ्च ।
"मद्वंशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति मत्पुरः ।
तांस्त्वमुद्धर देवेश ! दुःसहात् भवसागरात् ॥
पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाम्बुराशिभिः ।
तीव्रैस्तु परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
करावलम्बनं देहि शेषशायिन् जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
क्षीराम्बुधिनिवास त्वं प्रीयमाणो जनार्द्दन ।
व्रतेनानेन मे देव भुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥
एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसर्ज्ज्य च यथाविधि ।
उपहारादिकं सर्व्वमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
दक्षिणाभिः सुसन्तोष्य ब्राह्मणांश्च विसर्ज्जयेत् ।
मम ध्यानसमासक्तो भुञ्जीत सह बन्धुभिरिति ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

नृसेनं, क्ली स्त्री, (नरां सेना । "विभाषा सेनेति ।" २ । ४ । २५ । इति पाक्षिकं क्लीवत्वम् ।) नृणां सेना । इत्यमरः । ३ । ५ । ४० ॥

नृसोमः, पुं, (ना सोमश्चन्द्र इव । उपमितसमासः ।) नरश्रेष्ठः । यथा, रघौ । ५ । ५९ ।
"तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥"

नृहरिः, पुं, (ना चासौ हरिश्चेति ।) नृसिंहावतारः । यथाह बोपदेवः ।
"प्रीते च चित्तशयने मम मीनकूर्म्म-
कोलोऽभवन्नृहरिवामनरामरामाः ।
योऽभूद्बभूव भरताग्रजजन्मपञ्च्यः
कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥"
(यथा च भागवते । ७ । ८ । २९ ।
"तं मन्यमानो निजवीर्य्यशङ्कितं
यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ॥")

नॄ, गि नीतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-प्वां-परं-सकं-सेट् ।) गि, नृणाति नीयं नीर्णिः । नीतिः प्रापणा । इति दुर्गादासः ॥

नॄ, म नीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-मितिं-घटां-सकं-सेट् ।) म, नरयति । नीतिः प्रापणा । इति दुर्गादासः ॥

नेजकः, पुं, (निज शुद्धौ + ण्वुल् ।) निर्णेजकः । रजकः । (यथा, मनौ । ८ । ३९६ ।
"शाल्मले फलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥"
(शोधके, त्रि ॥)

नेता, [ऋ] पुं, (नयतीति । नी + तृच् ।) प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ७५ ।
"आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥")
निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रापके, त्रि । (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ६ ।
"तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
इतो नेता हि तत्र त्वं शापादस्माद्विमोक्ष्यसे यत्-
कृतात् ॥")

नेत्रं, क्ली, (नीयते नयति वाऽनेनेति । "दाम्नी-शसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् ।) चक्षुः । (यथा, मनुः । ४ । ४४ ।
"नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत् प्रसवन्तीञ्च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥")
जटा । अंशुकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९३, ३।३।१७८ ॥ मन्थगुणः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भ-
साम् ॥")
वृक्षमूलम् । रथः । नेतरि, त्रि । इति मेदिनी । रे, ५४ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६० । ४ ।
"नावं समुद्र इव बालनेत्रा-
मारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥")
नाडी । इति विश्वः ॥ वस्त्रशलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रच्छदः, पुं, (नेत्रे छादयतेऽनेनेति । छद + णिच् + कः । ततो ह्रस्वः ।) नेत्रपिधायकचर्म्मपुटः । चक्षुर पाता इति भाषा । इति वर्णम्
शब्दस्य वाक्यार्थे अमरः । ३ । ३ । १२१ ॥

नेत्रपर्य्यन्ताः, पुं, (नेत्रयोः पर्य्यन्ता अन्ताः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नयनावधिके, त्रि ।

नेत्रपिण्डः, पुं, (नेत्रे नेत्रं वा पिण्ड इवास्य इति ।) विडालः । इति हारावली । ८३ ॥ चक्षुर्गोलकश्च ॥

नेत्रपुष्करा, स्त्री, (नेत्रयोः पुष्करं जलं यस्याः यत्सेवनादित्यर्थः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रमीना, स्त्री, (नेत्रयोर्मिलति मेलनं सुदर्शं यस्याः । ततः पृषोदरादित्वात् साधु नत्वम् । क्वचित् नेत्रमिला इति वा पाठः ।) यवतिक्तालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रयोनिः, पुं (नेत्राणि योनिभिर्ज्जातानि अस्य । सहस्रयोनय एव सहस्रनेत्राणि जातानि अतस्तन्नाम्ना विश्रुतः । नेत्राणि योनय इवास्येति वा ।) इन्द्रः । इति शब्दमाला । (नेत्रं अत्रिलोचनं योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य ।) अत्रिनेत्रोद्भवत्वात् चन्द्रः ॥

नेत्ररञ्जनं, क्ली, (रज्यतेऽनेनेति । रञ्ज + करणे ल्युट् । नेत्रस्य रञ्जनम् ।) कज्जलम् । यथा,—
"एष ते कथितो धूपः शृणुष्वात नेत्ररञ्जनम् ।
येन तुष्यति कामाख्या त्रिपुरा वैष्णवी तथा ॥
सौवीरं जाम्बलं तुत्थं मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥
स्वरूपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरस्तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
दृष्ट्वा निगाद्य चैतानि शिलायां तैजसं यथा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
दृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥
सर्व्वाभावे तु तद्दद्याद्देवेभ्यो दर्व्विकाञ्जनम् ।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ॥
आप्नुवन्ति महातोषं वक्ष्यमाणैरेभिः सदाञ्जनैः ।
विधवा नाञ्जनं कुर्य्यात्त्वन्महामायार्थमुत्तमम् ॥
नादत्त तञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाकृतम् ।
न ऋतुपाके योजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनम् ॥
न पूजाफलमाप्नोति ऋतुपाकविनिर्मिताञ्जनैः ॥
चतुर्व्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनम् ।
तस्माद्दद्यादिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः ॥
इति ते कथितो धूपस्तथोक्तं नेत्ररञ्जनम् ॥"
इति कालिकापुराणे ६९ अध्यायः ॥

नेत्ररोगः, पुं, (नेत्रस्य चक्षुषो रोगः ।) चक्षूरोगः । तस्य निदानं यथा,—
"उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च ।
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च
छर्द्देर्व्विघाताद्वमनातियोगात् ॥
द्रवात्तथान्ननिशि सेविताच्च
विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।

प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥"
तस्य सम्प्राप्तिर्यथा,—
"निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः
कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहितश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥"
इति माधवकरः ॥

(अस्य निदानादिपूर्व्वकं लक्षणं चिकित्सा च यथा,—
"उष्णातिचारकटुकैरभिघातेन वा पुनः ।
सूक्ष्मवस्त्वीक्षणेनापि दोषाः कुप्यन्ति नेत्रगाः ॥
सहजा ये परा ज्ञेया वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ।
रूक्षः कण्डूश्च तोदश्च शुष्कशीतास्रसन्ततिः ।
वातिकं तं विजानीयात् पैत्तिकं शृणुतः परम् ॥
सरक्तदाहे नेत्रे च उष्णस्रावश्च पैत्तिके ।
शोफकण्डूः सन्निपाते शीतलाक्षि कफात्मके ॥
इदञ्चो मिश्रलिङ्गैश्च सर्व्वैस्तैः सान्निपातिकः ।
एतद्धि लक्षणं ज्ञात्वा चोपचारं शृणुष्व मे ॥
शुण्ठी सुराह्वसुरसाः सह काञ्जिकेन
चोष्णेन धावनमिदं सहपैत्तिके च ।
श्लेष्मोद्भवे त्रिफलकल्कमिदं सनूत्न-
मन्यैस्तथा कथितमत्रभिषग्वरैस्तत् ॥
शुण्ठी शठी च रजनी त्रिफला सनिम्बा
पथ्याक्षि सैन्धवयुतानि सुधाञ्जनेन ।
शस्तं वदन्ति नयने च ससन्निपाते
रक्तोद्भवे च सहजे च तथा प्रशस्तम् ॥
फलत्रिकं दारु निशास्तु धूमो
वचास्तु वर्षाभवसैन्धवेन ।
प्रलेपनं श्लेष्मभवे विकारे
सवातिके वा हितमेव शस्तम् ॥
शुण्ठी सैन्धवतक्रेण ताम्रभाण्डे विघर्षितम् ।
अपामार्गस्य मूलं वा मूलं धुस्तूरकस्य वा ॥
अञ्जनञ्च हितं तेषां वातनेत्रामयापहम् ॥
दुग्धोत्पन्नं नवनीतं यष्टीनिम्बसिलाञ्च
संयोज्याः ।
त्रिफला गुडसंयुक्ता लेपनं कफनेत्ररोगघ्नम् ॥
शुण्ठी सैन्धवतुल्यं मागधिका ताम्रभाजने घृष्टम् ।
दध्ना घृतेनाञ्जनकं निहन्ति सर्व्वांश्च नेत्रगदान् ॥
वातपित्तकफदोषसम्भवान्
नेत्रयोर्बहुपीड़नं चयात् ।
एक एव हरति प्रयोजित:
शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ४४ अध्यायः ॥)

नेत्ररोगहा, [न्] पुं, (नेत्ररोगं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) वृश्चिकालीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षूरोगनाशके, त्रि ॥

नेत्रामयः, पुं, (नेत्रस्य आमयो रोगः ।) चक्षूरोगः । तस्य निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥"
इति माधवकरः ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"अल्पाश्रुरागाऽशुपदेहता च
प्रशान्ततोदातिरुजश्च वातात् ।
पित्तात्तु दाहार्त्ति रुजोऽतिरागाः
पीतोऽतिदेहः सुभृशोष्णमस्तु ॥
शुक्लोपदेहो बहुपिच्छिलास्तु
नेत्रं कफात् स्यात् गुरुता सकण्डूः ।
सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता
नेत्रामयाः षण्णवतिस्तु भेदात् ॥
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा
शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितञ्च ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः
शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥"
इति चिकित्सितस्थाने षड्विंशतितमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥)

नेत्राम्बु, क्ली, (नेत्रस्य अम्बु जलम् ।) अश्रु । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

नेत्रारिः, पुं, (नेत्रस्य अरिः शत्रुः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्री, स्त्री, (नयतीति नयेति । नी + "दाम्नी-शसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् । षित्वात् ङीष् ।) लक्ष्मीः । नाड़ी । इति शब्द-रत्नावली ॥ नदी । इति मेदिनी । रे, ५४ ॥ (नयतीति । नी + तृच् + ङीप् ।) प्रापण-कर्त्री । (शिक्षयित्री । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । ५ । १६६ । १३ ।
"यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥")

नेत्रोपमफलः, पुं, (नेत्रोपमं नयनतुल्यं फलं यस्य ।) वातादः । इति भावप्रकाशः ॥ बादाम इति भाषा ॥

नेत्रौषधं, क्ली, (नेत्रस्य औषधम् ।) पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षूरोगौषधमात्रञ्च ॥

नेत्रौषधी, स्त्री, (नेत्रस्य औषधी ।) अजशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥ कौंगा इति भाषा ॥

नेदिष्ठं, त्रि, (अयमेषामतिशयेनान्तिकः । अन्तिक + "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् । "अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ।" ५ । ३ । ६३ । इति नेदादेशः ।) अन्तिकतमम् । अतिनिकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । ५ ।
"स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उषसो व्युष्टौ ॥"
यथाच, उद्भवसन्देशे । २ ।
"सोत्कण्ठोऽभूदभिमतकथा संश्रितुं कंसभेदी
नेदिष्ठाय प्रणयलहरी वल्लवाग्रह्लवाय ॥")
निपुणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अङ्कोठवृक्षे, पुं । इति जटाधरः ॥

नेदीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेनान्तिकः । अन्तिक + ईयसुन् । नेदादेशः ।) नेदिष्ठः । अत्यन्तसमीपः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सर्व्व-दर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने ।
"न चेदमितरापादनमैदंयुगीनानां सुधीयान् मन्त्रीधरो नेदीयान् दीर्घो बाहुरिति अवहारस्य निरा-बाधं जागरूकत्वात् ॥")

नेपः, पुं, (नयति प्रापयति शुभमिति । नी + "पानीविषिभ्यः पः ।" उणां । ३ । २३ । इति पः ।) पुरोहितः । उदकम् । इति संक्षिप्त-सारोणादिवृत्तिः ॥

नेपथ्यं, क्ली, (नी + विच् + गुणः । नेः नेता तस्य पथ्यम् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ६ ।
"राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥")
अलङ्कारः । रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । ये, ८८ ॥ (यथाच भरतः ।
"वाक्यस्यार्थतया यत्र पात्रं नैव प्रवेक्ष्यति ।
नेपथ्यमिति प्राकाशे प्रयोज्यं तत्र नाटके ॥")

नेपालः, पुं, स्वनामप्रसिद्धदेशः । इति जटाधरः ॥ (यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"जटेश्वरं समारभ्य योगेशान्तं महेश्वरि ! ।
नेपालदेशो देवेशि ! साधकानां सुसिद्धिदः ॥")

नेपालनिम्बः, पुं, (नेपालोद्भवो निम्बः ।) नेपाल-देशोद्भवनिम्बः । तत्पर्य्यायः । नेपालः २ ज्वर-निम्बः ३ ज्वरान्तकः ४ नाड़ीतिक्तः ५ निद्रारिः ६ सन्निपातरिपुः ७ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । उष्णत्वम् । योगवाहित्वम् । लघुत्वम् । तिक्त-त्वम् । अतिकफपित्तास्रशोफतृष्णाज्वरापह-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेपालिका, स्त्री, (नेपालः उत्पत्तिस्थानत्वेना-स्त्यस्या इति । नेपाल + ठन् + टाप् ।) मनः-शिला । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेमः, पुं, (नयतीति । नी + "अर्त्तिस्तुसुहु" इति ।" उणां । १ । १३६ । इति मन् ।) कालः । अवधिः । खण्डम् । प्राकारः । कैतवम् । इति मेदिनी । मे, १८ ॥ अर्द्धम् । गर्त्तः । इति हेम-चन्द्रः । ६ । ७० ॥ सान्ध्यादिः । अन्यः । इति

शब्दरत्नावली ॥ सायंकाल: । मूलम् । जर्हम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥

नेमि:, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी+“नियो मि: ।” उणां । ४ । ४३ । इति मि: ।) चक्रपरिधि: । रथचक्रस्य भूमिस्पर्शिभाग: । तत्पर्य्याय: । प्रधि: २ । इत्यमर: । २ । ८ । ५६ ॥ नेमी ३ । इति भरत: ॥ (यथा, रघु: ।१।३६।
“मनोऽभिरामा: शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखै: ।
षड्जसंवादिनी: केका द्विधा भिन्ना: शिखण्डिभि: ॥”)
कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभाग: । इति भरत: ॥ (प्रान्तभाग: । यथा, रघु: । ९ । १० ।
“अजयदेकरथेन स मेदिनी-
मुदधिनेमिमधिज्यशरासन: ॥”)
भूमिस्थकूपपट्ट: । इत्यन्ये । कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिदारुयन्त्रम् । इति स्वामी ॥ तत्पर्य्याय: । त्रिका २ । इत्यमर: । १ । १० ।२७ ॥ कूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—
“नेमिर्नेमीत्रिका च स्यात् कूपान्तिकसमस्थले ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

नेमि:, पुं, जिनविशेष: । इति हेमचन्द्र: । १ । २८ ॥ तिनिशवृक्ष: । इत्यमर: । २।४।२६ ॥ मथुरादौ तिनाश इति ख्यात: ॥ (दैत्यविशेष: । यथा, भागवते । ८ । २१ । १६ ।
“हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वच: ।
मा युध्यत निवर्त्तध्वं न न: कालोऽयमर्थकृत् ॥”
नयति शत्रून् विनाशमिति । नी+“नियो मि: ।” उणां ४ । ४३ । इति मि: । वज्र: । इति निघण्टु: । २ । २० ॥)

नेमिचक्र:, पुं, परीक्षिद्वंशज: असीमकृष्णस्य पुत्र: । स हस्तिनानगरे गङ्गया हृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत् । इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ३९ ॥ (अस्यैव राज्यशासनसमयनिर्णयो यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेदे ।
“गजाह्वये हृते गङ्गया कौशाम्ब्यां निवसन् सदा ।
षट्सप्ततिमितान् वर्षान् तथा मासत्रयाधिकान् ।
भुक्ता भोगान् गत: स्वर्गं सुतं राज्येऽभिषिच्य च ॥”)

नेमी, [न्] पुं, (नेम अर्द्धमस्यास्तीति । नेम+इनि: ।) तिनिशवृक्ष: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

नेमी, स्त्री, (नेमि+वा ङीष् ।) नेमि: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (तिनिशवृक्ष: । पर्य्यायोऽस्या यथा,—
“स्यन्दनस्तिनिशो नेमी ——— ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नेष्टा, [ऋ] पुं, (नयति शुभमिति । नी+“नप्तृनेष्टृत्वष्टृ इति ।” उणां २ । ९६ । इति तृन्प्रत्ययेन साधु: ।) ऋत्विक् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिर्भूरिप्रयोगश्च ॥ (त्वष्टृदेव: । इति सायन: ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।
“अभियज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्ट: पिब ऋतुना ॥”

नैकटिक:, त्रि, (निकट+“निकटे वसति ।” ४ । ४ । ७३ । इति ठक् ।) निकटवर्त्ती । यथा,—
“शान्तीनथालङ्दीशाक: सुलभ: परिपूजयन् ।
पपेदलाभ्महाश्वेराटनैकटिकाश्रमान् ॥”
इति भट्टि: । ४ । १२ ॥

नैकट्यं, क्ली, निकटस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् । निकटत्वम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १२५ ।
“बाधते तव नैकट्यात् सर्व्वं स मगधेश्वर: ।
ततस्त्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम् ॥”)
निकटभवे, त्रि ॥

नैकभेद:, त्रि, (न एको भेदोऽस्येति ।) उच्चावचम् । अनेकप्रकार: । इत्यमर: ।३।१ । ८३ ॥

नैकषेय:, पुं, (निकषाया अपत्यमिति । निकषा+ढक् ।) निकषापुत्र: । राक्षस: । इति हलायुध: ॥

नैगम:, पुं, (निगम एव । स्वार्थे अण् ।) उपनिषत् । वणिक् । (यथा, रामायणे । १ । ७७ । २३ ।
“एवं दशरथ: प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥”
“नैगमा वणिज: ।” इति तट्टीकायां रामानुज: ॥) नागर: । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ नय: । (यथा, महाभारते । १२ । १०० । ४ ।
“तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ॥”)
ऋति: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५३१ ॥ त्रि निगमसम्बन्धिनि, ॥ (निगमशास्त्रवेत्तरि । यथा, महाभारते । १३ । १९७ । ४ ।
“द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यश: ॥”)

नैचिकं, क्ली, (नीच+ठक् ।) गो: शिरोदेश: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३३६ ॥

नैचिकी, स्त्री, (नीचैश्चरतीति ठक् । यद्वा निचि: कर्णशिरोदेश: । तत: स्वार्थे कन् । प्रशस्तं निचिकमस्या: । ततो ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ततो ङीप् ।) उत्तमा गौ: । इत्यमर: । २ । ९।७६ ॥

नैजं, त्रि, (निजस्येदमिति । निज+अण् ।) निजसम्बन्धि । स्वीयम् । यथा,—
“अक्षाक्षस्य च अक्षाक्षं वायव्यस्य च पार्श्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्श्वेष्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे बाणयुद्धे ॥
(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ६ ।
“स ददौ दर्शनं नैजं व्याघ्रचर्म्माम्बरो हर: ॥”)

नैत्यं, क्ली, नित्यत्वम् । नित्यस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (नित्यसम्बन्धि । नित्यकरणीयं वा ॥)

नैपाल:, पुं, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भव: अण् ।) नेपालनिम्ब: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ नेपालदेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (भूनिम्बविशेष: । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
“किरातकोऽन्यो नैपाल: सोऽर्द्धतिक्तो ज्वरान्तक: ॥”
इक्षुजातिभेद: । यथा तत्रैव २ भागे । अथ सूचीपत्रनैपालीदीर्घपत्रनीलपोराणां गुणा: ॥
“सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रक: ।
वातला: कफपित्तघ्ना: सकषाया विदाहिन: ॥”)

नैपालिकं, क्ली, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवम् । इति ठक् ।) ताम्रम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (ताम्रशब्देऽस्य गुणादिकं व्याख्यातम् ॥)

नैपाली, स्त्री, (नेपाले भवा इत्यण् ङीप् च ।) नवमल्लिका । (नेवारि इति लोके । यथास्या: पर्य्याय: ।
“नैपाली कथिता तज्ज्ञै: सप्तला नवमल्लिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मन:शिला । (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
“मन:शिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिलादिव्यौषधि: स्मृता ॥”
इति भावप्रकाश: । १ । १ ॥)
शेफालिका । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥ नीली । इति शब्दरत्नावली ॥

नैपुणं, क्ली, (निपुणस्य भाव: कर्म्म वा इति । “हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।” ५ । १ । १३० । इत्यण् ।) नैपुण्यम् । यथा, माघे । १६ सर्ग: ।
“प्रकटान्यपि नैपुणं महत्
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विपरीतमथात्मनो गुणान्
भृशमाकौशलमार्य्यचेतसा ॥”
(यथा, महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।
“वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणञ्च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखञ्च ॥”)

नैपुण्यं, क्ली, (निपुणस्य भाव: कर्म्म वा । “गुणवचनब्राह्मणादिभ्य: कर्म्मणि च ।” ५।१।१२४ । इति ष्यञ् ।) निपुणता । निपुणस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् । यथा,—
“अशक्य: सहसा राजन् भावो बोद्धुं परस्य वै ।
अन्त:स्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ सर्ग: ॥

नैमित्तिकं, त्रि, (निमित्तादागतं निमित्तभवं वा । इति ठक् ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—
“नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव कार्य्याणि नात्र कालं विचारयेत् ॥”
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
माससंवत्सरादिविशेष-नियम-शून्यावश्यकर्त्तव्य-कादाचित्कनिमित्तोत्पन्नं पुत्त्रजन्मादिनिमित्तकश्राद्धादि । यथा,—
“नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयत: सन् मलिम्लुचे ।
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
(निमित्तं वेत्ति निमित्तबोधकग्रन्थमधीते वा इति ठक् । निमित्तशास्त्राभिज्ञे तदध्ययनकर्त्तरि च ॥)

नैमित्तिकक्रिया, स्त्री, (नैमित्तिकी चासौ क्रिया चेति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थ: ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्यकर्म्म । यथा,—
“नित्यां नैमित्तिकीं काम्यां क्रियां पुंसामशेषत: ।
समाख्याहि द्विजश्रेष्ठ सर्व्वज्ञो ह्यसि मे मत: ॥
और्व्व उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रितम् ।
तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥

जातस्य जातकर्म्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः ।
पुत्त्रस्य कुर्व्वीत पिता श्राद्धञ्चाभ्युदयात्मकम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ९ अध्यायः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३० । १ ।
“नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा ।
गृहस्थस्य तु यत् कर्म्म तन्निशामय पुत्त्रक ! ॥”)

नैमित्तिकदानं, क्ली, (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति दा + भावे ल्युट् । अस्य निरुक्तिर्यथा ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्यदानम् । यथा,—
“यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥

नैमित्तिकलयः, पुं, (नैमित्तिकः ब्रह्मणो दिवावसाननिमित्तवशात् यो लयः ।) प्रलयविशेषः । यथा,—
“चतुर्युगसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
अनावृष्टिश्च कल्पान्ते जायते शतवार्षिकी ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकराः ।
ते तु पीत्वा जलं सर्व्वं शोषयन्ति जगत्त्रयम् ॥
भूर्भुवःस्वर्म्महर्लोकसंस्था यान्ति जनं जनाः ।
रुद्रो भूत्वा त्वसौ विष्णुः पातालानि दहत्यधः ॥
विष्णुर्देहेस्त्रिलोकञ्च सुखाम्भेषाम् स्तनयत्यलम् ।
वर्षन्ति च वर्षशतं नानावर्णा महाघनाः ॥
विष्णुास्यजः शतं वाति वर्षाणां वायुरूर्ज्जितः ॥
विष्णुरेकार्णवे पीत्वा सर्व्वं ब्रह्मस्वरूपधृक् ।
शेतेऽनन्तासने विष्णुर्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
सुप्त्वा युगसहस्रं स जगद्भूयोऽसृजद्धरिः ॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥
(तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
“आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥”)

नैमित्तिकस्नानं, क्ली, (नैमित्तिकञ्च तत् स्नानञ्चेति । निमित्तवशात् निमित्तमाश्रित्य विधेयं स्नानमित्येके ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्यस्नानम् । यथा,—
“चाण्डालशवयूपादि स्पृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥

नैमिषारण्यं, क्ली, (निमिषान्तरमात्रेण निहतं आसुरं बलं यत्र ततस्तत् नैमिषं अरण्यमिति ।) अरण्यविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तेन चक्रेण तत्सैन्यमासुरं दौर्ज्जयं च्चलात् ।
निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्धुधा क्षतम् ॥
एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा ।
उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् ॥
अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञकम् ।
भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषतः ॥”
इति वराहपुराणे गौरमुखं प्रति भगवद्वाक्यम् ॥ अपि च ।
“देशं वः संप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
उक्त्वा मनोमयं चक्रं स दृष्ट्वा तानुवाच ह ॥
क्षिप्तमेतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
यत्रास्य नेमिः शीर्य्येत स देशः पुरुषर्षभ ॥
ततो मुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ।
तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नेमिरशीर्य्यत ॥
नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्व्वत्र पूजितम् ।
सिद्धचारणसङ्कीर्णं यक्षगन्धर्व्वसेवितम् ॥
स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नैमिषमुत्तमम् ।
अत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
तपस्तप्त्वा पुरा देवा लेभिरे प्रवरान् भगान् ॥”
इति कौर्म्मे ४० अध्याये षट्कुलीयान् प्रति ब्रह्मवाक्यम् ॥ (क्वचित् तालव्यशान्तोऽपि पाठो दृश्यते तत्र तु ब्रह्मणा विसृष्टस्य मनोमयचक्रस्य नेमिः शीर्य्यते यत्रेति व्युत्पत्त्या नैमिशं नैमिशमेव नैमिशं तदाख्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा च वायवीये ।
“एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते ।
यत्रास्य शीर्य्यते नेमिः स देशः तपसः शुभः ॥
इत्युक्त्वा सूर्य्यसङ्काशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् ।
प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज्ज पितामहः ॥
तेऽपि हृष्टतमा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम् ।
प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्य्यत ॥
तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितम् ॥”
तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८-३२ ।
“कलिकालविभीताः स्मो नैमिशारण्यवासिनः ।
ब्रह्मणाथ समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ॥
कथितं तेन नः सर्व्वान् गच्छन्त्वेतस्य पृष्ठतः ।
नेमिः संशीर्य्यते यत्र स देशः पावनः स्मृतः ॥
कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित् संभविष्यति ।
तावत् तिष्ठन्तु तत्रैव यावत् सत्ययुगं पुनः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गृहीत्वा तत्कथानकम् ।
चालयन्निर्गतस्तूर्णं सर्व्वदेशदिदृक्षया ॥
प्रेक्षतात्र चालयंश्चक्रं नेमिः शीर्णोऽत्र पश्यतः ।
तेनेदं नैमिशं प्रोक्तं क्षेत्रं परमपावनम् ॥”)

नैमेयः, पुं, (नि + मेङ् प्रणिदाने + अचो यत् इति यत् । ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । मिधातुना निष्पन्नमिति केचित् ।) परिवर्त्तः । विनिमयः । इत्यमरः । २ । ९ । ८० ॥

नैयग्रोधं, क्ली, (न्यग्रोधस्य विकारः ततः“प्लक्षादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १६४ । इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यात् फले न लुक् । “न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।” ७ । ३ । ५ । इति न वृद्धिरैजागमश्च ।) न्यग्रोधफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ न्यग्रोधजातचमसादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥

नैयङ्कवं, त्रि, (न्यङ्कोर्व्विकार इति । “प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।” ४ । ३ । १५४ । इति विकारेऽञ् ।) न्यङ्कुमृगजातवस्त्रचर्म्मादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥

नैयत्यं, क्ली, (नियतस्येदं इति । नियत + ष्यञ् ।) नियतत्वम् । नियतस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

नैयायिकः, पुं, (न्यायं गोतमादिप्रणीतं तर्कशास्त्रविशेषं अधीते वेत्ति वा । न्याय + “क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।” ४।२।६०। इति ठक् ।) न्यायवेत्ता । न्यायाध्येता । तत्पर्य्यायः । स्याद्वादिकः २ आर्हितः ३ । इति जटाधरः ।
(यथा, महाभारते । १ । २ । १६९ ।
“नैयायिकानां मुख्येन वरवृत्तात्मजेन च ।
पराजितो यत्र बन्दी विवादेन महात्मना ॥”)

नैरन्तर्य्यं, क्ली, (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर + ष्यञ् ।) निरन्तरत्वम् । निरन्तरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (यथा मनौ । ९ । २७१ श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।
“ये च ददति तानपि नैरन्तर्य्यादपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥”)

नैराश्यं, क्ली, (निराशस्य निरभिलाषस्य भावः इति । निराश + ष्यञ् ।) आशाया अभावः । यथा,—
“आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशया पिङ्गला वेश्या कृत्वा जन्म निरर्थकम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तीयश्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अः ।
(यथा, महाभारते । १ । २२५ । १ ।
“स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
पितामहमुपागच्छत् संक्रुद्धो हव्यवाहनः ॥”)

नैरुक्तं, त्रि, (निरुक्तस्येदं निरुक्ते भवं वा । “ऋगयनादिभ्यः ।” ४ । ३ । ७३ । इति अण् ।) निरुक्तसम्बन्धि । यथा, “षष्ठेत्यत्र दुभिष्टेति यस्य ठः न ढः इति नैरुक्तम् ॥” इति रामतर्कवागीशः ॥
(निरुक्तं ग्रन्थविशेषं वेत्ति अधीते वा । निरुक्तवेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
“त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ॥”)

नैरृतः, पुं, (निरृतेरपत्यम् । इत्यण् ।) राक्षसः । (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५ ।
“तस्यापि निरृतिर्भार्य्या नैरृता येन राक्षसाः ॥”)
पश्चिमदक्षिणकोणाधिपतिः । इत्यमरः । १ । १ । ६३, १ । ३ । २ ॥ ज्योतिषमते तत्कोणाधिपतौ राहुः । यथा,—
“सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्त्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्रागादिदिगधीश्वराः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नैरृती, स्त्री, (निरृतेरियमिति । निरृतोऽधिष्ठाता यस्या वा । अण् ङीप् च ।) अवाचीप्रतीच्योर्मध्या दिक् । नैरृतकोणः । इति राजनिर्घण्टः जटाधरश्च ॥ (यथा, मनुः । ११ । १०५ ।
“स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैरृतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥”)

नैर्गुण्यं, क्ली, (निर्गुणस्य भावः कर्म्म वा । निर्गुण + ष्यञ् ।) निर्गुणत्वम् । यथा, श्रीभागवते । २ । १ । ९ ।
“परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥”
(यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

"…भिः संश्रयान्मामन् नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥
, सन्ति प्रकृतेः सत्वादि गुणा यत्र ज्ञानयोगे ।
तत्त्वज्ञानयोगः । यथा, भागवते । ३ । ३२।३०।
"ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ॥")
नैर्मल्यं, क्ली, (निर्मलस्य भावः । इति ष्यञ् ।)
निर्मलत्वम् । (तथा च हारीतेनोक्तम् ।
"निकालेर्द्द जनयति तथा नैत्रनैर्मल्यकारी ॥")
विषयवैराग्यम् । यथा,—
"विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागस्तु नैर्मल्यं समुदाहृतम् ॥"
इति गारुडेऽचारतत्त्वम् ॥
नैल्यं, क्ली, (नीलस्य भावः । ष्यञ् ।) नीलिमा ।
इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः ॥
नैविड्यं, क्ली, वंशपुत्कारगुणविशेषः । यथा,—
"नैविड्यं प्रौढ़ता चापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता ।
माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(निविड़स्य भावः । निविड़ + ष्यञ् ।) निवि-
ड़ता च ॥
नैवेद्यं, क्ली, (निवेदं निवेदनमर्हतीति । निवेद +
ष्यञ् ।) देवाय निवेदनीयद्रव्यम् । तस्य निरुक्ति-
र्यथा,—
"चतुर्व्विधं कुलेशानि द्रव्यं ते षड़्रसान्वितम् ।
निवेदनात् भवेत्तृप्तिर्नैवेद्यं तदुदाहृतम् ॥"
इति कुलार्णवे १७ उल्लासः ॥
तद्द्रव्याणि यथा,—
"असितेन सुशुक्लेन पायसेन ससर्पिषा ।
सितोदनं सकदलिदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥
तत् पञ्चविधम् । यथा,—
"निवेदनीयं यद्द्रव्यं प्रशस्तं प्रयतं तथा ।
तद्भक्ष्यादि पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते ॥
भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयं चूष्यञ्च पञ्चमम् ।
सर्व्वत्र चैतन्नैवेद्यमाराध्यायै निवेदयेत् ॥" * ॥
तत् पात्रं यथा,—
"तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा ।
ताम्रे वा प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथवा पुनः ॥
यज्ञदारुमये वापि नैवेद्यं स्थापयेद्बुधः ।
सर्व्वाभावे च माहेये स्वहस्तघटिते यदि ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तद्दानफलं यथा,—
"नैवेद्येन भवेत् स्वर्गो नैवेद्येनाक्षतं भवेत् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च नैवेद्येषु प्रतिष्ठिताः ॥
सर्व्वयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यं सर्व्वतुष्टिदम् ।
ज्ञानदं मानदं पुण्यं सर्व्वभोग्यमयं तथा ॥
मनसापि महादेव्यै नैवेद्यं दातुमिच्छति ।
यो नरो भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् ॥
महामायां कदा देवीमर्च्चयिष्यामि शक्तितः ।
नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताकुलस्तु यः ।
स सर्व्वकामान् संप्राप्य मम लोके महीयते ॥"
इति कालिकापुराणे । ६९।७० । अध्यायः ॥
तत्कालो यथा,—
"अर्व्वाक् विसर्ज्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्व्वमुच्यते ।
विसर्ज्जिते जगन्नाथे निर्म्माल्यं भवति क्षणात् ॥
मध्याह्नविद्धो मुक्त्वा नैवेद्यं भुङ्क्ते सुखम् ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
तस्य स्थापनक्रमो यथा,—गौतमीये ।
"नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ॥
दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।
पक्वञ्च देवतावामे आमान्नञ्चैव दक्षिणे ॥
पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।
दक्षिणन्तु परित्यज्य वामे चैव निधापयेत् ।
अभीष्टं तन्निवेद्यं पानीयञ्च सुरोपमम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
तन्मुद्रा यथा,—
"नैवेद्यमुद्रामङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां प्रदर्शयेत् ।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्मुद्रा प्राणस्य कीर्त्तिता ॥
तर्ज्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैरपानस्य तु मुद्रिका ।
अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरुदानस्य तु सा स्मृता ॥
तर्ज्जन्यनामामध्याभिः साङ्गुष्ठाभिश्चतुर्थिका ।
सर्व्वाभिः सा समानस्य प्राणाद्यन्नेषु योजिता ॥
तारपूर्व्वां जपेन्मुद्रां प्राणादीनां प्रदर्शयेत् ॥"
इति यामलः ॥
ब्राह्मणाय तत्समर्पणं यथा,—
"साक्षात् खादति नैवेद्यं विप्ररूपी जनार्द्दनः ।
ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्तुष्टाः सर्व्वदेवताः ॥
देवाय दत्त्वा नैवेद्यं द्विजाय न प्रयच्छति ।
भस्मीभूतञ्च नैवेद्यं पूजनं निष्फलं भवेत् ॥
देवदत्तं न भोक्तव्यं नैवेद्यञ्च विना हरेः ।
प्रशस्तं सर्व्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्यभोजनम् ॥"
शूद्रस्य तद्भक्षणविधिर्यथा,—
"शूद्रश्चेद्धरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।
आमान्नं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥"
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
विष्णुनैवेद्यभोजनफलादि स्कान्दे ।
"कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम् ॥
पाद्मे ।
हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
स्कान्दे ।
अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतैस्तथा ।
तुल्यं फलं भवेद्देवि ! विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्त्वा ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥
बहृचपरिशिष्टे ।
पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥
स्वदत्तमिति विशेषणीयम् ॥ स्मृतौ ।
ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थयतिभिस्तथा ।
भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र कार्य्या विचारणा ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
अपि च ।
"विष्णोर्निवेदितं पुष्पं नैवेद्यं वा फलं जलम् ।
प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्यं त्यागेन ब्रह्महा जनः ॥
अष्टशीत्यैकत्रिंशच्च ब्रह्माणो भवेन्नरः ।
यश्चापि विष्णुनैवेद्यं भार्य्येनोपस्थितं शुभम् ॥
प्राप्तिमात्रेण यो भुङ्क्ते भक्त्या विष्णुनिवेदित…
पुंसां शतं समुद्धृत्य जीवन्मुक्तः स्वयं भवेत् ॥
विष्णुनैवेद्यभोजी यो नित्यं वा प्रणमेद्धरिम् ।
पूजयेत् स्तौति वा भक्त्या स विष्णुसदृशो भवे…
शुचश्राद्धमवीरान्नं शूद्रश्राद्धान्नमेव च ।
यद्धरेरनिवेद्यञ्च वृथामांसमभक्षणम् ।
शिवलिङ्गप्रदत्तान्नं यदन्नं शूद्रयाजिनाम् ।
चिकित्सकद्विजानाञ्च देवलान्नं तथैव च ॥
कन्याविक्रयिणामन्नं यदन्नं योनिजीविनाम् ।
असुद्धान्नं पर्य्युषितं सर्व्वभक्ष्यावशेषकम् ॥
शूद्रापतिद्विजानाञ्च वृषवाहद्विजान्नकम् ।
अदीक्षितद्विजानाञ्च यदन्नं शवदाहिनाम् ॥
अगम्यागामिनाञ्चैव द्विजानामन्नमेव च ।
मित्रद्रुहां कृतघ्नानामन्नं विश्वासघातिनाम् ॥
मिथ्यासाक्ष्यप्रदानाञ्च ब्राह्मणानां तथैव च ।
एतत् सर्व्वं विशुध्येत विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३० अध्यायः ॥ *
"विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्याः सर्व्वदेवताः ।
पितरोऽतिथयश्चैवमिति वेदेषु विश्रुतम् ॥
अमृतं सर्व्ववस्तूनां मिष्टं सारं सुदुर्लभम् ।
विष्णोर्निवेदितान्नस्य कलां नार्हन्ति षोड़शी…
यदृच्छया तन्नैवेद्यं यो भुङ्क्ते साधुसङ्गतः ।
षष्टिवर्षसहस्राणां प्राप्नोति तपसां फलम् ॥
यो निवेद्य हरिं भुङ्क्ते भक्त्या भुक्तञ्च नित्यश…
किं वा तपस्या सुतरां स हरेस्तेजसा समः ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७अध्याय…
शिवनैवेद्ये विशेषो यथा, बहृचपरिशिष्टे…
"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जल…
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रता…
शालग्रामशिलायां शिवपूजने तद्ग्राह्य…
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥" कालिकापुराणे ।
"यो यद्देवार्च्चनरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥"
वैष्णवपदमन्यदेवोपासकपरम् ।
'समानस्यान्यनैवेद्यं भक्षयेदन्यदैवतः ।'
एतदन्योत्कृष्टपरम् । नन्दिकेश्वरपुराणे ।
'दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नाददीत कथञ्चन ।
अभक्ष्यं शिवमुद्दिश्य तद्दाने न तत्फलम्
इति शिवदत्ते विशेषः ।" इत्येकादशीतत्त्वम्
स्वदत्तशिवनैवेद्यस्यापि भक्त्या भक्ष्यत्वमुक्तं य…
"रोगं हरति निर्म्माल्यं शोकन्तु चरणोदक…
अशेषं पातकं हन्ति शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी
शिवनैवेद्यस्याग्राह्यत्वकारणं यथा,—
राधिकोवाच ।
"एवम्भूतस्य च विभो ! सर्व्वेशस्य महात्मनः
न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ! ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम्

प्राणेश्वराणां दहने ज्वलदग्निशिखोपमम् ॥
सनत्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।
ददर्श भगवन्तञ्च नाथं नारायणं द्विज: ॥
तुष्टाव गूढैः स्तोत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो मुदा ।
अवशेषं ददौ तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सल: ॥
प्राप्तमात्रेण तत्रैव भुक्तं तेनैव किञ्चन ।
किञ्चिद्धरश्च बन्धूनां भक्षणाय च दुर्लभम् ॥
शिवाश्रमे च तद्दत्तं गुरवे शूलपाणिने ।
भक्त्युद्रेकाच्च तत् सर्व्वं भुक्तञ्च प्राप्तिमात्रत: ॥
भुक्त्वा सुदुर्लभं वस्तु ननर्त्त प्रेमविह्वल: ।
पुलकाञ्चितसर्व्वाङ्गः साश्रुनेत्रो मुदान्वित: ॥
गायन्नाम गुणं भक्त्या सुकण्ठ: पञ्चवक्त्र: ।
रागभेदैकतानेन तालमानेन सुन्दरम् ॥
पपात डमरुर्हस्तात् शूलञ्च व्याघ्रचर्म्म च ।
स्वयं निपत्य पश्चाच्च बहुमूर्च्छामवाप च ॥
अतीवकमनीयैतद्रूपध्यानैकमानस: ।
सहस्रदलमध्यस्थं मां पश्यन् कृष्णरोचिषं ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ।
मुदा जगाम शीघ्रं तत् प्रसन्नवदनेक्षणा ॥
ददर्श मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तञ्च भक्तित: ।
प्रहस्य वार्त्तां पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिन: ॥
सर्व्वं तां कथयामास कुमार: संपुटाञ्जलि: ।
श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
तां प्रमुद्यतां देवीमुत्थाय च त्रिलोचन: ।
बोधयामास विविधं तुष्टाव संपुटाञ्जलि: ॥
श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न प्रशाप शिवं शिवा ।
दुष्टवक्त्रे तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥
पार्व्वत्युवाच ।
सुचिरञ्च तपस्तप्त्वा मया लब्धस्त्वमीश्वर: ।
त्वया विष्णोः प्रसादेन वञ्चिताहं कथं विभो ॥
यतो न दत्तन्नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।
अतो मत्तो गृहाणैतत् फलमेव महेश्वर !
अद्यप्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।
ते जन्मैकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥
इत्युक्ता पार्व्वती मानाद्रुरोद पुरतो विभो: ।
दृष्टि: पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव स: ॥
तदा शिव: शिवां भक्त्या कृत्वा वक्षसि सादरम् ।
तन्मानभङ्गं स्तोत्रेण विनयेन चकार ह ॥
करेण चक्षुषोर्नीरं संमृज्य च पुन: पुन: ।
बोधयामास विविधैर्नीतिवाक्यैर्मनोहरै: ॥
परितुष्टा च सा देवी भर्त्तारं समुवाच ह ।
कलेवरञ्च त्यक्ष्यामि नैवेद्येन विना हरे: ॥
बिभर्म्मि देहं सततं तव सौभाग्यवर्द्धितम् ।
कथं वहामि सौभाग्यरहितञ्च कलेवरम् ॥
अपूर्व्वं तव नैवेद्यं जन्ममृत्युजराहरम् ।
हतं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्यजामि च ॥
लिङ्गोपरि च यद्दत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ।
सुपवित्रं भवेत्तच्च विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवी देहं त्यक्तुं समुद्यता ।
नतो हरस्तत्पुरत: स्तुत्वा च स्तोत्रकार ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७ अ: ॥
तत्कारणान्तरं यथा,—

श्रीदेव्युवाच ।
"दुर्लभं तव निर्म्माल्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे ! ।
तत् कथं परमेशान ! निर्म्माल्यं तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच ।
माभैर्माभैर्महादेवि ! ज्ञानसारं शृणु प्रिये ।
एतज्ज्ञानं महादेवि ! सारात्सारं परात्परम् ॥
पञ्चभूतात्मकं देवि मुखं मे परिकीर्त्तितम् ।
मध्यस्थानं स्थितं तत्तु तन्मुखं परमेश्वरि ! ॥
श्यामलं तत्तु ईशानं सदा ऊर्द्ध्वं शुचिस्मिते ! ।
कौलाग्निरूपिणं तत्तु सर्व्वशक्तिमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानि मुखमूर्द्ध्वं वरानने ! ॥
क्षीरोदमन्थने देवि उत्थितं गरलं विषम् ।
उत्थितं गरलं यत्तु ब्रह्माण्डनाशकारकम् ॥
तदेव गरलं देवि हस्ते कृत्वा तु तद्विषम् ।
कृष्णाञ्जननिभं दिव्यं गरलं जलवत्तदा ॥
मम हस्ते महेशानि आविरासीत् शुचिस्मिते ।
तत: करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीय तद्विषं रूक्षं तीक्ष्णं ब्रह्माण्डनाशकम् ।
तत: श्याममुखे देवि न पीत्वा तद्विषं प्रिये ॥
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्व्वदा मम ।
तत:प्रभृति देवेशि मुखं ज्वालायते सदा ॥
कण्ठे तु कलुषं भूत्वा सदा तिष्ठति कामिनि ।
तत:प्रभृति देवेशि नीलकण्ठत्वमाप्नुयाम् ॥
ईशानं मन्मुखं देवि परं ब्रह्म वरानने ।
प्रत्यङ्गिरामयं देवि मन्मुखं कमलानने ॥
साक्षात् ज्योतिर्मयी देवी सदा मे मुखसंस्थिता ।
पत्रं वा यदि वा पुष्पं जलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्व्वति ॥
अग्राह्यं तत्तु निर्म्माल्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं तत: ।
एतत्तु परमेशानि निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥
स भ्रष्टो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तस्य वै ।
अग्राह्यं मम निर्म्माल्यं अतएव वरानने ॥
यद्दत्तं मन्मुखे देवि पुष्पं वा पत्रमुत्तमम् ।
तन्निर्म्माल्यं महेशानि ! गृह्णीयात् शिरसा सदा ॥
स ब्रह्मतेजसा तस्य समतां याति सुन्दरि ! ।
न दद्याद्यदि देवेशि ! उपचारं शुचिस्मिते ! ॥
लिङ्गोपरि वरारोहे ! यच्च तस्य शुचिस्मिते ।
निगदामि शृणु प्रौढ़े वचनं मम कामिनि ॥
स एव नारकी भूत्वा नरकं सर्व्वदाप्नुयात् ।
अशेषनरकं भुक्त्वा अशेषयोनिमाव्रजेत् ॥
अशेषस्थावरं देवि जङ्गमञ्च तथा प्रिये ।
भुक्त्वा तु सर्व्वपापान् स अशेषक्रिमितां व्रजेत् ॥
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि उच्छिष्टं मम पार्व्वति ।
उपचारं स्थापयित्वा पूतं पात्रान्तरे प्रिये ॥
कृत्वा तु मन्त्रपूतं हि उपचारं निवेदयेत् ।
वामदेवादि देवेशि मुखेषु वरवर्णिनि ॥
भक्षणं मम देवेशि ब्रह्माण्डदाहकारकम् ।
एतद्धि परमेशानि ! ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
अशुचिर्व्वा शुचिर्व्वापि उच्छिष्टं भक्षयेद्यदि ।
स एव परमाराध्य: साक्षाद्ब्रह्म शुचिस्मिते ॥
उच्छिष्टभक्षणे कामी स एव श्रीसदाशिव: ।
निर्म्माल्यं दृढ़भक्तिश्चाद्गृह्णीयाद्यस्तु पार्व्वति ॥
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण सुन्दरि ।
निर्म्माल्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्व्वा: किन्नरादय: ।
ते सर्व्वे परमेशानि वराका: क्षुद्रबुद्धय: ॥
निर्म्माल्येषु च देवेशि ! अधिकारी कथं भवेत् ॥"
इति निगमार्णवतन्त्रे । १६ । १४ । पटल: ॥

नैवेशिकं, क्ली, (निवेशाय गार्हस्थ्याय हितम् । निवेश + ठक् ।) निवेशनार्थं गार्हस्थ्याय यत् कन्या दीयते तत् । इति मिताक्षरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्य: । १ । २१० ।
"भूदीपांश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पि:प्रतिश्रयान् ।
नैवेशिकं स्वर्णधुर्य्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥
निवेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥

नैशं, त्रि, (निशाया इदम् । निशा + "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) निशासम्बन्धि । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४ । २ ।
"सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् ।
क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्त: ॥" * ॥
निशायां भवम् । निशा + "निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।" ४ । ३ । १४ । इति पक्षे अण् ।) निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनु: ।२।१०२।
"पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।
पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥")

नैशिकं, त्रि, (निशायां भवम् । निशा + "निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।" ४ । ३ । १४ । इति ठञ् ।) निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (निशाव्यापकम् ॥ स्त्रियां ङीप् । यथा, मनु: । ५ । ६७ ।
"नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ॥")

नैश्चित्यं, क्ली, निश्चितत्वम् । निश्चितस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

नैषध:, पुं, (निषधानां राजा । निषध + अण् ।) नलराजा । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १६ ।
"तस्या: समीपे तु नलं प्रशशंसु: कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुन: पुन: ॥"
निषधदेशाधिपति: । यथा, रघु: । १८ । १ ।
"स नैषधस्यार्थपते: सुताया-
मुत्पादयामास निषिद्धशत्रु: ॥"
वर्षविशेष: । जम्बुद्वीपेश्वरोऽग्नीध्रस्तु सपुत्राय हरिवर्षाय वर्षमेतद्दत्तवान् । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । २० ।
"तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥"
नैषधं नलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ: । नैषध + अण् । स्वनामख्यातो श्रीहर्षदेवविरचितो द्वाविंशसर्गात्मक: काव्यग्रन्थविशेष: । यथा,—
"उदिते नैषधे काव्ये क्व माघ: क्व च भारवि: ॥"*॥
निषधानामयमिति । "तस्येदम् ।" ४।३।१२०। इत्यण् ।) निषधसम्बन्धिनि, त्रि ॥

नैष्किकः, पुं, (निष्के स्वर्णे टीनारे तदागारे वा नियुक्तः । निष्क+"तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ । ६९ । इति ठक् ।) रूप्याध्यक्षः । इत्यमरः ।२ । ८ । ७ ॥ टङ्कपतिः । मुद्राप्रभृत्यादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षः । इति भरतः ॥ (त्रि, निष्केण क्रीतं निष्कस्य विकारो वा । "क्रीत-वत् परिमाणात् ।" ४ । ३ । १५६ । इत्यभि-देशात् "असमासे निष्कादिभ्यः ।" ५ ।१ ।२० । इति ठक् । निष्कक्रीते । निष्कविकारे ॥)

नैष्ठिकः, त्रि, (निष्ठा विद्यतेऽस्येति । निष्ठा+मत्वर्थीयठक् ।) ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा यावज्जीवं "गुरुकुले यो वसति सः । यथा,—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्य्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥
अनेन विधिना देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥"

इति गरुड़पुराणम् ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २८२ । २७ ।
"शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥")

नैसर्गिकः, त्रि, (निसर्गादागतः । निसर्ग+ठक् ।) स्वाभाविकः । (यथा, रघुः । ५ । ३७ ।

"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ॥")

यथाच कल्किपुराणे २६ अध्याये ।
"एकाममस्तामियं भक्तिः क्व लब्धा परमात्मनः ।
कस्य वा शिक्षिता राजन् किंवा नैसर्गिकी तव ॥"

नैस्त्रिंशिकः, त्रि, (निस्त्रिंशः खड़्गः प्रहरण-मस्य । निस्त्रिंश+"प्रहरणम् ।" ४ । ४ । ५७ । इति ठक् ।) खड़्गधारी । निस्त्रिंशेन प्रह-रति यः । तत्पर्य्यायः । असिहेतिः २ । इत्य-मरः । २ । ८ । ७० ॥ असिहेतिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

नो, व्य, (नह+डो ।) नहि । अभावः । इत्य-मरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, अपराधभञ्जन-स्तोत्रे । ७ ।
"नो शक्यं स्मार्त्तकर्म्म प्रतिदिनगहनं प्रत्यवाया-कुलाख्यम् ॥")

नोधाः, [स्] पुं, (नूयते स्तूयते इति । नु+"नुवो धुट् च ।" उणां ४ । २२५ । इति असिः धुट् च । यद्वा, नवं दधातीति । नव+धा+असुन् । नवशब्दस्य नोभावश्च । इति यास्कः ।) ऋषि-भेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । १४ ।

"उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं
सद्यो भुवद्वीर्य्याय नोधाः ॥")

नोपस्थाता, [ऋ] त्रि, (न उप समीपे तिष्ठतीति । स्था+तृच् ।) दूरस्थः । न उप समीपे तिष्ठति यः सः ॥ हीनार्थिविशेषः । यथा,—
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥"

इति मिताक्षरायां व्यवहारमातृका ॥

नौः, स्त्री, (नुद्यतेऽनयेति । नुद प्रेरणे+"ग्लानु-दिभ्यां डौः ।" उणां २ । ६४ । इति डौः ।) नौका । इत्यमरः ।१ । १० । १० ॥ यथा, महा-भारते । १ । १५० । ४—५ ।
"ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥
सर्व्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्व्विस्रम्भिभिः कृताम् ॥"
एतेन यन्त्रवाहिता नौका प्रतीयते । कलेर नौका इति इष्टिम्बोट् इति च यस्याः प्रसिद्धिः ॥

नौका, स्त्री, (नौरेव । नौ+स्वार्थे कन् ।) नद्यादि-सन्तरणार्थकाष्ठादिनिर्म्मितयानविशेषः । वारि-रथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । नौः २ तरिका ३ तरणिः ४ तरण्डी ५ तरिः ६ तरी ७ तरन्ती ८ तरण्डः ९ पादालिन्दा १० उत्प्लवा ११ होड़ः १२ वाधूः १३ वार्व्वटः १४ वहित्रम् १५ पोतः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वहनम् १७ । इति जटाधरः ॥ * ॥

अथ निष्पदयानोद्देशः ।
"नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते ।
अश्वादिकन्तु यद्यानं स्थले सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
जले नौकैव यानं स्यादतस्तां यत्नतो वहेत् ॥"
अथ कालः ।

"सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे
चरे विलग्ने मकरादिषट्के ।
ऋक्षेऽश्वयमव्यतिरेकतोऽन्ये
वदन्ति नौकाघटनादि कर्म्म ॥ * ॥
अश्विस्वरांशुसुधांशुविधिपूर्व्वा-
मित्रधनाच्युतभे शुभलग्ने ।
तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ
नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥" * ॥

"वृक्षायुर्व्वेदगदिता वृक्षजातिश्चतुर्व्विधा ।
समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्व्विधम् ॥"
तद्यथा,—
"लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् ।
दृढ़ाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्रजाति तत् ॥
कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते ।
दृढ़ाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते ॥
लक्षणद्वययोगेन द्विजातिः काष्ठसंग्रहः ॥
क्षत्रियकाष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका
अन्ये लघुभिः सुदृढ़ैर्व्विदधति जलदुष्पदे नौकाम् ॥

विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता
न श्रेयसे नापि सुखाय नौका ।
नैषा चिरं तिष्ठति पच्यते च
विभिद्यते वारिणि मज्जते च ॥
न सिन्धुगाद्यार्हति लौहबन्धं
तल्लौहकान्तैर्ह्रियते हि लौहम् ।
विपद्यते तेन जलेषु नौका
गुणेन बन्धं निजगाद भोजः ॥"

अथ लक्षणानि ।
"सामान्यञ्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम् ॥"

अथ सामान्यम् ।
"राजहस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी
तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः ॥
अतः सार्द्धमितायामा तदर्द्धपरिणाहिनी ।
त्रिभागैरुत्थिता नौका मध्यमेति प्रचक्ष्यते
क्षुद्राथ मध्यमा भीमा चपला पटलाभया ।
दीर्घा पत्रपुटा चैव गर्भरा मन्थरा तथा ॥
नौकादशकमित्युक्तं राजहस्तैरनुक्रमम् ।
एकैकवृद्धैः सार्द्धैश्च विजानीयात् द्वयं द्वयम्
उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्तादर्द्धांशसम्मिता ।
अत्र भीमाभया चैव गर्भरा चाशुभप्रदा ॥
मन्थरापरतो यास्तु तासामेवाम्बुधौ गतिः ।
तासां गुणास्तु संक्षेपात् दृढ़ता च प्रकीर्त्तिता

अथ विशेषः ।
"दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा
तत्र दीर्घा यथा,—
"राजहस्तद्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी ।
नौकेयं दीर्घिका नाम दशाङ्गेनोन्नतापि च ।
दीर्घिका तरणिर्लोला गत्वरा गामिनी तरि
जङ्घाला प्लाविनी चैव धारिणी वेगिनी तथ
राजहस्तैकैकवृद्ध्या नौकानामानि वै दश ।
उन्नतिः परिणाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात्
अत्र लोला गामिनी च प्लाविनी दुःखदा भ
लोलाया मानमारभ्य यावद्भवति गत्वरा ॥
लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्व्वासु निर्णयः
वेगिन्याः परतो या तु सा शिवायोत्तरा यथा
भोजोऽपि ।
"नौकादैर्घ्यं यथेच्छं स्यात्तन्नामानि विवर्जयेत्
हस्तसंख्या परित्याज्या वसुवेदग्रहोत्तरे ॥
वस्वन्तरमिता नौका कुलं हन्ति बलं धनम्
नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशतः परा ॥
एतेन चत्वारिंशत्षष्टिनवतिसंख्या तत्परतं
ऽपि
यावदपरदशकं तावदेव तत्फलमिति ।"
इति दीर्घा

अथोन्नता ।
"राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रसरणोन्नता ।
इयमूर्द्ध्वाभिधा नौका क्षेमाय पृथिवीभुजाम्
ऊर्द्ध्वानूर्द्ध्वा स्वर्णमुखी गर्भिणी मन्थरा तथा
राजहस्तैकैकवृद्ध्या नाम पञ्चकं भवेत् ॥
अत्रानूर्द्ध्वा गर्भिणी च निन्दितं नामयुग्मकम्
मन्थरायाः परा यास्तु ताः शुभाय यथोन्नता
भोजोऽपि ।
"वाराम्बुरन्तरतो मानं नौकानामशुभं वदे
पश्चाशद्दूर्द्ध्वादुन्नायं धननाशं वयोऽन्ततः ॥"
इत्युन्नता ॥ *
"धात्वादीनामतो वक्ष्ये निर्णयं तरिसंश्रयम्
कनकं रजतं ताम्रं त्रितयं वा यथाक्रमम् ॥
ब्रह्मादिभिः परिच्छन्नस्य नौकाचित्रणकर्म्मणि ।
चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गाभा द्विशृङ्गा चैकशृङ्गिणी ।
सितरक्तापीतनीलवर्णान्दद्याद्यथाक्रमम् ।
केशरी महिषो नागो द्विरदो व्याघ्र एव च ।

षष्ठी भेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाकृतम् ।
नावां मुखे परिन्यस्य आदित्यादिदशा भुवाम् ॥
कलसो दर्पणश्चन्द्रश्चैदशानां महीभुजाम् ।
हंसः केकी शुकः सिंहो गजेन्द्रोऽहिर्व्याघ्रषट्-
पदौ ॥
आदित्यादिदशाजातनौकोपरि परिन्यसेत् ॥*॥
नौकासु मणिविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
मुक्तास्तवकैर्युक्ता नौका स्यात् सर्व्वतो भद्रा ।
तत्संख्या चैव रसवेदद्वयसम्मिता क्रमशः ॥
कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सद्भिः ।
अर्द्धचन्द्रे द्वितये एकैके वैद्यमूल्ययोनी ॥ * ॥
निर्गृहं सगृहं वाथ तत् सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
निर्गृहं पूर्व्वमुद्दिष्टं सगृहाणि यथा ब्रुवे ॥
सगृहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्व्वमध्याग्रमन्दिरा ।
सर्व्वतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया सर्व्वमन्दिरा ॥
राज्ञां कोशाश्वनारीणां यानमत्र प्रशस्यते ।
मध्यतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा ॥
राज्ञां विलासयात्रादि वर्षासु च प्रशस्यते ।
अग्रतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया लग्नमन्दिरा ॥
चिरप्रवासयात्रायां रणे काले घनात्यये ॥
मन्दिरमानं नौकाप्रसरत एवार्द्धभागतो न्यूनम् ।
भोजस्तु ।

दीर्घेऽष्टवसुषट्दिवाकरा-
नेकदिङ्नवमिता यथाक्रमम् ।
राजपञ्चभुजसम्मितोन्नति-
र्मन्दिरे तरिगते महीभुजाम् ॥

भास्करादिकदशा भुवां पुनर्धातुनिर्णयनमत्र
नवदण्डवत् ॥
काष्ठजं धातुजञ्चेति मन्दिरं द्विविधं भवेत् ।
काष्ठजं सुखसम्पत्त्यै विलासे धातुजं मतम् ॥
अत्र शय्यासनादीनां मन्थरोन्नोचयोरपि ।
अन्येषाञ्चैव सुनिभिर्निर्णयः पूर्व्ववन्मतः ॥
दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टं नौकालक्षणमग्रजम् ।
प्रधानेष्वेव नियमः अप्रधाने न निर्णयः ॥
लघुता दृढता चैव गामिताच्छिद्रता तथा ।
समतेति गुणोद्देशो नौकानां संप्रकाशितः ॥
एवं विचिन्त्य यो राजा नौकायानं करोति च ।
स चिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे श्रियम् ॥
योऽज्ञानादन्यथा यानं नौकानां कुरुते नृपः ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति यशो वीर्य्यं बलं धनम् ॥”
इति निष्पदयानोद्देशे नौकायानम् ॥ * ॥
अधन्यजलयानानि यथा,—
“नौकान्यतो जले यानं जघन्यमिति गद्यते ।
तद्भेदा बहवस्ते तु पाश्चात्यानां प्रकीर्त्तिताः ॥
द्रोणीरूपन्तु यद्यानं द्रोणीयानन्तदुच्यते ।
घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति गद्यते ॥
तुम्बाद्यैस्तु फलैर्यानं फलयानं प्रचक्षते ।
चर्म्मभिस्तूलपूर्णैर्यच्चर्म्मयानं तदुच्यते ॥
यानं यत्तृणभिर्वृक्षैर्वृक्षयानन्तदुच्यते ।
अम्बुभिः सलिले यानं अम्बुयानं प्रचक्षते ॥
बाहुभ्यां सन्तरेद्वारि जघन्येषु न निर्णयः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ निष्पदयानोद्देशः ॥

नौकादण्डः, पुं, (नौकायाः परिचालनार्थं यो दण्डः ।) क्षेपणी । इत्यमरः ।१।१०।१३॥ चाइड इति भाषा इति लगी इति च भाषा ॥
नौतार्य्यं, त्रि, (नावा नौकया तार्य्यं तरणीयम् ।) नाव्यम् । नौकागम्यदेशादि । इत्यमरः ।१।१०।१०।
न्यक्कावका, स्त्री, (न्यक् क्रियतेऽसौ पृषोदरात् कलोपे साधुः । प्रतत्कीटः । विष्ठाक्रिमिः । इति हारावली । १६३ ॥ (क्वचित् अन्यकारका इति पाठः ॥)
न्यक्कारः, पुं, (न्यक् क्रियते इति । कृ + घञ् ।) न्यक्करणम् । तत्पर्य्यायः । अवज्ञा २ परीहारः ३ परिहारः ४ पराभवः ५ अपमानम् ६ परिभवः ७ तिरस्कारः ८ तिरस्क्रिया ९ अवहेला १० हेला ११ अवहेलनम् १२ हेलनम् १३ अनादरः १४ अभिभवः १५ खर्व्वणं १६ खर्व्वणम् १७ रीढ़ा १८ अभिभूतिः १९ निकृतिः २० असूर्क्षणम् २१ अक्षर्व्वणम् २२ नीकारः २३ अवहेलम् २४ अमाननम् २५ क्षेपः २६ निकारः २७ धिक्कारः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥ विमाननाः । इति कालिदासः ॥ (यथा, महानाटके । ९ । १४ ।
“न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो
रावणः ॥”)
न्यक्षं, क्ली, कार्त्स्न्यम् । स्वम् । निकृष्टे, त्रि । इति मेदिनी । षे, १६ ॥
न्यक्षः, पुं, (नीचमे अक्षिणी यस्य । मच् समासे ।) महिषः । इति मेदिनी । षे, १६ ॥ जामदग्न्यः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
न्यग्रोधः, पुं, (न्यक् रुणद्धि इति । रुध + अच् ।) वटवृक्षः । (यथा, भागवते । ४ । ६ । १६ ।
“पनसोडुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभिः ॥”)
व्यामपरिमाणम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३२, ३।३।९५ ॥ शमीवृक्षः । इति मेदिनी । धे, १२ ॥ विषपर्णी । मोहनाख्यौषधिः । इति विश्वः ॥ (उग्रसेननृपपुत्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ३७ । ३० ।
“नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्व्वजः ।
न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कः शङ्कः सुभूमिपः ॥”)
न्यग्रोधपरिमण्डलः, पुं, (न्यग्रोधः व्यामः परिमण्डलं परिणाहो यस्य ।) व्यामपरिमितोच्छ्रयपरीणाहः पुरुषः । एतादृशाः पुरुषास्त्रेतायुगे चक्रवर्त्तिन आसन् । यथा, मात्स्ये ११८ अः ।
“महाधनुर्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥
न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू व्यामो न्यग्रोध उच्यते ।
व्यामेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्द्धञ्च देहिनः ।
समोच्छ्रयपरीणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥”
(अपिच । भट्टिटीकायां भरतमल्लिकधृतादिपुराणवचनम् ।
“प्रसारितभुजस्येह मध्यभागद्वयान्तरम् ।
उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥”)

न्यग्रोधपरिमण्डला, स्त्री, (न्यक्रुणद्धि इति न्यग्रोधं अधःप्रसृतं परितो मण्डलं नितम्बमण्डलं यस्याः । यद्वा न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमण्डलं परिणाहो नितम्बभागे यस्याः ।) अङ्गनाविशेषः । यथा,—
”स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”
इति शब्दमाला ॥
(तथाच भट्टिः । ४ । १८ ।
“योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसगादिनी ।
दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”)
न्यग्रोधा, स्त्री, (न्यक्रुणद्धीति । रुध् + अच् । टाप् ।) न्यग्रोधी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
“दन्त्युडुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
न्यग्रोधी, स्त्री, (न्यक् रुणद्धीति । रुध् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् इति प्राञ्चः ।) उपचित्रा । इत्यमरभरतौ ॥ इन्दुरकानी इति भाषा । धुलकुँड़ी इति केचित् ।
न्यङ्, [च्] त्रि, (नितरामञ्चतीति । अञ्चु + क्विप् ।) नीचः । खर्व्वः इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ निम्नः । इति मेदिनी । चे, ५६ ॥ कार्त्स्न्यम् । इति विश्वः ॥
न्यङ्कुः, पुं, (नितरां अञ्चति गच्छतीति । अञ्चु गतौ + “नावञ्चेः ।” उणां । १ । १८ । इति उः । “न्यङ्क्वादीनाञ्च ।” ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।) मृगभेदः । इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (यथा, हरिवंशे । १२१ । ४९ ।
“न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ॥”)
मुनिविशेषः । इति मेदिनी । के, २७ ॥
न्यङ्कुभूरुहः, पुं, (न्यङ्कुरिव भूरुहः ।) शोणकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शोणकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
न्यच्छं, क्ली, (नितरामच्छम् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । मेचिता इति भाषा ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“मण्डलं महदल्पं वा श्यावं वा यदि वा सितम् ।
सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छं तदभिधीयते ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—
“शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।
न्यच्छं लिम्पेत् पयःपिष्टैः कल्कैः क्षीरितरूद्भवैः ॥
त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिंशपा
चैभिः ।
उद्वर्त्तनं विरचितं न्यच्छव्यङ्गापहं सिद्धम् ॥
स्थविरस्य वृद्धदारोः ।” इति भावप्रकाशः ॥
न्यञ्चितं, त्रि, (नि + अञ्च + णिच् + क्तः ।) अधःक्षिप्तम् । इति जटाधरः ॥
न्ययः, पुं, (नि + इ + “एरच् ।” ३ । ३ । ५६ इत्यच् ।) अपचयः । इति केचित् ॥
न्यस्तं, त्रि, (नि + अस + क्त ।) निक्षिप्तम् । स्थापितम् । तत्पर्य्यायः । निसृष्टम् २ । इत्य-

मर:। ३। १। ८८॥ अस्य पर्य्यायान्तरं निश्चितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
न्यस्तशस्त्र:, पुं, (न्यस्तं शस्त्रं येन। युद्धादिविरतत्वात् तथात्वम्।) पितृलोक:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, मनु:। ३। १९२।
"अक्रोधना: शौचपरा: सततं ब्रह्मचारिण:।
न्यस्तशस्त्रा महाभागा: पितर: पूर्व्वदेवता:॥")
त्यक्तशस्त्रे, त्रि। यथा,—
"न्यस्तशस्त्रं दिलीपश्च तच्च शुश्रुवुषां प्रभुम्।
रामास्त्रकृतनाराचे हृदि शल्यमिवार्पितम्॥"
इति रघु:॥
न्याच्यं, क्ली, (नितरामच्यते इति। नि+अच+ण्यत्।) भक्तकुसुमम्। मण्ड इति भाषा॥ तत्पर्य्याय:। भक्ताग्रम् २ कुक्कुटम् ३। इति शब्दचन्द्रिका॥
न्याद:, पुं, (न्यदनमिति। नि+अद भक्षणे+"नौ ण च।" ३। ३। ६०। इति ण:।) आहार:। इत्यमर:। २। ९। ५६॥
न्याय:, पुं, विष्णु:। यथा,
"अग्रणीर्ग्रामणी: श्रीमान्न्यायो नेता समीरण:।"
इति तस्य सहस्रनाममध्ये गणित:॥ * ॥
(नियमेन ईयते इति। नि+इण्+"परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयो:।" ३। ३। ३७। इति घञ्।) उचित:। तत्पर्य्याय:। अभ्रेष: २ कल्प: ३ देशरूपम् ४ समञ्जसम् ५। इत्यमर:। ३।८।२४॥ * ॥ (नीयन्ते प्राप्यन्ते विवक्षितार्था येनेति। नी+"अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च।" ३। ३। १२२। इति घञ्प्रत्ययेन निपातनात् साधु:। नीति:। जयोपाय:। भोग:। युक्ति:। इति चिन्तामणि:॥) प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्यम्। तल्लक्षणं यथा। अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम्। इति चिन्तामणि:॥ उचितानुपूर्व्विकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वम्। इति शिरोमणि:॥ तल्लक्ष्यं यथा। पर्व्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसं वह्निव्याप्यधूमवांश्चायं तस्माद्वह्निमान्। इति जगदीश:॥ * ॥
(पञ्चाङ्गमधिकरणम्। यथा, महाभारते। २। ५। ३।
"न्यायविद्धर्म्मतत्त्वज्ञ: षडङ्गविदनुत्तम:।"
"न्याय: पञ्चाङ्गमधिकरणम्। यथा,—
'विषयो विषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तर:।
पञ्चकयप्रकाश्चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदु:॥'

अत्र, यूपस्य स्वरुं करोति इति वाक्यं विषय:। तत्र षष्ठी यूपसम्बन्धिकर्त्तव्यता लक्षणार्था उत यूपावयवलक्षणार्था इति सन्देहो विषय:। एतावेव पूर्व्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ। कल्पना चायवानुग्रहादुत्तर: पक्ष: सिद्धान्त:। फलं अनुष्ठानभेद:। पूर्व्वपक्षे तक्षणाद्यावरणादिना काष्ठान्तरं यूपखण्डं निर्म्मातव्यम्। सिद्धान्ते एकदेशस्य पृथक् करणमात्रमिति। इदमेव पञ्चकं मोक्षधर्म्मेषूक्तम्।
'सूक्ष्मं सांख्यक्रमौ चोभौ निर्णय: सप्रयोजन:।
पञ्चैतान्यनुजानीहि वाक्यमित्युच्यते बुधै:॥"
सूक्ष्मं गहनार्थत्वाद्विषय:। सांख्य: एवमेवं वेति विचार:। क्रम: अतिक्रम: सिद्धान्तस्य पूर्व्व: पक्ष इत्यर्थ:। निर्णय: सिद्धान्त:। प्रयोजनं फलम्। इति वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपाय: एवं पूर्व्वोत्तरमीमांसाधिकरणानि न्यायस्तद्वित्॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठ:॥ * ॥)
षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनविशेष:। तत्पर्य्याय:। तर्कविद्या २ आन्वीक्षिकी ३। इत्यमरभरतौ॥
एतद्दर्शनमते नित्येच्छाज्ञानप्रयत्नसहित: परमात्मा ईश्वर: स तु अष्टपदार्थो जीवातिरिक्त:। एतच्छास्त्रप्रयोजनं चार्व्वाकादिमतनिराकरणपूर्व्वकं जगत्कारणतया ईश्वरसंस्थापनं संशयादिनिरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च। न्यायदर्शनकारो गोतम:। तत्सूत्रे प्रमाणादिषोडशपदार्थनिरूपणम्। तेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्। तस्य भाष्यकारो वात्स्यायन:। तद्वार्त्तिककार: कात्यायन:। तट्टीकाकारो वाचस्पतिमिश्र:। तच्छात्र उदयनाचार्य्य: कुसुमाञ्जलिप्रभृतिग्रन्थकार:। कुसुमाञ्जलिटीकाकारौ हरिदासरामभद्रौ। गङ्गेशोपाध्याय: प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यखण्डचतुष्टयात्मकचिन्तामणिकार:। तत्सुतौ वर्द्धमानोपाध्यायस्तयोश्छात्रौ मणिमिश्रयज्ञपत्युपाध्यायौ मणिप्रभाकारौ। यज्ञपत्युपाध्यायच्छात्र: पक्षधरमिश्रश्चिन्तामण्यालोककार:। पक्षधरमिश्रच्छात्रो रघुनाथशिरोमणिश्चिन्तामणिदीधितिकार:। तच्छात्रो मथुरानाथतर्कवागीशश्चिन्तामणिदीधित्योष्टीकाकार:। तच्छात्रो भवानन्दसिद्धान्तवागीशो दीधितिटीकाकार:। तच्छात्रौ जगदीशतर्कालङ्कारगदाधरभट्टाचार्य्यौ दीधितिटीकाकारौ। एतदतिरिक्ता वादार्थकारा बहव: पण्डिता आसन्॥ तर्कशास्त्रम्। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"न्यायवैशेषिकादि: स्यात् तर्कविद्या प्रतिष्ठिता।
तस्यामान्वीक्षिकी ज्ञेया तयात्मज्ञानमन्वयेत्॥"
अथ न्यायप्रथमसूत्रं लिख्यते प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम:। एषां लक्षणानि यथा। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा: प्रमाणानि।१। आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमन:प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदु:खापवर्गास्तु प्रमेयम्२। समानानेकधर्म्मोपपत्तेर्व्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्श: संशय:।३। यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्।४। लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त:।५। तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थिति: सिद्धान्त:।६। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा:।७। अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क:।८। विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय:।९। प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ: सिद्धान्ताविरुद्ध: पञ्चावयवोपपन्न: पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद:। १०। यथोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भो जल्प: ११। सतुप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा। १२। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालात्ययापदिष्टा हेत्वाभासा:।१३। वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्।१४। साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जाति:।१५। विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्।१६। इति गोतमसूत्रम्॥ * ॥ न्यायशास्त्रञ्च पञ्चाध्यायात्मकम्। तत्र प्रत्यध्यायस्याह्निकद्वयम्। तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गौतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूपणम्।१। द्वितीयस्य तु प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च। द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम्।२। तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम्। द्वितीये बुद्धिमन:परीक्षणम्।३। चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदु:खापवर्गपरीक्षणम्। द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणं अवयवादिनिरूपणञ्च।४। पञ्चमस्यास्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणम्। द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणम्।५। इति सर्व्वदर्शनसंग्रह:॥ * ॥ युक्तिमूलकदृष्टान्तविशेष:। स च बहुविध:। तेषां मध्ये प्रसिद्धानां नामलक्षणप्रमाणानि लिख्यन्ते॥

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अन्धगोलाङ्गूलन्याय: १।	कश्चिद्दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभाषे किमत्रायुष्मता दु:खितेन स्थीयत इति स चान्ध: सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वोवाच अहो मद्भागधेयं यद्भवान् दीनं मां स्वाभीष्टनगरप्राप्तिसमर्थं भाषत इति स च विप्रलिप्सुर्दुष्टो गोयुवानमानीय तदीय	हेत्वाभासमथुरानाथटीकादय: १

न्यायः
न्यायः

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
	लाङ्गूलमस्य ग्राहयामास उपदिदेश चैनमन्धमेव गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति मा त्यज लाङ्गूलमिति स चान्धः श्रद्धालुतया तदनुव्रजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परामाप्तः । १ ।	
अन्धपङ्गुन्यायः २ ।	अन्धस्कन्धारूढः पङ्गुर्यथा अन्धस्य पद्भ्यां पथ्यातिक्रमणसमर्थस्तथा स चान्धः पङ्गोर्दृग्भ्यां चक्षुष्मानिव भवति । २ ।	काव्यप्रकाशे चण्डीदासटीका २ ।
अन्धहस्तिन्यायः ३ ।	बहवोऽन्धा हस्तिस्वरूपज्ञानार्थं प्रवृत्ताः केनचित् चरणं स्पृष्ट्वा स्तम्भाकारत्वेन केनापि लाङ्गूलं स्पृष्ट्वा रज्ज्वाकारत्वेन परेण शुण्डं स्पृष्ट्वा सर्पाकारत्वेनापरेण मुखं स्पृष्ट्वा सर्पाकारत्वेन गजो निर्णीतः । ३ ।	भागवतादयः ३ ।
अशोकवनिकान्यायः ४ ।	तुल्यगुणादिशालिनामशोकादिनानावनानामशोकवनगमने सत्यन्यवनगमनापेक्षा न । अपि च । तुल्यगुणशालिनि वने सत्यपि रावणेनाशोकवने सीता स्थापिता तत्र वनान्तरे स्थापनानपेक्षा । ४ ।	भाष्यसप्तमसूत्रव्याख्या ४ ।
उष्ट्रकण्टकभोजनन्यायः ५ ।	उष्ट्रस्य शमीकण्टकचर्वणजन्यमुखदुःखसहनपूर्व्वकं किञ्चित्सुखजनकसपत्रशमीकण्टकभक्षणम् । ५ ।	वेदान्तशङ्करभाष्यटीका ५ ।
कदम्बगोलकन्यायः ६ ।	कदम्बगोलकस्य सर्व्वावयवेषु युगपदेव पुष्पाणामुत्पत्तिः । ६ ।	भाषापरिच्छेदादयः ६ ।
करकङ्कणन्यायः ७ ।	कङ्कणशब्देनैव करभूषणविशेषबोधसम्भवेऽपि करशब्दपूर्व्वककङ्कणशब्दः करसंलग्नकङ्कणबोधार्थकः । ७ ।	काव्यप्रकाशटीकादयः ७ ।
काकाक्षिगोलकन्यायः ८ ।	एकमेव चक्षुर्गोलकमुभयचक्षुःसम्बन्धिसदुभयचक्षुःकार्य्यकारकम् । ८ ।	अमरकोषटीकादयः ८ ।
कूर्म्माङ्गन्यायः ९ ।	कूर्म्मः स्वेच्छया अङ्गानि प्रसारयति संकोचयति तद्वत् । ९ ।	पञ्चदशीटीका ९ ।
कैमुतिकन्यायः १० ।	यद्भारवहनं दुर्ब्बलस्यापि साध्यं तद्भारवहनं सुतरां सबलस्य साध्यम् । १० ।	अधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावजगदीशटीका १० ।
खलेकपोतन्यायः ११ ।	वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति । तथैव सर्व्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति । ११ ।	सामान्यलक्षणाजगदीशटीका ११ ।
गुड़जिह्विकान्यायः १२ ।	गुड़जिह्वासम्बन्धे रसास्वादनमेव फलम् । १२ ।	भाष्यरत्नप्रभा १२ ।
गोबलीवर्द्दन्यायः १३ ।	बलीवर्द्दशब्देन महोक्षबोधसम्भवेऽपि गोशब्दपूर्व्वकबलीवर्द्दशब्दो झटिति बोधार्थकः । १३ ।	साहित्यदर्पणादयः १३ ।
चालनीन्यायः १४ ।	चालनीभ्रामणेन तण्डुलादेः स्थानान्तरपतनं तद्वत् । १४ ।	व्याप्तिपञ्चके जगदीशः १४ ।
तृणारणिमणिन्यायः १५ ।	तृणारणिमणीनामेकमात्रजन्यवह्नौ व्यभिचारभिया नैकधर्म्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं किन्तु वह्निनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकत्रयमवलम्ब्य कार्य्यकारणभावत्रयम् । १५ ।	बाधग्रन्थटीका १५ ।
दग्धपत्रन्यायः १६ ।	पत्राणां दग्धानामपि पूर्व्वाकारेणावस्थानज्ञानमात्रं न तु वस्तुतः पत्रत्वम् । १६ ।	वेदान्तभाष्यटीका १६ ।
दण्डचक्रादिन्यायः १७ ।	घटत्वाद्येकधर्म्मावच्छिन्नं प्रति दण्डचक्रादीनां कारणत्वम् । १७ ।	परामर्शमथुरानाथटीका १७ ।
दण्डापूपन्यायः १८ ।	आखुभक्षितैकदेशं दण्डं पश्यतस्तदेकदेशसंलग्नमपिष्टकभक्षणबुद्धिः । १८ ।	दायभागादयः १८ ।
पङ्कप्रक्षालनन्यायः १९ ।	पङ्कलेपनपूर्व्वकक्षालनमपेक्ष्य पङ्कस्यालेपनं श्रेयः । १९ ।	अवयवस्य गादाधरी टीका १९ ।
मणिमन्त्रादिन्यायः २० ।	दाहं प्रति जलस्य प्रतिबन्धकत्वं वह्निनाशकतया यौक्तिकं मणिमन्त्रादीनान्तु तद्विलक्षणप्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्येण । २० ।	पक्षताजगदीशटीका २० ।
राजपुरप्रवेशन्यायः २१ ।	विशृङ्खलगमनावच्छिन्नपुरजनसङ्कुले राजपुरे जनानां श्रेणीक्रमेण प्रवेशः । २१ ।	न्यायशब्दखण्डमथुरानाथटीका २१
लूतातन्तुन्यायः २२ ।	लूता स्वस्मादुत्पाद्य जालं रचयति संहरति च तद्वत् । २२ ।	वेदान्तसारटीका २२ ।
विशेष्यविशेषणन्यायः २३ ।	भूतले आदौ केवलघटो विशेषणं ततस्तत्र घटे जलं विशेषणं न तु जलविशिष्टघट एवादौ विशेषणम् । २३ ।	सामान्यलक्षणामथुरानाथटीका २३ ।
वीचीतरङ्गन्यायः २४ ।	वीचीजनिततरङ्गस्तज्जनितोऽपि तरङ्ग इति क्रमेण तरङ्गोत्पत्तिः । २४ ।	भाषापरिच्छेदः २४ ।
बीजाङ्कुरन्यायः २५ ।	आदौ बीजं ततोऽङ्कुरः किमादावङ्कुरस्ततो बीजमित्यनिर्णयेन बीजाङ्कुरप्रवाहोऽनादिः । २५ ।	कुसुमाञ्जलिटीकादयः २५ ।
शङ्खवेलान्यायः २६ ।	कस्यचित् शङ्खशब्देनैव वेलाविशेषनिर्णयः । २६ ।	मलमासतत्त्वादयः २६ ।
शतपत्रभेदन्यायः २७ ।	उपर्य्युपरिस्थितशतसंख्यकपत्राणां सूच्या युगपद्भेदभ्रमविषयाणामपि वस्तुत एकभेदानन्तरमपरभेदः । २७ ।	प्रत्यक्षखण्डमथुरानाथटीका २७ ।
शृङ्गग्राहिकान्यायः २८ ।	दुर्वृत्तवृषभादेः प्रथमतः कौशलेनैकशृङ्गग्रहणं पश्चादपरशृङ्गग्रहणम् । २८ ।	अवच्छेदकत्वनिरुक्तिजागदीशी टीका २८ ।

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अर्द्धंशप्रापितन्यायः २९ ।	अर्द्धंशः साँकाशी यस्य प्रसिद्धिः । यथा तेनोभयपार्श्वधारणेन वस्तुप्राप्तिस्तथा । तथा हि । अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥ इत्यत्र काश्याः पुरत्रयपाठानन्तरं पुरत्रयपाठपूर्व्वञ्च पठितत्वेन तदितरषट्पुराणि काशीप्रापकाणि । २९ ।	काशीखण्डटीका २९ ।
सर्व्वापेक्षान्यायः ३० ।	बहुषु निमन्त्रितेषु एकस्मिन्नागतेऽपि भोज्यं न दीयते सर्व्वानपेक्षते तद्वत् । ३० ।	भाष्यरत्नप्रभा ३० ।
सूचीकटाहन्यायः ३१ ।	स्वल्पश्रमसाध्यसूचीनिर्म्माणानन्तरं बहुश्रमसाध्यकटाहनिर्म्माणम् । ३१ ।	कलापव्याकरणानन्दलहरीटीकोदयः ३१
स्थविरलगुडन्यायः । ३२ ।	स्थविरहस्तस्थयष्टिः सहसा लक्ष्यस्थाने क्वचित् पतति क्वचिन्न पतति तद्वत् । ३२ ।	कलापटीका । ३२ ।

(यदि च न्यायवेदान्तसांख्यपातञ्जलप्रभृत्यास्तिकदर्शनानां साक्षात्पारम्पर्य्येणैकमात्रानन्तविश्वप्रपञ्चस्योदयस्थितिलयकारणं एकोऽद्वितीयः सर्व्वपुरुषार्थस्वरूपः सनातनपुरुषः सर्व्वशक्तिमान् परमेश्वरः परमात्मैव प्रतिपाद्यः तत्रापि चार्व्वाकादिविपक्षमतनिराकरणेन जगत्कारणतयेश्वरस्य संस्थापनात् न्यायदर्शनस्यैव सर्व्वप्राधान्यसिद्धिः । आत्मतत्त्वज्ञानोत्पादनाय साक्षादुपयोगितया समस्तश्रुतिमीमांसिततया च पुराणादिशास्त्रेषु वेदान्तस्य भूयसीप्रशंसादर्शनाच्च तस्यैव दर्शनस्य मुख्यत्वमायाति चेत् न अतीवसूक्ष्मतमब्रह्मतत्त्वनिरूपकजगत्पूज्यवेदान्तशास्त्रे कदापि कस्यापि विषयभोगकलुषितबुद्धिपरिमार्ज्जकन्यायदर्शनबोधादृते प्रवेशानधिकारात् । अतो नितरामेव सर्व्वेभ्योऽस्यैव गौरवमभ्युपजग्मिरे तार्किकाः । वस्तुतस्तु सर्व्वेष्वास्तिकदर्शनेषु न्यायदर्शनमेव सर्व्वोच्चस्थसिंहासनमारोढुमर्हतीति सर्व्वेषां प्रेक्षावतां परामर्शः । विशेषतः चार्व्वाकादिदुष्टमतखण्डनपूर्व्वक मोक्षस्वरूपस्थापनायेश्वरसत्तासंस्थापनाय चैकमात्रन्यायदर्शनमेवालं नतन्यत् । एतच्च सत्यं नवेति प्रतिपादनाय श्रीमन्माधवाचार्य्यसङ्कलित सर्व्वदर्शनसारसंग्रहग्रन्थान्तर्गताक्षपाददर्शनशास्त्रादेव समुद्धृत्य दर्शयिष्यामः । तत्र प्रथमतः ईश्वरसंस्थापनं यथा,—

"नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वं अवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्तुत्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात् नाप्यनैकान्तिकः पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् नापि कालात्ययोपदिष्टः बाधकानुपलम्भात् नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी, अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्यमपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्व्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण ।

"अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव" इति ।

यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् । तदुदितमुदयनेन ।

"आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धतेति ॥"

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतः स्यात् । तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित्तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात् स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः—

"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते ।
जगच्चासृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति ।"

नास्तिकशिरोमणे ! तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणयाप्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः सृज्यप्राणिसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्व्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयव्याधिं समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्वज्ञप्तौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्म्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात् ।"

द्वितीये मोक्षस्वरूपसंस्थापनं यथा,—

"ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुडायितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्य व्यवह्रियत इति चेन्मैवं सर्व्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् नह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्राप्नोति इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवा-

न्यायः
न्यायः

दम्। अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तद्व्यतिरेको वा प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं न खलु कश्चित् प्रेक्षावानात्मनस्तु कामस्य सर्व्वं प्रियं भवतीति सर्व्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्व्वो हि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति। ननु धर्म्मिनिवृत्तौ निर्म्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपप्लवस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते। आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गलः अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमावरणं धर्म्माधर्म्मभ्रान्तय इति चेत् इष्टमेव। अथ देहमेवावरणं तथाच तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवात्मनः सततोर्द्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा। प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्म्मवदात्मधर्म्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत्। सावयवत्वे यत् सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसरेताम्। अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात् पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्व्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेद्विवाद ऐश्वर्य्यं चेत् सातिशयतया सदृक्षतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम्। प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्याख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं वेति एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् ज्ञाननिरोधापाताच्चापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः। किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्मोक्षः स्वभावस्यानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्तमियात्। नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्व्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा ग्रावप्लवेपि तथा भावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुभवतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं लक्ष्य इत्युपेक्षते। सुखस्य सातिशयतया प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्द्दिनानि अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदाङ्कुर्व्वन्तु विदांवरा भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यमिति ॥ * ॥

न्यायदर्शनन्तु पूर्व्वोत्तरविभागभेदेन द्विविधम्। पूर्व्वभागो भगवता महर्षिगोतमेन प्रणीतः उत्तरभागस्तु भगवता महर्षिकणभुजैव प्रणीतः पूर्व्वभागे भगवान् गोतमः जीवनिःश्रेयसाधिगमाय षोड़शपदार्थान् निरूपितवान् तेषां षोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधिगम इत्युपदिदेशेति। परभागे तु भगवान् कणादः द्रव्यादिषण्णां पदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसं स्यादित्युपदिष्टवान्। तद्यथा, “धर्म्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति।” परं एष्वेव षट्पदार्थेषु भगवता गोतमेनोपदिष्टाः षोड़शपदार्थाः सर्व्व एवान्तर्निवेशिता भगवता कणभुजा। इह पुनर्विशेषपदार्थस्वीकरणात् लोके वैशेषिकमित्याख्यान्तरेणैव प्रसिद्धमेतद्दर्शनमिति बोध्यम्॥

अतिरिक्तन्यायनामानि यथा,—

१ अश्मातपनन्यायः। २ अजाकृपाणीयन्यायः। ३ अजातपुत्रनामकरणन्यायः। ४ अण्डकुक्कुटीन्यायः। ५ अत्यन्तं बलवन्तोऽपि पौरजानपदा जना इतिन्यायः। ६ अदग्धदहनन्यायः। ७ अध्यारोपापवादन्यायः। ८ अनधीते महाभाष्ये इतिन्यायः। ९ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेतिन्यायः। १० अन्ते या मतिः सा गतिरितिन्यायः। ११ अन्तरेकाविवाहच्छेदादावेव कृतो न स इतिन्यायः। १२ अन्धगजन्यायः। १३ अन्धचटकन्यायः। १४ अन्धदर्पणन्यायः। १५ अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे इतिन्यायः। १६ अन्धभुक्तन्यायः। १७ अपराह्णच्छायान्यायः। १८ अपसारिताग्निभूतलन्यायः। १९ अपस्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति इतिन्यायः। २० अब्भक्षकन्यायः। २१ अभावलाभन्यायः। २२ अरण्यरोदनन्यायः। २३ अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्व्वतं व्रजेदितिन्यायः। २४ अर्द्धजरतीन्यायः। २५ अर्द्धं त्यजति पण्डितन्यायः। २६ अर्द्धवैशसन्यायः। २७ अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरितिन्यायः। २८ अशक्तोढ़न्यायः। २९ अश्वतरीगर्भन्यायः। ३० अश्वभृत्यन्यायः। ३१ अगेहदीपन्यायः। ३२ अहिकुण्डलन्यायः। ३३ अहिविपुत्र इतिन्यायः। ३४ अहिनकुलन्यायः। ३५ अहितकैवर्त्तन्यायः। ३६ आकाशपरिच्छिन्नत्वन्यायः। ३७ आदावन्ते चेतिन्यायः। ३८ आभाणकन्यायः। ३९ आयुर्घृतमितिन्यायः। ४० आषाढ़चारन्यायः। ४१ इक्षुरसन्यायः। ४२ इक्षुविकारन्यायः। ४३ इच्छेष्यमाणयोः समभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यमितिन्यायः। ४४ इषुवेगक्षयन्यायः। ४५ उत्पाटितदन्तनागन्यायः। ४६ उदकनिमज्जनन्यायः। ४७ उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवादो जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इतिन्यायः। ४८ उपजीव्योपजीवकन्यायः। ४९ उपपन्नधर्म्मो विकरोति हि धर्म्मिणमितिन्यायः। ५० उपवासादरं भिक्षेतिन्यायः। ५१ उभयतः पाशरज्जुन्यायः। ५२ ऊषरवृष्टिन्यायः। ५३ उद्धृतलगुड़न्यायः। ५४ ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोग इतिन्यायः। ५५ एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः अन्यत्रापि तथेतिन्यायः। ५६ एकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायः। ५७ एकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इतिन्यायः। ५८ एकाकिनी प्रतिज्ञेतिन्यायः। ५९ एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीया आपद्यते इतिन्यायः। ६० कण्टकन्यायः। ६१ कण्ठचामीकरन्यायः। ६२ कदम्बकुसुमन्यायः। ६३ करस्थबिल्वन्यायः। ६४ करिबृंहितन्यायः। ६५ कांस्यभोजिन्यायः। ६६ काकतालीयन्यायः। ६७ काकदधिघातकन्यायः। ६८ काकदन्तपरीक्षान्यायः। ६९ काकाक्षिन्यायः। ७० कामनागोचरत्वेन शब्दबोध एव शब्दसाधनतान्वय इतिन्यायः। ७१ कारणगुणप्रक्रमन्यायः। ७२ कार्य्येण कारणसंप्रत्यय इतिन्यायः। ७३ कारणनाशे कार्य्यनाशन्यायः। ७४ किमप्राणस्य दुष्करमितिन्यायः। ७५ कीटभृङ्गन्यायः। ७६ कुक्कुटध्वनिन्यायः। ७७ कुम्भीधान्यन्यायः। ७८ कुशकाशावलम्बनन्यायः। ७९ कूपखानकन्यायः। ८० कूपन्यायः। ८१ कूपमण्डूकन्यायः। ८२ कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इतिन्यायः। ८३ कृते कार्य्ये किं मुहूर्त्तप्रश्नेन इतिन्यायः। ८४ कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इतिन्यायः। ८५ कोषपालन्यायः। ८६ कौण्डिन्यन्यायः। ८७ कौन्तेयराधेयन्यायः। ८८ क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्वितिन्यायः। ८९ खलमैत्रीन्यायः। ९० खादकघातकन्यायः। ९१ गजघटान्यायः। ९२ गजभुक्तकपित्थन्यायः। ९३ गड्डलिकाप्रवाहन्यायः। ९४ गणपतिन्यायः। ९५ गर्द्दभारामभक्षणान्यायः। ९६ गवे पादुकान्यायः।

न्यायः

९७ गृहोपसंहारन्यायः। ९८ गोक्षीरं मदनी-र्घ्नमितिन्यायः। ९९ गोबलीवर्द्दन्यायः। १०० गोमयपायसन्यायः। १०१ गोमक्षिकादिन्यायः। १०२ घटकुटीप्रभातन्यायः। १०३ घटप्रदीपन्यायः। १०४ घुणाक्षरन्यायः। १०५ चक्रभ्रमणन्यायः। १०६ चतुर्वेदविन्न्यायः। १०७ चम्पकपटवासन्यायः। १०८ चर्मैतन्तो मक्षिका हन्तीतिन्यायः। १०९ चिताञ्चलन्यायः। ११० चित्रपटन्यायः। १११ चित्राङ्गनान्यायः। ११२ चिन्तामणिन्यायः। ११३ चिन्तामणिं परित्यज्य काचमणिग्रहणन्यायः। ११४ चौरापराधात् माण्डव्यनिग्रहन्यायः। ११५ जलतुम्बिकान्यायः। ११६ जलमन्थनन्यायः। ११७ जलानयनन्यायः। ११८ जलौकान्यायः। ११९ जामातृार्थं श्रपितस्य सूपादेरतिथ्युपकारकत्वमिति न्यायः। १२० ज्ञानधर्मिविषयभ्रान्तप्रकारे तु विपर्यय इति न्यायः। १२१ ज्ञानादेर्निष्कर्षवद्गुणकर्मोऽप्यङ्गीकार्य्य इतिन्यायः। १२२ ज्योतिन्यायः। १२३ तण्डुलन्यायः। १२४ तत्राङ्गागमनं गम्यते इतिन्यायः। १२५ तदभिन्नत्वमितिन्यायः। १२६ तदागमेऽपि दृश्यते इतिन्यायः। १२७ तप्तमाषकोद्धरणन्यायः। १२८ तमःप्रकाशन्यायः। १२९ तरतमभावापन्नमितिन्यायः। १३० तामसं परिवर्ज्जयेदितिन्यायः। १३१ तालसर्पन्यायः। १३२ तिर्य्यगधिकरणन्यायः। १३३ तुलोन्नमनन्यायः। १३४ तुष्यतु दुर्ज्जन इतिन्यायः। १३५ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इतिन्यायः। १३६ त्यक्त्वा दुःखटिनीतिन्यायः। १३७ दग्धरसनान्यायः। १३८ दग्धेन्धनवह्निन्यायः। १३९ दण्डसर्पमारणन्यायः। १४० दधिपयसि प्रत्यक्षो ज्वर इतिन्यायः। १४१ दन्तपरीक्षान्यायः। १४२ दानशालकटन्यायः। १४३ दारुकदारुन्यायः। १४४ दुर्ब्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैरितिन्यायः। १४५ देवताधिकरणन्यायः। १४६ देवदत्तहन्तृहतन्यायः। १४७ देवदत्तापुत्रन्यायः। १४८ देहलीदीपन्यायः। १४९ देहाधोमुखत्वन्यायः। १५० घटारोहणन्यायः। १५१ धर्म्मकल्पनान्यायः। १५२ धर्म्माधर्म्मन्यायः। १५३ धर्म्मिकल्पनान्यायः। १५४ धान्यपललन्यायः। १५५ नष्टाश्वदग्धरथन्यायः। १५६ न हि करकङ्कणदर्शनाय आदर्शापेक्षेतिन्यायः। १५७ न हि दृष्टे अनुपपन्नं नामेतिन्यायः। १५८ न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमितिन्यायः। १५९ न हि प्रत्यभिज्ञामात्रेण अर्थसिद्धिरितिन्यायः। १६० न हि भिक्षुको भिक्षुकमितिन्यायः। १६१ न हि विवाहानन्तरं वरपरीक्षा क्रियते इतिन्यायः। १६२ न हि शास्त्रमशास्त्रेणान्वेतीतिन्यायः। १६३ न हि सुतीक्ष्णाप्यसिधारा स्वयमेव छेत्तुमाहितव्यापारा भवतीतिन्यायः। १६४ नागोद्धपतिन्यायः। १६५ नाशातविशेषणा विशिष्टबुद्धिः विशेष्यं संक्रामतीतिन्यायः। १६६ नारिकेलफलाम्बुन्यायः। १६७ निम्नगाप्रवाहन्यायः। १६८ नीरक्षीरन्यायः। १६९ नीलेन्दीवरन्यायः। १७० नृपनापितपुत्रन्यायः। १७१ नौकाविकन्यायः। १७२ पञ्जरचालनन्यायः। १७३ पटन्यायः। १७४ पटे पक्षिन्यायः। १७५ पतन्तमनुधावतो वस्त्रोऽपि गत इतिन्यायः। १७६ पदमध्यधिकाभावात् स्मारकात् न विशिष्यत इतिन्यायः। १७७ परमुखग्रहणन्यायः। १७८ परिषन्न्यायः। १७९ पर्व्वताधित्यकान्यायः। १८० पर्व्वतोपत्यकान्यायः। १८१ पाषाणेष्टिकान्यायः। १८२ पिञ्जरमुक्तपक्षिन्यायः। १८३ पिष्टं हित्वा करं लेढीतिन्यायः। १८४ पिष्टपेषणन्यायः। १८५ पुत्रलिप्सया दैवं भजन्त्या भर्त्ताऽपि नष्ट इतिन्यायः। १८६ पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधते नेतरानितिन्यायः। १८७ पुष्टलगुडन्यायः। १८८ पूर्व्वमपवादा निविशन्ते पश्चादुत्सर्गा इतिन्यायः। १८९ पूर्व्वात् परबलीयस्त्वन्यायः। १९० प्रकल्प्यापवादविषयं पश्चादुत्सर्गोऽभिनिविशते इतिन्यायः। १९१ प्रकाशाश्रयन्यायः। १९२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमितिन्यायः। १९३ प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनमितिन्यायः। १९४ प्रदीपन्यायः। १९५ प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायः। १९६ प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपीतिन्यायः। १९७ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते इतिन्यायः। १९८ प्रसङ्गपठितन्यायः। १९९ प्रासादवासिन्यायः। २०० फलवत्सहकारन्यायः। २०१ बध्यघातकन्यायः। २०२ बहुच्छिद्रघटप्रदीपन्यायः। २०३ बहुवृकाकृष्टन्यायः। २०४ बहुराजकपुरन्यायः। २०५ बहूनामनुग्रहो न्याय्य इतिन्यायः। २०६ ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायः। २०७ ब्राह्मणवशिष्ठन्यायः। २०८ ब्राह्मणश्रमणन्यायः। २०९ भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरितिन्यायः। २१० भक्षुन्यायः। २११ भामतीन्यायः। २१२ भावप्रधानमाख्यातमितिन्यायः। २१३ भ्रादिन्यायः। २१४ भिक्षुपादप्रसारणन्यायः। २१५ भूलिङ्गपक्षिन्यायः। २१६ भूयसोऽल्पत्वोक्तिन्यायः। २१७ भेरवन्यायः। २१८ भ्रमरन्यायः। २१९ मक्षिकान्यायः। २२० मज्जनोन्मज्जनन्यायः। २२१ मण्डूकप्लुतिन्यायः। २२२ मत्स्यकण्टकन्यायः। २२३ मरणाद्धरो व्याधिरितिन्यायः। २२४ मल्लग्रामन्यायः। २२५ महिषीप्रसवोन्मुखीतिन्यायः। २२६ मातृस्तन्यन्यायः। २२७ मुञ्जादिषीकान्यायः। २२८ मूकभयेन कथात्यागन्यायः। २२९ मूर्खसेवनन्यायः। २३० मृगासिक्तान्नन्यायः। २३१ मृगाभयेन शस्यानाश्रयणन्यायः। २३२ मृगवागुरान्यायः। २३३ मृतमारणन्यायः। २३४ यः कारयति स करोत्येवेतिन्यायः। २३५ यः कुरुते स भुङ्क्ते इतिन्यायः। २३६ यत् सतर्कं तदनिष्टमितिन्यायः। २३७ यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इतिन्यायः। २३८ यत्प्रायः श्रूयते यादृक् तत्तादृगवगम्यते इतिन्यायः। २३९ यत्रोभयोः समो दोष इतिन्यायः। २४० यथार्हत्वन्यायः। २४१ यदर्था प्रवृत्तिः तदर्थः प्रतिषेध इतिन्यायः। २४२ यद्विवाहगीतगानमितिन्यायः। २४३ यादृशं मुखं तादृशं चपेटमितिन्यायः। २४४ यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरितिन्यायः। २४५ यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य ज्ञातः सम्यक् च वेद स इतिन्यायः। २४६ यावच्छिरस्तावच्छिरोव्यथेतिन्यायः। २४७ येन उत्क्रम्यते येन च उपसंह्रियते स वाक्यार्थ इतिन्यायः। २४८ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति इतिन्यायः। २४९ योजनप्राप्यायां कावेर्य्यां मज्जनन्यायः। २५० रक्तपटन्यायः। २५१ रज्जुसर्पन्यायः। २५२ रथचक्रान्यायः। २५३ रश्मिरज्ज्वादिन्यायः। २५४ राजपुत्रव्याधन्यायः। २५५ राजसं तामसञ्चेतिन्यायः। २५६ रासभरटितन्यायः। २५७ रूढिर्योगमपहरतीतिन्यायः। २५८ रेखागवयन्यायः। २५९ रोगिन्यायः। २६० लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरितिन्यायः। २६१ लाङ्गलजीवनमितिन्यायः। २६२ लोहचुम्बकन्यायः। २६३ लौहाग्निन्यायः। २६४ वकबन्धनन्यायः। २६५ वरगोष्ठीन्यायः। २६६ वरघाताय कन्यावरणमितिन्यायः। २६७ वस्तूनि मानान्यपेक्ष्य प्रयोजनानीतिन्यायः २६८ वह्निधूमन्यायः। २६९ वह्निन्यायः। २७० वाजिमन्दुरान्यायः। २७१ वातादिन्यायः २७२ वायुभक्षकन्यायः। २७३ वायुशैत्योक्तिन्यायः। २७४ विधिनिषेधौ सति विशेषणे विशेषणमुपसंक्रामेत इतिन्यायः। २७५ विधेर्हि श्रूयते वस्त्वितिन्यायः। २७६ विपरीतबलाबलमितिन्यायः। २७७ विल्वखल्वाटन्यायः २७८ विवाहे प्रवृत्तभङ्गन्यायः। २७९ विशिष्टबुद्धेरितिन्यायः। २८० विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिन्यायः। २८१ विषं भुङ्क्ष्वेतिन्यायः। २८२ विषभक्षणन्यायः। २८३ विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमितिन्यायः। २८४ वृक्षप्रकम्पनन्यायः। २८५ वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः २८६ वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमितिन्यायः २८७ वृश्चिकीगर्भन्यायः। २८८ वे[illegible] स्यात्तु तद्वद इतिन्यायः। २८९ [illegible] वक्रन्यायः। २९० शाखीचीरन्यायः। २[illegible] शब्दबोधनाय शब्दान्तरग्रहणमितिन्यायः। २[illegible] शालिबीजन्यायः। २९३ शक्तिः सहकारि[illegible] न्यायः। २९४ शवोद्वर्त्तनन्यायः। २९५ शाख[illegible] चन्द्रन्यायः। २९६ शालिवलदौ कोद्रवनाम[illegible] न्यायः। २९७ शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्दे[illegible] पूरणीयेतिन्यायः। २९८ शिरोवेष्टनेन नासिका[illegible] स्पर्शं इतिन्यायः। २९९ शेषुषीन्यायः। [illegible] श्वालशुनकन्यायः। ३०१ षः कर्त्तव्यमद्य कुर्व्वी[illegible] न्यायः। ३०२ षपुष्पोमानन्यायः। [illegible] सच्छिद्रघटाम्बुन्यायः। ३०४ सति बोधे न जा[illegible] सीतिन्यायः। ३०५ सन्दिग्धस्य सन्दिग्धं[illegible]

प्रयोजनं पीत् विचारमर्हतीतिन्यायः। १०६ बहुग्रहणन्यायः। १०७ सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्यते इतिन्यायः। १०८ सर्व्वं वाक्यं साधारणमितिन्यायः। १०९ सर्व्वं कार्य्यं सकारणकमितिन्यायः। ११० सर्व्वविधेयत्वं साधारणमितिन्यायः। १११ सर्व्वप्रत्ययाप्रत्ययमेकं कर्म्मेतिन्यायः। ११२ वाच्यात्प्रकृतमितिन्यायः। ११३ साधुमेवेतिन्यायः। ११४ सार्व्वजनीनसुख्यायामन्यायः। ११५ सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीयानितिन्यायः। ११६ सिंहव्याघ्रन्यायः। ११७ सिंहावलोकन्यायः। ११८ सुतजनिन्वतिन्यायः। ११९ सुभगाभिक्षुकन्यायः। १२० सुन्दोपसुन्दन्यायः। १२१ सूचसाटिकान्यायः। १२२ सोपानारोहणन्यायः। १२३ स्तनन्धयन्यायः। १२४ स्थालीपुलाकन्यायः। १२५ स्थावरजङ्गमविषन्यायः। १२६ स्थूणानिखननन्यायः। १२७ स्थूलारुन्धतीन्यायः। १२८ स्फटिकलौहित्यन्यायः। १२९ स्वकरकङ्कणन्यायः। १३० स्वपराज्ञानिकर्तृत्वात् सकलाङ्गारतां गत इतिन्यायः। १३१ स्वप्नन्यायः। १३२ स्वश्रिमुमपि चुम्बनमितिन्यायः। १३३ स्वामिभृत्यन्यायः। १३४ हस्तामलकन्यायः। इति श्रीरामदयालुमिश्रविरचितो लौकिकन्यायसंग्रहः॥)

न्यायवादिनी, स्त्री, (न्यायं वदतीति। वद+णिनि+ङीप्।) युक्तिपूर्व्वककर्म्मकारिणी तत्पर्य्यायः। कुण्ठी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

न्यायी, [न्] त्रि, (न्यायोऽस्यास्तीति। न्याय+इनिः।) न्यायवान्। न्यायोऽस्यास्तीत्यर्थे इनप्रत्ययनिष्पन्नः॥

न्याय्यं, त्रि, (न्यायादनपेतम्। न्याय+"धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते।" ४।४।९२। इति यत्।) न्यायादनपेतम्। (न्याये भवः। न्यायागतो वा। "दिगादिभ्यो यत्।" ४।३।५४। इति यत्।) न्यायागतधनादिः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। युक्तम् २ औपयिकम् ३ लभ्यम् ४ भजमानम् ५ अभिनीतम् ६। इत्यमरः। २।८।२५॥ क्रमोचितम् ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। २।१५२।
"देवाचैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्।")

न्यासः, पुं, (न्यसनमिति। नि+अस+घञ्।) उपनिधिः। स्थाप्यद्रव्यम्। इत्यमरः। २।९।८१॥ अस्य विवरणं निक्षेपशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ विन्यासः। अर्पणम्। यदाह कालिदासः।
"यत्यादात्तरौषीत् समस्तपरिपूर्णां वसुमती
रमाब्धेर्लीलेन्दीवरसमभूदस्तरत्नम्।
इदं याचे किञ्चिदिरचय वचः क्षीरमधुरं
धरायामप्यार्त्तां विधुमुखि ! सुधायाः परिचयः॥"
त्यागः। यथा, श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्याये।
"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥"
काम्यिकाभ्यापारिनिरूपणामलक्ष्यविशेषः।
यथा, माघे। २।११२।
"अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा॥"
सन्न्यासः। यथा,—
"वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वन्न्यासञ्च भेदतः।
हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात्॥"
इति जीवन्मुक्तिप्रथमविवेकः॥ * ॥
पूजाव्यापारे प्राणिमन्त्रमातृकादिविन्यासः। तत्र न्यासकालो यथा,
"प्रातःकालेऽथवा पूजासमये होमकर्म्मणि।
जपकालेऽपि वा तेषां विनियोगः पृथक् पृथक्।
पूजाकाले समस्तं वा कुर्य्यात् साधकसत्तमः॥"
इति योगिनीहृदयम्॥ * ॥
अथ मातृकान्यासः। अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मऋषिर्गायत्री छन्दो मातृकासरस्वती देवता हलो बीजानि स्वराः शक्तयो लिपिन्यासे विनियोगः। शिरसि ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः। मुखे ॐ गायत्रीच्छन्दसे नमः। हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै नमः। गुह्ये ॐ व्यञ्जनेभ्यो बीजेभ्यो नमः। पादयोः स्वरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः। तथा च शारदार्णवे।
"मातृकायाः ऋषिर्ब्रह्मा ! न्यसेत् पापनिकृन्तनीम्।
ऋषिर्ब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्री छन्द उच्यते॥
देवता मातृकादेवी बीजं व्यञ्जनसञ्चयम्।
शक्तयस्तु स्वरा देवि ! षडङ्गन्यासमाचरेत्॥"
ततः षडङ्गन्यासौ।
अं कं खं गं घं ङं आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः।
इं चं छं जं झं ञं ईं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा।
उं टं ठं डं ढं णं ऊं मध्यमाभ्यां वषट्।
एं तं थं दं धं नं ऐं अनामिकाभ्यां हुम्।
ओं पं फं बं भं मं औं कनिष्ठाभ्यां वौषट्।
अं यं रं लं वं शं षं सं हं ळं क्षं अः करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। अं कं खं गं घं ङं आं हृदयाय नमः। इत्यादि।
तथा च शारदार्णवे।
"अं आं मध्ये कवर्गन्तु इं ईं मध्ये चवर्गकम्।
उं ऊं मध्ये टवर्गन्तु एं ऐं मध्ये तवर्गकम्॥
ओं औं मध्ये पवर्गन्तु बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये।
अनुस्वारविसर्गान्तर्यवर्गौ सलक्षकौ॥
हृदयञ्च शिरो देवि ! शिखा कवचकं तथा।
नेत्रमस्त्रं न्यसेत् ॐ नमः स्वाहा क्रमेण तु॥
वषट् हुं वौषडन्तञ्च फडन्तं योजयेत् प्रिये !।
षडङ्गोऽयं मातृकायाः सर्व्वपापहरः स्मृतः॥"
अथान्तर्म्मातृकान्यासः।
अकारादिषोडशस्वरान् सबिन्दून् षोडशदलकमले कण्ठमध्ये न्यसेत्। ककारादिद्वादशवर्णान् सबिन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत्। डकारादिदशवर्णान् सबिन्दून् दशदलकमले नाभौ न्यसेत्। बकारादिषड्वर्णान् सबिन्दून् षड्दलकमले लिङ्गमूले न्यसेत्। वकारादिचतुरो वर्णान् सबिन्दून् चतुर्द्दलकमले मूलाधारे न्यसेत्।
हक्षवर्णद्वयं सबिन्दुं द्विदलकमले भ्रूमध्ये न्यसेत्।
तथा च शारदार्णवे।
"कण्ठपद्माग्रुणे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत्।
द्वादशार्क्कदलपद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत्॥
दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादींश्च सेदश।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादींश्च षट्॥
आधारे चतुरो वर्णान् वसैवादीन् चतुर्द्दले।
हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये॥"
आगमस्वर्णाख्यायाम्।
"एकैकवर्णमेकैकपत्रान्ते विन्यसेत् प्रिये।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत्॥"
वैष्णवे तु।
"एकैकवर्णसंस्थाय मूलाधारादिकक्रमेऽन्तकम्।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्त्तितः॥
अथान्तर्म्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्द्दले।
सुवर्णाभे वशषसचतुर्व्वर्णविभूषिते॥
षड्दले विद्युदाभे स्वाधिष्ठाने बमलपि।
बभमयरलैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते।
मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे।
डादिफान्तदलैर्युक्ते बिन्दुनादविराजिते॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालदलसन्निभे।
कादिठान्तदलैर्युक्ते योगिनां हृदयङ्गमे॥
विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते।
आज्ञाख्ये तु चन्द्राभे द्विदले हक्षलाञ्छिते॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते।
अकथादित्रिरेखाढ्यहलक्षत्रयभूषिते॥
तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम्।
एवं समाहितमना ध्यायेन्न्यासोऽयमान्तरः॥"*॥
अथ बाह्यमातृकान्यासः।
अस्या ध्यानं यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षःस्थलां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम्।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये॥"
एवं ध्यात्वा न्यसेत्। तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे।
"ललाटे नासिकामध्ये विन्यसेत्मुखपङ्कजे।
तर्ज्जनी मध्यमानामा वृद्धानामे च नेत्रयोः॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः।
मध्यानिस्रौ गण्डयोश्च मध्यमामोष्ठयोर्न्यसेत्॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमामुत्तमाङ्गके।
मुखेऽनामां मध्यमाञ्च हस्तपादेषु पार्श्वयोः॥
कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत्।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्व्वाः कुक्षौ च विन्यसेत्॥
हृदये च तलं सर्व्वमंसयोश्च ककुत्स्थयोः।
हृत्पूर्व्वं हस्तपत्कुक्षिमुखेषु तलमेव च॥
एतास्तु मातृकामुद्राः क्रमेण परिकीर्त्तिताः।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य निष्फलः॥"
गौतमीये।
"ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्यदोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽंशके ।
ककुद्यंशे च हृत्पूर्व्वं पाणिपादयुगे तथा ॥
जठराननयोर्न्यसेन्मातृकार्णान् यथाक्रमात् ॥”
तद्यथा । अं नमो ललाटे । आं नमो मुखे । इं ईं चक्षुषोः । उं ऊं कर्णयोः । ऋं ॠं नसोः । लृं लॄं गण्डयोः । एं ओष्ठे । ऐं अधरे । ओं ऊर्द्ध्वदन्ते । औं अधोदन्ते । अं ब्रह्मरन्ध्रे । अः मुखे । कं दक्षबाहुमूले । खं कूर्परे । गं मणिबन्धे । घं अङ्गुलिमूले । ङं अङ्गुल्यग्रे । एवं चं ५ वामबाहुमूलसन्ध्यग्रकेषु । एवं टं ५ दक्षिणपादमूलसन्ध्यग्रकेषु । एवं तं ५ वामपादमूलसन्ध्यग्रकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । फं वामपार्श्वे । बं पृष्ठे । भं नाभौ । मं उदरे । यं हृदि । रं दक्षबाहुमूले । लं ककुदि । वं वामबाहुमूले । शं हृदादिदक्षहस्ते । षं हृदादिवामहस्ते । सं हृदादिदक्षपादे । हं हृदादिवामपादे । लं हृदाद्युदरे । क्षं हृदादिमुखे । सर्व्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।
“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सबिन्दुर्बिन्दुवर्ज्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”
इति भट्टः ॥

अथ संहारमातृकान्यासः ।

तस्या ध्यानं यथा,—
“अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रटङ्क-
विद्याः करैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम् ।
अर्द्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनम्राम् ॥”
न्यासस्तु क्षकाराद्यकारान्तः । यथा । क्षं नमो हृदादिमुखे इत्यादि ॥ * ॥
अपरञ्च ।
“चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता ।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं शृणु कथ्यते ॥
विद्याकरी केवला च सोभया भुक्तिदायिनी ।
पुत्त्रदा सविसर्गा तु सबिन्दुर्वित्तदायिनी ॥”
विशुद्धेश्वरे ।
“वाग्भवाद्या च वाक्सिद्ध्यै रमाद्या श्रीप्रवृद्धये ।
हृल्लेखाद्या सर्व्वसिद्ध्यै कामाद्या लोकवश्यदा ॥
श्रीकण्ठाद्यानिमान् न्यस्येत् सर्व्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।
“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तव्या मातृकाक्षराः ।
श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यस्तु सिद्धये ॥”
यामले ।
“भूतशुद्धिर्लिपिन्यासौ विना यस्तु प्रपूजयेत् ।
विपरीतफलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ॥”
सामान्यन्यासे अङ्गुलिनियमो गौतमीये ।
“मनसा विन्यसेन्न्यासान् पुष्पैर्वाथवा मुने ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वा चान्यथा विफलं भवेत् ॥”
विशेषन्यासे तु नायं नियमः ॥ * ॥

अथ पीठन्यासः ।

ॐ आधारशक्तये नमः ॐ प्रकृतये नमः ॐ कूर्म्माय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ पृथिव्यै नमः ॐ क्षीरसमुद्राय नमः ॐ श्वेतद्वीपाय नमः एवं मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय मणिवेदिकायै रत्नसिंहासनाय एतत् सर्व्वन्तु हृदि । ततो दक्षिणस्कन्धे ॐ धर्म्माय नमः । वामस्कन्धे ॐ ज्ञानाय नमः । एवं वामोरौ वैराग्याय । दक्षिणोरौ ऐश्वर्य्याय । मुखे अधर्म्माय । वामपार्श्वे अज्ञानाय । नाभौ अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे अनैश्वर्य्याय । सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन न्यसेत् । तथा च शारदायाम् ।
“अंसोरुयुग्मयोर्व्विद्वान् प्रादक्षिण्येन साधकः ।
धर्म्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्य्यं क्रमशः सुधीः ॥
मुखपार्श्वनाभिपार्श्वेष्वधर्म्मादीन् प्रकल्पयेत् ॥”
पुनर्हृदि । ॐ अनन्ताय नमः । एवं पद्माय नमः । अं सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः । उं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नमः । मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नमः । सं सत्त्वाय नमः । रं रजसे नमः । तं तमसे नमः । आं आत्मने नमः । अं अन्तरात्मने नमः । पं परमात्मने नमः । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । इत्यन्तं विन्यस्य हृत्पद्मस्य पूर्व्वादिकेशरेषु तत्तत्कल्पोक्तपीठशक्तीर्मध्ये पीठमनुञ्च न्यसेत् । यथा शारदायाम् ।
“अनन्तं हृदये पद्मं तस्मिन् सूर्य्येन्दुपावकान् ।
एषु स्वस्वकला न्यस्य नामाद्यक्षरपूर्व्वतः ॥
सत्त्वादीन् त्रिगुणान् न्यस्य तथैवात्र गुणत्तमः ।
“आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनुं ततः ॥”

अथ ऋष्यादिन्यासः ।

ऋषिस्तु ।
“महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा यः साक्षात्तपसा मनुम् ।
संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरितः ॥
गुरुत्वान्मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्त्तितः ।
सर्व्वेषां मन्त्रतत्त्वानां छादनाच्छन्द उच्यते ॥
अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे छन्दः समीरितम् ।
सर्व्वेषामेव जन्तूनां भाषणात् प्रेरणात्तथा ॥
हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत् ।
ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानान्न मन्त्रफलभाग्भवेत् ॥
दौर्ब्बल्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम् ॥”
तन्त्रान्तरे ।
“ऋषिं न्यसेन्मूर्द्ध्नि देशे छन्दस्तु मुखपङ्कजे ।
देवतां हृदये चैव बीजन्तु गुह्यदेशके ॥
शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्व्वाङ्गे कीलकं न्यसेत् ॥”

अथाङ्गन्यासः । तत्राङ्गुलिनियमः ।

त्रिरेकदशकद्वित्रिसंख्यया शैवकर्म्मणि ।
अङ्गुलीनामिति वचनादिति सर्व्वसाधारणम् ॥
यामले ।
“हृदयं मध्यमानामातर्ज्जनीभिः स्मृतं शिरः ।
मध्यमातर्ज्जनीभ्यां स्यादङ्गुष्ठेन शिखा स्मृता ॥
दशभिः कवचं प्रोक्तं तिसृभिर्नेत्रमीरितम् ।
प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामस्त्रं स्यात्तर्ज्जनीमध्यमानामाभिः ॥
तिसृभिस्तर्ज्जनीमध्यमानामाभिः ॥
तर्ज्जनीमध्यमानामा प्रोक्ता नेत्रत्रये क्रमात् ।
यदि नेत्रद्वयं प्रोक्तं तदा तर्ज्जनिमध्यमे ॥”
इति भट्टवचनात्
“हृदयादिषु विन्यस्येदङ्गमन्त्रांस्ततः सुधीः ।
हृदयाय नमः पूर्व्वं शिरसे वह्निवल्लभा ॥
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमीरितम् ।
नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडिति क्रमात्
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ।
पञ्चाङ्गानि मनोर्यत्र तत्र नेत्रमनुं त्यजेत् ॥
इति शारदावचनम्
वैष्णवे तु ।
“अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा
भवेन्मुद्रा हृदये शीर्षके च ।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां
करद्वन्द्वाङ्गुलयो वर्म्मणि स्युः ॥
नाराचमुष्ट्युद्धृतबाहुयुग्म-
काङ्गुष्ठतर्ज्जन्युदितो ध्वनिस्तु ।
विष्वग्विशक्ता कथितास्त्रमुद्रा
नेत्राभिधानी तर्ज्जनिमध्यमे च ॥”
शारदायाम् ।
“न्यासक्रमेण देहेषु धर्म्मादीन् पूजयेत्ततः ।
पुष्पाद्यैः पीठमन्त्रान्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ॥
इति दर्शनात् शरीरे पीठपूजा ।
“अङ्गहीनस्य मन्त्रस्य स्वेनैवाङ्गानि कल्पये
तथा ब्रह्मयामले ।
“स्वनामाद्यक्षरं बीजं सर्व्वेषामभिधीयते ॥

अथ व्यापकन्यासः ।

नवधा सप्तधा वापि मूलेन पञ्चधा त्रि
भैरवतन्त्रवचनात् । नवधाकरणे शि
पादान्तं पादतः शिरोऽन्तम् । एवं चतु
सप्तधाकरणे तादृशं त्रिधा । पञ्चधाक
तादृशं द्विधा । त्रिधाकरणेऽपि तादृशमेक
हृदादिमुखान्तञ्च शेषे एकधा सर्व्वं
शतधाकरणे तु तादृशं पञ्चाशद्वारं हृद
मुखान्तं नाशीति व्यापकन्यासः । इत्या
तन्त्रविलासः ॥ * ॥ त्रिधं न्यासकरण
यथा,—
“आगमोक्तेन विधिना नित्यं न्यासं करोति
देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
यो न्यासकवचच्छन्नो मन्त्रं जपति तं शिवे
विघ्ना दृष्ट्वा पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गज
न्यासाकरणे दोषो यथा,—
“अज्ञात्वा न्यासजालं यो मूढ़त्वात् प्रजपेन्म
सर्व्वविघ्नैः स बाध्यः स्याद्व्याघ्रैर्मृगशिशुर्य
इति तन्त्रसारः ॥
एते न्यासाः सामान्यपूजाप्रकरणोक्ताः ।
अन्ये च देवताविशेषे बहवः सन्ति
त्वभिधा तेषां प्रमाणादिकमखिलन्तु
तत्र विष्णुविषये केशवकीर्त्त्यादि १ मूर्त्तिपञ्ज
तत्त्व ३ भूतिपञ्जर ४ दशाङ्ग ५ पञ्चाङ्ग
न्यासाः । शिवविषये श्रीकण्ठादि १ ईशान
पञ्चमूर्त्ति २ मन्त्र ३ जाति ४ गोलक ५
नादि ६ भूषण ७ न्यासाः । अन्नपूर्णा

पदन्यास: १ । श्रीविद्याविषये वश्विन्यादि १ नवयोन्यात्मक २ पीठ ३ तत्त्व ४ पञ्चदशी ५ षोड़शी ६ संहार ७ स्थिति ८ सृष्टि ९ न्यास १० षोढ़ा ११ गणेश १२ ग्रह १३ नक्षत्र १४ योगिनी १५ राशि १६ त्रिपुरा १७ षोड़शनित्या १८ कामरति १९ सृष्टिस्थिति २० प्रकटयोगिनी २१ आयुध २२ न्यासा: । तारा-विषये षड़ङ्ग १ पञ्च २ श्रीकण्ठ ३ न्यासा: । एतेषां प्रमाणानि तन्त्रसारादौ द्रष्टव्यानि ॥

न्युङ्ख:, पुं, (न्युङ्खति इति । नि + उङ्ख गतौ + घञ् ।) सामवेदे नियतप्रणवषट्कम् । दीर्घ-घामयमिति नयनानन्द: । इत्यमरभरतौ ॥ सम्यक् । मनोज्ञ: । इति मेदिनी । खे, २ ॥

न्युब्जं, क्ली, (न्युब्जति अधोमुखीभवतीति । नि + उब्ज + अच् ।) कर्म्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी । जे, १२ ॥ श्राद्धादिपात्रभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च गोभिल: । प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय पात्रं न्युब्जं कुर्य्यात् पितृभ्य: स्थानमसीति । प्रथमे पात्रे पितृपात्रे । संस्रवान् पितामहादिपात्रावेपात्रस्थशेषजलानि । समवनीय क्रमेण स्थापयित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामहपात्रेणाच्छादनमाह शौनक: । प्रपितामहपात्रेण पिधाय प्रतिष्ठापयतीति । याज्ञवल्क्येनापि तत्पात्रस्याध:स्थत्वाभिधानात् पा… न्तरेण पिधानमाक्षिप्तम् । तथा च याज्ञवल्क्य: ।

"दत्त्वार्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानत: ।
पितृभ्य: स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यध: ॥"

विधानत: यथापूर्व्वं स्थापितं क्रमेण । तेन प्रपितामहपात्रेणाध:कृतं पितृपात्रं ऊर्द्ध्वमुखमवस्थितं न्युब्जं करोति । तन्मात्स्ये च । पितृपात्रे निधायाथ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेत् । इति मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यनाख्यातोपस्थापित-कर्त्तुर्व्वामपार्श्वे कर्त्तव्य: । इति आह्निकतत्त्वम् ॥

न्युब्ज:, पुं, (नि + उब्ज + अच् ।) दर्भमयस्रुक् । इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा,—
"शयनासनयानानामुत्तानानाञ्च दर्शनम् ।
न्युब्जानामितरेषाञ्च पात्रादीनामशोभनम् ॥"
इति वाभटे शारीरस्थाने । ६ । २६ ॥)
कुष्ठ: । स्रुक् । इति हेमचन्द्र: ॥

न्युब्ज:, त्रि, (न्युब्जति अधोमुखीभवतीति । नि + उब्ज + अच् ।) कुब्ज: । अधोमुख: । इति मेदिनी । जे, १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६१ । ६ ।
"स तमेकेन पादेन शकटं पर्य्यवर्त्तयत् ।
न्युब्जं पयोधराकाङ्क्षी चकार च रुरोद च ॥")
रुग्णा भुग्न: । इत्यमर: । २ । ६ । ४१ ॥

[illegible] भरत: ॥

न्युब्जखड्ग:, पुं, (न्युब्ज: खड्ग: ।) कुब्जखड्ग: बाँका तरवार इति भाषा । तत्पर्य्याय: कटीलक: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

न्यूनं, त्रि, (न्यूनयति । नि + ऊन परिहाणौ + अच् [illegible] । (यथा, महाभारते । १३ । १४३ [illegible] ।
"एतै: [illegible] न्यूनजातिकुलोद्भव: ।
शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो द्विजो भवति संस्कृत: ॥")
ऊनम् । इत्यमर: । ३ । ३ । १२७ ॥ (यथा, मनु: [illegible] २०३ ।
"नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥")

न्यूनपञ्चाशद्भाव:, पुं, (न्यूनपञ्चाशत: ऊनपञ्चाशत्सङ्ख्यका भावो यत्र ।) ऊनपञ्चाशद्भाव: । पावन इत्यर्थ: । यथा,—
"उद्दीरितैर्निजो भावा यैर्वायोर्वदतामजाम् ।
तदैव न्यूनपञ्चाशद्भावा जाता: प्रकीर्त्तिता: ॥"
इति कालिकापुराणे द्वितीयाध्याय: ॥

नृक्षिमाली, [न्] पुं, (नृणामक्षिमाला नृक्षिमाला सा अस्यास्तीति । इनि: ।) शिव: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ नराक्षिमालाविशिष्टे, त्रि ॥

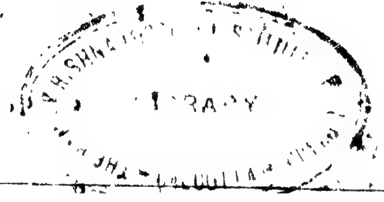

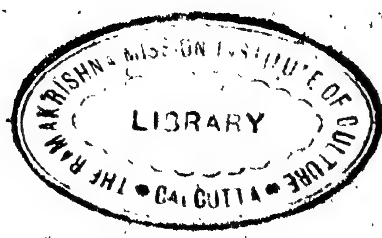

THE RAMAKRISHNA MISSION INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY
CALCUTTA